# VAIDYAKAŚABDASINDHU

OR

## A COMPREHENSIVE LEXICON OF HINDU MEDICAL TE[illegible]

AND NAMES OF DRUGS

(WITH THEIR SYNONYMS IN LATIN, SANSKRIT, HINDI, TELUGU, BENGALI, &c)

WITH COPIOUS REFERENCES TO, AND QUOTATIONS FROM, STANDARD WORKS,

PREPARED UNDER THE LIBERAL PATRONAGE OF HIS HIGHNESS

MIRZÁ ŚRÍ ÁNANDA GAJAPATI RÁJ

MUNNYA SULTÁN BÁHÁDUR G C I E

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM,

COMPILED BY

KAVIRAJA UMEŚACHANDRA GUPTA KAVIRATNA

LATE LIBRARIAN GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA, EDITOR AND COMMENTATOR OF THE "AŚVA VAIDYAKA," PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL; TRANSLATOR OF "RASENDRA CHINTÁMANI" "GAURÍ KANCHANIKA-TANTRA," "KATHÁ SARIT SÁGARA," &c &c.



CALCUTTA

PRINTED BY

ŚAŚIBHÚSHANA BHAṬṬÁCHÁRYYA

AT THE GIRIŚA VIDYÁRATNA PRESS,

No 21 GIRIŚA-VIDYÁRATNA'S LANE

PUBLISHED BY AND TO BE HAD

ONLY OF, THE COMPILER,

No 84, JAUN BAZAR STREET CALCUTTA



1894.

*Price—Ten Rupees,*
*Postage—Ánás Ten only*

*For Foreigners—One Pound,*
*inclusive of Postage &c.*

# वैद्यकशब्दसिन्धुः

## आयुर्वेदीय-शब्दौषध-नाम-निर्णायको वृहत्कोष-ग्रन्थः

लाटिन संस्कृत-हिन्दी-तैलङ्ग वङ्गादि-भाषा-व्यवहृत पर्य्याय-शब्द-समलङ्कृतः

विविध वैद्यक ग्रन्थेभ्य समुद्धृत प्रमाण प्रयोगादि-समन्वितः

महोदार-धीर चरित महाराजाधिराज-

**मिर्ज्जा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-**

मन्य-सुलतान् बाहादुर-जि. सि. आइ. इ.-

*विजयनगराधिपते र्विद्योत्साहिनो लब्ध साहाय्येन*


कलिकातास्थ गवर्णमेण्ट संस्कृत विद्यालयस्य भूतपूर्व्व पुस्तकाध्यक्षेण वङ्गदेशीयासियाटिक सोसाइटी

प्रकाशितानेकवैद्यक टीकाकृता रसेन्द्रचिन्तामणि गौरीकाञ्चलिकातन्त्र

कथासरित्सागरादि ग्रन्थाना मनुवादकेन

गोष्ठीपति-रामानन्दान्वयज गुप्तसेनेन

**कविराज-श्रीउमेशचन्द्र-गुप्त-कविरत्नेन**

सङ्कलितः



कानवालिस ष्ट्रीटस्य चतुरशीति सङ्ख्यक भवनात्

प्रकाशितो विक्रेतव्यश्च

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश विद्यारत्न वर्त्मनि चतुर्व्विंशति सङ्ख्यक सद्मनि

गिरिश विद्यारत्न यन्त्रे

श्रीमणिभूषण भट्टाचार्य्येण

मुद्रितः





ई १८९४

मूल्यं (प्रेषणव्ययसमेतम्)—१०।/० दशानकाधिक दश मुद्रा ।

# उत्सर्गः

सकलमङ्गलालयाखिलसद्गुणैकनिकेतन प्रजारञ्जन

महाराजाधिराज-

## मिर्ज़ा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-

मन्ये सुलतान् बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधीश देव श्रीकर कमलेषु

## वैद्यकशब्दसिन्धुरयं

भक्त्या श्रद्धया च सादरमुपहारीकृतः ।

TO

HIS HIGHNESS

**MIRZÁ SRÍ ÁNANDA GAJAPATI RAJ**

MUNNYA SULTÁN BAHÁDUR, C. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM

THIS WORK

IS MOST RESPECTFULLY

*DEDICATED*

FOR HIS DISINTERESTED ZEAL AND OPEN HANDED LIBERALITY
IN HELPING BOTH STUDENTS AND PRACTITIONERS OF HINDU
MEDICINE AND THE MEDICAL PROFESSION GENERALLY
IN THE STUDY OF INDIA'S ONCE PERFECT SYSTEM
OF MEDICINE AND PATHOLOGY

BY

HIS HIGHNESS' MOST OBEDIENT SERVANT,

THE COMPILER.

# राजसकाशे विज्ञप्तिः।

प्र!

साहायकं प्राप्य परं त्वदीयं
साकल्यतो वैद्यकसंहिताभ्यः।
संगृह्य शब्दान् परितः श्रमेण
प्रकाशितोऽयं परमाज्ञया ते ॥ १ ॥

तस्मिन् प्रभो वैद्यकशब्दसिन्धौ
रत्नावली शब्दमयी मया या।
विगुम्फिता भक्तिगुणेन रम्या
बहुप्रयत्नेन समादरेण ॥ २ ॥

तया युतोऽयं शुभपुण्यपात्रे
त्वय्येव भक्त्या प्रतिपादनीयः।
प्रतीच्छतामेष कृपापरेण
जनः कृतार्थीक्रियतां कृपालो ॥ ३ ॥

विनीत

श्रीउमेशचन्द्र-गुप्तस्य।

---

*May it please your Highness—*

It is solely through the munificence of your Highness that I have been able to present the public with my "Vaidyaka Śabdasindhu"— the fruit of my earnest and long continued labour in collecting all medical terms of India from various original sources.

2. Herein I have taken great care in stringing together with the thread of my heart's devotion these gems of medical terms into a delightful garland for your Highness' kind acceptance.

3 *Now, that it has been brought to a close, I humbly take the* liberty to dedicate the compilation to your Highness as a public acknowledgment of the pecuniary obligation I owe to your Highness, and in the fervent hope that your Highness would place me under infinite obligation, by accepting this poor but heart-felt token of a "debt immense of endless gratitude."

I have the honour to be
Your Highness'
Most Obedient Servant,
UMEŚACHANDRA GUPTA.

# विज्ञापनम्।

इह खलु कोषापरनामधेयं शब्दभाण्डागारभूतं लिङ्गार्थनिर्णायकं शास्त्रमभिधानं नाम। पुरा किलास्मदीये जनपदे संस्कृतभाषायां शास्त्रानुशीलनार्थं सौकर्य्यातिशयात् अन्त्यवर्णक्रमेणाभिधानरचनारीतिः प्रचलितासीत्। तत्र प्राचीनकोषविषयकं संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते। प्राचीन-शब्दसाधारणाभिधानानि रचयितृभेदेन बह्वन्यमरसिंहादिविरचितानि अमरकोषादीनि प्रसिद्धानि। तानि सर्व्वाण्येव तात्कालिकरीत्या सुखा-भ्यासलाभार्थं छन्दोपनिबद्धानि। स्वर्गमर्त्यादिवासिदेवतामनुष्यादिवाच-कानां शब्दानां यथाभागं पृथक्श्रेणीविभागेन स्वरादिवर्गविभागान् निर्म्माय वर्गमध्ये क्वचिदन्त्यवर्णक्रमेण, क्वचिदादिवर्णक्रमेण, क्वचिच्च क्रम-भङ्गेन शब्दपर्य्याया गुम्फिताः प्राचीनकोषकारैः। क्वचित् ते पर्य्यायाः श्लोकसमापिताः, श्लोकार्द्धसमापिताः श्लोकपादसमापिताश्च यथाप्रयोजनं दृश्यन्ते।

एवमेव प्राचीनवैद्यकाभिधानानि निघण्टुद्रव्यगुणादीनि रचयितृ-वैचित्र्यात् नानाविधानि विविधवैद्यकसंहितासङ्ग्रहादिचिकित्साग्रन्थेभ्यः समाहृतशब्दाद्युपादानैः प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्धानि, भूलतादिनाना-वर्गैः खण्डैः परिच्छेदैर्वा विभक्तानि। तेषु च वैद्यशास्त्रोपयोगिनामुद्भिज्ज-तरुलतादीनां जरायुजाण्डजस्वेदजानां पशुपक्षिकीटपतङ्गसरीसृपादीनां प्राणिनां खनिजलोहादीनाञ्च सलिङ्गपर्य्यायनामगुणादीनि सुष्ठु विनिर्णी-तानि। तत्र द्रव्याभिधानं नाम चिकित्सोपयोगिसर्व्वविधद्रव्याणां सनामलिङ्गार्थपर्य्यायसंग्रहः। तानि च रत्नमालादीनि बहूनि वर्त्तन्ते। निघण्टुः द्रव्यगुणाभिधानञ्च द्रव्याणां सनामपर्य्यायार्थगुणदोषरसादि-संग्रहः। तेषु च धन्वन्तरिमदनपालराजनिघण्ट्वादीनि प्रसिद्धानि। परिभाषा नाम पारिभाषिकशब्दार्थविनिर्णायको ग्रन्थविशेषः। तत्र परिमाणक्वाथकषायफाण्टहिमोदकद्रव्यमात्राः कषायादौ द्रव्यवारिमानं यवागूमण्डादिसाधनलक्षणानि रससाधनविधानप्रक्षेपविषयः क्षीरस्नेह-

गुड़ादिपाकसाधनलक्षणानि क्वाथ्यवारिपरिमाणम्। हमारणपाकलक्षणानि भावनाविध्यनुपानविधिबालौषधमात्राभेषजमात्रादीनि पञ्चकर्म्मादीनि च सविस्तरं वर्णितानि। तत्र ग्रन्थकारभेदेन परिभाषाप्रदीपादयो बहवः सन्ति। एतानि हि बाल्यएव समभ्यस्तानि चिकित्सकानां कार्य्यकाले विशेषोपयोगीनि भवन्ति।

आभिधानिकशब्दा असंख्याः नानोपायसिद्धत्वात् नानाजातीयाश्च भवन्ति। तेषु केचित् नामवाचकाः, केचित् द्रव्यादिवाचकाः, केचिच्च द्रव्यगुणादिवाचकाः। नानोपायसिद्धेषु पुनः केचित् रूढ़िनिष्पन्नाः, केचित् स्वस्वप्रकृतिनिष्पन्नाः, केचन देश्योक्तिसिद्धाः, केचन विभिन्नलाञ्छनोपेताः, केचित् उपमानसिद्धाः, केचित् स्ववीर्य्यतः सिद्धाः, केचिच्चेतरदेशनामतः सम्पन्ना इति सप्तप्रकाराः। तदुक्तं राजनिघण्टौ—

"नामानि क्वचिदिह रूढ़ितः स्वभावा-
देश्योक्त्या क्वचन च लाञ्छनोपमानैः।
वीर्य्येण क्वचिदितराह्वयादिदेशा-
द्द्रव्याणां ध्रुवमिति सप्तधोदितानि॥"

द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामपरिचयस्त्रिधा भवति। यथा—कानिचित् द्रव्याणि नामसाधारण्येन सर्व्वत्र परिचितानि, कानिचित् पार्व्वतीयनामभिः, कानिचिच्च देशभेदेषु नामभेदैः परिचितानि। तथा मेदादीनि यानि कतिपयानि द्रव्याणि, तान्यस्मदीये देशे दुरधिगमानि, तस्माच्च इदानीन्तनचिकित्सकैः प्रायेणैव न प्रत्यक्षीकृतानि, केवलमेवाभिधाने तेषां पर्य्यायगुणादिकं पठ्यते। अतः कार्य्यकाले अनुकल्पतया तत्तत्स्थानेषु तत्तत्समगुणानि अश्वगन्धादीनि द्रव्याणि संग्रहादिषु व्यवस्थापितानि। येषाञ्च द्रव्याणां देशभेदेषु नामान्तराणि विद्यन्ते, तेषामवबोधनार्थममुकभाषया अमुकनामभिः प्रसिद्धानीत्यभिधानकारैरभिधाय परिष्टितिर्लेख्या। तथा द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामानि भाषाभेदेन—कुत्रचित् वङ्गभाषया, कुत्रचित् हिन्दीभाषया, कुत्रचिच्च महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषया—अभिहितानि।

प्रागुक्तकोषाभ्यासं विना चाव्युत्पन्नच्छात्राणामिष्टशब्दार्थसमुद्भावनमतीव दुरूहं भवतीति समालोच्य विद्यारम्भे एव सुकुमारमतिशिष्याणां तदभ्यसनरीतिः चतुष्पाठीषु प्रवर्त्तिता। अतएव पुराऽस्मिन् भरतवास्तव्येऽस्मदीये जनपदे साहित्यचिकित्सादिशास्त्राध्यापनरीतिः कालसापेक्षाप्यतीव फलोपधायिन्युपादेया चासीत्।

विशेषतो वैद्यकद्रव्यगुणनिदानादीनां सम्यगभ्यसनं चिकित्सकानामतीवावश्यकम्। तथाहि—चिकित्साशास्त्रेषु चिकित्सोपकरणद्रव्याणि असङ्ख्येयानि, तेषु कानिचित् विषमयानि कानिचिदाहारोपयोगीनि कानिचित् कायपोषणानि कानिचित् प्राणहराणि कानिचिच्च रोगोपशमनानीति विभिन्नगुणानि दृष्ट्वा प्रजाहिताय महर्षयो भरद्वाजादयो द्रव्यज्ञानमूलं चिकित्सितमिति विचिन्त्य द्रव्याणां परीक्षया तद्गुणरसवीर्य्यविपाकादिविज्ञानं सम्यगुपलभ्य शिष्यपरम्परया कोषनिघण्टादीनि लोके प्रचारितवन्तः। द्रव्यं हि नाम विभिन्नरसाश्रयं, भिन्नधर्माश्रयत्वाच्च भिन्नगुणम्। तदेव च द्रव्यं चिकित्सकस्य चिकित्सायां प्रधानमुपकरणम्। अतः चिकित्साप्रवृत्तेरादौ कविनिश्चयादिशास्त्रपरिसमाप्त्यनन्तरमभ्यासेन द्रव्यनामगुणादिपरिचयं कृत्वा चिकित्सकैः सर्व्वप्रयत्नेन द्रव्यगुणादिप्रयोगसाधनं कर्त्तव्यम्। चिकित्साशास्त्राध्यायिनाम् आदौ कोषनिघण्ट्वाद्यभ्यासेन विना द्रव्यनामगुणादिपरिचयप्रयोगसाधनं न सुलभं, साकल्येन च न सम्पद्यते। तदुक्तं राजनिघण्टौ—

"निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना।
अनभ्यासेन धानुष्कस्त्रयो हास्यस्य भाजनम्॥"

अभ्यासेन द्रव्यनामपरिचयाभावे च चिकित्सकस्य प्रमादसम्भावना। द्रव्यगुणाद्यनभ्यासेन च तस्य चिकित्साकर्म्मणि शास्त्रनिर्द्दिष्टव्यवस्थाविशेषेषु आशुचिकित्सासिद्धिमूलभूतं द्रव्ययोगवियोगक्षमत्वं न हि स्फुरति। अस्फुरिते च योगवियोगक्षमत्वे न हि सर्व्वदा सर्व्वत्र वैद्यत्वेनैव शास्त्रव्यवस्थापितव्यवस्थाविशेषेण उपक्रमसाफल्यं जायते। एतदर्थमेव शास्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः दिग्दर्शनाय व्याधिविशेषेषु योगविशेषान्

व्यवस्थाप्य स्वधिया समुद्भाव्य योगवियोगक्षमत्वं विदुषामुपदिष्टम्। तदुक्तं चरकेण—

"अल्पबुद्धेरयं यस्मान्नातिसङ्क्षेपविस्तरः।
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः।
तेषां कर्म्मसु वाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च।
संयोगञ्च वियोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः॥"

अधुना तु कालवशात् इंरेजीशिक्षारीतेः प्रचारेण सह आद्यवर्णक्रमाभिधानस्याविर्भावात् चतुष्पाठीभ्योऽप्यन्तर्हितप्राया प्राचीनरीतिः हृतादरतया वर्त्तते। अतो वर्णमालानुक्रमणिकाभिधाने द्रव्यादिनिर्व्वाचनं तथाविधनियमेनैव भवितुमर्हति यथा साधारणोपकृतिः सम्भवति। अतो वर्त्तमानाभिधाने द्रव्यनामनिर्व्वाचनमुक्तनियमेनैव सम्पादयितुं यथाशक्ति प्रयासः कृतः। न हि अभिधाने एकभाषया द्रव्यनामनिर्वाचनं विश्वजनीनबोधसुकरं भवति। अतो बहुविधेभ्यः कोषेभ्यः संहितादिभ्यश्च सङ्कलय्य भारतस्य सर्व्वजातिगम्यैः हिन्द्यादिभाषानामभिः वैदेशिकलाटिनादिभाषाशब्दैश्च द्रव्यादिव्याख्यानं विहितम्।

अस्मद्देशीयलिपिपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादादिसङ्कुलेषु पुस्तकसंस्करणेषु च योग्यसमाकलनविरहात् प्रायेणैव भिन्नभिन्नपुस्तकेष्वन्तरान्तरा पाठवैषम्येण प्रकृतपाठं विनिर्णेतुं न शक्यते। स्थलविशेषे च भ्रमनिरासेन पाठसमन्वयं कर्त्तुं वृथैवाशा हृदये लालिता। अतो विदितमेवैतत् यथा अभिधानप्रणयनमतीव दुरूहो व्यापारः। तत्रापि च महामहोपाध्यायेनापि आत्मनोऽभ्रान्तमन्यता मनसि न विधेया। अस्मिन् कार्य्ये कदाचिद्बहुदर्शिनोऽपि विदुषो भ्रमप्रमादो जायते, का कथा पल्लवग्राहिमादृशमिति विजानतापि मया पराङ्मुखतया न स्थीयते। यतोऽत्र यदि अंशतः श्रेयोलाभो भवेत् तदपि वरमिति हृदि कृत्वा बद्धपरिकरोऽहं याचे—सति भ्रमदर्शने मनस्विभिर्मनीषिभिः परिमार्जनीयमिति।

न्यूनाधिकसप्ततिवर्षपूर्व्वं प्रचारक्रमेण राजभाषाविरचिताभिधानस्य समादरमुपाटयिताञ्चावलोक्य तदादर्शेन शब्दकल्पद्रुमाभिधानं नाम सर्व्व-शास्त्रानुशीलनोपयोगि वृहदभिधानमेकं परमसात्विकेन सार्-उपाधि-धारिणा राजराधाकान्तदेववाहादुरेण सुविपुलार्थव्ययेन पण्डितमण्डली-नियोगेन च प्रथमं प्रचारितमासीत्। तस्य च मूल्य विना वितरणेन दरिद्रशिचितसमाजस्य महानुपकारः साधितः। इह खलु धराधाम्नि विद्यायाः समादरो यावत् तिष्ठति तावत् राधाकान्तदेवस्यायमसा-धारणकीर्त्तिस्तम्भो जाज्वल्यमानस्तदीयं यशो विघोषयिष्यति।

परं तदाप्रभृति वर्णानुक्रमणिकाभिधानानि कतिपयान्येव प्रचा-रितान्यासन्। चिकित्सातन्त्रेषु नागराचरमुद्रितस्य तथाविधाभिधानस्य विरलप्रचारतया अप्रचारतया वा चरकानुवादकाले चिकित्सादिनाना-विज्ञानशास्त्रविशारदेन मद्नुकूलेन पौष्टवरेण डाक्तार-श्रीयुक्तमहेन्द्रलाल-सरकारेण 'सि. आइ. इ'-उपाधिधारिणा महोदयेन तदनुवादसहकारी अहमेकस्य वैद्यकाभिधानस्य वर्णमालानुक्रमरीत्या सङ्कलने चिकित्सकानां विशेषोपकारित्वमुपवर्ण्य सविशेषमनुरुद्धः। यद्यपि मया कार्य्यान्तरवशा-त्तदनुवादसहकारित्वं परित्यक्तं, तथाप्यभिधानसमाकलने नौदासीन्यमव-लम्बितम्। तदुपदेशक्रमेण चाहं साष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रोपादानसामग्री-र्विविधकोषनिघण्टुवैद्यकसंहितादिभ्यः समाकलय्य वर्षत्रयाधिकेन काले-नाभिधानमिदं लिपिनिवद्धमकरवम्। अथ प्रदर्शितश्चैतत् प्रथमं समा-लोचनार्थं डाक्तारसरकारमहोदयाय। ततश्च मच्छुभाकाङ्क्षिणे राजोपाधि-काय राजेन्द्रलालमित्राय हन्ताधुना कीर्त्तिशेषाय। अथ तौ मय्यनुकम्पया एतत् समालोच्य प्रीतिमन्तौ एतस्योपादेयतामुपकारिताञ्च वर्णयित्वा स्व-स्वाभिप्रायसूचकं लेखद्वयं मत्सकाशे प्रेषितवन्तौ। अथाहं तदुत्साहलाभे-नैतन्मुद्रणोपयोगिवित्तसञ्चयार्थं वर्षं यावत् कृतश्रमो यदा निराश एवासं, तदा मम हितैषिणो मित्रस्य प्रेसिडेन्सिकालेजे संस्कृताध्यापकस्य एम्. ए. उपाधिधारिणः श्रीयुक्तनीलमणिमुखोपाध्यायस्य यत्नातिशयेन तथा प्रधान-राजकार्य्याधिकृतस्य श्रीयुक्तराधानाथविश्वासस्य चानुग्रहेण महाराजाधि-

राजस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपतेः सकाशे समावेदनं समुपस्थापयितुं समर्थोऽभवम् । ततः परमोदारधीरचरितस्य विद्योत्साहितया तैस्तैरसाधारणदानावदानैः प्रकटितदानैकवीरताधर्मस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिनाथस्य महाराजाधिराजदेवस्य सम्पूर्णार्थसाहाय्येन मया विनैव वदान्यान्तरान्तिककरप्रसारणमिदं प्रारिप्सितायुर्वेदीयाभिधानं वैद्यकशब्दसिन्धुनामकं वर्णानुक्रमेणार्वाचीनसूचीविगुम्फनरीत्या गुम्फितं, नागराक्षरेण मुद्रितं, साधारणशिक्षितसमाजे प्रकाशितञ्च ।

अस्य रचनाप्रणाली शब्दकल्पद्रुमस्य प्रणाल्यनुसारिणी । अतः शब्दकल्पद्रुम इव अत्रापि क्षवर्णस्य स्वतन्त्र एव पर्य्यायः कृतः । "क्ष"कारः क+ष योगेन निष्पन्नत्वात् संयुक्तवर्णो न स्वतन्त्रवर्णः । कादिसंयुक्तवर्णत्वाच्चास्य अभिधानान्तरेषु कवर्गमध्य एव पण्डितैः सन्निवेशः कृतः । स च सन्निवेशो युक्तिसङ्गतः प्रतिभाति । परमेतद्देशीयमहामहोपाध्यायाः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने, महाराष्ट्रदेशीयाश्च विद्वांसो निघण्टुरत्नाकरे, विचार्य्य याद्दशेव युक्त्या क्षवर्णस्य स्वतन्त्रपर्य्यायं स्वीकृतवन्तः, वयमपि अत्र तद्युक्त्यनुसारेण तत्प्रमाणानुसारेण वा तेषां मतवैपरीत्याचरणे तद्गौरवसम्मादनभिया वा स्वतन्त्रपर्य्यायं कृतवन्तः ।

द्रव्येषु यानि देशभेदेषु विभिन्ननामभिः परिचितानि, अत्राभिधाने तेषु द्रव्येषु सर्व्वदेशीयानां सुखपरिचयलाभार्थम् एता भाषा निर्व्वाचिताः नानापुस्तकेभ्यः । यथा—लाटिनी, वाङ्गाला, हिन्दी, महाराष्ट्री, कर्णाटी, तदनुप्राणिता च आन्ध्री, लाटी, तैलङ्गी, तामिली, ओत्कली चेति । तासु मतभेदभिन्नरूपाणि लाटिननामानि पाश्चात्यवैदेशिकानां बोधाय Dr. Watt's Economic products of India, Udayachánd Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit-English Dictionary, Professor Monier Williams' Sanskrit-English Dictionary, Jayadatta's Aśvavaidyaka प्रभृतिभ्यः समाकलितानि । वैद्यपतिनरसिंहपण्डितंकृत-राजनिघण्टुतो निघण्टन्तरतश्च महाराष्ट्रकर्णाटनामानि तदनुप्राणितान्ध्रलाटादिनामानि च परिगृहीतानि । तदुक्तं तत्रैव—

"व्यक्तीकृतात्र कर्णाटमहाराष्ट्रीयभाषया ।
आन्ध्रलाटादिभाषास्तु ज्ञातव्यास्तद्द्वयाश्रया: ॥"

यानि च हिन्दीनामानि तानि भावप्रकाश धन्वन्तरिमदनपालनिघण्टुभ्यो गृहीतानि। तैलङ्गनामानि महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपते: सभासद्विदुषामनुग्रहाल्लब्धानि। वाङ्गालानामानि चास्मद्देशीयविविधकोषशब्दकल्पद्रुमादिभ्य सगृहीतानि।

अत्राभिधाने सर्व्वमेव सप्रमाणमभिधातुं प्रयत्न: कृत:। द्रव्याणां सर्व्वकोषीयपर्य्यायशब्ददाननियमश्च ग्रन्थेऽस्मिन् स्थानाभावात् परित्यक्त:।

अत्राभिधाने केवलमेवायुर्वेदोपयोगिन: शब्दा: (रम्भास्यामादिशब्दानां स्वर्गस्त्रीतरुणाद्यर्थान् परिहृत्य) तदुपयोगिनश्च एवार्था: सङ्कलिता:। द्रव्याणां गुणदोषरसवीर्य्यविपाकादिवर्णनस्थले द्रव्यगुणाद्यभिधानेषु मुनीनां मतभेदानाकलय्य अतिप्रामाणिकमेक द्वे वा क्वचित् त्रीणि वा मतानि सामञ्जस्येनोपात्तानि। सचित्ररोगलक्षणानि प्रसिद्धप्रचलितकतिपयघृततैलौषधानि च सपाठव्याख्यासहितानि महाराजाधिराजस्य समाज्ञया विन्यस्तानि। अपिच रसोपरसधातुमणिमुक्तादिशोधनजारणमारणादीनि सप्रमाणमुदितानि।

अच द्रव्याणां प्रतिपर्य्यायशब्दं सर्व्वभाषानामसन्निवेशनस्य औचित्येऽपि स्थानाभावात् पर्य्यायशब्दानामेकतम एव शब्दे भिन्नभिन्नभाषानामद्रव्यगुणादीनि विनिवेशितानि न तु सर्व्वत्र। अनेकार्थशब्दानाञ्च भिन्नभिन्नार्थे प्रयोगस्थलानि यथालाभ सप्रमाणोदाहरण प्रदर्शितानि। प्रमाणीभूतभूरिभूरिप्रयोज्यशब्दानां पुन:पुनरुल्लेखगौरववारणाय सूचीविधानपुर:सर तत्सूचकवर्णसंक्षेपश्च ग्रन्थादौ विनिवेशित:।

अधुना ये चास्योपादानभूता ग्रन्था वैद्यकसंहितानिघण्टुसंग्रहकोषादय: प्रमाणत्वेन परिगृहीतास्ते यथावकाश सङ्क्षिप्तसमालोचनेन प्रदर्श्यन्ते। तेषाञ्च वैद्यकग्रन्थानां समालोचनसमारम्भात् पूर्व्वं स्तोकं स्थूलवृत्तान्तो वैद्यकसङ्ग्रहाणामुच्यते। एतद्देशीया वैद्यकसङ्ग्रहग्रन्था: सिद्धयोगचक्रदत्तसङ्ग्रहादयो मुसलमानराजत्वात् पूर्व्वतनहिन्दुराजत्वकाले

विरचिता आसन्। यत. तेषु ग्रन्थेषु सर्पादिविषाणां पारदगन्धकलौहानां (कादाचित्कव्यवहारमृते) स्वर्णरजतादीनां विदेशोत्पन्नान्यद्रव्याणाञ्च व्यवहारो नैव दृश्यते। अत इदमेव स्फुटं प्रतिभाति यत् तदा वैदेशिका राजानो भारते न समागच्छन्निति। परं वैद्यकरसग्रन्थाश्च रसकौमुदीरसेन्द्रचिन्तामणिभावप्रकाशादयो मुशलमानराजत्वसमये लब्धजन्मानो मुशलमानचिकित्सकमण्डलीषु रसविषादिचिकित्साभिः परां प्रतिष्ठामलभन्त। तेषु च रसग्रन्थेषु तदाऽऽनीतानि विदेशजाताहिफेनसोहारातोपचीनीप्रभृतिद्रव्याणि तद्गुणपरीचया औषधत्वे परिगृहीतानि। तेषु च रोगाणां कषायपाचनौषधादिव्यवस्थापुरःसरं चिकित्साप्रणाली सम्प्रदर्शिता। औषधतैलादिनिर्म्माणञ्च यथा क्रियते तस्य सरला प्रणाली सुखबोधाय दर्शिता। वैद्यकसङ्ग्रहेषु रसग्रन्थेषु च रोगविशेषेण निर्वाचितानि प्रायेण बहूनि औषधतैलादीनि अन्तरान्तरा ईषद्वैशिष्ट्यं विना सर्व्वत्र एकनामानि साधारणानि च दृश्यन्ते। अतो रसग्रन्थेषु रसघटितौषधानि ऋते सर्व्वाण्येव तैलघृतौषधानि चरकादिभ्यश्चक्रदत्तादिसङ्ग्रहेभ्यश्च परिगृहीतानि स्वविरचितानि च वर्त्तन्ते। सिद्धयोगादिषु तु औषधादीनि कानिचित् संहितासङ्कलितानि, शिष्टानि च स्वरचितानि।

चरकसंहिता हि कायचिकित्साप्रधाना आत्रेयसम्प्रदायस्य आदिमा संहितासु प्रथमा च। अस्यां भगवान् कृष्णात्रेयो वक्ता, अग्निवेशः श्रोता, चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्त्ता च। तस्मादियं गुरुसूत्रशिष्यसूत्रप्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम्। पुरा किल कृतयुगान्ते असुरनिपीड़िता आर्य्यास्तत्रैव पश्चात्त्वेन्द्रे पञ्चनदप्रदेशे समापतिता वारिवायुवैनगनदतरुलताद्यशेषविधप्रकृतिसौन्दर्य्यसभावगुणविमोहिताः कृतनिवसतयः क्रमेण समाजबन्धनपुरःसरं तदुपयोगिजीवनोपायभूतकृषिरीतिनीतिस्वास्थ्यविधानादिषु सततसमालोचनया क्षत्रियादिसम्प्रदायविभक्ताः स्वस्वकार्य्येषु निरता आसन् (ऐतरेयब्राह्मण)। तेषु चिकित्सासम्प्रदायाध्यक्षेण भरद्वाजमहर्षिणा रोगाक्रान्तायां मेदिन्यां लोकहिताय यजुर्व्वेदाङ्गभूत आयुर्वेदः स्वर्लोकादानीतः स्वशिष्याय कृष्णात्रेयायोपदिष्टः। सोऽपि

तमग्निवेशादिशिष्यषट्कायोपदिष्टवान्। अथ ते शिष्याः पृथक् षट् तन्त्राणि चक्रुः। तेषु प्रधानशिष्याग्निवेशकृततन्त्रमुत्कृष्टमुपादेयञ्चाजनि।

अथ कदाचिच्चरकमुनिः पञ्चनददेशे कायचिकित्साप्रधानं तत् सञ्चितमन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सविस्तरं वर्णयन् स्वनाम्नाभिनवां संहितां प्रचारितवानिति चरकसंहिताया एव लभ्यते। "अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते।" ग्रन्थादष्टाङ्गमयी सा चेयमभिनवा संहिता यथा-स्थानमष्टभिर्भागैर्विभक्ता। अस्यां च संहितायां खनिजोद्भिज्जप्राणि-वाचीनि द्रव्याणि भागत्रयेण विभज्य पुनः प्राणिनो जरायुजादिभागचतुष्टयेन विभक्ताः, उद्भिज्जानि च वनस्पतिवृक्षवीरुधौषधिचतुष्टयेन विभक्तानि। तानि च पुनरुद्भिज्जद्रव्याणि जीवनीयादिपञ्चाशद्गणैः संविभक्तानि। अस्या भाषा न प्राञ्जला, प्राचीनत्वात् विषयरचनाप्रणाली च न मार्जिता परमतीव विचित्रा। एभिः कारणैः गोमांसस्य च व्यवस्थया संहिताया अस्याः समाजबन्धनस्य बाल्यावस्थायामजातस्मृतिशासनायाम् उत्पत्तिरनुमीयते। अनेन वैदिकब्राह्मणप्रमाणेन च चरकस्यापि तद्देशवासित्वमसन्दिग्धम्। अस्याः सिद्धिकल्पस्थानद्वयं सप्तदशौषधाध्यायैः संयोज्य सम्पूर्णमकरोत्पञ्चनदपुरवास्तव्यो दृढ़बल इति अस्या एव संहितायाः सिद्धिस्थानपरिसमाप्तावुक्तम्। यथा—

"अखण्डार्थं दृढ़बलो जातः पञ्चनदे पुरे।
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम्।
सप्तदशौषधाध्यायैः सिद्धिकल्पैरपूरयत्॥"

यत्तु उदयचन्द्रेणोक्तं वाभटे अग्निवेशभेलहारीतसुश्रुतकवलादीनामेव उल्लेखो दृश्यते न तु चरकस्य, अतः चरकस्य अधस्तनत्वमवश्यं स्वीकार्यमिति, तत्तु भ्रान्तम्—तत्र भूरिप्रमाणदर्शनात्। See वाभट p. 110, Vol. I. and pp. 826—827, Vol. II. Bombay Ed. वयन्तु अग्निवेशतन्त्रस्य संस्करणं कूटलेखककृतमित्यवगच्छामः।

एवमेव सुश्रुतसंहिता शल्यतन्त्रोपदेशप्रधानाष्टाङ्गमयी धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य आदिमा चरकादधस्तना च। अस्यां काशिराजरूपेणावतीर्णो

भगवान् धन्वन्तरिर्वक्ता विश्वामित्रमहर्षिसुतः सुश्रुतः श्रोता, 'परमरासायनिकः सिद्धनागार्जुनश्च प्रतिसंस्कर्त्ता। सूत्रादिपञ्चस्थानात्मके पूर्व्वतन्त्रे चिकित्सितागदरसायनवाजीकरणतन्त्रैः सह सचिकित्सितशल्यतन्त्रं प्रधानतो वर्णितम्। कल्पे सचिकित्सितविषतन्त्रं। चिकित्सिते च स्थाने रसायनवाजीकरणतन्त्रे वर्णिते। उत्तरे च तन्त्रे शालाक्यकायचिकित्साकौमारभृत्यभूतविद्या वर्णिताः।

एकदा सुश्रुताचार्य्यः पितुर्विश्वामित्रस्याज्ञया सहौत्याग्रिमुनिकुमारैः सह वाराणसीमागत्य काशिराजदिवोदासादायुर्व्वेदं यजुर्वेदाङ्गभूतं शल्यतन्त्रप्रधानमष्टाङ्गमयमधीत्य सहौत्यायिगणक्षतसर्व्वतन्त्रप्रधानं सविंशाध्यायशतसम्पन्नं तन्त्रं स्वनाम्ना प्रणिनाय। अथ यदा बौद्धाः प्रबला भूत्वा वादेन बुधान् पराभूय वैदिकाः क्रिया 'विलोपयितुमारब्धवन्तः, तस्मिन्नेव बौद्धसङ्ग्रामसमये (खृः सहस्राधिकवर्षपूर्व्वं) जगति विश्रुतः परमरासायनिको बौद्धपालकः सिद्धनागार्ज्जुनः सौश्रुतं नाम तन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सूत्रादिपञ्चसु स्थानेषु अर्थवशाद्विभज्य सविस्तरं विशदञ्च व्याख्याय परिशिष्टभूते उत्तरे तन्त्रे शिष्टानर्थान् व्याकृत्य एकामभिनवां संहितां व्यरचयत्, सा सुश्रुतसंहितेति लोके गीयते। इति डल्लणाचार्य्यमतम्। अस्या भाषा प्राञ्जला, रचनारीतिश्च यथाभागमानुपूर्व्विकी। अस्याञ्च वर्णितं शारीरास्थिमालाव्याकरणसन्धिनिर्णयव्रणचिकित्सितादिविज्ञानं तदा परां कोटिमधिरूढ़मित्यनिर्विकल्पं स्वीकार्य्यम्। तस्य च मूढ़गर्भाश्मरीप्रकरणमतीव प्रशस्तमुपादेयञ्च निदर्शनभूतम्। किमधिकं, डाक्तार् (Charles) साहेबमहोदयः श्रीकुचविहारमहाराणी चिकित्सकेन डाक्तार्-दुर्गादासगुप्तेन मत्साहाय्येनानूद्य विस्तृतभाषया प्रदत्तं मूढ़गर्भादिप्रकरणं समालोच्य सविस्मयं प्रशशंस।

अत्रिसंहिता—कुत्रचित् पञ्चनदादिप्रदेशे सुप्रसिद्धा अत्रिमुनिप्रणीता चरकादिवत् प्राचीना च। संहितेयं नातिसङ्क्षिप्ता नातिविस्तृता च। अयमेवात्रेो प्रामाणिकः स्मृतिसंहिताकार आसीत्।

खारनादसंहितापि—आत्रेयसम्प्रदायस्य धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य च नाना-

चिकित्सातन्त्रेभ्य आदावेव स्वयं संगृहीतादष्टाङ्गहृदयसंग्रहादाकृष्य वाग्भटाचार्य्येण विरचिता। यदुक्तं तत्रैव—

"अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिराप्तः।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम्॥" वा. उ. ४० अ.।

एवमेवासौ स्वनाम्नालङ्कारादिनानाशास्त्रं रचितवान्। श्रूयते च यद्सावादौ ब्राह्मणधर्म्मावलम्बी नियतमेव वैदिकाचारमनुतिष्ठतिस्म। अथ कदाचिदसौ बौद्धधर्म्मतत्त्वं जिज्ञासमानः कमपि बौद्धाचार्य्यं गुरुत्वेनाङ्गीचकार। एवं कियन्त कालमविचलितचित्तेन तमनुशीलयन् तस्य धर्म्मस्य परमरहस्यमवगच्छन् तस्मिन्नतीव श्रद्दधानो यदा पूर्व्वाचार्य्यसमीपमाजगाम, तदा गुरुणा तस्य तद्धर्म्मानुरक्तिमवधारयता तद्धर्म्मावलम्बनायैवासौ समुपदिष्टः। इति दाक्षिणात्यविदुषां किंवदन्ती (Aufrecht's catalogue)। दाक्षिणात्यपण्डिता इममेव वाभटममरसिंहं ख्यापयन्ति। परं काश्मीरराजतरङ्गिणीसमालोचनया एवमवगम्यते यथा—सिंहगुप्तसुतः परमबौद्धो वाभटाचार्य्यः काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजापालनसमये (खृः द्वादशशताब्द्यां, शक १११८—४०) वर्त्तमान आसीत्। तथा विजयनगराधिपस्य बुक्कराजस्य समसामयिको माधवः स्वग्रन्थे वाभट उद्धृतः। इदमपि नववर्षशतमतीतम्। अतस्तस्मिन्नेव समये वाभटः संहितामकरोदिति मादृशां मतम्। अतः वाभटसंहिता नातिप्राचीना चरकसुश्रुतयोरधस्तना इत्यनुमीयते। अत्र सर्व्वविधान्येव चिकित्सिताङ्गानि तुल्य व्याख्यातानि। अस्याः मुष्टियोगरोगलक्षणादिकञ्च विशेषतः प्रशंसनीयम्। अस्या भाषा विशदा-रचनारीतिश्च मार्जिता। वाभटस्य जन्मनि नाना किंवदन्ती श्रूयते यथा—केचित्तं धन्वन्तरिमाहुः, केचिच्च तं सागरमन्थनादुद्भूतमेकतमं रत्नम्, केचिच्च तं कलियुगस्य प्रधानऋषिं गौतमबुद्धमाहुः।

"अत्रिः कृतयुगे चैव द्वापरे सुश्रुतो मतः।
कलौ वाग्भटनामा च ········॥" अत्रिः।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम्। यथा—

"भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तः
तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा॥"

अरुणदत्तो मृगाङ्कदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च। असौ हि सुप्रसिद्ध-वाभटसंहितायाः सर्वाङ्गसुन्दर्याख्यटीकाया विरचयिता।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः। असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत्। चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः। अत्रासौ माधवकरप्रणीतरुग्विनिश्चयग्रन्थस्यानुपूर्व्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-रोगाणां चिकित्सा वर्णिता। तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्धयोगाः परमदृष्ट-फला इति संग्रहोऽयं सर्व्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विश्रुतरोध्रवलसंज्ञकदत्तकुले जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत्। स च विद्याकुलसम्पन्नस्य भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षो-ऽभूत्। अतस्तत्प्रादुर्भावो द्वादशशताब्दामनुमीयते। श्रूयते च यथा तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितश्चक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति। अतोऽसौ धर्मेण शैव आसीदिति बुध्यते। स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि आत्मनः शैवत्वं विज्ञापितम्।

"गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितरोध्रवली कुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारी॥
यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निःक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा॥"

सिद्धयोगः—वृन्दकुण्डकृतोऽतिप्रामाणिकचिकित्सासंग्रहः। तस्य च कुसुमावली नाम टीका श्रीकण्ठकृता। यतश्चक्रपाणिः स्वग्रन्थे एतस्य ग्रन्थस्य समुल्लेखं चकार, अतोऽयं चक्रपाणेरुर्द्धतन इत्यवगन्तव्यम्।

रसकौमुदी—भिषजा माधवेन कृता। माधवेनात्र रसघटितानि दृष्टफलानि औषधानि नानारसग्रन्थेभ्यः समाहृत्य स्वरचितानि च समायोज्यायं चिकित्सौषधसंग्रहः कृतः, रोगविशेषेषु च विविधयोगाः स्वयमपि व्यवस्थापिताः। ग्रन्थकारोऽयं निदानसंग्रहकारो माधवकर इति वृद्धपरम्परया श्रूयते। परं माधवाभिन्नेन केनापि भिषजा कृतेति प्रसिद्धिर्लोकैरेवेत्यपि सहसा प्रतिपत्तुं न शक्यते। यतो माधवकरस्य समये फणिफेणप्रयोगरसादिजारणमारणादिपुरःसरं रसप्रयोगस्य प्रचारो नासीत्।

रसरत्नाकरो—नित्यनाथविरचितो महान् रसग्रन्थः। तेनात्र रसजारणादिकं सविस्तरं प्रदर्श्य स्वरचितानि संगृहीतानि च तैलौषधादीनि बहूनि सन्निवेशितानि। नित्यनाथो न वङ्गदेशवासी ग्रन्थकृत् परं पश्चिमदेशज इत्यनुमीयते।

योगचिन्तामणिः—श्रीहर्षसूरिविरचितः। अत्र सिद्धाः चिकित्सोपयोगिनो बहवो योगा वर्त्तन्ते। तस्य समयः खृः एकादशी द्वादशी वा शताब्दी। रा.तर.।

योगतरङ्गिणी—नाम वैद्यकरसग्रन्थः त्रिमल्लभट्टविरचितः प्रामाणिकश्च। ग्रन्थोऽयं नास्मदीये देशे तथाद्रियते यथा पश्चिमदेश इति।

वैद्यजीवनं—हि लोलिम्बराजविरचितं नातिप्राचीनञ्च। तेनात्र काव्यकरणच्छलेन चिकित्सोपकरणौषधानुपानादिकमुपदिष्टम्।

वैद्यवृन्द-वैद्यामृते—नारायणकृतरसग्रन्थौ। वङ्गदेशीयवैद्यैरनयोः सविशेषसमादरो न क्रियते। (समयोऽष्टादशशताब्दी)।

सारकौमुदी—नाम आनन्दवर्म्मकृतार्वाचीनवैद्यकसंग्रहः, न्यूनाधिकसार्द्धशतवर्षाभ्यन्तरे विरचितः। अत्र मूढ़ानां सुखबोधार्थमौषधादीनि वङ्गभाषया पद्मीकृतानि। अतः स्वल्पबुद्धीनामियं व्यवहाराय परमोपयोगिनी जाता।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम्। यथा—

"भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तः
तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा॥"

अरुणदत्तो मृगाङ्कदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च। असौ हि सुप्रसिद्ध-वाभटसंहितायाः सर्व्वाङ्गसुन्दर्य्याख्यटीकाया विरचयिता।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः। असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत्। चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः। अत्रासौ माधवकरप्रणीतरुग्विनिश्चयग्रन्थस्यानुपूर्व्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-रोगाणां चिकित्सा वर्णिता। तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्धयोगाः परमदृष्ट-फला इति संग्रहोऽयं सर्व्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विश्रुतरोध्रवलसंज्ञकदत्तकुले जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत्। स च विद्याकुलसम्पन्नस्य भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षो-ऽभूत्। अतस्तत्प्रादुर्भावो द्वादशशताब्दामनुमीयते। श्रूयते च यथा तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितश्चक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति। अतोऽसौ धर्म्मेण शैव आसीदिति बुध्यते। स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि आत्मनः शैवत्वं विज्ञापितम्।

"गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रं
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितरोध्रवली कुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारी॥
यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निःक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा॥"

स कोषमिमं स्वर्गादिकतिपयैर्वर्गैर्विभज्य वर्गमध्ये चान्तरान्तरा वर्णानुक्रमरीत्या विरचितवान्।

अमरकोषस्य प्रचलितटीकाकर्त्ता मध्ये—

मथुरेशः प्राचीनः शकस्य नरपतेः षष्ठशताब्द्यां प्रादुरासीत्। असौ कस्यचित् मुसलमानवीरस्य साहाय्येन सदैव शास्त्रानुशीलनमकरोत् इति उइल्सनसाहबमतम्। शब्दरत्नावलीकारश्च स एव।

क्षीरस्वामी काश्मीरपतिललितादित्यस्य राजत्वसमये प्रादुरासीत्। जयापीड़ो नाम कश्चिन्नृपतिः अस्मादेव शब्दविद्यामधिगत्य अन्ते ललितादित्यपण्डित इति प्रसिद्धिमगात्। (खृ. ७०५—७३१) रा.तर.४त.।

रायमुकुटः (१४३० खृः अब्दे) प्रादुरासीत्। रा.तर.।

गौराङ्गमल्लिकात्मजो भरतमल्लिको नातिप्राचीनो ग्रन्थकारष्टीकाकारश्च। असौ वर्द्धमानप्रदेशस्य पातिलपल्लीग्रामे सुकुलीनवैद्यवंशे न्यूनाधिकसार्द्धशतवर्षपूर्व्वं जातः। कविरयं सुप्रसिद्धः शाब्दिकः, कारकोल्लासस्य रचयिता; रघुवंशभट्टिकाव्यकुमारसम्भवादीनां टीकाकारश्च। तत्कृतयामरकोषस्य टीकयैव तस्य महती कीर्त्तिर्भारते चिरं स्थास्यति।

धन्वन्तरिनिघण्टुरपि अमरसिंहविरचितामरकोषसमसामयिक एवेति प्रमाणतो लभ्यते। असौ तु षट्शतवर्षपूर्व्वतनः इति मधुसूदनगुप्तस्य मतमुदयचन्द्रेण स्वग्रन्थे समुद्धृतम्। तत्प्रणीतो निघण्टुः प्रसिद्धः प्रामाणिकश्च, काशीप्रदेशे च समधिकं समालोचितो भवति।

हेमचन्द्राभिधानमभिधानचिन्तामणिनाम्ना ख्यातं विशिष्टरीत्या भागद्वयेन विभज्य हेमचन्द्राचार्य्येण विरचितम्। तयोः प्रथमः स्वर्गादिभिः षड्भिर्भागैर्विभक्तः, शब्दानां श्रेणीविभागश्च अन्त्यक्रमेण कृतः। द्वितीयश्च नानार्थघटितः। पर हेमचन्द्रोऽवतरणिकायां स्वाभिधानस्य केवलं प्रथमभागस्य शब्दरचनाप्रणालीमुपवर्ण्य द्वितीयस्य न किमप्युक्तवान्। तथा प्रथमस्येव द्वितीयस्य टीकापि न दृश्यते। अतो द्वितीयस्य हेमचन्द्रकृतित्वमाशङ्कमानैर्विद्वद्भिर्महेश्वरकृतस्य नानार्थवर्गस्य सन्निवेशनं तर्क्यते।

भैषज्यरत्नावली—शताधिकवर्षपूर्व्वं गोविन्ददाससेनेन सङ्कलिता। अर्व्वाचीनोऽयं रसग्रन्थोऽस्मदीये देशे वैद्यैरेव व्यवह्रियते।

नाड़ीप्रकाशो—नाड़ीविज्ञानग्रन्थ. शक्तिगोत्रजानन्दसेनवंशजेन शङ्कर-सेनेन विरचितः। वैद्यविनोदो रसशङ्करश्च तेनैव प्रणीतौ।

रसेन्द्रचिन्तामणिः—राधाविनोदकाव्यकृद्रामचन्द्रकविकृतो रस-ग्रन्थः। ग्रन्थोऽयं सर्व्वरसग्रन्थेषु प्राचीन इति लोके गीयते। अस्मिन् रसग्रन्थे रसजारणादिकं सविस्तरं वर्णितम्। रसपारिजातोऽपि राम-चन्द्ररचितः। अन्योऽपि रसेन्द्रचिन्तामणिः ढुण्ढुकनाथविरचितो वर्त्तते। परं नात्राभिप्रेतः।

अमरकोषोऽमरसिंहविरचितः। अमरसिंहोऽमरदेवो वा विक्रमा-दित्यस्य समये प्रादुर्बभूवेति निश्चय एव। परं विक्रमादित्यानां कतमस्य समये जात इत्यत्र नानामत दृश्यते। उइल्फोर्डसाहबमते नव विक्र-मादित्याः। सर्व्वेऽपि ते शालिवाहनादिभिर्युद्धमकुर्व्वन्। (Dr. K. M B विद्याकल्पद्रुमे)। परमाधुनिकैतिहासिकरहस्यानुसन्धित्सुभिः कारणप्रद-र्शनपुरःसरं कदाचिदसौ (खृ' पू: ५६) प्रथमविक्रमादित्यनरपतेः सभायां नवरत्नेषु* एकतमत्वेन, कदाचित् भोजप्रबन्धं समालोच्य (A.D. ६६५—७०८ Dr. Mitra and A D. ५७८ Prof. Wilson) धारानगराधिपतेः द्विती-यस्य हद्धभोजस्य सभायां, कदाचिच्च खृः एकादशशताब्द्यां (१००५) भोजस्यान्यतमस्य सभायां तथाविधरत्नेषु अन्यतमत्वेन चोपस्थाप्यते। परमेषु कल्पनयेषु कः कल्पो मुख्य इति विनिश्चेतुं न शक्यते। अस्माकन्तु सम्वत्प्रव-र्त्तयिता विक्रमादित्यः A.D. ५६ अब्दे एवासीदिति विश्वासः। अमर-सिंहो लोके बौद्धमतावलम्बीति सुप्रसिद्धः। तदीयः कोषः प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्धः सर्व्वकोषश्रेष्ठः परमोपादेयतया जगति सर्व्वत्रैव समादृतः।

* धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥

सूची वङ्गभाषया व्याख्याता। एवञ्च श्रूयते यथा हलायुधो लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीदिति।

राजनिघण्टुः—अभिधानचूडामण्यपरनामधेयो वैद्यपतिनरहरिपण्डितेन वैद्यकसंहितामरविश्वहलायुधधन्वन्तरिनिघण्टुमदनपालनिघण्टुभोजराजशेषराजादिकृतग्रन्थेभ्यः उपादानानि समाकलय्य आनूपभूमिगुडूच्यादिभिस्त्रयोविंशतिवर्गैः संविभज्य महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषाभिर्द्रव्यादीनि व्याख्याय च रचितः।

"धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्
विश्वप्रकाशमरकोषसशेषराजान्।
आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्
द्रव्याभिधानगणसङ्ग्रह एष सृष्टः॥"

असौ कस्माचित् काश्मीरपरिवाराज्जात इति स्वयमेव स्वग्रन्थे स्वीचकार। मतान्तरे त्वसौ दाक्षिणात्यनिवसतिर्ब्राह्मण इत्यभिधीयते। अत्र तेन शारीररोगनामौषधद्रव्यद्रव्यगुणादिकं नानायुर्वेदीयाशेषविषयान् सविस्तरमुपवर्ण्य चिकित्सकानां महानुपकारः साधितः। असौ नरहरिपण्डितो मदनपालादीनामधस्तनो, मदनपालादयश्च तदूर्द्धतना आसन्। तत्प्रादुर्भावसमयः (संवत् १७२५) सार्द्धद्विशतवर्षपूर्व्वं वासीत्। इति उदयचन्द्रः। निघण्टुरयं संस्करणानन्तरमस्मदीये देशे समादरेण परिगृहीतः सर्व्वैवानुशीलितो भवति।

भावप्रकाशो—लटकमिश्रात्मजभावमिश्रविरचितः। अयमतिविस्तृतः सरुग्विनिश्चयचिकित्सितचिकित्सासङ्ग्रहो नानाप्राचीनसंहितासङ्ग्रहकोषनिघण्टुसमालोचनेन स्वकल्पनया च रोगलक्षणचिकित्सितपथ्यापथ्यद्रव्यद्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकजारणमारणशोधनादीनि समाकलय्य लिखितः। असौ भावमिश्रो वैदेशिकपर्टुगीजदेशीयैरानीतमुपदंशरोगस्यैव प्रकारान्तरलक्षणसम्पन्नं फरङ्गरोगं स्वग्रन्थे सचिकित्सितं वर्णितवान्। अभिनवानि च चोपचीनीसोहारादीनि कतिचित् वैदेशिकद्रव्याणि सगुणानि तत्र सन्निवेशितानि। तेषु उपदंशहरं चोपचीनीमूलं चीनदेशीयै-

' हेमचन्द्रः हेमाचार्य्ययतिर्वा प्राचीनजैनग्रन्थलेखको जैनधर्म्मावलम्बी चासीत्। असौ संवत्सरीयादशशताब्द्यां (खृः द्वादशशताब्द्यां) पाटलिपुत्र-नगरे स्वजीवनस्यादिमं भागं नानाशास्त्ररचनया यापयित्वा अन्तिमे वयसि गुजराटदेशं गत्वा तत्र जैनधर्म्मसमालोचनया परां प्रतिष्ठाम-लभत, तत्रत्यञ्च सप्रकृतिं नरपतिं जैनधर्म्मं ग्राहयामास। श्रूयते च पार्श्वनाथमतावलम्बी हेमाचार्य्ययतिः अस्मिन्नेव समये रजःपूतनरपतिं कुमारपालमपि जैनधर्म्मे दीक्षितवान्। एवमपि प्रसिद्धिरस्ति यथासौ हलायुधगुरुः लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीत्। (सवत् १२३०)* इति उइल-सनसाहेवस्य उट्टङ्कनम्।

' शब्दमाला—च रामेश्वरशर्म्मकृतातिसंक्षिप्ताभिधानसंग्रहः अमर-कोषस्य परिशिष्टभूता वङ्गभाषायां व्याख्याता च। इयं मेदिनीकरस्य पूर्व्वतन इति उइलसन्साहेवमतम्।

' नाममाला—धनञ्जयकृता। तत्र श्रेणीविभागस्यासद्भावात् प्राचीनै-वेयमित्यनुमीयते। धनञ्जयश्च दशमशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् इति बहुयामतम्।

भूरिप्रयोगो—दामोदरदत्तपुत्रेण सुप्रसिद्धसुपद्मव्याकरणकारेण पद्म-नाभदत्तेन विरचितो भागत्रयेण विभक्तश्च। पद्मनाभो मेदिनीकरस्या-धस्तनः आसीदिति स्वयमेव स्वग्रन्थे मेदिन्याः उल्लेखात् प्रमाणीकृतम्।

शब्दरत्नावली—मुशखानाभिधस्य कस्यचित् मुशलमानवीरस्याश्रयेण अमरटीकाकृन्मथुरेशेनामरकोषस्यैव प्रणाल्या विरचिता। तत्र शब्दानां भिन्नरूपाः पाठाः निर्णीताः।

जटाधरकोषः—चट्टग्रामवासिजटाधरेण विरचितः। जटाधरश्च अमर-कोषादर्शेन स्वनाम्ना कोषं प्रणिनाय। अयं नातिप्राचीन इत्यनुमीयते।

अभिधानरत्नमाला—हलायुधप्रणीता। इयं संक्षिप्ता स्वर्गभूनरक-वारिमिश्राख्यैः पञ्चभिर्भागैर्विभक्ता। हलायुधो भट्टभास्करशिष्यः केरल-देशीयो ब्राह्मणोऽतिप्राचीनो बौद्धधर्म्मावलम्बी च खृः द्वादशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत्। तस्य चाभिधाने उद्भिज्जद्रव्यखनिजद्रव्याणां मनोरमा

चिकित्साक्रमकल्पवल्ली—काशीनाथद्विवेदिविरचिता ; अयं वैद्यकचिकित्सासंग्रहः पाश्चात्यप्रदेशे प्रचलति ।

जयदत्तसूरिर्नातिप्राचीनोऽश्ववैद्यकप्रणेता । जयदत्तः शालिहोत्रनकुलभोजराजादिकृताश्वशास्त्रेभ्योऽश्वानां शुभाशुभलक्षणं सम्यग्विनिश्चितं चिकित्सितञ्च समाकलय्य स्वग्रन्थं रचितवान् । अस्य प्रादुर्भावसमयनिरूपणमतीव दुरूहमिति न चेष्टा कृता । ग्रन्थोऽयं वाङ्गालादेशस्य आसियाटिकसोसाइटीसभानुमत्या तत्कृतव्ययेन च संक्षिप्तटीकासमेतो मया संस्कृतः ।

शार्ङ्गधरसङ्ग्रहः—सुप्रसिद्धशार्ङ्गधरपद्धतिकारेण शार्ङ्गधरेण विरचितः । ग्रन्थोऽयं नातिसङ्क्षिप्तः नातिविस्तरश्च, बहुषु पाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचलितः । अयञ्च ग्रन्थकारः विश्वप्रकाशकृन्महेश्वरादधस्तन आसीत् । (Burnel's catalogue.)

रसेन्द्रसारसंग्रहः—प्रामाणिकरसग्रन्थः गोपालभट्टेन विरचितः । अत्र रसजारणमारणादिपुरःसरं रोगाणामशेषविधरसघटितयोगाः सङ्कलिताः । एतद्ग्रन्थकारः त्रयोदशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् । (Aufrecht's catalogue.)

डल्वणाचार्यो निबन्धसंग्रहाख्यायाः सुश्रुतटीकाया रचयिता । एष श्रीभादालकदेशस्य विश्रुतमथुरानगरीसन्निहिते अङ्कोलानाम्नि वैद्यस्थाने सोरवंशीयद्विजान्वये जातः । असौ गोविन्दपालस्य प्रपौत्रः जयपालस्य पौत्रः नृपालभूपतेः प्रियतमस्य श्रीभरतपालस्य च पुत्र आसीत् । तेन जेज्जटगयदासभास्करश्रीमाधवब्रह्मदेवादीनां टीकापञ्जिकाटिप्पनीः उपजीव्य निबन्धसंग्रहो रचित इति स्वयमेव स्वकृतटीकायामभिहितम् ।

परिभाषाप्रदीपः—श्रीसत्यवल्लभसेनपुत्रश्रीगोविन्ददाससेनविरचितः ।

प्रयोगामृतम्—अतिसुविस्तृतो वैद्यकचिकित्साग्रन्थो नृसिंहधन्वन्तरिशिष्य वैद्यचिन्तामणिकृतः । अयं ग्रन्थकारः श्रीगुण्डसमाजान्तर्गत नीरोनग्रामे शताधिकवर्षपूर्व्वं जातः । अस्मिन् समालोचिते चिकित्सकानां नानायोगादिषु सम्यगधिकारो जायते ।

भारतवर्षस्य गोयाप्रदेशे शतत्रयाधिकवर्षात्पूर्व्वं स्तुः (१५३५) समानीतम्। इति श्रीयाइजसाहबस्य मतम्। सुतरामेव भावमिश्रस्याविर्भावस्तत्काले तदनन्तरकाले वासीत्। भावप्रकाशसंग्रहः काशीप्रदेशे वङ्गदेशे च चिकित्सकैरधिकं पठ्यते।

माधवनिदानं—माधवकरविरचितम्। अत्र माधवेन विविधप्राचीनतन्त्रवैद्यकसंहिताद्भ्यः क्वचिदादर्शोद्धरणेन क्वचिच्च स्वरचितभाषया सारसङ्ग्रहेण पर्य्यायानुक्रमतो विविधरोगनिदानलक्षणादिकं लिपिषु सन्निबध्य भारतस्य चिकित्साशास्त्राध्यायिनां छात्राणां महानुपकारः साधितः। इदं माधवाचार्य्यविरचितमिति केषाञ्चित् मतम्। तन्न साधु, माधवकरः कर इत्युपाधिकोऽतिपुराकालीनो वैद्यजातीयग्रन्थकार आसीदिति प्रसिद्धिः। अन्यच्च चक्रपाणिदत्तो माधवीयनिदानस्य रोगानुक्रमणीमनुसृत्य स्वसङ्ग्रह रचितवानित्यसौ ग्रन्थकारश्चक्रपाणिदत्तस्योर्द्धतन आसीदिति प्रतीयते। तथासौ चक्रपाणिः द्वादशशताब्द्यां गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षत्वं स्वसंग्रहे लिखितवान्। अपिच माधवः स्वग्रन्थस्योपसंहारे—यो गोविन्दः वृद्धभोजस्य पातञ्जलवृत्तिकारस्य समये (सप्तमशताब्द्यां) वर्त्तमान आसीत् तत्कृतिसूक्तिकर्णामृतनामग्रन्थस्य मुक्तावलीकारं गोविन्दाधस्तनं गुरुमङ्गीकृत्यामान, तत्समसामयिक तदधस्तनं वा प्रतिपादितवान्। तस्य निदानमष्टमशताब्द्यामारवीयभाषयानुवादितमारवीयैश्चिकित्सकैरधीतमिति पुरातत्त्वविद् उइलसनसाहबस्य मतम्।

व्याख्यामधुकोषो—(माधवीयनिदानस्य टीका) वैद्यवरश्रीविजयरक्षितेन श्रीकण्ठदत्तेन च विरचितः। तत्र द्वयोरेव नामदर्शनात् द्वयोरेव टीकाकर्त्तृत्वमनुमीयते। श्रीकण्ठः वृन्दकृतसिद्धयोगस्यापि टीकाकारः। कुसुमावली नाम्ना च सा प्रसिद्धा।

अर्कप्रकाशो—नाम चिकित्सासंग्रहो रावणेन प्रणीतः। रावणेनात्राभिनवा रोगाणां चिकित्साप्रणाली केवलेनैवार्केण प्रवर्त्तिता।

उणादिकोषः—सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामध्यायविशेषः। यत्र शब्दाः 'उण्' इत्यादिप्रत्यययोगेन सिध्यन्ति।

प्रादुरासीत्। कोऽयमन्त्यादिक्रमेण सुलभगम्यसुग्रंथस्तद्दुरीत्या विरचितः। कार इत्युपाधिना वैद्यजातीयोऽयं वङ्गदेशवासी चेत्यनुमीयते। उद्दल्सनसाहवमतम्।

रत्नावली—नाम द्रव्याभिधानं वङ्गदेशवासिना रसकौमुदीकारेण माधवेन विरचितम्। तस्यां द्रव्यनामानि वङ्गभाषया कथितानि।

राजवल्लभीयद्रव्यगुणः—राजवल्लभकृतः परं श्रीनारायणदासकविराजेन सविस्तरं व्याख्याय प्रतिसंस्कृतश्च। राजवल्लभश्च वैद्यपरम्परागतश्रुत्या अष्टादशशताब्द्यां (१७६०) वर्त्तमान आसीत्। ग्रन्थोऽयं परिच्छेदषट्कैः अतीवसुष्ठुश्रेण्या विभक्तः प्रयोजनोपयोगी च। अयं वङ्गदेशे प्रायेणायुर्वेदपाठार्थिभिः पठ्यते।

रत्नमाला—नाम द्रव्याभिधानं केनापि वङ्गीयग्रन्थकाररचितमिति प्रतीयते। तस्यामुद्भिज्जखनिजद्रव्याणि सपर्य्यायाणि वङ्गभाषया व्याख्यातानि। उद्दल्सनसाहवस्तु बौद्धग्रन्थकाररचितमित्याह।

•उपसंहारसमये महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपतिमहोदयसमीपे विज्ञप्तिरियम्—

महाराजाधिराज!

सामग्रीषु सुसज्जितास्वपि यथाभीष्टानुकूलासु च
श्रीविष्णोरिव लोकरञ्जनरतेः राजाधिराजस्य ते।
आशास्यो यदि नाघटिष्यत कृपासंयोग एव प्रभोः
सिन्धोरन्तरलेष्यतेव मदनस्याशालता सा चिरम्॥

आशंसमानो देवस्य राजन्वत्तामविच्युताम्।
आयुष्मत्ताञ्च विनयनिवेदनपुरःसरम्।
यावतोऽयं जनो नित्यं कृतघ्नत्वमनुस्मरन्।
देवपादाम्बुजेषु देहस्यैव विसर्जनम्॥

•साधुहृदय-डाक्तार-श्रीमहेन्द्रलालसरकारमहोदयसमीपेऽपि चिरकृतज्ञतापाशेन बद्धोऽस्मि। अत्र चाभिधाने प्रेसिडेन्सिकलेजे संस्कृताध्यापकेन श्रीयुक्तनीलमणिन्यायालङ्कारेण मच्छुभाकाङ्क्षिणा महोपकारः

शब्दचन्द्रिका—नाम द्रव्यगुणादिसंग्रहः चक्रपाणिदत्तेन प्रणीतः प्रसिद्धश्च। इयमुद्भिज्जखनिजप्राणिपथ्यापथ्यादीनां कार्य्योपयोगितया समाकलनात् सर्व्वत्र समादरणीया। अत्र द्रव्यनामानि वङ्गभाषया व्याख्यातानि।

भोजराजशेषराजमदनपाला दशमशताब्द्यां वर्त्तमाना आसन् इति प्रमाणतो लभ्यते। एषु आद्यद्वयस्य ग्रन्थावस्माभिर्न दृष्टौ। मदनपालनिघण्टुस्तु सर्व्वत्र प्रसिद्धो विस्तृतः प्रशस्तश्च। निघण्टुरयं मदनपालस्य नरपतेर्विनोदनार्थं केनापि विरचितः। अधुनोत्तरपश्चिमप्रदेशे छात्रैरधिकतरमालोच्यते। अत्र सनामद्रव्यगुणाः सविस्तरं वर्णिताः। द्रव्यनामानि च हिन्दीभाषया कथितानि।

विश्वप्रकाशो—नाम प्राचीनतरकोषो यदा कान्यकुब्जे विद्योत्साहितायां अतीव समादरस्तदा महेश्वरेण खृ. द्वादशशताब्द्यां सङ्कलितः (शक १०३३) (A.D. ११११) (११५० वङ्गया)। महेश्वरो गाधिपुरवास्तव्यस्य साहसाङ्कनरपतेः चिकित्साधिकृतस्य श्रीकृष्णस्यान्वये जातः। इति पुरातत्त्वविद्उइल्‌सनसाहवमतम्।

अजयपालकृतसंग्रह.—सचिप्तः परं बहुप्रमाणभूयिष्ठः। अजयपालो मेदिनीकरादधस्तनो जैनश्चासीत्। उइल्‌सनसाहवमतम्।

धरणिकोष.—कान्यकुब्जदेशीयेन द्विजधरणिदासेन कृतः। स मल्लिनाथादूर्द्ध्वतन आसीत्। उइलसनसाहवमतम्।

त्रिकाण्डशेषः—परमजैनपुरुषोत्तमदेवविरचितः अध्यायत्रयात्मकश्च। ग्रन्थोऽयं अमरादिकोषपरिशिष्टमात्र एवाप्रसिद्धशब्दैः परिपूर्णः।

हारावल्यपि—सचिप्ताप्रसिद्धासाधारणशब्दैः ग्रथिता भागद्वयेन विभक्ता च। तयोः प्रथमो भागः पर्य्यायसंग्रहः, द्वितीयश्च नानार्थसंग्रहः। (समयः नवमी दशमी वा शताब्दी) इति उइल्‌सनसाहवमतम्।

मेदिनीकोष.—प्राणकरसुतमेदिनीकरप्रणीतः अभिधानरत्नमालेत्यपरनाम्ना लोके विदितः। मेदिनीकरो महेश्वरादधस्तनः चतुर्दशशताब्द्यां अस्मे महेश्वररायमुकुटयोर्मध्यवर्त्तिसमये (A.D. 1111—1430)

# PREFACE

Ancient Koshas —Dictionary or Kosha, as a rule, is a store house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements, such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c

Dravyábhidhána, Nighantu, *Dravyagunábhidhána and Paribháshá* &c are Ayurvedic Medical Dictionaries *There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipáka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables* Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz —Bengali, Hindi, Maháráshtra &c Works under the name of Dravyábhidhána, such as Ratnamálá, contain only lists of medical drugs minerals, animals &c Whilst works included under Dravyagunábhidhána, such as Rájaballabhiya Dravyaguna, Śabdachandriká &c, explain the names of medicinal substances with their properties, tastes &c Paribháshá is a treatise on medical technical terms and general descriptions of Phánta, Kasháya &c, They are Paribháshápradipa and others

The words contained in Sanskrit Dictionaries innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz —रूढि (usage), स्वभाव (derivation), देश्योक्ति (local use); लाञ्छन (outward signs of things named), उपमान (comparison), वीर्य *(inherent energy)*, and *मिश्रमिश्रदेशज (names of foreign origin)* *Drugs* used in medical sciences have their nomenclature in three different ways —(1) Some are known everywhere by one and the same name, *(2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries.* The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries so as to render them intelligible to students conversant with any particular language If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation • It is, *for this* reason, absolutely necessary, that the names of medicinal drugs and other equally important substances should be explained in two or

साधितः। तथा तत्रैव सहकारिसंस्कृताध्यापकेन श्रीयुक्तहरिश्चन्द्रकवि-रत्नेन एतस्य मुद्रणे सशोधने च महान् परिश्रमः कृतः। अतस्तयोरुभयोः सकाशे कृतज्ञोऽस्मि। इत्यलं पल्लवितेन।

सङ्कलयितु

श्रीउमेशचन्द्रगुप्तस्य।

# PREFACE.

ANCIENT KOSHAS.—Dictionary or Kosha, as a rule, is a store house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements; such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c.

Dravyábhidhána, Nighaṇṭu, Dravyaguṇábhidhána and Paribháshá &c are Áyurvedic Medical Dictionaries. There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipáka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables. Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz:—Bengali, Hindi, Maháráshtra &c. Works under the name of Dravyábhidhána, such as Ratnamálá, contain only lists of medical drugs, minerals, animals &c. Whilst works included under Dravyaguṇábhidhána, such as Rájaballabhíya Dravyaguna, Śabdachandriká &c. explain the names of medicinal substances with their properties, tastes &c. Paribháshá is a treatise on medical technical terms, and general descriptions of Pháṇṭa, Kasháya &c. They are Paribháshápradípa and others

The words contained in Sanskrit Dictionaries, innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz:—रूढि (usage), स्वभाव (derivation); देशोक्ति (local use); लाञ्छन (outward signs of things named); उपमान (comparison); वीर्य (inherent energy), and भिन्नभिन्नदेशजात (names of foreign origin) Drugs used in medical sciences have their nomenclature in three different ways:—(1) Some are known everywhere by one and the same name, (2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries, so as to render them intelligible to students conversant with any particular language. If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation. It is, for this reason, absolutely necessary, that the names of medicinal drugs and other equally important substances should be explained in two or

three well known current languages. There are some material drugs grown in hilly tracts mentioned in the Koshas which are never to be seen in the plains; and consequently the physicians know of their names and properties only in words. Some of these are मेदा, महामेदा &c These substances being scarcely found now a days their discoverers have wisely suggested adequate substitutes in अश्वगन्धा, शारिवा &c

The ancient mode of teaching was to make the pupils get the Kosha by heart as being indispensably necessary for the purpose of studying science in general and the medical science in particular. This process was of course resorted to by the few who happened to be gifted with retentive memory, but to others, whose number was far more numerous, it presented an insuperable barrier in the way of their medical study and not unoften dissuaded them altogether from such a pursuit. It cannot, however, be denied that, this process of training proved eminently advantageous to the few medical students who achieved success and began life as the reliever of human sufferings. The boundless fields of material objects, some nectar like, others possessing deleterious properties, some comprising our food affording nourishment both to our body and brain and some possessing healing and cooling properties, whilst others having killing properties. All these formed the exclusive subject of researches of the ancient Rishis—Bharadvája, Atreya, Agnivesa and others. These Rishis after having ascertained the different properties of different drugs, had them procured through the hermits and others who used to spend their lives in the wilderness. With their wonted zeal and perseverance they carefully verified their efficacious qualities as affecting human system and introduced them in the medical science. They therefore firmly believed that, a thorough knowledge of these drugs formed the most important factor in the attainment of success in medical treatment, and the only way to utilise them as the means of ready reference was to get their accumulated treasures of experience by heart. They were therefore of opinion that, before commencing his practice the medical student must get Dravyábhidhána by heart as the students of the Calcutta Medical College do pathology; for without a complete knowledge of the drugs—both theoretical and practical,—the very object of medical treatment would be defeated.

Thus the idea to get all the above mentioned ancient medical books by heart and to retain them in memory throughout lifetime without losing a single link of the entire chain, is positively impracticable and decidedly discouraging to many who may be inclined to study the Hindu medical science.

To compile therefore a dictionary of the description just given is indeed a hopeless task. To collect and collate words from different printed books and MSS. of this country, the latter replete with the blunders of copyists, is a task as arduous as it is discouraging. Some times it becomes even hopeless to ascertain the real reading even by consultation with learned physicians. When such difficulties presented themselves in my way, all my endeavours to surmount them with the assistance of others proved fruitless.

It will thus be easy to imagine how very difficult it must be for one of my moderate ability to undertake a task hitherto unattempted by the best Paṇḍits of the country. No one but those who have employed themselves in similar labours can at all realize the amount of tedious toil involved in the compilation of such a work Indeed the prospect of success began to appear to me more and more gloomy, as I slowly pressed onward. The errors and imperfections with which the compilation must abound even if it were destined to be completed, became more and more manifest; and my attempt to complete the work would have been nipped in the bud but for the encouragement I received by the example of old writers on the subject.

A few years ago my patron Dr. Mahendralal Sircar was engaged in the task of translating the Charakasaṃhitá into English. I was appointed to assist him in this translation. In the course of his labours he had frequent occasions to consult the existing dictionaries for appropriate medical technical terms. He was, however, very much disappointed in his expectations. No alphabetical medical dictionary being available at the time to render him material help in the selection of appropriate terms, he had to own that such a work was a great desideratum, and expressed a desire that I should undertake to supply this long felt want. The method of compilation was also suggested by him.

In compliance with his request I commenced my work. Want of leisure prevented Dr. Mahendralal Sircar from continuing the translation above mentioned; but I did not abandon the idea of such a compilation. I persevered in my labours and after an unremitting work of upwards of three years I finished my compilation and had the satisfaction of presenting the first printed sheet to Dr. Sircar and subsequently to Dr. Rájá Rájendralála Mitra, both of whom while expressing their satisfaction favored me with their letters of approbation, which I have much pleasure to insert further on.

The difficulties I met with in the compilation of my lexicon were nothing in comparison to what I felt in connection with the publication

of the dictionary Encouraged by these gentlemen I appealed to the public for pecuniary assistance to enable me to carry the work through the press and eventually present the publication to the public who take an interest in, and encourage the study of, Sanskrit Literature, especially the science of medicine Unfortunately, however, I received very little support. In short after the lapse of one year I thought of giving up the work in despair when, by the help of my friend Bábu Nílamaṇi Mukerjee M. A. B. L. Professor of Sanskrit in the Presidency College, I obtained an introduction to His Highness the Mahárája of Vizianagram This illustrious Mahárája accorded me a most cordial reception The extraordinary and unexpected condescension on His Highness' part encouraged me to represent my case more fully than I had hoped to do As an exemplar in the works of active benevolence and as a patron of Science and Literature, His Highness at once grasped and realized the necessity for an alphabetical medical lexicon of the above description for the purpose of helping the study of Hindu Medical Science, and with His Highness' wonted liberality immediately offered me his full support Thus the fruits of my labours extending over several years were at last saved from being consigned to oblivion I am now able and do myself the honour to offer to the literary public my humble compilation of Vaidyakaśabdasindhu and hope that they will afford me the encouragement they think proper.

It is necessary to add that, in my alphabetical arrangements I have followed the method adopted in the Śabdakalpadruma and as a mark of my respect to the learned Pandits of my country I have assigned to क्ष a separate space at the end

For fear of unnecessarily increasing the bulk of the dictionary I have not followed the plan of Sabdakalpadruma in giving all the synonyms together I have, however, given the most selected medical terms with their medical meanings which are quite enough for my present purpose Where a word conveys various meanings, I have endeavoured to show them, as far as practicable, in their respective places In the description of qualities and medicinal virtues of different drugs the Rishis of different periods have held different opinions In such cases, I have taken only two or three authorities generally accepted and avoided mentioning others whose opinions are either obsolete or not well grounded and consequently unnecessary for my present purpose I have also attached at the beginning of the work a list of abbreviations of words required for reference. Pathology of diseases and the process of preparation of efficacious medicinal Oils Ghritas and compound medicines have been added by the special desire of the Mahárája

In order to render the names of drugs intelligible to the people of different countries, I have given their meanings and explanations in the following Languages, viz —Latin, Bengali, Hindi, Maháráshtra, Telegu, Karnátic &c The Latin synonyms have been taken from Watt's Economic Products of India, Udayachánd Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit English Dictionary and Professor Monier Williams' Sanskrit English Dictionary Hindi and other synonyms have been collected from Bhávaprakáśa, Rája nighantu, Madanapála nighantu, Dhanvantari nighantu &c For Telegu terms I am indebted to Bábu Rádhánáth Biswás, at whose request the Pandits of His Highness' court have rendered me all the assistance I needed

Of the authors, both ancient and modern, from whose works I have collected the materials for my dictionary, I would give only a brief history of their lives and writings—

Charakasamhitá—a treatise on Káyachikitsá or treatment of general diseases, is generally considered to be older than the Suśrutasamhitá, and it is the first medical work of the Atreya school. The origin and dissemination of this wonderful work are ascribed to the sage Bharadvája. At the close of Satyayuga when diseases began to make their appearance to an alarming extent, Bharadvájamuni, as President of the great council of Rishis, brought down Áyurveda a part of Yajurveda, from heaven and gave instructions to his pupil Krishnátreya. Agniveśa, one of the six pupils of Krishnátreya, in common with his other fellow students, wrote a treatise on Káya chikitsá in accordance with his instructions, which being found to be the best was published in the name of the writer and styled "Agniveśatantra" This work was subsequently re edited and enlarged with elaborate explanations by Charakáchárya and published in his own name as "Charakasamhitá." He divided it into eight Sthánas or books, such as Sútrasthána Nidánasthána &c. The whole work contains one hundred and twenty chapters. It is mentioned at the end of the Charakasamhita, that Dridhabalamuni of the Panjab completed the book by adding seventeen chapters to Siddhi and Kalpasthánas.

*According to Dr. Udayachánd it would seem that, Agniveśatantra was not edited and corrected by Charaka until after the period of Vábhata, he infers this from the mere fact that while mentioning the name of all the learned and celebrated Rishis of the time, Vábhata made no mention of the name of Charaka in his work. This opinion of Dr Udayachánda Datta does not appear to be correct as Vábhata mentions Charaka's name in many places of his work.* (See অষ্ট p. 110 Vol. I. and pp 826–827. Vol. II. Bombay Ed )

Susrutasamhitá—a treatise on surgery that ranks next to the Charaka samhitá, but it is more systematically arranged than the latter. It is the oldest Samhitá of the Dhanvantari school. In the introduction to that work it is described that, Dhanvantari, the surgeon of heaven, descended to earth in the person of Divodása, king of Benares, for the purpose of teaching surgery along with the other branches of medical science. Susruta, the son of Visvámitra Rishi, accompanied by his other colleages, proceeded to Benares and attended the Lectures of Divodása on Salvatantra or surgery and other kindred subjects. On their return, each of them wrote a treatise on surgery, but the one written by Suśruta was found to be the best and most complete. It is said by Dalvanácháryya, the commentator on the Suśruta, that at the time of war between the Buddhas and Hindus, the Susrutatantra was re edited and made more comprehensive by the renowned chemist Siddhanágárjuna with a supplement called Uttaratantra. Since that period it has been known by the name of "Susrutasamhitá." The subjects of मूढगर्भ and अश्मरी which relate to difficult delivery and operation of stone respectively are treated in so masterly a manner that, Dr Charles desired to see them. At his request Dr Durgádása Gupta and myself translated them into English and submitted the same for his perusal. Dr. Charles highly praised the process of delivery in difficult cases and even confessed that with all his great experience in midwifery and surgery he never had any idea of the like being found in all the medical works that came under his observation.

Atrisamhitá,—a treatise well known in the Punjab, and collected by Atri Rishi, is as old as the Charakasamhitá. The author of it is also an eminent writer of Law books.

Vábhatasamhitá—a compilation principally based on works belonging to both Atreya and Dhanvantari schools. It is composed by Vábhatacháryya for the purpose of helping the beginner in understanding medical science. This is stated by himself at the end of his work. (See Uttara bhága, chap 40.) It is said, that Vábhata, formerly a Bráhmin, was persuaded by a Bauddha priest to adopt his religion, which he embraced in the latter part of his life. This opinion is cherished by the learned Pandits of Southern India. But according to the Rájatarangini, he lived at the time of Jivasimha, a king of Kashmíra in the twelfth century A. D or about 1118 to 1140 of the *Saka* era. The above facts clearly shew that, Vábhata is posterior to both Charaka and Susruta. His native place as he states in his Ashtangasangraha, was somewhere in Sindhu desa, to the south west of the Punjab.

*Arunadatta, son of Mrigánkadatta, is the author of a commentary on the Vábhatasamhitá, known by the name of "Sarvángasundarí"*

Hemádri, the celebrated compiler of the Chaturvargachintámani, has also written a commentary on the Sútrasthána of the Vábhatasamhitá, which bears the appellation "Áyurvedarasáyana."

Chakradattasangraha—a treatise on Pathology and Therapeutics, is widely accepted by medical men as a most useful hand book on the Practice of medicine. The author, Chakrapánidatta, was a native of Birbhúm District, and as stated in the introduction to his work he was a disciple of Naradatta, a renowned physician of the twelfth century. It is also mentioned that, he was appointed by the king of Gour as a superintendent of his kitchen department.

Siddhayoga—a work on the treatment of diseases, was compiled by Vrindakunda. A commentary on this work styled "Kusumávalí" is the work of Srikantha. Chakrapánidatta quotes in his compilation several passages from Vrindakunda's work, hence it is evident that the latter lived before the former.

Rasakaumudí—a work of a physician called Mádhava, who, according to the old traditions, is supposed by some to have been the author of the Nidánasangraha, a well-known compendium by Mádhavakara. But there is internal evidence, which militates against the above supposition. Rasakaumudí describes, among other things, the use of opium and Hydrargirum, which was unknown at the time of Mádhavakara ,

Rasaratnákara,—a treatise on the treatment of diseases by mercury. It is composed by Nityanátha. This author seems to have been a native of the North western Provinces and not of Bengal.

Yogachintámani—a compilation of numerous Yogas, i. e. combinations of peculiar drugs to cure diseases. It is written by Srīharsha, who, according to the Rájatarangini lived in the twelfth century A. D

Yogatarangini—an authentic work on the use of quicksilver. It is the work of Trimallabhatta. This work is not so highly esteemed in Bengal as it is in the North-western Provinces.

Vaidyajívanam—is of a somewhat recent origin. The author, Lolimba rája has skilfully described the ingredients of medicines while writing in the style of poetry.

Vaidyavrinda and Vaidyámrita—two works of Náráyana on the use of mercury. They are not fully appreciated by the physicians of Bengal. They seem to have been composed in the last century.

Sárakaumudi—a treatise on the Practice of medicine. It is written by Anandavarman in Sanskrit with explanations in Bengali, as it is

intended for those medical students who are not versed in Sanskrit. This work dates from the middle of the last century.

Bhaishajyaratnávalí—a book on the use of quicksilver. It is seldom consulted by our Bengal physicians. It was compiled by Govindadása about the end of the last century.

Nádíprakása —a treatise which deals with arteries, veins and nerves. It is composed by Sankarasena, the author of Vaidyavinoda and Rasasankara. He is a descendant of Anandasena, who comes of the Śaktigotra.

Rasendrachintámani—a book on the use of mercury. It is the work of the poet Rámachandra, the author of the Rudhávinoda Kávya. This compilation is held to be the first of the works of similar pretensions. A treatise called Rasapárijáta is also ascribed to the same author. Another book is said to be extant bearing the name of Rasendrachintámani but we have not had any opportunity to have a glance at it.

Amarakosha,—a lexicon of undisputed excellence and of the highest authority. It was written by Amarasimha during the reign of Vikramáditya. Although opinions of learned Sanskritists in connection with the date of Vikramaditya widely differ, still our conviction is that the king Vikramáditya, the founder of the Samvat era, flourished at 56 B. C., and that the author of the well known Amarakosha was also one of the jewels of his court. Amarasimha is supposed to have been a Bauddha by religion, evidences whereof can be obtained from his lexicon. He has divided his work into several vargas or books.

The following is a list of commentators on the Amarakosha frequently referred to in the present work :—

1. A commentary by Mathuresa, the author of Sabdaratnávalí.

2. A commentary by Kshírasvámi, the tutor of Jayápída, a prince of Káshmír, who reigned according to the Rájataranginí during the years 705 to 731 A. D.

3. A commentary by Ráyamukuta, who lived at the beginning of the fifteenth century.

4. A commentary by Bharata Mallika, son of Gauránga Mallika, who was born of a Baidya family in the village called Patilpárá, in the District of Bardwan. Not more than one hundred and fifty years ago this learned commentator blessed Bengal with his birth, and glorified his name by writing commentaries on the Raghuvamsa, Kumára sambhava, Bhattikávya and other master pieces of Sanskrit literature.

Dhanvantarinighantu —The author of this book is supposed to have been a contemporary with Amarasimha. This Nighantu is considered as the highest authority by the Benares school.

Hemachandrakosha —well known by the name of Abhidhána chintámani It is an excellent lexicon by Hemachandráchárya, who, as is said by Prof Wilson, was a Jaina by religion, and who, after spending the prime of his life at Pataliputra, an ancient city of the Maurya race, devoted the latter part of his life to the furtherance of the Jaina creed in Guzerat He is supposed to have flourished in the twelfth *century or more approximately in the year 1230 of the Samvat era*

Sabdamálá —a very brief dictionary, intended by the author, Rámesvara Sarmá, to be supplementary to the Amarakosha It is supposed by Prof. Wilson to have been anterior to Mediní In this book words are explained in the Bengali language.

Námamálá,—a lexicon by Dhanañjaya, who, according to Mr A. Barua, lived in the tenth century

Bhuriprayoga,—a dictionary by *Padmanábha Datta, the author of the celebrated Supadma Grammar It is divided into three chapters Padmanábha* is evidently posterior to Medinikara, as he cites the latter in his lexicon.

Sabdaratnávalí —a production of Mathuresa, the well known commentator on the Amarakosha, who, as Prof Wilson says, prosecuted his studies under the patronage of a Mahamedan, named Musha Khán. The author has rendered his work *peculiarly interesting to his readers* by giving variant forms of several words He is supposed to have lived in the sixth century of the Saka era.

Jatádharakosha,—a work of recent date It is written by Jatádhara, a native of Chittagong.

Abhidhánaratnamálá,—a valuable production of Haláyudha, the learned Pandita in the court of the king Lakshmanasena The author was a *native of Karnata and a Jaina by religion He has appended an index at* the end of his work, where words importing vegitables and minerals are explained in the Bengali language.

Rájanighantu,—otherwise known as Abhidhánachúdámani, It is composed by Narahari Pandita out of the materials of several other lexicons, who gives his explanation in Maháráshtra, Karnátic and similar other languages *He is supposed by some to have been a native of Káshmíra,* and by others a Bráhmana of the Deccan According to Udayachand's conjecture he lived in the year 1725 of the Samvat era His work is held in high estimation throughout India, for its full exposition of medical terms and pathology of diseases.

Bhávaprakása,—*a comprehensive cyclopædia of medical science It is* written by Bhávamisra, son of Lataka Misra, in the year 1535, or a little

after that date He has described, in his book, with full detail the *Firanjaroga* imported to India by the Portuguese, which is considered to be a kind of venereal disease in our countries Among the vegetable drugs he has included *Topchini* and *Sohárá*, which are said to have been brought to India by the Chinese It is a work of great practical utility and is frequently made use of by the physicians both of Bengal and Benares schools

Mádhavanidána,—a work on Pathology and Diagnosis of diseases It is written by Mádhavakara in the eighth century of the Christian era It is affirmed by Prof Wilson that, this book is translated into Arabic and often referred to by the Mahamedan doctors

Vyákhyámadhukosha,—a commentary on the above work It is prepared under the joint authorship of Vijaya Rakshita and Sríkántha Datta The latter is also a commentator on the Siddhayoga.

Arkaprakásá,—a book written by a physician named Rávana Here a new system of treatment by means of tinctures is introduced by the author.

Unádi kosha,—a part of Sanskrit grammer, which treats of words derived from the suffixes un and others

Chikitsákramakalpavallí,—a work of Kásínátha Dvivedí a native of Benares This book is generally used by the physicians in the North western Provinces

Asvavaidyaka,—a book on the treatment of the diseases of horses. It is written by a veterinary physician named Jayadatta This work is of the highest importance in connection with the treatment of domestic animals, and published by the Asiatic society of Bengal under the editorship of myself

Sárngadharasangraha,—a work of Sárngadhara, the well known author of the Sárngadharapaddhati "It is highly esteemed by the people of the North western Provinces According to Burnel's account, this author is posterior to Mahesvara, the writer of the well known Visva prakása.

Rasendrasárasangraha,—a treatise on the various preparations of mercury and on the treatment of diverse diseases by it It is written by Gopála Bhatta, who, as Aufrecht supposes, lived in the thirteenth century of the Christian era

Nibandhasangraha,—a commentary on the Susrutasamhitá by Dalvanácháryya who was a native of Ankolá a village near Mathurá It is stated in his book that he was the son of Bharatapála a favourite to the prince Nripála, and obtained material help from the comments,

glosses and annotations of many authorities of *that time, viz*:—Jejjata, Gayádása, Bháskara, Mádhava and others.

Paribhásháprадípa,—a work by Govindadása Sená, son of Śríkrishnaballabha Sena.

Prayogámrita,—the bulkiest work on the practice of medicine. It is compiled by Vaidyachintámaṇi, who was a native of Nirol, a village belonging to the Śríkhanda community. The author is said to have lived *one hundred years before the present time.*

Śabdachandriká,—a compilation of medicinal vegetables and minerals, with their effects on animal bodies. It is written by Chakrapáṇidatta, the well known author of the Chakradattasangraha. Names of articles are explained here in the *Bengali language*, which enhances *its practical* utility amongst the physicians of Bengal.

Madanapálanighaṇṭu,—a book, where names of articles are explained in the Hindi language. It was *compiled by an anonymous author* who called his work after the name of the prince *Madanapála* in order to gratify his patron. This work is frequently consulted in the North-western Provinces for the purpose of getting the exact synonyms of medicinal articles. Numerous evidences shew that there were two other Nighantus, one by Bhojarája, and the other by Śesharája; but we have not seen them yet.

Viśvaprakása,—a lexicon by Maheśvara, who lived in the twelfth century or more approximately about the year 1111 A. D. He is said by Prof. Wilson to have been born *in the family of Śríkrishna, the family* physician of Sáhasáńka, a king of Gádhipura.

Ajayapálasańgraha,—a book by Ajayapála, who was a Jaina by religion and posterior to Medinîkara.

Dharaṇikosha,—a lexicon by *Dharaṇidása*, a *native of Kanouj.*

Trikáṇḍaśesha,—a supplement to the Amarakosha. It is composed by Purushottamadeva, a Jaina devotee, who divides his work into three chapters which are full of obsolete words.

Háravalí,—*a dictionary of synonymous and homonymous words* The author *of the* book is supposed by Prof. *Wilson to have lived in the* ninth or tenth century.

Medinîkosha,—otherwise known as Abhidhánaratnamálá,—is a lexicon of practical utility. The author, Medinîkara, was posterior to Maheśvara and anterior to Ráyamukuta, and lived in the latter part of the *fourteenth century.* By the surname "Kara" he is supposed by some to have been born in the Vaidya family and a native of Bengal.

Ratnávalí,—a Dravyábhidhána or a dictionary containing the names

of articles of medicinal property in the Bengali Language It is the production of Madhava the author of Rasakaumudí He is said to have been a native of Bengal

Rájaballabhíyadravyaguna,—a work written by Rájaballabha and edited with notes by Náráyanadása It is generally read with interest in Bengal The author of this compilation lived in 1760 A D

Ratnamálá,—is also a Dravyábhidhána like Ratnávalí mentioned above The author is supposed by some to have been a Bengali writer, and Prof Wilson thinks him to be a Jaina

In conclusion, the compiler of these pages records his sincerest gratitude towards the Mahárája of Vizianagram for his disinterested munificence to promote the cause of medical education in India

His best thanks are also due to Dr Mahendralála Sarkára M D, the prime mover of this plan and the great helper in carrying it into effect

The compiler is thankful to Babu Nilamani Mukerjea M A B. L Prof of Sanskrit in the Presidency College, for his kind assistance He is likewise grateful to Pandit Harischandra Kaviratna, Assistant Prof of Sanskrit in the above college for his untiring labour in correcting proofsheets while carrying the work through the press

CALCUTTA,
The 24th Septr. 1894.

UMEŚACHANDRA GUPTA.

# TRUE COPIES OF LETTERS

*From Raja Rajendralala Mitra and Dr Mahendra Lal Sircar.*

With much pleasure I bear testimony to the Sanskrit Scholarship of Babu Umeshchandra Gupta, Kaviratna, Librarian of the Government Sanskrit College, Calcutta He is a good grammarian and thoroughly conversant with Hindu Medical literature The manner in which he has, on my recommendation & under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, edited Jayadatta's Asvavaidyaka, a work on veterinary science, reflects great credit on him

He is now engaged in the compilation of a comprehensive lexicon of Hindu Medical terms with copious references to or quotations from, standard works. I believe that such a work is a desideratum and will prove a great help to those who study and practise Hindu Medical science as well as to those who direct their attention to Sanskrit literature generally. The leading Sanskrit lexicons do not include such technical terms or supply their precise scientific meanings

8, Manicktallah<br>February 16, 1888.

(*Sd*) Rájendralála Mitra

---

51, Sankaritola Calcutta.<br>The 29th Dec 1888

While reading Charaka Sanhita some years ago with Kaviraj Umesh Chandra Gupta for purposes of translation, I felt very much the want of a Dictionary of Sanskrit Medical Terms And I actually formed the idea of compiling one The terms that we met with in the course of our studies were being arranged in alphabetical order, and the work was proceeding at a pretty satisfactory rate when from want of leisure on my part, it had to be discontinued I am glad however to see, that my friend and colleague did not abandon the idea but has very commendably persevered in working it out, and he has now the satisfaction of having very nearly completed the compilation. From the first printed sheet before me and from the MS submitted to my inspection I am glad to be able to certify that much labor and research have been bestowed upon the compilation, and the Lexicon when published will supply a real desideratum. The publication will cost a good sum which my friend has not the means of advancing. Considering the great importance of the work he deserves every encouragement from the Patrons of Sanskrit Literature, and especially of our Ancient Ayurveda

(*Sd*) Mahendra Lal Sircar

# सङ्केतसूची।

| सङ्केत | पूर्णरूप |
|---|---|
| अ. | अध्याय: |
| अगु तैल | अगुर्व्वादितैलं |
| अग्निमा. | अग्निमान्द्यं |
| अ.च , अरो | अरोचक: |
| अ ची. | अपची |
| अजी | अजीर्णं . |
| अ.टी.नी. | अमरटीकानीलकण्ठ: |
| अ.टी.भ | अमरटीकाभरत: |
| अ.टी.भानु. | अमरटीकाभानुदत्त. |
| अ.टी.म. | अमरटीकामधुरेश: |
| अ.टी र. | अमरटीकारमानाथ: |
| अ.टी.रा. | अमरटीकारायमुकुट: |
| अ.टी.रामा. | अमरटीकारामाश्रम: |
| अ टी.सा. | अमरटीकासारसुन्दरी |
| अ टी.सुभूति.स्वा. | अमरटीकासुभूतिस्वामी |
| अ.टी.स्वा.(मी) | अमरटीकाक्षीरस्वामी |
| अत्रि. | अत्रिसंहिता |
| अ.दर. | असृग्दर: |
| अनु.(पा) | अनुपानं |
| अने.व. | अनेकार्थवर्ग. |
| अन्नद्र(व).शू. | अन्नद्रवशूलं |
| अप(स्मा). | अपस्मार: |
| अ.पि. | अम्लपित्तं |
| अभि(न्या) ज्व. | अभिन्यासज्वर: |
| अम. | अमरकोष: |
| अरुण:, अरु.द. | अरुणदत्त: |
| अर्क:. (रावण.) | अर्कप्रकाश: (रावणकृत.) |
| अर्क चि. | अर्कप्रकाशचिकित्सा |
| अर्कादि: | अर्कादिवर्ग: |
| अर्शो.द.(अर्शो) | अर्शोविभेद: |
| अल. | अलसक: |
| अ.ह. | अ[illegible]ढि: |
| अश्म (री) | अश्मरी |
| अ.(ति,ती)सा. | अतीसार: |
| आ. | आरकोष |
| आम.वा., आ.वा | आमवात: |
| आमातीसा. | आमातीसार: |
| आ.व., आम्र.व. | आम्रवर्ग |
| इ.(न्द्रिय) | इन्द्रियस्थानं |
| उ. | उत्तरखण्ड:, उत्तरतन्त्रम्, उदरम् |
| उणा. | उणादि: |
| उत् | उत्काल: |
| उ.दं. | उपदंश: |
| उदा., उ.व. | उदावर्त्त: |
| उन्मा. | उन्माद: |
| उ.रस.व. | उपरसवर्ग: |
| ऊ.स्त | ऊरुस्तम्भ. |
| एकार्थ: | एकार्थवर्ग: |
| ए.को. | एकाक्षरकोष: |
| एलादि: | एलादिवर्ग. |
| ओ रो. | ओष्ठरोग |
| कं | कर्णाट: |
| कटिवा. | कटिवात |
| कण्ठ.मु.रो. | कण्ठगतमुखरोग: |
| कर्णरो. | कर्णरोग: |
| कल्प. | कल्पस्थानं |
| क.व. | कर्पूरवर्ग: |
| का. | काण्ड: |
| काङ्काय.गु. | काङ्कायनगुटी |
| का.पुराणम् | कालिकापुराणम् |
| काम. | कामला |
| कु.काम., कुम्भ. | कुम्भकामला |
| कु.टी., कुसुमा. | कुसुमावलीटीका |
| की | कीटघ्न: |
| क्ली | क्लीवलिङ्ग |
| ख. | खण्ड: |
| ग. | गण: |
| ग.ग | गलगण्ड: |
| गज.नै | गजनै[illegible] |

| | |
|---|---|
| ग मा. | गण्डमाला |
| गु | गटी (डी) |
| गु , गुर्ज | गुर्जरी गुजराटी |
| गुदभ | गुदभ्रंश |
| गु व. | गुड्वादिवर्ग |
| ग्र. | ग्रह |
| ग्रह. | ग्रहणी |
| च (चर) | चरकसंहिता |
| चक्र द. | चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुण |
| च.द (स) | चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रह |
| चन्द तैलं | चन्दनादितैल |
| च वि. | चरकविमानस्थान |
| चातु ज्व | चातुर्थकज्वर |
| चि. | चिकित्सास्थान |
| चि क्र क (वल्ली) | चिकित्साक्रमकल्पवल्ली |
| चू | चूर्णम् |
| जटा | जटाधर |
| ज.(जय)द. | जयदत्त |
| ज्व. | ज्वर |
| ज्वराति | ज्वरातिसार |
| टी. | टीका |
| ड. | डल्लण |
| ता. | तामिल |
| तालु मु रो. | तालुगतमुखरोग |
| त्व | त्वचा |
| तें | तैलगु तैलङ्ग |
| तै. | तैलम् |
| ॥॰ ती | चर्द्रतीक्ष्णक. |
| ती. | तीक्ष्णक |
| तोड. | तोडरानन्द |
| त्रि | त्रिलिङ्ग |
| त्रिका. | त्रिकाण्डशेष |
| दन्तरो | दन्तरोग |
| द मु रो | दन्तगतमुखरोग |
| द व | दधिवर्ग |
| दम | दमक |
| दा छि | दाक्षिणात्यहिन्दी |
| दु व. | दुग्धवर्ग |
| द्र(व्यो).गु. | द्रव्यगुण |
| द्रव्याभि | द्रव्याभिधान |
| धि (रूप) | धिरूपकोष |
| ध निघ | धन्वन्तरिनिघण्टु. |
| धर | धरणि |
| धाँ न्य व | धान्यवर्ग |
| ध्व भ | ध्वजभङ्ग |
| नाना. | नानार्थ |
| ना रो. | नासारोग |
| ना व्र. | नाडीव्रण |
| नि | निदानस्थान |
| निदा | निदान |
| ने ह रो. | नेत्रदृष्टिगतरोग |
| ने रो. | नेत्ररोग |
| ने व रो. | नेत्रवर्त्मगतरोग |
| ने शु रो. | नेत्रशुक्लगतरोग |
| ने सन्धि.रो. | नेत्रसन्धिगतरोग |
| प, पञ्जा. | पञ्जाब |
| प | पल, परिच्छेदः |
| प प. | पथ्यापथ्य |
| प प्र. | परिभाषाप्रदीप |
| प स (परमद) | परमद |
| प मु. | पर्यायमुक्तावली |
| पा अजी | पानाजीर्ण |
| पाना | पानात्यय |
| पि.ज्व | पित्तज्वरः |
| पि व. | पिप्पल्यादिवर्ग |
| पुं | पुलिङ्ग |
| पु.व. | पुष्पवर्ग |
| पू | पूर्व्वखण्ड , पूर्व्वभाग |
| प्र | प्रथक, प्रयोग , प्रसारणी |
| प्रमे (ह) | प्रमेह |
| प्रयोगरत्न | प्रयोगरत्नाकर. |
| प्रयोगा. | प्रयोगामृत |
| प्रद. | प्रदर |
| प्रा | प्राकृत |
| फ व | फलवर्ग |
| फा. | फारसी |
| भ. | भाग |
| भग. | भगन्दर |
| भ द्विरूपको | भरतद्विरूपकोष |
| भ रमम | भरतपुनरमम |

| | |
|---|---|
| भल्ला.गुड: | भल्लातकगुड: |
| भा. | भारतम्, भावप्रकाश: |
| भा.पू | भावप्रकाशपूर्व्वभाग:, |
| भा म. | भावप्रकाशमध्यभाग: |
| भू उन्मा. | भूतोन्माद: |
| भूरि.प्र. | भूरिप्रयोग: |
| भैष. | भैषज्यरत्नावली |
| मं | महाराष्ट्र: |
| म. | मध्यखण्ड: |
| मद. | मदनपाल: |
| मधु. | मधुमतीटीका |
| मधुमे., म.मे. | मधुमेह: |
| मसू. | मसूरिका |
| मा. | माघा |
| मा.नि. | माधवनिदानं |
| मिश्र. | मिश्रकाध्याय: |
| मु.रो., मुखरो. | मुखरोग: |
| मू.कृ. | मूत्रकृच्छ्र: |
| मू घा. | मूत्राघात: |
| मू.र. | मूत्ररक्त: |
| मे. | मेदिनी |
| योग.र.,यो.(रत्न,रत्ना. | योगरत्नाकर: |
| यो (नि)व्या रो. | योनिव्यापत् |
| र. | रक्तिका |
| रक्ताति. | रक्तातिसार: |
| र.चि., रस चि. | रसेन्द्रचिन्तामणि: |
| रत्ना. | रत्नावली |
| र.पि. | रक्तपित्तं |
| र.म., रस.म. | रसमञ्जरी |
| र.मा. | रत्नमाला |
| र.मा.सं(ग्रह.). | रत्नमालासंग्रह: |
| रस.को. | रसकौमुदी |
| रस.प्र. | रसप्रदीप: |
| रस.र. | रसरत्नाकर: |
| रसायन | रसायनाधिकारे |
| र.सा.सं. | रसेन्द्रसारसंग्रह: |
| रसे.चि ,रसेन्द्र चि | रसेन्द्रचिन्तामणि: |
| राज. | राजवल्लभ: |
| राज य , रा.य. | राजयक्ष्मा |
| रा.तर. | राजतरङ्गिणी |
| रा.नि. | राजनिघण्टु: |
| रो. | रोग: |
| व. | वर्ग: |
| वटा.व | वटादिवर्ग: |
| वम्. | वम्याद |
| वा. | वाभट: |
| वाजी.क. | वाजीकरणं |
| वा.ज्व. | वातज्वर: |
| वा.पि.ज्व. | वातपित्तज्वर: |
| वा र.(रक्त) | वातरक्त. |
| वा.व्या. | वातव्याधि: |
| वि., विमा. | विमानस्थान |
| वि., विश्व. | विश्वप्रकाशकोष: |
| विज र., वि.र | विजयरक्षित:(व्याख्यामधुकोष) |
| वि.ज्व. | विषमज्वर: |
| विदग्धाजी. | विदग्धाजीर्ण: |
| विद्र. | विद्रधि. |
| विल. | विलम्बिका |
| विसू. | विसूचिका |
| वृ.चि. | वृद्धिचिकित्सा |
| वृद्ध.सु. | वृद्धसुश्रुतम् |
| वै.चन्द्रिका | वैद्यकचन्द्रिका |
| वै.जी | वैद्यजीवनं |
| वै.निघ. | वैद्यकनिघण्टु: |
| वै.सं. | वैद्यकसंग्रह. |
| व्य. | चव्ययं |
| व्याक. | व्याकरणम् |
| व्र(ण).शो. | व्रणशोथ: |
| श. | शराव: |
| ।॰ श | चर्द्धशराव: |
| श.च. | शब्दचन्द्रिका |
| श.चि. | शब्दचिन्तामणि. |
| शब्दकल्प: | शब्दकल्पद्रुम: |
| श.मा. | शब्दमाला |
| श.र. | शब्दरत्नावली |
| शा. | शारीरस्थानं |
| शा.ध., शार्ङ. | शार्ङ्गधर: |
| शा.व. | शाकवर्ग. |
| शा ध्र. | शारीरध्र: |
| शि.रो , शिरोरो. | शिरोरोग: |

| | |
|---|---|
| शिरोवि | शिरोविरेचनम् |
| शी पि | शीतपित्त |
| शु दो | शुक्रदोष |
| शे | शेष |
| शो | शोक |
| शी. | शीपद |
| स | संग्रह |
| स ग्रहणी | संग्रहग्रहणी |
| स सन्निपा | सन्निपात |
| सद्या ज्व. | सद्यासज्वरचिकित्सा |
| सर्व्व मु रो | सर्व्वगतमुखरोग |
| स व्र | सद्योव्रण |
| सा. | साधारण सान्निपातिक |
| सा कौ. | सारकौमुदी |
| सा सु | सारसुन्दरी |
| सि | सिद्धिस्थानं |
| सि यो | सिद्धयोग |
| सु | सुश्रुत |
| सु टी ड | सुश्रुतटीकाडल्लण |
| सु नि | सुश्रुतनिदानस्थान |
| सु मि. | सुश्रुतमिश्रकाध्याय |
| सू | सूत्रस्थानं |
| सूति | सूतिका |
| सूर्य्यसि | सूर्य्यसिद्धान्त |
| स. | स्तवक |
| स्त्री | स्त्रीलिङ्ग |
| स्था. | स्थान |
| स्व भे(द). | स्वरभेद |
| हला. | हलायुध |
| हली. | हलीमक |
| ह व. | हरीतकीवर्ग |
| हा | हारीत |
| हा अवि | हारीतोत्तरे अवि |
| हारा. | हारावलि (वली) |
| हि | हिन्दी |
| हि श्वा | हिक्काश्वास |
| हृद्रो | हृद्रोग |
| हे च. | हेमचन्द्र |
| हेमा | हेमाद्रि, तत्कृतटीका |
| चार | चारपाणि |
| Wil | H. H. Wilson |

# वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

# VAIDYAKAŚABDASINDHU.

## अ

**अ** । पु । शिवे । विष्णौ । ए को ।

**अंशः** । पु । भुजशिरसि, स्कन्धे । Shoulder काँध । अम ।

**अंशमर्म्म** । क्ली । स्कन्धसन्धिस्थमर्म्मणि । स्कन्धमर्म । सु शा ६अ ।

**अंशवान्** । पु । The moonplant or Acid Sarcostema (S. Viminalis) सोमलतायाम् । सु चि २९अ । See सोम ।

**अंशुः** । पु । त्वचायाम् । मे शान्तिकम् ।

**अंशुकम्** । क्ली । (The leaf of Laurus cassia) तेजपत्रे । তেজপাত । हिं तज । मं दालचिनि । गुणाः —लघु मधुर पिच्छिल किञ्चिदुष्णं कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसघ्नञ्च । भा प्र १भ. । विषघ्न बस्तिशूलघ्नं सुखमस्तकशोधनञ्च । रा नि व ६ । सूक्ष्मवस्त्रे । मे कत्रिकम् ।

**अंशुकायः** । पुं । प्रवालादौ ।

**अंशुपर्णिका** }
**अंशुपर्णी** } स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । श र. । See अंशुमती ।

**अंशुमती** । स्त्री । (Hedysarum gangeticum) शालपर्ण्याम् । शालपानि, छालानी । हिं सरिवन् । मं सालवण् भूँइसेवगा । तैं मपुपा कुपोच । तत् शारपथि । गुणाः —कासघ्नी वाष्पिनी कफपित्तघ्नी च । ध द । रसे तिक्ता गुरुश्च वातघ्नी विषमज्वरमेहार्शः शोथसन्तापहरी च । रा.नि व ४ । गुरु छर्दिज्वरश्वासातिसारघ्नी शोषदोषत्रयहरा रसायनी च । मद व १ । आयुर्वर्द्धनी । भा.पू.ग व. । "सिध्यन्ति आहमता ।" चि ज व.द्री ।

**अंशुमतीफला** । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि.व. ११ See कदली ।

**अंशुमान्** । पु । सोमवल्ली सोमलताविशेषे । সোমলতা । See सोम

**अंशूदकम्** । क्ली । हंसोदके । तथाहीरात्र रविचन्द्रकिरणसृष्टत्वात् निर्म्मल शैत्यगुणयुक्तं भौम जल शरदि प्रशस्तम् । "शस्तं शरदि नादेय नीरमप्युदकं परम् । दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभि ॥ अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्य गगनाम्बुना ॥" सु सू ४६अ वारिव । भा.पू १भ. । गुणा. —बल्य रसायन शीतलं लघुच । मद ८व । अमर्घ्नं पित्तोन्मादाहविषमूर्च्छारक्तमदात्ययेषु हितम् । रा नि.व १४ ।

**अंसः** । पुं, क्ली । स्कन्धे । रा नि व.१८ । भुजशिरसि । কাঁধ । ग्रीवाया उभयपार्श्वस्थे द्वे धाय्यौ अंसावुच्येते । "ग्रीवामुभयत धाय्यौ ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ।" शा.शा ४अ. । नि.१५अ. ।

**अंसकूटः** । पुं । स्कन्धफलके । शा. शा ४ अ. । ककुदि । ষাঁড়ের ঝুঁটি ।

**अंसपारिकः** । पुं । महानिम्बवृक्षे । महानिम् । हिं बकाइन । वै.निघ. ।

**अंसफलकम्** । क्ली । स्कन्धफलके । अंशस्थ । शुचि । अंसमर्म्मणि । सु शा ६अ ।

**अंसशोषः** । पुं । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । अंसदेशस्थो वायुः स्कन्धबन्धनमुपशोषं विशोष्य तमुत्पादयति । [illegible] वातरोग । तल्लक्षणम् —"अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ।" मा.नि. ।

**अहतिः** । स्त्री । रोगे । मे त्रिक, पीड़ायाम् । अम । ए.नि ।

**अङ्घ्रिः** । पु । पादे । तरुमूले । अम ।

**अङ्घ्रिपः** । पु । वृक्षे । हला. ।

**अंङ्घ्रिस्कन्धः** । पु । गुल्फे । পায়ের গুল্লে, গুড়মুড়ো । हे.च. ।

**अकचः** । त्रि । केशशून्ये । যার মাথা নেড়া ।

**अकरा** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । আমলা গাছ । श.च । See आमलकी ।

**अकराकरभः** । पु । अककर्करे । আকবকরা । शार्ङ्ग अकरादिचूर्ण ।

**अकराभक.** । पु । अककर्करे । আকবকরা । हे. निघ ।

**अककर्करः** / **अक्कलकरः** — पुंस्वनामख्याते पण्यद्रव्ये । আকবকরা । फा. अकर्करहा । प्र अकल्करा । गुणा —वीर्य्योष्ण बलकर कटु प्रतिश्यायशोथवातघ्नश्च । वै निघ. ।

**अकर्णः** । त्रि । बधिरे । কালা । हे.च ।

**अकर्त्तनः** । त्रि । वामने । বাঁওন ।

**अकल्यः** । त्रि । रुग्णे ।

**अकल्ल.** । पु । अककर्करे । আকবকরা । अ टी. सा । वै.निघ २भ वा व्या ।

**अकालकुष्माण्डः** । पु । अकालजकुष्माण्डे । অসময়ে জাত কুমড়া ।

**अकालजम्** । त्रि । असमयोत्पन्ने । Unseasonable यथा—"अकालजन्तु विरस न धान्य गुणवत्स्मृतम् ।" राज ।

**अकालभोजनम्** । क्ली । अप्राप्ते काले, अतिप्राक्,कालेऽतीते वा,भोजनम् । অসময়ে ভোজন । तच्च गुर्वैरसामर्थ्यकरं शिर पीडाविसूचिकादिव्याधिजनकम् । यथा "अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वाधिगच्छति ॥" भा पु १भ ।

**अकालशयनम्** । क्ली । न यथायोग्यकाले शयनम् । অসময়ে শয়ন । भा पु.—भ । गुणा "अकालशयनात् श्लेष्मा प्रतिश्याय प्रपीनस । अथ शोफ शिरोऽर्त्तिश्च जायते चाग्निमान्द्यता ॥" भा अभि । स्थाने १२ भ ।

**अकुप्यम्** । क्ली । स्वर्णे । रौप्ये । हला ।

**अकुलः** । त्रि । निरस्थिद्रव्ये । वीजशून्ये । अचि १भ । लम्बकर्णजटाहीनमध्यमाश्वे । यथा "न स्वकर्णोऽजटश्चैव अकुल परिकीर्त्तित ॥" जयद. ६भ ।

**अकूटः** । पु । फलवृक्षविशेषे । आगरू फल इति लोके ख्या ।

**अकूपारः** । पु । कच्छपे । त्रिका ।

**अकृताख्ययूषः** । पु । लवणस्नेहकट्वादिपदार्थवर्जिते यूषे । स लघुरिति वै निघ. ।

**अकोटः** । पु ।(Areca catechu) (Areca nut), The betel nut tree गुवाकवृक्षे । গুপারিগাছ । हि घत् गुया, गुपारी कोटी । म पोकल । त्रिका । फलगुणा—गुरु हिम रूक्ष कषाय कफपित्तहरं मोहन दीपन रुच्य मुखवैरस्यहरञ्च।आर्द्रं तत्—गुरु अभिष्यन्दि अग्निघ्नं दृष्टिघ्नञ्च । स्विन्न तत्—त्रिदोषघ्नम् । पुष्पं—कषाय मधुर गुरु च । मद । गुवाकशिर —भेदनं मद करञ्च । च द. । स्वादु तिक्त कषायं बल्य शुक्रल मूत्ररोगघ्नञ्च । राज. । निर्यास —हिमो गुरु विपाके उष्ण वातघ्न पित्तकर क्षार अम्ल मोहनश्च । भा । हिमो गुरु वातघ्न क्रमिहृत्पित्तलश्चेति । रा नि व ११ । पूग सङ्कोचक क्रमिघ्नश्च । आम तत्—कषाय मुखकण्ठशोधन सरम् उदराध्मानहरं श्लेष्मपित्तरक्तामशमनञ्च । शुष्क पूग—कण्ठशोधन रेचन पाचन रुचिरञ्च । पर्णेन विना खादितं—पाण्डुवातशोषादिरोगजनकं भवति। रा. नि व ११ । स एव पूगस्याष्टभेदानङ्गीकरोति—शैली तैलण गौल्य घोण्टा चेत्तल वल्लि गुल चन्द्रापुरीय चोल्यइति । तेषु शैली—मधुरा रूक्षा कटु कषायाम्ला। तैलणं—मधुर लघु दीपनं रसालञ्च । गौल्य—कटु कषाय पाचन द्रावकं लघु च । घोण्टा—कटु कषायोष्णा दीपनी च । चेत्तलमप्रकोंकणे प्रसिद्ध—सुगन्धिदीपन पाचन पुष्टिकरं रसाढ्यञ्च । वल्लिगुलमपि कोंकण एव प्रसिद्ध—त्रिदोषहर पार्थ्य दीपनञ्च । चन्द्रापुरीयं—स्वादु कटु कषाय रूक्षं दीपनं पाचनञ्च । चोलीपूर्यं—चाम्लदेशीय कषायमधुरम् ।

**अक्रान्ता** । स्त्री, पु । (Solanum Indicum) The egg plant, बृहतीवृक्षे । বিঙ্গতি,

व्याकुड़। हिं वरहण्टा,भटकटायी। मं कं डोरली पाडरी, वनभण्टी। उत् भक्रान्ति। तें प्राकुड़-चेट्टु। र मा। गुणाः—उष्णवीर्य्या पाचनी संग्राहिणी च। चक्र द.। राज.। कटुतिक्तरसा उष्णा लघुः वातघ्नी ज्वरघ्नी भरोचकामकासघ्नी श्वासहृद्रोगहरी च। रा नि व.४।

**अक्कथितक्षीरम्** । क्ली। भामदुग्धे। काँचा दुग्ध। तत् श्लेष्मप्रकोपि गुरु च। वै निघ.।

**अक्लिका** । स्त्री। The Indigoplant(Indigofera tinctoria). नीलीवृक्षे। श.च। नीलगाछ। हिं नीली। मं नीलीचें झाड, कं नीली, तें मञ्चपेद्द गेरिट, पेद्दनीलिचेट्टु। सा द्विधा, नीली महानीली च। गुणाः—कटुतिक्तोष्णा केश्या कासकफामघ्नी लघुः वातविषोदरगुल्मकृमिज्वरघ्नी। रा नि व ४। रेचनी मोहभ्रमामवातोदावर्त्तघ्नी च। भा.पू १भ.। मद.१व। "महानीली गुणाढ्या स्यात् रक्तरेखा सुखोद्भेदा। पूर्व्वोक्तनीलिका ज्ञेया सगुणा सर्व्वकर्म्मसु॥" रा नि.व ४।

**अक्लिन्नवर्त्म** । क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे। यत्र रोगि नेत्रयोः प्रक्षालनेऽपि धौतमधौतं वा नेत्रं पुनः पुनर्भवति। यथा "यत् धौतान्यधौतानि सम्भ्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत्॥" मा नि।

**अक्लीका** । स्त्री। नीलीवृक्षे। नीलगाछ। श.च।

**अखुट:** । पुं। (Buchanania latifolia.) पियालवृक्षे। পেয়াশাল,পিয়াল। ইহার বীজকে পেয়ালবীজ ও চারমাণা বলে। हिं चिरोंजी। मं चारोली। गुणाः—[illegible]

[illegible]

**अगाम:** । पुं। [illegible]

**अगारम्** । क्ली। [illegible]

च.का ४। पुष्करिण्याम्। शम।

**अखिलिका** । स्त्री। A kind of gourd (Momordica charantia.) क्षुद्रकारवेल्लायां। উচ্ছে। हिं करेलो छोटी। See कारवल्ली।

**अगः** । पु। पर्व्वते। हिं पाहाड़। अगो द्विविध आग्नेयसौम्यभेदेन। तयोर्विन्ध्य आग्नेय, हिमालयः सौम्यः। आग्नेयगिरिजान्यौषधानि अग्निगुणभूयिष्ठानि, सौम्यगिरिजानि च सोमगुणभूयिष्ठानि। "आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः। अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः॥" भा। वृक्षे। सर्पे। सूर्य्ये। हे च.।

**अगजः** । पु। गुग्गुली। आढकिधान्ये। ढांड़ धने। हिं आढ़कधनिया। मद। विशेषगुग्गुलशब्दे द्रष्टव्यः। वन्दायाम्। बान्दड़ा, परगाछा।

**अगजम्** । क्ली। Bitumen. शिलाजतुनि। र.मा.।

**अगदः** । पुं। रोगे। A medicament. औषधे। रा.नि.व २०। वा उ.११च.। दद्रुघ्नये। मामर्द्दन। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि व.२०।

**अगदम्** । क्ली। आरोग्ये। रा.नि.व.२०। वा. उ.११च.।

**अगदङ्कर (ङ्कार:)** । पुं। वैद्ये। रा नि.व २०। A physician.

**अगदतन्त्रम्** । क्ली। [illegible] तन्त्रे। अगदतन्त्रं नाम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। सु.सू.१अ.।

**अगदप्राशम्** । क्ली। [illegible]। सु.कल्प।

**अगदाम्बरम्** । क्ली। [illegible]। सु.कल्प।

**अगम्भिदम्** । क्ली। Sochal salt. सौवर्च्चललवणे। [illegible]। See सौवर्च्चल।

**अगरा (री)** । स्त्री। A kind of grass. [illegible]

भ । पीतदेवदाल्याम् । भा । रा नि व.२ । See देवदाली ।

**अगरु** । क्ली । अगुरुचन्दने । कृष्णागुरुरपि अग्‌राइ चन्दन । वा उ २७अ. । See अगुरु ।

**अगरुसारः** । पु । कृष्णागुरौ । Aloe wood, the black variety. कालो अगुर ।

**अगस्तिः** । पु । (Sesbana grandiflora) वकनामकपुष्पशाकवृक्षे । मे तत्रिक । वकफुलेर गाछ । हिं हतिया वकुल इहत् बौलसरी । तें लक्षयविसेचेट्टु । म अगस्ता हदगा । अगस्ति श्वेतरक्तनीलपीतभेदेन चतुर्विध ।गुणा —पित्तकफहारित्व शीतश्रमनत्व हिमत्व योनिशूलतृष्णाकुष्ठशोथनाशित्वम् । अन्यच्च—वकोऽतिशिशिरस्तिक्तमधुर मदगन्धि पित्तदाहकफश्वासश्रमघ्नोदीपनश्च । रा.नि व १० । अपरञ्च 'सुनिशिम्बी सरा शीता बुद्धिदा रुचिरा लघु । पाककाले तु मधुरा तिक्ता चैव स्मृतिप्रदा ॥ त्रिदोषशूलकफहृत्पाण्डुरोगविषापहृत् । शोफगुल्महरा शीता सा पक्वा रुच पित्तला ॥" पर्यन्त मुनिद्रुमस्य—कटु तिक्त गुरु मधुर किञ्चिदुष्ण क्रमिकफकण्डूविषरक्तपित्तघ्नश्च । वै.निघ । पुष्पगुणा —शीतल नैल्य त्रिदोषघ्नं श्यमघ्नं बलासकासवैवर्ण्यभूतहरं बलप्रद ॥ रा नि व १० । शीतवीर्य्यं चातुर्थकज्वरहरं नक्ताध्यघ्नं तिक्त कषाय कटु पीनसकफपित्तवातघ्नश्च । भा पू १भ भा व ।

**अगस्तिकुसुम.** । पु । वकवृक्षे । वाकनगाछ । त्रिका. ।

**अगस्तिद्रु.**
**अगस्तिद्रुम** } पु । वकवृक्षे । त्रिका ।

**अगस्त्यः** । पु । वकवृक्षे । रा नि.व १० ।

**अगस्त्यरस.** । पु । उदररोगघ्ने रसे । रस गन्धकजैपालबीजलौहशिलाजतुताम्रहरिद्राणां प्रत्येक समभाग, एकत्र त्रिकटुभङ्गराजार्द्रकनिम्बनिर्गुण्डीमण्डूकीकाथैरेकवारं मर्द । अनुपा गुड हरीतकी, कम्पिल्लचूर्णं वा । र रा म. ।

**अगस्त्यहरीतकी** । स्त्री । कासे हिता । प्रा कि व —दशमूला।दकाष्टद्रव्याणि प्र १प यवा ८प्र.२ तोल ओजन । हरीतकीशतम् पाकार्थंस्तान्
एकत्र ८०श जले पक्वा पादशिष्ट काथ कार्य्य । अथ गुड (१२॥श) उक्तकाथेन गालयित्वा गुड वमितघृततैलभर्जितनिरस्थिहरीतकीसहित पक्वा च पादशिष्टेऽवताय्य शीते पिपप्लीचूर्णं ॥० श प्रक्षिपेत् । शीतल मधु ॥०श मिश्रयेत् । मात्रा—हरीतकीद्वय लेहस्य च तो २ प्रत्यह खादेत् । एतदन्तर्गता चौरपुष्पी = दन्तखुडिका । च द का स । मतान्तरे दशमूलद्रव्य प्र ४ तो । दशमूलों स्वय गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् । हस्तिपिपल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांश यवाढकम् ॥ हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् । यवस्विन्नकषायन्त पूत तश्चाभयाशतम् । पचेद्गुडतुला दत्त्वा कुडवञ्च पृथक घृतात् । तैलात् सपिपपलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् । लिह्याद्वे चाभये चात्र खादेन्नित्य रसाय नात् ॥ इति पाठ' । रस र. । प्रयोगा हा चवि २६ च ।

**अगाधम्** । क्ली । जले । हे च ४ का ।

**अगारधूमः** । पुं । गृहधूमे । झुल । वा उ ३८ च ।

**अगिर'** । पु । चित्रकवृक्षे । जटा । See चित्रक ।

**अगुरु** । क्ली । (Aquilaria agallocha) A fragrant wood. स्वनामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषे । अगुरुचन्दन । हि अगर । तें इरगड्डचेट्टु । मं शिसवाचे झाड, कृष्णागरु । तच्च कृष्णदाह स्वादु मङ्गल्यकाष्ठ गुरु भेदेन पञ्चविधम् । रा नि व १२ । तेषां विशेषाणानुपर्य्यायं दृष्टव्या । अस्य सामान्यगुणा —तिक्तता, उष्णता कटुता, स्नि ग्धता प्रणकफवायुवान्तिमुखरोगनाशित्वं, त्वच्य, पित्तल, लघु तीक्ष्ण, कर्णाक्षिरोगघ्नञ्च । रा नि व १२, वा चि ४च । कृष्णागुरु—गुणाधिक लौहवत् मज्जति च । एतत्वक्—कृष्णागुरुसमगुण । भा क.व ।

**अगुरु** । पु । Aloe wood (or agallocha) अगुरुवृक्षे । अगुरु गाछ । वा सू.१५च एलादि व. । 'अगुरु शैवालक कुङ्कुमम्" । कर्दमार्थम पापाम् । हि कर्दमवर्ण शोभन । भा पु १भ कर्पूरादि व । शिंशपावृक्षे । त्रिकाण्ड । मे रत्निकम् ।

**अगुरुगन्धम्** । क्ली । हिङ्गुनि । हिङ ।

**अगुरुसारः** । पु । कृष्णागुरुवृक्षे । কাল অগু রু । See कृष्णागुरु । लौहे । रत्ना.एकाश ।

**अगुरुसारा** । स्त्री । शिंशपावृक्षे । भा

**अगुरुशिंशपा** । स्त्री ।(Dalbergia Sisu.) शिंशपावृक्षे । शिशु । हि शीसव । श टी स्वामी ।

**अगूढ** । पु। The castor oil plant,(Ricinus communis) श्वेतैरण्डे । শ্বেতভেরেণ্ডা । हि एरण्ड । वै निघ । See एरण्ड ।

**अगूढगन्धम्** ।क्ली । (Ferula assafœtida) हिङ्गुनि रा नि व ६ । See हिङ्गु पलाण्डौ । मृगनाभौ । लशुने ।

**अग्रद्धिः** । स्त्री । अभिलाषे । वा, चि, ७ अ ।

**अग्नौकाः** । पु।A fabulous animal with eight legs शरभे । पचिचि । सिद्दे । मे ।

**अग्निः** । पुं । The fire of the stomach. जाठराग्नौ । स चतुर्विध —मन्दतीक्ष्णविषमसमभेदेन । यथा 'मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्विध । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनल ॥ विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्ण पित्तनिमित्तकान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिन ॥ कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिच्च न पच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति त विद्यात् समाग्नि श्रेष्ठ उच्यते" ॥ मा नि । तल्लक्षण— 'वामपार्श्वाश्रितं नाभि किञ्चित्सोमस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डल सौर्य्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थित । जरायुमात्रप्रच्छन्न काचकोशस्थदीपवत् ।" भा । अपरञ्च —"धूर्य्यो दिवि यथा तिष्ठन् तेजोयुक्तैर्गभस्तिभि । विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥ तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनोनाभिमाश्रित । मयूखै पच्यते चिप्र नानाव्यञ्जनसंस्कृतम्। स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्र प्रमाणत । कृमिकीटपतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते ।" रस.प्र. । "पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचके तथा । भ्राजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदत । अन्न्याशये पक्वाशये हृदये लोचनद्वये । त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् । पाचक पचते भुक्तमिति ।" निदा । तैज पदार्थविशेषे । আগুন । हि आग । अग्निस्तापगुणा —वातकफस्तम्भता शीतकम्पघ्न, आमाशयकर रक्तपित्तकोपनश्च । राज भा. । चित्रके, চিতেগাছ । सिंधौ यद्दण्यो चि विल्वाद्यघृते । वा सू १५अ आरग्वधादि व । अग्निजारवृक्षे । रा नि व २३। पीतभल्लके । केशरे । पित्ते अन्ने । निम्बूके । रा नि व २१ । स्वर्णे । रा नि व १३। भल्लातके । रा नि व ११ । रक्तचित्रके । रा नि व ६। च द ग्रहणी चि कपित्थाष्टके ।

**अग्निकः** । पु। An insect of scarlet colour इन्द्रगोपकीटविशेषे । আবাডেপোকা । सु मि अ , ४ च.४का । चित्रकवृक्षे । वा चि ० अ । भल्लातकवृक्षे । मा पू.१भ छ.व ।

**अग्निकर्णी** । स्त्री । वृक्षविशेषे । वै निघ.२भ. अभिन्यास ज्वर चि ।

**अग्निकर्म** । क्ली । यन्त्रादिरोगेषु दग्धशलाकादिभि प्रयोज्ये दाहकार्य्ये । तत्र क्षारदाहाद्दरीय क्रियासु,न गुणेषु । तच्चतुर्विध रोगाधिष्ठानभेदात्, यथा—वलयबिन्दुविलेखप्रतिसारणाविधर्षणानि । तस्य च काल शरद्ग्रीष्माभ्यामन्यत्र सर्व्वर्त्तुषु प्रशस्त । तस्य पात्र—दुर्व्वलबालवृद्धभीरुप्रभृतिभिन्ना । तदुपकरण—पिप्पल्यजशकृद्दन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलौहा क्षौद्रगुडस्नेहाश्च । सु सू १२अ । वा चि १५अ. ।

**अग्निकाष्ठम्** । क्ली । (Agallochum) अगुरौ । "अग्निकाष्ठ करीरे स्यात् ।"रा.नि.व २३ । शमीकाष्ठे । रा नि व १२ ।

**अग्निकुमारः** । पु । अजीर्णाधिकारोक्तरसायनवटीविशेषे । यथा —"टङ्गणं रसगन्धौ च समभागं त्रयं विधात् । कपर्द सर्जिका क्षारो (यवक्षार । मागधी विश्वभेषजम् ॥ पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहौषधम् । जम्बीराद्यैर्दिनं घृष्टो भवेदग्निकुमारक । विसूच्यग्निपाताद्विक्रिमान्मोपशान्तये ।" रस प्र रसेन्द्रचि । भैष प्रयागा साको रसा स । द्वितीय यद्दण्याधिकारे । पञ्चपञ्चकमथलवणम् । भट्टाराजादिना प्रश्वेर्क निश्च मर्द्दनम् । र सा म १११ योग । तृतीयो यद्दण्याम् । अजमोदा वनयमानी । र.सा म.११२योग ,भैष । चतुर्थ सन्निपातज्वरे हित । पारद ४तो रभ.०

ती. हंसपादी (गोओयालिया) रसो दिनैकं मर्द्द यित्वा वटीकरणेन २ तो विषेण सह काचकूप्यां निधाय सुखमवरुध्य वालुकायन्त्रेण १२ प्रहरं दीप शिखावदग्नौ पाच्य । शीते विष ॥० तो मरिचचूर्णं ॥० तो मिश्रयेत् । मात्रा रक्तिमिता । भा म ख १ भ । पञ्चमं अजीर्णे, अत्र भागत्रयमिति एक भागापेक्षया, एवं सर्व्वत्र । कपर्दगड़ दग्ध्वा न क्षीररसे शोधनीयम् । षष्ठो वृहदाग्निकुमार । अ त्र रसापेक्षया द्विगुणं गन्धं टङ्गणञ्च देयम् । पटूनि लवणानि । द्वादशैतानीति फलत्रयादिपञ्चपटूना नि द्रव्याणि रसतुल्यानि । र सा स १२८ योग, प्रयोगा । सप्तमोऽप्यपरवृहदग्निकुमार । अत्र जा तीफल जातीफलजातीकोषौ । वराङ्ग—गुडत्वक १३८योग । अष्टमोऽग्निकुमारे समनागमिति प्रत्यकं भागैक वसुभागमिति भागाष्टकम् । र सा स १५६ योग । रसर उदरे ।

**अग्निकुमारलौहम्** । क्ली । प्लीहाधिकारे रस । रामठ = हिङ्गु । त्र्यूषहिङ्गुटङ्गणसैन्धव धान्य जीरकयमानीमरीचशुण्ठीलवङ्गैलाविडङ्गानां प्रत्य क १ तो लौह सर्व्वसमं रसस्य ४ तो गन्धकस्य च ४ तो । अनु घृत मधु च । र सा स ३३४ योग ।

**अग्निगर्भ** । पु । अग्निजारवृक्षे । रा नि व ६।

**अग्निगर्भा** । स्त्री। (Acacia suma) शमी वृक्षे । शाँई गाछ । हि, म शमी । गुणा —ति क्ता कटु कषाया, शीता, लघु, रेचनी, कफ कासश्वासकुष्ठार्श: कृमिघ्नी । भा पू १भ । See शमी । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वड़ लताफट की । रा नि।

**अग्निघृतम्** । क्ली । अग्निमान्द्ये घृतम् । घृत ४ श पिप्पल्यादिकल्कद्रव्यं प्रत्यकं ४ तो दधि ४ श काञ्जिकं ४ श शुक्तं ४ श आर्द्रकरस ४ श । एभि यथाविधि घृतं पचेत् । च द अग्निमा.चि.। पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्यजमोदे च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ क्षारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलान्वितम् । दधिकाञ्जिक शुक्तानि घृतमात्रासमानि च । आर्द्रकस्वरसप्रस्थ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ इति पाठ ।

**अग्निचूड.** । पुं । ताम्रचूडपक्षिणि । कुक्कुड़ ।

दा हि कौमुदा, हिं सुगा । स द्विविध वन्यग्राम्य भेदेन । तयोर्ग्राम्य —वृंहण हृद्य, बल्य, गुरु, गुरुकफकृत्, स्निग्ध, उष्णवीर्य्य, कषायरस । आरण्य —स्निग्ध, वृंहण, शीतल, गुरु, वात पित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशकश्च । भा । हृद्य श्लेष्म घ्न लघु च । रा नि.व.१९। रुच स्वादु कषाय शी तलश्च । राज ।

**अग्निज.** । पु । अग्निजारवृक्षे । रा नि व ६। भल्लातके । सुवर्णे । मासधाती ।

**अग्निजननी** । स्त्री । भैषज्यमेतत् अग्निमा न्द्योपशमनम् । रस चि । पलैकं मूर्च्छितं सूतं म रिच हिङ्गुजीरकम् । प्रतिकर्षं वचा शुण्ठी तत्सर्व्वं माकवद्रवै । दिन पिष्ट्वा लिहेन्मासं मधुना वह्नि दीप्तये । कर्षैकं भक्षयेच्चानु दाडिम नागरं गुडं ॥ माकवद्रवे भृङ्गराजरसे । प्रयोगा.।

**अग्निजात'** । पुं । अग्निजारवृक्षे । रा नि व ६।

**अग्निजार.** । पु । A plant used in medicine of stimulant properties. पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे स्वनामख्याते सागरसम्भूतौषध विशेषे । स चतुर्वर्ण । तेषु लोहितवर्णं श्रेष्ठ । ' जारास्तो दहनस्पर्शो पिच्छिल सागरे भव । स रायुलग्नश्चतुर्वर्णं तेषु श्रेष्ठ सलोहित " इति तल्ल क्षणम् । गुणा —कटुरस, उष्णवीर्य्य, लघुपाक, कफवायुसन्निपातशूलरोगघ्न, पित्तकरश्च । ' स्या दग्निजार कटुरुष्णवीर्य्यो गुदामयी वातकफाम यघ्न । पित्तप्रद सोऽधिकसन्निपातशूलातिशैला मयनाशकश्च ॥ ' रा नि व ६।

**अग्निजाल.** । पु । अग्निजारे । रा नि व ६।

**अग्नि जिह्वा (जिह्विका)** । स्त्री । (Gloriosa Superba) लाङ्गलीवृक्षे । रवा । ईष लाङ्गुलिया । हि करिहारी । मं कललावी । गु णा —सरा, तिक्ता, कटुका, तुवरा, तीक्ष्णा, उ ष्णा, पित्तला, सक्षारा, गर्भपातिनी, कुष्ठशोफा र्शोव्रणशूलघ्नक्रमिजित्, कफवातघ्नी अन्त शल्य निष्कासिनी च । भा पू १भ गु व ।

**अग्निज्वाला** । स्त्री। Pothos officinalis. गजपिप्पल्याम् । गजपिपुल । सा चविकाया फलमिति भाष्या । "चविकाया फलं प्राज्ञै क थिता गजपिप्पली । ' भा पू १भ. । गुणा —

कटुः, उष्णा, वातश्लेष्महृत्, दीपनी, अतीसारश्वासकण्ठामयक्रमिघ्नी । लाङ्गलीवृत्ते । अग्निजारे । जलपिप्पल्याम् । कांछड़ा । मं जलपिंपली । धातकीवृत्ते । रा नि.व २३ ।

**अग्नितुण्डीरसः** । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । "शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रिकम् । सर्जिक्षार यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥ सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्रूषणं तथा । विषमुष्टिसमं सर्व्वं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् । मरिचाभां वटीं खादेत् व ह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥" अत्र वह्निश्चित्रकः, अजमोदा यमानी । विषमुष्टिः,महानिम्बः, अस्य त्वक् पत्रं वा सर्व्वसमम् । र सा सं.१२२योग. । द्वितीय.—अमृतवराटकमरिचै' दिपचनवभागिके.कृतैः क्रमशः । वटिका मुद्गसमाना कफपित्ताग्निमान्द्याजीर्णहरा ॥ अत्र निम्बाकरसै. वटिका कार्य्या । प्रयोगा अजीर्णे । अमृतवटीति भैष ।

**अग्निदमनकः** } पुं, स्त्री । (Medicinal plant stimulant and
**अग्निदमनी** } stomachic,considered as a small species of Cantacárica) क्षुद्रकण्टकारिविशेषे । गणिकारीति प्रसिद्धा गणिनि । दुरालभाभेदे । दुरालभाभेद । मं धमासाभेद, अगिदवणा । वै निघ । शोना । इति केचित् । गुणा.—कटूष्णत्वं, रुचिकरत्वं, अग्निदीपकत्वम् । रा नि व ४ । वातगुल्मकफघ्नत्वं, मौढ्यघ्नत्वञ्च । वै निघ ।

**अग्निदीपनः** । पुं । वरुणवृत्ते । वरुणगाछ । भा पु १म. । [वर्द्धके ।

**अग्निदीपनी** । त्रि । अग्निवृद्धिकार्य्याम् । अग्नि

**अग्निदीप्ता** । स्त्री । महाज्योतिष्मती लतायाम् । लताफट्की । मं थोड मालकाङ्गनी । हिं छमिजिनि । रा नि व. ३ । भा पु १म ।

**अग्निधमनः** । पुं । कटुनिम्बे । कटुनिम्, घोड़ानिम् । मं कडुनिम्ब । See महानिम्बः ।

**अग्निनिर्य्यासः** । पुं । अग्निजारवृत्ते । रा नि व ६ । [लोके ।

**अग्निपर्णी** । स्त्री । अग्निदमन्याम् । आगिया इति

**अग्निपाली (माली)** । पुं । विषखपरे । हिंडे । मद १५ ।

**अग्निप्रस्तरः** । पुं । अग्निजनकपाषाणे । चकमकिर पाथर । मं गार ।

**अग्निफला** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड लताफट्की । मं थोड मालकानी । रा नि व ३ ।

**अग्निभः** । पुं । सुवर्णे । रा नि व १३ ।

**अग्निभा** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । मं क्षुद्रमालकाङ्गीनी । हिं कडुइ । See ज्योतिष्मती ।

**अग्निभु** । क्ली । स्वर्णे । जले । रा नि व १३ ।

**अग्निमणिः** । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ ।

**अग्निमथनः** । पुं । गणिकारिकायाम् । गणिरि वा आगुगन्ठ । रा नि.व ८ । See गणिकारिका, अग्निमन्थः ।

**अग्निमन्थः** । पुं । (Premna Seratifolia) स्वनामख्यातवृत्ते । गनिरि, आगुगान्ठ । हि अरणि,अगेथ,गणिआरि । उत् अगिवथ । तें चिरिनेलु चेट्ट । अग्निमन्थो द्विधा क्षुद्रबृहद्भेदेन । तदुभयगुणा.—वीर्य्योष्णः, कटुः, तिक्तः, तुवरः,मधुरः, अग्निदः, श्वयथुपाण्डुकफवातहरः, मलरोधविषामयमेदोरोगहरश्च । लघुनु लेपने उपनाहे शीते च हितः । वै निघ । भा पु १म.गु व. । च मु ४अ.२६ दश । अग्निवधु इति पूर्व्वदेशे, इति ड. । सु सू. ३८ अ. संशोधने । वा उ २०अ । सर्जवृत्ते ।

**अग्निमयः** । पुं । श्वेतवृद्धदारके । श्वेत बिचताड़क । म श्वेत वरधारा । वै निघ । श्वेतवृक्षायाम् ।

**अग्निमान्द्यम्** । क्ली । मन्दाग्निनामकरोगविशेषे । मन्दाग्नि । तस्य कारणमत्यम्बुपानादिमद्भूतमजीर्णम् । तत्र स्वल्पापि मात्रा न पच्यते, कफजरोगाश्च विविधा जायन्ते । तत्राद्यः समाग्नताप्यायर्थं, विषमाग्नौ वायोरुपशमः, तीक्ष्णाग्नौ पित्तस्य, मन्दे च श्लेष्मणः शोषणं प्रतीकारः । च द । निदानं यथा—"अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥" तच्च अजीर्णं षट्—कफादामाजीर्णं, पित्ताद्विदग्धाजीर्णं, वाताच्च विष्ट-

आजीर्णं रसशेषात् रसशेषाजीर्णम्। दिवाशे घेण जीर्णात् दिनपाकि। पञ्चम प्राकृतमिति। “तत्रामे गुरुतोत्क्लेद शोथो गण्डाक्षिकूटग । उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्ध प्रवर्त्तते ॥ विष्टब्धे शूल माध्मान विविधा वातवेदना । मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीडनम् ॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छा पि त्ताच्च विविधा रुज । उद्गारश्च सधूमाम्ल स्वेदो दाहश्च जायते ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेष हृदयाशुद्धि गौरवे । मूर्च्छा प्रलापो वमथु प्रसेक सदन भ्रम । उपद्रवा भवन्त्येते मरण चाप्यजीर्णत ॥” मा नि । पथ्य यथा—श्लैष्मिके वमन पूर्व्व पैत्तिके मृदुरेचन । वातिके स्वेदनञ्चाथ यथावस्थ हितञ्च यत् ॥ नानाप्रकारो व्यायामो दीपनानि लघूनि च । बहुकालसमुत्पन्ना शूका लोहितशालय ॥ विलेपी लाजमण्डश्च मण्डो मुद्गरस सुरा। एणो व र्हीं शशो लाव छागमत्स्याश्च सर्व्वश ॥ शालिञ्च शाकं वेत्राग्र बालूक बालमूलक । लशुन वृद्धकु ष्माण्ड नवीनकदलीफलम् ॥ शोभाञ्जन पटोलञ्च वार्त्ताकु नलदम्बु च । कर्कोटकं कारवल्लं वार्त्तञ्च सहार्द्रकम्।प्रसारणौं मेषशृङ्गं चाङ्गेरीं सुनिषण्णकं । धात्रीफल नागरङ्गं दाडिम यवपर्पटा । अम्लवेत सजम्बीरमातुलुङ्गानि माचक । नवनीत घृत तक्र सौवीरकतुषोदकं ॥ धान्याम्ल कटुतैलञ्च रामठ ल वणार्द्रक । यमानी मरिच मेथी धान्यक जीरकं दधि ॥ ताम्बूल तप्तसलिल कटुतिक्तौ रसावपि । मन्दानलेऽप्यजीर्णेऽपि पथ्यमेतन्नृणां भवेत् ॥ अ पथ्यमाह । विरेचनानि विण्मूत्र वायुवेगविधारण । अतिरिक्ताध्यशन जागरो विषमाशनम् रक्तस्रुति शमीधान्य मत्स्य मांसक्षुपोदिका । जलपान पिष्ट कञ्च आम्बत्र सर्व्वमानुकम् ॥ कूर्च्चिका मारटं चीरं किलाटञ्च प्रवालकं । तालास्थि मस्तं तद्दालं सेवन दुष्टवारि च ॥ विरुद्धासात्म्यपानान्न विष्टम्भीनि गुरूणि च । अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्व्वाणि परिव र्जयेत् ॥

**अग्निमुखम्** । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । कुङ्कुमे ।

**अग्निमुख.** । पु । चित्रकवृक्षे । চিতেগাছ । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । वि ।

**अग्निमुखचूर्णम्** । अग्निमान्द्ये हितम् । हिङ्गु १भ वचा २ भ पिप्पली ३ भ शुण्ठी ४ भ यमानी ५ भ हरीतकी ६ भ चित्रक ७ भ कुष्ठ ८ भ । च द अग्निमा चि । प्रयोगा । अजीर्णे । भैष । शा कौ । अयम् स्वल्प बृहच्च उदरे । शा. कौ रस र ।

**अग्निमुखताम्र:** । पु । रसोऽयमम्लपित्ताधिकारे । “गन्धकेनाद्यमात्रेण मृततुल्येन निर्म्मिता । कज्जली या तया लेप्य ताम्रपत्रन्तु तत्समम् ॥ अर्ज्जुनत्वग्रसे सार्द्धं पक्वोदुम्बरपल्लवे । आच्छाद्य क्षाराल्लवणैर्व्यूर्ष्यापि च कण्ठये । अन्धमूषागत भाते तस्मिद्ध भक्षयेन्नर । शाणकं रक्तिकाद्वन्द्वा मासमात्र प्रयोगत । अम्लपित्त क्षय शूल ज्वरपित्त सुदारुणम् । सप्तरात्रप्रयोगेण शरीर निर्म्मल भवेत ॥ रस र. । पञ्चलवणैरिति प्रयोगा ।

**अग्निमुखमण्डुरम्** । क्ली । शोथाधिकारे । मण्डुरस्य १२प गोमूत्रस्य १२श । प्रक्षेपार्थे—पञ्च कोल देवदारु मस्तक त्रिकटु त्रिफला विडङ्गञ्च । प्रत्येक चूर्णं १प । मात्रा १तो । अनु तक्रम् । भैष ।

**अग्निमुखरस:** । पु । रसोऽय शूलरोगोपश मन । अत्र पारदगन्धकौ समौ पारदार्द्धं मृतता म्रम्, एकत्र शाकपत्ररसे (সেগুন) क्षीरिणीर सैश्च दिनैक मर्द्दयित्वा लघुपुटेन पचेत् । अनुपा यमान्यादिचूर्णमुष्णोदकेन, पेयम् । रस र । द्वितीयो ऽपि शूलाधिकारे । अयञ्च रसरत्नाकरधृतेन प्राय तुल्य एव। अत्र बलि गन्ध । गगनम् अभ्रं, अर्क ताम्रे । वेतसाम्लम् अम्लवेतसे । सवरमिति चित्र लया सहितम् । भुजगवल्ली पर्णं । सलिल बालकं (বালা) । कनक धुस्तूर । पटुगण पञ्चलवणा नि । वज्री स्नुही । मुष्टि घण्टापाटलायां चटी वा । र सा स २८२ योग । रसरत्नाकरधृते द्वि तीये । मुण्डितिका मुण्डोरी । महाराष्ट्री मत्स्यपि त्तानुनशक्ती ।

**अग्निमुखलवणम** । क्ली । अग्निमान्द्ये । अत्र—चित्रकमूल त्रिफला, दन्तीमूल त्रिवृन्मूल कुष्ठम् । एषा प्रत्येक चूर्णं समं, सर्व्वसमं सैन्धवं एकत्र स्नुहीक्षीरे सभाव्य तत्काण्डमध्ये दत्त्वा पङ्केनालिप्य मृदावग्नौ विपचेत् । भैष ।

**अग्निमुखलोह** । पुं, क्ली । अर्शसि हित । त्रिवृन्मूलादीना ८ पलम् । वारि द्रोणमितं (१६ श )पादावशिष्ट क्वाथ कर्त्तव्य । अथ लौहपात्रे २४प घृतसंयोजितस्य तत्र लौहस्य १२प दत्त्वा क्वा थेन तद् पचेत् । घनीभूते अवतार्य त्रिकटुचूर्ण

३प त्रिकटुचूर्णस्य प्रत्येक २प त्रिफलाचूर्णस्य च ५प शिलाजतो १प मधुन २४प शर्कराया २४प मिश्रयत्। रसेन्द्र चि। चक्रमते त्रिफला दीनां प्रत्येक पलाष्टक ६४श जले पक्का पादशिष्ट क्वाथो विधेय। अत्र अजभाटा भूम्यामलकी। ज टेति पाठे मूलकम्। अथ विडङ्गस्य पलत्रय व्योषस्य च प्रत्येक षट् तोलक कल्कीकृत्य तत्, तथा स्वर्णमाक्षिकेण मन शिलया विकङ्कतेन वा जारित लौहचूर्णं ११प घृतस्य २४प तस्मिन् क्वाथे दत्त्वा एकत्र पाच्यम्। घनीभूते शीतले च शर्कराया मधुनश्च शरावत्रय मिश्रयेत्। घृतेन पे यम्। च द भग्न चि.। अग्निलौह पश्य।

**अग्निमुखी** । स्त्री। भल्लातक्याम्। ভেলা। मे खचतुष्क। रत्ना। च मू ४अ मेदनीशे। लाङ्गलि कायां, বিষলাঙুলিয়া। मे खचतुष्क भा पू १भ अर्श व। कस्वटे। কাঁচড়া। रा नि च ४। भा पू ह व। गुञ्ज्याम्।

**अग्निरजा** } पु। इन्द्रगोपकीटे। আষাঢ়ে
**अग्निरज्जु** } পোকা। ह च ४। An in
sect of scarlet color

**अग्निरस** । पु। राजयक्ष्मणि हित। अन्यश्च क्षयकासे हित। तयो प्रथम —वज्रहाटकसूता ना भष्मैक द्विनिष्क क्रमात्। त्रिकण्टकरसैर्भाव्य दिनान्ते तद्विचूर्णयेत्। गुञ्जामात्र प्रयोक्तव्य सज्वरे राजयक्ष्मणि। सुहीमूलस्य जम्बीरद्रवे स्वादनुपा नकम। खादेत् त्रिनिष्कम्। हीरकस्य १भ स्वर्णस्य २भ रसस्य ३भ गन्धकस्य च ६भ। द्वि तीय—उद्धृत,द्विगा नर्क उत्पाधपते पात्वनौ, तयो सम तीक्ष्णचूर्णं मर्द्दयेत् कतकद्रवे। द्वियामान्ते कृत गोलताम्रपात्र विनिक्षिपेत्। आच्छाद्यै रण्डपत्रश्च यामार्द्धेऽत्युष्णता भवेत्। धान्यराशौ न्य सेत् पश्चात् द्वियामान्ते समुद्धरेत्। सपेष्य गालय इत्थे सद्यो वारितरं भवेत्। त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम्। एषाञ्च पञ्चभागानां सम पूर्व रसो भवेत्। संचूर्ण्यालोडयेत् क्षौद्रैर्भक्ष्य निष्क द्वयम्। क्षयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्त न। इन्द्रवारुणिकामूल भङ्ककषतिथै सह। भ क्षयेत् क्षयकासार्त्तो निष्कमात्र प्रमाणत। पारदस्य १भ गन्धकस्य २भ। द्वयो सम तीक्ष्णलौहचूर्णं निम्बलोफलरसेन कन्यारसेन वा। प्रहरद्वयं मर्दय गोलकं कृत्वा एरण्डपत्रैराच्छाद्य ताम्रपात्रे निवेश्य च धान्यराशौ प्रहरद्वयं अष्टरात्र वा न्यसेत्। अथो द्धृत्य गोलित जलवत्कुर्वेत्। त्रिकट्वादिचूर्णं मिलित पूर्वचूर्णसम (नवद्रव्यस्य८भ) ग्राह्यम्। रस र। भावप्रकाशे कतकद्रवे —कन्यकाद्रवे। तथा द्वि यामान्ते = अष्टरात्रात्। नवभागोन्मिते। भा पाठ।

**अग्निरुहा** । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा नि. व १२।

**अग्निरोहिणी** । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। ग्रां° মনোহিণী। वा उ ३१अ। तन्नामकक्षुद्ररोगवि शेषे। सा त्रिदोषजा। पित्तोल्वणैर्मलै ज्वरवत मांसदारणा कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशा स्फोटा जायन्ते साऽग्निरोहिण्युच्यते। "मलै पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणा। कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभा साऽग्निरोहिणी। पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवित'मिति॥ एतस्य चिकित्सितं वा उ ३२अ द्रष्टव्यम्।

**अग्निलौह**: । पु। अग्निमुखापरनामकोऽयौषधोऽयं रस। यथा—' त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डीस्नुहीमुण्डिति काजभाटा। प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपा चयेत्॥ पलत्रय विडङ्गस्य व्योष कर्षत्रय पृथक्। त्रिफलाया पल पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत्॥ दि व्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा। पलद्वादशक देय रुक्मलौहस्य चूर्णितम्॥ घृताच्चतुर्विंशतिभि र्मधुशर्करयोरपि। घनीभूते च शीते च दापयेद वतारिते। एतदग्निमुख नाम दुर्नामान्तकर पर॥ मुण्डितिका मुण्डीरी। अजभाटा भूम्या मलकी।' जितदीप्त' रसेनापि भावप्यपचाए। क्वाथ पादावशिष्ट। पाकावतारणकाले प्रचे पाये विडङ्गादीनां चूर्णम्। त्रिफलाया मिलित्वा पञ्चपलानि। शिलाजतु १प (शिवागुडिकोक्तरीत्या शोधितम्)। दिव्यौषधि स्वर्णमाक्षिक मन शिलं। वैकङ्कती वनपालङ्क। रुक्मलौह पञ्चपाण्ड्वादि त स्य रसायनीकरीत्या जारणपुट्नादिना सूक्ष्मचूर्णितं। घृतात् चतुर्विंशतिपलानि मधुशर्करयोरपि प्रत्येकं चतुर्विंशति। तत्पूते लौह दत्त्वा पश्चात् शर्करा सहित क्वाथ दत्त्वा पाक कार्य्य। अवतारणसमये विडङ्गादिचूर्णप्रक्षेप। शीत पर्युषित च मधु देय। रस र.अर्श चि।

**अग्निवक्त्र**. । पु। भल्लातकवृक्षे। ভেলাগাছ।

मद व १। चित्रकवृषे। চিতে গাছ। [औषधी।
**अग्निवती** । स्त्री। आगिया इति लोकप्रसि
**अग्निवर्द्धकः (न.)** 1 त्रि। अग्न्युद्दीपके, मरिचादौ। आग्नेयद्रव्यमात्रे। अग्निवृद्धिकर। राज।
**अग्निवलवृद्धिः** । स्त्री। जठरानलस्य वृद्धौ। च.द अर्श चि।
**अग्निवल्लभः** । पुं। Resin, सर्जयोनिर्यास विशेषे। राले। धूनां। हे च। रा नि व ८१२। मद व.३। See सर्ज।
**अग्निवल्ली** । स्त्री। लताविशेषे। रसार्ण अभिन्यासज्व स्वच्छन्दनायकरसे।
**अग्निवाहः (हुः)** । पुं। धूमे। हे च ४का।
**अग्निविकारः** । पु। तन्नामकरोगभेदे। स चतुर्भेद। शार्ङ्ग पू ७ष। See अग्नि।
**अग्निविवर्द्धनः** । त्रि। यमान्यादौ।
**अग्निविसर्पः** । पु। See अग्निवीसर्प।
**अग्निवीजम्** । क्ली। सुवर्णे। त्रिका।
**अग्निवीजः** । पु। अग्निमन्थे।
**अग्निवीर्य्यम्** । क्ली। स्वर्णे। रा नि व ३।
**अग्निवीसर्पः** । पु।(Pain from a boil) विसर्पभेदे—यत्र सर्व्वाङ्ग दीप्ताङ्गाराकीर्णमिव भवति, शरीरे च य य देश प्रति चलति स स देश शान्ताङ्गारवदसितो नीलो रक्तो वा भवति। तथा झटिति अग्निदग्ध इव स्फोटैराचितो भवति। अत्यन्यया सन्तानाश्च निद्रानाशश्च भवति। लक्षण—वातपित्तज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः। अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युत। करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। य य देश विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स स। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते। अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्रुतश्च स। मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्तत। व्यथेताङ्ग हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना। क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते।वा.नि.१३अ.।
**अग्निवृद्धिः** । स्त्री। अग्निदीप्तौ। क्षुधावृद्धि।

**अग्निशिखम्** । क्ली। सुवर्णे। रा नि व.१३। Safflower (Carthamus tinctorius) कुसुम्भपुष्पे। কুসুমফুল। Saffron (Crocus sativus) कुङ्कुमे। भा.पू.२भ.। मद व ३।
**अग्निशिखः** । पु। कुङ्कुमवृक्षे। কুঙ্কুমগাছ। रा.नि व १२। लाङ्गलिकावृक्षे। বিষলাঙ্গলিয়া গাছ। रत्ना। कुसुम्भवृक्षे। কুসুম গাছ। श र। पूतिकरञ्जे। নাটা। शरे। ওল গাছ। प सु।
**अग्निशिखा** । स्त्री। (Gloriosa superba) लाङ्गलिकौषधौ। विषलाङ्गलिया। हिकरिहारी। भा पू १भ गु व।
**अग्निशेखरम्** । क्ली पु। कुङ्कुमे। रा नि. व १२। कुसुम्भपुष्पे। लाङ्गलीवृक्षे। विशल्यानाम शाकभेदे। [२८ष।
**अग्निष्टोमः** । पु। सोमलतायाम्। सु चि
**अग्निसंस्कारः** । पु। अग्निदाहकर्मणि।
**अग्निसंस्पर्शा** । स्त्री। पर्पटीनाम सुगन्धद्रव्ये। सा च उत्तरदेशे प्रसिद्धा। भा पू १भ क व.।
**अग्निसन्दीपनः** । त्रि। अग्निवर्द्धके। क्षुधावर्द्धक। Increasing appetite
**अग्निसन्दीपनरसः** । पु। अग्निमान्द्ये रस। यथा—पञ्चकोल मरिच, पञ्चलवण, यवक्षार, टङ्कण, सर्जिक्षार, जीरक, कृष्णजीरक, यमानी, वचा, मधुरिका, हिङ्गु, चित्रक, जातीफल, कुष्ठ, जातीकोष, त्रिजातक, तिन्तिडीलभस्म अभ्रमार्गभस्म, विष, गन्धक, पारद, अभ्र, लौह, रङ्ग, लवङ्ग, हरीतकी चैलैषां प्रत्येकमेकैको भाग अम्लवेतसस्य १भ शङ्खभस्मनश्च ४भ। भैष।
**अग्निसम्भवः** । पु। (Wild saffron) अरण्यकुसुम्भवृक्षे। वनकुसुम। रा नि व ४। अग्निजारवृक्षे। रा नि व ६।
**अग्निसहायः** । पु। वन्यपारावते। घूघु। म होगला पक्षी। रा नि व १९। वायौ।
**अग्निसादः** । पु। अग्निमान्द्ये। मन्दाग्नि। सा कौ ज्व चि। [अर्श चि।
**अग्निसाध्यः** । त्रि। अग्निदाहसाध्ये। च द.
**अग्निसारम्** । क्ली। (A sort of collyri-

um.) रसाञ्जने। रा नि व १३।

**अग्निसारा** । स्त्री। फलपूरकशाखायाम्। रा नि व २। मञ्जर्य्याम्।

**अग्निसुन्दररसः** । पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। यथा—टङ्कणं भागमेकञ्च मरिचञ्च द्विभागिकम्। आर्द्रकस्य रसेनैव भावना चात्र दीयते ॥ अनु लवङ्गम्। प्रयोगा.।

**अग्निसेवनम्** । क्ली। अग्निसेवायाम्। आगुन पोओयान। गुणा.—शीतवातस्तम्भककफवेपथुघ्नं रक्तपित्तकरम् आमाभिष्यन्दपाचनञ्च। मद १३व.।

**अग्निहानिः** । पुं। अग्निमान्द्ये। वा नि १२अ।

**अग्न्या** । स्त्री। तित्तिरपक्षिणि। गवि। इला.।

**अग्न्याशयः** । पुं। पक्वाशये। पाकाशय।

**अग्रम्** । क्ली। पलपरिमाणे। "परिमाणे पलस्य च"। मे रद्विकं। प्रधाने।

**अग्रकाण्डः** । पुं। काण्डाग्रे।

**अग्रजः** । पुं। काकविशेषे। भासपक्षिणि।

**अग्रजङ्घा** । स्त्री। The fore part of the leg. जङ्घाग्रभागे। हे.च। [जङ्घा।

**अग्रधान्यम्** । क्ली। धान्यविशेषे। जनार। वा-

**अग्रपर्णी** । स्त्री। A plant cowhage गुकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। प सु।See आत्मगुप्ता।

**अग्रपाणिः** । पुं। हस्ताग्रे।

**अग्रपुष्पः** । पुं। वेतसवृक्षे। वेतगाछ। प सु।

**अग्रमांसम्** । क्ली। The heart. हृदये। वुक्कायाम्। हृदयान्तर्गतमांसवृद्धिरूपरोगविशेषे। अग्रनास। सु श।

**अग्रलोध्यः** । पुं। चिचीटकक्षुपे। चेँचूड़ा, चिरोड़मुल। गुणा:—गुरुपाकः,शीतलः, अजीर्णकरश्च। राज। [०।

**अग्रलोहिता** । स्त्री। चिल्लीशाके। रा नि व

**अग्रबीजः** । पुं। बीजाग्रजन्मनि। यथा कुरुण्टादिः। हे च। A viviparous plant as the Gomphroena globosa &c.

**अग्रव्रीहिः** । स्त्री। प्रसाधिकायाम्। नदात्रे धान। रमा।

**अग्रहायणः** । पुं। मार्गशीर्षमासे। अग्घान मास। [गौडे। प च।

**अग्रिमा** । स्त्री। लवलीवृक्षे। लोणा गाछ इति

**अग्रुः** । स्त्री। अङ्गुली। आङुल।

**अग्रा** । स्त्री। त्रिफलायाम्।

**अघनम्** । क्ली। दद्रुनि। दद्रे। इला।

**अघविषः** । पुं। सर्पे।

**अघोरनृसिंहरसः** । पुं। सान्निपातिकज्वरे रसः। See घोरनृसिंहरस।

**अङ्कः** । पुं। शरीरावयवे। कोल। रा नि. व १८। वा चि ७अ। चिह्ने, रेखायाम्। पापे। द्.खे। मे कद्विकम्। [प सु।

**अङ्कनः** । पुं। अङ्कोटवृक्षे। आँकोड़ गाछ।

**अङ्कपादम्** । क्ली। वाग्भटावयवविशेषे। वा. सू १८अ।

**अङ्कपाली** । स्त्री। धात्र्याम्। धात्री। वेदिकाख्यगन्धद्रव्यविशेषे। "धात्रीवेदिकयोरपि।" मे. लचतुष्क। आलिङ्गने। मे.।

**अङ्कलोध्यः** । पुं। चिचीटवृक्षे। चेँचूड़ामूल।

**अङ्कलोध्यः** । पुं। चिचीटकक्षुपे। चेँचूड़ा। See अग्रलोध्य.।

**अङ्कुरः** । पुं। प्ररोहे। कोँक। वा उ ३६अ। जले। रुधिरे। लोम्नि। मुकुले। फले। सर्वत्र मे रत्रिकं। अभिनवोद्भिदि। मे।

**अङ्कुशः** । पुं। सृणी। डाङश। इला।

**अङ्कूरः** । पुं। अङ्कुरे। हे च ४वा।

**अङ्कोटः(ठः)** । पुं। अङ्कोटवृक्षे। रमा। (सु नि च ३६)। भा पू १भ गु व।

**अङ्कोटकः** । पुं।(Alangium Hexapetalum) स्वनामख्यातवृक्षे। आँकोड़ गाछ, धला आँकोड़। हि ढेरा। भा। रा नि व ८। अस्य गुणा:—कटुः, तीक्ष्णः, स्निग्धः, उष्णः, तुवरः, लघुः रेचनः, क्रिमिशूलामशोफग्रहविषघ्नः। तत्फलगुणा:—शीतलं, स्वादु, श्लेष्मघ्नं, वृष्यं, गुरु, बल्यं, विरेचनं, वातपित्तदाहक्षयास्रजित्। मद व १। विषभूतादिदोषघ्नम् वातकफघ्नः ग्राहिकश्च। रा

; निव. ८। चद ख.सा चि ।

**अङ्कोठवटकः** । पुं । रक्तातिसारे देय वटके । यथा—पलमङ्कोठमूलस्य पाठां दार्व्वीञ्च तत् स माम् । पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ छायायुष्कांश्च तान् कुर्यात् तेष्वेक तण्डुलाम्बुना । पेषयित्वा प्रदद्यात्त पानाय ॥ भा म ख ।

**अङ्कोलः** । पु । अङ्कोटकवृक्षे । आँकोडगाछ। रवा. । भा म.ख १भ अतिसा चि.। "अङ्कोलमूल कल्क ।" वा.उ ३८ष ।

**अङ्कोलकः** । पु । अङ्कोटवृक्षे । कांक्‌रोल । ‘ओकडा इति च र.सा स ।

**अङ्कोलफलसङ्काशः** । पु। फलविशेषे । पेस्ता इति लोके ।

**अङ्कोलतैलम्** । क्ली । तन्नामकफलवीजतैले । आँकोडवीजेर तैल। यथा —"अङ्कोलतैल वातघ्नमभ्यङ्गात्लयुलापह । कफनाशकर मोक्त पूर्व्वैवैद्यैर्महर्षिभि ॥" वै निघ ।

**अङ्कोलः** । पु । देवदारुणि । रा नि व २३। वा उ ३८ष. । [मद व १ ।

**अङ्कोल्लकः** । पुं। अङ्कोटवृक्षे । आँकोडगाछ।

**अङ्कोल्लसारः** । पु । मालवप्रसिद्ध स्थावरविष प्रभेदे । A kind of poison है.च.४का.।

**अङ्गम्** । क्ली । बोले । सुगन्ध बोल । रा नि व ६। शरीरे । शरीरावयवे । रा नि व १८ । उपसर्जनभूते । है.च नानार्थ । [वा.नि १२ष ।

**अङ्गगौरवम्** । क्ली शरीरगुरुत्वे । गा भार ।

**अङ्गग्रहः** । पु । अङ्गवेदनायाम् । गा व्यथा। । वा नि १६ष ।

**अङ्गग्लानिः** । स्त्री । Langour. देहजाड्ये। शरीरेर जडता। वा चि २२ष ।

**अङ्गघातः** । पु । अङ्गाघाते । गायेव्यथा। Bodily pain

**अङ्गचयः** । पु। गुदवङ्क्षणयोर्मध्यभागे । वै निघ।

**अङ्गचेष्टा** । स्त्री । अङ्गचालने । अङ्गचालना। वा नि.१५ष ।

**अङ्गजम्** । क्ली । रक्ते । मले । कीलविक ।

**अङ्गजः** । पु। केशे । रोगे मांसधातौ मदे।वि।

**अङ्गज्वरः** । पुं । राजयक्ष्मणि । यक्ष्मा रोग।

**अङ्गतापः** । पु । शरीरोष्णतायाम् । गायेर ताप ।

**अङ्गदरणम्** । क्ली । पित्तजन्यपीडायाम् ।

**अङ्गदाहः** । पु । गात्रदाहे । गा ज्वाला ।

**अङ्गना** । स्त्री। नार्या। मे नविका। प्रियङ्गौ । भा।

**अङ्गनाप्रियः** । पु । अशोकतरौ । र.मा. । द्रुमोत्पले । ओल्ट् कम्बल । प मु. ।

**अङ्गनाप्रिया** । स्त्री । प्रियङ्गुनामगन्धद्रव्ये । भा पू.१भ क.व ।

**अङ्गपाकता** । स्त्री । पित्तजन्यरोगे । गाके फोँडार न्याय गात्र वेदना ।

**अङ्गपीडा** । स्त्री । वायुजन्यरोगे । गा व्यथा।

**अङ्गपूजितः** । पु । अश्मतरे । मद व ११ ।

**अङ्गप्रसारणम्** । क्ली । कायविस्तारे । गा हात मेलान । वा नि ४ष ।

**अङ्गवली** । स्त्री । त्रिवली । वड ।

**अङ्गभङ्गः** । पु । शरीरस्य भङ्गे । गा भाङा। वा उ.२ष । गुदवङ्क्षणयोर्मध्यभागे । रोगे । वायुरोगे।

**अङ्गभेदः** । पु। वायुरोगे । वायुजन्य गात्रभङ्ग ।

**अङ्गमर्दः** । पु । गात्रवेदनायाम् । वा सू ४ष ।

**अङ्गमर्दनम्** । क्ली। गात्रपीडने। गा कुटनो।

**अङ्गमेजयत्वम्** । क्ली अङ्गकम्पने। गा काँपा।

**अङ्गरक्तः** । पु । कम्पिल्लके । कमला गुँड़ि । अम । [मादि । गात्ररञ्जन द्रव्य ।

**अङ्गरागः** । पु । अङ्गलेपनद्रव्ये । यथा—कुङ्

**अङ्गरुहम्** । क्ली । रोमणि । लोम ।

**अङ्गरुहा** । स्त्री । लोम्नि । केशे । चुल ।

**अङ्गलाघवम्** । क्ली । कायलघुत्वे । गा हाल्‌कि । वा उ १८ष।

**अङ्गलेपः** । पु । चन्दनादिद्रव्ये ।

**अङ्गलोद्यः** । पु । Ginger (Amomum zinziber) आर्द्रके । आदा । चिवोटकवृक्षे ।

**অঙ্গব'।** পু। গুষ্কফলে। শুষ্কফলে। শ চ।
**অঙ্গবস্ত্রোত্থা।** স্ত্রী। শ্বেতযমাখ্যামূর্ণওবাল।
**অঙ্গবিকৃতি.।** পু। Apoplexy. অপস্মার রোগে। রা নি ব ২০। [গি। ভা।
**অঙ্গবিভ্রম.।** পু। কায়গ্রেথিল্যরূপবায়ুজরো
**অঙ্গবিক্ষেপঃ।** পু। অঙ্গহারে। অঙ্গচালনে। বা ভ ২ অ।
**অঙ্গশূলম্।** ক্লী। গাত্রতোদে। গা শূলন।
**অঙ্গশোথঃ।** পু। কায়শোফে। গাত্র ফোলা।
**অঙ্গশোষ.।** পু। বায়ুজরোগে। (বা ভ ৩অ।
**অঙ্গশোষণম্।** ক্লী। অঙ্গস্য গুষ্কতায়াম্।
**অঙ্গসঙ্গম্।** ক্লী। মৈথুনে। [১২ অ।
**অঙ্গসদনম্।** ক্লী। শরীরাবসাদে। বা নি
**অঙ্গসাদঃ।** পু। অবসাদে। হারা।
**অঙ্গসুন্দরঃ।** পু। দদ্রুঘ্নবৃক্ষে। দাদমর্দন। অম।
**অঙ্গসুপ্তিঃ।** স্ত্রী। কায়স্পর্শাজ্ঞতায়াম্। শরীরস্বাপে। গাত্রের অসাড়তা। [রত্না।
**অঙ্গসেন.।** পু। অগসিদ্ধুমে। বাকস গাছ।
**অঙ্গহর্ষঃ।** পু। রোমাঞ্চে। বা নি ২ অ.।
**অঙ্গহারঃ।** পু। অঙ্গচালনে।
**অঙ্গহীন.।** বি। বিকলাঙ্গে, কাণাদৌ।
**অঙ্গার।** পু। নির্ধূমাগ্নিপিণ্ডে। আঙ্গার। "ঙ্কৃত কাষ্ঠসম্ভূতোঽঙ্গার.।" বা মু ৫অ অব য। অঙ্গারপূর্ণপাত্রে। হৈমা। কুরুণ্টকবৃক্ষে। ঝাঁটীবিশেষ। পীতবর্ণ অম্লান বৃক্ষ। রত্না।
**অঙ্গারকঃ।** পু। Yellow or white amaranth. কুরুণ্টকে। ঝাঁটীজাতি। অঙ্গারে। আঙ্গার। মৈকচবৃক্ষ। ভৃঙ্গরাজে। ভীমরাজ। রা,নি ব ৪। ভা পু ১ম গু ব।
**অঙ্গারকতৈলম্।** ক্লী। স্বনামখ্যাতবিষমজ্বরঘ্নতৈলবিশেষে। যথা—মূর্ব্বা লাক্ষাহরিদ্রে দ্বে মঞ্জিষ্ঠা সেন্দ্রবারুণী। বৃহতী সৈন্ধবং কুষ্ঠং বচা মাংসী শতাবরী। আরনালাঢ়কেনৈব তৈলপ্রস্থং বিপাচয়েৎ। তৈলমঙ্গারকং নাম সর্ব্বজ্বরবিমোক্ষণম্॥ ইতি রস র.। পাকপ্রকার.—তিলতৈলং ৮শ ম মূর্ব্বাদি ৮১ শ.। কাঞ্জিকং ১৬শ। প্রথম কাঞ্জিকেন পক্কা পশ্চাৎ কল্কদ্রব্যেণ পক্কা সমাপয়েৎ। চ দ। ইন্দ্রবারুণী=রাখাল শশামূল। অন্যৎ প্রযোগে ছিতম্। মূর্চ্ছিততিলতৈল ৪ শ বব্বরী=বাবুই তুলসী ১২॥ শ বারি ৬৪ শ পাদশিষ্টক্বাথেন বর্ব্বর্যাদীনাং ১শ কল্কেন সম পাচ্যম্। চ দ,প্রযোগী চি। প্রোষ্ঠিকা=মক্ষিকা। [নি ব ১২।
**অঙ্গারকমণিঃ।** পু। Coral প্রবালে। রা.
**অঙ্গারককর্কটী।** স্ত্রী। রোটিকায়াম্। রুটী। অগাকড়ী রোটী লিট্টী ইতি হিন্দী। যথা—শুষ্ক গোধূমচূর্ণন্তু সাম্বু গাঢ় বিমর্দ্দিত। বিধায় বটকাকার নির্ধূমেঽগ্নৌ শনৈঃ পচেৎ॥ অঙ্গারকর্কটী ঘোষা বৃংহণী শুক্রলা লঘু। দীপনী কফকৃদ্বল্যা পীনসশ্বাসকাসজিৎ॥ বৈদ্য নি। ভা।
**অঙ্গারকুষ্ঠকা।** স্ত্রী। হিতাবল্ল্যাম্।
**অঙ্গারধূপ.।** পু। অঙ্গারেণ যো ধূপ ছিদ্র দিনা প্রসিদ্ধ। বা চি ৮ অ।
**অঙ্গারপরিপাচিতম্।** ক্লী। (Roasted food) শূলাদিপক্কমাংসে। বি। অঙ্গারপক্কে।
**অঙ্গারপর্ণী।** স্ত্রী ভার্গী।বামনহাটী।র,সা স।
**অঙ্গার(ক)পুষ্প.।** পু। (Ingua) জীবপুত্র দ্রুমে। ইঙ্গুদী। জিয়াপুতা ইতি লোকে। শ র.।
**অঙ্গারপূরিকা।** স্ত্রী। রোটকে। রুটী।
**অঙ্গারমঞ্জরী, অঙ্গারমঞ্জী** স্ত্রী। A species of Bonduc or Bonducella. করঞ্জবিশেষে। শ র.। মহাকরঞ্জে। ডহর করঞ্জ। রা নি ব ৮।
**অঙ্গারমণিঃ।** পু প্রবালে।
**অঙ্গারবর্ণী।** স্ত্রী। ভার্গ্যাম্। বামনহাটী।
**অঙ্গারবল্লরী।** স্ত্রী। (Oviedo verticillata) করঞ্জবিশেষে। নাটাকরঞ্জ ইতি ভাষা।
**অঙ্গারবল্লী।** স্ত্রী। মহাকরঞ্জে,রক্তকরঞ্জে চ। ভার্গ্যাম্। বা মূ ১৫ অ। সুরসাদি। ভা পু ১ম। গুঞ্জায়াম্। বুঁচ। ভা পু অনেক। কটুকরঞ্জে। করঞ্জবল্লায়াম্। রক্তগুঞ্জায়াম্। ভা পু ১ম গু ব।
**অঙ্গারবৃক্ষঃ।** পু। ইঙ্গুদীবৃক্ষে। ভা পু ১ম. বটা.। রত্না। পুতঞ্জিয়া ইতি খ।
**অঙ্গারবেণু.।** পু। রক্তবর্ণবংশবিশেষে।

**अङ्गारशकटी** । स्त्री । चुल्लग्राम् । চুলো ।

**अङ्गारा** । स्त्री । छिन्नावल्याम् । इङ्गुदीवृक्षे । प.मु. । জিয়াপুতা ।

**अङ्गारिका** । स्त्री । The stalk of the sugarcane. इक्षुकाण्डे। আকগাছ । (Butea frondosa) किंशुककोरके । পলাশকলি । मे कचतुष्कं ।

**अङ्गारितम्** । क्ली । The early blossom of किंशुक । पलाशकलिकोद्गमे । ছারা ।

**अङ्गारिता** । स्त्री । लतामात्रे । चुल्लग्राम् । मे. तचतुष्कं ।

**अङ्गिरः** । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

**अङ्गुणः** । पुं । वार्त्ताकौ । বেগুন । श.र. ।

**अङ्गुरिः(री)** । स्त्री । अङ्गुल्यां । पाणिपादाङ्गुल्याम् । হাত পায়ের আঙুল । अ.टी. ।

**अङ्गुलः** **अङ्गुलिः** } पुं, स्त्री । The thumb. करपादशाखायां । আঙুল । गजकर्णिकाग्रे । হাতিশুঁড় । करिशुण्डाग्रभागे । हे.च. । अङ्गुष्ठे । च । रा.नि.व.१८ । अथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ मध्यमानामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलय स्मृताः ॥ रा नि.व.१८ ।

**अङ्गुलिकण्टकः** । पुं । नखे ।

**अङ्गुलित्राणकम्** । क्ली । तन्नामकयन्त्रे । আঙুটী । वा.स.२५अ. ।

**अङ्गुलिपञ्चकम्** । क्ली । कराङ्गुलिपञ्चकं— यथा, अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठम् ।

**अङ्गुलिपर्व्व** । क्ली । अङ्गुलिग्रन्थौ ।

**अङ्गुलिफला** । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा.नि. ।

**अङ्गुलिमानम्** । क्ली । अङ्गुल्या योजनपर्य्यन्तमाने । ८ यवै —१अङ्गुलि । २४ अङ्गुलिभि.—१ हस्तः । ४ हस्तै.—१ दण्डः । २००० दण्डै.—१ क्रोशः । ४ क्रोशैः—१ योजनम् । इति । [का. ।

**अङ्गुलिमोटनम्** । अङ्गुलिमर्द्दनशब्दे । चि-

**अङ्गुलिसंज्ञा** । स्त्री । यवाग्वां । যাউ । [१८ ।

**अङ्गुलिसम्भूतः** । पुं । नखे । নখ । रा.नि.व

[illegible] । स्त्री । गजकर्णिकायाम् । मे सचिकं ।

**अङ्गुपः** । पुं । नकुले । নেউল । বাঘে । জীব ।

**अङ्गुष्ठः** । पुं । वृद्धाङ्गुली । বুড়ো আঙুল । रा नि व १८।२ ।

[ङ्गुलजी ।

**अङ्घ्रालजी** । स्त्री । अम्घ्रालजीरोगे । See अ-

**अङ्घ्रिः** । पुं । द्रुममूले । रा.नि.व.२ । अम. । पादे । रा नि.व १८ ।

**अङ्घ्रिग्रन्थिकम्** । क्ली । पिप्पलीमूले ।

**अङ्घ्रिजिह्विकः** । पुं । दमनकवृक्षे ।

**अङ्घ्रिनामकः(नामन्)** । पुं । दमनकवृक्षे । वृक्षमूले । रा.नि.व.२ । अम. ।

**अङ्घ्रिपः** । पुं । वृक्षे । रा.नि व.१ । ছলা ।

**अङ्घ्रिपर्णिका** **अङ्घ्रिपर्णी** } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । भा.पू.१.गु.व. ।

**अङ्घ्रिबला** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ।

**अङ्घ्रिवलि.(का)** **अङ्घ्रिवल्ली** } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । अ.टी.र. ।

**अङ्घ्रियः** । पुं । तन्नामकतालुरोगे । See अध्रुषः

**अङ्घ्रिसन्धिः** । पुं । पादगुल्फे । [हे.च. ।

**अङ्घ्रिस्कन्धः** । पुं । गुल्फे । পায়ের গোড়ালি ।

**अङ्घ्रुः** । पुं । पादगुल्फे ।

**अचरणा** । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे, यत्र योनि. प्रथममेव मैथुनाद्विरता बीजं न गृह्णाति । एवमतिचरणापि योनिरतिमैथुनात् न बीजं गृह्णाति । मैथुनात् पूर्व्वमेव रजोनि सारणात् च चरणातिचरणयोः बीजं नावस्थितं भवतीति केचित् । लक्षणम्--मैथुनेऽचरणा पूर्व्वं पुरुषादति रिच्यते । बहुशयातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति । मा.नि. ।

**अचलत्विट्** । पुं । कोकिले । श.च. ।

**अचिकित्स्यः** । त्रि । चिकित्सितुमशक्ये ।

**अचिकुरः** । पुं । खालित्ये । টাক্ ।

**अचिन्त्यजः** । पुं । पारदे । रा.नि.व. १३ ।

**अचिन्त्यशक्तिरसः** । पुं । रसोऽयं ज्वरे व्यवस्थेयः । अस्य मात्रा रक्तिद्वयम् । अनुपान

धान्यपिप्पलीक्वाथ'। रसोऽयं बहुमुषाया वालुका यन्त्रेण लघुपुटे पाच्य.। अत्र पारदादिस्वर्णपर्य्यन्तानामेकैको भाग, लौहस्यार्द्धो भाग., लौहार्द्धे वैक्रान्त। द्रव्यसमुदायं भृङ्गराजरसेन समर्द्य पर्पटीवत् पचेत्। ततो भावनाद्रव्याणां प्रत्येक भावनात्रितयं दत्त्वा पचेत्। रस. गन्धक. प्र. २ मा. कज्जली कार्य्या। अथ भृङ्गराज केशराज निर्गुण्डी (निशिन्द.), मण्डूकी (थूलकुडि), ग्रीष्मसुन्दरक. (गिमा),अपराजितामूलं, आलिच:, कालमारिष (काँटानटे),मूर्व्वावर्त्तश्चेति द्रव्याणि। एषां प्र.रस ४ मा. तेन मिश्रयित्वा पश्चात् स्वर्णमाक्षिक १मा. मरिचचूर्णं १ मा. दत्त्वा च गुञ्जाभा वटी कार्य्या। भैष ज्व चि.।

**अचिन्त्यात्मा**। पुं। परमात्मनि।

**अचिरपल्लव:**। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। प सु.।

**अचेतन:**। त्रि। जडे। सेन्द्रिय चेतनद्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्। च.।

**अचैतन्य:**। त्रि। चैतन्यरहिते। [कम्।

**अच्छ:**। पुं। गन्द्रे। भल्लूके। स्फटिके। मे कहि

**अच्छभल्ल(लुक.)**। पु। भल्लूके। ভালুক। रा.नि व.१९। रत्ना.।

**अच्छर्दिका**। स्त्री। वान्तौ। रा.नि.व.२०।

**अच्छल:**। पुं। तिलकस्के।

**अच्छिन्नपत्र:**। पुं। शाखोटवृक्षे। শেওড়া গাছ। युक्तपत्रवृक्षमात्रे।

**अच्छुक:**। पुं। तन्नामकरक्तपुष्पवृक्षे। আঁচ ফুলেরগাছ। तिनिशवृक्षे। प सु। [उदुम्बरवृक्षे।

**अच्युतावास:**। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा नि व ११।

**अज:**। पु। छागे। भा पु.। स्वर्णमाक्षिके। हे च.। तन्नामकौषधिविशेषे, अजमङ्गीतिख्याते। अजनामकौषधिरजमङ्गीति विज्ञायते। च चि १ष।

**अजकर्ण:**
**अजकर्णक:** } पुं। छागकर्णवत्पत्रशालतरुविशेषे। असन इति र.मा.। शाल सर्ज इति रत्ना। पीतशाल इति च भाषा प्रसिद्ध। আসনা, পিয়াশাল। हि आसन्। गुणा —कटुतिक्तकषाय: उष्णवीर्य्य. कफपाण्डुकर्णरोगप्रमेहकुष्ठविषघ्नश्च। भा पु १भा.वटा.व। सर्जवृक्षे।

रा.नि.व.९। महासर्जतरौ शालभेद एव। सु.सू. अ ३८,पृगण ड।

**अजका**। स्त्री। अजागलस्तने। छागपुरीषे। तन्नामककृष्णगतशोणितजनेत्ररोगविशेषे। आताम्रपिच्छिलास्रस्रुदाताम्रपिटिकातिरुक्। अजाविट्सदृशोच्छ्रायकाष्ण्र्यावर्ज्याऽजकाजका। वा.उ.१०अ।

**अजकाजातम्**। क्ली। नेत्रतारकगतरोगविशेषे। तथाच व्यथा, रक्तता, पूयस्रावश्च नेत्रयोर्भवति। लक्षण —अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्र। विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्॥ मा.नि.।

**अजकेशी**। स्त्री। नीलीवृक्षे। वै निघ.।

**अजगन्धा**
**अजगन्धिका** } स्त्री। वनयमान्याम्। चैत्रयमान्यां। अम।रत्ना। वनयमानी। (Ocymum gratissimum.) गुणा —कटुतीक्ष्णा रुचा हृद्या अग्निवर्द्धनी हृत्शिक्रासकरी लघु' गुरुवातकफघ्नी च। मद.व.१। वनतुलस्यां। वनतुलसी। हि ववरी, ववइ। तिलोणि। मद। मं रानतुलस, तिलवण। रा.नि व.४। गुणा:—लघु: रुच्या हृद्या वातकफघ्नी च। मद व १। वनयमान्यां। च.द.वि.ज्व.। “नीलिनीमजगन्धाञ्च।” फोफान्दी, वनयमानीति। च मू.४अ• च.मू.२शिरो.वि•। वा चि.१५अ। उ.२१अ.।

**अजगन्धिनी**। स्त्री। मेषभृङ्ग्याम्। গাড়ল শিঙে। र.मा.।

**अजगर:**। पु। (Boa constrictor.) सर्पविशेषे। मद १२।१०६। बिलेशयमृगविशेषे। अथ मर्य्यंसि हित'। सु सू.४६अ.।

**अजगल्लिका**
**अजगल्ली** } स्त्री। बर्बरीवृक्षे। বাবুই তুলসী। भा.पु.१भ.पु। क्षुद्ररोगान्तर्गतबालरोगविशेषे। स च कफवातजन्यो भवतीति। वा.उ.३१अ.। स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा। पिटिका, कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥ मा.नि,क्षुद्ररो.।

**अजघोष:**। पुं। चर्य्योदयविषमसन्निपातज्वरान्तर्गतसन्निपातज्वरे। लक्षण —छगलकसमानगन्ध.स्त्वन्भवगात्रस्त्रिरहगन्धरज्जु:। अजघोषसन्निपाताद्वाताभ्याप, पुमान् भवति॥ भा.म १भ.।

**अजटा**। स्त्री(Flacourtia cataphracta.)

भूम्यामलकाम्। भूँई आमला। रसी.चि.धर्मः- अग्निमुख-लौहे।

**अजड़ा।** स्त्री। भूम्यामलकाम्। कपिकच्छौ। आलाकुशी, शुयाशुया। भा.पू.गु.व। कुमरिचे। लक्षामविच। ऋचि।

**अजड़ाफलम्।** क्ली। शूकशिम्बीफले। आला कुशी फल। च.चि.२अ. ब्रह्मचौरे।

**अजध्या।** स्त्री। A plant, (Yellow jasmin.) स्वर्णयूथिकायाम्। छागसमूहे।

**अजदण्डी।** ब्रह्मदण्डीवृक्षे।

**अजनामकम्।** क्ली। माचिके। वै.च.।

**अजन्तजग्धः।** त्रि। अकीटभक्षिते। च.द. अ.सा.चि.कुटजपुटपाके.। [भा पू.१भ.फ.व।

**अजप्रिया।** स्त्री। वदरीवृक्षे। कुल गाछ।

**अजबला।** स्त्री। कृष्णतुलस्याम्। कालतुलसी।

**अजभक्षः।** पुं। वर्बुरीवृक्षे। बाबुई, बाबर। रा नि.। (क्ष) चुद्रदुरालभायां। रा नि व ४।

**अजमल्लः।** पुं। गोधूमे। गम्। प.मु.।

**अजमांसम्।** क्ली। छागमांसे। See छागमासम्। वा.मू.६अ।

**अजमोदः।** पुं। दीप्यके। वा.मू.१५अ. वत्सकादिव। "कटुकलाजमोद.।"

**अजमोदाख्या।** स्त्री। वनयमान्या। चैवयमान्या। रवा। वहद्रव्यादिचूर्णे। यमान्यां। रा नि.।

**अजमोदा(दिका)।** स्त्री। (Pimpinella Involucrata, Ligusticum ajwaen, Syn Apium involucratum) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। रान्धुनी। हि अजमद। अजमोदा इति महाराष्ट्रकर्णाटयो. प्रसिद्धा। ते वामं। गुणा.—कटुरूक्षा रुचा कफवातघ्नी रुच्या शूलाध्मानारोचकजठरनाशिनी च। रा नि व.६। कटुः तीक्ष्णा दीपनी वातकफघ्नी उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बहुमला लघु नेत्ररोगकृमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजापहा च। मद.व.२। कटु, तीक्ष्णा, आग्नेया, वातकफघ्नी, उष्णा, विदाहिनी, शुक्रदाहनी, वल्या, लघु, नेत्ररोगकृमिवमिहिक्कावस्तिरुक्घ्नी च। भा. १भ द व। सि यो.अग्निमान्द्य चि.। "त्रिकटुकअजमोदा।" यक्ष चि एलादिमन्थे। तथा ग्रहणी चि.चित्रक गुडे। च सू ४अ ४५दश। वनयमान्यां। यमान्याम्। सु.सू.३८अ.पि.व.। ङ। च.संग्रहणी चि चित्रकाद्यगुडिकायां। महाषट्पलकघृते। ग्रहणी कल्याणगुडे।

**अजमोदाद्यवटकः।** पुं। आमवाते हित। अत्र यमान्यादिचूर्णं प्रत्येकं १ पलं, गुग्गुलः १० पलानि, वृद्धदारकस्य १० पलानि, हरीतकाः ५ पलानि, सर्वचूर्णसमं गुडं दत्वा एकत्र विमिश्रयेत्। च द आ वा चि।

**अजम्भः।** पुं। भेके। श.र.।

**अजया।** स्त्री। विजयायाम्। भङ्गा सिद्धिरिति भाषा। रा नि। [रद्धिते।

**अजरम्।** क्ली। स्वर्णे। रा नि व.१३। त्रि.। जरा

**अजरकम्।** क्ली। अजीर्णे। त्रि.यो.कास चि. द्वन्द.। च द पाण्डुचि योगराजे।

**अजरा।** स्त्री। गृहगोधिकायां। टिकटिकि। जीर्णफञ्जीलतायां। वृद्धदारके। रा.नि.व.७। घृतकन्यायां। घृतकुमारी। रा नि.व ५। आत्मगुप्ताम्। आलाकुशी। भा पू.१भ.गु.व।

**अजलम्बनम्।** क्ली। यामुनसौवीराञ्जने। श. च.। Antimony.

**अजलोमा(मी)।** पुं। शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। र.मा.। Cowach. See आत्मगुप्ता। महौषधिविशेषे। See औषधिः।

**अजवल्ली।** स्त्री। मेषशृङ्ग्याम्। মেড়াশিঙে।

**अजशृङ्गिका** / **अजशृङ्गी** स्त्री। A plant, described as a milky and thorny plant with a front crooked figure like a ram's horn. भा.पू.१भ गु.व १०१। মেড়াশিঙে, গাড়লশিঙী, ছাগলবেঁটে इति वङ्गभाषा। ति तमाकगणीय स्वनामख्यातवृक्षे। मं मिषसिंग। कं उरियमर। रा.नि.व ८। छागलविषाणिका उत्तमारणी मेषशृङ्गीति। सु.सू ३८अ.। गुणाः—कटुः तिक्ता कषायं शूलयोग्या चक्षुष्या श्वासहृद्रोगविषकासकुष्ठघ्नी च। एतत्फलं तिक्तं कटुकं कफवातघ्नं जठरानलदीपिकृत् हृद्यं रुच्यं लवणरस च-ग्रसदं। रा.नि.व.८। वातघ्ना पाके रुचा पित्त-

अश्वशीमनेत्रशूलघ्नी। मद.व.१। भा.पू.१भ गु व। कर्कटशृङ्गे, स च पुनर्जीवसदृशक्षुद्रविशेषः। सु.सू. २७ ऊ.। भा.४भ.रेवतीग्रहचि.। मेषशृङ्गां, कर्कटशृङ्गां वा। सु.सू २८थ.वल्लीपञ्चके। वा.चि.८थ। "अजशृङ्गी जटाकन्कम्।" भा पू.२भ.मने.व.।

**अजश्री:**। स्त्री। फटिकारिकायाम्। मा नि।

**अजहा** ।स्त्री।(Corpopogon pruriens.) शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। च टी.।

**अजक्षीरम्**। क्ली। छागदुग्धे। वा.उ.१६प.। See छागदुग्धं।

**अजक्षीरनाम:**। पुं। आखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। रा.नि.व ६।

**अजा**। स्त्री। छाग्याम्। तन्नामकमहौषधिविशेषे। सु.चि ३०थ। See औषधि:।

**अजागर:**। पुं। A plant (Eclipta or verbesina prostrata.) भृङ्गराजवृक्षे। भीमराज। श.र.। महासर्पे।

**अजाघृतम्**। क्ली। छागीघृते। गुणा:—अजा घृतञ्च चक्षुष्य दीपनं बलवर्द्धनं। वृष्यं पाके कटु प्रोक्तं कासश्वासक्षयापहम्। कफार्शोराजयक्ष्माणा नाशनं परमं मतम्॥ वै निघ.। [व.६।

**अजाजिक:(का)**। पुं। पीतजीरके। रा.नि.

**अजाजी(जि:)**। स्त्री। (Cuminum cyminum )Cumin seed. जीरके। কালাজীরা। हि जीरा,कालाजीरा। स्थूलजीरके। বড়জীরে। रा.नि व.६। च.द.सप्तदशो चि हृद्ग्रहे। काकोदुम्बरिकायाम्। যজ্ঞডুমুর। श्वेतजीरके। भा.पू १भ ह व। च द.संग्रहणी चि.आयामकाधिके। र. सा.सं माधिवारसे। कृष्णजीरके। सि यो.दिवा रात्रिज्वरे ३८। "अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी।"

**अजातकम्**। क्ली। छागीतक्रे। गुणा:—अजा तक्रं लघु स्निग्धं दाहगुल्मार्शोनाशनं। त्रिदोषशोथपाण्डुपाण्डुरोगहरं परम्। वै निघ.।

**अजातदन्त:**। त्रि। मासषट्कातीतेऽपि यस्य शिशोर्दन्तोद्गमो न भवति।

**अजादनी**। स्त्री। A small species of prickly night-shade. क्षुद्रदुरालभायाम्। रा नि व ४।

**अजादुग्धम्**। क्ली।। छागदुग्धे।

**अजानय:** / **अजानेय:** पुं। A horse of good breed. उत्तमाश्वे। जयदत्त:।

**अजान्त्री**। स्त्री। A potherb (Convolvulus argenteus.) नीलवृक्षायाम्। নীলবোনা, ছাগলবেঁটে। रत्ना.। गुणा:—कटुरसा, कासघ्नी, बीजदा, गर्भजननी च। रा नि.व. ३। वृद्धदारके। रा.नि.व.३।

**अजापक्षम्**। क्ली। पक्वघृतविशेषे।

**अजापञ्चकम्**। क्ली। यक्ष्मरोगे घृतम्। छागघृतं ४श छागविष्ठारसः४श छागीदुग्धं ४श छागदधि ४श छागमूत्रं ४श. प्रक्षेप: यवक्षार: ८ पलं यथाविधि पाच्यम्। च.द यक्ष्म चि.। भैष।

**अजापय:**। क्ली। छागदुग्धे। वा उ.१३प.।

**अजाप्रिया**। स्त्री। बदरीवृक्षे। भा फ.व.।

**अजामांसम्**। क्ली। छागमांसे। गुणा:—लघु स्निग्धं किञ्चिच्छीतं रुचिप्रदं मधुरं पुष्टिकृत् बल्यं वातपित्तघ्नञ्च। वै.निघ।

**अजामूत्रम्**। क्ली। छागीमूत्रे। गुणा:—कटूष्णं रूक्ष नाडीविषघ्नं प्लीहोदरकफश्वासगुल्मशोफहरं लघु च। रा.नि व.१५। वा.उ २४प.।

**अजामेद:**। क्ली। छागवसायाम्। वा चि.२प.।

**अजाविट्**। स्त्री। छागविष्ठायाम्। वा.उ.१०प.

**अजाह्वा**। स्त्री। आत्मगुप्तायाम्। আলকুশী। च टी.भ.। See अजहा।

**अजाक्षी**। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। দাড় ডুমুর। मं काला उम्बर। रा.नि व.११।

**अजाक्षीरम्**। क्ली। छागीदुग्धे।

**अजिततैलम्**। क्ली। श्वित्ररोगे हित तैलम्। तिलतैलं,चर्मरञ्जकं,मल्लातकं शराबकम्। चामस्कक्षीरम् ४श दुग्धं ४श। कल्कार्थं षट्पिष्ट पलमितम्। च द श्वित्ररोग चि। कल्कोऽपि भवेत् श्वेत: य: साध्य: क्षेत्रे दृष्टे। श्वेतपातविधौ यत्र प्रमाणं नोक्तं क्वचित्। श्वेतस्य कुष्ठं तत्र दर्शेत्स्वपर्णेन तु। इति च.द।

गन्धद्रव्ये उत्तरदेशे प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.क.व. ।

**अञ्जनगुड़िका** । स्त्री । विसूचिकायामौषध विशेषे । गुडपुष्परसः, अपामार्गबीज, अपराजिता मूलं, हरिद्रा, त्रिकटु च । अञ्जनं कर्त्तव्यम् । च. द अग्निमान्द्यचि. ।

**अञ्जनत्रयम्(त्रितयम्)** । क्ली । कालाञ्जन सौतोऽञ्जन रसाञ्जनेषु । "कालाञ्जनसमायुक्तं स्रोतोऽञ्जनरसाञ्जने ।" रा नि व २२ ।

**अञ्जननामिका** । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररोगभेदे । आञ्जनी, आञ्जनाई । अत्र वर्त्मसन्धौ रक्तेन ताम्रा सूक्ष्मप्रमाणा पिडका भवति।वा.उ.८.१४अ। "दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥" मा.नि।

**अञ्जनभैरवः** । पुं । सान्निपातिकज्वरे रसः। अत्र एकाशमिति प्रत्येकमेकांशम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । र.सा.स सान्निपा ज्व । अत्राञ्जनं विधिः ।

**अञ्जनयुग्मम्** । क्ली । सौतोऽञ्जने रसाञ्जने च । वा सू. प्रियङ्ग्वादिः ।

**अञ्जनरसः** । पुं । सान्निपातिकज्वरे नस्यम् । इङ्गुदं पारदः । मरिचचूर्णं समम् । र.सा.स ज्व चि.। अन्यः सान्निपातिकज्वरदाहे। तत्र वाह्निकं हिङ्गु । रसकं स्फटिकारी ।

**अञ्जनविधिः** । पुं । नेत्रप्रसाधनभेदे । यथा, "अथ सम्यक्दोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्व्वं बलं तेषु स्नेहमाहुर्मनीषिणः ॥ तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहनचे"ति । तेषु,लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनं नेत्रवर्त्मादिदोषहरम् । रोपणं सस्नेह कषायं तिक्तं दृष्टिबलवर्द्धनञ्च ॥ मधुरं स्नेहमर्त्तं स्नेहनं नेत्रस्नेहनार्थम् । भा ।

**अञ्जनादिगणः** । पुं । अञ्जनफलिनीमांसीपद्मोत्पलरसाञ्जनमधुकनागाह्वर्यो वर्गः । स च विषासृदाहपित्तघ्नः । वा सू.१५अ. । सौवीराञ्जनं, रसाञ्जनं, नागकेसरपुष्पं,प्रियङ्गुः, नीलोत्पलं, वीरणमूलं, नलिनं, मधुकं, पुन्नागञ्चेति । सु.सू.३८अ।

**अञ्जनाधिका** / **अञ्जनिका** } स्त्री । कृष्णकार्पासतुपे । See कालाञ्जनी । अञ्जनाम् आञ्जनाई । अञ्जनी लेपकारिणी । हारा.। हे.च.४ का. । क्षुद्रमूषिकायाम् ।

**अञ्जनाम्भः** । क्ली । अञ्जनजले । Liquid collyrium.

**अञ्जनिकः** । पुं । गन्धरासायाम् । [नि.व.४ ।

**अञ्जनी** । स्त्री । कटुकायाम् । कालाञ्जन्यां । रां.

**अञ्जलिः** । पुं । प्रसृतिद्वये, ३२तो. प प्र १ख.। कुडवमाने । रत्ना.नानार्थः । भा.उ.वाजी । करसम्पुटे । मे लभिकम् ।

**अञ्जलिका** । स्त्री । लज्जालुकायाम् । क्षुद्रमूषिकायाम् । जटा. ।

**अञ्जलिकारिका** । स्त्री । (Mimosa natans) लज्जालुकायाम् । रा नि.व.५ । भा.पू.गु.व. (Lycopodium imbricatum.) वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता ।

**अञ्जलिनी** । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

**अञ्जीरः** । पुं । (Ficus carica, Psidium pomiferum.) स्वनामख्यातवृक्षे । बड़ পেয়ারা গাছ । हिं अंजीर । फलगुणाः—शीतलं, स्वादु, गुरु, रक्तपित्तवातघ्न । मद.व.६ ।

**अटरुषः** । पुं । (Justicia adhatoda.) वासकवृक्षे । र.सा.स.मूर्त्तिकारिरसे, कन्दर्पसारतैले च । वा.चि २७. । See वासकः ।

**अटरूषः** / **अटरूषकः** } पुं । वासकवृक्षे । र.सा. । च.द. रक्तपित्तचि ।

**अटवी** । स्त्री । अरण्ये । [इति रत्ना ।

**अटवीलता** । स्त्री । कुष्माण्डवृक्षे । कुष्माण्ड्या

**अटिः** । पुं । शरारिपक्षिणि । हला. ।

**अट्टम्** । क्ली । अन्ने । मे टद्विकं ।

**अट्टनम्** । क्ली । चक्रभेदे । त्रिका. ।

**अट्टहासः(कः)** । पुं । (Jasminum multiflorum.) कुन्दपुष्पवृक्षे । কুঁদ ফুলের গাছ । रा नि व.१० ।

**अड्डनः** । पुं । गोधूमे ।

**अड्डुः** । पुं । लकुचवृक्षे ।

**अणुः** । पुं । सूक्ष्मधान्ये । अणुव्रीहिविशेषे स्यात् । मे यदिक । चीनधान्ये । [६२अ ।

**अणुज्योतिः** । क्ली । स्त्रीकटष्टी । वा शा ५अ

**अणुतैलम्** । क्ली । केशगतरोगे तैलविशेष । वा.मू २०अ उ.२२अ । [नि व ४ ।

**अणुमुष्टिः** । पु । विषमुष्टौ, महानिम्बे । रा

**अणुरेवती** । स्त्री।(Croton polyandrum) दन्तीवृक्षे । प मु । रा नि.व ६ ।

**अणुव्रीहिः** । पु । सूक्ष्मधान्ये । रा नि व १६ ।

**अण्डम्** । पुं,क्ली । मुष्के । रा नि व १८ डिम्बे । डिम्,आंडा । गुणा —कटु स्वादु रुचिकर शुक्र कर वातश्लेष्महरश्च गन्धमार्जाराण्डे । थांटोमी । वै निघ.२भ.वा व्या विषगर्भतैलेऽमृगनाभौ वीर्ये।वि.।

**अण्डकः** । पुं । अण्डकोषे । हे च ।

**अण्डकोटरपुष्पा** । स्त्री । अजान्त्राम् । नी लवुह्ना इति लोके । रत्ना ।

**अण्डकोषः** । पुं । कुष्माण्डे । वृषणे । अण्ड-कोष । रा नि व.१८ । अण्डकोषलक्षणं—रेत शुक्रसमावहं कोषगर्भे,वसिष्ठते। रेत स्रावाण्डयुगल यच्चाभं चाण्डवर्तुलं। मूत्रस्रोतोदरवेष्टन्या पश्चा उदरगह्वरे। तिष्ठेत्राकृस्पर्शनाद्भूमि कोषमायाति तद्द्वयम्। दक्षिणस्मात् स्थूलतर वामाण्ड निम्नगमि च । वाम रैतसिकं सूत्रं यतो दीर्घतरं परम् । चर्मपुपरिसंस्थानसूत्रबन्धेन निर्मितं । कोषौ रैतसिके सूत्रे भवेदण्डयुगल तथा । तयोराभ्यन्तरो रक्त मकौचनगुणान्वित । तयोर्वाह्यचर्ममयी लोमभि कतिभिर्घन । तयोस्तिरस्करण्यान्तरेकया भिद्यत द्विधा । तद्गर्भद्वयमध्यान्ते पुंसोऽण्डयुगलं भवेत् । उदराद्रेतस सूत्रे पश्चाद्गमनमण्डयो । नियत समतुमावे धरासायादिर्निर्मिते ॥ चक्रिरिति कश्चित् ।

**अण्डकोषकः** । पु । अण्डकोषे । अ र. ।

**अण्डगः** । पुं । गोधूमे ।

**अण्डगजः** । पु । चक्रमर्दवृक्षे । रा नि व ४ ।

**अण्डजः** । पु । मत्स्ये । पक्षिणि । भा पृ १भ ।

**अण्डजा** । स्त्री । सरटे । वि । सर्पे । मत्स्ये । पक्षिणि । मे जत्रिकं । कस्तूर्याभी । रा हमा ।

**अण्डपर्णः** । पु । महाद्रुतरो । वर्णि ।

**अण्डपेशी** । स्त्री । कोषे । मुष्के । हे च ।

**अण्डस्कन्दः** । पु । अण्डेषु स्कन्द इव,अश्वस्य रोगविशेषे । तल्लक्षण यथा —प्रकोपाद्वातादीनां कारणे पूर्वचोदिते । अण्डस्कन्दस्तुरङ्गाणां जायते बहुसञ्ज्ञक ॥ तस्य रूप चिकित्साञ्च भेदश्चैव समासत: । प्रवक्ष्यामि यथायोग वाजिनां हितकाम्यया। वृषणौ दूषयेद्वायु श्लेष्मणा यस्य संयुत । तस्य सुष्यश्लेष्मकौ रोगौ वाताण्डसञ्ज्ञक ॥ यदण्ड कम्पतेऽश्वस्य तेन पादेन खञ्जति । स्पृश्यपृष्ठस्य तस्यास्य वेदना मुष्कयोर्भवेत् ॥ शूनता मुष्कयोश्चैव रक्तता कृष्णतापि वा । भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिड़कानाञ्च सम्भव ॥ शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ । त्रिकस्पर्शेन युक्तस्य तस्य पूताण्डमादिशेत् ॥ सर्वत कठिनौ रुचौ रूपतश्चैव यौ मृदू । वृषणौ यस्य वाहस्य स रक्ताण्ड प्रकीर्तित ॥ तस्मिन् सर्वा प्रयोक्तव्या क्रिया पीताण्डबोधिता ॥ शूनौ तु कठिनौ रुचौ वृषणौ मन्दवेदनौ । कफमूत्रस्य वाहस्य मूत्रकोशश्च शूयते ॥ श्लेष्माण्ड स तु विज्ञेय चोपाण्डौ वेधयेच्छिरां । निर्दहेत् कटुतैलेन चाग्नि स्वेद कारयेत् ॥ जयदत्त ५०अ ।

**अण्डहस्ती** । पु । चक्रमर्दवृक्षे । रा नि व ५ ।

**अण्डालुः** । पु । मत्स्ये । श च ।

**अण्डिका** स्त्री । यवचतुष्टयपरिमाणे । श ।

**अण्डिनी** । स्त्री । सान्निपातिकयोनिरोगविशेषे । लक्षण—"अतिकायगृहीतायास्तरुण्या अण्डिनी भवेत् ।" सु चि ।

**अण्डीरः** । पु । पुरुषे । मे रत्रिकं ।

**अण्वस्थि** । क्ली मणिबन्धादिस्थे सूक्ष्मास्थ्नि सु शा।

**अण्वी** । स्त्री । अङ्गुली । [इति च लोके] वर्णि ।

**अतन्द्रा** । स्त्री । काफि इति ख्याते फले । 61

**अतरुणदारुकः** / **अतरुणदारु (क)** } पुं । वृद्धदारुके । हिन्दी टाडव । हिं विधारा ।
"अतरुणदारुदारुपुरा।" भा म १म अग्निमान्द्य चि.।

**अतलस्पृक्** । क्ली । जले । हे च श्का ।

**अतसी** । स्त्री।(Linum Usitatissimum) Common flax । क्षुमाख्ये । उमा । हि तिसि । तें मदगचिकट् । गुणा—मधुरा बल

कारिका कफवातवर्द्धनी, ईषत्पित्तघ्नी कुष्ठवातघ्नी च। रा नि व १६। शुक्रदृष्टिघ्नी स्निग्धा गुरु वाता स्रजित्। मद व १०।

**अतसीतैलम्** । क्ली। अतसीजाततैले। मसिनार टैल। गुणा –मधुरं पिच्छिलं वातघ्नं मदगान्धं कषायं कफहरं कासहरञ्च। रा नि व १५। आग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तनुत् कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु। मलकृत् रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद्धनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये॥ भा पू तैलव।

**अतिकटुः** । त्रि। निम्बादिद्रव्ये।

**अतिकण्ट (क)** । पु। लघुगोक्षुरके। दुरालभायाम्। मद व १। [कन्दशाके। रा नि व ७।

**अतिकन्द (क)** । पु। हस्तिकन्दनामसदृ

**अतिकृशः** । त्रि। अतिदुर्बले।

**अतिकेसरः** । पु। कुब्जकापुष्पवृक्षे। কোকণ দেশীয় পুষ্প বিশেষ। হি কুজা। रा नि व १०। भा पु पु व। कण्टकवृक्षयाम्। কাঁটা সেউতি।

**अतिक्रान्तावेक्षणम्** । क्ली। यत्पूर्वमभिहितं तत्। "यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति।" सु उ ६५अ।

**अतिगण्डः** । त्रि। उच्चगण्डे। मै ऊचतुष्क।

**अतिगन्धः** । पु। A sort of Jasmine (Jasminum zambac) सुन्दरपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। गन्धके। रा नि व १३। (Michelia champaca) चम्पकवृक्षे। रा नि व १०।भूतृणे। गन्धतृण। रा नि व ८। [म्लिकावृक्षे। रा नि व १०।

**अतिगन्धक** । पुं। हस्तिकर्णपलाशवृक्षे। च

**अतिगन्धा(लु)** । स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। रा नि व ४। [जिह्वापुत्ता। रा नि व ४।

**अतिगन्धिका** । स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्।

**अतिगुहा** । स्त्री। (Uraria lagopoedes) पृश्निपर्ण्याम्। ছোট চাকুলে। र.मा। शालपर्ण्याम्। मद व १। वा सू १६अ। 'लक्ष्मी गुहामतिगुहाम्।'

**अतिघूर्णता** । स्त्री। अतिनिद्रा। भा म ४अ मसूरिकाति। "तृष्णा दाहातिघूर्णता।"

**अतिचर** । पु। पक्षिभेदे।

**अतिचरणा** । स्त्री। तन्नामककफजयोनिरोगविशेषे। अतिव्यवायेन शोथयुक्ता योनिरतिचरणो च्यते। 'सैवातिचरणा शोफसयुक्तातिव्यवायत।" वा उ ३३अ। See अचरणा।

**अतिचरा(ला)** । स्त्री। पद्मचारिण्याम्। मद व ३।(Hibiscus mutabilis) स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। रा नि व ५। भा पू १भ। See स्थलपद्मम्। भूलवणे।

**अतिच्छत्र** । पु। रक्तकोकिलाक्षे। তালমাখনা। বক্ত কুলেখাড়া। प मु।रत्ना। छत्रायाम्। Mushroom কাটছাতু পোয়ালছাতু। स्थूलतृणविशेषे।

**अतिच्छत्रक** । पु। भूतृणे। प मु। भूतृणे। गन्धतृण। रा नि व ८। तृणसाधारणे। तृणविशेषे। यस्य मूलं पत्रे वा वचाकारं, कटुरसश्च। रा नि। सप्तपर्णवृक्षे।

**अतिच्छत्रा** / **अतिच्छत्रिका** } स्त्री शताह्वायाम्। শুলফা। रा नि व ४। मद व १। वा उ ६अ। "अतिच्छत्रा पलङ्कषा।" सियी उन्माद चि महापैशाचघृते। मधुरिकाया। মৌরী। च. चि १अ। छत्रवृक्षे। यस्य मूलं पत्रे वा वचाकारं, कटुरसश्च। भूतृणे। रा नि। विषाणिकायाम्। वा सू २८अ। तन्नामकमहौषधी। See औषधि।

**अतिजागर** । पु। नीलक्रौञ्चे। रा नि व १६।

**अतिजृम्भ** । पु। वायुरोगविशेषे। वै निघ।

**अतितपस्विनी** । स्त्री। गोरक्षदुग्ध्याम्। গোরক্ষ চাকুলিয়া। भा पू १भ गु व।

**अतितर्पणम्** । क्ली। अतिलङ्घी। वा सू ८अ।

**अतितीव्रा** । स्त्री। गण्डदूर्वायाम्। रा नि व ८।

**अतितीक्ष्ण** । त्रि। मरिचादौ। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। क्ली। अजमोदायाम्। [निघ।

**अतितृषः** । पु। पित्तज्वररोगविशेषे। वै

**अतितिन्तिनी** । स्त्री। तिन्तिड्याम्। তেঁতুল, তেঁতুড়ী। मद व १।

**अतिदग्धम्** । क्ली। अतिदग्धरोग। अतिदग्धे

मामावलम्बन गात्रविशेष शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्र, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाद्योपद्रवा भवन्ति। व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति। मुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्य्यमुष्णं तथौषधम्। इत्यादि। सु.सू १२श।

**अतिदाहः**। पु। अतिसन्तापे। वै निघ।

**अतिदीप्तिः**। स्त्री। श्वेतसुरसायाम्। শ্বেত বাবুই তুলসী। वै निघ। [व ६।

**अतिदीप्यः(कः)**। पुं। रक्तचित्रके। रा नि.

**अतिदुष्टः**। पु। गोक्षुरके। वै निघ।

**अतिदेशः**। पु। प्रकृतस्यानागतेन साधनम्। यथा—अनेनास्य वायुरूर्द्ध्वमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तस्यादिति। सु उ ६५श। [सु सू १५श।

**अतिनिद्रता**। स्त्री। कफवृद्धिजन्यरोगविशेषे।

**अतिपक्वमांसम्**। क्ली। पाकाधिकसिद्धमांसे। गुणा—अतिपक्वन्तु यन्मांस विरस वातलं गुरु। वै निघ।

**अतिपक्वक्षीरम्**। क्ली। अतिप्रसघनदुग्धे। घनावृत दुग्ध। इदम् अतिगुरु। "भवेन्नीरोगोऽतिघनम्।" वा टी हेमाद्री चारपाणि।

**अतिपत्रः(कः)**। पु। शाकतरौ। শেগুন গাছ। रा.नि व.६। उन्माद चि.महापैशाचघृते। हस्तिकन्दनाममहाकन्दे। रा.नि व ७।

**अतिपत्रा**। स्त्री। (Sida cordifolia) बलायाम्। বেড়েলা। हिं खरेटी।

**अतिपातितम्**। क्ली। अस्थिभङ्गविशेषे। तेमास्थि नि शेषेण भिन्न भवति। सु नि १५श।

**अतिपिच्छः**। पु। श्वेतरक्तालुके। वै निघ.।

**अतिपिच्छला**। स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। वै.निघ।

**अतिपिञ्जरः**
**अतिपीडकः** } पुं। दुष्टव्रणे। च।

**अतिबला**। स्त्री। (Sida rhombifolia.) पीतबलायाम्। পীতবর্ণ বেড়েলা,পীতবাকুলি। हिं कंकहिया। म पिटारिणी। गुणा—तिक्ता कटु वातघ्नी क्रिमिघ्नी दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमनी च। रा नि,व ४। शीतला मधुरा बलकान्तिकृत्। स्निग्धा ग्राहिणी वातरक्तरक्तपित्तघ्नी च। मद.व १। इत्येषा महाबला तद्वत् भवेद्वातानुलोमनी। इत्यादतिबला मेह पयसा सितया समम्॥ भा पू १भ गु व। सु सू.३८ सशमने। च सू.४श। सु सू क्रमिचि.। चि क.क.वल्ली स्त्रीरोगचि। वा.उ. ४०श। श्वेतवाट्यालके। गोरक्षतण्डुलायां। গোরক্ষ চাকুলিয়া,কালিয়া ঝিটকী। विष्णु नारायणतैले। शतावरीघृते सा.कौ। चि.क्र क वल्लीकेतक्यादितैले।

**अतिबलिका**
**अतिबली** } स्त्री। वाट्यालके। रा नि.व.४।

**अतिभारग**। पुं। अश्वतरे। খচ্চর इति लोके।

**अतिभोजनम्**। क्ली। अतिमात्रया भोजने। गुणा.—आलस्यगौरवाटोपसादाय कुरुतेऽधिकम्। सु सू ४६श कृतान्नव.।

**अतिमङ्गल्यः**। पु। (Aegle or crataeva marmeloes) बिल्ववृक्षे। रा नि.व.११।

**अतिमञ्जुला**। स्त्री। कण्टकसेवतीवृक्षे। हिं सेवती गुलाब। গোলাপ, বড় গোলাপ। भा पू १भ पु व। मद व ३। See सेवती।

**अतिमण्डलः**। पुं। भूधामलक्ये। वै निघ.।

**अतिमन्यः(कः)**। पु। अग्निमन्थवृक्षे।

**अतिमुक्तः(कः)**
**अतिमुक्तका** } पु। Mountain ebony तिनिशवृक्षे। अम। तिन्दुकवृक्षे। তেন, গাব। नवमल्लिकाभेदे। मं तें राय विर। মাধবীলতা। (Goertnera racemosa.) माधवीलतायाम्। प मु। "अतिमुक्तकमिच्छन्ति वासन्ती माधवीलताम्।" इत्ता ५४। अतिमुक्तस्तु नि सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च। मे तयतुष्क। वा. उ १२श। "तथातिमुक्तकैरन्द्र।" भा.पु.१भ.। गुणा—कषाय शीतल श्रमघ्न पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिघ्नश्च। रा नि व १०। See तिनिश। माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा। भा पु १भ पु व। (क) हरिमन्थे। द्वारा।

**अतिमुक्ततैलम्**। क्ली। अतिमुक्तकबीजतैले। गुणा—वातपित्तघ्नं किञ्चिं श्लेष्मलं गुरु शीतलञ्च। वा टी हेमा। [व १०।

**अतिमुक्ता**। स्त्री। अतिमुक्तकायाम्। रा.नि.

**अतिमोदनी(दिनी)** । स्त्री। नवमल्लिकायां। रा नि.व.१०।

**अतिमोदा** । स्त्री।(Jasmimum arboreum ) नवमल्लिकाया। সেউতি। रा.नि.व.१० । गणिकारीवृक्षे स्वनाम्ना कौंकणदेशे ख्याते । গণিরি । रा नि.व.१० ।

**अतियवः** । पुं। निःशूकयवे । कृष्णवर्णे यवे । मद व १० । निःशूकोऽतियवः स्मृतः । यवादतियवो न्यूनः । भा.पू १भ धान्यव. ।

**अतियुक्तः** । त्रि। वारंवार प्रयुक्ते । भा.म.ख. १भ अ सा. । "स्नेहाद्यैरतियुक्तैः ।" [१७म.।

**अतियोगः** । पुं। अतिशयितप्रयोगे । वा.सू.

**अतिरक्तः** । पुं। हिङ्गुले । वै.निघ. ।

**अतिरक्ता** । स्त्री। जवापुष्पवृक्षे । वै.निघ ।

**अतिरसः** । पुं। पौण्ड्रके । श.मा. ।

**अतिरसा** । स्त्री। मूर्व्वायाम्। মূর্গা। वै.निघ. २भ.अप.चि.पलङ्कषातैले । रास्नायाम् । मद.व. १। वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । शतमूल्याम् । च.सू.४ । [१२ । भा.पू.१भ. मद.व.१ ।

**अतिरुहा** । स्त्री। मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.

**अतिरुच.** । त्रि। खेदयुक्ते, कङ्कोद्रवादौ ।

**अतिरेचकः** । पुं। काकोल्याम् । কাঁকলা। वै.निघ. । [नि.व.२० ।

**अतिरोगः** । पुं। क्षयरोगे । राजयक्ष्मणि । रा.

**अतिरोमशः** । पु। वन्य छागे । हारा. ।

**अतिरोमशा** । स्त्री। नीलवुह्रायाम् । ছাগল বেঁটে । प.मु. ।

**अतिलङ्घितम्** । क्ली। अत्युपवासे । तल्लक्षणं—पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्व्वल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनस. सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ च.द. ।

**अतिलम्बी** । स्त्री। मतावरायाम् । भा.पू.१भ. ।

**अतिलोहितगन्धः** । पुं। दमनकवृक्षे । দনা। प मु. ।

**अतिवर्त्तुलः** । पुं। (Sida rhombifolia.) कलायविशेषे । মটর, বাটুলা, কড়াই । र मा. ।

**अतिविदाही** । त्रि। राजसर्षपादौ ।

**अतिविद्धा** । स्त्री। दुष्टव्यधनविशेषे । प्रमाणातिरिक्तविद्धायाम्। सु.शा ८ ।

**अतिविषः(षा)** । स्त्री।(Aconitum heterophyllum )स्वनामख्यातोपविषजातीयपण्यद्रव्ये। আতইচ্। हिं आतइष । अतिविषा सर्व्वत्र भाषा । तैं अतिवसचेट्टु । अतिविषा शुक्लकृष्णारुणभेदात् त्रिधा रसवीर्य्यविपाकेषु तुल्या । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता कफपित्तज्वरघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषघ्नो छर्द्दिघ्नी च । रा.नि.व.६ । वा.सू.२५अ. वचादि । नागारातिविषाभयाः। च.द ज्व चि.पिप्पल्याद्यघृते । मदनपालस्तु श्यामकन्दोपविषयोश्चतुर्भेदानाह श्वेतरक्तकृष्णपीतत्वात् ते तासां यथा पूर्व्वं श्रेष्ठा गुणोत्तमा सर्व्वदोषहरा शोथघ्नी श्लेष्मकरोगघ्नी रसायनी च । मद.व.१। अतिविषाकटुकीप्रभृतीनामुष्णगोमयजलेन शुद्धिर्ज्ञातव्या । सा.कौ. । [वै.निघ. ।

**अतिवीजः** । पुं। बब्बूलकवृक्षे । বাবলাগাছ।

**अतिवृहत्फलः** । पुं। पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । भा.पू.१भ. ।

**अतिव्यथा** । स्त्री। अतिशयितयन्त्रणायाम् । पीडायाम् ।

**अतिव्यायामः** । पुं। व्यायामाधिक्ये । অধিক কুস্তি করা। अतिव्यायामो न पथ्यः । अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्द्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णा क्षयः प्रतमकः रक्तपित्तञ्च जायते॥ भा पू १भ.।

**अतिशष्कुली** । स्त्री। तिलकृतरोटिकायाम् । गुणाः—वृष्या श्लेष्मपित्तास्रघ्नी गुरुः विष्टम्भिनी, न चक्षुष्या च । भा.पू कृतान्नव.। [मुन । र.मा ।

**अतिशारिवा** । स्त्री। अनन्तायाम् । অনন্ত-

**अतिशूकः** । पुं। यवे। যব। प मु. ।

**अतिशूकजः** । पुं। गोधूमे। গম। Wheat.

**अतिशृतक्षीरम्** । क्ली। अतिक्वथिते दुग्धे अग्न्यभीष्ट्वत् सञ्जाते । तद्गुणास्तरम् । स्यान्निर्भयं मतं विविधगुरुदोषघ्नविलम् । तथा प्रतमं चार्ह गुरु बल्यतमं पयः ॥ वा.द १प.यर

**अतिशोष.** । पु । चयरोगे । See चय ।

**अतिसख्या** स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि ।

**अतिसर्जनम्** । क्ली । वेधे । मे नपयक ।

**अतिसान्द्रः** । पु । राजमाषे । वा अशोवे वनटो । रवा । [लतायष्टिमधुनि ।

**अतिसाम्या** । स्त्री । कृष्णमुखगुञ्जावल्ल्याम् ।

**अतिसार** । पु । पर्पटके । मद व.१ । चि पापडा । उदरामयरोगविशेषे । See अतीसार ।

**अतिसारकी** । त्रि । अतिसाररोगिणि ।

**अतिसारघ्न.** । पु । चेत्रपर्पटके । क्षे॰पाप डा । वै निघ । [निघ ।

**अतिसारघ्नी** । स्त्री । अतिविषायाम् । वै

**अतिसारभेषजम्** । क्ली । सौधे । तद्रोग-निवारके औषध ।

**अतिसारवारणरसः** । पु । अतिसारे रस । अथ कृतकर्पूरं पक्वकर्पूरम् । खाखसीचीर अहिफे नम् । रसास ।

**अतिसारस्या** । स्त्री । रास्नायाम् । वै निघ ।

**अतिसूक्ष्म** । त्रि । अतिशयसूक्ष्मे ।

**अतिसेवनम्** । क्ली । अधिकमात्रया सेवने ।

**अतिसौम्या** । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुके । रा नि व ६ ।

**अतिसौरभ.** । पु । आम्रवृक्षे । भा पू प व ।

**अतिस्कन्धा** । स्त्री । रक्तकुलत्थके । वै निघ ।

**अतिस्थूलवर्त्मा** । पु । दृष्टवर्त्मविशेषे । च ।

**अतिस्निग्ध.** । त्रि । अत्यन्तस्निग्धे । तस्य ल चणम्—कफप्रसेक शिरसो गुरुतन्द्रियविभ्रम । लवण तदतिस्निग्ध दृष्ट्वा तत्र प्रदापयेत् ॥ वै निघ । नस्यचि । [निघ ।

**अतिस्रवा** । स्त्री । मयूरवल्ल्याम् । मूर्वा । वै

**अतिक्षिप्तसन्धिः** । पु । भग्नेऽतिशयविशेषे । अभिच्युतं सन्धेरत्यर्थम् । तेन सन्ध्यस्थिकमयोरेवा तिक्रान्तता वेदना च । सु नि १५च । See भग्न ।

**अतीसार.** । पु । Diarrhœa or dysentry अतीव सरति, मलातिमतिमात्रं गुदमार्गेण सरतीति अतीसार । जठरामयस्यातीसारामयरोग, बहुद्रवमलनि सरणरोगे । तस्य निदान गुरुभोजनादिकम् । तस्य निरुक्ति —रसादिद्रवधातूनामपि मन्दीकृत्य मलेन सह मिश्रितानां वायुना चाध प्रणुन्नानां अतिनि सरणादतीसार उच्यते । तस्य च पूर्वरूप—हृदय नाभिगुह्योदरादिस्थानेषु सूचीविद्धवद्वेदना, काया वसादवायुमलविबन्धतोदोदराध्मानापरिपाकादिक च । स षड्विध वातपित्तकफसन्निपातशोकापरि पाकजभेदाद्भवति । तत्र वातजे मलस्यारुणता फे णिलता रूक्षता पक्वता तथा गुदे सशब्दवेदनमल्पशो मुहुर्निं सरणञ्च लक्षण भवति । पित्तजे च मलस्य हरितपीतलोहितवर्णता तृष्णामूर्च्छादाहा , मल द्वारे ज्वाला चतच्च लक्षणम् , कफजे च शुक्लगाढ सकफामगन्धिशीतलमल । नि सरन्ति, रोगी स रोमाञ्चश्च भवति । सान्निपातिके च वातजादिल क्षणानि दृश्यन्त, प्रायशश्चात्र मला शूकरवसा मां सधावनवारिवद्भवन्ति । शोकजे च गुञ्जाफलस दृशशोणितं केवल मलमिश्रित मलरहितं वा स रति, तत्र मलसहित चेत् दुर्गन्धं मलरहितं चे न्निर्गन्धं भवति । आमातिसारे च नानावर्णं वार वारञ्चातिसार्यते, तथा तत्रोदरशूलमतीव जायते । अतीसारस्य चासाध्यलक्षणं—मलस्य कृष्णस्निग्धता, यकृत्खण्डवत् कृष्णरक्तवर्णता, घृततैलवसामज्ज दधिदुग्धमांसधावनवारिसदृशता, कृष्णनीलवर्णता, ईषत्कृष्णरूक्षचिक्कणता, शिखिपुच्छवत् विविधवर्ण चन्द्रकयुक्तता, घनशवगन्धिमक्षिकाभता, सुगन्ध पूतिगन्धबहुलता च, तथा तृष्णादाहान्धकारदर्शन, हिक्काश्वासपार्श्वशूलेन्द्रियचित्तमोहा गुदाभ्यन्तर वलिपाक प्रलापश्च, तथा गुदसंवरणाक्षमता बल मांसहीनता अतीवोदराध्मान शोथ, मलद्वारस्य पक्वतास्वत्वेऽपि गात्रस्य शीतलता उपद्रवाश्च । चिकित्सा त्वन्यपथ्याथे प्रदर्शनीया । अतीसारे नाना विधद्रवधातुनि सरणमुपन्यस्त केवलमेव कफनि स रणमित्यतिसारप्रवाहिकयोर्भेद । इति माधवक रमयहादतीसारमयह । शार्ङ्गधरस्तु भयजमुक्त्वा स प्तविधमाह । तस्य सम्प्राप्ति —सशम्यापा धातुरग्नि मानु वर्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्न । वृद्धोऽतीवाध सरत्येव यस्मात् व्याधि घोरं तं त्वतीसारमाहु । इ त्यभिप्रायूदरकृमितोदगतावसादानिलसन्निरोधा । विष्टम्भ आध्मानमथाविपाको भविष्यत तस्य पु र सराणि । तस्य निदानम्—गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्ण द्रवस्थूलातिशीतलै । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यै

थापि भोजने ॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषा द्भयात्। शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् ॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः। नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ सु.उ. ४०अ.। स च वातपित्तकफसन्निपातशोकामजभेदात् षड्विध इति। अथातिसार लक्षणम्—अनिलेनाथ पित्तेन श्लेष्मणा चापि वाजिनः। अतीसारस्तथा चान्यः सन्निपातेन जायते ॥ सङ्कोचिताङ्गः स्थानेन सकफं योऽतिसार्य्यते। अल्पं तनु सशब्दञ्च पुरीषं बहु वा हय. ॥ तस्य वातात्मकं विन्द्यादतीसारं विचक्षण। पित्तजञ्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजञ्च समासत. ॥ स्वेददाहपरीतानां लक्षयेन्मतिमान् भिषक्। स्रावेण नीलरक्तेन विस्रगन्धेन पित्तजम् ॥ मन्दाहारस्तथा वाही हृष्टरोमातिपीडित.। श्यामे. सपिच्छिलै भिन्नैर्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ सन्निपातात्मकञ्चैव सर्व्वेषां लक्षणैर्युतम्। द्विरूपं द्वन्द्वजं ज्ञेयमतीसारं विचक्षणै.। अतीसारा समुद्दिष्टा शालिहोत्रादिभि. पुरा ॥ ज.द ४२अ।

**अतुलः** । पुं । कफे । तिलकवृक्षे । श.च.।

**अतृप्तिः** । स्त्री । तृप्तिशून्यत्वे । अपरितोषे ।

**अतेजाः** । स्त्री । छायायाम् । रा.नि,व २३।

**अत्कः** । पुं । अङ्गे । तृणा.।

**अत्रः** । पुं । सूर्य्ये । वै निघ । ।

**अत्यः** । पुं । अश्वे । [भक्षके । विज.र.।

**अत्यग्निः** । पुं।क्षुधाधिक्ये। च.द अग्निमा चि.।

**अत्यन्तपद्मा** ।स्त्री। कमलिन्याम्। वै.निघ ।

**अत्यन्तशोषितः** । त्रि। अतिरक्ते। क्ली। सुवर्णगैरिके। वै निघ।

**अत्यन्तसुकुमारः** । पुं। (Panicum Italicum.) कन्दलीवृक्षे। कङ्गुन्याम्। रा नि.व १६।

**अत्यम्बुपानम्** । क्ली। मात्रातिरिक्तवारिपाने। तल्लक्षणं यथा—अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं अनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि॥ इति अम्बुपानलक्षणम्। रा नि.व.१४।

**अत्यम्लः** । पुं, क्ली। (Spondias mangifera.) वृक्षाम्ले। তেঁতুল। रा.नि व ६। See तिन्तिडी। वनमातुलुङ्गे। मातुलुङ्गे। त्रि,अत्यन्ताम्लयुक्ते।

**अत्यम्ला** । स्त्री। मातुलुङ्गवृक्षे। वनवीजपूरे। मधुलनेबु, मधुटोवा वा मधुनेबु। रा.नि.व.११। महाकाँकुडी। रत्ना लिन्तिद्याम्। श.र.।

**अत्यम्लपर्णी** । स्त्री। वल्लिशूरणे लताविशेषे। कडवडवेलि। हेगगोलि। रा नि व.३। अम्ललोण्याम्। आमरुल। गुणा.—अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला शोफशूलविनाशिनी। वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥ रा.नि.व.३। भावा.१भाग।

**अत्ययः** । पुं। नाशे, दोषे, कृच्छ्रे। रत्ना.अने.व। मे यनिक। [गाछ। रा.नि.व.१०।

**अत्यर्कः** । पुं। श्वेतार्कवृक्षे। শ্বেত আকন্দ

**अत्यानन्दा** । स्त्री। कफजन्ययोनिरोगविशेषे, येन स्त्री ग्राम्यधर्म्मेण सन्तोषं न लभते। 'अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति। भा.म. ख.४भ.योनिरोगचि।

**अत्यारक्ता** । स्त्री। जवापुष्पवृक्षे।

**अत्युग्रम्** । क्ली। हिङ्गुनि। मद.व.२।

**अत्युग्रगन्धा** । स्त्री। कृष्णगोकर्ण्याम्। कृष्णापराजितायाम्। अजमोदायाम्। मद व २।

**अत्युदीर्णा** । स्त्री। दुष्टव्यधनविशेषे। यत्र तीव्रामहामुखमत्यन्तं वेधो भवति। सु शा.८अ।

**अत्यूहः** । पुं। कालकण्ठपक्षिणि। दात्यूहे। मे हनिक। [कायाम्। मे हनिके।

**अत्यूहा** । स्त्री। नीलशेफालिकायाम्। नीलि-

**अत्रिः** । पुं। ऋषिविशेषे।

**अदनम्** । क्ली। भक्षणे।

**अदन्तः** । त्रि। दन्तहीने।

**अदलः** । पुं। हिज्जलवृक्षे। श.च.। घृते।

**अदला** । स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। रा नि.।

**अदंष्ट्रः** । पुं। महामूलके। वड मूला।

**अदारिका** । स्त्री। छगलकर्णी, छागलनी। ওলট কম্বল। वै निघ। [निघ.।

**अदृढः** । त्रि। अस्थिरे। क्ली। वर्णविशेषे। वै.

**अद्भुतसारः** । पुं। खदिरसारे। रा.नि व.८।

**अद्यम्** । क्ली। धान्ये।

**अद्यतनः** । त्रि । अद्यभवे । আজিকার ।

**अद्यश्विना** }
**अद्यश्वीना** } स्त्री । आसन्नप्रसवायां गवि ।

**अद्रकः** । पु । महानिम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**अद्रिः** । पु । पर्वते । शैलवृक्षे । मे.रद्विक । परिमाणविशेषे ।

**अद्रिकर्णी** । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेतापराजितायाम् । रा नि.व २३ । [भा पू १गु व ।

**अद्रिका** । स्त्री । धान्यके । धने । महानिम्बे ।

**अद्रिजः** । त्रि गिरिजाते । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा रवा. । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि.व ११ । गैरिके ।

**अद्रिजतु** । क्ली । शिलाजतुनि । हेमा. । भा. ।

**अद्रिजा** । स्त्री । सैंहलपिप्पलीक्षुपे । रा नि व.६ । [व.२ ।

**अद्रिभूः** । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.

**अद्रिमाषा** । स्त्री । वनमाषे । माषाणी । वै निघ । [ভুকুন । वै निघ ।

**अद्रिसानुजा** । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वना

**अद्रिसारः** । पुं । लौहे । रत्ना ।

**अद्रेष्कः(ष्का)** । पु,स्त्री । निम्बविशेषे । हिं बकायननिम्ब । পাহাড়ে নিম্ । मेघ कुष्टचि. ।

**अधः** । अव्यय । अधोभागे । योनौ । वै निघ. ।

**अधःकुम्भनः** । पु । वनमार्षिप ।

**अधःपातनम्** । क्ली । पारदस्य धममार्गेणाधःक्षेपणे । यथा—नवनीताह्वयरसक (লাউঠা পারদ) सूतञ्च समभागं गृहीत्वा जम्बीररसेन मर्दयित्वा, एकमिम्बीमूलं शिग्रुमूलापामार्गक्षित सर्षपसैन्धवकल्केन समभागेन मिश्रित्वा घटमध्ये भाण्डाभ्यन्तरस्थ कल्कमिश्रितं तं सूतं क्षेपयेत् । अथ अन्यद्भाण्डमधोभागे भुवि पूरयित्वा तस्य मुखे उपरि भाण्डमधोमुखं सन्धाय च तयोः सन्धिमुद्रां लेपयेत् । अथ उपरिष्टात् पुटे दत्ते पारदो अधः पतति । इत्यधःपातनं । "नवनीताह्वयं सूतं" मित्यादि । र.का.मे ।

**अध.पुट.** । पु । बालोन्मूले । वै निघ ।

**अधःपुष्पी** । स्त्री । (Hieracium,) अ विका

क्षुपे । रा नि व ४ । चोरपुष्पीतृणविशेषे । চোর কাঁটকী,চোরখড়িকা,ভাঁটুই, উবৃণে, বাটিয়া, লেঙরা । छिटाइदानि गौडीया । सततत्त्व ब्रम दृष्टी नाश्ये वै निघ २म. ।

**अधःप्रस्तरः** । पुं । तृणासने । वै.निघ ।

**अधःशल्यः** । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा नि व ४ । भा पू.१भ. । श्वेतापामार्गे ।

**अधःशाखः** । पुं । महाराश्वत्थवृक्षे ।

**अधःशेखरः** । पु । श्वेतापामार्गे ।

**अधमः** । पु । अम्लवेतसे ।

**अधमाङ्गम्** । क्ली । चरणे । अ च ।

**अधरः** । पु । ओष्ठे । ঠোঁট । रा.नि व १८ । क्ली । स्त्रीयोनौ ।

**अधरकण्टकः** । पु । दुरालभायाम् । वै निघ ।

**अधरकण्टिका** । स्त्री । क्षुद्रशतावर्यां । वै निघ ।

**अधरा** । स्त्री । नीचदिशि । वै निघ. ।

**अधामार्गः** }
**अधामार्गव.** } पु । अपामार्गे । धामार्गबादि । गड़गण्ड । हिं वारेष । च.टी ।

**अधिकण्टकः** । पुं । यासक्षुपे । क्षुद्राण्डा विशेष । रा.नि.व.४ । [निघ ।

**अधिकप्रियम्** । क्ली । लपि । দারচিনি । वै

**अधिकरणम्** । क्ली । यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम् । सु म ४१च । 'यमधनमधिकृत्योच्यते ।' यथा रसं दोष वा । सु.उ.६५च ।

**अधिकारी** । पुं । पुरुषे । वै.निघ. ।

**अधिजिह्वः** । पुं । A tumour on the tongue. कण्ठगतमुखरोगे । सु.नि.१६च. । अथ द्विजिह्वाःप्युच्यते ।

**अधिजिह्वकः** । पु । जिह्वान्तरोगविशेषे । See अधिजिह्वा ।

**अधिजिह्वा** }
**अधिजिह्विका** } स्त्री । जिह्वारोगविशेषे कफोद्भवे । यत्र जिह्वोपरि जिह्वाग्रवत् शोफो जायते । तथोक्तम् । उपजिह्वा जिह्वाग्रस्थितो अत्रोक्तलक्षणः । यथा—जिह्वाग्ररूपः श्वयथु कफात्तु जिह्वाप्रबन्धोपरि तत्र विन्द्यात् । सु नि १६च. । कफ्फ जिह्वाग्र

रोगे त्रिह्रौपरि नीफरूपे। लक्षणम्—"अधिजि ह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्दिशेत्॥" न द.२८अ.।

**अधिदन्तः (कः)** । पुं । A tooth growing over another. दन्तमूलगतरोगविशेषे। गजदन्ते। गजदाँत। अन्यस्य दन्तोपरि यदधिकदन्तनिर्गमरूपरोगे। तेन चास्य यासयद्धे,निव्हा भवति। समदन्तविशिष्टोऽष्टदन्तविशिष्टयायोऽधि दन्त इत्युच्यते। "समभियातभिर्दन्तैः स्यातशधि कदन्तकः।" न.द.३ष।

**अधिदैवतम्** । क्ली। अधिदेवतायाम्। आधि दैविकरोगे। सु शा.१ष.।

**अधिपतिः** । पुं। मर्मस्थानविशेषे। तच्च रोमावर्त्तस्थाने मस्तकाभ्यन्तरे सर्वशिराणमिलन स्थानञ्च। सु.शा ६ष.।

**अधिभूतः** । पुं। यमधिकृत्य योवर्त्तते स एव तस्याधिभूतो नाम। यथा यस्य नासेन्द्रियस्य यत् कार्य्यभूतं तदेव कार्य्यं तस्येन्द्रियस्याधिभूतविषय.। सु शा १अ.।

**अधिमन्थः** । पुं। Acute pains in the balls of the eyes with pain and swelling of one side of the head. अभिष्यन्दोत्पन्नेनेत्ररोगविशेषे। स च वातजपित्तज कफजरक्तजभेदेन चतुर्विधः। सर्व्वेव लक्षण तीव्रवेदना। अभिष्यन्दे (চোক উঠা বা নেত্রশূল) उपेक्षिते अधिमन्थो जायते। लक्षणम्—वृद्धैरेते रभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्था स्युर्नयने तीव्रवेदनाः॥ उत्पाट्यत इवात्यर्थं चैव निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्थ स्वलक्षणैः॥ हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यात् मिथ्याचारात् पैत्तिक सद्य एव॥ अधिमन्थेषु सर्व्वेषु ललाटे वेधयेच्छिरां। अशान्ते सर्व्वथा मन्थे भ्रुवोस्तु परिदाहयेत्॥ सु.उ. ६अ.

**अधिमांसम्** ।क्ली,पुं।मा नि रो.।See नेत्रमांसार्म्म

**अधिमांसकः** । पुं। Inflammation of the tonsils. कफजन्यदन्तवेष्टनरोगविशेषे। हनुभवान्त्यदन्ते अतिवेदनमहाशोथो लालाश्रावय भवति। हान्त्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय. सोऽधिमांसक।
मा.म.ख.४अ.सु रो.चि.। मा.नि.। सु.नि,१६अ.।

**अधिमांसार्म्म** । क्ली, पुं। Fleshy excrescence on the eye, cancer of the eye. दृष्टिशुक्लगतरोगविशेषे मासवृद्धीतिख्याते। लक्षणम्—पद्माभं मृदु रक्ताभं यन्मांसं चीयते सि ते। श्युमद्दधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम्॥ मा नि।

**अधिमुक्तकः** । पुं। माधवीलतायाम्। वै निघ.।

**अधिमुक्तिका** । स्त्री। मुक्तास्फोटे, शक्तौ। मुक्ताझिनुक। वै निघ। [रबा.।

**अधिष्ठानम्** । क्ली। स्थाने। ग्रामे। नगरे।

**अधीरः** । पुं। अशोग्यवैद्ये। वै.निघ।

**अधोंऽशुकम्** । क्ली। परिधेयवस्त्रे। अम.।

**अधोगतः** । पुं। अस्थिभङ्गरोगे। वै.निघ।

**अधोघण्टा** । स्त्री। अपामार्गे। आपाङ्। रबा.।

**अधोऽङ्गम्** । क्ली। मलद्वारे।

**अधोमर्म्म** । क्ली। गुदे। गुह्यद्वारे। हे.च।

**अधोजिह्विका** । स्त्री। तालुमूलस्थचुद्रजिह्वायाम्। आलजिब। হারা।—जिह्वाध.शोथरोगे। कफाद्धस्ताद्धिजिह्विका चेति। च।

**अधोद्वारम्** । क्ली। मलद्वारे। योनौ। हे.च।

**अधोभागहरः** । त्रि। विरेचनकर्म्मणि हितकरे। च.।

**अधोमुखा** । स्त्री। गोजिह्वायाम्। रा नि व ४।

**अधोयन्त्रम्** । क्ली। वकयन्त्रे।

**अधोवायुः** । पुं। अपानवायौ।

**अधोरेचनः** । पुं। आरग्वधवृक्षे।

**अधोऽस्रपित्तम्** । क्ली। अधोगतरक्तपित्तरोगे। See रक्तपित्तम्।

**अध्यण्डा (व्यण्डा)** । स्त्री। कपिकच्छुलतायाम्। আলাকুশী। See आत्मगुप्ता। भूम्यामल क्याम्। रबा। कोकिलाक्षे। ताम्रमोथा। मद. व १। भा.पू.। प मु.।

**अध्यर्बुदम्**। क्ली। अर्बुदोपरि जातार्बुदरोगे। আবের উপর আব। লক্ষণ—यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्व्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः। सु.नि,११अ।

**अध्यशनम्**। क्ली। अजीर्णोपरि भोजने। लक्षणम्

—"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते। प्राग्भुक्ते त्वनले मन्दे द्विरन्नं न समाहरेत्। प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति। पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्। सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विषोपमम्"। वै निघ दिनचर्या। भुक्तस्योपरि भूयोभोजने। भा म ख.१भ.षष्ठो सा चि। 'विरुद्धाध्यशनाजीर्णे।" वा मू ८अ.।

**अध्यण्डः** । पु। चोरिकावृक्षे। श.र.। महाकण्डवे। त्रि। प्रत्येकं कर्षाईमाने। सि यो र.पि चि एलादिगुटिकायां वृन्द ।

**अध्युषितः** । पु। सन्धिरोगे। त्रि। उपविष्टे।

**अध्रुपः** । पु। तन्नामकतालुगतमुखरोगे। अत्र तालुदेशे रक्तदोषजन्यलोहितानतिस्थूलशोथ, तेन च ज्वरस्तीव्रवेदना च भवति। मानि। तल्लक्षण —शोफस्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेय सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्य । सु नि १६अ ।

**अध्वगः** । पु। उष्ट्रे। अश्वतरे। हे च.।

**अध्वगभोज्य (ग्य.)**।पु। आम्रातकवृक्षे।निका।

**अध्वगवृत्तः** । पु। आम्रातकवृक्षे।

**अध्वगच्चमी** । पुं। खेचरे, पक्षिणि। वै निघ।

**अध्वजा** । स्त्री। स्वर्णुलीक्षुपे। रा नि व ४।

**अध्वनिषेवणम्** । क्ली। अध्वचलने। वै निघ See चङ्क्रमण।

**अध्वरा** । स्त्री। मेदायाम्। भा पू १ ह व ।

**अध्वशोषः** । पु। पथिश्रमजन्यशोषरोगे। अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्ग. संभृष्टपरुषच्छवि.। प्रसुप्तगात्रावयव शुष्कक्लोमगलानन ॥ नि ।

**अध्वसिद्धकः** । पुं। सिन्धुवारवृक्षे। रा नि व ४।

**अध्वाण्डशायक.** । पु। श्योणाकवृक्षे। শোনা গাছ। हि नाउया श्योणाक। श च ।

**अनंशुमत्फला** । स्त्री। कदलीवृक्षे। जटा.।

**अनङ्गसुन्दररसः** । पुं। वाजीकरणाधिकारे रस। सूतस्य पल गन्धकस्य च पल रक्तकुमुदरसै. दिनत्रय भावयेत्। ततो वालुकायन्त्रे प्रहरमात्रं पचेत्। अवतार्य रक्तावकपुष्पश्वेतपद्मरसेन दिनैकं भावयेत्। र.सा स । [या शाक। रा.नि.व ४।

**अनडुज्जिह्वा** । स्त्री। गोजिह्वायाम्। গোজি

**अनडुही** । स्त्री। See अनड्वाही।

**अनड्वान्** । पुं। वृषे। भा.पू। रत्ना.।

**अनड्वाही** । स्त्री। गवि। গাই। हला.।

**अनणुः** । पु,क्ली। सूक्ष्मधान्ये। सरुधान। वै निघ

**अनन्तः** । पुं। दुरालभायाम्। वै निघ २भ. अनन्तादिचूर्णे, सर्व्वज्वरे। सिन्धुवारवृक्षे। अभ्रकधातौ। रा.नि.व.१३।

**अनन्तकः** । पु। मूलके। नलतृणे। हि नरकट। मद.व.१।

**अनन्तमूलम्** । क्ली। करालाख्यौषधे। सुगन्धायां। वचाभेदे। श.चि। अनन्तायाम्।

**अनन्तमूली** । स्त्री। दुरालभायाम्। रक्तदुरालभायाम्। वै निघ ।

**अनन्तरन्ध्रका** । स्त्री। खर्परपोलिकायाम्। আস্কে পিটে। वै निघ ।

**अनन्तवातः** । पुं। तन्नामकशिरोरोगविशेषे। लक्षण—दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्व्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्प हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ मा नि ।

**अनन्ता** । स्त्री। स्वनामख्यातलतायां। অনন্তমূল। हि अनन्तमूल। सु मिश्र च। शारिवेति ख्यातापर्थे प्रसिद्धा। रा नि व १२। See शारिवा।

सु री चि.। "कन्कैलेन्ना खदिरारिमेदै.....।" वा १५भ प्रियङ्ग्वादि व । प्रियङ्ग्वादि दूर्व्वादि व हैमा.भवणया "दूर्व्वानन्ता निम्ब्वासात्मगुप्ता यया द्रजी योजनवल्लग्नन्ता।" मौलदुर्व्वायाम्। भा पू १। रा नि व २३। गौलीर्मा। শ্বেতদূর্ব্বা। रा नि.व.८। यवासायाम्। भा म ४भ.काकैल्यादिव, "अनन्तां कुकुटीं विन्दौम्"। दुरालभाभावे यवासा याह्या। अग्निमन्थवृत्ते। गुडूच्याम्।

**अनभिलाप:** । पु। अमविरेषे। अरोचके। रा नि व २०।

**अनल:** । पुं। चित्रकवृक्षे। रा नि.व.६। भा.पु. १भ.ह व.। च द.मवहयौ चि पाठायचूर्णे। रक्त चित्रके। र मा सं। भल्लातकवृक्षे। रा नि व.११। पित्ते। रा नि.व २१। देवधान्ये। मद व १०। 'अग्नी। [दूर्व्वा।" भैष कुष्ठ चि.।

**अनलम्** । क्ली। भल्लातकबीजे। "अनलमरिच

**अनलनामा** । पुं। चित्रकवृक्षे। [नि व ३।

**अनलप्रभा** । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। रा

**अनलविवर्द्धनी** । स्त्री। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়গাছ।

**अनली (लिन्) लिः** । पुं। वकवृक्षे। निका

**अनवस्थितचित्तत्वम्** । क्ली। वायुरोगे। बै.निघ। चित्तचाञ्चल्ये।

**अनशनम्** । क्ली। लङ्घने। मा.नि.।

**अनघ:** । त्रि। अघे।

**अनघि** । क्ली। कुचतुधि।

**अनाक्रान्ता** । स्त्री। कण्टकार्याम्। र.मा.।

**अनागतार्त्तवा** । स्त्री। कन्यायाम्। अजात रजस्कायाम्। रा नि व १८। [सु शा.२१भ।

**अनागतावेक्षणम्** । क्ली। एतत् वस्तुतीमर्थे।

**अनाधार:** । पुं। अनन्यधार्य्य। बै निघ।

**अनातङ्क:** । त्रि। अरोगिणि।

**अनातप:** । पुं। आतपाभावे।

**अनातुर:** । त्रि। अरोगिणि।

**अनामकम्** । क्ली। अर्शोरोगे। श र.।

**अनामयम्** । क्ली। आरोग्ये। रा नि व २०।

**अनामा** । पु। अनामिकाङ्गुली। श र.।

**अनामिका** । स्त्री। तन्नामकाङ्गुली, अङ्गुष्ठा चतुर्थाङ्गुली। रा नि व १८।

**अनार्जव:** । पुं। रोगे। रा नि व २०।

**अनार्त्तवजलम्** । क्ली। पौषादिमासचतुष्टय भवे हस्तिजले। तच्च वातादिदोषत्रयकोपनं। यथा —"अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत्। त त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितं। भा पू. वारिव।

**अनार्त्तवा** । स्त्री। रज शून्यायां। तन्नामकयो नियापदि रोगे। अनार्त्तवासन्नी पश्चौ खरस्पर्शा च मैथुने। मा नि।

**अनार्य्यकम्** । क्ली। Aloe wood अगुरु काष्ठे। अम्मा। काष्ठागुरुणि। रा नि व १२। भा पू १भ का.व.। [रा नि।

**अनार्य्यजम्** । क्ली। Aloe wood अगुरुणि।

**अनार्य्यतिक्त: (क:)** । पुं। (Gentiana cherayta Rox.) भूनिम्बे। চিরাতা। अम।

**अनासिक:** । त्रि। नासिकाहीने।

**अनाह:** । पु। आनाहरोगे। See आनाह।

**अनाहार:** । पुं। आहाराभावे।

**अनिच्छ:** । त्रि। इच्छे। बै निघ.।

**अनिमिष** } पुं। मत्स्ये। निका,भी,पञ्चगुष्ठ।
**अनिमेष:** } त्रि। निमेषशून्ये।

**अनिर्म्माल्या** । स्त्री। (Medicago esculenta Rox ) त्रिफिकायाम्। पृक्कायाम् पि ड्रिं। रक्ता।

**अनिर्व्वाण:** । पुं। वह्नि। बै निघ.।

**अनिल:** । पुं। वायौ। शाकवृ। C"उन गाछ। रा नि व २२। [बै निघ।

**अनिलकपित्थक:** । पुं। [illegible]

**अनिलकारक:** । पु। [illegible]। बै निघ.

**अनिलघ्न (क:)** । पुं। Terminalia belerica.) [illegible]

**अनिलज्वर:** । पुं। [illegible]

अनिरामभेदात् द्विविध । च.द । See ज्वर ।

**अनिलनिर्यासः** । पुं । प्रियालवृक्षे । पियाशाल । मं विवला । वै.निघ ।

**अनिलपर्ययः** । पुं । वायुरोगे ।

**अनिलभुक्** । पुं । सर्पे । वै निघ । [रस.र ।

**अनिलरस.** । पु । रसोऽयं पाण्डुरोगे हित ।

**अनिलरिपु.** । पु । एरण्डवृक्षे । वै निघ १भ. सन्धि ज्व.चि. रामादि ।

**अनिलहरम्** । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै निघ. ।

**अनिला** । स्त्री । नद्याम् । खटिकायाम् । फूलखडि । र.मा.।

**अनिलाजीर्णम्** । क्ली। वाताजीर्णे वा सू ८५ ।

**अनिलाटिका** । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

**अनिलान्तक.** । पु । इङ्गुदीवृक्षे । झिंगापुती । हि इङ्गोट् । रा.नि व.८।

**अनिलापहा** । पुं। रक्तकुलत्थके । नागकर्डि। वै निघ. ।

**अनिलामयः** । पु । वायुरोगे । वातव्याधौ ।

**अनिलारिरसः** । पु। वातव्याध्यधिकारे रस । अत्र वातारिरसे एरण्डमूलरसे । अग्नि चित्रक । तोये क्वाथे । र.सा स. रसेन गन्ध द्विगुण विमर्द्य वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैक । निवग्धयेत्ताममथे पुटे तत्सर्वे मदावस्य च वालुकाख्ये । यत्ने पुटे गोमय चूर्णवह्नौ स्वभावशीते तु समुद्धरेत्तत् ॥ निर्गुण्डिकावातहराग्नितोये संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत् ॥

**अनिलोचित.** । पु । नीलमाषके । वै निघ. ।

**अनिष्टा (ष्ठा)** । स्त्री । नागवला । रा.नि. ।

**अनि.सारा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । कलागाछ । रा.नि.व.११। वै निघ ।

**अनिक्षु.** । पु । (Chaccharum spontaneus ) इक्षुविशेषे । थागुडा । र.मा.। कासखो। रक्षा । [थवतुष्ठ ।

**अनीकस्थः** । त्रि । हस्तिशिक्षाविचक्षणे । मे

**अनीली** । स्त्री । काकदवे । र.मा.।

**अनुकदली** । स्त्री । कदलीविशेषे । मं छोर्ट केळ ।

**अनुकर्णम्** । क्ली । कर्णसमीपे । वा शा ४च ।

**अनुकर्षणम्** । क्ली । पानपात्रे । हारा. ।

**अनुकल्पः** । पु । An alternative अभावे तद्गुणद्रव्यान्तरग्रहणे ।

**अनुकूलका** । स्त्री । लघुदन्त्याम् । वै निघ ।

**अनुकूला** । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि व ६।

**अनुकूलिनी** । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् ।

**अनुगः** । पु । परिचारके । रत्ना ।

**अनुजम्** । क्ली । प्रपौण्डरीक नाम गन्धद्रव्यविशेषे । पुण्डरिया । रा नि व १२ ।

**अनुजा** । स्त्री । त्रायमाणलतायाम् । গোওয়ালিয়া লতা । रा नि व.५ । वला छुमुव । भा पू १भ गुव । [दल । सि यो पाण्डुचि छन्द. ।

**अनुतक्रम्** । क्ली।तक्रानुपाने । अन्धा तक्र पिबे

**अनुतर्ष.** । पु । तृष्णा । सुरापानपात्रे । भैष मे पचतुष्क ।

**अनुत्क्लेशः** । पुं । उत्क्लेशाभावे । च स विसूची।

**अनुत्थितविद्धा (शिरा)** । स्त्री । दु ष्यान बन्धनात् वेपमानाया यस्या शिराया शोणित सम्मोहो भवति । सु शा ८५ ।

**अनुपजः** । त्रि । अनुपदेशजाते । ते च कूर्चे चरकोपस्थमक्खमवपादिनो भवन्ति । See अनूपवर्ग । [द्वैता]दि । हला ।

**अनुपदीना** । स्त्री। उपानहि । जुता, थड़म

**अनुपशयः** । पु । What increases the disease उपशयविपरीते व्याध्यसात्म्यौषधान्नविहारादौ। यथा—हृतव्याधिविपर्ययस्तविपर्ययस्तार्थकारिणां । औषधान्नविहाराणामुपयोग सुखावह । विद्यादुपशयं व्याधे स हि सात्म्यमिति स्मृत ॥ विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञित । मा नि. पचनिदाने ।

**अनुपानम्** । क्ली । औषधाद्यपेयविशेषे । अनुपान । तत्र औषधपानानन्तर विलम्ब्य प्रयोज्य, रात्रौ पुन पाचनमेव व्यवस्थेयम् । "विलम्ब्य च क्रमधर्मतदीरितं रात्रौ पुन पाचनमितद्विदे ।" रा नि व २० । वातेऽनुपानं स्निग्धोष्णं, श्लेष्मणि

रुचीर्ण, पित्ते स्निग्ध,स्नेहपाने उष्णोदकमित्यादि। मद व १३। "चूर्णावलेहगुडिकाकल्कानामनुपानक। वातपित्तकफोद्रेके त्रिद्वित्रिकपलमाहरेत्" । शार्ङ्ग.म ख ६अ.।

**अनुपालुः** । पु । पानीयालुके । वन आलू । रा नि व ७। [हिन्दे। श च । खड्गहके। वेतसे।

**अनुपुष्पः** । पुं । (Saccharum sara) शर

**अनुबन्धी** । स्त्री । तृष्णायां । हिक्कायां । मे ।

**अनुभासः** । पु । काकविशेषे । वै निघ ।

**अनुभूति.** । स्त्री । त्रिवृतायाम् । তেউড়ী। हि निसोथर। Sec त्रिवृत्।

**अनुमतम्** । क्ली । "परमतमप्रतिषिद्धम् । यथा न्यो ब्रूयात् समरसा ' इति सु उ ६५अ.।

**अनुयवः** । पु । यवाणुर्नोऽनुयव । वा। नि शूक यवे। हेमा। गुणा —हृद्य स्थैर्य्यकर मूत्रभेद पित्तकफघ्न पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठरोगघ्न। वा शूकधान्यवर्गे। [रा नि.व ६।

**अनुरुहा** । स्त्री । नागरमुस्तायां । नागरमुता ।

**अनुरेवती** । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । रा.नि व.६।

**अनुलासः** । पु । मयूरपक्षिणि । मयूर ।

**अनुलास्यः** । पु । मयूरपक्षिणि ।

**अनुलेपः** } पु, क्ली । चन्दनादौ । गन्धद्रव्या
**अनुलेपनम्** } दिलेपने । চন্দনাদি লেপন।

गुणा —अनुलेपस्तृषामूर्च्छादौर्गन्ध्यश्रमवातजित्। सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धन ॥ मद व १३। अपिच—अनुलेपनकं वल्य तेज सौभाग्यदायकम्। त्वच्य प्रीतिप्रद प्रोक्तं तृण्मूर्च्छाश्रमनाशन। दौर्गन्ध्यवातह प्रोक्त पूर्व्वाचार्य्यैरिद स्मृतम् ॥ वै निघ। प्रीतिकर, ओजस्कर, शुक्रवर्द्धन, दौर्गन्ध्यहर, श्रम पापतन्द्राहरश्च। राज।

**अनुलोमनम्** । क्ली । अनुलोमकरणे । मला दिधातूनां यथामार्गे गमनोपाये। मलादिधातूर यथापथे गमनोपाय। यथा—कृत्वा पाकं मलानां यद्भित्त्वा बन्धमधो नयेत्। तच्चानुलोमन प्रोक्त यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ भा।

**अनुल्की** । स्त्री । हिक्कायाम् । तृष्णायाम् । मे.।

**अनुवासः** } पु,क्ली सौरभ्ये। स्नेहवस्तौ।
**अनुवासनः** } स्नेहने। धूपने। मे। 'य
**अनुवासनकः** } स्नेहो दीयते स स्यादनुवास नकामक"। तस्य मात्रा च पलद्वय तदर्द्ध वेति। भा।

**अनुवासनवस्ति.** । पु । स्नेहवस्तौ । मात्रा वस्तौ। 'अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरित"। भा। स च तैलादिस्नेहोपकरणे स्नेहक्वाथादिना वा साध्यते गोपुच्छाकारेण स्वर्णादिनिर्म्मितेन, गजदन्तादिकृतेन वा नेत्रेण। পিচকারী বা নল। नेत्रपरिमाण वयोभेदेन विविधम्। एकवर्षो यात् षड्वर्षपर्य्यन्त षडङ्गुल। अष्टवर्षे अष्टाङ्गुल। षोडशवर्षे द्वादशाङ्गुल। प्रत्येकञ्च परिणाहो यथाक्रम कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिमित। एतेषाञ्च प्रत्येक यथाक्रम सार्द्धाङ्गुल सार्द्धद्व्यङ्गुल सार्द्धत्र्यङ्गु लञ्च वस्तिमुखे सन्निवेश्यम्। वस्तिद्वारप्रवेशनीय नेत्रमुखञ्च यथाक्रमं कङ्कश्येनमयूरपुच्छमध्यनाडी वत् स्थूल भाव्यम्। येन च द्रव्येणास्थापन तत्परि माणं पूर्व्वोक्तवयोऽनुरूपमेव यथाक्रम रोगिणो द्व्यञ्जलिपरिमाण चतुरञ्जलिमितमष्टाञ्जलिमितञ्च भाव्यम्। एवमुत्तरोत्तर वयोऽनुरूप नेत्रादिमानं वर्द्धनीयम्। द्वितीयञ्च—पञ्चविंशतेरुर्द्ध नेत्रदैर्घ्य द्वादशाङ्गुल मूलपरिणाहश्च अङ्गुष्ठोदरसन्निभो भाव्य। रुधिनीपत्रनाडिकावदग्रभाग, वदराम्थि मित वा कलायपरिमित वा छिद्रवत्कं भाव्यम्। वस्तिबन्धनार्थञ्च नेत्रमूले कर्णिकाद्वय (কাণি) का र्य्यम्। द्रव्यमानञ्च रोगिणो द्वादशाञ्जलि। अत्र कल्पे माधुकतैल ग्राह्यम्। सु चि ३८अ। एतत्प्रक रण सु चि ३५।३६।३७अ द्रष्टव्य। विरेचनात्सप्त रात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय व स्तिर्देयोऽनुवासन ॥ अथानुवास्य स्वभ्यक्त उष्णाम्बु स्वेदित शनै। भोजयित्वा यथाशास्त्र कृतचङ्क्रमण नत। उत्सृष्टानिलविण्मूत्र योजयेत् स्नेहवस्तिना। सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिण। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्र स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्धा वस्तिमुखे सूत्र वामहस्तेन धारयत् ॥ पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधी। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कार येत् ॥ वै निघ वस्तिविधि। अथाग्रस्य यथा— अथानुवासनविधेस्तथैवास्थापनस्य च। प्रवक्ष्यामि यथायोग मात्स्यहष्टेन वर्त्मना ॥ काष्ठैर्द्रुमैर्यथाभिय

मृद्वंशनलादिभिः। द्वादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षडङ्गुलम्॥ कोलास्थिमात्रच्छिद्रन्तु कुर्य्यान्नेत्र विचक्षण.। मूलादनुक्रमश्लक्ष्णमसृणन्तु विशेषतः। स्थूलाङ्गुलानि चत्वारि कर्णिकान्तस्य कारयेत्। पुटकस्य प्रबन्धाय मूले द्वे चापि कर्णिके॥ अनेनास्थापनं कुर्य्यादनुवासनमेव च। यथायोग्यं भिषक् प्राज्ञः सर्व्वरोगोपशान्तये॥ अनुवासनविवरणम्—त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा। भोजयित्वा द्रवं प्राज्ञो रसकस्नेहभोजनैः॥ भोजितं भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत्। निरूहयेदनाहारमपराह्णे विचक्षण.॥ त्रिभिर्वारैः प्रदातव्यो निरूहः शास्त्रकोविदैः। ईषत्तीक्ष्ण. प्रयोक्तव्य. प्रथम पुटकोविदैः॥ द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्त्तितौ॥ च द.१६अ.।

**अनुवासनोपगवर्गः।** पुं। षड्विंशदशक नाम कषायवर्गः। यथा—रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पवृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योणाकाः इति दशेमानि ..॥ वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। च सू ४अ।

**अनुवासाख्यः।** पुं। अनुवाकने। वै निघ।

**अनुवेल्लितम्।** क्ली। शाखासु बन्धनभेदे। सु सू १८अ.।

**अनुशयी।** स्त्री। क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषे। तल्लक्षण यथा—गम्भीरामल्पशोथाञ्च सवर्णां सुपरिस्थिताम्। पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्त. प्रपाकिनीम्॥ चि.—हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः। भा पाद रो चि।

**अनुशस्त्रम्।** क्ली। त्वक्सारस्फटिककाचजलौकाग्नितारनखादिकउपशस्त्रेषु। तानि च शिशुभीरुप्रभृत्यर्थम्। सु सू ८अ.। [त्रि। शीतले।

**अनुष्णम्।** क्ली। उत्पले। नीलपद्म। रा नि।

**अनुष्णवल्लिका** / **अनुष्णवल्ली** } स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। रा नि व ८।

**अनुसार्य्यकम्।** क्ली। सुगन्धद्रव्यविशेषे। गं बरीला।

**अनूचानः।** पुं। छन्दनवेदे साङ्गवेदाध्यायिनि।

**अनूपः।** पुं। महिषे। मेघविशेषे। जलप्राय देशे। मे। तल्लक्षण यथा—"बहुभूर्वहुदुग्ध बातश्लेष्मामयान्वितः। देशोऽनूप इति ख्यात॥ तथा 'नदीपल्वलशैलाढ्यफुल्लोत्पलकुलैर्युतः। हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवित.। सरो वराहमहिषरुरुरोहितकुलाकुल'। प्रभूतद्रुममुख्याढ्यो नाना शष्पफलान्वित.। अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषित.। अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्मामयार्त्तिमान्"। भा। गुणा.—गुरुः, सान्द्रः, पिच्छिल, मधुर, श्लेष्मल, स्निग्धः, प्रमेहगलगण्डश्लीपदवृद्धिकरश्च। रा नि। राजवल्लभस्तु स्निग्धं शीतलं वात श्लेष्मल गुरुश्चाह।

**अनूपजम्।** क्ली। आर्द्रके। रा.नि व ६। त्रि। अनूपदेशोत्पन्नद्रव्यमात्रे। पुं। वृक्षविशेषे। आना-रस गाछ। वै निघ.। [अनूपः।

**अनूपदेशः।** पुं। अनूपलक्षणयुक्तप्रदेशे। See

**अनूपमांसम्।** क्ली। अनूपदेशस्थजन्तुमांसे। See आनूपमांसम्। [रा नि व.१०।

**अनूष्णम्।** क्ली। उत्पले। शुन्दिफुल, शालुक।

**अनृजुः।** त्रि। शठे। अमरः। पुं। तगरपुष्पवृक्षे।

**अनेकदिग्वायुः।** पु। नानादिग्भवविसदृश वाते। एलो मेलो बातास।

**अनेकपः।** पुं। गजे। हाती। मद.व ११।

**अनेकान्तः।** पुं। क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः। सु.उ.६५अ.।

**अनेड़मूकः।** त्रि। वाक्श्रुतिरहिते। मे.। अन्धे

**अनोकहः।** पुं। वृक्षे। गाछ।

**अन्तःकण्ठशल्यादर्शोकिनी।** स्त्री। नाड़ीयन्त्रविशेषे। सा च दशाङ्गुला भवति। वाग्भः।

**अन्तःकरणम्।** क्ली। अन्तरिन्द्रिये, मनसि।

**अन्तःकुटिलः।** पुं। शङ्खे। शाँक।

**अन्तःकोटरपुष्पी (ष्पिका)।** स्त्री। नीलबुह्लायाम्। छागलबॉटे। प मु.। रत्ना।

**अन्तःपदवी।** स्त्री। सुषुम्नाख्यनाडिकायाम्।

**अन्तःसत्त्वा।** स्त्री। भल्लातकवृक्षे। गर्भिण्याम्। अ.च.।

**अन्तकः।** पुं। काञ्चनारवृक्षे। वृक्षदारुके। भा पू.व.। यमे। सन्निपातज्वरविशेषे। तल्लक्षणं—यथा—दाह करोति परितापमतीवमोहं, कम्पं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पं। हिक्कां करोति

कममव समानुहोति जानीहि तं विनुधवर्जित मलकाव्यम् । भा म १भ । [रविकं ।

**अन्तरम्** । क्ली । अवकाशे । छिद्रे । मध्ये । मे.

**अन्तरापत्या** । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

**अन्तरायामः** । पु । वातव्याधिभेदे । लक्षण यथा —अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । स्नायु प्रतानमनिलस्तु क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टमाव चास्य हनुर्भग्नपार्श्वः कफ वमन् । अभ्यन्तरे धनुरिव यदा नमति मानवः । तदा सोऽभ्यन्तरायाम कुरुते मारुतो बली । भा । मा नि । [व १२ ।

**अन्तरि(री)क्षम्** । क्ली । आकाशे । रा नि

**अन्तरिक्षजलम्** ) क्ली । आकाशजले । वृष्टिज
**अन्तरीक्षजलम्** ) जल । See गगनाम्बु ।

**अन्तरुहा** । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ।

**अन्तर्जठरम्** । क्ली । कोष्ठे । कुक्षिमध्ये । अम ।

**अन्तर्द्धनम्** । क्ली । सुरावीजे । श.च ।

**अन्तर्दाहः** । पु । शरीराभ्यन्तरदाहे । नाड्येव भिङ्गरे माना । कोष्ठतापे । रा नि व २० । स- न्निपातज्वरविशेषे । लक्षण यथा—अन्तर्दाह श्चैव बहि ययुररतिरपि श्वास । अङ्गमपि दग्धकर्ण शोऽन्तर्दाहादित कथित । भा म १भ. ।

**अन्तर्धमः** । वि । बहुमुखवह्निकाभ्यन्तरे धमि दग्धे । च द दग्धो वि. विरुक्ते ।

**अन्तर्मनाः** । पुं । मनाकुले । व्यग्रचित्ते ।

**अन्तर्महानादः** । पु । शङ्खे ।

**अन्तर्मुखम्** । क्ली । शस्त्रविशेषे । लक्षण यदा—अर्द्धचन्द्रमुखं तस्य मध्यमर्द्धाङ्गुलम्। अर्द्धचन्द्राननं चैतत् तदाऽर्द्धाङ्गुलं वर्मं । कथितं ।

**अन्तर्मुखी** । क्ली । ... विशेषे । लक्षण — ... ... ... ... ... ... ... । ... ... । म. वि. ।

**अन्तर्वंशी** । स्त्री । ... । अम ।

**अन्तर्वमिः** । स्त्री । ... । [illegible] ।

**अन्तर्विद्रधिः** । पुं । जठरान्तरस्थविद्रधिरोगे । लक्षण यथा—पृथक् सम्भूय वा दोषा कुपिता गुल्म- रूपिणं । वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्त कुर्वन्ति विद्रधिम् । गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ । एषां लि ङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ भा । [वृद्धि ।

**अन्तर्वृद्धिः** । पु । अन्त्रवृद्धिरोगे । See अन्त्र

**अन्तर्वेधः** । पु । मर्मवेधे । मर्मपीडायाम् ।

**अन्तशय्या** । स्त्री । मरणे । मे. ।

**अन्तस्नेहफला** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ।

**अन्तावसायी** । (इन्) । पुं । नापिते । मे. ।

**अन्तिका** । स्त्री । सातलायाम् । चानतकर्णा । चुल्ल्याम् । मे कविक ।

**अन्त्यः** । पु । मुस्तायाम् । मे ।

**अन्त्यपुष्पा** । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै निघ ।

**अन्त्रम्** । क्ली । पुरीतति । नाडीभुँड़ि । रा.नि व. १८ । उक्तं च—सार्द्धत्रयो व्यामा पुंसामन्त्राणि मु रिभि । अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि नि र्दिशेत् ॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्ध- व्यामहीनानि । सु शा ५च. । अधस्त्र प्रेयमाणाधि य प्रसाद परो मत । तं पच्यमानं विशेष वायु चाप्यनुधावति । ततोऽन्त्राणि जायन्ते गुदं व स्तिश्च देहिनः । इति तदुत्पत्ति । सु शा ४च ।

**अन्त्रकूजः** । पुं । वायुरोगविशेषे । नाडीशब्दे । सु नि १च । [गाडागुडा इति भाषा । नि. ।

**अन्त्रकूजनम्** । क्ली । अन्त्रध्वनौ । घॉड़घॉड़।

**अन्त्रपाचम्** । क्ली । ... ... ... - ... । सु क्ल १च । [१ ।

**अन्त्रवल्लिका** । स्त्री । ... । रा नि.व.

**अन्त्रवल्ली** । स्त्री । सोमवल्लीलतायाम् ।

**अन्त्रवृद्धिः** । स्त्री । Rupture. ... ... ... । लक्षणं यदा—वातपित्तश्लेष्माणो ... ... ... ... ... ... ... । ... ... ... ... ... ... ... । ... ... ... ... । ... ...

स्यमानस्य च मुक्तोऽङ्घ्रिम् आध्मानकृद्गम्भवर्त्ती स वायुः । प्रपीडितोऽन्त स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापय न्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धि समाकृतिः । मा नि । [७ अ । See कृमि ।

**अन्त्रादः** । पु । आभ्यन्तरकृमौ । मा नि । शार्ङ्ग

**अन्त्रालजी** (मा) } स्त्री । वातश्लेष्मजन्यक्षुद्ररो
**अन्त्रालजी** (सु) } गविशेषे । तल्लक्षण—घ
नामवक्त्रा पिडकामुन्नता परिमण्डला । अन्त्रालजी मल्पपूया तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ मा नि ।

**अन्त्री** । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । अ टी. ।

**अन्धकम्** । क्ली । अङ्गारे । रत्ना ।

**अन्धः** । त्रि । नेत्रहीने । क्ली । तिमिरे । मे धत्रि का । (अस्) अन्ने । रा नि व.२० । जले । भरत ।

**अन्धकः** । पु । तुम्बुरौ । काँचाधने । भा पू १भ ह.व । [८कोडि । म भेदज्ञुया । त्रिका ।

**अन्धकाकः** । पु । काकाकारे पक्षिणि । पाण

**अन्धकारः** । पु । आलोकाभावे । गुणा —भय दृष्टितेजोऽवरोधकर रोगजनकश्च । राज ।

**अन्धकूपः** । पु । मोहे ।

**अन्धता** । स्त्री । पित्तरोगे । वै निघ ।

**अन्धपूतना** । स्त्री । बालकग्रहपीडाविशेषे । लक्षणम्—यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दी भिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधः शयो ऽम्लगन्धिर्नं ब्रुवुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ॥ चि —ति क्तद्रुमपत्रक्वथितजले स्नानं । सुरादिसाधिततैलम् । पिप्पल्यादिसिद्धघृतादिकञ्च । सु उ २०।२३भ. ।

**अन्धमूषा** स्त्री । वज्रमूषापरनामके औषध पाकार्थे यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा तु कान्त्या गोस्तनाकारसन्निभा । मैशान्धिद्रान्विता मध्ये गम्भीरा सारशोधिता ॥ द्वौ भागौ तुषदग्धस्य एकः वल्मीकमृत्तिका । लौहकिट्टस भागैकं श्वेत पाषाणभागिकम् । नरकेशसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण पेषयेत् । यामद्वयं दृढं मर्द्य तन्न मूषां सुसम्पुटाम् । शोषं यन्त्रा दृढं विधा तत्कण्ठे सन्निरोधयेत् । वज्र मूषा समाख्या सा अन्धकूपारदमारिका । र.सा स. । कचिदपि । [ण्डा । इत्यविशेषे । श च ।

**अन्धमूषिका** । स्त्री । देवताडके । (घेटु

**अन्धाहिः** । पु । कुँचिया मीने । कुँचेमाछ, जलमेटे । त्रिका । [वनस्पतिविशेषे ।

**अन्धाहुली** । स्त्री । आहुल्यनामकशिम्बीफल

**अन्धिका** । स्त्री । सर्षप्याम् । स्त्रीविशेषे । मे क त्रिक । नेत्ररोगविशेषे । श र ।

**अन्धुः** । पु । कूपे । त्रिका ।

**अन्धुलः** । पु । शिरीषवृक्षे । श च. ।

**अन्नम्** । क्ली । भक्ते । व्रीहियवादौ खाद्यद्रव्य मात्रे । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम् । केऽपि च निष्पेयचर्व्वणचोष्यखाद्यभेदेनाष्टधा वद न्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च र्व्यादिभेदेन । व.१० । भक्ते । भात । तत्र तण्डुल परिमाणापेक्षया पञ्चगुणजले सिद्धम् । अन्नं पञ्च गुणे साध्यम् । च द ज्व.चि । प म १ख । स्विन्न तण्डुले यथा—शस्यक्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्य मुच्यते । आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥ वशिष्ठ । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम् । चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकर । अन्नगुणा —अग्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु च । तत्र अधौतमन्नमस्रुतचान्नं—शीतलं गुरु रुच्यं कफ जनकं । सुधौतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरञ्च । भृष्ट तण्डुलजमन्नं—रुच्यं सुगन्धि कफघ्नं लघु च । अति क्लिन्नं—ग्लानिकरं, तण्डुलाम्लितं—दुर्जरम् । मद. व ११।८ । धान्याग्नि पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदी पकं रुचिप्रदञ्च । वै.निघ. । मरिचयुक्तं भक्त— स्वादु शीतलं रुच्यं अग्निदीपनं पाचकं पुष्टिकरं वहन्यर्शं शूलघ्नं । रात्रौ भक्षितं—रुच्यं रुचिकरं दीपनमर्शोघ्नञ्च । मुद्गयूषयुक्तं—कफज्वरे, शर्करा मिश्रितं पित्तज्वरे हितम् । लाजभक्तं—लघु शीत लमग्निकरं मधुरं हृद्यं निद्रादाहवितकरं शुक्रशोधनञ्च । यावकान्नं—गुरु स्वादु हृद्यं स्निग्धं गुल्मज्वरकण्ठ रोगकासमेहघ्नञ्च । चिपिटान्नं—तर्पणं गुरु हृद्यं धातुवर्द्धकम् । गोधूमान्नं—गुरु बलं कासश्वास घ्नञ्च । कोद्रवान्नं—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं मूत्र दोषघ्नं तृषाघ्नं हृद्दिंककालामदाहघ्नञ्च । श्यामा कान्नं—रूक्षं लघु रुच्यं दीपनं बल्यं वातकरं मेद श्वासमूत्रकृच्छ्रघ्नं । नीवारान्नं—रुचिदं लघु दीपनं गुरुवातकृत् यक्ष्मशोफदाहकफघ्नं । कुष्ट

त्यान्न—मधुरं रुचम् उष्ण लघु कटुपाकि दीपन कफवातक्रमिश्वासहरञ्च। माषान्न—दुर्जर मास प्लीहकर गुरुवातघ्न तृष्यञ्च। स्निग्धान्न—मधुर रुच वातपित्तकोपनञ्च। वैदलान्न—गुरु रुचिकर। आ ढकान्न—गुरु कफपित्तघ्नञ्च। मत्स्यौदन—कफकर त्रिदोषकर अग्निमान्द्यकरञ्च। शाकान्न—लेखन रुचमुष्ण दीपनद्रावकञ्च। मांसौदन—धातुवर्द्धक स्निग्ध गुरु च। फलान्न (फलान्न)—रुच्य गुरु फलसमगुणञ्च। षष्टिक साधारणशाल्यन्न—दीपन बल्य पाचन त्रिदोषघ्न चयविषघ्नञ्च। नवान्न—मधुर स्निग्धं गुरु मलस्तम्भन रक्तपित्तघ्नञ्च। उ ष्णान्न—दीपन लघु श्रमकर मदात्ययरक्तपित्तप्र मेहवातकर कासश्वासक्षय्याध्मानगुल्मजाड्यचतकास हरञ्च। शीतान्न—शीतल लालास्रावकम् अग्नि मान्द्यमेहमूर्च्छादिहरञ्च। वै निघ.। क्लिन्नान्न—दुर्जर ग्लानिकरञ्च।

**अन्नकाल.**। पु। भोजनसमये।

**अन्नकोष्ठः**। पुं। तण्डुलधान्यादिरचणाधारे। গোলা, মরাই।

**अन्नगन्धिः**। पु। अतिसाररोगे। त्रिका। হাগা করা। म हगवण।

**अन्नजम्**। क्ली। नैदिवसिकान्नमण्डे। म तिन दिवसाचों शिनीपेज।

**अन्नजा**। स्त्री। हिक्काभेदे। पलान्नैरतिसंयुक्ते सहसा पीडितो,निल। हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥ भा।

**अन्नद्रवशूलः**। पुं,क्ली। परिणामशूले। See पक्तिशूलम्।

**अन्नद्रवाख्य.**। पुं। अन्नद्रवशूले मा.नि।

**अन्ननाडी**। स्त्री। अन्नपाकनाड्याम्। सा च १०हस्तमिता कलापेशीभिर्निर्मिता। तदुक्तं—हस्तदि शमितप्रमाणा कलापेशीविनिर्मिता। अन्नपाकक्रि याया च पाकनाडी प्रकीर्त्तिता॥ ऊर्ध्वांशो मुखना मान्य भवो,ऽधो गुदनामक। अन्त्रादामाशयं या वदन्नाडी तु कथ्यते॥ ततश्चामाशयस्थानात् स्थू लान्त्र प्रमुमलक। आमाशयात् समारभ्य भाग प्रथम वालिक। द्वयी चान्न्यधिकान बुधैरायें प्रकीर्त्तितं। तत्र पक्वाशय भोक्त पक्वाशयंरिधा स्थानात्॥ स्थूलान्त्रान्यधानान अन्नौदनमुत्त

अन्नकिट्ट मलं सर्वं बहिर्निःसारयत्ययम्॥ श्वास नाड्या स्थिता पश्चादन्नवाहिनी। अधस्तात् कुण्डलीभूता नाडी चोदरमध्यगा॥ कण्ठादधोगति नाडी भित्त्वा वच स्थलाश्रया। पेशीमुखद्वयवर्ती प्रविश्येयमधोगुहाम्॥ इत्यादि। आत्रेय।

**अन्नप्राशनम्**। क्ली। षष्ठे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने। भा।

**अन्नमण्ड'**। पु। भक्तमण्डे। ভাতের মাড়। गुणा—शुद्धिघनी बस्तिविशोधनश्च प्राणप्रद शो णितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुश्चये दृष्टगुणो हि मण्ड॥ च द अग्निमा चि।

**अन्नमयः**। पु। स्थूलशरीरे।

**अन्नमयकोश.**। पु। शरीरे।

**अन्नमलम्**। क्ली। पुरीषे। मद्ये।

**अन्नरस'**। पु। भक्तमण्डे।

**अन्नलिप्सा**। स्त्री। अन्नभोजनेच्छायाम्। क्षु धायाम्। वै.निघ। भक्तविनाशमिमनीऽन्नलिप्सा। च.द।

**अन्नवहा**। स्त्री। धमनीयुगले। याभ्यां भक्त मन्नमुदरं नीयते। सु शा ९४। तयोर्मूलमामा शय, अन्नवाहिधमन्यश्च।

**अन्नवाहिस्रोत.**। क्ली। गलनाड्याम्। ग लान नली। [tion भुक्तविकृतौ।

**अन्नविकारः**। पु। Seminal secre-

**अन्नविपाकनाडी**। स्त्री। अन्ननाड्याम्। यथा—विधिवद्विधिना पक्वमन्न सम्यानि जीव येत्। अन्नवासौ रसे पित्तौ लालाक्लिन्नोऽन्ननाडि काम्॥ आसरस्य मासारस्याशितस्य हर्त्तं विशन्॥ निम्नान्त्रपजिह्वा सा रसनया ग्रासनाडिका। जिह्वा प्रयाति पश्चाच्च पाकनाडीं ततो,भित॥ विधि दृढ़मुष्टी भूत्वा पिण्ड दमति यत्न। आदरस्थ प्रविष्टं चेदन्न कामैविनि मरत्॥ द्वितीयं पथ मुमा चयन प्रसभैरनात्। ऋता भैदतिलरवं नैव धामाशयान्नि॥ आत्रेय।

**अन्नाजीर्णम्**। क्ली। अन्न भुक्त तदजीर्णं इति अन्नाजीर्णम्। आ म १म पातजीणा। "अन्ना जीर्णाद्गुणा च भवत।" तद्यानकरचम्॥

स्यमाणस्य च सुषाऽद्धिम् आध्मानककलभवर्ती स वायु । प्रपीडितोऽन्त्रं स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धि समाकृतिः । मा नि । [७ अ.। See क्रमि ।

**अन्त्राद:** । पु । आभ्यन्तरक्रमौ । मा.नि । शार्ङ्ग.

**अन्त्रालजी** (मा) } स्त्री। वातश्लेष्मजन्यक्षुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं—घ

**अन्त्रालजी** (सु) }

नामवक्त्रा पिडकाक्षुद्रवती परिमण्डला। अन्त्रालजी मल्पपूया ता विद्यात्कफवातजाम्॥ मा नि ।

**अन्त्री** । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । श टी. ।

**अन्धकम्** । क्ली । अङ्गारे । रत्ना ।

**अन्ध:** । त्रि । नेत्रहीने । क्ली । तिमिरे । नेत्रव्याधिक । (न्यस्) अन्ने । रा नि.व.२० । जले । भरत ।

**अन्धक:** । पु । तुम्बुरौ । काँचाधने । भा पू १भ ह व । [८कोडि । म भेदश्च्या । त्रिका ।

**अन्धकाक:** । पु । काकाकारे पक्षिणि । पाण

**अन्धकार:** । पु। आलोकाभावे । गुणा —भय दृष्टितेजोऽपरोधकर रोगजनकश्च । राज ।

**अन्धकूप:** । पु । नोरे ।

**अन्धता** । स्त्री । तिमिररोगे । वै निघ. ।

**अन्धपूतना** । स्त्री । बालकग्रहपीडाविशेषे । लक्षणम्—यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधः शयोऽम्लगन्धिः स्त्रयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्तम् ॥ चि —सि न्द्दुमपत्रसिद्धजले स्नानं । सुरादिभाविततैलम् । पिप्पल्यादिसिद्धघृतादिकञ्च । सु उ ३०।३१ड.।

**अन्धमूषा** स्त्री । वज्रमूषापरनामके औषधपाकार्थ यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा । मेखलान्विता पिहिता मध्ये गम्भीरा सारपोषिता ॥ द्वौ भागौ तुषदग्धस्य एको वल्मीकमृत्तिका । लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेत पाषाणभागिकम्। नरकेशसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण पेषयत्। यामद्वयं दृढं पश्चात् तेन मूषां सुसम्पुटाम्। शोषयित्वा दृढं बिद्धा तत्कार्ष्ण्यं मनिरोधयेत् वज्रमूषा समाख्या ता सम्यक्पारदसाधिका । र.सा स.। कश्चिदपि । [गाडा । कवविशेषे । श व ।

**अन्धमूषिका** । स्त्री । देवताडके । न्दि

**अन्धाहि:** । पु । कुँचिया मीने । कूँचेमाछ, जलमेटे । त्रिका । [वनस्पतिविशेषे।

**अन्धाहुली** । स्त्री । आहुल्यनामकशिम्बीफल

**अन्धिका** । स्त्री । सर्वर्यां । स्त्रीविशेषे । नैत्रिक । नेत्ररोगविशेषे । श र ।

**अन्धु:** । पु । कूपे । त्रिका ।

**अन्धुल:** । पु । शिरीषवृक्षे । श च. ।

**अन्नम्** । क्ली । भक्ते । भौतिकवादी खाद्यद्रव्यमात्रे । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम् । केऽपि च निष्पेयचर्व्यलेह्यचोष्यखाद्यभेदेनाष्टधा वदन्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च व्यादिभेदेन । व.२० । भक्ते । भात । तत्र तण्डुलपरिमाणापेक्षया पञ्चगुणजले सिद्धम् । अन्नं पञ्चगुणे साध्यम् । च द ज्व.चि । प म २ख । स्विन्नतण्डुले यथा—अशुचेन्नगत प्राहु सतुषं धान्यमुच्यते । आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥ वशिष्ठ । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम् । चतुर्विधं भवेदन्नं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकर । अन्नगुणा —अग्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु च । तत्र अधौतमन्नमसुतयान्न—शीतलं गुरु रुच्यं कफजनक । सुधौतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरञ्च । भ्रष्टतण्डुलजमन्न—रुच्यं सुगन्धि कफघ्नं लघु च । अतिस्निग्ध—ग्लानिकर, तप्तस्रावित—दुर्जरम् । मद. व ११।८ । धान्याम्ले पाचित भक्तं लघु अग्निप्रदीपकं रुचिप्रदञ्च । वै.निघ. । मथितयुक्तं भक्तं—स्वादु शीतलं रुच्यं अग्निदीपनं पाचकं पुष्टिकरं ग्रहण्यर्शः शूलघ्नं । रात्रौ भक्षित—रुच्य तृप्तिकरं दीपनमर्शोघ्नञ्च । मुद्गयूषयुक्त—कफज्वरे, शर्करामिश्रितं पित्तज्वरे हितम् । शाकभक्त—लघु शीतलमग्निकरं मधुरं हृद्यं निद्राहचिकरं श्वयथुघ्नञ्च । यावकान्न—गुरु स्वादु हृद्यं स्निग्धं गुल्मज्वरकफरोगकासमेहघ्नञ्च । चिपिटान्न—तर्पणं गुरु हृद्यं धातुवर्द्धकम् । गोधूमान्न—गुरु घर्म कासदाहघ्न । कोद्रवान्न—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं मूत्रदीपन वयाघ्नं हृदिकफवातमदाहघ्न । श्यामाकान्न—वर्ण्यं लघु रुचं दीपनं बल्यं वातकरं मेहज्वररोगमूत्रकृच्छ्रघ्न । नीवारान्न—रुचिदं लघु दीपनं गुरुवातकृत् यकृन्मेहदाहघ्न । कुष

स्थान्नं—मधुरं रुच्यम् उष्णं लघु कटुपाकि दीपनं कफवातकृमिश्वासहरञ्च। माषान्नं—दुर्जरं मांस वृद्धिकरं गुरुवातघ्नं वृष्यञ्च। स्निग्धान्नं—मधुरं रुच्यं वातपित्तकोपनञ्च। वैदलान्नं—गुरु रुचिकरं। आ दकान्नं—गुरु कफपित्तघ्नञ्च। मत्स्यौदनं—कफकरं त्रिदोषकरं अग्निमान्द्यकरञ्च। शाकान्नं—लेखनं रुच्यमुष्णं दोषद्रावकञ्च। मांसौदन—धातुवर्द्धकं स्निग्धं गुरु च। फलान्नं (फलान्नं)—रुच्यं गुरु फलसमगुणञ्च। षष्टिक साधारणशाल्यन्नं—दीपनं बल्यं पाचनं त्रिदोषघ्नं चयविषघ्नञ्च। नवान्नं—मधुरं स्निग्धं गुरु मलस्तम्भनं रक्तपित्तघ्नञ्च। उ ष्णान्नं—दीपनं लघु श्रमकरं मदात्ययरक्तपित्तप्र-मेहवातकफकासश्वासतृष्णाश्वासगुल्मजाड्यमलकास हरञ्च। शीतान्नं—शीतलं लालास्रावकम् अग्नि-मान्द्यमेहमूर्च्छादिहरञ्च। वै.निघ.। क्लिन्नान्नं—दुर्जरं ग्लानिकरञ्च।

**अन्नकालः** । पुं। भोजनसमये।

**अन्नकोष्ठः** । पुं। तण्डुलधान्यादिरक्षणाधारे। গোলা, মরাই।

**अन्नग्रन्थिः** । पुं। अतिसाररोगे। त्रिका.। হাগা করা। मं हगवण।

**अन्नजम्** । क्ली। वैदिवसिकान्नमण्डे। मं तिन दिवसाचीं शिजीपेज।

**अन्नजा** । स्त्री। हिक्काभेदे। पलान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिलः। हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा ता विद्यादन्नजां भिषक्॥ भा.।

**अन्नद्रवशूलः** । पुं,क्ली। परिणामशूले। See पक्तिशूलम्।

**अन्नद्रवाख्यः** । पुं। अन्नद्रवशूले सा.नि.।

**अन्ननाड़ी** । स्त्री। अन्नपाकनाड्याम्। सा च १०हस्तमिता कण्डापेशीनिर्मिता। तदुक्तं—हस्तैर्दशमितप्रमाणा कण्डापेशीविनिर्मिता। अन्नपाकक्रियायां च पाकनाड़ी प्रकीर्तिता॥ कण्ठांशो मुखना मास्य अधोंऽशो गुदनामकः। कण्ठादामाशयं यावदन्ननाड़ी तु कथ्यते॥ ततश्चामाशयमध्यात् स्थूलान्तः स्थूलमणकः। आमाशयात् समारभ्य भागः प्रथम आन्त्रिकः॥ द्वितीयो चान्त्रिकस्थान बुधैरधो प्रकीर्तितः। ततः पक्वाशयः प्रोक्तः पक्वाशयपरिधानात्॥ स्थूलान्त्रात्प्रधोभागः कुण्डलीरुपमध्यक.। अन्नकिट्टं मलं सर्व्वं बहिर्निःसारयत्ययम्॥ श्वासनाड्याः स्थिता पश्चादन्ननाड्यन्नवाहिनी। अधस्तात् कुण्डलीभूता नाडी चोदरमध्यगा॥ कण्ठादधोगतिर्नाडी भित्त्वा वक्षःस्थलाशयां। पेशीमुष्कद्वयवर्त्तीं प्रविष्टेयमधोगुदाम्॥ इत्यादि। आत्रेयः।

**अन्नप्राशनम्** । क्ली। षष्ठे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने। भा.।

**अन्नमण्डः** । पुं। भक्तमण्डे। ভাতের মাড। गुणाः—क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुञ्जयेदष्टगुणो हि मण्ड.॥ च.द.अग्निमा.चि.।

**अन्नमयः** । पुं। स्थूलशरीरे।

**अन्नमयकोशः** । पुं। शरीरे।

**अन्नमलम्** । क्ली। पुरीषे। मद्ये।

**अन्नरसः** । पुं। भक्तमण्डे।

**अन्नलिप्सा** । स्त्री। अन्नभोजनेच्छायाम्। क्षुधायाम्। वै.निघ.। प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा। च.द.।

**अन्नवहा** । स्त्री। धमनीयुगले। याभ्यां भुक्तमन्नमुदरं नीयते। सु.शा.९अ। तयोर्मूलमामाशय', अन्नवाहिधमन्यश्च।

**अन्नवाहिस्रोतः** । क्ली। गलनाड्याम्। গলার নলী।

**अन्नविकारः** । पुं। Seminal secre-[tion शुक्रविकृतौ।

**अन्नविपाकनाड़ी** । स्त्री। अन्ननाड्याम्। यथा—विधिवद्विधिना पक्वमन्नं मध्यामि जीवयेत्। अन्नयाशो रसैः पिष्टो लालाक्लिन्नोऽन्ननाडिकाम्॥ आकण्ठं मासापूर्वासितकस्य मुखं विशेत्॥ निकण्ठोपजिह्वा सा कथ्यते श्वासनाड़िका। जिह्वा प्रयाति पश्चाच्च पाकनाड़ी ततोऽभितः॥ किञ्चिद्दूरमुखी भूत्वा पिण्डं वसति यत्र.। आकण्ठप्रविष्ट पिण्डं कामेदिति मतम्॥ द्वितीयं चवथुना अनेन प्रवर्त्तनात्। अतो नैवातित्वरथ नेयः प्रासावकल्पेषि॥ आत्रेयः।

**अन्नाजीर्णम्** । क्ली। अन्नं भुक्तं तदजीर्णमिति अन्नाजीर्णम्। भा.म.१भ.आमातीसा.। "अन्ना जीर्णाद्दुता. वीभवन्.।" तन्नामकरुग्भेदे।

**अन्नाद्यम्** । क्ली । अन्ने । ভাত । रा.व.२० । धान्ये ।

**अन्नाशयः** । पुं । उदरे ।

**अन्यकारुका** । स्त्री । मलस्कीटे । हारा. ।

**अन्यतोवातः** । पुं । अक्षिगतरोगे । अत्र वा अन्यत्रावस्थितस्य वायोरन्यत्र वेदनोत्पादकत्वा त्तथाभिधानम् । लक्षणं यथा—'यस्यावटूकर्ण शिरोहनुस्थः मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्य्याद्रुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥'' मा.नि. ।

**अन्यपुष्टः** । पु । कोकिले । কোকিল ।

**अन्यभृत्** । पु । कोकिले । हला । काके । है.च

**अन्यभृतः** । पु । कोकिले । रत्ना. ।

**अन्यलोहम्** । क्ली । कांस्यधातौ । वै निघ. ।

**अन्या** । स्त्री । हरीतक्याम् । वै निघ ।

**अन्येद्युष्कः** । पु । ज्वर श्लेष्मजन्ये विषमज्वर विशेषे । तल्लक्षणं—"अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककाल प्रवर्त्तते" इति । मा नि । [वक्ष्यते ।

**अन्वाशनम्** । क्ली । कर्मशालायाम् । हला. । स्नेह

**अपक्वः** । त्रि । आमे, अपक्वे । কাঁচা । तैले वि पर्य्ययं विद्यात् पक्वे चापक्व एव च । प प्र ।

**अपक्वकदली** । स्त्री । अपक्वरम्भायाम् । কাঁচা কলা । म ञ्जुष केलें । गुणा —अपक्वकदलश्चैव मलस्तम्भकरं मतम् । तिक्तं कषायं रूक्षञ्च रक्तपित्त तृषाहरं । मेहाग्निरोगरक्तातिसारज्वरविनाशकृत् ॥ वै निघ. ।

**अपक्वमांसम्** । क्ली । असिद्धमांसे । কাঁচা মাঁস । गुणा —अपक्वन्तु भवेन्मांसं रक्तदोषकरं मतम् । वातादिदोषजनकमिति मांसविदां मतम् । वै निघ. । [मा ।

**अपक्ववस्तु** । क्ली । असिद्धे अपक्वे च वस्तुनि । र.

**अपक्वक्षीरम्** । क्ली । अपक्वदुग्धे । কাঁচা দুধ । गुणा —अभिष्यन्दि गुरु च ।

**अपघनः** । पु । शरीरावयवे । अङ्गे । अम. ।

**अपचायित.** । पु । रोगे ।

**अपचारः** । पु । अजीर्णे ।

**अपची** । स्त्री । गण्डमालाख्यगलरोगविशेषे । तस्या लक्षणम्—हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषूपचितन्तु मेदः । ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । मेदः कफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥ सु.नि.११अ. ।

**अपटुः** । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व २० ।

**अपतन्त्रः** } पु । स्वनामख्यातवातव्याधिरोगे ।
**अपतन्त्रकः** } अत्र कुपितो वायुरूर्द्ध्वं चरन् हृदयशिरःशङ्खमभिप्रपन्नस्तत्तत्स्थानं पीडयन् देहं धनुरिव नतमाक्षिपञ्च करोति । तेन मूर्च्छा लब्धा चेता निःसंज्ञता श्वासकाठिन्यं कपोतवत्कूजनं च जायते । लक्षणं - क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्द्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ॥ धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा । स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥ कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः । मा. नि वा व्या । अथापतन्त्रकेनार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् । निरूहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ इत्यादि । चिकित्सा ।

**अपतर्पणम्** । क्ली । तृप्त्यभावे । लङ्घने । हारा. च.द रक्तपित्त चि । ऊर्ध्वक्षयोपशान्त्यर्थमाद्ये उपक्रमे । सु चि १अ. ।

**अपतानः** } पुं । वातव्याधिविशेषे । अत्र
**अपतानकः** } दृष्टिनाशः संज्ञानाशश्च भवति, कण्ठस्थानमव्यक्तं कूजति , वायुर्यदा हृदयमाक्रमति, तदा मूर्च्छा, यदा च हृदयान्निर्गमति, तदा स्वास्थ्यं जायते । लक्षणम्—दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति हृदिस्थिते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः । वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् । मा नि.वा व्या । गर्भपातादिनिमित्तः स न सिध्यति । अपतानकिने मर्शं दशमूलीशृतं जलम् । तैलेन मर्दनं स्वेदः तथा तीक्ष्णञ्च नावनम् । स्रोतोविशोधनं पश्चात् सर्पि.पानं हितं मतम् । भावप्रकाशे च ।

**अपत्यम्** । क्ली । पुत्रे ।

**अपत्यजीवः** । पुं । पुत्रजीववृक्षे । झिंगापूता गाछ । रा.नि.व.६।

**अपत्यदा** । स्त्री । पुत्रदालतायाम्। रा.नि.व.४।

**अपत्यपथः** । पुं । योनौ । हे.च. ।

**अपत्यशत्रुः** । पुं । कर्कटे । श.च. ।

**अपत्यसिद्धिकृत्** । पुं। पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ.।

**अपत्रवल्लिका** । स्त्री। सच्छिद्रवल्ल्यां । सोमलताविशेष । मं लघुसोमवल्ली । रा.नि.व.३ ।

**अपचा** । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । नेवसीति महाराष्ट्रादौ ख्याते ॥ वै.निघ. ।

**अपथम्** । क्ली । योनौ । श र ।

**अपथ्यम्** । क्ली । अहिते वस्तुनि ।

**अपथ्यज्वरः** । पुं । कुपथ्यजन्यज्वरे । अपथ्यजे मद्यभवे च हेतुर्हेतुर्ज्वरे पित्तमुदाहरन्ति । दाहश्च शैत्यश्च शिरोव्यथा च कोष्ठाभिवृद्धिः कथितोदकण्डू मलातिपातस्तृतिवद्धता च अपथ्यदोषेण भवेज्ज्वरे च ॥ वै.निघ.२भा.ज्व. ।

**अपदः** । त्रि । पादहीने, पङ्गौ ।

**अपदरुहा** } स्त्री । वन्दायाम् । वान्दा। <br>
**अपदरोहिणी** } मं वादागुल । वै निघ. ।

**अपदेवता** । स्त्री । पिशाचादौ ।

**अपदेशः** । पुं । अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धते । सु.उ.६५अ. ।

**अपबाहुकः** । पुं । वातकफजे अंसगतवातव्याधिविशेषे । लक्षणम्—अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनं । शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदपबाहुकम् ॥ मा.नि. ।

**अपरम्** । क्ली । गजपश्चार्द्धे । मे.रत्रिकं।

**अपरा** । स्त्री । जरायौ । हि खाँवर्। भा.म.४भ.प्रसूतोपद्रवचि. । जठरादपरा यदि । पश्चात्सम्भवमनोगुढाद्दृश्यात् एवापरेत्युच्यते, तेषामेव प्रकृते रूपत्वात् ।

**अपराजितधूपः** । पुं । धूपोऽयं सर्व्वज्वरघ्नः । स च गुग्गुलुगन्धद्रव्यवचासर्जनिम्बार्कागुरुदेवदारुकृतः । पुरध्यामवचासर्गेत्यादि । च.द.ज्व.चि. ।

**अपराजिता** । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । (Clitoria Ternatea.) অপরাজিতা । हिं विष्णुक्रान्ति । तें नल्लनेलगुम्मिरि । विष्णुकान्त । नल्लविष्णुक्रान्त । गुणाः—कटु' तिक्ता कफवातघ्नी शोथघ्नी कासघ्नी कण्ठ्या च । राज. । त्रिदोषशमनी चक्षुष्या विषदोषघ्नी पित्तघ्नी हिमा तिक्ता च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.गु.व.। एषा श्वेतनील भेदेन द्विधा, तयोर्विशेषाः श्वेतनीलापराजिताशब्दे मृग्याः । पीतनिर्गुण्ड्याम् । जयन्तीवृक्षे । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२३ । शालपर्ण्याम् । भा.पू.२भ. । श्वेतसिन्धुवारे। শ্বেতনিশিন্দা । शम्या । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । जयन्तीवृक्षे । रा.नि.व.४। शेफालिकायां । रा.नि.व ४। शङ्खिन्यां । चपुषभेदे । हपुषाभेदे । रा.नि.व.४ । [ग्रन्थः । सु.स.६ ।

**अपराह्णः** । पु । दिवसशेषभागे । अयञ्च प्राह

**अपरिम्लानः** । पुं । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । रा नि व.१० । [नि.व.८ ।

**अपर्व्वदण्डः** । पुं । रामशरे । রামবাণ । रा.

**अपलापः** । पुं । तन्नामकशिरामर्म्मणि । अंसकूटाधोभागे पार्श्वोपरि च तस्य स्थानं । सु.शा.६अ.।

**अपलापिका** । स्त्री । पिपासायाम् । हे.च. ।

**अपवनम्** । क्ली । कृत्रिमवने । हे.च. ।

**अपवरकः** । पुं । गर्भगृहे । हला. ।

**अपवर्गः** । पुं । अभिव्याप्यापकर्षणे । यथा—खेदा विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति । सु.उ.६५अ. ।

**अपविषा** । स्त्री । निर्विषतृणे । रा.नि. ।

**अपशोकः** । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**अपसव्यः** । त्रि । दक्षिणे । प्रतिकूले । मे. ।

**अपस्करः** । पुं । मलद्वारे । पुरीषे । धर. ।

**अपस्तम्भ(म्ब)मर्म्म** । क्ली । तन्नामकशिरामर्म्मणि । तस्य स्थानं वक्षस उभयत्र वायुवाहिन्यौ नाड्यौ । "उभयतोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम ।" सु.शा.६अ. ।

**अपस्तम्भिनी** । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलताविशेषे । वै.निघ.।

**अपस्वरम्** । अव्ययं । स्वभावस्वरादपगते । हीनस्वरे । वा.शा.५अ.४०श. ।

**अपस्मार' ( स्मृति )** । पु । Epilepsy स्वनामप्रसिद्धवातव्याधी । अपस्मार मृगी । म फेफरे । स चतुर्विध वातपित्तकफसन्निपाते । अस्य च साधारणलक्षणं ज्ञानाभावमरक्षादिकम् । यथा —तम प्रवेश सरम्भी दोषोद्रेकहतस्मृते । अप स्मार इति ज्ञेयो गदी घोरश्चतुर्विध ॥ तस्य स निदानसम्प्राप्ति —चिन्ताशोकादिभि क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिता ।कृत्वा स्मृतेरपध्वसमपस्मार प्र कुर्व्वते । हृत्कम्प शून्यता स्वेदो ध्यान मूर्च्छा प्रमू ढता । निद्रानाशश्च तस्मिश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ इति सा पूर्व्वरूपम् वातिकरूपम् —कम्पते प्रदशे द्दन्तान् फेणोद्वामी श्वसित्यपि । परुषारुणकृष्णान पश्यद्रूपाणि चानिलात् । पीतफेनाङ्गवक्त्राच पी तासृग्रूपदर्शन । सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिक ॥ शुक्लफेनाङ्गवक्त्राच शीतहृष्टाङ्गजो गु रु । पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चि रात् ॥ सर्व्वैरेभि समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषज । स चासाध्यो य चीणस्यानवश्च य इत्यादि । सा नि । पथ्यापथ्य यथा—वस्तिर्वातोद्भवे पूर्व्व पैत्तिके च विरेचनम् । वमन श्लेष्मके चापि पर धूपनमञ्ज नम् ॥ नस्य शिराव्यधोदान चासन बन्धन भयम् । तर्जन ताडन हर्षो धूमपानश्च विस्मय । धीधैर्य्ये त्यादि विज्ञान स्नानमभ्यञ्जनानि च । लोहिता शालयो मुद्गा गोधूमा प्रतन हवि । कूर्म्मामिष धन्वरसा दुग्ध ब्राह्मीदल वचा । पटोल वृद्धकुष्माण्ड वास्तुक स्वादु दाडिमम् । शोभाञ्जन पय पेटी द्राचा धात्री परुषकम् तैल खरायमूत्रञ्च गगनाम्बु हरीतकी । अपस्मारगदे ह्येषा पथ्यमेतदुदीरितम् । चिन्ता शोक भय क्रोधमशुच्यन्नशनानि च । मम मत्स्य विरुद्धान्न तीक्ष्णोष्ण गुरुभोजन । अत्राप स्मारे जयदत्त यथा—"पतत्यकस्माद्यो भूमौ स्फ श्मायो गतचेतन । स्वस्थावस्थाऽपि य शीघ्र सो ऽपस्मारीति कीर्त्तित ॥ उन्मादोक्तक्रिया सर्व्वा सत कुर्य्याद्विचक्षण । इत्यस्यातिपुराणस्य तस्य पानञ्च शस्यते ।' [आरि वटिका ।

**अपस्मारनाशिनी(वटिका)**। स्त्री । अप

**अपाधातु** । पुं । रसजलमूत्रस्वेदमेद कफ पित्तरक्तादौ । भा म १ भ अतिसा चि । "सर्व्व स्यापांधातुरग्नि मन्द ।"

**अपापित्तम्** । क्ली । विषकद्दचे । श्रम ।

**अपाक** । पु । अजीर्णे । पाकाभावे । उदरा मये । [आर्त्ते । रा नि व ६ ।

**अपाकशाकम्** । क्ली । आर्द्रके । आदा । म

**अपाङ्ग** । त्रि । अङ्गहीने । मो । पु । नेत्रप्रान्ते । रा नि व १८ । तिलके । मे गविकम् । तन्नामक मर्म्मणि । तत्रश्चवैकल्यकारमर्म्मान्यतमममभेद वा । सु सा ६ अ । [र ।

**अपाङ्गक** । पु । अपामार्गक्षुपे । आपाङ । ग

**अपाटवम्** । क्ली । रोगे । जाद्ये । रा नि व २०

**अपान** । पु । गुदापानवायौ । अस्य । अपान पवनो मध्यप्रष्ठपृष्ठालपार्श्विग । इ च ४ । इय णो वस्तिमेढ्रञ्च नाभ्यूरुवङ्क्षणौ गुद । अपानस्थान यत्नस्य शुक्रमूत्रशकृन्ति स । सृजत्यार्तवगर्भौ च युक्ता स्थानस्थिताश्च य । स्वकम्म कुर्व्वते देहो धाय्यते तैरनामय ॥ च । क्ली । गुदे । मलद्वारे । रा नि व १८ । वा सू १२ अ ।

**अपानदेश** । पु । गुददेशे । वै निघ ।

**अपामार्ग** । पुं । (Achyranthus aspera Bidentata ) स्वनामख्यातक्षुपे । आपाङ । चिं ल्टजीरा चिरचिरा । अघ्नकुडक इति । सु सू ३८। शिरो चि । तैं उत्तरेणी । म आघाडा । स विधा —श्वेतरक्तप्रभेदात् भिन्नोऽपि गुणे समश्च । गु णा —तिक्तोष्ण कटु कफघ्न अर्श कण्डूदरामघ्नो रक्तघ्न ग्राही वान्तिकृत् । रा नि व ४। सरकीर्णी । वा सू १५ अ । शिरोविरेचने । च द सन्निपातज्वर चि । पृश्निपर्णी लघामार्ग ।" दीपन तिक्त कटु पाचको रोचन छर्दिकफमेदोवातघ्न हृद्रोगा ध्मानार्श कण्ड्वादिकं हन्ति । भा पू १ भ । तत्पर्ण रक्तपित्तघ्नम् । मद व १। श्वेतश्चापामार्गकस्तु तिक्तो ष्णो दाहक सर । किञ्चित्कटु कान्तिकरो पाच कोऽग्निप्रदीपक । नस्ये वान्तौ प्रशम स्यात्कफ कण्डूरापह । दुर्नामान रक्तदर्जे मेदोत्वगुत्थ तथा । वातश्लेष्मपचीदद्रुवान्यामानां विनाशक । रक्तापामार्गक किञ्चित्कटुक शीतल स्मृत । मध्यावष्टम्भशमिह्रातवातबिष्टम्भकारक । वधो व्रण विष वात कर्फ कण्डूश्च नाशयेत् । वीजमस्य रसे पाके दुर्जर स्वादु शीतल । मध्यावष्टम्भकं कच वान्तिकृत् रक्तपित्तजित् । तामापामार्गबीज

कटु शोथकफापहः। कास वातञ्च शोषञ्च ना शयदिति च स्मृत । वै निघ ।

**अपामार्गजटा** स्त्री। अपामार्गमूले। सि थी तृतीयकज्वर शीकण्ठ । 'अपामार्गजटाकोट्या ॥" च द सन्निपातज्व चि । एतद्दमन तृतीयकज्वरे हितम्। अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यक्चालिता नन । बध्नीयाद्वामहस्तेन सर्व्वज्वरविमोचनम् ॥ वैद्यकम्।

**अपामार्गतण्डुलः** । पु । अपामार्गबीजे। च मू ४अ । See अपामार्ग ।

**अपामार्गतैलम्** । क्ली। शिरोरोगे। अस्य पाठ —अपामार्गफलव्योषपनिशाचवकरामठे।सवि ड्डै अस मूत्रे तैल नस्य क्रमीन् जयेत्॥ अत्र चवक —ਣੈਂਚਤਾ। तैलं ४ श. कल्क १ श। भयोगा । च द ।

**अपामार्गचारः** । पु। अष्टविधचारान्यतम चारे। एष गुल्मशूलघ्न । भा पू १भ ६ व.।

**अपामार्गचारतैलम्** । क्ली। कर्णरोगे। तिलतैल ४श अपामार्गचार १श वारि १६श एकविंशतिवारान् परिस्राव्य चारवारि कुर्य्यात्। (मतान्तरे तु चारपरिमाण २८प वारि च १८श। कल्कद्रव्यं शरावमितं। च द भैष कर्ण रो चि । अपामार्गचारजले तत्कल्ककल्केन साधितं तिलजं। अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणेन ॥ अ पामार्गचारस्य १६ श जलस्य २४ श एकविंशति वारान् परिस्राव्य तै १६ श तैलशोषभयात् जले नाल्पीयापामार्गचारकल्को देय, पिण्डीभूतात् क ल्कात् पृथग्भूत तैल ग्राह्यं न तु गालनीयम्। इति प्रयोगा ।

**अपालापमर्म्म** । क्ली। पृष्ठवंशवक्ष'स्थलयोर न्तरालभागे। तथा तयोरेव च पृष्ठोरसोर्यं पार्श्वे, तयोरुपरिभाग्योरंसकूटयोरधोऽपालापाख्ये द्वे म र्म्मणीति ज्ञेयम्। वा भा ४थ.।

**अपासनम्** । क्ली। मारणे। अम ।

**अपीनसः** । पु। नासारोगविशेषे। "पीनसरोग"। लक्षण यथा—"आनह्यते यस्य विधूप्यते च पाय त्यत क्लिद्यति चापि नासा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन । तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्ग"मिति । सु. चि २२अ । तथा 'यो मस्तुलुङ्गाङ्गनपीतपक्व कफं स्रवेद्दाहमपीनस स ।" च चि ।

**अपुच्छा** । स्त्री। शिंशपावृक्षे। श र.।

**अपुष्टः** । त्रि। अपरिपक्वे। कचि ।

**अपुष्पः** । पु। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर गाछ।

**अपुष्पफलदः** । पु। पनसवृक्षे। কাঁঠালগাছ। म फणस। रा नि व.११। अपुष्पजातफलवृक्ष मात्रे। रा नि।

**अपूपः** । पु। पिष्टके। हला। पुलि পিটে। स धारणे। गोधूमचूर्णपिष्टं गुडेन युक्तं जलेन स म्मर्दितं। तद्वेल्यी वर्त्तुलनिभा घृते विपक्वा भवन्ति चापूपा। बल्या हृद्या रुचिदा गुरवी श्लेष्माय पुष्टिदा प्रोक्ता। पित्तानिलशमनकरा मधुरा प्रोक्ता । वै निघ.। পাঁউরুটী इति च केचिदाहु। गोधूमे। रा नि व १६। [जटा।

**अपूप्यः** । पु। गोधूमे। गोधूमचूर्णे। मयदा।

**अपूरणी** । स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। শিমুলগাছ। श.च । कार्पासवृक्षे।

**अपेकः** । पु। दुरालभायाम्।

**अपेतराचसी** । स्त्री। तुलसीक्षुपे। रा नि व १०। कृष्णतुलस्यां। কাল তুলসী। म काली तुलस। भा पू १भ गु.व वर्व्वर्यां। बाबुई। र मा।

**अपोगण्ड.** । त्रि। वलिभे। विकलाङ्गे। पु। शिशौ। मै उत्ततुषा । [च टी।

**अपोदिका** । स्त्री। पूतिकाशाके। পুঁই।

**अप्नम्(स)** । क्ली। जले।

**अप्पित्तम्** । क्ली। चित्रकवृक्षे। अम.।

**अप्रकाण्डः** । पु। काण्डरहितवृक्षे, भिण्टिका दौ। अम.।

**अप्रकृष्टः** । पुं। काके। श र। त्रि। अधमे।

**अप्रतिकार्य्यः** । त्रि। दुश्चिकित्स्ये।

**अप्रसवधर्म्मी** । त्रि। य पुरुष प्रसवधर्म्मी न भवति। "स्वरवत् दुःखादिजनकोऽपुरुषा पशौच धर्म्मयोऽप्रसवधर्म्मी प्रसवधर्म्मिण इति।" सु. शा १अ। [मरुभूमि। खिलभूमौ। रा नि व १।

**अप्रहतः** । त्रि। अप्रभवे। চেবার ভূমি। म

**अप्रिया** । स्त्री । मद्गुरीमत्स्ये । शिङी माछ । बोदालिमत्स्ये । বোওয়াল মাছ ।

**अप्रेतराक्षसी** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । र मा ।

**अप्रोट** । पु । भारद्वाजाख्यपक्षिणि । वै निघ ।

**अफल** । पु । फलहीनवृक्षे । ঝাউ গাছ । म वाभेवृक्ष हि च ४का । त्रि । यो न फलति । श च ।

**अफला** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । काष्ठधात्रीवृक्ष । भा रा नि व ११ । लघुकारवल्लके । आमलकीवृक्ष । भा पू १भ । कुमार्य्याम् । घृ॰कुमारी । श च ।

**अफेनफलम** । क्ली । अहिफेनफले । পোস্তার ঢেড়ি । भैष स्त्री रोग चि ।

**अफेलम्** । क्ली । आफूके । আফি । म अफूकडरी । फा अफफून हि अफीम । आ लवनुल सवास । वै निघ । See अहिफेनम् ।

**अबरम्** । क्ली । भल्लवंल्ले । मी रनिक ।

**अबल** । पु । वरुणवृक्षे । श च ।

**अबालुक** । पु । पानीयालुके । रा नि व ७ ।

**अबिला** । स्त्री । मेथ्याम् । ভেড়ী ।

**अब्ज** । पु । निचुलवृक्षे । शङ्ख । धन्वन्तरौ । हिज्जलवृक्ष । सम्वत मी जाहक ।

**अब्जम्** क्ली । पद्मे । पद्म । रा नि व १० । See कमलम् ।

**अब्जकर्णिका** । स्त्री । कमलबीजकोश । वै निघ ।

**अब्जकेशर** । पु । पद्मकेशरे । च द ।

**अब्जभाग** । पु । कमलकन्द । श च ।

**अब्जबीजभृत** । पु । श्वेतकरवीरवृक्ष । वै निघ ।

**अब्जाह्वम्** । क्ली । बालके । वाला । मं वाला । वै निघ । [रा नि व १० । पद्मसमूहे ।

**अब्जिनी** । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় ।

**अब्द** । पु । मुस्तायाम् । सि यो ज्वर किरातादि । च " बालज्व चि । किरातान्दामृतोदीच्या ।" नागरमुस्तायाम् । नাগরমুতা । मं नागरमोथ । भद्र मुस्तायाम् । भ भद्रमोथ । मद १ब । मधि । मी द दिके । क्ली । अभ्रके । र मा ।

**अब्दनाद** । पु । मेघनादक्षुपे । দেঁতোনটে । स्त्री । भ्रमिन्या, भेक्याम् । म तान्दुलजा । वै निघ ।

**अब्दसार.** । पु । कर्पूरभेदे । रा.नि ।

**अब्धि** । पु । समुद्रे । रत्ना ।

**अब्धिकफ** । पु । समुद्रफेने । সমুদ্রের ফেনা । भा पू १भ ह व । गुणा —"रुचिकर लवनमुवरी लघु । चक्षुष्य शीतलश्चैव पटलादिरुजाहर । सरश्च विषदोषघ्न कर्णशूलहर पर । कफघ्न कण्ठरोगघ्न पित्तचैव विनाशयेत ॥" वै निघ ।

**अब्धिज.** । पु । समुद्रफेने । रत्ना । (जौ) । अश्विनीकुमारौ ।

**अब्धिजा** । स्त्री । सुरायाम् । हे च ।

**अब्धिडिण्डीर** । पु । समुद्रफेने । वै निघ ।

**अब्धिफलम** । क्ली । समुद्रजातफले । महाराष्ट्रादौ ख्याते औषधविशेषे । समुद्रफल इति लोके । गुणा —"फल समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयश्रान्तिविरोधकारि ।" रा नि ।

**अब्धिफेन** । पुं । समुद्रफेने । रा नि ।

**अब्धिमण्डूकी** । स्त्री । मुक्तास्फोटे शुक्तिकायाम् । ঝিনুক । मद व ४ । मं मोतीसीप । हे च ४का ।

**अब्धिवृक्ष** । पु । शाखिमूलवृक्ष । काकातोदालीति लोके ।

**अब्धिसार.** । पु । रत्न । वै निघ ।

**अब्धिहिण्डीर** । पु । समुद्रफेने । रा नि ।

**अभ्रम्** । क्ली । अभ्रधातौ । मुस्तायाम् । रा नि

**अब्रह्मचर्य्यकम्** । क्ली । मैथुने । त्रिका ।

**अभक्तच्छन्द** । पु । अरोचकभेदे । यत्र नाभिमतेच्छा सोऽभक्तच्छन्दउच्यते । See अरोचक ।

**अभयम्** । क्ली । उशीरे । वीरणमूले । বেণার মূল । रा नि व १२ । मद व ३ । अम । भैष कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले ।

**अभयदा** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । म भूम आवली । वै निघ ।

**अभयनृसिंहरस** । पु । रसोऽयं अतीसार ग्रहणीगदयोर्हित । मात्रा १ गुञ्जा । अनुपान जीरकचूर्ण मधु च । द्रव्याणि हिङ्गुलविकटुविष

जीरक टङ्कणरसगन्धकाभाणि प्रत्येक समभागानि सर्वसममहिफेनम्। निम्बुकरसेन मर्द्दनं। भैष.।

**अभया** । स्त्री। (Terminalia chebula; chebulic myrobalan) हरीतकीभेदे। प.मु। "पथ्या चाभया ज्ञेया।" रा.नि.व.११। इयं बाहुल्येन चम्पायां जायते। गुण—चक्षुष्या। भा.पू.१भ.। भयतापरनाशीति भयघ्न, वा.सू.२५अ. वचादिव।"नागरातिविषाभया:।" च.द.कफज्व. चि.आमलकादि.।"आमलक्यभया कृष्णा।" See हरीतकी। श्वेतनिर्गुण्डी। मञ्जिष्ठायां। अयन्त्या। जयाया। सिद्धि। मृणालि। काञ्चिकी। काञ्चन हलदये। रा.नि.व.१७।

**अभयाद्यमोदकः** । पुं। विरेचनाधिकारे। अत्र हरीतक्यादीनां चूर्णं प्रत्येकं पलमितं दन्त्या ६ तोलकानि, शर्करा १२ पलानि, त्रिवृत्तायाश्च पल द्वयमेकत्र मधुना मोदकं कुर्य्यात्। च.द.विरेचना धिकारे।

**अभयाद्यावलेहः** । पु। श्वासरोगे अवलेह। वा.चि.। श्वासे.३अ.।

**अभयारिष्टः** । पुं। अर्शोऽधिकारे रस। अत्र हरीतकी १२८० श. द्राक्षा ६४० श. मधूकपुष्प १० प. विडङ्गञ्च १० प. वारि २५६ श. शेष ६४ श. गुड ११५० श.। गोक्षुरादीनां प्र. चूर्णं २प. प्रक्षेप:। भैष.।

**अभयालवणम्** । क्ली। औषधमिदं यकृत्प्लीहाधिकारे देयम्। पालिधा, पलाश, आकन्द, सिहु, आपाङ्, वरुण, आगस्त्य, दामक, गोक्षुर, बृहती, कण्टकारी, भाटीकनङ्ग वा गन्धभादलि, हाफरमाली, कुड़चि, घोषा, पुनर्नवा, एषां प्रति समूलपञ्चमार्ग समभागं कुट्टयित्वा हण्डिकाभ्यन्तरे स्थापयित्वा च तिलनालाग्निना दहेत्। ततो भस्म १६प. जल ६४श. शेष. १६ श. क्षारतोयं ग्राह्य। गोमूत्र १६श. सैन्धव १६ प. हरीतकीचूर्णं ८प. सर्वमेकीकृत्य पूर्ववत् क्षारकल्पेन मन्दमितेन च पचेत्। पाकसिद्धौ घनीभूते च प्रक्षेप:—कृष्ण.जीरकं शिग्रु त्रिकटु यमानी कुष्ठ शटी च, एषां प्रति ८ तो.। वा.कौ.रस.र.। भैष.प्रयोग.।

**अभयावटी** । स्त्री। गुल्माधिकारे। अत्र का मरीच शर्ष्ठ पेपालम्। त्रिवृ हरीतकी। र.मा स.। एषा वटी भैषज्यरत्नावल्यामुदरे दृष्टा।

**अभयाष्टकम्** । क्ली। अष्टहरीतकीभक्षणे। यथा—"द्वे पूर्व्वमद्यादशनादितो द्वे द्वे चापि भुक्ता तु तथा स्वपन्तु। अस्य प्रयोगादभयाष्टकस्य निशस्त्राविषा पुनर्युवा स्यात्॥"इत्यादि प्रयोगा.रसायन.।

**अभावः** । पुं। मरणे। असत्त्वे। मे.वर्गिकं।

**अभिघातः** । पुं। आघाते। शस्त्रमुष्टिलगुडादिभिर्हनने। भा.म.१भ.आगन्तु ज्वर लक्षणे।"अभिघाताभिषङ्गाभ्याम्।"

**अभिघातज्वरः** । पुं। आघातजन्यागन्तुकज्वरे। "अभिघाताभिचाराभ्याम्—आगन्तुर्जायते…।" मा.नि.ज्व.। अपिच—"तत्राभिघातजो वायु: प्रायो रक्तं प्रदूष्य च। सव्यथाशोथवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरमिति।" च.। अत्र ज्वरे दोषा नारम्भका: परन्तु पश्चादनुबन्धिन: स्यु:।

**अभिघारः** । पुं। घृते। मं तृप। रा.नि.व.१५।

**अभिचारः** । पुं। मन्त्रादिना मारणादिप्रयोगे। मन्त्रादिद्वारा पीडायां वा। र.मा.। क्षत्याद्युत्पादने वा। भा.म.१भ.आगन्तुज्व.। "अभिचाराभिशापतः।" यन्त्रमन्त्राद्यपपीडने। "अभिचाराभिशापोत्थौ।" रवा.।श्येनादियागक्रतज्वरे। "अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते।"मा.नि.ज्व.।

**अभिन्नः** । त्रि। कुशले। [गज.वै.।

**अभितापः** । पु। सर्व्वाङ्गतापे। अवज्वरे।

**अभिनवकामेश्वरः** । पु। वाजीकरणमिदं भैषजम्। "तोलकैकं समादाय प्रत्यग्रस्य कदलतो:। रक्तोत्पलदलाभ्यामिर्मर्दयेत् दिवसत्रयं। मर्दयित्वा पुनर्देयं गन्धं माषचतुष्टयम्। तस्यैव पत्रतोयेन पुनर्देया च गन्धकम्। शतिश्यायापि तोयेन दद्यात् काचघटे दृढे। ततन् वालुकायन्त्रे पचेद्यामत्रयं तत:। वाचयुक्त्या समानीय सिद्धमतमत परं॥" रतिकारकं रक्तादिन्। रस.र.।

**अभिन्यासः (कः)** । पुं। सन्निपातज्वरविशेषे। तल्लक्षणम्—"अथ प्रकुपिता दोषा उर:-स्रोतोऽनुगामिन:। आमाभिष्टङ्गा यदि तु बुद्धीन्द्रियमनोहता। जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दारुणम्॥ मुनी देवे प्रसुप्ति: स्यान्न चेष्टा का-चिदीरिता। न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने।

न घ्राण न च सम्यक् शब्दं वा नैव बुध्यते । शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति । कूजति तु-द्यते चैव परिवर्त्तनमीहते । अल्पं प्रभाषते किञ्चि दभिन्यास स उच्यते ॥ प्रत्याख्यात स भूयिष्ठ कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ मा नि.ज्व । अस्य तन्त्रान्त रीतलक्षण भावप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

**अभिपीडनम्** । क्ली । अभिचारे ।

**अभिमन्थः (मन्थुः)** । पु । नेत्ररोगे । त्रिका । See अधिमन्थ ।

**अभिमर्द्दः** । पु । अवमर्द्दे । [पीडायां । र मा ।

**अभिमर्षणम्** । क्ली । यक्षपिशाचादिमूतकृत

**अभिमानितम्** । क्ली । मैथुने । त्रिका ।

**अभिरूपः** । पु । बुधे । रम्ये । मे पक्षतुच्छ ।

**अभिलकपित्थः** । पु । आमातककृत्ते । आमड़ा गाछ ।

**अभिलावः** । पु । छेदे । अम. ।

**अभिलाषः** । पुं । रमणीच्छायाम् । रस र. ।

**अभिशापः** । पु । द्विजातिभि क्रोधाद् ग्लानि आरधारणे । र मा । ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिद ते शापे । भा म १म.। तज्जातागन्तुज्वरलक्षण—"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।" मा नि ज्व । [ज्वरनिदानम् ।

**अभिशापज्वरः** । पु । तज्जन्यज्वरे । See

**अभिषङ्गः** । पुं । भूतविषादिसम्बन्धे । यक्ष पिशाचादिकर्त्तृकपीडायां । र.मा । कामशोक भयक्रोधभूतादीनाम् आवेशे । भा म १म आगन्तु ज्व लक्षणे । रच प्रभृतिभिरभिधर्षण । रत्ना ।

**अभिषङ्गज्वरः** । पु । ज्वरविशेषे । स च भूताद्यावेशतो भवति । स कामादिभेदेन षड्विध । शार्ङ्ग. । लक्षण यथा—"अभिघाताभिचाराभ्या मभिषङ्गाभिशापत । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्व तं विभावयेत् ।" मा नि ज्व । कामशोकभयक्रोधै रभिषक्तस्य यो ज्वर । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेय यश्च भूताभिषङ्गज । च ज्व नि ।

**अभिषवम्** । क्ली । काञ्जिक । रा नि व.१५ । सन्धानसमुद्गत ... [illegible]

**अभिषुकम्** । क्ली । काबुलादौ प्रसिद्धे फल विशेषे । पेस्ता । च चि.च्यवनप्राश । पु । तद्वृक्षे । स । [काश्मिके । अम ।

**अभिषुतम्** । क्ली । पञ्चाम्लकायाम् । मंड़ाकी ।

**अभिषुविक्रान्तम्** । पु । माधवीसुरायाम् । वै निघ ।

**अभिषेकः** पुं
**अभिषेचनम्** क्ली } स्नाने ।

**अभिष्यन्दः** । पु। नेत्रशूलरोगे। চোক ওঠা। स चतुर्विधो वातादिभेदेन । See नेत्राभिष्यन्द । अतिवृद्धौ । आप्लावे । मे दयतुष्क ।

**अभिष्यन्दी** । त्रि । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेद जनने । कुसुमा टी.ज्वरे। सीत खादिद्रव्ये । वा टी हेमा । कफकरपदार्थे दध्यादिके । भा मि. ।

**अभिसरः** । परिचारके। रत्ना. । प्राणाभिसर उच्यते । च सू २९. ।

**अभिसारः** । पु । शकुलीमत्स्ये । शल माछ । मद.व १२ । बलि । दल। धर । मत्स्ये ।

**अभिहिता** । स्त्री। जलपिप्पल्यां । वै निघ ।

**अभीकः** । पुं । कामुके । मे. कविकं ।

**अभीरणी** । स्त्री । दुन्दुभकर्पे । वै निघ. ।

**अभीरुः** । स्त्री । Asparagus racemosus शतमूल्याम् । हिं शतावर । वा.म १५व.। दुर्वा दिव. । सुन्दाभीरु शतपाकी प्रियङ्ग । अष्टदशा शताभीरु । सि यो यक्ष्म चि षर्योदशाङ्गे । महा शतावर्य्याम् । रत्न चि ८ज्व । "प्रलम्बाभीरुवेजा यम ।" [अम ।

**अभीरुपत्री(त्रिका)** । स्त्री । शतावर्य्याम् ।

**अभीशु (षु.)** । पु । प्रग्रहे । ... । रि ।

**अभीष्टः** । पु । तिमक्षुपे । তিল গাছ । रा. नि व १० । [व १।

**अभीष्टगन्धकः** । पुं । माधवीलतायाम् । श्व.

**अभीष्टा** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम्।... 

**अभुक्तः** । त्रि । ... । अकृतस्य दिवा निद्रा पाकावर्षादि कीर्त्ति त । वै.निघ. ।

**अभुग्नः** । त्रि । अरोगिणि । [वचम् ।

**अभेद्यम्** । क्ली । हीरके । रा नि व १३ । See

**अभेषजम्** । क्ली । विपरीतौषधे । উল্টো ও ষুধ । तच्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनञ्च । "अभेष जमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधम् ।" च चि १अ ।

**अभोजनम्** । क्ली । उपवासे अमात्रभोजने वा উপোষ বা অমাত্র আহার । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् । शाचावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः ॥" सग्रह ।

**अभ्यङ्कः** । पु । तिलकल्के ।

**अभ्यङ्गः** । पु । तैलादिमर्द्दने । আভ্যংকরে তেল মাখা । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवत्यभ्याङ्ग मङ्गलम् । स्रोतोभिस्तर्पयेद्बाह्यं अभ्यङ्गः स उदा हृतः"। च द ज्व चि । गुणा —जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरौ । तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेह सिक्तस्य जायते । शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पणम् । सुश्रु । स जराश्रमवातहा । दृष्टिप्रसाद पुष्ट्यायुः स्वप्नसुत्वक्दार्ढ्यकृत् । वा.सू २अ. । स च शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणानुशीलनीय । र.मा. । अभ्यङ्गो वातरोगघ्नः धातुसाम्यं बलं सुखं । निद्रा वर्णमृदुत्वानि कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् । शिरोऽभ्यङ्ग शिरस्तृप्तिकेशदार्ढ्याधिपुष्टिकृत् । केशप्रसाधन केशः रजोजन्यमलापहा । मद व ३ । तैलेन शिरोमर्द्दने । भा । सदोषस्य व्रणस्य दोषोपशम नार्थं मार्द्दवार्थञ्च उपक्रमविशेषे । सु चि. १अ ।

**अभ्यञ्जनम्** । क्ली । तैले । हे च. । तैलमर्द्दने । रा नि व १५ ।

**अभ्यस्तः** । त्रि । आतुरे । अम ।

**अभ्यन्तरायामः** । पुं । तन्नामकधनुस्तम्भरोग विशेषे, अन्तरायामे । येन कुपितस्तम्भवान् वायु रङ्गुलिगुल्फोदरहृदयवक्षोदेशादिकमभिप्रपद्य स्नायुप्रत नमाकर्षन् नामयं आक्षेपकं करोति । तत्र चास्थि सम्भवा हनुसन्ध्यादिषु जायतामयम् —"अङ्गुली गुल्फजठरहृदयवक्षोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् । विष्टब्धाक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मान वः । तदाभ्यन्तरायामं कुरुते स महाबली ।" मा.नि.वा व्या. ।

**अभ्यमितः** । त्रि । आतुरे । अम ।

**अभ्यवकर्षणम्** । क्ली । शल्याद्युत्पाटने । শেল তোলা, কাঁটা তোলা । अम. ।

**अभ्यवहरणम्** । क्ली । भोजने ।

**अभ्यवहारः** । पु । आहारे । रत्ना ।

**अभ्यान्तः** । त्रि । रोगिणि । अम ।

**अभ्याहारः** । पु । भक्षणे । स च भक्ष्यभोज्य लेह्यपेयभेदेन चतुर्विधः । सु ।

**अभ्यूषः** । पु । ईषत्पक्वशालायादौ । अम ।

**अभ्रम्** । क्ली । मुस्तायां । मेघे । रा नि व ६ । अभ्रकधातौ । रा नि व १३ ।

**अभ्रकम्** । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । कर्पूरे । स्वर्णे । वेरे । Talc स्वनामख्यातधातौ । অভ্ভর । হিং আভ্ । गुणा —गुरु हिमं बल्यं कुष्ठमेहवि दोषघ्नञ्च । मद व ४ । अभ्रकं चतुर्विधं—श्वेत पीतलोहितनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां प्रयु ज्यते । यथा—श्वेतं तारे, पीतरक्ते काञ्चने, नीलञ्च व्याधौ प्रयोज्य यथोत्तरं गुणाढ्यञ्च । तेषु नीलाभ्रं दर्दुरनागपिनाकवज्रभेदेन चतुर्भेदम् । परीक्षा गु णाश्च यथा—अग्नौ क्षिप्तं दर्दुरं भेकरवं नागं फूत्कारं पिनाकं धनुःस्वनं वज्रं न विकारं धत्ते । एषां सेवनेन गुल्मी व्रणी कुष्ठी च मौरोगी भवति । रा नि व १३ । कुष्ठमृत्युं पिनाकं स्यात् दर्दुरं मरणप्रदं । नागं देहगतं नित्यं व्याधिं कु र्यात्भगन्दरम् । रसे रसायने चैव योज्यं वज्राभ्रकं प्रिये । तस्माद्वज्राभ्रकं ग्राह्यम् । र.सा सं । अभ्र शोधनम्—१।वकपुष्परसेन पिष्टमभ्रकं वन्यगुल्प कन्दमध्ये निरुध्य गोरक्षभूमितले मासं स्थाप्यम् । २।त्रिफलाक्वाथगोमूत्रदुग्धकाञ्जिकेषु अभ्रादौ पुनः पुनः क्षेप, तर्हि तर्हि शोधितं शुद्धं भवति १।अभ्रं सप्तवारं तप्तं तप्तं कदलीक्वाथे निक्षिप्तं शुद्धं भवति। र.सा स ।२।अभ्रपत्राणि हृदकूपे घर्षयित्वा चूर्णयेत् दिनैक तानि काञ्जिकपर्युषितानि काञ्जिकेन पुनः पेषयेत् । ततो मात्रकादिरसेन मर्दयित्वा च पुनः पुनर्भावयित्वा स दग्ध च पुटदानेन पुनः पुनः दहन् यावत् निश्चन्द्रतां व्रजन्ति । इति विप्रच र्चित चर्चित । च प. । [illegible]
[illegible]

**अमध्यस्थधर्म्मिणी** । त्रि । या चेतनजडो-भयधर्म्ममध्यवर्त्तिनी न भवति । तथा: केवलं न उभयत्वात् पुरुषस्य च तथात्वात् । सु.शा १अ. ।

**अमरः** । पुं । अस्थिसंहारे । हाडभाङा । रत्ना.। वज्रीद्रुमे । सिजुगाछ । रचिकं । वट्टाचे । अ र ।पारदे। रा.नि.व.१३ । कुलिशि । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ. ।

**अमरकणा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ.पाण्डु चि भूनिम्बादित्रिटी । [व.४।

**अमरकण्टिका** । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा नि.

**अमरकन्दः** । पुं । कन्दविशेषे । वै.निघ ।

**अमरकालिकः** । पुं । वृश्चिकाल्याम् । विछाती । भैष वा.व्या.सिंहमा गुग्गुली ।

**अमरकाष्ठम्** । क्ली । देवकाष्ठे । দেবদারু ।

**अमरकुसुमम्** । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ.जयरी. नैलीक्य चि.रसे ।

**अमरजः** । पुं । दुग्धखदिरवृक्षे । গুয়েবাবুলা । रा.नि. । देवदारुणि । नदीवटे । वै निघ.२भ. यष्ट्यादि: ज्व ।

**अमरतरुः** । पुं । देवदारौ । वै.निघ.सा.ज्व. अर्कादि: । "किरातामरतरुरसना ।"

**अमरदारु** । पुं,क्ली । तैलदेवदारुणि । रा.नि. व १२ । चि क क वली-स्त्रीरी.चि. । तैलदेवदारु वृक्षे । মলয়াদেবদারু ।

**अमरद्रुः** । पुं । विट्खदिरवृक्षे । গুয়েবাবুলা ।

**अमरपुष्पम्** । पुं, क्ली । पूगफले । कामवृक्षे । आम्रे । केतके । मै पदपदार्थं ।

**अमरपुष्पकः** । पुं । कामवृक्षे । কেশে । प. सु. । काशभेदे । र.मा. ।

**अमरपुष्पिका**, **अमरपुष्पी** } स्त्री । चोरपुष्पीवृक्षे । চোর কাঁটা, চোর খড়িকা । रमा । काशवृक्षे । [काचे ।

**अमर(ल)रत्नम्** । क्ली । स्फटिके । रा.नि. ।

**अमरवल्ली** । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । भं चमत्कृत । त्रिं अमरवल्लि । আলোকলতা । भा. पू १भ गु.व. । मद.व.१ । आकाशवल्लीलतायां । गुणाः—इत्यवल्ली भवकरी परं हया रसायनी । मूत्रकामविदलनकरी पुष्टिदा कार्यवारिणी । श्लीपदंमिकरोगांश्च रक्तदोषं हरेदियम् ॥ वैद्यकम् ।

**अमरसर्षपः** । पुं । देवसर्षपे । রাই । वै.निघ.।

**अमरसुन्दरी** । स्त्री । ज्वराधिकारे रसः । पाठो यथा—त्रिकटु त्रिफला चैव ग्रन्थिकं रेणुकामलम् । चातुर्जातं मृतं लौहं पारदो विषगन्धकम् । समभागमिदं चूर्णं तस्मात् द्विगुणो गुडः । कोलप्रमाणां गुडिकां प्रातरुत्थाय सेवयेत् ॥ इत्यादि । भप्रयोगा. ।

**अमरा** । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मे.रचिकं । गुडूच्यां । र.मा. । इन्द्रवारुणीलतायां । স্থালশশা । रा. नि.व.३ । नीलदूर्व्वायां । स्थूककन्यायाम् रा.नि. व.५ । नीलीवृक्षे । भैषज्याम् । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি গাছ । रा.नि व.६ । नदीवटे । रा नि व. ११ । जरायौ । मे.रचिकं । गर्भनाड्याम् । ফুল । भैष.स्त्रीरो. । नाभिनालायाम् ।

**अमराह्वम्** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । वा.सू १५ एलादि अरुण । "शक्तिर्व्याघ्रनखोऽमराह्वमगुरुः ।"

**अमरी** । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । सूर्व्वायाम् । मूर्व्वा । वै.निघ ।

**अमरुफलम्** । क्ली । उत्तरदेशप्रसिद्धफले । गुणा.—अमरोश्च फलं शीतं मलद्रवकरं मतम् । सरं दाह रक्तपित्तं कामलां मूत्रकृच्छ्रकम् । मूत्राश्मरीश्च हन्तीति ऋषिभिः परिकीर्त्तितम् । वै. निघ. । [ज्व.निर्गुण्डीधूपे ।

**अमरेन्द्रतरुः** । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ.२भ

**अमलम्** । क्ली । अभ्रके । मे.लत्रिकं । समुद्रफेने । र.मा. । कर्पूरे । वै.निघ २भ.अपस्मा.चि. । रौप्यमाक्षिके । पित्ते । कतकवृक्षे । गन्धद्रव्यविशेषे ।

**अमलदीप्तिः** । पुं । कर्पूरे । च द. ।

**अमलपत्री** । पुं । हंसे ।

**अमलमणिः** । पुं । स्फटिके । रा नि.व.१३ । कर्पूरमणौ । कर्पूराश्मनिविशेष ।

**अमलरत्नम्** । क्ली । स्फटिके । रा.नि.व.१३ ।

**अमला** । स्त्री । महानील्याम् । বড় নীল । रा.नि.व.४ । सेहुण्डभेदे । रा.नि. । भूम्यामलक्याम् । चम. । नाभिनालायाम् । आमलक्याम् । ভূঁয়ামলা ।

प्रयोगा चन्द्ररोग चि.। [मूल। भठीभ।

**अमलाञ्झटा** । स्त्री। भूधात्र्याम्। भूँइ आ।

**अमसः** । पु। रोगे। उ।

**अमानस्यम्** । क्ली। पीडायाम्। दुःखे।

**अमिलातकम्** । क्ली। वेलाख्ये पुष्पे। हला।

**अमिलातका** । स्त्री। महाराजतरुणीपुष्पवृक्षे। (बेल। रा नि व १०। [वै निघ।

**अमूला** । स्त्री। अग्निशिखावृक्षे। ईषलाङ्गलिया।

**अमृणालम्** । क्ली। लामज्जके। (श्वेत वेणार। रा नि व १२। भा पू १भ क व।मद व ३। उशीरे। (वेणार मूल। रत्ना। रा नि व १२। च.द अर्श चि प्राणदागुडिका।

**अमृत** । पु। पारदे। रा नि व १३। वनमुद्गे। रा नि व १६।See मकुष्ठक। अत्रि २स्थान २अ। धन्वन्तरौ। ना धन्वन्तरिर्देवयो। मे तत्रिक। वाराहीनाममहाकन्दशाके। शुयार आलू। रा नि व ७। क्ली। पीयूषे। सलिले। रा नि व १४। घृते। मे रा नि व १५।वै भिघ वा.व्या भुजङ्गीगुटी। "अमृत यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते" मे। विषसामान्ये। दुग्धे। रा नि व १५। अन्ने। हे च। औषधे। रा नि व २०। शङ्खीविषे। स्वर्णे। भक्ष्य द्रव्ये। हे च।

**अमृतकन्दा** । स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। म कन्द गुलवेल। वै निघ। See कन्दगुडूची।

**अमृतकल्परस** । पु। अजीर्णाधिकारे रसः। शुद्धौ पारदगन्धौ च समानौ कज्जलीकृतौ। तयो रर्द्धं विष शुद्ध तत्सम टङ्कण भवेत्। भृङ्गराजद्रवै भाव्य त्रिदिन यवत पुन॥ मात्रा सुद्गमाना। अत्र तत्सममिति विषसमम्। रसा स।

**अमृतगुडिका** । स्त्री। भैषज्यमिद अजीर्णे हितम्। कुर्य्याद्गन्धविषव्योषत्रिफलापारदै समै। भृङ्गाम्बुमर्दितैर्मुद्गमात्रामृतवटीं शुभाम्॥ रसे चि।

**अमृतजा** । स्त्री। हरीतक्याम्। वै निघ।

**अमृतप्राशघृतम्** । क्ली। राजयक्ष्मचि प्रश स्तम्। "जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्ती नागर शटी। चतस्र पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदग्धिकाम्। पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्ता शतावरीम्। ऋद्धि परूषक भार्गीं मृद्वीका बृहतीं तथा। शृङ्गाटक मामलकीं पयस्या पिप्पलीं बलाम्। बदराक्षोड वातादखर्जूराभिषुकाणि च। फलानि चैवमा दीनि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान्। धात्रीफल विदारीक्षुछागमांसरसान् पय। दत्त्वा प्रस्थोन्मि तान् भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। प्रसृति मधुन शीत शर्कराऽर्द्धतुला तथा। पलार्द्धकश्च मरिचत्वगे लापत्रकेशरम्। विनीय चूर्णयत्तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाबलम्। अमृतप्राश इत्येष नराणाममृतोपम। सुराघृतमय पथ्य क्षीरमासरसाशिन। नष्टशुक्र क्षतक्षीणदुर्व्बलव्याधिपीडितान्। स्त्रीप्रसक्तान्कृश लान् स्वरहीनांश्च बृंहयेत्। कासहिक्काज्वरश्वास दाहतृष्णास्रपित्तनुत् पुत्रदो छर्दि दाहशूलक्षयाः पह॥" अस्य पत्री यथा, मूर्च्छितगव्यघृत ४ श.। कल्काद्यद्रव्याणि प्रत्येक कर्षमितान्येकत्र कल्कीकृत्य तै,धात्र्यादिरसै प्रत्येक प्रस्थमितैश्च घृत यथाविधि पाच्यम्। पाकसिद्धौ छानयित्वा मधुन प्रसृति शर्करायाः ५० पलानि, मरिचस्य गुडत्वच एला या तेजपत्रस्य नागकेशरस्य च प्रत्येक चूर्णमर्द्धपल (४तो.) मिश्रणीयम्। कल्कद्रव्याणि यथा—जीव कर्षकौ (अभावे गुडूची, वंशलोचना) क्षीरविदारी (भूँइकुमड़ा) महाबला वा जीवन्ती शुण्ठी शटी शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे शारिवा) काकोली क्षीरकाकोली कण्टकारी बृहती रक्त पुनर्णवा श्वेतपुनर्णवा यष्टीमधु,कपिकच्छु (आ लाकुशी मूल) शतावरी ऋद्धि (अभावे बला (बेरेला) परूषकफल भार्गी मृद्वीका शृङ्गाटक भूम्यामलकी शुक्लभूमिकुष्माण्ड पिप्पली वाष्पालक बदरफल अक्षोटफल वाताद (बादाम) खर्जूर अभिषुक (पेस्ता) च। एवविधानि अन्यानि फ लानि च। रसाश्च यथा—आमलकीरस भूमि कुष्माण्डरस इक्षुरस छागमांसरस, दुग्धञ्च। प्र योगा. यक्ष्म चि। अन्यत् ध्वजभङ्गाधिकारे। त स्यायं पाठ —"छागमांस बलाश्चैव वाजिगन्धा तथैव च। जलद्रोणे विपक्तव्य कुर्य्यात् पादावशेषितम्। घृतप्रस्थं पचेत्तेन अजाक्षीरं चतुर्गुणम्। मूर्च्छनार्थं प्रदातव्य कुङ्कुमञ्च द्विकार्षिकं। बलामूलञ्च गोधूम माश्वगन्धा तथामृता। मोचरसं कशेरुञ्च त्रिकटुञ्च सधान्यक। ताल्माङ्कुरञ्चैफलञ्च कस्तुरीबीजपा-

नरी। मेदे द्वे च तथा कृष्णं जीवकर्षभकौ शटी। दार्व्वी प्रियङ्गुर्मञ्जिष्ठा नतं तालीशपत्रकं। एलापत्रं त्वचं नागं जातीकुसुमरेणुकं। सरलं जातिकोषञ्च मुस्तैलोत्पलसारिवे। मूलं विल्वस्य जीवन्ती चर्हिष्ठी चडुम्बरम्। प्रत्येकं कर्षमात्रन्तु पेषयित्वा विनिक्षिपेत्। वस्त्रपूते सुशीते च सिता दद्याच्छरावकम्॥ भैष। हा अधि.२स्या ८म।

**अमृतप्राशावलेहः** । पुं। अयं राजयक्ष्माधिकारे उक्तः। तस्य पाठः—"क्षीरे धात्री च मञ्जिष्ठा क्षीरिणाञ्च तथा रसैः। पचेत्समैर्घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसम्मितैः। द्राक्षाद्विचन्दनोशीरैः शर्करोत्पलपद्मकैः। मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणसञ्ज्ञकैः। प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलां तथा। पलार्द्धिकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान्। विनीय तत्र सलिलाम्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः। अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम्॥" भा-म ख.२भ। क्षीरे काकोलीक्षीरकाकोल्यौ। क्षीरिणः वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षपारीशाः तेषां त्वक्। तथा गम्भदर्णं क्षीरादीनां क्वाथैः द्राक्षादीनाञ्च कल्कैः पचेत्।

**अमृतफलम्** । क्ली। (*Nák. Pyrus communis*) The pear tree. लघुविल्वफलाकृतौ नाश्पातीति प्रसिद्धे काबुलदेशजफलविशेषे। पञ्जावे च नाक् इति ख्याते। गुणाः—गुरु वातघ्नं स्वादम्लं रुचिकृत् शुक्रकृच्च। मद व.६। अमृतस्य फलं धातुवर्द्धकं मधुरं गुरु। कफकारि वातहरं त्रिदोषस्य च शामकम्॥ वै.निघ.। लघु पथ्यं स्वादु त्रिदोषहरञ्च। इदञ्च सुदूलदेशे प्रचुरं लभ्यते। भावमिश्रः। पुं। पारदे। हस्तिनामकौषधे। पटोलफले। रा.नि व.१। धात्रीफले। आमलागाछ। मद।

**अमृतफला** । स्त्री। द्राक्षायाम्। किम्मिश्। हिं किसमिस्। चामभक्याम्। रा.नि.व.११। लघुखर्ज्जूरीभेदे। ছোট পেছুরের গাছ। श्वेतद्राक्षायां। कोङ्कणे जनता जमरीति च ख्याता।

**अमृतबन्धुः** । पुं। अश्वे। वै निघ।

**अमृतभल्लातकावलेहः** । पुं। कुष्ठाधिकारोक्तलेहः। यदा भल्लातकमण्डूर्ण(१म) किला दोषमपि (६४म.) चिपेत्। तन्मध्यं गडूच्याम (८म.) चूर्णं तत्कृत्य चिपेत्। हरतकमार्द्धं सर्पिः (१म.) दुग्धं तारादर्ध (१६म.) दद्यात्। सिता प्रस्थमिता (२ श) दद्यात्प्रस्थार्द्धं (१ श) माक्षिकं क्षिपेत्। सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः। सर्व्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारयेत्। तत्र चेमानि चूर्णानि भूमौ विम्बविषामृताः। वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्दो हरीतकी। अक्षो धात्री च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा। यमानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम्। प्रपर्णं पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा। गोक्षुरस्य च बीजानि कर्चूरी रक्तचन्दनं। पृथक् पलार्द्धमानानां (प्र.४तो)। चूर्णमेषामिह क्षिपेत्। पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि॥ विषा=अतिविषा, अमृता=गुडूची। वाकुची=सोमराजी। अक्षः=विभीतकं। पत्रकं=तेजपत्रम्। बालं (वाला)। कर्चूरः शटी एकाङ्गी वा। भा म ४भ कुष्ठ-चि।

**अमृतभल्लातकी** । स्त्री। रसायनोऽयं योगः। रस र। अथ पक्वभल्लातकफलं, विदलमिष्टकाचूर्णघृष्टं प्रक्षालितञ्च शुष्कं कृत्वा पुनस्तद्विदलीकृत्य ६४ प. वारि ५१२ प शेषः १२८ प शीतले क्षीरं १२८प.तत्पादशेषे शीते च घृतं ३२प ततश्च शुद्धापाकेऽवतार्य्य,खण्डस्य १६प. मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत्। भल्लातकानां पक्वीकृतानां हन्ताशुतानाञ्च यदादकं स्यात्। तदिष्टकाचूर्णकर्षैर्विघृष्य प्रक्षालयित्वा विशजेन्मवाते। शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु। तत्पादशेषं परिपूतशीतं क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तम्। तत्पादशेषं पुनरेव शीतं घृतेन तुल्येन पुनः पचेत्तम्। तदर्द्धया शर्करया विमिश्रं ततः स्वजेनोल्मस्थितं विधाय। तत्सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं सुधामृतादप्यधिकत्वमीति। रस.र रसायन। सा क्ली। भैष कुष्ठाधिकारे। अन्या च त्रिविधाधिकारे—सुपक्वभल्लातकफलं विश्लथितं ८म. वारि ३२म. (अग्नौ वैगुण्याभावात्) पादशेषः ८ म. क्वाथो ग्राह्यः। अथ दुग्धं ११ म हतश्च प्रतापत्य (४ म.) दत्वा तावत्पचेत् यावत्तत्ता न मन्थेत्। घनीभूते शर्करायाः १६ पलानि मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत्। च द रसायने। पाठो यथा—सुपक्वभल्लातकफलानि सम्यक् द्विधा विदार्य्याढकसम्मितानि। विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषं व्यपनीय तानि। पुनः पचेत् क्षीर चतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यदा स्यात्। सितो पलाषोडशभिः प्रदेहं विमिश्य मूत्राम्भ दिनानि

सम इत्यादि। घृतावतुर्गुण चीर घृतस्य प्रस्थ इष्यते इति। च द.विविधाधिकारे।

**अमृतमञ्जरी**। स्त्री। गीरचदुग्धीचुपे। रा.नि.व ५। सामान्यज्वरे रसविशेष ।"हिङ्गुल मरिच टङ्क पिप्पली विषमेव च। जातीकीष सम सर्व्वे जम्बीराद्भिर्विमर्द्दयेत्॥" माषा १ वा २ गुञ्जा। अत्र जातीकोषं (जयित्री)। अन्या कासाधिकारे,पाठ तुल्य एव। र.सा स।

**अमृतमण्डुरः**। पु। परिणामशूले देय। पाठ — मण्डुरस्य पलान्यष्टौ शतावर्य्यारसलथा। चीराज्य दधि प्रत्येक पिष्ठा चतु पल पचेत्।' इत्यादि लौह.८प शतावर्य्यादीना प्रत्येक चतु पलच एकत्र पचेत्। रस र। [प सु २०व।

**अमृतमन्थ.**। पु। दुग्धादिपरिणीलते मन्थ।

**अमृतयोग.**। पु। नक्षत्रयोगविशेषे दिन करकरयुक्त सीमसीम्यन वापि तुरगसहितभौम सीमपुत्रीऽनुराधा। सुरगुरुरपि पुष्य रेवती शुक्र वारे दिनकरसुतयुक्ता राहिणी सौख्यहेतु। अवि रेख्या ६७।

**अमृतरसा**। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। आङ्गूर इति लोके। म कालिद्राख। रा नि व.११।

**अमृतलता**। स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि व ३। श.अवि।

**अमृतलताद्यघृतम्**। क्ली। पाण्डुरोगाधिकारे घृतम्। तस्य पाठ – अमृतलतारसकल्क प्रसाधित तुरगविङ्गिष सर्पि। चीर चतुर्गुणमत हितरैव हलीमकार्त्तेभ्य॥ भा म २भ.।

**अमृतवटक.**। पुं। सन्निपातातिसारे हित। रा अवि ३स्या ३य। पाण्डु चि।

**अमृतवटी**। स्त्री। अग्निमन्दे रसविशेष। अमृतवराटकमरिचै हिपलनवभागिकै क्रमश। विष २कडि ५ मरिच ८ तौ। जलेन मुद्गसमाना वटी कार्य्या। भैष.।

**अमृतवर्त्तिका**। स्त्री। मस्तुमयतन्तीकरसा यनवर्त्तौ। तत्साधन यथा—त्रिकटु त्रिफला ब्राह्मी गुडूचौ चित्रक नागकेशर षष्ठी भृङ्गराज निर्गुण्डी हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जाङ्गन(मिछि)त्वगेला गाम्भारीत्वक् विडङ्ग वचानां चूर्ण प्रत्येक १प काम कपटैर्णीयगुडस्य च ५०प एकत्र समर्द्य ३६० वर्त्तिका कार्य्या। प्रत्यह भोजनात्प्राक् सन्ध्याया वा शीतलजलेन एकैक सेव्यम्। भैष।

**अमृतवल्लरी**। स्त्री। गुडूच्याम्। भा.पू १भ गु व। छपीदकायाम्। वड पुंई।

**अमृतवल्लिका** } स्त्री। चित्रकूटप्रसिद्ध गुड़
**अमृतवल्ली** } च्याम्। र.मा। रा नि व ३। अवि २स्या २भ। अमृतस्य च वल्ली सा हितकारी विषापहा किञ्चित्तिक्ता जराव्याधिहरी कुष्ठामना शिनी। कामलत्वग्दोषघ्नी ऋषिभि परिकीर्त्तिता॥ वै निघ.जीर्णज्व.हरीतकीपाके।

**अमृतसङ्गमः**। पु। खर्परिकायाम्। थापर। म कलखापरी। वै निघ.। [रा नि व ५।

**अमृतसञ्जीवनी**। स्त्री। गीरचदुग्धीनामचुपे।

**अमृतसम्भवा**। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि व,५।

**अमृतसहोदरः**। पु। घोटके। जयद.।

**अमृतसारजः**। पु। गुडे। गुड। म काकवी। रा नि व १४। तवराजखण्डे। नवात। रा नि व १४। तृषाज्वरदाहरक्तपित्तघ्न।

**अमृतसारजा**। स्त्री। शर्करायाम्। चिनि। म खडे साकर।

**अमृतसारताम्रम्**। क्ली। रसायनाधिकारे।

**अमृतसोदर.**। पुं। घोटके। रा.नि व १८।

**अमृतस्रवा**। स्त्री। चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्ध लतायां। वङ्गदेशे लता। अमृतवल्लि। गुणा — दूषणिकरसायनी,विषघ्नी व्रणकुष्ठामकामलाशोफ जित्। रा नि व ३। त्रायमाणायाम्। रा.नि व. ५। माता २ माषा।

**अमृतहरीतकी**। स्त्री। अजीर्णे। यथा— "धान्यकं जीरकचैव मुसक पट्टपञ्चकं यमान्यामठ-पञ्चच लवङ्ग निकटुत्तथा। प्रत्येकं समभागन्तु सूक्ष्मचूर्णानि कारयेम्। सर्व्वचूर्णसम दद्यादभया चूर्णमुत्तमम्।" सा कौ.। तके समुत्स्विन्नश्रिवा शतानि सहोनसुदृश्य च कौशलेन। तद्युक्त पञ्चपदूनि हिङ्गुधारावशाजीमजमोदकञ्च। पुरैव सम्भाव्य तथा समान क्षिपेत् शिवाबीजनिवाश-मध्ये ह प्रवीणा।

**अमृतसार.** । पु । नवसारे । वैं निघ ।

**अमृता** । स्त्री । गुडूच्याम् । रा नि व श र मा । आमलक्यां । रा नि व ११ । हरीतक्यां । प.मु । "स्थूलमांसामृता भृता । इय चम्पाजाता । रा नि व ११ । तुलस्यां । काष्ठधात्रीवृक्षे । भा । मदिरायां । रा नि व १४ । इन्द्रवारुण्यां । रा नि व ३। पारावतपद्यां । लता फट्की । रा नि व.३। गोरच दुग्धायां । कृष्णातिविषायाम् । रक्तत्रिवृतायां । रा नि व ६ । दूर्व्वायां । पिप्पल्याम् । मे । लिङ्गिन्यां । रा नि.व ३ । नीलदूर्व्वायां । रा नि.व ८ । श्वेत दूर्व्वायाम् । नागवल्ल्याम् । पान । रास्नायाम् । गरुडवल्ल्याम् । वै निघ चय चि सूर्य्यप्रभायाम् । खर्वूजेतिख्यातलतायाम् । कन्दगुडूच्याम् । स्फटिकारिकायाम् । मद व ४। प्रयोगा । गुडूचीति चिवक गुड । वा सू १५, आरग्वधादि । निम्बामृता मधुरसा गुवक्षपाठा , पद्मकादौ भरुच । महामृता दश जीवनसंज्ञा । चि १अ किरातादि । किरातनिक्तममृता । च द वातज्व,चि । किरातादास्रतीदीच्य—।च द पित्तज्वलीभादि । च मू ४अ ।

**अमृताख्यगुग्गुलु** । पु । वातरक्ते । गुडूची २ श गुग्गुलु १ श त्रिफला प्रत्येक १ श वारि ६४ श सर्व्वैर्य पाच्यम् । पादशिष्टे छानयित्वा तावत्पुन पाच्यं यावत् न घनीभूत भवति । घनीभूते दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ तो त्रिवृच्चूर्णंच २ तो ईषदुष्णतामत्त प्रक्षिप्य मर्द्दयेत् । बलाबल वीक्ष्य मात्रा देया । च द वातरो चि ।

**अमृताख्यलौह.** । पु क्ली । रक्तपित्ताधिकारे लौह । पाठो यथा—अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरी वर्ष । चित्रकौ भृङ्गराजश्च कौकिलाक्ष सपुष्कर । पुनर्नवा बलाकाशशिग्रुमौरट दारका । गवाक्षी पीवरी कन्दश्चिका तालमूलिका । नागबला कथामूल कुष्ठ मधुयष्टिका । पलोन्मितानि चैतानि जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितं । तस्मादष्टावशेषन्तु कषायं सुपरिस्रुतम् । माक्षिकेण हतस्यापि पुटितस्य यथा विधि । अयसश्चूर्णितं पूतं पलत्रीदशसम्मितम् । पलान्यष्टौ तावन्ति तावन्ति गन्धकस्य च । द्वे द्वे पले रसस्यापि खल्वितस्य विधानत । गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके । रक्तपित्ते तु खण्डेन मत्स्यण्ड्या वापि कासवे । गुग्गुलोर्द्विपल दत्त्वा प्रस्थमेकन्तु सर्पिष । एव पाकविधिज्ञस्तु पचेल्लौह समाहित । शीतेऽवतार्य्य मधुन विपेदष्ट पल भिषक । माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपल रजस क्षिपेत् । शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलार्द्धसम्मित भिषक् । तथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्र पृथक पृथक ॥ इत्यादि । अमृतादिद्वाविंशतिद्रव्याना प्रत्येक पल मित, वारि ३२ श शेष ८ श । त्रिफला मि २ श वारि ३२ श शेष ८ श । शोधितलौह १६ प अभ्र ४ प रसगन्धकौ ४ प खण्ड ८ प गुग्गुलु २ प घृत २ श । एकत्र लौहपाक कार्य्य । शीतले प्रक्षे मधु ८प स्वर्णमाक्षिक २प शिलाजतु ४ तो । अत्र यावणी मुण्डितिका । मोरटमिक्षुमूल । दारको वृद्धदारक । दर्भ उलुमूल। पीवरी शतावरी । गवाक्षी गोरचकर्कटी । नागबला गोरक्षचाकुलिया । कुष्ठपुष्कराभ्यां काण्डयन्थिभेदेन ग्रहणम् । अथवा भागद्वयग्रहणम् । माक्षिकेण हतस्य निरुत्थमारितस्येत्यर्थ । पुटितस्य सामान्यविशेषपुटितस्य । पलान्यभ्रस्येत्यत्रापि पुटितस्येति सम्बध्यते । तेन प्रथमपरिच्छेदोक्तक्रमेण रसायनाधिकारे वक्ष्यमाण वृद्धदमृतसारोक्त लौहाभ्रसम भिहित विधिनैव वा चूर्णितपुटितस्येत्यर्थ । तावन्ति गन्धकस्येति चत्वारि पलानीत्यर्थ । गन्धकशुद्धिविधिश्च यथा—गन्धकन्तु समानीय नवनीतामलच्छवि । तत्सपिषि विपक्वञ्च यावत्तैलनिभ भवेत् । वस्त्रेणान्तरितङ्कृत्वा ढालयेत्त्रिफलाम्भसि । एव गन्धाश्मसम्शुद्ध तत्तत्कर्म्मसु योजयेत् । अथ रसस्येति पारदरसस्य पलद्वय । खल्वितस्य मूर्च्छितस्येत्यर्थ । मूर्च्छनं खल्वशिलादिषु औषधचूर्णं रसं वा दत्त्वा विमर्द निर्मलीकरणमभिधीयते । तत्र तावत् पारदे सिद्धदोषचयनिवारणार्थं त्रिभि द्रव्यै प्रत्येकं सप्तधा मूर्च्छन कार्य्यम् । पटु लवण चलस्तुष कुलाहल किम्व सुरावीजं । माक्षिकस्य विशुद्धस्येति स्वरूपत शोधितया देयम् । चित्रकाद्यचूर्णानि प्रत्येकं पलमात्राणि । चतुर्जातकादीनां प्रत्येकमर्द्धपलम् । रस र.रक्तपि चि ।

**अमृतागुग्गुलु** । पु । राजयक्ष्मणि हित । प्रस्थं गुडूच्या प्रस्थार्द्धं प्रत्येकं त्रिफलापुरं । दत्त्वा द्रोणेऽम्भस शिष्टे पाकान्ते तत दिपत् । क्षौद्रे

दन्त्यमृताव्योपविड़ङ्गत्रिफलारजः । प्रत्येकमर्द्ध पलिकं तच्चूर्णञ्च कार्षिकम्॥ रस र वा.र चि। च क्रपाणिमते तु गुड़ूची ४ श गुग्गुलु २ श.आम लकी २श.विभीतक १श.पुनर्णवा १ श हरीतकी १ श एकत्र कुट्टयित्वा ६४ शरावतारिणि पक्का १६ शरावावशिष्ट क्राथः कार्य्यः । अथ गालयित्वा पुन पक्का घनीभूते तत्र दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येक ४तो व्योष २ तो प्रचेयम् । प्रचेपश्च ईषदुष्णतायां देय । मात्रा च यथाप्रिबल देया । च द वा र. चि । पाठो यथा—अमृतायाश्च द्विप्रस्थ प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलो । प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च । सर्व्वमेकत्र सङ्खद्य क्राथयेन्नल्वणेऽम्भसि । पुन पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागत । दन्ती चित्रक मूलानां कणा विश्वफलत्रिक । गुड़ूचीत्वग्विड ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मित । त्रिवृत कर्षमेकन्तु स र्व्वमेकत्र चूर्णयेत् । सिद्धे कोष्ण चिपेत्तत्र अमृता गुग्गुलो परमिति ॥ च द । अथ भावप्रकाशेऽपि वातरक्ते उक्त । पाठस्य मर्म्मार्थस्तुल्य एवेति पाठो न लिखित । भा म श्भ ।

**अमृताङ्कुरलौहः** । पु, क्ली । उपदंशे लौह विशेष । तस्यार्थ पाठ —"पारदं गन्धकं लौह मभ्रं ताम्र सगुग्गुलु । भल्लात पलिकं सर्व्वं धात्र्या सार्द्धं षडत्तकं। तावच पथ्याहरीतक्योर्लौहात् षोड शिक हवि । पचेत्प्रस्थे वराक्राथ लौहपात्रे विधान वित् । सुसिद्ध तत्समश्नीयात् सम्पूज्य गुरुदेवता । संमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां गुञ्जाद्वया दिने दिने। अथातु पानं पयसा नारिकेलोदकेन वा । कुष्ठीक्ताम्रता ङ्कुरलौहादस्य त्रिफलाभागभेद , अत पाठद्वयम् । प्रयोगा.उ द चि । भेषजमिद कुष्ठरोगे हितम् । अत्र पलमेकं रसस्येति रससिन्दूरमिति केचित् । अपरे हिङ्गुलोत्थपारद व्यवहरन्ति । वृद्धास्तु रस सिन्दूरमेव व्यवहरन्ति। रसादिसर्व्वमेकीकृत्य लौह पात्रे त्रिफलाक्राथेन पचेत् । पाकशेषे त्रिफलाचूर्णं देयम् । र सा स रस र । कुष्ठोक्तो यथा—"हुताश मुखसञ्ज्ञं पलमेकं रसस्य वै । पल लौहस्य ताम्र स्य पलं भल्लातकस्य च । गन्धकस्य पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलो । हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वय द्वयो । अष्टमाषाधिक तत्र धात्र्या पाणितलानि षट्। घृत चाष्टगुणं लौहात् त्रिंशत्त्रिफलाजलम्। एकीकृत्य पचेत्पात्रे लौहे तद्विधिपूर्व्वकम् । पाक

मेतस्य जानीयात् पाकज्ञ कुशली भिषक्"। इत्या दि । हुताशमुखसंज्ञञ्च यथा रसार्णवे—रसस्य पञ्चमांशेन गन्धेन लौहपात्रके । लौहदण्डेन च त था दत्त्वेषन्नवनीतक । मर्द्दनात्कज्जलीकृत्वा पिष्ट शालिञ्चिकाद्रवे । ह्रद्वीध्यास्तु पित्तेन वेष्टयित्वा निधापयेत् । हण्डिकाया मुख लिप्ता शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । गन्धगन्धश्च यावत्स्यात् तद्धुताशमुखं विदु । कश्चित्तु हुताशमुखसञ्ज्ञमिति गुग्गुलुपर्य्यन्त मत्र धाति । तेन शोधनजारणादिक्रमेण सर्व्वेषामशो शोधनमाह हरीतकीविभीतक्यो सार्द्धकर्षद्वय पृथगिति वचनात् । हरीतक्यास्तु ५ तो विभी तक्याश्च आमलक्या षट, पाणितल १२ तो। मि लितस्त्रिफला १६ प. पाकार्थजल १६ श. शेष ४श घृत १६ प लौहपात्रे पाच्यम् । वस्त्रपीडित यदा न नि सरति मुद्रा च भवति तदावतार्थं चू र्णप्रक्षेप । अस्य पाके सावधानेन भाव्यम् । अमृत सारलौहवदस्य क्रिया ज्ञेया । बृहदपि अमृताङ्कुर लौह कुष्ठे उक्तम् यथा—मृतं हिङ्गुलसम्भूत ताम्र तद्द्विगुण भवेत् । सुजीर्णलौह तत्तुल्यमभ्रं भल्लातकं तथा । ताम्रद्विगुणगन्धश्च गुग्गुलुस्तद्द्विधा मत । त्रिफलायास्तथा चूर्णं प्रत्येक मृततुल्यकं ताम्राष्ट गुण सर्पि तैलमेरण्डजं द्विधा । रसाञ्जनसमस्तुल्यं पक्का चैवामृतद्रवे । चतुर्गुणैर्घृतात्तैलात्रिसीयमव तारयेत्"॥इत्यादि । भैष प्रयोगा कुष्ठचि। अस्य र सेन्द्रसारसंग्रहोक्त पाठ प्रायेण तुल्य एव। केवलं गन्धकस्य पलञ्चैकमित्यत्र—"अभ्रकस्य पलञ्चैकं गन्धकस्य चतु पलमिति ।" कर्षद्वयं द्वयोरिति प्र त्येक कर्षद्वयमिति । घृत चाष्टगुणमित्यत्र—"घृत चाष्टगुण"मितिभेद । अभ्रकस्य पलञ्चैव गन्धकस्य चतु पलमित्यत्र प्रयोगामृतधृतपाठ न साधु मन्यन्ते भट्टादयो विशिष्टवैद्याश्चेति। र.सा स टी । रसरत्ना कर प्रयोगामृतेन तुल्य एव केवल चाष्टमाषाधि कमित्यत्र अष्टमाषाधिकमिति भेद । रसेन्द्रचिन्ता मणौ च "अष्टमाषाधिकानि" घृतं त्वष्टगुणमिति पाठभिन्नतास्ति । रसे चि कुष्ठ. । शा को । अस्य दक्षपित्ते त्युक्तम् ।

**अमृतादिः** । पुं । कषायद्रव्यसमूहे यथा— अमृतारुषपटोल मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्र निम्बक द्वे हरिद्रे" इत्यादि । अय विसर्पविस्फो टके हित । अमितवेत्र श्यामा लता । रस र. ।

च द विसर्प चि. । सा.कौ. । प्रयोगा । अपर. मूत्रकृच्छ्रे यथा—अमृतं नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकं । प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ भैष. ।

**अमृतादिवटी** । स्त्री । विषं २ भा. कपर्द भस्म ५ भा मरिचं ८ भा. जलेन मुद्गमाना वटी कार्य्या । इयं कफे त्रिदोषेऽग्निमान्द्ये च हिता । भा.म.१भ.ज्वरचि. ।

**अमृताद्यगुग्गुलुः** । पुं। अयं मेदोरोगे हित। यथा—"अमृता त्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुम् । क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुत पिडकास्थौल्य भगन्दरं जयेत् ।" अत्र त्रुटिः सूक्ष्मेला । वेल्लं विडङ्ग। वत्सकं कुटजत्वक् । एषां क्रमवृद्धा भागो ग्राह्य । भैष.मेद. । भा.म.३भ.मेदचि. ।

**अमृताद्यघृतम्** । क्ली । वातरक्ते हितं । घृत ४ श. कल्कद्रव्यं १ श. । पाककाले आमलकीरस ४ श. वारि १२ श. दत्वा पाच्यम् । आरग्वध श्रीफलफलमज्जा । हयीरः श्वेतपुनर्णवा । चेरक. -कोकिलाक्षमूलम् । गन्धर्व्वः एरण्डमूलं । घन मुस्ता । च.द वातरोग चि. । भा.म.२भ ।

**अमृताद्यचूर्णम्** । क्ली । आमवाते । गुडूची नागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणचूर्णानि प्रत्येक सम भागानि । भा म.२भ ।

**अमृताद्यतैलम्** । क्ली । गलगण्डादौ । मूर्च्छिततिलतैलं ४ श. गुडूच्यादीनां शतपलं वारि ६४ श शेषः १६ श. । उक्तद्रव्याणां मिलितकल्क १श. । तैलपाकविधिना पाच्यम् । च.द.गलगण्ड-चि । अथवा गुडूच्यादीनां प्रत्येकं १ प. वारि १२८ प । तैलं पिबेद्वामृतवल्लिनिम्बहिंसाद्वयीवत्सक पिप्पलीभिः । सिद्धं बलावेतसदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ तैल ४ श. कल्कार्थ—গুলঞ্চ, নিমছাল, গুড়কাউনী, কেলেকড়া, কুটজত্বক্,পিপুল,বেলেড়া, বেতস,দেবদারু । मिलित १ श । भैष.। सिद्धं बलाभ्यामिति । च.द.।

**अमृताफलः** । पुं, क्ली । पटोले । भा.पू.१भ.। काबेलमसिद्धफलवृक्षविशेषे,दधिफले वा, नासाती इति लोके । मद.व.७ ।

**अमृतारिष्टम्** । क्ली । अरिष्टमिदं विषमज्वरादौ हित । अत्र गुडूच्याः पलशत दशमूलस्य तथा एकत्र द्रोणचतुष्टयजले पक्वा पादशेषं ग्राह्यं । अथ तत्र क्वाथे गुडस्य तुलात्रयं(৩৭॥•সের) नीक्षिप्य, कृष्णजीरस्य १६ प. पर्पटस्य २ प. । तथा सप्तपर्ण त्रिकटु मुस्तक नागकेशर कटुकातिविषेन्द्रयवादीनाञ्च प्रत्येकं चूर्णपलं निक्षिप्य आज्यपात्रे मासमात्रं स्थापयेत् । तेनामृतारिष्टं जायते । भैष. ।

**अमृतार्णवः** । पुं । रसोऽयं अतिसारे ज्वरातिसारे च हित. । मात्रा १ मा. । अनुपानं धान्यजीरक शाल्वीजानां यथालाभं देयम् । द्रव्याणि यथा हिङ्गुलोत्थरस लौहगन्धक टङ्कण शटी धान्यकह्रीवेर मुस्तकाम्बष्ठाजीरकातिविषाजीरकाणि छागीक्षीरेण मर्द्दयेत् । भैष। रस र.अजाजी जीरकम् । घुणप्रिया अतिविषा । धान्यजीरकयूषेणेति यूषैः प्रदरतरं मुदा श्रेयम् । र सा.सं.अतिसा.चि ।

**अमृतार्णवरसः** । पुं । कासहरोऽयं रस । अत्र अमृता गुडूची । पद्मकं पद्मकाष्ठं । र.सा.स. कासचि. । रस.र. । भैष. । द्वितीयो रस वाजीकरणाधिकारे । अत्र सूतभस्म रससिन्दूरम् । र. सा.सं. । अन्यः कासे—"रास्ना विडङ्ग त्रिफला रसगन्धकटुत्रिकं । अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषतुल्यं सुचूर्णितम् ॥" मात्रा २ गुञ्जा । रस.र.कासचि. । अन्यः राजयक्ष्मणि—"पारदं गन्धकं शुद्ध मृतलौहञ्च टङ्कणं । रास्नाविडङ्गत्रिफला देवदारु कटुत्रयम् । अमृता पद्मकं तुल्यं विषञ्चापि विचूर्णयेत् । मधुनाच वटी कार्य्या ।" प्रयोगा.। अन्यः रसेन्द्रसारधृते रसायनाधिकारे । "सूतभस्म चतुर्भागं लौहभस्म तथाष्टक । अभ्रभस्म च षड्भाग गन्धकस्य च पञ्चमं । भावयेत्त्रिफलाक्वाथैस्तस्स्वै भृङ्गअद्रवे । शिग्रुवह्निकटुक्वाथैर्भावयेत्सप्तधा पृथक् । सर्व्वतुल्या कणा योज्या गुडैर्मिश्रं पुरातनैः ॥" मात्रा निष्कमिता । र.सा.स. प्रयोगा.रसायने ।

**अमृतार्णवलौहम्** । क्ली । कुष्ठाधिकारे । "त्रिकटुत्रिफलालौहं समभागं विचूर्णितं । सर्व्वेषामपि चूर्णानामर्द्धभागं शिलाजतु । गुडूचीस्वरसेर्देया भावना रविरश्मिभिः । वारत्रयं ततः शुष्कं घृतेन सह मर्द्दयेत् ।" मात्रा । मा.मधुना लेह्या । रस.र प्रयोगा । अयम् अमृतार्णवरस इति केचिदुक्तं । प्रयोगा. ।

**अमृतावटिका (गुग्गुलु)** । स्त्री । सद्यो व्रणघ्नी वटिका । व्रणशोथे इति च द । "अमृता पटोलमूलत्रिफलात्रिकटुक्रमिघ्नानाम् । समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भाग ॥ प्रतिदिवसमेकैका गुडिका खादेदक्षप्रमाणाम् । रस र ।" अक्षमानादधिकं न कर्त्तव्य कोष्ठादिकशुद्ध्याल्पमपि प्रयोगा । द्वितीया हृद्दभिधाना व्रणे हिता । यथा— "अमृताया पलशत दशमूलशत तथा । पाठामूर्व्वा बला द्वे च तथा गन्धर्व्वहस्तक ॥ पृथग्दशपलानेतानभयाना शत तथा । विभीतकशते द्वे च धात्री शतचतुष्टय ॥ गुग्गुलो प्रस्थयुक्त जलद्रोणद्वये निशाम् । एका पर्य्युषिता पक्वा चतुर्थांशावशेषिते ॥ क्वाथे गुग्गुलुमालोड्य लौहपात्रे पचेद्दन । शीते चैतानि सचूर्णं प्रक्षिपेत्पलिकानि तु ॥ त्रिफलात्रिवृतादन्तीर्व्योषछिन्नाश्वगन्धकान् । विडङ्ग चित्रक चोच सूक्ष्मैला नागकेशरम् ॥" इत्यादि । पोट्टलिबद्धगुग्गुलुना सह पर्य्युषित कर्त्तव्य । ततोऽपरदिने क्वाथकरणम् । कैशोरगुग्गुलुवत् सर्व्वमपर ज्ञेयम् । प्रयोगा व्रणचि । रसरत्नाकरधृतपाठतुल्य एव । तत्र अस्य पद्धी यथा—घृतपिष्टितगुग्गुलु १६ प. क्वाथार्थं गुडूची १०० प दशमूल १०० प आकनादी मूर्व्वा, वाडियाला, श्वेतवाडियालामूल, एरण्डमूल, प्रत्येकं १० प सास्थि हरीतकी १००, बहेडा १००, आमलकी ४०० पाकार्थं देय जलं द्रोणत्रयमित (१८२श) अत्रैव पोट्टलीबद्ध गुग्गुलु दत्त्वा पाकशेषजल ४८ श कर्त्तव्यम् । अत्रैव क्वाथे क्वाथस्थापितगुग्गुलु पिष्टा पाचनीयम् । सिद्धे प्रक्षेपार्थे त्रिफला तेउडीमूल त्रिकटु दन्तीमूल गुडूची अश्वगन्धा विडङ्ग तेजपत्र गुलत्वक सूक्ष्मैला नागेश्वर गुण्ठा, एषां प्रत्येक १ प एकीकृत्य स्निग्धभाण्डे स्थाप्यम् । मात्रा ८ माषा । उष्णोदकमनुपेयम् । रस र व्रणशोथचि । भा म २भ । अन्या कुष्ठरोगे वातरक्ते च हिता । तस्या अथ पाठ—अमृताया पलशत दशमूल्यास्तथा शत । पाठा मूर्व्वा बला तिक्ता दार्व्वीगन्धर्व्वहस्तका । एषां दशपलान् भागान् विभीतक्या शतं हरेत् । द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तदा शतम् । जलद्रोणद्वये पक्वा अष्टभागावशेषित । क्वथ गुग्गुलुमाढ्य प्रस्थार्द्धच घृत पचेत् । पाकसिद्धौ प्रदातव्य गुडूच्या सत्त्वमत्र च । पलद्वय तथा मुण्ड्या पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥ इत्यादि । भैष कुष्ठ चि ।

**अमृताष्टक** । पुं, क्ली । गुडूच्याद्यष्टद्रव्यसिद्धकषाये । एष पित्तश्लेष्मज्वरे हित । च द चि । 'गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोल कटुरोहिणी । नागर चन्दन मुस्त पिप्पलीचूर्णसंयुतम् । अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापह ।" अरिष्ट निम्बत्वक् । रोहिणी कटुकी । एषा प्रति २० रक्तिकं वारि ३२ तो शेष ८ तो । प्रक्षेपार्थे पिप्पलीचूर्ण ॥० तो । सा कौ. । [व ४ ।

**अमृतासङ्गम्** । क्ली । खर्परिकातुत्थे । मद.

**अमृतासङ्गमः** । पु । खर्परीतुत्थे । तुं ८७ ।

म मोरचूत । वै निघ ।

**अमृताह्वम्** । क्ली । अमृतफले नासपातीति लोके । हि अपी । मद व ६ । गुणा —गुरु वातघ्न स्वादु त्रिदोषघ्नश्च । 'नासपाती' शुद्धलदेशे प्रचुर लभ्यते । भा । खर्बूजे । मद व ६ ।

**अमृताह्वयतैलम्** । क्ली । वातरक्ते तैलम् । पाठो यथा— गुडूची मधुक ह्रस्वपञ्चमूलं पुनर्नवा । एरण्डसैरण्डमूला च जीवनीयानि लाभत । पलानां शतिकैर्भागैर्बला पञ्चशत भवत् । कोल बिल्व यवान् माषान् कुलत्थांशाढकोन्मितान् । काश्मर्य्याणाञ्च शुष्काणां द्रोण द्रोणशतेऽम्भस । साधयेज्जर्जर पूत चतुर्द्रोणञ्च शेषयत् । तैलद्रोण पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुण पय । पिष्टा त्रिपलिकञ्चैव चन्दनोशीरकेसरम् । पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगर मधुयष्टिका । मञ्जिष्ठार्द्धपलञ्चैव तत्सिद्ध सर्व्वयौगिकम् ॥' भा म २भ वातरोगचि ।

**अमृतेश्वररस.** । पु । स्व श रसो यक्ष्मणि हित । रसभस्मामृतासत्व लौह मधुघृतान्वितम् । अमृतेश्वरनामाय षड्गुञ्जो राजयक्ष्मणि ॥ भा म १भ । रसे चि । प्रयोगा ।

**अमृतोत्था** । स्त्री । सुधामूलायाम्, सालम् मिश्रीति भाषा । पर्य्य ।

**अमृतोत्पन्नम्** । क्ली । तुत्थे । खर्परीतुत्थे । खादर । म कालखापरो । रा नि व १३ । [नि व ।

**अमृतोत्पन्ना** । स्त्री । गन्धमक्षिकायाम् । रा.

**अमृतोद्भव.** । पुं । धन्वन्तरौ । रत्ना. । क्ली ।

(५१पृष्ठस्य-प्रथमस्तम्भस्य षष्ठपङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यमेतत्)

घा । स्त्री। पाटलावृक्षे । भा। व.प्र ४८.।
क्षाम्। विड्ङ्गे । अ.। नैलपाटलायाम् । प
: । रा.नि.व.११ ।

'घा: । पुं । वड़्भवृक्षे । जटा । क्लो । पि
ए.व. । ताम्रे । रा.नि.व.११ ।

रम् । क्ली । कार्पासे । ह्रामाग । र.मा. ।
राती । खदक । रा.नि व.११ । भैष. । वस्त्र
सुमाकरे । तन्नामकगन्धद्रव्ये । विश्व ।

रदः । पुं । कार्पासवृक्षे । वै.निघ. ।

रदा । स्त्री । कार्पासवृक्षे । प.मु. ।

रातकः (रीयः) । पुं। आम्रातकवृक्षे ।
न्ड़ा गाछ । जटा । [भर्जनपार्श्वे । शब्द. ।

नरि(री)षः । पुं, क्ली । आम्रातकवृक्षे ।
नपार्श्वे । शब्द । [भ्राते ।

नष्ठः । पुं। देशविशेषे । वैश्यायां ब्राह्मणा

नष्ठका (ष्ठी) } स्त्री । (Stephania
नष्ठा (ष्ठिका) } hernandifolia, Synssampelas hexandra.) पाठायां । निघ-
। । आस्फोटनादि । रा.नि.व.६ । पटोडू इति
मालवे । भार्ग्यां । र मा. । स्वर्णयूथिकायाम् । भैष
।रोग.चि.पुष्यानुगचूर्णे । अम्लठीष्याम् । आम्
न । रा नि.व ४ । भा पू १भ. । यूथिकायाम् ।

गुंदे । प मु. । मयूरशिखायाम् । चा.गु.शिखण्डि
दि । "दन्तकालघ्नक नमस्कारी ।" आम्रातके ।
आमड़ा । गुल्मजपविशेषे । अम्बाड़ा, अम्बरी इति
च दक्षिणापथे । हिं भोइया । माचिका, माकु-
दणु इति च दक्षिणदेशे ख्याता । पूदिना । सु.
सु.१८प । रस.र पुष्यानुगचूर्णे । गुणाः—कषा-
याम्ला कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी वातरोगहरी रुच्या
दीपनी च । रा नि.व ४ ।

अम्बष्ठादिः । पु। पाठादिगणविशेषे । यथा—
अम्बष्ठा धातकीकुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशी-
रोध्रसावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणीति । गु-
णा.—"गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥"
सु सू ३८प. ।

अम्बष्ठी । स्त्री । कटुकाभेदे । कटुकीविशेष ।
यथा—"एककाण्डैकष्ठाम्बष्ठी कटुका चापरा स्मृ
ता ।" द्रव्याभि. ।

अम्ब्ला (लिका) । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । पूदि-
ना । पाठायाम् । आस्फोटनादि । रा.नि.व ४ ।

अम्बिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । पूदिना । भा.
पू.१भ. । मायाफलवृक्षे । हिं मयनफल । मद.व.
४ । कटुकाम् । श च. ।

तुल्ये। रा.नि.व.१३। खर्परीतुल्ये। खापर। रा. नि.व.। आमलक्याम्।

**अमृतोद्भवा**। स्त्री। आमलक्याम्। मं आवली। नागरवल्ल्याम्। पान। वै.निघ.।

**अमृतोपमम्**। क्ली। खर्परीतुल्ये। तूँते। मं मोरचूत। वै.निघ.। [ति द्रव्ये। वै निघ।

**अमृतोपस्थिता**। स्त्री। तोपचिनी इति ख्या

**अमेध्यम्**। क्ली। पुरीषे। अ.र.।

**अम्बु**। क्ली। जले। रा नि.व १४। बालके। च द.ज्वरातिसार चि.। "किराताम्बुयवासकम्।" भैष. शोथ चि.पुनर्णवातैले।

**अम्बुकः**। पुं। श्वेतार्कमन्दारे। रक्तैरण्डे।

**अम्बुकण्टकः**। पुं। नक्रे। त्रिका।

**अम्बुकन्दः**। पु। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

**अम्बुकिरातः (टः)**। पुं। नक्रे। त्रिका।

**अम्बुकीशः**। पुं। गोधायाम्। शिशुमारे। त्रिका।

**अम्बुकुक्कुटी (टिका)**। स्त्री। जलकुक्कुट्यां। पानकउडी। म पानकोंबडी। See मव।

**अम्बुकूर्म्मः**। पु। गोधायाम्। वै.निघ।

**अम्बुकणा**। स्त्री। जलपिप्पल्या। कौंचडा दाम्। वै निघ.। [सा.स.।

**अम्बुकेशरः**। पु। कोलङ्कवृक्षे। लेदू। र.

**अम्बुचरः**। पुं। जलचरे। कच्छटे। वै.निघ.।

**अम्बुचामरम्**। क्ली। शैवाले। नटा।

**अम्बुचारिणी**। स्त्री। स्थलपद्मिन्या। हिं थल पद्म। वै निघ।

**अम्बुजः**। पुं। हिज्जलवृक्षे। अम.। मत्स्यादौ। भा। जलवेतसे। कच्छटे। वै.निघ.। त्रि। जल जातमात्रे। क्ली। कमले। मै.जचिकं। [वै निघ।

**अम्बुजामलकी**। स्त्री। पानीयामलके।

**अम्बुटः**। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। आवुटा। मं आपटा। रा.नि.व ८।

**अम्बुतालः**। पुं। शैवाले। त्रिका।

**अम्बुदः**। पुं। मुस्तायां। सि.यो.कामला.चि. मूर्वादिघृते द्वन्द्व। "पटोलाम्बुददारुभिः।"

**अम्बुधरः**। पुं। नागरमुस्तायां। भद्रमुस्तायां। वै निघ।

**अम्बुधिः**। पु। सागरे।

**अम्बुधिफेनः**। पुं। समुद्रफेने। भा.।

**अम्बुधिस्रवाः**। स्त्री। गृहकन्यायाम्। घृत कुमारी। मं कोडफल। रा नि व ५। [भा।

**अम्बुनाम**। क्ली। ह्रीवेरे। वाला। भा.। बालके।

**अम्बुपत्रा (त्रिका) (पत्री)**। स्त्री। उच्च टायाम्। र.मा.।

**अम्बुप्रसादः** } **अम्बुप्रसादनः** } पुं। निर्म्मलीफलवृक्षे। रा.नि. व.११। See कतक।

**अम्बुप्रसादनफलम्**। क्ली। निर्म्मलीफले। वै निघ.।

**अम्बुमयूरकः**। पुं। जलापामार्गे। वै निघ.।

**अम्बुमात्रजः**। पु। शम्बूके। है.च.।

**अम्बुयष्टिका**। स्त्री। भार्ग्यां। वामणहाटी। र.मा.। [वै.निघ.।

**अम्बुरुहा**। स्त्री। पद्मिन्यां। स्थलपद्मिन्याम्।

**अम्बुवल्लिकः**। पुं। कृमिशङ्खे। वै.निघ.।

**अम्बुवल्लिका**। स्त्री। कारवेल्लाम्। वै.निघ.।

**अम्बुवल्ली**। स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ल्यां। जलपिप्पल्यां। वै.निघ.। [वै निघ.।

**अम्बुवारिणी**। स्त्री। स्थलकमलिन्याम्।

**अम्बुवासिनी**। स्त्री। रक्तपाटले।

**अम्बुवासी**। पुं। रक्तपाटले। वै.निघ।

**अम्बुवाहः**। पुं। मुस्तके। चि.क.क.वल्ली प्रदर चि.। [रत्ना.।

**अम्बुवेतसः**। पुं। जलवेतसे। मं लव्हाला।

**अम्बुशिरीषिका** } **अम्बुशिरीषी** } स्त्री। जलशिरीषे। वै.निघ.।

**अम्बुशुक्तिः**। स्त्री। जलशुक्तौ। शिंपूक। मं जलशिंपी। वै निघ। [त्रिका.।

**अम्बुसर्पिणी**। स्त्री। जलौकसि। जोंक।

**अम्बुसादनम्**। क्ली। निर्म्मलीबीजे। वै.निघ.।

**अम्बुसारा** । स्त्री । कदलीवृक्षे।भा पू १भ फ व।

**अम्बुसाह्वः** । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै निघ ।

**अम्भ** । पु । जले। रा नि व १४।

**अम्भःपा** । पु । चातकपक्षिणि ।

**अम्भ सार** । पु । मुक्तायां । वै निघ ।

**अम्भ सू** । स्त्री । धूम्के । मं धुकें।

**अम्भोजम्** । क्ली । पद्मे । वारिविलसी ।

**अम्भोजनाल** । पु । पद्मनाले । वै निघ ।

**अम्भोजा** । स्त्री । वल्लीयष्टीमधुनि । वै निघ ।

**अम्भोद** । पु । भद्रमुस्तायाम् । रा नि व ६। च द यक्ष्म चि एलादिमन्थे । प्रपौण्डरीके । प मु ।

**अम्भोधिपल्लव** । पु । प्रवाल । मं पोंवलें। रा नि व १३ ।

**अम्भोरुहम्** । क्ली । पद्मे । च द र पि चि ।

**अम्भोरुहकेशरम्** । क्ली । पद्मकेशरे । च द र पि चि ।

**अम्र** । पुं । आम्रवृक्षे । आम् गाछ । रा नि । See आम्र । माचिकायां । पुदिना । हि मोइया । अम्लवेतसे । रा नि ।

**अम्रम्** । क्ली । आम्रफल ।

**अम्रगन्धहरिद्रा** । स्त्री । (Curcuma reclinata) आम्रहरिद्रायाम् । आमहलुद । हि आमहलदी ।

**अम्रवेतस** । पु । अम्लवेतसे ।

**अम्रसार** । पु । अम्लवेतसे । रा नि ।

**अम्रात (क)** । पु । (Spandias mangifera) Hogplum आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । हि अम्बाडा । मं अंबाडाचे झाड । अ मा । पिका । See आम्रातक ।

**अम्ल** । पु । षड्रसान्यतमरसे । अम्ल रस । स च जम्बीरमातुलुङ्गफलादिषु व्यक्त । गुणा —लघु, उष्ण , रुचिकर, दीपिकर ,हृदयतर्पण , वाता नुलोमन , वन्य कण्ठदाहकरश्च । रा नि व २०। तद्विपाकोऽम्ल तद्विपाकगुणस्तु पित्तकृत् वातघ्नश्च रोगघ्नश्च । सु सू । प्रीतिकर पाचन मार्दवक रश्च । अतिसेवनात् भ्रान्तिकुष्ठकफपाण्डुकार्श्यकास जनक। रा नि व १२। पाचन रुचिकर पित्तल कफजनकी रक्तवर्द्धक लघु लेखन उष्णवीर्य स्पर्शशीतल सन्दीपन क्लेदनी वातघ्न स्निग्ध तीक्ष्ण सारक शुक्रविवन्धानाहदृष्टिघ्न हर्षणश्च। अतिसेवने—भ्रमदवडदाहतिमिरज्वरघ्न शोथवि स्फोटकुष्ठपाण्डुलक्षण । भा पू १भ । लघुत्व पाच कत्व पित्तश्लेष्मवातनिक्लेदत्वमुष्णत्वं वातघ्नत्वम। राज।

**अम्लम्** । क्ली। अम्लवेतसफले । काञ्जिके । घोले। रा नि। बदरफले । सि यो अरोचक चि । वर्वर चन्दने। रा नि व १२ ।

**अम्लक** । पु । लकुचवृक्षे । श र ।

**अम्लकरञ्ज** । पु। करञ्जविशेषे। टककरञ्जा। तत्फलगुणा —पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्त करश्च। राज ।

**अम्लका** । स्त्री । पालङ्कशाके । পালং শাক। प मु । पलाशीलतायाम् । रा नि व ४ ।

**अम्लकाञ्जिकम्** । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি। च द ग्रहणी चि मह्यषट्पलघृते ।

**अम्लकाण्ड** । पु । शूकरशीर्षे । वै निघ। क्ली। लवणतृणे । নোণা ঘাস । रा नि व ८ ।

**अम्लकुचि** । पु । वृक्षविशेषे ।

**अम्लकेशर** । पु। मातुलुङ्गे । টাবালেবু গাছ। प मु । दाडिम्बवृक्षे । [लेवु वै निघ ।

**अम्लकेसरी** । पु । अम्लरसनिम्बुकवृक्षे। গোঁড়া

**अम्लकोश (शाक)** । पु । तिन्तिडीवृक्षे । मद व ६ । [मं अवटवाक । वै निघ ।

**अम्लगोरस.** । पुं। अम्लतक्रे। টক্ দোল।

**अम्लचाङ्गेरी** । स्त्री। चाङ्गेरीभेदे । টক্ আম রুল। च चि ३ष भगु तैले ।

**अम्लचुक्रिका** । स्त्री। चिञ्चाम्ले। তেঁতুলের অম্বল। रा नि व ११ । See चिञ्चासारः।

**अम्लचूड** । पु । शाकाम्ले । चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল। रा नि व ११ । अम्लशाके । চুকা পালং। रा नि ।

**अम्लजम्बीर** । पु । अम्लरसनिम्बूकवृक्षे।

टक् लेबु गाछ। मं इडलिंबू। रा नि.व ११। See निम्बुक ।

**अम्लटकः** । पु । अश्मन्तकवृक्षे । अम्र कुचाइ ।

**अम्लत्वक्** । पु । प्रियालवृक्षे । म चारोली ।

**अम्लदीलक** । पु । चुक्रे । चूका पालङ् । मं थवीती । वै निघ. ।

**अम्लद्रवः** । पु । बीजपूरादिरसे । भा म १म जिह्मकज्व चि.। "अम्लद्रव सशमयेद्रसज्ञा"

**अम्लद्रव्यम्** । क्ली । बीजपूरादौ तक्रे वै निघ।

**अम्लनायकः** । पु । अम्लवेतसे । थैकल् । म आम्लवेतस । रा नि व ६ ।

**अम्लनिम्बुकः** । पु । महाम्लनिम्बुके । गोंडा लेबु । म मोठे इरलिंबू । वै निघ ।

**अम्लनिशा** । स्त्री । शठ्याम् । शटी । रा नि ।

**अम्लपञ्चकम्** । क्ली । १ कोलदाडिमवृक्षाम्ल चुक्रिकाम्लवेतसेषु।२जम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिडी बीजपूरेषु । रा नि व.२१ । See पञ्चाम्लम् ।

**अम्लपचः** । पु । दण्डालुके । थाम् आलु । वै निघ । अश्मन्तकवृक्षे । रा नि व.९ । क्षुद्रपत्र तुलसीवृक्षे । र.मा ।

**अम्लपत्रम्** । क्ली । चुक्रशाके । रा नि व ७ ।

**अम्लपत्रकः** । पु । मेण्डायाम् । अश्मन्तकवृक्षे । अम्र कुचाइ, आबुटी । रा नि व.९ । मद व १ । अम्ललोणिकायाम् । आमरुल । भा पू १व ।

**अम्लपत्रा** । स्त्री । शुक्रपर्णायां । ढकुडा । प म ।

**अम्लपत्रिका** । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । क्षुद्र मूनी । मूनी इति लोके । चावेता इति हिन्दी । रा नि व ५ ।

**अम्लपत्री** । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा नि व. ४ । चाङ्गेर्यां । रा नि व ५ । क्षुद्राम्लिकायाम् । क्षुद्र मूनी ।

**अम्लपनसः** । पु । लिकुचवृक्षे । ডেলো, मां न्दार गाछ। मं चोटीचे भाड़ । वै निघ. ।

**अम्लपर्णिका**, **अम्लपर्णी** । स्त्री । वृक्षविशेषे । सुरपर्ण्याम् । भा.। गुणा —अम्लपर्णी वात कफशूलघ्न च विनाशिका । वै.निघ. ।

**अम्लपादप**. । पु । वृक्षाम्ले । তেঁতুল गाछ । म कोकवी । वै निघ ।

**अम्लपित्तम्** । क्ली । रोगविशेषे । तल्लक्षणम्— *विरुद्धदुष्टाम्लविदाहि पित्तप्रकोपि पानान्नमुजी* विदग्ध । पित्त स्वहेतूपचित पुरा यत्तदम्लपित्त प्रवदन्ति सन्त ॥ अविपाक क्लमोत्क्लेश तिक्ताम्ली द्गारगौरवे । हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्त वदेद्भि षक् ॥ तच द्विधा—अधोगमूर्द्धगञ्चेति । मा नि ।

**अम्लपित्तान्तकमोदकः** । पु । अम्लपित्ते योगविशेष । अत्र शुण्ठी ८ प पिप्पली ८ प. गुवाकचूर्ण ८प घृत ४श एकत्र पाक । पाकसिद्धौ एषा प्रक्षेप यथा लवङ्गचूर्णं वचाचूर्णं कुष्ठचूर्णं नागकेसरचूर्णं यमानीचूर्णं रक्तचन्दनचूर्णं रास्ना चूर्णं कृष्णजीरकचूर्णं यष्टिमधुचूर्णं देवदारुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तेजपत्रत्वगेलाचूर्णं सैन्धवं हबुषाफल चूर्णं शटीमदनफटफलचूर्णं जटामांसीचूर्णं अभ्र रङ्ग रौप्य तालीशचूर्णं पद्मकाष्ठचूर्णं मूर्वाचूर्णं वराहक्रान्ताचूर्णं वंशलोचन पिप्पलीमूलचूर्णं श तावरीचूर्णं शतपुष्पाचूर्णं पीतझिण्टीमूलचूर्णं जा तीकोषचूर्णं जातीफलचूर्णं काकोलीमुस्तकपिप पलीकर्पूरविडङ्गवनयमानीनां चूर्णं बलागुडूच्यपा मार्गबीजगोक्षुरबीजचन्दनदेवताडानां चूर्णं लौह कांस्यचेति द्रव्यजात प्रत्येक २ तो स्वर्णं १ तो । भैष ।

**अम्लपित्तान्तकरसः** । पु । रसोऽयमम्लपि त्तघ्न । रसे चि । अत्र तुल्या पथ्याभिति सर्वं चूर्णसमां हरीतकीम् । र.सा स । सतमृताकौ हाना तुल्यां पथ्यां विमर्दयेत् । मापमात्र लिहेत् चौद्रेरम्लपित्तप्रशान्तये ॥ भैष ।

**अम्लपुरम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । रा नि.व ६ ।

**अम्लपुष्पिका** । स्त्री । आरण्यशणवृक्षे । वना शण । मं रानताग । वै निघ ।

**अम्लपूरम्** । क्ली । तिन्तिड्याम् । তেঁতুল । मं कोकमो । रा नि व ६ ।

**अम्लफलः** । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व ११ ।

**अम्लफलम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा नि व ६ । [कियारी । वै निघ ।

**अम्लफला** । स्त्री । कर्काटकायाम् । मं लघु

**अम्लबदर** । पु । अम्लकोलिकायाम् । টক কুল । ध मू ४ष । [চুকা পালঙ। वै निघ ।

**अम्लभेदनः** । पु । अम्लवेतसे । रा नि । शुक्रि ।

**अम्लमारीष** । पु । अम्लशाकविशेषे । অম্বল নটিয়া । हि मारसा । गुणा —"अम्लमारीषको दोषकोपनो मधुर पटु ।" वै निघ ।

**अम्लमूलकम्** । क्ली । व्युषितकाञ्जिकपक्कमूल के । 'काञ्जिक व्युषित पक्क मूलक त्वम्लमूलकम्।' प म श्ख । च द सग्रहणी चि वृहच्चुक्र ।

**अम्लमेह** । पु पित्तजन्यमेहरोगभेदे । अत्र रोगी अम्लरसगन्ध मेहति । सु नि ६ष ।

**अम्ल०हा** । स्त्री । मालवदेशप्रसिद्धनागवल्लीभेदे । गुणा —रुचिकरी दाहघ्नी गुल्महरी आध्मानहरी च । रा नि ।

**अम्ललोणिका** } स्त्री । (Oxalis cornicu
**अम्ललोणी** } lata) चाङ्गेर्य्याँ । আমরুল শাক । म चुका । ध टी । गुणा —दीपनी रुक्षा रुचोष्णा कफवातघ्नी पित्तला अम्ला ग्रहण्यर्श कुष्ठातीसारघ्नी च । भा पू १भ । भाषा २—२ माषा । पालङ्कविशेषे । চুকা পালঙ । र मा ।

**अम्लवती** । क्ली । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । रा नि व ५। क्षुद्राम्लिकायां । थूमे थूनी ।

**अम्लवर्ग.** । पु । चाङ्गेरी लकुचा अम्लवेतस जम्बीरक बीजपूरक नागरङ्ग दाडिम कपित्थाम्लवी जाम्लकाम्बष्ठा करमर्द्दक तिन्दुककाल तिन्तिडीषु । अम्बष्ठासहित द्विरेतदुदितं पञ्चाम्लक तद्द्वयं, विशेष करमर्द्दनिम्बुकयुत स्यादम्लवर्गाद्वयम् । रा नि व २२। अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाम्लचणकाम्लका । नाग रङ्ग तिन्तिडी च चिञ्चाफलञ्च निम्बुकम् । चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्द्द तथैव च । एष चाम्लगणः प्रो क्ता वेतसाम्लसमायुत ॥ र सा स । [रा नि व ७।

**अम्लवल्ली (ल्लिका)** । स्त्री । चिपर्णीकन्दे ।

**अम्लवाटक.** । पु । आम्रातकवृक्षे । म आंबा डा । वै निघ ।

**अम्लवाटा**
**अम्लवाटिका** } स्त्री । नागवल्लीभेदे । পান বিশেষ । म अवाडे पर्ण ।
**अम्लवाटी** } रा नि.व.११। See नागवल्ली।

**अम्लवातकः (वाडक)** । पु । आम्रातक वृक्षे । আম্ড়া গাছ ।

**अम्लवाप्य.** । पु । मं आवटमाठ ।

**अम्लवासुकः** । पु । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । मं चुका । वै निघ ।

**अम्लवास्तु(स्तू)कम्** । क्ली । चुक्रनामपत्र शाके । অম্লবেতুয়া, টাঙ্গাবেতো इति भाषा । रा नि व ७।

**अम्लविदुल** । पु । अम्लवेतसे । वै निघ ।

**अम्लवीजम्** । क्ली । वृक्षाम्ल । তেঁতুল । रा नि व ६ । See तिन्तिडी । [भा पू १भ ।

**अम्लवृक्ष (कम्)** । क्ली,पु । वृक्षाम्ले । তেঁতুল ।

**अम्लवेतस (क)** । पु, क्ली । (Rumex vesicarius) country sorrel स्वनामख्यात क्षुपे । অম্লবেতস । हि आमलटास । चूकल इति च द. । च द ज्व चि । सिन्धुकूलषणै साम्लवेतसै । च सू २ष । गुणा —अत्यम्ल कषायोष्ण वातघ्न कफार्शोगुल्मारोचकहरश्च । भोटदेशे प्रसिद्ध । रा नि व ६ । लघुदीपनमत्यम्लं भेदनं हृद्रोगशूल गुल्मघ्नं पित्तलं लोमहर्षणं रुक्षं विण्मूत्रदोषहरं प्लीहोदावर्त्तघ्नं हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवान्ति हरं वातकफजरोगघ्नं छागमांसद्रवकरं चणकाम्ल तुल्यगुणं लौहसूचीद्रावकञ्च । भा पू १भ । तस्य कफलगुणा —दोषघ्नं गुरु दारकञ्च । राज । शुभे । চুকা পালঙ্ । हि चुकेका शाक । प शु । अम्ललोण्याम् । च द काद्याय गु ।

**अम्लशाकम्** । क्ली । वृक्षाम्ल । তেঁতুল । रा नि व ६। पु । चुक्रनामपत्रशाक । অম্লচুচাই, টক পালঙ্, চুকা পালঙ্ । गुण —अत्यम्लं वातघ्न दाहश्रमघ्नञ्च । सशर्करस्य तस्य गुण —दाहपित्त कफहरत्वम् । रा नि व ७।

**अम्लशाकाख्यम्** । क्ली । चुक्रनामकपत्रशाके । টক পালঙ্ । म थारचुका । रा नि व ७।

**अम्लष्टा** । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । मं चांवीती ।

**अम्लसरा** । स्त्री । नागवल्लीभेदे । रा नि व ११।

**अम्लसारः** । पु । अम्लवेतसे । रा नि व ६। निम्बुके । रा नि व ११। हिन्तालवृक्षे । रा नि व.८।

**अम्लसारं (कम्)** । क्ली । काञ्जिके । चुक्रनामककाञ्जिकभेदे । रा नि.व.१५ ।

**अम्लस्कन्धः** । पुं । वा.सू १०।२२५ ।

**अम्लस्तम्भनिका** । स्त्री। तिन्तिड्यां। वै.निघ।

**अम्लहरिद्रा** । स्त्री । शट्याम् । रा.नि.व.६ ।

**अम्ला** । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल । रा.नि व.५ । वनमातुलुङ्गे । अम्लवेतसे । रा नि.व.६ । श्रीवल्लीवृक्षे । वर्षामल्लिकां । रा नि व.८ । तिन्तिड्यां । रा.नि व ११ । भा.पु १म.फलव ।

**अम्लाङ्कुशः** । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

**अम्लाटनः** । पुं । महासहावृक्षे । मे. झाँटी विशेष । आम्रना इति च भाषा । ऋि कटसर्या लालगुलमखमल। आयनाट् इति दक्षिणदेशे। वाणपुष्प इति च गौडे ख्यातः । गुणाः—कषायो मधुरस्तिक्त उष्णवीर्य्यः स्निग्धश्च । भा.पू.१म पु.व । ४ख.म.भ.योनिरो.चि. । चि.श क.वल्ली.गर्भवेद नाड़रयोगे ।

**अम्लाढ्यः** । पुं । करुणनिम्बुके । नारांगी लेबुर गाछ । प.मु. । [१म पु व. ।

**अम्लातः (कः)** । पुं । अम्लाटनवृक्षे । भा.पू.

**अम्लातकी** । स्त्री। पलाशीलतायां। रा.नि व.४।

**अम्लादानः** । पुं । कुरण्टकवृक्षे । पीयावांसा इति प्रसिद्धे । वाणपुष्प इति गौडे ।

**अम्लादिः** । पुं । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.६ । चुक्रनामकपत्रशाके । रा.नि.व.७ ।

**अम्लाध्युषितः** । पुं, क्ली । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षणम्—"श्याव लोहितपर्य्यन्तं सर्व्वमक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥" मा नि. । करुणनिम्बुके ।

**अम्लानः** । पुं ।(Gomphrena globosa.) बन्धुजीवकवृक्षे । वाङ्कुलीवृक्ष । चिका । झिण्टिकाभेदे । अम्लानो झिण्टिकाभेदे । विश्व. । अम्लाटनवृक्षे । आम्रना इति भाषा । भा.म. ४म. योनिरो.चि. । "बदंष्ट्रमधुकत्वद्राम्लानैः ।" महासहायाम् । मे.नवकं । महाराजतरुणीवृक्षे । रा. नि.व १० ।

**अम्लानम्** । क्ली । पद्मे । श.र. ।

**अम्लाना** । स्त्री । महासेवन्तीपुष्पवृक्षे । बड़बन सेउती । मं घोर रायशेवंती । वै.निघ ।

**अम्लानिनी** । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मिन्याम् । चिका. । [रा.नि.व.६ ।

**अम्लाम्ला** । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल शाक ।

**अम्लायनी** । स्त्री । मल्लिकाभेदे । मं नेवाली । वै निघ. ।

**अम्लिका** । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । प.मु.रा.नि. व.११ । आमे । रा नि व २३ । पलाशीलतायां । माचिकायाम् । पुदिना । रा.नि.व.२३। श्वेताम्लिकायाम् । चाङ्गेर्य्याम् । रा नि.व २३ । अम्लोद्गारे । मे. । अम्लरोगे तिन्तिड्यर्थे, एवं सर्व्वत्र दीपनयोगे । पुरीषसंग्रहणादौ पुनरम्लिका ख्यामच्छदहृद्दारके । सि.यो अग्निमुखचूर्णे द्वन्दः । सि.यो. मरीच-चि. । [वै.निघ. ।

**अम्लिकाकन्दः** । पुं । मं अम्लनालिकायाम् ।

**अम्लिकापानम्** । क्ली । तिन्तिडीपानके । तेँतुलपाना । पक्वतिन्तिडीकां वारिमर्द्दितं शर्करामरिचलवङ्गकर्पूरमिश्रितं पानकमुच्यते । "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अम्लिकाफलसम्भूत पानकं वातनाशनम् ।" भा.पू.पानकवर्ग. ।

**अम्लिकावटकः** । वटकविशेषे । अम्बवड़ा । भीतीवरा इति लोके । "अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे क्रतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्ततः। अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ॥" भा ।

**अम्ली** । स्त्री । अम्लवेतसे । वै निघ २म.मदात्यय. चि.खर्ज्जूरादिमन्थे । चुक्रिकायां । टकपालड़ । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पु १म.फलव । चाङ्गेर्य्याम् । मि खड्गिकं ।

**अम्लीका** । स्त्री । तिन्तिड्याम् । च.टी. । "हृद्याम्लीकदाडिमे ।" सि यो.मदात्यय.चि. । अम्लोद्गारे । सु.नि.६ष. ।

**अम्लीकाफलम्** । क्ली । तिन्तिडीफले । तद्गुणाः—गुरु सदीपनं भेदन उष्णार्द्र लघु कफवा-

शयी, पथ्यच। वा.सू.६च।"चस्री हि चाम्रफलम विपक्व तदग्रपित्तामकरं विदाहि। वातामयि ग्रल गदि प्रग्रल पक्व तथा शीतगुणोपपन्न॥" चनि.१०च।

**अम्लीयः** । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

**अम्लोटकः** । पुं । अम्लकहचे खनामैव प्रसिद्धे । हिं आमरोडा । अम्लकुडाई । रत्ना. ।

**अम्लोटजः** । पुं । चाङ्गेर्य्याम् । बड आमरूल पीता । च.द चातुर्थ ज्व.चि । "चम्लोटजसद्रसेन द्रवेन ।"

**अम्लोत्तमम्** । क्ली । दाडिमे । प.मु ।

**अयनम्** । क्ली । मासषट्क व्याप्य भानोर्दक्षिणतो वा गतौ । मे नचिक । तच्च द्विविधम् — उत्तरायण दक्षिणायनञ्च । तयोराद्य वर्षाशरद्धेमन्तात्मकं, तत्र भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्लवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । द्वितीयञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मात्मकं तत्र भगवानाप्याय्यतेऽर्कः तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमपहीयते । सु.सू ।

**अयस्** / **अयसम्** क्ली । लौहमात्रे । रत्ना । च द पाण्डु चि । कान्तलौहे । प.मु । मुण्डलौहे । रा.नि व १३ ।

**अयस्कान्तः** । पु । कान्तलौहे । रा नि,व.१३। लौहचुम्बके । कान्तपाषाणे । चुम्बक पाथर । गुणा — लेखन, शीतो मेदोविषघ्नश्च । मद व.४ ।

**अयस्कान्तशिला** । स्त्री । लौहचुम्बके । चुम्बकपाथर । वै निघ ।

**अयस्कारः** । पु । जङ्घायभागे । त्रिका. ।

**अयस्कीट.** । पुं । लौहकिट्टे । वै निघ ।

**अयानम्** । क्ली । स्वभावे । हारा ।

**अयाह्नम्** । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा । वै निघ ।

**अयुक्छदः** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । छातिमगाछ । हेच ।

**अयुग्मक.** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । वै निघ. ।

**अयुग्मच्छदः** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । च टी ।

**अयुग्मपत्रः** / **अयुग्मपर्णः** पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै निघ. ।

**अयोगः** । पु । विश्लेषे । कठिनोद्यमे । कूटे । मे गचिकं ।

**अयोगुडः** । पु । लौहगुडिकायां । "वरसाम्रो विषविष कथित तासमेव वा । पीतमत्यग्निसन्तप्तो भवितो वाप्ययोगुड ॥" च. । [वै निघ. ।

**अयोच्छिष्टम्** । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर ।

**अयोमलम्** । क्ली । लौहमले । लोहार गु वा मण्डूर । प मु । "अयोमलन्तु सलम ।" सि यो. पाण्डु चि हन्द । च द पाण्डु चि ।

**अयोरजः** । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । लौह चूर्णे । च.द पाण्डु चि.नवायसचूर्णे ।

**अयोवस्तिः** । पु, स्त्री । वस्तिकर्म्मविशेषे । यथा—एरण्डमूल नि.क्वाथ्य मधुतैल ससैन्धवम् । एष युक्त अयोवस्ति सवचापिप्पलीफल ॥" भा.।

**अरकः** । पु, क्ली । शैवाले । हारा । वै निघ।

**अरक्तः** । पु । लाक्षायाम् । ला । रा नि व ६ । See चलक्त ।

**अरग्वधः** । पु । (Cassia fistula) महाकर्णिकारवृक्षे । बड सोन्दालि, लड़िया सोनाल, राखाल नडी, वानर नडी इति । मं बडिलु वा हव्याचे भाड । क हेगगके । तै रेलचेट्टु । त्त सुनारि । हि आमलटा,धनवहेडा । गुणा.—चति मधुर शीतल शूलघ्न ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविट्बन्धघ्न । रा.नि व.९ । स्रसन गुरु हृद्रोगशोदावर्त्तघ्न । एतत्फल स्रसनगुणयुक्त रुच्य पित्तकुष्ठकफघ्न कोष्ठशुद्धिकर ज्वरे हितञ्च । भा पू. १भ. । "पर्णानि रेचकानि स्यु कफमेदोहराणि च । पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिक्तानि ग्राहकाणि च । सुवराणि विजानीयात् । मज्जा च मधुरा पाके स्निग्धा चाग्निविवर्द्धनी । रेचका पित्तवातानां नायका समुदाहृता ।" द्रव्य.गु वै.निघ. । See चारग्वध । [दग्निसुखचूर्णे ।

**अरग्वधम्** । क्ली । स्वर्णालुफले । सि यो हृ-

**अरङ्गः (गा) (गी)** । पु,स्त्री । मत्स्यविशेषे वै निघ. । मधुशिग्रु । रत्ना ।

**अरङ्गरः** । पु । कृत्रिमविषे । वै निघ. ।

**अरङ्गुटी** । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै निघ. ।

**अरजा** । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् ।

**अरटुः** । पु। अरलुवृक्षे । শোনা গাছ। अ टी.।

**अरणः** । पु । चित्रकवृक्षे । वै.निघ ।

**अरणिः** । पु। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे । ছোটগণিরি । वा टी १५अ. । हिमा वीरतर्व्वादौ । अरणिर्वह्नि मन्थे ना द्वयोर्निर्मथ्यदारुणि। मे चत्रिक । श्योणा कवृक्षे । चित्रकवृक्षे ।

**अरणिका** । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । वा.सू.१५अ "वेल्लन्तरादिव। 'वेल्लन्तरारणिकवुकवृषाश्मभेद ।"

**अरणी** । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । म लघुऐरण । रा नि व ८ ।

**अरणीकेतुः** । पु । महाग्निमन्थवृक्षे । বড গণিরি । मं थोरऐरण । रा नि व.८ ।

**अरण्यः** । पु । कट्फलवृक्षे । কট্‌ফলের গাছ। अ.च. । शालभेदे । वै.निघ. ।

**अरण्यम्** । क्ली । कानने । বন । म रान । क अटवि । उद्यानमहावनोपवनप्रमदवनभेदात् स चतुर्विधम् । तत्रोद्यान यत्र रागिण क्रीडन्ति । नृपालयेषु यत्र पुरोचित वन प्रमदवनम् । उप वन पुर प्रान्तस्थवनम् । रा.नि व २ ।

**अरण्यकः** । पुं । महानिम्बे । মহানিম্। म बकाननिम्ब । वै निघ ।

**अरण्यकणा** । स्त्री । कटुजीरके । জীরা বিশেষ । वै निघ. । वनपिप्पल्याम् ।

**अरण्यकदली** । स्त्री । गिरिकदल्याम् । বন কদল্যাম্ । বোচেকলা, বুনো কলা, দয়া কলা इति च भाषा । म रानकेल । रा नि व ११ । गुणा —शीतला मधुरा बल्या वीर्य्यवृद्धौ रुच्या दुर्जरा गुरु' दाहशोषपित्तनाशिनी । तत्फल तुवर मधुर गुरु च । वै निघ ।

**अरण्यकर्कटी** । स्त्री । वनजातकर्कट्याम् । বুনো কাঁকুড় । म रानतवसं । गुणा —"अरण्य कर्कटी चोष्णा रुक्षे तिक्ता च भेदका । पाके कटी कफकृमीपित्तकण्डूज्वरापहा । वै निघ. ।

**अरण्यकाकः** । पुं । वनकाके । দাঁড়কাক । म रानकावला । द्रव्य गु वै.निघ ।

**अरण्यकार्पासी** । स्त्री । The wild cotton. वनकार्पासे । বনকাপাসী । म रानकापासी । तें पत्ति । गुणा —व्रणघ्नी शस्त्रघातघ्नी रुच्या च । रा.नि व ४ ।

**अरण्यकुक्कुटः** । पु। वनकुक्कुटे । বনকুক্‌ড়ো । हि कौमुडा वनमोर्गा । म रानकोंबडे । तन्मांस गुणा —हृद्य लघु श्लेष्महरञ्च । रा नि व.१७ । बृंहण स्निग्ध वीर्य्योष्ण वातघ्न गुरु च । मद व १२ ।

**अरण्यकुलित्थिका (त्था) (त्थी)** । स्त्री । कुलत्थायाम् । বন কুর্ত্তিকলায় । रा नि व.५ । A blue stone used as a collyrium कुल त्थाञ्जनी । कृत्रिमाञ्जनविशेष । रा.नि.व.१३ । हि कालसुमा । See कुलत्थाञ्जन ।

**अरण्यकुसुम्भः** । पु । वनकुसुम्भक्षुपे । বন কুসুম । म रानकर्डई, रानकुसुम्भ । गुणा —पाककटु श्लेष्मघ्न दीपनञ्च । रा.नि.व.४ ।

**अरण्यकोलिः** । स्त्री । वनवदरे । বনকুল ।

**अरण्यगवयः** । पु । वनगवये । अय कूलचर- जातीय । सु सू ४६अ । कूलचरशब्द पश्य ।

**अरण्यघोली (लिका)** । स्त्री। वनघोलीति प्रसिद्धपत्रशाकविशेषे । घोलीशाके । रा नि व.९ । मन्थनदण्डे ।

**अरण्यचटकः** । पुं । वनचटकपक्षिणि । বন চটা পাখি, গুড়গুড়ে, নাগরভড়ুই, ছাতার इति च । तन्मांस—लघु हिमावह चटकसमगु णञ्च । वै निघ द्रव्यगु. ।

**अरण्यचम्पकः** । पुं । वनचम्पके । বনচাঁপা । गुणा —शीतल लघु रुक्षह्निकर वलकरञ्च । रा- नि व १० ।

**अरण्यच्छागः** । पुं । वनछागे । বুনো ছাগল ।

**अरण्यजः** । पु । तिलकवृक्षे । हे च. ।

**अरण्यजार्द्रका** । स्त्री । Wild ginger. वनार्द्रके । বন আদা । मं रानआले । गुणा — कटु रुच्य वह्निकर वल्य वातप्रदञ्च । रा नि व ६ ।

**अरण्यजीरम्(कम्)** । क्ली । वनजीरके, कटु

जीरके। वनजीरा। म कडुजीरं। तें जीरकव। गुणा —"अरण्यजीरकश्चोष्ण तुवरं कटुकं मतम्। स्तम्भवातं कफञ्चैव व्रणञ्चैव विनाशयेत्।" वै निघ। द्रव्य.गु.।

**अरण्यतुलसी**। स्त्री। वनतुलस्यां, कृष्णवर्वर्याम्। वनतुलसी। हि कालावावरी। म राण तुलस, वैजयन्तीतुलसी। सा द्विधा कृष्णदीर्घभेदात्। गुणा —"आरण्यतुलसी चोष्णा कटुका च सुगन्धिका। वातलन्दोषवीसर्पविषञ्चैव विनाशयेत्॥ आरण्यतुलसी क्षुद्रा कटुी चोष्णा च तिक्तका। रुच्याग्निदीपनी हृद्या विदाही लघुपित्तला। रुच्या कण्डूविषहृदिकुष्ठज्वरविनाशिनी। वात कृमीन् कफ दद्रु रक्तदोषञ्च नाशयेत्। बीजञ्चास्या दाहशोषनाशकं परिकीर्तितम्।"वै निघ.।द्रव्य.गु.।

**अरण्यत्रपुसकः**। पु। वन्यत्रपुषे। वनकाँकुड, वनशशा। म गोडशेंदनी। वै.निघ।

**अरण्यत्रपुसी**। स्त्री। इन्द्रवारुण्याम्। राखालशशा। महाकाललतायाम्। माकालफल। वै निघ अपक्वा चि.नस्ये।

**अरण्यधान्यम्**। क्ली। नीवारे। उडिधान। म देवभात। रा नि व.१६।

**अरण्यधेनुः**। स्त्री। वनजातायां गवि।

**अरण्यपलाण्डु**। पु। वनजातपलाण्डौ। वनपेयाज। गुणा —मूत्रविरेचन. श्लेष्महरणी स्नुष एव च। मात्रातिरिक्ताद्भवति वान्तिकृन्मलभेदन। अतिमात्रं प्रयुक्तोऽसौ विषवन्मारयेन्नर शोथे श्वासे च कासे च मूत्रकृच्छ्रे प्रयुज्यते॥ अचि।

**अरण्यपिप्पली**। स्त्री। वनपिप्पलीनामक्षुपे वनपिप्पुल। रा नि.व ६।

**अरण्यमक्षिका**। स्त्री। Gad fly. वनमक्षिकायाम्। डाँशमाछि। श र.।

**अरण्यमुद्गः**। पु। वनमुद्गे। घोड़ामुग। रा नि व.१६। See मकुष्ठक। मुद्गपर्ण्याम्।

**अरण्यमुद्गा**। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा नि व २।

**अरण्यमेथी**। स्त्री। वनमेथिकायाम्। वन मेथि। म राणमेथि। वै निघ।

**अरण्यरजनी**। स्त्री। वनहरिद्रायां। वनहलुद। मं राणहलद। वै.निघ.।

**अरण्यवायसः**। पु। Raven. अरण्यकाके। डोमकाक। म डोमकावला। रा नि व १९।

**अरण्यवासिनी**। स्त्री। अश्वगन्धपर्णीलतायां। अमर वेल इति लोके। रा.नि.व ३।

**अरण्यवास्तुकः**। पु। कुष्णज्वरक्षुपे। वन वेतो। म राणचाकवत। रा नि व.५। See कुष्णज्वर।

**अरण्यशालिः**। पु। Wild rice. नीवारधान्ये। उडिधान। म देवभात। रा नि व.१६

**अरण्यश्वनः**। पु। वनकुकुरे। नेकड़ेबाघ। वै निघ.।

**अरण्यसूरणः**। पु। वनजसूरणे। बुनो ओल। म गोडासूरण। रा नि व ७। [चित्रकव्याघ्रे।

**अरण्यश्वा**। पु। कपौ। वानर। हे च।

**अरण्यसम्भूतः**। पु। कर्कटके काँकरोल।

**अरण्यहलदीकन्द.** (पु) **अरण्यहरिद्रा** (स्त्री) वनहरिद्रायाम्। वनहलुद। हि वन हर्दि। गुणा —कुष्ठघ्न वातरक्तघ्न। भा पु १भ ह व.। कटु मधुरा रुच्या अग्निदीपनी तिक्ता कुष्ठवातघ्ना रक्तदोषविषश्वासकासहिक्काश्च नाशयेत्। वै निघ।

**अरतिः**। स्त्री। अनिच्छायाम्। अप्राप्य चित्तयात्यर्थमरति कथ्यते बुधै। भा। औदासीन्ये पित्तरोगे।

**अरत्नि**। पु। निष्कनिष्ठमुष्टौ। विस्तृत कनिष्ठाङ्गुलि मुष्टि। रा.नि व १८।

**अरमः**। पु। नेत्ररोगविशेषे। वै निघ। चर्मग्रन्थ पत्र। [वम.।

**अरलः**। पु। श्योणाकवृक्षे। शोणा गाछ।

**अरला**। स्त्री। त्रसपान्याम्।

**अरलु (क)**। पु। श्योणाकवृक्षे। शोना गाछ। हिं अर्लु। म टेंटु टिंडा। श्योनापाठा इति भा म १भ अतिसा चि गङ्गाधरचूर्णे। "पाठारपाठारलुधातकीकुसुमे।" च द गर्भज्वरे। वै निघ अतिसा,चि अम्बष्ठादि। वेतसवृक्षे।

**अरलुपुटपाकः** । पुं । श्योणाकत्वक्कृतपुटपाके । साधनविधिः कुटजपुटपाकवत् । "अरलुत्वक्कृतथैव पुटपाकोऽग्निदीपनः । मधुमोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्व्वातिसारजित् ॥" शार्ङ्ग.म.ख १अ. ।

**अरविन्दम्** । क्ली । पद्मे । प मु । रा नि व. १०। ताम्रे । रा.नि.व १३। कोकनदे । वक्रकमल। नीलोत्पले । रा.नि.व.१०। पुं। सारसपक्षिणि।अम।

**अरविन्ददलप्रभम्** । क्ली । ताम्रे । তামা। वै निघ.। [नलिन्याम् । श.र ।

**अरविन्दिनी** । स्त्री । पद्मसमूहे । र.मा ।

**अरालः** । पुं । Resin, सर्जरसे । धूना । हिं धुना । मं राल । शालवृक्षे । मत्तदन्तिनि । मे. ।

**अरिः** । स्त्री । स्वनामख्यातखदिरे। थदिरविशेष। मं भारि । कं शोगुरि । गुणाः—कषाया कटुका तिक्ता रक्तपित्तघ्नी च । रा.नि व ८ ।

**अरिपुरिमः** । पुं। विट्खदिरे । গুয়েবাবূলা। मं गंधीहिंवर । वै.निघ. ।

**अरिमः** । पुं । विट्खदिरे । গুয়েবাবূলা । रजा । भैष.मुखरी.चि. ।

**अरिमर्द्दः** । पुं। कासमर्द्दक्षुपे । কালকাশন্দা। मं कासविंदा । रा.नि.व.४ । एतत्पत्रं रुचिकरं वृष्यं विषकासरक्तघ्नं मधुरं वातकफघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं विशेषेण कासहरं विषघ्नं धारकं लघु च । भा.पू.१भ ।

**अरिमेदः (कः)** । पुं । (Accacia farnesiana, syn mimosa.) विट्खदिरवृक्षे । বিট্খয়ের, গুয়েবাবূলা, দুর্গন্ধখদির । मं गंधीहिवर । कं करर्यवेलु । हिं गन्धाबुल । प.मु.। गुणाः—कषाय उष्णः तिक्तः भूतघ्नः शोफातिसारकासघ्न विसर्पघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मुखदन्तरोगघ्नः कण्डूविषश्लेष्मक्रिमिकुष्ठव्रणघ्नश्च । मद.व.५। कषायः उष्णः मुखरोगदन्तरोगरक्तदोषकण्डूक्रिमिकफविषकुष्ठव्रणघ्नश्च । भा.पू.१भ.वटादिः । भैष.मुखरी.चि. । च.सू.४भ. । माषा १ तो. ।

**अरिमेदाद्यतैलम्** । क्ली । मुखरोगे हितम्। मूर्च्छिततिलतैलं ४श.क्वाथार्थं खण्डीकृतारिमेदत्वक् (বিট্খদির, কাঁটানাশেখর বা গুয়েবাবূলা) १२। श. वारि ६४ श. पादशेषः १६ श । कल्कद्रव्याणां मञ्जिष्ठादीनां प्रत्येकं २ तो. । ततो वस्त्रपूतक्वाथकल्काभ्यां तैलपाकविधिना तैलं पचेत् । च.द.मुखरो.चि. ।

**अरिष्टः** । पुं । Soapberry plant (Sapindus trifoliatus.) रीठावृक्षे । रीठाकरञ्जे । रा.नि व.९ । রিটে গাছ । मे. । गुणाः—"अरिष्टः कटुकः पाके तीक्ष्णश्चोष्णश्च लेखनः । गर्भपातकरः भेत्ता लघुः स्निग्धस्त्रिदोषहा । ग्रहपीडादाहशूलनाशनश्च प्रकीर्त्तितः । वै.निघ. । लशुने । प.मु. । रा.नि.व.२१ । भा.पू १भ. । निम्बवृक्षे । रा.नि व २३। प.मु.वा सू.१५अ.गुडूच्यादिः । "गुडूचीपद्मकारिष्ट— ।" च.द.पित्तश्लेष्मज्व.अमृताष्टके— । "गुडूचीन्द्रयवारिष्ट— ।" सु.सू.४३अ. संशोधने । काके । হারা. । कङ्कपक्षिणि । मे. । सुराविशेषे । "औषधयुक्तैर्मद्याकारैः कृतं मद्यमासवः । स एव क्वथितौषधैररिष्टः ।" वा टी.हेमाद्रिः । क्वाथसिद्धो वारिष्टः । शार्ङ्ग. । अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात् । प.प्र.२ । तद्गुणाः—यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वो मद्यगुणाधिकः । ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोफोदरज्वरघ्नः । गुल्मक्रिमिघ्नः कषायः कटुवातलश्च । वा. मद्यव. । इक्षुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादि भूरिभेषजक्वाथादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधीयते । गुणः—अर्शःशोथग्रहणीश्लेष्मरोगहरत्वम् । राज. । भाजनेऽम्बु सुरया सम्यक् द्रव्याणि विविधानि च । सप्ताहान्ते परिस्राव्य रसं वस्त्रेण गालयेत् । एषोऽरिष्टोऽभिधानेन भिषग्भिः परिकीर्त्तित. ॥ अत्रि. । पक्वौषधाम्बुसिद्धं यत् मद्य तत्स्यादरिष्टकम् । अरिष्टकं त्रिदोषघ्नं गर्भस्रावकं ग्रहदोषघ्नञ्च । भा.पू मद्य व. । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । ঘোল । रा नि.व.१५ । सूतिकागारे । रत्ना.। आसवे । मरणचिह्ने । त्रि । अशुभे । सर्व्वत्र मे. । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

**अरिष्टकः** । पुं। फेनिलवृक्षे । त्रि.यो.दाहज्वरे. शोकाख्यः। "फेनेनारिष्टकस्य च।" निम्बवृक्षे । अत्र निम्बकोमलपल्लवः । च.द.पित्त-ज्व शिरोलेपे । रीठाकरञ्जे । मद.व.५ । सरलद्रुमे । रत्ना. । क्ली । मद्ये । भा. ।

**अरिष्टत्रयम्** । क्ली । स्वप्नारिष्टं वेधारिष्टं कोटारिष्टञ्चेति अष्टारिष्टत्रये। तत्र स्वप्नारिष्टं पञ्चविधं तद्यथा— भीजनारिष्ट छायारिष्ट दर्शनेन्द्रियाद्य-

रिष्ट श्रवणेन्द्रियारिष्ट रसनेन्द्रियारिष्टा । तत्र प्रथमे रोगं विना हीनवर्णता दुर्मनस्कता भोजनानिच्छा च भवति । द्वितीये छायापराङ्मुखता विगता सच्छिद्रता वा भवति । तृतीयादौ नासामेढ्राक्षिपायुभ्योऽकस्मात् रक्तस्राव, श्रवणादिबाधिर्य्यं जिह्वा कठिना स्तब्धा च भवति। वेधारिष्ट वेधाल्पोपसर्गज । स च शरदि रवितापेन, प्रावृषि शालाभावाच्च जायते । तस्मिंश्च जाते सज्वरता सर्वांसुखता श्वासकासौ सम्वाहतादि भवति। कीटारिष्ट वाजिनां जठरे कीटगुच्छा जायन्ते, तेन वाजिन सीदन्ति । जयदत्त २१ २५श ।

**अरिष्टफलः** । पु । कटुनिम्बवृक्षे। रा नि व ८।

**अरिष्टलक्षणम्** । क्ली। मृत्युलक्षणे। "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यादिष्टञ्चापि तदुच्यते।" भा.।

**अरिष्टा** । स्त्री । कटुकायाम् । रा नि व ६ । च सू ४श । प सु । र मा. । वै निघ २भ । विषमज्वर पटोलादौ । नागबलायां । रा नि व ४ । मद्ये ।

**अरिष्टाङ्ग.** । पु। रीठाकरञ्जे। रीठे। वै निघ २भ उन्मा चि ।

**अरु. (स्)** । पु । आरग्वधवृक्षे। সোন্দাল গাছ। रक्तखदिरे। व्रणवृक्षे। मर्म्मणि। सन्धिस्थाने। उ. ।

**अरुक्** । त्रि । सुस्थे ।

**अरुग्ण.** । त्रि । सुस्थे।

**अरुङ्मेष.** । स्त्री । नेत्ररोगविशेषे ।

**अरुचि.** । स्त्री। स्वनामख्यातरोगे। আরুচি রোগা, অবোচক রোগ। सत्यामपि बुभुक्षायां भोजनासामर्थ्ये । भोजनानिच्छायाम् । भा म,१भ ग्रभज्व। See अरोचक ।

**अरुज.** । पु । आरग्वधवृक्षे। वड সোনাল। रा नि व.९ । क्ली । कुङ्कुमे। सिन्दूरे ।

**अरुण.** । पुं । कोकिलाक्षभेदे। कूलेखाड़ा। अतिविषायाम् । श्योणाकवृक्षे । प सु । मञ्जिष्ठायां। अर्कवृक्षे । मे । पुन्नागवृक्षे । रा नि व.१० । गुडे । रा नि व १४ । चित्रकक्षुपे । मद व ९। रक्तापामार्गे । रक्तकरवीरे । वै निघ । कुष्ठभेदे । लक्षणम्—वातनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वाप युक्तानि अरुणानि। सु नि ५श. । त्रि । रक्तवर्णे।

**अरुणम्** । क्ली । अहिफेने । वै निघ। रक्तोत्पले। रक्तवर्णतायाम् । वा टी हेमाद्रि । कुङ्कुमे । रा नि व १२। सिन्दूरे । रा नि व १३ । माणिक्यभेदे । वै निघ.२भ क्षयरोग.त्रैलोक्य चिन्तामणिरसे ।

**अरुणकपिश.** । पु । द्राक्षाभेदे । किस्मिस् विशेष । म फकीरीद्राक्ष । वै निघ ।

**अरुणकमलम्** । क्ली । कोकनदे । वडकमल। रा नि व १० । [वै निघ. ।

**अरुणचूड.** । पु । ताम्रचूडपक्षिणि । कुकुडा।

**अरुणतण्डुलीयम्** । क्ली । रक्ततण्डुलीयशाके। वाड़ा नटे । च.द. ।

**अरुणनाग.** । पु । सुद्राग्रहे । अत्रि ।

**अरुणनेत्र** । पु । पारावते । पायरा । कोकिले । वै निघ ।

**अरुणपुष्पी** । स्त्री । बन्धुजीवकवृक्षे । दुपुरि फूल । म रक्तदुपारी । वै निघ. ।

**अरुणमक्षिका** । स्त्री । रक्तमक्षिकायाम् । लाल माछि । वै निघ ।

**अरुणलोचन.** । पु । पारावते । पायरा । हि खबूतर । रा नि व १९ । कोकिले । वै निघ।

**अरुणसर्पः** । पु । तक्षकसर्पे। वै निघ ।

**अरुणसारः** । पु । हिङ्गुले । वै निघ ।

**अरुणा** । स्त्री । अतिविषायाम् । मे । रा नि व ६ । भा.४भ बाल ज्व चि महाभल्ला गुडे । "घनकृष्णारुणाशृङ्गी ।" भैष प्रदरारिरसे । कृष्ण त्रि.। मञ्जिष्ठायां । मे । रा नि व ६ । भा म १भ ज्व चि लाक्षातैले।"लाक्षा दक्षाक्षा लकुचा वड्वचा।" प्रपौण्डरीके । प सु । त्रिवृतायां । मे । अशायाम् । मद व २ । अरुणात्रिविधा श्यामा मञ्जिष्ठा त्रिवृता च । श्यामालतायाम् । मे. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । गुञ्जालतायाम् । रा नि व ३ । पुनर्णवायां । मुण्डीर्याम् । रत्ना । [मं सोंक । वै निघ. ।

**अरुणात्मिका** । स्त्री । कुमार्य्ये । लड़ाम्ब्रि।

**अरुणाभम्** । क्ली । बज्रलौहे ।

**अरुणार्क.** । पु । रक्तार्के । प सु । म मन्दार । क मन्दार वडे । रा नि.व १० । गुणा —स्त.

वातकुष्ठकण्डुविषव्रणघ्न प्लीहगुल्मार्श कफोदरमल क्रमिहरश्च। कटुतिक्तोष्ण कफघ्नो मेदघ्नो विषघ्न वातकुष्ठव्रणघ्न शोथकण्डुविसर्पहरश्च। पुष्प मधुर तिक्त धारक क्रमिकुष्ठकफार्शोविषरक्तपित्तघ्न गुल्म शोथहरञ्च। भा पू १भ।

**अरुणोपल** । पु। अरुणवर्णमणिविशेषे। चुनि इति भाषा। पद्मरागमणौ। हे च।

**अरुन्धती** । स्त्री। निद्रायां। वै निघ।

**अरुप** । पु। व्रणे घोटके। वै निघ।

**अरुषिका** । स्त्री। चुद्ररोगान्यतमकपालरोगे। शिरोव्रणे। अथ कफरक्तक्रमिकोपतो भवति। 'अरु षि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धि तु। कफासृ क्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरु षिकाम्' ॥ मा नि।

**अरुष्क** । पु। भल्लातकवृत्त। ভেলা গাছ। म विववा। भा पू १भ। रा नि व ११।

**अरुष्कर** । पु। भल्लातकवृत्ते। प सु। रा नि व.११। भा पू १भ। मद व १। अरु विकायाम्। त्रि। व्रणकृति। मे रचतुष्क।

**अरुष्करम्** । क्ली। भल्लातकफले। च द अर्श चि। भैष कुष्ठ चि पञ्चतिक्त घृते। 'सनागराऽरुष्करइदारकम्' । सि यो चतु समलौहे। च सू ४अ कुष्ठघ्न। [आमक्ष। रा नि व ५।

**अरुया (टा)** । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँई

**अरोकदन्त** । त्रि। क्षणदन्त। वै निघ।

**अरोचक** । पु। अरुचिरोगे। स पञ्चविध —वातपित्तकफसन्निपातागन्तुभेदेन। मा नि। मनस्तापज आगन्तुक इति शाङ्ग पू ७अ। लक्षण यथा—प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्न जन्तोर्न स्वदते मुहु। अरोचक स विज्ञेयो भक्तद्वषमथो शृणु ॥ चिन्त यित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनं। द्वेषमाया ति यो जन्तुर्भक्तद्वेष स उच्यते ॥ यस्यान्न न भवे च्छ्रद्धा स भक्तच्छन्द उच्यते। विजयरक्षिते भोज। एते त्रिविधा अपि रोगा चरकसुश्रुताभ्यां एक एव धृता। वातादिभि शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनो घ्नाशनरूपगन्धैः। अरोचका स्यु परिहृष्टदन्त कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥ मा नि। पथ्यं यथा— वस्ति समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे। सर्व्वजे सर्व्वकामार्थे हर्षण स्यादरोचके ॥ भा। वर्तिर्वि रेको वमन यथाबलं धूमोपसेवाकवडग्रहस्तथा। तिक्तानि काष्ठानि च दन्तघर्षणं चित्तान्नपानानि हिते कृतानि। गोधूममुद्गारुणशालिषष्टिका मास वराहाजशशैणसम्भव। चेङ्गी भषाण्ड मधुरालिके झिश प्रोष्ठी खलिश कवयी च रोहित। काका कवेत्राग्रनवीनमूलक वार्त्ताकुशोभाञ्जनमोचदाडि म। भव्य पटोल रुचक घृत पयो बालानि ताला नि रसोनसूरणम्। द्राक्षा रसाल नलदम्बुकाञ्जिक मद्य रसालादधितक्रमार्द्रकम्। कक्कोलखर्जूरपि यालतिन्दुकं पक्व कपित्थ वदर विकङ्कतम्। तालास्थिमज्जा हिमबालुका सिता पथ्या यमानी मरिचानि रामठम्। स्वाद्वम्लतिक्तानि च देहमार्ज्जना वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणे हित। इति पथ्यम्। कासोद्गारक्षुधानत्रवायुवेगविधारणम्। अहृद्यान्नम सृक्स्रावं क्रोध लोभ भय श्रमम्। दुर्गन्धरूपसेवा च न कुर्यादरुचौ नर ॥ इति अपथ्यम्।

**अर्क** । पु। (Calotropis gigantea, Syn, Asclepias gigantea) स्वनामख्यातोपविष जातीयक्षुपे। আকন্দ গাছ हि मान्दार। म रुइ। क अक्के। तें जिल्लेटुचेट्टु। अर्क श्वतरक्तभेदेन द्विविध। तयोर्विशेषपर्यायाश्च सम्या। गुणा —कटु उष्ण वातजित् दीपनीय शोफघ्न व्रण घ्न कण्डुकुष्ठक्रमिघ्नश्च। रा नि व १०। सारक वातघ्न कुष्ठकण्डुव्रणप्लीहगुल्माश कफोदरमलक्रमि घ्नश्च। पुष्प—मधुरं तिक्त धारक कुष्ठक्रमिकफा र्शोविषरक्तपित्तगुल्मशोथघ्नञ्च। भा पू १भ। अर्कद्वय शङ्खवातकुष्ठकण्डूविषव्रणान्। निहन्ति प्लीहगुल्मार्शो यकृच्छ्लेष्मोदरक्रमीन्। मद व १। स्यात् २ २ राज्ञ। इति रावणकृतचिकित्साशास्त्रे। ताम्रे। मे कद्विक। मैलोक्यडम्बररसे। वै निघ वा ख्या चि चिन्तामणिरसे। स्फटिके। मे कद्विक। अर्क पार्के। प मु भा पू १भ। आदित्यपत्रक्षुपे। रा. नि व ४। "अर्कोरक्तपुष्प प्रसिद्ध।" सु सू ३७अ अर्कादिव। ३९अ शिरो चि।

**अर्ककान्ता** । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড হুড়িয়া। रा नि व ४। मद व १।

**अर्कगन्धिका** । स्त्री। क्षीरविदार्याम्। দুধ ভূমিকুষ্মাণ্ড। प मु।

**अर्कचन्दनम्** । क्ली। रक्तचन्दने। रा नि व १२।

**अर्कच्छदनम्** । क्ली। अर्कमूले ।

**अर्कतैलम्** । क्ली। कुष्ठाधिकारे। अत्र कटुतैलं पलाष्टकं अर्कपत्ररसस्य पलाष्टक निशाया पलं मन शिलायाश्च पलम्। च द.कुष्ठ.चि । सा कौ ।

**अर्कदल.** । पु। आदित्यपत्रक्षुपे। रा नि व ४। अर्कवृक्षे । [भा ।

**अर्कनामा** । पु। रक्तार्के। लाल आकन्द।

**अर्कपत्र** । पु। आदित्यपत्रक्षुपे। रा नि व ४। च द । अर्कवृक्षे

**अर्कपत्रा (त्री) (त्रिका)** । स्त्री। ईश्वर मूलवृक्षे। ऐशेर मूल। प सु र मा ।

**अर्कपर्ण** । पु। रक्तार्कवृक्षे। लाल आकन्द। मं सूर्य्यमन्दार। भा पू १भ । [माषाणी।

**अर्कपर्णिका (र्णी)** । स्त्री। माषपर्ण्याम्।

**अर्कपाद** । पु। सूर्यकान्तमणौ। निम्बवृक्षे। वै निघ । [क्षुपे।

**अर्कपादप.** । पु। निम्ववृक्षे। त्रिका । अर्क

**अर्कपुष्पा** । स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। क्षीर काँकला। See क्षीरकाकोली।

**अर्कपुष्पिका** / **अर्कपुष्पी** स्त्री । (Gygandropsis penta-phylla, Syn, Cleome pentaphylla) सूर्य्यवल्ल्याम्। श्वेत हुड़हुड़िया। अर्कहुलीति भाषा। अर्कसदृशपुष्पी लता। हि अम्बाइली दधियार क्षीरहम्। मं भ्रिर दोडी। भा ४भ बालरोग चि। गुणा —अर्कपुष्पी क्रमिघ्नश्च मेहपित्तविकारहृत्। कद व १। क्रमि कफमेहमलोविकारघ्नी। भा पू १भ। रक्तापराजि तायाम् रवा । क्षीरकाकोल्यां। र मा ।

**अर्कप्रभागुड़िका** । स्त्री। रसायनाधिकारे। अस्या पाठ यथा—रस निष्कद्वय ग्रह निष्कैक सा मचूर्णक । त्रिफामूलफलक्काथे यामं खल्ले विमर्द येत्। तद्गोल बन्धयेद्वस्त्रे दोलायन्त्रेषु तत्रके। त्रि फाफलयुते पश्चाच्चतुर्यामात्समुद्धरेत्। वटिकार्कप्र भा नाम जरामृत्युविनाशिनी। सवत्सरप्रयोगेषु सू र्य्यतुल्यो भवेन्नर । पश्चाम्रबीजतैलञ्च कर्षमेक गवां पय । अनुपानमिदं पाता दमनायवली भवेत्॥ । प्रयोगा रसायना. ।

**अर्कप्रिया** । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड हुड़िया गाछ। जवायाम्। रा नि व १०।

**अर्कभक्ता** । स्त्री। ब्राह्म्यां। ब्राह्मीशाक। आ दित्यभक्तायाम्। हुड़हुड़िया, सुर्ग्ये इति च भाषा। हि हुलहुल। म सूर्य्यफुलवल्ली। रा नि व ४। र मा ।

**अर्कभूति:** । स्त्री। ताम्रभस्मनि। वै निघ २भ. क्षीरताम्ररसे, सयहगी चि. ।

**अर्कमूर्त्तिरस:** । पु। रसोऽयं सान्निपातिक ज्वरे प्रयोज्य । द्रव्याणि चास्य रसगन्धकलौह विषाणि। अत्र लौहस्याष्टौ भागा पारदस्य भाग द्वय, गन्धको द्विगुण, विषस्य चषोडशांशो ग्राह्य। अयमेव त्रिदोषदावानल कथ्यते यदाय ताम्रपात्र स्थापित पुन निम्बुकरसपित्तवर्गकट्काथार्द्रक रसैर्भाव्यते। भैष ज्व चि ।

**अर्कमूलम्** । क्ली। तन्नामकवृक्षमूले। च द अग्निमा चि चारगुडे।

**अर्कमूला** । स्त्री।(Aristolochia Indica.) ईश्वरमूल्याम्। ऐशेर मूल। रवा ।

**अर्कलवणम्** । क्ली। अर्कक्षारे। वै निघ ।

**अर्कवल्लभ.** । पु। बन्धुजीववृक्षे। वान्धुलिवृक्ष, दुपुरे फुटी। म दुपारी। रा नि व १०।

**अर्कवल्ली** स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हुडे। वै निघ । [सु । रा नि व ६।

**अर्कवेदम् (धम्)** । क्ली। तालीशपत्रे। प

**अर्कसुता** । स्त्री। कृष्णापराजितायां। वै निघ।

**अर्कसुधा** । स्त्री। अर्कक्षीरसुधायाम्। आक न्देर चुण। गुण —गुल्मरोगस्य नाशिनी। वै निघ।

**अर्कहिता** । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड़ हुड़िया। मं सूर्य्यफुलवल्ली। रा नि व ४।

**अर्कक्षीरम्** । क्ली। अर्कदुग्धनिर्यासे। आक न्देर आटा। गुणा —क्रमिघ्न मघघ्न कुष्ठार्शाद रेषु च हितम्। राज । तिक्तलवणमुष्णवीर्य्यं लघु स्निग्धं गुल्मोदरकुष्ठहर विरेचने हितञ्च। भा पू १भ.। च द अर्श चि ।

**अर्कादिगण.** । पु। अर्कालर्कनागदन्तीवि शल्याभार्गीरास्नावृश्चिकालीप्रकीर्य्याप्रत्यक्पुष्पीपीत

तैलोदकौर्य्याश्चैतायुम्मतापसहचा इति + अर्कालर्क करञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेता महाश्वेताश्चिकाल्यलवणास्तापसहचश्चेति ॥ सु सू. ३८श । गुणा —कफमेदोविषघ्न क्रिमिकुष्ठघ्न विशेषाद्व्रणशोधनश्च । वा.सू.१५ ।

**अर्काश्मा** । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । चुनी, पाश्रा इति च लोके । हला । [अर्कवृचे २ अम ।

**अर्काह्व.** । पु । तालीशपत्रे । सूर्य्यकान्तमणौ ।

**अर्कि** । पु। मयूरे । मयूर । म मोरी । वै निघ।

**अर्केश्वररस:** । पुं । रसोऽयं वातव्याध्युपशमनो द्विविधश्च । तृतीयो रक्तपित्ते चतुर्थश्च कुष्ठाधिकारे "रसस्य भागाश्चत्वारो गन्धकस्य दशैव तु । ताम्रस्य वाटिकायाश्च दत्त्वा चैनामधोमुखीम् । सम्यक् निरुध्य तस्याश्च दद्यादूर्द्ध शरावक । भाण्डे निरुध्य यत्नेन भस्मनापूर्य्य भाण्डकम् । अग्नि प्रज्वालयेद्यामं सुखं तस्य निरुध्य च । स्वाङ्गशीत समुद्धृत्य तताम्र चूर्णयेद्दृशम् । भावयेदर्कदुग्धेन पुटित्वा दशधा पुन ॥" रसे चि. । रसेन्द्रसार सग्रहे अयमेव कुष्ठे धृत । विशेषस्तु—तत्र गन्धकस्य ताम्रचक्रिकायाश्च १२ भागा उक्ता । इति प्रथम ॥ "रसेन गन्ध द्विगुण विमर्द्य ताम्रस्य चक्रीष सुतापितेन । आच्छादयित्वाथ तत प्रयत्नात् चक्रे विलिप्य तत प्रगृह्य । सचूर्ण्य च द्वादशधार्कदुग्धे पुटित वह्निविपक्वजलेख ।" मा॥१२८। इति द्वितीय ॥ रसे चि. । "मृताकं मृततारञ्च मृताभ्रञ्च समाचिकम् । अर्धतार्म्रुरसैर्भाव्य त्रिसप्तकपुटे पचेत् । वासावीरविदारीभ्या चतुर्गुणामृतामयत । भवचम् ।" अत्र अर्क ताम्रम् । अमृता गुडूची । माचिकं स्वर्णमाचिकम् । र.सा स रक्तपित्तचि. । इति तृतीय ॥ चतुर्थं कुष्ठाधिकारे । "पलानीमन चत्वारि अर्केऽदग्ध तावती । ताम्रस्य चक्रिका देया रसस्योर्द्धे शरावक । दत्त्वा विवद्ध भाण्डमध्ये पूरयेद्भस्मना दृढ़ं । अधि प्रज्वालयद्याम स्वय शीतं विचूर्णयेत् । पुटेद्दशधा सूर्य्यदुग्धेना भावितं पुन । वराप्रावकभल्लातं द्रवैस्त्रिभिर्विभावयेत् । अयमर्केश्वरो नाम्ना रक्तमण्डलकुष्ठजित् ॥" अत्र ईश पारद , तस्य चत्वारि पलानि । अर्कसंज्ञकस्य च द्वादशपलानि । र.सा सं. ।

**अर्कोसमा** । स्त्री । अर्कपर्णाम् । दादुद्दुराणो ।

**अर्कोपल** । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । आतश पाथर इति लोके । रा.नि व.१३ ।

**अर्गट:** । पु । आर्त्तगल इति प्रसिद्ध कण्टकवृक्षविशेषे । नीलझाँटी । हि आर्त्तगल । म एरवणी । गुणा —शीत' व्रणशोधनरोपणश्च । मद व ५ । तथा । "अर्गटस्तुवर शीतवीर्य्यो व्रणविशोधन. । व्रणरोपणकश्चैव पुष्पमस्य मधु स्मृतम् । तिक्तश्च ज्वरपित्तघ्न कफरक्तरुजापहम् ।" वै निघ ।

**अर्गलम्** । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

**अर्घटम्** । क्ली । भस्मनि । हारा. ।

**अर्घ्यम्** । क्ली । आर्घ्यमधुनि । See मधु ।

**अर्घ्याट: (ल )** । पु । शूकलायाम् । ওকড়া, চেঁচ্‌কা। शूकला चालुपञ्च स्यादर्घ्यातोऽर्घ्याटश्चो मत , इति द्रव्याभि. ।

**अर्घ्यात:** । पु अर्घ्याटे । ওকড়া। द्रव्याभि. ।

**अर्घ्यार्ह:** । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा नि व.१० ।

**अर्चि:** । स्त्री, क्ली । कान्तौ । अग्निज्वालायाम् ।

**अर्जक:** । पु । चुद्रतुलसीवृक्षभेदे । বাবুই তুলসী । हि बावरी । मं आजुवला । क गर्गेर । तें तेक्षगगेरचेट्टु । "वर्वरिकाकारो लघुमञ्जरीक सूक्ष्मपत्र निर्गन्ध श्वेतकुठेरक (বাবুই) ।" सु सू. ३८श सुरसादौ ड । श्वेतवर्वर्याम् । সাদা বাবুই । भा पू १भ. । श्वेतपर्णास, তোকমাড়ী इति लोके । सि यो विसूची चि.वमनशान्ती । अर्जक श्वेतकृष्णरक्तादिभिर्भेद तुल्यगुणश्च । गुणा —कटूष्ण. वातकफरोगघ्न नेत्ररोगहर. रुच्य सुखप्रसवकरश्च । रा नि व १० । श्वेतपलाशवृक्षे । See वर्वरी । [शान ।

**अर्जकर्णी:** । पु । अश्मन्तके न आगना, गिग्रा

**अर्जुन:** । पुं । (Tarminalia Arjuna, or Pentaptera arjuna )स्वनामख्यातवृक्षे । অর্জ্জুন গাছ । हिं कह, कोह । मं अर्जुनसादड़ा । कं मारदील । तें मद्दिचेट्टु । गुणा —कषायोष्ण: कफघ्न व्रणशोधन पित्तश्रमतृष्णाहर वातकोपनश्च । रा नि व ९ । शीतल हृद्य चतकयविष रक्तहर मेदोमेहव्रणघ्न गुरु कफपित्तघ्नश्च । भा. पू १भ वटादिव. । वा सू.१५ ...

-स्तूहयार्जुनसपीतनसोमवल्क.।" माघ २ सी.। नेत्ररोगविशेषे। यथा—"एको य: शुक्लधिरीपमय बिन्दुः शशस्यी भवति तमर्जुनं वदन्ति।" मा.नि.। मयूरे। मि भनिर्क। त्रि। श्वेतवर्णे।

**अर्जुनम्** । क्लो। तृणमात्रे। रत्ना.। सुवर्णे। मे.नविर्के। काससृदि। र.मा.। दर्भभिदे।

**अर्जुनघृतम्** । क्लो। हृद्रोगे हितम्। अथ काथार्थमर्जुनत्वक् १४ प पाकार्थं जलं ६४ श. शेष. १६श. कल्क: १ श. घृतं ४ श । मूर्च्छित घृतं ४श. अर्जुनस्वरस. १६श. अर्जुनत्वक्कल्क. १श एकत्र पाच्यम्। च.द.हृद्रोग चि.। "पार्थस्य कल्कस्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु।" घृतं ४ श अर्जुनस्वरस: ४ श कल्कार्थे अर्जुनत्वक् १ श.। शा.की.। भैष भा.रस.र.।

**अर्जुनत्वक्** । क्लो। अर्जुनवल्कले। अर्ज्जुन छाल। च.द.च.शा.चि.शङ्करादि।

**अर्जुननामाख्यः** । पुं। अर्जुनवृक्षे। भा.।

**अर्जुनसुधा** । स्त्री। अर्जुनीनसुधायां। अर्ज्जुन काटेर दूध। यथा:—"सुधा अर्जुनस्य दीप्ता वत्सला च विनाशिनी।" वै.निघ.। शब्दसृदि।

**अर्जुनाख्यः** । पुं। काससृदि। र.मा.। कर्णिकारे।

**अर्जुनादः** । त्रि। दर्भवातघातके। च.वि.१अ.।

**अर्जुनाद्यघृतम्** । क्लो। हृदि हितम् यथा—

**अर्णवजः** । **अर्णवजमलः** । पुं। समुद्रफेने. रत्ना।

**अर्णवफेनः** । पुं। समुद्रफेने। श.र.।

**अर्णवमलः** । पुं। समुद्रफेने। रत्ना।

**अर्णवोद्भवः** । पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६।

**अर्णोदः** । पुं। मुस्तके। रा.नि.व.६।

**अर्णोभवः** । पुं। शङ्खे। रा.नि.व.१३।

**अर्तगलः** । पुं। नीलझिण्टाम्। नीलकौंटी। सु.द्रव्यसं.व. आगड इति ख्याते वृक्षे। रत्ना।

**अर्त्तिः** । स्त्री। रोगे। रा.नि.व.२०।

**अर्थः** । पुं। विषये। धने। यावने। कार्ये। अनुभवे। अभिधेये। निवृत्तौ। प्रयोजने। मि.वदि(को)

**अर्थचम्पिका** । स्त्री। कर्कटदलाम्। कांकड़ा शृङ्गी। वै.निघ.।

**अर्थप्रसादनी** । स्त्री। [illegible]। वै.निघ.।

**अर्थसाधकः** । पुं। पुत्रजीववृक्षे। पुत्रजीव। अट.व१अ.। [illegible] । अट व १।

**अर्थसाधनः** । पुं। पुत्रजीववृक्षे। अट व १।

**अर्थसिद्ध. (क)** । पुं। पुत्रजीववृक्षे। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.१।

**अर्थापत्तिः** । स्त्री। 'दण्डोऽतिं [illegible]"

स्वगुतारसोनकल्कादिकम् । "स्वेदपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलहन्ति च । उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वेदश्च तथार्द्दिते ॥" "तन्नामकाश्वरोगविशेषे । तच्च यं—हनुद्वयस्य विक्षेपात् घोणाभेदाच्च वृद्धिमान् । नासापुटविकाराच्च अर्द्दितं रोगमादिशेत् ॥" जयद.५१अ. ।

**अर्द्धम्** । क्ली । समांशे । पुं । खण्डे । मे. ।

**अर्द्धकः** । पुं । जलसर्पे । वै निघ. ।

**अर्द्धकपाटसन्धिकः** । पुं । बाह्यदीर्घकपालोत्तराध्यपालिकर्णबन्धाकृतिविशेषे । सु.सू.१६अ. ।

**अर्द्धकेशिकी** । स्त्री । छेदनार्थे शस्त्रधाराविशेषे । सु.सू.८अ. ।

**अर्द्धखारी** । स्त्री । खारीमानार्द्धे १२८ श. ।

**अर्द्धचन्द्रः** । पुं । मयूरपिच्छे । मयूरपुच्छेर चाँद । इ.च. ।

**अर्द्धचन्द्रम्** । क्ली । अङ्गुलित्राणे । हारा. ।

**अर्द्धचन्द्रा** । स्त्री । त्रिवृति । रा.नि.व.६। कृष्णत्रिवृति । कालतेउड़ी । भा.पू.१भ. ।

**अर्द्धचन्द्राननः** । पुं । भल्लमुखनामकविषाक्ताले । भम. ।

**अर्द्धचन्द्रिका** । स्त्री । कर्णस्फोटालतायां । रा.नि.व.३ । कृष्णत्रिवृति । मद.व.१ ।

**अर्द्धलोचकः** । पुं । कुर्पासे । काँचुली । हारा.

**अर्द्धतिक्तः** । पुं । किराततिक्ते । भा.पू.१भ.

**अर्द्धधारकम्** । क्ली । शस्त्रविशेषे । तच्च छेदनभेदनार्थम् । सु.सू.८अ. ।

**अर्द्धनारीश्वररसः** । पुं । रसोऽयं सान्निपातिकज्वरे गुञ्जामात्रं नस्यकर्मणि योज्यः । अपरे जीर्णविषमज्वरे नस्यमित्याहुः । तेन तत्क्षणमेव वामाङ्गज्वरो नश्यति । अथ द्रव्याणि रसगन्धकविषटङ्कणानि समभागानि कन्यकौषधत्वा कृष्णसर्पमुखाभ्यन्तरे स्थापयित्वा तन्मुखं सदा संनिरुध्य भाण्डे स्थापयेत् । ऊर्ध्वाधो लवणदानपूर्वकं ततो भाण्डमाण्ड गोमयै ॥ प्रहरं पचेत् । भैष.। अत्र "हिङ्गुं पारदञ्च गन्धकम्"मिति मिलितरसगन्धकयोः समम् । "जैपालं तत्सममिति" द्विगुणं जैपाल देयम् । "मरिचञ्च चतुर्गुणमिति" एकमात्रापि

च्चया मरिचस्य चातुर्गुण्यम् । श्रीकण्ठः । सोमेश्वरस्तु मिलितरसगन्धकापेक्षया चातुर्गुण्यमित्याह । व्यवहारोऽप्यनेनैव । "रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं पादञ्च तत्समं । जैपालं तत्समं ग्राह्यं मरिचञ्च चतुर्गुणम् । त्रिफलाद्यैः रसैर्मर्द्यं भावना पञ्चधा स्मृता ॥" र.सा.सं जीर्णं विषम ज्व चि. । अन्यः पाठः शुद्धसूतं तथा गन्धं विषं तालस्य भस्म च । समभागेन संग्राह्य वारिणा पेषयेद्दृढं । चक्राकारसमं कृत्वा सर्पतुण्डेन संन्यसेत् । तन्मुखलेपनं कृत्वा रौद्रे दद्याद्दिनत्रयं । स्थाल्यन्ते लवणं किञ्चित्तस्योपरि च गोलकं । ततो लवणकं दत्त्वा सिकताभिः प्रपूरयेत् । चतुर्भिः प्रहरैर्ज्वालामन्दमध्यखरक्रमात् । शीते तद्गोलकं नीत्वा दूरीकृत्य च लेपनं । मध्ये संगृह्य यत्नेन खल्ले कुर्याद्विमर्द्दनं । यवमात्रन्तु सम्मुखे नस्ये दद्यात्तुरेऽदरि ॥" प्रयोगा.ज्व चि. ।

**अर्द्धपलम्** । क्ली । कर्षद्वये । ४ तो.। व्याख्यार्थ्यामर्द्धपलम् । प.प.१ख. ।

**अर्द्धपाटा** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

**अर्द्धपारावतः** । पुं । वनकुक्कुटे । चित्रकण्ठपारावते । मुक्तिपायरा। तित्तिरपक्षिणि । चन्दि.।

**अर्द्धपुष्पा** । स्त्री। महाबलायाम् । पीतबेरेला। वै.निघ. । [थाओआ ।

**अर्द्धभोजनम्** । क्ली । अर्द्धाशने । आधपेटे।

**अर्द्धमात्रिकः** । पुं । निरूहाधिकारे तन्नामक वस्तौ । "दशमूलीकषायेण शताह्वां प्रपेषयेत् । सैन्धवाद्यञ्च मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा । तैलस्य पलमेकन्तु फलस्यैकञ्च योजयेत् । अर्द्धमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्देयो निरूहवत् । न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च । आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिबर्हणः ॥ इति च.द. ।

**अर्द्धमासूरी** । स्त्री । छेदनार्थशस्त्रधाराविशेषे। सु.सू.८अ. ।

**अर्द्धवीरच्छा** । स्त्री । लघुदूर्वायाम् ।

**अर्द्धश(स)फरः** । पुं । स्वल्पनामात्स्यमत्स्यविशेषे । पोड़िया वा डानकोणा माछ । हारा.।

**अर्द्धशरावः (कः)** । पुं । मानविशेषे । ३२ तो. । प.प्र.१ख । भा. । [वै निघ ।

**अर्द्धसहः** पुं । पेचके । पैंचा । मं घुबड़।

**अर्द्धांशीनजलम्** । क्ली । अर्द्धांशेन हीने पक्क जले । इदं वातपित्तघ्नम् । रा नि व १४ ।

**अर्द्धालिङ्गः** । पु । जलसर्पे । वै निघ ।

**अर्द्धावभेदकः** । पु । शिरोरोगभेदे । आद् कपाले धरा । निदानलक्षणे— 'रुचाशनाध्यश नप्राग्वातावश्यायमैथुनैः । वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः । केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेऽतिवे दनाम् । शस्त्रारणिनिभां कुर्य्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेद कः ॥'' मा नि ।अपिच यशोत्तमाद्धार्द्धमतीव जन्तो स्सम्भिदतीदममुलजुष्ट । पचाद्‌शाहादयवाव्यक्त आसत्साद्धेभेदं चितयाद्वावसेत् ॥ सु उ २५अ ।

**अर्द्धाशनम्** । क्ली । अर्द्धभोजने । श च ।

**अर्द्धेन्दु** । पु । अतिप्रौढस्त्रीयोनौ अङ्गुलियोज ने । मे दनिक ।

**अर्द्धेन्दुमकला** । स्त्री । नासारोगविशेषे । क पालरोगभेदे । ओष्ठरोगे । अर्ब्बुदरोगे गलरोगे तालुरोगे । कर्णरोगे । वै निघ. ।

**अर्द्धोदकक्षीरम्** । क्ली । अर्द्धोदकाश्रितदुग्धे । अर्द्धजले सिद्धं दुग्धं । "अर्द्धोदकं पयः शिष्टमा माहृतर शृतम् ।'' हेमाद्रौ चारपाणि ।

**अर्भः (क.)** । पु । बालके । रा नि व १८ । कृशे । मे दनिक । पचजातशिशौ । रा नि व १८

**अर्भा** । स्त्री । गुग्गुलौ । गुग्गुल । ' अर्भाचूर्णं सहगुलम् ।'' प्रयोगा भग्न चि ।

**अर्मण.** । पु । द्रोणपरिमाणे (३२ सेर) । प प्र १ख । च द ष सा चि कुटजावलेहे ।

**अर्म्मन्** । क्ली । नेत्ररोगविशेषे । चक्षूरोग । तत्र पञ्चविधम्—प्रस्तार्य्यर्म्म, शुक्लार्म्म, रक्तार्म्म, मांसार्म्म, स्नाय्वर्म्म चेति । लक्षणं स्वस्वपर्य्याय मन्यम् ।

**अर्यमा** । पु । अर्कवृक्षे । रा नि व १० । सूर्य्ये ।

**अर्व्वण**
**अर्व्वा (न्)** } पु । अश्वे । भा पू ।

**अर्व्वती** । स्त्री । वडवायाम् । कुभदायाम् । मे दनिक ।

**अर्ब्बुदः** । पु क्ली । पुरुषे । दशकोटिपरिमाणे । मे दनिक । मांसकीलकाकाररोगविशेषे । आव् । हि रसौली । वातजपित्तजकफजरक्तजमांसजमेदो जाध्यर्ब्बुदविद्रध्युदमेदेनाष्टौ । लक्षण—गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपा कम् । कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्ब्बुदं शास्त्र विदो वदन्ति । वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा । तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ॥ मा नि । सु नि ११अ. । "दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरास्तु सम्पीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकम् । सत्रावमुन्नह्यतिमांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् । स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्र दुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ।'' इति रक्तरोग भेदे । नेत्ररोगभेदे । तालुरोगे तल्लक्षण—तालु मध्ये रक्तज पित्तलक्षण पद्मकर्णिकावल्केसरैरिव पार्श्वतो दीर्घमांसाङ्कुरैर्वेष्टितं शोथं अर्ब्बुदं विद्या त् । ' पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्ताद र्ब्बुदं पित्तलिङ्गम् ।'' भा म ४भ मुखरो चि ।

**अर्ब्बुदाकार** । पु । बहुवारवृक्षे । চালিতা গাছ । वै निघ ।

**अर्ब्बुदाद्रिज** । पु । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়া শিঙা । म सुरदारुणि । वै निघ ।

**अर्ब्बूरम्** । क्ली । आहुल्यनामवृक्षे । काश्मीरे तडवड इति प्रसिद्धे । म तड़वड़ । वै निघ १भ. सयइणी चि तालीशादिचूर्णे ।

**अर्श** । क्ली । The piles or hoemorrhoids स्वनामख्यातगुदरोगविशेषे । लक्षणम्— दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ...मिता या नाडी गुदमिति कथ्यते । सा गुदनाडी शङ्खावर्त्तनिभवलित्रययुक्ता । तथा सार्द्धाङ्गुलिमि तानी गुदौष्ठ । गुदौष्ठादङ्गुलिमितोऽग्र प्रथम स्रोणाम प्रथमा वलिः, तदुपरि सार्द्धाङ्गुलिमितो ऽग्रे विसर्ज्जनीनाम द्वितीया, तदूर्द्ध्वं सार्द्धाङ्गुलिमि तोऽग्र प्रवाहणीनाम तृतीयावलिरुच्यते । तासु मांसाङ्कुरा जायन्ते । तदर्शः षड्विधं वातजादि भेदात् । प्रकरणमिदं गुदार्शःपरं बोध्यम् । तन्नि दानं यथा—"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विवि धाकृतीन् । मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ।'' इति । "पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुद

बलिनये ।" साधारणचिकित्सा — अत्र तथान्नपानौषधादिकं सेव्यं येन वायोरनुलोमः अग्निबलवृद्धिश्च जायते । "दत्त्वाथ वेतनं योऽध्येत्यादायापि च वेतनं । अध्यापयेच्च शुद्धयाज्ञपेदार्शोयुतो भवेत् ॥" इति कर्म्मविपाकः । पथ्यं —'विरेचनं लेपनमसृग्मोक्षः क्षाराग्निशस्त्राचरितश्च कर्म्म । पुरातना लोहितशालयश्च सषष्टिकायापि यवाः कुलत्थाः । गोधाखुसर्पानगजोद्भकूर्म्मश्वावित्कुलिङ्गजखरीतुकौशा. । तरक्षुचाषाश्वगृगालकाका येऽन्येऽपि मांसाः प्रसहाश्च तेऽपि ॥ पटोलपत्तूरसौनव क्रिपुनर्णवाशूरणवास्तुकानि । जीवन्तिका दन्तशठा सुरा च त्रुटिर्वराश्या नवनीततक्रं । कक्कोलधात्रीफचर्कं कपित्थमीष्टादिमूत्राद्यपयांसि चापि । भल्लातकं सर्षपजञ्च तैलं गोमूत्रसौवीरतुषोदकानि । शतावरी यत्र यदग्निकारि तदन्नपानं हितमर्शसेभ्यः ॥" इति । अपथ्यं —आनूपमामिषं मत्स्यं पिण्याकं दधिपिष्टकं । माषान् करीरं निष्पाव विल्वं तुम्बीमुपोदिकां । पक्कामं शालुकं सर्व्वं विष्टम्भीनि गुरूणि च । आतपं जलपानानि वमनं वस्तिकर्म्म च । विरुद्धानि च सर्व्वाणि मारुतं पूर्व्वदिग्भवम् । वेगरोधं स्त्रियं पृष्ठयानमुत्कटकासनं । यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत् । यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां । रक्तार्शोरोगिणां तत्तदपि विद्याद्विशेषतः ॥" इति ।

**अर्शःकुठाररसः ।** पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठः—"शुद्धसूतं पलचैकं द्विपलं शुद्धगन्धकं । मृतताम्रञ्च लौहञ्च प्रत्येकञ्च पलं दश । त्रिकटु शाङ्गरी दन्ती चित्रकं पुष्करं तथा । प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारञ्च टङ्कणं । उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकं । द्वात्रिंशच्च गवां मूत्रं स्नुहीक्षीरं तदर्द्धकं । सर्व्वं मृदग्निना पाच्यं यावद्गाढत्वमाप्नुयात् ॥" इति माषा माषद्वयम् । रस.र.प्रयोगा. । रसेन्द्रचिन्तामणौ रसगर्भो न दृश्यते । स्नुहीक्षीरञ्च गोमूत्रसमं दत्तम् । पुष्करस्थाने पिप्पलीमिति उक्तम् । अन्यः —"शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृतलौहञ्च ताम्रकं । प्रत्येकं द्विपलं दन्ती पूगञ्च शूरणं तथा । टङ्कणयवक्षारसैन्धवं पलपञ्चकं । पलाष्टकं स्नुहीक्षीरं द्वात्रिंशच्च गवां जलैः । पाचयित्वा पचेदग्नौ याद्गाढत्वमाप्नुयात् ॥" र.चा.सं. । इत्यर्शोरोगरसः ।

**अर्शःसूदनः ।** पुं । शूरणे । ओल ।

**अर्शसम् ।** क्ली । अर्शोरोगे । श.र. ।

**अर्शसः ।** त्रि । अर्शोयुक्ते ।

**अर्शो ।** त्रि । अर्शोयुक्ते । श.र. ।

**अर्शोघ्नः ।** पुं । शूरणे । ओल । रा.नि.व.७ । भल्लातके । ভেলা । सर्ज्जिक्षारे । সাজিমাটি । तेजवल्ली । তেজবল । श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । कटुशूरणे । বুনো ওল । वै.निघ. ।

**अर्शोघ्नवर्गः ।** पुं । कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति । अयं द्वादशदशकः प्रभावादर्शोघ्नः । च.सू.४ ।

**अर्शोघ्नवल्कला ।** स्त्री । तेजवल्ली । তেজবল । वै.निघ. । [कं । भल्लातके । वै.निघ. ।

**अर्शोघ्नी ।** स्त्री । तालमूल्याम् । रत्ना । मी.नत्रि

**अर्शोजः ।** पुं । भगन्दररोगे ।

**अर्शोयन्त्रम् ।** क्ली । अर्शोदर्शनार्थे गोस्तनाकारयन्त्रे । "अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलं । नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलं । द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेः कैचिच्छिद्रन्तु कर्म्मणि ।" अत्रि. । जयद.५२थ ।

**अर्शोवर्त्मन् ।** क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । नेत्रवर्त्मनि कर्कटीवीजवत् मन्दवेदनमश्लक्ष्णतीक्ष्णा या पिडका भवति तत् । "एर्वारुवीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः । श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥" एषा सन्निपातजा । मा.नि. । तदुक्तं—पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत् । इति विजयरक्षिते—निमिः ।

**अर्शोहररसः ।** पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठो यथा—"रसवैक्रान्तगन्धाभ्रकान्तभस्म सगन्धकं । गुण्डार्क मर्द्दयेदार्द्रदाडिमोत्थैः रसैस्ततः । भक्षयेन्माषमितकन्तु अर्शसां नाशने रसः ॥" रस.र. ।

**अर्शोहितः ।** पुं । भल्लातकवृक्षे । त्रिका. ।

**अर्हम् ।** क्ली । सुवर्णे । সোণা । वै.निघ. ।

**अर्हा ।** स्त्री । वायमाणलतायाम् । বনামডা । वै.निघ. ।

**अलम् (कम्) ।** क्ली । हरितालके । रा.नि.व.१३ । नि.मो.कास,चि,मन,निमादिषूमज्जाने,इन्द्र, ।

"मन शिलाले मरिच "इति। हस्तिपुच्छकाण्डके। विछेर हुल। हि च। कडीले। वै निघ.२भ वा व्या मत्स्यचीखा चि। भड्गीयुक्तकेशे।

**अलकप्रिय** । पु। कृष्णभल्लातके। काल भेला। म विवलाजटा। बीजकवृक्षे। हिं विजयसार। मद व ५।

**अलका** । स्त्री। वसायाम्। चक्रि। वै निघ.।

**अलकाह्वय.** । पु। कटुनिम्बे। कटु निम। वै निघ।

**अलक्त (क)** । पु, क्ली। Lac, the red animal dye so called. लाक्षायाम्। आलता, लाहा, जौ, गाला। हि लाही। मं अलिता। कं अलतगे। गुणा — विक्षोष कफवातामयघ्न चक्षो व्रणघ्नश्च। रा नि व ६। वर्णकर हिम वल्य स्निग्ध लघुर्ज्वर अनुष्ण कफपित्त रक्तहिक्काकासज्वरघ्न व्रणोर चलवीसर्पकृमिकुष्ठ हर। अलक्तको विशेषेण व्यङ्गघ्न।' भा पू १भ। अलक्तको रक्तीरोधी रक्तपित्तक्षयापह। प्रदर खाप्यतीसार सरक्तं चपयेद्ध्रुवम्॥' चक्रि।

**अलगण** । पु। नेत्ररोगविशेषे। वै निघ।

**अलगर्द** । पु। सर्पविशेषे। जलटोंड़ा, जल ढोडा।

**अलगर्द्दी** । स्त्री। सविषजलायुकायाम्। वियाक्त जोंक। सा रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी च। See जलायुका। सु सू १३च।

**अलगर्ध** । पु। अलगर्द्दे। चम।

**अलङ्कारसुवर्णम्** । क्ली। मद्गीकनके। हारा।

**अलजी** । स्त्री। प्रमेहपिटिकारोगे। लक्षणम्— 'रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत्। सु नि प्रमेहपि ६च। नेत्रसन्धिजरोगे। स च नेत्र सन्धौ प्रमेहाधिकारोक्तालजीलक्षण शोथ। लक्षणम्—' जाता सन्धौ कृष्णशुक्लऽलजी स्यात् तस्मिन्न व्यापिता पूयस्राविः।" मा नि। शूकदोष विशेषे। एषापि प्रमेहपिटकाया लक्षणयुक्ता। "अलजीलक्षणयुक्तामलजीञ्च वितर्कयेत्॥" सु नि शू दो चि १४च। [पारद।

**अलम्बमुष्कक.** । पुं। मुष्ककवृक्षे। घण्टा

**अलम्बा** । स्त्री। तिक्तालाम्बाम्। তিতলাউ।

स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे। सु कल्प २च। See पत्रविषम्।

**अलम्बुजा** । स्त्री। गोरक्षमुण्ड्यां। वै निघ।

**अलम्बुदम्** । क्ली। बालके। बाला। वै निघ चय चि त्रिवृटी.।

**अलम्बुष** । पु। वान्तिरोगे। मै पचतुक। भूकदम्ब। कुकशिमे गाछ। र मा च्चा।

**अलम्बुषा (सा)** । स्त्री। A sort of sensitive plant लज्जालुकाभेदे। फुल सोना। गुणा —मधुरा लघु क्रमिकफपित्तघ्नी च। भा पू १भ गु व। अलम्बुषाया स्वरस पीतो हिपलमात्रया। अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशन। मूकदम्बे। कुकशिमे। महाश्रावण्याम्। वड थुलकुडि। रा नि व ५। वै निघ २भ वा व्या पड शीति गुग्गुली, चूर्णपणावलीहे च। लीहमये। मधुर। च द १भ आमवाते अलम्बुषाचूर्णं।

**अलम्बुषाद्यचूर्णम्** । क्ली। आमवाते। पाठ —"अलम्बुषां गोक्षुरक गुडूचीं वृद्धदारकम्। पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्त वरुणं सपुनर्नवम्। त्रिफलां नागरञ्चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।" मस्तुरा दिचूर्णं प्रत्येकं समभागमादाय एकत्र सम्मिश्रणीय। अनुपान—दधिमस्तु काञ्जिक दुग्धं तक्र मांस रस वा यथालाभं दद्यात्। च द आमवा चि। द्वितीयं यथा—अलम्बुषा गोक्षुरक त्रिफलानागरामृता। यथोत्तर भागवृद्धा श्यामाचूर्णञ्च तत्समम्। इति। अलम्बुषा लौहमल। मतान्तरे मुण्डी री। श्यामाचूर्णं वृद्धदारकमूलचूर्णम्। च द आ। तृतीयमपि आमवाते। ' अलम्बुषा गोक्षुरकं मूल वरुणकस्य च। गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत्।" आ। रस र।

**अलम्बोद्दिस्तनी** । त्रि। यस्या स्तनौ न लम्बौ नीहमुखी च। सु शा १०च।

**अलम्बौष्ठी** । त्रि। यस्या ओष्ठौ लम्बमानौ न भवति। सु शा १०च।

**अलमोस.** । पु। मत्स्यभेदे। वै निघ।

**अलर्क** । पु। (Calotropis gigantea or Procera, अर्क of white flowers.) श्वेतार्के। श्वेत आकन्द। हि मादार। भा पू १भ।

मे.कचिर्क। मन्दार इति हेमा.चलर्कादिव.। मन्दारार्के। रा.नि.व.१०। चलर्कोमन्दारार्कः यस्य चौरं न विनश्यति। सु.सू.३८ष.चर्कादि.ड.। मन्दाराख्यः श्वेतपुष्पः। वा.सू.१५ष चर्कादिव चरणः। "चर्कालर्को नागदन्ती विशल्या।" योगीन्मादितकुक्कुरे। मे कचिर्क। कुकुरज्वरे। हा.चचि. २स्था.२ष.।

**अलवणा**। स्त्री। ज्योतिष्मत्यां। लताफट्की। वर्त्तुलपकरक्तफला पीततैला काकमर्द्दनिका। सु.सू.३८षर्कादिव.ड.। गुणाः—तीव्रा चालवणा सा स्यात् कफमेदः क्रमिप्रणुत्। चचि.। हरीतकाम्। मद.व.१।

**अलसः (कः)**। पुं। पादरोगविशेषे। पाँकुई तल्लक्षणं—"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ। दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत्॥" सु.नि.१३ष.। विसूचिकाया अवस्थाभेदे। स विधा—विपाजीर्णे रसादिके दोषैः स्यादलसस्थिधा। शार्ङ्ग। प्रयाति नोर्द्ध नाधस्तात् आहारो न विपच्यते। आमाशयेऽलसीभूत तेनासौ अलसो मतः॥ इति निरुक्ति। वा.सू.८। तल्लक्षणं यथा —"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति। निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति॥" See चग्निमा.। क्ली। क्षुद्रकुष्ठरोगभेदे। तल्लक्षणम्—"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्।" मा.नि.। व्यालशातिज्वरे। मत वै.। जिह्वारोगे। वै.निघ.। वृक्षभेदे।

**अलसा**। स्त्री। हंसपदीलतायाम्। গোআলে লতা। मे.सचिर्क। [वै.निघ.।

**अलसी**। स्त्री। अतसाम्। তিসি, মসিনা।

**अलसेलुका**। स्त्री। रक्तलमालुकायाम्। হ্রন সোনা। वै.निघ.।

**अलातम्**। क्ली। अङ्गारे। অঙ্গরা। रत्ना.।

**अलाबु**। क्ली। (बु,बू) स्त्री। (Cagenaria vulgaris, Syn,Cucurbita lagenaria.) स्वनामख्यातफलयावल्लतायाम्। লাউ গাছ। हिं लौका, मिठितुम्बी, कदलौका, मद्दलौका। सं दुग्धाभीपुष्पा। सा द्विधा दीर्घा वर्त्तुला च। सगुणाः—मिष्टं हृद्यं पित्तश्लेष्मघ्नं हृद्यं रुचिकरं धातुपुष्टिविवर्द्धनम्। भा.पू.१भ.। मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु। वृष्यं रुचिकरं शीतलमिति च। द्रव्यगु। कटुतुम्ब्यां। তিক্তলাউ। श.र.।

**अलाबुकः**। पुं। अश्वस्य मुखरोगे। अत्र मुखदौर्गन्ध्य तालुशोफः ग्रासग्रहणे विद्वेषश्च भवति। ज.द.।

**अलाबुका**। स्त्री। कटुदुग्धालाबुनि। भा।

**अलाबुनी**। स्त्री। कटुदुग्धालाबुनि। তেতলাউ। কটুতুম্ব্যাম্। তিক্তলাউ। मिष्टतुम्बीलतायाम्। মিঠালাউ গাছ। हिं मीठितुम्बी। मद.व.७।

**अलाबुविधिः**। पुं। अलाब्वा रक्तमोक्षणे। "अलाबु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्। तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने।" सु.सू. १३ष.।

**अलाबुसुहृत्**। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

**अलाबूयन्त्रम्**। क्ली। यन्त्रविशेषे। लक्षणं—"शाद्यादशाङ्गुलाऽलाबुर्वापि लष्टादशाङ्गुला। चतुरङ्गुलबलास्या दीप्ताऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत्॥" कश्चित् चवि।

**अलासः**। पुं। जिह्वास्फोटे। जिह्वागतमुखरोगे। अत्र दुष्टकफशोणितेन जिह्वातले दारुणः शोथो भवति। वृद्धि गते जिह्वास्तम्भो जिह्वामूले पाकश्च भवति। लक्षणं - जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्॥ सु.नि.१६ष.।

**अलिः**। पुं। भ्रमरे। रत्ना.। मद्ये। मे.लद्विकं। वृश्चिके। हारा.। काके। कोकिले। श.र.।

**अलिकः**। पुं, क्ली। कपोले। रा.नि.व.१८। ललाटे। रत्ना.। [सैन्धवमासे। पिष्टके।

**अलिकमत्स्यः**। पुं। अङ्गारे। अग्नितिर्थे।

**अलिकुलप्रिया**। स्त्री। वासन्तीवल्ल्यां। কাঠ গোলাপ। वै.निघ.।

**अलिकुलसङ्कुला**। स्त्री। कष्टकगिवल्ल्यां। দাঁতামেডেউলী। কুব্জবাচ্যে। কোন্দনখেঁর পুন্দহু। रा.नि.व.१०। भा.पू.१भ.।

**अलिगर्दः**। पुं। जलसर्पे। জলার, ঢেঁড়া, গেঁড়িয়াদা इति च लोके। श.र.।

**अलिजिह्वा (ह्विका)** । स्त्री । क्षुद्रजिह्वि-कायाम् । आल्जिभ इति लोके । श.र ।

**अलिञ्जरम्** । क्ली । फलविशेषे । फुटीविशेष । चिरफोटीति महाराष्ट्रे । गुणाः—"अलिञ्जरं तु रुच्यं स्यात् शीतलं भेदकं मतं । तुवरं मधुरं चारं तिक्तं पाके कटु स्मृतं । स्वादिष्टं वातकृच्छ्रमकासश्लेष्मवि-नाशनम् ॥" वै.निघ. ।

**अलिता** । स्त्री । अलक्तके । आलता । गुणाः —"अलितीया तिक्तका स्यात्कफवातव्रणापहा । व्यङ्गारचीकष्टजं व्रणदोषञ्च नाशयेत् । अन्ये गुणाश्च लाक्षावत्प्रोक्ताः पूर्वमहर्षिभिः ।" वै निघ. ।

**अलिदूर्व्वा** । स्त्री । मालादूर्व्वायां । रा.नि व.८ ।

**अलिपकः** । पुं । भ्रमरे । कोकिले । कुक्कुरे । सर्व्वत्र मे.कचतुष्क । [रा.नि.व.५ ।

**अलिपत्रिका** । स्त्री । वृश्चिकाल्या । बिछाती ।

**अलिपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । विछाति, विछुटी । रा नि.व ८ ।

**अलिप्रियम्** । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । आम्रवृक्षे । श र. । कदम्बवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

**अलिप्रिया** । स्त्री । पाटलावृक्षे । पारल गाछ । प.मु. । भूजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

**अलिमकः** । पुं । भेके । कोकिले । भ्रमरे । पद्मकेशरे । मधूकवृक्षे । मे कचतुष्क ।

**अलिमोदा** । स्त्री । गणिकारिकायां । गणि-ति । रा.नि व.९ ।

**अलिमोहिनी** । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा. नि.व १० । केविका पद्म ।

**अलिम्पकः (म्बकः)** । पुं । कोकिले । मधु-मक्षिकायाम् । कुक्कुरे । पद्मकेशरे । वै.निघ ।

**अलिवल्लभा** । स्त्री । रक्तपाटलायां । भा पू.१भ. ।

**अलिवाहिनी** । स्त्री । कोकणदेशप्रसिद्धे के रिकावृक्षे । केवैर इति भाषा । रा.नि व १० ।

**अलिसमाकुलः** । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । दव-णसेवन्तीति महाराष्ट्रादौ । वै निघ. ।

**अली (लिन्)** । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे. ।

**अलीकम्** । क्ली । ललाटे । वै च. ।

**अलीकमत्स्यः** । पुं । पत्रार्णविन्नतिलतैलभृष्ट-माषपिष्टके । यथा—"माषपिष्टिकया लिप्तं नाग-वल्लीदलैर्मृदुत् । तत्तु सस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गा-रकोपरि । ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्ज-येत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं मकारः पाकपण्डितै । तं हरिद्राकभर्टिचेण वासुकेन च भक्षयेत् ।भा.पू.२भ. ।

**अलीनकम्** । क्ली । वङ्गे । वै.च. । [निघ ।

**अलीटः** । पुं । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । वै.

**अलुः** । पुं, स्त्री । गलन्तिकायाम् । भाली । तु लसीवृक्षे । क्ली । मूले । मे.कद्विक ।

**अलुकम्** । क्ली । आलुकसाधारणे । आलू । गुणा —"आलुकं शीतलं प्रायं मलखभनं मधुरं जड़ रूक्ष वृष्य दुर्जरं बलवर्द्धनं स्तन्यवर्द्धनं मलमूत्र कफवातवृद्धिकरं रक्तपित्तप्रदं ।" वै.निघ. । एतच्च राजालुरक्तराजालुश्वेतकृष्णवन्यकाष्ठालुभेदेन बहु-विधम् । विशेष पर्य्याये द्रष्ट. । आलुवोखार इति प्रसिद्धे काबिलदेशीयफले । आमिषे ।

**अलोमशः** पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं—वि-तस्तिपरिमितः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कश्च । तन्मांसं ब-लकरं वीर्य्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि व.१७ ।

**अलोमशा** । स्त्री । वृक्षविशेषे । म कांगभाड़ । वै.निघ ।

**अलोहितम्** । क्ली । रक्तपद्मे । ईषद्रक्तपद्मे ।

**अल्कः** । पुं । वृक्षविशेषे । शरीरावयवे । वै.निघ. ।

**अल्पकः** । पुं । यासक्षुपे, दुरालभायाम् । रा. नि.व.४ । भूमिजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

**अल्पकेशिका** } स्त्री । भूतकेश्यां । छामरकषा । प.मु. । र.मा.रत्ना. ।
**अल्पकेशी**

**अल्पगन्धम्** । क्ली । रक्तकैरवे । रक्तकमले । वै.निघ. । [व.१० ।

**अल्पगोधूमः** । पुं । ह्रस्वगोधूमे । प.मु । मद.

**अल्पघण्टिका** । क्ली । क्षुद्रशणपुष्प्याम् । शपु शणगाछ । मं लघुताग ।

**अल्पतनुः** । त्रि । खर्व्वे । अम. ।

**अल्पनायिकाचूर्णम्** । क्ली । औषधविशे

षड्गणां हितम्। पाठः—"विशाखं पञ्चलवणं म-खिकं चूर्णं पिबु। गन्धकान्मापकानष्टौ चतुरो मापकान् रसात्। द्वन्द्वामनाल्पलं शाणचितयाधि-कमिष्यते। खादेन्मिश्रीकृतात्काथमनुपेयच का-ञ्जिकं॥" र.चि.। [वै.निघ।

**अल्पनिद्रता।** स्त्री। पित्तजन्यनिद्राल्पतारोगे।

**अल्पपत्रः।** पुं। चुद्रपत्रतुलसीचुपे। र.मा.। क्ली। रक्तपद्मे। र.मा.।

**अल्पपत्रकः।** पुं। गिरिजमधूकवृक्षे। পাহাড়ে মৌল গাছ। रत्ना.। [नि.व ४।

**अल्पपत्रिका।** स्त्री। रक्तापामार्गचुपे। रा.

**अल्पपर्णी।** स्त्री। निश्रेणायाम्। मुषल्याम्। तालमूली। वै.निघ.। [निघ द्रव्यग.।

**अल्पपद्मम्।** क्ली। रक्तपद्मे, रक्तोत्पले। वै.

**अल्पपर्णिका**, **अल्पपर्णी** स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। वै निघ।

**अल्पपुष्पिका।** स्त्री। पीतकरवीरे। পীত-পুষ্প করবী। वै.निघ.।

**अल्पप्रमाणकः।** पुं। खतापनसे। र.मा.। चेलानके। চেলা তবমুজ, थरमुज इति भाषा। वै.निघ.।

**अल्पमस्तकः।** पुं। चिचकचुपे। वै.निघ.।

**अल्पमक्षिका।** स्त्री। मक्षिकाविशेषे। ছোট মাছী। वै.निघ.।

**अल्पमारिषः।** पुं। चुद्रमारिषे। কাঁটানটি-য়া, বা চাঁপানটিয়া। हि अन्पमरषा। मं थोर-तांदुलजा। ष्म। तत्गाकगुणाः—लघुशीतवीर्यं रुच्यं पित्तघ्नं कफनाशनं। मलमूत्रनि सारकं रुच्यं दीपनं विषघ्न। भा.पू.१भ.। See तण्डुलीयं।

**अल्परसा।** स्त्री। हैमवत्याम्। रा नि.व.२३।

**अल्पवर्त्तकः।** पुं। तित्तिरपक्षिणि। मद. व.१२। [वै.निघ.।

**अल्पशुक्रता।** स्त्री। पित्तजन्यशुक्राल्पतारोगे।

**अल्पशोफः।** पुं। सर्वाङ्गिरोगे। वै.निघ.।

**अल्पक्षुपा।** स्त्री। क्षुद्रसम्भालुकायां। वै.निघ.।

**अल्पास्थि।** क्ली। पचपकफले। फलसा। रा. नि.व.११। भा.पू.१म.।

**अल्पिका।** स्त्री। वनमक्षिकाजाती। हे.च.४। मुद्गपर्ण्याम्। भा पू.१भ।

**अल्लकः।** पुं। कक्कोलविशेषे। ककुभन। धा-न्यके। धने। वै.निघ.।

**अल्लका।** स्त्री। धान्यके। धने। वै.निघ।

**अल्ला।** स्त्री। मातरि। धान्यके। धने।

**अल्लु।** क्ली। आलुके। आलूबोखारा इति लौ-के। मद.व.६।

**अवकुन्थनम्।** क्ली। आर्त्तनादे।

**अवकुशः।** पुं।गोलाङ्गूलवानरे। अयं पर्णमृग-जातीयः। सु.सू ४६अ.।

**अवकूलनम्।** क्ली। भयावृत्तीकरणे। च.द. अतिसा चि.। "अङ्गारैरवकूलयेत्।"

**अवकेशी।** त्रि। अफलवृक्षे। हे.च.।

**अवक्रः।** पुं। सरलवृक्षे। সরল গাছ।

**अवगण्डः।** पुं। गण्डदेशस्थव्रणे। বয়েস ফোঁ-ড়া। मं पुटकुली। त्रिका.।

**अवगथः।** पुं। प्रातःस्नाने।

**अवगाहः।** पुं। स्नाने। स्नानगर्त्ते। [स्नाने।

**अवगाहनम्।** क्ली। स्नाने। मज्जनपूर्व्वक-

**अवगाहस्वेदः।** पुं। अवगाहनेन स्वेदे। वा. सू.१७अ.।

**अवगीर्णः।** पुं। अपानान्निर्गते द्रव्ये।

**अवगुण्ठनम्।** क्ली। योषित्शिरःप्रावरणे, स्त्रीमुखाच्छादने। [का.

**अवगुण्ठितम्।** क्ली। चूर्णिते। গুঁড়া। त्रि-

**अवग्रहः।** पुं। गजललाटदेशे। हारा.। [के।

**अवग्राहः।** पुं। अवग्रहारके। হাপর इति लौ-

**अवचूर्णम्।** क्ली। स्थूलचूर्णे। মোটা গুঁড়া।

**अवचूर्णितः।** त्रि। चूर्णिते।

**अवच्छकः।** पुं। भक्तिमति रोगिणि। वै.निघ।

**अवटः (टी)।** पुं। नाडीव्रणे। कूपे। मे.।

**अवटीटः।** त्रि। नतनासिके। थान्दा। अम.।

**अवटुः।** स्त्री। ग्रीवापश्चाद्भागे। रत्ना.। रा.नि. व.१८। पुं। वृक्षविशेषे।

**अवड़ः** । पुं । मन्यापृष्ठभागे । वै निघ. ।

**अवतापः** । पु । मलाविज्वरे । गजवै ।

**अवतारणम्** । क्ली । भूतादिग्रहे । वस्त्राञ्चली । मी षपधर्क । [पतितगर्भायां गवि । इला ।

**अवतोका (दा)** । स्त्री । स्रवद्गर्भायां गवि,

**अवदन्तः** । पु बालके । दांना । वै निघ. ।

**अवदंशः** । पु । सुरापानरुचिजनकभक्ष्यद्रव्ये । চাট । इला । शिग्रुवृक्षे । क्षमशियौ । সজিনা । वै.निघ. ।

**अवदानम्** । क्ली । उशीरे । अ टी. ।

**अवदान्तः** । पु । शिग्रुवृक्षे । वै निघ. ।

**अवदाह (कम्)** । क्ली । लामज्जकतृणे । বেণার ন্যায় শাদা তৃণ । भा पू १व । वीरणमूले । गन्धवेणा । म पिवल्लावाला । वै निघ ।

**अवदाहेष्टम्** । क्ली । वीरणमूले । गन्धवेणा । अ टी. । [टी भ ।

**अवदाहेष्टकापथम्** । क्ली । उशीरे । अ.

**अवदोहः** । पु । दुग्धे । त्रिका । [मे ।

**अवध्वसः** । पु । अवचूर्णने । গুঁড়া করণ ।

**अवध्वस्तः** । त्रि । अवचूर्णिते । मे तचतुष्क ।

**अवना (नी)** । स्त्री । त्रायमाणायां । গোওয়ালিয়া, বলা লতা । रा.नि व ५ ।

**अवनाटः** । त्रि । नतनासिके । थान्दा । अम ।

**अवनीसारा** । स्त्री । कदल्याम् । वै निघ ।

**अवन्ति(न्ती)सोमम्** । क्ली । काञ्जिके । प सु । हारा । रा नि व १५ ।

**अवपाटिका** । स्त्री । क्षुद्ररोगान्तर्गतगुह्यरोगे । अन्पीय खां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नर । हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् । यस्या वपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् । मा नि. ।

**अवपीड़ः** । पुं । पञ्चविधनस्यकर्मान्यतमे शिरोनस्ये । स च शोधनस्तम्भनभेदेन द्विविध । अवपीड्यते यस्मात् स अवपीड इति । "अपीड्य दीयते यस्मात् अवपीडस्तत स्मृत । कल्कीकृतादौषधाद्य पीड़ितो निसृतोरस । सोऽवपीड समुद्दिष्ट तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भव । स गलरोगादौ प्रस्त ।" प.प्र.४ख. । "गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे । मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥" वै निघ. नस्यवि. ।

**अवबाहुकः** । पुं । See अपबाहुक ।

**अवभासिका (नी)** । स्त्री । वर्णच्छायाप्रकाशिकायां त्वचि । सा च ब्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा । শরীরের বাহিরের চর্ম্ম । सु शा ४अ. ।

**अवभ्रटः** । त्रि । नतनासिके । থাঁদা इति लोके । अम. ।

**अवमन्थः (क)** । पु । शूकरोगभेदे । लक्षणम्—'दीर्घा बह्व्यस्तु पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु या । सोऽवमन्थ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत् ॥ सु नि १४अ । कर्णपालीरोगभेदे । सु सू. १६अ ।

**अवमर्द्दः (नम्)** । पु, क्ली । पीडने । अम ।

**अवमोटनम्** । क्ली । आमोटने । মোচড়ান । मा नि वा.व्या ।

**अवयवः** । पु । शरीरावयवे । रा नि व १८ ।

**अवयवस्थानम्** । क्ली । शरीरे । वै निघ. ।

**अवयवी** । पु । पक्षिणि । वै निघ ।

**अवरम्** । क्ली । गजपश्चाज्जङ्घादौ । अम ।

**अवरदारुकम्** । क्ली । तन्नामकस्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे । सु कल्प.२अ । See पत्रविषम् ।

**अवरिका** । स्त्री । धन्याके । धनে । रा नि व ६।

**अवरोहकः** । पु । अश्वगन्धायां । मद.व १ ।

**अवरोहशाखी** । पु । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि व ११ ।

**अवरोहिका** । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा नि ।

**अवरोही (इन्)** । पु । वटवृक्षे । বটগাছ । रा नि व ११ ।

**अवलग्नः** । पु । मध्यप्रदेशे । মাজা ।

**अवलम्बनः (कः)** । पु । श्लेष्मविशेषे । तस्य स्थानं हृदय, तत्कर्म्म च स्वशक्त्या हृदयालम्बनं त्रिकसन्धारणञ्च । भा ।

**अवला** । स्त्री । नारी । रत्ना. । प्रियङ्गौ । मदीना, नलगन्धे । "मधुलोभावलासर्ग ।"

**अवलुञ्चनम्** । क्ली । मुण्डने । शैथिल्ये । सु.सू. २५अ. । [चतुर्थ ।

**अवलेपः** । पुं । गर्व्वे । लेपने । भूषणे । मे.प

**अवलेपनम्** । क्ली । लेपने । मक्षणे । লেপা, মাখান ।

**अवलेहः** } पुं, स्त्री । लेह्यौषधे । চাটিবার
**अवलेहिका** } ঔষধ । जिह्वया आस्वादने । याव स्वादवलेहिका । च द ज्वर चि. । क्वाथादेः पुन: पाकात् घनत्वमवलेहः । "क्वाथादेर्य पुन पाकाद्घनत्व सा रसक्रिया ।" प.म.१अ.। मात्रा च तस्य पलमिता । "सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता । सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः । द्रव चतुर्गुणं दद्यात् । सुपक्के तन्तुमत्त्व स्यादवलेहोऽप्सु मज्जति । दुग्धमिक्षुरस यूषं पञ्चमूलकषायजं । वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ।" भा.। अयसूर्द्धवक्त्रगदहरः सायच प्रयो ज्यः। ऊर्द्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका। च।

**अवलेहनम्** । क्ली । लेहने । চাটা ।

**अवल्कः** । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে, গাড়লশিঙে । वै.निघ ।

**अवलाजा** । स्त्री । कृष्णसोमराज्याम् । হাকুচ। भैष.भल्ला.गुडे ।

**अवलुजः (जा)** । पुं,स्त्री । कृष्णसोमराज्यां । सु.चि.२५अ. । सोमराज्याम् । হাকুচ । भा पू.२ भ.भैष.कुष्ठ चि. ।

**अवलुजवीजम्** । क्ली । सोमराजीवीजे ।

**अवशकुथिका** । स्त्री । वालुदेशे ।

**अवश्यः** } पुं, स्त्री । तुषारे । भा.म.४भ.शिरो
**अवश्या** } रोग मर्द्धावभेदके । प्राग्वातावश्यमै थुनै. । भल्ला गुडे. ।

**अवश्यायः** । पुं । शिशिरे । च द.पि.ज्व.मद्यो-कादि. । "अवश्यायस्थितं पाकम् ।" तुषारे । भा. म.४भ.नासारो । "अवश्यायकेमैथुनवाष्पसेकैः ।"

**अवश्याया** । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ।

**अवष्टम्भः** । पुं । स्वर्णे । मे. ।

**अवष्वाणम्** । क्ली । भक्षणे । है च. ।

**अवसादः** । पुं । अवसन्नतायाम् ।

**अवसादनम्** । क्ली । उन्नतव्रणस्य निम्नीकरणे । सु.चि.१अ. ।

**अवसादनी** । स्त्री । महाकरञ्जे ।

**अवसितम्** । क्ली । मर्दितधान्ये ।

**अवसेकः** । पुं । रक्तमोक्षणे । च.चि ३अ. ।

**अवसेकिमः** । पुं । वटके । বড়া । वै.निघ. ।

**अवसेचनम्** । क्ली । जलसेचने । सु. ।

**अवस्कन्दः** । पुं । अवगाहनस्नाने ।

**अवस्कयनी** । स्त्री । वहुदिनानन्तरप्रसूतायां गवि । কেলেন গাই । [चतुष्क ।

**अवस्कारः** । पु । विष्ठायाम् । गुह्यदेशे । मे.रु-

**अवहस्तः** । पु. । हस्तपृष्ठे । হস্তোপবিভাগে হে च. । [হাতের, করতলী । मे.रचतुष्क ।

**अवहारः (कः)** । पु । ग्राहाख्यजलजन्तौ ।

**अवच्छिन्नसन्धिः** । पुं । सन्धिविशेषे । सन्धि-च्युत सन् नीचसुखेनावस्थानम् । सन्ध्युत्थारतिका न्तावेदना च । सु.नि.१५अ. । [हे.च. ।

**अवच्छेपर्णी** । स्त्री । वल्गायाम् । লাগাম ।

**अवाक्पुष्पी** । स्त्री । हैमपुष्प्यां । र.मा । मः धुरिकायाम् । মৌরী । रत्ना. । रा नि-व.४ । श तपुष्पायाम् । শুলফা । मं वडौरीके । रा.नि.व. ४ । च.द.अर्श चि सुनिषण्.चाङ्गेरीघृते । चोरपु-ष्प्याम् । চোরহুলী,চোরখড়্কী । रत्ना. ।

**अवाचीनः** । त्रि । विपर्य्यस्ते । मे.नचतुर्थ ।

**अवाच्यदेशः** । पुं । योनौ । त्रिका ।

**अवानम्** । क्ली । शुष्कफलादौ । श र. ।

**अविः** । पु । मेषे । भा.पू. । मूषिके । कम्बले । मे । मध्यमेदे । स्त्री । कुलत्थिकायां । বনকুলথ । अविः कुलाली चक्षुष्या कुम्भकारी कुलत्थिका । र.मा. । मेषाम् । त्रिका. । ऋतुमत्यां । शम. ।

**अविकम्** । क्ली । हीरके । रा नि ।

**अविकमांसम्** । क्ली । मेषमांसे । वै निघ. ।

**अविगन्धनी** } स्त्री । अजगन्धायाम् । वन-
**अविगन्धिका** } যমানি । तिलोलोयर्ध्वगेलि
**अविगन्धी** } च भीके रा.नि.व.५ ।

**अविघ्नः (घ्न.)** । पुं । पानीयामलके । सा.सु.। करमर्द्दवृक्षे । करमचा गाछ । मं करवंद । अम.।

**अवितक्रम्** । क्ली । मेषीतक्रे । ভেড়ার দুধের ঘোল । गुणा.—"अवितक्रमपथ्यं स्यादम्लं दुर्गन्धकारकं । दीपनं कटुकक्षीणं लेखनं लघु पित्तलम् । रक्तदोषकरञ्चैव कफवातविनाशकम् ॥ द्रव्यगु.।

**अवित्यजः** । पु । पारदे । शब्दकल्पद्रुम । रा नि.व.१२ । अत्र अचिन्त्यज इत्येवं पाठो राजनिघण्टौ दृश्यते । [नि ।

**अविदग्धः** । त्रि । अनले । विजयर.अजीर्णे

**अविदग्धम्** } क्ली । मेषीदुग्धे । इला । See
**अविदुग्धम्** } आविकक्षीरम् ।

**अविदु(दू)ष्यम्** । क्ली । मेषीदुग्धे । ভেড়ার দুধ । इला. ।

**अविद्धकर्णी** । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । अ.टी. । सा.कौ. । जातीफलावच्याम् । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । अ टी. ।

**अविद्धकर्णिका (र्णी)** । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । अ.टी. । जातीफलावच्याम् ।

**अविद्धा** । स्त्री । दुष्टशिराव्यधने । "बहुशः चलाहीनशस्त्रप्रणिधानेनोपविद्धा ।" सु शा ८श ।

**अविपक्ति(त्ति)करचूर्णम्** । क्ली । अम्लपित्ताधिकारे । पाठ —"त्रिकटु त्रिफला मुस्त वीजञ्चैव विड़ङ्गजम् । एलापत्रञ्च सर्व्वञ्च समभाग विचूर्णयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि लवङ्ग तत्सम भवेत् । सर्व्वचूर्णद्विगुणित त्रिवृचूर्णञ्च दापयेत् । सर्व्वमेकीकृत यावत्तावच्छर्करयान्वितम् । सर्व्वमेकीकृत पात्रे स्निग्धभाण्डे निधापयेत् । भोजनादौ ततोऽन्ते च मध्वाज्याभ्यामिदं शुभम् ॥" र सा स । भैष । प्रयोगा सा कौ. । त्रिकट्वादि प्रत्येक १ तो. लवङ्गचूर्ण ११ तो. त्रिवृन्मूलचूर्ण ४४ तो. शर्करा ६६ तो. ।

**अविपटः** । पुं । ऊर्णामयवस्त्रे, कम्बलादौ ।

**अविपाकः** । पुं । अपरिपाके । [रा.नि.व.१६

**अविप्रियः** । पु । श्यामाकतृणे । শামা ঘাস ।

**अविप्रिया** । स्त्री । श्यामालतायाम् । रा नि । श्वेतानन्तारूपे । रा नि व ५ ।

**अविभुक्** । पु । व्याघ्रे । मं लांडगा । वै.निघ ।

**अविमरीष(स)म्** । क्ली । आविक्षीरे । ভেড়ীর দুধ । इला.हे.च. ।

**अविमुक्तकः** । पुं । माधवीलतायां । वै निघ ।

**अविमुक्तका** । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ । हि केंदु । म टेंभुरणी । काकतिन्दुके । वै.निघ. ।

**अविमोचम्** । क्ली । आविकक्षीरे । र मा. ।

**अविला** । स्त्री । मेष्याम् । हे.च. । [वै.निघ. ।

**अविह्वचः** । पु । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

**अविशिरम्** । क्ली । सूर्य्यावर्त्तफले । হুড়হুড়ের ফল । वै निघ ।

**अविश्वासा** । स्त्री । चिरप्रसूतगवि । श च. ।

**अविषा** । स्त्री । अतिविषायाम् । रा नि व ६ । निर्विषतृणे । निर्विसी घास । वै.निघ. । [इला.।

**अविसोढम्** । क्ली । अविक्षीरे । ভেড়ীর দুধ ।

**अविस्रम्** । त्रि । पूतिगन्धरहिते । च चि २४ ।

**अवी** । स्त्री । वनकुलत्थे । र मा । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । हे.च. । [सु.शा.१श. ।

**अवीजधर्म्मी** । त्रि । यो बीजधर्म्मी न भवति ।

**अवीजा** । स्त्री । गोस्तनीसदृशगुणद्राक्षायाम् । किस्‌मिस্ বেদানা इति लोके । "अवीजान्या त्वल्पगुणा गोस्तनीसदृशी गुणे ।" भा. ।

**अवीदुग्धम्** । क्ली । मेषीदुग्धे । प.द. ।

**अवीमूत्रम्** । क्ली । मेषीमूत्रे । प.द ।

**अवुकः** । पुं । छागे । श र । [निघ. ।

**अवृदः** । पुं । पुष्पवृक्षभेदे । मं पत्थरगुल । वै.

**अवेद्यः** । पु । गोवत्से । श.र. । [मि ।

**अवेला** । स्त्री । पूगचर्व्विते । চিবন গুবাক ।

**अवोदम्** । क्ली । आर्द्रके । जटा. ।

**अव्यक्तम्** । क्ली । प्रकृतौ । "अखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम ।" सु शा.१श. । आत्मनि । हे.च ।

**अव्यक्ता** । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । কাল অপরাজিতা । मं कालीगोकर्णी । वै निघ ।

**अव्यङ्गः** । त्रि । अविकलाङ्गे । स्त्री । शूकशि म्ब्याम् । আলাকুশী ।

**अव्यञ्जनः** । त्रि । श्मश्रुहीने । हला. ।

**अव्यण्डः (ण्डा)** । पुं, स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । कपिकच्छ्वी । আলাকুশী । च चि.३अ. ।

**अव्यथा** । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । স্থলপদ্ম । भा पू १भ. । रा.नि.व.११ । हरीतक्याम् । महा श्रावण्यां । मुण्डीरी । भा.पू.१भ.गु.व. । आमल क्यां । लक्ष्मणायां । লক্ষণামূল । [श्वा. ।

**अव्यथिः (थी)** । पुं । अश्वे । वा सू.४अ.प्रजा

**अव्यथ्या** । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू १भ. ।

**अव्यधा** । स्त्री । दुष्टशिरावेधने । "अशस्त-कृता अव्यधा ।" सु.शा.८अ. ।

**अव्यया** । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्यां । গোরক্ষচাকুলি । मं गोरखमुंडी । वै.निघ. ।

**अव्रणशुक्रः** । पुं । नेत्रस्य कृष्णभागगतरोगवि शेषे । यथमभिष्यन्दजः ज्वालायुक्तः शशेन्दुकुन्दस हृशवर्णः नभस्थतनुमेघाकृतिश्च सुसाध्य. । लक्षणम् —दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न स्रुतवेदि । सवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमा प्नोति कदाचिदेव । सितं यदां भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तं । विहायसीवाभ्रदलानु कारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ सु.उ.५अ. । स्यन्दात्मक कृष्णगत सचोषं शशेन्दुकुन्दप्रति-मावभास । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्य तमं वदन्ति । गम्भीरजातं बहुलश्च शुक्रं चिरोत्थि-तञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्मदृष्टिकृच्च । द्वित्वागतं लोहित-मन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् ॥ मा नि. ।

**अशकुम्भी** । स्त्री । पानीयोपरिजवृक्षे । পানা । र.मा. ।

**अशनम्** । क्ली । भोजने । अन्ने । रा नि.व.२० । पुं । पीतशाले । च सू ४अ ४३दशकं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । वै निघ. । [पि । सु सू.४६अ. ।

**अश(स)नकः** । पुं । असनपुष्पाकारधान्यविशे-

**अशनपर्णी** । पुं, स्त्री । विजयसार इति प्रसिद्धे वृक्षे । মারোটী इति च पश्चिमदेशे । गोकर्णीलतायां । অপরাজিতা । अम ।

**अशनपुष्पः** । पुं । असनपुष्पाकारशाली । স্ফটিক ধান্যবিশেষ । सु सू ४६अ. ।

**अशनमल्लिका** । स्त्री । आस्फोतायाम् । হাপরমালী । च.द ।

**अशना (या)** । स्त्री । क्षुधायाम् । हला. । शुक्लनिष्पावे । শ্বেত বরবটি বা শিম্ । रा.नि व.७ ।

**अशनिः** । पु, स्त्री । हीरके । হীরে । वै.निघ ।

**अशाका (खा)** । स्त्री । शूलीतृणे । शाखा शून्यलतायाम् । रा.नि.व.८ ।

**अशान्तगन्धाढ्या** । स्त्री । आमहरिद्रायाम् । আম আদা । मं आवेहलद । वै.निघ. ।

**अशितम्** । क्ली । भक्षणे । खादने । हे.च. ।

**अशितलता** । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । নীল দূর্ব্বা । वै निघ । [वज्रम् ।

**अशिरम्** । क्ली । हीरके । रा.नि.व १३ । See

**अशिशिम्बी** । स्त्री । स्वनामख्यातशिम्बीविशे-षे । শ্বেত শিম্ । मं धोरश्वेतश्रावे । गुणाः— मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी व्रणदोषघ्नी शीतला रुचिकरी च । रा.नि व ७ ।

**अशिश्विका** । स्त्री । अनपत्यायाम् । যে স্ত্রীর সন্তান নাই । श.र. ।

**अशीता** } **अशुक्ला** } स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

**अशुक्लजा** । स्त्री । बोरोधान्ये । वै.निघ. ।

**अशुचिः** । त्रि । अपवित्रे । [व.१६ ।

**अशूकजः (कः)** । पुं । शुष्कशाली । रा.नि.

**अशृतम्** । क्ली । अपक्वे ।

**अशोकः** । पुं । (Saraca Indica, Jonesia Aśoka.) स्वनामख्यातवृक्षे । অশোকগাছ । मे. । हिं अशोगी । स लोहितकुसुम इति । सु. सू.३८ लोध्रादिः । अशोकवृक्षगुणाः—शीतलः हृद्यः पित्तदाहघ्नः गुल्मशूलोदराध्मानघ्नः कृमिघ्नश्च रा.नि व १० । तिक्तः ग्राही वर्ण्यः कषाय अपची तृष्णादाहकृमिशोषविषरक्तघ्नश्च । भा पू.१भ. । मा

षा २ तो.। वेतसी। तिमिरी। वै निघ। क्री। पारदे। मे।

**अशोकघृतम्**। क्ली। प्रदराधिकारे प्रयोज्य। पाठ —अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढकविपाचितम्। पादशेषं घृतप्रस्थं जीरकक्वाथसंयुतम्। तण्डुलाम्बु लशाचीर घृततुल्यं प्रदापयेत् तथैव केशराजस्य प्रस्थमेकं भिषग्वर। जीवनीयैः पियालैस्तु परुषैः सरसाञ्जनैः। यष्ट्याह्वाशोकमूलश्च मृद्वीका च शतावरी। तण्डुलीयकमूलश्च कल्कैरेभिः पलाद्धकैः। शर्करायाः पलान्यष्टौ सिद्धशीते प्रदापयेत्। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मूर्पपर्णिके। जीवन्ती मधुकश्चेति दशकौ जीवनी गण॥ भैष। प्रयोगा चक्षुदर चि। गव्यघृत ४ श क्वाथार्थम् अशोकम् वलक २ श जल १६ श शेष ४ श। तथा जीरक २ श जल १६ श शेष ४ श केश राजरस ४श तण्डुलोदक ४ श छागदुग्ध ४ श। कल्कार्थं जीवकऋषभकं मेदा महामेदा काकोली चीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवन्ती यष्टि मधु पियालवीज परुषकफल रसाञ्जन यष्टिमधु अशोकमूल द्राचा शतावरी तण्डुलीयकमूलश्चैषां प्रत्येक ४ तो। पाकान्ते शर्करा मिश्रणीया। भैष। सा कौ।

**अशोकरोहिणी**। स्त्री। कटुतिक्तायाम्। कटुकी। रा नि व ६। च सू ४च सन्धानीयने। See कटुकी। लताशोके, स ध अशोकदलसदृश दल। रवा।

**अशोका**। स्त्री। कटुरोहिण्याम्। कटुकी। मे। भा पू १भ। [म कलम्ब। श च।

**अशोकारि**। पु। कदम्बवृक्षे। कदमगाछ।

**अशोधनैत्रपाक**। पुं। विनाशोध नैत्रपाके। लक्षणम्—शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशो थजे। मा नि। कण्डूपदेहाश्रुयुक्त पक्वोदुम्बरनिभ मरको च भवति।

**अश्म**। क्ली। स्वर्णमाक्षिके। वै निघ।

**अश्मकदली**। स्त्री। कदलीविशेषे। पाहाड़े कला। म लोखंडकेल। रा नि व ११।

**अश्मकरम्**। क्ली। स्वर्णे। रवा।

**अश्मकण्टका**। स्त्री। वैनमरावृक्षे। म वेल मूर। वै निघ.।

**अश्मकेतु**। स्त्री। क्षुद्रपाषाणभेदवृक्षे। पाथर चूर। रा नि व.५।

**अश्मगर्भः**। पु। हरिन्मणौ। पान्ना इति लोके। भा पू १भ। क्ली। मरकतमणौ। हे च।

**अश्मगर्भक**। पु। तिनिशवृक्षे। मद व ५।

**अश्मगर्भजम्**। क्ली। मरकतमणौ। पान्ना। रा नि व १३।

**अश्मघ्न**। पु। पाषाणभेदवृक्षे। पाथरकुचा। रा नि व ५।भा पू १भ।

**अश्मजम्**। क्ली। मुण्डलौहे। रा नि व १३। च द पाण्डु चि। शिलाजतुनि। मद व ४। हेमा। प सु। र मा। रा.नि व १३। गैरिके।

**अश्मजतु (कम्)**। क्ली। शिलाजतुनि। च द पाण्डु चि योगराजे। रा नि व १३। सि यो र. पि चि खण्डखाद्ये। "शुभाश्मजतुकं लघम्।"

**अश्मन्**। पु। प्रस्तरे।

**अश्मन्त. (क)**। पु। पाषाणभेदे। च सू ४च। कोविदारवृक्षसदृशेऽश्मन्तवृक्षे अक्षोट इति लोकप्रसिद्धे वृक्षे। भा म ४म गर्भ चि। "अश्मन्तकस्य ला क्षणा। च सू ४च। उद्दालकवृक्षे। भा पू १भ। कोविदारवृक्षे। भा पू १भ। चुल्ली। चुल्ली। र मा। तृणविशेषे। अम्लकुचाई। सु चि २५च। स्वनामख्यातवृक्षे। आपुटा इति च लोके प्रसिद्धे। म आपसर। गुणा —मधुरकषाय शीतल पित्तघ्न मेहघ्न दाहतृष्णाविषमज्वरविषघ्न भूतनिवारणश्च। रा नि व ८।

**अश्मन्त(क)म्**। क्ली। चुल्लाम्। मे नत्रिक। दीपाधाराच्छादने। आच्छाविशेषे। मे.।

**अश्मपुष्पम्**। क्ली। शैलजे। शिलावल्क। चम.।

**अश्मभाण्डम्**। क्ली। लौहभाण्डविशेषे। हा-मामदिस्ता। श च। खल्ले। खल इति भाषा।

**अश्मभित्**। पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचा। प सु रवा.। कवाटवक्रवृक्षे। कवाड़िया इति लोके। र.मा। कवाटचक्रमिति। रवा।

**अश्मभेद (क)**। पु।(Coleus amboinicus, Syn, Coleus aromaticus) वृक्ष विशेषे। पाथरकुचा, हिमसागर, हाडाभांगा इति

भाषा। सु सू ३८,३८अ.। हिं पाथरचुर। संशो धन। वा.सू १५,२६अ। "वेल्लन्तारयिक वकवपा ग्रमभेद।" गुणा—शीतल तुवर वस्तिशोधन त्वारक तिक्त प्रमेहार्श कृच्छ्राश्मरीघ्न। मद व १। मधुरस्तिक्त मेहकृच्छ्रदाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीहर शीतलश्च। रा नि व ५।

**अश्मयोनिः (नी)** । पु, स्त्री। नीलमणौ। श टी.। अश्मन्तकवृक्षे। आपटा। मद व १०।

**अश्मरी** । स्त्री। Stone or Gravel वस्ति पाषाणरोगे। ढिलে, পাথুরী। म मुतखड़ा। सा चतुर्विधा श्लेष्माधिष्ठाना च—श्लेष्मणा वातेन पि त्तेन शुक्रेण चेति। तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारि णः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम श्मरीं जनयति। तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारो चकौ मूत्रकृच्छ्र वस्तिशिरोमुष्कशेफःसु वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति। जातासु ना भिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणश्च गो मेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावन लङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति। तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मणमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलि प्याध परिवृद्धि प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि। तस्य मूत्रप्रतीघाताद्दाल्यतं भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिगुरु शीतश्च भवति। अश्म री चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डाभा मधूक पुष्पवर्णाभा च भवति। पित्ताश्मरी सरक्ता पीता वभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा। वाताश्मरी श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टका चिता च भवति। शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति तेन सा मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमा पादयति पीडितमात्रश्च तत्रैव विलयं गच्छति। प्रतिक्रिया, अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः। तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति। तस्य पूर्वेषु रूपेषु घृतादिक्रम इष्यते। सु नि ३ अ।

**अश्मरीकृच्छ्रः** । पुं। मूत्रकृच्छ्रे। वै निघ।

**अश्मरीघ्न** । पुं। वरुणवृक्षे। বরুণ গাছ। मं वायवरणा। चिका।

**अश्मरीप्रियः** । पुं। महामाषिषान्य। प सु।

**अश्मरीभिद्.** । पुं। पाषाणभेदवृक्षे। मद,व ११।

**अश्मरीभेदन** । पु। पाषाणभेदके। পাথর কুচা। वै निघ।

**अश्मरीरिपु** । पुं। वृहद्धषकि। বড চণা। रत्ना। चिचेचो। जनार। हि मुद्रा।

**अश्मरीशर्करा** । स्त्री। तन्नामकरोगविशेषे। शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम्। अ श्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना। पवनेऽनु गुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वा तेन शर्करेत्यभिधीयते। हृत्पीडा सक्थिसदनं कु क्षिशूलं सवेपथु। तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौ र्बल्यं पाण्डुगात्रता। अरोचकाविपाकौ तु शर्करा यां भवन्ति च। मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुप द्रवान्। दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकं। इत्यादि। सु नि ३ अ।

**अश्मरीहर.** । पु। देवधान्ये। দেধান। व कुणअघे। मं वायवरणा। र मा।

**अश्मर्य्याहरणयन्त्रम्** । क्ली। तदाहरण यन्त्रे। अश्मर्य्याहरणं सर्पफणावद्यन्त्रमयत। कथि तंत्र। [रा नि व १३।

**अश्मलाच (चा)** । क्ली,स्त्री। शिलाजतुनि।

**अश्मसम्भवम्** । क्ली। शिलाजतुनि। र मा. र्द। [धाती। कान्तलौहे। ईम्पा२।

**अश्मसार** । पुं क्ली। लौहे। धम। लौहादि

**अश्मसारा** । स्त्री। काष्ठकदल्याम्। পাহাড়ে কলা। वै निघ.। [म पहाड़मूल। वै निघ।

**अश्मसुता** । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि।

**अश्महा (हन्)** । पु। पाषाणभेदके। পাথর কুচো। [श्रा। रत्ना.। शिलाजतुनि।

**अश्महृत्** । पुं,क्ली। कवाटवक्रवृक्षे। কয়াড়ি

**अश्मीर.** । पुं। मूत्रकृच्छ्रे। एषा।

**अश्मोत्थम्** । क्ली। शिलाजतुनि। रा नि.व १३।

**अश्यामा** । स्त्री। श्वेतत्रिवृतायाम्। [दवे।

**अश्रम्** । क्ली। रुधिरे। द्रव्य। श टी। मेरो-

**अश्रहा** । स्त्री। अरोचके। रा.नि व २०।

**अश्रु** । क्ली। नेत्रजले। চোখের জল। अम.।

**अश्रुनाशी** । स्त्री। मदन्दरादे। वै.निघ।

**अश्रुपातः ।** पु । अश्वस्य चक्षुषोरध प्रदेशे । "अश्रुपात समुद्दिष्ट प्रदेशश्चक्षुषोरध । तत्रावर्त्तौ भवेद्यस्य स्वामिनं कुलनाशन ।" जयदत्त ।

**अश्वः ।** पु । घोटके । (घोडा ।) तन्मांसगुणा —उष्ण वातघ्न लघु बलकर पित्तदाहजनकमति शोथनाशकृच्च । रा नि व १७ । लवण वह्निकफपित्तकरं वातहृत् बृंहण बल्य चक्षुष्य लघु मधुरञ्च । भा पू । "त्यागी लुब्धो दयालुश्च विप्र स परिकीर्त्तित । शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरग स्मृत ॥ पापिन कल्मषा रूक्षा दुष्टा वैश्या प्रकीर्त्तिता । विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृता ॥" 'उत्तमा मध्यमा नीचा कनीयांसस्तथापरे । चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥ ताजिका खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हया । गोजिकाणाश्च केकाणा प्रौढाहाराश्च मध्यमा ॥ भाण्डजाश्चोत्तमामाश्च राजशूलाश्च मध्यमा । गोह्वरा शावराश्चैव सिन्धुपारा कनीयस ॥ अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृता । वाजिनो जलजा केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥ समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा । जलोद्भवा द्विजातीया क्षत्रिया वह्निसम्भवा ॥ समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजा । विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥ दुष्टभावस्तथा वैश्य शूद्रो नि सत्त्वकातर । ब्राह्मण सामवादी च भेदवादी च क्षत्रिय ॥ उपादानेन वैश्य स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडित । पुष्पगन्ध सदा विप्र क्षत्रियोऽगुरुगन्धक ॥ घृतगन्ध सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रक । विप्राद्या वाजिन सर्व्वे क्षत्रियो भूपते सदा ॥ द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावह । केचिदिच्छन्ति भूपाना सर्वेऽश्वा वाहनोचिता ॥ सदर्थं भूतले यस्मात्कालिहोत्रेण निर्म्मिता । ब्राह्मणा वेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिन ॥ क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा । शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु शान्तैव वाऽश्रम सदा ॥ आरोहिसर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।" इति अश्वशास्त्रे । नकुल श्च । "सप्त वर्णा भवन्तीह सर्व्वेषा वाजिनां भुव । तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा ॥ सितो रक्तस्तथा पीत सारङ्ग पिङ्ग एव च । नील कृष्णोऽथ सर्व्वेषा श्वेत श्रेष्ठतम स्मृत ॥ पद्मार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेत प्रशस्यते । तदभावे यथा नीलास्तथा श्वेता क्रमेण च ॥ श्वेत प्रालेयसङ्काशो रक्त कुङ्कुमसन्निभ । हरिद्रासदृश पीत सारङ्ग कर्व्वुर स्मृत ॥ पिङ्ग कापलकाकारो नीलो दूर्व्वासन्निभ । कृष्णो जम्बूफलाकार शास्त्रज्ञै समुदाहृत ॥ पीताभ श्वेतपादो यस्तथा स्यात्सितलोचन । चक्रवाक स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तम ॥ सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेचककर्णक । स वाजी वाजिभिर्वाह्य श्यामकर्ण प्रकीर्त्तित ॥ मुखे चन्द्रकसम्वीतो जम्बूफलसमाकृति । श्वेतपाद स विज्ञेयो मल्लिकाख्य स पूजित ॥" नकुल श्च । "सार्द्धे यवत्रय प्रोक्तमङ्गुलस्य तपोधनै । प्रमाण शालिहोत्राद्यैर्वाजिशास्त्रविशारदै ॥ हस्तोऽङ्गुलानां त्रिंशत्या चतुरुत्तरया स्मृत । चतुर्हस्तेषु विख्यात शास्त्रोक्तैरुत्तमो हय ॥ अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गम । मुष्टिशून्येन हस्तेन हीनश्चाप्यधम स्मृत ॥ ऊर्द्धमानप्रमाणन्तु परिणाहं विनिर्द्दिशेत् । उत्तमानां च मध्यानां हीनानाञ्चैव वाजिनाम् ॥ अर्द्धसप्तमहस्तन्तु श्रेष्ठ दैर्घ्येण निर्द्दिशेत् । षड्भिर्मुष्टिविहीनैश्च मध्यमञ्च विचक्षण ॥ पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्य समुदाहृत । द्वात्रिंशदङ्गुल वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम् ॥ पृष्ठ वक्ष कटिश्चैव मुखतुल्य समादिशेत् । अङ्गुलद्वयहीनन्तु मुखादि मध्यमाधमम् ॥ निर्द्दिशन्मतिमाश्चैव वाजिशास्त्रविशारद । सप्ताङ्गुल खुरश्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तित ॥ षडङ्गुलो भवेन्मध्ये जघन्यश्चतुरङ्गुल । षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमा स्मृता ॥ चतुर्द्दश तथा मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुल । एवंविधप्रमाणन्तु निर्द्दिष्ट शास्त्रशालिभि ॥ अपाङ्गात्पुच्छमूलन्तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत् । खुरान्तात्ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान् ॥" इति परिमाणादि । जयदत्त श्च । "अश्वानां जन्मदेशांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वश । उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां यत्र सम्भव ॥ उत्तमास्ताजिका प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये । केकाणाश्चैव ये वाहा पृष्ठजा ये च कीर्त्तिता ॥ गुरौ जाताश्च कीराश्च भूस्फटाभाश्च ये । पार्व्वता सैन्धवा मध्यास्तथा सारस्वता हया ॥ सम्भलाश्चाकुलाश्चैव जटदेशोद्भवाश्च ये । अधमास्त्वपरे प्रोक्ता हया प्राग्दक्षिणोद्भवा ॥ हस्वदीर्घाश्चितग्रीवा ह्रस्वकर्णा महाजवा । महाकाया महोरस्का निस्ताभास्ताजिका मता ॥ अत्यन्तविमर्द्देषां निर्म्मांसञ्च मुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन सुखरास्च भवन्ति ते । अश्वास्च महासारा सदा

चैव पूजिताः। अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनम्॥ पारसीकाः ताजिकाभाः केकाणाः केचिदुन्नताः। स्थूलाः श्लक्ष्णशरीराश्च प्रधाना दीर्घपृष्ठकाः॥ केकाणदेशजातानां मध्यमानाञ्च वाजिनाम्। ताजिकैः सदृशं वक्त्रं बाहुल्येन विनिर्द्दिशेत्॥ सुवृत्तदेहस्तीक्ष्णश्च सुप्रमाणेन मध्यमः। तुरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनाग्जवः॥ अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवस्तुरुस्तथा। तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रमुखश्च यः॥ केकाणाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हयः। शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव सत्तम॥ सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठन्यस्ताक्षकीरकः। आननञ्चापि दीर्घञ्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम्॥ शान्त्या चैव जवेनापि स्थूरस्त्वजाघनः। सादिभक्तिच्छतो याति ताजिकादधिकस्तथा॥ परिमण्डलदेहास्तु दीर्घाक्षकर्णमुखा हयाः। पङ्कदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये॥ लम्बकर्णोऽजटश्चैव चाकुलः परिकीर्त्तितः। साम्भलः श्लिष्टजानुश्च जटालश्चाकुलोपमः॥ वर्त्तुलश्चापि ह्रस्वश्च टङ्कणः परिकीर्त्तितः। दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्ठो योऽधमः सर्व्ववाजिनाम्॥ जवहीना महादुष्टाः पूर्व्वदेशसमुद्भवाः। वाजिपद्देशराणाञ्च देश विन्ध्यादिचम्पणः॥" इति जयदेवः। "काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णशेफाख्यतालुकः। करालो हीनदन्तश्च श्रङ्गी चाधिकदन्तकः॥ एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी त्रिसरी तथा। मार्ज्जारपादी व्याघ्राभस्त्रिकर्णी द्विखुरी स्तनी॥ यमजो वामनश्चैव कुक्कुटतित्तिरसन्निभः। (काकतित्तिरसन्निभः। इति वा पाठः)। वानराक्षो विडालाक्षो मुषली चेन्द्रदण्डकः॥ येषां पृष्ठे हतो भर्त्ता जातदन्तश्चैव च। एते दोषान्विता वाहा न ग्राह्या भूतिमिच्छता॥ धनप्राणहरा ह्येते बन्धुविपत्कारकाः। एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः॥ पूर्व्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा। आवर्त्ता यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः॥ करालो चाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरा। चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्त्तितः॥ सप्तभिश्चाष्टनिर्द्दिष्टै स्यात्तथाधिकदन्तकः। बहुष्टपश्चसदाशः छागमङ्कोपमस्तथा॥ जम्बूदररूपश्च तथाचामलकोपमः। आमास्थिसदृशश्चापि हरीतक्याः फलोपमः॥ दग्धचर्म्मनिभश्चापि वालुमस्तम एव च। कोषः कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते॥ धीरैः सर्व्वपापानां श्रङ्गी वाह स कीर्त्तितः। एवंविधेन शृङ्गेन श्रङ्गी राष्ट्रे न वासयेत्॥ एकेन लम्बमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः। अत्यन्तरोमशाभ्यान्तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते॥ स्कन्धे वक्षसि वाह्लीश्च अंसदेशे तथैव च। अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्त्तितः॥ यस्यान्यवर्णरेखा स्यात् पादे कूर्च्चे च वाजिनः। मार्ज्जारपादः प्रोक्तोऽसौ न धन्यः कुलनाशनः॥ अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत्। त्रिसरी नाम सः प्रोक्तः भर्त्तुः कुलविनाशनः॥" इत्यादि। मुखरोगोऽक्षिरोगश्च शिरोरोगश्च लिङ्गितः। कर्णरोगश्च कासश्च श्वासो हिक्का व्रणस्तथा। ज.द.३अ.।

**अश्वकः** । पुं। कुत्सितपक्षिणि। वै.निघ.।

**अश्वकन्दकः** । पुं। अश्वगन्धायाम्। रत्ना.।

**अश्वकन्दिका** । स्त्री। वनस्पतिविशेषे। अश्वगन्धायाम्। र.मा.।

**अश्वकर्णः (कः) (र्णिका)** । पुं, स्त्री। (Shorea robusta.) शालवृक्षे। শাল গাছ। सु.सू.३८अ.। च.सू.४अ.। सर्जरसभेदे। सर्जशाल विशेष। रा.नि व.२३। शाङ्कु इति च लोके। भा.म.४भ.रेवतीचि.। धवाश्वकर्णककुभः। गुणाः—कटुः तिक्तः स्निग्धः रक्तपित्तघ्नः क्रमिविस्फोटकण्डूघ्नः। रा.नि.व.९। कषाय व्रणस्वेदकफकृमिघ्नः व्रध्नविद्रधिवाधिर्य्ययोनिकर्णरोगघ्नश्च। भा.पू.१भ. वटादिव.। मात्रा २ माषा। पलाशभेदे। सु.सू. ३६अ.। शरीरे। लताशाले। शियाड़ि लता। प.मु.।

**अश्वकर्णम्** । क्ली। काण्डभग्ननामास्थिभङ्गविशेषे। यत्रास्थि अश्वकर्णवदुन्नतं तिष्ठति। सु.नि. १५अ.। See भग्नम्।

**अश्वकातरा (रिका)**<br>**अश्वकाथरिका** } स्त्री। हयकातरायाम्। ঘোড়া কাথরা। म घोडेकायर। गुणाः—तिक्ता वातघ्नी दीपनी। कातरा हयपर्य्यायैः कातरा वै प्रकीर्त्तिता। रा.नि.। [नि।

**अश्वखर्जः** । पुं। अश्वतरे। खच्चोत्र। रा. [रा नि.व.२।

**अश्वखुरः** । पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी। रत्ना.। घोटकखुरे। रा.नि।

**अश्वखुरा (री)** । स्त्री। श्वेतापराजितायाम्।

**अश्वगन्धा (न्धिका)** । स्त्री (Withania somnifera or physalis flexuosa) स्व नामख्यातक्षुपविशेषे । अश्वगन्धा । हिं असगन्ध आसाढीमीठी । मं आसध आसांदु धंगुर, आस धिका । रा नि व ४ । गुणा —सा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला । तथा कटूष्णा तिक्ता बल्या वातहरी का सश्वासक्षयव्रणघ्नी च । रा नि व ४ । रसायनीवात श्लेष्मश्वित्रशोथघ्नी च । भा म०ख १भ अश्वगन्धानि लश्लेष्मशोफश्वित्रक्षयापहा । बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला ॥ मद व १ । वातकफघ्नी श्वि त्रशोथक्षयरोगघ्नी बल्या रसायना तिक्ता कषाया उष्णा चातिशुक्रला च । भा पू १भ । मात्रा १ तो । तच्छोधन यथा प्रयोगा —पक्षपल्लवतोयेन गन्धा नां चालन तथा । शोधनञ्चापि संस्कारो विशेष श्चात्र वक्ष्यते ॥

**अश्वगन्धाघृतम्** । क्ली । प्रथम बालरोगाधि कारे । पाठ —"पादकल्काश्वगन्धाया क्षीरे दशगुणे पचेत् ।" घृतं ४श अश्वगन्धाकल्क १श दुग्धं ४श जलं १६ श । सा कौ । मतान्तरे दुग्ध ४० श । भैष । द्वितीय वातव्याधौ—"अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरे चतुर्गुणे । घृत पक्वन्तु वातघ्नं ।" अ श्वगन्धा ६० श वारि ६४ श शेष १६ श घृत ४ श दुग्ध १६ श यथाविधि पाच्यम् । च द वा व्या चि । मतान्तरे घृत ४श आर्द्राश्वगन्धामूल ६४ प जल ६४श शेष १६श दुग्ध १६श अश्वगन्धा कल्क ८ प । प्रयोगा वा व्या चि । तृतीयचतुर्थं वृहदभिधाने वातव्याधौ द्रव्य च उक्तं । पाठो —अश्वगन्धापलशत जलद्रोणे विपाचयेत् । चतुर्था शशेषं गृह्णीयात् सुपूत तं रसं तथा । जलद्रोणद्वये छागमांसं पलशतद्वयं । पक्त्वैकाहेन कर्तव्य क्वाथ पादावशेषित । क्वाथद्वये तदा गव्यक्षीरमन्यच तुल्ये । काकोल्यौ मधुक मेदे जीवन्ती जीवक बला । एला शतावरी द्राक्षा विदारी ऋषभकः । सुद्गपर्णी प्रकशिम्बी पिप्पल्यृषभक तथा । एतेषां कार्षिकैर्भागै घृतप्रस्थ विपाचयेत् । सिता चतुष्पल शीते विनिक्षिप्य पलाष्टकम् ॥' प्रयोगा । "अश्वग न्धापलशतं अष्टद्रोणसमन्वितं । पुष्याऽहनि समुद्धृत्य साधयेत् प्रयत्नतस्तम् । द्रोणे वनि अवशिष्टे पादावशेषितं । अपि प्रस्थं पचेत गव्य क्षीरं चतुर्गुणम् । कषायं छागमांसस्य दद्याद्द्वयस्य च । कल्कानि अश्वगन्धानि कर्षमात्राणि दाप येत् । काकोलीयुग्मसङ्गी द्वे द्वे मेदे द्वे च जीरके । स्वयंगुप्ता ऋषभकौ एला मधुकमेव च । मृद्वीका मुद्गपर्णौ च जीवन्ती चपला बला । नारायणी विदारी च दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् । सितामापि कर्षो शीते गृह्णीयात् कुडवे पृथक् । लिह्यात्सा पितक्षम् ॥ अत्र छागमांसप्रस्थद्वये जलद्रोण द्वय, तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात् । घृत ४ श अश्वगन्धा १२५० श जलं ६४ श पादशेष १६ श छागमांस २५ श जलं १२८ श पाद शेष ३२ श गव्यदुग्ध १६ श । कल्काथ काको ल्यादिकस्य मिलितस्य शराव । शूर्पपर्णौ मुद्ग पर्णौ माषपर्णौ च । पाकसिद्धौ शीते च शर्करा ॥० श मधुनश्च शराव देय । रस र. । भैष ।

**अश्वगन्धातैलम्** । क्ली । प्रथम वातव्याधौ हितम् तिलतैल ४श क्वाथार्थमश्वगन्धा १२।०श वारि ६४श शेष १६श दुग्ध १६श अश्वगन्धादि कल्कद्रव्याणां मिलितानां १श यथाविधि पाच्यम् च द प्रयोगा मिश्रभावनद कार्याधिकारे उक्तम् । द्वितीयं रसायनाधिकारे—अत्र कल्कार्थाश्वगन्धा दीनां मिलितशरावमित दुग्ध १६ श तिलतैलं ४ श । अश्वगन्धाक्षीरकुष्ठमांसीसिद्धैकतान्वित । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥ च द ।

**अश्वगन्धाद्यचूर्णम्** । क्ली । स्वरभङ्गनाशन मिदं । यथा —' अश्वगन्धाजमोदा च पाठा त्रिकट क त्रिक । शतपुष्पं ब्रह्मबीजं सैन्धवञ्च समं समम् । एतदर्द्धं वचा चैव चूर्णितं मधुसर्पिषा । भक्षयेत् प्रमाणन्तु लीढाग्नि क्षीरभोजनम् ॥" अत्र ब्रह्मबीज पलाशबीज मध्वचूर्णाद्ध ग्राह्यम् । रस र. । [वैद्य । वैनिघ ।

**अश्वगोष्ठम्** । क्ली । वाजिशालायाम् । घोड़ा

**अश्वघ्न** । पु । शतकरवीरवृक्षे । श्वेतकरवी गाछ । रा नि व १० ।

**अश्वजीवन** । पु । चणके । छोला । हिं

**अश्वतर** । पु । खचरे । स च गर्दभा ट्ट्भाज्जात । थ छार घोड़ा । तन्मांस शीतं दृष्य कफपित्तकरञ्च । मद व ११ ।

**अश्वत्थ** । पुं । (Ficus religiosa, Syn, Urostigma religiosum) स्वनामख्यातवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । हि पिपर । मं पिपल । ध्रि

वेड्। ते कुलुजुव्लिचेडु। प सु। सु.सू.३८ष. न्यग्रोधादिव। गुणा.—मधुर कषाय शीतल कफपित्तघ्न रक्तदाहशमन. योनिदोषघ्न। अश्वत्थत्वचस्य फलानि पक्वान्यतीव हृद्यानि च शीतलानि। कुर्वन्ति पित्तास्रविषार्त्तिदाह विच्छर्दिशोषारुचिदीपनाशम्॥ रा नि व ११। दुर्जर. शीत। मद व ५। पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् गुरु तुवरक योनिशोधनः वर्ण्यश्च। भा पू १भ.वटादिव।

**अश्वत्थकम्** । क्ली। मल्लिकापुष्पदले। मल्लिका फुलेर पापडा। वै.निघ.।

**अश्वत्थफलका (ला)** । स्त्री। हनुषायां। हबुष वृक्ष। हि हौवेर। म लघुशेरणी। भा पू १भ.। [बालिशापीपर। भा पू १भ.वटादिव।

**अश्वत्थभित् (भेद्)** । पु। नन्दीवृक्षे। हि

**अश्वत्थसन्निभा** । स्त्री। अश्वत्थिकायाम्। गया अश्वथ। रा.नि व.११।

**अश्वत्था (त्थी)** । स्त्री। क्षुद्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। रा नि व ११। शीवल्लीवृक्षे। रा नि.व ८।

**अश्वत्थिका (त्थी)** । स्त्री। क्षुद्रपत्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। हि पिपली। म अश्वत्थी। क हेन रलि। गुणा —मधुरा कषाया रक्तपित्तघ्नी विषघ्नी दाहघ्नी गर्भिण्या हिता च। रा नि व.११।

**अश्वदंष्ट्रकः** । पुं। गोक्षुरवृक्षे। वै.निघ.। हिंस्रजन्तुविशेषे। सु.।

**अश्वदंष्ट्रा** । स्त्री। गोक्षुरके। भा पू.१भ.।

**अश्वनाशः (कः) (नः)** । पु। श्वेतकरवीरे। रा नि.व.१०।

**अश्वपर्णिका (र्णी)** । स्त्री। भूतकेशीलतायाम्। [भाषा।

**अश्वपालः** । पु। अश्वरक्षके। सहिस इति

**अश्वपुच्छकः** । पुं। खड्गलतायाम्। श च.।

**अश्वपुच्छा** । स्त्री। पृश्निपर्णी। चाकुलिया। माषपर्ण्याम्। रा नि.व.।

**अश्वपुच्छिका (च्छी)** । स्त्री। माषपर्णी लतायाम्। माषाणी। रा.नि व.४।

**अश्वपुटभावना** । स्त्री। दाविंशत्पलपरिमितद्रव्यस्य भावनायाम्। वै.निघ।

**अश्वपुत्री** । स्त्री। सल्लकीवृक्षे। रक्ता.। द्रवन्त्याः इन्दुवर्णानी। वै निघ.।

**अश्वबला** । स्त्री। मेथिकायाम्। नारीशाके। नाडीशाक। गुणा.—शाकमाश्वबल रूक्ष बद्धविण्मूत्रमारुतम्। सु। See नारी।

**अश्ववालः** । पु। काशतृणे। त्रिका।

**अश्वमारकः** । पु। श्वेतकरवीरे। श्वेत करवी। उपोदिकायां। पूँई। पालङशाके। सु चि १अ। करवीरे। सु.सू.३८। लाक्षादिव। भा.पू १भ.। श्वेतकरवीरमूले। इदञ्च स्थावर विषान्तर्गतमूलविषम्। एवं सुगन्धरोहिषमपि। सु. कल्प २अ। See मूलविषम्।

**अश्वमाराख्यः** । पु।(Verium odorum.) श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेतकरवी गाछ। रा नि व १०।

**अश्वमालः** । पु। सर्पविशेषे। वै निघ.।

**अश्वमूत्रम्** । क्ली। घोटकमूत्रे। घोडारमूत्। गुणा —तिक्तोष्ण तीक्ष्णं विषघ्न वातकोपशमनं पित्तकर दीपनञ्च। रा नि.व १५। मेदि कफदद्रु कृमिघ्नञ्च। मद.व ८। [जटा।

**अश्वमूत्रिका (त्री)** । स्त्री। शल्लकीवृक्षे।

**अश्वमोहकः** । पुं। श्वेतकरवीरे। वै निघ.।

**अश्वयानम्** । क्ली। अश्वेन गमणे। घोडाय चड़ा। गुणा —घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम्। मेदोवर्णकफघ्नञ्च हित तद्बलिनां वरम्॥ दिनचर्या।

**अश्वयुजः** । पु। आश्विनमासि। सु सू.६अ।

**अश्वरक्षकः** । पु। अश्वपाले। घोड़ार सहिस।

**अश्वरिपुः** । पु। करवीरवृक्षे। महिषे। भा।

**अश्वरोधकः** । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेत करवी गाछ। रा.नि व.१०।

**अश्वरोहका (हा)** । स्त्री। अश्वगन्धायां।

**अश्वलम्** । क्ली। धूद्रलवणविशेषे। घोड़ेनन। "अश्वलञ्च लवणं बल्यं कण्ठं पद्दहितावहम्।" वै. निघ.।

**अश्वलोमा** । पुं। सर्पविशेषे। त्रिका।

**अश्ववराहः** । पुं। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

**अश्ववहः (वाहः)** । पुं। अश्ववाहके । जटा.।

**अश्ववारणः** । पुं। गवये । हे.च. । [वादी ।

**अश्ववैद्यः** । पुं। अश्वशास्त्रप्रणेतरि शालिहो

**अश्ववैद्यकम्** । क्ली। अश्वचिकित्साशास्त्रे । तच्च बहुविधं शालिहोत्रनकुलभोजजयदत्तादिप्रणीतम्।

**अश्वशाला** । स्त्री। मन्दुरायाम्। हला ।

**अश्वहनः** । पु। करवीरवृक्षे। रत्ना । भैष भ ग.चि निम्बादितैले ।

**अश्वहा** । पु। श्वेतकरवीरवृक्षे। मद.व १ ।

**अश्वक्षुरा (रिका) (री)** । स्त्री। श्वेतापरा जितायाम्। कृष्णापराजितायाम्। वै निघ ।

**अश्वा** । स्त्री। अजमोदायां। अश्वगन्धायां। अ पामार्गे। इन्द्रवारुण्यां। रांथालशशां। घोटक्यां।

**अश्वातक्रम्** । क्ली। घोटकीतक्रे। घोडार छूधेर घोल। गुणा —अश्वातक्रन्तु तुवरं किञ्चि द्वातकर मत। अग्निदीप्तिकरं रुच नेत्र मूर्च्छा कफापहम् ॥ वै निघ. ।

**अश्वान्तकः** । पु। श्वेतकरवीरे। रा.नि.व.१०।

**अश्वारिः** । पु। करवीरवृक्षे। भैष कुष्ठ चि. मरिचादितैले। महिषे। जटा ।

**अश्वारोहः (क.)** । पु। अश्वगन्धायां रत्ना।

**अश्वारोहा** । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां। राथाल शशां। अश्वगन्धायां। मे । [नि.व ८।

**अश्वालः** । पु। उशीरे। चुद्रकासवर्षे। रा

**अश्वावरोहकः (हिका)** । पुं,स्त्री। अ श्वगन्धायां। र मा.। [निघ ।

**अश्वासना** । स्त्री। चड्डो। घोटक्याम्। वै

**अश्वाह्वा** । स्त्री। अश्वगन्धायाम्। वै निघ वा त्या शतावरीतैले, नारायणतैले ।

**अश्वाह्वादिखुरा (री)** । स्त्री। श्वेतापरा जितायाम्। रा.नि.व ३ । [भेदे। रा नि ।

**अश्वाक्षः** । पु । देवसर्षपवृक्षे। अम । इव

**अश्विजौ** । पु । अश्विनीकुमारौ ।

**अश्विनी** । स्त्री। जटामांस्याम्। वै निघ. ।

**आश्विनौ** । पु । अश्विनीकुमारद्वये। रत्ना ।

**अश्विभैषजम्** । क्ली। लघुभैषज्या। (मेडा शिंग)। वै.निघ. ।

**अश्वीघृतम्** । क्ली। घोटकीक्षीरोत्थनवनीतज घृते। गुणा. कटु मधुरं कषायम् ईषद्दीपन गुरु मूर्च्छाहर वातात्पाकरच। रा नि व १५।

**अश्वीदधि** । क्ली। घोटकीदुग्धजातदधनि। घोडीर दई। म घोडिचेदहि। क कुदिरेयसी सरु। गुणा —"मधुरकषायरुच कफरोगमूर्च्छा हर ईषदातल दीपन नेत्रदोषघ्न।"रा नि.व १५।

**अश्वीनवनीतम्** । क्ली। घोटकीदुग्धजातन- वनीते घोडार छूधेर ननी। गुणा — कषाय वातकफघ्नं चक्षुष्य कटु उष्ण इषदातलघ। रा.नि. व १५। [मि.यथिर्क।

**अश्वीयम्** । क्ली। अश्वसमूहे। वि। अश्वहित।

**अश्वीक्षीरम्** । क्ली। घोटकीदुग्धे। गुणा — उष्ण रुच बल्य वातकफघ्न—एकशफक्षीरमोर्ष्ण लवणाम्लं लघु स्वादु च। मद व.८।

**अश्वेता** । स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। कृष्णाति विषायाम्। वै निघ । गाम्भारीवृक्षे। रा नि ।

**अष्टकट्वरतैलम्** । क्ली। तैलमिद वातरो जरसामे च हितम्। तैल ४ श दधि ४ श तक्र १२ श पिप्पलीशुण्ठ्यौ प्रत्येक पलद्वय (मतान्तरे मिलितपलद्वयम्)। यथाविधि पाच्यम्। च द ऊ रु चि। अत्रेडदधि अष्टतक्र ग्राह्यम्। रस र.।

**अष्टकर्म** । क्ली। अष्टादशसंस्कर्माणां मध्ये स्वेदनादिदीपनपर्यन्ते सूतस्याष्टविधसंस्कारे। स्वे दनं मर्दनञ्चैव मूर्च्छनोत्थापनं तथा। पातनं बो धनञ्चैव नियामनमतः परम्। दीपनञ्चेति संस्का रा सूतस्याष्टौ प्रकीर्तिता ॥ र सा सं.। त्रिकटु त्रिफला चित्रकक्याथयुक्ते काञ्जिके चतुर्गुणस्वेद दिनं स्वेदनम्। गृहधूमेष्टकाचूर्णदधिगुड सैन्धवैः षोडशांशैः सकाञ्जिके त्रिदिनं मर्दयेत्। त्रिफला चित्रककन्या वा मूर्च्छना। इत्यादि।

**अष्टका** । स्त्री। वृक्षभेदे। हे च । [श्रमे।

**अष्टगाधः** । पु । ऊर्णनाभे। नाकड्ना।

**अष्टगुणमण्डः** । पु। अष्टमुद्गतण्डुलान् धनु र्दशगुण तोय पक्वा, तत्र हिङ्गुसैन्धवधान्यको

मरिचपिप्पलीचूर्णानि संमिश्र्य असिद्धयके च श्रीते मर्द्धे। गुणाः—क्षुधावर्द्धनः बलकरः बस्तिशोधनश्च। वै.निघ.। अत्र तण्डुलस्याष्टभागाः मुद्गस्य च भवाः।

**अष्टधातुः** । पुं । स्वर्णरौप्यताम्रशीषपित्तलरङ्गकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु । र.सा.सं.टी.।

**अष्टपदी** । स्त्री । वेल इति ख्याते पुष्पवृक्षे। বেলফুলের গাছ। गुणाः—शीता लघु कफपित्तविषघ्नी च। मद.व.३। [भा.।

**अष्टपलम्** । क्ली । शरावमाने। এক সের।

**अष्टपलघृतम्** । क्ली । ग्रहणीरोगे। पाकविधिः—मरिचादि १ प गुडं १ प घृतं ८ प. वारि ३१ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.।

**अष्टपात् (दः)** । पुं । काश्मीरदेशीयशरभे। मद.व.१२। ऊर्णनाभे। हे.च.४का.।

**अष्टपादपः** । पुं । वृक्षभेदे। वै.निघ.।

**अष्टपादिका** । स्त्री । मारदर्नाल्लिकायाम्। कार्ष्ठमल्लिका। रत्ना.। आस्फोतायां। হাপর-মালী। प.मु.व.११।

**अष्टभावः** । पुं । स्तम्भ स्वेद रोमाञ्च स्वरभङ्ग वैस्वर्य्य कम्प वैवर्ण्याश्रुपातेषु। वै निघ.।

**अष्टमङ्गलः** । पुं । पुच्छोर:खुरकेशास्ये: श्वेते वाजिनि। हे.च.। यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा। मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्॥ श.द.२श्र। क्ली। ब्राह्मणगवाग्नि स्वर्णघृतसूर्य्याम्बुपचावधर्येषु। वै.निघ.।

**अष्टमङ्गलघृतम्** । क्ली । बालरोगशमने सर्व्वेषि। सर्व्वाष्टौषधिपर्क बालानां हितम्। वचाकुष्ठ ब्राह्मीसर्षपशारिवासैन्धवपिप्पलीकल्केनाष्टमं घृतं घृतपाकविधिना पाच्यम्। घृत ४ श्र. कल्कद्रव्यवचादीनां मिलितशरावं दत्त्वा जलाढकेन पाच्यं। च.द.बाल.चि.। भा. रस.र.।

**अष्टमधुजातिः** । स्त्री । माधिक भामर चौद्र पौत्तिक छात्रकार्घ्योद्दालदालेषु। वै.निघ.।

**अष्टमानम्** । क्ली । मधुतिद्वये, ३२ तो.। আধ সের। प.प्र.१ख। [प्र.१ख।

**अष्टमिका** । स्त्री । तोलचतुष्टयपरिमाणे। प.

**अष्टमी** । स्त्री । चीरकाकोल्याम्। वै निघ.।

**अष्टमूत्रम्** । क्ली । गोच्छागमेषमहिषाश्वहस्तखरगर्द्दभमूत्रेषु। वै.निघ.।

**अष्टमूलम्** । त्रि । त्वगाङ्गिराशायुश्चिसन्धिकोष्ठामर्म्मसु। सु चि.१म.।

**अष्टमौक्तिकस्थानम्** । क्ली । मङ्गहस्तिसर्पमत्स्यमेघवंशशूकरशङ्खेषु। वै.निघ.।

**अष्टलौहकम्** । क्ली । स्वर्णरौप्यताम्ररङ्गशीषपित्तलकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु। पञ्चलौहसमायुक्तं कान्तमुण्डकतीक्ष्णकम्। कल्पितः कथितो धीरैरष्टलोहाभिधो गणः॥ रा.नि व.२२।

**अष्टवर्गः** । पुं । A class of eight principal medicaments, Rishabhaka &c. मेदाद्यष्टौषधिगणे। यथा—मेदामहामेदाजीवकर्षभकऋद्धिवृद्धिकाकोलीक्षीरकाकोलीषु। प.मु.। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यावृद्धिवृद्धिकौ। एकत्र मिलितैरेतैरष्टवर्गः प्रकीर्त्तितः॥ रा.नि व १२। गुणाः—"शीतलोऽतिगुरुः बलः बृंहण. दाहपित्तरक्तशोषघ्नः स्तन्यकृत् गर्भदायकः।" मद.व.१। "रक्तपित्तक्षयवायुपित्तनाशकः।" राज.। "हिमः स्वादुः बृंहण. गुरुः भग्नसन्धानकृत् कामवलासवलवर्द्धनः तृषादाहज्वरमेहक्षयहरः।" भा.पू.१भ.।

**अष्टवर्गप्रतिनिधिः** । पुं । मेदादीनामभावे तत्तुल्यगुणद्रव्यग्रहणे। तत्र मेदामहामेदाभावे शतावरी, जीवकर्षभकस्थाने भूमिकुष्माण्डमूलं, काकोलीक्षीरकाकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं तत्तुल्यगुणं क्षिपेत्। भा.पू.१भ.। "मेदाभावे अश्वगन्धा महामेदे च शारिवा। जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना। ऋद्ध्यभावे बला देया वृद्ध्यभावे महाबला।" इति च मतान्तरम्। [भोज्यभक्ष्यनिपेयरूपे भोजनद्रव्ये।

**अष्टविधान्नम्** । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयखाद्य-

**अष्टाङ्गम्** । क्ली । आयुर्व्वेदस्य खण्डाष्टके। तद्यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यं, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाजीकरणञ्चेति। कायबालग्रहोर्द्धाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावङ्गानि तस्याहुः। वा.मृ.१श्र। দ্রব্যাভিধানগদনিশ্চয় শল্য কায-ভূতনিগ্রহ বিষনিগ্রহ বালচিকিৎসা চ। বৈদ্যকম্। . . . .

**अष्टाङ्गघृतम्** । क्ली । वाजीकरणमिदं घृतम्।

**अष्टाङ्गधूपः** । पुं । ज्वरघ्नोऽयं धूप. गुग्गुलुनिम्बपत्रवचाकुष्ठहरीतकीयवश्वेतसर्षपघृतकृतः। पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ च.द. ।

**अष्टाङ्गयोगः** । पुं । योगविशेषे । तद्यथा—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी । इति संग्रहः ।

**अष्टाङ्गरसः** । पुं । अर्शोऽधिकारे । लौहकिट्टं मण्डूरं फलत्रय त्रिफला । र सा सं. । गन्ध रसेन्द्रं मृतलौहकिट्टं पलत्रयं चूर्णयवक्षिभृङ्गम् । कृत्वा समं शाल्मलिकागुडूचीरसेन यामत्रितय विमर्द्यः ॥ मात्रा निष्कमिता । र.सा.सं. ।

**अष्टाङ्गलवणम्** । क्ली । कफजन्यमदात्यये योगविशेषे । यथा—"सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतस । त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् । एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परं । मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम्॥" चर.मदात्यय चि. । अजाजी जीरकं वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । र.सा. सं. । सौवर्चलकृष्णजीरकाम्लवेतसाम्ललोणिकानां प्र चूर्णं समं त्वगेलामरिचानां प्रत्येकमर्द्धभागः । शर्करायाः भागैकं एकत्र मिश्रयेत् । च.द.मदात्ययचि. ।

**अष्टाङ्गवैद्यकम्** । क्ली । शालाक्यकायभूतागदबालविषवाजीरसायनेषु अष्टाङ्गवैद्यकेषु ।

**अष्टाङ्गहृदयम्** । क्ली । वाभट विरचिते वैद्यकग्रन्थे।अष्टौ च तानि अङ्गानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रहणात् । 'क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयम् ।' वा. सू.१अ. ।

**अष्टाङ्गावलेहः (हिक्का)** पुं. स्त्री । सन्निपातज्वरहिक्काश्वासादौ हितः । कट्फलं कुष्ठं कर्कटशृङ्गी शुण्ठी पिप्पली मरिचं दुरालभा कृष्णजीरकं,एषां समभागचूर्णं आर्द्रकरसेन लेह्यं। भैष. ज्वर चि.। लेहो न मधुना तस्य शीतोपचारित्वात् । "सन्निपातेषु सर्व्वेषु न क्षौद्रमवचारयेत्। शीतोपचारि क्षौद्रं स्यात्शीतबाधा विरुध्यते ॥" भा.म.१ भ. । हा.को. । च.द. ।

**अष्टादशधान्यम्** । क्ली । कल्माषगोधूमाढकीयवयावनालशालिचणकमसूरातसीमुद्गतिलकुलत्थश्यामाकमाषराजमाषवर्त्तुलहरिकककुतेरणीषु । वै. निघ. ।

**अष्टादशमूलम्** । क्ली । बिल्वाग्निमन्थश्योणाकगाम्भारीपाठापुनर्णवावाट्यालकमाषपर्णीजीवकैरण्डर्षभकजीवन्तीशतावरीशरेक्षुदर्भकाशशालिधान्यमूलेषु । वै.निघ. ।

**अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम्** । क्ली । वातव्याधौ । समूलपत्रप्रसारणी ३०।० श शतावरी १२॥० श अश्वगन्धा १२॥० श. केतकी १२॥० श. दशमूलं प्रत्येकं १२॥० श. वाट्यालकं १२॥० श. झिण्टी १२॥० श. एकत्र शतद्रोणे जले पक्त्वा द्रोणावशेषे क्वाथोऽवतार्य्यः । काञ्जिकस्य द्रोणद्वयं। दधिदुग्धशुक्तेक्षुरसच्छागमांसानां प्रत्येक ८ श. एकत्र कल्केन सह तैलद्रोणं ३२ श. पाच्यम् । कल्कद्रव्यं प्रत्येक पलत्रयम् । शीवाली नवनीतखोटी । कुन्दुकः कुन्दुरुखोटी । च.द.वा व्या.चि.।

**अष्टादशाङ्गः** । पुं । सन्निपातज्वरे कषायविशेषे । स चतुर्विधः—दशमूल्यादिः भूनिम्बादिः द्राक्षादिः मुस्तकादिश्चेति । तत्र प्रथमः—"दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभा । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी। अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः ॥" द्वितीयः यथा—"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादिरुकमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥" तृतीयः यथा—"द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् । उशीरं धन्याकं धान्यं बालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमर्दश्च सद्यो जीर्णज्वरापहः ॥" चतुर्थ. यथा—"मुस्तापर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी । मधूकपिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥" च.द. । भैष. ।

**अष्टादशाङ्गलौहम्** । क्ली । पाण्डुधिकारे लौहम्।तस्य पाठः—"किराततिक्ता सुरदारु दार्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् । दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च । फलं विडङ्गस्य समांशिकानि सर्वैः समं चूर्णमयाश्च । सर्पि-

मधुना वटिका विधेया तक्रानुपानादिवजा मयी ज्या। निहन्ति पाण्डुं"त्यादि। भा म २भ.।

**अष्टापदः।** पुं। शरभे। मर्कटे। मत्कुणे। धुस्तूरे। रा.नि.व १९। क्ली। सुवर्णे। रा नि.व. १३। स्त्री (दी)। चन्द्रमल्लिकायां।

**अष्टावक्ररसः।** पु। रसायनाधिकारे रसः— पारदस्य १ भ गन्धकस्य २ भ स्वर्णस्य १ भ रौप्यस्य ॥० भ. ग्रीषकस्य।० भ. रङ्गस्य।० भ. तामस्य।० भ. खर्परस्य च।० भ वटाङ्कुररसेन कुमारीरसेन च प्रहरं मर्दयित्वा रससिन्दूरवत् पाच्यः। मात्रा २ र. नागवल्लीरसेन सेव्यम्। भैष।

**अष्टि: (ष्ठि.)।** स्त्री। अष्ठा। आँठी।

**अष्टौषधिः।** स्त्री। ब्रह्मसुवर्चलादित्यपर्णीनारी काष्ठगोधासर्पासोमपद्माजनील्य इत्यष्टौ। च.चि. १अ.। इत्यासामष्टानामोषधीनां यां यामेवौषधि लभेत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्य गला स्नेह भाविलायामार्द्रपलाशद्रोण्या सपिधानायां शयीत। तत्र प्रलीयते षण्मासेन पुनः पुनः सम्भवति। तत्र कालं पयः प्रत्यवस्थापनम्। षण्मासेन देवतानु कारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभि.। स्वय चास्य सर्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति। दिव्यचास्य चक्षु श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगति दशवर्षसह स्राण्यायुरनुपद्रवच। च चि १च।

**अष्ठिला / अष्ठीला / अष्ठीलिका** स्त्री। वातरोगविशेषे। उन्नता यतप्रसिद्धं वर्तुलाकारपाषाणखण्डे (जिञ्जर)। कम्बुकावातनित लोहपाण्डि वा (गयदास.)। नाभेरधस्ताद्राकारयन्थिभूतरोगे। स च चलो वाय ली वा ऊर्द्धे विस्तृतोन्नतच। तेन च वातादिरोधो भवति। लक्षणम्—"नाभेरधस्तात्सञ्जातः सञ्चारी यदि वाऽचलः। अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्द्ध्वमायत उन्नत। वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधि नीम्।" मा नि.वा.व्या।

**अष्ठि(ष्ठी)वान्।** पु। मूत्ररोगविशेषे। लक्षण यथा—"कठिना विषमैर्मध्येर्मार्गस्तस्य प्रकोपतः। मूत्रेण विवबन्धकृते. पिण्डकाष्ठीलिका भवेत्॥" म. नि.१४च.।जानुनि। रा नि व.१८।

**असंक्लिष्टः।** त्रि। न क्षयमाप्ते। भा पु.१अ.। "पिष्टोऽनतमसंक्लिष्टम्।"

**असनः।** पुं। (Termenalia tomentosa Syn. Pentaptera tomentosa,) काष्ठकर्ष वत्पत्रशालरक्षविशेषे। पीतशाल इति प्रसिद्धे। प मु.। विजयसार इति प्रसिद्धे। भा पु.१भ.वटादि व.। असन इति प्रसिद्धे। र.मा.रत्ना। पिया-शाल। हि असना। मं असणा, वडिलुरिया। "असनीवीजक कटाख्य स्वनामख्यात।" सु सू ३८च.उ। गुणा—कटुकष: तिक्त वातघ्न सारक गलदोषघ्न रक्तमण्डलघ्नश्च। रा.नि.व.८।२३। कुष्ठवीसर्पश्वित्रप्रमेहगुदक्रिमिकफरक्तपित्तघ्न त्वच्य केश्य रसायनश्च। भा.पु.१भ.वटादिव.। सि यो. रा.य.चि एलादिमस्तैःद्वन्द। "निम्बासनशालसारान्।" वा सू.१५अ.असनादिव। "असनतिनि शभूर्जं।" भा म.४भ योनिरोग चि.। 'स्वर्जिकीयासन चाहम्।" जीवकवृक्षे। मे.नत्रिक। वकवृक्षे। वीरतरुवृक्षे। क्ली। क्षेपणे। मे.नत्रिकं।

**असनपर्णिका (र्णी)।** स्त्री। अपराजितायाम्। अपराजिता। मारादौति भ टौ भ।

**असनपुष्पः (कः)।** पु। षष्टिकधान्यजाति भेदे। सुसू ४६च.।

**असनादिगणः।** पुं। असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्यखदिरकदरभण्डीशिंशपामेषशृङ्गीचन्दन श्रयतालपलाशजोङ्गकशालक्रमुकधवकुलिङ्गकाग कर्णाश्वकर्णाख्यको गणः। स श्वित्रकुष्ठकफक्रिमिहरः पाण्डुप्रमेहमेदोघ्नश्च। वा सू.१५च.।

**असरुः।** पु। भूकदम्बे। टूकुरशोंकां। श.च.।

**असलम्।** क्ली। लौहे। भस्त्रे। वै निघ.।

**असात्म्यः।** त्रि। प्रकृत्यसुखावहे। क्ली। सात्म्यवैपरीत्ये।

**असारम्।** पुं, क्ली। काष्ठागुरुणि। रा.नि व. १२। चगुरुणि। अरण्ये। एरण्डवृक्षे। श.च.।

**असारदधि।** क्ली। गृहीतनवनीत दधनि। गुणा—असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु। विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम्॥ भा पू दधिव।

**असारा।** स्त्री। कदलीवृक्षे। वै निघ.।

**असिकम्।** क्ली। चिबुकौष्ठमध्यभागे। है.च.।

**असिक्लिका (क्री)** । स्त्री । अन्तःपुर प्रेष्यायाम् । मे.नत्रिकं । दासाम् । जटा. ।

**असिगण्डः** । पुं । क्षुद्रोपधाने । ছোট বালিশ । जटा. ।

**असितः** । पुं । धवक्षे । धाওয়া গাছ । र. मा. । रत्ना. । क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. । त्रि । कृष्णवर्णे ।

**असितजफलः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

**असिततिलः** । पुं । कृष्णतिले । च द अर्शचि. ।

**असितद्रुमः** । पुं । कृष्णताले । वै.निघ. ।

**असितपल्लवा** । स्त्री । भूमिजम्ब्वाम् । नदीजम्बूवृक्षे ।

**असितफलः** । पुं । मधुनारिकेले ।

**असितावलमोटा** । स्त्री । कृष्णजयन्त्याम् । কাল জয়ন্তী । गुणाः—असितावलमोटा तु रसायनकरी मता । गुणाद्यान्ये जयन्तीवत् ·· । वै. निघ. ।

**असितवल्ली** । स्त्री । नीलदूर्व्वायां । वै.निघ. ।

**असितवेत्रम्** । क्ली । श्यामालतायाम् । वा.र. अमृतादिकषाये । [তেঁদ গাছ । वै.निघ. ।

**असितसारः (कः)** । पुं । तिन्दुकवृक्षे ।

**असिता** । स्त्री । इस्वनीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । See असिक्ला । कालातिविषायाम् ।

**असिताञ्जनी** । स्त्री । कृष्णकार्पास्याम् । रा. नि व.४ । See कालाञ्जनी ।

**असिताननः** । पुं । कपौ । ই.ম. । [का. ।

**असिताभ्रशेखरः** । पुं । मौलौवृक्षे । चि-

**असितालता** । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

**असितालुः** । पुं । नीलालौ । रा.नि.व.७ ।

**असितोत्पलम्** । क्ली । नीलोत्पले । নীল-উৎপল । रा.नि.व.१० ।

**असिदंष्ट्रः (कः)** । पुं । मकरे । त्रिका. ।

**असिदन्तः** । पुं । मकरे । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

**असिद्धः** । त्रि । आमे । কাঁচা । अपक्वे । सिद्ध कर्त्ता नय । रत्ना. । [ই.ম. ।

**असिधेनुः (का)** । स्त्री । छुरिकायां । हला.

**असिपत्रः** । पुं । सेहुण्डवृक्षे । মনসা গাছ । मद.व.१ । इक्षौ । আখু । মনু. । त्रिका. । गुण्डतृणविशेषे । रा.नि.व.८ । (कः) श्वेतदर्भे । रा नि.१४ ।

**असिपत्रतृणम्** । क्ली । गुण्डतृणे । তৃণবিশেষ । मं गुण्डागवत । रा.नि.व ८ । गुणाः—शीतं मधुरं कफवातनुत् । रक्तदोषातिसाराघ्नं नाशक दाहनुत्परं । द्विप्रकारं दीर्घलघुभेदैः दीर्घं गुणाधिकम् । वै.निघ । [তঙক । हारा. ।

**असिपुच्छः (कः)** । पुं । जलचरविशेषे ।

**असिमेदः** । पुं । खदिरवृक्षे । विट्खदिरे । দুর্গন্ধবাবলা । मं खैराचेझाड । श र. । [भा.शा ।

**असीतकम्** । क्ली । काष्ठागुरुणि । भा.म.१म.

**असीतका** । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । নীল অপরাজিতা । मं कालीगोकर्णी । वै निघ ।

**असीतकादिचूर्णम्** । क्ली । आमवाते चूर्णं । पाठः—"असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वराङ्गी गजकर्णयष्ठी । समा घृताः लवणमिदं तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयूषैः ।" भा.नि.म.१म ।

**असुः** । पुं । प्राणे । अम. । क्ली । चित्ते । हला. ।

**असुखम्** । क्ली । दुःखे । ই.ম. । [अम. ।

**असुधारणम्** । क्ली । जीवने, जीवनधारणे ।

**असुभृत्** । पुं । प्राणिमात्रे ।

**असुरम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । मद व १ । पुं । दैन्द्रादावृक्षे । वै निघ.जीर्णञ्च.लवङ्गादि. ।

**असुरग्रहः** । पुं । भूतग्रहविशेषे । मा.नि ।

**असुरसा** । स्त्री । वर्व्वर्याम् । বাবুই তুলসী । र.मा. । [मि.दर्पण ।

**असुरा** । स्त्री । रजन्याम् । राशि । हरिद्रायां ।

**असुराह्नम् (ह्वा)** । क्ली,स्त्री । कांस्ये । ই.ম.

**असुराह्वपतङ्गः** । पुं । तैलपायिपतङ्गे । তেলা পোকা, আর্সোলা । "असुराह्वपतङ्गस्य विट्चूर्णं मधुसंयुतम् ।" वैद्यकम् ।

**असुराह्वविट्** । पुं । कांसमले । वै.निघ.१म.

ज्व.मधुरादिवाथे । [च टी भे.।

**असुरी** । स्त्री । राजिकायां । आईसविषा ।

**असुस्थः** । त्रि । रोगयुक्ते ।

**असृक्** । क्ली । सक्षानामगन्धद्रव्ये । कुङ्कुमे । रा. नि.व १२ । रक्ते । रा नि.व.१८ ।

**असृक्करः** । पुं । शरीरस्थरसधातौ । हे च. ।

**असृक्पः (पा)** । पुं, स्त्री । जलौकायाम् । च टी.भ ।

**असृग्दुत्थः** । पुं, क्ली । केसरे ।

**असृग्मदः** । पुं । कीटे । वै निघ ।

**असृग्दरः** । पुं । असृग्दार्यते चाल्यते अनेनेति भा.रक्तप्रदरे । प्रदरवलोण । इ परदल । लक्षण — "विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयना द्दिवा च ॥ असृग्दरं भवेत्सर्व्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृत्तौ दौर्ब्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाह प्रलाप पाण्डुत्वं तन्द्रारोगाश्च वातजाः ।" मा.नि । वातजादिभेदात् स चतुर्विध । रक्तकाथिन्यान्यकालेऽपि अधिकार्त्तवस्रावोऽसृग्दर एव । सु शा.२ अ.। यत्पथ्यं यदपथ्यं वा रक्तपित्तेषु कीर्त्तितं । प्रदरेऽपि तथा दोषं तत्तन्नारी भजेत्त्यजेत् ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

**असृग्दरगेन्द्ररसः (सर्व्वाङ्गसुन्दरः)** । पुं । रक्तप्रदरोक्तरसे । पाठो यथा— गगन शोधि त याद्यं पर्णैकमिष्टकासमं । टङ्कणं च्याघ्रतुर्यांश शाणार्द्धे त्रिमुगन्धिकं । कर्पूरमल्लदवैव जातीकोष फलं चर्म । नागेश्वरं लवङ्गं च कुष्ठ सचिकम् तथा । अनेन वटिका कार्य्या छायायां शोषयेत् ताम् । ...प्रदरस्य विनाशाय इट. सर्व्वाङ्गसुन्दरः ॥ भैषी- ज्य.च.दर चि ।

**असृग्ध(न्धा)रा** । स्त्री । चर्मणि । च.टी.भ.।

**असृग्पम्** । क्ली । स्वर्णगैरिके । सुवर्ण गिरि- माटी । इ सोमदेव । वै निघ ।

**असृतम्** । त्रि । अमिष्टे । अपक्वे । रत्ना ।

**असृपाटी** । स्त्री । रक्तधारायाम् । च टी,शा. ।

**अस्तम्** । क्ली । धर्षो । हे.च. ।

**अस्तमती** । स्त्री । प्राणपर्ण्याम् । श.च. ।

**अस्त्रम्** । क्ली । आयुधे चापे । करवाले । श.च- न्द्रिक । व्याघ्रनखे ।

**अस्त्रचिकित्सकः** । पुं । शस्त्रवैद्ये । सु.१-

**अस्त्रचिकित्सा** । स्त्री । अस्त्रादिना व्रणचता- दिप्रतिकारे । सु. । [इति भाषा । रत्ना. ।

**अस्त्रजित्** । पुं । कवाटवक्रवृक्षे । कवाटवेट्टु

**अस्त्रवैद्यः** । पुं । शस्त्रचिकित्सके । वै.निघ. ।

**अस्त्राघातः** । पुं । शस्त्रप्रयोगे । अस्त्रकर्म । वै.निघ. ।

**अस्थि (कम्)** । क्ली । कीजि । मेदोजधातौ । हाड । रा.नि.व १८ । अस्थिस्वरूप — मेदो यत्स्वा- ग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे ॥" तत्कर्म्म च धारणं । तत्संख्या च मानवदेहे ३०० । तेषां १२० शाखासु, ११७ श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु, ६३ ग्रीवायां प्रत्यू- र्द्ध्वमिति । एकैकस्यान्पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पाष्णर्या- मेकं, जङ्घायां द्वे, जान्वन्येकं, एकमूरावितिि । त्रिं- शदेवमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि- बाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभग- नितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिं शत् एकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकं । कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेषु एकै- क, षट् शिरसि । तच्च पञ्चविधम्—कपाल रुच- क तरुण वलय नलकभेदेन । तत्र जानुनितम्बांस- गण्डतालुशङ्खशिरःस्वस्थीनि कपालसंज्ञानि । द- न्तास्थि रुचकमिति, नासाग्रीवाकर्णनेत्राण्यस्थीनि तरुणमिति, हस्तपादपार्श्वपृष्ठोदरवक्षोऽस्थीनि वल- यमिति, शेषाण्यस्थीनि च नलकमिति उच्यते । सु. शा ५अ. ।

**अस्थिकृत्** । पुं । मेदोधातौ । हे.च ।

**अस्थिगतज्वरः** । पुं । तदाश्रितज्वरे । लक्षणं यथा—"भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥" वै.निघ । वामिषीवर्षं, वस्तिकर्म्म, अभ्यङ्गोद्वर्त्तने च प्रतीकार. ।

**अस्थिग्रन्थिः** । पुं, स्त्री । ग्रन्थिरोगे ।

**अस्थिच्छलितम्** । क्ली । तन्नामककाण्डभग्नास्थिविशेषे । छइदस्थ्नः घद्रखण्डच्युतौ । 'पार्श्वयो रस्थि चौर्णोद्गतम् ।' सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

**अस्थिजः** । पुं । मज्जायाम् । रा.नि व १८ ।

**अस्थिजननी** । स्त्री । वसाधातौ । मेदोधातौ । वै.निघ. ।

**अस्थितुण्डः** । पुं । पक्षिविशेषे । अ मा ।

**अस्थितोदः** । पुं । अस्थनि सूचीविद्धवद्वेदनायाम् । अस्थिपीडायाम् । वै.निघ ।

**अस्थिपञ्जरः** । पुं । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

**अस्थिफलः** । पुं । पनसवृक्षे ।

**अस्थिभङ्गः** । पुं,क्ली । तन्नामधेयरोगे । अस्थिविशेषे । स द्विविध सन्धिमुक्तकाण्डभग्नभेदेन । तयो. सन्धिमुक्तः षड्विधः । काण्डभग्नश्च द्वादशविधः । सु.चि.१५अ. । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मन्तव्याः । अस्थिसंहारे । হাড়ভাঙ্গা । See भग्नम् ।

**अस्थिभक्षः** । पुं । कुक्कुरे । शृगाले । इारा ।

**अस्थिभक्षा** । स्त्री । ओषधिविशेषे । घायमारी इति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

**अस्थिमर्म्म** । क्ली । तदष्टसंख्यकम् । यथ कटीतरुणसंज्ञके द्वे, नितम्बे द्वे, अंसफलके द्वे, शङ्खयोश्च द्वे इति । सु शा ६अ. ।

**अस्थिराङ्कुकः** । पुं । हिन्तालवृक्षे ।

**अस्थिशृङ्खला (लिका)** । स्त्री । अस्थिसंहारे । হাড়যোড়া । हि अस्थिशृङ्खल । गुणाः —रुक्षा श्लेष्मघ्ना मधुरा पित्तरक्तानिलघ्नी च । मद व.७,१ ।

**अस्थिसङ्घातः** । पुं । अस्थिमेलनस्थलेषु । तानि चाष्टादश—"गुल्फे पञ्च जान्वेकम् वङ्क्षणे कटिदेशे मस्तके चैकैकम् । चतुर्दशाख्यां सङ्घाता. तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ।" सु.शा. ५अ ।

**अस्थिसन्धानकरः** । पुं । सप्तने । वै.निघ. ।

**अस्थिसन्धानजनी** । स्त्री । अस्थिसंहारे । হাড়যোড়া । वै.निघ. ।

**अस्थिसन्धिः** । पुं । अस्थिसंमेलनस्थाने । मर्म्मस्थानेषु । ते द्विधा स्थिरा चलाश्चेति । सु शा ५अ । See सन्धिः ।

**अस्थिसन्धिकः** । पुं । अस्थिसंहारे । भैष. ।

**अस्थिसमुद्भवः** । पुं । मज्जनि । वै निघ. ।

**अस्थिसम्बन्धनः** । पुं । रस्ते । धुन्ने । वै. निघ । [वै.निघ.

**अस्थिसम्भवः** । पुं,क्ली । मज्जनि । शुक्रधातौ ।

**अस्थिसम्भवस्नेहः** । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

**अस्थिसंहतिः** । पुं । अस्थिसंहारे । मद.व.७ ।

**अस्थिसंहारः (कः)** । पुं । (Vitis quadrangularis, Syn Cissus quadrangularis) स्वनामख्यातवृक्षे । হাড়োচ হাড়যোড়া, হাড়ভাঙ্গা । हिं हरसङ्करी, हरजोडी, हरसङ्कारि । गुणाः—शीतलः वृष्यः वातघ्नः अस्थिसन्धानकृच्च । मद.व.१ । अस्थियोजनः वातश्लेष्महरः उष्णः सरः कृमिघ्नः अर्शोघ्नः नेत्ररोगघ्नः रुक्षः स्वादुः वृष्यः लघु पित्तलश्च । भा.पू.१भ. । काण्डत्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलमकचुकं तद्वैम् । सम्पिष्टं तदनु ततस्तिलस्य तैले सम्पक्वं वटकमतीव वातहारि ॥ भा । च.द अ.पि.अव-गन्धौ । मात्रा शुष्कचूर्णं १८ र. । हतिसुण्डाम् । হাড়িশুঁড়ে इति लोके ।

**अस्थिसंहारिका (री)** । स्त्री । अस्थिसंहारे । भा.पू.१भ. । [अप.चि. ।

**अस्थिसंहृत्** । पुं । अस्थिसंहारे । च द । भैष.

**अस्थिसारः** । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

**अस्थिसारस्थिता** । स्त्री । मज्जायां ।

**अस्थिस्नेहः** । पुं । मज्जनि । रा.नि.व.१८ ।

**अस्थिस्नेहसंज्ञः** । पुं । मज्जायाम् । मगज इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

**अस्निग्धदारु (कम्)** । क्ली । देवदारुणि । देवदारुविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

**अस्पर्शा** । स्त्री । आकाशवल्ल्यां । आलोकलता । रा नि.व.३ ।

**अस्फोतः** । पुं । काञ्चनवृक्षे । वै.निघ. ।

**असन्तम्** । क्ली । चुल्लाम् । উনন, আকা इति लोके । मं चुल । भटीभ ।

**असितः** । त्रि । विकसिते । फुटिंत । वै निघ ।

**अस्रम्** । क्ली । शोणिते । रा नि व १८ । केशरे । कुम्कुम । च.द. । नयनजले । रत्ना । पुं । आस्रावे । त्रिअ.र. । कोणे । केशे । मे. ।

**अस्रखदिरः** । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । লাল খয়ের । म रक्तखैर । रा.नि व ८ ।

**अस्रघ्नः** । पु । तेजवले । তেজবল । वै निघ. ।

**अस्रलम्** । क्ली । मांसे । रा नि व.१७ ।

**अस्रजित्** । पुं । वनस्पतिविशेषे । कपाट वेंटू इति भाषा । र.मा. ।

**अस्रपः** । पुं । जलौकायाम् । জোঁক । म रक्तपे । रा.नि व १२ । [व ४ ।

**अस्रपचः (कः)** । पु । भेल्लातके । रा नि.

**अस्रपा** । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । मे ।

**अस्रफला (ली)** । स्त्री । मल्लकीवृक्षे । শাল ই গাছ । रा नि.व ११ ।

**अस्रमातृका** । स्त्री । रसधातौ । रा नि.व १८ ।

**अस्ररेणुः** । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

**अस्ररोधिका (नी)** । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् । লজ্জাবতী লতা । रा नि.व ५ ।

**अस्रविन्दुच्छदा** । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा. नि व.५ । [वै निघ. ।

**अस्रशिम्बी** । स्त्री । रक्तशिम्बायां । বাঙাশিম্ ।

**अस्रसुती** । स्त्री । रक्तस्रावे । वै निघ. ।

**अस्रार्जकः** । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । রাঙা তুলসী । श्वततुलस्याम् । শাদা তুলসী । म पांढरी तुलस । वै.निघ. ।

**अस्राह्वः** । पु, क्ली । कुङ्कुमे । मद व.२ ।

**अस्रु** । क्ली । नेत्रवारिणि । अस्रुनिरोधात्पीनसा दयोत्पत्ति । वा.सू ४थ. । [अ ।

**अस्रुकः** । पु । पलीवृक्षे । আউচ গাছ । र

**अस्रुवाहिनी** । स्त्री । अस्रुवाहके धमनीद्वये । सु शा ८म ।

**अहः** । क्ली । दिवसे । अम. ।

**अहङ्कारः** । पुं । क्षेत्रज्ञपुरुषस्य चेतने, इन्द्रियादिनिखिलशरीरव्यापी योऽहम्भावलक्षिशिष्टप्रवृत्तिरेव । स च त्रिविध वैकारिकतैजसभूतभेदेन । "तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते । भूतादिरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते ।" सु.शा १म. ।

**अहतम्** । क्ली । नूतनवस्त्रे । हला. ।

**अहरट्टक्** । पुं । गृध्रे । शकुनि । वै निघ. ।

**अहर्पथः** । पु । मासे । हारा. ।

**अहर्बान्धवः** । पुं । अर्कवृक्षे । हे च । [हे.च.।

**अहर्मणिः** । पु । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

**अहर्मुखम्** । क्ली । प्रातःकाले ।

**अहस्करः** । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. ।

**अहस्पतिः** । पु । अर्कवृक्षे । सूर्ये । अम. ।

**अहिः** । पु । सीसके । सीसा । प्रयोगा. वसन्तकुसुमाकररसे । र सा स । सर्पे । मद.व १२ । उद रावर्ते । हारा । वज्रीवृक्षे । मनशा सिज् । हे च ।

**अहिंस्रा** । स्त्री । (Capparis sepiaria.) कण्टकपालीवृक्षे । কাঁটা গুডকাঁটালি । रत्ना. । आमवातप्रलेपे । गुणा.—विषशोथहरत्व । राज ।

**अहिकः (का)** । पुं, स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । শিমূল গাছ । म सांवरी । श.च. ।

**अहिकाण्डः** । पु । वायौ । हे च. ।

**अहिकुटी** । पु । भारद्वाजपक्षिणि । वै निघ. ।

**अहिगन्धफला** । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा नि. व ११ । [শেষ । म सापगध वै.निघ ।

**अहिगन्धा** । स्त्री । सर्पगन्धायाम् । গন্ধনাকুলি

**अहिच्छत्रः** । पु । मेषशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । हे च. ।

**अहिच्छत्रा** । स्त्री । शताह्वापुष्पे । মৌরী । শুলফা । रा नि व ४ । शर्करायाम् । চিনি । रा. नि व.२४ । [वै निघ. ।

**अहिजाह्वः** । पु । कृष्णमाषे । কৌড়নাস ।

**अहिजिह्विका** । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । बड शतमूली । वै.निघ. ।

**अहितद्रव्यम्** । क्ली । स्वभावत एवाहितद्रव्येषु । यथा—शिम्बीधान्येषु ग्रीष्मे माषकलायः फलेषु लकुचं, शाकेषु सर्षपशाकम्, मांसेषु गोमांस, वसासु माहिषी, दुग्धेषु मेषीदुग्धं, तैलेषु कुसुम्भतैल, इक्षुविकारेषु फाणितञ्च । भा.पू.१भ. ।

**अहितपदार्थः** । पुं । उच्चरमण्डां । पूतिमांसे । प्रभातनिद्रायां, मैथुने, दधनि चेत्यादौ ।

**अहिताहारः** । पुं । अहितकरद्रव्यभक्षणे । गुण पीड़ाजनकत्वम् । वा सू ७अ. ।

**अहित्यः** । पुं । वनमेथिकायाम् । वनमेथि । अहित्योऽल्पगुणस्तद्दाजिनां स तु पूजित । मद. व.२ ।

**अहिद्विट्** । पु । नकुले । मयूरे । मे पचतुष्क ।

**अहिनिर्मोकः** । पु । सर्पनिर्मोके । भा ।

**अहिपुत्रकः** । पु । तराख्ये । धारा ।

**अहिपुष्पम्** । क्ली । नागकेशरपुष्पे । च.द । कुम्भीकातैले । सु.चि.१०अ ।

**अहिपूतनः (ना)** । पुं, स्त्री । बालरोगान्यतमे रोगविशेषे । शिशुर गुह्यक्षत । यथा—"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥ कण्डूयनात्तत क्षिप्रं स्फोट स्रावश्च जायते । एकीभूत व्रण घोरं त विद्यादहिपूतनं ॥" मा.नि क्षुद्ररोग- ।

**अहिफलः (ला)** । पु, स्त्री । दीर्घकर्कटिकायाम् । लम्बा काँकुड । म टरकाकडी ।

**अहिफेनम् (कम्)** । पु, क्ली । Opium poppy, Papaver somniferum. स्व नामख्यातसारजवर्गीयोपविषे । प सु । आफिम् । हि अफिम् । म अफूकडरी, अफून । आफन इति मालवे प्रसिद्ध । तैं नल्लमन्दु । "उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।" भा.पू १भ. । अहिफेन च सुविधं आरख मारख धारख सारखभेदात् । तत्र श्वेतवर्णं आरख, कृष्णवर्णं मारखं, पीतवर्णं धारख, कर्बुरं सारखच । आरखमन्न आरयेत् मारख मृत्यु कारयेत् धारख वयसाच, सारख मलसार चम करोति । सामान्यतो गुणा.—सन्निपातघ्न

ऊर्ध्व बल्य मोहदञ्च । रा.नि व.६ । आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्न वातपित्तकरञ्च । मद.व.१ ।

**अहिफेनवटिका** । स्त्री । योगोऽयं रक्तातिसारे । खर्जूरं पिण्डखर्जूरम् । र.सा.स । [योग्नि]

**अहिफेनवीजम्** । क्ली । खस्खसे । भू.ग,

**अहिफेनासवः** । पु । आसवोऽयमतीसारविसूच्योर्हित । माषाऽमाषकमिता । अत्र मधूकमयस्य (मउवान मद) पलशत (१२१० सेर) अहिफेन ४ प सुस्तकं जातीफलेन्दयवैलानां प्रत्येक पलमेकमाञ्चतपात्रे मासमेक स्थापयेत् । भैष ।

**अहिभयदा** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँई आम्ला । रा नि व ५ ।

**अहिभुक्** । पु । मयूरे । रा नि व.१९ । तार्क्ष्ये मे । क्षुद्रसापमद इति प्रसिद्धे क्षुपे । नाकुलीनाम महाकन्दशाके । रा नि.व.७ । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि व ७ । See नाकुली ।

**अहिमर्दनी** । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । वांसाविशेष । अहिलताविशेषे । सापसद इति भाषाया । रा.नि व ७ । See नाकुली ।

**अहिमारः (क)** । पु । विट्खदिरे । गुये वाब्ला । म गन्धीखिर । रा नि व.८ ।

**अहिमेदः (क.)** । पु । विट्खदिरे । गुये वाब्ला । मं गन्धीखिर । रा नि.व ८ ।

**अहिरिपुः** । पु । मयूरे । रवा ।

**अहिलता** । स्त्री । सापसद इति ख्यातलतायाम् । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि व ७ । See नाकुली । ताम्बूल्याम् । पान गाछ । रा नि.व.११ ।

**अहिलोकिका** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँई आम्ला । वै निघ । [वै निघ. ।

**अहिल्या** । स्त्री । वनमेथिकायां । वनमेथि ।

**अहिवल्ली** । स्त्री । नागवल्ल्यां । भैष.ध्व.अ चि ।

**अहिविषापहा** । स्त्री । अहिलतायाम् । हापमद । वै निघ. ।

**अहिस्कन्धः** । पुं । गुल्फे । पादग्र गुल्फ ।

**अहीन्द्रः** । पुं । शारिवायाम् । अनन्तमूल । वं. द.गम्भ चि,नवरत्नादिचूर्णे ।

**अहीरणिः** । पुं । द्विमुखसर्पे । शङ्खिनी इति लोके । हारा. ।

**अहेरुः** । स्त्री । शतमूल्याम् । अम. ।

**अहोरात्रम्** । क्ली । दिवारात्रे । [मु.]

**अह्राटः** । पुं । ওকড়া इति प्रसिद्धे क्षुपे । प.

**अह्लला** । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । श च. ।

**अक्षः** । पुं । (Terminalia belerica.) A tree bearing a medicinal fruit विभीतकवृक्षे । বয়ড়া গাছ । हिं तिनाश । रा. नि व.६ । भा.स.४म.अञ्जने, "जम्ब्वक्षकाष्ठैर्मल मायसन्तु ।" सि.यो.शिङ्गमत्स्ययोगे कु.काम छन्द. । यथा एलादिमन्थे छन्द. । कर्षपरिमाणे । प.प्र. । इन्द्राक्षे । सर्पे । मे. । रुद्राक्षवृक्षे । भा अने.व. । आसि । ऋषभके । देवशिरीषवृक्षे । शिरीषविशेष । रा नि.व.९ । क्ली । विषयेन्द्रिये । रा.नि व. १८ । वा शा.२म. । सौवर्च्चललवणे । तुत्थके । तूঁতে । मे.षदिक । पञ्चवीजे । विभीतकफले । रा.नि.व.११ ।

**अक्षकः** । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.पू.१म. । तिनिशवृक्षे । र.मा. । "त्रिभमक्षसम पिबेत् ।" च. द.ज्वरातिसा.चि । रुद्राक्षवृक्षे । श.र. । इन्द्राक्षवृक्षे । सर्पे । तोलकद्वयपरिमाणे । मे.षदिक ।

**अक्षकारका** । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । वै.निघ. । [पाण्डु.चि. ।

**अक्षकाष्ठम्** । क्ली । विभीतककाष्ठे । च.द.

**अक्षगणः** । पुं । श्रोत्रादीन्द्रियसङ्घाते ।

**अक्षगन्धिनी** । स्त्री । अतिबलायां । वै.निघ. ।

**अक्षतः** । पुं । यवे । (बहु) भातपतण्डुले । रा. नि.व.१६ । शस्यमात्रे । भ.टी.भानुः । क्ली । लाजेषु । षष्ठे । मे. । यवे । प.सु. । "लाजेषु विश्वष्टि सिते । यवेऽपि क्वचित् ।" मे तत्त्विक । केचित्तु अखण्डतण्डुला अक्षतमित्याहुः । त्रि । अक्षते । अहिंसिते । मे. । अनुच्छिन्ने । श.र । [व.४.।

**अक्षतण्डुला** । स्त्री । महाश्रमच्चाक्षुपे । रा.नि.

**अक्षतरोगः** । पुं । अपनखरोगे । আঙুল হাড়া । लक्षण —"कुर्य्यात्पित्तानिलं पाकं नख मासे सरुग्ज्वरं । चिप्रमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ॥" वा.उ.२१म. । [श.च. ।

**अक्षता** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्या । কাঁকড়াশৃঙ্গী ।

**अक्षतैलम्** । क्ली । विभीतकतैले । বয়ড়া বীজের তৈল । वा उ.१२म. । See विभीतकतैलम् । [खोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । भूरिम ।

**अक्षधरः** । पुं । (Trophis aspera) शा-

**अक्षधूर्त्तः (र्त्तिलः)** । पुं । वृषे । ষাঁড় । हिं बैल । हारा ।

**अक्षपाकः** । पुं । सञ्चललवणे । वै.निघ. ।

**अक्षपिण्डः** । पुं । शक्रपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

**अक्षपीड़ः** । पुं । श्वेतगुञ्जायां । श्वेतगुञ्जामूले । रसेन्द्र.चि. । दुरालभायां । सु चि ९अ ।

**अक्षपीड़का (ड़ा)** । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । प सु. । यवतिक्तलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

**अक्षमः** । पुं । स्थूलमूलके । वनघटके । वै. निघ. । स्त्री (मा) । अक्षान्ती । ईर्ष्यायाम् । श.र. ।

**अक्षरः** । पुं । अपामार्गे । हे.च. । क्ली । जले ।

**अक्षरुचकम्** । क्ली । कृत्रिमलवणे । সোরা । मं सोरमिट । वै.निघ. ।

**अक्षवीर्य्यवान्** । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ ।

**अक्षशिरोधिजा** । स्त्री । मन्यास्थिशिरायां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

**अक्षसस्यम्** । क्ली । कपित्थफले । मं कविठ ।

**अक्षारलवणम्** । क्ली । अकृत्रिमसैन्धवादौ । यथा—"गोक्षीर गोघृतञ्चैव धान्य सुद्गास्तिला यवा । सामुद्र सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम् ।" हारलता ।

**अक्षि** । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व १८ ।

**अक्षिकः** । पुं । (Dalbergia oujeiniensis.) स्यन्दनवृक्षे । আউচ গাছ । रत्ना. ।

**अक्षिकूटः (कः)** । पुं । Eye-ball, इक्षिकायां । চক্ষের তারা । वा सू.९म. । गण्डाक्षिपुटके । हे.च. ।

**अक्षिकूणितम्** । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ ।

**अचिगोलः** । पुं । The ball or globe of the eye. नेत्रतारके ।

**अचिच्छादनम्** । क्लीं । अचिवर्त्मनि । रत्ना. ।

**अचिपञ्चकम्** । क्लीं । ग्रोत्रं त्वक् रसना नेत्रं भाषा चेति । रा.नि.व.१८ ।

**अचिपटलम्** । क्लीं । A coat of the [eye. नेत्रपटले ।

**अचिपक्ष्म** । क्लीं । The eye-lash. नेत्रलोमनि । চক্ষের পাতার লোম ।

**अचिपाकात्ययः** । पुं । कृष्णगते अचिरोगविशेषे । लचणम्—"उष्णाश्रुपातः पिड़का च नेत्रे यस्मिन् भवेत् मुद्गनिभश्च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचित् अन्यञ्च यत्तित्तिरपचतुल्यम् । श्वेतं समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलञ्च । तमचिपाकात्ययमचिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥" मा.नि. ।

**अचिपीलुः** । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

**अचिभैषजम्** । क्लीं । श्वेतलोध्रे । मद.व.१ । पट्टिकालोध्रे । रा.नि.व.६ ।

**अचिरोगः** । पुं । नेत्ररोगे । See नेत्ररोग ।

**अचिवः** । पुं । (Guilandina or Hyperanthera morunga.) शोभाञ्जनवृक्षे । शकुना । हिं शियु । मरिचे । रा.नि.व.७ । क्लीं । समुद्रलवणे । भ.टी.भ. । [च. ।

**अचिविचूर्णितम्** । क्लीं । अपाङ्गदृष्टौ । हे.

**अचिवैराग्यम्** । क्लीं । नेत्रविरक्ततायां । "चकोरस्याचिवैराग्यम् ।" वा.सू.७अ. । [च. ।

**अचिविभ्रमम्** । क्लीं । नेत्रविलोहे । वा.सू.११

**अचिशुण्डनम्** । क्लीं । नेत्रमुद्राहे । मा.नि विज्ञ.र. । [के । रत्ना. ।

**अक्षीकः** । पुं । वृक्षविशेषे, आउँड़ इति लो-

**अक्षीवः** । पुं । वज्रिरे । वक । शोभाञ्जनवृक्षे । सज्जिना । मे.वचिकं । च.सू.४अ.क्रमिघ्न व. । चि. १अ. । महानिम्बे । भा.पू.१भ. । वि । मत्ते । मे । क्लीं । सामुद्रलवणे । পাঙা । भा.पू.१भ । मरिचे ।

**अक्षेयः** । पुं । रक्तार्के । अर्कमन्दारे । वै.निघ. ।

**अक्षोटः (कः) (की)** । पुं, स्त्री । (Juglans regia.) गिरिजपीली । আখরোট इति लोके । आखोट इति हिमवति प्रसिद्धः । भा च-क्षोड़ । कीं अखोड़ । हिं खरोटनासपाती । गुणाः —मधुरः बल्यः स्निग्धोष्णः वातपित्तघ्नः रक्तदोषहरः शीतलः कफकोपनश्च । रा.नि.व.११ । मधुरं बल्यं गुरु उष्णं सारकं वातघ्नञ्च । मद.व.६। अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् । भा.नि. ।

**अक्षोटतैलम्** । क्लीं । अक्षोटफलोत्थतैले । আকরোটের তেল । गुणाः मूलकतैलवत् ।

**अक्षोड़कः** । पुं । अक्षोटवृक्षे । र.मा. ।

**अक्षोहारः** । पुं । मधुखर्जूर्याम् । वै.निघ. ।

**अघ्यम्** । क्लीं । सौवर्चललवणे ।

## आ

**आकरः** । पुं । खनौ । खनि । अम. ।

**आकरजम्** । क्लीं । रत्ने । वै.निघ. ।

**आकर्णनम्** । क्लीं । श्रवणे । কাণ, শোনা ।

**आकर्षः** । पुं । इन्द्रिये । मे.षत्रिकं । [श.मा. ।

**आकर्षकः** । पुं । शिलाभेदे । চুম্বুক পাথর ।

**आकल्ली** । स्त्री । अटकायां । চড়াই । वै.निघ. ।

**आकल्पः** । पुं । रोगे । हे.च. ।

**आकल्पकः** । पुं । तमसि । मोहे । ग्रन्थौ । उत्कण्ठायाम् । मे.कत्रन्तं ।

**आकल्लः (कः)** । पुं । अकर्करायां । आकरकरा । वै.निघ.१भ.वटी.चि.आकल्लकादिचूर्णे ।

**आकपः** । पुं । निकषप्रस्तरे । श.र. ।

**आकारः** । पुं । आकृतौ । मूर्तौ । अम. ।

**आकारकरभः(भा)** । पुं,स्त्री । अकरावके । আকরকরা । भा.म.१भ.स्वरघ्नीवटी.(शार्ङ्ग.) ।

**आकाशः** । पुं,क्लीं । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३। पञ्चभूतान्यतमभूते । শূন্য, আকাশ । अस्य विशेषगुणः शब्दः, स नित्य. बहुरोगी च, सर्वेन्द्रि-

**आकाशपटलम्** । क्ली । अमधाती । वै निघ ।

**आकाशमांसी** । स्त्री । Small variety of जटामांसी produced in Kedára mountain. सूक्ष्मजटामांसाम् । आकाशजटामांसी । अस्या उत्पत्तिः केदारभूमौ गुणाः—शीतला शोफघ्नी व्रणनाडीघ्नी लूतागर्दभजालादि रोगघ्नी वर्णकरी च । रा.नि.व १२ । प मु. ।

**आकाशमूली** । स्त्री । जलौषधौ । पाना । झारा. ।

**आकाशवल्लरी (ल्लिका) (ल्ली)** । स्त्री । Cassayta filiformis. खवल्लीविशेषे । आलोक लता, आकाशदेल । क्रौं अमरवेल् । अमरवेलि, आकाशवेलि, नलमुदवेलि इति च भाषाख्ये । गुणाः—ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला नेत्ररोगघ्नी अग्निवर्द्धनी हृद्या पित्तश्लेष्मनाशिनी च । भा.पू.१भ. । मद.व.१ । मधुरा कटुः पित्तघ्नी शुक्रवृद्धिकरी रसायनी बल्या । रा.नि व.३ ।

**आकाशसलिलम्** । क्ली । आन्तरिक्षजले । वर्षोदके । वृष्टिर जल । मं पावसाचेपाणी । गुणाः—मधुरं रुच्यं दीपनं पथ्यदं तृष्णाघ्नं श्रमघ्नं मेहघ्नञ्च । तथा "सद्यो ह्यम्बुभूमिस्थं कलुषं दोषदायकं । चिरस्थित लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखावहम् ।" रा नि.व.१४ ।

**आकुञ्चनम्** क्ली । सङ्कोचने । सु.सू.२५अ. ।

**आकुलः** । पुं । अश्वभेदे । See अश्वः ।

**आकुलकृत्** । स्त्री । अकर्करायाम् । आकरकरा । भा.म.१भ.जिह्मकज्व.चि. । "किरात तिक्ताकुलकृत् कुलिङ्ग ।"

**आकुला** । स्त्री । सतापकगोधूमादौ । इवा । पोड़ा इति भाषा । "सतैरपक्वगोधूमैराकुला परिकीर्त्तिता । आकुला गुरवो हृद्या मधुरा बलकारिणः ।" रा.नि.व १६ । [सनिर्क ।

**आकृतिः** । स्त्री । रूपे । शरीरे । सञ्चये । मि.

**आकृतिच्छत्रा (त्री)** । स्त्री । जलौषधौ । पाना । कोषातकीलतायां । श्वेत घोषा । र.मा. ।

**आक्रन्दः** । पुं । क्रन्दने । आह्वाने । मै.दत्रिक ।

**आक्रीड़ः** । पुं । ग्रामान्तोद्याने । अम. ।

**आक्रोशः (नम्)** । पुं.क्ली । अभिषङ्गे । शापे । हे.च. । अम. । [च.द.विदग्धाजी चि. ।

**आक्लेदिभावः** । पुं । आर्द्रकारित्वगुणहेतौ ।

**आखनिकः** । पुं । शूकरे । मूषिके । मे. ।

**आखुकः** । पुं । मूषिके । रत्ना. । वन्यमूषिके । मद.व.१२ । शूकरे । हे.च. । देवताड्वृक्षे । र मा. ।

**आखुकर्णपर्णिका** । स्त्री । क्षुद्रमूषिककर्ण्यां । इन्दुरकानी, मूषाकानी । मं लहुउंदीरकाणी । वै निघ. ।

**आखुकर्णी** । स्त्री । Salvinia cucullata. जलजमूषिककर्णाम् । इन्दुरकाणी पाना, मूषाकाणी इति भाषा हिं मं भोपली । कं वल्लिहरुहे । सा द्विधा ह्रस्वा दीर्घा च । ह्रस्वगुणाः—कटूष्णा कफपित्तहरी आनाहज्वरशूलार्त्तिहरी भाचनी च । रा.नि.व.३ । द्रवन्तीचुपे । कालदन्ती । रा.नि व ५ । दन्तीभेदे वड़दन्ती । गुणाः—कटुतिक्तकषाया शीता लघुः कटुविपाका मूत्रकफलमिघ्नी च । भा.पू १भ. । कटुका तिक्ता उष्णा शीतला रसायनी सरा लघुः कषाया क्रमिग्रन्थिमूत्रकृच्छ्रमेहकुष्ठघ्नी च । वृहती शीतला मधुरा रसबन्धनी चक्षुष्या रसायनी शूलघ्नी ज्वरक्रमिव्रणाखुविषघ्नी च । वै.निघ. । राज. । चि.यो.क्रमि.चि. क्रमिघ्नपूपिकायां श्रीकण्ठ. ।

**आखुगन्धी** । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायां । वै.निघ. ।

**आखुजित्** स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।

**आखुपर्णी (र्णिका) (र्णी)** । स्त्री । स्थूलमूषिककर्ण्यां । वड़ इन्दुरकाणी । हिं मूषाकाणी वा उन्दुरकन्नी । रत्ना. । ह्रस्वदन्त्यां । क्षुद्र दन्ती । क्षवदन्त्यां । काल दन्ती । र.मा. । वृहद्दन्त्याम् । भा.पू.१भ. । मण्डूकपर्ण्याम् (थुलकुड़ि) । च.द. क्रमि चि. ।

**आखुपाषाणः (कः)** । पुं । A kind of mineral, loadstone. लौहचुम्बके । चुम्बकपाथर । आखुपाषाणनामायं लौहसङ्करकारकः । रा.नि.व.१३ । गुणाः—स्निग्धः पारदस्य नियामकः । लौहभेदकरश्चैव शौर्य्यकान्तिविवर्द्धनः । त्रिदोषसर्वव्याधीनां नाशकः परिकीर्त्तितः । अपरः स तु विज्ञेयः धमधातुविनाशकृत् । दार्ढ्य चित्तभ्रमश्चैव

खालासाव तथा मतिं। अनेकवेदनायैव बहुव्याधि स्तथा तथा। करोत्यती मूर्खहस्ते न दातव्य कदाचन। तत्समीपे नैव वाच्य प्राणघातकरी ह्यसौ॥ वै निघ।

**आखुफला**। स्त्री। क्षुद्रदन्त्याम्। वै निघ.।

**आखुभुक्**। पु। रक्तापामार्गे। विडाले। मद. व.११। [विक।

**आखुमासम्**। क्ली। मूषकमांसे। See मू

**आखुविषम्**। क्ली। दारुमोचे। दांवमूष। प मु।

**आखुविषजित्**। पु। सप्तपर्णवृक्षे।

**आखुविषहा (पाषहा)**। पु देवताड वृक्षे। प मु। पीतदेवदालीलतायां। रा नि व.३।

**आखुश्रुतिः**। स्त्री। क्षुद्रमूषिककर्ण्यां। छोटि इँन्दुरकाणी। रा नि व.३।

**आखेट. (क)**। पु। मृगयायां। अम।अ र।

**आखोटः (ड)**। पु। अक्षोटवृक्षे। आक्‌रोट। रा नि व ११। See अक्षोट।

**आगतिः**। स्त्री। सम्प्राप्तौ। मा नि।

**आगन्तु (क)**। त्रि। आगमनशीले। अम।

**आगन्तुकज्वर**। पुं। अभिघातादुत्पन्ने ज्वरे। "एव गणित आगन्तुज इति। आगन्तुअश्चेनाभिघातादयो हेतव उच्यन्ते। क्वचिदाधय कार्यकारणयोरभेदोपचारादागन्तुजा अभिघातादनेककारणयोगादनेके भवन्ति। तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुकोऽप्येक एव गणित। अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापत। आगन्तुर्जायते दोषैर्यथा स्वं तं विभावयेत्॥ ये भूतविषवायग्निक्षतभङ्गादिसम्भवा। रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युराग न्तवो गदा॥ भा म.१भ ज्व चि.। आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते इति। चर।

**आगन्तुव्रणः**। पु। सद्योव्रणे।

**आगमः**। पु। शास्त्रे। "आगमनादागम शास्त्रम्।" सु मू ४०च।

**आगमावर्त्ता**। स्त्री। वृश्चिकाळीक्षुपे। विछाति गाछ। रा.नि व ४। क्षुद्रवृश्चिकाळ्याम्। वै. निघ।

**आगस्त्यम्**। क्ली। वकपुष्पे।

**आगारम्**। क्ली। गृहे। घटी। [मु चि १च।

**आगारगोधिका**। स्त्री। गृहगोधिकायां।

**आगारधूम**। पु। गृहधूमे। झुल। वै निघ २भ वा व्या लवसुप्तताम्।

**आगारधूमाद्यतैलम्**। क्ली। छपर्दमे हित। गृहधूम १ भ हरिद्रा २ भ सुराकिट्ट (मदेर छीका) ३ भ एभि पलत्रय तैल पचेत्। च द क्षु द चि। [वामूनहारी। सु चि १८ भ।

**आगारलोमिका**। स्त्री। गृहलोमिकायां।

**आग्नेयम्**। क्ली। सुवर्णे। रा नि व १३। घृते। पाणिनि। रक्ते। हे च.। पु। वासायां। वै निघ. ज्व लावातैले। त्रि। पित्तोद्दीपके, अग्निजनने। सच कटूष्णलवणम्। सु सू।

**आग्नेयवायु.**। पु। अग्निकोणस्थसमीरणे। अग्निकोणेर वायु। "आग्नेयोदाहकृच्च।" भा।

**आग्नेयी**। स्त्री। अग्नस्य ग्रामसूवकच्छायायाम्। "पद्मरागारुणा चैवमाग्नेयी परिकीर्त्तिता।" च द।

**आग्रमासः**। पु। चित्रकवृक्षे। [म।

**आग्रहायणिकः**। पु। अग्रहायणमासे। च

**आघट्टक**। पु। रक्तापामार्गक्षुपे। रा.नि व ४।

**आघाट**। पुं। अपामार्गे। रा नि व ४।

**आघातज्वरः**। पु। अभिघातजन्यज्वरे। See आगन्तुकज्वर।

**आघारः**। पु। घृते। हला.।

**आघ्राणम्**। क्ली। नासया घ्राणग्रहणे। शोँक लमी। हे.च।

**आघ्रातः**। त्रि। घ्रिहिते। मे। हमे। हे च।

**आङ्गम्**। त्रि। कोमलाङ्गे। त्रिका।

**आङ्गारम्**। क्ली। अङ्गारसमूहे। शब्दा र।

**आङ्गिकः**। पुं। मत्स्यवृक्षे। रा.नि व ११।

**आचमनम्**। क्ली। शौचे। वाना। मौखमाहृतक्षालने। आँचान। मद व.१।

**आचमनकः** । पुं । निष्ठीवनपात्रे । पिक्‌दा नि, डाबर ।

**आचान्तः** । त्रि । कृताचमने ।

**आचामः** । पुं । आचमने । अ.र । भक्तमण्डे । रत्ना । [हारा. ।

**आचामनकः** । पुं । कटकोले । पिक्‌दानि ।

**आचारः** । पुं । सदाचरणे । "मैत्री सद्भिः समं कुर्यात्स्नेहं सम्यु च सर्व्वथा । ससर्गं साधुभि. कुर्य्यादित्यादि ।" भा ।

**आचारी** । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिंचे शाक, हुरहुर इति लोके । गुण'—शोथकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा पू १भ ।

**आचितम्** । क्ली । दशभारमित मानविशेषे । २८मण । अम.। अयुतपले । "पलानामयुतश्चयं ।" सी.तर्चिकं । [भिष.कन्दर्पसारतैले ।

**आचुः** । पुं । आच्छुकवृक्षे । आचफुलेर गाछ ।

**आच्छकः** । पुं । रञ्जनद्रुमे । आचफुलेरगाछ र.मा. । [पिधाने । मे नवतुष्कं ।

**आच्छादनम्** । क्ली । कार्पासे । वस्त्रे । रत्ना.।

**आच्छादनफला** । स्त्री । रक्तकार्पासे ।

**आच्छादनी** । स्त्री । कार्पास्याम् ।

**आच्छुकः** । पुं । (Morinda letrofolia, and morinda citrifolia,and morinda tinctoria.) स्वनामख्यातवृक्षे । आछ्, आउछ् गाछ । हिं आल । र.मा ।

**आच्छोदनम्** । क्ली । मृगयायाम् । अम. ।

**आजम् (कम्)** । क्ली । घृते । जटा. । छागघृते । च.चि.र.पि. ।

**आजनवनीतम्** । क्ली । छागदुग्धजातनवनीते । गुणाः—मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्यं दीपनं बल्यञ्च । रा नि.व.१५ । नवीत्य नवनीतं क्षयकासघ्नं बल्यं नेत्ररोगघ्नं कफघ्नं दीपनञ्च । अत्रि ८ष. । See छागनवनीतम् ।

**आजन्मसुरभिपत्र:(त्रा)** । पु,स्त्री। मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । नागदना इति च लोके । रा.नि.व.१० ।

**आजमूत्रम्** । क्ली । छागमूत्रे । मद.व.८ ।

**आजरसः** । पुं । छागमांसक्वाथे । च.द यक्ष्म. ।

**आजवल्लः** । पुं । वनतुलसाम् । वनतुलसी । हि श्वेतबर्बरी । मं रानतुलसभेद । मा.आजवला । गुणा.—"आजवल्लः कटुस्तीक्ष्णः शीतो दाहकरः प्रियः । रुची रुच्यो दीपकः स्वाद्वसुः पाके च पित्तलः । तिक्तश्च मधुरश्चैव सुखप्रसवकारकः । त्रयो वातहरश्चैव कफनेत्ररुजापहः । मूत्रकृच्छ्राश्मविविषकामलाकुम्भकामलाः । आनाहवातगुल्माग्निमान्द्यत्वविषघ्नक्रिमीन् । रक्तदोषश्वासकासदद्रुहृत्पार्श्वरुग्ज्वरान् । कण्डूकुष्ठवमींश्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । सुगन्धाजवल्ल. शीतः कटुशीतश्च हृत्प्रिय त् । सुगन्धः पित्तकृन्निद्राजनको वान्तिवातनुत् । बद्धवाधापार्श्वशूलकासश्वासकफाञ्जयेत् । शीघ्रचाङ्गस्य दौर्गन्ध्यं नाशयेदिति कीर्त्तित." ॥ वै.निघ. ।

**आजचीरम्** । क्ली । छागदुग्धे । गुणाः—आजं मध्यगुणं ग्राहि दीपनं लघु चयार्शोऽतीसारप्रदरासमज्वरघ्नं । एतच्च दुग्धं सर्व्वरोगघ्नम् । मद.व. ८ । छाग कषायं मधुरञ्च शीतं ग्राहि लघु पित्तचयापहारि । कासज्वराशो वधिरातिसारं हितं पयश्छागलजं त्रिदोषजित् । अत्रि.८ष. । वा.टी. हेमा. ।

**आजानेयः** । पुं । कुलीनाश्वे । हे च । तदुक्तं —"शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः ।" शालिहोत्रः ।

**आज्यम्** । क्ली । घृते । रा.नि.व.५ । श्रीवासे । टार्पिन तैल इति कश्चित् । शब्दकल्प. ।

**आञ्जिनेयः** । पुं । जन्तुविशेषे । आञ्जनाई, आञ्जनि । श.मा. ।

**आटरुषः** } पुं ।Justicia adhatoda. Adhatoda
**आटरूषः (षकः)** } vasica) वासकवृक्षे । छोट वासक, मधु वासक वा वासठी । हि अडसा । मं अडुलसा । रा.नि व.४भा.पू १भ. । सि.यो.र.पि चि स्तम्भनयोगे । "आटरूषकनिर्य्यूहे ।" "राजवृक्षाटरूषके ।" सि.यो.ज्वरे । See वासकः ।

**आटिः (टी)** । पुं, स्त्री । (Turdus gin-

ginianus.) शरारिपक्षिणि । শবাল পাখি । म बगलीपचीय । मद व.१२ । See आडी ।

**आटीकरः** । पु॰ । वृषे । वै.निघ ।

**आटीमुखम् (वदनम्)** । क्ली । व्रणविस्रावणाय शस्त्रविशेषे । सु.सू.८ । शरारिचञ्चुवदाकारत्वात् तथाभिधीयते । "कुशाटीवदने स्राव्ये द्व्यङ्गुल स्यातयो फलम् ।" चक्रि ।

**आटोपः** । पु । उदरमध्ये सवेदनगुडगुडाशब्दे । स च वायुजन्यो भवति । मा नि । 'आटोपो गुडगुडाशब्द प्रोक्तो जठरसम्भव ।' भा । [পাতা ।

**आड़म्बरः** । पु । Eyelid नेत्रच्छदे । চকের

**आडिः** । पु । शरारिपक्षिणि । শবাল পাখি । मद.व.१२ । मत्स्यविशेषे । আড্ মাছ । गुणा — गुरु स्निग्ध वातश्लेष्मकोपन बलकर शुक्रमेधाभिवर्द्धकश्च । राज ।

**आडिका (ड़ी) (डीका)** । स्त्री । शरालिपक्षिणि । मद व १२ । गुणा —'आडी वातविकारकासदहनी बल्या तथा दीपनी ।' चक्रि २२श. ।

**आढ़कः** । पु,क्ली । शमीधान्यविशेषे । अरहर । ঢিটোর । प सु. । चतुश्शरावमिते धान्यमानविशेषे । আড়ি । म पायली । प्रस्थचतुष्टये । 'चतु प्रस्थमथाढकम्' पुष्कलचतुष्टयमिते माने । पुष्कलानि तु चत्वारि आढक परिकीर्तित । द्रवद्रोणचतुर्थभागे (৮ বা ১৬ সের) । See आढकी ।

**आढ़किकः (कीन.)** । त्रि । आढकमितवपनयोग्यक्षेत्रे । अम. ।

**आढ़किका** । स्त्री । आढक्यां । वै निघ. ।

**आढ़की** । स्त्री । (Cajanus, indicus, syn cytisus cajan) शिम्बीधान्यविशेषे । अड़हर, आइरि । ঢিহর, টর্, तुवरी, टुसुर । हेमा । सा श्वेतरक्तपीतभेदात्रिधा । तत्र साधारणाढकीगुणा —कषाया मधुरा कफपित्तजित् ईषद्वातकरी रूक्षा गुरु ग्राहिणी च । इति विदलाढकीगुणा । रा नि व १६ । "आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघु । ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित् ॥" भा पू १भ । "मृदु कषाया च सरक्तपित्त श्वास कफं हन्ति सुवर्णवर्णा । गुल्म

ज्वरारोचककासकर्द्दीहृद्रोगदुर्नामहराढकी स्यात् ।" चक्रि १५श । दिलाढकी दीपकरी । रक्ता—बल्या रूक्षा पित्ततापघ्नी च । पीता —दीपनी पित्तदा ह्यघ्नी च । रा नि व १६ । परिमाणभेदे । আড়ি । मी कविक । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । हे च । गोपीचन्दने । तन्नामकगन्धद्रव्ये । श टी ।

**आढ़कीयूषः** । पु क्ली । तुवरीयूषे । অড়্‌রের ঝোল । गुणा —बल्यम् । रा नि व १६ । "भवेदाढक्या मधुरश्च यूष विशेषत वातनिवारणश्च । श्लेष्मापह पित्तहर नराणा ॥" चक्रि १२श ।

**आढ्यपवन.** । पु । जरुस्तम्भरोगे, वा श्वयाह रिद्रादो ।

**आढ्यवातः** । पु । वातरक्ते, वातरोगभेदे । लक्षण—"चल स्निग्धे मृदु शीते शोफोऽङ्गे मृदुस्तथा । आढ्यवात इति प्रोक्त सल्लक्षो भेदश त ॥ च । [निघ ।

**आढ्या** । स्त्री । अजमोदायाम् । वाकुची । वै

**आणिः** । पु, स्त्री । तन्नामकमर्मस्थाने । ऊर्ध्वमुपर्मं । तस्य च स्थानम् जानूर्ध्वमुभयपार्श्वतो ऽङ्गुलित्रयमितम् । सु शा ६श ।

**आतङ्कः** । पु । ज्वरे । रोगे । रवा । सन्तापे । शङ्कायाम् । मे कविक ।

**आतञ्चनम्** । क्ली । तर्पणे । अम. । उपद्रवे । निक्षेपे । सु ,प्रतीवापे ।

**आततम्** । क्ली । दर्शने ।

**आतप.** । पु । रौद्रे । एतत्सेवन स्वेदमूर्च्छा रक्तवृषादादाहश्रमकर पित्तवैवर्ण्यकरञ्च । मद व १२ । कटु रूक्ष नेत्ररोगप्रकोपनञ्च । रा नि ।

**आतपतण्डुल.** । पु । असिद्धतण्डुले । আ'লো চাল ।

**आतपत्रम् (कम्)** । क्ली । छत्रे । रवा ।

**आतपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । चोरिकायाम् ।

**आतर्पणम्** । क्ली । तृप्तौ । मे ।

**आतपशुष्कः** । त्रि । रौद्रशुष्के ।

**आतपाभावः** । पु । छायायाम् ।

**आतापिः (पी)** । पुं । चिल्लपक्षिणि । চিল পক্ষী । मं समारी । रत्ना. ।

**आतायी** । पुं । चिल्लपक्षिणि । चिल । अम ।

**आतिः** । पुं । शरारिपक्षिणि । हला ।

**आतुरः** । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । भृतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि वा । ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणा मताः ॥ भैष. ।

**आत्व्यः** । पुं । (Annona reticulata.) The custard apple tree. आता इति प्रसिद्धफलवृक्षे । आता गाछ । हिं सरीफा । म सिताफलीचेझाड । क्ली । तत्फले । फलगुणाः —तृप्तिजनक रक्तवर्द्धकं स्वादु शीतलं हृद्यं बल्यं मांसकर दाहरक्तपित्तवातघ्नञ्च । राज. ।

**आत्मगन्धकः** । पुं । गन्धशीले । मं रत्वावील । वै.निघ. ।

**आत्मगन्धिहरिद्रा** । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । मं कापूरहलदी । वै निघ. ।

**आत्मगुप्ता** । स्त्री । (Mucuna pruriens, Carpopogon pruriens.) कपिकच्छ्वां । आलकुशी, दया, धुनावज्जुड़, शुग्राणिम्बी इति च । हि कौंच । मं कुहिरी । तैं दुलगुंडि । गुणाः —शुक्रवर्द्धनी मधुरतिक्ता मांसवर्द्धका गुरुः वातघ्नी बल्या कफपित्तरक्तघ्नी च । तद्वीजं—वातघ्नम् अतिशुक्रवर्द्धकञ्च । भा पू. १भ.मद व.१। तत् फलं स्त्रीषु हर्षजनकलात् वाजीकरणम् । वा.सू. १५अ.दूर्वादिव. । स्वादुः उष्णा वातघ्नी शीतपित्तक्षघ्नी व्रणघ्नी च। रा.नि व.३। दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता । शतावर्य्याम् । रा.नि.व ३ ।

**आत्मग्राही** । त्रि । कुक्षिम्भरी, स्वोदरपूरके ।

**आत्मघोषः (षा)** । पुं, स्त्री । काके । दारा । कुक्कुटे । श च. ।

**आत्मजः** । पुं । पुत्रे । [च.चि.२च.।

**आत्मजा** । स्त्री । कन्यायाम् । युक्तिमत्याम् ।

**आत्मनीनः** । पुं । पथ्ये । रा.नि.व २० । पु। प्राणधारे । पुत्रे । [श मा. ।

**आत्ममूली** । स्त्री । दुरालभायां । मं धामासा।

**आत्मम्भरिः** । त्रि । चादूने । अम ।

**आत्मरक्षा** । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । वड माकाल कल लता । रा.नि.व.२ । मद.व १ ।

**आत्मवत्** । त्रि । यत्नवति, इतिमति ।

**आत्मविज्ञानम्** । क्ली । योगाभ्यासमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञाने । वा.सू.१अ. । [रा नि.व.४।

**आत्मशल्या** । स्त्री । शतावर्य्यां । शतमूली ।

**आत्मा** । पुं । शरीरे । मे लचिक । जीवे । वायौ। अग्नौ । हे.च. । मनसि । मे. ।

**आत्मायी (इन्)** । पुं । मत्स्यविशेषे । त्रिका।

**आत्मोद्भवा** । स्त्री । (Glycine debilis,) माषपर्ण्यां । माषाणि । वनमुद्रे । रा.नि.व.३.। कन्यायाम् ।

**आत्यूकः** । पुं । वर्ह्रे ।

**आत्यूहः** । पुं । Gallinule. दात्यूहपक्षिणि ।

**आत्रेयः** । पुं । An essential juice of the body. शरीरस्थरसधातौ । हे च. ।

**आत्रेयिका (यी)** । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियां। हला । मे यत्रिक ।

**आदर्शः** । पुं । दर्पणे । टीकायां । प्रतिपुस्तके । मे.अचिकं । [शिवे । सु कल्प ५अ । See सर्प. ।

**आदर्शमण्डलः** । पुं । मण्डलिजातीयसर्पवि-

**आदानम्** । क्ली । अश्वालङ्कारविशेषे । हे.च. । निदाने । रोगलक्षणे । रा नि व.२० ।

**आदाना (नी)** । स्त्री । हस्तिघोषायाम् । धुन्दुल । हि लौया नतुवा । र मा. । भैष.क्षुद्ररो. चि.महानीलतैले ।

**आदिकारणम्** । क्ली । निदाने । अम. ।

**आदित्यः** । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेतार्कवृक्षे । आकन्द गाछ । सूर्ये । अम. ।

**आदित्यकान्ता** । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै निघ. । [ब्राह्म्यां ।

**आदित्यतेजा** । स्त्री । आदित्यभक्तायां । ब्रा-

**आदित्यपत्रः (क.) (त्रा)** । पुं, स्त्री । आदित्यभक्ताभेदे । हड़हड़िया भेद । गुणाः—कटुः उष्णवीर्यः कफघ्नः वातरोगघ्नः दीपनः जाठरगुल्मघ्न, अरोचकघ्न । रा नि.व.४ । अर्कवृक्षे ।

**आदित्यपर्णिका (नी) (र्णी)** । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । तन्नामकौषधि

**आघात:** । पु । वायुरोगभेदे । मेतविक । क्ली । उदरस्फीतौ । च द चग्रिमा चि पद्याचिके । चि । दर्पे । स्फीते ।

**आध्मान:** । पु क्ली । वातव्याधिविशेषे । चाना ई उदरस्फीतौ । পেট ফোলা, মুদো । लक्षण यथा —साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् । आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् । आध्माने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं तत । फलवर्त्ति क्रिया कुर्य्याद्वस्तिकर्म्म च शोधनम् । सु नि १७ ।

**आध्मानी** । स्त्री। नलिकानामवणिग्द्रव्ये । रा नि व १२ । [याम् । भम ग्र र ।

**आध्या (नम्)** । स्त्री, क्ली । स्मृतौ । चिन्ता

**आध्यात्मिक:** । त्रि । चात्मसम्बन्धीये ।

**आन** । पु । अन्तर्मुखश्वासे । उच्छ्वासे । बहिर्मुखश्वासे । ई च । [भा ।

**आनन्द** । पु । सम्मदे । मद्ये । राजजम्बूवृक्षे ।

**आनन्दपटम्** । क्ली । नवोढावस्त्रे । हारा ।

**आनन्दप्रभवम्** । क्ली। रेतसि। वीर्य्ये । ई च ।

**आनन्दभैरव:** । पु । शीताङ्गसन्निपाते रस । व्योष त्रिकटु,पिप्पल्या मरिचस्य च प्रत्यभागत्रयम् याह्यम् । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं मरिचं टङ्कणं तथा । जातीकोषं सम चूर्णं जम्बीरद्रवमर्द्दितम् । रक्तिमात्रां वटीं कुर्य्यात् ।" द्वितीय ज्वरातिसारे । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समं । जम्बीररसमयुक्तं मर्द्दयेद्यामकद्वयम् ॥" भावा १२ । तृतीय प्रमेहाधिकारे । चन रस पारदभस्म । "वङ्गभस्म समं स्वर्णं रसं चौद्रैर्विमर्द्दयेत् । द्विगुञ्जं भक्षयन्नित्यम् ।" र सा स ।

**आनन्दभैरवी(वटी)** । स्त्री । शीताङ्गसन्निपाते रस हिङ्गुल विष त्रिकटु मरिचं टङ्कण (सोहागा) पिप्पली जातीकोषं (जयित्री) द्रव्याणि समभागानि । विष त्रिकटुकं गन्ध टङ्कणं मृत गन्धकं । धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम्। एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवे । मर्द्दये चणकाभाम् वटीमानन्दभैरवीं। भक्षयेच्च विरेचाम् वटीमूलकषायकं ।" र.सा.सं । [कुमी ।

**आनन्दा** । स्त्री । विजयायां । सिद्धि । हिंभाङ । वार्षिकीपुष्पवृक्षे । বেলফুল । হি বেলা । भा पू १म पुव । आरामशीतलायाम् । रा नि व. १० । मुद्गपर्ण्याम् । वै निघ ।

**आनन्दी** । स्त्री । আকন পাতা इति प्रसिद्धे वृक्षे । श च । आरामशीतलायाम् । रा नि व १० ।

**आनन्दोदयरस** । पु । पाण्डुरोगे रस । "पारदं गन्धकं लौहमभ्रकं विषमेव च । समांश मरिचं चाष्ट टङ्कणञ्च चतुर्गुणम् । भृङ्गराजरसैः सम भावनाशाल्मदाडिमैः । गुञ्जाद्वय पर्णखण्डे खादिसायं । भैष पाण्डु चि ।

**आननम्** । क्ली । मुखे । रा नि व १८ ।

**आनय:** । पु । उपनयने ।

**आनर्त्त.** । पु । जले । मेतविक ।

**आनाखु:** । पु । इन्दुरुल्याम् । प मु ।

**आनाह** । पु । विण्मूत्ररोधकव्याधौ । মুদো । तस्य लक्षण —"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेन विकारमानाहमुदाहरन्ति ।" भा । मा नि ।

**आनील.** । पु। नीलवर्णाश्वे । रङ्गे । म कथित। ई च । त्रि । ईषन्नीलवर्णे । [द चर्म चि ।

**आनुलोमन.** । त्रि । चनुलोमकारिणि । च.

**आनुलोम्यम्** । क्ली । सारल्ये । च द चर्म ।

**आनुवासनिकम्** । क्ली । अनुवासनवस्ती । च चि ३५.। See अनुवासनवस्ति ।

**आनूप** । पु । महिषे । অন্য । चनारस इति ख्याते वृक्षे । हिमनवृक्षे । হেমন্তশাক । प मु । अनूपदेशवासिप्राणिमात्रे। देशविशेष । क्ली । भौम जलविशेषे । तन्निरूक्तिर्गुणा —इन्द्रसुर्वरूपेण वातश्लेष्मसमन्वित । देशोऽनूप इति ख्यात तत्र नूपं तद्वं जलम् । इति । See अनूप । कर्दे । रा नि व १४ । See जलम् ।

**आनूपजलम्** । क्ली । अनूपदेशस्य जले । तद्यथा —स्वादु स्निग्धं गुरु पिच्छिलं पामाकण्डूकर कफज्वरकरञ्च । रा नि व १४ ।

| क्ली ।

रुरुहरिणमृगक्रोड़सारङ्गाणां मांसेषु। तच्च लघु स्वादु बल्य हृद्यं रुच्यञ्च । रा.नि.व.१७।

**आनूपपक्षिमांसम्** । क्ली। सारसहंसचक्रवाकादिमांसे। गुणा:—शीतलं स्निग्ध-वातकफघ्नं गुरु च । रा.नि.व.१७ । [अनूप. ।

**आनूपभूमि:** । स्त्री । सजलभूमौ । See

**आनूपमांसम्** । क्ली। कूलचर प्लव कोशस्थ पादिमत्स्यानां मांसेषु। ते च गवयरुरुच्छागक्रोडग एडकादय । रा.नि.व.१७। गुणा.—मधुर स्निग्धं गुरु अग्निमान्द्यकर कफकर मांसपोषकं अभिष्यन्दि प्रायेण हितञ्च। भा पु.१भ.। सि यो.वा.व्या. शाल्वण-स्वेद. ।

**आनूपवर्ग:** । पुं । तद्देशस्थप्राणिवर्गे । आनूपवर्गस्तु पञ्चविध: ॥ तद्यथा—कूलचरा प्लवा कोशस्था. पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयादय. कूलचरा पशव:। तन्मांस वातहर वृष्य मधुरमित्यादिगुणयुक्तम्। हंससारसादय' प्लवा. स ह्यातचारिणश्च—तन्मांस रक्तपित्तादिहरम्। शङ्खशङ्खनखादय: कोशस्था:—तन्मांस स्वादुरसपाकत्वादिगुणम्। कूर्मकुम्भीरादय' पादिनश्च। सु. सू ४६अ.। आनूपालेषु विज्ञेया: श्लेष्मला वातकोपना: । अत्रि.२०अ. ।

**आन्तरि(री)क्षजलम्** । क्ली। आकाशसलिले। तच्चतुर्विधं भवति धार कार तौषार हैम भेदात्। तेषु धारं वर्षोद्भवं, वर्षोपलोद्भवं कारम्, नीहारतोयं तौषारं, तथा प्रालेयहिमोद्भवं हैममिति। धारमपि द्विविध सामुद्रगाङ्गभेदात्—तयोर्गाङ्ग गुणाढ्यमदोषं पाचनञ्च। तदुक्त आश्विने स्वाति विशाखस्थे रवौ मेघो यद्वर्षति वारि तद्गाङ्ग, तथा मार्गशीर्षादिमासेषु मेघो यद्वर्षति तोय तत्सामुद्रं ज्ञेयम्। तत्परीक्षा दधिलिप्ते रौप्यपात्रे शाल्योदनपिण्डं विन्यस्य वर्षायां धृते न विकारमेति शुक्लत्वेन तदा गाङ्गं ज्ञेयम्। तच्च जलं गाङ्गं स्वादु शीतलं रुचिप्रद कफपित्तघ्नं निर्दोषं स्वच्छं लघु निम्नगुणाधिकञ्च। तथा सामुद्रजलं शीतं गुरु कफवातकरं। यथा सितातपत्रे पतितं तद्गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवति, तथोभयविषमिव वारि रसायन भाजुषि पतित नानारसत्वं याति। रा नि.व.१४। See गङ्गाम्बु।

**आन्त्रम्** । क्ली । अन्त्रे ।

**आन्त्रिक:** । त्रि । अन्त्रसम्बन्धीये ।

**आन्दोलनम्** । क्ली । कम्पे ।

**आन्धसिक:** । त्रि । पाचके । अम ।

**आन्ध्रदेशपूगम्** । क्ली। तद्देशीयपूगफले। गुणा'—पाके मधुरं किञ्चिदम्लं तुवरं वातकफघ्न मुखजाड्यकरञ्च। वै निघ.।

**आप:** । क्ली(स्)। जलसमूहे। पु। अष्टवसन्यतमे। स्त्री। बालके। वाला। अम.।

**आपक्वम्** । त्रि । ईषत्पक्वे कलायादौ । अम । रोटिका इति केचित्।

**आपगाजलं (वारि) (सलिलम्)**। क्ली। नदीजले। गुणा —"नादेयं दीपनं रुच्यं वातल लघु लेखन"। मद.व.८। See नदी।

**आपण:** । पुं । हट्टे । पण्यविक्रयस्थाने । अम.।

**आपतिक:** । पुं। श्येनपक्षिणि । वाजपक्षी।

**आपनम्** । क्ली । मरिचे। श च.।

**आपनिक:** । पुं। इन्द्रनीलमणौ। [व १८।

**आपन्नसत्वा** । स्त्री । गर्भवतीनार्याम्। रा नि.

**आपस्तम्भिनी** । स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.व २।

**आपाक:** । पुं। पोयान् इति कुम्भकारस्य वा इष्टकापाकस्थानदाहस्थाने। जटा।

**आपानम्** । क्ली। पानभूमौ। हला।

**आपालि:** । पुं। केशकीटे। উকুন। अम।

**आपिञ्जरम्** । क्ली। स्वर्णे। সোণা। रा नि. व.१२।

**आपीत:** । पुं। तूणीद्रुमे। তুঁদ গাছ। गुणा:—कटु कषायौ मधुर: लघु: तिक्त: ग्राही हिमो हृद्य: व्रणकुष्ठरक्तपित्तघ्नश्च। भा.पु १भ.। क्ली। रौप्यमाक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षिके। रा.नि व.१३। पद्मकेसरे। मद.व २।

**आपीनम्** । क्ली। ऊधसि। हला। सुवर्णगुल्याम्। সোণামুখী। अम। पुं। कूपे।

**आपुप: (पूप:)** । पुं। पिष्टके। रत्न.। আমুপত্রসুমার্থ। राज.।

**आपूप्यः** । पु । मक्तुके। चूर्णके। छातु, मयदा, बेशम्। त्रिका.।

**आपूर्य्यमाण.** । पु । शुक्लपक्षे । [१२।

**आपूषम्** । क्ली । रङ्गे । वा°, रङ्ग । रा नि व.

**आप्तः** । त्रि । विश्वस्तवाचि । 'रजस्तमोभ्यां नि र्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये । येषां त्रिकालममलं ज्ञा नमव्याहत सदा। आप्ता शिष्टा विबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ॥' चर.।

**आप्ता** । स्त्री । जटायाम् । झारा ।

**आप्यम्** । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड । भ टी. भा पू १भ. । त्रि । जलविकारजे फेनादौ ।

**आप्यायनम्** । क्ली। तर्पणे । प्रीणने । रा नि.

**आप्र(प्ला)वः (प्लुतम्)** । पु, क्ली । स्नाने। भम । हे च ।

**आफिङ्गम्** । क्ली । अहिफेने । श चि ।

**आफीनम्** । क्ली । अहिफेने । वै निघ ।

**आफु(फू)कम्** । क्ली । अहिफेने । आफिम। भा पू १भ ।

**आबाधा** । स्त्री । पीडायाम् ।

**आब्दिका** । स्त्री । तिन्तिड्याम् । श र ।

**आभा** । स्त्री । बब्बूले । बावला । म बाभूल। भा पू १भ वटादिव । च.द भग्न चि वा व्या एरण्ड पाके। भा त्रिकशूल चि । महाशतावर्य्याम् । See बर्बूर ।

**आभागुग्गुलु.** । पु । अस्थिभग्ने, अस्थिच्युते च हित । आभाबब्बूले । बावला । "आभा फलत्रिकव्योषे सर्व्वैरेभि समोकृतै । तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधक ॥ च द भग्न चि ।

**आभीलम्** । क्ली । शरीरपीडायाम् । वै.निघ।

**आमः** । पु । व्याधिभावे । मो । मलवैषम्यरोगे। रा नि व २० । अपक्वान्नरसे । सि यो अजी चि. वृन्द । तल्लक्षण यथा—"आहारस्य रस सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । आमसंज्ञां स लभते बहु व्याधिसमाश्रय । आममन्नरसं केचित् केचित्तु म लसञ्चयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रच क्षते । उभयोरन्यरसत्वेन धातुमायतमापितम्। दुष्टमामाशयगत रसमाम प्रचक्षते" ॥ इति । विज र । षट्प्रकाराजीर्णरोगेषु । See अजीर्णम्।

**आमकः** । पु । कुष्माण्डे । [गन्धयुक्त । भम. ।

**आमगन्धिः** । त्रि । विस्रगन्धयुक्ते । आँस्टे

**आमगन्धिहरिद्रा** । स्त्री । (Curcuma reclinata) आम आदा । हि आमहलदी । वै निघ ।

**आमघ्नी** । स्त्री । कटुकायाम् । रा नि व ६ ।

**आमचणक** । पु । अपक्वचणके । काँचा छोला । म कच्चे भोदे,भोलेहरभरे। क रहिला, हसियबकले । गुणा' शीतल रुच्य सन्तर्पण तृष्णादाहहर गौल्य अश्मरीशोषघ्न कषाय दूष णकटुवीर्य्यं च । रा नि व १६ ।

**आमज्वरः** । पु । अपक्वज्वरे । काँचा जर । 'लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकम् । न न्द्रालस्याविपाकाश्च वैरस्य गुरुगात्रता'' इत्यादि आमज्वरस्य लिङ्गम् ॥ मा नि. ।

**आमण्डः (क )** । पु । एरण्डवृक्षे । प.सु । शुक्लैरण्डे । रा नि व ८ । भा पू १भ ।

**आमण्डवासः** । पु । आसवे । वै निघ ।

**आमतिन्तिडि (डी)** । स्त्री । अपक्वतिन्ति ड्याम् । काँचा तेँतुल। [याम् । भम ।

**आमनस्यम्** । क्ली । वैमनस्ये । दु खे, पीडा

**आमपत्रिका** । स्त्री। चिञ्चीशाके। म चिविल। वै निघ । [र्मर्दि हओन ।

**आमपीनसम्** । क्ली । कफे । कफात्मके ।

**आमयः** । पु,क्ली । कृष्णागुरुणि । र.मा । कुष्ठे। कुड । रा नि व ११ । सि यो अप चि । "गिरौ पलग्रनामये ।" भा.म १भ ज्व चि शालूपर्ण्यादि मूलामयमधुना । रोगे । छष्टे । रा नि व २० ।

**आमयव्यासः** । त्रि । रोगिणि ।

**आमयावी** । त्रि । रोगिणि । रा नि व २० ।

**आमरक्तम्** । क्ली । रक्तामाशयरोगे । मा नि । See अतिसार । [शौकष्ठ ।

**आमरसः** । पु । अपक्वरसे । सि यो.अजी चि.

**आमलः (कः)** । क्ली । आमलक्याः । आम्ला।

गाछ। वासकाइवे। वासक गाछ। श च.। काष्ठ धात्रीफले। काठ आम्ला। See काष्ठधात्री फलम्। पद्मकाष्ठे।

**आमलकचूर्णम्।** क्ली। रसायनाधिकारे। च चि १ष।

**आमलकशुण्ठ.।** पुं। काष्ठामलके।"शुण्ठाम लकशुण्ठ्यौ" १ प.द ज्व पञ्चमुष्टि।

**आमलका (की)।** स्त्री। (Phyleanthus emblica, Syn Emblica officinalis.) स्वनामख्याततरुवे। आमला गाछ। हि भवोरा। म भावलें। क नेल्लि। उत् अडा। आमलकी गुणा —हरीतकीतुल्या। विशेषतु रक्तपित्तप्रमेह ग्लानिकरी स्वास्थ्यकरी रसायनी अम्लरसा च। मद व १। भा.पू १भ। कषायाम्ला मधुरा शी तला लघु दाहपित्तवमिमेहशोषघ्नी रसायनी च। रा नि व ११। अस्या फलमपि अम्लत्वादायु माध र्य्येण पित्त रुक्षकषायत्वात् कफञ्च हन्ति इति त्रि दोषघ्नं। मद व १। आमलस्य फल शुष्क तिक्त मम्ल कटु स्मृतम्। मधुर तुवर कैश्य भग्नस न्धानकारकम्। तथा आमलक्यास्तु ह्रस्वस्य मज्जा तु तुवरा मधु। वमिकृच्छ्रातपित्तघ्नी ध्याने तु फल वहुगा। वै निघ। अम्लमामलक मदुशीतवीर्य्य त्वात् पित्त शमयति। सु सू ४५श। तान् गुणां स्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि। य न्युक्तानि हरीतक्यां वीर्य्यस्य तु विपर्य्यय॥ च चि १ष। काष्ठधात्रीफल स्वादे कषाय कटु शीतपित्तास्र दोषघ्न। भूम्यामलक्याम्।

**आमलकायसम्।** क्ली। रसायनविशेषे। इद ब्रह्मरसायनमपि कथ्यते। आमलकं निरास्थ य थोक्तविधिना शुष्कं ८ श जीवनीयादिक मिलित ८ श दशगुणवारिणा क्वाथयित्वा पादशेषे पूत क्वाथ ग्राह्यम्। तेन चूर्णं यथाविहितामिना सा ध्यम्। च चि १ष।

**आमलकावलेहः।** पु। रसायनविशेषे। च चि १ष.रसायनाधिकारे।

**आमलकीपत्रम्।** क्ली। तालीशपत्रे। वै निघ।

**आमलक्यादि.।** पु। तदादिवर्गे। आमलकी हरीतकी पिप्पली विभीतकश्चेति। आमलक्यादि रित्येष गण सर्वज्वरापह। चक्षुष्यो दीपनो वृष्य कफारोचकनाशन॥ सु सू. ३८श।

**आमलक्यादिचूर्णम्।** क्ली। सर्वज्वरे हि त भेदि दीपनञ्च। आमल चित्रक पथ्या पिप् पली सैन्धव तथा। चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेय सर्व ज्वरहर पर॥ भा म १भ.ज्व चि.।

**आमलच्छदः।** पु। तालीशपत्रे। वै निघ।

**आमलाद्यलौहम्।** क्ली। रक्तपित्ते रसवि शेष। अत्र लौह सर्व्वचूर्णसम। आमलापिप पलीचूर्णं तुल्यया सितया सह। रक्तपित्तहर लौह योगराजमिद स्मृतम्॥ र.सा स.।

**आमली।** स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै निघ।

**आमवातः।** पु। Acute rheumatism. स्वलक्षणविशिष्टवातरोगविशेषे। आम वात। 'अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्य गौरव ज्वर। अ पाक शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति तन्ना मरम्। विरुद्धाहारचेष्टाभ्या मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्ध भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायाम कुर्व्वतस्तथा। वायुना प्रेरितो ह्याम श्लेष्मस्थान प्रधावति। तेना त्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनी प्रतिपद्यते। वातपित्त कफैर्भूयो दूषित सोऽन्नजो रस। स्रोतांस्यभिष्य न्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिल। जनयत्याशु दौ र्ब्बल्य गौरव हृदयस्य च। व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसञ्ज्ञोऽतिदारुण। युगपत्कुपितावन्तस्त्रिक सन्धिप्रवेशको। स्तब्ध वा कुरुतो गात्र आमवात स उच्यते। मा नि.।

**आमवातगजसिंहमोदकः।** पु। आम वात। अयादो खण्ड किञ्चिन्मलञ्च दमिश्रा मद प्रिसन्तापे सम्यक्कृत ततचूर्णादि सर्व्वं प्रक्षिप्य मो दकवत्पचेत्। ततो घृत मधु च प्रक्षिपेत्। शुण्ठी चूर्णस्य प्रत्येक यमान्याश्च पलाष्टकं। जीरकस्य च ल द्वे च धान्यकस्य पलद्वय। प्रत्येक शतपुष्पाया लवङ्गस्य पलं तथा। टङ्कणस्य पलं अष्ट मरिचस्य पलानि च। त्रिकटुत्रिफलाचारविड्पलीना पलं तथा। अष्ठीला तेजपत्रञ्च चविकानां पलं तथा। अभ्र लौह तथा वङ्ग प्रत्येकञ्च पल पलम्। एतेषां सर्व्वचूर्णानां खण्ड दद्यात् गुणत्रय। घृतेन मधुना मिश्रं कर्षमात्रन्तु मोदकं। र.सा.सं.।

**आमवातारिगुड़िका(वटिका)** । स्त्री। आमवाते रसः । रस गन्धक सोहागा सैन्धव लौह ताम्र मङ्गमस्म—एषां प्रति १ तो. गुग्गुलोः १४ तो. त्रिफलाचूर्णं ३॥ तो. चित्रकचूर्णं ३॥ तो सर्व्वं घृतेन विमर्द्य वटी कार्या। भा.कौ.। रस.र। रसगन्धकलौहाभ्रं तुल्यं टङ्गणसैन्धवं। समभागं विचूर्ण्याथ चूर्णाद्द्विगुणगुग्गुलुः॥ गुग्गुलोः पादिकं देयं चित्रतामूलवल्कलम्। तत्समं चित्रकं देयं घृतेन परिमर्द्दयेत्॥ खादेन्माषद्वयं चास्य त्रिफलाचूर्णयोगतः॥ इति। रसगन्धौ वराबह्निगुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः। एतद्दिरण्डतैलेन मर्द्दयेदतिचिक्कणम्॥ इति च। र.सा सं.। पाठान्तरे—रस गन्धकलौहार्कतुल्यटङ्गणसैन्धवान् इति। तथा—रसगन्धकलौहार्कशङ्खटङ्गणसैन्धवान् इति च।

**आमवातेश्वररसः** । पु। आमवाते रसः। अत्र गन्धकादिसर्व्वं द्रव्यं पञ्चाङ्गुलरसे इति एरण्डमूलरसे। पुनः पुनरिति सप्तवारं भावयेत्। ततः सचूर्ण्यं पञ्चकोलकाथे. २० वारान् भावयेत्। ततः टङ्गणादिसर्व्वं योज्यम्। पाठः—शुद्धगन्धं पलार्द्धञ्च मृततास्रञ्च तत्समं। तास्रार्द्धं पारदं शुद्धं रसतुल्यं मृतायसं। सर्व्वं पञ्चाङ्गुलेनैव भावयेच्च पुनः पुनः। संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः क्काथैः सर्व्वं विभावयेत्। रौद्रे विंशतिवारांश्च गुडूचीना रसैर्दश। भस्टङ्गञ्चचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत्। टङ्गणार्द्धं विड दैयं मरिचं विडतुल्यकं। तिन्तिडीक्षारतुल्यञ्च सूतसुल्यञ्च दन्तिकं। त्रिकटु त्रिफलञ्चैव स्ववङ्गं चार्द्ध भागिकं। आमवातेश्वरो नाम विष्णुना परिकीर्त्तितः॥ र.सा सं.।

**आमशूलः** । पुं। The cholic pain arising from indigestion. आमजन्यशूलरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेके। कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति॥" इति निदानम्।

**आमाजीर्णम्** । क्ली। आमरूपाजीर्णे।

**आमातीसारः** । पुं। Dysentery. वहि आतीसारान्यतमे रोगविशेषे। अस्य सम्प्राप्तिः—"अन्नाजीर्णात्प्रद्रुता: क्षोभयन्त: कोष्ठं दोषा धातुसङ्घाम् मलांश्च। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलो- पेतं षष्ठमेनं वदन्ति॥ संसृष्टमेभिर्दोषैश्च न्यस्तमप्स्ववसीदति। पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलञ्चाममञ्चितम्।" मा.नि.।

**आमानुबन्धः** । पुं। आमसातत्ये। सर्व्वदा आमसञ्चये। च.द.ग्रह चि.शुण्ठ्यादिः।

**आमान्नम्** । क्ली। अपक्वान्ने। बाँचा वा आतप चाउल।

**आमाम्लम्** । क्ली। बालाम्रे। कचि आम्। गुणाः—"कषायमम्लरसं रुच्यं वातपित्तवर्द्धकञ्च।" भा.पू १भ.।

**आमावस्था** । स्त्री। अपक्वावस्थायाम्।

**आमाशयः** । पुं। आमस्थाने। स च नाभिस्तनयोर्मध्यभागे। "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृत.।" रा नि.व.१८। च। प्रवाहिकारोगे। आमाशा रोग। See प्रवाहिका।

**आमिषम्** । क्ली। मामधातौ। मांसे। रा.नि. व.१७। भोग्यवस्तुनि। मे.षत्रिकं। त्रिका.।

**आमिषकरम्** । क्ली। शोणिते।

**आमिषगन्धिनी** । स्त्री। पूतन्यां। पुदिना।

**आमिषप्रियः** । कङ्कपक्षिणि। दाण पक्षी, काक पक्षी। रा.नि.व १९। त्रि। मांसभक्षके।

**आमिषभुक्(भोजी)** । त्रि। मत्स्यमांसभक्षके।

**आमिषस्नेहः** । पुं। वसायाम्।

**आमिषी** । स्त्री। जटामांस्याम्। श.टी भ.।

**आमि(मी)चा** । स्त्री। क्षीरसायाम्। छाना इति लोके। तक्रकूर्चिकायां। सान्तानिकायाम्। "तप्ते पक्के च पयसि दधियोगेन जायते दुग्धविकृतौ। भवेत् क्षीरे दधि क्षिप्तमामिक्षा कथ्यते बुधैः।" इला.।

**आमिचीयम्** । क्ली। दधनि।

**आमुषः** । पुं। (Bambusa Spinosa.) वंशविशेषे। ढेउँड़ वाँश। श.च.।

**आमोदः** । पुं। दूरगामिगन्धे। शतावर्य्याम्।

**आमोदकः** । पुं। यमानिकायां। वै.निघ.।

**आमोदजननी** । स्त्री। नागवल्ली। पानं। वै निघ.।

**आमोदा** । स्त्री । अश्वावर्याम् । गुलफायाम् ।

**आमोदी** । त्रि । मुखवासने । कर्पूरादिवटि कालानसुखगन्धे । भ टी० ।

**आम्बोली** । स्त्री । रक्तकुसुम्भकभेदे, कीड़ण इति ख्यातावा ख्याते । इत्युक्तं चौविशेष । (प्राकृत शब्द) । [स्त्रीये ।

**आम्भसिक.** । पुं । मत्स्ये । त्रि । जलसम्ब

**आम्रः** । पु ।(Mangifera indica) Mango tree स्वनामख्यातवृक्षे । आम् गाछ । मं आंबाफल । कं माविनफल । तें मामिडि । आम्र पञ्चविध साधारणाम कौशाम्र राजाम्र महाराजाम्र रसालाम्राय । एषां विशेषा स्वस्वपर्याय मध्या । मालामादिगुणा यथा—कषायाम्लरसं सुगन्धि कण्ठरोगघ्नम् अग्निकरञ्च । ग्राहि मेहरक्त कफपित्तव्रणघ्नञ्च । मद व ६ । पित्तप्रकोपवातरक्त कर लवणादिना रुचिकरञ्चेति । बद्धास्थि पि त्तानिलकफकर बालवदेव । पक्व तत्रिदोष शमन स्वादु पुष्टिकर गुरु धातुवृद्धिकरं सन्तर्पण कान्तिकारि तृष्णाश्रमघ्नञ्च । रा.नि व ११ । वा सू १५ भ न्यग्रोधादि । तरुपक्वाम्र गुरुवातहर मधु राम्ल पित्तप्रकोपनञ्च । कृत्रिमपक्व पित्तघ्नम् । पर्युषिताम्र रुच्य बल्य वीर्य्यकरं लघु शीतल वात पित्तहरं सारकञ्च । गालिताम्ररस बल्य गुरु वातहर सारक अहृद्य अतितर्पण बृहण कफ वर्द्धनञ्च । आम्रखण्ड गुरु अतिरोचन दुर्जरञ्च । दुग्धाम्र वर्ण्य वर्ण्यं स्वादु गुरुशीतलं रुच्य बृहण बल्यञ्च । आमातियोगे मन्दाग्निञ्च विषमज्वर रक्ता मयं बद्धगुदोदर नेत्रामयञ्च करोति । भा पु १भ । आपक्वमाम्रं फलमेव शस्त सग्राहि पित्तास्रजि कोपनञ्च । तथा विपक्व मधुरञ्च चाम्लं भेद सपित्ता मयनाशनञ्च ॥ चि १०भ । क्ली । आम्रफले । पत्नि, न्तौ । प प्र १ख ।

**आम्रगन्धक (घृत्)** । पु । यमष्ठीलघुपे । मं कौतुवा । रा नि व ४ ।

**आम्रगन्धा** । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । आम् आदा । हि कर्पूरहर्दि । भा पु १भ ।

**आम्रगन्धिहरिद्रा** । स्त्री । आम्रहरिद्रायां ।

**आम्रतैलम्** । क्ली । आम्रास्थितैल । आमेर कुशीव तैल । गुणा —ईषत्तिक्त मधुरं नाति पित्तकृत् वातकफहर रुच्यं सुगन्धं विशदञ्च । मद व ८ । सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धि वात कफहरं सूक्ष्म मधुरं कषायमेवंनातिरक्तपित्तकरञ्च । चि १४भ ।

**आम्रत्वचा** । स्त्री । आम्रवल्कले । आमेर छाल । गुण —कषाया । रा.नि व ११ ।

**आम्रनिशा** । स्त्री । आम्रहरिद्रायां । वै निघ.

**आम्रपल्लवः** । पु, क्ली । आम्रकिसलये । प सू कर्ध्या । गुणा —रुच्य कफपित्तघ्नञ्च भा पु १भ ।

**आम्रपुष्पम्** । क्ली । आम्रमुकुले । आमेर বোল । गुणा —रुच्य दीपनञ्च । रा नि व ११ । अतीसारकफपित्तप्रमेहघ्न रक्तदुष्टिहर शीत वात लघ । भा पु १भ ।

**आम्रपेशिका (शी)** । स्त्री । शुष्काम्रखण्डे । आमচुर, আমশী । म आंबोशी । गुणा —अम्ल मधुरा कषायरसा भदिका वातकफघ्नी च । भा पु १भ ।

**आम्रफलम्** । क्ली । आम्रे ।

**आम्रफलपानकम्** । क्ली । आम्रफलकृत पानकविशेषे । আমের পানা । "आम्रमाम जले स्विन्न मर्द्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्त कर्पूरमरिचान्वित । प्रपाणकमिदं श्रेष्ठ भीमसे नेन निर्मित । सद्यो रुचिकर बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय सर्पणम् ॥" भा पु १भ ।

**आम्रमय.** । त्रि । आम्रकृते ।

**आम्रमूलम्** । क्ली । आम्रशिफायां । आमेर शिकड़ । गुणा –सुगन्धि रुच्य सग्राहि शीतल च । रा नि व ११ ।

**आम्ररसाकृति** । पु । रसालभेदे । किञ्चि त्कुङ्कुमसयुक्ता विमलदधिगालिता । शर्करं भवेत्पीता पक्वाम्ररससन्निभा ॥ पीता शिखरिणी या सा लघ्वी बलवती हि सा । सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरापरीति ॥

**आम्रलेह.** । पु । आम्रकृतलेहे । हिं रायते । आमेर चाटे । "तरुणाम्रं भर्जयित्वा मर्द्दयेत् शकरे । सैन्धवं मरिच हिङ्गु भर्जितं तत्र नि क्षि पेत् । रुचिकृद्वायसलेहोऽयं मधुरश्चाग्निकारक ॥

रुचः स्निग्धो गुरुश्चोक्तः पाकविद्याविशारदैः ॥" वै.निघ.।

**आम्रवन्दः** । पुं । आमवन्दाख्याम् । आम गाछेर मान्दना । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.।

**आम्रव(वा)टः** । पुं । आम्रातके । मद.व.६।

**आम्रबीजम्** । क्ली । आम्रास्थिनि । आमेर आँटी वा कुशी । हिं कोइली या । गुणाः—कषाय छर्दातीसारघ्नं ईषदम्लं मधुरं हृदयदाहघ्नञ्च । भा.।

**आम्रवेतसः** । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६।

**आम्रहरिद्रा** । स्त्री । आमनिशायाम् । आम हलुद । गुणाः—......"तिक्ता चाम्ला रुचिप्रदा। लघ्वग्निदीपनी चोष्णा तुवरा च सरा मता। कफशोथव्रणं कासं श्वास हिक्कां ज्वरं तथा। मुखरोगं रक्तदोषं नाशयेत् ।" वै निघ.।

**आम्रातः (कः)** । पुं । The hogplum (Spondias mangifera.) स्वनामप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । आमडा गाछ । हिं आम्वाड़ा । मं दरसालखांबा, आंबाडे । फलगुणाः—"आम्रातमम्लवातघ्नं गुरूष्णं रुचिकारकं । पक्वन्तु तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं स्मृतं । तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं हृद्यं विष्टम्भि बृंहणं । गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयापहम् । आमं फलं कषायाम्लं । पक्वं तत् मधुराम्लं स्निग्धं पित्तकफघ्नञ्च । रा.नि.व.११। आम्रावर्ते । आमोट्, आमसत्व इति ख्याते । "पक्वस्य सह कारस्य पटे विस्तारितो रसः। घर्म्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृत.॥" क्ली । आम्रातकफले । आमडा । राजाम्रे । भा.पू.२भ.।

**आम्रातकः** । पुं । पलाश्चिकायाम् । रा.नि.व. २१। च.सू.४अ.।

**आम्रावर्त्तः** । पुं । Inspissated mango juice. आम्रातके । आमोट्, अमोट, अमामट इति च प्रसिद्धे । हिं अमट । मं आंबेरसा पोळी । विधिः—पक्वाम्ररस. पटे विस्तारितः सौद्रपक्वः आम्रावर्त उच्यते । गुणाः—तृष्णाच्छर्दिवातपित्तघ्नः सारकः रुच्यः लघुश्च । भा पू.१भ.।

**आम्रास्थि** । क्ली । आम्रबीजमज्जे । आमेर आँटी । च.सू.४अ ।

**आम्लः** । पुं । तिन्तिड्याम् । टेकुल गाछ । अम्लवेतसे । मद व.६ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रक्षेह्रीला चि.। वि। अम्लरसे। "अम्लम् पाचनी रुच्यः लघुः पित्तकफप्रदः। लेखनीयः क्लेदनश्च वाह्ये शीतलताकरः। स्निग्धोष्णः सारकश्च भूतदोषनकारकः। हिमरीपृष्ठा हर्षदश्च वातनाशकरो मतः। अत्यातिसेवनेनैव तिमिरं दाहदम्भमा. र ज्वरकण्डूपाण्डुरोगविसर्पस्फोटकुष्ठकृत्।" वै.निघ.।

**आम्लका** । स्त्री । नागरदेशप्रसिद्ध पलाशीलतायाम् । वै निघ ।

**आम्लटकः** । पुं । चुक्रक्षुपे । चूक । र.मा.।

**आम्लपञ्चकम्** । क्ली । अम्लरसयुक्तफलपञ्चके यथा—कोल दाडिम वृक्षाम्ल चुक्रिकाम्लवेतसैः पञ्चाम्लफलम् । जम्बीर नारिङ्गाम्लवेतस तिन्तिड़ी बीजपूरकमिति वा फलाम्लपञ्चकम् । रा.नि.व.२१। पञ्चाम्लं । [वै निघ.।

**आम्लपत्रकः** । पुं । चुक्रायां । टक पालङ्।

**आम्लपत्री** । स्त्री । पलाशीलतायां । वै.निघ.।

**आम्लपित्तम्** । क्ली । स्वनामख्यातरोगविशेषे । See अम्लपित्तं ।

**आम्लफलम्** । क्ली । कपित्थफले । वै.निघ ।

**आम्ललोटिका** । स्त्री । क्षुद्रचिञ्चायाम् । वै. निघ । [आमरुल।

**आम्ललोणिका** । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् ।

**आम्लवल्कलम्** । क्ली । पित्तज्वररोगविशेषे ।

**आम्लवल्ली** । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । मं आंबवली । वै निघ.।

**आम्लवर्गः** । पुं । अम्लवर्गे । See अम्लवर्गः।

**आम्लवल्ली** । स्त्री । आंबटवेल इति महाराष्ट्रप्रसिद्धलतायां । गुणाः—"आम्लवल्ली दीपनी स्या च्छीताम्ला रुचिदा मता। कफगुल्मवातरोगनाशकरी मता।" वै.निघ.। [नेडो। वै निघ.।

**आम्लवास्तुकः** । पुं । चुक्रिकायां । चूक।

**आम्लवेतसः** । पुं । अम्लवेतसे । See अम्लवेतसः।

**आम्ला** । स्त्री । तिन्तिड़िकायाम् । चिञ्चिलौम्लतायाम् । म.र.। नीवल्ल्याम् । रा.नि.व.८।

**आम्लातकः** । पु । आम्रातके । रत्ना. । [व ४।
**आम्लातकी** । स्त्री । पलाशीलतायां । रा नि
**आम्लानीकः** । पु । पीतझिण्टीक्षुपे । र मा ।
**आम्लि(म्ली)का** । स्त्री । आम्लिकायाम् । तेँतुल गाछ । अम्लोद्गारे । श मा. ।
**आयतः** । त्रि । दीर्घे ।
**आयतच्छदा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । मद व ५।
**आयतनम्** । क्ली । अधिष्ठाने । आश्रये । हे तौ । भा. । [का ।
**आयतपत्रा (त्री)** । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रि
**आयसम्** । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा नि व १३ । लौहसामान्ये । रत्ना । [सु चि । लौहमले ।
**आयसमलम्** । क्ली । मण्डूरलौहे । च द पा
**आयस्तः** । त्रि । तेजिते । क्षिप्ते । मे तत्रिक ।
**आयामः** । पुं । वातरोगभेदे । स द्विधा अभ्यन्तरायाम बाह्यान्तरायामश्चेति । दैर्घ्ये । श्रम । सङ्कुचितावयवस्य बलात् दीर्घीकरणे । सु चि १श्र ।
**आयामकाञ्जिकम्** । क्ली । यवाद्यधिकारे । निस्तुषदरदलितयवे चतुर्गुणजलसाधितयवमण्ड १६ श (यव ८ श जल ६४ श श्री १६ श) यव शक्तु ८ श मध्यविधमूलकानि ६४ वारि ६४ श एकत्र स्थापनीयम् । ततो यवक्षारादिव प्रत्येक पलद्वयं (१६ तो) तथा पिप्पल्यादीनां प्रत्येक पलमित (८ तो) तत्र दत्त्वा विशुद्धघटे पञ्चदश दिन यावत् स्थापयेत् । च द यक्ष चि । भैष ।
**आयासः** । पु । श्रान्तौ । हे च ।
**आयुः** । पु,क्ली । जीवितकाले । जटा । घृतेपि । घृते । रा नि व १५ । वसायाम् । रा नि व १८ ।
**आयु गेष** । पु । मृत्यौ ।
**आयुधदीर्घपृष्ठः** । पु । सर्पे । हारा ।
**आयुधधर्म्मिणी** । स्त्री । जयन्तीक्षुपे । श च
**आयुर्द्रव्यम** । क्ली औषधे । र मा ।
**आयुर्योग** । पु । औषधे । रा नि व २० ।
**आयुर्व्वेद** । पु । ऋग्वेदस्योपवेदविशेषे अथर्व्ववेदोपाङ्ग शास्त्र।।दस्यादावकरणकर्त्ता धन्वन्तर्या दिप्रणीतचिकित्साशास्त्रे । "इह खल्वायुर्व्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः ।" तन्निरुक्तिर्यथा—आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्व्वेद इति । सु सू १श्र. । आयुर्हिताहितव्याधि निदान शमन तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्व्वेद उच्यते ॥ वैद्यशास्त्रे । हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेद स उच्यते । च सू १श्र. ।
**आयुर्व्वेदमयः** । त्रि । आयुर्व्वेदाभिज्ञे ।
**आयुर्व्वेदी** । पु । वैद्ये । रा नि व २० ।
**आयुष्करः** । त्रि । परमायुर्जनके ।
**आयुष्मान्** । पु । तृतीययोगे । जीवकमहौषधे । रा नि व ५ । त्रि । दीर्घजीविनि । [व २० ।
**आयुष्यम्** । त्रि । पथ्ये । आयुर्हितकरे । रा नि.
**आयुस्** । क्ली । जीवितकाले । श्रम ।
**आर (क)** । पु । हरिताले । रैफल इति गौडदेशख्याते मधुराम्लफलवृक्षे । र मा । क्ली । सुण्डलौहे । रा नि व १३ । "आरं कांस्य मृत ताम्र" । मेघनादरसे । पित्तले । भा ।
**आरकूट.** । पुं क्ली । ताम्रयशदयोरूपधातौ पित्तले । पितल । हि पीतरो । रा नि व १३ ।
**आरक्तम्** । क्ली । रक्तचन्दने । त्रि । सम्यक्रक्त वर्णे । [इति लोके ।
**आरक्तपुष्पी** । स्त्री । बन्धुजीवकवृक्षे । बाकुरी
**आरग्वध** । पु । (Cassia fistula) अरग्वध वृक्ष । बड़ सोंदाल, सोणालु, बाँधानलडी, बानरलडी । हि आमलतास, धनवहडा, शोंदाली । म घोरवाहावा । ते रैलचेट्टु । सुवर्णालु फले, वा पत्रे । त्वाच परिमार्ज्जने फल, वहि परिमार्ज्जने कुष्ठादौ पत्र ग्राह्यम् । सि यो पित्तज्व द्राक्षादौ श्लोकार्द्ध । सुवर्णालुफले । च द पित्त. ज्व चि । "द्राक्षारग्वधयोश्चापि ।" च द वात श्लेष्ज्व आरग्वधादि । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता." आरग्वध विरमालक । ड. सु.सू ३८श्र । आरग्वधपत्रे । च सू २श्र १म श्लो । See अरग्वध ।
**आरग्वधपञ्चकम्** । क्ली । वातकफज्वरे कै

षायविशेषे। यथा—आरग्वधतिक्तकरोहिणी च हरीतकीपिप्पलिमूलमुस्ताः। हा.अचि २स्थानं २अ.

**आरग्वधादिः** । पुं। आरग्वधेन्द्रयवपाटल काकतिक्ता निम्बामृता मधुरसा सुवहचपाठाः।भूनिम्बसैर्य्यकपटोल करञ्जयुग्मं सप्तच्छदाग्निसुषवीफल बाणघोण्टा इत्याभको गणः छर्द्दिकुष्ठविषमज्वरघ्नः कफकण्डूतिप्रमेहदुष्टव्रणशोधनः विशेषतो बलास घ्नश्च। वा.सू.१५अ । सु.सू.३८अ. । आरग्वधादिपञ्चद्रव्यकृतकषाये वातश्लेष्मज्वरे। च.द.। आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः···।

**आरग्वधाद्यतैलम्** । क्ली। योनिव्यापदधिकारि तैलम्। सर्षपतैलं ४श गर्द्दभमूत्र ४श. आरग्वधमूलत्वक् १ प. मद्यचूर्णं २ प. हरितालं २ प. एकत्र पाच्यम्। च.द योनिव्या चि.। कुष्ठरोगे च तैलं। आरग्वधत्वक् वटत्वक् कुष्टं हरितालं मनःशिला हरिद्रा दारुहरिद्रा च, एषां मिलितपादि ककल्केन तैलप्रस्थं विपचेत्। च.द.कुष्ठ चि.।

**आरट्टजः** । पुं। तद्देशीयाश्वे। आवृवी घोड़ा। जटा।

**आरणालम् (कम्)** । क्ली। काञ्जिके। आमानी, काँजि। यव निस्तुषीकृतैः आमैर्गोधूमैः सहित तदारणालमुच्यते। प.प्र.२ख.। आरणालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वासन्धितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणे.॥ भा.पू.सन्धानव.।

**आरणिः** । पु। कुलहण्डके आवर्ते। हारा.।

**आरण्यगोमयः** । पुं। वन्यगोमये। वनघुटे। च.चि.१अ.।

**आरण्यपशुः** । पुं। वनजपशौ। स सप्तधा,—ऋच महिष वानर सरीसृप रुरु पृषत मृगाः।

**आरण्यमक्षिका** । स्त्री। दंशके। डाँशमाछि। रत्ना.। [रा.नि.व.२।

**आरण्यमुद्गा** । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी।

**आरण्यविम्बिका** । स्त्री। तुण्डिकायाम्। बुनो तेलाकुचा। रा.नि.व १२।

**आरण्योपलभस्म** । क्ली। वनकरीषभस्मनि। विनघुँटेर छाइ। वै.निघ १भ.ज्व.भक्तीश्वररसे।

**आरतिः** । स्त्री। स्वस्थचित्तत्वे।

**आरभ्भः** । पुं। उद्यमे। वधे। दर्पे। मे.।

**आरम्यम्** । क्ली। विखादे।

**आरवः** । पुं। गजकुम्भाधोभागे। हला। हे.च.। गजकुम्भसन्धिभागे। त्रिका.।

**आरा** । स्त्री। चर्मभेदकास्त्रे। सा व्यधनप्रयोजना। लक्षणं—"आराद्धाङ्गुलवृत्ता स्यात्तत्प्रवेशास्तयोर्ईतः। चतुरस्रा ··॥ अचि.सु.चि.२अ.। आरामुखीनाम जलपक्षिणि। अम.।

**आराग्रम्** । क्ली। अर्द्धचन्द्राद्यस्त्रमुखे। "आराग्रन्तु सुखं तेषाम्। पुष्पपत्रादिभेदतः॥" हला।

**आराधनम्** । क्ली। पचने। मे.नचतुष्क।

**आरामः** । पुं। उपवने। "नगरान्नातिदूरेण य. सन्निपरोपितः। तरुषण्डः स आरामस्तथोपवनमुच्यते॥" हला.।

**आरामघोलिः(लिका)** । स्त्री। पत्रशाकविशेषे, पश्चिमदेशे प्रसिद्धे। गुणाः—"आरामघोलिका चाम्लरुचा रुच्यानिलापहा। पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा॥" रा.नि.व ७।

**आरामवल्लिका** । स्त्री। मल्लिकाविशेषे। रा.नि.व.२३।

**आरामशीतला (ली)** । स्त्री। रामशालीति महाराष्ट्रख्याते सुगन्धपत्रशाकविशेषे। आरामशीतलापि पश्चिमदेशे कथ्यते। वर्व्व्यादिगणे धृता। गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तघ्नी दाहशोषहरा व्रणविस्फोटकघ्नी च। रा.नि.व.१०। शीता कटु. पित्तकफाश्रघ्नी च। मद.व.१। [सु.८अ.।

**आरामुखम्** । क्ली। व्यधनार्थशस्त्रविशेषे। सु.

**आरालिकः** । पुं। पाचके। अम.।

**आरिः (री)** । पुं। कण्टकवचे। खदिरसारे। थयेर। गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफवातघ्न. मध कण्ठरोगघ्न. रुच्यः दीपनश्च। रा.नि व ८।

**आरुः** । पुं। (*Lager strocmia rigia.*) वृक्षविशेषे। कर्कटे। शूकरे। मे.रद्विकं। कुष्माण्डलतायाम्। अलाम्बाम्।

**आरुकम्** । क्ली। हिमालयप्रदेशजाते स्वनाम ख्यौषधिविशेषे। आड़ इति भाषा। पत्रपुष्पादिभेदेन तस्य चातुर्जात्यं सर्व्वाण्येव गुणे तुल्यानि। गुणाः—"आरुकं वातमेहार्श.कफघ्नञ्च। मद.व.६।

मधुरं हिमं अर्श प्रमेहगुल्मरक्तदोषघ्नञ्च। रा नि. व.११। पु। कावेलदेशे आलुबुखार इति ख्याते खाद्यद्रव्ये। गुणा —'आरुकं वाह्निकवरी द्वय शीतं गुरु स्मृत। मलावष्टम्भकं ग्राही मेदी चोष्ण कफापह। पित्तहृत्पाचकश्चापि मधुरश्च सुखप्रिय। सुखस्वच्छकरश्चैव मेहगुल्मार्शनुतर। रक्तवातरुजां हन्ता स पक्वो मधुरो गुरु। कफ पित्तकरश्चोष्णो रुच्यो धातुविवर्द्धक। वै.निघ.।

**आरुष्कर:** । पु। भल्लातकवृक्षे। वै निघ।

**आरूटपक.** । पु। वासायां। च चि २ष।

**आरेवत.** । पु। स्थूलारग्वधवृक्षे। वड सोंदालू। रा नि व ९। भा म १भ चित्तभ्रमज्व चि। "पथ्यारेवतरामसेनकरजौ।" सु सू ३८श लाचा दिव। क्ली। आरेवतवृक्षफले। ८थेजूवविशेष अम।

**आरोग्यम्** । क्ली। रोगनिर्मुक्तौ। आरोग्य व ह्निवर्द्धन। रा नि व २०। "बलाधिष्ठानमारोग्य।" चर।

**आरोग्यपञ्चकम्** । क्ली। पथ्यारग्वधतिक्ता त्रिवृदामलकेषु। एतत्सिद्ध पाचन सामे जीर्णज्वरे हितम्। भा म १भ ज्व चि.।

**आरोग्यशाला** । स्त्री। चिकित्सालये।

**आरोग्यशिम्बी** । स्त्री। आरग्वधवृक्षे। (शो न्दाल। हि धनवहेडा। म लघुवाहावा। मद व १।

**आरोग्याम्बु** । क्ली। पादशेषोष्णजले। "पाद शेषन्तु यत्तोय आरोग्याम्बु तदुच्यते।" भा।

**आरोह.** । पु। अवरोहे। वरस्त्रिया श्रोण्यां। रा नि व १८। परिमाणविशेषे। हे.च। गजा यारोहके। मे हनिकं।

**आर्ग्वध:** । पु। आरग्वधवृक्षे।

**आर्घ्यम्** । क्ली। तन्नामप्रसिद्धमधुभेदे। "मधूक वृक्षनिर्यास जरत्कार्व्याश्रमोद्भवा। यवन्त्यार्घ्यं तदा स्यात सेतक मालवे पुन। तीक्ष्णतुण्डास्तु या पी ता मक्षिका षट्पदोपमा। आर्घ्याभासस्थल य ज्दार्घ्यमित्यपरे जगु।" गुणा —"चक्षुष्यं कफपि त्तघ्न कटु कषायं पाके तिक्त बलपुष्टिकरञ्च। अस दोषघ्न मिति। भा.। मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा यास्तया षट्पदसन्निभा। तदुद्भूत यदार्घ्यं हि तदार्घ्यं मधु कथ्यते। एतच्चित्रस्वर्णम्। रा.नि व.१४।

**आर्घ्यशर्करा** । स्त्री। आर्घ्यमधुजातशर्करायां। इयं गुणैरार्घ्यमधुतुल्या। रा नि व १४।

**आर्घ्या** । स्त्री। मधुमक्षिकाविशेषे। सा च पी ततुण्डा भ्रमरसदृशा। रा नि.व १४। See आर्घ्यं।

**आर्त्त:** । त्रि। पीडिते।

**आर्त्तगल (ला)** । पु, स्त्री। (Barleria coerulea) नीलझिण्टी। नीलकाँटी। हिं काटसेरुया। म कालाकोराण्टा। रा नि व १०। च द अश्म चि कषायवृते। सु.सू ३८,३८सशोधन। See नीलम्लान। गुणा —'उष्ण तिक्त कटु वातकफघ्न शोथकण्डूशूलकुष्ठव्रणघ्नञ्च।" वै निघ। भैष मुखरो चि। रक्तझिण्टीवृक्षे। भा पू १भ।

**आर्त्तवम्** । क्ली। स्त्रीपुष्पे। तच्च प्रकृतिनिः सिकाल द्वादशवर्षादिपञ्चाशद्वर्षमित। तच्च प्रति मासमुपचित वायुर्योनिमुख नयेत् धमनीद्वयम्। सु शा ३अ.। तल्लक्षण —'रसादेव रज स्त्रीणां मासि मासि त्र्यह स्रवेत्। तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशत क्षय॥ मासेनोपचित काले धमनीभ्या तदार्त्तव। ईषत्कृष्ण विगन्ध च वायुर्योनिमुख नयेत्। शशासृक्प्रतिम यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमं। तदार्त व प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्॥" इति गर्भार्त घलक्षणम्। भा। पुष्प। त्रि। ऋतुजे। मे रत्निकं।

**आर्त्तवी** । स्त्री। घोटकाम्। रा नि व १८।

**आर्त्ति.** । स्त्री। पीडायां,वेदनायां। रा नि व।

**आर्द्र** । त्रि। सजले वस्तुनि। क्लिन्ने। हि गीला। म ओलें। तत्र सरसनीरसभेदेन द्वि धा। तयोर्वालुकायाम् आर्द्रम्। नीरसमपि सदुग्ध गुग्धरसभेदात् द्विधा। तयो स्नुह्यादौ नीरसम्। सदुग्धमपि द्विधा मृदुतीक्ष्णभेदेन। तयो शातलाया स्त्रीणा दुग्धिकायां मृदव इति। यथा—' वर्तं द्रव्य द्विधा प्रोक्तं सरस नीरस तथा। सदुग्ध दुग्ध रसकं द्विधा नीरसमुच्यते। वालुका सार्द्रं द्रव्य निर्दुग्धारग्वधमार्द्रम्। धत्तूरादमिदं सम्यगार्द्रं स्वरसमुच्यते। वटाश्वत्थकरोदाय आर्द्रद्रव्यम् दु रसम्। सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्त मृदुतीक्ष्णमिति क्रमात्। शातलावटोदुम्बरीस्तिग्धाश्व तीक्ष्ण का। दुग्धिकार्कश्चीरिकाया मृदुदुग्धा प्रकीर्ति ता।" पत.। क्लिन्ने। मे।

**आर्द्रकम्** । क्ली। (Zingiber officinale.) Common zinger. स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । आदा । हिं आदरख । मं आलें । कं अल्ल, अद्रका । गुणाः—शुण्ठीसमगुणं कटुकमपि पाके मधुरं प्राग्भोजनं सलवणं सेवितं अग्निदीपनं रुचिकरं जिह्वाकण्ठशोधनञ्च भवति । ग्रीष्मे शरदि च न सेव्यम् । भा.पू.१भ.,वा.। आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु । मद व.२८ ।

**आर्द्रकस्वरसः** । पुं । आर्द्रकस्य स्वरसे । आदार रस । च.द.ज्व.चि.कवलधारणे ।

**आर्द्रचिक्कणम्** । क्ली । आमचिक्कणगुवाके । काँचा चिकिणुपारि । रा.नि.व.११ ।

**आर्द्रजम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

**आर्द्रदाडिमनिर्यासः** । पुं । आर्द्रदाडिमफलस्वरसे । मि.धौ मरीच.चि.शौकणः ।

**आर्द्रमरिचम्** । क्ली । आममरिचे । काँचा मरिच । गुणाः—"आर्द्रन्तु मरिचं किञ्चिद्वीर्य्यं पाके रसे मधु । अपित्तलञ्च कटुकं गुरु चाग्निप्रदीपनम् । तिक्तञ्च रुचकं स्वादु कफवातहरं परं । हृद्रोगञ्च क्रमेणैव नाशयेत् .. ।" वै.निघ. ।

**आर्द्रमाषा** । स्त्री। Leguminus shrub, (Glicine debilis.) वनमुद्गे, माषपर्ण्याम् । रा.नि व.३ ।

**आर्द्रवटकः** । पुं । आदावड़ा इति प्रसिद्धे भोज्यद्रव्ये । तन्नकरणं यथा—मुद्गपिष्टरचितान् वटकान्तैलपाचितान् दलधूपितान् कृत्वा तत्र भृष्टहिङ्गुमरिचार्द्रकजीरकचूर्णं निम्बूरसं यवानीञ्च पुष्पा दत्वा मिश्रयेत् । अथ तद्दध्यमग्रपूर्णं दत्वा मुद्गपिष्टानि पचेत् । तानि च पिष्टकानि क्वथितजले निमज्यानि । "मुद्गपिष्टा विरचितान् वटान्तैलेन पाचितान् । दलेन चूर्णयेत्सम्यक् तान्निखूर्णं विनिक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्गार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानीञ्च पुष्पा सर्वं विमिश्रयेत् । हृद्विपिष्टं पचेत्सम्यक् व्याख्यामालारकोपरि । तस्मात् नीवर्षं कुर्यात् तद्दध्नि पूर्व्वं क्षिपेत् । तेषु शास्त्रं नीवकाट् पश्चा क्वथितायां विमज्जयेत् । गुणाः—"नीवकाः पावकाः प्रोक्तास्तेनार्द्रवटका अपि ।" भा.पू.१भ. ।

**आर्द्रशाकम्** । क्ली । आर्द्रके । रा.नि व.६ ।

**आर्द्रा** । स्त्री । कृष्णातिविषायां । पञ्चनक्षत्रे । आर्द्रके । रा.नि व ६ ।

**आर्द्रास्यम्** । क्ली । आर्द्रके ।

**आर्द्रिका** । स्त्री । क्षुद्रार्द्रके । भा पू.१भ. । आर्द्रधनिकायां । काँचा धने । गुणाः—"तिक्तमधुरा मूत्रला पित्तञ्च न करोति ।" "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रुचा वातकफापहा ।" वा.म.६ष. ।

**आर्षभी** । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आलाकुशी । रा.नि व ३ । See आत्मगुप्ता । [शार्ङ्ग. ।

**आलम् (कम्)** क्ली । हरिताले । प.मु ।

**आलगर्द्दः** । पुं । Species of cobra. अलगर्द्दे । अलगर्दे । [सु.सू.४६अ. ।

**आलदूषकः** । पुं । तन्नामकप्रतुदपक्षिणि ।

**आलविषः** । पुं । यस्य आलौ (हुल) विषमस्ति । ते च वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गा, समुद्रवृश्चिकाश्च । सु.कल्प.३अ. । [कल्प.८अ. ।

**आलविषा** । स्त्री । क्षुद्रसाध्यलूतामेदे । सु.

**आलस्यम्** । क्ली । अलसतायां । सामर्थ्येऽपि कर्म्मण्यनुत्साहे । भा म.१भ ज्व.चि. । "आलस्यं मधुराम्लता ।"

**आलातम्** । क्ली । अङ्गारे । रा.नि व २० ।

**आलानम्** । क्ली । गजबन्धनस्तम्भे । रज्वां । मे. । [दाड । श.र. ।

**आलाबुः (बूः)** । स्त्री । अलाब्वाम् । लाउ

**आलावर्त्तम्** । क्ली । वस्त्रव्यजने । कापड़ेर पाखा । है च. ।

**आलास्यः** । पुं । कुम्भीरे । है.च ।

**आलिः** । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे.त्रिके ।

**आलिङ्गनम्** । क्ली । आश्लेषे । रत्ना. ।

**आलिञ्जरः** । पुं । अलिञ्जरे । जाला । त्रिका. ।

**आलिम्पना** । स्त्री । हस्ती । त्रिका. ।

**आलिवड़ा** । स्त्री । शालिम् इति लोके । आलाल्लीज इति हुस्ते । वै.निघ.१भ,श्वा,श्वा, वटिका,चि. ।

**आली** । स्त्री । कफोणी । मे लहिक ।

**आलीढम्** । क्ली । लेहने । भक्षिते ।

**आलीनकम्** । क्ली । रङ्गे । वाङ्। हे.च.।

**आलु.** । पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकन्दविशेषे । कासालू । म कासालु । शूरणे । आलुके । पेचके । रा नि व ७ । स्त्री । चुद्रजलाधारे । गलन्तिकायां । त्रिका । क्ली । भेलके मूले । त्रिका । (गोल आलू इति ख्याते कन्दविशेषे । मे । गुणा — रक्तपित्तघ्न गुरु स्वादु शीतल स्तन्य शुक्रकरञ्च । द्रव्याभि ।

**आलु(लू)क** । पु क्ली । An esculent root (Arum campanulatum) कन्दशाकविशेषे । आलू गाछ । स बहुधा —काष्ठालुक शङ्खालु हस्त्यालु रक्तालु पिण्डालु मध्वालुभेदात् । तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्त (हि कठालु), शङ्खालुक श्वेततायुक्त (शङ्खालु इति लोके , हस्त्यालुक दीर्घतायुक्त महाशरीरम्, रक्तालुकञ्च (रक्तालु नाम्ना), पिण्डालुक (हि वक्तलसुथनी), मध्वालुक मिष्ट रोमयुक्त (हि दीर्घसुथनी) इति च । गुणा —मलमूत्रनि सारक रुच दुर्जर रक्तपित्तघ्न वात कफघ्न वल्यं वृष्यं स्तन्यवर्द्धनञ्च । भा.पू १भ । आलुकं शीतल सर्व्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु । राज ।

**आलुकी** । स्त्री । रक्तालुभेदे । वाङा आलू । हि ... । या दीर्घा कठिना तन्वी च । गुणा — बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृदयकफघ्नी विष्टम्भिनी तैलभर्जिताल्पवह्निकरी च । भा पू १भ ,शा व. ।

**आलूकम्** । क्ली । एलवालुके । आलुके । रा नि व ४ । [आदौ यथाशौषधरूपे । सु चि १च ।

**आलेप. (नम्)** । पु क्ली । आलमात्रशोधन

**आलेयम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ ।

**आलेशः** । पु । ... रोगे । तत्र दन्तुदन्तो न सम्यगुद्गच्छन् यत्नपामुत्पादयति, तत्रार्त्तोऽन्नस्य अनिच्छया लोकं खादति भक्षकासी घोषवश्च भवति । "दन्तुदशं यदा दन्तो भवत्यन्यत्पराश्रय । आलेश इति तं विद्यात् क्लेशरक्तसमुद्भवम् ॥ शिशवो दुर्भगाद्यर्थं मन्दं पिबति खादति । जर्जरं कासते चैव बलाद परिहीयते ॥". म.द १८५ ।

**आलोकः (नम्)** । पु,क्ली । दर्शने । (दृशा । दीपे । मे. ।

**आलोचकः** । पु । तन्नामकाग्नौ । तस्य स्थान नेत्र । स च रूपादि दर्शयति । सु सू २१म । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा ।

**आलोचनम्** । क्ली । दर्शने ।

**आलोडनम्** । क्ली । मिश्रणे । उत्तमने । [मादे ।

**आलोलः** । पु । कम्पे । त्रि । कम्पिते । सव

**आलूकम्** । क्ली । आलुके । आलू । हि चनु आलुबोखार । गुणा —रसत शीतं स्वादूं वात पित्तकरञ्च । मद व ६ । [वस्य घोड़ा । त्रिका ।

**आवट्टज.** । पु । उत्तमाश्वे । पारसीकाश्वे । शा-

**आवपनम्** । क्ली । भाण्डे । बीजवपने । चम ।

**आवरक.** । त्रि । आच्छादके ।

**आवर्त्तः** । पु । भ्रमे । भा म १भ उदा वि । रा जावर्त्तमणी । रा नि व १२ । तन्नामकमध्यस्थाने । स्थान च तस्य भ्रुवोपरि निम्नदेश । तत्रस्थ वैकल्यकारमर्म्मद्वय । सु शा ६च. । शुभाशुभसूचके,रश्व रोमावर्त्ते । त च पञ्चविंशतिप्रकारा । तद्यथा— 'विंशतिस्तु शुभा प्रोक्ता षट्समन्यधिका ... ता । ललाटे प्रपाण स्यात् तथावर्त्ता शुभावहा ॥ ... तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा । ... वाजिनां यस्य रामजा । ... वा ललाटजो यस्य स तु धन्यतम स्मृत ॥ ... पूर्व्वा स्थितायोर्द्दे ललाटे रामजास्तय । ... यो नाम सा ख्याता भगु ... । शिर केशान्तयोर्मध्ये यवो नामाभिधीयते । तत्र वर्त्तं स्मृताऽन्यस्य भगुर्ज्ञेयविवर्जन । ... समीपस्था निगाल कौशिकी शुभे । ... मणिर्नाम रामज शुभलक्षणः ॥ ... शाखा केशान्त मस्तक तथा । आवर्त्ता पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके । आवर्त्ता यस्य ... वाजिनो वक्षसि स्थिता । एव कण्ठे भवेद्यस्य स धन्य मुख्यकामद ॥ ... चैव सदा भगु रोमिततायमदो भवत् । उपरन्ध्रे ... रोमज ख्यातिपूजित ॥ ... थ । विशेषेण शुभा प्रोक्ता रोमजा ... । यत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि ,रोमजानिन्दितान् ।

भर्त्तुः क्लेशावहान् सर्व्वान् धनप्राणापहारकान् ॥ नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते । तत्र भर्त्तुर्विनाशाय रोमजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ ऊर्द्ध्वञ्च नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशकारकः । गण्डयोश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ॥ अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्भीमः स्वामिनः कुलनाशनः ॥ अपाङ्गाद्व्यङ्गुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते । तस्मिन् भर्त्तुर्विनाशाय भवेद्दारुणरोमजः ॥ भ्रूप्रदेशसमुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकृत् स स्याद्भर्त्तुरर्थावसादकः ॥ मन्या ग्रीवा शिरो विन्द्यात्तत्रावर्त्तस्तु कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनश्चाशु घातयेत् ॥ चिबुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ॥ अधरोष्ठस्य चाधस्ताच्चिबुकं हि प्रसिद्धकम् । तस्मिन् पापो भवेद्भर्त्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ॥ कण्ठस्याध निगालस्य मध्ये गलक उच्यते । तत्रावर्त्तः स्मृतः पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः ॥ अधस्ताज्जङ्घयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च्च इति स्मृतः तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्त्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत् । कूर्च्चाद्दशाङ्गुलं चोर्द्ध्वं पार्श्वयोस्तु कला स्मृता । तत्र भर्त्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजः ॥ ककुदं हयभस्यैव सुव्यक्तमुपलक्षयेत् । वाजिनो यस्य तत्र स्यादावर्त्तः स्वामिनाशनः ॥ ककुदस्य पुरोभागे समीपे वह उच्यते । भर्त्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ॥ कीकसे तु च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य दारुणः । रणे हतः समं भर्त्रा क्रव्याद्भिः स विलुप्यते ॥ क्रोडे चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ॥ पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वो नश्यति स्वयम् । स पश्चाच्च भर्त्तारं नीहाराम्बु यथा रविः ॥ कूर्पस्याधःप्रदेशस्तु कुक्षिकः परिकीर्त्तितः । अधन्यस्तत्र वाहस्य जङ्घयोर्जानुनोश्च यः ॥ नाभिजो मुष्कजश्चैव चिकजश्च विशेषतः । मुष्कमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः ॥ कुक्षौ व्याधिं नियच्छन्ति रोमजाः कुक्षिसम्भवाः । पायुयौवनिमध्यस्था नैव धन्यास्तु कीर्त्तिताः ॥ स्फिक्पिण्डे स्फूरके चैव यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लिङ्गावर्त्तः स विज्ञेयो भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशकः ॥ शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः । आवर्त्तश्चैव सङ्घातः पादुकश्चार्द्धपादुकः ॥ शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्ताः कीर्त्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ॥ शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्त्तितः । नालीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ॥ आवर्त्तो भ्रमितैर्वालैः सङ्घातो रोमपुञ्जकैः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानैः रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः ॥ वत्सावलीढकाकारोऽवलीढः परिकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथा चैवार्द्धपादुकः ॥ स्थाने विशेषसंस्थाने निर्द्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं विचक्षणैः ॥ एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः । रोमजेति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ॥ शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एको हेमा दहेत्यपि तेन दोषो न दुष्यति ॥ अथवा द्विजमुख्याय वेगादिगुणवान्हयः । दत्त्वा ग्राह्यः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदी ॥ ग्रीवजो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गदो सुपलो चैव राज्यरत्नप्रदः सदा ॥ प्रपाणे मारुतं विन्द्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्य्यौ च मूर्द्धनि ॥ रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः । इत्येवं पूजिता ह्येते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ॥ अप्येकेन विहीनाश्चेद्वैगुण्यं भास्तदा ॥ क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा नि व.१३ ।

**आवर्त्तकः ।** पुं । कीटविशेषे । तद्दृष्टे वायुजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८ अ. । राजावर्त्तमणौ । रा नि.व.१३ । क्ली । स्वल्पशे । रौप्यमाक्षिके । रा नि.व.१३ ।

**आवर्त्तकी ।** स्त्री । स्वनामख्यातलतायां कोंकणादिदेशे आकुली सलाडवल्ली भगतवल्ली इति च प्रसिद्धायां । নোণাবুধী । गुणाः—कषायोष्णा सरा तिक्ता रसायनी वृष्या वातामवातरक्तशोथमेहघ्नी । मद.व.१ । कषायाम्ला शीतला पित्तघ्ना । रा.नि. व.३ । छगलन्त्याम्, भद्रदन्त्याम् । रा.नि व.६ ।

**आवर्त्तनम् ।** क्ली । आलोड़ने दुग्धादीनाम् । আওটান । धातुगालने । भटी ।

**आवर्त्तनी ।** स्त्री । (Helicteres Isora.) आतमोड़ा इति ख्याते द्रव्ये । আঁতমোড়া । हिं मरफली । धातुगालनपात्रे । श.र. ।

**आवर्त्तपूलिका ।** स्त्री । पूलिकाभेदे ।

**आवर्त्तमणिः ।** पुं । राजावर्त्तनामकोपरत्ने । रा नि.व.१३ ।

**आवर्त्तिनी ।** स्त्री । अजशृङ्गीवृक्षे । रत्ना. ।

आवेग: । पु । अपस्माररोगे । ई च । भूतसञ्चारे । रा नि व २० ।

आवेशनम् । क्ली । शिल्पशालायाम् । हला । भूतावेशे । मे नवतुष्क । मन्त्रेण भूतमाकृष्य शिरसि सन्निवेशने । 'वस्त्रावेशनताडने ।" च द ज्व चि । क्रोधे । धरणि ।

आवेशनमन्त्र । पु । येन मन्त्रेण भूतादय शरीरे विशन्ति । भवि.३खा ५ अ. ।

आवेशिक: । त्रि । आगन्तुके । अम ।

आशन । पु । असनवृक्षे । हिरुप कोष ।

आशय । पु । आधारे । अभिप्राये । पनसवृक्षे । मे । अजीर्णे । Organs or receptacles. कोष्ठागारे । अजयपाल । आशया: सप्त —वात पित्त कफ रक्त पक्व मूत्राभाशया, स्त्रीणामतिरिक्ता गर्भाशय इत्यष्टौ । सु शा ५ अ. । वागु. स्थिति हेतोराशय करोति । आशयव्यासर्योगेन कोष्ठाशयसम्भवम् । सुशा ४अ. । तत्र उरो रक्ताशय, तदध. श्लेष्माशय, तदध आमाशय, तदध. पक्वाशयादूर्ध्व ग्रहणी नाम या कला सैव पाचकाशय । नाभिकर्दमन्याशय मध्यभागे स्थित । तस्योपरि तिलं, तदधो वाताशय.। तदध पक्वाशय स एव मलाशय । तदधो वस्ति स एव मूत्राशय । भा पू । वाभटस्तु नार्यास्त्वय आशया अधिका उच्यन्ते, ते च गर्भाशय स्तनौ च । तत्र गर्भाशय पित्तपक्वाशयान्तरे, महती स्तनौ स्तन्याशयौ च ।

आशयफलम् । क्ली । पनसे । विश्व ।

आशयाश: । पु । वायौ । वह्नौ । च टी. ।

आशा । स्त्री । तृष्णायाम् । अम ।

आशाढ़: । पु । तृतीयमासे । हिरुप च टी. ।

आशापुरसम्भव: । पुं । भूमिजगुग्गुली । आसापुरी धूप इति लोके । रा नि व.१२ ।

आशाबन्ध । पुं । मर्कटजालके । नाकड़शान साल । मे.धचतुष्क । [भोजने ।

आशित: । त्रि । भुक्ते । अशिते । जटा.। क्ली ।

आशितभवम् । क्ली। धनादौ। पु। तृणे मे

आशिता । त्रि । अतिशयभोक्तरि । ईच. ।

आशी (शी,) । स्त्री । सर्पदंष्ट्रे । मे. । सर्पविषे । अर ।आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा दंष्ट्रा ऽभ जीवति । विषविद्या । वृद्धिनामकौषधे । रा नि. व ५ । । [पुष्पगुच्छविशेषे । रत्ना. ।

आशीत (कः) । पु । अहिलता इति ख्याते

आशीविष । पु । सर्पे । मद व.१२। अम. । दर्वीकरसर्पे । सु कल्प.४अ ।

आशु: । पु, क्ली । धान्यसामान्ये । र.मा । वृ, पाभवषष्टिकादिव्रीहिविशेषे । आउश धान । मे. शदिक । "आशुभक्तोदको पिष्टम् ।" च द अ पि. चि धमग्रही । गुणा —मधुर पाकेऽस्य पित्तकर: गुरुश्च । राज. ।

आशुकारी । पु । पित्तोल्वणसन्निपातज्वरे । लक्षण—"अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।। पित्तोल्वणस्य चिह्नानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।" भा म १भ. ।

आशुकोपित: । पु। मध्यदेशजातवल्कशाली धकोड धान इति प्रसिद्ध । रा नि व १६ ।

आशुग: । पु । वायौ । अम. ।

आशुतीक्ष्णकम् । क्ली । ताम्रे । चि ।

आशुप: । पु । वंशविशेषे । देउड वाँश । श.

आशुपत्नी । स्त्री । मल्लकोशलतायां । कुन्दुरकी लता । रत्ना. ।

आशुमण्ड: । पु । आशुभक्तमण्डे । आउश चालेर मण्ड । गुणा —ग्राही मधुर कषाय तर्पण त्रयदोषघ्न युक्तबर्द्धनश्च । भवि.१खाम.१२ च । [धान्ये । च.टी भ. ।

आशुव्रीहि: । पु । व्रीहिधान्ये । रत्ना । आशु

आशुशुक्षणि: । पु । वह्नौ । रत्ना. ।

आशिकुटी । पु । पर्वते । श मा ।

आश्चोतनम् । क्ली । नेत्रसेचने । वा टी हेमा. चक्षु पूरणे । प्रयोगा । तस्य लक्षणं —"चक्षु श्चो-तनम् कार्य्यं निशायां न कदाचन । उन्मीलिते दृष्टिदृष्टे बिन्दुभिर्द्व्यङ्गुलादितम् । कामकोष्टाक्ष सेकबिन्दूनां यच्च पातनं । तदाश्च्योतनं नेत्रे प्रात्मसायान्तं हि तत् ।" इति । मात्रा च लेखने द बिन्दव, स्नेहने १० बिन्दव, रोपण १२ बि-

न्दव, शीते चोष्णा वीर्ये च शीता विन्दवी भ
वेयु । तच वाते तिक्त, पित्ते स्निग्ध, कफे च ति
क्ष्णरूच हितम् । वै.निघ. ।

**आश्रयः** । पु । आधारे । लग्ने । गृहे । हे.च ।

**आश्रयाशः** । पु । चित्रकवृक्षे । अग्नौ । अम ।

**आश्रवः** । पु । क्लेशे । मे. ।

**आश्लेषः** । पुं । आलिङ्गने । रवा ।

**आश्वत्थम्** । क्लो । अश्वत्थफले । अम ।

**आश्वयुजः**, **आश्विनः** । पु । यत्रमासे, आश्विने मासि । अत्र रवे कन्याराशिस्थिति । आश्विन नाम । अम ।

**आश्विनेयौ** । पु । अश्विनीकुमारौ । अम ।

**आश्वीनम्** । क्लो । एकेनाश्वेन एकदिनगम्य पथि । अम. ।

**आषाढः** । पु । स्वनामख्यातद्रतीयमासे । यत्र रवेर्मिथुनराशिस्थिति । अम. । पलाशदण्डे । मे ।

**आषाढकम्** । क्लो । पलाशफलि । [व १२ ।

**आसङ्गा** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । रा नि

**आसङ्गिनी** । स्त्री । चक्रवाते । घूर्णि दा
ठाग । त्रिका. ।

**आसङ्गिम.** । पु । कर्णवभगाकृतिविकृते । स
आध्मानदीर्घकपालि । सु सु १६४ ।

**आसक्तिः** । स्त्री । मद्यसे । मे ।

**आसनः** । पुं । जीवकवृक्षे । विपणिर्क । क्ली ।
गजस्कन्धे । हेमा । पीठिका च । पि ड़ ।

**आसनपर्णी** । स्त्री । अपरा स्वनामा । अ .।
कर्णविवृक्षे । वै निघ ।

**आसन्द** । पु । शारीमे । है.रनिर्के ।

**आसन्दी** । स्त्री । लघुपर्यङ्कविधाम् । हे रा. ।

**आसवकाल.** । पु । मसुरक ल ।

**आसव** । पुं । मद्यसधवहेले । सा रे हेला ।
[illegible]
"[illegible]"
[illegible]
[illegible]

मा भा पु सन्धव । द्रवेषु चिरकालस्थ यद्द्रव्य स
न्धित भवेत् । आसवारिष्टभेदैस्तत्प्रोच्यते भेषजो
चितम् । वै निघ सेहविधि । धाशासे । वै निघ ।
See अरिष्ट । [रा नि.व २८ ।

**आसवद्रु (म)** । पु । पसमवृक्षे । तालवृक्षे ।

**आसारणः** । पु । इक्षभेदे । मेव ।

**आसीनप्रचलायितम्** । क्ली । निद्रावृद्धे
नोपविश्य दोलने । घूर्णनि । राज ।

**आसुतम्** । क्ली । चिरकालस्थितास्य काथादि
युक्तमासुतमुच्यते तदुक्त कन्दमूलफलादय सन्
घोदकमयुतं । सन्धाना चिरकालासमाहत यदि
कीर्तितम् । भा टी हि । [हे च ।

**आसुति** । पु । मद्यसन्धान । See Chiesa ।

**आसुतीवल** । पुं । शौण्डिके । हे च ।

**आसुरम्** । क्ली । विड्लवणे । रा नि व ६ ।
विट लवण । भा पु १ भ आसुरलवणं । मद व ।

**आसुरी** । स्त्री । रक्तसर्षपे । [illegible]
[illegible] । प सु । र.सा सं । [illegible]
सकाश्चिके । रक्तसर्षपे । द्वादशमृदिरा । रा नि व
१६ । भेदमदायाके भिषक्कार्यविषय । आसुरी का
तुषी देवी भिषक्का चिकित्सा मता । हे च ।

**आसेव.** । पु । नपुंसकविशेष । [illegible]
"पित्रान् स्वपसीर्याद्वादार्यिता पुरुषी भवेत् ।
[illegible]"

**आस्कन्दनम्** । क्ली । [illegible]

**आस्कन्दितम् (कम्)** । क्ली । [illegible]
[illegible]

**आस्तार** । पु । [illegible] । हे च ।

**आस्तरणम्** । क्ली । [illegible]
[illegible]

**आस्तिकमति.** । पु । [illegible]

**आस्था** । क्ली । [illegible]
[illegible]

**आस्थागम.** । पु । [illegible]

**आस्थापनम** । क्ली । [illegible]

**आस्थापनोपगवर्ग.** । पु [illegible]

प्रवर्विंशमहाकषायवर्गे। यथा —"त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचात्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानी"ति दशेमानि आस्थापनोपगानि भवन्ति। तेउडी, बिल्व,पिप्पुल,कुड, मविषा, वच, इन्द्रयव शुलफा, यष्टिमधु, मयना फल। च सू.४अ.।

**आस्पदम्** । क्ली। स्थाने। हे च। प्रतिष्ठायां। अम.।

**आस्यन्दनम्** । क्ली। अतिकम्पे। स्यन्दने।

**आस्फालः** । पुं। करिकर्णस्फालने। शारा।

**आस्फालनम्** । क्ली। ताड़ने। आटोपे।

**आस्फोटः (कः)** । पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। गिरिजपीलुनि। आकृबोटविशेष। रा नि.व.१०। म.र।                [अम.।

**आस्फोटनी** । स्त्री। वेधनिकायां। छोमव

**आस्फोटा** । स्त्री। नवमल्लिकायाम्। रा नि.व.१०। नेवालि फुल। भा.।

**आस्फोतः (कः)** । पुं। स्वनामख्यातलतागुल्मे। शापरमाली। र.मा.। रक्तार्कवृक्षे। भा.पू १भ.। भेद नेवरो चि.। कोविदारवृक्षे। रक्तकाकन। हि कचनार। मद.व.१। भूपलाशवृक्षे। प सु.।

**आस्फोतका (ता)** । स्त्री। (Clitoria tarnatea) अपराजितानामाख्ये। प.सु.। भा पू.१भ. विषतैले। भा.म.४भ.पूतनायह.चि.। "आस्फोता चैव योज्याः स्यु."। लताविशेषे। शापनमाली इति ख्याते। दें भडविमल्लितीगे। गुणा.—कुष्ठविषरोगघ्नो। राज.। कन्दर्पसार तैले। मारिवायाम्। सु.चि ६,१८भ.। वै.निघ.जीर्णज्वरे चौरखादितैले। काष्ठमल्लिकायाम्। प सु। रा.नि.व १२। श्वेतसारिवायाम्। भा.पू.२भ.। नवमल्लिकायाम्। मे.तत्रिकं।                [१८।

**आस्यम्** । क्ली। मुखे। मुखाभ्यन्तरे। रा.नि.व.

**आस्यदेशः** । पुं। मुखमध्ये।

**आस्यपत्रम्** । क्ली। पद्मे। श.च।

**आस्यपुष्पः** । पुं। श्वेतकिणिहीवृक्षे। वै.निघ.।

**आस्यफलः** । पुं। श्वेतधुस्तूरवृक्षे। श्वेत धुतूरा। मं श्वेतधोत्रा। वै.निघ.।                [हे.च.।

**आस्यलाङ्गलः** । पुं। शूकरे। वराहे।

**आस्यलोम** । क्ली। श्मश्रुणि। दाडि,गोंप।मे.।

**आस्यवैरस्यम्** । क्ली। मुखविरसे।

**आस्यशाखोटः** । पुं। गुल्मविशेषे। आस्शाओडा। गुणाः—"वदद्दुरास्यशाखोट स पित्तकफनाशन। वातलश्च क्रमिं हन्ति पाण्डुताज्वरकामला:।" अत्रि.।                [अम.।

**आस्या** । स्त्री। उपवेशने। निरुद्योगीपवेशने।

**आस्यासवः** । पुं। लालायां लाल,थूकु हे च.।

**आस्रवः** । पुं। प्रस्रावे।

**आस्रावी** । पुं। अश्वस्य पादरोगभेदे। लक्षणं —"आस्राविणं विजानीयात् क्लेदस्रवतलं ह्यम्।" ज द ३१भ.।

**आस्वादः (नम्)** । पुं, क्ली। स्वादग्रहणे।

**आहकः (ज्वरः)** । पुं। नामाज्वरे। नासाज्वर। तल्लक्षण —"तनुना रक्तशोथेन युक्तौ नासापुटान्तरे गात्रशूलज्वरकर. श्लेष्मणा ह्याहकज्वरः।" वै.निघ.।                [तत्रिकं।

**आहतम्** । क्ली। पुरातनवस्त्रे। नववस्त्रे। मे.

**आहरः** । पुं। उच्छ्वासे। कफसंमुखनिश्वासे।हे.च।

**आहरणम्** । क्ली। सत्वरकरणे। मे.।

**आहलीवम्** । क्ली। आसालवीज इति गुजराटे प्रसिद्धे। गुणाः—आहलीव मतं चोष्णं तिक्तं खन्दोषनाशनं। वातं गुल्मं नाशयतीत्येवं प्रोक्तं चिकित्सकैः॥ वै.निघ.।

**आहा** । स्त्री। वणिकद्रव्यभेदे। च.द.।

**आहारः** । पुं। द्रव्यगलाधःकरणे। खेनां, थाओयां। भोजनद्रव्ये। द्रवाद्रवत्वात् द्विधा, पुनश्च त्रिविधः—स्वभावगुरुर्मात्रागुरुः संस्कारगुरुश्चेति। वा.।, "प्राणिनां पुनर्मूलमाहारः बलवर्णौजसाञ्च स षट्सु रसेष्वायत्तः भक्षादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवातिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च, तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम्।" सु.सू ४६भ.। गुणा.—बलकृत् सद्य. प्रीणनः देहधारकः। ओजस्तेजःस्मरीत्साहधृतिक्षुत्तिमतिप्रदश्च। मद.व.११। सप्ताहप्रकारः—यात्मामात्र्य माहारः पूर्वं प्राधान्निरीरित। माधुर्य्ये फेन भारश्च वह्नुशोऽपि लभेत स.। अथ पाचकविधेन

विदग्धशालतां व्रजेत्। तत्र समानमकता यद्‌ धीमभिनीयते ॥ यदन्नं पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटु । रसो भवति सम्यक्कादपक्कादामस म्भव.। वह्निबलेन माधुर्य्यं स्निग्धता याति तत्र स । पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्कोऽमृतोपम । मन्दवह्निविदग्धश्च कटुरम्लो भवेद्रस । विषभाव अजेदापि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम् ॥ शार्ङ्ग पू.६ख । क्ली। अन्ने। प.मु । अर्ह्याहारे। विन्यादर्वाहार-माहारसंयमम् । रा.नि व.२० ।

**आहारशोषणः** । पु,क्ली। कण्वजीरके । [व.]

**आहारसम्भवः** । पु। शरीरस्थरसधातौ । हे.

**आहारस्थानम्** । क्ली। निर्जनादिदेशे। "आहारनिर्हारविहारयोगा. सदैव सद्भिर्विजने विधेया ।" भा.।

**आहार्य्यः** । पु।अपालिकभयतो य स आहा र्य्यपालिर्नाम । तन्नामसकर्णबन्धनाकृतौ। सु.सू. १६अ.। त्रि । आहरणाहें (कर्णमलादौ) । भाग मुके । चिका ।

**आहावः** । पुं। निपानजलाशये। (চৌবাচ্চা)। हे च.। अम ।

**आहुली** । स्त्री। आहुल्ये।

**आहुल्यम्** । क्ली। काश्मीरदेशजे 'तरवट्' इति ख्याते क्षुपविशेषे। हि भुञ्जितखड। म तर वड्, आवेर। गुणा.—आहुल्य तिक्तशीत चक्षुष्य पित्तदाहघ्न सुखरोगघ्न कुष्ठकण्डूतिजन्तुशूलव्रण घ्न च। रा नि व ४।

**आह्रफेनम्** । क्ली। अहिफेने। भैष शोथ चि. चैत्रपालरसे।

**आहेयम्** । क्ली। विषे। त्रि। अहिसम्बन्धिनि।

**आह्निकम्** । क्ली। भोजने। हारा.। मे.।

**आचारण्या** । स्त्री। मैथुनं प्रत्याक्रोशे। (ছেনালি অপবাদ। अम.।

**आचिकः** । पुं। आच्छुकवृक्षे। आछ्कुलेर गाछ। रमा। छागजर्वी। गज वै.।

**आचिकशीधुः** । पु। विभीतकगुडकृते धा, तकीपुष्पकृतशीधुमद्ये। गुणा —आचिक पाण्डु रोगघ्न बल्य. सराह्की लघु । कषायमधुर शी धु. पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादन ॥ सु सू ४५अ.।

**आचिकी(सुरा)** । स्त्री। विभीतकल्ककशालि तण्डुलकृतसुरायाम्। सा च पाण्डुरोगकार्य्यपित्त-सकफकुष्ठघ्नी किञ्चिद्वातकरी रुचा दीपनी रेचनी लघ्वी च। मद.व ८। तितिशकृतसुरेति केचित्।

**आचीवः** । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना गा छ। भ टी.रा।

**आचेपः (कः)** । पुं। वातरोगविशेषे। कुपि तो वायुर्धमनीं प्राप्य मुहु सञ्चरणाद्देहं चालयन् आचेपक जनयति। लक्षणम्—यदा तु धमनी. सर्व्वा कुपितोऽभ्येति मारुत । तदा चिपत्याशु मुहु मुहुर्देहं मुहुश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाचेपादाचेपक इति स्मृत. ॥ मा नि,वा.व्या.। स चतुर्धा—वाता दिभेदेन। गदाधरस्तु आचेपकमेकमेव कारणभेदा च्चतुर्विध कथयति। पित्तश्लेष्मावृतो वायुर्वा द्वे च केवल । कुर्य्यादाचेपक चान्यच्चतुर्थमभिघा तज ॥ आचेपके शिरां विध्यत् कुर्य्याद्वातहरीं क्रियां। तीक्ष्णे प्रथमनैर्मस्येस्तया सज्ञां स विन्दति इति। अन्यस्याचेपकलक्षण यथा—"गला य. पूर्व्वकायेन पुन पश्चाच्च गच्छति। तस्माज्ञो वेद नार्त्तय तस्याचेपकमादिशेत् ।" अ द.५५अ ।

**आचोटः** । पु। गिरिजाचोटवृक्षे। आक्‌-রোট্ গাছ इति लोके। श.र.। See अचोट।

**आचोड़ः** । पु। आचोटवृक्षे। भ.टी म.।

---

## इ

**इः** । पुं। पुरुषोत्तमे। दला.।

**इकट.** । पु। वराङ्कुरे।

**इकटः** । पु। वर्णविशेषे। हेकड़। प.मु.। नदरवृक्षे। रत्ना.।

**इङ्गः** । त्रि। अद्भुते। हे.च.।

**इङ्गलः** । पु। इङ्गुदीवृक्षे। क्षिरापुष्ठा। हि गणदवृष्टे। वै निघ.।

**इङ्गुद. (दी)** । पु,स्त्री। ख्यातामूलदारकादि

वृचे। जियापुता, इंगोट इति च प्रसिद्धे। सु. सू.३९अ। कफशमने। "पुत्रजीवके पुत्रजीवकफले।" सि यौ कास.चि.मन.शिलादिधूमपाने इ न्दः। "सुकीङ्गुदैः पिबेत्।" इन्दः। गुणा—मद गन्धिः कटुकणा फिनिला लघुः रसायनी क्रमि वातकफव्रणघ्नी च। रा.नि.व.८। कुष्ठभूतग्रहव्रण विषक्रमिघ्न उष्णः श्वित्रशूलघ्नः तिक्तः कटुश्च। भा.पू.१भ.वटादिः। मद व.५। "अस्य पुष्पन्तु मधुरं स्निग्धशीतश्च तिक्तकं। वातं कफ नाशयति च।" वै.निघ। तत्फलं—"स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदम्।" सु.सू.४६अ। पारावतपद्या। नताफट्की। प.मु.।

**इङ्गुदीतैलम्** । क्ली। इङ्गुदीफलोत्थतैले। गुणाः—स्निग्धं मधुरं पित्तघ्नं शीतलं भव्य कान्तिदं श्लेष्मलं केशवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१५। [१अ।

**इङ्गुदीचारः** । पुं। तन्नामकक्षारे। च चि.

**इङ्गुलः (ली)** । पुं, स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि व.८। क्ली। हिङ्गुले। भा.नि.विज र.।

**इच्छाभेदी** । पुं। भेदकरसविशेषे। "तुल्यं टङ्कणपारदं समरिचं तुल्यांशक गन्धकं विश्वा च द्विगुणा ततो नवगुण जैपालचूर्णं क्षिपेत्। गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः ससेवितो रेचयेत्।" अत्र प्रत्येकमेकभागतुल्यं जैपालचूर्णस्य नवगुणत्वं। द्वितीये पाठे जैपालस्याष्टौ भागा, गन्धकस्य द्वौ भागौ। स यथा—"जैपालाष्टौ द्विकौ गन्धस्त्रि शुण्ठी मरिच द्विकं। एकः सूत. शोहगैका गुञ्जा मात्रा वटीकृता" इत्यादि। तृतीये गदमुरारोक्त भेदिरसे बलिर्गन्धके, गगनमभे, अर्कस्ताम्रे, जैपाल चूर्णं सर्व्वचूर्णसमं भृङ्गराजरसे. दिनद्वयं मर्दयेत्। पाठो यथा—"रसवह्निगगनार्के शुद्धतार्द्र विषच त्रिकटुत्रिफलकमेतत् टङ्कण भङ्गमेभिः। समेमिह जयपालोद्भुतचूर्णं विमर्द्य द्विनिशमनिशमेतद्भृङ्गराजोत्थवारा॥" चतुर्थो यथा—"शुण्ठी मरिच संयुक्तं रसगन्धकटङ्कणं। जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत्। इच्छाभेदो द्विगुञ्जः स्यात् सितया सह दापयेत्। यावन्त्युलुकाः पीतास्तावतारान् विरेचयेत्॥" सकोदनं खादितव्यम्। र. सा.स.विरेकाधिकारे।

**इच्छाभेदी(गुड़िका)** । स्त्री। भेदकरसभेदे। अत्र जैपालचूर्णं सर्व्वतुल्यं ग्राह्यं। "पारदं गन्धकं कुर्य्यात्सौभाग्य पिप्पलीसमं। समानि जयपालानि क्रियन्ते रेचनाय च। शीतेन रेचयेदूस्यगुणेनैव प्रशाम्यति।" र.सा.सं.। [गाछ। श.च.।

**इच्छकः** । पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। टाबा लेबु

**इज्जलः** । पुं। (Barringtonia acutangula, Syn. Eugenia acutangula.) हिज्जलवृक्षे। हिजल। समुद्रफले इति च लोके। गुणाः—'शीतलः संग्राही वातकोपन विशेषेण विषघ्नश्च। मद.व.५। कुष्ठघ्न् वातकोपनश्च। भा. पू.१भ.। इज्जलिरिति। हे.च.। See हिज्जल.।

**इञ्चाकः** । पुं। मत्स्यविशेषे। এঁচ্লা মাছ। त्रिका.।

**इञ्चुकः** । पुं। इञ्चाकमत्स्ये। हारा।

**इट्चरः** । पुं। षण्डे। षाँड। अम।

**इड्वः** । पुं। गोपतौ। षाँड। हे.च.।

**इड़ा** । स्त्री। शरीरवामभागस्थनाड्यां। वामसुष्काश्रया धनुर्वक्रा वामनासिकापर्य्यन्तगता या नाडी सा इडा इत्युच्यते। हे.च.।

**इड़ाचिका** । स्त्री। वरटायाम्। বোলতা। श.च.। गन्धोल्याम्।

**इड़ाजातः** । पुं। भूमिजगुग्गुलौ।

**इड़िकः (कः.)** । पुं। वन्यछागे। वानरे। हारा.।

**इडूरः** । पुं। वृषे। अ.टी.। स्वामी।

**इण्डरी** । स्त्री। पक्वान्नविशेषे।

**इत्कटः (रः)** । पुं। स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। ইৎকড়, ওকড়া, ইকড় इति च। र.मा.। च. सू.४अ.।

**इत्काटा** । स्त्री। मूल्यपत्रिका दीर्घलोहितयष्टिका काष्ठविशेषे। चा.सू.१५अ वैल्लकरादिव.। "गौरकाष्ठकेत्कटमहावरवाणकाशाः।"

**इत्किला** । स्त्री। गोरोचनाख्यगन्धद्रव्ये। श.च.।

**इददार्य्या** । स्त्री। दुरालभायाम्। श च.।

**इदम्** । क्ली। रौद्रे। दौप्तौ। मे.। [अम.]

**इध्मम्** । क्ली। अग्निदीपनकाष्ठे। ম্যানানিকাষ্ঠ।

**इनानी** । स्त्री। वटपत्रीवृक्षे। পাথরকুচাভিশেষ। रा.नि.व ५।

इन्दस्वरम् । क्ली । (Nymphaea coerulea) नीलकमले, नीलपद्मे । श मा ।

इन्दिन्दिरः । पुं । भ्रमरे । त्रिका ।

इन्दिरा । स्त्री । लक्ष्म्यां । त्रिका. ।

इन्दिरामन्दिरम् । क्ली । विष्णौ । राज. ।

इन्दिरालयः । पु । (Nymphaea lotus.) पद्मे । श र. ।

इन्दिरावरम् । क्ली । नीलपद्मे । प सु श र ।

इन्दि(न्दी)वरम् । क्ली । नीलपद्मे । नील उक्ति । प.सु.श.मा. । एतत् श्वेतपद्मादिगुणयुक्तं परं किञ्चिद्धीनगुणम् । भा पू १भ । See नीलोत्पलम् ।

इन्दीवरः । पुं । श्यामपद्मवृक्षे । सु सू.२९ष । कुरण्टकभेदे । "कुरण्टिकाभेद. दीर्घपत्रो बहुलपुष्प. ।" ड.सु.चि ७ष. ।

इन्दीवरा (री) । स्त्री । शतमूल्याम् । प सु. रा नि.व.१० । चमरमाम् । डिरपूषी । प सु । इन्दीवर्म्याम् । रााभालनमः । रा नि व.३ । क दलीवृक्षे । वै निघ । See इन्दीवारणी ।

इन्दीवरिणी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । [illegible] काड़ । रा नि.व.१० ।

इन्दीवारम् । क्ली । नीलपद्मे । श्री.राज. ।

इन्दुः । पुं । कर्पूरे । श्रम.रा नि व ८ । भा म.४ भ [illegible] वि. । "स्फटिकमुद्रास्मेन्दुः [illegible]" भा. म.१भ त [illegible] वि । "[illegible]" भा.पू [illegible] ।

इन्दुकः । पु । श्मन्तकद्रुम रा.नि व ८ । शिशुकन्दे । वै निघ. ।

इन्दुकमलम् । क्ली । कुमुदे । [illegible] [illegible] । रा नि व १० ।

इन्दुकलिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । [illegible] [illegible] । नैतकेतक्याम् । रा.नि व.१० ।

इन्दुकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि व. ११ । स्त्री । रात्रौ । हे.च. । [रा.नि व.६ ।

इन्दुखण्डा । स्त्री । कर्कटमत्स्यां । [illegible] ।

इन्दुचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । वै.निघ. ।

इन्दुपत्रः । पु । भूर्जवृक्षे । संग्रह ।

इन्दुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । ईश्लाङ्गुल । रा नि.व.३ । [प रा नि व ११ ।

इन्दुपोदकी । स्त्री । वेल्लिकायां । [illegible]

इन्दुफलः । पुं, क्ली । आम्रातके । आमड़ा गाछ, आमड़ा । वै निघ. । वै निघ ।

इन्दुमुखी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ ।

इन्दुरः । पु मूषिके । अर्थ विनिमय, [illegible] बलादिकस्मास वातघ्नं मधुरं हृद्यं बहुविकृत वीर्यात्मिक । भा.पू १भ ।

इन्दुरकर्णिका (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णी लतायाम् । ईन्दू[illegible] । दि मूषाकाणी । [११]

इन्दुरत्नम् । क्ली । मुक्तायाम् । प सु.रा.नि व.

इन्दुरसा । स्त्री । पिष्टकभेदे । [illegible] । द चा—"पष्टिकाशाद्य शालीनां पिष्टं शालाय [illegible] र्दा । किञ्चिद्धृष्टा च संमर्द्य द्वितीये दिवसे तत । वर्तुलान् वटकान् [illegible] पक्वा प्रयत्न । [illegible] —[illegible] बलपुष्टिकरा मता ।" वै.निघ ।

इन्दुरा । स्त्री । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

इन्दुराजिः(जी)। स्त्री। सोमराज्यां । वै निघ ।

इन्दुलेखा । स्त्री । (Asclepias acida) गुडूच्याम् । त्रिका. । म.मराज्याम् । वै निघ. । कामलतायाम् । [illegible] [illegible] ।

इन्दुलोह(कम्) । क्ली । रौप्ये । रा नि.व ११

इन्दुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । सोमलतायाम् । गुडूच्यां । जटा । सोमराज्यां । [illegible] । वै निघ ।

इन्दुशकला । स्त्री । सोमराज्यां । वै निघ. ।

इन्दुशफरी । स्त्री [illegible] । रा नि व ८

इन्दूरः । पुं । मूषिके । रा.नि.व.८ ।

इन्द्रः । पुं [illegible] । [illegible] । कुटजवृक्षे । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । हे.च. । [illegible] । वै निघ ।

**इन्द्रकर्णिका:** । पुं। रक्तैरण्डे। लाल ভেরেণ্ডা।

**इन्द्रकोष:** । पुं। निर्यूहे। निर्यासे। तमङ्गके। গোঁজলা। इ च हला.। [टी.भ।

**इन्द्रगुप्तम्** । क्ली। उशीरे। বেণার মূল। श्र.

**इन्द्रगोप:** । पुं। (Coccinella of various kinds) शक्रगोपे। तोज वीरवहुटी इति च प्रसिद्धे। मखमली, ছোট কেন্নুই इति लोके। हारा.। रा.नि.व.१९। [रा नि.व १९।

**इन्द्रचन्दनम्** । क्ली। हरिचन्दने। रक्तचन्दने।

**इन्द्रचिर्भिटा (टी)** । स्त्री। इन्द्रवारुणील तायां। युग्मफललतायां। রাখালশশা। मं लघु कावरल। गुणा—कटु शीता पित्तश्लेष्मकास दोषव्रणकमिघ्नी चक्षुष्या च। रा नि.व.३।

**इन्द्रच्छन्दम्** ।क्ली। सहस्रगुच्छहारे। इ च.।

**इन्द्रज:** । पुं। इन्द्रयवे। वै निघ.२भ.ज्व चि.य ग्याद्दिकषाये। कुटजङ्गचे। वै.निघ.भ सा.चि. कुटजचूर्णे।

**इन्द्रजतु** । क्ली। शिलाजतुनि। वै निघ.।

**इन्द्रजम्बूकवत्पाचा** । स्त्री। कृष्णसारिवा- यां। भा.पू.१भ.। See कृष्णसारिवा अनन्ता च।

**इन्द्रजिह्वा** । स्त्री। लाङ्गलीवृचे। ঈশলাঙ্গুলে।

**इन्द्रतरु:** । पुं। अर्जुनवृचे। वै निघ.।

**इन्द्रतूल(क)म्** । क्ली। आकाशे उड्डीयमान सूत्रे। আকাশবুড়ির সুতা। कार्पासे। अर्कवृच तूलके। त्रिका। [चि। भा पू १भ.।

**इन्द्रदारु:** । पु। देवदारुवृचे। तैलदेवदारुवृ

**इन्द्रद्युति** । क्ली। चन्दने। वै निघ.।

**इन्द्रद्रु: (म:)** । पुं। अर्जुनवृचे। श.र.। अम। कुटजवृचे। रा.नि.व.८। देवदारुवृचे। भा पू चने।

**इन्द्रनील:** । पुं। मरकतमणौ। नीलकान्त মনি, পান্না। इ.च.। भा.पू १भ.। "चीरमध्ये विनिचिप्तो चीरवर्णनीलतां वजेत्। इन्द्रनीलमिति ख्यातम्।" इति परीचा। (क:) श र.।

**इन्द्रपर्णी** । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां। রাখালশশা। लाङ्गलिकायां। ঈশলাঙ্গুলে। सु चि.१०भ.।

**इन्द्रपुष्पम्** । क्ली। लवङ्गे। र.सा.सं.पूर्णचन्द्ररसे।

**इन्द्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी)** । स्त्री। लाङ्गली- वृचे। ঈশলাঙ্গুলে। प.मु रत्ना.। पूतीकरञ्जे। नाटी। कण्टकीकृष्णपुष्पकरञ्ज:,कलिकारिकेत्यन्ये। सु.सू २७भ.अर्कादि.ड।

**इन्द्रब्रह्मवटी** । स्त्री। अपस्माराधिकारे। अत्र तार रौप्यम्। ताप्यं स्वर्णमाचिकम्। पाठ:— "मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारं ताप्यं विषं समम्। पद्म- केशरसंयुक्तं दिनैकं मर्द्दयेद्दवै:। सुच्यग्निविजयैरण्ड- वचानिम्बाम्बुरूपै:। निर्गुण्ड्याश्च द्रवैर्मर्द्यं तद्गोलं पाचयेत्पुन:। कटुपोसर्षपोत्थेन तैलेन गन्धसंयुतं। ततः पक्वा समुद्धृत्य चणमात्रा वटीकृता।" अनु- पानमार्द्रकरस:। र.सौ.स। রসসিন্দুর, অভ্র, লৌহ, রূপা, স্বর্ণমাক্ষিক, বিষ, পদ্মকেশর সমভাগ। মর্দনদ্রব্য—মনশাসিজু, চিতে, সিদ্ধি,এরণ্ড,বচ, নিম, ওল এবং ইক্ষুর রস।

**इन्द्रभेषजम्** । क्ली। शुण्ठ्याम्। श र.।

**इन्द्रमद:** । पुं। तरुगुल्मज्वरे। गजवै.।

**इन्द्रमहाकामुक:** । पुं। कुकुरे। त्रिका।

**इन्द्रयव: (वम्)** । पुं, क्ली। (Seed of holarrhena antidysenterica.) कुटजबीजे। ইন্দ্রযব। हिं तत् इन्द्रयव। मं इन्द्रयव, कुड्या- चेवी। क कोडसिगेयबीज। इन्द्रशब्दपर्य्यायमात्रं कुटजवाचकम्। धन्वन्तरि:। भा पू.१भ.। वा म् १५भ। "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता।" च. द.पित्तज्व.चि.। "तिक्ताश्चेन्द्रयवै: कृतम्।" गुणा: —कटु तिक्त: शीतल. कफवातरक्तपित्तहर: दा- हातीसारघ्न. नानाज्वरघ्न: शूलघ्नश्च। रा.नि.व.८। विदोषघ्नं धारकं कटुशीतं दीपनं ज्वरातीसार- रक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठवातरक्तकफशूलघ्नश्च। भा पू १भ.। इन्द्रयवा इति राजनिघण्टु।

**इन्द्रलुप्त(क)म्** । क्ली। Baldness. श्मश्रुकेश पातरोगे। টাক্ রোগ। मं चाइरोग। तस्य लच- णम्—"रोमकूपानुग पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं। प्रच्यावयति रोमाणि तत श्लेष्मा सशोणित:। रु- णद्धि रोमकूपांश ततोऽन्येषामसम्भव:। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते। सु नि १३भ.। इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालित्यं शिरोरुहेष्वेव रूह्या सवेदनेति कार्त्तिककुण्ड:। मा नि.विज.र.। रुह्येति। विज.र.भोज। पु। रा नि व २०।

**इन्द्रलोहकम्** । क्ली । रीप्ये ।

**इन्द्रवचा** । स्त्री । इन्द्रयवे । रा नि.व.६ ।

**इन्द्रवटी** । स्त्री । प्रमेहाधिकारे। पाठ'—"मृतं सूतं मृतं वङ्गमर्जुनस्य त्वचान्वितं । तुल्यांशं मर्द्दयेत् खल्वे शाल्मल्या मूलजद्रवैः । मात्रा १ मा. । र. सा सं. । भा.प्रौ. । वससिन्दूर, वङ्ग এবং অর্জ্জুনছাল সমভাগ ।

**इन्द्रवल्लरी** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা। । रा.नि व.३ । वै.निघ.१भ.कर्षक स न्निपात रोहितकादिलेपे । [মাকাল । सु. ।

**इन्द्रवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री। इन्द्रवल्ला । সো

**इन्द्रवस्तिः** । पुं । तन्नामकमर्म्मस्थाने। পায়ের ডিম । तस्य स्थाने प्रतिपार्ष्णिजङ्घयो र्मध्ये । सु. शा ६ष. ।

**इन्द्रवारुणिका (णी)** । स्त्री। (Cucumis madraspatanus, cunnis melo, ऐन्द्री नामलतायाम् । ব স । রাখাল নাড়ু, রাখাল শশা, কুঁদরুকী । हिं इन्द्रायण,बड़ी इन्द्रफला । मं इन्द्रवारुणी। गुणा.—तिक्ता कटु शीता रेच नी गुल्मपित्तोदरश्लेष्मकृमिकुष्ठज्वरघ्नी च । रा.नि. व.३ । सा ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विधा । लघु उष्णा का मलापित्तकफप्लीहोदरश्वासकासकुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रमेहमूढगर्भगलगण्डविषघ्नी च । भा.पु १भ. । "म हेन्द्रवारुणी शीता पाके कट्वी च तिक्तका । शीता सरोष्णवीर्य्या च लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता । ... ... । यथेन्द्रवारुणी कफरुजघ्नी दीपनं तथा । सापि दिति संप्रोक्ता गुणास्त्वेते तु पूर्ववत् । कथं [illegible] च पाके चाधिका शीता गुर्वी स्यात् ।" वै निघ. । गौरचक्रकर्कट्याम् । च.द नासारोगे ।

**इन्द्रवि(द्ध)द्धा** । स्त्री । वातपित्तजक्षुद्ररोग [illegible] विशेषे। लक्षणं—"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः पिडकाचिताम् । इन्द्रवृद्धां तु तां विद्या द्वातपित्तोत्थितां भिषक् ।" मा.नि. । इन्द्रा [illegible] See इन्द्र[illegible] ।

**इन्द्रवीजम्** । क्ली । इन्द्रयवे । च.द.नि [illegible] [illegible] । "[illegible]"

**इन्द्रवृक्षः** । पुं । [illegible] ।

लक्षणं यथा—"विरोधं नैव यो याति द्वाभ्यां सुष्कवर्जितं । इन्द्रवृद्धः स विज्ञेयो भर्तुश्च दुः [illegible] ॥" ज.द.३ष. ।

**इन्द्रवृक्षः** । पुं । देवदारुवृक्षे । जटा. । श्वेतकुट जवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । भा.म ४भ.। "सोमवल्लीमिन्द्र वृक्षम् ।"

**इन्द्रसुतः** । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**इन्द्रसुरसः (सा)** । पुं, स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा গাছ । रत्ना. । See निर्गुण्डी ।

**इन्द्रसुरा** । स्त्री । गौरचक्रकर्कटिकायां । রাখাল শশা । सु.चि.२०ष. । "गुडूचीन्द्रसुरा ।"

**इन्द्रसुरिषः (सः)** । पुं । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा গাছ । मौढी इति ख्यातायाम् । र.मा.वम. ।

**इन्द्रसूनुः** । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा नि.व.९ ।

**इन्द्रस्वरसः** । पुं । [illegible] । च.द.[illegible] नागार्जुनयोगे ।

**इन्द्रा** । स्त्री । फणिज्झकवृक्षे । [illegible] भा.म.१भ [illegible] । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व ३ ।

**इन्द्राग्निधूमः** । पुं । हिमे । शब्द. ।

**इन्द्राणिका** । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । [illegible] नीलसिन्दुवारे । रा.नि.व.४ । [illegible] [illegible] कायां ।

**इन्द्राणिकापत्रम्** । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे ।

**इन्द्राणी** । स्त्री । (Vitex nigundo.) [illegible] निर्गुण्ड्याम् । [illegible] निशिन्दा । हिं [illegible] । [illegible] "इन्द्राणी [illegible]" [illegible] । रा.नि व.४ ।

**इन्द्राभा** । स्त्री । [illegible] । वै निघ. ।

**इन्द्रायुधम्** । क्ली । [illegible] । [illegible] नि व ११। [illegible] । च.चि.२८च. स्त्री । इन्द्रायुधा [illegible] । सु द.११ष. See [illegible]

**इन्द्रार्घपादपः** । पुं । [illegible] । रा.नि व.११ । See [illegible] ।

**इन्द्रायनः (क.)** । पुं। (Abrus precato

।।।३ ) सविदाह्वे । सिक्तिगाछ । आलीफला दिवर्य्या । गुम्रायाम् । कुँठ । कुष्ठौषधे । कुड । द्वारा। [वि १ ।

**इन्द्राह्वा** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । मद

**इन्द्राक्षः** । पु । ऋषभकनामलताकन्दे । ऋष भक । भा पू १भ.इ व मद.व १ ।

**इन्द्रियम्** । क्ली । (Organs of senses) ज्ञानकर्म्मादिसाधनेषु चक्षुरादिषु । ज्ञान ও कर्म्म साधनेर उपायभूत चक्षुः प्रभृति । इन्द्रियाणि विविधानि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तरिन्द्रियभेदेन, तेषु श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाभिधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपायुपादोपस्थनामानि कर्म्मेन्द्रियाणि, एतदुभयात्मकं मन , समष्टा एकादशेन्द्रियाणि । तथाहि —' वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा —श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपाद मनांसीति । तत्र पूर्व्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । इतराणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि । उभयात्मक मन । भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्रा ण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्र रूपतन्मात्र रसतन्मात्र गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्यो मानिलानलजलोर्व्व्यः । एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशति र्व्याख्याता तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषया, कर्म्मेन्द्रियाणा यथासंख्य वचनादानानन्दविसर्ग विहरणानि। अव्यक्त महानहङ्कार पञ्च तन्मात्राणि *चेत्यष्टौ प्रकृतय शेषा षोडश विकारा* , स्व स्वयैषा विषयोऽधिभूता स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च । अथ बुद्धेर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्येश्वर , मनसश्चन्द्रमा , दिश श्रोत्रस्य, त्वचो वायु , सूर्य्यश्चक्षुषो , रसन स्याप , पृथ्वी घ्राणस्य, वचसोऽग्नि , हस्तयोरिन्द्र , पादयोर्विष्णु , पायोर्मित्र, प्रजापतिरुपस्थस्येति । आयुर्व्वेदे भौतिकानीन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च वर्ण्या ।" सु शा.१अ. । अन्तरिन्द्रियाणि पुन चत्वारि मनो बुद्ध्यहङ्कारचित्तानि । मनस्तावदिन्द्रियनियामकं । एवं चतुर्दशेन्द्रियाणां नियन्तारश्चतुर्दशदेवता । तत्र कर्णस्य देवता दिक्,त्वचो वात ,नेत्रस्य सूर्य्य , रसनाया वरुण घ्राणस्याश्विनी,वाचो वह्नि ,हस्त स्येन्द्र , पादस्य विष्णु , पायोर्मित्र., उपस्थस्य प्र आपति', मनसश्चन्द्र , बुद्धेश्चतुर्मुख , अहङ्कारस्य शिव , चित्तस्याच्युत । इति वेदान्त । वैनिघ । रा. नि व १८ मे शविका विका। भा म १भ छ.व चि।

**इन्द्रियकर्म्म** । क्ली । चक्षुरादीनां शब्दाकर्षन स्पर्शग्रहण रूपदर्शन रसग्रहण गन्धग्रहणवचनादान- विसर्गगमनानन्दाख्यानि । सु शा १अ. ।

**इन्द्रियगोचरः** । त्रि । इन्द्रियविषये ।

**इन्द्रियग्रामः** । पु शरीरे । वै निघ । इन्द्रिय समूहे । [शब्दी ।

**इन्द्रियघ्न'** । पु । चक्षूरोगविशेषे । চক্ষের

**इन्द्रियज्ञानम्** । क्ली । इन्द्रियजन्यज्ञाने ।

**इन्द्रियबुद्धिः** । स्त्री । इन्द्रियजन्यज्ञाने ।

**इन्द्रियवर्गः** । पु । एकादशेन्द्रियेषु, इन्द्रिय- समूहे । See इन्द्रियम् । [वै निघ ।

**इन्द्रियवैकल्यम्** क्ली । इन्द्रियदुर्ब्बलतायां ।

**इन्द्रियसन्तापः** । पु । इन्द्रियवैकृते ।

**इन्द्रियस्वाप'** । पु । प्रलये । निद्रायाम् । चै- तनाशे । रा नि,व.२० ।

**इन्द्रियागोचर** । त्रि । अतीन्द्रिये ।

**इन्द्रियायतनम्** । क्ली । शरीरे । देह च ।

**इन्द्रियार्थ.** । पु । इन्द्रियजन्यज्ञानविषयेषु । य था—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा । अम ।

**इन्द्रोक्तरसायनम्** । क्ली । इन्द्रकथितरसाय नवर्गे । ऐन्द्री । ब्राह्मी । शतावरी । महाश्रावण्याम् । वड थूलकुडि । च चि १अ ।

**इन्द्रोपलम्** । क्ली । नीलहीरके । प मु ।

**इन्धनम्** । क्ली । काष्ठे । अग्निज्वालनार्थेन्धन काष्ठे । अम ।

**इभ** । पु । हस्तिनि । अम । नागकेशरे । च. ।

**इभकणा** । स्त्री । (*Pothos officinalis*) गजपिप्पल्याम् । र.मा. । भा पू १भ । च द सि. यो सान्निपातिकज्व राद्यकषाये । 'धनिकेभकणा- कषाय ।'

**इभकृष्णा (ष्णा)** । पु स्त्री । गजपिप्पल्यां । भेष च द यक्ष्मा चि,कल्याणगुडे ।

**इभकेश(स)रः** । पुं। नागकेशरवृक्षे । भैष.। क्ली। नागकेसरपुष्पे । चि.क्ष.क.प्रदरचि.। सु.चि.३८अ ।

**इभगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकफलविषे । सु कल्प २अ. ।

**इभदन्ता** । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । हाति शुँडे । रवा । नागदन्त्याम् । र मा ।

**इभदन्ताह्वा** । स्त्री । नागदन्त्यां । र मा रवा।

**इभपत्रिका** । स्त्री । चिञ्चीशाके । वै निघ ।

**इभपुष्पम्** । क्ली । नागकेशरे । भैष सु रो.चि बृहत्खदिरवट्यां ।

**इभपोटा** । स्त्री । करिशावके । [वाचस्पत्ये ।

**इभबला** । स्त्री। नागबलायां। वै निघ चय चि

**इभमज्जकः** । पु। पुत्रदात्रीलतायां । वै निघ ।

**इभमाचलः** । पु । सिंहे । [वै निघ ।

**इभमूलकम्** । क्ली। हस्तिमूलके । गजमूले

**इभशुण्डी** । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । [र मा ।

**इभषा** । स्त्री । स्वर्णक्षीरीवृक्षे । सोनाखिरई ।

**इभास्यः** । पुं । (Musaferrea) नागकेशर वृक्षे । निका. ।

**इभावती** । स्त्री । वटपत्रीवृक्षे । पाथरचूर्णा।

**इभी** । स्त्री । हस्तिन्याम् । हाथिनी ।

**इभीषणा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । श.च ।

**इभ्या** । स्त्री । (Boswellia thurifera or serrata) सल्लकीवृक्षे । करिण्यां । मि यविक ।

**इरणम्** । क्ली। ऊषरभूमौ। च गी र.।रा.नि व [illegible]

**इरा** । स्त्री । सुरायाम् । भूमि । मि । [शिका ।

**इराचरम्** । क्ली । करकायाम् । दर्वाद्रि [illegible] ।

**इरावती** । स्त्री । वटपत्रीपाषाणभेदे । नड़ पाथरचूरा । रा.नि व ५ । [इरिवेल्लिका ।

**इरावेल्लिका** । स्त्री । इरिवेल्लिकायाम् । See

**इरिकीलः** । पु । [illegible] । [illegible] । वै निघ । [illegible]

**इरिणम्** । क्ली । [illegible]

**इरिमेद. (क)** । पु । [illegible]

द । रा.नि व ८ । भा पू.४भ सु.टी चि । "कर्क रनलाखदिरैरिरिमेद ।" See अरिमेद ।

**इरिवेल्लिः (का)** । स्त्री। सन्निपातजन्ये शिरोजाततन्नामकपीडाविशेषे। तस्य लक्षणम्—"पित्त कफासृङ्मारुतस्था [illegible] । सर्वाकिर्णा सर्वलिङ्गा आनीयादिरिवेल्लिका ।" निदानम्।

**इर्मं (म्)** । क्ली। व्रणे । क्षते । चम ।

**इर्वारुः** । पु स्त्री । कर्कटीनामफलभेदे । बैंकुड़ गाछ । प सु । दीर्घकर्कटीति । च । सु सू ४६अ मधुरव. ।

**इर्वारुशुक्तिः (का)** । स्त्री । फुटीतिख्यात निर्भिन्नकर्कट्याम् फुटी, बारा । [च टी मा ।

**इर्वालुः** । पु, स्त्री । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ ।

**इलि(ली)(लि)श.** । पुं । मत्स्यविशेषे । हैलीश माछ । हिं हीलसा । बारा । गुणा — [illegible] [illegible] मधुर [illegible] । [illegible] ।" भा पू [illegible] [illegible] मधुर [illegible] । [illegible]

**इली** । स्त्री । करवालिकायाम् । छुरि, वांटि । च टी रा. ।

**इल्लनः** । पु । पक्षिभेदे । श च. ।

**इल्वलः** । पु । मत्स्यभेदे । मि [illegible] ।

**इषि(षी)का** । स्त्री । [illegible] । [illegible] । च टी म. ।

**इषः** । पु । आश्विनमासे । चम ।

**इषिका** । स्त्री । [illegible] । [illegible]

**इषिरः** । पु अग्नौ । [illegible]

**इषीका** । स्त्री । काशतृणे । [illegible]

**इषु. (कः)** । पु । [illegible] । प सु ।

**इषुगोप्तकः** । पु । कोविदारवृक्षे ।

**इषुपत्रिका (त्री)** । स्त्री । [illegible]

**इषुपुष्पा (ष्पिका)** । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा नि व [illegible] ।

**इट.** । पु । [illegible] । [illegible] । [illegible] च टी म.

**इष्टका ।** स्त्री । गृहादिनिर्म्माणार्थदग्धमृत्खण्डे। ईंट । इष्टे । [बेगाव मूल । रा.नि व १२ ।

**इष्टकापथम् ।** क्लौ । लामज्जके, वीरणमूले ।

**इष्ट(ष्टि)कापथकम् ।** क्लौ। लामज्जके । भा पू १भ । मद.व ३ । [लुके । मे धचतुष्कं ।

**इष्टगन्धः ।** त्रि । सुगन्धौ । अम । क्लौ । वा

**इष्टा ।** स्त्री । शमीवृक्षे रा नि व.८ ।

**इष्वव. ।** पु । इक्षुसाधारणे । अ र ।

**इक्षु. ।** पु । Sugarcane. (Saccharum officinarum) स्वनामख्यातमधुररसे। आक गाछ । हि गाण्डा उख् तैं चेरकु । प्रा ऊस । स द्वादशविध —पौण्ड्रक, भीरुक, वंशक, शतपोरक कान्तार तापसेक्षु (काण्डेक्षु), काष्ठेक्षु, सूचिपत्रक नैपाल, दीर्घपत्रक नीलक, कोशकृदिति । भा पू २भ । श्वेतपुण्ड्रकरक्तकृष्णरक्त भेदात्त्रधा। रा नि व १४ । स वर्णत षड्भेद, श्वेतकृष्णताम्ररसालेपरक्तपमिश्रवर्ण इति । स च पौण्ड्कानुवासिकशतपर्व्वकान्तारनैपालदीर्घपत्रादि भेदाद्बहुविध । वा टी हेमा । एतद्विशेषास्तत्तत्पर्याये द्रष्टव्या । स गुणा —“इक्षुदण्डो रसे पाके मधुरो वातकारक । स्निग्धो गुरुर्मूत्रलश्च शीतो हृष्यो बलप्रद । कफपुष्टिकृमिकामिकान्त्यानन्दकर सर । रक्तपित्तवातविनाशो नाशनो मुनिभि स्मृत ॥” वै निघ । ‘अभुक्ते पित्तहारीति भुक्ते वातप्रकोपना । भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणास्त्रय ॥ पित्त दाहहरी वृष्यस्तेजोबलविवर्द्धन । वृष्यो रक्तास्त्रपि त्तशमनपटु शीतल श्लेष्मदोऽल्पस्निग्धो हृदय रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रवृद्धि विधत्ते । कान्ति दृष्टस्य दन्ते बलगतिकृद्धते हृद्यश्लेष्मदायी दन्तैर्निष्पीड्य काण्ड मदयति रसितो मोहनश्चेक्षु दण्ड ॥” रा नि व १४ । इक्षु मूले मध्ये च मधुर, अग्रे ग्रन्थौ च लवणरस । वातेक्षु कफ करो मेदोमेहकरश्च। पुत्रा च वातघ्न स्वादु पित्तघ्न ईषत्तोयश्च । भा राज । मूलादूर्द्ध मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा। इक्षवस्तेऽग्रभागेषु क्रमाल्लवण नीरसा । इति इक्षुदण्डमूलमध्याग्रगुणा । रा नि व १४ कोकिलाक्षपर्य्यायै। कुलेखाड़ा। रा नि व ४।

**इक्षुक ।** पु । इक्षौ । इक्षुगन्धायां । काशतृण । भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । वै निघ ।

**इक्षुकण्डिका ।** स्त्री। इक्षुकाण्डे । काकोल्यां। भूमिकुष्माण्डे । वै निघ । वा टी, हेमा ।

**इक्षुकन्दा ।** स्त्री । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । वै निघ. ।

**इक्षुकाण्ड ।** पु । काशतृणे । केशे । रा नि. व.८ । मुञ्जायाम् । শরমাঙ্গা । अ च ।

**इक्षुकाशः ।** पु । काशतृणे । मद व.१ ।

**इक्षुकीय. ।** त्रि । इक्षुयुक्तदेशे ।

**इक्षुगण्डिका ।** स्त्री । काशतृणे । वै निघ ।

**इक्षुगन्ध ।** पुं । काशतृणे । भा । क्षुद्रगोक्षुर कके । रा.नि व ४ ।

**इक्षुगन्धा (न्धिका) ।** स्त्री । कोकिलाक्षे । কুলেখাড়া । मद व १,मे । गोक्षुरके । प मु भा। क्षीरविदार्य्याम् । भूँइकुमडा । मद व १ अ र, रा नि व ७। वाराहीकन्दे काशतृणे । भा पू १भ., मे । शृगाल्याम् । भा भने । मे धचतुष्क । श्वेत भूमिकुष्माण्डे । अम मे । भूमिकुष्माण्डे । अ र।

**इक्षुजटा ।** स्त्री। इक्षुमूले । चि.क्र क प्रदरचि.।

**इक्षुतुल्या ।** स्त्री । इक्षालिकायां । আনাথ, इक्षुविशेष, थागडा । प मु । काशतृणे । रमा। यावनाले । যোওয়ার, যনার ।

**इक्षुदर्भा ।** स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे । न टौ । मं आग्रालु । गुणा —मधुरा स्निग्धा ईषत्क षाया कफपित्तघ्नी रुच्या लघु सन्तर्पणी च । रा नि व ८ ।

**इक्षुनेत्रम् ।** क्लौ । इक्षुमूले । यैनेक्षु पुनरुत्पद्यते । আকের মূল, আকের ডগা বা চোক । रा नि व १४ ।

**इक्षुपत्रः (क) ।** पुं । यावनाल इति ख्यातो धान्ये । जोन्धोयारा इति लोके । रा नि व १६ ।

**इक्षुपत्री (र्णी) ।** स्त्री । वचायां । शुक्लभूमि कुष्माण्डे वै निघ ।

**इक्षुपाकः ।** पु । गुडे ।

**इक्षुपुष्पा ।** स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा नि.व.४ ।

**इक्षुरः ।** पु । शरतृणे । रा नि.व ८ ।

**इक्षुवालिका ।** स्त्री । खागडिकायां । খাগ ড়া।रा नि.व.८,च मु अभ शून चि । काकिलाक्षे ।

कुलेखाड़ा। हि तालमाखना। भा पू १भ। मद व १। इक्षुतुल्यायाम्। र मा। काशतृणे। रा नि व ८।

**इक्षुभक्षिका** । स्त्री। इक्षुरसनिष्कासनयन्त्रे। आक् माडा कल। वै निघ।

**इक्षुमद्यम्** । क्ली। इक्षुविकारजमद्ये। "इक्षुदण्ड मरीचञ्च वदरञ्च तथा दधि। शेषे तु लवण दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥" वै निघ।

**इक्षुमूलम्** । क्ली। इक्षोर्मूले। आकेर मूल। राज। च मू ४भ।

**इक्षुमेद** । पु। इक्षुवाटिकायां। आखवाडी।

**इक्षुमेह.** । पुं। तन्नामककफजमूत्रदोषविशेषे। लक्षण— 'इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चक्षुमेहत।" मा नि। [मेही। अथ पुण्ड्रकभेद। रा नि व १४।

**इक्षुयोनि.** । पु। पुण्ड्रकेक्षौ। करङ्कशालिना

**इक्षुर (क)** । पु। कोकिलाक्षे। कुलेखाड़ा। हि तालमाखना। र मा भा ज ख। 'द्राक्षा वीक्षु रगोक्षुराश्च महती।' अत्र तद्बीज ग्राह्यम्। सा कौ महाकामेश्वरमोदके। च मू ४भ। इक्षौ। गोक्षुरके। श र। काशतृणे। (केसे)। स्थूलशरे। रा नि व ८। "क्षयकुमेक्षुरकाद्यैः।" सु.चि २६भ। भा म १भ मू घा चि। शरतृणे। काशतृणे। रा. नि व ८। क्षुरकौ। रा नि व १४। [भ.भ चि।

**इक्षुरवीजम्** । क्ली। कोकिलाक्षवीजे। भैष.।

**इक्षुरस.** । पु। काशतृणे। भा पू १भ गु व। इक्षौ रसे। आकेर रस। तद्गुणा —स मधुर वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् सु सू ४०भ। "इक्षो रसो गुरु स्निग्धो हृद्य कफमूत्रकृत्। अथ शी तोऽस्रपित्तघ्न स्वादुपाकरस सर." चारपाणि। एतदयभागरसगुणा —"मौऽग्रे सलवण। मध्य काण्डे माधुर्य्यमिक्षोर्मूलाग्रपर्वसु। माधुर्यं क्षार लवण विदाही तेन यान्त्रिक।' हेमाद्री चार पाणि। दन्तपीडितरसगुणा —दन्तपीडित श्र संरासम दाहघ्नादिभिर्गुणे। वा टी हेमा। यन्त्रपीडितरसगुणा —"विदाही गुर्व्विष्टम्भी च।" वा टी हेमा। "यन्त्र पीडितरस कथितो गुरुश्च अथ कफकृ कुरुनेऽथ सुशीतलश्च। पाकि विदाहिबलकृत् सुशीतलश्च सशैविनो रुधिर पित्तकज निहन्ति॥ दन्तैर्निपीडितरसो रुधिर हृद्यश्च सन्तर्पणो बलकर कफकृत्सरश्च। विष्टम्भ कारिरुधिरस्य तथैव पित्तदोष निहन्ति सकल वमनञ्च शीघ्रम्॥" अथ पर्य्युषितरसगुणा —रस पर्य्युषितो नेष्टस्याम्लैकमते गुरु। कफपित्तकर शोषी भेदनी वाथ मूत्रल॥ अथ पक्करसगुणा — पक्को गुरुरस स्निग्ध सुतीक्ष्णकफवातहा। पित्त घ्नोऽपि विशेषेण गुल्मार्त्तीसारकासहा॥ अथ फा णितरसगुणा —फाणित गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहण च मलच तत्। पित्तघ्नञ्च श्रमहर रक्तदोषविमर्द्दनं।" भावि १०भ। पीयूषोपमितस्त्रिदोषशमन श्रा इक्षुनिष्पीडित। यन्त्रजो रस लोके वातिहर वातजनन जाड्यकर प्रतिश्यायकरश्च। तथा प र्य्युषित स कफवातकरश्च भवति। पक्व इक्षुरस स्निग्ध कफवातघ्न अतिगुरु अविपाकेन विदाही रा नि.व १४।

**इक्षुरसक्काथः** । पुं। इक्षुगुडे। हैम।

**इक्षुरसविकार** । पु। इक्षुगुडे। इक्षुरस समलनवशर्कराद्दिमलविकार फाणितगुडमत्स्यण्डि काशर्करामेदात्पञ्चविध। गुणा —"सतक्षीरहिता हृष्या रक्तपित्तानिलापहा। मत्स्यण्डिका स्यात् सिता क्रमेण गुणवत्तरा॥" वा टी हेमा।

**इक्षुरसशुक्तम्** । क्ली। इक्षुरसेन सन्धितेन क न्दशाकफलैरासुतमम्लतां गतमिक्षुरसशुक्तम्। च म १ख। गुणा —गुरु अनभिसन्दि च। सु सू ४१ख।

**इक्षुरालिका** । स्त्री। इक्ष्वालिकायाम्। भा नाथु। रवा। च चि २ख ईक्षणीयम्।

**इक्षुवल्लकी (री) (स्त्री)** । स्त्री। क्षीर विदार्य्याम्। कान भुँईकुमड़ा। रा नि व ७।

**इक्षुवाटिका (टी)** । स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। पूँ ड़ि आख। करङ्कशालीक्षौ। रा नि व १४।

**इक्षुविकृति.** । स्त्री। खण्डे। थाँड़। रत्ना।

**इक्षुविदारिका (री)** । स्त्री। भूमिकुष्माण्डे प मु.। [गु व।

**इक्षुवेष्टः (ल)** । पु। सुन्नरृणे। भा पू १म

**इक्षुशाकट(किन)म्** । क्ली। इक्षुक्षेत्रे।

**इक्षुसारः** । पु। इक्षुगुडे। आखेर गुड़। रा.नि व १८।

**इन्दूरक(वीज)म्** । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । कुलियाखाडार बीज । योगरत्न कैशरपाके म हाकामेश्वरमोदके च ।

**इक्ष्वाकु** । स्त्री । A bitter gourd emetic तिक्ततुम्ब्याम् । তিৎলাউ । प सु सु सू ४२ अ । भा म ४भ यो व्या चि. । 'इक्ष्वाकुबीजदन्ती ।' See कटुतुम्बी ।

**इक्ष्वाद्.** । त्रि । इक्षुभक्षके । च चि,२अ ।

**इक्ष्वारि: (क')** । पु । काशतृणे । रा नि व. ८ मद व.१ ।

**इक्ष्वालि (क')(का)** । पु,स्त्री । काशतृणे । मद व १। र मा । वै.निघ कास चि इक्ष्वाद्यवलेहे । इक्षुविशेषे । আনাখ্, খাগড়া इति केचित् । वनखडिकायां । च द तथा सि यो यक्ष चि वला द्यघृते । 'इक्ष्वालिका विषग्रन्थि ।'

---

## ई

**ईज्या** । स्त्री । भूमौ । गवि । वै निघ. ।

**ईडा** । स्त्री । नाड्याम् । নাড়ীবিশেষ ।

**ईड्या** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै निघ.ज्व चि. । "गोपीड्यामलकी ।"

**ईतिः** । स्त्री । डिम्बे । मे । राज्योपद्रवविशेषे । सा षड्विधा—अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका शुका । अत्यासन्नाश्च राजान षड़ेते ईतय स्मृता ॥

**ईप्सितफलः** । पु । नारिकेलवृक्षे । वै निघ. ।

**ईरिणम्** । क्ली । ऊषरक्षेत्रे । নোণা জায়গা । "ईरिण मूषरे ।" मे यत्रिकं ।

**ईरितः** । त्रि । कम्पिते । क्षिप्ते । अम. ।

**ईर्म्मम्** । क्ली । व्रणे । द्वारा । क्षते । घा । अम ।

**ईर्व्वारुः** । पुं,स्त्री । कर्कट्याम् । কাঁকুড় গাছ । स्फुट्याम् । फुटी । श र. ।

**ईर्व्वारुकर्कटिका** । स्त्री , खर्मूज इति प्रसिद्ध फललतायाम् । वै निघ ।

**ईर्ष्यकः** । पु । हृष्टियोन्याख्यक्लीबे । लक्षण—' दृ ष्टा व्यवायमन्येषा व्यवाये य प्रवर्त्तते । ईर्ष्यक स तु विज्ञेयो हृष्टियोनिय स स्मृत ॥" सु ।

**ईश.** । पु । पारदे । अञ्जनरसे । र सा स. । प थ्यवज्ररसे । वै निघ ज्व चि. ।

**ईशलिङ्गिनी (ङ्गी)** । स्त्री । भवलिङ्गीलता यां । पञ्चगुलि इति पाश्चात्ये । भा म.४भ,यो,व्या ,चि । ' विष्णुकान्तेशलिङ्गिनी ।"

**ईशा** । स्त्री । लाङ्गलदण्डे । मे,शद्विकं ।

**ईशादन्त'** । पु । हस्तिदन्ते । श.र.। (न्त ,न्ती) उदग्रदन्तिनि । हे च । त्रिका ।

**ईशानः** । पु । शमीवृक्षे । रा नि व २१ ।

**ईशानवायुः** । पु । तद्दिग्भववाते । स च वा टुक । वै निघ ।

**ईशाना (नी)** । स्त्री । शमीवृक्षे । रा नि व.८।

**ईशावसः** । पु । कर्पूरभेदे । गुणा —' भेदी ग्र ष्यी मदापह । अतिशभीन्मादतृषाश्रमकासक्लमि श्रयान् । स्वेदश्चैवाङ्गदाहश्च नाशयेत् ।" वै निघ ।

**ईश्मिरः** । पु । अग्नौ । त्रिका. ।

**ईश्वरः** । पु । पारदे । भैष ध्व भ चि चन्द्रोद मकरध्वजे । पिप्पली रस र एकादशायसे । '

**ईश्वरमल्लिका** । स्त्री । वकवृक्षे । वै निघ ।

**ईश्वरमूलक** । पु,क्ली । तरुभेदे । ঈশের মূল । भैष कुष्ठ चि.कन्दर्पसारतैले ।

**ईश्वरी** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटकीलतायाम् । वै निघ.२भ श्वा व्या महाविषगर्भतैले । लिङ्गिन्याम् । जीवन्त्याम् । नागदमन्याम् । नाकुलीकन्दे । रुद्र जटायाम् । জটামাংসী । रा नि व ३ ।

**ईषः** । पु । आश्विने मासि । श टी भ ।

**ईषत्पाण्डुः** । पु । धूसरवर्णे । अम ।

**ईषदुष्णः** । त्रि । कवोष्णे । अल्प उष्ण । हे.च,। वै निघ । [वै.निघ, ।

**ईषद्दीर्घम्** । क्ली । वातामफले । বাদাম ফল ।

**ईषद्बीजा** । स्त्री । बेदाना इति ख्यातफलवृक्षे ।
**ईषादन्तः** । पु । दीर्घदन्तगजे । हे च. ।
**ईषिका** । स्त्री । अक्षिकूटे । गजाक्षिगोलके । तूलिकायाम् । हे.च ।
**ईषिकास्त्रम्** । क्ली । अस्त्रविशेषे । येन वाय सोऽश्वानां पक्षच्छेद कृत । 'ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेद व्यधादयम् ।' नकुल १ष ।
**ईषीका** । स्त्री । वीरणादिशलाकायाम् ।
**ईसः** । पु । वसन्तकाले । उषा ।

**ईहा** । स्त्री । चेष्टायां । वाञ्छायां । भिक्षा ।
**ईहामृगः (वृकः)** । पुं । कोकि । रत्ना. । कुकुरवद्धरिणघातिकपिलवर्णजन्तुविशेषे । (घोग । रा.नि व.१८। (वृक) । श र. ।
**ईक्षणम्** । क्ली । नेत्रे । रा.नि व १८ । दर्शने । मि मा चिर्क ।
**ईक्षणिकः** । पुं, स्त्री । हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभकथनजीविनि । गणक ।
**ईद्वा** । स्त्री । हष्टौ ।

---

# उ

**उकनाहः** । पुं । पीतरक्तवर्णघोटके । हे.च. । लक्षण—"रक्तपीतकषायोल्यवर्णको यस्य दृश्यते । उकनाह स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहज ।" ज. द.३ष. ।
**उकुणः** । पु । शिर कीटे । माथाव उकुन ।
**उक्लेदः** । पु । वमौ ।
**उख(ष)रम्** । क्ली । क्षारभूमौ । यत्रोप्त बीज न रोहति । चारमृत्तिकायाम् । (सोवा । वै.निघ. । रा नि.व.२ ।
**उख(ष)रजम्** । क्ली । पांशुलवणे । (सोवा । रोमकनाम्नि अयस्कान्तभेदे । लवणे । रा नि व २० ।
**उखर्व्वलः** । पु । तृणविशेषे । हि उखल गुणा —बलद रुचिजनक. । पशूनां सदा हित य । रा नि.व.८ ।
**उखलः** । पु । उखर्व्वलवृषे । रा नि.व.८ ।
**उखा** । स्त्री । स्थनस्थाल्याम् । वांकिवान हाँडी । हिं भरथियामाइ । अम.। [कावाव । अम ।
**उख्यः** । त्रि । उखासकृते,मांसादौ । हि हाण्डि-
**उग्रम्** । क्ली । वत्सनाभनामकविषे । रा नि व ६। पु। शोभाञ्जनवृक्षे । श च.। वृषदग्धे। त्रि । उत्कटे । कटुके । तीक्ष्णे । रौद्रे । मे. ।
**उग्रकाण्डः (क.)** । पुं । कारवेल्ले । करेला गाछ । रा.नि.व.३,मद व.७। काण्डवल्ली । • See काण्डवल्ली ।

**उग्रगन्धः** । पु । शुक्लरसोने । रा नि व ७। काट्फलवृक्षे । रा.नि व ६ । रक्तरसोने । बर्बरक वृक्षे क्षुद्रतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१०। रसोनमात्रे । भा.पू १भ ह.व. । चम्पकवृक्षे । श.च । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व ६ । त्रि । उत्कटगन्धयुक्ते ।
**उग्रगन्धा (न्धिका) (न्धी)** । स्त्री । वनय मान्याम् । वनयओयान । भा.पू १भ ,मद.व २ । अजमोदायाम् । खाकुनी । भा.पू १भ.। वचायां। दछ । प सु ,रा नि.व ६ भा.चने ,वै निघ सा ज्व. अर्कादौ । महाभरीवचायाम् । हि कुलिञ्जन । भा पू १भ.ह व. । इय सुगन्धवचाप्युच्यते । छिक्कि कायाम । (हेँचेडा । मे. । अजगन्धायां । रा नि व.४ । (नभिका) अजमोदायां । वन यओयान । रा नि व ६। सि.यो यस्या चि.एलादिमन्त्रे । (ग न्धी) शुक्लरसोने । मद.व.७ । [हे.च ।
**उग्रनासिकः** । त्रि । दीर्घनासिके । (नेटो ।
**उग्रपत्नकः** । पुं । महानील्याम् । वै.निघ ।
**उग्रभा** । स्त्री । गोपसवज्ञाम् । वै निघ. ।
**उग्रवीर्यम्** । क्ली । हिङ्गुनि । रा नि.व ६ ।
**उग्रा** । स्त्री । धन्याके । धने । रत्ना. । यमान्यां । रा नि व.४ । संविदामधर्य्याम् । गाँजा । चित्रि । वचायाम् । भा.म.१भ,कर्णकन्त चि.। ' कटुत्रिकी माघनकुष्ठघोभि ।" वै.निघ.छ.चि,वचादिचूर्णे, कटजलेहे । छिक्किकायाम् । (हेँचेडा । हे.च. ।
**उड्डुणः** । पु । उत्कुणे । उकुन । अ मा ।

**उचितः** । त्रि । अभ्यस्ते । परिमिते । मे.तत्रिकं ।

**उचः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । सर लदेवदारौ । त्रि । उन्नते ।

**उचटः** । पुं । वङ्गे । वै.निघ. ।

**उचटा** । स्त्री । (Abrus precatorius.) स्वनामख्यातक्षुपे । ओकुडा,उच्छटा मूल,कुँच गाछ इति च प्रसिद्धे । तैं मुंडतुंगसुले । रत्ना. । महा भल्लातकगुडे । लशुनभेदे । हे.च.सु.चि.२६अ. । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३,वै.निघ.२म,चय चि ,इत्यादिमोदके । भूधात्र्याम् । भूँइ आमला । रा.नि.व.५ । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेत- गुञ्जायां । "श्वेतगुञ्जोचटा प्रोक्ता ।" भा.म १भ. ,भु.व । तृणविशेषे । निर्विषौ वा ठेँचूया । भ टी.भ । [स्त्री । चिञ्चोटकपत्रे ।

**उचटापत्रः** । पुं । चन्द्रताम्रीशपत्रे । वै.निघ. ।

**उचटाफलम्** । क्ली । रक्तगुञ्जायां । लालकुँच, ओकुडा फल । भैष.कुष्ठ चि महाभल्लातकगुडे ।

**उचटामूलम्** । क्ली । चिञ्चोटकमूले । ठेँच- कोर मूल, ओकुडार मूल । सु.चि.२६अ. ।

**उचतरुः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**उचन्द्रः** । पुं । निशाचतुर्थप्रहरे । श.र. ।

**उचयः** । पुं । परिधानवस्त्रग्रन्थौ । हे.च.। राशौ।

**उचलम्** । क्ली । मनसि । हे.च. ।

**उचललाटा (टिका)** । स्त्री । मत्कुणायां । हारा. । उचललाटविशिष्टायाम् । त्रिका. ।

**उचाटनम्** । क्ली । उत्पातने । उदासकरण। षट्कर्मान्तर्गताभिचारकर्मविशेषे । तन्त्रम् ।

**उचारः** । पु । विष्ठायाम् । रत्ना. ।

**उचिङ्गटः** । पुं । उचिटिङ्गनामकीटे । उच्चिं- ड़े । वषगड़मत्स्ये । मे.टचतुष्कं ।

**उचिटिङ्गः** । पुं । A sort of cricket. उचिङ्गटे । उच्चिंड़े । रा.नि.व.१९ । वातप्रकृ तिकीटविशेषे । लक्षणम्—"इष्टलोमोचिटिङ्गेन सम्भक्षिते भवन्तिमान् । दष्टः शीतोदकेनैव सिक्ताण्यङ्गानि मन्यते ।" तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ. ।

**उचूलः** । पुं । ध्वजोर्द्धमुखकूर्चे । हे.च. ।

**उचैःश्रवाः** । त्रि । वधिरे । पुं । घोटकभेदे ।

**उच्चादनम्** । क्ली । गन्धद्रव्येण शरीरमार्ज- ने । भ.टी. । [क छाती । भागवते ।

**उच्छिलीन्ध्रम्** । क्ली । गोमयच्छत्राके । कोँड़

**उच्छिष्टमोदनम्** । क्ली । सिक्थके।रा.नि.व.।

**उच्छीर्षकम्** । क्ली । उपधाने । ताकिया । हला. । पुं । शय्यादोषविशेषे । सु.चि.२६अ. ।

**उच्छूनः** । त्रि । स्फीते । वर्द्धिते ।

**उच्छेदः** । पुं । उन्मूलने ।

**उच्छ्र(च्छ्रा)यः** । पु । उच्चतायां । अम. ।

**उच्छ्रितः** । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

**उच्छ्वसितः** । त्रि । प्रफुल्ले, विकसिते । हे.च ।

**उच्छ्वासः** । पुं । मायने । मे.सत्रिकं । अन्तर्मु- खश्वासे । हे.च ।

**उज्जासनम्** । क्ली । मारणे । अम । [म. ।

**उज्जृम्भितः** । त्रि । प्रफुल्ले । क्ली । चेष्टायां । अ-

**उज्ज्वल(न)म्** । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ । पु' । धान्यभेदे । च. । [त्रि.।

**उज्ज्वला** । स्त्री । कुमरिचे । लङ्कामरिच । अ-

**उज्झटा** । स्त्री । भूम्यामलक्यां । भूँइ आमला ।

**उज्झः** । पु' । उञ्छवृत्तौ । जटा. ।

**उटः** । पु । शृष्कतृणे । वै.निघ । [वै.निघ. ।

**उटजा** । स्त्री । पानीयशालायां । पर्णशालायां।

**उटि:(ड़ि:)का** । पुं,स्त्री । नीवारधान्ये । उड़ि धान । मद.व.१० । गुणाः—"उडिका मत्र क- थिता बल्या ग्रीष्मविवर्द्धनी ।" राज. ।

**उड्डम्** । क्ली । सूपे । चर्मभेदे ।

**उडु** । क्ली । उदके । भ.टी.भ. ।

**उडुपतिः** । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ । See सोम । चन्द्रे । [ड । मद.व.३ ।

**उडुप्रिया** । स्त्री । कमलिन्यां । पद्मेर झा-

**उडुम्बरः** । पु, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । अम. । कुष्ठरोगविशेषे । मे । लक्षणम्—

"उडुम्बरफलाभास कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ।" मा नि। तामे। प म । कर्पमाने (२ तो.) । प प्र. ।

**उडुम्बरदला ।** स्त्री । दन्तीवृचे । रा नि.व ६।

**उडुम्बरपर्णी ।** स्त्री । दन्तीवृचे । श्र.च. ।

**उड्डामररस ।** पु । पित्तगुल्माधिकारे रस । पाठ —' शुद्धसूत सम गन्ध सूतांश मृततामक । पञ्चांश शाकवृक्षस्य द्रवैर्मर्द्य दिनद्वयम् । सर्पाक्ष्यो र्भृङ्गवैयाघ्रि ढत्वा गजपुटे पचेत् । पञ्चधा भूधरे वाथ चूर्णे जैपालतुल्यक । त्रिगुञ्ज भक्षयेचाज्यै पित्तगुल्मप्रशान्तये । द्राचाहरीतकीकाथमनुपान प्रकल्पयेत् ॥" रस र गुल्म चि । पारा ১ ভ. গন্ধক ১ ভ. তাম্র ।• সিকি ভ. । শেগুণ বা শিরীষ এবং নাগেশ্বরের রস মর্দ্দনীয় দ্রব্যের পঞ্চমাংশ দ্বারা দুই দিন মর্দ্দনপূর্ব্বক গজ পুটে ভূধরযন্ত্রে পাক করিয়া দিবাভাগে চূর্ণ কর। শীতল হইলে পরে ঔষধ সমভাগ জয় পাল চূর্ণের সহিত মিশ্রিত করিয়া ৩ কুঁচ ঘৃতে মাড়িয়া সেবন করিবে।

**उड्र (पुष्प.) ।** पु, क्ली । जवापुष्पवृचे । जवा पुष्पे । वै निघ । [চীনদেশীয় গোলাপ । Wil

**उड्ढ ।** पु, क्ली। जपापुष्पवृचे । जवापुष्पे । जवा,

**उड्डुक. ।** पु । मलाशये । सु शा ५श्र । स चा न्त्रदेशस्य शोणितकिट्टप्रभव । सु शा ४श्र । "फु प्फुसस्यावरणौ द्वे उदैतस्तद्य तयो । उण्डुक शैशवे मध्ये मध्याने महतां न हि॥" श्रवि.।

**उल्कट: ।** पु । (Sachharum sara) शर काण्डे । শর গাছ । रा नि व ८। चुद्रचुपविशेषे । ওকড়া, কালিয়াবিষড় । प मु । इचौ । रक्तौ चौ । रा.नि व.१४ । मदे । श र ,भैष मे.रो चि.। मतङ्गलिनि । हारा । क्ली । Woody cassia or its bark त्वचभेदे । लताविशेषे। শালসা। Wil गुडत्वचि। दारचिनि । प मु ,रा नि व ६, हारा । गन्धकुसुमे । हारा । तेजपत्रे । श टी भ । चि। उत्ताले । तीव्रे ।

**उत्कटा ।** स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । वन पि प्पल । हिं सेतवृष्ची । म रायपिपलि, धटक टारा । गुणा —"सैंहली कटुकथा च अग्निघ्नी दीपनी परा । कफश्वासमीरार्तिशमनी कोष्ठशो धनी ॥" रा.नि व ६ । "उत्कटा कचिदा चोष्णा तिक्ता वृष्याग्निदाहृता । मूत्रकृच्छ् पित्तवात मद्र व्रणाश्च हृद्रुजं । विस्फोटक नाशयति बीजमस्यास्तु शीतल । हृद्य ठप्तिकरञ्चैव मधुरञ्च प्रकीर्तितम् ।' वै निघ । [निरासनस्थितौ । सु चि १४ ।

**उत्कटा(टुका)सनम् ।** क्ली । कठिनासने ।

**उत्कण्टकम् ।** क्ली । ওকড়া इति ख्यात क्ष मेदे । च.चि १७. । [र्या । श्रम ।

**उत्कण्ठा ।** स्त्री । इष्टलाभे कालविलम्बासहिष्णुता

**उत्कता ।** स्त्री । (Pothos officinalis) गजपिप्पल्याम् । श च । उत्कण्ठायाम् ।

**उत्कर: ।** पु । रक्तौचौ । रक्त इक्षु । रा नि व १४ । धान्यादिराशौ । श्रम । उत्कारिकायाम् । पुल्टिश । भैष यत्न चि ।

**उत्कर्ण. ।** पु । वायुजन्यशरीरे। श्रवास्य क र्णपुच्छगात्राणि लब्धीभवन्ति । 'कर्णौ लब्धौ तथा पुच्छ लब्ध गात्रमकिञ्चन । वातातङ्केन वाहस्य भवेदुत्कर्णकेन हि ॥" ज द ५४श्र ।

**उत्कर्षणम् ।** क्ली । अधोगतस्य ऊर्द्ध्वाकर्षणे । सु चि १५श्र । [कलिकायाम् । কুঁড়ি । विका ।

**उत्कलिका ।** स्त्री । उत्कण्ठायाम् । हारा ।

**उत्काका ।** स्त्री। प्रतिवर्षप्रसूतायां गवि। श्र च।

**उत्कारिका ।** स्त्री । रोटिकायां । रुटी। वा टी ईसा । यवमाषैरण्डबीजातसीकुसुमबीजादिभि पिष्टखिन्नैः स्निग्धकल्कलिप्त स्वेदनोपाय स उत्का रिका । पुल्टिश । चरण ,शा सू १७श्र । गुटिका याम् । বড়ি । सु चि २६श्र । लप्सिकायां । কাই, মোহনভোগ । सु चि १४श्र । [च द यष्म चि ।

**उत्कास: (नम्) ।** पु,क्ली। कासे । উৎকাশি

**उत्कुञ्चि: (का) ।** पु, स्त्री । (Nigela indica) स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণজীরে । रवा । कुलिञ्जनवृचे । महाभरी वच ।

**उत्कुटम् ।** क्ली । उत्तानशयने । চিৎ হইয়া শয়ন । हारा ।

**उत्कुण: ।** पुं । केशकीटे । উকুণ । हेम. ।

**उत्कट: ।** पु । उत्तमवारणे । हारा ।

**उत्कोठः ।** पुं । कोठरोगभेदे । लक्षणं यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । सानुबन्धन्तु स प्रोक्तेरुत्कोठ इति कथ्यते ।" भा.म.४भ शी.पि चि ।

**उत्क्रोशः ।** पुं । पेचके । वै.निघ. । मत्स्यघाति-पक्षिणि । माछराङा पाखी । रत्ना. । गुणाः—रक्तपित्तघ्नः शीतलः स्निग्धः श्रव्यः वातकरः रसे पाके च मधुरः । सु.सू.४६अ. । कुररपक्षिणि । कर्कटे पाखी । इत्या । [See क्लिष्टवर्त्म ।

**उत्क्लिष्टवर्त्म ।** क्ली । क्लिष्टवर्त्मनामरोगविशेषे ।

**उत्क्लेशः (दः) ।** पुं । शरीरस्थदोषस्य उपस्थितवमनत्वमिव । वमनेच्छायां । च.द.ज्व.चि. । "उत्क्लेशश्चोपशाम्यति ।" वमनोपस्थितिरिव । भा.म. भ ग्रेष ज्व.चि । "गौरवं शीतमुत्क्लेश ।" "उत्क्लिश्यार्थं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितं । हृदयं पीडयेत् चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ।" सु.शा ४अ ।

**उत्क्लेशकः ।** पुं । चरिमकृतिकीटविशेषे । तेन दष्टे पित्तजव्याधयो भवन्ति । सु.कल्प ८अ. ।

**उत्क्लेशनवस्तिः ।** पुं, स्त्री । वस्तिभेदे । यः पूर्व्वम् एरण्डबीजादिकल्केन उत्क्लेशनार्थं दीयते । "दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वम्—एरण्डबीजं मधुकं पिप्पल्यो सैन्धवं वचा । हपुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ।" वै.निघ.वस्तिविधिः । [म.च ।

**उत्खुल्ला ।** स्त्री । मुराख्यगन्धद्रव्ये । मुरामांसी ।

**उत्तः ।** त्रि । आर्द्रद्रव्ये । भिजा द्रव्य । अम ।

**उत्तमम् ।** क्ली । ब्रह्मणि । त्रि । श्रेष्ठे । श्रा ने । श्र ।

**उत्तमः ।** त्रि । उत्कृष्टे । पुं । नरविशेषे । तल्लक्षणं—"अजश्राप महाभागाः संप्राप्ते चैव पूजिता. । अपि प्रमत्ततादाय नैव हृष्यन्ति यादृशं ।" अ.द.२अ. ।

**उत्तमफलिनी ।** स्त्री । (Aclepias rasca.) दुग्धिकायाम् । छोट दिकइ । प.मु. ।

**उत्तमवारि ।** क्ली । नारिकेलोदके । च.द.मधु. कादौ । उत्कृष्टजले ।

**उत्तमवैद्यः ।** पुं । श्रमणाइवैद्यादपि वैद्ये ।

**उत्तमा ।** स्त्री । दुग्धिकायाम् । छोटदिकइ । .प मु, रत्ना. । जल द्विपालाम् । प.मु. । धृतराष्ट्र्याम् । वै.निघ. । त्रिफलायां । भा.म.१भ.शस्त्रिकञ्च चि । "शटीमुस्तकसमा ।" मुस्तायां । वै.च. । उत्तमकानामकक्षुद्ररोगविशेषे । "मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा । उत्तमेषा तु विज्ञेया शूक-जीर्णनिमित्तजा ।" सु.नि.सू.दो चि १४अ. ।

**उत्तमाङ्गम् ।** क्ली । मस्तके । रा.नि व १८ । त्रि । उत्कृष्टाङ्गे ।

**उत्तमारणी ।** स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । इन्द्रचिर्भिट्यां । रा.नि व.३ । इन्द्रवारुण्याम् । वा. उ ३०अ. । योषामल्लिकायां । यूँइ । सु.चि ६अ. ।

**उत्तरकालः ।** पुं । भाविकाले ।

**उत्तरङ्गम् ।** क्ली । द्वारस्योपरितिर्य्यक्काष्ठविशेषे । "उत्तरङ्गं मतं तिर्य्यक् द्वारस्योपरि दारु यत् ।" इत्या. ।

**उत्तरवस्तिः ।** स्त्री । लिङ्गयोनयोर्देयवस्ती । लिङ्गद्वार पथ देय पिचकारि । लिङ्गादुपरि दानादुत्तरवस्तिसंज्ञा । तत्र नेत्रपरिमाणं १२ अङ्गुलम् । तच्छिद्रं मालतीपुष्पवृन्तपरिमितं । स्नेहमात्रा पञ्चवर्षीये वाले कर्ष च तदूर्द्ध्वे १ प. । स्त्रीणाञ्च कनिष्ठिकास्थूलं दशाङ्गुलं नेत्रं । स्नेहमात्रा च २ प. । तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकं । मालतीपुष्पवृन्ताग्रं छिद्रं सर्षपनिर्गमं । वालानां पञ्चवर्षाणामधो मात्राद्वपालिकी । तदूर्ध्वे पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः । यथाप्राप्तं-शुद्धस्य स्नातस्य यागभोजने. । स्थितस्य जानुमात्रेण चापि स्निग्धमात्रया । स्निग्धया मेढ्रमार्गेण ततो नेत्रं नियोजयेत् । शनैः शनैर्धृतस्त्यर्ष मेढ्रस्याङ्गुलानि षट् । ततस्त पीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत् । ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः । स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्य्याद्दशाङ्गुलं । स्नेहस्नेहमात्रां मध्यं नेत्रं विचक्षणैः । योनिमार्गेण नारीणां स्नेहमात्रां द्विपालिकीं । मूत्रमार्गे स्त्रियो दद्यादुद्दंशात्रे विचक्षणः । अपत्यमार्गे तु भिषक् स्यादङ्गुलचतुष्टयं । भूयो वस्तिविधानज्ञः संयुक्तैः भेषजैर्हितैः । अपत्यानि विदध्यात् योनिमार्गे दृढां भिषक् । मूत्रेविनिहता स्त्रियाः शोधनद्रव्य-संयुताम् । दद्यात्रामे सदा वस्ती स्त्रियास्तस्मिन्दिशत्र. ।" इत्यादि । दद्यात्रिमुत्तरां वस्तिः मात्राविधिः स्मार्त । दन्तमध्ये द्वयो च वारेषु पतृजना

न्विमी। पिच्छावलिभिर्वैराग्य पादीन कीर्त्तितो ऽपर॥ भानस्खान.।

**उत्तरवायु.** । पु । तद्दिग्भवमारुते । स च शी त स्निग्ध दोषप्रकोपकर क्लेदन प्रकृतिस्थानां बलद मदु चतक्षीणविषार्त्तानां विशेषेण गुणक रश्च। मद व.२३।

**उत्तरवारुणी** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । वा थानशशा। र सा.स वैक्रान्तमारणे । भैष कुष्ठ चि। 'शिला चोत्तरवारुणी।' ज्व चि कुलवधूरसे । उत्तमारणीति वा.उ ३७अ ,वै.निघ २भ काम चि वारुणीपवधूमे ।

**उत्तरायणम्** । क्ली । मकरसङ्क्रान्तितो मिथुन सङ्क्रान्तिसमाप्तिपर्यन्तकाले, सवितुरुत्तरमार्गगति रूपे दा काले । तदादान जानीयात्, यतस्तदा नृणां प्रतिदिनं सारमादत्ते, आदित्यपवनयो भृश सौम्यगुणहरत्वात् । वा सू ३अ. । [श्रम ।

**उत्तरासङ्गः** । पु । उत्तरीयवस्त्रे । ऊडू नि ।

**उत्तरिणी** । स्त्री । उत्तमारण्याम् । गुणा — "उत्तरिणी तु कटुका शीता नेत्र्या लघु स्मृता । उष्णा स्निग्धा सारका च तुवरा व्रणरोपणी । कासव्रणकृमिश्वासज्वरपित्तप्रमेहकान् । कफकुष्ठ प्रलापाश्च वात तन्द्राश्च दद्रुक। चयकास मूत्रकृच्छ्रं योनिरोगश्च शोथक। नाशयेदिति सम्प्रोक्ता सुख प्रसवकारिणी । शाकास्तस्याश्चोष्णवीर्य्या तिक्ता क्रम्यर्श कुष्ठहृत् । कफवातहरा शीता फल तस्या पटु स्मृत । तिक्तसुष्णश्च कटुक लघु चाग्निप्रदीपक। पित्तकोपकरश्चैव शिवद विषनाशनम् ॥" वै निघ।

**उत्तानः** । त्रि । ऊर्द्धास्यशयिते । मे नत्रिक । क्ली । जले । हे च ।

**उत्तानकः** । पु । (Cyperus) तृणभेदे । नागरमुस्ता । उपटायां । ऽर्चुम्रा, निर्विषी । र मा. । रवा. ।

**उत्तानपत्र: (क)** । पु । रक्तैरण्डे । रा नि व ८ । भा पू १भ गु व । मद व १ । श्वेतैरण्डे । वै निघ । [गौ । श्रम ।

**उत्तानशयः** । पु । स्तन्यपायिशिशौ । अतिशि

**उत्तानशायी** । त्रि। उत्तानशायिनि। वै निघ।

**उत्ताप.** । पु । तेजसि । उष्णतायाम् ।

**उत्तापनम्** । क्ली । उष्णताकरणे ।

**उत्तार.** । पु । वमने । [स्कन्दे ।

**उत्तालः** । पु । मर्कटे । मे लत्रिक । त्रि । उ

**उत्तुण्डकी** । स्त्री । करञ्जके । वै निघ ।

**उत्तुण्डित:** । त्रि । निर्गते । सु चि २भ. ।

**उत्तुष.** । पुं । लाजायाम् । खई । ज्ञारा ।

**उत्तेजि(रि)तम्** । क्ली। अश्वस्य मध्यवगगति विशेषे । इयं चतुर्थपञ्चमगति । "उत्तमुत्तेजितमुत्त गमन कौपादिवाखिलैः पदैः ।" हे च ।

**उत्तोलनम्** । क्ली । उत्क्षेपणे ।

**उत्थानम** । क्ली । मलोत्सर्ग । रवा । मलरोगे । पौरुषे । हर्षे । हे च मे नत्रिकं ॥

**उत्थित.** । पु । सरलद्रवे । रा नि व १२। त्रि। उत्पन्ने । मे तत्रिक । [च ।

**उत्थिताङ्गुलि** । पु । चपटे । ठाँपड़ । श

**उत्पतः** । पु । पक्षिणि । त्रिका. ।

**उत्पतनम् (पत्ति.)** । क्ली, स्त्री । उत्पत्तौ । ऊर्द्धगमने । मे नचतुष्क । जन्मनि ।

**उत्पल(क)म्** । क्ली । Blue lotus नील कमले । नीलपद्म । रा नि व १० । सु व ३८ उत्पलादौ ञ. । च सू ४अ । च द र पि चि । कुष्ठे । कूड । तैं चेंगलिकोष्टु । प सु विष । प्रक लूरीमोदके । र.सा स । च द पि ज्व सोमादि । "लोध्रोत्पलाम्रतापघ्न ।" लाक्षादितैले । वै निघ अर्श चि ह्रीवेरघृते । शालूके । प सु । स्वनाम ख्यातकमलजातीयपुष्पे । उन्दि फूल,(हन्) फूल। ह्वि कोञ्जि । म उत्पल । सु.चि ३अ. । गुणा — कषाय मधुरं शीतलं पित्तकफरक्तघ्न । राज । शीतल स्वादु रक्तपित्तघ्न दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमि हरश्च । रा नि.व १०। सामान्येनोत्पलं शीतं स्वादु दाहहर मत । रक्तदोष श्रमं वान्ति भ्रान्ति तृष्णां क्रमीन् जयेत्। द्रव्यगुण । शीतोत्पलो नीलशुद्धिः । सि यो र पि चि सिद्धतमयोगे, श्रीकण्ठ । "बला कषायोत्पलसप्रियङ्गु ।" सि यो.यक्ष्म चि चन्दन माशे । वा गु १५अ ,अञ्जनादि । पद्मकाष्ठे । "प द्मोत्पलधान्यरोहिणीविश्वै ।" च द.ज्वराते विष मज्जनादि । पुष्पे । मे.। जलजातपुष्पमात्रे । कम।

**उत्पल:** । त्रि । मांसशून्ये । है.च. ।

**उत्पलक:** । पुं । चैत्रकरीये । वनयूटे । म. र.सा स. रूप्यमारचे । नीलोत्पले । नीलशुण्ठि । रा.नि.व १० ।

**उत्पलकन्द:** । पुं । शालूके । रत्ना. ।

**उत्पलकुष्ठक:** । पुं । कुष्ठौषधौ । वै.निघ ।

**उत्पलकेसरम्** । क्ली । पद्मकेशरे । भैष.चुद्र-रो.चि.कनकतैले । [विशिष्टे । श भा ।

**उत्पलगन्धिकम्** । क्ली । अतिसुरभिचन्दन

**उत्पलगोपा** । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । श्वेत श्यामलता । वै.निघ. ।

**उत्पलदलम्** । क्ली । तन्नामकशस्त्रविशेषे । तच्च छेदने भेदने च प्रयुज्यते। लक्षणं यथा—"उत्पला-ध्यर्द्धधाराख्ये भेदने छेदने तथा ।" चवि. ।

**उत्पलपत्र(क)म्** । क्ली । वैद्यकशस्त्रविशेषे छेदने भेदने च । तत्परिमाणं षडङ्गुलम् । सु.सू. ८अ. । मद.व.१४अ. । तिलके । धरयि: । कुव लयपत्रे । है.च ।

**उत्पलभेद्यक:** । पुं । व्रणायतसमोभयपालि कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । सु.सू.१६अ.। [र.पि.चि.।

**उत्पलसृत्** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । च द.

**उत्पलशारिवा** । स्त्री । श्यामालतायाम् । प. सु.। र.मा. । चन्दनमूले । भम. । भैष भ म चि.।

**उत्पलषट्कम्** । क्ली । योगविशेषे । "उत्पलं धान्यकं शुण्ठी पृश्निपर्णी बलायुतं । बालबिल्वं गवां तक्रेणायुतेन च सेवयेत् । तेन लाजजलं मधु दद्यानीय शीतलम् । ज्वरातिसारशमनं तृष्णाशमनप्र प्रदम् ॥" चा चवि २स्था.२अ. ।

**उत्पलादि:** । पुं । कषायवर्गविशेषे । उत्पलर-क्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुक-ञ्चेति । गुणा:—"उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तप्रणा-शन: । पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गण" इति । सु.सू.३८अ । भावप्रकाशे लक्षविध: । यथा —"उत्पलं शौगन्धिकं कह्लारं कुमुदं तथा । नीलाम्भोजं मधुकमुत्पलादिरयं गण: । सुशीतश्च हरत्येव दाहं तृषां हृदामयम् । रक्तपित्तं च मू-र्च्छां च तथा छर्दिमरोचकम् ।" इति ।

**उत्पलिनी** । स्त्री । कुमुदवत्यां । शुन्दिफूलेर झाड़ । लघुकमलिन्यां । हिं कोविछोटी । गुणा: —हिमा तिक्ता रक्तामयघ्नी पित्तघ्नी तापकफहा सन्तापश्रमविघ्नी च । तस्या बीजगुणा:—स्वादु रुच्यं हिमं गुरु च । रा नि.व.१० । [मि.त्रिवर्ग ।

**उत्पली** । स्त्री । तुषवर्षण्याम् । कूटेर चापड़ा ।

**उत्पात: (त:)** । पुं । कर्णपालीगतरोगे । लक्ष-णं—"गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्घर्षणादपि । शो थ: पाल्यां भवेच्छ्याव: दाहपाकरुजान्वित: । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पात: स गदो मत: ॥" मा. नि. । कर्णपाल्या उपद्रवे । सु.उ.१०अ. ।

**उत्पाटनम्** । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । उन्मूलने । सु.सू.२२अ ।

**उत्पादक:** । पुं । शरभे । है.च. ।

**उत्पादशयन:** । पुं । टिट्टिभपक्षिणि । है.च.।

**उत्पादिका** । स्त्री । उपजिह्विकायाम् । पा रा । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । उपदेहिकायां ।, पूँई । चिका. । देहिकानामकीटविशेषे । श च. ।

**उत्पार:** । पुं । शुद्धघृते ।

**उत्पाली** । स्त्री । आरोग्ये । श च ।

**उत्पिञ्जल:** । त्रि । भृशमाकुले । है.च ।

**उत्पिष्टसन्धि:** । पुं । सन्धिच्युतिभेदे, अस्थिसन्धि घर्षणे । तेन सन्ध्युभयत: शोफो वेदना च भव-ति । सु.नि १५अ. । See भग्नम् ।

**उत्पीड:** । पुं । सुराफेने । फेने ।

**उत्पुटक:** । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे । सु. सू.१६अ । कर्णपाल्येवैथोपद्रवे । सु. ।

**उत्प्राय:** । पुं । व्याधौ । वै निघ. । [स्त्रियें । मी. ।

**उत्फुल्ल:** । त्रि । विकसिते । है.च.। क्ली । स्त्री-

**उत्सङ्ग:** । पुं । क्रोडे । रा.नि.व.१८ । "क्रोडमङ्कः समीनाह: प्राज्ञस्तो वपुष: स्मृत: ।" राज.। व्रण-वस्तुप्रदेशे । सु.चि.१अ. । पर्व्वतमध्यदेशाकारव्रण-बन्धविशेषे । सा.सू.१८अ. ।

**उत्सङ्गपिड़का** । स्त्री । लक्षणं—नेत्रवर्त्मगत-रोगविशेषे । वेर्त्माधोवर्त्मनि सञ्जातपिड़कायां । सा च सूक्ष्मा कण्डूमती, अधोवर्त्मनि शोफका वर्त्मां-

भ्यन्तरमुखी, बहिस्तामान्तःपूया च। "अभ्यन्तर मुखी तामा बाह्यतो वर्त्मनश्च या। सोत्सङ्गोत्सङ्ग पिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा॥" मा.नि.।

**उत्सङ्गी** । पुं। नाडीव्रणविशेषे। नाली घा। सु.।

**उत्सर्जनम्** । क्ली। दाने। अम।

**उत्सर्जनी** । स्त्री। गुदस्य द्वितीयवली। लक्षणं यथा—"उत्सर्जनी तु तदध. सा साद्धाङ्गुलसम्मिता।" भा.।

**उत्सर्य्या** । स्त्री। प्राप्तप्रजननकालायां गवि। পাল লইবার যোগ্য গাভী। जटा.।

**उत्सवः** । पु। इच्छाप्रसवे। उत्सेके। उत्साहे। क्रोधे। मे.वत्रिकं।

**उत्सादनम्** । क्ली। उद्वर्त्तने। भा.म.४भ.नेत्रो.चि.। "ता मोक्षणोत्सादनलेपनादीन्।" "उत्सादनाद्भवेत्स्त्रीणा विशेषात्कान्तिमद्वपु।" सु चि.२४अ.। उत्सवे। रत्ना.प्रने। समुल्लेखने। मे.न चतुष्क। निम्नस्य व्रणस्य उन्नतीकरणे। सु.चि १अ.।

**उत्साहः** । पुं। मनस उल्लासे। अम।

**उत्साहयुक्तः** । पुं। शरभे। मद व १२।

**उत्साही** । पुं। भक्तरोगिणि। [वा.सू.।

**उत्सिहनम्** । क्ली। नासया ऊर्द्ध्वश्वासधारणे।

**उत्सुकः** । त्रि। उत्कण्ठिते। व्यग्रे।

**उत्सूरः** । पु। सन्ध्याकाले, दिनावसाने। हे च.।

**उत्सृष्टः** । त्रि। त्यक्ते। अम.।

**उत्सेधः** । पु। शरीरोन्नत्ये। देहे। अम।

**उत्स्मयः** । पुं। मन्दहास्ये। वै.निघ।

**उत्त्विसः** । पुं। धुस्तूरफले। श.च.।

**उत्स्विसिका** । स्त्री। भातङ्कविशेषे। हे.च।

**उत्त्क्षेपणम्** । क्ली। व्यजने। धान्यमर्द्दनवस्तुनि। हे च.।

**उत्त्क्षेपमर्म्म** । क्ली। भ्रुद्वयोपरिकेशप्रान्तस्थ मर्म्मणि। तत्र विशल्यमर्म्मणो युगलं तन्नामैव तिष्ठति। सु शा ६प.।

**उद(क)म्** । क्ली। जले। श.र.,रा.नि.व.१४। पु। करिमङ्गलायाम्। हला.।

**उदकप्रक्षेपणम्** । क्ली। जलप्रक्षेपेण जलस्य शीतीकरणोपाये। सु सू.४५अ.।

**उदकमञ्चिका** । स्त्री। जलप्रसाधनार्थमाधारविशेषे। सु सू.४५अ.।

**उदकमञ्जरीरसः** । पुं। रसोऽयं निराम ज्वरे देयः। मात्रा २ र. अनुपानं आर्द्रकरस। अत्र ऊषणं मरिचं शर्करा विष। मतान्तरे शर्करा सर्व्वद्रव्यसमा। त्रिरात्रं २४ प्रहरपर्य्यन्तम्। पाठः—"सूतो गन्धष्टङ्कणः सोषण स्यादेतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्ते.। भूयो भूयो भावयेत्त्रिरात्रं वल्ली देय मुद्भवस्य वारा॥" পারা ১ ভ. গন্ধক ১ ভ. সোহাগার খৈ ১ ভ মরিচ ১ ভ. বিষ ৪ ভ। কেহ কেহ চিনি ৪ ভাগ বলেন। अत्र शर्कराम्थाने मन शिलादानेन चन्द्रशेखररसो भवति। र.सा.सं.।

**उदकमेहः** । पुं। कफोत्थमेहविशेषे। लक्षण —"अच्छं बहुसितं शीत निर्गन्धमुदकोपम। मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम्।" मा.नि.।

**उदकवहस्रोतः** । क्ली। जलवहनाड्यां। ते च द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा.९अ.।

**उदकवहा** । स्त्री। मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने धमनीद्वये। तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा ९।

**उदकषट्पल(घृत)म्** । क्ली। कर्षोरिणे। तिलतैलं ४ श. वारि ११ श दुग्धं ४ श यवक्षारादीनां प्रत्येक पल कल्क दत्त्वा पचेत्। पाठ—"सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पालिकैस्त्रिगुणोदके। क्षीर घृतप्रस्थ ज्वरार्श प्लीहकासहृत्।" घृত ৪ শ জল ১২ শ দুগ্ধ ৪ শ পঞ্চকোল, যবক্ষার প্রত্যেকে ১ প. (৮ তো.)। ইহা কল্ক। च द.धर्म चि। [रा.नि व.६।

**उदकिका** । स्त्री। बलानामक्षुपे। বেড়েলা।

**उदकी** । स्त्री। पाठायाम्। आद्रनाम्नि। वै निघ.यक्ष्म.चि.२अतिविषादि।

**उदकीर्णः (र्य्यः)** । पुं। महाकरञ्जे। উদ্‌কর়ঞ্জ। द्वि करारि। रा.नि.व.९। কোনকাড়। १भ.गु.व.।

**उदकीर्य्या** । स्त्री। पूतीकरञ्जे। नाटाकरञ्ज

था ७ी टैका। वा मृ १५अ अर्कादि । "प्रत्यकपुष्पी पीततैलोदकौर्या।" च मृ २अ वमने, फलिनीव १अ । सु मृ.३८अ.कफशमने। [दकोदरम्।

**उदकोदरम्** । क्ली। जलोदरनामरोगे। See

**उदक्या** । स्त्री। रजस्वलायाम्। अम.।

**उदगयनम्** । क्ली। उत्तरायणे। अम ।

**उदग्रदन्** । त्रि । महादन्तकरिणि। हे च ।

**उदघ्नम्** । क्ली। पिधाने। ढाकनी। ढला।

**उदण्डपालः** । पु। मत्स्यविशेषे। दानकोणा माछ। मेलपचकं। [पड़े। रा नि व १९।

**उदया** । स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। लालपि

**उदधिः** । पु। समुद्रे। रत्ना.। [अब्धिकफ ।

**उदधिकफः** । पु। समुद्रफेने। च द । See

**उदधिफलम्** । क्ली। समुद्रफेने। वै.निघ ।

**उदधिफेन.** । पु। समुद्रफेने। च द रस र वाल चि । See अब्धिकफ ।

**उदधिमलः** । पु। समुद्रफेने। राज ।

**उदधिलवणम्** । क्ली। सामुद्रलवणे। भा ।

**उदधिशुक्ति.** । स्त्री। मुक्तास्फोटे। समुद्रेर झिनुक। [लवण। भा पू १भ ।

**उदधिसम्भवम्** । क्ली। सामुद्रलवणे। पाद्मा

**उदन्तिका** । स्त्री। तृप्तौ। हारा.।

**उदन्या** । स्त्री। पिपासायाम्। रा नि.व २०। See तृषा।

**उदपर्णी** । पु। क्षुपान्यविशेषे। सु मृ ३८च ।

**उदपानः** । पु, क्ली। कूपे। अम.।

**उदमत्स्यः** । पु। उदकमधानमत्स्ये। च मृ २७च। अत्रालोहितसघृतमत्स्यौ। स च वीर्षे सैम्य । भा। प.मृ.।

**उदमानम्** । क्ली। वारिमानादके।

**उदम्बरः** । पु। उदुम्बरभेदे। सार्ङ्ग ७च.। See क्रमि । क्ली। ताम्रे। तामा। च टी.।

**उदयः** । पु। उत्पत्तौ।

**उदयभास्करकर्पूरः** । पु। सप्तामसातक- पूरे। स च पक्व । सदलनिर्दलभेदेन द्विविध । गुणा —'पीत सर स्वच्छक सम्यक्त काठिन कटु समुदित स्वादीयकोऽप्रलेप । शीत पित्त कर कफक्रमिविघात् वातघ्न नासाशुनि लाला स्रावगलयर्ही च शमयेत् जिह्वाजड़त्वापह ।' वै. निघ.।

**उदयभास्कररसः** । पु। कुष्ठाधिकारे रस । अत्र केवल गन्धकेन मृत ताम्र दशभागम्। अमृत विष, तस्य द्वौ भागौ। र सा स.। पाठ —"ग न्धकेन मृत ताम्र दशभाग समुद्धरेत्। उपण (त्या) पञ्चभाग (गा) स्यादमृतञ्च द्विभागिक। श्लक्ष्णचूर्णी कृत सर्व्व रक्तिकैकप्रमाणत । दातव्य कुष्ठिने ॥ उपण स्थाने भूरुषणमिति। रसे चि.। 'पिप्पली पञ्चभागा स्यादिति।" सा कौ। ताम्र १० तो. पिपुल ५ तो. शुद्ध विष २ तो. जलेन पिष्ट्वा रक्तिप्रमाणा वटी कार्य्या। मतान्तरे पिपुलमूल ५ तो. अन्यमते त्रिकटु ५ तो। अन्य द्विकाशाखि। पाठ —'धान्याम्ल सूतक गन्ध श्वेतापामार्गजद्रवै । तुल्यांश मर्द्दयेद्यामयुग्मं पा तालके पचेत्। ऊर्द्ध्वलग्नन्तु सयाह्यो रसो ह्युदय भास्कर । श्वास पञ्चविध हन्ति द्विगुञ्जमनुपानत ॥ रस.र.। अत्र, पारा, गन्धक समानभागे श्वेत आपाङ्गरसे माड़िया पातालयन्त्रे पाक करिले यन्त्रेर ऊर्द्ध्वभागे ये वस्तु लागे, ताहा उदयभास्कर रस।

**उदरम्** । क्ली नाभिस्तनमध्यभागे। पेट। रा नि व,१८। सद्रामकरोगे। उदरि रोग। त दष्टविधम्—वातपित्तकफसन्निपातै चतुर्विध प्ली हजन्य बद्धगुदजन्य क्षतजन्य जलसञ्चयजन्यचेति। अस्य निदान—अग्निमान्द्याजीर्णमलसञ्चयादिकम्। कुपितवातादिभि स्वेदवहाम्बुवहस्रोतसि रुद्धे, त था प्राणापानाभ्यामग्नौ दूषित तदुत्पद्यते। साधा रणलक्षण—'आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्ब लाग्निता । शोफ सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीष यो । दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥" इ नि ७च.। "सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातज मत। अतो वातादिप्रशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥ वह्निर्मन्दत्वमायाति कुक्षौ दोषप्रपूरिते। अजीर्णा न्नमिनैर्यान्नैर्मन्दाग्नौ मलसञ्चयात् ॥ रुद्धा स्वेदा-

मुगाद्दिन्यो जनयन्त्युदरं नृणां। आमानमामताध्यल गतिरन्या क्रमाद्गता। शोथ सदनभङ्गाना दाह सन्द्रा विवर्णता। विड्वातसङ्ग पादाभ्यां शोथ याग्भलच्चणम्। पूर्व्वरूपम्। चीदकानुपज मांस शाक पिष्टकृत तिला। व्यायामाध्वदिवास्वप्रयान पानं विवर्ज्जयेत। तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च। नाद्यादन्नानि जठरी तीयपान विवर्ज्जयेत्॥ रस.र।

**उदरग्रन्थिः**। पु। अस्मरीरोगे। गुल्मरोगे। इति च। अर्श। अँ(ऽडी। मीह्नि। Wil.

**उदरनाडी**। स्त्री। अन्त्रनाड्याम्।

**उदरपरीचा**। स्त्री। जठरपरीचायाम्।

**उदरपिशाचः**। पु। सर्व्वान्नभक्षके। इति च।

**उदरपीड़ा**। स्त्री। उदरामये।

**उदरभङ्गः**। पु। अतिसाररोगे।

**उदररसः**। पु। उदरस्थपाचकरसे।

**उदरव्याधिः**। पु। उदरामये।

**उदरस्फुटा**। स्त्री। नागवल्ल्याम्। वै निघ.।

**उदराग्निः**। पु। जठराग्नौ। [निघ।

**उदरानलपत्रकः**। पु। लघुतालीशपत्रे। वै.

**उदरामयः**। पुं। अतिसाररोगे। See अतीसार।

**उदरामयकुम्भकेशरी**। पु। औषधाधिकारे रस। अत्र गन्ध ताम, कटुक चिकटुकम्, लव णानि पञ्चलवणानि, कणामूल पिप्पलीमूलम्। अत्र इहा अन्य चित्रकचूर्णंच न प्रयच्छन्ति। पाठ —"रसगन्धकभस्मतामक कटुकत्र्यधुतं स टङ्कणं। कणमूलकचव्यचित्रक सयमानीलवणानि रामठं। समभागमिदं विभावयत् खरतापे लय मम्लगात्रिणा॥ उदरामयकुम्भकेशरी रस एप प्रथि तोऽस्य मापक। सुरवाप्युत दापयेद्भिषक्॥" र.सा सं.। पारा, गन्धक, तामा, त्रिकटु, यव क्षार, सोहागार खै, पिपुलमूल, चई, चि तेअमूल, पञ्चलवण, यमानि एवं हिं प्रत्येक समान भाग। लेबुर रसे मर्दन। मात्रा १माष।

**उदरारिरसः**। पु। उदराधिकारे रस.। व भीचीरेण मुद्गीचीरेण। पाठ—"पार्द श्रृङ्ग

त्वच जैपालं पिप्पलीसमं। आरग्वधफलाजर्जा वज्रीचीरेण मर्द्दयेत्॥ मापमात्रां वटीं खादेत् सी णां जलीदर जयेत्। विपाकस्वरसवाटु पथ्य द ध्योदनं हितम्।" र.सा.सं.।

**उदरावर्त्तः**। पु। नाभौ। रा.नि व १८।

**उदरावेष्टः**। पु। शारीरक्रमिभेदे पाटीकृमि शार्ङ्ग ७अ। See क्रमि।

**उदरिणी**। स्त्री। गर्भवत्यां। इति च। [इति।

**उदरिलः**। त्रि। महोदरयुक्ते। ढुंड़ियुक्त

**उदरी**। त्रि। उदरिले। इति च.।

**उदर्कः**। पु। धुस्तूरवृक्षे। मदनकण्टके। मयन काँटा। मी कविर्क।

**उदर्चिः**। पु। अग्नौ। मी.।

**उदर्दः**। पु। Erysipelas रोगविशेषे। लक्ष ण यथा— वरटीदष्टसंस्थान शोथ सञ्जायते वहि। सकण्डूस्तोदबहुल छर्द्दिज्वरविदाहवान् उदर्दमिति त विद्याच्छीतपित्तमथापरे। वाताधि शीतपित्तमुदर्दश्च कफाधिकम्॥" मा नि।

**उदर्दप्रशमनवर्गः**। पु। उदर्दप्रशमनौषधि भेदे। यथा—तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरस पर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दश। टेंद, पेयाल, कुल, खदिर, श्वेतखदिर, छातिन, शाल, अर्ज्जुन, पीतशाल, विट्खदिर। च.सू. ४अ।

**उदर्दः**। पु। Scarlet fever. ज्वरविशेषे।

**उदलावणिकः**। त्रि। लवणोदकमिश्रद्रव्ये। इला.।

**उदश्वित्**। क्ली। अर्द्धजलतक्रे। अर्द्धेक जल घोल। र मा अम। "दशाब्धी यदि सभी तदुद श्विदाह।" रा नि व १५। पथ गुण। गुणा— सेविन कुष्ठनाशन तथाऽऽदाहसुखशोषघ्न। बाल। पित्तश्लेष्मघ्नम्। रा नि व १५। [वै निघ।

**उदाग्रहः**। पु। जलकाकी। पानदेउ।

**उदानः**। पु। कण्ठस्थवायौ। "उदान कथ देशस्य।" भा। "उदानस्य पुन स्थानं नाभ्युर कण्ठ एव च। वाक्प्रवृत्ति प्रयत्नोर्ज्जाबलवर्ण कर्म च॥" च.। "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्व

परनीतम । तेन भावितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥" सु.नि १ अ.। "तत्कर्म ऊर्द्धनयनम् ।" वा. भ.११ अ.। उदरावर्त्ते । सर्पे । नाभौ । मे.तत्रिकं । पञ्चवि । श.र.।

**उदारः** । पुं । दीर्घशाली । शष्यविशेष ।

**उदावर्त्तः** । पुं । नाभौ । सर्पविशेषे । Disease of the bowells, iliac passion रोगविशेषे । मूर्दा । मे । हे.च । रोगेणानेन मलमूत्रवायुरोधो भवति । तस्य निदान सम्प्राप्ति च । "वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियस्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥" क्रमेण लक्षण यथा—वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोऽध्मानं क्लमो रुजा । जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युः वातनिग्रहात् ॥ आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः । तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्द्धावभेदकौ । इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाप्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥ कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः । कुष्ठवीसर्पहृल्लासाः छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥ तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः । कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघातात् हृदये व्यथा च ॥ श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः । जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥ वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः । भोजनैः कुपितः सद्यः उदावर्त्तं करोति च ॥ वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै । स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयन् ॥ ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो हृल्लासारतिपीडितः । वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ इति । भा नि.। "त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नं । अन्यैश्च सृष्टानिलविड्भिरद्यात् तथा प्रसन्ना गुडशीधुपायी ॥ रस.र.।

**उदावर्त्ता (वृत्ता)** । स्त्री । Difficult menstruation. वायुजन्यस्त्रीयोनिरोगविशेषे । सा कष्टेन सफेनिलं रजो मुञ्चति । "सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।" भा.म ४ भ.यो.रो चि ।

**उदितः** । पुं । नीवारे । उडिधान । प सु. ।

**उदीच्यम्** । क्ली । ह्रीवेरे । सुगंध वाला । प. मु. । रा.नि.व.१० । तें कुरुवेरु । चि.यो.ज्व चि, षडङ्गपानीये । "चन्दनोदीच्यनागरैः ।" चि.यो. ज्व.चि.किराताद्यौ । "चन्दनोदीच्यवत्सकै ।"

**उदीच्यकाष्ठम्** । क्ली । तोपचिनीतिख्यातद्रव्ये । वै निघ. ।

**उदीक्षणम्** । क्ली । दर्शने ।

**उदु(दू)खलम्** । क्ली । गुग्गुलौ । मे । लौहभाण्डे । हामानदिस्ते इति लोके । तण्डुलकण्डनार्थपात्रे । उखली इति च लोके । अम ।

**उदुम्बरः** । पुं । Glomerous fig tree, (Ficus glomerata.) यज्ञाङ्गे । यज्ञडुमुर गाछ । गुर्ज. हिं गुलार । तें उम्बराचेभाड । उत्. उदुम्बर । भ.द. । सु.सू.३८ अ.न्यग्रोधादिः । गुणाः—"उदुम्बरः शीतलः स्याद्गर्भसन्धानकारकः । व्रणरोपणकृद्रूक्षो मधुरस्तुवरो गुरुः । अस्थिसन्धानकृद्वर्ण्यो कफपित्तातिसारकान् । योनिरोगं नाशयति वल्कस्तस्य शीतलः । दुग्धं तुवरं गर्भसन्धानकरं मतं । कोमलञ्च फलं तस्य तुवरं मतं । हितकारि तृषापित्तकफरक्तजापहं । मध्यं कोमलं स्वादु शीतलं तुवरं मतम् । पित्ततृषामोहकरं रक्तशुद्धिप्रमोहनम् ॥ वै.निघ । अस्य गुणः कफपित्तघ्नः । हिम रूक्षः पित्तकाश्मरिजित् मधुरः वर्ण्यः व्रणशोधनरोपणश्च । मद.व ३। भा.पू.१ भ.वटादिव. । तथा पक्व फलगुणाः मधुरं हिमं क्रिमिकरं रक्तपित्तहरं दाहमूर्च्छाप्रदं । गुरुकफगुणा —अतिशीतलं मधुरं पित्तदाहशोषघ्न । अपक्वफलगुणा—कषायं दीपनं [illegible]

विकारत्वं मांसकरत्वं शोणितविकारजननत्वञ्च। अस्य वल्कलगुणः—शीतं कषायं व्रणघ्नं गर्भकर तृष्ण सन्धानजनकञ्च। रा नि व ११। कुष्ठविशेषे। तामि। रा नि व १२। जन्तुफले। भा पू भवे। क्ली। कर्षे, २ तो। प प्र १ख। ताम्रे। मद व. ४। तोलमात्रे। वै निघ पाया,चि त्रिफलादिलेहे। क्षीरे। विका। [व १।

**उदुम्बरच्छदा**। स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। मद

**उदुम्बरदला**। स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। रा नि व ६। [भा। लघुदन्तीवृक्षे। भा.पू १भ।

**उदुम्बरपर्णी**। स्त्री। दन्तीवृक्षे। प मु। र.

**उदुम्बरमशकः**। पुं। मुषिके। वै निघ।

**उदुम्बरी**। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। मं कालार्तवर। रा नि व.११।

**उदूखलम्**। क्ली। तण्डुलादिकण्डनार्थे काष्ठ पात्रे। उखलि। गुग्गुली। मे त्रिकं।

**उदूखलसन्धिः**। पुं। उदूखलाकारयोर्बाहुगत सन्धौ। भा। कथावद्धवदशनमस्ति। सु शा ५च।

**उद्गमः**। पुं। वाग्मी। दन्ति। वै निघ।

**उद्गमनीयम्**। क्ली। धौतवस्त्रे। [illegible] पड़। अम.।

**उद्गारः**। पुं। उद्गमने। वस्त्रदर्शने। [illegible] इति भाषा। [illegible] "[illegible]" [illegible] २६च.। वमीम्। रा नि व २०।

**उद्गारकमर्थिः**। पुं। [illegible]। [illegible]। मं [illegible]। रा नि व ११।

**उद्गारणम्**। क्ली। उद्गारवत्।

**उद्गारशुद्धिः**। स्त्री। [illegible], [illegible] शोधनार्थे। [illegible]। [illegible] पु १५.।

**उद्गारशोधनः**। पुं, क्ली। [illegible], [illegible]

**उद्गारशोधिनी**। स्त्री। [illegible]। वै निघ.।

**उद्गि(द्री)रणम्**। क्ली। [illegible]। [illegible]। वि क.ए.।

**उद्गार.**। पुं। [illegible]। [illegible]। वै निघ.।

**उद्ग'**। पु। देहस्थवायौ। मे घत्रिकं। हलायुधे। हे.च.।

**उद्घटम्**। क्ली। वार्ताकुपुष्पे। वै निघ।

**उद्घर्षणम्**। क्ली। गात्रादिघर्षणे। इष्टकया नोद्धर्षणे कण्डूकोठनाश शिरामुखकारकञ्च। राज।

**उद्घसम्**। क्ली। मांसे। हारा.।

**उद्घाटकम्**। क्ली। घटीयन्त्रे। हेम।

**उद्घात.**। पु। पादस्खलने। काव्यादे। [illegible] त्रिक। परमाभ्यासयोगाय कुम्भकादिषु। [illegible] तत्त्विक। आरम्भे। विका। [कौटि। [illegible]

**उद्दंशः**। पु। मत्कुणे। उदुंश। हेम। दंश

**उद्दण्डपाल**। पुं। मत्स्यविशेषे। [illegible] माछ। सर्पविशेषे। मे।

**उद्दानक'**। पु। [illegible]। [illegible] मोडलीगुड्लु। पुत्रा। विश्व।

**उद्दन्तुर**। त्रि। [illegible], [illegible]।

**उद्दारदा**। स्त्री। शाकभेदे। [illegible] नाम। वै निघ।

**उद्दारा (री)**। स्त्री। गुडूच्याम्। [illegible]।

**उद्दाम. (क)**। पु। (Cordia myxa or Latifolia.) [illegible]। [illegible] बहुवारि, [illegible]। प मु.। [illegible] See बहुवार। [illegible]।

**उद्दाला**। स्त्री। [illegible] इति [illegible]।

**उद्दिष्टः**। पु। [illegible]।

**उद्दीप. (प्त.)**। पु। गुग्गुल्वौ। [illegible]।

**उद्देशः**। पु। [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]।

**उद्देहिका**। स्त्री। [illegible]। [illegible] [illegible]।

**उद्धमः**। पु। [illegible]।

**उद्धर्षणम्**। क्ली। [illegible]।

**उद्दान्त** । पु । निर्मदकरिणि । चम ।

**उद्दारा** । स्त्री । गुडूच्याम् । शच ।

**उद्दूलनम्** । क्ली । सतैलतण्डुलकर्पूरकस्तूरीमर्दितचलकचूर्णेषु । पाकराज ।

**उद्धूषणम्** । क्ली । रोमाञ्चे । हला ।

**उद्धृत** । त्रि । परिभुक्तोज्झिते । मे तविक ।

**उद्भट** । पु । कच्छपे । शूर्पे । मे टविक ।

**उद्भव** । पु । उत्पत्तौ । चम ।

**उद्भावः** । पु । उत्पत्तिः ।

**उद्भिजः** । त्रि । उद्भिज्जे । च टी र ।

**उद्भिज्जः** । त्रि । उद्भिदी जाते । इन्द्रगोपमण्डूकादौ । चम ।

**उद्भित् (द्)** । त्रि । गुल्मादौ । तत्र पञ्चधा—तरु गुल्म लता वल्ली तृणच । चम ।

**उद्भिदम्** । क्ली । भूमिसुद्भिद्य उद्गमज्जलस्थाने । बा टी ईमा । सामुद्रलवणे । पाङा लवण । र मा । Culinary salt सामुद्रविलवणे । रस र अर्म वि । त्रि । तर्वादौ ।

**उद्भूत** । त्रि । उत्पन्ने, जाते ।

**उद्भेद** । पु । अङ्कुरे । रा नि व २ ।

**उद्भ्रमः** । पु । उद्वेगे । चम ।

**उद्यम** । पु । उद्योगे ।

**उद्यानम्** । क्ली । उपवने । उद्यानं स्वयमपरैः समन्तु लोकैरन्यथा विभववताञ्च पुष्पवाटी । हला ।

**उद्राव** । पु । मिश्रणे । संयोजने ।

**उद्योग** । पु । चेष्टायाम् ।

**उद्र** । पु । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । হারা । जलनकुले । ধেঁড়ে इति भाषा । त्रिका ।

**उद्रथ** । पु । द्रुमविशेषे । कुक्कुटशोकाः । ताम्रचूड । कुकुडा । मे. । पावके ।

**उद्राङ्क** । पु । रक्तचित्रके । वै निघ ।

**उद्रिक्तचित्तता** । स्त्री । पानात्ययरोगे । मत्ततायाम् । रा नि व २० ।

**उद्रेकः** । पु । रजोगुणे । रा नि व २१ । गहा बिन्दे । भा म १म ।

**उद्वत्सर** । पु । सवत्सरे । हेच । [कवी ।

**उद्वमनम्** । क्ली । उद्गिरणे, वान्तौ । वमि

**उद्वर्त्तनम्** । क्ली । विलेपने । घर्षणे । मे नचतुष्क । तद्गुणा —"उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोऽविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् । उद्वर्त्तनं हरिद्राद्यैः कण्डूवैवर्ण्यरौक्ष्यजित् । तिलैर्निर्वर्त्तनं कण्डूरौक्षमलदोषनाशनम् ॥' राज । "उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।' बा सू २ अ । "उद्वर्त्तनं वातहरं भाजकानलदीपनं । गात्रस्थिरत्वसुखितात्वकप्रसादमृदुत्वकृत् ॥' मद व १३ । मर्द्दने । च द विसूचि. । [याम् ।

**उद्वह** । पु । पुत्रे । उदावहायां । स्त्री । कन्या

**उद्दान्त** । पुं । निमदगजे । त्रि । उद्दमिते । मे तविकं ।

**उद्दाहनी** । स्त्री । वराटके ।

**उद्विडाल** । पु । जलविडाले । উদ্বিড়াল इति भाषा । ধেঁড়ে इत्यपि क्वचित् ।

**उद्वृत्त** । त्रि । उत्थिते । [त्रिका । चाण्डाले ।

**उद्वेगम्** । क्ली । गुवाकफले । रा नि व ११ ।

**उधस्** । क्ली । आपीने । গাভীর পালান । हला ।

**उध्मान(र)म** । क्ली । चुल्याम् । च टी भं ।

**उन्दक** । पु । धवलयावनाल । শাদা জনার, যওয়ারা । रा नि व १६ ।

**उन्दर** । पुं । मूषिके ।

**उन्दिरमारी** । स्त्री । मूषिकाख्या तन्नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धायां । इन्दुरमारी । गुणा —"मूषकारी तु कटुका नेत्रा चाक्षुविवापहा । व्रणदोषनेत्ररोग नाशयादति च स्मृतम् ॥" रा.नि व ४ ।

**उन्दुक** । पु । शरीरैकदेशे । भा ।

**उन्दुरः** । पु । मूषिके । [वा ।

**उन्दुरु (क)** । पु । मूषिके । वन्यमूषिके । र

**उन्दुरुकर्णी (र्णिका) (र्णी)** । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । रा नि व ९ । दन्तीभेदे । उन्दुरुकर्णा प्रत्यन्तीति ड ।

**उन्दुरुपर्णी** । स्त्री । आखुकर्णी । रा नि व ३।

**उन्दूवरम्** । क्ली । ताम्रे । भा ।

**उन्द्रः** । पु । कूलचरपशुभेदे । উদ্বিডাল । सु शा ४६म. । See कूलेचर ।

**उन्नम्** । क्ली । सुरते । त्रि । क्लिन्ने । मे नद्विक ।

**उन्नाहम्** । क्ली । काञ्जिके । धम ।

**उन्मत्तः** । पु । श्वेतधुस्तूरे । শ্বেত ধুতুরা । धु स्तूरवृक्षे । प मु । र मा, रा नि व १० । मुचकुन्द वृक्षे । त्रि । उन्मादविशिष्टे । मे ।

**उन्मत्तकारिणी** } स्त्री । दुग्धिकायाम् । हि
**उन्मत्ता** } दुधियार ।

**उन्मत्तरसः** । पु । शीताङ्गसन्निपाते रस । "र सगन्धकतुल्याश्च धुस्तूरफलजद्रवै । मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु तुल्यांश त्रिकटु क्षिपेत् ।" त्रिकटुमिति त्रिकटुचूर्णं प्रत्येक रसतुल्य । र सा स शीताङ्ग सान्निपात ज्व. ।

**उन्मनः** । पु । उन्मादवायौ । द्रोणपरिमाणे (१६ श) । प प्र १भ । [२० ।

**उन्मनायितम्** । क्ली । उन्मादे । रा नि व

**उन्मन्थकः** । पु । कर्णपालीगतरोगविशेषे । तल्लक्षण—"कर्णे बलाद्वर्द्धयत पाल्यां वायु प्रकु प्यति । कफ संगृह्य कुरुते शोथ सस्तम्भवेदनम् । उन्मन्थक सकण्डूको विकार कफवातज ॥ मा नि । सु चि २५श ।

**उन्मादः** । पु । (Mania) वायुरोगे । পাগল রোগ । स च मानसिको व्याधि षड्विधश्च वात पित्तकफसन्निपातद्विषदर्शनाद्भवति । सम्प्राप्ति —मदयन्त्युन्मदा दोषा यस्मादुन्मार्गगामिन । मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तित ॥ एकैकश सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितै । मान सेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ विषा द्भवति षष्ठश्च यथास्व तत्र भेषज । स चाप्रवृद्धस्त रुणो मदसंज्ञा बिभर्त्ति च ॥ विरुद्धदुष्टाशुचिभोज नानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानां । उन्मादहेतुर्भय हर्षपूर्व्वो मनोविघातो विषमाश्च चेष्टा ॥ इति तद्धेतुनिदानम् । मा नि । यस्मादुन्मादानन्तरं समुद्दिष्ट ... । तथापि ... सा वातोन्मादा ... लायने ध्रुवम् ॥ ... यथा ... खादनकाल नञ्च निद्रा सुशीतान्यनुलेपनानि । गोधूममुद्गाश्च शालयश्च धारोष्णदुग्ध शतधौतसर्पि ॥ घृतं नवी नञ्च पुरातनञ्च कूर्म्मामिष धन्वरसा रसाल । पु राणकूष्माण्डफल पटोल ब्राह्मीदल वास्तुकतण्डुली यं ॥ खराश्वमूत्र गगनाम्बु पथ्या सुवर्णचूर्णानि च नारिकेल । द्राक्षा कपित्थं पनसञ्च वैद्यै विधेयमु न्मादगदेषु पथ्यम् ॥ राज । अपस्मारोन्मादरोगे । ल क्षण यथा—'प्रकोपकारणै शीघ्रं कुपिते मान रिश्वनि । उन्मादो जायतेऽस्मस्य तस्य रूपञ्च कथ्य ते । यातुमिच्छति य स्थित्वा रज्जु दन्तैश्च खा दति । खादत्यकस्माद्यस पुनश्चैव न खादति । कदाचिद्बुध्यते संज्ञां कदाचिन्न न बुध्यते ।" म द ५६श । उन्मादघ्ने । अ टी. ।

**उन्मादगजाङ्कुशः** । पु । उन्मादाधिकारे रस । अत्र महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टि । वामनहाटी । विषमुष्टि । कुचिला । अर्कचक्रिका, ताम्रचक्रि कायां । पाठ —त्रिदिनं कनकद्रावै महाराष्ट्रीद्रवै पुन । विषमुष्टिजलै सूत समुत्थाप्यार्कचक्रिका । कृत्वा तयां सगन्धां तां युक्त्या बन्धनमाचरेत् । तत्त मं कानक बीजमभ्रक गन्धक विषं । मर्द्दयेत्त्रिदिनं सर्व्वे वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ॥ । পারা সদৃশ পরিমাণে লইয়া ধুতুরা, বামনহাটী এবং কু চিলার রসে এক এক দিন উত্থাপন করি বে । পরে তাহার সহিত সমভাগ গন্ধক দি য়াইয়া বন্ধনার্থ অর্দ্ধচক্রিকায় রাখিয়া গজ পুটে দিবে । পরে উহার সহিত স্বর্ণ গ ধু তুরাবীজ, অভ্র, গন্ধক এবং বিষ দিয়া এক ত্র রসে মর্দ্দন করিবে । র সা স ।

**उन्मादपर्पटीरसः** । पु । उन्मादाधिकारे रस । अथ पर्पटीरस स्वर्णपर्पटीम् । কে পাপড়ার রস । "कृष्णधुस्तूरजैर्वीजै पञ्चभि प र्पटीरस । सम्प्रयोज्य प्रयात्यर्थमुन्माद सूतत्व नम् ।" र.सा स ।

**उन्मादभञ्जनरसः** । पु । उन्मादाधिकारे । अथ किरात भूनिम्बं । रुद्रवन्ती ... नाशोन्मादा । पाठ —त्रिकटु त्रिफला चैव ... पिप्पलिका तथा । विडङ्गञ्च देवदारु किरा तकटुकी तथा । कण्टकारी च ... मन च । ... ... ...

च। शोभाञ्जनस्य बीजानि त्रिवृता चेन्द्रवारुणी। षड्‌ङ्‌ रूप्यमभ्रकञ्च प्रभालं समभागिकं। सर्व्वचूर्णस मं लौहं सलिलेन विमर्द्दयेत् ॥ ...... । र.सा.स.।

**उन्मादभञ्जिनी** । स्त्री। उन्मादाधिकारे रसविशेषे। अत्र कटुरोहिणी कटुकी। गिरिमल्लीबीज कुटजबीजं। पाठ.—"शुद्ध मन शिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी। वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षप। करञ्जबीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च। एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिका कुरु। गिरिमल्लीबीजसमां छायायस्काञ्च कारयेत्। प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषीरञ्जनं हितम्। मधुरादिरसे चार्द्रं रात्रावपि जलेन च॥"... ..। र.सा.स.।

**उन्मादाङ्कुशरसः** । पुं। उन्मादे रस.। पाठः—त्रिदिनं कनकद्रावैर्महाराष्ट्रीरसैः पुनः। विषमुष्टिद्रवैः सूत समुत्थाप्यार्कचक्रिकां। कृत्वा तस्मा समभागां युक्त्या बन्धनमाचरेत्। तत्समं कानक बीजमभ्रकं गन्धक विषं। मर्द्दयेत्रिदिनं सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत्। कनक धुस्तूरबीजं। महाराष्ट्री जलपिप्पली भार्गी वा। विषमुष्टिः कुचेलकं। एभिः ऊर्द्धपातनं कार्य्यं। पारदादिकं समभागं ग्राह्यम्। उन्मादगजाङ्कुश इति नामान्तरम्। भैष.रसे चि।

**उन्मादिनी** । विजयायाम्। सिद्धि।

**उन्मानम्** । क्ली। द्रव्यतौलकपरिमाणे। पु। द्रोणपरिमाणे। प.प्र १ख.।

**उन्मार्गी** । पुं। पञ्चविधभगन्दरान्तर्गतभगन्दररोगविशेषे। अर्शभगन्दर। तस्य लक्षणम्—"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थि मांसेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाध.प्रेरितं असम्यगागतं गुदं क्षिणोति, तदा चतनिमित्तः कोथ उपजायते। तस्मिंश्च चते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथं भूमाविव जलप्रक्लिन्नायां क्रिमयः सम्भवन्ति। ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति,तस्य तैर्मार्गैः क्रमिकृतैः वातमूत्रपुरीषरेतांसि चरन्तिः-सरन्ति तं भगन्दरं उन्मार्गिणमित्याचचते।" सु. नि ४ च.।

**उन्मीलनम्** । क्ली। उन्मेषे। हे.च.।

**उन्मेषः** । पुं। नेत्रोन्मीलने। हे.च.।

**उपकण्ठम्** । क्ली। चक्षुरादिसन्निधिं। कर्दम मीये। हे.च.।

**उपकरणम्** । क्ली। उपादाने।

**उपकर्णिका** । स्त्री। मूषकर्णिकायाम्। वै. निघ.२भ.अर्श चि विडङ्गादिचूर्णलेहे।

**उपकारिका** । स्त्री। पिष्टकभेदे। मे कपत्रकं।

**उपकालिका** । स्त्री। जीरकभेदे। श्वेतजीरके। कलौञ्जीजीरके। मद.व.२। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। पिप्पल्याम्।

**उपकुञ्चः (कः)** । पुं। कृष्णजीरके। वै.निघ.।

**उपकुञ्चिः (का) (ची)** । स्त्री। कलौञ्जीजीरके। वृहज्जीरके। सूक्ष्मैलायाम्। भम.। कृष्णजीरके। स्वल्पजीरके। छोटि जीरा। भा.पू.१भ. रवा.। गुणाः—"तिक्ता कट्वी चोष्णा च दीपनी। रुच्या चाजीर्णशमनी गर्भाशयविशोधिनी। आध्मानवातगुल्मञ्च रक्तपित्तं क्रमींस्तथा। कफ पित्तं चामदोष वात शूलञ्च नाशयेत्॥" वै निघ.।

**उपकुम्भा** । स्त्री। दन्तीवृचे। वै निघ.।

**उपकुल्या (का)** । स्त्री। पिप्पल्याम्। प. सु,रा.नि व.६। च द.अम्ल.चि.एलादौ।

**उपकुशः** । पुं। Gum-boil. तन्नामकदन्तवेष्टजपित्तरक्तजरोगविशेषे। तत्र वेष्टदाहपाकदन्तचलन आघट्टिते रक्तस्रावेदने, सुते च रक्ते स्फीतिर्मुखपूतिता च जायते। लक्षणं—"वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च। आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनं। आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पूतिः च जायते। भा.म.४भ.मु रो.चि.। बध्नमुखरोगे, तत्र दन्तास्थामुपरिस्थापः दन्तचलनञ्च भवति। अ.द।

**उपकूपः** । पुं। दीर्घिकायाम्। हे.च.।

**उपकोलिका** । स्त्री। कृष्णजीरके। भा.।

**उपक्रमः** । पुं। चिकित्सायाम्। रा.नि.व.२०। आरम्भे। मे.मचतुष्कं।

**उपक्रोटा** । पुं, स्त्री। गर्दभे।

**उपघातः** । पुं। रोगे। रा.नि.व.२०।

**उपघातकः** । पुं। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.।

**उपघ्रः** । पुं। निकटाश्रये। अम।

**उपचक्रः** । पु। हंसविशेषे। चट्टराज। "चक्रो

राशुपचक्रकान् ।" च चि ३ष । गुणा—"कषाय स्वादुलवणत्वच्य केश्यो रुचिप्रद ।" सु सू ४६ष । ह्नन लघु उष्णवीर्य्य कटुपाकि बलाग्निवर्द्धकञ्च । राज । See चक्रवाक । [रा नि.व.२०। हला. ।

**उपचर्य्या** । स्त्री । चिकित्सायाम् । सेवायाम् ।

**उपचक्षुः** । क्ली । चक्षु प्रतिनिधौ । चश्मा इति भाषा । [नि व.२० । हे च. ।

**उपचारः** । पु । चिकित्सायां । सेवायाम् । रा.

**उपचार्य्यः** । पु । चिकित्सायाम् । हे.च ।

**उपचितः** । त्रि । दग्धे । मे ।

**उपचित्र (त्रा)** । पु, स्त्री । उपचित्र इति म द व १। पृश्निपर्ण्यां ह्नपे। চাকুলিয়া । रा नि व ४ । दन्तीभेदे । प सु । र.मा । आखुकर्ण्याम् । ইন্দুর কাণী পানা। मे. । वृहद्दन्त्या । भा पू १भ. । वै निघ.वा व्या विषगर्भतैले ।

**उपचित्रका** । स्त्री । ह्रस्वदन्त्याम् ।

**उपचिल्ली** । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । শ্বেত চিল্লী (বেতোশাক)। रा.नि.व ७ ।

**उपजिह्वा (ह्विका)** । स्त्री । जिह्वागतमुखरोगे । दुष्टकफरक्ते जिह्वामुन्नमय्य निम्नतो लाला स्रावकण्डूदाहशोथानुत्पादयत । मा नि । लक्षणम् —"जिह्वाग्ररूद्ध श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्यजात कफ रक्तयोनि । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥' सु नि १६ष । कीटविशेषे । উপদে পোকা । हे च । मूलजिह्वायाम् । আলজিব । रा नि व १८ । अश्वस्य मुखरोगभेदे । अत्र जिह्वाध स्फीति । लक्षणम्—"अधस्तादथ जिह्वाया श्वयथुर्यस्य जायते। तं विन्द्यादुपजिह्वाख्य मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥" ज द २९ष. ।

**उपतप्ता** । पु । रोगे । अ टी भ ।

'**उपतापः** । पु । रोगे । उत्तापे । मे.पचतुष्क ।

**उपदग्धः** । त्रि। ईषद्दग्धे। আঁকা। सु.सू.४६ष ।

**उपदन्तः** । पु । कुमुम्बुरी । দাঁতা ধনে।

**उपदंशः** । पु । The venereal disease समष्ठीलक्षुपे । रा नि व ४ । शिग्रौ वृक्षे । সজিনা গাছ। रा नि व ७ । चवले । চাট্ । हला. । सियो,मदा,थि.। "सव्यो सभक्ता पिशितोपदंशाम् ।" व्यञ्जने । रा.नि व २० । मेढ्ररोगे । বাগু রোগ । निदानादि—"हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ।" स च वातादिभेदात्पञ्चधा। तल्लक्षण—"सतोदभेदे स्फुरणे सकृष्णे स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंश। पीतैर्बहुक्लेदयुते सदाहे पित्तेन रक्तात्पिशितावभासे। स्फोटै सकृष्णे रुधिर स्रवन्त रक्तात्मक पित्तसमानलिङ्ग। सकण्डुरे शोथयुतैर्महद्भि शुक्लैर्घनै स्रावयुतै कफेन । नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥' मा. नि । "अतिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टा रजस्वला दीर्घरोमा कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमा निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वाराम-प्रियामकामां अचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनि योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनि वियोनि वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनादर्द्दनाद्धस्ताभिघाताच्च चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमार्गस्य प्रकुपिता दोषा क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमाचक्षते ।" सु नि ११ । विशीर्णमांसं कृमिभि प्रजग्धं मुष्कावशेष परिवर्ज्जयेत्तम् । असाध्यलक्षण। पथ्य यथा—छर्द्दिर्विरेको ध्वजमध्यनाडीवेधो जलौका परिपातनञ्च । सेक प्रलेपो यवशालयश्च धन्वामिषं मुद्गरसो घृतानि । कठिल्लक शिग्रुफलं पटोलं शालिञ्चशाक वनमूलकञ्च । तिक्त कषाय मधु कूपवारि तैलञ्च हन्यादुपदंशरोगम्" इति । अपथ्य यथा—"दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्व्वन्नं मैथुनं गुडम् । आयासमम्लं तक्रञ्च वर्ज्जयेदुपदंशवान् ॥" पथ्यापथ्यम् ।

**उपदंशघ्नः** । पु । शिग्रुवृक्षे । वै निघ. ।

**उपदलम्** । क्ली । पुष्पदले । ফুলের পাপড়ি।

**उपदी** । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া। म वांदा गुल । रा नि व.५ ।

**उपदीका** । स्त्री । उपजिह्वाख्यकीटे । हे च. ।

**उपदेवता** । स्त्री । यक्षभूतपिशाचादौ ।

**उपदेशः** । पुं । मुल्के । हे च. । हितकथने । एवमित्युपदेशे यथा—"तथा न कार्य्यवादाभ्यो

दिवास्वप्न वर्ज्जयेत् ।'' सु.उ.६५अ । [निघ. ।

**उपदेहः** । पुं । उपलिप्ते । प्रलेप, मलम् । वै.

**उपदेहिका** । स्त्री । उपजिह्वाकीटे । हे.च. ।

**उपद्रवः** । पुं । उपसर्गे । तल्लक्षणम्—''रोगार म्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इतीरितः ॥'' भा. ।

**उपधातुः** । पुं । Secondary secretion देहस्थसप्तविधधातुषु । यथा—''स्तन्यं रजो वसा स्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च । ओजश्च सप्तधातूनां क्रमात्सप्तोपधातवः ॥'' भा. । स्तन्यरजोवसास्वेदद न्तकेशौजांसि धातूनां सप्तोपधातव इति शार्ङ्ग. । A semi-metal. स्वर्णमाक्षिकादिगौणधातुषु । ते च सप्तविधाः—स्वर्णमाक्षिकं, तारमाक्षिकं, तुत्थं, कांस्यं, पित्तलं, सिन्दूरं, शिलाजतु चेति । तत्र स्वर्णमाक्षिकं स्वर्णस्य, तारमाक्षिकं रौप्यस्य, तुत्थं ताम्रस्य, कांस्यं तामरङ्गयोः, पित्तलं ताम्र यशदयोः, सिन्दूरं सीसकस्य, शिलाजतु च लौह-स्योपधातुः । मतान्तरे तु माक्षिकतुल्यकाञ्चनीला ञ्जनरसाञ्जनमनःशिलाहरितालेषु । यथाः—''उ-पधातुषु सर्व्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किं तेषु तेभ्योऽल्पत्वं न्यूनभावतः ॥'' भा.म.१भ.धातुव. ।

**उपधानम्** । क्ली । विधौ । उपबर्हे । बालिश । मे गधतुर्क्कं । [भावप्रकर्ष । मे. ।

**उपधूपितः** । त्रि । आसन्नमरणे । हारा. ।

**उपनखम्** । क्ली । चिप्पतुल्यरोगे । आङुल-हाड़ा । लक्षणं—''नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनां । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प मादिशेत् । तदेव चतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ॥'' सु.नि.१३च. ।

**उपनयनम्** । क्ली । वर्णत्रयाणां यज्ञसूत्रधारण-रूपसंस्कारविशेषे । पৈতে দেওয়া । शिक्षा. ।

**उपनाहः** । पुं । स्वेदविशेषे (जामखादी) । সেক । वचाकिण्वशताह्वादेर्दधिदुग्धादिभिः यः क्रियते स्वेदः स उपनाहः । मा.टी हेमा । स्वेदे । निम.चतुर्थ । नेत्रसन्धिरोगे । कृष्णमण्डलदृष्टि-मण्डलमध्ये कृष्णपाकी अल्पवेदनः कण्डूयुक्तो दृष्टिर्जायते । लक्षणम्—''दृष्टिर्नाम्नो दृष्टि-र्भवपाकी कण्डूमान्नी नीरजस्तूपनाहः ॥'' मा.नि.। दृष्टिदाहाम् । [निघ.।

**उपनाहनम्** । क्ली । लेपने । च द वा व्या.चि ।

**उपनाहस्वेदः** । पुं । उपनाहजन्यघर्मे । वा-तकफजन्यशोफयोरुपक्रमभेदे । ''अथोपनाहस्वेदश्च कुर्याद्वातहरौषधैः । प्रदिह्य देहं वातार्त्तं चीर-मांसरसान्वितैः ॥ आम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसयुतैः ।'' एवमेव महाशाल्वणादिर्पि. । सु. चि.१भ. । [हारा. ।

**उपपुष्पिका** । स्त्री । छिक्किकायाम् । हाई ।

**उपप्लुता** । स्त्री । Morbid sensibility *of the uterus*. योनिरोगे । लक्षणं यथा—''गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासात् छर्दिश्वासविनिग्रहात् । वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् । कफवाता मयव्याप्ता या स्यायोनिरुपप्लुता ॥'' चर. ।

**उपभृती** । स्त्री । महानील्यां । वै.निघ. । [म. ।

**उपभोगः** । पुं । भोगे । भोजनाधिकभोगे । च·

**उपमाता** । स्त्री । धात्र्यां । शाई ।

**उपमेतः** । पुं । शालवृक्षे । श च. ।

**उपयन्त्रम्** । क्ली । पञ्चविंशतिविधशल्याहरणो-पाययन्त्रभेदेषु । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति । तानि च रज्जुवेणिकापट्टचर्म्मान्तर्वल्कललतावस्त्रा-ष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमु-खवालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्त-यानि क्षाराग्निभेषजानि । सु सू.७भ । [धानुकल्पे ।

**उपयोगः** । पुं । औषधक्रियायां । औषधसेवने ।

**उपरत्नम्** । क्ली । गौणरत्ने । भा. । गौणेद पद्म-राग वैदूर्य्यप्रवालेषु । प.मु. । काच स्फटिक प्रभि-रत्नेषु । ''उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च । मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि ॥'' गु-णा.—रत्नतुल्याः किन्तु किञ्चिद्धीनाः । भा.पु.१भ.।

**उपरन्ध्रम्** । क्ली । अश्वस्य उदररन्ध्रोपरिभागे । ज.द १च. ।

**उपरसः** । पुं । A secondary mineral. गौणरसेषु, उपधातुरदे । ते च हिङ्गुलगन्धतालक-शिलास्रोतोऽञ्जनटङ्कणराजावर्त्तचुम्बक-स्फटिक-शङ्ख खटी-गैरिक कासीसरसक कपर्द सिकता बो-लाः कङ्कुष्ठ सौराष्ट्री च । गुणे, मूत्रल किञ्चि-

द्रुमयुता । भा पू १ भ धातुव । यथा—"खेचरा घनकङ्कुष्ठगन्धाश्म गैरिक शिलि । शैलेयाञ्जन समिश्रा समन्तुपरसा बुधा ॥ कम्पिल्लगौरी चपलाकपर्दसशैलसिन्दूरकवङ्गिजारान्। पाषाणि नीवादरयङ्गयुक्तानित्यष्टकं सूतसमानमाहु ॥ रा. नि व.२२ । गन्धक वज्रवैक्रान्त हीरक दग्धहीर कथ) वज्राभ तालक शिला । खर्पर शिखितुण्डश्च विमल हेममाक्षिकम्। काशीश कान्तपाषाण व राटाञ्जनहिङ्गुलम् ॥ गैरिक शङ्खभूनाग टङ्कणश्च शिलाजतु । एते चोपरसा प्रोक्ता । र.सा स।

**उपरोधकम्** । क्ली । गर्भरटहे । श च ।

**उपलः** । पु । पाषाणे । रत्ना. । मे. ।

**उपलभित्** । पु । पाषाणभेदके। रा.नि.व ५ ।

**उपलभेदः (दी)** । पु । करञ्जोडिपाषाणभे दके । रा नि.व.५ ।

**उपलवीरुत्** । स्त्री । गुन्द्रियाम् । ह.च ।

**उपला** । स्त्री । शर्करायां । बालुकायाम् । मे ।

**उपलाख्यकः** । पु । दद्रुघ्नवृक्षे । दादमर्दनी ।

**उपलालिका** । स्त्री । तृष्णायाम् । वै.निघ. ।

**उपलासिता** । स्त्री। खटीशर्करायां। वै निघ।

**उपलिङ्गम्** । क्ली । उपद्रवे । अरिष्टे । हे च. ।

**उपलेपः** । पु । चन्दनादिलेपने । मुखलिप्तता याम् । सु चि.२२ष. ।

**उपलेपनम्** । क्ली। गोमयादिलेपने । त्रिका।

**उपलोहम्** । क्ली । स्वर्णादिधातुविशेषेषु । यथा—' स्वर्णं तार ताम्रनाग रङ्ग कान्तञ्च तीक्ष्णक। मुण्डान्तमष्टधा लोह कांस्यार घोषक तथा। उप लोहा समाख्याता ॥ वै.मघहे ।

**उपवटः** । पु । पियालवृक्षे । चारवृक्षे । रा.नि. व ११ । See चरक ।

**उपवनम्** । क्ली । बहिरुद्याने । अम ।

**उपवनस्थः** । पु । शुकपक्षे ।

**उपवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । अमृतस्रवालता याम् । रा नि व.३ । (निश, ताकिश्रा । हला. ।

**उपवर्हः (र्हम्)** । पु, क्ली । उपधाने । रा

**उपवस्तम्** । क्ली । उपवासे । अम. ।

**उपवासः** । पु । लङ्घने । क्रोधादिपरित्यागे। "उपावृत्तस्य पापेभ्य सहवासो गुणै हि य । उप वास सविज्ञेयो न शरीरस्य शोषण ॥" च.सू १४।

**उपवाह्यः** । पु । राजवाहकहस्तिनि । हे.च।

**उपविषम्** । क्ली। कृत्रिमविषे । हे च । गौण विषमिति। भा । तच्च अष्टविध ।

**उपविषपञ्चकम्** । क्ली। स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्ग लिकुचेलकेषु । रा नि व १२ । करवीरार्कधुस्तूर लाङ्गलीगुञ्जाहिफेन वज्रश्च । प सु.। अर्कक्षीर स्नुही क्षीर लाङ्गली करवीरक । गुञ्जाहिफेनधुस्तूरसेति सप्त । भा । दुग्धपूर्णपात्रे दोलायन्त्रेण तत्सर्वं शो धित भवात । र सा सं. । [षायाम् । रा.नि.व ६ ।

**उपविषा** । स्त्री । रक्तातिविषायाम् । अतिवि

**उपविषाणिका** । स्त्री । कृष्णातिविषायाम्। मद.व १ ।

**उपविष्टकः** । पु । गर्भजरोगे ।

**उपवीतम्** । क्ली । यज्ञसूत्रे । अम. ।

**उपवेदः** । पु । आयुर्वेदे ।

**उपवेशः** । पु । उपवेशने ।

**उपवेशनम्** । क्ली । स्थितौ । वसा । गुणा— मेदोदोषश्लेष्मसौकुमार्यसुखकरम् । राज. ।

**उपव्याघ्रः** । पु । चित्रके। चिटे वाघ । रा. नि व १८ ।

**उपशमः** । पु । शान्तौ । हे च ।

**उपशमक्रमः** । पु । साधारणौषधे । वै निघ. ।

**उपशयः** । पु । व्याधिज्ञानहेतौ । लक्षणं— "हेतुव्याधिविपर्यस्त विपर्यस्तार्थकारिणाम् । औ षधान्न विहाराणामुपयोग सुखावहं । तृष्णाद्युपशयं विद्यात् स हि सात्म्यमिति स्मृत ॥" मा नि. ।

**उपशान्तिः** । स्त्री । आरोग्ये ।

**उपशायिता** । स्त्री । रोगमुक्तिसाधनभूतपथ्ये।

**उपशीर्षकः** । पु । बालरोगे । कपालरोगे ।

**उपसन्नवर्त्तनम्** । क्ली। दुष्टमधविशेषे । चर

**उपसम्पन्नम्** । क्ली । हतौ । हला. । त्रि । निहते । सुसंस्कृते । "उपसम्पन्नमुद्दिष्ट निहते च सुसंस्कृते ।" मेदिनी नपञ्चक ।

**उपसव्यानम्** । क्ली । परिधानवस्त्रे । अम ।

**उपसत्तिः** । स्त्री सेवायाम् । मे तचतुष्कं ।

**उपसरः** । पु । प्रथमगर्भधारणे [मे रचतुष्क ।

**उपसर्ग** । पु । पिशाचादिबाधायां । मिश्ररोगे ।

**उपसर्य्या** । स्त्री । वर्षप्रसविन्यां गवि । वछर बिउनी गाभी । हला ।

**उपसृष्टम्** । क्ली । मैथुने । त्रिका ।

**उपसेकः** । पु । व्यञ्जने । येनौदनं भुज्यते । वा ।

**उपस्करः** । पु । वेसवारे । दाड़िमा । हला ।

**उपस्थः** । पु । शिश्ने । योनौ । रा नि व १८ । मलद्वारे । अ र. । क्रोडे । मे ।

**उपस्थपत्त्रम्** । क्ली । अश्वत्थपत्त्रके । "पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपे वा लेपेषु चोत ।" चर ।

**उपस्थाता** । पु । परिचारके । रत्ना ।

**उपस्नेहः** । पु । उपलेपे । स्नेहयुक्ततायां । स्नेहयुक्तान्नरसे । सु.नि ६,७अ. ।

**उपस्पर्शः** । पु । स्नाने । आचमने । मे शचतुष्क ।

**उपाङ्गः** । पु । चित्रके । जटा. ।

**उपाङ्गचिकित्सा** । स्त्री । छिन्नादिप्रतीकारे । यथा—"छिन्न भिन्न तथा भग्नं क्षत पिच्चितमेव च । तेषां स्थप्रतीकार प्रोक्तश्चोपाङ्गसंज्ञक ।" वै निघ. । चि.१स्था.२अ ।

**उपाञ्जनम्** । क्ली । अनुलेपने ।

**उपात्तः** । पु । अमदगजे । हला ।

**उपाधानम्** । क्ली । उपधाने । बालिश ।

**उपानद्धारणम्** । क्ली । चर्म्मादिपादुकाधारणे । जुतो परा । गुणा —"उपानद्धारण नेत्रमायुष्य पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्य वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणां । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ।" वै निघ. ।

**उपाश्रयः** । पु । मत्तहस्तिनि । हला. ।

**उपासः** । पु । उपवासे । [नै । मे. ।

**उपासनम्** । क्ली । शुश्रूषायाम् । अम । भाव

**उपासना** । स्त्री । सेवाया । अम. ।

**उपास्तिः** । स्त्री । सेवाया । हे.च. । [अम. ।

**उपास्थि** । क्ली । कोमलास्थिनि । कचि हाड ।

**उपेक्षा** । स्त्री । त्यागे । अनादरे ।

**उपोती (दका) (दकी)** । स्त्री । A pot herb. (Basella rubra or lucida) पूतीकायाम् । बड पुँइ शाक । मं राजगिरा, माडवी, रदवेलि, मयाला खण्डपालक्येति च ख्याता । गुणा —गुर्व्वी सरा मदघ्नी च । वा.सू. ६अ । कषायोष्णा कटुका मधुरा निद्रालस्यकरी रूच्या विष्टम्भश्लेष्मकरी च । रा नि व ७ । स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा । उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥ सु सू. ४५अ. । उपोदकी त्रिधा सामान्या क्षुद्रपत्रा वनजा चेति । द्वितीया रसवीर्य्यविपाकेषु पूर्व्वसमा । तृतीया तिक्ता कटूष्णा रोचनी च । रा नि.व.७ । "सारकत्व स्निग्धत्व बल्यत्व श्लेष्मकरत्व हिमत्वञ्च ।" राज ।

**उपोदि(दी)का** । स्त्री । उपोदक्याम् । बड पुँइ । पुदिनेति च ख्याता । च.सू.२अ. । See उपोदकी ।

**उपोदिकातैलम्** । क्ली । क्षुद्ररोगे हितं । उपोदकीनां क्षार २ श वारि १६ श एकविंशतिवार विस्राव्य क्षारोदकं कार्य्यम् । तैलं ४ श. लवण १ श. एकत्र पाच्यम् । च द.क्षुद्ररो चि. ।

**उपोषः** । पु । उपवासे ।

**उपोषणम्** । क्ली । उपवासे ।

**उप्यम्** । क्ली । वपनचैत्रे । रा नि.व.२।

**उप्तः** । त्रि । कृतवपने । [भा ।

**उभयकण्टका** । स्त्री । बदरभेदे । दुनगाछ ।

**उभयभागहरम्** । क्ली । ऊर्द्ध्वाधोभागहरौषधे । वामक ओ रेचक औषध । सु सू ४१अ. ।

**उभयलिङ्गिनी** । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । पञ्चगुरियेति लोके प्रसिद्धा । चि.क्र.क बन्ध्या चि ।

**उमा** । स्त्री । अतस्याम् । अश्विनी । रा.नि.व.१६ । हरिद्रायाम् । कान्ती । कीर्त्तिके ।

**उमाकटः** । पुं । उमाधूली । अश्विनाव धुलि ।

**उम्मा(म्भिका)(ग्रालिः)** । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । गुणा —मधुरा स्निग्धा सुगन्धा कषाया पित्तश्लेष्मघ्नी रुचा वातघ्नी च । रा.नि.व.१६ ।

**उम्बरः** । पुं । उदुम्बरवृत्ते । यज्ञडुमुर गाछ । हे.च. । गुणा —स्निग्धः स्वाद्वादिगुणयुक्तः उष्णवीर्य्यः कफपित्तकरो गुरुश्च । वा. ।

**उम्बिका (म्बी)** । स्त्री । यमान्याम् । अर्द्धपक्वयानलसभष्टयवगोधूमसञ्ज्ञायाम् । गुणा.—"कफकरत्वं बलकरत्वं लघुत्वं पित्तानिलापहारित्वञ्च ।" भा. ।

**उम्यम्** । क्ली । Field of linseed, (Linum utila tissimum.) अतसीचेत्रे । हरिद्राचेत्रे । भ.हिरुपाचरकोषय ।

**उरः** । क्ली । वचसि । अम. ।

**उरःचतम्** । क्ली । उरोव्रणे । चयरोगे ।

**उरःचतकासः** । पुं । चयकासरोगे । हृदये क्षत कास । "अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रुचस्योरःचतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥" निदानम् ।

**उरगः (ङ्गः) (ङ्गमः)** । पुं । सर्पे । क्ली । सीसके । मद.व १४ । रस र.इ.चि.एकादशाध्याये । नागकेशरवृत्ते ।

**उरगगन्धम्** । क्ली । सर्पगन्धे ।

**उरगारिः** । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि ।

**उरगाशनः** । पुं । गरुडे । जटा. ।

**उरगेन्द्रसुमनः** । क्ली । नागकेशरे । भा.म ४ अ । "व्योषाम्बोददलोरगेन्द्रसुमनः ।"

**उरच्छदः** । पुं । गुन्द्रे । गोंदपटेर इति भाषाख्यभाषा । भा.पू.१अ. ।

**उरणः** । पुं । मेषे । अम. । क्ली । रौप्ये ।

**उरणा** । स्त्री । मेषाम् । भेड़ी ।

**उरणाख्यः(च:)कः** । पुं । दद्रुघ्नवृत्ते । दाद मर्दन । हिं एडाचि । चाकन्दा गाछ इति च केचित् । अ.टी स्वा. । अ.र. । आरग्वधवृत्ते ।

**उरभ्रः** । पुं । मेषपशौ । प.मु. ।

**उरभ्रमारिका** । स्त्री । वातप्रकृतिकीटविशेषे । तद्दष्टे वायुजरोगा भवन्ति । सु.कल्प ८अ ।

**उरसिजः** । पुं । स्तने । रा.नि.व.१८ ।

**उराहः** । पुं । कृष्णजान्वीषत्पाण्डुवर्णाश्वे । लक्षणं —"उराह. कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् ।" ज.द.३अ ।

**उरीहा** । स्त्री । कारवेल्लके । करला, उच्छे ।

**उरुकालः (कः)** । पुं । महाकाललतायाम् । माकालफलेर गाछ । त्रिका. ।

**उरुमालः** । पुं । फलशाकविशेषे । मायीफल इति पाश्चात्यभाषा । फलगुणाः—"उरुमालं हि यालञ्च इन्द्रस्य गुरुशीतलं । स्वादुपाकरसं विद्धि विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ॥" वा ।

**उरुबुकः** } पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृत्ते । अम ।
**उरुवूकः** } र.सा.स. । उदरवृद्धौ । रक्तैरण्डे ।
**उरूबुकः** } रा.नि.व.८ ।

**उरुस्तम्भा** । स्त्री । कदलीवृत्ते ।

**उरोग्रहः** । पुं । हृदयरोगविशेषे । अग्रमान इति भाषा । लक्षणं यथा—"अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् । सान्द्रं मांसं यकृत्प्लीहौ सद्यो वर्द्धितं यदा भवेत् । उरोग्रहं तदा कुर्य्यात्, कफमारुतौ ॥ न वामपार्श्वे न च दक्षिणेऽपि वृक्कस्य मध्ये परिवर्द्धितमिति । उरोग्रहं तं प्रवदन्ति रोग वृकायतस्तस्य शिरातुलं । दौर्बल्य दुर्बलाग्नि कार्श्यं मांसाभिकाङ्क्षितम् । जायते वृक्कवर्ण पीतकञ्चापि जायते । हिक्कासह्य कचित् कचित्कच्छपसन्निभः । क्वचिद्रुचि पिपासा च गौरवातिप्रकोपने ॥" नि. । हृदयवेदनायां ।

**उरोजः** । पुं । स्तने । हे.च. ।

**उरोघातः** । पुं । हृद्रोगे । च द ।

**उर्णनाभः** । पुं । See ऊर्णनाभ. ।

**उर्णा** । स्त्री । See ऊर्णा ।

**उर्णायुः** । पुं । See ऊर्णायुः ।

**उर्द्दः** । पुं । जलविडाले । उद्विडाल । अ.र. हे

**उर्म्मिकफः** । पु । समुद्रफेने ।

**उर्व्वा** । स्त्री । शोषके ।

**उर्व्वारुः** । पुं । इर्व्वारुके । कँाकुड । भरत द्वि रूपकोषश्च । भा म २भ चश्च चि वरुणगुडे ।

**उर्व्वी** । स्त्री । तन्नामकमर्म्मस्थाने । तच्च स्थान मूरुमध्यदेश । सु शा ६भ. । वैकल्यकारमर्म्मान्य तममर्म्मद्वये । सु शा ५भ. ।

**उल(लु)पः** । पुं । प्रतानवत्या लतायाम् । सा तु त्रपुषीद्राक्षातालुम्बीप्रभृति । भ टी सा. । क्ली । तृणविशेषे । উলুখড । विश्व । मे. ।

**उलु(लू)पी** । पु । शिशुके । শুশোক । अम । तदाकारमीने । श र । उपल इति ख्याते मत्स्ये । शिशुमाराकृतिमत्स्यभेदे,स कलिङ्गादिदेशेषु दृश्यते। शीषु इति ख्यातमत्स्ये । भोंगल इति च केचित् । शिशुमार इति सर्व्वस्व । "चुलप शिशुमार स्यात् उलुपी शिशुकस्तथा ।" भ टी.भ. ।

**उलुम्बा** । स्त्री । यमान्याम् । वै निघ ।

**उलूकः** । पु । पेचके । পেঁচা । मे कन्चिक । प सु. । र मा । तन्मांस—'उलूकजन्तु यन्मांस पित्तल भ्रान्तिकारक । वातप्रकोपनश्चैव ।" वै निघ. । क्ली । स्वनामख्याततृणे । উলুখড ।

**उलूकपादः** । पु । अश्वस्य पादरोगविशेषे । अश्वर्य—"कूर्च्चमाहत्य य शोथो अहायशुपशायते। उलूकपादी विज्ञेय ।" अ.द २८भ ।

**उलूखल(क)म्** । क्ली । उदूखले । भर । गुग्गुलौ । अम । [न्धिषु । सु शा ५भ ।

**उलूखलसन्धिः** । पु । कक्षावङ्क्षणदशनस

**उल्कामुखी** । स्त्री । शृगालीविशेषे । हारा ।

**उल्मुकम्** । क्ली । ज्वलदङ्गारे । हारा. ।

**उल्लस (नकम्)** । पु क्ली । रोमाञ्चे । हे च. ।

**उल्लाघः** । पु । रोगमुक्ते । रा नि व.२० । म रिचे ।

**उल्ली** । स्त्री । पलाण्डौ । रा नि व ७ ।

**उल्लुमम्** । त्रि । निरन्तर छर्द्दनातिशयेनानुग [च्छमलात् निर्दमिशोद्धुमपिटम् । सु उ ६४भ ।

**उल्लेखनम्** । क्ली । वमने । द्.शा. ।

**उल्लोचः** । पु । चन्द्रातपे । हला. । (शा १०भ ।

**उल्वम्** । क्ली । जरायौ । अम. । कलले । सु.

**उल्वणम्** । क्ली । वातादिजन्यविकारे ।

**उशिक्** । पु । घृते ।

**उशीरः (कं)** । पु क्ली । *The root of a fragrant grass (Andropogon muricatum.)* स्वनामख्यातसुगन्धतृणमूले । वीरण मूले । खस् वा खामज्जक इति पाश्चात्ये । गन्ध- বেণার মূল । ম বালা । তে বট্টিবেরু । घसू । गुणा —शीतल तिक्त दाहहर श्रमघ्न पित्तज्वरघ्न जलशीगन्ध्यकरश्च । रा.नि व १२ । उशीरं स्वेद दौर्गन्ध्य दाहपित्तास्त्ररोगजित् । राज । पाचन शीतल स्तम्भन तिक्त मधुर ज्वरघ्न वान्तिघ्न उन्म त्ताहर कफपित्ततृष्णाघ्न रक्तघ्न विषघ्न वीसर्प- दाहमूत्रकृच्छ्रव्रणघ्नश्च । भा पू १भ । मद.व.३ । बा लके । वाला । सुभाषष्टादशाङ्गे ।

**उशीरादिः** । पु । तृतीयकज्वरे कषाय । "उ शीर चन्दनं मुस्त गुडूचीधान्यनागरं । अम्भसा क थित पेय शर्करामधुयोजित ॥ भैष जीर्णज्व चि । द्वितीय ज्वरातीसारे । तस्य, द्रव्याणि—उशीर बालक मुस्त धन्याकं शुण्ठी वराहक्रान्ता धातकी रोध्र बिल्वपेशी च । सा कौ ।

**उशीरी** । स्त्री । चन्द्रकाशतृणे । ছোট কেশে। गुणा —मधुरशीता पित्तदाहक्षयशोचा।रा नि.व ८।

**उष.** । पु । गुग्गुलौ । रात्रिशेषे । मे पद्मिक । क्षारमृत्तिकायाम् । श.र. । क्ली । पांशुजलवणे । পাঙা নুন। লবণ। प सु ।

**उषकः** । पु । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । रत्ना । मणिकान्तरत्न । प सु ।

**उषणम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । मरिचे । रत्ना । भा. पू १भ । उदकमञ्जरी । च द च मा चि । "बिल्वी षणादि ।" सि यो अग्निमा चि मद्र सुश्रुतस्थाने । पिप्पलीमूले। रा नि व ६।"वचोषणकणा समा।" त्रिकटुके । वै नि घ २भ.ज्व.चि सैन्धवाद्यञ्जने ।

**उषणा** । स्त्री । पिप्पल्याम् । कणायामुषणा लिकाम् । मे नन्चिक । शुण्ठ्याम् । चविकायाम् । र मा । गजपिप्पलीमूले । अम. । भा पू १भ. । कटूफले । म'ल्प । मानिराज्ञ, चणकायुद्धमले ।

गजपिप्पल्याम्। वै.निघ.२भ.जिह्वकरुभिपा ज्व. षि । [रत्ना ।

**उषरा** । स्त्री। चारमृत्तिकायाम् । क्षारिमाटी ।

**उषर्बुधः** । पुं। रक्तचित्रके । वांश्चित्रे । श.च.।

**उषस्** । क्ली, स्त्री । प्रत्यूषे । मे सत्रिक ।

**उषा** । स्त्री । गवि । गाई । है.च. ।

**उषाकलः** । पु । कुक्कुटे । त्रिका. ।

**उषाचारः** । पु । टङ्कणे । सोहागा । चार मृत्तिकायाम् । रत्ना ।

**उषितः** । त्रि । दग्धे । व्युषिते । मे.तत्रिकं ।

**उषीरः** । पु, क्ली । वीरणमूले । खटीरा । च.द.र.पि.चि दूर्व्वाद्यतैले ।

**उष्ट्रः** । पु । स्वनामख्यातपशुविशेषे । उँट । हि उँट् । तन्मांसगुणा —त्रिदोषशमन बलपुष्टिप्रद रुच्य मधुर वीर्य्यवर्द्धनञ्च । रा नि व १७। शीतलत्व लघुत्व त्रिदोषहरत्व पुष्टिकरत्व रुच्य वीर्य्यवर्द्धन त्वञ्च । रा नि.व.१५। कटु शोथक्रिमिविषहर दीपन वातकफघ्न कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च । भा पू.१भ ।

**उष्ट्रकण्टकः** । पु । सकण्टकगुल्मविशेषे । ठा कुरकाँटा । च द । गोक्षुरे । भैष मसूरा चि.'उष्ट्र कण्टकमूलं ।"

**उष्ट्रकाण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । पुष्पवृक्षवि शेषे । ऊँटाटी इति भाषा । म उटकटारा, उ टाटी । गुणा —तिक्ता उष्णा रुच्या हृद्रोगहरी । तद्बीजं मधुर शीत हृद्यं सन्तर्पणञ्च । रा नि व.१०।

**उष्ट्रग्रीवः** । पु,क्ली। पित्तजन्यभगन्दररोगभेदे । 'पित्तन्तु प्रकुपित मनिलेनाध प्रणुन्न पूर्व्ववदवस्थित रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जन यति। सास्य कष्ट्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति । अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति । व्रणश्च कठिन संरम्भी कण्डूप्राय पिच्छिलमनवरमास्राव स्रवति । उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति । त भगन्दरं परिस्राविणमित्याचक्षते ।" सु.नि ४भ । प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपित करोति रक्तां पिड कां गुदाश्रयाम् । तदाशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं भगन्दर गुष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥" नि ।

**उष्ट्रधूसरपुच्छिका** । स्त्री । हरिकान्तायाम् । विछाटि । र.मा. ।

**उष्ट्रपादिका** । स्त्री । मदनमालत्याम् । मदन माली, शापवमाली च इति लोके । र मा. ।

**उष्ट्रप्रमाणः** । पु । काश्मीरदेशीयशरभे । मद व १२ ।

**उष्ट्रप्रियः** । पु । मरुभूमिजातकण्टकवृक्षविशेषे । टाकुरकाँटा गाछ । हि करील, टाउर । गुणा करीरशब्दे द्रष्टव्या । भा पू.१भ । [नि व ४ ।

**उष्ट्रभक्षिका** । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायां । रा.

**उष्ट्रभक्ष्यः** । पुं । वंशकरीरे । बाँशेर कोँड़ । प मु ।

**उष्ट्रमूत्रम्** । क्ली । उष्ट्रस्य मूत्रे । गुणा कटु तिक्तोष्ण लवण पित्तकोपन बल्यम् उदररोगघ्न वातदोषघ्नञ्च । रा.नि व.१५ ।

**उष्ट्रशिरोधरम्** । क्ली । उष्ट्रग्रीवभगन्दरे ।

**उष्ट्रिका (ष्ट्री)** । स्त्री । वृश्चिकालिरूपे । बि छाति । रा नि.व.८ । मृद्भाण्डविशेषे । झारा । उष्ट्रभार्य्यायाम् । उटिनी । मे कत्रिकं । तद्दुग्ध गुणा —कुष्ठशोथपित्तार्श कफाटोपानाहोदरघ्नग न्तुगुल्मश्वासनाशित्वम्, ईषद्रूक्षोष्णलवण, कृष्ठ शोफघ्न पित्तघ्न अर्शोघ्न कफाटोपघ्न आनाहहर क्रिमिगुल्मोदरश्वासघ्नञ्च । रा नि व.१५ । लघु स्वादु लवण दीपन तथा क्रिमिकुष्ठकफानाहशोथोदर हर परम् । भा.पू.१भ । रुक्ष तथोष्ण लवण क फस्य निवारण वातविकारहारि । लघु प्रमस क टुक । दधिगुणा —अर्श कुष्ठक्रिमिगुल्मोदररोगन शित्वं कटुत्व स्वादुत्वञ्च । नवनीतगुणा —विपाके शीतत्वञ्च लघुत्वं व्रणक्रिमिकफकासवातविषघ्नत्वञ्च । घृतगुणा — शीतमधुरत्वं विपाके कटुत्वं क्रिमिकुष्ठ गुल्मोदरनाशित्वञ्च । पाके कटु शोथक्रिमिविषघ्न दीपनं वातकफघ्न कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च । अत्रि २४.।

**उष्ट्रीक्षीरम्** । क्ली । उष्ट्रीदुग्धे । See उष्ट्री ।

**उष्णः** । पु । ग्रीष्मे । त्रि । उष्णस्पर्शे उष्णवीर्य्ये । पलाण्डौ । रा.नि व । क्ली । मूत्रविशेषे । उष्ण वातकफौ हन्यात् । भा. । [आतुरे । घर. । मे. ।

**उष्णकः** । पु । ग्रीष्मे । ज्वरे । शीघ्रकारिणि । त्रि ।

**उष्णगणः** । पु । भद्रदार्वादौ । दिग्धप्रका सु चि १७भ. ।

**उष्णगन्धा** । स्त्री । कुलिञ्जनवृक्षे । महाभरी वच । वै निघ ।

**उष्णजलम्** । क्ली । See उष्णोदकं ।

**उष्णफला** । स्त्री । लताविशेषे । कुन्दुरुकी । मं गोडितोंडली । वै निघ ।

**उष्णमल(मूत्र)त्वम्** । क्ली । पित्तजन्यरोगे ।

**उष्णरश्मिः** । पु । अर्कवृक्षे । अम. ।

**उष्णवल्ली** । स्त्री । सारिवायाम् । अनन्तमूल ।

**उष्णवातः** । पु । मूत्राघातविशेषे । लक्षण यथा —"व्यायामाध्वातपै पित्त वस्तिं प्राप्यानिलावृतं । वस्ति मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहन् स्रावयेदध । मूत्र हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा । कृच्छ्रात्पुन पुन र्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥" भा. ।

**उष्णवारणम्** । क्ली । छत्रे । छाता ।

**उष्णवाष्पः** । पु । नेत्रजले । स्वेदे । वै निघ ।

**उष्णविदग्धदृष्टिः** । पुं । दृष्टिगतरोगविशेषे ।

**उष्णवीर्य्यः** । पु । शिशुमारे । देच । क्ली । कट्वम्लद्रव्याश्रयधर्म्मे । गुणा —"लघु कफवातघ्न पित्तकर हृद्य भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकताकारी ति । सु सू ४१अ । त्रि । तीक्ष्णवीर्य्ये । [तके ।

**उष्णसुन्दरः** । पु, क्ली । विभीतकवृक्षे । विभी

**उष्णस्निग्धः** । त्रि । तत् यदासव वस्तु । सु सू ४१अ । [वै निघ । रा नि व २० ।

**उष्णा(ष्मा)** । स्त्री । क्षयरोगे । सन्तापे । पित्ते ।

**उष्णा(भि)गमः** । पु । ग्रीष्मकाले । अम ।

**उष्णाङ्गत्वम्** । क्ली । पित्तजन्यरोगे ।

**उष्णान्नम्** । क्ली । उष्णभक्त । See अन्नम् ।

**उष्णाम्बु** । क्ली । सुखोदके । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प प्र १ख. । See उष्णोदकम् ।

**उष्णासहः** । पु । शरत्काले ।

**उष्णिका** । स्त्री । यवाग्वाम् । पाँउ । रवा ।

**उष्णीषः** । पु, क्ली । शिरस्त्राणे । पागड़ी । हि पाग । धारणगुणा —"बिद्र केश्य रजोवातातप घ्नञ्च । मद व १३। चक्षुष्यमायुर्वर्द्धकंल शीतोष्णादि निवारणञ्च ॥ राज. ।

**उष्णोदकम्** । क्ली । अष्टमांशावशिष्टे, चतुर्भा गावशिष्टे, अर्द्धशिष्टे वा पक्वजले । प.प्र.१ख । तच्च त्रिविध पादहीनार्द्धहीनत्रिभागहीनत्वात् । "तत्पादहीन वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्न पादशेषञ्च पानीय लघु दीपनम् ॥" पादहीन हेमन्ते, पादार्द्धोन शरदि, तथार्द्धावशेषित प्रावड् वसन्तग्रीष्मेषु हित पथ्यञ्च । विशेषा स्वस्वपर्य्यायेषु ज्ञेया । गुणा — सदापथ्य कासज्वरविबन्धकफवा तघ्न दीपन वस्तिशोधनञ्च । रात्रौ तप्त श्लेषघ्नत्व वात कर्षित्व अजीर्णजारकत्वञ्च । दिवातप्त वारि नक्त जाड्य गच्छति अतस्तत्र रात्रौ पेय । एव रात्रितप्त मपि दिवा गुरु स्यात् अतस्तदपि दिवा न पेयं । सदात्वमेव तप्त जलं सदा पेयम् । रा नि व १४ ।

**उष्णोपगमः** । पु । ग्रीष्मकाले । अम ।

**उष्म (क)** । पुं । क्षारे । रमा । क्षयरोगे । रा नि व २० । ग्रीष्मर्त्तौ । अम । वसन्तकाले । उष्णतायां । आतुरे । मे कत्रिकं ।

**उष्मजम्** । क्ली । लवणसाधारणे । रक्षा ।

**उष्मस्वेदः** । पु । उष्मजन्यघर्म्मे । यथा—"उ ष्मस्वेद भवेत्तत्र्य लौहपिण्डेष्टिकादिभि । प्रत प्तैरम्लसिक्तैश्च कायेरल्लकवेष्टिते ॥ अथवा वातनि र्णाशी द्रव्यक्वाथरसादिभि । उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं निधाय च । विमुच्यास्य निखण्डाश्च धातुजा काष्ठवंशजाम् । । सुखोपविष्ट स्वभ्यक्त गुरुप्रावरणावृत । हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयद्वातरोगिणम् ॥ अत्र वातघ्नद्रव्यभागा — शालपर्णी १ भ पृश्निपर्णी २ भ कण्टकारी ३ भ. वृहती ४ भ गोक्षुर ५ भ विल्व ६ भ गणि कारी ७ भ श्योणाक ८ भ पाटलि ९ भ. गाम्भारी १० भ । वै निघ स्वेद ।

**उष्मा (मन्)** । पु । सन्तापे । पित्ते । क्षयव्या धौ । रा नि व २० । ग्रीष्मर्त्तौ । अ.टी नीलकण्ठ ।

**उष्मागमः** । पु । ग्रीष्मकाले । उत्तापे ।

**उस्र. (स्रा)** । पु, स्त्री । वृषे । अर्जुन्यां । गाइ । उपचित्रायाम् । आखुकर्ण्याम् । इन्दूर दाणी । मे रत्रिक ।

**उक्ष.** । त्रि । धौते । सिक्ते ।

**उक्षणम्** । क्ली । सेचने ।

**उष्मतरः** । पुं । महाइषे । है.च ।

**उष्मा (न्)** । पु । इषभे । भा.पू.१भ. । ऋषभ । औषधे । रा.नि.व ५ ।

**उष्माभद्रः** । पुं । इषे । वै.निघ. ।

**उष्मालः** । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

# ऊ

**ऊची** । स्त्री । भ्रष्टद्रव्ये । हवाटपोडा इति लोके । See ऊम्बी ।

**ऊज्जः** । पु । बले । घर ।

**ऊधः** । क्ली । आपीने । अम. ।

**ऊधस्यम्** । क्ली । दुग्धे । रा नि.व १५ ।

**ऊम्बी** । स्त्री । यवगोधूमयोरर्द्धपक्वमञ्जरी तृणा विना भर्जिता ऊम्बीत्युच्यते । "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन सभ्रष्टा बुधैरूम्बीति सा स्मृता ॥" गुणा —कफदा बल्या लघ्वी पित्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

**ऊरणः** । पुं । मेषे । प मु. । [१८]

**ऊरुः** । पु । जानूपरिभागे । ऊँरुः । रा नि.व

**ऊरुपर्व्वा** । पु, क्ली । जानौ । हाँटू । अम ।

**ऊरुमाणः** । पु । मायीफले । सु.सू ४६भ । See उरुमाल ।

**ऊरुसन्धिः** । पुं । जानूपरिस्थसन्धिस्थाने । सु ।

**ऊरुस्तम्भः** । पु । Paralysis of the lower extremities. वायुजन्यस्फोटकरोगविशेषे । आढ्यवात इति केचित् । निदान सम्प्राप्ति यथा—"शीतोष्णद्रव्यसग्रुरुगुरुस्निग्धे निषेविते । जीर्णाजीर्णे तथायासक्षोभस्वप्नप्रजागरे । —सश्लेष्मेद पवन साममत्यर्थसञ्चितम् । अभिभूयेतर दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते । सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्त श्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तभ्नाति तेनोरुस्तम्भो शीतावचेतनौ ॥ इति । परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ । ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यत न्द्राछर्द्यरुचिज्वरै । संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरण सुप्तिभि । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥" इति रूपम् । मा नि. । ऊरुस्तम्भे विधि कार्य्यो वातकोपो कफापह । युक्त्या जित्वा कफं रूक्षैपचारात भयविपक् । पुराणशालिश्यामाकयवको द्रवमोदन । अष्टतैर्जाङ्गलैर्मांसै तथाचालवणैर्हितम् । वालुकवायसीनिम्बवेत्राग्रकुलकादिभि । शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा । कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेन शक्येषु योजयेत् । स्थानान्याक्रामयेत् मात प्रतिस्रोतो नदीन्तरेत् ॥ पथ्यम् । रस र. ।

**ऊरुस्तम्भा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व ११।

**ऊर्ज्जः (र्क्ः)** । पु । कार्त्तिकमासे । है.च । क्ली । जले । श.र. ।

**ऊर्ज्जा** । पु । उत्साहे । वा.सू.२५ ।

**ऊर्णनाभः** । पु । मर्कटके । माकड्सा । अम ।

**ऊर्णनाभिः** । पु । ऊर्णनाभे । श र. ।

**ऊर्णा** । स्त्री । मेषलोम्नि । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात् ।" भ्रूमध्यावर्त्ते । "अन्तरावर्त्तके भ्रुवो ।" मेदिनिक । [नाभौ । है.च ।

**ऊर्णायुः** । पु । कम्बले । मेषे । प मु । ऊर्ण-

**ऊर्द्धकण्टा (ण्टिका) (ण्टी)** । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । रा नि.व.४ ।

**ऊर्द्धका** । स्त्री । वायुजन्यरोगविशेषे । टैहइ ।

**ऊर्द्धगः** । पु । अस्थिभङ्गरोगे । [सु सू ४१५ ।

**ऊर्द्धगुणभूयिष्ठः** । त्रि । बसनद्रव्यमात्रे ।

**ऊर्द्धगुदः** । पुं । गुदोर्द्धगरोगे ।

**ऊर्द्धग्रहः** । पु । अश्वस्य गद्दटीयजन्यरोगविशेषे । तस्य लक्षण—जिह्वास्तम्भकर्त्त दर्शनस्थलभ्रान्तेति । "श्यामं जिह्वामुख यस्य मस्तष्टिस्थिर्भवेत् । ऊर्द्धयहकृतं दोषं तस्य दोनस्य निर्दिशेत् ॥" ज. द.५०भ. ।

**ऊर्द्धजत्रु** । क्ली । स्कन्धसन्धेरूर्द्धभाग । इकृञ्चिर टैर्कलाण । "ऊर्द्धजत्रुगरोगघ्नौ । तत्र राणि ।" च.द ज्व.चि. । [भाष्के । प्रा.।

**ऊर्द्धजानुः (ज्ञुः)** । त्रि । ऊर्द्धगो । उच्चाङ्ग

**ऊर्द्धतिक्तः (कः)** । पुं । नेपालनिम्बे ।

**ऊर्द्धनाड़ी** । स्त्री । नाडीविशेषे ।

**ऊर्द्धपातनम्** । क्ली । रसस्योर्द्धोत्क्षेपणकर्म्मणि यथा—रस २ भ ताम्र १ भ. जम्बीररसेन ताव न्मर्द्दयेत्, यावन्न पिण्डतां गच्छति । अथ ऊर्द्धपातनायन्त्रं विद्याधरयन्त्रं वा परिकल्प्य तं पिण्डं तन्मध्यभाण्डे संस्थाप्य तदुपरिस्थभाण्डे जलं दत्त्वा यन्त्रसन्धिं सम्यक् निरोधयेत् । अथ तदधः वह्निं ज्वालयेत् । "स्थालीमूर्द्ध्नि जलं दत्त्वा वह्निं प्रज्वालयेदधः । एतद्विद्याधरं यन्त्रं पातनायन्त्रमित्यपि॥" पातनायन्त्रमित्यूर्द्धपातनायन्त्रम् । "हण्डिकोपरिमध्यभागेऽन्या हण्डिकाधोर्द्धमुखीं विन्यस्याधोहण्डिकाभ्यन्तरे पाच्यसूतादिकं निवेश्य च तयोः सन्धिं निरोधयेत् । तत उपरितलस्थाल्यां जलं दत्त्वा अधो वह्निं प्रज्वालयेदिति ।" र.सा.सं. । একটী হাঁড়ির ভিতর পিণ্ডিত সতাম্র রস রাখিয়া তাহার মুখে আর একটী হাঁড়ি বসাইয়া উভয়ের সন্ধিমুখ উত্তমরূপে লেপিয়া শুষ্ক করিবে । পরে উপরিস্থ হণ্ডিকায় জল পূরণ করিয়া জ্বাল দিবে । সিদ্ধ হইলে নামাইয়া হাঁড়ির গায়ে যে ভূষা লাগিয়াছে,তাহা যত্নে লইয়া তাহা হইতে পারা বাহির করিবে ।

**ऊर्द्धपादः** । पुं । काश्मीरदेशीयशरभमृगे । अष्टपादपशुविशेषे । [See शरभ ।

**ऊर्द्धभागहरः** । त्रि । वमनद्रव्ये । सु सू.३९अ. ।

**ऊर्द्धवर्त्तिः** । पुं । तन्नामकाश्वमूत्ररोगे । लक्षण यथा—"यवसप्रादलश्चैव यो वाजी खादितं पुनः । मुखेन प्रोद्गिरत्याशु तं विद्यादूर्द्धवर्त्तिनम् ॥" ज.द. ४३अ. ।

**ऊर्द्धवातः** । पुं । वायुरोगभेदे । उद्गारे । ঢেকুর । लक्षणं—"अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्द्धवातः स उच्यते ॥" निदानम् । [श्वासरोगे । भा.ज्व.चि ।

**ऊर्द्धवायुः** । पुं । ऊर्द्धगतवायौ । उद्गारबाहुल्ये ।

**ऊर्द्धशोधनम्** । क्ली । अरिष्टकफले । রীঠা ফল । वमने ।

**ऊर्द्धश्वासः** । पुं । श्वासरोगभेदे । "ऊर्द्धं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ऊर्द्धदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः । ऊर्द्धश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते । मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून्॥" मा नि. । See श्वासः ।

**ऊर्द्धस्थितिः** । पुं । अश्वस्योद्वर्त्ते । त्रिका. ।

**ऊर्द्धासितः** । पुं । कारवेल्ले । করলা উচ্ছে । त्रिका. ।

**ऊर्म्मणः** । पुं । द्रोणपरिमाणे ।

**ऊर्म्मिः** । पुं, स्त्री । तरङ्गे । दुःखे । वेदनायां । पीडायां । वेगे । भङ्गे । मे.मदिर्क ।

**ऊर्म्मिकः** । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं—"ऊर्म्मिकश्चोर्म्मिसंस्थानैर्वलिभिः खुरसम्भवैः ।" ज द.३८अ. ।

**ऊर्व्वः** । पुं । वाडवाग्नौ ।

**ऊर्व्वी** । स्त्री । ऊरुस्थमर्म्मभेदे । सु ।

**ऊर्व्वङ्गम्** । क्ली । गोमयच्छत्रिकायाम् । কুকুরে ছাতা । हारा. ।

**ऊर्षा** । स्त्री । देवताडकतृणे । श.च. ।

**ऊलुपी** । पुं । शिशुमारे । श.टी. ।

**ऊलूकः** । पुं । पेचके । अथ प्रसहजातीयः । एतन्मांसम् उष्णवीर्य्यम् । एतद्भक्षणात् शोषभस्मकोन्मादाः चीणशुक्रता च जायन्ते । भा.पू १भ । "उलूकपललं भ्रान्तिकरं वातप्रकोपकरञ्च ।" म.द व. । [रश्मौ । मे. । क्ली । प्रभाते । श.र. ।

**ऊषः** । पुं । क्षारमृत्तिकायां । अम । सन्ध्यायां ।

**ऊषकः** । पुं । कल्लर इति प्रसिद्धे द्रव्यकन्दे । वा.सू.१५अ.ऊषकादि. । "ऊषकतुत्थकं हिङ्गु ।" क्षारमृत्तिकायाम् । "ऊषकः क्षारमृत्तिका, वाराणसीसमीपे यमदरदेशे बाहुल्येन भवति । अन्ये तद्वं द्रव्यान्तरमाहुः ।" सु.सू.३८अ.ड. । क्ली । प्रत्यूषे । श.र. ।

**ऊषकादिगणः** । पुं । ऊषकतुत्थहिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवशिलाजतूनीति गणः । गुणाः—मूत्रकृच्छ्राश्मरीगुल्ममेदःकफघ्नः । "ऊषकस्तुत्थको हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवं सशिलाजतु ।" वा.सू.१५ अ. । अ.द.कषायपदे ।

**ऊषणम्** । क्ली । मरिचे । 'ऊषणं मरिचे क्लीबम् ।' मेदिनिक । प सु । भा पू १भ ह व । पिप्पल्यां च द.कफघ्न चि सिन्दुवारादि । "सिन्दुवारदलक्वाथः सोषणः कफजे ज्वरे ।" शुण्ठ्याम् । भा पू १भ ह व । पिप्पलीमूले । भा.पू १भ ह व । पु । चित्रकवृक्षे । भा पू १भ ह व ।

**ऊषणा** । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा नि व ६ । भा पू १भ ह व । चविकायाम् प सु. । See चव्यम् । शुण्ठ्या । वै निघ. ।

**ऊषरः** । पु । क्षारभूमौ । रा नि व.२ ।

**ऊषरक(ज)म्** । क्ली । औषरके । पांशुलवणे । औषरलवणे । रोमकनामायस्कान्तभेदे रा नि व १३ ।

**ऊषरलवणम्** । क्ली । स्वनामख्यातलवणे, घासविशेषे । गुणा —बलद रुच्य पशूनां हितश्च । रा नि व ८ ।

**ऊषवान्** । त्रि । ऊषरे । अम ।

**ऊषसूतम्** । क्ली । मृत्तिकालवणे । "ऊषसूतवालुकैलं शैलमूलाकरोद्भव । लवणं कटुकं छेदि विहितं कटु चोच्यते ॥ सु सू.४६ष ।

**ऊषक्षारः** । पु । क्षारमृत्तिकायाम् । लोणी माटी । गुणा —"ऊष्णोऽनिलघ्न प्रक्लेदी ऊषक्षारी बलापह ।" सु सू ४६ष. ।

**ऊषाकरः** । पु । कुक्कुटे । श.र ।

**ऊषापानम्** । क्ली । प्रत्यूषजलपाने । तस्य विधिगुणा —"अथम प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् । वातपित्तकफान जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ तथा — अर्श शोथग्रहण्यो ज्वरजठरजराकुष्ठमेदोविकारा मूत्राघातास्तु पित्तश्रवणगलशिर श्रोणिशूलाक्षिरोगा । ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधय सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पय पीतमन्ते निशाया ॥ विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्य पिबति खलु नरो यो नासरन्ध्रेण वारि । स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो बलिपलितविहीन सर्वगात्रैर्विमुक्त ॥"भा ।

**ऊष्मकः** । पु । पित्ते । रा.नि व । ग्रीष्मऋतौ । ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मऋतु ।

**ऊष्मा** । पु उष्णतायाम् । क्षयरोगे । वै निघ. ।

**ऊष्मापहः** । पु । हेमन्तऋतौ । वै.निघ. ।

**ऊहः** । पु । तर्के ।

**ऊहिनी** । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । झाँटी ।

**ऊह्यम्** । क्ली । "यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यं ।" सु उ ६५ष. ।

## ऋट

**ऋकथम्** । क्ली । स्वर्णे । धने । अम. । सु सू ३८ष । [ष. ।

**ऋची(जी)षम्** । क्ली । भ्राष्टे । ताओयां । हे

**ऋजीकः** । पु । धूमे ।

**ऋजुश्रेणी** । स्त्री । मूर्वायां । रत्ना. ।

**ऋजुसर्पः** । पुं । सर्पविशेषे । दर्वीकरसर्पे । सु कल्प ४ष. । See सर्प ।

**ऋतम्** । क्ली । जले । मे ।

**ऋतुः** । पुं । वसन्तादिषड्विधकाले । रवे राशिसंक्रमात् यत्र दोषाणां चयकोपशमा भवन्ति ते ऋतव उच्यन्ते । "चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात् ।" भा पू १भ ऋतुचर्या । ते च शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तसंज्ञा दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तानि भवन्ति । तदुक्तं —"माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकऋतुकल्पा षड्ऋतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिर , मधुमाधवौ वसन्त , शुचिशुक्रौ ग्रीष्म , नभोनभस्यौ वर्षा , इषोर्जौ शरत्, सहसहस्यौ हेमन्त इति । भाद्रपदाश्वयुजौ शरत्, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ हेमन्त, पौषमाघौ शैत, फाल्गुनचैत्रौ वसन्त , वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्म , आषाढश्रावणौ प्रावृडिति" च मतान्तर । सु सू.६ष. । पौषौ मिथुनौ ग्रीष्म प्रावृण्मिथुनकर्कटौ । सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुला वृश्चिकयो शरत् धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्त. कुम्भमीनयो । अन्. ।

ऋतौ तु तस्य भेदत्रयं स्वीकुर्व्वन्ति यथा—शीतग्रीष्मवर्षा । तत्र फाल्गुनादिज्यैष्ठान्ता ग्रीष्मः, आषाढाद्याश्विनान्ता वर्षा, कार्त्तिकादिमाघान्ता शीत इति । ऋतुलक्षणादिकं यथा—"तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । तत्र पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् । ऋतूनामत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणानि यथा—वायुर्व्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः । छन्नस्तुषारैः सविता हिमानद्धा जलाशयाः ॥ दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः । रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये ॥ शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः । शेषं हेमन्तवत् सर्व्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः । दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥ कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः ॥ ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । भूरुष्णा सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव ॥ भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः । ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णाङ्घ्रिपपादपाः ।

प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः । अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः ॥ कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता ॥ तत्र वर्षासु नद्योऽम्भःपूरोद्ध्वस्ततटद्रुमाः । वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः ॥ भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता । नातिगर्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः ॥ बभूवुरुष्णः शरदर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः ॥ पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः । बाणासनाह्वबन्धूकाकाशासनविराजिता ॥ स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः । विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् ॥ हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥" सुश्रुते ६ अ. । स्त्रीकुसुमे । अम. । See पुष्प, आर्त्तव ।

**ऋतुजन्मा ।** स्त्री । पुनर्नवायाम् ।

**ऋतुपरीक्षा ।** स्त्री । आर्त्तवपरीक्षायाम् । तद्यथा—"ऋतौ कण्डूयनं योनौ क्वचिदङ्गे च वेदना । बाहुल्यं स्वल्पता वापि चानुवन्धित्वमस्य वा ॥ सदोषं सर्व्वथा वापि वैद्यान्येतानि यत्नतः । भामशैल्वखिलेष्वेव भिषग्भिर्योषितां सदा ॥" अत्रि. ।

**ऋतुमती ।** त्रि । रजस्वलायां स्त्रियाम् । तल्लक्षणं यथा— "पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥ स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति ॥ नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ॥ मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥ तद्वर्षाद्‌द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥" सु. शा. ३ अ. ।

**ऋतुराजः ।** पुं । वसन्तऋतौ । राजनि. २१ ।

**ऋतुविपर्य्ययः ।** पुं । ऋतुव्यापदि । वसन्तादिस्थाने शरदादिधर्म्मप्रवृत्तौ ।

**ऋतुवैषम्यम् ।** क्ली । ऋतुचर्य्याविपरीताचरणे । भा. प्र. ४ अ. । "क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।"

**ऋतुशूलम् ।** क्ली । ऋतुकाले रजोरोधजन्यशूलरोगे । "पुष्पस्य वातादिभिर्हतत्वं तस्य कारणं ।

बहुल पिच्छिल स्निग्ध घन स्रवति शोणितं । यो नो नाभौ तु शूलानि कर्तौ भरमदारुणम् ।" रत्न र यो व्या चि ।

**ऋतुषट्कम्** । क्ली । हिमशिशिरवसन्तग्रीष्म वर्षाशरत्सु । "चयकोपसमा यस्मिन दोषाणां स भवन्ति हि । ऋतुषट्क सदाख्यात रवेराशिषु स क्रमात् ॥" भा ।

**ऋतुसन्धि.** । पु ऋतुद्वयसन्धिसमये । स च ऋतुद्वयस्याद्यन्तसप्ताहरूप । तदुक्त "ऋत्वोरन्त्या दिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृत । तत्र पूर्वोविधि स्त्याज्य सेवनीय परो विधिरिति ॥" वा ।

**ऋतुसम्मिता** । स्त्री । सुनिखर्जूरिकायाम् । वै निघ ।

**ऋतुस्नाता** । स्त्री । रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽह्नि स्नातायाम् । "पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृश नरमङ्गना । तादृश जनयेत्पुत्र तत पश्येत्पति प्रिय ॥" सु शा २ अ ।

**ऋतुहरीतकी** । स्त्री । ऋतौ ऋतौ हरीतकीभक्षणविधौ । यथा—"सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडै क्रमात् । वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ।' च द । भद्रारस्तु ग्रीष्ममधिकृत्याह । ग्रीष्मे तुल्यगुडां सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे साडं शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे । पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितामित्थं प्राश्य हरीतकीमिव रुजो नश्यन्तु ते शत्रव ॥ प्रयोगा वाजी । [धान्ये । निर्तुषीकृतधान्ये । च टी.]

**ऋदम्** । क्ली । सम्पक्वधान्ये । अम. । पक्वमर्दित

**ऋद्धि.** । स्त्री । कोशयामलप्रसिद्धे ऋद्धिरद्धीति च गौडप्रसिद्धे स्वनामख्यातलताकन्दे । तदुक्त "ऋद्धिर्वृद्धिश्च द्वौ कन्दौ भवत कोशयामले । तत रोमान्वित कन्दो लताजात सरन्ध्रक । तूलग्रन्थि समा ऋद्धिर्वामावर्तफला च सा । प्रयोगेष्वनयोरेक यथालाभ प्रयोजयेत् ॥ रा.नि व ५ । गुणा —ऋद्धिरुष्णतुल्या बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरु बलैश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तहरी च । भा पू १ भ । महायामक्वा । वा सू.१५ पद्मकादी चक च । "पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धिरुग्धर्द्ध । एतदभावे वाराही योज्या ।"

**ऋद्धिजा** । स्त्री । सर्पगन्धायां । गन्धनाकुल्यां । प मु. । अस्या कन्दीयाद्य । भा म १ भ ।

**ऋश्य' (ष्य)** । मृगी । रुरुमृगी । "ऋश्यो नीला ङ्की लोके स रोह इति कीर्तित ।" भा म १ म । तन्मांसगुणा —कषायं मधुर वातघ्न पित्तघ्न ह्य तीर्थं वस्तिशोधनच । सु सू ४६ अ ।

**ऋषभः** । पु । ऋषभके । कर्मरङ्गे । कुबेर पुच्छे । मी । सु चि १७ अ बलीवर्द्दे । वृष । मांस गुणा —अतिगुरु स्निग्ध पित्तश्लेष्मवर्द्धन वृष्य बा तघ्न बल्य पीनसघ्न । भा पू १ भ ।

**ऋषभकः** । पु । One of the eight medicaments, carpopogon pruriens स्वनामख्यातौषधे । ऋषभ इति गौडे काश्मीरे च प्रसिद्ध । वृषभक । जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिमाह मिश्रभाव —"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिख रोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ नि सारौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवक कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।" गुणा —जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । एतदभावे विदारीमूल प्रयोज्यम् । भा पू १ भ । मधुर शीत पित्तरक्तविकारनुत् । शुक्रश्लेष्मकरी दाहक्षयज्वरहरश्च स । रा नि व ५ । "ऋषभको वृषभक ।" सु चि ८ अ ।

**ऋषभी** । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आत्मगुप्ता । र मा । नराकारयोषिति । शिरालायाम् । विधवायाम् । शभविक ।

**ऋषिः** । पु । गोरोचनायां । वै निघ । [प मु]

**ऋषिकम्** । क्लो । लताविशेषे । सियारिलता ।

**ऋषिजाङ्गलक. (ला) (लिका, की)** । स्त्री । ऋषभमाषायाम् । सर्पगन्धा । रत्ना ।

**ऋषिपुष्पकः** । पु । दमनकवृक्षे । वै.निघ ।

**ऋषिप्रोक्ता** । स्त्री । माषपर्णीलतायां । प मु ।

**ऋषिश्रेष्ठः** । पु । पुण्डरीकवृक्षे । ऋद्धौ ।

**ऋषिश्रेष्ठा** । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै निघ ।

**ऋषिसृष्टा** । स्त्री । ऋद्धौ । मद व १ ।

**ऋषीकः** । पुं । काशवृक्षे । मद व १ ।

**ऋष्य.** । पु । हरिणे । श्वेतकुष्ठे । र्वदर्ष ।

भीलहरिणी । एतन्मांसं कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित् तवर्द्धकं लघु बल्यञ्च । भा.पू.१म. ।

**ऋष्यगता** । स्त्री । माषपर्ण्यां मांसाणी । श.र. ।

**ऋष्यगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । ऋषिजाङ्गलायां । र मा । अतिबलायाम् । क्षीरविदार्य्यां । श र । श्वेतशर्क्करकन्दे, रक्तशर्क्करकन्दे । वै.निघ. ।

**ऋष्यजिह्व(क)म्** । क्ली । महाकुष्ठभेदे । तस्य लक्षणम्—"ऋष्यजिह्वाप्रकाशखररक्तानि ऋष्यजिह्वानि ।" सु.नि.५अ. ।

**ऋष्यपुष्पी** । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

**ऋष्यप्रोक्ता** । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । प.मु. । शतमूल्याम् । महाशतावर्य्याम् । महाबलायाम् । कपिकच्छुलतायाम् । भा.पू.१भ.गु व. । पीतवाट्यालके । रमा । माषपर्ण्याम् । च.सू.४अ. । "ऋष्यप्रोक्ताशतावर्य्यतिबलाग्रकशिम्बिषु ।" सौ तत्त्वर्थ्य ।

**ऋष्याह्वा** । स्त्री । नागबलायाम् । बलायाम् । বেলেড়া । वै.निघ. ।

**ऋक्षः** । पुं । भल्लूके । रा.नि व १९ । तन्मांसगुणाः—स्निग्धं गुरु उष्णं स्वादु रुच्यं वातघ्नम् । मद.व.१२ । हरिणे । इला । क्षतवेधने । घोषालता । मी.पक्षिके । श्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**ऋक्षगन्धा** । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे । वीक्षताङ्क । ऋषिजाङ्गलायां । र मा च मू.४अ वंहुर्ये । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

**ऋक्षगन्धिका** । स्त्री । क्षचभूमिकुष्माण्डे । वृद्धदारकलतायां । वै.निघ. ।

**ऋक्षप्रियः** । पुं । ऋषभकक्षुपे । रा नि व.५ ।

**ऋक्षमुखयन्त्रम्** । क्ली । सन्दंशतुल्ये यन्त्रविशेषे । अवि. ।

**ऋक्षविट्** । स्त्री । तैलपायिविष्ठायाम् । आर्शोलाव नादि । वै निघ.२भ.घर्म-चि.क्षणसिरीपलेपे । [व ५ ।

**ऋक्षाद्री** । स्त्री । महामेदालताक्षुपे । रा.नि.

---

# ए

**एककन्दः** । पुं । पानीयालुके । पाणयाड इति प्रसिद्धे कन्दशाके । শোলাকচু । प.मु. ।

**एककुष्ठम्** । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणम्—अस्विदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं । तदेककुष्ठम् । मा.नि. । एककुष्ठं चर्म्मदलमिति केचित् । कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं । तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यम् । सु.नि.५अ. ।

**एकचरः** । पुं । गण्डके । গণ্ডার । विका. ।

**एकदृक् (ष्टिः)** । पुं । काके । इला. । वि । काणे । কাণা । वै.श ।

**एकपत्रः (कः)** । पुं । कन्दशाकन्दविशेषे । रा नि.व ७ । श्वेतकुम्भा । र.मा. र

**एकपत्रा (त्रिका)** । स्त्री । सुगन्धपत्राम् । गन्धपत्रा । मालवे पत्राख इति ख्याते गन्धपत्रक्षुपे । रा नि.व.६ । पाण्डुरकुम्भीक्षुपे ।

**एकपदी** । स्त्री । भाण्डरीलतायाम् । वै.निघ. ।

**एकमूलः** । पुं । पुन्नागवृक्षे । भूँइ‌ड़िया । वै निघ. ।

**एकमूला** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । अतस्याम् । नलिनी । मंचदः । [भूमि] [ভেঙ্গরাজ । জটা ।

**एककरजः** । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । ভীমরাজ

**एकारन्ध्रः** । पुं । नदीवटे । वै.निघ. ।

**एकवर्षीया** । स्त्री । एकहायनी गवि । এক বছরের বাছুর । वै.श. ।

**एकविंशतिगुग्गुलुः** । पुं । कुष्ठरोगे । च.द. कुष्ठ चि. । चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचाम् । सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्येलायावशूकजम् । विडङ्गान्यजमोदाञ्च मुस्तान्यमरदारु च । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं । मर्द्दयित्वा सर्पिषा गुडिकां कारयेद्भिषक् । प्रातर्भोजनकाले च भक्षयेत्तु यथाबलम् ..... । চিতামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, জীরে, কৃষ্ণজীরে, বচ, সৈন্ধব, আতইচ, কুড়, চই, এলাইচ, যবক্ষার, বিড়ঙ্গ, যমানী, মুতা, দেবদারু প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ সমান গুগ্গুল, ঘৃতের সহিত মর্দ্দনপূর্ব্বক গুড়িকা করিবে।

**एकवीरः** । पुं । स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । एकवीर । गंडविकेका । गुणाः—कटुकः तीव्रवातघ्नः स्रवः गृध्रसीकटिशूलाभिघातघ्नः । रा नि व.८ ।

**एकवीरा** । स्त्री । वन्ध्याकर्कोट्याम् । गुणाः— "एकवीरा स्मृता तिक्ता चात्युष्णा वातहा स्मृता । पक्षाघातं पृष्ठकटीशूलञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ ।

**एकवृन्दः** । पुं । तन्नामककण्ठरोगविशेषे । येन दुष्टकफशोणिताभ्यां कण्ठे दाहकण्डूमदोषत्पाकी-यश्च मृदुरुन्नतो वृत्तश्च शोथो जायते । लक्षणं— "वृत्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ड्वन्वितोऽपाकि-मृदुर्गुरुश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥" सु.नि.१६अ. । मा.नि ।

**एकवृचः** । पुं । गलरोगे । वै निघ ।

**एकशफः** । पुं । घोटके । चिका । एकखुर जन्तुमात्रे । यथा—"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शर भश्चमरी तथा । एते चैकशफा ख्याताः ।" भा ।

**एकशफक्षीरम्** । क्ली। अविभागखुरपशुदुग्धे । थुरयोड़ा पशुमात्रेर दुध । गुणा —उष्णं लवणं लघु शाखावातहरं साम्लमीषल्लवणं जडता करमिति । वा.टी.हेमा । [प सु ।

**एकशिखा** । स्त्री । पाठायाम् । आम्बनादि ।

**एकशृङ्गः** । पुं । मण्डुके । गओवि । वै निघ. ।

**एकहस्ती** । स्त्री । अश्वस्य शोभनवल्गामेदे । "विह्वली चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ।" ज.द.७अ. ।

**एकहायनी** । स्त्री। एकवर्षीयायां गवि । अम.।

**एकाङ्गम्** । क्ली । चन्दने । हारा. ।

**एकाङ्गवातः** । पुं। पक्षवधरोगे । पक्षाघात। मा.नि. । See पक्षवध. । अश्वस्य वातव्याधिरोग विशेषे । "एक. प्रसक्तवते कर्णः शरीराद्धं च गृध्य-ति । शूली भवति यादृश रोगे एकाङ्गसञ्ज्ञके ॥" ज.द ५५अ ।

**एकाङ्गी** । स्त्री । सुरामांसी । मुरामांसी नामक गन्धद्रव्यविशेष । गुणाः—तिक्ता हिमा स्वादी लघु वातपित्तघ्नी ज्वरभूतज्वरघोषी कुष्ठ-कासघ्नी च । भा पू १भ. । कटुः कषाया भमम् श्वांडलाविषदाहघ्नी च । रा नि व १२ ।

**एकाण्डः** । पुं । तन्नामकदोषान्विताश्वे । "एकेन लम्बमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः । ज.द १अ.।

**एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम्** । क्ली । वातव्याधौ । "शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्त्रिसः कुरण्टीतुले, छिन्नायाश्च तुले तुले स्वकती रास्नाशिरीषात्तुला । देवाह्वाश्च सकेतकाष्टमते नि-क्वाथ्य कुम्भाष्टिके, तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसी दस्त्वाढकं मस्तुनः ॥ शुक्ताच्छागरसाद्धयेक्षुरसत. क्षीरात्र दस्त्वाढकं,पृक्काकर्कटजीवकाद्यविकषा काकोलिकाकच्छुरा. । मूर्च्छा घनसारकुन्दुसरला काश्मीरमासीनखैः, कालीयोत्पलपद्मकाद्वयनिशा कक्कोलकग्रन्थिकैः ॥ चाम्येयाभयचोचपूगकटुकाजातीफलाभीरुभि, श्रीवासामरदारुचन्दनवचामैंद्रेयसिन्धूद्भवैः । तैलाम्भोदकटम्भराहिमलिनाङ्गीरकशीरकैः,कस्तूरीदशमूलकेतकनतश्यामाश्वगन्धांशुभि । कौन्तीतार्क्ष्यजशल्लकीफललघुश्यामाशताह्वाम्बैः , भल्लातत्रिफलाब्जकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः । सञ्चीर्वैश्चिपलैर्मैहीयसि पचेन्मन्देन पावकेऽग्निना ॥" তিলতৈল ৬৪শ. ক্বাথার্থ সমূলপত্রশাখ গন্ধভাদুলিয়া ৩১৷৷০শ নীলঝাঁটী, গুলঞ্চ, এবং মূল প্রত্যেকে ২৫শ. রাস্না, শিরীষছাল, দেবদারু, কেয়ার মূল প্রত্যেকে ৬।০ শ জল ৬৪০০ শ. শে ৬৪ শ. কাঁজি ৬৪ শ দধিদও ১৬শ. শুক্ত ১৬শ. ছাগমাংস ৮শ. জল ৬৪শ. শে ১৬ শ. ইক্ষুরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ । কল্কার্থ পিড়িং ফল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, জীবনীয় দশক বা অষ্টবর্গ, কাকোলী, মঞ্জিষ্ঠা, ক্ষীর কাকোলী, আলকুশীর মূল, ছোট এলাইচ, কর্পূর, কুন্দুরখোটী, সরলকাষ্ঠ, কুঙ্কুম, জটামাংসী, নখী, কৃষ্ণাগুরু, নীলোৎপল, পদ্মকাষ্ঠ, হরিদ্রা, কঙ্কোল, গেঁঠেলা চাঁপাদি বা নাগেশ্বর, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, গুপারি, জায়ফল, লতাকস্তুরী, শতমূলী, দেবদারু, শ্বেতচন্দন, বচ. শৈলজ, সৈন্ধব, শিলারস, মুতা, গন্ধভাদুলিয়া, পুনর্নবা, নালুকা, গন্ধশটী, মৃগনাভি, দশমূল, কেতকফল, প্রিয়ঙ্গু, শাল, কেয়া, তগরমূল, অশ্বগন্ধা, বালা, রেণুকা, রসাঞ্জন, শিমুলমূল, কটফল, অগুরু, শ্যামালতা বা অনন্তমূল, কুড়, ভেলার মুটী,ত্রিফলা, শুল্ফা, পদ্ম কেশর,

लवङ्ग, त्रिकटु প্রত্যেকে ৩পল। प्रयोगा भैष। ध्यामलिति पाठे गन्धतृणम्।

**एकादशायसः** । पु । अश्मरोगाधिकारे । पाठ —"सूताय पुरुष शुल्व खगो दरदगन्धकौ। गगन पुष्परागश्च शोणितश्चेश्वरोरगौ विडङ्गत्रि फलाहिङ्गुयमानीजीरकद्वय। सर्ज्जीफलवचाशृङ्गी मरिच पिप्पलीद्वय चवी दुरालभा वह्नि शुण्ठी द्रावैर्विमर्द्दयेत्॥" पुरुष रस। खग स्वर्णमाचिकम्। पुष्पराग तन्नामकमणि रसाञ्जन वा। शोणित कुङ्कुमं। ईश्वर पित्तल। रस र अभ्र चि। प्रयोगामृते तु शुल्वस्थाने शुद्ध शुण्ठीद्रावैर्विमर्द्दयेदित्यत्र 'भावयेदार्द्रकद्रवे' इति पाठान्तर। प्रयोगामृते पुरुष गुग्गुलु। पुष्परागं रसाञ्जन। शोणित ताम्र। ईश्वर रस। जारितलौह पारद गन्ध ताम्रं स्वर्णमाचिक अभ्र हिङ्गुल कुङ्कुम पोखराज मणि शीष पित्तल विडङ्ग त्रिफला हिङ्गु यमानी जीरकं कृष्णजीरकं पियालफलं वचा कर्कटशृङ्गी मरिच पिप्पली गजपिप्पली चवी दुरालभा चित्रकमूल एषां प्रति समभाग। आर्द्रकरसेन भाव्य।

**एकादशेन्द्रियम्** । क्ली। श्रोत्रत्वक्चचूरसनाघ्राणवाकपाणिपायूपस्थपादमन सु। एषु प्रथम पञ्चज्ञानेन्द्रिय, अन्यच कर्म्मेन्द्रिय। सु शा १अ।

**एकादिवीरः** । पु। एकवीरावृचे। वै निघ।

**एकान्तः** । पु। यदवधारणोच्यते। यथा— "त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति।" सु उ ६५अ। [वै निघ.।

**एकाष्ठी** । स्त्री। कार्पासी। कार्पासवीजकोषे।

**एकाष्ठीका** । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি, निमूका। वै निघ.।

**एकाष्ठील.(ला)** पु,स्त्री। वकवृचे। अम। हि ब्रह्वील, सरी। भा पू १भ। (ला) पाठाया। र.मा। रा नि व ६। वनतिक्तिकायाम्। मे लचतुष्कं। पुष्पवृचभेदे। भा.पू १भ। See अगस्त्य।

**एकाह्ना** । स्त्री। एकवर्षीया गवि। अम.।

**एकाचः** । पु। काके। त्रि। एकनेत्रे। কাণা। श च। [—हिमं पित्तघ्न वातश्लेष्मकृच्च। मद.।

**एकैषिकतैलम्** । क्ली। तन्नामकतैले। गुणा

**एकैषि(कोशि)का** । स्त्री। वकपुष्पवृचे। पाठायाम्। আকনাদি। त्रिवृतायाम्। "एकैषिकाजशृङ्गी च"। सु सू ३६अ चि १७,१८अ। तत्तैल मधुरम् अतिशीत पित्तहर वातकोपन श्लेष्मवर्द्धनञ्च। सु.सू ४५अ। [छाडमूल। वै निघ।

**एकैषी** । स्त्री। पाठाया। আকনাদি। शं प

**एकोशि(षि)का** । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি। र मा। वकवृचे इति केचित्।

**एड** । त्रि। बधिरे। কালা। अम।

**एड़क (काख्यः)** । पु। पृथुशृङ्गमेषे। ভেড়া। प सु। वनच्छगले। त्रिका। 'एडका पृथुशृङ्ग स्यान्मेद पुच्छस्तु दुम्बक। एडकस्य पलं श्रेय मेषामिषसमं गुणै। मेद पुच्छोद्भव मांसं हृद्य वृष्य श्रमापहम्। पित्तश्लेष्मकर किञ्चिद्वात व्याधिविनाशनम्। भा पू १भ मासव.। तृणविशेषे। হোগলা। सु चि ७अ। मञ्जिष्ठाया। च।

**एडकघृतम्** । क्ली। एड़कनवनीतोत्थघृते। गुणा —अतिगुरुत्वाद्भच्यं सुकुमाराणाम्, बुद्धिपाटवकरं बलकरञ्च। रा नि व १५।

**एडका** । स्त्री। मेष्यां। ভেড়ী। अ टी रा।

**एडगज.(जा)** । पु, स्त्री। चक्रमर्द्दचुपे। চাকন্দা গাছ, চাটাকাটা इति च भाषा। रा नि व ५। भा पू १भ सोमराजतैले। च सू. २अ। वन्यैलायां। বন এলাচ। च द कुष्ठ चि।

**एडमूक** । त्रि। बधिरे। वाकश्रुतिवर्ज्जिते। কালা বোবা। मे कचतुष्क।

**एडहस्ती** । पु। चक्रमर्द्दे। চাকন্দা গাছ।

**एडुकः** । त्रि। बधिरे। मे।

**एणः** । पु। हरिणे। रा नि व.१८। कृष्णमृगविशेषे। কৃষ্ণসার হরিণ। हि करीसाइलहरिण। अयं जङ्गालजातीय। अस्य मांसगुणा —कषाय मधुर हृद्य रक्तपित्तकफवातघ्न रुचिकर धारकं बल्यं। सु सू.४६अ। भा पू १भ। विशेषतो ज्वरे प्रशस्तमिति चक्रपाणि। लघुशीतल वृष्य त्रिदोषहरं षड्रसज्ञ रुच्यञ्च। रा नि व १७। "शृङ्गिणां हरिण श्रेष्ठ बल्यो रोचनदीपन। त्रिदोषघ्नो लघु पाके मधुरो ज्वरिणा हित॥ चते चयार्शसी पाण्डुरोचकनिपीडिते। कामश्वासातुराणां च एणमास सुखावहम्॥" अत्रि २०अ।

**एणकः** । पुं । हरिणे । श.र. । कृष्णसारे ।

**एणीदाहः** । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं—"परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहरिणगण । वेपथुमत् सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ।" भा.म.१भ. । [See सर्पः ।

**एणीपदः** । पुं । मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४अ ।

**एणीपदी** । स्त्री । असाध्यलूताभेदे । सु.काल्प. ८अ. । See लूता ।

**एतः** । पुं । हरिणे । श र. । घोटके ।

**एतनः** । पुं । निश्वासे । हे च ।

**एता** । स्त्री । हरिण्याम् । वै निघ ।

**एधतुः** । पु । पुरुषे । [निघ. । See एरका ।

**एरकम्** । क्ली । छागलत्वणे । ছোগলা । वै.

**एरका** । स्त्री । गुन्द्रातृणे । तृणविशेषे । ছোগলা । स शीर्षोदय । च.सू.२अ. । गुणा.—हिमा शुक्रवृद्धिकरी चक्षुष्या वातकोपना । मूत्रकृच्छ्राश्मरी दाहपित्तशोणितघ्नी च । रा.नि व.८ । शीता ष्ण्या चक्षुष्या वातकोपनी मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितघ्नी च । भा.पू १भ. ।

**एरङ्गः (ङ्गी)** । पुं, स्त्री । मत्स्यभेदे । অরঙ্গা মাছ, এবেং মাছ, নামকড়া । हि भरङ्गा । गुणाः—मधुरः स्निग्धः विष्टम्भी शीतल गुरुश्च । भा.पू.१भ.मत्स्यव. । मञ्जिष्ठायाम् । च. ।

**एरण्डः** । पुं । Castor oil plant. (Ricinus communis.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । ভেরেণ্ডা গাছ । हिं एरण्ड, रेंडि । तें आमिदपुचेट्टु । एरण्ड. त्रिविधः स्थूलशुक्लरक्तभेदेन गुणा. —मधुरोष्णः गुरु.शूलशोथकटिमूत्रवस्तिशूलशिरः शूलोदरज्वरब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठामदोषवातहरश्च । तत्कोमलपत्रं गुल्मवस्तिशूलकफवायुकृमिहद्धिघ्नम् । तन्मज्जगुणाः—मलभेदकः वातकफोदरघ्नश्च । भा.पू १भ.गु व । श्वेतैरण्डस्य मूलगुणा.— शूलवायुकफनाशित्वं शुक्रजनकत्वं । आमवातनाशित्व अतिदीपनत्व पित्तकोपनत्वञ्च । राज । श्वेतादीनां गुणा. स्वस्वपर्य्याये मन्तव्याः ।

**एरण्डकः** । पु । एरण्डे । भरत. ।

**एरण्डजम्** । क्ली । एरण्डतैले । वा. ।

**एरण्डतैलम्** । क्ली । Castor oil. एरण्ड बीजोद्भवतैले । प्रा.एरतेल । ভেরেণ্ডার তৈল । हि रेंढिका तेल । गुणाः—मधुरगुरुश्लेष्मवर्द्धकत्वं वातरक्तगुल्महृद्रोगाजीर्णज्वरघ्नत्वञ्च । राज । तैलं तिक्तं ईषत्कटुकं रेचकं गुल्मानिलकफोदरमुष्कवृद्धिविषमज्वरकट्यादिशोथरुजश्च जयेत् । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रश्चेति रक्तैरण्डजतैलगुणा । वा टी. हेमा तैलव । एरण्डतैलं क्रिमिदोषनाशन वातामयघ्नं सर्व्वाङ्गशूलघ्नं । कुष्ठघ्नं स्वादु रसायने श्रेष्ठ पित्तकोपन अतिदीपनञ्च । रा नि व.१५ । "एरण्डज घनञ्चापि शीतमेव मदुधृतं । इक्षुसिताख्यूकमूलानाहविबन्धनुत् ॥ तैलमेरण्डजं मन्द्र गुरूष्णं मधुरं तथा । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रक्तमेरण्डसम्भवम् ॥ अत्रि.१४अ ।

**एरण्डतैलमूर्च्छा** । स्त्री । मूर्च्छाद्रव्याणि— मञ्जिष्ठा मुस्तकं धान्य त्रिफला जयन्तीपत्रं वालक वनखर्ज्जूरी वटशुङ्गा हरिद्रा दारुहरिद्रा नलिका केतकी (কেয়ার নামাল) दधि काञ्जिकञ्च । हरिद्रादिपर्य्यायेण पूर्व्ववत् मूर्च्छा कार्या ।

**एरण्डपत्रिका (त्रिका) (त्री)** । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा नि व ६ ।

**एरण्डफला** । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि व.६ । भा.पू.१भ. ।

**एरण्डमूलम्** । क्ली । एरण्डशिफायां । चर विषमज्व.चि." एरण्डमूलसिद्धं वा ।"

**एरण्डबीजम्** । क्ली । एरण्डफले ।

**एरण्डशिफा** । स्त्री । एरण्डमूले । भा.वा.व्या ।

**एरण्डसप्त(द्वादश)कः** । पु । क्वाथभेदे । अत्र व्यासादीनां मानचतुष्टयं प्रदेयम् । मानमादि द्रव्याल्पांशादिकः । प्रदेय मादिक. क्वाथान् तथा माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थं जरणायाम् शालिका इति परिभाषानियमात् । पृश्निपर्णीदेवदारुतिल्विया, अन्या कल्मलीपत्रगुल्मदीर्घपत्रा च । चर. प्रम चि. । এরণ্ডমূল, বেলছাল, চাকুলিয়া, সিংহপুচ্ছীচাকুলিয়া, ছোলমূল, শালপানি, গোক্ষুর প্রত্যেকে ২০ রতি । দেবদারু, ত্রি, মৈন্ধব, এরণ্ডতৈল প্রত্যেকে ১ মাষা । इति एरण्डसप्तक. । এরণ্ডবীজ, এরণ্ডমূল, বৃহতী, কণ্টিকারী, গোক্ষুর, শালপানি, চাকুলিয়া,

মুগানী, মাষাণী, ডানকুনী, সিংহপুচ্ছীচাকুলিয়া,থাগড়ামূল প্রত্যেকে ১৩।০র। প্রক্ষেপ যব্ক্ষার ৪ মা । एरण्डवादकक ।

**एरण्डा** । स्त्री । वृहद्दन्तीवृचे । मद व १ । पिपपल्याम् । श च ।

**एरण्डादि** । पु । सदादिद्रव्यवर्गे । यथा—"एरण्डश्चारिवाद्राधा शिरीषश्च प्रसारणी । माषसुद्गाख्यपर्णिन्यौ विदारीकन्दकेतकी । एरण्डादि गणो ह्यष वातपित्तविकारनुत् ॥" रसचन्द्रिका । এরণ্ডমূল, অনন্তমূল, কিসমিস্ শিরীষ, গন্ধভাদুলিয়া, মুগানী মাষাণী, ভুঁইকুমড়া, কেতকীমূল প্রত্যেকে ১৮ ব ।

**एर्वारु (रुका)** । पु, स्त्री । कर्कटीलतायां । কাঁকুড় বা ফুটী গাছ । हि फुट । तें नक्कदोस । शीषकर्कटी । विज र । सा महच्चुद्रभेदेन द्विविधा । गुणा —पित्तहरी शीतला मधुरा मूत्ररोधघ्नी रुचिकरी सन्तापमूर्च्छाहरी च । अति सेवनात् वातकोपकरी च । रा नि व ७ । शीतला रुक्षा मधुरा ग्राहिणी गुरु । आमा सा रुच्या पित्तघ्नी च, पक्वा तृष्णाग्निपित्तकरी च । भा पू १भ शा व । कोमलैर्व्वारुक तिक्त लघु स्वाद्विति मूत्रलम् । शीत रुक्ष रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रास्रदोषजत् । तत्पक्व पित्तल चाग्निदीपनञ्च तृषापह । उष्ण त्रिदोषशमनं क्रमिदाहहर मतम् । रुष्टे शोणन्तु तज्ज्ञेयमुष्ण पित्तकर मत । कफवायुविनाशकरं शोक्रमायुर्व्विदैर्जने । चुद्रमेर्वारुक शीत मधुर रुचिकारक । कासपीनसकारि स्यात् पाचक श्लेष्मपित्तह । आध्मानवायौ शमने । वै निघ । [र मा । भेष चुद्रो चि । विविधाश्मरौ ।

**एर्वारुकम्** । क्ली । कर्कटिकफले । কাকুড় ।

**एर्वारुतैलम्** । क्ली । कर्कटीवीजतैले । কাঁকুড়বীজের তৈল । गुणा —विभीतकतैलगुणम् । वातपित्तघ्न केश्य श्रमकरं गुरु शीतलञ्च । मा तैलव ।

**एल.** । पुं । एलायां । एलबालुके । सि यौ भरोच थि श्रीकण्ठ । "दालैलहिङ्गुलवणोत्तमामां ।" च द वात ज्व राधादि ।

**एलक.** । पुं । मेषे । रा नि व १८ ।

**एलङ्क.** । पु । मत्स्यविशेषे । रायकठा । दाय थाँडा, এলঙ্গা । गुणा —मधुरी हृद्य ग्राही कफवातघ्न मेधाग्निपुष्टिकार शीतल गुरुश्च । रा, नि व १९ ।

**एलवालम्** । क्ली । एलबालुके । भा म ४भ, ने रो चि सामान्याञ्जने । 'सैन्धव चैलवालम् ।"

**एलबालु (कम्)** । क्ली । Name of a perfume, a red powder sold under those names, seed of some plant. स्वनामप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषे । अम । श र । कट्टी लसदृश कुष्ठगन्धि । भा म १भ । বালুকা এলাবালুক । हि एलुवा । मं कालंगडली । तें कुन्तुरुवुडमचेट्टु । गुणा —कटुपाक कषाय लघु शीतलं कण्डूकुष्ठक्रमिघ्न तृषाच्छर्द्दिकफपित्तरक्तमूत्रहर । भा पू १भ । मद व ३ । अगुरु कषाय कफवातनुत् मूर्च्छाज्वरदाहघ्न रोचनञ्च । रा नि व ४ । वा सू १५अ रोध्रादि । कुष्ठघ्न क्रमिघ्न विषघ्न हृद्रोगहरञ्च । प मु । 'सैलबालुपरिपेलवमोचा ।" তেজবল ইতি च मू ४अ । बालके । বালা । वै निघ २भ र.पि चि दूर्व्वाद्यघृते ।

**एला** । स्त्री । Cardamom the seed of Elettaria cardamomum स्वनामख्यात पण्यद्रव्ये । এলাইচ । हि इलाँचीपुरवी । मं एलची । तें यवडुलकि, एलुकचेट्टु । एला द्विधा —सुक्ष्मा स्थूला च । सूक्ष्मा गुजराटी, स्थूला च बडएलाचि इति भाषा । एतदुभयगुणा —शीत लतिक्तोष्णसुगन्धि पित्तघ्न कफघ्न हृद्रोगकर मलाग्निवान्तिपुंस्त्वघ्न । रा नि व ६ । पित्तकफनाशित्व शूलकोष्ठबद्धतातृष्णाच्छर्द्दिवायुनाशित्वम् । राज । सूक्ष्मैलाविशेषगुणा —मूत्रकृच्छ्रनाशित्व कफश्वास कासार्शोहरत्वञ्च । स्थूलैला कटुकी पाकि रसे चानलकृल्लघु । रूचीष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा । हृल्लासविषवस्त्यासाशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ भा पू १भ । नील्याम् । [व ४ ।

**एलागन्धिकम्** । क्ली । एलबालुके । रा नि.

**एलादिगुडिका** । स्त्री । रक्तपित्ते हिता । मधुना तोलकद्वय भक्ष्य । एलापत्रत्वचोऽर्द्धाचा पिप्पल्यर्द्धपल तथा । सितामधुकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिता । सञ्चूर्ण्य मधुना युक्तां गुडिकां कारयेद्भिषक् ॥ च द, । रस र. । এলাবীজ, তেজপত্র,

गुडत्वक् প্রত্যেকে ১ তো. পিপুল ৪ তো শর্করা,যষ্টিমধু পিণ্ডখর্জুর, দ্রাক্ষা প্রত্যেকে ৮ তো সম্পূর্ণ মধুনা গুড়ী কার্য্যা। सा कौ।

**एलादिगणः** । पु । एलादिद्रव्यवर्गः । स च एलायुग्मतुरुष्क कुष्ठफलिनी मांसी जल ध्यामकम् क्का चोरक चोच पत्र तगरस्थौलेयजातीरस शुक्ति व्याघ्रनखामरदाह्वागुरुश्रीवासककुङ्कुमचण्डा गुग्गुलु देवधूपखपुरपुन्नागनागाह्वयात्मक । गुणा —वात कफघ्नो विषघ्नो वर्णप्रसादन कण्डूपिटिकाकोठ घ्नश्च । वा सू.१५अ. । वा टी हेमा ।

**एलादिचूर्णम्** । क्लौ । छर्द्यधिकारे । च.द. भैष । पाठ —"एलालवङ्गं मरिचं शुण्ठी पिप्पली नागकेशरं । यथोत्तर भागवृद्ध्या चूर्णन्तु सितया सम ॥" रस र राजयक्ष्म चि. ।

**एलादितैलम्** । क्लौ । वातव्याधौ । तिलतैल ४ श. एलादीनां कल्क मिलितशरावमित दुग्ध १६ श दधि १६ श वाय्यालककाथ १६ श वाय्यालकं १२॥०श. जल ६४ श शे १६श. । एला सुरामांसी सरलकाष्ठ शैलजं देवदारु रेणुकं चोरपुष्पी शटी जटामांसी चम्पकली नागकेशरं ग्रन्थिपर्णं गन्धरस खट्टाशी तेजपत्रम् उशीरमूल चन्दन कुन्दुरुखोटी नखी वालक गुडत्वक कुष्ठ कालागुरु मुस्तक सामुद्रकर्कट श्वेतचन्दन मञ्जिष्ठा जातीफल कुङ्कुम पिडिङ्गपुष्प शिलारस अगुरु एषां प्रति २ तो. । च.द. ।

**एलादिमन्थ.** । पु । यक्ष्मरोगे । एलादीनां (एला यमानी आमलक हरीतकी विभीतकं खदिरसार निम्ब पीतशाल शाल विडङ्ग भल्लातकास्थि चित्रकमूल त्रिकटुक मुस्तक पद्मपर्पटी) प्रत्येकं ८ प. एकत्र १५ श. जलेन साधयित्वा ३॥० शरावशिष्टे क्काथ वस्त्रपूतं ग्राह्य । तत्र घृत (१२प) विपाच्य पाकशेषे शर्करायाः २०प वंशलोचनाया ६ प मधुन १२प प्रक्षिप्य मन्थदण्डे नालोडयेत् । च द रा.य.चि । इय वाभटीका प्रक्रिया ज्ञेया । मतान्तरे तु एलादीनां प्रत्येकं २ प. ६ तो. ८ र. जलं ६४ श. ।

**एलानम्** । क्लौ। फलविशेषे । नারেঙ্গা লেবু । मं हिरवेकत्व । गुणा.—"आममेलानमत्यं सारक चीण गुरु स्मृतम् । वातघ्नचैव सम्प्रोक्तं पक्वं तस्तोल मधु । बलकृद्वातपित्तघ्नश्चपिभि परिकीर्तितम् ॥ रा नि.व ११ ।

**एलापर्णी** । स्त्री । वृक्षविशेषे । कাঁটা আর কুশী, এলানি । रास्नायाम् । भा पू १भ ।

**एलाफलम्** । क्लौ । एलवालुके । रा.नि व ४। पु । मधूकवृक्षे । মহুল গাছ । वै.निघ. ।

**एलावालुकम्** । क्लौ । एलवालुके । रा.नि व ४ । कुष्ठगन्धिफलसदृशे । कटुफलसदृशे । सु. सू ३०अ ।

**एलावूः** । स्त्री । अलाब्वाम् । লাউ । भ री ।

**एलायुग्मम्** । क्लौ । एका सूक्ष्मा अन्या सूक्ष्मा च । ছোট এলাচ, বড় এলাচ । वा सू १५अ. एलादि । "एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनी ।"

**एला।लु (वम्)** । क्लौ । एलवालुके । रा नि व.६ । भा पू १भ. ।

**एलाह्वम्** । क्लौ । एलवालुके । रा नि व ४ ।

**एलीका** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि व.६ ।

**एलीयः** । पु । एलवालुके । वै.निघ ।

**एलुकम् (काख्या)** । क्लौ,स्त्री । एलवालुके । सु.चि.१८अ ।

**एल्वम्** । क्लौ । एलवालुके । सु.चि १८अ ।

**एल्ववालु(ल्वालु)कम्** । क्लौ । एलवालुके । रा नि.व ४ । मद.व.२ ।

**एषणः** । पु । सप्तकीटके । वै निघ ।

**एषणिका** । स्त्री । स्वर्णादिपरिमाणतुलायाम् । निरुक्ति । अम. ।

**एषणी** । स्त्री । Probe. व्रणमार्गानुसारिशलाकायाम् । सा च गण्डूपदाकारमुखी । नाडीव्रणे एषणा गण्डूपदमुखैषिणी । भेदनार्थेपरा ह्ये मुखामूलनिविष्टखा । इति ॥ सु सू ८अ । सुश्रुतादि । निरुक्ति । "एषणौत्रणमार्गानुसारिणीत्याह सुश्रुताभिदि ।" मै चरित ।

**एष्यः** । वि । एषणार्हे । माध्यादौ रोगे ।

**एष्या** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । रत्ना. ।

# ঐ

**ঐকমফম্‌** । ক্লী । গর্দ্দভীষ্টতে । সু. । See গর্দ্দভীষ্টতম্‌ । বি । একখুরসম্বন্ধীয়ে ।

**ঐকাহ্নিকঃ** । বি । একদিনসম্পন্নে । এক দিনান্তরভবে । [See অন্যেদ্যুষ্ক. ।

**ঐকাহ্নিকজ্বরঃ** । পু । একদিনান্তরগতজ্বরে ।

**ঐঙ্গুদঃ** । পুং । ইঙ্গুদীবৃক্ষে । ক্লী । ইঙ্গুদীফলে । অম. । ভৈপ ।

**ঐণঃ(ণেয)** । বি । এণমৃগচর্ম্মাদৌ ।

**ঐণেয়কম্‌** । ক্লী । এলবালুকে ।

**ঐন্দবী** । স্ত্রী । সোমরাজ্যাম্‌ । রা নি ব.৪ ।

**ঐন্দ্রঃ** । পু । দেবসর্ষপবৃক্ষে । ক্লী । মূলবিশেষে । বন আদা । গুণাঃ—কটুত্ব রুচিবলাগ্নিকরত্ব । রা.নি ব.৫ ।

**ঐন্দ্রযবঃ** । পু । ইন্দ্রযবে । মদ ব.১ ।

**ঐন্দ্রলুপ্তিকঃ** । বি । ইন্দ্রলুপ্তরোগবিশিষ্টে । টেকো । [রাথালশশা । মদ.ব.১ ।

**ঐন্দ্রবারুণী** । স্ত্রী । ইন্দ্রবারুণীলতায়াম্‌ ।

**ঐন্দ্রিঃ** । পু । কাকে । মি রদিকো ।

**ঐন্দ্রী** । স্ত্রী । স্থূলৈলায়াম্‌ । সূক্ষ্মৈলায়াম্‌ । রা. নি.ব ৬ । বৈ নিঘ ২ভ.ব্রাহ্মীঘ্রাদিচূর্ণে । ইন্দ্রবারুণ্যাম্‌ । রাখালশশা । প.মু.রা.নি.ব ৩,প.মু.৪খ । গৌরক্ষকর্কট্যাং । প মু.৪খ.প্রসাম্যাপনে । ভা.খমে ।

**ঐন্দ্রীফলম্‌** । ক্লী । ইন্দ্রবারুণীফলে । রাখ শশার ফল । প.দ প মা বি. । "পক্কৈন্দ্রীফলমূত্রম্‌ ।"

**ঐন্দ্রীরসায়নম্‌** । ক্লী । রসায়নবিশেষে । অত্র ঐন্দ্রী (রাখালশশার মূল), মৎস্যাক্ষী (ডগুণীর মূল), ব্রহ্মসুবর্চলা (সুর্য্যমণি ফুল), শঙ্খপুষ্পী (ডানকুনী), ঐন্দ্রাদিবিধানানাং প্রত্যেক যবক্ষয কর্ষং সর্ব্বং ঘৃতস্থং বিদধ্যাৎ তিল ঘৃতস্য চ পলং । চ বি,১খ. ।

**ঐভী** । স্ত্রী । হস্তিঘোষালতায়াম্‌ । রা নি ব.৩।

**ঐরাবতঃ** । পুং । লকুচবৃক্ষে । মাদার । নাগরঙ্গে । নারাঙ্গী লেবু । মি.রা.নি ব. ১১, প মু. । ক্ষুদ্রদীপালরখর্জ্জুরে । ক্লী । খজাকর বীরে । রত্না. । ঐরাবতফলে । তৎফল অম্লরক্তপিত্ত-কৃদুষ্ণশঠচ । সু.মূ ৪৬অ. ।

**ঐরাবতকঃ** । পুং । হস্তিযুণ্ড্যা। হাতিশুঁড়ে । চ.চি.৩অ. । নাগরঙ্গবৃক্ষে । বৈ নিঘ. ।

**ঐরাবতপদী** । স্ত্রী । কাকজঙ্ঘায়াম্‌ । মহাজ্যোতিষ্মতীলতায়াম্‌ । বড লতাফটকী ।

**ঐরাবতী** । স্ত্রী । বটপত্রপাষাণভেদরূপে । বড পাথরকুচি । রা নি.ব ৫ । নাগরঙ্গবৃক্ষে । ভা । গুণাঃ—"ঐরাবতী রসে পাকে লঘ্বোষ্ণা চ সুগন্ধিকা । বাতং কাস শ্বাসকৰ্ম নাশয়েদিতি কীর্ত্তিতা ।" বৈ নিঘ । [নি ব ৫ ।

**ঐরিণম্‌** । ক্লী । সৈন্ধবলবণে, পাংশুলবণে । রা.

**ঐরেয়ম্‌** । ক্লী । মদ্যে । বৈ.নিঘ. । এলবালুকে । অম ।

**ঐর্ব্বারুঃ** । পুং । কর্কটীবিশেষে । বড় কাঁকুড় । মদ.ব ৩। প.দ প্রদর.চি ।See এর্ব্বারু., কর্কটী ।

**ঐলবালুকম্‌** । এলবালুকে । ম র. ।

**ঐলেয(ক)ম্‌** । ক্লী । মলুকায়াম্‌ । এলবালুকে । অম । "ঐলেয়বিশ্বধান্যাকম্‌ ।" চি যো., প.দ.র. পি,চি.বাসাখণ্ডকুষ্মাণ্ডে ।

**ঐল্বালু** । ক্লী । এলবালুকে । মদ ব.৩ ।

**ঐশমূলম্‌** । ক্লী । ঈশ্বরমূলে । ঈশ্বরমূলি-য়ার মূল । রস.র বাত.চি. ।

**ঐশানঃ** । পু । ঈশানকোণভববায়ৌ । স চ কটুক শীতলশ্চ । ভা. ।

**ঐশ্বর্য্যম্‌** । ক্লী । শ্বেতধুস্তূরকে । বৈ নিঘ. ।

**ঐষিকা** । স্ত্রী । পাঠায়াম্‌ । চিরতায়াম্‌ । বৈ. নিঘ । [মদ্যে । ক্ষুরা. ।

**ঐক্ষবম্‌** । ক্লী । ইক্ষুবিকারে, গুড়াদৌ । ইক্ষু-

**ঐক্ষবী(সুরা)**। স্ত্রী । ইক্ষুরসকৃতমদ্যে, তদ্গুণাঃ—সৌরভ্যং অতিমাদকত্ব । রা নি.ব.১৫ ।

# ओ

**ओक** । पु, क्ली कम) । गृहे । आश्रये । अम ।

**ओकण:** । पु । केशकीटे । उकुण । अर ।

**ओकणि (णी)** । पु, स्त्री । उकुणे । अर ।

**ओकोदनी** । स्त्री । यूके । उकुण । अर ।

**ओक्कणी** । स्त्री । उकुणे । अर ।

**ओज (स)** । क्ली बल । मेमविक तेजसि । रसादिसब्धातुसारभागधातुविशेषे । गुणा —स ब्धशरीरस्थितत्व स्निग्धत्व शीतलत्व स्थिरत्व शुक्ल वर्णत्व कफात्मकत्व शरीरबलपुष्टिकारत्वञ्च । हृ दि तिष्ठति यच्छुद्ध रक्तमीषत्सपीतकं ओज शरीरे सख्यात तन्नाशान्नाशमृच्छति । वै निघ । अष्टविन्दु प्रमाण तदीयदक्त सपीतक । अग्निसोमात्मकत्वन द्विरूप वर्णितञ्च तत् ॥ अर । ओजश्च तेजोधातूना शुक्लान्तानां पर स्मृतम् । हृदयस्थमपि व्यापि देह स्थितिनिबन्धनम् ॥ वा । दीप्तौ । मे ।

**ओजस्कर** । त्रि । ओजोधातुवर्द्धके ।

**ओडिका (डी)** । स्त्री । नीवारे । उडिधान्य । प सु । गुणा —ओषधी रूचा कफवायुवृद्धिकरी पित्तनाशिनी च । राज । See नीवार ।

**ओड्र (क)** । पु । The China rose (Hibiscus mutabilis) जवाकुसुमवृक्ष । जवाफुलेर गाछ । हिं वीड्फुल । म जासविन्द । रा नि व १० । गुणा —सयाही केशहितश्च । भा पू १म पुष्पव । मलमूत्रसञ्जनरञ्जनश्च । राज । कटुरुणा इन्द्रलुप्तहर विच्छर्दिजन्तुजनक सूर्या राधनश्च । रा नि व १० । मात्रा इमा । [नि व १० ।

**ओड्र(ड्रा)काख्या** । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । रा

**ओड्रपर्य्याय** । पु । सूर्यकान्तपुष्पवृक्षे स्वनाम ख्याते । जवा । अम । [फूल । प सु । See ओड्र ।

**ओड्रपुष्पम्** । क्ली । जवाकुसुमे । द्रुकुन्दवा

**ओड्रपुष्पा** । स्त्री । जवावृक्ष । वै निघ ।

**ओढापलङ्घया** । स्त्री । गोरक्षदुग्धाम् । वै निघ । [वनविडाल । वै निघ ।

**ओतु** । पु स्त्री । विडाल । विडाल । अम ।

**ओद** । पु । अम ।

**ओदन** । पु । अद्रवे सिक्थे । " स च मधुरा द्विधी गुरु । वा टी हमा । क्ली । भक्ते । प सु । अन्न । रा नि व २० । गिटुलि । सा की ज्व वलि ।

**ओदनपाकी** । पु । नीलझिण्ट्याम् । च चि ३ अ चन्द तैल ।

**ओदना((निका) (नी)** । स्त्री । महासम ङ्गायाम् । वेलेडाविशेष । वाप्यालके । वेण ड़ा । रा नि व ४ ।

**ओदनाह्वया (ह्वा)** । स्त्री । महासमङ्गायां । रा नि व ४। वाप्यालके हि खिरिहिटी । मद व ।

**ओल (ल्ल)** । पु । स्वनामख्यातकन्दशाके । ओ ल गाछ । रमा भा पू १म. । गुणा —अग्निकर कफघ्न रुचिकार लघु अर्शसि पथ्य । पाचकन्द लु दीपन इति । राज । See सूरण । त्रि था र्द्रे । मे लक्ति ।

**ओल(ल्ल)कन्द** । पु । सूरणे । ओल । रमा । वनौल । वुना ओल । पानीयभक्तवृक्षाम् ।

**ओष** । पु । दाहे । मोष शोष इति पर्यां शब्द । अम भरत ।

**ओषण (णि)** । पु । कटुरसे । शाक ईच । (णी) पुरातिशाके । पुत्रञ्शिाक । इय —कफवायुनाशित्वम् । राज । पुनर्नवायाम् ।

**ओषधम्** । क्ली । औषधे ।

**ओषधि** । स्त्री । फलपाकान्तव्यादौ कदल्यां धान्यादिके । हेच । द्रुमेषु । तानि पुनरोषधय तास द्विविधा स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थाव रा चतुर्धा यथा—वनस्पति द्रुम, वीरुत् औ षधिश्चेति । तासु अपुष्पफलवान् वनस्पति पुष्प फलवान् द्रुम प्रतानवती लता, फलपाकनिष्ठा च औषधि । जङ्गमा अपि चतुर्धा जरायुजाण्डज स्वेदजोद्भिज्जभेदत । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायु जा । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजा । कृमिकी टप्रभृतय स्वेदजा । मण्डूकादय उद्भिज्जा इति । सु सू १ष. ।

**ओषधिगण.** । पुं । रासायनिकौषधिवर्गे दा सोमसमवीर्य्या महौषधय इति

तासाञ्च सोमवत्क्रियाशीःस्तुतयः शास्त्रे कथिताः। तासामष्टादशधा—अजगरी श्वेतकापोती कृष्णकापोती गोनसी वाराही कन्या छत्रा अतिच्छत्रा करेणुः अजा चक्रका आदित्यपर्णिनी ब्रह्मसुवर्चला श्रावणी महाश्रावणी गोलोमी अजलोमी महावेगवती चेति। एताश्चार्ब्बुदगिर्य्यादिषु लभ्याः—“आसाञ्च याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरं कुडवमितं सकृदेव उपयुञ्जीत। यास्तु अक्षीरा मूलवत्यः तासां अरत्निमात्रप्रमाणानि त्रीणि काण्डानि प्रमाणमुपयोगे। श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या। गोनस्यजगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य परिस्रावितमभिहुतञ्च सकृदेवोपयुञ्जीत। चक्रकायाः पयः सकृदेव। ब्रह्मसुवर्चला. समरात्रमुपभोक्तव्याः। भक्ष्यकल्पेन शेषाणां पञ्चपलानि क्षीराढककथितानि प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य्य परिस्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत। सोमवदाहारविहारौ व्याख्यातौ, केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्थे शेषं सोमवदानिर्गमादिति। अथासां पृथग्विज्ञानमुच्यते —मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी। पञ्चारत्निप्रमाणा वा विज्ञेयाजगरीबुधैः॥ निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलिसम्मिता। सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते॥ द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलां। द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गोनसाकृतिं॥ सक्षीरा रोमशा मृद्वी रसेनेक्षुसमोपमा। एवं रूपरसाचापि कृष्णकापोतिमादिशेत्॥ कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा। एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा॥ छत्रातिच्छत्रके विद्यात् रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे। जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसम्स्थिते॥ कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी॥ करेणुः शुभ्रक्षीरा कन्देन गजरूपिणी। हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी॥ अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी। अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा॥ श्वेता विचित्रकुसुमा काकादन्याः समा क्षुपा। चक्रकामोषधिं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम्॥ मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्ता मृदुकोमलैः। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी॥ कनकाभा जलान्तेषु सर्व्वतः परिसर्पति। सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला॥ अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैरङ्गुष्ठसम्मितैः। पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः, श्रावणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी॥ श्रावणी पाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा। गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे॥ हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः। अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्व्वरूपतः॥ वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्म्मोकसन्निभा। एषा वेगवतीनाम जायते ह्यम्बुदक्षये॥ …देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे। दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला॥ आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये। दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे॥ काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्। करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रिके तथा॥ गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा। वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते॥ कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः। क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयं॥ विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु। मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः। सोमस्याच वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम्॥” इत्यादि। गुणाः—युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनं। कुर्य्युरेता. क्रमेणैव द्विसहस्रायुषं नरम्॥ अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रक्चन्दनाम्बरः। चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्वत्सुदुर्गमे॥ व्रजन्ति पक्षिणो येन जलदास्त्वाय सोयदा.। गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा॥ सुश्रुते चि २० अ.। [वै निघ.।

**ओषधी।** स्त्री। औषधी। भरतः। लघुहस्ते।

**ओषधीपतिः।** पुं। कर्पूरे। हे.च.।

**ओषधीशः।** पुं। कर्पूरे। अम.। [व.१८।

**ओष्ठः।** पुं। दन्तच्छदे। উপরঠোঁট। रा.नि.

**ओष्ठाधरः।** पुं। ओष्ठे। ঠোঁট। [अम। मा नि.।

**ओष्ठपाकः।** पुं। वक्त्रामयरोगविशेषे। ওষ্ঠ-

**ओष्ठपुष्पः।** पुं। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। বান্ধুলী গাছ। रा.नि.व.१०। See बन्धुजीवः.।

**ओष्ठप्रान्तः।** पुं। सृक्कभागे। रत्ना.।

**ओष्ठफला (भा)।** स्त्री। बिम्बीलतायाम्। তেলাকুচা। सं गीडसीडलो। वै निघ.।

**ओष्ठरञ्जनी।** स्त्री। ताम्बूले। পান। प.मु.।

**ओष्ठरोगः।** पुं। ओष्ठाश्रगतरोगविशेषे, ओष्ठ-

मणादौ। वातजपित्तजश्लैष्मिकसान्निपातिकरक्तजमांसजमेदोजाभिघातजभेदादष्टविध। तत्र कार्कश्यत्वादिलक्षणा वातजा, पिडकाचितत्वादिलक्षणा पित्तजा, कण्डूमत्वादिलक्षणा कफजा, कृष्णपीतश्वेतत्वादिसर्व्वलक्षणयुक्ता सन्निपातजा, स्रवद्रक्तखर्ज्जूरफलवर्णत्वादिलिङ्गा रक्तजा, गुरुस्थूलत्वादिलक्षणा मांसजा, सर्पिमण्डसवर्णत्वादिलक्षणा मेदोजा, क्षतजातत्वादिलक्षणा अभिघातजा इति। भा म ४भ मुखरो चि। "आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात्। मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषा कफोत्तरा ॥ इति। मा नि.। [प मु।

**ओष्ठा (ष्ठी)**। स्त्री। बिम्बा। তেলাকুচা।

**ओष्ठाधरौ (रं)**। पु, क्ली। ओष्ठद्वये।

**ओष्ठोपमफला (लिका)**। स्त्री। बिम्बिकायां। তেলাকুচা গাছ। हि कुन्दुरु। भा पू १भ।

—∞○◇○∞—

## औ

**औड(ड)म्बरम्**। क्ली। कुष्ठरोगविशेषे। मे। तस्य लक्षण—"रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरं। औदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥" मा नि। ताम्रे। जटा। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

**औड्रपुष्पम्**। क्ली। जवापुष्पे। हे च।

**औत्सुक्यम्**। क्ली। उत्कण्ठायाम्। हे.च।

**औदनिक.**। पु। सूपकारे। अम। [पेटुके।

**औदरिक.**। त्रि। क्षुधिते। उदरमात्रपोषके।

**औदर्य्यम्**। क्ली। ताम्रे। मदनफले। उदुम्बरफले। [हे च।

**औदश्वित(त्क)म्**। क्ली। अर्द्धजलयुक्तघोले।

**औदुम्बरम्**। क्ली। ताम्रे। द्वारा। महाकुष्ठरोगविशेषे। गुणा —"पित्तेन पक्वौदुम्बरफलाकृतिवर्णानि औदुम्बराणि।" सु नि ५भ। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

**औदुम्बरच्छद**। पु। दन्तीवृक्षे। वै निघ।

**औदुम्बरी**। स्त्री। ऋत्विग्भेदे।

**औद्दाल(क)म्**। क्ली। स्वर्णवर्णे वल्मीककारिकीटकृतमधुनि। উইয়ের মধু। रा नि व १४। गुणा—कषायम् उष्ण कटु कुष्ठविषनाशि च। राज। राजनिघण्टुतु भुवि उद्दलनात् औद्दालकाभिधा कपिलकीटा तैर्वल्मीकसमीपे सञ्चितं मधु। "औद्दाला कपिला कीटा भूमिरुद्दलनात्स्मृता। वल्मीकान्तरदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते। कुष्ठादिदोषघ्नं सन्धिविच्छेदघ्नेति।" रा नि व १४। "प्रायो वल्मीकमध्यस्था कपिला स्वल्पकीटका। कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत्स्यादौद्दालकं मधु।" रुच्यं स्वर्य्यं कुष्ठविषघ्नं कषायं उष्णमम्लं कटुपाकं पित्तकरञ्च। भा पू.२भ मधुव।

**औद्दालकशर्करा**। स्त्री। औद्दालमधुकृतशर्करायां। सा गुणैरौद्दालमधुसदृशी। रा नि व १४।

**औद्भिज्जम्**। क्ली। पांशुलवणे। সোরা। रा नि व ६। शाम्भरिलवणे। [राज।

**औद्भिदम्**। क्ली। औद्भिदलवणे। সোরা।

**औद्भिदजलम्**। क्ली। उद्भिदो जाते जले। प्रस्तरसलिले। तस्य गुणा—मधुरं पित्तशमनं अविदाहि च। राज। लघु। रा नि व १४। "विदार्य्य भूमिं निम्नां यत् महत्या धारया स्रवेत्। तद्धि यमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नं अविदाह्यतिशीतलं। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥' भा पू १भ वारिव। यथाह औद्भिदं पथ्यम्। मद.।

**औद्भिदद्रव्यम्**। क्ली। उद्भिद्य पृथिवीं जायते इत्युद्भित्। तत्र वनस्पतिलतावानस्पत्यौषधात्मकम्। See च सू १भ वनस्पत्यादि।

**औद्भिदलवणम्**। क्ली। पांशुलवणापरनामधेयलवणे, यद्भूगर्भतः स्वयमुत्पद्यते। সোরা। हि [illegible] यो यद्द चि चित्रगुडिकायां। च द महापञ्चघृते। गुणा—क्षारयुक्त गुरु कटु स्निग्धं [illegible] वातघ्नं। भा पू १भ ह व। रक्तम् सूक्ष्म लघु वातानुलोमनञ्च। मद व २। तीक्ष्णं उत्क्लेदजनकं क्षारयुक्तं कटु तिक्तं कोष्ठबद्धतानाहगुल्मघ्नं। राज।

**औधस्यम्**। क्ली। पयसि दुग्धे।

**औनीतम्**। क्ली। चक्षुरोगविशेष। सुश्रुत

नाभिष्यन्दियासग्रहणाश्रौसेवावर्ज्जनात् शुक्रं स्वस्था न्नतुत मेहने प्रतिहन्यते,तेन मूत्रकृच्छ्र भवेत्। तत शोणित कुपित मेहने शूल जनयति । मेहनञ्च क्लिन्न पक्व कण्डूमत्पिडकायुक्त मचिकाश्रुत भवति, स्वस्थानञ्च न प्रविशति । ज द ५१ष ।

**औन्दूवरम्** । क्लौ । ताम्रे । भा म १म ।

**औपवस्तम्** । क्लौ । उपवासे । लङ्घने । हे च।

**औपसर्गिकः** । पु । सन्निपातादिरोगविशेषे । तस्य लक्षण —"कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत्। स्वेदशैत्यादिभिजट्टलदा भवति मानव ॥ प्रतिलोम पुमक्षेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात्। औ पसर्गिक एवाय सन्निपात उदाहृत ॥" वैद्यशास्त्र।

**औपस्थ्यम्** । क्लौ । उपस्थेन्द्रियसुखे ।

**औपीनम्** । क्लौ । चयचैवे । रा नि व २ ।

**औमीनम्** । क्लौ। अतसौचवे। रा नि व २ ।

**औरभ्र (क)** । पु । कम्बलस्पर्शे । मेषे । हे च । क्लौ । मेषमासे । गाडर मांस । म भेडी करमाष । गुणा —मधुर शीतल गुरु विष्टम्भि ह णञ्च । मेषसमूहे । ऊर्णावस्त्रे । रा नि व १७ ।

**औरिणम्** । क्लौ । मत्तिकालवणे । यवचारे । सोरा । वै निघ ।

**औरुबुकम्** । क्लौ । एरण्डतैले । च द ।

**और्व्वम्** । क्लौ । मत्तिकालवणे । यवचारे । पायुलवणे । रा नि व ६ ।

**औलम्** । क्लौ । श्वेतशूरणे । वै निघ ।

**औलूकम्** । क्लौ । उलूकसमूहे । काटा ।

**औशीरम्** । क्लौ पु । वालके । वाला । चामर दण्डे । आसने । चि । उशीरजे । मे रावक ।

**औषणम्** । क्लौ । कटुरसे ।

**औषधम्** । क्लौ । गुणग्राम् । रसास औषध मारणगणे । रोगघ्नद्रव्ये । ওষধ । "वैद्यो व्याधि हरेयेन तद्द्रव्य प्रोक्तमौषधम्"। अत्रि । औषध पञ्चविधम् । यथा—रसचूर्णकषायावलेहकल्का । "तत्र पञ्चविधं प्रोक्त स्वसयोगविभेदत । रसचूर्णं कषायश्चावलेह कल्क इत्यपि।" तत्र पुन द्विविध शोधनशमनलक्षण । तयो शोधनरूप वस्तिविरेक वमनम् । कुपितदोषान् बहिर्नि सार्य्य रोगोपश मन करोति । शमनरूप तैलघृतमधुरूप स्वस्थान स्थितानामेव साम्यहेतु । वा टी भरत । तत्र वातस्य वस्ति (गुदप्रणिधेयस्नेहादि)। पित्तस्य विरेक (मुखपीत गुदमार्गेणान्त स्थितस्य नि सारण)। कफस्य वमन (मुखेन पीते तेनैव दो षस्य नि सारणम्)। शमनं—वातस्य तैल, पित्तस्य घृत, कफस्य च मधु । विन्ध्यशैलजानि औषधानि क्रियाविधौ प्रशस्तानि तथा वनोपवनजानि। वल्मी कश्मशानादिजानि न ग्राह्याणि । औषधीहरण मन्त्रोऽप्यस्ति स्थानाभावान्नोक्त । औषधद्रव्याङ्ग ग्रहणं यथा—खदिरादीना सार,निम्बादीना त्वक, दाडिमादीनां फल,पटोलादेश्च छद ग्राह्य। सार स्मात् खदिरादीनामित्यादि । शार्ङ्गधरमते न्यग्रो धादे त्वक बीजकादे सार तालीशादे पत्र त्रि फलादेश्च फल ग्राह्यमिति । काष्ठगर्भमहामूलानां वल्कल क्षुद्रमूलाना सर्व्वशो ग्राह्यमिति । अति स्थूलजटायास्त्वच तथा सूक्ष्ममूलान सर्व्वशो ग्रा ह्याणि । यत्र द्रव्याङ्गावयवो यादृशो निर्दिष्ट, तत्र तादृश एव ग्राह्य । यथामृतादिकपार्थे अश्मादीनां पत्रमेव ग्राह्यम् । अङ्गसामान्योक्तौ मूलवल्कलम् "अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूल मिति वचनात्। विषयभेदे ऋतुद्रव्यग्रहणम्—शरदि स्वरसौषध सर्व्वकार्य्यार्थे, विरेकवमनार्थं वसन्ते। शिशिरे मूलं, ग्रीष्मे पत्र, वर्षावसन्तयो त्वक्न्दी, शरदि चौर यथतुपुष्प फलञ्च हेमन्ते सारञ्च ग्रा ह्यम्। सामान्योक्तौ—सूत्याच, उत्पले नीलोत्पल, शकृद्रसे गोमयरस , चन्दने रक्तचन्दन, सर्षपे सि द्धार्थ , लवणे सैन्धव मूत्र गोमूत्रं, घृतदुग्धेषु ग व्यमेव, चतुष्पदे स्त्री , पचिणि पुमान् वयस्य लाङ्गलाना चर्म्मादि हित्वा ग्राह्यम् । मासे कथिते छाज श्रीवञ्च स्वीकार्य्यात । अनुक्ते ग्रहण यथा— कालेऽनुक्ते प्रभात अङ्गेऽनुक्ते जटा भागेऽनुक्ते सा म्य द्रवेऽनुक्ते जल । प भ १ख। चूर्णलेहासवकार्य्ये तु श्वेतचन्दन क्वाथप्रलेपे रक्तचन्दन ग्राह्यम्। भ चनीयौषधविधाने—अजमोदोक्तौ यमानी, वाह्य प्रलेपे तु वचा ग्राह्या । भा ।

**औषधकाल.** । पु । औषधसेवनस्य समये । स च दशविध —"निर्भक्त प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यम क्षमन्तराभक्त सभक्त सामुद्र मुहुर्मुहुर्ग्रास ग्रासान्त रञ्चेति। तत्र निर्भक्त केवलमौषधमुपयुज्यते । प्रा ग्भक्त यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते । अधोभक्त यद्भक्ते

पीयते । मध्येभक्तं यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । अन्तरा भक्तं नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोर्भक्तयोः । सभक्तं चौषधेषु यत्साध्यते भक्तम् । सामुद्गं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते । मुहुर्मुहुश्चास सभक्तम् भक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते । ग्रासान्तरं यत्पिण्डग्रासमिश्रम् ।" तत्र निर्भक्तगुणा —"वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीन"मित्यादि । प्राग्भक्तस्य यथा—"शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादित्यादि।" अधोभक्तस्य यथा—"पीतं यदन्नमुपभुज्य तदूर्द्ध्वकाये हन्याद्गदान् बलविधायि बलं ददाति" मध्यभक्तस्य यथा—"मध्ये तु पीतमपवर्त्त्यविसारि भावाद्धि मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ।" च अन्तराभक्तस्य यथा—"हृद्यं मनोबलकरं त्वतिदीपनीयम् ।" सभक्तस्य यथा—"पथ्यं सभक्तमबलाय तथार्हं नित्यमित्यादि ।" सुश्रुते ६०अ ।

**औषधालयः ।** पुं । औषधगृहे । ठेगंसंदश घर ।

तदभावे लवङ्गम्, चतुर्थ्यभावे काकोली, तदभावे जातीपुष्पम् कर्पूराभावे ग्रन्थिपर्णी (गं ठिरा) सुगन्धिमुस्तकं वा, कुङ्कुमाभावे कुसुम्भ पौष्परक्तचन्दनाभावे कर्पूरम् मधुयष्ट्यभावे एलवालुकं ग्राह्यं । मध्वभावे जीर्णगुड, पुरातनाभावे दारु गुडयुक्त गुड, चोराभावे चोडी माहुरव रस, शर्कराभावे खण्डं, शाल्यभावे षष्टिकं, दाडिमाभावे वृक्षाम्लं चीराइमदभावे पटवर्दी, कौरभावे तक्रम्, पत्रांगजविपदन्दभावे दिदरषं दन्तं मुद्गतिलकाभावे ताम्रमुखं वाद्यम् । मातुलुङ्गं ति कोविद् । ये य ।

**औषधिवीर्य्यम् ।** क्ली । शीतोष्णादिवीर्य्ये । तच्च शीतमुष्णं द्वयं स्निग्धं तीक्ष्णं मृदु पिच्छिलं विशदं च विशदमिति । तदुक्तं "शीतं स्निग्धं तीक्ष्णं मृदु पिच्छिलं विशदं । केचिदष्टविधं वीर्य्यं शीतं स्निग्धं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं च

## क

**कम्** । क्ली । जले । रा.नि.व १४ । सुखे । मे. । केशे । धर. । [पानपत्रे । च टी ।

**कंस:** । पुं, क्ली । कंसमाक्षिके (महाद्रावके) ।

**कमम्** । क्ली, पुं । ताम्रवङ्गयोरुपधातौ, कांस्यधातौ । काँसा । प.सु । आढकपरिमाणे (प्रस्थ) । भा. । तैजसपात्रमात्रे । चिका. । [हे.च. ।

**कंसकम्** । क्ली । पुष्पकासीसे । इदं श्वेतवर्णम् ।

**कसहरीतकी** । स्त्री । शोथाधिकारे । हरीतकी १०० शतं, दशमूलं प्रस्थकं ६४ शरी १०० साथा मिलित ६४प. वारि ५१२ प. (६४श.) शे. १२८ प. (१६ श.) पुरातनगुड: १०० प. । पक्वा लेहवद्भूते, शुण्ठीचूर्णं ८ तो. मरिचचूर्णं ८ तो. पिप्पलीचूर्णं ८ तो. यवक्षार. ८ तो. गुडत्वक् २ तो. तेजपत्र २ तो. एलाचूर्णञ्च २ तो. प्रक्षेप्यो देय: । मधु २ श. वा १६ प. । मतान्तरे क्वाथ: ८ श । पाठ: —"द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाच्च । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योष त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च । प्रस्थार्द्धमानं मधुन. शुभ्रौते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्, एकाम्लत: प्राश्य ततश्च लेहात् शक्ति निहन्ति श्वयथु प्रवृद्ध"-मित्यादि । सा.कौ. ।

**कंसास्थि** । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा । "कंसे तु कांस्यं कंसास्थि" । चिका । [च. ।

**कंसोद्भवा** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । हे.

**ककन्द:** । पुं । स्वर्णे । त्रिका. ।

**ककारीमुख:** । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ ।

**ककारपूर्व्वद्रव्यम्** । क्ली । ककारपूर्व्वकद्रव्येषु । तानि यथा—कटुक:, कालशाकं, कुष्माण्ड, कर्कटी, कार्कन्धु:, कर्कोटक:, कलिङ्ग:, करमर्द:, करीर:, कतक, कशेरु:, काञ्जिकञ्चेति रक्तपित्ते वर्ज्यम् । भा.म.र.पि.चि. ।

**कङ्कुष्ठिनी** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । भा.म १भ । [राज ।

**कङ्कुञ्जल: (ला)** । पुं, स्त्री । चातकपक्षिणि ।

**कङ्कुण(न)कः** । पुं, क्ली । बालरोगविशेषे । See कङ्कूणकः ।

**कङ्कुद् (द:)** । स्त्री, पुं, क्ली । वृषाङ्के । वाँड़ेर झूँटि । प्राधान्ये । अम. । ध्वजे । मे । दर्व्वीकरसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । See सर्प: ।

**कङ्कुद्मती** । स्त्री । कटी । पाछा, नितम्ब । अम । वि । कङ्कुद्विशिष्टे । [वृषे । हे च. ।

**कङ्कुद्मान्** । पुं । ऋषभकवृषे । रा नि व.५ ।

**कङ्कुन्दरम्** । क्ली । नितम्बगर्त्ताधिष्ठाने वैकल्यकरे पृष्ठसन्धिमर्म्मद्वये । गेहदण्डीभयत: पार्श्वजघनवहिर्भागे ईषदधस्तस्य स्थानम् । तत्र स्पर्शाज्ञानमध.काये चेष्टोपघातश्च । सु.शा ६अ । कङ्कुन्दरौ तु सर्व्वेषां स्यातां जघनकूपकौ । रा नि.व १८ । पु । ज्वरविशेषे । गुणा: —"कङ्कुन्दर: कटुस्तिक्त: ज्वरघ्नश्चोष्णस्मृत: । रक्तकफदाहानां तृषायाश्च विनाशन ।" अस्यार्द्रमूलस्य मुखे धारितं मुखदोषघ्नम् । वै.निघ. । [भनिर्वं ।

**ककुप्** । स्त्री । चम्पकमालायां । प्रवेण्याम् । मे.

**ककुभ:** । पुं । अर्जुनवृक्षे । प सु. । वृषे ।

**ककुभत्वक्** । स्त्री । अर्जुनवृक्षवल्कले । च द. । सि.यो यक्ष्म.चि ककुभादौ ।

**ककुभशाखा** । स्त्री । भार्ग्याम् । रत्ना. । [च. ।

**ककुभादनी** । स्त्री । मलीनामकगन्धद्रव्ये । श.

**कङ्कूणक:** । पुं, क्ली । शिशोर्नेत्रवर्त्मजरोगे । कटो । हि कोथुआए लक्षण यथा—"कङ्कूणक: क्षीरदोषाक्षिशूलनामचिवर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहु: । *शिशु: कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षण* । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षम. ॥ मा.बालरो नि । कङ्कूणक क्षीरदोषाक्षिशूलामचिवर्त्मनि । जायते सकण्डं नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहु:... ॥ भा.म ४भ. ।

**कङ्कूल(क)म्** । क्ली, पुं । गोमयकदादिचूर्णसन्तापे । वा.टी.अरुण: । अपूपपचनार्थं मृण्मयपात्रे । "कङ्कूलं मद्गुभि: कीर्णं स्वभ्रे ना तु तुषानल: । तेन च मृण्मयमुत्तानमपूपपचनपात्रं लक्ष्यते" । वा.टी. हेमा. ।

**ककेरुक:** । पुं । क्रमिभेदे । See क्रमि: ।

**काकोल: (क)** । पु, क्ली । (Possibly the fruit of cocculus indicus) काकोलीतिख्याते सुगन्धद्रव्यभेदे । काँकला । हिं शीतलचिनि । गुणा —"कक्कोल कटुकी हृद्य सुगन्धि कफवातजित ।" राज अनुलेपे । कटतिक्तोष्ण सुखजाड्यहर दीपन पाचन रुच्यञ्च । रा नि व ११ । 'कक्कोल कोलक प्रोक्त तथा कोषफल स्मृतं । कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्ण तिक्त हृद्य रुचिप्रद । आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयाध्यहृत् ।' भा प्र । च.द यक्ष्म चि जवङ्गादी, मात्रा २ रति । गन्धश्र्या । च द.वा.व्या.एकादशशतिकप्रसारणीतैले ।

**कक्खट:** । त्रि । कठिने । पु । खटिकायाम् । खडीमाटी, फूलखडि । अम. ।

**कक्खटपत्रक:** । पु । (Corchorus olitorius) क्षुपविशेषे । पाट गाछ, (কোষ্ঠা । तच्छाकगुणा —मधुर दुर्जर गुरुपाकि च। राज शा व।

**कक्खटी** । स्त्री । खटिकायाम् । खडि । त्रिकाशेलव. ।

**कागिल्य:** । पु । कपित्थके । भ.टी. ।

**काङ्क.** । पु । महाराजचूते । रा नि व ११ । पन्दने । पक्षिविशेषे । काँक पाखि, काँड़पाखि । मे कडिक । हारा । गुणा —वृष्यो वीर्यविवर्द्धन कफहर कटुस्तथा भासक । चरि २२च. ।

**काङ्कट. (का.)** । पु । कदरे । खदिरे । हारा ।

**काङ्कटेरी** । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ ।

**काङ्कणम्** । क्ली । हस्तभूषण । वै निघ ।

**काङ्कत:** । पु । वृक्षविशेषे । শেয়াকুল, বঁইচি । वै निघ.२भ.चतिसा.पथ्ये । क्ली । केशमार्जने । काँकुई । हला । गुणा —धूलीजन्तुमलकण्डूशिरोरोगघ्नम् । "कङ्कती कान्तिजननी कण्डूघ्नी मूर्द्धरोगजित् । केशप्रसादनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ।" राज ।

**कङ्कति(ती)का** । स्त्री । केशप्रसाधनार्थद्रव्ये । চিরুনি । काँकुई । अम । अतिबलायाम् । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । भा पु.१म.गु व. ।

**काङ्कोट: (टि:)** । पु । मत्स्यविशेषे । কৈকিলা মাছ । त्रिका । हारा । जटा । खञ्जिमलर्के । খলিশা মাছ । ध.च. ।

**काङ्कदम्** । क्ली । सुवर्णे । वै निघ ।

**काङ्कपुरीषम्** । क्ली । कङ्कविष्ठाया । रद ग्रह दारणम् । सु सू २६अ. ।

**काङ्कभोजन:** । पु । अर्जुनवृक्षे ।

**काङ्कमुख:** । पु, क्ली । सन्दंशे । সাঁড়াশি । इ च. । "शल्य प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् यन्त्रेष्वत कङ्कमुखं प्रधानम् ।" सु सू ७अ । [त्रि । कुक्षिते ।

**काङ्करम्** । क्ली । कस्त्ररे । তক্রবিশেষ । हे च ।

**काङ्कराल:** । पु । पित्ता इति प्रसिद्ध वृक्षे । পে- স্তা গাছ । वै निघ. ।

**काङ्कराल:** । पु । (Alangium hexapetalum) निकोचकवृक्षे । আঁকোড় গাছ । श च. । लताविशेषे । কাঁকরোল ।

**काङ्कलोद्यम्** । क्ली । चिचोटकमूले । চেঁচুড়া, চিঞ্চোড়মূল । राज ।

**काङ्कशत्रु.** । पु । पृश्निपर्ण्याम् । श च. ।

**काङ्कशाय:** । पु । कुकुरे । श.मा. ।

**काङ्का** । स्त्री । गोशीर्षचन्दने, पद्मगन्धे "गोशीर्षचन्दनं कृष्णताम्रसुत्पलगन्धिकम् । कङ्का ' श मा ।

**काङ्काल:** । पु । शरीरास्थिनि । समुदितशरीरास्थिसङ्घाते तन्मांसरहिते । অটো ভ ।

**काङ्कावीजम्** । क्ली । गोशीर्षचन्दनबीजे । दो ग रत्न उ.ख केशरपाके । [कृष्ण ।

**काङ्किरातम्** । क्ली । कुरण्टके । हलदे ঝিঁটি ।

**काङ्कु.** । पु । कङ्कुवृक्षे । हिङ्गपर्णाम ।

**काङ्कुष्ठ(क)म्** । क्ली । हिमवत्पादशिखरे स्थिताश्मपाषाणविशेषे । मुर्दाम इति । र.मा सं । पार्वतीयमृत्तिकाविशेषे । भेदगुणा —"कङ्कुष्ठ द्विधा प्रोक्त नालिकमाण्डकमपा । कटूष्ण सकषाय रेचक प्रणमूत्रहन् ।" रा.नि.व.१३ । स्वर्ण ' हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैके रक्तनाल स्यात्तद्वदण्डकं स्मृतम् । पीतप्रभं गुरु स्निग्ध श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् । श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं तथाण्डकं ।" शोधन शङ्खमध्ये स्मृतम् भा पु १म

**कङ्केर:** । पु । काकविशेषे । कर्कशब्दाभिधे त्रिका ।

**कङ्केल्ल: (ल्लि:) (ल्लि:)** । पुं । अशोके वृक्षे । रा नि.व.१० । त्रिका. ।

कङ्केल । पु । वास्तूकशाके । श मा ।

कङ्केलि । पु । अशोकवृक्षे । हे च ।

कङ्कोल(क)म् । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धपण्य द्रव्ये । शीतलचिनीति लोके । भा. । गुणा —क टुतिक्तोष्ण मुखजाड्यहरं दीपन पाचनं रुच्य कफ वातघ्नं । रा नि व १२ । लघु तीक्ष्ण हृद्य हृद्रोगा न्ध्यताहरच । भा पू १भ । "कङ्कोलकफल पक्का" । अभावे जातीपुष्प, तदभावे लवङ्गम् । भा म ४भ कर्पूरी चि सामान्याग्नौ। "गुग्गुलकङ्कोलकाख्य "

कङ्कोलकी (तिक्ता) । स्त्री । कङ्कोलवृक्षे । कड्वी कङ्कोलीति पश्चिमदेशे । गुणा —"तिक्त कङ्कोलकी ग्राहिण्युष्णा रुचिकरी मता । मलाव ष्टम्भकरणी पित्तला चाग्निदीपनी । कफ प्रमेह कुष्ठघ्न जन्तूंश्चैव विनाशयेत् ॥ वै.निघ ।

कङ्गः (क) । पु । क्रौञ्चि । हे च ।

कङ्गु । पु, स्त्री । (Panicum Italicum.) प्रियङ्गुपरनामधेये तृणधान्यविशेषे । का'नि धान वा काना । तं त्रिलयवुचेद्, कोद्रलु । प.मु । श्वेतपीतकृष्णरक्तभेदाश्चतुधा । भग्नसन्धानी हस्वी गुरुत्व । वा.गी है धान्यव । धातुशोषणी पित्त श्मघ्नी रुक्षा वातवर्द्धका पुष्टिकरी गुरु भग्नसन्धा नकारी च । राज. । मधुर रुक्ष कषाय स्वादु शीतल वातकृत्पित्तदाहघ्न रुक्ष भग्नसन्धानकृच्च । रा नि व १६ । "कङ्गुधान्यं धातुवृद्धिकरं वातकरं गुरु । भग्नसन्धानकृद्गुणमयानाच हितावहम् । ककच्च गुणाधिका पीता मुनिभिरीरितम् ॥" वै निघ ।

कङ्गुका । स्त्री । कङ्गौ । प्रियङ्गौ । रत्ना ।

कङ्गुणिका (णी) । स्त्री । महाज्योतिष्मती लतायां । रा नि.व ३ । कङ्गुधान्यनामकधान्ये । दा मिनी धान । रा नि व.१६ ।

कङ्गुपीतन. (ना) । पु, स्त्री । पक्षपाताख्य तृणविशेषे । रा नि व ८ । [नि.व १६ ।

कङ्गुनी । स्त्री । प्रियङ्गौ । कङ्गुधान्ये । रा

कङ्गुनीका । स्त्री । कङ्गुधान्ये । चक्र ।

कङ्गुम. । पु । इक्षौ । र च. ।

कङ्गू. । स्त्री । कङ्गुधान्ये । च टी ।

कच. । पु । बालके । वौना । भा म १भ तैन्द्रि" क ज्व चि । "मरिचकचपचम्पदौधचातल ।" रा. नि व १८ । केशे । धम । शुष्कव्रणे । मै चदिके । बन्धे । जटा ।

कचङ्गल । पु । समुद्रे । त्रिका ।

कचटम् । क्ली । कचटशाके । भा पू १भ । व्रणे । पत्रे । छाया ।

कचदृम्भिका । स्त्री । अलाबुवाम् । लाउ ।

कचद्रावी । पु । जलवेतसे । प मु ।

कचपच । पुं । केशसमूहे । धम ।

कचमाल. । पु । धूमे । हारा ।

कचरिपुफला । स्त्री । महाशमीवृक्षे । वड शाइ गाछ । रा नि व ८ ।

कचा । स्त्री । हस्तिन्याम् । मे चदिक ।

कचाकु. । पु । विलेशये । सर्पे । मे कचिक ।

कचाटुर । पु । पक्षिविशेषे । डहुक । दात्यूहपक्षिणि । त्रिका । [व १० ।

कचामोदम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । रा नि.

कची । स्त्री । कुचाग्रवीजे । रस र बाल चि ।

कचु । स्त्री । An esculent root, (Arum colocasia and other kinds) स्वनामख्यातकन्दे । कचू शाक ।

कचूरकाम् । क्ली । कचूरे । कचू । वै निघ १भ चर्म चि पिपीलिकातैले ।

कचेरुम । पु । कसेरौ । केशर । र मा ।

कचोरः । पुं । कर्चूरे । वै निघ १भ चर्म चि म ञ्जातकहरीतकी । [प्रौ । अर्श १२भ ।

कचोरा । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । मा पित्त

कच्छटम् । क्ली । जलपिप्पल्याम् । कैंचडा ।

कच्छरम् । क्ली । तक्रे । मे रचिक । चि मलिने ।

कच्छूरः । पुं । कच्चुनामककन्दशाके । कचूशाक

कच्छोटम् । क्ली । मद्याम् । प मु ।

कच्ची । स्त्री । कच्चुवृक्षे ।

कच्छ (क) । पुं । अनपादेशे । काछाड । See अनूप । मुग्धकद्रुमे । तुन गाछ । मे.त्रिक

र्व । नन्दीवृक्षे । परिधानाञ्चले । कांचा । इति च । जलप्रान्ते । अम ।

**कच्छकाण्डनः** । पु । अश्वत्थभेदे । गय अश्वथ । [काछा, कोंचा । श र ।

**कच्छ(च्छा,च्छी)टिका** । स्त्री । कच्छे ।

**कच्छपः** । पु । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । काछिम, कुर्म्म, काठो, वारकोल । म कासव । एतन्मांसगुणा — वातहर शुक्रद चक्षुष्य बल्य मेधास्मृतिकर पथ्य शोषघ्नञ्च । तच्चर्म पित्तहर । तत्पाद कफघ्न । तदण्ड स्वादु वाजीकरञ्च । रा नि व १९ । "कच्छपी मधुर स्वादु शुक्रवृद्धिकारी मत । वातश्लेष्मप्रजननी ग्रहणी रुच एव च ।" चनि २२० । नन्दीवृक्षे । तुँद गाछ । रा नि.व.१२ । मदिरायन्त्रे । श च । श्लेष्मजन्यतालुरोगविशेषे । तत्र कूर्म्मवदुत्सन्नोऽवेदन नातिशीघ्रोऽतिशीघ्र जायते । "कूर्म्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मारोगो ज्ञेय कच्छप श्लेष्मल स्यात् ।" भा म ख.४भ मुखरो.चि. ।

**कच्छपयन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकयन्त्रविशेषे । लक्षण—"जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा खर्परन्तु विस्तीर्ण । तदुपरि रसविडिं स्थाप्य मूलो मद कुण्डाम् ॥ लघुलौहकटोरिकया कृतपटुसन्धिलेप माच्छाय । देया तदुपरि सिकता चैकाङ्गुलिपरिमाणापि ॥ तत्खर्परे पूर्वे चाङ्गारकवनोपलैर्नोपचितम् ॥" चवि । "जलपूर्णपात्रमध्ये कृत्वा पुटकर्प र सुविस्तीर्ण । तदुपरि विड्मध्यगत सूत स्थाप्य कोष्ठा ॥ लघुलौहकटोरिकया कृतपटुसन्धि माच्छाद्य । पूर्णाग्नरपुटखर्परमध्ये चङ्गारै खदिर काष्ठभवे । स्वेदनतो मर्दनत कच्छपयन्त्रस्थितो रसो जयति ।" इदमेव कच्छपयन्त्र चाकण्ठभूमि वेशित जलपूर्णनिकामुखस्थितशरावे दत्त्वा रसम न्येन प्रकोर्णदनेन सर्वमाच्छाद्य उपरि सिकता भिरङ्गुलिमानेनाच्छाद्य भूमिभागे कुक्कुटपुटादध कच्छपयन्त्रोऽयमीरित ।

**कच्छपि** । पुं । क्षुद्ररोगे । तालुरोगे ।

**कच्छपिका** । स्त्री । विषमुष्टी । महानिम्बे । रा.नि व ४ । क्षवनिगुण्डाम् । वै.निघ । वातश्लेष्मभवक्षुद्रपिडकामहारोगविशेषे । "ग्रथ पञ्च वा षड्वा दारुणा कच्छपोन्नता । कफानिलाभ्या पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधै ।" इति निदा. । [पिकायाम् । मानिकाछिम । अम ।

**कच्छपी** । स्त्री । क्षुद्ररोगे । मी पतिक । कच्छ-

**कच्छपोलिः (का)** । स्त्री । अलवेतसे । वै. निघ ।

**कच्छरुहा** । स्त्री । दूर्वायाम् । जटा । नागरमुस्तायां । "नागरीत्याकच्छरुहा ।" रा नि व १२ ।

**कच्छा** । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । श्वेतदूर्वायाम् । चीरि(डि)काया झिँझिँ पोका । वाराहीकन्दे । मी कडिक । [दूर्वा । रा नि व ८ ।

**कच्छान्तरुहा** । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । [illegible]

**कच्छारुहा** । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । वै निघ ।

**कच्छालङ्कारकः** । पु । कामठवे ।

**कच्छुः (च्छू)** । स्त्री । खर्जूरोगे । [illegible] ना । तल्लक्षण —"सूक्ष्मा बह्व्य पिडका स्रावबत्य पामेत्युक्ता कण्डुमत्य सदाहा । सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्यो कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ।" मा नि । [पाकलक्षणे । रा नि व ।

**कच्छु(च्छू)घ्ना (घ्नी)** । स्त्री । पटोले । रा

**कच्छु(च्छू)मती** । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । रा.व

**कच्छु(च्छू)रः** । त्रि । कच्छूरोगयुक्ते । [illegible] रोगी । पुंश्चली । मी रचिक ।

**कच्छु(च्छू)रा** । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । [illegible] रा नि व ३ । रक्तदुरालभायां । [illegible] जाविशेष । कर्पूरमध्याम् । श्वासहरिद्रायाम् । महाबलायाम् ।

**कच्छुरालः** । पुं । शिशुके ।

**कच्छुरी** । स्त्री । धातक्याम् । धाई फूल ।

**कच्छेटः** । पु । कच्छपे । रा नि व १९ । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् ।

**कच्छोत्था** । स्त्री । मुस्तायां । रा नि व ६ ।

**कच्छोरम्** । क्ली । शठ्याम् । [illegible]

**कजम्** । क्ली । कमले । अमृते । [illegible]

**कज्जलम्** । क्ली । नीलकमले । [illegible] जन । इति च । निका मि धी.कामदा.वि । पुं । कम्पल्लाम् । चवि. ।

**कज्जला (लिः) (लिका) (ली)** । स्त्री । मीनविशेषे । Sulphuret of mercury (Aethiop's mineral.) मर्दितरसगन्धके क ज्जलीति लोके । श र. । "एषा कज्जलिकाख्याता हृष्णी वीर्य्यवर्द्धनी । नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" वै निघ.२भ । "जपापत्ररसेनाथ मर्द्दमानरसेन च । रसं संशोधयेत्तेन तथम शोधयेद्‌बलिं ॥ भृङ्गराजरसे. पिष्ट शोधयेदर्करश्मिभि । समधा वा त्रिधा वापि यथाचूर्णञ्च कारयेत् । चूर्णशिला समं तेल रवीन सह मर्द्दयेत् । नष्टसूत य दा चूर्णं भवेत्कज्जलसन्निभम्॥" भा.स.१भ. । "शुद्धसूत गन्धकञ्च सम सम्मर्द्दयेद्दिनं । निश्चन्द्र कज्जलीभूत ततो योगेषु योजयेत् ॥ पृथग्योगेषु य योक्तौ समौ पारदगन्धकौ । तत्र भागद्वय योज्य कज्जलस्येति निश्चयः॥ यावान् स्यादधिक सूतात् तावत्त गन्धकं पुनः । चिपेद्योगे विधानज्ञो नात्र कार्य्या विचारणा ॥ यत्र सूतोऽधिको योगे गन्धपा सास्ततो भवेत् । तत्र तन्मानत. कुर्य्यादादावेव हि कज्जलं ॥" चवि ।

**कञ्चटः (ड़ः)** । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै निघ. । जलतण्डुलीयापरनाम ख्यानामख्यातशाके । কাঁচড়া দাম । र.मा । हि चवडाइमेद । कालीटिवाशाके । च द.,सि यो.कञ्चटादि. । चौराइशाकभेदे । भा म.१भ च.सा चि । गुणाः— धारकत्व हिमत्व पित्तश्लेष्मनाशित्व लघुत्वञ्च । राज । धातइरत्वं तिक्तत्व । भा पू १भ शा व । कञ्चडी हि कञ्चटभेदे । [पात' । रस.र.ग्रहणीकवाटरसे ।

**कञ्चटपत्रकम्** । क्लो । कञ्चटच्छदे । কাঁচড়া

**कञ्चटपल्लवः** । पु । कञ्चटे । सि.यो.ग्रह.वि. जम्बादिः ।

**कञ्चटादिः** । पुं । अतिसारे कषायविशेषे । अत्र कञ्चटादीनां पत्र ग्राह्यम् । "कञ्चटदाडिम जम्बूश्रृङ्गाटकपत्रह्रीवेरं । जलधरनागरसहित ग ङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥" च.द अ.सा. । কাঁচড়া পাতা, দাড়িমপাতা, জামপাতা, শিঙেড়া পাতা, বালা, মুতা, শুঁট, প্রত্যেকে ২৩ ব. জল /।• শ. শে. ৵• আদ পোয়া।

**कञ्चटावलेहः** । पुं । ग्रहण्यधिकारे—अत्र कञ्चटस (কাঁচড়াদাম) १ प्र. तालमूल्याः १ प्र जलं १६ प्र. शे ४ प्र , क्वाथे शर्करा १ प्र पक्वा पादशिष्टे तत्र वराहक्रान्ताधातकीपाठा बिल्वपेशी-पिप्पली भल्लातवातिविषा यवचार सौवर्चलरसाञ्जनमोचरसाना प्रत्येक चूर्णं कर्षमित दत्त्वा पाकशेषं कुर्य्यात् । शीते मधुन. कुडवार्द्धं देयम् । च.द । सा.कौ. । কাঁচড়া ১ শ. তালমূলী ১ শ. জল ১৬ শ শে. ৪ শ চিনি ১ শ. পাক করত পাদশেষ হইলে তাহাতে বরাক্রান্তা, ধাইফুল, আকনাদি মূল, বেলশুঁটা, পিপুল, সিদ্ধি, আতইচ, যবক্ষার, সচল লবণ, রসাঞ্জন এবং মোচরস প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তোলা দিয়া পাক শেষ করিবে। শীতল হইলে মধু ১ পোয়া দিবে।

**कञ्चनः** । पुं । काञ्चनद्रुचे । वै.निघ ।

**कञ्चिका** । स्त्री वेणशाखायां । कञ्चि । श.च । चुद्रस्फोटे । रा.नि.व.२० ।

**कञ्चुः (कः)** । पु। सर्पत्वचि। সাপের খোলশ। हे च.। छुट्टे । चोलके । কাঁচুলি । औषधविशेषे । मे कर्त्रिकं ।

**कञ्चुकशाकः** । पुं । शाकविशेषे । गुणाः— "कञ्चुकीशाकश्चम्लु वातला ग्राहिणी मता । यस्कारी कफपित्तानां नाशिनी परिकीर्त्तिता॥" वै निघ । [वै.निघः ।

**कञ्चुका** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । कञ्चुकशाके ।

**कञ्चुकालुः** । पुं । सर्पे । कालसर्पे । কেউটে সাপ । श.च ।

**कञ्चुकिः** । पुं । यवे । रा नि.व १६ ।

**कञ्चुकी** । पुं । चणकद्रुचे । सर्पे । यवे । रा. नि.व.१६ । क्षीरकद्रुचे । मे नवतुर्थं । तन्नामक दोषान्वितधीटके । लक्षण यथा—"स्कन्धे वक्षसि वापीव चक्षुदेशे तथैव च । चलवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्त्तित ॥" ज.द श्व.। स्त्री । क्षीरीशवृचे । र.मा । কোঁচড়া । र सा.सं । तत् क्षीरसागर । क्षीरकञ्चुकीति रस र.वह्निमान्द्यके, महाभल्लातकगुडे । शरपुङ्खायाम् । कञ्चुकशाके । औषधिविशेषे । मे. । [भाषा । हे.च.नाना. ।

**कञ्चुलिका** । स्त्री । अङ्गरक्षिण्याम् काँचुलीति

**कञ्जः** । पुं । केशे । मे जद्विक । क्लो । अमृते ।

१-पर्णे । वै.निघ. । [कांड्ला । म प. ।
-काञ्जकः । पुं । पक्षिविशेषे । मयना पाखि,
काञ्जनः (लः) । पु । कञ्जकपक्षिणि । म च ।
काञ्जमूलम् । क्ली । कमलकन्दे । वै.निघ ।
काञ्जयोनिः । पु । शालूके । कञ्जस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्तिः । म च. ।
काञ्जरः । पु । गजे । केशे । स्त्री । धातक्याम् । पाटलायाम् । उदरे । मे.रचिक । [हे च. ।
कञ्जलिका । स्त्री । अङ्गरचिणी । काँचुली ।
कञ्जारः । पु । जठरे । गजे । मे रचिक ।
कञ्जिकम् । क्ली । काञ्जिके । भ टी भ ।
कञ्जिका । स्त्री । भार्ग्या । वामुनहाटी । म र ।
कटः । पु । करिगण्डस्थले । किलिञ्जके । गाछ त्र, दरमा, मदावेर बड । मे टदिक । तृणे । ध रणि । कटिप्रदेशे । शवे । नले । समये । हे च । क्ली । अश्वचालनाय रचितभूमौ । ज द ७म ।
काटक. । पु, क्ली । सामुद्रलवणे । कड़कच । रत्ना. । पारिहार्य्ये । हारा. । हस्तिदन्तमण्डने । मे कचिक ।
काटकी । पु । गजे । श.र । [त्रिका ।
काटकोलः । पु । निष्ठीवनपात्रे । पिक्दानि ।
काटखदिरः । पु । काके । शृगाले । मे ।
काटखादकः । पु । काचलवणे । काचकलसे । बलिपुष्टे । जम्बुके । शेयाल । मे कपञ्चक ।
काटङ्कटः । पु । अग्नौ । दारुहरिद्रायां । भैष सु री इहत्खदिरवटी । [शिव । द्रव्याभि ।
काटङ्कटा । स्त्री । आम्रातकवृचे । आमड़ागाछ
काटङ्कटी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै निघ. ।
काटङ्कटेरी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प मु । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।
काटपञ्चकम् । क्ली । अश्वचालनाय पञ्चविधभू मिषु । एका मण्डलाकारा, द्वितीया चतुरस्रा, तृ तीया गोमूत्रा, चतुर्थी अर्द्धचन्द्रा, पञ्चमी नागपा शा चेति । तदुक्तं नकुलेन । "धनुश्चतुःशतं यौज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् । तद्दीर्घमश्व यावद्याव त्कटकपञ्चकम् । तदर्द्धं मण्डली योज्या गोमूत्रा त दनन्तरम् । कटचतुष्कमेषु वर्त्ता च गोमूत्रा सर्वकर्म सु । युज्यमाना न हृष्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः।" अ द.७म ।
काटग्रीथः । पुं । स्त्रियि । कथ्याम् । श ति. ।
काटभङ्ग. । पुं । हस्तेन शस्यछेदे । हारा । हाते शष्य तोला । मुष्ठ्या । त्रिका. ।
काटभिः (भी) । स्त्री । कण्टकशिरीषे । श्वे टाशिरीष । रत्ना. लताशिरीषे । श्वेत अप राजिता । प मु । लघुज्योतिष्मतीलतायाम् । न ताफट्की । रा नि व ३,२१ । वै निघ २भ उत्मा. चि निम्बादिघृते । सुपर्ण्यां । तालमूली । रा नि. व २३ । अपराजितायाम् । अप चि.स्मृतिसागररसे । शिशिङ्गीत्यपरनामधेयवृक्षविशेषे । सा द्विविधा कृष्णश्वेतभेदेन । तयो श्वेता पुन महाक्षुद्रभेदेन द्विविधा । कृष्णाया गुणा — कटूष्णा मुखशुद्धिविधा नाममूलघ्नी वातकफाजीर्णहरी च । श्वेता तत अधिकगुणयुक्ता । रा.नि.व ९ । "कटभी कटुका चोष्णा तुवरा तिक्तका मता । नाडीव्रण रक्तदर्ज प्रमेहञ्च विषं क्रमीन् । श्वेतकुष्ठ कफञ्चैव त्रिदोषञ्च व्रणान्तथा । शिरोरोगमजीर्णञ्च नाशयेदिति कौ र्तिता । फलञ्चास्या धातुवृद्धिकर कफवर्द्धकम् । "निर्माण्डस्या गुरुर्बल्यो वल्यो वातविनाशन ।" इति महाश्वेतकटभी तत्फलनिर्यासगुणा । 'क्षुद्रा च कटभी चोष्णा कटुका कुष्ठहा मता । कफश रक्तदोषघ्नी मेदोरोगहरा परा । नाडीव्रणं विषं मेह क्रमींश्चैव विनाशयेत् । कटभीवरफलगुणा श्च या ।" क्षुद्रकटभीगुणा । वै निघ । [चि ।
काटभीत्वक् । स्त्री। कटभीवल्कले भ.द उत्मा
काटमालिनी । स्त्री । मदिरायाम् । श च ।
काटम्ब(म्भ)रा (टुम्भरा) । स्त्री । कटुकी कट्की । मे । र.मा भा.पु १भ गु व । कटभी महाली च । सियौ उत्मा.चि.श्रीकण्ठ । "कट म्भरा ब्रह्मकाली ।" गन्धप्रसारण्यां । गन्धभाडुलि । दन्तीवृचे । गोधाया वर्धा । हारा.। ग्रीष्मकदली भा पु १भ.भने । करिण्याम् । कलम्बिकायां । इ न्द्रायां । पुनर्णवायां । मे.रचतुर्क । राज्यलायां । अम. । महाबलायाम् । रा.नि.व ४ ।
काटम्भरः । पुं । ग्रीष्माकवृचे । रा.नि.व.८ । कटभीवृचे । वै.निघ. ।

**कटशर्करा** । स्त्री । गाङ्गेरुकीलतायाम् । नटी इति गौडे । हारा. । ओषधिविशेषे ।

**कटसारिका** स्त्री । झिण्टीसामान्ये । झाँटी हि कटशरैया । भा.पू.१भ. ।

**कटाकुः** । पु । पक्षिविशेषे । उणा. ।

**कटायनम्** । क्ली । वीरणे । বেণা । श च. ।

**कटाहः** । पु । कूर्मकर्परे । मे.हत्रिक । जायमानविषाणाग्रभागे महिषशिशौ । हारा. । तैलपाकपात्रे । कड़ा । श च । सूपे । त्रिका ।

**कटाहकः** । पु । मातुलुङ्गादिरथ्यन्तरस्थान्तरभागे । আঁতি । चरि.सू.१७अ. । [रा.नि.व.१० ।

**कटाह्वयम्** । क्ली । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁড়ে ।

**कटाक्षः** । अपाङ्गदृष्टौ । अम. । अक्ष्णः गण्डकर्णयोरन्तरभागे । न.द.२अ. ।

**कटिः** । पु, स्त्री । श्रोण्याम् । কাঁকাল । रा.नि.व.१८ । कवचे । कायायाम् । कटीरे । द्वि.च. ।

**कटितटम्** । क्ली । नितम्बे ।

**कटित्रम्** । क्ली । रसनायाम् । मे.रत्रिकं ।

**कटिदेशः** । पु । कट्याम् । কাঁকাল ।

**कटि(टी)प्रोथः** । पुं । स्फिचि । रा.नि.व.१८ । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । পোঁদের পেলো । अम । [मा. ।

**कटिरोहकः** । पु । करिपश्चाद्भागारोहके । श.

**कटिल्लम्** । क्ली । कारवेल्लफले । भा.पू.१भ. ।

**कटिल्लकः** । पु । कारवेल्लके । करला । प.मु । रक्तपुनर्नवायाम् । मे.कचतुष्कं । [हला. ।

**कटिशीर्षकः** । पुं । कटिदेशे । কাঁকাল ।

**कटिशूलः** । पुं । कटिदेशस्थे शूलरोगे । कूमरी इति भाषा । [নূপুর ঘুঁঘুর । हारा. ।

**कटिशृङ्खला** । स्त्री । कटिकिङ्किण्याम् । কো-

**कटी (इन्)** । पुं । हस्तिनि । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । स्त्री । श्रोणिफलके । কাঁকাল । अम. । पिप्पल्याम् । मे.टद्विकं । स्फिक्प्रदेशे । रत्ना. ।

**कटीकतरुणम्** । क्ली । नितम्बमर्मसम्भिमर्मणि । तत्स्थान पृष्ठवंशोभयत जघनपार्श्वबहिर्भागे ईषन्नीचे । पृष्ठवंशोभयत प्रतिश्रोणीकाण्डं अस्थिनी । अम. । सु.शा.६अ. ।

**कटीकपालम्** । क्ली । कटीफलके । विज.र ।

**कटीग्रहः** । पुं । कटीगतवातरोगे । কোমরের বাত । लक्षणं—"वायुः कट्याश्रितः स्तम्भं सामो वा जनयेद्रुजम् । कटिग्रह. स एवोक्तः पङ्गुः सक्थ्योर्द्वयोर्वधात् ॥" भा.म.१भ. ।

**कटीरः** । पु, क्ली । जघनस्थले । जटा. । कटिदेशे । কাঁকাল । द्वि च । कटिपार्श्वे । अ.टी. ।

**कटीरकः** । नितम्बस्थले । रा.नि.व.१८ ।

**कटुः** । स्त्री । लतायाम् । राजिकायाम् । मे.टद्विक । कटुकाम् । कट्की । रा.नि.व.६ । कटुवल्ल्यां । লতাবিশেষ । रा.नि.व.३ । प्रियङ्गुवृक्षे । द्वि.च । पु । कटुपटोले । তিৎপলতা । वै.निघ. २भ उन्मा.चि. । चम्पकवृक्षे । अर्कवृक्षे । श च. । अन्नजलणविशेषे । वत्सनाभविषे । ছাতানিবিষ । श र. । कुटजतरौ । राजसर्षपे । हारा. । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । वायुग्निगुणभूयिष्ठे षड्रसान्यतमरसे । ঝালরস । म तिखट् । सु मरिचादौ व्यक्त. । रा.नि.व.२० । तस्य लक्षणं —"यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकां च स्रावयति स कटुक ।" सु.सू.४२अ । अपि च "संवेदयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च । विदहन्मुखनासाक्षि संस्रावि स कटुः स्मृत ॥" चर. गुणा.—उष्णलघुरूक्ष मुखशोधन प्राणाचिविरेचन क्रमिहरश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः, तद्विपाकगुणाश्च वातला कफपित्तघ्ना वायुग्निगुणभूयिष्ठाश्च । सु.सू.४२अ । कफकण्ठदोषशोफमन्दानिलश्चिवरीगघ्न । अतिसेवितश्चेत् भ्रमशौष्यबलक्षयञ्च करोति । रा.नि.व.२० । कटुरुष्णश्च तीक्ष्णश्च विशदो वातपित्तकृत् श्लेष्मकण्ठगुरुघ्नश्च क्रमिकण्डूविषापहः । रूक्षसन्यहरश्चापि मेदःस्थौल्यापकर्षण । अमुदौ नासिकास्याक्षिशिरोविरेचकौ मत. । दीपन. पाचनो रुच्यः नासिकाशोषणो भ्रमम् । क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषण इति मतान्तरम् । सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहसन्तापतोष्णोपकृत्··· ॥" भा.म.१भ. । त्रि । कटुनि, तिक्तरसे । रत्ना. । सुगन्धे । मे । दुर्गन्धे । तीक्ष्णे । अ टी स्ता. ।

**कटुकः** । पुं । स्वामकरसपाके । सु.म.४०अ. ।

कटुरसे। कटुपटोले। वै निघ २भ ज्व चि.कटुफलादौ। सुगन्धतृणे। श र। कटजतृणे चर्मकषे। श च। आर्द्रके। राजसर्षपे। हारा.। लशुने। मे। क्ली। त्रिकटौ। मे कत्रिक। मरिचे। रा नि व ६। भा म १भ काकुञ्ज म ज्व चि.। "कटुकटफलाम्भोधरै।" कटुका। च.द कफज्व चि। "कटुकं चित्रक निम्बम्।"

**कटुकाष्टक.**। श्राम्लीवृक्षे। रा.नि.व ८।

**कटुकत्रयम्**। क्ली। त्रिकटौ। च द ज्व.चि कवलधारणे। "सैन्धव कटुकत्रयम्।"

**कटुकन्दः**। पुं। शिग्रुवृक्षे। सजिना गाछ। आर्द्रके। आदा। लशुने। मे दचतुष्क। क्ली। मूलके। मूला। प मु.।

**कटुकन्दरी**। स्त्री। गोविन्दीति कोङ्कणे प्रसिद्धा। प्रा वार्धची। गुणा —"कटुकन्दरिका चोष्णा तिक्ता वातकफापहा। विसूच्यादीन्नाशयति।" वै निघ.।

**कटुकफलम्**। क्ली। कक्कोलके। कक्कोल। रा नि व १२। वै निघ २भ.वा.व्या। महारास्नादौ।

**कटुकरस.**। पु। षड्रसान्यतमरसविशेषे। झालरस। See कटु।

**कटुकरोहिणी**। स्त्री। कटुकायाम्। कटकी। वा.चि १५। पटोलादौ। "पञ्च कटुकरोहिणी।" च द ज्व चि मुस्ताद्यगणे। "बलाकटुकरोहिणी।"

**कटुकवर्ग.**। पु। कटुकद्रव्यसमूहे। यथा—शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखसितशिफकुठेरदा रुहरिद्राकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलिकाशुकनासापीलुप्रभृतीनि पिप्पल्यादिगण सालसारादिगण सुरसादिगणश्चेति। সজিনা, রক্তসজিনা, মূলা, রশুন, শ্বেততুলসী, সোঁদাল কুড, দেবদারু, বেণুক, সোমরাজীবীজ, শঙ্খপুষ্পী, গুগ্‌গুল, মুথা, বিষলাঙ্গুলিয়া, শোণাপাত এবং পীলু প্রভৃতিকে পিপ্পল্যাদি (পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট, মরিচ, গজপিপ্পলী, রেণুক, এলা, যমানী, ইন্দ্রযব, আকনাদি, জীরক, সর্ষপ, ঘোড়ানিম, মদনফল, হিঙ্গু, বামুনহাটী, মূর্গামূল আতইচ, বচ, বিড়ঙ্গ এবং কট্‌কী), সুরসাদি (তুলসী, শ্বেত তুলসী, গন্ধপলাশ, বাবুইতুলসী, গন্ধতৃণ, মহাগন্ধতৃণ, রাইসরিষা, বনবাবুই, কালকাসুন্দা, হেঁচতা, বনতুলসী বিড়ঙ্গ, কট্‌ফল, শ্বেতনিশিন্দা, নীলনিশিন্দা, কুকুরশোঁকা, ইন্দুরকাণী পানা, বামুনহাটী, কেউয়াবুঁটী, গুড়কাউলী, ঘোড়ানিম) ও শালসারাদিগণকে (শাল, পিয়াশাল, খদির, শ্বেতখদির, বিট্‌খদির, গুপারি, ভূর্জপত্র, মেষশৃঙ্গী, তিন্দুক, চন্দন, রক্তচন্দন, শিশু শিরীষ, বক, ধব, অর্জুন, তাল, শেগুন, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ কৃষ্ণাগুরু, অগুরু, লতাশাল) কটুকবর্গ কহে। সু সূ ৪২অ।

**कटुकवल्ली**। स्त्री। कटुनामलताविशेषे। कटुकी। तैरिमट्ट। गुणा —कटु शीता कफश्वासघ्नी नानाज्वरहरा रुच्या राजयक्ष्मघ्नी। रा नि व ३

**कटुकशर्करा**। स्त्री। पित्तश्लेष्मज्वरे कटुरोहिणीशर्करायोगे। अत्र प्रत्येक तोलकमितं। वैद्यसारके कु टो। चक्रस्तु कटुरोहिण्या ११ मा सितायाश्च ४ मा।

**कटुकस्नेहः**। पु। सर्षपवृक्षे। वै.निघ.।

**कटुका(की)**। स्त्री। (Picrorrhiza kurroa) कटुकाम्। कट्‌की। हि कुटकी। तै नलकोल्लकर। कदारकटुकीति दाक्षिणात्य प्रसिद्धा। रा नि व ६। "कटुकाम्बुवारिणा।" च द पित्तश्लेष्मज्व चि। "सिता कटुकया युक्ता पीता चोष्णेन वारिणा।" आयुर्वेदसारे। गुणा —सारकश्चकफघ्नी। राज। तिक्ताविकटु शीता पित्तरक्तदाहश्वासारोचकघ्नी च। भा। श्वासज्वरभेदनी (अर्थात्) बद्धमलद्व वा मलविच्छित्ति मलादिक भिन्नाथ पातनात। चक्र.द। कटु तिक्ता रुक्षा शीता लघु भेदका दीपनी हृदयग्राही कफपित्तज्वरप्रमेहश्वासकासरक्तदाहकुष्ठकृमिघ्नी च। भा पू १भ हद व। कटुतुम्ब्याम्। तिक्‌लाउ। ब्रु द्रव्यगुणे। रा नि व.२४। पीतरोहिण्याम्। नाषाण इति लोके। रवा। सताकस्तूर्याम्। च द वा.व्या.चि।

**कटुकाख्या**। स्त्री। कटुकाम्। सु.।

**कटुकाद्यलौहम्**। क्ली। शोथाधिकारे।

पाठ —"कटुकं चूषणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा। चित्रको देवदारुश्च त्रिवृद्दारुणपिप्पली। चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः। क्षीरेण तु प्रयुञ्जीत श्वेत श्वयथुनाशनं॥ भैष रस.र शोथ.चि.। ত্রিকটু, কট্‌কী, দন্তীমূল, বিড়ঙ্গ, ত্রিফলা, চিতামূল দেবদারু, তেউড়ীমূল, গজপিপুল সমান ভাগ। সর্ব্বদ্বিগুণ লৌহচূর্ণ।

**कटुकापाली**। स्त्री। कण्टकपालीवृक्षे। কাঁটাগুড়কাঁটালী। रत्ना.। प.मु.।

**कटुकारोहिणी**। स्त्री। कटुका। रा नि.व ६। च.द.पित्त.ज्व.चि.सद्दीकादौ। "कटुकारोहिणी समा।" [लाडि। र मा।

**कटुकालाबुः**। पुं। तिक्ततुम्बाम्। তিৎ-

**कटुकीटः (कः)**। पुं। मशके। मशा॥ जटा.।

**कटुक्वाणः**। पुं। टिट्टिभे। তিতির পাখী। हे.च.।

**कटुग्रन्थि**। क्ली। पिप्पलीमूले। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। लशुने। वै.निघ.। [द्वारा.।

**कटुच्छता**। स्त्री। निष्कर्मसमाचारनिष्ठुरत्वे।

**कटुचातुर्जातकम्**। क्ली। समभागलवङ्गेला पत्रमरिचेषु। "एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैर्मरिचेन समन्वितैः। कटुपूर्व्वमिदंधान्याच्चातुर्जातकमुच्यते॥" रा.नि.व.२२। [जंकि। गरुतूरभगी। वै निघ.।

**कटुच्छदः**। पुं। तगरवृक्षे। श.र। सुगन्धा

**कटुजीरकः**। पुं। जीरके। रा नि.व ५।

**कटुता (त्वम्)**। स्त्री, क्ली। तीक्ष्णतायाम्। ঝাল। दौर्गन्ध्ये।

**कटुतिक्तः (कः)**। पुं। किराततिक्तके। চিরেতা। भा.पू.१भ। महाशणवृक्षे। বড় শণ। शणपुष्पे। रा.नि व.४।

**कटुतिक्त(क्ति)का**। स्त्री। महाशणे। प.मु। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। श.र.।

**कटुतिक्ता**। स्त्री। कटुतुम्ब्यां। তিৎলাউ। कटुतुम्ब्याम्। কট্‌কঙ্গই বা তিৎপলতা। रा. नि.व ३। [श.च.।

**कटुतिन्दुकः**। पुं। कुपीलके। কুঁচিলা।

**कटुतुण्डिका (ण्डी)**। स्त्री। तिक्ततुम्ब्यां। কট্‌কঙ্গই, তিৎপলতা, তেতকুন্দুরুকী। मं क कडुतोंडली, कड़ितोंडे, सौतकुदरू, बन-टिड़ुराकड़ुश्रा। गुणाः—कटुः तिक्ता कफवान्तिविषघ्नी चरोचकरक्तपित्तघ्नी रोचनी च। रा नि. व.३। बिम्बयाम्। তেলাকুচা।

**कटुतुम्बि(म्बी)का**। स्त्री। Wild variety of lagenaria vulgaris. तिक्तालाब्वाम्। তিৎলাউ। हि कड़ुतुमिया, तुम्बो, तोतुलोकी। म कं कड़ुभोंपला,कड़ुदुधी, कड़िसोरे। ते चेतिश्रानव। गुणाः- पाण्डुक्रमिकफवातनाशित्वं लघुपाकित्वच। राज। "कटुतुम्बी रसे पाके कटुर्हया च शीतला। तिक्ता वान्तिकरी श्वासकासहृच्छोधनी मता। वातशोफव्रणविषशूलपित्तज्वरापहा। पथ्ये पाके तु मधुरं मूत्रशोधनमुत्तमम्। पित्तघ्नानिलकरं ज्ञेय फले पर्णसमा गुणाः॥" वै निघ.। [व.३।

**कटुतुम्बिनी**। स्त्री। तिक्तालाब्वां। रा.नि.

**कटुतैलम्**। क्ली। सार्षपतैले। সরিষার তৈল। हि कड़ुश्रातेल। मं शिरशेल। गुणाः—"कटु तिक्तं तथा ग्राहि उष्णं स्यात्कफवातनुत्। क्रमिपाण्डुशोधन स्यात्पित्तकृत्सार्षपं सुतम्। कर्णरोगे क्रमिरोगे तथा वातामयेषु च। कण्डूकुष्ठामये चैव कफमेदोगुणेषु च। प्रशस्तं सार्षपञ्चैव रोगाणाञ्च विभावयेत्। वस्तिकर्माणि नो शस्तं पित्तदाहकरं महत्॥" ऋचि.सू १४अ। कटूष्णं तीक्ष्णं लघु कफग्रन्थानिलहरं पित्तास्रकोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजित्। वा.टी.हे. सा.तैलव.। "सार्षपं तिक्तकटूष्णं वातकफविकारघ्नम्। पित्तास्रदोषदं क्रमिकुष्ठघ्न तिलजवद्य चक्षुष्यम्॥" रा नि.व.१५।

**कटुतैलमूर्च्छा**। स्त्री। सफेनतामतादिदोषनाशार्थमामतैलस्य पाकेन निष्फेनीकृतस्यास्यार्द्रं सजलहरिद्रादिवारिचिपेद्य शनैः शनैः श्वेतौषरखे। तेन पाककाले स्नोत्याद्युपद्रवो न भवेत्। मूर्च्छाद्रव्याणि यथा—श्रामलको हरिद्रा मुस्ता बिल्वत्वक् दाडिमत्वक् नागकेशरं कृष्णजीरकं दारुकं नलुका बिभीतकञ्च। "[illegible] बिल्वदाडिमकैशरैः। कृष्णजीरकं [illegible] बिभीतकैः। एतैः [illegible] [illegible] [illegible] कटुतैल [illegible]

षि.। তৈল ৪ শ. পাক করিয়া নিষ্কেন হ-ইলে, নামাইয়া অগ্রে মঞ্জরহরিদ্রা তাহার পর মঞ্জমঞ্জিষ্ঠা তৎপরে অন্যান্য দ্রব্য ক্রমে ক্রমে প্রক্ষেপ দ্বারা উক্ত তৈলকে শনৈঃ শনৈঃ শীতল করিবে। পরে ১৬শ জলে পাক করিবে। মঞ্জিষ্ঠা ২প. ও অন্যান্য দ্রব্য প্রত্যেকে ২ তো. দিবে।

**कटुत्रय(त्रिक)म्** । क्ली । त्रिकटुके। শুঁট, পিপুল, মরিচ। रा.नि व २२ । भा. ।

**कटुदला** । स्त्री। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়। रा.नि व ७।

**कटुदुग्धिका** । स्त्री। तिक्तालाम्बां। वै निघ।

**कटुनिष्पावः** । पु। वल्लीनिष्पावधान्ये। श.च.।

**कटुपत्रः (कः)** । पु। पर्पटे। ক্ষেৎপাবড়া। सितार्जके। শ্বেতপত্র ক্ষুদ্রতুলসী। रा नि.व.५।

**कटुपत्रिका (त्री)** । स्त्री। लघुक्षुपे। कारीरुचे। रा.नि.व ८।

**कटुपर्णिका (र्णी)** । स्त्री। चीरिण्यां। यन्मूलं चोक् इति उच्यते। "कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती। हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते। गुणाः.—हेमाह्वा रेचनी तिक्ता भेदिन्युत्क्लेशकारिणी। क्रिमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत्॥" भा म.१भ.।

**कटुफलः** । पुं। पटोले। रा.नि.व ३। कक्कोलके। तिक्तकर्कटिकायाम्। कारवेल्लके। क्ली। इन्द्रयवे। वै.निघ २भ वा व्या।

**कटुफला** । स्त्री। श्रीवल्लीकण्टकवृक्षे। तिक्तालाम्बाम्। रा.नि.व ३। वृहत्यां। कण्टकार्याम्। चिर्भटके।

**कटुभङ्गः** । पु। शुण्ठ्याम्। त्रिका.।

**कटुभद्रम्** । क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। आर्द्रके। भा.पू.१भ.।

**कटुमञ्जरिकः (का)** । पु, स्त्री। अपामार्गे। শ্বেত আপাং। रा.नि.व ४।

**कटुमूलम्** । क्ली। पिप्पलीमूले। रा.नि.व ६।

**कटुमोदम्** । क्ली। गन्धराजे। খাটাসী। रा.नि व.१२।

**कटुम्भरा** । स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभादलि या। च.द.वा.व्या.एकादशशतिकप्रसारणीतैले।

**कटुरम्** । क्ली। तक्रे। ঘোল। ঘটা।

**कटुरवः** । पु। भेके। रा नि.व.१८।

**कटुरा** । स्त्री। आर्द्रहरिद्रायां। কাঁচা হরিদ্রা।

**कटुरुणा** । स्त्री। त्रिवतायां। रबा।

**कटुरोहिणी** । स्त्री। कटुक्याम्। र मा.। रा नि व.६। वा सु.१५ष पटोलादिः। च द पित्तज्व.चि.दुरालभादि। "भूनिम्बवासा कटुरोहिणीनाम्।" च द.कफज्व.चि.मुस्तादि.। "त्रिफला कटुरोहिणी।" अष्टादशाङ्गकषाये। "पटोल कटुरोहिणी।" च.द.ज्व.चि मध्यादि।

**कटुलता** । स्त्री। कटुक्याम्। कटुकी। भेद।

**कटुवार्त्ताकी** । स्त्री। तिक्तवार्त्ताकी। শ্বেতবেগুন। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि व.४। (किनी)। क्षुद्रवृहत्याम्। वै निघ।

**कटुवाष्पिका** । स्त्री। महाराष्ट्र्याम्। प मु।

**कटुविपाकः** । पु। द्रव्यस्य पाककटुत्वे। यदाश्रयश्च कटुतिक्तकषायरसद्रव्यमात्रम्। कटुविपाक वस्तु लघु वातलं शुक्रघ्नं कफपित्तघ्नं। सु ४०अ।

**कटुवीजा** । स्त्री। पिप्पल्यां। रा नि व ६।

**कटुवीरा** । स्त्री। (Capcici.) Capcicum. लङ्कामरिचे। লঙ্কামরিচ, গাছমরিচ, ঝাল গাছ। হি লালমরিচ। गुणा —"कटुवीराग्निजननी दाहिनी बलासघ्नी अजीर्णविसूचीनाशकृदघ्नी मदामोहप्रलापस्वरभङ्गारोचकघ्नी। सन्निपातजडीभूतेन्द्रियञ्च नरं बोधयति।" भवि।

**कटुशृङ्गाट(ल)म्** । क्ली। त्रिवकूटदेशजात गौरसुवर्णशाके। रा.नि.व.७।

**कटुस्नेहः** । पु। (Sinapis dechotoma.) सर्षपवृक्षे। त्रिका। कटुतैले। भेद वात वि.। गौरसर्षपे। रा नि.व.७। नि.व.७। कर्कट्याम्।

**कटुतुम्बी** । स्त्री। कारवेल्ले। উচ্ছে গাছ। प

**कटूत्कट(क)म्** । क्ली। शुण्ठ्याम्। आर्द्रके। आदा। र.मा.।

**कट्टरी** । स्त्री । गोविन्दीति कोङ्कणे ख्याता पत्रे । गुणा —विशूचीघ्नी कटूष्णा कफवातहा । वै नघ. ।

**कटूषणम् (णा)** । क्ली स्त्री । पिप्पलीमूले । ग्रन्थाम् । रा नि व ६ । पिप्पल्या । वै निघ ।

**कटोरम्** । क्ली । मृत्पात्रे । कटेरा । श च. ।

**कटोरा** । स्त्री । स्वनामख्यातपात्रे । टाटी, कटेरा । श च. ।

**कटोलः** । पु कटुरसे । उषा ।

**कट्टरतैलम्** । क्ली । ज्वरे विदाहे च हितम् । मूर्च्छिततिलतैल ४श कल्कद्रव्याणि समस्या १ श तक्र २४ श यथाविधि पाच्यम् । सचललवण ग ण्डी कुष्ठ मूर्वामूल लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा चेति द्रव्याणि । "सुवर्चिका नागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशा लोहितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धम भ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत ।" वै निघ ।

**कट्टणम्** । क्ली । गन्धद्रव्ये । सि यो वा व्या धि मापवलादि । सुगन्धरोहिषद्रव्ये । नानक पुर्न । वा उ ३७च. । See कतृणम् ।

**कट्फलः** । पु। (Myrica sapida) स्वनाम ख्यातवृक्षे । कटफल, कट्छाल । हि कायफर । म क कायफल, किरुसिवशि । तें पापरचुडम । प सु । र मा । गुणा —कटु उष्ण कासश्वासज्वरघ्न उष्ठदाहहर रुच्य मुखरोगशालिकरच । रा नि व ९ सु सू ३८च लोध्रादि ड । सु सू ३८सुरसादौ ड । शाल्मलिवृक्षे । वै निघ । क्ली । कटफली । गुणा —तुवरं तिक्तं कटु वातकफज्वरघ्नं श्वासार्शःप्रमेह कासकण्ठामयारुचिघ्नं । भा । मद व १ । सि यो कफज्वरावलेहे । वा सू १५च । पद्मकादौ चरच । "कटफलं कतकाफलम् ।" वा सू १५च लोध्रादि चरच । "जिङ्गिणीसरलकट्फलयुक्ता ।" वा सू १५च सुरसादि । "सरसुरसयवानी कट्फलं कासमर्द ।" च द वित ज्व.कलिङ्गादि । "कलिङ्ग कट्फलं मुस्तम् ।" कहोथे । रा नि व ११ ।

**कट्फला** । स्त्री । गम्भारीवृक्षे । र.मा । रा. नि व ९ । श्रेयसी । काकमाच्याम् । शालोशा । रा नि व ४ । देवदाल्यां । (घोडाडाउ । रा नि व

**कट्फलादि** । पु । काश्मरीमें कषायविशेषे । पाठ —"कटफलं कतृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचा-भया । शृङ्गी पर्पटक शुण्ठी सुराह्वश्च जले शृतं । मधुहिङ्गुयुतं पेयम् ।" अत्र प्रक्षेप्यहिङ्गुमधुनो-र्मान । उत्तमादौ पलांशादिक देयम् । माषिक हिङ्गुमिन्मूल्यमित्यादि परिभाषावचनात् । च द. कास चि ।

**कट्फलादिपानम्** । क्ली । दीर्घकालानुव न्धिज्वरे । गुणा —त्रिदोषदाहहरणाग्रम् । कट्फल त्रिफला देवदारु रक्तचन्दन पर्पटकाक (फलशा) कटुकी पद्मकाष्ठ उशीरश्चेति द्रव्याणि एषां प्र.१६ रतिक वारि २श शे १ श । भा म १भ ज्व चि ।

**कट्वङ्गः** । पु । तिन्दुकवृक्षे । टेंड गाछ । वा. टी वत्सकादिगणे हेमाद्रि । श्योणाकवृक्षे । शो-णापाठा । रा नि व ९ । भैष स्त्रीरो पुष्यानुगचूर्णे । च सू ४च.११दशके । वै निघ चप चि कटभ्यादितै ले । वा सू १५च अम्बष्ठादौ । "कटङ्ग, कमलोद्भव रज ।" सु स.३८अम्बष्ठादि । क्ली । टुण्टुकफले । शोणा फल । "कट्वङ्गफलाजमोद ।"

**कट्वम्बरा** । स्त्री । प्रसारण्याम् । ज द ।

**कट्वरम्** । क्ली । Butter milk. दधिभेदे । त्रिका । दधिसरे । र मा । तक्रे । 'तक्र कट्वर-मिष्यते ।' प प्र १ख । म्यज्ञमे । उषा. ।

**कट्वरतैलम्** । क्ली । See कट्टरतैलम् ।

**कट्वी** । स्त्री । कटुका । कटुकी । रा.नि व ९ । वै निघ ३भ कफकुष्ठघ्न चि. । भैष कुष्ठ चि भल्ला-तकगुडे । सु सू ४०च. । कटुकवल्ल्यां । कटुकी-गडाविशेष । रा नि व ३ ।

**कठर.** । त्रि । कठिने । जटा ।

**कठा** । स्त्री । करिण्याम् । श च. ।

**कठाकु.** । पु । पक्षिणि ।

**कठाहकः** । पुं । A gallinule. दात्यूह पक्षिणि । श र. । [वै निघ. ।

**कठिका** । स्त्री । गुडचीवृक्षे । खटिकायाम् ।

**कठिञ्जर.** । पु । (Ocymum sanctum) कृष्णतुलसी । ... रा नि व १० ।

**कठिनम्** । क्ली । यवान्यशाजीनिकटुभूमिम्बा दिद्रव्येषु । प्र.च । स्थाल्याम् । त्रि । कर्क्षे । मे ।

**कठिनपृष्ठ (कः)** । पुं । कूर्मे । रा नि व.१८।

**कठिनफलः** । पु । कपित्थवृक्षे । रा नि व ११।

**कठिना** । स्त्री । गुडशर्करायाम् । मे नत्रिकं । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व ११ । (दारा. ।

**कठिनिका** । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ी ।

**कठिनी (कः)** । स्त्री, पु । खटिकायाम् । खड़ी । र मा. । प मु.,त्रिका. । मे नत्रिकं ।

**कठिनोपलः** । पुं । कौमुभैशाली । शालिधा न्यविशेष । रा नि व १८ ।

—कटूष्ण सुरभि वातघ्न गुल्मप्लीहराक्ष्मघ्न कफघ्न रसायनश्च । रा नि व ११ ।

**कणजिह्विका** । स्त्री । महाशमड़ायाम् । बड़ बेरनेड़ा । कारिकायाम् । बहुपुत्रिकायाम् । भुइ सूनी वा भुंई आमला । रा नि.व ११ ।

**कणजीरः (कम्)** । पुं, क्ली । श्वेतजीरके । मद व १ । शुक्लजीरके । प्र.च. । रा नि व ६ ।

**कणजीर्णा** । स्त्री । श्वेतजीरके । रा नि व ६ ।

**कणनिर्यासः** । पु । गुग्गुली । रत्ना. ।

**कणप्रियः** । पु । चटकपक्षे । वै निघ ।

'सम्मर्द्दं चैतस्य निहन्ति वत्स सकाञ्जिक शौपद सुप्रवेशम् ॥' পিপুল, বচ দেবদারু, শ্বেত পুণ্যা, বেলছাল, বৃদ্ধদারকবীজ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। মাত্রা ৩ রতি। অনুপান কাঁজি। रसासं ।

**कणादीप्यः** । पु । श्वेतजीरके । रा नि व ६ ।

**कणाद्यलौहम्** । क्ली । अतिसाराधिकारे । योगरत्नाकरस्य । अत्र 'त्रिवर्गत्रितयेन चेति ।" त्रिकटुत्रिमदत्रिफलाभि । रसास । "कणाना गरपाठाभिस्त्रिवर्गत्रितयेन च । बिल्वचन्दनह्रीवेरै सम लौह प्रदापयेत् । सर्व्वातीसारशमन सग्रह ग्रहणीहर ॥' त्रिवर्गत्रितय त्रिमदत्रिफले । পিপুল, শুঁট, পাঠা আমলা, বহেড, হরীতকী, মুতা, চিতে, বিডঙ্গ, রক্তচন্দন বেল শুঁটা, বালা সমভাগ সর্ব্বচূর্ণ সমান লৌহ। জলে মর্দন। रस र । र चि ८अ ।

**कणाह्वा** । स्त्री । श्वेतजीरके । रा नि व ६ ।

**कणिक.** । पु । पिप्पल्याम् । शुष्कगोधूमचूर्णे । रा नि व १६ ।

**कणिका** । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । अतिसूक्ष्मवस्तुनि । मे कत्रिक । 'शुष्कगोधूमचूर्णन्तु कणिका समुदाहृता ।" रा नि व १६ कणाया । तण्डुलविशेषे । अ टी रा ।

**कणितम्** । क्ली । आर्त्तनादे । हे च ।

**कणिशम्** । क्ली । शस्यमञ्जर्य्याम् । धान्यादिशीर्ष । अम । हे.च. । [काया । अ टी भ ।

**कणी** । स्त्री । इयकाण्डलतायाम् । श र. । दणि

**कणीची** । स्त्री । गुञ्जायाम् । किरातीत व्यातायाम् । पुष्पितलतायाम् । शाटके । मे.षत्रिक ।

**कणेर** । पुं । कर्णिकारवृक्ष । কাকে যুন, চীনের করবী । उणा. ।

**कणेरा** । स्त्री । हस्तिन्याम् । श च ।

**कणेरुः** । पुं । कर्णिकारवृक्षे । मे. ।

**कण्टः** । पु । वकुलवृक्षे ।

**कण्टकः** । पुं क्ली । गोक्षुरक्षुपे । रा नि व.४ । मदनवृक्षे । ময়নাকাঁটা । रत्ना । मत्स्यादिकौकसे । মৎস্যাদির কাঁটা । द्रुमाङ्गे । গাছের কাঁটা । मे कत्रिक । बिल्ववृक्षे । इङ्गुदीवृक्षे । वंशमुद्रे । मृगानी । वर्व्वूरकवृक्षे । বাবলা গাছ । रोमाञ्चे । त्रिका । पद्मबीजे । वेणौ । हे च ।

**कण्टककरञ्जः** । पु । करञ्जभेदे । কাঁটাকরঞ্জ, গেঁটেকরঞ্জ । अ टी भ ।

**कण्टककिंशुकः** । पु । कण्टकीपारिजाते । পালিধামান্দার । ম পাল্লারা । वै निघ. ।

**कण्टकच्छद'** । पु । श्वेतकेतकवृक्षे । वै निघ ।

**कण्टकत्रयम्** । क्ली । कण्टकारीत्रये । रा नि. व २२ । वृहती कण्टकारी गोक्षुरश्च । गुणा — 'कण्टकत्रितय प्रोक्त त्रिदोषशमनाशकम् । ज्वरं पित्तञ्च त्रिकाञ्च तन्द्रालापञ्च नाशयेत् ।" वै.निघ । See कण्टकारीत्रयम् ।

**कण्टकदला** । स्त्री । केतकीवृक्षे । वै निघ. ।

**कण्टकद्रुमः** । पुं । शाल्मलीवृक्षे । रा नि व ८ । खदिरवृक्षे । र.मा ।

**कण्टकपञ्चमूलम्** । क्ली । स्वल्पमहत्पञ्चमूलौ कण्टकसञ्ज्ञकपञ्चमूलेषु सि यो तथा चि श्रीकण्ठ । सु सू ३८अ, चि १७अ विसर्परोगे । एतत्तु पक्काम यशोधन वातकफहरञ्च । करमर्द्दगोक्षुरहिंसाभिण्टीशतावरीषु । "करमर्द्द श्वदंष्ट्रा च हिंसा भिण्टी शतावरी । कण्टकाद्य पञ्चमूलम् ।" प प्र १ख. । হিংসা কেলেকড়া। "रक्तपित्तहर शोतश्लेष्मय विनाशनम् । सर्व्वमेहहरञ्चैव शुक्रदोषविनाशनम् ।" सु सू ३८अ ।

**कण्टकपाली** । स्त्री । (Capparis sepiaria,) स्वनामख्यातवृक्षे । कालिया कडा हि हिन्दु । प सु । [नि व ५ । कण्टकीवल्याम् । वै निघ. ।

**कण्टकप्रावृता** । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा.

**कण्टकफल. (ला)** । पु, स्त्री । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । अ टी भ । गोक्षुरे । र मा. । कण्टकार्य्याम् । एरण्डवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । देवदाल्याम् । कुसुम्भवृक्षे । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । करञ्जवृक्षे ।

**कण्टकभुक्** । पु । उष्ट्रे ।

**कण्टकलता** । स्त्री । त्रपुषाया । कर्कटिकायां ।

**कण्टकवृन्ताकी** । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । বেগুন গাছ । रा नि व,७ । [शल्लकीमृगे । शजारु ।

**कण्टकश्रेणी** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श च ।

**कण्टका** । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । दुराल भायां । वनमुद्गे । कर्कटिकायाम् । वै निघ ।

**कण्टकागारः** । पु । शरटे । गिरगिटे । रा नि.व.१९ । शल्लकाम् । शजाक ।

**कण्टकाढ्यः** । पुं । कुब्जकाद्रचे । कोङ्कणदेश ख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । বেলফুল हि बेल । रा नि व.१० । बिल्ववृक्षे । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । वै निघ ।

**कण्टकारिः (का)** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । कण्टिकारी । च द विषमज्व चि. । "विश्वौषधक ण्टकारिकाकाथ ।" श्वेतकण्टकार्य्याम् ।

**कण्टकारित्रयम्** । क्ली । कण्टकारीत्रये ।

**कण्टकारी** । स्त्री । (Solanum xanthocarpum. Syn. solanum Jaquinii स्व नामख्यातत्तिक्तशाकक्षुपविशेषे । कण्टिकारी । हि कटेलि, रिंगिनी, भटकटैया नेलगुल्लु । तै ब्राकु डिचेट्टु । उत्. कण्टमारिष । सा द्विधा, सामान्य श्वेतभेदात् । तत्र सामान्यगुणा —कटूष्णा दीपनी श्वासकासघ्नी प्रतिश्यायघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । सरा तिक्ता कटुपाका लघु रुचीष्णा पाचनी । मौनसघ्नी पार्श्वपीडाघ्नी क्रमिहृद्रोगका । फलम्— रसे पाके कटुकं शुक्ररेचन भेदि तिक्त पित्ताग्नि कृल्लघु कफवातकण्डूकासमेद क्रमिज्वरघ्न लघु च । शुक्ला सा गर्भदा च । भा.पृ.१भ. । शाल्मलीवृक्षे । अटा. । विकङ्कतवृक्षे । वैंइचि गाछ । श र ।

**कण्टकारीघृतम्** । क्ली । स्वरभेदे हितं । "व्याघ्रीस्वरसविपक्व रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषै । सर्पि स्वरोपघात हन्यात्कासञ्च पञ्चविधम् ।" घृत ४ श स्वरसाभावे क्वाथार्थकण्टकारी १२।० श वारि ६४ श. शे १६ श रास्नाश्वेतवाट्याल गोक्षुरत्रिकटूना षट्कल्कद्रव्याणां मिलितं ८ प । "शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे । वारिण्यष्ट गुणे साध्यं ग्राह्य पादावशेषितम् ॥" इति वच नात् । च द स्व भे चि. ।

**कण्टकारीत्रयम्** । क्ली । हहतीगन्धिकारी दुरालभासु "हहती चाग्निदमनी दुस्पर्शा चेति तु त्रयम् । कण्टकारीत्रय प्रोक्त ॥" रा नि व २२। सिद्धयोगे तु गन्धिकारीस्थाने गोक्षुरमाह । "क ण्टकारित्रयं तन्द्राप्रलापभ्रमनाशनम् । पित्त ज्वरं त्रिदोषञ्च नाशयेत् ।" वै.निघ ।

**कण्टकारीद्वः (मः)** । पु । विकङ्कतवृक्षे । वैंइची । वै निघ । [द्वयम् । भा.म सान्निपात-ज्व ।

**कण्टकारीद्वयम्** । क्ली । हहतीकण्टकारीति

**कण्टकारीफलम्** । क्ली । कण्टकार्य्याः फले । कण्टिकारीर फल । गुणा — 'कण्टकारीफल तिक्त कटुकं दीपनं लघु । रुचीष्ण श्वासकासघ्न ज्वरानिलकफापहम् ।' भा पू १भ शाकव ।

**कण्टकार्य्यः** । पु । कुटजवृक्षे ।

**कण्टकार्य्या** । स्त्री । कण्टकारीवृक्षे । रत्न र. बाल चि । "कुसुमं कण्टकार्य्यायाः ।"

**कण्टकार्य्यादिः** । पु । पित्तश्लेष्मज्वरे कषाय । कण्टकारी अमृता ब्राह्मणयष्टि शुण्ठी इन्द्रयव दुरालभा चिरायता रक्तचन्दनं मुस्त पटोल कटुकी प्रत्येक १४ र वारि ३२ तो शे. ८ तो । भैष. । अत्र नागरेन्द्रयवासकमिति नागरं शुण्ठी इन्द्र इन्द्रयव यवासक दुरालभा, द्रव्य २ तो. वारि कुडवमितम् । च द ज्व चि. ।

**कण्टकालः** । पुं । पनसवृक्षे । श च ।

**कण्टकालिका** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । भा पु १भ । [रा नि व ४ ।

**कण्टकालुकः** । पुं । दुरालभायां । यासवृक्षे ।

**कण्टकाशन.** । पु । उष्ट्रे । हे च ।

**कण्टकाष्ठीलः** । पुं । कुलिशमत्स्ये । त्रिका ।

**कण्टकिन्** । पुं । मत्स्ये । श र । मदनवृक्षे । कँटामयना । प मु. । खदिरवृक्षे । श मा । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि व ४ । मुमू इन्ध । बदरवृक्ष । रा नि व ११ । वंशविशेषे । বেউড়বাঁশ । रा नि व ७ । विकङ्कतवृक्षे । वैंइची गाछ । मु वि च ड । विट्खदिरे । ওয়েবাবলা । प मु । ति लवृक्षे । पारिभद्रवृक्षे । वै निघ ।

**कण्टकिनी** । स्त्री । वार्त्ताकीक्षुपे । कण्टका रिकायां । रा नि व ४ । खर्जूरीवृक्षे । रा नि व.१० । मधुखर्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ ।

**कण्टकि(की)फलः** । पु । गोक्षुरक्षुपे । रा नि व ४ । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । कर्कट्याम्, क्ली । मधुपर्ण्याम् । भा.पृ ।

**कण्टकि(की)फला** । स्त्री । कर्कट्याम् । काँकुड । वै निघ. । [श.च. ।

**कण्टकिलः** । पुं । वंशविशेषे । বেউড়বাঁশ ।

**कण्टकि(की)लता** । स्त्री । कर्कट्याम् । কাঁকুড় গাছ । त्रपुषीलतायाम् । শশা গাছ, খীরা লতা । रा.नि.व ७ ।

**कण्टकिला** । स्त्री । वेणुविशेषे । বেউড়বাঁশ।

**कण्टकी** । स्त्री । शमीवृक्षे । प मु. । वृहत्याम् । मद व । कण्टकवार्त्ताक्याम् । কাঁটাবেগুন । गुणा—कटुतिक्तोष्णा रक्तपित्तकोपना कण्डूकच्छूघ्नी च । राज ।

**कण्टकीद्रुमः** । पुं । खदिरवृक्षे । रत्ना. ।

**कण्टकीपारिजातः** । पुं । पारिभद्रके । পালতেমান্দার । हिं पांगारा । वै निघ ।

**कण्टकीशरपुङ्खा** । स्त्री । शरपुङ्खाभेदे । इयं कटूष्णा क्रमिशूलघ्नी च । वै.निघ. ।

**कण्टकी(कि)शुकः** । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালিধা গাছ । वै निघ. ।

**कण्टकुरण्टः** । पुं । पीतझिण्ट्याम् । वै.निघ । झिण्टीवृक्षे । কাঁটা গাছ । रा.नि.व.१० । See झिण्टी।

**कण्टतनुः** । स्त्री । बृहत्या । रा.नि व.४ ।

**कण्टदला** । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा नि व.१० । श्वेतकेतक्याम् । वै.निघ. । [श.मा.।

**कण्टपत्रः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ ।

**कण्टपत्रफला (त्रा)** । स्त्री । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । रा.नि.व.५ । [व ७ ।

**कण्टपत्रिका** । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि.

**कण्टपादः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচীগাছ । रा.नि.व.६ ।

**कण्टपुङ्खा (ङ्खिका)** । स्त्री । कण्टकशरपुङ्खायाम् । गुणाः—"कण्टपुङ्खा कटूष्णा च क्रमिशूलविनाशिनी ।" रा नि.व.४ ।

**कण्टफलः** । पु । देवताडवृक्षे । দেবতাড়া। रा.नि व.३।२२ । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व ४ । पनसे । रा.नि.व.११ । धुस्तूरके । रा.नि,व,१० । लताकरञ्जे । रा.नि व.६ । एरण्डे । नयामे । रा.नि.व.४। कुसुम्भवृक्षे । ब्रह्मदण्ड्यां । रा.नि.व.२२ ।

**कण्टफला** । स्त्री । देवदालीलतायां । रा नि व.३ । लघुकारवेल्लाम् । रा नि व.७ । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । रा नि.व ५ । कर्कोट्याम् । কাঁকরোল । रा.नि.व ७ । बृहत्या । रा.नि.व ४ । [च वै निघ. ।

**कण्टलः** । पुं । बाबलवृक्षे । বাবলা গাছ । श.

**कण्टवल्लरी** । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । वाघिरटीति कोङ्कणे प्रसिद्धलतायां । वै निघ [धनमूर्व्वायाम् ।

**कण्टवल्ली** । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । रा.नि व ८ ।

**कण्टवार्त्ताकी** । स्त्री । कण्टयुक्तवार्त्ताक्यां । কাঁটাবেগুন গাছ रा.नि.व ७ ।

**कण्टवृक्षः** । पुं । तेज.फलवृक्षे । तेजफल इति पार्व्वतीये । रा.नि व ११ । [निघ. ।

**कण्टसारका** । स्त्री । श्वेतझिण्टीवृक्षे । वै.

**कण्टाकारी** । स्त्री । पनसवृक्षे । वै.निघ ।

**कण्टाकुष्माण्डः** । पु । कण्टकलताविशेषे । कुमिरके इति भाषा । च द ।

**कण्टाफलः** । पु । धुस्तूरवृक्षे । रा नि.व.१० । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । रा.नि व ११ ।

**कण्टारवी** । स्त्री । वासायाम् ।

**कण्टारिका** । स्त्री । भण्डिदमनीवृक्षे । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

**कण्टार्गलः (र्गला)** । पुं, स्त्री । नीलझिण्ट्याम् । रा.नि,व.१०। See नीलाम्लान, ।

**कण्टाह्लता** । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् ।

**कण्टालः** । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि,व.८ । पनसवृक्षे । [वै निघ. ।

**कण्टालिका (ली)** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् ।

**कण्टालुः** । पुं । बर्बूरकवृक्षे । रा नि व.८ । बर्बे । रा नि.व.७ । बृहत्यां । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि व.४ । कर्कटीभेदे । रा नि.व.७ ।

**कण्टाह्वयम्** । क्ली । पद्मकन्दे । रा.नि व.१०।

**कण्टिका** । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

**कण्टी** । पुं । श्वेतापामार्गे । अपामार्गे । रा.नि व.८ । गोक्षुरे । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि,व.४। खदिरे।

**कण्ठः** । पु । गले । रा.नि व १८ । मदनवृक्षे । मै ठडिक । स्वरे । द्वारा. ।

**कण्ठकुब्जः (कः)** । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"शिरोर्त्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्प ज्वरो रक्तसमीरणार्त्ति । हनुग्रहतापविलापमूर्च्छा स्यात्कण्ठकुब्जः खलु कष्टसाध्यः ॥" भा ज्व.चि. ।

**कण्ठकूजनम्** । क्ली । गलकूजने । गला डाका । मा नि । "प्रतत कण्ठकूजनम् ।"

**कण्ठग्रहः** । पु । कण्ठकुब्जके । भा म १भ ज्व । इह हो कर्षकण्ठग्रहो । [श मा ।

**कण्ठतलासिका** । स्त्री । अश्वबन्धनरज्जौ ।

**कण्ठनीडकः** । पु । चिल्लपक्षिणि । चिल पक्षी । त्रिका । [श मा ।

**कण्ठनीलकः** । पु । उल्कायाम् । मशाल ।

**कण्ठपाशकः** । पु । करिगलवेष्टनरज्जौ । श.मा ।

**कण्ठबन्धः** । पु करिकण्ठबन्धनरज्जौ । हे च ।

**कण्ठमणिः** । पु । ग्रैवेयमणौ । त्रिका. ।

**कण्ठलता** । स्त्री । कण्ठभूषणे । अश्वबन्धने ।

**कण्ठशालुक (शूक)** । पु । कण्ठगतक्षुद्र रोगविशेषे । अत्र कफकोपात्कण्ठे शालुककन्दवद् दराण्वकृति खरस्पर्श कठिनश्च ग्रन्थिर्भवति । अयं कण्टकशूकवद्वेदनां जनयति शस्त्रसाध्यश्च । मा.नि । लक्षणम्—"कोलास्थिमात्र कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूत । खरस्थिर. शस्त्र निपातसाध्यस्त कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥" सु नि.१६श । [गला फुकान ।

**कण्ठशुद्धिः** । स्त्री । गलस्य कफाद्यलिप्तत्वे ।

**कण्ठशोषः** । पुं । पित्तजन्यरोगविशेषे ।

**कण्ठाग्निः** । पु । पक्षिणि । त्रिका ।

**कण्ठालः** । पु । शूरणे । उष्ट्रे । मे ।

**कण्ठालङ्कारः** । पु । कारे । Coक्ने पाथ । रा नि व ८ ।

**कण्ठाला** । स्त्री । शालग्रीविकायां । त्रिका. ।

**कण्ठालु.** । स्त्री । कण्टपुष्पायां । विपर्णीनामके कन्दशाके । रा नि व.७ ।

**कण्ठिका** । स्त्री । एकयष्टिकायाम् ।

**कण्ठी** । स्त्री । गले । भ टी.भ । अश्वकण्ठवेष्ट नरज्जौ (चर्मादौ) । श मा. । [व ११ ।

**कण्ठी (न्)** । पु । कलाये । मटर । रा नि

**कण्ठीरवः** । पुं । मत्तहस्तजातीये सिंहे । हारा । पारावते । रा.नि व १७ ।

**कण्ठीरवी** । स्त्री । वासकपुष्पवृक्षे । वासक गाछ । रा नि व ४ ।

**कण्ठीलः** । पु । क्रमेलके । ऊँट । मे लविकं ।

**कण्ठीला** । स्त्री । द्रोणीभेदे । मे लविक ।

**कण्ठ्याः** । त्रि । Expectorants स्वरकरौ ।

**कण्ठ्यवर्गः** । पु । स्वर्थमहाकषायवर्गे चतुष्कस्य तृतीयदशके । यथा— 'सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका' इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति । अनन्तमूल इक्षुमूल, यष्टिमधु, पिपुल द्राक्षा, भूँइकुमडा, कट्फल, शूलबुड़ि, विदारी, कण्टिकारी । च सू ४श ।

**कण्डकः** । पु । कामामयविशेषे । वै निघ ।

**कण्डनम्** । क्ली । निस्तुषीकरणे । कॉड़ा इच ।

**कण्डनी** । स्त्री । उलूखले । मुषले । त्रिका ।

**कण्डरवणः** । पु । व्रणरोगे । चुलकुनि । वै. निघ ।

**कण्डरा** । स्त्री स्थिविरस्थूलशिरायाम् । महास्नायौ । बड स्नायु । रा नि व १८ । भा प ह बीरे सप्तदशा षोडश । यथा—पादयो चतस्र, हस्तयो चतस्र, पृष्ठे चतस्र, ग्रीवायाञ्च चतस्र इति । करपादस्थकण्डराणां प्ररोहद्वया नखा जायन्ते । पृष्ठकटिकण्डराभ्यां लिङ्ग, ग्रीवाहृदय कण्डराभ्यां मेढ्रश्च जायते । सु शा ५श । महद् स्नायव प्रोक्ता कण्डरास्तासु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयो दृष्ट तासां प्रयोजनम् ॥ भा । [बि नि ।

**कण्डवनी** । स्त्री । कामरूपम् । कड्ड ।

**कण्डीरः** । पुं । लघुकारवेल्लके । कांकरोल चामुरकेले । पीतमुद्गे ।

**कण्डुः (ण्डूः)** । स्त्री । खाजुकण्डूपदी । चुलकना, पाँचडादि । कर्षरोगविशेषे । दर्दिन्याम् । खानाकण्डु । रा.नि.व १० ।

**कण्डुघ्नः** । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ ।

**कण्डुरः** । पुं । कारवेल्ललतायाम् । कुन्दरवृक्षे । रा.नि.व.३ ।

**कण्डुरा** । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । कर्पूरकचोरकन्दे । रा.नि.व १० । मयूरपर्ण्यां । वल्लीशूरण । रा.नि.व.३ । [रा नि.व.३ ।

**कण्डु(ण्डू)ला(ली)** । स्त्री । अत्यम्लपर्ण्याम् ।

**कण्डूकरी** । स्त्री । शूकशिम्बीलतायां । आलाकुशी । रा नि व.१० । वा सू.१५अ.विदार्यादिः । "कण्डूकरी जीवनह्रस्वसञ्ज्ञे ।"

**कण्डूका** । स्त्री । काकतुण्ड्यां । कुँच वा वक्र कम्बल । वै.निघ. ।

**कण्डूघ्नः** । पुं । आरग्वधवृक्षे । बड शोणालू । रा.नि.व.९ । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ ।

**कण्डूतिः** । स्त्री । खर्ज्वाम् । चुलकानि । रा. नि व.२० ।

**कण्डूमका** । स्त्री । कीटविशेषे । सा च कृष्ण सारः कुहकः हरितः रक्तः यववर्णाभ. भूकुटी कोटिकश्चेत्यष्टविधा । तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्रात् । तद्दष्टे च रोगी पीताङ्गश्छर्दतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । सु कल्प ८अ. ।

**कण्डूयनम्** । क्ली । कण्डू । खर्ज्वां । चुलकुनि । रा नि.व.२० । [म. ।

**कण्डूयना** । स्त्री । कण्डूत्याम् । चुलकुनि । च

**कण्डूया** । स्त्री । कण्डूयने । रा.नि व.२० ।

**कण्डूरः** । पुं । माणके । प मु. ।

**कण्डूरा** । स्त्री । शूकशिम्बीलतायाम् । आलाकुशी । च.टी । [व ७ । त्रि । कण्डूयुक्ते ।

**कण्डूलः** । पुं । शूरणे । बुनो ओल । रा नि.

**कण्डूला** । स्त्री । चव्यपर्णीलतायाम् । वल्ली ओल, अच्चरवेल । वै.निघ. ।

**कण्डोलः** । पुं । उष्ट्रे । शब्दा. । गोणीभेदे । वंशादिनिर्मितधान्यरक्षणभाण्डे । डोल । शम. ।

**कण्डोलकः** । पुं । कण्डोले । डोल । हे.च. ।

**कण्डोलवीणा (णी)** । स्त्री । चण्डालवीणायां । केंदडा । शम । [श.च- ।

**कण्ड्वोघः** । पुं । शूककीटे । शुयां पोका ।

**कतः (कः)** । पुं । (Strychnos potatorum.) The clearing nut plant. निर्मलीफलवृक्षे । निर्मली वृक्ष । मं कं चीलु, चिल्लिकायि । गुणाः—कटुतिक्तोष्ण चक्षुष्य कृमिदोषघ्नः रुचिकृत् शूलघ्नी च । तद्बीजं जलप्रसादनम् । रा नि व.११ । "कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलताकरम् । वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ॥" भा.म आमव । कासमर्दे । कुचेलके । रमा । च सु ४अ.विषघ्न । जम्बीरवृक्षे । त्रिका. । [भा ।

**कतकम्** । क्ली । कतकफले । निर्मली फल ।

**कतकफलः** । पुं । कतकवृक्षे । निर्मलीवृक्ष । रा.नि.व.११ । तमालवृक्षे । क्ली । वारिप्रसादनफले । निर्मली । वा.सू.१५अ.परूषकादिः । सु.सू.३८ परूषकादौ । "कटफलं कतकफलम् । शम्बूकपुरीषप्रतिमफेनमम्बुप्रसादनम् ।" ड. ।

**कत्तृणम्** । क्ली । (Andropogon schoenanthus.) गन्धतृणे । ग्रामकर्पूर । प.मु । हिं रोहिस, सोधिया च । तैं कामंचिगड्डि, तूटिकूर । मं कं लामञ्जरोहिस । किरुगंजनि । द्वितीयं रोहिषवन, वाटुरोहिषु हरियगजिनि । ह्रस्वदीर्घभेदात् तद्द्विविधम् । गुणाः—कटुतिक्त कफघ्नं शस्त्रमन्यादिदोषघ्नं बालग्रहघ्नं च । दीर्घं तिक्तं कटूष्णं कफवातघ्नं भूतग्रहविषदोषघ्नं मणघ्नतरोपणञ्च । रा नि व.८ । तुवरं तिक्तं कटुपाकं हृद्रोगकण्ठरोगपित्तरोगघ्नं रक्तदोषमूत्रकासकफज्वरघ्नञ्च । भा.पू १भ.गु.व. । "रोहिषं कटुकं पाके तिक्तोष्णं तुवरं भवेत् । हन्ति मारुतपित्तार्श श्वासकासकफज्वरान् ।" मद.व १ । च सू ४अ.स्तन्यजनने । सि.यो.च-द.कास.चि.कट्फलादौ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुले । मे त्रिका । "कत्तृणं तृणभिद्रोहिः ।"

**कत्तीयम्** । क्ली । मद्ये । मैरेये । त्रिका. ।

**कत्सवरम्** । क्ली । स्कन्धे । काँध । श.च. ।

**कथरी** । स्त्री । कन्थार्याम् । रा.नि.व.८ ।

**कथाप्रसङ्गः** । पुं । विषवैद्ये । हे.च. । त्रि । वातुले । त्रिका ।

**कण्ठः** । पुं । गले । रा.नि.व १८ । मदनद्रुमे । मे.ठद्विकं । स्वरे । हारा. ।

**कण्ठकुब्जः (कः)** । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"शिरोऽर्त्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्पज्वरो रक्तसमीरणार्त्तिः । हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छा स्यात्कण्ठकुब्जः खलु कष्टसाध्य" ॥" भा.ज्व.चि. ।

**कण्ठकूजनम्** । क्ली । गलकूजने । गला डाका । मा नि । "प्रततं कण्ठकूजनम् ।"

**कण्ठग्रहः** । पुं । कण्ठकुब्जके । भा.म.१भ ज्व. । इह यो कर्णकण्ठग्रहो । [श मा ।

**कण्ठतलासिका** । स्त्री । अश्वबन्धनरज्जौ ।

**कण्ठनीड़कः** । पु । चिल्लपक्षिणि । चिल पक्षी । त्रिका । [श मा ।

**कण्ठनीलकः** । पु । उल्कायाम् । मशाल ।

**कण्ठपाशकः** । पुं । करिगलवेष्टनरज्जौ । श.मा ।

**कण्ठबन्धः** । पुं करिकण्ठबन्धनरज्जौ । हे च. ।

**कण्ठमणिः** । पुं । ग्रैवेयमणौ । त्रिका. ।

**कण्ठलता** । स्त्री । कण्ठभूषणे । अश्वबन्धने ।

**कण्ठशालुक (शूक)** । पुं । कण्ठगतमुखरोगविशेषे । अत्र कफकोपात्कण्ठे शालुककन्दवद् ग्रन्थिर्भवति । खरस्पर्शः कठिनश्च ग्रन्थिर्भवति । अयं कण्ठकशूकवद्वेदनां जनयति शस्त्रसाध्यश्च । मा.नि । लक्षणम्—"कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः । खरस्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥" सु नि.१६च. । [गला फुकान ।

**कण्ठशुण्डिः** । स्त्री । गलस्य कफाद्युत्थिते ।

**कण्ठशोषः** । पुं । पित्तजन्यरोगविशेषे ।

**कण्ठाग्निः** । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

**कण्ठालः** । पुं । शूरणे । उष्ट्रे । मे. ।

**कण्ठालङ्कारः** । पुं । कासे । ?ेमन घास । रा.नि.व.८ ।

**कण्ठाला** । स्त्री । जालगोणिकायां । त्रिका. ।

**कण्ठालुः** । स्त्री । कण्ठपुष्पायां । विपर्णीनामके कन्दशाके । रा नि व.७ ।

**कण्ठिका** । स्त्री । एकमालायाम् ।

**कण्ठी** । स्त्री । गले । भ.टी.अ. । अश्वकण्ठवेष्टनरज्जौ (चर्म्मादौ) । श.मा. । [व ११ ।

**कण्ठी (न्)** । पुं । कलाये । मटर । रा नि

**कण्ठीरवः** । पुं । मत्तहस्तिजातीये सिंहे । हारा । पारावते । रा.नि व १७ ।

**कण्ठीरवी** । स्त्री । वासकपुष्पवृक्षे । वासक गाछ । रा.नि व ४ ।

**कण्ठीलः** । पुं । क्रमेलके । उट् । मे.खत्रिक ।

**कण्ठीला** । स्त्री । द्रोणीभेदे । मे.खत्रिक ।

**कण्ठ्याः** । त्रि । Expectorants. स्वरकरी ।

**कण्ठ्यवर्गः** । पुं । स्वर्थमहाकषायवर्गे चतुष्कस्य तृतीयदशके । यथा—"सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्य्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका" इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति । अनन्तमूल इक्षुमूल, यष्टिमधु, पिपुल द्राक्षा, भूँइकुमड़ा, कट्फल, थुनकुड़ि, विरठी, कण्टिकारी । च.सू.४अ. ।

**कण्डकः** । पुं । कासामयविशेषे । वै.निघ. ।

**कण्डनम्** । क्ली । निस्तुषीकरणे । काँड़ा । हे च ।

**कण्डनी** । स्त्री । उलूखले । मुषले । त्रिका ।

**कण्डरव्रणः** । पुं । व्रणरोगे । छुनकुनि । वै. निघ ।

**कण्डरा** । स्त्री अस्थिवद्दृढ़स्नायुशिरायाम् । कण्डरायां । बड़ स्नायु । रा नि व १८ । सा च षोडश सङ्ख्याया षोडश । यथा—पादयोः चतस्रः, हस्तयोः चतस्रः, पृष्ठे चतस्रः, ग्रीवायाञ्च चतस्र इति । तत्पादस्थकण्डराणां प्ररोहः नखा कथ्यन्ते । पृष्ठकटिकण्डराभ्यो बिम्ब, ग्रीवाकण्डराभ्यो मेढ्रश्च जायते । सु.शा ५अ. । अहन् स्नायव मोक्षा कण्डरास्तु पीडश । ग्रहारण्डधनयो. इह तासां प्ररोहणम् ॥ भा. । [वै निघ. ।

**कण्डवशी** । स्त्री । काण्डवल्याम् । हड़जोड़ ।

**कण्डीरः** । पुं । लघुकारवेल्लके । च.चि.१८ कटुरतेले । पीतमुद्गे ।

**कण्डुः (ण्डूः)** । स्त्री । वायुजन्यत्वग्दोषे । कण्डूरोगविशेषे । खुजली, ITCHING । कण्डूतिः । कर्णरोगविशेषे । दर्शनात् । लाङ्गुरे । रा.नि.व.१० ।

निर्दोषिता स्वाल्पगुता च तेषाम् । रा.नि व ११ । अमृतचम्पकमर्त्यमाणिक्यादय इति । भा । आसा विशेषा तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्या । सामान्यत कदली गुणा —शीतला गुर्व्वी हृद्या स्निग्धा मधुरा पित्त रक्तविकारयोनिदोषाश्मरीरक्तपित्तघ्नी । कदली फल मधुर शीत विष्टम्भि कफकर गुरु स्निग्ध पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयवातहरञ्च । पक्वफल—क षाय मधुर शीतल पित्तास्रघ्न गुरु मन्दाग्नी अपथ्य शुक्रवर्द्धन क्लमतृष्णाहर कान्तिद दीप्ताग्नौ सुखद कफरोगकर दुर्जर सन्तर्पणञ्चेति । "हृद्य मनोज्ञ कफवृद्धिकारि शान्तञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् । रक्त सपित्त श्वसनञ्च दाह रम्भाफल हन्ति सदा नराणाम् ॥ सदाह्यपक्वञ्च सुशीतलञ्च कषायक वा तकफ करोति । विष्टम्भि बल्य गुरु दुर्जरञ्च आर ण्यरम्भाफलमेव तद्वत् ॥" अत्रि.१७अ । कादम्बी मृगे । कृष्णसार । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । मे ।

कादलि(ली)चता । स्त्री । कर्कटीभेदे । वै निघ. ।

कदलीकन्दः । पुं । रम्भामूले । কলার এটে । हिं केराकन्द । तें अरटिदुप । गुणा —"शीतल कदलीकन्दो बल्य केश्योऽम्लपित्तजित् । वह्निकृद्दाहहारी च मधुरो रुचिकारक ॥" मद.व.६ ।

कदलीकुसुमम् । क्ली । रम्भापुष्पे । কলার মোচা বা ফুল । गुणा —"कदल्या कुसुम स्निग्ध मधुर तुवर गुरु । वातपित्तहर शीत रक्तपित्तक्षयप्रणुत् ॥" वै निघ. ।

कदलीजलम् । क्ली । कदलीरसे । কলার জল । गुणा —"कदल्यास्तु जल शीत ग्राहक मूत्रकृच्छ्रहृत् । मेह ह्यर्श कर्णरोग चातिसारञ्च ना शयेत् ॥ अस्थिस्राव रक्तपित्त विस्फोट रक्तपित्तकं । योनिदोषञ्च दाहञ्च नाशयेत् ॥" "सारः कदल्या सग्राही चाग्निदा गुरुशीतल । वक्त्रदाहमूत्रकृच्छ्रातिसारमेहादि शोषकम् । अस्थिस्राव रक्तपित्त विस्फोटादीन् नाशयेत् ॥" वै निघ ।

कदलीदण्डः (नालः) । पुं । थोड इति ख्याते मोचाद्गर्भस्थकोमलदण्डाकारे । ग च । गुणा —"योनिदोषहरो दण्ड कादल्योऽश्मदर जयेत् । रक्तपित्तहर शीत गुरुश्चोऽग्निदनाशन ॥"

कदलीमूलम् । क्ली । कदलीमूले । गुणा —बल्य वातपित्तघ्न गुरु च ।

कदलीमृगः । पु । शबलमृगे । "स. प्रायश पूर्व्वदेशे प्रसिद्ध । स तु बृहत्तमविडालसमानाकारो विज्ञेय ।" सु चि ८अ ।

कदलीवल्कलम् । क्ली । प्रसिद्धाया कदलीत्वचि । কলার পেটো । गुणा —तिक्त कटु लघु वातहरञ्च । कै. निघ. ।

कदलीसारः । पु । कदलीरसे ।

कदलीच्या । स्त्री । फललताभेदे । শশা গাছ, কাঁকুড় গাছ ।

कदश्वः । पु । कुत्सिताश्वे ।

कदाख्यम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड । ग.च ।

कदुष्णम् । त्रि । ईषदुष्णे । अम. । क्ली । उष्णतायाम् । अम ।

कनक. । पु, क्ली । कासमर्द्दक्षुपे । रा.नि व ४ । नयपालवृक्षे । रक्तपलाशवृक्षे । च चि १अ । नाग केशरवृक्षे । काञ्चनारवृक्षे । রক্তকাঞ্চনফুলের গাছ । चम्पकवृक्षे । কাঁটালিচাঁপা বা চাঁপাফুলের গাছ । कृष्णागुरुवृक्षे । मे कचिक । धुस्तूरवृक्षे । म सु । "निशाकनककल्काभ्या ।" कनकगुग्गुली । रा नि व.१२ । लाक्षातरौ । म मा. । कृष्णधुस्तूरे । रा नि व १० । কনকধুতুরা । भैष.वातरक्ताधि विषतिन्दुतैले ।

कनककान्दर्परसः । पुं । वाजीकरणे औषधम् । अथ हेमाद्रिसुन्दरतुल्य एव केवलमत्र स्वर्ण वैक्रान्त काष्ठलौहञ्च रसपादं देयम् । পারা, গন্ধক প্রত্যেকে সমভাগ । কান্তলৌহ, বৈক্রান্ত এবং স্বর্ণ প্রত্যেকে পারার চতুর্থাংশ । অগ্রে কজ্জলি করিয়া তাম্রপাত্রে কালধুতুরের রস, মরিচার তৈল, কাল ধুতুরার রস দ্বারা প্রত্যেকে তিন দিন নাড়িবে । শুষ্ক হইলে বালুকাযন্ত্রে মন্দ মন্দ পাক করত বাটুরা ওজ হইলে জ্বাল নিবাইবে । শীতল হইলে নামাইয়া ঔষধ গ্রহণ করিবে । অনুপান ঘি, চিনি ও মধু । रस.र. ।

कनकगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । সোনাগেরি । भा.प्र अम.विवधि. । [চাঁপা ।

कनकचम्पकः । पु । चम्पकविशेषे । কনক-

**कथिका** । स्त्री । तक्रादिसाधितखाद्यद्रव्यविशेषे । कढ़ीति महाराष्ट्रे । प्रकारश्च यथा—माल्य म मधुर तक्र सैन्धवेन तथा युतम् । पिष्ट मरीचं चाणक निक्षिप्य सुनिधाय च । तप्तस्याज्यां घृत वाय तैल तक्र च निक्षिपेत् । तस्मिन्निशां रामठञ्च पश्चात्स्थालीं पिधाय च । तक्राई निक्षिपेत्तस्यां पिधाय च पुन क्षिपेत् । बहुदीत्पत्तिपर्य्यन्त पक्वा सा कथिकाभिधा । कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी च वह्निदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ।' वै निघ ।

**कदनम** । क्ली मारणे । जटा ।

**कदन्नम्** । क्ली । कुत्सितान्ने । कदर्य्यान्ने । जटा

**कदम्ब** । पु । (Anthocephalus Kadamba Syn Nauclea Kadamba.) स्वनामख्याततरुवे । कदम गाछ । म कलम्बु । क कडेब । तै कडिमिचेट्टु । र मा । साधारणगुणा—मधुर शीत कषाय लवण गुरु सर विष्टम्भकृत् रुच कफक्षत्यानिलप्रदश्च । 'कदम्बस्तित्तकटुक कषायो वातनाशन । शीतल कफपित्तादिनाशन शुक्रवर्द्धन ॥ रा नि व ६भा पू १भ । कदम्बिका गु मधुरा शीतला तुवरा गुरु । मलस्तम्भकरी चारा रुच्यासन्यकफप्रदा । वातला मानभिग्नोक्ता फल लस्ताम् शीतलं । तुवर मधुर पित्तरक्तदोषहरं मतम् । वै निघ । चत्र शाङ्ग—"नीपो महाकदम्ब स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽन्यप्रकारश्च हलपुष्प कदम्बक ' इति भेद । तथा रवेऽपि "हारिद्रस्तु रजोवल । धूलीकदम्बकी धाराकदम्ब षट्पदप्रिय हलपुष्प केशरा ख्य प्रावृषेण्य कदम्बक । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहफलो मत ।" भ टी भ । सु मू २८ष लोध्रादौ । वा मू १५ष न्यग्रोधादौ । सर्षपवृक्षे । मे देवताडवृक्षे रवा । क्ली । माचिके । हे च

**कदम्बक** । पु । कदम्बवृक्षे । त्रिकावनौ । हरिद्रुवृक्षे । रा नि व ६ । सर्षपवृक्षे । प मु हे च । श्चत्र स पादरोगभेदे । लक्षण—कदम्बफलमावलु मण्डूकीमध्यसंस्थित । मांसाङ्कुर कदम्बाख्य ते श्वाचिलसम्भव ।" अ द २८ष ।

**कदम्बका** । स्त्री । कलहस्याम् । वै निघ ।

**कदम्बद** । पु । सर्षपे । शब्द ।

**कदम्बनिर्य्यास** । पु । कदम्बस रैदकै । कदमेर आठा । च मू ४ष । [कुमुदी ।

**कदम्बपुष्प** । पु । हरिद्रुवृक्षे । क्ली । कदम्ब

**कदम्बपुष्पगन्धः** पु । कलमशाली । कलमाधान् । रा नि व १६ ।

**कदम्बपुष्पा** । स्त्री । महाश्रावण्याम् । गौरख मुण्डोति प्रसिद्धा । मुण्डीरी । रा नि व ५ ।

**कदम्बपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । महाश्रावणिकायां । मुण्डीरी । हि गौरखमुण्डी । भा पू १भ । सु चि १८ष । "कदम्बपुष्पीं मन्दारी ।"

**कदम्बवायु** । पु । सुगन्धवायौ ।

**कदम्बा (म्बी)** । स्त्री । देवदालीलतायाम् । रा नि व ३ ।

**कदम्बिका** । स्त्री । कदम्बवृक्षे । वै निघ ।

**कदर (रा)** । पु, स्त्री । A white sort of mimosa श्वतखदिरे । पांपडिखदरे । तै तेल्लतुम्मचेट्टु वेल्लतुम्मचेट्टु । बर्बूरवृक्षे । ढौटौ दाबना गाछ । र मा । "खदिराङ्गार दसार ।" वा मू १५ष असनादिव । खदिर कदरभक्ष्यौ । ' कदर खदिराकार श्वेतसार । सु मू ३८ष ड । च मू ४ष ४१दशके । क्रकचे । क्ली ।

**कदरम्** । क्ली । व्याधिभेदे । कुनखाँटि कडाआमुडा । मे रविक । लक्षणम्—' शर्करोन्मथिपादे चते वा कण्टकादिभि । ग्रन्थि कीलवदुत्सन्नो जायते कदर हि तत्" मा नि सु नि १३ष पायसभेदे । श्र मा । [चाटुलिया । मे । श्र र.

**कदल (क)** । पु । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्णी

**कदलम्** । क्ली । नराङ्कुरे । कपाले । मे लविक

**कदला** । स्त्री । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् चाटुले । शाल्मलीवृक्षे । डिम्बिकायां मे लविक

**कदलिका (ली)** । स्त्री (Musa sapientum) स्वनामख्यातवृक्षे । कला गाछ । हि केला सवेज कैलापेड़ । तै अरटिचेट्टु कुकवेट्टु, दौ कलोगे । कदली बहुधा—काष्ठकदली, गिरिकदली, सुवर्णकदली, महेन्द्रकदली, इत्यन्यापि । "माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या भेदा कदल्या बहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति

चाधिकारे। तत्र—रसगन्धः चित्रकः। तुर्य्यभागेन चतुर्थभागेन। पाठः—रसस्य तुर्य्यभागेन हेमभस्म प्रयोजयेत्। मनःशिला गन्धकञ्च तुल्यं माक्षिकतालकं॥ विषं टङ्कणकं सर्व्वं रसतुल्यं प्रदापयेत्। मर्द्दयेत्सर्व्वमेकत्र खल्लपात्रे च निर्म्मले। जयन्तीभृङ्गराजोत्थैः पाठाया वासकस्य च। अगस्तिलाङ्गलाग्नीनां स्वरसैश्च पृथक् पृथक्। भावयित्वा विशोष्याथ पुनश्चार्द्रकवारिणा। सप्तधा भावयित्वा च रसः कनकसुन्दरः॥ गुञ्जाद्वयं चयं वास्य राजयक्ष्मप्रशान्तये। मधुना पिप्पलीभिर्वा मरिचैर्वा घृतान्वितं॥ सन्निपाते प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै॥ जयपालरजोभिर्वा गुल्मिने शूलरोगिणे। अम्लवर्ज्यं भवेत्पथ्यम्..॥ र.सा.स.। পারা, মনছাল, গন্ধক, তুঁতে, স্বর্ণমাক্ষিক, হরিতাল, বিষ, সোহাগা প্রত্যেকে সমান ভাগ, পারার চতুর্থাংশ স্বর্ণ। জয়ন্তী, চিতে, বাসক, বক, ইশলাঙ্গুলি, ভীমরাজ, আকনাদি ইহাদের রসে এক এক ভাবনা। পরে আদার রসে ৭ ভাবনা।

**कनकस्तम्भा** । स्त्री। सुवर्णकदलीवृक्षे। [কলা গাছ। रा नि.व.११। চাঁপা

**कनकक्षारः** । पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগার খৈ। रा.नि.व.१३।

**कनकक्षीरी** । स्त्री। सुवर्णक्षीर्य्याम्। শেয়ালকাঁটা, সোণাথিরুই। पीतकण्टकधुस्तूरे। सातलायाम्।

**कनककान्त(र)कः** । पुं। कोविदारवृक्षे। রক্তকাঞ্চন বৃক্ষ। रा नि.व.१०। See काञ्चनारः।

**कनकालुका** । स्त्री। सुवर्णभृङ्गारे। झारा।

**कनकासवः** । पुं। हिक्काश्वासे आसवः। पाठ. "सङ्गृह्य कनकं साध्वामूलपत्रफलैः सह। ततस्तु पलयाम्य स्फमूलत्वचस्तथा। मधुकं मागधी व्याघ्री केशरं विश्वभेषजं। भार्गी तालीसपत्रञ्च सचूर्णैर्या पलद्वयम्। संगृह्य धातकीप्रस्थं द्राक्षायाः पलविंशतिम्। जलद्रोणद्वयं दत्त्वा शर्करायास्तुलां तथा। क्षौद्रस्यार्द्धतुलाञ्चापि सर्व्वं संमिश्य यत्नतः। भाण्डे निक्षिप्य चावृत्य निदध्यान्मासमात्रकम्..."॥ ধুতুরার ফল মূল পত্র শাখা মিলিত ৪প. বাসকমূলের ছাল ৪ প. পিপুল, যষ্টিমধু, কণ্টিকারী, নাগেশর, শুঁট, বামুনহাটী, তালীশপত্র প্রত্যেকে চূর্ণ ২ প. ধাইফুল ১৬ প. দ্রাক্ষা ২০ প জল ১২৮ শ. শর্করা ১২॥০ শ. মধু ৬।০ সের একত্র কলসে ১ মাস রাখিয়া ছাঁকিয়া লইবে। भैष।

**कनकाह्वः (यः)** । पुं, क्ली। श्वेतधुस्तूरे। लगुडीयशाके। वै निघ.। जैपालवृक्षे। प.मु.। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि व.१०। नागकेशरवृक्षे। रा.नि व.६। र मा।

**कनकोद्भवः** । पुं। महासर्ज्जवृक्षे। वै निघ.।

**कननः** । त्रि। काणे। কাণা। श.च.।

**कनिक्या** । स्त्री। समितायाम्। श.चि.।

**कनिचिः** । स्त्री। पुरणे। ওল। प.मु। गुञ्जायां। কুঁচ।

**कनिष्ठकम्** । क्ली। शूकतृणे। श.च.।

**कनिष्ठा** । स्त्री। अङ्गुष्ठात्पञ्चमाङ्गुलौ। কড়ে আঙুল। रा.नि.व.१८।

**कनी** । स्त्री। कन्यायाम्। हे.च.।

**कनीचिः** । स्त्री। गुञ्जालतायां। কুঁচ গাছ। श.र.। सपुष्पलतायां। उणादिकोषः।

**कनीनिका (नी)** । स्त्री। अक्षितारके। रा.नि.व.१८। अक्षस्य नासासमीपभागे। अ.द.२अ.। कनिष्ठाङ्गुलौ। मे.कचतुष्क।

**कनीयसम्** । क्ली। ताम्रे। हे च।

**कनीयान्** । पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९ अ.। See सोमः। त्रि। अणुनि। निपातः। अल्पे। मे.।

**कनीयःपञ्चमूलम्** । क्ली। त्रिकण्टकबृहतीद्वयपृथक्पर्णीविदारिगन्धानाम्। त्रिकण्टकं गोक्षुरे। विदारिगन्धा शालपर्णी। सु सू ३८अ.।

**कनेरा** । स्त्री। हस्तिन्याम्। वै निघ.।

**कन्तुः** । पुं। हृदये। वै.निघ।

**कन्था** । स्त्री। स्यूतकर्पटे। কাঁথা। अम.। चीरे। तूलपूर्णगात्रवस्त्रे। লেপ।

**कन्थारी** । स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। कण्टिमनसा। सं क कांथारी, कातरु, फणीनिवडुंग कोइरी। गुणा.—कटुतिक्तोष्णा वातकफघ्नी शोथघ्नी दीपनी

**कनकजीद्भवः** । पु । राजी । धूनो । रा नि व १२ ।

**कनकतैलम्** । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । "मधुकस्य कषायेन तैलस्य कुडव पचेत् । कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेशरैः । कनक नाम तत्तैल मुखकान्तिकर परम् । अभीरुनीलिकाव्यङ्ग शोधन परमार्चितम् ॥" च द. । तिलतैल १ श क्काथार्थे—यष्टीमधु १ श जल १६ श शे. ४ श । कल्कार्थे—प्रियङ्गुमञ्जिष्ठारक्तचन्दननीलोत्पलनागे श्वराणां प्र. ४ तो. ।

**कनकपरागः** । पु । सुवर्णरेणौ ।

**कनकपलः** । पुं । स्वर्णादिपरिमापकषोडश मापके । ১৬ মাষা । হারা ।

**कनकपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । गणिकारि कायाम् । द्रुमोत्पले । ওলট কম্বল । वै निघ ।

**कनकप्रभः** । पु । सोमलताभेदे । सु चि २८ ऋ. । See सोम ।

**कनकप्रभा** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড লতাফট্কী । रा नि व ३ । पीतयूथिकायां । स्वर्णयूथिकायाम् । যুঁই । रा नि व १० । ज्वरातिसारोक्ते रसविशेषे । अत्र सुवर्णवीज कृष्णधुस्तूरवीजम् । मरालपाद धानकुनीति ख्यात । तथाहि विजयाक्काथे । "सुवर्णबीजं मरिचं मरालपाद कणा टङ्कणक विषञ्च । गन्ध जयाद्रिदिवस विमर्द्य गुञ्जाप्रमाणा वटिका विदध्यात् ॥" কালধুতুরার বীজ, মরিচ, থানকুনী, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, গন্ধক সমভাগ। সিদ্ধির রসে মর্দন । र.सा स. । [नि व १० ।

**कनकप्रसवा** । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा

**कनकप्रसूनः** । पु । धूलीकदम्बे । वै निघ ।

**कनकरम्भा** । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । रा नि व.११ । [१३।

**कनकरस.** । पु, क्ली । हरिताले । रा.नि.व.

**कनकल्लोद्भवः** । पु । सर्जरसे । धूना । रा. नि व १२ ।

**कनकवतीरसः** । पु । अर्शोऽधिकारे रस । पाठ.—"प्रद्रसूतं सम गन्ध तालसिन्धूत्थलाङ्गली । फलत्रयीपलैकैक लशुनञ्च चतुष्पल । कारवेल्ला द्रवैर्मर्द्य दिनैक वटकीकृत । गुञ्जामात्र सदा खादेत् पाडुजापि नाशयेत् । रक्तवातकफोत्थानि चार्शा सि नाशयेद्ध्रुवम् । वटी कनकवतीनाम चतुष्पानच कथ्यते । भल्लातत्रिफला दन्ती वह्निचूर्णं सम सम । सैन्धव सर्वतुल्य स्याद्वर्जयेत्खर्परे स्थिर । मदयित्वा भवेत्सिद्ध कर्षैकक त्रिदिवार ॥' পারা, গন্ধক, হরিতাল, সৈন্ধবলবণ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, ইন্দ্রযব, তিৎলাউ প্রত্যেকে ১ পল, রশুন ৪ পল, উচ্ছেপাতার রসে মর্দন । বটী ১কুঁচ । र.र ।

**कनकबीजम्** । क्ली । धुस्तूरबीजे । कनकसुन्दररसे । See कनकसुन्दररस ।

**कनकसङ्कोचरस** । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —"मृतस्वर्णाभ्रक सूत शुल्ब शुद्धमृतं त्रिभि सम । अम्लैर्मर्दन्तु तद्गोलं पिष्टा तुल्यञ्च गन्धक । कटुतैल युत पाच्य लौहे च मृदुनाग्निना । द्रवे जीर्णे विचूर्ण्याथ वह्निमूलकटुत्रिकै । त्रिविडङ्गविषैस्तुल्यै स्त्रिगुण त्रिफला विषात् । अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जैका भक्षयेद्वटीम् ।" क्रमेण २ गुञ्जा । अनुपानं वाकुचीतैल निष्कासित । रस र । স্বর্ণ, অভ্র, তাঁট এক এক ভাগ, পারা ৩ ভাগ, গন্ধক ৩ ভাগ, অম্লরসে পেষণ ও গোলকীকরণপূর্বক সেই গোলক লৌহপাত্রে সর্ষপতৈলের সহিত পাক করিয়া ভাজা ভাজা হইলে নামাইয়া চূর্ণ করিবে ও তাহাতে চিতামূল, ত্রিকটু, গুড়ত্বক্, বিড়ঙ্গ, বিষ প্রত্যেকে এক এক ভাগ ও ত্রিফলা ৩ ভাগ দিয়া ছাগমূত্রে মাড়িয়া বটী করিবে ।

**कनकसुन्दररसः** । पु । ज्वरातिसाराधिकारे रस । विजयाद्रवे मुक्तामनक्काथे । कनकस्य बीजं धुस्तूरबीजम् । अत्र टङ्कणस्याग्नि अभ्रक पर्यन्त केचित् । "शुद्धसूतं सम गन्ध मरिचं टङ्कण तथा । स्वर्णबीज सम सर्वं भार्गीद्रवैर्दिनार्द्धक । सुततुल्य मृतस्वार्भ रस कनकसुन्दर ॥" मात्रा १२ । अन्य —"हिङ्गुलं मरिचं गन्ध पिप्पली टङ्कण विषं । कनकस्य च बीजानि समांशं विजयाद्रवे । मर्दयेत् यामसात्रञ्च चणमात्रा वटीकृता॥" হিঙ্গুল, মরিচ, গন্ধক, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, ধুতুরবীজ সমান ভাগে সিদ্ধির কাথে মর্দন করিবে । বটী চণকপ্রমাণ । भैष. । द्रवैर ह

ঘম্। যথা—কটু তৈল ৪ শ। ক্বাথার্থ—ছাতিমছাল, কালিযাকড়া, গুলুঞ্চ, নিম্ছাল, শিরীষছাল, ঘোডানিম্ বা তিৎপলতা, জয়ন্তীপত্র, তিৎলাউ, রাখালশশার মূল বা গোবক্ষচাকুলে, হরিদ্রা প্রত্যেকে ১০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬শ.। গোমূত্র ১৬ শ শোণালুপাতা, ভীমরাজ, জযন্তীপত্র, ধুতুরাপাতা, হরিদ্রা বা আমলা, সিদ্ধি খর্জ্জুর পত্র, গোময, আকন্দপত্র, সিজুবপাতা প্রত্যেকে স্বরস ৪ শ। কল্কার্থ—মাকালফল, বচ, ব্রহ্মীশাক, তিৎলাউ, চিতামূল, গোযালিনী, কুঁচিলা, মনছাল, আম্লা, খুদে নটে, গেঁটেলা, শোণালি, আকন্দ আটা, কালকাসন্দা, ঈশের মূল,আউচ, মঞ্জিষ্ঠা, ঘোড়ানিম্ বা তিৎপলতা, রাখালশশামূল, বিছাতিমূল, গন্ধভাদুলিয়া, হাপরনালী, মুস্তা, ছাতিমছাল, কুড়চিছাল, নিমছাল, ঘোড়া নিম্, গুলুঞ্চ, সোমরাজীমূল, হাকুচবীজ, চাকন্দাবীজ, ধনে, ভীমরাজ, যষ্টিমধু, কুন্দুরুখোটী (কান্দরুমিতি পাঠঃ) বন ওল, শটী, কট্‌কী, দারুহরিদ্রা, তেউড়ী, পদ্মকাষ্ঠ, পিপুলমূল, অগুরু, কুড়, কট্‌ফল, জটামাংসী, কর্পূর, সিদ্ধির পাতা, এলাচ, গুড়ত্বক্, টুম্বরিফল, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেকে ২ তোলা। গা.কৌ.শেষ পাঠঃসংগ্রহে দ্রষ্টব্যঃ।

**कन्दलः** । पुं । कपाले । कनके । धरणिः । क्षत्रसारमृगे । ह.च. । क्ली । शिलीन्ध्रपुष्पे । त्रिका. । कमलबीजे । कदलीपुष्पे । आर्द्रके । रा नि.व.६ । सूरणे । भा.पू.१भ भा.व । गण्डस्थले । अङ्कुरे । कोमलशाखायाम् ।

**कन्दलता** । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ । चुद्रकारवेल्ल्याम् । वै निघ ।

**कन्दलिन् (ली)** । पु, स्त्री । पद्मबीजे । पद्मेर बीज । रा.नि.व.१० । सु.सू.२९ष.पित्तप्रशमने । मृगविशेषे । गुल्मभेदे । मे.त्रिकं ।

**कन्दलीकुसुमम्** । क्ली । शिलीन्ध्रे । কোড়কছাতা । श.च. ।

**कन्दवर्गः** । पुं । कन्दजातिमात्रे । গেঁড়ো, গেঁড়্। यथा—विदारीकन्दशतावरीमृणालबिसकशेरुशृङ्गाटपिण्डालुमध्वालुहस्त्यालुकाष्ठालुशङ्खालुरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दादिषु । गुणाः—रक्तपित्तहराणि शीतानि मधुराणि गुरूणि बहुशुक्रकराणि स्तन्यवृद्धिकराणि च । सु सू.४६अ. । "सूरणः पिण्डपिण्डालू पलाण्डुर्गृञ्जनस्तथा । ताम्बूलपर्णकन्द' स्यात् हस्तिकन्दस्तथा परः । वराहकन्द' अम्यन्यः कन्दशाका इमे स्मृताः ॥" अत्रि १६अ. ।

**कन्दवर्द्धनः** । पु । Esculent root. सूरणे । रा नि.व.७ । कटुसूरणे । वै.निघ. ।

**कन्दवल्ली** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा नि.व.३ । भूमिकुष्माण्डे । वै निघ. ।

**कन्दविषम्** । क्ली । यस्य कन्दे विषं वर्त्तते । कालकूट वत्सनाभ सर्षप पालक कर्द्दम वैराटक मुस्तक शृङ्गी पुण्डरीक मूलक हलाहल महाविष कर्कटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि । एषु वत्सनाभानि चत्वारि, मुस्तके द्वे, सर्षपानि षट्, शिष्टानि एकैकमेवेति । "गुणाः—कन्दजानि तु तीक्ष्णाणि तेषां वक्ष्यामि विस्तरं । स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च । ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता । सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च । ग्रीवादौर्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह । प्रसेकः कार्द्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता । वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते । गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु । शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविवृद्धयः । पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे । वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्द्दिर्हिक्काशोफप्रमूढता । चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हलाहलेन वै । महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमो भृशम् । कर्कटेनोत्पतत्यूर्द्ध्वं हसन्दन्तान्दशत्यपि । कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश । रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च । विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तत् स्मृतम् । सर्व्वाणि कुशलैर्योग्यान्येतानि दशभिर्गुणैः ।" सु कल्प.२अ ।

**कन्दशाकः** । पुं । See कन्दवर्गः । [वै निघ. ।

**कन्दशालिनी** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् ।

**कन्दसूरणः** । पुं । सूरणकन्दे । ওল,কটুওল । रा नि.व ७ ।

**कन्दसम्भ्रम्** । क्ली । (Prolapsus uteri.) योन्यर्शसि । যোনিকন্দরোগ । त्रिका. । See

कन्दः आर्त्तौ कन्दरोग. ।

**कन्दा** । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै निघ ।

**कन्दाढ्यः** । पुं । धारणीनाममहाकन्दशाके । धरणीकन्द । रा.नि व ७ । वै.निघ. ।

**कन्दामृता** । स्त्री। कन्दगुडूच्यां । रा.नि व.३।

**कन्दार्हः** । पुं कन्दसूरणे । रा.नि व ७ ।

**कन्दालुः** । पुं । त्रिपर्णीलतायां । काष्ठालुके । धारणीनाममहाकन्दशाके । रा नि.व.७ ।

**कन्दिरी** । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श चि. ।

**कन्दी** । पुं । कटुसूरणे । रा नि व.७ ।

**कन्दुः** । पु, स्त्री । लौहमयतुलपात्रे । ताओया। ⁺कड़ा. । सुराकरणपात्रे । गेन्दुके ।

**कन्दुकम्** । क्ली । पूगफले । सुपुरी । वै.निघ. ।

**कन्दुपक्वः** । त्रि। जलोपसेक विना केवल पात्रे अग्निना भृष्टतण्डुलादौ। यथा —"कन्दुपक्वानि तैलानि पायस दधि शक्तव । द्विजैरेतानि भो ज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपीति" स्मृति ।

**कन्देयुः** । पुं । काशभेदे । কেশে । वै.निघ ।

**कन्दोटः** । पु, क्ली । शक्लोत्पले । कुमुदे । नी लोत्पले । अ र. ।

**कन्दोतः** । पुं । कुमुदे। त्रिका । श्वेतपद्मे । अ र ।

**कन्दोत्थम्** । क्ली । नीलोत्पले । नीलउत्पि । रा.नि.व.१० ।

**कन्दोद्भवा** । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि व.३। क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । रा नि.व ५ ।

**कन्दौषधम्** । क्ली । आर्द्रके । वै.निघ. ।

**कन्धरः** । पुं । मारिषशाके । मेघे । क्ली । समा रस दश तक्रं कन्धरमित्यने । कु.टी श्रीकण्ठ । सक्षीरं दधि कन्धरं । सि.यो.षट्कन्धरतैले ।

**कन्धरा** । स्त्री । मानविशेषे । वै निघ । ग्रीवा याम् । रा.नि व. १८ ।

**कन्धिः** । स्त्री । ग्रीवायाम् । हारा. ।

**कन्धुकः(कः)** । पु। भूमिबदरे । आरण्यबदरे । वन कून । वै निघ. ।

**कन्नम्** । क्ली । मूर्च्छायाम् । श.मा ।

**कन्यका** । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमार्यां । रा नि व ५ । कन्यायाम् । दृष्टौ ।

**कन्यसा** । स्त्री । कनिष्ठाङ्गुलौ ।

**कन्या** । स्त्री । घृतकुमार्यां । घृतकुमारी । रा नि.व ५ । स्थूलैलायाम् । रा नि.व ६ । वारा हीनाममहाकन्दशाके । रा.नि व ७ । कुमार्यां । रा.नि व १८ । नार्याम् । महौषधिविशेषे । See औषधि । बन्ध्याकर्कोटिका । रा नि.व.३। (Aloes perpoliata.) मुसब्बर इति ख्यातद्रव्ये । बन्ध्या यां । गान्दिनी । कन्दगुडूच्यां । वै.निघ. ।

**कन्याटः** पु । लम्पटे । कामुक । हारा. । आभ्यन्तरगृहे ।

**कन्युषम्** । क्ली । वस्तपुच्छे । हारा । बन्ध्याक- र्कोटकीफले । भा.पू.१भ ।

**कपटम्** । क्ली । चीडादेवदारुणि ।

**कपटचीड़ा** । स्त्री । चीडानामदेवदारुविशेषे। रा.नि व १२ ।

**कपटा** । स्त्री । कृष्णवृन्त्याम् ।

**कपटिनी** । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये देवदारौ वा । रा नि.व.१२ । [अ र ।

**कपटी** । स्त्री । परिमाणभेदे । एक आँकाड़।

**कपटेश्वरी** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्यां । रा नि. व.४ । कृष्णवृन्त्याम् । वै निघ. ।

**कपर्दः** । पु । वराटके । कड़ि । तद्भेदा यथा – सुवर्णवर्णा सिंही धूम्रवर्णा व्याघ्री पीतपृष्ठा सितोदरा मृगी श्वेतवर्णा हंसी विदन्ता माति दीर्घा च । गुणा. —कटुतिक्तोष्णकर्णशूलव्रणगुल्म शूलनेत्ररोगनाशिनानि । रा नि व.१३ । "कपर्द कटुकस्तीर्ण्यो हृद्यश्चाग्निप्रदीपन । तिक्त शीत कर्णशूलव्रणनेत्ररुजापह । ग्रहणी गुल्मशूलानि . परिणामं क्षय तथा । वातं कफं नाशयतीवं प्रोक्तो मनीषिभि. ॥" वै.निघ. । शोधनं शङ्खवद्वि ज्ञेयम् ।

**कपर्दकरसः** । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रस । "सूतं वा मूर्च्छितं सूतं कार्पासपुष्पजैर्द्रवैः । मर्द येद्दिनमेकन्तु तेन पूर्या वराटिका। निरुध्य भाण्ड- मूषायां भाण्डे दत्त्वा पुटे पचेत् । उद्धृत्य चूर्णये

च्छूर्णं मरिचद्विगुणै सह। गुञ्जैकैकं घृतैर्लेह्यं रक्तपित्तं नियच्छति। कपर्द्दकरसो नाम असाध्य साधयत्यलम्। उदुम्बरफल पक्व घृतै, पाच्य सितायुत। भक्षयेन्मरिचैर्युक्तमनु स्याद्रक्तपित्तनुत्॥" रस र.। কাপাস ফুলের রসে একদিন মর্দ্দিত মূর্চ্ছিত পারদ ২ তো. কড়ির ভিতর ভরিয়া কড়ির মুখ রুদ্ধ করিবে। পরে সেই কড়ি অন্ধমূষাযন্ত্রে রাখিয়া পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া ৪ তো মরিচের সঙ্গে একত্র চূর্ণ করিবে। মাত্রা ১ কুঁচ।

**कपर्द्दा** । स्त्री । वराटके । वै.निघ. ।

**कपर्द्दिः** । पुं । कपर्द्दके । रा.नि.व.१३ ।

**कपर्द्दिका** । स्त्री । वराटिकायाम् । [शब्द. ।

**कपाटशयनम्** । क्ली । उत्तानशयने । सु चि

**कपाटसन्धिकः** । पुं । अभ्यन्तरदीर्घैकपालि रित्स्रात्सपालिरित्येव कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । सु. सू.१६ष. । [गन्धकाष्ठविशेष । रा.नि व १२ ।

**कपाटिनी** । स्त्री । चीडानामदेवदारुभेदे ।

**कपालः** । पु, क्ली । मृन्मयघटादिखण्डे । খাপড়া, খোলাকুচি । रा.नि.व.१८ । भा.म.४भ. सु.रो.चि. । मस्तकाद्यस्थिषु । तानि च नितम्ब तालुशङ्खांसदेश मस्तक गण्डस्थल जानु शङ्खवह्नय-शिरोऽस्थीनि । सु.शा.५भ. ।

**कपालकुष्ठम्** । क्ली । महाकुष्ठभेदे । अस्य लक्षणम्—"कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि।" सु.नि ५भ । "कृष्णारुण कपालाभं यद्रुच परुषं तनु। कपालं तोदबाहुल्यं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्॥" भा. । [निका. ।

**कपालनालिका** । स्त्री । तर्कुट्या । টেকো।

**कपालरोगः** । पुं । शिरोरोगे ।

**कपालास्थि** । क्ली । स्वनामख्यातशरीरस्थास्थिकर्परसदृशास्थिनि । "जानुनितम्बांसतालुगण्डशङ्खशिरोऽस्थीनि तथाप्यभिधीयते" । सु शा.५भ ।

**कपालिका** । स्त्री । दन्तरोगविशेषे । तल्लक्षणं —कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा। कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी॥ भा.नि. सु.नि.१६ । शवकर्परिकायाम् । सु चि,१भ. ।

**कपाली** । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि व.६ ।

**कपिः** । पु, स्त्री । वानरे । रत्ना. । सिह्लके । शिलারস । रा नि.व.१२ । आम्रातके । शूकशिम्ब्याम् । करञ्जविशेषे । श.च ।

**कपिकच्छुः (च्छूः)** । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । सि.यो.उन्मा चि. । 'कपिकच्छाद्यवा तस्म् । 'See आत्मगुप्ता ।

**कपिकच्छुफलम्** । क्ली । शूकशिम्ब्या. फले। আলাকুশীর বীজ ।

**कपिकच्छुफलोपमा** । स्त्री । जन्तुकार्यां । जन्तुकारीति मालवे । रा नि व.३ ।

**कपिकच्छुरा** । स्त्री । शूकशिम्ब्या । प सु । See आत्मगुप्ता । [शुली । श.च. ।

**कपिकन्दुकम्** । क्ली । शिरोऽस्थिनि । মাথার

**कपिका** । स्त्री । नीलसिन्धुवारवृक्षे । रा.नि व. ४ । अर्कवृक्षे । रत्ना. । [খুলি । র.মা. ।

**कपिकोलिः** । पुं । शृगालकोलिकायां । শে-

**कपिचूड़ः (ड़ा)** । पुं, स्त्री । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । रा.नि.व ११ ।

**कपिचूतः** । पुं । अश्वत्थभेदे । पलाशपिप्पल । गजकुण्डसदृशोरा इति । भा.पू.१भ.वटा.व. । आम्रातकवृक्षे । त्रिका. । [१२ ।

**कपिजः** । पु । सिह्लके । शिলারস । रा नि व.

**कपिजङ्घिका** । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् । श.च ।

**कपिञ्जलः** । पु । A bird, the francoline partridge. चातकपक्षिणि । ফটিকজল পাখি । गौरतित्तिरौ । পাছানাড়া পাখি । कपिञ्जल इति भाषे. कथिती गौरतित्तिरिः । भा । मांसगुणाः—शीतलं मधुरं लघु अतएव रक्तपित्ते रक्तश्लेष्मविकारे मन्दवातविकारे च प्रशस्तं । चक्र द. । तथा एतस्य मांसं चटकमांसाच्छीतलं । इदं रोचकञ्च । रा.नि.व.१७ । शिलारसे । शिलারস । ककातुया इति ख्याते पक्षिणि । कैचित् ।

**कपिञ्जला** । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा श्लेष्मकरी । धन्व,१५ष. ।

**कपितैलम्** । क्ली । शिलारसे । रत्ना । तुरुष्कनामकगन्धद्रव्ये । भा ।

**कपि(वि)त्थः (क)** । पुं । (Feronia elephantum.) स्वनामख्यातवृक्षे । কয়েৎ গাছ । हिं कैथ् । म कविठ । क बेललु । तैं वेलगचेट्टु । पम् । गुणा —मधुराम्ल कषाय तिक्त शीतल वृष्य पित्तानिलघ्न सग्राही व्रणघ्न । आमं कपित्थमस्त्रीष्ण कफघ्न ग्राहि वातल । दोषत्रयहर पक्व मधुराम्लरसं गुरु । अपिच । आम जिह्वाजाड्यकर त्रिदोषवर्द्धन विषघ्न रोचक सग्राहि । पक्व श्वास वमिश्रमक्लमहरं हिक्कापनोदनम् । रा नि व ११ । "कपित्थमस्त्रं मधुर कषाय विशदं गुरु। कासातिसारहृद्रोगच्छर्द्दिकफरुजापहम् । कपित्थ मधुर शीत कषाय ग्राहक लघु" । अत्रि सू १७अ. । तत्फलमम्ल श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् । सु सू ४०अ.। अपिच—"कपित्थमामं सग्राहि कषाय लघु लेखन । पक्व गुरु तृषाहिक्काशमन वातपित्तजित् । स्वादम्ल तुवर कण्ठशोधन ग्राहि दुर्ज्जरम्" ॥ भा । अश्वत्थवृक्षे ।

**कपित्थतैलम्** । क्ली। कपित्थबीजतैले। गुणा —"कपित्थतैल तुवर स्वादु चाखुविषापहम् ।" वै निघ ।

**कपित्थत्वक्** । क्ली । एलवालुके । रा नि व.४ ।

**कपित्थपत्रा (र्णी)** । स्त्री । वृक्षविशेषे । कपित्थालीति कवटपत्रीति महाराष्ट्रे । गन्धविवडार गाछ । रत्ना. । गुणा —"कपित्थपत्रा तीक्ष्णोष्णा ... कटुः ... । ... तिक्ता कृमिकफमेदसी ... जयेत् स्नायुरोग नाशयति ।" वै निघ

**कपित्थानी** । स्त्री । *कपित्थपत्राम् ।

**कपित्थाम्रः** । पु । आम्रभेदे । वै निघ ।

**कपित्थार्ज्जकः** । पु। श्वेतार्ज्जके । तुलसीभेदे । मद व.२ । [মুখপোড়া । भिका. ।

**कपित्थास्यः** । पु । वानरविशेषे, गोलाङ्गूले ।

**कपित्थाष्टकचूर्णम्** । क्ली । ग्रहण्यधिकारे । अत्र यमान्यादीनां प्रत्येकमेकैक भाग, मरिचादिकादिदाडिमान्तानां प्रत्येकं भागत्रयम्, शर्कराया षड्भागान् कपित्थफलचूर्णस्य चाष्टभागानेकत्र मेलयेत् । शर्कराया षट्तिंशत्भागा इति वा टी. । कश्चित्त "षड्गुणसिते कपित्थाष्टगणे" पठति। सुतरां तन्मते यमान्यादीनामनेकभागस्थले कपित्थस्याष्टौ भागा कपित्थात्र षड्गुणा सिता भवन्ति । अपरे च सर्व्वचूर्णापेक्षया षड्गुणसिता अष्टगुणकपित्थचूर्णं ददति । च.द. । आम चित्रके । जल बालके । যমানী, পিপুলমূল শুড়ত্বক, তেজপত্র, এলাইচ নাগেশ্বর, শুঁট্, মরিচ, চিতের মূল, বালা, জীরক, ধনে, সৌবর্চললবণ প্রত্যেকে ১ ভাগ, তিন্তিড়ী, ধাইফুল, পিপুল, বেল শুঁটা, পাটিয়া লোধ, দাড়িমছাল প্রত্যেকে ৩ ভ. চিনি ৬ ভ. কপিত্থচূর্ণ ৮ ভ ।

**कपिनामा** । पु । शिलारसे । रत्ना ।

**कपिपिप्पली** । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा पू. १भ. । वानरपिप्पल्यां । वै निघ। मूर्व्वावर्त्तक्षुपे । र मा. । [म र. ।

**कपिप्रभा** । स्त्री । शूकशिम्ब्यां । আলকুশী।

**कपिप्रियः** । पु। आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११। कपित्थवृक्षे । भा. ।

**कपिभूतः** । पु । पारिभाद्रवृक्षे । वै निघ ।

**कपिरसः** । पु । शिलारसे । [व.११ ।

**कपिरसाढ्यः** । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा नि

**कपिरोमफला** । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा नि व ३ । [रा.नि.व ६ ।

**कपिरोमा** । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रेणुकायां ।

**कपिलः** । पु । शिलारसे । रत्ना. । कुकुरे । ... । चित्रले । मूषिकभेदे । तद्दष्टे व्रणक्लेदः ज्वर ग्रन्थ्युद्भव । सु कल्प.६अ । त्रि । पिङ्गलवर्णे।

**कपिलच्छाया** । स्त्री । मृगनाभौ । भा म. । See कस्तुरिका ।

**कपिलद्राक्षा** । स्त्री । कपिलवर्णद्राक्षाविशेषे । आङ्गुर इति यस्याः प्रसिद्धि । আঙুর। गुणा —मधुरा शीतला हृद्या मददर्पदा दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृषाहृल्लासघ्नी च। रा नि व.११। मद्यतरसे । [म.व. ।

**कपिलद्रुमः** । पु । काष्ठीनामसुगन्धकाष्ठे ।

**कपिलफला** । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । आङ्गुर । रा.नि व ११ ।

**कपिललोहम्** । क्ली । पित्तलो । दे च.वै.निघ ।

**कपिलशिंशपा** । स्त्री । Tawny-leaved śisu. (Dalbergia śiśu.) कपिलपत्रशिंशपावृक्षे । कपिलपत्र शिशु गाछ । मं क पिवला-शिसव । हींवदवीउ । गुणा.—तिक्ता शीतवीर्या श्रमघ्नी वातपित्तज्वरघ्नी छर्दिहिक्कानिवारणी च । रा.नि.व ९ । कटुका तिक्ता कषाया शीघ्रघ्नी उष्णवीर्या मेदःकुष्ठश्वित्रवमिक्रमिहरी वस्तिकजातव दाहरक्तवलासघ्नी गर्भपातिनी च । भा.पू.१म. वटा.व ।

**कपिला** । स्त्री । पित्तले । भा म.१भ. । राजरीती । पितलविशेष । गदहकन्यायाम् । रा.नि.व.५ । रेणुकायाम् । रेणुकबीज । रा.नि.व ६ । कपिलशिंशपायां । काल शिशु । रा.नि.व.८ । निर्विषजलायुकायाम् । निर्विषजोंक । सु.सू १३ च. । See जलायुका । स्वर्णवर्णकामधेनुभेदे । मैलचिके । लक्ष्मसाध्यलूतामेदे । See लूता ।

**कपिलाधिका** । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् ।

**कपिलाञ्जक:** । पुं । कपिलवर्णतुलसीवृक्षे । पा डुपत्र तुलसीवृक्ष । वै.निघ. ।

**कपिलाची** । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा.नि.व ८ । मगेवारुके । रा.नि.व.७ ।

**कपिलिका** । स्त्री । शतपदीभेदे । पिपीलिकाविशेषे । सु.कल्प.८च. । See शतपदी, पिपीलिका । [नाकुली । रा.नि.व ३ ।

**कपिलोमफला** । स्त्री । कपिकच्छाम् । आ-

**कपिलोमा (ला)** । स्त्री । रेणुकबीजे । रेणुक । रा.नि.व.६ । [रीती । ढाल पितल ।

**कपिलोहम्** । क्ली । पित्तले । दे.च. । राज

**कपिल्लक:** । पुं । कम्पिल्लके । कमलागुंडि । वै.निघ. ।

**कपिल्लिका** । स्त्री । औषधिविशेषे । गजपिप्पल वा कमलागुंड़ि । र.मा. । [गाछ ।

**कपिवदान्य:** । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा-

**कपिवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा पू.१भ. । कपित्थवृक्षे । [पुल ।

**कपिवास:** । पुं । पारिभद्रवृक्षे । पलाशपि-

**कपिविरोचनम् (विरोधि)** । क्ली । मरिचे । रा.नि व.६ ।

**कपिवीजम्** । क्ली । शूकशिम्बीवीजे । आलकुशीबीज । मैथ.कामेश्वरमोदके ।

**कपिवृक्ष:** । पुं । पारीशाखवृक्षे । वै.निघ. ।

**कपिश:** । पुं । सिह्लकनामगन्धद्रव्ये । शिलारस । ब्राह्मामये । वै निघ । चि । श्यावबर्णे । मै.मचिके । [माधवीलतायाम् । मै.मचिकं ।

**कपिशा(शी,शिका)** । स्त्री । सुरायां । त्रिका. ।

**कपिशायनम्** । क्ली । मद्यविशेषे । त्रिका. ।

**कपिशीर्षकम्** । क्ली । हिङ्गुले । श च. ।

**कपिहस्तक:** । पुं । कपिकच्छ्वाँ । रस र. ।

**कपीकच्छु:** । पुं कपिकच्छुलतायां । आलकुशी । श.र. ।

**कपीज्य:** । पुं । क्षीरिकावृक्षे । जटा. ।

**कपीत:** । पुं । श्वेतवृक्षावृक्षे । र.मा. ।

**कपीतक:** । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**कपीतन:** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर । हिं गुलार । श.द । आम्रातके । आमड़ा । वा.सू. १५अ.न्यग्रोधादौ । च.सू ४अ । शिरीषवृक्षे । रा. नि.व ८ । अश्वत्थवृक्षे । मै.मचतुर्थ्या । गुवाकवृक्षे । विल्ववृक्षे । श.र. । गर्दभुण्डे । गन्धभाण्डि । रत्ना. । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व २३ ।

**कपीन्द्र:** । पुं । हनुमति । श.र ।

**कपीष्ट:** । पुं । राजादनीवृक्षे । वै.निघ । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

**कपोत:** । पुं । पारावतपक्षिणि । गदहकपोते । पायरा, कहेतर । मं परेवा । हिं कबुतर । तन्मांसगुणा:—बलवीर्यवर्द्धनं स्वादुकफपित्तघ्नदीपनिश्च । रा.नि.व १७। कपोतमांस पाण्डौ वर्ज्यं । च.द.पाण्डु-चिकित्सिते । पारावती गुरुः स्निग्धः रक्तपित्तानिलापहः । संग्राही शीतलस्तज्जः कथितो वीर्यवर्द्धनः ॥ भा.पू १भ. । रसे पाके च स्वादु कषायं विषदश्च । राज । कपोतो कंडधी वल्यी वातपित्तविनाशनः । तर्पणः शुक्रजनो हितो नृणां गुणप्रदः । चकि.२१च. । See पारावतः ।

पचिविशेषे। घूघू। मे वि य तविक। मूषिक भेदे। सु कल ६ष। कपोतसमूहे। पारदे। सर्जिचारे। पचिमात्रे। पारीशवृचे। पलाश पिप्पल। भा।

**कपोत(क)म्** । क्ली । Antimony सौवी राञ्जने। रा नि व १३। कपोताञ्जने। मे तविक।

**कपोतकनिषादी** । पु। अश्वस्य वातव्याधि भेदे। लचण यथा—"कष्टादुत्थापितश्चापि पुनर्यो याति मेदिनीं। कपोतकनिषादीति स ज्ञेय क च्छजीवम ॥" ज द ५३ष ।

**कपोतचक्रः** । पु। कवाटचक्रवृचे। रवा।

**कपोतचरणा** । स्त्री। नलीनामगन्धद्रव्ये। नलुका। जटा। [गाछ। रा नि व १२।

**कपोतपर्णी** । स्त्री। एलायाम्। एलाईच

**कपोतपुटम्** । क्ली। औषधपुटविशेषे। लच ण यथा—"यत्पुट दीयते खाते अष्टसङ्ख्यैर्वनोप ले। कपोतपुटमेतत्तु कथितम् ॥ भा म १भ।

**कपोतपुरीषः** । पु। पारावतविष्ठायां। एष अण्डदारण।

**कपोतवक्ता (क्त्रा)** । स्त्री। काकमाच्याम्। "कैउआठुंठी। कड्ड। च द अरी चि कषायतैले।

**कपोतवङ्का** । स्त्री। ब्राह्म्यां। भा म ४भ घृत मा यह चि। "कपोतवङ्काश्वीषाक।" लताफट कौति प्रसिद्धायां लतायां। सु सू ३८ष। "कपो तवङ्कासुवर्चला। अन्ये 'शिरीषसदृशपचखल्पविट पवृचे' इति द्रव्याभिधानरमाहू। ङ.। सु चि ७ष।

**कपोतवर्णा (र्णी)** । स्त्री। सूक्ष्मैलायां। रा नि व ६। [व १२।

**कपोतवाणा** । स्त्री। नलुकायाम्। रा नि

**कपोतविष्ठा** । स्त्री। पारावतपुरीषे। इय अण्डदारणी। सु सू ३६ष। [नि व ५।

**कपोतवेगा** । स्त्री। ब्राह्मीनामकक्षुपे। रा

**कपोतसारम्** । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। रा नि व १३। [विशेषे। अम।

**कपोताङ्घ्रि** । स्त्री। नलिकायाम्, गन्धद्रव्य

**कपोताञ्जनम्** । क्ली। नीलाञ्जने। [वै निघ।

**कपोताण्डोपमफलम्** । क्ली। निम्बूभेदे।

**कपोतारि** । पु। श्येनपचिणि। श र.।

**कपोतिका** । स्त्री। चाणक्यमूलके। कोमल मूलके। वै निघ।

**कपोल** । पु,क्ली। मस्तके। गण्डस्थली। गाल। रा नि व १८। स्त्री (खी)। जान्वग्रभागे।

**कपोलफलकम्** । क्ली। प्रशस्तगण्डस्थली।

**कप्याख्य** । पु। सिह्लके। शिलारस।

**कप्यासः** । पु। वानरगुदे।

**कफ** । पु। Phlegm शरीरस्थसौम्यधातुवि शेषे। श्लेष्मा। गुणा—"श्लेष्मा गुरु श्लक्ष्णमृदु प्रमत्सुक स्निग्ध पटु शीतजडश्च शैत्यवान्। शीते वसन्ते च भृश निशामुखे पूर्व्वेऽह्नि भुक्तोपरि च प्रकुप्यति ॥ रा नि व २१। तत्प्रकोपकारणम् यथा—"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधि दिननिद्रापूपसर्पिः प्रपूरै। तुहिनपतनकाले श्लेष्म च सम्प्रकोप प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते। इति। तल्लक्ष्म यथा—स्तैमित्य मधुरास्यता स्निग्धरता शोफ: शक्तिरो मलप्राचुर्य्य स्थिरता लवण कण्डूयतिस्वल्पता। आलस्य चिरकारिता कठिनता शीतारुचिस्निग्धता। तन्द्राद्युपदेश कासगुरुता एता कफोत्था रुज ॥ इति। तच्छा न्तिहेतुर्यथा—"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छि ला। श्लेष्मण प्रशम यान्ति विपरीतगुणैर्गुणा ॥ इति। माधुर्य्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतल। श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्ध पिच्छिल शीत एव च। मधु रस्त्वविदग्ध स्याद्विदग्धो लवण स्मृत ॥ सु सू २१ च। श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्ध पिच्छिल शीतल स्तथा। तमोगुणाधिक स्वादुर्विदग्धो लवणो भ वेत् ॥ इति स्वरूपम्। तस्य स्थानभेदेन तस्य ना मानि यथा—क्लेदन आलम्बन रसन स्नेहनश्चे ति स्थानभेदेन। तानि च स्थानानि यथाक्रम आमा शयहृदयकण्ठशिर सन्धय। तत्स्थानगतानाञ्च तेषां कर्म्माणि यथा—क्लेदन क्लेदयत्यन्नमन्यानि च श्ले ष्मस्थानानि उदककर्म्मणानुगृह्णाति। रसद्रुताक वीर्य्येण हृदयस्यावलम्बनम्। त्रिकसन्धारणन्द विदधात्यवलम्बन। उभावपि तत्र सौम्यौ दिवद यान्तिके यत। यतो रसान्विजानीते रसनः रसने समौ॥ स्नेहन स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पण॥

श्लेष्मण सर्व्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ भा प्र. १ भ. । अवलम्बक इत्येक. क्लेदक श्लेष्मकोऽपर' । बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृत' इति ॥ तेषां लक्षणानि—कफधाम्नां तु शेषाणां यत्करोत्यवलम्बन । ततोऽवलम्बनव्यक्ति श्लेष्मा प्राशोरु र.स्थितः । आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात्क्लेदकः स्मृत । श्लेष्मक' श्लेष्मणास्मि; स च सन्धौ व्यवस्थित । रसनायस्थितस्तेषु बोधको रसबोधनात् । शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पकः । वा टी. । श्लेष्मधाम्नाञ्च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनं । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा यस्त्वामाम्यर्संश्रित. । क्लेदकः सोऽन्नसङ्घातक्लेदना द्रसबोधनात् । बोधको रसनास्थायी शिर सस्थोऽक्षितर्पणात् । तर्पकः सन्धिसंश्लेषात् श्लेषक सन्धिषु स्थितः ॥ वा. । कपित्थवृक्षे । रा.नि व.११ । स सुद्रफेने । च द.अर्श.चि.प्रलेपे ।

**कफकूर्चिका** । स्त्री । लालायाम् । मुखेर लाल, थुतु । हे.च ।

**कफकेतुरसः** । पुं । कफरोगाधिकारे रस. । मागधी पिप्पली । र सा सं. । पाठः—"टङ्कण मागधी शङ्ख वत्सनाभं समं समं । आर्द्रकस्वरसेनाथ दापयेद्भावनात्रयम् । गुञ्जामात्रं प्रदातव्यम् ·· ॥" द्वितीये यथा—"दग्धशङ्खं त्रिकटुक टङ्कणं समभागिक । विषञ्च पञ्चभिस्तुल्यमार्द्रतोयेन मर्द्दयेत् । वारत्रय रक्तिकाञ्च वटीं कुर्य्याद्विचक्षण. ।" साय प्रातरार्द्रकरसेन देयं । भैष.कफज्व.चि. ।

**कफगण्डः** । पुं । गलरोगे । तस्य लक्षणम्—"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डू शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु । पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको मद्धच्छया पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोष ॥" भा.नि ।

**कफगुल्मः** । पु । श्लेष्मजगुल्मे । तस्य रूप—"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि । शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ।" शीत गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च । गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ।" च.चि ५ भ. ।

**कफघ्नः** । त्रि । श्लेष्मनाशके । [नि.व.४ ।

**कफघ्नी** । स्त्री । शुकनासायाम् । क्षुपभेदे । रा.

**कफज्वरः** । पुं । श्लेष्मजन्यज्वरे । See ज्वर' ।

**कफ(फो)णिः (णी)** । पुं, स्त्री । भुजमध्यग्रन्थौ । कणुइ । रा.नि म १८ ।

**कफनाड़ी** । स्त्री । दन्तमूलगतरोगविशेषे । দাঁতের গোড়ার কফজন্য নালী । यथा—"दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः । ज्ञेया कफाद्धृष्टमार्ज्जनपिच्छिलास्रा स्तब्धा सकण्डूरुजा रजनीप्रवृत्ता ।" मा नि. । [स्त्रादौ । कफोधातौ ।

**कफप्रकृतिः** । स्त्री । स्थिरचित्ततास्निग्धकेश-

**कफमन्दिरम्** । मण्डभेदे । মাড, ফেন ।

**कफरुहा** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ।

**कफरोगः** । पुं । कफजन्यरोगमात्रे ।

**कफरोहिणी** । स्त्री । कफजन्यगलरोगविशेषे । तस्य लक्षण यथा—"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका स्थिराङ्कुरा या कफसम्भवा सा । मा नि । See गलरोहिणी ।

**कफवर्द्धकः** । त्रि । श्लेष्मवर्द्धके ।

**कफवर्द्धनः** । पुं । पिण्डीतगरवृक्षे । त्रिका । त्रि । कफवर्द्धके । [त्रि । श्लेष्मरोधके ।

**कफविरोधि** । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

**कफसंशमनवर्गः** । पुं । कफशान्तिकरद्रव्यगणेषु यथा—"रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन धूमाद्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकम् । स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाङ्गनासेवन पानाहारविहारभेषजमिद श्लेष्मापहत्वं नयेत् ॥" भा.पू.२भ. ।

**कफसम्भवः** । त्रि । कफोत्थे ।

**कफस्थानम्** । क्ली । कफाश्रयेषु, आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धिषु । सु सू. २१ अ. ।

**कफस्रावः** । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"पाकः सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूर्यं पूयास्रावोऽसौ गदः सर्व्वजस्तु । श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं संस्रवेद्धि श्लेष्मास्रावोऽसौ विकारो मतस्तु ॥" मा नि. ।

**कफातिसारः** । पुं । कफजन्यातिसारे । सा. चिकित्सा—"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचन । योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गण ॥" तस्य लक्षणं यथा—शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मयुक्तं

विर्स शीत हष्टरीमा मनुष्य. । मा.नि. ।

**कफान्तकः** । पुं। वर्वूरकवृक्षे । बाबला गाछ। रा.नि.व ८ ।

**कफापहा** । स्त्री । जीरके ।

**कफारिः** । पु । आर्द्रके । शुण्ठ्या । रा.नि व ६।

**कफी (इन्)** । त्रि। कफयुक्ते । अम । पु । गजे । हाती।

**कफेलुः** । त्रि । कफयुक्ते । उणा. ।

**कफोल्वटः** । त्रि । कफप्रधाने । च.द सान्निपातिकाज्व त्रि । "कफया च कफोल्वटे ।"

**कफोत्क्लिष्टः** । पुं। नेत्ररोगभेदे । लक्षणम् —'कफेन पक्ष्मोद्भूतानि स्निग्धानि च सितानि च । स लिलमावितानीव परिजाद्यानि मानव ॥ मा.नि.।

**कफोत्क्लेशः** । पु। कफस्य वमनार्थोपस्थितौ ।

**कफोदरम्** । क्ली । कफजन्योदररोगे । लक्षण —"यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्ध गुरु स्थिर शक्लन स्वाननस्य । स्निग्ध महच्छोफयुत ससाद कफोदर तत्र शिराभिवृद्धि॥" सु नि.७अ । [दरे । मे.।

**कयन्धम्** । क्ली । जले । रा.नि.व १४। पु । उ

**कबित्थः** । पु। कपित्थवृक्षे । अ टी. ।

**कम्** । अव्ययं । मस्तके । श चि. ।

**कमठः** । पुं, क्ली । कच्छपे । भाण्डविशेषे । मेठविकं। शल्लक्यां। शजाङ्ग । धरणि,। वंशे । श र।

**कमठी** । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. ।

**कमण्डलु. (लुः)** । पु प्लक्षवृक्षे। पाकुड गाछ । पसु । करके । सन्न्यासीर पात्र । मेषशृङ्ग्यां । अश्वत्थभेदे । गजकुण्डसहीरा । पलाश पिप्पल । भा पु १म वटा.व ।

**कमनः** । पुं । अशोकवृक्षे। मे नविक । मदने। त्रि । कामुके । [क्षीरपर्चिवि।

**कमनच्छदः** । पुं । कङ्कपक्षिणि । हे,च.१

**कमन्धम्** । क्ली । जले । अ.टी रा. ।

**कमलम्** । क्ली। Nelumbium speciosum or Nymphæa nelumbo पद्मसामान्ये। पद्म । ते तामर । तत्र श्वेतरक्तनीलभेदेन त्रिविधम् । कमलगुणा —शीतल वर्णकर मधुर पित्त कफघ्न तृष्णादाहरक्तविस्फोटकविषविसर्पहरं । श्वेतं शीतलं मधुरं कफपित्तघ्नम् । रक्तनीलि तु तथाल्पगुणे भवत । भा पु १म । पु । मृगविशेषे । मे लविक । सारसविहङ्गमे । अम. । ताम्रे । क्लोमि। भेषजे । मे लविक । पद्मकाष्ठे । कुङ्कुमे । मूत्र शये । जले । रा नि व.१४ ।

**कमलकन्दः** । पु । शालूके । पद्मेर गेंड़े। गुणा — "शालूक कटुकशीत तुवरी मधुरी गुरु । मलस्तम्भकरो रुची नेत्री ह्यथ शीतल । दुर्जरी ग्राहको रक्तपित्त दाहं तृषां कर्फ । पित्त वातघ्न गुल्मघ्न पित्त कास क्रमीस्तथा। मुखरोग रक्तदोषान्नाशयेदिति चर्चितः ।" वै निघ ।

**कमलकर्णिका** । क्ली । पद्मबीजकोशे । पद्मेर चाकि । गुणा —"बीजकोशस्तु मधुरं तुवर शीतलो लघुः ।तिक्तो मुखशुद्धिकारी रक्तदोषप्रणाशन ॥" वै निघ. ।

**कमलकेसरः** । पु, क्ली । पद्मकिञ्जल्के । पद्म-केसर । गुणा.—"शीतल ग्राही मधुर कटु रुच गर्भस्थैर्यकर कफघ्न।" वै.निघ. ।

**कमलच्छदः** । पु । कङ्कपक्षिणि । पद्मदले ।

**कमलनालम्** । क्ली । पद्मनालायाम् । पद्मेर डाँटा । वै निघ. । See मृणालम् ।

**कमला** । स्त्री । वरस्त्रियां । मे लविक । निम्बु कविशेषे । कमला लेबु, सतरञ्जी लेबु। तत्र सार ।

**कमलाक्षः** । पु । कमलबीजे; पद्मबीज । गुणा —"स्वादुरुच्य पाचन कटुक स्मृत । शीतलस्तुवरस्तिक्तो गुरुर्विष्टम्भकारकः । गर्भस्थिति करी रुची ग्राही वातकरो मत । कफघ्नलेखनो ग्राहीबल्य पित्तविनाशन । रक्तदग्धविदाहाथा पत्यनाशकरो मत. ।" वै.निघ.छर्दि त्रि वमनाधत योगे ।

**कमलिनी** । स्त्री । पद्मिन्याम् । गुणाः—शीतला गुरु. मधुरा लवणा कषा पित्तासृक्कफघ्नी वातविष्टम्भकारिणी च । भा पु १म पुष्प. । तत्कन्दः—"शीतस्तुवरो मधुरो मत । तिक्त दाहे ऽतिकटुक लघुर्वे ग्राहको मत. । वातहृत्कफहृत् नानां नाशको मुनिभि. स्मृत. ॥" वै.निघ. ।

**कमलोत्तरम्** । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । हे.च ।

**कमोद्‌पुष्पम्** । क्ली । जलपुष्पविशेषे ।

**कम्पः** । पुं । वेपथौ । रा नि.व २० ।

**कम्पनः** । पुं, क्ली । कम्पे । मे नविकं । शिशिरकाले । रा.नि.व.२१ । सन्नामकसन्निपातज्वरे । लक्षणम्—"जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रलब्धे नयने चैव सुखमाधर्षेणैव च । कम्पोन्मत्तस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । कम्पनसञ्जक. ।" भा म ख.१भा ।

**कम्पलक्ष्मा** । स्त्री । वायौ । श.र. ।

**कम्पवायुः** । पुं । वायुरोगविशेषे । "सर्वाङ्गकम्प शिरसो वायुर्वेपथुसञ्ज्ञकः ।" मा.नि. ।

**कम्पाकः** । पुं । वायौ । हे.च. । [युक्ते ।

**कम्पितम्** । क्ली । चलने । श र. । त्रि । कम्प

**कम्पिलः** । पुं । श्वेतत्रिवृतायाम् । वै.निघ २भ.

**कम्पिला** । स्त्री । कुमार्याम् । घृतकुमार्याम् ।

**कम्पिल्लः (कः)** । पुं । रेणुवद्गुण्डारोचन्याम् । कमलागुण्ड़ि । र.मा । रा नि.व.१३ । रञ्जनके । वा सू १५अ विरेचने । कुङ्कुमे । च द.ज्व चि सुखादिगणे । "नीलीकम्पिल्लकं त्रिवृत् । कम्पिल्लको रोचनिका रक्तनामस्तात." । ड. ।

**कम्पिल्लमालकः** । पुं । वकुलभेदे ।

**कम्प्रः** । त्रि । कम्पयुक्ते । अम. ।

**कम्बलः** । पु । लोधिकायाम् । वनशूनिया । प.मु. । मेषादिरोमजातवस्त्रादौ । कम्बल । अम । सास्नायाम् । रत्ना. । नागराजे । कृमौ । उत्तरासङ्गे । मे.लत्रिकं । मृगभेदे । जटा । क्ली । जले । मे.लत्रिकं ।

**कम्बलिवाह्यकम्** । क्ली । वृषवाह्यशकटे । गरुर गाड़ी । अम ।

**कम्बिः** । स्त्री । दर्व्याम् । श.च. । वंशांशे । बाँशेर पाब । मे वद्विक । वंशाङ्कुरे ।

**कम्बुः (कः)** । पुं, क्ली । शङ्खे । शाँक । रा नि व १३ । शम्बूके । वलये । गजे । मे.वद्विकं । शोणितवहनाडायाम् । ग्रीवायां । गलके । नलि, -हाड़ । हे.च. । मालभेदे ।

**कम्बुककुसुमा** । स्त्री । शङ्खपुष्याम् ।

**कम्बुका** । स्त्री । अश्वगन्धावृक्षे । र.मा. ।

**कम्बुकाष्ठा** । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**कम्बुग्रीवा** स्त्री । शङ्खाकृतिरेखात्रययुक्तग्रीवायाम् । रा.नि.व.१८ । [व.३ ।

**कम्बुपुष्पी** । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । रा नि.

**कम्बुमालिनी** । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा नि व.३ ।

**कम्बूः** । स्त्री । शङ्खे । वलये ।

**कम्बूपुतः** । पु । शङ्खे । शाँक । रा नि व.१३ ।

**कम्बोजः** । पुं । शङ्खविशेषे । हस्तिविशेषे । मे. जत्रिक ।

**कम्बूतायी(इन्)** । पुं । शङ्खचिल्ले ।

**कम्भारी** । स्त्री । गाम्भार्यां । गामर गाछ । रा.नि.व.९ ।

**कम्भु** क्ली । उशीरे । रा.नि व.१२ ।

**कम्रः** । त्रि । मैथुनेच्छायुक्ते । अम ।

**कयस्था** । स्त्री । हरीतक्यां । काकोल्यां । क्ष. टी.स्वा. । सूक्ष्मैलायां । च द.उन्मा चि.महापैशाच घृते ।

**कयाहः** । पुं । पक्वतालसदृशवर्णाश्वे । लक्षणं यथा—"पक्वतालनिभो वाजी कयाह. परिकीर्तित ।" ज द ३प. ।

**करः** । पु । बाहुल्यक्षुपे । तवरङ इति काश्मीरे रा.नि.व.४ । वर्षोपले । रश्मौ । पाणौ । शुण्डादण्डे । मे.रद्विक । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

**करकः** । पु । दाडिम्बवृक्षे । रा.नि व ११ । पलाशवृक्षे । दारा । वकुलवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि.व १० । See काञ्चनार. । करवीरवृक्षे । रा.नि.व ८ । नारिकेलास्थिनि । माला । रा नि.व.११ । नाटा इति प्रसिद्धे करञ्जवृक्षे । हे.च । कुसुम्भवृक्षे । पक्षिविशेषे । मे. कत्रिकं । क्ली । करङ्के । गोमयच्छत्रे । त्रिका. ।

**करकचः** । पुं । नखे । वै निघ. ।

**करकाटः** । पु । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

**करकण्टक:** । पु । नखे । त्रिका ।

**करकशालि.** । पु । रसालेचौ ।

**करका** । स्त्री । कारवल्लाम् । करेना । रा नि व ७ । वर्षोपले । अम ।

**करकाजलम्** । क्ली । दिव्यजलभेदे । "दिव्य वायुग्निसंयोगात्संहता खात्पतन्ति या । पाषाण खण्डवच्चापस्ता कारकोऽमृतोपमा ॥ करकाजं जलं रूक्ष विशदं गुरु च स्थिरं । दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥" वैद्यके ।

**करकाम्बु** । क्ली । करकजले । वै निघ. ।

**करकाम्भा:** । पु । नारिकेलवृक्षे । त्रिका । क्ली । करकजले ।

**करकुड्मलम्** । क्ली । कराङ्गुलौ ।

**करकृष्णा** । स्त्री । जीरके । वै निघ. ।

**करग्रह:** । पु । विवाहे । त्रिका । करग्रहणे ।

**करघर्षणः** । पु । दधिमन्थनदण्डे । श च ।

**करघर्षी** । पु । चन्द्रमन्थानदण्डे । ছোট মউনি । हि छोटीरयी ।

**करघाट:** । पु । तन्नामकस्थावरविषभेदे यस्य त्वचि निर्यासे च विषं वर्त्तते । अथ मूलविषाण्युच्यते । सु कल्प २अ. ।

**करङ्क:** । पु । मस्तके । विश्व कणिक । अमरस्य नारिकेलफलास्थिनि । নারিকেলের খোল, মা মা । श च । कङ्काले । रा.नि व १८ ।

**करङ्कशालि:** । पु । करङ्कनामिचौ । म रस शालि । क रसालभस । गुणा —मधुर शीतल रुचिकृत् मृदु पित्तघ्न दाहहर हृद्य तेजो बलवर्द्धनश्च । रा.नि व १४ ।

**करङ्कीभूत:** । त्रि । अस्थिमात्रेण स्थित । भा म ४अ गर्भ चि. । "करङ्कीभूतगीमूर्द्धा ।"

**करच्छद:** । पु । शाखोटवृक्षे । সেওড়া গাছ । हिं सिहोड़ा । मा । [शाकतरौ ।

**करच्छदा** । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्याम् । रा नि.व.१० ।

**करज:** । पु । करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ গাছ । नखे । क्ली । व्याघ्रनखे । नखौ । मे अविर्क । [रक्ता ।

**करजाख्य:** । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी ।

**करज्योडि:** । पु । हस्तज्योडिमहाकन्दमाके । হাডজোডী । रा नि.व ७ । काष्ठपाषाणभेदे ।

**करज्योड़िकन्द** । पु । तन्नामकन्दचकन्दे । एषां गुण रसवश्यकृद्रसायनकृच्च । रा.नि व ७ ।

**करञ्ज. (क:)** । पु । (Pangamia glabra Syn. Galedupa Indica) स्वनामख्यातवृक्षे । বৃহৎ করঞ্জ গাছ, ডহরকরঞ্জ গাছ । हि कर जुवा करौदा । कण्टकरैजी । तें कानुगचेट्टु । स च षड्विध —तत्रैक ডহরকরঞ্জ, द्वितीय নাটা করঞ্জ তৃতীয়, কাঁটা বা গেঁটেকরঞ্জ, চতুর্থ নাটাকরঞ্জ, পঞ্চম বিষকরঞ্জ, ষষ্ঠ অঙ্গার বল্লী इति बङ्गे कथ्यते । कण्टकरैजाकरञ्ज । घी राकरञ्ज भा । तत्र प्रथमस्य पर्याय —चिर बिल्वो नक्तमाल करजश्च करञ्जके । द्वितीयस्य यथा —प्रकीर्य्य पूतिकरञ्ज पूतिक कलिकारक । तृतीयस्य- षड्ग्रन्थ । चतुर्थस्य —मर्कटी । पञ्चमस्य —अङ्गारवल्लरी । षष्ठस्य— करमर्द्दी वनद्राक्षा करमर्द्दक इति । गुणा —कटुक तीक्ष्ण वीर्य्योष्ण अनिलघ्न कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमि कफघ्न । करञ्जपत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहर भेदनं पाककटुक वीर्य्योष्ण पित्तल लघु च । तत्फलं कफवातघ्न मेहार्शःकृमिकुष्ठघ्नं । इत्थं पूर्वकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणे । भा.पु १भ गु. व । तद्गुण —उष्णवीर्य्य पित्तवातकफघ्न । तद्ङ्कुरा —अग्निदीपना रसे पाके च कटुका पाचना कफवातार्शः कुष्ठकृमिविषघ्ना शोथहराय । वै निघ । केचित्तु महाकरञ्जघृतकरञ्जपूतिकरञ्ज च्छकरञ्जकराञ्जकादिभेदामाह । तथा गुणाः स्वपर्याये गम्या । भद्रराजि । जटा । करञ्जकी । मियौ हृद्दधिमुखचूर्णे ।

**करञ्जतैलम्** । क्ली । तन्नामकफलोत्थतैले । করঞ্জতৈল । गुणा —तिक्त मातुघ्न । बाटी । नेत्ररोगघ्न वातरोगघ्न तीक्ष्णमुष्ण कुष्ठकण्डूति चर्मिकाहर लेपेन नानाविधचर्मरोगघ्नञ्च । रा.नि. व १५ । क्रिमिघ्न कृमिघ्न रुचिपित्तदोषकरञ्च । राज ।

**करञ्जद्वय(युग्म)म्** । क्ली । ডহরকরঞ্জ, নাটাকরঞ্জ इति द्वये । "एकादिमरिम, द्वितीय कण्टकोविटपकरञ्ज ;" इत्यविटपकरञ्जी । ८.४

३८च.ड.खामादिः। सि.यो.उमा.चि.। "करञ्जौ देवदारु च।" (एकः पूतिकरञ्जश्चिरविल्वाख्य, द्वितीय, नक्तमालाख्य।) वा.मू.१५ष.आरग्वधादिः। "भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मम्।" [नि.व.११।

**करञ्जफलः(कः)** । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.

**करञ्जस्नेहः** । पुं। करञ्जतैले। रा.नि.व.८। See करञ्जतैलम्।

**करञ्जाद्यघृतम्** । क्ली। उपदंशे। पाठः—'करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धं। सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं सुतिरागयुक्तम्।" वटादीनां लक्षषायेण तेषामेव कल्केन तैलं पाच्यं। तैलं ४ श. क्वाथद्रव्यं ४ श जलं ६४ श. शे १६ श. कल्क १ श.। च द।

**करञ्जिका** । स्त्री। काँटाकरञ्ज इति लोके। गुणाः—कटुयुक्ता: करञ्जस्तु पाके कटुश्च तुवरः। ग्राहकशोषवीर्यः स्वात्विकः मेहश्च मेहहा। कुष्ठार्शोविषवातानां कृमीणां नाशनः परः। पुष्पन्तु वीर्ये चोष्णं स्वात्विकं वातकफापहम्॥ वै.निघ.। नक्तमालफले। सु.चि २ष.सद्योव्रणे।

**करञ्जी** । स्त्री। महाकरञ्जे। श च.। डहरकरञ्ज। हि करारि। गुणा.—लघ्वी तिक्ता तुवरी कटुपाका वीर्योष्णा पित्तार्शोविषक्रिमिकुष्ठप्रमेहघ्नी च। भा.पू.१भ.। करञ्जवर्गस्थम्।

**करटः (कः)** । पुं। कुसुम्भवृक्षे। रत्ना.। करिगण्डस्थले। हला.। वायसे। मे.। [द्वि.चि.।

**करटवी** । स्त्री। वृन्तमूषिकायाम्। रस.र.श्वास

**करटा** । स्त्री। दुःखदोह्यायां गवि। हे.च.।

**करटी(टिनी)** । पुं, स्त्री। हस्तिनि। हस्तिन्याम्। हे.च.। [हे.च.।

**करटुः** । पुं। कर्करेटुपक्षिणि। कर्कटिया पक्षी।

**करणः** । पुं। जम्बीरवृक्षे। हला.। क्ली। देहे। गात्रे। विषयेन्द्रिये। "क्रियाभिदेन्द्रियक्षेत्रकायसवेशनेषु च। कायस्थे साधने क्लीवम्।" मे.णत्रिकं।

**करणत्राणम्** । क्ली। मस्तके। हे.च.।

**करणाधिपः** । पुं। जीवे।

**करण्टकः** । पुं। पद्मकन्दे। [सु.।

**करण्टुः** । पुं। लोपिकामांके। वनशुनिशा। प.

**करण्डः** । पुं। मधुकोषे। মৌচাক। दलाढके। करण्डायां। ফুলের সাজি। मे.डत्रिकं। कारण्डवपक्षिणि। द्वारा.। [नि व.११।

**करण्डफलः (कः)** । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.

**करण्डा** । स्त्री। यकृति। कालखण्डे।

**करण्डी (न्)** । पुं। मत्स्ये। त्रिका.।

**करतलः** । पुं। हस्ततले। হাতের তেলো। हि हथेली। "करे करतले मूर्ता" रा नि व १८।

**करतृणम्** । क्ली। श्वेतकेतके।

**करतोयम्** । क्ली। वर्षोपलजले। শীলেরজল।

**करद्रुमः** । पुं। कारस्करवृक्षे। कूँचिला। रा. नि.व.९।

**करपत्रम्** । क्ली। क्रकचास्त्रे। করাত, কাঁচি। सु.सू ८ष.। तच्च छेदनलेखनकर्मणि प्रयुज्यते। यथा—"भिदेद्वस्थ्नां करपत्रन्तु खरसारं दशाङ्गुलं। विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तमसक्तबन्धनम्" ॥ चवि.।

**करपत्रवान्** । पुं। तालवृक्षे। श च।

**करपत्रिका** । स्त्री। जलक्रीडायाम्। जटा.। तिलपर्ण्याम्। [के। रा नि.व ८।

**करपर्णः** । पुं। भिण्डाद्ववृक्षे। रा.नि.व४। रतोर-

**करपल्लवः** । पुं। अङ्गुली। शब्दकल्प.।

**करपात्रम् (त्रिका)** । क्ली, स्त्री। जलक्रीडायाम्। द्वारा। [भ.टी सा.।

**करपा(वा)लिका** । स्त्री। एकधारास्त्रे।

**करबडावल्ली** । स्त्री। श्वेतपर्ण्याम्। हिं बल्लीपूरण। रा.नि.व.३।

**करबालः** । पुं। नखे। श.मा.। खड्गे।

**करभः** । पुं। गजशिशुपुच्छे। प.मु.। उष्ट्रे। रत्ना। उष्ट्रशावके। सूर्यावर्ते। गजशिशौ। भ.टी. सा.। करिग्रहे। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। Seeनखः। मणिबन्धात् कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तहस्तबहिर्भागे। मे. भत्रिकं। [रा.नि.व १०।

**करभकाण्डिका** । स्त्री। उष्ट्रकाण्डिवृक्षे।

**करभञ्जि(ण्डि)का** । स्त्री। महाकरञ्जे। डहरकरञ्ज। हिं करारि। भा.पू.१भ.। लताकरञ्जे।

**करभप्रियः** । पुं । क्षुद्रपीलुवृक्षे ।

**करभप्रिया** । स्त्री । दुरालभायां । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व ४ । [रा.नि.व.११ ।

**करभवल्लभः** । पुं । कपित्थवृक्षे । क्षुद्रपीलुवृक्षे ।

**करभवारुणी** । स्त्री । उष्ट्रकण्टकगुल्मे । "स्थितं करभवारुणी ।" रस.र वाजी. ।

**करभा** । स्त्री । इक्षिकाख्यां । विछाति गाछ । रा.नि.व ८ । [भार्यां । रा नि व ४ ।

**करभादनिका (नी)** । स्त्री । क्षुद्रदुराल

**करभी(इन्)** । पुं,स्त्री(भी) । हस्तिनि । उष्ट्रां । भा.म १म.मू.घा.चि । कृष्णमेषशृङ्ग्याम् । श्वेता पराजितायां ।

**करभीरः** । पुं । सिंहे । श.र ।

**करमट्टः** । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

**करमध्यम्** । क्ली । कर्षे, २ तो. । प प्र १ख ।

**करमर्दः** । पानीयामलकवृक्षे । पानीयामलका । भटी.सा.। करमचा । हिं करौंदा इति च भाषा । मं कं करवन्दे, करिजिगे । रा.नि व.११ । स द्विविधो महाक्षुद्रभेदेन । गुणा —'करमर्दफलं चामं तिक्ताम्लम्प्रदीपकं । गुरु पित्तकरं ग्राहि चाम्लमुष्णं रुचिप्रदं। रक्तपित्तं कफञ्चैव वर्द्धयेद्वृद्धि माग्यकम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुशीतञ्च पित्तहं । रक्तपित्तं त्रिदोषञ्च विषं वातञ्च नाशयेत् । तद्वत् पक्वसदृश गुणैर्ज्ञेय विचक्षणैः । चत्वरस्य गुणाश्चैव शैग्रामकरवन्दवत्" । वै.निघ. । 'पित्तामाग्नं गुरु रुचिकरं पित्तकरञ्च" राज. । 'करमर्दद्वयं त्वाम्ममम्लं गुरु तृषापहं । उष्णं रुचिकरम्प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्'' । भा. । च सू.४ च. ।

**करमर्दकः (का)** । पुं, स्त्री । करमर्दवृक्षे । लताविशेषे ।

**करमर्दिका** । स्त्री । पर्वतजद्राक्षामर्द्दाम् । करोदौति लोके ख्यातायाम् । द्राक्षा पर्वतजा या इक् तादृशी करमर्दिका । भा.पू.१भ चामादिव. ।

**करमर्दी** । पुं, स्त्री । करमर्दवृक्षे । करमर्दवृक्षे । रत्ना. ।

**करमालः** । पुं । धूमराजे । धूमे । हे च. ।

**करमूलम्** । क्ली । मणिबन्धे । रा नि.व १८ ।

**करम्बी** । स्त्री । कलम्बीशाके । See कलम्बी ।

**करम्भः** । पुं । दधिसक्तुनि । प सु. उलमारको ति । वा.मृ.१५च.औरतरादि: करम्भ' । "अङ्कक मीरटकरम्भकरम्भपार्थाः ।" क्ली । तद्रामकल क्वादनियासम्यावरविषे । प्रियङ्गुफले । इदं स्थावरविषान्तर्गतफलविषं । पुष्पविशेषे । सु कल्प.२ च. । See फलविषम् । [मिश्रितसक्तुनि । हारा ।

**करम्भकः** । पुं । श्वेतकिणिह्याम् । क्ली । दधि-

**करम्भा** । स्त्री । शतावर्याम् । प्रियङ्गौ । रा नि. व.१२ । इन्दीवरायां । रा.नि व १ ।

**करटी** । स्त्री । करिदन्तमूले । हला. ।

**कररुहः** । पुं । नखे । रा नि.व.१८ । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखीति भाषा । रा.नि.व ११ । See नख' । व्याघ्रनखादिभूषे । वै.निघ.१भ. ।

**कररेखा** । स्त्री । करस्थरेखायाम् । "रेखाः सामुद्रिके ज्ञेया. शुभाशुभनिवेदकाः ।" रा.नि.व १८ ।

**करलः** । पुं । कपित्थवृक्षे ।

**करवालिका** । स्त्री । करपालिकायाम् ।

**करवी** । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । तें कोवणु । भा. पू.१भ गु.व.। यवान्यां। राजिकायां । सु सू.४६च.।

**करवी(र)भुजा** । स्त्री । आटकीवृक्षे । आढ़की । रा.नि.व.१६ ।

**करवीरः** । पुं । (Nerium odorum) Sweet scented oleander. उपविषवर्गी यमनामख्यातवृक्षे । कड़बी गाछ । हिं कनेली । मं कण्हेर, कहेर । कं कणगिलिहि । तें कदेर । स चतुर्धा श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन । तत्र श्वेतकरवीरगुणाः—कटु तीक्ष्णः कुष्ठकण्डूघ्नः व्रणविषविस्फोटघ्न इत्यादिगुणश्च । रा नि व.१० । सु सू.३८च. शिरोविरेचने । रक्तवर्णः ओषधः क्षारकटु घ्नश्च तिक्तश्च । कुष्ठादिघ्नश्चो दीपनः इति तत्र गुणाः । निघण्टौ पाठभेद तत्रः—चक्षु कटुश्च वर्द्धकः । श्वेतपीतौ कर्ष वर्ल स्मर्यते इति च भिंतः । रक्तादिकगुणैर्द्दृश्य श्वेतवर्णादिकम् । वै. निघ. । कर्णस्फोटे । कुष्ठाटकीवृक्षे । Climber

कनार गाछ। प.मु। छिद्रपत्रे। सोमलताभेदे। सु.चि २८च.। See सोम:।

**करवीरकः** । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। तन्मूलविषे। वै.च.। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.८।

**करवीरकन्दसंज्ञः** । पुं, क्ली। A species of onion or bulb. तैलकन्दे। पलाण्डुविशेष। रा.नि.व.७।

**करवीरका** । स्त्री। मन.शिलायां। वै.निघ.।

**करवीरणी** । स्त्री। करवीरणी कररखिरणी इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे। या रक्तपुष्पा वीथे जायते। गुणाः—"तिक्ता चोष्णा च कटी च कफवातविषापहा। चाध्मानवात छर्दिंघ्न स्वरश्वासहृल्लोशयेत्। इत्येवं करवीरण्या गुणाः प्रोक्ताः"...। वै.निघ.। रा.नि.व.१०।

**करवीरभुजा** । स्त्री। आढकाम्। हिं रहर। रा.नि.व.१६।

**करवीराद्यतैलम्** । क्ली। भगन्दराधिकारे तैलम्। पाठः—"करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः। मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे"। तिलतैलं ४श. करवीरादिकल्कः १श. वारि १६ श. एकत्र पाच्यम्। च.द, रस.र। अन्यत् नासारोगे—"रक्तकरवीरपुष्प जात्यालम्बुषनम ल्लिकायाय। एते. समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्॥" च द.। अमनः पीतशाले (पिण्याशाल)। पाकः पूर्ववत्। [वै.निघ.।

**करवीरानुजा** । स्त्री। आढका। हिं रहर।

**करवीरिका** । स्त्री। मनःशिलायां। र.सा.स।

**करवीर्यः** । पुं। चिकित्सकविशेषे।

**करशाखा** । स्त्री। अङ्गुली। रा.नि.व.१८।

**करशीकरः** । पुं। वमने। करिशुण्डनिर्गतजलकणे। हला.।

**करशूकः** । पुं। नखे। त्रिका.।

**करशोथः** । पुं। (Oedematous swelling of hand) करशोथे। हातेर फुला फोला। [नवण। रवा.।

**करसम्भवम्** । क्ली। रोमकलवणे। साम्भरि

**करसारः** । पुं। दसदीर्मस्ये।

**करहाटः (कः)** । पुं। मदनवृक्षे। प.मु.; रा.नि.व ८। योगरत्न ए.ख.केशरपाके.सु कल्प५. अ.। महापिण्डीतरौ। रा.नि.व ८। सु.चि.१८अ.। पद्मकन्दे। मे। शर्करायां। आकरकरा। श्वेतमदने। वै.निघ.।

**कराग्रम्** । क्ली। करिपुष्करे। हला.।

**कराग्रपल्लवः** । पुं। अङ्गुली।

**कराघातः** । पुं। ब्रह्माङ्गुली।

**कराङ्गणम्** । क्ली। हट्टे। हारा.।

**करादीनः** । पुं। खञ्जने। दिरूपकोषः।

**करामर्दः** । पुं। करमर्दकवृक्षे। अ.र.।

**कराम्बुकः** । पुं। पानीयामलकवृक्षे। श.च.।

**कराम्लः (कः)** । पुं। करमर्दकवृक्षे। प.मु.।

**करायिका** । स्त्री। पक्षिभेदे। क्षुद्रवके। वै.निघ.।

**करालः (कः)** । पुं,क्ली। पर्यासे। कृष्णतुलसी। प मु। भा.पू.१भ.। त्रि। दन्तुरे, तुङ्गे, भीषणे। पुं। सर्जरसतैले। गर्जनतेल। मे.धनिके। नयाम-कदन्तरोगे दन्तोपरिदन्तोद्भेदनरूपे। दाँतेर उपर दाँत ओठा। तल्लक्षणम्—शनैः शनैः प्रकुपितो वायुर्दन्तसमाश्रितः। करालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति॥ मा नि.। कर्पूरीवने। सु मू.४६च.। गुणाः—लताङ्गलवत्। क्ली। कृष्णार्जके। कृष्णबर्बरके। तैलेन घृतेन वा क्षते वेसवारे। इति पाकराजः।

**करालकलिकः** । पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। प.मु।

**करालाङ्गम्** । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.।

**करालत्रिपुटा** । स्त्री। लङ्कानामग्रिन्बीधान्ये। तेउडा धान। रा नि.व.१६।

**कराला** । स्त्री। अनन्तमूले। अनन्तमूल। प. मु.। विडङ्गायाम्।

**करालास्यः** । त्रि। दन्तुरवदने।

**करालिकः** । पुं। वृक्षे। वै.च.।

**कराली** । स्त्री। अग्निजिह्वायाम्। पुं। (लिन्) महादोषान्वितास्वे। यस्य नीचत उर्ध्वं वा एको दन्तुरी दन्तो जायते स कराली। अ.द.२च.।

**करिकः** । पुं। विट्खदिरे।

**करिकणा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भैष. प्लीहा.कामेश्वरमोदके । [চই গাছ । रा.नि.व ६ ।

**करिकणावल्ली** । स्त्री । चविकालतायाम् ।

**करिकर्णपलाशः** । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । भैष.ज्व चि.सर्वतोभद्ररसे ।

**करिकवलः** । पुं । विधाने । हारा ।

**करिका** । स्त्री । कारीतवे । कण्टिकारी । रा.नि.व.८ । नखक्षते ।

**करिकुम्भः** । पुं । गजकुम्भे ।

**करिकुम्भकः** । पुं । नागकेशरचूर्णे । हारा. ।

**करिकुसुम्भः** । पुं । नागकेशरचूर्णे । नागकेशर चूर्णे । हारा. ।

**करिकृष्णा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

**करिकेसरम्** । क्ली । नागकेसरे । वै.निघ.श्वास चि.चन्द्रावलेहे ।

**करिचर्म** । क्ली । गजचर्मणि ।

**करिजः** । पुं । गजशावके । श मा. ।

**करिणी** । स्त्री । हस्तिन्याम् । चम. ।

**करिदन्तः** । पुं । गजदन्ते ।

**करिदन्ताभम्** । क्ली । मूलके ।

**करिदमनः** । पुं । नागदमने । नागदना । भैष.स्त्रीरोगचि ।

**करिदारकः** । पुं । सिंहे । श.र. ।

**करिनासिका** । स्त्री । यन्त्रविशेषे ।

**करिपत्र(क)म्** । क्ली । तालीशपत्रे । তালীশপত্র । रा.नि व.६ ।

**करिपिप्पली** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । গজপিপুল । प सु. । भा.पू १भ. ।

**करिपोतः** । पुं । करिशावके । हला. ।

**करिभः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । त्रिका ।

**करिमाचलः** । पुं । गजमाचले । सिंहे । त्रिका ।

**करियादः** । क्ली । जलहस्तिनि ।

**करिरः** । पु,क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । अश्वगन्धे ।

**करिशावकः** । पुं । दशवर्षपर्यन्तहस्तिशिशौ । श मा. ।

**करिस्कन्धः** । पुं । गजाविस्कन्धे ।

**करी** (इन्) । पुं । हस्तिनि । रत्ना. ।

**करीरः** । पुं, क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । गुणा.—कटुतिक्ताम्लं कषायं लघु शीतलं पित्त रक्तदाहकफघ्नं रुचिकृच्च । एतत्पक्वं निर्गुणं । रा. नि व.७ । (Capparisaphylla) मरुजे वृक्षभि- द्यते । करील, कचड़ा इति लोके । मं मिपत्री । कं निष्पतिते । सं एतुगदम्लकुमोदय । रा.नि व. ८ । गुणा—"करीरमाध्मानकरं कषायं कटूष्ण मितश्लेष्मकारि भूरि । श्वासानिलारोचकसर्वशूल हृदामिखर्जूव्रणदोषहारि ।" रा.नि व.८ । गुरु भेदि श्लेष्मलघ । मद.व ७ । श्लेष्माम्लं कषायत्वं दाहजनकत्वम । राज. । घटे । कि. । क्ली । करी- रफले ।

**करीरकुणः** । पुं । करीरफलकाले । [ব্যাতফলী ।

**करीरफलम्** । क्ली । करीरबीजे, टींट् इति

**करीरा** । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । झिंझिं পোকা । उज्वा. । मन शिलायाम् । ई.च. ।

**करीरिका** । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । त्रिका ।

**करीरी** । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । भी रविक्षं ।

**करीषः** । पुं, क्ली । शुष्कगोमये । वनगवकरीषे वा । विनघाटी । सि.यो.मदा.चि । 'वन्यकरी- षाग्नावाम् जलपानाम् ।" [गुन । घाट ।

**करीषाग्निः** । पुं । गोमयाग्नौ । घुंटের আ-

**करुणः** । फलिन्कचे । करबन्दु वनी इदं । वि.। मल्लिकावृचे । ई च. । (Citrus Decumanus) स्वनामख्यातनिम्बुकवृक्षे । करुणातिदुग्ध लेबु । प.मु । गुणा:—कषायाम्लभेदीश्च पित्तकोपन । राज.१प. ।

**करुण(णा)मल्ली** । क्ली । The plant Jasminum Sambac. मल्लिकायाम् इ च. ।

**करुणा** । स्त्री । दयायाम् । करुणदे । वै.निघ ।

**करुणी** । स्त्री । रौप्यपुष्पाम् । पुष्पार्द्रार्त्ते । रा.नि.व १० । See करवीरके ।

**करुपकम्** । क्ली । फलविशेषे ।

**करेटः** । पुं । नखे । त्रिका. । [त्रिका. ।

**करेटव्या** । स्त्री । धनच्छूपक्षिणि । धानुसपक्षी ।

**करेटुः (कः)** । पुं । कर्करेटौ । कर्कटिया पाखी । रत्ना. । नखे । त्रिका. ।

**करेडुकः** । पुं । करेटुपक्षिणि । कर्कटे ।

**करेणुः(कः)** । पुं । गजे । स्त्री । हस्तिन्यां । गणिकारे । कर्णिकारवृक्षे । विश्व । महौषधिविशेषे । सक्षीरगजाकारकन्दलतविशेषे । यथा— करेणु मत्तक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥ सा च सोमरसतुल्यगुणा । सु.चि.३०ध । See ओषधिः ।

**करेणुकम्** । क्ली । कर्णिकारफले । तच्च विषमयमिति ज्ञेयम् ।

**करेणुभूः** । पुं । पालकाव्यमुनौ । त्रिका ।

**करेणुसुतः** । पुं । पालकमुनौ । त्रिका. ।

**करेनरः (वरः)** । पुं । मूषिके । शिह्लके शिलारसे । वै.निघ । रा.नि.व,१२ ।

**करोटः (टिः,का,टी)** । पुं, स्त्री । शिरोऽस्थिनि । रा.नि.व,१८ ।

**कर्त्रादिजनः** । पुं । क्षणसर्पे । वै.निघ. ।

**कर्कः** । पुं । शुक्लवर्णाश्वे । जे.द. । कुलीरके । दर्पणे । घटे । मेषादितः कर्कटराशौ । काँकरोल । रा.नि.व.११ । कङ्कपक्षिणि । तालभेदे । इक्षुविशेषे । काके । शिरोऽवच्छालने । हे.च. । कटुरे । वदरीवृक्षे । विल्ववृक्षे । गन्धके । वै.निघ,२भ.य एर्वारुकबाटरसे । अग्नौ ।

**कर्कचिर्भिटिका (टी)** । स्त्री । Small cocumber. चिर्भिटायाम् । कर्कटीभेदे । रा. नि.व.७ । [टकम् ।

**कर्कटम्** । क्ली । विषभेदे । प.स. । See कर्क

**कर्कटः** । पुं । The Numidian crane. कर्करेटौ । कर्कटि पाखी । गुणाः—वातघ्न. शुक्रप्रदः वमनघ्न । चवि २२ध. । स्वनामख्यातवृक्षे । काँकरोल । तत्फलगुणाः—कर्कं कषायं अतिदीपनं कफपित्तकरं ग्राहि वस्त्यं लघु शीतलञ्च । रा.नि.व.११ । शाल्मलीफले । बालुकायाम् । मे,ट-त्रिकं । कुलीरके । सामुद्रकर्कटे । च.द.वा.व्या. एलादितैले । सन्निपातविशेषे । See कर्कटक. । पद्मकन्दे । लटा. । विल्ववृक्षे । रस.र.बालचि. । गोक्षुरे । कर्कटशृङ्गे । काँकड़ाशृङ्गी । च.द.वा. व्या.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले ।

**कर्कटकम्** । क्ली । काण्डभग्नलासास्थिभङ्गविशेषे । तत्र "संमूढमुभयतोऽस्थि मध्यमयं ग्रन्थिरिवोन्नतम् ।" सु.नि.१५ध । See भग्नम् । त्रयोदशविधस्थावरकन्दविषान्यतमविषे । सु.कल्प.२ध । See कन्दविषम् ।

**कर्कटकः** । पुं । हस्ती । रा.नि.व १४। कर्कटे । काँकड़ा । रत्ना. । गुणाः —कर्कटः स्वष्टविण्मूत्रः सन्धानानिलपित्तजित् । राज । तामेची । वै.निघ. २भ.वा.व्या एलादितैले । पक्षिविशेषे । कर्कटे । काष्ठामलके । मध्यहीनप्रवृद्धवातादिजन्यसन्निपातज्वरे । तेन व्यथाविपर्य्यादिहृदाहादिगौरवाग्निमान्द्यादिरोगा जायन्ते तथान्तर्दाहवाक्यनिरोधादयश्च भवन्ति । भा.म.१भ । कर्कटशृङ्गे । काँकड़ाशृङ्गी । भैष च.पि.चि वृहत्क्षुधावतीगुडिकायां।

**कर्कटकास्थि** । क्ली । कुलीरकास्थिनि । काँकड़ार खोला । [कर्कटस्त्रियाम् ।

**कर्कटकी** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । वा.चि,३ध.।

**कर्कटचरणः** । पुं । कुलीरकपादे । काँकड़ार पा । रस.र.बाल.चि ।

**कर्कटच्छदा** । स्त्री । पीतघोषायाम् । पीतघोषा । वै.निघ.। [न्याम् । अपामार्गे । वै.निघ.।

**कर्कटवल्ली** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । शुकशि-

**कर्कटशृङ्गिका** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । भद. व.१ ।

**कर्कटशृङ्गी** । स्त्री । (Rhus succedanea, Syn. Acuminata) स्वनामख्यातकर्कटदंष्ट्राकारौषधौ । काँकड़ाशृङ्गी । हि काकड़ाशृङ्गी, ककरसिं । मं काकडाशिंगी । कं लें कर्काटशृंगी। गुणाः—गुरुरुष्णा तिक्ता वातघ्नी हिक्कातीसारकासघ्नी श्वासरक्तपित्तघ्नी च । रा नि.व ६ । कषाया वमिघ्नी ज्वरघ्नी तृष्णा चयकासघ्नी ऊर्द्ध्ववातघ्नी च । मद व १ । तृष्णारुचिघ्नी । भा,पू,१भ. । महाघोषायाम् । बड़ घोषा ।

**कर्कटा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । भैष.बालचि । कर्कटादि. ।

**कर्कटाख्यः (क्षः)** । पुं । कर्कटिकालतायां ।

**कर्कटाख्या (क्षा)** । स्त्री । कर्कटिकायां । কাঁকুড় । र.मा । रा.नि.व ६ । सि.यो.हि.श्वा. चि.द्राक्षालेहे । वै.निघ ज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते । कर्कटशृङ्ग्यां । वै.निघ.क्षय.चि लघुशिवगुटी. । सु. चि.२अ. । वा.चि.४अ. । भैष शिलाजतुवटी ।

**कर्कटादिलेहः** । पुं । बालरोगे । "कर्कटातिविषाशुण्ठीधातकीबिल्वबालक । मुस्तं मज्जा च कोलस्य मधुना सह लेहयेत् ॥ हन्ति ज्वरमतीसारं दुर्वारं ग्रहणीगदम् ।" रस.र बाल चि.भैष. । কর্কটশৃঙ্গী, আতইচ, শুঁট, ধাইফুল, বেল শুঁট, বালা, মুতা, কুল আঁটির শস্য চূর্ণ সম ভাগ ।

**कर्कटाह्वः** । पुं । बिल्ववृक्षे । रा नि.व.११ ।

**कर्कटाह्वा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । रा नि व ६।

**कर्कटिः (का)** । स्त्री । A kind of cucumber (Cucumisutilatissimus Rox.) स्वनामख्यातलतायां । কাঁকুড় গাছ । तै लङ्गदेश । हिं काँकड़ि । उत्. फुटिकाँकड़ी । सा द्विधा ह्रस्वदीर्घभेदेन । गुणाः—स्वादु गुरु च जीर्णकरी शीतला च । तत्पक्वफलं दाहच्छर्दितृष्णाक्लान्तिघ्नम् । राज.२प. । तथायां कटुका तिक्ता पाचकाग्निप्रदीपनी । मध्या चाहिणी प्रोक्ता मूत्रदोषाश्मरीहरा ॥ मूत्रकृच्छ्रं वमिं दाहं श्रमञ्चैव विनाशयेत् । सा पक्वा रक्तदोषस्य कारिण्युष्णा बलप्रदा ॥ इति प्रथमा । द्वितीया लघ्वी कर्कटी (तौड़िकाँकड़ी) । गुणाः—रुच्या मधुरा वातकरी शीता मूत्रप्रदा गुर्वी कफहृद्दाहनाशिनी । वमि पित्तं श्रमं मूत्रकृच्छ्रं मूत्राश्मरीं हरेत् । वै निघ । सर्व्वाः कर्कटिका वर्षाशरदि जाता न हिता. । परन्तु हैमन्तजा रुचिकरी पित्तघ्नी च भोज्या । सा चार्द्रपक्वा न भक्ष्या तेन पीनस जनयति । सम्यक्पक्वा मधुरा कफघ्नी च । भा.म.१भ.ज्वर. चि. । See एर्वारुः । [?] । रा.नि.व ६ ।

**कर्कटिनी** । स्त्री । दारुहरिद्रायां । दारुहरिद्रा

**कर्कटी** । स्त्री । कर्कटशिरायाम् । वनकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.२३ । कर्कटिकालतायां । रा.नि.व.७ । हे.च. । वालुकीति ख्याता. । बदर्याम् । কুল গাছ । मद व.५। घण्टाबदरे । पद्मकर्णिकायाम् । कोमलशीफले । वै निघ. । देवदाल्यां । भा.पू १भ.गु.व. । गौरचकर्कटिकायाम् । र.सा.स. रसशोधने । शाल्मलीफले । मे. । कर्कटशृङ्ग्यां । रा नि.व.६ । सर्पे । श.र. ।

**कर्कटीबीजम्** । क्ली । कर्कटीफलबीजे । কুটির বীজ । च.द.अश्म.चि कुशावलेहे । [श.र. ।

**कर्कटुः** । पुं । कर्कटुपक्षिणि । কর্কটে পাখী ।

**कर्कड़ः** । पुं । खटिकायां । খড়িমাটী । र.मा. ।

**कर्कन्दुः (न्धुः, न्धूः)** । पुं, स्त्री । (Zizyphus jujuba.) क्षुद्रबदरवृक्षे । रा.नि व.११ । सि यो.कास चि.नवाङ्गयूषे यवादियूषे च । 'यवमलकदाडिमकर्कन्धुमूलकयूषकः ।' शृगालकोल्यां । শিয়াকুল । च.सू.४अ. ।

**कर्कन्धु(क)म्** । क्ली । बदरीफले । ছোট কুল। गुणाः—मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलघ्नं वातपित्तहरञ्च । मद.व.६ । बिम्बफले । তেল । वै.निघ ।

**कर्कन्धुकी** । स्त्री । बदरीभेदे । मद.व.६ । क्षुद्रबदरवृक्षे । ছোট কুল । र.मा रा.नि.व.११ ।

**कर्कफलः** । पुं । कर्कटवृक्षे । কাঁকড়াগাছ । रा.नि व.११ ।

**कर्करः** । पुं । कङ्करे । কাঁকর । मुद्गरे । दारा । चर्मणि । क्ली । चूर्णजनकपाषाणखण्डे । चूर्णे । दर्पणे । दारा । तदर्थे पक्षी । रुग्णा ।

**कर्करटः** । पुं । पक्षिविशेषे । কর্করেটে ।

**कर्कराङ्गः** । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श.मा. ।

**कर्कराटुः (कः)** । पुं । कटाक्षे । त्रिका. । कर्करेटुपक्षिणि । श.र. ।

**कर्करान्ध(न्धु)कः** । पुं । अन्धकूपे । त्रिका.

**कर्करालः** । पुं । चूर्णकुन्तले । हे.च. ।

**कर्कराघः** । पुं । खञ्जनपक्षिणि । त्रिका ।

**कर्करिका** । स्त्री । वस्त्र ? । [illegible] कुरा ।

**कर्करी(रिका)** । स्त्री । [illegible]

थाली। अम। तथा। तण्डुलधावनपात्रे। गलन्ति
काया। भाण्डविशेषे। घटी। दर्पणे। मे.रत्रिक।

**कर्करेटुः।** पु। करेटुपक्षिणि। कर्कटे पा-
थी। रवा। [न्याम्। शुकशिम्ब्याम्। वै.निघ.।

**कर्कवल्ली।** स्त्री। अपामार्गवृक्षे। गजपिप्प-

**कर्कशः।** पुं। इक्षुभेदे। मे.शब्दरत्ने। काम्पिल्ले।
कमलागुंडि। अम.। कासमर्द्दे। पटोले। प मु.
रत्ना.। गुडत्वचि। वै.निघ.। त्रि। अमसृणे।
निर्द्दये। मे.शब्दरत्ने।

**कर्कशच्छदः।** पुं। पटोले। रा.नि.व.३।
पाटलवृक्षे। पारुल गाछ शाखोटवृक्षे। त्रिका.
वनी। शाकवृक्षे। कृष्णकुष्माण्डे। वै निघ.।

**कर्कशच्छदा।** स्त्री। घोषायां। झिङा गाछ।
हि तोरइ। दग्धावृक्षे। रा नि.व.६।

**कर्कशदलः।** पुं। पटोलफलवृक्षे। रत्ना.।

**कर्कशदला।** स्त्री। दग्धिकायाम्। कोडयि
कुरुडीति ख्याता। रा.नि व ६।

**कर्कशा।** स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे। विछाति
गाछ। रा.नि.व.६। क्षुद्रसिपयङ्गाम्। वनवदरे।
वै निघ। [रत्ना।

**कर्कशिका।** स्त्री। वनकोल्यां। बुनो कुल।

**कर्कसारम्।** क्ली। दधिशक्तौ। हारा.।

**कर्काकः।** पुं। कर्कटिकायाम्। दाँकुड़। प
थ्यापथ्ये।

**कर्कारुः।** पुं। (Benincasa cerifera)
कुष्माण्डभेदे। त्रिगाछि कुमड़ा। हिन्. कम्हाड़ु।
कुष्माण्डीबीजं कुष्माण्डभेदे। कालिङ्गलतायाम्। उ-
रुबूक वा धर्मुज। रत्ना। चालिगरकुष्माण्ड। हि
कोहड़ो, कोहणो। तैं गुम्मडिकायि। कुष्माण्डो
तु भृशं लघ्वी कर्कारुः परिकीर्त्तिता। गुणाः—
कर्कारु. दाहिका शीतला रक्तपित्तघ्नी गुरुः पक्वा
तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्। भा पु १भ.
शाकव.। तैलगुणा. विभीतकतैलवत्। स्त्री। कु
ष्माण्डीलतायाम्। रत्ना.।

**कर्कारुकः।** पुं। (Convolvulus Paniculatus.)क्षीरविदार्याम्। उदबूस। मं भदुपा।
रत्ना.। कुष्माण्डे। प.इ.। सु चि.१८च।

**कर्कारुः।** स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्।

**कर्केतनः (रः)।** पुं। रत्नविशेषे। "कर्केत-
नाख्ं परमं पवित्रं।" गारुडे। विषशल्यक
वीर्य्यवहिषभेदे। "कर्केतन मरकत।"वा सू २६अ.।

**कर्कोधुकी।** स्त्री। भूबदर्याम्। वै.निघ.।

**कर्कोटः (कः)।** पुं बिल्ववृक्षे। मे काचतु-
ष्क। काँकरोल इति प्रसिद्धफलशाकलतायाम्।
च द.ज्व.चि शाकविधौ। "कर्कोटकं पर्पटकम्।"
एतत्फलञ्च स्थावरविषान्तर्गतफलविषे वर्त्तते। सु.
कल्प.२अ.। See फलविषम्। एतदुभयगुणा —
कफपित्तघ्नं शुक्रनाशनं रुचिकरञ्च। 'कर्कोटकं
फलं शीर्यं कारवेल्लकवद्गुणे।" राज.२प। कर्को-
टक त्रिदोषघ्नं रुचिरक्तमधुरं तथा। अत्रि १६अ।
इक्षुदण्डे। रा.नि.व १४। सर्पविशेषे। मे.।

**कर्कोटका (की)।** स्त्री। फलशाकविशेषे।
गोल कुमडा। मं कोहले। गुणाः—मूत्राघात-
हर प्रमेहघ्न कृच्छ्राश्मरीभेदनं विष्टम्भपर्न तथा
तिक्तमन पुष्टिकरं हृद्यं स्वादु बलीवकर्षं बल्यं
पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व ७। कर्कोटकी रुचिकरी
कटु दीपनी तिक्तोष्णा वातकफघ्नी विषपित्तघ्नी
च। वै.निघ.। पीतघोषायाम्। पीतघोषा वा
झिङा। मं कटोली, काकली। रत्ना। कोषा
तक्याम्।

**कर्कोटकीफलम्।** क्ली। घोषाफले। हरि
कुष्माण्डे। झिङाफले। वै.निघ.। कर्कोटफले।
दाँकुड़ेरोल।

**कर्कोटपत्रम्।** क्ली। कर्कोटदले। दाँकुड़ेरो-
लपाता। एतद्वमने हितम्। वा.ज्व चि.१च.।

**कर्कोटमूलम्।** क्ली। कर्कोटकमूले। दाँकु-
ड़ेरोलमूल। मि यो काम चि.। "नस्यं कर्कोटमूलं
स्यात्।" च.द.पाण्डु चि।

**कर्कोटिका।** स्त्री। कुष्माण्डलतायां। त्रिगा-
छिकुमड़ा। कर्कोटके। दाँकुड़ेरोल। रा नि व.७।

**कर्कोटिकाकन्दरजः।** क्ली। धेनुमागुल-
चूर्णम्। भा म १म.शीतलाद.का.ज्व चि। "कर्को-
टिकाकन्दरजः प्रयुक्तः।"

**कर्कोटी।** स्त्री। कर्कोटिकायां। दाँकुड़ेरोल।
देवदालीवृक्षे। घोषाडाड़ा। वै.निघ।

**कर्कोलम्** । क्ली । कङ्कोली । कक्कोल । रा नि. व.१२ ।

**कर्चरिका (री)** । स्त्री । कचुडीति प्रसिद्धे पिष्टकभेदे । पाकराजः । [तालविशेषे ।

**कर्चु(र्चू)रम्** । क्ली । सुवर्णे । मे.रत्रिकं । हरि-

**कर्चूरः (कः)** । पुं । एकाङ्गीनामगन्धिद्रव्ये । একাঙ্গী । हिं कचूरा । ते भौकानीकचेट्टा । मं कं कचोरा । योग.रत्ना.वाजीक. । गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफकासघ्न मुखवैशद्यकर. गलगण्डघ्न । रा.नि.व.६ । दीपन. रुच्य. सुगन्धी कटुपाक कुष्ठार्शोव्रणकासघ्न. लघु श्वासगुल्मकृमिघ्न । भा. पू.१भ । कर्चूरकन्दे । (क.) आमहरिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ । च.टी.स्त्रा. । शट्याम् । मे.रत्रिक । वै निघ.२भ ज्व.चि. । See शटी ।

**कर्णः** । पुं । स्वनामप्रसिद्धदीर्घपत्रवृक्षे । कान-খোড়া গাছ । च.द.वि.ज्व.चि. । "दीर्घपत्रकक-र्णाख्यनेत्र खदिरसंयुतम् ।" श्रवणेन्द्रिये । रा.नि. व १८ । सुवर्णाली । শোণালু । "सुवर्णाली युता-श्रपि ।" मे.णद्विकं । मधुरत्वचि । दारचिनि । च कर्णमन्दारे । वै.निघ. ।

**कर्णकः** । पुं । मल्लविशेषे । तन्नामकसन्निपात विशेषे । कर्णमूली । लक्षणं —"दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्रवणव्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलाप प्रस्वेदमोहदह नानि च कर्णिकाख्ये ॥" भा.ज्व.चि. ।

**कर्णकण्डु (ण्डूः)** । पुं, स्त्री । कर्णस्रोतोगत रोगविशेषे । तस्य निदान यथा—"मारुतः कफ संयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च ।" मा.नि. ।

**कर्णकिट्टम्** । क्ली । कर्णमले ।

**कर्णकीटा (टी)** । स्त्री । (Julus cornifex.) कर्णजलौकायाम् । शतपद्याम् । কাণ-কোটারী, কেন্নুই । हिं कानखजूरा । वै च. ।

**कर्णक्ष्वेडः** । पुं । कर्णरोगविशेषे । কাণের ভিতর সর্ব্বদা ভোঁ ভোঁ শব্দ । तस्य लक्षणं— "वायुः पित्तादिभिर्युक्तः वेणुघोषसमं स्वनम् । करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ।" मा नि । अत्र वायु. पित्तादिसहितः कर्णे वेणु घोषवच्छब्दमुत्पादयति ।

**कर्णगूथः** । पुं । कर्णमले । কাণের খোল। ত্বারা. ।

**कर्णगूथकः** । पुं । कर्णरोगविशेषे । यथा— "पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथक. ।" मा नि. ।

**कर्णच्छिद्रम्** । क्ली । कर्णरन्ध्रे ।

**कर्णजलूका** । स्त्री । (Julus) कर्णजलौकायाम् । श र ।

**कर्णजलौका (काः)** । स्त्री,पुं । शतपद्याम् । কানকোটারী । हिं कानखजूरा । वै.च. । च टी.स. ।

**कर्णजार्शः** । क्ली । कर्णार्शोरोगे । কাণের অর্শ । "प्रकुपिता दोषा ग्रीवायाश्रिताश्रवणेषु च. मांसमुपनिवर्त्तयन्ति । तत्र कर्णजेषु बाधिर्यं पूतिक-र्णता च ।" सु.नि २थ. ।

**कर्णजाहम्** । क्ली । कर्णमूले ।

**कर्णजित्** । पुं । गुडाकेशे ।

**कर्णजीरकम्** । क्ली । क्षुद्रजीरके । रत्ना. ।

**कर्णज्योतिः** । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै. निघ । [श मा. ।

**कर्णदुन्दुभिः** स्त्री । शतपद्याम् । কেন্নুই ।

**कर्णधारिणी** । स्त्री । हस्तिन्या । হস্তিনী ।

**कर्णनादः** । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगे । কাণে শোঁ শোঁ রোগ । कर्णस्रोतोगतवायु. कर्णे भेरी मृदङ्गशङ्खप्रमादमदृशंशब्दमुत्पादयति । मा नि । "श ब्दवाहीषु सिरासु विमार्गगमगत. स एव शब्दाभिवहा-दा तु नाडीषु विमार्गगमगत. स एव शब्दाभिवहा-सु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधान् तदा स्व प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ।" सु उ २०थ. ।

**कर्णपाकः** । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे । কাণপাকা । "कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेद लक्षवेत् ।" मा.नि । [কাণের পাকা ।

**कर्णपाकमः** । पुं । कर्णपाकमर्णविशेषे ।

**कर्णपाली** । स्त्री । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । स पञ्चविधः—परिपोटोत्पातोन्मन्थ दुःखवर्धनपरिलेहिभिदेन, एवं लक्षणानि तत्-पर्याये कृतानि । सु.चि.२२थ. ।

**कर्णपुत्रिका** । स्त्री । कर्णशष्कुल्याम् । मीरट लतायाम् । [रटे । रा.नि व ३ ।

**कर्ण(कीर्ण)पुष्पः** । पुं । नीलझिण्ट्याम् । मी

**कर्णपूरः** । पुं । बालवृक्षे । र.मा.। शिरीषवृक्षे । नीलोत्पले । मे. । अशोकवृक्षे । रा.नि व.१० । नन्दीवृक्षे । त्रिका ।

**कर्णपूरकः** । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । रा नि व.८। अशोकवृक्षे । रा.नि.व १० । तिलके । वै.निघ ।

**कर्णपूरणम्** । क्ली । तैलादिभिः कर्णपूरणे । *काणे तेल देओया* । "कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक् स्वेदयेमांचया भिषक् । नीचैः शुतिर्न बाधिर्य्यं स्या न्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ रसाद्यैः पूरणद्यर्थे भोजना त्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणद्यर्थे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशन्तु परिवर्त्तनशायिनः । मूत्रैः स्नेहरसैः कोष्णैः पूरयेच तमो भिषक् ॥ स्वस्थस्य पूरितं रचेत् मात्राशतमवेदने । अतएव शीचगदे शिरोरोगे तथैव च ॥" वैद्यकम् ।

**कर्णप्रतिनाहः** । पुं । कर्णरोगविशेषे । "स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारो शिरसोऽर्द्धभेदकृत् । मा नि. ।

**कर्णफलः** । पुं । (Ophiocephalus kurrawey.) मत्स्यविशेषे । काणनि माछ । गुणाः —अजीर्णकफकरः । राज ३प. ।

**कर्णबन्धनाकृतिः** । स्त्री । कर्णवेधनानन्तरं तद्बन्धमाकृतौ । सा पञ्चदशविधा । यथा—नेमिसन्धानकः, उत्पलभेद्यकः, वल्लूरकः, आसङ्गिमः, गण्डकर्णः, आहार्य्यः, निर्वेधिमः, व्यायोजिमः, कपाटसन्धिकः, अर्द्धकपाटसन्धिकः, संक्षिप्तः, हीनकर्णः, वल्लीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौष्ठक इति । सु.सू.१६ध. । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

**कर्णभूषणम्** । क्ली, पुं । अशोकवृक्षे । नाग केशरे । प.मु. ।

**कर्णमद्गुरः** । पुं । (Silurus unitus.) मत्स्यभेदे । काणमागुर । वै.निघ. ।

**कर्णमलम्** । क्ली । कर्णगूथे । हारा. ।

**कर्णमूलम्** । क्ली । कर्णस्य मूलदेशे । कर्णमूली। मा ज्व.नि. ।

**कर्णमोचकः** । पुं । कर्णस्फोटायाम् । काणछिडा । वै निघ २भ र.वि.चि दूर्व्वाद्यतैले ।

**कर्णमोटा** । स्त्री । वर्व्वूरवृक्षे । वै.निघ ।

**कर्णमोरटः** । पुं । कर्णस्फोटायां । काणछिडे, कान्दडा । रसेन्द्र चि.सूर्य्यपातकताम्रे । काणछिडाइय, *"जलस्थलभवः कर्णमोरटः ।"* शा.को दूर्व्वाद्यतैले ।

**कर्णरोगः** । पुं । कर्णव्याधौ । कानेर रोग । तस्य निदानादि ।—*नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य* शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् । भ्र.थ: ज्वराभीदरणं विदाहः सपीतपूतिश्रवणञ्च पित्तात् । वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धश्रुतिस्वल्परुजः कफात् । सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ।" मा नि. । कर्णरोगा सावस्थेनाष्टाविंशतिविधाः । यथा—"कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च । कर्णस्राव, कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च । क्रमिकर्णप्रतिनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाक पूतिकर्णः तथैवार्शश्चतुर्विधम् । तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विध. । *एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥"* वै. निघ. । [कर्णपाली । कानेर पाता । ई.च. ।

**कर्णलतिका** । स्त्री । Lobe of the ear.

**कर्णवंशः** । पुं । मञ्चे । हारा. । [वंशोनै ।

**कर्णवर्ज्जितः** । पुं । सर्पे । श च. । त्रि । क-

**कर्णवशः** । पुं । मत्स्यविशेषे । कानवश । तस्य स्वरूपं—हृस्वः गोलः कृष्णः शल्कवांश्च । तन्मांसगुणाः—दीपनं पाचनं पथ्यं हृद्यं बलपुष्टिकरञ्च । वैद्यकम् ।

**कर्णविद्रधिः** । पुं । Ulceration of the ear. कर्णसीतोगतस्फोटके । स द्विविधः दोषजागन्तुजभेदेन । तेन स्रोदधूमनिर्गमवत्पीडा दाहसन्तापा पक्वस्रावाश्च भवन्ति । मा.नि. । अपिच "क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिः भवेत्तदा दोषकृतोऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवं प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ।" सु उ.२०ध. ।

**कर्णविधिः** । पुं । कर्णक्लेदनादौ । तद्विधिः

यथा—"स्वेदयेत् कर्णदेशन्तु किञ्चित् पार्श्वशायिन। मूत्रै स्नेहैरसैरुष्णै श्रोत्रस्रं प्रपूरयत्। कर्णञ्च पूरित रक्षेत् शत पञ्चशतानि वा। सहस्र वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे। मूत्राद्यै पूरणञ्चैव भोजनात्प्राक् प्रशस्यते। तैलाद्यै पूरणञ्चैव भास्करेऽस्तमुपागते॥" भा।

**कर्णवेधनिका (नी)**। स्त्री। करिकर्णवेधनास्त्रे। द्वारा। कर्णवेधनास्त्रे। यथा—"कर्णमालोच्य बहुलां बहुलायाञ्च शस्यते। सूचिविभाग सुषिरा चाङ्गुला कर्णवेधनी॥" अत्रि.।

**कर्णव्यध.**। पु। कर्णवेधने। कानबेंधा। "स च रक्षाभूषणनिमित्त, षष्ठे सप्तमे वा मासि कर्त्तव्य। अयञ्च न जन्मकालाद्गृहे किन्तु श्रवस्रादिभाद्रपदाद्य षष्ठ माघ सप्तमी वा फाल्गुनलक्षिन् वेध्य।" सु.सू.१६अ।

**कर्णशष्कुली**। स्त्री। कर्णगोलके। कर्णमध्यवर्त्तिनि आकाशे। हे च।

**कर्णशूलम्**। पु, क्ली। Ear ache. कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। कान शूलन, कान काम ड़ान। तत्र श्रोत्रमारुत प्रतिलोम विचरन् दारुणशूलमुत्पादयति। कुपितरक्त कफेन पित्तेन वा येन केनचिदावृत भवेत, तल्लक्षणमपि प्रदर्शयति। भा नि। तदुक्त—"समीरण श्रोत्रगतोऽन्यथाचर समन्तत शूलमतीव कर्णयो। करोति दोषैश्च यथास्वमावृत स कर्णशूल कथितो दुराचर॥ सु.उ२०अ। हनुशङ्खशिरोग्रीव यस्य भिन्दन्निवानिल। कर्णयो कुरुते शूल कर्णशूल तदुच्यते॥" सु नि १अ।

**कर्णशूली**। त्रि। कर्णशूलयुक्ते।

**कर्णशेखरः**। पु। शालवृक्षे। रत्ना।

**कर्णशोथः (कः)**। पु। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। "कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणै।" मा नि। "तेषु दुष्टपूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते।" वा उ.१७अ।

**कर्णसंस्रावः**। पु। The discharge of pus from the ear. कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। कानेर पूंज। तस्य निदानरूपाणि—"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधे। स्रवेद्धि पूय श्रवणोऽनिलावृत स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तित॥" मा नि।

**कर्णसमीपः**। पु। शङ्खदेशे। रा.नि.व.१८।

**कर्णसूटी**। स्त्री। कीटविशेषे।

**कर्णस्फोटा**। स्त्री। स्वनामख्यातलतायाम्। कानछिड़ा, कानफोटा। म कानफोडी। गुणा—कटुतिक्तहिमा विषघ्नी ग्रहभूतादिदोषघ्नी। रा नि व ३। "कर्णस्फोटा तु कटुका चोष्णा च ग्निप्रदीपनी। वातगुल्मोदरप्लीहकर्णव्रणविषापहा। कफपित्तज्वरानाहकफशूलविनाशिनी। सा तु पीता बुधैर्ज्ञेया चाज्ञने च प्रशस्तिका॥" वै निघ।

**कर्णस्रावः**। पु। कर्णसंस्रावे।

**कर्णाख्य.**। पु। श्वेतभिण्टायाम्। वै निघ.।

**कर्णाञ्जलिः**। पुं। कर्णशष्कुल्याम्।

**कर्णाटी**। स्त्री। हंसपादीक्षुपे। रा नि व ५।

**कर्णान्दु. (न्दू)**। स्त्री। कर्णपाल्याम्। कान तड़क। इति भाषा। हे.च.।

**कर्णाभरणकः**। पु। आरग्वधवृक्षे। बड़ ?र्गनू। रा नि व ९।

**कर्णारा**। स्त्री। कर्णवेधन्याम्। त्रिका.।

**कर्णारि.**। पु। अर्जुनवृक्षे। नदीसर्जवृक्षे। आजन् इति लोके। रा नि.व ९।

**कर्णार्बुदः (र्ब)**। पुं। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। "कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणै।" मा नि।

**कर्णिक.**। पु। गणिकारिकायाम्। चक्रके। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षण—"दारुणश्च कर्णिका ?? कर्णमूले शोथा ज्वरे भवति तु चरदुर्था च। कण्ठग्रहो बधिरता श्वसन प्रलाप प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये।" भा.म.१अ।

**कर्णिका**। स्त्री। दाशपोशपीड़ायां। वा उ १८ अ.। मद्यागिमन्थवृक्षे। बड़ आ?न्द्र। रा.नि व ९। वै निघ १अ कानरोग दन्तपदर्द्याम्। कर्णगृहाग्रभागरूपाङ्गुली। करमध्याङ्गुली। हे च। हस्तिशुण्डाग्रे। ढोंटो। म कर्णिके। पद्मबीजकोषे। हे च। स्त्रीयोनौ कर्णिकाकारे मांसकीलप्रदरोगे। भा म ३अ.योनिरो। तदर्थ—"

र्बिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्याञ्च जायते ।" भा.नि । कठिन्याम् । कलचक्राम् । সেউতি গু নাব । वीजमातृका । वीजकोषे । वीजकोषन् कर्णिका । পদ্মচাকি বা কোষক । हारा । मु-ख्या: —तिक्ता कषाया मधुरा हिमा मुखवैशद्यकृत् लघ्वी तृषास्रकफपित्तघ्नी च । भा.पू.१भ ।

**कर्णिकार: (क:)** । पुं । A sort of cassia (Cassia fistula.) क्षुद्रस्वर्णालुवृक्षे । ছোট সোণালু গাছ । मं लघुवाहवा । तें किच गके । गुणा: —तिक्तरस: कटूष्ण: कफशूलघ्न: उदरक्रमिमेहघ्न: व्रणघ्न: गुल्मघ्नश्च । रा.नि व.८ । (Pterospermum acerifolium.) द्रुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । हि कनियार, कनिकार । ते रेलचेट्, कोंडगोगुचेट्, गोगुचेट् । गुणा: – कटुतिक्त: लघु शोधनतुवर: रञ्जन सुखद: शोथश्लेष्मरक्तव्रणकुष्ठहरश्च । रा.नि व ८ । स्थलपद्मे । र.मा । उडुके । कडुया । रवा. ।

**कर्णिकारिका** । स्त्री । हारिद्राद्वृक्षे । वै निघ ।

**कर्णिकी (इन्)** । पुं । गजे । जटा. ।

**कर्णिन:** । त्रि । विकटकर्णे ।

**कर्णिनी** । स्त्री । Disease of the Uterus or Polypus uteri. श्लेष्मजन्यस्त्रीयोनिरोगविशेषे । यत्र योनौ श्लेष्मासृग्जा कर्णिकाकारग्रन्थिर्जायते । भा म.४भ.योनिरो.चि. । 'कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥" सु. उ.३८च । "अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिल. । कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छित: । रक्तमार्गविरोधिन्या सा तया कर्णिनी मता ॥" च ।

**कर्णी** । पुं । आरग्वधवृक्षे । रा.नि.व १२ । वीवा पार्श्वभागे । गणिकारिकायाम् । वै.निघ. । त्रि । प्रशस्तकर्णे । कर्णयुक्ते । [शर्थरि, डलो । च.टी.भ. ।

**कर्णीरथ:** । पुं । स्कन्धवाह्ययाने । চৌপালা ।

**कर्णीवान्** । पु । आरग्वधवृक्षे ।

**कर्णेजपमन्त्र:** । पुं । विषनाशमन्त्रविशेषे । "ओं हर हर नीलग्रीवशिखाकृतजटामण्डित-खण्डेन्दुचूर्णसमलकपाय विषप्रसर्गहर उपसंहर हर हर हर नास्ति विषं नास्ति विष नास्ति विष उच्छिरे उच्छिरे मच्छिरे । इति कर्णेजपमन्त्रेण वारं वारं तालुमुखं सिञ्चेत् शीतवारिणा वारपरकम् ।" चचि.२स्थान.५६च. ।

**कर्णेन्द्रियम्** । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । कान । 'भत आकाशतन्मात्रनिर्मितम् ।" सु.शा.१भ. ।

**कर्णोर्णम् (र्णा)** । क्ली, स्त्री । कर्णरोमणि । ·

**कर्त्तनम्** । क्ली । छेदने । मे.नत्रिकं । तर्कूटे । भिका. ।

**कर्त्तरी** । स्त्री । कृपाण्याम् । কাতারি । शस्त्रकर्त्तनोपयुक्ते शस्त्रे । কাঁচী, ক্ষুর প্রভৃতি । सु.चि.१च. यथा च "स्नायुत्वग्गर्भमल्यानां केशादीनाञ्च कर्त्तने । विविधाकृतयो योज्या: कर्त्तर्य: कर्त्तरीनिभा: ॥" चचि. ।

**कर्त्तरीयम्** । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतवल्कसारनिर्यासविषभेदे । सु.कल्प.२च. । [द्वक. ।

**कर्त्तरीयुगम्** । क्ली । सिन्धुवारद्वये । निर्गिन्दा- ।

**कर्द:** । पु । कर्दमे । श.र ।

**कर्दट:** । पुं । करहाटे । पङ्के । मे.टत्रिकं । म-णालि । अवत्रवयमाने । [त्रि.च. ।

**कर्दनम्** । क्ली । कुक्षिशब्दे । পেটের ডাক ।

**कर्दमम्** । क्ली । मलराशौ । रा.नि.व.१२ । सु. चि.२५च. । मांसे । श.च. । मयीदग्धविषकन्दविपाकतमविषभेदे । प.सु सु.कल्प २च. । See कन्दविषं । वर्त्मकर्दमाख्यनेत्ररोगे । See वर्त्मकर्दम: ।

**कर्दम: (क:)** । पुं । पङ्के । कादा । गुणा:— "कर्दमो दाहपित्तार्त्तिशोथघ्न. शीतल: सर: ।" भा. । शालिधान्यविशेषे । भा.पू.१भ.शाकव. । See शालि: । पद्मिनीकर्दमे । "पुनर्नवा कर्दमकण्टकार्य्यौ ।" सु.चि.२५च. । राजिमत्सर्पविशेषे । सु कल्प.४च. । See सर्प: । अन्ने । वै निघ. ।

**कर्दमविसर्प:** । पुं । विसर्परोगभेदे । लक्षणं यथा—"कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा । अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकभ्रमा: । मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् । आमोपवेशनं लेप: स्रोतसाञ्च विसर्पति । प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् । पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरै । स्निग्धोऽसितो मेचक-

इत्थं दन्दार्थंकरत्व पित्तहरत्वञ्च । रा नि व १५। ह्रीवेरे । वाला ।

**कर्पूरनालिका** । स्त्री । पक्वान्नविशेषे । क र्पूरनाली, নেওয়ালা इति च ख्याता । यथा— 'घृताख्यया समितया कृत्वा लम्बपुट तत । लवङ्गो षणकर्पूरयुतया सितयान्वितं । पचेदाज्येन सिद्धेषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सर्वावस्थसुखी ज्ञेया गुणे कर्पूरनालिका ॥'' भा. ।

**कर्पूरमणिः** । पुं । पाषाणभेदे । প্রস্তরবি শেষ । गुणा —'मणि कर्पूरकस्तिक्त कटूष्णो व्रणापह । लन्दोवशातदोषादीन् नाशयत् ।'' रा नि व १३ ।

**कर्पूररसः** । पु । रसविशेषेऽतिसाराधिकारे । "हिङ्गुलम् अहिफेनञ्च मुस्तकेन्द्रयवं तथा । जाती फलञ्च कर्पूरं सर्व्वं संमर्द्य यत्नत । अनेन वटिका काय्या दिगुञ्जापरिमाणत ॥'' इत्यादि । भैष ज्य रत्ना चि. । रसकर्पूरे । রসকপূ র । तत्करणवि धि —'गुडमतसम कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधी । पुष्टिका खटिका तद्वत स्फटिका सिन्धुजन्म च । वल्मीकं क्षारलवण भाण्डरञ्जकमत्तिका । सव्वाण्ये तानि सञ्चूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत । एभिश्चूर्णै र्यत सूत यावद्याम विमर्दयेत् । तच्च चूर्णं सूतञ्च स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्या स्थाल्या मुखे स्था लीमपरां धारयेत्समाम् । तयस्त्र कुट्टितमृदा मुद्र येदनयोर्मुखम् । सशोष्य मुद्रयञ्चुर्यो भूय सशोष्य मुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थाल्यां चुल्ल्यां निधारयेत । अधि निरन्तरं दद्यात् यावदिनचतु ष्टय । अङ्गारोपरि सदनं रचयेदाद्र्दपर्णम । स्र नैवग्ड्यपरस्थालीगत रस । कर्पूरवत्सुविमल गृह्णीयादथ खण्डसम् । सदैव कुसुमचन्दनकस्तूरीकु ङ्कुमैर्युत । खादन्हरन्ति फिरङ्ग व्याधि सोपद्रव स पदि । विन्दति वह्निदीप्ति पुष्टि वीर्य्यं बल विपुल। रमयति रमणीशतक रसकर्पूरसेवक सततम् ॥' भा । গিরিমাটী, ঝিনুক, ফুলখড়ি, ফটকিরি, সৈন্ধবলবণ, উইমাটী, খারিলবণ, নাভামাটী প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ, এক ভাগ পা- রাব-সহিত ১ প্রহর মাড়িয়া হাণ্ডীমধ্যে পাক করিবে ।

**कर्पूरहरिद्रा** । स्त्री । स्वनामख्यातद्रव्ये । आ मआदा । हि कर्पूरहलदी । ते.कर्पूरहरिद्रम्न वस्तुविशेष । गुणा —शीतला वातला मधुरा पि त्तघ्नी तिक्ता सर्व्वकण्डूघ्नी च । भा पू १भ ।

**कर्पूरा** । स्त्री । तरण्यां ।

**कर्पूरादितैलम्** । क्ली । योनिरोगे हितम् । पाठ "कर्पूरभल्लातकमद्धचूर्णं चारो यवानाथ मन शिला च । तैल विपक्व हरितालमिश्र रोमाणि निर्मूलयति क्षणेन' । कर्पूरादिभि कल्क । सिद्धे हरितालचूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ১ শ. কল্ক—কপূ র,ভেলার সুটী, শঙ্খচূর্ণ যবক্ষার এবং মনছাল প্রত্যেকে ৪ তো. জল ৪ শ ,। পাক সিদ্ধ হইলে হরিতাল চূর্ণ এক পোষা বা ২০ তোলা প্রক্ষেপ দিবে ।

**कर्पूराश्मा** । पुं । उपरत्नविशेषे । हि कर्पूर चीनिया । स्फटिके । वै निघ ।

**कर्ब.** । पुं । मूषिके ।

**कर्बर** । पु, क्ली । पुण्डकेशी । পুঁড়িইক্ষু । रा. नि व १४ । स्वर्णे । धुस्तूरस्य । व्याघ्रे । मे रत्रिकं ।

**कर्बरी** । स्त्री । प्रगाल्यां । व्याघ्रां । मे रत्रिकं । हिङ्गुपत्राम् । जटा ।

**कर्बुदार. (क.)** । पु । नीलम्लिष्टाम् । म. च श्वेतकाञ्चने । प मु , च मू ४श. । गुणा'— ग्राहिल रक्तपित्ते हितत्व । राज । श्वेतस्तु काञ्चनो ग्राही तुवरो मधुर स्मृत । रुच्यो दच श्वासकास पित्तरक्तविकारहा । क्षतप्रदरगुल्मार्नी गुणाश्चान्ये तु रक्तवत् ॥'' वै निघ । च । (क ,शैवालकाश्चे । চানতাপাছ । मु मू ४३श ।

**कर्बुरम्** । क्ली, पुं । स्वर्णे । हे च । हरिताले । श्रम । (र ) धुस्तूरवृक्षे । गन्धशट्यां । प मु । क महरिद्रायां । কাঁচা হলুদ, वै निघ । जले । मे. ।

**कर्बु(र्बू)र (क)** । पु। (Curcuma Zer umbet Rox । गन्धशट्यां । श्रम । आम्रहरिद्रा यां । हि कर्चीहलदी । च टी भ ग र । नदीनि- ष्पावधान्ये । रा नि व १६ ।

**कर्बुरफल** । पु । साकुरुण्डवृक्षे । रा नि व ६ ।

**कर्बुरा** । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । सु मू १९ श. । See जलायुका । पाठ्याइवृक्षे । वर्व्वर्याम् । वाबूईतुलसी । मे.रत्रिक ।

**कर्म्मूरम्** । क्ली । स्वर्णे । हरिताले । त्रिका. ।

**कर्म्म** । क्ली । यत् कुर्व्वन्ति, तत्कर्म्म । सु.सू.४१ अ. । तच्च त्रिविधं पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्म चेति । सु.सू.५अ. । [कालतायां । मे रचतुष्क ।

**कर्म्मकारी** । स्त्री । मूर्व्वायां । वै.निघ । विम्बि

**कर्म्मजः** । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

**कर्म्मपुरुषः** । पु । जीवे, "यस्मिन् चिकित्सा वर्त्तते स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्सिताधिकृत. ।" सु शा १अ ।

**कर्म्मफलम्** । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । रत्ना. । कर्म्मविपाके । मे.लचतुष्कं । सुखे । दुःखे । त्रिका ।

**कर्म्ममूलम्** । क्ली । कुशे । कुश । श.च. । श रत्नी ।

**कर्म्मरङ्गः** । पुं । (Averrhoa arambola.) स्वनामख्यातवृक्षे । कामराङ्गा गाछ । अ कर्म राचे ँ झाड । फलगुणा—"अम्लत्वम् उष्णत्व वातहरत्व पित्तजनकत्वं । पक्वस्य मधुराम्लत्वं बल-रुचिकारत्वञ्च । रा.नि.व ११ । कटुपाकित्व अम्लपित्त कारित्वं तीक्ष्णत्वञ्च । राज ३प.। "कर्म्मारस्य फल श्याम ग्राह्यम्ल वातनाशन । उष्ण पित्तकरञ्चैव त त्पक्वं मधुरं मत । अम्लञ्च बलपुष्टीनां रुचेश्चैव तु वर्द्धकम् ॥" वै.निघ. । "कर्म्मरङ्ग हिम ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत् ।" भा. ।

**कर्म्मरी** । स्त्री । The manna of the bamboo. वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

**कर्म्मविपाकः** । पु । पूर्व्वजन्मकृतशुभाशुभ फलभूते रोगादौ ।

**कर्म्मारः** । पुं । वंशे । कर्म्मरङ्गे । रा.नि.व.७।११ ।

**कर्म्मारकः** । पु । कर्म्मरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

**कर्म्मार्हः** । पु । मनुष्ये ।

**कर्म्मारिकः** । पुं । शाखोटवृक्षे ।

**कर्म्मेन्द्रियम्** । क्ली । कर्म्मसाधनेन्द्रिये पाय्वादि पञ्चके व्यस्ते समस्ते च ।

**कर्व्वः** । पु । मूषके । कामे । उणा. ।

**कर्व्वरः** । पु । व्याघ्रे । मे ।

**कर्व्वरी** । स्त्री । [illegible]पत्राम् ।

**कर्श्यः** । पुं । कर्च्चूरे । आम आदा । हि कचूर । रा.नि.व.६ ।

**कर्षः** । पुं । औषधभक्षणादौ मानप्रमाणे । स च षोडशमाषात्मक । १६० र. । च । तोलकद्वयात्मक कपरिमाणादिमाने । "कोलद्वयन्तु कर्षं स्यात् ।" प.प्र.१ख. । दशमाषकात्मकवालिङ्गमाने । "कर्ष स्याद्दशमाषक ।" शार्ङ्ग.पू.१अ । सुश्रुतस्तु पञ्च रक्तिकामाषमुक्त्वा १६माषात्मकं कर्षं कथयति । भरणद्वयात्मकश्रीह्यादिमाने ८०र । विभीतकवृक्षे । श र. । क्ली । सुवर्णे ।

**कर्षकः** । पुं । अयस्कान्तमणौ ।

**कर्षणम्** । क्ली । कृशीकरणे । है. च. ।

**कर्षणिः** । स्त्री । श्वतसोडचे । मदिना गाछ । उणा. । [श्वेतवचायां । वै निघ. ।

**कर्षणी** । स्त्री । चौरिणीक्षुपे । रा.नि.व ५ ।

**कर्षणीया** । स्त्री । कामवल्कवीजे । वै निघ. ।

**कर्षफलः** । पु । विभीतकवृक्षे । वहेड़ा वृक्ष । रा.नि.व.११ । भा पू.१भ. । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

**कर्षफला** । स्त्री । आमलकवृक्षे । आमला गाछ । रत्ना. ।

**कर्षार्द्धम्** । क्ली । तोलकपरिमाणे । प.प्र.१ख. ।

**कर्षिका** । स्त्री । कामवीजे । वै.निघ. ।

**कर्षिणी** । स्त्री । चौरिणीक्षुपे । गोक्षुरे गाछ । रा.नि व ५ । वै.निघ. । [दिर्क ।

**कर्षुः** । पुं । करीषाग्नौ । जीविकायाम् । मे च

**कर्षूः** । स्त्री । अभ्यन्तरप्रसृते सङ्कीर्णमुखे खात विशेषे । च.सू.१४अ. । करीषाग्नौ । वै.निघ. ।

**कर्षूस्वेदः** । स्वेदविशेषे । लक्षणं यथा—"खात येऽक्षधनसाध. कर्षू स्थानविभागवित् । दोषैर धूमैरङ्गारैस्तां कर्षू पूरयेत्तत । तस्यामुपरि शय्या या स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू १४अ ।

**कलः** । पुं । शालवृक्षे । शाल्गाछ । रा नि.व.ध ।क्ली । शुक्रे, रेतसि । मे.लद्विकं । मदरोट्के । वै.निघ.२भ.सङ्क्षणौ चि ध्वीयादिचूर्ण । त्रि । च कोर्णे । मे. ।

**कलकः** । पुं । मद्गुमत्स्ये । हे.च. । वेतूरवे ।

**कलकण्ठः** । पुं । हंसे । पारावते । कोकिले । मे.ठचतुष्कं । ग्रुकपक्षिणि । টেয়া পাখী । प.सु.।

**कलकफलः** । पुं । दाडिमवृक्षे । [चतुष्कं ।

**कलकलः** । पु । सर्ज्जनिर्य्यासे । धूने । मे ल

**कलघण्टिका** । स्त्री । कणगारिवायाम् । श्यामा लता । भा.पू.१भ. । See कनका ।

**कलघोषः** । पुं । कोकिले । श.र. ।

**कलङ्कः** । पुं । लौहमले । क्रोडे । अपवादे । मे कत्रिकं । मत्स्यभेदे । वै.निघ ।

**कलङ्कषः** । पुं । सिंहे । श.मा. ।

**कलङ्की** । त्रि । लौहमलयुक्ते ।

**कलजः** । पु । कुक्कुटे । वै.निघ ।

**कलजातः** । पुं । कलमशाली । কলমা ধান।

**कलञ्जः** । पुं । ताम्रकूटे । দোক্তা তামাক, খর্ষান তামাক । हिं तामाकू, सुरती । धूमपर्णी धूमपानगुणाः—"कलञ्जसेवनधूमपानात् स्यात् वयार्डिर्मुखरोगहानिः । कफप्रमामज्वरहानिकारी गान्धर्व्वविद्याप्रवणैकसेव्यम् ॥" इति विष्णुसिद्धान्त सारावली । सख्याविशेषे यथा—"सप्ताली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रीरूपक भवेत् । रूपकैर्दशभि. प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामत ।" युक्तिकल्पद्रुम । वेत्रल तायाम् । विषास्त्रहतमृगपक्षिणी । त्रिका. ।

**कलत्रम्** । क्ली । श्रोणी । रा नि व १८ । भार्य्यायाम् । मे.रत्रिक । भगे । त्रिका. । [१२ ।

**कलदूतम्** । क्ली । रौप्ये । रूपा । रा.नि.व

**कलधौतम्** । क्ली । रजते । रूपा । स्वर्णे । সোনা । रा नि व.१२ । [मे नचतुष्क ।

**कलध्वनिः** । पुं । मयूरे । पारावते । कोकिले।

**कलनः** । पुं । वेतसे । বেতগাছ । रा.नि.व.८। क्ली । एकमासिकगर्भे । गर्भवेष्टने । हला. ।

**कलनादः** । पु । कलहंसे । वै.निघ ।

**कलन्धुः** । पुं । घोषीशाके । रा.नि.व ७ ।

**कलभः** । पुं । त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तकरिशावके । उष्ट्रे । हला. । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**कलभवल्लभः** । पुं । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११।

**कलभवल्लभा** । स्त्री । पिप्प्ली । रा.नि.व.२३।

**कलभी** । स्त्री । चञ्चुपे । रा.नि.व ४ ।

**कलमः (शालिः)** । पुं । शालिधान्यविशेषे । রোওয়া ধান । रा नि.व.१६ । मगधादिषु प्रसिद्धे धान्यविशेषे । কলমা ধান । स एव महातण्डुल इति काश्मीरदेशे ख्यात । "कलमः कालविख्यात जायते स इहदने । काश्मीरदेश एवोक्तो महातण्डुल एव च ॥" भा. । गुणाः—अयं महती हीनगुण स्वादुपाकरसत्वादियुक्तश्च । वा.सू.६ष. हेमाद्रि.धान्यवर्गे । पित्तश्लेष्मकरः तथ्य. मधुरश्च । रा नि व १६ । कलमोऽस्रकत्रिदोषघ्नश्चक्षुष्य कषायवान् । राज ३प. ।

**कलमा** । स्त्री । शालिधान्ये । सा च श्लेष्मपित्तहा । श्वया च लघु पथ्या वातश्लेष्मवर्द्धिनी च । अत्रि.१६श्र । [रा नि.व.१६ ।

**कलमोत्तमः (मा)** । पु,स्त्री । सुगन्धशाली।

**कलम्बः (कः)** । पु। कदम्बवृक्षे । विश्व । शाकनाडिकायाम् । अम । शरे । मे.बत्रिकं । सर्पे । धाराकदम्बे । কেলিকদম্ । रा नि.व.९ ।

**कलम्बशालिः** । पुं । शालिधान्यविशेषे । কলমা ধান । [वै निघ ।

**कलम्बिकः** । पु। पक्षिविशेषे । চটক পক্ষী ।

**कलम्बिका** । स्त्री । कलम्बीशाके । কলমীশাক । श.र. । ग्रीवापश्चाद्भागे । हे.च. ।

**कलम्बिकी** । स्त्री । पक्षिणीभेदे ।

**कलम्बी** । स्त्री । *Convolvulus repens.* स्वनामख्यातजलजशाकविशेषे । কলমীশাক । हि करेमु । तें तीमीवकलिचेट्टु । प.मु. । गुणा.—स्तन्यदुग्धप्रकृत्योकरत्व मधुरत्व कषायत्व गुरुत्वरत्व । राज.३प. । "कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥" भा. । उपोदकायाम् । पुंदेशाक रा.नि.व.७ । [र. । See कलम्बी ।

**कलम्बुः (म्बूः)** । पुं, स्त्री । कलम्बीशाके । श.

**कलम्बुका** । स्त्री । जलजशाकविशेषे । কলমীশাক । मैष.गुलचि शम्बुकादिगुडी । [हारा. ।

**कलम्बुटम्** । क्ली । हैयङ्गवीने । नवनीते ।

**कलयष्टः** । पु । सर्जरसे । धूने । वै.निघ. ।

कलरव: । पु । गृहपारावते । अम । कोकिले । रा नि व १९ । वनकपोते । वै निघ. ।

कलल: । पुं । जरायौ । अम ।

कललज: । पु । रालै । शूना । रा नि व १२ ।

कललजोद्भव: । पुं । शालवृक्षे । रा नि व ८ ।

कलविङ्क. । पुं । चटकपक्षिणि । अम रत्ना ८। कलिङ्गकवृक्षे । पारावते । ग्रामचटके । मी ग्रामचटक । ग्रामचटके । सु सू ४६ ।

कलश: (स.) । पु । द्रोणपरिमाणे । ३२सेर। घटे । प प्र. रत्ना । [निघ । रत्ना ।

कलशि: (शी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकु

कलसि (सी) । स्त्री । Hemionitis cordifolia, पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । प मु । रा नि व ४ सु सू ३८ मि यो च द ज्व चि किरातादौ यक्ष चि बलायवृते । वा चि १७ । "कोलवृक्षा सकलसी ।" [सुरसादिग. ।

कलह: । पुं । युद्धाम् । हि मुश्कीरो । वा सू

कलहंस: । पुं । राजहंसे । कादम्बे । वानि हैंस । रत्ना । "पक्षैराधूसरैहंसा कलहंसा इति स्मृता ।' रत्ना । पीतकचहंसी । जलकुक्कुट वै निघ. ।

कलहसकम् । क्ली । वरीयकाविकारे करम मात्रम् । अम कलमे घृत मुखवैरस्य हरिव भवति । च द चरौ चि । "चटादशकिंशुमानि दश मरिचानि विशतिव पिप्पल्य । च द्रकरस गुड युक्तं मस्तुवकारवालम । विकलकलहदृष्टिभित् समादहत सुरभिस्राव । ब्रह्मकलहसघाति इदं प्रयुक्तं सुमदहितम् ।" रत्न ।

कलहनाशन. । पु । पूतिकरञ्ज नाटा । अ मा । [हिन्दी] । रा नि व १८ ।

कलहप्रिया । स्त्री । सारिकायां । भाविप्र

कलहाकुला । स्त्री । सारिकायाम् । वैनिघ ।

कला । स्त्री । शिरास्नायवादौ कालविशेषे सु शा ४,। स्नायुविशेष Cellular tissue and fascia of the body सारिकायामिति । ता सप्त—मांसधरा (शिरास्नाय्वादिव्याप्ता), रक्त धरा (मांसान्तर्गत रक्तवाहिनी वा), मेदोधरा (मज्जाम्युपरिस्थकपित्तिलपदार्थे) श्लेष्मधरा (स न्धिस्थालेषु श्लेष्मवलिप्तिलपदार्थेषु), पुरीषधरा (या पक्वाशयस्थाहारजन्यमलवाहिनी), पित्तधरा (यत्र भुक्तद्रव्याणि आमाशयात्पक्वाशय प्राप्य ति ष्ठति), शुक्रधरा (सर्वकायव्यापिनी) । सु शा ४। कलास्वरूप —"धातुभिः प्रतिच्छन्नात् सन्तताश्च स्नायुना । श्लेष्मणा वेष्टितावापि कलाभागास्तु ताः विदु । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्तिष्ठ ति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ।' भा म १म । वाजिनी लतायाम् पञ्चमांशे । ज द १४ मन रिणायाम् चन्द्रषोडशांशे । वृद्धौ । शिरा । अम । वैनिघ ।

कलाकुलम् । क्ली । विषे । रा नि व ६ ।

कलाङ्कुर । पु । The bird Ardea sibirica सारसपक्षिणि । शिवा । [रत्ना ।

कलाङ्गुलि: पुं । शालिधान्यविशेषे । च द

कलाचिका (ची) । स्त्री । प्रकोष्ठ । स्वा भिधा मणिबन्धपर्यन्त । वै श । घटस्य च कुण्डे इति भाषा । ज ण १४ ।

कलाजाजी । स्त्री । कालजीरकम् । कृष्णजीरके । कालजीरक । हि कलौंजी मंगरैला ।

कलाटक. । पु । पद्मकाष्ठ । रा नि व १२।

कलाटीन. । पु । The white water wagtail खञ्जरीटपक्षिणि । शवा ।

कलाट. । पु । स्वर्णकारे । शिवा ।

कलाधिक । पुं । कुक्कुटे ।

कलानुनादी । पु । कलविङ्के । चटके । चातके । भ्रमरे । मि श्रकपिञ्जले ।

कलाप: । पु । मयूरपुच्छ । बर्हे । भूषणे । कटिबन्ध । मेखलायाम् । चन्द्रे । तूणीरे । समूहे । वंशे । वैनिघ ।

कलापक: । पु । वर्णदशहस्ते । हैम ।

कलापिन् (पी) । पु । मयूरे । हस्ते । कोकिले । पक्षिविशेषे । कलाप ।

कलापिनी । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रात्रौ । चन्द्रे । मयूर्याम् ।

कलामक. । पु । कलमशाल । हैम ।

**कलायः** । पु। (Pisum sativum.) Name of various leguminous seeds. मटर इति ख्याते शिम्बीधान्ये । र मा. । माषकापरमा- मधिये शिम्बीधान्यविशेषे । बाँटुला मटर,तेउड़ा मटर । हि केराव । ते पेद्‌दर्म्ल । स द्विविध.— विपुटो वर्तुलश्च । गुणाः —अतिवातलः । वा मू शिम्बीधान्यव । पित्तदाहकफघ्न शीतः कषाय. रुचिपुष्टिप्रदः आमदोषकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

**कलायकः** । पुं । कलमशाली । कलमा धान । रा.नि.व.१६ । गुणाः—"किञ्चित्कषाया मधुरा प्रदिष्टा रक्तप्रशान्तिं जनयन्ति बल्या. । किञ्चित् सवातं विनिघ्नन्ति पित्त कलायका मुद्गसमानक पा. ।" अत्रि.१५अ । [दूर्वाया । वै निघ. ।

**कलायका** । स्त्री । मस्याख्या । हिञ्चे । गण्ड

**कलायखञ्जः(खण्ड.)** । पुं । वातरोगभेदे । लक्षणम् —"कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च ल क्ष्यते । कलायखञ्ज तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्॥" सु नि.१अ. । "क्रम. कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्गोरिव स्मृत । विशेषात्तैरेव कर्म कार्यमत्र विचक्षणै.॥"

**कलायशाकम्** । क्ली । शाकविशेषे । हि केरावशाक । गुणाः—"कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित्" । भा.पू १भ शाकव । "कला यशाकं पित्तघ्नं कफघ्न वातलं गुरु । कषायानुर सयैव विपाके मधुरश्च सत् ।" सु.सू.४६अ. ।

**कलायसूपः** । पुं । कलायकृतयूषे । गुणा.— "कलायसूपः कथितो लघु याही सुशीतल. । रु च्यो मेध्य. पाककाले स्वादुसमदपित्तनुत् । अरो चकहरश्चासौ कफनाशकरो मत. । वै निघ. ।

**कलाया** । स्त्री । गण्डदूर्वायाम्। श्वेतदूर्वायाम्। श्वेतदूर्वा । रा.नि.व ८ । लम्बयवके । काल छोला । प.मु. । [व.१० ।

**कलारुहा** । स्त्री । सर्पबेतकौषधे । रा नि.

**कलालापः** । पुं । भ्रमरे । रा.नि.व.१९ ।

**कलाविकः** । पुं । कुक्कुटे । त्रिका. ।

**कलाविकलः** । पुं । चटके । श.र. ।

**कलिः** । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.म.१भ मेद. . वि. । स्त्री । कलिकायाम् । मे धरिर्बे । श्वेतमुस्तके । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

**कलिकः** । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । क्रौंचबक । वंशधान्यभेदे । बाँशेर धान ।

**कलिका** । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछातिगाछ। रा नि व ८ । अस्फुटायाम् । पुष्पकोरके । उत्पल- नीलिकायाम् । वै.निघ.।पुष्पविशेषे । कलके फूल।

**कलिकारः** । पुं । धूम्याटपक्षिणि । फिर्डे । पीतमस्तकपक्षिणि । करञ्जवृक्षे । मे । जलपिप्प- ल्याम् । वै.निघ. । [स्त्री । नाटीकरञ्ज । श्रम ।

**कलिकारकः** । पुं । पूतिकरञ्जे । लटाकर-

**कलिकारिका** । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । विष- लाङ्गलिया । वै.निघ. ।

**कलिकोत्तमः** । क्ली, पुं । लवङ्गे । गन्धशाली ।

**कलिङ्ग(क)म्** । क्ली । इन्द्रयवे । च द पि ज्व. कलिङ्गादि । "कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठाति- कटुरोहिणी ।" च.द.ज्वरातिसार.र. । "दारु- पाठाकलिङ्गकम् ।"

**कलिङ्गः (कः)**। पुं । मधवृक्षे । पाकुड़ गाछ। कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । शिरीषवृक्षे । रा नि. व.८ । इन्द्रयवे । रत्ना.८ । र.सा.सं. सि यो.राजि- ज्वरे । कलिङ्गकल्पामलकौ । सि.यो पिप्पल्यादि घृते । पूतिकरञ्जे । पक्षिविशेषे । फिङा । मे.ग- त्रिक । वा.चि.१अ । तरम्बुजे । तरमुज । गुणाः —मधुरः शीतलो वृष्यो बल्य. पित्तदाहघ्नः सम- र्पण. वीर्यकरश्च । रा.नि.व ७ । घातकपक्षिणि । ह्युला. । विभीतके वृक्षे । त्रिका. ।

**कलिङ्गजः** । पुं । इन्द्रयवे । वै निघ. ।

**कलिङ्गद्रुः** । पुं । कुटजवृक्षे । भा म.१भ.काल. चि. । "कलिङ्गद्रुफलं रजः ।"

**कलिङ्गयवः** । पुं । इन्द्रयवे । च.द. । सि.यो. लवणोत्तमाद्यचूर्णे ।

**कलिङ्गबीजम्** । क्ली । इन्द्रयवे । रा नि व.८।

**कलिङ्गशाठी** । स्त्री । नदीजात शठीविशेषे । गुणाः—तिक्ता बलकरी वह्निदीपनी चर्मोदरी वातकातिसारघ्नी । सा यवक्षारयुक्ता गर्भिण्या वान्तिं हरेत् । अत्रि. । [त्रिवृतायां । श.च. ।

**कलिङ्गा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । र.मा.। श्वेत-

**कलिङ्गादिकषायः** । पुं । "कलिङ्गकाः प-

टीक्ष्ण पत्रं कटुकरोहिणी" इत्येतद्द्रव्यकृतकषायं। स च सन्तातादीनां शमन.। वा चि १भ.। कषायोऽयं पित्तज्वरघ्न। च द.पित्तज्व.चि.।

**कलिङ्गाद्यगुडिका** । स्त्री । ज्वरातिसारे। पाठः—"कलिङ्गबिल्(बिल्व)जम्ब्वामकपित्थ सरसाञ्जनं। लवा हरिद्रे ह्रीवेर कट्फल शुकनासिका। लोध्र मोचरस शङ्ख धातकी वटशुङ्गक। पिष्ठा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेत्॥" इन्द्रयवादीनां प्रत्येकं समभाग गृहीत्वा तण्डुलोदकेन विमर्द्य वटी कार्या छायाया शोषणीया च। शुकनासिका श्योणाकलक्। च. द.भैष.। चर्मकषेति केचित्। "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो ग्राह्यं तण्डुलोदककर्मणि॥" प प्र ३प। [ह्रिकज्व.चि।

**कलिञ्जः** । पुं । कुलिञ्जने। वै निघ २भ.जि

**कलितरुः** । पु । विभीतकवृक्षे। वै.निघ.स्वरभेदचि.।

**कलिद्रुः (मः)** । पु । सरलदेवदारौ। भल्लातकवृक्षे विभीतकवृक्षे। रा.नि.व.११,भा.म.१भ कण्ठकुब्ज ज्व.चि। "किरातकटुकाकषा कुटजकण्टकारीशटीकलिद्रुकिलिमाभया।"

**कलिन्दः** । पु । सूर्ये। विभीतकवृक्षे। रा नि व २३। भेलकवृक्षे। सरलदेवदारौ। वै निघ।

**कलिन्दकः** । पुं। कर्कारौ। तरम्बुजे। वै.निघ।

**कलिप्रदः** । पु । मद्यशालायाम्। वै निघ.।

**कलिप्रियः** । पु । वानरे। श र.।

**कलिफलम्** । क्ली । विभीतकफले। च.द.।

**कलिमः** । पु । शिरीषवृक्षे। वै.निघ।

**कलिमारः(क)** । पु । पूतिकरञ्जे। कण्टकवति करञ्जे। च टी र।

**कलिमालः,(ल्यः)कः** । पु । पूतीकरञ्जे। नाटाकरञ्ज। रा.नि.व.९। [पु.१भ.।

**कलियुगालयः** । पुं । विभीतकवृक्षे। भा

**कलियुगावासः** । पु । विभीतकतरौ। भा।

**कलिवृक्षः** । पु विभीतकवृक्षे। दे च।

**कलिहारी** । स्त्री। लाङ्गल्याम्। विषनाङ्गनिम्ना। हिं करिहारी। भा.पू.१भ। वै.निघ वा व्या.महाविषगर्भतैले।

**कली** । स्त्री। कलिकायाम्। च टी भ.।

**कलुः** । पु । गरुडशाली। पक्षिराज धान्यं। रा नि.व.१६।

**कलुषः(षा)** । पु,स्त्री। महिषे। रा.नि.व.१९। मण्डलिसर्पे। सु कल्प ४भ.। See सर्प।

**कलुषमञ्जरी** । स्त्री जिङ्गिन्याम्। वै निघ।

**कलेवरम्** । क्ली। शरीरे। रा नि व.१८।

**कलोद्भवः** । पु । कलमशाली। कलमा धान। रा.नि.व.१६।

**कल्कः (ल्कम्)** । पु, क्ली। रसपिष्टद्रव्यपिण्डे। जले वाटा द्रव्य। यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्त्तितम्। च। मध्वादिप्रेषितद्रव्ये। "कल्की मध्वादिपेषिते।" रा.नि व २०। तस्य मात्रा कर्षमिता। तत्र मधुघृततैलमात्रा द्विगुणा, सितागुड सम, द्रवाश्च चतुर्गुणा ग्राह्याः। प प्र.१ख.। घृततैलादिविषये। मै.कल्कि। घृततैलादिपाके द्रवादिपेषिते देयद्रव्ये। "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितं। तदेव सुरभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभिधीयते॥" प.प्र.१ख.। द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलम्भवेत्। प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मात्रकर्षसम्मितम्॥ भा.। "यः पिण्डश्चार्द्रपिष्टानां स कल्क इति कीर्त्तितः। तद्वदेवच साधात्कल्को द्रवादिपेषितः॥ मात्रा पिचुमिता तत्र द्विगुणं माक्षिकादिकम्। सितां गुडं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः॥" इति कल्कविधि.। कर्षमले। श र। शुष्कनाम गन्धद्रव्ये। शिलारस। रा.नि.व १२। See किट्टक.। विष्ठायां। किट्टे। मै.कल्कि। कल्किटने। वै निघ।

**कल्कफलः** । पु । दाडिमवृक्षे। रा नि.व.११।

**कल्करोध्रः** । पु । पट्टिकारोध्रे। रा.नि व ६।

**कल्किवृक्षः (धर्म्मघ्नः)** । पुं। विभीतकवृक्षे। रा.नि.व ११। [नि व २०।

**कल्पः** । पुं। विधौ। रोगक्षयौ। कल्पादौ। रा.

**कल्पकः** । पुं। नापिते। श्र.भा.। कर्चूरे। भा. पू.१भ.।

**कल्पतरुः** । पुं । कल्पवृक्षे । क्रमुकवृक्षे । रा.नि.व ११। तन्नामकज्वरघ्नरसे । पाठ —"रस गन्धं विष ताम्र सम्भाग विचूर्णयेत् । भावयेत्पञ्चभि. पित्ते क्रमश पञ्चवासरम् ॥ निर्गुण्डी स्वरसेनैव मर्द्दयेत्सप्तवासरम् । आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुन ॥ सर्षपाभा वटी कार्य्या छायया परि शोषिता ।" जीर्णज्वरे विषमज्वरे च २१ वटाः प्रयोज्या । कज्जलीपिप्पलीयुतमुष्णजल पाययेत् । शर्करया दधि देय खादयेच्च । भैष.ज्व.चि. ।

**कल्पद्रु (मः)** । पु । कल्पतरौ । कुल्माषवृक्षे । সোণালু গাছ । वै निघ ।

**कल्पनम्** । क्लो । कृतौ । कर्त्तने । त्रिका ।

**कल्पना** । स्त्री । हस्तिसज्जायाम् । अम. । रचनायाम् ।

**कल्पनी** । स्त्री । कर्त्तर्याम् । কাঁচি । हे.च. ।

**कल्पपादपः** । पु । कल्पवृक्षे । विभीतकवृक्षे ।

**कल्पवृक्षः** । पु । विभीतकवृक्षे । कल्पपादपे । अम. । रत्ना. । [मद्ये । वै निघ. ।

**कल्पा** । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । শ্বেতচামিলী ।

**कल्पान्तः** । पु । प्रलयकाले । अम. ।

**कल्मषम्** । क्ली । पापे । कारपुच्छे । त्रिका. ।

**कल्मापः** । पु । सुगन्धशाली । रा नि.व १६ ।

**कल्यम्** । क्ली । सुरायाम् । हला. । प्रभाते । मे. यविक । मधुनि । हे.च. । त्रि । वाकश्रुतिरहिते । नीरोगे । सु चि.२६अ. । "कल्यस्योदयवयस. ।" दर्पे । मे यविक ।

**कल्यजग्धिः** । स्त्री । प्रातर्भोजने । जटा. ।

**कल्यद्रुमः** । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

**कल्यवर्त्तः** । पुं । प्रातराशे । त्रिका । [म.र. ।

**कल्या** । स्त्री । मद्ये । मे यविके । हरीतक्याम्

**कल्याङ्गः** । पुं । पर्पटवृक्षे । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि व ५ ।

**कल्याणम्** । क्ली । सुवर्णे । सुखे । रा नि.व. १२ । पुं । लघुसर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । [वै निघ. ।

**कल्याणकः** । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া ।

**कल्याणगुडः** । पुं । यक्ष्माधिकारे । पाठ.—"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदै । विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः । दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् । त भक्षयेदक्षफलप्रमाण यथेष्टचेष्ट त्रिसुगन्धियुक्तम् ।" पाकनियम —आमलकीस्वरसा. १२श. इक्षुगुडा. ६।०श यथाविधि एकत्र पचेत् । सिद्धप्राये पाके पिप्पलीमूलादीनां प्रत्येकं कर्षं (৮ তো ), त्रिवृच्चूर्णस्य शराव (৮ তো ) तैलस्य च शराव (৮ তো.) प्रक्षिपेत् । तथा त्रिसुगन्धस्य पृथक् पल मिश्रयेत् । तथा त्रिवृता तैलभर्जिता देया इति वृद्धा । प्रक्षेपद्रव्याणि—पिप्पलीमूल जीरक चव्यं त्रिकटु गजपिप्पली हपुषा वनयमानी विडङ्ग सैन्धवं त्रिफला यमानी पाठा चित्रकमूलं धान्यकञ्च । च.द यक्ष्म.चि. । रस र । भैष. ।

**कल्याणघृत(पानीय)म्** । क्ली । विषमज्वरे उन्मादे च । पाठ —"विडङ्गत्रिफलादन्तीभद्रदारुहरेणव. । तालीशपत्रमञ्जिष्ठाकेसरोत्पलपद्मका दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ शारिवे स्थिरे । प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठ बृहत्यौ चैलवालुकं । सचन्दनगवाक्षीभिरेतै. सिद्ध विषापह । सर्पि. कल्याणक .. । বাথারশশা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণি, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নীলোৎপল, এলাচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, বৃহতী, মালতীপুষ্প, বিড়ঙ্গ, চাকুন্দিয়া, কুড, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২ তো ঘৃত ৩২ প. জল ১৬ শ । एतच्च घृत द्विगुणजल चतुर्गुणञ्च दुग्धं दत्त्वा यदा पचेत् तदा क्षीरकल्याणमुच्यते । सा को.उन्मा. चि. । सु.कल्प.७अ । भैष. । अन्यत् दाहाधिकारे महत् कल्याणकं घृतम् । पाठ.—"चतुर्गुणे जलामर्द्धे रसे क्षीरे चतुर्गुण । सर्पि. प्रस्थ बलाश्वगन्धा मञ्जिष्ठा पीवरी स्थिरा । काकोल्यौ मधुमेदे द्वे ऋद्धी द्वे देवदारु च । एषामक्षपलैः कल्कैः पचेत्कल्याणकं महत् ॥ ঘৃত ৪ শ শতমূলীরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. । কল্ক—জীরা, শ্বেত বেলেড়া, মঞ্জিষ্ঠা, অশ্বগন্ধা, হরিদ্রা, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, যষ্টিমধু, মেদা, মহামেদা, ঋদ্ধি,

शुंठि, দেবদারু। প্রত্যেকে ৮ তো। । रस.र.।

**कल्याणलेहः** । पु । वातव्याध्यधिकारे हिक्का श्वासे च। पाठ —"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषज । अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धव। एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः । एकविंश तिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ॥" अजाजी জীর কী, अजमोदा यमान्याम्, यष्टी यष्टीमधु, मधुक मधुकपुष्पे। মউল ফুল। च द वा.व्या चि.। रस. र.। भैष ।

**कल्याणवीजः** । पु । मसूरद्रव्ये। रा नि.व.१६।

**कल्याणसुन्दराभ्रम्** । क्ली । राजयक्ष्मणि र स । पाठ —"वज्राभ्रमेलपलिकं पुटनैः सुतीक्ष्णैः धात्रीपयोदवृहतीशतमूलकेक्षु । विल्वाग्निमन्थजल वासककण्टकारीश्योणाकपाटलिवलाय रसैरमीषां। सम्मर्दितं पलमितैः पृथगेकशश्च । गुञ्जासमा सुव लिता वटिका कृता च।" জারিত অভ্র ৮ তোলা, আমলা, মুতা, বৃহতী,শতমূলী, ইক্ষু, বিল্বপত্র, গনিরি, বালা, বাসকপত্র, কণ্টি কারী, শোণা, পারুল, বেরেলা প্রত্যেকের ১ পলমিত রসে মর্দন। भैष । [व.१२।

**कल्याणिका** । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा.नि

**कल्याणिनी** । स्त्री । बलानामक्षुपे । বেলে ড়া। रा नि व.४।

**कल्याणी** । स्त्री। रालद्रव्ये। सर्जद्रव्ये। वै निघ। गवि । रा.नि व १९। माषपर्ण्यां। रा नि व.३।

**कल्लः** । वि । वधिरे । विश्वः । [हे.च ।

**कल्लता (त्वम्)** । क्ली । बाधिर्य्ये। स्वरभेदे।

**कवकः** । पु । ग्रासे । कवले । हे च.। क्ली । छ त्राके ।

**कवचः** । पु, क्ली । पर्पटके। "कवचः स्यात् पर्पटके।" रा नि व ५।२३। वचा कवचकच्छु रा ।" गर्दभाण्डद्रव्ये। गाम्भीर्यार्ट इति लोके। त्वचि। दारचिनि। भूर्जद्रव्ये। नन्दीवृक्षे। मे च त्रिक।

**कवचपत्रम्** । क्ली । भूर्जपत्रे। म च ।

**कवचीयन्त्रम्** । क्ली । ... यन्त्र वे। तद्यथा —"नातिह्रस्वा काचकूपी न चातिद र्घा दृढा। वाससा कर्दमाक्तेन परिवृत्य समन्त । सलिप्य मृदुमात्राभिः शोषयेद्वाहुरश्मिना। निधाय भेषजं तत्र मुखमाच्छादयेत्तत । कठिना दृढया वापि पचेदाले विधानत । कवचीयन्त्रमेत द्धि रसादिपचने मतम् ॥" आत्रेय ।

**कवड़** । पु । कवले । गण्डूष । रत्ना.।

**कवड़ग्रहः** । पु । कर्षे । २ তোলা। र र १ख । च द.खदिरवटी।

**कवयि. (यी)** । स्त्री। (Coius cobojus) मत्स्यविशेषे। কই মাছ। गुणा — मधुरा स्निग्धा कषाया रुच्या दृष्टपित्तकरी बल्या वातघ्नी च। आ । हारा.।

**कवरः** । पु, क्ली । कवर्य्याम्। वनतुलसी। चि का। लवणे। अम्ले। मे । हे च । सामुद्रलवणे। र मा ।

**कवरा (री)** । स्त्री । वर्वरायाम्। বাবুই তুলি भाषा। श र.। वनतुलस्याम्। अम । वर्वूरकाष्ठे। বাবলা গাছ। रक्तकरवीरे। मनःशिलायाम्। हिङ्गुपत्र्याम् । रा नि.व ६।

**कवरीकः** । पु । सुगन्धपत्रकविशेषे। তুলসী ভুলসী। यथा—"कस्तूरिकासितगन्धः कवरीक स्तनामकः।" इति द्रव्याभिधानम्।

**कवरीकला** । स्त्री । मनःशिलायाम्।

**कवरीकूटकः** । पु । कवर्य्याम्। त्रिका।

**कवलः** । पुं। चिलिचिममत्स्ये। বেলে মাছ। अ.च.। ग्रासे। रत्ना । गण्डूषद्रव्ये। কুলকুচ, কুল্লি করা। या मात्रा या सुखे धृता सुखं सञ्चार्य्यते। "सुखं सञ्चार्य्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ॥" भैष.। See गण्डूष ।

**कवलग्रहः** । पु । कर्षपरिमाणे। श । तुलके कवलस्य यद्वा धारणम्। तस्य विधिर्यथा—"तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलह समुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्य धन्विप्रमर्दितं गलकपोलललाटस्वेदं धारयेत्। तावच्च धारयितव्यो।यावच्छ्लेष्मपरिपूर्णवदनो भवति वा विमोच्य पुनरन्यो ग्राह्य इति" यावत्परिपूर्णकपोलत्वं नासास्रावाक्षिस्रावश्च ... तदा विमोक्तव्य पुनरन्यो ग्राह्यः"

इति। सु.चि ४०अ.। गुणाः—"कवलः कुरुते काङ्क्षां भक्तेषु हरते कफम्। तृषां तोषञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्॥" वै.निघ.। स चतुर्विधः—स्नेही प्रसादी शोधी रोपणश्चेति। तत्र वाते स्नेही स्निग्धोष्णैर्द्रव्यैः, प्रसादनो पित्ते स्वादुशीतैः। शोधनः कफे कट्वम्ललवणै रूक्षोष्णैश्च। रोपणो व्रणे कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैश्च। तस्य मात्रा सा या सुखसञ्चारिणी भवेत्। "चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ। स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षोष्णैः शोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैः रोपणो व्रणे। तथा सुखं सञ्चार्यते या तु मात्रा सा कवले स्मृता॥" सु.चि.४०अ.।

**कवलिका** । स्त्री । Bandage. व्रणबन्धनार्थम् उदुम्बरादिवल्कले। सु.सू.१८अ.। चि.२अ.।

**कवली** । स्त्री । बदरीवृक्षे । इला ।

**कवसः** । पुं । कण्टकगुल्मे ।

**कवाटच(व)क्रम्** । क्लीं । स्वनामख्यातवृक्षे। तैं कराडिया, कवाटवेट्ट। वेपट्टा इति च भाषा। रमा.।

**कवारम्** । क्ली । पद्मे । त्रिका.। पुं । (Tantalus falcinellus.) पक्षिविशेषे। कनाव पाखी। वै.निघ.। [इला।

**कविः (कम्)** । स्त्री,क्ली । खलीने । नागाम।

**कविका** । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । केरव इति कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे। रा.नि.व.१०। तैं पुष्पविशेषम्, खलिने। हिं कडियाली। नागाम। कवयीमत्स्ये। तैं मत्स्यविशेषम्। त्रिका.।

**कविञ्जुकः** । पुं । पक्षिविशेषे ।

**कवि(गि)त्थः** । पुं । कपित्थवृक्षे। अ.टी.।

**कवेलम्** । क्ली । उत्पले । नीलपद्म । श.च.।

**कवोड़वकः** । पुं । कवाटवक्रवृक्षे । रमा.।

**कवोष्णम्** । त्रि । ईषदुष्णे । अम.। क्ली । उष्णतायाम्। [सरोहिण्याम्। भा.पू.१भ.गु.व.।

**कशा** । स्त्री । अश्वादिताडन्याम्। हे.च.। मां-

**कशिका** । स्त्री । चर्मकषायाम्। চামবকশা। च.द.शू.चि लोहामृते।

**कशिपुः** । पुं । भक्ते । वस्त्रे । रा.नि.व.२०।

**कशेरुः(रूः)काः** । पुं,क्ली । पृष्ठकीकसे । पृष्ठास्थिनि । पिठेर दाँड़ा । इला । स्त्री । स्वनामख्यातघासे । কেশুর। रमा.। See कसेरु.।

**कशेरु(रू)कम्** । क्ली । कशेरुणि । কেশুর। प.मु.।

**कशेरु(रू)का** । स्त्री । पृष्ठास्थिनि । पृष्ठवंशे। रत्ना.। वै.निघ.। कशेरौ। কেশুর। अम.।

**कश्मलम्** । क्ली । मूर्च्छायाम् । मोहे । अम.।

**कश्मीरजम् (न्म)** । क्लीं, पुं । कुङ्कुमे । अ.टी.। रा.।

**कश्यम्** । क्ली । मद्ये । पुं । अश्वे । मे यद्विकं। कषाईस्त्रे। हे.च.। अश्वमध्यभागे। वै.निघ।

**कश्यपः** । पुं । मत्स्यभेदे । मिश्रः । मृगविशेषे। मे.। [चपके। श.च.।

**कषणः** । पुं । शलाटौ । क्ली । कण्डूयने । त्रि।

**कषपाषाणः** । पु । स्वर्णमणौ ।

**कषायः** । पुं । कपित्थवृक्षे । महासर्जवृक्षे । वै.निघ। मण्डलिसर्पे। सु.कल्प.४अ। *Decoction of infusion.* क्वथितैर्वस्तुभिः कृते क्वाथमात्रे। षोडशगुणाम्भसा पक्वः चतुर्भागावशिष्टक्वाथः कषाय उच्यते। रमा। "पादशिष्टः कषायः स्याद् यः षोडशगुणाम्भसा।" भा। अष्टभागावशिष्ट इति। शार्ङ्ग १अ। कषायाः पञ्चविधाः स्वरसकल्कक्वाथहिमफाण्टभेदेन यथोत्तर लघवश्च भवन्ति। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। धवः। धववृक्षे। ধাওরা গাছ। लकुचवृक्षे। ডেলো গাছ। रा.नि.व.९। निर्यासे। विलेपने। अङ्गरागे। मे। पुं, क्ली। An astringent flavour. षड्विधातमरसविशेषे। कषा। स पूगीफलादौ स्वादः। रा.नि.व.२०। स च भूम्यग्निगुणबहुलः हिमगुरुरूक्षः, स्तम्भी प्रमनः ग्राही मुखशुद्धिजिह्वास्तम्भादिकृत् तद्विपाकोऽपि कटुः तद्विपाकगुणश्च वातकृत् कफपित्तघ्नश्च। दीपनः पाचनः शोफरोधकः शैथिल्यकरः अतिसेवितः पाण्डु करोति च। यो वक्त्रं शोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति स कषायकः। सु.सू.४२अ। अन्यच्च। कषायः रोपणः स्तम्भी व्रणपाकार्शनाशनः।

कफशोणितपित्तघ्नो रुक्षः शीतो गुरुस्तथा ॥ राज.। वैषम्यं स्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः। बध्नातीव च सः कण्ठं कषायः स विकाशयपि ॥ च.। अति युक्तस्य गुणः—सोऽतियुक्तः शूलाध्मानहृत्पीडादि पक्षादिकृत्। भा.। कषायस्य कल्पनं पञ्चविधम् —स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टभेदेन। एषाञ्च यथा पूर्व्वं बलाधिक्यम्। च.सू.४अ। "क्षीरजः स्वर स' प्रोक्तः कल्को द्रव्यादिपिष्टितः। क्वथितस्तु शृत शीतः शर्व्वरीमुषितो मतः। चिक्षीप्यतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते। पञ्चैतास्तु समुद्दिष्टाः कषा याणां प्रकल्पनाः॥" म.म.१ख। कषायपाकवि धिः। "तत्र केचिदाहुः त्वक्पत्रमूलादीनां भाग स्वचतुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्याप हरेत्। अथवा तत्तोयदक्षीरे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेत्।" सु.चि ३१अ.। त्रि। सुगन्धे। त्रिका.।

**कषायकृत्** । पुं। रक्तलोध्रे। जटा.।

**कषायजलम्** । क्ली। मधाश्वत्थोदुम्बरशिरीष वटसिद्धे जले।

**कषायदन्तः (दशनः)** । पुं। मूषिकभेदे। अस्य शुक्रं यत्र पतति तत्र ग्रीथकोथादयो जाय न्ते। वा.उ.३८अ.। सु कल्प.६अ.।

**कषायनित्यः** । त्रि। नित्यमतिमात्रकषायर ससेविनि। च।

**कषायफलम्** । क्ली। पूगफले। वै.निघ.।

**कषाययावनालः** । पु। तुवरयावनालधान्ये। जनावविशेष। रा.नि.व १६।

**कषाययोनिः** । स्त्री। कषायाधिकरणे। सा च पञ्चधा—मधुरकषायः अम्लकषायः कटुकषायः तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति। च.सू.४अ।

**कषायवर्गः** । पुं। कषायरसद्रव्यगणे। कषा णिनिःश्येव वर्गः। त्रिफला शल्लकी जम्बूाम्रबकुल- तिन्दुकफलानि न्यग्रोधाद्यम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिलोध्रा दिशालसारादीनि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्प तिफलानि कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपाल ङ्क्यासुनिषण्णादीनीवारकादयः मुद्गादयश्च समासेन कषायवर्गः॥ सु.सू.४२अ.। [फलवृक्षे। च.चि ४अ।

**कषायवृक्षः** । पु। वटाम्लकादिकषायत्वक्

**कषायस्कन्धः** । पुं। प्रियङ्ग्वादिकषायद्रव्यकृता स्थापनविशेषे। च.चि.८अ.।

**कषाया** । स्त्री। रक्तदुरालभायाम्। क्षुद्रदुराल भायाम्। रा.नि.व ४। आमलकी। खर्जूरीवृक्षे। वै निघ.।

**कषायी (यिन)** । पुं। सर्जवृक्षे। धुनार गाछ। शालवृक्षे। रा.नि.व.८। जटा.। खर्जूरीवृक्षे। धे जूर गाछ। लकुचवृक्षे। रा.नि.व ११। शाकवृक्षे। क्षुद्रपनसे। वै.निघ.।

**कषिका** । स्त्री। पक्षिजातौ। उषा। [टी रा.।

**कषेरुका** । स्त्री। कशेरुकायां। पृष्ठास्थि। च

**कष्टम्** । क्ली। पीडायाम्। है च.।

**कष्टकारकः** । त्रि। पीडाकरे। त्रिका.।

**कष्टस्थानम्** । क्ली। पीडाजनकस्थाने। हारा.।

**कष्टिः** । स्त्री। पीडायाम्। वै निघ।

**कष्ठीरम्** । क्ली। रङ्गे। वङ्ग। रत्ना.।

**कसका** । स्त्री। कासमर्द्दे। वै.निघ २भ कुष्ठ त्यायचते। [र पि चि।

**कसनम्** । क्ली। कासे। वेदनाविशेषे। च.द

**कसनमर्द्दनः** । पु। कासमर्द्दवृक्षे। कालका सन्दा। वै निघ.। [सुन्दा।

**कसना** । स्त्री। लक्ष्मसाध्यलूताविशेषे। See

**कसनोत्पाटनः** । पुं। वासकवृक्षे। वाकस् गाछ। श.च.।

**कसिपुः** । पुं। अन्ने। जटा।

**कसेरुः** । पुं,स्त्री। Back bone पृष्ठास्थिनि। नेत्रकन्द७। रा.नि.व १८। मुस्तायाम्। 'कसेरुर्म- द्रमुस्तके' रा.नि.व ६।१२ (Scirpus kysoor.) स्वनामख्यातद्रव्यविशेषे। केशुर। म क कसेरु- का। केशकिनगडे। सुगन्धू। तें इडि, कौति। द्व विविधं राजकसेरुक चिचोटश्च। तयोः विशेष मुस्ताकृति लघु च। रा. गुणा.—"कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। पित्तशोणितदाहघ्न नय- नामयनाशनम्॥" भा.। कषाय कटुमधुरः ब- दृतिक्तक. रक्तपित्तघ्नः शीतः दाहदमः। रा.नि. व.८। पुष्पचास्य कामबाणं पित्तनाशकरञ्च। वै

निघ. । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज ३य. । च.
क्र । [१७घ. ।

**कसेरुकः** । पुं। कसेरौ । नागरमुस्तके । सु.चि

**कसेरुका** । स्त्री । कसेरौ । केशुर । रा.नि.
व.८ । पृष्ठास्थिनि । पृष्ठदण्डे । रा.नि व १८ ।

**कस्तीरम्** । क्ली । पिच्चटे । पिटुंगे । वङ्गे ।
हे.च. ।

**कस्तीर्णम्** । क्ली । रङ्गे । राङ् । पत्तु ।

**कस्तु(स्तू)रिका (री)** । स्त्री । मृगनाभौ ।
मृगनाभि । हि कस्तूरी । तें कस्तूरिपिल्लि । सा
त्रिधा—कामरूपोद्भवा, नैपाली, काश्मीरी च ।
तत्र प्रथमा कृष्णा श्रेष्ठा च, द्वितीया नीलवर्णा म
ध्यमा च, शेषा अधमा । भा. । गुणा —"कस्तूरी
छर्द्दिदौर्गन्ध्यरक्तपित्तकफापहा । राज. । कटु ति
क्ता उष्णा गुरुला गुरु शीतघ्नी वातशोषहा तथा
रा चेति ।" भा. । "चक्षुष्या मुखदोषघ्नी किला
सकुष्ठघ्नी च ।' मद । तथा "कपिला पिङ्गला कृ
ष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् । नेपालेऽपि च का
श्मीरे कामरूपे च जायते ॥ साध्येका खरिका त
त्र तिलका ज्ञेया कुलित्थापरा पिण्डान्यापि च
नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा गुडा
मृगनाभित क्रमवशादेषा चितौशोचिता पञ्च
स्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका स्तूयते ॥ धू
म्राक्रतिस्तु खरिका तिलकानिलाभा कालित्थकी
जलदश्यो च कुलत्थिका च । स्थूला तत किय
दिय किल पिण्डिकाख्या तस्माच्च किञ्चिदधिका
यदि नायिका सा ॥" इति कस्तूरीनिकरलक्षणम् ।
"स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धं धत्ते लाघव
तौलने च । यासु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यभीयात् कस्तूरी
सा राजभोग्या प्रशस्ता । अपिच या गन्धं केतकी
नामपहरति गदं सिन्दुराणाञ्च वर्णं स्वादे तिक्ता
कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्द्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाहे वा नैति वक्री शिमिशिमिति चिरं चर्मगन्धा
हुताशे सा कस्तूरी प्रशस्ता वरगजगतगुजा राजते
राजभोग्या ।" इति कस्तूरीपरीक्षालक्षणम् । च
न्यच्च "बाले जरति च हरिणे चीणे रोगिणि च
मन्दगन्धयुता । कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहुल
परिमला भवति ।" कस्तूरीप्रशस्तलक्षणम् । या श्लि
ष्टा धूमगन्धा वहति विनिहिता पीततां पावके
ऽस्मिन्निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव
सद्यः । या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां
मर्द्दिता रूक्षताञ्च ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतम-
तिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥" कृत्रिमकस्तूरील
क्षणम् । रा.नि व १२। (री)धुन्धुरुकेच । वै निघ ।

**कस्तूरि(री)कः** । पु । करवीरवृक्षे ।

**कस्तूरिमृगाण्डजः** । पुं। मृगनाभौ । रत्ना.।

**कस्तूरीभैरवरसः** । पुं । शीताङ्गसन्निपाते
रसः । "हिङ्गुलञ्च विषं टङ्क जातीकोषफलं तथा ।
मरिचं पिप्पली चैव कस्तूरी च समांशिका ॥
रक्तिद्वयं खादेत् ।" हिङ्गुल, विष सोहागार
खै, जायफल, जयित्री, मरिच, पिपुल मृग
नाभि समभाग । जले मर्दन । रसास । भैष.
ज्व चि. । वृहत् यथा—' मृगमदशशिसूर्य्यौ धा
तकी शुकशिम्बी रजतकनकमुक्ता विद्रुमौ लौह-
पाठा । कृमिरिपुघनविश्वा वारितालाभ्रधात्र्यः
रविदलरसपिष्टं कस्तूरीभैरवोऽयम् । आर्द्रकस्य
रसैः पेयो विषमज्वरनाशनः । मृगनाभि, क-
र्पूर, तामा, धाइफूल, आलाकुशीवीज, रू
पा, सोणा, मुक्ता, प्रवाल, लौह, आकनादि
मूल, विड़ङ्ग, मुता, शुंठ, वाला, हरिताल,
अभ्र एवं आमला समभाग । आकन्दपत्ररसे
मर्दन । मात्रा १ वटि । रस र ज्व चि. । भैष ।

**कस्तूरीमल्लिका** । स्त्री । मृगनाभौ । वै.नि-
घ । मल्लिकापुष्पवर्चसि (या मृगमदवासा भवति)।
गुणे वार्षिकादितुल्या । रा नि व.१० ।

**कस्तूरीमृगः** । पुं । Musk deer. कस्तूरि-
मृगे । यस्याण्डे कस्तूरी जायते । वै निघ ।

**कस्तूरीमोदकः** । पु । प्रमेहाधिकारे । पाठः
— कस्तूरी वनिता वृद्धा त्रिफला जीरकद्वयम् ।
कदलीनां फलं पक्वं खर्जूरं कृष्णतीलकं । कोकि
लाक्षस्य बीजञ्च माषमात्रं समं समं । यावन्त्येतानि
चूर्णानि द्विगुणा सितशर्करा । धात्रीरसेन पयसा
कुष्माण्डस्वरसेन च । विपचेत्पाकविदैद्यो मन्दमन्दे-
न वह्निना । ..... । मात्रा चणमिता । अत्र
वनिता प्रियङ्गु, वृद्धा कण्टकारी, जीरकद्वय जी-
रक कृष्णजीरक । सर्व्वचूर्णात् चतुर्गुणेन धात्रया-
दिरसेन पचेत् । र.सा.स । [निघ ।

**कस्तूरीहरिणः** । पु । मृगनाभिहरिणे । वै.

**कांस्यम्** । क्ली । सुरायाम् । हला. ।

**कह्लकम्** । क्ली । कह्लारे । सुन्दि फूल । भा पू १भ गु व. ।

**कह्लारम्** । क्ली । (Nymphaea lotus) कुमुदपुष्पे । श्वेतसुन्दि, शादा नाल, नीलसुन्दि, लालसुन्दि। तें कोह्लिगाएरगावुंडि वासनगलकलु वे। रा नि.व.१०। चि.क.क कैशरपाके । ' कह्लारपद्मोत्पलचन्दनाम्बु ।" गुणा —शीतलं ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्षं । भा पृ.१भ.पु.व. । कषाय मधुरं शीतलं कफपित्तरक्तघ्नं । राज. । "कह्लारं ग्राहि विष्टम्भि वातिशीतं तथा मतं । गुरु रूक्षं समुद्दिष्टम् ।" वै निघ । रक्तोत्पले हृद्यपत्रके इति लोके । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहुः । सु सू ३८अ.। ईषत् श्वेतरक्तकमले । कमलसाधारणे । वै.निघ. ।

**कह्लाराद्यघृतम्** । क्ली । हृद्रोगाधिकारे । पाठः — 'कह्लारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका । पञ्चाम्बुनाथ तत्क्वाथे जीवनीयोपकल्पिते । घृतं पक्वं नव पीतं रक्तपित्तात्ययान्नुत् ।" रस र. ।

**काह्वः** । पुं । वकपक्षिणि । अम. ।

**कक्षः** । पुं । पक्षाधःकोटरे । कैंकदपान् । र ना. । मद्ये । लतायां । अम. । शिवलिङ्गे । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

**कक्षधरमर्म** । क्ली । मर्मस्थानविशेषे । यत्र वैकल्यकारमर्मं वा हृदयमधिवसति । यत्र च ध्यानं वक्ष,कक्षयोर्मध्यभाग. । सु.शा.६अ. ।

स्कन्धाग्रककोष्ठे । अम. । मद्ये । करिबन्धने । चटी. भ. । शिवलिङ्गे । गुल्मालतायाम् ।

**कांश्य(स्य)नीलः** । पुं । मूषातुत्थे । वै.श. । तुत्थे । तूँटे । प.मु. । तुत्थाञ्जने ।

**कांसपात्रम्** । क्ली । आढकपरिमाणे । भा.

**कांसिका** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । रा नि.व.१ ।

**कांसी** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । प.मु. । कांस्यधातौ ।

**कांसीयम्** । क्ली । कांस्यधातौ । रा.नि.व १३ ।

**कांस्य(क)म्** । क्ली । पानपात्रे । शिवलिङ्गे । White copper or brass, Queen's metal, ताम्ररङ्गयोरुपधातौ । दे।मा । हिं का सा । मं कां कंसे कनु । भा. । "ताम्र चतुष्मा ख्यातं कांस्यं द्विविध कमलम् । उपधातुर्भवेत्कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेया. स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेन तस्यान्ये स्युर्गुणा अपि. । कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरं। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परं ।" तच्छोधनम् — "पत्रीकृत्य धमेत् कांस्यमग्नौ तापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य शोधितं विशुद्धिं समुपैति।" मारणविधिः — 'चतुर्भागेन कांस्यं स्यात् भागैकं गन्धकं तथा । ... कांस्यचूर्णं ...। मर्दयेत् । अर्कदुग्धेन ...।

**काकः** । पुं । वायसे । वायसभेदे । ডোমকাক । एतौ प्रसहजातीयौ । तन्मांसगुणाः—चयहरं च चुष्यं बृंहणं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.७ । शोषरोगे हितः रसवीर्यविपाकेषु सिद्धादिभिः समः । सु सू. ४६अ । काकजङ्घायां । কাঁটা গুড়কাঁউনী । ज्योतिष्मत्याम् । लतायष्टिकी । काकोल्यां । गुञ्जायाम् । कोकिले । वै.निघ । पीठसर्पिणि । খোঁড়া । परिमाणभेदे । शिरःचालने । काकोदुम्बरवृत्ते । क्ली । काकसमूहे । गौ कदिकं । काकमांसन्तु चच्चुष्यं लघु चाग्निप्रदीपनम् । धातुद्धिकरं बल्यं चतरोगं चय हरेत् । कृष्णकाकस्य मांसन्तु ज्ञेयं काकसमं गुणे, ॥ वै.निघ. ।

**काककङ्गुः** । पुं । चीनक इति प्रसिद्धधान्ये । हे.च. । सर्ज्जरसे । वै.निघ. ।

**काककर्कटी** । स्त्री । खर्ज्जूरीवृत्ते । भा. ।

**काककण्टकः** । पुं । जलचरपचिविशेषे । পানকৌড়ি । वै.निघ. । [ঠেঙা । জটা ।

**काककला** । स्त्री । काकजङ्घावृत्ते । কেউয়া

**काककुवलम्** । क्ली । नीलपद्मे । वै.निघ ।

**काककुष्ठम्** । क्ली । कङ्कुष्ठे ।

**काकघ्नी** । स्त्री । महाकरञ्जवृत्ते । रा.नि.व.८ ।

**काकचिञ्चा (ञ्चिः, ञ्ची)** । स्त्री । गुञ्जायां । কুঁচ । त्रिका. । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ.गु.व ।

**काकच्छदः (दिः, र्दिः)** । पुं । खञ्जनपचिणि । श र. । चाषपचिणि । नीलकण्ठपाखी । त्रिका. ।

**काकजङ्घा** । स्त्री । गुञ्जायां । र.मा. । (Leea hirta.) स्वनामख्यातक्षुपे । কেউয়াঠেঙা, কাঁটা গুড়কাঁউনী । मसीनि पारावते । र मा । पारावतपयोमिनी च । गुणाः—तिक्तोष्णा कृमिनाशकषायदा बाधिर्यघ्नी अजीर्णघ्नी जीर्णविषमज्वरनाशिनी । रा.नि.व ४ । "काकजङ्घा जटा निद्रा जनयेच्छिरसि स्थिता । हिमा कषाया तिक्ता कफपित्तघ्नी ज्वरपित्तास्रवणकण्डूविषकृमिघ्नी च ।" भा.पू.१भ. । "एतद्धनं एकाहिकज्वरे हितम् ।" च र.ज्व.चि. ।

**काकजम्बुः (म्बूः)** । स्त्री । (Ardisia solanacea.) स्वनामख्यातजम्बुपचविशेषे । भूमिजम्बूवृत्ते । ভুঁইজাম, বনজাম, ছোট জাম গাছ । सं नदीतीरजाम्बू । क नीरिनेरिलु । गुणाः —कषाया अम्ला गुरु. पाके मधुरा दाहश्रमातिसारघ्नी वीर्य्यपुष्टिबलदा च । रा नि.व.११ । र. मा. । नागरङ्गवृत्ते । वै.निघ. ।

**काकजानुका** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । भैष. स्त्रीरोग.चि. । रस.र.प्रदरे ।

**काकडुम्बुरः** । पुं । कृष्णडुम्बुरे । क्षुद्रडुम्बुरे ।

**काकणम्** । क्ली । A leprosy with black and red spot महाकुष्ठरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—काकणन्तिकाफलसदृशानि अतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि । औषधीषादीनि सामान्यलिङ्गानि । लक्षौषभेदरूपमाप्नुवादाय भवन्ति । सु.नि ५अ ।

**काकणघ्नवटी** । स्त्री । कुष्ठौषधे । पाठः—लौहभस्म विष वह्निं कटुका त्रिकटुत्रयं । तुल्यांशं चूर्णितं भाव्यं क्वाथेनानेन तद्दिनं । पथ्यानिम्बविडङ्गानि खदिरं वासकोऽमृता । अजैरण्डवशैषं तत्क्वाथं भावनं दिनं । माषमात्रं लिहेल्लौद्रैः काकणं हन्ति सद्वटी ॥ रस.र. । লোহ, বিষ, চিতার মূল বা ভেলা, কট্‌কী, ত্রিফলা, ত্রিকটু এবং ত্রিমদ প্রত্যেকে সমান ভাগ । ভাবনা দ্রব্য—হরীতকী, নিমছাল, বিড়ঙ্গ, খদির; বাসাছাল, গুলঞ্চ ।

**काकणन्तिका (न्ती)** । स्त्री । रक्तगुञ्जायां । गुञ्जायां । सु.चि.१८अ । प सु. । रक्तकम्बलवृत्ते । वै.निघ. ।

**काकणान्तकः** । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ ।

**काकण्डा** । स्त्री । काकनासायां । শুভ্র শ্বেত কুঁচ । रा.नि.व.३ ।

**काकतिक्तका (क्ता)** । स्त्री । लताकरञ्जे । वै.निघ. । वा.मू १५अ. । काकजङ्घायाम् । भा.पू. १भ. । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত কুঁচ গাছ । र मा. ।

**काकतिन्दुः (कः)** । पुं । (Diospyros tomentosa) तिन्दुकविशेषे । মাকড়া গাব, কুচিলা গাছ, কেঁদ, মাকড়া কেঁদ । भा । फलगुणाः—गुरु कषायाम्लं वातविकारघ्नं मधुरम् । पक्वः वमिपित्तप्रमेहवल्ककफकुरच । रा.नि.व.११ ।

**काल्यम्** । क्ली । सुरायाम् । हला. ।

**काल्हकम्** । क्ली । कह्लारे । शुन्दि फुल । भा पू १भ गु व. ।

**कह्लारम्** । क्ली । (Nymphaea lotus) कुमुदपुष्पे । श्वेतशुन्दि, शादा नाल, नीलशुन्दि, लालशुन्दि। सें कोह्निगाएरगाबुडि वासनगलकलु व। रा नि.व १० । चि.क.क केशरपाके । "कह्लारपद्मोत्पलचन्दनाम्बु ।" गुणा —शीतल ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्ष । भा पु १भ.पु.व । कषाय मधुर शीतलं कफपित्तरक्तघ्न । राज. । "कह्लार ग्राहि विष्टम्भि वातिशीत तथा मतं । गुरु रूक्ष समुद्दिष्टम् ।" वै निघ । रक्तोत्पले हल्लकके इति लोके । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहु । सु मू ३८अ.। [illegible]

हर्म्याग्रकोष्ठे । अम. । मदे । करिदशने । अरी, भ. । सै यदिक । गुञ्जालतायाम् ।

**कांश्य(स्य)नील:** । पु । मूषातुत्थे । वै.श. । तुत्थे । तूँटे । प सु । तुत्थाञ्जने ।

**कांसपात्रम्** । क्ली । आढकपरिमाणे । भा ।

**कांसिका** । स्त्री । सूक्ष्मवर्ण्याम् । रा नि व.१ ।

**कांसी** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । प.मु । कांस्यधातौ ।

**कांसीयम्** । क्ली । कांस्यधातौ । रा.नि.व १९ ।

**कांस्य(क)म्** । क्ली । पानपात्रे । मैथुनिके । White copper or brass, Queen's metal. ताम्रपत्थोत्पधातौ । रांगा । हि कां

**काकोदुम्बरिकाफलम्** । क्ली । चचोरे । वै निघ । [गुणाः अवयत् ।

**काकोनालकः** । पुं । यवजातीयधान्यविशेष ।

**काकोलः** । पुं,क्ली । द्रोणकाके । दाँड़काक । इत्या. । काकोल्याम् । धरणि । कृष्णवर्णस्थावरविषभेदे । रत्ना. । काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महाविषम् । वै.निघ । सर्पे । वनशूकरे । श र. ।

**काकोली** । स्त्री । Berry of the calculus indicus. It is brought from Napal and Morung. *Tizyphus napeca.* चीरकाकोलीसदृशकन्दविशेषे काकोलती भिन्ने । भेदस्तु केवल चीरकाकोल्याः किञ्चित्कृष्णता । काँदुला । मं कट्वतिगे, काउली । तं तेलुभाषि घेदू । उत्. काकोलि । एषा चीरकाकोल्युत्पत्तिस्थान एव जायते । "जायते चीरकाकोली म हामेदोद्भवस्थले । यत्र स्यात् चीरकाकोली का कोली तत्र जायते । पीवरीसदृशः कन्दः स चीरमिश्रगन्धवान् । सा प्रोक्ता चीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते । यथा स्यात् चीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णाभेदोऽयमुभयोरपि ॥ भा. । गुणाः—शीता मधुरा स्निग्धा चयपित्तानिलार्त्तिनुत् । रक्तदाहज्वरघ्नी कफशुक्रवर्द्धिनी च । रा.नि.व ३ । चीरकाकोल्याम् । फलघृते ।

**काकोलीद्वयम्** । क्ली । काकोली चीरकाकोली च । "एका काकोली कवडीसंज्ञा, अन्या चीरकाकोली पयस्विनीसंज्ञा ।" वा सू. १५ष जीवन्त्यादि । जीवन्तीकाकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ । एतद्वयाभावे अश्वगन्धामूल द्विगुण ग्राह्यम् । भा.म. ४थ कर्णरोग चि. ।

**काकोल्यादिः** । पुं । तन्नामकौषधद्रव्यगणे । अयं नाष्टवर्गसञ्ज्ञितः । सि.यो ग्रालयखेदे । "काकोलीचीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्च । काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः । जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्य श्लेष्मकरस्तथा ॥" सु.सू ३८ष. अपि च । "काकोली चीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका । मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशलोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकञ्च जीवन्ती मधुयष्टिका । द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ॥" गुणाः— "स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।" भा. ।

**काकोल्यादिघृतम्** । क्ली । वातरक्ते घृतम् । काकोलीयुग्ममधुकं सशिवा च धात्री जीवकौ मेदयुगलावपि पृश्निपर्ण्यौ । द्राक्षा शतावरीकतुगा च कुलीरशृङ्गी द्वौ नीरकावपि समस्तचतुष्पलांशौ पक्त्वौ विचूर्ण्य विपचेत शनैर्घटेऽपा मस्त्वं घृतस्य च तथा सरसं गुडूच्या । घृतस्य पादं पुरमेव दत्त्वा पुन' पचेत् वैद्यवरो विधिज्ञः । रस र. ।

**काको(कौ)ष्ठः (कः)** । पु । कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । स च निर्मांससङ्क्षिप्तायाल्पशोणितपालिः । सु सू १६ष. ।

**कागः** । पुं । काके । जटा । [प्रणपत्रे। कागच ।

**कागदः** । पुं । कागज इत्यारवीयभाषाप्रसिद्धे

**काङ्कायनगुड़िका** । स्त्री । गुल्मरोगे इष्टफलौषधि । प्रक्रिया स्पष्टा । अम्लवेतसः अम्ललोणा मिति केचित् । শটী, কুড়, দন্তী, চিতামূল, ট্রেমুরি, শুঁট, বচ, তেউড়ী প্রত্যেকে ১ প. হিঙ্গু ৩ প. যবক্ষার ২ প. অম্লবেতস বা আমরুল ২ প. ধনে, যমান, জীরা, মরিচ প্রত্যেকে ২ তো. কৃষ্ণজীরা ৪ তো. বনযমান ৪ তো টাবালেবুর রসে কোলাস্থিমানা বটী কার্য্যা । চ द. । सा.कौ. । रस.र. ।

**काङ्कायनमोदकः** । पुं । अर्शोरोगे । पथ्या दीनां द्रव्याणां चूर्णानि यथाभागमेकत्र सम्मिश्रयेत् । हरीतकी ५ प. जीरक १ प. मरिच १ प. पिप्पली १ प पिप्पलीमूल २ प चविका ३ प. चित्रकमूल ४ प शुण्ठी ५ प. यवक्षार २ प. भल्लातक ८ प सूरणकन्द (ओल) १६ प. (अभावे शर्करा वा मत्स्यण्डी) । सर्वचूर्णद्विगुणो गुडः । च. द अर्श.चि. ।

**काङ्गा** । स्त्री । वचायाम् । श.च ।

**काङ्गुकः** । पुं, क्ली । षष्टिकधान्यभेदे । কাংনী মেটে ধানবিশেষ । गुणाः—रसे पाके च मधुरः वातपित्तशमनः ग्राहिवृंहणः । सु.सू ४६ष. ।

आकाकुनी फल। काकतिन्दुकफले। माकडा गाव। सु सू ४६अ.। कपिकच्छुगुण।

**काकाण्डा (ण्डी)** । स्त्री। कोलशिम्ब्याम्। रा नि.व ७। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। बड़ लताफट्की। रा नि.व.३। असाध्यलूताविशेषे। सु कल्प.८अ.। See लूता।

**काकाण्डोला** । स्त्री। कोलशिम्ब्यां। आलाकुशी। रा नि व.७। कटभ्याम्। लताफट्की। इयञ्च माषवद्गुणविशिष्टा। भरत.।

**काकादनकः (नी)** । पु, स्त्री। (Ardisia solanacea) श्वेतगुञ्जायां। श्वेतकुँच। भा.म. पूतना.चि। रक्तगुञ्जायाम्। वककुँच। सु.चि २६अ.। र मा। तल्. काउथोट्टिया। मं क साङ्गीकइडनि। किरियकागेदोडे। गुणा —कटूष्णा तिक्ता रसायनी वातदोषहरी रुच्या पलितनाशिनी च। रा नि.व ३। विषरोगघ्नी शोथघ्नी च। राज.। कण्टकपालीलतायाम्। कालियाकडा। कुमिरके इति च भाषा। प सु। सु सू. ३६अ.कफशमने। रक्तकाकमाच्याम्। लाल गुड़कॉउली। रत्न.। काकतिन्दुकायां। सु.चि. १४।१८अ.। [१अ।

**काकानन्ती** । स्त्री। रक्तगुञ्जायाम्। भा पू.

**काकाम्लः** । पु। समष्ठीलवृक्षे। रा.नि.व.४।

**काकायुः** । पु। स्वर्णवल्ल्याम्। स्वर्णलता। भा. पू १भ.। See स्वर्णवल्ली।

**काकारिः** । पु। पेचके। हे च.।

**काकालः** । पुं। द्रोणकाके। श.र.। वक्तव्य भविषे। हे.च। [श्वेत गुड़कॉउली। वै निघ।

**काकाख्या** । स्त्री। महाश्वेतकाकमाच्याम्।

**काकाह्वा (ह्वाना)** । स्त्री। काकमाच्याम्। रा नि.व ४। सु.चि ८अ। वनमुद्गे। वै निघ.।

**काकाचा** । काकमाचायां। रा नि व.३।

**काकिणी** । स्त्री। रक्तिकायाम्। दूँड। एकवराटिकायाम्। एककड़ा। पणचतुर्थांशे। ८ न ७।। मानदण्डे। "काकिणी पणचतुर्थांशे मानदण्डेऽपि दृश्यते। रूपकैकवराख्योः स्यात्" मे धनिक।

**काकी** । स्त्री। वायस्याम्। काकोल्याम्। रा. नि व.३। श्वेतकाकमाच्याम्। श्वेत गुड़कॉउली। वै निघ.।

**काकुः** । स्त्री। जिह्वायां। त्रिका.।

**काकुद (दम्)** । क्ली। तालुनि। रा नि व १८

**काकुदी** । पुं। ककुदावर्त्त महादोषान्विताश्वे। "आवर्त्तो यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृत।" अ.द २अ।

**काकुस्तम्** । क्ली। विलतयन्त्रे। [वै निघ.।

**काकुलीमृगः** । पु। चतुर्विधविलेशयपशौ।

**काकेचि(च्चि)कः** । पुं। हृदगन्धवृक्षे। खागड़ाथागड़ा। र.मा.। त्रिका.। काससर्दे। केसे। रा.नि.व.८। कोकिलाक्षवृक्षे। भा पू १भ.।

**काकेन्दुः (कः,की)** । पु। (Diospyros melanoxylon) काकतिन्दुके। माकड़ा केन्द। अम.। कटुतिन्दुके। कुचिला। प.सु.।

**काकेष्टः** । पुं। निम्बवृक्षे। रा नि व.६।

**काकेष्टा** । स्त्री। रेणुकायाम्। काकमाच्याम्। वै.निघ।

**काकोचिकः (ची)** । पुं, स्त्री। काउथोलि प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे। काउठ माछ। हारा।

**काकोडु(दु)म्बरः** । पु। काकोदुम्बरिकायां। काकडुमुर। प सु।

**काकोडु(दु)म्बरिका** । स्त्री।(Ficus hispida, opposite leaved figtree, Syn. Ficus oppositifolia) [illegible] काकडुमुर। हिं कटगिला,(गोबडुम्बर, र मा.) (कटुमरी. भा।) मं कालाउंब। तै [illegible]। गुणा —स्निग्धा उदुम्बरवद्गुणा च। भरत। पक्वफलं शीतल [illegible] कटु [illegible] पित्तघ्न। [illegible] अतिसारहरम्। [illegible] [illegible] [illegible] स्तम्भदा च। रा.नि.व ११। [illegible] [illegible] [illegible] कफपित्त[illegible] [illegible] च। गुरु [illegible] [illegible] च। राज.। [illegible] [illegible] गुरु च। सु.सू ४६अ.।

**काकोदरः** । पुं। सर्पे। अम.।

**काचि(जि)घ.** । पुं । काञ्चने । मूषिकी । मीघधिक । शिवीधान्यादौ । वै निघ ।

**काचिञ्चिकः (लिन्दि)** । पु । काकचिञ्चायाम् । कुँच गाछ ।

**काचितः** । त्रि । शिक्यारोपिते (पदार्थे) । शिकाय तोला (द्रव्य) । अम ।

**काचिमः** । पु । देवकुलोद्भववृक्षे । त्रिका ।

**काचोत्थम्** । क्ली । काचलवणे । रा नि.व ६ ।

**काजूतः** । पुं । जावीद्वीपे महाराष्ट्रादौ ख्याते । गुणा —"तुवरः मधुरोष्णो लघु सूत । धातुवृद्धिकरो वातकफगुल्मोदरज्वरान् । क्रमित्रणाग्निमान्द्यानि कुष्ठञ्च श्वित्रकुष्ठक । सयङ्कशर्मामाढ्यान् नाशयेत् ।" वै.निघ. ।

**काञ्चजम्** । क्ली । काचलवणे । वै निघ ।

**काञ्चन(क)म्** । क्ली । पुन्नागपुष्पे । वै निघ । पद्मकेशरे । मीनविक । स्वर्णे । नागकेसरपुष्पे । रा नि व ६ । वै निघ २भ द्विका चि । हरिताले । रा नि व १३ ।

**काञ्चनः (क)** । पु । (Bauhinia variegata &c) स्वनामख्यातवृक्षे । काञ्चन वृक्ष । पसु । द्वि कचनार । म का कांचनु श्रोपाने । तैं देवकांचन । स त्रिविध पीतरक्तश्वेतभेदेन । गुणा —ग्राही रक्तपित्ते पथ्यः । राज । See कोविदार काञ्चनार कुद्दारश्च । चम्पकवृक्षे । नागकेशरवृक्षे । उदुम्बरवृक्षे । धुस्तूरवृक्ष । मी । वै निघ शीतज्व चि शीतारिरसे । सु सू ३८ण । शालिजातिविशेषे । स्वर्णशालि । भा पू १भ धान्य व । See शालि । श्वेतकाञ्चनश्च । रवा । कोविदारवृक्षे । मद व १ । शम्या । सु सू.१८ष. । पुन्नागवृक्षे । वै निघ ।

**काञ्चनकदली** । स्वर्णकदल्याम् । चाँपा कला । मं सोनकेल । कदलीविशेषे । काँठ् कला । रा नि.व ११ ।

**काञ्चनकारिणी** । स्त्री । शतमूल्यां । श.च ।

**काञ्चनगुडिका** । स्त्री । गलगण्डाधिकारे । पाठ —"त्रिफलायासयो भागा व्योषाच्च त्रिगयो मतः । तस्माच्च द्विगुणं ज्ञेयं काञ्चनारस्य वल्कलम् । एकीकृतं तु चूर्णं द्विगुणं सर्वतः देयोच गुग्गुलुः । चौद्र दग्गुणन्दद्यात्त्रिफलाचूर्णंतो भिषक । सर्व्वासु गण्डमालासु गलगण्डे तथैव च ।" त्रिफला प्रत्येके ८ तो करिया चूर्ण ७ तो, त्रिकटु प्रत्येके २ तो करिया चूर्ण ७ तो., वरुणकांचनछाल चूर्ण १२ तो गुग्गुल सर्व्व समान । रस र. ।

**काञ्चनगैरिकम्** । क्ली । सुवर्णगैरिकधातौ । सोणा गेरि । सि यो हिक्का श्वास चि । 'तिक्ता काञ्चनगैरिकम् ।' [निघ ।

**काञ्चनपत्रिका** । स्त्री । कृष्णसुपर्ण्याम् । वै

**काञ्चनपुष्पकम्** । क्ली । आढल्यपुष्पे । रा. नि व ४ ।

**काञ्चनपुष्पिका** । स्त्री । पीतजात्याम् ।

**काञ्चनपुष्पी** । स्त्री । गणिकारिकाया । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वनाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । म गणेरी । रा नि व १० ।

**काञ्चनभूपा** । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै निघ ।

**काञ्चनमाक्षिक** । पु । स्वर्णमाक्षिके । म शाद्रावके ।

**काञ्चनमोहनरस** । पु । गुल्माधिकारे रस । पाठ — मृत सूत मृत ताम्र काञ्चनं मर्दयेत्समं । अर्कवल्लीरसेनैव दिनान्ते वटकीकृत । गुञ्जैक गुडसंयुक्तं तथा गन्धसुवर्चलं । निष्कैकं गुल्मशान्त्यर्थं रसः काञ्चनमोहन । विशाला कटुका मुस्त कुष्ठमिन्द्रयवं समं । चूर्णयद्देवदारुश्च कर्षैकं मधुना लिहेत् ।" रससिन्दूर, ताम्रभस्म ओ स्वर्णभस्म समभाग । आकन्दरस ओ सिद्धूर रस मर्दन । मात्रा १ रति । रस र. । [गोदन्तम् ।

**काञ्चनरसम्** । क्ली । हरितालविशेषे । See

**काञ्चनसूप.** । पु । काञ्चननामक द्विदलधान्यसाधितसूपे । तद्धान्य सार्षपतैलेन उद्वर्त्य उष्णगुडकाञ्जिकक्वाथीना दालिकामादाय शीतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत् । वै निघ ।

**काञ्चनक्षीरी** । स्त्री । स्वर्णक्षीरिणीक्षुपे । क्षीरिण्या । शिहरे, सोणाशिहरे । हि चोक । म पिसोरा । रा.नि व ५ । पीतदुग्धक्षुपविशेषे तिक्तायां । सु चि.८ष । कटुति । गिरिमाटीविरेचन । च.द.गुल्म चि । "त्रिफला काञ्चनक्षीरी ।"

**काङ्गत्** । पु । औषधविशेष । वै निघ ।

**काङ्गा** । स्त्री । षाहारेच्छायाम् । सु नि १७ ।

**काङ्गोल** । पु । कङ्कपविशेष ।

**काच** । पु । Affection of optic nerve or gutta serena नराबयो तृतीयपटलगत नेत्ररोगविशेषे। नेत्रे मुक्तार न्याय विन्दू। छि मोतियाविन्दु। दोषे तृतीयपटलं गते काचसञ्ज्ञो नेत्ररोग जायते। लक्षण यथा—"प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते। तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाध तनु चैलावृतोपम। यथावर्णश्च रज्यन्त दृष्टि क्रीयेत च क्रमात्॥ वा घ १२म। अभिव्यापि त मोभूते नातिरूढे महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्ष नावल्लरिव च विद्युत। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनथ पश्यति। स एव चतुर्थपटलगत लिङ्गनाश नीलिकासञ्ज्ञ षम। स एव लिङ्ग नाशस्तु नीलिका काचसञ्ज्ञित॥' वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानव। पित्तेनादित्यखद्योत चक्रचापतडिद्गुणान्। नृत्यतश्चैव शिखिन सर्वं नीलञ्च पश्यति। कफेन पश्यद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च। पश्यत्सूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमिवाम्बरम्॥ इत्यादि। सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानव। पश्यैद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च। सलिलान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानव। सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानि च पश्यति। बहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्तत। हीना न्यन्यधिकाङ्गानि ज्योतींष्यपि च पश्यति॥ मा नि। गिकी। मधौ। नी चहिक। मणिकाविशे षे। काच। गुणा—चारत्व लवणीय चक्षुष्म हृष्टिकरत्व। राज। चक्षुष्य पैत्तिकाविरोगि। "अ भाभिष्यन्दिनोऽस्य मूल सायुविलोचन। काच सञ्जायतेऽस्य पाण्डुता चापि चक्षुष॥" अ द १०म। कचटभेदे। शच। चारे। देष। क्ली। सिकथके। काचलवणे। दिटेन्दव। रा नि व १३।

**काचकम्** । क्ली, पु। काचलवण। स्फटिकं। काचमणौ। वै निघ।

**काचकूपी (घटी)** । स्त्री। काचनिर्मितघटाम्। काटेर शिशि। भैष।

**काचघ** । पु। काचलवणे। वै निघ।

**काचतिन्तिडी** । स्त्री। आमतिन्तिडाम्। कँचा तेँतुल। मा पु १म फलव। [व द।

**काचतिलकम्** । क्ली। काचलवणे। रा नि

**काचभव** । पु। काचलवणे। वै निघ।

**काचभाजनम्** । क्ली। काचनिर्मितपात्रे। काचेर वासन। शिका।

**काचमणि** । पु। काचे। च शा ८म।

**काचमलम्** । क्ली काचलवणे। काल नवण। रा नि व ६। काकचलवणे। करकच लवण।

**काचमालिका** । स्त्री। मद्य। शिका।

**काचलवणम्** । क्ली। Black salt, a medicinal salt prepared by calcining fossile salt and the fruit of the emblic myrobalan together. It consists of muriate of soda with a proportion of sulphur, iron and lime सुवर्चलमूत्रसलवणे। काचलवण इति म हाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्यातम्। कृष्ण लवण काला न्नण। सोचां इति मग र्म वांगडवार। गुणा—कृष्ण ईषत् चार पित्तल दाहक कफवात घ्न दीपन गुल्मशूलघ्न। रा नि व ६।

**काचवकयन्त्रम्** । क्ली। चक्रादिन्क्षारार्थं काचनिर्मितवकयन्त्रे। [च।

**काचविन्दु** । पु। नेत्ररोगविशेषे। See का

**काचसम्भव(सौवर्चल)म्** । क्ली। काचल वणे। रा नि व ६।

**काचस्थाली** । स्त्री। काचपात्र। पाटल्यादि। पारुल गाछ। चम च सु उत्तरतन्त्रे। वै निघ।

**काचा** । स्त्री। काचमणौ। "काचा तु कर्कशा कचौ प्रदनैकहितावहा शिखरी शुभ्रकर्कशा॥" वै निघ। वदानिकविका चरक दनु पहरा शादरेच मलदयर्दना लजा मचाडाणा रखा रेखा। अ द ४म। [रू वि।

**काचाक्षी** । स्त्री। हरिद्राया। वै निघ।

**काचाच** । पु। बकके। दुग्धा—ङ्कवक। दकन्द। वै निघ।

णा:—भेदक तीक्ष्णोष्णं पित्तशोधकं वस्तिशोधकं रुचिकरमाग्नेयं स्पर्शशीतलं श्रमक्लमहरञ्च। पुरा सनं तत् हृत्पाण्डुक्रमिरोगघ्नं दीपनञ्चेति। राज.। तच्च भेदि लघु पाचनञ्च। अभि ११अ.। तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तहृत् स्पर्शशीतलं श्रमघ्नं रुच्यं दीपनं वा लिशूलघ्नं वस्तिशूलघ्नं आस्थापनं हृद्यं लघु वातकफ घ्नञ्च। वा.सू.। "काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तघ्नं ज्वर नाशनं। दाहमूर्च्छाश्रमघ्नञ्च शूलाध्मानविबन्धनुत्॥" रा.नि.व.१५। "काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु। दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफाप हं। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परं। शूलाजीर्णविब न्धामनाशनं वस्तिशोधनं। शोषमूर्च्छाभ्रमार्त्तानां मदकण्डुविशोषिणां। कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां का ञ्जिकं न प्रशस्यते। पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोथातुरेषु च। क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वर- निपीडिते। एतेषान्तु हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोष- हारकम्॥" भा.। अत्रि.।

**काञ्जिकवटकः** । पुं। खाद्यद्रव्यविशेषे। काँजीवडा। तत्पाकप्रणाली यथा—"मन्थनी नू- तना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुना पूर्य्या तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत्। राजिकाजीरलवण हिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतं। निक्षिपेद्वटकास्तत्र भाण्डस्या स्य मुद्रयेत्। ततो दिनत्रयादूर्द्धमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम्।" अयं रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारश्च। भा।

**काञ्जिकषट्पलघृतम्** । क्ली। आमवाते घृतम्। पाठः—"हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थ तथैव च। कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। आरनालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठराप- हं।......। घृत ८ श. काँजि १६श.। कल्क— हिং, শুঁট, পিপুল, মরিচ, চই এবং সৈন্ধব- লবণ প্রত্যেকে ১ প.। একত্র পাক। च.द.।

**काञ्जिका** । स्त्री। काञ्जिके। रा.नि.व.१५। खघुजीवन्त्याम्। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.३।

**काञ्जितैलम्** । क्ली। काञ्जिकविशेषे। गुणाः —"काञ्जिकं काञ्जितैलञ्च पलितं वातकारकं। दा- हकं गात्रशैथिल्य भक्षणाच्च च मर्द्दनात्॥" रा.नि. व.१५। [न दद्यौ। र.मा.।

**काञ्जिपत्रिका** । स्त्री। लघदमीदधे। दा-

**काञ्ची** । स्त्री। महाद्रोणपुष्पाम्। बड़ घल- घासा। रा.नि.व.५। काञ्जिके। अटी। भार्ग्या। रामुनशाटी। र.मा.।

**काटुकम्** । क्ली। कटुतायाम्।

**काठः** । पुं। पाषाणे। त्रिका.।

**काठिनः** । पुं। खर्जूरवृक्षे। [११।

**काठिन्यफलः** । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.

**काठोडुम्बरः** । पुं। काष्ठोदुम्बरिकायाम्। काकडुमुर। र.सा.स.कुष्ठ चि.।

**काणः** । पुं। काके। त्रि। एकचक्षुषि। "काणः काकैकचक्षुषि।" मे.णद्विकं।

**काणकपोतः** । पुं। कपोतभेदे प्रतुदजातीये। गुणाः—"कषायः स्वादुलवणः गुरुः काणकपोत- कः।" सु.सू.४६अ.। [रवरसे।

**काणभागः** । पुं। त्रिभागे। भैष.कालाग्निभै-

**काणा** । स्त्री। काकोल्याम्। काकिन्याम्। पि- पल्यां। च.द.दार्व्वादौ। "काणारुष्करकिरात।"

**काणु(णू)कः** । पुं। करटे। वाबुई। हंसभे- दे। कुक्कुटे। वायसे। उणा.। [स्त्रियः पुत्रे।

**काणेयः (रः)** । त्रि। काणे। पुं। एकनेत्र-

**काण्डः** । पुं,क्ली। तरुप्रकाण्डे। गाछेर गुँडि। रा.नि.व.२। दीर्घास्थिनि। लम्बा हाड। शरे। प.मु.। जले। मे.डद्विकं। धान्यनाले। हेच.।

**काण्डकः** । पु। वालुककर्कट्याम्। वै.निघ.।

**काण्डकटुकः** । पुं। कारवेल्लके। ऊँच्छेगाछ। रा.नि.व.३। [नि.व ४। श्वेतापामार्गे। वै.निघ.।

**काण्डकाण्टः (कः)** पुं। अपामार्गवृक्षे। रा.

**काण्डका(का)ण्डकः** । पुं। वदरीवृक्षे। वै निघ.। काशतृणे। কেশে। रा नि व.८।

**काण्डका** । स्त्री। (Cucumis utilissimus) करालत्रिपुटायाम्। ঢেওড়া। वालुकीनामकर्क- ट्याम्। फलाम्बाम्। रा नि.व.१६।

**काण्डका(की)रम्** । क्ली। गुवाके। श मा.।

**काण्डकीलकः** । पुं। The tree called symplocos Recemosa. लोध्रद्रुमे। रा.नि. व.६।

**काञ्चनाभ्ररसः** । पुं । यक्ष्माधिकारे रस । रसा.सं । पाठ —काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुमं मृतवैक्रान्तं तारं कस्तूरी च मन शिला । प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्दं प्रयत्नतः ॥ वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जाफलमानतः । अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः ॥ नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवसंयुतं । क्षयं हन्ति तथा कासं श्लेष्मपित्तहरं तथा ॥ विन्दुमात्र कर्षमित । स्वर्णभस्म, रससिन्दूर, मुक्ताभस्म लौह, अभ्र, प्रवाल, हरीतकी, रौप्य, मृगनाभि, मनछाल प्रत्येके २ तोला । जले मर्द्दन । रसा.स । वृहत्काञ्चनाभ्र यथा—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुमं मृतवैक्रान्तं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ॥ कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवालुका । प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्दं प्रयत्नतः ॥ कन्यानीरेण तु सम्मर्द्य केशराजरसेन च । ब्रह्माचीरेण सम्भाव्य प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥ चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् । अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः । स्वर्णभस्म, रससिन्दूर, मुक्ताभस्म लौहभस्म, अभ्रभस्म, प्रवालभस्म, वैक्रान्तभस्म, रौप्य, ताम्र, वङ्ग मृगनाभि लवङ्ग, जयित्री, एलवालुक प्रत्येके २तो । घृतकुमारी, केशुरेर रस, छागदुग्ध प्रत्येके ७ दिन मर्द्दन । मात्रा ४ रति । रस.र. ।

**काञ्चनारः (कः)** । पु । (Bauhinia variegata &c) Mountain ebony. रक्तकाञ्चनवृक्षे । हि कचनार । म कांचन । कं कोचाले । गुणा —कषाय मलग्राही व्रणरोपण दीपन कफवातघ्न मूत्रकृच्छ्रघ्न । रा नि व १० । काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् । क्रिमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः । पुष्पं लघु रूक्षं, रूक्षं संग्राहि पित्तासृक्प्रदरक्षयकासनुत् । भा पू १भ. । च.द.र.चि.चि. । See कोविदार । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । रत्ना. ।

**काञ्चनारगुग्गुलुः** । पुं । गण्डमालागलगण्डापच्यर्बुदादौ हित । पाठ —"काञ्चनारस्य त्वचः पलानि दश । नागरस्य कषायाय मरिचस्य पलं पलं । पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् । वरुणस्य सैकञ्च पलकैलात्वचां गुञ्ज । टङ्क टङ्क समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् । यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः । सङ्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डकृत्वा विधारयेत् ॥ मात्रा शाणमिता ।" रक्तकाञ्चनछालचूर्ण ८ प शुंठ, पिपुल, मरिचचूर्ण प्रत्येके १ प. हरीतकी, आमला, बहेडाचूर्ण प्रत्येके ४ तो वरुणछालचूर्ण २ तो गुडत्वक्, तेजपत्र, एलाचूर्ण प्रत्येके १ तो । सर्व्वचूर्ण समान गुग्गुल एकत्र मर्द्दन करिबे । मात्रा ॥० तो. गदा ग्र । भा । [आस्त्वधवृत्ते । वै निघ ।

**काञ्चनालः** । पु श्वेतकाञ्चनवृक्षे । र.मा ।

**काञ्चनाह्वयः** । पु । नागचम्पकवृक्षे । नागेश्वर चाँपा । नागकेशरवृक्षे । म्न । पद्मकेशरे । वै निघ । [क्षा कोड़ये प्रसिद्धे । रा नि.व १० ।

**काञ्चनिका** । स्त्री । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वना

**काञ्चनी** । स्त्री । हरिद्रायां । मे । वै निघ स्वर्णक्षि । गोरोचनायाम् । रा नि व १२ । स्वर्णक्षीरिण्याम् । शिवद्रे । रा नि.व ५।१२ ।

**काञ्चनीया** । स्त्री । हरिताले । श चि । गोरोचनायां । रा नि व १२ । [गुञ्जायां । वै.निघ ।

**काञ्चि**. । स्त्री । रसनायां । चन्द्रहारे । उथा ।

**काञ्चिकम्** । क्ली । काञ्जिके । काँजि । इ च ।

**काञ्ची** । स्त्री। गुञ्जायां इ च । रसनायां म्न ।

**काञ्चीपदम्** । क्ली । जघनदेशे । इला. ।

**काञ्जिकम्** । क्ली । Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation स्वनाम ख्यातधान्याम्ले । काँजि । हि म कांजी । कुल्माषधान्यमण्डादिसहितं काञ्जिकम् । शार्ङ्ग । "धान्यं धौतितञ्च शालमूलन्तु संशुद्धं । हत कस्थापितं पात्रे जलं तथाद्धर्ं क्षिपेत् । तावत्सन्धारयेद्यावदम्लत्वमागतम् । काञ्जिकं तत्तु विज्ञेयं शीतलञ्चैव पूजितम् ॥" चर. । "तुलामितं वर्द्धकतण्डुलस्य प्रगृह्य घात्रं विधिवद्विधाय । टाटतस्य विमलं वियामलकम्र रचेत् पिहितं प्रदद्यात् । तथैव कम्कं सकलं निदध्यात् तत्काञ्जिकं वदन्ति आरनालम् ।" चरि.११द. । तत्र पुरुषाणां तुषोदकसौवीरकधान्याम्लकाञ्जिकधुक्तसौवीरसौवीरतुषसौवीरकाम्लधान्याम्लादि बहुधा ।

मधुरो गुरुः त्रिदोषघ्नश्च । रा नि व.१८ । उष्णो मधुरः गुरुपाकः त्रिदोषघ्नश्च । राज. ।

**कात्तृणम्** । क्ली । कत्तृणे । रोहिषतृणे । गन्धतृण, वामकर्पूर । रा.नि.व.८ ।

**कातोली** । स्त्री । कोहलसुरायां । "यवमाषादिपिष्टोत्था कातोली कोहला सुरा।" वाचस्पति. ।

**कात्यायनी** । स्त्री। काषायवस्त्रे । मे.नचतुष्कं।

**कादम्बः** । पुं। कदम्बवृक्षे । वै निघ । कलहंसे । स च प्रतुदवर्गीयः कृष्णधूसरपक्षः । कालहाँस । हिकरचा । मांसगुणाः—शीतं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं वृष्यं वातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ । वातरक्तपित्तघ्नं मेदकं शुक्रलञ्च । राज. । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकपुष्पविषे । सु.कल्प.२अ । See पुष्पविषम् । क्ली । कदम्बपुष्पे ।

**कादम्बकरः** । पुं । कदम्बवृक्षे । वै निघ. ।

**कादम्बरः** । पुं,क्ली। नानाद्रव्यकदम्बकृते मद्ये । "नानाद्रव्यकदम्बेन मद्यं कादम्बरं स्मृतं ।" राज. । गुणाः—मधुर पित्तभ्रममदघ्नञ्च । रा नि.व १४ । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । मे.। क्ली । दधिसारे । हे.च. । शीधौ । विश्व. ।

**कादम्बरी** । स्त्री । नानाद्रव्योत्पन्नमद्यसामान्ये । रा नि.व १४ । प्रसन्नायाः सुराया घनतरा कादम्बरी । यथा—"कादम्बरी तु कथिता नानाद्रव्यकदम्बजा । कादम्बरी सुमधुरा श्रमपित्तप्रणाशिनी॥" अत्रि.। "सत्र कादम्बरी घना ।" प.प्र.२ख। वारुणीसुरायाम् । कोकिलायाम् । शारिकापक्षिण्याम् । मे.रचतुष्कं । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । सपुष्पकदम्बतरुकोटरस्थवृष्टिजले । [८मता । र.मा ।

**कादम्बरीबीजम्** । क्ली । सुराबीजे । मदन

**कादम्बर्य्यः** । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. । कदम्बवृक्षे । रा.नि व.९ । जटा. । क्ली । पद्मे ।

**कादम्बा** । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् । मुण्डीर्य्याम् । श.च ।

**कादम्बिकः** । त्रि । भोज्यद्रव्यकारके ।

**कादिरम्** । क्ली । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

**काद्रवेयः** । पुं । सर्पे । रक्ते । मे. ।

**कानकम्** । क्ली । जैपालबीजे । जयपाल । धुस्तरबीजे । द्रव्याभिधानम ।

**कानकचूर्णम्** । क्ली । मुखरोगे हितं । गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनं। तेजोह्वा त्रिफला लौहं चित्रकश्चेति चूर्णितं । सक्षौद्रं धारयेदास्ये ·· । झुल, यवक्षार, आकनादिमूल, त्रिकटु, रसाञ्जन, चई, त्रिफला, जारितलौह वा अगुरु, चितामूल समभाग । शा.बौ. ।

**काननम्** । क्ली । वने ।

**काननारिः** । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । श.च. ।

**काननौकाः** । पुं । कपौ । वानरे ।

**कानीनः** । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. ।

**कान्तम्** । क्ली । कुङ्कुमे । कान्तलौहे । रा.नि.व १२।१३ । पुं । नन्दीवृक्षे । तुन् गाछ । रा.नि.व ११ । चक्रवाके । रा.नि.व.१९ । चुम्बकलौहे । चुम्बकलोह । भा.। वर्षावसन्तयोः । रा.नि.व २१। हिज्जलवृक्षे । रा नि व ८ । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्तमणौ । सूर्य्यकान्तमणौ । मे. ।

**कान्तः** । पुं, क्ली । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्तसूर्य्यकान्तायस्कान्तेषु । मे. । कृष्णलौहे । कुङ्कुमे । रा नि.व.१२ । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

**कान्तपक्षी** (इन्) । पुं । मयूरे । श.च. ।

**कान्तपाषाणः** । पुं । Load stone. चुम्बकनामप्रस्तरे। चुम्बक पाथर । गुणाः—शीतो लेखनो विषदोषहा । मेदं पाण्डु क्षयं कण्डू मोहं मूर्च्छाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । तच्छुद्धि. यथा—कान्तपाषाणं चूर्णीकृत्य महिषीदुग्धेन गव्यघृतेन च लौहपात्रे पचेत् । विपाच्य लवणे क्षारे शोभाञ्जनरसे च क्षिपेत् । अथ दोलायन्त्रे महिषीक्षीरादिभिः वारद्वयं पचेत् । अथाम्लरसेन रौद्रे दिनैकं भावयेत् । "चूर्णितं कान्तपाषाणं महिषीक्षीरसंयुतं । विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समाहितं । लवणे च तथा क्षारे शोभाञ्जनरसे क्षिपेत् । अम्लवर्गस्य तोयेन दिने घर्म्मे विभावयेत् । तथैव दोलिकायन्त्रे द्विवारं पाचयेत्सुधीः। कान्तपाषाणशुद्धौ तु रसकर्म्म उपाचरेत् ।" चन्द्रिका । र.सा.स. ।

**कान्तपुष्पः** । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चन वृक्ष । रा.नि व.१० । See काञ्चनारः ।

**कान्तलकः** । पुं । (Cedrela Toona.) तुन्नवृक्षे । तुँन । नन्दीवृक्षे । गन्ध स्वर्ग । प.मु ।

**काण्डखेटः** । त्रि । अधमे । इला. ।

**काण्डगुडः (ण्डः)** । पुं । गुडतृणे । रा.नि. व.८ । विधारादयो । वै.निघ । [२६अ. ।

**काण्डचित्रः** । स्त्री । सर्पजातिभेदे । वा.उ.

**काण्डपर्णी** । स्त्री । मुद्गपर्णीलतायाम् । वानदूती । प्र.च. ।

**काण्डतिक्तः (क्तः)** । पुं । A kind of gentian. (Gentiana cherayta.) किराततिक्ते । চিরেতা । रा.नि.व.९. । [याम् ।

**काण्डनी** । स्त्री । रामदूत्याम् । नागवल्लीलता

**काण्डनीलः** । पु । लोध्रे । रा नि व.६ ।

**काण्डपटः** । पुं । तिरस्करिण्याम् । ६.च ।

**काण्डपुङ्खा** । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा.नि व.४।

**काण्डपुष्पम्** । क्ली । (Artemisia Indica) दोना इति प्रसिद्धे सुगन्धपुष्पविशेषे । দোনাপুষ্প। प्र.च. ।

**काण्डभग्नः** । पुं, क्ली । A fracture or dislocation of the bones or limbs. A fracture of either of the extremities अस्थिभग्नविशेषे । तद्वादशविधं —कर्कटकाश्वकर्णचूर्णितपिच्चितास्थिच्छलितकाण्डभग्नमज्जानुगतातिपातितवक्रच्छिन्नपाटितस्फुटितभेदैन । तेषां विशेषं पर्याये द्रष्टव्यम् । 'श्वयथुबाहुल्य स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदना प्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभश्च ।' सु.नि १५अ. ।

**काण्डभङ्गः** । पुं । अस्थिभङ्गे ।

**काण्डमध्या** । स्त्री । काण्डवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

**काण्डरुहा** । स्त्री । कटुकायाम् । प सु. ।

**काण्डवः** । पुं । कीमुकश्चकन्दे । वै.निघ ।

**काण्डवल्ली** । स्त्री । कारवेल्लीलतायां । कदली, উচ্ছে গাছ । काण्डवेलि इति महाराष्ट्रादौ ख्याता । हि काण्डवेल । मं काण्डवेलि, मणिगुडवल्लि । सा विधारा चतुर्धारा चेति द्विभेदा। सा. गुणाः—"कटुका तिक्ता धीष्णा सरा मता। पित्तला च कर्थ गुल्म लूता दुष्टव्रणं तथा । क्रोष्टोदराग्निमान्द्यानि शूलं वातञ्च नाशयेत् । मलस्तम्भहरा चैव... ॥" विधारागुणाः—"सरा स्वर्य्याग्निदीपनी । रुचीष्णा मधुरा वातश्लेष्मघ्नी कफनाशिनी । गुणास्तस्ये तु विज्ञेयाः पूर्व्वोक्तकाण्डवल्लिवत् ।" चतुर्द्धारगुणाः—"भूतोपद्रवशूलघ्नी । चक्षुष्याध्मानवातञ्च तिमिरं वातरक्तकं । अपस्मारं वातरोगं नाशयेत् ।" वै.निघ. । रा नि व.३ । See कारवेल्लः । [व.३ । सोमवल्ल्याम् । वै.निघ ।

**काण्डशाखा** । स्त्री । महिषवल्ल्या । रा.नि.

**काण्डसन्धिः** । पुं । ग्रन्थौ । পাব, গিঁট্‌ । रा.नि.व.७ ।

**काण्डहिता** । स्त्री । लोध्रभेदे । वै.निघ. ।

**काण्डहीनः** । पुं । लोध्रे । रा.नि.व ६। क्ली । भद्रमुस्तायाम् । प्र च. ।

**काण्डा** । स्त्री । सुवल्ल्यां । তালমূলী । प सु. ।

**काण्डिकः (का)** । पुं, स्त्री । लङ्कानामधान्यविशेषे । তেওড়া । रा नि.व.१६। चलायाम् । (का) पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

**काण्डिनी** । स्त्री । दक्षिणश्रीलतायां । হাতিশুঁড় । प.सु. ।

**काण्डीरः** । पुं । अपामार्गे । कारवल्लीलतायां उচ্ছে লতা । रा.नि व.३ । च चि.८अ. ।

**काण्डीरा (री)** । मञ्जिष्ठायाम् । र.मा । कारवेल्लके । अमलतवषायाम् । वै निघ ।

**काण्डेरः** । पुं । तण्डुलीयशाके । নটে, কাঁটানটে । भा.पू. १भ.शाकव. । [লেব গাছ । र.मा.।

**काण्डेरी** । स्त्री । नागदन्तीभेदे । মাকাল ফ

**काण्डेरुहा** । स्त्री । कटुकायाम् । र.मा. ।

**काण्डेक्षुः** । पुं । त्रिलेची । रा नि.व १४ । अयं तापशेषगुण. वातकोपनश्च । भा. । इक्षवी । কাঁচলে ইক্ষু । सु.सू.२८अ । काशतृणभेदे । र. मा. । खगण्डे । খাগড়া । प सु. । कोकिलाक्षे । কুলেখাড়া । हिं तालमखाना । बम. । लटा इति । च सू ४अ. ।

**काण्डोलः** । पुं । पेटके ।

**कातरः (लः)** । पुं । (Cyprinus catla.) मत्स्यविशेषे । কাতলা মাছ । न.ट. । गुणाः—

**कापिशायनम्** । क्ली । मद्यविशेषे । मधुनि । रखा । जटा । द्राक्षाकृतमद्ये । वै निघ ।

**कापिशायनः** । त्रि । द्राक्षानिर्म्मिते ।

**कापिशायनी** । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै निघ ।

**कापोतः** । पु । सर्जिक्षारे । साजिक्षार । र. मा.। क्ली । कपककलवणे । सचल लवण । मै तविर्क । सौवीराञ्जने । नीलाञ्जने । सुर्मा । हे.च.।

**कापोतवक्रकः** । पु । कपोतवङ्कायां । अथ शिरीषसदृशस्वल्पपत्र । ब्राह्मीशाक । च द.गौर तरादौ ।

**कापोताञ्जनम्** । क्ली । सौवीराञ्जने । स्रो तोऽञ्जने । नीलसुर्मा । भा. । चम । [स्थान १ष ।

**काफलः** । पु । कट्फलवृक्षे । श र. । चक्रि.२

**कावावशर्करा** । स्त्री । विड़ङ्गवत् फलविशे षे । कावावचिनि । सुस्तकादिमोदके ।

**काम** । पुं । मदने । इच्छायाम् । रत्ना. । द मनकवृक्षे । रेतो । च सू । महाराजचूतवृक्षे । रा नि व ११। वनितापरिष्वङ्गादौ । च सू १७। क्ली । ग्रहे । मे मदिर्क ।

**कामकला (वटी)** । स्त्री । वातरक्ते हिता । पाठ —"यष्टीमधुमूल त्रिफला कुष्माण्डी मरिचं निशा यमच्छदा कुष्ठी कुष्ठं प्रत्येकं कार्षिकमवेत्॥ विडङ्ग मुसलक कार्थ तालकं टङ्कणं निशत् । रस गन्धकलोहानां प्रत्येकार्द्धपलं क्षिपेत् ॥ गुग्गुलु द्विपलं दत्वा घृतेन परिपेषितम् । वटी कामकला नाम स्वनामानन्दभाविता । चतुर्माषं वटी खादेत् गोमूत्रं च जडीकृता ॥" यष्टीमधुमूलादिचूर्णं प्र. २ तो विड़ङ्गादिचूर्णं प्र ४ तो. शोधितगुग्गुलु २० तो एकत्र घृतेन मर्दनम् । कुष्माण्डी गुड़्ची, कुटी मुरामांसी, काथ क्षेत्रमधु । रस र. ।

**कामकलाख्यरसः** । पु । वाजीकरणौषधे । पाठ —"पारदं ताम्रदं भस्मे वाजिगन्धामधमात्रे । मुषलीकदलीकन्दद्रवैस्तत् मर्दयेद्दिनम् । ततो मधु दिनं पश्चात् मधे पूर्णमिषेऽदवे । पुनर्देयं पुन र्मर्दयेत्सम्पुटे पचेत् । शाल्मलीमूलनिर्यासैस्तु मोदकं भक्षयेत् । मोचैरेकंकटैर्गोक्षुरे दद्यादे पा चयेत्ततः ॥" रस र वाजी चि ।

**कामकामा** । स्त्री । कामकेलि? । दन्तहा? ।

मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिकाविशेष । वै निघ.।

**कामकाली** । स्त्री । जलपक्षिविशेषे । च सू. २७अ.। [नि.व १०।

**कामखड्गदला** । स्त्री । सुवर्णकेतक्याम् । रा

**कामगा** । स्त्री । कोकिलायाम् । वै निघ. ।

**कामचारिणी** । स्त्री । सुगन्धलताविशेषे । दारा । वै निघ ।

**कामचारी (इन्)** । पु । कलविङ्के । वै निघ.।

**कामज्वरः** । पु । कामजन्यज्वरे । लक्षण— "कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।" मा. नि ज्व. ।

**कामजननी** । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै निघ ।

**कामजा** । स्त्री । कर्णाटकान्त प्रसिद्धमद्यद्रुपे । तस्य बीजे च । गुणा —"कामजा मधुरा बल्या कामवृद्धिकरी मता । इन्द्रियाणां तृप्तिकरी कथ्या चैव प्रकीर्तिता ॥" वै निघ.। तद्बीजमपि तद्गुणम्। रा नि व ५ ।

**कामजानः (नि)** । पु । कोकिले । श र ।

**कामतरुः** । पु । वन्दाकवृक्षे । परगाछा । वै. निघ ।

**कामतालः** । पु । कोकिले । त्रिका. ।

**कामदा** । स्त्री । कामधेनौ । नागवल्लीलता याम् । दूर्वायाम् । मे ।

**कामदीपकरसः** । पु । वाजीकरणौषधवि शेषे । तस्य पाठ.—"त्रिगुणस्वर्णभस्मं शाल्मलीरस सुभावितं । शाल्मलीरसनिर्यासं दद्यादष्ट रस स म । गन्धकं तत्समं दद्यात्पश्चात् गुंजामात्रक । चतुर्मासं मधुनीं सह क्षीरमव्ययम् । अथ वाजीकरो योगी शतस्यापि च गच्छति ॥" (বেতগুল্যার মূল, মোচরস, পাদ্রা, গজদ মরুডাগ শাল্মলীর ছালের রস দাড়িম্ব বটী করিবে। রস র ।

**कामदूतरसः** । पुं । वाजीकरणे हित । पा ठ —"रसं हेम कान्तमभ्रंपि तुल्यं ताम्रं भवेत् गन्धमोमध्ये । विम्बुला देहदिनामभूवे वा क्ष दत्वा काचकूप्यां निधाय । भूवामन्द भार् वेष दिनं भागं स्यादिशिखाग्नु दद्यात् । त्रि क्ष कण्टकेन ...

**कान्तली(लौ)हः** । पुं, क्ली । स्वनामप्रसिद्धलौहे । कान्तिलोह । तत्र भ्रामकचुम्बकरोमकस्वेदकभेदेन चतुर्धा । तस्य लक्षणम्—"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं तदुक्तम् ॥" रा नि व.१३ । "आदर्यंच भवेन्निम्बकल्कं राचिन्दिवीपितं । कान्तसदृशमं यत्र रूप्येणावर्त्तितं मिलेत् ॥ पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्न सिक्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं रुचितं निम्बकल्कैः । पात्रे दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥" इति परीक्षा । सुखबोधः । गुणाः—"गुल्मोदरार्शः शूलाममामवातभगन्दरं । कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत् । प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम् । सर्व्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः । बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ॥" भा. पू.१भ धातुव ।

**कान्ता** । स्त्री । विसम्बिपुष्पवृक्षे । द्रुमकेलि । रा.नि.व.१० । श्वेतदूर्व्वायाम् । वाराहीकन्दे । आकाशवल्ल्याम् । आलोकलता । मूषिकपर्ण्याम् । नृपाकाणी । वै निघ । प्रियङ्गौ । नी तविर्का । रेणुकायाम् । रेणुक । नागरमुस्तायाम् । स्थूलेलायां । रा नि.व ६ । नार्य्यां । अम ।

**कान्ताङ्घ्रि(चरण)दोहदः** । पुं । अशोकवृक्षे । त्रिका. । [रा नि व ११ ।

**कान्तायसम्** । क्ली । कान्तलौहे । अयस्कान्ते ।

**कान्तारः (रं)** । पु, क्ली । रक्तकाचनवृक्षे । रा.नि व १० । रक्तेक्षुविशेषे । काजली आख् । हिं कातारि । प.सु. । इक्षुप्राधान्यवाचे । वंशे । रा नि व.१४ । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । बिले । छिद्रे । मे. । औपसर्गिकरोगे । पद्मे । हे.च. । हि कातारि । तें गोदपयडवि । गुणाः—कषायरसः शतपर्व्वकाद्दीनगुण. । गुरुः श्लेष्मवृद्धः शैत्यलः ईषत्. सरश्च । भा. । वंशकेक्षुगुण इति । सु.सू.४६ष. । मधुरः लघु क्षारस्तु कफवातकरश्च । राज. । वा । [अश्वत्थ । वै निघ. ।

**कान्ताराम्रजम्** । क्ली । कान्तलौहे । वै निघ ।

**कान्तारि: (रिका) (री)** । पुं, स्त्री । मक्षिकाविशेषे । सु कल्प च्छ. । See मक्षिका । इक्षुविशेषे । काजली ईखू । राज. ।

**कान्तारेक्षुः** । पु । इक्षुविशेषे । काजली ईखू । राज. ।

**कान्तालकः** । पुं । नन्दीवृक्षे । तून्, गच्छ

**कान्तिः** । स्त्री । वाराहीकन्दे । महासर्ज्जवृक्षे । वै.निघ ।

**कान्तिदम्** । क्ली । पित्ते । श च. ।

**कान्तिदा** । स्त्री । सोमराज्याम् । शकुच । रा नि.व.४ । See वाकुची ।

**कान्तिदायकम्** । क्ली । कालीयकचन्दनवृक्षे । जटा. । त्रि । शोभादायके ।

**कान्तिवृक्षः** । पुं । महासर्ज्जवृक्षे । वै निघ. ।

**कान्तोली** । स्त्री । कुष्माण्डलतायाम् । वै निघ. ।

**कान्दम्** । क्ली । पक्वान्नविशेषे । मिठाई । श च. ।

**कान्दर्पिकम्** । क्ली । वाजीकरणे । श.च ।

**कान्दविकः** । त्रि । आपूपिके । अम. ।

**कान्दाविषम्** । क्ली । विषभेदे । श चि. ।

**कान्यजा** । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श च ।

**कापथम्** । क्ली । उशीरे । भ.टी.भ. ।

**कापालम्** । क्ली । अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठे । See कपालकुष्ठं । पु । कर्कटकलतायाम् । कालियाकड़ा इति लोके । र.मा । कपालास्थिनि । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

**कापाला** । स्त्री । रक्तविसम्बिकायाम् । लाल दोपाटी । वै.निघ. । [गुड़काँडेली । रत्ना. ।

**कापालिः** । पुं, स्त्री । अङ्गिकायाम् । कँगौ

**कापालिकम्** । क्ली । कुष्ठरोगविशेषे । See कपालकुष्ठं ।

**कापाली** । स्त्री । विडङ्गे । रा नि व ६। कृष्ट कपाल्याम् । कँटि गुड़काँडेली । प.मु. ।

**कापिदीचणः** । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे । कुल्पेथाडा । रा नि व.५ ।

**कापित्यम्** । क्ली । कपित्थफले ।

**कापिशम्** । क्ली । द्राक्षामद्यविशेषे । हे च. ।

**कामवल्लभः** । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा.नि.व ११ । सारसपक्षिणि । रा नि.व १९ ।

**कामवल्लभा** । स्त्री। ज्योत्स्नायां। रा.नि.व २१।

**कामवृन्तः** । पुं। वन्दाके । বান্দরা। रा.नि.व.५।

**कामवृद्धिः** । पुं, स्त्री । कामजानामवृक्षक्षुपे । ·See कामजा ।

**कामवृन्ता** । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

**कामशरः** । पुं। आम्रवृक्षे । আম গাছ। रा नि.व.११ । [आम्रवृक्षे ।·वै.निघ.।

**कामसखः** । पुं । वसन्तकाले । रा.नि व.२१ ।

**कामाग्निसन्दीपनरसः** । पुं । व्याधि कारि रसः । पाठः—"कर्षौ रसौ गन्धकमभ्रकञ्च द्विक्षारचित्र लवणानि पञ्च । शटीयमानीद्वयकीट हारितालीशपत्राण्यपर द्विकर्षे । जीरं चतुर्जात लवङ्गजातीफलञ्च कर्षत्रयमेव चान्यत् । सशृङ्गदार कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं विशोध । धन्याक यष्टीमधुरी कशेरु फल पृथक् पञ्च वरी विदारी । वलीभकर्णोभवलात्मगुप्ताफलं तथा गोक्षुरकस्य वी जं । सबीजपत्रेन्द्ररजः समानं समा सिता चौद्रघृ-तञ्च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरपि मोदकञ्च कामा-ग्निसन्दीपनमेतदुक्तम् । व्याल्पर व्यतमं प्रदिष्ट मेतन्निषिव्य मनुजः प्रमदासहस्रं । गच्छेन्न मेढ्र शिथिलत्वमवाप्नुयाच्च नागाधिपं विजयते बलतः समस्तं।" इत्यादि । রস, গন্ধক, অভ্র, যবক্ষার, সাচিক্ষার, চিতামূল, পঞ্চলবণ, শটী, যমানী, বনযমানী, বিড়ঙ্গ, তালীশপত্র, প্রত্যেকে ২ তো. জীরা, নাগেশ্বর, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, লবঙ্গ, জায়ফল প্রত্যেকে ৪ তো. বীজতাড়কবীজ, ত্রিকটু প্রত্যেকে ৬ তো. ধনে, যষ্টিমধু, মৌরী, কেশুরিয়া, ত্রিফলা প্রত্যেকে ৮ তো. (মতান্তরে ত্রিফলা ১০ তো.) শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বেলেড়া, হস্তি-কর্ণপলাশ, গোরক্ষচাকুলে, আলকুশী এবং গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ১০ তো. সবীজ-সিদ্ধি চূর্ণ সর্বচূর্ণ সমান। চিনি, ঘৃত ও মধু প্রত্যেকে সর্বচূর্ণ সমান। কর্পূর ২ তো. । कामिकमूलमिति स्यपाठ. । सयोगा. । चा.को । भैष. । रस.र. ।

**कामाङ्कुशः** । पुं । नखे । शिश्ने । त्रिका. ।

**कामाङ्गः** । पुं । महाराजचूते । जटा । आम्र-वृक्षे । रा नि व.११ । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী। वै निघ ।

**कामाङ्गनायकरसः** । पुं । वाजीकरणौषधे। "गजसूतं समं गन्धं रक्तोत्पलदलद्रवैः । यामं मर्द्य पुनर्गन्धं पूर्व्वार्द्धं विनिक्षिपेत् । पञ्चगुञ्जामितं खादेत् रसोऽयं मदनोदयः । समूल शक्रबीजञ्च मु-षली शर्करा समं । गवाक्षीरेण तत्पेयं पलार्द्धमनु-पानकं ॥" रस.र ।

**कामाची.** । स्त्री । लघुकाकमाच्याम् । वै.निघ।

**कामाता** । स्त्री । वन्दायाम् । বান্দড়া । का-कमाच्याम् । वै.निध. ।

**कामान्धः** । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ ।

**कामान्धा** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व १२ ।

**कामायुः** । पुं । गृध्रे वै.निघ. ।

**कामायुधः** । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा नि. व ११ । स्त्री । शिश्ने ।

**कामारिः** । पुं । विड्माचीकधातौ । है.च. ।

**कामालिका** । स्त्री । मद्ये । वै निघ. ।

**कामालुः** । पुं । रक्तकाञ्चने । श.च ।

**कामाह्वः** । पुं । राजाम्रे । भा ।

**कामिकः** । पुं । कारण्डवपक्षिणि । श.र. ।

**कामिनी** । स्त्री । स्त्रियाम् । वन्दाकनामक्षुपे । रा.नि व.५ । दारुहरिद्रायाम् । मदिरायाम् । रा. नि.व.६।१४ ।

**कामिनीदर्पघ्नः** । पुं । ध्वजभङ्ग रस । पा-रदः १ तो गन्धकः १ तो कज्जलीकृत्य तया धु स्तूरबीजचूर्णं १ तो. मिश्रयित्वा धुस्तूरतैलेन मर्द-येत् । भैष.ध्वजभ. । [ধুতুরের গাছ ।

**कामिनीपुष्पः** । पुं । वृक्षविशेषे । কামিনী

**कामिनीप्रिया** । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा नि. व.१४ ।

**कामिनीशः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । श च. ।

**कामी (इन्)** । पुं । चक्रवाकपक्षिणि? । रा नि.व ५ ।

खण्डं दुग्धञ्चानुपाने च दद्यात् ।''… । रस र. ।

**कामदूता** । स्त्री । मन शिलायाम् । वै.निघ ।

**कामदूतिः (का) (ती)** । स्त्री । मन शिलाया । पाटलावृक्षे । श.र.। कोकिलायाम् । (का) नागदन्तीवृक्षे । प.मु. ।

**कामदेवघृतम्** । क्ली । रक्तपित्ते । क्वाथ्यद्रव्य —अश्वगन्धा १००प. गोक्षुर ५० प शतावरीभू मिकुष्माण्डशालपर्णीबलाश्वत्थशुङ्गापद्मबीजपुनर्नवा गाम्भारीफलमाषबीजानीति नव द्रव्याणि प्रत्येकं १० प वारि २५६ श पाकशेष ६४ श.। पुण्ड्रेक्षु रसः १६ श. दुग्ध १६ श । कल्कद्रव्यं—द्राक्षा दिजीवनीयान्तानां प्रत्येकं १ तो शर्करा ० प एभिर्यथावत् घृतप्रस्थं (४ श.) पाच्यम् । जीवनीय जीवनीयदशकम् । यथा – जीवक ऋषभक मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुक चाहि इदयः । द्राक्षा पद्मकाष्ठ कुष्ठ पिप्पली रक्त चन्दन बालक नागकेसर शुक्तिशम्बीबीज नीलोत्पल वा नि.प ११ । अत्र क्वाथ्ये गोक्षुरीति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

**कामयाना** । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

**कामराजमोदकः** । पुं । वाजीकरणौषधे । ভৃষ্ট শোধিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ১০ শ ঘৃত ১০ শ মহিষদুগ্ধ ৪ শ চিনি ২ শ একত্র পাক করিয়া পাক শেষ হইলে জীরক, শুঁঠ, ধনে, গুড়ত্বক্ তেজপত্র, এলাইচ, মরিচ, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, মউরী, পিপ্পলীচূর্ণ মিলিত ৩২ তো বিকঙ্কতচূর্ণ ৬ তো লৌহ, অভ্র, পারা ও গন্ধক (কজ্জলি) প্রত্যেক ২ তো, প্রক্ষেপ দিয়া মৃৎপাত্রে রাখিয়া রাখিবে । [illegible] ।

**कामरूपिणी** । स्त्री अश्वगन्धायाम् [illegible]

**कामरूपी (इन्)** । पुं । वराहे ।

**कामरूपोद्भवा** । स्त्री । कस्तूर्याम् [illegible] । वै.निघ ।

पाण्शरीरोगघ्न । रेचक कटुरूक्षवीर्य्यञ्च । भा.पू १भ । रेचक कटु तथा व्रणकफकासघ्न क्रमिघ्न लघुश्च । रा नि व.१३ । 'गुल्मपित्तास्रदाहघ्नी च क्षुध्या मूत्रकृच्छ्रजित् ।" राज. । तैलं मूलकतैलगुणवत् । सु स.४५अ. ।

**काम्पिल्लकः** । पु, क्ली । गुण्डारोचनिकायां । कमलागुँडि । सु सू २८अ । काकमाच्याम् । गुड़काँउली । ज्व चि.मुस्ताद्यष्टादशाङ्गपाचने ।

**काम्पिल्लिका** । स्त्री । गुण्डारोचनिकाया । हारा. । [कमलागुँड़ि । श र. । र.मा ।

**काम्पीलः (कः)** । पु । गुण्डारोचन्याम् ।

**काम्बलिक (यूपः)** । पु । फलमूलैः तिल कल्काम्लप्राये खड्यूषापरनामधेये सम्भानविशेषे । काँञ्जिविशेष । दधिमस्त्वम्लपिष्टयूषे । "दधिमस्त्वम्लसिद्धन्तु यूषं काम्बलिक. स्मृत ।" सु स ४६अ. । अपिच "पिष्टितेन रसस्तत्र यूषो धान्ये खल फलै । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्राय काम्बलिक स्मृत ॥" च.द अतीसा चि । तक्र कपित्थचाङ्गेरी मरिचाजाजिचित्रकै । सुपक्व खरयूषोऽयमय काम्बलिकोऽपर' । दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषसमन्वित ॥ तत्पाकविधानम्—तक्रस्य प्रस्थ (४ श) कपित्थचाङ्गेरीशाकमरिचकृष्णजीरकचित्रकाणां प्रत्येक पल (८ तो) । एभिर्मुद्गयूष. पाच्य । एष खड्यूष. । खड्यूषे दध्याम्लीकृते तत्र सैन्धवतिल माषचूर्णप्रक्षेपेण काम्बलिको भवति ।

**काम्बुका** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । र मा ।

**काम्बोजः** । पु । तद्देशजघोटके । श.द. । श्वेतखदिरे । पुन्नागवृक्षे । कटफले । मे जत्रिक । पलाशवृक्षे । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ ।

**काम्बोजिका** । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । वै निघ ।

**काम्बो(म्भो)जी** । स्त्री । रक्तगुञ्जालतायाम् । बबलखदिरे । पापड़ि थटग्रव । रा नि.व ८ । (म्भोजी) श्वेतगुञ्जायाम् । वै निघ. । बाकुच्याम् । सोमराज, हाकुच् । रा नि व १३ । विट्खदिरे । माषपर्ण्याम् । अम. । सु चि १८अ. । गन्धमुण्डे । रत्ना. ।

**काम्यः** । पुं । अम्लवृक्षे । वै निघ । (वै निघ ।

**काम्यकम्** । क्ली काष्ठविशेषे । दामन दाठे ।

**काम्लः** । त्रि । ईषदम्ले ।

**कायः** । पु । शरीरे । रा.नि व १८ । स च सात्विक राजस तामसा इति त्रिविध । तत्र सात्विक सप्तभेदः—ब्राह्मणमाहेन्द्रवारुणकौवेरगान्धर्व्वयाम्यर्षिभेदेन । राजस षड्भेद—आसुरसार्पशाकुनराक्षसपैशाचप्रेतभेदात् । तामसा त्रिविधा —पाशवमात्स्यवानस्पत्यभेदेन । सु शा.४अ । स्वभावे । मूर्त्तौ । मे. । तरुप्रकाण्डे । क्ली । मनुष्यतीर्थे । मे यदिक ।

**कायचिकित्सा** । स्त्री । चिकित्साशास्त्राङ्गविशेषे । "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृष्टानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ।" सु सू.१अ । अपि च "कषायचूर्णगुटिका पक्वाना शोधनानि च । कोष्ठामयानां शमनी क्रिया कायचिकित्सितम् ॥" अत्रि.२अ. । शारीरचिकित्सायाम् ।

**कायफलम्** । क्ली । कट्फले । वै निघ. ।

**कायमानम्** । क्ली । तृणकुट्याम् । त्रिका. । देहपरिमाणे ।

**कायवालः** । पुं । कृकलासे । वै निघ. ।

**कायसौख्यम्** । क्ली । शरीरसुखे ।

**कायस्था** । स्त्री । काकोल्यां । अ टी वा चि ६ अ । आमलक्यां । जटा. । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि व.६ । हरीतक्याम् । भा ज्व.चि. कायस्थादिधूपे । तुलसीवृक्षे । रा.नि व १० । सिन्दुवारवृक्षे । निशिन्दा । चि.यो.उन्मा चि.अप चि महापैशाचघृते । "कायस्थाशूकरीच्छदा ।"

**कायस्थादिधूपनम्** । क्ली । शीतज्वरे हितं । हरीतकी राचा कटुको गुडूची गुग्गुलु चोरक नामगन्धद्रव्यं वाप्यालकं वचा कुष्ठमिल्येषां समभागेन धूप सितो वा देय । अथ अनेनैव कल्केन सयवक्षारलवणेन सकाञ्जिक तैलं यथाविधि पक्वं शीतज्वरघ्न । भा म १भ ज्व चि. ।

**कायस्थाली** । क्ली । रक्तपाटलवृक्षे । वै निघ. ।

**कायस्थिका** । स्त्री । काकोल्यां । भा पू १भ ।

**कायाग्निः** । पुं । पाचकाग्नौ । वैद्यकम् ।

**कायिकः** । त्रि । शारीरे ।

चिष्टं गुडं स्याद्विपतिन्दुकम्। इति गुडिः। शीतलस्निग्धः वातमदकरः लघुः वेदनाहरः ग्राही कफपित्तरक्तघ्नश्च। भा.। वृक्षसामान्ये। चिका।

**कारस्करटिका**। स्त्री। कर्णजलौकायाम्। कानकोटारी, কেন্ডাই। चिका।

**कारा**। स्त्री। पीडायाम्। दुःखे। हारा।

**काराधिका**। स्त्री। सारसा। बलाकायाम्। जटा.।

**कारिका**। स्त्री। यातनायाम्। मे। द्वि च.।

**कारिवेल्लः**। पुं। कठिल्लकवृक्षे। करला।

**कारी**। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। कण्टकारी चाकरकारीति द्विधा। म के करीकारे। गुणाः —कषाया मधुरा पित्तघ्नी दीपनी सग्राहिणी तथा गुरुः। कण्ठशोधनी। रा नि.व.८। एतत्फलम् गुरुरं पटुकं दीपघ्नं। वै.निघ.।

**कारीरम्**। क्ली। टाँट इति प्रसिद्धे करीरफले, तत्पुष्पे च। गुणाः—"कारीरं कटुक पाहि फल सुधं रुचिप्रदं। कफपित्तकरं किञ्चित्कषायं वातहरम्। कारीरं कुसुमं भेदि कटुकं कफनाशनं। पित्तहृद्रुचिरं भव्यं कषायं पथ्यदं धनं।" वै.निघ.।

**कारुकः**। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। श.चि.।

**कारुककर्म्म**। क्ली। सूपकारकर्म्मणि। रन्धन।

**कारुजः**। पुं। हस्तिशिशौ। वामलूरे। मे.। नागकेशरे। फेने। गैरिके। हे.च.।

**कारुशिल्पिका (शूद्री)**। स्त्री। अग्रजितायाम्। हारा.। श च.।

**कारुण्यसागरः**। पुं। ज्वरातिसाराधिकारे रसः। गन्धको विषः। रसभस्मनोऽभावे गृह्णनाम भागैकम्। विभावयेत् वाशुकायत्ने मार्कण्डे वा पाचयेत्। मार्कण्डमूलं भस्मपाकमूलम्। सम भागानि वि.धारादिविड्ङ्गानि पयदमद्यानि प्रदेकं मिलितरसादीनां समानि मिश्रयेदित्यर्थः। পারাভস্ম ১ তো. (অভাবে শুদ্ধপারা ১ তো.) গন্ধক ২ তো. অভ্র ২ তো গন্ধপাঁচেলে মর্দন করিয়া ব্রুমধামরসে পেষণ করিয়া লবণ দান পাক করিবে। পরে তাহাতে দণ্ডক, নাড়িতাড়, সোহাগা, মিঠে, ত্রিফল, মড়া, শাখর, বরবড়মান, মিকড়ে, চিতার মূল, বিষ, জীরা, বিড়ঙ্গ মিলিত ৫ তো. দিবে। র.সা.স।

**कारोत(त्त)रः**। पुं। सुरामण्डे। अम.।

**कार्कटः (कः)**। पुं। कर्कटवृक्षे। কাঁকরোল। रा.नि.व.११।

**कार्कणः**। पुं। वनकुक्कुटे। वै.निघ.।

**कार्णम्**। क्ली। कर्णमले। त्रि। कर्णसम्बन्धीये।

**कार्त्तस्वरम्**। क्ली। सुवर्णे। धुस्तूरफले। अम.।

**कार्त्तिकः**। पुं। स्कन्दे। कृत्तिकायुक्तमासि।

**कार्त्तिकशालिः**। पुं। कार्त्तिकपक्वे शालिधान्यभेदे। কার্তিকশাল ধান।

**कार्त्तिकिकः**। पुं। कार्त्तिके मासि। वै.निघ।

**कार्पटः**। पुं। Lac. जतुनि। গালা। मे।

**कार्पासः (कः)**। पुं। कार्पासीक्षुपे। কাপাস গাছ। गुणाः—कार्पासो लघुपाकोष्णः मधुरः वातघ्नः। तत्पत्रं वातघ्नं रक्तकृत् मूत्रवर्द्धनं कर्णपिडकानादपूयस्रावविनाशकृत्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं गुरु च। भा.पू.१भ.। वनकार्पास्यां। सु.सू. ३८अ.।

**कार्पासकी**। स्त्री। कार्पासी। भा.पू.१भ.।

**कार्पासतैलम्**। क्ली। नाडीव्रणे हितम्। पाठः—"कार्पासमूलरजनीकल्कं दत्त्वा जले पचेत् तैलम्। पूरणमात्राचिरजं नाडीव्रणमाशु नाशयति॥" তিলতৈল, ৪ শ. জল ১৬ শ। কল্ক কাপাসমূল ও হরিদ্রা ১ শ.। रस.र.। व्र र.।

**कार्पासनासिका**। स्त्री। तर्कौ। টেকো।

**कार्पासास्थि**। क्ली। कार्पासबीजे।

**कार्पासी (सिका)**। स्त्री। (Gossypium, hirsutum, herbaceum.) Cotton plant. स्वनामख्यातक्षुपे। তুলা কাপাস। मं स्वनामख्या सी। वं हलि। में पति। गुणाः—"कार्पासी मधुरा शीता स्तन्या हिक्कारी मता। किञ्चिदुष्णा च वृष्या च कषाया च लघुः स्मृता। कफपित्तहरा दाहश्रमभ्रमहरीरिता। मूर्च्छाहरी च सम्प्रोक्ता वायुर्मेदविकारहृत्। कार्पासिकाशस्यबीजं मूत्रकृच्छ्र च विदर्भम्। वातं रक्तकफदोषदिग्धा कर्णनादं। कर्णपूयहृत् भवेत्।" रा नि व.४।

**कारः** । पु । हिमशिलायाम् । मे ।

**कारकम्** । क्ली । यमान्याम् । वै निघ २भ का स चि पिपल्यादिकषाये । वदरे । वै.निघ. । व र्षापलोपवजनी । रा नि व १४ ।

**कारजः** । पु । गजबालके । वै निघ ।

**कारञ्जसुधा** । स्त्री । करञ्जचूर्णे । कर'ञ्जेर चू१ । गुणा —कारञ्जा तु रुचिप्रदा । वै निघ ।

**कारणम्** । क्ली । हेतौ । रोगहेतौ । तच्च स न्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विविध । तयो सन्निकृष्ट वा तादि, विप्रकृष्ट विरुद्धाहारादि । मा नि । वधे । इन्द्रिये । देहे । रवकोप । ज्ञानेन्द्रिये । वै निघ ।

**कारणशरीरम्** । क्ली । सत्वप्रधाने अज्ञाने ।

**कारणा** । स्त्री । गाढवेदनायां । दु खे । अम ।

**कारण्डव.** । पुं । हंसविशेषे । थडा हाँस । दीर्घचरणकृष्णवर्णपक्षिणि । जलपिपि । माम गुणा अवजातीयपक्षिमांसवत् । सु स् ४६ष ।

**कारन्धमी** (इन्) । त्रि । धातुपरीचके । शारा ।

**कारमिहिका** । स्त्री । कर्पूरे । रा नि व १२ ।

**कारम्भा** । स्त्री । प्रियङ्गौ । अम ।

**कारव.** । पु । काके । त्रिका. ।

**कारवल्ली** । स्त्री । (Momordica,charantia) क्षुद्रकारवेल्लके । छोट करला, উচ্ছে । हिं कोटीकरेली । म लघुकारली । गुणा —तिक्ता उष्णा दीपनी कफवातघ्नी अरोचकघ्नी रक्तदोषघ्नी च । रा नि व ७ । अहृद्या रुच्या कफपित्तघ्नी च । राज । फलगुणा —हिम भाद लघु तिक्त अवा तलं पित्तरक्तकामलापाण्डुकफमेहकृमिघ्नम् । मद. लघु दीपनी च । भा पु १भ । कटुकद्धाम् । উচ্ছে । रा नि व २३ । तद्गुणा कारवल्ली स्वादि ग्रीवाद्दीपनी लघु ।

**कारवारि** । क्ली । करकाजले । शिलेर जल । गुणा —' कारीदकन्तु विशद गुरु रुच स्थिर घन । कफकृदातल चातिशीत पित्तविनाशक ॥" वै निघ. ।

**कारवी** । स्त्री । कृष्णजीरके । रत्ना. । काल जीरा । हि कलौञ्जीजीरक । भा पू १भ. । "व्योष यासय कारवी ।" च.द.अभिन्या.ज्व.चि । मधुरि कायाम् । মৌরী । तैलपर्ण्यां । गुडलचि । मेथ त्रिक । शताह्वायाम् । শুল্ফা । प सु. । रा नि व.४ । अजमोदायाम् । वनयमानी, रांधूनी । रा नि.व २२ । चन्द्रशूरे । भा पू १भ । मेथिका याम् । सूक्ष्मकृष्णजीरके । च द ग्रह चि कायाम काञ्जिके । हिङ्गुपत्राम् । अ टी.भ. । क्षुद्रकारवेल्लाम् । रा नि व ७ ।

**कारवेल्लः (क.)** । पु । (Momordica charantia Syn M muricata ) स्वनामख्या तफलशाकलतायाम् । वड करला উচ্ছে গাছ । हि करेली । तैं काकरचेट्टु । उम्. अकरा । तत्फलगुणा —"कारवेल्लञ्चातितिक्तमग्निदीप्तिकर स्व घु । उष्ण शीत भेदकञ्च स्वादु पथ्य समीरितम् । अरुचिश्च कफ वात रक्तदोष ज्वरकृमीन् । पित्त पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत् । तद्वदुक्त कारवल्ली कटु तिक्तञ्च दीपक । अहृद्य भेदक स्वादु रुच्य चार लघु स्मृतम् । अवातल पित्तहर रक्तरुकपाण्डुरी गमहृत् । वै निघ । तद्गुणो धारके रक्तपित्ते हिते च । "कारवेल्ल हिम भेदि लघुतिक्तमवात लं । ज्वरपित्तकफास्रघ्न पाण्डुमेहकृमीन्हरेत् ।' कारवेल्लञ्च वातघ्न कफघ्न पित्तहारक । पथ्यो रुचिकर प्रोक्तो रक्तदोषकरी मृणाम् ॥" धन्वि. १६ष । [भा पू १भ शाकव ।

**कारवेल्ली** । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ल । ছোট উচ্ছে ।

**कारव्यादि.** । पु । कषायभेदे । कषायोऽयम भिन्यासज्वरे हित । कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्ती नागरामृता । दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्न व. । तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य' । भैष. । क ष्णजीरक कुष्ठ एरण्डमूल त्रायन्ती (वलाडुम्बूर) शुण्ठी गुड़ची दशमूल शटी कर्कटशृङ्गी दुरालभा भार्गी पुनर्नवा प्र. ८८. गोमूत्र ११२० । भै. ज्वैा.

**कारस्करः** । पु । कुपीलुवृचे । विषतिन्दुके । কুঁচিলা । मे काजिरा । क काजिवार, मकरत टुषा, माकडाकेंद । गुणा —कटुत्वच तिक्त कु ष्ठघ्न वातरक्तघ्न कण्डूतिकफामार्शविषघ्न । रा नि व ६ । "अस्य चामफलं यादि तुवर वातल घु । शीतलच समुद्दिष्ट तत्पक्व विषद गुरु । पा के च मधुर मीता कर्फ वात प्रमेहकं । पित्त रक्त विकारञ्च नाशयेत् ।" वै निघ । त्रिदिन काञ्जिके

**कालकचु:** । स्त्री। (Arum colocasia.) कचुभेदे। कालकचु।

**कालकचूर्णम्** । क्ली। मुखरोगे। पाठः—"गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषरसाञ्जनं। तेजोह्वा त्रिफला लौहश्चित्रकश्चेति चूर्णितं ॥ सक्षौद्रं धारयेदास्ये गलरोगविनाशनम्। कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥" च.द.।

**कालकण्टकारस:** । पुं। वातव्याधौ रस.। पाठः—"वज्रसूताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं क्रमोत्तरं। मारितं मर्द्दयेदम्लवर्गेण दिवसत्रयम्। त्रिक्षारं पञ्चलवणं मर्द्दितस्य समं मत। दत्त्वा निर्गुण्डिकाद्रावं मर्द्दयेद्दिवसत्रयं। शुष्कमेतद्विचूर्ण्याथ विषस्याष्टमांशत.। टङ्कणं विषतुल्यांशं दत्त्वा जम्बीरजद्रवैः। भावयेद्दिनमेकन्तु रसोऽयं कालकण्टकः॥" मात्रा २ गुञ्जा आर्द्रकरसेन पेयः। हीरक भস্ম ১ ভ. পারা ২ ভ. অভ্র ৩ ভ স্বর্ণ ৪ ভ. তামা ৫ ভ. তীক্ষ্ণ লৌহকিট্ট ৬ ভ. অম্লবর্গে ৩ দিন মর্দ্দন। যবক্ষার, সর্জিক্ষার, সোহাগা, পঞ্চলবণ উক্ত মর্দ্দিত দ্রব্যের সমান লইয়া ইষ্টক্ষার রসে একত্র ৩ দিন নাড়িবে। শুষ্ক হইলে চূর্ণ করিয়া চূর্ণের অষ্টমাংশ বিষচূর্ণ, সোহাগার খৈ বিষের সমান, ইহাতে মিশ্রিত করিয়া লেবুর রসে ১ দিন মর্দ্দন করিবে। र.चि.८ष।

**कालकण्ठ: (कः)** । पुं। (Terminalia Tomentosa.) पीतशाले। मयूरे। खञ्जने। कलविङ्के। চড়াই। शि.। जलकुक्कुटे। कासमर्द्दवृक्षे। दात्यूहे। वै.निघ.। (कं) दात्यूहे। अम.।

**कालकन्द:** । पुं। महाकन्दे.। रत्ना.।

**कालकन्दक:** । पुं। जलसर्पे। জলঢোঁড়া, জলবোড়া। श.र.।

**कालकन्या** । स्त्री। जरायाम्।

**कालकमुष्क:** । पुं। कृष्णपुष्पघण्टापाटलिकायाम्। च.द.धर्म.वि.धारविधाने।

**कालकर्म (क्रिया)** । क्ली, स्त्री। मृत्यौ।

**कालकलाय:** । पुं। (Phaseolus max.) कृष्णकलाये। কালিকলাই।

**कालकस्तूरी** । स्त्री। (Hibiscus abelmoschus.) कस्तूरीवृक्षविशेषे। কালকস্তুরী।

**कालकुष्ठम्** । क्ली। पार्वतीयमृत्तिकाविशेषे। रा.नि.व.१३। See कङ्कुष्ठम्।

**कालकूट:** । पु। Kind of poison. त्रयोदशविधकन्दविषान्यतमविषे। स मधुवर्णः इति। भवि.३अध्या ५६अ.। কাটবিষ। तं कर्कोटकविषम्। प.मु। सु.कल्प.२अ.। See कन्दविषम्। तत्स्वरूपं यथा—"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्यास. 'कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः। सोऽहिच्छेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्॥" भा.पू.१भ विषव.। क्ली। विषसामान्ये। वौलि। গন্ধবোল। वत्सनाभविषे। हे च.।

**कालकूटक:** । पुं,क्ली। कारस्करवृक्षे फले च। কুচিলা গাছ। रा.नि.व.९। [वै.निघ.।

**कालकूटरजोद्भव:** । पुं। रात्रि। वंजन।

**कालकृत् (तः)** । पुं। सूर्ये। त्रिका। श.र.।

**कालकेशी** । स्त्री। नील्याम्। ছোট নীল। भा.पू १भ.।

**कालकोठ:** । पुं। मानशाक इति प्रसिद्धे कन्दशाकविशेषे। কোমলভোগ কচু। प.मु.।

**कालक्लीतक:** । पुं। नीलीवृक्षे।

**कालखञ्ज(न)म्** । क्ली। यकृति। हे.च.।

**कालखण्डम्** । क्ली। यकृति। रा.नि.व.१८। यकृद्रोगभेदे। वै.निघ.। [capella. सर्पविशेषे।

**कालगन्ध:** । पुं। Kind of cobra de-

**कालग्रन्थि:** । पुं। संवत्सरे। हारा।

**कालङ्कत:** । सुवर्णमुख्याम्। वै.निघ.। कासमर्द्दे। কালকাসুন্দা। रत्ना।

**कालचक्रम्** । क्ली। निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालस्तच्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते। अथवा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ प्रावृडिति च। सु.सू.६अ.।

**कालचुः** । पुं। कुक्कुटे। रा.नि.व.१९।

**कालज्ञानम्** । क्ली। निष्क्रमाद्यवसरे ...

**कार्म्म(र्म्मु)कः** । पु । श्वेतखदिरे । हिज्जलवृ चे । रा.नि व ८ । महानिम्ववृचे । रा नि व ६ । चोपचिनीतिख्यातद्रव्ये । वै.निघ.। माधवीलतायां। मशी । मी. । ह.च । [मि पाचिक।

**कार्म्मणः** । त्रि । मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्म्मठे च ।

**कार्म्मरी** । स्त्री । वशरोचनायाम् । रा नि व ६।

**कार्य्यम्** । क्ली । हेतौ । प्रयोजने । मे ।

**कार्य्य(प्र)हेयः** । पु । आलस्ये । रा नि व २०।

**कार्य्यपुटः (ध्वनि.)** । पु । चपणके । त्रि । उन्मत्ते । अनर्थकरे । हारा ।

**कार्य्या** । स्त्री । कारीवृचे । रा नि.व.८ ।

**कार्श्मरी** । स्त्री। काश्मरीवृचे । गामार गाछ। अ टी.भ ।

**कार्श्म(र्ष्म)र्य्यः** । पु । गाम्भारीवृचे ।

**कार्श्यः (र्ष्यं.)** । पु । कर्चूरके । शटी । रा नि व ६। गाम्भारीवृचे । लकुचवृचे । ডেলো; ডহুয়া গাছ। रा.नि व ८ । चुद्रपर्णासे । शालवृचे । अ टीभ । शाकवृचे । वै.निघ । क्ली । कृशतारोगे । तल्लचण यथा—'वातो रुचान्नपानानि लङ्घन प्रमिताशन । क्रियातियोग शोकश्च वेगनिद्रा विनिग्रह । नित्य रोगोऽरतिर्नित्य व्यायामो भोजनाल्पता । भीतिर्धनादिध्वंसश्च कार्श्यकारणमीरित ॥'' भा. ।

**कार्श्यहरलौहः** । पु । रसायनाधिकारे । अत्र सर्व्वद्रव्यं समभाग, सर्व्वसम लौहञ्च । শ্বেতপুঙ্খা, দন্তীমূল, অশ্বগন্ধামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ত্রিমদ, শতমূলী, শ্বেতবেলেড়া প্রত্যেকে সমভাগ। সকল সমান লৌহ। ভীমরাজরসে মর্দন ও ঔষধ সেবন করিবে। र.सा स।

**कार्षापण.** । पु, क्ली । कर्षपरिमाणे । स्वर्णे १६ माषका । रौप्ये १६ पलानि । ताम्रे ८० रक्तिका । १६ पणे । मे. । [र्म्मणि । वै निघ. ।

**कार्ष्णिः.** । पु । कृष्णसारमृगे । क्ली । कृष्णमृगचर्म्मणि ।

**कार्ष्णा** । स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । वै निघ. ।

**कार्ष्णायसम्** । क्ली । कृष्णायसो विकारे ।

**कार्ष्णी** । स्त्री । शतावर्य्यां । रा नि.व,४ । अम।

**कार्ष्ण्य(र्ष्ण)म्** । क्ली। लौहमले। मण्डूर लौह। रा नि व १३। त्रि । कृष्णसारचर्म्मनिर्म्मिते।

**कार्ष्णायसः** । त्रि । कृष्णायसनिर्म्मिते। क्ली। लौहे ।

**कार्ष्ण्यवनम्** । क्ली । शालवने ।

**कार्ष्ण्युः** । पु । (Sohorsa robusta) सर्ज्जवृचे । अम । कृष्णसारमृगे ।

**कालम्** । क्ली । लौहे । अ टी भ । कक्कोलफले । रा नि व १२ । कृष्णागुरुणि । श च ।

**कालः** । पु । कोकिले । रा नि व.१६ । रक्तचित्रकचुपे । कासमर्द्दचुपे । रा नि व ६ । व्याघ्रनखे । रा नि.व.१२ । मृत्यौ । मे. । रात्रौ । धुन्नो। द्रोणकाके । कृष्णगोरोचनायाम् । कृष्णाञ्जने । अक्षिपञ्जरे । वै निघ । सम्मासेरौपाधिकभेदे । "नक्तंदिनर्त्तुभुक्ताग्नेर्व्याधिकालो यथामलम् ।" मा नि । समये । समय । चणदण्डादौ, द्रव्याणि यदा कुर्व्वन्ति स काल इति । सु सू ४१ अ । चक्रवत्क्रमशोऽविरतगमनशीलत्वस्वभाव सर्व्वभावपरिणतिहेतु काल । च द । अतीतानागतवर्त्तमानरूपस्त्रिविध, वर्षाहिमोष्णरूप तथा उदयास्तमध्यमरूप प्रवर्त्तकरूप पालकरूप संहारकरूपश्च काल । यथा —"य कर्म्माणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्त्तमानके । काल कालयते लोक काल कालयते जगत् । काल कालयते विश्व तेन कालो विधीयते । कालस्य वशगा सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नरा । कालो हि भगवान्देव स साक्षात्परमेश्वर । सर्गपालनसंहर्त्ता स काल सर्व्वत सम । येन सत्त्ववशं याति कृत येन लय व्रजेत् । संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेय कालः स्यात्कलनापर । काल सृजति भूतानि काल संहरते प्रजा । काल स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रम । तथा वर्षाहिमोष्णाख्यास्त्रय काला इमे मता । तथा त्रयोऽन्ये विज्ञेया उदयमध्यास्तमेव च ॥" भ नि ३ अ ।

**कालकः** । पु, क्ली । जलसर्पे । ঢ়ামনা সাপ, जलबोड़ा । श र. । जतुके । ভঢ়ুর । भर. । क्ली । कालशाके । भा.शाकव । यकृति । हे च । नेत्रतारके । अश्वभेदे । [११ अ ।

**कालकट.** । पु । त्रिभीयपन्नवृचे । सु.द,

**कालरात्रिः** । स्त्री । भैमरथिनि । तारा ।

**काललवणम्** । क्ली । काचलवणे । सञ्चल लवण । रा नि व ६ । विडलवणे । विटलवण । पसु । च शा न्त ।  [लोह । र मा ।

**काललोहम्** । क्ली । तीक्ष्णलौहे । जोथा

**कालवङ्क** । पु । कालियाकडा इति ख्याते क्षुपे । रसेन्द्र चि सुधावतीगुडी ।

**कालवस्ति** । पु । वपादौ वातादुपशमार्थे वस्तौ । स च पञ्चदशविध — आदौ स्नेहवस्तिरेक ततो निरूहवस्तिरेक पुन स्नेहवस्ति तत निरूहवस्ति, एव द्वादशवस्तीनन्यतरक्रमेण कृत्वा अन्ते त्रय स्नेहवस्तय कार्य्या । च सिद्धि १ अ ।

**कालवानर** । पु । कृष्णमुखवानरे । रा नि व १९ ।

**कालवाहन** । पु । महिषे । वै निघ ।

**कालविध्वंसनरस** । पु । पाण्डुरोगे हित । पाठ —"शुद्धसूत हेम तार ताम्र तालञ्च मर्द्दयेत् । जम्बीरनीरसंयुक्ता आतपे मर्द्दयद्दिन । सर्व्वतुल्य पुन सूत चिञ्चा पिष्टि प्रकल्पयेत् । धुस्तूरफलम ध्यस्थं दोलायन्त्रे त्र्यह पचेत् । धुस्तूराम्लद्रवैरेव भाण्डे चूर्णं प्रपाचयेत् । आदाय वस्त्रपूतेऽस्ते इष्टिका यन्त्रगं पचेत् । जाम्बीरैर्गन्धक पिष्ट्वा अध ऊर्द्धं प्र दापयेत् । तुल्य तुल्य पुनर्देय रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् । शतधा गन्धके जीर्णे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् । लौह भस्म समांशञ्च दत्त्वा मद्य द्रवैर्दिनम् । कण्टकार्य्या द्दृद्दत्याय तथाग्नीनां द्रवैरपि । प्रतिद्रवैर्दिनं मर्द्दं पुटेत्पञ्चभिरुत्पलै । एव नवपुट देय द्वावि द्वावि त्रिधा त्रिधा । वङ्गार्कचित्रबिल्वानां द्रवैस्त्रिस्त्रिपुटै पचेत् । अन्धमूषागतं पश्चात् आदाय चूर्णयेत्पुन । दशांशेन विष योज्य गुञ्जामात्र प्रयोजयत् । कालविध्वंसनी नाम रस पाण्डुामयापह ॥ शुद्धपारद स्वर्णं रौप्य ताम्रं हरिताल समभागं समर्द्दं सर्व्वसम पारदं पुनर्दत्त्वा जम्बीररसे आतपे दिन पेषयित्वा पिष्टि कुरु । पिष्टिञ्च धस्तूरफलमध्ये स स्थाप्य दोलायां त्र्यह पक्त्वा चूर्णयेत् । तत्र चूर्णं धुस्तूररसेन भाण्डे पक्त्वा वस्त्रबद्ध कृत्वा पुनरष्टि कायन्त्रे पचेत् । तत जम्बीररसपिष्ट गन्ध प्रति वारं सर्व्वसम ऊर्द्धाधो दत्त्वा शतवारं लघुपुटे प चेत् । तथा चूर्णयित्वा सर्व्वसम लौहभस्म दत्त्वा कण्टकार्य्यादीनां प्रत्यक रसेन त्रिधा समर्द्य प्रत्यह करीषे ९ पुटा देया । पुनश्च प्रत्येकं चित्रकादिर सेन मर्द्दयित्वा ९ पुटा देया । अन्धमूषासमदश मांशविषं समिश्र १ गुञ्जा प्रयोजयेत् । रस र ।

**कालविपाचिके** । स्त्री । काकोलीचीरका कोल्यौ । वा भ ।  [वै निघ ।

**कालवीजक** । पु । महानिम्बे । काकतिन्दुके ।

**कालवृन्त (च)** । पु । कुलत्थवृक्षे । कुर्त्ति कलायेर गाछ । कुलत्थक कालवृन्त । हे च ।

**कालवृन्ता (न्तिका)** । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । राज । पेटिकायां । पेटावि गाछ । रत्ना । See कुबेराक्षी ।

**कालवृन्ताक** । पु । पेटिकाया । पेटावि ।

**कालवृन्ती** । स्त्री । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । रा नि व १० ।

**कालवेला** । स्त्री । शनैश्चरवेलायाम् ।

**कालशाकम** । क्ली पु । A sort of potherb चुकुशाकि । हि नरिचा । तें करिविपचेट्टु । गुणा —"आग्नेय गुरु शोथघ्न । राज २अ । कालशाक कटुभिक्त पटुरग्निप्रदीपन । पाच को भेदकौ रुच्यो वातलोष्ण सर स्मृत । कफ शोथविषार्शोना नाशन परिकीर्त्तित ।" शरपु ङ्खायाम् । वै निघ २भ उन्मा चि । कुलत्थशाके । तुलसीवृक्षे ।  [रा नि व १६ ।

**कालशालिः** । पु । कृष्णशाली । कान धान ।

**कालशे(से)यम्** । क्ली । पादजलेन त्रिभाग दधिकृते तक्रे । घोल । रा नि व १५ । भालि । हविताल ।

**कालसङ्कर्षा** । स्त्री । नववर्षीयकन्यायाम् ।

**कालसर्प** । पु । कृष्णसर्पे । चिका ।

**कालसारम्** । क्ली । पीतचन्दने । कलम्बक इति लोके । भा पू १भ । पु । कृष्णसारमृगे । कृ ष्णागुरुणि । तिन्दुके । वै निघ । हरितालके ।

**कालस्कन्धः** । पु । (Diospyros embryopteris) तिन्दुकवृक्षे । टेंश गाछ, गाव गाछ । र मा । गुणा —"कालस्कन्धप मधुरो वल्यो ष्यो गुरु स्मृत । धातुवृद्धिकर, शीत दमदाह

काली शायते। रुग्विनिश्चयशास्त्रविशेषे शम्भुनाथ कृते।

**कालताल:** । पुं। तमालवृक्षे। रा नि व ८।

**कालतिन्दुक:** । पु। कुपीलौ। কেন্দু বা আবনুষ।

**कालतुण्डम्** । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै निघ।

**कालत्रयम्** । क्ली। वर्त्तमानभूतभविष्येषु।

**कालदोला** । स्त्री। नीलीवृक्षे। भा।

**कालधर्म्म: (र्म्मन्)** । पुं। मृत्यौ। अम.।

**कालनिर्यास:** । पु। गुग्गुलौ। গুগ্গুল। रा.नि.व १२।

**कालपत्री** । स्त्री। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

**कालपर्ण:** । पुं। तगरवृक्षे। श र।

**कालपर्णिका (र्णी)** । स्त्री। कृष्णत्रिवृति। কাল তেউড়ী। भा पू.१भ। [रा नि.व.१२।

**कालपालकम्** । क्ली। कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम्।

**कालपाशी** । स्त्री। श्यामालतायां। रत्ना।

**कालपीलुक:** । पुं। कुपीलौ। भा.।

**कालपुच्छ: (क:)** । पुं। कूलचरमृगविशेषे। च चि.१अ। अर्थ कूलचरगुण। सु सू.४६अ.। कृष्णचटके। वै.निघ।

**कालपुष्पम्** । क्ली। कलायवृक्षे।

**कालपृष्ठ:** । पु। मृगविशेषे। कृष्णसार हरिण। वै.च। कङ्कपक्षिणि। मै ठचतुष्क।

**कालपेशिका** । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। कृष्णजीरके। वै निघ। श्यामालतायाम्। रत्ना.।

**कालपेषी** । स्त्री। श्यामालतायाम्। শ্যামা লতা। रत्ना।

**कालप्रभातम्** । क्ली। शरदृतौ। त्रिका.।

**कालप्रिया** । स्त्री। अश्वगन्धायां। रा.नि व ४।

**कालबलप्रवृत्त:** । पु। आधिदैविकरोगभेदे। शीतोष्णवातवर्षादिनिमित्ता:, तेऽपि च द्विधा व्यापन्नर्त्तुकृता, अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च। सु सू.२४अ.।

**कालवाल:(लुक:)** । पुं। कटुत्वे। प.मु।

**कालभण्डी** । स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। वै निघ.।

**कालभाण्डिका** । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा नि व.६।

**कालभृत्** । पु। सूर्य्ये। [निघ.।

**कालमल्लिका (ल्ली)** । स्त्री। कृष्णार्जके। वै

**कालमानम्** । क्ली। कालविषयिणि परिमाणे। यथा – १८ निमि १ काष्ठा ३० का १ कला, ३० कला १ क्षण:, १२ क्ष १ मुहूर्त्तम्, ३० मु १ अहोरात्र. (दिनं), १५ दि १ पक्ष, २ पक्षौ १ मास:, २ मा १ ऋतु, ३ ऋ. १ अयनम्, २ अय १ वर्षं।

**कालमान: (ल:; क)** । पु। कृष्णपत्रक्षुद्र तुलस्याम्। কাল পাতা ছোট তুলসী। प मु। कृष्णमल्लिकायाम् वर्वरिकेति लोके। বাবুই। सु सू ३७अ। भा पू १भ.। च.चि.३अ। वा सुरसादि।

**कालमारिष:** । पु। कृष्णवर्णतण्डुलीयशाके। क्षुद्रमारिषे। বড চাঁপানটিয়া, কাঁটানটিয়া, ছোট নটিয়া। भैष। च द.अम्लपित्त चि.चक्र दी। रमा।

**कालमाला** । स्त्री। कृष्णार्जके। वा सू १५ अ। "सुरसयुगफणिज्झकालमालाविडङ्गम्।"

**कालमुख:** । पुं। वानरे। रा.नि व.१९।

**कालमुष्क: (क:)** । पु। (Bignonia indica.) घण्टापाटलवृक्षे। प मु.। कृष्णपुष्पघण्टायाम्। च द सि यी क्षारविधि। "मोक्षं कालमुष्ककस्य विपचेत्।" श्वेतपुष्प: कृष्णपुष्प: पीतपुष्पस्तथैव च। पीतौ रक्तो वरस्तेषु कालमुष्का प्रकीर्त्तिता.॥" सु.टी.। विश्वामित्र.।

**कालमूल:** । पु। रक्तचित्रके। রক্তচিতা। [रा। रा.नि व ६।

**कालमेशिका** । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। शटी,

**कालमेषिका (षी)** । स्त्री। श्यामात्रिवृतायाम्। भा.पू.१भ.। मञ्जिष्ठायाम्। वै निघ.१भ उन्मा.चि। कृष्णजीरके। त्रिवृतायाम्। रा.नि, व ६। वाकुच्याम्। रा.नि.व ४। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.२२। श्वेतजीरके। वै.निघ.। श्यामलतायाम्। प.मु.। [निघ मैष्ट्य। मद.नि.।

**कालमेही** । पु। मधुमेहभेदरोगे। मैष म्ले

गुञ्जामात्रप्रदानेन सर्व्वं नाशाय तत्क्षणात्॥” इति। द्वितीयः यक्ष्माधिकारे ष्टतः यथा—“कुर्य्याल्लौहम-यी मूषां कर्ष्णनी द्वादशाङ्गुला। मर्द्दितं स्वर्णवारा-होऽष्टहस्त्यादसैः समम्। लशुनैर्यामिमात्रच्च पि ण्डकृत्वा निवेशयेत्। पूर्व्वोक्तायाञ्च मूषायां सूत-पादञ्च गन्धकम्। निर्गुण्डीरससम्पिष्टं मूषायां तं विनिक्षिपेत्। आच्छाद्य लौहचक्रेण वक्रयन्त्रेण जा-रयेत्। एवमष्टपुटैः जीर्णं समुद्धृत्य विचूर्णयेत्। प ञ्चगुञ्जामितं खादेदनुपानं मृगाङ्कवत्। देयः का लान्तको नाम्ना रसोऽयं राजयक्ष्मनुत्॥” रस.र.।

**कालान्तरप्राणहरमर्म्म** । क्ली। तन्मर्म्म स्थानं यत्राहते पक्षान्ते वा मासान्ते वा मरणं भवे-त्। तानि च सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेषु आशु क्षी णेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति। तानि ३३। तेषां वक्षसि ८, (स्तनमूले २, स्तनरो-हिते २, अपस्तापे २, अपस्तम्भे २,) सीमन्ते ५, तलहृदये ४, क्षिप्रे ४, इन्द्रवस्तौ ४, कटितरुणे २, पार्श्वयोः २, बृहत्यां २, नितम्बे च २। सु.शा.६अ.।

**कालान्तरविषः** । पुं, क्ली। मूषिकादौ। लू-तादौ च। हे.च। [र्पफणायाम्। धरणिः।

**कालापः** । पुं। शिर.केशे। माथार चुल। स-

**कालाम्लम्** । क्ली। शुक्ते। वै.निघ.।

**कालायसम्** । क्ली। कान्तलौहे। प.मु.।

**कालाह्वः** । पुं। काकतुण्ड्यां। काकतिन्दुके। वै.निघ.।

***कालि(ली)कः*** *। पुं। जलकुक्कुटे। पानकौ-*डि। (कः) क्रौञ्चपक्षिणि। श र.। क्ली। कृष्णच न्दने। श.च.।

**कालिका** । स्त्री। वयोनिरूपके वाजिदन्ताग्र रेखाविशेषे। सा वक्रा कृष्णा च। षष्ठे सप्तमेऽष्टमे ऽब्दे क्रमाद्भवति। “वक्रा तु कालिका रेखा कृ ष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्॥” ज द.। हिमान्यां। काकोल्याम्। रा.नि व ३। कर्कटशृङ्ग्याम्। रा नि.व.६। यकृत्-खण्डे। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। स्वर्णदोषे। ज-टा.। क्षीरकीटे। रोमावल्याम्। हारा। वृश्चि-कपत्रवृक्षे। एलायां। वै निघ.। पटोलशाखायां। मांस्यां। काकायां। शिवायां। मे.। सौराष्ट्रमृत्ति-कायाम्। कर्कटीलतायाम्। कालशाके। वै.निघ.। मद्यविशेषे। हे.च। कृष्णचटके। श्यामा पाखी। रा नि व.१९। नीलोवृक्षे। मद.। कुज्झटिकायां। अ टी.भ। निम्बिरीहरीतक्यां। सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता। राज.। कर्णस्रोतोविशेषे।

**कालिकाशाकः** । पुं। कालशाके। वै.निघ.।

**कालिकास्थि** । क्ली। नेत्रास्थिविशेषे। वै.निघ।

**कालिङ्गतः** । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। प मु।

**कालिङ्गः (ङ्गन्)** । पुं, क्ली। Water melon. कालिङ्गफले। तरमुज। अन्ति। इन्द्र-यवे। गजे। वै.निघ.। भूमिकर्कारौ। विलाति कुमडा। स्तत. वैताड। सर्पे। मे। अङ्कोल्लसारे। हे.च.। कुटजवृक्षे। भा पु १भ.। लौहभेदे यथा—“कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्घनः सूक्ष्माङ्गको म-तः।” सुखबोध.।

**कालिङ्गमानम्** । क्ली। कलिङ्गदेशप्रचलिते मागधादपरे औषधादिभक्षणविषयिणि मानभेदे। यथा—१२ सर्षपः १ यवः, ९ य. १ गुञ्जा, २ गु. १ वल्लः, ८ गुञ्जा १ माष. ४ मा. १ शाणः नि-ष्का. टङ्को वा, ६ मा १ गद्याणः, १० मा. १ क-र्षः, ४ क १ पलम्। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्व-चित्। स्याच्चतुर्माषकैः शाणः इत्यादि। भा.पू.१भ.।

सर्षपादिमानम्।

| | |
|---|---|
| ८ सर्षपाः = १ यवः। | २ यवौ = १ रक्तिः। |
| २ रक्तौ = १ वल्लः। | ४ वल्लाः = १ माषः। |
| ४ माषाः = १ शाणः। | २ शाणौ = १ कर्षः। |
| २ कर्षौ = १ शुक्तिः। | २ शुक्ती = १ पलं। |
| २ पले = १ प्रसृतिः। | २ प्रसृती = १ कुडवः। |
| २ कुडवौ = १ मानिका। | २ मानिके = १प्रस्थः। |
| ४ प्रस्थाः = १ आढकः। | ४ आढकाः = १द्रोणः। |
| २ द्रोणौ = १ शूर्पः। | २ शूर्पौ = १खारिका। |
| १०० पलानि = १ तुला। | २० तुलाः = १ भारः। |

परमाण्वादिमानम्।

| | |
|---|---|
| ३०परमाणवः = १त्रसरेणुः। | ६ त्र. = १ मरीचिः। |
| ६ मरीचयः = १राजिका। | ३ रा = १ सर्षप.। |
| ८ सर्षपाः = १ यव.। | ४ यवा. = १ गुञ्जा। |
| ५ गुञ्जाः = १ पणः। | ६ गुञ्जा. = १ माषा। |

नकापह । पित्तशोथश्च विस्फोटं पित्तश्चैव विना शयेत् ॥" वै.निघ । विट्खदिरे । गुडूवावना । छदुम्बरहवे । रा.नि.व.८।११ । जीवकद्रुमे । त मालपत्रवृक्षे । तेजपातेर गाछ । वै निघ. । कालमाल्लि । मी. ।

**कालस्कार:** । पु । तिन्दुकवृक्षे । भम. । तमा लवृक्षे । तमाल गाछ । रा नि व ८ ।

रिच गन्धतुल्यश्च विना दिनैर्विभावयेत् । माहुर मध्यवाराह्वाशमाद्विषमैरदि समस्तैरदा रुपे दिनैर्क भावयेद्स । संयोज्य रसमापि र्दिशे कारयेद्बुध. । रस कालादिददंान्ट्रं दिद्ध भव येनत ॥" धानं दर्प । रस र भ्रु.चि ।

**कालाजाजी** । स्त्री कृष्णजीरके, मङ्गेलाद स । भा.प्र १.प्रागशुष्म चि । "कालाजाजी सु

**काल्यः (स्यः) (कः)** । पुं । (Curcuma zerumbet) गन्धशट्यां । प.मु । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ । आमहरिद्रायां । आम आदा । अम. । श.र. ।

**काल्यम्** । क्ली । मल्लूपे । हे.च. ।

**काल्या** । स्त्री । गर्भग्रहणप्राप्तकालायां रज.स्वलायां गवि । वाठान गाई । प्रतिवर्षप्रसवशीलायां गवि । बछर विउनी गाई । इला. ।

**कावारम्** । क्ली । An aquatic plant. (Vallisnaria.) शैवले । শেওলা । हारा. ।

**कावारी** । स्त्री । छत्रादिच्छत्रे । টোকা । त्रिका. । [कीकपक्षिणि । मे.कत्रिक ।

**कावुकः** । पुं । कुक्कुटे । पीतमस्तकपक्षिणि ।

**कावेरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । जटा. ।

**कावेरी** । स्त्री । हरिद्रायां । हलुद । मे.रत्रिकं । स्वनामप्रसिद्धभारतवर्षीयदाक्षिणात्यनद्याम् । एतज्जलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनं दद्रुकुष्ठघ्नं मेधाबुद्धिबलप्रदञ्च । रा.नि.व १४ ।

**काशः (सः)** । पुं, क्ली । A species of grass. (Saccharum spontaneum) स्वनामख्याततृणविशेषे । "चामरपुष्पः" इति । सु. सू.३८अ. । "वेतचामरकः इति ।" वा.सू.१५अ. । "गोकण्टकोत्कटश्च चामरपाषकाशाः ।" কেশে ঘাস । हिं काश । मं कं काशंसु, काशसु । तें रेलु । कौ कसाड़ । स द्विविधः, तत्र प्रथमः उशीरेति कशाड़ इति च लोके ख्यातः । गुणाः—मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिमः सरः मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहरक्तदोषक्षयपित्तरोगघ्नश्च । भा.पू.१भ. । शीतलः शोल्यः रुचिशमकः बल्यः पित्तदाहघ्नः रुचिकरः बल्यः मकलः श्रमशोषककफघ्नश्च । द्वितीयः—मधुरः शीतः पित्तदाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व ८ । पुं । कासकवृक्षे । रुते । श.र. । रोगविशेषे । See कासः । काशिराजपितरि सुहोत्रे ।

**काशनाशनः** । पुं । कर्कटशृङ्गाम् । रत्ना. ।

**काशपुष्पकम्** । क्ली । स्वावर्तविषान्तर्गतकन्दविषे । वा.स.१९अ. । [च.टी.रा. ।

**काशमर्दः** । पुं । कासमर्दवृक्षे । [illegible]

**काशा (शी)** । स्त्री । काशतृणे । श.टी.भ. ।

**काशाल्मलिः** । स्त्री । A kind of silk cotton tree (Bombax hepta phyllum.) कूटशाल्मल्याम् । कुशिमुल । जटा ।

**काशिः** । पुं । धन्वन्तरिपितरि सुहोत्रे ।

**काशिकन्या** । स्त्री । काशितनयायाम् ।

**काशि(शी)काशियः** । पुं । दिवोदासे, धन्वन्तरौ । श.र. ।

**काशिग्रहः** । पुं । अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"अकषायस्य लोमानि शीर्यन्ते यस्य लङ्गति । शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥ ज.द ५०४ ।

**काशि(शी)राजः** । पुं । धन्वन्तरौ । त्रिका. ।

**काशिलः** । त्रि । काशतृणमये । काशनिर्मिते ।

**काशी** । त्रि । कासरोगिणि । राज. ।

**काशीश(ष)(स)म्** । क्ली । Green sulphate of iron. स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । হিরেকস । हिं सागफूल, कौशीश । पर्यायाः. ब-हुविधनामानि रसे । काशीशं द्विविधं धातुपुष्पभेदात् । धातुकाशीशं हरितं लोहितञ्च, अन्यत् शुक्लं कषायञ्च । र.सा । पुष्पकाशीशं किञ्चित्पीतं, अथवत् मणिकाले धातुकाशीशं । गुणाः—"काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमुष्णमम्लञ्च तिक्तञ्च गुरवं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥" भा. । "शीतलं स्निग्धं पित्तनेत्ररुजापहं । पित्तापस्मारशमनं रसवद्गुणकारकम् ॥" संग्रहः । कषायत्वं विषकुष्ठघ्नमिदमुन्मादितं चक्षुष्यं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१९ । तत्कुक्षिभ भस्त्राजनेन यकृत् स्वेदेन भवति । तत्र निर्दग्धं स्निग्धं पित्तनेत्ररोगहरं पित्तापस्मारघ्नं रसवद्गुणकरञ्च । र.सा.सं. ।

**काशीशचितयम्** । क्ली । काशीशधातुकाशीशपुष्पकाशीशेषु । भैषज्यरत्नावली, महाद्रावके ।

**काशीशाद्यतैलम्** । क्ली । अर्शोरोगे हितम् । "काशीशतुरगगन्धाशम्परसजपिपलीविपक्वेन । तैलेन यान्ति शुष्कं स्तनकर्ष्वकाद्रमिरापि ।" भा. ।

४ माषा = १ शाण — ॥० तो ।
२ शाणौ = १ कोल = १ तो ।
२ कोलौ = १ कर्ष ।
२ कर्षौ = १ अर्द्धप = २ तो ।
२ अर्द्धपौ = १ पल = ४ तो ।
२ पल = १ प्रसृति = ८ तो ।
२ प्रसृती = १ कुडव = १६ तो ।
२ कुडवौ = १ मानिका = ३२ तो ।
२ मानिके = १ प्रस्थ = ६४ तो ।
४ प्रस्था = १ आढक = २५६ तो ।
४ आढका = १ कलस — १०२४ तो ।
२ कलसौ = १ शूर्प — २०४८ श ।
२ शूर्पौ — १द्रोणी = ४०९६ शे ।
४ द्रोण = १ खारी = १६३८४ शे ।
१०० पलानि = १ तुला = ४०० तो ।
२००० पलानि = १ भार = ८००० शे ।

व्रीह्यादिमानम् ।

४ व्रीहय = १ गुञ्जा । ५ गुञ्जा = १ पण ।
८ पणा = १ धरण । २ धरणौ = १ कर्ष ।
४ कर्षा = १ पल । १०० पलानि = १तुला ।
२० तुला = १भार ।

**कालिङ्गिका (ङ्गी)** । स्त्री । त्रिवृति । ८ত উডী । रा नि व ६ । राजकर्कट्याम् । मे गत्रिकं

**कालिन्द(क)म्** । क्ली । (Cucumis utila tissimus) Water melon कालिङ्ग । कलिं दा इति ख्याते फलविशेषे । তরমুজ । हि तरबू ज । उर् तरबुज । सु मू ४६च । गुणा —शीत ल ग्राहि स्वादुपाकरम गुरु विष्टम्भि । म० । तस्य पक्वस्य गुणा —पित्तवृद्धिकरम् उष्ण कफवातनाश न । वै निघ । कालिङ्ग ग्राहि कफपित्तशुक्रदृष्टिघ्नो शल गुरु । चनि । हष्टिशुक्रपित्तनाशि कफवात कारिल । तत्पत्रगुणा —रुधिरस्रावम तिसार । "पक्वन्तु शीत सक्षार पित्तल कफवातजित् ।" भा ।

**कालिन्दिका (न्दी)** । स्त्री । चक्रवर्त्तिनि । रा नि व ६ । श्वेतकटभीवृक्षे । रा नि व ८ । See कटभी ।

**कालिन्दीसू** । पुं । सूर्य्ये । त्रिका ।

**कालि(ली)य(क)म्** । पुं, क्ली । (क) कृष्ण सर्पविशेषे । (यक) कृष्णागुरुणि । कालागुरु । र मा । च चि २५ । पीतचन्दने । कलम्बक इति लोके । गुणै रक्तचन्दनसदृशगुणम् विशेषेण व्यङ्ग नाशनम् । भा पू १भ । रक्तदोषहरं विशेषेण व्यङ्ग तघ्नञ्च । मद व २ । भा म ४भ नीलिकाव्यङ्ग चि । दारुहरिद्रायां । श र । वै निघ २भ चप चि वा. व्या एलादितैले । मलेन्द्रीकाष्ठे । मलशी মের দাক । "कालीयकरसोपेतम् ।" सि यो चद वा व्या एलादितैले । सु मू ३८च । शिलाजतुनि । वै निघ । लौहे ।

**काली** । स्त्री । नीलिन्यां । रात्रौ । पाटलायां । कृष्णत्रिवृतायां । मञ्जिष्ठायां । कृष्णजीरे । वै निघ । कृष्णकार्पास्याम् । रा नि व ४ । कृष्णजीरके । धू म्रीकायां । त्रिवृति । रा नि व ६ । हरिद्रकाल्याम् । रवा । घोरकीटे । मे लत्रिक । शतजीरके । क र्कटपाल्याम् । কেলেকড়া । भैष चक्रपि चि कर सुधावल्यां कन्दर्पसारतैले । [वक । श र ।

**कालीक.** । पुं । Heron क्रौञ्चे । ৫ৌ'চ

**कालीची** । स्त्री । यमविचारभूमौ । त्रिका ।

**कालीतनय** । पुं । महिषे । हेम ।

**कालीयका** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । भैष ।

**कालीयकक्षोद** । पुं । कुङ्कुमे ।

**कालीयागुरु** । क्ली । कृष्णागुरुणि । कलम कटु इति लोके । भा उ वाजी चि चन्दनादितैल

**कालीरसा** । स्त्री । कल्कीरच । वै निघ ।

**कालुष्यम्** । क्ली । रजोगुणककञ्चनुमदन्दम् । रा नि व २१ ।

**कालेय(क)म्** । क्ली । कुङ्कुमे । पीतचन्दने । मलेन्द्रीचन्दनमिति लोके । रा नि व १२ । सु १८च । कृष्णचन्दने । ठूकाशुद । च सु । ४८ पित्तस्य चि । यकृति । मे । हरिचन्दन । रा नि व २३ । पु । दारुहरिद्रायां । रा नि व ६ । सु २ । रा नि व १४ कामरूपोद्भवे । पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठे । गोरोचने । शिलाजतुनि । वै निघ ।

**काल्योद्यम्** । क्ली । कलकसे ।

**काल्लोल** । पुं । टिट्टिभके । त्रिका । ह ।

काष्ठतक्षकः । पुं । काष्ठतक्षी । श.र ।

काष्ठदारुः । पुं, क्ली । The tree Pinus Deodar. (*Uvaria longifolia*) देवदारुभेदे । देवदारुविशेष । रा.नि.व.१२ । See देवदारुः ।

काष्ठद्रुः । पुं । A tree called Butea Frondosa. पलाशवृक्षे । रा नि व.१० ।

काष्ठधात्री । स्त्री । काष्ठामलकीवृक्षे, क्षुद्रामलके । भा.पू.१भ. ।

काष्ठधात्रीफलम् । क्ली । The fruit of *the plant (Emblica officinalis.)* क्षुद्रामलकफले । गुणाः—कषायं कटु शीतलं रक्तपित्तघ्न । रा.नि.व.११ ।

काष्ठपाटला (लिः) । स्त्री । सितपाटलिकायाम् । श्वेत पारुल गाछ । रा नि.व १० ।

काष्ठपुष्पः । पुं । केतकीवृक्षे । केया गाछ । प.मु. । [काठ मल्लिका । प.मु. ।

काष्ठमल्लिका । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे ।

काष्ठमार्जारिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायाम् । काठविड़ालि । मैव. ।

काष्ठरजनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । वै.निघ. ।

काष्ठलेखकः । पुं । घुणे । हारा. ।

काष्ठवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कटुकां । कट्की । कटुकवल्ली । लताविशेष । रा.नि.व.३।

काष्ठवास्तुकः । पुं । वास्तुकशाकभेदे । वै निघ ।

काष्ठविवरम् । क्ली । तरुकोटरे । श.च. ।

काष्ठशारिवा । स्त्री । उत्तरापथप्रसिद्ध शारिवाभेदे, श्वेतशारिवायां, चन्दनायाम् । धन्वन्तरि । मद.व.१। See शारिवा । [रा.नि व १६।

काष्ठशालिः । पुं । रक्तशाली । राङी धान ।

काष्ठसारिवा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । मद. व.१ । [लाः) । गौ उरिचे ।

काष्ठा (ष्ठी) । स्त्री । कालपरिमाणे (१० क-

काष्ठागुरु । क्ली । पीतवर्णागुरुणि । भीम अगरु । गुणाः—कटूष्णं लेपे रूक्षं कफघ्नं च । रा. नि व.१२ ।

काष्ठामलकी । स्त्री । काष्ठधात्र्यां ।

काष्ठालुः । पुं । शमालुके । वै.निघ. ।

काष्ठालुकम् । क्ली। काष्ठवत्कठिने कन्दविशेषे । काठ आलू । वै.निघ. ।

काष्ठाश्मनः । पुं । घुणे । रत्ना ।

काष्ठिका । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । वनकदली । रा नि व.११ ।

काष्ठिरसा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै निघ. ।

काष्ठिला । स्त्री । कदलीवृक्षे । राजार्के । वै. निघ. ।

काष्ठीलः । पुं । राजार्के । वाशाकन्द । रा. नि व.१० See राजार्क । कुलिशमस्थे । त्रिका. ।

काष्ठीला (लिका) । स्त्री । राजार्के । वै. निघ. । कदलीवृक्षे । कला गाछ । रा.नि.व.११ ।

काष्ठेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । गुणाः —कान्तारतुल्यगुणः वातकोपनश्च । सु सू.४५अ. ।

काष्ठोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां ।

कासः । पुं । तन्नामकरोगे । कासि । हिं खाँसि । तस्य निदानलक्षणं—मुखनासिकाधूलिप्रवेशादिना दुष्टोदानवायुनुगतप्राणवायोः कफपित्तेन मेलनम् । स दोषत्रयजः क्षतजः धातुक्षयजश्चेति पञ्चविधः । तदुक्तं "धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः । पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरमिति । तेषां भविष्यतां रूपद्रूपे कण्ठूरोधकः । शूकपूर्णाभकण्ठत्वं भक्ताधो विहतोऽनिल । ऊर्ध्वं भवतः प्राप्योरसक्षतम् कण्ठे च सहसा । शिरःशोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्नि व ॥" इत्यादि पूर्वरूपम् । भा. । शेवाषा सचकानि सम्भवन्ति च स्मादि । कफे । कासहरे । देशे दास । च.टी. भ । सोभाग्यभेदे । म च. । [रा.नि.व.७।

कासकन्दः । पुं । कोदयन्नमिदकासालुके ।

कासघ्नः । पुं । दन्तीवृक्षोऽपरावच्छीनभिधेयकः

शीर्ष (शिवकम)। तुरगगन्धाश्वगन्धा। गावरी रोध। अत तैलम् भराव.। कल्कस्य च तैलपा दाश्च। च द। [श्वेतीरसे।

**काशीसम्भूतः**। पुं। पारदे। रसास। पा

**काशूकारः**। पु। गुवाकवृक्षे। वै.निघ.।

**काशेक्षुः**। पु। काशे। भा.पू १भ.।

**काश्मरी**। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा नि.व ३। मृगनाभौ। मृगनाभि। भा.। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि व.९। गाम्भारीफले। च.द.वातपित्तज्व चि। "काश्मरीपर्णक लीभम्।" पुष्करमूले। वै निघ.।

**काश्मरीफलम**। क्ली। गाम्भारीफलमज्जायां। सि.यो.पित्तज्व.चि.।

**काश्मर्थ्यः**। पुं, क्ली। गाम्भारीवृक्षे। गामार गाछ। रा नि.व.९. "सारिवोशीरकाश्मर्थ्य।" •कायफलवृक्षे। पुष्करमूले। वै निघ। क्ली। गाम्भारीफले। गामार फल। गुणा —हृद्य मूत्रविबन्धघ्न पित्तास्रवातनाशन। केश्य रसायन मेध्यं काश्मर्थ्यं फलमुच्यते॥ सु सू.४६अ। सि यो वा.ज्व चि द्राक्षादौ। "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्थ्यत्रायमाणा।" च. सू ४अ।

**काश्मर्थ्यफलक्वाथः**। पुं। गाम्भारीफलक्वाथे। च द पि ज्व चि। "काश्मर्थ्यक्वाथवा पुन।"

**काश्मर्य्या**। स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

**काश्मर्य्योद्भवपर्णिका**। स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। छोट गामार गाछ। वै.निघ.।

**काश्मीरम्**। क्ली। (Costus speciosus.) कुष्ठभेदे, पुष्करमूले। पद्ममूल वा कुडविशेष। कुङ्कुमे। च द.एकादशशती महाप्रसारणीतैले। कल्कर्याम्। रा.नि व.२२। पुं। गाम्भारीवृक्षे।

**काश्मीरजम्**। क्ली। कुङ्कुमे। रा नि.व.१२। कुष्ठभेदे। मे जधतुष्क। पुष्करमूले। विश्व। अ तिविषायाम्। वै निघ।

**काश्मीरजन्म**। क्ली। कुङ्कुमे। प.मु। [मे।

**काश्मीरजा**। स्त्री। अतिविषायां। आतइच।

**काश्मीरजीरकम् (का)**। क्ली, स्त्री। शुक्लजीरके। रा.नि व ६। [चि.२१अ।

**काश्मीरपुष्पम्**। क्ली। गाम्भारीकुसुमे। सु.

**काश्मीरफलम्**। क्ली। गाम्भारीफले। च.द र.पि.चि.शतावरीघृते।

**काश्मीरा**। स्त्री। कपिलद्राक्षायां। आङ्गुर। रा नि.व ११। अतिविषायां। आतइच। प मु। स्थलपद्मिन्याम्। वै निघ.।

**काश्मीरी**। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। हे च। भा। कपिलमृगनाभौ। वै निघ.। [व.१४।

**काश्यः**। पुं। काशिराजे। क्ली। मद्ये। रा नि

**काश्यपः**। पुं। मृगविशेषे। मे.। मत्स्यविशेषे। क्ली। मांसे। हे च। [प। भरत।

**काश्वरी**। स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। विश्वपकी

**काषायवासिकः**। पु। सविषग्रीष्मकीटभेदे। तेन दष्टे ग्रैष्मज्वररोगा जायन्ते। सु कल्प,८अ.।

**काषायी**। स्त्री। सविषमक्षिकाविशेषे। सु क ल्प.८। See मक्षिका। [दारुहरिद्रायां। वै निघ।

**काष्ठम्**। क्ली। दारुणि। काठ। मेदिनि।

**काष्ठकम्**। क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ। अ गुरुणि। काष्ठागुरुणि। रा.नि.व १२।

**काष्ठकदली**। स्त्री। Wild plantain, (Musa sapientum) वन्यकदलीविशेषे। बुनो कला। म काष्ठकेळी। गुणा.—कथा रक्तपित्तघ्नी शीतला गुरु मन्दाग्निकरी दुर्ज्जरा अति मधुरा च। रा नि व.११। तृषादाहमूत्रकृच्छ्रत्र पित्तघ्नी विस्फोटकास्त्ररोगहरी च। वै.निघ.।

**काष्ठकीटः**। पु। घुणे। हे च।

**काष्ठकु(कूटः)टकः (कुट्ट.)**। पु। A sort of woodpecker,(Picus Bengalensis) पक्षिविशेषे। काठठोकरा पाखी। शिका। गुणा.—"तथा लघुर्वातहर काष्ठकूटोऽग्निवर्द्धन। वातश्लेष्माधिको श्रेय शीतल. शुक्रवर्द्धन। चमर्रौ हन्ति विशदो वलकृन्मांसतर्पण।" अत्रि २१अ।

**काष्ठगोधा**। स्त्री। सप्ताग्मकीर्षविर्शेषे। काष्ठाकारगोधाभागे। च चि.१४.।

**काष्ठजम्बुः (म्बू)**। स्त्री। भूमिजम्बूर्वे। वनजाम। रा.नि.व.११। [क्षा.।

**काष्ठतन्तुः**। पु। काष्ठकमी। दृङ्गीपोका।

**कासीयम्** । क्ली । कांसे । काँसा । वै.निघ ।

**कासीसम्** । क्ली । कासीसे । हिरेकस । मा चिकसुरादिविशेषे । तुत्थके । वै निघ। कासीस भस्म सदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं। ङ.। See काशीसम्।

**कासीसद्वयम्** । क्ली । धातुकासीसपुष्पकासी सयोः । धातुकासीस ও পুষ্পকাসীস । वा.सू. ।१५श.। एकं धातुधातुसंज्ञं, अपरं पुष्पकासीसा ख्यम् । एकं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं, द्वितीयं पुष्पकासीसमीषत्पीतं तुवररसम् । ङ ।

**कासु(स्त)न्दः** । पुं। कासमर्दे । कालकास न्दा । भैष.कुष्ठचि कन्दर्पसारतैले ।

**कासुम्भी** । पुं । कौसुम्भीशाली । रा नि व १६ ।

**कासुरः** । पु । महिषे । हला । [हे.च. ।

**कासूः** । स्त्री। विकलवाक्ये । मे शक्तिक । रोगे ।

**कासेतुः** । पु । कृष्णकासमर्दे । वै निघ ।

**कासोली** । स्त्री । चविवलायाम् । গোবিক্ চাকুলে । वै निघ. ।

**कास्तीरम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे । তীথা। र.मा।

**काहलः** । पु । कुक्कुटे । হাস। । विडाले । श. मा। क्ली । अव्यक्तवाक्ये । हे.च। वि । शुष्के । मे।

**काहलापुष्पः** । पु । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि व.१० ।

**काही** । स्त्री । कुटजवृक्षे । रा नि व ९ ।

**काचः** । पुं, क्ली । अपाङ्गदर्शने । त्रिका. ।

**काची** । स्त्री । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । र.मा. । तुवरिकायाम् । वङ्गन । हे च. ।

**काचीरी** । स्त्री । वनलीवनाभेदे । रत्ना. ।

**काञ्चीवः (क.)** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । अम । श र ।

**किंशा(सा)रुः** । पुं, क्ली । शस्यशूके । শুঁষা । अम । रोटके । वाणे । कङ्कपक्षिणि । मे रत्निकं ।

**किंशुकः** । पु, क्ली । (Butea frondosa.) पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । हि ढाक । ते मोदुग । रा.नि व.१० । च द गुल्म.चि । "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्र ।" नन्दीवृक्षे । रा.नि व १० । शाल्मलीवृक्षे । प मु. ।

**किंशुकतैलम्** । क्ली । पित्तश्लेष्मघ्ने पलाशबीजतैले । পলাশবীজের তৈল । वा. ।

**किंशुकक्षारः** । पु । पलाशक्षारे । च.चि १५अ.।

**किंशुका** । स्त्री । पलाशवृक्षे । ज्योतिष्मत्याम् । नन्दीवृक्षे । रा नि व २१ ।

**किंशुकादिगणः** । पुं । त्रिदोषहरद्रव्यसमूहे । यथा—"किंशुक काश्मरी विश्वमग्निमन्थं त्रिकण्टक । श्योनाक शालपर्णी च सिंहपुच्छी द्वय स्थिरा । पाटला कण्टकारी च बृहती बिल्व एव च।" रस स.। [नीलकण्ठपक्षिणि । वै निघ.।

**किंशुलुकः** । पु । हस्तिकर्णपलाशे । श.र. ।

**किकि.** । पु । Blue Jay. चाषपक्षिणि । श मा. । नारिकेलवृक्षे । रा नि व.११ ।

**किकि(की)दि(दी)व** (विः) । पु । चाषपक्षिणि । सुवर्णवातके । সোণা চড়া, নীলকণ্ঠ পক্ষী । भरत । श मा. । अम. ।

**किकिदीधितिः** । पु । कुक्कुटे । हला ।

**किकिरः** । पु । कोकिले । पक्षिणि । अश्वे । वै निघ. ।

**किकी** (इन्) । चाषपक्षिणि । वै निघ ।

**किक्किशः (सः)** । पु । केशादिघ्नकीटविशेषे । টাক্ পোকা, দাঁতের পোকা প্রভৃতি । मांसदारणरोगे । च शा २अ. । [सु ४अ । See सर्प ।

**किक्किसाद.** । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु क

*किखिः* । पु । वानरे । स्त्री । लघुशृगाले । খ্যাকশিয়ালী । हे च । त्रिका ।

**किङ्किनि (नी)** । पु, स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा नि व ८ । भैष शिरोरोग चि. किङ्किनीतैले । आम्लद्राक्षायाम् । वै निघ ।

**किङ्किरः** । पु । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा नि व.८ । कोकिले । घोटके । क्ली । करिकुम्भे । हृल्लुक्ष्मचिकायाम् । भ्रमर । शब्दकल्प. ।

**किङ्किरा (री)** । स्त्री । रक्ते । सारस्वतः । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ ।

**किङ्किराटः** । पुं । वर्वूरकवृक्षे । বাবলা গাছ। गुण.—"किङ्किराटो मवेच्छीतो मेदको ग्राहको

कृते मोदकविशेषे । विभीतकवृक्षे । रा.नि व ११।
कासमर्दे । कण्टकार्याम् । वै निघ. ।

**कासघ्नधूमः** । पु। पञ्चविधधूमपानान्यतमे धूमे, येन पीतेन कासो नश्यति। तत्सोपकरणं, वृहतीकण्टकारीत्रिकटुकासमर्दहिङ्गुइङ्गुदीत्वक्मनःशिला प्रभृतीनि कासहराणि द्रव्याणि, वै कल्कीकृते धूममार्गे। सु चि ४०अ । [वंशलोचनायां । प मु ।

**कासघ्नी** । स्त्री । भार्ग्याम् । कण्टकार्याम् ।

**कासजित्** । स्त्री । (Clerodendrum siphomanthus) भार्ग्याम् । वामनहाटी । रा नि.व ६ ।

**कासनाशिका** । स्त्री । कटवर्णविहति । लाल ८उडि । रा नि व.६ । कर्कटश्रृङ्गयाम् । र.मा ।

**कासनाशिनी** । स्त्री। कर्कटश्रृङ्ग्याम् । काँकडाशृङ्गी । प मु. ।

**कासन्दीवटिका** । स्त्री । कफघ्नौषधि, वेशवारविशेषे । काशुन्दि । गुणा —छद्या रुच्याग्निजननी वातमलानुलोमनी वातश्लेष्मघ्नी च । राज।

**कासभञ्जनः** । पु । पटोले । भा पू १भ ।

**कासमर्दः** (कः) । पु। (Cassia or senna esculenta. Cassia sophora) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । कालकासन्दा । हि कसौंदी, कासिंदा । मं क कासविदा । तें कासिविदचेट्टु । प्रयोग —अञ्जनरसे । गुणा —अग्निदीपन स्वादुश्च । राज । तिक्तोष्ण मधुर कफवातघ्न अजीर्णघ्न कासपित्तघ्न कण्ठशोधनश्च । रा नि व ४ । "विविधवातविटहन्ता मूत्रवातकफे हित । मधुर कफवातघ्न पाचन कण्ठशोधन । विशेषत पित्तहर ह्युक्त कासमर्दक ॥" अत्रि १६अ। "मधुर कफवातघ्न पाचन कण्ठशोधन। विशेषत. पित्तहर सतिक्त कासमर्दक' ॥' सु मू. ४६अ । पर्णे—पाके कटु रुच्यमुष्ण लघु श्वासकासारुचिघ्नं । पुष्पन्तु श्वासकासघ्नमूर्ध्ववातविनाशन ॥ वै निघ । वेशवारविशेषे । काशुन्दी । चटी भ । भौ म ४भ । पटोले । हारा. । कासघ्नौषधे ।

**कासमर्दकपत्रम्** } क्ली । कासमर्दकदले ।
**कासमर्ददलम्** } कालकासन्दार पाता ।

**कासमर्दनः** । पु । पटोलवृक्षे । रा.नि.व.३ ।

**कासमर्दिका** । स्त्री । कासमर्दे । वै निघ. ।

**कासरः** । पु । महिषे । हारा ।

**कासरोगः** । पु । रोगविशेषे । See कास ।

**काससंहारभैरवः** । पु । कासाधिकारे । "रसगन्धकतालाभ्रशृङ्गटङ्कणलोहक । मरिच कुष्ठ तालीश जातीफललवङ्गकम् । कार्षिक चूर्णमादाय द्रवैरेषाञ्च मर्दयेत् । भेकपर्णीशिरीराजनिर्गुण्डीकाकमाचिका । द्रोणपुष्पी च शालघ्नी ग्रीष्मसुन्दर एव च । भार्गी हरीतकी वासा कार्षिकैः पचजैः रसैः । वटिका कारयेद्वैद्य पञ्चगुञ्जाप्रमाणकाम् । । वासागुडूचीकण्टकारीक्वाथेन पाचयेद्बुध ॥'' रस र । अत्र भेकपर्ण्यादीनां स्वरसं प्रत्येक कर्षपरिमित । भेकपर्णी=थानकुनि, थूलकुड़ि । र सा स. ।

**कासहरवर्गः** । पु । द्राक्षाभयामलकपिप्पली दुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलकी इति दशद्रव्ये । च सू.४अ. ।

**कासहा** । पु । कण्टकारीकृते पिप्पलीचूर्णोद्धिते कासहरकाथे । तन्नामकधूमपाने । तत्र धूमनाडी १६ अङ्गुलिमिता । धूमद्रव्यञ्च क्षुद्रकोषवभाव्यम् । भा ।

**कासान्तकरसः** । पु । कासाधिकारे। पारद गन्धक गुडविष शालपर्णी धान्यकाना चूर्णं प्रत्येक समभाग, सर्वचूर्णसम मरिचचूर्णम् । ४ गुञ्जा मधुना सेव्यम् । र.सा स. । [पु । शरीवरे । वै निघ.।

**कासारम्** । क्ली । स्वनामख्यातपक्वान्नविशेषे ।

**कासारिः** । पु । कासमर्दवृक्षे । रा नि व ४ ।

**कासालु** । पु क्ली । An esculent root, a sort of yam, खेवरे इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुकविशेषे । अन्यदेशे च खाम्आलु इति कथ्यते । मं कांसालु । गुणा —कण्डूघ्न विषघ्न श्लेष्मघ्न अरोचकघ्न स्वादु, पथ्य दीपनश्च । रा नि व ७ ।

**कासिका** । स्त्री । कफे । वनमुद्गे । वै निघ ।

**कासी** । त्रि । कासरोगवति । वै निघ. ।

**कासीमृत्तिका** । स्त्री । शीतादप्रभृतिदन्तरोगे पङ्कपर्पटी । रा नि.व.१३ ।

**किण:** । पुं । मांसग्रन्थौ । কড়া, ঘেঁটো । অম । घुणे । इत्यौ । करीरे । कोशाङ्के । हारा. । मथितोपरिस्थफेनाभवस्तुनि । वा.उ.२७अ. । चर्मस्थ वाह्नीरभ्यन्तरभागे । ज द २थ. । योनिकन्दरोगे । वै.निघ. । त्रिका. ।

**किणि:** । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । श.र ।

**किणिहि: (ही)** । स्त्री । Achyranthes aspeaa श्वेतापामार्गे, अपामार्गे । हिं चिरचटा । रा.नि व.४ । च सू.४अ. । कृष्णकटभीवृक्षे । रा. नि.व.६ । सु.सू.३९अ. । श्वेतगोकर्ण्याम् । শ্বেতাপরাজিতা । वै निघ ।

**किण्व(क)म्** । क्ली, पुं । सुराबीजे । মদের গেঁজা । प प्र.३खं । पक्वो हतधार: मेदक: किण्व. । सु सू.२६अ. । भा.म.४भ.योनिरोगे । तस्या वशिष्टं तत्प्रोक्तं सुराबीजन्तु किण्वकम् ॥ वैद्यकम् । पिण्याके । रत्ना. ।

**किण्वमूलक:** । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**किण्वी** । पुं । अश्वे ।

**कितव:** । पुं । रोचनानामगन्धद्रव्ये । रा.नि. व.१२।२३ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि व.१०।२३ । ग्रन्थिपर्णे । वै निघ । [हला चि. ।

**कितवराज:** । पुं । धुस्तूरवृक्षे । वै निघ,२भ.

**किनी** । स्त्री । क्षुद्रहस्त्यां । वै निघ. । [का. ।

**कितनु:** । पुं । ऊर्णनाभे । মাকড়শা । त्रि

**किन्दी (न्धी)** (इन्) । पुं । घोटके । त्रिका. ।

**किम्पाक:** । पुं । महाकालवल्लतायां । মাকাল লতা । र.मा. । विषतिन्दुकवृक्षे । কুচিলা । रा. नि.व.६ । See कारस्कर: । रोगे । ज्वरे । महादिनिर्गमे । रत्ना. । त्रि । अपक्वे । क्ली । महाकालफले ।

**किम्भरा** । स्त्री । मलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

**कियाह:** । पुं । अश्वमात्रे । रक्तवर्णाश्वे । "पक्वतालनिभो वाजी कियाह: परिकीर्तित: ।" ज. द.१प. । हे च. ।

**किर:** । पुं । वराहे । अम. ।

**किरटा** । स्त्री । कुसुम्भबीजे । वै.निघ. ।

**किरमाल:** । पुं । आरग्वधवृक्षे । सु.चि.६अ. ।

**किराटिका** । स्त्री । सारिकापक्षिणि ।

**किरात: (क.)** } **किराततिक्त: (क:)** } पुं, क्ली । The plant Agathotes chirayta भूनिम्बे । চিরেতা । हि चिरायता । तें नेलवेमु । "किराततिक्तममृता ।" च द.पि.ज्व.चि । गुणा —वातिक: तिक्त: कफपित्तज्वरघ्न: व्रणरोपण: पथ्य कुष्ठकण्डूशोषघ्नश्च । रा नि वं ६ । सारक: रूक्ष. शीतस्तिक्त: लघु: सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तरक्तदाहकासशोथतृष्णाकुष्ठज्वरव्रणकृमिघ्नश्च । भा.पू.१भ । सि यो.,च द.ज्व. चि. । "किराताब्दामृतोदीच्य ।" हारीत. । "किरात विश्वभेषजम् ।" त्रि । अल्पशरीरे । "स्यात्किरातस्तु भूनिम्बे म्लेच्छे चाल्पतनावपि ।" विश्व. । अश्वरक्षके । [रचन्दने । रा.नि.व,१२ ।

**किरातकान्तम्** । क्ली । कोङ्कणप्रसिद्धे श्वेत-

**किराततिक्तादि:** } **किराताादि:** } पुं । वातपित्तज्वरे कषायविशेषे । "किराततिक्तममृता द्राक्षामामलकीं शटीं । निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं सगुडम्पिबेत् । अयं चतुर्भद्रकोऽप्युच्यते ।" भा म.१भ । अपिच—"किरातको महानिम्ब: कुस्तुम्बुरु: शतावरी । पटोलं चन्दनं पद्मं माश्वत्थोदुम्बरीजटा ॥" रस.च. । अन्य:—"किरातं नागरं मुस्ता गुडूची चेति ।" सि यो सा. ज्व चि. । भा. । "किराताब्दामृतोदीच्य बृहतीद्वयगोक्षुरं । शालपर्णी पृश्निपर्णी शुण्ठीति ।" कषायोऽयं वातज्वरे—চিরেতা, মুতা, শুলঞ্চ,বালা, বৃহতী,কণ্টিকারী, গোক্ষুর,শালপাণি, চাকুলে,শুঁট্ প্রত্যেকে ১৬ রতি,জল ৩২তোলা, শেষ ৮ তোলা । अन्यच कफकृमसन्निपाते हित. । चिरायिताकटुकीपिप्पलीकुटजकण्टकारीशटीविभीतकदेवदारुहरीतकीमरिचमुस्ताकट्फलातिविषामलकीपुष्करमूलचित्रककर्कटशृङ्गीवासानीलकद्वयं कषायकृत्वा शुण्ठीचूर्णं ।० तो. प्रक्षिप्य भक्षयेत् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

**किराताादिचूर्णम्** । क्ली । दुर्जलदोषजज्वरे हितम् । चिरायिता त्रिफला वाय्यालकं पिप्पली विडङ्गं कटुकी शुण्ठी चेति द्रव्याणि । एषां समभागचूर्णं मधुना लेह्यम् । भा म.१म,ज्व चि. ।

शत । कफकुष्ठकृमिविषनाशकः समुदाहृतः।" वै.निघ ।

**किङ्किरातः** । पुं।(Barleria prionites) Lin, A species of Amaranth. सकण्ट कपीतपुष्पारण्यझिण्टीवृक्षे। पीतझाँटी, काँटा झाँटी। हे.च । वाणपुष्प इति गौडे। हि कट् सरैया। म पीवलागीरटा। क छोवणदगोरटे। तें कोंडगोगु। गुणाः—कषायोष्ण तिक्त कफ वातघ्न दीपन शोफकण्डूत्वग्दोषरक्तघ्न। रा नि व १०। हिम तिक्त कषाय कफपित्तघ्न रक्त दोषवामक्रमीन्हन्ति। भा पु १भ.। रक्ताम्लाने। लालझाँटी। जटा.। वर्वूरवृक्षे। बावला गाछ। भा.। अशोकवृक्षे। अशोक गाछ। रक्तमल्लिकायाम्। लाल झाटी। कोकिले। शुकपक्षिणि। टेशा पाखी सारस्वत।

• **किङ्किरालः (यः)** । पु। वर्वूरवृक्षे। [जटा।

**किङ्किरी** । पुं। विकङ्कतवृक्षे। वंइचि गाछ।

**किङ्किलासः** । पु। अशोकवृक्षे। प सु.।

**किञ्चनः** । पु। हस्तिकर्णपलाशे। श.र.। व्य। वस्तुनि। वै निघ.।-ि[शेषे। पालंशाक। वै निघ।

**किञ्चिचीरितपत्रिका** । स्त्री। शाकवृक्षवि

**किञ्चित्** । त्रि। चतुर्थांशे। वै.निघ.।

**किञ्चित्पाणिः** । पुं। कर्षमितमाने। २ तो ला। प प्र १ख.।

**किञ्चिदुष्णः** । त्रि। ईषदुष्णे।

**किञ्चिलिकः**
**किञ्चुलिकः**
**किञ्चुलुकः** } पुं। Earth worm. महूपदे। केँचो। विका.।

**किञ्जम्** । क्ली। किञ्जल्के। रा.नि व १०। म घ्यासे। नागकेसरपुष्पे। पद्मकेशरे। वै.निघ.।

**किञ्जलः** । पुं। पद्मकेसरे। श.च.। किञ्जल्क माने।

**किञ्जल्कः** । पुं, क्ली। कुङ्के। नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च। वै निघ.। च.द.चर्म .चि.चाङ्गेरीघृते। हे च.। पद्मकेशरे। "किञ्जल्कः केसरः स्त्रीजः।" केशाकारस्वर्णाभवेष्टने, पद्मवराटे। च द.वा व्या धवगन्धायतैले। गुणा—शीतलो रुच्य कषायी ग्राही कफपित्ततृष्णादाहरक्तार्शोविषशोयघ्नी च। भा पु १भ.। मधुर रुच' कटुः मुखव्रणहर शीत लो वृष्य. पित्ततृष्णादाहहरश्च। रा नि व.१०।

**किञ्जवालुकम्** । क्ली। कडुंड्रे, पर्वतीयमणिकाविशेषे। वै निघ.। [राढीकन्दे। वै निघ।

**किटिः (टी)** । पुं। वनशूकरे। अम.। रा

**किटिदंष्ट्रा** । स्त्री। शूकरदंष्ट्राः। वै निघ।

**किटिभः** । पुं। केशकीटे। निधि। हे च। कुष्ठरोगभेदे। क्ली। तुत्थके। वै निघ।

**किटिमः** । पुं। सौम्यकीटविशेषे। तेन दष्टे श्लेष्मजज्वररोगा भवन्ति। सु.कल्प.८ष। क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। तल्लक्षणम्—"श्यावकिणखरस्पर्शं परुषं किटिम स्मृतम्।" मा नि.। "यत्स्रावि वृत्तं घन मुग्रकण्डु तत्स्निग्धकृष्ण किटिम वदन्ति।" सु. नि.५ष.। [न्दे, शूकरकन्दे। वै निघ।

**किटिमूलका (लाभः)** । पु। वाराहीक

**किट्ट(क)म्** । क्ली। पुरीषे। रा.नि व १८। कर्णमले। गुह्ये। लौहमले। म ण्डूर। तत्र कि शतवर्षोर्द्धमुत्तम अशीतिवर्षिक मध्यम षष्टिवर्षि कमधमं ततो हीन विषतुल्यम्। "धायमानस्य लौहस्य मल मण्डूरमुच्यते। यस्मिन् यद्गुणसम्यक् तत्किट्टमपि तद्गुणम्॥" भा.पु.।भ धातुव.। तस्य शोधन यथा—किट्ट विभीतककाष्ठानलैः दग्ध्वा यदाग्निवर्ण भवति तदा गोमूत्रे निर्वापयेत्। एवं सप्तवारकृत्वा शोधयेत्। "अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्ट लौ, हज तद्गवां जले। स्वेदयेत्ततश्च सप्तवार पुन पुनः॥ चूर्णयित्वा तत क्वाथे त्रिगुणे वैफलेऽस्रे। पालीय मर्दयेच्छ्री मण्डूर जायते वरम्॥" इ' कौ। गुणा —"ये गुणा मारिते शुल्बे ते गुणा सुलकिट्टके। तस्मात्सर्वत्र मण्डूर रोगशान्त्यै प्रयोजयेत्॥ विचूर्ण्य लीढं मधुना चिरेण कुम्भाह्वं पाण्डुगदं निहन्ति।" र.आ म। मधुरं कटु रूक्ष क्रमिवातघ्नं पक्तिशूलवायुगुल्मप्लीहगुरुशोफघ्न। रा नि.व.१३।

**किट्टवर्ज्जितम्** । क्ली। शुक्रे। हे.च.।

**किट्टालः** । पु। लौहपात्रे। मण्डूर। ताम्रकलशे। मे.लवित्र। क्ली। ताम्रे। वै.निघ।

**किट्टिमम्** । क्ली। द्रवद्रव्यविशेषे।

**कीकटी** (टन्) । पु । वनवराहे । वै.निघ. ।

**कीकशः (स)** । पु, क्ली । क्रमिजातौ । मे. । चण्डाले । रा.नि.व.१८ । [द्वारा ।

**कीकसमुख** (सास्य) । पु । पक्षिणि ।

**कीचिः** । पु । चातकपक्षिणि । चटी ।

**कीचक** (काह्वयः) । पु । रन्ध्रवंशे । फाँपा बाँश । नले । ननथागडा । रा.नि.व.७८ ।

**कीटः (क)** । पु । कीड़मिड़े । विष्ठायाम् । क्रमिजातौ । श.र । ते सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशव पूत्यण्डसम्भवत्वाद्विविधा वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतय । तत्र चतुर्विधा सुधीरा । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरक । उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदली । शरावकुर्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षक । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजि प्रकीर्त्तित । अष्टादशेति वायव्या कीटा पवनकोपना । इति । कौण्डिल्यक कणभको वरटी पत्रवृश्चिक । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिट कुम्भी वर्च कीटोऽरिमेदक । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकर शतपादक । पञ्चालक पाकमत्स्य कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीत क्रमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशक स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतय चतुर्विंशा प्रकीर्त्तिता । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा. पित्तनिमित्तजा ॥ इति । विश्वम्भर. पञ्चशुक्ल पद्मक्रोधोऽथ कोकिल. । सैरेयक प्रचलको वलभ किटिभस्तथा । सूचीमुख कृष्णगोधा यश्च काषायवासिक. । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा चोटक एव च । चत्वार्दशैते सौम्या स्यु कीटा श्लेष्मप्रकोपणा । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा कफनिमित्तजा । इति । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी क्रमिकरो यश्च मण्डलपुच्छक । तुङ्गनाभ सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोरा स्यु द्वादश प्राणनाशका. । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । साध्यासाध्यक्रमेण च ।" इति । त्रिकण्टक कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजित । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदना । तैर्दष्टस्य भवत्युक्तमर्दो गुरुता गात्राणां दंश कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य्यपिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिरा । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गोधेरका स्मृता ॥" इत्यादि । सु.कल्प. ८अ ।

**कीटगर्द्दभकः** । पु । सौम्यकीटविशेषे । तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

**कीटघ्न.** । पु । गन्धके । रा.नि.व.१३ । [ट्रव्ये ।

**कीटजम्** । क्ली । रेशम्, तसर इति ख्याते

**कीटजा** । स्त्री । लाक्षायां । लाह् । र.मा. ।

**कीटनामा** । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. ।

**कीटपादिका (दी)** । स्त्री । The plant (Cissus Pedata.) हंसपादीलतायाम् । गोयालेलता । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. । [प्रजापति । खद्योते ।

**कीटमणिः** । पु । Butterfly पतङ्गभेदे ।

**कीटमर्द्दरसः** । पु । क्रम्यधिकारे रस । अत्र ब्रह्मदण्डी भार्गी वहीजम् । र.सा.स । विषमुष्टि कुचिला । "शुद्धसूत शुद्धगन्धमजमोदा विडङ्गक । विषमुष्टी ब्रह्मदण्डी यथाक्रमगुणोत्तर । चूर्णयेत् मधुना मिश्र निष्कैक क्रमिजिद्भवेत् ॥ मुस्ताकाथमनुपिबेत् ।" भैष. ।

**कीटमाता (तृ)** । स्त्री । हंसपादीलतायां । भा. । रा.नि.व.५ । (री) रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. । [यत नदीतीरे सिकतामध्ये जायते ।

**कीटमेषः** । पु । सगधिरा इति प्रसिद्धे कीटे ।

**कीटरिपुः (शत्रु) (हारिः) (टारिः)** । पु,क्ली । विडङ्गे । वै.निघ.सप्तदशी चि.कल्याणगुडे ।

**कीटारिरसः** । पु । क्रमिघ्नौषधे । पाठ — "शुद्धसूतमिन्द्रयवश्चाजमोदा मन शिला । पलाशबीज गन्धश्च देवदाल्या द्रवैर्दिनम् । समस्तं भक्षयेन्नित्यं मुद्गपर्णीरसे सह । सितायुक्तं पिबेच्चानु क्रमिघातो भवत्यसम् ।" भैष. ।

**कीटारिष्टम्** । क्ली । चक्षुष्य कीटवेधरोगे । "कीटवेधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासत । शर्कराद्यधोऽथैव वाद्यानां यत्र छेदनात् ॥ वाजिनां कीटवेधस्तु भवेन्निरुपधारत । यनकार्श्च तोयानां भिन्नानामिच्छया विना ॥ कीटकाष्ठसदाखानां भवन्ति नडरे स्थिरा । श्रीदृष्टकद्वितीयायां नित्य

**किरातादितैलम्** । क्ली । ज्वरे सन्ततमतादी हितम् । मूर्च्छितकटुतैलं ४ श दधिमस्तु ४ श. काञ्जिकं ४ श. किराततिक्तक्वाथः (चिरेतार काथ) ४ श. । कल्कार्थे—मूर्व्वामूलं लाचा हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा इन्द्रवारुणी (राखाल-शशार मूल) कुष्ठं बालकं (बाला) रास्ना गजपिप्पली त्रिकटु पाठा इन्द्रयव. सैन्धव सचललवणं विट्लवणं यामालक श्वेतार्कमूलत्वक् श्यामालता देवदारु महाकालफलञ्च (माकाल फल) मिलितं १ श । भैषज्य चि. ।

**किरातिनी** । स्त्री । जटामांस्याम् । अ र. ।

**किरिः** । पुं । शूकरे । रत्ना । वाराहीकन्दे । वै निघ. ।

**किरिटिः (टी)** । पुं । खर्ज्जूरवृत्ते । रा.नि व.६ । खर्ज्जूरवृत्ते । शङ्खपुष्पाम् । अपराजिता । क्ली । हिन्तालफले । त्रिका ।

**किरीटः** । पुं । कुसुम्भवृत्ते । वै निघ. ।

**किर्म्मी** । स्त्री । पलाशवृत्ते । मे.मदिक ।

**किर्म्मीरः (त्वक्)** । पुं । कर्वूरे । नागरङ्गवृत्ते । लेबु गाछ । मे., त्रिका ।

**किर्य्याणी** । स्त्री । वनशूकरे । [वै निघ. ।

**किलपाटिका** । स्त्री । चुद्रलञ्जालुकायाम् ।

**किलाटः** । पुं । Inspissated milk. चीरविकृतचीरपिण्डे । हारा. । छाना । गिल्लरी इति प्रसिद्धे दुग्धविकारे । र.मा । कूर्चिकाभूतस्य चीरस्य घनभागः । सु.सू.४५ष. । कूर्चिकाचीरशाकशीर्षघनभागः पृथग्भूतः किलाटः । वा चीरव. । तथा "नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः । अपक्कमेव यन्नष्टं चीरशाकं हि तद्विदुः ।" भा.। "पक्वं दध्ना समं चीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्चा स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।"

**किलाटी (इन्)** । पुं । वंशे । बाँश । वरण्डवृत्ते । हारा. । स्त्री । चीरविकृतौ । वै.घ. ।

**किलातः** । त्रि । वामने, ह्रस्वे ।

**किलालम्** । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

**किलासम्** । क्ली,पुं । A blotch, a white leprous spot. चुद्रकुष्ठरोगविशेषे । श्वित्री, धवल, लालपाकड । रा नि.व.२० । तत्त्रिविधं वातादिभेदेन । लक्षणम्—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं । वातादुद्भारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥" मा नि. । [हि.च. ।

**किलासघ्नः** । पुं । कर्कोटके । काँकरोल ।

**किलासनाशनः** । त्रि । किलासघ्ने । [भम. ।

**किलासी (इन्)** । त्रि । किलासरोगिणि ।

**किलि** । व्य । कण्ठकूजिते ।

**किलिञ्चम्** । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठे । जटा. ।

**किलिञ्चनः** । पुं । रावे । श्रवन । मीनभेदे । वै.निघ ।.

**किलिञ्जः (कः)** । पुं, क्ली । वीरणादिकटे । सूक्ष्मकाष्ठे । त्रिका. । सु.चि.१०ष.महाकुष्ठे ।

**किलिमः** । पुं, क्ली । A kind of Fir or Pine. देवदारुवृत्ते । देवदारु गाछ । भा.म. १भ.ज्व.चि. । च.शा.८ष. । "कलिङ्गुकिलिमाभ्यां ।" धूमके । वै.निघ. । तैलदेवदारुणि । च र. वा.व्या.प्रसारणीतैले ।

**किल्बिषम्** । क्ली । रोगे । पापे । मे.षत्रिकं ।

**किल्वी** । पुं । घोटके । त्रिका ।

**किशरा** । स्त्री । कुशरायाम् । हिरण्यकोषः ।

**किशरोमा** । पुं । शूकशिम्ब्याम् । वै निघ. ।

**किशलः (यः)** । पुं,क्ली।कोमलपल्लवे । त्रिका।

**किशोरः** । पुं । घोटकशिशौ । रत्ना. । तरुणवयस्कायाम् । शिशौ । तैलपर्ण्यां । मे.रत्रिकं दृश्ये ।

**किष्कुः** । पुं, स्त्री । (Arundo Tibialis) द्वादशाङ्गुलपरिमाणे । हस्ते । वितस्तौ । रत्ना. । प्रकोष्ठे । मे.कत्रिकं । शालवृत्ते । वंशे । हस्तभेदे ।

**किष्कुपर्व्वा** । पुं । इक्षौ । वंशे । नले । मे ।

**किसरम्** । क्ली । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ।

**किसलः (यः)** । पुं,क्ली । कोमलपल्लवे । रत्ना ।

**कीकटः (कः)** । पुं । घोटके । त्रिष. । मगधदेशे । त्रिषः ।

च्छिखलामिव वर्त्मनि। जायते मरुजं नित्यं कण्डूरं प्रस्वेदहृ। मिथः कुर्य्याल्ललाटाचिकूटनासाप्रघर्षं। मक्षो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चाप्युन्मीलनक्षम॥" भा.नि.। पादरोगभेदे। [स्था.।

**कुकूलः** । पुं। तुषानले। रत्ना। क्ली। श्वभ्रे।

**कुकोलम्** । क्ली। कोलीवृक्षे। कूल गाछ। श.च.।

**कुक्कुटः (कः)** । पुं। ताम्रचूडपक्षिणि। कुंकुडा। हिं मुर्गा। ते कोडि, कुक्क। भा.पू.१भ.। See अग्निचूडः। कुक्कुभपक्षिणि। कूटको पाखी। मे.। श.र.। अग्निकणे। हे.च.। (कः) सुनिषण्णशाके। भा.पू.१भ शाकव.। सुषनुणा शाकुमाठ इति कोङ्कणे। मा. कुरडु, देवकुरडु। गुणाः—"कुक्कुटयोऽक्लुवरो ग्राहकोऽरसायनः। मेधारुचिकरः शीतः रुक्षाग्निदीपकः। अविदाही लघुः स्वादु. ह्यो ह्यस्त्रिदोषजित्। ज्वरमेहश्वासदाहभेद.कुष्ठभ्रमापहः। अरीचकं नाशयतीत्येवमुक्तं पुरातनैः॥" वै.निघ.। See सुनिषण्णः। शाल्मलिवृक्षे।

**कुक्कुटपादपः (पादी)** । पुं,स्त्री। देवसर्षपे। गुणाः—"सरा कुक्कुटपाद्युक्ता मूले रक्ता च रुच्यदा। गन्धे चोग्रा सन्निपातकफवातविनाशिनी॥" वै.निघ.। कटूष्णः कफघ्नः कृमिदोषघ्नः रुच्यः सुस्वरोगघ्नश्च। रा.नि.व.८।

**कुक्कुटपुटः** । पुं। हस्तप्रमाणखाते द्वयवनकरीषकृतौषधपुटे। मतान्तरे लक्षणं यथा—"वितस्तिमात्रके खाते कथितः कौक्कुटं पुटम्।" मतान्तरे तु, "षोडशाङ्गुलके खाते वास्त्वविल्कौक्कुटं पुटम्" इति भा.। अपरे तु, "अध. यड्ङ्गुलं खातं चतुर्दिक्षु च तादृशं। एतत्कुक्कुटनामानं पुटं विद्याद्भिषग्वरैः॥" वैद्यकान्तरं।

**कुक्कुटपुटभावना** । स्त्री। मिलितपलद्वयरसेन भावनां दत्त्वा कुक्कुटपुटेन शोषणे। वैद्यकम्।

**कुक्कुटपेटकः** । पुं। कुक्कुटपिच्छे। वै.निघ.।

**कुक्कुटमञ्जरी** । स्त्री। चविकायाम्। चई। रा.नि.व.६। [वै.निघ.।

**कुक्कुटमर्द्दिका** । स्त्री। आरामशीतलायाम्।

**कुक्कुटमस्तकम्** । क्ली। चव्ये। रा.नि.व.६। मरिचभेदे। वै.निघ।

**कुक्कुटशिखः** । पुं। कुसुम्भवृक्षे। श.च.।

**कुक्कुटा** । स्त्री। पीतझिण्ट्याम्। वै.निघ।

**कुक्कुटाण्डः (कः)** । पुं। तदण्डतुल्यतण्डुले व्रीहिधान्ये। कुक्कुटाण्डाकृतिव्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। भा.पू.१भ.धान्यव.। क्ली। कुक्कुटडिम्बे।

**कुक्कुटाण्डसमः** । पुं। तदाकारवर्णवार्त्ताकौ। वै.निघ.।

**कुक्कुटाभः (हिः)** । पुं। कुक्कुटसदृशवर्णचरणसर्पभेदे। कुक्कुटाहिरिति लोके। हे.च.। क्ली। कुक्कुटडिम्बकपाले। कूकुडार डिमेर खोला। व्रणोत्सादने हितम्। सु.सू.२१भ.।

**कुक्कुटी (इन्)** । पुं। कुक्कुटे। कुक्कुभपक्षिणि। तदण्डाकारकन्दे। मे.। स्त्री। Silk cotton tree शाल्मलिवृक्षे। रा.नि.व.८, भा.पू.४भ.मूत्राष्टकतैले। शिशिवारके। वा.उ.५भ.। कुक्कुटपल्याम्। मुरगी। क्षुद्रगृहगोधिकायाम्। टिकटिकि। श.र.। उत्कटवृक्षे। श्वेत ओकुडा, कालिशाविषघ्र। प.सु.। उच्चटामूले। "उच्चटा बहुलिङ्गी स्याच्चैवोक्ता कुक्कुटी क्रमित्।" रत्ना.।

**कुक्कुटीमूलम्** । क्ली। शाल्मलिमूले। अ.ट.।

**कुक्कुटोरगः** । पुं। गौरसर्षपे।

**कुक्कुभः** । पुं। A wild cock, (Phasianus Gallus.) पक्षिविशेषे। कूकको पाखी वा पाण्कूका। अम। वनकुक्कुटे। धारा.।

**कुक्कुरः** । पुं। सारमेये। कुकुर। हिं कुत्ता। रत्ना.। क्ली। ग्रन्थिपर्णे। गेँठेला। मे.।

**कुक्कुरद्रुः** । पुं। वृक्षविशेषे। कूकुरशोँका। गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं ज्वरशोणितकफघ्नत्वं। मद। तन्मूलमार्द्रे मुखे धृतं मुखशोषहृच्च। भा.।

**कुक्कुरमेचुका (ण्डुक.)** । स्त्री। गौरचक्षुलायाम्। গোবক্চাকুলিয়া। भैष.स्त्रीरोगचि.। "कुक्कुरमेण्डुकमूलम्।"

**कुक्कुरी** । स्त्री। कुक्कुरपत्न्याम्। श.र.।

**कुक्कुवाक्** । पुं। सारङ्गमृगे। रा.नि.व.१९।

**कुग्रामः** । पुं। कुत्सितग्रामे। "धनिन. श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्॥"

कीटा भवन्ति च ॥" ज.द २१अ. । [भा. ।

**कीडेर:** । पुं । तण्डुलीयशाके । काँटानटिया ।

**कीतनिका** । स्त्री । यष्टीमधुनि । वै निघ. ।

**कीनम्** । क्ली । मांसधाती । वै निघ. ।

**कीनाश:** । पुं । वानरविशेषे । अ.टी स्वा. ।

**कीरम्** । क्ली । मांसे । रा नि व १६ । पुं । शुकपक्षिणि । हला. ।

**कीरक:** । पुं । वृक्षभेदे । धरणि ।

**कीरट: (टा)** । पुं,स्त्री । वङ्गधाती । वै.निघ. ।

**कीरतनूफला** । स्त्री । तूलकवृक्षे । आकन्द । वै.निघ. ।

**कीरनासा** । स्त्री । शुकनासायाम् । वै.निघ. ।

**कीरमणि:** । पुं । धूम्राटपक्षिणि । फिङे । वै.निघ. । [गाँठियाल । रा.नि.व १२ ।

**कीरवर्णकम्** । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये ।

**कीरेष्ट:** । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । आम्रवृक्षे । आक्षोटवृक्षे । जलमधूके । रा.नि.व ११ ।

**कीर्णपुष्प:** । पुं । चीरमोरटे । लताकड़ाव । रा नि.व ३ ।

**कीर्त्तनी** । नीलीवृक्षे । वै.निघ ।

**कीर्त्ति:** । स्त्री । यशसि । पङ्के । विश्व ।

**कीर्त्तिशेष:** । पुं । मरणे । जटा. ।

**कील: (कारव्य:)** । पुं । योनौ संसक्ते मूढगर्भविशेषे । भा म ४भ गर्भ चि. । "सक्तो च यो भवति कीलकवत्स कील: ।" मा नि । शस्त्रज्वालायाम् । कफोणौ । शङ्कौ । मे. । भग्नसन्धानार्थे काष्ठफलके ।

**कीलक:** । पुं । कक्कोले । वै.निघ. । [नि व.५ ।

**कीलपादिका** । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । प्रा.

**कीलशायी** । पुं । कुक्कुरे । हे.च । [हृ । श च ।

**कीलसंस्पर्श:** । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाव गा-

**कीलाट:** । पुं । शोधितक्षीरपिण्डे । हारा. ।

**कीलालम्** । क्ली, पुं । शक्रकीरके । "कुन्दुरूलोमशगन्ध. श्वाक्कोलाख: शक्रकीरम्" इति शब्दार्णव: । मधुनि । श र. । जले । रक्ते । रा.नि व १८ ।

**कीश:** । पुं । वानरे । हला. । पक्षिणि । श र. । सूर्ये । वै.निघ. । [श र. । अम ।

**कीशपर्ण: (र्णी)** । पुं, स्त्री । अपामार्गवृक्षे ।

**कीशफलम्** । क्ली । कक्कोले । वै निघ. ।

**कीशरोमा** । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलकुशी । रा नि.व.३ ।

**कुक:** । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै निघ ।

**कुकभम्** । क्ली । मद्यविशेषे । श.च. ।

**कुक(कु)र:** । पुं । ग्रन्थिपर्णीलतायाम् । त्रि । रोगादिना कुञ्चितहस्ते । त्रिका । अम. । पुं । (कुर') । कुक्कुरे । चपा. ।

**कुकाञ्चनम्** । क्ली । पित्तले । प.मु. ।

**कुकुट:** । पुं । (Marsilea quadrifolia.) सितावरक्षुपे । शुषनिशाक । शाल्मलीवृक्षे । रा नि व.४ । [रा.नि.व ८ ।

**कुकु(कू)टी** । स्त्री । कपभके । शाल्मलीवृक्षे ।

**कुकु(र)द्रु:** । पुं । कुकुरद्रुमे । कुकुरशोंका । वै निघ ।

**कुकुन्द: (र:)** । पुं । कुकुरद्रुमे । कुकुरशोंका, कुकुरमुता । हि कुकरौंदा । भा.पू १भ. । क्ली । The cavities of the loins. पार्श्वे जघनयो. बहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने मर्म्मद्वये, नितम्बस्थकूपकद्वये, पृष्ठवंशाधो गर्त्तद्वये । सु शा.६अ. । अम. । [निघ. ।

**कुकुन्दनी** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.

**कुकुन्दरमेचक:** । पुं । गौरवतण्डुला । (गो ब्रह्मकुलिया । रस.र.स्तनरोग चि. ।

**कुकुभ:** । पु । कुकुभपक्षिणि । वै निघ ।

**कुकुरजिह्वा** । स्त्री । Acheiris Kookor zibha. मत्स्यविशेषे । [वै.निघ. ।

**कुकुरन्द:** । पुं । कुकुरद्रुमे । कुकुरशोंका ।

**कुकुवाक्** । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

**कुकूटम्** । क्ली । मयूरपुच्छे । वै.निघ ।

**कुकूणक:** । पुं । Weakness of the eyes in infants. शिशूनां नेत्रवर्त्मगतरोगे । कटरी हि कोयथाह । भा.म.४भ । "कुकूणकोऽदेष्मा-

**कुज्झटिः (का) (टी)** } स्त्री। कुज्झटिकायाम्।
**कुज्झिका (ज्झी)** } कुया, कुयाश। श.र.।

**कुञ्चनम्** । क्ली। नेत्रवर्त्मगरोगविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति य दा मलाः। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्धि-दुः॥" मा नि.। पादरोगभेदे।

**कुञ्चिः** । पुं। अष्टमुष्टिपरिमाणे। "अष्टमुष्टि-र्भवेत्कुञ्चिः।" प.प्र.।

**कुञ्चिका** । स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व ६। वै निघ.अर्श.चि.हवुषा तक्रारिष्टे। कृष्णजीरके। जटा.। गुञ्जायाम्। कञ्चिकायाम्। कञ्चि। श. च.। वचायाम्। मत्स्यभेदे। कुँचे माछ।

**कुञ्चितम्** । क्ली। तगरपुष्पे। तगरपादिका। रा.नि व.१०। पिण्डीतगरे। त्रि। वक्रे। अम.।

**कुञ्ची** । स्त्री। जीरके। कृष्णजीरके। भा.पू १भ.।

**कुञ्जः** । पुं क्ली। निकुञ्जे। हनुदेशे। हस्तिदन्ते। मे जटिके।

**कुञ्जप्रियः** । पुं। जवावृक्षे। वै.निघ.।

**कुञ्जरः** । पुं। हस्तिनि। कष्टकुञ्चाद् इति वि-ख्याते वृक्षे। रत्ना। अश्वत्थवृक्षे। विका.। केशे। मे.।

**कुञ्जरपादपः** । पुं। कुन्दरकवृक्षे। वै निघ.।

**कुञ्जरपिप्पली** । स्त्री। गजपिप्पल्याम्। श मा.।

**कुञ्जरपुटः** । पुं। गजपुटे। र.सा.सं.।

**कुञ्जरक्षारमूलम्** । क्ली। मूलके। मूलो। रा.नि व.७।

**कुञ्जरा (री)** । स्त्री। धातकीवृक्षे। धाईफुल गाछ। र मा.। पाटलवृक्षे। पारुल गाछ। मे रत्नमा (री) हस्तिन्याम्। श.च.।

**कुञ्जराराति:** । पुं। शरभे। हे.च.।

**कुञ्जरालुकम्** । क्ली। आलुकविशेषे। हत्या-लू। श.च।

**कुञ्जराशनः** । पुं। अश्वत्थवृक्षे। अम.।

**कुञ्जरिका** । स्त्री। सप्तकीवृक्षे। वै.निघ.।

**कुञ्जलः** । पुं। रसूनभेदे। क्ली। काञ्जिके। मे,मु.।

**कुञ्जवल्लरी** । स्त्री। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा नि. व.८।

**कुञ्जिका** । स्त्री। कृष्णजीरके। जटा.। निकु-ञ्जिकाम्लवृक्षे। रा नि.व.८। चिकवृक्षे। हे च.।

**कुटः** । पुं,क्ली। कोटे। गड़। घटे। मे.। चि-

**कुटङ्कः (कः)** । पुं। गृहाच्छादने। चाल। (कः) कुटीरे। कुँड़े। तरुलतागहने। भ.टी.।

**कुटचः (जः)** । पुं। (Wrightia antidysenterica,) (Holarrhena antidysenterica,) (Echites antidysenterica.) स्वनामख्यातवृक्षे। कुड़चि गाछ। हिं में कवैया, कुडा। कं कोडसिगियमरनु। तें कुडु-चेट्टु, अगिसचेट्टु, तुम्मिकचेट्टु। उन. कुडिया। श.र.। स द्विविध सितासितभेदेन। (चः) गुणाः —कटुतिक्तोष्णः कषायः अतिसारघ्नः। तत्र अ-सितः पित्तघ्नः त्वग्दोषार्शोघ्नश्च। रा नि व.९। क-फघ्न इति। राज.। "कुटजः कटुको रूक्षो दीप-नस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णाम-कुष्ठनुत्। तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसा-रजित्।" भा पू.१भ.। तथा, "पुष्पन्तु वत्सकस्यो-क्तं तुवरञ्चाग्निदीपनम्। तिक्तं शीतं वातलञ्च लघु पित्तातिसारनुत्। रक्तदोषकफ पित्तं कुष्ठञ्चैवाति-सारकं। क्रमेणैव हरेदेतदुक्तं पूर्वैश्च सूरिभिः॥ कृष्णस्तु कुटजश्चोक्तो रक्तदोषार्शोनाशनः। त्वग्दोष-पित्तशमनो गुणास्त्वन्ये तु पूर्ववत्॥" वै.निघ.। तैलं मूलकतैलगुणं। क्ली। इन्द्रयवे। सि.यो.अ-तिसा.चि.। कमले। वै.निघ.।

**कुटजत्वक् (फलम्)** । स्त्री, क्ली। कुटजमू-लत्वचि। कुड़चिर मूलेर छाल। च द.ज्वराति-सा चि.। "कुटजत्वक्फलैः शृतम्।" इन्द्रयवे। सि.यो अर्श.चि.कुटजाद्यघृते।

**कुटजपुटपाकः** । पुं। सन्निपातरक्तातीसारे हितः। कुटजमूलत्वक् १२ तो. तण्डुलोदकेन स-म्पिष्य तद्गोलकं जम्बूपत्रैरावेष्ट्य सूत्रैरावेष्टयेत्। अथ तत्पिष्टगोधूमेनालिप्य तदुपरि मृत्तिकालेपन दत्त्वा करीषाग्नौ पचेत्। यावल्लेपो रक्तवर्णः ताव-द्दवतार्य रस गालयेत् मधुना च पलमितो रसो हितः। भा.म १भ.रक्तातिसा.चि.। सा.कौ.। भैष.। "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय

**कुङ्कुमम्** । क्ली । Saffron. (Crocus sativus.) तन्नामकवृत्ते । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । कुङ्कुम् । हिं जाफरान् । मं कुमकुमकेशर । तें कुंकुम । कुङ्कुमं काश्मीरजमेव सूक्ष्मकेशर रक्तवर्णं पद्मसुगन्धि श्रेष्ठम् । यच्च वाह्लीकदेशजातं तत्पाण्डुवर्णं केतकीगन्धं सुगन्धञ्च तन्मध्यमम् । पारस्यजञ्च मधुगन्धमीषत्पाण्डुवर्णं स्थूलकेशरञ्च तदधमम् । गुणाः—कटुकं तिक्तं स्निग्धं शिरोरोगव्रणकृमिहर वर्णकरं वमिहरं व्यङ्गघ्न त्रिदोषघ्नञ्च । भा पू १भ.। रेचक वैवर्ण्यकण्डूघ्नञ्च । राज.। ह्लादकरसुष्ण च ल्यञ्च । मद.व २ । सुरभितिक्तकटूष्ण कासवातकफकण्ठरोगघ्न । शिर शूलविषदोषघ्न रोचनं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व १२ ।

**कुङ्कुमरेणुः** । पु, स्त्री । कुङ्कुमगुण्डके ।

**कुङ्कुमशालिः** । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुर. शीतल. रक्तपित्तातिसारघ्नञ्च । रा.नि.व.१६ ।

**कुङ्कुमा** । स्त्री । शालिवृत्ते । वै निघ. ।

**कुङ्कुमागुरुकः** । पुं । पीतरक्ते हरिचन्दने । गुणाः—"शीतस्तिक्त. पित्तश्रमापह. । शोषञ्च द वथुञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । स्वर्गिभोग्यो मनुष्याणां दुर्लभ परिकीर्त्तित. ।" वै.निघ. ।

**कुङ्कुमाद्यतैलम्** । क्ली । नीलिकापिडकादौ हितम् । तैलं १ श । क्वाथार्थं—कुङ्कुम रक्तचन्दन लाक्षा मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कृष्णागुरु वीरणमूल पद्मकाष्ठ-नीलोत्पल वटाङ्कुर पर्कटीशुङ्गा पद्मकेशर दशमूलानां प्रत्येकं पल, वारि १६ श शे ४ श. । क्वाथेन, मञ्जिष्ठायष्टिमधुमधुकलाक्षारक्तचन्दनानां प्रत्येक कर्षमितेन कल्केन छागदुग्धेन शरावद्वयेन च पचेत् । कषायीकृमपि कुङ्कुम पाकसिद्धे प्रक्षिपन्ति केचित् । अन्यथा—"कुङ्कुमं किंशुक लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दन । कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गस्य केशरम् । कुसुम्भं मधुयष्टी च फलिनी मदयन्तिका । निशे गोरोचना पद्मसुत्पलञ्च मन.शिला । काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरक्षमितैर्भिषक् । लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात्काञ्चनोपमं । करोति · ।" च द. । रस र. ।

**कुङ्कनी** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़ नताफट्की । रा.नि व.३ । [नि व.१८ ।

**कुचः** । पुं । कनी । स्तनाग्रभागे, चूचके । रा.

**कुचण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । मूर्वायां । मूर्गा । श.च. ।

**कुचतटाग्रम्** । क्ली । चूचके ।

**कुचन्दनम्** । क्ली । (Pterocarpus santalinus. रक्तचन्दनविशेषे । र.मा. । Sappen or long wood. पत्राङ्ग । बकम् काठे । मे. । कुङ्कुमे । श.च. । Leguminus Pavonina. मञ्जिष्ठीचन्दने । सु सू ३८श. । प्रियङ्ग्वादि ।

**कुचफलः** । पुं । Pomegranate. कपित्थवृत्ते । दाड़िम्ववृत्ते । रा नि व.११ क्ली । तत्फले ।

**कुचमुख(चाग्र)म्** । क्ली । चूचके । अम. ।

**कुचाङ्गेरी** । स्त्री । A kind of wood sorrel. (Rumex Vesicarius) चुक्रे । हि काशालः । र मा. ।

**कुचिः** । पुं । अष्टमुष्टिपरिमितमाने । वै निघ. ।

**कुचिकः** । पुं । (Unibranchapertura cuchiya.) मत्स्यविशेषे । कुँचिया माछ । एतद्द गौर्मियते ।

**कुचिकर्णः** । पुं । तन्नामकर्णरोगभेदे । यत्र वातादभ्यन्तरे शष्कुली सङ्कुचिता भवति । वा ह. १०श. । [२भ.वा.व्या.समीरणजकेशरीरसे ।

**कुचिलम्** । क्ली । कुचिले । कुँचले । वै निघ.

**कुचुटकः** । पुं । जलशाकविशेषे । वै निघ ।

**कुचेलः (ला)** । पु, स्त्री । वनकदलवृत्ते । कुँचले गाछ । कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले । चि । कुस्तिवल्ली । मे । [नादि । च सु । रा.नि.व ।

**कुचेलिका (ली)** । स्त्री । पाठायाम् । आदि

**कुच्छम्** । क्ली । कुमुदे । श.च. । मेतनवे ।

**कुच्छायम्** । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

**कुच्छुटः** । पुं । वब्बूलवृत्ते । वै.निघ ।

**कुजः** । पुं । वृत्ते । रा.नि.व.२१ क्ली । दर्भ

**कुञ्जि(ञ्झि)शः** । पुं । कुञ्जिरमत्स्ये । कुँचि माछ । See कुञ्जिर ।

फुल, মোচরস প্রত্যেকে ৮ তোলা। च द।

**कुटजाष्टकावलेहः** । पुं । अतिसारे हित। कुटजत्वक् ५० प. वारि ६४ गृ शे. १६ श.। अथ क्वाथं वस्त्रपूतङ्कत्वा पुन पचेत्। पाकशेषप्राये अवताय्य लज्जालुका धातकी बिल्वशलाटुः पाठा (आकनाद) मुस्तकमोचरसौ अतिविषा चेति द्र व्याणा चूर्णं प्रत्येकं पलं प्रक्षेप्यम्। भा.म.१भ.।

**कुटजीवः** । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ.।

**कुटजोद्भवः (वा)** । पुं, स्त्री । इन्द्रयवे । वा. टी.। हे च.।

**कुटनी** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । मे.।

**कुटन्नक(ट)म्** । क्ली,पु । भद्रमुस्तायां । नागरमुस्तां। प.म.। कैवर्त्ति। কেওর। भ.टी.। पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ। श्योनाकवृक्षे। रा.नि.व.९ । सु सू.३८भ.। कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनामी वृक्षविशेषस्य त्वचि (गुड़तजी इति लोके)। भा । स्त्री (टा) । पालङ्कशाके। सु.चि.२०भ.।

**कुटपः** । पुं । कुडवमानभेदे । गृहसमीपोद्याने । कुडवार्द्धमाने । हे च । क्ली । पद्मे । रा.नि व.१०।

**कुटपिनी** । स्त्री। पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড়। रा नि.व १०।

**कुटम्बकम्** । क्ली। सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ।

**कुटर(रि)(क)षा (र(रि)षी)** । स्त्री । चित्रतायां । তেউড়ী । भ सु । श्वेतमूलत्रिवृति । शुक्लत्रिवृति । वा सू.१५भ.। "कलककुटरणी शङ्खिनी चर्मसाहा।"

**कुटरवाहिनी** । स्त्री। श्वेतत्रिवृति । वै.निघ।

**कुटरः** । पुं । पटगृहे । कानात् । त्वया ।

**कुटलम्** । क्ली । पटले । घरের চাল। हारा.।

**कुटामोदः** । पुं । गन्धमार्जारादौ । वै.निघ.।

**कुटिः** । पुं । वृक्षे । श र । शरीरे । त्वचा । स्त्री । मुरामांस्यां । मद व.३ । गृहे । भ.टी.भ.।

**कटिकः** । पुं। सप्तफल्यां, कुष्ठे । कूड़ । हारा.।

**कुटिचरः** । पुं । जलशूकरे । শুশুক । श र.।

**कुटि(ठि)ञ्जरः** । पुं । पत्रशाकविशेषे, वनवालुके । गुणाः—"कुटिञ्जरः स्वादुपाकः वातो च शीतलः। गुरुर्मलसंग्रहकारी दीपीत्यादनकारकः॥" वै.निघ.।

**कुटि(टी)रम्** । क्ली । चन्द्रगृहे । जटा.।

**कुटिलम्** । क्ली । वनवालुके । वै.निघ.। पिण्डीतगरे तगरपादिकायां । তগরপাদুকা। प. सु.। पु । शङ्खे । शम्बूके । रा नि.व.१३ ।

**कुटिलपुष्पिका** । स्त्री। तगरपादिके । प.सु.। सुकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व १२ ।

**कुटिला** । स्त्री । *See* कुटिलपुष्पिका ।

**कुटी** । मुरानामगन्धद्रव्ये । मुराशांशी । रा नि. व.१२ । चत्रादिरहितसिक्थके । च सू २अ । श्वेतकुटजवृक्षे । मरुवकवृक्षे । वै.निघ.।

**कुटीका** । स्त्री । भूम्यामलकी । च सू ४अ ।

**कुटीप्रावेशिकम्** । क्ली । कुटी गृहं, तत्प्रवेशयोग्ये (द्विविधरसायनान्यतमे) । च.चि १भ.। सु चि.४अ । वा उ ३९अ ।

**कुटीस्वेदः** । पुं । स्वेदविशेषे । च.सू.१४भ.।

**कुटुम्बकः** । पुं । भूतृणे । गन्धतृणविशेष। रा.नि व.८ ।

**कुटुम्बिनी** । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे। गुणाः —मधुरा ग्राहिणी कफपित्तघ्नी व्रणक्लेदशोषकण्डूघ्नी रसायनी च । रा.नि व ५ । [निघ ।

**कुट्टकः** । पुं । पानीयकाके । পানকৌড়ী । वै.

**कुट्टनम्** । क्ली । छेदने । কোটা । कुक्कने । तापने । [रा नि.व १० ।

**कुट्टल(क)म्** । क्ली । नीलोत्पले । নীলশুন্দি ।

**कुट्टारम्** । क्ली। सुरते । मे.। [कोवाव् । श चि.।

**कुट्टितमांसम्** । क्ली । मांसव्यञ्जनभेदे । মাংসকুট্টিমঃ

**कुट्टिमः** । पुं । दाडिमवृक्षे । দাড়িম গাছ । रा नि.व.११। बद्धभूमौ। বাঁধান মেঝে । हला.।

**कुड्मलः** । पुं । मुकुले । भम.। कोषे । जटा.।

**कुठः** । पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६। वृक्षे। भम.।

**कुठरः** । पुं । दधिविष्कम्भे । भम.।

**कुठाकुः** । पुं। Wild pecker. पक्षिविशेषे । दाठ्ठोठा। हिं खुटकबढ़ैया। त्वचा, विश.।

,সত্ত্বমতীব চ পীযয়িত্বা। জম্বুপলাশপুটতণ্ডু
লতোয়সিক্তং বদ্ধং কুশেন চ বহির্বনপঙ্কলিপ্তম্।
সুস্বিন্নমেতদবপীড্য রসং গৃহীত্বা ক্ষৌদ্রেণ যুক্তমতি
সারবতে প্রদদ্যাৎ। তাজাকুড়চির মূলের ছাল
কুটিয়া চেলুনীর জলে মাখিয়া জামপাতায়
কুশ দ্বারা বান্ধিয়া মৃত্তিকা লেপনপূর্ব্বক
পাক করিবে। লেপনমৃত্তিকা লাল হইলে
পাক শেষ হইবে।

**কুটজমল্লী**। স্ত্রী। বৃক্ষবিশেষ। কুড়চিমল্লিকা।

**কুটজরসক্রিয়া**। স্ত্রী। অর্শোরোগে। কুটজ
ত্বক্ ১০০ প. আকাশবারি (অভাবে ভৌমবারি)
৬৪ শ শে. ১৬ শ. (মতান্তরে অষ্টভাগশিষ্ট।)।
ক্বাথে পুনঃ পক্বা লেহীভূতে তত্র মোচরসং বরাহক্রা
ন্তা প্রিয়ঙ্গুরিন্দ্রযবানাং প্রত্যেকং চূর্ণং ত্রিপলিকং দত্ত্বা
পুনঃ পচেৎ, পক্বা চ দর্ব্বীলিপ্তযোগ্যে সঞ্জাতে পাক
মিত্যবতারয়েৎ। কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল
৬৪ শ. শেষ ১৬ শ. বা ৮ শ। পাক করিয়া
লেহবৎ হইলে মোচরস, বরাক্রান্তা, প্রিয়ঙ্গু,
ইন্দ্রযব প্রত্যেকে ৩ পল প্রক্ষেপ দিবে।

**কুটজলেহঃ**। পু। অর্শোরোগে। কুটজত্বক্ ১২॥০
শ বারি ৬৪ শ. শে. ক্বাথ ৮ শ। বস্ত্রপূত ক্বা
থ সপুরাণগুড় (২ প) পক্বা লেহীভূত, অবতার্য্য
তত্র ভল্লাতকাদীনাং চূর্ণং প্রত্যেকং ১ প প্রক্ষিপ্য য
থাবিধি পাকশেষং কুর্য্যাৎ। চূর্ণানি যথা—রক্ত
চন্দন বিড়ঙ্গ ত্রিকটু ত্রিফলা রসাঞ্জন চিত্রকমূ
ল ইন্দ্রযব বচা অতিবিষা বিল্বপেশী চ। চ দ
অর্শ চি।

**কুটজবীজম্**। ক্লী। ইন্দ্রযবে। রা নি.ব.৮।

**কুটজসুধা**। স্ত্রী। কুটজচূর্ণে। কুড়চির
চূর্ণ। "কৌটজা শ্রীপবনাশিনী।" বৈ নিঘ.।

**কুটজক্ষীরম্**। ক্লী। রক্তাতীসারে প্রশস্তম্।
কুট্টিতকুটজমূলত্বক্ ১৬ তো. বারি ৪ শ শে. ১
শ. ক্বাথয়িত্বা তত্র ক্বাথে কার্ষিপয় পলদ্বয় দত্ত্বা
পক্বা চ ক্ষীরশেষমবতারয়েৎ। ভা ম.১ভ অতিসা
চি.। [রা নি ব ৮।

**কুটজা (ভিধম্)**। স্ত্রী, ক্লী। ইন্দ্রযবে।

**কুটজাদিক্বাথঃ**। পু। রক্তাতীসারে হিত।
"কুটজাতিবিষা মুস্তা বালক লোধ্রচন্দনা ধাতকী
দাড়িমং পাঠা ক্বাথমেষা সমাক্ষিক। পিবেদ্রক্তা
তিসারেষু দাহশূলপ্রশান্তয়ে।" ভা ম ১ভ রক্তাতি
সার। দ্বিতীয়—"কুটজ দাড়িম মুস্ত ধাতকী
বিল্ববালক। লোধ্রচন্দনপাঠাশ্চ কষায় মধুনা
পিবেৎ॥" কুড়চিছাল, আতইচ, মুতা, বালা,
লোধ, রক্তচন্দন, ধাইফুল, দাড়িমছাল, আ
কনাদিমূল প্রত্যেকে ১১৮০ রতি। জল ৷৹
শ. শে ৵ অর্দ্ধ পোওয়া। দ্বিতীয় পূর্ব্ববৎ
কেবল আতইচ স্থানে বেলশুঁট। ভৈষ.।

**কুটজাদ্যঘৃতম্**। ক্লী। অর্শোরোগে। ঘৃত ৪
শ কল্কদ্রব্যাণাং সমষ্টিরষ্টপল, বারি ৪ শ এ
কত্র পচেৎ। দ্রবানুক্তৌ জলদানবিধানাৎ। অত্র
ক্তৌ দ্রবকার্য্যে তু সর্ব্বত্র সলিলং মতম্। অপ।
ঘৃত ৪ শ জল ৪ শ.। কল্কদ্রব্য কুড়চির ছা
ল, ইন্দ্রযব, নাগেশ্বর, নীলোৎপল, লোধকা
ষ্ঠ, ধাইফুল প্রত্যেকে ১০।৵ তো একত্র
পাক করিবে। চ দ.অর্শ চি.।

**কুটজাবলেহঃ**। পু। অতীসারে হিত। কুট
জমূলত্বক্ পলশতং বারি ৬৪ শ. শে. ১৬ শ যা
বদশিষ্টক্বাথ পুনর্লেহবৎ পাচ্য। পাকশেষে কতে
অবতার্য্য সৌবর্চ্চলাদীনাং চূর্ণং পলদ্বয় প্রক্ষিপেৎ।
"শতং কুটজমূলস্য ক্ষুণ্ণং তোয়ার্মণে পচেৎ। ক্বাথে
পাদাবশিষ্টেঽস্মিন্ লেহং পূতে পুনঃ পচেৎ। সৌবর্চ্চল
যবক্ষারবিড়সৈন্ধবপিপ্পলী। ধাতকীন্দ্রযবাজাজী
চূর্ণং দত্ত্বা পলদ্বয়। লিহ্যাদ্বদরমাত্রন্তু শীতং ক্ষৌ
দ্রেণ সংযুতম্॥" কুটজত্বক্ ১২॥০ শ জল ৬৪
শ. শে. ১৬ শ.। ছাঁকিয়া ঐ ক্বাথ পুনঃ
পাক করিয়া লেহবৎ হইলে, তাহাতে
সচল, বিট্, সৈন্ধব, যবক্ষার, পিপুল, ধাই
ফুল, ইন্দ্রযব ও জীরা উহাদের চূর্ণ একত্র
১৬ তোলা দিয়া নামাইবে। মাত্রা ১তোল,
মধুর সহিত। চ দ অতীসা চি।

**কুটজাষ্টকম্**। ক্লী। অতিসারে ঔষধম্।
কুটজমূলত্বক্ ১০০ প. বারি ৬৪ শ শে. ১৬
শ। অথ শাল্মল্যাদীনাং প্রত্যেক পল মাত্রা
একত্র সন্নিষ্য তত্র ক্বাথে দাপয়েৎ। অথ পুন
পক্বা পাকশেষ কার্য্য। কেচিত্তু শাল্মল্যাদীনা
চূর্ণমক্ষিপন্তি। অন্যে চ পাঠাদিকং দত্ত্বা যাবৎ
দর্ব্বীলিপ্ত ন ভবতি তাবৎপচন্তি। পাকশেষে মধ্যে
সচূর্ণ প্রক্ষিপন্তি। প্রক্ষেপদ্রব্য যথা—আকনাদি,
বরাক্রান্তা, আতইচ, মুতা, বেলশুঁট, ধাই

कुणालः । पुं । पक्षिविशेषे ।

कुणिः । पुं । The tree cedrela Toona. तुन्नवृक्षे । तूँत गाछ । अम. । मे । त्रि । कुत्सितकरे । "कुणिस्तुन्नकवृक्षे । कुकरे ।" मे. । तन्ना मकमर्मस्थाने, कूर्परे । सु.शा.६अ ।

कुणी । पुं । कथमजातीयकीटे । सु.कल्प.८अ.। See कणभः ।

कुण्टम् । क्ली । अर्म्मके । गुण्ठवृगे । वै निघ. ।

कुण्टकः । त्रि । स्थूले । মোটা । श.मा. ।

कुण्टकुरण्टः । पुं । झिण्टाम् । झाँटी । वै निघ. ।

कुण्डम् । क्ली । मानभेदे । हला. । जलाशयविशेषे । ইন্দারা, চৌবাচ্চা । जलगुणाः—रुचम धिकरं कफकरं मधुरं लघु च । रा.नि.व.१४ । स्थाल्याम् । थाली । अम. । पुं । कौचे । हला । जारजपुत्रे । वारिमात्रे । [हे.च. ।

कुण्डगोलकम् । क्ली । काञ्जिके । काँजि ।

कुण्डङ्गः (कः) । पुं । कुञ्जे । हे.च. ।

कुण्डलः । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । र.मा. । क्ली । कर्णभूषणे । पाशे । वलये । मे लतिकां । [निघ ।

कुण्डलपत्रः । पुं । दना इति ख्यातवृक्षे । वै.

कुण्डलिका (नी) । स्त्री। जिलेवी इति ख्याते मिष्टान्ने। तन्निर्म्माणविधिः यथा—"गोधूमप्रस्थदिवयस्य कृत्वा सूक्ष्माः कणाः प्रस्थमिताः सुनिष्पुष्टाः। दुग्धेन क्लिन्नान् तथैव भाण्डे यावत्समस्तमुपैयुरीपत् । उद्धृत्य दुग्धेन द्रवं सुदृश्य सच्छिद्रपात्रेण च शीफलस्य । धारां धृते कुण्डलिकाकृतिं सृजन् पचेदधीकृत्य सुशर्करायाः । पाके निमज्जितामाहुः सर्वे कुण्डलिकाभिधाम् । सा शुक्रला हृद्यतया इन्द्रियाणां मुदप्रदा । पुष्टिकान्तिकरी बल्या द्वितीयासाकृतिर्मता ॥" वै निघ। गुडूच्याम् । रा. नि.व.३ ।

कुण्डलिनायकः । पुं । पिङ्गलसर्पे ।

कुण्डली (इन्) । पुं । सर्पे । हारा. । वरुणे । मयूरे । मे. । मृगविशेषे । इति शब्दरत्नावली । काञ्चनवृक्षे । स्त्री (ला, ली) । गुडूच्यां । भा.म.१म कर्णकम्बि. । "कटुनिकोपाणकुण्डलीभि. ।" काञ्चनवृक्षे । मे.। सर्पिणीवृक्षे । গড়গড়ে শাক । रा नि.व.५। कपिकच्छ्वां । रा नि.व.३ । कुमार्य्यां । घृतकुमार्यां । कुण्डलिकायां । जिलेबी । भा. ।

कुण्डलीचासनः । पुं । सर्पिणीवृक्षे ।

कुण्डिका । स्त्री । कमण्डली । हे च । पिठरे । श.च. । [(इन्) पुं । ऋषौ ।

कुण्डी । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

कुण्डीरः । पुं । मनुष्ये । धरणी ।

कुतकम् । क्ली । रसाञ्जने । प.मु. ।

कुतपः । पुं, क्ली । *Poa Cynosuroides.* दर्भविशेषे । কুশ । छागकम्बले । मे. । हवि । अग्नौ । सूर्य्ये । हे.च. । दिवसस्याष्टमसुहूर्त्ते । त्रि । ईषद्दुष्णे । [भे । अर्णावस्त्रे । वै.निघ. ।

कुतपसप्तकम् । क्ली । कृष्णतिले । रौप्ये । द-

कुतित्तिरिः । पुं । तित्तिरपक्षिविशेषे । सु सू.४६अ. । [अम. ।

कुतुः (पः) । पुं, क्ली । चर्म्मपात्रे । কুপো ।

कुतुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । रा.नि.व.६ । [श.च. ।

कुतुम्बुरु । क्ली । कुत्सिततिन्दुकीफले । टেঁদ ।

कुतूणकः । पुं । बालरोगविशेषे । See कुकूणकः । [८ । कुम्भिकायाम् । हारा ।

कुत्थणम् । क्ली । काठये । शङ्कतृण । रा नि.व.

कुत्सम् । क्ली, पुं । कुष्ठौषधौ । रा.नि व.१२ । लवके । द्वारे । चिका ।

कुत्सला । स्त्री। गोलीवृक्षे । नील গাছ । श.च।

कुत्सशिम्बी, कुत्सा । स्त्री । शिम्बीभेदे । ग्रन्थिशिम्बी । वै निघ. ।

कुत्सितम् । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় গন্ধতৃণ। वै निघ. । कुष्ठौषधौ । रा नि.व १२ ।

कुत्सितशाल्मली । स्त्री । कूटशाल्मल्याम् ।

कुत्सिताम्बः । पुं। कदम्बवृक्षे । वा.सू.१५अ.।

कुथः (था) । पुं, स्त्री । कुशवृक्षे । दूर्भ । प. मु । शुक्लदर्भे । वै.निघ.। (था) हस्तिपृष्ठस्थकम्बले । হাতির পিঠের ঝুল । अम । [च. ।

कुथितः । त्रि । पूतिगन्धे । পচা । सु चि.१८

कुठारः । पुं । कुठारे । जटा । [विशेषे ।

**कुठारः** । पु । कुठेरकवचे । र मा.सं. । भस्त

**कुठारकतैलम्** । क्ली । शारीरव्रणादौ तैले । पाठः—"कुठारकात्पलशत क्वाथयेदुल्वणेऽम्भसि । तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थ विपाचयेत् । कल्कै कुठारापामार्गश्रीष्टिकामचिकामु च । एतत्कुठारक नाम व्रणशोधनरोपणम् । नाडीषु परमोऽम्बङ्ग · ··· ।" अत्र मचिकेत्यत्र चिञ्चडीमत्र इति केचि इदन्ति। कुचाचिकामत्र इति । श्रीकण्ठ. । रस.र.।

**कुठारच्छिन्ना** । स्त्री । कान्दगुड्च्याम् । हि कुरिया । वै निघ चयरोग.लौहरसायने ।

**कुठारिका (री)** । स्त्री । कुठारे । कुडूल । हि कुलहाडी । शस्त्रकर्मयोग्यव्यधनास्त्रविशेषे । यथा—"पृथु कुठारी गोदन्तसदृगार्द्धाङ्गलानना । तयोर्द्धदन्तया विध्येदुपर्यस्था शिरां स्थिताम् ॥" । सु.शा.,सू ८अ. । [गते ।

**कुठारुः** । पु । कुठेरकवचे । कौशि । मे । वा

**कुठिः** । पु । वृचे । उणा ।

**कुठिकः** । पुं । कुष्ठौषधौ । कुड् । हारा ।

**कुठिञ्जकः** । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ ।

**कुठेरः (क.)** । पु । A kind of Basilicum. सितार्जकवचे । शुभ्रपत्र श्वेत तुलसी, बाबुई तुलसी । रा नि.व.१० । भैष चग्निदग्ध चि. कटुतैले । पर्णासे । काल बाबुई, काल तुलसी । रा.नि व १० । च.सू २ अ । भा. । नन्दीवृचे । रा. नि व २१ । तुलसीवृचे । उणा. । चम. ।

**कुठेरजः** । पु। (Ocimum Gratissicum) श्वेततुलसी । बाबुई तुलसी । भ.र. । [त्रिका ।

**कुठेरुः** । पुं । चामरवाते । चामरेर बातास ।

**कुडपः (वः)** । पुं । परिमाणविशेषे । चार्त्तिंश तोलके ८ वा ४ द । मस्तविम्यामचलि. स्यात् कु कलोऽष्टमराचक । प.म.१ख. । महद्धवेलोहादि र्माड यवद्वयत्वम् । विस्तीर्णश्च तयोर्द्ध तस्मात् कुडवं स्मृतम्। कुडवादूर्ध्वं शरावादिमानानां द्वैगुण्यं वाच्यम् । नियमकरमते तु कुडवस्यापि द्वैगुण्यम् । तच दन्तौदने कडुमाद्यवैर्ण इष्यते न नारिकेलस्य छे । "मार्द्रद्रव्यस्य कुडव पलै द्रव्यचतुष्केण कुडव समुदाहृत ।" हारीत ।

**कुड़ली** । पु । काञ्चनारभेदे । मद.व १।

**कुड़िः** । पु । देहे । उणा. ।

**कुड़िशः** । पुं । (Cyprinus curchius.) म त्स्यविशेषे । कुडची माछ, बाटा माछ । गुणा — मधुरो हृद्य कषायोऽग्निदीपन लघु स्निग्ध वात पथ्य रोचनी बल्य कोष्ठवर्धकरश्च । राज ।

**कुडङ्गची** । स्त्री । चुद्रकारवेल्लके । छोटि उच्छे । लताफलगुणा —कटु उष्णातिक्ता दीप नी वातरक्तकरी च । तत्कन्द घर्षोहर मदन धन योनिदोषघ्नश्च । रा नि व ७ ।

**कुड्मलः** । पु । मुकुले । मे । क्ली । नीलोत्पले

**कुड्यम्** । क्ली । विलेपने । मे ।

**कुड्यकीटकः** } पुं,स्त्री। गृहगोधिकायाम्। **कुड्यमत्सी (त्स्यः)** } टिकटिकी । ह.च । भ. र. । च.शा.८अ. ।

**कुणकः** । पु । बालके, सद्योजातशिशौ। भ.वि.

**कुण(णि)ञ्जः (रः)** । पुं । A kind of chenopodium.) चरणवास्तुकविशेषे । वन बेतुया। मं कुणजिरु, गोरजी । गुणा—मधुर वृष्य दीपन, पाचनश्च । रा.नि.व ५ । तच्चाच त्रिदोषघ्नं मधुर वृष्यं दीपनं ईषत्कषायं सरादि लघु । रा नि व.७ । [स ।

**कुणञ्जा (ञ्जी)** । स्त्री । कुणञ्जरजरे । रा नि

**कुणटी** । स्त्री । मन शिलाविशेषे । मनःशिला विशेष । कुणटी तु मन शिला। रा.नि व.११ १९ धानके । भा पू १ भ. ।

**कुणपः** । त्रि । शवगन्धी । 'मद्यमकाम्बुपूर्ण त्रिदोषम् ।' भा म.४भ. । दुर्गन्धे । पु, क्ली । श व दोषे, भार्त्तवदोषे । मृतशरीरे । चम. ।

**कुणपगन्धः** । पुं । शवगन्धे ।

**कुणपा (पी)** । स्त्री । विट्सारिकायाम् । शा लिक, गुयेशालिक। हारा ।

**कुणारी** । स्त्री । कुष्टरोगविहितमधकन्यौ, इव मर्पटीति ख्याते । सु चि.१०भ. । कोष्ठरोगे

**कुन्दुखोटी** । स्त्री । कुन्दुरुखोट्यां । भैष.वृह दिष्णुतैले ।

**कुन्दुरः (रुः, रू)** । पु, स्त्री (रू) । सल्लकाम् । धूपभेदे, गुग्गुलभेदे । हि वेरीजा । वै. निघ । कुन्दरुतृणे । रा.नि व २२ । The resin of the plant (Boswellia thurifera.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, शल्लकीनिर्यासे । कुन्दूरु খোটা । गुणा —मधुर तिक्त कफपित्तदाहघ्न. प्रदरघ्न पाने लेपे च शीतल । मधुरतिक्ततीक्ष्ण कटुक त्वच्य. ज्वरस्वेदग्रहदोषमुखरोगकफवात घ्न । भा पू १भ. । रा.नि व.१२ । स्वेदवातश्लेष्मग्रहज्वरहर । मद व ३ । [निर्यासे । वै.निघ ।

**कुन्दुरुकी** । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । चम । शल्लकी

**कुन्दुरुखोटी** । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, कुन्दुरौ । च.सु । सा.कौ शतावरीमोदके ।

**कुपः** । पु । भारद्वाजपक्षिणि । वै निघ. ।

**कुपथ्यम्** । क्ली । अस्वास्थ्यकरे पथ्ये । [सु. ।

**कुपनसः** । पु । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । प.

**कुपाकः** । पुं । कुपीलौ । वै निघ. ।

**कुपाणिः** । त्रि । कुकरे, वक्रहस्ते । কোপা । हि टुण्डा । शटा. ।

**कुपिनी** । स्त्री । खालुइ इति गौडभाषाप्रसिद्धायां मत्स्यधान्याम् । श र. ।

**कुपिन्दः** । पुं । वस्त्रनिर्मातरि । वै निघ ।

**कुपि(पी)लुः** । पु । काकपीलौ, कारस्करवृक्षे । মাকড়া গাব, মধুর গাব, কুচিলা । रा.नि.व ९ । See कारस्कर. ।

**कुप्य(क)म्** । क्ली । Tutenag सीसरङ्गमिश्रधातौ, पञ्चधातुमध्ये दस्ता इति ख्याते धातौ । सुवर्णरजतभिन्नधातौ । रत्ना. ।

**कुप्यधौतम्** । क्ली । रौप्ये । रा नि.व १२ ।

**कुप्यलवणम्** । क्ली । लवणविशेषे । च.चि.८प.

**कुप्यशाला** । स्त्री । धातुद्रव्यनिर्माणशालायां ।

**कुबाहुनः** । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

**कुबे(वे)रः (कः)** । पु । नन्दिवृक्षे, तूणवृक्षे । তুণ বা নন্দী বৃক্ষ । चम. । प.मु । वै.निघ. २भ.वा व्या कुबेरपाके । त्रि । कुशरीरे । त्रिका. ।

**कुबेरनेत्रः (राक्ष.)** । पुं । पाटलवृक्षे । लताकरञ्जे । वै.निघ. । [पी चि ।

**कुबेराह्वयः** । पु । नन्दीवृक्षे । वै निघ.२भ ग्रह-

**कुबेराक्षी** । स्त्री । पाटलावृक्षे । प.मु. । काष्ठपाटलायाम् । सितपाटलायाम् । শ্বেত পারুল । रा नि व.१० । पेटिकायां । পেটারি । रत्ना. । सु सू ३८श्र । भा म ४भ बाल.चि । "कुबेराक्षी च योज्या. स्यु ।" लताकरञ्जे । वै.निघ. ।

**कुब्जः** । पु । वनचटके । (Bola cuja.) मत्स्यविशेषे । अपामार्गे । रा नि व.४ । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । কুঁজ । लक्षण—'हृदय यदि वा पृष्ठमुन्नत क्रमश सरुक् । क्रुद्धोवायुर्यदा कुर्यात्तदा तङ्कुब्जमादिशेत् ॥" मा नि । "वातघ्नैर्दशमूल्या च नर कुब्जमुपाचरेत् । स्वेदैर्मांसरसैश्चापि प्रवृद्ध तं विवर्जयेत् ॥" त्रि । उन्नतपृष्ठे । কুঁজো । हि च ।

**कुब्जकः** । पुं । An aquatic plant, (Trapa bispinosa) कोङ्कणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । শ্বেত গোলাপ । हि कूजा । म काटेशेवती । गुणा —सुरभिः शीतल रक्तपित्तहरश्च । पुष्प शीतलं वल्य दाहघ्नं वातपित्तघ्नम् । रा.नि. व १० । "कुब्जक सुरभि स्वादु कषाय सुरसः सर. । त्रिदोषशमनी हृद्य. शीतहर्षा च स स्मृत ॥" भा. । शृङ्गाटके । त्रिका. । पीतभिण्टयां । र मा. । [श्वेतखदिरे । रा.नि व.८ ।

**कुब्जकण्टकः** । पु । White mimosa.

**कुब्जका** । स्त्री । कुब्जकवृक्षे । गुह्याव । रा नि. व.१० । मद. ।

**कुब्जकिरातः**<br>**कुब्जवामनः** } पुं । कुब्जे ।

**कुब्जत्वम्** । क्ली । वायुरोगभेदे । কুঁজ ।

**कुब्जपुष्पः** । पु । पीतभिण्टीक्षुपे । পীতপুষ্প ঝাঁটি । र मा. ।

**कुब्जप्रसारणीतैलम्** । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तिलतैलम् १६ श. क्वाथार्थ—प्रसारणी क्वाथ. १०० प. जल ६४ श शे. १६ श. । दधि १६ श काञ्जिकं १६ श. दुग्धं ३२ श. । कल्कार्थे —चित्रकपूर्णपिप्पलीमूलयष्टिमधुसैन्धववचा-

**कुद्दालः** } पुं। भूमिखननयन्त्रविशेषे। कोदाल।
**कुद्दारः (लः)** } कोविदारवृक्षे। रक्तकाञ्चन। र.मा.। रा.नि.व.८।१०। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.। कोद्रवधान्ये। कोदो धान। प.मु.। [वै निघ.।

**कुदेहः (कः)** । पुं। कुत्सितदेहे। महाशालवृक्षे।

**कुद्दलः** । पुं। गिरिकाञ्चने। [वै.निघ.।

**कुद्रवः (वलः)** । पुं। कोद्रवे। कोदो धान।

**कुधरः** । पुं। पर्व्वते। रा नि.व २।

**कुधान्यम्** । क्ली। तृणधान्ये, क्षुद्रधान्ये। कोरदूषकश्यामाकनीवारशालगुवरकोद्दालकप्रियङ्गु-मधूलिकानन्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकवरुकोदपर्णीसु-कुन्दवेणुजप्रभृतयस्तद्वर्गाः। गुणाः—उष्णाः कषाया मधुरा रूक्षाः कटुपाकाः श्लेष्मघ्नाः साशरोधका वातपित्तप्रकोपकराश्च। सु.सू.४६अ.। वातामयं शीतलञ्च। रा.नि व १५।

**कुनखः** । पुं, क्ली। क्षुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनः। कुर्व्वीत दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्। तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदे"दिति॥ मा.नि.। त्रि। कुत्सितनखयुक्ते।

**कुनखी** । त्रि। कुनखरोगयुक्ते। सङ्कुचितनखे।

**कुनटः** । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड शोँटी श्योणा गाछ। रा नि व ९। पीतलोध्रे। वै.निघ.।

**कुनटी** । स्त्री। Red arsenic (Coriandrum Sativum.) मनःशिलायाम्। मनछाल। र.मा.। धान्याके। भा पू १भ.। नेपालदेशजमनःशिलायाम्। भरत.। [गाछ। त्रिका.।

**कुनली (इन्)** । पुं। वकवृक्षे। बड़ बाकस

**कुनाभिः** । पुं। निधौ। है.च.। वातमण्डल्याम्। त्रिका।

**कुनालः** } पुं। कोकिले।
**कुनालिकः** }

**कुनाशकः** । पुं। दुरालभायां, रक्तयवासे। अम.।

**कुनासः** । पुं। उष्ट्रे। वै निघ.।

**कुनीली** । स्त्री। तेरयो। रा नि.व.४।

**कुन्तः** । पुं। (Coix Barbata.) गवेधुकायां गड़गड़े। मे.। क्षुद्रजन्तौ। विश्व.।

**कुन्तलः** । पुं। केशे। रा.नि.व.१८। चषके। यवे। मे हलविशेषे। ह्रीवेरे। बाला। अम.।

**कुन्तलवर्द्धनः** । पुं। भृङ्गराजवृक्षे। भीमराज। रा.नि.व.४।

**कुन्तलिका (ली)** । स्त्री। दध्यादिच्छेदन्यां दै काटा छुरी। छुरा। कर्मभेदे। आढ़ौ वै.निघ.। [नि व.१०।

**कुन्तलोशीरम्** । क्ली। ह्रीवेरे। बाला। रा.

**कुन्ती** । स्त्री। गुग्गुलुवृक्षे। "गुग्गुलुः पृथयोश्च शल्लक्याम्।" मे तद्दिकं। शल्लकीवृक्षे।

**कुन्दः (कः)** । पुं। (Jasminum Multiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। कुन्दफुलेर गाछ। मं कुन्दे। कं मुरगि। तें मोल। मे। क्ली तत्पुष्पे। गुणाः—अतिमधुरः शीतः कषाय केश भावन. कफपित्तहरः सरः दीपन पाचनश्च। रा.नि.व.१०। पुष्पं शीतं लघु श्लेष्मशिरोवेदना विषपित्तघ्नञ्च। भा.पू.१भ.। श्लेष्मलं ग्राहि च। राज.। कुन्दुरुखोट्या। भा पू.१भ। रा.नि.व १२। श्वेतकरवीरवृक्षे। रा.नि व.१०। मदनवृक्षविशेषे। कौटा मयना। प.मु। See पिचुक.। निधिविशेषे। यन्त्रभेदे। मे। (क) कुन्दुरुके। रा.नि व ८।

**कुन्दमः** । पुं। मार्जारे। त्रिका.।

**कुन्दरः** । पुं। तन्नामकतृणे। कुन्दवा। गुणाः—"गौल्यकुन्दरमूलस्य शीतं पित्तातिसारजित्। प्रशस्तं शोधनानाञ्च बलपुष्टिविवर्द्धनं॥" रा नि व ८।

**कुन्दरिका** । स्त्री। सल्लक्याम्। रा नि.व.११।

**कुन्दसाह्वा, कुन्दा** । स्त्री। श्वेतयूथिकायां। वै.निघ।

**कुन्दालः** । पुं। महारग्वधवृक्षे। वै.निघ।

**कुन्दिनी** । स्त्री। पद्मसमूहे। त्रिका.।

**कुन्दुः** । स्त्री। कुन्दुरुखोट्याम्, कन्दुकनामगन्धद्रव्ये। रा.नि व.१२। च द वा व्या.एकादशहरीप्रसारणीतैले। पुं। मूषिके। श.र.।

**कुन्दुकुन्दुकः** । पुं। कुन्दुरुखोट्या रा नि.व १२।

रौप्ये। है.च। पुं। गाम्भारीवृत्ते। गाखाभगे। मे.। अवि.२०भ.। कुमुदकन्दे। गुग्गुलौ। सर्पभेदे। श्वेतोत्पले। है.च.। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। कुम्भिकायां। পানা। कट्फलवृत्ते। वै निघ.।

**कुमुदकः** । पुं। प्रपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া। हिं पुण्डरिया। वै.निघ।

**कुमुदघ्नी** । स्त्री। तन्नामकस्थावरविषे। यस्य चीरे विषं वर्त्तते। सु.कल्प २अ.।

**कुमुदप्रियः**
**कुमुदबान्धव.**
**कुमुदसहृत्** } पुं। कर्पूरे। चन्द्रे। वै.निघ.।

**कुमुदरागा** । स्त्री। धातकीवृत्ते। वै.निघ।

**कुमुदवीजम्** । क्ली। कुमुदतीवीजे। তেলো বিচি। हिं भेटवेरा। गुणा.—स्वादु गुरु रुच्यं हिमच। भा।

**कुमुदा** । स्त्री। कुम्भिकायां। পানা। गाम्भारीवृत्ते। है च.। शालपर्ण्याम्। धातक्याम्। धाई फुल। कट्फलवृत्ते। रा.नि.व.४।६।८।

**कुमुदाभिख्यम्** । क्ली। रूप्ये। है.च।

**कुमुदिका** । स्त्री। कुमुदिन्याम्। चम। कट्फलवृत्ते। भा.पू.१भ.।

**कुमुदिनी** । स्त्री। चन्द्रप्रियायां। জ্যোৎস্না। उत्पलिन्याम्। শুন্দীঝাড়, ছোট শুন্দী। कुमुदलतायाम्। কুমুদঝাড়। तैं कालुवलुडे कोलिलु। कलुवपुल्लु। रा.नि.व.१०। इयं कमलिनीगुण युक्ता ज्ञेया। भा.पू.१भ। कमलिन्याम्। (घ.।

**कुमुदिनीवीजम्** । क्ली। कुमुदवीजे। वै.नि

**कुमुदी** । स्त्री। कट्फलवृत्ते। मद.व.१। गाम्भारीवृत्ते। रा.नि.व.९।

**कुमुदेश्वररसः** । पुं। यक्ष्माधिकारे। पाठः—"हेमभस्मरसभस्मतुल्यकं मौक्तिकन्तु रसपादटङ्कणं। गन्धकं कुरुत सर्व्वतुल्यकं काञ्जिकेन परिमर्द्य गोलकं। मृत्स्नया च परिवेष्ट्य शोषितं भाण्डके सलवणे यथा पचेत्।" द्वितीयस्तत्राधिकारे। मृतताम्रं २ भ. वङ्गभस्म १ भ. यष्टीमधुक्वाथेन भावयित्वा शोषयित्वा च माषाद्धं सेव्यम्। र.सा.स.।

**कुमुद्वती** । स्त्री। कुमुदिन्याम्। শুন্দী गा

कुমুদফুলের ঝাড়। रा.नि.व.१०। कुमुदलतेति प्रसिद्धस्थावरविषान्तर्गतफलविषे। सु.कल्प २अ.। See फलविषम्।

**कुमुद्वतीवीजम्** । क्ली। कुमुदवीजे। "भवेत्कुमुद्वतीवीजं स्वादु रुच्यं हिमं गुरु।" वैद्यकम्।

**कुमुद्वान्** । त्रि। कुमुदविशिष्टे (देशे)। मे.।

**कुम्बः** । पुं। बाहुकुण्डे। খোঁপা। जटा।

**कुम्भम्** । क्ली, पुं। त्रिवृतायां। है.च.। गुग्गुलौ। चम। "निकुम्भकुम्भत्रिफला गवाक्षी।" (चन्द्रप्रभावट्यां।) पुं। सूर्य्यमाने। ७४ সের। प म.१ ख.। जैपालवृत्ते। कट्फलवृत्ते। पृश्निपर्ण्यां। पाटलावृत्ते। मे। कलसे। करिशिरःस्थपिण्ड्यौ। "सूर्द्धिपिण्डौ स्मृतौ कुम्भौ कुम्भयोरन्तर विदुः।" इला.।

**कुम्भकरेचना** । स्त्री। जैपालवृत्ते। वै.निघ।

**कुम्भकामला (पादः)** । स्त्री। A sort of Jaundice. कामलाभेदे। कालाधिक्येन कामला खरीभूता कुम्भकामलायां परिणमति। वमथरोचकज्वरादिक तदसाध्यलक्षणम्। मा नि.।

**कुम्भकारः** । पुं। कुक्कुभपक्षिणि। है.च।

**कुम्भकारकुक्कुटः** । पुं। (Phasianus Gallus,) चुद्रकुक्कुटविशेषे।

**कुम्भकारिका (री)** । स्त्री। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व.१३। वनकुलत्थायाम्। प.मु.। मनःशिलायाम्। जटा।

**कुम्भकालुकम्** । क्ली। धौली। वै निघ।

**कुम्भजः** । पुं। वकवृत्ते। বকফুলের গাছ। प मु। [१९।

**कुम्भण्डिका** । स्त्री। कुष्माण्डशाखी। रा.नि.व

**कुम्भतुम्बी** । स्त्री। वर्त्तुलतुम्ब्यां। গোল লাউ। गुणा.—"कुम्भतुम्बी तु मधुरा शीतला तर्पणी गुरुः। रुच्या पुष्टिकरी शुक्रवर्द्धिनी तु बलप्रदा। पित्तनाशकरी गर्भपोषणी पित्तनाशिनी। फले तु वल्लीवत्प्रोक्ता गुणाच।" वै.निघ। शीतपित्तघ्नास कफाम्बज्वरकामनाशिका बल्या च। रा.नि.व.७।

**कुम्भपर्णी** । स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्। प मु.।

**कुम्भपटा** । स्त्री। श्वेतनिवृतायाम्। वै.निघ.।

**कुम्भपुष्पी** । स्त्री। रक्तपाटलवृत्ते। वै निघ.।

फादेवदारुरास्नागजपिप्पलीगन्धभादुलिमूलजटामां सोभिलक(अभावे)रक्तचन्दनानां प्रत्येक २ प । म-न्यद्रव्यं यथालाभं देयम्। च.द.।

**कुमा** । स्त्री । वनचटकायाम् । वै निघ.।

**कुमुक्तम्** । क्ली । कदर्य्यान्ने ।

**कुमरिचः** । पुं । (Capsicum.) मरिचभेद विशेषे । लङ्कामरिच । हि लालमिरिच । उत्. नीकोमरिच ।

**कुमारः (का:)** । पुं । सप्तदशस्य विंशवर्षपर्य्यन्तं पुरुषे । रा.नि.व.१८ । पञ्चवर्षीयबालके । वै च.। (क) वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा नि व ९ । समुद्रवृक्षे । महासमुद्र । रत्ना.। शुकपक्षिणि । अ श्ववारके । मे.। क्ली । जात्यकाञ्चने । थाँटिसोणा । मे । नेत्रतारके ।

**कुमारकल्याणकघृतम्** । क्ली । बालरोगाधिकारे । पाठ —"शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह । द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा । मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली । एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्माच्चतुर्गुणे । एतत्कुमारकल्याणम् ॥ घृतं ४ श. कल्कानां शङ्खपुष्प्यादीनां प्रत्येकं २ तो. । कण्टकारी १२।० श. जलं ६४ श. शे. क्वाथः १६ श दुग्धं १६ श. । च द.।

**कुमारजीवः (जीवसंज्ञः)** । पुं । पुत्रञ्जीववृक्षे । पुत्रञ्जिया गाछ । रत्ना. ।

**कुमारतन्त्रम्** । क्ली । रावणकृते बालरोगमन्थे । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातृका, द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दिवसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा मुखमुण्डिका, पञ्चमे ·· कटपूतना, षष्ठे ·· शकुनिका, सप्तमे ··शुष्करेवती, अष्टमे ··आर्य्यका, नवमे · सूतिका, दशमे ·निर्ऋता, एकादशे ·· पिलिपिच्छिका, द्वादशे च दिने मासि वर्षे वा कामुका नाम मातृका शिशुं गृह्णाति । सर्वाभिरेव गृहीतमात्रस्य च ज्वरोदयो भवति । च द.।

**कुमारभृत्या** । स्त्री । गर्भिण्या परिचर्य्यायां, बालतन्त्रे । चिका.।

**कुमारललिता** । स्त्री । शिशुक्रीडायाम् ।

**कुमारवाही (हन्)** । पुं । मयूरे । श र ।

**कुमारा** । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ ।

**कुमारिका (री)** । स्त्री । अनागतार्त्तवाकन्यायाम् । रा नि व.१८ । घृतकुमार्य्याम् । घृत कुमारी, घिकाञ्चन । हिं घिउकुमारी । मं कुवारि, नोथिसर, घिकुवार । तै पिन्नगोरिएकलवद । विरजाजितोगे गुणाः—हिमा तिक्ता कफघ्नी पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी रसायनी च । रा नि.व.५ । भेदिनी शीतला तिक्तमधुरा चक्षुष्या रसायनी बृंहणी वातविषघ्नी गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरग्रन्थिविस्फोटाग्निदग्धरक्तपित्तचर्मरोगघ्नी च । भा.पू.१म । (री)·नियतषष्ठीति ख्याते वृक्षे । प. मु । तरुणीपुष्पवृक्षे । गोलाप । रा नि व.१० । अपराजितायाम् । मे । कृष्णचटकायाम् । शामापाखी । रा नि.व.१८ । वाराहीकन्दे । स्थूलैलायाम् । वन्ध्याकर्कोट्याम् । रा.नि व.११ । नवमल्लिकायाम् । प मु.। वटपत्रीमल्लिकायां । বেল ফুল । सप्तपर्णवृक्षे । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ । पतङ्गिशेषे । कुमीरेर পোকা । नेत्रप्रतिफलिते द्रष्टव्ये न प्रतिबिम्बे । च.इन्द्रिय.७म ।

**कुमारिकावर्त्तिः** । पुं । नेत्ररोगे रोपणीवर्त्तौ । "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टि. पिप्पलितण्डुलाः । जातीकुसुमपञ्चाशत् मरिचानि च षोडश । एषा कुमारिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥" तिलपुष्प ८० पिप्पलीरोषा ६० जातीपुष्पं ५० मरिच १६ ।

**कुमारीकन्दः** । पुं । कुमार्य्या कन्दे । घृत कुमारीमूल । वै निघ १भ.कामला चि.०म्ये ।

**कुमुखः** । पुं । शूकरे ।

**कुमुत् (दम्)** । क्ली । (Nymphaea Esculenta.) (Nymphaea Lotus.) चन्द्रविकाशिनि स्वनामख्यातपुष्पे । হেলা ফুল, কন্দি ফুল, শ্বেত শুন্দি । हिं कोइ । मं पांढरे कमळ । कं बिलियनेदिलु । च.सू ४थ. । गुणा—कैरवं स्वादु पाके तिक्तं कफघ्नं रक्तदोषहरं दाहकृच्छ्रघ्नं । रा.नि.व १० । पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं शीतवीर्य्यं ह्लादनञ्च । भा.पू १म । (Nymphaea Rubra.) रक्तपद्मे । मे । रक्तोत्पले । त्रिका.।

ग्जा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ.। श्वेतविद्गति । जैपालवृक्षे । वै.निघ.श्रन्तकसन्निपात.चि.।

**कुम्भीनसः** । पुं । क्रूरसर्पे । मे. । वातप्रकृति कीटभेदे । तेन दष्टे वातनिमित्तजा रोगा जायन्ते । सु कल्प ८अ ।

**कुम्भीपाकः** । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं —"घोणाविवरभरदद्दृश्चीणासितलोहितं सान्द्रं । विलुण्ठन्मस्तकमभित. कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात् ॥" भा.म.१भ. ।

**कुम्भीपुटः** । पुं । गजपुटे । र.सा.सं.।

**कुम्भीफलः** / **कुम्भीवीजः** पुं । जैपालवृक्षे । कुम्भीवृक्षे । वै. निघ. । क्ली । जैपालवीजे । रा नि.व ६ ।

**कुम्भीरः (लः)** । पुं । The crocodile of ganges. जलजन्तुविशेषे । कुमीर । रत्ना । च टी. । तन्मांसं पाके स्वादु वातघ्नं स्निग्धं शीतलं पित्तरोगे हितं मलवर्द्धनं श्लेष्मकरञ्च । सु.। कुम्भीवृक्षे । वै.निघ. । [कुमीरा पोका । द्वारा. ।

**कुम्भीरमक्षिका** । स्त्री । मक्षिकाविशेषे ।

**कुम्भीरवल्कः** । पुं । कायफलवृक्षे । वै.निघ.।

**कुम्भीवृक्षफलम्** । क्ली। कायफले । वै निघ.।

**कुम्भीस्वेदः** । पुं । वातहरक्काथादिभिः काञ्जिकादिभिर्वा घटस्थितैः स्वेदे । भानुदासः । च.सू. १४अ.। [गाछ । भा.म १भ.चित्तविभ्रम ज्व चि.।

**कुम्भोद्भवतरुः** । पुं। अगस्तिवृक्षे । वकफुलेर

**कुम्भोलुः (लूकः)** । पुं । पेचकभेदे ।

**कुम्भोलूखलकः** । पुं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

**कुयवः** । पुं । कुत्सितयवे ।

**कुरका** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**कुरङ्ग(ङ्कु)रः** । पुं । The Indian crane. सारसपक्षिणि । हे.च. । द्वारा. । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ ।

**कुरङ्गः (कः)** । पुं । Indian antilope. स्वल्पहरिणे । रत्ना.। "न कृष्णे न च ताम्रे हरिणविशेषे ।" सु.सू.४६अ.। च.चि.२अ. । (कः) भकर्करायां । वै निघ. ।

**कुरङ्गनाभिः** । पुं। मृगनाभौ । रा.नि व १२।

**कुरङ्गमः** । पुं। हरिणविशेषे । कुरङ्ग । चिका।

**कुरङ्गमांसम्** । क्ली । मृगविशेषस्य मांसे । एतन्मांस रक्तपित्ते हितम् । तथा कफघ्नं मधुरं पित्तघ्नं मांसवर्द्धकञ्च । सि यो.र.पि चि.खण्डकाद्यष्टे । [गानी । रा नि व.३ ।

**कुरङ्गिका (नी)** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मू-

**कुरङ्गी** । स्त्री । कुरङ्गपत्न्याम् । हरिणी ।

**कुरचिल्लः** । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

**कुरण्टः** । पुं । सितिवारवृक्षे । शुशुनि शाक। वा.सू.१५अ. । "भल्लूकनीरटकुरण्टकरभ्रपार्थाः ।" श्वेतझिण्ट्यां । रा.नि व.१०। कुटजवृक्षे । वै.निघ।

**कुरण्टकः** । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । पीतपुष्प झाँटी गाछ । र.मा. । "पीतपुष्पः कण्टाशेलुया इति प्रसिद्धः ।" सु.सू.३८अ.। ड.। पीतपुष्पाम्लाने, रक्तझिण्ट्याम् । मे. । वै निघ ।

**कुरण्टमूलम्** । क्ली । पीतपुष्पझिण्टीमूले । भा.म.४भ.योनिरो चि. ।

**कुरण्टिका** । कुटजवृक्षे । साकरुण्डवृक्षे । रा. नि.व १० । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

**कुरण्टी** । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

**कुरण्डः** । पुं । *Hydrocele.* मुष्कवृद्धिरोगे । कोरन्ड, पोता । हे च. । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षण यथा—"क्रुद्धोऽनूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषासमेदोमूत्रान्त्रै. सवृद्धि. सप्तधा गदः ॥" मा. नि । अक्षोटवृक्षे । वै निघ. । गुर्जरदेशख्याते साकुरुण्डवृक्षे । रा नि.व.६ ।

**कुरण्डकः** । पुं। मदनवृक्षे, श्वेतमदने। वै.निघ। कुरण्टकवृक्षे । च.टी. । च.द भावतैले ।

**कुरण्ड(ण्डि)का** । स्त्री । द्रव्यविशेषे । गुणाः —"सरा रुच्या गुर्व्वी चाग्निप्रदीपनी । नाशिनी कफवातानां वैद्येषु परिकीर्त्तिता॥ वृहत्कुरण्डिका शीता पाके माध्वी कटुः स्मृता । तिक्ता धारा च रुच्या च सरा हृद्या लघ्वी मता । वातघ्ना पित्तघ्ना

**कुम्भफला** । स्त्री। महाकुष्माण्ड्याम्। रा नि व.७।

**कुम्भयोनिः (का)** । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे। हलकसा। रा नि.व.६ । वकवृक्षे । वै निघ.।

**कुम्भरेताः** । पुं । अग्नौ ।

**कुम्भला** । स्त्री । मुण्डिर्याम् । मुण्डीरीन र.मा.।

**कुम्भवारुणी** । स्त्री । मुण्डिरीभेदे । प.मु ।

**कुम्भवीजः (कः)** । पुं । अरिष्टफलवृक्षे। वीठा गाछ । रा.नि व.६।

**कुम्भशालिः** । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा स्निग्धा वातपित्तघ्नी च । रा नि.व १६ ।

**कुम्भसन्धिः** । पुं। करिकुम्भद्वयमध्यभागे। त्रिका.।

**कुम्भसर्पिः** । क्ली। एकादशोत्तरशतवार्षिके पुराणघृते । गुणः—रक्षोघ्नम् । सु.सू.४५अ.।

**कुम्भा** । स्त्री । उखायाम् । कट्फलवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलावृक्षे । .मे. । द्रोणपुष्प्याम् । वै निघ. । श्वेतनिशोतायाम् । तुम्ब्याम् । वै.निघ.।

**कुम्भाख्या** । स्त्री । रक्तपाटले । वै.निघ. [वा.।

**कुम्भाटः** । पुं। कुम्भाडुया इति ख्याते वृक्षे । र

**कुम्भाण्डी** । स्त्री। Pumpkin Gourd. कुष्माण्ड्याम् । कुमड़ा गाछ । रा नि.व ७ ।

**कुम्भारी (द्री, द्रीं)** । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् । वै निघ. । [निघ.।

**कुम्भालाबुः** । स्त्री । महादुग्धालाब्वाम् । वै.

**कुम्भाह्वयः** । पु । कुम्भकामलायाम् । च.द.पाण्डु चि. ।

**कुम्भि(म्भी)कः** । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा.। भैष.नाडीव्रण.चि कुम्भाद्यतैले । सप्तपर्णवृक्षे । प. मु. । वारिपर्ण्याम् । पाना । भूर्जवृक्षे । भूर्जपत्र गाछ । "रोमश. ग्रन्थलत्वक् कुम्भीनामा वृक्षो यस्य त्वक् वस्त्राकारा भवति" सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि । सु । See भूर्जः । पाटलवृक्षे । षण्डविशेषे । हिजड़े । लक्षणं यथा—"स्वे गुदे ब्रह्मचर्याद्य यः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेयः ॥" सु चि.१७अ.।

**कुम्भि(म्भी)का** । स्त्री।(Pistia stratiotes.) वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रत्ना. । वा.उ.८अ. । रक्तपाटलायाम् । रा.नि.व.१० । वर्त्मस्थकनीनवर्त्मजरोगविशेषे । कुम्भीकावीजसदृशाकारत्वात्तथोच्यते । एषा प्राप्तजा विदीर्णा च भवति पुनश्च पूर्णा भवति। लक्षणं यथा—"वर्त्मान्ते पिड़का आताता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकवीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥" मा.नि.। कट्फलवृक्षे । वै.निघ । पाटलवृक्षे । प मु । द्रोणपुष्प्याम् । हलकसा । रा नि.व ६ । गुग्गुलौ । शूकदोषविशेषे । लक्षणम्—"कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।" सु.नि.शू दो १४अ ।

**कुम्भिकाद्यतैलम्** । क्ली । नाडीव्रणाधिकारे। तैलं ४ श । क्वाथार्थं—कुम्भीका (पानार मूल) खर्जूरीकपित्थविल्वाना तथा उदुम्बरादयुष्पफलशाखा फलशलाटुकल्कं ४ श वारि ३१ श. शे. ८ श. । उक्तक्वाथेन सुरादीना कल्कं शरावमितं (१ श.) दत्त्वा तैलं पाच्यम् । कल्कद्रव्याणि—मुस्तक सरलकाष्ठप्रियङ्गुलगेलापत्रनागकेशरसमौचरसज्योतीकोषलोध्रधातकीपुष्पाणि । "कुम्भीकखर्जूरकपित्थबिल्ववनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गे । कृत्वा कषायं विपचेच्च तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गू ॥ सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीं च ।" अत्र कुम्भी पर्णी, दुरालभा वा । वनस्पतयो वटाद्याः सर्वेषां शलाटु आमफल । रस.र. ।

**कुम्भितित्तिरः** । पुं । तित्तिरपक्षिभेदे । वै. निघ. । [रा नि.व.६।

**कुम्भिनीफल(वीज)म्** । क्ली । जैपालै।

**कुम्भिपाकी** । स्त्री । कट्फलवृक्षे । भा ।

**कुम्भिलः** । पुं । शालमत्स्ये । मे खत्रिकं।

**कुम्भी (इन्)** । पुं । हस्तिनि । हस्ता । गुग्गुलु वृक्षे । जटा. । सविषपतङ्गभेदे । कुम्भीरः । मत्स्यभेदे । बालग्रहविशेषे । कुम्भीरे । हेम । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलायां । मे. । कट्फले । रा.नि.व.६ । वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रा. नि.व.६ । दन्तीवृक्षे । रा.नि व.५ । पुष्पवृक्षविशेषे कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे । गुणा.—कटुः कषाया उष्णा वातकफघ्नी संग्राही च । रा.नि व ६ । कफपित्तज्वरदाहकफरक्तातिसारघ्नी योनिदोषविघ्नी च । वै.निघ. षट्पदद्वतिकीटभेदे । तैव दृष्टे ॥

**कुरुविल्वः (ल्लः, कः)** । पुं । नागरमुस्तायाम् । व.द.१२४. । पद्मरागमणौ । विका. । वनकुलत्थे । रवा । [श्रम. ।

**कुरुविस्तः** । पुं । सुवर्णपले । ৪ তো.সোণা ।

**कुरुवीरकः** । पुं । भर्जुनवृक्षे । रा.नि व.৮ ।

**कुरुव्यम्** । क्ली । रङ्गे । रा.नि.व.१३ ।

**कुर्कुटः** । पुं । कुक्कुटे ।

**कुर्कुरः** । पुं । ग्राम्यमृगे । कुकुर । ष.टी रा. ।

**कुर्चिका** । स्त्री । सूच्याम् । छूँच् । विका. ।

**कुर्णकम्** । क्ली । पटोललतायाम् । পটোল গাছ । श.चि. । [व.६ ।

**कुर्णजः** । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे, गन्धमूले । रा.नि.

**कुर्परः** । पुं । कफोनौ । कुहुई । है.च. ।

**कुर्पासः (कः)** । पुं । स्त्रीणां स्तनाच्छादन वस्त्रे । काँचुलि । श्रम. ।

**कुलम्** । क्ली । वदरे । देहे । कृष्णाञ्जने । विका ।

**कु(कू)लकः** । पुं, क्ली । रसनामले । द्वारा । भोग्यवस्तुनि । विका. । रा.कौ.ज्व चि । सर्पविशेषे । हविजसर्प । रा.नि व.२३ । वल्मीके मे । कपीलो । कूँचले । भा पू.१भ । च.द.ज्व चि. शाकविधौ । "कुलकडारवेल्लकम् ।" "निम्बकुलकयूषम् ।" मदनवृक्षे । मयना गाछ । रमा । क्ली । पटोललतायाम् । পল্তা । मे. । [व.७ ।

**कुलकर्कटी** । स्त्री । चीनकर्कट्याम् । रा.नि.

**कुलका** । स्त्री । पटोललतिकायाम् । পল্তা । भैष.श्वस.पि.चि.सुधावलीगुडी । मनःशिलायाम् । (कन्दर्पसारतैले ।) [निघ.निघ्नक.ज्व.चि. ।

**कुलकृत्** । पुं । चक्रकर्दे । আকনকরা । वै.

**कुलङ्गः** । पुं । कृष्णसर्पविशेषे । वै निघ ।

**कुलङ्गी** । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । वै.निघ. । [प.सु. ।

**कुल(लि)ञ्जः** । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि व.६।

**कुल(लि)ञ्जनः** । पुं, क्ली । An aromatic plant. (Alpinia Galanga.) स्वनामख्यात द्रव्ये, गन्धमूलके । महाभरिवचायाम् । कुड़विशेष, महाभरी वच । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः दीपनः मुखदोषहृत् । रा.नि.व.६ । कुलञ्जनन्तु स्वरकृत् हल्कण्ठमुखशोधनः । श्रर्क चि. । "कुलिञ्जन कटु तिक्तमुष्णाग्निदीपनं । रुच्यं स्वर्यश्च हृद्यश्च मुखकण्ठविशुद्धिकृत् । मुखदोषकफश्चैव कासं वातकफं हरेत् । हृत्कुष्ठं गुणैर्ज्ञेयं न्यूनमस्यादिति स्मृतम् ॥" वै निघ. ।

**कुलटी** । स्त्री । मनःशिलायाम् । रमा. ।

**कुलत्थम्** । क्ली । दमनके । নাগদনা । प सु. ।

**कुल(लि)त्थः (कः)** । पुं । A sort of pulse, (Dolichos biflorus, Syn. Dolichos uniflorus.) शिम्बिधान्यविशेषे । कुर्त्तिकलाय । हिं कुलथी । तै बीलवनु । कृष्णवन्यभेदेन स द्विविधः । तास्मतेतकृष्णगुणाः—कषायः उष्णः रूक्षः वातकफघ्नः रक्तपित्तकरः श्वासकासवीर्यबलघ्नश्च । रा नि व.१६ । "उष्णो नयेन्माद्वतपीनसांश्च कासप्रतिश्यायविबन्धगुल्मान् । हिक्कां स रक्तमु वलासपित्तं निहन्ति मेदश्च कुलत्थकोऽयं ॥" श्रचि १५श्र. । उष्णवीर्यः पाकेऽम्लः शुक्राश्मरीपीनसघ्नः कासार्श.कफवातघ्नः पित्तासृक्च । वा. । रसतः कषायः विपाके कटुश्च । हेमाद्रि.शिम्बीधान्यवर्गे । कषायः कटुक उष्णवीर्यत्वात् वातं शमयेत् । पाकेन कटुत्वं । सु.सू.४०श्र. ।

**कुलत्थगुडः** । पुं । हिक्काश्वासाधिकारे । कुलत्थस्य १०० प. दशमूलस्य समस्या १०० प भार्ग्याः १०० प. एकत्र पृथग्वा वारि म. द्रोणमितं (६४श.)पादशिष्टः क्वाथः कार्यः । गुडस्य ५० प. एकत्र पक्वा शीतीभूते, प्रक्षेपः—मधु ८ प. वंशरोचना ६ प. पिप्पली २ प. गुडत्वक् तेजपत्रं एला म, २ तो । च द. । "कुलत्थो दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका । शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे निपाचयेत् । पादावशेषे तस्मिंश्च गुडस्यार्द्धतुलाक्षिपेत् । शीतीभूते च पङ्के च मधुनोऽष्टौ पलानि च । षट्पलञ्च तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयं । त्रिसुगन्धियुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति ॥" रस.र. ।

**कुलत्थयूषः** । पुं । श्रामकुलत्थसाधितक्वाथे । प सु । गुणाः—वातानुलोमकः गुल्मघ्नः शूलघ्नः मनूर्घ्नश्च । वा. । "वीर्योष्णो मधुरोऽग्निप्रदीपन । कषायो गुल्मकफहृदायुःश्वासकासहा । वातानु-

वमी वातकारी कफापहा। रक्तदोषं मूत्रकृच्छ्रं नाशयेदिति कीर्त्तिता ॥" कैनिघ.।

**कुरवाड्डकः** । पुं । पक्षिविशेषे। कुरकुरा पाखी । अयं लघुशीतकषाय: । सु.सू.४६अ.।

**कुररः** । पुं । An osprey. मत्स्याशीयपक्षिविशेषे समानप्रकारे जलकोकपक्षिणि। उत्क्र

**कुरण्टः (कः)** । पुं। Yellow amaranth, yellow barleria. पीतझिण्टाम्। पीत झिं ण्टी । रा.नि.व.१० । अ.ह.८८१ टि। दासी। अम्लानकुसुमे। कांटाटिटिन्दर। हि। कुरण्टई।

**कुरण्टका** । स्त्री। पीतझिण्टाम्। अरद स्मरी.टि.।

मूकदन्ते । कूकुशिमा । र.मा. । "कुलद्दलविषमु द्री भूश्नी मूतजैसी ।" वा.म.१५अ. । महाया वणिकायाम् । मुण्डीरी । मद.व १ ।

**कुलहला** । स्त्री । गोरक्षमुण्डीसुपे । वै.निघ. ।

**कुलचया** । स्त्री । कर्पूरशठ्याम् । वै.निघ. । कपिकच्छाम् । श च. । [शिम्बा ।

**कुला** । स्त्री । मन शिलायाम् । वै.निघ. । शुक

**कुलाटः** । पुं । क्षुद्रमत्स्यविशेषे । श मा. ।

**कुलायः** । पुं । पचिनीडे । स्थानमात्रे । मे. । क्ली । शरीरे ।

**कुलायस्थः** । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

**कुलायिका** । स्त्री । पचिशालायाम् । त्रिका.।

**कुलालः** । पुं । वनकुक्कुटपक्षिणि । कुक्कुभपक्षिणि । हारा. । मे. । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

**कुलालिका (ली)** । स्त्री । नीलोपलविशेषे । अञ्जनान्तरे, कुलत्थाञ्जनप्रस्तरविशेषे । मे । रा.नि.व.१३ । वनकुलत्थिकायाम । रा.नि व ५ ।

**कुलासकः** । पु । दुरालभायाम् । प मु. ।

**कुलाहः (कः)** । पुं । ईषत्पीतवर्णकृष्णजानुघोटके । है.च. । "ईषत्पीत कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुक ।" ज.द.२अ. । रक्तकोकिलाचे । मान कुलेथाडा । गुणा.—आमवातघ्न रक्तरोगघ्न । राज । कृकलासे । श.र ।

**कुलाचिका (सुता)** । स्त्री। गन्या । कुडि।

**कुलिः (ली)** । स्त्री। चविकायां । चई । रत्ना.। कण्टकार्याम् । कण्टिकारी । मे. । पुं । काचना रभेदे । स्वकुकाञ्चन । मद व.१ । हस्ते । शात । त्रिका. । चटकपक्षिणि । वै निघ. ।

**कुलिकः** । पुं । कण्टकपालीइचे । কেলেকড়া, কাঁটা গুড়কাঁউলী । मेव.। अश्वकर्णशाले । লতা শাল । रत्ना. । (गाछ, তুণ । प.मु. ।

**कुलिकच्छः** । पुं । नन्दीवृचे । गङ्गा अश्वत्थ

**कुलिका** । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै निघ. ।

**कुलिङ्गः (कः)** । पुं । चटकपक्षिणि । रत्ना. । च.चि.१४ प्रयोगे । गहकुलिङ्गमांसं रक्तपित्तहर अतिशीतलच । रा.नि व १८ । सविषमूषिकविशेषे । तद्दष्टे रुज. शोफो राज्यश्च दंशमण्डले भवन्ति । सु कल्प.६अ. । Fork tailed shrike. फिङ्गकपक्षिणि । फिङ्गा पाखी । हि गरनैया । तन्मांसगुणा'—कुलिङ्गो मधुर. स्निग्ध कफशुक्र विवर्द्धन. । सु मू.४६अ. । मधुरं स्निग्धं कफपित्तकरञ्च । राज. ।

**कुलिङ्गा (ङ्गी)** । स्त्री । कुलिङ्गपक्षिस्त्रियाम् । कर्कटशृङ्गीवृचे । কাঁকড়াশৃঙ্গী গাছ । प मु. । च.मू.४अ. ।

**कुलिङ्गाची** । स्त्री । पेटिकावृचे । পেটারি গাছ । श्वेतोश्वटायाम् । শ্বেত ওকড়া । रत्ना ।

**कुलित्था** । स्त्री । रक्तकुलत्थे । वै निघ. ।

**कुलित्थिका** । स्त्री । वनकुलत्थे । विस्तृतायां । मसूरिकादेव्याम् । वै निघ. ।

**कुलिरः** । पु । कर्कटे । কাঁকড়া । त्रिका ।

**कुलिशः** । पुं । लताशाले । र.मा । खण्डकर्णवृचे । "हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च।" रसेन्द्र.चि ८अ. । अस्थिसंहारवृचे । प मु । भैष. अस्तपि.चि. । र.मा लौहमारणे । हीरकभस्मस्य विशेषे । त्रिका. । मे. । क्ली । वज्रे । হীরে । रा.नि.व.१३ । [লতাশাল । रा नि व ८ ।

**कुलिशतरुः** । पुं । अश्वकर्णशाललतायाम् ।

**कुलिशद्रुमः** । पुं । स्नुहीवृचे । मनसा वृक्ष । हि मूहर । वै.निघ. ।

**कुलिशमत्स्यः** । पुं । कुडिशमत्स्ये । राज. ।

**कुलीनः** । पुं । क्षुद्रनामचुद्ररोगे । See कुनख । श्रेष्ठघोटके । है.च. । [प.मु ।

**कुलीनकः** । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । कर्कटे ।

**कुलीनसम्** । क्ली । जले । है.च. ।

**कुलीयकम्** । क्ली । नेत्रमर्म्मां । वै.निघ. ।

**कुलीरः (कः)** । पुं । कर्कटशृङ्ग्याम् । वै निघ. । कर्कटे । क्षुद्रकर्कटे । কাঁকড়া । रत्ना. । रस र बाल.चि । कुलीरमांसगुणाः—"कुलीरकस्य मांसन्तु शीतं धातुविवर्द्धक । हृद्य रक्तप्रवाहञ्च क्षीणां शमयति चयात् ॥" वै.निघ । सृष्टविण्मूत्रं अपसृष्टानलकृत् वातपित्तघ्नम् । "कुलीरोऽतिबली हृद्यः पाण्डुक्षयविनाशनः । शीतातिसारग्रहणीष्वतिसार्ग्निया हित.॥" अत्रि. ।

लीमनमूत्रीमेहमेदविनाशन ।" वै निघ । कुलत्थ यूषो मधुरः कषायो भवेत् स वातस्य कफस्य ह न्ता । मदात्ययरोगवायुजमेदहन्ता सन्दीपनी मेदवि शोषणश्च ।" ऋचि. ।

**कुलत्थषट्पलघृतम्** । क्ली । हिक्काश्वासा कारि । "कुलत्थाद्दशमूलाच्च भार्ग्या प्रस्थ पृथक् पृ थक् । क्वाययित्वा जलद्रोणे पादशेषे विपाचयेत् । द्वितीय सर्पिष प्रस्थ सचारैः पञ्चकौलकै । प लिकैस्तत्र्यपेसिद्ध ॥" क्वाथार्थ—कुलथ २ श. दशमूलमिलित २ श. ভাগীমূল २ श. জল ৬৪ শ. শে ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. ছাগদুগ্ধ ৪ শ. গব্যদুগ্ধ ৪ শ । কল্কার্থ—পঞ্চকোল ও যব ক্ষার প্রত্যেকে ১ প । रस र.।

**कुलत्थसूपः** । पुं । भ्रष्टकुलत्थसिद्धयूषे । गुणा —"कुलत्थसूपो वातघ्न कटु पाके कषायकः । कफाविरोधी शुक्राश्मकरीश्वासकासनुत । शुक्रा श्मरीहर पित्तकारक कथितोऽत्र भि ॥" वै.निघ।

**कुलत्था** । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । काल शुर्मा । रा नि.व.१३ । वनकुलत्थिकायाम् । वनकुलथ । मं रानकुलित्था । क काडहुलिग । गुणा —कटुः तिक्ता अश्म शूलघ्नी विबन्धाध्मानघ्नी चक्षुष्या व्रणरो पणी च । रा.नि व ५ ।

**कुलत्थाञ्जनम्** । क्ली । A blue stone used as a collyrium. स्वनामख्याताञ्जनवि शेषे, कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषे । कृत्रिम অ ঞ্জনবিশেষ । हि कालासुर्मा, खापरिया । गुणा —"कुलत्थिका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा । विषविस्फोटकण्डूतिव्रणदोषनिबर्हिणी ॥" रा.नि. व १३ ।

**कुलत्थादिलेपः** । पु । कर्णमूलशोथे हिते लेपे । कुलत्थ कट्फल शुण्ठी कृष्णजीरकञ्च सम भाग जलेन पेषयित्वा ईषदुष्णो लेप. । भा.म १भ. ज्व चि. ।

**कुलत्थाद्यघृतम्** । क्ली । अश्मर्य्यधिकारे । "कुलत्थसिन्धूत्थविडङ्गसारं सशर्करागोलशियावशू कम् । बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराणां घृत पचेद्वै वरुणस्य तोये ।" घृत ४ श. वरुणत्वक् १२॥० श (मतान्तरे ८ श) वारि ६४ श. पादांश १६ श. कुलत्थादिकल्क ८ प एकत्र पाच्यम् । मतान्तरे— ঘৃত ৪ শ বরুণছাল ৪ শ জল ১৬ শ শে ৪ শ. । কল্কার্থ—কুলথ সৈন্ধব, বিড়ঙ্গ, চি নি, শিউলিছোপ, যবক্ষার, কুষ্মাণ্ডবীজ, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ৮ তো. । भा.भी । च.द ।

**कुलत्थान्नम्** । क्ली । तत्कृतभक्ते । गुणा — "कुलत्थान्नन्तु मधुरं तुवरं रुक्षमुष्णक । लघु रुचि कर पाके कटुकञ्चाग्निदीपनम् । कफवातहरन्त्वेत दनाय्नेन परिकीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. ।

**कुलत्थिका** । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । रा नि व १३ । रत्ना । कुलत्थे । वनकुलत्थे । वनकुर्ति । र भा. । हे.च. । रक्तकुलत्थे । भा. । शीतवारि व्याम् । वै.निघ. ।

**कुलनागः** । पु । उष्ट्रे । हे च. ।

**कुलपत्रः (क)** । पुं । दमनकवृक्षे । मना । रा नि व १० । [श च. ।

**कुलपालकम्** । क्ली । कुरुम्बे । कमला लेबु ।

**कुलबधूरसः** । पु । सन्निपातज्वरे । अत्र गुणा अ एकभागतुल्य । यदपि नसतुर्भां तथाप्यङ्गन्य वहार । र.सा स. । पारदशोधकताम्रमन हिङ्गु तुल्यकानि द्रव्याणि । इन्द्रवारुणी (ग्रावाल**) रसेन चणकाभा वटी कार्या । वै.रत्नावली ।

**कुलभृत्या** । स्त्री । गर्भिणीपर्य्युपासनायाम् । जटा. ।

**कुलयी** } स्त्री । क्षुपविशेषे । शीतला स्वादु च
**कुली** } तद्गत् गुरुश्च । "कुलयी शीतला स्वादु वातला कफकृद्गुरु ।" वै निघ. ।

**कुलराहः (कः)** । पु । सितासितपदमध्यवर्ति दी यूपवर्णाश्वे । "कुलाह कुमराहस्तु कीरार. हरिद्रक ।" अ.द २च. ।

**कुलर्कः** । पु । ताम्रमर्द्दने । हारा. ।

**कुलवर्णी** । स्त्री । एकमूलायां विशति । ?? तेउड़ी । रा नि.व ६ । [श च. ।

**कुलसौरभम्** । क्ली । मरुवकवृक्षे । हिं मरुवा ।

**कुलहलः (गडकः)** । पु । कम्पावर्त्ते । हारा ।

**कुल(ना हलः** । पु । (Coryza Terebinthina or Celsia Coromandelina)

**कुशदयम्** । क्ली । स्थूलदूर्वादर्भद्वये । वा.मू १५ अ वीरतरादि।"दर्भादनौनलकुशद्वयगुन्द्रा।"

**कुशनामा** । पुं । छर्दे । है.च. ।

**कुशपः** । पुं । पानपात्रविशेषे । चषा ।

**कुशपत्र(क)म्** । क्ली । तदाकारपत्रास्त्रविशेषे । तच्च विस्रावणे प्रयोज्यम् । "कुशाटीवदने स्राव्ये द्व्यङ्गुलं स्यात्ययोः फलमिति ।" सु.सू.८ अ ।

**कुशपुष्पम्** । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। गैंठियान। प सु.।

**कुशमुत्तोली** । स्त्री । कुशमय्या सुटिकायाम्। कुशानां रचनाविशेषो मुत्तोलीत्युच्यते । वा.कल्प. १४ अध्या. ।

**कुशमूढः** । पुं। कुशनिर्मितपटके। सु.सू ३३ अ.।

**कुशमूलम्** । क्ली । दर्भमूले । गुणाः—हिमं वर्ष्यं मधुरं पित्तघ्नं रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलाहृञ्च । रा.नि व.८ । [कुत्सितशरीरे ।

**कुशरीरः** । पुं । महाशालवृक्षे । वै.निघ । त्रि ।

**कुशलः** । त्रि । निपुणे । पुं । कुक्कुरे । है.च. । महाजलवेतसे । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । क्ली । पर्याप्तौ । क्षेम ।

**कुशली** । स्त्री । अश्मन्तकवृक्षे । चुद्राम्लिकायां, चाङ्गेर्याम् । आमरूल । भा पू १भ.शाकव. । कुमार्यां । घृतकुमारी । वै.निघ ।

**कुशस्त्रम्** । क्ली । कुत्सितास्त्रे । शस्त्राप अस्त्र । यथा—"अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं तदा स शेषान् कुरुते विकारान् ॥" सु ।

**कुशा** । स्त्री । रज्ज्वाम् । मे । मधुकर्कट्याम् । श.च. । वल्गायां । लागाम् । हे च. ।

**कुशादिशालिपर्ण्यः** । स्त्री । तृणपञ्चकमूले विदारिगन्धादिगणे च । शि.यो दाह.चि. ।

**कुशाद्यघृतम्** । क्ली । अश्मर्यधिकारे । कुशादिक्वाथद्रव्याणां समष्टिः १२॥० श. वारि ६४ श. पादशिष्टः क्वाथः १६ श. शिलाजत्वादीनां कल्कः १ श. घृतप्रस्थ ४ श. पचेत् । क्वाथ्यद्रव्यं यथा—कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इत्कटमूलं (इकड़मूल) दर्भमूलं पाषाणभेद कलमूलं भूमिकूष्माण्डः वाराहीकन्दः वराहक्रान्ता वा शालिधान्यमूलं गोक्षुरं श्योणाकः पाटला पाठा (आद्नादि) शालिपर्णकं पीतझिण्टी श्वेतपुनर्नवे शिरीषभेदेति । कल्कद्रव्यं यथा—शिलाजतु यष्टिमधु इन्दीवरवीजं (चूणावीज) त्रपुषवीजं (शशावीज) कर्कटीवीजं (काँकुड़वीज) । सर्वैरेव क्वाथकल्क इत्यर्थे । च.द अश्मरी चि. ।

**कुशाद्यतैलं (घृतञ्च)** । क्ली । दाहाधिकारे । तिलतैलं घृतं वा ४ श. । क्वाथार्थे कुशकाशशरेक्षुक्षीरशालपर्णीनां मिलितपलशतं वारि ६४ श. शिष्टक्वाथः १६ श जीवकादीनां मिलितपलाष्टकमितं कल्कं दत्वा एकत्र पचेत् च.द.दाह.चि । "कुशादिशालपर्ण्यादिजीरकाद्येन साधितं । तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥" क्वाथार्थे कुशादिपञ्चतृणं स्वल्पपञ्चमूलञ्च मिलित्वा ३२ प, कल्कार्थे जीवकाद्यष्टवर्ग. १ श. । रस ८ ।

**कुशाल्मलिः (ली)** । पुं, स्त्री । (Andersonia Rohitaka.) रक्तरोहितकेः रोहीतकवृक्षे । रोहा वृक्ष । रा.नि व ८ ।

**कुशावलेहः** । पुं । प्रमेहाधिकारे औषधविशेषः । पाठः—"वीरणश्च कुशः काशः कथेच्चः खागडस्तथा । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । मधुकं कर्कटीवीजं कर्कारु त्रपुषस्तथा । शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशर । वह्नत्वाम्रतमियङ्गूनां प्रत्येकमक्षसम्मितम् ॥" सा कौ. । द्रव्याणि—वीरणमूलं (वेणार मूल) कुशमूलं काशमूलं कषेक्षुमूलं खगुगडमूलञ्च, एषां प्र. १० प वारि ६४ श. शे. ८ श. । तेन खण्ड २ श. सम्मिश्र पचेत्, लिहभूते प्रक्षेपो देयः । तद्व्यपरिमाणञ्च प्र. २ तो. । प्रक्षेपद्रव्याणि—यष्टीमधुकं कर्कटीवीजं (काँकुड़वीज) कुष्माण्डवीजं त्रपुषवीजं (शशावीज) वंशलोचना आमलकपत्रं एला त्वक् (दारचिनी) नागकेशरपुष्पं वहत्वक् गुड़ची प्रियङ्गु । च द. ।

**कुशाक्षः** । पुं । वानरे । श.मा. ।

**कुशिंशपा** । स्त्री । कपिलवर्णशिंशपायाम् । कपिलवर्ण शिशु गाछ । रा.नि.व.९ ।

**कुशिकः** । पुं । सर्ज्जवृक्षे । शाल गाछ । मे.। विभीतकवृक्षे । हे.च. । अश्वकर्णवृक्षे । लता शाल । रा नि.व,९ । तैलभेदे विद. । फाले । फालु ।

**कुलीरविषाणिका (णी)** । स्त्री । कर्कटशृङ्गाम् । काँकड़ाशृङ्गी । भा.पू १भ. ।

**कुलीरशृङ्गी** / **कुलीरा** } स्त्री । कर्कटशृङ्गाम् । प मु । भा कर्णक.ज्व.चि । च मू.४अ ।

**कुलीरात्** । पुं । कर्कटशिम्बी । काँकडार वाछी । सिका. ।

**कुलुकम्** । क्ली । जिह्वामले । हे.च. ।

**कुलुकगुञ्जा** । स्त्री । उल्कायां । धारा. ।

**कुलूलम्** । क्ली । तुषानले । मे ।

**कुलेचरः** । पुं । कच्छपभेदे । वै.निघ. ।

**कुलोत्कटः** । पुं । कुलीनघोटके । श च ।

**कुलोत्थिका** । स्त्री । कुलत्थे । वै.निघ. ।

**कुल्फः** । पुं । गुल्फे । गुल्मे । रोगे । उणा. ।

**कुल्माषः** । पुं, क्ली । काञ्जिके । रा.नि.व.२३ । कुलत्थे । गन्धशाली । प मु । यावके । याउ । मे. । अर्द्धस्विन्नधान्यगोधूमादौ । घुङ्गनी । "अर्द्ध स्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादय । कुल्माष इति कथ्यन्ते । कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।" भा.। कीटदष्टमाषे । मृतधान्ये, यवादौ । वै.निघ. । वर्षे । रा.नि.व २३ । जटामांस्या । वनकुलत्थे । र.मा. । काश्मीरे तुलसीभेदे । क्ली । धान्यविशेषे । বোরো धान । राजमाषे । वर्वटी । यवौदने । सु चि.६अ. । यवपिष्टमाषे । सु.चि.१०अ. ।

**कुल्माषाभिभवम्** / **कुल्माषाभिषुतम्** } क्ली । काञ्जिके । "कुल्मा षैर्यवादिभिरर्द्धस्विन्नैरभिषूयते च ।" अ टी व्या. ।

**कुल्मासम्** । क्ली, पुं । कुल्माषे । विश्व. ।

**कुल्यम्** । क्ली । अस्थि । হাড । द्रोणाष्टकपरिमाणे । आमिषे । कीकसे । পাঁজর । मे. ।

**कुल्या** । स्त्री । द्रोणाष्टकमाने । जीवन्त्याम् । मे । स्थूलवार्ताकाम् । বড বেগুন । र.मा. ।

**कुल्वकम्** । क्ली । जिह्वामले । वै निघ. ।

**कुवम्** । क्ली । वारिजपुष्पमात्रे । पद्मे । हे च. ।

**कुवमालुका** । स्त्री । घोलीशाके । रा नि.व.७ ।

**कुवङ्गम्** । क्ली । शीसके । सीसा । रा नि व १३

**कुवज्रकम्** क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा नि व १३

**कुवरः** । पुं । तुवररसे । कषायरस । अ टी । च सू.४अ. ।

**कुवलः** । पुं । (*Zizyphus Jujuba*) बदरीवृक्षे । कुल गाछ । र मा । क्ली । पद्मे । उत्पले । मे. । बदरफले । कुल । मद व.६ । इद्वदरं च सू.४अ. । मुक्ताफले । प.मु ।

**कुवलकी** । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

**कुवलकुणः** । पु । कोलिफलकाले ।

**कुवलयम्** । क्ली । उत्पले । नीलोत्पले । नील शुन्दि । हिं कोकी । रा.नि.व.१० । श र । "ईषन्नीलधवलं कुवलयम् ।" ड. । श्वेतपद्मे । नीलपद्मे । वै.निघ । श्वेतकुमुदे । भा.पू १भ. ।

**कुवलयिनी** । स्त्री । उत्पलिन्याम् । पद्मिनी वा कुमुदेर झाड़ । रा नि.व.१० ।

**कुवला** । स्त्री । मुक्ताविशेषे ।

**कुवली** । स्त्री । कोलिवृक्षे । कुल गाछ । हे च ।

**कुविड्म्** । क्ली । विड्लवणे । रा.नि व.२२ ।

**कुविन्दक्** । पुं । पूतिकायाम्, करञ्जभेदे । काँटा करञ्ज । श.च. । [च.न. ।

**कुवेणी** । स्त्री । मत्स्याधानिकायाम् । शानुई ।

**कुवेलम्** । क्ली । कुवलये । पद्मे । हे च. ।

**कुवैद्यः** । पुं । कुत्सितवैद्ये ।

**कुशः** । पुं, क्ली । जले । मे । Sacrificial grass. (Poa cynosuroides.) मनापल्या सदृशे । कुश । हिं दभ । कुषद्रम् शर्करी । कुशो द्विविधः ह्रस्वदीर्घभेदेन । तयोर्दीर्घवत्कुश एव सितदर्भ उच्यते । स एवाधिकगुण । कुशो ऽपि मायेथा सितदर्भतुल्यगुण. । "दर्भौ द्वौ च द्वे तुल्यौ तथापि च सितोऽधिक । यदि कैतदुराभावे त्वपरं योजयेद्भिषक् ॥" रा नि.व.८ । "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरी तृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥" भा पू १भ. "कुशो ह्रस्वदर्भ इति ।" सु मू ३८अ. । ड. । श्वपचश्रेष्ठे कुशासने च । च द.पर्वार.चि. ।

विचित्री निःसरति, तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिवृद्धिं प्राप्याप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून्दूषयन्। तस्य पूर्व्वरूपाणि त्वक्पारुष्यादीनि। स महाक्षुद्रभेदेन द्विविधः, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्राणीति अष्टादश। अरुणौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति महाकुष्ठानि। स्थूलारुष्कमहाकुष्ठैककुष्ठचर्म्मदलविसर्पसिध्मपामाविचर्च्चिकाकिटिमपरिसर्पसकानीति क्षुद्राणि। सु.नि ५ अ.। "पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः। यवादयश्चात्र हिताः पुराणाः घृतानि शाकानि च तिक्तकानि॥" इति पथ्यम्। "वल्मीकिका ग्रन्थिमतीं तथा वै व्रणसंयुताम्। त्वक्कुष्ठमह्यारोगः करोत्यश्वस्य दारुणाम्॥ गवां मूत्रपुरीषाभ्यां स्वेदस्तु व्रणिनो हितः। कुष्ठरोगेषु सर्व्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम्॥" इति अश्वस्य कुष्ठम्। ज.द.४८अ.।

**कुष्ठवैरी** (इन्) । पुं । वृक्षविशेषे, षालसुगरा इति भाषा। गुणाः—"कुष्ठवैरी शैलरोही महागदमहीरुह.। वैवस्वतद्रुमः स स्वादलक्ष्य रसायनः। पामाविचर्च्चिकाकण्डूसिध्मदद्रुविपादिका.। हन्त्यामवातं वातार्श कुष्ठानि च विशेषत.॥" अत्रि.।

**कुष्ठशैलेन्द्रवज्ररसः** । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"तालकं मरिचञ्चैव काचटङ्कनिशावचाः। निर्गुण्डी निम्बकरलावीजं वा दलमेव वा। प्रत्येकं तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यन्तु गुग्गुलुः। वाकुच्याः पलिकं ग्राह्यं पलं सूतञ्च गन्धकं। लौहस्य द्विपलञ्चात्र त्रिफलाजलशोधित। धर्त्तव्या वटिका कार्य्या गोमूत्रेण निषेविता। कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो लौहो.यममृतोपमः॥" रस,र.। हरितालं मरिचं कुष्ठं (কুড) काचलवणं टङ्कणं (সোহাগা) हरिद्रा वचा निर्गुण्डी। निम्बकारवेल्लयोः वीजं पत्रं वा, एषां प्र. १ तो. सर्व्वचूर्णसमं गुग्गुलुचूर्णं सोमराजीचूर्णं ८ तो. पारदगन्धकयोः चूर्णं मिलितं १६ तो. त्रिफलाशुद्धलौहं १६ तो. एकत्र गोमूत्रेण वटी ६ मा कार्य्या। [रा.नि व.६।

**कुष्ठसूदनः** । पुं। आरग्वधे। बड় সোনালু।

**कुष्ठहन्ता** । पुं। हस्तिकन्दनाममहाकन्दशाके। रा.नि,व.७।

**कुष्ठहन्त्री** । स्त्री। वाकुच्याम्। সোমরাজ। হাকুচ্। रा नि.व.४।

**कुष्ठहरतालेश्वरः** । पुं। कुष्ठाधिकारे। रसोऽयं ताम्रकोटरे कृत्वा पुटपाकविधिना प्रहरषट्कं पचनीयम्। शुद्धहरिताल १२ भ गन्धकं १६ भ पारदः ७ भ. कृष्णाभ्रभस्म ७ भ. एकत्र भण्डीटक्वाथेन सेहुण्डक्षीरेण अर्कक्षीरेण करवीरक्वाथेन उदुम्बरक्वाथेन च मर्द्दनीयः। अथ ताम्रपात्रे कृत्वा ६ प्रहर पाच्यः। र.सा.सं.।

**कुष्ठहा** । पुं। पटोलवृक्षे। भा.पु.१भ.शाकव.।

**कुष्ठहृत्** । पुं। खदिरवृक्षे। খয়ের গাছ। त्रिका.।

**कुष्ठाद्यतैलम्** । क्ली। जरुस्तम्भे। कटुतैलं ४ श. कल्कभूतकुष्ठादीनां प्रत्येकं ८ तो. वारि १६ श. तैलपाकविधिना पाच्यम्। श्रीवेष्टः धूपः। अजगन्धा कोफान्दी। अन्यत् कर्णरोगे—"कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वभेषजैः। पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्॥" शताह्वा शतमूली। तिलतैलं १ श कुष्ठं (কুড) हिङ्गु वचा देवदारुः शतमूली शुण्ठी मिलितं १६ तो छागमूत्रं ४ श। च द।

**कुष्ठाद्युद्वर्त्तनम्** । क्ली। कुष्ठरोगे उद्वर्त्तने। "कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू। ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्। तैलक्तपिष्टे. प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।" सुरस तुलसी, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी (চোরথড়ক) च.द.।

**कुष्ठान्तकरसः** । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं निर्गुण्डीवागुचीरसैः। दिनैकं मर्द्दयित्वाथ यामं लवणयन्त्रके। उद्धृत्य चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः। तुल्यांशं भृङ्गचूर्णञ्च सर्व्वमेकत्र पाचयेत्। पलाशखदिरक्वाथैः गोमूत्रैर्लौहभाजने। दिनैकान्ते वटीं कुर्य्यान्निष्कैकं भक्षयेत्सदा। कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठान्तको रसः। मर्द्दनं भानुतैलेन आतपे कारयेत्सदा॥" रस.र.।

**कुष्ठारिः** । पुं। (Acacia Farnesiana.) विट्खदिरे। रा.नि.व.८। पटोले। रा.नि व.३।

भल्लातकवृक्षे । वदरे । वै.निघ. । त्रि । वक्रदृष्टौ । टेंवा । श.मा. ।

**कुशि(षि)तः** । त्रि । जलमिश्रिते । उणा ।

**कुशिम्बिः (म्बी)** । पुं, स्त्री । शिम्बीविशेषे । गुणाः—"श्रेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदा. पित्तनिवर्हणाय ।" वैद्यकं ।

**कुशी** । स्त्री । फाले । लौहविकारे । मे. ।

**कुशीदम्** । क्ली । फाले । रक्तचन्दने । मुण्डमालातन्त्रम् ।

**कुशीपुः** । पुं । अन्ने । वै.निघ ।

**कुशूलः** । पुं । तुषाग्नौ । जटा । अन्नकोष्ठे, धान्यकोष्ठे । हला. ।

**कुशेशयः** । पुं, क्ली । पद्मे । प.मु. । कर्णिकावृक्षे । कट्कफुलेर गाछ । श.च. । सारसपक्षिणि । अम. ।

**कुषकः** । पुं । विभीतकवृक्षे । नै.निघ. । [मे ।

**कुषाकुः** । पुं । वानरे । अग्नौ । विश्व. । अर्के ।

**कुष्ठः** । पुं, क्ली । (Saussurea auriculata, Syn. Aplotaxis auriculata) स्वनाम ख्यातमध्यमगन्धभेषजविशेषे । कुड । हिं कूट । तें चेंगलिकोष्ठु, चंगलकोष्ठु । प.मु । गुणाः—"कुष्ठमुष्ण कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तक लघु । हन्ति वातसवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥" भा.पू.१भ. । विषकण्डूखर्जूददुद्रुत्वाक्तिकरश्च । रा.नि.व.१२ । वा.सू.१५अ. । कुष्ठरोगे । पुष्करमूले । कुडविशेष । विषभेदे । हे.च. । कुलिञ्जनवृक्षे ।

**कुष्ठकण्टकः** । पुं । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

**कुष्ठकालानलरसः** । पुं । कुष्ठे हित. । पाठः—"गर्भे रसं टङ्कणताम्रलौह भस्मीकृतं भाग षिकासमेत । पञ्चाङ्गनिम्बेन फलत्रयेण विभावितं राजतरोस्तथैव । नियोजयेद्वल्लकयुग्ममानं कुष्ठेषु सर्व्वेष्वपि रोगसङ्घे ॥" र.चि ८स. ।

**कुष्ठकुठाररसः** । पुं । कुष्ठाधिकारे । मृतभस्म १ भ. गन्धक. १ भ. मृताय.प्रभृति शिलाजत्वन्तानां प्रत्येकं १६ भ. करञ्जबीजचूर्णं ६४ भ. च भस्म च ६४ भ. । चूर्णानुरूपघृतमधुभ्यां विलोडयेत् । "भस्मसूतसमो गन्धो मृतायस्ताम्रगुग्गुलू । त्रिफला च महानिम्बश्चित्रकश्च शिलाजतु । इत्येत चूर्णितं तुल्यांशमेकं आपपीडश । चतुःषष्टिं करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् । चतुःषष्टिं मृतस्य मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ॥" रस र. । र.सा स ।

**कुष्ठकेतुः** । पुं । भूम्याहुल्यक्षुपे । भूमिरस्त्र । रा.नि.व.४ । [भा.पू.१म ।

**कुष्ठगन्धा (न्धिनी)** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।

**कुष्ठगन्धि** । क्ली । (Feronia Elephantum.) एलवालुके । अम. ।

**कुष्ठघ्नः** । पुं । पटोललतायाम् । रा.नि.व.३ । हिलावल्याम् । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

**कुष्ठघ्नी** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व ११ । काकमाच्याम् । वाकुच्याम् । सोमराजि । हिलावल्याम् । वै.निघ. ।

**कुष्ठतोदनः** । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८

**कुष्ठदलनरसः** । पुं । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ.—"गन्धं रसं वाकुचिकोलबीजं पलाशबीजं त्रिफलानुयुक्तम् । प्रत्याहि मध्वाज्ययुतानि हत्वा सेवेत कुष्ठी च हिताशनन्तु ॥" गन्धक, पा, সোমরাজী, পলাশবীজ. চিত্রক, ওষ্ঠী প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । रस.र. ।

**कुष्ठद्वीपापहा** । स्त्री । वाकुच्यां । रा.नि.व.४ ।

**कुष्ठनाशनः** । पुं । कुष्ठहरद्रव्येषु । गौरसर्षपे । रा.नि.व १६ । धौरीसवृक्षे, धौरकघुर्गि लोके । रत्ना. । वाराहीनाममहाकन्दे । रा.नि व.७ । रक्तखदिरवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

**कुष्ठनाशिनी** । स्त्री । वाकुच्यां । सोमराजि । प.मु. । काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ ।

**कुष्ठनोदनः** । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । वै.निघ ।

**कुष्ठरोगः** । पुं । Leprosy. (Elephantiasis.) महाव्याधिनामरोगविशेषे । दद्रादादि, कुष्ठव्याधि । लक्षणादिक यथा—मिथ्याहारविहारस्य विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्म्याशीर्णाहित [illegible] स्नेहपीतस्य वान्तस्य वा व्यायामग्राम्यधर्मसेविनो ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसाभीक्ष्णमश्नतो वा मज्जत्यप्सूष्माभितप्तः सहसा छर्दिं वा प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रवृद्धस्तिर्य्यग्गाः शिराः सम्प्रतिपद्य समुद्धूय बाह्यं मार्गं प्रति समन्ताद्विक्षिपति, यत्र यत्र च दोषो

टिका गुर्व्वी शर्करादाहहरिणी ।" राज.२५ ।

**कुष्माण्डवटकः** । पुं । कुष्माण्डकृतवटके । कुमड़ावड़ि । यथा —"कुष्माण्डं वर्त्तयित्वास्य जलं निष्काश्य यत्नतः । कुलत्थकनिशामाषचूर्णं सतिल पैष्टवं । निक्षिप्य वटकाः कार्य्या आतपे शोषयेत्ततः । क्वचिदा वातहनारस्रिलतैले सुपाचिताः ॥" वै निघ. ।

**कुष्माण्डशालिः** । पुं स्त्री । स्वनामख्याताशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा गुरुः सुगन्धा शीता दुर्ज्जरा स्थूलतन्दुला कोमला च । रा.नि.व.१६ ।

**कुष्माण्डसुरा** । स्त्री । कुष्माण्डकृतसुराविशेषे । कुमड़ार मद । गुणा.—"कुष्माण्डस सुरा गुर्व्वी वातवर्द्धनकारिणी । अग्निमान्द्यकरी हृद्या शीता दृष्टिमदा बुधैः ॥" वै.निघ. ।

**कुष्माण्डक्षारः** । पुं । कुष्माण्डभस्मोत्थक्षारे । "कुष्माण्डं तनु कृत्वा तु छित्वा घर्म्मे विशोषयेत् । स्थाल्यां विक्षिप्य तन्मध्ये पिधानेन पिधाय च । चुल्ल्यां निवेश्य वह्निं ज्वालयेत्कुशली जनः । यदा तत्र भवेद्भस्म किञ्चिद्धारी हदो भवेत् । सदा निर्वापयेत्शीतं सर्व्वथा चूर्णितन्तु तत् ॥" भा.म. १भ.शूलचि ।

**कुष्माण्डी** । स्त्री । कर्क्कटिकायाम् । विलाती कुमड़ा वा काँकुरोल । कुष्माण्डलतायां । कुमड़ा गाछ । रा.नि.व.७ ।

**कुष्माण्डोन्मादः** । पुं । भूतोन्मादभेदे । स च कुष्माण्डग्रहजातः । शार्ङ्ग.पू.७ष. । लक्षणं — "बहुप्रलापकृत्काये प्रविलम्बितयायिनं । शूलमल स्वयं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥" मा.छ.४ष ।

**कुसिम्बी** । रक्तसिम्बीलतायाम् । शिम् गाछ । रा.नि.व.१६ ।

**कुसुमम्** । क्ली, पुं । पुष्पे । स्त्रीरजसि । Ophthalmia. नेत्ररोगविशेषे । मे । फलेऽहि । वै. निघ.१म चक्षु चि ।

**कुसुमफलम्** । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

**कुसुममध्यम्** । क्ली । भव्यफले । चालिता॥श.च.।

**कुसुमवती** । स्त्री । रज.स्वलायाम् ।

**कुसुमसारः** । पुं । मधुनि । "पनइपुष्पसार भौद:" च.द.पञ्च चि.वमांचि. ।

**कुसुमा** । स्त्री । मालीपुष्पवृक्षे । रक्तपाटलायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । रत्ना. ।

**कुसुमाकरः** । पुं । वसन्तसमये ।

**कुसुमाञ्जनम्** । क्ली । पुष्पाकाररीतिभस्मसंभवे अञ्जने । पुष्पाञ्जन । रा.नि.व.१३ ।

**कुसुमालकम्** । क्ली । कडुमी । हारा. । पुं । केशे । वै निघ. ।

**कुसुमाधिपः** । पुं । चम्पकवृक्षे । श र. ।

**कुसुमाधिराजः (राट्)** । पुं । महानागकेशरचम्पकवृक्षे । नागेश्वरचाँपा । त्रिका. ।

**कुसुमावलिः** । स्त्री । इन्दुकृतसिद्धयोगटीकायाम् । [१७ ।

**कुसुमासवम्** । क्ली, पुं । मधुनि । रा.नि.व.

**कुसुमोद्‌रम्** । क्ली । भव्यफले । चालिता॥प.सु.।

**कुसुम्भः (म्भः)** । पुं, क्ली । कुङ्कुमवृक्षे । पूतीकरञ्जे । नाटाकरञ्ज । मु । See पूतीकः । (*Safflower carthamus tinctorius.*) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे । कुसुमफूलेर गाछ । मं कर्डई । हिं करड । तें कुसुम, लड, बंगारस । स द्विविधः महाइस्वनकुसुम्भभेदात् । गुणाः—"कुसुम्भो वातलो रुच्यो विदाही कटुकः स्मृतः । मूत्रकृच्छ्रघ्नं रक्तपित्तञ्चैव विनाशयेत् । कुसुम्भपुष्पं सुस्वादु त्रिदोषघ्नं भेदकं । कफघ्नं पित्तलञ्च केशरञ्जनकारकं । कफनाशकरञ्चैव लघु शीतं मनीषिभिः ॥" वै.निघ. । वातघ्नं मूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तकफापहम् । भा.पू.१भ । तच्छाकं मधुरं कटूष्णं विष्मूत्रदोषघ्नं दृष्टिप्रसादनं रुच्यमग्निकरञ्च । रा. नि.व.७ । "कुसुम्भपत्रं मधुरं भेदनमुष्णं कटु स्मृतम् । अग्निदीप्तिकरञ्चातिरुच्यं रुक्षं गुरु स्मृतं । सरं पित्तकरञ्चाथ गुरुदोषकरं मतं । कफविण्मूत्रदाणां नाशकं परमं मतम् ॥" वै.निघ. । "कुसुम्भं कचिहरात्वं हन्ति वर्ण्यं कचिप्रदं ।.........स्वादु विपाके च कफापहम् । त्रिविधार्थं भवेत्सारं कफक्षयनिभास्त्वके । भेदनं कटुमधुरं कफादनतिवातलम् ।" च.सि.१६ष. । सर्व्वे मि. ।

**कुसुम्भतैलम्** । क्ली । कुसुम्भबीजभवे । कुसुम्भबीजेर तेल । गुणाः—"कुसुम्भतैलमुष्णं स्यात् गुरु विदाहि च । चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं र-

गन्धके। रा नि व.१२। (Acacia Catechae.) खदिरे। आदित्यपत्रवृक्षे। रा.नि व.४। ममरारि-पुष्पवृक्षे मालवदेशे प्रसिद्धे। रा नि.व १०।

**कुष्ठारिरसः** । पुं। कुष्ठाधिकारे। अत्र बला-त्रयं श्वेतबलापीतबलानागबला ग्राह्याः। ब्रह्मदण्डी (भार्गी)। काकडुमुर, बामुनहाटीमूल, श्वेत बेलेड़ा, पीत बेलेडा, गोरक्षचाकुले प्र-त्येके चूर्ण समभाग। मधुर सहित चाटिया खाइबे। र सा.सं।

**कुष्ठिकम्** । क्ली। अश्वस्य किणाधो मध्यभागे। "किणं तत्रैव मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम्।" ज.द.२अ.।

**कुष्ठी** । त्रि। कुष्ठरोगयुक्ते।

**कुष्णीयः** । पुं। सरीसृपज्वरे। गज.वै।

**कुष्मलम्** । क्ली। छेदने। उणा.।

**कुष्माण्डः (कः)** ।पुं। A kind of Pumpkin gourd (Benincasa cerifera) ख नामख्यातफलशाके। कुमड़ा गाछ। हि कुम्हडा। तें गुम्मडि। उत्. कखारु, पानीकखारु। कुष्मा ण्डं बलीफलश्रेष्ठ,तत्फलं त्रिविध बालमध्यमोत्तममि ति। गुणाः—"वातघ्नं रोचकं बालं, मध्यमं स्या त्रिदोषहृत्। शीर्णं वातकफं हन्ति रक्तपित्तनिव र्हणम्॥" अत्रि.१६अ। अंहर्णं हृद्यं गुरुत्वात् शी त्वात् पित्तास्रवातघ्नम्। बालं तत्पित्तघ्नं शीतलं, म ध्यमं कफकरं। वृद्धं नातिहिमं स्वादु सचार दी पनं लघु बस्तिशोधकं चेतोरोगहृत् ॥ भा.पू.१भ. शाकव.। तन्मध्यफलं कफकर गुरुपाकि च। त स्यपक्वफलं—लघु उष्णं क्षाररसं अग्निदीपनं बस्ति-शोधन हृद्य चित्तविकारिणाञ्च पथ्यम्। तस्य ल-ताशाको—मधुरो सचारी गुरु रूक्षो रुचिकरी वातकफास्रशर्कराहरी च। तन्मज्ज—शुक्रलं पित्तघ्नं बस्तिशोधनञ्च। राज.३प.। मूत्राघातहरं प्रमेहमूत्रकृच्छ्राश्मरीघ्नं विण्मूत्रस्तम्भनं शुक्रवृद्धिकरं तृष्णाहरं जीर्णाङ्गपुष्टिकरं स्वादु अरोचकहरं बल्यं पित्तघ्नञ्च। रा.नि व.७। "कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सहयोजितः। कुष्ठको द्रवमद्यार्तं मदं पा-नादपोहति॥ शार्ङ्ग.म.१अ.।

**कुष्माण्डकघृतम्** । क्ली। अपस्माराधिकारे। घृतं ४ श. यष्टिमधुकल्कः १ श. कुष्माण्डरस ४१ श.। च द अपस्मा.चि.। [निघ.श्वास.चि.।

**कुष्माण्डकशिफा** । स्त्री। कुष्माण्डमूले। वै

**कुष्माण्डखण्डम्** । क्ली। रक्तपित्ताधिकारे इ तम्। "कुष्माण्डकं पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतं। पचेत्पात्रे घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे। यदा मधुनि भः पाकः तदा खण्डशतं न्यसेत्। पिप्पलीशृ-ङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च। त्वगेलापत्रमरिच धान्यकानां पलार्द्धक। न्यसेच्चूर्णीकृत तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत्पुनः। तत्पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा चौद्रं घृ तार्द्धकं। तदयाग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती क्षतक्ष यी॥" त्वग्बीजान्तैर्विरहितं निष्कुलीकृतमुच्यते। निष्कुलीकृतकुष्माण्डं १०० प. घृतं ४ श. कुष्माण्ड जलं १६ श. शर्करा १०० प. पाकसिद्धौ पिप्प लीचूर्णं १ प. शुण्ठीचूर्णं १ प. जीरकगुड़त्वक्तेज पत्रैलामरिचधन्यकचूर्णं श. ४ तो मधु १ श.। सा कौ.। वा.चि ३प।

**कुष्माण्डगुड़कल्याणकम्** । क्ली। यक्ष्मा धिकारे। रूढानां वत्सरातीतानाम्। निष्कुलत्वग्बी-बुक्कावीजवल्कलरहितानाम्। कुष्माण्ड लोकप्रसिद्ध पिष्टा निष्पीडनेन नीरसकृत्वा रौद्रे शोषयेत्। एत कुष्माण्डं १०० प घृतं ३२ प. तिलतैलं ८प एकत्र भर्जयेत्। गुड़ः (पुरातन.) १५ प. धात्र लकीरसः १०० प. इक्षुरसेन शर्करा शोधयित्वा भर्जितकुष्माण्डेन सह तावत्पचेत् यावत्पाको द र्व्यालिप्तो न भवति। पाकशेषे पिप्पल्यादिचूर्णं प्रक्षेपो देयः। यथा—यमानी जीरकद्। त्रिपु ली पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं गजपिप्पली धान्य कं विडङ्गं मरिचं त्रिफला वनयमानी इन्द्रयव सैन्धव एषां प्रति चूर्णं ८ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ८ द.। च द.यक्ष्मी.चि.।

**कुष्माण्डग्रहः** । पुं। भूतग्रहविशेषे। तल्लक्षणं —"बहुप्रलापमत्यास्यं प्रविलम्बितयायिनम्। दन प्रलम्बवृषणं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत्॥" वा.उ ४द

**कुष्माण्डतैलम्** । क्ली। कुष्माण्डबीजतैले कुमड़ाबीचिर तेल। गुणा—वातपित्तघ्नं हृ मत्तं गुरु शीतलञ्च। वा.तैलव.।

**कुष्माण्डनाड़िका (ड़ी)** । स्त्री। कुष्माण्ड नाले। कुमड़ार डाँटा। गुणाः—"कुष्माण्ड

अस्योर्ध्वरति जीवितम् ॥ । सन्निपातमिमम्प्राह भिषज कूटपाकलम् ॥' भा म १भ ।

**कूटपालक** । पु । पित्तज्वरे । कुलालस्य वने । कुमारेर पोण । हारा । [त्रिका ।

**कूटप(पू)र्व्व** । पु । हस्तिनस्त्रिदोषजज्वरे ।

**कूटमानम्** । क्ली । कुत्सितमाने ।

**कूटलमस्तक** । पु । चविकायां । वै निघ ।

**कूटशाल्मलि** । पु । रक्तरोहितकवृक्ष । रा नि व ८ । A species of Simul silk cotton tree कृष्णशाल्मलीवृक्षे । काशिमाला इति भाषा गुणा —"तिक्त कटु भेदकरी मता । उष्ण कफघ्न वातघ्नी श्लीहा गुल्म यकृद्धन । विष दोष भूतबाधां मलस्तम्भ विनाशयेत् । मेदश्च रक्त दोषश्च शूलञ्चैव विनाशयेत् ॥" वै निघ ।

**कूटस्थम्** । क्ली । नखीनामकगन्धद्रव्ये । व्याघ्र नखी । रा नि व १२ । [निघ ।

**कूटार्थसिद्धिरसत्** । पुं । पुत्रघ्नीवृक्षे । वै

**कूणि** । त्रि । रोगादिना कुणितकरे । टुलो । अ-टी । [याम् । श चि ।

**कूणिका** । स्त्री । पशुशृङ्गे । हे च । कलिला

**कूयनम्** । क्ली । कुयने । वै निघ ।

**कूद्दाल** । पु । कुद्दालकवृक्षे । अ मी र. ।

**कूप. (क)** । पु । गम्भीर सङ्कीर्णैष्टकादिबद्ध पुरुषकृतजलाशये । कूया, पातकुया, इन्दारा । मा टी इँमा वारिव । तस्य लक्षण—'भूमौ खा तोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृति । बद्धोऽबद्ध स कूप स्यात्तदम्भ कौपमुच्यते ॥ जलगुणा — कौपम्पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्न हिम लघु । त त्क्षारं कफवातघ्नं दीपन पित्तकृत्परम् ॥' भा. । लघु पित्तकरं कफघ्न क्षारघ । रा नि व १४ । वातकफघ्न दीपन लघु पित्तकर सक्षार लवणरसं (काल काले शीतलमुष्णञ्च । राज ।

**कूपकच्छप** । पु । कूपस्थकच्छपे ।

**कूपज.** । पु । केशे लोमि ।

**कूपजलम्** । क्ली । कूपसलिले । कोयार जल । निम्नजले । M. Williams.

**कूपदर्दुर** / **कूपमण्डूक** । पु । कूपस्थभेके । कोयार बेङ् ।

**कूपाङ्ग (ङ्ग)** । पु । रोमाञ्चे । श र ।

**कूपिका** । स्त्री । नदीजलगतोपले । मे. ।

**कूपी** । स्त्री । पात्रविशेषे । कपिकच्छ्वाम् । शा लाकुषी वै निघ ।

**कूपोदकम** । क्ली । कूपजले ।

**कूप्यम्** । क्ली । रौप्य । माक्षिके ।

**कूभ(म)म** । क्ली । अल्पसरोवरे । जटा ।

**कूर** । पु । अन्न, भक्त रा नि.व २० ।

**कूर्चम** । क्ली प । केशादिकृतमार्ज्जन्या । कूचि । मे । इन्द्रलुप्तादिरोगेषु प्रयोज्य यन्त्रविशेषे, यदर्च्च माने कुरुष इति भण्यते । कूर्च्चं इत्येकपुरुषस्या सूचय ता सुवस्थना । सयोज्य नौलिकाख्यइ केश शातेषु कुट्टने ॥' चचि । गुच्छ । मलके । भुवी मध्य नासिकोपरिभागे । रसगुणि । मे । 'कूर्चाय शिरास्नायुस्थिमांससमवा त्रया ।' भा । तन्नाम कचैकल्यकरस्नायुममर्षटके । तस्य च स्थान स्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे । हे च. । त्रिशोपस्युभय पार्श्वे वा । त्रिप्रसोपरिष्टात् उभयत कूर्चौ नाम । कूर्चा इस्तपादग्रीवामेन्द्रेषु षट इस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेन्द्योरेकैक । सु शा ६ च । अश्वस्य पादहस्तयोरयत पयाङ्गागे । ज द २ अ ।

**कूर्चक** । पु । जीवके । लाङ्गलपद्धिविशेषे । अत्रि २० अ । भूमध्यादिदङ्गांशषु । क्ली । दन्तधा वनकूचिकायां । वै.निघ । [वै निघ ।

**कूर्चपर्णी** । स्त्री । मेषशृङ्गाम् । मेडाशिङे ।

**कूर्चभाक्** । क्ली । भूर्ज्जपत्र । वै निघ ।

**कूर्चमर्म्म** । क्ली । तन्नामकस्नायुमर्म्मषट्के । See कूर्चम् ।

**कूर्चल** । पु । प्राणिनां पुरीन्नीड़काले ।

**कूर्चशिर** । क्ली । अङ्गुस्कस्य । गुडमुडा । त न्नामकस्नाकरस्नायुमर्म्मचतुष्टय । तस्य च स्थान गुल्फसन्धेरधोभागे उभयपार्श्वत । सु शा ६ च ।

**कूर्चशीर्ष (क)** । पु । जीवकौषधौ । र मा. । ज द १२ अ । नारिकेलवृक्ष । भा. ।

क्षपित्तकफापहम् ॥" वै.निघ.। क्रमिघ्नं तैलोशल कारं राजयक्ष्मघ्नं मलघ्नं विदोषकरं पुष्टिनाशन बलक्षयकरं दृष्टिकन्दुतिजनकञ्च । रा नि.व.१५ । "कुसुम्भतैलमुष्णन्तु विपाके कटुकं गुरु । विदाहक विशेषेण सर्वदोषप्रकोपनं॥" अत्रि.१४ अ । [भा:।

**कुसुम्भपत्रम्** । क्ली । कुसुम्भशाके । See कुसु

**कुसुम्भबीजम्** । क्ली । कुसुम्भक्षुपफले । कुसु मफूलेर बीज । हिं बरे । गुणा:—कटुपाक ह कृमिकरच । वा.पुष्पव. । मधुरं स्निग्धं रक्तपित्त- -कफघ्नं कषायं शीतलं गुरु ह्यव्यं वातघ्नञ्च । भा. ।

**कुसुम्भला** । स्त्री । दारुहरिद्रायां । वै.निघ. ।

**कुसृ:** । पुं । किंचुलुके, गण्डूपदे । हे.च ।

**कुस्तुम्ब(म्बु)री(रु:)** । स्त्री । A pungent seed used in condiment. धन्याके । रा नि.व ६ । (री) The plant coriander आर्द्रधन्याके । काँचा धने । मं कोथिम्बीर । "गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुपद्मकम् ।" सि यो अग्निमा. चि.। "चव्यं चित्रकपाठा चौरं कुस्तुम्बुरूणि च ।" च द चव्यादिघृते । गुणा:—"आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात्स्वादुदीर्गन्ध्यहृद्यता । सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी । दोषघ्नी कटुका किञ्चि त्तिक्ता स्रोतोविशोधनी ॥" सु.सू.४६अ ।

**कुस्वप्न:** । पुं । कुत्सितस्वप्ने ।

**कुहम्** । क्ली । राजवदरफले । मद.व.६ । प द्मे । नीलपद्मे । वै.निघ ।

**कुहक:** । पुं। मण्डूकजातीयकीटभेदे । सु कल्प ८अ. । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गँठेला । वै.निघ ।

**कुहकस्वन:** } पुं । Phasianus Gallus.
**कुहकस्वर:** } वनकुक्कुटे । हे.च ।

**कुहन:** । त्रि । ईर्ष्यालौ । हारा.। पुं । मूषिके । सर्पे हे.च । क्ली। मृद्भाण्डविशेषे । काचपात्रे । मे ।

**कुहर:** । पुं । नागविशेषे । कर्णे । कण्ठे । कण्ठ- शब्दे। भग्नपाल । क्ली । छिद्रे । मे ।

**कुहलि:** । पुं । सज्जितताम्बूले । साजापान । पूगपुष्पिकायाम् । त्रिका. ।

**कुहा** । स्त्री । गोपघोण्टायाम् । ........। वै निघ. । कटुकां । म च । वदरवृक्षे । भा. ।

**कुहुकम्** । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । श.चि. ।

**कुहूक:** (कण्ठ:) (मुख:) (रव:) । पुं। कोकिले । त्रिका. । (वा) स्त्री । कोकिलायाम्। वै निघ. । [टिकायाम् । हारा. । त्रिका ।

**कुहेड़िका (ड़ी) (लिका)** । स्त्री । कुज्झ

**कूच:** । पुं । कुचौ । कोंच् । उणा. ।

**कुचि:** । स्त्री । उदरे । रत्ना. ।

**कुचिम्भरि:** । त्रि । स्वोदरपूरके । अम ।

**कुचिरन्ध्र:** । पुं । नले । रा.नि.व.८ ।

**कुचिशूलम्** । क्ली । वातव्याधौ । मा.नि ।

**कूकुर:** । पुं । कुकुरे । वै.निघ. ।

**कूच:** । पुं । कुचे, स्तने । उणा. ।

**कूचिका** । स्त्री । अश्वादिमकीट । त्रिका. । चुद्रकुचिकायां । दुग्धपाचिते तक्रभर्जिततदुग्धे। वै.निघ. । [वै निघ ।

**कूची** । स्त्री। तक्रकूर्चिकायाम् । दुग्धकूर्चिकायां।

**कूज:** । पुं । अव्यक्तशब्दे ।

**कूजनम्** । क्ली । कूजनम् । भा म १म.ज्व वि। "कूजनघातिवेगश्च ....।"

**कूट:** । पुं । भग्नघट । ......। श्रृङ्गे । ... अत्रि.२०अ. । द्रव्यविशेषे । क्ली । खोड़सारी । नि म्ने । प मु. । वारिपात्रे । वै.निघ ।

**कूटक:** । पुं, क्ली । सुगन्धवनस्पतिद्रव्ये । ....।

**कूटकटहम्** । क्ली । शैलाक्षवृक्षे । ......।

**कूटज:** । पुं । कुटजवृक्षे । ......। ..... पू १भ. । श्वेतकुटजे । वै.निघ. ।

**कूटजीव:** । पुं । पुत्रजीववृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**कूटतुला** । स्त्री । कुत्सिततुलायाम् । ...... निरुक्ति । [निघ ।

**कूटपाक:** । पुं । सन्निपाते । पैत्तिकज्वरे । वै.

**कूटपाकल:** । पुं । हस्तिन: पैत्तिकज्वरे । त्रि- दोषोल्बणसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"....... .... सन्निपात. ...... । ...... वाताः ...... । ..... । ...... कफरम. ......। ......

**कृकवाकुः** । पुं । Gallinaceous fowl कुक्कुटे । रत्ना । मयूरे । त्रिका. । सरटे । हारा. । स्त्री । गृहगोधिकायाम् ।

**कृकापा** । स्त्री । कङ्कपक्षिकपक्षिणि ।

**कृकाटिका** । स्त्री । ग्रीवापश्चाद्भागे । ঘাড । रा.नि.व.१८ । तत्स्थानस्थतन्मामकवैकल्यकारक मर्मणि । सु.शा.६अ ।

**कृकालिका** । स्त्री । पक्षिभेदे ।

**कृकुत्सा** । स्त्री । मर्कटे । वै.निघ ।

**कृकरः** । पुं । करीरे । रा.नि.व.८ ।

**कृच्छ्रम्** । क्ली । कष्टे । मूत्रकृच्छ्ररोगे । रा.नि.व.२० । सन्तापे । मे ।

**कृच्छ्रसाध्यः** । त्रि । कष्टसाध्ये ।

**कृच्छ्रहरः** । पुं । पाषाणभेदे । वै.निघ. ।

**कृच्छ्रारिः** । पुं । किन्नामरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**कृच्छ्रोन्मीलः** । पुं । चक्षूरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—"बत्मेषु गत्तमन्त प्राप्य वर्त्माश्रया शिराः । सुधीरितमत्र कुरुते वर्त्मसन्धौ सवेदनं । पायपूर्णामनेचल कृच्छ्रोन्मीलनमनु च । विमर्दना-श्चात्र मन: कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥" मा ।

**कृणघ्नः** । पुं । कुचन्दरे ।

**कृतम्** । क्ली । फले । है.च. । हिंसिते । मे. ।

**कृतक(गटक)म्** । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व. ११ । विडलवणे । विट्लवण । रा.नि.व.६ ।

**कृतकः** । त्रि । कृत्रिमे । सुमा. ।

**कृतच्छाया** । स्त्री । श्वेतकोषातकी । रत्ना. ।

**कृतच्छिद्रा** । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । ঝিঙা, খোষানতা । रा.नि.व.१ ।

**कृतघ्नः** । पुं । कुक्कुरे । मे. ।

**कृतचापा** । स्त्री । कायमाचायाम् । খোষাতক লতা । रा.नि.व.१ । [त्रिव. ।

**कृतपिण्डीतः (कः)** । पुं । त्रिशाल्मौ । वै.

**कृतफलम्** । क्ली । कङ्कोलफले । रा.नि.व.१२ ।

**कृतफला** । स्त्री । कोलशिम्बा । মাষাড়ুসী । रा.नि.व.७ ।

**कृतबन्धनम्** । क्ली । कोषातकफले । ঘোষা । भा.म.४भ.प्रमृता.चि. । "कृतबन्धनसर्षपैः ।"

**कृतमालः** । पुं । कर्णिकारवृक्षे, कर्णिकारवृक्षे । সোণালু, সোন্দাল । च.सू.४अ. । तत्फलं मंगलं (यथात् कोष्ठमध्यं शिष्टमल्यादिकमपध्य्य अधो न-यति) । महातचारिपक्षिविशेषे । महातचारिसि-मेषु । सु.सू.४६अ. ।

**कृतयूषः** । पुं । ममध्यायाम् । वा.चि.८अ. ।

**कृतरसः** । पुं । स्नेहगुण्ठादियुक्ते कृते तद्विप-रीते च अकृते मांसरसे । तदुक्तं—"छागलं सक-पिञ्जं मांसं शिरस्थि तैत्तिरं तथा । चतुष्पदान्वितं मूलं कल्पितद्रावितं जले । पिप्पलीपिप्पली-मूलग्रन्थीचित्रकधान्यके. । त्रिभावैः भृष्टे गोधि काथ्य माहादकोल्मिते । माषेऽक्षिप्तविपलं तत्र दा-डिमान् कुट्टितान् क्षिपेत् । तं रसं मर्दितं पूतं हिङ्गुसैन्धवजीरकैः । युक्तं मधुपितम्दध्यं ग्रहाना गुडिकादिनाम् ॥" वा.टी. । [ঘোষা । रत्ना. ।

**कृतवेधः (कः)** । पुं । कोषातक्याम् । শ্বেত

**कृतवेधनः** । पुं । श्वेतपुष्पकोषातके । শ্বেত ঘোষা । आरग्वधवृक्षे । सु.स.२८,१२अ. । ज्योत्-स्निकायाम् । নতাফট্কী । च.सू.२अ. । च.द. गर्भाधि. ।

**कृतवेधना** । स्त्री । Plant with white flowers, Emetics. राजकोषातकीलतायाम् । ঝিঙা, খোষানতা । प.मु । श्वेतघोषायां, कटु-घोषायाम् । रत्ना. ।

**कृताख्ययूषः** । पुं । स्नेहसैन्धवकटुकादियुक्त यूषे । अयं गुरुगुणः । वैद्यकम् ।

**कृताञ्जलिः** । स्त्री । लज्जालुलतायाम् । भ-रवि. । "अद्वन्दजीवन्ताञ्जलिः ।" च.द.अ.चि. । एतदभ्भं एकाहिकज्वरघ्नम् । "रक्तसूत्रेण बध्नीयात् कस्मादैकाहिकं ज्वरम् ॥" शेष श्रीरोग चि. । रस, दलन्दी.चि. ।

**कृतामः** । पुं । दधि । अम. । [रु.अ. ।

**कृताम्ला** । स्त्री । शिवकाङ्गरम्भवृक्षे । টেঁতুল ।

**कृतावम्** । क्ली । भल्लातकी ।

**कृतालयः** । पुं । ... , मण्डूके । त्रिका. ।

**कूर्च्चशेखरः** । पु। नारिकेलवृक्षे । रा नि.व.१०।

**कूर्च्चिकः (का)** । पु, स्त्री । क्षीरविकृती । क्षीरसा । अम । "दध्ना तक्रेण वा सह पाकात् पृथग्भूतघनद्रवभागक्षीरं कूर्च्चिकेत्युच्यते ।" वा टी. हेमा । च सू ५अ. । सा द्विविधा—"दध्ना सह च यत्पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्च्चिका। तक्रेण यत्र यत क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्च्चिका ॥" भरत । सूचिकायां । হ্ঁচ্। वै निघ. । कुञ्चले । কুঁডি । तूलिकायाम् । कुञ्चिकायाम् । কুঁচি । हे.च. । मे. । [र.मा ।

**कूर्च्चिकापिण्डः** । पु । किलाटे । ছানা ।

**कूर्दनम्** । क्ली । शिशुक्रीडायाम् । अम ।

**कूर्पम्** । क्ली । भ्रुवोर्मध्यभागे । हे.च. ।

**कूर्परः (रा)** । पुं, स्त्री । भुजमध्यभागे । कफोणौ । রা নি.ব.১৮ । कफोणौ, जानुदेशे । मे ।

**कूर्परमर्म्म** । क्ली । तत्स्थानस्थिते तन्नामक मर्म्मद्वये । सु शा.६अ ।

**कूर्पासः (क.)** । पु,क्ली । अर्द्धचोलके । চোলি । स्त्रीणां कञ्चुलिकायाम् । Bodice हे च ।

**कूर्म्मः** । पु । उन्मीलननिमीलनकरे शरीरस्थवायुविशेषे । श चि । कच्छपे । रत्ना. । स्त्री (र्म्मी) । कच्छप्याम् ।

**कूर्म्मपित्तम्** । क्ली । कच्छपपित्ते ।

**कूर्म्मपृष्ठः** । पुं । भल्लातवृक्षे । ভাঁটী । श च । क्ली । कूर्म्मपृष्ठदेशे । [कोरा । श च ।

**कूर्म्मपृष्ठकम्** । क्ली । शरावे । শরা। हि स

**कूर्म्मपृष्ठास्थि** । क्ली । कच्छपास्थनि । কাছিমের খোলা । एतत्स्वेद वातव्याधिहर ।

**कूर्म्ममांसम्** । क्ली । कच्छपमांसे । See गड ।

**कूर्म्मशीर्षकः** । पु । जीवकवृक्षे । रा नि व.५ ।

**कूलम्** । क्ली । तीरे, तटे । अम. । जलाशये ।

**कूलकम्** । क्ली, पु । पटोलपत्रे । 'निम्बकूलक यूषस्तु ।" सि यो.ज्व चि. । पटोले । भा पू १भ शाकव । वल्मीके । উইঢিপি । मे. ।

**कूला** । स्त्री । कुलदन्त्योषधे । वै निघ ।

**कूलालम्** । क्ली । एलाकुरवीरे । रत्ना. ।

**कूलिका** । स्त्री। ओषधिविशेषे । हाडजोडा। तन्मूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति । च द ।

**कूलेचरः** । पु । पञ्चविधानूपान्तर्गतपशुवर्गे। स च वर्गः लुलापादिपशुपर । यथा—"सृमरश्च वाराहचमरीवारणादय । एते कूलेचरा प्रोक्ता यत कूले चरन्त्यपाम् ॥ गुणा —कूलेचरा मरुत्पित्तहरा हृष्या बलावहा । मधुरा शीतला स्निग्धा मूत्रला श्लेष्मवर्द्धना ' इति । भा । "गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुवनगवयप्रभृतय ।" "वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयो । शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धना ॥" सु सू ४६अ ।

**कूवरः** । पु । युगन्धरे । मे ।

**कूष्माण्डः (क.)** । पु । कुष्माण्डलतायाम् । কুমড়া গাছ। हे च । [लतायाम् । वै निघ

**कूष्माण्डकी** । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । कुष्माण्ड

**कूष्माण्डवटिका** । स्त्री । कलायकुष्माण्डस्कृते वटीविशेषे । কুমড়াবড়ি । "कुष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधै ॥" [वै निघ ।

**कूष्माण्डिका (की)** । स्त्री । पीतकुष्माण्डे ।

**कूष्माण्डी** । स्त्री । कर्कारौ "कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।" हे च ।

**कूह्वा** । स्त्री । कुज्झटिकायाम् । কুয়াসা । हि कुहासा । श र. ।

**कृकः** । पु । ग्रीवा । গলা । हे च. ।

**कृकणः** । पु । क्रकरपक्षिणि । কয়ার ইতি খ্যাতে । अम । त्रिका । हारा. ।

**कृकर. (लः)** । पु । चकोरनामपक्षिणि । চটে । रा नि व ६। (Perdix Sylvatica) বনমোরগ । कर्कटे पाखी । हिं कुयार । भ करीडेक । य था—"लघुश्च क्रकरो हृद्य श्चाद्या पित्तकफापहम् ।" वचि । करवीरवृक्षे । रा नि व १०। (म) क्षुत्करे शरीरस्थवायुविशेषे । तन्त्रम् ।

**कृकरा (ला)** । क्ली। पिप्पल्याम् । रा नि.व.६।

**कृक(कु)लासः (स.)** । पुं । सरटे । গির্‌গিটি, গোসাপ । रत्ना । मदस्रावे ज्ञेयम् ।

नि.व.११। विडङ्गे। प.मु.। हरिद्रायाम्। भा.। त्रि। कृमिनाशके।

**कृमिघ्नरसः** । पुं। कृम्यधिकारे रसः। विडङ्गं पलाशबीजं निम्बबीजं रसमिन्दूरं, एषां चूर्णं सर्वं। र.सा.सं.।

**कृमिघ्ना (घ्नी)** । स्त्री। हरिद्रायाम्। लाक्षायाम्। विडङ्गायाम्। वै.निघ। धूम्रपत्रायाम्। तामाक। रा.नि.व.५। सोमराज्याम्। श.च.।

**कृमिज(ग्ध)म्** । क्ली। अगुरुकाष्ठे। अम। लाक्षायाम्। त्रि। कृमिजाते।

**कृमिजलजः** । पुं। कृमिशङ्खे। रा.नि.व.१३।

**कृमिजा (जाग्धा)** । स्त्री। लाक्षायाम्। गाहा, आलता। र.मा.। [शालयादौ।

**कृमिजित्** । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.वा.व्या.म

**कृमिदन्तः (कः)** । पुं। दन्तरोगविशेषे। ल-क्षणं—"कृष्णच्छिद्रचलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः। अनिमित्तरुजो वातात् ज्ञेयः कृमिदन्तकः।" सु.नि.१६अ.। भा.प्र.२२७।

**कृमिद्रवः** । पुं। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

**कृमिनाशनम्** । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ। त्रि। कृमिहरे। [निघ.।

**कृमिनाशिनी** । स्त्री। अजमोदायाम्। वै

**कृमिपाना (मा)** । स्त्री। लाक्षायां। वै.निघ.।

**कृमिफलः** । पुं। उदुम्बरवृक्षे। मद.व.१।

**कृमिमक्षिका** । स्त्री। कृमितुल्यमक्षिकायाम्। वै.निघ.।

**कृमिमुद्गरः** । पुं। कृमौ रसः। "शुद्धं सूतं गन्धकमजमोदाविडङ्गं विषमुष्टिका च। पला-शबीजं विचूर्णं निम्बमाय मधुनाद्भिर्"... [illegible] १ अ. गन्धक २ अ. ... ० अ. विडङ्ग ४ अ. कुचिला ... निम ४ अ. पलाश बीज ५ अ.। मात्रा ४ माषा। भैष.।

**कृमिरिपुः** । पुं। विडङ्गे। श.र.।

**कृमिरोगः** । पुं। उदरकृमिजन्यरोगे। ... [illegible]

एकविंशतिः। शार्ङ्ग.। तदुत्पत्तिकारणं लोमबीजादि। "बाह्यास्तत्राभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका बहिश्चराः। लिख्याश्चान्तश्चराः कफजं अन्त्रादकाः। अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः। चुरवो दर्भकुसुमास्तथा सुगन्धा मातरः। सौरसा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः। कीटादाश्च तथैवाऽन्ये शकृज्जाता मककेरुकाः। लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः। तथान्ये रक्तजाश्चापि संघातः समुद्भूतः॥" शार्ङ्ग.पू.७अ.।

**कृमिलकः** । त्रि। कृमिविशिष्टे।

**कृमिला** । स्त्री। अनेकप्रसवाम्, बहुसन्तानप्रसवायाम्। हे.च.। त्रि। कृमियुक्ते। [व.१३।

**कृमिवारिरुहः** । पुं। कृमिशङ्खे। रा.नि.

**कृमिविनाशरसः** । पुं। कृम्यधिकारे रसः। पारद-गन्धक सम लौह सम.त्रिफला धातकी विडङ्ग लोध्र विडङ्ग हरिद्रा दारुहरिद्रा, एषां प्रति समभागः आर्द्रकरसेन ७धा भाव्यः। र.सा.सं.।

**कृमिवृघः** । पुं। कोषाम्रे। मलनाशे। भा.।

**कृमिशङ्खः** । पुं,क्ली। Fish of the conch. क्षीरशङ्खे। शङ्खनख। अयं रसवीर्यादौ शङ्खवत्। रा.नि.व.१३।

**कृमिशत्रुः** । पुं। विडङ्गे। प.मु.। वै.निघ.२ भ.ख.त्रि.। पारिजातवृक्षे। पलाशे स्नानेन्द्र।

**कृमिशाम्बवः** । पुं। विदग्धहरे।

**कृमिशुक्तिः (क्तः)** । स्त्री। जलचरे। द्विशुक्। रा.नि.व.१३। मक्षमिदि। वै.निघ.।

**कृमिशैलः (कः)** । पुं। वल्मीके। श.र.।

**कृमिसरारी** । पुं। चाविरङ्गालिकोटे। मैन द-ई विष्णुभरीसा कायने। सु.कल्प.८अ.। [निघ.।

**कृमिहन्त्री (ता)** । स्त्री। विडङ्गायाम्। वै.

**कृमिहरम्** । क्ली। विडङ्गे। भा.म.१म.कृमि-ध्न त्रि। विडङ्गधे। कृमिघ्ने। वै.निघ.। त्रि। कृमिघ्ने।

**कृमिहररसः** । पुं। कृम्यधिकारे। ... [illegible]

**कृतिः** । स्त्री । करणे । हिंसायाम् । मे. । (का) स्त्री । भूर्ज्जत्वचे । नकुल.१९अ ।

**कृती** (इन्) । त्रि । कुशले ।

**कृत्तम्** । क्ली । छिन्ने । चेष्टिते । हे.च. ।

**कृत्तिः (का)** । स्त्री । कृष्णसारादिचर्म्मणि । त्वचि । भूर्ज्जे । "कृत्तिश्चर्म्मलचोर्भूर्ज्जे ।" मे. ।

**कृत्तिवासाः** । पुं । शिवे । अम. ।

**कृत्या** । स्त्री । आभिचारिकदेवतायाम् । सियो.उष्मा चि. । "कृत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ।" क्रियायाम् । मे. । [शार्ङ्ग. ।

**कृत्योन्मादः** । पुं । कृत्याजातभूतोन्मादरोगे ।

**कृत्रिम(क)म्** । क्ली । विडलवणे । रा.नि.व. ६२१ । रसाञ्जने, कृत्रिमरसाञ्जने । रसा. । चीनकर्पूरे । गन्धराजे । कस्तूरिकायां । रा नि व.१२ । पुं । सिह्लके । शिलारस । मे. । पीतचन्दने । वै. निघ. ।

**कृत्रिमधूपकः** । पुं । पीडशाङ्गधूपे । अम. ।

**कृत्रिमरत्नम्** । क्ली । काचे । वै.निघ. ।

**कृत्रिमविषम्** । क्ली । विषदोषे । वै निघ ।

**कृत्स्(स्त्र)म्** । क्ली । जले । कुक्षौ । मे. ।

**कृन्तनम्** । क्ली । छेदने । [मे ।

**कृपणः** । पुं । कृमौ । "कृपणस्तु कृमौ पुंसि ।"

**कृपणा** । स्त्री सविषकीटविशेषे । सु.कल्प ८अ. ।

**कृपाणिका (णी)** । स्त्री । कर्त्तर्यां । कातानि । छुरिकायाम् । मे. । [काश्रे । श.र ।

**कृपीटम्** । क्ली । उदरे । तोये । मे. । वने ।

**कृपीटपालः** । पुं । वायौ । श र ।

**कृपीटयोनिः** । पुं । अग्नौ । हे.च. ।

**कृमिः** । पुं । कीटे । কেঁচো, পোকা । अम. । पतङ्गमात्रे । पिपीलिकायाम् । कीटाङ्गूसे लाक्षायाम् । "कृमिर्ना कृमिवत्कोटे, लाक्षायां कृमिले स्वरे ।" मे. । कर्णनामे । हे.च. ।

**कृमिकम्** । क्ली । पूतकमि । पुं । यद्रकमी ।

**कृमिकण्टकम्** । क्ली । विडङ्गे । उदुम्बरे । दन्तरूरे । मे, । चित्रायां । हेचुकरवी । हे.च. ।

**कृमिकरः** । पुं । सविषकीटभेदे ।

**कृमिकर्णः (कः)** । पुं । कीटविशेषे । কাণ-কোটারি । कर्णरोगविशेषे । কাণে কাণকোটান । "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जनव' सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणे निरुच्यते, भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः ।" सु.उ. २०अ. । वा.उ.१७अ. ।

**कृमिका** । स्त्री । यष्ट्रिपर्ण्याम् । राजिकायां । বাই বা কাল সবিষ । शोथे । वै.निघ. ।

**कृमिकालानलरसः** । पुं । कृम्यधिकारे । विड़ङ्ग २ प. विषचूर्ण १ प. लौह ४ तो. पारद २ तो. गन्धक २ तो छागदुग्धे मर्द्दन । र.सा.स. ।

**कृमिकुम्भा** । स्त्री । महाकाललतायाम् ।

**कृमिकोशः (ष.)** । पुं । फलविशेषे । माङ्कफल । तत्र संग्राहि तिक्तं रक्तरोधनं ज्वरार्त्त मदरातीसारघ्न कफरोगघ्नञ्च । वै.चन्द्रिका ।

**कृमिकोष्ठकः** । पुं । अक्षय रोगविशेषे । लक्षण यथा—"कृम्यस्य यस्य वाहस्य जन्तुभि परिवेष्टितम् । पुरीष जायते भिन्न तं विद्यात् कृमिकोष्ठकम् ।" अ.द ४६अ. । [वै.।

**कृमिगुहा** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । म'

**कृमिग्रन्थिः** । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । यद—"कृमिग्रन्थिर्वर्त्मन, पक्ष्मनय कण्डूकुर्युः कृमयः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तो नयनं दूषयन्ति ।" सु.उ.२अ ।

**कृमिघातिनी (गुड़ी)** । स्त्री । कृमौ रसे पाठः—"रसगन्धाजमोदानां कृमिघ्नब्रह्मवीजयो । एक द्वि त्रि चतु पञ्च निम्बीजस्य षट् क्रमात् । सञ्चूर्ण्य मधुना सर्व्व गुडिकाकृमिघातिनी । खादन् पिपासुर्लीयञ्च मुस्ताकाकृमिनाशने । चानुपर्व्वी कषायञ्च पिबेत्तासु सशर्करम् ।" पारा १ ভ. গ कक २ ভ. বনযমানী ৩ ভ. বিড়ঙ্গ ৪ ভ. প' লাশপাবড়া ৫ ভ ডেঁশুরবীজ ৬ ভ. । र.वि. ।

**कृमिघाती** । पुं । विड़ङ्गे । त्रि । कृमिनाशके ।

**कृमिघ्नः** । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । পালিতে মান্দার । रा नि.व.८ । कटुनिम्बे । पलाण्डौ । कौलकन्दे । बदरमूले । रा.नि व ७ । भल्लातकवृक्षे ।.र.

"सवीर्य रोमशो मतौ रसैनेच्छुरसोपमा। एव कपरसाचापि कृष्णकापोतिमादिशेत्॥" सु.चि ३०श.। See चौषधि।

**कृष्णकाय:** । पुं। महिषे। वै निघ।

**कृष्णकाष्ठ(क)म्** । क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व १२। [निघ.धतिसा.चि कुटजपुटपाके।

**कृष्णकुटज:** । पु। कृष्णपुष्पकुटजवृक्षे। वै.

**कृष्णकुलत्थ: (क:)** । पु। कुलत्थभेदे। काल कुर्तिकलाय। गुणा —"कृष्णकुलत्थको ग्राही रक्तपित्तकरो मत। रसे च तुवर: पाके कटु: कफहरो मत। वातग्रकासरोगुल्मपीनसश्वासकासजित्। श्मानाहगुदकीलार्शोभेदधातुविनाशक॥" वै निघ.।

**कृष्णकुलत्थिका** । स्त्री। वनकुलत्थके वै.निघ।

**कृष्णकुसुम:** । पुं। कृष्णकरवीरे। रा.नि व १०।

**कृष्णगन्ध: (न्धा)** । पु, स्त्री। शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना गाछ। र मा.। मद.। च सू १,२श.। वा चि ५श.।

**कृष्णगर्भ:** । पुं। कट्फलवृक्षे। रा नि व ६।

**कृष्णगल:** । पु। ककुभपक्षिणि। कूको पाखी। वै.निघ.।

**कृष्णगोकर्णी** । स्त्री। Black kind of *Múrvá.* (*Sansevieria Zeylanica*) कृष्णकुसुममूर्व्वालतायाम्। काल मूर्वा। हि का वासुरहरा। म सुपखो। गुणा —"कृष्णा गोकर्णिका तिक्ता रसे स्निग्धा त्रिदोषहा। शीतवीर्य्या वातपित्तज्वरदाहश्रमापहा। विषाक्तबाधारक्तातिसारोन्मादमदापहा। श्वतिकासश्वासकफकुष्ठजन्तुक्षयापहा। श्वेते गुणास्तु सन्तीतगोकर्णीसदृशा मता॥" वै निघ.।

**कृष्णगोधा** । स्त्री। सविषमोम्यकीटभेदे। तद्दष्टस्य श्लेष्मरोगा जायन्ते। सु कल्प ८श।

**कृष्णचणक:** । पुं। कृष्णवर्णचणकधान्ये। दान छोला। म करियाचणा। क करियकडले। गुणा —मधुर श्वासपित्तघ्न पित्तातिसारकासघ्न बल्य. रसायनश्च। रा नि.व.१६।

**कृष्णचञ्चुक:** । पुं। चणकवृक्षे। छोला गाछ। रा.नि व.१६।

**कृष्णचटका:** । पु। श्यामाकपक्षिणि। श्यामा पाखी। [नि। काल चन्दन। प सु।

**कृष्णचन्दनम्** । क्ली। पीतचन्दने। हरिचन्द-

**कृष्णचूडा** । स्त्री। The plant Caesalpinia Pulcherrima स्वनामप्रसिद्धपुष्पवृक्षे। कृष्णचूड गाछ। गुलतुरा इति यवना। तत्पुष्प पीतरक्तवर्णं दीर्घवृन्तं दग्धदलशोभसुगन्ध वर्षास्वेव प्रचुर भवति। काञ्चनशिम्बीतुल्यमिति। कल्पद्रुम। रक्तगुञ्जायां। रा नि.व.३। [व.३।

**कृष्णचूडिका** । स्त्री। गुञ्जालतायाम्। रा नि

**कृष्णचूरक:** । पु। चणकवृक्षे। छोला गाछ। प सु.। [व.१६।

**कृष्णचूर्णम्** । क्ली। लौहमले। मण्डुर। रा.नि.

**कृष्णजगन्धम्** । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै निघ.।

**कृष्णजटा** । स्त्री। सुगन्धजटामांस्याम्। जटामांसी। रत्ना.। वा चक्रनादिव।

**कृष्णजयन्ती** । स्त्री। कृष्णवर्णजयन्तीक्षुपे। काल जयन्ती। सा रसायनी। रा.नि.व.४।

**कृष्णजिह्व** । पु। वृषभादे। भ द ३श।

**कृष्णजीर: (क:)** । पुं। (Nigella sativa or Indica) स्वनामप्रसिद्धे जीरकवृक्षे। काल जीरे। हि मङ्गरल। म कालेजीरे। ते नल्लजीर। तद्द्विविध स्थूलसूक्ष्मभेदेन। गुणा —"कृष्णजीरस्य चक्षुष्य रुच्यरोचक सुगन्धिक। ग्राहकं कटुक रुच्य दीपक जीर्णज्वरनुत्। कफ शीर्षशिरोरोगहृच्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.। "कृष्णा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी। रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च चक्षुष्या वाहिणी परा॥" रा.नि.व ६। तैल मूलकतैलवत्। जीरकभेदे। हिं सा हाजीरा, कालोंजी। भा.म.३भ नाडाच्छि.चि.।

**कृष्णतण्डुला** । स्त्री। विडङ्गायां। वै निघ। कर्णस्फोटालतायाम्। रा नि व ३। पिप्पल्याम्।

**कृष्णताम्बूलवल्ली** । स्त्री। कृष्णताम्बूलजातौ। दान पान। गुणा: —"तिक्ता कटुका मता। कषाया च मलतधकारिणी दाहकारिणी। मुखजाड्यकरी मोक्ता"। वै निघ।

**कृष्णताम्रम्** । क्ली। गोशीर्षचन्दने। म मा।

क्षिप्रौषाफलरसेन दिनं सम्मर्द्य वटी कार्य्या । च. तुपानं शालपर्णीरसे । र.सा स. ।

**कृमी** (इन्) । त्रि । कृमिविशिष्टे ।

**कृमीलकः** । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । रा.नि व.१६ । See मकुष्ठक. ।

**कृशः** । त्रि । दुर्ब्बले । सूक्ष्मे । चम. ।

**कृशरः** । पुं । कृसरे तिलतण्डुलमाषकृते मण्ड-विशेषे । रवा यवाग्वादिव । तिलमिश्रौदने, तुल्य तिलान्ने । हे च. ।

**कृश(स)रा** । स्त्री । तिलौदने । हारा. । खिच रान्ने । खिचुड़ि,थदरा । "तिलतण्डुलमाषैश्च कृसरा विसरेति ।" प.प.इख. । तल्लक्षण —"सण्डुला दालिसमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ताः सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः ।" भा । गुणा — "कृशरा शुक्रला बल्या गुरु पित्तकफप्रदा । दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥" वै निघ. । यवागूपाकविधिना पाक कार्य्यः ।

**कृशरोमा** । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । वै.निघ ।

**कृशला** । स्त्री । शिर.केशे । श च. ।

**कृशशाकः** (खः) । पुं । पर्पटके । क्षेत्‌पा-पड़ा । रा नि व.५ ।

**कृशाकुः** । पुं । उष्णकरणे । वै निघ ।

**कृशाङ्गी** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श च. ।

**कृशाणुः** (नुः) । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**कृशाचः** । पुं । ऊर्णनाभौ । वै निघ. ।

**कृशि(षि)का** । स्त्री । काण्डकर्णीलतायाम् । ईन्दुरकाणी । रा नि व.३ ।

**कृशीवलः** । पुं । काकजङ्घागुञ्जे । केउन्ना-ठेंडा । र मा. । [भ. । See चमसा ।

नीलाञ्जने । रा नि व.२३ । कृष्णागरुणि । रा नि व ६ । भा. । अगुरुणि । रवा । लौहकिट्टे । विड्लवणे । शीसके । सौवर्चललवणे । तुत्थके । वै निघ । नेत्रतारके । पु । राजसर्षपे । काल सरिषा । रा.नि.व.१६ । कृष्णसारमृगे । रवा । वायसे । मे. । मन्दविषवृश्चिके । मण्डूकाख्यकीटभेदे । सु कल्प ८ अ. । कोकिले । विश्व । करमर्द्दवृक्षे । श.र । "कृष्णे प्रवरवासन्तद्दरिमल्लर्जाशम्बिका ।" हे.च. ।

**कृष्णकः** । पु । कृष्णमुद्गे । कृष्णतण्डुलायाम् । वै.निघ ।

**कृष्णकचुकः** । पुं । कृष्णचणके । वै.निघ. ।

**कृष्णकदली** । स्त्री । महाराष्ट्रप्रसिद्धे कदली-विशेषे । गुणा —"कृष्णा तु कदली बल्या तुवरा मधुरा लघु । वातोर्ध्वातीर्द्वहिकरी मेहपित्तदषा-हरा ॥" वै.निघ. । [चका ।

**कृष्णकन्दम्** । क्ली । रक्तोत्पले । रक्तकमल ।

**कृष्णकरवीरः** । पुं । कृष्णपुष्पकरवीरवृक्षे । काल करवीर गाछ । गुणे करवीरतुल्य. । रा नि.व.१० ।

**कृष्णकर्कटकः** । पुं । कृष्णवर्णकर्कटविशेषे । काल काँकड़ा । गुणा —"कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्य कोष्णोऽनिलापह. । शुक्रः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहः ।" सु सू ४६ अ. ।

**कृष्णकर्म्म** । क्ली । शुक्लस्य व्रणस्याग्नेः कृष्णीकरणे । सु.चि १४ ।

**कृष्णक(के)लिः** । पुं । (Mirabilis Jalapa) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । कृष्णकलि, सन्ध्यामणि । गुलाबफुल इति गौडीया । तस्य, शाखा रक्ततण्डुलीयनालवत् द्विग्रन्थियुक्ता च । पर्णं ताम्बूलवत् परं च्छ्रद भवति, तत्पुष्प श्वेतरक्तपाटलपीताभं शुक

कृष्णमणिः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै निघ. ।

कृष्णमत्स्यः । पुं । कण्टकयुक्तमत्स्यभेदे । सु. सू.४६ अ. ।

कृष्णमदनः । पुं । कृष्णवर्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । गुणा.—"कृष्णः श्वेतस्तु मदनः शीतलो मधुरः स्मृतः । कटुस्तिक्तश्च तुवरः वान्तिकृत् कफनाशनः । पक्वामाशयशुद्धेश्च कारकः पित्तनाशकः ॥" वै निघ. । [निघ ।

कृष्णमधुरज्वरः । पुं । मधुरज्वरभेदे । वै.

कृष्णमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कृष्णार्ज्जकवृक्षे । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व १० । See अर्ज्जक । पर्णासि । काल बाबुई । भा पू १भ । See वर्वरी । वनवर्व्वर्याम् । काल तुलसी । वै. निघ. । [माछि । वै.निघ. ।

कृष्णमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । काल

कृष्णमालुकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि व १० ।

कृष्णमाषः । पुं । कृष्णकलाये । कालकलाय । गुणाः—"कृष्णमाषो बलकरो रुच्यो दोषत्रयापहः ।" वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

कृष्णमुखः । पुं । वानरे । मुखपोड़ा । रा.

कृष्णमुखा । स्त्री । कृष्णसारिवायां । वै.निघ. ।

कृष्णमुखी । स्त्री । चलमर्द्दजलौकायाम् । सु. सू.१३ अ. ।

कृष्णमुद्गः । पुं । (Phaseolus max) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये, मुद्गविशेषे । वनउड काल मुग । मं करियामुंग । कं करियहेसरु । गुणाः—त्रिदोषघ्नः मधुरः वातघ्नः लघु. दीपन. पथ्यः बलवीर्य्यप्रपुष्टिदश्च । रा.नि.व १६ ।

कृष्णमुष्कः । पुं । कृष्णपाटलिकायाम् । काल घण्टापारुल । गुणा:—"कटुकाषायो रुचिकृत्पाचकः स्मृतः । यकृद्गुल्मोदरहरो गुणाढ्यश्च श्वेतवत् ॥" वै निघ. । [विशेषे । रा.नि व.११ ।

कृष्णमूला (ली) । स्त्री । कृष्णमूलसारिवा

कृष्णमूषिकः । पुं । मूषिकभेदे । "कृष्णेनाधः क्षरत्यसृक् दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकल्कं तु पिबेत् . . . . ।" सु.कल्प.६ अ. ।

कृष्णमृगः । पुं । कृष्णहरिणे । कालसार हरिण । वै.निघ. ।

कृष्णमृत् (त्तिका) (त्स्ना) । स्त्री । कृष्णवर्णमृत्तिकायाम् । सुगन्ध काल माटी । हिं करियामाटी । मं कालीमाती । गुणा:—"कृष्णमृत्स्ना रक्तदोषप्रदरक्षतदाहहा । मूत्रकृच्छ्रकफ-पित्तं नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. । "कृष्णमृत्क्षतदाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ।" रा नि व.२ । च.चि १अ. । वा चि.८अ । कृष्णभूमौ । वै.निघ. ।

कृष्णमृत्तिकः । पुं । कृष्णभूमौ । हे.च. ।

कृष्णमेहः । पुं । तन्नामकप्रमेहरोगे । "काल मेही मषीनिभम् ।" भा. । मा नि ।

कृष्णरक्तम् । क्ली । शीसधातौ । वै.निघ ।

कृष्णरम्भा । स्त्री । रम्भाविशेषे । काल कला । वै.निघ. ।

कृष्णरसः । पुं । पारदस्य कृष्णीकरणे । तत्प्रकरणं—"लौहपात्रेऽथवा ताम्रे पलैकं शुद्धगन्धकं । मृदग्निना द्रुते तस्मिन् शुद्धसूत पलत्रयं । क्षिप्त्वा च चालयेल्लिहिल्लौहदर्व्या पुनः पुनः । गोमये कदलीपत्रं तस्योपरि च ढालयेत् । इत्येवं कृष्णरसस्तु सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥" अचि. । [ना गाछ ।

कृष्णराजः । पुं । कृष्णशिग्रुवृक्षे । काल सज-

कृष्णराजिका । स्त्री । कृष्णसर्षपे । काल सरिषा । वै.निघ. । [व ३ ।

कृष्णरुहा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.

कृष्णलः (कः) । पु । रक्तिकायाम् । रति । घुंघुंची, चिरमटी इति च पर्य्याये । गुञ्जायाम् । कुँच । कृष्णगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कृष्णलवणम् । क्ली । Muriate of soda with a proportion of sulphur and iron. कापलवणे । सौवर्च्चलवणे । सचल नवण । रा.नि.व ६ ।

कृष्णला । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । भा.पू १भ. । गुञ्जालतायाम् । रा नि व ३ । भुञ्जादका । टोंटीर दनाद । प सु. । कृष्णगुञ्जायां । वै.निघ. ।

कृष्णलौ(लो)हम् । क्ली । काललोह । रा. नि.व.१३ । तीक्ष्णलौहे । सु.सू.३८अ. ।

**कृष्णतारः** । पु । हरिणे । रा.नि.व.१९ ।

**कृष्णतिलः** । पु । Black Sesamum स्वनामख्यातवृक्षे । कृष्णतिल गाछ । रा नि व १६। See तिल । [वे । वै.निघ. ।

**कृष्णतीक्ष्णा** । स्त्री । कृष्णजीरके । काल जी

**कृष्णतुण्ड** । पु । भग्निमक्षिकीटे । तेन दष्टस्य पित्तज्वररोगा जायन्ते । सु.कल्प ८ अ ।

**कृष्णतुलसी** । स्त्री । कृष्णपत्रतुलसीवृक्षे । बाग तुलसी वा काल तुलसी । गुणा —कासवातक्रिमिवमिभूतघ्नी । रा नि व १० ।

**कृष्णत्रिवृत् (ता)** । स्त्री । कृष्णमूलत्रिवृतायां। काल तेउडी । हि श्यामपनिलर, कालानिशिथोर । गुणा —श्वेताया ईषद्धीनगुणा, विशेषतस्तीव्रविरेचनी मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणजननी च । भा.पू १भ ।

**कृष्णत्वक्** । पु । बकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**कृष्णदन्ता** । स्त्री । काश्मरीवृक्षे । गामार गाछ । रा नि व.९ ।

**कृष्णदेहः** । पु । भ्रमरे ।

**कृष्णधान्यम्** । क्ली । कृष्णवर्णषष्टिकधान्ये । कालिन्दी धान । श्यामाके । वै.निघ । च सू २७भ ।

**कृष्णधुत्तूरकः** । पु । (Datura fastuosa) कृष्णपुष्पधुत्तूरवृक्षे । काल धुतूरा, कनक धुतूरा । म कालाधतूर । क करियमदकुणिगे । अथ गुणैर्धत्तूरतुल्य पर गुणाढ्य । "कटुकश्च कालिकारी व्रणार्त्तिनुत् । त्वग्दोषखर्जुकण्डूतिज्वरहारी भ्रमप्रद ।" रा नि.व.१० ।

**कृष्णपर्णी** । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । काल तुलसी । र मा. ।

**कृष्णपल्लवा** । स्त्री । कृष्णकदल्याम् । काल कलसी । प सु । [हि । कनकी गाछ । श र. ।

**कृष्णपाकः (पाकफलः)** । पु । करमर्दके

**कृष्णपिण्डारः (रु)** । पु । पियारा इति प्रसिद्धे फलवृक्षे । रत्ना ।

**कृष्णपिण्डीतकः (ण्डीरः)** । पु । कृष्ण पिण्डारी । पेंयारा गाछ । रत्ना । कृष्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । प सु ।

**कृष्णपिपीलिका (ली)** । स्त्री । कृष्णवर्णपिपीलिकायां । काल पिपडे, डेश्ये । रा नि.व १९ ।

**कृष्णपुच्छः** । पु । मृगहीने हरिणतुल्यवन्यजन्तुविशेषे कीडनप्रसिद्धे । हि लोमड़ी । वै.निघ. ।

**कृष्णपुष्पः** । पु । कृष्णधुत्तूरके । रा नि व १० ।

**कृष्णपुष्पी** । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श च. ।

**कृष्णपूतिफला** । स्त्री । सोमराज्यां । रत्ना. ।

**कृष्णप्रियः** । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**कृष्णफल (फलपाकः)** । पु । करमर्दवृक्षे । करञ्जा । हिं करौन्दा । भ टी भ । दि कोष. ।

**कृष्णफला** । स्त्री । श्वेतशूकशिम्ब्याम् । श्वेत आलाकुशी । भा पू १भ.शाकव. । सोमराज्याम् । श्म । प सु । क्षुद्रकरञ्जे । वै निघ. ।

**कृष्णबर्ब्बरः** । पुं । कृष्णवर्बके । काल बाबुई । रा नि व १० वैजयन्तीनामतुलसीवृक्षे । वै निघ ।

**कृष्णबालुकम्** । क्ली । कहुष्ठे । वै.निघ. ।

**कृष्णभस्म** । क्ली । Black sulphide of mercury. पारदस्य भस्मीकरणेन कृष्णतापादने । धात्वाभक १ प. पारद १ प. मारकद्रव्यरसै दिन मर्द्दयित्वा ततो मारकद्रव्यकल्केन वस्त्रखण्ड लिप्त्वा तेन वर्त्तिं कुर्य्यात् । अथ तां वर्त्तिं एरण्डतैलेनाप्लाव्य पुन पुन प्रज्वाल्य च यदधः पतति, तद्धृतभाण्डे गृह्णीयात् । तदेव कृष्णभस्मोच्यते । तस्य पुनर्नियामके गणे मर्द्दयित्वा कन्दुकाख्ये यन्त्रे दिनैक पातयेत् । एतत्प्रणाली र.मा. स. द्रष्टव्या । [क्वाथे । श चि. ।

**कृष्णभूकुष्माण्डः** । पु । कृष्णवर्णपत्रभूमिकु

**कृष्णभूभवा** । स्त्री । कारवेल्लिकायाम् । वै निघ. । [देश । हे.च. । रा नि.व २ ।

**कृष्णभूमः (मिः)** । पु, स्त्री । कृष्णवर्णाये

**कृष्णभूमिजा** । स्त्री । गौमृत्तिकावृक्षे । रा. नि व.९ ।

**कृष्णभूषणम्** । क्ली । मरिचे । वै निघ. ।

**कृष्णभेदा (दी)** । स्त्री । कटुकायाम् । रा, नि व.६ ।

**कृष्णसखी** । स्त्री । जीरके । श च. । [निघ. ।

**कृष्णसर्ज्जनः** । पुं । अश्वकर्णशालवृक्षे । वै.

**कृष्णसर्पः** । पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे । কেউটে সাপ । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

**कृष्णसर्पा** । स्त्री । कृष्णकापोतिकायाम् ।

**कृष्णसर्षपः (पा)** । पुं, स्त्री । राजसर्षपे, राजिकायाम् । কাল সরিষা । गुणाः—"कृष्णा तु राजिका चातितीक्ष्णा ज्ञेया बुधैः सदा । गुणास्तन्ये राजिकावत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.१६ । See राजिका ।

**कृष्णसारः** । पुं । हरिणविशेषे । কালসার হরিণ । रत्ना. । सुहीवृक्षे । शिंशपावृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । श.र. । वृक्षविशेषे । আবলুষ । वै. निघ. ।

**कृष्णसारका** । स्त्री। कृष्णशिंशपावृक्षे । हारा.।

**कृष्णसारथिः** । पुं। अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९।

**कृष्णसारमांसम्** । क्ली । स्वनामख्यातमृगमांसे । কালসার হরিণের মাংস । चि.यो रक्तपि.चि.खण्डकाद्ये । गुणाः—रक्तपित्ते हितम् । संग्राहि रुचिकरं बलकरं ज्वरघ्नञ्च । राज. ।

**कृष्णसारा** । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । কাল শিশু গাছ । हिं सीसव । र.मा. ।

**कृष्णसारिवा** । स्त्री । श्यामालतायां । শ্যামা লতা । हिं कालिभासावा । मं कालीउपलसरी । उत्. शौंभाल । कलकरात्वपनसदृशच्छदा चन्दनगन्धा काळवेलि इति लोके । सु.चि.८अ. । ड. । इन्द्रजम्बूवत्पत्रा कृष्णसारिवेति । भा पू.१भ. । गुणाः—"कृष्णा तु सारिवा शीता श्यामा तु मधुरा मता । कफघ्नी चैव सम्प्रोक्ता गुणास्त्वन्ये तु पूर्व्ववत् ।" वै.निघ. । See श्यामा ।

**कृष्णसूक्ष्मफला** । स्त्री । शारिवाभेदे । गुणाः—स्वादुः स्निग्धा गुरुः शुक्रजननी अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशिनी दीपनपथ्यी रक्तदोषप्रदरज्वरातीसारघ्नी च । वै.निघ. । [च.टी.भ. ।

**कृष्णस्कन्धः** । पुं। तमालवृक्षे । তমাল গাছ ।

**कृष्णस्रोतः** । क्ली । रसाञ्जने । रत्ना. ।

**कृष्णा** । स्त्री । कृष्णवेणी कृष्णगङ्गेति स्वनामप्रसिद्धायां भारतवर्षीयनद्यां । तज्जलगुणाः—आध्यकरं स्वादु पवित्रं पित्तामकोपनञ्च । रा.नि.व.१४। सविषजलौकाभेदे । सु सू १३अ. । See जलायुका । कृष्णशतपादीभेदे । सु.कल्प.८अ.। सू.१३अ.। See शतपदी । मरिचे । च द.वातरक्त.चि. । "पिबेत्कृष्णां कफाधिके ।" पिप्पल्याम् । प.मु. । "कृष्णा च मधुना सह ।" "आमलक्यभया कृष्णा ।" च.द.कफज्व.चि आमलक्यादिः । वृहज्जुके । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व ११ । नीलपुनर्नवायाम् । रा नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृष्णजीरके । कटुकायाम् । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । राजसर्षपे । रा. नि.व.१६ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.२३ । कृष्णशारिवाविशेषे । रा नि व.१२ । च.द.यक्ष्मा.चि. । कृष्णतुलसीवृक्षे । रा नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । पटोले । पर्प्ट्याम् । भा. । शतपत्रा । সেউতী । भा पू.१भ. । जटामांस्यां । वै.निघ.अर्शःचि.कृष्णाशिरीषलेपे । कुटजवृक्षे । दूर्व्वायाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वनकुलत्थे । कस्तूर्य्याम्। कृष्णचटकायां । वै.निघ. । काकोल्याम् । जटा. । [व.५ ।

**कृष्णाख्या** । स्त्री । नीलपुनर्नवाक्षुपे । रा.नि.

**कृष्णागुरु** । क्ली । स्वनामख्यातकृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठे । কৃষ্ণাগুরু । हिं कालागर । प.मु. । गुणाः—कटूष्णं तिक्तं कषायं लेपे शीतलं पाने पित्तहरं त्रिदोषघ्नं मुखरोगवान्तिवातश्लेष्मघ्नञ्च । रा. नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

**कृष्णाङ्गम्** । क्ली । जीरकभेदे । हिं कलौञ्जी ।

**कृष्णाजटा** । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. २भ.वा.व्या.पञ्चवध.चि. । [धी.चि. ।

**कृष्णाजाजी** । स्त्री । कृष्णजीरके । च.द संग्र-

**कृष्णाजिनम्** । क्ली । कृष्णसारचर्म्मणि ।

**कृष्णाञ्जनी** । स्त्री । कालाञ्जनीक्षुपे, कृष्णकार्पासे । रा.नि.व.४ । वै निघ. ।

**कृष्णाढ्की** । स्त्री । कृष्णपुष्पाढकाम् । কাল অড়হর । गुणाः—"कृष्णा तु तुवरी वल्या चाग्निदीपिकरी मता । पित्तदाहभ्रमघ्नी च ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ।" वै.निघ. ।

**कृष्णातण्डुलम्** । क्ली । पिप्पलीबीजे । शि.

**कृष्णवक्त्रः** । पुं । श्यामसुखे वानरे । हला ।

**कृष्णवनालुकम्** । क्ली । वनजकृष्णालुकवि शेषे । वुनो काल आलू । गुणा‑ 'कृष्ण वना लुक कच्चं महासिद्धिकरं परं । सुखजाद्यहरम्प्रोक्तं सुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥'' वै निघ ।

**कृष्णवर्णः** । पु । वाराहमदनद्रुमे । काल म यना गाछ । रा नि व.८ । कस्तूरिकायां । सुस्ता याम् । रौठाकरञ्जे । कालशाके । मत्स्यभेदे क्ली । जले । लवङ्गे । कृष्णागुरुणि । वै निघ । स्त्री(र्णा) श्वसायसविपलुतविशेषे । सु कल्प ८श्र. ।

**कृष्णवर्त्मा** । पु । अग्नौ । चित्रकद्रुमे । चिते गाछ । अम. । भल्लातकद्रुमे । वै.निघ. ।

**कृष्णवल्मीकः** । पु, क्ली । कृष्णवर्णवल्मीके । सु कल्प.८श्र । [नि व ३ ।

**कृष्णवल्लिका** । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा

**कृष्णवल्ली** । स्त्री । (Ocymum pilosum.) कृष्णतुलस्याम् । काल वाबुई । प सु. । कृष्णसारि वायाम् । रा नि व १२ ।

**कृष्णवानरः** । पु । गोलाङ्गूले वानरे । मुख पोड़ा वानर । रा.नि व.१९ ।

**कृष्णवार्त्ताकुः** । पुं । कृष्णवर्णवार्त्ताकौ । का ल वेगुन । रस र.ज्वरादि यद्र कवाटरसे ।

**कृष्णवीजः** । पुं । रक्तशिग्रौ । लाल सजना गाछ । जटा. । क्ली । कालिङ्गे । तरमुज । रा. नि.व ७ ।

**कृष्णवृन्ता (न्तिका)** । स्त्री । पाटलाद्रुमे । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि व.२३ । माषपर्णीलतायाम् । प.सु. । कुबेराचीक्षुपे । पेटारि गाछ । र मा ।

**कृष्णवेत्रः** । पु । बेतेलता इति प्रसिद्धलतायां । भैष महाभल्लातकगुडे । "कृष्णवेत्रोवटाफलम् ।'' रस र.वयकष्टते ।

**कृष्णबोलः** । पु। कृष्णवर्णबोलभेदे। मुशब्बर, काल गन्धबोल। गुणा —"कृष्णबोल. कटु शीत भेदकौ रक्तशोधन । शूलाध्मानककान्वाल कृमिनुघ्नों च नाशयेत् ॥'' वै निघ. ।

**कृष्णव्रीहिः** । पु । कृष्णवर्णतुषतण्डुले व्रीहि धान्यविशेषे । काल धान, 'आउश'केले । सु सर्व्वव्रीहिश्रेष्ठ इति । सु । "कृष्णव्रीहि स विज्ञेयो य' कृष्णतुषतण्डुल '' इति । भा पू १भ ।

**कृष्णशठः** । पु । दुर्लभवनाख्ये । ज द. ।

**कृष्णशणः** । पु । कृष्णपुष्पशणवृक्षे । काल श ण । भैष क्षुद्र रो.चि महानीलतैले । च.चि २७श्र।

**कृष्णशारः** । पु । Black antilope. स्व नामप्रसिद्धे मृगे । कालसार हरिण । अ टी.र. ।

**कृष्णशारिवा** । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । श्यामा लता । See कृष्णसारिवा ।

**कृष्णशालिः** । पु । स्वनामख्यातशालिधान्ये, कृष्णधान्ये । काल हेमन्त धान । गुणा —मधुर बलकृत् पुष्टिवीर्य्यवर्द्धन वर्ण्यद कान्तिद त्रिदो षघ्न । रा.नि.व १६ ।

**कृष्णशिंशपा** । स्त्री । कालागुर्व्वपरनामशिंश पाद्रुमे । काल शिशु गाछ । म कालासिसपा । क करियहवीडु । गुणा —तिक्ता कटूष्णा कफ वातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च । रा.नि व ८। "तिक्ता कटी शोथघ्निदीपनी । तुवरा कफवा तघ्नी शोफातीसारकुष्ठहा । त्रिवर्त्त मेदकृमीन्हर्दि बस्तिरोगमभेदक । रक्तदोष त्रिदोषघ्न व्रणपीनस गर्भनुत् । अजीर्णनाशिनी प्रोक्ता'' ॥ वै निघ । "शिंशपा कृष्णसारा ।'' सु सू ३८श्र. ।

**कृष्णशिखिकम्** । क्ली। अगुरुकाष्ठे । वै निघ।

**कृष्णशिग्रुः** । पु । शोभाञ्जनद्रुमे । काल स जिना गाछ । रा.नि व.७ । [ग्र । वै.निघ ।

**कृष्णशिम्बा** । स्त्री । कुलत्थभेदे । काल कुल-

**कृष्णशिम्बिका (म्बी)** । स्त्री (Dolichos virosus.) कृष्णवर्णायां शिम्बिकायाम् । काल शीम । र मा ।

**कृष्णशृङ्गः** । पुं । महिषे । हे च ।

**कृष्णशैरीयकः** । पु । कृष्णपुष्पझिण्टीक्षुपे। काल झाँटि । भैष.क्षुद्ररोगचि.महानीलतैले ।

**कृष्णश्वेता** । स्त्री। पाटलद्रुमे । गाम्भारी। वै निघ. ।

**कृष्णसंज्ञकम्** । क्ली। सौवर्च्चललवणे । वै नि

**कृष्णसक्थः** । पु । धर्म्मदद्रुमे ।

**केकावल** । पु । मयूरे । श च ।

**केकिक (की)** । पु स्त्री । मयूरे । रवा ।

**केकिशिखा** । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा नि व ५ । भैष बाल चि ।

**केचुक** । पु क्ली । (Colocasia Antiquorum) तन्नामकन्दच । कचु गाछ । शाकविशेषे । कचुर शाक । चिका. । केमुके । केँउ ।

**केचुकाकन्द** । पु । केचुके । कचु । सु चि ८ श्व । केचुकाकन्दनिर्यास ।"

**केतक (की)** । पु, स्त्री । (Pandanus odoratissimus) स्वनामख्यातसुगन्धपुष्पवृक्षे । केया गाछ । हि केवडा । म केतकी । तें मोग लिचेट्टु । क केदगी । केतकी द्विधा श्वतस्वर्णभेदेन । गुणा —मधुरत्व तिक्तत्व कफघ्नत्व कटत्व लघुत्वञ्च । तत्पुष्प वर्णं केशदौर्गन्ध्यघ्न । सुवर्णा— तिक्तोष्णा लघु नेत्रहिता कटु मधुरा विषरोग कफघ्नी च । तत्पुष्प सुखकर कामोद्दीपक उष्ण किञ्चिदुष्ण कटुतिक्त सुगन्ध नेत्रहितञ्च । स्तन — अतिशीतल देहदार्ढ्यकर कटु रसायनी वल्य पित्तकफघ्नञ्च । रा नि व १० । फल केशरञ्च पूर्वोक्तगुणम् । श्वेतञ्च कटुक स्वादु लघु तिक्त कफापह । उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी । भा पू १भ । श्वेतकेतकीफल किञ्चिदुष्ण स्वादु मेदवातकफघ्नञ्च । वै नि घ । "केतकी वातला रूक्षा तन्द्रा निद्राकारी मता । अत्रि १६अ । जातीपुष्पवृक्षे । चामिनीपुष्पवृक्ष । रा नि व १० ।

**केतकफलम्** । क्ली । कुचेलके । कुँचिला । च द भस्मरीचि कथा इति । केतकीफल । तन्न निर्दोषविषघ्नम् । च स २७अ ।

**केतकाद्यतैलम्** । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तैल ४ श क्वाथार्थ—केतकीमूल वाय्यास्वकादिवलानां प्र ४२ प २ कष १० मा पाकार्थे जल १२८ श शे १६ श काञ्जिक १६ श यथाविधि तैल पचेत् । तैलमिदमकल्कलात् तुल्येन क्वाथेन तुषोदके साध्य भवति । च द वा व्या चि ।

**केतनम्** । क्ली । चिह्न । स्थाने । हे च ।

**केतु** । पु । अग्निमल्ले । र मा । रोगे । पीडायाम् । उत्पाते । चिह्न । मे ।

**केतुग्रहवल्लभम्** । क्ली । वैदूर्यरत्ने भा पू १भ ।

**केतुरत्नम्** । क्ली । वैदूर्यमणौ । प सु ।

**केदर** त्रि । काणे । टेरके श र । पु । वनस्पतिविशेषे । श्रम ।

**केदार** । पु । अद्रौ । क्षेत्रविशेषे । চষা ক্ষেত । मालभूमिविशेषे । आलवाले मे । केदारशालौ । आमन । वै नि घ ।

**केदारक** । पु । केदारजातषष्टिकधान्यजातिभेदे । सु सू ४६अ । गुणा —कङ्गुकवत् । See केदारशालि ।

***केदारकटुका*** । स्त्री । कटुका । रा नि व ६ ।

**केदारजम्** । क्ली । पद्मकाष्ठ । रा नि व १२ ।

**केदारजलम्** । क्ली । तद्वस्थजले । गुणा — विपाके स्वादु गुरु दोषदञ्च । तदेव वद्धमुत विशेषेण दोषदं भवेत् । रा नि व १४ ।

**केदारभूमि** । स्त्री । मालक्षेत्रे ।

**केदारशालि** । पु । केदारक्षेत्रजशालिधान्ये । উন্নতভূমিজ শালি ধান্য, আমন ধান, ষেটে ধান । गुणा —मधुरा वृष्या वल्या पित्तवर्द्धना ईषत्कषाया अल्पमला गुरव कफघ्नाय । रा नि. व १६ । धान्य—मधुरं शीतल रुचिकर स्तन्यवर्द्धनम् । वै नि घ । "केदारसम्भवा रूक्षा वातपित्तविनाशिन । रक्तपित्तविकारघ्ना वातला कफकारका ॥ अत्रि १५अ ।

**केना (नी)** । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणा — मधुरा शीता रूक्षा स्तन्यवर्द्धनी च । वै नि घ ।

**केनार** । पु । शिर कपोलसन्धिषु । मे ।

**केन्दु (क) (र)** । पु । (Diospyros Glutinosa) तिन्दुके । গাব । श र । श च ।

**केमुक (का)** । त्रि । केमुककन्द उत्तरदेशख्याते । केँउ गाछ । हि कोवी केमुका । प्र. चिकट्टायमोदकी । गुणा —मधुरा रूक्षा कटुपाका तिक्ता शीता लघु पाचिका दीपनी ग्राहिणी रूक्षा वातला कफपित्तज्वरघ्नी प्रमेहकुष्ठकासघ्नी रक्तार्शघ्नी पित्तसम विपाशाघ्न नाशयेत् । वै नि घ । सन्—'केमुकाटक पाके तिक्त ग्राहि हिमं ल

यो हर्द्दिंचि । 'सक्षणातण्डुली लिह ।'' [र्षी ।

**कृष्णात्रेय:** । पु । वैद्यकसंहिताप्रणेतरि मह

**कृष्णादिगण:** । पु । पिप्पल्यादिद्रव्यवर्गे । यथा—'कृष्णा चित्रकचङ्ग्या वासक विकसा च न । ग्रन्थिकैलै चातिविषा रेणुकश्च कटुत्रिकम् । यमानी गोसनी ब्राह्मी भूनिम्ब तिलचन्दन । भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्व्वा सजीरका ॥' वा ।

**कृष्णाद्यतैलम्** । क्ली । नेत्ररोगे हितम् । "कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकासिन्धुजन्मविश्वौषधे पयसि सिद्धमिदं छगल्या. । तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरो ऽभिशूलपाकात्ययान जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ।" तिलतैल १ श पिप्पल्यादकल्क ।० पो वारि ४ श. छागदुग्ध १ श । च द ।

**कृष्णाद्यमोदक.** । पु । श्लीपदाधिकारे । च च पिप्पलीमूलचूर्ण २ तो चित्रकमूलचूर्णं ४ तो दन्तीमूलचूर्णं ८ तो हरीतकीचूर्णं १० तो तन्चूर्णमेकत्र पलद्वयगुडेन मोदकं कार्य्यं । मोदका मधुना लेह्या । पाठ —"कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलम्पलम् । विंशतिश्च हरीतक्या गुडस्य च पलद्वयम् ॥" रस र । सा कौ. ।

**कृष्णाद्यलोहम्** । क्ली । शूले लौहम् । पाठ. —"कृष्णाभयालौहचूर्णं लिहयन्मधुसर्पिषा । परिणामद्भवं शूलं सर्व्वं हन्ति त्रिदोषजम् ॥" र चि ८ष. । रस र. । रा नि व ४ ।

**कृष्णाभा** । स्त्री । कालाञ्जन्यां, कृष्णकार्पासी ।

**कृष्णाभ्रम्** । क्ली । नीलाभ्रे । काल अभ्र । See अभ्रकम् ।

**कृष्णामिषम्** । क्ली । लौहे । हे च ।

**कृष्णामूलम्** । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

**कृष्णाय.** । पुं । काललौहे । रा नि.व.१३ ।

**कृष्णायसम्** । कृष्णवर्णलौहे, पिण्डीवज्रादि व्यतिरिक्तलौहे । कान्तलोह, इस्पात । रत्ना. । तीक्ष्णलौहे । ठीथा लोह । र.मा. । मुण्डलौहे । रा नि.व १३ ।

**कृष्णार्च्चि:** । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । वै निघ ।

**कृष्णार्ज्जक:** । पु । कृष्णपत्रपुष्पतुलस्यां । का - ल तुलसी । मं कालाभाजवृक्षा । रा.नि.व १० ।

**कृष्णालु:** । पु । कन्दवृक्षे । कृष्णवर्णालुके । वै निघ. ।

**कृष्णालुक:** । पु, क्ली । नीलालौ । गुणा —"कृष्णालुकन्तु मधुरं शीतवीर्य्यं श्रमापहं । पित्तदाहहरश्चैव ऋषिभिः परिकीर्त्तितम् ॥ एतदेव बल्यं रुचिकरं मुखजाड्यहरञ्च ।'' वै निघ । मधुर शीत पित्तदाहश्रमापहञ्च । रा नि व ७ ।

**कृष्णावास** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । हे च । [श्रम ।

**कृष्णिका** । स्त्री । राजिकायां । राइसरिषा ।

**कृष्णी** । स्त्री । रात्रौ । [दिने । सु चि.१७ ।

**कृष्णीकरणम्** । क्ली । श्वेतादे कृष्णतासम्पा

**कृष्णेन्द्रियम्** । क्ली । कदम्बे । वै निघ. ।

**कृष्णेक्षु:** । पु । श्यामेक्षौ । काजलि आंख । म कालाउस । क करियकबु । गुणा —पाके मधुर स्वादु रसबहुल कटुक त्रिदोषघ्न बलकर वीर्य्यप्रदश्च । रा नि व १४। 'तदनुकृष्णो भवते गुणानां श्रेष्ठी भवेत्तर्षणदाहहन्ता, चार स किञ्चिन्मधुरो रसेन शैत्यापहर्त्ता श्रमशोषकारी ।'' ऋषि १०७ । तच्छर्करागुणा —श्रयां तर्पिञ्जनमी बलदा श्रमहरा जीवनी च । च द प्रमेहचि ।

**कृष्णोदर:** । पु । दर्व्वीकरसर्पे । फणायुक्त सर्प । सु कल्प ८७ । See सर्प ।

**कृष्णोदुम्बर (रिका)** । पु, स्त्री । काको दुम्बरिकायाम् । कादुडुमुर । रा नि व ११ ।

**कृसर:** । पु । तुल्यतिलान्ने । "तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसर सोऽभिधीयते ।'' हे च ।

**कृसरा (यवागू)** । स्त्री । यवागूभेदे । याउ विशेष । लक्षणगुणा —"तिलतण्डुलमाषाणाम यथा तिलतण्डुलात् । षड्गुणञ्च जलं दत्वा साधनीया यवागुका ॥ सा जरा दुर्जरा बल्या मदपुष्टिप्रदा मता। कफपित्तमलस्तम्भशुक्रवातनाशिनी।" वै निघ ।

**कृसधूप:** । पु । शिह्लके । शिलारस । जटा ।

**केकर.** । पु। निर्व्याप्ततारचिपुरुषे । टेड्रा, नज़ा । हिं ऐंचाताना । चम. ।

**केका** । स्त्री । मयूरवाण्याम् । चम । [श्वद. ।

**केका(क,क्का)ण.** । पु । तद्देशजाताश्वे । See

व.४ । आग्नेय: केश: चतुर्हित: पाण्डुकफघ्न. रसायनश्च । राज. । भृङ्गराजे । भीमराज । र.मा. ।

**केश(स)राम्ब:** । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । जटा ।

**केशराह्वयम्** । क्ली । बालके । वाला । सु.चि ३५. ।

**केश(स)री (इन्)** । पुं । पुन्नागवृक्षे । नागकेशरे । घोटके । मे. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू २७अ । रक्तशिग्रौ । रा.नि.व.७ । मातुलुङ्गवृक्षे । मद व.६ । सिंहे । रत्ना. । वानरभेदे । वै.निघ. ।

**केशरुहा** । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे । बड़ दन्ती गाछ । रा.नि.व ६ । महाबलायाम् । गोरक्षचाकुलिया । महानील्याम् । वै.निघ. ।

**केशरूढक:** । पुं । कासमर्दवृक्षे । वै.निघ. ।

**केशरूपा** । स्त्री। वन्दाकनामक्षुपे परगाछा । रा.नि.व ५ ।

**केशव:** । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वायसे । "वायसे केशवेऽर्जुने ।" मे । नागकेसरवृक्षे । प.मु. ।

**केशवप्रिया** । स्त्री । गोरोचनायाम् । प.मु. ।

**केशवर्द्धिनी** । स्त्री । महाबलालतायाम् । रा.नि.व ४ ।

**केशवायुध:** । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

**केशवालय: (वास:)** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चिका । जटा ।

**केशशीलारम्** । क्ली । पर्वते । रा.नि.व.१८ ।

**केशसीमन्तघ्नज्वर:** । पुं । असाध्यज्वरविशेषे । यस्मिन् ज्वरे केशा: सीमन्तीकृता भवन्ति स ज्वर: । "ज्वर: चौषस्य शृनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिक: । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वर: ॥" मा.नि । "केशा: सीमन्तिनो यस्य संहिते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मत्यवे ॥" सन्निपातात् । विज.र. । [वै.निघ. ।

**केशहन्त्रि(ह्रत्)फला** । स्त्री। महाशमीवृक्षे ।

**केशहन्त्री** । स्त्री । शमीवृक्षे । रा नि.व ८ ।

**केशा** । स्त्री । जटामांसाम् । वै निघ. ।

**केशाख्यम्** । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । रत्ना. । "भृङ्गकेशाख्यनिर्गुण्डी ।" भैष.पचिन्त्यशक्तिरसे ।

**केशाद:** । पुं । कृमौ । वै.निघ. ।

**केशापहा** । स्त्री । शमीवृक्षे । वै निघ. ।

**केशारि:** । पुं । नागकेशरे । वै.निघ. ।

**केशारुहा** । स्त्री । महाबलाक्षुपे । रा.नि.व ४ ।

**केशार्हा** । स्त्री । महानीलीक्षुपे । बड़ नील । रा.नि व ४ । [निघ. ।

**केशालि:** । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । वै.

**केशाह्रम्** । क्ली । बालके । वाला । वै.निघ. ।

**केशिक:** । पुं । कमैरी । केशुर प.मु. । वि । प्रशस्तकेशयुक्ते । अम. ।

**केशिका** । स्त्री । शतावर्याम् । रा.नि.व.४ ।

**केशिनी** । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । बन्ध्यायाम् । वै निघ. ।

**केशी** । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । आलकुशी । र.मा. । जटामांस्याम् । भूकेश । रा नि.व.१२ । च.द. । सि.यो.महापैशाचघृते । वा.उ.६अ. । महाशतावर्य्याम् । आमलके । वै निघ. । नीलीवृक्षे । रा.नि व.६ । चौरपुष्प्याम् । अम. ।

**केश्य:** । पुं । मार्कवक्षुपे । भीमराज । रा.नि. व.४ । असनशाके । वै.निघ । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । ह्रीवेरे । वाला । रा नि.व.१० ।

**केसरम्** । क्ली, पुं । नागकेसरपुष्पे । रा.नि व. ६ । वै.निघ.वा *व्या.षडशीतिगुग्गुलौ* । *किञ्जल्के* । पद्मकेशर । सि.यो.कल्याणघृते । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । काशीसे । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । पुन्नागवृक्षे । अम. । मातुलुङ्गवृक्षे । लेबू गाछ । रा नि.व ११ । हिङ्गुनि । सिंहच्छटायाम् । मे. ।

**केसरवरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

**केसरिका** । स्त्री । महाबलाक्षुपे । रा नि व.४।

**केसरिसुत:** । पुं । हनूमति । हे.च. ।

**केसरोचटा** । स्त्री। सुखायां । नागरसुखायां । वै.निघ. । [गोत्रा । सु.सू ३६अ. ।

**केङ्क:** । पुं । गरगण्ड इति ख्याते वृक्षे । गर-

**कैटज:** । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । भा. पू.१भ. ।

**कैट(ड)र्य:** । पुं । स्वनामप्रसिद्धे महानिम्बवि-

घ्न। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं। कुष्ठकासप्रमेहासनाशनं वातलड्डु॥" भा.पू.१भ। कफपित्तघ्नं रोचनं अग्निदीपनञ्च। राज.। मधुरं कषायमम्लं शीतलं भेदकं ग्राहकं रूक्षं गुरुपित्तकफघ्नं वातघ्नञ्च। वै निघ.।

**केम्बुकम्** । क्ली। पूगे। भा.म.१भ.मू.कृ.चि.।

**केलटम्** । क्ली। कुसुम्भबीजे। वै.निघ.।

**केलटकः** । पुं। केमुककन्दे। वै.निघ।

**केलासः** । पु। स्फटिकमणौ वै.निघ.। [घ.।

**केलिकः (किल')** । पुं। अशोकवृक्षे। वै नि

**केलिकिणः (कीर्णः)** । पु। उष्ट्रे। वै.निघ। हे.च।

**केलिपिकः** । पुं। कोकिले। [श.र.।

**केलिवृक्षः** । पुं। केलिकदम्बे। (केलिकदम्।

**केलूट(क)म्** । क्ली, पुं। कन्दशाकविशेषे। (केमूककन्द। वलोदुम्बरे। वै.निघ.।

**केवलद्रव्यम्** । क्ली। मरिचे। श.र।

**केवा (विका)** । स्त्री। केवार् इति कोङ्कणदेशे ख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। गुणाः—मधुरा शीतला दाहपित्तश्रमघ्नी वातश्लेष्मघ्नी रुचिघ्नी च। रा नि. व.१०।

**केवु(वू)कः (का)** । पु,स्त्री। पत्तूरे। शालिञ्च। सि.यो.कृमि चि। केमुके। কাঁউ, কেউতারা। च.सू.४भ.कृमिघ्नगणे।

**केशः** । पुं। ह्रीवेरे। वाला। प.मु.। कुन्तले। मे.। वाले। चूल। रा नि.व १८। स तु गर्भस्थ शिशोरष्टाभिमासैः जायते। सुखबोध.।

**केशकारः** । पुं। इक्षुविशेषे। हिं कुशियार। गुणाः—गुरुः शीतः रक्तपित्तक्षयघ्नश्च। भा।

**केशकारी** । स्त्री। रोहिण्याम्। वै निघ.।

**केशकीटः** । पुं। Louse उकुणे।

**केशगर्भकः** । पुं। कवर्याम्। त्रिका.।

**केशघ्नम्** । क्ली। इन्द्रलुप्तरोगे। টাক পোকা। रा.नि.व २०।

**केशच्छिद्** । पुं। नापिते। श.मा.।

**केशटः** । पुं। उकुणे। छागे। मे। श्योणाक वृक्षे। त्रिका।

**केशहृत्** । पुं। मस्तके। भूतकेशे। श च.।

**केशनाम** । क्ली। ह्रीवेरे। वाला। अम.।

**केशपक्षः** । पुं। केशसमूहे। अम.।

**केशपर्णी** । स्त्री। अपामार्गवृक्षे, रक्तापामार्गे। भा.पू.१भ.।

**केशपाशः** । पुं। केशभारे। अम। [अम.।

**केशपाशी** । स्त्री। शिरोमध्यस्थशिखायां। चूड़ा।

**केशभूः (भृत्)** स्त्री, पुं। मस्तके। रा नि. व.१८। [रा नि.व ८।

**केशमथनी** । स्त्री। शमीवृक्षे। শাঁই গাছ।

**केशमार्ज्जक(न)म्** । क्ली। कङ्कतिकायाम्। কাঁকুই, চিরুণী। हला।

**केशमुष्टिः (कः)** । पु। विषमुष्टिनामपत्रशाकरूपे, महानिम्बे। (घोड़ानिम्। मं वकानीनिव। रा.नि.व ४।६।

**केशयन्त्रम्** । क्ली। उपविषादिशोधनार्थे यन्त्रविशेषे। लक्षणं यथा—"धान्यपूरितसुस्थाल्यां सुसुधायां मुखोपरि। मृदुग्धैर्नारिकेलस्य खर्परे विसमर्दयेत्। केशो दुग्धे मुखो यथाऽऽत्केशयन्त्रं तथा स्मृतम्॥" वै.चन्द्रिका।

**केशरः** । पुं, क्ली। नागकेशरवृक्षे। मे। च.द. ५भ.। वकुलवृक्षे। सु.सू.२८भ.एलादि.। पुन्नागवृक्षे। हारा.। किञ्जल्के। भा.पू १भ। सिंहकेशे। मे.। हिङ्गुवृक्षे। च टी भ.।

**केशरङ्गिनी** । स्त्री। सहदेवीलतायाम्।

**केशरञ्जनः** । पुं। भृङ्गराजे। ভীমরাজ। रा नि.व.४। नीलभिण्टाम्। वै निघ.।

**केशरपाकः** । पुं। वाजीकरणपाकविशेषे।

**केशरा** । स्त्री। नागरमुस्तायाम्। रा नि व ६।

**केशरागः** । पु। भृङ्गराजवृक्षे। भा.गण्डमा.चि.।

**केशराजः** । पुं। स्वनामख्याते शाकविशेषे। (কেশুতে। हिं भँगरिया। उत्. कलाकेशदुरा। वा.को.। गुणाः—तिक्तोष्ण. वातघ्न. केशरञ्जनः कफामशोथविषघ्न', नव मौली रसायन। रा.नि.

**कोयी** । स्त्री । पाठायां । आस्नादि । वै.निघ ।

**कोकः** । पुं । खर्जूरीवृक्षे । ज्येष्ठिकायां । भेके । मे. । ईहामृगे । (बोग, (घोय । रा.नि.व.१९ । चक्रवाके । त्रिका. ।

**कोकड़ः** / **कोकवाचः** पुं । चमरपुच्छे विलेशयमृगे । क इल्डार इति भाषा । तन्मांसगुणा.—श्वासानिलकासहरः पित्तदाहकरश्च । रा.नि.व.१९ ।

**कोकदेवः** । पुं । कपोते । रा.नि.व.१९ ।

**कोकनदम्** । क्लीं । (Nelumbium speciosum.) रक्तपद्मं । रक्तपद्म । रत्ना. । गुणाः —कटु तिक्तं मधुरं शीतलं रक्तदोषघ्नं कफपित्तवातशमनं सन्तर्पणं वृष्यञ्च रा.नि.व १० । "कोकनदमुक्तं मधुरं शीतं वर्ण्यं कटुतिक्तकं । वृष्यं दृशेः करणं विस्फोटकरक्तदोषदाहहरं । हृट्कफपित्तविसर्पविषसन्तापवातनाशकरम् ॥" वै.निघ ।

**कोकाहः** । पुं । पाण्डुवर्णघोटके । कर्केत्यपरनामधेये शुक्लाश्वे । "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः ।" ज.द.३५. । "सिते तु कर्ककोकाहौ ।" है.च. ।

**कोकिलः** । पुं । (Cuculus Indicus.) स्वनामख्यातपक्षिविशेषः । कोकिल । हिं कोइला । रत्ना. । गुणाः—"कोकिलः श्लेष्मली ज्ञेयः पित्तसंशमनो मतः ।" अत्रि.२१५. । सविषकीटभेदे । तद्दष्टस्य कफनिमित्तजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८५. । क्ली । बदरीफले । जटा. ।

*कोकिलनयनः* । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलियाखाड़ा । अ.टी.२. । [वै.निघ. ।

**कोकिला** । स्त्री । काकोल्यां । कोकिलस्त्रियां ।

**कोकिलानन्दः (वासः)** । पुं । राजाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**कोकिलावर्त्तिः (र्त्ती)** । स्त्री । नेत्ररोगे वर्त्तिविशेषे । "व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थत्रिफलाञ्जनसंयुता । गुडिका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा ।" च.द. ।

**कोकिलाक्षः (कः)** । पुं । (Hygrophila spinosa. Syn. Ruellia longifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । कुलेखाड़ा, कुलेकाँटा, भृमर्दन । हिं कोकिलाविखर्, कैलया ; तद्बीजं तालमाखना । मं कोलिसा । कं कलुगोलिकि । तें गोलिमिडिचेट्टु, गोब्बिचेट्टु । ञत्. कुइलिरखा, माखुरिस । मद. । गुणाः—आमवातरक्तघ्न. । राज. । मधुरः शीत. पित्तातिसारजित् वृष्यः कफघ्नः बल्य, रुच्यः सन्तर्पणश्च । रा.नि.व.५ । शीतलः वृष्यः स्वाद्वम्लपित्तलः तिक्तः आमवातशोथाश्मरीतृष्णावातरक्तघ्नश्च । भा पू १भ. । तद्बीजगुणाः—शीतलं स्वादु कषायं तिक्तं गुरु गर्भस्थापनं वृष्यञ्च । वै निघ. ।

**कोकिलाक्षी** । स्त्री । कोकिलाक्षबीजे । कुलेखाड़ाबीज । हि तालमाखना । श.र । ।

**कोकिलेष्टा** । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । बड़ जाम गाछ । रा.नि व.११ ।

**कोकिलेक्षुः (क्षः)** । पुं । कृष्णेक्षौ । काखला इक्षु । कोकिलाक्षवृक्षे । रा नि.व.१४।५ ।

**कोकिलोत्सवः** । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि व.११।

**कोकुराहः** । पुं । मुखपुच्छयुक्तश्वेताश्वे । "कोकाहः पुण्ड्रकेशाश्चः कोकुराहः ।" ज.द.३५. ।

**कोङ्ग(ङ्का)णः** । पुं । कोङ्कणदेशजोत्तमाश्वे । ज द.३५. । [चि,पानीयवर्ष्या ।

**कोचिला** । स्त्री । कुचेलके । कुँच्‌ले । भैष ज्य.

**कोटः** । पुं । कोठरोगे । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

**कोटजः** । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । रा.नि व.९ । [वि । भष. ।

**कोटरः** । पुं, क्ली । वृक्षगह्वरे । गाछेर कोटर ।

**कोट(ठ)रपुष्पी** । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । बीजताड़क । रा.नि.व.३ । [निघ. ।

**कोटरवासिनी** । स्त्री । श्वेतविड़ालायां । वै.

**कोट(ट्ट)वी** । स्त्री । नग्नस्त्रियां । न्याङ्टा मेये । अम. । [शाक । रा.नि.व.१२ ।

**कोटिः (टी)** । स्त्री । सृक्कायाम् । पिड़िं

**कोटिकः** । पुं । मण्डूकजातीयसविषकीटभेदे । सु.कल्प.८५ । See मण्डूक. । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । जटा. ।

**कोटिवालिका** । स्त्री । मरटे । वै.निघ. ।

**कोटिरः** । पुं । नकुले । इन्द्रगोपकीटे । मे. ।

भेदे। फलित महानिम्बविशेष, घोड़ानिम्ब। म फलिनमहानिम्ब, गौरानिम्ब। क क्याइण्डिड। वै.निघ.अपभ्रा.चि.वचाद्यघृते। गुणा —कटुतिक्त-कषाय शीतलो लघुः तापघ्नः शोफकुष्ठरक्तक्रिमि भूतविषघ्नः। रा.नि.व ९। शीतलस्तिक्तः कटुः तुवरः लघुः दाहार्त्त क्रिमियूलघ्न' सन्तापविषघ्नश्च। श्वेतपाटलवृत्ते। वै.निघ.। कट्फलवृत्ते। रा.नि व.९। च सू.४ ग्र.। भा.म बाल चि.। मदनवृक्षे। रा.नि व.८ महाभल्लातकगुडे। पूतीकरञ्जे। कृष्ण कटभीवृक्षे रा नि व ८। घृतकरञ्जे। कामुके। लघुकाश्मर्य्याम्। रा नि.व २३।

**कैतकम्**। क्ली। केतकीपुष्पे। राम। श्रृगाल कोल्याम्। शेयाकुल।

**कैतवम्**। क्ली। कुमुदे। वैदूर्य्यमणौ। रा नि.व. १३। राजिकायाम्। राइ। विका०।

**कैदारः**। पुं। केदारशालिधान्ये। आमन धान। षष्टिकधान्ये। वेटे धान। गुणा —कैदारा म धुरा वृष्या बल्या पित्तनिवर्हणाः। ईषत्कषाया ल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः॥ सु.सू.४६अ.। क्ली। पद्मकाष्ठे। पद्म।

**कैपीला**। स्त्री। कृष्णत्रिवृतायाम्। वै निघ।

**कैरली**। स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि.व.६।

**कैरवम्**। क्ली। विडङ्गे। कुमुदे। हेला फुल, शालुक फुल। रवा। श्वेतपद्मे। है.च.। श्वेतकुमुदे। श्वेत शुन्दि। भा.पू १भ.। रा.नि.व.१०।

**कैरविका**। स्त्री। कुमुदिन्यां। छोटि शुन्दीर झाड़। भा पू १भ।

**कैरविणी**। स्त्री। उत्पलिन्याम्। शुन्दी वा कुमुदफूलेर झाड़। रा नि.व.१०।

**कैरविणीफलम्**। क्ली। कुमुदबीजे। ढेलो बीचि, भेट। हिं भेट। भा.।

**कैरवी**। स्त्री। मेथिकायाम्। मेति। प.मु। चन्द्रिकायाम्। मे.। (विन्) पुं। चन्द्रे।

**कैरवीकन्दः**। पु। रैलकन्दे। रा.नि व.७।

**कैराटः (कः)**। पुं। करवीरवृत्ते, स्थावरविषभेदे। है.च.।

**कैरातः (कः)**। पुं। जलपक्षिविशेषे। च.सू. २७अ.। भूनिम्बे। चिरेता। रा.नि व.९। बलव ति पुरुषे। चारा। क्ली शबरचन्दने। रा.नि व.१२।

**कैरातचन्दनम्**। क्ली, पुं। न्यातिपीतचन्दने कोङ्कणे ख्याते। शबरचन्दन। गुणाः—"शीतलश्च तिक्तः कान्तिकरो मतः। विचर्चिकाकुष्ठकण्डूकफ दद्रुविषापहः। रक्तपित्तक्रिमिघ्नश्च पित्तदाहज्वरदाहदः॥" वै.नि.घ। See शबरचन्दनम्।

**कैरालम्**। क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.। [नि.व.६।

**कैराली**। स्त्री। भूनिम्बे। विडङ्गायाम्। रा.

**कैवर्त्तः**। पुं। महानिम्बे। वै.निघ.।

**कैवर्त्तम(मु)स्त(क)म्**। क्ली। कैवर्त्तिकाया, जलजमुस्ताभेदे। केओटमुता, केशुरमुता। म र। गुणा —हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिकरं कफघ्न पित्तघ्नं रक्तदोषवीसर्पकुष्ठकण्डूघ्नच। इदन्तु वि तुन्नकनाम्ना इचस्य त्वक् मुस्ताकृतिः। "मुस्ता बर्त्तुलवत्पुटं शुकाभ स्याद्वितुन्नकमिति॥" भा.पू.१भ.।

**कैवर्त्तिका (र्त्ती)**। स्त्री। (Cyperus rotundus.) A [illegible] fragrant grass. मालवे ख्यातमुस्ता[illegible]मुस्तायां। केओटीमुता, केशुरमुता। [illegible]टी भ.। गुणाः—लघु, वृष्या कषाया कफघ्नी कासश्वासघ्नी मन्दाग्निहरी च। रा.नि.व ३। [कायाम्। भा.पू.१भ.।

**कैवर्त्ति(र्त्ती)मुस्त(क)म्**। क्ली। कैवर्त्ति

**कैवलम्**। क्ली। विडङ्गे। र.मा.।

**कैशिकी**। स्त्री। व्यधनीपयोग्यस्वधारायाम्। सु.सू ८अ.। [वयसि। रा.नि व.१८।

**कैशोरम्**। क्ली। एकादशाब्दात्पञ्चदशवर्षपर्य्यन्ते

**कैशोरको (गुग्गुलुः)**। पुं। वातरक्ते हितः। पोड़शीवड़गुग्गुलुः २ श., त्रिफला २ श. गुडूची ४ श. (एकत्र) वारि २६श. भर्द्धशिष्टः क्वाथ. (१८ श.) कार्य्यः। क्वाथं वस्त्रपूतकृत्वा तेन घृतसहितगुग्गुलुं गोलयित्वा पुनः पाकं कुर्यात्। घनीभूते पाके अवतार्य्य तत्र त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. त्रिकटुचूर्णं प्र. ४ तो. विडङ्गचूर्णं ४ तो. त्रिवृच्चूर्णं २ तो. दन्तीमूलचूर्णं २ तो. गुडूचीचूर्णं ८ तो. प्रदेयो देयः। च द.। सा.कौ.। [विधिता च वि.१८.।

**कैषि(षी)का**। स्त्री। वातातके। मूलमिति

**कोमलवल्कला (ली)** । स्त्री । लवलीवृक्षे । लोओयाड । भा ।

**कोमला** । स्त्री । चीरिकायाम् । थीरुई । श. च । चीरिण्यां । थिर्नी । खर्जूरिकायां । वै.निघ.।

**कोमलेक्षुः** । पुं । इक्षुविशेषे । कचि ईकु । गुणा.—"कोमलेक्षुर्मन्दकफमेहकारी च कीर्त्तितः। तद्रसस्तु मधु प्रोक्तः किञ्चित्कटुश्च वातहा । पित्तं नाशयतीत्येवं स वृद्धी वीर्य्यवर्द्धकः । रक्तपित्तहरो बल्यो चतनाशकरो मतः ॥" वै.निघ. ।

**कोमासिका** । स्त्री । जालिकायां । फलेर जालि । हारा. ।

**कोयष्टिः (कः)** । पुं । जलकुक्कुमे । कोँड़ा पाखी। अयं मत्तुदगुण.। सु.सू ४६अ.। च.सू.२७अ ।

**कोरसन्धिः** । पुं। गर्त्ते । गर्त्ताकारसन्धौ। "अ ङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरसन्धयः।" सु. शा.५अ. ।

**कोरकः** । पुं, क्ली । काकोल्याम् । काँकला । कुड्मले । कुँड़ि । अम. । मृणाले । मे । चकोरप क्षिणि । वै.निघ. । चोरनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।

**कोरकद्वयः** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै निघ. ।

**कोरङ्गी** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि.व २३ । पिप्पल्याम् । रा.नि व.६ । [म् । वै निघ. ।

**कोरञ्जी** । स्त्री । सौराष्टिकायां । काँचड़ा दा-

**कोरण्टी** । स्त्री । वदरीवृक्षे । मद व ६ ।

**कोरदूषः (षकः, ष्यः)** । पुं । कोद्रवे । रा नि व.१६ । च.द.र पि.चि. । कोद्रवधान्ये । क-दो धान वा छोट सटेर । रत्ना. । गुणाः—"कोरदूषस्तु मधुरः शीतो ग्राही गुरुर्मतः । तिक्तो मध्यश्च रूक्षश्च कफपित्तविषापहः । मदनकृत्तृष्णः प्रोक्तो जीर्णयाय लघु स्मृतः ॥" वै निघ. ।

**कोरिमदः** । पुं । कासमर्द्दे । प सु. ।

**कोल(क)म्** । क्ली। तोलकमाने । १ तोला । प.प्र. । "अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः ।" सि यो पाण्डु.चि । मरिचे । चव्ये । रा.नि.व ६ । वदरफले । रत्ना । क्रोड़े । मेलके । चित्रके । कक्कोले । मे. । रा नि.व.१२।१८ । वै निघ.२भ.पाण्डु चि. घोण्टादिचूर्णे । अङ्कोले । गजपिप्पल्यां। पिप्पल्यां। राजवदरे । नवे । पुं । वदरवृक्षे । कुल गाछ । र.मा. । वा चि.१अ । "कोलमूलास्लकलशी ।" वदरास्थिमज्जे । "कोलसक्तु मज्जा ।" रस र बाल. चि. । च.द.पाण्डु.चि. । "त्र्यूषणकोलभागैः ।" टङ्कद्वयपरिमाणे । "तद्द्वयञ्च उच्यते" प.प्र १ख.। वराहे । रत्ना । कुलत्थे । शा कौ.गुदभं चि चाङ्गेरीघृते । अङ्कोलवृक्षे । बहुवारवृक्षे । जटा । .

**कोलकन्दः** । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे । पुटालुरिति काश्मीरे ख्यात. । शुयार आलू । म पुटगेडु । गुणाः—कटु उष्णः क्रमिघ्नः वातिघ्न. छर्द्दिघ्न विषदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

**कोलकर्कटिका (टी)** । स्त्री । मधुखर्जूरिकावृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**कोलका** । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । वै निघ ।

**कोलगजिनी** । स्त्री। गजपिप्पल्यां । वै निघ।

**कोलङ्कः** । पुं । आमलकवृक्षे । वै निघ ।

**कोलतैलम्** । क्ली । वदरीवीजतैले । गुणः बिभीतकतैलवत् ।

**कोलदलम्** । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । अम.।

**कोलनासिका** । स्त्री । वह्निनीवृक्षे । हारा.।

**कोलपुच्छः** । पुं। कङ्कपक्षिणि । "कोलपुच्छस्तु कङ्कः स्यात् ।" हारा. ।

**कोलवालुकः** । पुं । कङ्कुष्ठे । वै निघ. ।

**कोलमज्जा** । पुं । वदरास्थिमज्जे । कुलेर आटिर शाँस । सि यो हि.श्वास.चि । "कोलमज्जाञ्जनं लाजा ।" गुणा.—"कोलमज्जा तु मधुरः पित्तच्छर्द्दिदाहापहः ।" राज. । "कषायो मधुरो मज्जा कोलाना पित्तनाशनः । तृष्णाच्छर्द्द्यनिलघ्न श्च ।" सु.सू.४६अ ।

**कोलमूलम्** । क्ली। पिप्पलीमूले । रा नि.व.६।

**कोलवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री। (Scindapsus officinalis. Syn. Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम् । प.सु. । चव्ये । रा.नि.व.६ । च.चि १अ. ।

**कोलशिम्बिः (म्बी)** । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी गाछ । हि सुरवाशेंबि । मद व.१ । शिम्बीभेदे । शुइँयारे शिम्, कटारा शिम् ।

कोटि(टी)वर्षा । स्त्री । पिडिङ्गशाके । पिड़िं शाक । श र ।

कोटिवृचक । पुं । कुटजवृचे । मद व १ ।

कोटिश' । पु । लोष्टभेदने । टैा । भरत ।

कोटी । स्त्री । कुटजवृचे । कुडचि गाछ । वै निघ । सूक्ष्मायाम् । श र अस्त्राग्रभागे । श टी ।

कोटीर । पु । जटायाम् । त्रिका । [चि. ।

कोटोडुम्बर । पु । यज्ञोडुम्बरे । भैष स्तोरी.

कोट्टार' । पुं । कूपे । दारा. । पुष्करिणी घाटके । मे ।

कोठ. । पु । A species of leprosy. Ringworm चुद्ररोगान्तर्गतचर्मरोगविशेषे । तस्य लचण यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहै. । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । उत्कोठ सानुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥" मा नि । "वरटीदष्टकण्डूमांसोहितोऽस्त्र कफपित्तात् चणिकोत्पादविनाश कोठ इति विगद्यते ॥" भक्तुकीतन्तात् । [रा नि व ८ ।

कोठर: । पु । अङ्कोलवृचे । आँकोड़ गाछ ।

कोण: । पुं । अस्त्राग्रभागे । अम. ।

कोणकुण. । पु । उत्कुणे । उकुण । हे च ।

कोथ: । पुं । पूतीभाव । पूय । भा.म ४भ नासारो चि । "विक्लेदकोथावयवापि यत्र ।" नेत्ररोगभेदे । कतो । मे । दुगस्त्रक्लेदे । पाके । सु नि ४भ । त्रि । मथिते । शठिते । हे च ।

कोदवार । पुं । अश्वाकारस्तगभेदे । वै निघ ।

कोदण्ड । पुं, क्ली । धनुषि । धूत्र । मे ।

कोद्दालक ⎫ पु । (Paspalum scrobiculatum) कोरदूषकापरनामक
कोद्रव ⎭ धान्यविशेषे । कदो धान मं कोद्रव । कारव । देशविशेषे तस्य नाना भेदा सन्ता । गुणा —वातलो ग्राही हिम पित्तकफप्रद । भा. । अतिशयित वातलत्व । राज । "कोद्रवी रूची ग्राही स्यात् रक्तपित्तविशोधन । नात्यन्तकफकृत्शीतो वण्य स्वादु प्रकीर्तित ॥" चरि ५भ । सन्धिबन्धशिथिलकरत्वात् विकाशी ग्राही स्वर्णशीलत्वा विपापहत्व । धा भाव्य । मधुर तिक्त अपिना पथ्य कफपित्तहर रूच वातल गुरु मोहकृत्व । रा नि व.१६ । "ग्लानिमूर्च्छाकर सद्य कोद्रव नहित मतम् ।" अत्रि १२भ ।

कोद्रवमण्ड: । पु,क्ली । कोद्रवधान्यकृतमण्डे । कदो धानेन मण्ड । गुणा — मूर्च्छाग्लानिजनन । वै निघ ।

कोद्रविकाम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै निघ ।

कोद्रुभक्त । पु, क्ली । कोद्रवान्ने । कदोर भात । म हरकाचाभात । गुणा —"कोद्रुभक्तो रुचिकरो मधुरस्तु प्रमेहहा । मूत्रदोषप्रशान्तं कफवातामदाहनुत् ॥" वै निघ ।

कोनफलम् । क्ली । रक्तालो । वै निघ ।

कोना(नी)ल । पु । वर्षिकाख्ये जलपचिणि । वै निघ । [चि १०भ ।

कोनालि: । स्त्री । कुष्ठविह्नितभस्यद्रव्ये । सु

कोप । पु । क्रोधे । अम ।

कोपन. । पु । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । त्रि । क्रुद्धे । जटा. । वै निघ ।

कोपनक । पुं । चौराख्यगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা । छि चोरा । रा नि व १२ ।

कोपना । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै निघ ।

कोपलता । स्त्री । कर्णस्फोटलतायाम् । काण छिड़े, काणफोड़ा । रा नि व ३ । [व १८ ।

कोपिन: (पी) । पु । जलकपोते । रा नि

कोमम् । क्ली । पिपासास्थाने । श टी. ।

कोमलम् । क्ली । जले । मे ।

कोमलकाम् । क्ली । मृणाले । पद्मेर डाँटा । श र. । पद्मकाष्ठे वै निघ ।

कोमलकदलम् । क्ली । बालकदलफले । कचि कला । मं कोंवळीकेळें । गुणा —शीतमधुर कषायरुच्याम्ल पित्तप्रद । वै निघ ।

कोमलदलम् । क्ली । पद्मे । वै निघ ।

कोमलनारिकेलम् । क्ली । बालनारिकेले ।

कोमलपत्रक. । पु । शिग्रौ । सजिना गाछ । रा नि व ७ ।

कोमलप्रसव: । पु । नीलझिण्ट्याम् । वै निघ ।

महाकालसतायाम् । श्वेतघोषायाम् । रत्ना । पटोल्याम् । পটল গাছ । মে । अपामार्गे । वै.निघ.।

**कोशा(षा)म्रः** । पुं । वनाम्रवृक्षविशेषे, क्षुद्राम्रे । জনপাই, কেওড়া । हिं कोशंभ । मं भारीआंबा । कं नूरिमाचु । गुणाः—"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः । तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरुपित्तलं । पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघु षाड्कफवातनुत् ॥" भा.। फलं—अम्लं वातहरं कफपित्तकरं गुरु विदाहशोफहरञ्च । रा नि.व.११ । विरेचनमिति । सु चि ३१अ. । अम्लो गुरु विदाही पित्तलः कफकृत्कोष्ठशोषनश्च । फलं ग्राहि उष्णं पित्तलं गुरु अम्लं वातघ्नञ्च । किञ्चित्पक्वं अम्लं रुच्यं दीपनञ्च । पक्वफलरसः स्निग्धो रोचनश्च । वै.निघ । तन्मज्जगुणा.—स्वादुपाकोऽपिवलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापह. । सु.सू.४६अ. ।

**कोशा(षा)म्रतैलम्** । क्ली । केशीडा इति प्रसिद्धतरुफलजतैले । কেওড়ার তৈল । गुणाः—सारक क्रमिकुष्ठव्रणघ्नं तिक्तं अम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनं पाचनञ्च । रा नि.व.१५। [नि.व.२।

**कोशिला** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा.

**कोशी** । स्त्री। व्याघ्रनखे । नखी । रा.नि.व १२। उपानहि । हारा । धान्यादिशूकायाम् । हे.च. ।

**कोषः (कः)** । पुं, क्ली । जातीकोषे । खाद्ग्यत्न । पात्रे । मे । कुड्मले । कूँड़ि। वृषणे । श.र.। शिम्बे । अण्डे । कृताकृतस्वर्णरौप्ये । अम.। योन्याः। शिम्बायाम् । हे.च.। पनसादिफलस्यान्ते । धरणि.।

**कोषकारः** । पुं । इक्षौ । ईखू । श.र.। इक्षुविशेषे । हिं कुषारि, कुशिया, कुसियार । तें कोल्सरिचेट्टु । भा.म.२भ.मूत्राघात.चि । गुणाः—गुरुः शीतलः रक्तपित्तक्षयघ्नश्च । राज. । "कोषकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।" भा.। अयं मूले मध्ये च मधुरः। सु सू.४५अ. । कोटभेदे । গুটিপোকা । जटा. ।

**कोषकारजम्** । क्ली। कौषेये । রেশম। रत्ना।

**कोषचञ्चुः** । पुं । सारसपक्षिणि । श.मा. ।

**कोषफलम्** । क्ली। कर्पूरमणिकक्कोले। भा पू. १भ । पुं । घोषकलतायाम् । ঘোষা। লতা। जटा.। (ला) स्त्री । पीतदेवताड्याम् । रा.नि.व १। पीतघोषायाम् । प.मु. । लिम्पाके । পাতিলেবু ।

**कोषला (ला)** । स्त्री । जीवशाके । प.मु ।

**कोषवती** । स्त्री। कोषातक्यां। ঘোষা, ঝিঙা। द्विधा घण्टालिका । एका धामार्गवः द्वितीया राजकोशातकी । भा.मू १५अ. । [र.। See वृद्धिः ।

**कोषवृद्धिः** । स्त्री । मुष्कवृद्धौ । কোষবৃদ্ধি । श.

**कोषस्थः** । त्रि । कोषवासिप्राणिमात्रे, यथा—शङ्खशुक्तिशङ्खनखशम्बूककर्कटादौ। गुणाः—"शङ्खकूर्म्मादयः स्वादुरसपाका वातघ्ना शीताः स्निग्धा पित्ते हिताः श्लेष्मवर्द्धनाश्च ।" सु.सू.४६अ. । "कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । बृंहणा बहुवर्चस्काः वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥" भा ।

**कोषा (षिन्)** । स्त्री, पुं । पादुकायाम् । श. र । शूकाया । শুঙা । हे.च.। आम्रवृक्षे । श.मा.।

**कोषाम्बी** । स्त्री । महाकोषातक्याम् । वस्त्रकलाय । प.मु ।

**कोषातक्याद्यतैलम्** । क्ली । उपदंशे तैलं। पाठः—"यस्य लिङ्गस्य मांसञ्च शीर्य्यते क्रिमिभक्षितम् । तस्य कोषातकीलम्बाबीजनागरसाधितं । तैलं हन्त्यचिरादेव दुष्टव्रणभगन्दरं ॥" कोषातकी घोषक. (ঘোষা), लम्बा तिक्तालाबूः । तैलं ४ श. कोषातक्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श.। रस.र.।

**कोष्ठम्** । क्ली । कुष्ठौषधौ । कूड़ । गुणाः—उष्णं कटु तिक्तं स्वादु हृद्यं शुक्रकरं कुष्ठविषविसर्पहरम् । वै.निघ । See कुष्ठम् । पुं । कुसूले । स्वकुक्षौ हृदयादधिपर्य्यन्ते । मे.। Any viscus. आमाग्निमूत्ररुधिरस्थानादौ । यथा—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ।" स त्रिविधः मृदुः क्रूरो मध्यमश्चेति । तत्र बहुपित्तो मृदुः स दुग्धेनापि विरिच्यते । बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्विरेच्यः । समदोषो मध्यमः स साधारण इति । तत्र मृदौ मात्रा मन्दा, तीक्ष्णा क्रूरे, मध्ये मध्या च कर्त्तव्येति । सु.चि ३३अ. ।

**कोष्ठपुष्पः** । पुं । चोरपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

**कोष्ठभेदः** । पुं । तथामयरोगे । वै निघ. ।

**कोष्ठसन्तापः** । पुं। अन्तर्दाहे । रा.नि.व.२०।

गुणा —वातघ्नी गुरुरुष्णा वातकफघ्नी शुक्राग्निमान्द्यकृत् बल्या रुचिकृत्। भा। वातघ्नी गुरु उष्णा कफपित्तकरी च। रा नि व.३।

**कोला** । स्त्री। बदरीवृक्षे। श र.। पिप्पल्या। रा नि व ६। महाशावरयाम्। गोवरकमूत्री। रा नि व ५। चव्ये। भा पू.१भ.।

**कोलास्थिजः** । पु। बदरफले। वै निघ।

**कोलादिमण्डूरम्** । क्ली। परिणामशूले छिन्नम्। कोला चविका, ग्रन्थिक पिप्पलीमूल, चपला पिप्पली, चारी यवचार, सुरभिजल गोमूत्र, त्र्यूषम्। च द परिणामशू चि। शोधितमण्डूर १० तो शुण्ठीपिप्पलीचव्यपिप्पलीमूलयवचाराणां प्र २ तो. गोमूत्र ८० तो (१ श)।

**कोलास्थि** । क्ली। बदरास्थनि। कुलेर आँटि। सियो छर्दि चि.। [निघ.।

**कोलाहलः** । पु। मूकदन्वे। कुबृशिम। वै

**कोलिः (ली)** । पु, स्त्री। बदरीवृक्षे। कुल गाछ। चिका। श टी भ। [वै निघ.।

**कोलिका** । स्त्री। भल्लावदरे। भेशाकुल।

**कोविदः** । पुं। तिलकवृक्षे। वै निघ.।

**कोविदारः (क)** । पु। (Bauhinia variegata) A species of ebony. काञ्चनारभेदे, रक्तकाञ्चनभेदे। भा.। रक्त काञ्चन भेद। हि कचनारभेद। म क कावत कोचाले। ते देवकाचन। गुणा —"दीपन स्यात् कषायो व्रणरोपण। संग्राही सारक स्वादु पर्णशाकेषु चोत्तम। मूत्रकृच्छ्र त्रिदोषघ्न शोथं दाह कर्फ तथा। वात हरेत्तुषगुणा रक्तकाञ्चनपुष्पवत्।" वै निघ। धारक रुचिकर. रक्तपित्ते पथ्य। राज। तैलगुणा विभीतकतैलवत्। See काञ्चनार।

**कोशः (ष.)** । पु। चर्मकोश। भा म ४भ.। "मनेरधस्तात्कोशम्।" कुड्मले। पात्रे। जातिकोषे। वै निघ २भ चय चि.मूर्धप्रभाग। पेश्यां। अष्टसंग्रहे। सी.। स्वर्णे। रूप्ये। चम.। (क) व्रणबन्धनविशेषे। स च बहुलाङ्गुलिपर्वसु विधेयः। सु सू १८ष। "कोशकत्र स विज्ञेय अङ्गुष्ठेऽस्मिन् वर्जित।" "अथे सूचीऽयपचैरहित बन्धन वर्जित कोशकार" इति। ड.। कण्ठे। श र.।

**कोशकारः** । पु। कोषकारिणी। हि करिया, कुशियां।

**कोशकाली** । स्त्री। जलचरपक्षिभेदे। वै. निघ। [भा.।

**कोशकृत्** । पु। कोषकारे। वै निघ। कणेचो।

**कोशफलम्** । क्ली। बपुयाम्। शशा। देवदाल्याम्। घोषाल्यां। भेशाकूल। रा.नि व.२१। कक्कोले। श्रम। वदरे। वै निघ.।

**कोशफला** । स्त्री। महाकोषातक्याम्। बड घोषा वा धुन्दुल। देवदालीलतायाम्। देशा ताडा। रा नि व.३। पीतघोषायाम्। रक्ता। श्वेतनिङ्गलायां, कृष्णनिङ्गलायाम्। बपुष्याम्। शशा गाछ। रा नि व ७। [चि १८च।

**कोशवती** । स्त्री। घोषायाम्। घोषा। सु.

**कोशस्थः** । पु। शङ्खशम्बुकादौ। सु सू ४६ष.।

**कोशस्थमांसम्** । क्ली। शङ्खशम्बुकादिमांसे। गुणा – मधुर शीतल स्निग्ध शुक्रकर इष्ट विड्वर्द्धक बलवृद्धिकर वातपित्तघ्न। वै निघ।

**कोशा** । स्त्री। मद्ये। वै निघ।

**कोशाङ्गम्** । क्ली। दलकटे। हारा। [सि.।

**कोशा(षा)तकः** । पु। घोषके। घोषा।

**कोशा(षा)तकी** । स्त्री। स्वनामख्यातफलशाके। घोषा लता। हि करइतरइ। तें बीर, उत्तरेणि। म कडूदोडकी, काहीरे। श्वेतपीत भेदेन द्विधा। फलगुण —कफार्शोघ्न। पक्कफल गुण —आमामयपडिकरम्। तैल मूलकतैलगुणम्। राज। च.द श्वर्श चि। (Luffa pentandra or amara, and L Acutangulo.) बहुविधफलशाकविशेषे, कोशिलकायाम्। जिङ्गा। हिं नौंकी झिमनी, तरइ, घितरइ। उत् जनी। गुणा —शिशिरा कटु अम्लकषाया वातपित्तकफघ्नी मलाध्मानशोधिनी। रा नि व ७। महाकोषातक्याम्। बड़ धुन्दुल। हि नेनुवा। गुणा —"महाकोशातकी स्निग्धा शूरा विषादि तापहा।" तत्फल स्वादु मधुर वातपित्तघ्न पाके कफघ्न ज्वरे शस्त। चनि १६ष। See राज कोषातकी। तिक्तफललताविशेषे। तिरपन्तुड़ी।

**कौबे(वे)रः** । पु क्ली । कुष्ठे । कुड । मद व १ । (री) उत्तरदिशि ।

**कौबेरग्रह.** । पु । अश्वजातेर्दुष्टग्रहविशेषे । लक्षण—"खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति । कौबेरग्रहसंजुष्ट तं विद्यात्कष्टजीविनम् ॥" ज द ५७श ।

**कौमारम्** । क्ली । पञ्चवर्षपर्य्यन्ते काले । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तम् ।" रा.नि व १८ ।

**कौमारभृत्यम्** । क्ली । तन्नामकाऽन्यतमतन्त्रे, बालभृत्यायाम् । शिशुचर्या । "कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रह समुत्थानानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ।" सु.सू १अ.।

**कौमारी** । स्त्री । वाराहीनामकन्दे । रा नि व. ७ । वंशलोचनभेदे । घृतकुमार्य्यां । वै निघ.ज्व चि.।

**कौमुदः** । पु । कार्त्तिकमासे । त्रिका । [निघ ।

**कौमुदीजीवनः** । पु । चकोरपक्षिणि । वै.

**कौमुदीवृक्षः** । पु । दीपवृक्षे । पिलशज । हारा ।

**कौम्भघृतम्** । क्ली । शताब्दिकघृते । वै निघ. ।

**कौलत्थः** । त्रि । कुलत्थसम्बन्धिनि । वा.चि ७अ ।

**कौलत्थीनः** । त्रि । कुलत्थोत्पादके (क्षेत्रादौ) । भ टी भ ।

**कौलीनम्** । क्ली । गुह्ये । उपस्थे । मे ।

**कौलीरा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी. रा.नि व ६ ।

**कौलेयकः** । पु । कुकुरे । हला. ।

**कौल्माषीण.** । त्रि । कुल्माषोत्पादके (क्षेत्रादौ) । भ टी रा । [हिरु कोष ।

**कौवलम्** । क्ली । Jujube. कोलीफले । कूल ।

**कौशिक** । पु । गुग्गुलौ । गुग्गुल । प मु. । अश्वकर्णशालवृक्षायाम् । सताशाल । रा नि व ९ । मेचके । रत्ना. । व्याले । शार्ङ्गे । नकुले । मे । क्ली शृङ्गारे । म.र । मज्जायाम् । हे च. ।

**कौशिकफलः** । पु । नारिकेरवृक्षे । श र. ।

**कौशिका** । स्त्री । ग्रन्थिपर्ण्णौषधे । गेंठेला । सुरायाम् । वै निघ, । पानपात्रे । हे च. ।

**कौशिकारातिः (कारिः)** । पु । काके । रा नि व १९ ।

**कौशिक्यः (क्या)** । पु, स्त्री । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि व ९ । गुणा —"पित्तला चोष्णा तिक्ता वातविनाशिनी ।" वै निघ ।

**कौशीरम्** । क्ली, पु । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

**कौशे(षे)य(क)म्** । क्ली । कृमिकोशोत्थवस्त्रे । রেশমী কাপড় । रत्ना. । कामदुघे । वै निघ. ।

**कौषम्** । क्ली । कमले । पद्म । वै निघ. ।

**कौषिकः** । पु । कौशिके । मे. । आहितुण्डिके । रत्ना. ।

**कौसीद्यम्** । क्ली । तन्द्रायां । आलस्ये । हे.च ।

**कौसुमम्** । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा नि व.२२ ।

**कौसुम्भम्** । क्ली, पु । वनकुसुम्भे । रा नि व ४ । कृमिमाञ्जने ।

**कौसुम्भतैलम्** । क्ली । कुसुम्भबीजोद्भवतैले । কুসুমবীজের তেল । तच्च कटु सक्षारं वातघ्न कफपित्तहरञ्च । वा.टी. । See कुसुम्भतैलम् ।

**कौसुम्भशाकम्** । क्ली । कुसुम्भशाके । See कुसुम्भपत्रम् ।

**कौसुम्भशुण्डिक** ⎫ पु । स्वनामख्यातशालौ ।
**कौसुम्भीशालिः** ⎭ गुणा —लघुपाक वात पित्तघ्नश्च । रा नि.व १६ ।

**कौस्तभम्** । क्ली । दशाब्दिकघृते । रत्ना. ।

**क्रकचः** । पु, क्ली । करपत्रे । করাত । केतक्याम् । ग्रन्थिलतरौ । গেঁঠেলা । मे । महद्व्रीहिनमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे लक्षणम्— "प्रलापायाससम्मोहा कम्पमूर्च्छारतिभ्रमा । मन्याखम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषत । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्प्रकीर्त्तित ॥" भा म.१भ ।

**क्रकचच्छदः** । पु । केतकीवृक्षे । কেয়া গা- ছ । प मु । [रा,नि व ९ ।

**क्रकचपत्र.** । पु । शाकवृक्षे । সেগুন গাছ ।

**क्रकचपात् (पाद.)** । पु । Chameleon. कृकलासे । গিরগিটে । हारा ।

**क्रकचपृष्ठी** । स्त्री । (Coius cobojinus) कवयीमत्स्ये । টেক মাছ । हारा. ।

**कोष्ठागारिका** । स्त्री। मक्षिकाविशेषे । कुमीरे माछी । वै.निघ ।

**कोष्ठागारी** (इन्) । पु । प्राणघातककीटविशेषे । कुमीरे पोका । तेन दष्टे सान्निपातिक रोगा जायन्ते । सु कल्प ८अ । See कीट ।

**कोष्ठाग्निः** । पु । पाचकाग्निर्नाम योऽग्निर्जठरे अन्नं पचति । पाचकाग्नि । निदानम् ।

**कोष्ठाङ्गम्** । क्ली । नाभिहृदयादिपञ्चदशविधाङ्गे । च शा ७अ. ।

**कोष्ठिकयन्त्रम्** । क्ली । धौहकारस्य धमनयन्त्रविशेषे । कामारेर हापर । लक्षण —"षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम् । धातुसत्त्वनिपातार्थं कौष्ठिकं परिकीर्त्तितं ॥ परिपूर्णं दृढाङ्गारैरधो वातेन कोष्ठके । मात्रया ज्वालमार्गेण ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥" अभि ।

**कोष्णम्** । त्रि । ईषदुष्णे । रत्ना. ।

**कोहलः** । पु । यवसक्तुकृतमद्यविशेषे । यवेर मद । गुणा —"त्रिदोषघ्नश्च हृद्यश्च कोहलो मदकप्रियः । सु। कोहलः शक्तुभिर्देशे वाह्लीके क्रियते यवैः ।" वाचस्पति । स्त्री गुर्व्वी च । वै निघ ।

**कोहली** । स्त्री । कुष्माण्डसुरायां । गुणी — इह

**कौकिल्यः** । पु । कोकिलाचञ्चवे । वै निघ ।

**कौकुटः** । त्रि । कुकुटसम्बन्धिनि । वा चि.३अ.।

**कौकृत्यम्** । क्ली । अनुतापे । त्रिका. ।

**कौक्कुटपुटम्** । क्ली । पुटविशेषे । "वितस्तिमात्रके खाते कथितश्चौक्कुटं पुटम् । षोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौक्कुटं पुटम् ॥" भा. ।

**कौक्कुटिकः** । पु । अदूरप्रेरिताक्षे । मे । पक्षिविशेषे । ढोला पक्षी । वै निघ. ।

**कौक्कुटिकन्दलः** । पु । सर्पविशेषे । ढोड़ा साप । त्रिका ।

**कौङ्कः** (ङ्कणः) । पु । कोङ्कणदेशे । श र. ।

**कौटः** । पु । कुटजद्रुमे । भा पू १भ. ।

**कौटकिकः** । त्रि । मांसविक्रेतरि । श र ।

**कौटजः** । पु । इन्द्रयवे । प मु । कुटजद्रुमे । कुड़चि गाछ । भ टी रा. ।

**कौटजलेहः** । पु । अर्शोऽधिकारे लेहः । "कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूतं पचेत्तेन गुडात् त्रिंशत्पलानि च । घृतस्य कुडवं दत्त्वा ततो लेहत्वमागतं । वचाव्योषविडङ्गेन्द्रत्रिफलाग्निरसाञ्जनं । भल्लातातिविषाबिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलं । चूर्णीकृत्य प्रदातव्यं मधुनः कुडवं तथा । एष लेहः शमयति चार्शांसि रक्तसम्भवं ॥" कुटजत्वक् १०० प पाकार्थजल ६४ श शे ८ श पुराणगुड ३० प. घृत ८ प. प्रक्षेपार्थं वचादीनां चूर्णं प्र पल, मधु ८ प. अनुपान घृत मधु तक्र जल दुग्धञ्च । सा कौ । [दधिचूर्ण ।

**कौटजवीजम्** । क्ली । इन्द्रयवे । इन्द्रयवछ

**कौटिकः** । त्रि । मांसविक्रेतरि । कसाई । अम ।

**कौटिल्यम्** । क्ली । चाणक्यमूलके । रा नि व.७।

**कौटिल्यकः** । पु । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । तेन दष्टे वातनिमित्तारोगा जायन्ते । सु कल्प.८अ. ।

**कौटी** । स्त्री । कुटजद्रुमे । वै.निघ. ।

**कौड़विकः** । त्रि । कुडवपरिमिते । ४ पल । च द यक्ष चि सर्पिर्गुडे । कुडवमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रे । भ.टी,रा. ।

**कौणपः** । त्रि । कुणपगन्धी । च द १२अ ।

**कौण्डिन्या** । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । वै.निघ ।

**कौण्यम्** । क्ली । कुणित्वे । कुडि । सु नि १अ ।

**कौतुकम्** । क्ली । भोजनकाले । हे.च. । हर्षे । विवाहसूत्रे । मे. ।

**कौद्रविकम्** । क्ली । Sochal salt. सौवर्च्चललवणे । सचल लवण । रा नि.व ६ ।

**कौन्ती** । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । भा म. १भ.ज्व.चि.लाक्षादितैले ।

**कौन्तेयः** । पु । अर्ज्जुनद्रुमे । रा नि व.९ ।

**कौप(जल)म्** । क्ली । कूपोदके । पाटदेर जल । भा ।

**कौपीनम्** । क्ली । उपस्थे । गुह्यदेशे । अम. ।

**कौबी(वी)रा** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।

षड्गुणजलेन पक्वा चतुर्थावशेषः क्वाथः । शा.कौ.। अग्नि. रसायनाधिकारे। पाठ.—"त्रिपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत्। पारदं पलमानेन मृतशुल्वायसी पुनः। तेन मानेन सम्मिश्य पश्चा-त्कुलदले क्षिपेत्। ततो विचूर्ण्य यत्नेन ज्वालये-न्मृदुनानलम्। पात्रमार्द्धं रसं सम्यक् जम्बीरस्य प्रयोजयेत्। सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः चाम्ल-वेतसैः। भावना खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्तथा। भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत्। तद-र्द्धं कृष्णलवणं सर्व्वतुल्यं मरीचकं। सप्तधा भावये-न्नागवल्लीकचारवारिणा। ततः सशोष्य कूप्यान्तु जठरे न विनिक्षिपेत्॥" रस र.। पूर्व्वस्य पाठान्त-रमेव ज्ञेयम्। रसायनाधिकारे उक्तः।

**क्रव्यादा (दी)** । स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व.१२।

**क्रशिमा** । पुं। कृशतायाम्।

**क्रशीयान्** । त्रि। अतिकृशे। चीणे।

**क्रान्तः** । पुं। वैकान्तमणौ। घोटके। त्रिका।

**क्रान्ता** । स्त्री। बृहत्याम्। विकृतौ। स्थूलैलायाम्। रा.नि.व.६।६।

**क्रान्तिः** । स्त्री। सूर्य्यगत्यर्थं खगोलमध्यस्थति-र्य्यग्गोलरेखायाम्। सूर्य्यसि.।

**क्रान्तुः** । पुं। पक्षिणि। उणा.।

**क्रामकः** । पुं। क्रमुकमूले। गुपारिमूल। रसा.सं.लौहपुटपाके। [स.।

**क्रामणः** । पुं। टङ्कणचारे। (सोहागा। र.सा

**क्रिमिः** । पुं। क्षुद्रे। रबा.। लाक्षायाम्। रोगविशेषे। कृमौ। कीटे। भ.टी.म.। [८भ.।

**क्रिमिकरः** । पुं। प्राणहरकीटभेदे। सु.कल्प.

**क्रिमिकर्णकः** । पुं। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। कर्णाभ्यन्तरे मांसशोणितपचनात् क्रिमिरुत्पद्यते। मक्षिकाभिर्डिम्बप्रसवेन वा। कानकोटारि। मा.नि.। [कृमिग्रन्थिः।

**क्रिमिग्रन्थिः** । पुं। चक्षुर्जनेत्ररोगे। See

**क्रिमिघ्नः** । पुं। कोलकन्दो नाम महाकन्द-शाके। रा.नि.व.७। See कृमिघ्नः। क्ली। विड-ङ्गे। भ.टी.र.।

**क्रिमिघ्ना (घ्नी)** । स्त्री। विडङ्गे। हरिद्रायाम्। लाक्षायाम्। वै निघ.। धूम्रपत्रायाम्। তামাক। रा.नि.व.५। सोमराज्याम्। श.च.।

**क्रिमिदन्तकः** । पुं। कृमिजदन्तरोगविशेषे। यत्र दन्ते कृष्णच्छिद्रं चलनं दन्तमूले शोथो वेदना लालास्रावोऽकस्माद्वेदनाधिक्यञ्च भवति। मा नि.। सु.नि १६अ। See कृमिदन्तः।

**क्रिमिरिपुः (शत्रुः)** । पुं। विडङ्गे। शा.कौ.बाहुशालगुडे। प्रशाले। पालिधात्र्चे। श च.।

**क्रिमिशात्रवः** । पुं। A fetid mimosa. (M. farnesiana.) विट्खदिरे। श.च.।

**क्रिमिशिरोरोगः** । पुं। कृमिजशिरोरोगे। लक्षणम्—"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः। घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं सपूयं शिरोऽभितापः कृमिभि. स घोर.॥" मा.नि।

**क्रिमिशैलः** । पुं। वल्मीके। त्रिका.।

**क्रिमिहरम्** । क्ली। मरिचे। विडङ्गे। कृष्णलवणे। वै निघ.। त्रि। कृमिघ्ने।

**क्रिया** । स्त्री। चिकित्सायाम्। रा.नि व.२०। "या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्॥" भा। उपाये। चेष्टायाम्। आरम्भे। सम्प्रधारण-कर्म्मणि। मे.।

**क्रियाक्रमः** । पुं। चिकित्सोपक्रमे।

**क्रियातियोगः** । पु। वमनाद्यतियोगे। भा. म २खु काश.चि। [योज्यवस्तिषु। च।

**क्रियावस्तिः** । स्त्री। वमनादिपञ्चकर्म्मसु प्र-

**क्रियासाधनम्** । क्ली। चिकित्सासाधने।

**क्रियेन्द्रियम्** । क्ली। कर्म्मेन्द्रिये। वाक्पाण्यादिषु। ह.च.।

**क्रीड़ारत्नम्** । क्ली। मैथुने। त्रिका.।

**क्रुङ् (ञ्चः)** । पुं। बकपक्षिणि। वद। रबा।

**क्रुत् (धा)** । स्त्री। क्रोधे। রাগ। अम.।

**क्रुशा** । पुं। शृगाले। उणा.।

**क्रूरः** । पुं। चवकाष्ठे। (ইঁচেড়া গাছ)। रक्तकरवीरवृक्षे। कङ्कपक्षिणि। रा नि.व.८।१०।१८।

**क्रमुचा** । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा नि व १० । हीगुगलवृक्षे । হোগলা । रत्ना ।

**क्रमुण:** । पु । तित्तिरपक्षिणि, क्रकरपक्षिणि । ফগ্রান পাখী । अम ।

**क्रकर:** । पु । क्रकचे । करात्‌ । वंशकरीरे । বাঁশের কোঁড । म सु । करीरवृक्षे । উট্‌কটার গাছ । अम. । (Perdix sylvatica.) पक्षिविशेषे । ককটিয়া । हि कयार । म करडोंक । गुणा —"वातपित्तहरा वृष्या मेध्याग्निबलवर्द्धना । लघव क्रकरा हृद्या तथा वै चोपचक्रका ॥" सु सू.४६अ. । तन्मांसगुणा —लघु हृद्यञ्च । रा नि व १९ । रक्तपित्ते हित । भि यो र भि चि खण्डखाद्यलौहे ।

**क्रकराट:** । पु । भरद्वाजपक्षिणि । वै निघ ।

**क्रकौञ्च:** । पु । पक्षिविशेषे । কর্কটিয়া । वै. निघ ।

**क्रतुपशु:** । पु । घोटके । हारा. ।

**क्रथनम्** । क्ली । मारणे । अम ।

**क्रथनकम्** । क्ली । श्वेतागुरुकाष्ठे । श च. ।

**क्रन्दन:** । पु । विडाले । श मा. । क्ली । रोदने । श र । [शक्ती । कन्थे । आक्रमणे । मे ।

**क्रम:** । पु । पादे । रा नि व १८ । अनुक्रमे ।

**क्रमण:** । पु । चरणे । हे.च ।

**क्रमपूरक.** । पु । वकवृक्षे । रा.नि व.१० ।

**क्रमि:** । पु । क्रिमौ । भ.क्रमिरोगे । [ज्वरे । मे ।

**क्र(क्रि)मिकण्टकम्** । क्ली । विडङ्गे । उदु

**क्रमिघ्नम्** । क्ली । विडङ्गे । र मा. ।

**क्र(क्रि)मिजम्** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । अम ।

**क्र(क्रि)मिजा** । स्त्री । लाक्षायाम् । र मा. ।

**क्रमिरिपु. (शत्रु)** । पु । विडङ्गे । र मा. । मधालवरी । वै निघ ।

**क्रमीलक.** । पु । वनमुद्गे । মুগানী । प सु ।

**क्रमु.** । पु । गुवाकवृक्षे । भ. ।

**क्रमुकम्** । क्ली, पु । पूगफले, वृक्षे च । मे. । रा नि व ११ । भद्रमुस्तके । कार्पासीफले । पट्टिकालोध्रे । देवदारुणि । मे । रक्तलोध्रे । पारिस्थ्ये । গুয়া অশ্বথ । अम. । तूतवृक्षे फले च । তূঁৎ গাছ বা ফল । भा. । रा.नि.व ६ ।

**क्रमुकप्रसून:** । पु । धूलीकदम्बे । रा नि व ८ ।

**क्रमुकफलम्** । क्ली । गुवाके । रा नि व ११ । सन्धिबन्धविश्लेषकरत्वात् विकाशि । शार्ङ्ग. ।

**क्रमुकी** । स्त्री । गुवाके । श र. ।

**क्रमेल: (क)** । पु । उष्ट्रे । प सु । हला. ।

**क्रमोद्वेग:** । पु । वृषे । वै.निघ. ।

**क्रयशीर्षम्** । क्ली । कपिशीर्षे । त्रिका ।

**क्रयारोह:** । पु । हट्टे । त्रिका. ।

**क्रयिक: (क्रयी)** । पु । क्रेतरि । अम. ।

**क्रव्यम्** । क्ली । मांसे । रा नि व १७ ।

**क्रव्यघातन:** । पु । मृगे । श च ।

**क्रव्यात्** । पु । रक्षसि । चि । मांसाशिनि । मे ।

**क्रव्याद.** । पु । राक्षसे । अम । श्येनपक्षिणि । सिंहे । रा नि व १९ ।

**क्रव्यादरस:** । पु । अजीर्णाधिकारे रस । पाठ —"पलं रसस्य द्विपलं बलेः स्यात् शुल्वायसी चार्द्धपलप्रमाणे । सञ्चूर्ण्य सर्व्वं द्रुतमग्नियोगादेरण्डपत्रे विनिवेशनीयं । पिष्टा तथा पर्पटिकां विधाय लौहस्य पात्रे वरपूतमस्मिन् जम्बीरजं पञ्चक रस पलानि शत शनैःस्याग्निमयाम्यमन्य । जीर्णे रसे भावितमेतदेते सुपञ्चकोलोद्भववारिपूते । सर्वैश्च साम्ले शतमत्र योज्यं समं रसाट्टङ्कणजं सुभृष्टं । बिडं तदर्द्धं मरिचं समस्त ततस्तथा चणकाम्लवारा । क्रव्यादनामा भवति प्रसिद्धो रसस्तु मन्थानकभैरवोक्त ॥" भोजनान्ते १ मा सैन्धवतक्रेण पेयम् । रस १ प गन्धक २ प. ताम्र ४ तो. लौह ४ तो सर्व्वं चूर्णयित्वा सर्व्वं लौहपात्रे मृदग्निना द्रुतमेरण्डपत्रे ढालयित्वा पर्पटीवत् कार्य्या । ततो जम्बीररसस्य पलशतेन शनैः लौहपात्रे पाच्यम् । शुष्के रसे पञ्चकोलक्वाथेन पञ्चाशत् चणकवेतसरसेन च पञ्चाशत् भावना देया । तत स्वर्णपर्पटीसम भृष्टटङ्कणचूर्णं (४ प) तदर्द्धं बिड्चूर्णं (२ प) सर्व्वद्रव्यसम मरिचचूर्णं (१० प) । तत चणकक्षारजलेन ७ भावना दातव्या । इत्यस्य चक्रमिश्रिर चणकजलम् । पञ्चकोलक्वाथो यदा —पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीनां समभागम् च

**क्रौञ्च.(क)** । पु । A kind of heron (Ardea jaculator.) मकजातीयवकपक्षिणि । কোঁচবক । श्रम । गुणा —ज्वरे हित । च द । "क्रौञ्ची हृद्योऽतिरक्तपित्तदरर्मो हन्ति नित्यश । शोथमूर्च्छाहरो बल्यो हन्ति कासमरीचकम् ॥" श्रवि २१श्र । पद्मबीजे । वै निघ । कुररपक्षिणि । रा नि व ८ ।

**क्रौञ्चनायक'** । पु । पद्मबीजे । वै निघ ।

**क्रौञ्चलोहितम्** । क्ली । हिङ्गुले । वै निघ ।

**क्रौञ्चा** । स्त्री । पद्मबीजे । रा नि व १० । क्रौञ्चस्त्रियाम् । जटा. । गुण —श्रश्मरीशुक्रदोषघ्नी । श्रवि २१श्र ।

**क्रौञ्चादनः** । पु,क्ली । मृणाले । द्वारा । पिप्पल्याम् । श र. । घञ्चुलके । ঘেঁচু च वि ३श्र । चिञ्चोटके । চেঁচকো । मे । [रा नि व १० ।

**क्रौञ्चादनी** । स्त्री । पद्मबीजे । पद्मेर बीज ।

**क्लम** । पु । क्लान्ती । लक्षण—'यो नायासश्रमो देहे प्रवृद्ध श्वासवर्जित । क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक ॥" वैद्यकम् ।

**क्लमथ'** । पु । श्रायासे । श्रम ।

**क्लान्तः** । त्रि । श्रान्ते ।

**क्लान्तिः** । स्त्री । क्लमे ।

**क्लिन्नः** । त्रि । श्रार्द्रे । ভিজে । श्रम ।

**क्लिन्नवर्त्मा** । पु । क्लिष्टवर्त्मरोगे ।

**क्लिन्ना** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि व ४ ।

**क्लिन्नाक्षः** । त्रि । Blear eyed श्रभ्यादिना क्लिन्नचक्षुषि । পিচুটিচকো । क्ली (त्रि) । क्लिन्ननेत्रे । श्रम. ।

**क्लिशितः (क्लिष्ट.)** । त्रि । क्लेशयुक्ते । श्रम

**क्लिष्टवर्त्म** । पु क्ली । Excess of the lachrymal discharge. तन्नामकश्लेष्मरक्तजनेत्रवर्त्मजरोगे । लक्षण—वर्त्मद्वयम् श्रकस्मात् मदु चाल्पवेदन ताम्र रक्तवर्त्मश्च भवेत् । "मदल्पवेदन ताम्र यद्वर्त्म सममेव च । श्रकस्माच्च भवेद्रक्त क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदु ॥' मा नि । "श्लेष्मरक्तेन दुष्टेन क्लिष्ट मांसमिवोन्नत । वस्तुजीवनिभ वर्त्म क्लिष्ट वर्त्म तदुच्यते ॥' विदेह ।

**क्लिष्टिः** । स्त्री । क्लेशे । सेवायाम् । धरणि ।

**क्लीत** । पु । श्रग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टे पित्तजगरोगा जायन्ते । सु कल्प ८श्र. ।

**क्लीतकम** । क्ली । यष्टिमधुनि । प सु । भा. म ४भ कर्णरोग चि । "शिवाक्लीतक राजवर्त्तम् ।" भा म १भ रक्तष्ठीवीव्य चि । "क्लीतकनिम्बयुत परियकम् ।" A kind of plant with poisonous root (Glycyrrhiza Glabra.) नीलमूलयष्टिमधुनि । इद स्थावरविषान्तर्गतमूलविषम् । सु कल्प २श्र ।

**क्लीत(ति)का (तनी)** । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा नि व ४ । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ ।

**क्लीतन(नीय)(क)म** । क्ली । जलजयष्टिमधुभेदे । स्त्री यष्टिमधु । जलजस्थलजभेदेन सा द्विधा । गुणा —मधुर हृद्य बल्य हृद्य व्रणघ्न शीतल गुरु चक्षुष्य रक्तपित्तघ्नम् । रा नि व ६ । भा ।

**क्लीवः** । त्रि । Impotent बलहीने । रवा । पु क्ली । स्त्रीपुरुषेतरे । नपुंसक, হিজড়ে । लक्षण —"क्लीव स्यात्सुरताशक्त तद्भाव क्लैव्यमुच्यते ।" भा । [त्रि । श्रार्द्रे ।

**क्लेद (क)** । पु । शरीरार्द्रतायाम् । कफे ।

**क्लेदन** । पु । चतुर्ग्रावस्थितकषाये । "क्लेदन चतुर्थस्तु ।" रा नि व २ । कफभेदे । तस्य स्थान मामाशय तत्कार्य चान्नपाक श्लेष्मण्यनानामुदककर्मण्यानुग्राहकत्व । भा । त्रि । क्लेदजनने ।

**क्लेदा (दु)** । पु । चन्द्रे । सन्निपाते । उष्णा ।

**क्लेश** । पु । दु खे । क्रोधे । व्यवसाये । मे ।

**क्लेतविधाम्** । क्ली । मद्यविशेषे । श च ।

**क्लैव्यम्** । क्ली । Absence of virility पुरुषकार्यहीनत्वे, स्त्रीपुंभिन्नत्वे, श्रोज प्रभृतिधातुक्षयरूपावैर्ये । तच्च षड्विध मानसज, धातुक्षयज, शुक्रक्षयज, उपघातज, सहज, स्थिरशुक्रजञ्चेति । तत्र रिरंसोरप्रियभावात् द्वेष्यस्त्रीसंयोगाच्च हृत्क मानसम् । कट्वम्ललवणातिसेवनात् सौम्यधातुक्षयरूप धातुक्षयजम् । वाजीकरण विनातिस्त्रीसेवाजन्य शुक्रक्षयजम् । वीर्य्यवाहिशिराच्छेदात् पुरुषकारोपघातजन्यम् उपघातजम् । श्राजन्मक्लै

क्रणधूसूरे। श्वेतपुनर्नवायाम्। भती। भात। विका.।

क्रूरका: । पु। रक्तपुनर्नवायाम्। रा नि.व.९।

क्रूरकर्मा स्त्री। कुटुम्बिनीनाममहाक्षुपे। रा नि व ५। अर्कपुष्पीक्षुपे। भा पू १भ.। त्रि। दु ष्टाचारिणि।

क्रूरगन्धः । पु। गन्धके। रा नि.व १३।

क्रूरगन्धा । स्त्री। कन्थारिवृक्षे। रा.नि व ८।

क्रूरदर्शना । स्त्री। श्वेतकाकमाच्यां। वै निघ।

क्रूरधूर्त्तः । पु। कृष्णधुस्तूरे। रा नि व.१०।

क्रूररवः } पुं। काके। कर्कटे पक्षिणि। वै
क्रूररावी } निघ। द्रोणकाके। रा नि.व १९।

क्रूरलोचनः । पु। शनैश्चरे। हारा।

क्रूरवः । पु। शृगाले। वै निघ।

क्रूरा । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि व ५।

क्रूरालापी । स्त्री। द्रोणकाके। वै निघ.।

क्रोञ्चः । पु। क्रौञ्चपक्षिणि। वै निघ।

क्रोडम् । क्ली। वक्षसि। कोल। रा.नि.व १८।

क्रोड़: (कन्या) । पु, स्त्री। वाराहीनाम म हाकन्दशाके। रा नि.व ७। वनवराहे। रत्ना.।

क्रोड़कन्दः । पु। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

क्रोड़कर्मे(र्षे)रुः (का:) । पु। भद्रमुस्तायाम्। वै.निघ.। [कुड़ि। रा नि व.५।

क्रोड़चूड़ा । स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। बड़ थुल

क्रोड़पर्णी । स्त्री। कण्टकारिकायाम्। श च.।

क्रोड़पादः । पु। कच्छपे। वैद्य.।

क्रोड़पुच्छी । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। वै निघ।

क्रोड़ा (ड़ी) । स्त्री। वाराहीकन्दे। रा नि व.७।

क्रोड़ाङ्घ्रिः । पु। कच्छपे। त्रिका.।

क्रोडीकन्या । स्त्री। वाराहीकन्दे। वै निघ।

क्रोडीमुखः । पु। गण्डके। गण्डार। रा.नि. व १९।

क्रोड़ेष्टा । स्त्री। मुस्तायाम्। रा नि.व ६।

क्रोधः । पु। दमने। द.च.।

क्रोधः । पु। कोपे। स च वातपित्तशोणित कोपन। "क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोप नौ।" विदेह।

क्रोधजः । पु। मोहे। गीता.।

क्रोधज्वरः । पु। क्रोधजन्यज्वरे।

क्रोधनः । त्रि। क्रोधयुक्ते। हे.च.।

क्रोधना । स्त्री। प्रन्थिपर्णीलतायाम्। वै निघ।

क्रोधमूर्च्छितः । पु। चोरानामकगन्धद्रव्ये। श र.। त्रि। अतिक्रुद्धे। [हे।

क्रोधी । पु। महिषे। रा नि.व.१९। त्रि। कु

क्रोशः । पु। ४००० हस्तपरिमाणे। ১ ক্রোশ।

क्रोष्टपुच्छिका । स्त्री। पृश्निपर्णी। वै निघ।

क्रोष्टा (ष्टुकः) । पु। शृगाले। शृगालकोल्या। শেয়াকুল। प.मु।

क्रोष्टुकपुच्छका (च्छिका, च्छी) (मू लिका) (मेखला) । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া, চামরালক। रा.नि व ४। गोलोमि कायां। हिं दाबरी गोधूमी। रा नि व.५।

क्रोष्टु(क)शीर्षः । पु। तन्नामकवातव्याधिवि शेषे। लक्षणम्—"वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः। ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूल क्रोष्टुकशी र्षवत्।" मा नि वा व्या चि.। "गुग्गुलु क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूचीं त्रिफलाम्भसा। क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबे द्वा वृद्धदारकम्।" वै.निघ.। [व १।

क्रोष्टुघण्टिका । स्त्री। चव्यिसदृशके। मद.

क्रोष्टुफलः । पु। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि व ८।

क्रोष्टुविन्ना । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। र मा.। पु वल्लिवृक्षे। চামরালক। বিড়ালছালি, বিড়াল ছালীতি যস্য প্রসিদ্ধি। भ टी भ.। [र्णा।

क्रोष्टुहितः । पु। चोरानामगन्धद्रव्ये। চোর

क्रोष्टूः । स्त्री। हरिकान्ता। हिहाँठो। प मु।

क्रोष्ट्रेक्षुः । पु। पशुकेशी,केकेसी। रा नि.व १९।

क्रोष्ट्री । स्त्री। श्वेतभूमिकुष्माण्डे। च.ऋ.। लाङ्ग लिकायाम्। शृगाल्याम्। पिप्पल्याम्। मे। वा राहीकन्दे। रा नि व.७। हरिकान्तायाम्। रत्ना.।

ऽपराह्णे दीपनस्तथा। तर्पणश्चोत्क्लेदनश्च कल्यो पानाय दापयेत्। निशीथे शोधनो देयः स्नैग्धिके प्रथमेऽहनि। दद्यात् सूर्योदयात्पूर्व्वं शोधनीयं भिषक्तमः॥ वरमाशीविषं नैव क्वथितं ताम्रभाजने। पीतमत्यग्निसन्तप्त भक्षिता वा पयोगुड़ाः॥" सु-श्रु.। वमनार्थं ताम्रपात्रं प्रसिद्धं। प्रक्वाथ्य शीतो निर्व्यूहः पुनस्तप्तो भवेद्यदि। पानीयं वा पुनस्तप्तं विषवद्धन्ति मानवम्। घृतं तैलञ्च पानीयं कषाय व्यञ्जनादिकं। जलस्नेहौषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नोदितं। यत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रव्यमादाय स्नेहसन्निधौ। चतुर्गुणं जलं दत्त्वा क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्यं क्वाथ्यात्तोयं चतुर्गुणम्। क्वाथः क्वाथ्यसमः कार्य्यः कल्कश्च स्नेहपादिकः। इत्येषा स्नेहपाकार्थमोक्ता क्वाथस्य कल्पना॥" चरक.।

**क्वाथोद्भवम्।** क्ली। कर्परीतुत्थके, कृत्रिमरसाञ्जने, कुलत्थाञ्जने। श्रम.।

---

# ख

**खम्।** क्ली। अभ्रधातौ। अङ्कुर। रा.नि.व १३। इन्द्रिये। मे.। [टी रा.।

**खक्खटः।** पुं। खड़िकायाम्। খড়ীমাটী। श.

**खखासः।** पुं। वृक्षभेदे। পুস্ত গাছ। प्रयोगा.उ.मा.चि मदनरसे।

**खखोल्कः।** पुं। सूर्य्ये। वै.निघ.।

**खगः।** पुं। पक्षिणि। मे.। चक्रवाकपक्षिणि। पारदे। वै.निघ। शलभे। श.टीभ.।

**खगमः।** पुं। पक्षिणि।

**खगवक्त्रः।** पुं। लकुचवृक्षे। श.च.।

**खगशत्रुः।** पुं। दृश्निपर्ण्याम्। श.च।

**खगस्थानम्।** क्ली। वृक्षकोटरे। श.च.।

**खगान्तकः।** पुं। धूम्याटपक्षिणि। ফিঙে। वै.निघ.। श्येनपक्षिणि। বাজ পাখী, শিক্‌রে। रा.नि.व.१९।

**खगेन्द्रः।** पुं। गरुडे। वै.निघ।

**खगो(गा)ड़ः।** पुं। A kind of reed (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्यातृणविशेषे। খাগ্‌ড়া, কশাড়, কেশে। र.मा.।

**खगाटः।** पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। কুলেখাড়া গাছ। वै.निघ.।

**खङ्गाह्वः।** पुं। शुक्लाङ्गपदमध्ये श्वेतपीताश्वे। "खङ्गाहः श्वेतपीताङ्गः।" अ.द.३थ.।

**खचमसः।** पुं। चन्द्रे। त्रिका.।

**खचरः।** पुं। पक्षिणि। वायौ। सूर्य्ये। वै.निघ.।

**खजः (कः)।** पुं। दर्व्व्याम्। হাতা। श.टीभ.। मन्थनदण्डे। মউনি। हे.च। सि.शी.यत्रा.चि.।

**खजपम्।** क्ली। घृते। उणा.।

**खजलम्।** क्ली। तुषारे। शिशिर। त्रिका.। आकाशजले। तत्तु अगस्त्योदयात्प्राक् न सेव्यम्। यथा—"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगाः विषाणि कीटलूताद्याः। तदिषजुष्टमपेयं तावदगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥" राज.।

**खजा (का)।** स्त्री। दर्व्व्याम्। হাতা। श्रम। मन्थे। মউনি। हे.च.। मारणे। श.र.।

**खजाकः।** पुं। पक्षिणि। उणा.।

**खज्योतिः।** पुं। खद्योते। रा.नि.व.१९।

**खञ्जः (कः)।** पुं। वायुरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥" मा.नि.। नि। विकलगतौ। খোঁড়া। श्रम.। [रा.नि.व.१९।

**खञ्जकारिः।** पुं। शुचायाम्। খেঁসারি।

**खञ्जखेटः (टः)।** पुं। खञ्जनपक्षिणि। श.मा.। त्रिका.।

**खञ्जनः (कः)।** पुं। A species of wagtail. (Montacilla alba.) स्वनामख्यातपक्षिणि। খঞ্জন পাখী। श.मा.। गुणाः—द्विचषिणी लघुः वधः विषघ्नश्च। राज.।

**खञ्जना (निका)।** स्त्री। खञ्जनसदृशाकारपक्षिकायाम्। খঞ্জরিটা। मे.।

व्यात् सहजम्। अतिबलिष्ठस्य अरविकाराच्चित्तविकारे ब्रह्मचर्य्येण वा पुंसो रुद्धे स्थिरशुक्रजं क्लैव्यं भवति। तदुक्तम्—"तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि घते। ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते। द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम्॥ कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः। सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तदपरं स्मृतम्॥ अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम्॥ महता मेढ्ररोगेण मर्म्मच्छेदेन वा पुनः। क्लैव्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजम्॥ जन्मप्रभृति यः क्लीबः क्लैव्यं तत्सहजं स्मृतम्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्य्यतः। षष्ठं क्लैव्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम्॥" सु. चि २६ अ। तत्र उपघातजं सहजञ्चासाध्यं ज्ञेयम्। इतरेषां हेतुविपर्य्ययः वाजीकरणञ्च पथ्यम्।

**क्लोमन्।** क्ली। Bladder पिपासास्थाने फुप्फुसे। तच्च हृदयाधो दक्षिणभागस्थम्। फोफ्ना, फुलफुल, फुसफुसि। सु शा ५ अ। भरत। "अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम्॥" भा.। नाडीदेयमध्ये वक्ष तन्मध्ये हृदय तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानमिति वैद्याः। मस्तिष्क। रा नि.व १८।

**क्लृ.।** पु। कट्टी। वे.च। [विका.।

**क्वणनः।** पु। जलाधारविशेषे। छोट हाँड़ि।

**क्वणितेक्षणः।** पु। गृध्रे। वै निघ.।

**क्वथनम्।** क्ली। क्वाथकरणे।

**क्वथिका।** स्त्री। क्वाथे वै निघ।

**क्वथितः।** त्रि। पक्के, सृते (पाचनादौ)। प। म। क्ली। माधवीमद्ये। क्वाथे, कषाये।

**क्वथितजलम्।** क्ली। उष्णोदकमिति पारिभाषिक नाम। तत्त्रिविधं—पादावशेषं अर्द्धावशेषं त्रिपादावशेषञ्चेति। गुणाः—पादावशेषं कफघ्नं लघुपेयं, अर्द्धावशेषं पित्तघ्नं, त्रिभागावशेषञ्च वातघ्नमिति। एवमेव पादावशेषं वसन्ते, अर्द्धावशेषं शरदि ग्रीष्मे च, त्रिपादावशेषं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तं। अष्टभागशिष्टं वर्षासु प्रशस्तं। "क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलञ्च यत्। तत्तोयं क्वथितं स्याद्दीपनं पाचनं लघु॥" वैद्यकम्।

**क्वथितद्रव्यम्।** क्ली। अरिष्टे। वै.निघ।

**क्वाथः।** पुं। दुःखे। व्यसने। हे च। Decoction कषाये। स सप्तधा—पाचन शोधन क्लेदन संशमन दीपन तर्पण शोषणभेदेन। तेषु अर्द्धावशेषं पाचनं, द्वादशांशकं शोधनं, चतुरंशकं क्लेदनं, अष्टांशकं संशमनं, षडंशकं दीपनं, पञ्चमांशकं तर्पणं, शोषणञ्च षोडशांशकं इति। रा.नि.व २०। क्षुण्णद्रव्यस्य पलं, वारि (द्रव्यापेक्षया) षोडशगुणं मृत्पात्रे मृदग्निना अष्टभागावशेषितं क्वाथः। "पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्। तज्जलम्पाययद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते॥ क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुरष्टकषोडशैः। वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्॥" क्वाथे जीरकगुग्गुलुक्षारलवणशिलाजतुहिङ्गुत्रिकटुकानां प्रक्षेपे शाणमितं (8 माशा) ग्राह्यम्। शार्ङ्ग म.२ अ। तथाचोक्तं "पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शमनस्तथा। तर्पणः क्लेदनः शोषः क्वाथः सप्तविधो मतः॥ पाचनं पचते दोषान्दीपनो दीप्यतेऽनलम्। शोधनो मलशोधी स्यात् शमनः शमते गदान्॥ तर्पणस्तर्प्यते धातून् क्लेदी स्यात्क्लेदकारकः। विशोषी शोषमादत्ते तस्मात् क्वाथान्परीक्षयेत्॥ विशोषिक्लेदिनौ ज्ञात्वा वमनं कारयेद्बुधः। पाचनोऽर्द्धावशेषः स्याच्छोधनोऽर्द्धद्वादशांशकः। क्लेदनस्तुरंशश्च शमनोऽष्टावशेषितः। दीपनीयो दशांशस्तु तर्पणस्तु षडंशकः। विशोषी षोडशांशश्च क्वाथभेदाः प्रकीर्त्तिताः॥ पाचयेदातुरं क्वाथं पाचनञ्च प्रभातेऽह्नि। शमनेनाथ वा दृष्टा निशायां समुपाचरेत्। निशायां पाचनो देयो ज्ञात्वा दीपनलाभम्। तत्प्रवरज्वरे पीतं दोषघ्नञ्च दोषहृत्। क्वाथपाने क्षमो मूर्च्छा वैकल्यं वा शिरोव्यथा। यदा सञ्जायते चापि वामयद्दोषिकं तथा॥ चीरं शाटचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु। चौद्रं कषाये दातव्यं विपरीतां च शर्करा॥" चाचेय। "जरकोष चव्यश्च्यादि भाविक हिङ्गु माषिकं। गुड्चीरसितादीनां कर्षं क्वाथे विनिक्षिपेत्। मस्तिषु च मर्षीक्षव्य माषिकं हिङ्गुसैन्धवम्॥" काश्यप। क्षीरं शिलाजतु क्षारं लवणं हिङ्गु जीरकं। विपेदर्वामितं क्वाथे तैलघृतौ एव मुक्तम्॥ पूर्वाह्ने श्रमता स्त्री

**खड्गधेनुः** । स्त्री । गण्डकस्त्रियाम् । मादि गण्डार । छुरिकायाम् । मे ।

**खड्गमांस(ङ्गामिष)म्** । क्ली । गण्डकमांसे । गण्डारमांस । See खड्गी ।

**खड्गशिम्बी** । स्त्री । खड्गशिम्ब्यां । रा नि.व ७।

**खड्गिकः** । पुं । महिषीक्षीरफेने । महिषदुग्धের ননী । मे ।

**खड्गिमारः** । पुं । खड्गकोषलतायां । श.च. ।

**खड्गी** (इन्) । पुं । गण्डके । गণ্ডার । गुणाः —"कफघ्नखड्गिपिशितं कषायमनिलापहं । पैत्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रनिवारणम् ॥" सु.सू.४६अ । कफवातघ्नं कषायं पितृतर्पकं पवित्रमायुष्यं मूत्रस्तम्भकरं रूक्षञ्च । राज. । बलकृत् बृंहणं गुरु च । रा नि.व.१७ । [पञ्च. ।

**खुड्डकः** । पुं । देवताडवृक्षे । দেয়াতাড়া ।

**खण्डः (कः)** । पुं, क्ली । इक्षुविकारविशेषे । খাঁড়, ভুরো, দোলো, খড়ীসাকর, মালখণ্ড । गुणाः—"खण्डस्तु मधुरो वृष्यश्चक्षुष्यो बृंहणो हिमः । वातपित्तहरः स्निग्धो बल्यो वान्तिहरः परः ।" भा. । वृष्यं चक्षुष्य वातपित्तहरञ्च । राज. । वातपित्तहरं शीतं स्निग्धं बल्यं मुखप्रियं । चक्षुष्यं श्लेष्मकृच्चोक्तं खण्डं वृष्यतमं मतम् ॥ अत्रि.१०अ । मणिदोषे । मे. । शर्करायाम् । वै निघ । विड्लवणे । বিট্ লবণ । रा.नि.व.६ । इक्षुजातिभेदे । अंशे । अम ।

**खण्डकर्णः** । पुं । Sweet potatos. आलुविशेषे । শকরকন্দ আলু । गुणाः—"कटुपाकी खण्डकर्णः कफपित्तविनाशनः ।" राज.२प. । शाकविशेषे । ঘেঁটকোলশাক । प.द. ।

**खण्डका** । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै.निघ. ।

**खण्डकाद्यलौहम्** । क्ली । रक्तपित्ते हितं । क्वाथार्थे—शतावरी गुडूची वासा मुण्डीरी बला तालमूली खदिरकाष्ठं त्रिफला भार्गी पुष्करमूलं एषां प्र. ५ प. वारि ६४ श. शे. ८ श. मनःशिलया वा स्वर्णमाक्षिकेण वा जारितलौहचूर्णं १२ प. शर्करा १६ प. घृतं १६ प. गुडपाकि न्यायेन ताम्रमयेण वा पात्रेण सिद्धे शिलाजतुत्वक्कर्कटशृङ्गीविडङ्गपिप्पलीशुण्ठीजातीफलानां चूर्णं प्र. ८ तो. प्रक्षेप्यः । मधु २ श. त्रिफलाधान्यपत्राणां प्र. २ तो. । শতমূলী, গুলঞ্চ, বাসকছাল, মুণ্ডিরী, বেলেড়া, তালমূলী, খদিরকাষ্ঠ, ত্রিফলা, বামনহাটী, কুড় প্রত্যেকে ৫প. পাকার্থ জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ. মনঃশিলা বা স্বর্ণমাক্ষিক-যোগে জারিত লৌহ ১২ প. চিনি ১৬ প. ঘৃত ১৬ প. একত্র পাক করিয়া ঘন হইলে শিলাজতু, গুড়ত্বক্, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বিড়ঙ্গ, পিপুল, শুঁট, জায়ফল প্রত্যেকে ১ প. ত্রিফলা, ধনে, তেজপাত প্রত্যেকে ২তো. প্রক্ষেপ দিবে । মধু ২ সে. । र.र. ।

**खण्डकालु(क)म्** । क्ली । खण्डकर्णालुके । রাঙা আলু । श.च ।

**खण्डकुष्माण्डम्**<br>**खण्डकुष्माण्डावलेहः** } क्ली, पुं । रक्तपित्ते हितम् । खण्डशः कृतं निष्कुलीकृतपुराणकुष्माण्डशस्यं १०० प. पाकार्थं वारि २०० प. शे १०० प. तस्मादुद्धृतकुष्माण्डखण्डानि पेषयित्वा रौद्रे शोषयित्वा च घृतेन २ श. भर्जयितव्यम् । मधुवर्णे तत्र तज्जलं गुडामितशर्करया सह (१०० प.) दत्त्वा लेहवत्पचेत् । शीते प्रक्षेपः—पिप्पलीशुण्ठीजरकाणां प्र. १६ तो. त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां प्र. ४ तो. मधु १ श । अन्यत् रक्तपित्ताम्लपित्तयोः हितम् ।—कुष्माण्डोदकं १०० प गव्यदुग्धं १०० प. शर्करा ८ प. एकत्र पक्वा लेहभूते तत्र धात्रीचूर्णं ८ प. प्रक्षिप्य अवतारयेत् । अम्लपित्तोक्ते अन्यस्मिन् अवलेहे केवलं घृतस्य पलद्वयमधिकं दीयते । भा. ।

**खण्डखर्ज्जूरम्** । क्ली । स्वनामख्याते पक्वान्नविशेषे । वैद्यकम् ।

**खण्डजः (जा)** । पुं, स्त्री । खण्डे । খাঁড । गुडे । (जा) यवासशर्करायाम् । रा नि.व १४ ।

**खण्डजोद्भवजः** । पुं । ववराजीद्भवखण्डे । रा.नि व.१४ । [भा. ।

**खण्डधारा** । स्त्री । कर्त्तर्य्यांम् । কাঁচী । श.

**खण्डनम्** । क्ली । छेदने । भेदने ।

**खण्डनीलः** । पुं । खण्डकर्णालुके । শকরকন্দ আলু । रमा । [पर्य्ये ।

**खण्डपरशुः (पर्शुः)** । पुं । खण्डामलकसे-

**खञ्जनाकृतिः** । पुं । खञ्जनायाम् । श च ।

**खञ्जरीटः** । पुं । खञ्जनपक्षिणि । अम. ।

**खटः** । पुं । कफे । कसृणे । तृणे । हि च ।

**खट(टि)कः** । पुं । कुञ्चितपाणौ । शूद्रे । श.मा. । [गाले । वै निघ । त्रि । भचके ।

**खटखादकः** । पुं । काके । काचपात्रे । श

**खटालः** । पुं । सगडुलीयवृक्षे । काँटानटे । वै निघ. ।

**खटिका (टिनी)** । स्त्री । कठिन्यां । खड़ि । कर्णरन्ध्रे । गन्धवीरणे । विश्व. । रा नि.व १२ । खडीतृणे । वै.निघ. ।

**खटी** । स्त्री । Chalk. कठिन्याम् । थड़ि, चाथड़ि । हिं खरी, गौरखरी । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीतला पित्तदाहव्रणदोषघ्नी कफरक्तनेत्र रोगहरी च । रा.नि.व १२ । "खटिका दाहजि च्छीता मधुरा विषशोथजित् । लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥" भा.पू.१भ ।

**खट्टनः** । त्रि । खर्व्वे । हे च. ।

**खट्टा** । स्त्री । खट्टायाम् । थाट । श.च. ।

**खट्टाशः (शी) (स.)** । पुं, स्त्री । The civet or zebet cat. (Viverra zibetha) सुगन्धमार्ज्जारे । यस्याङ्गेन तैल सुवासितं क्रियते । गन्धगोकुल, खटाश । त्रिका. । जटा. । तस्याण्डं खाटाशी इति उच्यते । तदण्डशुद्धिर्यथा —"यथान्नाभमपामार्गक्षुद्रादिक्षारलेपितं । वाष्पस्वेदेन सस्वेद्य पूति निर्लोमतां नयेत् । दोलापाकं पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि । खलः साधुनिर्वाप्यो थ ततो निःस्नेहतां नयेत् । प्राजशीभाञ्जनजले. भावयेत पुनः पुन । शिग्रुमूलेन केतका पुष्पपत्रे पुटेत समम् । पचेदेव विशुद्धस्य मृगनाभिसमो भवेत् ॥ स च शस्तो मांसलश्च प्रशस्तः ।" खट्टाशम् अपामार्गस्य क्षुद्रा वा क्षारेण सलिप्य वाष्पस्वेदेन लोमरहितं कृत्वा आम्रजम्बूकपित्थमातुलुङ्गबिल्वपत्रजले दोलापाकेन पक्त्वा निःस्नेह विधाय च छागमूत्रेण शोभाञ्जनक्वाथेन वा पुनः पुनः भावयेत् । अथ शिग्रुमूलेन केतकीपुष्पपत्रै. सम्पुटीकृत शुद्धो मृगनाभिसमो भवति । च द. । भैष वा व्याचि. । [मा. । महिषीक्षीरफेने ।

**खट्टिकः** । पुं । शाकुनिके । पाखीमारा । श

**खट्टिका** । स्त्री । क्षुद्रखट्टायाम् । त्रिका. ।

**खट्टेरकः** । त्रि । खर्व्वे । श.मा. ।

**खट्वा** । स्त्री । पर्य्यङ्के । तत्र शयन वातकरमिति राज । हनुशङ्खगण्डेषु व्रणबन्धनाकृतिविशेषे । सु. सू.१८ष । तृणविशेषे । वै.निघ.। कोलशिम्ब्याम् । आलकुशी । रा.नि.व २ ।

**खट्वाङ्गनाम(मि)का** । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । वड़ पाथरकुचा । रा नि.व.५ ।

**खट्वाङ्गपादी** । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् आलाकुशी । वै.निघ. ।

**खट्वाबन्धः** । पुं, क्ली । व्रणबन्धनाकृतिविशेषे । तल्लक्षणं —"खट्वा तु चतुष्पादा स्यात्तीराभिर्बहुभिर्युता ।" सु ड. ।

**खड़ः (कः)** । पुं । लघुतृणे । श.र । खड़यूषे ।

**खड़यूषः** । पुं, क्ली । यूषविशेषे । यथा—तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः । सुपक्वं खड़यूषोऽय । च द ष.सा चि । तक्रं ८ तो. अथ २४ तो. कपित्थादीनां तोलकश्च पादावशिष्टार्थम् । अन्यत्—"मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुत । सैन्धवं सहितं दद्यात्खड़यूषमिति स्मृतम् ॥" भा. ।

**खड़िका (ड़ी)** । स्त्री । खटिकायाम् । फुलथड़ि । जटा. । शुक्लमृत्तिकायाम् । खड़िमाटी । श च. ।

**खड्डुः** । पुं । मतमध्यायाम् । उणा. ।

**खड्गः (कः)** । पुं । गण्डके । गाण्डार । त्रिका. । गण्डकपृष्ठे । थान् । मे । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गेंठेला । रा.नि.व.१२ । पन्ने । खड्गतृणे । थागड़ा । र.मा । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१२ ।

**खड्गकोषः (पत्रः)** । पुं । (Scirpus maximus) खड्गलतायाम् । श.च. ।

**खड्गटः** । पुं । (Saccharum spontaneum) हस्त्याशतृणे । हारा. ।

**खण्डिक** । पुं । कवे । কাঁথ । ই.च । कलायविशेषे । মটরাত্রি । भा पू १भ । गुणा —"लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः । पित्तश्लेष्मघ्नि शस्यन्ते सूपे चालेपनादिषु ॥" च सू २७अ ।

**खण्डाली** । स्त्री । तैलमानपात्रे । वै निघ ।

**खण्डिका** । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । वै निघ. ।

**खण्डितकर्ण** । पु । खण्डकर्णाली । शकरकन्द । खारकोण इति ख्याते शाके । रसेन्द्रगुडी. ।

**खण्डी (इन्)** । पु । वनमुद्गे । মুগানী । ই च ।

**खण्डीरः** । पु । पीतमुद्गे । সোণামুগ । ই च ।

**खण्डोपला** । स्त्री । खण्डीशर्करायाम् ।

**खण्डौष्ठः** । पुं । ओष्ठरोगभेदे । लक्षण—"तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधा कृतः ।" वा. उ २१अ ।

**खतमाल.** । पु । धूमे । मे ।

**खदनम्** । क्ली । भोजने । रा नि व २० ।

**खदिका** । स्त्री । खधौ । খৈ । चिका. ।

**खदिर** । पु । (Acacia catechu Syn. Mimosa catechu) स्वनामख्याततरौ । খয়ের গাছ । उत खैर । तैं चडचेट्टु । स त्रिधा श्वेतरक्तविट्भेदात् । विशेष तत्तत्पर्याये द्रष्टव्य । सा गुणा —तिक्त शीत पित्तकफघ्न पाचन कुष्ठकासास्रशोफकण्डूव्रणघ्नश्च । रा नि व ८ । "खदिरः शीतलो दन्त्य कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्न क्रिमिमेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथाम पित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान्हरेत् ॥" भा । विसर्पवेदनामेहमेदोघ्न । राज श्प । चन्द्रे । मे । शाकमर्द्दे । লজ্জালুকা, বরাক্রান্তা । भ टी भ ।

**खदिरपत्रिका (त्री)** । स्त्री । अरिखदिरे । रा नि व ८ । लज्जालुकायाम् । रा नि. व ५ ।

**खदिरवटी** । स्त्री । मुखरोगहृद्वटिकायाम् । खदिर १०० प पाकायजल ६४ श शे ८ श । पुन पक्वा घनीभूते प्रक्षेप जयित्रीकर्पूरगुवाककाकोलीजायफलचूर्णानि प्र. ८ तो । सा कौ. ।

**खदिरवल्लरी** । स्त्री । अरिखदिरे । हिं मदिकफर्द । (क्ली) द्रुमोत्पत्ती । वै.निघ ।

**खदिरसार (रोद्भूत)** । पुं । खदिरनिर्यासे । খয়ের । म काथ । रस र । गुणा —कटुतिक्तोष्ण कफवातघ्न व्रणकण्ठरोगघ्न रुच्य दीपनश्च । रा नि व ८ । [५ ।

**खदिरा** । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् । रा नि व

**खदिराङ्गार** । पु । खदिरकाष्ठाङ्गारे ।

**खदिरादिपञ्चतिक्तकघृतम्** । क्ली । कुष्ठे घृतम् । घृत ४ श । क्वाथार्थ—पञ्चतिक्तक प्र १० प वारि ६४ श शे. ८ श । कल्कार्थ—खदिरारग्वधव्योषनिम्बचित्रकदन्तीपटोलत्रिफलानिशाहरिद्रासोमराजीकटुकातिविषापाठात्रायन्तीदुरालभाकुष्ठकरञ्जबीजशारिवाइन्द्रयवभल्लातकास्थिविडङ्गगुग्गुलूना प्र २ तो । घृत ४ श क्वाथार्थ—নিমছাল, পটোলপত্র, কণ্টিকারী, গুলঞ্চ, বাসকছাল প্রত্যেকে ১০প, জল ৬৪ শ শে. ৮শ । কল্কার্থ—খদিরকাষ্ঠ, সোঁদালের আটা, শুঁট পিপুল, মরিচ, তেউড়ী, চিতেমূল দন্তীমূল, পটোলপত্র, আমলা হরীতকী, বহেড়া, নিমবীজ, হরিদ্রা, বাগুজীবীজ, কটুকী, আতইচ, আকনাদি গোওয়ালে লতা, দুরালভা কুড, করঞ্জবীজ, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব, ভেলার মুটী (অভাবে রক্তচন্দন), বিড়ঙ্গ এবং গুগ্গুল প্রত্যেকে ২ তো । रस र ।

**खदिराष्टक** । पु । मसूरिकाधिकारे कषाये । "खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तिकमसूरिका ॥ च द ।

**खदिरिका** । स्त्री । लाक्षायाम् । रा नि व ६ । लज्जालुकायाम् । वै निघ ।

**खदिरी** । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । प मु । लज्जालुकायाम् । रा नि व ५ ।

**खदिरीबीजम्** । क्ली । अशोकबीजे । च क. । "जतुन खदिरीबीजम् ।"

**खदिरोपम** । पु । (Acacia Arabica) वर्बुरकवृक्षे । বাবলা গাছ । वै निघ । कदरे । শ্বেত খদির । र मा ।

**खदूरक.** । पुं । वासवे ।

**खद्योतः (तनः)** । पु । ज्योतिरिङ्गणे । ख

**खण्डपालः** । पु । मोदकी । मयरा । हारा. ।

**खण्डपाकः** । पु । आमलकीपुष्पशर्करासाते भ वे । वै.निघ. ।

**खण्डपिप्पली** । स्त्री । अम्लपित्ते पिप्पलीखण्डे । कणाचूर्णं ३२ तो घृत ४८ तो. शतावरी रस ६४ तो. ८ श. (५१२ तो) खण्ड १२८ तो. । पाकसिद्धौ—धान्यशुण्ठीजीरकद्वयहरीतकी मुस्तकवंशरोचना जटामांसी वा आमलकीत्वगेला पत्राणां चूर्णं प्र. ११ मा नागकेसरखदिरमरिचा नाञ्च प्र चूर्णं ६ मा. प्रक्षेप । मधु २४ तो। পিপুলচূর্ণ /॥০ সের বা ৩২ তো ঘৃত ৪৮ তো. শতমূলীরস ৬৪ তো দুগ্ধ ৮ শ খাঁড ২ শ. একত্র পাক করিয়া পাকসিদ্ধ হইলে ধনিয়া, শুঁট, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, বংশলোচন বা জটামাংসী, আমলা, গুড়ত্বক্, এলাইচচূর্ণ, তেজপত্র প্রত্যেকে ১২ মা. নাগেশ্বরচূর্ণ, খদিরচূর্ণ এবং মরিচচূর্ণ প্রত্যেকে ৬ মা. প্রক্ষেপ দিবে । মধু ২৪ তো.। रस र. । मांसीस्थाने वशीति पाठ । नागकेशरस्थ म धतम् । भेष । [ष । See सर्प ।

**खण्डफणः** । पु । दर्व्वीकरसर्पे । सुश्रुत. ।

**खण्डमोदकः** । पु । यवासशर्करायाम्, यव राशे । रा नि.व १४ ।

**खण्डरः** । पुं । यवासशर्करायाम् ।

**खण्डराजी** । स्त्री । धाकुन्याम् । वै निघ. ।

**खण्डलवणम्** । क्ली । विड्लवणे । रा नि व ६ ।

**खण्डवल्ली** । स्त्री । काण्डवल्ल्याम् । करना । वै निघ. ।

**खण्डविकारः** । पु । शर्करायाम् । वै निघ ।

**खण्डविन्दुः** । पुं । सर्पजातिभेदे । सुश्रु ३६ अ ३स्थान । [शर्करायाम् । চিনি । वै निघ. ।

**खण्डशर्करा (सिकता, सिता)** । स्त्री ।

**खण्डशाखा** । स्त्री । मदिरवल्ल्याम् । लताविशेष । रा नि.व.३ ।

**खण्डशुण्ठी (शुण्ठीखण्डं)** । स्त्री । अम्लपित्ते हिता । शुण्ठीचूर्णं ३२ तो शर्करा ११८ तो. घृत ६४ तो. दुग्ध ८ श । प्रक्षेप —वराधात्री त्वगेलापत्रवंशरोचनजीरकद्वयहरीतकीमुस्तधान्यकानां प्र. ११ मा मरिचचूर्णं ६ मा. नागकेस रचूर्णं ६ मा मधु २४ तो । শুঁটচূর্ণ ৩২ তো. চিনি ১২৮ তো. ঘৃত ৬৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ. । প্রক্ষেপ—পিপুলচূর্ণ, আমলাচূর্ণ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, বংশলোচন, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, ধনিয়াচূর্ণ প্রত্যেকে ১২মা মরিচচূর্ণ ৬মা. নাগেশ্বরচূর্ণ ৬মা মধু ৩ প বা ২৪ তো । रस र । [नि र १७।

**खण्डस(सा)रः** । पुं । यवासशर्करायाम् । रा.

**खण्डा** । स्त्री । खण्डे । खाँड इति लोके । वै निघ रक्तपि.चि कुष्माण्डावलेहे ।

**खण्डामलकम् (की)** । क्ली, स्त्री । आमलकीखण्डे । আমলার মোরব্বা । वै निघ. । परिणामशूले औषधविशेषे । —पिष्टनिष्पीडितशुष्कपक्वकुष्माण्डशस्य ५० प घृतं १६ प एकत्र भर्जयेत् । शर्करा ५० प. आमलकरस ३२ प (स्वरसाभावे आमलकी १ श. वारि १६ श. शे. ४ श.) कुष्माण्डरस ३२ प. अवलेहवत्पचेत् । प्रक्षेप —पिप्पलीजीरकशुण्ठीनां चूर्णं प्र २ प म रिचचूर्णं १ प. तालीशधान्यकत्वगेलापत्रनागकेस रमुस्तकचूर्णं प्र. २ तो. । পিষ্টনিষ্পীড়িত পুরাতন কুষ্মাণ্ডশস্য ৫০ প. ঘৃত ১৬ প. চিনি ৫০ প. আমলকীরস ৪ শ (৩২ প.) (স্বরসাভাবে আমলকী ২ শ. (১৬ প) জল ১৬ শ. (শে. ৪ শ.) । কুষ্মাণ্ডরস ৪ শ. । অবলেহপাকে—পিপুল, কৃষ্ণজীরা, শুঁট প্রত্যেকে ২ প. মরিচ ১ প তালীশপত্র, ধনে, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর, মুতা প্রত্যেকে ২ তো. শীতল হইলে মধু প্রক্ষেপ ২ শ. । भा.क्री. ।

**खण्डाम्र(क)म्** । क्ली । वातोदरयोगविशेषे । रुपक्वमधुराम्रत्वक्. ६४ श. शर्करा ८ श. घृत ४ श. शुण्ठीचूर्णं ३२ तो. पिप्पलीचूर्णं १६ तो वारि ८ श (५१२ तो) एकत्र मर्दयेत् । खण्डपाकसिद्धे प्रक्षेप —तिक्तचूर्णं ३२ तो धान्यकचित्रकमुस्तकधान्यकजीरकद्वयविकटुजातीपत्रत्वगेलानागकेसरचूर्णानां प्र. ८ तो शीते मधु ४ श. । भा. ४ तो. । वै निघ. ।

**खरपादाढ्यः** । पुं । कपित्थवृक्षे । श च. ।

**खरपुष्पः** । पुं । मरुवकवृक्षे । मरुया गाछ । र.मा. ।

**खरपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री । बर्ब्बर्य्याम् । बाबुई । भा.म.४भ. । "कट्फलं खरपुष्पा च ।" वनतुलस्याम् । वनबाबुईतुलसी । सु.सू.३७भ. ।

**खरप्रियः** । पुं । पारावते । श मा. ।

**खरमञ्जरी** । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व. ४रसेन्द्र चि.सुधावतीगुडी । श्वेतापामार्गे । वै.निघ. ।

**खरमूत्रम्** । क्ली । गर्द्दभमूत्रे । गाधार मूत्र । गुणाः—कटूष्णं क्षारं तिक्तं कफघ्नं महावातघ्नं कामोन्मादहरञ्च । रा.नि व.१५ । "गार्द्दभं नावनं मूत्रं तैलं योज्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगनुत् । कारभं खरमूत्रञ्च तैलं नस्ये विधायकम् ॥" भनि. ।

**खरयष्टिका** । स्त्री । लघुवाट्यालके । वै.निघ ।

**खरशाहः** । पु । सुखपुच्छकेण युक्ते खड्गाहाश्वे । "खरशाहश्च खड्गाहः ।" अ.द.२भ ।

**खररोमा** । पुं । नागविशेषे ।

**खरवल्लिका** } स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् ।
**खरवल्लरिका** } গোবক্ষচাকুলিয়া । र.मा. ।

**खरशुकः (सः)** । पुं । मरुवकवृक्षे । "खरशुस द्वयकर्थी कट्फल ।" वा.सू १५भ , हेमा टी. ।

**खरशब्दः** । पुं । कुररपक्षिणि । कर्कटिया । रा.नि.व.१९ ।

**खरशाकः** । पुं । भार्ग्याम् । भा ।

**खरशूकः** । पुं । मौसशालि । वै.निघ. ।

**खरसोन्दः** । पुं । लौहपात्रभेदे । त्रिका ।

**खरस्कन्धः (न्धा)** । पुं, स्त्री । प्रियालवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**खरसर्श्मा** । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । See अगरी । त्रि (र्श्मः) । गोजिह्वादिवत्खरे । भा.नि. ।

**खरस्वरा** । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । र.मा. ।

**खरा** । स्त्री । पीतदेवदाल्यां । भा. । .

**खरागरी** । स्त्री पीतदेवताडवृक्षे । अ.टी.रा. ।

**खराग्निः** । पुं । अर्शनिवारणार्थं तीक्ष्णाग्निविशेषे । रावण ।

**खराश्वा** । स्त्री । रुद्रजटायाम् । अ टी भ. । अजमोदायां । ক্ষেত্রযমানী । भा पू.१भ. । गुणाः —"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ।" च सू.२७अ. । च.द.अपस्मारचि । [रा.नि.व.६ ।

**खराह्वा** । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

**खरिका** । स्त्री । नेपालजचूर्णाकृतिकस्तूरीभेदे । रा.नि व १२ । Sce कस्तूरी । .

**खरुः** । पुं । घोटके । दन्ते । त्रि । श्वेते । त्रिका. ।

**खरुवकः** । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । वै निघ ।

**खर्ज्जिका** । स्त्री । अवदंशे । চাটি । म.च. ।

**खर्ज्जुः (र्ज्जूः)** । पुं । पिण्डीखर्ज्जुरवृक्षे । उणा. । खर्ज्ज्वाम् । रा.नि व.२० ।

**खर्ज्जूघ्नः** । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा नि व ४ । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । धुस्तूरवृक्षे । শ্বেত ধুতুরা । रा नि.व.१० ।

**खर्ज्जु(र्ज्जू)रम्** । क्ली, पुं । हरिताले । द्वे च । वृश्चिके । स्वनामवृक्षे मे. । रौप्ये । रूपा । प.मु । खर्ज्जूरफले । पिण्डीखर्ज्जूरे । च द.र.पि.चि ।

**खर्ज्जूरपत्रकम्** । क्ली । तदाकारव्रणच्छेदविशेषे । सु.चि.८अ. ।

**खर्ज्जूरफलम्** । क्ली । खर्ज्जूरीफले । तच्च रक्तपित्ते हितम् । सि.यो रक्तपि.चि. । [खर्ज्जूरीफले ।

**खर्ज्जूरफलकः** । पुं । गोधूमविशेषे । वै.निघ ।

**खर्ज्जूरिका (री)** । स्त्री । खर्ज्जूरवृक्षे । प मु. । খেজুর গাছ । मं सिधी । क इचिलु । गुणाः— अपक्वा कषाया, पक्वा शीत्या कषाया पित्तघ्नी कफकारी क्रमिजननी वृष्या बृंहणी च । रा.नि. व.११ । सा मधु भू पिण्ड-राजखर्ज्जूरीभेदेन चतुर्धा भवति । एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये ज्ञेयाः । यथा —"भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मदुच्छदा । तथा स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते

माकि পোকা। हिं पटबीजना। अम.। (तन) सूर्य्ये। जटा.।

**खद्योतकम्** । क्ली। तन्नामकरविषफलभेदे। सु.कल्प.२अ। See फलविषम्। [वै.निघ।

**खनकः** । पुं। मूषिके। त्रिका.। वनमूषिके।

**खननम्** । क्ली। विदारणे।

**खनिः (नी)** । स्त्री। खर्णाद्याकरे। अम।

**खनिजौषधम्** । क्ली। Inorganic medicine. रसोपरसधातुलवणरत्नाद्येषु षड्विधेषु खनिजद्रव्येषु। वैद्यकम्। [त्रि। अम.।

**खनित्रम्** । क्ली। अस्त्रविशेषे। কোদাল, থ-

**खनिसम्भवः** । पुं। स्वर्णे। वै.निघ.। त्रि। खनिजे।

**खपु(पू)टः** । पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

**खपुरः** । पुं। (Areca catechu) गुवाकवृक्षे। গুয়াবি গাছ। र.मा। भद्रमुस्तके। वा.टी.हेमा.। भद्रमुस्तके। कलशकरोगे। भि। बालके। বালা। रसोने। वै.निघ.।

**खपुष्पः** । पुं। पनसवृक्षे। वै.निघ.।

**खभ्रान्तिः** । पुं। चिल्लपक्षिणि। त्रिका.।

**खमणिः** । पुं। सूर्य्ये। वै.निघ।

**खमीलनम्** । क्ली। तन्द्रायाम्। श.र.।

**खमूलिः (का)** । स्त्री। An aquatic plant. (Pistia stratiotes.) कुम्भिकायाम्। পানা। श.र.।

**खरः** । पुं। यासे। দুরালভা। रा.नि.व.४। मधूलिकाभेदे। वै.निघ.। कङ्कपक्षिणि। कुररपक्षिणि। काके। रा.नि.व.१८। अश्वतरे। त्रिका.। गर्द्दभे। त्रि। तीक्ष्णे। अम.।

**खरकः** । पुं। श्वेतपर्णाख्याम्। रा.नि.व.।

**खरकाष्ठिका** । स्त्री। बलायाम्। रा.नि.व.४।

**खरकुटिः (टी)** । स्त्री। नापितशालायाम्। নাপিত বাড়ী। त्रिका.।

**खरको(का)णः** । पुं। तित्तिरपक्षिणि। हे.च.।

**खरगन्धनिका (निभा) (गन्धा)** । स्त्री। नागबलायाम्। जटा.। रा.नि.व.४। वनतुलस्याम्। वै.निघ.। [त्रिका.। मैद्दे। श.र.।

**खरगृहं(ग्रह.)** । क्ली, पु। गर्द्दभशालायाम्।

**खरघातनः** । पुं। नागकेशरवृक्षे। श.च।

**खरच्छदः** । पुं। उलुकनामतृणे। উলুথড়। इत्कटनामतृणजाते। ওকড়া, ইকড়। र.मा। कुन्दुरुतृणे। रा.नि.व.८। भूमीसहवृक्षे। भा.। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। श्वाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। रक्तापामार्गे। वै.निघ.।

**खरच्छदा** । स्त्री। त्रिपुरमल्लिकायाम्। प.मु.। चिचिल्लिकायाम्। চিল্লী শাক। रा.नि.व.५।

**खरटी** । स्त्री। रत्नधात्री। वै.निघ.।

**खरतुण्डकः** । पु। लज्जालुकायाम्। भा।

**खरत्वक्** । स्त्री। अलम्बुषायाम्, लज्जालुकाभेदे। भा।

**खरदंष्ट्रा** । स्त्री। गोक्षुरक्षुपे। श.द.।

**खरदण्डम्** । क्ली। पद्मे। धरणि।

**खरदला** । स्त्री। ग्रामाम्लतायाम्। काष्ठोदुम्बरे। श.च.। [भ.।

**खरदूषणः** । पुं, क्ली। धुस्तूरवृक्षे पुंसि च। श.

**खरधन्विका** । स्त्री। गोरक्षतण्डुलायाम्। গোরক্ষচাকুলে। प.मु.।

**खरनादिनी** । स्त्री। रेणुके। श.च.।

**खरपत्रः** । पुं। मुद्गपत्रतुलसीवृक्षे। মারুবা। শেগুন গাছ। र.मा.। तामतुलसीवृक्षे। শ্বেতকুঠুলি। मूर्व्वावृक्षे। वै.निघ.। शाकवृक्षे। रा.नि.व.८। मरुवकवृक्षे। শ্বেতকুঠুলি। रा.नि.व.१०।

**खरपत्रकः** । पुं। तिलवृक्षे। श.च.।

**खरपत्री (त्रिणी, र्त्री)** । स्त्री। गोजिह्वानामक्षुपे। গোজিয়া। रा.नि.व.४। काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। रा.नि.व.११।

**खरपल्लवः** । पु। श्वाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। प.मु.।

**खरपाषः** । पुं। मल्लिकावृक्षे।

**खरपात्रम्** । क्ली। लौहपात्रे। त्रिका.।

व्यञ्जनं पाकतो घनं । लेह्वरखल इत्यन्ये दोषलाः स्वस्वयोनिवत् । कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सरोऽम्ल. सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥" शौकुक्कुटः अपराजितश्च नामापरौ खलावपि । वा.चि.९।१२श.स्रग्यः । तमालवृक्षे । श.च. । त्रि । नीचे । अधमे । मे. ।

**खलकाम्बलिकः** । पुं। तिलकल्के। वै निघ.।

**खल(लि)तिः** । पुं । इन्द्रलुप्तरोगिणि । टेको । हे.च. । त्रिका. ।

**खलमूर्त्तिः** । पुं । पारदे । श.च. ।

**खलयूपः** । पुं । खडयूपे ।

**खलाधारा** । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলা পোকা । जटा. । [इत्यपि पाठोऽस्ति ।

**खलिः** । पुं । तिलकिट्टे । रा.नि.व.१६ । खल

**खलिद्रुमः** । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

**खलि(ली)नः** । पुं, क्ली । खलीने । লাগাম । अ.टी.रा. । [खलसमूहे । अम. ।

**खलिनी** । स्त्री । क्षुपतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

**खलिशः** } **खलेशयः** } पुं । (Tricopodus colisa.) मत्स्यविशेषे । খলশে মাছ । हारा। वाहित्वं कषायत्व वायुकोपनत्वं रुचत्व लघुत्वं शूलहरत्वं किञ्चिदामघ्नत्वञ्च। राअ.२प। रा.नि.व १९।

**खलुरेपः** । पुं । मृगविशेषे । श.च. । [जटा. ।

**खलेधानी** । स्त्री । खले पशुबन्धनदारुणि ।

**खलेवाली** । स्त्री । खले गोबन्धनकाष्ठे । মেই কাঠ । हे.च. ।

**खल्लः** । पुं । चातकपक्षिणि । मे. । चर्मणि । থাল । त्रिका. । औषधमर्द्दनपात्रे । খল । क्ली । वाजिदन्तायस्य निम्नकपाले । "निम्नकपालश्च दन्तानां खल्लमित्यभिधीयते ।" अ.द.४ष. ।

**खल्लकी** । स्त्री । शर्करायां । খাঁড । वै.निघ.।

**खल्लिका** । स्त्री। पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रे । श च ।

**खल्लि(ल्ली)टः** । त्रि। खलतौ । श.र.। त्रिका.।

**खल्ली** । स्त्री । हस्तादौ शिरामोटने । খাঁলধরা। सि यो.विषूची चि. । "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी।" सरलदेवदारौ। वै निघ.वा.व्या.चि.।

**खल्लीवर्द्धनः** । पुं । दन्तवेष्टजरोगविशेषे । मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खल्लीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥ भा.म.४भ. मुखरो चि. । [निघ. ।

**खल्वटः** । पुं । कासरोगे । म खोक्ला । वै.

**खल्वाटः** । पुं । खलतौ । हे.च ।

**खल्लुका** । स्त्री । नाभिशङ्खे । र.सा.सं. ।

**खवल्ली** । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । रा.नि.व.३ ।

**खवारि** । क्ली । आन्तरिक्षोदके । रा नि व.१४।

**खवास्पः** । पुं । हिमे । हारा. । [व.१३ ।

**खशब्दाङ्कुरः** । पुं, क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.

**खशा** । स्त्री । मुरामांस्याम् । म मरवा । श.च.।

**खशेटः** । पुं । खलिशमत्स्ये । त्रिका. ।

**खश्वासः** । पुं । वायौ । त्रिका. ।

**खसः** । पुं । पामायाम् । খোস্ রোগ । वीरणमूले । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

**खसकन्दः** । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. । चोरीशवृक्षे । কৌবীশ গাছ । प.मु. । चोरकक्षुकोवृक्षे । र.मा. । [ड़ाव । र.मा ।

**खसगन्धः** । पुं । चोरकाख्यकाम् । कौरक-

**खसतिलः** । पुं । खसखसे । পোস্তা গাছ । गुणाः—"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्वादु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु । ग्राहि तिक्तकषायञ्च वातश्लेष्मकफासहृत् । धातूनां शोषकं रुच्यं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् । मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात्पुंस्त्वनाशनम् ॥" भा. ।

**खसफलम्** । क्ली । खसखसे । পোস্ত, ঢেঁড়ি। वै.निघ. । [टामांसी । रा.नि.व.१२ ।

**खसम्भवा** । स्त्री । आकाशमांस्याम् । सूक्ष्म ज-

**खसर्पणवटी** । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । See खर्परवटिका ।

**खसवीजम्** । क्ली । खसखसे । পোস্তদানা । हिं खाखसदाना । गुणाः—बल्यं वृष्यं गुरु कफकरं वातशमनञ्च । भा. ।

**खसखसः** । पुं । स्वनामा मालवदेशे प्रसिद्धः ।

मध्यिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ॥" सा. गुणाः —"खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥ तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदं । कोष्ठमारुतजिद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकास-श्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतग दान्तकृत् । खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्य दीपनं बलशुक्रकृत् ॥" भा. । मस्तिष्कगुणाः —स्वादु तिक्त. कषाय मूत्ररोगघ्न बलप्राणशुक्रवृद्धिकरञ्च । राज । "अपक्व खर्ज्जूर फलं त्रिदोषशमनं मतम् । पक्वमेव हितं शेषं त्रि दोषशमन परम् ॥" अत्रि १७अ । मधुरं शीतलं गुरु क्षयाभिघातदाहवातपित्तेषु हितं हृद्यं शुक्र करञ्च । च सू २७अ । कृष्णसुमल्याम् । वै निघ. ।

**खर्पतुत्थम्** । क्ली । खर्परीतुत्थे । वै.निघ. ।

**खर्परम्** । क्ली। स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । खा-पर । हि खापरिया । म कललापरी । प सु. । तस्य शोधनं यथा—"पुष्पाणां रक्तपीतानां रसै. पिष्टेश्च भावयेत् । नरमूत्रैश्च गोमूत्रै यवाम्लेन स सैन्धवै. । सप्ताह त्रिदिन वापि पश्चाच्छुध्यति ख र्परम् । सम्मारण वङ्गवत् ज्ञेयम् । खर्पर पारदे नैव बालुकायन्त्रगं पचेत् । चूर्णयित्वा दिनं यावत् शोभनं भस्म जायते ।" अथवा पत्तलीकृतं खर्परं लवणाम्लनिधाय पचेत् ॥ मतान्तरे गुणा.—ख र्परं कटु क्षारं कषायं वामक लघु लेखन भेदनं शीतलं चक्षुष्यं रक्तपित्तहर विषाश्मरीकुष्ठकण्डू घ्नञ्च । भा । पुं । स्थानभेदे । खापरा । प.सु । स्वभाकारापूपपचनादिपात्रे । তাওয়া, চাটু । बा.टी.हेमा । कपालास्थनि । মাথার খুলি । रा नि व.१८ । नेत्राञ्जनभेदे । छत्रे । विका. ।

**खर्परवटिका** । स्त्री । यकृदधिकारे । "पक्वे ष्टका हरिद्राभ्यामागारधूमकेन च । शोधित पार दञ्चैव कर्षार्द्धं तुलया धृतम् । भृङ्गराजरसै. शुद्ध-गन्धकं रससम्मितं । द्वाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा भावये त्ततु भेषजं. । सिन्धुवारदलरसे मण्डूकपर्णिकार सै. (मधूकपुष्पजे रसे इति वा पाठः) । केशराजरसे चापि शोभाञ्जनरसे रसे । रसेऽपराजितायाश्च सो-मराजरसे तथा । रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परि भावितम् । रसमानप्रमानेन छायायां शोषयेद्भिष-क् ॥" वटी सर्षपाभा, अनु दधिमस्तु । ইষ্টক-চূর্ণ, হরিদ্রাচূর্ণ ও ঝুলের সহিত শুদ্ধ পারা ১ তো. ভীমরাজরসে শুদ্ধ গন্ধক ১ তো কজ্জলি করিবে। পরে নিশিন্দাপাতার রস, থুলকুড়ির রস, বা মৌলফুলের রস বা কাথ, কেশুরের রস, শিমে শাকের রস, অপরাজিতাপাতার রস সোমরাজকাথ এবং রক্তচিত্রকপত্ররস প্রত্যেকে ১ তোলা দ্বারা মাড়িয়া সর্ষপতুল্য বটী করিবে । रस.को । भैष. ।

**खर्परालः** । पुं । अश्वत्थविशेषे । मं लाखोर्पिंप्री । वै.निघ ।

**खर्परिका(री)तुत्थकम्** । क्ली । A sort of collyrium नेत्रप्रसाधनविशेषे । तुत्थाञ्जनै, कृत्रिमरसाञ्जने । गुणा. – कटु तिक्त चक्षुष्यं रसा यनं त्वग्दोषघ्न दीपनं बलपुष्टिकरञ्च । रा नि व. १३ । खर्परे । थापर । मं कलखापरी ।

**खर्परीयकम्** । क्ली । खर्परीतुत्थे । खर्परे । वै.निघ. ।

**खर्परीरसकम्** । क्ली । खर्परीतुत्थे । कृत्रिम रसाञ्जन । रा.नि.व १३ । खर्परे । वै निघ. ।

**खर्व्वः (र्व्वं.)** । पुं । कुब्जकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व. १० । त्रि । ह्रस्वे । वामन ।

**खर्व्वशाखः** । त्रि । वामने । हे च. ।

**खर्व्वा** । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व ४ ।

**खर्व्वु(र्व्वू)रः** । पुं, क्ली । मदोनिष्पावे । रा.नि. व १६ ।

**खर्बु(र्बू)रा** । स्त्री । तरदीवृक्षे । रा.नि व.८

**खर्बूजम्** । क्ली । स्वनामकफलविशेषे । খরমুজ । गुणा.—"मूत्रलं बल्य कोष्ठशुद्धिकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । तेषु यदाम्लमधुर सक्षारञ्च रसाद्भवेत् । रक्तपित्तकरं तत् मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥" भा. ।

**खर्म्मम्** । क्ली । पट्टवस्त्रे । पौरुषे । मे. ।

**खलम्** । क्ली । कल्के । मे. । स्थलस्थाने । त्रिका ।

**खलः (कः)** । पुं । सूर्य्ये । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि. व.१० । मालवे व्यञ्जनविशेषे । "आलुवार्त्ताकयुग्मं यदितिगुणः स खल इत्युच्यते । फलमूलैर्दलाद्यं

**खुड्कः** । पुं । गुल्फे । सु नि १४.१

**खुड्वातः** । पुं । वायुरोगभेदे । वै निघ १

**खुड्डाकः** । त्रि । क्षुद्रे । ह्रस्वे । कनिष्ठे । च. ।

**खुड्डाकपद्मकतैलम्** । क्ली। वातरक्ते तैलम्। यथा.—"पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम् । स्यात्पिष्टैः सर्ज्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः । खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातासदाहनुत् ॥" रस.र.। च.चि.२९श ।

**खु(क्षु)रः** । पुं । शफे । पशोदिव खुर । श्मश्रुच्छेदनास्त्रे । क्षुर । श.र.। कोलदले । कुलपाता। नखीनामगन्धद्रव्ये । मे.। खट्वादिपादुके । खुरो। धरणि.।

**खु(क्षु)रकः** । पुं । तिलवृक्षे । श च । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाडा । क्ली । चतुष्पथवृक्षे । वै. निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । [कयुक्त । श्रम. ।

**खुरणसः** । त्रि । चिपिटनासिके । চেপ্টা না

**खुरसानी** । स्त्री । खोरासनीयमान्याम् । वै. निघ.। पुं । खोरसानदेशीयोत्तमाश्वे । "ताजिका. खुरसानाख दुषाराश्चोत्तमा हयाः ।" नकुल ।

**खुराकः** । पुं । यवनाले । जनार । पशौ । वै निघ. । [তেজ ভাঁড । उपधाने । मे. ।

**खुरालिकः** । पु । नापितभण्डाम् । नापि

**खुरासनी-वचा** । स्त्री । तद्देशीयवचायाम् । শ্বেত বচ । मं श्वेतवेखण्ड । वै निघ. ।

**खुरासानी-यमानी** । स्त्री । यमानीभेदे ख रसाय इति महाराष्ट्रे । गुणा.—"खुरासानी यमानी तु कटुः रुचा च पाचिका । ग्राहिकोष्णा मादिका च गुर्व्वी वातकरी मता । कफनाशकरी प्रोक्ता गुणास्त्वन्ये यमानिवत् ॥" वै निघ. ।

**खुरिकापत्रः** । पुं । वेनीनामपत्रशाके । मं वेनी । वै निघ । [श. ।

**खुलकः** । पुं । जङ्घापादयो सन्धौ । सु.चि.१८

**खुल(ल्ल)मा** । स्त्री । नाभिगर्ते । र.सा.सं. ।

**खुल्लम्** । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

**खुल्लकः** । त्रि । खले । च टी ।

**खेगमनः** । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श मा. ।

**खेचरः** । पुं । पारदे । पक्षिणि । क्ली । खेचराञ्ने । वै.निघ. । कासीसे । হিরেকস । र सा स.।

**खेचरा** । स्त्री । आकाशवल्याम् । वै.निघ. ।

**खेचराञ्जनम्** । क्ली । कासीसे । হিরেকস । वै.निघ । [भावराज. ।

**खेचरान्नम्** । क्ली । खेचरिकायाम् । খিচুড়ী।

**खेटः** । पुं। कफे । मे.। अश्वे । क्ली । तृणे । श.र.।

**खेदिनी** । स्त्री । अग्नपर्णीवृक्षे । श.च ।

**खेला** । स्त्री । खनामख्यातवृक्षे । কেনা । गुणा.—मधुरा शीता सन्यदा रुचिकृद्वा रा नि.व ४।

**खेसरः** । पुं। अश्वतरे । খচ্চোর । रा.नि.व १९।

**खोङ्गा(ङ्गा)हः** । पुं। श्वेतपिङ्गलवर्णाश्वे। है चं.।

**खोटः (कं)** । पुं, क्ली । यमक, फुट इति ख्याते रससारणद्रव्ये । तल्लक्षणं यथा—"खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्त्तं च कारयेत् । कुक्कुटाण्डनिभं सूतं पट्टे भेदि भवेद्यदा । आवर्त्तितं पुनस्तद्वत् खोटवद्रसाकृति । अथवं कठिनं श्वेतं शिखिना मृदुना पचेत् । श्वेतपीतगुरुत्वच मृदुसिक्थकसन्निभम् । अग्निमध्ये यदा तिष्ठेत्खोटबद्धस्य लक्षणम् । नानावर्णस्तथा स्वच्छो धनी योऽग्नौ जलौकवत् । वर्द्धते सूतको यत्र जलौकाबद्धलक्षणम् ॥"

**खोटिः (टी)** । पु, स्त्री । कन्दुरुखोटौ । च द. वा.व्या.चि. । पालङ्कीवृक्षे । श.च. ।

**खोड़ः (रः) (लः)** । त्रि । खञ्जे । अम ।

**खोरकः** । पुं । गर्दभज्वरे । गजवै. ।

**खोलकः** । पुं । वल्मीके । উইঢিপি । शिरस्त्राणे । পাগড়ী । त्रिका.। पूगकोषे । গুপারির খোলা । मे. ।

**खोलिः** । स्त्री । तूणे । श मा ।

शाकुनी, পোস্তদানার গাছ। गुणा —पाके मधुर कान्तिवीर्य्यबलप्रदश्च। रा नि.व ४।

खखसरसः (सारः) (क्षीर)। पुं,क्ली। अहिफेने। वै.निघ.। [मणौ। वै निघ.।

खस्फटिकः। पु। चन्द्रकान्तमणौ। सूर्यकान्त

खाखस. (तिल)। पु। खसतिले। शा कुनी, পোস্ত গাছ। See खसतिल।

खाखसतिलोद्भूतम्। क्ली। खखसे। পো স্ত। वै निघ.।

खाजिक.। पु। लाजायाम्। टैथ। हारा.।

खाटि। स्त्री। किणे। मे।

खाड़(षड)वः। पु। मधुराम्ललवणनानासुगन्धिद्रव्यकृतखाद्यविशेषे। "खाडवा फलमधुराम्लवणा सुगन्धिद्रव्यजा नानाविधा" इति। शिवदास। दीपालरखर्ज्जूरे। वै निघ।

खात(च)म्। क्ली। पुष्करिण्याम्। अम.।

खादनः। पु। दन्ते। द्वे च। क्ली। आहारे। वै निघ.। [लभोजनपात्रे। नक्.१८भ।

खादनकोष्ठकम्। क्ली। अथस हिरलीव

खादिरः। पु। विटखदिरे। खदिरसारे। रा.नि व १८।

खादिरसारः। पु। खदिरे। थयेर। गुणा —कटुत्व तिक्तत्व उष्णत्व कफवातव्रणकण्ठामयनाशित्वं रुचिकरत्व दीपनत्वं। रा नि व.८।

खाद्यम्। क्ली। चतुर्विधाहारान्यतमाहारे। থাবার জিনিষ। रा नि.व २०।

खाद्यपत्री। स्त्री। खदिरवृक्षे। रा नि व ८।

खानिः। स्त्री। खनौ। द्वे च.।

खानिकम्। क्ली। कुड्यच्छेदे। দেওয়ালের গর্ত। त्रिका.। रत्ने। वै निघ।

खानिष्कम्। क्ली। अतिसूक्ष्मकार्से। वै निघ.।

खानोदकः। पुं। नारिकेले। त्रिका.।

खापगा। स्त्री। गङ्गायाम्। द्वे च।

खारः। पु। खारीपरिमाणे।

खारिः (री)। स्त्री। परिमाणविशेषे। स च द्रोणचतुष्टयपरिमाणे, शताधिकाष्टाविंशतिशरावपरिमाणे वा (१२८ श)। "चतुराढको भवेद्द्रोण खारी द्रोणचतुष्टयम्।" वै निघ.।

खारिकः। पु, क्ली। पुष्करतीर्थसमीपे प्रसिद्धे महापारेवतफले वृक्षे च। বড় খেজুর। रा.नि. व.११।

खार्ज्जूरसुरा। स्त्री। खर्ज्जूरधातकीपुष्पकृतसुराविशेषे। वै निघ। खर्ज्जूरमद्ये। খেজুররসের মদ। गुणा —"मार्द्वीकाल्पान्तर किंचित् खार्ज्जूरं वातकोपनं। तद्वेव विशदं रुच्यङ्कफघ्नङ्कर्षणं लघु। कषायं मधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्॥" सु स ४६अ.। पिण्डखर्ज्जूरविकृतिभव खार्ज्जूरसुरेति। मतान्तरम्। "तालसिन्दीलखर्ज्जूरसूर्हान्तुक्रिय स स्मृते। यद्रस तत्तदाख्य हि विज्ञेय तत्परायणे।" तीड ड्डयीनक।

खालित्यम्। क्ली। कपालरोगे। টাকরোগ लक्षण यथा—'तेजोऽनिलाद्यै सह केशभूमिं दग्ध्वा कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य। किंचित्तु दग्ध्वा लितानि कुर्य्याद्धरिप्रलुप्तञ्च शिरोरुहाणां॥" च

खाश्मरी। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै निघ.।

खिखिः। पु। शृगालविशेषे। থ্যাকশিয়ালী म कोष। मे।

खिङ्खि(ङ्खि)रः। पुं। खिखौ। থ্যাকশিয়ালী। मे। खाविकावके। गन्धद्रव्यविशेषे, ह लवाला। त्रिक.द्वे च।

खिचा। स्त्री। खेचरिकायां। वै निघ.।

खिदिरः। पु। चन्द्रे। वै निघ।

खिद्रः। पुं। रोगे। उणा.। [मिदरः

खिरहिट्टी। पु। महासमङ्गानामक्षुपे। रा

खिल.। त्रि। अप्रहते (भूम्यादौ)। रा नि द २

खिलाहः। पुं। पाण्डुकेशरपुच्छे कपिलवर्णे। "खिलाह कपिलो वाजी पाण्डुकेसरवाल धि।" ल द १४.। [नेतपीतक।" ल.द १४.।

खुङ्गाहः। पु। नेतपीतवर्णाश्वे। "खुङ्गा

खुञ्ज(ञ्जा)कः। पु। देवताडवृक्षे। टका.।

खुड़ः। पु। वातरक्तरोगे। वै.निघ.।

**गजकर्णा (र्णी)** । स्त्री । करिकर्णरत्वचे कन्दशाकविशेषे । हि हस्तिकर्णा । मं वहस्त्रीकन्द । गुणा.—तिक्ता उष्णा वातकफहरा पाके स्वादु शीतज्वरघ्नी पाण्डुशोथक्रमिप्लीहगुल्मानाहोदरघ्नी वमशूलवत् ग्रहण्यर्शोघ्नी च । भा.पू १भ.शाकव.। आखुकर्णीलतायाम् । रा नि.व ३।

**गजकर्णिका** । स्त्री । कर्कटिकायाम् । काँकुड । वै निघ. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

**गजकुसुमः** । पुं, क्ली । नागकेशरवृचे तत्पुष्पे च । नागेश्वर गाछ वा ताहार फूल । मैषसुन्दरी चि.भरिसेश.गुड़ी ।

**गजकृष्णा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा वृहतै लि । "गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुदग्निवर्द्धनी । उष्णा निहन्त्यतीसार श्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥" भा. ।

**गजकेश(स)र.** । पु । नागकेशरे । नागेश्वर । सि यो वर्द्दि चि एलादिगुडी । "लवङ्गगजकेशर कोलमज्जा ।"

**गजकेश(स)रीरसः** । पु । आमज्वरादौ रस । "शुद्धसूत विषञ्चैव व्योष त्रिफलमेव च । जयपालसमङ्कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्दयेत् ॥" भा. १ ६. । रस क्री ।

**गजचिर्भ(र्भि)ट (टा)** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा, गोवक्कलाड् । च सु । रा नि व ३। च द गुल्म चि । (ट.) गोडुम्बायाम् । गोमक । चिका. ।

**गजजातिः** । स्त्री । हस्तिजातौ । सा त्रिधा भद्र मन्द्र मृगश्चेति । रा नि व.१८ ।

**गजदन्तः** । पु । करिदन्ते । हातिर दाँत । वै निघ. । एतन्मसी श्वित्रघ्नी ।

**गजदन्तफला** । स्त्री । डङ्गरीनामफलशाकलतायाम् । रा नि व.७ ।

**गजदन्तवत्** । क्ली । मूलके । वै.निघ ।

**गजदन्तिका** । स्त्री । हस्तिदन्तायाम् । वा. उ ३९च. [अश्व । हि बालियापिपल । भा ।

**गजद्रुमः (पादपः)** । पुं । नन्दीवृचे । गया

**गजपिप्पली** । स्त्री । (Scindapsus officinalis.) Syn Pothos officinalis. स्वनामख्यातवृचे । गजपिपुल । हिं गजपिप्पल । सा चविकाया फलमिति केचित् । "चविकाया फलमाद्यैः कथिता गजपिप्पली ।" इति । गुणा — दीपनी पाचनी उष्णलाद्रसशोधनी ग्राहिणी कटू ष्णा रुचा स्तन्यविवर्द्धिनी च । रा नि व.६ । तत् फल विष्टम्भि दुर्जर रुच शीतल वातकोपन विपाके मधुर रक्तपित्तघ्न । सु सू.४६अ. ।

**गजपुटम्** । क्ली । औषधपुटनार्थं सपादहस्तपरिमितनिम्नायतहस्तखाते । उच्च १० हात, आयत १० हात । "सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसयुक्ताङ्कोष्ठिका मुद्रितां मुखे । अर्द्धानि करण्डानि अर्द्धानुपरि नि चिपेत् । एतद्गजपुटमोक्त ख्यात सर्वपुटोत्तमम् ॥" भा । "गजप्रमाणगम्भीरं शुषिर क्रमशस्तत । वितस्तिवितयमुख विवितस्तितल तथा । एव विधाय यत्नेन विशिरःस्कारोरवत् । तस्य पादत्रय सम्यक् पूरयित्वा वनोपलैः । भैषज्यकोष्ठिका तत्र स्थापयित्वा तत. पुन । वनोपलैः सहस्राद्यैस्तद्गजपुट ख्यतम् ॥" गभीर २ हात वा ३५० हात, ७ वितस्त उर्ना, २ वितस्त मुखेर फाँड गर्त्त । अपि । हस्तप्रमाणगर्त्ते यः पुट स तु गजाह्वय । इति प्रयोगा । [हि.च. ।

**गजप्रिया** । स्त्री । शल्लकीवृचे । शालविशेष ।

**गजबला** । स्त्री । गोरच्याम् । गोरक्षचाकुलिया । "नयति गजबलामूल ।" च द कास चि ।

**गजभचः (च्या:) (का.)** । पु । तालवृचे । अश्वत्थवृचे । रा नि व ८।११ ।

**गजभचा (च्या)** । स्त्री । The gum olibanum tree. शल्लकीवृचे । प सु ।

**गजमदः** । पु । हस्तिमदे । वै निघ ।

**गजमदहरणी** । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायाम् । वै निघ । [रा । म.मा ।

**गजमाचलः (मोटन.)** । पुं । सिंहे । रा

**गजमुक्ता** । स्त्री । करिगण्डस्थमुक्तायाम् । वै. निघ । [नाद । भैष कुष्ठ चि । सु चि ९अ ।

**गजल(ले)ण्डः** । पु । हस्तिविष्ठायां । हातीर

# ग

**गगनम्** । क्ली । अभ्रधातौ । अभ्र । मेघे । रा नि व २३ कनकसुन्दररसे । [See अभ्रम् ।

**गगनमारकगण.** । पु । अभ्रमारकद्रव्येषु ।

**गगनसुन्दरः** । पु । यद्दग्धो रस । रस १ तो गन्धक २ तो अभ्र ८ तो. लशुन वटी कार्यो । मा २—४ र । र चि. । अन्य ज्वरातिसारे—टङ्कणहिङ्गुलगन्धकाभ्र प्र समम् । क्षीरि क्षीरसैन (थकई) ३ भावना । भैष ।

**गगनस्पर्शः** । पु । वायौ । वै निघ ।

* **गगनादिलौहम्** । क्ली । सोमरोगे । "गगन त्रिफला लौह कुञ्जङ्कटुकत्रयम् । पारदो गन्धक श्चैव विषटङ्कणसर्जिका । लवङ्ग तेजपत्रञ्च वङ्ग जीरकयुग्मक । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । तदर्द्धं चित्रक चूर्ण ॥" अभ्र, त्रिफला, लौह, कुडचि, त्रिकटु, पारा, गन्धक, विष, सोहागार खै, साजिमाटी, गुडत्वक्, एला, तेजपत्र, बङ्ग, जीरा, कृष्णजीरा प्रत्योके समभाग चूर्ण । सर्व्वचूर्णार्द्ध चित्रकमूल चूर्ण । र सा स. ।

**गगनादिवटी** । स्त्री । वातरोगे । अभ्रकपारदगन्धकतामकमुण्डलौहतीक्ष्णलौहस्वर्णमाक्षिकएषां प्र समभागं यष्टीवासकद्राक्षाभूकुष्माण्डक्वाथेन मर्द्दयेत् मा २ र. अभ्र,पारा गन्धक, तामा, मुण्ड ओ तीक्ष्णलौह स्वर्णमाक्षिक प्रत्योके समभाग , यष्टिमधुर क्वाथ, वासाक्वाथ, किस्मिसेर क्वाथ ओ भूमिकुष्माण्डक्वाथे मर्द्दन । मात्रा २वटि। अनुपान घृत ओ मधु । र सा स ।

**गगनाम्बु (नोदकम्)** । क्ली । नीहारजले । आकाशवारिणि । गुणा —त्रिदोषघ्न बल्य रसायनं मेध्य रचोघ्न शीतलम् आह्लादक ज्वरदाहविषघ्न । सु सू ४५ष ।

**गङ्गका (ङ्गा, का)** । स्त्री । स्वनामख्यातधान्यम् । तन्नमगुणा —शीतं स्वक स्वादु चतिरोधक पथ्य पाचक पावन कफामोदघ्न दीपन प्र श्माकरघ । रा नि व १४ । सस्यानुकायां । वै निघ ।

**गङ्गाचिल्ली** । स्त्री । चिल्लविशेषे । गां चीन छारा । [चिका । See चिङ्ग ।

**गङ्गाटेयः** । पुं । चिङ्गटमत्स्ये । चिंडि माछ ।

**गङ्गाधरक्वाथः** । पु । अतीसारे कषटायपर नामकषाये । "कशटदाडिमजम्बूशृङ्गाटकपत्रवर्हिष । जलधरनागरसहित गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥" केंचड़ा, दाड़िम, जाम, शिङाडा (इहादेर) पाता, बाला, मुता, शुंट प्रत्योके २२॥० र । आ ।

**गङ्गाधरचूर्णम् (वृहत्)** । क्ली । अतीसारे औषधम् । मुस्ताशोणाकशुण्ठीधातकीपुष्पलोध्र बालकबिल्वशलाटुमोचरसपाठेन्द्रयवकुटजलमायाखिवराहक्रान्तातिविषाणा प्र. चूर्ण समभागम् । मुता, शोणा, शुंट, धाइफूल, लोध, बाला, बेलशुंटा, मोचरस, आक्नादि, इन्द्रयव, कुडचिछाल, आम्रास्थि,-बराहक्रान्ता आतइच प्रत्योके चूर्ण समभाग । अन्यथा—मुस्तेन्द्रयवमोचरसबिल्वशलाटुधातकीलोध्राणि प्र सम भागानि । गुडेन सेव्यम् । मुता, इन्द्रयव, मोचरस, बेलशुंटा, धाइफूल, लोधचूर्ण प्रत्योके समभाग । अपर यथा—मोचरसमुस्तकशुण्ठीपाठाशोणाकधातकीपुष्पाणि प्र समभागानि । दधिमस्तुना सेव्यम् । मोचरस, मुता, शुंट, आक्नादि, शोणा, धाइफुलचूर्ण प्रत्योके समभाग । आ म,१म. ।

**गङ्गापत्री** । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । म गङ्गावती । स्त वहंगधारी । गुणा. —कटु उष्णा वातघ्नी ग्रहदीपनी ध । रा नि व.१० । र सा स अभ्रमारणे । सस्यानुकायां । वै निघ ।

**गच्छः** । पु । वृच्चे । हे.च. ।

**गज.** । पु । हस्तिनि । अथ कुञ्जरशालाद्दुष । नागकेशरवृच्चे । नागेश्वर गाछ । वै निघ. । गज पिप्पल्याम् । पचतिक्तघृतम् । गजपुटे । प्रयोगा ।

**गजकणा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । र सा । सा को वाइशालगुडे । [रा नि व ७ ।

**गजकन्द** । पु । हस्तिकन्दनामकमहाकन्दभेदे ।

न । र मा । अर्कवृक्षे । वै निघ । रक्तार्के । रा. नि.व १० ।

**गणवतीसुतः** । पुं । दिवोदासे । "धन्वन्तरि र्दिवोदास काशिराज सुधीद्भवः । पालिकाख्या गणवती करेणुरुचिरासुत ।" पालकाप्ये । त्रिका.।

**गणहासः (क.)** । पु । चोरनामकगन्धद्रव्ये । चोरा इति पश्चिमदेशे । গেঁঠেলা । मं गटोला । रा नि व १२ । चण्डालकन्दे । अजमोदायाम् । त्रा कूनी । वै निघ. ।

**गणिका** । स्त्री । यूथिकापुष्पवृक्षे । যুঁইফুলের গাছ । र मा. । श्वेतयूथिकायाम् । শ্বেত যুঁই গাছ । रा नि व १० । पीतयूथिकायां । वै.निघ । गणिकारिकायाम् । গণিরি । श र । हस्तिन्यां । अटा ।

**गणिकारिका** । स्त्री । (Premna serratifolia. Syn. P. Spinosa.) चुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । नि चिरिनैल्लिचेट्टु । गुणा.—क टूष्णतिक्तवातकफशोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोमलविष्टम्भ श्रमहरी । रा नि व ८ । See अग्निमन्थ । गणि कारीपुष्पवृक्षे । वै निघ. ।

**गणिकारी** । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे, कोङ्कण देशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे । বাসন্তীফুলের গাছ । म गणेरी । गुणा —अतिसुरभि त्रिदोषघ्नी दाह शोषहरा कामोद्दीपनी च । रा नि व.१० । गणि कारिकायाम् ।

**गणेरुः** । पु । कर्णिकारवृक्षे । কর্ণিকাফুলের গাছ । पारिभद्रवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । हस्तिन्या । मे । चि । वै निघ ।

**गणेरुकः (का)** । पुं स्त्री । गणिकारिपुष्पवृ

**गणेशः (कुसुम.)** । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । रा नि व १० । [मूलानि ।" अर्कप्रकाश ।

**गणेशप्रियः** । पु । रक्तकरवीरे । "गणेशप्रिय

**गणेशभूषणम्** । क्ली । सिन्दूरे । रा नि व.१३।

**गणोत्साहः** । पु । गण्डके । গণ্ডার । त्रिका।

**गण्डः (का.)** । पुं । खड्गिनि । গণ্ডার । मे । कपोलदेशे । গাল । रा.नि.व १८ । रोगविशेषे । "निबद्ध श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वः गण्डमिति निर्दिशेत् ॥" सु नि, ११अ । करिकपोले । अम । ग्रन्थौ । चिह्ने । पिटके । मे । [१९अ. ।

**गण्डकर्णः** । पुं । बाह्यदीर्घैकपालिकर्णे । सु सू.

**गण्डकारी** । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वरा-क्रान्ता । श्वेतलज्जालुकायाम् । लज्जावती । र. मा. । खदिरीवृक्षे । अम । श.च. ।

**गण्डकाली** । स्त्री । खदिरीवृक्षे । अम. । का कजङ्घाया । কেয়োঠেঙা । शल्लकीवृक्षे । वै निघ ।

**गण्डकी** । स्त्री । इक्षुदण्डे । আখ । नकुल. १२अ. ।

**गण्डकुसुमम्** । क्ली । गजमदे । हारा. ।

**गण्डगात्रम्** । क्ली । (Annona squamosa.) आतापिफले । আতা, নোনা । हि शरी फा । म शीताफल । गुणा.—'गण्डगात्र हिम ह्य वातपित्तनिसूदन । श्लेष्मल तर्पणमन वान्तुत्क्ले शनिपीडनम् ॥" अभि. । श.च ।

**गण्डगोपालिका** । स्त्री । आमवाटिकास्थ कीटविशेषे । আম্‌পোকা। हि गण्डगुयारि। भा ।

**गण्डदूर्वा** । स्त्री । जलोपरिजायमानदूर्वावि शेषे । दूर्बाविशेष গেঁটে দূর্বা । हि गाण्डर्दुविपाच । म गण्डरदूर्वा गाठीहरियाली । क मौनगसे । गुणा —मधुरा शीतला वातपित्तज्वर घ्नी दन्दोषघ्नी भ्रमतृष्णाश्रमघ्नी च । रा नि.व ८ । 'गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघु । तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी । दाह तृषा बलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥" भा. ।

**गण्डफलकः** । पु । प्रशस्तगण्डस्थले । প্রশস্ত গাল । वै निघ. ।

**गण्डमाला** । स्त्री । Inflamation of the glands of the necks &c. स्वनामख्यात गलरोगविशेषे । গণ্ডমালা । तस्य सम्प्राप्तिरूपे— "कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणै कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणे षु । मेद कफाभ्यां चिरमन्दपाकै स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डै ॥" मा.नि । "मेदस्था कण्ठमन्या चक्षावङ्क्षणगा मला । सवर्णान् कठिनान् स्नि ग्धान्वार्ताकामलकाकृतीन् । अवगाढान् बहून् ग ण्डान् चिरपाकांश्च कुर्वते । पच्यन्तेऽन्ये जस्रन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुरा. । नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घ

**गजवल्लभा** । स्त्री । गिरिकदलीवृत्ते । बुनो कला । शल्लकीवृक्षे । रा नि.व.११ ।

**गजवाजिप्रिया** । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भुँइकुमड़ा । वै.निघ. । [चिकित्साशास्त्रे । चर. ।

**गजवैद्यकम्** । क्ली । पालकाप्य(व्य)कृतगज

**गजाख्यः** । पु । चक्रमर्दवृपे । चाकन्दा गाछ । रा नि व ४ ।

**गजाण्डम्** । क्ली । पिण्डमूलके । रा नि.व.७ ।

**गजादनः** । पुं । अश्वत्थवृत्ते । र मा ।

**गजादिनामा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजादिनामाकरहाटकुष्ठे ।" सु.चि १८श. ।

**गजारिः** । पु । गजमादनशल्लकीवृत्ते । 'गजारिस्तरुसिंहयो ।" हडडचन्द्र ।

**गजाशनः** । पु । कामलकन्दे । वै निघ. । अश्वत्थवृत्ते । मद.व.५ । शालवृत्ते । र.मा. ।

**गजाशना** । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ, सिद्धि । श च । शल्लकीवृत्ते । पद्ममूले । र मा । शणवृत्ते । वै निघ । [च.द.अर्श चि बहुशालगुड़े ।

**गजाह्वः** । पुं, क्ली । नागकेशरवृत्ते तत्पुष्पे च ।

**गजाह्वया** । स्त्री । यूथिकापुष्पे । श्वेत यूँई । रा.नि.व १० । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. ।

**गजाह्वा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजाह्वा व्याधिघातका ।" भा पू.१भ ।

**गजेष्टा** । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा नि व.७ ।

**गजोपकुल्या** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ यहणी.चि. । भैष कुष्ठचि. । [निघ. ।

**गजोपमः** । पु । कुमार्यां । घृतकुमारी । वै.

**गजोषणा** । स्त्री । गजपिप्पल्यां । रा.नि व.५।

**गञ्जा (ञ्ञा) (ञ्जिका)** । स्त्री । मद्यभाण्डे । श र. । मदिरागृहे । अम. । खनौ । मे. । गाँजा इति प्रसिद्धे वणिग्द्रव्ये । गुञ्जायाम् । वै निघ ।

**गञ्जायिका** । स्त्री । गञ्जाशने । सिद्धि, भाङ ।

**गठो(ड्डो)त्थम्** । क्ली । साम्भरापरपर्य्याये लवणे । साम्भर लवण । रा नि व ६ ।

**गड. (क)** । पु । मत्स्यभेदे । गड़ुई माछ । मे. । गुणा —मधुरः स्त्रत कषाय शीत लघुश्च राज ३प. । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि व.६ ।

**गड़देशजम्** । क्ली । साम्भरलवणे । रा नि.व ६।

**गड़लवणम्** । क्ली । साम्भरदेशजलवणे । साम्भर लवण । गुणा —लवण ईषदम्ल मलघ्नम् उष्ण दीपन कफवातार्शोघ्न कोष्ठशोधनञ्च । रा.नि व ६।

**गड़ाख्य(ड्लवण)म्** । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ । [१८।

**गडिः** । पुं । तरुणवृषे । युवा षाँड । रा नि व.

**गडिशः** । पु । तन्नामकमत्स्यविशेषे । गुणा —गडिशो मधुरो ग्राही बल्यो वह्निप्रदो गुरु । राज ३प. ।

**गडुः (डूः)** । पु । इष्टमय्यां । कुँज । रा.नि. व.२० । गलगण्डे । पृष्ठगुडे, स च घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धि । अम. । शल्यास्त्रे । श र । किञ्चुलुके । त्रिका.। मन्याशम्बरीगे । वै निघ । त्रि। कुब्जे । मे. ।

**गडुरः (लः)** । त्रि । कुब्जे । कुँजो । श.र. ।

**गडू(ण्डू)पदः** । पु । किञ्चुलुके । केँचो । मदाणो । अम. । [शर्करायाम् । वै निघ ।

**गड़ोलः** । पुं । गुडे । उणा. । ग्रासे । हेच ।

**गड्डु(ड्डू)क.** । पु । सौवर्णभृङ्गारे । सोनार गाडू । श र ।

**गद्या(द्या)ण(ल)कम्** । क्ली । ४८ अथवा ६४ रक्तिकमाने । लीलावती । वैद्यकम् । आष्पट्के, शताधिकद्विनवतिरक्तिकाम् वा । २ तोला । "गद्याणोमाषकै र्दशभि. । त्रिभि र्माषै र्भवेत्तोला पश्चिमैर्माषक विदु ।" सौरनान्द. ।

**गणः** । पु । अजमोदायाम् । रांधुनी । मं कि रमाणौकोला । वै.निघ । चोरनामगन्धद्रव्ये । मे ।

**गणकर्णिका** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि व १।

**गणपीठकम्** । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

**गणरूपः (कः)** । पु । अर्कवृत्ते । आकन्द गाछ । अम. । श्वेतार्कवृत्ते । र.मा । मन्दारार्के । दुकार । रा नि.व १० । See राजार्कः ।

**गणरूपी (न्)** । पु । श्वेतार्के । श्वेत आर्क-

**गतार्त्तवा** । स्त्री । निवृत्तरजस्कायां वृद्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

**गतिः (कः)** । स्त्री, पुं । नाडीभेदे । नाली । नाडीव्रणे । मे. । अश्वस्य गतिविशेषे । ঘোড়ার চাল, কদম । प्र. । तद्यथा—"सङ्कीर्णा विकटभ्रष्टा वक्रा सौष्ठववर्ज्जिता । अत्युच्चा वलिता चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ मोडमप्फोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । धृतं द्विगुणितङ्गत्वा हस्ताना पुनरेति यः ॥ स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्वस्थोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ॥ दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तमाङ्गारान् स्पृशन्निव । पुनर्याति सुसंहृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टाः सर्व्वदैव तुरङ्गमाः ॥" ज.द.७म. । "गतयः षड्विधा धाराः स्कन्दितं रेचितं प्लुतम् । धौरितकं वल्गितञ्च तासां लक्ष्म पृथक् पृथक् ॥" इति युक्तः । "धौरितं वल्गितं प्लुत्यमेजितोत्तेजितानि च । गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गाना क्रमादिमाः ॥" हे.च. । "गतिः प्लुता चतुष्का च तद्वन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥" "गतिरेका प्लुता चास्य चातुरीया द्वितीयका । वेगसन्धिस्तृतीया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति । सर्व्वकर्म्मकृतो वाजी तस्मात्ता परिवर्ज्जयेत् ॥" नकुल. ।

**गदम्** । क्ली, पुं । विषे । कुष्ठौषधौ । কুড় । रा.नि.व ६।१२ । वै निघ.अन्तकसन्निपात.चि. । रोगे । रा.नि.व.२० ।

**गदघ्नः** । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

**गदनिश्चयः** । पुं । माधवीयरोगनिश्चायकग्रन्थे ।

**गदमुरारिः** । पुं । गौढामज्वरे रसः । "रस बलिशिलालौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ सदरदनागं भागमेतत्प्रदिष्टं,भवति गदमुरारियास्यगुञ्जादय ।" রস, গন্ধক, মনছাল, লোহ, ত্রিকটু, তাম্র, হিঙ্গুল, শীষ প্রত্যেকে সমভাগ । र.सा.सं. ।

**गदविनोदनिघण्टुः** । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

**गदहरः (री (इन्))** । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

**गदा** । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.च. ।

**गदाख्यम्** । क्ली । कुष्ठे । কুড় । र मा. ।

**गदागदौ** । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारौ । त्रिका. ।

**गदाग्रणीः** । पुं । क्षयरोगे । रा.नि.व.२० ।

**गदारातिः** । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

**गदार्त्तिका** । स्त्री । गोजिह्वायाम् । পাথরকুচি । वै.निघ. ।

**गदाह्व(य)म्** । क्ली । कुष्ठे । কুড । श.र ।

**गदी (इन्)** । त्रि । रोगिणि । वै.निघ. ।

**गद्गदः** । पुं । वातव्याधिविशेषे । তোৎলা । सु.सू.१४. । See मिन्मिनः ।

**गन्ता** । त्रि । संचरणशीले । सु शा.३अ. ।

**गन्धम्** । क्ली । अगुरुणि । कृष्णागुरुणि । रा. नि व.१२ ।

**गन्धः (कः)** । पुं । Sulphur स्वनामख्यातखनिजोपधातौ । গন্ধক । हिं गन्धक । फार्सि गोगिर्द । "श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसाप्लुतं । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायां क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥" भा. । स च रक्तपीतश्वेतकृष्णत्वात् चतुर्विधः । पीतः औषधेषु, श्वेतः चर्म्मरोगेषु बाह्यप्रयोगेषु च व्यवहार्य्यः । र सा.सं. । "चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्वेतौ रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥ गुणाः—कटुकः वीर्य्योष्णस्तुवर. सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ॥ अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥" भा पू १भ. । तच्छुद्धिः—"लौहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते तस्मिन् समानञ्च निःक्षिपेद्गन्धकं रजः । विद्रुतङ्गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये निधापयेत् । एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्व्वकार्य्येषु योजयेत् ॥" एवं त्रिफलाजलभृङ्गराजस्वरसादौ निःक्षिपेदिति मतान्तरम् । सा.कौ. । शुद्धगन्धकगुणाः—"शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरादिकान् । अग्निकारी महानुष्णो वीर्य्यवृद्धिं करोति

म्बालानुबन्धिनः। गण्डमालापची चेयं दूर्व्वेव च यद्विभाक्। तां लजेत्सज्वरच्छर्द्दिपार्श्वरुक्कासपीनसा॥" वा उ.२९ष.। "छर्द्दिर्विरेचनं स्वेदो नस्य धूमं शिराव्यधः। अग्निकर्म्म क्षारयोगः प्रलेपो लङ्घनानि च। पुराणघृतपानञ्च जीर्णलोहितशालयः॥" इति पथ्यापथ्यम्।

**गण्डमालिका**। स्त्री। गण्डमालायाम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि व.५।

**गण्डरोगः**। पुं। अश्वस्य मुखरोगभेदे। "मुखाभ्यन्तरगो गण्डः गण्डरोग इति स्मृतः।" ज. द २९ष.।

**गण्डशैलः**। पुं। ललाटे। हे.च.।

**गण्डस्थलम्**। क्ली। कपोलदेशे। वै.निघ।

**गण्डाङ्गः**। पुं। खड्गिनि। गण्डार। श च.।

**गण्डारिः**। पुं। कोविदारवृक्षे। रक्तकाञ्चन गाछ। भा.। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

**गण्डालजी**। स्त्री। गण्डरोगे। लक्षणं—"गण्डालजी स्थिरः शोफः गण्डे दाहज्वरान्वितः॥" वा उ.३१ष.।

**गण्डालिनी (ली)**। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि व.८। श्वेतदूर्व्वायाम्। अम.। सर्पाक्ष्याम्। सुगन्ध वाला। भा.। [सु.शा.५ष.।

**गण्डास्थि**। क्ली। कपोलास्थिद्वये। च शा ७ष.।

**गण्डिः**। पुं। वपुषि। वृक्षमध्ये। तरुशाखायाम्। वै.निघ.। तरुकाण्डे। हे.च.।

**गण्डीरः**। पुं। शाकविशेषे। गण्डिनी, शालिञ्च, शमठ शाक, उनठिया। च टी भ.। च.सू.४ष.। मञ्जिष्ठायाम्। स्नुहीवृक्षे। रा.नि व.८। कटुपर्णे। वै निघ.।

**गण्डीराद्यतैलम्**। क्ली। मण्डलकिटिमादि कुष्ठरोगेषु हितम्। "गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्क कुष्ठद्रुमत्वग्लवणैः समूत्रैः। तैलं पचेत्"...... । तैल ४ श. गोमूत्र १६ श.। कल्क—मूषीकोड बा मञ्जिष्ठा, चितामूल, भृङ्गराज, आकन्द आठा, कुड, कुर्चिवक्कल वा सोनालूछाल एवं सैन्धव लवण मिलित १ श.। च.द.।

**गण्डीरिका (री)**। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। मनसा सिज्, टेकाटा सिज्। रा.नि.व.८। च. द.गण्डीराद्यतैले। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। शाकविशेषे। भा.म.प्रमेह.चि.। हस्तौ। रक्तकाञ्चनवृक्षे। वै.निघ.संग्रहणी.चि चाङ्गेरीघृते। [जटा०।

**गण्डुः**। पुं, स्त्री। ग्रन्थौ। वै.निघ.। उपधाने।

**गण्डूपदः**। पुं। किञ्चुलुके। केंचो। अम.।

**गण्डूपदभवम्**। क्ली। सीसके। हे च.।

**गण्डूपदाद्यतैलम्**। क्ली। व्रणरोगे हितम्। कटुतैलं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. कल्कार्थगण्डूपदः (केंचो) १ श.। अथवा कटुतैलं १ श. कल्कार्थगण्डूपददशकं (केंचो १०टा)। च.द.।

**गण्डूपदी**। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.। क्षुद्रकिञ्चुलुकायाम्। अम.।

**गण्डूली**। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। वै.निघ।

**गण्डूषः (धारणं)**। पुं, क्ली। कुलुके। गण्डूष। स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैर्मुखापूरणं गण्डूषः। आपूर्य च मुखेन धारणं गण्डूषधारणमुच्यते। तस्य द्रव्यमात्रा द्रवद्रव्य पलमात्र मुखचूर्णस्य च कोलपरिमाणम्। तद्धारणमात्रा—"आसञ्चार्या गुणा मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता।" च.द.। तत्र गण्डूषधारणं तावत्कार्यं यावत्कफपूर्णास्यता दोषच्छेदः नेत्रघ्राणस्रुतिश्च भवेत्। गण्डूषश्चतुर्विधः, स्नेहनप्रसादनशोधनरोपणभेदेन। "स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षैः संशोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णै रोपणो व्रणे। इति। दद्यादेवं चूर्णञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम्। कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः। धार्य्यते पञ्चमाद्वर्षादूर्द्ध्वं कवलादयः। व्याधिरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवं। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत्॥" भा। आमचारी ज्ञेयः पूर्वं गण्डूष, कवलोऽन्यथा। ... गण्डूषे कर्षमात्रकम्। पलमात्रं द्रवं कार्य्यं गण्डूषे दापयद्बुधः। द्रवेण कार्य्यो गण्डूष कल्केन कवलः स्मृत.। कल्कः शुक्तमदप. स्यात् तु द्रवं प्रदापयेत्। एकद्वित्रिचतुः पञ्चवारान् कुर्य्यात्तदा समं।" कवियज्जादमायं। मद्यसिद्धनिर्निष्टे। शी।

**गण्डोलः**। पुं, क्ली। गुडे। त्रिका.। शर्करायाम्। ग्रासे। वै.निघ.। [शब्दार्थि।

**गतमोकः**। पुं। गतोदकादे। वा.द.११ष.

एवंविधं निष्पीडितं तैलं काकोल्यादिशतपुष्पान्तैस्तथा एलादिमञ्जाटकान्तैः कल्कद्रव्यैः तैलचतुर्गुणजलेन यथाविधि पाच्यं। चोरगन्धा चीरविदारी, अनन्ता दूर्व्वा, मधूलिकं मर्कटहस्तितृणम्। च द.।

**गन्धत्वक्** । स्त्री । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

**गन्धदला** । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी। रा.नि.व ६ ।

**गन्धद्रव्यम्** । क्ली । पक्वतैलसुवासनद्रव्ये । गन्धद्रव्य। तानि यथा—"एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुमुराकशैलमांसीशटीश्रीवासकदयन्थिपर्णशनखचोचोनखशीगोरेकम्। कस्तूरीनलदपूतिगन्धजलमुस्तैस्तवराद्रिकं गन्धद्रव्यमिदं प्रदेशमखिलं योविद्युते खादिषु॥" च.द.। अन्यच यथा—"कुष्ठच नलिका पूतिकशेरे श्वेतचन्दनं। जटामांसी तेजपत्रं मखी मृगमद. फलं। कङ्कोलकुङ्कुमचोचं लताकस्तूरिका वचा। सूक्ष्मैलागुरुमुस्तच कर्पूरं पन्थिपर्णकं। श्रीवास. कुन्दुरुर्देवकुसुमञ्चमस्माद्का। सिह्लकी निविका मैघो भद्रमुस्तं तथा शटी। जातीकोष. शैलजच देवदारु सजीवकम्। एतानि गन्धद्रव्याणि॥" तत्कुङ्कुमादिकं पत्रपल्लवतैलेन भवति। "आमत्रस्रुकपिशाना बीजपूरकविन्नयी.। गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पत्रपल्लवम्॥" भैष.। गुणाः—रुच्यं दीपनं पाचनं मुखदौर्गन्ध्यहरं मेदःश्रमघ्न। रा.नि व.।

**गन्धद्रावकम्** । क्ली । चर्क्कौतौषधविशेषे। द्रावकविशेष। साधनविधिः यथा—"काशीशं गन्धकं वापि सन्दृष्टैयत्नयोगतः। क्षीरकञ्चापि (সোরা) सन्दह्य दयोर्द्धमं विमिश्रयेत्। औषपात्रेस्थापेण द्रावकं तैलं जायते॥ निर्म्मलं तत्र सेवेत परं दाहकरं हि तत्। चतुर्द्दशगुणैस्तोयैर्युतं विन्दुमितं पिबेत्॥" चवि।

**गन्धधूमजः** । पुं । स्वादुनि चगुरुसारे । स्वादु अगुरु । रा नि व.१२ ।

**गन्धधूलिः (ली)** । स्त्री । कस्तूर्य्यां । वै.च. ।

**गन्धनकुलः** । पुं । कृष्णुन्दर्य्याम् । छूंচো। -दारा.।

**गन्धनाकुली** । स्त्री । रास्नायाम् । च्चम. । (Ophioxylon serpentinum) नाकुली नामकन्दशाकमिदं, गन्धरास्नायाम्। सुगन्ध नाकुली, गन्धनाला। हिं नाइ। गुणाः—"नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूताहयिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान्॥" भा.। कटुतिक्तोष्णा त्रिदोषघ्नी विषघ्नी नाकुल्या ईषदूनेह च। रा.नि.व ६ ।

**गन्धनामा (म्नी)** । पुं । रक्तपुष्पतुलस्याम्। मं सुवासित औषधिविशेष। र सा। स्त्री (म्नी)। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे। त्वग्गत ফোড়া। "तादृशी महती लेखा गन्धनामेति कीर्त्तिता।" वा.उ.३१ च.। लचणं यथा—"एकामेतादृशीं दृष्टा पिडकां स्फोटसन्निभां। त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते॥" सा नि.। भा म.४भ.। [विका.।

**गन्धनालिका (ली)** । स्त्री। नासिकायाम्।

**गन्धनिलया** । स्त्री । नवमल्लिकायाम्। मं वटमोगरी। श.च.।

**गन्धनिशा** । स्त्री। गन्धहरिद्रायाम्। আমআদা। म आंबेहलद। रा नि.व.६ ।

**गन्धपत्र(क)म्** । क्ली। तेजपत्रे। वै.निघ.चर्व्व.. वि.कनकार्णवरसे। सुगन्धपत्रविशेषे। পচাপাত। "गन्धाढ्या सौरभेयी च गन्धपत्रं नपुंसकं।" गुणाः—गन्धपत्रं वातहरं शीतलं वह्निवर्द्धनम्। रा.नि. व.१०। प्रसारणीपत्रे। गन्धভাদুলের পাতা। सुदर्शनचूर्णञ्च चि.। पुं। श्वेततुलस्याम्। मरुवकवृचे। गन्धতুলসী, নাগদনা इति केचित्। बर्ब्बरे। काल वावुई। रा.नि व.१०। नागरङ्गवृचे। बिल्ववृचे। रा.नि.व.११।

**गन्धपत्रा (त्रिका) (त्री)** । स्त्री। मालवे प्रसिद्धगन्धपलाशायाम्। पलाशनाम इति दाक्षिणात्याः। श्वेतवितन्ध, गन्धপত্রী, আম আদা। अजमोदायाम्। वनयमानी। रा.नि.व.६। गन्धपत्री। শটীবিশেষ। रा.नि व १०। अश्वगन्धायां। अम्बष्ठायाम्। आदनाथि। रा नि.व.४।

**गन्धपर्णम्** । क्ली। काकपुष्पे।

**गन्धपलाशजा (शिनी)** । स्त्री। बंशसीवनभेदे। वै.निघ.।

**गन्धपलाशिका (शी)** । स्त्री। (Curcuma amhaldi zerumbet) गन्धशठ्याम्,

च ॥" र.सा स.५श्र । श्रामोदे । विश्व. । चन्द्रशी र्षे । वै निघ. । शोभाञ्जनवृक्षे । श.र. । गन्धरसे । वै निघ ।

**गन्धककज्जलिः** । पु । सन्निपातज्वरे देय । पाठ —"कण्टकारी सिन्धुवारस्तथा नाटकरञ्जक । अमीषां रसमादाय कृत्वा खर्परखण्डके । प्रक्षिप्य गन्धकं तत्र ज्वालां मृदग्निना दहेत् । गन्धके स्नेह वापन्ने पारदं तत्समं क्षिपेत् । मिश्रीकृत्य ततो द्वा भ्यां द्रव तमवतारयेत् । श्रामर्दयेत्तथा तत्तु यथा स्यात्कज्जलप्रभम् । ततस्तु रक्तिकामस्य मरीचस्य च माषकं । माषैकं लवणस्यापि पर्ण कृत्वा प्रदा पयेत् । ज्वरे त्रिदोषजे घोरे जलमुष्ण पिबेदनु ॥" रस र. ।

**गन्धकतैलम्** । क्ली । कर्णनाड्यां हितम् । "निशागन्धपलं द्वे तु कटुतैलं पलाष्टकं । धूर्तपत्र रसे सिद्धं कर्णनाडीजिदुत्तमम् ।' कटुतैल ८ प धुस्तूरपत्ररस ८ प । कल्क —हरिद्रा १ प ग न्धक १ प एकत्र पचेत् । रस.र. ।

**गन्धकन्दकः** । पु । कशेरौ । रा.नि.व ८ ।

**गन्धकली** । स्त्री । प्रियङ्गौ । च द विष चि । चम्पककलिकायाम् । [वै निघ ।

**गन्धकारी** । स्त्री । श्वेतकष्माण्डे । मल्लकीवृक्षे ।

**गन्धकाष्ठम्** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । त्रिका । श्र वरचन्दने, दूपपीतचन्दने । रा नि व.१२ । कृष्णा गुरुणि वै निघ । [ध्या.एकादशशतो.प्र.मेले ।

**गन्धकी** । स्त्री । सल्लक्याम् । शालूरे । च द.चा

**गन्धकुटी** । स्त्री । सुरामांसाम् । रा नि व १२।

**गन्धकुसुमा** । स्त्री । कोङ्कणदेशे ख्याते गन्धि कारीपुष्पवृक्षे । रा.नि व १० ।

**गन्धकेलिका** । स्त्री । कस्तूर्याम् । रा नि व. १२ । गन्धमालत्याम् । वै निघ. ।

**गन्धकालिका** । स्त्री । गन्धमालतीपुष्पे गन्ध द्रव्यविशेषे । गुणा —"स्निग्धोष्णा कफवातघ्ना सु गन्धा गन्धकालिका । गन्धकालिकया तुल्या विज्ञे या गन्धमालती ॥" भा.क व. ।

**गन्धखेड(क)म्** । क्ली । गन्धतृणे । गन्ध दे श। । एतच्च सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं स्निग्धं मधुरं शीतलं कफपित्तदमहरञ्च । रा नि.व ८ ।

**गन्धगर्भः** । पु । बिल्ववृक्षे । वै.निघ ।

**गन्धग्रहा** । स्त्री । सुरामांस्याम् । वै निघ ।

**गन्धग्राही** । स्त्री । नासिकायाम् । वै निघ. ।

**गन्धचेलिका (ली)** । स्त्री । लताकस्तूर्याम् । प म । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । त्रिका । जवा दिकस्तूर्याम् । थाटांशी । वै.निघ. ।

**गन्धजातम्** । क्ली । तेजपत्रे । श.र. ।

**गन्धघ्रा** । स्त्री । नासायाम् । हे च. ।

**गन्धतण्डुलः** । पुं । सुगन्धशालौ । रा नि व १६।

**गन्धतुलसी** । स्त्री । सुगन्धतुलसीभेदे । कृष्ण तुलसी, गोलापतुलसी । प म ।

**गन्धतृणम्** । क्ली । Andropogon schoenanthus ) स्वनामख्याततृणे सुगन्धभूतृणे वा । गन्धतृण, सुगन्धि तृण । गुणा —सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं मधुरं शीतं कफपित्तश्रमप्रदम् । रा नि व. ८ । मालके । वै निघ. ।

**गन्धतैलम्** । क्ली । पक्वतैलविशेषे । आवर्तमा नदुग्धे गन्धकरजो दत्वा तज्जातदधिज घृतं गन्ध तैलमुच्यते । इदं गलत्कुष्ठे शिवनभक्षणाहितम् । "आवर्तमाने पयसि दत्वा गन्धकजं रज । त ज्जातदधिज सर्पिर्गन्धतैलं वदन्ति हि । गन्धतैल गलत्कुष्ठं हन्ति शिवाय भक्षणात् ॥" चक्रि. । म तान्तरं यथा —' अर्कक्षीरे. स्नुहीक्षीरैर्वस्त्रं लिप्यन्तु सप्तधा । गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं प्रलेपयेत् । तद्वर्तिर्ज्वालिता दण्डे धृता धार्या त्वधोमुखी । तै लं पतत्यधः पात्रे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ।" भैष । ज्यरत् भगन्दरे हितम् । सु चि १८ अध्यायं । ग्रन्थ मत्रमभ्याधिकारे । अत्र मनुष्यादिसर्वतन्त्राणां गृहीत्वा वल्मीक पादभूमिषडानू कृत्वा यातीमृत्तिकं त्रि मज्ज रात्रौ स्थापयेत् । ततो दिवसे आतपे शोष येदितिसमस्तं यावत्। तत्तिलतुल्यपरिमाणं दद्धुग्धे रात्रौ तिलान् प्रक्षिप्य दिवा सम्मार्ज्य आतपे शोष येत् । तदनुभाव्यद्रव्यसमसर्वप्रभुत्वादिन तत् पु शीरस्य विभाव्य शोषयित्वा चूर्णयेत् । अथ काको स्यादिचूर्णं तिलचूर्णचतुर्थांशं वा समं वा गृहीत्वा तिलचूर्णेन मिश्रयेत् । तत एतदिदमष्टकर्न दर्वे तावन्मात्र ग्राह्यं यावता पैशाचर्दं करव तिलादिचूर्णम् आर्द्रं भवेत् । (इति हर्षनन्दन )

गोमयमार्ज्जारे। गन्धगোকুল। जटा । मार्ज्जारीनामौषधौ।

**गन्धमार्ज्जारवीर्य्यम्** । क्ली। गन्धमार्ज्जाराण्डोद्भवकस्तूर्य्याम्। খাটাশী। गौराशाखभेदे। हिं मांडी। गुणाः—"वीर्य्यंश्लेष्मफवातघ्नं। कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत्॥" भा.।

**गन्धमालती** । स्त्री। गन्धकोकिलानामगन्धद्रव्यविशेषे। भा। [नाम्नी।

**गन्धमाला** । स्त्री। क्षुद्ररोगभेदे। See गन्ध

**गन्धमालिनी (ल्या)** । स्त्री। मुरानाम्नां। जटा। सुगन्धमालती। रा नि व.१६।

**गन्धमुण्ड:** । पुं। पारीषाश्वत्थे। পলাশপিপ্লন, গন্ধভাইলিবিশেষ, গন্ধমুণ্ডবৈঁটু। हिं गन्धियाभाँट् गजहुण्ड। भा। See पारीषा।

**गन्धमूल: (क:)** । पु। कुलञ्जनवृक्षे। रा नि. व.६। बालके। बाला। वै निघ.। शट्याम्। श.र।

**गन्धमूला** । स्त्री। शट्याम्। शल्लकीवृक्षे। रा. नि.व.११। स्थलकमलिन्यां। रास्नायां। वै निघ।

**गन्धमूलिका (ली)** । स्त्री। गन्धशट्याम्। माकन्द्याम्। रा.नि व.६।७। श्रम।

**गन्धमूषिक: (षिका) (षी)** । पुं, स्त्री। छुछुन्दरी। छूँচা। चिका। हे.च।

**गन्धमृग:** । पु। खट्टाशे। গন্ধগোকুল, খাটাশ। म जवादीमाजार। श मा। [वै निघ.।

**गन्धमृत्पुष्प:** । पुं। कदम्बवृक्षे। কদম গাছ।

**गन्धमेदिनी** । स्त्री। चम्पककलिकायाम्। চাঁপার কলি। वन्दाके। मान्दस्रा। रा.नि.व.१०।

**गन्धमैथुन:** । पु। वृषभे। ষাঁড। चिका.।

**गन्धमोदन:** । पुं। गन्धके। रा.नि.व १३।

**गन्धमोहिनी** । स्त्री। चम्पककलिकायाम्। वै.निघ.। वन्दायाम्। रा.नि व.१२।

**गन्धरस:** । पुं, क्ली। सुगन्धबोले। খুনখারাপি, ফুলমর গন্ধবোল। चिका। खाद्याखिकायाम्। খাটাশী। च.द वा व्या.एलादितैले। (सा) स्त्री। सुरामांस्याम्। वै.निघ.।

**गन्धराज: (क.)** । पु, क्ली। मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। स्वनामख्यातद्रव्ये। খাটাশী, গন্ধরাজ। See जवादि। कणगुग्गुली। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। लणागुरुणि। रा नि.व.१२। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

**गन्धराजतैलम्** । क्ली। वातव्याधौ तैले। पाठ—"तिलतैलाढके चिप्रा तक्र तत्परिमाणकं। वषावतुष्पलं दत्वा युक्त तत्र चतुर्गुणम्॥ चिफलाया पलान्यष्टौ मञ्जिष्ठायास्तथैव च। पुनरष्टपलान्यस्या अर्द्धदग्धानि दापयेत्॥ पूगचेलशठीपद्मरणाम्बुदद्दारुण। पलान्यष्टौ विनिक्षिप्य घृतस्य तु पलद्वयम्॥ आद्ये पाके पचेदित्थं तैलं यावच्चतुर्गुण। गालयित्वापरङ्कुर्य्यात्तत्र पाकत्रयम्बुध॥ षण्डादलमरुच्चनालकपत्रीकोलशैलज। विषाणचौरपग्रन्थिदेवताकुसुमानि च॥ प्रत्येकमेषाञ्चत्वारि पलान्यादाय गान्धिक'। पाक द्वितीय तैलस्य कारयेत्क्रमयोगत॥ पृक्कामांसी मुरा वाल मदन कलिकामली। न गुरु काष्ठखोटी च चम्पकुन्दप्रियङ्गव॥ एषां खट्टाखिकायाय प्रत्येकञ्च पलद्वयम्। आदाय कारयेत्पाकं तृतीयङ्गन्धकोविद॥ फणिज्झावलताकोलफलैलागुरुसिह्लकैः। लक्कोषार्कैर्हिं पलिकैरिति पाकश्चतुर्थक.॥ वेध पलयुगेनेन्दोर्मदस्य त्वष्टभि पले.। गन्धराजाह्वय तैलमिद स्वमनोहरम्॥" তিলতৈল ১৬ শ. তক্র ১৬ শ. কাঁজি ৬০ শ. কল্কার্থ—যথাবিধি বচ ৪ প. ত্রিফলা, মঞ্জিষ্ঠা, অর্দ্ধভৃষ্ট মঞ্জিষ্ঠা প্রত্যেকে ৮ প গুবাকপুষ্পত্বক্, তেজপত্র, শটী, সরলকাষ্ঠ, মুতা, দেবদারু মিলিত ৮ প. কুন্দুরুখোটী ২ প. ইহা দ্বারা প্রথম গন্ধপাক করিবে। শোধিত চোরহুলী, তেজপত্র, মরুবা মৌরী, গুড়ত্বক্, দনা, শিলারস, এলা, কুড, দেবহুলী, গেঁঠেলা, উশীর প্রত্যেকে ৪ প. পূর্ব্বকল্ক ছাঁকিয়া ইহা দ্বারা ২য় গন্ধপাক করিবে। শুদ্ধ পিড়িং, জটামাংসী, মুরামাংসী, বালা, লবঙ্গ, ছল্লীপুষ্প (ছলনা), ভুঁই আমলা, অগুরু, লবণখোটী, চম্পকপুষ্প, কুন্দপুষ্প, প্রিয়ঙ্গু, খাটাশী প্রত্যেকে ২ প. ৩য় গন্ধপাক। শ্বেত চন্দন, লবঙ্গলতা, কস্তুরী, কক্কোল, জায়ফল, এলা, অগুরু, শিলারস, গুড়ত্বক্, জয়িত্রী, কুঙ্কুম প্রত্যে-

नशामकसुगन्धद्रव्ये । गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । गन्धशटी, आम आदा । मं कापूरकाचरी, आंबेहलद । गुणाः—"भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ।" भा. । कटुः स्वादुः तीक्ष्णोष्णा वातकफघ्नी कासच्छर्दिघ्नी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ । (का) हरिद्रायां ; हारा. । [ेभद । वै निघ ।

**गन्धपल्लवा** । स्त्री । गन्धपलाश्याम् । शटी-

**गन्धपाषाण:** । पुं । गन्धके । र.मा । भैष.कुष्ठ.चि. ।

**गन्धपिण्डिका** । स्त्री । गन्धकमारणमारणार्थं सगन्धकपिष्टी । "ग्रहसूतपलैकन्तु कर्षैकं गन्धकस्य च । खिन्नखल्ले विनिक्षिप्य देवदालीरसप्लुतम् । मर्दयेच्च कराङ्गुल्या जायते गन्धपिण्डिका ।" र.चि. ५स्त. ।

**गन्धपिण्डीर:** । पुं । कृष्णमदनवृक्षे । कालमयना गाछ । मं कालेगेल । वै.निघ ।

**गन्धपिशाचिका** । स्त्री । धूपे । हे.च । छुछुन्दर्याम् । वै.निघ. ।

**गन्धपीता** । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. ६ । गन्धशट्याम् । वै.निघ. ।

**गन्धपुष्प: (क:)** । पुं । (Calarpus Rotang) वेतसवृक्षे । বেত গাছ । बहुवारवृक्षे । रा.नि.व.८।११ । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । जटा. । अशोकवृक्षे । भीलीवृक्षे । वै निघ ।

**गन्धपुष्पा** । स्त्री । गणिकारिकापुष्पवृक्षे । केतक्याम् । কেয়া গাছ । रा नि.व.१० । नील्याम् । रा.नि.व.४ ।

**गन्धपूतना** । स्त्री । पूतनाभेदे ।

**गन्धप्रियङ्गु:** । पुं, स्त्री । प्रियङ्गुभेदे । প্রিয়ঙ্গু গাছ । हिं फुलप्रियङ्गु । मं गहला । गुणाः—तीक्ष्ण तिक्तः उष्ण, शीतलः क्षेमः वान्तिभ्रान्तिदाहपित्तरक्तज्वरमोहस्वेददुर्गन्धनाशकः वातं पुष्पं विषं मेदं विस्व नाशयेत् । बीजं—कषायं मधुरं शीतलं रुच ग्राहि गुरु रक्तपित्तं मलविष्टम्भि वन्धं पित्तं कफघ्नम् श्वासानलदम् । वै.निघ. ।

**गन्धफलिञ्जक:** । पुं । रक्तगुल्लोवृक्षे । र.मा. ।

**गन्धफल:** । पुं । कपित्थवृक्षे । बिल्ववृक्षे । तेजःफलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**गन्धफला** । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श.र. । मेथिकायाम् । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । मुरामांसाम् । वै.निघ. । [व.६ ।

**गन्धफलिका** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । रा.नि.

**गन्धफली** । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै निघ. । चम्पककलिकायाम् । চাঁপার কলি । रा नि व १० ।

**गन्धवधू:** । स्त्री । शट्याम् । मं कापूरकाचरी, कचोरा । चिरानामगन्धद्रव्ये, चोड़ानामदेवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ ।

**गन्धबन्धु:** । पुं । आम्रवृक्षे । रा नि.व.११ ।

**गन्धबह(हु)ल:** । पुं । सुगन्धशालिधान्ये । वै. निघ. । सितार्जकवृक्षे । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा नि.व.१० । स्त्री । श्वेतार्जके । वाबुई । मं श्वेतपाजवला । गोरक्षचिञ्चायाम् । रा.नि.व.५ ।

**गन्धभद्रा** । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । मं मंधलीवला । श.च ।

**गन्धभाण्ड:** । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । श.र. । आम्रातके । आमड़ा । च.सू.४अ. ।

**गन्धभेदक:** । पुं । कटके । कायके । चीड़े । तिलके । रा.नि.व.१३ ।

**गन्धमांसी** । स्त्री । A kind of India spikenard. सुगन्धजटामांस्याम् । मं कं च सुगन्धजटामांसी । गुणाः—तिक्ता शीता कफकण्ठरोगघ्नी रक्तपित्तहरी विषघ्नी भूतज्वरघ्नी रा नि.व १२ ।

**गन्धमातृका** । स्त्री । गन्धमार्जेति प्रसिद्धे च पिण्डद्रव्ये । भैष.स्त्रीरोग.फलघृतादिः ।

**गन्धमादन:** । पुं । गन्धके । भ्रमरे । वानरविशेषे । मे. । भूतादिकीटविषप्रातिदर्पविशेषे । "स्मरीषधपाकद्वीपादैदापत्रहुमी: ।" वा.उ १८ ।

**गन्धमाद(दि)नी** । स्त्री । चोडानामदेवदारुभेदे । आम्रवृक्षे । रा नि.व.१२।११ । लाक्षायां । रा.नि.व.६ । सन्दाके । सुरामांस्याम् । रा.नि.व. ११ । सर्पविशेषे । विका. ।

**गन्धमार्जार:** । पुं । The civet cat,

**गन्धसेवि** । स्त्री । रोहिषतृणे । ग्रामकर्पूर । वै.निघ. । [वामले । त्रिका ।

**गन्धसोमम्** । क्ली । कुमुदे । नालफूल । श्वेत-

**गन्धा** । स्त्री । मङ्गल्यागुरुणि । गन्ध्याम् । रा. नि.व.१२ । अजमोदायाम् । रा.नि.व.६ । शाल पर्ण्याम् । अ.टी.भ. । वनतुलस्याम् । वंशलोचना-याम् । कुकुन्दर्याम् । प्रियङ्गौ । वै.निघ. । सुवर्ण चम्पककलिकायाम् । ग.र. ।

**गन्धाखुः** । पुं । कुकुन्दर्याम् । छूँचा । हारा. ।

**गन्धागुरु** । क्ली । मङ्गल्यागुरुणि । वै.निघ. ।

**गन्धाजीवः** । पुं । गन्धवणिजि । जटा. ।

**गन्धाज्ञता** । स्त्री । गन्धानुभवे । वै.निघ. ।

**गन्धाढ्यम्** । क्ली । चन्दने । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । गन्धराजि । थाटीणी । रा.नि.व. १२ । बकुलपुष्पे । वै.निघ. । पुं । नागरङ्गके । रा.नि.व.११ ।

**गन्धाढ्या** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । तरणीपुष्पे । आरामशीतलायाम् । पत्रशाकविशेष । रा.नि.व.१० । वनबीजपूरके । दुनो लेबु । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.११।१२ । सुगन्धमाल्ये । रा.नि.व.१६ । गन्धान्याम् । गांधानि । श.च. । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । जवादिकस्तूर्याम् । चरचशैवाला । तृणविशेष । जातीपत्राम् । वै.निघ ।

**गन्धादि** । क्ली । दमनकेशरे । वै.निघ. ।

**गन्धाधिकम्** । क्ली । रक्तकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

**गन्धाधि(रि)का** । स्त्री । महाशतावर्याम् । गुग्गुल, बड़शताप । रा.नि.व.४ ।

**गन्धानी** । स्त्री । सुगन्धमाल्ये । धूमपत्रायाम् । रा.नि.व.१८।१२ ।

**गन्धामः** । पुं । रक्तमाल्ये । प.मु. ।

**गन्धामृतरसः** । पुं । वाजीकरणाधिकारे । "अनवनूतं दिवा रात्रौ वनदन्ता विमर्दयेत् । रक्ता सपुटे दग्धवितर्केन्दुपर्णैर्वा । निष्कमात्रं जरायत् हन्ति रसायनो रसः ।" रस ८ ।

**गन्धारिः (री)** । स्त्री । दुरालभादन्त । एक दुरालभादन्त । स्वस्थनाशनम् । कामदहद्रोहा । वै.निघ. ।

**गन्धालः (लुः)** । पुं । गन्धमाली । रा.नि.व.१६ । दण्डालुकि ।

**गन्धाला** । स्त्री । अग्निमन्थभेदे । वै.निघ. ।

**गन्धालिः (लिका) (ली)** । स्त्री । गन्धप्र-स्याम् । प.मु. । (ली) प्रसारण्याम् । गन्धभादूले । सा की । जातीफलायाम् । कीटविशेषे । बूमीदो पोका । वै.निघ. ।

**गन्धालीगर्भः** । पुं । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.११ ।

**गन्धाश्मा** पुं । गन्धके । गन्धक । रा.नि.व.१२ । घट्टीकपाटरसे । च.द.रसमञ्जूरे ।

**गन्धाश्वः** । पुं । अश्वगन्धायां । भैष.कुष्ठ चि. ।

**गन्धाष्टकम्** । क्ली । सुगन्धाष्टद्रव्यगणे । तच नानाविधम् । तत्र मांसादियूषसुगन्धीकरणार्थं यथा—जातीपत्रलवङ्गत्वगेलानागकेसरमरिचमगनाभयः । रावण । देवतादितुष्ट्यर्थं यथा—चन्दनकर्पूर नागकेसर बालक नागरमुस्ता देवदारु गोरोचना कुसुमानि । तथा चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुममदचन्दनहोवेराणि गणपतिप्रीत्यर्थम् । चन्दनागुरुकर्पूरतमालह्रीवेरकुङ्कुमकुशोदकानि शिवस्य । "चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ।" "चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसैव्यकाः । जटामांसी मुरा चेति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ।"

**गन्धाढ्या** । स्त्री । प्रियङ्गौ । सु.चि.८४ ।

**गन्धि** । क्ली । रक्तकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

**गन्धिकः** । पुं । गन्धके । भा. ।

**गन्धिनी** । स्त्री । सुरामांस्याम् । अम. । पीतमुस्याम् । ईडविणीति केचित् । कमीमसुरीति च अमः ।

**गन्धिपर्णः** । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

**गन्धिरसः** । पुं । बोलके । निर्यासन ।

**गन्धिला** । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

**गन्धी (न्)** । पुं । कस्तूरीकृदे । वै.निघ. ।

**गन्धोया** । स्त्री । वचायाम् । च.द.बा.व्या चि. ।

**गन्धोतुः** । पुं । सुगन्धमार्जारे । गन्ध गोकुल । विश्व. ।

কে ২ প ৪র্থ শঙ্খপাক। ছাঁকিয়া কর্পূর ১৬ তো মৃগনাভি ৬৪ তো. মিশাইবে। रस.र.।

**गन्धराजी** । स्त्री । नख्याम् । नखी । श च. ।

**गन्धर्व्वः** । पु । श्वेतकरवीरे । श्वेतैरण्डे । च द वा रक्त चि.अश्वतायक्षने । कस्तूरीमृगे । अश्वे । श्रम । कोकिले । रा.नि व २३ ।

**गन्धर्व्वगन्धः (न्धा)** । पु,स्त्री । अश्वगन्धायां । भा म.४भ.वातुरोगे । च.ख.वाजी. ।

**गन्धर्व्वग्रहः** । पुं । उन्मादविशेषे । "हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचार प्रियगीतगन्धमाल्य । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्व्व ग्रहपरिपीडितो मनुष्य ।" मा नि. ।

**गन्धर्व्वतैलम्** । क्ली । एरण्डतैले । भा ।

**गन्धर्व्वभूषणम्** । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ ।

**गन्धर्व्वशाका** । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । र मा. ।

**गन्धर्व्वहस्तः (कः)** । पुं । एरण्डवृक्षे । हारा.।

**गन्धर्व्वहस्तकतैलम्** । क्ली । ब्रध्नरोगाधिकारे तैलम् । पाठ —"शतमेरण्डमूलस्य पलं शुण्ठ्या य वाटकम् । जलद्रोणे विपक्तव्य यावत्पादावशेषितं । तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च । प्रस्थमेरण्ड तैलस्य तन्मूलाद्य चतुष्पलम् । विपक्व प्रद्रवच सर्व्वं दत्वा विपाचयेत् ॥" रस र ।

**गन्धर्व्वा** । स्त्री । कोकिलायाम् । वै निघ ।

**गन्धलता** । स्त्री । प्रियङ्गौ । भा.म.१भ रक्त ष्ठी.पि ।

**गन्धलोलुपा** । स्त्री । मक्षिकायाम् । श र ।

**गन्धवती** । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । प मु । वनमल्लिकायाम् । সেউতী । र.मा । सुरामांसा । रा नि.व १२ । सुरायाम् । मे । ताम्बीशपर्णे । व मयमालाम् । वै निघ ।

**गन्धवर्णा** । स्त्री । महादलायाम् । वै निघ ।

**गन्धवल्कलम्** । क्ली । गुडत्वङ्नामगन्धद्रव्ये । দারচিনি । रा नि व ६ ।

**गन्धवल्लरी (वल्ली)** । स्त्री । सहदेव्याम् । प मु । पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । ...नि.पो... ।

र.मा । [चन्दने । हे च । वायौ । रा नि व २१।

**गन्धवहः (वाहः, क)** । पु। कस्तूरीमृगे ।

**गन्धव(वा)हा** । स्त्री । नासिकायां । रा नि व.१८ । हे च. ।

**गन्धवासिनी** । स्त्री । सुरामांस्याम् । वै निघ ।

**गन्धवाही (हन्)** । पुं । वायौ । रा नि.व.२१।

**गन्धविह्वलः** । पुं । गोधूमे । वै.निघ ।

**गन्धबीजः** । पु । कुलिङ्गनवृक्षे । वै निघ.। (जा) स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व ६ ।

**गन्धवीरा** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै निघ ।

**गन्धवृक्ष. (क)** । पु । शालवृक्षे । सर्ज्जवृक्षे । रा नि व ८ । शाकतरौ । वरुणवृक्षे । वै निघ ।

**गन्धवेधिका** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै.निघ ।

**गन्धव्याकुलम्** । क्ली । कक्कोले । श च. ।

**गन्धशटी** । स्त्री। स्वनामख्यातौषधौ । गन्धपला श्याम् । গন্ধশটী, গন্ধপলাশী । श.र । See गन्धपलाशी । [व.०।

**गन्धशाकम्** । क्ली । गौरसुवर्णशाके । रा नि

**गन्धशालिः** । पुं । सुगन्धशालिधान्यविशेषे । সুগন্ধ ধান, কলমাশালি । प मु । गुणा — म धुर अतिशय पित्तदाहार्त्तिविषमरुत्शान्तिकरः स्वल्पकर गर्भस्थिरसादायक ईषद्वातकर पुष्टि कर ईषत्कफकर बलदश्च । रा नि व.१६ ।

**गन्धशुण्डिनी** । स्त्री । छुछुन्दर्य्याम् । रा नि व.१६ । [हारा. ।

**गन्धशेखरः** । पु । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि ।

**गन्धसम्भवा** । स्त्री। सुगन्धशाली। रा नि व.१६

**गन्धसारः** । पु । चन्दनसामान्ये । प मु । श्री खण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा नि व १२ । "म लयाद्रौ गन्धसार ।" सा को । मल्लिकायाम् । रा. नि व ६ । मुद्गरपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० । ...वृक्षे । वै.निघ. ।

**गन्धसारणः** । पु । छुछुन्दर्य्याम् । र.मा. ।

**गन्धसूची** । स्त्री । कामातवे । मं चामाचौ । वै निघ. ।

**गन्धसूयी** । स्त्री । छुछुन्दर्य्याम् । वै निघ.।

**गरहा** । पुं । कालशाके । त्रिका. ।

**गरा (री)** । स्त्री। देवताडवृक्षे । शीतघोषा। भ.टी.स्वा. । निगरणे । धरणी. । [च । श.च. ।

**गरात्मकः** । पुं, क्ली । शीभाञ्जनवृक्षे, तद्वीजे

**गराधिका** । स्त्री । लाक्षायाम् । र.मा. ।

**गरारिवटिका** । स्त्री । कासे हिता । पाठः —भार्गेकः त्रिफलाचूर्णात् द्विभागस्तु कटुत्रयात् । तालीशस्य त्रिभागः स्यादभयायाश्चतुष्टयः । याव न्त्येतानि चूर्णानि तावानेव गुडो मतः । मधुना वटिका कार्य्या द्विमाषा सुखधारिणी ॥ भ्रयोग. कास चि ।

**गरुड़ः** । पुं । स्वनामख्यातपक्षिणि । स्वर्णमाक्षिके । स्वर्णाक्षिक । र.सा.सं. । गरुडमाली । रा नि.व.१६ ।

**गरुड़वलिः** । पुं । बालरोगशान्त्यर्थं बलिविशेषे । ओं नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय··· स्वाहा । च.द.बाल चि. ।

**गरुड़शालिः** । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । पक्षिराज धान । गुणा.—गम्भकारी लघुपाककरः कफपित्तहरः स्वादशूलश्वासनिवारणः. ग्रहणी गुल्मकुष्ठघ्नः गुरुशोधनः ॥ रा नि.व. १६। "गरुडाख्या च वातघ्नी पित्तमूत्रमदापहा।" अत्रि.१५अ. । [व १३ ।

**गरुड़ाङ्कितम्** । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि

**गरुड़ाश्मा** पुं । मरकतमणौ । जटा । [अ.।

**गरुड़ाहृतः** । पुं । सोमलताभेदे । सु चि.२८

**गरुड़ी** । स्त्री । गुडच्याम् । रस र.विष चि. ।

**गरुड़ोत्ती(द्गी)र्णम्** । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

**गरुत्** । पुं । पक्षणि । पाखा । अम. ।

**गरुत्मान्** । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रसकौ. । भैष, वा रक्त चि.द्वादशायसे । पक्षिणि । मे. । गरुडे । वै निघ. ।

**गरुद्योधी** (इन्) । पुं । भारतीपक्षिणि । भा- रुई । त्रिका. । खगपक्षिणि । वै.निघ. ।

**गर्गरः** । पुं । A kind of fish. (Pimelodus gagora) मत्स्यविशेषे । গাগর মাছ । स पीतवर्णः पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे बहुरेखायुक्तः गन्धयुक्तः, तथा गर्गरशब्देन वशीकरणीयत्वात् गर्गर इत्युच्यते । गुणाः—शीतलः कफवातकरश्च । रा. नि.व.१७ । मधुरः स्निग्धः वातपित्तघ्नश्च । राज. ३प । "गर्गरः पिच्छलः किञ्चिद्वातजित्कफकोपनः ।" भा. ।

**गर्गरकम्** । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतस्वनामकमूलविषभेदे सु कल्प २अ. । [म. । कलसे ।

**गर्गरी** । स्त्री । मन्थन्याम्, दधिमन्थनपात्रे । अ-

**गर्गाटः** । पुं । गर्गरमत्स्ये । हारा ।

**गर्ज्जकः** । पुं । मत्स्यविशेषे । গজাড়, শাল মাছ । श.र. ।

**गर्ज्जरम्** । क्ली । A carrot. स्वनामख्यातमूलशाके । गाजरमूल । मं कं वाटुलामूला । वट्टमूलंगि । गुणाः—मधुरं रुच्यं ईषत्कटु कफघ्नं आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहञ्च । रा नि.व. ७ । रक्तरसोने ।

**गर्ज्जरी** । स्त्री । रक्तलशुने । वै.निघ ।

**गर्ज्जाफलः** । पुं। विकङ्कतवृक्षे । रा.नि व ११।

**गर्त्तः** । पुं । श्वभ्रे । গাডা । जटा. । कुकुन्दरे । मे. । रोगविशेषे । श र. ।

**गर्त्तकलम्बुका** । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । मत्स्याच्याम् । वै.निघ. ।

**गर्त्ताटकः** । पुं । वनमूषिके । वै.निघ ।

**गर्त्तिका** । स्त्री । तन्तुशालायाम् । তাঁতঘর । हे च. ।

**गर्द्दभः** । पुं । स्वनामख्यातपशौ । গাধা । मांसगुणाः—किञ्चिद्गुरु बलप्रदश्च । वनगर्द्दभमांसं रुच्यं शैत्यकरं बहुवीर्य्यबलकरञ्च । मूत्रगुणाः—कटूष्णं तिक्तलवणम् उष्णं चौरत्व कफमद्यवातभूतकम्पोन्मादहरत्वञ्च । रा.नि.व.१७। विकारघ्न तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । "दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम्।" सु.सू.४५अ.। गरभेदीगन्धे । हे.च.। क्ली । कुमुदे । प.मु. । श्वेतकुमुदे । हे.च. । विडङ्गे । र.मा. । [च. ।

**गर्द्दभकम्** । क्ली । श्वेतोत्पले । শ্বেত পদ্ম । है.

**गन्धोत्कटः (टा)** । पुं, स्त्री । दमनकवृक्षे । दना गाछ । रा नि.व.१०। सुरामांस्यां । वै निघ.।

**गन्धोत्तमा** । स्त्री । मदिरायाम् । अम. ।

**गन्धोपला** । स्त्री । गन्धके । वै निघ. ।

**गन्धोलिः (ली)** । स्त्री। शट्याम् । श र. । वरटायाम् । बोलता । अम. । मक्षिकाविशेषे । कुमीवा माछि । कर्कटीभेदे । वै निघ. ।

**गन्धौषधम् (धिः)** । क्ली, पु । सुगन्धिद्रव्यक औषधौ अगुरुकुष्ठादौ । सियो वा.व्या.चि । च सू.२५ ।

**गभोलिकः** । पु । मसूरे । हारा. ।

**गमूर्च्छा** । स्त्री। मरुया इति ख्यातवृक्षे । र मा ।

**गम्भारिका (री)** । स्त्री । वृक्षविशेषे । गां भार गाछ। गुणा —कटुत्व तिक्तत्व उष्णत्व गुरुत्व भ्रमशोथज्वरतृष्णाविषदाहनाशित्वञ्च । रा नि व ८। तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरु दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषघ्नी तृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरघ्नी च । भा.। फलगुणा —तिक्त गुरु मधुरं ग्राहि केश्यं रसायन मेध्यं शीतल पित्तदाहघ्नं । राज । वृहण वृष्य गुरु केश्यं रसायण वातपित्ततृष्णारक्तक्षयमूत्रविबन्धहर स्वादुपाकं हिम स्निग्ध तुवराम्ल दाहतृष्णावातरक्तपित्तक्षतक्षयघ्न च। तद्बीजतैल—मधुरं कषाय कफपित्तघ्नञ्च । सु सू.४५अ । मूल —अत्युष्ण पित्तरोगे हितञ्च । राज. ।

**गम्भीरः** । पु । पक्वजम्बीरे । तृणा । शाकुरुण्ड वृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । शिरीषवृक्षे । वै निघ । क्ली । पङ्कजे । वत्सनाभविषे ।

**गम्भीरकः** । पुं । फणिज्झकवृक्षे । वै.निघ. ।

**गम्भीरज्वरः** । पु । अन्तर्वेगान्तर्दाहयुक्तज्वरे । "गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया । आनद्धत्वेन दोषाणां श्वासकासोद्गमेन च ॥" निदान. ।

**गम्भीरदृष्टिः** । पु। नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. । See गम्भीरिका ।

**गम्भीरपाकः** । पु । अन्त पाके । वै.निघ. ।

**गम्भीरा** । स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । "नाभि प्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकास्र वाक्जिह्वा स्वाङ्गाक्षकासरुजाकरी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥" निदान. ।

**गम्भीरिका** । स्त्री । वातजन्यनेत्ररोगभेदे । लक्षण यथा—"दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरत प्रयाति । रुजावगाढा च तमक्षिरोग गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीरा ॥" भा. ।

**गरः** । पुं । उपविषे । वत्सनाभविषे । रोगे । हे.च. । विषघ्नौषधे । निर्विषद्रव्ययोगजे कृत्रिम विषे । तेनान्त पाण्डु कृशोऽल्पाग्नि. कासश्वासज्वरार्द्दितश्च भवति । वा । यथा—"संयोगजन्तु द्विविध तृतीय विषमुच्यते । गर स्यादविषन्तत्र सविषन्तृत्रिमं यत ॥" वृद्धकाश्यप. । "दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।" च. । "नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधभस्मनां । विषाणाञ्चाल्पवीर्य्याणां योगो गर इति स्मृत. ॥" वा.उ ३५अ ।

**गरघ्नः** । पु । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । कृष्णपत्रवर्ब्बरे । काल वाबुई । रा.नि व. १० । टङ्कणक्षारे । वैजयन्तीतुलस्याम् । वै निघ ।

**गरघ्नी** । स्त्री । मत्स्यविशेषे । गवई माछ । गुणा —मधुरा कषाया वातपित्तकफघ्नी रुचिबल वीर्य्यंकरी दीपनी लघुच । भा ।

**गरजध्वजम्** । क्ली । अभ्रके । वाचस्पति. ।

**गरणम्** । क्ली । निगरणे, वमने ।

**गरदम्** । क्ली । विषे, गरले । रा.नि.व.६ । त्रि । विषदायिनि । [२अ ।

**गरदिग्धः** । त्रि । कृत्रिमविषलिप्ते । च सि स्था.

**गरद्रुमः** । पु । कारस्करवृक्षे । कुँचिला गाछ । रा नि.व.६ ।

**गरनाशिनी** । स्त्री । देवदालिकायाम् । घोषाताड़ । मं देवडङ्गरी । वै निघ ।

**गरभः** । पु । गर्भे । हे.च ।

**गरलम्** । क्ली । अहिफेने । वै निघ । विषे । अम. । सर्पविषे । तृणपुलके । घासेर आटि । हे.च. । जङ्गमविषे । शिका. ।

**गरला** । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । वै निघ. ।

**गरलारिः** । पु । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३।

**गरव्रतः** । पु । ...

च सात्मजानि । तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति । स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्यये कन्यां । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयते । सु॰ शा॰ ३अ । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमा अवभासिनी नाम सर्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाद्यधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्राष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिप्रमाणा गण्ड्याद्यधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दराद्यधिष्ठाना । कला खल्वपि सप्त धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः । ततश्च गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्धमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते । शेषञ्चोर्द्धतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते । तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति । गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः । असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः । तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं बस्तिश्च देहिनः उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । मेदसः स्नेहमादाय शिरास्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणान्तु मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः । आशयाभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ, मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः, तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च । तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिं( स्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । सु॰ शा॰ ४अ॰ ।

यथो गृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ सु॰ शा॰ ३अ॰ । आसुप्तोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति ॥" सु॰ शा॰ ५अ॰ । शिशौ । सन्धौ । पनसकण्टके । कुक्षौ । (पेट) । मे॰ । अश्वाया गर्भज्ञानलक्षणे—"योन्या वीक्षयेद्दृक्षिः लोचनाविलता तथा । सगर्भा ताडयेदश्वं गर्भस्य परिलक्षणम् ॥ काचिन्मूका जडीभूता निर्विकारा लक्षेद्दृशम् । काचित्कण्डूयमानाश्च गर्भिण्यपि प्रहर्षति ॥ काचिद्रागवशाद्दापि चमूना ताडयेद्दृशम् । वदति परुषा काचित् अश्वा पुच्छेन योनिकाम् ॥ विन्यस्तकर्णा क्रोधाढ्या च दुष्टायसर्पिणी । शुनाघोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी ॥ प्रम्लरत्का स्निग्धाङ्गी निविडोदरबन्धना । गर्भोपलिप्तपार्श्वा च वडवा गर्भिणी मता ॥ ज॰ द॰ ३अ॰ ।

**गर्भकम्** । क्ली॰ रजनीद्वये । द्वे रात्रि । हे॰ च॰ ।

**गर्भकण्टकः** । पु॰ । पनसवृक्षे । वै निघ॰ ।

**गर्भकरः** । पु॰ । पुत्रजीववृक्षे । मा॰ ।

**गर्भकोशः (ष॰)** । पु॰ । गर्भाशये । वै निघ॰ ।

**गर्भगृहम्** । क्ली॰ । अन्तर्गृहे ।

**गर्भघातिनी** । स्त्री॰ । लाङ्गलीनामक्षुपे । ईशलाङ्गुलि । रा नि व ४ ।

**गर्भचिन्तामणिः** । पुं॰ । गर्भाधिकारे रसः । स चतुर्विध, । १म —सूतिकाविनोदरसे तुल्यस्थाने स्वर्णदानेन चिन्तामणिर्भवति । र॰सा॰ सं॰ । २य —जातीफल टङ्कणं (सोहागा) चिक्कटु हिङ्गुल प्र समभाग । जम्बीररसेन वटी कार्य्या । ३य —रस रौप्य लौह प्र २ तो अभ्र ८ तो (मतान्तरे ४ तो) कर्पूर वङ्ग ताम्रं जाती-

**गर्द्दभगदः** । पु । ज्वालागर्द्दभरोगे । लक्षणन्तस्य गर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् । रा नि व २० ।

**गर्द्दभगन्धिका** । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनशटी । वै निघ । [नि व.१७ ।

**गर्द्दभमांसम्** । क्ली । गर्द्दभस्य पिशिते । रा

**गर्द्दभमूत्रम्** । क्ली । खरमूत्रे । See गर्द्दभ. ।

**गर्द्दभशाक. (का, खा)** । पु, स्त्री । भार्ग्याम् । वामनशटी । जटा । रा नि व ६ ।

**गर्द्दभाण्ड.** । पु। (Thespesia populnea Syn Hibiscus populnes) प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । रा नि व ११ । (Thespesia populneoides) पारीशवृक्षे । गया अश्वत्थ, पलाश पिप्पल । श्रम । स च पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थवृक्षाकार । गन्धपिप्पल इति च केचित् भ । गर्द्दपिप्पलीति सारसुन्दरी । स पारसपिपल पिपरी । गन्धमुण्ड इति गर्द्धभाट इति साकी ।

**गर्द्दभाह्वयः** । पु । कुमुदे । षण्डे । टि च ।

**गर्द्दभिका** । स्त्री । वातपित्तजक्षुद्ररोगविशेषे । तल्लक्षण —"मण्डल वृत्तमुन्नत सरक्त पिडकाचित । रुजाकरीं गर्द्दभिका ता विद्याद्वातपित्तजा ॥" भा. ।

**गर्द्दभी** । स्त्री । कटभ्याम् । रा नि व २२ । श्वेतापराजितायाम् । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व ३१४ । गर्द्दभस्त्रियाम् । दुग्धगुणा —बलकरत्व वातश्वासहरत्व मधुराम्लरसत्व रुचत्व दीपनत्वञ्च । दधिगुणा —रुचीष्णत्व लघुत्व दीपनत्व पाचनत्व मधुराम्लरसत्व रुचिकरत्व वातघ्नत्वञ्च । नवनीत गुणा —कषायत्व वातकफनाशित्व बलकरत्व दीपनत्व लघुपाकित्व मूत्रदोषकरत्वम् उष्णत्वञ्च । घृतगुणा —बल्य दीपन मूत्रदोषघ्न लघुपाकम् उष्णवीर्य्य कषाय कफघ्नञ्च । रा नि व १५ ।

**गर्द्द.** । पु । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श च. ।

**गर्भः** । पु । भ्रूणे । तेज सयोगात् शुक्र तरलीभूत च्युत सत् यनिलसयोगात् योनिमुख पतितम् श्रातवेन युक्त गर्भसज्ञा लभते । ततोऽग्निसोमसयोगात् सयुज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । लक्षण यथा—"गर्भाशयगत शुक्रमार्त्तव जीवसङ्क्रमक । प्रकृति सविकारा च तत्सर्व्वं गर्भसञ्ज्ञक । कालेन वर्द्धितो गर्भ यदाङ्गोपाङ्गसयुत । भवेत्तदा स मुनिभि शरीरीति निगद्यते ॥" भा । कामान्मिथुनसयोगे शुद्धशोणितशुक्रज । गर्भ सञ्जायते नार्य्या सञ्जातो बाल उच्यते । शार्ङ्ग ६ श्र । श्राधिक्ये रजस कन्या पुत्र शुक्राधिके भवेत् । नपुसक समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ भा । "प्रथमे मासि द्रवीभूत शुक्रार्त्तव तिष्ठति, द्वितीये घन, तृतीय हस्तपादशिरसा पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति, चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तस्यान्तत्स्थानत्वाद्गर्भ चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, पञ्चमे मन प्रतिबुद्धतर भवति, षष्ठे बुद्धि, सप्तमे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततर, श्रष्टमेऽस्थिरीभवति श्रोजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च, ततो बलि मांसौदनमस्मै दापयेत् नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन् जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति । मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा, सास्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति । गर्भस्य हि सम्भवत पूर्व्वं शिर सम्भवतीति शौनक, हृदयमिति कृतवीर्य्य बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिन । पाणिपादमिति मार्कण्डेय तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य तत्तु न सम्यक्सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरि गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवत् चूतफलवच्च । तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जान पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां काल प्रव्यक्ततां करोति । एव गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धि । तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवन्ति । गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेत प्रभतीनि स्थिराणि पितृजानि । मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बल वर्ण स्थितिर्हानिश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञान विज्ञानमायु सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि । वीर्य्यमारोग्य बलवर्णौ मेधा

च साम्यजानि । तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् प
योदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्व्वञ्च द
क्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु
दौहृदमभिध्यायति । स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पल
कुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च
भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विप
र्य्यये कन्यां । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमु
दरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति वि
द्यात् । यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा यु
ग्मं प्रसूयते । सु शा ३ अ । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य
शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानि
काः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा अवभासिनी
नाम सर्व्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता
नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना,
तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाद्य
धिष्ठाना, चतुर्थी ताम्राष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधि
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिप्रमाणा गन्ध्या
द्यधिष्ठाना, सप्तमी [illegible] प्रमाणा
[illegible]न्था । स्त्री । स्थूलैलायां । वै निघ [illegible]

**गर्भस्थानम्** । क्ली । गर्भाशये । अन्तःपुरे । वै
निघ. । [illegible] [र्भरक्षणयोगे । च शा ८ अ. ।

**गर्भ(र्भा)स्थापनम्** । क्ली । गर्भरक्षणे । ग-

**गर्भस्फुरणम्** । क्ली गर्भस्पन्दने सु शा १० अ।

**गर्भस्राव.** [illegible] पुं । Abortion गर्भविद्रवे ।
चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपस्य गर्भस्य विच्युतौ ।
[illegible] स्राव, পেট খসা । स च भयाभिघाततीक्ष्णो
ष्णपानाशनसेवनादिभिर्भवति । गर्भस्रावनिदानल
क्षणे यथा—"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषे
वणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनम्भवेत् ।
आमपक्वाभिगमनयानायासप्रपीडने । ज्वरोपवा
सपतनप्रहाराजीर्णधावने । वमनाच्च विरेकाच्च
कुयनाद्गर्भपातनात् । तीक्ष्णक्षारोपकटुकतिक्तरूक्ष
निषेवणात् । वाताभिघातादिप्रमादासनाच्छनाद
यात् । आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रव ॥"
भा । [हान गाछ । रा नि. व ८ ।

**गर्भस्रावी** (इन्) । पुं । हिन्तालवृक्षे । हा-

**गर्भागारम्** । क्ली, पुं । शयनगृहे । अपत्य
पथे । गर्भाशये । रा नि व १८ ।

**गर्भाधानम्** । क्ली । प्रथमऋतुकालादूर्द्ध्वमनुष्ठेये

सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानि पि
पासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च
योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः ।
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेक.
सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभृत्येव
व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रा
त्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं
चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले
वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या
यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य
गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ सु शा ३ अ । आभुग्नोऽभिमु
ख शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिर
सा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति ॥" सु शा ५ अ । शि
शौ । सस्ये । पनसकण्टके । कुक्षौ । পেট । मे ।
अस्याः गर्भज्ञानलक्षणं—योन्यां वीजग्रहे तस्मि
न्नोचनाविलता तथा । सगर्भा ताडयेदत्र गर्भस्य
परिलक्षणम् ॥ काचिन्मूका जडीभूता [illegible]
[illegible]लिङ्गमिदम् । काचित्कण्डूयमान[illegible] माच्चपक्ष्माणि चा
प्यस्याः [illegible] [illegible]न्ते । छर्द्दयेत्पथ्यभुक्तापि
गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या
लिङ्गमुच्यते ॥" भा. । See गर्भ । तत्कृत्यं
यथा—"गर्भिणी प्रथमदिवसात्प्रभृति नित्यम्प्रहृष्टा
शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मण
गुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृ
शेत् दुर्गन्धदुर्द्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः,
शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत ।
बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान्
क्रोधभयशङ्कराश्च भावानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेत्
यानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीक्ष्णं तैलाभ्य
ङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत । न चायासयेच्छरीरं पू
र्व्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं मृद्वास्तरणं
नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् । हृद्यं द्रवं
मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोज
येत् । सामान्यमेतदाप्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी
प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहा
रमुपभुञ्जीत, चतुर्थे पयसा नवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जा
ङ्गलमांससंसृष्टमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीर
सर्पिःसंसृष्टं, षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां
पाययेत् यवागूं वा, सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादि
सिद्धमेवमाप्यायते गर्भः, अष्टमे बदरोदकेन बला

**गर्दभगदः** । पुं । ज्वालागर्दभरोगे । तल्लक्षणं गर्दभशब्दे द्रष्टव्यम् । रा नि व २० ।

**गर्दभगन्धिका** । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । वै निघ. । [नि व.१७ ।

**गर्दभमांसम्** । क्ली । गर्दभस्य पिशिते । रा

**गर्दभमूत्रम्** क्ली । खरमूत्रे । See गर्दभ. ।

**गर्दभशाक (का, खा)** । पु, स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । जटा । रा.नि व ६ ।

**गर्दभाण्डः** । पु। (Thespesia populnea Syn Hibiscus populnes) प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । रा नि व ११ । (Thespesia populneoides) पारीपाश्वत्थे । गया अश्वत्थ, पलाश पिप्पुल । अस्य । म च पञ्चकाण्डफलादिभिरश्वत्थसदृशाकार । गर्दभपिप्पल इति च केचित् भ । गर्दभपिप्पलीति सारसुन्दरी । मं पारसपिपल् पिपरी । गन्धसुण्ड इति गर्भभाट इति ख्याता ना लौहाना[illegible]

सहित स्वर्णादिना [illegible] कचा क्षेरीवितसाम्लसंयोगात् । चारा भवन्ति सुसरा म र्भदुतिजारणे शस्ता ॥" र चि.१४ ।

**गर्भष्टक्** । त्रि । गर्भधारिण्याम् । वै निघ. ।

**गर्भनाड़ी** । स्त्री । Umbilical cord. गर्भप्रणाल्याम् । वै निघ. ।

**गर्भनाशः** । पुं । गर्भपाते ।

**गर्भनाशना** । स्त्री । अरिष्टकवृक्षे । रिठा गाछ । वै.निघ. । [म कललावी । भा ।

**गर्भनुत्** । पुं । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गलि ।

**गर्भपरिस्रवः** । पुं । (Secondines) गर्भवेष्टने । गर्डपुष्प । वै.निघ. । [धान । ३.च. ।

**गर्भपाकी** (इन्) । पु । षष्टिकव्रीहौ । सेटे

**गर्भपातः** । पुं । गर्भजरोगविशेषे । येन पञ्चमषष्ठमासिकगर्भस्य पतनं भवेत् । "तत स्थिरशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो ।" सु नि १७८. । See गर्भस्राव ।

**गर्भपातकः** । पु । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । जटा. ।

**गर्भपातनः** । पु। रीठाकरञ्जे । रिठा । भा ।

शक । प्रकृति सविकारा च तत्सर्वं गर्भसम्भक । कालेन वर्द्धितो गर्भः यदङ्गोपाङ्गसंयुत । भवेत्तदा स मुनिभि शरीरोति निगद्यते ॥" भा । कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रज । गर्भ सञ्जायते नार्य्या सञ्जातो बाल उच्यते ॥ शार्ङ्ग ६४ । आधिक्ये रजस कन्या पुत्र शुक्राधिके भवेत् । नपुसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ भा । "प्रथमे मासि द्रवीभूत शुक्रार्त्तव तिष्ठति, द्वितीये घन, तृतीये हस्तपादशिरसा पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति, चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तस्मात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मासभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, पञ्चमे मन प्रतिबुद्धतर भवति, षष्ठे बुद्धि , सप्तमे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततर, अष्टमेऽस्थिरीभवति ओजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च, ततो बलि मांसौदनमस्मै दापयेत्... [illegible] कन्यागर्भलक्षण उक्तविपरीतलक्षण ज्ञेयम् । नपुंसकगर्भे गर्भोऽर्बुदाकृति, पार्श्वद्वयमुन्नत पुरस्ताच्च महदिति । भा । See गर्भिणी ।

**गर्भविच्युतिः** । स्त्री । रोगादिना गर्भस्य कालपतने, गर्भस्रावादौ । "क्रमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुत फल । पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युति ॥" सु.नि ८८. ।

**गर्भविनोदरसः** । पु। सूतिकाधिकारे रस । त्रिकटु ३ तो. हिङ्गुल ४ तो. जयित्री लवङ्ग प्र. ३ तो. स्वर्णमाक्षिक २ तो. अर्धेन चक्राकारा वटी कार्य्या । र सा स ।

**गर्भविलासतैलम्** । क्ली । गर्भाधिकारे गर्भस्थापनतैले । तिलतैलं मूर्च्छित १ श कल्कार्थ —भूकुष्माण्ड दाडिमपत्र आमहरिद्रा (कांचा हलुद) शृङ्गाटकपत्र त्रिफला जातीपुष्प शतावरी नीलोत्पल पद्मपुष्पञ्च प्र. ११० तो. (वा मिलित १६ तो.) पाकार्थं वारि ८ श. । भैष. ।

**गर्भविलासरसः** । पु । गर्भिणीज्वरे रस । रसगन्धकतुल्यकानां प्र. सर्वं क्षीरत्रिकटुरसाभ्यां प्र. दिनत्रय भावयेत् । পারা, গন্ধক, ত্রিকটু সমান। ক্ষীরদ্রব্যে (শুঁঠ গোল)

गलविद्रधिषु तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥" सु. नि १६अ. ।

**गलव्रतः** । पुं । मयूरे । त्रिका. । [ज द.१८अ ।

**गलशालूकः** । पुं । अथस्य मुखरोगविशेषे ।

**गलशुण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । The uvula. अलिजिह्विकायां । आलजिव, गलार शुँड़ि । रा.नि.व १८ । च शा ७अ. । जिह्वाप्रबन्धजाः क ण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः । मांसाङ्कुरा शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कण्ठशुण्डीत्यपरनामधेये तालुजरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाश्वासकासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशु- ण्डीति नाम्ना ॥" भा.म.४भ मुखरो.चि. ।

**गलशोथः** । पुं । गलस्फीतौ । गलाफोला । "सनागरं देवदारु चव्यचित्रकपेषितं । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलश्वयथुनाशनम् ॥" भैष ज्व चि ।

**गलस्तनः** । पुं । गलगण्डरोगे । रा नि व.२० । छागगलस्थस्तने । वै.निघ. ।

**गल(ले)स्तनी** । स्त्री । छाग्याम् । हे.च. ।

**गला** । स्त्री । जलमुपायाम् । भा. ।

**गलाङ्कुरः** । पुं । A disease of the throat. रोहिणीत्यपरपर्य्याये गलरोगविशेषे । गण्डमालायाम् । गण्डमाला । हे.च. ।

**गलानि(वि)लः** । पुं । गङ्गाटेयमत्स्ये । ग- ङ्गाचिंड़ि । त्रिका. ।

**गलायुकः** । पुं । गलरोगभेदे । लक्षणं—"सा सकीलो गले दीर्घरकोऽनिकोऽल्पवाग्स्थक् । लघ्वी ल्पाभाभवाहतिः पटुमूर्धो गलायुकः ॥" वा उ. २१अ. ।

**गलार्व्वुदम्** । क्ली । गलरोगभेदे । गलार ध्वाद् । लक्षणम्—"जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः । जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं गल- वार्व्वुदम् ॥" वा उ २१अ. । [ro*y. गलत्कुष्ठे ।

**गलितकुष्ठम्** । क्ली । Incurable lep

**गलितदन्तः** । त्रि । दन्तहीने ।

**गलिगण्डः** । पुं । मर्कटपर्द्दिषि । त्रिका. । गलदण्डरोगे । रा नि व.२० ।

**गलोद्भवः** । पुं । रोमघानाश्वे । त्रिका. ।

**गलौघः** । पुं । गलरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—"शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥" सु.नि.१६अ. ।

**गल्लः (कः)** । पुं । गण्डे । गाल । हे च. ।

**गल्लचातुरी** । स्त्री । उपधानविशेषे । गाल- बालिश । जटा. ।

**गल्लिरः** । पुं । उन्मन्थनामककर्णपालीगतरोगे ।

**गल्वर्कः** । पुं । वैदूर्य्यमणौ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. । सुरापानपात्रे ।

**गवयः** । पुं । गलकम्बलशून्ये गोसदृशे कूलचर- पशौ । तन्मांसगुणाः —बृंहणं बल्यं रुच्यं श्रम्यञ्च । रा.नि.व १७ । स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं व्यवायवर्द्धनञ्च । सु मू.४६अ. । [नि.व.१९ ।

**गवयी** । स्त्री । गवयपत्न्यां । बूनो गाई । रा.

**गवयोद्भवः** । पुं । तवक्षीरे । वै.निघ ।

**गवराजः** । पुं । महावृषे । श च. ।

**गवलम्** । क्ली । महिषशृङ्गे । अम. । पुं । व- नमहिषे । हे.च ।

**गवाची (टी)** । स्त्री । (Macrognathus pancalus) पङ्कालमत्स्ये । पाँकाल माछ । अस्य गुणाः—अजीर्णकारित्वं गुरुत्व श्लेष्मकोपन- त्वञ्च । राज.२प. ।

**गवादनम्** । क्ली । घासे । श च. ।

**गवादनी** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । इन्द्रा- यानशशा । वै.निघ.चपका.चि. । श्वेतापराजिता- याम् । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. । अपराजितायाम् । नीलापराजितायाम् । रा.नि व ३ ।

**गवालूकः** । पुं । गवये । त्रिका. ।

**गवाविका** । स्त्री । लाक्षायाम् । र.मा. ।

**गवाक्षः** । पुं । कोकुरके । वै.निघ. । वातायने । अम. । [दी । र.मा. ।

**गवाक्षिका** । स्त्री । गवाक्षाम् । इन्द्रावि-

**गवाक्षितः** । त्रि । विरचिते । "चैदर्वाक्षित- मिदं त्रयोग्म् ।" भा. ।

तिवलाभतपुष्पमललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थम् अनुलोमनार्थञ्च वायो, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखमनुपद्रवा प्रसूयते, नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत्। प्राप्तप्रसवालक्षणम् —"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी॥ ततोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठम्प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिः मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च।" सुश्रा १०अ.।

**गर्भिणीवेक्षणम्** । क्ली। कुमारभृत्यायाम्। Midwifery. गर्भिणीपरिचर्य्यायाम्। विका।

**गर्भी (इन्)** । पुं। पुत्रजीववृक्षे। वै निघ.।

**गर्भपाकणिकः** । पु। षष्टिकधान्ये। रा नि व.१६।

**गर्म्मु(र्म्मो)टिका (टी)** । स्त्री। लवणतृणविशेषे। माड्या घासविशेष वा धान। हिजरडि। मं गौडालवणतृण। गुणाः—मधुरा शीता सारणी दाहघ्नी रक्तदोषघ्नी रुच्या पथ्या दुग्धदायिनी। रा नि व ८। र मा.।

**गर्म्मुत्** । स्त्री। तृणधान्यविशेषे। गडगड, मनी। अम। सुवर्णे। नले। मे.।

**गलः** । पु। कण्ठे। গলা। रा नि व १८। सर्ज्जरसे। धूना। मे.। गण्डकमीने। श र.।

**गलका** । पु। गण्डकमत्स्ये। श र।

**गलकम्बलः** । पु। सास्नायाम्। গরুর গলস্থিত কম্বলাকৃতি মাংস। अम।

**गलकीलः** । पु। गलशुण्डीनामरोगे। वै निघ।

**गलगण्ड.** । पु। Goitre. गलरोगविशेषे। গলগণ্ড। तस्य निदानम्—"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः। कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः॥ लक्षणम्—निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले। महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्॥" मा नि। पक्षिविशेषे। हाडगिला।

**गलगोडि(लि)का (ली)** । स्त्री। कविषकीटविशेषः। यस्य दंशनात् दाहशोथतादयोपिका भवन्ति। "दाहतोदसदघ्यामकरी तु गलगोडिका।" च। निर्विषसर्पविशेषे। सु कल्प ४अ।

**गलग्रह** । पु। मत्स्यघण्टापरनामधेये व्यञ्जने। মাছের ঘণ্ট। अ च। गलरोगविशेषे। "गलाध्वा। "यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः। आशु सञ्जनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः॥" च सू १८अ। श्वसन गलरोगविशेषे। ज द २६अ।

**गलग्राह.** । पु। मकरे। वै निघ।

**गलत्कुष्ठारिरस** । पु। तत्कुष्ठे रसः। पारदगन्धकताम्रलौहगुग्गुलुचित्रकशिलाजतुकुचेलावचानां (पाठान्तरे वचास्थाने त्रिफला) प्र समभाग। अत्र ४ भ करञ्जवीज ४ भ घृतमधुभ्यां वटी कार्या। পারা, গন্ধক, তামা, লোহ, গুগ্‌গুল, চিতামূলচূর্ণ, শিলাজতু, কুচিলা, বচ (পাঠান্তরে ত্রিফলা) প্রত্যেকে ১ ভ. অত্র ৪ ভ করঞ্জবীজ ৪ ভ ঘৃত ও মধু দ্বারা মর্দন। মা ১ তো.। মা। र सा स।

**गलन्तिका** । स्त्री। कर्कर्य्याम्। वस्त्रधारा। अम।

**गलमेखला** । स्त्री। गलसूत्रे। हारे।

**गलरोग (हिग्गी)** । पु, स्त्री। कण्ठगतमदग्निरोगभेदे। तत्र वातपित्तकफसन्निपातशोणितजभेदेन रोहिणी पञ्चधा भवति। अपरे गलगण्डशूक तुण्डिकेरिका गलौघ वलय-गलायुक्त शतघ्नी गलविद्रधि गलार्बुदा. बहिर्गलगण्डः वातज कफज मेदोजभेदेन स्वरघ्नेति द्वादश। रोहिण्य पञ्च कण्ठशालूकाधिजिह्ववलयबलासैकवृन्दशतघ्नीशिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदार्य्य इति अष्टादश। लक्षणम्—"गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्। प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् सासुहरा तु रोहिणी॥" सु नि १६अ। कण्ठास्यशोषकरा तात् सा हनुग्रीवरुक्करी। जिह्वाकम्परोधान्वीह कण्ठधूमायमानिता। कफेन पिच्छिला पाण्डु च गुरुता स्फोटकाचिता। गम्भीरपाकानिवदाकर्म लिङ्गसमन्विता॥ वा उ २१अ.। लक्षणानि स्वस्वपर्याये मन्त्रानि।

**गलविद्रधि.** । पु। गलरोगभेदे। दर्शिदिदि। लक्षणम्—"सर्वतः श्वयथुं यस्तु सर्वदोषः स्तु सर्वतः शोफो रुजो यत्र वर्तते सम्यक्। स सर्वदोषो

**गाढ़म्** । त्रि । बहुकालजाते । बद्धमूले । सान्द्रे । सु नि.६अ । [सम्बर लवण । रा.नि व.६ ।

**गाढ़लवणम्** । क्ली। सम्भरदेशजलवणविशेषे ।

**गाण्डीरम्** । क्ली। शाकविशेषे । शमठ शाक । सु.सू.४६अ । [६ ।

**गाण्डीवी** (इन्) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा नि व.

**गातुः** । पुं । कोकिले । भ्रमरे । मे. ।

**गात्रम्** । क्ली । देहे, शरीरावयवे । रा.नि.व १८ । करिण. पूर्व्वजङ्घादिप्रदेशे, अग्रपादादिस्थमुखभागे । मे ।

**गात्रघर्षणम्** । क्ली । शरीरमार्ज्जने ।

**गात्रभङ्गा** । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । श.च । गन्धभ्याम् । वै.निघ. । [गामछा ।

**गात्रमार्ज्जनी** । स्त्री । अङ्गमार्ज्जनार्थवस्त्रे ।

**गात्रविक्षेपः** । पुं । अङ्गचालने, अङ्गविक्षेपणे । वै निघ. । [पूँदे पाओया । वै.निघ. ।

**गात्रशोषः** । पुं । पूतनामबालरोगविशेषे ।

**गात्रसङ्कोची** (इन्) । पुं । जाहकजन्तौ । कृकलासे । काँरनाम, बहुरूपी । रा नि.व. १९ । गोनसर्पे । वै निघ. ।

**गात्रसम्प्लवः** । पुं । प्लवजातीयपक्षिणि, हंसादौ । हे.च. । [वै निघ ।

**गात्रसादः** । पुं । शरीरावसादे । पित्तरोगे ।

**गात्रानुलेपनी** । स्त्री । गात्रानुलेपनयोग्ये शुक्लपिष्टे सुगन्धिद्रव्ये । अम. ।

**गाधः** । पुं । स्थाने । लाभेच्छायाम् । हे च. ।

**गानिनी** । स्त्री । वचायाम् । वै निघ. ।

**गान्धारम्** । क्ली। गन्धरसे । गन्धबोल । त्रिका । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

**गान्धारी** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. । दुरालभायाम् । भा. । रा.नि.व ४ ।

**गान्धिकः** । पुं । कीटविशेषे । गाँधि पोका। श.र. । लेखके । नाना. ।

**गाम्भारिका (री)** । स्त्री। गम्भारीवृक्षे । गाम्भार गाछ । म कं सीवनी । ते गम्भारि । प मु. ।

**गाम्भीर्य्यम्** । क्ली । गम्भीरतायाम् ।

**गायत्री** (इन्) । पुं, स्त्री । खदिरवृक्षे । भ. । अम. । च.द., सि.यो.रक.पि चि.खण्डकाद्यलौहे । "तालमूली च गायत्री ।" खदिरकाष्ठसारे । च.द.यक्ष चि.एलादिमन्थे ।

**गायत्रः** । पुं । सोमलताभेदे । "गायत्र्यस्त्रैष्टुभ ।" सु.चि.२९अ. । [ओदने । उणा. ।

**गारित्रम्** । क्ली । धान्यविशेषे । वै निघ ।

**गारुड़म्** । क्ली । स्वर्णे । मे. । मरकतमणौ । रा.नि.व १३ । तन्नामविषमन्त्रे । जटा. ।

**गारुड़िकः** । पुं । विषवैद्ये । श.र. ।

**गारुड़ी** । स्त्री। पातालगरुडीवृक्षे । रा.नि व.३।

**गारुत्मतम्** । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि व. १३ । वै निघ चय चि. । नवरत्नराजमृगाङ्के ।

**गारुत्मतपत्रिका** । स्त्री। गन्धपत्रायां । पांचीनता । रा नि.व.१० । [रा.नि.व.७ ।

**गार्ज्जरम्** । क्ली । गर्ज्जरमूलके । गाजर मूला ।

**गार्द्धः** । त्रि । आढ्यूने । क्ली (र्द्ध) । आढ्यूनतायां ।

**गार्भः (र्भिकः)** । त्रि । गर्भसम्बन्धिनि ।

**गालः** । पुं । मदनवृक्षे । प मु. । वा ज्व चि.१ अ. । "पिप्पलीभिर्युतान् गालान् ।"

**गालनम्** । क्ली । वस्त्रपूतकरणे । छाँका ।

**गालफलम्** । क्ली । मदनफले । वै.निघ ।

**गालवः** । पुं । लोध्रवृक्षे । मे. । श्वेतलोध्रे । अ. टी.भ । केन्दुकवृक्षे । केँद गाछ । श.च. ।

**गालोद्यम्** । क्ली । पद्मबीजे । रा नि.व.१० ।

**गाहितः** । त्रि । कम्पिते । स्नाते । वै.निघ. ।

**गाहीरी** । स्त्री । चीरशुक्लायाम् । प मु ।

**गिरणम्** । क्ली । भक्षणे । वै.निघ. ।

**गिरिः** । पुं । चक्षूरोगविशेषे । मे । पर्व्वते । रा.नि.व.२ । स्त्री । गिलने । अम. । बालमूषिकायाम् । अ.टी.र. । पारददोषविशेषे । रवा ।

**गिरिकः** । पुं । गिरिनिम्बे । महानिम्बे । वै. निघ । [६ । वा.उ.२अ. ।

**गिरिकदम्बः** । पुं । धाराकदम्बे । रा.नि.व.

**गवाक्षी** । स्त्री । आखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व.८ । महाबलायाम् । रा.नि.व.२२ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশার গাছ । सु.कल्प.७अ. । भा म.१भ तन्द्रिकज्व.चि. । "निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी ।" गोडुम्बायाम् । রাজগোমুক । च सू.२अ. । गोरक्षकर्कट्याम् । রাখালশশা । सि.यो कास.चि । अपराजितायाम् । प सु. । सु.सू.३६अ । श्वेतपुष्पेन्द्रवारुण्याम् । सु सू. ३८अ.अथ संशमने ।

**गविनः** । पुं । कोकडनामकविलेशयमृगे । जविन इत्यपि पाठः । रा.नि व.१८ । [अम. ।

**गवेडुः** । स्त्री । धान्यविशेषे । গড়গড়,দেধান ।

**गवेधुः (कः)** । पुं । धुलुबृक्षे । দেধান । च. सू.२अ. । गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । च.द । सि यो.छर्दि.चि विष्णुतैले, महानारायणतैले । क्ली (कम्) । गैरिके । গিরিমাটী । रा.नि व.१३ ।

**गवेधुका** । स्त्री । (Coixbarbata.) गवेडो । দেধান । हिं गरहेडुआ । च.सू २अ.यवाग्वाम् । गुणाः—गवेधुः कटुका स्वादी कार्श्यकृत्कफनाशिनी । भा पू १भ.धान्यव. । नागबलायाम् । গোরক্ষচাকুলে । रा.नि व ४ । भैष वा.व्या चि.स्वल्पविष्णुतैले । कामसूली । वा व्या शता नारायणतैले ।

**गवेरि(रु)कम्** । क्ली । गैरिके । গিরিমাটী । त्रिका ।

**गवेश(षि)का** । स्त्री । गोरक्षीवृक्षे । श.च. ।

**गव्यम्** । क्ली । गोघृते । गोरोचनायाम् । गव्य दधि । गोदुग्धे । त्रिका. । त्रि । गोसम्बन्धीये ।

**गव्यघृतम्** । क्ली । गव्यनवनीतजातघृते । গাওয়া ঘি । गुणाः—बुद्धिकान्तिस्मृतिदं बलमेधावर्द्धनं पुष्टिकरं वातश्लेष्मघ्नं श्रमहरं पित्तघ्नं हृद्यम् अग्निकरं पाकमधुरं श्रेष्ठ देहस्थैर्यकरञ्च । रा.नि. व.१५ ।

**गव्यतक्रम्** । क्ली । गोदुग्धभवघोले । গরুর ঘোল । गुणाः—"गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्ये दीप्तं तदुच्यते । दीपन रुचिकृन्मेध्यं अर्शोदरविकारजित् ॥" अत्रि.८अ. ।

**गव्यदधि** । क्ली गोदुग्धजातदधनि । गुणाः— अतिपवित्रं शीतलं स्निग्धं दीपनं बल्यं मधुरम् अरोचकघ्नं ग्राहि वातरोगघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । साम्लं स्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् । मेदःशुक्रबलश्लेष्म रक्तपित्ताग्निशोफकृत् । स्निग्धं विपाकि मधुरं दीपनं रुचिवर्द्धनं । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुजाकरम् ॥" अत्रि.८अ. ।

**गव्यनवनीतम्** । क्ली । गोदुग्धजनवनीते । গাওয়া ননী । सर्व्वदोषघ्न बलकृत् पुष्टिवर्द्धनञ्च । रा नि व १५ ।

**गव्यमांसम्** । क्ली । गोमांसे । सु.सू.४६अ. ।

**गव्या** । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि व १२ ।

**गव्यूतिः** । पुं, स्त्री । क्रोशद्वये । हे.च. ।

**गह्नम्** । क्ली । वने । दुःखे । पीड़ायाम् । वै निघ. ।

**गह्वरम्** । क्ली, स्त्री । विड़ङ्गे । प.मु ।

**गाङ्गम्** । क्ली । गङ्गोदके । वै.निघ. ।

**गाङ्गटः (कः)** । पुं । मत्स्यविशेषे । চিংড়ি মাছ । श र ।

**गाङ्गटेयः** । पुं । गाङ्गटमत्स्ये । श.च. ।

**गाङ्गेयम्** । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । মুতা । सुवर्णे । रा.नि व.१३ । र.चि.८अ. । धुस्तूरे । कशेरौ । अम. । पु । इक्षीशमत्स्ये । त्रिका. । स्त्री (यी) । शुलके । "अथवा श्रवगाङ्गेयी ।" वा.चि १अ. ।

**गाङ्गेरिका** । स्त्री । नागबलायाम् । গোরক্ষচাকুলী । वै.निघ ।

**गाङ्गेरुः (कः)** । पुं । काकाण्डोवृक्षे । নডাকটকী, আনাদুলী । वै.निघ. ।

**गाङ्गेरुकी** । स्त्री । गुड़शर्करके । भ.प्र. । गोरक्षतण्डुलायां । গোরক্ষচাকলি । अम. । "गाङ्गेरुकीमूलमथैर्ज्ञायते मतवेद्म ।" भा.म.१भ । गाङ्गेरुकीफलं कषायं हिमं स्वादु कफवातघ्नञ्च । सु सू ४६अ. ।

**गाङ्गेष्ठी** । स्त्री । कटशर्करास्वलतायाम् । नटो हारा. ।

**गाजरम्** । क्ली । गर्जरे । গাজর । भा.पू १भ.शाकव. । [रा,नि.व.१८ ।

**गाञ्जि(ञ्जी)कायः** । पुं । वर्णिकपक्षिणि ।

**गिरिशालाङ्गः** । पुं । मधुदपक्षिणि । सु.सू. ४६च. । [पुराण ।

**गिरि(शि)शालिनी** । स्त्री । अपराजितायां ।

**गिरिशेखरः** । पुं । मरुवकवृक्षे । वै.निघ. ।

**गिरिसर्पः** । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.क ल्प.४च. । See सर्पः । [निघ. ।

**गिरिसानुगा** । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वै

**गिरिसारः** । पुं । लौहे वङ्गे । मे. । [निघ ।

**गिरिसिन्दु(न्धु)कः** । पुं । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । वै

**गिरिस्निदः** । पु । शिलाजतुनि । वै निघ. ।

**गिरिह्वा** । स्त्री । वालमूषिकायां । च टी.र । सु.कल्प.५च. ।

**गिलः** । पुं । जम्बीरवृक्षे । श च. ।

**गिलग्राहः** । पुं । नक्रे । वै निघ ।

**गिलनम् (लिः)** । क्ली, स्त्री । गलाध:कर णे, भक्षणे । च.टी. ।

**गिलायुः** । पुं । गलरोगे । तल्लक्षणं यथा—"श्लेष्मगले त्वामलकास्थिमात्र स्थिरोऽल्परुक् स्यात् स्वकफास्रमूर्त्तिः । संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स स्त्रशस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥" सु.नि १६च. ।

**गिलोड्यः** । पुं । मत्स्यपत्राकारावयवयुक्तफलवि शेषे । गिलीट इति लोके । सु.सू.४२च. ।

**गीर्लता** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा नि.व.३ । [१२ ।

**गीर्व्वाणकुसुमम्** । क्ली. । लवङ्गे । रा.नि.व ।

**गुग्गुलुः** । पु । (Burseraceae. Balsamodendron mukul.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । गुग्गुल । तैं गुग्गिलमुचेट्टु । वा सू.१५च. । स विविध.—साधारणगुग्गुलु, कणगुग्गुलु, भूमिजगुग्गुलुश्च । विशेषा पर्य्याये द्रष्टव्या । रा. नि.व १२ । महिषाक्ष महानील कुमुद पद्म हिर ण्या इति पञ्चभेदमिच्छन्ति भावमिश्रादय । तेषु भृङ्गाञ्जनसवर्ण महिषाक्ष, महानीलवर्णो महानील, कुमुदाभ कुमुद, माणिक्यसवर्ण पद्म, हेमाभश्च हिरण्य इति । तत्र प्रथमौ द्वितीयश्च हस्तिनां, कुमुदौ हयानां, पद्म नारीणां, कनकश्च नरस्य हितं । भा । शुद्धि —दले पूते च दशमूलक्वाथे गुग्गुलु मर्द्दयित्वालोड्य वस्त्रपूत विधाय पश्चाद्विशोष्य घृतं दत्त्वा पेषितो ग्राह्य । सा.कौ. । गुणा —जराव्याधिहरत्वाद्रसायन । कटुतिक्तोष्ण: कफवातकासघ्न' क्रिमिवातोदरप्लीहशोफार्शोघ्न । रा नि.व.१२ । नवो हृष्यो बृंहण: सुगन्ध पिच्छल. पक्वो दुर्गन्ध. । पुराणश्च अतिलेखनो वीर्य्यहीनश्च । भा.। गुग्गुलुपाक' गुडपाकवत् । See गुडपाक ।

**गुग्गुलुवटकः (आदित्यपाकः)** । पुं । वातव्याधौ । त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो पिप्पलीचूर्णं ४ तो. गुड्त्वगेलाचूर्णं प्र. १ तो. शोधितगुग्गुलु' १० तो. एकत्र दशमूलाम्बुना भाव्यम् (दशमूल ४० तो वारि ६० तो. शे १० तो.) । "भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च ।" च.द. । प.प्र ।

**गुच्छः** । पु । स्तवके । विका. । भूस्तृणे । गुण्डासिनीवृक्षे । वै निघ. । मयूरपुच्छे । मे ।

**गुच्छकः** । पुं । गुच्छकन्दे । तैलमारु इति लोके । गज वै । रीठाकरञ्जवृक्षे । रा.नि व.९ । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । भा. ।

**गुच्छकच्छदः** । पु । ग्रन्थिपर्णाम् । वै.निघ ।

**गुच्छकणिशः** । पुं। रागीधान्ये। रा.नि.व १६।

**गुच्छकन्दः** । पुं । कन्दशाके । तैलमारु इति लोके । मं कुलीह्यालु । क मुकुलियागड्डे । गुणाः —मधुर. शीतल. श्रम: दाहघ्न तर्पण । रा.नि. व.७ ।

**गुच्छकरञ्जः** । पु । करञ्जवृक्षविशेषे । गुणाः —कटुतिक्तोष्ण विषवातकण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषघ्न । रा नि व ९ ।

**गुच्छगुल्मिका** । स्त्री । क्षुद्रौषधिविशेषे । हृस्वक्षितिमनसादिविशेष । वै निघ. । [व ११ ।

**गुच्छदन्तिका** । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि

**गुच्छपत्रः** । पु । तालवृक्षे । তাল গাছ । रा. नि.व ९ । [नि व ९ ।

**गुच्छपुच्छः (कः)** । पु । गुच्छकरञ्जे । रा.

**गुच्छपुष्पः (कः)** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । अशोकवृक्षे । रा.नि व.१० । (क) रीठाकरञ्जे । रा. नि.व.९ ।

**गिरिकदली** । स्त्री । पार्व्वतीयकदलीवृक्षे । गुणाः —मधुरा हिमा बल्या वीर्य्यवर्द्धनी रुच्या तृष्णापित्तदाहशोषहरी गुरु दुर्जरा च । रा नि व ११ ।

**गिरिकर्णि (र्णी)** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा नि व २३ । पाण्डुरापराजितायाम् रा नि व ३ । See श्वेतापराजिता । कृष्णापराजितायाम् । কাল অপরাজিতা । गुणाः —शीतला तिक्ता पित्तोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषघ्नी । भा । अस्फोतायाम् । হাপরমালী । र मा । दुरालभायाम् । श च ।

**गिरिकर्णिका** । स्त्री । अपराजितायाम् । অপরাজিতা । सु मू ३८ अ । श्वेतकटभीवृक्षे । रा नि व ९ । श्वेतकिणिह्याम् । आरग्वधवृक्षे च । रा नि व २२ । [अम ।

**गिरिका** । स्त्री । बालमूषिकायाम् । ছুঁচো ।

**गिरिकाण** । त्रि । गिरिरीर्गेणैकचक्षुर्हीने । काणा । [निघ २भ अतिसा चि सूक्तादिचूर्णे ।

**गिरिकोटजफलम्** । क्ली । इन्द्रयवे । वै

**गिरिगोचर** । पु । वनमर्कटे । वै निघ ।

**गिरिजम्** । क्ली । शिलाजतुनि । भा । अभ्रधातौ । लौहे । मे । गैरिके । रा नि व १३ । पु । गिरिजमधूकवृक्षे । পাহাড়ে মৌল গাছ । र मा । काञ्चनारवृक्षे । রক্ত কাঞ্চন গাছ । रा नि व १० ।

**गिरिजतु (न्म)** । क्ली । शिलाजतुनि रा नि व १३ । वै निघ चय चि सूर्य्यप्रभागुडी । [वै निघ ।

**गिरिजधातु** । पु । गैरिके । গিরিমাটী ।

**गिरिजा** । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । ~ल्लिका फुलের গাছ । रा नि व १० । मातुलुङ्गवृक्षे । प मु । श्वेतगुञ्जायाम् । त्रायमाणालतायाम् । रा नि व ५ । गिरिकदलीवृक्षे च । लघुपाषाणभेदे । लौहे । रा नि व २२ । रात्र्याम् । कुन्दपुष्पवृक्षे च । वै निघ ।

**गिरिजातेज.** । क्ली । अभ्रधातौ । वै निघ ।

**गिरिजामलम्** । क्ली । अभ्रधातौ । अ गी रा ।

**[illegible]जावीजम्** । क्ली । गन्धके । भैष पद्दली रसे । अभ्रके ।

**गिरिजाह्वयम्** । क्ली । शिलाजतुनि । वै निघ ।

**गिरिज्वर** । पु । वज्रे । अ र ।

**गिरिधातु** । पु । गैरिकधातौ । रा नि व १३ ।

**गिरिनिम्ब** । पु । महानिम्बवृक्षे कैटर्य्यनिम्बे । रा नि व ९ । [वकायननिम्ब । वै निघ ।

**गिरिपत्र** । पु । गिरिनिम्बे । महानिम । हि

**गिरिपादिका** । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी म गोडीकुहिडी । वै निघ ।

**गिरिपीलु** । पु परुषकवृक्षे । रा नि व ११ ।

**गिरिपुष्प(क)म** । क्ली । शैलजे । টৈলজ । मं दगडफूल । रा नि व १२ । [१८ ।

**गिरिप्रिया** स्त्री । चमरीगव्याम् । रा नि व

**गिरिभित्** । पु । पाषाणभेदवृक्षे । भा ।

**गिरिभू** । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा नि व ५ ।

**गिरिमनोहर** । पु । आरग्वधवृक्षे । वै निघ । [अम । सियो रक्तातिसा चि (कुटजाष्टके) ।

**गिरिमल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । कुटजवृक्षे ।

**गिरिमान** । पु । गजे । अ र ।

**गिरिमाल** । पु । आरग्वधवृक्षे । वै निघ ।

**गिरिमाल्यपञ्चकम्** । क्ली । आरग्वधाद्यपरनामयोगविशेषे । আমপক্বাদি পাচন । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथित कषाय । सियो वातकफज्वरचि ।

**गिरिमृत् (द्भवम्)** । स्त्री, क्ली । गैरिके । [illegible]विका । रा नि व १३ । [मेद इत्यपि पाठः ।

**गिरिमेद** । पुं । विट्खदिरे । र मा । श्दि

**गिरिरम्भा** । स्त्री । गिरिकदल्याम् । বৌন্দ কলা । रा नि व ११ । [चि । वै निघ ।

**गिरिवर्त्तिका** । स्त्री । पार्श्वतितिरिपक्षि

**गिरिवासी (इन्)** । पु । हस्तिकन्दनामकन्द शाके । रा नि व ७ । [न्ध । र मा म ।

**गिरिशालक** । पुं । लौहकारकविहङ्ग

**गिरिशायी (इन्)** । पुं । पार्व्वतपक्षिविशेषे । वै निघ. ।

**गुड़:** । पुं । इक्ष्वादिरसविकारे । গুড । स तु सामान्यतश्चतुर्भेदः धौताधौतपुराणनवभेदात् । तेषु धौतो नातिश्लेष्मलः मलानुलोमनश्च, अधौतः प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरः, पुराणो हृद्यः स्वस्थहितश्च, नवश्च श्लेष्माग्निमान्द्यकृत् । वा.टी.हेमाद्रि । सामान्यगुणाः—“गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नः मूत्रशोधनः नातिपित्तहरः मेदःकफकृमिबलदश्च । भा. । पुरातनस्य गुणाः—अधिकगुणः रक्तपित्तप्रसन्नप्रकारी च । राज. । “गुडो जीर्णो लघुः पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥” भा. । यावनालगुडश्च कटुः क्षारो मधुरः वातकफघ्नः पित्तजनकः नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठं जनयति अस्त्रविदाहञ्च करोति॥ रा नि.व.१४ । “बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नो मूत्रशोधनः । स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः । क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजः क्षये । हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥” “गुदामये कामलशोषमेहे गुल्मामये पाण्डुहलीमके च । वाते सपित्तासृजि राजरोगे रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥ कासे शोषे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः । योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुडगणालयः ॥ क्षामक्षामक्षतक्षामाश्वासमूर्च्छातुररोगिणाम् । अध्वश्रान्तिश्रमदविषमूर्च्छाक्रान्तशरीराणाम् । जीर्णक्षामज्वरविषमगे रक्तपित्तकृकापि तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान् निहन्ति ॥” अत्रि.१०अ. । सुदीर्घचे । मनसासिद्धे । प.सु । कार्पास्याम् । কাপাস । শ.টী. । गले । हे च. । [प म. ।

**गुड़कः** । पुं । गुडपक्वौषधमात्रे । মোদক। ।

**गुड़काष्ठः** । पुं । वृक्षे । वै.निघ. ।

**गुड़कुष्माण्डकम्** । क्ली । वाजीकरणाधिकारे प्रशस्तम् । त्वगादिहीनं किञ्चिज्जलाल्पस्विन्नं शिलापिष्टं किञ्चिदातपशोषित पुण्ड्रकुष्माण्डपलशत तैलघृतेन भर्ज्जयेत् यथा मधुवर्णं भवति । स्विन्नगालितकुष्माण्डद्रवे पुराणगुड दत्त्वालोड्य पूत्वा च तेन जलेन कुष्माण्डकं पचेत् । बाहुशालोक्तगुडपाककथितेनावतारिते कोष्णे त्वक्पत्रादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । कुष्माण्ड १०० प घृत ८ प. तिलतैलं ८ प. गुड़ १०० प. त्वक्तेजपत्रं धान्यं त्रिकटु जीरकद्वयं एलाद्वयं चित्रकं पिप्पलीमूलं चव्यं गजपिप्पली शुण्ठी शृङ्गाटकं कशेरु तालाङ्कुरं तालमस्तकञ्च एषां प्र. चूर्णं ८ प मधु ८ प । रस.र. ।

**गुड़खण्ड:** । पुं । गुडकृतखण्डे । খাঁড়গুড়, পাটালি । गुणाः—“गुडखण्डश्च मधुरः सितश्च वातपित्तहा । किञ्चिच्छीतगुणोपेतो बल्यो वृष्यो रुचिप्रदः ॥” [व.१४ ।

**गुड़गुड़ा** । स्त्री । यावनालशर्करायाम् । रा.नि.

**गुड़ची** । स्त्री । गुडूच्याम् । अ टी.भ ।

**गुड़चुक्रम्** । क्ली । गुडकृतचुक्रविशेषे । গুড-কৃত সির্কাম্ল । यथा—“गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा । सन्धितश्चाम्लतां यातङ्गुडचुक्रं तदुच्यते ॥” भा. । [व.१४ । गुडतृणे । श.र. ।

**गुड़तृण:** (त्रिणं) । पुं, क्ली । इक्षौ । रा.नि.

**गुड़त्वक्** । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । দারচিনি । तत्र लघूष्णं स्वादु तिक्तं रूक्षं पित्तवर्द्धकं अरुचिकण्डूहृल्लिवातार्श कृमिपीनसघ्नञ्च । भा. । कफगुल्मामवातघ्नं मधुरं कटु चेति । राज. ।

**गुड़त्वचम्** । क्ली । गुडत्वचि । जातीकोषे । जयित्री । श च ।

**गुड़दारु:** । क्ली । इक्षौ । त्रिका. ।

**गुड़पाक:** । पुं । औषधस्य गुडपाके । तल्लक्षणम्—“यदा दर्व्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तुलीभवेत् । तोयपूर्णे च पात्रे तु क्षिप्तो न स्रवते गुडः । क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्य्यति । एष पाको गुडादीनां सर्व्वेषां परिकीर्त्तितः । सुखमर्द्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः । पीडितो भजते मुद्रां गुडपाकः सुपाकतः । गुडवद्गुग्गुलोः पाकः रसगन्धविशेषतः । श्रेष्ठमध्यमहीनेषु द्वादशाष्टचतुष्टये । माषकैर्गुग्गुलोर्मात्रां व्याधिं वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ रसक्रियाद्या ये लेहा गुडाद्यैव प्रकीर्त्तिताः । तेषां बिन्दुर्जले न्यस्तो न शीर्य्येत्पाकलक्षणं ॥” प.प ३ख. ।

**गुड़पात्रक:** । पुं । वृक्षे । वै निघ. ।

**गुड़पिप्पली** । स्त्री । पिप्पलीचूर्णं १ भ. गुडस्य च भागद्वयं जीर्णज्वरे प्रशस्तम् । अन्या यथा—विडङ्गं त्रिकटु कुष्ठं हिङ्गु पञ्चलवणं यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः टङ्कणक्षारः समुद्रफेनः चित्रकमूलचूर्णं

**गुच्छपुष्पी** । स्त्री । शिगूडीनामक्षुपे । धातकीवृक्षे । रा नि व.४।६ ।

**गुच्छफलः** । पुं । रीठाकरञ्जे । रा नि व.९ । कतकवृक्षे । राजादनवृक्षे । क्षीरी वृक्ष । रा नि व ११ । जलवेतसे । वै निघ. ।

**गुच्छफला** । स्त्री । अग्निदमनीनामक्षुपे । काकमाच्याम् । रा.नि व ४ । द्राक्षायाम् । कदलीवृक्षे । रा नि वं.११ । निष्पाव्याम् । रा.नि व ७ ।

**गुच्छबुध्ना** । स्त्री । गुण्डालाक्षुपे । रा.नि व ५।

**गुच्छमूल(लि)का (ला)** । स्त्री । गुण्डाशिनीतृणे । रा नि.व ८ । गुण्डालाक्षुपे । वै निघ ।

**गुच्छसद्मा** । स्त्री । क्षुद्रधातक्याम् । वै निघ ।

**गुच्छालः** । पुं । भूतृणे । रा.नि.व.८ । भूकदम्बे । प सु. । [व ७ ।

**गुच्छाह्वकन्दः** । पुं । गुलुच्छकन्दे । रा नि

**गुच्छी** । स्त्री । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**गुञ्जः** । पुं । गुच्छे । अ र. ।

**गुञ्जकृत्** । पुं । भ्रमरे । श र. ।

**गुञ्जरत्नमाला** । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

**गुञ्जा** । स्त्री । (Abrus precatorius) स्वनामख्यातोपविषजातीयमूलविषलतायाम् । कूँच गाछ । हि शीषकांइच चिरमिति । म कं गुलुगुञ्चे, एरडु । उत् कुञ्च । सु.कल्प.२च । गुञ्जा द्विधा श्वेतरक्तभेदात् । द्वयगुणा —फलं तिक्तोष्णं स्रवकर शिरोऽर्त्तिनाशनञ्च । शिफा वान्तिकरी । मत्तं शूलघ्नं विषहृत् । वश्ये श्वेतञ्च शस्यते । रा नि व ३। "गुञ्जाद्वयन्तु केश्य स्याद्वातपित्तज्वरापहं । मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशिन । नेत्रामयहरं वृष्यं बल्य कण्डूव्रण हरेत् । कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥" भा. । श्वेतगुञ्जायाम् । र. सा सं. । मुक्तायाम् । रा नि.व ६ । मद्यशालायां । अ र । यवचतुष्टयात्मके माने । गुञ्जा स्यात्यवचतुष्टयम् । प म १ख । यवत्रयमाने । क्वचिद्वैद्यके । गौधूमद्वयमाने । रा.नि.व.२१च. ।

**गुञ्जाकिनी** । स्त्री । गुञ्जायाम् । भैष ज्व.चि पानीयभक्तवट्याम् ।

**गुञ्जागर्भरसः** । प । हृद्रोगे रस. । पाठ.— "निष्कत्रयं रसस्य स्याद्गन्धकस्तुर्य्यभागिक । गन्धकेन जयाचूर्णं निम्बुबीज समानकम् । गुञ्जाबीज तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं जयपालक । निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य काकमाच्या दिनान्तकम् । धुस्तूरकजयन्तीभ्यां गुडिका कारयेत्सुधी । गुञ्जागर्भरसो नाम्ना दातव्यो घृतसयुत । हिङ्गुसैन्धवसयुक्त मण्ड पथ्याय दापयेत्॥" পারা ১॥০ তো. গন্ধক, জয়ন্তীবীজ বা হরীতকী, নিম্বুবীজ প্রত্যেকে ৬ তো কুঁচের বীজ ৩ তো. জয়পাল ১॥০ তো. নিম্বু, কাকমাচী, ধুতুরা এবং জয়ন্তী রসে মাড়িয়া বটী করিবে । र.चि. ।

**गुञ्जातैलम्** । क्ली । कुष्ठे, गण्डमालायां तैलम् । "गुञ्जामूलफले तैलं विपक्व द्विगुणाम्भसा ।" कटुतैलं ४ श गुञ्जामूल फलञ्च म. ४ प वारि ८ श. । भा । अन्यत्—"गुञ्जाफलै घृत तैल भृङ्गराजरसेन च ।" কটুতৈল ৪ শ. কুঁচফল ৮ প. ভীমরাজরস ৮ শ. । सा कौ. ।

**गुञ्जाद्यतैलम्** । क्ली । गलगण्डाधिकारे । गुञ्जामूल करवीरमूल बीजताड़कमूलं, अर्कमूल वा निर्यास, सर्षप । एषां प्र ४ तो तैलं १ श. (८० तो) गोमूत्र ८ श पक्त्वा शेषयेत् । तत्र पिप्पलीपञ्चलवणमरिचचूर्णं २०तो प्रक्षेप. । रस द।

**गुञ्जाभद्ररसः** । पु । ऊरुस्तम्भे हृद्रोगे च हित । पारद १॥० तो. गन्धक ६ तो गुञ्जाबीजं २ तो जयन्तीबीज निम्बुबीज जैपालबीज प्र. च ¼तोलक । जयन्तीधुस्तूरपत्रजम्बीरकाकमाचीरसेन प्रत्येक विभाव्य घृतेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या । मा. ४ र । र.सा स. । भैषज्यरत्नावल्यां जयन्तीनिम्ब नास्ति । [परिमाणे । अ च. ।

**गुञ्जिका** । स्त्री । गुञ्जायाम् । कूँच । त्रियव

**गुटिकः** । पुं । मल्लारग्राम् । मिछरि । अ द १२च. । [याम् । कूँच । ज.द. ।

**गुटिका** । स्त्री । वटिकायाम् । গুলি । गुञ्जा

**गुटिकाञ्जनम्** । क्ली । विविधाञ्जनान्यतमेऽञ्जने । See चञ्जनम् ।

**गुण्ठः** । पुं। तृणविशेषे । কেশুর । रा नि व ८। सुगन्धरोहिषतृणे । वै निघ. । दाक्षिणात्ये । "दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्ठो योऽधन्य सर्व्ववाजिनां ।" ज.द.६च. ।

वाते—गव्यघृतं ४ श क्वाथार्थे—गुडूची ६४ प जल ६४ श शे १६ श कल्कार्थे शुण्ठी १ श। च द।

**गुडूचीतैलम्।** क्ली। वातरक्ते तैलम्। स्वल्प यथा—तिलतैल ४ श क्वाथार्थे—गुडूची १०० प जल ६४ श शे १६ श। मतान्तरे गुडूची ४ श जल १६ श शे ४ श सा की। भैष। मध्यमं यथा तिलतैल ४ श गुडूचीक्वाथ १६ श दुग्ध ४ श। भैष। वृहत् यथा—तिलतैल ८ श क्वाथार्थे—गुडूची १०० प जल ६४ श शे १६ श कल्कार्थे शुल्फा हरीतकी त्रिकट रास्ना मुस्ता वनयमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा कुष्ठ धान्य पद्मकाष्ठ विड़ङ्ग तेजपत्र वचा जटामांसी, एषां प्रति ४ तो रक्तचन्दन ८ तो। अपर यथा—तिलतैल १६ श गुडूची १२।० श जल ६४ श शे १६ श दुग्ध ६४ श कल्कार्थ—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा ऋद्धि (अभावे वला) वृद्धि (अभावे गौरचचाउली) मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे अनन्ता) जीवक (गुडूची) ऋषभक (अभावे वंशरोचना) काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती कुष्ठम् एला अगुरु द्राक्षा जटामांसी पद्मनखी शटी रेणुक विकङ्कतजटा (वँइछिन् चुमरि) शुण्ठी पिप्पली मरिच शुलफा श्यामालता अनन्तमूल गुडत्वक तेजपत्र चव्य वराहक्रान्ता भूम्यामलकी शालपर्णी तगरपादुका नागेश्वर पद्मकाष्ठ सौगन्धिक (उन्दी) रक्तचन्दन एषां प्रति २ तो। सा की।

**गुडूचीपत्रम्।** क्ली। पत्र गुड्च्या शाकार्थे। गुणा—ग्राहय सर्व्वज्वरहर लघु कटु कषाय तिक्त स्वादुपाक रसायनं बल्यमुष्ण सवाहि हृष्यं प्रमेहघ्न दाहघ्न कामलाकुष्ठपाण्डुघ्न। भा।

**गुडूचीसत्वम्।** क्ली। गुडूचीसारे। गुनुक्कपाने। भैष।

**गुडूच्यादिगण (कषाय)।** पु। गुडूची पद्मकारिष्टधानकारक्तचन्दनाख्ये गणे। स च पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्न अग्निकृत्। वा सू १५अ। गुडूचीमारिवाद्राक्षामलपुष्पापुनर्नवाभिश्च क्वाथे कषायो। च द। अन्य—"गुडूच्यतिविषा भाग्यशुण्ठीदिव्याम्बुवालकैः। पाठामूर्निम्बकुटजन्दनीशीरपद्मकैः। कषाय शीतल पेय ज्वरार्त्तौ सारशालयौ।" भैष।

**गुडूच्यादिलौह।** पु। वातरक्ते रस। पाठ गुडूचीसारसंयुक्त त्रिकत्रययुतन्त्वयं। वातरक्ते निहन्त्याग। गुडूचीसार (गुनुक्कपालो) त्रिकटु त्रिफला विडङ्ग मुस्ता चित्रकमूल—एषां प्र १ तो लौह १० तो माषप्रमाणा वटी कार्य्या। र चि।

**गुडेर (क)।** पु। ग्रासे। यासे। उपा।

**गुडोदकम्।** क्ली। गुडाम्बुनि।

**गुडोद्भवा।** स्त्री। शर्करायाम्। रा नि व १४।

**गुड्डकः।** पु। गरुडशालौ। रा नि व १६।

**गुण (क)।** पु। इन्द्रिये। मे लघ्वादौ धर्म्मे। ते च लघुगुरुस्निग्धरुक्षतीक्ष्णा इति यथाक्रमम् आकाशक्षितिजलाग्नीना गुणाः। तत्र लघु पथ्य कफघ्न चिरपाकि। गुरु वातघ्न पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च। स्निग्ध—वातघ्न श्लेष्मकारि वृष्य बल्यञ्च। रुक्ष वातकर कफघ्न। तीक्ष्ण—पित्तकर लेखन कफवातघ्न। सुश्रुतस्तु विंशतिगुणानाह यथा—लघुगुरुस्निग्धरुक्षतीक्ष्णश्लक्ष्णस्थिरसरपिच्छिलविशदशीतोष्णमृदुकर्कशस्थूलसूक्ष्मद्रवशुष्कालमदा इति। [रा नि व १।

**गुणकर्णिका।** स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्।

**गुणत्रयम।** क्ली। सत्वरजस्तमसु। तच्चर्य—"सत्व रजस्तमश्च त पुंसामुक्तास्त्रयो गुणाः। तत्र सत्त्व श्लेष्मा रज पित्त तमश्च वायु। सत्त्व श्लेष्मा रज पित्त तमश्चापि समीरणः। द्रव्यस्य मानमुद्रिक्त पुंसः पुष्ट्यनुवर्त्तते।" रा नि व २१।

**गुणमहोदधि।** पु। कामाधिकारे। पारद गन्धकं लौह विर्यं त्वक (गुडत्वक) ताम्र वङ्ग अभ्र—एषां प्रति १ तो त्रिकटु तेजपत्र सूक्ष्मं विडङ्ग नागकेशरं रेणुकं एला पिप्पलीमूलञ्च एषां प्र २ तो बालकपिप्पलीक्वाथेन क्षीरेणेन च भावना दातव्या। माषा चणकाभा। रस की।

**गुणवतीवर्त्ति।** स्त्री। अश्मरीरोग हिता। धूमक सीस सिन्दूरम् अतिविषा हरिद्रा बिभीतक फलं कम्पिल्लक श्रीवास गुग्गुलुश्च एषां प्र सम भाग एततैलाभ्यां उन्मिश्र त विदध्यात् तुल्यसिक्थकं

गजपिप्पली कृष्णजीरकं तालजटाचार कुष्माण्ड नालभस्म अपामार्गक्षार तिन्तिडीक्षार प्र. सम भाग। सर्व्वचूर्णसमं पिप्पलीचूर्णं। पुन सर्व्व चूर्णद्विगुण पुरातनगुड एकत्र सम्मर्द्दम्। मा ३० तो.। भैष। [मड़या। र मा।

**गुडपुष्पः** । पु। मधूकवृक्षे। मउल गाछ। हि

**गुड़पुष्पसारः** । पुं। मधूकपुष्पसारे। च द।

**गुड़फल.** । पु। पीलुवृचे। भा.। बदरवृचे। रा नि व ११।

**गुड़फला** । स्त्री। क्षुद्रकाकमाच्या। वै निघ।

**गुडभल्लातकम्** । क्ली। अर्शोरोगे। क्वाथार्थ —दशमूल, शुलुक, वामनहाटी, गोक्षुर, चिता, शटी प्रत्येके १ प. भल्लातक १०० टा जल ६४ श शे. १६ श। प्रक्षेपार्थ—मधु ८ प. पिपुल ४ प एवंगुडत्वक्, एला, मरिच प्रत्येके १ पोओया। च द।

**गुडमञ्जरी** । स्त्री। जिह्निन्याम्। वै निघ। क्षणग्राअल्याम्। एतन्नियासनसेन स्कन्धासरुक् नश्यति। ना उ ४०श।

**गुडमण्डूरम्** । क्ली। अन्नद्रवशूले। पुराणगुड १ प आमलकचूर्णं १ प हरीतकीचूर्णं १ प शुद्धमण्डूर ३ प घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य २ तो. भोज नाद्यमध्यावसानेषु सेव्यम्। रस र.।

**गुडमूलः** । पु। खल्पमारिषशाके। श्र च। दृचौ। भा।

**गुडयोगफला** । स्त्री। मधुरालाब्वां। वै निघ।

**गुडलम्** । क्ली। गौडीमन्दिरायाम्। श च।

**गुडबीजः** । पु। मसूरे। रा नि व १६।

**गुडशर्करा** । स्त्री। शर्करायाम्। त्रिका। गुणा —"हृष्या चौषधतहिता सन्निद्रा गुडशर्करा।" च सू २७श।

**गुडशिग्रुः** । पु। रक्तशोभाञ्जने। श च.।

**गुडशुक्तम्** । क्ली। सतैलगुडाम्बुना कन्दशाकादि एकत्र सच्छितमम्लरसं गुडशुक्तमुच्यते। प प्र २ ख। गुडाम्बुना सतैलेन सन्धानङ्कालिकन्तु यत्। कन्दशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं तदुच्यते।" शार्ङ्ग।

**गुडा** । स्त्री स्नुहीवृचे। र मा। गुड़िकायां। मी। उशीयाम्। रा नि व,८। गुडूच्याम्। वै निघ।

**गुडाका** । स्त्री। निद्रायाम्।

**गुडाख्य** । पु। कुष्ठीवृचे। रा नि व ८।

**गुडादिवटिका** । स्त्री। शोथे रस। गुडौ चूर्णं ३ प पिप्पलीचूर्णं ३ प शुद्धमण्डूर १ प तिल १ प पलत्रयगुडेन वटी कार्य्या। गुड ७ प शुंटचूर्ण ७ प पिपुलचूर्ण ७ प शुद्धमण्डूर १ प. तिल १ प। भा।

**गुडाम्बु** । क्ली। गुडकृतजले। 'गुड्योगाद्गुडाम्बु स्याद्गुडवर्णरसान्वितम्।" प प्र १ख। वा चि ६श।

**गुडाशय** । पु। अचोटवृचे। रा नि व.११।

**गुडाष्टकम्** । क्ली। उदावर्त्ते अजीर्णे च। त्रिकटु पिप्पलीमूलं त्रिवृन्मूलं दन्तीमूलं चित्रकमूल एषां प्रति चूर्णं तुल्यभाग गुडेन प्रातर्भक्षयेत्। मा त्रा यथाग्निबलां देया।

**गुडासव** । पु। गुडकृतासवे। गुणा —"दृष्टी भिन्नशकृद्वाती गौड़स्तर्पणदीपन।" च सू २७श।

**गुडिका** । स्त्री। गुटिकायाम्। प प्र।

**गुडी** । स्त्री। स्नुहीवृचे। गुडूच्यां। वै निघ।

**गुडची** । स्त्री। (Tinospora cordifolia. Syn Menispermum cordifolium) स्वनामख्यातपत्रशाकलतायाम्। गुलञ्चलत। हि गुडच, घडच। मं गुलवेलि। क अमरदवेलि। तें तिप्पतीगे। कान्यकुब्जे गुरुची। गुर्जरे गली। गुणा —"गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। सग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याग्निदीपनी। दोषत्रयामतृड्दाहमेह कासांश्च पाण्डुतां। कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन्हरेत्। प्रमेह श्वासकासार्श कृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्।" तदुत्पत्ति — पुरा यदा राक्षसपरिवृतो राम सीतापहारिण रावणं जघान तदा हतान् वानरानिन्द्रोऽमृतवर्ष येन जीवयामास। तद्गात्रच्युतामृतबिन्दुत्व गुडूची जाता। भा।

**गुडचीघृतम्** । क्ली। वातरक्ते। गव्यघृतं ४ श क्वाथार्थ—गुडूची १२॥० श. जल ६४ श शे. १६ श, कल्कार्थ—गुडूची १ श। अन्यत् आम

मदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥" मा.नि ।

**गुदाङ्कुरः** । पुं । अर्शरोगे । इ.च । म.नि ।

**गुदामयः** । पुं । अर्शसि । र.सा.सं. ।

**गुदामयहरः** । पुं । कटुसूरणे । सूरनो ओल । वै.निघ. ।

**गुदास्थि** । क्ली । पायुस्थानि । च.शा.७अ. ।

**गुदौष्ठः** । पुं । मलद्वारमुखे । "रोमान्तेभ्यो य वाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः।" सु.नि.२अ. ।

**गुन्यफलः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ ।

**गुन्दगुच्छकः** । पुं । गुच्छकरञ्जे । वै.निघ. ।

**गुन्दा(न्द्रा)लः** । पुं । जीवञ्जीवपक्षिणि । चकोर। इ.च. ।

**गुन्द्रः** । पुं । पाटरकाख्यशरे । शर गाछ । हिं गंदपटेर । गुणाः—कषायत्वं मधुरत्वं हिमत्वं रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वं स्तन्यमूत्ररजःशोधकत्वञ्च । भा. । शरतृणे । चम. । मुस्तकतृणे । वै.निघ. ।

**गुन्द्रकः** । पुं । गुन्द्रशरे । प.मु । भा.म.भग्नरो.चि । [तृणे । वै.निघ. ।

**गुन्द्रमूला** । स्त्री । एरकातृणे । भा. । मुस्तक

**गुन्द्रा** । स्त्री । गवेधुकायाम् । गड़रके, गोदर इति लोके । गड़गड़ । सु.सू.३८अ. । देवधान्ये । र.मा. । रोचनिकायाम् । मि.यो.क्षमि.चि. । भद्रमुस्तके । त्रिका । प्रियङ्गौ । चम. । गुड्यायाम् । च.सू.४अ. । चि.३अ. । एरण्डवृक्षे । शिरीषवृक्षे । दर्भे । वै.निघ. । एरकातृणे । भा. ।

**गुप्तगन्धिः** । स्त्री । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

**गुप्तपत्रकः** । पुं । मधालुके । मौ आलू । प.मु. ।

**गुप्तपुष्पः** । पुं । मदनवृक्षे । वै.निघ. ।

**गुप्तफला** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । घुङ्‌चीउड़िन । वै.निघ. ।

**गुप्तबीजम्** । क्ली । तृणे । वै.निघ. ।

**गुप्तस्नेहः (ही(त्न))** । पुं । अक्षोटवृक्षे । आँखरोट गाछ । रा.नि.व.११ ।

**गुप्ता** । स्त्री । कपिकच्छौ । रा.नि.व.३ । चन्दनविशेषे । दूर्वा । वै.निघ. ।

**गुप्ताफलम्** । क्ली । शूकशिम्बीबीजे । आलकुशीर बीज । सु.चि.२६अ. ।

**गुप्तिः** । स्त्री । अवकरस्थाने । रक्षणे । मे. । यमे । इ.च. ।

**गुरुटी** । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गड़गड़ । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

**गुम्फः** । पुं । श्मश्रुणि । गोँफ । श.र. ।

**गुरवकः** । पुं । गन्धमाली । रा.नि.व.१६ ।

**गुरुः** । पुं । पिप्पली । प.मु । स्त्री । कपिकच्छौ । रा.नि.व.३ । त्रि । अलघुद्रव्ये, दुष्पचद्रव्ये पृथिवीसोमगुणभूयिष्ठे । तच्च त्रिविधं—स्वभावगुरु, मात्रागुरु, संस्कारगुरु चेति । स्वभावगुरु तत् यत्प्रकृत्या गुरु तच्च माषादिकं, तन्मात्रागुरु यत् मुद्गादिकं, संस्कारगुरु च पिष्टान्नादि । यथा— "मन्दानलकरं द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत्। स्वभावतश्च गुरु यत्तु संस्कारतो गुरु । मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि चे"ति भा. । श्रीकधातौ । वै.निघ. ।

**गुरुकोष्ठः** । त्रि । गुरुपाकिकोष्ठे ।

**गुरुगन्धिकम्** । क्ली । अगुरुणि । वै.निघ. ।

**गुरुगुणः** । त्रि । यद्विरेष पक्वं तद्गुरुगुणं । वा.टी.हेमा. ।

**गुरुघ्नः** । पुं । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ ।

**गुरुपत्रकः** । पुं । तिलमयूरे । त्रिका. । [१६ ।

**गुरुतण्डुला** । स्त्री । उष्णाशाली । रा.नि.व.

**गुरुता** । स्त्री । गौरवे । काचे । मा.नि. ।

**गुरुपञ्चमूली** । स्त्री । बृहत्पञ्चमूली, सा बिल्वश्रीपाक गाम्भारी पाटला गणिकारिका इति पञ्चमूलात्मिका वातकफे हिता । च.द.ज्व.चि. । "पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या वाभ्यां सधान्यया।"

**गुरुपत्रम्** । क्ली । वङ्गे । इ.च. ।

**गुरुपत्रा** । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । श.र. ।

**गुरुपाकः** । त्रि । यः पक्वः विष्णुषे सजति श्लेष्मावच करोति स गुरुपाकः । वा.टी.हेमा. । श्लेष्मविष्टब्धतया करोति हिनास्तुदिनम् । सु.सू.४१अ. ।

(योग) घृतमिश्रा पश्चा सम्मिश्रितं भाला उद्वरे-त्। रस.र.।

**गुणवत्सरा** । स्त्री । जीवन्तीशाके । प सु.।

**गुणसूः** । स्त्री । कार्पासीक्षुपे । रा.नि.व.४।

**गुणा** । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मांसरोहिण्याम् । मयसामान्ये । रा.नि व.८।१२।१४।

**गुणाढ्यकः** । पुं । अङ्कोलवृक्षे । वै.निघ.।

**गुणी (इन्)** । पुं । आवर्त्तकायाम् । आपटी । वै निघ । त्रि । शब्दाद्याधारे आकाशादौ । च.।

**गुणोज्ज्वला** । स्त्री । पुष्पश्वेतयूथिकायाम् । वै निघ.।

**गुण्ठ.** । पुं । हस्तदखे । वा.सू.१५अ । "हस्वाद मीनलकुश्शयगण्डगुन्द्रा ।" दाक्षिणात्यघोटकभेदे । See अश्वः ।

**गुण्डः** । पु । (Scirpus kysoor) कशेरुट क्षे । अस्य कन्द कशेरुरिति । কেশুর ঘাস, গোঁদ কেশুর । केउटीति लोके । भ वलहाती नि । क मूरगेड । गुण्डस्त्रिविध —वृत्तगुण्ड ल घुस्थूलगुण्डो च। सा. गुणा —मधुरा, शीता क फपित्तातिसारघ्ना दाहरक्तहराश्च । मध्ये स्थूलत रोऽधिकगुणश्च । रा नि व.८ । सुगन्धरोहिषदखे । वै.निघ ।

**गुण्डकः** । पु । चूर्णे । भैष.। [व.८।

**गुण्डकन्दः** । पु । कशेरौ । কেশুর । रा नि

**गुण्डता** । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.नि व. १४।

**गुण्डसः** । पुं । सर्पजातिभेदे । चचि.१स्थान.।

**गुण्डा** । स्त्री । काशतृणभेदे । ছোট কেশে । रा नि.व.८। [वै निघ.।

**गुण्डाफली** । स्त्री । देवदाल्यां । पीतघोषा ।

**गुण्डारोचनिका (नी)** । स्त्री । स्वनाम ख्यातगन्धद्रव्ये । कमलाগুড়ি । र मा.।

**गुण्डाला** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । गुंडा ला, गोंडाल । गुणा'—कटुतिक्तोष्णा शोथव्रणघ्नी च । रा नि व ५ । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ ।

**गुण्डासिनी** । स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे ।

गुणाः—स्वादकटु' तिक्तोष्णा पित्तदाहश्रमघ्नी व षघ्नी व्रणदोषघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

**गुण्ड्रिकाः** । पुं । तण्डुलादिचूर्णे । গুঁড়া ।

**गुत्थः** । पुं । गवेधुकायाम् । र.मा.। भाग चग्न चि.। गुच्छायाम् । च द अतिसा.चि.।

**गुत्थकम्** । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । र.मा ।

**गुत्सः** । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । मे.। गुच्छे ।

**गुत्सपुष्पः** । पुं । सप्तच्छदवृक्षे । अटा.।

**गुदम्** । क्ली । The anus मलत्यागद्वारे । म लद्वार । अटा । स्थूलान्त्रप्रतिबद्धसार्द्धपञ्चाङ्गुलं गु दपरिमाणम् । तत्र वलय त्रिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तर भूता ·· । चतुरङ्गुलायता सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलो-च्छ्रिता · । सु नि २अ.। भावप्रकाशस्तु सार्द्ध तुरङ्गुलमाह । तल्लक्षण यथा—"गुदस्य मान स र्व्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुल । तत्र स्युर्वलयस्तिस्र' श ङ्खावर्त्तनिभास्तु ता । प्रवाहिणी भवेत्पूर्व्वा सार्द्धा ङ्गुलमिता मता । उत्सर्ज्जनी तु तदध सा सार्द्धा ङ्गुलसम्मिता । तस्याध सम्वरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मिता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुख मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्म्मित ।" भा । तदुत्पत्तिरन्त्रशब्दे द्रष्टव्या । [व २०।

**गुदकीलः (क)** । पुं । अर्शोरोगे । रा नि

**गुदकुट्ट(न्द)कः** । पुं । शिशोर्गुदजाताम्रवर्ण व्रणविशेषे । लक्षणम्—"मलोपलिपात् स्वेदाद्वा गु दे रक्तकफोद्भवः । ताम्रवर्णोऽस्त्र,कण्डुमान् जायते भूर्य्युपद्रव । केचित्त मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽपि पू तनम् । अष्टाङ्गुदकुन्दश्च केचित् तमभाषिकम् ।" वा उ.२अ.। [वेदनायाम् । च.इन्द्रिय १०अ.।

**गुदग्रहः** । पुं । उदावर्त्तरोगे । हे च । अमु

**गुदजघ्न.** । पुं । कटुशूरणे । वै निघ ।

**गुदजारिः** । पुं । दैत्यादखवृक्षे । वै निघ ।

**गुदपाकः** । पुं । गुदकुन्दरोगे । वै निघ ।

**गुदवलिः** । स्त्री । गुदावर्त्तवत् गतत्रायस्त्रवलौ, पायुस्थवलित्रये । See गुदम् ।

**गुदभ्रंशः** । पुं । (Prolapsus ani) गुद-निर्गमरोगविशेषे । हारीत । तस्य लक्षण यथा— "प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुद बहि । रु

"बलाचतुष्टयं पर्णी पञ्चकाग्निमन्थकः। पाठाय-वासावार्ताकी कोकिलाक्षी गणो द्विधा। अपामार्गद्वयं मूर्वा चाग्निमान् शरपुङ्खिका। काकनासा काकजङ्घा नैपमृद्री च भृङ्गकम्। वन्ध्याककर्कोटिकी नेपा वर्बरीतुलसी द्विधा। वज्रदन्ती द्विधा जाली नाम्ना गुल्मगणस्त्वयम्॥" अर्क:।

**गुल्मगवेधुका** । स्त्री। गवेधुकायाम्। गड़गड़े। प.मु.। देवधान्ये। र.मा.।

**गुल्मघ्नम्** । क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

**गुल्ममूलम्** । क्ली। आर्द्रके। रा नि व.६।

**गुल्मवज्रिणी (वटिका)** । स्त्री। रक्तगुल्मे हिता। "रसगन्धकताम्रच कांस्य टङ्कणतालक। प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं मर्दयेद्दतियत्नतः। तद्यथाग्नि बलं खादेत् रक्तगुल्मप्रशान्तये॥" रस, गन्धक, तामा, कांसा, सोहागा, हरिताल प्रत्येके ८ तो. जले मर्दन। र.सा.स.।

**गुल्मवल्ली** । स्त्री। सोमलतायाम्। रा.नि व १।

**गुल्मशार्दूलरसः** । पुं। गुल्मे रसः। रसगन्धकलौहगुग्गुलुत्रिवृतापिप्पलीशुण्ठीशटीधन्याकजीरकानि प्र ८ तो जैपालबीजं ४ तो. सचूर्णं घृतेन वटी कार्या। मात्रा २ र.। र.सा.स.।

**गुल्मिकः** । पुं। रक्तकरवीरे। वै निघ.।

**गुल्मिनी** । स्त्री। उलुपे। उँनू। विस्तृतलतायाम्। अम.।

**गुल्मी (इन्)** । पुं। कण्टकपालीवृक्षे। प मु.। स्त्री। आमलक्याम्। एलायाम्। मे.। शम्बनखीवृक्षे। गुड़ँउँनी। श.च.।

**गुल्यः** । त्रि। मधुरे। हे.च.।

**गुवाकः** । पुं। The betel nut tree. स्वनामख्यातवृक्षे। गुया गाछ। हिं सुपारि। गुणाः—कषायत्वं शीतलत्वं दीपनत्वं गुरुपाकि लघु। राज.। See पूगः।

**गु(गू)ष्टिः** । स्त्री। गान्धारीवृक्षे। वै.निघ.।

**गुहः** । पुं। चपलघोटके। श.र.। कटुधान्ये। वै.निघ २भ.भतिसा चि.शोकादिकषाये।

**गुहा** । स्त्री। सिंहपुच्छीनामप्रश्निपर्ण्याम्। सिंहपुच्छी चाकुलिया। रा.नि.व.४। नकुल.१२५.। वा सू २९अ.। शालपर्णीनामक्षुपे। भा.पू १भ.।

**गुहाशयः** । पुं। गुहाशयजन्तुमात्रे। सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुद्वीपिभल्लमार्जारशृगालश्वगोधादिकप्रभृतिषु। तन्मांसगुणाः—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नमुष्णवीर्यं नेत्रगुह्यानां हितम्। सु.सू ४६अ.। "सिंहव्याघ्रवृकऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा। बभ्रुजम्बूकमार्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः॥" भा.। वनमूषिके। सप्तपर्णवृक्षे। चक्रवाके। वै.निघ.। व्याघ्रे। रा नि. व.१९। त्रि। गुहाशायिनि।

**गुहिनम्** । क्ली। वने। श.र.।

**गुहिलम्** । क्ली। धने। उणा.।

**गुहेरः** । पुं। लौहकारे। उणा.।

**गुह्यम्** । क्ली, पुं। कमठे। मे.। पायौ। भगे। त्रिका.। लिङ्गे। अम.।

**गुह्यदीपकः** । पुं। खद्योते। श च.।

**गुह्यनिष्यन्दः** । पुं। मूत्रे। रा.नि.व.१८।

**गुह्यपत्रः (पुष्पः)** । पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि. व.११।

**गुह्यरोगः** । पुं। शूकदोषापरनामसु उपदंशादिविंशतिविधरोगेषु। तत्र उपदंशः पञ्च। सर्षपिकादय अष्टादश। See शूकदोष.। निदानम्—"स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा। दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाबुरज.पथाम्। अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम्। दूषितं स्पृशतस्तीर्थं रतान्तेष्वपि नैव वा। विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः। मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः। वेगनिग्रहदीर्घातिखररस्पर्शविघट्टनैः। दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान्। जनयन्त्युपदंशादीन्॥" वा.उ.३३अ.।

**गुह्यबीजः** । पुं। भूस्तृणे। गन्धतृणविशेष। रा.नि व ८। तृणमात्रे। वै.निघ.।

**गूः** । पुं। विष्ठायाम्।

**गूढ़म्** । क्ली। गुह्ये। मे.। त्रि। संवृते। अम.।

**गूढ़कामी (इन्)** । पुं। काके। वै.निघ.।

**गूढ़गर्भकः** । पुं। गर्भशरीरविशेषे। वै.निघ.।

**गूढ़नीड़ः** । पुं। खञ्जरीटपक्षिणि। श.मा.।

**गुरुपुष्प.** । पु । कासुकवृक्षे । গুপাবি গাছ । वै निघ ।

**गुरुरत्नम्** । क्ली । पुष्परागमणौ । रा नि व १३।

**गुरुवर्चोघ्न.** । पु । लिम्पाकवृक्षे । কাগজী বা পাতিলেবুর গাছ । श च ।

**गुरुवीजः** । पु । मसूरे । रा नि व १६ ।

**गुरुशिंशपा** । स्त्री । शिंशपावृक्षे । वै निघ ।

**गुरुश्रेष्ठम्** । क्ली । वङ्गधातौ । बङ्ग । वै निघ ।

**गुरुस.** । पु । गरुड़शाली । रा नि व १६ ।

**गुरुस्कन्धः** । पुं । चौरिणीवृक्षे । वै निघ ।

**गुरुस्वेद.** । पु । ग्रन्थस्य स्वेदविशेषे । लक्षण— "यत्र कायेन य स्वेद गुरुस्वेद स उच्यते ।" श द १८८ ।

**गुर्व्वर्चनम्** । क्ली । पूज्यार्चने । यथा —"स्वर्ग्य यशस्यमायुष्यम् चलक्लौकविनाशनम्। धनधान्यकरं नित्य गुरुदेवद्विजार्चनम् ॥" राज १५ ।

**गुर्व्विणी** । स्त्री । गर्भवत्याम् । रा.नि व १८।

**गुर्व्वी** । स्त्री । गुरुकलत्र । गर्भिण्याम् । मे. ।

**गुल** । पुं । गुड़ । मे ।

**गुलक.** । पु । गुल्फवृद्धौ । वै निघ ।

**गुलञ्चकान्द** । पुं । गुडूचकन्दे । दूनी । म कुणीहाल । गुणा —मधुरत्व शीतलत्व श्यत्व त पैत्तत्व दाहप्रलय । रा नि व ०।

**गुला** । स्त्री । गुडीवृक्षे । मे. । [नि.व१८

**गुलाल.** । पुं । भूदय । गुडभूतिनीवृक्षे । रा

**गुलिका (स्त्री)** । स्त्री । गुडिकायाम् । राज विशेषे । वनमू द्रे न । मे । [निघ ।

**गुलिकालवणम्** । क्ली । गुडिकालवण । वै.

**गुलुच्छ. (च्छ)** । पुं । पुष्पस्तबके । विका ।

**गुलुच्छकान्द** । पुं । गुच्छकन्द । वै.निघ.।

**गुलोरिका** । स्त्री । गुच्छ । वै निघ ।

**गुल्फ.** । पु । पादग्रन्थौ । পায়ের গাঁট, গোড় গুলি । श.च. । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" रा.नि.व १८। जङ्घापादसन्धिस्थे मे । इ ।

**गुल्फास्थि** । क्ली । पादघुटिकास्थनि । গোড়ালির হাড । च शा ७अ ।

**गुल्म.** । पु । प्लीहायाम् । रोगविशेषे । स च पञ्चस्थानेषु पञ्चविध वातादिभेदेन। कारणपूर्व्वकं तस्य लक्षण यथा —"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारत । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्म कोष्ठान्त ग्रन्थिरूपिण ॥" तस्य लक्षण—"हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थि सञ्चारी यदि वाचल । चयवानपचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तित । स व्यस्तैर्जायते दोषै सम स्तैरपि चोच्छ्रित । पुरुषाणा तथा स्त्रीणा ज्ञेयो रक्तेन चापर ॥" चार्त्तवजमाह—"चार्त्तवादपि गुल्म स्यात् स तु स्त्रीणा प्रजायते । अन्यस्त्वन्य पुसा तथा स्त्रीणा प्रजायते । तत्स्थानमाह—तस्य पञ्चविध स्थान पार्श्वहृन्नाभिवस्तय ।" पूर्व्वरूप —"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजना नि । आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वद न्ति चिह्नम् ॥ अरुचिकृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वञ्चान्त्रकू जन । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥" भा. । तस्य पाकपाकाकारणे सुश्रुत । "गुल्मदोष समुत्थानात् विद्रधिगल्मकस्य च । कथात्र पच्यते गुल्मो विद्रधि पाकमेति च । गुल्मरूपा सर्व्व दोषा विद्रधिमाश्रिताविति । तस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधि पाकमेति च ॥" इति । यन्त्रिपर्व्वणि । [illegible] । काण्डगुल्मवृक्षशाली । [illegible] । घासाई । विका ।

**गुल्मक.** । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ ।

**गुल्मकालानलरस:** । पु । गुल्माधिकारे रस । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

**गुल्मकेतुः** । पुं । [illegible] । रा नि व ६ ।

**गुल्मगन्ध.** । पुं । [illegible] ।

ह्मशाके। গুয়াব খানু। रा.नि.व.७। शूकर्थ्यां। सु.चि.२६।१७प्र.। सक्कत्प्रसूतायां गवि। हे च। गाम्भारीवृचे। रा.नि.व.८। वराहक्रान्तायाम्। अम.। शुक्लभूकुष्माण्डे। वै.निघ.। वदरवृचे। मे.।

**गृष्टिचीरम्।** क्ली। सकृत्प्रसवादुग्धे। भा.म.२भ.।

**गृहम्।** क्ली। निकेतने। यव।

**गृहकच्छपः।** पुं। पेषणशिलायाम्। श र.।

**गृहकन्या।** स्त्री। कुमार्य्यां। घृतकुमारी। रा.नि.व.५। [वा। त्रिका.।

**गृहकपोतः (कः)।** पुं। पारावते। পায়-

**गृहकर्त्ता।** पुं। धूमरवर्णेऽतिसूक्ष्मचटके। বা বুই। रा नि.व १८। [পোকা।

**गृहकारी (इन्)।** पुं। कीटविशेषे। कुमीवा

**गृहकुलिङ्गः।** पुं। गृहचटके।

**गृहकूलकः।** पुं। चिचिण्डायाम्। চিচি ঙ্গা। भा.पू.१भ.।

**गृहगोधा (धिका)।** स्त्री। ज्येष्ठ्याम्। টিক্‌টিকি। हिं छिपकली, विषखापरा। र.मा। तद्विषलक्षणम्—"विदाह श्वयथु तोद स्वेदश्च गृहगोधिका…जनयेत्।" मा.नि.। (लिका) इति हे.च.।

**गृहचटकः।** पुं। गृहपालितचटके। গ্রাম্য চড়া। गुणाः—"गृहस्य चटकी वृष्यः बलशुक्रविवर्द्धनः। सर्व्वदोषहरश्चापि दीपनो मासवर्द्धनः॥" अत्रि २१अ.। "रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः।" सु.सू ४६अ।

**गृहचूल्लिमृत्।** स्त्री। चुल्लीमृत्तिकायाम्। উননের মাটী। चि क्र क.। [के। त्रिका.।

**गृहणी।** स्त्री। मलाण्डी। वै.निघ। काञ्जि-

**गृहद्रुमः।** पुं। मेषशृङ्गीनामवृचे। प.मु.। शा-काहृचे। শেগুন গাছ। रा.नि.व.८।

**गृहधूमः।** पुं। आगारधूमे। ঝুল। सा.कौ. ग्रहणी.चि।

**गृहधूमाद्यतैलम्।** क्ली। नासारोगे तैलम्। "गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः। सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्।" তিলতৈল ১ শ ঝুল, পিপুল, দারুহরিদ্রা, যবক্ষার, করঞ্জবীজ, সৈন্ধব, বামুনহাটীবীজ প্রত্যেকে ২ তো. ৪ মা. ৬ র.। सा.कौ.। अन्यत् उपदंशचले—गृहधूमनिशाकिट्टैरकद्विजंशकैः क्रमात् …। ঝুল ১ প. ২ তো. ৫ মা. ৩ র. হরিদ্রা ২ প. ৫ তো. ২ মা. ৩ র. মুরাবীজ ৩ প. ৭ তো ৭ মা. ৯ র. তৈল ৪ শ. জল চতুর্গুণ। रस र.। See आगारधूमाद्यतैलं।

**गृहनाशनः।** पुं। कपोते। रा.नि.व १९।

**गृहनीड़ः।** पुं। चटकपक्षिणि। हारा।

**गृहपुत्रिका।** स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। भैष.कुष्ठ चि.कन्दर्पसा.तैले। त्रायमाणायां। গোযালে। सा कौ.।

**गृहबलिप्रियः** } पुं। चटके। काके। वै.नि-
**गृहबलिभुक्** } घ.। वके। श र.।

**गृहमणिः।** पुं। प्रदीपे। त्रिका.।

**गृहमाचिका।** स्त्री। चर्म्मचय्याम्। চামচিকি। त्रिका.।

**गृहमृगः।** पुं। कुक्कुरे। हे.च.। [वै.निघ.।

**गृहशायी (इन्)।** पुं। पारावते। पायरा।

**गृहाम्बु (म्लं)।** क्ली। काञ्जिके। त्रिका.। च.द.गर्भ.चि। [हे च.।

**गृहा(हो)लिका।** स्त्री। ज्येष्ठ्याम्। हारा।

**गृहाभया।** स्त्री। ताम्बूलीलतायाम्। श.च। पूगीवृचे। वै निघ। [र.।

**गृहाश्मा।** पु। पेषणशिलायाम्। शिल। श.

**गृहिणी।** स्त्री। काञ्जिके। त्रिका। भार्य्यायाम्। हे.च.।

**गृह्यम्।** क्ली। गुदे। मे।

**गृह्यकः।** पुं। गृहासक्तमृगादौ। अम.।

**गेयप्रियः।** पुं। मुद्गरपुष्पवृचे। গন্ধরাজ গাছ। रा नि.व १०।

**गेहधूमः।** पुं। गृहधूमे। ঝুল। च.द.।

**गेहपची।** पुं। पारावते। वै निघ.।

**गैरिक(रेय)म्।** क्ली। सुवर्णे। रा.नि व.१३।

**गूढपत्त्रः (त्त्रा)** । पुं, स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । करीरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**गूढपथः** । पुं । अन्तरात्मनि । हे.च. ।

**गूढपात् (दः)** । पुं । सर्पे । अम. । श.र. । कच्छपे । वै निघ. । [१० ।

**गूढपुष्पः (कः)** । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व

**गूढफला** । स्त्री । गृध्रनख्याम् । गुड़र्वांउली, कालिआकड़ा । वै.निघ. ।

**गूढमल्लिका** । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । "अङ्कोलि गूढमल्लिका ।" रा.नि.व २३ ।

**गूढमैथुनः** । पुं । काके । त्रिका. ।

**गूढवर्च्चाः** । पुं । भेके । त्रिका. । [नि.व २३ ।

**गूढवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । रा.

**गूढाङ्गः** । पुं । कच्छपे । रा नि.व.१८। उपस्थे । वै.निघ. ।

**गूढाङ्घ्रिः** । पुं । सर्पे । रा.नि व.१८ ।

**गूथम्** । क्ली । विष्ठायाम् । अम. । [श.च. ।

**गूथलतः** । पुं । पक्षिविशेषे । गुयेशालिक ।

**गूनः** । त्रि । कृतपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

**गूवाकः** । पुं । गुवाके । श.र. ।

**गूषणा** । स्त्री । मयूरपिच्छचन्द्रके । श च ।

**गृञ्जन(कोम** । क्ली । [illegible]

**गृण्डीवः** । पुं । महाशृगाले । बड़ शेयाल । हे.च ।

**गृधूः** । पुं । अपाने । उज्ज्व ।

**गृध्रः** । पुं । पक्षिविशेषे । शकुनि, गृधिनी । रा.नि.व.१९ । प्रसहवर्गीयः काकसमगुणश्च । सु. सू.४६अ. । त्रि । लोभयुक्ते । त्रिका. ।

**गृध्रनखी** । स्त्री । कण्टकपालीवृक्षे । गुड़ वाँउली, केलेकड़ा । तैं गीद्दगीदचेदु । र.मा. । कौलिवृक्षे। कुलगाछ। त्रिका । वै.निघ.१भ.वा.व्या. चि.महाराजवादी । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै निघ. ।

**गृध्रनखीद्वयम्** । क्ली । श्वेतलोहितपुष्पभेदात् कण्टिकाद्वये, काम्भीयकद्वये । श्वेत रक्त केले कड़ा, गुड़र्वांउली । "द्वे गृध्रनख्यौ राखा च ।" सि.यो.च द.वा.व्या.वाजिगन्धादिकषाये । वदरी-द्वये, वदरी वनवदरी चेति । त्रिका । वै.निघ. १भ.ज्व.चि.दशमूलादिकषाये । [नि व.१ ।

**गृध्रपत्रा** । स्त्री । धूम्रपत्रानामक्षुपे । रा.

**गृध्रपुरीषः** । पुं । गृध्रपक्षिविष्ठायाम् । "मूत्र —मलदाहकत्वम् । सु.स १९अ. ।

**गृध्रसी** । स्त्री । Rheumatism, affecting the loins. वातरोगविशेषे । ठोंग्रशी वात । तल्लक्षणम्—"स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरु जानुजङ्घापदक्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः । वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ।" मा.नि. । "वाताद्वातकफाभ्यां सा वि-

**गोड़म्बी** । स्त्री । भल्लातकवीजे । वै.निघ. ।

**गोड़वास्तुक:** । पुं । वास्तुकशाकविशेषे । वै. निघ. । [गाछ । बी. ।

**गोड़म्ब:** । पुं । कालिङ्गलतायाम् । तवमुज

**गोड़म्बा (म्बिका)** । स्त्री । (Cucumis madraspatanus. Cucumis melo.) फलशाकलताविशेषे । গোমুক, বাজগোমুক । र.मा. ।

**गोणा** । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा नि.व.१३ ।

**गोणी** । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । प.प्र. ।

**गोण्ड:** । पुं । गोडे । গোঁড় । अम. ।

**गोतीर्थक: (च्छेद:)** । पुं । *गोतीर्थाकारे* च्छेदने । सु वि.८२अ. । काव्यगतगोमूत्रिकाकार च्छेदे । वा.उ.२८अ. । "पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।" भा म.भगन्दरे ।

**गोतैलम्** । क्ली । गोवसायां । भैष.चुद्ररी.चि. ।

**गोत्रम्** । क्ली । कुले । गव्ये । विका. । शरीरे । वृत्ते । वै निघ. ।

**गोत्रद्रुम:(पुष्प:,क:)(विटपी)(वृच:)** । पुं । धन्वनवृत्ते । भा. । वै.निघ. ।

**गोत्रभृत्** । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।

**गोत्रेष्टम्** । क्ली । गोवके ।

**गोद:** । पुं । मस्तकमेदे, मस्तिष्के । हे.च. ।

**गोदधि** । क्ली । गव्यदधनि । See गव्यदधि।

**गोदन्तम्** । क्ली,पुं । हरिताले । रा नि.व.१३। तन्नामककहरितालविशेषे । গোদন্ত হরিতাল। भैष.ज्व चि.कालाग्निभे रसे ।

**गोदन्ता** । स्त्री । दारुमोचभेदे । मार्दु ल । प. सु.। तन्नामककहरिताले । भैष.श्लीप चि.मल्लादावके ।

**गोदावरी** । स्त्री । विन्ध्यस्य दक्षिणप्रसिद्धभा-रतीयनद्याम् । तज्जलगुणाः—पित्तरोगहरं रक्त-दोषहरं वातहरं पथ्यम् अतिदीपनं पापघ्नं कुष्ठा-दिदुष्टरोगघ्नं दृष्याहरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

**गोदुग्धम्** । क्ली । गोचीरे । গাই দুধ । तत्प्र-शस्तता—"निषेधावाभयायाः पयो दोषकमोरि-तं । वर्षेवर्षयो, मसं धवधैन्नवधोरपि । ग-खादा माषपर्णादा अर्जुनही च या भवेत् तासां गवां हितक्षीरम् ।" राज२प. । गुणाः— पथ्यं अ-तिरुच्यं स्वादु स्निग्धं वातपित्तरोगघ्नं कान्तिकरं प्रज्ञाजनकं बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिदं वीर्य्यवर्द्धकञ्च । रा. नि.व.१५ । "गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् । आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" अत्रि ८अ । गोदु-ग्धग्रहणकालनिर्णयः—"गव्यं प्रत्यूषसि चीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरं । तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामा-र्द्धमेव वा । समुत्ताप्य ततो ग्राह्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥" राज.३प । [वि.८ ।

**गोदुग्धदा** । स्त्री । चणिकाख्यतृणे । रा.नि.

**गोदुग्धा** । स्त्री । गोडुम्बायाम् । রাজগোমক । इन्द्रवारुणीलतायाम् । विभेटिकायाम् । वै.निघ ।

**गोद्रव:** । पुं । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

**गोधज:** । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

**गोधना** । स्त्री । कटुतौषधी । वै.निघ. ।

**गोधा** । स्त्री । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । গো-সাপ । हिं गोहो । सा द्विधा जलजस्थलजभेदा-त् । *अस्या मांसगुणाः—वातकासश्वासनाशित्वं ।* रा.नि.व.१७ । पाकमधुरत्वं कषायत्वं कटुत्वं पि-त्तघ्नत्वं रक्तशुक्रबलकरत्वञ्च । राज १प. । "रक्तपि-त्तहरा श्लथा स्निग्धा मधुरशीतला । श्वासकासहरा प्रोक्ता गोधा चार्शोहिता तथा ॥" अत्रि.२०अ । च सू २७अ. । वटपत्रीपाषाणभेदे । वै.निघ. । मनः-शिलायाम् । भा. ।

***गोधापदिका (दी)*** । स्त्री । *(Vitis pedata. Syn. Cissus pedatus.)* हंसपदी । গোয়ালে লতা । हिं हंसपादिचैट् । गुणाः— कटुकत्वा विषघ्नी भूतघ्नी भ्रामिघ्नी अपस्मारहरी रसायनी च । रा नि.व.५। र चि.३७ पानीयभक्त-गुधाम् । "हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्र-णान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥" भा. । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । रक्तलज्जालु-कायाम् । वै.निघ. ।

**गोधामांसम्** । क्ली । गोधायाः मांसे । গো-সাপের মাংস । See गोधा ।

**गोधावती** । स्त्री । वटपत्रीनामपाषाणभेदवि-

वै.निघ.हिक्का.चि । शिलाजतुनि । गिरिमृत्तिकायाम् । গেরিমাটী । हि गेरू, सुवर्णगेरू । तच्च गैरिकस्वर्णगैरिकमेदेन द्विविधम् । तयो गैरिकस्वर्णगैरिकात् रक्ततर । गुणा.—"गैरिकद्वितय स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमं । चक्षुष्य दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥" भा.पू १भ. । निर्मलं स्निग्धं नेत्रतेजस्करम् । राज । शोधनं शङ्खशोधनवत् । भा.४भ.पादस्फोट.चि मधुसिक्थकगैरिकघृत ।

**गैरिकाक्षः** । पुं । जलमधूकवृक्षे । रा नि व. ११ । [भा. ।

**गैरी** । स्त्री । लाङ्गलिकवृक्षे । विषलाङ्गुलि । र.

**गोकण्टः (कः)** । पुं । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा. नि व.४ । च.द.वा.व्या.माषतैले । विकण्टकवृक्षे । रा नि.व ११ ।

**गोकण्टी** । स्त्री । गोपघोण्टायाम् । वै निघ ।

**गोकर्णः** । पुं । अश्वगन्धायाम् । मद व.१ । अश्वतरे । मे. । मृगभेदे । मृग । गुणा — गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफघ्नं विपाके मधुरं रक्तपित्तघ्नञ्च । सु.सू.४६अ.। सर्पविशेषे । मे.।

**गोकर्णी** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

**गोकर्णिका (र्णी)** । स्त्री । वाजिवन्गाभेदे । भ.द ७भ. । मूर्वायाम् । रा.नि व ३ । क्षुपविशेषे । कान अपराजिताविशेष । गुणा —कटी शीता तिक्ता वुद्धिदा चक्षुष्या तुवरा सरा विषघ्नी त्रिदोषघ्नी शिर.शूलदाहकुष्ठशूलघ्नी चर्मं पित्तघ्नी गर्भोत्पत्तिकफरक्तकफदपीडासर्पविषहरी च । वै निघ. ।

**गोकिरा(री)टिका (टी)** । स्त्री । सारिकायां ।शालिक पाखी । हि च. । रा.नि.व.१८ ।

**गोकि(की)लः** । पु । मुषले । हारा ।

**गोकुलिकः** । स्त्री । कापि । सोना । वै निघ.।

**गोक्षतम्** । क्ली । गोमये । श.च. ।

**गोक्षुरी (क्षुरः)** । पु । गोक्षुरक्षुपे । श र । क्ली । गोरक्षे । श.च. ।

**गोग्रन्थिः** । पु । गोजिह्विकौषधौ । मे । करीषे, गृष्ठगोमये । त्रिका. ।

**गोघृतम्** । क्ली । गव्यघृत । गाওয়া घि । गु-णा'—विपाके मधुरं शीतल वातपित्तविषघ्नं चक्षुष्यं बल्य श्रेष्ठञ्च । सु.सू.४६अ. । See गव्यघृतम् । वर्षोपले । त्रिका. ।

**गोचन्दना** । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । জোঁক । सु सू.१३अ. । सु चि १८अ. ।

**गोचरविभ्रमः** । पुं । रूपसाम्यप्रमादवे । भा म.४भ नेत्ररो चि ।

**गोचर्म्म** । क्ली । गोत्वचि ।

**गोचर्म्मकण्टकः** । पुं । पर्पटके । वै.निघ. ।

**गोच्छगलः** । पुं, क्ली । गोमये । वै.निघ. ।

**गोच्छालः** । पुं । जलम्बुपक्षे । वृक्ष्मिज गाछ । र मा. ।

**गोच्छाला** । स्त्री । गोरक्षदुग्धायाम् । वै निघ ।

**गोजलम्** । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व १५ ।

**गोजा** । स्त्री । गोजीमिकायाम् । रा नि व १ । भा म १भ.मु खा चि. ।

**गोजागरिकः** । पुं । कण्टकारीक्षुपे । मे ।

**गोजापर्णी** । स्त्री । दुग्धफेनीवृक्षे । दुग्धि । रा.नि.व.५ । [सु.चि १८.२२अ. । भा. ।

**गोजिः (जी)** । स्त्री । गोजिह्वालतायाम् ।

**गोजिकाख्यः** । पु । मध्यमाशे । See च्च ।

**गोजिह्वा** । स्त्री । Elephantopus scaber. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । গাজিয়া । हि पाथरी, गोभी, दाड़ीसाक, गोजियालता । मे धेडुस्नालुकपेंढ्, भरिलिकपेंढ् । च.द. । "गोजिह्वां बालमूलकम् ।" गुणा —लघु कुष्ठमेहघ्नी कृच्छ्रज्वरघ्नी । भा.पू.१भ शाव । कटुका शीता श्लेष्मा पित्तघ्नी व्रणशोथघ्नी । कासदवपित्तहा च । रा नि व.४ । "गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् । हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघु । कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाका च कथिता ।" सु. । दुग्धायाम् । गाडुङ्गाडु । दै वधानें । টেঁড়োস । र.मा. ।

**गोजिह्विका** । स्त्री । गोजिह्वायाम् । भ.द. । जिह्वारच्छादनदशहरिद्रे । च शा च । इ. ।

**गोड़ः** । पु । नाभौ स्तद्दन्तदुग्धे । ঢোঁড় ।

**गोपः (कः)** । पुं । वणिग्द्रव्यभेदे रक्तबोलि । भम । शारिवायाम् । वै.निघ. । सारजवर्गीयौषधे भरवारे । निशादल । श.र । त्रि । उपकारके । श.च. ।

**गोपकन्या** । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । रा.नि.व.१२ । श्वेतशारिवायाम् । भा पू.१भ. । वा.उ.१०५., चि.२४ ।

**गोपकर्कटिका** । स्त्री । गोपालकर्कटिलतायाम् । कुन्दुरु, माठकाँकुड़ । रा.नि.व.३ ।

**गोपघण्टा** । स्त्री । गोपघोण्टायां । वै.निघ. ।

**गोपघोण्टा (ण्टिका)** । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । वंइची गाछ । रा.नि.व.८ । कर्कोट्याम् । शेवाकुल । कामकोली । श.र.सु.सू.१८५. । पूगभेदे । सु चि.८४ । [वृक्षे । मी ।

**गोपतिः** । पुं । ऋषभकौषधी । रा नि व ५ ।

**गोपदलः** । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका ।

**गोपनम्** । क्ली । तेजपत्रे । वल्मिपर्णे । वै.निघ. ।

**गोपवधूः** । स्त्री । शारिवायाम्, कृष्णशारिवायाम् । भा पू १भ. ।

**गोपभद्रम्** । क्ली । शालूके । श.च. ।

**गोपभद्रा (द्रिका)** । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । प.मु ।

**गोपरसः** । पुं । बोले । निशादल । श.र. ।

**गोपवल्लिः (ल्ली)** । स्त्री । मूर्वायाम् । श्यामायाम् । अनन्तमूल । प.मु. । श्यामालतायां । रा.नि.व.१२ ।

**गोपसुता** । स्त्री । शारिवायाम् । वा.सू.१५अ ।

**गोपा (पी)** । स्त्री । श्यामालतायाम् । भैष. कुष्ठ.चि महाभल्लातगुडे । अनन्तायाम् । प मु । काष्ठशारिवायाम् । नि.व १२ ।

**गोपाङ्गना** । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।

**गोपानीयम्** । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

**गोपालकर्कटिका (टी)** । स्त्री । स्वनामख्यातायां कर्कटीलतायां । कुन्दुरुकी, (केहड़ा) । रि कोरबा, गोपालकाँकड़ी । गुणाः—शीता मधुरा पित्तघ्नी मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

**गोपालप(पु)त्रिका** । स्त्री । चिर्भिटायां । "गोपालपत्रिकामूलम्" वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि ।

**गोपालिका** । स्त्री । इन्द्रगोपकीटभेदे । हे.च. ।

**गोपाली** । स्त्री । गोरक्षीनामकक्षुपे । गोरक्षकाकुले । रा.नि.व.५ । गोपालकर्कटीलतायाम् । रा.नि व.३ ।

**गोपिका** । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ. ।

**गोपित्तम्** । क्ली । गोरोचनायाम् । प.मु. ।

**गोपित्तजा** । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

**गोपिनी** । स्त्री । श्यामालतायाम् । श च ।

**गोपीचन्दनम्** । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पुष्पमृत्तिकायाम् । वै.निघ ।

**गोपीजलः** । पुं । गुल्माधिकारे रसः । "ओपालाटी हिकी गन्धः शुण्ठीमरिचचित्रकं । एकः सूतः समीभाग्य. गोपीजल इति स्मृतः॥" र.सा सं. ।

**गोपीवल्लभः** । पुं । प्रवाले । पला । प.मु ।

**गोपुच्छः** । पुं । वानरविशेषे । गवां लाङ्गूले । वै.निघ. ।

**गोपुटः** । पुं । चन्द्रमुखायाम् । वै.निघ ।

**गोपुटा (टी)** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड़ एलाच । रा.नि.व.६ ।

**गोपुरम्** । क्ली । कैवर्तमुस्तके । मी ।

**गोपुरकः** । पुं । कुन्दुरी । कुन्दुरुगोंद । रा. नि व.१२ ।

**गोपुरीषम्** । क्ली । गोमये । रा नि व.१५ ।

**गोपृष्टम्** । क्ली । परिपेलवर्णे । रा नि व ८ ।

**गोप्रियं** । क्ली । पद्माखे । पोड़ाग घड़ । वै. निघ. । [महाराष्ट्रे । वै निघ. ।

**गोप्रेरकः** । पुं । पक्षिविशेषे । कावरट इति

**गोफणा** । स्त्री । बन्धभेदे विफण इति लोके, यथा पाषाणमुद्रिका इति विश्रुते । तदाकारे चिबुकनासाललाटादिगतव्रणबन्धविशेषे । सु सू ।१८. । चि.१४. वा.चि १८. । "पाषाणमुद्रिकाकारं गोफणाख्यं बिदुः ।" इति ।

शेरे । वै निघ । गोधापद्यां । गोसापदे । च द. ।

**गोधावल्ली** । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । प सु ।

**गोधासुतः** । पु । गोधेरे । अय धतुष्पात् । वा उ २६अ ।

**गोधास्कन्द (न्ध)** । पुं । अरिमेदवृक्षे । विट्खदिरे । रा नि व ८ । [याम् । श र ।

**गोधि** । पु । ललाटे । रा नि व १८ । गोधा

**गोधिका** । स्त्री । गोधायाम् । अम ।

**गोधिकात्मज (सुत)** । पु । गोधासिंह वदाकारकीटरसस्थलगोधायाम् । सा सु ।

**गोधिकासूदन.** । पु । गोधरके । खल्गगो धा । वै निघ. । [नि व ४ ।

**गोधिनी** । स्त्री । धविकानामहद्व्याम् । रा

**गोधु(धू)मः** । पु । (Triticum vulgare) Common wheat स्वनामख्यातशूकधान्ये । गम । हि गेंहु । तें गोधुमलु । स त्रिधा—महा गोधूम मधूली नि शूकमेदिन । "महागोधूम इत्या ख्य पश्चाद्देशात्समागत । मधूली तु तत किञ्चि दल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूम क्वचिन्नन्दीमुखाभिध ॥' मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघु । शुक्रला हणी पथ्या तद्व न्नन्दीमुख स्मृत ॥" भा पू १भ धान्यव । गुणा —वृष्य शीतो गुरु स्निग्ध जीवन वातपित्तघ्न सन्धानकारी मधुर स्थैर्यकृत् सरश्च । वा सू । मधुरो गुरु विष्टम्भी वृष्यो बल्योऽथ वृहण । ईष कषायमधुरो गोधूम स्यात्रिदोषहा ॥ चवि १५ च । सन्धानकृद्वातहर गोधूम स्वादु शीतल । जीवनो वृहणो वृष्य स्निग्ध स्थैर्यकरो गुरु ॥ च सू २७अ । पित्तदाहकृत् श्लेष्मामजनक रुचि करश्च । रा नि व १६ । तत्काञ्जिकगुणा —' सन्दी पनं शूलहर रुचिप्रद गोधूमजात क्वथित कषाय । सन्दीपन स्याज्ज्वरण कफघ्न समीरदोषं हरते त तोऽपि । पीत जरयते चाम वाह्यदाहश्रमापहं । स्याच्च तत् कुष्ठकण्डूघ्न तैलयुत समीरजित ॥" चवि.११अ. । [रा । गोधूमगुणम् ।

**गोधूमचूर्णम्** । क्ली । चूर्णीकृतगोधूमे । मत्र

**गोधूमकः.** । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. । See सर्प ।

**गोधूमजः** । पु । तवचीरे । वै निघ ।

**गोधूमफलं** । क्ली । गोधूमे । वै निघ ।

**गोधूमखण्डः** । पु, क्ली । गोधूमकृतखण्डे । गरमेत्र मण्ड । गुणा—"तद्गोधूमसम्भूत मधुरं पित्तवारणम् ।" चवि १२अ. । [नि व १५ ।

**गोधूमसम्भवम्** । क्ली । सौवीरकाञ्जिके । रा

**गोधूमसौवीरम्** । क्ली । गोधूमजातकाञ्जि के । वै निघ. ।

**गोधूमक्षीरिका** । स्त्री । गोधूमपायसे । ङ जित पाइस । गुणा —' गोधूमपायसी बल्य कफमेदकरी गुरु । शीतल पित्तशमनी वातकृ च्छ्रवर्द्धन ॥ वैद्यकम् ।

**गोधूमाद्यघृतम्** । क्ली । रसायनाधिकारे । घृत ४ श दुग्ध १६ श क्वाथार्थे—गोधूम १०० प वारि ३२ श शे ८ श । कल्कार्थे—गोधूम मुञ्जाफल (अभावे तालमस्तक) माषकलाय द्राक्षा परूषफल काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती शत मूली अश्वगन्धा पिण्डीखर्जुर मधूकफल (महुआ) त्रिकटु शर्करा भल्लातक (अभावे रक्तचन्दन) च अगुप्ताफल मूल वा (आलाकुशी) एषां प्रति १। तो ४ ० र । प्रक्षेपद्रव्य—गुड़त्वक् एला पिप्प ली धान्यक कर्पूर नागकेसर एषां प्रति १०/१० तो शर्करा ८ प मधु ८ प इक्षुकाण्डेन आलो ड्येत् । मात्रा १—२ प च द । [रा नि व ५ ।

**गोधूमिका (मी)** । स्त्री । गोलोमिकायां ।

**गोधेरक** । पु । गोधेरके । वै च. ।

**गोनन्दी** । स्त्री । सारसपक्षिणि । शारा. ।

**गोनर्द्दम्** । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । मे । पक्षिवि शेषे । रा नि व ८ । पु । तन्नामकपक्षिणि । मे च मू २० च ।

**गोन(ना)स.** । पु, क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा नि व १३ । तन्नामकसर्पे । मस्कलोवोड़ । दोड़ साप, मओगो वोड़ा । विक्रमादित्य । मण्डलि सर्पे । गोखुरा साप । इति केचित् । [भि

**गोनसी** । स्त्री । महौषधिविशेषे । See सोम

**गोनिष्यन्दः (नीर)** । पु,क्ली । गोमूत्रे । रा नि.व.१५ ।

गोमेदसन्निभा । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कूल-शड़ि । प.मु ।

गोऽम्बु (म्भ:) । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोरक्षः । पुं । विषधरसर्पविशेषे । भवि.१स्थान ।

गोरङ्कुः । पुं । जलकुक्कुटे । पानकौडि । मे ।

गोरटः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गोरण्टकः । पु । कोकिलाक्षसदृशविकङ्कटक-वृक्षे । रा.नि व.११ ।

गोरसः । पुं । दुग्धे । चतुर्थांशजलतक्रे । पानि-जल घोल । दधनि । वै.च. ।

गोरसजम् । क्ली । पादजलेन विमथितदधिकृते तक्रे । रा नि.व.१५ । [मागरङ्गवृक्षे । मे ।

गोरचः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा.नि व.५ ।

गोरचकर्कटी । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । राखाल शशा । चिर्भटिकायाम् । कांकुड़ । भा. ।

गोरचजम्बूः । स्त्री । घोण्टावदरीवृक्षे । गे ग्राकूल । जटा. । बलायाम् । वै.निघ. । गोधूमे । गोरचतण्डुलायां । विश्व. ।

गोरचतण्डुला । स्त्री । (Hedysarum lagopodioides.) नागबलायां । गोरक्षकाकु-लिया । प.मु. ।

गोरचतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाक-विशेषे । कुम्भतुम्बाम् । गोरचतुम्बी, गोरक्षदुद्धि इति च दिग्विशिष्यख्याते । गोल लाउ । गुणा.— मधुरा शीतला पित्तघ्ना गुरुः सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिप्रदा । रा.नि.व.७ ।

गोरचदुग्धा (ग्धी) । स्त्री । क्षीरचीनामकक्षुद्र-क्षुपे । गुणाः—मधुरा शीतला रुच्या बलकारी रुचि विविदा । रा.नि.व.५ ।

गोरची । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । तस्या क्षीर नामपर्याये वर्णिता । गुणा.—मधुरा तिक्ता शीता दाहपित्तघ्नी विस्फोटवातश्लेष्मनाशनी च । रा.नि व ५ । चारभके । कुम्भतुम्बाम् । रा. नि व ७ । क्षीरचदुग्धायां । रा नि.व.५ ।

गोराटी (ण्टिका) (रिका) । स्त्री । शा-रिकापक्षिणि । शालिक पाखी । वै.च. । रा.नि व १९ ।

गोरुची । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोरोचम् । क्ली । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

गोरोचनम् (ना) । क्ली, स्त्री । स्वनामख्या-तसारजवर्गीयद्रव्ये । सा च न गोसाधारणहृदया-धारा गोविशेषेषु कदाचित्तत्र भवति । प.मु । गोमस्त-कस्थगुष्कपित्तमिति साधवः । गोमूत्रनिर्मितमि-ति केचित् । गुणा:—शीतला विषदोषघ्नी रुच्या पावनी क्रमिकुष्ठघ्नी भूतग्रहग्लानिकरी मङ्गलसम्पत्करी जनमोहनी च । रा.नि व.१२ । "गोरो-चना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा । विषा-लक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥" भा. । वै. निघ १म समुच्च.चि.गोरोचनादिचूर्ण ।

गोर्दम् । क्ली । शिरोमले । मस्तिष्के । माथार घि । श्रम. ।

गोलः । पुं । सुगन्धवोले । गन्धबोल । जटा. । मदनवृक्षे । र.मा. । मयी । त्रिका. ।

गोलकः । पुं । कालसुगन्धवृक्षे । घण्टापारुल । मयी । त्रिका. । रक्तसुगन्धबोले । र.मा. । कलाये । मटर । ग.च. । गुडे । वै च. । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ । विषे । वै.च. । [रा.नि.व.८ ।

गोलफलः । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ ।

गोलवत् । क्ली । पुष्पप्रियङ्गौ । हिं फुलप्रिय-ङ्गु । वै.निघ. ।

गोला । स्त्री । मन शिलायाम् । मे. ।

गोलाङ्गूलः । पुं । कपी । मुखपोड़ा बिडाल ।

गोलासः । पुं । गोमयच्छत्रके । ब्याङेर छा-ता । हारा. । [रा.नि.व.८ ।

गोलिका । स्त्री । घोण्टायाम् । गोहालूड़ ।

गोलिहः (लीढ़ः) । पुं । काकमाचीवृक्षे । घण्टापारुल । श्रम. ।

गोली । स्त्री । नीलिकायां । "नील" वै निघ. ।

गोलोमिका (मी) । स्त्री । (Corydalis govaniana.) स्वनामख्यातक्षुपे । श्वेतदूर्वा । हि पावती । वहरिहरि । गुणा.—कटु तिक्ता हिमा विशोधनी भूतदोषापहारिणी दोषघ्नी दाहघ्नी च । रा नि.व ६ । वचायाम् । रा नि.व ६ । श्वेतदूर्वायाम् । रा नि व ८ । शक्रजटायां चैं ।

**गोबन्धना (नी)** । स्त्री । गोवल्लराम्, पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । डानकुनी । र मा. ।

**गोबल्यः** । पु । श्वेतयावनाले । वै निघ. ।

**गोबालधी** । स्त्री । चमरीमृगे । वै निघ ।

**गोभण्डीरः** । पु। जलकुक्कुभपक्षिणि । त्रिका ।

**गोभिरामा** । स्त्री । रामतरण्याम् । वै.निघ ।

**गोभी** । स्त्री । गोजिह्वायाम् । वै निघ ।

**गोमतम्** । क्ली । रक्तवोले । वै निघ ।

**गोमतल्लिका** । स्त्री । सुशीलाया गवि, गीश्रेष्ठे । हला. । [कतैले ।

**गोमती** । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै निघ कन

**गोमत्स्यः** । पुं । नादेयगोमीने । See मत्स्य ।

**गोमयः** । पु, क्ली । गोशकृति । गोबर । रा. नि व.१५ ।

**गोमयचूर्णीयः** । त्रि । गोमयचूर्णमधिकृत्य कृते चरकीयाध्याये । च इन्द्रिय १२श. ।

**गोमयच्छत्रम्** । क्ली । करके । कोंडक-छाता । त्रिका. । [हारा. ।

**गोमयच्छत्रिका** । स्त्री । गोमयच्छत्रे ।

**गोमयतैलम्** । क्ली । नेत्ररोगे तिमिरे च तैलम् । "गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यत ।" तिल टैल १ श गोमय द्रव १ श । भैष. ।

**गोमयप्रियम्** । क्ली । भूस्तृणे । गन्धतृण । र. मा. । वालके । वाला । वै नि घ. ।

**गोमयाद्यघृतम्** । क्ली । तिमिराद्यनेत्ररोगे घृतम् । पाठ.—"गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यत । घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके श्लाघाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥" छाग घृत ४श. गोमयरस ४श.। कल्कार्थ काकोली, क्षीरकाकोली, जीवक, ऋषभक, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, मेदा, महामेदा, गुडुच, कांकड़ाशृङ्गी, वंशलोचन, पद्मकाष्ठ, पुण्डरिया, ऋद्धि, वृद्धि, किस्मिस्, जीवन्ती, यष्टिमधु मिलिত १ श. जल १६ श. । रसर. । [गोका । ईच ।

**गोमयोत्था** । स्त्री । गोमयजातकीटे । गुबरे

**गोमयोद्भवः** । पुं । आरग्वधे । ग्र.ध. ।

**गोमर्द्दः** । पुं । सारसपक्षिणि । त्रिका ।

**गोमलम्** । क्ली । गोमये । रा नि.व.१५ ।

**गोमक्षिका** । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । डाँश-माछी । श.र ।

**गोमांसम्** । क्ली । गोभवमांसे । गोरुर मांस । तच्च पवित्रं गुरु वातकफजनकञ्च । रा नि व. १७ । "गव्यं पवित्रमायुष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।" राज ३प. । "गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे । शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ।" च.सू २७श. । "कासश्वासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनं । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ।" सु सू.४६श ।

**गोमायुः** । पुं । शृगाले । শেয়াল । प.मु. । (गुम) क्ली । वंशलोचनायाम् । वै निघ. ।

**गोमाची** । स्त्री । कर्कटस्फोटायाम् । वै.निघ.

**गोमी (इन्)** । पुं । शृगाले । मे. ।

**गोमीनः** । पुं । मत्स्यविशेषे । [त्रिका. ।

**गोमुखः** । पुं । नक्रे । हे च. । क्ली । लेपने ।

**गोमूत्रम्** । क्ली । गोश्रवे । চোনা । गुणाः— कटु तिक्तम् उष्णं कफवातहरं लघु पित्तकरं दीपनं त्वग्दोषहरं मेध्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

**गोमूत्रबीजकः** । पुं । रक्तबीजसालतरौ । रा. नि व ९ । [कल्पदत्त ।

**गोमूत्राभः** । पु । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु

**गोमूत्रिका** । स्त्री । स्वनामख्यातवृणे । ताँवड़, गोदवि इति पश्चिमदेशे । गुणाः—मधुरा हृद्या गोदुग्धदा । रा.नि.व.८ ।

**गोमूत्री** । स्त्री । रक्तकुलत्थिकायाम् । वै निघ ।

**गोमेदः (कः)** । पु । स्वनामख्यातोपरत्नविशेषे, लोहितमणौ । গোমেদ । वैद्यक १म रत्न त्रि.नवरत्नजगाहे । सु नि १घ । गुणाः—अम्लं उष्णं, वातकोपहरः दीपनः पाचनः भार्ये पापघ्नञ्च । रा नि.व १३ । See मणिरत्नम् । क्ली । तिक्तपत्रे । भा प्रभ्रंरोगे । "पत्रं दलाढ्यं वासी गोमेदं वसनाह्वयम् ।" धन्वन्तरि. ।

धनच । राज.२प. । वीजगुणाः—वीजं गोक्षुरकं शीतं मूत्रलं मोघशारणम् । ध्यमायुष्करं शुक्रमी वृषकृच्छ्रनाशनं ॥ वै. निघ. ।

**गोक्षुरादिगणः** । पुं । लौहमारकवर्गभेदे । यथा—"गोक्षुरः क्षुरको व्याघ्री सिंहपुच्छी कुशि म्बिका । गोक्षुरादिरिति प्रोक्तो वातश्लेष्महरो ग णः ।" रस.च. ।

**गोक्षुराद्यघृतम्** । क्ली । मूत्राघाते घृतम् । "धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धं घृतं हितम् ।" घृतं ४श क्वाथार्थं धन्याकं २श. जलं १६ श. शे ४ श. । कल्कार्थं धन्याकं ४ प. गोक्षुरः ४ प. । घृত ৪ শ. কাথার্থ ধনে ২ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. কল্কার্থ ধনে ৪ প. গোক্ষুর ৪ প. । वा.क्री. । अन्यत् राजयक्ष्मणि । गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं दुरालभा गोक्षुरः शालपर्णी पृश्निपर्णी (চাকুলে) मुद्गपर्णी माषपर्णी श्वेतवाट्यालकं क्षेत्रपर्पटी एषां प्र. १ प. जल ४० श. शे. ४ श. । कल्कार्थं शटी पुष्करमूलं पिप्पली बला भूम्यामलकी चिरायता इन्द्रयवः चमलमूलं एषां प्र. १ तो. दुग्धं ८ श. । च.चि.८च. । [व.४ ।

**गोक्षुरी** । स्त्री । गोक्षुरे । গোখ্রী । रा.नि.

**गोक्षुरः** । पुं । गोक्षुरे । हलकलामि ।

**गोचो(च्छे)ड़ः (कः)** । पुं । गोमर्दपक्षिणि । গোয়ল পাখী । सु.सू.४६च. ।

**गौः** । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातपशौ । शब्द । च. म. । पुं । स्वर्गे । मे. । ऋषिकाख्ये । रा.नि.व.८ ऋषभके । रा.नि.व.५ । क्ली । लोधि । अटी. भानु. । स्त्री । मेघे । वाणे । रोहिण्यां । जले । मे. । भूमौ । त्रिका. । [पाचनो दीपनश्च । सु. ।

**गौड़ः** । पुं । गुड़विकारे । গুড়ের মদ । स च

**गौड़(र)वास्तुकः** । पुं, क्ली । शिम्बीभेदे । इदं चपलवास्तुके । रा.नि.व ० । লাল বেতো শাক । "तदेव तु इदमर्प रक्तं श्लाघीरवास्तुकं ।" भा पू.१म.शाकव. । See वास्तुकम् ।

**गौड़सीधुः** । पुं । गुड़कृतसीधुमद्ये । गुणाः— "कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ।" सु. सू.४५च. ।

**गौड़ारसः** । पुं । रसे रस । रससिन्दूरं १ भ. मृतलौहं ५ भ. शतावरी आमलकी गुडूची-क्वाथे मर्दयेत् । রসসিন্দূর ৫ ভ. মৃতলৌহ ৫ ভ. শতাবরী,আমলকী এবং গুড়ূচীর কাথে ৩ দিন ভাবনা দিবে। মাত্রা ৪ র. । অনুপান ঘৃত ও মধু । रस.र. ।

**गौड़ासवः** । पुं । गुडकृतासवे । গুড়ের মদ । गुणाः—सृष्टमूत्रमलत् तर्पणो दीपनश्च । वा.टी. हेमाद्रिः । धातकीसगुडैर्मद्यभेदे गौड़ः प्रकीर्तितः । गौड़ः द्रव्यगुणमाला ।

**गौड़िकम्** । क्ली । गुडकृतमद्यविशेषे । त्रि । गुडसंस्कृते । भा उदावर्त चि. ।

**गौड़ी** । स्त्री । गुडकृतमद्ये । त्रिका । धातकीरसगुडादिकृताम्लमद्ये । गुणाः—तीक्ष्णा उष्णा मधुरा वातघ्नी पित्तजननी बलकरी दीपनी पथ्या कान्तिजननी तर्पणी च । रा.नि.व.१४ । "गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता सन्दीपनी सृष्टमलापहन्त्री। हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं पाण्डामयार्शःश्वसनं निहन्ति ।" चनि.१८च. ।

**गौणबिम्बी** । स्त्री । बिम्बीभेदे । वै.निघ. ।

**गौणी** । स्त्री । लोणिकाशाके । ঢুনিয়াশাক । प.सु । मन.शिलायाम् । र.सा स. ।

**गौण्डः** । पुं । कमिरूके । কেশুর ।

**गौतमः** । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च ।

**गौतमी** । स्त्री । गोरोचनायां । रा नि.व १२ ।

**गौधारः (धेयः) (धेरः, कः)** । पुं । गोधिकात्मजे । गोधा इति ख्याते । स च दर्वीकरे विषेण तुल्यश्चैव आततात् । "गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः । चतुष्पात् स्मरात् विषार्दितैर्वाभिव सद्वरात् ।" वा उ.३६च. । स पञ्चविधः—"प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः । तेभ्यश्चैव दृष्टानां विकारानाहि मर्दनम् । दंशस्य विविधाकारा दश्यस्य मृदावधाः ।" सु.कल्प.८च. । "दत्तुनिदंश—कृष्णसर्पेण गोधायां मरेषु चतुष्पदः । सर्वो गौधेरकोनाम तेन दष्टो न जीवति । सर्वो गौधेरकोनाम गोधायाः चातुष्पदः । कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यात् तस्य कुर्मिवत्जनदः ।" च ।

भूतकेशाम्। भूँईदेवश। प्र.मु च मू ४थ.। मङ्गौषधिविशेषे। See औषधि। नीलदूर्वायां। जटामास्याम्। अवाकरायाम्। वै.निघ।

**गोवत्सारिः**। पुं। ईहामृगे। ऐोग। रा.नि. व.१६।

**गोवन्दनी**। स्त्री। प्रियङ्गुवृक्षे। अम.। पीतचन्दनोत्पलायाम्। पीत चानकुनी। र मा.।

**गोवरपुटम्**। क्ली। औषधस्य पुटविशेषे। "गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्ण शुष्क चूर्णितगोमयम्। गोवर तत्समाख्यात वरिष्ठं रससाधने। ह्रद्गात्रह्रम्भितै यत्र गोवरैर्दीयते पुटम्। तद्गोवरपुटमोक्तं भिषग्भि सूतभस्मनि॥" भा.।

**गोवर्णी**। अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

**गोवशा**। स्त्री। बन्ध्यायां गवि। वै निघ।

**गोवारि**। क्ली। गोमूत्रे। वा.उ.३६थ।

**गोविट्**। स्त्री। गोमये। अम।

**गोविन्दः**। पुं। गोमेदमणौ। वै.निघ.।

**गोविन्दिनी**। स्त्री। प्रियङ्गौ। रा.नि व १२।

**गोविराटी**। स्त्री। शारिकापक्षिणि। वै निघ।

**गोविषाणाह्वा**। स्त्री। बब्बूलवृक्षे। बाबुला गाछ। वै निघ. हिक्का चि धूमे।

**गोविष्ठा**। स्त्री। गोमये। रा.नि व १५।

**गोवृषः**। पुं। वृषे। श र.।

**गोवेष्टम्**। क्ली। औषधे। शीशां। प सु।

**गोशकृत्**। क्ली। गोमये। जटा.। वै निघ.।

**गोशाड्वलः**। पु। वयिपर्णाम्। ऐोटेनि।

**गोशीर्षः (क.)**। पु। (पं) प सु.। (क) र.मा.। द्रोणपुष्प्याम्। मलयगिरौ। क्ली। श्वेतचन्दने। श्वेत चन्दन। प सु.। गोमस्तके। चन्दने। रा नि.व.१२।

**गोशृङ्ग.**। पुं। बब्बूरकवृक्षे। बाबुला गाछ। रा.नि व ८। वै.निघ.यक्ष्मचि.। क्ली। गोशृङ्गे।

**गोष्ठकुक्कुटः (गोचरः)**। पु। ग्रामपक्षिणि। काकविशेषे। वै निघ.।

**गोष्ठीश्वरः**। पु। ज्वरे। गज वे.।

**गोसः**। पुं। रक्तगन्धवोले। खुनखाराबी। मी।

**गोसङ्गः (र्गः)**। पुं। प्रभाते। हारा। चन्द्रिय द्म.।

**गोसदृचः**। पुं। मवयमृगे। है.च.।

**गोसम्भवा**। स्त्री। गोलोमिकायाम्। श्वेत दूर्वा। रा नि व.५। [श टी.रा।

**गोसम्मः**। पुं। रक्तबोले। खुनखाराबी।

**गोस्तना**। स्त्री। द्राक्षायाम्। श टी.च द सि यो.रक्त पि.चि। "पथ्याखर्जूरगोस्तना।" निघ।

**गोस्तनाकारा**। स्त्री। मधुखर्जूरीवृक्षे। वै

**गोस्तनिका (नी)**। स्त्री। द्राक्षायाम्। मनका। वै निघ.१भ पाण्डु चि.आमलकवर्गे। गुणा —इयः गुर्वी कफपित्तघ्नी च। भा।

**गोस्तनीभवः**। पुं। द्राक्षासवे। द्राक्षाय आसव। वै.निघ.।

**गोस्रवः**। पुं। अनामिकाङ्गुष्ठयुतकरविसारे। रा.नि व.१८। गोमूत्रे। रा नि.व.१५।

**गोहन(ल)म्**। क्ली। गोमये। र.मा.।

**गोहरीतकी**। स्त्री। बिल्ववृक्षे। प.मु.।

**गोहितः**। पुं। घोषालतायां। बिल्ववृक्षे। श च। [क्ली। पादमूले। है.च।

**गोहिरः**। पुं। अधमजातीयाश्वे। नकुल.।

**गोचीरः**। पु। गोक्षुरके। गोक्षुरी। रा नि. व ४। क्ली। गोदुग्धे।

**गोक्षुरः (कः)**। पुं। (Zygophyllex. Tribulus terestris. Syn. T. Lanuginosus) स्वनामख्यातक्षुपे। गोक्षुरी। क्षुद्रक्षुपविशेषे। हि गोखरपाल। इत गोखुरा। वैङ्किो मराठी। गोखरू इति च प्रसिद्ध। स च महाह्र द्रमेदाद्विधा। सा.गुणा:—शीतलं मधुरत्वं बल्यत्वं ह्रद्यत्वं कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहघ्नत्वं रसायनत्वं। "गोक्षुर शीतल स्वादु बलकृद्वस्तिशोधन। मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टिदश्चाश्मरीहरः। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्॥" भा। चार गुणा—"चारस्तु गोक्षुरजातस्तु मधुरः शैत्यश्रो मत। स्रोतोविशोधनश्चैव वातघ्नो ह्य एव च॥" वै.निघ। तत्फलगुणा.—तिक्त हृद्यं खोर्वैविरो-

বেতস মিলিয়া ৬৪ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। কল্কার্থ—হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, মঞ্জিষ্ঠা, পুণ্ডরিয়া, জটামাংসী, যষ্টিমধু, বালা, মুতা, রক্তচন্দন, জাতীপত্র, নিম্বপত্র, পটোলপত্র, করঞ্জবীজ, কট্‌কী, মম, যষ্টিমধু, অনন্তমূল এই সকল মিলিয়া ৮ প.। ষ.দ.।

**गौरार्द्रकः** । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.ष.।

**गौराभः** । पुं । हरिद्राद्रुमे । वै.निघ.।

**गौरामलकम्** । क्ली । परिणतामलके । পাকা আমলা । रस र.। प्राचीनामलके । পানি আমলা।

**गौरास्यः** । पुं । नीलवानरे । रा.नि.व.१९ ।

**गौराह्विकः** । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.।

**गौरिका** । स्त्री। जलमधूके । जलज मौहया । "यवाह्वगौरिकोन्मिश्रैः।" सु.चि.२०अ.अलस.चि.। शारिकापचिषि । वै.निघ.। अष्टवर्षीयकन्यायां । श र.।

**गौरिणी** । स्त्री । तेरणक्षुपे । वै.निघ.।

**गौरि(री)लः** । पुं । राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা । लौहकिट्टे, लौहचूर्णे । मे.।

**गौरी** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.२२ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु चि.१०अ.। प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । दारुहरिद्रायाम् । प सु। नीलदूर्व्वायां । श्वेतदूर्व्वायां । रा नि.व.८। मल्लिकापुष्पक्षुपे । रा.नि व.१०।२२ । तुलसीद्रुमे । रा.नि. व.१० । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सु चि. १०अ.। आकाशमांस्यां । सूक्ष्मजटामांस्याम् । रा. नि व.१२।२३ । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा. नि.व.१८। स्वर्णकदल्याम् । कुङ्कुमपुष्पाम् । रा. नि.व.२२ ।

**गौरीकेशः** । पुं, क्ली । अभ्रधातौ । प.मु.।

**गौरीजम्** । क्ली । गन्धके । प मु.। अभ्रकधातौ । रा.नि व १२ ।

**गौरीजेयम्** । क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१२ ।

**गौरीतेजः** । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु.।

**गौरीपाषाणम्** । क्ली । रक्तपाषाणे । वै. निघ.१म.मर्म. चि.।

**गौरीपुष्पः** । पुं । प्रियङ्गुद्रुमे । रा.नि.व.१२। श्वेतकरवीरद्रुमे । रा.नि.व.१० ।

**गौरीरजः** । क्ली । गन्धके । चि.प्र.कल्प.।

**गौरीललितं** । क्ली। हरिताले। रा.नि.व.१३।

**गौर्जरः** । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে। वै.निघ.। [संख्यातकेे।

**गौर्य्यम्** । क्ली। तमालपत्रे । वै.निघ अर्कचि.गण.

**गौर्य्यश्मा** । पुं । शुक्लपाषाणे । ফুলখড়ি । वै. निघ.।

**गौर्य्यामलम्** । क्ली । अभ्रके । অভ্র । अ.टी. स्वा.। [कल । रा.नि.व.११ ]

**गौलिकः** । पुं । कालमुष्ककद्रुमे । घण्टापा-

**गौल्यम्** । क्ली । चिक्कणपूगफले । চিকিণ-পারী । हिं चिकणीसुपारी । रा.नि,व.११। See ग्रकीटः । क्ली । मद्यविशेषे । रा नि व २०। स्त्री । बिम्बीलतायां । তেলাকুচা,কুঁদরুকী । वै.निघ.।

**ग्रथितम्** । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ जीर्णज्व चि. लवङ्गादिकषाये । शूकदोषभेदे । लक्षणं—तत्सफोल्यितं ग्रथत् शूकपूरितश्च भवेत्। सु.नि१४अ.।

**ग्रन्थिः** । पुं । वंशादेः सन्धौ । গাঁইট । अम.। भद्रमुस्तायाम् । रा नि.व.६ । पिप्पल्यां । रा नि. व.७ । ग्रन्थिपर्णद्रुमे । গেঁটেলা । मे.। पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ ज्व चि.पथ्यादिकषाये । पादग्रन्थौ । आर्त्तवदोषे । वै.निघ.। तन्नामकशोथरोगे । निदानसम्प्राप्ती यथा—"वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धं। वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः॥ आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृन्तत एति भेदं। कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम्। दन्दह्यते धूप्यति चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि। रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रं। शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः। चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपात् भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयं। शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः। मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः"। सु नि. ११अ.। स नवधा भवति दोषाः समस्तमेदोऽस्र-

**गौरः** । पुं । श्वेतसर्षपे । रा.नि.व.१६ । See सिद्धार्थ. । धवद्वक्षे । धाओयागाछ । रा नि व.९ । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । करञ्जवृक्षे । खदिरे । वै. निघ. । गौरधान्ये । च सू.२७अ । क्ली । सौग न्धिकलये । रामकर्पूर । रा नि.व ८। हरिताले । रा नि व.१३ । पद्मकेशरे । मे. । कुङ्कुमे । रा नि व १२ । स्वर्णे । रा.नि.व १३ । गौरसुवर्णशाके । वै निघ. ।

**गौरकः** । पुं । गिरिमल्लिकायां । গেরিমাটী । वै.निघ ज्व.चि लाक्षातैले । लावपक्षिणि । वै निघ. ।

**गौरकदम्बः (क.)** । पुं । हारिद्रके । हर्दुया कदम्ब इति लोके । भा.म.४भ.रेवती.अ चि. ।

**गौरखटी** । स्त्री । श्वेतखटिकायाम् । শ্বেত খড়ি । वै निघ. ।

**गौरचणकः** । पुं । धवलचणकवृक्षे । शादा ছোলা । म श्वेतचणा । क बिलियकडले । गुणा —मधुर बल्य रोचन वातकर. पित्तघ्न शीत ल गुरुय । रा नि.व १६ ।

**गौरजीरकः** । पुं । श्वेतजीरके । शादा जी- रे । गुणा —हिमो रुचिकर कटुमधुर दीप- न. क्रिमिविषाध्मानहर. चक्षुष्यश । रा नि व.६ ।

**गौरतित्तिरः(रिः)** । पुं । तित्तिरपक्षिणि । তিতির পাখী । वै निघ । See तित्तिरि. ।

**गौरत्वक्** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । जीयापुता । रा. नि.व ८ ।

**गौरद्रुः** । पुं । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ. ।

**गौरधान्यम्** । क्ली । शालिधान्यविशेषे । शादा धान । च.सू २७अ. ।

**गौरपाषाणम्** । क्ली । श्वेतखटिकायां । खून [खड़ि । वै.निघ. ।

**गौरमान्यः** । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । পাহা ড়ে মউল গাছ । [वर्ग । रा.नि व.११ ।

**गौररम्भा** । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা

**गौरवम्** । क्ली । कफजरोगे, गुरुत्वे । लक्षण यथा—" चार्द्रचर्मविनद्ध हि यो गात्रमभिमन्यते । तथा गुरुगिरं'ऽस्यर्थं गौरव तद्विनिर्द्दिशेत् ॥" सु शा ४४ ।

**गौरवर्णवती** । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

**गौरवल्ली** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । रा.नि.व.१२ ।

**गौरव्रीहिः** । पुं । गौरशाली । वै निघ. ।

**गौरशाकः** । पुं । मधूकवृक्षभेदे । গিরিজ মউলবিশেষ । र.मा. ।

**गौरशाखी (इन्)** । पुं । जलमधूके । वै निघ ।

**गौरषष्टिकः** । पुं । षष्टिकशालिधान्यभेदे । শ্বেতবর্ণ ষেটে ধান্ । गुणा —रुच्य. शीतल: दोषघ्न. बल्य पथ्य. दीपन. वीर्यवृद्धिकरश । रा. नि व १६ ।

**गौरसर्षपः** । पु । (Brassica juncea. Syn Sinapis ramosa) श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । हि राइ । ते तेल्लावालु । प सु । गुणा. —कटुस्निग्धोष्ण वातरक्तघ्न. ग्रहदोषत्वग्दोषविष भूतवणहर. हृद्यश्लेष्मकफकण्डूकुष्ठकोठक्रिमिघ्न र क्षपित्ताग्निवर्द्धकरश । भा. ।

**गौरसुवर्णशाकः** । पु,क्ली । चित्रकूटदेशे स नामप्रसिद्धशाकविशेषे । নটিয়াবিশেষ । गुणा. —शीतलं कफपित्तज्वरघ्न दाहारुचिभ्रान्तिरक्त श्रमघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

**गौरा** । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা কলা । रा नि.व.११ । श्वेतसर्षपवृक्षे । गौरीधनायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

**गौराङ्गी** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । গুজরাটী ।

**गौराजाजी** । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদা জীরে । रा.नि व ६ ।

**गौराटः** । पुं । श्वेतखदिरे । वै निघ. ।

**गौराटिका** । स्त्री । शारिकापक्षिणि । শালিক পাখী । वै निघ. ।

**गौराद्यं घृतं(तैलञ्च)** । क्ली । रक्तघृतं ति लतैल वा ४ श. काथार्थ—धवल. वटोदुम्बर- प्लक्षवेतसानां मिलिता त्वक् ६४ प वारि ६४ श. शे १६ श. । कल्कार्थ—हरिद्रा दारुहरिद्रा म- ञ्जिष्ठा पुण्डरीक जटामांसी यष्टिमधु मालक मु स्तक रक्तचन्दनं जातीपत्रं निम्बपत्र पटोलपत्र कं- टकारी कटुकी सिक्थकं यष्टिमधु कम्पिल्लकं मूर्वा मिलिता ८ प । [illegible] B श. दाहार्थ धवल, वट, [illegible]

मता। नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता। अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः।" च.। तन्नामकोदरामयरोगविशेषे। तस्य सम्प्राप्तिर्यथा —"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूय. सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत्।" सा मान्यलक्षण यथा—"एकैकश. सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः। सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति। पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवं। ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जना। पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः। विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवं॥" निदान यथा—कट्वतितिक्तकषायातिरूक्षसदुष्टभोजनैः। प्रमिताशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः। मारुत. कुपितो वह्नि सञ्छाद्य कुरुते गदान्। वातजारूप यथा—"तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता। कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः। पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका। हृत्पीडा कार्श्यदौर्व्वल्य वैरस्यं परिकर्त्तिका। गृद्धि सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनन्तथा। जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च। सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानव.। चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्। पुनः पुनः सृजेद्वर्च्च. कासश्वासार्द्दितोऽनिलात्॥" पित्तजालक्षण—"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणं। आप्लावयद्धन्त्यनलं जलमुष्णमिवानलम्। सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवः। पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दित.। कफजोत्पत्तिः—गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्। भुक्तमात्रस्य च स्वप्नात् हन्त्यग्निं कुपितः कफः॥" इत्यादि। मा.नि। "ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्। लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः।" ग्रहण्याम् आहारो ग्रहणीस्थित पाचकपित्तस्थेन वह्निना पच्यते। पच्यमान स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य संयोगात् कटुर्भवति।

**ग्रहणीकपाटरसः।** पुं। रसौषधं ग्रहण्या हितः। स षड्‌विध.। प्रथमो यथा—पारद गन्धक टङ्कण यवक्षार जातीफल खदिर जीरक गन्धधूनकमर्कटीवीज बिल्वशलाटु वकपुष्पाणां प्र.॥० तो बिल्वपत्र कार्पास शालिञ्च चोरिचो कच्छट कुटजपत्राणां रसेन मर्द्दयेत्। वटी १र.। पारा, गन्धक, সোহাগা, যবক্ষার, জায়ফল, খদির, জীরা, শ্বেতধূনা, আলাকুশীর বীজ, বেলশুঁঠা, বকপুষ্প প্রত্যেকে চূর্ণ ॥০ তোলা, বিল্বপত্র, কাপাসফল, শালিঞ্চশাক, থিকই, কাঁচ্‌ড়াপাতা, কুড়্‌চিছাল বা পত্র ইহাদের রসে মর্দ্দন। বটী. ১র.। রস.র। ভৈষ.। দ্বিতীয়ো যথা—पारदगन्धकयोः प्र.१तो. कज्जलिः कार्य्या। कुटजत्वग्भस्म ४ तो सर्व्वमेकत्र आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत्। मात्रा ४ गुञ्जा। পারা ১তো. গন্ধক ১ তো. কজ্জলি করিবে। পরে কুড়্‌চির ছাল ভস্ম ৪ তো. মিশাইয়া আদার রসে মাড়িবে। ছাগদুগ্ধ বা কুড়্‌চির কাথের সহিত ৪ রতি সেবন করাইবে। তৃতীয়ো যথা—पारदगन्धकजातीफललवङ्गानां चूर्णं प्र ॥० तोलकं बिल्वपत्रसूर्य्यावर्त्तशृङ्गाटकपत्राणां प्र. पलमानरसेन यथाक्रम मर्द्दयेत्। मात्रा २ गुञ्जा। পারা, গন্ধক, জায়ফল, লবঙ্গ প্র. ॥০ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বিল্বপত্র, হুড়হুড়িয়া, পাণিফল পাতা ইহাদের প্রত্যেকের রস ১ পল দ্বারা যথাক্রমে মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ২ রতি। অনুপান দধি। চতুর্থো যথা—शुक्लधूनकरसगन्धकानां प्र. ४ मा. सूर्य्यावर्त्तबिल्वशृङ्गाटकपत्ररसेन प्र पलमितेन यथाक्रमं मर्द्दयेत्। मात्रा १ गुञ्जा। শ্বেতধুনা, পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ৪মাষা একত্র চূর্ণ করত হুড়হুড়িয়া, বিল্বপত্র এবং পাণিফল পত্র ইহাদের প্র. ১ পল রসে মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ১ রতি। পঞ্চমো যথা সংগ্রহণ্যাং—मुक्ताभस्म स्वर्णभस्म गन्धक पारदटङ्कणाभ्रक कपर्द्दकभस्म विषाणां प्र.१ तो शङ्खभस्म ८ तो अतिविषाक्काथेन मर्द्दयित्वा गोलकं विधाय पुटपाकेन प्रहरद्वय पचेत्। उद्धृत्य धुस्तूरचित्रकतालमूलीरसेन भावयेत्। मात्रा १ गुञ्जा। মুক্তাভস্ম, স্বর্ণভস্ম, গন্ধক, পারা, সোহাগা, অভ্র, কড়িভস্ম, বিষ প্র. ১ তো. শঙ্খভস্ম ৮ তো. আতইচের কাথে মাড়িয়া গোলা করিয়া ২ প্রহর পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া লৌহপাত্রে ধুতুরা, চিতা এবং তালমূলীর রসে ভাবনা দিয়া ২ রতি বটী করিবে। ভৈষ.। ষষ্ঠো যথা—रौप्यभस्म १ भ. मुक्ताभस्म १ भ. स्वर्णभस्म १ भ. गन्धकं २ भ. पारदः २ भ. सर्व्वं कपित्थरसेन सम्मर्द्द्य मृगशृङ्गे

शिरात्रणभवः । वा उ.२८ष । तेषां रक्तमांसशिरास्थिव्रणभवानां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । तत्र दोषासमेदोजाः साध्याः । मर्म्मक्लोदरस्थाः स्थूलाः खरा, चलाश्च न साध्याः ।

**ग्रन्थि(न्थी)कम्** । क्ली । पिप्पलीमूले रा.नि.व.६ । च.द कामला चि.मण्डूरवटके । गुग्गुली । मे. । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.१६ष । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । अर्ज्जुनवृक्षे । विका. । करीरे मे. ।

**ग्रन्थिका** । स्त्री । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । वचायाम् । वै निघ. ।

**ग्रन्थिकोषः** । पुं । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । च.द.वा.व्या चि । "ग्रन्थिकोषो मरुवकम् ।"

**ग्रन्थिखेटी** । स्त्री । गन्धमात्रायाम् ।

**ग्रन्थितकः** । पुं । शूकरोगे । वै निघ. । See ग्रथितं । [चोरके, ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

**ग्रन्थिदला** । स्त्री । मालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

**ग्रन्थिदूर्व्वा** । स्त्री । वल्लीदूर्व्वायां । गाँठादूर्व्वा । रा.नि व.८ । [मुण्डीरी । रा.नि.व.५ ।

**ग्रन्थिनिका** । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् ।

**ग्रन्थिनी** । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**ग्रन्थिपत्रः** । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा नि व १२ ।

**ग्रन्थिपर्णः** । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा.नि व १२ । स्वनामख्यात वणिग्द्रव्ये । গেঁটেলা । हिं (गठिवन) । मद । "ग्रन्थिकः पाण्डुरः किञ्चित् कनिष्ठः सर्व्वसम्मतः । उत्तमः कृष्णवर्णो यः स्थूलोऽतीव च निन्दितः ॥" भैष.ग्रहणी.चि शतावरीमोदके । गुणाः—तिक्तं तीक्ष्णं कटूष्णं लघुदीपनं कफवातविषश्वासकण्डूघ्नं । भा. । शोधनं गोमूत्रेण । (र्णा, र्णी) स्त्री । अतुकालतायाम् । रा नि.व.३ । गण्डदूर्व्वायाम् । रा नि.व ८ । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

**ग्रन्थिफलः** । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । रा नि.व.८ कपित्थवृक्षे । কয়েৎ বেলের গাছ । रा.नि व.११ । साकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व ६ ।

**ग्रन्थिभा** । स्त्री । अस्थिसंहारवृक्षे । হাড়ভাঙ্গা । वै.निघ. ।

**ग्रन्थिमत्फलः** । पुं । क्षुद्रकण्टकारिकायाम् । वै.निघ. । लकुचवृक्षे । रा नि.व.८ ।

**ग्रन्थिमान्** । पुं । अस्थिसंहारवृक्षे । হাড়ভাঙ্গা । प.मु. । भा ।

**ग्रन्थिमूलम्** । क्ली । तालमूल्याम् । लशुने । वै.निघ । गृञ्जने । গাজর । रा.नि.व.७ ।

**ग्रन्थिमूला** । स्त्री । वल्लिदूर्व्वायां । गाँठादूर्व्वा । रा.नि व.८ ।

**ग्रन्थिलः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा नि व.११ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি বৃক্ষ । रा नि.व.८ । करवीरवृक्षे । अम. । तण्डुलीयक्षुपे । কাঁটানটিয়া । रा.नि व ५ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा नि.व.१२ । पिण्डालौ । रा नि व.७ । वंश करीरे । বাঁশের কোঁড় । प मु. । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । श च । करीराश्लेष्मप्रियगुल्मे । रा.नि व.८ । गन्धमात्रायाम् । प मु. । विल्ववृक्षे । शूकदोषभेदे । वै निघ ।

**ग्रन्थिला** । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । रा.नि व.६ । वल्लीदूर्व्वायाम् । গাঁঠদূর্ব্বা । रा.नि.व.८ ।

**ग्रन्थिवर्ह्मी (न्)** । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । श.च. ।

**ग्रन्थिवि(वी)सर्पः** । पुं । विसर्परोगभेदे । लक्षण यथा—"कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफं । रक्तञ्च वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगं । दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां । ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां । श्वासकासातिसारास्य शोषहिक्कावमिभ्रमैः । मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः । इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥" मा नि. ।

**ग्रन्थिसंभ्रता** । स्त्री । नेणुकायाम् । वै. निघ. ।

**ग्रहजित्** । पुं । चोड़ानामदेवदारुभेदे । ग्रहभयविशेष । रा.नि व १२ ।

**ग्रहणम्** । क्ली । नेत्रे । इन्द्रिये । रा.नि व.१८

**ग्रहणी** । स्त्री । अग्न्यधिष्ठानमध्याम् । प.प्र ७७८ । तस्याः स्थान यथा—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता । ग्रहण्यबलमग्निर्हि स चापि ग्रहणी मतः । तस्माद्दुष्टे प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि प्रदुष्यति ।" सु.शा. तथा—"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी [illegible]

গুড়ত্বক্, এলা, ধুতুরাবীজ, আফিম্ প্র. স- মভাগ, গন্ধভাদুলিয়ার রসে মর্দ্দন। ভৈষ.।

**ग्रहणीहरम्** । क्ली। लवङ्गे। श.च.। त्रि। ग्रहणीहरद्रव्यमात्रे।

**ग्रहद्रुमः** । पुं। शाकतरौ। रा.नि.व.९।

**ग्रहनाशः (शनः)** । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। र.मा.।

**ग्रहपतिः** । पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। श्रम.। [द्रव्ये। रा.नि.व.१२।

**ग्रहभीतिजित्** । पुं, क्ली। चोडानामगन्ध-

**ग्रहागमः** । पुं। भूतसञ्चारे। रा.नि.व.२०।

**ग्रहाङ्कम्** । क्ली। स्वर्णरजततामनवृक्षणलौहे- षु। रा नि व. २१। See पञ्चलौहम्।

**ग्रहापहा** । स्त्री। गोरोचनायाम्। वै.निघ.।

**ग्रहामयः** । पुं। ग्रहपीड़ायां। रा.नि.व.२०।

**ग्रहाशी (इन्)** । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। श.र.।

**ग्रहाह्वयः** । पुं। भूताङ्कुशवृक्षे। হেঁচেতা। रा.नि व.९।

**ग्राम(म्य)कन्दः** । पुं। ग्रामजौलि। ওল। कचुरिति ख्याते कन्दशाके। कचु। र.मा.।

**ग्रामकोलः** । पुं। ग्रामशूकरे। वै.निघ।

**ग्रामक्रोड़ः** । पुं। ग्रामशूकरे। वै.निघ.।

**ग्रामजनिष्पावी** । स्त्री। मखनिष्पाव्याम्। বরবটি। रा.नि.व.७।

**ग्रामजा** । स्त्री। खर्जूरवृक्षे। प.मु.।

**ग्रामणीः** । पुं। नील्यां। নীল গাছ। वै.घ।

**ग्राम(म्य)मद्गुरिका** । स्त्री। मद्गीमत्स्ये। সিঙি মাছ। मे.। हारा.।

**ग्राम(म्य)मृगः** । पुं। कुक्कुरे। म र.। ग- वादिग्रामवासिपशुवर्गे। यथा—"अश्वाश्वतरगोष्ठ- रोष्ट्रखरोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयः। तन्मांसं वातघ्न- वृष्यं कफपित्तद्धं रसे पाके च मधुरञ्च दीपनं बल वर्द्धनम्। सु.सू.४६अ.। [जटा.।

**ग्रामिणी** । स्त्री। नीलीवृक्षे। নীল গাছ।

**ग्रामीणः** । पुं। ग्राम्यशूकरे। रा.नि व.१९। काके। कुक्कुरे। मे.।

**ग्रामीणा** । स्त्री। नीलीवृक्षे। भा.पू.१भ। पालङ्कशाके। रा.नि.व ७।

**ग्राम्यकर्कटी** । स्त्री। कुष्माण्डे। त्रिका.।

**ग्राम्यकुक्कुटः** । पुं। मतुदजातीयपक्षिविशेषे। গ্রামকুক্‌ড়া। तन्मांसं स्निग्धं वातघ्नं दीपनं गुरु। रा.नि व.१७। [त्रिका।

**ग्राम्यकुङ्कुमम्** । क्ली। कुसुम्भे। কুসুমফুল।

**ग्राम्यकोशा** । स्त्री। हस्तिकोशातक्याम्। ধুন্দুল। रा नि.व ७।

**ग्राम्यधर्मः** । पुं। मैथुने। अम.।

**ग्राम्यपशुः** । पुं। गवादिग्रामवासिपशु। See ग्राममृगः।

**ग्राम्यवराहः** । पुं। ग्रामजशूकरे। গেঁয়ো শুয়ার। तन्मांसं मेदोबलवीर्य्यवर्द्धकं वनवराहमां- साद्गुरु च। रा.नि व.१७।

**ग्राम्यवल्लभा** । स्त्री। पालङ्कशाके। प.मु.।

**ग्राम्यशूकरः** । पुं। ग्राम्यवराहे। रा.नि.व.१७।

**ग्राम्या** । स्त्री। नीलीवृक्षे। নীল গাছ। नि- ष्पावे। মটর। रा.नि.ष.७। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

**ग्राम्याश्वः** । पुं। गर्दभे। त्रिका.।

**ग्राम्योदकम्** । क्ली। ग्राम्यजले। वै.निघ.।

**ग्रावा(न्)** । पुं। प्रस्तरे। अम.। [प मु.।

**ग्रावारिः** । पुं। पाषाणभेदे। পাথরকুচি।

**ग्रासः** । पुं। ग्रासे। कवले। কল। अम.। पारदस्य धातुचरणयोग्यजारणे। পারার স্বর্ণ- গ্রাস। स चतुर्विधः—"चतुःषष्ट्यंशकग्रासात् द- ण्डधारी भवेद्रसः। जलौका च द्वितीयेन ग्रास- योगे सुरेश्वरि। षष्ठेन तु तृतीयेन काकविष्टासमो भवेत्। ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिमण्डसमो भवेत्।", र.चि १५.। (विस्तरं पारदशब्दे मन्यम्)।

**ग्राहः** । पुं। शिशुमारे। শুশুক। रा.नि.व. १९। नक्रे। হাঙর, কুমীর। भ टी.भ.।

**ग्राहकः** । पुं। शितावरवृषे। শুশুনি শাক। रा.नि.व.४। घातकपक्षिविशेषे। বাজ পাখী। श र.। [नि.व ६।

**ग्राहलोमशा** । स्त्री। वचायाम्। वै। श.

चिया पचेत्। अथ वलारसै ३ अपामार्गरसै ३ लोध्रातिविषामुस्ताधातकीन्द्रयवगुडूचीना रसै प्र ३ भावना देया। रौप्यभस्म १ भ मुक्ताभस्म १ भ स्वर्णभस्म १ भ गन्धक २ भ, पारद ৩ ভ কপিথরসে মর্দ্দন করিয়া মৃগশৃঙ্গে ভরিয়া পাক করিবে। পরে বলারসে ৭, অপামার্গরসে ৩, লোধ্র, অতিবিষা, মুস্তা, ধাতকী, ইন্দ্রযব, গুড়ূচীর রসে প্র ৩ ভাবনা দিবে। রস চি.।

**ग्रहणीगजेन्द्रवटिका।** स्त्री। ग्रहण्यधिकारे रस। रस गन्धक लौह शङ्खभस्म टङ्कणक्षार हिङ्गु शटी तालीश मुस्त धान्यक जीरक सैन्धव धातकी प्रतिविषा शुण्ठी गृहधूम हरीतकी भल्लातकास्थि (अभावे रक्तचन्दन) तेजपत्र जातीफल लवङ्ग त्वगेला वालक विल्वशलाटु मेथिका मङ्गानां प्र समोभाग। छागदुग्धेन मर्द्दनम्। রস, গন্ধক, লৌহ, শঙ্খভস্ম, সোহাগার খই, হিং, শটী, তালীশপত্র, মুতা, ধনে, জীরে, সৈন্ধব লবণ ধাইফুল আতইচ, শুঁট, ঝুল, হরীতকী ভেলাবমুটী, (অভাবে রক্তচন্দন) তেজপত্র জায়ফল, লবঙ্গ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, বালা, বেলশুঁটা, মেতি, সিদ্ধি প্রত্যেকে সমভাগ। ছাগদুগ্ধের সহিত মর্দন। রস র.।

**ग्रहणीमिहिरतैलम्।** क्ली। ग्रहणीरोगे तैलम्। तिलतैल ४ श तक्र १६ श.। कुटजत्वक २ श वारि १६ श शे ४श, धान्यक २ श. वारि १६ श. शे ४ श। मतान्तरे कुटजत्वक १२॥० श. वारि ६४ श शे. १६ श धान्यकं १२॥० श वारि ६४ श शे १६ श तक्र १६ श. एव ग्रहणीहरद्रव्याणामन्येषां यथालब्ध क्वाथ १६ श। कल्कार्थे—धान्यक धातकी लोध्र वराहक्रान्ता अतिविषा हरीतकी वीरणमूल मुस्त वालक मोचरस रसाञ्जन विल्वशलाटु नीलोत्पलपत्र नागकेशर पद्मकेशर गुडूचीन्द्रयव श्यामालता पद्मकाष्ठ कटुकी तगर जटामांसी भृङ्गराज केशराज पुनर्नवाम्र जम्बू कदम्ब कुटजत्वक् यमानी जीरकाणां प्र २ तो.। তিলতৈল ৪ শ ঘোল ১৬ শ. কুড়চিছাল ২ শ. জল ১৬ শ শে. ৪ শ ধনে ২ শ জল ১৬ শ শে. ৪ শ। মতান্তরে কুড়চিছাল ১২।০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ, ধনিয়া ১২।০ শ জল ৬৪ শ শে ১৬ শ; ঘোল ১৬ শ এইরূপ গ্রহণীহর অন্যান্য যে কোন দ্রব্যের ক্বাথ ১৬ শ দিবে। কল্কার্থ —ধনিয়া, ধাইফুল, লোধ, বরাহক্রান্তা, আতইচ হরীতকী, বেণার মূল, মুতা, বালা মোচরস, রসাঞ্জন, বেলশুঁটা, নীলোৎপল, তেজপত্র, নাগেশ্বর, পদ্মকেশর, গুলঞ্চ, ইন্দ্রযব, শ্যামালতা, পদ্মকাষ্ঠ, কটকী, তগর, জটামাংসী, ভীমরাজ (বা দারুচিনি), কেশুত্তে, পুনর্নবা, আমছাল, জামছাল কদম ছাল কুড়চিছাল, যমানী জীরা প্রত্যেকে ২ তো.। বৃহতী যথা—तिलतैल ४ श तक्र १६ श। क्वाथार्थे—कुटजमूलत्वक् धान्यकं प्र. १०० प जल प्र ६४ श. शे १६ श। कल्कार्थे—धनीयक धातकीपुष्प लोध्र वराहक्रान्ता अतिविषा हरीतकी लवङ्ग वालक शृङ्गाटकपत्र रसाञ्जन नागकेशरपुष्प पद्मकाष्ठ गुडूची इन्द्रयव प्रियङ्गुकं कटुकी पद्मकेशरं तगर शरमूल भृङ्गराज केशराज पुनर्नवा आम्रत्वक् जम्बूत्वक् कदम्बत्वक् एषां मिलित्वा १ श, स्वल्पपाकविधिना पाच्यम्। रस र। भैष.।

**ग्रहणीरुक्।** स्त्री। संग्रहग्रहण्याम्। अम।

**ग्रहणीवज्रकवाट.।** पु। ग्रहण्या रस। "मृतसूताभ्रक गन्ध यवक्षारं सटङ्कण। अग्निमन्थवचां कुर्य्यात्मूलतुल्यानिमान् सुधी। ततो जयन्त्यम्भीरमृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत्। दिवासर ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत्। लौहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत्। अधो वह्निं शनैः कुर्य्यात् यामार्द्धं तत उद्धरेत्। रसतुल्यामतिविषां दद्यात्मोचरसं तथा। कपित्थविजयाद्रावैः भावयेत् सप्तधा पृथक्। धातकीन्द्रयवामुस्तालोध्रप्रतिविषाम्लता। प्रत्येकैर्भावयित्वा दिनैकञ्च विशोषयेत्। रस माष कवाटाख्य माषैकं मधुना लिहेत्। वह्निं शुण्ठी विड़ बिल्व लवण चूर्णयेत् समम्। पिबेदुष्णाम्बुना चानु सम्यक् ग्रहणीं जयेत्॥" र.चि.।

**ग्रहणीशार्दूलवटिका।** स्त्री। ग्रहण्याम्। जातीफल लवङ्ग कुष्ठ टङ्कण विड़लवण जीरक त्वक् एला धुस्तूरबीज अहिफेनञ्च प्र. समभागमादाय प्रधारचोररसेन मर्द्दयेत्। জায়ফল, লবঙ্গ, কুড়, সোহাগার খই, বিটলবণ, জীরে,

**घटालिका** । स्त्री । मधुरकर्कट्याम् । मिষ্টি লেবু । मद.व.६ ।

**घटिकम्** । क्ली । नितम्बे । श.च. ।

**घटिका** । स्त्री । मुहूर्त्तपरिमाणे । দুইদণ্ড । जटा. । पादग्रन्थौ । श र. । [दण । वै.निघ ।

**घटिकालवणम्** । क्ली । विड्लवणे । বিট্‌ন

**घटीयन्त्रग्रहणी** । स्त्री । ग्रहणीरोगभेदे । लक्षण यथा—"प्रसुप्ति पार्श्वयो शूल तथा जल-घटीध्वनि । तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्य ग्रहणी-गदम् ॥" मा नि. ।

**घट्टगा** । स्त्री । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । एतज्जलं गुणे कृष्णासदृशम् । स्वादुतर पथ्य कान्तिदञ्च । रा.नि व १४ ।

**घण्टः** । पुं । शाकादिसिद्धव्यञ्जनविशेषे । শাকের ঘণ্ট, মোচার ঘণ্ট । गुणाः—बल्य रुचिकर वातघ्नञ्च । राज ।

**घण्टक.** । पुं । क्षुद्रक्षुपविशेषे । ঘেঁটকুল, ঘেঁটু গাছ । ঘেঁটুকাণ । सा कौ । तस्य मूलगुणा—कफघ्न कटुपाकि पित्तकरञ्च । राज. । घण्टा पाटलवृक्षे । ज द. । [भैष.मन्द्राग्निचि ।

**घण्टकर्णः** । पु । क्षुद्रक्षुपविशेषे । ঘেঁটুকোল ।

**घण्टा** । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि व ४ । शणपुष्पवृक्षे । শণ গাছ । र.मा ।

**घण्टाकः** । पुं । घण्टापाटलिवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । ज द. । जालिन्याम् । ঝিঙে । वै.निघ. ।

**घण्टाकर्णः** । पुं । घण्टकक्षुपे । ঘেঁটু গাছ । ঘেঁটুকাণ । प सु ग्रहणी.चि नित्यानन्दरसे ।

**घण्टापाटलिः** । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । हि मोखा । प सु । See मुष्कक ।

**घण्टारवा** । स्त्री । शणपुष्पवृक्षे । শণ গাছ । हि झन्झनिया । भ. । [नि.व.८ ।

**घण्टालः** । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । रा.

**घण्टालिका** । स्त्री । मधुरमातुलुङ्गवृक्षे । म-द.व ६ । [रा नि व २ ।

**घण्टाली** । स्त्री । कोषातक्याम् । ঘোষা ।

**घण्टाबीजः** । पुं । जैपालवृक्षे । জয়পাল গাছ । रा नि.व.६ । शणवृक्षे । वै निघ. । क्लीं शणबीजे । [हे च. ।

**घण्टाशब्दम्** । क्ली । कांस्यधातौ । কাঁসা ।

**घण्टाशीता** । स्त्री । अतिबलायां । रा.नि.व ४ ।

**घण्टाशीला** । स्त्री । महाश्वगन्धवृक्षे । वै.निघ. ।

**घण्टिकः** । पु । पादिजलजन्तुविशेषे । चर्क चि ।

**घण्टिका** । स्त्री । सूक्ष्मजिह्वायाम् । আলজিব । रा.नि.व १८ । गलशुण्डिकारोगे । रा नि. व २० । शणपुष्पाम् । শণফুল । वै.निघ २भ.अर्प श्चा चि द्राक्षावलेहे । कुमारिचे । लक्ष्मासप्तीच । वै निघ. । [नि.व ६ ।

**घण्टिनीबीजम्** । क्ली । जैपालबीजे । रा.

**घण्टुः** । पुं । करिकण्ठभूषणे । उणा. । उष्णतायाम् । वै.निघ. ।

**घण्डः** । पु । मधुमक्षिकायाम् । भ्रमरे । उणा. ।

**घनः** । पु । मुस्तायाम् । मूर्त्तौ । रा नि.व २३ । स्त्रियो नास चि.पथ्यादिगुडौ । नागरमुस्तायाम् । च द पित्त चि विश्वादि । शरीरे । रा नि व १८ । अभ्रके । मेघे । रा नि व.२३ । कफे । रा.नि व २१ । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा नि व.१२ । वङ्गे । गुडे । वै निघ. । क्ली । लौहे । हे च. । वल्कले । रा नि व २ । त्रि । निविडे । अम. ।

**घनकफः** । पु । करकायाम् । शिल । त्रिका. ।

**घनकालः** । पुं । वर्षर्त्तौ । श.र. ।

**घनगोलकः** । पुं । स्वर्णे, रौप्ये च । संश्लिष्टरजतसुवर्णे । हे.च. ।

**घनचन्दनादिः** । पु । वातपित्तज्वरे कषाये । "घनचन्दनपर्पटक कटुक समृणालपटोलदल स-जल । सृतशीतसितायुतपित्तहरं ज्वरछर्दितृषा रुचिदाहहरम् ।" মুতা, রক্তচন্দন, ক্ষেৎপাপড়া, কট্‌কী, বেণার মূল, পলতা, বালা প্রত্যেকে ১৪ রতি । জল ॥০ শ. শে. ৵০ পোওয়া । প্রক্ষেপ—চিনি ৪ মাষা । सा कौ. ।

**घनच्छदम्** । क्ली । तालीशपत्रे । रा नि व.६ । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । वै निघ. ।

**घनजम्बालः** । पु । कुलुके । গণ্ডূষ । त्रिका. ।

**ग्राहिणी** । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । मुग्ध
दुरालभा । प म । चोरिच्चो । शिङ्गई । र मा ।
यक्षलज्जालुकायां । श्वेत लज्जावती । वै निघ ।

**ग्राहिफलम्** । क्ली। कपित्थफले । कयेत् बेल । रा नि व.११ ।

**ग्राहिवस्ति** । पु । निरूहवस्तिभेदे । पिच्छादिविशेष । स च अम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिकाथन चौद्रघृतयुक्तेन साध्यते । यथा—"प्रियङ्ग्वादिगण काथे अम्बष्ठाद्येन संयुता । सचौद्रा सघृतायैव ग्राहिणी बस्तय स्मृता । एतेष्वेव च योगेषु स्नेहा सिद्धा पृथक् तथा । समस्तैर्वथवा सम्यक् विज्ञेया स्नेहवस्तय ॥" सु. ।

**ग्राही** (इन्) । पु । कपित्थवृक्षे । प सु । रक्त
कापासे । त्रि । सग्रहणे । वा टी हेमा । धारके ।
मलबन्धकरे । यदग्निदीप्तिकर पाचक तत् ग्राही
त्युच्यते । यथा—"दीपन पाचन यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रव
शोषकं । ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरक गजपिप्प
लीति ॥" भा ।

**ग्राह्य** । पु । अम्लवेतसे । प सु ।

**ग्रीवा** । स्त्री । कृकाटिकायाम् । घाड । अम ।
भा म ४भ चुद्ररोग चि । मन्यायाम् । घाड़ेर
शिरा । मे । [धान्वादौ । च नि १भ ।

**ग्रीवारोग.** । पु । ग्रीवाजातरोगे ग्रीवास्त

**ग्रीवास्थि** । क्ली । कसेरुकोदस्थ्यतदाकाराख्य
नि । घाड़ेर हाड । तानि१५श । च शा ७भ ।

**ग्रीवी** (इन्) । पु, स्त्री (विनी) । उष्ट्रे । उटा ।

**ग्रीष्म** । पु । घर्मे ऋतौ । गम्प्रिकाल । स वै
ज्याष्ठाश्यैष्ठमासयो भवति । ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्त ।
गुणा —ग्रीष्मोरुचौडतिकटुक पित्तकृत्कफनाश
न । उष्णतायाम् । मे । तात्कालिक मतम् ॥
नमिष्यन्दि । रा नि व १४ । [वै.निघ ।

**ग्रीष्मकर्कटी** । स्त्री । ग्रीष्मजकर्कटीविशेषे ।

**ग्रीष्मका** । स्त्री । पुष्पविशेषे । मल्लिका, वन
मल्लिका । वै.निघ. । [श च ।

**ग्रीष्मजा** । स्त्री । सवत्रीवृक्षे । लोणा शाक ।

**ग्रीष्मपुष्पी** । स्त्री । कोङ्कणदेशे करवीरषीति
प्रसिद्धे पुष्पवृक्षे । रा नि व १० ।

**ग्रीष्मभ(षोद्ध)वा** । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ।
सेउति । रा नि व १० ।

**ग्रीष्मसुन्दरक:** । पु । मूलपत्रशाकविशेषे ।
गीमा शाक । गुणा —तिक्त रुचिकर कफपित्त
दोषघ्न । राज १५ ।

**ग्रीष्महासा** । स्त्री । इन्द्रतूलके । शिका ।

**ग्रीष्मा** । स्त्री । क्षौमवृक्षे । वै निघ । नवमल्लि
कायाम् । रा नि व १० । [उेति । प सु ।

**ग्रैष्मिका (ष्मी)** । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । से

**ग्लान** । त्रि । रोगिणि । रा नि.व १० ।

**ग्लाना** । स्त्री । बलहीनतायां । इच । रोगे ।
राज ।

**ग्लानि:** । स्त्री । व्याधौ । रा नि व १० । ओ
ज क्षयादिजन्यदेहजाड्ये । "ग्लानिरोज क्षयाद्
खादज्जीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ।" शार्ङ्ग पू ६भ । "अङ्गे
मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टन भ्रम । नयान्न रोचते
यत्र ग्लानि तस्य विनिर्दिशेत् ।" भा । सु शा ४
भ । [श्रम ।

**ग्लास्नु:** । त्रि । रोगिणि । रा नि व १० । ग्लाने ।

**ग्लौ** । पु । कर्पूरे । अम. ।

## घ

**घट** । पु । कलसे । अम । द्रोणपरिमाणे ।
६भ भ । प.प्र । करिकुम्भस्थले । मे । कुम्भपरि
माणे द्रोणविंशतौ । [ज्वरादौ ।

**घटक** । पु । विना पुष्पं फलवति वृक्षे, उडु

**घटदेशजम्** । क्ली । गडलवणे । रा नि व ६ ।

**घटा** । स्त्री । मधुरकर्कटिकायाम् । मिठे लेबु ।
मद व ६ ।

**घटाभिधा** । स्त्री । घटाकारफलकाबुभेदे,
कुष्माण्डयाम् । गोल लाउ । वै.निघ । [व ०१

**घटालाबु (बू)** । स्त्री । कुष्माण्ड्यां । रा.नि.

घर्मः । पुं । खेदे । घाम । रा.नि.व १८ आत पे । उष्णषि । त्रिका । ग्रीष्मर्त्तौ । हे च ।

घर्मचर्चिका । स्त्री । घर्मचिकायाम् । घामाचो । यथा—"खेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रीधशी कमर्यैस्तथा । ततः खेदः प्रवर्त्तेत दुर्गन्धा घर्मचर्चिका । राजिकाकृतिरुत्पोत्था यतो घर्मविचर्चिका ॥" प्रयोगा. । [टीशी । वै निघ. ।

घर्मजः । पुं । नवादिकस्तूरिकायाम् । था

घर्मपयः । क्ली । घर्मजले । उष्णोदके । वै.निघ. ।

घर्मविचर्चिका । स्त्री । घर्मचर्चिकायाम् ।

घर्मान्तः । पुं । वर्षर्त्तौ । रा.नि व २१ ।

घर्मान्तकामुकी । स्त्री । पक्षिविशेषे ।

घर्माम्बु (म्भः) । क्ली । घर्मे । घाम । रा. नि.व.१८ । [च.द.आयर्त्तातने ।

घर्षः । पुं । कर्करिकायाम् । कर्कष करा ।

घर्षणम् । क्ली । घर्षकर्मणि । घसा । "घर्षणादभिघाताद्वा ।" नि. । [त्रिका. ।

घर्षणालः । पुं । मुषली, शिलापुत्रे । नोड़ा ।

घर्षणी । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

घसिः । पुं । अग्नि । आहारे । हे.च. ।

घस्मरः । पुं । भद्रे । ভক্ষক । अम. । [मे ।

घस्रम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । पुं । दिवसे ।

घाटः । पुं । घाटायाम् । घाড । श.र. ।

घाटा । स्त्री । नागबलायाम् । रा नि.व.४ । शिर.पश्चाद्भागे । घाড । रा.नि.व.१८ ।

घाटालः । त्रि । मधुरे । सु.नि ८ष. ।

घाटिका । स्त्री । घाटायाम् । घाড । श.च. ।

घाण्टिकः । पुं । (Datura metel, also fastuosa.) धुस्तूरके । डारा. ।

घातकच्छ्रम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । नि. ।

घात(ति)पक्षी (क्षिन्) । पुं । A hawk or falcon. श्येनपक्षिणि । बाज पाखी । डारा. ।

घारः । पुं । सेचने । हे.च. ।

घार्त्तिकः । पुं । घृतपूरे । घिওর । हे.च. ।

घासः । पुं । यवे । तृणे । घास । अम.।

घुः । स्त्री । नासायाम् । वै निघ. ।

घुघुलत् । पुं । वनकपोते । घुघु । वै.निघ. ।

घुघुलारवः । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

घुटः । पुं । पादग्रन्थौ । পায়ের গাঁট । हे.च. ।

घुटिः (टी) (कः, का) । पुं, स्त्री । जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ । गुल्फ । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" हे च । रा.नि व.१८ ।

घुणः । पुं । काष्ठकिमौ । घुণ । लिङ्गसंग्रहे भरतः । भ्रमरे । वै.निघ ।

घुणदयिता । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ । वै निघ.,ज्व.चि.,श्वर्कादिः । "पञ्चीषणघुणदयिता ।"

घुणप्रिया । स्त्री । अतिविषायाम् । कृष्णातिविषायाम् । (अमृतार्णवरसे) । वा मू.२५अ । "कटुका मरिचं घुणप्रिया च गवेधुरम् ।" च.द. पाण्डु.चि. । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । वै निघ ।

घुणवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । काল আতইচ । भा ।

घुणा । स्त्री । कालातिविषायाम् । वै.निघ. ।

घुण्टः (कः) । पुं । गुल्फे । श मा । हे च ।

घुण्टा । स्त्री । क्षुद्रबदरे । वै.निघ. । [श.च. ।

घुण्टिकम् । क्ली । वनकरीषे । বিলঘুঁটে ।

घुण्डः । पुं । भ्रमरे । उणा. ।

घुर्घुरः (कः) (री) । पुं, स्त्री । भ्रमरे । कीटविशेषे । घुरघुरिया পোকা । त्रिका. । (कः) । शब्दविशेषे । गला घड़ घड़ करा । च द १०च. ।

घुलघ्नः । पुं । गवेधुकायाम् । गड़गड़ । र.मा ।

घुलघुलारवः । पुं । पारावतभेदे । रा नि व. १९ । [वा.व्या.चि । "घुलघुणैः पलाशैः ।"

घुसृणम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । सि.यो.च.द.

घूकः । पुं । उलूके । हे च. ।

घूकारिः । पुं । काके । हे च. ।

घूकावासः । पुं । शाकभेदे । वै.निघ. । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व.९ ।

घूर्णः । पुं । घोषसुन्दरके । ঘীনা । श.च. ।

**घनता(तो)लः** । पुं । चातकपक्षिणि । सा रङ्गपक्षिणि । जटा. । त्रिका. ।

**घनत्वक्** । पुं । शुक्लरोध्रे । শ্বেত লোধ । वै. निघ. । [नियामके ।

**घनध्वनिः** । पुं । मुस्तायाम् । र.सा सं.रस

**घनपल्लवः** । पुं । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । वै.निघ ।

**घनपाषण्डः** । पुं । मयूरे । श मा. ।

**घनपाषाणः** । पुं । कालपाषाणे । अभ्रके । रस.र.महाज्वराङ्कुशे ।

**घनप्रभः** । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

**घनप्रिया** । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । বনজাম । रा नि.व.११ । नदीजम्बाम् । वै निघ ।

**घनफलः** । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.नि व ११ । तरस्तुजे । তরমুজ গাছ । वै.निघ. । [वै निघ. ।

**घनफेनिला** । स्त्री।काकमाच्या। গুড়কামাই।

**घनमूलः** । पुं । मोरटलतायां । লতাকডার । रा.नि.व.३ । [विशेषे । वै.निघ ।

**घनमूला** । स्त्री । काकमाच्याम् । चीरमूर्व्वा-

**घनरवः** । पुं । मयूरे । वै निघ ।

**घनरसः** । पुं । मोरटे । লতাকড়াড় । मे. । मूर्व्वायां । मुर्गुरा । र मा. । जले । कर्पूरे । पीलुपर्ण्याम् । कषाये । सान्द्रनिर्यासे । सम्यक्सिद्धरसे । मे. । रा नि.व १४ । [वै.निघ. ।

**घनरूपा** । स्त्री । खटीमर्करायां । फूलखड़ि ।

**घनवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा नि.व.३ ।

**घनवासः** । पुं । कुष्माण्डे । हारा. ।

**घनशृङ्गी** । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

**घनसंज्ञा** । स्त्री । मुस्तायाम् । वै.निघ. ।

**घनसारः (कः)** । पुं । कर्पूरे । रा.नि व. १२ । र.सा.सं. । वसन्तकुसुमाकररसे । भा.प्र वाजी । व्य.चि चार्व्वादिधूपे । वै.निघ.दाह.चि.रसादिषु द्याम् । भा म.१म मू.घा.चि. । जले । धरचि. । दक्षिणावर्त्तपारदे । मे । चन्दने । वै.निघ. ।

**घनस्नः** । पुं । मोरटलतायाम् । লতাকডা-ড । रा नि.व.३ । [ক্যাওড়া । रा.नि व ११।

**घनस्कन्धः** । पुं । कोषाम्रवृक्षे । কনগাই,

**घनस्वनः** । पुं । तण्डुलीयशाकवृक्षे । কাঁটা-নটের ঝাড । रा.नि व.५ । [रा.नि.व.३।

**घना** । स्त्री । मधुपर्णीलतायाम् । रुद्रजटायाम्।

**घनाकारः** । पुं । वर्षायाम् । वै निघ. ।

**घनाग्निसहम्** । क्ली। उत्तमकाष्ठे । वै.निघ।

**घनाघटा** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কেউঠা টোড়ী । श.च. ।

**घनाघनः** । पुं । मत्तहस्तिनि । अम. ।

**घनाघना** । स्त्री । काकमाच्यां । श.च. ।

**घनात्ययः** । पुं । शरदृतौ । हे.च. ।

**घनामयः** । पुं । खर्जूरवृक्षे । त्रिका. ।

**घनामलः** । पुं । पुनर्नवायाम् । वन्दनटे । वै.निघ. । (Chenopodium album.) वास्तूकशाके । त्रिका. ।

**घनारावः** । पु । चातकपक्षिणि । वै निघ. ।

**घनावघा** । स्त्री । काकमाच्याम् । काकजङ्घायां । কাণছিঁড়া । प.मु. ।

**घनाश्रयः** । पुं । (Aether.) आकाशे ।

**घनाह्वम्** । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु. ।

**घनोद्भवम्** । क्ली । क्षीरकिट्टे । मधुर । वै निघ. ।

**घनोपलः** । पुं । करकायाम् । हे.च. ।

**घरट्टः** । पुं । पेषणयन्त्रे । যাঁতা ।

**घर्घटः** । पुं (Pimelodus gagora or P. tengara.) मत्स्यभेदे । ট্যাংরা মাছ । श च. ।

**घर्घरः** । पुं । पेचके । পেঁচা । त्रिका. । द्वारमले । हे.च. । (क) नदविशेषे । तत्फलं दर्भ प्रीतम्नं दीपनं मधं बल्यं धौवाकपुष्टिकरच । रा नि.व.१४ । चि । स्वरविशेषे । मे. । [हे । हे च. ।

**घर्घरिका** । स्त्री । घर्घरध्वनौ । भर्ज्जिते । क्ष-

**घर्घूर्घा (घा)** । स्त्री । लूतामर्कटे, मक्कटे । ঘুরঘুরিয়া পোকা । र.मा. ।

त्रिसूदनकामलासातिसारिषु । श्वासकासोदरच्छर्दिपाण्डुसर्व्वाङ्गशोषिषु ॥ विद्रधौ पार्श्वशूलेषु ग ण्डमालार्बुदादिषु । शीतज्वरे प्रमेहे च घृताभ्यङ्गो न शस्यते ॥” इत्यः ।

**घृताह्वः** । पुं । वकधूपे, कृत्रिमधूपे । त्रिका. ।

**घृतिला** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । प मु । [का । ई.च. ।

**घृर्नली** । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলাপো

**घृष्टम्** । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । যেমন লাগিয়া घा वा क्षत । "विगतत्वक् यदङ्गं हि सङ्घर्षाद-न्यथापि वा । उषासावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदि श्यते ॥” सु चि.२अ । पुं । गोधूमे । वै निघ. ।

**घृष्टतलः** । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं यथा—“घृष्ट भूमौ तलं यस्य ताम्रीभवति वाजि-न.। तस्य घृष्टतलो नाम पादरोग प्रकीर्त्तितः ॥” ज द.३१अ. ।

**घृष्टिः** । पुं । शूकरे । प मु. । (ष्टी) स्त्री । वरा हक्रान्तायां । वाराहीकन्दे । চামর আলু । श्रम.। घर्षणे । अपराजितायाम् । मे. । [र मा. ।

**घृष्टिला** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া ।

**घृष्विः** । पुं । वनवराहे । वै निघ ।

**घेञ्जुलिका** । स्त्री । (*Arumorinense*,) कोषादने । ঘেঁচু । र.मा. ।

**घोटः (कः)** । पुं । अश्वे । प मु.। See अश्वः ।

**घोटकारिः** । पुं । महिषे । वै.निघ ।

**घोटकीदुग्धम्** । क्ली । अश्वीदुग्धे । घुडीर दुध । गुणा.—रूक्षमम्ल लवण दीपनं लघु देह-स्थैर्यकरं बल्य गौरवकान्तिकृच्च । रा.नि.व.१५ । See अश्वीक्षीरं ।

**घोटगलः** । पुं । कासतृणे । वै.निघ. ।

**घोटिका** । स्त्री । बड़वायाम् । क्षुद्रघोषाके । दड़ धुँदी । गुणाः—कटुश्च मधुरं पातज्वरकफकृत् कुष्ठरक्तशोथघ्न । रा.नि.व ५ । See घोषा ।

**घोटी** । स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল । रा. नि.व.८ । क्षुद्रवदरवृक्षे । वै.निघ ।

**घोणकः** । पुं । गोनासदर्पे । वै.निघ. ।

**घोणसा** । स्त्री । लताविशेषे । वै निघ. ।

**घोणा** । स्त्री । नासिकायाम् । रा नि.व १८ । अश्वस्य नासाच्छिद्राधिमध्यभागे । ज.द.१अ.। कि-ङ्किन्याम् । হেঁচেতা । वै निघ. ।

**घोणान्तभेदनः** । पुं । आरण्यशूकरे । व-न शूकर । वै निघ. ।

**घोणी (इन्)** । पुं । शूकरे । वनशूकरे । प.मु.।

**घोण्टा** । स्त्री । (*Zizyphus jujuba.*) गो-पघण्टायाम् । শেয়াকুল গাছ । म कं घोंटी । गोदनी । गुणा —कटु तथा मधुरा वातघ्नी वर्ण-कण्डूतिकुष्ठश्वयथुघ्नी च । रा.नि.व.८ । पूगीवृक्षे । গুপারি গাছ । रा.नि.व.११ । वा.सू.१५अ. । मदनवृक्षे । नागबलायाम् । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । वै.निघ. । [गाछ । रा.नि व ८ ।

**घोण्टाख्यः (ख्यः)** । पुं । मदनवृक्षे । मयना ।

**घोण्टाफलम्** । क्ली । पूगफले । গুপারি । वै.निघ. । वदरीफले । सु.चि १७अ. । [च. ।

**घोनसः** । पुं । गोनसदर्पे । तिलित्सदर्पे । ह्.

**घोरम्** । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ । पुं । वस्ति-कुण्डले । নাইকুণ্ডল । त्रि । मारके । भा. ।

**घोरकुष्ठा** । स्त्री । *हिताबोति ख्यातलता*-याम् । वै निघ ।

**घोरघ्नः** । पुं । पूगवृक्षे । গুপারি গাছ । मद. व.६ । [वाघ । रा.नि व.१८ ।

**घोरदर्शनः** । पुं । उलूके । तरक्षौ । ঠেঁদো

**घोरनृसिंहरसः** । पु । सन्निपातज्वरे रसः । *"भागैकं सूताभस्म द्विभाग गन्धकं" त्रिभाग*-य मृतरसः चतुर्भागं मृताभ्रकम् । माक्षिकं रसग-न्धौ च तथा शुद्धा मन शिला । चत्वार्य्येतानि ता-म्रस्य प्रत्येक तुल्यमेव च । गरलचाभ्रतुल्यं स्यात् त्रिकटुत्रयमतुल्यकः । एतत्सर्व्वसमं देयं विषमार्द्रं तथैव च । एतत्सर्व्वस्य द्रव्यस्य द्विगुणं कालकूटकं । मात्स्यमाहिषमायूरच्छागपित्तैर्विभावयेत् । चित्रक-स्य द्रवैरेव प्रत्येकं याममात्रकम् । सर्षपाभा वटी कार्य्या...... । दापयेद्वटिकामेकां पथ्य पेटीरसेन च ॥” भैव. । विषमार्द्रं कुचेलके । [निघ. ।

**घोरमदा** । स्त्री । गोधायाम् । গোসাপ । वै.

**घोररासनः(रासी)** । पुं । शृगाले । त्रिका. ।

**घूर्णिः** । स्त्री । घूर्णने । घूरनि । इ.च. ।

**घृणावासः** । पुं । कुष्माण्डे । त्रिका. ।

**घृणिः(णी)** । पुं । वनशूकरे । वै निघ. । अश्व । रोगविशेषे । तेनाश्वस्य नासाभ्यन्तरे व्रणपिडक शोफा भवन्ति । "नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिडकानां समुद्भवः । व्रणं वा यदि वा शोथः तस्य विद्याद् घोरजम् ॥" ज.द.३८अ. ।

**घृतम्** । क्ली । नवनीतजपदार्थे । घि,घृत । घृतं दशविध गव्यमाहिषाजाश्वगार्दभौष्ट्राविकैडकमानुष्यहास्तिकभेदेन । तेषां गुणादिकं तत्तत्पर्यायेषु मृग्यम् । सा. घृतगुणाः—"आयुर्वर्द्धकं देहदार्ढ्यकरं सौकुमार्यकान्तिबुद्धिस्मृतिबलकरं शीतघ्नं बाल्ययौवनवार्द्धक्येषु प्रधानबलकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व १५ । पुराणघृतगुणाः—"सर्पिर्जीर्णञ्चैव सम्भवधे च मूर्छाकुष्ठोन्मादकर्णाक्षिशूले । शोफार्शसायोनिदोषव्रणेषु शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव गृणा स्यात् ॥" नवस्य गुणाः—"बलक्षये तर्पणभोजनेषु श्रमे च पित्तास्रजि रैणयुक्ते । नेत्रामये कामलपाण्डुरोगे क्षये नवं सर्पिरुदाहरन्ति ॥ ज्वरे विबन्धेषु विसूचिकायामरोचके वा ग्रथिते तथापि । पानात्यये वापि मदात्यये वा शस्तं न सर्पिस्तरुणं नवञ्च ॥" भत्रि.८अ । पक्वघृत—वर्षात्परं श्वेतवीर्यं । भा. । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहघ्नमपयमा घृतम् । यथा—घृतप्रस्थमप्रिपक्वं निष्फेनं स्थिरखोमाख्ये किञ्चित् शीतं हरिद्रामातुलुङ्गरसमुस्तामलकीहरीतकीबिभीतकानां कल्कीकृतानां यथाक्रमं प्रत्येकं पलेन मूर्च्छयेत् । यथा—"धात्रीपथ्याबिभीतैर्जलधररजनीमातुलुङ्गद्रवेषु सर्वैरेतैः सुपिष्टैः पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन । आज्यप्रस्थं निष्फेनं परिपचनशतं मूर्च्छयेदेदविद्भः तस्मादामोपदोषं त्यजति च सहसा वीर्यवत्सौख्यदायि ॥" भैष ।

**घृतकरञ्जः** । पुं । करञ्जविशेषे । घिया करञ्जा । गुणाः—कटूष्णः वातघ्नः व्रणनाशनः त्वग्दोषघ्नः अर्शोघ्नश्च । रा नि व.८ ।

**घृतका** । स्त्री । घृतकुमार्याम् । वै निघ. ।

**घृतकुमारिका (री)** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । घृतकुमारी । See गृहकन्या ।

**घृतपर्णकः** । पुं । घृतकरञ्जे । रा.नि व ८ ।

**घृतपशुः** । पुं । घृते । वै निघ. ।

**घृतपूरः (कः)** । पुं । घन्दपुलीति घियोड इति च ख्याते पिष्टकविशेषे । तत्प्रणाली—"मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते । घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृत् रक्तमांसदः । रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥" भा. । प्रकारान्तर यथा—"गोधूमचूर्णं सूक्ष्मञ्च स्वच्छं तस्मिन् घृतं क्षिपेत् । यावत्तत् पिण्डतां गच्छेत् पयसाद्दुग्धे विमर्दयेत् । फेलयित्वा द्रवीभूते तत. पात्रे घृत न्यसेत् । सुस्वच्छे सुघृते तप्ते तस्य धारामपासृजेत् । यावत् व्याप्य तत्पात्रं प्रसरेद्घृतपूरकः । यत्किञ्चित्तामतां याते खण्डपङ्के निमज्जयेत् ।" गुणाः—"स हृद्यो गुरुश्च बलशुक्रानुवर्द्धन. । कफाग्निमांसलकरो वातपित्तक्षयं हरेत् ॥" वै निघ. ।

**घृतमण्डः** । पुं । अग्ने, अग्नौ । वै.निघ. । सर्पिर्मण्डे । गुणाः—मधुरः सरः योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नः बस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते । सु सू ४५अ. ।

**घृतमण्डलिका** । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । रा. नि व ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । काकजङ्घायाम् । वै निघ. ।

**घृतमण्डा** । स्त्री । मधूली । मानकाँकड़ी, माकड़शिंग । र.मा.म.च । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ. ।

**घृतवरः** । पुं । घृतपूरे । मोहनभोगे । इ.च. ।

**घृतहेतुः** । पुं । नवनीते । ननि । वै.निघ. ।

**घृता** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । म.च. । काकाङ्गिकायाम् । केसोठी । वै.निघ । त्रिका. ।

**घृताह्वः** । पुं । सरलद्रवे । गन्धनाछेर आठा ।

**घृताची** । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

**घृताची(गर्भ)सम्भवा** । स्त्री । स्थूलैलायां । बड़ एलाइच । रा.नि.व.६ ।

**घृताभ्यङ्गः** । पुं । घृतमर्दने । घृतमर्दन । तत्र विधिनिषेधौ—"वाते पित्ते कफे रक्ते शस्तिघाते हृदाहके । मदमूर्च्छाप्रलापेषु तथा दाहज्वरेषु च । तमसि प्रमते कीटे ग्रहपात्रे विरेचन. । कामगर्भकौटांनां घृताभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ कृष्णेषूं

**चक्रदन्ता (न्ती)** । स्त्री । जैपालवृक्षे । জয়-
পাল । প.মু. । [পালবিচি । रा.नि.व.६ ।

**चक्रदन्तीवीजम्** । क्ली । जैपालवीजे । জয়

**चक्रधरः** । पुं । सर्पे । त्रिका. ।

**चक्रधारम्** । क्ली । अर्द्धधारास्त्रविशेषे । तच्चा-
ष्टाङ्गुलायतम् उरसि अङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलफलञ्च ।
सु.सू.टी.उ.८अ. । [द्रव्ये । नखी । रा.नि.व.१२ ।

**चक्रनखः (नायकः)** । पुं । नखीनामगन्ध-

**चक्रनामा(न्)** । पुं । माक्षिकधातौ । স্বর্ণ-
মাক্ষিক । नखीभेदे । नखी । प.मु. । [श.र.।

**चक्रपट्टाटः** । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা ।

**चक्रपरिव्याधः** । पुं । आरग्वधवृक्षे । শোঁ-
দাল গাছ ।

**चक्रपर्णा (र्णी)** । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् ।
কাল তুলসী । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকু
লিয়া । श.च. ।

**चक्रपाणिः** । पुं । स्वनामख्यातप्रकृष्टसंग्रहादि-
कारे । स गौडराजस्य पाकशालाध्यक्ष आसीत् ।
"गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रम्" । च.द ।

**चक्रबन्धना** । स्त्री । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

**चक्रबाला** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । আমড়া
গাছ । वै.निघ. ।

**चक्रबालिकः** । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे ।
"क्लिद्यन्ते वलयो यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः। अक्लिन्ना
वाथ सहजः स विज्ञेयश्चक्रबालिकम् ॥" न.द ।

**चक्रमण्डली (इन्)** । पुं । मण्डलिसर्पजाति-
भेदे । हे.च. ।

**चक्रमर्द्दः (कः)** । पुं । (Cassiatora.) स्व
नामख्यातक्षुपे । চাকন্দা, চাট্‌কাটা, এড়াঞ্চী ।
हिं चकवड् । मं तरवटा । कं चगचे । तें तुयवि-
त्तेपल्लु । गुणाः—कटुः तीव्रः मेदोवातकफघ्नः प्र-
। शकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिहरश्च । रा.नि.व.४ । लघुः
स्वादुः रूक्षः वातपित्तघ्नः हृद्यः हिमः कफश्वास
। दद्रुकुष्ठकृमिहरश्च । तत्फलं उष्णं कुष्ठकण्डूदद्रुवि-
षवातघ्नं गुल्मकासकृमिश्वासघ्नं कटु च । तत्पत्रम्
अम्लं दद्रुघ्नं वातकफघ्नं कण्डूकासकृमिश्वासकुष्ठघ्नञ्च।
भा. । (र्द्दः) कासमर्दभेदे । श.च. । स्त्री (मर्द्दिनी) ।
अलर्कके । रा.नि.व.६ ।

**चक्रमुखः** । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

**चक्रयन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे ।
लक्षणं यथा—"गर्त्तवाह्ये भवेद्वर्त्ती मध्यगर्त्ते रसं
कुरु । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाह्ये गर्त्ते वह्निपुटम्" ॥
अत्रि. ।

**चक्ररथः** । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

**चक्ररदः (दंष्ट्रः)** । पुं । शूकरे, वनशूकरे ।
वै निघ । [वै निघ ।

**चक्ररेणुका** । स्त्री। रक्तकरवीरे । রক্তকরবী।

**चक्रलः** । पुं, क्ली । रक्तकुलत्थे । লাল কুলথ ।
वै निघ. । [नि.व.११ ।

**चक्रलताम्रः** । पुं । बहुरसाम्रलताम्रे । रा.

**चक्रलक्षणा (णिका)** । स्त्री । गुडूच्याम् ।
र.मा. । [नागरमुस्तायाम् । वै निघ. ।

**चक्रला** । स्त्री । उच्चटायाम् । ওকড়া । अम. ।

**चक्रवर्त्ति: (र्त्ती, र्त्तिनी)** । पुं, स्त्री । वा-
स्तुकशाके । বেতো শাক । प मु. । लाक्षायाम् ।
जटामांस्याम् । रा नि व.१२ । [वै.निघ. ।

**चक्रवल्लरी** । स्त्री । स्नुहीभेदे । ফণিমনসা ।

**चक्रवाकः** । पुं । (Anas casarca.) Rudy-
goose. स्वनामख्यातलवजातीयपक्षिविशेषे । চ-
কাচকী, রাগচকা । तन्मांसं लघु स्निग्धं बलदं
अग्निकरं सर्व्वशूलघ्नमुष्णं वातरोगघ्नञ्च । रा.नि व.
१८ । कटु हृद्यम् उष्णवीर्य्यं कटुपाकि बलवृद्धि-
करञ्च । राज. । अश्वविशेषे । नकुल. । (का, की)
स्त्री । चक्रवाकपत्न्याम् । চক্রবাকী । ब्रह्म्याम् ।
विकृतौ । प.मु. ।

**चक्रबीजम्** । क्ली । नैपालवीजे । रा.नि व.६ ।

**चक्रवेधकम्** । क्ली । चुक्रनामककाञ्जिके । गि-
र्वाम्ले । रा.नि.व.१५ । [र.मा. ।

**चक्रश्रेणी** । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । মেড়াশৃঙ্গী ।

**चक्रसंज्ञम्** । क्ली । वङ्गे । हे.च. ।

**चक्रा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী ।
नागरमुस्तायाम् । নাগরমুতা । रा.नि.व.६ ।

**घोरा** । स्त्री । देवदाल्याम् । দেয়াতাড়া । रा. नि व.३ ।

**घोलम्** । क्ली । सस्नेहजलमथिते दधनि । ঘোল । सु सू.४५अ । विजलमथिते दधनि । र मा । पादजलत्रिभागदधिकृते तक्रे। रा.नि व.१५।

**घोलवटकः** । पु । घोलक्लृप्तवटके । ঘোলব ড়া । वै निघ ।

**घोलिः (ली)** । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । শাক বিশেষ । हि घोली, लोंडघोलि, किर्कंगोलि । घोली द्विधा चैत्रजारामघोलिभेदात् । गुणा — चैत्रशाक लवण रुच्यम् अम्लं वातकफघ्नञ्च । आ रामघोलिशाकम् अम्लं रुच्य रुच्य वातघ्न पित्तश्लेष्म कर जीर्णज्वरापहम् । रा नि.व ६ ।

**घोलिका** । स्त्री । घोलि । वै निघ ।

**घोषः** । पु। कांस्ये । তামা ও দস্তায় নির্ম্মিত ধাতু । प सु. । घोषालतायाम् । मे. । मशके । पटोले । भ्रमरे । त्रिका ।

**घोषकः** । पु । कोशातक्याम् । हस्तिघोषाल तायाम् । ঘোষা, মধুলতা । भा पू १भ शाकव । See कोशातकी ।

**घोषका** । स्त्री । घोषालतायाम् । वै निघ. ।

**घोषकाकृतिः** । पु । घोषायाम् । ঘোষা ল তা । र.मा ।

**घोषणः** । पुं । कोकिले । श र ।

**घोषपुष्पम्** । क्ली । कांस्ये । रा नि व १३ ।

**घोषयित्नुः** । पु । कोकिले । त्रिका । [निघ ।

**घोषवती** । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্ফা । वै

**घोषा** । स्त्री । (Anethum sowa.) शता ह्वाख्यक्षुपे । मउरी, শুল্ফা । रा.नि व ४ । क कंटघर्ष्या । रा नि.व.६। विडङ्गे । वै.निघ. ।

**घोषातकी** । स्त्री । श्वेतकोशातक्यां । শ্বেত ঘোষা । र.मा. ।

**घोषित.** । पु। शिशुमारे। শুশোক । वै निघ।

**घोषिल.** । पु । वनशूकरे । वै निघ. ।

**घ्राणम्** । क्ली । स्वनामख्यातेन्द्रिये । নাসিকা। रा नि व १८ । आघ्राणे । मा नि. । [अम. ।

**घ्राणतर्पणः** । त्रि । घ्राणेन्द्रियतर्पणके ।

**घ्राणदुःखदा** । स्त्री । छिक्किन्यां । হেঁচেতা । भा । नासारोगे । হাঁচি । वै निघ. ।

**घ्राणपाकः** । पु । नासापाके । मा उ १८अ. ।

**घ्राणेन्द्रियम्** । क्ली । नासिकायाम् । वै.निघ ।

**घ्राणोदकम्** । क्ली । नासारन्ध्रेण प्रातर्निशो थोदकपाने । নাকে জল খাওয়া । गुणा — तार्क्ष्यनेत्रत्वं खगाधार्य्यसदृशस्वरशालित्वं बुद्धिमत्त्व मश्विनीकुमारसदृशत्व शिरोरोगनाशित्व वलिपलि तविहीनत्वञ्च । रा नि.व १४ ।

**घ्रातिः** । स्त्री । नासिकायाम् । श.च. ।

---

## च

**चः** । पुं । कच्छपे । मे ।

**चकोरः (क)** । पुं । चातकपक्षिणि । চাক্‌ ক পাখী । रा नि.व.१६ ।

**चक्रम्** । क्ली । तगरपादिके । তগরপাদুকা । चक्रद.११अ.।सु कल्प ५अ।चनि १स्थान१अ। विष भेदे । प सु. । रक्तकुलत्थे । काञ्जीभेदे । কাঁচি । वै निघ. पु। चक्रवाकपक्षिणि । চকাচকি । श्रम।

**चक्रकः** । पु । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प.४अ। See सर्प । [वै निघ. ।

**चक्रकरः** । पु । स्वल्पचक्रपाके । क्षुद्रकरवे ।

**चक्रका** । स्त्री । स्वनामख्यातमहौषधी । सु.चि. ३०अ. । See औषधित्रय ।

**चक्रकारकः** । पु, क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । वै निघ ।

**चक्रकुल्या** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श.च । लक्ष्मणाख्याम् । वै निघ. ।

**चक्रगजः** । पु । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকুন্দা । रा. नि व.४ ।

**चक्रगुच्छः** । पुं । अशोकवृक्षे । श.च. ।

**चक्रगुल्मः** । पु । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

, शीतं लघु वर्ण्यं बलदश्च । द्वितीयस्य मांसगुणाः— लघु पथ्यदश्च । रा नि व.१७। तदण्डगुणः—हंसी वत् ज्ञेयः । क्षणचटके । श्यामा पाखी । राज । स्त्री (का) । पिप्पलीमूले । श.टी.। चटकस्त्रियां । श्रम. ।

चट(कि)का । स्त्री । चटकपत्न्याम् । मादि चडाइ । हला. । रक्तगुञ्जायाम् । लाल कुँच । च द.उन्मा.चि. । [रा.नि.व ६ ।

चट(टि)काशि(शी)रः । पुं । पिप्पलीमूले।

चटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

चटि(टी)का । स्त्री । चटकस्त्रियाम् । पिप्पलीमूले । वै निघ. ।

चटुः । पुं । उदरे । मे. । [निघ. ।

चट्टिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । वै.-

चट्टुः । पु । लौहपात्रविशेषे । चाटु ।

चणः (कः) । पुं । (Cicerariatinum) Gram or chick pea. स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । छोलार गाछ । हि चणा, चाणा । मं चणा । कं कडली । गुणाः—रक्तपित्ते हितं । सि.यो.र.पि चि. । "रक्ते कफे पीनसके च कण्ठे गलामये वातरुजे सपित्ते । शीतप्रतिश्याय क्रमीन् निहन्ति शुष्कसपार्द्रचणकः प्रशस्तः ।" चि.१५.च. । मधुरः रूक्षः मेहघ्नः वातपित्तकरः दीप्तिवर्णकरः बलकरः रुच्यः आध्मानकरश्च । तद्यूषगुणाः—मधुरः कषायः कफघ्नः वातविकारकरः श्वासोर्द्धकासपीनसघ्नः बलदीपनश्च । रा.नि व.१६ । कषाय कटुकरौक्ष्यो वातघ्नः कफदोष हृत् । रक्तपित्तं निहन्त्यस्य चणानां यूष उच्यते ॥ अङ्गारभृष्टतैलभृष्टश्च तद्गुण एव । आर्द्रभृष्टः बल्यो रुचिकरश्च । शुष्कभृष्टस्तु रूक्षो वातकुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तघ्नः कफघ्नश्च । तद्यूषः क्षोभकरः । आर्द्रोऽतिकोमलः रुच्यः पित्तशुक्रहरः शीतलश्च । भा पू १म.धान्यव. । तच्छाकं रुच्यं दुर्जरं कफ वातकृत् अम्ल विष्टम्भजनकं पित्तघ्नं दन्तशोथहरञ्च । भा.शाक.व. । पर्युषितचणकजलगुणाः— शीतं प्रातः पीतं पित्तहरं पुष्टिदं बलदञ्च । -रा नि.व.१६ ।

चणकरोटिका । स्त्री । चणकचूर्णकृतरोटिकायाम् । छोलार रुटी । गुणाः—रूक्षा विष्टम्भकरी गुरुः श्लेष्मपित्तास्रघ्नी च । भा. ।

चणकलोणी । स्त्री । चणकाम्ले । गाछ छोला । चाणाशाक । वै निघ. । [छातु ।

चणकशक्तुः । पुं । चणककृतशक्तौ । छोलार

चणकक्षारः । पुं । चणकपुष्पे । रसको.क्रव्यादरसे ।

चणका । स्त्री । अतस्याम् । मसिना । र.सा.सं.।

चणकाम्लकम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । चणकक्षारे । छोलार शाक, गाछ छोला । हिं चणकालोणी । गुणाः—"चणकाम्लकमत्यर्थं दीपनं दन्तहर्षणं लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ।" भा.र.सा.सं.अम्लवर्गे । [शीतलजलं । रत्ना.।

चणकाम्लवाः । स्त्री । चेतस्यफलरसचणकपत्र-

चणकयम् । क्ली । चाणक्यमूलके । वैद्यकम् ।

चणद्रुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । छोट गोखुरी । रा.नि व.४ ।

चणपत्रकः (पत्री) । पुं, स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । रोदन्तीति ख्यातः । रा.नि व ५ । गोक्षुरके । गोखुरी । वै.निघ. ।

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । छोलार शाक । गुणाः—वृष्या वल्या मधुरा बीजैस्तथैव पथ्यहिता । रा नि.व.८ ।

चण्डः । पुं । तिन्तिडीवृक्षे । मे. । रक्तकरवीरे । आरण्यशूकरे । वै.निघ. । ग्रन्थिपर्णे । गेंठेला । हिं चौरा । रा नि.व.१२ । [मयूरे । वै निघ. ।

चण्डकः (की (न्)) । पुं । रक्तकरवीरे ।

चण्डका । स्त्री । वचायाम् । वै निघ. ।

चण्डचुक्रा । स्त्री । तिन्तिड्याम् । वै.निघ. ।

चण्डचन्द्रिका । स्त्री । रसजारणादिस्थाने । वैद्यकम् ।

चण्डहासा । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.१ ।

चण्डा । स्त्री । (Andropogon aciculatum.) चोरनामगन्धद्रव्ये । চোরা । हिं निमिटोंड । श्व. । अजमोदायाम् । वै.निघ. । शङ्खपुष्प्याम् । चौरपुष्प्याम् । काँटुरे, ডানকুনী । मे. । लिङ्गिन्याम् । हिं पचगुडिया । कपिकच्छ्वाम् ।

**चक्राङ्गा** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा नि.व.६ । सुदर्शनायाम् । উবতীপুবতী । पद्मगुडूच्याम् । পদ্ম গুলঞ্চ । वै निघ. । (ङ्गी) हंसपत्न्याम् । श र. ।

**चक्राङ्गः** । पुं । हंसे । अम. ।

**चक्राङ्गा (ङ्गी (इन्))** । स्त्री, पुं । सुदर्शनल तायाम् । উবতীপুনতী । हि दड्मनि । कटु क्याां । कटुकी । रा नि.व.६ । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । प.मु. । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । त्रिका. । हंस्याम् । श र. । मञ्जिष्ठायां । रा. नि.व.६ । वासुकौ । वै.निघ ।

**चक्राटः** । पुं । विषवैद्ये । मे. ।

**चक्राधिवासी** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । টাবা বৃক্ষ । त्रिका. । [वै.निघ. ।

**चक्रालुः** । पुं । महाराजचूतवृक्षे । थांস আম ।

**चक्राह्वः (यः)** । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि.व.४ । मेष कुष्ठ चि. । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

**चक्रिकः** । पुं । रक्तकुलत्थे । वै.निघ. ।

**चक्रिका** । स्त्री । जानुनि । হাঁটু । रा नि व. १८ । श्वेतगुञ्जायाम् । সাদা কুঁচ । रक्तकार्पास्याम् । লালকাপাস । चक्रमर्दे । চাকন্দা । वै.निघ. ।

**चक्रिपत्नी** । स्त्री । चक्रवाकस्त्रियाम् । চক্রবাকী । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

**चक्री (इन्)** । पुं । कोकपक्षिणि । চক্রবাক । चक्रमर्दे । চাকন্দা । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । काके । गर्दभे । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । दधनि । रा.नि.व २३ । स्त्री । त्वचि । দারচিনি । वै निघ. ।

**चक्रीवान्** । पुं । गर्दभे । अम. । चक्रवाके । চকা । वै.निघ. ।

**चक्रेन्द्रकः** । पुं । देवसर्षपवृक्षे । রাই । वै.निघ. ।

**चक्रेश्वरी** । स्त्री । वत्सनाडिकायां । वै निघ. ।

**चक्रोत्थः** । पुं । कुक्कुटपादीलतायां । লতা ফ টকী । वै.निघ. ।

**चङ्क(ङ्कु)रः** । पुं । रथे । मे ।

**चङ्क्रमणम्** । क्ली । भ्रमणे । पुनःपुनर्गमने । गुणाः—"अनारोग्यमनायुष्यं चङ्क्रमणमतिसेवितम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं शुभाम् ॥" सु. चि.२४अ. । "यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ श्लेष्मभेदःकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनम् ।" राज. २प. । [वै निघ. ।

**चचण्डी** । स्त्री । क्षुद्रजिह्वायाम् । আলজিভ ।

**चचेण्डा** । स्त्री । चिचिण्डायाम् । চিচিঙ্গা, ঝেঁাপা । गुणाः—शोषरोगे हितं पटोलादीनगुणश्च । मद ।

**चच्चत्कुठाररसः** । पुं । अर्शसि रस । रस. गन्धकः लौह म २ भ. । त्रिकटु दन्तीमूलं कुष्ठ म. १ भ. विषलाङ्गलिकामूलं ६ भ. यवक्षार. सैन्धव टङ्कणक्षारः प्र ५ भ. गोमूत्रं सुहीक्षीर प्र ११भ । यावत्पिण्डं भवत्यिना पचेत् । र.सा.स. ।

**चञ्चरी (इन्)** । पु,स्त्री (री) । मधुमक्षिकायां । भ्रमरे । ভ্রমর । वै निघ. ।

**चञ्चरीकः** । पुं । भ्रमरे । त्रिका ।

**चञ्चलतैलम्** । क्ली । शिलारसे । त्रिका. ।

**चञ्चला** । स्त्री । पिप्पल्याम् । म.च ।

**चञ्चुमूचिः** । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারসা থডা হাঁস । त्रिका. ।

**चञ्चुः** । पुं, स्त्री । क्षुद्रचञ्चुक्षुपे । চেচ্‌ড়া শাক । गोनाडीचे । নাড়ীচ শাক । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ । एरण्डसामान्ये । मे । कर्णे । श र. । पक्षिणः चौष्ठे । পাখির ঠোঁট । अम. ।

**चञ्चुकः (का, की)** । पुं, स्त्री । चुचुक्षुपे । চেঁচকো । भा.रा.नि.व ४ । स्त्री (का, की) । पक्षिचञ्चौ । श.र. । [म द ४ ।

**चञ्चुपत्रः (पत्राख्यः)** । पुं । चुचुशाके । रा

**चञ्चुरः** । पुं । चुचुशाके । रा.नि.व.४ ।

**चञ्चुलुः** । पुं । रक्तैरण्डे । वै निघ. ।

**चञ्चुसूचिः (कः)** । पुं । पक्षिविशेषे । কাদা খোঁচা । कारण्डवपक्षिणि । त्रिका. । है च. ।

**चञ्चूः** । स्त्री । पक्षिमुखे । পাখির ঠোঁট । है च. ।

**चटकः** । पुं । Sparrow. क्षुद्रपक्षिविशेषे । চড়াই পাখী । हिं चड़ैया । मं चिमणा । स द्विविधः ग्रहारण्यभेदात् । अयमस्य मांसगुणाः—

**चतुर्भद्रः** । पुं । समभागेषु मुस्तकातिविषागुडूची शुण्ठीषु । वैद्यकम् ।

**चतुर्भद्रिकावलेहः** । पुं । चातुर्भद्रावलेहे ।

**चतुर्मुखः** । पुं । वातव्याधौ रसविशेषे । रस गन्धकलौहाभ्राणि प्र. समभागानि स्वर्णभस्म सूत तुल्यं कुमारीरसेन मर्दयित्वा एरण्डपत्रैः वेष्टयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं. ।

**चतुर्वर्णः** । पुं । कलायभेदे । তেওড়া । वै. निघ. ।

**चतुर्विंशतिकः** । पुं । पुरुषे । च.शा.१अ ।

**चतुर्विधान्नम्** । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयेषु । See अन्नम् ।

**चतुर्बीजम्** । क्ली । मेथिकादिवीजचतुष्टये । "मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् । तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति नयनामयं । अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥" भा. ।

**चतुश्छदः (दा)** । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল । सुनिषण्णके । শুশুনি । वै निघ. ।

**चतुष्की** । स्त्री । मशहर्याम् । मशारि । मे. ।

**चतुष्कुवलयम्** । क्ली । कुवलयस्य नालकन्ददलकेसरेषु । পদ্মের ডাঁটা, মূল, পাতা ও কেসর । वा उ ३९अ , सिद्धरसायनप्रस्ते ।

**चतुष्पत्रः (त्री (त्रन्))** । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । ছোট পাথরকুচি । रा.नि.व.५ । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । हिं चौपत्तिशाक । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः चतुर्दल इति श्रुतः । शाकी जलान्विते देशे चतुःपत्रीति चोच्यते ॥" भिषग्राम् । सुटी । च.टी ।

**चतुष्पदः (पात्)** । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि व.४ । पशौ गजाश्वादौ । मे. ।

**चतुष्पदा** । स्त्री । भेण्डायाम् । वै.निघ. । जलजपुष्पविशेषे । अर्कचि. । [रा.नि.व.५ ।

**चतुष्पर्णी** । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायां । আমরুল ।

**चतुष्पादः** । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये । "भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।" वैद्यकम् ।

**चतुष्पुटोदरा** । स्त्री । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । वै निघ. ।

**चतुष्पुण्ड्रः** । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**चतुष्फला** । स्त्री । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

**चतुस्समः** । पुं । आमज्वरे योगविशेषे । যোগবিশেষ । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानीसमभागेषु । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमेषु । हे.च. । जातीफललवङ्गजीरकटङ्कणेषु । गुणाः—"आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दीपनं परम् ।" च. । आमातिसारशूले जातीफलं लवङ्गं जीरकं टङ्कणं समभागचूर्णं माक्षिकसितासहितं लिह्यात् ।

**चत्वालः** । पुं । दर्भभेदे । गर्भाशये । वै निघ. ।

**चदिरः** । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सर्पे । उणा. ।

**चनः** । क्ली । भक्ते । ভাত । वै.निघ ।

**चन्दकः** । पुं । मत्स्यविशेषे । চান্দা মাছ । तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुरं बलकरञ्च । रा.नि व १८ ।

**चन्दनः** । पुं, क्ली । Sandal. (Sirium myrtifolium) स्वनामख्यातवृक्षे । यस्य काष्ठं परमसुगन्धि । চন্দন গাছ । स सप्तभेदः—श्रीखण्डशवरपीतपत्राङ्गरक्तचन्दनवर्बरहरिगन्धभेदेन । श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—"स्वादे तिक्तं कषे पीत छेदे रक्तं तनौ सितं । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥" भा. । सा. गुणाः—"चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रुच तिक्तमाह्लादनं लघु ॥" रा नि.व १२ । "हृद्यं बल्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥" म द । क्ली । रक्तचन्दने । मे. । पुं । वानरविशेषे । हे च. ।

**चन्दनगोपा (पी)** । स्त्री । शारिवाविशेषे । কৃষ্ণ শারিবা, শ্যামা লতা । रा.नि व.१२ ।

**चन्दनद्रुमः** । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । सर्जतरौ । वै.निघ. ।

**चन्दनपुष्पम्** । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व १२ ।

**चन्दनमूलम्** । क्ली । चन्दनतरुमूले । इदं जङ्गमविषघ्नम् । नकुल.१६प. ।

—আনাকুশী। আখুকর্ণ্যাম্। ইন্দুরকাণী। रा. नि व ३। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व ८।

**चण्डाख्या** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै.निघ।

**चण्डातः (क.)** । पुं । करवीरे । अम. रुद्र लीङ्गचे । वै.निघ ।

**चण्डालः (क.)** । पुं । रक्तकरवीरे । तण्डु लीयशाके । চাঁপানটিয়া,কাঁটানটিয়া । वै.निघ।

**चण्डालकन्दः** । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्द शाके । চণ্ডালকন্দ । म चण्डालकन्द । क माद गीगड्डे । स एकपत्रद्विपत्रत्रिपत्रचतुष्पत्रपञ्चपत्रभेदे न बहुधा । गुणाः—मधुरः कफपित्तरक्तदोषघ्न विषभूतादिदोषघ्न रसायनश्च । रा नि व ७ ।

**चण्डालिका** । स्त्री । करवीरे । चण्डालवल्ल- क्याम् । বনচাঁড়াল । मि ।

**चण्डाली** । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । লিঙ্গিনী লতা । रा नि.व १३ । रस.र प्रमेह चि.मेहद्विर दविहरसे ।

**चण्डिका** । स्त्री । অতসী । মশিনা । त्रिका ।

**चण्डी** । स्त्री । चिडादेवदारौ । शिवलिङ्गिन्यां । শিবলিঙ্গিনী লতা । रा नि.व ३ । [नि.व १० ।

**चण्डीकुसुमः** । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । रा

**चण्डीलता** । स्त्री । ग्रन्थिपर्णभेदे । গেঁটেলা। हि चीरा । वै निघ. ।

**चण्डुः** । पु । मूषिके । श च ।

**चण्डेश्वररसः** । पु । नवज्वरे रस । "रस गन्धं विष ताम्र मर्द्दयेदेकयामकं । आर्द्रकस्वरसेनैव म र्द्दयेत्सप्तवारकम् । निर्गुण्ड्याः स्वरसे यत्नात् मर्द्दये त्सप्तवारकम् । गुडूचीकार्द्दरसेनैव दद्यात् हन्ति ज्वरं ध्रुवात् ॥" রস, গন্ধক, বিষ, তাম্র প্রত্যেকে সমভাগ প্রতিদিন আদার রসে ১প্রহর মর্দ্দন করিয়া ৭ ভাবনা দিবে। ঐরূপ নিসিন্দা রসে ৭ ভাবনা দিবে। মাত্রা ১ র. অনুপান আদার রস। रसकौ. ।

**चतुरः** । पु । काके । हे च । [निघ.]

**चतुरङ्गः** । पु । कलायभेदे । তেওড়া । वै

**चतुरङ्गा** । स्त्री । घोटिकावृक्षे । শেয়াকুল। रा.नि.व.८ ।

**चतुरङ्गावलेहः** । पु । ज्वरे अवलेह । स च समभागद्राक्षामलकयुक्तौमधुकृत । भा. ।

**चतुरङ्गुलः** । पुं । आरग्वधविशेषे । বড় সোঁ- দালু । हि धनबहेडा । प मु. । पटोलसदृशफल लतायाम् । তিৎপলতা । सु.सू.३८श ।

**चतुरम्लम्** । क्ली । अम्लचतुष्टये । यथा—कोल दाडिमवेतसवृक्षाम्लेषु । कपित्थदाडिमतिन्तिडीक- लवृक्षाम्लेषु । (वृक्षाम्ल आम्रातके ।) अम्लवेतसवृक्षा म्लजम्बीरनिम्बुकेषु । অম্লবেতস, আমড়া, গোঁড়া লেবু, কাগজী লেবু । भा ।

**चतुरूर्द्ध्वपात:** । पु । शरभपशौ । वै.निघ. ।

**चतुरूषणम्** । क्ली । कणामूलसहिते त्र्यूषणे । "त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् । व्योष स्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥" वैद्यकम् ।

**चतुर्गतिः** । पु । कच्छपे । हे च. ।

**चतुर्जातम्** । क्ली । चातुर्जातके । গুড়ত্বক্ তেজপত্র এলাইচ নাগেশ্বর । वै.निघ.२भ. वा त्या लशुनपाके । [হই দিন অন্তর জ্বর ।

**चतुर्थकः** । पु। विषमज्वरभेदे, चातुर्थिकज्वरे ।

**चतुर्थिका** । स्त्री । पलमाषे ४ वा ८ मी । प प्र. । [निघ. ।

**चतुर्दंष्ट्रा** । स्त्री । गोक्षुरवृक्षे । গোখুরী । वै

**चतुर्दलः** । पुं । सुनिषण्णशाके । শুশুনিশাক । भा. ।

**चतुर्दशाङ्गः** । पुं । सान्निपातिकज्वरे कषाय- भेदे । सदशमूलकिरातत्तिक्तादिकषाये । दशमूल चिरायता गुडूची मुस्ता शुण्ठी मिलिता २ तो । प्रक्षेप कटुकचूर्ण ४ माषा । দশমূল, চিরেতা, গুলঞ্চ, মুতা,শুঁট মিলিত ২ তো । প্রক্ষেপ তেউড়ীচূর্ণ ৪ মাষা। सा.कौ. ।

**चतुर्दशी** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নি শিন্দা । वै.निघ. ।

**चतुर्द्रवः** । पुं । चतुर्गुणद्रवद्रव्ये । सि यो. ।

**चतुर्धारी** । स्त्री । चतुर्धारकोशवत्याम् । द- ग्रनाविशेष । वै निघ. । [ডাডক । वै निघ. ।

**चतुर्भद्रा** । स्त्री । ग्रन्थिपर्णदारके । শেতরীন-

**चतुर्भद्रः** । पुं । समभागेषु सुलकातिविषाशुण्ठी गुडूचीषु । वैद्यकम् ।

**चतुर्भद्रिकावलेहः** । पुं । चातुर्भद्रावलेहे ।

**चतुर्मुखः** । पुं । वातव्याधौ रसविशेषे । रस गन्धकलौहाभ्राणि प्र. समभागानि स्वर्णमस्य सूत तुल्यं कुमारीरसेन मर्द्दयित्वा एरण्डपत्रैः वेष्टयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं ।

**चतुर्वर्णः** । पुं । कलायभेदे । তেওড়া । वै निघ. ।

**चतुर्विंशतिकः** । पुं । पुरुषे । च.शा.१म ।

**चतुर्विधान्नम्** । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयेषु । See अन्नम् ।

**चतुर्बीजम्** । क्ली । मेथिकादिबीजचतुष्टये । "मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् । तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति नयनामयम् । अजीर्णं शूल माध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥" भा. ।

**चतुश्छदः (दा)** । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । . আমরুল । सुनिषण्णके । শুশুনি । वै निघ. ।

**चतुष्की** । स्त्री । मशहर्य्याम् । मशारि । मे. ।

**चतुष्कुवलयम्** । क्ली । कुवलयस्य नालकन्ददलकेसरेषु । পদ্মের ডাঁটা, মূল, পাতা ও কেশর । वा उ.२८ष, सिद्धरसायनद्रवे ।

**चतुष्पत्रः (त्री (ङ्ग्))** । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । ছোট পাথর কুচি । रा नि व.५ । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । हिं चौपतिशाक । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः चतुर्दल इति स्मृतः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥" भिण्डाम् । वैं.टी । च.टी ।

**चतुष्पदः (ष्पात्)** । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा. नि व.४ । पशौ गवाश्वादौ । मे. ।

**चतुष्पदा** । स्त्री । भेण्डायाम् । वै.निघ. । जलजपुष्पविशेषे । चर्कचि. । [रा.नि.व.५ ।

**चतुष्पर्णी** । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायां । আমরুল ।

**चतुष्पादः** । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये । "भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।" वैद्यकम् ।

**चतुष्पुटोदरा** । स्त्री । पीतपुष्पकरवीरक्षुपे । वै निघ. ।

**चतुष्पुण्ड्रः** । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**चतुष्फला** । स्त्री । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

**चतुस्समः** । पुं । आमज्वरे योगविशेषे । যোগবিশেষ । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानीसमभागेषु । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमेषु । हे च. । जातीफललवङ्गजीरकटङ्कणेषु । गुणाः—"आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दीपनीयणत् ।" च. । आमातिसारशूले जातीफल लवङ्ग जीरक टङ्कणं समभागचूर्णं माक्षिकसितासहितं लिह्यात् ।

**चत्वालः** । पुं । दर्भभेदे । गर्भाशये । वै निघ ।

**चदिरः** । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सर्पे । चन्द्रे ।

**चनः** । क्ली । भक्ते । ভাত । वै.निघ ।

**चन्दकः** । पुं । मत्स्यविशेषे । চান্দা মাছ । तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुरं बलकरञ्च । रा नि व १८ ।

**चन्दनः** । पुं, क्ली । Sandal. (Sirium myrtifolium) स्वनामख्याततरुः । यस्य काष्ठं परमसुगन्धि । চন্দন গাছ । स तु सप्तभेदः—श्रीखण्डभद्रश्रीपीतपत्रहरिचन्दनवर्वरहरिगन्धमेदैः । श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितं । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥" भा. । सा. गुणाः—"चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥" रा नि.व १२ । "हृद्यं बल्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥" म द । क्ली । रक्तचन्दने । मे । पुं । वानरविशेषे । हे च. ।

**चन्दनगोपा (पी)** । स्त्री । शारिवाविशेषे । কৃষ্ণ শারিবা, শ্যামা লতা । रा.नि व १२ ।

**चन्दनद्रुमः** । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । सर्ज्जतरौ । वै.निघ. ।

**चन्दनपुष्पम्** । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व १२ ।

**चन्दनमूलम्** । क्ली । चन्दनतरुमूले । इदं जङ्गमविषघ्नम् । नकुल.१६८. ।

**चन्दनमूलिका** । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । श्यामालता । वै निघ. ।

**चन्दनसारिवा** । स्त्री । गोपीचन्दने । तिन कमाटी । कृष्णसारिवायाम् । रा नि व १२ ।

**चन्दनसारः** । पु । वज्रक्षारे । रा.नि व ६ ।

**चन्दना** । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । रा नि व १२ । श्वेतसारिवायाम् । भा. ।

**चन्दनादितैलम्** । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे । तिलतैल ४ श दधिमस्तु १६ श. लाक्षारस ४ श (लाक्षा १६ प वारि १६ श. शे ४ श)। कल्कार्थे—रक्तचन्दन बालक नखी कुष्ठं यष्टिमधु शैलज पद्मकाष्ठ मञ्जिष्ठा सरलकाष्ठ देवदारु शटी एला खट्टाशी नागकेशर तेजपत्र शिलारस मुरामांसी जटामांसी काकोली प्रियङ्गु मुस्ता हरिद्रा दारुहरिद्रा श्यामालता अनन्ता लताकस्तूरी लवङ्ग अगुरु कुङ्कुमं गुडत्वक रेणुक नलुका प्र २ तो.। তিলতৈল ৪ শ দধিমস্ত ১৬শ. লাক্ষারস ৪ শ (লাক্ষা ১৬ প জল ১৬ শ শে. ৪ শ)। কল্কার্থ—রক্তচন্দন, বালা, নখী, কুড়, যষ্টিমধু, শৈলজ, পদ্মকাষ্ঠ, মঞ্জিষ্ঠা, সরলকাষ্ঠ, দেবদারু, শটী, এলাইচ, খাটাশী, নাগেশ্বর, তেজপত্র, শিলারস, মুরামাংসী, জটামাংসী, কাকোলী, প্রিয়ঙ্গু, মুতা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শ্যামালতা, অনন্তমূল, লতাকস্তুরী, লবঙ্গ, অগুরু, কুঙ্কুম, গুড়ত্বক্, রেণুক, নালুকা প্রত্যেকে ২ তোলা। চ.দ.।

**चन्दनादिलोहम्** । क्ली । जीर्णज्वरे । "रक्तचन्दनह्रीबेरपाठोशीरकणाशिवा । नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितं । लौहं निहन्ति विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥" রক্তচন্দন, বালা, আকনাদিমূল, বেণার মূল, পিপুল, হরীতকী, শুঁট, নীলোৎপল, আমলা, মুতা, চিতার মূল, বিড়ঙ্গ প্রত্যেকে সমভাগ। সর্বসমান লৌহ একত্র জলে নাড়িবে। চ.সা.सं. ।

**चन्दनाम्बु** । क्ली । सुगन्धजलभेदे । वैद्यकम् ।

**चन्दिरः** । पु । कर्पूरे । शब्दच. । हस्तिनि । मे ।

**चन्द्रः** । पुं । निशाकरे । अम. । कर्पूरे । जले । मे. । काम्पिल्लके । কমলাগুড়ি । रा नि.व.१२ । भा म.१४ सन्ततज्वर चि.। रौप्ये । स्वर्णे । रा नि. व.१३ । रक्तमुक्ताफले । र.चि.३श । हीरके । भा. । गैरिके । शुक्लत्रिवृतायाम् । वै निघ. ।

**चन्द्रकः** । पु । मत्स्यविशेषे । চাঁদা মাছ। गुणा —"चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः ।" राज ३प । मेचके । मयूरपुच्छेन চাঁদ । अम । नखे । श च । क्ली । श्वेतमरीचे । रा.नि व ६ । चन्दने । स्त्री। मेथिकायां । মেতি । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । वै निघ । [श.र ।

**चन्द्रकला** । स्त्री । वाचामत्स्ये । বাচা মাছ ।

**चन्द्रकवान्** । पु । मयूरे । वै निघ ।

**चन्द्रकान्तः** । पु । स्वनामख्यातमणौ । চন্দ্রকান্ত মণি । गुणा —शीतल स्निग्ध रक्तपित्त तापहर शिवप्रीतिकर ग्रहालक्ष्मीदूरकृत् स्वच्छ । तत्परीक्षा—"स्निग्ध श्वेत पीतमाचाम तद्गे चिन्ते स्वच्छतां यन्मुनीनां । यच्च स्राव याति चन्द्रांशुसङ्गात्स्यात् स चन्द्रकान्ताख्यमेतत् ॥" रा नि व.१३ । *तद्गुल्मजगुणा* —लघु गङ्गाम्बुसदृश पित्तघ्न निर्मलं मूर्च्छादाहरक्तपित्तकासमदात्ययेषु हितम् । रा.नि व १४ । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । कैरवे । श म. । स्त्री । निगुण्ड्यां । वै निघ. । रात्रौ । श च. ।

**चन्द्रकान्ति** । क्ली । रूप्ये । রূপা । वै.निघ. ।

**चन्द्रकी (न्)** । पु । मयूरे । त्रिका । स्त्री । लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे । यथा—"दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृति ।" वा.उ. १४अ. ।

**चन्द्रगन्धा** । स्त्री । शट्याम् । शटी । वै निघ. ।

**चन्द्रगोलिका** । स्त्री । चन्द्रकमीने । চাঁদা মাছ । वै निघ । [त्रि । मु चि ८श ।

**चन्द्रचक्रम्** । क्ली । चन्द्रचक्राकारच्छेदकर्म

**चन्द्रचञ्चलः** । पु । खलिशमत्स्ये । খলিশা মাছ । त्रिका । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । वाटा । [निघ ।

**चन्द्रचन्दनम्** । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । मे

**चन्द्रोपलः** । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि. व १३ ।

**चन्द्रटः** । पुं । विम्बजीकीटाख्याकारे ।

**चन्द्रतरुः** । पुं । महासोमवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

**चन्द्रद्युति** । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।

**चन्द्रनामा(न्)** । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व १२ ।

**चन्द्रपुष्पम्** । क्ली । रौप्ये । वै.निघ । (भा, षी) स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.४ ।

**चन्द्रप्रभा** । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । कर्चूरके । शटी । वै.निघ. । पायसविशेषे । পায়স বিশেষ । लक्षण —"शालिमतण्डुलौ धौतौ परिभ्रष्टौ घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचित. पायसो भवेत् । अष्टजीरचतुर्जातचन्द्रविन्दुसुरोचनः ॥" राज.३प । अर्शसि प्रमेहे च औषधविशेषे —विडङ्ग चित्रकमूल त्रिकटु त्रिफला देवदारु चवी किराततिक्तक पिप्पलीमूल मुस्ता शटी वचा गुडत्वगमाक्षिक सैन्धव यवक्षार सर्ज्जिक्षारः हरिद्रा दार्व्वी धान्यक गजपिप्पली अतिविषा प्र. २ तो. शुद्धशिलाजतु ८ प. (३२ तो) शुद्धगुग्गुलु. २ प. शर्करा ४ प. वंशरोचनात्रिवृतादन्तीमूलत्वगेलापत्राणां प्र १ प. । अत्र पल प्रमाण रसगन्धकयोरपि केचिद्वदति । मात्रा वदरास्थिसमा । रस र. । [হেঁচ । अम. ।

**चन्द्रबाला** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলা-

**चन्द्रभस्म** । क्ली । कर्पूरे । त्रिका ।

**चन्द्रभा** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

**चन्द्रभागा** । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणा.—सुशीतलं पित्तदाहघ्नं वातकरञ्च । रा.नि.व १४ ।

**चन्द्रभूतिः** । स्त्री । रौप्ये । रा.नि व १३ ।

**चन्द्रमणिः** । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । हे.च ।

**चन्द्रमल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । मल्लिकाभेदे । চন্দ্রমল্লিকা ।

**चन्द्रमसी** । स्त्री । योनिमध्यस्थनाडीविशेषे । यथा—"या चापरा चान्द्रमसी च नाडी कन्दर्पगर्भे भवति प्रधाना । सा सुन्दरी योषितमेव सूते ..... ॥" भा. ।

**चन्द्रमा** । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२८अ. ।

**चन्द्ररश्मिनः** । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.निघ. ।

**चन्द्रराजी** । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । रा.नि व ४ । [वै.निघ ।

**चन्द्ररुक्** । क्ली । चन्द्रकमल्लिरे । চাঁদা গাছ ।

**चन्द्ररे(ले)खा** । स्त्री । सोमराज्याम् । प.मु । वाकुचीवीजे । হাকুচ। वा.चि.३अ कन्दर्पसारतैले।

**चन्द्रलता** । स्त्री । एलाललतायाम् । वै.निघ. ।

**चन्द्रलोह(क)म्** } क्ली । रौप्ये । रा.नि.व. १३ ।
**चन्द्रवपुः**

**चन्द्रवल्लभा (वल्लरी)(वल्ली)** । स्त्री । (री) सोमलतायाम् । रा.नि.व १३ । ब्राह्मीक्षुपे । ब्राह्मी शाक । अ टी.भ । (भा, ल्ली) प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলী । माधवीलतायाम् । रा नि.व.५।१० । चन्द्रमल्लिकायाम् । वै निघ. ।

**चन्द्रविहङ्गमः** । पुं । वकपक्षिणि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । वै निघ. ।

**चन्द्रशकला** । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । वै.निघ. । [ক্ষারা. ।

**चन्द्रशालिका** । स्त्री । प्रासादशिरोगृहे ।

**चन्द्रशू(सू)रम्** । क्ली । पशुमेहनकारिकायां । হালিম্‌, চাঁদসূর । वै.निघ.२भ.हिक्का.चि.चन्द्रसूरकषाये । गुणा —"चन्द्रशूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि वलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥" भा.ह.वर्गः । वनमेथिकायां । वै.निघ. ।

**चन्द्रशेखररसः** । पुं । शीताङ्गसन्निपातज्वरे रस । रसगन्धकमरिचटङ्कणानि प्र. समानि सर्व्वतुल्या शुद्धमन शिला मत्स्यपित्तेन १ दिनं भावयेत् । र.सा.सं. ।

**चन्द्रसंज्ञः** । पुं । कर्पूरे । अम ।

**चन्द्रसम्भवा** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

**चन्द्रहासम्** । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

**चन्द्रहासा** । स्त्री । मल्लिकाभेदे । মোহনভোগ । भा. । गुडूच्याम् । रा.नि.व ३। कन्दगुडूच्याम् । प्रसारण्यां । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

**चन्द्रा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া শৃঙ্গী । रा.नि व.६ । एलायाम् । श.र. । गुडूच्याम् । चन्द्रिपर्ण्यां । গেঁটেলা । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

**चन्द्रापुरपूगम्** । क्ली । तत्स्थानजातपूगफले । चन्द्रापुरी पूगाद्रि । रा.नि व ११ ।

**चन्द्राब्जम्** । क्ली । कुमुदपुष्पे । श्वेत शुन्दि, श्वेतोत्पल । रा.नि व १० ।

**चन्द्राभिधा** । स्त्री । वाकुच्याम् । वै.निघ. ।

**चन्द्रामृतरस (लौहञ्च)** । पु । राजयक्ष्माधिकारे रस । पारद १ भ गन्धक २ भ सैन्धव १ भ. शमीश्वेतापराजितापत्ररसेन एकत्र सम्मर्द्य गोलकीकृत्य नागवल्लीदलैर्वेष्टयित्वा पातालयन्त्रे पचेत् । दिनान्ते च उद्धृत्य यन्त्रोर्द्दलग्नम् औषध ग्राह्यम् । मात्रा २ रक्ति । अनु मृगाङ्कवत् । अन्य कासे—रस गन्धक लौह प्र २ तो टङ्कणचार ४ वा ८ तो. मरिचचूर्ण २ वा ४ तो त्रिकटु त्रिफला धान्यक जीरक सैन्धवलवण चविका एषां प्र चूर्ण १ तो छागीदुग्धेन पेषयेत् । मात्रा ६ र । र सा स. । अन्य बृहच्चन्द्रामृतरस राजयक्ष्मणि—रस १ तो गन्धक १ तो अभ्र २ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूर ॥० तो स्वर्णभस्म १ तो ताम्रभस्म १ तो. लौहभस्म २ तो बृहदारकबीज जीरक भूकुष्माण्ड शतमूली कोकिलाक्षबीज बला कपिकच्छुमूल गोरचतण्डुलीमूल जातीफल जयित्री लवङ्ग सिद्धिबीज श्वेतधूनक प्र ॥० तो मधुना मर्दयेत् । र सा.स ।

**चन्द्रार्द्धम्** । क्ली । भगन्दरस्य अर्द्धचन्द्राकारच्छेदने । सु चि.८प ।

**चन्द्रालोकः** । पु । कर्पूरे । वै निघ. ।

**चन्द्राश्मा (न्द्रिकाद्राव)** । पु । चन्द्रकान्तमणौ । रा नि व १३ ।

**चन्द्रिका** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । कर्णस्फोटायां । कार्णछिडा । श्वेतकण्टकार्याम् । रा नि व ४ ।

**चन्द्रिकापायी (इन्)** । पु । चकोरे । रा नि. व १९ ।

**चन्द्रिकाम्बुजम्** । क्ली । कुमुदे । श्वेतोत्पल वा श्वेत शुन्दि । रा.नि व १० ।

**चन्द्रिलः** । पु । नापिते । वास्तुकशाके । मे. ।

**चन्द्री** । स्त्री । वाकुच्याम् । रा.नि व.४ ।

**चन्द्रेष्टम्** । क्ली । कुमुदपुष्पे । वै निघ. ।

**चन्द्रेष्टा** । स्त्री । उत्पलिन्याम् । कुमुदिनी । रा नि व.१० ।

**चन्द्रोदयमकरध्वजः (रस)** । पु । र सायनाधिकारे रस । शुद्धकण्टकवेध्यसुवर्णपत्र १ प शुद्धरस ८ प शुद्धगन्धक १६प. एतानि रक्तकार्पासपुष्पे मर्दयित्वा पुन घृतकुमारीरसेन मर्दयेत् ततो इष्टकाचकूप्या स्थापयेत् । अथ तां कूपीं मृत्तिकावस्त्रखण्डेन लेपयित्वा इष्टकादिना सुखरोधयेत् । ततो मन्दमध्यातिशयवह्निना यथाक्रम दिनत्रय वालुकायन्त्रेण पचेत् । तत उद्धृत्य कूपिकोर्द्धलग्नसिन्दूरस्य १ प. कर्पूर ४ प. जातीफल पिप्पली लवङ्ग कस्तूरी (मृगनाभि) एषां प्रति ४ मा एकत्र मर्दयित्वा माषकप्रमाणा वटिका कार्य्या पर्णानुपानतो भोक्तव्या च । रस र । तद्वत्—ध्वजभङ्गाधिकारे । शुद्धसूक्ष्मस्वर्णदलं १ प शुद्धपारद ८ प. एकत्र सम्यक्सम्मर्द्य १६ प शुद्धगन्धकेन एकत्र कज्जली कार्य्या । अथ रक्तकार्पासपुष्परसेन कुमारीरसेन च उक्ता कज्जलिका सुभाव्य शुष्कीकृत्य समतलविलेपितकाचकूपिकायां स्थापयित्वा खटिकया कूपीमुख निरोधयेत् । ततस्तां कूपीं तलमध्ये सच्छिद्रकटिकाभ्यन्तरे संस्थाप्य वालुकायन्त्रयोगेन दिवसत्रय पचेत् । शीते अवतार्य्य कूपीकण्ठलग्नमौषध गृहीत्वा तस्य १ प कर्पूरस्य च ४ प तथा जातीफललवङ्गत्रिकटुमृगनाभीनां प्रत्येकं ४ मा. गृहीत्वा एकत्र मर्दयेत् । मात्रा ५ र. पर्णेन भक्षणीयम् । स्वल्प —ध्वजभङ्गे रस । तस्य प्रणाली यथा—कर्पूरजातीफलमरिचलवङ्गानां प्र १ तो कस्तूरि स्वर्ण प्र तोलकाष्टमभाग (१ मा.) रससिन्दूर सर्व्वसमं गृहीत्वा एकत्र मर्दयेत् । मात्रा ४ र अनु. पर्णरस । भैष ।

**चन्द्रोदयवर्त्तिः** । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । ह रीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिच बिभीतकास्थि मज्जाशङ्ख मृगनाभि शुद्धमन शिला एषां प्र. सम भाग छागदुग्धेन एकत्र मर्दयेत् ।

**चन्द्रोपलः** । पु । चन्द्रकान्तमणौ । हे च. ।

**चप(व)लः** । पु । पारदे । त्रिका. । र.सा.स. माक्षिकधातौ । राजमाषे । रा.नि व १६ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ । मत्स्यविशेषे । प्र स्तरे । वै निघ. । मत्स्यकभेदे । तद्दष्टे वर्हि मूर्च्छा

तथा च भवेत् । सु.कल्प.६प. । वा उ.३८प. ।

**चपलतारायः** । पुं । चजीर्णरोगे । निदा. ।

**चपला** । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व ६ । भा म.४भ योनिरोग.चि.। विजयायां । सिद्धि । मद्य-सामान्ये । रा.नि.व.१४ । जिह्वायां । भा । पिप्पलीमूले । चक्रदत्त.चि.पानीयभक्तवच्याम् ।

**चपलाजटा (मूलम्)** । स्त्री। पिप्पलीमूले। - वै.निघ.२भ.काश चि.मरिचाद्यचूर्णे ।

**चपेटः** । पुं । तले । चापड़ । रा नि.व.१८ ।

**चमटः** । पुं । खलुगीचूर्णे । वडगम । वै निघ.।

**चमत्कारः** । पुं । चपामार्गे । श.र. ।

**च(चा)मरम्** । क्ली । चामरे । बालव्यजने । चांमर । मे. । तद्गुणाः—श्रीमत्कर मक्षिका दिनाशकय । राज. ।

**चमरः (री)** । पुं, स्त्री । चमरीमृगे । चमरी, चमरी गाभि । मं चवरीगाय । कं हुवि । तस्या वं खिग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं वातपित्त घ्न । सु सू ४६प. । (री) स्त्री । मञ्जर्याम् । मे. । चमरस्त्रियाम् ।

**चमरपुच्छः** । पुं । कोकडमृगे । रा.नि.व.१८।

**चमरिकः** । पुं । कोविदारवृक्षे । काञ्चन गाछ । चम. ।

**चमसः** । पुं । पर्पटे । पांपर । पिष्टकभेदे । लड्डुके । (यज्ञपात्र.) । (सी) स्त्री । मुद्गमसूरा - दिपिष्टके तचूर्णे च । "चूर्णं यन्मुद्गमाषाणां चमसी साभिधीयते ।" भा. ।

**चमूरुः** । पुं । हरिणभेदे । चम. । श.मा. ।

**चम्पः** । पुं । कोविदारवृक्षे । काञ्चन गाछ ।

**चम्पकः** । पुं । (Michelia champaca.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । चांपाफुलेर गाछ । प सु हिं मं चंपा । कं सम्पगे । गुणाः—कटु तिक्त शीतल दाहघ्न कफकृच्छ्रघ्न. पित्तघ्न वातघ्न च । रा.नि.व.१० । "चम्पकः कटुकस्तिक्त. क- षायो मधुरो हिमः । विषक्रिमिहरः कृच्छ्रकफ वातास्त्रजित् ।" भा. । पनसवृक्षे । वाजकेसर । चम्पके । वै.निघ. । (ा) स्त्री । चम्पकपुष्पे । स्वर्णकदल्याम् । चांपाकला ।

**चम्पककदली (रम्भा)** । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । चांपाकला । गुणाः—वातपित्तहरं गुरु वीर्यकरम् अतिशीतं रसे पाके च मधुरम् । रा. नि व.११ । वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं अतिशीतलं रसे पाके च मधुरम् । राज. ।

**चम्पककलिका** । स्त्री । चम्पककोरके । चांपार कलि । रा.नि व १० ।

**चम्पकागदः** । पुं । लूताकीटादिविषहरागदभेदे । यथा—"हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतके सरे. । सक्षौद्रास्सर्पिः ।" वा.उ.३७म. ।

**चम्पकालुः (लुः)** } पुं । पनसवृक्षे । कांठाल
**चम्पालुः** } गाछ । श.र. ।

**चम्पकुन्दः** । पुं । मत्स्यविशेषे । चांपिला नाछ, चांदकडा । गुणाः—"चम्पकुन्दो गुरुर्वृष्यः मधुरो वातपित्तजित् शुक्रदो बलकृत्स्नीलः स्वेदनः श्लेष्मकोपनः ।" राज ३प. । [गाछ । विका ।

**चम्पकोलः (पः)** । पुं । पनसवृक्षे । कांठाल-

**चम्पलः** । पुं । महानागकेशरचम्पके । नागेश्वर चांपा । विका ।

**चयः** । पुं । विद्यायाम् । रोगवृद्धौ । वै.निघ. ।

**चरः** । पुं । गुप्तरोटपविधि । चवन पाखी । श.मा. । कपर्दके । कड़ि । रा.नि.व १३ ।

**चरकः** । पुं । पर्पटके । खेतपापड़ा । प.सु । तन्नामकवैद्यकसंहितायाम् । तन्नामख्याते ऋषिरे- शकृततन्त्रप्रतिसंस्कर्तरि वैद्यकसंहिताकारे । चरक मुनि । चात्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभ- वन् । मुनिहितोत्पत्ति. यथा—"मुनयो बहवस्तेन कृत तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणाकृतो नाम्ना चरको- ऽयं चरकः कृतः ।" तत्प्रादुर्भाव.—"यदा म- त्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गं समाप्तवान् । अथर्वान्तर्गतं सम्य- गायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वातिदयायुक्त. तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकार- णम् । संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव

ह। प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिन । यत यत इवायात न ज्ञात केनचिद्यत । वसावरक नामासौ विख्यात चितिमण्डले ॥" भा ।

**चरटः** । पु । खञ्जरीटपक्षिणि । খঞ্জন পাখী। श.मा.। [रा.नि व २ । क्ली । भक्षणे । हे.च. ।

**चरणः** । पुं । पादे । रा नि.व १८ । तरुमूले ।

**चरणग्रन्थिः** । पु । पदगुल्फे । हे.च ।

**चरणायुधः** । पुं । कुक्कुटे । কুক্ড়া । अम ।

**चरतिपत्रिका** । स्त्री । रास्नायां । वै निघ ।

**चरप्रियम्** । क्ली । मरिचे । वै निघ ।

**चराचरः** । पु । कपर्द्दके । रा नि व१२ ।

**चरित्रा** । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । श.र. । [मे ।

**चरुः** । पुं । अग्नौ । हव्यान्ने । हव्यान्नपाकभाण्डे ।

**चरुका** । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गुणा — श्यामाकवत् । च सू.२७अ ।

**चरुव्रणः** । पु । चित्रपूपे, रोटिकायाम् । চিতাই পিঠা । त्रिका. ।

**चर्चरीकः** । पु । शाके । महाकाले । मे ।

**चर्चा** । स्त्री । नियमापरित्यागे ।

**चर्पटी** । स्त्री। पूपालिकायाम् । পুলিবিশেষ । त्रिका. । [गाछ । हला. ।

**चर्भटः** । पु । कर्कटिकालतायाम् । কাঁকুড়

**चर्मः** (कण्टक.) । पुं । त्वचि । চামড়া । रा.नि व.१८ । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. शिवक ज्व चि ।

**चर्म्मकषा** (सा) । स्त्री । The plant Chámara gháso. स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চামরকষা, চামরঘাস । र.मा.च.टी भ. । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.१२ ।

**चर्म्मकारतरुः** । पु। इन्द्रमदनवृक्षे । वै.निघ ।

**चर्म्मकारालुः** (क.) । पुं । वाराहीकन्दे । শুয়োর আলু । वै.निघ ।

**चर्म्मकारिका** (री) । स्त्री। चर्म्मकषायाम् । চামরঘাস । मे ज द ।

**चर्म्मकी** (इन्) । स्त्री, पु । चर्म्मपक्षिणि । চামচিকা । रा नि.व १८ ।

**चर्म्मकीलः** । पु । तन्नामकक्षुद्ररोगे । আঁচিল । "समुत्थाननिदानाभ्यां चर्म्मकील प्रकीर्त्तित ।" सु.नि १३अ. । "माषेभ्यस्तून्नततरान् चर्म्मकीलान् सितासितान् ।" वा.उ ३१अ. । अर्शोभेदे । অর্শ, হাড়িশ । सम्प्राप्ति —"व्यानस्तु प्रकुपित श्लेष्माणं परिगृह्य बहिःस्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्म्मकीलान्यर्शांसि ध्याचचते ॥" सु.नि २अ । "वातेन तोदपारुष्ये पित्तादसितरक्तता। श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥" मा नि. । [वै निघ. ।

**चर्म्मघटिका** । स्त्री । जलौकायां । জোঁক্ ।

**चर्म्मचट(टि)का (टी)** । स्त्री । चर्म्मचट्यां। চামচিকে । त्रिका । हे च.श.र. ।

**चर्म्मचित्रकम्** । क्ली । श्वित्रकुष्ठे । धवल । रा.नि व.२० । [व १८ ।

**चर्म्मजम्** । क्ली । रक्तधातौ । लोमि । रा नि

**चर्म्मजा** । स्त्री। मसूरिकाभेदे । চামরগোটীति लोके । "स्फोटानां मिलनादेषा बहुस्फोटापि दृश्यते । एकस्फोटा च कृष्णा च बोद्धव्या चर्म्मजाभिधा ॥" भा. ।

**चर्म्मटी** । स्त्री। जलौकायां । জোঁক্ । वै.निघ.

**चर्म्मण्वती** । स्त्री । कदलीवृक्षे । मे ।

**चर्म्मतरङ्गः** । पुं । त्वक्वलीषु । মাংসলোলতা । रा.नि.व.१८ । चर्म्मकीलरोगे । আঁচিল। वै निघ. ।

**चर्म्मदलम्** । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणं — "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शासहमुदाहृतं यत् ॥" भा. । लक्षणं—"स्फुटितं करप्रभृतिषु ... तच्चर्म्मदलं वदन्ति ।" सु नि.५अ. ।

**चर्म्मदूषिका** । स्त्री । चर्म्मरोगविशेषे । ঠোঁটে রোগ । रा.नि व.२० । खर्ज्जाम् । চুলকুনি । वै निघ ।

**चर्म्मद्रुमः** । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व १९ ।

**चर्म्मनासिका** । पुं। कशायां । হাণ্টার । भा.।

**चर्म्मन्** । क्ली । त्वचि । গাছের ছাল। त्वगिन्द्रिये, यत् स्पर्शज्ञानसाधकमिति कथितास्ते । চামড়া । रा.नि व.१८ ।

**चर्म्मपत्रा (त्री)** । स्त्री, पु (त्रः, त्रः) । चर्म्म चटिकायां । চামচিকী । जटा. । रा.नि.व.१९ ।

**चर्म्मपिड़का** । स्त्री। मसूरिकारोगभेदे । চর্ম্ম দল বসন্ত । लक्षण—"कण्डरीयारुचिसंयप्रला-पारतिसयुताः । दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टा. पिडका चर्म्मसंज्ञिता. ॥" मा.नि. । [পোড । श्रम. ।

**चर्म्मप्रभेदिका** । स्त्री । चर्म्मप्रभेदनास्त्रे ।

**चर्म्मबन्धनम्** । क्ली मरिचे । वै निघ. ।

**चर्म्मरङ्गा** । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । আঁৎ মোড়া । रा.नि.व.३ ।

**चर्म्मरी** । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु कल्प. १४. । See फलविषम् । [সিদু । वै.निघ ।

**चर्म्मविन्दुका** । स्त्री । शीतपित्तोदर्द्दकोठरी

**चर्म्म(र्म्मि)वृक्षः** । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । सु कल्प ५अ । चर्म्मलोहे । सु चि.११अ. । [वै निघ. ।

**चर्म्मव्रणः** । पुं । चर्म्मरोगभेदे, लूतारोगादौ ।

**चर्म्मसम्भवा** । स्त्री । एलायाम् । हारा ।

**चर्म्मसा** । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ. ।

**चर्म्मसारः** । पुं । शरीरस्थरसधातौ । रुधिर-म । रा.नि व.१८ ।

**चर्म्महन्त्री** । स्त्री । चन्द्रपुरे । হালিম । भा ।

**चर्म्माख्यम्** । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । "अस्वेदन महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं । तदेककुष्ठं चर्म्माख्य बहुलं गजचर्म्मवत् ॥" भा । (ख्या) स्त्री । सप्तलायाम् । চামরঘাস । प.मु. ।

**चर्म्मानुरञ्जनम्** । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

**चर्म्माभः** । पुं । रसधातौ । रा नि.व१८ ।

**चर्म्मारकः** । पुं । रक्तहिङ्गुले । वै.निघ. ।

**चर्म्माह्वयः** । पुं । पर्पटके । খেতপাপড়া । वै.निघ. ।

**चर्म्मा(र्म्मसा)ह्वा** । स्त्री । सप्तलायां । চামর-কষা । चा.सू.१४अ. । स्वास्थ्यादिवर्ग । हैमा. । आह्वा । चा.टी.चक्र. ।

**चर्म्मी (र्म्मिन्)** । पुं । भूर्ज्जपत्रवृक्षे । श्रम. । भट ঝেটে । ঢাল । श.र. । चर्म्मवाहके । वै निघ. ।

**चर्व्वणम्** । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे भक्ष्ये । চর্ব্যান্ন । रा.नि.व.२० । भक्षणे । दन्तैर्भक्षणे । চিবান । हे च ।

**चर्व्वितः** । त्रि । दन्तै भक्षिते । श्रम. ।

**चर्षणिः** । पुं । मनुष्ये । वै निघ. ।

**चलः** । पु । शिलारसे । र.मा । च.द.वा.व्या: महाराज.प्र.तैले । सुवर्णचम्पके । नखे । नदी । वै निघ. । वायुरोगे । কাঁপা । मे. ।

**चलघ्नी** । स्त्री । सल्लक्यां । পিড়িং । वै.निघ ।

**चलचञ्चुः** । पु. । चकोरपक्षिणि । हे.च. ।

**चलत्पूर्णिमा** । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । त्रिका. ।

**चलदङ्गः (कः)** । पुं । मत्स्यभेदे । চেঙ্গমাছ । गुणा —"चलदङ्गोऽनभिष्यन्दी स्निग्धो वाते च रोचन ।" राज.३प. । [५ । रा.नि.व.१९ ।

**चलदलः (पत्रः)** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.

**चलद्रुमः** । पुं । गोक्षुरवृक्षे । वै.निघ. ।

**चलनम्** । क्ली । कम्पने । भ्रमणे । मे. । पुं । हरिणे । जटा. । পায়ে । हे.च. ।

**चलपुच्छः** । पुं । खञ्जरीटे । वै निघ ।

**चला** । स्त्री । सिह्लके । শিলারস । र.मा. ।

**चलाचलः** । काके । रा.नि व १९ । त्रि । च-ञ्चले । श्रम ।

चलाचलः । पुं । [illegible] । रा.नि व.२० ।

**चलापहः** । पुं । मदयन्त्ये । दरण गाछ । रक्तकुमत्थे । লাল দুৰ্ব্বা । वै.निघ. ।

**चलुः** । पुं । गण्डूषे । हे च. ।

**चलुकः** । पुं । प्रसृतिमाने । मे. । [८ ।

**चविः (वी)** । स्त्री । चविकायाम् । চই । श.

**चविकम्** । क्ली । चविकायाम् । भ.च.द. ।

**चविका** । स्त्री । चवी । চই । रा.नि.व.६ । हस्तिपिप्पल्याम् । तन्मूले । वै.निघ. ।

**चविकाशिरः** । क्ली । पिप्पलीमूले । वै निघ.।

**चव्य(क)म्** । क्ली । (Piper chaba. Syn. Chavica officinarum.) गजपिप्पल्याः

टुलतायाम् । চই গাছ । तै सेवासु । गुणाः—उष्णं कटुकं लघु दीपन रुच्यं श्वासकासशूलघ्नम् । रा.नि.व.६ । पिप्पलीमूलसदृशं गुदजरोगे हित । भा पू.१भ. । भेदक कफघ्नश्च । राज. । हस्तिपिप्पलीमूले । सु सू ३८अ. । कार्पासे । गजपिप्पल्या । गुञ्जायां । कुँच । वै.निघ. ।

**चव्यजा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा नि.व.६ ।

**चव्यफलम् (ली)** । क्ली, स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा नि.व.६ ।

**चव्या** । स्त्री । कार्पासाम् । কাপাস । रा.नि.व.४ । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । वचायां । मे. । पिप्पल्याम् । वै निघ. ।

**चषकम्** । क्ली, पुं । सुराभेदे । मधुविशेषे । मे. । सुरापानपात्रे । हे.च. ।

**चषतिः** । पुं । जीर्णतायाम् । भक्षणे । उणा. ।

**चर्वणम्** । क्ली । अवदंशे । চাট् । हे च. ।

**चक्षुः** । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । मेषशृङ्गीवृक्षे । र मा. ।

**चक्षुःपुष्पः** । पुं । पाठायाम् । আকনাদি । [प.सु. ।

**चक्षुकः** । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন । प सु ।

**चक्षुर्धावनम्** । क्ली । नेत्रधावने । চক্ষু ধোওয়া ।

**चक्षुर्बहुलः** । पुं, क्ली । मेषशृङ्गीवृक्षे । মেড়াশিঙে, শিঙল । र.मा. ।

**चक्षुष्यम्** । खर्परधातौ । খাপর । प.सु. । मपौण्डरीकविशेषे । পুণ্ডরিয়াবিশেষ । र.मा. । खर्परीतुत्थे । তুঁতে । स्थलपद्मे । सौवीराञ्जने । নীল সুর্মা । रा.नि व.१३ । निर्मलीबीजे । निर्मली । पद्मे । वै.निघ । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । केतकवृक्षे । के. । रसाञ्जने । हे.च. । त्रि । चक्षुर्हितकरे ।

**चक्षुष्या** । स्त्री । कुलत्थिकायाम् । কুলথ কলাই । मे. । वनकुलत्थिकायाम् । বন কুলথ । रा.नि.व.५ । अजशृङ्ग्यां, मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । रा नि.व.८ । नीलाञ्जने । क्षीरकाकोल्यां । कैतकाख्ये । त्रिका. । कुलत्थाञ्जने । অঞ্জনবিশেষ । रा नि व १३ । [गा । र.मा. ।

**चाकचिक्या** । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত কুঁচ ।

**चाङ्गः** । पुं । चाङ्गेर्याम् । अटी.रा. ।

**चाङ्गेरी** । स्त्री । Wood sorrel, (Oxalis monadelphia.) अम्ललोणिकायाम् । আমরুল শাক । हिं चौपतिया । मं आंबटी । कं पुलुम्पुर्चि । शाकगुणाः—कटु रोचनं पाचनं रूक्षम् अत्युष्णं दीपनं कफवातार्शोग्रहण्यतिसारघ्नम् । रा.नि.व.७ । च.सू २अ. । पित्तला अम्ला कुष्ठघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव. । उष्णा कषाया मधुरा अग्निदीपनी च । अत्रि.१६अ. । र.सा.सं.चाङ्गेरीघृते । भा.अतिसा.चि. । निम्बुकवृक्षे । भैष.क्षुद्ररोग चि. । पालङ्क्शाके । পালংশাক ।

**चाङ्गेरीघृतम्** । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे गुदभ्रंशे च । गव्यघृतं ४ श. चाङ्गेरीकुलत्थदध्ना रसः प्र. १० प. ५ तो. २ मा. । कल्कार्थं—शुण्ठीयवक्षारयोः प्र. ४ प. । ঘৃত ৪ শ. আমরুলের রস, কুলথের রস এবং অম্ল দধি প্রত্যেকে ১০ প. ৫ তে. ৩ মা. । কল্কার্থ—শুঁঠ ও যবক্ষার প্রত্যেকে ৪ প. । शा.कौ. । च.चि. द्वितीयो यथा—शुण्ठी पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं चविका गोक्षुर पिप्पली धान्यकं बिल्वमूलं पाठा मूल यमानी एषां मिलित्वा १ श. घृत ४ श. अम्लदधिमस्तु १६ श. चाङ्गेरीरस १६श. । च द. ।

**चाङ्गेरीसदृशपत्रः** । पुं । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । भा पू १भ.शाकव. ।

**चाटकैरः** । पुं । चटकश्रेणी । वै.निघ. ।

**चाटुकर्त्ता** । पु । पारावते । वै.निघ. ।

**चाणक्य(मूलक)म्** । क्ली । चाणक्यमूलेति ख्याते मूलकभेदे । মূলাবিশেষ । मं धोरमुला । फं दोडमूलङ्गि । गुणाः—उष्णं कटुकं रुच्यं दीपनं गुरु ग्राहि कफवातक्रिमिगुल्मघ्नं । रा.नि.व.७ ।

**चाण्डाला (लिनी)** । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । रा.नि.व.३ । र.सा.सं.रसमारणवर्गे ।

**चातकः** । पुं । तन्नामकपक्षिणि । ফটিকজল পাখী । हिं तोड़ा । तन्मांसं लघु शीतलं रक्तपित्तकफघ्नम् अग्निकरञ्च । राज. । वर्षे बलपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

**चातुर्जातकम्** । क्ली । समभागत्वगेलापत्रकेशरेषु । গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর

समभागं । गुणाः—"चातुर्जातमिदं वर्ण्यं,वह्निक । च विषापहम् ।" रा नि.व.२१ ।

**चातुर्थ(र्थि)कः** । पुं । चतुर्थदिनभवविषम ज्वरभेदे । ৪দিন অন্তর জ্বর। "चातुर्थिको दर्श यति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥" मा.नि.। "चातुर्थिको नाम महो दारुणो विषमज्वरः । ओषधः सर्व्वथा *तुना बलवर्णाग्निनाशनः* । त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः । शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालम नुवर्त्तते । स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः । ऊर्द्धं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः । पूर्व्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः ॥" हा रीत. ।

**चातुर्भद्र(क)म्** । क्ली। कफाधिकपित्तश्लेष्मज्व- रे योगभेदे। शुण्ठी अतिविषा मुस्ता गुडूची चेति चतुष्टये । "नागरातिविषा मुस्ता चयमेतत्सिकादि- कं । गुडूच्या मिलितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते ॥" रा.नि व.२१ ।

**चातुर्भद्रकपञ्चमूलम्** । क्ली। तत्पञ्चमूली- किराताद्यिगणकृते साम्निपातिकज्वरे योगविशेषे । सि.यो. ।

**चातुर्भद्रावलेहिका** । स्त्री। कासश्वासहरे कफपित्तावलेहभेदे। "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी तथा च मधुना सह।" "घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतं । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नम् ।" च.द. ।

**चान्द्रम्** । क्ली। रौप्ये। पुं। चन्द्रकान्तमणौ। हे.च. ।

**चान्द्रकम्** । क्ली। शुण्ठ्याम्। रा नि.व ६ ।

**चान्द्रा** । स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। रा नि.व.६ ।

**चान्द्राख्यम्** । क्ली। आर्द्रके। আদা। रा [नि.व.६ ।

**चान्द्री** । स्त्री। सोमराज्याम्। সোমরাজ। सितकण्टकार्याम्। रा.नि.व ४ । [जटा. ।

**चाप(प)पटः** । पुं। पियालवृक्षे। পেয়ালগাছ।

**चामरः** । पुं। चमरीपुच्छे। चमरपुच्छे। চামর। श. । दनियर्वे। वै.निघ.। चमरीलोमव्यजने। त- स्यगुणाः—श्रीकरत्वं मक्षिकादिनिवारकं । राज.

**चामरपुष्प(क)ः** । पुं । गुवाकवृक्षे। काश वृक्षे। केतकवृक्षे। কেয়া গাছ। (क.) कासे। কেশে ঘাস। मे. ।

**चामरा (री)** । स्त्री। चामरे। श.टी.भ.। (री इन्) पुं। अश्वे। त्रिका. ।

**चामली** । स्त्री। श्रमसक्ते। प सु ।

**चामीकरम्** । क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। धुस्तूरे। अम.। नागकेशरपुष्पे। प सु.।

**चाम्पेयः** । पुं क्ली। नागकेशरवृक्षे। নাগে- শ্বর গাছ। रा.नि.व ६। चम्पकवृक्षे। চাঁপার গাছ। प.मु.। च.द.वा.व्या.चि.। पद्मकेशरे। भा.। सुवर्णचम्पके, नागचम्पके। নাগেশ্বর চাঁ- পা। वै.निघ.। क्ली। स्वर्णे। त्रिका ।

**चाम्पेयकम्** । क्ली। किञ्जल्के। पद्मकेसरे। रा नि व १०।

**चारम्** । क्ली। कृत्रिमविषे। हे च. ।

**चारः (कः)** । पुं। पियालवृक्षे। अस्य बीजं 'चारदाना' इत्युच्यते। পেয়াশাল। দেশান্তরে বী- জকে চারদানা, পেয়ালবীজ কহে। मं चार- ली। क्ल चारबीज। गुणाः—पक्वं फलं हृद्यं शीतं गुरु। तद्बीजं मधुरं हृद्यं पित्तदाहघ्नञ्च। रा.नि. व ११।

**चारटिका (टी)** । स्त्री। भौमीनामक्षुपे। নীল গাছ। रा नि.व.४, पैशाचघ्नी। भस्मीनाम- गन्धद्रव्ये। रा.नि व ११। गुन्द्रायाम्। बा.उ.३६ अ.। भा.तण्डुल चि.। (टी) स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। बा.उ.६अ., च.द.उन्मा.चि.महापैशा- चघृते। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५।

**चारणी** । स्त्री। करवीरक्षुपभेदे। स्थलपद्मिन्यां। স্থলপদ্ম। वै.निघ.।

**चारवायुः** । पुं। ग्रीष्मसुरभिवाते। त्रिका.।

**चारबीजम्** । क्ली। पियालबीजे। পেয়ালবি- চি। हि चारदाना। रा.नि.व.११।

**चारिणी** । स्त्री। करुणीक्षुपभेदे। रा नि व.१०।

**चारिका** । स्त्री। तिन्तिडीके। श.र.।

**चारिमः** । पुं। स्मरपालिनि। मनोहरे। शं. मु.म. ।

**चारिवाक** । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । वै निघ ।

**चारी** । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । शिक्षे । भा पू १भ शाकव । [शालतरौ । वै निघ ।

**चारु** । क्ली पद्मकाष्ठे । केशरे । कुङ्कुम । पु

**चारुक** । पु । शरबीजे । गुणा —"चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापह । शीतलो लघुश्च कषायो वातकोपन ॥" भा पू १भ धान्यव । क्ली । रक्तचन्दने । वै निघ ।

**चारुकेश(स)रा** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । तरुणीपुष्प । रा नि व १० ।

**चारुकेशा** । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै निघ.

**चारुदर्शन** । पु । प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । मद व ५ ।

**चारुदारु** । पु । प्लक्षवृक्षे । वै निघ ।

**चारुधाम** । क्ली । आम्रहरिद्रायां । वै निघ ।

**चारुनालकम्** । क्ली । रक्तपद्मे ।

**चारुपत्रिका (त्री) (र्णी)** । स्त्री । प्रसारिण्याम् । गन्धभादुलिया । रा नि व ५ । मद व १

**चारुफला** । स्त्री । द्राक्षालतायां रा नि व ११।

**चारुमोदा** । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै निघ ।

**चारुयूथी** । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै निघ ।

**चारुरत्नम्** । क्ली । स्वर्णे । वै निघ ।

**चारुलोचन** । पु । हरिणे । त्रिका ।

**चारुवर्त्तिनी** । स्त्री । लाक्षायाम् । वै निघ ।

**चारुवृक्ष** । पु । प्लक्षवृक्षे । मद व ५ ।

**चारुशिला** । स्त्री । रत्न । त्रिका ।

**चाल** । पु । स्वर्णचूडपक्षिणि । वै निघ । दन्तचालरोगे । [स्थानान्तरनयने । सु सू ७म ।

**चालनम्** । क्ली । पित्ते । वै निघ । स्थानात्

**चाष (स)** । पु । तन्नामकपक्षिणि । पिंडे । (पथ्यापथ्य) । च । खगपातके । নোণাচডা বা নীলকণ্ঠ পাখী । च टी भ । (स) स्त्री । मै ।

**चाशुक** । पु । टिन्टिडीवृक्षे । प सु ।

**चिक (क्क)** । पु । छुछुन्दर्याम् । छूँचो ।

त्रिका । (क्स) क्ली । गुवाके । চিকি সুপারি । वै निघ । [चर्मभेदे । त्रिका ।

**चिक(कु)र** । पु । केशे । रा नि व १८ । ब

**चिकित्सक** । पु । वैद्ये । रा नि व २० । स द्विविध —एक प्राणाभिसर रोगहन्ता, अन्य रोगाभिसर प्राणहन्ता च ।

**चिकित्सा** । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारे । "चिकित्सा तत्प्रतीकार रा नि व २० । या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातव समा । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ भा । सा त्रिधा यथा— आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लौहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥' भैष । सा च पुनरष्टधा— "क्वचिद्धर्म क्वचिन्मैत्र क्वचिदर्थ क्वचिद्यश । कर्माभ्यास क्वचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला।" वैद्यकसर्व्वस्व १ष । [शुद्धे ।

**चिकित्साकलिका** । स्त्री । वैद्यकसंग्रहवि

**चिकित्साङ्गम्** । क्ली । चिकित्साया अङ्गसमूहे रोगी दूतो भिषक आयु द्रव्य सेवक सदी पथ्यापति । भा । [द्यापतिकृते ।

**चिकित्साञ्जनम** । क्ली । वैद्यकग्रन्थभेदे वि

**चिकित्सादीपक** । पु । धन्वन्तरिकृतचिकित्साग्रन्थे । [कित्सासंग्रहे ।

**चिकित्सादीपिका** । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि

**चिकित्साप्राभृत** । पु । वैद्ये । च मू १९ष । चिकित्सा प्राभृतमुपायन यस्य इति विग्रह ।

**चिकित्सामृतम्** । क्ली । चिकित्सासंग्रहभेदे ।

**चिकित्सार्णव.** । पु । सदानन्दशुक्लकृतचिकित्साशास्त्रे ।

**चिकित्सितम्** । क्ली । चिकित्सायां । ८मा ।

**चिकित्स्य** । त्रि । चिकित्स्यार्हे । চিকিৎসার যোগ্য । तद्गुणा —"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रिय ॥" भा ।

**चिकुल** । पु । दन्तीवृक्षे । वै निघ ।

**चिक्कण. (चुग)** । पु । पूगवृक्षे । সুপারি

गाछ। क्ली। पुगफले। रा.नि व.११। स्निग्ध्यश्लनादी। चिकृण। अम.।

**चिक्कणा (णी)**। स्त्री। पुगफले। छिकि गुपारि। रा.नि व.११। श.र.। [वै.निघ.।

**चिक्कसः**। पुं। यवचूर्णे। हे.च.। यवपिष्टके।

**चिक्का**। स्त्री। पुगफले। रा.नि.व.११। See अकोट:।

**चिक्किणा**। स्त्री। पुगफले। वै.नि.घ.।

**चिक्किरः**। पुं। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—"चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा।" सु.कल्प ६च.।

**चिङ्गटः (ड़ः)**। पुं। मत्स्यभेदे। गोचाचिंडी, गल्ला चिंड़ी। गुणाः—"चिङ्गटस्तु गुरुर्वाही मधुरो बलवर्द्धनः। मेदःपित्तास्रजिद्धृयो रोचनः कफवातलः॥" राज.३प.। श.मा.।

**चिङ्गटी**। स्त्री। क्षुद्रचिङ्गटे। घुषचिंडी। गुणाः—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च। राज.३प.।

**चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका)**। पुं, स्त्री। (Trichosanthes anguinae.) फलशाकविशेषे। चिचिङ्गा, चिचिण्डा। गुणाः—वातपित्तघ्नः बल्यः पथ्यः रुचिप्रदः शोषे हितः गुणैः पटोलत ईषद्धीनश्च। भा.पु.१भ.शाकव.। शोषरोगे हितं पटोलाल्पगुणः। मद.।

**चिचिः**। पुं। चित्रकद्रवे। गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनश्च। शार्ङ्ग.।

**चिचिटिङ्गः**। पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु कल्प ८च.। See कीटः।

**चिञ्चा (ञ्चिका)**। स्त्री। (Tamarindus Indica.) Tamarind tree तिन्तिड़ीवृक्षे। तेँतुल गाछ। रा नि व.११। मद.व.६। शाकोचवपच्यशाके, चुचुशाके। चेँचड़ा। वै.निघ.।

**चिञ्चातैलम्**। क्ली। तिन्तिड़ीबीजभवतैले। तेँतुलबिचिर तेल। गुणाः—कटुपाकं पित्तघ्नं वातघ्नं दह्नं नातिशीतलं कफापहं। रा.नि. व.११।

**चिञ्चाम्लम्**। क्ली। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। चुका शाक। चिञ्चासारे। तेँतुलेर अम्बल। रा.नि.व.११।

**चिञ्चासारः**। पुं। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। चुका शाक। अम्लसारे। तेँतुलेर सार, शरबत वा अम्बल। गुणाः—चलघ्नः वातघ्नः कफदाहघ्नः। शर्करामिश्रः स पित्तदाहकफघ्नः। रा नि.व.११। [१०च.।

**चिञ्चिनिका**। स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। च.सू.

**चिञ्ची**। स्त्री। गुञ्जायाम्। कुँच। [निघ।

**चिञ्चुका**। स्त्री। चिञ्चोटके। चेँचड़ा। वै

**चिञ्चोट(कः)** पुं। (Marsilea dentata.) चुचुपे, सुषाकृतिलघुकसेरी मूलशाकविशेषे। चेँचड़ा। गुणैः कसेरुतुल्यः। भा.पू.१ भ.शाकव.। गुणाः—गुरुत्वम् अशीर्षकरत्वं शीतलत्वञ्च। राज ३प.। See चुचुः।

**चिटिका**। स्त्री। आरामशीतलायां। वै निघ.।

**चिड़ा**। स्त्री। स्वनामकदेवदारौ। वै निघ.।

**चित्तम्**। क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

**चित्तभ्रमसन्निपातः**। पुं। स्वनामख्यातसन्निपातज्वरविशेषे। यथा—"गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत्। दाहव्यथाभयार्त्ती नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति॥" भा.म.१भ.। [च.। अम.।

**चित्तविप्लवः (भ्रमः)**। पुं। उन्मादे। हे.

**चित्रः**। पुं। एरण्डवृक्षे। रेड़ीर गाछ। प.मु। सा की.सिंहनादगुग्गुले। अशोकवृक्षे। रा. नि.व १०। तैलरन्ध्रे। रा.नि व ८। तरक्षुभेदे। उन्नुक। तापपिच्छिले। वै.निघ.। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व ६। वृश्चिकविशेषे। सु.कल्प.८च.। See वृश्चिकः।

**चित्र(क)म्**। क्ली। तिलके। तिलकवृक्षे। मे.।

**चित्रकः**। पुं। (Plumbago Zeylanica.) स्वनामख्यातवृक्षे। चिते गाछ। हि चिता। मं चित्रक। ते चित्रमूलम्। तम्. चित्रमूलम्। सं सितचिता, पुरचिता। म चित्रो दहनादयाहुर्वहिन। तयोः श्वेतवह मध्यः। वायवल विविधं चित्रकं रक्ततैलनिभं श्वेतदहनानुबद्धिन्। "तदाद्यं चित्रकः कृष्णः

**चारिवाक्** । स्त्री । भजमल्लाम् । वै.निघ. ।

**चारी** । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । भा पू.१भ.शाकव. । [शालतरौ । वै निघ. ।

**चारु** । क्ली । पद्मकाष्ठे । केशरे । कुङ्कुमे । पुं ।

**चारुकः** । पुं । शरबीजे । गुणाः—"चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुरुष्यश्च कषायो वातकोपनः ॥" भा पू १भ धान्यव. । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

**चारुकेश(स)रा** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । तरणीपुष्पे । रा नि.व.१० ।

**चारुकेशा** । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै निघ. ।

**चारुदर्शनः** । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । मद.व.५ ।

**चारुदारुः** । पुं । प्लक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

**चारुधाम** । क्ली । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ. ।

**चारुनालकम्** । क्ली । रक्तपद्मे ।

**चारुपत्रिका (त्री) (र्णी)** । स्त्री । प्रसारिण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ । मद.व.१ ।

**चारुफला** । स्त्री । द्राक्षालतायां । रा नि.व ११ ।

**चारुमोदा** । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै निघ. ।

**चारुयूथी** । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै.निघ. ।

**चारुरत्नम्** । क्ली । स्वर्णे । वै निघ. ।

**चारुलोचनः** । पुं । हरिणे । त्रिका. ।

**चारुवर्त्तिनी** । स्त्री । लाक्षायाम् । वै निघ ।

**चारुवृक्षः** । पुं । प्लक्षवृक्षे । मद.व.५ ।

**चारुशिला** । स्त्री । रत्ने । त्रिका. ।

**चालः** । पुं । स्वर्णचूडपक्षिणि । वै निघ । दन्तधावरोगे । [स्थानान्तरनयने । सु.सू.७भ. ।

**चालनम्** । क्ली । पित्ते । वै.निघ. । स्थानात्

**चाषः (सः)** । पुं । तन्नामकपक्षिणि । ফিঙে । (पथ्यापथ्ये) । च. । स्वर्णचातके । সোণাচড়া বা নীলকণ্ঠ পাখী । च.टी.भ. । (सः) रूक्षो । मे ।

**चाहुकः** । पुं । तिनिशवृक्षे । प मु. ।

**चिकः (क्कः)** । पुं । छुछुन्दर्याम् । ছুঁচো ।

त्रिका. । (क्कस्) क्ली । गुवाके । চিকি সুপারি । वै निघ. । [चर्मभेदे । त्रिका. ।

**चिक(कु)रः** । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । वृ-

**चिकित्सकः** । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० । स द्विविधः—एकः प्राणाभिसरः रोगहन्ता, अन्यः रोगाभिसरः प्राणहन्ता च ।

**चिकित्सा** । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारे । "चिकित्सा तत्प्रतीकारः ।" रा नि.व.२० । "या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥" भा । सा त्रिधा यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लौहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥" भैष. । सा च पुनरष्टधा—"क्वचिद्धर्म्मः क्वचिन्मैत्रं क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः । कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला ।" वैद्यकसर्व्वस्वे १भ. । [शेषे ।

**चिकित्साकलिका** । स्त्री । वैद्यकसंग्रहवि

**चिकित्साङ्गम्** । क्ली । चिकित्साया अङ्गसमूहे, रोगी दूतो भिषक् आयुः द्रव्य सेवक सदौषधश्चेति । भा. । [द्यापतिकृते ।

**चिकित्साञ्जनम्** । क्ली । वैद्यकग्रन्थभेदे वि-

**चिकित्सादीपकः** । पुं । धन्वन्तरिकृतचिकित्साग्रन्थे । [कित्सासंग्रहे ।

**चिकित्सादीपिका** । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि-

**चिकित्साप्राभृतः** । पुं । वैद्ये । च.सू.१९भ. । चिकित्सा प्राभृतमुपायनं यस्येति विग्रहः ।

**चिकित्सामृतम्** । क्ली । चिकित्सासंग्रहभेदे ।

**चिकित्सार्णवः** । पुं । सदानन्दशुक्लकृतचिकित्साशास्त्रे ।

**चिकित्सितम्** । क्ली । चिकित्सायां । र.मा ।

**चिकित्स्यः** । त्रि । चिकित्साहें । চিকিৎসার যোগ্য । तद्गुणाः—"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥" भा. ।

**चिकुलः** । पुं । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

**चिक्कणः (पूगः)** । पुं । पूगवृक्षे । চন্দ্রি

गाछ। क्ली। पूगफले। रा.नि व.११। क्लिष्टध्य-अत्रादौ। चिक्कणा। अम.।

चिक्कणा (णी)। स्त्री। पूगफले। चिकि उ पाडि। रा.नि व ११। श.र.। [वै.निघ.।

चिक्कसः। पुं। यवचूर्णे। हे.च.। यवपिष्टके।

चिक्का। स्त्री। पूगफले। रा.नि.व.११। See चकोट।

चिक्किणा। स्त्री। पूगवृक्षे। वै.नि.घ.।

चिक्किरः। पुं। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—"चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा।" सु.कल्प ६ष.।

चिङ्गटः (ड़ः)। पुं। मत्स्यभेदे। ম্যোচাচিংড়ী, গল্লা চিংড়ী। गुणा—"चिङ्गटम् गुरुर्ग्राही मधुरो बलवर्द्धन। मेद.पित्तास्रजिद्वष्यो रोचन कफवातलः॥" राज.३ष.। श.मा.।

चिङ्गटी। स्त्री। क्षुद्रचिङ्गटे। घुষচিংড়ী। गुणा—मधुरा रुच्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च। राज.३ष.।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका)। पुं, स्त्री। (Trichosanthes anguinae,) फलशाकविशेषे। চিচিঙ্গা, চিচিণ্ডা। गुणाः—वातपित्तघ्न. बल्य. पथ्यः रुचिप्रदः शोषे हितः गुणैः पटोलत ईषद्धीनश्च। भा.पू.१म.शाकव.। शोषरोगे हितं पटोलात्मूनगुणः। मद.।

चिचिः। पुं। चित्रकवृक्षे। गुणा.—दीपनः पाचन. आमपाचनश्च। मार्कं.।

चिचिटिङ्गः। पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु कल्प ८ष। See कीटः।

चिञ्चा (ञ्चिका)। स्त्री। (Tamarindus Indica.) Tamarind tree तिन्तिडीवृक्षे। তেঁতুল গাছ। रा नि व.११। मद.व ६। शाकौ चञ्चुचञ्चुशाके, चुचुशाके। চেঁচড়া। वै.निघ.।

चिञ्चातैलम्। क्ली। तिन्तिडीवीजभवतैले। তেঁতুলবীজের তেল। गुणाः—कटुपाक स्निग्धं वातकफघ्नं रुच्यं शोथादिदोषघ्नं कवायञ्च। रा.नि. व.१३।

चिञ्चाम्लम्। क्ली। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল। रा.नि.व.११।

चिञ्चासारः। पुं। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। अम्लसारे। তেঁতুলের সার, শরবৎ বা অম্বল। गुणाः—अत्यम्लः वातघ्न. कफदाहघ्न.। शर्करामिश्रः स पित्तदाहकफघ्नश्च। रा नि.व.११। [१०ष.।

चिञ्चितिका। स्त्री। तिन्तिडीवृक्षे। च.सू

चिञ्ची। स्त्री। गुञ्जायाम्। কুঁচ। [निघ।

चिञ्चुका। स्त्री। चिञ्चोटके। চেঁচকো। वै

चिञ्चोट(कः) पुं। (Marsilea dentata.) चुचुवृक्षे, सुसाकृतिलघुकसेरौ मूलशाकविशेषे। চেঁচড়া। गुणैः कसेरुतुल्य.। भा.पू। म.शाकव.। गुणाः—गुरुत्वम् अजीर्णकरत्वं शीतलत्वञ्च। राज ३ष.। See चुचु।

चिटिका। स्त्री। आरामशीतलायां। वै निघ

चिडा। स्त्री। स्वनामकदेवदारौ। वै निघ.।

चित्तम्। क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

चित्तभ्रमसन्निपातः। पुं॰। स्वनामख्यात सन्निपातज्वरविशेषे। यथा—"गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुग्धम्। दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति॥" भा.म.१म.। [च.। अम.।

चित्तविप्लवः (भ्रमः)। पुं। उन्मादे। हे.

चित्रः। पुं। एरण्डवृक्षे। ভেরেণ্ডা গাছ। प मु। सा कौ.सिंहनादगुग्गुलौ। अशोकवृक्षे। रा. नि.व १०। श्वेतैरण्डे। रा.नि व ८। तरस्तुत्तरमूषः। लाक्षचिवि। वै.निघ.। 'चित्रकाद' रा.नि.व ६। कृमिकविशेषे। सु.कल्प ८ष.। S कृमिः।

चित्र(क)म्। क्ली। चित्रके। तिलके। मे.

चित्रकः। पुं। (Plumbago Zeylanica.) स्वनामख्यातवृक्षे। চিতে গাছ। [illegible] ता। मं चित्रक। तें चित्रमूलम्। कन. [illegible] चिता, धुवचिता। स द्विधा प्रमाद[illegible] तयोः रक्तश्च प्रशस्तः। वामटस्तु वि[illegible] माह श्वेतपीतरक्तभेदेन।

भेद: पीतसितासितै:। यथोत्तरं स गुणवान् बोधनाय रसायनम्।" वा.उ ३९अ.। गुणा:— कासघ्नशोफकफशोषघ्न. रुच: उष्ण: कुष्ठशोषार्श - क्रमिघ्न. वातश्लेष्मज्वर. श्लेष्मपित्तघ्न: पाके कटुक. अग्निकर' पाचन. लघुश्च। भा.पु.१भ.। एरण्डवृक्षे। वै.श.। श्वेतैरण्डे। चम। तित्तिरपक्षि। पि। तितिर पाखी। मुचुकुन्दवृक्षे। मुचकुन्द। वै.निघ.। चित्रवर्णपिव्याघ्रे। चिंतिबाघ। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल.४अ। See सर्प:। शूरणे। शूरणमोदके।

**चित्रकजीवी**। पुं। जीवके। वै.निघ।

**चित्रकण्टक:**। पुं। गोक्षुरके। वै निघ.।

**चित्रकण्ठ:**। पुं। पारावते। जटा.। सारस- पक्षिणि। वै.निघ.।

**चित्रकन्धर:**। पुं। पक्षिविशेषे। वै निघ.।

**चित्रकर्मा**। पुं। तिनिशवृक्षे। अ.च.।

**चित्रकाण्डाली**। स्त्री। गोनसवल्ल्याम्। वै निघ.।

**चित्रकाद्यलौहम्**। क्ली। शोथाधिकारे। "चित्रकमूलग्रन्थीवासाशालपर्णीभिस्वगुडचीतालपुष्पाणां प्र. ६ तो. जारितलौहं यवचार: सौवर्च- ललवण पिप्पली विट् एषां प्र चूर्णं ४ तो. गो- मूत्रं १ श एकत्र पचेत्। प्रक्षेप: मधु २ प.। मा. १ तो। सा.कौ.। [रा नि.व.१८।

**चित्रकाय:**। पुं। चित्रकव्याघ्रे'। चिंतिबाग।

**चित्रकूला**। स्त्री। कम्बदन्तीवृक्षे। वै निघ.।

**चित्रकृत्**। पुं। तिनिशवृक्षे। चम.।

**चित्रकोल:**। पुं। षाश्चनेये। आञ्जनी। चिका।

**चित्रगन्धम्**। क्ली। हरिताले। रा.नि व.१३।

**चित्रतण्डुलम्**। क्ली। विडङ्गे। प.मु।

**चित्रतण्डुला**। स्त्री। विडङ्गक्षुपे। रा.नि.व.६।

**चित्रतनु:**। पुं। लावपक्षिणि। वै निघ.।

**चित्रत्वक्**। पुं। भूर्जवृक्षे। रा.नि.व.६।

**चित्रदण्डक:**। पुं। शूरणक्षुपे। ओल गाछ। र.सा.सं.। वनशूरणे। कार्पासवृक्षे। वै.निघ.।

**चित्रदेवी**। स्त्री। महेन्द्रवारुणीलतायाम्। वड माकाल। रा.नि.व.३।

**चित्रदेह:**। पुं। लावपक्षिणि। वै.निघ.।

**चित्रनेत्रा**। स्त्री। सारिकायाम्। शालिक पाखी। हारा.।

**चित्रपत्र:**। पुं। भूर्जवृक्षे। वै निघ.।

**चित्रपत्रक:**। पुं। मयूरे। वै.निघ.।

**चित्रपत्रिका**। स्त्री। द्रोणपुष्प्याम्। घल्घसा। रा नि व.५। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। वै.निघ.। कपित्थपर्णीवृक्षे। र मा.।

**चित्रपर्णी**। स्त्री। मत्स्याक्षीनामक्षुपे, जलपिप्पल्याम्। कांचड़ा। रा.नि.व.४। पृश्निपर्ण्याम्। वै निघ.।

**चित्रपदा**। स्त्री। गोधापदीलतायां। अ.मा.।

**चित्रपर्णिका (र्णी)**। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। जलपिप्पल्याम्। र.मा.। रा.नि व ४। कर्कोटालतायां। काणफोड़ा। रा नि. व.३। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.।

**चित्रपक्ष:**। पुं। वनकुक्कुटे। तित्तिरपक्षिणि। तितिर पाखी। चिका। जटा.।

**चित्रपाठी (ष्ठी)**। पुं। चित्रके। वै.निघ।

**चित्रफलः (कः)** । पुं । तरम्बुजवृक्षे । चिका । (Mystus chitala.) चित्तलमत्स्ये । चितल माछ । गुणाः —गुरुः स्वादुः स्निग्ध. हृद्य बल्यश्च । राज.२प. ।

**चित्रफला** । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । बड माकाल । लिङ्गिन्याम् । हिं पचगुड़िया । रा नि व. २। चिर्भिटायाम् । कण्टकार्य्याम् । भा.४भ.पूतना ग्रह चि.। वार्त्ताकी। रा.नि.व.४ । पटोले । मत्स्य भेदे । फलुई माछ । श.र. । [अर्कवृक्षे । श.र. ।

**चित्रभानुः** । पुं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे ।

**चित्रभेषजम् (जा)** । क्ली, स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि व ११ । मद-व ५ ।

**चित्रमण्डलः** । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. । See मण्डली ।

**चित्रमृगः** । पुं । चित्रवर्णमृगे । च. ।

**चित्रमेखलः** । पुं । मयूरे । त्रिका. ।

**चित्रयोधी** (इन्) पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि. व.९ । लावपक्षिणि । वै निघ. ।

**चित्ररञ्जकम्** । क्ली । वङ्गे । वै.निघ ।

**चित्रलता** । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

**चित्रला** । स्त्री । गोरक्षाम् । रा नि.व५ । राजिकायाम् । ब्राह्मे । वै निघ. ।

**चित्रलेखिनी** । स्त्री । तूलिकायाम् । हारा. ।

**चित्रलोचना** । स्त्री। शारिकापक्षिणि। जटा.।

**चित्रवदालः** । पुं । मत्स्यभेदे । चितल माछ। जटा. ।

**चित्रवर्त्तिनी** । स्त्री । रेणुकबीजे । वै निघ. ।

**चित्रवल्लिकम्** । क्ली । तरम्बुजफले । तरमूज । पुं । बदालमत्स्ये । है.च. ।

**चित्रवल्ली** । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड माकाल । रा.नि व.३ ।

**चित्रबीजः** । पुं । रक्तैरण्डे । (जा) स्त्री । विडङ्गे । रा.नि व.८ ।

**चित्रवीर्य्यः** । पुं । रक्तैरण्डे । रा नि.व ८ ।

**चित्रव्याघ्रः** । पुं। चित्रकव्याघ्रे । रा नि व १९।

**चित्रशीर्षः** । पुं। वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ । See कीटः ।

**चित्रशोकः** । पुं । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

**चित्रसर्पः** । मालुधानसर्पे । श.र ।

**चित्रसारा** । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

**चित्रक्षुपः** । पुं । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसिया । रा.नि.व.५ ।

**चित्रांशुः** । पुं । गुग्गुली । ज द १२अ ।

**चित्रा** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । दन्त्याम् । दन्तीमूले । च.द.अपस्मा.चि. । च.सू.४ अ । विडङ्गायाम् । विड़ङ्ग । मञ्जिष्ठायाम् । गोडुम्बायाम् । ग्राम्य गोमुक । प.मु. । उन्दुरुकर्ण्याम् । भा. । आखुकर्णीलतायाम् । मूषाकाणी । रा.नि व २ । वा.सू.१५अ । सुतश्रेण्याम् । रा.नि. व.४ । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व.५ । गण्डदूर्व्वायाम् । रा नि व.८ । [नि व.१३ ।

**चित्राङ्गम्** । क्ली । हरिताले । हिङ्गुले । रा.

**चित्राङ्गः** । पुं । चित्रकवृक्षे । रक्तचित्रके । रा. नि व.६। सर्पविशेषे । चितिसाप । रा.नि.व १९। हरिणविशेषे । गुणाः—“चित्राङ्गो वातशमनो बृंहणो बलकृन्मत । श्लेष्मलः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्द्धन. ॥” अत्रि.२० । वृश्चिके । विछा । वै. निघ ।

**चित्राङ्गा (ङ्गी)** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा. नि.व.६ । राजसर्षप्याम् । राइ सरषा । प.मु । कर्णजलौकायाम् । रा.नि.व.१९ ।

**चित्रान्नम्** । क्ली। खेचरान्ने । वै.निघ. ।

**चित्रापूपः** । पुं। अपूपविशेषे । चिटाई पिठा । त्रिका. ।

**चित्राम्बररसः** । पुं । यकृदधिकारे । पारदः १भ. ताम्रं १भ. गन्धक १भ. दिनं मर्द्दयेत् । अथ हस्ताभ्यसे लौहपात्रे मन्दाग्निना प्रहरं पचेत् लौहदण्डेन चालयेत । ततार्द्धं नीरक्षारेण दिनत्रयं भावयेत । मात्रा १ माषा ।

**चित्रायसम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा नि व.१३।

**चित्राली** । स्त्री । तिलकुसुमे । [त्रिका. ।

**चित्राक्षी** । स्त्री। शारिकायां । शालिकपाखी।

**चित्रिकः** । पुं । चैत्रमासे । श.र. ।

**चित्रौदनम्** । क्ली । विचित्रान्ने । খেচরান্ন ।

**चिन्तामणिचतुर्मुखः** । पुं । वातव्याधौ रस । रससिन्दूर २ तो लौहं १ तो अभ्रं १ तो स्वर्णं ॥० तो. घृतकुमारीरसेन सम्मर्द्य एरण्डपत्रै रावेष्ट्य धान्यमध्ये ३ दिनं स्थापयेत् । भैष. ।

**चिन्तामणिरसः** । पु । जीर्णज्वरे रसः । हरितालं शुक्तिचूर्णं (वा ताम्रचूर्णं) तुल्यक समभाग जलेन पिष्टा चक्रिका कार्य्या । अथ शरावसपुटे गजपुटेन रात्रौ पचेत् ।र.सा.स. । [कोष ।

**चिन्तिड़ा (ड़ी)** । स्त्री । तिन्तिड्यां । द्वि

**चिनः** । पुं । चीनधान्ये । চীনা ধান । श च. ।

**चिपिटः** । पुं । अक्ष्णस्य नेत्ररोगविशेषे । চক্ষের পিচুটী রোগ । ज द.२०अ. । चिपीटके । চিঁড়া । हे.च. ।

**चिपिटकः** । पुं । पृथुके । চিড়ে । हिं चूडा त्रिका. । गुणा.—गुरुः स्निग्धः बृंहण. कफवर्द्धनश्च । राज. । See पृथुकः ।

**चिपिटा** । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व. ८ । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।

**चिपुटः** । पुं । चिपिटके । शब्दकोष. ।

**चिप्पटम्** । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

**चिप्यः** । पुं । नखमांसाश्रितक्षुद्ररोगे । আঙুল হাড়া । बेड़वा इति भा.म.४भ । चिप्यलक्षणं—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनां । करोति दाहपाकौ च त व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥" सु.नि.१३अ. ।

**चिमः** । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श मा. ।

**चिमिः (कः)** । पुं । तिमिमत्स्ये । पट्टशाके । श.मा. । शुकपक्षिणि । श.र. ।

**चिमिचिमिः** । स्त्री । वातजपीडायाम् । झिन्झिनीति लोके ।

**चिरम्** । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. । [जटा. ।

**चिरजीवकः** । पु । पत्रनवृक्षे । जीवकवृक्षे ।

**चिरजीविनी** । स्त्री । माक्षलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**चिरजी(ञ्जी)वी** । पु । जीवके । रा.नि.व. ५ । माक्षलीवृक्षे । रा.नि.व.८ । काके । मे. । हे.च. । शुकायाम् । পিডিং ।

**चिरज्वरः** । पुं । दीर्घकालानुबन्धिज्वरे । वा. चि.१अ. । बहुपः । [नि.व.१८ ।

**चिरटी** । स्त्री । प्राप्तरजस्कायां स्त्रियि । रा.

**चिरतिक्तः** । पुं । किराततिक्तके । চিরেতা । श.र. । (क्ता) स्त्री । तिक्तकर्कटिकायाम् । তিৎকাঁকুড়ী । वै.निघ. ।

**चिरन्तनम्** । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

**चिरपत्रकः** । पुं । क्षुद्रसर्ज्जवृक्षे, लघुशालवृक्षे । वै.निघ. । [जाम । वै निघ ।

**चिरपत्रा (त्री)** । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन

**चिरपत्रिका** । स्त्री । चुचुशाके । वै.निघ ।

**चिरपर्णः** । पुं । सर्जवृक्षे । শাল গাছ । वै. निघ. । [त्रि । चिरकालेन पक्के रोगे ।

**चिरपाकी** । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**चिरपुष्पः** । पुं । बकुलवृक्षे । रा नि.व.१० ।

**चिरपोटा** । स्त्री । वास्तूकभेदे । বেতুয়াবিশেষ । वै.निघ. ।

**चिरमेही** । पुं । गर्द्दभे । त्रिका. । हे.च. ।

**चिरभणः** । पुं । चित्रपक्षिणि । চিল পাখী । त्रिका. ।

**चिरविल्वः (कः)** । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व ८ । च.सू ४अ. । सु चि.२अ. ।

**चिरा** । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চিড়া দেবদারু । जलौकायाम् । জোঁক । वै निघ. ।

**चिराटिका** । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । শ্বেত পুণা । रा नि.व.५ । लौहघटकायाम् । भैष ग्रलचि.विद्याधराभ्रे । घटिकायाम् । পাতাড়ী । वैद्यकसग्रह. ।

**चिरातच्छदा** । स्त्री । बदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**चिरातिक्तः** । पुं । चिरतिक्तके । চিরাতা । श र. । [वै निघ. ।

**चिरायुः** । पुं । तालवृक्षे । रा.नि व ९ । काके ।

**चिरिः** । पुं । चित्रपक्षिणि । চিল পাখী । वै.निघ. । शुकपक्षिणि । টিয়া পাখী । त्रिका. ।

**चिरिटी** । स्त्री मधुरपक्षिविशेषे। च सू २७ अ।

**चिरिण्टी** । स्त्री । मङ्गपुष्पाम्। रा नि व २। युवत्यां । मे ।

**चिरिपत्र** । पु । चुद्रकारवेल्ले। वै निघ.।

**चिरिल्ल** । पु । महामत्स्यभेदे । वै निघ.।

**चिरिविल्व** । पु । करञ्जवृक्षे। डहर करञ्ज। भटी भ ।

**चिरु** । क्ली । बाहुसन्धौ। अ च ।

**चिर्भटी** । स्त्री । राजसुखव्याम्। गया करना प सु । फलशाकविशेषे। काकुड, गोमुक, फुटी। हि भुकुर। म वेलउंधाक अरमीक । गुणा —बाल्ये तिक्ता ईषदम्ला च पाके दीपनी। शुष्का रुच्या श्लेष्मवातापहा जाड्यघ्नी रोचनी दीपनी च। रा नि व ७। "चिर्भिटं मधुरं रुक्षं गुरु पित्तकफापहम्। अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वमुष्णं च पित्तलम्॥' भा पू १भ भाग व । पुष्पं च चिर्भटचैव दोषत्रयकरं स्मृतं। अपक्वं जीर्णकफकम् पक्वं किञ्चिदिमिष्यते॥" अत्रि १६ अ ।

**चिर्भिट.** । पु क्ली। चिर्भटिकायाम्। फुटी। रा नि व ७।

**चिर्भिटा (टिका) (टी)** । स्त्री । चिर्भट्याम् कर्कटिकायाम्। फुटी, काकुड़। रा नि व ७।

**चिलमीलिका** । स्त्री । खद्योते। मे ।

**चिलि(ली)चि(ची)म (मि)** पु । मत्स्यभेदे। मना चेना, बेले गुड़ गुड़ि माछ। स मधु रुक्ष अनभिष्यन्दी वातकर कफापह। चेङ्गमीने। चां माछ। गुणा —लघु रुक्ष च अनभिष्यन्दी वातवर्धक कफापह। राज १५। भ टी भ । इयाके। এঁহুলা মাছ। भ.।

**चिल्लिमीलक (लिका)** । पु स्त्री। चि [illegible]। भ टी भ । [illegible] वै निघ ।

**चिल्लिम्य** । पु । [illegible]। [illegible]।

**चिल्ल** । पु । [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। वै निघ । [illegible]। अम ।

**चिल्लका** । स्त्री। [illegible]। अ च.।

**चिल्लभक्ष्या** । स्त्री । नखीनामकद्रव्ये। श ८।

**चिल्लि (ल्लि(ल्ली)का) (ल्ली)** । स्त्री । ख नामख्यातपत्रशाके, लघुपत्रगौरवास्तुके। শালা বেতো শাক। हिं चिलारी। सा त्रिधा श्वेत रक्तहरितकभेदेन। श्वेतचिल्लीगुणा —मधुरा क्षारा शीतला त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च। इय भागी रथीतीरे ख्याता। रक्तचिल्लीगुणा —वास्तुकतुल्या सलवणा श्लेष्मपित्तघ्नी प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या रुचिरा च। हरितकचिल्लीगुणा —कटु तीक्ष्णा मन्दाग्निघ्नी व्रणघ्नी च। रा नि व ७। लघुपत्री तु चिल्ली या सा वास्तुकसमा मता। च द । "हस्तचिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम्। अत्रि १६ अ । लोध्रवृक्षे। चिल्लपक्षिणि। গোদা চিল, শঙ্খ চিল। वै निघ । झिल्लिकायाम्। श र । भुवि। रा नि व १८।

**चिवि (वुः)** । पु । चिबुके। जटा। भ ।

**चिविट** । पु । चिपिटे। भ टी ।

**चिविल्लिका** । स्त्री। शाकपत्रविशेषे। मं चं चिविलि। किडगोलि। गुणा —कटु कषाया ज्वरे अतिसारे च हिता रसायनी च। रा नि व ५।

**चिवुक** । पु । मुचुकुन्दवृक्षे। रा नि व १०। क्ली। ओष्ठाधरभागे। थुंति। रा नि व १८।

**चिह्नम्** । क्ली । रूपे, लक्षणे। भ टी भ । "स [illegible] चिह्नमाहृति ।" मा नि ।

**चिह्नधारिणी** । स्त्री। श्यामालतायां। अ च।

**चिह्न (क)** । पु । [illegible]। [illegible]। हिं चिमड़। गुणा —"चिह्नको वातनिर्हार श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत्। [illegible] विषदस्य [illegible] अग्निसूदनम्॥' भा ।

**चीडा** । स्त्री । [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। गुण —कटुका [illegible] दीपनी, [illegible]। रा नि व ११।

**चीडागन्ध.** । पु । [illegible]। रा नि व १२।

**चीनम्** । क्ली । [illegible]। पु [illegible]। [illegible]। [illegible]। मे । [illegible]

शालिधान्यविशेषे । চীনাধান্য । च.सू.२७अ. । अपाङ्गव्रणबन्धनभेदे । सु सू.१८अ. ।

**चीनकः** । पुं । काककङ्गौ । কাংণী ধানবিশেষ । गुणाः—शोषणं वायुवर्द्धनं पित्तश्लेष्मघ्नं रूक्षञ्च । रा नि व १६ । काङ्गुसमगुणः । भा. । धूनके । चीनकर्पूरे । চীনের কর্পূর । रा.नि.व १२

**चीनकर्कटिका (टी)** । स्त्री । कर्कटीविशेषे । চীনাকাঁকুড । वै निघ. ।

**चीनकर्पूरः** । पुं । स्वनामख्यातकर्पूरे । চীনের কর্পূর । गुणाः—तिक्त. कफक्षयकुष्ठकण्डूवमिहर. कटुतिक्त ईषच्छीत. पाचनञ्च । रा.नि व.१२ ।

**चीनजम्** । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा नि व १३ ।

**चीनपिष्टम्** । क्ली । सीसके । रा.नि व.१३ । सिन्दूरे । हे.च. ।

**चीनबन्धः** । पुं । अपाङ्गव्रणबन्धनविशेषे । চীনা কাছা । बहुभिश्चीराभिर्वर्त्ती ग्रन्थिबन्धनरहितचीराभिरेव वेष्टिताभिर्बन्धनयुक्तश्चीनबन्धः । ड. । "चीनबन्धं विजानीयात् चीराभिर्बहुभिर्वृत" इति लक्षणम् । [व १२ ।

**चीनवङ्गम्** । क्ली । शीसके । सिसा । रा.नि

**चीना (काः)** । स्त्री, पुं । चीनकर्कट्याम् । सर्ज्जरसे । धुना । वै.निघ. ।

**चीनाकर्कटी** । स्त्री । चित्रकूटदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातकर्कटिकायाम् । চীনা কাঁকুড । गुणा. — रुच्यं शीतलं पित्तदाहशोषघ्नं मधुरं तृप्तिदं हृद्यञ्च । रा नि व.७ । [पिण्ड्यां । भैष.वाजी. ।

**चीनीचोपः** । पुं । तोपचीनी इति ख्याते द्रव्ये ।

**चीरम्** । क्ली । वल्कले । গাছের ছাল । जीर्णवस्त्रखण्डे । (सम्भूलिः) । सीसके । हे च. । गोस्तने । मे । [धुधुशाके । रा नि.व.७ ।

**चीरपत्रा (त्रिका)** । स्त्री । चिल्लीशाके ।

**चीरपर्णः** । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । रा. नि.व.९ ।

**चीरिः** । स्त्री । नेत्राशुके । श.र. ।

**चीरिका (री)** । स्त्री । झिल्ल्याम् । हे.च. ।

**चीरितच्छदा (पत्रिका)** । स्त्री । पालङ्कशाके । পালং শাক । भा. ।

**चीरुकम्** । क्ली । चेँउर इति ख्याते फले । गुणाः—रुचिकरं दाहकरं कफकरं पित्तकरं अस्रघ्नञ्च । राज १प ।

**चीर्णपर्णः** । पुं । निम्बवृक्षे । खर्जूरवृक्षे । मे. ।

**चीलिका** । स्त्री । चीरिकायाम् । श.र. ।

**चील्लका** । स्त्री । झिल्ल्यां । श.र. ।

**चील्लिका** । स्त्री । चिल्लीशाके । वै.निघ. ।

**चीवरम्** । स्त्री । शाकविशेषे । उणा. ।

**चुक्रम्** । क्ली । Distilled vinegar. अम्लकाञ्जिकविशेषे । সির্কা । "विनष्टमम्लं मद्यं वा मधुरद्रवः पुन. सहितशुक्रम् ।" शार्ङ्ग. । गुणा'—तिक्ताम्लं स्वादु कफपित्तघ्नं नासारोगशिरोरोगहृद्गन्धघ्नञ्च । रा नि व १५ । सन्धानविशेषे । मधुशुक्ते । "यन्मस्त्वादि शुची भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशिस्थं सुक्त चुक्रं तदुच्यते ॥" प म.२ख. । "गुडमाक्षिकधान्याम्लमस्तूनि द्विगुणक्रमात् । सप्ताहं चुक्रसिद्ध्यर्थं किञ्चित्किमधुकान्वितम् ॥" तोड. । वृक्षाम्ले, महाद्रके । महा आदा । रा.नि.व.६ । जटा. । चुक्रवास्तूकनामपत्रशाके । চুকা বেতো । मं चुकावडिलि । चाववती, हुलिककीत इति कर्णाटादौ ख्यातम् । गुणा —अम्लपत्रं लघु उष्णं वातगुल्मघ्नं रुच्यं दीपनं पथ्यम् ईषत्पित्तकरञ्च । रा.नि.व.७ । अम्लवेतसे । भा. ।

**चुक्रः** । पुं । अम्लरसे । अम्लपालङ्के । টক পালং । प.मु । अम्लवेतसे । मद.व.६ ।

**चुक्रकम्** । क्ली । चुक्रे । চুকা পালং । प मु. । गुणा —दुर्जरं भेदि वातघ्नं पित्तकरं गुरु च । राज १प । पुं । अम्लवेतसे । वै निघ. ।

**चुक्रकेतुः** । पुं । अम्लवेतसे । वै निघ. । [६ ।

**चुक्रचण्डिका** । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । मद.व.

**चुक्रफलम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । আমড়া । रा. नि.व ६ । [পালঙ্ । भा. ।

**चुक्रवास्तूकम्** । क्ली । महाम्लवास्तूके । চুকা

**चुक्रवेतसः** । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

**चुक्रवेधकम्** । क्ली । काञ्जीविशेषे । सिर्का । रा.नि.व.१० । [वै निघ. ।

**चुक्रशाकः** । पुं । चुक्रपालङ्के । চুকা পালং ।

**चुक्रा (क्री)** । स्त्री । Indian sorrel. (Rumex vesicarius.) चाङ्गेर्याम् । आम केल । रा.नि.व.५ । अम्लपालङ्के । चूका पालङ । हिं चुका । गुणाः—"चुक्रा लघुतरा स्वादी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके ब्रन्ताके भातिरोचनी ॥" भा.पू.१भ.शाकव. । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ ।

**चुक्राम्लम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । टेँतुल । रा.नि व ६ । विषाम्ले । टेँतुलेर अम्ल । रा नि.व. ११ । अम्लकाञ्जिके । सिर्काम्ल ।

**चुक्राम्ला** । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । See चाङ्गेरी । चिञ्चायाम् । काञ्जिकभेदे । सिर्काम्ल । वै.निघ ।

**चुक्रि(क्री)का** । स्त्री । चुक्रनामककाञ्जिके । सिर्काम्ल । रा.नि व १५ । अम्ललोणिकायाम् । रा नि.व.५ । भा.पू.१भ शाकव. । कुठारिया इति च.द.तृष्णा.चि. । "चुक्रीका चुक्रिकारसः ।" चुक्रपालङ्के । चूका पालङ । र.मा. । भा.पू.१भ शाकव । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११। मद व.६ । आम्रातकफले । वै.निघ. ।

**चुचु(चू)कम्** । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि व १८ । श र. ।

**चुचुन्दरः** । पुं। कुकुन्दरे । छुँचो । वै निघ. ।

**चुचूः** । पुं। सुनिषण्णकशाके। चिका । पत्रशाकभेदे । गुणाः—पाके लघुः लघुः पिच्छिलो व्रणिनां हित कषाय. मधुरो ग्राही त्रिदोषघ्न च । सु सू.४६अ. ।

**चुचुः** । पुं, स्त्री । (Marsilea dentata) पत्रशाकविशेषे । टेँचटेका । हिं चेचुना । तैं चिलपेंट् । सा द्विधा क्षुद्रचुचुमहाचुचुभेदेन । सा. गुणाः—मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलरोधनी गुल्मोदरविबन्धार्शोविषघ्नीहरी च । महाचुचुः कटूष्णा कषाया मलरोधनी गुल्मशूलोदरार्शोविषघ्नी रसायनी च । क्षुद्रचुचुः मधुरा कटूष्णा कषाया दीपनी शूलगुल्मार्शोघ्नी विबन्धकृच । महाचुचुबीजं कटुष्णं गुल्मशूलोदरघ्नं विषघ्नं लम्दोषघ्नं कण्डूघ्नं कुष्ठघ्नम् चामविषघ्नं च । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ । कुकुन्दर्याम् । धारा. ।

**चुचुपत्रः** । पुं । चुचुचुपे । रा.नि व.४ ।

**चुचुरः** । पुं । चुचुचुपे । रा.नि.व.४ ।

**चुण्टा (ण्टी)** । स्त्री । ह्रदे । कृत्रिमजलाशयभेदे । हे.च । कूपे । त्रिका. । [श.र. ।

**चुतः (तिः)** । पुं,स्त्री। अपानद्वारे । मलद्वार ।

**चुम्बकः** । पु,क्ली । कान्तलौहविशेषे । चूम्बक । हिं चुम्बक । रा नि.व १३ । गुणा.—शीतलो लेखनो मेदोविषगरघ्नश्च । भा.पू.१भ.उपरस.व ।

**चुम्बला** । स्त्री । सुषव्यां । मुछौनी । वै.निघ ।

**चुरवः** । पुं । शमी । वै निघ. ।

**चुरी** । स्त्री । उपकूपे । स्वल्पजलाशये । हे.च. ।

**चुलुकः** । पुं । प्रसृतिपरिमाणे । हे.च. । गण्डूषे । घनपङ्के । त्रिका । क्ली । माषमज्जनजले ।

**चुलुकी** (इन्) । पुं । गोधामत्स्ये । घड़ियाल माछ । श.र. ।

**चुलुम्पः** । पुं । बाललालने । जटा. ।

**चुलुम्पा** । स्त्री । छाग्याम् । त्रिका. । [श.र. ।

**चुलुम्पी** । पुं। शिशुमारादितिमत्स्ये,सत्पलमत्स्ये।

**चुल्लः** । पुं । क्लिन्ननेत्ररोगे । अम । [श र. ।

**चुल्लकी** । स्त्री । शिशुमारे । कौलीभेदे । मे ।

**चुल्लिः** । स्त्री । पाकार्थमग्निस्थाने । उनान । अ.टी । [वै निघ. ।

**चुल्लिका** । स्त्री । शिशुमारविशेषे । शुशुक ।

**चुल्लिकालवणम्** । क्ली । लवणविशेषे । वै. निघ. । [राजव,तैले. । चितायाम् । मे ।

**चुल्ली** । स्त्री । गुवाकपुष्पे । च द वा.व्या.मद्य.

**चुवुकः** । पुं। अधरोष्ठाधोभागे । मुखे । वै.निघ.।

**चुस्तः** । पुं क्ली । स्थालीपक्वमांसे । पनसकण्टकाधारभागे । भूँ ति। लिङ्गर्ष.भ.। कूपे । त्रिका.। मयूरशिखायाम् । अम. ।

**चूचुकम्** । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि.व.१८ ।

**चूड़ा** । स्त्री । मस्तके । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ.।

**चूड़ामणिः** । पुं । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व. १ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ ।

**चूडाम्लम्** । क्ली । इचाम्ले । रा नि व ६ ।

**चूडालम्** । क्ली । मस्तके । श र. । स्त्री । श्वेत गुञ्जायाम् । रा नि व ३ । उच्चटायां । अम. । श द १२७ । नागरमुस्तायाम् । रा.नि व ६ ।

**चूतः (क.)** । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व.११ । पायौ । श र । कूपे । मे ।

**चूर्णः** । पु, क्ली । धूलवस्तुनि । गुँड़ा । "चूर्णं तु वस्तुभि चुर्णे ।" अम. । रा नि व २० । लक्षण —"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता । चूर्णे गुड समो देय शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् । लिह्येच्चूर्णं द्रवैः सर्वैः घृताद्यैः द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥" शार्ङ्ग ६७ । क्षारविशेषे । चून् । गुणा —वातश्लेष्म मेदोघ्न । शङ्खचूर्णगुणा —कटु क्षार उष्ण क्रमिघ्नश्च । राज । चूर्णजलगुणः—"सद्यश्च चूर्णसलिलं मधुमेहे हितमत । अम्लपित्ते च शूले च पथ्यमव्यौषधं तत् ।" संस्करणविधि —"चतु कर्षमितं चूर्णं तोयपञ्चशरावके । क्षिप्ते चूर्णोदकं तस्मात्प्रहरद्वयसंस्थितम् ।" अत्रि ।

**चूर्णक'** । पु । भृष्टतण्डुलकृतपिष्टे । वै निघ. । षष्टिकधान्यभेदे । स व्रीहेर्हीनगुणः । सु सू ४६ अ । च सू २७अ. । धान्यज्वरे । गलवैद्यकम् । स क्ली । छातू । त्रिका । स्त्री । गुण्डायां । गुँड़ा । च द १०७ ।

**चूर्णकीलः** । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "सुप्तपूर्णतलश्चैव चूर्णकील ।" ज.द ३९७ ।

**चूर्णकुन्तलः** । पुं । अलके । अम. ।

**चूर्णखण्डः** । पु, क्ली । कङ्करे । कँकड़ । घुंघिम् । हारा । [१२ । भा ।

**चूर्णपारद'** । पु, क्ली । हिङ्गुले । रा नि व

**चूर्णवज्रम्** । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा नि व.१३ ।

**चूर्णमणी** । स्त्री । मसीविशेषे । कृष्णसर्पो द अभावे यदा कृष्णत्व गच्छति तदा चूर्णमसीत्युच्यते । सु चि ७ । [नि.व ७ ।

**चूर्णराकाङ्.** । पु । गौरसुवर्णशाके । रा

**चूर्णाञ्जनम्** । क्ली । त्रिविधाञ्जनान्यतमे अञ्जने । गुँडा काजल । भा. ।

**चूर्णिः (र्णी)** । स्त्री । कपर्दके । उणा. । मे. ।

**चूर्णिका** । स्त्री । सक्तौ । छातू ।

**चूर्णितम्** । क्ली । तन्नामककाण्डभग्नेऽस्थिभङ्गरोगे । See भग्नम् ।

**चूर्धरः** । पु । स्वर्णभक्षे । रा नि.व ५ ।

**चूलः (क)** । पु । केशे ।

**चूलिकम्** । क्ली । लोचिकायाम् । लूची । शच । गुणा —ग्राहि वातश्लेष्म घ्नं पाके किञ्चिदम्लकारि रुचम् आमयहृणीकासघ्नं । वैद्यचन्द्रिका ।

**चूलिका** । स्त्री । हस्तिकर्णमूले । अम ।

**चूलिकालवणम् (क्षार.)** । क्ली । चुल्लिकालवणे । नकुल.१२७. । वै निघ २भ अर्श चिराजवल्लभरसे ।

**चूषणम्** । क्ली । चोषणे, पाने । रा नि व २० ।

**चूषा** । स्त्री । चूषणे । कक्ष्यायां । काछ दडि । अम ।

**चेउलपूगम्** । क्ली । कोङ्कणदेशख्याते पूगफलविशेषे । रा.नि.व.११ । See अक्षोट ।

**चेतः** । क्ली । चित्ते । अम. ।

**चेत(न)की** । स्त्री । हिमालयजत्रिशिरहरीतक्याम् । प सु । भा. । See हरीतकी । जात्याम् । जाती फुल । रा नि व.१० ।

**चेतन** । पु । मनुष्ये । आत्मनि । रा नि व.१८ । स्त्री । त्रिशिरहरीतक्यां । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

**चेतनाधिष्ठा(ष्ठा)नम्** । क्ली । हृदये । च. शा ७अ. । [नि व ११ ।

**चेतनिका** । स्त्री । चेतकीहरीतकाम् । रा.

**चेतनीया** । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धि । रा नि व ५ ।

**चेतिका** । क्ली । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ. ।

**चेदार'** । पु । सरटे । वै निघ ।

**चेलकत्वक्** । स्त्री । गुवाकपुष्पत्वचि । उपात्रि मुन्त्र दाकड़ा । च द वा व्या.चि । "व्याघ्रीच चेलकत्वक् ।"

**चेलानः (लः)** । पुं । लतापनसे । তরমুজ । त्रिका. । गुणाः—गुरु मधुरं विष्टम्भि कफवातक-रञ्च । राज.३प. ।

**चेलीमः** । पुं । मत्स्यविशेषे । वै निघ । [श.च.।

**चेष्टकः** । पुं । तपस्विमत्स्ये । তপ্‌সি মাছ ।

**चेष्टा** । स्त्री । कायिकव्यापारे । आयासे । वाच-न.शरीरप्रवृत्तौ । [नि व २० ।

**चेष्टानाशः** । पुं । इन्द्रियस्वापे । प्रलये । रा.

**चेष्टितम्** । क्ली । चेष्टायाम् । मे. । [व.२० ।

**चैतन्यम्** । क्ली । चेतनायाम् । प्रकृतौ । रा.नि

**चैतसघृतम्** । क्ली । उन्मादे घृतविशेषे । पा ड.—"पञ्चमूल्यावकाश्मर्य्यौ व्याघ्रैरण्डत्रिवृद्बलाः । मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमैः । कल्या-णकस्य चाङ्गेन तद्वृतं चैतसं स्मृतम् । सर्व्वचेतोवि-काराणां शमनं परमं मतम् ॥" क्वाथार्थ—কণ্ট-কারী, শালপাণি, বৃহতী চাকুলে, গোক্ষুর, বেলছাল, শোণাছাল, পারুলছাল, গণিরি-ছাল, রাস্না, এরণ্ডমূল, তেউড়ী, বেলেড়া, মূর্ব্বা, শতমূলী, প্রত্যেকে ২ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. । কল্কার্থ—রাখালশ-শা, ত্রিফলা, বেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণী, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরি-দ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নী-লোৎপল, এলাইচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, মালতীফুল, বিড়ঙ্গ, চাকুলে, কুড, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২তো. ২মা. ৪র. । सा.कौ । भैष । च.द. । भा. ।

**चैत्यद्रुः (मः) (वृक्षः)** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.११ । र.मा ।

**चैत्रः (कः)** । पुं । चिरातनमधुकमार्गे । अम. ।

**चैत्रवृक्षः** । पुं । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

**चोक(च)म्** । क्ली । स्वर्णक्षीरीमूले । শেয়াল-কাঁটার মূল । "कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हि-मावती । हैमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्य-ते ॥" भा. ।

**चोचम्** । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र मा. । (सर्व्वतोभद्ररसे) । कदलीफले । (सारसुन्दरी) । नारिकेले । भा. । तालफले । भ. । पत्रे । তেজপ-ত্র । चर्म्मणि । धरणिः वल्कले । लवङ्गे । क्षीम-खर्ज्जूरे । वै निघ. । भुक्तफलाद्यवशेषे । ছিবা, ছোঁচা ।

**चोचकम्** । क्ली । वल्कले । श.र. ।

**चोदनी** । स्त्री । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

**चोरः** । पुं । चोरके । গেঁটেলা । कृष्णशट्याम् । (हड्डचन्द्रः) । पारसीकयमान्याम् । वै निघ कृमि. चि.निम्बादिचूर्णे । शिरोरोगविशेषे । लक्षणं—"हत्वैकदातिशरणं वमनं तथैव आधानघूर्णनरुज-श्च शिशोर्विधाय । य. श्वासमात्रपरिरक्षितजीवयो-गो रोगो वधूभिरुदितः स हि चोरनामा ॥" र-स.र.बाल चि. ।

**चोरकः** । पुं । पृक्कायाम् । प.मु. । चण्डायां । চোরকাঁচকি । वा.उ.६अ. । च.सू.४अ. । स्वना मख्यातगन्धद्रव्ये । ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदे, भटेउर इति नेपालदेशे, गाठिवना इति महाराष्ट्रादौ, चोरा इति पार्व्वतीयदेशादौ प्रसिद्धे । वा.उ.२अ. म-हालाक्षादितैले । गुणाः—तीव्रगन्धः उष्णः तिक्तः वातकफघ्नः नासारोगमुखरोगघ्नः अजीर्णकृमिघ्न-श्च । रा.नि व.१२ ।

**चोरकण्टकः** । पुं । शङ्खिनीवृक्षे । वै निघ. ।

**चोरकपत्रः** । पुं । लाक्षावृक्षे । सु.सू.३८अ. ।

**चोरका** । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

**चोरपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । शङ्खिन्याम् । চোরহুলী । श.र. । चा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

**चोरभण्टि(ण्डि)का** । स्त्री । वार्त्ताकी । वै. निघ. ।

**चोरशृण्ठी** । स्त्री । श्वेतकिणिह्यां । वै.निघ. ।

**चोरस्नायुः** । स्त्री । श्वेतकाकजङ्घायाम् । काक-नासायाम् । रा.नि.व.३ ।

**चोरा** । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । श.च. ।

**चोलकम्** । क्ली । वल्कले । श.र. ।

**चोलकी** । पुं । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. । करीरे । नारङ्गे । किष्कुपर्व्वणि । मे. ।

**चोलण्डुकः** । पुं । शिरोवेष्टने । त्रिका. ।

**चोलीपूगम्** । क्ली । आन्ध्रदेशभवपूगफले । बं चोलीपोफल । कं चोलियअडके । रा.नि व ११ । See अकोट. । [याम् । भा. ।

**चोष:** । पु । चूषणवत्पीडायाम् । पार्श्वज्वाला-

**चोष्यम्** । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे अन्ने । रा नि व.२० ।

**चौञ्ज(ण्टा,ण्डा)म्** । क्ली जलाशयविशेषे । तस्य लक्षण यथा—'शिलाकीर्णे स्वय श्वभ्र नीलाञ्जनसमोदक । लतावितानसम्पन्न चौञ्जमित्यभिधीयते ॥'' भा. ।

**चौर: (क.)** । पु । खर्परे । वै.निघ । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । रा.नि व २० । वै.निघ.अपस्मा.चि वचाद्यघृते ।

**चौरिक:** । पु । चोरानामगन्धद्रव्ये । चोरपुष्पाम् । চোরহুলী । च द वा.व्या.चि.अष्टादशशतीप्र तैले ।

**चौरी** । स्त्री । ग्रन्थिपर्णवृचे । वै.निघ. ।

**च्यवनप्राश:** । पु । राजयक्ष्माधिकारे । दशमूल बला मुद्गपर्णी माषपर्णी पिप्पली कर्कटशृङ्गी भूम्यामलकी द्राक्षा जीवन्ती कुष्ठ अगुरु हरीतकी ऋद्धि (अभावे बला) वृद्धि (अभावे महाबला) जीवक' ऋषभक' (अभावे गुडूची वंशरोचना) श टी मुस्ता पुनर्नवा मेदा (अभावे अश्वगन्धा) चद्रैला उत्पल रक्तचन्दन भूकुष्माण्ड वासामूल काकोली काकजङ्घा प्र. १ प. पोटलीबद्धा आमलकी ५०० शतं, क्वाथार्थं जलं ६४ श. शे. १६ श. । अथ क्वाथं गालयेत् । आमलकानि निष्कुलीकृतपिष्टानि कारयेत् । आमलकभर्ज्जनार्थं तिलतैलं ६ प. घृत ६ प. सिता ५० प. एकत्र पक्वा लेहपाके सिद्धे शीतले च प्रक्षेप मधु ६ प. वंशलोचना ४ प. पिप्पलीचूर्णे २ प. त्वगेलापत्रनागकेशराणां चूर्णं प्र. २ तो. । দশমূল, বেলেড়া, মুগানী, মাষাণী, পিপুল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভূঁই আমলা, দ্রাক্ষা, জীবন্তী, কুড, অগুরু, হরীতকী, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, জীবক, ঋষভক, শটী, মুতা, পুনর্নবা, মেদা, ছোট এলাচ, উৎপল, রক্তচন্দন, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বাসকমূল, কাকোলী, কাকঠুঁটী প্রত্যেকে ১ প পোটলীবদ্ধ আমলকী ৫০০ শত, ক্বাথার্থ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । ছাঁকিয়া ক্বাথ লইবে । এবং পোটলীবদ্ধ আমলকী আঁটী ফেলাইয়া দিয়া শক্ত বাটিয়া লইবে । আমলকী ভর্জ্জনার্থ তিলতৈল ৬ প. ঘৃত ৬ প. মিছরি ৫০ প একত্র পাক করিয়া লেহপাক সিদ্ধ হইলে এবং শীতল হইলে প্রক্ষেপ মধু ৬ প বংশলোচন ৪প. পিপুল ২প. গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. । च. । सा कौ. । [श र. ।

**च्युति:** । स्त्री । भगे । ६.च. । पायौ । मलद्वार ।

**च्युरव:** । पुं । कफजकृमिभेदे । च.वि.७अ ।

---

## छ

**छग:** । पुं । छागे । त्रिका. ।

**छगण:** । पुं, क्ली । करीषे । त्रिका ।

**छगल: (क:)** । पुं, स्त्री । छागे । अम. । मे. ।

**छगला** । स्त्री । वृद्धदारकक्षुपायाम् । বীজতাড়ক । श.र. ।

**छगलाङ्घ्री (ण्डी)** । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । र.मा. । सु सू ३८अ. । छगलान्त्रीलतायाम् । ছাগলবেঁটে । अटी र. ।

**छगलान्त्रिका (न्त्री)** । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलवृक्षायाम् । प सु । सु.सू.३८अ. । गुणा'—कषाया तिक्ता स्वादु रक्तपित्तघ्नी लघु' कफघ्नी वातवर्द्धनी संग्राहिणी च । सु सू.४६अ. । [त्रिक. ।

**छगली** । स्त्री । वृद्धदारके । प सु. । छाग्याम् ।

**छच्छिका** । स्त्री । कमलपीतलके । नेनि ছু নিবার ঘোল । वै.निघ ।

**छटाफल:** । पुं । नारिकेलवृचे । तालवृचे । वै.निघ. । गुवाकवृचे । त्रिका. ।

**छत्रम्** । क्ली । आतपत्रे । ছাতা । तत्र छत्रात-

पनिवारणार्थे व्यवह्रियते। छत्रधारणगुणाः—छ-त्रमातपधूलिवायुहिमनाशि वर्णकरं चक्षुष्यं शुभप्राधारणमङ्गलकारि च। राज.२प। "वर्षानिलरजोघर्म्महिमादीनां निवारणम्। बल्यं चक्षुष्यमोजस्यं शङ्करं छत्रधारणम्॥" सु.चि.२४अ.।

**छत्रः (कः)** । पुं। रक्तकोकिलाचवृक्षे। लाल कुलियाखाडा। मूलेन पत्रेण वचाकारवृक्षे। छातिया विष। र.मा.। जलकाके। मत्स्यरङ्गपक्षिणि। माछराङा पाखी। अ.च.। भूतृणे। गन्धतृण। रा.नि.व.८।

**छत्रकी** । स्त्री। लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे। यथा—"छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका।" वा.उ,१४अ.। [नि.व.८।

**छत्रगुच्छः** । पुं। गुल्मवृक्षे। हिं बलहा। रा

**छत्रधान्यम्** । क्ली। धन्याके। धनिया। वै.निघ।

**छत्रपत्र(क)म्** । क्ली। स्थलपद्मे। त्रिका.। पुं। भूर्ज्जपत्रवृक्षे। भूर्जपत्र गाछ। र.मा.। सप्तपर्णवृक्षे। मानवी। क्वचित्।

**छत्रपर्णः** । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२।

**छत्रपर्पटी** । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। पङ्कपर्पटी। प.मु.।

**छत्रपुष्प(क)म्** । क्ली। तिलकपुष्पे। वै.निघ।

**छत्रपुष्पी** । स्त्री। स्थूलशताह्वायां। वै.निघ.।

**छत्रवृक्षः** । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। छातारिया विष। र.मा.।

**छत्रा** । स्त्री। स्वनामप्रसिद्धौषधौ। सु चि.२०अ.। See औषधिगणः। शताह्वाख्यक्षुपे। शुल्फा। रा.नि.व.४। चा सू.२८अ.। अजाज्यां। मधुरिकायाम्। মৌরী। रा.नि.व.४। च.चि.८अ.। "अजाजी मधुरिका वा।" च.द.। सि.यो.उन्मा.चि महापैशाचघृते। "कायस्था शूकरी छत्रा।" भूतृणे। गन्धतृण। छिलीन्ध्रे। কোঁড়কছাতা। मे। धन्याके। धनिया। "छत्रा धान्यं वितुन्नकम्।" मद.व २। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। आमलक्यां। वै.निघ.२भ परीष.चि.छत्रादिचूर्णे।

**छत्राकः** । पुं। आखरमुरकवृक्षे। वांदनाविशेष। रा नि व.८। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

**छत्राकी (की)** । स्त्री। राधायाम्। अम.।

**छत्राङ्गम्** । क्ली। हरितालविशेषे। গোদন্ত হরিতাল। प.मु। See गोदन्तम्।

**छत्रातिच्छत्रः (त्रा)** । पु, स्त्री। सुगन्धाख्यतृणविशेषे। स जलजः छत्राकारश्च भवति काश्मीरस्थदिव्यसरसि दृश्यते। श र.। (त्रि) द्रोणपुष्पीद्वये। ছোট বড ঘলঘসিয়া। सि यो.उन्मा.चि.पैशाचघृते। श्रीकण्ठ.।

**छत्रिका** । स्त्री। शिलीन्ध्रे। কোঁড়কছাতা, পাতালফোড়, ভুঁই ফোড। सा नानास्थानजभेदेन बहुधा। सा. गुणाः—शीता कषाया स्वादुः पिच्छिला कर्दतीसारज्वरकफरोगकरी गुरुश्च। पलालजा तु स्वादुपाका रुक्षा च। तथा वेणुजगोष्ठजशुचिस्थानजकाष्ठजश्वेतछत्रिकाश्च दोषकर्म्मः निन्दिताश्च। राज.।

**छत्री (त्रिन्)** । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.। नापिते। श.र.। त्रि। छत्रविशिष्टे।

**छदः** । पुं। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। গেঁঠেলা। तमालवृक्षे। पत्रे। পাতা। मे.। तेजपत्रवृक्षे। भैष.वा,व्या.गन्धकथने।

**छदनम्** । क्ली। तमालपत्रे। তেজপত্র। रा.नि.व.६। त्वचि। গুড়ত্বক্। वै.निघ.। पत्रे। पक्षे। मे.।

**छदपत्रः** । पुं। भूर्ज्जवृक्षे। र.मा.।

**छदवल्लभः** । पुं। ग्रन्थिपर्णमूले। গেঁঠেনার মূল। वै.निघ.। [मे.।

**छद्मद्विजः** । पुं। कङ्कपक्षिणि। কাঁক পক্ষী।

**छद्मा** । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

**छद्मिका** । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.२। मञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

**छद्वरः** । पुं। दन्ते। वै.निघ.।

**छन्दः** । पुं। विषे। श.र.।

**छमिः** । पुं। ऊर्णनाभौ। মাকড়শা। वै.निघ.।

**छरिपा** । स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

**छर्दम्** । क्ली। वमनवेगे, वमने। हे.च.।

**छर्दनः** । पुं। निम्बवृक्षे। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। प.मु.। क्ली। वान्तौ। मा.नि.।

**छर्दिः (स्)** । स्त्री, क्ली । वान्ती । वमन । रा.नि.व.२० । सा पञ्चधा । यथा—"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैः बीभत्सालोकनादिभिः । छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते । अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः । श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः । नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः । हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनु । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥" मा.नि. ।

**छर्दिका** । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । अपराजिता । रा.नि.व ५ । वान्ती ।

**छर्दिकारिपुः** } पु । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।
**छर्दिघ्नरिपुः** } वै.निघ. ।

**छर्दिघ्नः** । पुं । निम्बवृक्षे । र.मा. ।

**छर्द्दायनिका (नी)** । स्त्री । कर्कटिकायां । काँकुड़ । वै.निघ ।

**छल्लिः (ल्ली)** । स्त्री । चर्म्मणि । छाल । श.र. । लताविशेषे । अवरत्सालोति महाराष्ट्रे । वै.निघ.२भ. अतिसा.चि.जम्ब्वादिचूर्णे । पुष्पविशेषे । मे. ।

**छविपत्रकः** । पुं । शयिकाख्याम् । विछाति । भैष.कुष्ठ चि,कन्दर्पसारतैले ।

**छागः** । पुं । स्वनामख्यातपशौ । छागल । गुणाः—"नातिशीतो गुरुः स्निग्धः मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥" सु.सू ४६अ. ।

**छागकर्णः** । पुं । सर्ज्जतरौ । शाल गाछ । शाकतरौ । सेगुन गाछ । वै.निघ. ।

**छागघृतम्** । क्ली । छागीनवनीतजघृते । छागघृत । गुणाः—चक्षुष्य दीपनं बलवर्द्धन कासश्वासक्षयरोगराजयक्ष्मसु हितञ्च । रा नि.व १५ ।

**छागणः** । पु । करीषाग्नौ । घुँटेर आगुन । शिखा. ।

**छागदधि** । क्ली । छागीदुग्धजातदधनि । छागलेर दइ । गुणाः—वातकफघ्नं लघु रूक्षं नेत्ररोगे हितं क्षयं श्वासकासघ्नं रुच्य दीपनं पाचनञ्च । रा.नि.व.१५ । "आजं दधि भवेच्छीतं क्षयवातविनाशनं । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनम् ॥ विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादन । शस्तं प्राभातिकं शीतं वातपित्तनिबर्हणम् ॥" अत्रि.८अ ।

**छागदुग्धम्** । क्ली । अजादुग्धे । छागलदुग्ध । मं शेलीदुध । कं पुट्टमाडिनहालु । गुणाः—कषायं मधुरं शीतं ग्राहि लघु पित्तक्षयापहारि कासज्वरघ्नं रुधिरातिसारे हितं त्रिदोषघ्नञ्च । अत्रि.८अ. । लघुकायत्वात् नानाद्रव्यनिषेवणात् नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं चौषाजदुग्धं गोदुग्धवीर्य्यादधिकगुण चीर्णदेहेषु पथ्यतमञ्च । स्थूलाजदुग्धं गुणै. किञ्चिदूनम् । रा नि व.१५ ।

**छागनवनीतम्** । क्ली । छागीदुग्धोत्थनवनीते । छागलदुधेर ननी । गुणाः—लघु मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्य दीपनं बल्यं सदाहितञ्च । प्रत्यग्रनवनीतं क्षयकासनेत्ररोगकफघ्नं बल्यम् अतिदीपनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

**छागभोजी (इन्)** । पुं । ईहामृगे । वृके । रा.नि व.१९ । त्रि । छागभक्षके ।

**छागमांसम्** । क्ली । छागलमांसे । शि.धी. । गुणाः—लघु स्निग्धं नातिशीत रुचिप्रदं निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलद पुष्टिदञ्च । छागपोतभवं मांसं लघु शीतलं प्रमेहघ्नञ्च । वृषणच्छिन्नच्छागपोतमांसम् ईषल्लघु बलदञ्च । रा.नि व.१७ । "छागमांसं परं हृद्यं बृंहणं बलवर्द्धन । स्निग्धं मधुरमभिष्यन्दि नात्युष्ण धातुसाम्यकृत् ॥" राज. । निष्कासिताण्डच्छागमांसगुणाः—कफकृत् गुरु शीत.स्रोतःशुद्धिकरं बलकरं मांसवर्द्धकं वातपित्तघ्नञ्च । वृद्धच्छागमांसगुणाः—वातलं रूक्षञ्च । तद्वत् रुचिप्रदम् । भा. । एतद्वर्द्धकमिति इत्यन्यम् ।

**छागलः (कः)** । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ । मत्स्यविशेषे । आड़ माछ । तस्य लक्षणं—"श्वेत सुकायं समदीर्घतुण्डं नि.शल्कं छागलकं वदन्ति । गले विकण्टः किल तस्य पृष्ठे कण्टः ।" तन्मांसगुणाः—सुपथ्यः रुचिदः बलप्रदश्च । रा नि.व.१७ ।

**छागला (लिका, ली)** । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । प.मु. । रा.नि व.३ । : [व.१९ ।

**छागलान्त्रः (न्त्रि:)** । पुं । ईहामृगे । रा.नि.

**छागलाघ्नः** । पुं । महिषाक्षगुग्गुलौ । प.मु. ।

**छागशकृत्** । क्ली । छागविष्ठायाम् । छागल नादि ।

**छागशत्रुः** । पुं । ईश्वारगी । वै.निघ. ।

**छागशृङ्गी** । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । भा.म.२भ. । मूत्रकृच्छ्र चि. ।

**छागाद्यघृतम्** । क्ली । यक्ष्मरोगे हितम् । पाठ.—"छागमांसतुलां गृह्य साधयेद्द्रोणतोयत । पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । ऋद्धि र्वृद्धिश्च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली पृथक् कल्कैः पलोन्मितैः । सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करा या पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥" छागमांस १०० प वारि ६४ श शे १६ श घृत ३२ प. । कल्कार्थे—ऋद्धि वृद्धि मेदा महामेदा जीवक ऋषभक (उक्तद्रव्याणामभावे बला गोरक्षतण्डुला अश्वगन्धा अनन्तमूलं गुडूची वंशरोचना) काकोली क्षीरकाकोली प्र. १ प. । छागमांস ১০০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৩২ প. । কল্কার্থ—ঋদ্ধি (অভাবে বেলেড়া), বৃদ্ধি (অভাবে গোরক্ষ চাকুলিয়া), মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ, বংশলোচন), কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ১ প. । सा कौ. । च.द. । वृहद्यथा—"छागमांसतुलाञ्चैव दशमूल्याः शतं पलं । अश्वगन्धापलशतं वाट्या लकशतन्तथा । जलद्रोणे विपक्तव्य प्रत्येक पादशेषितं । घृताढक पचेत्तेन क्षीरं सर्पिः समं तत । शतावरीरसञ्च दातव्यो घृततुल्यकः । मांसपाचे हृदे चैव शनैर्मृदग्निना पचेत् । अस्यौषधस्य सिद्धस्य कल्कं स्यात्कुडवसम्मितं । जीवन्ती मधुक द्राक्षा काकोल्यौ नीलमुत्पलं । मुस्तश्च चन्दन रास्ना पर्णिनीद्वयमारिवे । मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी । दार्व्वी प्रियङ्गुः त्रिफला नत तालीशपद्मकौ । एला पत्रं वरी नागं जातीकुसुमधान्यकं । मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु एलवालुकरेणुके । विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च शर्करापस्थसंयुतम् ॥"...... । মুচ্ছিত গব্য ঘৃত ১৬ শ. নপুংসক ছাগের মাংস ১০০ প. ক্বাথার্থ দশমূল প্রত্যেকে ১০ প. অশ্বগন্ধা ১০০ প. বেলেড়া ১০০ প. জল প্র. ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । উক্ত ছাগমাংসাদির প্রত্যেক ক্বাথ ঘৃতের সঙ্গে পাক করিবে । দুগ্ধ ১৬ শ. শতমূলীরস ১৬ শ. । কল্কার্থ—জীবন্তী, যষ্টিমধু, দ্রাক্ষা, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, নীলোৎপল, মুতা, রক্তচন্দন, রাস্না, শালপাণি, চাকুলে, শ্যামা লতা, অনন্তমূল, মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), কুড়, জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ, বংশলোচন), শটী, দারুহরিদ্রা, প্রিয়ঙ্গু, ত্রিফলা, তগরপাদুকা, তালীশপত্র, পদ্মকাষ্ঠ, এলাইচ, তেজপত্র, শতমূলী, নাগেশ্বর, জাতীপুষ্প, ধনিয়া, মঞ্জিষ্ঠা, দাড়িম, দেবদারু, এলবালুক, রেণুক, বিড়ঙ্গ, জীরা প্রত্যেকে চূর্ণ ৪ তো. বস্ত্রে ছাঁকিয়া প্রক্ষেপ শর্করা ১৬ প. । सा कौ. । रस र. । अन्यत् वातव्याधौ । "छागं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् । पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरञ्चैव शतावरीं । छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् । द्रोणे द्रव्यतुला तुल्या स्याच्छागदशमूलयोः । पृथक् तुलार्द्धं यष्ट्याह्वय देय द्विधोक्तित ॥" छागमांस ৫০ প. দশমূল ৫০ প. জীবনীয়াদি দশক প্র. ৪ তো. ১ মা ১ র. যষ্টিমধু ১০ তো. ১ মা. ১৩ র. । च.द.वा.व्या. । छागलक्षणं यथा—"नातिबाला न मूलाय न वृद्धा न च रोगिणः । मध्यस्थास्तरुणा याह्या ह्मणा हृष्या विशेषतः ॥ तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वाक्यबलादिह । पृथक् तुलार्द्धे चक्रेष्ट दशमूलाजमांसयोः ॥" तुलार्द्धं पञ्चाशत्पलानि । छागमांस ५० प. दशमूल ५० प. जल ६४ श. शे. १६ श. । "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारीत्यादिवाक्यबलात् पुन । चतुःषष्टिपलं क्वाथ्य चन्द्रकुण्डस्य सम्मतम् ॥" एतन्मतेन छागमांसं ३२ प. । एतद्याह्यतिलाभादिति वकुल । दशमूलस्य प्रत्येकमष्टरक्तिकोपेतद्वादशमाषाधिकपलत्रयम् । यत्र दशमूलस्य प्र. ३ प. ११ मा. ८ र. । जल पूर्व्ववत् । चक्रमतेन माष प्रचार । प्रदेशे कर्मद्रीयाहैन मांसक्वाथमेकादिन कृत्वा व्यवहरन्ति वृद्धाः । दशमूलेन सह क्वाथकरणे तु व्युषितोऽपि मांसक्वाथो न दोषकृः । यदुक्त "केवलशीघ्रिपाजकृक्वा-

धी व्युष्टस्तु दीपन” इति । चीरं घृतसमं । चीर साहचर्य्यात् शतावर्य्या रसोऽपि घृतसम । जीव नीयं जीवनीयदशकं । अत्र प्रविष्टमपि यष्टिमधु पुनरुक्तं भागद्वयग्रहणार्थं । यदुक्तं “घृततैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । तस्मात्तत्व्यमिहार्य्येण भागतो द्विगुणेन च ॥” इति । जलस्थलजभेदात् यष्टिमधुद्वयग्रहणमिति तु चक्र । रस,र. ।

**छागिका (गी)** । स्त्री। छागस्त्रियाम् । धाडि छागल। मांसगुणाः—मधुरं शीतलं ग्राहि दीपन रक्तपित्तहरं क्षयकासहरं कषायं लघु अतिसार ज्वरघ्नञ्च । अप्रसूतामांसं पीनसघ्नं शुष्ककासेऽरुचौ शोषे च हितम् अग्निदीपनञ्च । भा. ।

**छागीतक्रम्** । क्ली। छागीघोले । छागलदुग्धेर घोल । गुणाः—“छागलं लघु सक्षिग्धं त्रिदोष शमनं परं । गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्ड्वामयविनाश नम् ॥” चक्रि.८८. । See अजातक्रम् ।

**छागीमूत्रम्** । क्ली । अजामूत्रे । See अजामूत्रम् । [भाओडा गाछ । वै.निघ. ।

**छागीचीरविनाशनः** । पुं । माखोटवृक्षे ।

**छात्र(क)म्** । क्ली । सरघाभिः वरटाभिर्वा कृते छत्राकारपटलसञ्चिते मधुनि । बोलताचाकेर मधु । तत्र आपीतवर्णम् । “छत्राकारन्तु पटलं स्व रथाः पीतपिङ्गलाः । यत्कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छा त्रकमीरितम् ॥” गुणाः—विविधमेहकृमिहरं गु णीतरञ्च पौत्तिकात् । रा.नि.व १४ । कृमिश्वित्र रक्तपित्तहरं गुरु च । राज. । “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवती वने । कुर्व्वन्ति छत्रकाकार तज्जं छात्रमधु स्मृतम् । छात्रकं स्यात् कपिलं पि च्छिलं शीतलं गुरु । स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपि त्तप्रमेहजित् । भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणा धिकम् ॥” भा. । [जि । टाट्का घृत । श.च. ।

**छात्रदर्शनम्** । क्ली । नवनीते, हैयङ्गवीनघृ

**छात्रशर्करा** । स्त्री । छात्रमधुकृतशर्करायाम् । गुणैश्छात्रमधुसदृशा । रा.नि.व १४ ।

**छादनम्** । क्ली । पत्रे । श.टी भ. । पुं । नीला म्लानवृक्षे । नील झाँटि । रा.नि व.१० ।

**छाया** । स्त्री । अनातपम् । वर्णप्रभादिना या का न्तिः । सा त्रिविधा दर्शनेन एव भवति । च. १०७ । छायाः श्यावलोहितनीलपीतादयो रौ गिणो मरणसूचकाः भवन्ति । सु.सू.३१अ. । रौद्र- मूल्यतायां । छाग्रा । रा. गुणाः—शीतला मधुरा दाहश्रमहरा । वा. । श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापघ्नीति मेघच्छाया । राज,२प. । वटच्छाया बलवर्णप्रसा दनी । च. । [त्रिका. ।

**छायातरुः** । पुं । छायाप्रधानवृक्षे, वटादौ ।

**छायामित्रम्** । क्ली । छत्रे । श.र. ।

**छायावृक्षः** । पुं । पद्मकाष्ठवृक्षे । वै.निघ. ।

**छिक्कक(ण)म् (का)** । क्ली, स्त्री । क्षवथौ । हेंचि । वै.निघ. । [भा. ।

**छिक्कणी** । स्त्री। छिक्किन्याम् । हेँचेटा गाछ ।

**छिक्करः** । पुं । जाङ्गलजीवविशेषे । गुणाः— “छिक्करो लघु शीतो च मधुरो दोषनाशनः । तुल्यो हरिणमांसेन ज्वरेष्वपि प्रशस्यते ॥” चक्रि.२०अ. ।

**छिक्किका (नी)** । स्त्री । (Artemisia sternutatoria.) स्वनामख्यातलतायां । हेँचेटा गाछ । हिं नाकछिकनी । गुणाः—कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठ कृमिवातकफापहा च । भा । [वै.निघ. ।

**छिक्किपत्रा** । स्त्री । छिक्किन्याम् । हेँचेटा ।

**छित्तिः** । पुं । करञ्जवृक्षे । श.च. ।

**छिद्रम्** । क्ली । स्रोतसि । रा.नि.व,१८ । रन्ध्रे ।

**छिद्रवैदेही** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । गजपि- पुल । रा.नि.व.६ ।

**छिद्रान्तः** । पुं। नले। नल गाछ । रा.नि.व.८

**छिद्राफलः** । पु । मायाफलवृक्षे । वै.निघ. ।

**छिद्रोदरम्** । क्ली । जलोदररोगे । कठ घञ्च उदरी । तस्य लक्षणं चरके यथा—“तदर्थो गा व्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च यदा चञ्च दौर्बल्यं दर्शयति । अपिचात्र लोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्धवर्चः उपवेश्य हिक्काश्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्य- परीतश्च भवति । एतच्छिद्रोदरं विद्यात् ।”

**छिन्नम्** । क्ली । मर्मविद्धविशेषे । “तिरश्चीन स्वल्पापि यौ प्रवर्तयतो भवेत् । नानात्र धाव त्वादि छिन्नमित्युपदिश्यते ॥” सु.चि,२अ. । स्त्री ।

काण्डभग्नास्थिनामभङ्गरोगभेदे। अन्यतरपार्श्वविनिष्टमिति तल्लक्षणम्। सुनि.१५अ.। तत्र द्विधा एक विदीर्णं संलग्नञ्च। अन्यत् विदीर्णं द्विधाभूतञ्च। भा.म.३म.।

**छिन्नग्रन्थिनिका।** स्त्री। निर्विषिकायाम्। रा.नि.व.७। गोरक्षमुण्डाम्। वै.निघ.।

**छिन्नपत्रा (त्री)।** स्त्री। अम्बष्ठायाम्। गुडूचिना। रा.नि.व.४। [वै निघ.।

**छिन्नपत्रिका (त्री)।** स्त्री। आम्रातकवृक्षे।

**छिन्नपुष्पा।** स्त्री। तिलकवृक्षे। तिल गाछ। वै.निघ.।

**छिन्नरुहः।** पुं। तिलकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

**छिन्नरुहा।** सप्तकोश्वे। रा.नि.व.११। गुडूच्याम्। रा नि व.३। "छिन्नरुहातिक्तरोहिणी।" शि यो.कफज्व.चि.। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व १०। [ওয়া ধান। See शालि।

**छिन्नरुहशालिः।** पुं। रोपितशालौ। ঢোর

**छिन्नरोहा।** स्त्री। गुडूच्याम्। वा.सू.श्यामा क.व.। [वामचि.त्रिकटुकादिचूर्णे।

**छिन्नलता।** स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.२भ.

**छिन्नवेशिका।** स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। म.व.।

**छिन्नश्वासः।** पुं। पञ्चविधश्वासान्तर्गते श्वासरोगे। छिन्न श्वासरोग। लक्षणं—"यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः। न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुजार्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्॥" मा.नि.।

**छिन्नांशुका।** स्त्री। निद्रानाशरोगे, इन्दुपम र्ववैदे। "विवर्णच्छन्नदन्ताभा सदवत् छिन्नांशुका मता।" वा स.१६च.।

**छिन्ना।** स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। महाशतावर्याम्। कसत्वाचविकायाम्। रा.नि.व.४। सप्तकोशवे। रा.नि.व.११। बन्दाकुसुमाम्। वै. निघ.।

**छिन्नाङ्गी।** स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

**छिन्नोद्भवा।** स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि.व. सि.यो.जीर्णज्वरे।

**छिन्नोन्नतकुक्षिः।** स्त्री सविषजलौकाभेदे। छिने জোঁক। सु.सू.१३अ.।

**छिलिहिण्टः (ण्डः) (ण्टी)।** पुं, स्त्री। पातालगरुडीलतायाम्। छिं छिरिहिटा। मद.। भा.।

**छिल्ली।** स्त्री। छिलिहिण्ड्याम्। वै निघ.।

**छुछुन्दरः (री)।** पुं, स्त्री। चुचुन्दर्याम्। छुँচো। छि छुछुन्दर। तद्दृष्टे विङ्विदः ग्रीवास्तम्भो जृम्भनञ्च भवति। सु.कल्प.६अ.। [मून। वै निघ।

**छुरम्।** क्ली। कपिकच्छुमूले। आलाकुशीर

**छुरा।** स्त्री। सुधायाम्। চুণ। धारा.।

**छुरिकः।** पुं। सप्तपर्णवृक्षे। प.मु.।

**छुरिका।** स्त्री। कण्ठायां गवि। पालङ्शाके। भा.। मर्मभेदे। छुरि। [व.१।

**छुरिकापत्री।** स्त्री। शेतानामक्षुपे। रा.नि.

**छेकः।** पुं। गृहासक्तपक्षिणि। मृगे। मे.।

**छेदः।** पुं। खण्डे। भिदा। व्रणादिच्छेदने। स चतुर्विधः गोतीर्थक, सर्वतोभद्रः, दललाङ्गलकः लाङ्गलकाख्यश्च। "पार्श्वे गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः। सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः। पार्श्वद्वये लाङ्गलकः॥" तत्र गोतीर्थकः कान्यत गोमूत्रिकाकारः। सर्वतोभद्रः भद्रकाम्याकारः। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स दललाङ्गलकः। कुटामदिनदलाकारः पार्श्वद्वये यच्छेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णदलाकारः। भा. स.१८च.चक्रः।

**छेदकम्।** क्ली। कान्तलौहे। रा.नि.व.११।

**छेदनम्।** क्ली। द्विधाकरणे, कर्तने। वायुप्रशमकद्रव्यगणे। सु.सू.३९अ.। कफादिनाशकौषधवर्गे। दन्ता त्रिकटु। [नि.व ११।

**छेदनीयः।** पुं। कतकवृक्षे। निर्मली। रा.

**छेदी।** त्रि। त्रिभेदके। वा.सू टी.१५मा.। पुं। कतकवृक्षे। वै.निघ.।

छिद्य: । त्रि । नि.शेषं छेदार्हे । ते च भगन्दरादयो रोगाः । सु.सू.५अ ।
छेलु: । पुं । सोमराज्याम् । श च. ।
छोटिका । स्त्री । अङ्गुलिध्वनौ । तुड़ि । डिं चुट्की । भा. । [निच्छोटवारिणा ।"
छोद: । पुं । चूर्णे । सि.यो दाह चि. । "चन्द
छोलङ्ग: । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा लेबु । प.मु. ।
छोहारा । स्त्री । गुच्छफलाखर्जूरे । "खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते ।" भा. । See खर्जूरी ।

---

## ज

ज: । पुं । मत्युञ्जये । मे. । विषे । तेजसि । श र. ।
जकुटम् । क्ली । वार्त्ताकुपुष्पे । বেগুনফুল । अभि.स्थान ५६अ. । पुं । कुकुरे । मे. ।
जगत् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । गङ्ग पर्पटी । भैष.ज्व चि.प्राणेश्वररसे ।
जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै निघ. ।
जगनु: । पुं । अग्नौ । कीटभेदे । विश्व. । श र. ।
जगल: । पुं । कादम्बर्य्यां, सुराया घनतरभागे । মেতো বা পাঁচী মদ । मार्ड. । गुणाः—पाचनो ग्राही रूक्षः भेद.कृत् विष्टम्भी दोषपाचनश्च । वा. टी.हेमा. । सुराकल्के । মদের মেতা । गुणाः— "ग्राह्युष्णो जगलः शोषी रूक्षस्तृट्कफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ॥" सु.सू. ४५अ. । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । पिष्टकसुरायाम् । मे. । क्ली । गोमये । र.मा. ।
जग्धि: । स्त्री । भोजने । रा.नि व.२० ।
जघन: । पुं । शरीरावयवे, कटिप्रदेशे । "नितम्बपश्चं श्रोणि: स्त्रीणां जघनमग्रत: ।" रा.नि. व.१८ । कट्यधःस्थाने । वै.निघ ।
जघनकूपको । पुं । सन्धिखण्डद्वये । हला. ।
जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । अम. । अ.द.१२अ. ।
जघन्यम् । क्ली । शिश्ने । मे. ।
जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रादिच्छत्रे । विका. ।
जङ्गमविषम् । क्ली । सर्पादिविषे । तथाच्य-"अष्टैव बोद्धव्या । ते चायथा: दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकमदादय: ।" तत्र दृष्टिनिःश्वासविषा: दिव्या: सर्पा:, भौमा दंष्ट्राविषाः, मार्जारश्ववानरादयो दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटादयो मूत्रविषाः, मूषिका: शुक्रविषा, लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखार्त्तववादिविषा वृश्चिकादय आलविषाः, विषदृताभिसर्पिकाकुटकवरटामत्स्यादीनि चेति अस्थिविषाणि, शकुलीमत्स्यादय: पित्तविषा: । सु.कल्प. ३अ. ।
जङ्गलम् । क्ली । मांसे । निर्जलदेशे । विका. ।
जङ्गालम् । क्ली । रज्जनद्रव्यभेदे । डांगल इ० । अर्क वि.-इमतर्क । [म.र० ।
जङ्गुलम् । क्ली । विषे । विका । जालिनीफले ।
जङ्घा । स्त्री । गुल्फजानुमध्यभागे । जाङ् । रा नि.व १८ । काकजङ्घायाम् । च.चि.६अ. ।
जङ्घापर्व्व । क्ली । अङ्गमध्यपर्व्वणि । वै.निघ ।
जङ्घापिण्डिका । स्त्री । जङ्घाद्वये । উভয় জঙ্ঘা । च.शा.७अ । इन्द्रवल्ली । পায়ের ডিম্ ।
जङ्घाल: । पुं । जाङ्गलमृगभेदे, एणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रपृषतचारुष्करमसमाटकाप्रभृतिषु मृगेषु । तन्मांसञ्च कषायं मधुरं लघु वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं बस्तिशोधनञ्च । सु.सू.४६अ. ।
जङ्घाशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । नि. ।
जङ्घास्थि । क्ली । जङ्घास्थकास्थनि, ते च द्वे । जङ्घायां नला । च.शा ७अ. ।
जटर: । पुं । उदरे । त्रिकाण्ड: ।
जटा । स्त्री । मूल्याङ्गलकाम् । रा नि.व १। कदजटायाद्याम् । रा नि व २ । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । का.ड. ५अ. । तन्मूले । वै.निघ. । कपिकच्छ्वां । र.मा. ।

**जटान्ता** । स्त्री । जटामांसी । भूम्यामलक्यां । वै निघ. ।

**जटामांसी** । स्त्री । (Valeriana jatámámsí.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यविशेषे । जटा-मांसी । सा द्विधा—साधारणजटामांसी सुगन्ध-जटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति । विशेषा. पर्य्याये द्रष्टव्याः । सा गुणाः—सुरभिः कषाया कटुः शीत-ला कफघ्न् भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च । रा.नि. व.१२ । तदनुलेपनं ज्वरघ्नं बलताप्रद । राज । -तिक्ता कषाया मेध्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा त्रिदोषरक्तदाहवीसर्पकुष्ठघ्नी च । भा. । रूपं यथा —"समूलकेसरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः।" भैष. ।

**जटामांस्यादिः** । पुं । कफरोगे नंदादिसुर भिद्रव्यगणे । जटामांसी नखी पत्री लवङ्ग तगर शिलारस गन्धपाषाणेषु । रा.नि.व. ।

**जटामूला** । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली । रा नि व,४ ।

**जटायुः** । पुं । गुग्गुलौ । गुग्गुल । प मु ।

**जटारुद्रा** । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । सुगन्धजटामांस्याम् । गन्धमांसी । रा.नि.व.१२ ।

**जटालः** । पुं । कर्च्चूरे । गुग्गुलौ । रा नि.व. १२ । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । वटवृक्षे । रा. नि.व ११ ।

**जटाला** । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम् । सुगन्ध जटामांसी । रा नि व.१२ ।

**जटावती** । स्त्री। जटामांसी । रा.नि.व १२ ।

**जटावल्ली** । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

**जटिः** (टी (न्)) । स्त्री, पुं । प्लक्षद्रुमे । पा-कुड़ गाछ । श र. । मनुदर्पविशेषे । जटायु । च मु.१०५. । स्त्री । जटामांस्याम् । प.मु. ।

**जटिका** । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

**जटिलः** । पुं । वटवृक्षे । प्लक्षवृक्षे । गुग्गुलौ । वै.निघ.। कर्च्चूरे । रा.नि.व.६ । दमनकक्षुपे । रा. नि व १० । सिंहे । रा नि व.१९ । सिंहे । श.च.। स्त्री । पिप्पल्याम् । मे. । रुद्रजटायाम् । र.मा । वचायाम् । वचायाम् । रा.नि.व.६ । जेतुक-मांसाम् । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.निघ. । जटा-मांस्याम् । रा.नि व १२ । -वा उ,६ञ.महाचैशाच-घृते । च.मु.४ब. । [च. ।

**जटु(ड़ु)लः** । पुं । पिप्लौ । जड़ुल । श्म. । हे.

**जठरः** । पुं, क्ली । कुक्षौ, उदरे । रा.नि.व.१८ । कर्कटे । मे. । उदररोगे । त्रि । वृद्धे । मे. ।

**जठरघ्नः** । पुं । जलोदरे । रा नि.व.२० ।

**जठरज्वाला** । स्त्री। उदरशूले । পেটজ্বালা। वै.निघ. । [छ । श च. ।

**जठरनुत्** । पुं । आरग्वधवृक्षे । শোন্দাল গা-

**जठरव्यथा** । स्त्री। उदरशूले । উদর বেদনা। वै.निघ । [জল উদরী, উদরী । रा.नि.व.२० ।

**जठरामयः** । पुं । जलोदररोगे उदररोगे ।

**जठ(ड़)री** । स्त्री । गर्भांटिकावृक्षे । तृणवि-শেষ । रा.नि.व ८ ।

**जड़म्** । क्ली । शीषके । रा.नि.व.१२ । जले । श.टी.रा. । पुं । शरदि । वै निघ. ।

**जड़ता** । स्त्री । जाड्ये । रा.नि.व.२० ।

**जड़सम्भवम्** । क्ली । शीतलजले । वै.निघ. ।

**जड़ा** । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । আলকুশী । प. मु । भूम्यामलकाम् । र.मा. ।

**जतु(क)म्** । क्ली । जतुके । গালা । लाक्षायाम् । लाक्षा । मे । वै.निघ.२भ चय.चि लक्ष्मीविलासतैले । शिलाजतुनि । (कम्) हिङ्गुनि । हिং । भा. ।

**जतुका** । स्त्री । लाक्षायाम् । च्चारा. । वातुलौ । वै.निघ. । चर्मचटकायाम् । চামচিকা । श.र. । च, द.पपर्पा.चि. । जतीनामगन्धद्रव्ये । भ.टी. । प-र्पटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । मालवे प्रसिद्धलताविशेषे । रा नि.व.३ । See जतुका । [निघ. ।

**जतुकाजननी** । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । वै.

**जतुकारी** । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि. व ३ । चक्रकके । পানড়া । वै.निघ. ।

**जतुकाश्मीरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

**जतुकाह्वा** । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

**जतु(न्तु)कृत्** । स्त्री । जतीनामगन्धद्रव्ये । चम.। लाक्षायाम् । वै.निघ. । [कालतायाम् । भा. ।

**जतुकृष्णा** । स्त्री । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये, जतु-

**जतुनी** । स्त्री । चर्म्मचटिकायाम् । त्रिका. ।

**जतुपत्रिका** । स्त्री । पाङ्गेय्याम् । क्षुद्रपाषाणभेदे । वै निघ ।

**जतु(न्तु)मणि** । पु । क्षुद्ररोगविशेषे । जडुक, जरुड । लक्षण यथा—"नीरुज समसुत्पन्न मण्डल कफरक्तजम् । सहज रक्तमीषच्च श्लक्ष्ण जतुमणिं विदु ॥" सु नि १३अ ।

**जतुसुख** । पु । रक्तसुखशालिधान्यविशेषे । लक्षण यथा— लाक्षावर्णं सुख यस्य शेयो जतुसुखस्तु स ।" भा पू १भ धान्यव । अथ ब्रीहवर्गे गुण । [व ६ ।

**जतुरसः** । पु । अलक्तके । आलता । रा नि

**जतुशिला** । स्त्री । शिलाजतुनि । वै निघ.२भ क्रमि चि विडङ्गादितैले ।

**जतुकर्ण.** । पुं । तन्त्रकारभेदे । [पाथी ।

**जतूका** । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । चामचिका श र. । जनीद्रव्ये । अम । बालुकभेदे । वै निघ ।

**जत्रु(क)म्** । क्ली । स्कन्धकक्षयो सन्धौ । पाथूरा । रा नि.व १८ ।

**जत्र्वस्थि** । क्ली । स्कन्धकक्षासन्ध्यस्थनि । पाथूरार हाड़ । तै च हे । च शा ७अ ।

**जत्वश्मक(ज)म्** । क्ली । शिलाजतुनि । रा नि व १२ । मन शिलायाम् । वै निघ ।

**जन.** । पु । लोके । मनुष्ये । अम ।

**जनकम्** । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । बकमकाठ । रा नि व १२ ।

**जनकारी (इन्)** । पु । अलक्तके । रा नि.व ६।

**जनत्रा** । स्त्री । छत्रे । वै निघ ।

**जननम्** । क्ली । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे ।

**जननि. (नी)** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कटुकायाम् । अलक्तके । रा नि व.६ । जगामांसाम् । रा नि व १२ । जतुकालतायाम् । रा नि व ३ । जनीनामकगन्धद्रव्य, पपटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरी ति उत्तरदेशे । जटा । श र. । चर्म्मचट्याम् । चामचिका । त्रिका । बालुके । मञ्जिकायाम् । वै निघ । यूथिकायाम् । यू ई जुंइर गाछ । म.अ ।

**जनप्रियः** । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । रा नि व ७ । गोधूमे । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गालेबु । वै निघ । धान्यके । धने । रा नि व ६ ।

**जनप्रिया** । स्त्री । कुस्तुम्बुर्य्याम् । काँचा धने । हि कोथम्बीर । रा नि व २२ ।

**जनरञ्जक** । पु । वनबालुके । वै निघ ।

**जनरञ्जनी** । स्त्री । जतुकालतायाम् । जनीनामसुगन्धद्रव्ये । वै निघ ।

**जनवल्लभः** । पु । श्वेतरोहितकवृक्षे । श्वेत रोडा । रा नि.व ८ ।

**जनाशनः** । पु । ईहामृगे वृके । रा नि व १९।

**जनि. (नी)** । स्त्री । बालुके । बेतो । वै निघ । उत्पत्तौ । अम । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । अटीरा । जतुकायाम् । कटुकायाम् । कटुकी । रा नि व ६ । (नी) सातलायाम् । वै निघ ।

**जनिनीलिका** । स्त्री । महानील्याम् । बड नील । रा नि व ४ ।

**जनिष्ठा (नेष्टा)** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि व ६ । जातीपुष्पवृक्षे । रा नि व १० । जुही । रा नि व ५ । जतुकालतायाम् । रा.नि व.३ ।

**जनेष्टः** । पुं । गन्धराजपुष्पवृक्षे । गन्धराज फुलेर गाछ । रा नि व १० ।

**जनोत्तमः** । पु । शाकवृक्षे । शेगुन । प र ।

**जन्तवम्** । क्ली । विडङ्गे । वै निघ २भ चर्म्म चि ।

**जन्तुः** । पु । बाह्याभ्यन्तरक्रिमौ । का टी कैमा । प्राणिमात्रे । अम । [याम् । वै निघ ।

**जन्तुक.** । पु । हिङ्गौ । ज द १२अ । जतुका

**जन्तुकम्बु. (क)** । पु । क्रमिशङ्खे । रा.नि. व १९ ।

**जन्तुका** । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि व ६ । मालवदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातलतायाम् । हिं पापडी । गुणा —शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफघ्नी दाहतृष्णावमिहरा रुचिकृत् दीपनी च । रा नि. व ३ । नाड़ीहिङ्गौ । पत्राङ्गायाम् । असर्य्याम् । त्वचि । रा नि व ११ ।

**जन्तुकारी** । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा नि. व ३ । नाड़ीहिङ्गौ । अलक्तके । रा नि.व ६ ।

**जन्तुघ्नम्** । क्ली । हिङ्गुनि । विडङ्गे । प.मु. । पुं । बीजपूरवृक्षे । टाबा गाछ । रा.नि.व.११ । (घ्नी) स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । जन्तुका-लतायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.११ ।

**जन्तुजित्** । पुं । जम्बीरवृक्षे । जामीर गाछ ।

**जन्तुतन्तुः** । पुं । गणवीजे । वै.निघ. ।

**जन्तुनाशनम्** । क्ली । हिङ्गुनि । हिं । रा. नि.व.६ । विडङ्गे । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

**जन्तुपादपः** । पुं । कोषाम्रवृक्षे । कशापारे । रा.नि.व.११ ।

**जन्तुफलः** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर । रा.नि.व.११ । क्ली । उदुम्बरफले । चि.क.वा. कर्षावभेद चि. । [वै.निघ. ।

**जन्तुमत्फलः** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर ।

**जन्तुमाता** । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. । रक्तजकृमिभेदे । च.वि ७अ. ।

**जन्तुमारी** । स्त्री । निम्बुकवृक्षे । गोंड़ानेबु गाछ । रा.नि.व.११ । [व.६ ।

**जन्तुरसः** । पुं । अलक्तके । आलता । रा नि

**जन्तुला** । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनीलता । वै निघ. । काशवृक्षे । त्रिका. ।

**जन्तुवृक्षः** । पुं । कोषाम्रवृक्षे । कशापारे । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

**जन्तुशत्रुः** । पुं । विडङ्गे । चि क.क.कैशरप्रभे ।

**जन्तुहनन(रण)म्** । क्ली । विडङ्गे । वै.निघ. ।

**जन्तुहन्त्री** । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

**जन्मवन्मसहसः** । पुं । बाली रोगविशेषो यो मातुरपचारात्प्रजातस्य विरमूत्रनिर्जिषवामन रूपतयो जायते । स पुनर्द्विविधो रसजो दौह-दापचारजश्चेति । सु.सू.१०अ. । एव चाभ्या-सिकः ।

**जन्मवर्त्म** । क्ली । भगे । त्रिका. ।

**जपा (व्या)** । स्त्री । ओड्रपुष्पवृक्षे । जवा फूलेर गाछ । सा द्विधा सितरक्तभेदेन । गुणाः —"जपा ग्राहिणी केशवर्द्धिनी च । रा.नि.व.१० ।

**जपाकुसुमसन्निभम्** । क्ली । हिङ्गुले । वै. निघ. ।

**जपापुष्प(प्रसून)म्** । क्ली । जवायाम् । जवा फूल । तच्च गर्भसम्पादनगुणं । चि.क.क.गर्भ चि. ।

**जपारक्तम्** । क्ली । जवापुष्पे । पुं । जपावृक्षे ।

**जमनम्** । क्ली । भोजने । श.टी.भ. ।

**जम्बः** । पुं । जम्बीरवृक्षे । जामीर गाछ । र. सा सं ।

**जम्बा** । स्त्री । जम्बूफले । जाम । अम. ।

**जम्बालः** । पुं । केतकवृक्षे । श.र. । शैवाले । प-ङ्के । त्रिका. । हारा. । क्ली । सुगन्धवृक्षे । वै.निघ. ।

**जम्बि(म्बी,म्भी)रः (कः)** । पुं । (Citrus medica. Citrus acida) स्वनाम-ख्यातफलवृक्षे । गोंड़ानेबु गाछ, जामीर । हिं जम्बीरी, निम्बू । मं ...। कं ...। तै निम्बचेट्टु । मद.व.६ । स द्विविधः जम्बीरस्वल्प-जम्बीरभेदेन । गुणाः—"जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनो रुच्यः मुखवै-रस्यकारकः । कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यना-शनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृ-तः ।" सु सू.४६अ. । "स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृ-ष्णाच्छर्दिनिवारणी ।" भा. । तत्फलमम्लमधुरं वातघ्नं पित्तकृत् पथ्यं पाचनं रोचनं बलमार्दवं । पक्वं तत् मधुरं कफदमनं पित्तरक्तदोषघ्नं वर्ण्यं वीर्य-वर्द्धनं रुचिकृत् पुष्टिकृत् तर्पणञ्च । रा.नि.व.११ । तच्चोष्णं गुरु सुगन्धि दुर्जरञ्च । राज. । मरुवकवृ-क्षे । ... तुलसी, ... । पर्णासवृक्षे । श्वेत तुलसी । सितार्जके । श्वेतगन्ध सूत्र तुलसी । रा.नि.व.१० । च.द.वात.चि. ।

**जम्बुः** । पुं, स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । ब-हज्जम्बूवृक्षे । वन जाम गाछ । र.मा.सं. । नाग-दमन्याम् । 'गोलापजाम' इति ख्याते वृक्षे । वै. निघ । क्ली । जम्बूफले । जाम । अम. ।

**जम्बुकः** । पुं । 'गोलापजाम' इति ख्याते वृक्षे । श.र. । केतकवृक्षे । प.मु । मदाये । रा.नि.व. १८ । श्योनाकभेदे । रा.नि.व.८ । [तवे ।

**जम्बुड़िका** । स्त्री । शिवमादि । राजदङ्गमार-

**जम्ब(म्ब)लः** । पुं । केतकवृक्षे । ...

र.मा.। जम्बूवृक्षे। जामरुल। मी.। कर्णपाली गतरोगविशेषे। सु.सू.१६अ।

**जम्बुवनजम्** । क्ली। श्वेतजवापुष्पे।

**जम्बू:** । पु. स्त्री। (Ugenia jambolana. Syn. Syzigium jambolanum.) स्वनामख्यातमहातरौ। जाम गाछ। हिं जामू। म जाम्बुळ। कं नेरिलुमा। तैं नेरडुचेट्टु। राजजम्बूकाकजम्बूभूमिजम्बूभेदेन त्रिधा। तासां विशेषास्तत्पर्य्याये द्रष्टव्या। सा. गुणा —कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठशोषघ्नी क्रमिघ्नी श्वासातिसारकफकासघ्नी विष्टम्भिनी पाचनी च। रा.नि.व. ११। तत्फलगुणा.—"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्।" सु.सू.४६अ.। गुरु स्वादु शीतलम् अग्निदुष्टिकरं रुच्य वातलञ्च। राज.। "जम्ब्वाम्रौ मधुरकफघ्ना रोचनी वातहारी।" अत्रि.१७अ। च.द.ज्वरातीसा.चि.शालिद्राय गु. जम्बुस्थिमस्थे। पृथुभिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़्शोणा गाछ। रा.नि.व १०। नागदमन्याम्। रा नि.व.५।

**जम्बूक:** । पु। शृगाले। भाषा। उक्ते शाक। नागमाल्या। वाराहीकन्दे। रा.नि व.२३। शीतलोध्रे। वै.निघ.। (का) स्त्री। कपिलद्राक्षायां। रा.नि.व.११।

**जम्बूद्वयम्** । क्ली। महाजम्बू राजजम्बूरितिद्वे। अरुणसु पक्वा जम्बूईदरफला यस्या ज्ञम्बुफला काकजम्बूश। "जम्बूद्वयाम्रार्जुनकपीतनशोभवल्का:।" वा.सू.१५अ.। सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि.।

**जम्भ: (क:)** । पु। जम्बीरवृक्षे। जामीर गाछ। रा.नि.व.११। श.च.। वै.निघ.कास चि. शोकनाथपोटलीरसे। मरुवकवृक्षे। हनुदेशे। वै.च.। दन्ते। त्रिका.। मे.। क्ली। भक्षे। पुं (क:) श्वेतलोध्रे। वै.निघ.। रा.नि.व.२०।

**जम्भका** । स्त्री। जृम्भायाम्। हाइ तोला।

**जम्भन: (ल:)** । पुं। चर्ककृवे। जामरुल गाछ। रा.नि व.१०। मरुवकवृक्षे। तुलसीभेदे। वै. निघ.। (ल) जम्बीरवृक्षविशेषे। प सु.। त्रिका.। मेद.। रा.नि व.११।

**जम्भला** । स्त्री। मुखमण्डलस्वरादग्धौषविशेषे। यथा—"समुद्रजोतिरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी। तथा: स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्।" राजमार्त्तण्ड:। तूलके। तुला। वै निघ.।

**जम्भा** । स्त्री। जृम्भायाम्। हाइ तोला। कचित्। रा.नि व ११।

**जम्भी (इन्)** । पुं। जम्बीरवृक्षे। श.च.।

**जय:** । पुं। अग्निमन्थवृक्षे। गणिरि। भा.। पीतमुद्गे। सोणा मुग। वै.निघ.।

**जयकारिका** । स्त्री। लज्जालुकायाम्। लज्जावती लता। वै.निघ।

**जयतरु:** । पु। नन्दीवृक्षे। वै.निघ.।

**जयदेव:** । पु। रसामृतसंग्रहकारि।

**जयद्रुम:** । पुं। वन्दायां। मन्दड़ा। वै निघ.।

**जयनाल:** । पुं। यावनाले। जनार। वै.निघ.।

**जयन्तिका** । स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.(

**जयन्ती** । स्त्री। (Eschynomene sesban or Seshania aculeatia.) स्वनामख्यातत्रिक्ताकौषधिवृक्षे। जयन्ति गाछ, मनुंच गाछ। मं कं शेवरि, शीगरी। गुणा:—गलगण्डानिलभूतघ्नी तिक्ता कटु. उष्णा च। रा नि.व. ४। तत्पत्रं गरदोषघ्नं चक्षुष्य मधुरं हिमञ्च। राज २प.। See जलमोटा। (कन्दर्पसारतैले, महाभयायाम्) सा.को.। कपिकच्छ्वां। आनाटुनी। रा नि.व.२। हरिद्रायाम्। जयायाम्। विजयायाम्। रा.नि व.१२। अग्निमन्थ। आगनथ। भा.। श्वेतरक्तकाचमरये। वचायां। मञ्जिष्ठायां। काञ्चिके। हरीतक्यां। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। श्वेतजयन्तीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्वज्वरनाशो भवति। च द.ज्वर.चि.। "मूलं जयन्त्या: शिरसि धृतं सर्वज्वरापहम्।"

**जयपाल:** । पु। स्वनामख्यातवृक्षे। जयपाल वृक्ष। जेपाल, जामालगोटा इति च भाषा। बीजगुणा:—तीक्ष्णमुष्णं भारकम् दाहकारकम्। कटुवध: क्रमिघ्न: विरेचन. दीपन. कफवातघ्न: जठरामयघ्नश्च। रा.नि.व ६। "जयपालबीजमतीव उदरामयजर्षं च। सन्निपातम्नमूलं विषादनमदत्तां सदैवास्य।" जन्यदत्तां दुरस्त्यं, उष्णमूलं शिरमिरुर्द:। सा.को.। अपि च। "विषं शोधयतीयं वा दुग्धे वा जयपालकं। सर्वदा कटु भवे त्वं नि.शंकं प्रदिष्टमहति।" अत्रि.।

जयपाल बीज निस्तुष द्विधाकृत्य बीजमध्यस्थपत्रञ्च परित्यज्य अष्टमांशटङ्कणचूर्णेन विमिश्र्य च कीश यश्च दुग्धसमुत विचार्य भाव्यम्। तत्तैल सार्व पादितैलवत् तैलपीडनयन्त्रे निष्कास्यम्। गुणा —कण्डूदवक्रम् आनाहोदरघ्न धनुस्तम्भसन्यास शिरोरोगघ्न ज्वरघ्नमुन्मादहरमामवातमीयमीका क्ष्रीरोगञ्च मर्दनात् हन्ति कासञ्च हरति। भनि। एरण्डहचे।

**जयमङ्गलरस**। पुं। विषमज्वरघ्ने औषध विशेषे। पाठ —हिङ्गुलसम्भव सूत गन्धक टङ्कण तथा। ताम्र वङ्ग माक्षिकञ्च सैन्धव मरिच तथा। एतत्समांशमाहृत्य द्विगुण स्वर्णभस्मक। तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्म च तत्सम। एतत्सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयत् कनकद्रवे। शेफालिकादलैर्वापि दशमूलरसेन च। किरातत्तिक्तके क्वाथैस्त्रिवार भावयेत् सुधी। भावयित्वा तत पश्चात् गुञ्जा द्वयवटीकृता। अनु मधु जीरकचूर्णंञ्च सा कौ। अन्य —हिङ्गुलीत्थपारद गन्धक टङ्कणचार ताम्र वङ्ग स्वर्णमाक्षिक सैन्धवलवण मरिचचूर्ण प्र सम, स्वर्णभस्म एतत्सर्व्वेद्विगुण स्वर्णभस्मार्द्ध कान्तलौह तदर्द्ध रौप्यञ्च। एकत्र धुस्तूरपत्ररसेन शे फालिकापत्ररसेन दशमूलक्वाथेन किराततिक्तका दिक्वाथेन च प्र वारत्रय भावयेत्। दशमूल भाव्यद्रव्यपारदादिसम वारि अष्टगुणम् अष्टमांश शिष्ट ग्राह्यम्। एव किराततिक्तकादेरपि। अपर —रससिन्दूर अभ्र रौप्य मुण्डलौह तीक्ष्णलौह ह रिताल स्वर्णमाक्षिक चित्रकमूल टङ्कणचार त्रि कटुकं प्र समभाग। पाठानिर्गुण्डीयष्टिमधुबिल्वम् लक्षायञ्च दिन मर्दयित्वा मूषया भूधरे पुटे पचे त्। अनु दशमूलक्वाथ। अस्याञ्जन नस्यमपि हि तम्। र चि रस कौ.।

**जया**। स्त्री। विजयायाम्। सिद्धि। भा माना रोगधि जवापुष्पवृक्षे। शाल्याम्। महादन्तीवृक्षे। अग्निकर्ण्याम्। वै निघ। अग्निमन्थवृक्षे। रा नि. व ८। भा.कर्णकज्व.चि। वा उ ६च। शमीवृक्षे। रा.नि व.८। नीलदूर्व्वायाम्। जयन्तीवृक्षे। रा नि व ४। भेद कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले। च.द अग्न चि.रसेन्द्रगुडी। हरीतक्याम्। रा नि व ११। वै.निघ.सप्तङ्गचो.चि.शार्ङ्गीघचूर्णे। अपराजिता याम्। मद व १। प्राचलौहचे। वै.निघ २भ.चच. चि कनकसिन्दूरे।

**जयाञ्जन(मल)म्**। क्ली। स्रोतोऽञ्जनविशेषे। अहरपायर इति पश्चिमदेशे। "स्रोतोऽञ्जन नदी जञ्च कृष्णस्रोतो जयाञ्जनम्।" प मु।

**जयाह्वयम्**। क्ली। तकारो हरीतकी चेति द्वयी। वा सू १५क।

**जयापुष्पम्**। क्ली। जपापुष्पे। वै निघ।

**जयावटी**। स्त्री ज्वराधिकारे। "विष त्रिकटुक मुस्त हरिद्रा निम्बपत्रक। विडङ्गमष्टमं चूर्ण छागमूत्रे समं समम्। चणकाभा वटी कार्य्या खाज्यया योगवाहिका॥" अत्र जयन्तीमूलचूर्णं तुल्यांश देयं योगवाहिकत्वात्। र.सा.स।

**जयावहा**। स्त्री। नीलदूर्व्वायां। रा नि व, ८। भद्रदन्तीवृक्षे। मृद्धौ। रा नि व ६।

**जयाख्या**। स्त्री। गर्मूटकावृक्षे रा नि व ८।

**जयाह्वा**। स्त्री। भद्रदन्तीवृक्षे। रा नि व ६।

**जरकम्**। क्ली, पुं। हिङ्गुनि। वै निघ।

**जरठ**। त्रि। पाण्डौ। कठिने। मे। क्रौर्य्ये। हे च.। [हि जड्ड। रा नि व.८]

**जरडी**। स्त्री। गर्मूटिकावृक्षे। घासविशेषे।

**जरण**। पु, क्ली। स्थूलजीरके। बड जीरा। रा नि व ६। च द वातप्रभञ्ज चि। कृष्णजीरके। कासमर्द्दे। कालकासन्दा। हिङ्गुनि। रा नि.व, २३। सौवर्चललवणे। सचल लवण। अ र.। कुष्ठौषधौ। कुड़। र मा। पीतजीरके। च.द ज्व चि। स्त्री। कृष्णजीरके। रा नि.व ६।

**जरणद्रुमः**। पु। अश्वकर्णनामलतायाम्। सठा थान। रा नि व ९।

**जरती**। स्त्री। इडायाम्। रा नि व १८।

**जरत्पित्तशूलम्**। क्ली। परिणामशूले। "वा न्तमाने जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्यति।" रस र.।

**जरन्त**। पु। महिषे। त्रिका।

**जरमान.**। पु। मनुष्य। उषा।

**जरा**। स्त्री। वार्द्धक्ये। अम.।

**जराक्लैव्यम्**। क्ली। जराजन्यक्लैव्यरोगविशेषे।

तस्य निदानलक्षणं यथा—"अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् । रसादीनां क्षयाच्चैव तथैवा-व्रष्य सेवनात् । बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् । परिचिन्ताद्यायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात्क्लमात् । जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् । जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः । विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ॥" च ।

**जरायुः** । पुं । अग्निजारवृक्षे । रा नि व ६ । गर्भाशये । गर्डथलि वा ओँओल । रा नि व १८ । स चर्म्माकारः सूक्ष्मः । तस्य स्थानञ्च गुदमूत्राशय-मध्यभागः । यथा—'गुदमूत्राशयान्तःस्थो जरायु-र्गर्भमन्दिरः । जरायुपार्श्वे नाड्यौ द्वे डिम्बनाड्यौ प्रकीर्त्तिते ।" अपि च । 'या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।" तन्त्रान्तरम् ।

**जरायुजः** । त्रि । जरायुजाते प्राणिमात्रे, पशुमनुष्यव्यालादौ । यथा । "शुक्रशोणितयोर्योगस्त-स्मिन् सञ्जायते यतः । तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥" तन्त्रान्तरम् ।

**जरायुदोषः** । पुं । गर्भजरोगभेदे । वै निघ ।

**जरालक्ष्म** । क्ली । पलिते । रा नि व १८ ।

**जराशोषः** । पुं । वार्द्धक्यजन्यक्षीणतारोगे । तल्लक्षणं—"जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः । कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः । ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः । सम्प्र-सुप्तास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥" मा नि ।

**जरुथम्** । क्ली । मांसे । त्रिका ।

**जर्ज्जरः** । पुं । रक्तरसोने । मद व ७ । क्ली । शैवाले । शैलजे । मे । त्रि । वृद्धे । रा नि व १८ ।

**जर्ज्जरीकः** । त्रि । बहुच्छिद्रद्रव्ये । (दं(छ)।) मे ।

**जर्णः** । त्रि । जीर्णे । हे च ।

**जर्त्तः (र्त्तु)** । पुं । करिणि । योनौ । उणा ।

**जर्त्ति(र्ह्ति)लः** । पुं । आरण्यतिलके । वुनो तिल । हे च । रा नि व १६ ।

**जलम्** । क्ली । बालके । दाना । च सू २७ । आ वाग्भ चि. । वा सू १५ एलादौ । जम्बुवेत-से । ह्रदके । उग्ने । जलस्य दशनीषा भवन्ति—स्पर्श रूप रस गन्ध वीर्य्य विपाकाख्याः । तत्र स्पर्श-दोषे खरता पैच्छिल्यमुष्णता, रूपदोषे पङ्कसिकता शैवालबहुवर्णता च रसदोषे व्यक्तरसता, गन्धदोषे अनिष्टगन्धता, वीर्य्यदोषे तृष्णादिकं सेवनात्, विपाकदोषे च विष्टम्भादिकं जनयति । जलस्य कलुषता-साधनं सप्त—कतक गोमेद विसग्रन्थि शैवालमूल वस्त्र मुक्ता मणय इति । जलस्य निक्षेपणं पञ्च । फलादिशीतीकरणञ्च सप्त प्रवातस्थापनादि सु सू ४५ अ । तस्य गुणाः — मधुरं शीतलं तृष्णाघ्नं शोषमोहभ्रान्तिघ्नं भुक्तान्नपाचकं निद्रालस्यहरं विषघ्नं श्रमहरं रुचिजनकं धीबलवीर्य्य-तुष्टिपुष्टिकरणञ्च । "साधारणं जलं रूक्षं दीपनं पाचनं लघु । श्रमतृष्णापहं वातकफमेदघ्नपुष्टि-दम् । पात्रदेशादिभेदेन जलगुणा यथा— जातं ताम्रमृदल्पदेशे सलिलं वातादिदोषप्रदं देशाज्जाङ्गलकस्य दुर्जरतरं दोषावहं धूसरम् । वातघ्नं शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च शैल-श्यामप्रदेशत्रिदोषशमनं सर्व्वामयघ्नं पयः ।' रा. नि व १४ । "तच्चादौ द्विविधमान्तरीक्षभौमभेदेन । तयोरान्तरिक्षं जलमनिर्देश्यरसम् एकान्ततः पथ्य-तमञ्च । तद्देशावनिपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्व नविशेषात्प्रत्यादिवर्ण्यतमिति । तत्र स पृथि-व्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसः भवत्युत्कर्षापकर्षेण, तत्र भूगुणभूयिष्ठायां भूमौ लवणम्लञ्च भवति, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुण-भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च वायुगुणभूयिष्ठायां कषायं, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमिति ।" सु-सू ४५ अ । अन्तरीक्षोद्भवं जलं पुनः धारं कारकं तौषारं हैममिति चतुर्धा । तत्र धारमष्टविधम्—"धारं पृथिव्यां पतितं ययस्तु तदेव जातं गुणभे-दभिन्नम् । नानाविधैर्भेदगुणैश्च सम्यक् जातं जल-ञ्चाष्टविधं वदन्ति । नद्यौद्भिदं प्रास्रवणञ्च चौण्ड्यं कौपं तडागं सरसोभवञ्च वाप्युद्भवं तत्प्रवदन्ति धी-राः ।" नदीजलम् औद्भिदादिकञ्च पर्य्याये द्रष्टव्यम् । तत्र कारं जलं यथा—"स्वर्णघा शीतवातेन भि-घविस्फूर्ज्जसङ्कुलम् । शीताम्बु कठिनं भूत्वा शिलं जातं हिमेन तु । पश्चात् सुसूर्य्यसन्तापात्किञ्चिद्द्रवते जलम् । वदन्ति भिषा सलिलं शकलं शीतलं मतम् । गुणाः —कारं शीतगुणं धर्मोपशमनं सन्तापविच्छित्तिदम् मूर्च्छामोहभ्रमाग्निशमकरं दिकारभ्रमोत्थहरम् । शीतानां प्रकृतीनां दोषकारं पिणाकिकानां हितं संततं मधुरं गुरु च प्रतिकर्षे

-तस्माच दूरे स्मृतम् ॥" इति। "तौषारं लघु शीतलं श्रमहरं पित्तार्त्तिशान्तिप्रदं दोषाणां शमनं जला तिंहननं सर्व्वामयघ्नं परं। कुष्ठश्लीपदवर्च्चिकाविषहरं पामाविसर्पापहं चीणानां घृतशोषिणां हितकरं सम्मन्यते मानवैः ॥" हैमजलगुणाः—"हैमं घनञ्च मधुरञ्च कफात्मकञ्च मूर्च्छार्त्तिसंश्रमभ्रमामविनाशनञ्च। पित्तास्रजः प्रशमनं रुधिरञ्च तच्च शान्तङ्करोति हिमसम्भववारि सद्यः ॥" भूमिविशेषे जलगुणाः—"भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया कृष्णा रक्ता तथा सिता। पीता नीला भवेच्चान्या गुणास्तासां प्रकीर्त्तिताः। सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमिपरिस्रुतं। पीताश्रितङ्कषायञ्च रक्तायाः क्षारमाधुरम्। सितायामम्लमधुरं भूमिभागेन लक्षयेत् ॥" -गुणाः—"ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च। कौप्यञ्चाग्निकरं रुच मधुरं कफकारकं। नैर्भरं लघुपाकञ्च दीपनं कफनाशनं। सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत्। पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परं ॥" इति। अथ स्वच्छजलगुणाः—लघु हृद्यं गुणवच्च। अथाविलजलगुणाः—पिच्छिलं क्रिमिलं विवर्णं क्लिन्नं सान्द्रं विरसं दुर्गन्धं अहितञ्च। अथ शरदादिजलगुणाः—शारदं लघु अनभिष्यन्दि च। हैमन्तं स्निग्धं वृष्यं बल्यं गुरु हितञ्च। शैशिरं वातकफघ्नं हैमन्तादौ यल्लघु च। वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रुचञ्च। ग्रैष्मञ्च अनभिष्यन्दीति। सुगन्धजलगुणाः—तृष्णाघ्नं सुशीतलम् अध्यतरसञ्च। शीतलजलगुणाः—मदघ्नं मूर्च्छाहरं छर्द्दिनाशनं पित्तज्वरश्रमक्लमतृष्णादाहमदात्ययविषघ्नञ्च। शृतशीतजलगुणाः—त्रिदोषघ्नम्। सुवासितमृत्पात्रस्थितजलं रुचिकरं अजीर्णे औषधतुल्यं जीर्णे बलदं भोजनकाले आयुष्यम्। रात्रौ च भुक्तोपरि अहितम्। राज। हेमन्तादौ जलपानविधिः—हेमन्ते ताडागं सारसं वा हितं। इदमेव शिशिरे प्रशस्तम्। शौचवसन्तयोः वाप्यं वा कौपं वा नैर्भरं वा प्रशस्तम्। भाद्रे यच्च साकल्यतो वर्ज्यम्। औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृट्काले। शरदि नादेयम् अंशूदकञ्च हितम्, तथागस्त्योदयात् स्वच्छं जलं प्रशस्तम्। "पौषे वारि सरो जातं माघे तत्तु तडागजं। फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्रं हितं मतम्। वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदं। आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च। भाद्रे कौपं,पयः शस्तं आश्विने चौण्ड्रमेव च। कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥" वारिग्रहणकालः—शीतानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते। शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥ इत्यसुश्रुतः। पुनश्च जलं चतुर्विधम्। पापोदकं रोगोदकम् अंशूदकम् आरोग्योदकञ्च। पापोदकं यथा—"विष्ठायुक्तं यद्धि नीरं क्रिमिकीटसमाकुलम्। समलं नीलशैवालं पापन्तु नहितञ्च यत्। स्नाने पाने च तत्कष्टं नराणां वाहवेषु च। स्नानेन त्वग्भवान् रोगान् कण्डूकुष्ठविसर्पकृत्। पानेन कफगुल्मानां क्रमीणां वरसम्भवान्। करोति विविधान् रोगान् तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥" रोगोदकं—"बहुवृक्षलताकुञ्जे छायाकूपोऽथवा सरः। अव्ययच्छेदधोऽप्येवं क्रिमिशैवालसंयुतम्। क्लिन्नं सपिच्छिलहरणं हृद्यमूलाश्रितं भवेत्। बहुव्रणपर्णयुक्तं दुर्गन्धं मूत्रगन्धवत्। रोगोदकं विजानीयात्करोति विषमान् गदान्। शूलकुष्ठञ्च कण्डूञ्च सेवितेन करोति हि ॥" अंशूदक पर्य्याये द्रष्टव्यम्। आरोग्योदकं—"पादशेषन्तु क्वथितं तदारोग्यजलं विदुः। कासश्वासज्वरं पथ्यं मारुतञ्चापकर्षति। सद्योज्वरं हरत्याशु सभेदकफनाशनम्। प्रतिश्यायं पाचयति शूलगुल्मार्शनाशनम्। दीपनञ्च हुताशस्य पाण्डुशोफोदरापहम्। अजीर्णञ्च जरत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि।" अत्रि.७अ.। नवीनभांशये। वै.निघ.।

**जलकण्टकः।** पुं। शृङ्गाटके। पाणिफल,।, प.मु.। कुम्भीरे। हारा.।

**जलकदली।** स्त्री। स्वनामख्यातजलजकन्दविशेषे। जलकदली। प.मु.।

**जलकन्दः।** पुं। शृङ्गाटके। पाणिफल। वै. निघ.। (न्दा) स्त्री। जलकदल्याम्। प.मु.।

**जलकपिः।** पुं। शिशुमारे। ७७८। हारा.।

**जलकपोतः (कः)।** पुं। जलपक्षिविशेषे। जलपिपि। वै.निघ.।

**जलकरङ्कः।** पुं। नारिकेलफले। पद्मे। शङ्खे। त्रिका.। हारा.। जलमलतायाम्। मे.।

**जलकर्णा।** स्त्री। कर्कमोटायां। कानछिड़ा, कान्डिशा। प.द.पञ्च.चि.रसेन्द्रगुडी।

**जलकल्कः।** पुं। जम्बाले। पेछला, पाँक। हारा.।

**जलकाक** । पु । जलपक्षिविशेषे । পান কৌড়ী । तन्मांसगुणा —स्निग्ध गुरु हिम वात हरम् । रा नि व १७ । [हारा ।

**जलकाङ्क (ङ्क्षि)** । पु स्त्री हस्तिनि ।

**जलकाम** । पु । जलवेतसे । ज द १२च ।

**जलकामा** । स्त्री । अम्बाहुल्याम् । वै निघ ।

**जलकामुक** । पु, स्त्री (का, की) । कुटुम्बिनीनामक्षुपे । रा नि व ५ ।

**जलकिराट** । पु । नक्र । शिशुमारे हारा

**जलकुक्कुट** । पु । डहुके । ডাক পাখী । कारण्डवे वै निघ । [थी । हे च ।

**जलकुक्कुभ** । पु जलकुक्कुटे । কোড়া পা

**जलकुक्कुटी** । स्त्री । गङ्गाचिल्लीपक्षिणि । गां চীল । हारा ।

**जलकुण्डल** । पु । शैवाले । भूरिप्र ।

**जलकुन्तका** । स्त्री । शृङ्गाटके । পানিফল । कुम्भीरे । वै निघ ।

**जलकूपी** । स्त्री । पुष्करिण्या । हारा ।

**जलकूर्म** । पु । शिशुमारे शुशुक । त्रिका ।

**जलकेश** । पु । शैवाले । हारा । [हारा ।

**जलगुल्म** । पु । चतुरस्रसरोवरे । मे । कच्छपे ।

**जलगोजकम** । क्ली । पिस्ता इति ख्याति का बेलदेशजफले । वै निघ ।

**जलङ्ग** । पु । महाकाले । रा नि.व ।

**जलचर (चारी (रन्))** । पुं । मत्स्ये । भया । श च । पु स्त्री । जलचरप्राणिमात्रे हंस सारसकादम्बबककौञ्चादौ । प मु । "कुररबकमकरा कच्छपटकपिकभङ्गमारसा । चाडिदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गरिङ्गिमायाच । जले चरा विहङ्गासे ।" चनि १०च । मांसगुणा —गुरवं स्निग्ध मधुर वातघ्न शुक्रलच । रा नि व,१७ ।

**जलज** । त्रि । जलवासिजन्तुमात्रे । पु । द्विज्वलक्षणे । रा नि व ८ । मत्स्य । श,च । शैवाले । जलवेतसे । कुचेलके । काकमिन्दुके । जलमधुके । रा नि,व १९ । क्ली । कौन्तिके । चारे । लवङ्गे । दैवधान्ये । वै निघ । पद्मे । शङ्खे । नवरत्नराजमृगाङ्के । वै निघ २भ चय चि ।

**जलजन्तु** । पुं । जलवासिप्राणिमात्रे । चम ।

**जलजन्तुका** । स्त्री । जलौकायां । भ ।

**जलजन्म** । क्ली । पद्म । हे च ।

**जलजम्बूका** । स्त्री । भूमिजम्बूक्षे । वन জাম । भा । See चुद्रजम्बू ।

**जलजसुमना** । स्त्री । शङ्खपुष्पां । वै निघ ।

**जलजा** । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । रा नि व ६ । सोमराज्याम् । वै निघ ।

**जलजात** । पु जलवेतसे । वै निघ ।

**जलजाता** । स्त्री । कुङ्कुमशालौ । শালিধান্য বিশেষ । रा नि व १६ ।

**जलजिह्व** । पु । शिशुमारे । कुम्भीरे । हारा ।

**जलजीविनी** । स्त्री । जलौकायां । জোঁক । वै निघ । [শামুক । हारा ।

**जलडिम्ब** । पु । शुक्तौ । ঝিনুক । शम्बूके ।

**जलतण्डुलीयम्** । क्ली । कचटे । কাঁচড়া দাম । भा ।

**जलतापिक (तापी)** । पु । मत्स्यविशेषे । ইলিশ মাছ । काचकमत्स्य । श र ।

**जलताल** । पु । हस्तीशमत्स्ये । त्रिका ।

**जलतिक्त(क्ति)का** । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा. नि व ११ ।

**जलत्वा** । स्त्री । हवे । চাপা । हारा ।

**जलद** । पु । मुस्तके । च द वा ख्या वि एला दिलेके । पीतबालके । পীত বালা । कास्मरवृक्षे कुড়িলা গাছ । भा ।

**जलदागमः** । पु । वर्षाकाले । रा नि व ११ ।

**जलदाशन** । पुं । शाके । शालवृक्षे । श.च ।

**जलधर** । पु । मुस्तायां । चम । च द चतिसा चि कचगादि । तिनिशवृक्षे । रा नि व ८ ।

**जलधराधार** । पुं । पौतीशीरे । वै निघ ।

**जलनकुल** । पु । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । त्रिका ।

**जलनीलिका (ली)** । स्त्री । शैवाले । रा नि.व ८ । भा.४भ.नाडीव्रणे ।

**जलनेत्रः** । पु । जलमधूके । वै.निघ ।

**जलपत्रिका** । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ । वै निघ. ।

**जलपक्षी** । पु । हंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांस स्निग्धं हिम गुरु वृष्य वातहरञ्च । रा.नि व १७ ।

**जलपाकः** । पुं । वारिपाके निरूह जल । "कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य क्वाथयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्द्ध मत प्रयोक्तव्य जलपाके त्वय विधि. ॥" वा. चि.२अ. ।

**जलपादपः** । पुं । हसे । वै निघ. । [१८ ।

**जलपारावतः** । पु । जलकपोते । रा नि.व.

**जलपिप्पली** । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । केंचुड़ा घास । हि पाणिसगा, जलपिपरी । रा.नि व ४ । गुणा.—जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला ल घु. । संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा । कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥" भा पू गुणव. । कटु तीक्ष्णा कषाया मलशुद्धिकरी व्रणकीटादिदीषरसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

**जलपुष्पम्** । क्ली । जलजातपुष्पे । यथा—"अ ष्टधा कमलानि सुर्जलवासी चतुष्पदा । जल जीवी च कुम्भीका जलपुष्पगणस्त्वयम् ॥" चर्क. ।

**जलपृष्ठजा** । स्त्री । शैवाले । श.च. ।

**जलमदः** । पु,क्ली । पीतशालके । वै.निघ. ।

**जलप्राणी** । पुं । जलजन्तौ । वै.निघ. ।

**जलप्रायम्** । क्ली । अनूपदेशे । अम ।

**जलप्रियः** । पु । धन्याके । रा.नि.व ६ । चा-तकपक्षिणि । श.र. । मत्स्ये । श.च. । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिक्के । प मु । [हारा. ।

**जलप्लवः** । पु । जलमार्ज्जारे । उद्विडाल ।

**जलफलम्** । क्ली । सृङ्गाटके । पाणिफल । भा ।

**जलफेनः** । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

**जलमन्थः (मन्थुः)** । पुं । मत्स्ये । म.च. ।

**जलवल्ली** । स्त्री । शाकम्बाम् । सोमराज ।  वै.निघ. । हिलमोचिकायां । हिक्के । त्रिका. ।

**जलभूः** । पुं, स्त्री । कच्चटे । केंचड़ा । श च. ।

**जलमण्डपिका (पी)** । स्त्री । शैवाले । वै. निघ. । वारिपर्ण्याम् । पाणा । रस कौ.ज्वाला-मुखरसे । [हारा. ।

**जलमद्गुः** । पुं । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछराङा ।

**जलमधु(धू)कः** । पु । जलजातमधूकवृक्षे । जलमउया । गुणा.—मधुरः व्रणघ्न. रान्तिघ्नः बलशुक्रवर्द्धन रसायन. शीतलश्च । रा.नि व.११ । "मधूकपुष्प मधुर शीतल गुरु बृंहण । बलशुक्र-कर प्रोक्त वातपित्तविनाशनम् । फलगुणा —शीतं गुरु स्वादु शुक्रल वातपित्तनुम् । अहृद्यं हन्ति पिपासदाहश्वासचतक्षयान् ॥" भा. ।

**जलमक्षिका** । स्त्री । वारिमक्षिकायाम् । जलक्रमौ । त्रिका. । [त्रिका. ।

**जलमार्जारः** । जलविडाले । उद्विड़ाल ।

**जलमूर्त्तिका** । स्त्री । करकायाम् । श.च. ।

**जलमीनः** । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

**जलमुस्तम्** । क्ली । जलजमुस्तायाम् । वै.निघ ।

**जलमोदम्** । क्ली । उशीरे । रा नि.व.१२ ।

**जलयष्टिः** । पुं । वंशीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

**जलरङ्कः (ङ्ग.)** । पुं । वकपक्षिणि । वक पाखी । हे.च ।

**जलरङ्कुः** । पु । हरिणे । वै.निघ. । दात्यूहप-क्षिणि । डाक पाखी । हारा. ।

**जलरण्डः** । पुं । जलसर्पभेदे । जलबिन्दौ । हे.च. । श.र. । [वर्षे । घारलवणे । हारा. ।

**जलरसः** । पुं । लवणे । हारा. । श्रौवर्चल-

**जलरुट् (हम्)** । क्ली । पद्मे । हे.च. ।

**जलरुहा** । स्त्री । कुङ्कुममाली । दैर्घ्यन्तिक शाकविशेष । रा.नि.व.१६ ।

**जलरूपः** । पुं । मकरे । त्रिका. ।

**जलवरण्टः** । पुं । जलवसन्तरोगे । पानवस-न्त । हारा । [हारा. ।

**जलवल्कलः** । पुं । कुम्भिकायां । पाना ।

**जलवल्ली** । स्त्री । सृङ्गाटके । पाणिफल । रा. नि.व.२ ।

**जलवायसः** । पुं । जलकाके । পানকৌড়ি । है.च. ।

**जलवासः (सा:)** । पुं । विष्णुकन्दे । रा. नि व.७ । गुण्डासिनीतृणे । रा नि व ८ । क्ली । उशीरे । रा नि.व.१२ । [११ ।

**जलविक्रमा** । स्त्री । जलकौडवे । रा नि.व

**जलविड़ालः** । पु । जलमार्ज्जारे । উদ্বিড়াল । हारा. । [रा.नि.व.१४ ।

**जलविन्दुजा** । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।

**जलविल्वः** । पुं । कर्कटे । पद्माट्टे । जलवल्कलि । পানা । हारा । [মাছ । हारा. ।

**जलवृश्चिकः** । पु । दृश्चाकमत्स्ये । এঁচলা

**जलवेतसः** । पुं । जलजातवेतसविशेषे । জলবেত । म मञ्जालु । क वैसियमरणु । प.मु. । गुणा.—तिक्तशीतलः व्रणशोधन कफरक्तपित्तघ्न सग्राही कषायी रचोघ्नश्च । रा.नि व ९ ।

**जलव्यधः** । पुं । कङ्कचोटमत्स्यभेदे । কাঁকিলা মাছ বা গান্দাড়া । हारा. ।

**जलव्यालः** । पुं । जलसर्पे । अम ।

**जलशिरीषः (षिका)** । पु, स्त्री । शिरीषभेदे । हिं टिटिनी । "त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी वारिशिरीषिका ।" भा. ।

**जलशुक्तिः** । स्त्री । शम्बूके । শামুক, ঝিনুক । जलशिपी इति च ख्याते । गुणा:—"कटु स्निग्धा दीपनी गुल्मशूलविषदोषहरी रुच्या पाचनी बल्या च ।" रा.नि व १३ ।

**जलशुचिः** । पुं । शृङ्गाटके । পাণিফল ।

**जलशूकम्** । क्ली । शैवाले । है.च ।

**जलशूकरः** । पुं । शिशुमारे । শুশুক । हारा. । कुम्भीरे । है.च । [—श्यामाकवत् ।

**जलश्यामाकः** । पुं । तृणधान्यविशेषे । गुणा

**जलसर्पिणी** । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । है.च । [शिन अलं दृशा चरति । या.चि. ।

**जलसन्त्रासः** । पुं । कुक्कुरदंशजरोगविशेषे ।

**जलसम्भवः** । पुं । जलवेतसे । रा नि व.९ ।

**जलसूकरः** । पु । कुम्भीरे । वनसूकरे । वै निघ. ।

**जलसूचिः** । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । कङ्कचोटमत्स्ये । जटा. । शृङ्गाटके । शिशुमारे । मे. । काके । है च. । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

**जलस्था** । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

**जलहासः** । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. । [श.र. ।

**जलाका** । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

**जलाखुः** । पुं । जलमूषके । त्रिका. । -

**जलाख्या** । स्त्री । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

**जलाञ्चलम्** । क्ली । शैवाले । শেওলা । मे. ।

**जलाटनः** । पुं । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । स्त्री (नी) । जलौकायाम् । मे. । रा ।

**जलाण्टकः** । पु । शिशुमारे । नक्रराजे । हा-

**जलाण्डकम्** । क्ली । रोहितादिशिशौ । মাছের পোনা । हारा ।

**जलाम्बिका** । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

**जलाधारम्** । क्ली, पुं । पीतोशीरे । वै निघ. । जलाशये । अम. ।

**जलाबु(म्बु)का** । स्त्री । जलौकायां । वै.निघ. ।

**जलामोदम्** । क्ली । उशीरे । रा.नि व १२ ।

**जलायु(यु)का** । स्त्री । जलमस्या आयुरिति जलौकायाम् । জোঁক । म जलू । सु सू.१३अ. । सा द्वादशविधा । सविषा: षट्, तावत्य एव निर्व्विषा. । तत्र सविषा: कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाकृताकृतिः अणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे श्वयथुः कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरादिर्भवति । निर्व्विषा:—कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णा अनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा

पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्र माणा सावरिका पश्चयें। सु सू १३ अ ।

**जलार्द्रः (र्द्रा)** । पु स्त्री । आर्द्रवस्त्रे । भिजे कापड । त्रिका । हि च. । आर्द्रतालवृन्ते । माघ ।

**जलार्बुद** । पु । वातकफजीष्ठरोगे । "जलबु द्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ।" मा उ ११ अ ।

**जलालु** । पु । पानीयालुके । रा नि व ७।

**जलालुकम्** । क्ली । पद्मकन्दे । भा पू १भ शा क व । [अ टी भ ।

**जलालु(लो)का** । स्त्री । जलौकायाम् । अ र ।

**जलाशय.** । पु । सरोवरे । शृङ्गाटके । क्ली । उशीरे । अम । लामज्जके । गन्धवेणा । रा नि व ८ । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा नि व ५ ।

**जलाश्रय** । पु । शृङ्गाटके । रा नि व ७। गुण्डतृणे । रा नि व ८ । ईहामृगे । रा नि व १८। स्त्री । गर्भाटिकाख्ये शूलीतृणे । रा नि व.८ । क्ली । लामज्जके । रा नि.व १२ ।

**जलाष्ठीला** । स्त्री । पुष्करिण्याम् । हारा ।

**जलाह्व(य)म्** । क्ली । वालके । वाला । उत्प ले । कुन्दि फूल । रा नि व १० । [अ र ।

**जलाची** । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । पाणिमगा ।

**जलिः (का)** । स्त्री । जलौकायां । अ टी भ ।

**जलु(लू)का** । स्त्री । जलौकायाम् । अ र । ह च । चर्मचटिकायाम् । चा उ १९ ।

**जलेच्छया** । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । अ र ।

**जलेजात(रुह)म्** । क्ली । पद्मे । अ र ।

**जलेरुहा** । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि व ५।

**जलेवाह.** । पु । जलकुक्कुटे । वै निघ. ।

**जलेशयः** । पु । जलचारिमत्स्यादौ ।

**जलोका** । स्त्री । जलायुकायां । हारा । अम ।

**जलोदरः** । पुं, क्ली । तन्नामकोदररोगभेदे । जल उदरी । निदानलक्षणं यथा—"य स्नेहपीतो ऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरू ढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूरयतीह तैस्तु । स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् । बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥" इति । मा नि ।

**जलोदरारिरसः** । पु । जलोदराधिकारे र स । रसगन्धकौ प्र. २ तो. (मतान्तरे गन्धक ४ तो ) मनःशिला हरिद्रा जयपालबीज त्रिफला त्रिकटु चित्रकमूलं एषां प्रति १ तो दन्तीरसेन स्नुहीक्षीरेण (सिङ्गुर आठा) भृङ्गराजरसेन च ५ 
थक् ७ भावयित्वा संशोष्य च वटीं कुर्यात् । भाव्य २ र. ।

**जलोद्भवः** । पु । मत्स्ये । शीक । वै निघ । स्त्री । लघुब्राह्मीशाके । कुडुमशाखी । रा.नि व ४।१८ ।

**जलोद्भूता** । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा नि व ५।

**जलोरगी** । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक । अ टी ।

**जलोलूका** । स्त्री । पद्मबीजे । रा नि व १० ।

**जलौकः** । पुं । जलवेतसे । वै निघ । स्त्री (का) । जलायुकायाम् । हारा. ।

**जलौकाविधिः** । पु । यथा रक्तमोक्षणका र्ये । जोंक धरान । "अथ जलौकावसेकसाध्य व्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमव काशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिल सरकमध्ये मुहूर्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृत्य ग्राहयेदगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबि न्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत । यद्येवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निवि शतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नमय्य च स्कन्धं तदा जा नीयात् गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धार येत् सेचयेच्च ।" इत्यादि । तत्र गुणा —"शीता धिवासा मधुरा जलौका वार्युद्भवा । तस्मात्पि त्तोपसृष्टे तु हिता या स्वल्पबल ।" सु सू १३ अ ।

**जलौदनम्** । क्ली । जलभक्ते । भा.कृत चि. ।

**जवनः** । पु । वेगे । मीकादिहरिणे । रा नि. व १९ ।

**जवनाल** । पुं, क्ली । यावनाले । सुनाल ।

तद्वीजगुणा—स्वादु शीतलं वातल कफपित्तघ्नञ्च। राज.।

**जवली**। स्त्री। कषायफलवृक्षे। जउयार। तस्या फलगुणा—"कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम्। हृद्यं सुगन्धि विशदं जवलीफलमुच्यते॥" सु।

**जवसम्**। क्ली। तृणे। घास। अ र।

**जवसाह्वा**। स्त्री। यमान्याम्। मद व २।

**जवा**। स्त्री। ओड्रपुष्पवृक्षे। জবাফুলের গাছ। रा नि व १०। घृतभर्ज्जितजवापुष्पम् आर्त्तवकरम्। च द।

**जवादि**। क्ली। गन्धराजे। গন্ধনাড়, খাটাশী। सं जवादीकस्तूरी। गुणा.—स्निग्धसुख सुखकर वातहितञ्च। तल्लक्षण—"जवादि नील सुस्निग्ध शीतन्वीन सुगन्धिद। आतपे बहुलामोद राज्ञा योग्य न चान्यथा॥" रा नि व १२।

**जवानी**। स्त्री। यमान्याम्। मद व १।

**जवापुष्पम्**। क्ली। ओड्रपुष्पे। জবা ফুল। अ र।

**जवाह्वा**। स्त्री। यमान्याम्। मद व २।

**जविनः**। पु। विलेशयमृगविशेषे, कोकडमृगे। रा नि व १९।

**जवी (इन्)**। पुं। अश्वे। उष्ट्रे। रा नि व १९।

**जसदम्**। क्ली। यशदे। दस्ता। वै निघ।

**जहा**। स्त्री। मुण्डितिकायाम्। মুণ্ডীরী। श च।

**जद्वणम्**। क्ली। भरुचे। रा नि व १०।

**जह्म. (ह्मा (न्))**। पु। क्षयरोगे। যক্ষ্মা রোগ। च टी भ। See यक्ष्मा।

**जागतः**। पु। सोमलताभेदे। सु चि २९ अ।

**जागर (णम्) (री)**। पु, क्ली, स्त्री। निद्राभावे। জাগিয়া থাকা। च म.।

**जागुडम्**। क्ली। कुङ्कुमे। रा नि व १२।

**जाघनी**। स्त्री। पुच्छे। त्रिका.।

**जाङ्गमद्रव्यम्**। क्ली। जङ्गमजातद्रव्यगणेषु, मधुगोमूत्रपित्तवसामज्जासृङ्मांसविण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखखुरकेशरोमरोचनाख्यम्। च सू १ अ।

**जाङ्गलः**। पुं। कपिञ्जलपक्षिणि। গৌর তিতির পাখী। त्रि। मरुप्रायजलदेशे। মরু প্রায় বেতো দেশ। "मरुप्रायस्तु यो देशः स चोक्तो जाङ्गलाभिधः।" रा नि व २। "अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः। ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशः॥" गुणा—वातपित्तकर रूक्षञ्च कषञ्च। राज। अपिच—"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्तोकपानीयपादपः। शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैणर्ष्यपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफलवान्देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः॥" भा.। तन्मांसगुणा—स्वादु निदोषघ्न रूक्षं पथ्यम् आयुर्बलवीर्यपुष्टिकान्तिकरञ्च। रा नि.व १४। स्वस्वजपशुवर्गः। सोऽष्टविधः यथा—जङ्घाला विष्किरा प्रतुदा गुहाशया प्रसहा पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्च। तत्र जङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ तावेणहरिणर्श्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमर्मातृकाप्रभृतयो जङ्घाला कषाया मधुरा लघवश्च। "शशलावकवार्त्ताटा गोधा हरिणकूटकाः। विष्किराश्चाथवान्ये तित्तिराद्याश्च कुक्कुटाः। भारद्वाजस्तथा श्येना मूषका वरवारणाः। इत्येते जाङ्गला जीवा ये जलेन विना स्थिताः॥" अत्रि १० अ। क्ली। मांसे। रा नि व १७।

**जाङ्गलमांसम्**। क्ली। शिखिखरादिजन्तुमांसे। रा नि व १७।

**जाङ्गलयकृत्**। क्ली। जाङ्गलपशुयकृति। तच्च रक्तपित्तहरम्। वा चि २अ। [नाकुली। त्रि।

**जाङ्गला (ली)**। स्त्री। ग्रन्थिकाम्। आ

**जाङ्गुडम्**। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.।

**जाङ्गुलिः**। पु। विषवैद्ये। সাপুড়ে। अ र। (ली) स्त्री। विषविद्यायाम्। हे च.।

**जाङ्घिक. (काङ्घय०)**। पु। शीकाविशेषे। त्रि। उष्ट्रे। रा नि व १९। त्रि। जङ्घाजीविनि।

**जाजी**। स्त्री। जीरके। भा म अभ मद चि। "दधा सौवर्चलं जाजी।"

**जाटलिः**। पु। पटोलवल्लयाम्। च म.।

**जाठरः**। पु। जठराग्नौ। वै निघ।

**जाठरग्रन्थिः**। पुं। गुल्मरोगे। रा नि व.१०।

**जाद्यम्**। क्ली। अङ्गजडतायाम्। रा नि.व १०।

**जाम्बारि** । पु। जम्बीरवृक्षे। গোঁড়া নেবুর গাছ। रा नि व ११।

**जातकध्वनि** । पु। अलीकायाम्। वै निघ।

**जातकर्म्म** । क्ली। शिशौ भूमिष्ठे कर्त्तव्ये कर्म्मणि। नाडीच्छेदन। सूतिकापूजादौ।

**जातघ्नी** । स्त्री। पुत्रघ्नीनामयोनिदोषे। वा उ ३३अ। See पुत्रघ्नी। [लूर्ं। अम।

**जातरूपम्** । क्ली। सुवर्णे। रा नि व १३। सु

**जातरूपप्रभम्** । क्ली। हरिताल। वै निघ।

**जातवेदा.** । पु। अग्नौ। चित्रकवृक्षे। अम।

**जातसारा** । स्त्री। जिह्निकायाम् वै निघ.।

**जातापत्या** । स्त्री। प्रसूतायां स्त्रियि। अम।

**जाति** । स्त्री। जन्मनि। आमलक्याम्। मालतीपुष्पलतायाम्। जातीफल। मे। च चि ३अ गुञ्जारोचन्याम्। काम्पिल्लके। कम्पिल्ल्ङि। विश्व। रोगसम्प्राप्तौ। मा नि। जातीपुष्पवृक्षे। च द वा व्या चि।

**जातिकोश(ष)म्** । क्ली। जातीपत्र्यां। जयित्री। जातीफले। भा। सु सू ४६अ। हे च।

**जाति(ती)कोशा (षी)** । स्त्री। जातीपत्राम्। जयित्री। रा नि व १२। वै निघ २भ सुदर्शनचूर्णे।

**जातिजम्** । क्ली। जातीफले। वै निघ।

**जाति(ती)पत्र(क)म्** । क्ली। जातीफले। "जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुत।" भा उ वाजी चि। वै निघ २भ वा व्या चि एरण्डपाके। जातीवृक्षपत्रे। চামেলীর পাতা। रस र बाल चि।

**जातिपत्रिका (त्री) (र्ञी)** । स्त्री। जातीफलत्वचि। जयित्री। हि जावत्री। कनाड़पत्री। गुणा — कटुतिक्तसुरभि कफजाड्यहरी मुखवैशद्यजननी च। रा नि व ११। दुर्गन्धहरी। राज.। "जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषग्वरै। जातीपत्री लघु स्वादु कटूष्णा रुचिवर्णकृत्। कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा।" भा।

**जाति(ती)प्रवालः** । पु। जातिकिसलये। জাতিপাতা। च,सू ४अ.।

**जातिफलम्** । क्ली। जातीफले। जयित्रीफल। हे च।

**जाति(ती)फलत्वक्** । स्त्री। जातीपत्राम्। जयित्री। वै निघ। [स। वै निघ.।

**जाति(ती)रस.** । पु। रक्तबोले। निशाद

**जाति(ती)शस्यम्** । क्ली। जातीफले। জায়ফল। रा नि व १२। वै निघ २भ अतिसा चि. मोचरसपुटपाके। [नि व १२।

**जाति(ती)सारम** । क्ली। जातीफले। रा

**जाति(ती)सुत** । पु। जातीफले। वै निघ।

**जातिहिङ्गुलकम्** । क्ली। हिङ्गुल। वै निघ।

**जाती** । स्त्री। (Jasminum Grandiflorum) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। জাতি বা চামেলী ফুলের গাছ। हि चम्बली, स्वर्णजाती। मलाइ। क जाजि। गुणा —शीता तिक्ता कफघ्नी मुखपाकघ्नी च। तत्कुसुम नत्ररोगघ्न व्रणविस्फोटकघ्न कुष्ठघ्नञ्च। रा नि व १०। "जातीयुग तिक्तमुष्ण तुवर लघु दोषाजत्। शिरोऽक्षिमुखदन्तार्तिविषकुष्ठानिलास्रजित्॥" भा। मालत्याम्। सु सू ३८अ। जातीफलवृक्ष। वै निघ.।

**जातीकन्द** । पु जातीमूले। सु सू मिश्र च।

**जातीको(श)षम्** । क्ली। जातीफले। हे च।

**जातीकोषफलम्** । क्ली। जातीपत्राम् जातीफले च। জৈত্রী জায়ফল। वै निघ च जीर्णचि वज्रिरसे। [निघ.।

**जातीजातम्** । क्ली। जातीकोषफले। वै.

**जातीतैलम्** । क्लीं। कर्णरोगाधिकारे। "जातीपत्ररसे तैलं विपक्व पूतिकर्णजित्।" कटुतैल ४ श जातीपत्ररस १६ श (वृद्धोपदेशात्) कल्क यं आतीपत्र १ श। सा को।

**जातीदलम्** । क्ली। जातीकोषे। জৈত্রী। वै निघ २भ रक्तपि चि कर्पूरादिचूर्णे। जातीपत्रे।

**जातीद्वयम्** । क्ली। जातीकोषफले। জায়ফল, জয়িত্রী। कोषकद्वयमिति तालीशादिचूर्णे वृद्धोपदेश। [कोषे। भा उ वाजीकरणे।

**जातीपत्रिका (त्री) (र्ञी)** । स्त्री। जाती

**जातीफलम्** । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धफले । জায়ফল। "जातीफलं सुगन्धञ्च स्निग्धं गुरु च म सते । लघुकं शब्दहीनञ्च रुचाङ्गमतिनिन्दितम् ॥" भैष. । गुणा —तिक्त कटु कफघ्न लघु तृष्णाघ्न मुखक्लेददौर्गन्ध्यघ्नञ्च । सु सू ४६अ । कषायोष्ण कटु कण्ठामयघ्न वातातिसारमेहघ्न वृष्यं लघु दीपनञ्च । रा नि व १२ । तृष्णामूलघ्नम् । राज । रसे तिक्त तीक्ष्ण रोचन ग्राहि स्वरकर श्लेष्मवातमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यघ्न कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रोगहरञ्च । भा । "तैलं जातीफलोद्भूतं समुत्तेजनमप्रियम् । जीर्णातिसारशमनम् आध्मानादिषग्लहृत् । आमवातहरं बल्यं दन्तवेष्टव्रणार्त्तिनुत् ॥" अत्रि । जातीकोषवद्गुणम् । सु सू ४६अ. ।

**जातीफला** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । আমলা গাছ । रा.नि व ११ ।

**जातीफलादिवटी** । स्त्री । अजीर्णे वटी । जातीफलं लवङ्ग पिप्पली निर्गुण्डी (निशिन्दा) विष शुण्ठी धुस्तूरबीज हिङ्गुल टङ्कणक्षार (সোহাগার খই) एषां प्र. समभाग जम्बीररसेन वटी कार्य्या । मा. २।१ रत्ति । र.सा सं ।

**जातीफलाद्या (वटिका)** । स्त्री । ग्रहण्य धिकारे । शुद्धपारद ४मा गन्धक ४मा. कज्जली कार्य्या । जातीफल मोचरस सुभर्ज्जं टङ्कणक्षार (সোহাগার খই) अतिविषा जीरकं मरिच एषां प्र. ४ मा विषं १ मा एकत्र सचूर्ण्य, ततः आम कपञ्च (কাঁচড়া) मकारणी (নেকুভাঙ্গনি) निर्गुण्डी विजया (সিদ্ধি) जम्बू (জাম) जयन्ती (জয়ন্তি) दाड़िम केशराज (কেশুরে) पाठा(আকনাদি) भृङ्गराज एषां पत्ररसैर्भावयित्वा मर्द्दयं च की सार्द्धमाषा वटी कार्य्या । अन्या यथा—जातीफलं टङ्कणक्षार अभ्र धुस्तूरबीज एषां प्र. १ तो अहिफेनं २ तो. प्रमाणजीरमेण मर्द्दयं वटी चण काभा कार्य्या । मदनं अधकन्दापि मासचतुष्टय दीयते । र.का म ।

**जातुकम्** । क्ली । हिङ्गु । श च ।

**जात्यन्धः** । त्रि । जन्मान्धे । জন্মকাণা ।

**जात्युत्पलम्** । क्ली । रक्तश्वेतकमले । वै निघ ।

**जानु** । क्लो । ऊरोर्मध्यभागे, ऊरुकाण्डे, ঊরু জঙ্ঘাসন্ধি বা । হাঁটু । "जान्वष्ठीवत् अस्त्रिका ।" रा नि व १८ । [হাড় । নি ঘ বৈ । অ শা ৩অ. ।

**जान्वस्थि** । क्ली । जानुदेशास्थनि । হাঁটুর

**जामाता** । पु । गजपिप्पल्याम् । प मु । सूर्य्यावर्त्ते । হুড়হুড়ে । मे । भैष अग्नापि चि सुधा वल्यां ।

**जाम्बवम्** । क्ली । स्वर्णे । रा नि व १२ । जम्बूफले । জাম ফল । अम । पु । जम्ब्वासवे । জামের আসব । "जाम्बवं क्षौद्रसहिता जम्बूरसगुडाश्रय ।" सोड ढल्हण । गुणा —"जाम्बवो बहुनिष्यन्दगुरुरो वातकोपन ।" सु. ।

**जाम्बवती (वी)** । स्त्री । नागदमन्याम् । নাগদনা । रा नि.व ५ ।

**जाम्बवौष्ठम्** । क्ली । प्रतिविम्बोधनशलाकाविशेषे । "जम्बूफलाकारमुखाग्रपाषाणरचित वर्त्ती ।" सु सू ५अ ।

**जाम्बौष्ठम्** । क्ली । जाम्बवौष्ठे । सु चि.१८अ ।

**जाम्बूनदम्** । क्ली । सुवर्णे । रा नि व.१३ । धुस्तूरे । रा नि व.१० । [भिषग्दर्शे । अम. ।

**जायकम्** । क्ली । कलिया इति ख्यातपीतसुग

**जाया** । स्त्री । हरीतक्यां । वै निघ १म.कर्णक ज्व चि. ।

**जायाघ्नम्** । क्ली । तिलकालके । वै.निघ. ।

**जायानुजीवी (इन्)** । बकपक्षिणि । मे. ।

**जायुः** । पुं । औषधि । रा.नि व २० ।

**जारगर्भा** । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

**जारण.** । पु । कामवर्द्धनौषधे । কালদানা । रा नि व ६ । जीरके । वै निघ. । स्त्री । कृष्णजीरके । কালো জীরা । रा नि.व ६ ।

**जारणबीजम्** । क्ली । रसजारणार्थं बीजद्रव्य भेदे । र.चि. । [জাড়ি । मे. ।

**जारी** । स्त्री । आढीतिख्याते औषधविशेषे ।

**जाल.** । पु । कदम्बवृक्षे । मे । (अ॰) [illegible] See [illegible] । सु [illegible] । क्ली । [illegible] । [illegible] दानि च [illegible] ।

प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि सख्यया षोडश भवन्ति। भा। चारके। जालि कुँशी। मे।

**जालकम्।** क्ली। कुष्माण्डाद्यतिक्षुद्रफले। जालि। सा.सु। कुटुम्बिनीक्षुपे। वै निघ.। मो चकफले। मे.। [हे.च.।

**जालकारक:।** पुं। मर्कटे। माकडशा।

**जालकिनी।** स्त्री। मेष्याम्। चिका.।

**जालगर्द्दभ:।** पु। क्षुद्ररोगविशेषे। अग्नि दाह। तस्य लक्षण यथा—'विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनु। अपाक श्वयथु पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्द्दभ॥'' सु।

**जालपात्।** पु। हंसे। चिका।

**जालमोटा।** स्त्री। शुक्लयूथिकायां। वै.निघ।

**जालवर्व्वूरक:।** पुं। वर्व्वूरकवृक्षभेदे। बाब् ला विशेष। पुसड़, जालि। गुणा—कच्छ वा तरोगघ्न पित्तश्लेष्मकषायोष्ण कफघ्नम् दाहकरश्च। रा.नि व ८। [निघ।

**जालवव्वूलिका।** स्त्री। वव्वूलविशेषे। वै.

**जालविन्दुजा।** स्त्री। यावनालीशर्करायां। रा नि.व.१४।

**जालसंज्ञक:।** पु। शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे। চক্ষে জালি পড়া। लक्षण—"जालाभ कठिन शिरोमहान् सरक्त सन्तान स्मृत इह जालसंज्ञि तन्तु।'' सु.उ ४ष.।

**जालक्षीरम्।** क्ली। तन्नामकवृक्षस्य क्षीररूप विषे। सु.कल्प २ष। See क्षीरविष।

**जालि:।** स्त्री। खाद्यद्रव्यविशेषे। जालि। द्वि जारी। "माषमाषफल पिष्ट राजिकालवणान्वि तं। भृष्टहिङ्गुयुत पूतं घोलित जालिरुच्यते॥'' गुणा—जिह्वाकण्डूघ्नी कण्ठशोधनी रोचनी दीप नी च। भा.। [शा। हे च.।

**जालिक: (कार:)।** पुं। मर्कटे। माकड़

**जालिका (की)।** स्त्री। कोषातक्यां। ঝিঙা। रा.नि व ३। जलौकायां। लौहे। वस्त्र भिदि। मे.।

**जालिनी।** स्त्री। महाकोषातक्यां। ঝিঙা। रा नि.व.३। वै.निघ,चामला चि.। घोषालता याम्। ঘোষালতা। र मा। सु चि १ष। देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। दारुहरिद्रायाम्। वै. निघ। प्रमेहपिटिकाभेदे। लक्षण—"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता।'' सु नि६ष.। असाध्यलूताभेदे। सु कल्प.८ष.। See लूता।

**जालिनीफलम्।** क्ली। घोषाफले। ঘোষাফলের বীচি বা ঝিঙের বীচি। च द.पाण्डु चि। गुणा—शिरोरोगपाण्डुरोगहर वमकरञ्च। ऋषि.।

**जाली।** स्त्री। पटोललतायाम्। रा नि व.७। घोषायाम्। प मु। ज्योत्स्नायाम्। ঝিঙা। अम.।

**जावक:।** पु। अलक्तके। वै निघ.।

**जापकम्।** क्ली। कालीयचन्दने। পীত চন্দন। भ टी सा.।

**जाहक.।** पु। कृकलासे। কান গিরগিটি। रा नि व १९। गोनासर्पे। जलौकायाम्। वै. निघ। विडालि। श.र.। चिका.। घोङे। ঘোগ। मे। [काया। জোঁক ছাবা।

**जाहकध्वनि.।** पु। घोङे। ঘোগ। जलौ-

**जिगतु।** पु। उच्छ्वासे। प्राणवायौ। उणा.।

**जिघत्सा।** स्त्री। क्षुधायाम्। हे च।

**जिङ्गिनी।** स्त्री। गुडमञ्जनिकायाम्, गुलदुली इति ख्याता। भैष योनिव्यापच्चि.। सु मू. लोध्रादि.। "जिङ्गिनी कणशाल्ली।'' वा मू १५ अ.रोध्रादि, च.वि ८ष.। गुणा—"मधुरा सी धा कषाया योनिशोधनी। कटुका व्रणहृद्रोगवा तातीसारहृत्परं। तमालशालवद्वेद्यौ दाहविस्फोटहृत् पुन॥'' भा वटादि।

**जिङ्गि: (ङ्गी)।** स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प मु. कन्दर्पसारतैले। च.द.मेह चि.। गुडमञ्जनिकायाम्। सु मू.३८ष.।

**जिज्ञासा।** स्त्री। परीक्षायां। यथा—"भेद-जपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यति।'' च.वि.८ष.।

**जितेन्द्रियाह्व:।** पुं। कामवृद्धिनामक्षुपे। रा नि व ४।

**जिनयोनि:।** पुं। हरिणे। श.र.।

**जिभ्भमोहन:।** पुं। भेके। श.र.।

**जिम्भशल्य** । पु । खदिरे । रा नि व ८ ।

**जिम्भा (म्भिका)** । स्त्री । जृम्भिकायाम् । शाई । रा नि व २० ।

**जिवाजिव** । पु । जीवञ्जीवपक्षिणि । अ र

**जिह्म** । पु । पक्षिणि । उणा ।

**जिह्मम्** । क्ली । तगरपादुके । प मु । रा नि व १० । ज द १२७ । पिण्डीतगरे । वै निघ । पुं स्त्री । जिह्वायाम् । भटी भ ।

**जिह्मग** । पु । सर्पे । जिह्मकसन्निपाते ।

**जिह्मक** । पु । तन्नामकसान्निपातज्वरविशेषे । लक्षणम्—"श्वसनकासपरतापविह्वल कठिनकण्ठकतोऽतिजिह्मक । बधिरमूकबलहीनलक्षणो भवति कष्टतरसाध्य एष वै । वै निघ । अस्य तन्नाम्नरीतलक्षण भावप्रकाश गम्यम् ।

**जिह्वा** । स्त्री रसनेन्द्रिये । जिभ । रा नि व १८ सा च उदरे पच्यमानकफशोषितमांसप्रसार भूता । सु शा ४श । तत्परीक्षा यथा—वातेन—शाकपत्रनिभा रुक्षा स्फुटिता च । पित्तेन—रक्ता श्यावा च । कफेन लिप्ता आर्द्रा धवला च । त्रिदोषेण—परिदग्धा खरस्पर्शा लघ्वा च । दोष द्वयाधिक्येन दोषद्वयलक्षणा च । भा ।

**जिह्वानिर्लेखनम्** । क्ली । जिह्वामलहरद माङ्गलकक्षिकायाम् । चियडि जिह्वछोला इति लोके । "जिह्वानिर्लेखन रौप्य सौवर्ण वार्क्षमेव च । तन्मलापहर शस्त मदुश्लक्ष्ण दशाङ्गुलम् ।' सु चि २४श । "निहन्ति वक्त्रवैरस्य जिह्वादन्तास्यज मलम् । आरोग्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तावशोधनम् । राज १प ।

**जिह्वाप** । पु । बिडाले । कुकुरे । भल्लूके । श र. । चित्रकव्याघ्र । विश्व ।

**जिह्वाप्रबन्ध** । पु । जिह्वामूले । वा उ.२१श ।

**जिह्वामलम्** । क्ली । रसनामले । त्रिका. ।

**जिह्वारद** । पु । पक्षिणि । हारा. ।

**जिह्वारोग** । पुं । जिह्वागतरोगे । जिदेर रा गड्ड्गि । नि । स पञ्चधा—"वातज पित्त कफादि कफरी चामसदृक । उपजिह्विका च वदा जिह्वाया पञ्च कीर्तित । जिह्वानिल स्तु टिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तात् दाहैरुपचीयते च दीर्घै सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोद्भवै शाल्मलिकण्टकाभै । जिह्वातले य श्वयथु प्रगाढ सो ऽलासस्ञ कफरक्तमूर्ति ।" इत्यादि । मा नि । अधिजिह्विकोऽपीति षडिधमाह वाभट यथा—"शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता । जिह्वा पित्तात्सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता । शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरु । कफपित्ता दध शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नत । मत्स्यगन्धिर्भवेत्प क्व सोऽलसो मांसशातन प्रबन्धनेऽधो जिह्वा या शोफो जिह्वाग्रसन्निभ । साङ्कुर कफपित्तास्रै र्लालोषास्तम्भवान् खर । स अधिजिह्व सरुक्कण्ठ्वा वाक्याहारविघातकृत् । तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थित । वा उ २१श ।

**जिह्वालिट्** । पु । कुकुरे । वै निघ ।

**जिह्वास्तम्भः** । पु । तन्नामवातजव्याधौ । जिभ एडाश्य या श्रा । "वाग्वाहिनीशिरास्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिल । जिह्वास्तम्भ स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता जिह्वास्तम्भ यथावस्थ वात व्याधिचिकित्सितम् । सामान्योता क्रियायाश्च हितस्यापि हिता मता । ' अवस्य मुखरोगे । ज द २८श । See मुखरोग ।

**जीन** । पु । वृद्धे । रा नि व १८ ।

**जीमूत (क)** । पु । मुस्तायाम् । मेडा । रा नि व ६ । पीतदेवदाल्याम् । भा । देवदाल्याम् । देवताड़ा । रा नि व ३ । घोषकलतायाम् । घे या ल । ह च । क्ली । धाराफले । च क २श ।

**जीमूतकतैलम्** । क्ली । कोशातकीतैले ।

**जीमूतमूलम्** । क्ली । मुस्ताम् । प मु ।

**जीमूताह्वा** । स्त्री । देवदाल्याम् । देवताड़ा । जलमुस्तायाम् । वै निघ ।

**जीर (क) (ण)** । पु क्ली । (Cuminum cyminum) Cumin seed तन्नामख्या तद्बीजे । दड़ छो र, भाष छोट्ट । हि जीरा । ते जीलकर्र । गुणा—कटुत्व वातघ्न दीप न गुल्माध्मानातिसारघ्न दद्र्वदैर्घ्यहरञ्च । रा नि व ६ । जीरका पच तत्र भतद्ववल्लभ्रूममन्ता वद्गुर्वी, बद्धोरकद्र इति मत । भावप्रकाशे

, चिमेदामाह ग्रहणपकजीर्णमेदेन । गुणाः—दीपनं पाचनम् उष्णवाद्रसमीयकं ग्राहि च । शार्ङ्ग.। लघु संग्राहि गर्भाशयशुद्धिकरं ज्वरघ्नं पाचनं हृद्यं वर्ण्यं रुच्यं कफघ्नं चक्षुष्यमतिसारघ्नञ्च । भा. । त्रिशेषाः पर्य्यायाः इष्टाः । "एतत्त्रैलं नियितैलगुणं ज्ञेयम् । चक्रि. ।

**जीरकद्वयम्** । क्ली । शुक्लपीतजीरके । गुणाः—"तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥" सु.सू. ४६ अ. । [वातपित्तघ्नी । चक्रि.१५ ।

**जीरका** । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा च

**जीरकादिमोदकः** । पुं । ग्रहण्यधिकारे । जीरकचूर्णं ८ प. घृतभर्जितसिद्धिबीजचूर्णं ४ प. लौहम् अभ्रं वङ्गं मधुरिका तालीशपत्रं जयित्री जातीफलं धान्यकं आमलकी हरीतकी विभीतकं गुडत्वक् तेजपत्रम् एला नागकेशरं लवङ्गं शैलजं रक्तचन्दनं रक्तचन्दनं जटामांसी द्राक्षा शटी टङ्कणक्षारः कुन्दुरुखोटी यष्टिमधु वंशरोचना काकोली वालकं गीरची गजपी पिप्पली मरिचं धातकीपुष्पं विल्वपेशी चर्म्मुनत्वक् मुस्तका देवदारु कर्पूरं प्रियङ्गुः जीरकं मोचरसः कटुकी पद्मकाष्ठं मल्लिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्व्वचूर्णद्विगुणा शर्करा एकत्र पचेत् । मात्रा १ तो. ।

**जीरकाद्यघृतम्** । क्ली । प्रदरोगाधिकारे । "जीरकपक्वं पयसा सिकताम्भःसमन्वितं हन्ति । घृतमथ्यात्पादकदम्बमद्युक्तं चबाईन ॥" गव्यघृतं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. । कल्कार्थजीरकं ८ प.। सिद्धे सिकतामम्बरयोः (मम ७ धूना) ४ प. प्रक्षेपः । अन्यत् चक्रपिताधिकारे—"पित्तार्त्ता मधाव्याकां घृतमन्यं विभावयेत् ।" अन्यघृतं ४ श. कल्क. १ श. जलं १६ श. । च.द. ।

**जीरिका** । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । रा नि.व.८ ।

**जीर्णः** । पुं । जीरके । रा.नि.व ६ । क्ली । शैलजे । रा.नि.व.१२ । त्रि । वृद्धे । पक्वे । रा.नि.व.१८ ।

**जीर्णज्वरः** । पुं । पुरातनज्वरे । पुराटन ज्वर । द्वादशदिवसातीते वा तद्द्विगुणातीते वा एकविंशदिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये तिष्ठति । तत्र द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्ण. इति भावप्रकाशः । एकविंशदिवसातीते इति सि. यौ. । र.सा.सं. । "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरोऽयमः तनुतां गतः । प्लीहाग्निमान्द्यं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥" "यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्धं दोषत्रयक्षुद्धिगुणेभ्य ऊर्द्धं । तृषां तनौ तिष्ठति मन्दवेगी मिथप्रकिरत्नो ज्वर एष जीर्णः ॥" भा ।

**जीर्णदारुः** । पुं । वृद्धदारकविशेषे । कान दिचडाडक । बीजगुणाः—गौल्यं पिच्छिलं कफवातकासामदोषघ्नं बल्यञ्च । रा.नि व.३ ।

**जीर्णपत्रः** । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा नि.व ६ ।

**जीर्णपत्रिका** । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । रा नि. व.८ । [त्रिका. । पुरातनपत्रे ।

**जीर्णपर्णः** । पुं । पट्टिकारोध्रे । कदम्बवृक्षे ।

**जीर्णफञ्जी** । स्त्री। कृष्णवृद्धदारके । रा.नि.व.३।

**जीर्णवान्नः (लुकः)** । पुं । कृष्णवृद्धदारके । रा.नि.व३ । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

**जीर्णवु(त्र)ध्नः** । पुं । पट्टिकारोध्रे । शाटिशालाचोल । रा.नि.व.६ । सुतायाम् । वै निघ. ।

**जीर्णवुध्नकम्** । क्ली । परिपेलवे । (कैवर्तमुस्ता । रा नि.व.८ ।

**जीर्णवज्रम्** । क्ली। वैक्रान्तमणौ । रा नि.व.१३।

**जीर्णा** । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

**जीर्णाहारः** । पुं । आहारस्य जीर्णावस्थायां । आहारेर परिपाक अवस्था । लक्षणं—"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥" भा. ।

**जीर्विः** । पुं । शरीरे, काये । मङ्गिन उषा. ।

**जीवः** । पुं । जीवकवृक्षे । त्रिवृद्दृष्टि । प.मु. । प्राणिनि, अग्नौ । त्रिका. । कर्णे । धरविः । जीविते । मे. ।

**जीवकः** । पुं । (Pentaptera tomentosa) A medicinal plant, commonly called jivaka. अष्टवर्गान्तर्गतप्रसिद्धवृक्षविशेषे । जीवक । हिं जीवक । तै जैविकपुचेट्टु । गुणाः—मधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः क्षयदाहज्वरघ्नः शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च । रा.नि.व.५ । See ऋषभकः । एतदभावे गुडूची ग्राह्या । कर्कटकवृक्षे । जीवशाक । सम्मानकार्यादि । मे. ।

**जीवकद्रुमः** । पुं । जियत्पत्रीतिख्याते द्रुमे । प मु ।

**जीवकादिः** । पुं । जीवनीयगणे । स च जीवकर्षभकमेदामहामेदर्द्धिवृद्धिकाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीद्वयात्मकः । रा.नि व २२ । जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्धाजटिलाकुलिङ्गा । एतानि शुक्रजननानि प्रभावात् । च सू ४ अ ।

**जीवजी(ञ्जी)वः** । पुं । खगजातीये चकोरपक्षिणि । त्रिका । द्रुमभेदे । मे ।

**जीवत्तोका** । स्त्री जीवत्पुत्रिकायाम् । हे.च.।

**जीवथः** । पु । मयूरे । कच्छपे । प्राणे । उणा।

**जीवदः** । पु । वैद्ये । जीवके । वै निघ ।

**जीवदा (त्री)** । स्त्री । जीवन्त्याम् । रा नि व. ३ । ऋद्धौ । रा नि व.५ ।

**जीवद्वन्द्वम्** । क्ली । जीवके ऋषभके च । "जीवद्वन्द्वश्वविषमूषणम् ।" । भैष वाजी. ।

**जीवनः** । पु । वाते । जीवकवृक्षे । रा नि.व. ४ । वैद्ये । क्ली । धान्ये । रा.नि व.२० । जले । प्राणधारणे । मे । मज्जायाम् । रा नि.व.१८ । स द्योघृते । श च । दुग्धं । शरीरजीवये, सर्वोमे । चि । आयुर्वर्द्धने ।

**जीवनकम्** । क्ली । धान्ये । हे च ।

**जीवनद्शकम्** । क्ली । जीवनीयगणोक्तदश द्रव्येषु । वा.सू.१५ अ.।

**जीवनपञ्चमूलम्** । क्ली । अभीरुवीरा जीवन्ती जीवकर्षभकौ चेति । वा.सू १५ अ. ।

*जीवना । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । रा नि व ६। मेदायाम् । मे । जीवन्तीलतायाम् । जिग्राठी। अम । [अ ।

**जीवनाघातम्** । क्ली । वत्सनाभे विषे । श

**जीवनार्हम्** । क्ली । दुग्धे । धान्ये । वै.निघ. ।

**जीवनिका** । स्त्री । जीवन्त्याम् । हरीतक्यां । काकोल्याम् । रा नि व ११ ।

**जीव(वि)नी** । स्त्री । मेदायां । (मेदा । महामेदायां । महामेदा । रा नि व.५। काकोल्याम् । जीवन्तीशाके । रा.नि व ३ । डोडीक्षुपे । रा नि. व.४ । यूथिकायां । यूँ हे । श च. ।

**जीवनीयम्** । क्ली । घृते । जले । हे.च । त्रि । प्राणधारणे । वा टी,हे ।

**जीवनीयगणः** । पु । जीवन्त्यादिगणे । स च जीवन्ती काकोली क्षीरकाकोली मेदा महामेदा मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवक ऋषभक मधुकश्चेति। च सू.४ अ. । "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा । जीवनीयगण प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्तत ।" प प्र.१ख. । गुणा —स्वादु गर्भसन्धानकृत् गुरु सन्धानकृत् वृष्य हृद्य स्निग्ध शीतः तृष्णाघ्र रक्तपित्तक्षयशोषज्वरदाहवातघ्नः । शार्ङ्ग.म ६ अ. ।

**जीवनीया** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा नि,व ३ । हरीतक्याम् । मद व.१ । [रा नि व ६.।

**जीवमेथा (त्री)** । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् ।

**जीवनौषधम्** । क्ली । जीवनौषधे । अम. । धन्ये । वै निघ. । [औषधे । प्राणे । उणा ।

**जीवन्तः (कः)** । पु । जीवशाके मालवदेशप्रसिद्धे । गुणा —मधुर ईहण, वस्तिशोधन दीपन पाचन बल्य हृद्य, पित्तहरश्च । रा.नि.व.७।

**जीवन्तिका** । स्त्री । वृक्षोपरिजातवृक्षे । मालवा । गुडूच्याम् । जीवशाके । मे । भा मिश्री रोग चि । हरीतकीभेदे । रा.नि.व.११ । "जीवन्तिका स्वादुश्च जीर्णरोगजित् ।"

**जीवन्ती** । स्त्री । स्वनामख्यातशाकविशेषे, जीवशाक इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्पा भवति', "जियत्पत्री" सा रक्तपित्ते वर्ज्या इति । भा. । स्वर्णनाद इति चक्रपाणि । तन्मते मधुरा मधुरभेदेन द्विविधा, तत्र मधुराया विदोषघ्नत्वम् अमधुराया श्लेष्मातपित्तहरत्वम् । आत्रत्य रसो मधुर वीर्यं शीतश्च तथा पाकोऽपि मधुर एव । प्रभावश्चास्य सर्वदोषघ्नत्व । एषा शाकेषु श्रेष्ठा 'वरा शाकेषु जीवन्ती' इति । वा सू.११ अ। वै.निघ स्वास,चि.षडङ्गादिचूर्णे । गुडूच्यां । रा नि व.३।११ । वन्दायाम् । हरीतक्यां । भा. । क्षीरी जीवशाकक्षुपे । रा.नि.व.३ । मेदायां । काकोल्यां । ऋद्ध्यां । रा.नि.व ११ । मधूकवृक्षे । शमीवृक्षे । वै.निघ । (Celtis orientalis.) वृक्षविशेषे ।

जीवन्ती जीवई, जियाती। म के लाहानिह दिवईलि, किरियहाले। सा ह्रस्वदीर्घस्वर्णवर्ण भेदेन त्रिधा। "जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा सुराष्ट्रजा च। जीवनीयोगात् जीवन्ती नाम।" मद.व१.। गुणा —मधुरा शीता रक्तपित्तवातचयदाहज्वरघ्नी कफवर्द्धनी वीर्य्यवर्द्धनी च। अन्या रसवीर्य्ययोः ह्रस्वतुल्या भूतविद्रावणी रसनियामिका च। स्वर्णवर्णा हृद्या चक्षुष्या मधुरा शीतला वातपित्तरक्तदाहघ्नी बलवर्द्धनी च। रा.नि व.३। अपिच श्वास कासधातुचयघ्नी स्वरकरी च। राज। "जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायना बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः।" भा। "चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा।" अत्रि.१६ अ.। तैलगुण विभीतकतैलवत्। जीवनीयाख्ये गणे। वा.सू १५अ.। See जीवनीयगण.।

**जीवन्त्यादिवर्गः** । पुं। जीवनीयगणे। वा.सू.१५अ.। [कुडचे। वै.निघ.।

**जीवपुत्रकः** । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। श.र.। हि

**जीवपुष्पा** । स्त्री। वृहज्जीवन्त्यां। रा.नि व.७।

**जीवपृष्ठा** । स्त्री। जीवन्तीशाके। वृहज्जीवन्त्यां। रा नि व.३।

**जीवप्रिया** । स्त्री। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११।

**जीवभद्रा** । स्त्री। ऋद्ध्योषधौ। रा.नि.व.५। जीवशाके, जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व.३।

**जीवमन्दिरम्** । क्ली। शरीरे। श र.।

**जीवरत्नम्** । क्ली। पुष्परागमणौ। प.मु.।

**जीववर्त्ता** । स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

**जीववत्सा** । त्रि। जीवत्पुत्रायाम्। च.शा ८अ।

**जीववर्द्धिनी** । स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धि। वै.निघ.।

**जीववल्ली** । स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा नि. व.३। काकोल्याम्। वै.निघ.।

**जीववृक्षः** । पुं। जीवकवृक्षे। जियापुता इति लोके। द्रव्याभिधानम्।

**जीवशाकः** । पुं। शाकविशेषे। जीवरा इति लोके। प.मु.। जीवशाक इति मालवदेशे। गुणाः—स्वदुः मधुरः दीपनः पाचनः रुच्यः, ब्रिदोषघ्न पित्तघ्न। रा.नि व.७।

**जीवशुक्ला** । स्त्री। क्षीरकाकोल्यां। रा.नि. व.३।

**जीवशोणितम्** । क्ली। जीवनपोषकशुद्धशोणिते। जीवनपोषक विशुद्ध रक्त। जीवशोणितरक्तपित्तयो जिज्ञासार्थं पिचुमोतं वा क्षिपेत्, यदुष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सभक्तञ्च शुने दद्यात् शक्तुमिश्रं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सु.।

**जीवश्रेष्ठा** । स्त्री। ऋद्धी। रा नि.व.५।

**जीवसंज्ञः** । पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा नि.व ४।

**जीवसाधनम्** । क्ली। धान्ये। धनिया। रा. नि.व.६। [रा नि व १८। हृदये। वै निघ.।

**जीवस्थानम्** । क्ली। मर्म्मणि। मर्म्मस्थान।

**जीवा** । स्त्री। जीवन्तीलतायां। रा नि.व ४। ऋद्धौ। प.मु.। वचायां। मे.। जीवके। रा.नि. व.२२। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

**जीवागारम्** । क्ली। मर्म्मस्थाने। रा.नि.व.१८

**जीवातुः** । पुं। जीवनीयौषधे। भक्ते। मे.।

**जीवात्मा** । पुं। देहिनि। हे.च।

**जीवादानम्** । क्ली। जीवशोणितनिर्गमे। च. सू १५अ।

**जीवाधारः** । पुं। चेते। हे च.। [हृदये।

**जीवापगमः** । पुं। षड्धातुविभागे। च.शा.

**जीवाफला** । स्त्री जीवन्तीपिप्पल्यां। रा.नि.व.।

**जीविका** । स्त्री। जीवन्त्यां। मे.।

**जीवितम्** । क्ली। जीवने। प्राणधारणे। हे. च। च सू.१अ.।

**जीवितकालः** । पुं। आयुषि। अम.।

**जीवितज्ञा** । क्ली। शरीरान्तस्थनाड्यां, शिरायाम्। रा नि.व १८।

**जीविता** । स्त्री। अश्वपिप्पल्याम्। वै निघ.।

**जीवितानिमरः** । त्रि। जीवनरक्षाकर्त्तरि (वैद्ये)। च.द.११अ। [कोशातकीभेदे। रा.नि.व.७।

**जीविनी** । स्त्री। काकोल्यां। रा.नि.

जीव्यः । पुं । जीवकौषधौ । रा.नि.व ५ ।
जीव्या । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि व ३ । हरी तक्याम् । गोरक्षदुग्धायाम् । रा नि.व.११५ ।
जुगुप्सितम् । क्लौ । श्वेतलशुने । वै निघ. ।
जुग्धम् । पुं,क्लौ । यवनाले । जनाव । वै.निघ. ।
जुङ्ग. (क) । पु । वृद्धदारकलतायां । रा नि. व ३ ।
जुङ्गा । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । प सु ।
जुष्ककः । पु । यूषे । ज्योल । श च. ।
जूटिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे । भीमसेनी । रा.नि व १२ । [न्धे । देधान । रा नि व १६ ।
जून(र्त्त)लः । पु । धवलयावनालाख्यशिम्बीधा
जूनाख्यः । पु । उलूकाख्ये । ऊनू । प.सु. ।
जूर्णाह्नः (यः) । पु । धवलयावनाले । देधा न । रा नि व.१६ । दे प. । च सू २७अ. ।
जूर्णिः (र्त्तिः) । पुं । शरीरे । उणा. । ज्वरे । , चम. ।
जूषः । पु, क्लौ । क्वाथे । भ. ।
जूषणम् । क्लौ । धातकीपुष्पे । श.च. ।
जृम्भः (णम्) । पु, क्लौ । जृम्भायाम् । हाई । श र. । मा.ज्व नि ।
जृम्भा (म्भिका, म्नी) । स्त्री । जृम्भकायां । हाई । रा नि.व.२० । "चैतन्यशिथिलत्वाद्यत्पीतं कं श्वासमुद्वमेत् । विदीर्णवदनं श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥" शार्ङ्ग.पू ६ख । "पीत्वैकमनिलो च्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृतानन । यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भा इति सञ्ज्ञित ॥" सु शा.४अ. । एलापर्ण्यां । श च. ।
जेन्ताकः । पु । स्वेदविशेषे । च सू.१४अ. ।
जेमनम् । क्लौ । लिहे । वै.निघ । आहारे । चम ।
जैत्र । पु । पारदे । रा नि व.१२ । क्लौ । औ षधे । रा नि.व २० ।
जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श र. ।
जैपाल । पु । जयपालवृक्षे । विरुपकीच. ।
जैवातृक. । पु । कर्पूरे । चन्द्रे । चम, दर्भे । औषधे । दे.प.। वि । कृशे । दीर्घायुषि । विका ।
जोङ्गकम् । क्लौ । अगुरुणि । विका. । वा.चि. ६ष. । काकमाच्याम् । च.चि.१अ ।
जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । शब्द । हारा ।
जोङ्गलः । पु । कृष्णवृद्धदारके । वै निघ. ।
जोन्ताला । स्त्रीं,पु(ल)। देवधान्ये। देधान । दे.च । [लिकायाम् । कसि, छालि । श र. ।
जोषिका । स्त्री । नवाङ्कुरे । वै.निघ. । आ
ज्ञानेन्द्रियम् । क्लौ । नेत्रादिषड्बुद्धीन्द्रिये ।
ज्येष्ठतीयास्त्रम् । क्लौ । काञ्जिके ।
ज्येष्ठवला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् । रा नि व.४ ।
ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीवृक्षे । गृहगोधिकायाम् । टिट्टिकि । विका । तर्जन्याम् । वै.निघ. ।
ज्येष्ठामलकः । पु । निम्बवृक्षे । रा.नि व ८ ।
ज्येष्ठामूलीयः । पु । ज्येष्ठमासे । वै निघ ।
ज्येष्ठाम्बु (म्बुः) । क्लौ । तण्डुलोदके । टेनू निर जल । च द उन्मा चि । "श्वेताज्येष्ठाम्बुनि श्रितम् ।" मण्डे । विका । वा उ.३६अ ।
ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायां । टिट्टिकि । विका. ।
ज्येष्ठीमधु । क्लौ । यष्टिमधुनि । वै.निघ ।
ज्योतिः (स्) । पु । चित्रकवृक्षे । क्लौ । रक्त-चन्दने । वै.निघ. । मेथिकायाम् । रा.नि व.६ ।
ज्योतिःसोमम् । क्लौ । रक्तचन्दने । मद. ।
ज्योतिरिङ्गः (णः) । पु । खद्योते । श र । धूम्राटपक्षिणि । वै निघ. ।
ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । नडाफट्की । रा नि.व ३ ।
ज्योतिर्वीजम् । क्लौ । खद्योते । विका ।
ज्योतिष्कः । पु । अग्निमन्थे । गणिरि । र.मा. । चित्रकवृक्षे । मेथिकाबीजे । रा नि.व.६ । स्त्री (का) । ज्योतिष्मत्याम् । च.टी.सा. । सु चि,१८अ. । वचायाम् । वै निघ. ।
ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum halicacabum.) स्वनामख्यातलतायाम् । ग-

घोफट्की बन उच्छे। से वैकङ्कृतीमे। हि में मालकंगुणी, काकमर्द्दनिका। कङ्गन्दलीति ख:। सु.सू.३८अ। सा द्विधा लघुदीर्घभेदेन। सा. गुणा:—अतितिक्ता किञ्चित्कटु: रुचा वात कफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च। विशेषेण द्वितीया मेधाप्रज्ञाबुद्धिकरी। रा.नि.व ७। तीच्णा व्रणवि स्फोटघ्नी। राज.। "ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीच्णा वह्नि बुद्धिस्मृतिप्रदा॥" भा.।

**ज्योतिष्मतीतैलम्**। क्ली। तत्फलोत्थतैले। लताफट्कीर तैल। गुणा:—तिक्तोष्णं वातघ्नं पित्तघ्न मेधाप्रज्ञाबुद्धिवर्द्धनञ्च। रा.नि.व १५।

**ज्योतीरथ:**। पुं। निर्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प. ४अ। See सर्प:।

**ज्योत्स्ना (त्स्निका) (त्स्नी)**। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्। लताफट्की। रेणुकबीजे। श.च.। चन्द्रिकायाम्। चन्द्रकिरण। गुणा:—त्रिदोषघ्नी दाहास्रकपित्तनाशिनी। राज.। कोषातक्याम्। श्वेत घोषा। र.मा.। पटोलिकायां। त्रिका। अम।

**ज्योत्स्नाप्रिय:**। पुं। चकोरे। हे.च.।

**ज्वर:**। पुं। सर्व्वरोगप्रधानरोगविशेषे ज्वर। हिं बोखार, ज्वर। ज्वरोत्पत्ति:—दचापमानस क्रुद्धरुद्रनि:श्वासेन सम्भूतत्वात् ज्वर: स्वभावात् पैत्तिक इति बोद्धव्य:; यत उक्तं चरकेण। "क्रोधात्पित्त 'मित्यादि। तेन सर्व्वज्वरेषु पित्तोपशमनी चिकित्सा कर्त्तव्या। भा.। ज्वरस्य मूर्त्ति,—सर्व्वभूततापन त्रिपात् त्रिशिरा: मह्रोदर: कपिलवर्णो व्याघ्रचर्म्मवासा मुण्डमाल्यधारी पिङ्गलनेत्र: क्षुद्र तरजङ्घ: विकृताकारी भस्मभूषिताङ्गो महाबलवान् लोकनाशाय लोकेऽवतिष्ठते। सु.। तस्य प्रकृति.—"तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषा: शारीरमानसा:। देहिनं न हि निर्दोषं ज्वर: समुपसेवते॥" ज्वरस्य संख्याकपसम्प्राप्ति:—ज्वरोऽष्टधा, वातिक: पैत्तिक: श्लैष्मिकश्चेति त्रय', द्वन्द्वजाश्च त्रय:—वातपैत्तिक: वातश्लैष्मिक: पित्तश्लैष्मिकश्चेति, सान्निपातिक: आगन्तुकश्चेति साकल्येन अष्टधा। सान्निपातिकज्वर: त्रयोदशविध इति। चर.। See सन्निपातज्वर:। शार्ङ्गधरस्तु पञ्चविंशतिभेदात् यथा—पृथग्दोषैस्त्रिधा, द्वन्द्वजभेदेन च तथा, सन्निपातेन चैक:; विषमज्वर: पञ्चधा—सन्ततसततान्येद्युष्कतृतीयकचातुर्थकभेदेन; आगन्तुक एवेति त्रयोदशविध:; आगन्तु: पुनस्त्रिधा, अभिघातज: चतुर्धा, अभिषङ्गजश्च पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा। शार्ङ्ग.पू.ख ७अ.। ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणं—मिथ्याहारविहारादि—तेन वातादय आमाशयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्ति:। तस्य रूपं—श्रमारतिविवर्णतामुखवैरस्यनेत्रप्लवताजृम्भाङ्गमर्द्दगुरुताश्रीमहर्षारुचितमोप्रहर्षशीतादिकं शीतवातातपेषु मुहुरिच्छाद्वेषौ च भवन्ति। तस्य सामान्यलक्षण—स्वेदावरोधादि। सामान्यतो ज्वरचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्व्वं निवातनिलये वास:। व्यजनानिल: तालपत्रवात: वंशव्यजन लवायु- चामर वस्त्र-मयूरपुच्छ वेतसव्यजनवायुश्च। तथा गुरुप्रावरणावरण यथर्त्तु पक्वपानीयव्यवहारश्च। ज्वरे वर्ज्यं स्नानप्रदेहादिकम्। भा.म १भ.। ज्वरादौ लङ्घनं मध्ये पाचनं अन्ते च भेषजं प्रयोक्तव्यम्। प्राणिभेदे तदसाध्यता—"असाध्योऽयं ज्वरो व्याधि गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित्कृष्छ्रतमो नृणामन्येषा जीवघातक:॥ यथा हस्तिनां मृगयुर्बलिष्ठ, तथा गदाना प्रबलो ज्वरोऽयम्। नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सोढुं भुवि प्राणभृत. सुरापा.॥" नरस्य ज्वरसहत्वे कारणं—"कर्म्मणा लभते यश्चाद्देवत्वं मानुषो दिवि। ततश्चैवाच्युत. स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्त्तते। तस्मात्स देवभावात्तु सहते मानुषो ज्वरमिति॥" चवि.। प्राणिविशेषे ज्वरनाम यथा—'पातक: स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मत.। दारिद्रो महिषाणाञ्च मृगरोगो मृगेषु च। अजावीनां प्रलापाख्य: करभे च्वलसो भवेत्। शुनोऽलर्क. समाख्यातो मत्स्येष्विन्द्रमतो मत.। पक्षिणामभिघातस्तु व्यालेष्वेचितसंज्ञित:। गुल्मस्य नलिका प्रायो भूमेरुषरनामत.। वृक्षस्य कोटराख्यस्तु ज्वर: सर्व्वत्र दृश्यते॥" चि.२स्थान २अ.।

**ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस:**। पुं। विषमज्वरे रस:। यथा—"मूर्च्छितं रसकर्पैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकं। तारं ताम्रञ्च रजत रसकं तालकं तथा। मौक्तिकं विद्रुमं लौह गिरिजं गैरिकं शिला।

गन्धकं हिमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक्। चीरा-थी सुरवल्ली च मीथघ्नी गणिकारिका। भाटाम्ला ज्योत्स्निका च सतिक्ता च सुदर्शना। अग्निशिखा पूतितैला सुर्पपर्णी प्रसारणी। प्रत्येकं स्वरस दत्वा मर्द्दयेत्त्रिदिनावधि। भवग्रेत्पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥" .. ১ মূর্চ্ছিত রস ২ তো. জারিত অভ্র ১ তো. স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভস্ম, প্রবাল ভস্ম, লৌহভস্ম, শিলাজতু, গিরিমাটী, নিম ছাল, গন্ধক, তুঁতেভস্ম প্র. ২ তো.। খিরুই তুলসী, শ্বেতপুনর্ণা, গণিবি, ভূঁই আমলা চিরাতা, পদ্মগুলঞ্চ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, লতা ফট্‌কী, পটোল মুগানী, গন্ধভাদুলিয়া প্রত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে। র.ধা.ম.।

**ज्वरघ्नः** । पु। वालुकभेदे। स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि व ৩।१२। मञ्जिष्ठायां। वालुकं। वै.निघ।

**ज्वरघ्नी(वटिका)** । स्त्री ज्वरे रस। शुद्धजै-पालवीज १ तो कटुकी २ तो गैरिकञ्च १ तो. घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत्। শুদ্ধ জয়পালবীজ ১ তো. কট্‌কী ২ তো. গেরিমাটী ১ তো ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। বটী ১ কলায়। भा। अन्या– रस १ तो. शिलाजतु पिप्पली हरीतकी अकर्कारा(वचा) कटुतैलशुद्धगन्धक इन्द्रवारुणीफल प्र. ४ तो. इन्द्रवारुणीरसेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. শিলাজতু, পিপুল, হরীতকী, আকর করা বচ, কটুতৈলে শুদ্ধ গন্ধক এবং রাখাল শশার ফল প্রত্যেকে ৪ তো. রাখালশশার রসে মর্দ্দন। বটী ১ মাষকড়াই। शार्ङ्ग.। अपरा—पारद १ तो गन्धक २ तो हिङ्गुल ३ तो जैपालवीज ४ तो दन्तीक्काथेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল ৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো. দন্তীক্বাথে মর্দ্দন। रस.र.। [षष्ठ मार्कण्डेयः।

**ज्वरत्रिंशती** । स्त्री। ज्वरनिदानचिकित्सार्थ-

**ज्वरनाशनः** । पु। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। स्त्री (निम्बी)। मञ्जिष्ठायाम्। गुडूच्याम्। वै निघ.।

**ज्वरहन्त्री** । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा नि व ६।

**ज्वराङ्कुशी** । स्त्री। भद्रदन्त्याम्। दन्ती। रा नि. व ६।

**ज्वरातङ्कः** । पु। ज्वररोगे। रा नि.व.२०।

**ज्वराधिष्ठानम्** । क्ली। शरीरे मनसि च। "केवलं समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते।" च.चि. ३ अ।

**ज्वरान्तकः** । पु। किराततिक्तके। চিরেতা। आरग्वधवृक्षे। रा.नि.व ९।

**ज्वरान्तकरसः** । पुं। ज्वरे रस। ताम्र गन्धक पारद सौराष्ट्रमृत् (पङ्कपर्पटी) लौह स्वर्णमाक्षिक हिङ्गुल टङ्कणक्षार (সোহাগার খৈ) रसाञ्जन स्वर्णभस्म प्र समभाग चित्रकादीनां (चित्रक गुडूची मुस्ता शुण्ठीनां प्र ॥० तोल वारि ॥० श.) पादावशिष्टेन क्वाथेन मर्द्दयेत्। रस की।

**ज्वरारिः** । पु। गुडूच्याम्। रा नि व.१३। ज्वरे रसविशेष। पारद, गन्धक हिङ्गुल ताम्र लौह टङ्कण (সোহাগার খই) विडलवण मनशिला एषां प्र समभाग। आरग्वधपत्ररसेन १० भावना देया। भेष। अन्य—पारद. १ भ. गन्धक २ भ हिङ्गुल ३ भ धुस्तूरवीज ४ भ. दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। रस की.।

**ज्वरारि (अभ्रम्)** । क्ली। जीर्णज्वरे रस.। अभ्रं ताम्रं पारद गन्धकः विषं, एषां समभाग.। धुस्तूरबीजम् एकभागापेक्षया द्विगुण त्रिकटु मिलित पञ्चगुण जलेन वटी कार्य्या। অভ্র, তামা, পারা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ ধুতুরার বীজ ২ ভা ত্রিকটু মিলিত ৫ ভা. জলে মাড়িবে। र.सा.स.।

**ज्वराशनिः** । पुं। विषमज्वरे रसः। रस गन्धक सैन्धव विषं ताम्रं प्र.समभाग. सर्वसम लौहचूर्णं लौहसमम् अभ्रम्। लौहपात्रे लौहदण्डेन निर्गुण्डीरसेन सम्मर्द्य तेन सह पारदसमभागं मरिचचूर्णं मिश्रयेत्। রস, গন্ধক, সৈন্ধব, বিষ, তামা প্রত্যেকে সমভাগ। সর্বসমান লৌহচূর্ণ, লোহসমান অভ্রভস্ম। লৌহপাত্রে লৌহদণ্ডে নিসিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে। र.सा.सं.।

**ज्वरी (रिन्)** । त्रि। ज्वरयुक्ते। [निघ.।

**ज्वलत्प्रभा (भी)** । स्त्री। हस्तदन्ते। वै.

**ज्वलन** । पु । चित्रकवृक्षे । अम । भा ४भ नाडीव्रण चि । [प सु । रा नि व ११ ।

**ज्वलनाख्या (ख्मा)** । पु । सूर्य्यकान्तमणौ ।

**ज्वलनाभ** । पु । गन्धकणे । वै निघ ।

**ज्वल(लि)नी** । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा नि व ३ । [निघ । दग्धान्न । अ च ।

**ज्वाला** । स्त्री । धातकीवृक्षे । चित्रकवृक्षे । वै

**ज्वालाखरगद.** । पु । जालगर्द्दभकरोगे । रा नि.व २० ।

**ज्वालागर्द्दभक.** । पु । जालगर्द्दभकरोगे ।

**ज्वालानलरस** । पु । अजीर्णाधिकारे । "सार्ज्जिक्षारं यवक्षारं पारदं गन्धकं पञ्चकोलम् इति नवद्रव्यं प्र सम, सव्वतुल्या अया (सिद्धि) अयाई शिग्रुलक (सजिनार छाल) चूर्णं । अया शिग्रुचित्रकभृङ्गराजरसेन प्र दिनत्रय भावयित्वा शुष्क लघुपुटेन पाच्य । तद्वत् आद्रकरसेन ७ भावना देया । रसास । मताग्दरे टङ्कणमपि ग्राह्यम् । भावप्रकाश चारत्रय पाठ ।

**ज्वालामरिचक** । पु । कटुवीरायां । शाङ्ग मरिच । See कटुवीरा ।

**ज्वालामुखरस** । पु । ग्रहण्यधिकारे । "सूतमृत समन्ध्म सुवर्णं मरिचं समं । रक्तचित्रकजै र्द्रावैं जलमण्डपिकाद्रवै । दिनैकं मर्द्दयेत् खल्ले चतुर्गुञ्जाश्च भक्षयत् ॥" पारद, गन्धक, स्वर्ण म रिच प्रत्येक समभाग रक्तचितेर रस ओ पानार रसे १ दिन मर्द्दन करिबे । रस कौ ।

**ज्वालारासभक** । पु । जालगर्द्दभकरोगे । रा नि व २० ।

---

# झ

**झटा (आमला)** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । मा नि । वै निघ ।

**झण्टी** । स्त्री । कुन्दवृक्षे । वै निघ ।

**झम्पाक (रु)** । पु । वानरे । मर्कटे । वै निघ । अ र ।

**झम्पाशी (इन्)** । पु । जलकाके । पानकौड़ी । वै निघ । मत्स्यरङ्ग । जटा ।

**झम्पी (इन्)** । पु । वानरे । अ र. ।

**झर्झरिका** । स्त्री । धूमस्याम् । दाले रुटी । शुषा धूमसीशब्द मष्या ।

**झर्झरीक** । पु । शरीरे । उण्ा ।

**झला** । स्त्री । झिल्लिकायाम् । वै निघ ।

**झलि** । स्त्री । क्रमुके । सुपारि । वै निघ ।

**झल्लकण्ठ** । पु । पारावते । हारा ।

**झल्लिका** । स्त्री । उद्वर्त्तनपटे मले च । मे ।

**झष** । पु । मत्स्ये । अम । जलचरभेदे । वा सू ५४ ।

**झषलोचना** । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । वै.निघ ।

**झषा (सा)** । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम्, नागबलायाम् । प सु । अम ।

**झषाशन.** । पु । शिशुमारे । चिका ।

**झाट** । पु । व्रणमार्ज्जने । मे । [ल । अम ।

**झाटल** । पु । घण्टापाटलायाम् । घण्टापारुल

**झाटा (आमला)** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । अम । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे मष्या । यूथिकायां । यूँइ । अ च ।

**झाटिका (टी)** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । श च । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ । [टि । हारा ।

**झामकम्** । क्ली । दग्धेष्टकायाम् । झामा इं

**झालि** । स्त्री । व्यञ्जनभेदे झालि भाषा । तत्साधन यथा—"आममाम्रफलं पिष्ट राजिकालवणान्वितं । भष्ट हिङ्गुयुत पूतं घोलितं झालिरुच्यते । झालिरिति जिह्वाया कुण्ठत्व कण्ठशोधनी । मन्द मन्द निपीता सा रोचनी वह्निबोधनी ॥" भा । [दाँडि शाक । अ र ।

**झावु (क, का)** । पु स्त्री । झावुवृक्षे ।

**झिङ्गाकम्** । क्ली । कर्कटीभेदे । फलशाकवि

शैरे। झिंङा गाछ। खगर झिमनीति पाश्चात्ये। गुणा तिक्त मधुरम् आमवातमन्दाग्निकरञ्च। राज १५। [झि ङ। भा। वै निघ।

**झिङ्गिनी (ङ्गी) (ङ्गी)** । स्त्री जिङ्गिना।

**झिञ्झिनी** । स्त्री। जिङ्गिन्याम्। झि ङ। वै निघ।

**झिञ्झिरिष्टिका (ष्टा) (रीटा)** । स्त्री स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। झिं झरीरा इति लोके। गुणा —शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी ससपघ्नी ग्राह्या बल्या मद्गिवीदुग्धवर्द्धनी च। रा नि व ४।

**झिण्टिका (ण्टी) (रीटिका)** । स्त्री। (Barlaria cristata or B Prionitis) पुष्पक्षुपविशेषे। झाँटी गाछ कुलझाँटी। झि कटसरैया। सा गुणा —कटुका तिक्ता दन्त रुग्घ्नी शूलघ्नी वातकफशोफकासत्वग्विषम न्यम्। रा नि व १०। सैरेय कुष्ठवातासक फकण्डूविषापह तिक्ताष्णो मधुरोऽनम्ल सुस्निग्ध केशरञ्जन॥ भा। इष्टधान्यभेदे। गुणा श्यामा कवत्। च सू २७अ।

**झिल्लिकण्ठ** । पु। पारावते। त्रिका।

**झूनि** । पु क्रमुके। सुपारि गाछ। मे।

**झेरडु** । स्त्री। तन्नामकक्षुपे। रा नि व ५।

**झोड** । पु। क्रमुकवृक्षे सुपारि गाछ। भू रिम

# ट

**टगर** । पु। टङ्कणक्षारे। सोहागा। त्रि केकराक्षे। मे।

**टङ्क (क)** । पुं। धरणे शाणमाने २४ र त्तिके वा। प म १ख। क्ली। नीलकपित्थे। मे। गुणा — शीत कषाय मधुर टङ्क मारुतकृद्गुरु।" सु सू ४६अ। टङ्कणक्षारे। मे। त्रि चि मधवक्रर सी। जङ्घायाम्। हे च। खड्गे। धाम्अाम। भा। रजतमुद्रायाम्। पाषाणदारणे।

**टङ्कण** । पु। टङ्कणक्षारे। सोहागा। हे.च वै निघ त्रि चि मतमप्रोक्ष्याम्।

**टङ्कदेशज (शीय)** । पु क्ली। वालुकशा कविशेषे। ऐदेशीय टेटो। प स।

**टङ्कनल** । पु। धान। वै निघ।

**टङ्का** । स्त्री। जङ्घायाम्। मे।

**टङ्कानक** । पु। इक्षुविशेषे। मधुनाकाचे। कुँड गाछ। अ च।

**टङ्कारी** । स्त्री। स्वनामैव प्रसिद्धे क्षुपविशेषे टेंकारीति भाषा। गुणा —"टङ्कारी वातजि त्तिक्ता कफघ्नी दीपनी लघु। शोथोदरध्नाढ्यघ्नी हिता पीडविकारिणाम्।" भा।

**टङ्कण (न)** । पु क्ली। खनिजीपक्षविशे षे। सोहागा। हि म टङ्कणक्षार। रस.टङ्क चौकताऽस्ति स द्विविध साधारणबृहत्भेदत। प्रथमगुणा अग्निकारी रूक्ष कफघ्न वातपित्त कृत्। भा पु १भ धातव। कट उष्ण कफघ्न स्थावरादिविषघ्न कासश्वासघ्नश्च। द्वितीयगुणा — स्निग्ध कटुरूक्ष वातकफघ्न आमशयद्रुत मा सविषकासमलहरत्र। रा नि व ६। टङ्कणस्तद्य धारस्स तीक्ष्ण उष्ण अग्निवर्द्धक रूक्ष भेदक बलक्षणश्च। "टङ्कण क्षारमथल्ल सम्यक् चार पाचन। सुभगी मालतीजाती द्रवौ लौहविद् हिम्" ॥' तच्छुद्धि —"आदौ टङ्कणमादाय का ञ्जिकाशे विनि क्षिपेत्। एकराचात् समुद्धृत्य रौ द्रन्त विशोषयेत्। नरमूत्रगतं टङ्क गवा मूत्र तथा। निमाले तन्मुद्धृत्य तक्रौराम्बुगतं तत जम्बीराम्लमुद्धृत्य मारिकेलस्य पाकी। मर्दन चूर्णमयुक्त चाण्डल्कौतलाम्बुना।" र.सा स।

**टङ्काण (क)** । पु। इक्षुविशेषे। कुन्द गा छ। प्र र।

**टङ्गिणी** । स्त्री। पाठायाम्। अ च। [त्रिका

**टट्नी** । स्त्री। गृहगोधिकायाम्। टिकटिकि

**टण्टुक** । पु। पीतलोध्र। वै निघ।

**टलनम्** । क्ली। द्रावे। वै निघ।

**टार:** । पु। अश्व। हे.च।

**टिटि(ट्टि)भः (कः)** । पु । पक्षिविशेषे । তিতিব পাখী । অ টী. । [भा. ।

**टिट्टिनिका (नी)** । स्त्री । जलशिरीषे ।

**टिण्टुकः** । पु । श्योणाकवृक्षे । वा उ २०अ. । पीतलोध्रे । वै निघ । [ढेड़शी । भा. ।

**टिण्डिशः** । पुं । डिण्डिशे । ঢেঁড়শ । हि

**टीटिभकः** । पु । टिट्टिभपक्षिणि । श र. ।

**टुण्टु(ण्ठु)कः** । पु । श्योणाकवृक्षे । अम. । श्योणाकभेदे । रा नि व २२ । ज द.१२श । च. द मापतैले । स्वर्णलोध्रवृक्षे । সোণালু । वै निघ. । पक्षिविशेषे । টুনটুনী পাখী । श र. । कृष्णख दिरे । श च. । [श्विषीवृक्षे । श च. ।

**टुण्टुका** । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । ट

**टुनाका** । स्त्री । तालमूल्याम् । श च. ।

**टेन्दुकः** । पु । श्योणाकवृक्षे । শোণা, সোণালু । वैद्यकम् । [श.र ।

**टेरः (क)** । त्रि । काणे । वक्रनेत्रे । টেরা ।

**टोलाफल.** । पु । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

## ठ

**ठ** । पु । शिवे ।

**ठक्कदेशीयः** । पु । वासुकौ । त्रिका. ।

## ड

**डङ्ग(ङ्गा)रि (री)** । स्त्री । फलशाकलताविशेषे । ফোঁপা, চিচিঙ্গা । म डागर । क डगर । गुणा —शीतला रुच्या वातपित्तरक्तदोषघ्नी शोषघ्नी जाड्यमूत्ररोधहरी तर्पणी गौल्या । बालफलगुणा — सुमधुर शीतलं पित्तघ्न तृष्णादाहघ्न रुच्य सन्तर्पण पुष्टिकर वीर्योद्रेककर बलकरं श्रमघ्न श्रमहर । पक्व तत् गुरु तृष्णादाहरक्तञ्च कुरुते । रा नि व,७ । See चिचिण्ड ।

**डण्डमत्स्य.** । पु । मत्स्यविशेषे । দাঁড়িকা মাছ । वै निघ । [कारयन्त्रविशेषे ।

**डमरुयन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकार्थं डमरुका

**डल्लकम्** । क्ली । वंशनिर्मितपात्रे । ডালা ।

**डल्वणः** । पु । निबन्धसंग्रहकारे ।

**डहुः (हू.)** । पु । लकुचवृक्षे । ডেহুয়া কল, ডেলো মান্দার । श र. । फलगुणा —गुरु विष्टम्भि त्रिदोषशुक्रदोपकरञ्च । राज् ।

**डाङ्गरः (री)** । पु, स्त्री । अलाबुविशेषे । वै. निघ. । डङ्गरीफले । ফোঁপা । रा नि.व.७ ।

**डालिमः** । पुं । दालिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ । अ टी भ. । [स्थूहपक्षिणि । जटा. ।

**डाहुकः** । पुं । हरिणविशेषे । वै निघ. । दा-

**डिडि(ण्डि)माणकः** । पुं । मतुदपक्षिजातौ । सु सू.४६अ । च सू २७अ. ।

**डिण्ड. (ण्डिक)** पुं । रक्तैरण्डे । वै निघ. ।

**डिण्डिमः** । पु । करञ्जवृक्षे । वै निघ. ।

**डिण्डि(ण्डी)रः** । पु । समुद्रफेने । हे च. । नकुल १२श ।

**डिण्डिशः** । पु । फलशाकविशेषे । ঢেঁড়শ । मं ढेडशफल । वै निघ २भ अतिसार पथ्य. । गुणा —रुचिकृत् भेदन पित्तश्लेष्मघ्न शीतलो वातलमूत्रल अश्मरीहरो रुचञ्च । भा पू १भ.शाकव. ।

**डिण्डीरमोदकम्** । क्ली । गृञ्जने । शाकव । रा नि व ७ । लशुने । रक्तमूलके । वै निघ ।

**डितिका** । स्त्री । बालरोगे । वै निघ ।

**डिम्बः (म्भ.)** । पु । शिशौ । रा नि व १८ । उदररोगे । मूत्राशये । गर्भाशये । वै निघ । क्ली । फुस्फुसे । डारा. । अण्डे । प्लीह्नि । পিলে । मी ।

**डिम्बिका** । स्त्री । जलमक्षिकायां । वै निघ. । श्योणाकवृक्षे । कामुकाम् । श.र. ।

**डिम्भा** । स्त्री । अतिबालिकायां । रा.नि.व.१८ ।

**डुङ्गरी** । स्त्री । अलाबूभेदे । ঢেঁড়শ । वै.निघ. ।

डुण्डु । पु । विसुखसर्पे । त्रिका ।

डुण्डुभ । पु । जलसर्पे । ढेंडा साप । अम ।

डुण्डुल. । पु । क्षुद्रपेचके । रा नि व १९ ।

डुन्दुक. । पु । हरितमेदे । पक्षिभेदे । डाक पाखी । वै निघ ।

डुलिः । स्त्री । कच्छप्याम् । अम । [जटा ।

डुलिका । स्त्री । खञ्जरीटाकारपक्षिविशेषे ।

डुली । स्त्री । चिल्लीशाके । रा नि व ७ ।

डोडी । स्त्री । जीवन्तीक्षुपे । गुणा. -मलवह करी वातला रुच्या दुर्जरा च । राज. ।

डोडि(ण्डि)का । स्त्री । फलशाकविशेषे । हिं करेकका । म हरणडोडी । गुणा —पुष्टिकरी रुच्या दीपनी लघु पित्तकफार्शोघ्नी क्रमिघ्नी च । भा पू १ भ शाकव. ।

डोरड़ी । स्त्री । हस्त्याम् । रा नि व.४ ।

डोलाफलम् । क्ली । फलविशेषे । वै निघ.२ भ.वा.व्या ।

## ढ

ढक. । पु । अभिलाषे । वै निघ ।

ढङ्कणम् । क्ली । शैवाले । वै निघ ।

ढ(ढा)मरा । स्त्री । हंसी ।

ढिण्ढिपिका (णी) । स्त्री । जलशिरीषे । वै निघ ।

ढोलसमुद्रिका । स्त्री । ढोलसमुद्र इति ख्याते हक्षविशेषे । सा कीटादिविषहरी । अचि. ।

## त

तकिलम् (ला) । क्ली, स्त्री । औषधि । वै निघ । उणा. ।

तक्कोलम् । क्ली । कक्कोले । कंकेला । वै निघ ।

तक्रम् । क्ली । पादजलघोल । र मा. । प म २ ख । रा नि व १५ । घोलस्थामान्धि । घोल । तक्र चतुर्विधं मन्थनथितोदश्विद्घोलभेदेन । छच्छिका चेति पञ्च । तेषां नामगुणा —"ससर निर्जलं घोलं *मथितं त्वस्नेहकं । तक्रं पादजलमोक्तमुदश्वित्* त्वर्धवारिकं । छच्छिका सारहीन स्वादच्छा प्रचुरवारिका ।" तक्रगुणा:—"तक्रं त्रिदोषशमनं रुचि दीपनीयं रुच्यं वमिप्रशमनं क्रमहारि मलं । वर्षं प्रद पवननाशमुदश्विदाख्यं शस्तं कफश्रमहरमनेन घोलम् । अस्तन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सद्य । आमातिसारे च विसूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामलासु । प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्डामयेषु च । मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते । वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पली लवणान्वितं । शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् । यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी । सन्निपातोदरे तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवम् ।" इति त क्रसेवनव्याख्यानम् । तक्रं दद्यान्न क्षते नोष्णकाले न दौर्बल्ये नो तथा मूर्च्छिते च । नैव भ्रान्तौ नैव पित्ताभ्रदोषे नैतद्दद्यात् सूतिकायां विशेषात् ।" इति वर्ज्यव्याख्यानम् । "तक्रं स्नेहान्वितं तुन्दनिद्राजाड्यप्रदं गुरु । अर्धांविशिष्टं सामान्यं त्रिभागं लघु पथ्यदम् ।" रा नि.व १५ । "समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषत । अल्पोद्धृतघृतं गुरु वृष्यं कफावहम् । अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ।" इति उद्धृतानुद्धृतस्वल्पोद्धृतघृततक्रगुणा । आमपक्वतक्रगुणा —"तक्रमामकफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ।" गव्यादितक्रविशिष्टगुणा —"यानुक्तानि दधीन्यत्र तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।" भा. ।

तक्रकूर्चिका (र्ची) । स्त्री । दुग्धविकारविशेषे । छाना । गुणा—ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा च । सु.म.४५ च दविव. । "तक्रेण भक्तं पयसोऽपि सा भवेत्तक्रकूर्चिका ।" प म कृत ।

तक्रजननी । स्त्री । धान्ये । वै निघ. ।

तक्रजम्भ । क्ली । दधनि । वै निघ. ।

**तक्रपर्य्याया** । स्त्री । तक्राह्वये । रा.नि.व.४ ।

**तक्रपिण्डः (ण्डिका)** । पुं, स्त्री । तक्रकू र्च्चिकायाम् । छाना । नष्टदधिपिण्डे । नट् दुध इति हिन्दी । लक्षणं यथा —"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥" गुणाः—वृष्य. बृंहणः बल वर्द्धनश्च । भा. ।

**तक्रभक्षा** । स्त्री । तक्रायाम् । रा.नि.व.४ ।

**तक्रभित्** । पु । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**तक्रमांसम्** । क्ली । यवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषे । 'एखनी' इति पारस्यभाषा । तत्साधनविधिः —"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥" गुणाः —"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं । कफघ्नं पित्तहरिंचिलसर्व्वाहारस्य पाचनम् ॥" भा । ·

**तक्रा** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । गुणाः—कटुः क्रमिघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

**तक्रारिष्टम्** । क्ली । यक्ष्मादिमरिष्टौषधम् । "यमानी आमलकं हरीतकी मरिचानि प्र-निपलाः मक्लानि पञ्चलवणानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा तक्राढकयुतानि तक्रारिष्ट भवति ।" च.द ।

**तक्राह्वा** । स्त्री । तक्राह्वये । रा.नि.व.४ ।

**तगर(पादिक)म्** । क्ली, पुं । (Tabernaemontana coronaria.) जलजातक्षुप क्षुपे । ठगरपाठका, পিডিলি ছোপ । हिं तगरचकी । तें नन्दिवर्द्धनचेट्ट, गन्धितगरपुचेट्ट । स्त्, पाबिफलरा । तच द्विविधं तगरं पिण्डीतगरश्च । पिण्डीतगरं कोङ्कणदेशे प्रसिद्धम् । गुणाः —उष्णं स्निग्धं स्वादु लघु विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषघ्नञ्च । शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१० । तगराभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । च.सू.४ च. । च.द एकादिमेते । बा.मू.१२च. । आरुण्य क्षुपे । मदनद्रुमे । रा.नि.व.९,८ । पुष्पवृक्षविशेषे । টগর গাছ । म.र. ।

**तञ्जी** । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । रा.नि.व ६ ।

**तड़ाकः (गः)** । पुं, क्ली । पुष्करादिसरोवरे । म.र । तल्लक्षणं—"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशयस्तडाग. स्यात् ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥" भा. । जलं स्वादु कषायं वातकरञ्च । रा नि.व १४ । पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्तञ्च । राज. । यन्त्रकूटके । मे. । [कच्छ । पत्तु ।

**तड़ागजः** । पुं । काकशीर्षे । কোমরভোগ

**तड़िल्वान्** । पुं । मुस्तके । मूता । अम. ।

**तण्डकः** । पुं । फेने । खञ्जनपक्षिणि । मे । रोगे । वै.निघ. । [तण्डुलजले । मे. ।

**तण्डुरीणः** । पुं । कीटसामान्ये । वै.निघ. ।

**तण्डु(न्दु)लः (कः)** । पुं । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটে । म.र. । भा.म ४भ.प्रद.चि. । विडङ्गे । मे. । (Oryza sativa) Rice. धान्यनिकरे । চাল । हिं चावल । मं तान्दुल । तें बियम । गु. चोखा । द्रा. चम्बीयल । ता. अविशि । गुणाः—मेहघ्नः क्रमिघ्नः । नवः सोऽतिदुर्जरश्च । भा. । भ्रष्टं तत् सुस्निग्धं कफघ्नं रुच्यं पित्तकरञ्च । राज । चतुःसर्षपमितमाने । च.कल्प.१२च. । ’

**तण्डु(न्दु)लधावनम्** । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনিখন । रा नि.व.१५ । वै.निघ ।

**तण्डु(न्दु)ला** । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि. व.६ । महासमङ्गायाम् । [व.१५ ।

**तण्डु(न्दु)लाम्बु** । क्ली । तण्डुलोदके । रा.नि.

**तण्डु(न्दु)ली** । स्त्री । तण्डुलीयशाके । চাঁপা নটিয়া । रा.नि.व ५ । यवतिक्तायाम् । यवेची इति लोके । रा.नि.व.६ । महाशणपुष्पीकर्कट्याम् । रा.नि व ७ ।

**तण्डु(न्दु)लीयः (कः)** । पुं, क्ली । विडङ्गे । मे. । (Amarantus(thus) spinosus or Amblogina polygonoides) Prickly Amaranth. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । वनतण्डुलीयके । কাঁটানটে, গোয়াল নটে, দুদে নটে । हिं चम्पमरसा, चवराई । मं तांदुल-जा । कं किरकुसाने । द्रा. काट्टमाट । ता. सुन्दुकिरइ । गुणाः —शिशिरमधुरविषघ्नः रुचिप्रदीपनः पित्तदाहभ्रमघ्नश्च । रा.नि.व ५ । सृष्टमूत्रो विषहारकश्च । भा पू.१भ शाकव. । रसे मधुरः, वीर्य्ये शीतपाके मधुर, प्रभावद रक्तपित्त

विषहर । च द । "मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः । तेषां शीततमो रुचस्तण्डुलीयो विषापहः ॥" सु सू ४६ष । तन्मूलगुणा —"तण्डुलीयकमूलं स्वादुष्णं श्लेष्मविनाशनं । स्त्रीरोधकर रक्तपित्तप्रदरसहरम् ॥" भवि । विशेषत शूलघ्नम् । तच्छाकगुणा — हिमम् सर्वं पित्तरक्तविषकासघ्नं ग्राहि मधुरं दाहशोषघ्नं रुच्यञ्च । रा नि व ७। स्वादुपाकमस्रकपित्तविषघ्नं तण्डुलीयकम् ।" भवि १६ष । [डङ्ग । रा नि व ६ ।

**तण्डु(न्दु)लीयका** । स्त्री । विडङ्गायाम् । वि

**तण्डुलीयदलम्** । क्ली । तण्डुलीयशाके । रा नि व ७। [কাঁটানটের শিকড । भनि ।

**तण्डुलीयमूलम्** । क्ली । तण्डुलीयकजटायां।

**तण्डु(न्दु)लीवीज** । पु । तण्डुलीयशाके । भा पु शाकव ।

**तण्डुलीयशाकम्** । क्ली । शाकभेदे । কাঁটানটিয়ার শাক । रा नि.व ७। सियो र.पि चि ।

**तण्डुलुः** । स्त्री । विडङ्गे । श र ।

**तण्डु(न्दु)लेर (कः)** । पु । तण्डुलीयशाके । भा पु १भ शाकव ।

**तण्डु(न्दु)लोत्थ(दका)म्** । क्ली । प्रक्षालित तण्डुलजले । চেলুনির জল । तस्य विधि —तण्डुलपलं कण्डयित्वा कृत्वा चतुर्गुणजलेन चाल्यम् । प प्र १ख । शीतकषायमानेन वा तण्डुलोदककल्पना इति केचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग. । "कुण्डित तण्डुलपल जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् । भावयित्वा जलं ग्राह्यम् ।' "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलकण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्माणि ।' तत्सारम् । गुणा —कषाय म- धुर लघु ग्राहि विषच्छर्दितृषादाहनाशनम् । रा नि व ५। [श च ।

**तण्डुलौघ.** । पु । वैटकवंशे । দেউড় বাঁশ ।

**तत** । पु । वायौ । वै निघ ।

**ततपत्री** । स्त्री । कदलीवृक्षे । श च । [निघ ।

**तत्कालवणम्** । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.

**तत्पर** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै निघ ।

**तत्फल** । पु । शतपत्रे । कुष्ठे । কুড় । चोरनामगन्धद्रव्ये । धरणि । रोहितवृक्षे । वै निघ ।

**तत्त्वम्** । क्ली । परमात्मनि । स्वरूपे । वस्तुनि । चित्ते । चित्ते । धरणि । [रा नि व १५ ।

**तद्भूप्यम्** । क्ली । पातलदधनि । পাৎলা দই ।

**तद्विद्यसम्भाषा** । स्त्री । विजिगीषुणा स्पर्द्धया शास्त्रोद्धारपूर्व्वं गुह्यार्थप्रकटने । च वि ८ष ।

**तनय** । पु । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । लक्ष्मणालताम् । श च । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ ।

**तनु (नू)** । स्त्री त्वचि । त्वक् । नार्य्याम् । मे । शरीरे । रा नि व १८ । (स) क्ली । शरीरे । त्रि । अल्पे । कृशे । मे ।

**तनुकम्** । क्ली । धातकीपुष्पे । विभीतके । त्वचि । দারুচিনি । वै निघ ।

**तनुकूप.** । पु । रोमकूपे । वै निघ ।

**तनुच्छाय'** । पु । ज्वालावर्बूरकवृक्षे । কুদে বাবলা । रा नि व ८ ।

**तनुत्वक्** । पु । तैलाग्नाह इति ख्याते वृक्षे । प सु । सूक्ष्मत्वचि । দারুচিনি । वै निघ ।

**तनुत्वचा** । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । रा नि व ९ ।

**तनुपत्र** । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा नि व ८ । क्ली । वर्मपत्रहरितालि । वै निघ ।

**तनुभस्त्रा** । स्त्री । नासिकायाम । श र. ।

**तनुरस.** । पु । स्वेदे । घाम । हारा. ।

**तनु(नू)रुट्(हम्)** । क्ली । रोमि । केशे । श र. । मे । [रा नि व ११ ।

**तनुवीजः** । पुं राजवदरे । নারকুলে কুল ।

**तनुव्रणः** । पुं । वल्मीकनामरोगे । श र. ।

**तनु(नू)ह्रदः** । पु । पायौ गुदे । मलद्वारिका । [ह । रा नि व ११ ।

**तनुक्षीर** । पु । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গা

**तनूनः** । पु । वायौ । वै निघ ।

**तनूनपम्** । क्ली । घृते । श.च ।

**तनूनपात्** । पु । चित्रकवृक्षे । वह्नौ । वस ।

**तनोनु** । पु । वर्त्तिकपाखी । দোঁটে খানিরিন্দের । वै निघ. ।

तन्तुः (कः)। पुं। वनशूकरे। वायुरोगे। भा.म.४भ.। जलजन्तौ। ई.च। सन्ततौ। सूत्रे। भम.। मण्डलिसर्पभेदे। सु.कल्प.४भ.। सर्पपङ्क्ती। भ.टी.रा।

तन्तुकी। स्त्री। शिरायाम्। शरीरान्तर्नाड्यां। रा.नि.व.१८।१६। नाड़ीशाकभेदे। राजिकायां। 'राई। वै.निघ.। [टा.।

तन्तुकीटः। पु। कीटविशेषे। गुटीपोका।

तन्तुणः (नागः)। पु। ग्राहे। हाङ्गर। ई.च.।

तन्तुनाभः। पु। ऊर्णनाभौ। माकड़शा।

तन्तुनिर्यासः। पुं। तालवृक्षे। श.र.।

तन्तुभ.। पुं। श्वेतसर्षपक्षुपे। प.सु.।

तन्तुर(ल)म्। क्ली। मृणाले। श.र.। ई.च.।

तन्तुवापः (यः)। पु। लूतायां। माकड़शा। भम.।

तन्तुविग्रहा। स्त्री। कदलीवृक्षे। त्रिका.।

तन्तुसारः। पुं। गुवाकवृक्षे। त्रिका.।

तन्त्रम्। क्ली। औषधे। मे.। द्रव्ये। अग्निवेशादिकृतषट्सङ्ख्यवैद्यकशास्त्रभेदे। च.सू.१भ। व स्त्री। पु। ऊर्णनाभौ। पुत्रे। वै.निघ.।

तन्त्रकारः। पुं। अग्निवेशादिषट्संख्यतन्त्रकारेषु। यथा—"अग्निवेशश्च भेड़श्च जतूकर्णः पराशर.। हारीत. क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः। तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत्। अथ भेडादयश्चक्रु. स्वं स्वं तन्त्रकृतानि च। श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः॥" च.सू.१भ.।

तन्त्रयुक्तिः। स्त्री। असद्वादिप्रयुक्तवाक्यप्रतिषेधनेन स्ववाक्यपोषकशास्त्रयुक्तौ। तस्याः प्रयोजनं वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च। "असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम्। स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः॥ व्यक्ता नोक्तास्तु ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः। लेशोक्ता ये क्वचित्तस्मिंस्तेषाञ्चापि प्रसाधनम्॥ यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा। प्रबोधस्य प्रकाशार्थं तथा तन्त्रस्य युक्तयः॥" सु.उ.६५भ.। [टी.।

तन्त्रवायः। पुं। लूतायाम्। माकड़शा। भ.

तन्त्रिका (न्त्री)। स्त्री। गुडूच्याम्। श.च. १२भ.। र.सा.स.पुटपाककप्रकरणे। कर्णपालीगतरोगविशेषे। लक्षण—"कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका।" वा.उ.१७भ.। सैंहली-पिप्पल्यां। वै.निघ.। ग्रीवितवाहिशिरायां। मे.।

तन्द्रा। स्त्री। विषयाज्ञाने। रा.नि.व.२०। सा च श्लेष्मतमोऽनिलसम्भूता। "तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिले।" शार्ङ्ग.पू.६भ.। लक्षण—"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिः गौरवं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत्॥ मा.नि.। निद्रावत्क्लान्तौ। च.सू.१६भ.। [निदानम्।

तन्द्राकफः। पु। तन्द्राजनकश्लैष्मिकरोगभेदे।

तन्द्रालुः। पुं। निद्रालौ।

तन्द्रिः (का)। स्त्री। निद्रायां। आलस्ये। क्लान्तौ। च.सू.१६भ.।

तन्द्रिकः। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरे। लक्षण —"प्रभूता तन्द्रातिर्ज्वरकफपिपासाकुलतरा भवेच्छ्वासो जिह्वा पृथुलकठिना कण्ठकटुता। अतीसार. श्वास क्लमथुपरितापौ श्रुतिरुजौ भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकभवे॥" ज्वरे प्रथमसप्ताहे चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति। निदा.।

तन्त्रिः (न्त्रिः)। स्त्री। चक्रकुल्यावनस्पतौ। काल तुलसी। र.मा.।

तन्वी। स्त्री। शालपर्ण्यां। शालपानि। हिङ्गुपत्र्यां। रा.नि.व.४।६। त्रि। कृशाङ्ग्याम्।

तपः। पुं। ग्रीष्मर्त्तौ। ग्रीष्मे। भम.। [श.र.।

तपःकरः। पुं। तपस्विमत्स्ये। तपसी माछ।

तपनः। पुं। शुक्लार्कवृक्षे। श्वेत आकन्द। रा.नि.व.१०। भल्लातकवृक्षे। रा.नि.व.११। सूर्यकान्तमणौ। रा.नि.व.१३। ग्रीष्मर्त्तौ। ई.च.।

तपनकः। पुं। शालिधान्यभेदे। वा.सू.६भ.। See शालि.। [ट्ट। रा.नि.व.४।

तपनच्छदः। पु। आदित्यपत्रक्षुपे। हुड़हुड़

तपनतनया (येष्टा)। स्त्री। महाशमीवृक्षे। रा.नि.व.८। वै.निघ.। [१३।

तपनमणिः। पु। सूर्यकान्तमणौ। रा.नि.व.

**तपना** । स्त्री । चन्द्राभिमन्थे । छोट गणिरि । रा नि व ९ ।

**तपनी** । स्त्री । पाठायाम् । वै निघ ।

**तपनीय(क)म्** । क्ली । स्वर्णे । अम । रा नि व १३ । अग्नि । पु । शालिधान्यभेदे । च सू २७ अ ।

**तपनेष्टम्** । क्ली । ताम्रे । रा नि व १३ । (ष्टा) स्त्री । शमीभेदे । ह्रस्व शमी । वै निघ ।

**तपस्य** । पु क्ली । कुन्दपुष्पवृक्षे । श च । पु । फाल्गुने मासि । अम ।

**तपस्वी** । पु । घृतकरञ्जे । रा नि व ९ । मत्स्यभेदे । तपसी माछ । श च । हिङ्गुपत्रा । दमनकवृक्षे । वै निघ ।

**तपस्विनी** । स्त्री । जटामांस्याम् । रा नि व २३ । कटुक्यां । हे च । मुण्डीर्या । मूण्डीरी । भा । जिङ्गिण्यां । झिंगा । वै निघ ।

**तपस्विपत्र** । पुं । मदनकवृक्षे । दमना । रा नि व १० । [मि । शरदि । च सू १ अ । च द ।

**तपा** । पु । ग्रीष्मर्तौ । अटी । माघमासे ।

**तपात्यय** । पु । वर्षाकाले । हे च ।

**तपोधनः** । पु । श्रावणीनाममहाक्षुपे । मदनकवृक्षे । रा नि व ५।१० । स्त्री (ना) । मुण्डीर्यां । मूण्डीरी । मे ।

**तप्त(क)म्** । क्ली । रौप्ये । रा नि व १३ । माक्षिकनामोपधातौ । स्वामा कषादि । रसास ।

**तप्तखल्ल** । पु । लागमक्रमियुतपार्श्वे छर्णी कृतखल्ले । गरम खल । तद्यथा—"अजागलस्तना मिव चाल्मयित्वा भुवि क्षिपेत् । तस्योपरिस्थित खल्लस्तप्तखल्ल इति स्मृत ॥" अनि ।

**तप्तराजतैलम्** । क्ली । शिरोरोगे तैलम् । सर्षपतैलं ४ श गोमूत्र १६ श । क्वाथार्थे—धुस्तूर करञ्ज भिण्टी जयन्ती निगुण्डी शिरीष हिज्जलबीज शिग्रु दशमूलानां प्र २ श जल ६४ श शे १६ श । कल्कद्रव्य—मदनफल त्रिकटु कुष्ठ कृष्णाजीरक शुण्ठी कटफल वरुणत्वक सुमा हिज्जल बिम्ब हरिताल जवापुष्प विष मन शिला कर्कटशृङ्गी रक्तचन्दन शिग्रु यमानी विकङ्कतत्वचां प्र. २ तो । भैर ।

**तप्तरूप(क)म्** । क्ली । रौप्ये । रा नि व १३ ।

**तप्तलोमश.** । पु । काशीशे । हिराकस । वै निघ ।

**तप्ताम्भ** । क्ली । उष्णसलिले ।

**तभ** । पु । छागे । अटी ।

**तमः** । पु । तमालवृक्षे । श च । अन्धकारे । अन्धकारदर्शने । सु चि २२ अ । क्ली । वातकफजे प्रकृतेरन्यतमगुणे । वै निघ । चित्तोन्मेषहृदयावरणे । विमोहने । रा नि व २१ । व्याधौ । रा नि. व २० । [विरुत्तौ । मा नि ।

**तम प्रवेशनम्** । क्ली । अन्धकारप्रविष्टस्येवाम

**तमकश्वास** । पु । श्वासरोगभेदे । ताकश्वास । लक्षण—"प्रतिलोम यदा वायु स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च सगृह्य श्लेष्माण समुदीर्य च । करोति पीनस तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगश्च श्वास प्राणप्रपीडक । प्रताम्यति सवेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहकासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहु । श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृश भवति दु खित । तस्यैव च विमोक्षान्त मुहूर्त लभते सुख । तथास्योद्ध्वसते कण्ठ कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् । न चापि लभते निद्रां शयान श्वासपीडित । पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरण । आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति । उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् । विशुष्कास्यो मुहु श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते । मेघाम्बुशीतप्राग्वातै श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते । स याप्यस्तमक श्वास साध्यो वा स्यान्नवोत्थित ॥" मा नि ।

**तमका** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै निघ ।

**तमरम्** । क्ली । शीषधातौ । वङ्गे । हे च ।

**तमराज** । पु शर्कराविकारे । "नवात् गुड" इति भाषा । गुणा —तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तघ्न । राज । [चम ।

**तमस्विनी** । स्त्री । निशायाम् । हरिद्रायाम् ।

**तमा** । स्त्री । भूधात्र्याम् । टूँटे आमला । काकोल्यां । रैरुना । रात्रौ । हे च । तमालवृक्षे । श च ।

**तमाल.** (क) । पु । (Xanthochymus

Pictorius.) स्वनामख्यातवृचे। तमाल गाछ। म तमालु। कं कदालउ। गुणा —मधुर बल्य. वृष्य शीतल गुरु: तृष्णादाहकर कफपित्तकर: श्रमशान्तिकरश्च। वरुणवृचे। वरण गाछ। रा. नि.व.९। कृष्णखदिरे। श.च। खलपद्मे। कृष्ण तिले। त्रिका.। वंशत्वचि। वँशेर त्वक्। अम.। श र। यवासशर्करायाम्। खड्गे। तापिञ्छे। त्रिका.। क्ली। श्वेतसुनिषण्णकशाके। तेजपत्रे। रा नि व ६। मे। सु.सू ४६अ.शिरोविरिके। त्वचि। गुडत्वक्। वै निघ.।

**तमालका (की)** । स्त्री। भूधात्र्याम्। भूँइ आमला। वै.निघ.।

**तमालच्छदम्** । क्ली। तेजपत्रे। वै निघ।

**तमालपत्र(क)म्** । क्ली। तेजपत्रे। रा नि. व ६। च चि ३अ.। तमालवृचे, दारुचिनीति ख्याते। तिलके। मे.।

**तमालिका (नी) (ली)** । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। रा नि.व ५। ताम्रवल्ल्याम्। मञ्जिष्ठा। रा नि.व ३। "भूधात्र्यान्तु तमालिनी।" रा नि. व.२३। (ली) वरुणवृचे। रा.नि व ८।

**तमाह्वयम्** । क्ली। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

**तमिः (मी)** । स्त्री। हरिद्रायाम्। रात्रौ। अम.।

**तमिस्रा** । स्त्री। हरिद्रायाम्।

**तमोज्योतिः (षित्)** । पुं। खद्योते। जोनाकि पोका। वै.निघ.। श.र.।

**तमोदर्शनम्** । क्ली। पित्तजरोगे अन्धकारदर्शने। भा। [द्योते। त्रिका।

**तमोमणिः** । पुं। गोमेदरत्ने। प.सु.। ख

**तमोविकारः** । पुं। रोगे। रा.नि.व.२०।

**तमोवणः** । पुं। वल्मीके। त्रिका.।

**तम्पा** । स्त्री। गवि। हे.च.। [नि.व.११।

**तम्बुरुः** । पु। तुम्बुरो। नेपालि धने। रा

**तरः** । पुं। द्रवे। भूमि.। [वै.निघ.।

**तरटः** । पुं। चक्रमर्दवृचे। चाकन्दा गाछ।

**तरटी** । स्त्री। गोचापुरादौ स्वनामख्यातकण्टकी बीजकण्टकवृचे। म तरडि। क रैवडे। गुणाः—तिक्ता मधुरा गुरु बल्या कफघ्नी। रा नि.व.८।

**तरणिः** । पुं। अर्कपत्रवृचे। आकन्द गाछ। अम.। ताम्रे। स्त्री। कण्टकसेवत्याम्। सेउती गोलाप। रा नि.व.१०। घृतकुमार्याम्। अम.।

**तरणिरत्नम्** । क्ली। माणिक्ये। रा नि.व १३।

**तरणी** । स्त्री। घृतकुमार्य्या। प सु.। कुमुदकोषुमे। रा नि व ६। पद्मचारिण्या। श.च.। स्वनामख्यातपुष्पवृचे। म तरणी। कं चेवडे। सेउती गोलाप। गुणा —शीतला स्निग्धा पित्तदाहज्वरघ्नी मधुरा मुखपाकहरी तृष्णार्त्तिघ्नी च। राजतरणी कषाया कफकरी चक्षुष्या हृद्या सुगन्धिश्च। रा नि.व १०।

**तरणीवल्ली** । स्त्री। काण्टकशतपुष्पीपुष्पवृचे। बुनो गोलाप। वै निघ.।

**तरन्** । पु। कारण्डवपचिणि। मे।

**तरक्षुः** । पुं। तृष्णाघ्नी। वै.निघ.।

**तरदी** । स्त्री। तरम्याम्। रा नि.व.८।

**तरन्तः** । पु। पचिविशेषे। भेके।

**तरम्बुजम्** । क्ली, पु। (Lupinus albus or Citrullus vulgaris Syn Cucurbita citrallus.) तरमुज इति ख्यातफले। हिं तरमूजा। प सु। तद्वृचे। वै.निघ। बीज शैत्यकरम्।

**तरलः** । पुं। माणिक्ये। रा.नि.व.१३। श्वेतधुस्तूरके। हारमध्यमणौ। वै निघ। (ला) स्त्री। यवाग्वाम्। त्रिका.। काञ्जिके। मद्यविशेषे। मे.। मधुमचिकायाम्। हे च.। [नि व.४।

**तरवटः** । पु। चाकुल्याख्यक्षुपे। हि रस। रा.

**तरस (तरः,स)** । क्ली। मांसे। बले। वेगे। त्रिका.।

**तरचः (क्षुः)** । पु। मृगजातीयमृगादनव्याघ्रे। टेँदो बाघ, नेकड़े बाघ। हि तरच्छ। रा.नि.व १९।

**तरिता** । स्त्री। रमोने। तर्ज्जन्याम्। श च.। गञ्जाये। गाँजा। "तारिका तरिता तथा।" कुलार्णवतन्त्रे।

**तरी** । स्त्री । धूमे । त्रिका. ।

**तरुः** । पु । वृक्षे । अम ।

**तरुकूणिः** । पुं । वागुदपक्षिणि । त्रिका. ।

**तरुजः** । पुं । श्वेतखदिरे । प मु. ।

**तरुजीवनम्** । क्ली । वृक्षमूले । अ च. ।

**तरुटः** । पुं । नीलोत्पलमूले । राज.२प. । च. सू २७ष. ।

**तरुणः** । पु । एरण्डवृक्षे । प मु. । श्वेतैरण्डवृक्षे । भा. । रा.नि.व ८ । स्थूलजीरके । মোটা জীরা । रा नि.व ६ । युवके । रा.नि व १८ । चीडादिवदारौ । क्ली । कुब्जकपुष्पे, कुन्दपुष्पे । मे. । घ्राणनेत्रयोरास्थनि । वै.निघ. ।

**तरुणज्वरः** । पु । नवज्वरे । নব জ্বর নূতন জ্বর । "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।" च.द ।

**तरुणज्वरारिरसः** । पु । ज्वरे मलशुद्धिकरज्वरलाघवकररसविशेषे । पारदगन्धकविषजैपालबीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र मर्दानि । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ প্রত্যেকে সমান । सा कौ. ।

**तरुणदधि** । क्ली । पञ्चदिनातीतदधनि ।

**तरुणदारुः** । पु । वृद्धदारौ । বীজতাড়ক । वै निघ.सन्निकज्व.चि. । [निघ. ।

**तरुणपीतिका** । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै

**तरुणाभासः** । पु । कर्कट्याः । কাঁকুড় । वै. निघ. । [लाम्बिबु । सु । भा. ।

**तरुणास्थि** । क्ली । घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोम-

**तरुणिः (णी)** । स्त्री । स्थूलकृष्णजीरके । घृदन्त्याम् । रा.नि व ६ । चीडादेवदारुणि । रा नि व.१२ । तरणीपुष्पवृक्षे । শেউতী গোলাপ ফুলের গাছ । सु सू ४६ष. । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्याम् । रा नि व ५ ।

**तरुणीकटाक्षमालः** । पुं । तिलकवृक्षे । তিল গাছ । रा नि व.१० । [हारा. ।

**तरुतु(टू)लिका** । स्त्री । वादुली । বাদুড় ।

**तरुनखः** । पु । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

**तरुभुक्** । पु । वन्दाके । পরগাছা । वै निघ ।

**तरुमालिनी** । स्त्री । भूम्यामलक्याः । वै.निघ ।

**तरुमृगः** । पु । वानरे । वै.निघ. ।

**तरुरागम्** । क्ली । कोमलपल्लवे । हारा. ।

**तरुराजः** । पु । तालवृक्षे । रा नि.व ८ ।

**तरुरुट् (हा) (रोहिणी)** । स्त्री । वन्दाके । वन्दवा । रा नि व ५ ।

**तरुवल्ली** । स्त्री । जतुकालतायाम् । सनीनाम गन्धद्रव्य । रा नि व ३ ।

**तरुशायी (इन्)** । पु । पक्षिणि । हारा ।

**तरुसारः** । पु । कर्पूरे । हारा । [व ५ ।

**तरुस्था** । स्त्री । वन्दाके । পরগাছা । रा.नि.

**तरूट.** । पु । कमलमूले । उत्पलकन्दे । गुणा —गुरु विष्टम्भि. शीतलश्च । राज. ।

**तर्कारी** । स्त्री । (Sesbania aculeata.) जयन्तीवृक्षे । ধনিচা গাছ । हि डडघकमीद । मरा नृशेवरि । तें तक्केडुचेट्टु । ता. एराजिलुगमा । देवताडवृक्षे । रा.नि व ३ । अग्निमन्थ । भा.म १ भ.ज्व चि. । रा नि.व ८।२३ । क्षुद्राग्निमन्थे । जीमूते । रा.नि व १२ । वै निघ सा ज्व चि.अर्कादि । शिग्रपाववृक्षे । वनकर्कट्याम् । वै निघ । चक्रमर्दक्षुपे । वै.निघ.२भ.वा व्या.चि. ।

**तर्किणः (ल)** । पु । चक्रमर्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ । प मु । वै निघ. । [ल । त्रिका. ।

**तर्कुपीठी** । स्त्री । वर्त्या । টেকোর বাটি

**तर्कुशाणः** । पु । शाणके । টেকোর শাণ । त्रिका. । [सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

**तर्जनी** । स्त्री । प्रदेशिन्यामङ्गुली । रा नि.व.१८

**तर्ण. (कः)** । पुं । शालिधान्यविशेषे, काश्मीरे श्याजव इति प्रसिद्धे । तूर्णक इति चरकादय. । स कलमाद्धीनगुण स्वादुपाकरसत्वादियुक्त । वा. सू.टी.६।१४ हेमा । "तर्णक शकुनाहत ।" गोवत्से । কমলে বাছুর । अम. ।

**तर्दकः** । पु । काष्ठदर्व्याम् । ज द १२ष. ।

**तर्दूः** । स्त्री । काष्ठदर्व्याम् । কাঠের হাতা । अम. ।

**तर्पणम्** । क्ली । तृप्ती । अम. । तोयमुतसक्तुषु । सि.यो.छर्दि.चि. । आहारविशेषे । स च द्राक्षा दाडिमखर्ज्जूरादिद्रव्यप्रफलरसैः समधुशर्कर ला जाचूर्णं मिश्रयित्वालोड्य कृतः मदात्ययादिष्वरे यवागूस्थले देयः हितश्च। "तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्क र । द्रवेणालोडिताश्चे सुस्तर्पण लाजसक्तवः ।" ... च.द ज्व चि. । नेत्रतर्पणानुष्ठाने । यथा—"वातातपरजोहीने वे श्मन्युत्तानशायिनः । अभितो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिण्डितौ । समौ दृढौ च सम्बाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः । पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोद- केः । सर्पिषा शतधौतेन चीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्यपिपक्ष्माणि यावदुन्मीलितेव हि । पूर- येन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । भिषग्भिरेव विख्यातस्तर्पणस्यैदितोविधिः ॥" भा पू.२भ. । वि । नेत्रपूरणे । तृप्तिजनने । वा.टी. ।

**तर्पणकषायः** । पुं । पञ्चमांशावशिष्टकषाये । "तर्पणपञ्चमांशके ।" रा.नि.व.२० । यत्र यत्र स- र्पणकषायविधिस्तत्र तत्रैवं कल्पनीयम् ।

**तर्पणी** । स्त्री। पित्तघ्नेषु लाजयवधान्यकृतादिषु । "लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणी पित्तनाशिनी ।" रा.नि.व.१६। गुरुस्कन्धवृक्षे, क्षीरवृक्षे । श.मा.।

**तर्मिणी** । स्त्री । मन्त्रधारिण्याम् । स्थलपद्म । श.च. । [२१]

**तर्वटः** । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । रा.नि.व.

**तर्षः** । पुं । तृष्णायां । लिप्सायां । त्रिका. ।

**तर्षणम्** । क्ली । पिपासायाम् । जटा. ।

**तर्षुः** । पुं । तरक्षमृगे । श.र. ।

**तर्ष्यः** । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

**तलः** । पुं । तालवृक्षे । मे. । वै.निघ.१भ.वा. व्या.चि. । चपेटे । खुरस्याधोभागे । ज.द.२ध. । चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गर्ते । त्रिका । आधारे । हे.च । । [वै.निघ. ।

**तलकम्** । क्ली । पुष्करिण्यां । हिं ताड़ाव ।

**तलसारकम्** । क्ली । अश्वस्य वच.स्तरज्जौ । तङ्ग इति भाषा । हे.च. ।

**तलहृदयम्** । क्ली। मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण पा- दतलस्य मध्ये । हे.च. । तन्नामकसक्थिमर्म्मणि । सु.शा.६भ. ।

**तला** । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

**तलामणिः** । पुं । प्रवाले । त्रिका. ।

**तलाह्वम्** । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व ६ ।

**तलिका** । स्त्री । तलसारके । हे.च. ।

**तलित(मांस)म्** । क्ली । सन्तलितमांसे । ভা- জা মাংস । यथा—"शुद्धमांसविधानेन मांस स- म्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रो- च्यते बुधैः ॥" गुणा—"तलितं बलमेधाग्निमां- सौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥" भा. ।

**तलिन(म)म्** । क्ली । शय्यायां । त्रि । तुच्छे । हारा. । दुर्बले । हे.च. । मे. ।

**तलेक्षणः** । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

**तल्पः** । पुं, क्ली । शय्यायां । अम. ।

**तल्पकीटः** । पुं । कीटभेदे । ছারপোকা ।

**तल्पनम्** । क्ली । पृष्ठवंशमांसे । মেরুদণ্ডের মাংস । हारा. । हस्तिपृष्ठे । वै निघ. ।

**तल्लः** । पुं । तडागे । वै.निघ. ।

**तवराजः** । पुं । यवासशर्करायां । मिना इति भाषा । रा.नि.व.१४ । वै.निघ.चय.चि.तवराज- चूर्णे ।

**तवराजखण्डः** । पुं । यवासशर्कराजातख- ण्डे । মালথণ্ডবিশেষ । मं खण्डतवराज, मिना- र खांड । गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकरः तृ- प्तिजनकः मूर्च्छामोहहरः वातघ्नः इन्द्रियतर्पणः शीतलः समधुरश्च । रा नि.व.१४ ।

**तवराजोद्भवः** । पुं । तवराजखण्डे, नवात् इति ख्याते मिष्टान्ने । वै.निघ. ।

**तवराजोद्भवखण्डः** । पुं । तवराजखण्डे । रा नि व.१४ ।

**तवर्णकृत्** । पुं । मरटे । गिरगिटि । वै निघ. ।

**तवचीरम्** । क्ली । स्वनामख्यातपिष्टकविशेषे । तत्र यवज गवयक्षीरपकं क्षीरजलं । हिं तीखा-

चीर । गुणाः — मधुर शिशिर दाहपित्तघ्न च्छय श्वासकफश्वासघ्नं रक्तदोषहरञ्च । रा.नि.व ६ । गन्धपत्रायाम् । वै.निघ.पर्य चि.चन्द्रप्रभायां ।

**तवक्षीरी** । स्त्री । गन्धपत्रायां रा.नि.व ४।६। १० । तवक्षीरे । वै.निघ । [या । वै.निघ. ।

**तवक्षीर्य्यैकपत्रिका** । स्त्री । श्वामहरिद्रा

**तवीष.** । पु । सुवर्णे । मे ।

**तसरः** । पु । सूत्रवेष्टने । शब्दा. ।

**तस्करः** । पुं । स्पृक्कायां । পিড়ি শাক । प सु । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । জটা । चौरके । চোরনামক গন্ধ দ্রব্য । वै.निघ । [व २ ।

**तस्करस्नायुः** । पुं । काकनासायां । रा.नि.

**तस्करी** । स्त्री । काकनासालतायां । ग्रन्थिपर्ण्यां । श्वेतलज्जालुकायां । वै.निघ. ।

**तक्षक.** । पुं । सर्पविशेषे । सु.काल्प.५अ. । इ चभेदे । हे च

**तक्षणम्** । क्ली । तनूकरणे । [त्रिका ।

**तक्षणी** । स्त्री । अस्त्रविशेषे । বাইস প্রভৃতি ।

**ताड़ः** । पुं । तृणताले । তমাল গাছ । হিন্তালে । হেঁতাল । श्रीताले । कण्टकताले । वै.निघ ।

**ताड़कम्** । क्ली । वृद्धदारकबीजे । भैष.शिरोरोगे चि.महादशमूलतैले ।

**ताड़का** । स्त्री । देवदाल्यां । দেশতাড়া । वै.निघ. । र.चि ८अ. ।

**ताड़काफलम्** । क्ली । स्थूलैलायां । प.मु. ।

**ताड़नम्** । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२१अ. । मारणे ।

**ताड़ि. (ड़ी)** । स्त्री । ताल्वरसे । তাড়ী । गुणाः — "तालजं तरुणं तोयमतीवमदकृन्मतं । अम्लीभूतं तदा तु स्यात्पित्तकृद्वातदोषहृत् ।" भा. आमव । वृक्षविशेषे । ঢেড়েং গাছ । चटी.भ. ।

**ताण्डवम्** । क्ली । तृणविशेषे । मे. ।

**तातनः** । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । त्रिका. ।

**तातलः** । पुं । रोगे । पाके । मे ।

**तानीयकः** । पुं । धान्यनामवृक्षे । ধনারগাছ । वै.निघ. ।

**तानूरः** । पु । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ । वै.निघ. ।

**तान्त्रिकः** । पु । तन्नामकसन्निपाते ।

**तापः** । पु । अग्निसन्तापैर्वस्त्रादिभि. कृते स्वेदे । चा टी.हेमा । सन्तापे । रा.नि.व.२० । कृच्छ्रे । मे. ।

**तापकः** । पु । ज्वरे । श्र र. ।

**तापनः** । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

**तापसम्** । क्ली । तेजपत्रे । তেজপাত । रा.नि.व.६ । त्वचि । দারচিনি । वै.निघ. ।

**तापसः** । पु । मदनकवृक्षे । बकपक्षिणि । रा.नि.व १९ ।

**तापसजम्** । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

**तापसतरुः** । पु । इङ्गुदीवृक्षे । अम. । हिं इङ्गुआ । पुत्रञ्जीवकवृक्षे । सु.सू.३८अ ।

**तापसद्रुमः** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জিয়াপুতা । रा.नि.व ८ । स्वर्णमाक्षिके । र.सा सं.मैदयवटी । बकवृक्षहरे । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

**तापसद्रुमसन्निभा** । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे ।

**तापसपत्रः** । पुं । दमनकक्षुपे । দনা । रा.नि.व.१० ।

**तापसप्रियः** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । प.मु. । र.मा. । चारवृक्षे । পেয়াল গাছ । स्त्री । द्राक्षे । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.११ ।

**तापसवृक्षः** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । सु.सू १०अ., चि.१८अ., चा सू.१५अ चर्कादि । "श्वेतायुग्मं तापसानाञ्च ।"

**तापसा** । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ ।

**ताप(म)सी** । स्त्री । जटामांस्यां । श्वामहरिद्रायां । আম আদা । वै.निघ. ।

**तापसेष्टः** । पुं । प्रियालवृक्षे । পেয়ালগাছ । रा.नि.व.११ ।

**तापसेक्षुः** । पुं । इक्षुविशेषे । गुणाः — "तापसेक्षुर्वैन्दूरी मधुरा श्लेष्मकोपनी । तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी ।" भा. । कान्तारेक्षुश्च । सु.सू.४५अ. ।

**तापस्वेदः** । पुं । स्वेदविशेषे । षस्तकार्ये इति काये अस्वसिक्ते. खदिराङ्गारमतप्तैर्वालुकावस्त्रका स्वकन्दुककपालपाणिभिः. शयानस्य बहुशोऽङ्गता पे । भा. । सु चि ३२ष ।

**तापहरी** । स्त्री । व्यञ्जनविशेषे । ताहड़ी, ता वाहोरी इति भाषा । तत्साधनविधिः—"घृते ह रिद्रासंयुक्ते माषजा भर्जयेद्वटी. । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् । सिद्धयोग्य जल तत्र प्रक्षिप्य कुशले पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि आचार्या तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः । भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्मापमाचरेत् । बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पि त्तहरी स्मृता ॥" भा. ।

**तापिच्छः (ञ्छः) (ञ्जः)** । पुं । तमालवृक्षे । अ.टी.भ । (ञ्ज) क्ली । स्वर्णमाक्षिके, धातुमा क्षिके । रा.नि.व.१३ ।

**तापिनी** । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं नेत्रवतीजलतुल्य गुणम् । रा.नि.व.१४ ।

**तापि(पी)समुद्भवम्** । क्ली । माक्षिकनामो- पधातौ । স্বর্ণমাক্ষিক । र.सा.स. ।

**तापीजम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि व.१३।

**ताप्य(क,ज)म्** । क्ली । धातुमाक्षिके, स्वर्ण माक्षिके । हे.च । र.मा. । तुत्थके । তূঁতিয়া । रा.नि.व १३ । सि यो यक्ष्म चि. ।

**ताप्युत्थसंज्ञकम्** । क्ली । माक्षिकधातौ । স্বর্ণমাক্ষিক । र.मा. ।

**तामरम्** । क्ली । घृते । जले । भ रुद्र ।

**तामरसम्** । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । नीलपद्मे । वै.निघ. । स्वर्णे । त्रिका । ताम्रे । मे. । सारसपक्षिणि । शब्द. ।

**तामलकी** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । च.द.सि यो.यक्ष्म चि च्यवनप्राशे ।

**तामसः** । पुं । पेचके । रा नि.व १९ । सर्पे । मे. । तमोगुणे । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२।

**ताम्बूलम्** । क्ली । (Piper Betle. Syn. Chavica Betle) नागवल्लीदले, पर्णे । পান । हिं पान । ते तामलपाकु । ता वेट्रिलै । यम्. नागवेल । गुणाः—"ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरं । वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमल- वातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठव- कारकम् । हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनं । नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्राय पत्रशाकगुणं स्मृतम् । वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतं ॥ पर्णं पुराणमकटु स्थूलकं तनु पाण्डुरम् । विशेषाकुरुवद्देशमन्यद्धीनगुणं स्मृतम् ॥" भा. । "शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्मात्सहृद्रसः । शी- र्णं त्वग्दीपदन्ताक्षभक्षिते तु सितासिते । अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः— तिक्तोष्णं कषायं दाहमुखजाड्यमलनाशनम् । शु- भ्रपर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं पाचनं दीपनञ्च । सद्यस्त्रोटितस्य गुणाः—मुखजाड्यारोचककरम् ।" रा नि व ११ । ताम्बूलभक्षणनिषिद्धता यथा— "ताम्बूलमहितम्प्रोक्तं शरीरे रुक्षदुर्ब्बले । ज्वरास्र- शोषपिपासामदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥" तदनुपयोग- गुणाः—"ताम्बूलानुपयोगात्स्यात् श्लेष्मपित्तानिला- न्वितः । देहहर्क्षशदन्ताग्निस्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥" राज २प । गुवाके । त्रिका. । [ধাঁটা । हे.च. ।

**ताम्बूलकरङ्कः** । पुं । ताम्बूलपात्रे । পানের

**ताम्बूलपत्रः** । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

**ताम्बूलपत्र(र्ण)कन्दः** । पुं । कन्दशाके, पिण्डालौ । থাম আলু, চুবড়ি আলু । रा.नि. व ७ । गुणाः —शुक्लो विशदः लघुश्च । अर्चि ।

**ताम्बूलपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । नागवल्ली- लतायाम् । পানের গাছ । वै.निघ ।

**ताम्बूलरागः** । पुं । मसूरे । हारा ।

**ताम्बूलवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । नागवल्ली- लतायाम् । পানের গাছ । श.र ।

**ताम्र(क)म्** । क्ली । (Cuprium.) Copper. स्वनामख्यातधातौ । र.मा. । তাঁবা । हि ताँबा । ते रागि । ता. सेम्बु । ताम्रलक्षणम्—"जवा कुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घन क्षमं । लौहनागौ- ज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥" इति । ताम्र

दोषा यदी—भमी मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेद शोषयवान्तय । अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमा ॥" रसा स.। ताम्रोत्पत्ति —"शुक्र यत्कार्त्तिकेयस्य पतित धरणीतले तस्मात्ताम्र समुत्पन्न मिदमाहु पुराविद ॥" गुणा —"ताम्र कषाय मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्ताप श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपण स्याल्लघु लेखनञ्च । पाण्डूदराशोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्त । शोथ क्रिमि शूलमपाकरोति प्राहु परे बृहणमल्पमेतत् ॥" भा पू १भ धातुव । "ताम्र सुपक्व मधुर कषाय तिक्त विपाके कटु शीतलञ्च । कफापह पित्तहर विबन्धशूलघ्नपाण्डूदरगुल्मनाशि ॥" इति शोधितताम्रगुणा । "घनघातसहस्निग्ध रक्तपत्रामल मृदु । शुद्धाकरसमुत्पन्न ताम्र शुभमसत्करम् ॥" तस्य लक्षणम्। ताम्रमारणम्— "गोमूत्रेण पचेयाम ताम्रपत्र हटाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो विषदोषनिवृत्तये । जम्बीररससम्पृष्ट रसगन्धकलेपितम । ताम्रपत्र शरावस्थ त्रिपुटे म्रियते ध्रुवम् । सूताभावे भिषग्युक्त्या वात्र हिङ्गुलमर्पयेत् ।" इति । यथैव मारित ताम्र ताम्र भस्मेन मर्दयेत्। तद्गोल सूरणस्यान्ते कृत्वा मृद्भि प्रलेपयेत् । शुष्के गजपुटे पाच्य सर्व्वदोषहर भवेत्। पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ॥ एव ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धि सम्प्रजायते । तथा—"गोमूत्रे च पचेयाम ताम्रपत्र हटाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥" इति अन्यविधशोधन । "सूतमेक द्विधा गन्ध याम मर्द्दन्तु कन्यया । द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्र लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत्। सम्यक् सूरणजे सार्द्धे पार्श्वे भस्म निधापयेत् । चतुर्याम पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये । जलं पुन पुनर्देय साङ्गशीत विमर्द्दयेत्। म्रियते नात्र सन्देह सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥ अम्लाभसा सैन्धवसहितेन सगन्धक स्थापय शुल्कपत्रम । पक्वायमान पुटयेत् सुयुक्त्या वान्त्यादिक यावदुपैति शान्तिम् ॥" इति अन्यविधमारणम्। र.सा.स.। अम्लपिष्टसूत नाम्र सूरणस्य वह्निमृदा । पुटेत् पचासते वापि त्रिधा वान्त्यादिशान्तये ॥" र.चि.६ष । रक्तचन्दने । त्रि । ताम्रवर्णे । पु । कुष्ठरोगभेदे । वै.निघ. ।

**ताम्रकण्टकः** । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**ताम्रकल्पः** । पु । सीसाधिकारे कल्पविशेष । "श्वपारदगन्धञ्च कर्षद्वयमितं पृथक् । सर्व्वं समं भवेत्ताम्रं जम्बीराम्लेन मर्द्दयेत् । सूर्य्यावर्त्तरसै पश्चात् कणामोषरसेन च । योजयेत्तीव्रघर्म्मे तु यावत्सर्व्वन्तु जीर्य्यति । जम्बीरस्य रसैर्भूयो रस दत्त्वे न चालयेत् । दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिशोभनम् ॥" मात्रा २ रति । विभीतक पारद गन्धका प्र. २ तो. मारितताम्र ६ तो. अम्लीररसेन मर्द्दयेत् । अथ सूर्य्यावर्त्तरसेन कणामोषरसक्वाथेन च संमिश्र यावत्कर्णं रौद्रे धारयेत् । पुनश्च जम्बीररसेन सम्मर्द्य शुष्के सति चूर्णयेत्। मा. २ र। र.सा स. । [टि । आसाढ़े पोका । द्रष्टा. ।

**ताम्रकिलिः (क्रमिः)** । पुं । इन्द्रगोपकी

**ताम्रकुट्टकः (कूट.)** । पुं । (Nicotiana rustica or tabacum Latakia tobacco.) Tobacco. कलञ्जे, ताम्रकूटे । तामाक । म, हिं तमाकु, चिलासीतमाकु । तें पोगाकु, धूमपत्रम् । ता पुगइ इलइ । बम् तम्बाखु । तलम् ।

**ताम्रगर्भम्** । क्ली । तुत्थे । रा.नि.व.१३ ।

**ताम्रचक्षुः** । पुं । कपोते । वै निघ ।

**ताम्रचूडः** । पु । कुक्कुटे । पसु । च.सू २७ । कुकुरवृक्षे । कुक्कुशिमा । रा.नि व ५ ।

**ताम्रतुण्ड.** । पुं । श्वेतमर्कटे । वै निघ ।

**ताम्रत्रपुजम्** । क्ली । कांस्यधातौ । भा. ।

**ताम्रदुग्धा** । स्त्री । गोरक्षदुग्धीनामक्षुपे। रा. नि व ५ ।

**ताम्रद्रुः** । पु । रक्तचन्दनवृक्षे । वै निघ. ।

**ताम्रधातुः** । पु। गिरिमृत्तिकायां । वै निघ ।

**ताम्रपत्र.** । पु । जीवशाके । रा. नि व.७ । क्ली । ताम्रस्य पत्रे । তামার পাত ।

**ताम्रपत्रकः** । पुं। आवर्त्तकीलतायाम् । आँकमोड़ा । वै निघ. ।

**ताम्रपत्री** । क्ली । हंसपादीनामक्षुपे । अम्लविपर्दे । रा.नि व ५ ।

**ताम्रपर्णी** । स्त्री । मत्स्यपुच्छे । गन्धभादुलि विशेष । प मु. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

**ताम्रपल्लवः** । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**ताम्रपाकी** (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे, गर्दभाण्डवृक्षे । र.मा. । [पायाम् । रा.नि.व २ ।

**ताम्रपादी** । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, हंस

**ताम्रपुष्पः** (कः) । पुं । आरग्वधवृक्षे । रक्तकाञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनवृक्षे । जटा । भूमिचम्पके । भूँई चाँपा । श.च. ।

**ताम्रपुष्पा** (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व १० । (ष्पिका, ष्पी) रक्तत्रिवृति । धातकीवृक्षे । रा.नि.व ६। प.मु.चय.चि.खर्जूरासवे । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गा । च.द.१२अ. ।

**ताम्रप्रयोगः** । पुं । उदराधिकारे । "केवलं मारितं ताम्रं शृङ्गवेररसैः सह । द्विगुञ्जं भक्षयेत् प्रातः...... ॥" रस.चि. । अन्यः पाण्ड्वादौ । शोधितपारदगन्धकयोः प्र. २ तो. कज्जलीकृत्य अतिसूक्ष्मताम्रपत्रेण तोलकद्वयेन एकत्र सम्मिश्य मृत्पात्रे संस्थाप्य यावता प्लावितं भवेत् तावत्परिमाणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा तावत्कालं आतपे स्थापयेत् यावता औषधं पङ्कभूतं भवेत् । अथ हस्तेन मर्दयित्वा वटी कार्या । रस.र. ।

**ताम्रफलः** । पुं । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.८ ।

**ताम्रमूला** (लिका) (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा.नि.व ५ । क्षीरिणीभेदे । खिरुई । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा.नि.व.४ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सिंही व्याघ्री ताम्रमूली ।" रक्तदुरालभायां । प.मु. ।

**ताम्रमृगः** । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

**ताम्ररसायनी** । स्त्री । दुग्धिकायां । वै.निघ. ।

**ताम्रवर्णः** (कः) । पुं । पलीवाहवृक्षे । रा.नि.व ८ । गोधूमभेदे । हरिणे । गिरिमल्लिकायां । वै.निघ. ।

**ताम्रवर्णा** । स्त्री । जपावृक्षे । श.च. ।

**ताम्रवल्ली** । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.मु. । चित्रकूटदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यातलतायां । सु.शा. १०अ. । गुणाः—कषाया कफघ्नी मुखकण्ठदोषघ्नी श्लेष्मशोधनी च । रा.नि.व ३ ।

**ताम्रवीजः** । पुं । कुलत्थे । प मु. ।

**ताम्रवृन्तः** । पुं, स्त्री (न्ता) । रक्तकुलत्थे । त्रिका. । हे च. ।

**ताम्रवृक्षः** । पुं । कुलत्थे । रक्तचन्दने । र मा ।

**ताम्रशालिः** । पुं । रक्तशाली । दादशालि । प मु । [कुकड़ा । जटा ।

**ताम्रशिखी** (इन्) । पुं, स्त्री । ताम्रचूडे ।

**ताम्रसार(क)म्** । क्ली । रक्तचन्दने । प मु. । (कम्) रक्तखदिरे । रा नि.व.८ ।

**ताम्रा** । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । मेंहदीलतायां । रा.नि व ३।६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां । मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीकलायाम् । या लोहितेऽष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना । सु शा.४अ. ।

**ताम्राभम्** । क्ली । रक्तचन्दने । श.च ।

**ताम्रार्धम्** । क्ली । कांस्ये । काँसा । त्रिका. । वै.निघ. ।

**ताम्राक्षः** । पुं । कोकिले । त्रिका. । रा.नि. व.१८ । चकोरपक्षिणि । (क्षी) कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

**ताम्रिका** (म्री) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा. नि.व.२ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

**ताम्रोपधातुः** । पुं । तुत्थके । तुँते । भा. ।

**तारम्** । क्ली । कर्पूरे । वै निघ. । रौप्ये । मौक्तिके । रा नि.व.१३ । शुद्धमौक्तिके । पुं । वानरविशेषे । त्रि । निर्मले । धरणिः । अत्युच्चस्वरे । त्रिका. ।

**तारकम्** । क्ली । नेत्रे । मे. ।

**तारका** । स्त्री । इन्द्रवारुणीवृक्षे । मद. । पथ्या २ । र.सा सं । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । कनीनिकायां । मे. । त्रिका. । मुक्तायां । नक्षत्रे । वै.निघ. ।

**तारकेश्वररसः** । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । रसं सिन्दूरं वा सौरम् अभ्रकं मण्डूरं समं मधुना मर्दयित्वा मधुना वटमूले निक्षिपेत् । अनुपानं पक्व-

दुम्बरवीजचूर्णं यथाबलमात्रं मधुना लेह्यम्। रस र.। अन्य मूत्रकृच्छ्रे रस०। गन्धक लौह वङ्गम् अभ्रं दुरालभा यवक्षार गोक्षुरवीज हरीतकी ए षां प्रति समभाग०। कुष्माण्डसलिलैनैकत्र मर्द्दयि त्वा कुशादित्रणपञ्चमूलगोक्षुरयोः क्वाथेन च भाव यित्वा रक्तिद्वया वटी कार्य्या। उदुम्बरवीजचूर्णस लेह।

**तारजम्**। क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै निघ।

**तारटी (टी)**। स्त्री। तरटीवृक्षे। रा नि व ८।

**तारतण्डुलः**। पु। धवलयावनाले। श्वेत जवार वा जुओयारा। रा.नि व १६।

**तारतालक्रीवीजम्**। क्ली। रसजारणार्थे वीजभेदे। र चि ३अ.।

**तारपुष्पः**। पु। कुन्दपुष्पवृक्षे। रा नि व.१०।

**तारमाक्षिकम्**। क्ली। Iron pyrites. रूप्यमाक्षिके, रूप्यस्योपधातौ। रौपामाक्षि। प सु। रूप्याभावे तन्माक्षिक ग्राह्यम्। लक्षणम्—'तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्र जतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम्। अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणा स्मृता। न केवल रूप्यगुणा. वर्त्तन्ते तारमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्य न्येऽपि गुणा यत॥'' गुणा —"स्यात्तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्य वलिपलितकुष्ठ पाण्डुमेहविषोदरान्। अर्श शोथं चयङ्कच्छ्रु निरी षमपि नाशयेत्। अयड तत् स्वर्णमाक्षिकवद्दोषान् करोति च॥'' तच्छोधन यथा—'कर्कटीमेषशृ ङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनं। भावयेदातपे तीव्रे विम ला शुध्यति ध्रुवम्॥" तन्मारण यथा— कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेन वाजमूत्रेण तारमाक्षिकमृच्छति॥'' भा।

**तारविमला**। स्त्री। रौप्यमाक्षिके। वै निघ।

**तारवीजम्**। क्ली। रौप्यादिकसंस्कारनिवन्धन वीजे। "कुटिल विमला तीक्ष्णा समचूर्णम्प्रकल्पयेत्। पुटितम्पद्मवारन्तु तारे वाह्यं शनैर्धमन्। यावद् गुणं तत्, तावद्वीजमवेक्षणम्॥'' र.चि.३अ।

**तारशुद्धिकरम्**। क्ली। सीसके। रा नि.व १३।

**तारा**। स्त्री। चीडानामदेवदारुभेदे। नेत्रक नीनिकायाम्। रा नि व,१३।१८।

**ताराभः**। पु। यन्त्रदर्भे। मण्डविशेष। पार दे। वै.निघ.।

**ताराभ्रः**। पु। कर्पूरे। रा.नि व.१२।

**तारारिः**। पु। माक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षि। विडमाक्षिके। हे.च.।

**तारारिष्टम्**। क्ली। रौप्यारिष्टे। र चि ३अ।

**तारिका**। स्त्री। ताड्यां। ताडि। तमम्।

**तारिणी**। स्त्री। मातरि। अक्षिमध्यभागे। निका.।

**तारीयम्**। क्ली, पु। स्वर्णे। वै निघ। मे.।

**तारुण्यम्** क्ली। यौवने। अम.।

**तारुण्यजनवल्लभा**। स्त्री। उत्पादशाली। रा.नि व १६।

**तारुण्यपिडका**। स्त्री। मुखदूषिकायाम्। यवमकोडा। भैष क्षुद्ररोग.चि.।

**तारेश्वररसः**। पु। राजयक्ष्मणि रस। पार द. १ तो रौप्यं।- तो मन शिला गन्धक प्र. ८ तो गोक्षुररसेन प्रहरद्वय सम्मर्द्य वालुकायन्त्रेण प्रहरद्वय पचेत्। शीते सति चूर्णयेत्। मात्रा २ र। रस.कौ.।

**तार्क्षी**। स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। पाताल गरुडी लता, शिलिन्धा। रा नि.व ३।

**तार्क्ष्य(क,ज)म्**। क्ली। रसाञ्जने। भा म ४अ. नेत्रविडालके चि। सि यो अपस्मा.चि सिद्धतम योगे। See मारिचकम्। पु। अश्वकर्णलतायाम्, लताशाले। शिग्रादि लता। र मा। वा उ २८ अ। सर्व्वतरौ। पक्षे। सर्पे। मे। स्वर्णे। श र।

**तार्क्ष्यनायक**. पु। गरुडे। रा नि व.१८।

**तार्क्ष्यप्रसवः**। पु। अश्वकर्णनामकलताशाले। लताशाल। रा.नि.व ८।

**तार्क्ष्यशैलम्**। क्ली। रसाञ्जने। र.मा.।

**तालः**। पु। (Borassus flabelliformis.) The Palmyra tree. स्वनामख्यातवृक्षे। ताल गाछ। प सु। र मा। हि ताल ताड। वम् ताड। गुर्ज. तड। ता पनम। खरतालं कवि अश्मप्रदेशे। सु सू ३०अ। गुणा —स्वादुर्नि

क्तकषाय मूत्ररोगघ्न बलप्राणशुक्रवृद्धिकरञ्च । राज । "पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं । दुर्जरम्बहुमूत्रञ्च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणा किञ्चिन्मदकरा लघु । श्लेष्मला वातपित्तघ्न सस्नेहो मधुर सर ॥" भा आम्रव. । तालप्रलम्बगुणा — रुच्य क्षतरोगघ्नञ्च । तालास्थिमज्ज (कल আঁটি শাঁস)गुणा —मधुर शीत मूत्रल गुरु च । तालाम्बुगुणा —पित्तघ्न शुक्रल स्तन्यवर्द्धनं गुरु च । तालफल शीतल वल्य स्निग्ध स्वादुरस गुरु विष्टम्भि वातपित्तरक्तक्षतदाहश्रमघ्नञ्च । रा नि व.१ । तालरसगुणाः—तरुणो रसो मदकारी । अम्लीभूत स पित्तकृत् वातदोषहरश्च । भा । क्ली । हरिताले । लौहे । त्रिका । तालीशपत्रे । रा नि व ६ । तालफले । तुवरिकायां । श र । मत्स्यगन्धे । सु मू ७म. ।

**तालकः** । पु । माषनामककीटविशेषे । सु कल्प.८म । See कीट ।

**तालकन्द** । पु । तालवृक्षस्य कन्दे । चि क क सोमरो चि. । [सारलौहे ।

**तालकरीरः** । पु । तालाङ्कुरे । च द भग्नत

**तालकाफलम्** । क्ली । स्थूलैलायां । ज द १२श ।

**तालकाभम्** । क्ली । नीलरङ्गे । वै निघ ।

**तालकी** । स्त्री । ताड्याम् । তাড়ী । त्रिका ।

**तालजटा** । स्त्री । तालवृक्षस्य जटायां । তালের জটা । चि क क सोमरो चि ।

**तालतली** । स्त्री । तालमूल्यां । त्रिका ।

**तालद्रुमः** । पु अम्बुदेशे खुरताल इति ख्याते वृक्षे । रा नि व.९ । [वै निघ ।

**तालपत्रम्** । क्ली । तालच्छदे । मेथिकायाम् ।

**तालपत्रा (त्री)** । स्त्री । मिश्रेयानामक्षुपे । মউরী গাছ । रा.नि व ४ । तालमूल्यां । सु मू. ३९म । चि ११।२९म. । वा उ.१२म । क्षणमूषपर्ण्यां । कृष्ण তালমূলী । सु चि १८म । मूषकपर्ण्याम् । मे । वनमल्लाडायाम् । वै निघ. ।

**तालपत्रिका** । स्त्री । तालमूल्यां । रा.नि व.० ।

**तालपर्णम्** । क्ली । मुरानामगन्धद्रव्ये । मूर्वांगाम्नी । श च ।

**तालपर्णी** । स्त्री । मधुरिकायाम् । रा नि व ४ । मुषल्यां । তালমূলী । मुरामांस्यां । श्म. । वृहच्छताह्वायाम् । वै निघ ।

**तालपुष्प(क)म्** । क्ली । तालजटायाम् । তালের চোঁ । (कम्) प्रपौण्डरीके श र ।

**तालप्रलम्बम्** । क्ली । तालजटायाम् । गुणा — तथा तालप्रलम्बञ्च रूक्ष क्षतरुजापहम् ।" राज ३प ।

**तालमण्डिका** । स्त्री । तालरसमद्ये । তালের মদ, তাড়ী । गुणा —"अग्निदीपकरी हृद्या वातला श्लेष्मवर्द्धनी । कासहृल्लासविध्वंसकरणी तालमण्डिका ॥ पूर्णे कषायपित्ते च योगयुक्ता सुराहिता । बहुदोषहरा चैव श्लेष्मरोगे विशेषत ॥" अत्रि १९श ।

**तालमस्तकम्** । क्ली । कटुमूरणे । বনো ওল । वै निघ । तालवृक्षमस्तके । তালের মাতি ।

**तालमूलिका** । स्त्री । तालमूल्यां । अम ।

**तालमूली** । स्त्री । (Curculigo orchioides or Hypoxis orchioides Syn Curculigo orchioides) स्वनामख्यातकन्दशाके । তালমূলী, তলুর। दा हि कालीमुसली । तैं निलपतलिगड्लु नेलतारि । मुसलीकन्द इति भाषा । सा श्वेतकृष्णभेदाद्द्विधा । श्वेता स्वल्पगुणा, अन्या रसायनी च । श्वेता सफेदमुसली, कृष्णा कालीमुसली । सा गुणा —मधुरा शीतला वृष्या बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकरी पित्तदाहश्रमघ्नी च । रा नि.व ७ । अपिच—"तालमूली च विष्टम्भी मुसली परिकीर्त्तिता । मुसली मधुरा वृष्या वीर्य्योष्णा बृंहणी गुरु । तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजानिलनाशिनी ॥" भा ।

**तालर(ल)पटः** । पुं । तालजटायां । তালের নোচ । रत्ना स ।

**तालवृन्त(क)म्** । क्ली । तालव्यजने । তালপাতার পাখা । तच्च त्रिदोषशमनं लघु । राज. ३प । 9 । सोमलतायां । सु चि.२९ष । See सोम ।

**तालगर्भम्** । क्ली । तालास्थिमज्जायाम् । তাল শাঁস । गुणाः—बृंहणं स्निग्धं शीतलं बल्यं मधुरञ्च । च.सू.२७अ. । [चि ।

**तालसत्त्वम्** । क्ली । हरितालभस्मनि । रस.

**तालचीर(क)म्** । क्ली । तालजतवचीरे । रा.नि.व.६ ।

**तालाख्या** । स्त्री । सुरामांस्याम् । श.च. ।

**तालाङ्कः** । पुं । शाकभेदे । हे च. ।

**तालिः** । स्त्री । तालभेदे । তেড়েং । वै.निघ. । भूम्यामलक्याम् । र.मा. ।

**तालिकः** । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । हे.च. ।

**तालिका (ली)** । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.मु. । सु.चि.१०अ. । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालवृक्षभेदे । তাড়িগাছ । अम. । मनःशिलायाम् । तालीशपत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

**तालिश(स)(पत्र)म्** । क्ली । तालीशपत्रे । भूरिष्ठ । [सु.चि १०अ । ड. ।

**तालीतलम्** । क्ली । मुषलीकन्दे । তালমূলী ।

**तालीपत्रम्** । क्ली । तालीशपत्रे । रा नि.व.६ ।

**तालीश(क)म्** । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि. व.६ ।

**तालीश(स)पत्रम्** । क्ली । (Abies webbiana or Pinus webbiana or Flacourtia cataphracta) भूम्यामलकीसदृशे स्वनामख्यातपत्रद्रव्ये । তালীশপত্র । भा. । दा. हिं तालिशपत्र, तालिशपत्र । तैं ता. तालिशपत्र । दा. पनिमल । बम्. ताम्बठ । तदभावे कण्टकारीजटा ग्राह्या । गुणाः—तिक्तोष्णं मधुरं कफवातघ्नं हिक्काश्वासक्षयकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि. व.६ । लघु श्वसचिन्नं गुल्मामाग्निमान्द्यहरञ्च । भा. । भूम्यामलक्यां । मे ।

**तालीशादिमोदकः** । पुं । यक्ष्माधिकारे । तालीशपत्रं १ तो. मरिचं २ तो. शुण्ठी ३ तो. पिप्पली ४ तो. गुडत्वक् १० तो. एला १० तो. वंशलोचना ५ तो. शर्करा ३२ तो. । शा.कौ. । चद ।

**तालु (कम्)** । क्ली । जिह्वाधिष्ठानभूतप्रदेशे । তালু, টাকরা । रा.नि.व १८ ।

**तालुकण्टकः** । पुं । तालुगतरोगभेदे । তেলোওলা । अयञ्च प्रायः शिशोरेव भवति । लक्षणं यथा—"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्धि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् । तृड्चिकाक्ष्यास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥" भा. ।

**तालुजिह्वः** । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

**तालुपाकः** । पुं । पित्तजमुखतालुरोगविशेषे । তেলো পাকা । तत्र पित्तम् अतिघोरं तालुपाकं जनयति । "पित्तं कुर्यात्पाकमत्यन्तघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ।" भा.म ४अ.मुखरो.चि. ।

**तालुपातः (पीड़कः)** । पुं । तालुरोगभेदे, तालुकण्टके । তেলো ওলা ।

**तालुपुप्पुटः** । पुं । तालुदेशे मेदःकफजनरोगविशेषे । तत्रावेदन. स्थायी केवलमात्र. शोथो जायते । लक्षणम्—"नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ।" भा म.४अ. मुखरो चि. ।

**तालुयन्त्रम्** । क्ली । कर्णनासानाडीशल्याहरणार्थयन्त्रविशेषे । तच्च मीनतालुवाकारं द्वादशाङ्गुलपरिमितम् । तद्द्विधा—तयोरेकं मत्स्यतालुवदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । सु.सू. ७अ ।

**तालुरोगः** । पुं । मुखरोगभेदे तालुदेशस्थरोगे । स नवधा यथा—गलशुण्डी तुण्डिकेरी च अधृष्ठ. कच्छप तालुर्बुदः मांससङ्घात. तालुपुप्पुटः तालुशोष तालुपाकश्चेति । भा.म ४अ.मुखरो. चि । एषां विशेषा. स्वस्वपर्याये द्रष्टव्याः ।

**तालुविद्रधिः (धी)** । स्त्री । तालुशोषे । "स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरागयुता भवेत्तालुनि सा त्रिदोषात् ।" च. ।

**तालुशोषः** । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरोगविशेषे । तत्र तालुदेशे विदारणवत्पीडा जायते । "शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासो वा तातालुशोषोऽनिलात् ।" भा.म.४अ.मुखरो.चि. ।

**तालुसंहतिः** । स्त्री । तालुरोगविशेषे । ...

स्तुमध्ये निरुध्यास संहतं तालुसंहतिः ।" वा.उ. २१श. ।

**तालेश्वररसः** । पुं । कामरोगे रसः । रस १ तो. लौहं २ तो. गन्धकः ४ तो. अभ्रं ८ तो. हरितालं १ तो. मन.शिला १० तो. जयन्ती (अ-ग्नी) एरण्डः चाङ्गेरी (आमरुल) तण्डुलीयं (कां टनिटे) केशराजः (केशुरे) भृङ्गराज. (भीम राज) पत्ररसेन प्र. दिधा भावयेत् । रस.को. ।

**ताल्वर्बुदम्** । क्ली, पु । तालुगीतरोगे । टा वृत्रा योला । लक्षण—पद्माकार तालुमध्ये तु शोर्फं विद्याद्रक्तादर्बुदं पित्तलिङ्गम् । मा. ।

**ताल्वस्थि** । क्ली । तालुदेशस्थे अस्थनि । ते च द्वे । च शा.७अ. ।

**तिक्तः (क.)** । पुं । पटोललतायां । पल्ता नति । प.मु. । भा. । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । श भा. । कुटजवृक्षे । कुडची गाछ । श.च. । किराततिक्तके । चिरेता । श र. । वा उ.२अ. । कुरवकशाके । कुरुया शाक । पर्पटकक्षुपे । क्षेत्पापडा । प.मु. । वै.च. । वाय्वाकाशभूयिष्ठपञ्चमहाभूतमरसे । तेतो रस । "यो गले चो-षमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिमुत्पा-दयति हर्षं च स तिक्तः ।" सु.सू.४२अ. । स नि म्बादौ स्वाद्यते । गुणाः—क्रिमिघ्न. कुष्ठघ्नः अति सेवनात् राजयक्ष्माणं करोति । रा.नि.व.२० । शीतलघुरूक्ष. दीपन पाचनः शोधन. अरोचक विषघ्नः । तद्विपाकोऽपि कटुः । स च विपाको वातकृत् कफपित्तघ्नः । सु.सू.४२अ. । "प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च । स तिक्तो मुख वैशद्यशोषप्रह्लादकारक. ॥" चर. । स चातियुक्त शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमान् जनयति । तथा कम्प मूर्च्छातृष्णाबलक्षयकरश्च भवति । कटुरोहिण्यां । मा. । निम्बवृक्षे । वै.निघ । क्ली । वैशोद्यायाम् । ७सवन । वै.निघ.चक्रदत्त.चि.शोथरगे । पि से । विश्वलवे । क्षयवादिरे । श.मा. ।

**तिक्तकघृतम्** । क्ली । कुष्ठे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थे त्रिफला हरिद्रा दारुहरिद्रा वासा दुरालभा चैत्रपर्पटी पटोलपत्रं त्रायमाणा कटुको निम्बत्वक् एषां प्र. २ प. वारि ६४ श. शे. १६ श । कल्कार्थे—पिप्पली मुस्तकं रक्तचन्दनं त्रायमाणा (बला लता) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां प्र. ४ तो. मतान्तरे ६ तो. । सु चि.६अ. । च.द. । घृतं ४ श. । क्वाथार्थं—सप्तपर्णत्वक् अतिविषा स-म्याकः (सोन्दाल) कटुकी पाठा मुस्तकम् उशीरं त्रिफला पटोलपत्रं निम्बत्वक् चैत्रपर्पटी दुरालभा रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठ हरिद्रा दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवारुणी (राखालशशा) मूर्वा वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्रयवः वासा मूर्वा गुडूची भूनिम्ब. (चिरेता) यष्टिमधु त्राय-माणा एषां मिलित्वा । शरावः (१ सेर) । जलं ३२ श आमलकफलरस. ४ श. । च.द. । रस र. । महातिक्तकमिदम् ।

**तिक्तकन्द(न्दि)का** । स्त्री । आम्रहरिद्रायां । मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे । रा.नि.व. ६ । तिक्तदन्तिकापीति क्वचित् निघण्टौ पाठः ।

**तिक्तकरोहिणी** । स्त्री । कटुकायाम् । कट्-की । च.द.पित्तज्व.चि कलिङ्गादौ ।

**तिक्तकर्कोटकी** । स्त्री । तिक्तकर्कटिकायां । तित्काँकडी, काँकरोल । श.चि. ।

**तिक्तका** । स्त्री । तुम्ब्यां, कटुतुम्ब्याम् । तित् लाउ । प.मु. । काकजङ्घायाम् । करञ्जलतायां । घुघुशाकि । वै.निघ. ।

**तिक्तकोषातकी** । स्त्री । तिक्तघोषायाम् । तित्पल्ता । भैष कुष्ठ चि. । [निघ. ।

**तिक्तगन्धा** । स्त्री । राजिकायाम् । राइ । वै.

**तिक्तगन्धिका** । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । द-राक्रान्ता । श.मा. ।

**तिक्तगुञ्जा** । स्त्री । करञ्जवृक्षे । धारा. ।

**तिक्ततण्डुला** । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व ६।

**तिक्ततुण्डी** । स्त्री । कटुतुण्डीलतायाम् । तित् कुन्दरु, तेलाकुचा हिं कडुतराइ । रा.नि.व.३।

**तिक्ततुम्बी** । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । तित् लाउ । प मु । [हिं तूम्बी । रा.नि.व ७।२८ ।

**तिक्तदुग्धा** । स्त्री । क्षीरिण्याम् । कर्णमर्दाम् ।

**तिक्तधातुः** । पुं । पित्ते । रा.नि.व २१ ।

**तिक्तनिलयः** । त्रि । नित्यं तिक्तरसप्रेमी । च.द. ।

**तिक्तरञ्: (नी)** । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृचे । ' কাঁকরোল লতা । ই.ষ । মৈব উপদং.চি. ।

**तिक्तपर्व्वा** । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि । हिलमीचिकायां । मे. । ब्राह्मीभेदे । दूर्व्वायाम् । जटा ।

**तिक्तपुष्पा** । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व ६ ।

**तिक्तफल: (ला)** । पुं, स्त्री । कतकवृचे । निर्म्मोला वृक्ष । रा.नि.व ११ । (ला, कतकबीजे । वै.निघ. । यवतिक्तालतायां । रा.नि व.३ । वा चाक्या । वध्युजायां । তবমুজ । रा.नि व.७ ।

**तिक्तभद्र: (क:)** । पु। पटोललतायां । श.च. ।

**तिक्तमरिच:** । पुं । कतकवृचे । रा नि.व.११।

**तिक्तयवा** । स्त्री । यवतिक्तालतायां । रा.नि. व.३ । शङ्खिन्याम् । वै निघ. ।

**तिक्तरोहिणिका (णी)** । स्त्री । कटुक्या । कटुकी । रा.नि.व ६ । र.मा. । सि यो कफज्व. चि. । च.द.कफज्व चि. । [द १२७ ।

**तिक्तला** । स्त्री । शङ्खिन्या । नवमालिका । श.

**तिक्तवर्ग:** । पुं । तिक्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा— मण्डूकपर्णी (থুলকুড়ি) वेत्रकरीर(বেতের কোঁড়) हरिद्राद्वय (হরিদ্রা দারুহরিদ্রা) इन्द्रयव व रुणस्वादुकण्टक (বৈঁইচী) सप्तपर्णबृहतीद्वय (বৃহতী, কণ্টকারী) शङ्खिनी (শাঁকিনী) द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) त्रिवृत् कृतवेधन (ঘোষা) कारवेल्ल (উচ্ছে) वार्त्ताकु करीर (বংশাঙ্কুর) सुमन. (নাটা) शङ्खपुष्पी (ডানকুণী) अपामार्ग चायमाणा (গোহালিয়া) रोकरोहिणी (কটুকী) वैजयन्ती (জন্তী) सुवर्चला (হুড়হুড়ে) पुनर्नवा वृश्चिकाली (বিছাতী) ज्योतिष्मती(লতাফটুকী)—प्रभृतीनि द्रव्याणि । सु सू ४६च. ।

**तिक्तवल्ली** । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्वा । र.मा. ।

**तिक्तवार्त्ताकु:** । पुं । The egg plant, the fruit of which is bitter. वार्त्ताकुभेदे । তেত বেগুন । हिं तीत् भण्टा। ज.द.१२च ।

**तिक्तबीजा** । स्त्री । कटुतुम्ब्या । रा.नि.व.३ ।

**तिक्तशाक:** । पुं । वरुणवृचे । प.मु । पत्रसुन्दरवृचे । मे. । खदिरवृचे । त्रिका. ।

**तिक्तशाकद्रुम:** । पुं । वरुणवृचे । वै.निघ. ।

**तिक्तषट्पलकं (घृतम्)** । क्ली । कुष्ठाधिकारे । क्वाथार्थे—निम्बत्वक् पटोलपत्रं दार्व्वी दुरालभा कटुकी त्रिफला पर्पटक: चायमाणा प्र. ४ तो. जलं ३२ श्र. शे. ४ श्र. । कल्कार्थे—रक्तचन्दनं भूनिम्ब पिप्पली चायमाणा (বলা লতা) मुस्तकम् इन्द्रयव. प्र. १ तो. । च.चि.७च. ।

**तिक्तसार:** । पुं । विट्खदिरवृचे । प.मु. । See अरिमेद । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় রামকর্পূর । रा नि.व.८ ।

**तिक्तस्कन्ध:** । पुं । षड्विधास्थापनस्कन्धेषु तिक्तवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च वि.८च. ।

**तिक्ता** । स्त्री। लताकस्तूरिकायाम् । লতাকস্তূরিকা । सि.यो.यक्ष्मा.चि.चन्दनादितैले । "हरिद्रे शारिवे तिक्ता ।" कटुक्या । रा नि.व.६ । सि. यो.हिक्काश्वासलेहे । च.द.शूल चि । वा सु.२श्च. । "तिक्ताकाचनगैरिकम् ।" छिक्किन्यां । भा. । मूर्व्वायाम् । मूर्वा । रा.नि व.३ । सि यो.काम चि. । कटुरोहिण्या । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यवतिक्तायां । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

**तिक्ताख्या** । स्त्री । कटुतुम्बीलतायाम् । কটুতলাউ । रा नि व.३ । [निम्बा । रा.नि.व.३ ।

**तिक्ताङ्गा** । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् । शि-

**तिक्ताद्वयम्** । क्ली । एका कटुका अन्या काकतिक्ता च । वा.सू.१५च. ।

**तिक्तामृता** । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

**तिक्तालाबू:** । स्त्री। तिक्ततुम्ब्यां । তিৎলাউ । ज द १२च । [निघ. ।

**तिक्तास्यता** । स्त्री । पित्तजन्यमुखरोगे । वै.

**तिक्तिका** । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । श.र. । काकमाच्या । रा.नि.व.४ । तिक्तपटोल्यां । তিৎ পল্তা । सा.की अश्मारपे ।

**तिक्तोत्तमा** । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

**तिक्तेन्दु:** । पुं । इङ्गुदीवृचे । वै.निघ. ।

**तिग्टी** । स्त्री । मोथाके । विकृतायां । श.च. ।

**तितिभ:** । पुं । इन्द्रगोपकीटे । ই.ষ. ।

**तितिलम्** । क्ली । तिलपिष्टे । वै.निघ. ।

**तित्तिडीक (ीका)** । पु स्त्री । आम्ल वेतसे । तिन्तिडी । वै विघ ।

**तित्तिर (रि)** । पु । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । तेँ तीतुकपिट्ट । वसन्तगौर इति च । गौरकृष्णभेदेन तित्तिरो द्विविध । तयो कृष्ण तित्तिरिरिति, गौर प्रभस्त कपिञ्जल इति कथ्य ते । मांसगुणा —वर्णदं ग्राहि हिक्काघ्न त्रिदोषघ्न श्वासकासज्वरघ्नम् । भा मांसव । रक्तपित्ते हि तम् । सियो र पि.वि । स्निग्ध लघु बलवीर्यकर कषाय मधुर शीतल त्रिदोषघ्न । रा नि व १७ । "तित्तिरि कृष्णवर्ण स्वादिष्टोऽन्यो गौरतित्ति रि । तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापह । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणे ।" च पित्त तित्तिरि सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादन । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरि. ॥" सु सू ४६ष । "तथैव तित्तिरो ह्यथ मेधाग्निबल वर्द्धन । सर्वदोषहरो बल्यो बलाकासमता गु णे ॥ गौरात्तित्तिरभेदस्य ग्रहो गौरस्य तित्तिर । तृतीयतित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणे । स वातलोऽतिबलकृत्स्म किञ्चिद्रसायन ॥" भवि २१ ष. । सारसपक्षिणि । शैवालसे । वै निघ ।

**तित्तिरीफलम्** । क्ली । शैवालबीज । वै निघ ।

**तिदिम** । पु । डिण्डिशे । ঢেড়শ । वै निघ ।

**तिनायक.** । पु । तिनिसवृक्षे । আয়ন গা छ । शर ।

**तिनि** । पु । तिनिसवृक्षे । আকন গাছ । "कटफलं तिनिसैल्वम् ।" सु चि १६ष ।

**तिनिका** । स्त्री । यवमालवृक्षे । অনার গা छ । वै निघ ।

**तिनिश** । पु । (Lagerstroemia flos Reginae or Dalbergia oujeinensis) स्वनामख्यातवृक्षे । আয়ন গাছ, সাদন গাছ । यश । हि तिरिच्छ । स्यन्दन इति महाराष्ट्र क र्णाटे चतुर्दशे च प्रसिद्ध । भ वि १ष । गुणा —कषाय उष्ण कफरक्तातिसारघ्न ग्राहक दा हजमक वातरोगे हितश्च । रा नि.व.९ । "ति निश प्रकपित्तासदोष कुष्ठप्रमेहजित् । गुरव स्नि ग्धाश्च मधुरागुरुमिमणुत् ॥ भा ।

**तिन्तिड** । पु । वृक्षाम्ले । विश्व ।

**तिन्तिडि(डी)क (कम्) (का)** । पुं क्ली, स्त्री । The tamarind tree or its fruit, (Tamarindus Indica.) स्वनामख्यातवृक्षफ लवृक्षे । তেঁতুল গাছ, তেঁতুল । हि अमली, इ मली । म इमली, चिंचा । क लुनिसी । तेँ चि टट । उत् काँवा । ता. पुलि । बम् टिनुटम् । गुणा —आमा (কাঁচা) गुरुर्वातहरा पित्तकफकर कृत्री । पक्का (পাকা বা গোরবা) सरा रुच्या वह्निकृत् वस्तिशोधनी । शुष्का (শুক্না) हृद्या लघु श्रमभ्रान्तितृष्णाहरी च । मद व ६ । अम्ला वातघ्नी गुरु पित्तकफासकृत्, पक्का दीपनी रुचा सरा उ ष्णा वातकफघ्नी च । भा पू.१भ । आमं वातघ्नम् उष्णम् अतिगुरु च । पक्व लघु सग्राहि गहणी क फवातजिच्च । मद व ६ । आमतिन्तिडी (কাঁচা তেঁতুল) अत्यम्ला । पक्का (পাকা তেঁতুল) मधु राम्ला वातघ्नी पित्तदाहरक्तकफप्रकोपकरी । ति न्तिडीकम् आममत्यम्ल लघु पित्तकृत् । पक्व फलं मधुराम्लं भेदनं विष्टम्भवातघ्नम् । फलं कटु कषायं कफार्शोघ्नमुष्णं वातोदरतृष्णाहृद्रोगयक्ष्मातिसारत्व चाघ्न । रा नि व ६ । पक्वचिञ्चाफलरस मधुरा म्ल रुचिद शोथपाककरलेप व्रणदोषघ्नश्च । चि ञ्चापत्र (তেঁতুলপাতা) शोफघ्नं रक्तदोषव्यथाहरं च । तस्य शुक्लत्वचार (শুক তেঁতুলছালের ক্ষার) शूलाग्निमान्द्यहर । रा नि व ११ ।

**तिन्तिडीकम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । अम । सियो स्वरभेद चि पथ्यादिशेषे । पु । अम्लवेतसे । वै निघ ।

**तिन्तिडी(ली)फलम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । मश आमला । रा नि व ६ । शैवालबीजे । यश ।

**तिन्तिणी (णा) (णि(णी)का) (णी)** । तिन्तिडी । अ टी. । श र. । वै निघ गहणी चि. यमान्यादिचूर्णे ।

**तिन्दिश.** । पु । टिण्डिशवृक्षे । रा नि व ७ ।

**तिन्दु (क)** । पुं क्ली (कम्) । (Diospyros glutinosa or D Cordifolia or D. Embryopteris) स्वनामप्रसिद्धस्य वृक्षे

च। गाव,। टेँम, माकड़ा.केंवु। हिं.तेंद, माकड़केंद. माबू। मं टेम्बरुणि। कं कुमुरु। तं तसिक। ता. तुम्बिक। बम. तिम्बोरी। पं. मू.४च.। सु.सू.इन्द्रयवदीधादिः। फलगुणाः—"स्वादाम्लं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु। पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु॥" भा.प्रकाव.। अपक्वं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्तानिलवर्द्धनं। आमं कषायं संग्राहि तिन्दुं वातप्रकोपनम्॥ सु.सू.४६ अ.। "तिन्दुकामं कषायं स्यात् संग्राहि वातकृत्परं। पक्वन्तु मधुरं स्निग्धं दुर्ज्जरं श्लेष्मलं गुरु॥" रा.नि.व.११। (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुकं। तिन्दुकभेदे। टेँद, आवनुश। हिं केन्दु, तेन्दु। तं तुमि, तुमकि। ता. तुम्बि। कुचेलकं। तिखिरी। टेँड़्श। वै.निघ। क्ली। कर्षे, २ तों। प.प्र. १ ख.।

**तिन्दुकाक्षतिफलः** } पुं। डीपान्तरखर्ज्जूरी-
**तिन्दुकाभफलः** । } वृक्षे। पिंडीखेजूर। वै.निघ.। [र्लोर बीज।

**तिन्दुकास्थि** । क्ली। तिन्दुकबीजे। टेँद फ-

**तिन्दुकिः** । स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। श.र.।

**तिन्दुकिनी** । स्त्री। आवर्त्तकीलतायां। आँत-मोड़ा। रा.नि.व.३। [छ। र.मा.। श.र.।

**तिन्दुकी** (इन्) । पुं। तिन्दुकवृक्षे। गाब गा-

**तिन्दुजः** (का:) । पुं। लोध्रवृक्षे। प.मु.। प. द.परिणामशूले।

**तिन्दुलः** । पुं। तिन्दुकवृक्षे। श.र.।

**तिन्दुबीजम्** । क्ली। केंदुकबीजे। केंउ बीज। र चि.क्रमि.चि.।

**तिमिः** । पुं। सागरजमहामत्स्यः। तिमि माछ। गुणाः—"सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः। उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः॥ बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः॥" सु.सू.४६अ.।

**तिमिङ्गिलः** । पुं। सागरजे तिमिनोऽपि महति मत्स्ये। अर्थतिमिभक्षकः महद्दद। अम.।

**तिमिङ्गिलगिलः** । पुं। राघवमत्स्ये। अयं तिमिङ्गिलभक्षकः। राघव बोआल। हेम.।

**तिमिरः** (रोगः) । पुं, क्ली। लिङ्गनाशाख्यनेत्ररोगविशेषे। आंधार नाथ। हिं. अंधला। तत् षड्विधं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातभेदेन। निदानादि यथा—"दोषाश्चतुर्थपटलमाश्रित्य तिमिरमुत्पादयन्ति। तेन साकल्येन दृष्टिरोधो भवति। गाढे च तस्मिन् तेजःपदार्थमपि न दृश्यते। "तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम्। अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतं। निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति॥ शिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते। अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः। प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति। भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते। दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्य्यासेन मन्यते। दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति। द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते। दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम्। नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थिते। पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः॥" वातजे यथा—"...वाते तु सर्व्वं पश्यति हलमिराः। हश्यावलं विभ्रमन्तो गभीरा दृश्यते यता॥" पित्तजे यथा—"पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम्। शिखितित्तिरपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति॥" कफजे यथा—"कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति। शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्॥ रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति। संसर्गसन्निपातेषु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम्॥" मा.उ.१४अ.। अक्षय नेत्ररोगविशेषे। आन्ध्य। लक्षणं—"कदाचिद्दृश्यते रूपं कदाचित्र न दृश्यते। तिमिरं तं विजानीयात् लिङ्गेमानेन बुद्धिमान्॥" अ.ट.२०अ.। लौहकिट्टे। आमे। विका। चि.विषमिन्दुकवैवे।

**तिमिरा** । स्त्री। हरिद्रायाम्। भैव.वातरक्त।

**तिमिरिः** । पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

**तिमिरी** (इन्) । पुं। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.।

**तिमिषः** । पुं। कुष्माण्डलतायाम्। कुमड़ा गाछ। विका.। ग्राम्यकर्कटिकायाम्। विका.। तरम्बुजलतायाम्। नाटाये। हारा.।

**तिमी** । स्त्री । तिमिमत्स्ये । विरूपकीय ।

**तिमीरक** । पु । नखरञ्जकवृक्षे । মেহেদি গাছ । पे मु ।

**तिरश्ची** । स्त्री । पशुपक्षिस्त्रियाम् । মাদি ।

**तिरिजिह्निक.** । पुं । पारिजातवृक्षे । পাল ত । वै निघ. ।

**तिरिट** । पु । इक्षुदण्डे । वै निघ ।

**तिरिटि.** । पु । इक्षुयष्ट्यौ । श मो. ।

**तिरिणीकण्ट** । पु । पारिजातवृक्षे । পাল তে মান্দার । वै निघ ।

**तिरिम (रिय)** । पु । शालिधान्यभेदे । गुणा मधुर स्निग्ध शीतल दाहपित्तघ्न त्रिदोषघ्न बल्य पथ्यश्च । रा नि व १६ ।

**तिरीट** । पु क्ली । लोध्रवृक्षे । प मु । रा नि व ६ । मेघ नेत्ररी चि ।

**तिरीटक** । पु । पट्टिकालोध्रे । सियी रक्ता ग्रं चि । भा म ४भ । [त्रिभेदे । वै निघ ।

**तिरीपशालि.** । पु । मासवयपक्व शालिधा

**तिर्य्यक्** । पु । चपलधातौ । পারা । पक्षिजातौ । वै निघ ।

**तिर्य्यक्पातनम्** । क्ली । पारदस्य पातन क्रियाविशेषे । तत्साधनविधि —"घटे रस विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयो कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधी । रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूतोऽम्भसि विशेत् । तिर्य्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः ॥" र सा सं. ।

**तिर्य्यक्फला** । स्त्री । अतुकालतायाम् ঘোড়া । रा नि व १ । [ভেড় মধুম ।

**तिर्य्यक्प्लवम्** । क्ली । पक्षिमत्स्यविशेषे ।

**तिर्य्यग्गत.** । त्रि । पृष्ठिदेशान् वक्रा वक्रं गते । भा.म २म भग्न.चि. ।

**तिर्य्यग्गा** । स्त्री । भूतकेशाख्ये शृङ्गिनि । प मु ।

**तिर्य्यग्गामी (मिन्)** । पु । कर्कटे । वै निघ. ।

**तिर्य्यग्यन्त्रम्** । क्ली । पारदस्य तिर्य्यक्पातनार्थे यन्त्रविशेषे । "अधःपाते लघीभाण्डे विमानकस्मपूरिते । सोयमप्यर्द्धभाण्डस्य तदाधस्तादीर्ध्वं स्थत । विधिवत् ज्वालयेदग्निं तत्रोपरि च शोभयेत् । तिर्य्यक्कृतश्च तयन्त्रं तिर्य्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥" रस. चि. ।

**तिर्य्यग्यवोदरम्** । क्ली । यवधान्ये । वै निघ. ।

**तिर्य्यग्यान.** । पु । कर्कटे । त्रिका ।

**तिल (क)** । पु, क्ली । (Sesamum Indicum.) स्वनामख्यातक्षुपे । তিল গাছ । प मु । हि मिठातिल । म तिल । ब एलु । तैं नुव्वुलु मञ्चिनूने नुव्वुलु । ता वाल्लेण्ण । फा. कुञ्जद । दा वारिक तिल । श्वेतकृष्णरक्तवर्णभेदेन चतुर्धा । सा गुणा —स्निग्ध वर्णबलाग्निबुद्धिकर स्तन्यघ्न वातघ्न गुरुः उष्ण पित्तकर मूत्रलाघवकर त्वचे हित पथ्य । समाही मधुर कषाय तिक्त कटुविपाक प्रथ्यतमश्च । इति कृष्णतिलगुणा । सित श्वेत्त्यगुणाद । रा नि व. १६ । "कृष्ण श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यम सितो ... हीनतरास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिला ॥" भा पू १म धान्य व । "तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठ स्निग्धो व्रणालेपनपथ्य उक्त । स्त्योऽग्निमेधाजननी वरेण्यो मूत्रस्य दोषाहरणो गुरुश्च । तिलेषु सर्व्वेष्वसित प्रधानो मध्य सितो हीनतरास्तथान्ये ॥" चर ११म । तच्छाकगुणा । —"वातघ्नं कटु तिलाशाकमधीमार्गप्रवर्त्तकम् ।" च.सू.२७अ. । (क) लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । रा.नि व ६ । मरुवकवृक्षे । মরুয়া ফুলের গাছ । गुणा —मधुर शीत वातपित्तकफघ्न बलपुष्टि कर. रुच्य लघु मेदोवृद्धिकरश्च । रा नि.व १० । कटुपाक उष्ण रसायन कफकुष्ठक्रिमिघ्न वलिपलितघ्न मुखरोगघ्नश्च । भा. । केतकीवृक्षे । गुड्च्याम् । सुपर्ण्याम् । ক্ষেছে । रा नि व १२ । गूवाकवृक्षे । चन्द्रविशेषे । मे. । तिलकालकरोगे । श्रम. । (कम्) क्ली । सौवर्चललवणे । रा नि व ६ । क्लोमनाडिके । मुद्रे । कृष्णतिले । वै निघ । मस्तिष्के । क्लोम्नि । रा नि व १८ । कृष्णसौवर्चललवणे । का. पत्रवृक्षे । चित्रके । चिर्भा । [वै निघ ।

**तिलकट.** । पु । तिलगुप्तरेषे । तिलचूर्णे ।

**तिलकपः** । पुं । मार्जिततिले । দাঘা তিল । भ पु । च ।

**तिलकल्कः** । स्त्री । तिलचन्दने । पिण्डकः

छाल। गुणा —कषाया उष्णा पुस्त्वघ्नी दन्तदोष हरी कृमिश्लीपदव्रणघ्नी रक्तदोषघ्नी। रा नि,व १०।

**तिलकन्द** । पु। विपर्णीकन्दे। रा नि व ७।

**तिलकल्कः (ज)** । पु, क्ली। पीडिततिलपिण्याके। তিলের খোল। रा नि.व १६।

**तिलकालक** । पु। क्षुद्ररोगभेदे। তিল। लक्षण—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान्॥" मा नि। शूकरोगभेदे। "कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च। पाकितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः, । सन्निपातसमुत्थानं त विद्यात्तिलकालकम्॥" सु नि १४अ।

**तिलकाश्रयः** । पु। ललाटे। ललाट। श्रद्धायकम्पतरु।

**तिलकिट्टम्** । क्ली। तिलकल्के। তিলের খইল। गुणा—सेवनं रूक्ष विष्टम्भि दृष्टिदोषकरञ्च। भा पू १भ।

**तिलकी (इन्)** । त्रि। तिलकालकयुक्ते।

**तिलचित्रपत्रकः** । पु। तैलकन्दनामककन्दशाके। रा नि व ७।

**तिलचूर्णम्** । क्ली। तिलकल्के। তিলকুটো। गुण.—मधुर रूक्ष रक्तपित्तबलपुष्टिकरञ्च।रा नि व १६।

**तिलच्छ्रक:** । पु। ईन्द्रायणी। वै निघ.।

**तिलजम्** । क्ली। तैले। वै निघ।

**तिलजटा** । स्त्री। तिलमञ्जर्याम्। दुर्भेन तज्जाय चाक्षुविषहृत्। वा,उ ३५अ।

**तिलजा** । स्त्री। तिलवासिनीशाली। ঢেঁকি শুঁকধান্য বিশেষ। रा.नि व.१६।

**तिलतण्डुलकम्** । क्ली। चालिङ्गने। म,भा।

**तिलतैलम्** । क्ली। तिलमवतैले। তিলের তেল। गुणा—तीक्ष्ण लघ्वीष्णत्वात् मधुर्यं मूत्रीण कफकृत् सद्विष्टक कृमिघ्न शीतशोधक हृत्सत् बलपुष्टिकरञ्च। रा नि,व,। तैलं मधुरं तिक्तकषायम् उष्णं तीक्ष्णं वर्ण्यं कफवातकृमिघ्नुत्सूत्रक स्मृतिकरं कान्तिकरञ्च। रा नि व,१५। "कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च। पित्तकृद्वातश्लेष्मघ्न मेहरोगादिवर्द्धनं। वर्ण्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठ विकारनुत्। तथ्यं प्रमापहं श्रेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः। छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे भग्ने,प्रिदाहके,पिच। वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम्। विषे व्यालशुन सर्पे मैथुने स्नाने वगाहने। पाने च स्नौ बलासे च तिलतैलं विधीयते। तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारके।" चनि १४अ।

**तिलनामा** । स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा. नि व १६।

**तिलनालभूतिः** । स्त्री। तिलनालक्षारे। তিলের ক্ষার। गुण —चक्षुरोग। च द चक्र. चि। [व १६।

**तिलनी** । स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा नि.

**तिलपर्णः** । पुं, क्ली। श्रीवेष्टे। শ্বেতধারনির্য্যাস। रा नि व,१२।

**तिलपर्ण(क)म्** । क्ली। रक्तचन्दने। भा.। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেতচন্দন। रा नि व,१२।

**तिलपर्णिका** । स्त्री। श्रीखण्डचन्दने, श्रीवेष्टके। चजगन्धायाम्। शाकुनि। रा नि.व १२। रक्तचन्दनद्रुमे। वै च.।

**तिलपर्णी** । स्त्री। रक्तचन्दने। मधु। वै. निघ.रस त्वभेदौगुण्याम्। तिलवासिनीशाली। रा नि.व १६। "तिलौनी" नामकशाकभेदे। र. शा सं रसमारणे। गुणा—लघु कफशोथहरी च। सु सू.१६च.। चन्दने। वै निघ.।

**तिलपिञ्चटम्** । क्ली। तिलपिष्टके। তিল-কুটো। কাঁখন্।

**तिलपिञ्जः** । पुं। वनतिलकवृक्षे। মালা তিল। निष्फलतिलवृक्षे। चम.। वर्द्धतिले। কাটাতিল। वै निघ.। [ल। पञ्ज।

**तिलपिण्डी** । स्त्री। तिलकल्के। তিল খই

**तिलपिष्टकम्** । क्ली। पललै, कुटितविन्नलपिष्टके। তিলকুটো, তিলের পিঠা। गुणा — "पललन्तु समारभार्ता मेहव तिलपिष्टकम्। पललं मल्लकृत्य मात्ये कफपित्तकृत्। हृद् गुरु हृदय स्निग्ध मूत्राधिक्यकृत्।" भा।

**तिलपुष्पकः** । पु। विभीतकवृक्षे। वै निघ.।

**तिलपेजः** । पुं । तिलपिञ्जे । श्वेत तिल; निष्फल तिल । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

**तिलभाविनी** । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.

**तिलभेदः** । पुं । खाखसवृक्षे । पोस्त गाछ् । वै.निघ. । [निका. ।

**तिलमयूरः** । पुं । पक्षिभेदे । तिले मयूर ।

**तिलमोदकः** । पुं । तिललड्डुके । वै.निघ. ।

**तिलरसः** । पुं । तिलतैले । वै.निघ. ।

**तिलवासिनी (सी)** । स्त्री,पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । हैमन्तिक धान्यविशेष । गुणाः—पित्तकफघ्नी स्निग्धा कासश्वासहरा शीघ्रपाककारी लघुः हृद्या शुक्रवर्द्धना महागुणा पाण्डुशूलामवातेषु प्रशस्ता च । रा.नि.व.१६ ।

**तिलशालिः** । पुं, स्त्री । तिलवासिशाली । रा.नि व.१६ । [प.मु. ।

**तिलश्यामा** । स्त्री । कृष्णरायाम् । थिवृत् ।

**तिलसम्भवम्** । क्ली । तैले । वै.निघ. ।

**तिलस्नेहः** । पुं । तिलतैले । (शब्दकल्पतरुः)

**तिलाङ्कितदलः** । पुं । तैलकन्दे । रा.नि. व.७ ।

**तिलापत्या** । स्त्री । कृष्णजीरके । अ.च. ।

**तिलित्सः** । पुं । गोनासप्तर्पे । अम. ।

**तिलौदनम्** । क्ली । तिलान्ने । हारा. ।

**तिल्यम्** । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

**तिल्वः (ल्वः) (कः)** । पुं । मरुवकवृक्षे । मक्रुया फुलेर गाछ । र.मा. । रोध्रवृक्षे । अम. । श्वेतरोध्रे । रक्तरोध्रे । अ.टी.सभूति,स्वा. । रोध्राकारे ह्रस्वपत्रे रक्तवेरेचनिकवृक्षे । सु.सू.३८च. श्यामादिः ब. । वा.सू.१५च. । स्वल्परोध्रे । सु.सू. ३८च. । अधःसंशमने । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ.विषमज्व.कोलादिघृते ।

**तिल्वकतरुः** । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**तिल्वनी** । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । कानछिड़ा । वै.निघ. ।

**तिष्यः (कः)** । पुं । पौषमासे । श.र. । आमलकवृक्षे । असनवृक्षे । वै.निघ. ।

**तिष्यपुष्पा (फला)** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.च. । अम. ।

**तिष्या** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.र. ।

**तिस्रा** । स्त्री । गुञ्जपुष्पीलतायाम् । वै निघ. ।

**तिहा(न्)** । पुं । तण्डुले । त्रि । रोगिणि । उणा. ।

**तीरः** । पुं, क्ली । वङ्गे । मे. ।

**तीरणः** । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ ।

**तीर्णपदी** । स्त्री । मुषलीकन्दे । तालमूली । श.च. ।

**तीर्थम्** । क्ली । स्त्रीरजसि । मे. । योनौ । हेम. । अग्नौ । निदाने । उणा. । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**तीर्थवाकः** । पुं । केशे । हे.च. । [व.१६ ।

**तीर्थसेवी (इन्)** । पुं । बकपक्षिणि । रा.नि.

**तीव्रम्** । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १२ । वङ्गे । उणा. । त्रि । तीक्ष्णे । कटुनि । त्रिका. । [वुनो ओल । रा नि.व.७ ।

**तीव्रकन्दः** । पुं । शूरणे । ओल । कटुशूरणे ।

**तीव्रगन्धा** । स्त्री । यमान्याम् । रा नि.व ६ ।

**तीव्रज्वाला** । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**तीव्रवेदना** । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।

**तीव्रसन्तापः** । पुं । श्येनपक्षिणि । बाज पाखी । वै.निघ. ।

**तीव्रा** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वड़ लताफटकी । सरटीवृक्षे । तुलसीवृक्षे । रा.नि. व.६।८।१० । धातकीवृक्षे । पाण्डुर्भिशपायाम् । वै. निघ. । गण्डदूर्वायाम् । राजिकायाम् । राई । कटुकायाम् । मे. ।

**तीक्ष्णः** । पुं । कृष्णसर्षपे । विषे । अम. । सिक्तातायाम् । यवक्षारे । चाणक्यमूलके । रेचनधूमपानविशेषे । तत्र धूमनाड़ी २४अङ्गुलयः, धूपद्रव्याणि च तीक्ष्णानि भाव्यानि । मल्लकीवृक्षे । श्वेतमिर्चे । छिक्किन्यां । श्वेतमंस्वके । कृष्णर्भिशपायां । पुंरोगे । वै.निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरौ । कुन्दुरुरुथोटी । रा.नि.व.८।१२ । क्ली । मृत्तिकालवणे । तीक्ष्णवसुनि । हीरकादौ । खर्परधातौ । वै.निघ. । यव-

,हि । लौहे । प सु । तीक्ष्णलौहे । र मा. । लवणे ।
मुष्कके । मि । मरिचे । वै निघ २भ अतिसा चि.
दैवदार्व्यादि । चविकायां । रा नि व ६ मूलके ।
श्रम । नि । तीव्रगुणभूयिष्ठे । तदाश्रयद्रव्यं पित्त
करं वातकफघ्न लेखनञ्च । सु । [नि व १६

**तीक्ष्णक.** । पुं । सिद्धार्थे । श्वेत सरिषा । रा

**तीक्ष्णकण्ट (क)** । पु । यासवृक्षे । क्षुद्र
धुस्तूरके । रा नि व ४ । इङ्गुदीवृक्षे । करीरवृक्षे ।
विर्वृरकवृक्षे । रा नि व ८ । धुस्तूरवृक्षे । जटा ।
इङ्गुदीवृक्षे । वै निघ । क्ली धुस्तूरफले ।

**तीक्ष्णकण्टका** । स्त्री । कन्थारीवृक्षे । रा नि
व ८ । फणवज्रीवृक्षे । फणिमनसा । वै निघ. ।

**तीक्ष्णकन्द.** । पु । पलाण्डौ । रा नि.व ७ ।

**तीक्ष्णकल्क** । पु । तैलनाख्यतुम्बवानकल्के ।
स च तुम्बवणादि । भा ५ । कुस्तुम्बुरुवृक्षे । तम्बुरु
फल, नेपालि धने । रा नि व ६ ।

**तीक्ष्णकील: (क)** । पु । चक्रमर्दे । चक्रम
र्दवृक्षे । वै निघ ।

**तीक्ष्णगन्ध: (क)** । पु । पलाण्डौ । भैरवी
वचायां । शोभाञ्जनवृक्ष । गन्धतुलस्यां । प सु ।
चवकवृक्षे । ठेंठेता । रा नि व ८ । कृष्णशि
ग्रौ । एलायां । कृष्णार्जके । फणिज्झकवृक्ष । वै
निघ । कुन्दुरुखोटी । शब्दार्णवे । महाराशर्य
सा तैले ।

**तीक्ष्णगन्धा** । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । र मा. । श्वे
तवचायां । कन्थारिवृक्षे । राजसर्षपे । ओड़ । रा
नि व ६।७।१८ । वचायां । मि । भा म ७म,धुद्री
. चि. । जीवन्त्याम् । अथ. । श्वेतजीरके । वै निघ ।

**तीक्ष्णगन्धोग्रा** । स्त्री । शुक्लवचायां । वै निघ ।

**तीक्ष्णगुणकर्म** । क्ली । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रिया
याम् । तत् दाहपाककरं स्रावण सर्वं च । सु ।

**तीक्ष्णतण्डुला** । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.सु ।
रा नि व.६ । भा.पू १म ।

**तीक्ष्णतरु:** । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । वै निघ. ।

**तीक्ष्णतैलम्** । क्ली । मद्ये । सर्जरसे । स्नुही
क्षीरे । भ.र. । ज्योतिष्मतीतैले । महाफोड़ोर
तैल । रस र. ।

**तीक्ष्णत्वक्** । पु । तम्बुरौ । नेपालि धने ।
वै निघ ।

**तीक्ष्णदंष्ट्र. (क)** । पु । व्याघ्रे । चित्रकव्या
घ्रे । रा नि व १९ । [लशुने । वै निघ ।

**तीक्ष्णदुग्धा** । स्त्री । कोड़ये खाति यावमा

**तीक्ष्णधु** । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । वै निघ. । ~

**तीक्ष्णपत्र** । पु । कुस्तुम्बुरौ । लङ्कामरिच ।
प सु । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि व ११ । रक्तशोभा । इ
ङ्गुदीवृक्षे । वै निघ ।

**तीक्ष्णपुष्पम् (ष्पा)** । क्ली,स्त्री । लवङ्गे । रा
नि व १२ । (ष्पा) स्वतकेतकीवृक्ष । रा.नि व १० ।

**तीक्ष्णप्रिय:** । पुं । यवे । वै निघ ।

**तीक्ष्णफल** । पु । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि व ११ ।
क्ली । तेज फल । वै निघ ।

**तीक्ष्णफला** । स्त्री । राजसर्षपे । कोल सरि
षा । रा नि व १६ ।

**तीक्ष्णमञ्जरी** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् ।
पानेर गाछ । वै निघ. ।

**तीक्ष्णमूल** । पु । कुलञ्जनवृक्षे । रा नि व ६ ।
शिग्रुवृक्ष । सजिना गाछ । रा नि व ७ ।

**तीक्ष्णरस:** । पु । यवक्षारे । र.मा. ।

**तीक्ष्णलोहम्** । क्ली । कान्तलौहे । इस्पात,
विदरीति भाषा । गुणा —कषाय् उष्ण तिक्त श
तविषकफवातपाण्डुशूलघ्नं मुत्राधिकगुणच । र्ध.
नि.व १३ ।

**तीक्ष्णवल्क:** । पु । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि व ११ ।

**तीक्ष्णवृत्त:** । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । वा टी,हेमा,
चरकच । म १५थ.प्रमादि ।

**तीक्ष्णशूक.** । पुं । यवे । प सु । रा नि व १६ ।

**तीक्ष्णसार:** । पु । मधुकवृक्षे । महुँल गाछ ।
शल्यविशल्यायाम् । चकापाटलायाम् । एक्डोपा
टला । लौहे । वै निघ. । स्त्री । कृष्णशिंशपायां ।
देशीय शिशु दा पलह । रा.नि व.८ ।

**तीक्ष्णा** । स्त्री । वचायाम् । वचादाम् ।
सर्पकङ्कालिकायाम् । द सु । अतिविषायाम् ।
रा.नि व.६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । महाद

टुकी। कपिकच्छ्वां। আলকুশী। रा.नि.व.३। छिक्किकायाम्। হেঁচেতা। वै.निघ.।

**तीक्ष्णाग्निः** । पुं। जाठराग्न्यन्यतमे अग्नौ। পাচক অগ্নিবিশেষ। "मात्रातिमात्राप्यशिता तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं। अतएव हि केनापि मन्दतीक्ष्णाग्निरुत्तमः॥" भा.। See अग्निः।

**तीक्ष्णायसम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे। তিখা বা ইস্পাৎ। रा.नि.व.१२।

**तुका(गा)क्षीरी** । स्त्री। वंशलोचनायाम्। हे.च.। रा.नि.व.६। च.द.यक्ष्म.चि.सितोपला-दिचूर्णे।

**तुगा (ख्या)** । स्त्री। वंशलोचनायाम्। বংশলোচন। रा.नि.व.६। च.द.सि.यो.ख.मे.चि.। वा.सू.१५अ.।

**तुङ्गः** । पुं। पुन्नागवृक्षे। পুন্নাগ গাছ। र.मा.। च.सू.४अ.। वज्जदारकवृक्षे। सु.कल्प(८अ)। नारिकेलवृक्षे। भा.। गण्डके। গণ্ডার। रा.नि.व.१४। पद्मकेशरे। वै.निघ.। त्रि। उच्चे। प्रधाने। उन्नते।

**तुङ्गकः** । पुं। पुन्नागवृक्षे। श.र.। वज्जदारकवृक्षे। पद्मकेशरे। वै.निघ.।

**तुङ्गकेशरः** । पुं। पुन्नागवृक्षे। प.मु.।

**तुङ्गभद्रा** । स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्याम्। तु-ङ्गभद्रं स्निग्धं निर्मलं स्वादु गुरु वातपित्तशमनकृ सात्म्यं पथ्यकरञ्च। रा.नि.व.१४।

**तुङ्गवृक्षः** । पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

**तुङ्गस्कन्धफलः** । पुं। नारिकेलवृक्षे। भा.पू-प्रथमभागे।

**तुङ्गा** । स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.च.मा.चि.वृहद्वासादिचूर्णे। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८। धन्वनमौवृक्षे। च.चि.८अ.।

**तुङ्गाक्षीरी** । स्त्री। वंशलोचनायां। वै.निघ.।

**तुङ्गिनी** । स्त्री। महाशतावर्य्याम्। रा.नि.व.४।

**तुङ्गी** । स्त्री। वर्वरीभेदे। रामतुलस्याम्। হাণছিড়া। वै.निघ.। वनतुलसी। हरिद्रायाम्। मे.।

**तुङ्गीनसः** । पुं। पादनामककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

**तुच्छम्** । क्ली। पुत्रावली, तुषे। तुषि। ऐषा।

**तुच्छद्रुः** । पुं। एरण्डवृक्षे। अ.चं.।

**तुच्छधान्यकम्** । क्ली। नीवारधान्ये। উড়ি धान। पुलाके। আগড়া। र.मा.।

**तुच्छा** । स्त्री। नीलीवृक्षे। तुत्थके। भा.।

**तुट्टुमः** । पुं। मूषके। त्रिका.।

**तुड़ी** । स्त्री। मादकवा। अग्रहर्ष। र.मा.।

**तुण: (णि:) कः** । पुं। नन्दिवृक्षे। তুণ গাছ। श.टी.ख्या.।

**तुण्डम्** । क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८।

**तुण्डकी** । स्त्री। कारवेल्ल्याम्। वै.निघ.।

**तुण्ड(ण्डि)केरिः (रिका) (री)** । स्त्री, पुं। कार्पास्याम्। কাপাস গাছ। बिम्बिकायाम्। তেলাকুচা। श.टी.ख्या.। रा.नि.व.४। वनकार्पासीफले। (कः, का) तन्नामकतालुरोगविशेषे, शिमीगलरोगभेदे। लक्षणम्—"शोथः स्थूलतोदाहप्रपाको श्लेष्मास्रभ्यां कीर्तिता तुण्डिकेरी॥" भा.। सु.। "हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः। पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिकः॥" वा.उ.२१अ.। वायव्यकीटविशेषे। "तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति"। सु.कल्प.८अ.।

**तुण्डाहतदष्टकम्** । क्ली। सर्पदंशक्षतदंशे। ঠোকরান। "यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते। न तु दंष्ट्राकृतो दंश. तत्तुण्डाहतमादिशेत्॥" मा.उ.३६अ.।

**तुण्डि: (ण्डी)** । पुं, स्त्री। मुखे। पक्षिचञ्चौ। পাখীর ঠোঁট। उणा.। स्त्री। शिम्बीशिम्बिगल-रोगे। গোঁড। लक्षणं यथा—"वातिनाभ्यादिनाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते॥" भा.। सु.मा.१०अ.। नाभी। श.र.। अरण्यबिम्बिकायाम्। रा.नि.व.२१। देवधान्ये। वै.निघ.।

**तुण्डिका** । स्त्री। बीजपर्ण्याम्। रा.नि.व.२१। बिम्बिकायाम्। তেলাকুচা। नाभौ। श.र.। कार्पास्याम्। काकजङ्घायाम्। कन्दुरुलतायाम्। कुन्दुरुकी। वै.निघ.।

**तुण्डिकेरि(री)फला** । स्त्री। कन्दुरुलतायाम्, मधुरबिम्ब्याम्। कुन्दुरुकी। वै.निघ.।

**तुण्डिकेरफला** । स्त्री । तन्नामगलरोगवि शेषे । वै निघ. ।

**तुण्डिकेशी** । स्त्री । बिम्बिकायां । च टी. ।

**तुण्डिभ. (ल)** । त्रि । पुष्टे । वृद्धनाभियुक्ते । चम. ।

**तुत्थ(क)म्** । क्ली । Sulphate of copper तामस्रोपधातौ स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । तुंतिया । र.मा. । तुत्थं द्विविधं मयूर खर्परीतुत्थञ्च । गुणा,—"तुत्थं कटु कषायोष्णं विषनेत्रामयापहं । विषदोषेषु सर्व्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । खर्परी कटुका सिक्ता मधुरा च रसायनी । लघ्वी पथ्यमनी रूक्षा दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी ॥" रा.नि व. १३। "तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥" भा पू.१भ. । क्षार निम्लं लघु भेदकं क्रमिकण्डू कुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । "गन्धकेन पचेत्तुत्थं तुल्यार्द्धेनाईयामकं । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तः तदा शुद्धि विनिर्दिशेत् ॥" इति शुद्धि. । मा क्री । अन्यच—"विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्ज्जारकपोतयोः । दशांश टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे तत. । पुटं दध्ना पुनर्दद्याद् एवं तुत्थविशुद्धय ॥" भा. । क्रमि मरसाञ्जने । छत्रा ।

**तुत्थखर्परिका (री)** । स्त्री । खर्परिकायां । धापव । वै निघ. । [निघ. ।

**तुत्थनी** । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.

**तुत्था** । स्त्री । नीलीवृक्षे, सहानील्यां । रा.नि. व.४ । सूक्ष्मैलायां । चम ।

**तुत्थाञ्जनम्** । क्ली । तुत्थे । चम. ।

**तुन्तुभ.** । पु । सर्षपवृक्षे । भा.पू १भ.धान्यव. ।

**तुन्दम्** । क्ली । उदरे । रा नि व १८ । [विका ।

**तुन्द.** । पुं । स्थविरे । रा नि व.१० । नाभौ ।

**तुन्दकूपिका (पी)** । स्त्री । नाभ्याम् । हे म. । विका । [च टी र. ।

**तुन्दपरिमार्ज. (मृज:)** । त्रि । अलसे ।

**तुन्दि** । क्ली । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभौ । विका. । [श.र. ।

**तुन्दिक:** । पु । वृहदुदरमनुष्ये । स्त्री । नाभौ ।

**तुन्दिकर:** । पुं । नाभौ । विका । [श र. ।

**तुन्दिभ: (ल.)** । त्रि । हृष्टपुष्टे । भुंडो ।

**तुन्दिलफला** । स्त्री । त्रपुषीलतायाम् । रा. नि.व ७ ।

**तुन्दी** । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

**तुन्न: (क:)** । पुं । (Cedrela Toona,) वृक्षविशेषे, तूणीवृक्षे । तुन्द गाछ । हि महानिम्, तुन् । उत् महालिम्बु । प द्रावी । च.म । त्रि । पीडिते ।

**तुन्नकारिका** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै. निघ. । [पु । सु शा.५ष ।

**तुन्नसेवनी** । स्त्री । शिर कटीकपालक्षभिदिशि°

**तुभ:** । पुं छागे । বোকা ছাগল । वै निघ ।

**तुमुल:** । पु । विभीतकवृक्षे । मे. । [श.र. ।

**तुम्ब. (क)** । पु । अलाब्वाम् । লাউ । प मु ।

**तुम्बकम्** । क्ली धन्याके । धनिया । कन्दर्पमा. तैले । [निघ. ।

**तुम्बरु:** । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে । वै.

**तुम्बा** । स्त्री । अलाब्वाम् । प मु. । तिक्ततुम्ब्याम् । वै.निघ. । [श.र. ।

**तुम्बि:** । स्त्री । तिक्ततुम्ब्याम् । अलाब्वाम् ।

**तुम्बिका** । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व १ ।

**तुम्बिनी** । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा नि व.१ ।

**तुम्बी** । स्त्री । अलाब्वाम् । प मु । कटुतुम्ब्यां । তিৎলাউ । भा । पु (स्त्र) । मरूलावृक्षे । रा.नि व.१३ ।

**तुम्बीतैलम्** । क्ली । गलगण्डाधिकारे तैलम् । कटुतैलं ४ श. पुरातनतिक्तालाबुरस १६ श । कल्कार्थे—विडङ्ग यवक्षार सैन्धव वचा रास्ना चित्रकमूल त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तो. । भैष । च.द । [शाङ्ग ।

**तुम्बीपुष्पम्** । क्ली । अलाबुपुष्पे । लताकुले ।

**तुम्बुक:** । पुं,क्ली अलाब्वाम् । লাউ । इन्द्र चन्द्र ।

**तुम्बुर: (री)** । पुं, स्त्री । तुम्बुरुवृक्षे । र त्ना. काठधान्यके । विका. । कुस्तुम्बुर्याम् । मे । -

**तुम्बुरुः** । पुं, स्त्री । (Xanthoxylon alatum Syn. Z. hostile.) स्वनामख्यातफल वृक्षविशेषे । তেজবলের গাছ, নেপালি ধনে, তাম্বুল ফল । हिं तेजवल, तुम्रु । मं तेन्दु । क तुम्बरु । तत्फलं मरिचवत् । च.सू.२७. । एतदभावे धान्यकं ग्राह्यम् । गुणाः—मधुर तिक्त कटूष्णः वातकफघ्नः शूलगुल्मोदराध्मानकृमिघ्न अग्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । "तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च । वातश्लेष्मादिकर्णाक्षिशिरोरुग्गुरुतादीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृमीश्चाणि नाशयेत् ॥" भा. ।

**तुर(ग,ङ्ग)गन्धा** । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.मु.।

**तुरग(ङ्ग)द्विप(द्विषि)णी** । स्त्री । महिष्यां । रा.नि.व.१९ । वै निघ. ।

**तुरग(ङ्ग)प्रियः** । पु । यवे । रा.नि.व.१६ ।

**तुरगशिफा** । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा.व्या.चि. ।

**तुरगाह्वा** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । घोटघ्नायां । শেয়াকুল । रा.नि.व ८ ।

**तुरगी** (इन्) । त्रि । अश्वारोहे । हे.च. । स्त्री । अश्वगन्धाया । घोटघ्नायां । रा.नि.व.४।८ । अश्वायां ।

**तुरङ्गः** (मः) । पु । घोटके । अम. । चित्ते । श.र. । स्त्री । गन्धके । र.सा.स. ।

**तुरङ्गकः** । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

**तुरङ्गरिपुः** (ङ्गारिः) । पु । करवीरवृक्षे । र.मा. । वै.निघ १भ.विषमज्व.चि । महिषे ।

**तुरङ्गा** (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै.निघ. । मद.व.१ । प.मु । घोण्टायाम् । ঘোণ্টাবদর । रा.नि.व ८ ।

**तुरङ्गिका** । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড়। । रा.नि.व ३ । See भगरी ।

**तुरुष्कः** । पुं । सिह्लके । শিলারস । प.मु । सु सू ३८ष. । वा टी हेमा. । अरुणदत्त कृतिमनिर्यासविशेषमाह । वै.निघ शतावरीनारायणतैले । च.द.वा व्या.चि.१८ष शतिकमहाराजप्रसारणीतैले । तद्देशीयाश्वे । ज द.६ष. । घण्टापाटलवृक्षे । घण्टापारुल गाछ । भीवाति । তার্পিন তেলের গাছ । माख्यङ्क । त्रिका. ।

**तुलसी** । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.) Holy basil. स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । তুলসী গাছ । हि वरण्डा, तुलसी । मं तुलसीचेझाड । तैं क्रुष्ण, ममीरवेट्टु, ड्युलसी, तुलसीचेट्टु । ता. तुलशी । दा. तुलषी । वम् तुलस । अन्या—(O. gratissimum) রামতুলসী । हिं रामतुलसी । तैं निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्छमती-लसी । दा. रामतुलशी । अपरा—(Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । क्षुद्रपत्रतुलसी मरुतुलसी कृष्णतुलसी बिल्(ल्व)गन्धतुलसी श्वेततुलसी वर्व्वरीतुलसा इति षभेदा तुलसी । सा. गुणाः—कटुः तिक्तोष्णा वातश्लेष्मघ्नी सुरभि. क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशूलिकारी । "तुलसी उभया च कासवातकृमिवमिभूतापहारिणी पूता ।" इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा नि व.१० । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥" श्वेतकृष्णगुणा.—"शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता ।" भा. ।

**तुलसीच्छद(पत्र)म्** । क्ली । द्रव्यतालीशपत्रे । वै.निघ. । [गौ । र.मा. ।

**तुलसीद्विषा** । स्त्री । वर्व्वर्य्याम् । বাবুই তুলসী

**तुला** । स्त्री । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने । तुलामाने । निष्क्रि सै । सादृश्ये । त्रिका. ।

**तुलाकोटिः** (टी) । स्त्री । परिमाणभेदे । अर्बुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

**तुलाबीजम्** । क्ली । गुञ्जायाम् । त्रिका. ।

**तुलिका** । स्त्री । द्वापुविकापक्षिणि । থঞ্জন পাখী । त्रिका. । [तायां । च.सू.१ष. ।

**तुल्यार्थता** । स्त्री । एकसामान्यरूपार्थानुयोगि-

**तुवरः** (कः) । पु । तुवरयवनाले । লাল দানা জনার । रा.नि.व.१६ । आढकाम् । অবহর । (क) कुधान्यभेदे । "पत्रैस्तु केशराकारैः कलायसदृशैः फलैः । तुवरकस्तु नाम पश्चिमार्णवतीरज ॥ आढकर तौवरकं कषायं कटुपाकि च । उष्णकृमिज्वरानाहमेहोदावर्तनाशनम् ॥" सु.सू.

४६च, । वा,उ-३६च । चमरगुरुवये । (थोंसा । चजातमदगवि । चम । नि । कषाये । मे. । लि ङ्गे । सु सू.४१च. ।

**तुवरयावनालः** । पुं । स्वनामख्यातरक्तकच ङ्गिल्वीधान्ये । रक्त कृष्ण सनोत्र । म तूर्णीधले । कं चोइरआल । गुणा —कषाय उष्ण शीफघ्न मधाही वातशमन विदाही शोषजनकश्च । रा नि व १६ ।

**तु(तू)वरिका (री)** । स्त्री । (Cajanus Indicus) आढक्याम् । अरहर् । रा नि व १६। भुजाढक्याम् । तौरीरिति लोके । टोड़ोर क लोत्र । हि तोरी । प सु. । गुणा —कटुतिक्तक षाया उष्णा ग्राहिणी चक्षुष्या छर्दिपित्तशूलना शिनी च । रा नि व १६। ग्राहिणी लघु कफवि षरक्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमि हरी च । भा पू १भ धा.व. । A kind of lentil (Cytisus Cajan) मसूरकलाये । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । मे । गोपीचन्दने । तिलक माटी । भा । राजिकायाम् । श्वेत सरिषा । वै निघ. ।

**तुवरीसत्** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । ति लकमाटी । पङ्कपर्पटी । रा नि व १३ ।

**तुवरीशिम्बः** । पु । चक्रमर्दवृक्षे । श च ।

**तुषिः** । स्त्री । तुम्बाम् । लाउ । श भा. ।

**तुषः** । पु । विभीतकवृक्षे । तुसे । तूष । चम ।

**तुषजलम्** । क्ली । तुषोदके । काञ्जिविशेष । चम्लादि काञ्जिकम् । चि.सौ. कण्डूकोसयाले ।

**तुषधान्यम्** । क्ली । तुषे । तूष । र मा । र क्तशाल्यादौ । वै निघ । कङ्गादिकुधान्यवर्गे । य था—"कङ्गुचीन कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रव । मणबीज वंशबीजं गवेधुश्च प्रसाधिका । तावन्ये तानि धीमन्ति तुषधान्यानि वै नव ॥"

**तुषसौवीरकम्** । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके, तुषोदके । वै निघ ।

**तुषस्वेदः** । पु । वातव्याधौ चम्लस्वेदविशेषे । "सतमकाञ्जिके स्विन्न तुष बद्धा पु(पू)र्त भिषक् । तुषस्वेद तुरङ्गस्य चान्येवापि मदापयेत् ॥" ज द १८च. ।

**तुषानलः** । पु । तुषाग्नौ । हे.च ।

**तुषाम्बु** । क्ली । तुषोदके । विदलितामयवै सहिते चम्लतां गते तुषाम्बुनि । "तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः" । शार्ङ्ग ।

**तुषाम्बुघटम्** । क्ली । तुषाम्बुपक्वान्ने । वै निघ ।

**तुषाम्लः** । क्ली । तुषाम्बुनि । भैष र पि शूल चि । "चम्लतुषाम्लसा ।"

**तुषारः** । पु । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा नि व. १२ । जलकणायां । मे । "चपि नद्या समुद्रान्ते वह्निरादिसदृशा । धूमावयवनिर्मुक्ता तुषारा ख्यातु ता स्मृता ॥" भा. । त्रि । शीतले । हि मे । मे ।

**तुषारकालः** । पुं । शरत्काले । वै निघ ।

**तुषारगौरः** । पु । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे । चीनकर्पूरे । वै निघ. ।

**तुषाराम्बु** । क्ली । नीहारजले ।

**तुषोत्थम्** । क्ली । तुषोदके । सौवीरकाञ्जिके । रा नि.व १५ ।

**तुषोदकम्** । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके । काञ्जा । सौवीरकाञ्जिके । रा नि व १५ । च सू १च । त ण्डुला—"भटान् माषतुषान् सिद्धान् यवांस्तु चू र्णसंयुतान् । चामतानम्बसा तस्मात् तत्र तुषो दकम् ॥" च । "तुषोदक यवैरामै सतुषे शक लीकृते ।" गुणा —"तुषाम्बु दीपन हृद्य पाण्डु क्रिमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृत् वस्तिशूलहृत् ॥" भा । "तुषोदक वातपित्ताहरम् प्रभेदक रक्तपित्ताहरश्च । विपाचक चाम्लरस ह मित्रम् चजीर्णहृत् कटुक विपाके ॥" चत्रि ११ च । "तुषाम्बु दीपनं हृद्य हृत्पाण्डुपार्श्वरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥" सु. ।

**तुष्टिः** । स्त्री । ब्रह्मौषधे । वै निघ. ।

**तुसः** । पु । तुषे । च टी र ।

**तुहिनः** । पु । कर्पूरे । क्ली । हिमे । चम. । स्त्री । शकनामायाम् । (ज्योत्स्ना) । वै निघ. ।

**तुहिनांशुः** । पुं । कर्पूरे । रा नि व १२ ।

**तुहिनांशुतैलम्** । क्ली । कर्पूरतैले । रा नि. व.१५ ।

तूण । पु॑ । तूणीकवृत्ते । तून गाछ ।

तूणि(णी)क॑ । पु । (Cedrela Toona) कोंडवी नन्दीवृच इति ख्याते वृचे । तून गाछ । हि तूणि, महानिम् । उत् महालिम्ब । पं द्र वी । गुणा —कटु तिक्त शीत रक्तपित्तदाहघ्न शिरोवेदनाघ्न श्वितकुष्ठघ्न सुगन्धि पुष्टिकर वीर्यकरच । रा नि व १२ ।

तूणी (इन्) । पु । नन्दीवृचे तून गाछ । रा नि व १२ । "तूणी रक्त कटु पाके कषायो मधुरो लघु । तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ।' भा । नीलीवृचे । वै निघ । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लचण यथा—"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थ सा तूणीत्युपदिश्यते ॥' सु नि १श ।

तूत (द) । पु,क्ली । तूलकाष्ठे । गुणा —"तूतं पक्व गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवाम गुरु सरमम्लोष्ण रक्तपित्तकृत् ॥' भा आमव । ब्रह्मवृचे । रा नि व ८ ।

तूतकम् । क्ली । तुत्थे । श च ।

तूरी । स्त्री । धत्तूरके । भा ।

तूर्णक॑ । पु । शालिधान्यविशेषे । काश्मीरे श्लव इति प्रसिद्धे । वा.सू ६श । [निघ ।

तूर्णि. । स्त्री । विष्ठायां । वणा । मनसि । वै

तूल- । पु, क्ली । (Morus Indica or Morus Nigra) स्वनामख्यातकाष्ठविशेषे । तूँत, पलाश पिपूल, आवलूस इति कश्चित् । हि तूतरी साइड । म पारिसिपिपलु वगरलि । तै कम्बलिचट्टु । ता मसुकट्टचेडि । गुणा —मधुराम्ल वातपित्तघ्न सरं दाहघ्न कषाय उष्ण कफघ्न । रा.नि व ८ । मधुराम्ल उष्ण दाहघ्न कषाय कफघ्न गुरु सारकम् अम्लम् उष्ण रक्तपित्तकरच । भा । कार्पासे । शतधत्तूरके । गयाम्रत्वे । श्म. ।

तूलकम् । क्ली । कार्पासे । हे च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । ऋद्धिनामकौषधौ । वै निघ । [पींडिल । विका ।

तूलनालिका (ली) । स्त्री । पिच्छिकायां ।

तूलपिचु । पु । कार्पासे, तूले । तूला । श टीभ । [रा नि व १० ।

तूलफल॑ । पु । अर्कवृचे । आकन्द गाछ ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाल्मलीवृचे । र मा. ।

तूलवती (शय्या) । स्त्री । तूलशय्यायाम् । ८ौषक । भा ।

तूलवृचः । पु । शाल्मलीवृचे । रा नि व ७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कार्पासबीजे । श मा ।

तूला (ली) । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । रा नि. व ४ । नीलीवृचे । भा । वर्त्याम् । श र ।

तूलि (लि(ली)का) । स्त्री । नील्या । रक्तकार्पास्यां । वै निघ । चित्रलेखन्या । तूलिश्म । मौरणादिशलाकायां । शय्योपकरणे । ८ौषक । मे । वर्त्यां । श र ।

तूल(लि)नी (फला) । स्त्री । शाल्मलीवृचे । शिमूल गाछ । प सु. । र.मा । भा । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि व ७ ।

तूवर । See तुवर । [श र. ।

तूस्तम । क्ली । धूली । धूला । मे. । सूक्ष्मे ।

त्वक्षम् । क्ली । जातीफले । श च ।

त्वट् । स्त्री । तृष्णायां । इच्छायां । मे ।

त्वणम् । क्ली । कत्तृणे । भद्रतृण । रा नि व ८ । खटे । नडादौ तृणवर्गे । "त्रिधा वंश कुश काशस्त्रिधा नल । गुन्द्रो मुञ्जो दर्भनयोवच कादिगणस्तृणम् ॥' अर्क ।

त्वणकतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । पाठ —"मञ्जिष्ठाकुष्ठशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः । तृणकस्वरसे सिद्ध तैल कुष्ठहर कटु ।" कटुतैल ४ श. पौनघासस्वरस ४ श जल १६ श । कल्कार्थं—मञ्जिष्ठा कुष्ठ (कुड) हरिद्रा चक्रमर्दपत्र (चाकन्दारपाता) सोनालुपत्र (सोन्दालपाता) एषां मिलित्वा शराव (১ সের) । रस र. । ।

त्वणकुङ्कुमम् । क्ली । काश्मीरदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । कुङ्कुमघास इति भाषा । अष्टयकेसर । गुणा —कटु वातकफशोषघ्न कण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नं दीप्तिकरच । रा.नि.व. १२ ।

**तृणकूर्मः** । पुं । गैतालाख्ये । वै.निघं । श.मा. ।

**तृणकेतकी** । स्त्री । वंशलोचनविशेषे । वै.निघ. । [व.७ ।

**तृणकेतुः (कः)** । पुं । वंशे । वांश । रा.नि

**तृणकेसरम्** । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व १३ ।

**तृणगन्धा** । स्त्री । क्षुद्रदारकलतायां । वै.निघ ।

**तृणगोधा** । स्त्री । सरटे । गिरगिटे । कृकलासे । मे. । तृणगोधिकायाम् । शब्दकल्प. ।

**तृणगोधूमः** । पु । खनामख्यातगोधूमे । घासि गम । प.सु ।

**तृणगौरम्** । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

**तृणग्रन्थिः** । पु । स्वर्णजीवन्त्या । रा.नि.व.३ ।

**तृणग्राही (हिन्)** । पुं, क्ली । नीलहीरके । प.सु । नीलमणौ । कास्तुभदामाने । रा.नि व.१३ ।

**तृणचरः** । पुं । गोमेदमणौ । वै निघ. ।

**तृणद्रुमः** । पुं । तालवृक्षे । केतकीवृक्षे । पूगवृक्षे । खर्जूरीवृक्षे । ताडीद्रुमे । ঢেঁড়েৎ গাছ । नारिकेलवृक्षे । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল গাছ । एषां मज्जनिर्यासाः स्वदवः शीतला बल्या मोहना कथा तृषातापपहराश्च । रा.नि.व.९ ।

**तृणधान्यम्** । क्ली । तृणोद्भवश्यामाकादौ । শ্যামা ধান প্রভৃতি । गुणाः—"श्यामाकः शोषणो रूक्षः वातलः श्लेष्मपित्तहा । जडिका कोद्रवश्चैव हस्तिश्यामाकचीनकौ । पीनसश्वासकासोरुक्षयकफगदान् जयेत् । कट्फलायापि जानीयात् एतान् श्यामाकवद्गुणै । जडिका तत्र कथिता बलासस्य विवर्द्धिनी । कोद्रवश्च परं ग्राही वातलः कफनाशनः ॥" राज.३प. । See कुधान्यम् ।

**तृणध्वजः** । पुं । वंशजायां । उलू । रा.नि व.८ । वंशे । धम. । [रा.नि.व.९ ।

**तृणनिम्बः** । पु । नेपालनिम्बे । চিরেতা ।

**तृणपञ्चमूलम् (ली)** । क्ली, स्त्री । कुशकाशशरेक्षुदर्भेषु । दर्भ उलप. । शरेक्षुदर्भकाससालयइति चरक. । "यतवीरं विरेचापि पञ्चमूल्या तृणाख्यया ।" चि.सो.र.पि.चि । गुणाः.—तृणाख्यपित्तरक्तमूत्रघ्नहरी । "कुश काश शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवं । पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं बस्तिविशोधनम् ॥" भा मू.क्र.चि. ।

**तृणपञ्चमूलाद्यघृतम्** । क्ली । चक्रप्राधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थे—कुश, काश, शरः इक्षु, दर्भमूलं गोक्षुरः एषां प्र. १० प वारि ६४ श. शे १६ श. । कल्कार्थे—गुड गोक्षुरबीजे प्र. ४ प. । भा. ।

**तृणपत्रिका (त्री)** । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् । ইক্ষুদর্ভা তৃণ । (त्री) गुच्छासिनीवृक्षे । रा.नि. व.८ । [तृषे । रस.र.महाभल्लातकगुडे ।

**तृणपर्णम्** । क्ली, पुं । चीनाखड इति प्रसिद्ध

**तृणपुष्पम्** । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व १२ ।

**तृणपुष्पी** । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.व १० । [चि.२ख. ।

**तृणपूली** । स्त्री । चक्षाम् । চাচ । हारा. । प

**तृणमणिः** । पुं । नीलहीरके । हारा. ।

**तृणमुद्गः** । पु । श्यामाकधान्ये । শ্যামা ধান । प.सु । [रस.र.रसमारणे ।

**तृणमुस्तिका** । स्त्री । मुस्तवणे । मुस्तायाम् ।

**तृणमूलम्** । क्ली । गन्धतृणमूले । भा म.३भ मू.क्र.चि. ।

**तृणराजः (कः)** । पुं । तालवृक्षे । তাল গাছ । नारिकेलवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.९।११।१३ । इक्षुवृक्षे । वल्लजायाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

**तृणराजाह्वः (यः)** । पुं । तालवृक्षे । रा.

**तृणवल्ल(ल्व)जा** । स्त्री । वल्लजायां । उलू । रा.नि.व.८ । [শামা ঘাস । र.मा. ।

**तृणवीजः (जोत्तमः)** । पुं । श्यामाकवृक्षे ।

**तृणवृक्षः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । पूगवृक्षे । केतकीवृक्षे । खर्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ. । [प.सु ।

**तृणशिम्बी** । स्त्री । निष्पावे । শীম গাছ ।

**तृणशीतः** । पु । देवताडवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कतृणे । गन्धतृणे । र.मा । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायां, जलपिप्पल्यां । রাচড়া । रा.नि.व ।

**तृणशून्यम्** । क्ली, पुं । मालदमलकुचे । प.सु.

च चि.३अ.। सु.चि.१८अ । श्वेतकेतक्यां । च.सू. २५अ.। मल्लिकायां। केतकीफले। मे.। [१२।

**तृणशोणितम्।** क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा नि व.

**तृणशोषकः।** पुं। राजिमत्सर्पविशेषे। सु.कल्प. ४अ.। See सर्पः। [मञ्जुष। त्रिका.।

**तृणषट्पदः।** पुं। कीटविशेषे, वरोले। भौ-

**तृणसारा।** स्त्री। कदल्यां। हारा.। [व.८।

**तृणाख्य(ख्य)म्।** क्ली। पर्वततृणे। रा.नि

**तृणाद्रिपः।** पुं। मन्थानकतृणे। रा.नि.व.८।

**तृणाञ्जनः।** पुं। कृकलासे। कांकलाम। त्रिका.।

**तृणाधिपः।** पुं। मन्थानकतृणे। रा.नि.व.८।

**तृणान्नम्।** क्ली। देवधान्ये। नीवारधान्ये। भा.पू.१भ धा.व.।

**तृणाम्लम्।** क्ली। लवणतृणे। रा.नि.व ८।

**तृणारिः।** पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। वै.निघ.।

**तृणावर्त्तः।** पुं। गुण्डासिनीतृणे। वै.निघ।

**तृणास्रक्।** क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

**तृणी।** स्त्री। आम्रहरिद्रायाम्। वै.निघ.

**तृणेक्षुः।** पु। बल्वजायाम्। উলু। रा.नि.व.८।

**तृणोत्तमः।** पुं। जपरतृणे। रा.नि.व.८।

**तृणोत्थम्।** क्ली। तृणकुङ्कुमे।। रा.नि.व.१२।

**तृणोद्भवः।** पुं। नीवारे। বোবো ধান। रा.नि.व.१६। [वा.उ.३०अ.।

**तृणोलुपम्।** क्ली। उलपतृणे। উলুখড।

**तृणौकः।** पुं। तृणच्छादितगृहे। খড়ুয়া ঘর। हे.च.।

**तृणौषधम्।** क्ली। एलवालुके। श.च.।

**तृष्मान्।** त्रि। तृष्णायुक्ते। वा.चि.६अ.।

**तृतीयकः।** पुं। विषमज्वरविशेषे। একদিন অন্তর জ্বর। "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः।" भा.। "कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वा सकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः।" मा.नि.ज्व.।

**तृतीयकविपर्य्ययः।** पुं। तृतीयकस्य ज्वरस्य भेदे। প্রথম ও শেষ দিনে ছাড়িয়া দ্বিতীয় দিনের জ্বর। यथा—"आद्यन्ते च मुञ्चति मध्ये एकं दिनं ज्वरयति। भा.।

**तृतीय(या)प्रकृतिः।** पुं। नपुंसके। च.टी.।

**तृप(फ)ला।** स्त्री। लतायाम्। त्रिफलायाम्। उज्ज्वा। त्रिका.।

**तृप्तिः।** स्त्री। सत्यपि भोजनसामर्थ्ये अनन्नाभिलाषे। भा.म १भ.ज्व.चि.। "लभस्तृप्तिरथापि वा।"

**तृप्तिघ्नः।** त्रि। तृप्तिजनके। क्षुधामान्द्यकरे।

**तृप्तिघ्नवर्गः।** पुं। नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूर्व्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलेषु। च.सू.४अ.।

**तृप्रः।** पुं। घृते। उज्ज्व.।

**तृफुः।** पुं। सर्पे। उज्ज्व.।

**तृवृता।** स्त्री। त्रिवृति। তেউড়ী। शुक्लत्रिवृतायां। শ্বেত তেউড়ী। वा.चि.२अ.। [प सु।

**तृषती।** स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। আলাকুশী।

**तृषा।** स्त्री। तृष्णायाम्। रा.नि व १०। लाङ्गलिकलतायाम्। श.च.।

**तृषाभूः।** स्त्री। मूत्राशये। क्लोम्नि। श.च.।

**तृषाह(क)म्।** क्ली। जले। श.च.। वै.निघ.।

**तृषाहा।** स्त्री। शताह्वायाम्, मधुरिकायाम्। श.च.।

**तृषितोत्तरा।** स्त्री। गोकर्णीनामवल्याम्। वै.निघ.। अश्मन्तपर्णीलतायाम्। श च.।

**तृष्णक्।** त्रि। तृष्णावति। वा.ज्व चि.१अ.। लुब्धे। अम.।

**तृष्णा।** स्त्री। पानेच्छायां। पिपासा। मे.। तर्षे। जटा.। पिपासारोगे। रा.नि.व.२०। "भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्ध्वचितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम्॥" "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति। पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्॥" "क्षीत.स्वपावादिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः। तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च। भक्तोद्भवा सप्-

मिकेति नाथा निबोध। लिङ्गान्येषुपूर्वेमस्तु। मामा सता मारुतसम्भवाया सौदस्तया शङ्खशिरःसु चापि। स्रोतोनिरोधी विरसञ्च वक्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति। मूर्च्छाभ्रविद्देषविखापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततञ्च शोषः। शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूषणञ्च। वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृषा बलासेन भवेत्तयां तु। निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम्। क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु। रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतश्च निशादिनेषु। पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः॥" इत्यादि। मा नि.। पथ्यं—"शोधनं वमनं निद्रा स्नानं कवलधारणं। कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तव। क्षन्नमण्डो धन्वरसाः सितामुद्गादिजा रसा.। खर्जूरं दाडिमं धात्री कक्कोलं नलदम्बु च। जम्बीरं करमर्द्दञ्च वीजपूरं गवा पय.। मधूकपुष्पतिक्तानि मधुराणि विशेषतः। तालतालकशीतास्त्तु माचिकं सरसीजलं। घनसारो गन्धसारः कौमुदी, शिशिराणि च। एला जातीकपग्नञ्च फुल्लुक् च टङ्कणम्। चन्दनार्द्रमियाश्लेषो रत्नाभरणधारणं। हिमानुलेपनञ्च स्यात्पथ्यमेतत् तृषातुरे॥" पथ्यापथ्यम्। [नि व.५।

**तृष्णारिः** । पुं। पर्पटके। (क्षेत्पापडा। रा

**तेजः** । क्ली। मज्जायां। रा.नि.व.१८ गुणा.— 'कटुसुधानिद्रान्नस्त्रमैथुनेषु। रस.र.ज्व.चि.। पित्ते। रा.नि.व.२१। घृते। कान्तौ। स्वर्णे। रा.नि.व.१३। शुक्रे। मे.। नवनीते। चर्मी। हे.च.।

**तेजःफलः** । पुं। तेजफलवृक्षे। (तेजवन। रा.नि व ११।

**तेजनः (कः)** । पुं। शरे। प.मु.। वंशे। भा.। मुञ्जतृणे। छत्रपत्रवृक्षे। म.द.११५.। रा.नि.व. ८। क्ली। भोजने। रा नि.व.२०। [व ८।

**तेजनाह्वयः** । पुं। सुश्रवणे। मुञ्ज। रा.नि.

**तेजनी** । स्त्री। मूर्वायां। अम.। क्षीरमूर्वायां। -कटुधान्ये। वै.निघ.। वचायां। भैष.मु.रो.चि.। ज्योतिष्मतीलतायां। ध.र.।

**तेजपत्रम्** । क्ली। स्वनामख्यातपत्रे। (तेजपात। ए। प.मु.। See चेजपत्रम।

**तेजफलः** । पुं। हिमालयादौ ख्यातिस्वनामख्याततरौ। मं काइफल। कं गावटे। गुणाः— कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्मारुचिघ्न. वालरच्चाकारकः। "तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः पर.। वातश्लेष्मारुचिघ्नश्च वालरक्षाकरः परः॥" रा.नि.व.११।

**तेजलः** । पुं। कपिञ्जलपक्षिणि। तितिर पाखी। रा.नि.व.१९।

**तेजवती** । स्त्री। जलपिप्पल्यां। काँचडा। वै.निघ.२भ.ग्र.च.चि.। गजपिप्पल्यां। ग.र.। तेजवल्कल, तेजबल इति च ख्याते द्रव्ये। गुणाः —"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी॥" भा.। वचायां। वच। भैष.छर्दी.चि.।

**तेजसाह्वयः** । क्ली। सुश्रवणे। वै.निघ.।

**तेजस्करः** । त्रि। तेजोवर्द्धके।

**तेजस्विनी (जिनी)** । स्त्री। मूर्वायाम्। चविकायाम्। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३। ध.वि.८भ। तेजोवल्कवृक्षे। वै.निघ.। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लताफट्की। ध.र.।

**तेजोद्विमः** । पुं। पित्तज्वरोगे। भा.।

**तेजोधातुः** । पुं। पित्ते। वै.निघ.।

**तेजोमन्थः** । पुं। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे। (छोट गणित्रि। प.मु.। गुणाः—"तेजोमन्थगुणाः प्रोक्तायाग्निमन्थसमा बुधैः। विशेषाद्रक्तशोफे च प्रोक्ताः पूर्व्वैश्च सूरिभि.॥" वै.निघ.।

**तेजोमयम्** । क्ली। पित्ते। वै.निघ.।

**तेजोवती** । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। बड़ लताफट्की। हिं लमिश्रिन्। भैष.कुष्ठ.चि.पञ्चतिक्तघृते। वै.निघ.१भ.जीर्णज्व.चि.। चविकायाम्। चई। प.मु.। भा.। सा.कौ.चर्म.चि.माकृशाल्मगुड़े। गजपिप्पल्यां। ध.र.। वर्षाभ्वां। सि.यो.हि.वात.चि.माकृमाषगुड़े। "हरमे जीवती दन्ती।" अत्र चवी तेजोवती चापि अन तेजोवती ज्योतिष्मती ग्राह्या। शीकण्ठः। तेजोफलि। (टेमदन। स्वर्णजीवन्याम्। भा.म.२भ. मु.रो चि.। सु.चि.२२प.। मरिचे। वै.निघ.।

**तेजोवीजम्** । क्ली । मज्जायाम् । मज्जा । वै निघ ।

**तेजोह्वयः** । पुं। क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গনিরি । रा नि व ९ ।

**तेजोह्वा** । स्त्री । तेजोवत्याम्। তেজবল । भा म ४भ सु री चि । सु चि २७ । वै निघ अर्श चिकित्सागुडे । वचायाम् । বচ । क्षुद्री चि० कालकचूर्णे ।

**तेमनम्** । क्ली । आर्द्रीकरणे । मे । व्यञ्जने । व्यञ्जनं सूपशाकादिमिश्रान्न तेमनं स्मृतम् ।" रा नि व २० ।

**तेमनी** । स्त्री । चुल्लीभेदे । हे च ।

**तेर (रण)** । पु । स्वनामख्यातक्षुपे । তেরড়া গাছ । म तेरणा । क चेवतिगे । गुणा —शीतल तिक्त व्रणघ्न कफपरूद । रा नि व ४ ।

**तैजवल्ली** । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा नि व ४ ।

**तैजसम्** । क्ली । घृते । रा नि व १५ ।

**तैजसावर्त्तिनी** । स्त्री। स्वर्णादिपाकमूषायां। মুচি । अम ।

**तैजसी** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा नि व ६ ।

**तैतिल** । पु । खड्गिनि । গণ্ডার मे ।

**तैत्तिर** । पु । तित्तिरपक्षिणि । रा नि व १९ । गण्डके । গণ্ডার । मे ।

**तैरणी(रिणी)** । स्त्री। तैरणक्षुपे । रा नि व ४।

**तैलम्** । क्ली । स्नेहके । शिलारसे । च द । शि यो रा य चि चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूत स्नेहे, तैलसामान्ये । তেল । 'तच्चाष्टादशविधम्'। तद्यथा—तिलज सार्षपं कौसुम्भम् अतसीज धात्र्यजम् एरण्डज कारञ्जम् ऐङ्गुद नैम्ब विभीतक च निगुण्डज ज्योतिष्मतीजम् अभयाज मधुरिकोत्थ कोशाम्रज चिञ्चाभव कर्पूरज त्रपुषबीज ञ्चेति । एषां विशेषगुणा स्वस्वपर्य्यायेषु ज्ञेया । "तैलं न सेवयेद्धीमान् यस्य कस्य च यद्भवेत्'। 'विषसाम्यगुणत्वाच्च योगे तत्र प्रयोजयेत् । उक्तञ्च, विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तर कृतस्य सुमस्य न किञ्चिदन्तरम् ।" रा नि व १५। तैलसामान्यगुणाः स्वरूपञ्च । "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् । तेषु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम्। तैलं स्वयोनिगुणकृत् वाग्भटेनाखिलं मतं। अत एव तैलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिवत् । तैलं पक्वमपक्व वा चिरस्थायि गुणाधिकं ॥' भा पू १भ तैलव । "आनाहाष्ठीलवातास्रकूर्म्मोदोदावर्त्तशूलिनाम् । घ्नन्ति वातविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये । यावन्त स्थावरा स्नेहा समासेन प्रकीर्त्तिता । सर्व्वे तैलगुणा ज्ञेया सर्व्वे चानिलनाशना ॥" अत्रि १४अ । तैलन्त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाक बृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांसस्थैर्य्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलासक्षयकरं कृमिघ्नम् अशीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च । सु सू ४५अ । कटाहपक्वतैलगुणा —"तैलद्रोणी प्रशस्ता विविधगदमये वातरोगार्द्दितेषु व्याकुल्ये पङ्गुभूते सविषमबधिरे मिन्मिने गद्गदे च । भग्ने स्तब्धपृष्ठे प्रचलितपवने गात्रकम्पे कषाद्यां शीर्णाभग्नेऽपतन्ते चयरुधिरभवे मूत्रकृच्छ्रे च वस्तौ ।" राज २प । सर्व्वदा शिरस्तैलदानगुणा —शिरःशूलखालित्यपालित्यहरं केशदार्ढ्यकर केशस्यायतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इन्द्रियप्रसादकं दृष्टिशुद्धिकरञ्चेति । सदाकर्णपूरणगुणा —मन्याहनुसंग्रहोच्चैःश्रुतिबाधिर्य्यकर्णवातजरोगाजनकाश्च । "शीवचलेङ्गुदीपीलुशिंशपासारसम्भव । सरलागुरुदेवादिपादपे सम्भवन्तु यत् । तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवं तथा । अर्शःकुष्ठकामघ्नश्लेष्ममेदोऽनिलापहम् । करञ्जारिष्टकं तिक्तं नात्युष्णं च विनिर्दिशेत् । कषायं मधुरं तिक्तं सारणं व्रणशोधनं । अक्षातिमुक्तकाक्षोडनारिकेलमधूकजम् । त्रपुसैर्वारुकुष्माण्डश्लेष्मान्तकपिलूद्भवं । वातपित्तहरशीघ्रं ग्राहकं गुरु शीतलं । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।" अत्रि० १४अ; ।

**तैलकम्** । क्ली । अल्पपरिमाणतैले ।

**तैलकन्द** । पु । स्वनामख्यातमहाकन्दशाके। तैलकन्द इति भाषा । म का भूमिमुदिंगड्डे। गुणा —कटूष्ण वातापस्मारघ्न विषघ्न लौहद्रावी शोफघ्न रसबन्धकारी च । तल्लक्षण यथा— "करवीरपत्रसङ्काश तिलबिन्दुसमन्वित । अधि

श्याधस्तभूमिष्ठस्तिलकन्दीऽतिविख्यत ॥" रा.नि व ७। [व.१६।

**तैलकल्कजः** । पुं । तैलकिट्टे । थल । रा.नि

**तैलकिट्टम्** । क्ली । पिण्याकि । थल । गुणा — कटुक गौल्य कफवातप्रमेहघ्नच । रा नि व १६ ।

**तैलचो(चौ)रिका** । स्त्री । तैलपायिकाया । श र ।

**तैलद्रोणी** । स्त्री । तैलमानपात्रे । তেলের দোণা। तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । आकण्ठमज्जनार्थे तैलपूर्णकाष्ठादिपात्रे । তেলের ডুনী । तत्र स्थितिगुणा —वातव्याकुलरोगपङ्ग्वाधिर्यमिश्निनग्नदर्थभङ्गसम्पृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पग्रीवाभङ्गापतत्नकपयरुधिरजमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्ता । राज ।

**तैलधान्यम्** । क्ली । तिलादिवीजवर्गे । यथा —तिलातसी च तोरी च विविधयापि सर्षप । द्विधा राजी खाखसच बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्ववत् ॥ भर्क ।

**तैलनिर्यासः** । पु । गन्धराजे । रा.नि.व.१२।

**तैलनी** । स्त्री । तिलकिट्टे । वै निघ. ।

**तैलपञ्चकम्** । क्ली । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । यथा —"तैल प्रमद्गार्गोमूत्रमारणाल यवाग्रज । गुरुशाठरमानाद्यपीतमैकत्र साधयेत् ॥" च. ।

**तैलपर्ण. (र्णः)** । पु, क्ली । यष्टिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । भा. । चन्दनवृक्षे । वै निघ. ।

**तैलपर्णिकम्** । क्ली । तैलचन्दने । तत्तु शीत च धवलं तिलपर्णतरुजातञ्च । भ. । हरिचन्दने । भम. ।

**तैलपर्णी** । स्त्री । लवङ्गसोच्याम्, देवदारुनिर्यासे । प सु. । रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसे । मे. । [পোকা। रा नि व १८ ।

**तैलपा** । स्त्री । पेचकौ । तैलपायिनि । তেলা

**तैलपाकः** । पु । तैलसाधने । তৈল পাক করা । See स्नेहपाकविधि. ।

**तैलपातनम्** । क्ली । सर्ववीजानेभ्यनि सारधे । यथा —"सुपक्वतानपवार्थी रसमादाय भावयेत् । सकलवीजचूर्णं यदुक्तानुक्त पृथक् पृथक् । आतपे सुष्यते तैल साध्यासाध्यं न संशय ॥" र.चि ७ष्ठा

**तैलपायिका** । स्त्री । तैलपायाम् । তেলা পোকা, আরশোলা । भम. ।

**तैलपिञ्जः** । पु । श्वेतयतिलकवृक्षे । वै निघ।

**तैलपिपीलिका** । स्त्री । तैलपायिपिपीलिकाभेदे । रा नि व ११ ।

**तैलपीत** । पु । तैलपिची । च द. ।

**तैलफलः** । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा नि व.८। विभीतकवृक्षे । रा नि व ११ । तिलवृक्षे । वै निघ।

**तैलभाविनी** । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा नि व १० । [श मा ।

**तैलमाली** । स्त्री । वर्त्याम् । শলতে,বাতি ।

**तैलमूर्च्छा** । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । তেল মূর্চ্ছা করা । यथा —"तैलं कृत्वा कटाहे दृढतर विमले मन्दमन्दानलैस्तत् तैल निष्फेनभाव गतमिह हि यदा शैत्ययुक्त तदेव । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरनलिकै सामलै साचपथ्ये, सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरै कपहिलमथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥ तथा—तैलस्ये न्दुकलाशिकी विकमिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ यैचाब्दी विफलापयोदरजनीह्रीवेरलोध्रान्विता । एचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्माय पादांशिका दुर्गन्धं विनिहन्ति तैलमदत्त सौरभ्यमाकुर्वते ॥" भैष । मूर्च्छाद्रव्यमान यथा—मञ्जिष्ठा ५ तो । चत्वेवाद्य मात्रा मञ्जिष्ठापतुर्थांशा इति ।

**तैलवीजः** । पु । भल्लातकवृक्षे । रा नि व.११।

**तैलसाधनम्** । क्ली । कर्पूरिकायां । वै निघ. । काकोल्या । কাঁকড়া । श.च ।

**तैलस्फटिकः** । पु । दग्धमणौ । हे.च ।

**तैलस्यन्दा** । स्त्री भूमिकुष्माण्डे । काकोल्याः । श्वेतापराजितायाम् । वै निघ. । [व.१९।

**तैलाग(गु)रु** । क्ली । दाहागुरुणि । रा नि.

**तैलाङ्ग.** । पु । वकुलवृक्षे । प सु. ।

**तैलाटी** । दग्धवट्पदे । वरटायां । দোনডা । हे.च. । [পোকা। भटा. ।

**तैलाम्बुका** । स्त्री । तैलचोरिकायां । आर

**तैलिनी** । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा नि व. १८ । दशावर्त्याम् । भ.मा ।

तैलिमाला । स्त्री । तैलिकगदे । धानिघण्टु । दे.च. ।

तैलीनम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व २ ।

तैलु(ल्व)कः । पुं । लोध्रे । च.द.पाण्डु चि । धा चि.१श. ।

तैल्वणपूगम् । क्ली । पूगफलविशेषे । नीलवत् इति भाषा । रा.नि.व.११ । See फलोट. ।

तैपः । पु । पौषमासे धम. ।

तोकः । पुं । बालके । त्रिका. ।

तोकक्कः । पुं । चाषपक्षिणि । नीलकण्ठ । वै.निघ. । चातकपक्षिणि । श म. ।

तोक्म (क्मः) । पु । अपक्वयवे । हरितनि-श्शकयवद्रयवे । कहे । "तोक्मलवदसहरित' सत' स्वन्पश्च कीर्तित. ।" सोऽतियवाद्धीनगुण । भा. पू १भ धा.व. । पक्वयवाङ्कुरे । भागवतम् ।

तोड़िमत्स्यः । पु । मत्स्यविशेषे । ताङ्गइ मा छ । वै.निघ. ।

तोदः (नम्) । पुं, क्ली । सूचीव्यधनेनेव शूले ऽभी वा व्यथायाम् । र.मा । भा.म.१भ.धागन्तुज्व । तीव्रवेदनायाम् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तोदनः । पुं । फलशाकविशेषे । तत्फलं कषाय रूक्षं वातकफघ्न । सु सू ४६ध. । अम्लोष्ण लघु स ग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निकरश्च । च.सू २७ष ।

तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्णीम् । पानां । ध्रु धान्यभेदे । सु सू ४६थ. ।

तोमरधरः । पु । वयी । वै.निघ. ।

तोमरिका स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । श र. ।

तोयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । बालके । वालां । वै.निघ. ।

तोयकामः । पु । जलवेतसे । मद.व ५ ।

तोयकुम्भा । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयगर्भः । पु । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयजः । पु । पद्मोरे । वामज्जके । वै.निघ. ।

तोयडिम्भः । पु । घनोपले । हारा ।

तोयदः । पुं । वज्रोरे । नागरमुस्तायाम् । वै. निघ । मेघे । क्ली । घृते । मे. ।

तोयधरः । पुं । मुस्तायां । नागरमुस्तायाम् । सुनिषण्णकशाके । मेघे । मे. ।

तोयधिप्रियम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७ष. । वारिपर्णी । पानां ।

तोयपाषाणजमलम् । क्ली । खर्परे । धा-पव । वै.निघ. । [नि.व ४ ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कथटे । कँचड़ा । रा.

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

तोयमष्ठा । स्त्री । पाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । क्ली । कतकफले । निर्माल्य । र मा । [कुड । रा.नि.व.७ ।

तोयफला । स्त्री । वालुककर्कटिकायाम् । कैं-

तोयमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गे । वै निघ. ।

तोयमलम् । क्ली । समुद्रफेने । वै निघ. ।

तोयवती । स्त्री । अमृतवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

तोयवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवाल-तायाम् । चित्रकूटे रुदन्तीति ख्यातायाम् । अमृ-तवल्ली लता । कारवेल्लके । उच्छे । रा.नि.व.३ । महाद्रुमायाम् । रा.नि व.२३ ।

तोयवृत्तिः । पुं । जलापामार्गे । वै.नघ. ।

तोयवृक्षः । पुं । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयमाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्ती । जल भा-टोइ । रा नि.व.१८ ।

तोयशूकः । शैवाले । वै निघ. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । भेक्याम् । वै.निघ. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डूके । शब्दार्थकल्पः ।

तोयस्रावः । पु । अजस्य नेत्रयो जलस्रावरो-गे । "अजस्र पश्यतां ष्यतु स्वच्छ स्रवति चक्षुष. । तोयस्रावोति स विद्याद्विकार मारुतात्मकम् ।" भ द.३०भ. । जलस्रावे ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलवृक्षे । प.मु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै निघ. ।

तोयोद्भवा । स्त्री । जलापामार्गे । वै निघ. ।

तौरणम् । क्ली । ग्रीवायाम् । हारा.।

तौलः (कः) । पु, क्ली । टङ्कपरिमाणे । ১ তোলা । अशीतिरक्तिकमाने । ८६ रक्तिकमाने । प.प्र. । माषद्वयमाने । श मा. ।

तौचम् । क्ली । कर्णमले । शिका. ।

तौतिकः । पुं, क्ली । पक्षी । झिनुक । प.मु. । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ ।

तौषारम् । क्ली । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

त्रपुकर्कटी । स्त्री । कर्कटिकाभेदे, त्रपुष्याम् । শশা । रा.नि.व.७ । [र.मा. ।

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

त्रपुलम् । क्ली । वङ्गे । रङ्गे । भ.वि. ।

त्रपुष(स)म् । क्ली । कर्कट्याम् । কাঁকুড় । प.मु. । क्षयविकृति । কাল তেউড়ী । र.मा. । वङ्गे । रा.नि.व.१३ । त्रपुषीफले । শশা । भा. ।

त्रपुषतैलम् । क्ली । त्रपुषबीजोत्थतैले । শশাবীজের তৈল । गुणाः—वातपित्तघ्नं कैश्य हि स्वादु गुरु शीतलम् । भा.टी.शमा. । मधुरं गुरु शीतलं कैश्य कफपित्तघ्नं वातनिलघ्नं । रा.नि व.१५ ।

त्रपुषा (षी) (सा, सी) । स्त्री । (Cucumis sativus. Syn. C. Hardwickii.) The cucumber. [illegible] । শশা গাছ । हिं खीरै, ककड़ी, बालम खीरा । मं तौसीकाकडी । क [illegible] । ते दोसकाय । तामि. [illegible] । गुणाः—[illegible] । रा.नि.व.७ । "त्रपुषं लघु शीतलं [illegible] [illegible] । [illegible] । क्षयविकृति । কাল তেউড়ী । र.मा. । [illegible] । रा.नि.व.१ । कर्कटिकायाम् । हि व. ।

त्रपुमिश्री । [illegible] । वैद्य ।

त्रपुस् । क्ली । वङ्गे । [illegible]

त्रपुष.फलादिः । शीतके । रा.नि.व.१३ । वै. प.मु. । पुं । त्रपुषलतायां । শশা গাছ ।

त्रप्वादिः । पुं । रङ्गादिगणधातुषु । त्रपुसीसताम्ररजतस्वर्णलौहमलानि । गुणाः—गरक्रिमिहर तथाविषहृद्रोगपाण्डुमेहघ्न । सु.सू. ३८ अ. ।

त्रयी । स्त्री । सोमराज्यां । श.च. ।

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः । पु । वातव्याधौ । आ ह(आ)वा इति ख्यातं वचिस्यन्यं (अभावे हुद्दा वणूर्णं विल्वफलं वा) अश्वगन्धा हपुषा (हट्टवकन्) गुडूची (गुलञ्च) शतावरी गोक्षुरबीजं श्रीवारं कबीज रास्ना शुण्ठी शटी यमानी सर्वे एषां म. चूर्णे १ प. शुद्धगुग्गुलु १२ प. घृतं ६ प । रस.र. । सा.कौ. । "आवह लघुनी श्रीतः, वासी विल्वकर्णी तथा ।" विष ।

त्रसरेणुः । पुं । जिलालगवाक्षजालगतसूर्यमरीचिषु दृश्यते । "जालान्तरगतेर्ब्रश्मिषु रेणवः विधृत त्रिशता परमाणुभि ।" म.च.१४ ।

त्रायम् । क्ली । त्रायमाणालतायाम् । वै. ।

त्राया (णी) । स्त्री । त्रायमाणालतायां । बला खाटा बा फुट्टड । रा नि.व.५ । वै ।

त्रायन्ती । स्त्री । त्रायमाणायां । बला फुट्टड । दल कलिन्दि । रा नि.व.५ । भैष गुड चि.आहा अहानकहृदे । चि.दी.मुखरोगदृत्ते । "[illegible] [illegible] ।" आ. । च द [illegible] चि । चि.दी.च.द [illegible] । [illegible] । च.द [illegible] । [illegible] । [illegible] । च.द. [illegible] चि. ।

त्रायमाणा (णिका) । स्त्री । [illegible] । [illegible] फुट्टड, [illegible] [illegible] । हिं [illegible] । गुणाः —[illegible] । [illegible] । रा.नि.व.३ ।

त्रायमाणादिः । पुं । [illegible] । च द,ज्व.चि. । "[illegible] [illegible] [illegible] ।"

**-त्रासदष्टः** । पुं । कुकुरदष्टरोगभेदे । यथा—"यो ऽद्भ्यस्त्रसेद्दष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः । जलसन्त्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥" मा.उ.३८ अ. । [श.मा. ।

**त्रिंशत्पत्रम्** । क्ली । कुमुदपुष्पे । नालि फुल ।

**त्रिकम्** । क्ली । त्रिफलायां । त्रिकटुनि । त्रिम दे । (सुखबोध') । कटिप्रान्तभागे । रा नि.व.१८। "स्फिक्कस्थ्नीः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं मतम् ।" पुं । गोक्षुरके । शृङ्गाटके । वै.निघ. ।

**त्रिकग्रहः** । पुं । वातरोगभेदे । त्रिकवेदना ॥ च सू.२०अ. । [मा नि. ।

**त्रिकग्राही** । त्रि । वेदनया त्रिकव्यापिणि ।

**त्रिकटः** । पुं । शृङ्गाटके । गोक्षुरके । श.र. ।

**त्रिकटु** । क्ली । शुण्ठीपिप्पलिमरिचेषु । तें शुण्ठि पिप्पलि मिरियालु । गुणाः—दीपनं श्वास कासघ्न चर्मरोगगुल्मभेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसादिक हन्ति । भा ।

**त्रिकटुगुडिका** । स्त्री । प्रमेहपिड़कायाम् । त्रिकटु त्रिफला गुग्गुलु प्रत्येकं समभागः । गोक्षुरक्वाथेन मर्द्या ।

**त्रिकट्वादिवर्त्तिः** । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारे वर्त्ति. । "त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवच । विल्वतरोस्तगरस्य च मूलं वारिचरं दमनं वदन्ति ॥" वारिचरः शङ्खनाभि. । रस.र. ।

**त्रिकण्ट(क)म्** । क्ली । कण्टकारी दुरालभा गोक्षुरकश्चेति क्षुपत्रये । सि यो.सन्निपातज्वरे । ब हतीगणिकारीदुरालभासु । रा.नि.व.२२ । गुणा —"त्रिकण्टकानां क्वाथं स्यात्त्रिमज्वरविनाशनः । शिरोरोगं वमिश्चैव मस्तकस्य रुजं तथा ॥" वै. निघ. । पुं । मत्स्यविशेषे । ট্যাংরা মাছ, গাগর মাছ । त्रिका. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः रुच. ( ?)ष्य दीपनश्च । राज.३प. । गोक्षुरके । र मा. । च.द स्व.चि.यत्त चि.नागबलाघृते । शृङ्गाटके । कुटुम्ब्याम् । कण्टकार्य्याम् । गण्डाम् । वै.निघ. । स्नुहीवृक्षे । ঢেকাঁটা সিজু । श.च. । कायस-जातीयकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

**त्रिकण्टका** । स्त्री । त्रिवृतायां । ঢেউড়ী । सु.द.११अ. ।

**त्रिकण्टकादिघृतम्** । क्ली । मूत्रकृच्छ्राधिकारे घृतम् । गोक्षुरः एरण्डमूलं कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इक्षुमूलं उलुपमूलं शतमूली कर्कटिवीज एषां प्र. स्वरसः ४ श. । स्वरसाभावे गोक्षुरैरण्डमूलकुशादिपञ्चमूलं प्र. १४ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । जल ४४ श शे. ११ श. । शतमूलीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. १२ प. २ तो. ५ मा. २ र. घृतं ४ श. । पाके सिद्धे प्रक्षेपः पुरातनगुडः । शा.कौ. । त्रिकण्टकादीनां मिलित्वा ४४ प. वारि ४४ श. शे ११ श. शतावर्य्यादीनां रसः मिलितः ५ श । रस.र. । भा. । गव्यघृतं ४ श. गोक्षुरादीनां प्र. २ श क्वाथार्थजलं प्र. १६ श. शे ४ श । शतावरीचुकुभाण्डानां स्वरसः प्र. ४ श । प्रक्षेपः शर्करा २ श । भैष. । [निघ. ।

**त्रिकण्टाख्यः (कः)** । पु । शृङ्गाटके । वै.

**त्रिकत्रयम्** । क्ली । समत्रिकटुत्रिफलात्रिमदे ।

**त्रिकत्रयादिलौहम्** । क्ली । पाण्डुरोगे हितम् । शोधितमण्डुरं १ प. गव्यघृतं १ प. शर्करा १ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ तो. त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चित्रकमूलं विडङ्ग एषां प्र. १ तो. एषां क्वाथेन लौहपात्रे ताम्रपात्रे वा सप्त भावयित्वा तत. घृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च स्थाप्यम् । शा.कौ. ।

**त्रिकर्ष(र्षि)म्** । क्ली । नागरातिविषामुस्तासु । শুঁঠ, আতইচ, মুতা । "नागरातिविषामुस्ता त्रयमेतत्त्रिकर्षिकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

**त्रिकशूलम्** । क्ली । वातव्याधिभेदे । कटिप्रान्ते शूल । लक्षणं—"स्फिक्कस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्त्रिकं स्मृतं । तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥ कारयेद्वालुकास्वेदं त्रिकशूली प्रयत्नतः । खट्वाधस्तात्करीषाग्निं धारयेत्सततं नरः ॥" भा.म.३भ. ।

**त्रिकसन्धिः** । पुं । स्फिक्कस्थिपृष्ठवंशास्थिसन्धिस्थाने । च.शा.७अ. । [७अ. ।

**त्रिकसन्ध्यस्थि** । क्ली । त्रिकास्थनि । च.शा

**त्रिकूट(लवण)म्** । क्ली । सामुद्रलवणे । कनकच नवन । च सु । र.मा. । द्रोणीलवणे । रा. नि व.६ ।

**त्रिकूटाह्वयम्** । क्ली । त्रायन्त्यां । वै निघ ।

**त्रिकूर्चकम्** । क्ली । व्रणविस्रावणार्थम् षडङ्गुलशस्त्रविशेषे । सु सू ८ अ । "षडङ्गुलानि तथाष्टैव शस्त्राण्यर्थे त्रिकूर्चके । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैरन्वित त्रिभि । एकैकस्य फलस्यैषामन्तरं व्रीहिसम्मितं । तस्य पश्चाङ्गुलायामङ्गार्थे रुचकमुपरि ॥" सुटीड । [त्रिधारस्नुह्यां । वै निघ ।

**त्रिकोणम्** । क्ली । योनौ । शृङ्गाटके । पु ।

**त्रिकोणकः** । पुं । गुडूच्यां । रा नि व ८ ।

**त्रिकोणफलम्** । क्ली । शृङ्गाटके । पानिफल । भा पु । त्रिधारस्नुह्यां । वै निघ ।

**त्रिकोणा** । स्त्री । योनौ । शृङ्गाटकवृक्षे वै निघ । [पुष्पे । श प ।

**त्रिखम्** । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै निघ । त्र

**त्रिगन्ध(क)म्** । क्ली । त्वगेलापत्रेषु । वै निघ २ भ ग्रह चि दाडिमाष्टके । [रिकायां । मे ।

**त्रिगर्त्ता** । स्त्री । शुक्तायाम् । वै निघ । शुक्र

**त्रिगुणम्** । क्ली । सत्त्वरजस्तम सु ।

**त्रिगुणाख्यरस** । पु । वातव्याधौ रस । गन्धक १ भ - पारद ८ भ (मतान्तरे गन्धक १ भ पारद २ भ) स्वहस्तेन पञ्चावशार्द्धं सञ्चूर्ण्य तेन समभाग हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस कौ. । अन्य मूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मृगशृङ्गस्वर्णगन्धकरससिन्दूरं समभाग आर्द्रकरसेन पिष्ट्वा गजपुटे पचेत् । मात्रा १ मा अनु मधु । र सा सं ।

**त्रिजटा** । स्त्री । बिल्ववृक्षे । तन्त्रम् ।

**त्रिजात(क)म** । क्ली । मिलिततुल्यत्वगेलापत्रेषु । দারচিনি, এলাচ, তেজপত্র সমভাগ । रा नि व २२ । मैं दचिनीमक, एलकुन आकुपत्ता । "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥" च म १ख । गुणा —"तद्रय रोचनं रूक्ष तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥ भा ।

**त्रिणम्** । क्ली । वन । शर । [गौरी.चि ।

**त्रितयम्** । क्ली । त्रिदिवाने । भा म ३ भ त्रि

**त्रिदला** । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । গোঁয়ালিয়া লতা । प मु । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ । यष्टिमधुनि । न द १२ ब । [ब ।

**त्रि द(दा)लिका** । स्त्री । चर्मकषायाम् । म.

**त्रिदशगोप** । पु । इन्द्रगोपकीटे । वै निघ ।

**त्रिदशदारु** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । त्रि क क्षीरो चि । [व १० ।

**त्रिदशमञ्जरी** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि.

**त्रिदशवरभोज्यम्** । क्ली । अमृते । त्रि क. क केशरवर्ती ।

**त्रिदशसर्षप** । पु । देवसर्षपवृक्षे । वै निघ ।

**त्रिदशाहार** । पु । अमृते । हला ।

**त्रिदिवा** । स्त्री एलायां । गङ्गायां । वै निघ ।

**त्रिदिवोद्भवा** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ । रा नि व ६ ।

**त्रिदिवोद्भूता** । स्त्री सूक्ष्मैलायाम् । वै निघ ।

**त्रिदीप्यम्** । क्ली । यमानीत्रये यमानी खोरासानी अजमोदा च । वै निघ २ भ आः चि प क्षकव्याम् ।

**त्रिदोषज.** । त्रि । त्रिदोषजनिते ।

**त्रिदोषदावानलकालमेघ** । पु । सन्निपातज्वरे रस । हरितालपुटितवङ्गं मन शिलापुटितनागं गौरीपुटितस्वर्णरीत्यतामाक्षिकं अभ्रकं पुन हिङ्गुलपुटितानि कृत्वा प. समभागो ग्राह्य एतत्समष्टितुल्य पारद गन्धकं तुल्यकञ्च द्विगुण (मतान्तरे उक्तद्रव्याणां प एकैको भाग, गन्धक तुल्ययो द्वौ भागौ) एकत्र त्रिकटुरसेन मर्दयित्वा गोलकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटेत् । अथ तत्र तुल्यभागं पुन गन्धकं दत्त्वा चित्रकरसेन मर्दयेत् । तदनु पीतवर्णं विषं क्षिप्त्वा पुन कज्जलिकां कृत्वा पचेत् । अथ रक्तिकामवज्ञपित्तभावयित्वा रक्तिद्वयमिता वटी कार्या ।

**त्रिदोषदावानलरस** । पुं । ज्वराधिकारे रस । अत्र मूलरस यदि साध्यस्य सन्धौ रसं पुनरपि भावित स्यात् तदा त्रिदोषदावानला भवति । भैष । [त्रिमद । वै निघ ।

**त्रिदोषसंहिणी** । स्त्री । वैद्यविशेषसंहि

**त्रिदोषसमम्** । क्ली । समदोषत्रये । रा.नि. व २२ ।

**त्रिदोषसम्भवः** । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

**त्रिदोषहारी (रसः)** । पुं । ज्वराधिकारे र-स । "बलिमिलातालताप्यतुल्योदधिमलटङ्कनिकुम्भजाम्रताख्यं । दलितं महिषपित्ततस्त्रिधा स्याद्भिरगत. शिरसि त्रिदोषहारी ॥" र चि ८म. ।

**त्रिधातुः** । पुं । गणपतौ । त्रिका. । क्ली । धातुत्रये ।

**त्रिधारकः** । पुं । स्नुहीभेदे । তেকাঁটা মনসা । गुणाः—स्नुहीसमो विशेषात् रमसिद्धिकरः । गुण्डत्वे । रा.नि.व.८ ।

**त्रिधारकाण्डवल्ली** । स्त्री । त्रिधारकाख्ये स्नुहाम् । তেশিরে উচ্ছে । वै.निघ. ।

**त्रिधारस्नुही** । स्त्री । त्रिधारवज्रीवृक्षे । তেকাঁটা সিজ্ । रा.नि व.८ ।

**त्रिनेत्ररसः** । पुं । पित्तकासे रसः । ताम्रभस्म अभ्रभस्म तीक्ष्णलौहभस्म समभागम् । कासमर्द तालाम्लवेतसरसे. दिनैकं मर्दयित्वा द्विगुञ्जा वटी कार्या । रस र. । अपरः परिणामशूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मृगमदं स्वर्णं रससिन्दूरम् एषां प्र. समभागं दिवा आर्द्रकरसेन पिष्ट्वा गज पुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र अन्य शोथे—पारदः गन्धकः भष्टटङ्कणं ताम्र लौहम् एषां प्र. समभागं आर्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघु पुटे पचेत् । अनुपानं—एरण्डरस अपामार्गरस । अन्य. शूलाधिकारे—पारदगन्धकताम्राणि सम भागानि निर्गुण्डीरसे. दिनैकं मर्दयित्वा गुण्डीकृत्य मूषामध्यगतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । पर्णखण्डेन सेव्यः । र.चि.८म । अपरः सन्निपातज्वरे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि द्रव्य त्रयतुल्ये. गव्यदुग्धे शिग्रुरसेन दिनं सम्मर्द्य गो लकं कृत्वा खरातपे शुष्कीकृत्य च अन्धमूषागतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । र.चि.८प. । अन्य-च सन्निपातज्वरे—रस १ भ गन्धक. १ भ ता-म्रं चतुर्थांशं सर्वतुल्येन गव्यदुग्धेन निर्गुण्डीरसेन शिग्रुरसेन च खरातपे दिनैकं मर्दयित्वा शोषये-त् । भा. । अपर. उदरत्रणे—जारितस्वर्णमाक्षिक हिङ्गुलं लौहं पारदः वङ्गं गन्धकः तामेन् अभ्रं स-मुद्रफेन, गिरिसिन्दिका स्वर्णं शीशं चित्रकमूलं हि-ङ्गु त्रिकटु त्रिफला शिग्रुबीजम् अजमोदा (बालु-नी) यमानी पिप्पलीमूलं भार्गी (বামনহাটী) ल-वणं जीरकद्वयजीरके एषां प्र. समभागः आर्द्र-करसेन मर्द्यः । रस.र. । अपरः मूत्रकृच्छ्रे रसग-न्धकवङ्गाना प्र समभाग. । दूर्वायष्टिमधुगोक्षुर-गाण्डालिरसैर्भावयित्वा भूधरयन्त्रे पक्वा च पुनस्तै-र्भावयेत् । भा. २ र. । र.सा.सं. ।

**त्रिनेत्रा (त्री)** । स्त्री । वाराहीनामशाकन्द-शाके । रा.नि व.७ ।

**त्रिपटु** । क्ली । विडसैन्धवकाचलवणेषु । वै.निघ. ।

**त्रिपत्रः** । पुं । चण्डालकन्दभेदे । रा नि.व ७ । त्रिदलबिल्ववृक्षे । रा.नि.व ११ । क्ली । त्रिदलबि-ल्वपत्रे ।

**त्रिपत्रकः** । पुं । पलाशवृक्षे । हे च. ।

**त्रिपदा** । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ ।

**त्रिपदी** । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । ছোট গোয়ালিয়া লতা । प.मु. । रा.नि व.५ ।

**त्रिपर्णः** । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**त्रिपर्णा** । स्त्री । वनकार्पास्याम् । বন কাপাস । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । र.मा. । वनगङ्गा-याम् । वै निघ । तिलपर्णिकाकन्दे । रा.नि.व.७ । शालपर्ण्याम् । भा.म.खु.१भ ।

**त्रिपर्णिका** । स्त्री । यासभेदे । দুরালভা । रा.नि.व.४ । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । ति लपर्णी मूरिडल इति कोङ्कणदेशे अनूपदेशे च प्र सिद्धा । তিলকন্দ । तल्लक्षण यथा—"पत्रारिप-त्रसङ्काश. तिलबिन्दुसमन्वितः । सस्निग्धाधस्त्वभू-मिस्थ. तिलकन्दोऽतिविस्तृतः ॥" गुणा.—मधुरा शीता श्वासकासघ्नी पित्तशमनी विषघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ । तच्छाकगुणाः—शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति । मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥ च.सू २७भ. ।

**त्रिपर्णी** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा. । वनका-र्पास्याम् । प मु. । "त्रिपर्णी कालशीविल्ले. ।" सू ल्यायाम् । रा.नि व २ । मांस्यमाषिकायाम् । वै.

निघ । त्रिपर्णीकन्दे । তিনকন্দ । रा नि व ७ ।

**त्रिपला** । स्त्री । त्रिफलायाम् । भ द्वि. ।

**त्रिपात्** । पु । ज्वरे । वैद्यकम् ।

**त्रिपाद** । पु । वंशपत्रमूले । वै निघ ।

**त्रिपादिका** । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा नि व ५ ।

**त्रिपादी** । स्त्री । हंसपादीलतायां, कीटमारिकायाम् । चा सू १५ष विदार्यादि । "हे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ।" रक्तलज्जालुकायां । वै निघ ।

**त्रिपिब** (न्) । पु । लम्बकर्णे छागे । वै निघ ।

**त्रिपुट** (क) । पुं । तालके । श र । गीघ्र । रघुपे । प सु । मटर इति ख्यातद्विदलधान्ये । र मा । शिम्बीधान्यभेदे । খেসারি কলাই । डिबेसारि । गुणा —"त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहक शीतलस्तथा । किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥" भ पू १भ धा व । "रूक्षो त्रिपुटो मधुरः प्रदिष्ट स्वाय करोत्यस्विगत धनिष्ठं । विपच्यमान मनसोऽवसन्नं दाहाग्रहदोर्गविकारकारी ।" च नि १३भ । तत्सूपगुणा —"त्रिपुटानां कलायानां सूप स्वादुश्च वातलः । पाकात्मूत्रजनकः पित्तघ्नश्चनिलापहः । द्रव्यगुण ।

**त्रिपुटकी** । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । वै निघ ।

**त्रिपुटा** । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । रा नि व ६ । कर्णस्फोटालतायाम् । रा नि व ३ । त्रिसन्धौ । लघ्वेलके । प सु । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि व ६।१२ । वार्षिकमल्लिकायाम् । मल्लिका-

न्दीबीज ५ भ । दन्तीक्वाथेन मर्दयेत् । मात्रा १ र । अनु आर्द्रकरस । रस र । रस कौ । अन्य यथा—विषं १ भ पिप्पली २ भ मरिच ४ भ ताम्र ५ भ हिङ्गुल ६ भ आर्द्रकरसेन मर्दयेत् । मात्रा १० र । भा म ज्व चि ।

**त्रिपुरमल्लिका (मालिका)** । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । रा नि व १० । त्रिका ।

**त्रिपुषा** । स्त्री । त्रपुषायाम् । कृष्णत्रिवृति । म च । क्ली । त्रपुषफले । त्रपुषीबीजे । कुष्माण्डभेदे ।

**त्रिपुष्पा** । स्त्री । अतिबलायाम् । वै निघ ।

**त्रिफला (ली)** । स्त्री । Three myrobalans फलत्रये । ত্রিফলা । सा चतुर्धा महती ह्रस्वा सुगन्धा मधुरा च । तयोर्महती आमलका दीनां प्रत्येकमसमभागा । तदुक्त —"पथ्या विभीतकधात्री त्रिफला महती स्मृता ।" सि यो पानीयक ल्याणघृते । आमलकहरीतकीविभीतकेषु । रा नि व २२ । द्वितीया—काश्मर्यमरीकापरूषकफलेषु । গাম্ভার ফল, কিসমিস, ফলসা ফল । "ह्रस्वा काश्मर्यमरीकापरूषकफलानि च ।" श्रीकण्ठ । त्रिफलायां द्रव्यत्रय समभागं देयम । एषा धार्गेषु मधाना । गुणा —दीपनी पित्तकफघ्नी हरिद्रांनी रुच्या मलमोचनी मेहकुष्ठविषमज्वरनाशिनी च । भा पू १भ । महाकुष्ठविषमज्वरविनाशी च । रा नि व । सुगन्धत्रिफला यथा—जातीफलमसपुगेषु । मधुरत्रिफला यथा—द्राक्षादाडिमखर्जूरेषु ।

**त्रिफलाघृतम्** । क्ली । पाण्डुरोगे । गव्यघृतं ४ श । पाकार्थे गोमूत्र १६ श । कल्कार्थे त्रिफला दन्ती त्रिवृत्मूलकटुकाकम्पिल (কমলাগুঁড়ি) नि

...बासामूल २ श. वारि १६ श शे. ४ श। शतमू लीरस ४ श. छागदुग्ध ४ श. गुडूचीरस ४ श. अभावे क्वाथ आमलकीरस. ४ श.। कल्कार्थे— पिप्पली शर्करा द्राक्षा हरीतकी आमलकी बिभी तकं नीलोत्पल यष्टिमधु काकोली गाम्भारीत्वक् कण्टिकारी एषां मिलिता शरावः (१ সের)। सेव.। रस र। इद हृहत्। स्वल्प यथा- घृत ४ श.। क्वाथार्थे—त्रिफला ८ श वारि ६४ श. शे. १६ श.। गव्यदुग्ध ४ श.। सन्ध्यायां तिमिर-नाशार्थं पेयम्। अन्यत्—घृत ४ श. शतावरीक्वाथ १६ श.। कल्कार्थे—त्रिफला यष्टिमधु १ श.। पाकशेषे मधु प्रक्षेप. १ श। अन्यत् योनिरोगे— घृत ४ श.। कल्कार्थे—त्रिफला श्रियण्टीदय गुडूची पुनर्नवा श्योनाकः हरिद्रा दार्वी रास्ना अश्वगन्धा शतावरी एषां मिलितशराव. (১ সের)। गव्यदुग्ध १६ श.। भा.। [वङ। भूरिम.।

**त्रिवलिः** । स्त्री । जठरावयवविशेषे। পেটের

**त्रिवलीकम्** । क्ली । गुदद्वारे, पायौ। हे.च.।

**त्रिभङ्गी (एटी) (वडी)** । स्त्री। त्रिवृतायां। তেউড়ী। प.मु.। "सशर्करा कामलिनां त्रिभङ्गी हिता।" -सि यो कास चि । ग.द.कास चि.। सु.सू ४४च । चि १०च.।

**त्रिभण्ड(ण्ड्र)म्** । क्ली। मैथुने, सुरते। त्रिका।

**त्रिमण्डला** । स्त्री। लूतासाध्यलूताविशेषे।

**त्रिमदः** । पुं। विडङ्गमुस्तचित्रकेषु। "विडङ्ग मुस्तचित्रैश्च त्रिमद" ।" प.प्र.२ख.त्रिकषायलौहे।

**त्रिमदहितयम्** । क्ली। त्रिमदस्त्रिफला चेति द्वयं। प्रयोगा.चद चि कषायादिलौहे।

**त्रिमधु** । क्ली। मधुरत्रये, मधुघृतशर्करासु। रा.नि.व.२२। गुणा.—"मधुरत्रितयमग्निदीपनं कान्तिदायकं। पित्तदोष रक्तपित्त क्षयाश्चेति विनाशयेत्।" वै निघ ।

**त्रिमलभद्रः** । पुं। योगतरङ्गिण्याकारे। (सु.।

**त्रियष्टिः** । स्त्री। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। प.

**त्रियामा** । स्त्री। हरिद्रायाम्। रा नि.व.६। ...नीली। ...। यथा.।

**त्रिलवणम्** । क्ली। सौवर्चलसैन्धवविडाख्यमिति ...। थि.दी यादिवपातिकल्प. । "मन्दग्नि द्राद्रवस्य केचिचत्रिलवणान्वितम्।" च.द.ख चि. नस्ये। रा.नि.व २२।

**त्रिलिङ्गगतिः** । स्त्री। त्रिदोषजनाड्यां। भा. म ४भ.सु.रो.चि.। "त्रिलिङ्गगतिसौषिरी।"

**त्रिलोहकम्** । क्ली। स्वर्णरजतताम्रेषु। सुवर्णे रजत ताम्र त्रयमेतत्त्रिलोहक। रा नि व २२। गुणा.—त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ता पञ्चलोहसमा गुणैः। वै निघ । (च। सु.चि.२च.।

**त्रिवर्गः** । पुं। त्रिकटुनि, त्रिफलायां, त्रिमदे

**त्रिवर्गहितयम्** । क्ली। त्रिफलात्रिमदे। ত্রিফলা ও ত্রিমদ। रस.र.कषायलौहे।

**त्रिवर्णकम्** । क्ली। गोक्षुरके। त्रिफलायां। त्रिकटुके शे.। त्रिजातके। सु सू ४४च.।

**त्रिवर्णकृत्** । पु। शरटे। কাঁকলাস। वै.निघ।

**त्रिवर्णी** । स्त्री। इन्दीवरायां। वै निघ.।

**त्रिविक्रमरसः** । पुं। अश्मर्यधिकारे रसः। ताम्रभस्म तुल्येन छागदुग्धेन पक्त्वा, छागदुग्धपक्वताम्रभस्म १ तो. पारद १ तो गन्धक १ तो. निर्गुण्डी(निर्मिला)रसेन दिनं मर्दयित्वा गोलकं कृत्वा वालुकायन्त्रे दिनैकं पचेत्। शीते उद्धृत्य द्विगुञ्जा मात्रा देया। रस.र.।

**त्रिविधायतनम्** । क्ली। इन्द्रियार्थातियोग-कर्मातियोगकालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविधकारणेषु। च.सू.११च.। [नि.व.१६।

**त्रिवीजः** । पु। श्यामाके। শ্যামা ধান। रा.

**त्रिवृतादिगणः** । पु। तदाद्यधोभागहरद्रव्यसमूहे। यथा—"त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवन्ती (हेमूलकानी) सप्तला (চামরকষা) शङ्खिनी (শ্বেত বুহ্না) विषाणिका (কর্কটশৃঙ্গী, মেড়াশিঙ) गवाक्षी (গোমুক, রাখালশশা) छगलान्त्री (বিষতাড়ক) स्नुक् (মনসা সিজ্) सुवर्णक्षीरी (ওষধিবিশেষ বা শিয়ালকাঁটা) चित्रकः किणिही (আপাং) कुशः काशः तिल्वकः कम्पिल्लक. (কমলাগুঁড়ী) पाटला पूग. हरीतक्यामलकी बिभीतकं नीलिनी (নীল) चतुरङ्गुलः (সোনাল) एरण्ड. पूतिक (করঞ্জ) महावृक्ष (তেকাঁটা সিজ্) सप्तच्छदार्कज्योतिष्मत्यश्चेति अधोभागहराणि।" सु सू ३६च। ...

**त्रिवृतिका** । स्त्री । त्रिवृतायां । रा.नि.व ६ ।

**त्रिवृत् (ता, द्वया)** । स्त्री । (Ipomœa turpethum Syn. Convolvulus turpethum ) Turpeth Root स्वनामख्यातल तायाम् । তেউড়ী । हिं तर्‌वद निशोत, नक् पतर, पिथोरी । मं तियड । कं तिगडे । तें ना लतेगड । ता. शिवदरू । वम् फुट्‌कुरी, निशोथी र । सा. गुणा. —कटुरुष्णा क्रिमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठ कण्डूत्रणघ्नी विरेचने प्रशस्ता च । रा.नि.व.६। अ रुणागुणा:—स्वादुः कषाया मृदु. रेचनी रुक्षा क टुका पित्तकफापहा च । राज. । च द.चिरज्व. चि. । कृष्णागुणा:—श्वेताया हीनगुणा विरेचनी तीव्रा मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षकारिणी च । श्वेतागुणा.—विरेचनी स्वादुः उष्णा वातघ्ना रुक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरघ्नी च । भा । रेचनी अर्थात् विपक्वमविपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् रेचयति च । शार्ङ्ग. । एषा रक्तमूलैव ग्राह्या । सु सू.३८।२९अ । सि.यो च.द.र.पि.चि. । त्रिवृता मोदके ।

**त्रिवृत्पत्रम्** । क्ली । वटपत्रे । रस.र. । वह्नि भल्लातके ।

**त्रिवृत्पर्णी** । स्त्री । हिलमोचिकायां । श.च. ।

**त्रिवृन्तः** । पु । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

**त्रिवेला (ली)** । स्त्री त्रिवृतायां । তেউডী । रा.नि.व ६ ।

**त्रिशङ्कुः** । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. । सुग- न्धमार्ज्जारे । गन्धगकुल । वैनिघ. । विडाले । श लभे । मे. । खद्योते । श.मा । [निघ. ।

**त्रिशतपत्रम्** । क्ली । पुण्डरीके । पद्म । वै

**त्रिशर्करा** । स्त्री । गुडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा चेति मिलितशर्करायाम् । "गुड़ोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रिता, त्रिशर्करा ।" रा.नि व.१२।

**त्रिशाखपत्रः** । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व ११।

**त्रिशिखः** । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि व ११ ।

**त्रिशिखिदला** । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि. व.७ ।

**त्रिशिरा** । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

**त्रिशूली (इन्)** । पुं । पारदे । रस.र ज्वरा. चि चण्डभैरवरसे । [छ । शब्दकल्पतरु ।

**त्रिशृङ्गी (इन्)** । पु । रोहितमत्स्ये । रुई मा

**त्रिसन्धिः** । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । কৃষ্ণ কে- লি । मं त्रिसन्धि । क त्रिसञ्जि । यस्य कुसुमानि सन्धिकाले एव विकसन्ति । सा रक्तसितासितकु- सुमभेदात् त्रिधा । परन्तु गुणैस्तुल्या । गुणाः— कफकासहरा रुच्या त्वग्दोषघ्नी च । रा.नि.व.१०।

**त्रिसन्धिपुष्पदा** । स्त्री। त्रिसन्धिवृक्षे । वै.निघ.।

**त्रिसन्धी** । स्त्री । शुक्लत्रिसन्धौ । वै.निघ. ।

**त्रिसन्ध्यम्** । क्ली । त्रिसन्धिपुष्पे ।

**त्रिसन्ध्यकुसुमा** । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**त्रिसन्ध्या** । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

**त्रिसमम्** । क्ली । समभागा हरीतकी शुण्ठी गुडूची च । रा नि.व.२२ । गुणाः—"समत्रयं रुचिकरं चक्षुष्यं मलशोधनम् । वात पित्त नाश यति ॥" वै.निघ ।

**त्रिसरः** । पुं । तिलौदने । वै.निघ । है.च. ।

**त्रिसरा** । स्त्री । कृसरायाम् । "तिलमद्गुलमा षैश्च कृसरा त्रिसरेति ।" प म.२ख. ।

**त्रिसरी** । पुं । यस्याश्वस्य सर्व्वाङ्गं भिन्नवर्णं कि न्तु शिरः कृष्णं स त्रिसरी । "अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम स प्रोक्त. भर्त्तुः कुलविनाशन. ॥" ज.द.३ प. ।

**त्रिसवनम्** । क्ली। त्रिसन्ध्यस्नाने । च.शा ९प।

**त्रिसिता** । स्त्री । त्रिशर्करायां । रा.नि.व.१२।

**त्रिसुगन्धम् (न्धि)** । क्ली । मिलितसमभाग- त्वगेलापत्रेषु । रा.नि.व.२२ । च द.वाताधवर्क्ष- माखे । गुणा —"तदर्क्कं मुखदुर्गन्धच्छेदनी मलभे- दन ।" चर्क्कः ।

**त्रिस्थूलः (स्कन्धः)** । त्रि । हेतुलिङ्गौषधा- त्मरूपे (आयुर्व्वेदे) । चौषि हेत्वादीनि सूत्राणि स्थिन् । त्रयो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य इति । च. सू.१प. ।

**त्रिसारम्** । क्ली । शाल्यर्थे । रा.नि व.२२ ।

श्मसमयवचारसर्जिचारटङ्गणचारेषु । कासाग्निसन्दीपनरसे । च.द. । [खेथाड़ा गाछ । र.मा. ।

**त्रिच्छुरः** । पुं । श्वेतकोकिलाक्षवृक्षे । श्वेत कु-

**त्रिच्छुरी** । स्त्री । गोक्षुरे । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.कुष्माण्डावलेहे ।

**त्रुटिः (टी)** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । छोटि एलाइच । रा.नि.व.६। वा.सू.१५च.सुसादिः । "कुष्ठं त्रुटी हिमवती ।" चि.क्ष.क.च्छर्दी.चि. । च.द.रा.य.चि.खवङ्गादिचूर्णे । "त्रुटिरुक्षणा ।" कट्फले । वै.निघ. । [मा. ।

**त्रुटिवीजः** । पुं । कचुवृक्षे । कचु गाछ । म.

**त्रुटीद्वयम्** । क्ली । सूक्ष्मैलायां स्थूलैलायाञ्च । वा.सू.१५च. गिरीविरेचने । "त्रुट्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्याशु सारम् ।" [कल्पतरु ।

**त्रैकटु** । क्ली । त्रिकटुके । चि.क.क.स्त्री.चि.म.

**त्रैफलम्** । क्ली । त्रिफलायाम् । म.चि. ।

**त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः** । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पारदं हीरकं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं लौहम् अभ्रं मुक्ता गन्धकः प्रभभश्म प्रवालं हरितालं मनःशिला प्र. समभागं चित्रकमूलक्वाथेन ७ दिनानि भावयेत् । अर्कनिर्यासेन (आकन्दर आठा) नि र्गुण्डीरसेन चाङ्गेरीरसेन कुमारीदुग्धेषु (मनसार आठा) च प्र. ३ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द्दकान्तगर्भे दत्त्वा अर्कक्षीरेण टङ्कणं सम्मर्द्य तेन कपर्द्दकमुखानि संलिप्य चय कपर्द्दकानि भाण्डमध्ये संस्थाप्य भाण्डमुखं रुद्ध्वा वालुकायन्त्रे पचेत् । शीतं समुद्धृत्य चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं च चतुर्थांशं वेदालक सञ्चित्य त्रिवृद्रसेन ७ चित्रकमूलरसेन च भावनादयं देयम् । मात्रा ४ र. । भैष. ।

**त्रैलोक्यडम्बररसः** । पुं । नवज्वरे हितः । पारदः गन्धकः ताम्रं पिप्पली लौहं कटुकी हरीतकी त्रिवृत् मधुरतिक्तकलकं, एषां प्र. समभागं मुण्डीरीरेण मर्द्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । अनुपानं मधु । अन्यः—रसः १ भ. गन्धकः ४ भ. वर्मनिम्बवत्सिद्धकुटुचीसारदीवकसञ्जरवीरहरिकटुकैर्भाववद्यारावा प्र. १भ. निर्गुण्डीबीजपूररसेन मर्द्दयेत् । मात्रा १ र. । एतेन देयः । अन्यः वातप्याश्री—हीरकभस्म भस्मं विषं दरमुखा जालतीरं,

एषां प्र. १ तो. अभ्रभस्म ४ तो. रससिन्दूरं ५ तो. कुमारीरसेन मर्द्यः । र.सा.सं. ।

**त्रैलोक्यविजया** । स्त्री । भङ्गामगवृक्षे । सिद्धि गाछ । म.च. ।

**त्रैलोक्यविजयापत्रम्** । क्ली । विजयापत्रे । सिद्धि । (मदनमोदके, लक्ष्मीविलासरसे) । .

**त्रैलोक्यसुन्दररसः** । पुं । उदररोगे रसः । पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. अभ्रं सैन्धवं विषं कृष्णजीरकं विडङ्गं गुडूचीसारः वचा यवचारः प्रत्येकं ॥० तो. निर्गुण्डीरसेन बीजपूररसेन च दिनं मर्द्दयित्वा गोलयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । घृतेन सेव्यः । रस.चि.८च. । अन्यः—रसः १ मा. गन्धकः २ मा. कज्जलीकृत्य कुटजतालमूलीधुस्तूरकेशराज (केशुटे)हस्तिघोषक(धुन्दुल)जयन्तीमण्डूकपर्णीयां (थुलकुड़ि) प्र. माषमितपत्ररसेन खल्वयेत् । र.सा.सं. । [See सीसः ।

**त्रैष्टुभः** । पुं । सोमलतामेदे । सु चि.२८च. ।

**त्रोटकः** । पुं । श्लेष्मप्रकृतिकीटविशेषे । See कीटः । सु कल्प.८च. ।

**त्रोटिः (टी)** । स्त्री । पक्षिविशेषे । कट्फले । पक्षिणि । मत्स्यभेदे । मे. । [रा.नि.व.१२ ।

**त्र्यञ्जनम्** । क्ली । अञ्जनत्रितये । सूर्मावृत्र ।

**त्र्यम्बकम्** । क्ली । ताम्रे । तामा । रा.नि.व. ११ । [व.११ ।

**त्र्यम्बकफलः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

**त्र्यष्टकम्** । क्ली । मलापनार्थे जलरचनाधारविशेषे । सु.सू.४१च. । पुं । राजिकायाम् । दैउ गजिया । रस.र.सू.चि. ।

**त्र्यस्रः** । पुं । त्रिपुटवृक्षे । मेतेड़ गाछ । र.मा. । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । रा.नि.व.१२ । स्त्री । यज्ञाधिकृति । वै.निघ. । वार्षिकमल्लिकायाम् । मल्लिका । रा.नि.व.१० ।

**त्र्यस्रफला** । स्त्री । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**त्र्याहिकः** । पुं । ज्वरविशेषे । यो ज्वरः तृतीये दिने भवति । "तृतीयेऽह्नि तृतीयकः" इति । भा. नि. । [वै.निघ. ।

**त्र्यूषणम् (णा)** । पुं, स्त्री । नारिकेलवृक्षे ।

**त्यूचर:** । पुं । मागधीटे । शिका. ।

**त्रु(त्रू)प(ण)म्** । क्ली । त्रिकटुनि । सुँट पिपूल मरिच । रा.नि.व.२२ । "पिप्पली मङ्ग वेरञ्च मरिचं त्रूषण विदुः ।" भ.प्र.१ख ।

**त्रूषणाद्यघृतम्** । क्ली । यक्ष्मणा घृतम् । गव्यघृतं ८ प० । कल्कार्थे—त्रिकटु त्रिफला मिलित पल गुडपलं जलं ३२ प. । "त्रूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात् पलं । सर्पिषोऽष्टपलं पक्वा मात्रां मन्दानिल. पिबेत् ॥" च चि.१८अ. । अन्यत्राभि—"त्रूषण त्रिफला द्राक्षा काश्मर्याणि परूषकम् । द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रक शटीं । ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीं । त्रिकण्टका विदारीच पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् । प्रस्थ चतुर्गुणक्षीरं सिद्ध कासहरं पिबेत् ॥" कल्कार्थे—त्रिकट्वादीनां प्र.१ तो.दुग्धं १६प्र.घृतं ४ श. । च.चि.२२अ. ।

**त्रूषणाद्यमण्डूरम्** । क्ली । पाण्डुरोगे । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चवी (चई) चित्रकमूलं दारुहरिद्रा गुडलक स्वर्णमाक्षी पिप्पलीमूल देवदारु, एषां प्र चूर्णं १ प. चूर्णसमष्टिद्विगुण शुद्धमण्डूरं गोमूत्र मण्डूरात् ८ गुणम् । गोमूत्रे मण्डूर पक्वा घनीभूते चूर्णप्रक्षेपो देय. । भैष. ।

**त्रूषणाद्यलौहम्** । क्ली । स्थौल्याधिकारे । त्रिकटु त्रिफला चव्यं काचलवणं (कच्कच) सैन्धवलवणं विट्लवण सौवर्चललवणम् (सचल) अभ्रं लौमराजी लौहभस्म, एषां प्र.समभाग. । रस.र. ।

**त्रूषणम्** । क्ली । त्रूषणे । वै.निघ ।

**त्वक्** । स्त्री । वल्कले । छाल । मे. । इन्द्रियविशेषे । स्पर्शेन्द्रिये । गुडत्वचि । दारुचिनि । रा.नि.व ६ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । चर्मणि । चामडा । यथा—"क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः । पूर्वावभासिनी तासां सिध्मध्मानश्च सा स्मृता ॥ शरीरे षट् त्वचः—तद्यथा—उदकधरा असृग्धरा सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना अलजीविद्रधिसम्भवाधिष्ठाना यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तम प्रविशति यां चाप्यधिष्ठाय अरूंषि जायन्ते पर्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट् त्वचः एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ।" च.शा.७अ. । सुश्रुतस्तु सप्त त्वच आह । १अवभासिनी २ लोहिता ३ श्वेता ४ ताम्रा ५ वेदिनी ६ रोहिणी ७ मांसधरा चेति । तत्र १मा सर्ववर्णानवभासयति, व्रीहेः अष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकाधिष्ठाना । २या व्रीहे. षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना । ३या द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाधिष्ठाना । ४र्थी अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठाधिष्ठाना । ५मी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना । ६ष्ठी व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यर्बुदाधिष्ठाना । ७मी व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यधिष्ठाना च । सु.शा.४अ. ।

**त्वक्खण्डुर:** । पुं । त्वचि । खारा । [पद चि. ।

**त्वक्कन्द:** । पु । वनशूरणे । सूनो ओल । भैष.

**त्वक्छद:** । पुं । चोरीगन्धे । कौचकछुकी । र.मा. । [चर्मकीले । वै निघ. ।

**त्वक्तरङ्ग: (क:)** । पुं । बल्याम् । रा.नि व.१८

**त्वक्पञ्चकम्** । क्ली । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलेषु । रा.नि.व.२२ ।

**त्वक्पत्रम्** । क्ली । दारुचिनीविशेषे । दारुचिनि । तेजपत्रे । मे । पुं । हिङ्गुपत्रे । वै. निघ. ।

**त्वक्पत्री** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । हिङ्गुपत्रे । तमालपत्रे । वै निघ. । काकड्याम् । कुकाओलां । मे. ।

**त्वक्पाक:** । पुं । शुक्ररोगे । तल्लक्षणं यथा—"पित्तरक्तकृतो ज्ञेय. त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।" सु नि.१४अ. । [मे. । झूनी । इ.च. ।

**त्वक्पुष्पम्** । क्ली । रोमाञ्चे । शिका. । किला

**त्वक्पुष्पिका** । स्त्री । शिल्माम् । शिम् । श्वित्रकुष्ठे । किलासि । धरम्, झूनी । शिका. ।

**त्वक्पुष्पी** । स्त्री । श्वित्ररोगे । किलासे । धरग, झूनी । जटा. ।

**त्वक्शून्यता** । स्त्री । स्पर्शाज्ञतायाम् । "साङ्गमाना त्वचा या तु शीतोष्ण मृदु कर्कश । न जानाति त्वचेत्तका शून्येति परिकीर्तिते ।" निदा. ।

**त्वक्सार:** । पुं । वंशवृक्षे । तंगाछ । रा.नि.

व ४ । रम्भवशी । रा नि व ७ । वंशलोचनायाम् । বংশলোচন । গুড়ত্বচি । সু সূ.৪৪অ । वर्मी । चम. ।

**त्वक्सारनिर्यासविषम्** । क्ली । स्थावरवि षभेदे यस्य त्वक्सार निर्यासश्च विषम् । तानि सप्त यथा—अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाट करम्भनन्दनवराटकानीति । "त्वक्सारनिर्यासविषै रुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक् कफसंस्रवाः ॥" सु.कल्प २अ. । [नि व ४ ।

**त्वक्सारभेदिनी** । स्त्री । क्षुद्रचञ्चुक्षुपे । रा.

**त्वक्सारा** । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा नि. व ६ । [লবুন গাছ । भा. ।

**त्वक्सुगन्धः** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারাঙ্গী

**त्वक्सुगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । एलवालुके । वै निघ । जटा । [निघ. ।

**त्वक्स्वाद्वी** । स्त्री । त्वक्सारे । দারচিনি । वै

**त्वक्स्वाप.** । पु । स्पर्शाज्ञतायाम् । निदा ।

**त्वक्क्षीरम्** । क्ली । तवक्षीरे, वंशलोचनायां । वै निघ २भ कास चि । [याम् । रा नि व ६ ।

**त्वक्क्षीरी** । स्त्री । क्षीरशुक्लायां, वंशरोचना-

**त्वगङ्कुर.** । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका. ।

**त्वगाक्षीरा (री)** । स्त्री । वंशलोचनायाम् । जटा । चम । [रा.नि व १८ ।

**त्वगूर्म्मि** । स्त्री । मल्याम् मांसम्लेलतायाम् ।

**त्वग्गन्धः** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারঙ্গ । रा नि व ११ । [म्ब । रा नि व १८ ।

**त्वग्जम्** । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । कैश गी

**त्वग्दोषः** । पुं । चर्म्मरोगे, शीतपित्तोदर्दकुष्ठ स्फोटादौ । চর্ম্মরোগ, ফোঠানি । निदा ।

**त्वग्दोषापहा** । स्त्री । सोमराज्याम् । रा नि. व.४ ।

**त्वग्दोषारिः** । पु । हस्तिकन्दे । रा.नि.व ७ ।

**त्वग्भी** । स्त्री । चर्म्मचटके । চামচিকি । वै निघ ।

**त्वग्भेद.** । पु । क्षये । वै निघ ।

**त्वचम्** । क्ली । गुड़त्वचि । দারচিনি । गुणा —गुरु शीत कफकासघ्न शुक्रामश्मन कण्ठशोष नघ्न । रा नि व ६ । सि यो र पि चि खण्डखाद्य लौहे ।

**त्वचा** । स्त्री । मिष्टवल्कले । দারচিনি । श र.।

**त्वचाङ्ग.** । पु । नागरङ्गवृक्षे । रा नि व.११ ।

**त्वचापत्रः** । पुं । हिङ्गुवृक्षे । क्ली । त्वचायाम् । দারচিনি । श.र ।

**त्वचिसार.** । पुं । वंशे । मद व.७ ।

**त्वचिसुगन्धा** । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् । द्वारा.।

**त्वच्यगणः** । पु । त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादौ । यथा—"तैलन्तु नवधा प्रोक्त बाकुची चक्रमर्दकं । स्थौणेय पर्पटी सक्षा त्वच्योऽयं गण उच्यते ॥" चर्क ।

**त्वरारोहः** । पुं । पारावते । वै निघ. ।

**त्वरितका** । स्त्री, पुं (क) । शीघ्रपाकिशालि धान्यभेदे । सु.सू ४६अ ।

**त्वट(ष्ट्र)म्** । क्ली । ताम्रे । वै निघ ।

**त्वटा (ष्ट्री)** । स्त्री । ब्राह्मीशाके । वै निघ. ।

**त्वाचम्** । क्ली । त्वक्तैले । দারচিনির তেল । गुणा —"वह्निमथामिलहरमाधानाक्षेपनाशनम् । वान्तुररक्तिमप्रशमन सद्यादि दशनार्त्तिभित् । त्वाचं तैल रज सापि तोये चिन निमज्जति ।" चनि.।

---

# थ

**थः** । पुं । पर्व्वते । भि । रोगविशेषे । भयदे । म र. ।

**थुत्कारः** । पुं । निष्ठीवनशब्दानुकरणशब्दे ।

**थुथुक्रत** । पु । पक्षिविशेषे । धूङ्गि পাখী । वै निघ ।

**थौडनम्** । क्ली । आच्छादने । वै निघ. ।

**थौनेयक:** । पुं । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠিয়ালা । च चि.२७ वचतैले । च.उ.विष चि. ।

## द

**दंशः** । पु । दन्ते । इ च. । मक्षिकाविशेषे । ডাঁশ । अम. । शौभाञ्जनवृक्षे । महिषे । सर्पक्षते । वर्म्मणि । विश्व । त्रिका । वै.निघ । दशने । मे ।

**दंशकः** । पु । कर्कटे । कुकुरे । वै निघ । मक्षिकायाम् । ডাঁশ । हारा. ।

**दंशनम्** । क्ली । दन्तेन कर्त्तने । কামড়ান । शै.च ।

**दशनाशिनी** । स्त्री । तैलकीटे । वै निघ ।

**दंशभीरुः (कः)** । पु, स्त्री । मत्कुणे । महिषे । त्रिका. । [रा नि व ७ ।

**दंशमूलः** । पु । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ ।

**दंशवदनः** । पु । कङ्कपक्षिणि । वै.निघ ।

**दंशिका** । स्त्री । वनमक्षिकाविशेषे । ডাঁশ মাছি, ড্রোঁশানী । वै निघ ।

**दंशी (इन्)** । पुं, स्त्री । कुकुरे । वै निघ । वनमक्षिकायाम् । क्षुद्रदंशे । ড্রোঁশানী । अम. ।

**दंष्टः** । पुं । शूकरे । प सु. ।

**दंष्टकम्** । क्ली । सर्पदंशविशेषे ।

**दंष्ट्रा** । स्त्री । दृढदन्ते । দাড়া । शै.च. । विषदन्ते । वै निघ. । [निघ. ।

**दंष्ट्रायुधः (ट्रास्त्र.)** । पु । वनशूकरे । वै

**दंष्ट्रिका** । स्त्री । दाढिकायाम् । शै च. ।

**दंष्ट्री (इन्)** । पुं, स्त्री । वन्यशूकरे । अम. सर्पे । अ र ।

**दकम्** । क्ली । जले । त्रिका. । वा चि.१च. ।

**दकलावणिकः** । पुं । यूषविशेषे । "शाक-मांसाल्लवणा दकलावणिका स्मृता" । अन्यच्च "अल्पमांसरसं ... दकलावणिका स्मृता ।" वा टी १ च ... ।

...सम्परिहत्तनाभि म्लशीभत पूर्णमिवाम्भुना च । यथा इति चुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।' सु.नि ७अ ।

**दग्धकः** । पु । महाशतावर्य्याम् । रा नि व ४ ।

**दग्धकाकः** । पु । डोमकाके । ডোম কাক । शै.च ।

**दग्धभूमिजशालिः** । पुं । दग्धक्षेत्रजशाली । गुणाः—"दग्धायामवनौ जाता शालयो लघुपाकिनः । किञ्चित्सतिक्ता मधुरा पाचना बलवर्द्धनाः ॥" रा नि व १६ । "दग्धयामावनौ जाता शालयो लघुपाकिनः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च वातश्लेष्मापकर्षिणः ॥" चनि.१५अ ।

**दग्धमत्स्यः** । पु । अग्निदग्धमीने । পোড়া মাছ । तस्य विवरणम् । "पक्वालैर्वेष्टितो मत्स्यः कर्द्दमेन च लिम्पितः । दग्धोऽङ्गारे सलवणो दग्धमत्स्य प्रकीर्त्तितः ॥" वैद्यकम् । गुणाः —"दग्धमत्स्यो गुरुर्हृद्यो ... । ... किञ्चित् ... । ... । दग्धमत्स्यो ... ।" राज. । [रा.नि व.१० ।

**दग्धरुहः** । पु । तिलकवृक्षे । তিল গাছ ।

**दग्धरुहा** । स्त्री । दग्धावृक्षे । हिं ... । रा नि व ८ । [वै निघ. ।

**दग्धवर्णकः** । पु । रोहिषतृणे । ... ।

**दग्धक्षीरम्** । क्ली । ... ।

**दग्धा** । स्त्री । ... इति ख्याते क्षुपविशेषे । गुणाः—कषाया ... ।" रा नि.व ८ ।

**दग्धास्यः (ध्वाङ्क्षः)** । पुं । दुर्म्मेघवृक्षे ।

**दग्धेष्टका** । स्त्री । अग्निदग्धेष्टकायाम् । पाका इट, झामा । द्वारा ।

**दण्ड** । पु । ४ हस्तमाने । अश्वे । यष्टिकायाम् । लाठी, छडि ।

**दण्डक** । पु । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षण — "पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिस्तम्भातिमारुत । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डक सोऽनुपक्रम ॥' भा । म्रदे । सु कल्प ७श । वा उ ५ श ।

**दण्डकन्दः (क)** । पु । धरणीकन्द । रा नि व ७ । [काक । हेच ।

**दण्डकाकः** । पु । स्वनामख्यातकाके । दाँड

**दण्डधारणम्** । क्ली । यष्टिधारणे । गुणा "शुन सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापह । श्रम स्खलनदोषघ्न स्थविरे च प्रशस्यते सत्त्वोत्साहबल स्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्द्धन । अवष्टम्भकरश्चापि भय घ्नम् । सु चि २४श । खलत सम्मतिष्ठानम् अवष्टम्भ मनुवारण भयघ्नमायुष्यञ्च । राज ।

**दण्डपात (ती)** (इन्) । पु । सन्निपात ज्वरविशेषे । लक्षण — "नक्त दिवा न निद्रामुपैति यस्तान्त मूढधीनमस । उत्थाय दण्डपाती भ्रमा तुर सव्यती भ्रमति ॥' भा म १भ ।

**दण्डपाल.** । पु । श्वेतशफरमत्स्यविशेषे । डान्‌कोणा माछ । द्वारा ।

**दण्डपालक** । पु । दण्डमत्स्य । डानकोणा माछ । मकुलमत्स्ये । शउल माछ । द्वारा ।

**दण्डपाली** । स्त्री । तुलायन्त्रे । दाँड़पाल्ला । च मृ १५श ।

**दण्डबालाध.** । पु । हस्तिनि । श र ।

**दण्डमत्स्य** । पु । स्वनामख्यातमत्स्य । दाँड का माछ । द्वि दण्डार्थे । गुणा —"दण्डमत्स्यो रसे तिक्त पित्तरक्तकफ हरेत् । वातसाधारण प्रोक्त पक्वलो बलवर्द्धन ॥' सा । कफवायुपित्त घ्न तिक्त लघुश्च । राज १प । [वै निघ ।

**दण्डमाताङ्ग** । पु । नगरे, पिण्डीतगरे ।

**दण्डयाम** । पु । दिवसे । वै निघ ।

**दण्डवृत्त (क)** । पु । स्नुहीवृक्षे । सिजु गाछ । रा नि व ८॥ ।

**दण्डहस्त (स्ती)** (इन्) । पु । तगरपुष्पे । टगर फुल । रा नि व १०।२२ । पिण्डीतगरे । त गरपादुका । वै निघ ।

**दण्डा** । स्त्री । नागबलायाम् । वै निघ ।

**दण्डापतानक** । पु । वातव्याधिभेदे । लक्षणम् — "कफान्वितो यदा वायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानक ॥" सु नि १श ।

**दण्डालु** । पु । स्वनामख्यातालुविशेषे । थाम आलु । पसु । "ताम्बूलपात्रा दण्डालु रिति । द्रव्याभिधानम् । [कृति तके । रा नि व १५ ।

**दण्डाहतम्** । क्ली । पादजलेन विभागदधि

**दण्डिक** । पु । दण्डमत्स्य । डानकोणा माछ ।

**दण्डिका** । स्त्री । ग्रीवाकण्ठे । वै निघ ।

**दण्डी** (इन्) । पु । दमनकवृक्षे । मना । रा. नि व १० ।

**दण्डोत्पलम्** । क्ली । वृक्षविशेषे । दण्डकलस, डानकुल, डानपोला । द्वि डानिकुडे । मं सहदेवी । तत्र पीतश्वेतरक्तपुष्पभेदेन त्रिधा भवति । र मा । गुणा —श्वासकासक्षयघ्नम् अग्नि दीपिकरश्च । राज ।

**दण्डोत्पला** । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पल डान पाल, डानकुनी । र मा । भैष श पि चि बृहत् युवतीगुल्याम् । "दण्डोत्पलाया मूलानि ।" सा को दूर्वाद्यतैले । वै निघ भजी चि भल्लातकादिके ।

**दत्** । पु । दन्ते । श च ।

**दद्रु (क)** पु । क्षुद्रकुष्ठभेदे । दाद । लक्षण यथा—"सकण्डूरागपिडक दद्रुमण्डलमुद्गतम् । मा नि । (क) कच्छपे । श र ।

**दद्रु(द्रू)घ्न.** । पु । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा गाछ । रा नि व ४ । भा कुष्ठ चि ।

**दद्रुघ्नपत्रम्** । क्ली । दद्रुमर्दपत्रे । श चि ।

**दद्रु(द्रू)ण** । त्रि । दद्रुरोगिणि । श्रम । श. टी र । [नी । तैलिनीकीटे । रा नि व १९ ।

**दद्रुनागिनी** । स्त्री । वृक्षविशेषे । नागमन्द

**दद्रुमर्दी** (इन्) । पु । (Cassia alata)

दद्रुघ्नवृक्षविशेषे। दादमर्द्दनी इति भाषा। हिं दादमर्दन। ते सिमचविसि। उत् आदुमारि। ता. सिमइचगति। "चगदी दद्रुमर्दी स्यात् की टारियाश्चसुन्दर.।" इति वैद्यकम्।

**दद्रुरोगी** (इन्)। त्रि। दद्रुरोगयुक्ते।

**दद्रूः**। पुं। दद्रुरोगे। च टी.भ।

**दधि**। क्ली। श्रीवासे। सरल निर्यास। वसने। श.र.। कपित्थे। वै.निघ.। दुग्धविकारे। दई। हि दही। म दहि। क मोसरु। तद्भेदा —मन्दकदधि मधुरदधि मधुराम्लदधि अम्लदधि अत्यम्लदधि चेति। "आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वा द्वम्लञ्च ततः परं। अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" तत्स्वरूपगुणा.—"मन्दं दुग्धं यदव्य क्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्। मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्सम्यक् घनतां यातं व्यक्त स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विष्टं भ्युदाहृतम्। स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेद क फापहं। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं। स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवर्णने.। यत्तिरोहि तमाधुर्यं व्यक्ताम्लं तदम्लकम्। अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं। तदत्यम्लं दन्तहर्षरोमहर्षक ण्ठादिदाहकृत्। अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्॥" इति। नि.माहदुग्धदधिगुणाः—"ग्रा म्यं दधि सदाह्दि शीतलं वातलं गुरु। विष्टम्भि दीपनं रुच्यं पाण्डुरोगनाशनम्। दधि पक्व दुग्ध भवं रुच्यं स्निग्धं गुणोत्तमं। पित्ताग्निमान्द्यं बल्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम्। अश्वकरं दधि शैत्यं तथा पित्तास्रदाहजित्। अगुरु वातगुल्मं हृद्यं तर्पणं गुरु॥" भा पु १म.द.व। भा। "न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करं (अघृतशर्करम्)। नामुद्गयूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना॥" इति। रात्रिदधिसेवनस्य निषेधविधौ। भा. पु १म. भाग। सु.। "पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे। अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते। रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थेषु न तद्धितं। ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदात् हन्यात्। मा धुकात् कामलाधार्थि विधि हित्वा दधिप्रियः॥" राज २५.। दधिगुणवैशिष्ट्य —अम्लदध्येव च भवा। दुग्धाम्ललवणाद्भेदैर्दधि त्रिविधि त्रिव दासकृतभेदाः। सा. गुणाः—अम्लविपाकं संग्राहि गुरु उष्णगुणं वातघ्नं शुक्रमेदोबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्नि वर्द्धकं मुखरोचकं शोथकरम् अरुचिघ्नं विषमज्वर मूत्रकृच्छ्रपीनसघ्नञ्च। मन्दकम् अनभिव्यक्ताम्लं दधि मलमूत्रनिःसारकं विदग्धपाकं त्रिदोषवर्द्धं कञ्च। मधुरदधि कफकरं बलकरं मेदोवर्द्धकञ्च। तृतीयं दधिसामान्यगुणम्। चतुर्थमाग्नेयं पित्तरक्त कफवर्द्धकञ्च। पञ्चमं दन्तहर्षरोमाञ्चकण्ठदाहक रञ्च। वा सू ५ अ.। शारददधिगुणाः—"शारदं दधि गुर्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनं। शोफपाण्डुरा णां करोति विषमज्वरम्।" हैमन्तदधिगुणाः —"गुरु स्निग्धं सुमधुरं कफपित्तविवर्द्धनं। वृष्य मिष्टञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिकृद्धितम्॥" वसन्तदधि गुणाः—"वातलं मधुरं स्निग्धं किञ्चिद्दाहं कफा त्मकं। बलवीर्य्यकृच्छीतं वसन्ते न प्रशस्यते॥" ग्रीष्मदधिगुणाः—"लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे वायुर्वं रक्तपित्तकृत्। शोफभ्रमपिपासाकृत् दधि ग्रीष्मे न चेष्यते॥" तथा—"दध्यम्लं गुरुवातदोषशमनं सदाहि मूत्रावहं बल्यं शोफकरञ्च तृष्णाशमनं वह्नेश्च शान्तिप्रदं। कासे श्वास अपीनसेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं स्फोटिककरं करोति सततं च कफ हृदि पराम्।" रा नि.व १५। स्वादु रुच्यं दीपनं माङ्गल्यञ्च। राज.। दधिसर.। मदद नाथ। "दध्नउपरि यो भागो घन. स्नेहसमन्वि त.। स लोके सर इत्युक्त. .....। सरः स्वादु गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशन.। साधी बस्तिकरःपित्तश्लेष्मविवर्द्धन॥" भा.। दधि नवधा वक्ष्या हिमर्त्तौ—अतिमाधुर्य्यं कामलाशीतज्वरे हितञ्च। स्वयमस्वितघृतसर्कराक्षौद्रामलकयुदाम् ह्दीम न नित्यमश्नीयात्। तदा कृदि कृमन दोषे पाशी कफविकारं पित्तदोषं च नाशयात्। इति दधिवर्ज्यमाम्यम्। त्रिकटुक सर्वदर्दोषघ्नं दधि कफघ्नं वातघ्नमग्निदीपनञ्च। तुष्टिस्निग्ध रक्ताग्नि चातिपथ्यं देहदार्ढ्यं कान्तिञ्च करोति। इति महादधिविवरणम्। "दधि मधुरस्नेह दम मधुराम्लं वा हितं न चाम्लम्। दाहदाय मधुरं दोषदं शाकदुर्मेदम्।" वा.नि.व ११।

**दधिकः**। पुं। श्रीवेष्टकाद्ये। [illegible]। हि [illegible]। श.र.१२व.।

**दधिकूर्चिका**। स्त्री। [illegible]

छाना। र.मा.। "दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद् धिकूर्चिका।" प.प्र.२ख.। अत्र दधि दुग्धं समा भं भाव्यम्। गुणाः—"वातघ्नी ग्राहिणी रुचा दु र्जरा दधिकूर्चिका।" राज.।

**दधिचारः** । पु। दधिमन्थनदण्डे। हारा.।

**दधिजम्** । क्ली। दधनि। नवनीते। रा.नि व.१५। [रा.नि.व.१५।

**दधिजलम्** । क्ली। मस्तुनि। दयेर मात्। ।

**दधित्थः** । पु। कपित्थवृक्षे। र.मा। च.सू. १ष.। क्ली। कपित्थफले। च.द.१२व। सि.यो. ग्रहदाह-चि। च.द.विदार्यादिलिपे। "दधित्थं श्रीफलक्रम्।"

**दधित्थाख्यः (ह्वः)** । पु। धूपविशेषे, सर सद्रवे। लोबान् इति लोके। र.मा।

**दधिनाम (कम्)** । क्ली। कपित्थफले। क येत् वेल। सि.यो.हिक्काश्वास-चि.। "काश्मीर्यं दधिनाम च।" पुं (मा)। कपित्थवृक्षे। च.द.।

**दधिपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री। कटभीवृक्षे। कट्फलाम्। रा.नि.व.१२। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.३। शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। वै. निघ.। तन्नामकफलशाकविशेषे। চিচিঙা, চেঁ পো। हि कुडिरी। म गोड़ीकुडिली। कं काक खोला, कुकरी। गुणाः—कटुः मधुरा शीतला रक्तवातविनाशी वातकरी गुरुः शरीरवर्धी च। रा.नि.व.७। बीजगुणाः—गुरु हृद्यं वर्ण्यं मलघ्न मकं कफाग्निमान्द्यकरणं वातपित्तहरञ्च। वै.निघ.।

**दधिपूपः (कः)** । पुं। दधिवटके। दयेर बड़ा। वै.निघ.।

**दधिफलः** । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

**दधिभवम्** । क्ली। नवनीते। ननि। वै.निघ.।

**दधिमण्डः (स्तु)** । पुं, क्ली। दधिजले। दधि-र मात्। र.मा.। गुणाः—"मस्तु क्लमघ्नं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि च कफतृष्णानिलापहम्। अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति म लसञ्चयम्।" भा.। "अंचार्यं दधिपलिदं क्षमहरं वर्ण्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं हरीदररुचितृष्णा .... मार्दवं। श्रोत.शुद्धिकरं प्रचालिग्नकरं रिष्ट श्लेष्मानिलघ्नं पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु।" रा.नि.व.१५।

**दधिमण्डातकम्** । क्ली। दधिमस्तुनि। च, चि.१८श.पञ्चकोलघृते। [वै.निघ.।

**दधिमण्डोद्भवम्** । क्ली। नवनीते। ननि।

**दधिलेहः** । पु। दधिसरे। दयेर सर, मा थो। र.मा.।

**दधिवटी** । स्त्री। औषधि। ইহাতে শুঁঠ, হ-রিতাল শুঁঠ, ও ঝুলে পারা, জীমলাজরসে গন্ধক, শোধন করিবে। পারা ১ তো. গ-ন্ধক ১ তো. ইহার কজ্জলি, হরিতাল, বিষ, হুঁতে, এলবালুক, অভ্র, থাপর, স্বর্ণমাক্ষী, কান্তলৌহ প্রত্যেকে ॥০ তো. নিসিন্দা, ল-তাফট্কী, অপরাজিতা, জয়ন্তী ও চিতার মূল, ইহাদের রসে ভাবনা। বটী ১ রতি। भैष.। कज्जलि १तो. हरितालं, विषं तुत्थम् एलबालुकम्, अभ्रकम्, खर्परं स्वर्णमाक्षिकं लौहं एषां प्रति ॥० तो.। निर्गुण्डीजयन्तीज्योतिष्मती-चित्रकरसेन क्वाथेन वा भावयेत्।

**दधिवास्तुका** । स्त्री। गीदलहरितादि। दु-रालभाभेदे। वै.निघ.।

**दधिशोणः** । पुं। शुक्रवानरे। दर्वीकरसर्प-विशेषे। सु.कल्प.४ष.। See सर्पः। शीलाङ्गुल-वानरे। मुख पोड़ा। त्रिका।

**दधिसक्तवः** । पुं (बहु)। दध्युपसिक्तसक्तुषु। दईमाखा छातु वा ग्रसाना। भम.।

**दधिसक्तुः** । पुं। रसालायाम्। प.प्र.।

**दधिसरः** । पुं। दध्यग्रभागे। दधिर सर। वै.निघ.। See दधि।

**दधिसारम्** । क्ली। नवनीते। हे.च.।

**दधिस्नेहः** । पुं। दधः स्नेहभागे, दधिसरे। त्रिका.। [See तैलपर्णी।

**दधिसहा** । स्त्री। सरलवृक्षनिर्यासे। श.चि.।

**दधिस्वेदः** । पुं। तक्रे। घोल। जटा.।

**दधीचा(च्या)स्थि** । क्ली। हीरके। त्रिका.।

**दध्ययम्** । क्ली। दधिसरे। वै.निघ.।

**दध्यङ्कः** । पुं। घृतवृक्षे। त्रिका.।

**दध्यानी** । स्त्री । कटुकायां । कट्की। वै.निघ.।

**दध्याली** । स्त्री। सुदर्शनालतायाम् । दद्रयध्य्, উত্রতিপূরতি । हिं मदनमस्तु । र.मा. ।

**दध्याह्वः** । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ ।

**दध्युत्तर(क)म्** । क्ली । दधिसारे । र.मा. । सु.सू.४५च. ।

**दन्तः** । पुं । सत्पकाण्डे । रा.नि.व.२ । चर्वणसाधनास्थनि, दशने । দাঁত । स च शिशोः षष्ठे मासि जायते । सुखबोधः ।

**दन्तकड्मडिः** । पुं । नानामकबालरोगे । यत्र बालकः निद्रितोऽपि दन्तशब्दं करोति । रस.र. .बाल चि. ।

**दन्तकरालः** । पुं । दन्तरोगभेदे । "करालः सुकुमाराणां दशनानां सम्भवः ।" मा.उ २१म.।

**दन्तकर्षणः** । पुं । निम्बूवृक्षे । লেবুগাছ । श.र. ।

**दन्तकाष्ठः** । पुं । चर्कवृक्षे । खदिरवृक्षे । चर्मवृक्षे । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁইচী গাছ । रा.नि.व.८ । क्ली । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাটি । तच्च द्वादशाङ्गुलं कनिष्ठाङ्गुलिस्थूलम् ऋजु अपन्थि कीटाद्यक्षतं ग्राह्यम् । तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम् । निम्बखदिरयष्टिमधुकरञ्जभवम् ऋतुवीर्यरसदोषविशेषेषु प्रशस्तम् । चर्वेत्तु दोषञ्च रसं वीर्यञ्च योजयेत् ।" सु.चि.२४ अ. । "कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खादिरस्तथा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।" च.सू.५ अ । "तेऽप्यत्र करवीरार्कमालतीककुभासनान् । दन्तकाष्ठादमन्त्रे तु सर्वान् कण्टकिनोऽप्यथ । गुवाकतालहिन्तालखर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताला च न कुर्याद्दन्तधावनम् । आर्दितो कण्ठरोगी च दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी काशी च मूर्च्छितो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।" राज.१प. ।

**दन्तकाष्ठकम्** । क्ली । आज्यकदवे । रा.नि. व.७ । दन्तधावनकाष्ठे । [वै.निघ. ।

**दन्तकेतुः** । पुं । मार्गभ्यूवृक्षे । লেবুর গাছ ।

**दन्तघर्षणम्** । क्ली। दन्तमार्जने । দাঁতমাজা।

**दन्तघातः** । पुं । निम्बूवृक्षे । शिशीर्दन्तकदम्ब डिरीरी । वै.निघ. ।

**दन्तचालः (नः)** । पुं । दन्तरोगविशेषे । দাঁত নড়া । "चालश्चलद्भिर्दशनैः भक्षणादधिकव्यथैः ।" मा.उ २१म. ।

**दन्तच्छदः** । पुं । ओष्ठे । हला. ।

**दन्तच्छदा** । स्त्री । मधुरबिम्बा । बिम्बाम् । কুন্দুরু । তেলাকুচা । वै.निघ. ।

**दन्तच्छदोपमा** । स्त्री । कुन्दुरी । बिम्बाम् । रा.नि.व.७ ।

**दन्तध(धा,प)वनम्** । क्ली । दन्तमार्जने । দাঁত মাজা বা দাঁতন করা । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাঠি । दन्तधावनविधिः—"प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् । तेऽप्यत्र करवीरार्कमालतीककुभासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽप्यथ । निषिद्धं यथा—गुवाकतालहिन्तालखर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताला च न कुर्याद्दन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिक्—"प्राङ्मुखः स्याद्धिताश्रित पश्चिमास्येन वामतः । पूर्वोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ।" इति । दन्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजना. यथा—"आर्दितो कण्ठरोगी च दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी काशी च मूर्च्छितो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।" इति राज.१प.।

**दन्तधावनः** । पुं । खदिरवृक्षे । अ.ट.११व । रा.नि.व.८ । गुल्मकरञ्जे । रा.नि.व.९ । वकुलवृक्षे । श.च. ।

**दन्तनाड़ी** । स्त्री। दन्तमूलगतनाडीनामरोगविशेषे । सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजनिमित्ता । "दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।" भा.म.४म.मु.रो.चि. ।

**दन्तपत्रकम्** । क्ली । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

**दन्तपातनयन्त्रम्** । क्ली । दन्तोत्पाटनार्थे दाँतउठाना औजार । "उत्पाटनार्थं दन्तं दन्तपातनमुच्यते ।" कवि. ।

**दन्तपाली** । स्त्री। जिह्वादन्तांशे । अ.ट.१प

**दन्तपीठकम्** । क्ली । दन्तवेष्टे । দাঁতের মাড়ি । শ্র দ ২৭ ।

**दन्तपुप्पुट (क)** । पु । दन्तरोगविशेषे । দাঁতের মাড়ি ফোলা বা দাঁতের গোড়া ফোলা । "दन्तयोस्त्रिषु वाप्यत्र श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ।" भा म ४भ सु रो चि । "दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् । दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफमारुतपित्तजः । सु. । "दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः । कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः ॥" वा उ २१प ।

**दन्तपुष्प** । पु । अश्वत्थवृक्षे । वै निघ । क्ली । कतकफले । श च ।

**दन्त(न्ता) फल** । पु । पिप्पल्याम् । "दन्तफलस्तु पिप्पल्याम् ।" रा नि व २२ । क्ली । कतकफल । নিৰ্মালী ফল । श च ।

**दन्त(न्ता)फला** । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा नि व ६ । अश्वत्थिकावृक्षे । वै निघ ।

**दन्तभाग** । पु । हस्त्यग्रभागे । अम ।

**दन्तभेद** । पुं । दन्तरोगविशेषे । लक्षणम्— "दन्तभेदे विशावादभेदरुकस्फुरणान्विता ।" वा उ २भ । [দাঁত বা পাথুরি । ডাক্ত ।

**दन्तमलम्** । क्ली । दन्तमले । দাঁতের ময়লা

**दन्तमूलम्** । क्ली । दन्ताम्बदराये । रा नि व २० ।

**दन्तमूलिका** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श र ।

**दन्तरञ्जनम्** । क्ली । कासीसे । हिंगुलकम् । र.मा मं ।

**दन्तरोग** । पु । दन्तगतमुखरोगे । स अष्टविध । यथा—दालन कृमिदन्त भञ्जनक दन्तहर्ष दन्तविद्रधि दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तकवति । भा । दन्तविद्रधिमगधप दन्तभोधमाद सु नि १६प । अष्टम दन्तगतरोगे । अ द १६प । See मुखरोग ।

**दन्तरोगी (गिन्)** । त्रि । दन्तरोगयुक्ते ।

**दन्तलेखनम्** । क्ली । दन्तलेखने । দাঁত খাড়ুনি (হে কল) । यथा—"एकधारं चतुर्धारं प्रवृद्धाकृति पैकत" दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्करान् ॥" अत्रि ।

**दन्तवल** । पु । हस्तिनि । वै निघ ।

**दन्तवस्त्रम् (वास)** । क्ली, पु । ओष्ठे । रा. नि व १८ ।

**दन्तविद्रधि** । पु । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । দাঁতের গোড়া ফোলা, দাঁ-কড়া । यत्र दन्तवेष्टगतदोषेण सरक्तेन हनुना वाह्यतो दाहरुजायुक्तः महान् श्वयथुः भिन्नः पूयं स्रवेत् स दन्तविद्रधि । "दन्तमांसमलैः सास्रैः वाह्यतः श्वयथुर्महान् । सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधि ॥" भा म ४भ सु रो चि ।

**दन्तवीज (क) (जा)** । पु, स्त्री । दाड़िम्बवृक्षे । भा । रा नि व ११ । (जा) पलाश्याम् । वै निघ ।

**दन्तवेष्ट** । पु । दन्तवेष्टनमांसे, दन्तमाढिकायाम् । দাঁতের মাড়ি । दुष्टशोणितजे तन्नामक दन्तवेष्टजरोगे । यदि पूयरुधिरं स्रवेत् दन्ताश्च चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । "स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥" भा म ४भ सु. रो चि ।

**दन्तवेष्टजरोग** । पु । दन्तवेष्टनमांसगतमुखरोगे । स षोडशविध (দাঁতের মাড়ির ১৬ রোগ) यथा—दन्तवेष्ट शौषिर, महाशौषिर परिदरोपकुशौ वैदर्भ खलि(ली)वर्द्धन (দাঁত উঠা) अधिमांसक करालक, पञ्चदन्तनाड्य वा मारुतादिभिः शीतादः दन्तपुप्पुट इति । "शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा । दन्तवेष्टशोषिरो महाशौषिर एव च । तत परिदर शोफस्तनमूपकुश स्मृत । वैदर्भस्तत शोफ खलि(ली)वर्द्धन एव च । अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥" भा. म ४भ सु रो चि । मा नि । करालमपि दन्तविद्रधिमाह भावमिश्र । सुश्रुत करालं न स्वपति । तथा लक्षणानि तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यानि ।

**दन्तवैदर्भ** । पु दन्तमूलगतमुखरोगे । See वैदर्भ ।

**दन्तशङ्कुः** । पु । तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे दन्ताहरणार्थे शस्त्रभेदे । "शङ्कुवत्त मुखं तस्य कार्य्यमर्द्धाङ्गुलायतम् । चतुरस्रं समञ्चैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । दन्ताय तस्य कर्त्तव्यं शस्त्रं व्रीहिमुखाकृति । कपालिकां शर्कराञ्च दन्तानां तेन शोधयेत् ॥" सु सू ८ष. । सु टी ड ।

**दन्तशट.** । पु । दन्तशठे । भ टी म ।

**दन्तशठ.** । पु । कपित्थवृक्षे । जम्बीरवृक्षे । रा नि व ११।२२ । चाङ्गेर्य्याम् । आम्रातकवृक्षे । कर्म्मरङ्गवृक्षे । मे । तिन्तिडीवृक्षे । वै निघ ।

**दन्तशठा (ठी)** । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आम्‌रुल । रा नि व,५ । तिन्तिड्याम् । भा ।

**दन्तशब्दः** । पु । सहजदुष्टबालकस्य दन्तपीडनरोगे । দাঁত কড়মড় রোগ । लक्षणम्—"क्रुद्धैर्निरीक्षते दन्तान् खादेत्कूजति जृम्भते ।" मा नि. ।

**दन्तशर्करा** । स्त्री । दन्तगतमुखरोगे । দাঁতের পাথুরি । लक्षणं यथा—"मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शो सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥" मा नि ।

**दन्तशाणम्** । क्ली । दन्तघर्षणे, दन्तनियुक्तद्रव्ये । মাজন, মিসি । त्रिका । [श र. ।

**दन्तशिरा** । स्त्री । दन्तवेष्टे । দাঁতের মাড়ি ।

**दन्तशूलम्** । क्ली । दन्ततोदे । दन्तार्बुदे । দাঁতের শূলুনি । रा नि व.२० ।

**दन्तशैथिल्यम्** । क्ली । वातजदन्तरोगविशेषे । দাঁত আল্‌গা । च सू २०ष ।

**दन्तशोफ** । पु । दन्तार्बुदरोगे । रा नि व २० ।

**दन्तहर्ष.** । पु । दन्तगतमुखरोगे । দাঁত শিহরা, টকা । लक्षणं—"शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥" मा नि । "दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥" सु । "शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । तत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः ॥" भा. । [का । जटा. ।

**दन्तहर्षक (ण)** । पु । जम्बीरवृक्षे । वि

**दन्ताघात** । पुं । निम्बूकवृक्षे । গোঁড়া লেবুর গাছ । रा नि,व ११ ।

**दन्तायुध** । पु । वनशूकरे । त्रिका ।

**दन्तार्बुद** । पु,क्ली । दन्तरोगविशेषे । দাঁতের গোড়ার আব্ । रा नि व २० ।

**दन्तावल.** । पु । करिणि । अम. । [श.र. ।

**दन्तिका (जा)** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । अम ।

**दन्तिनी** । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा नि व ६ । वै निघ २भ कृमि चि चित्रकादितैले ।

**दन्तिनीवीजम्** । क्ली । जैपालवीजे । জয়পাল । रा नि व ६ । [सु सू ३७ष. ।

**दन्तिला** । स्त्री । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড়ে ।

**दन्ती** । स्त्री । (Baliospermum montanum Syn Croton polyandrum) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । দন্তী গাছ । हि दन्तम् । म दान्ति । क दन्ति । ते दन्तिचेट्टु, कोण्डआमुदुम् । वम् जामालगोटा । ह्रस्वदीर्घभेदेन दन्ती द्विधा । तयोर्ह्रस्वा उदुम्बरदलाकारा, अन्या एरण्डदला । सा. गुणा —कटूष्णा शूलघ्नी आमाशयाश्मरीघ्नी दीपनी च । अन्या कटूष्णा रेचनी कृमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी गुदामयघ्नी च । रा नि व ६ । 'दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् । तद्वद्दन्तीफलं तु स्यात् मधुरं रसपाकयोः । शीतलं सृष्टविण्मूत्रगरशोथकफापहम् ॥" भा । वा सू १५ष श्यामादि । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" सु सू ३८ष । च सू २ष,वमने । जैपालवीजे । वै निघ,२भ शोथ चि. । "क्वाथेन दन्तीचिवृतीद्भवेन ।" वा चि महानाराचरसे । ४र्थ विषगर्भतैले । पुं (दन्त्) । हस्तिनि । प सु । [वै निघ ।

**दन्तीफलम्** । क्ली । पिप्पल्याम् । दन्तीवीजे ।

**दन्तीफलसमाकृतिः** । पु । चित्रकवृक्षे । পেস্তা গাছ । वै निघ ।

**दन्तीवीजम्** । क्ली । जैपालवीजे । रा नि व ६ । वै निघ २भ अर्श चि महोदधिवट्याम् । वा ८ष, सततसन्नीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

**दन्तीहरीतकीगुड़ः** । पुं । गुल्मचिकित्सायां पाठ —"जलद्रोणे विपक्तव्यं विंशतिः पञ्च चाभया । दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव

च। तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडं। तच्चाभयं त्रिवृच्चूर्णं तैलाच्चापि चतुष्पलं। पलमेकं कणाशुण्ठ्योः सिद्धे लेहे च शीतले। क्षौद्रं तैलसमं दद्याच्चातुर्जातपलन्तथा। ततो लेहपलं लिढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम्॥" थोटलीबद्धहरीतकी २५, दन्तीमूलं २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४ श. शे. ८ श.। पुरातनगुडस्य २५ प. क्वाथेन गुडं गोलयित्वा पचेत्। पाके सिद्धे अवतार्य्य स्निग्धे सति त्रिवृच्चूर्णं ४ प. कणाशुण्ठ्योः प्र. पलं तिलतैलं ४ प प्रक्षेप्यम्। शीते मधु ४ प. गुडत्वक् एलातेजपत्रनागकेसराणां प्र. २ तो मिश्रणीयम्। मात्रा २ तो. हरीतकी १० श। रस.र.।

**दन्तुरः ।** त्रि। उन्नतदन्ते। नतानतेः। मे।

**दन्तुरच्छदः (त्वक्) ।** पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। टावा गाछ। रा.नि.व ११। [निघ।

**दन्तोज्ज्वला ।** स्त्री। श्वेतजातीपुष्पवृक्षे। वै.

**दन्तोद्भेदः ।** पुं। बालदन्तोद्गमे। दाँत उठा। "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं मतं। विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजाम्। अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते॥" भा.म. ख.४भ.। [तानि २०। च.शा.७च.।

**दन्तोलूखलम् ।** क्ली। दन्ताधिष्ठानास्थनि।

**दन्दशः ।** पुं। दन्ते। वै.निघ.।

**दन्दशूकः ।** पुं। सर्पे। वै.निघ.।

**दमः ।** पुं। दमनकवृक्षे। वै.निघ।

**दमनम् ।** क्ली। दमनपुष्पे। मना फूल। मि. धो च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्र.तैले। पुं। कुन्दवृक्षे। कुन्दफुलेर गाछ। रा.नि.व १०। दमनकवृक्षे। त्रिका। "दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो हृत्शुगन्धिकः। ग्रहणात् विषकृष्ठघ्नक्लेदकण्डूविदोषजित्॥" भा.।

**दमनकः ।** पुं। (Artemisia Scoparia or A. Indica.) दमा इति ख्याते पुष्पवृक्षे। मना गाछ। च.सु.। त्रिं दवना। पं दौना। गुणाः—शीतलः तिक्तः कषायः कटुकः हृद्दोषविदोषघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च। अन्यच्च कच्छदमनः त्रैदोष्यशमनकारी वनदाही चानदोषहारी च। रा.नि.व.१०।

**दमनी ।** स्त्री। अग्निदमनीनामक्षुपे। शोना। रा.नि.व.४। नागदमन्याम्। नागदना। वै.निघ.।

**दमयन्ती ।** स्त्री। भद्रमल्लिकापुष्पवृक्षे। मल्लिका फूलेर गाछ। रा.नि.व १०। कर्कटिकायाम्। वै.निघ.।

**दम्पती ।** पुं (द्वि.)। जायापत्योः। वै.निघ।

**दम्भः ।** पुं। अतीसाररोगे दाहकर्म्मविशेषे। "नाभेर्द्व्यङ्गुलकादधोर्द्धशशिवद्वंशास्थिमूले तथा। दाह प्रज्वलितायसा कथितो दम्भो ग्रहण्यातुरे॥" तन्त्रान्तरम्।

**दम्भफलः ।** पुं। सेवफले। CEO। वै.निघ.।

**दम्भोरः ।** पुं। लावपक्षिणि। (भरत) मदिरे। वै.निघ.।

**दम्यः ।** पुं। दम्ये। वृषे। वै.निघ।

**दरः ।** पुं। गर्त्ते। वै.निघ.२भ मधुरस्य त्रिफलात्रिकादिकषाये। विषे। वै.निघ.। [४।

**दरकण्टिका ।** स्त्री। शतावर्य्याम्। रा.नि.व.

**दरदः ।** पुं। दलपत्रशाके। नटे शाक। प. सु.। क्ली। हिङ्गुलधातौ। रा.नि.व १३। र मा।

**दर्दराम्लः ।** पुं। मीनाक्षीने, वाग्दमलिशेषे। म.भा.।

**दर्दरीकः ।** पुं। भेके। मेघे। उज्ज्व.।

**दर्दुरः ।** पुं। पुनर्नवायाम्। इन्द्रगोपकीटे। वर्षाभ्वाम्। रा.नि व.१३। लघाभे। भीमाभ्रभेदे। रा नि.व.१३। र.चि.३प.। "वज्रिदर्दुरपुत्तिभेदक्रमात्।" प्रिकं। मि.। ज्ञालिसाक्रमेदे। वर्ष च टिकाद्यौगगुणः। च.सू १०च।

**दर्दुरच्छदा ।** स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

**दर्दुरदला ।** स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्, सा च ब्राह्मी, शाकी, वरणीति महाराष्ट्रे ख्याता। पुनर्नवाहि टेश। भा.म १भ.विषमज्व.चि.। "इन्दुमिमतरोऽपि दर्दुरदला।"

**दर्दुरपर्णी ।** स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

**दर्द्दुः (दर्द्रूः) ।** पुं। कच्छुरादे। ठोला गाई। रा.नि.व.८। महाकुष्ठभेदे। दाद। भा.नि.। स्त्री। दर्दुरीति। उज्ज्व.।

**दर्द्रुघ्नः** । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । চাকন্দা গাছ । श.र. ।

**दर्द्रुघ्नपत्रम्** । क्ली । पत्रशाकविशेषे । নাদম ফিনৌ । चक्रमर्द्दपत्रे । চাকন্দা পাতা । হি চকবড । गुणाः—दोषहरम् अम्ल वातकफघ्न कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठघ्नं लघु च । भा.पू.१भ. शा.व. । See दद्रुघ्नी ।

**दर्द्रु(द्रू)णः** । त्रि । दद्रुरोगिणि । श टी भ. ।

**दर्द्रु(द्रू)रोगी** (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते । श टी भ । [निकाः

**दर्पः** । पु । कस्तूरिकाहृषे । मे । उष्मणि ।

**दर्पणम्** । क्ली, पु । नेत्रे । जटा । आदर्शे । आर्शि । गुणाः—आयु श्रीकारित्व पापशमनत्व । राज.२प. ।

**दर्पपत्रकः** । पु । काशतृणे । वै.निघ. ।

**दर्पा** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै निघ. ।

**दर्भः** । पु । (Poa cynosuroides Syn. Eragrostis cynosuroides.) कुशतृणे । কুশ তৃণ । হি दाभ् । मे दुभ । अम. । सु सू ३८अ. । (Imperata cylindrica, Syn. Saccharum cylindricum,) उलुके । উলু, থাগড়া । प सु. । भा.सू.१५अ. वरुणादि. । "वहलपल्लवदर्भरुजाकरा. ।" च सू ४अ । काशतृणे । श.र. ।

**दर्भकः** । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षण —"मण्डूका विवर यस्य दर्भसुभ्रकरं भवेत् । तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधि कष्टचिकित्सित ॥" ज द २८अ. । [इ्रमिकाति । वै निघ. ।

**दर्भकुसुमः** । पुं । कृमिजाती । उदाकार

**दर्भपत्रः** । पु । काशतृणे । रा नि.व.८ ।

**दर्भपुष्पः** । पुं । तन्नामकदर्वीकरसर्पविशेषे । राजिमच्छर्पविशेषे । वैकरञ्जजातीयसर्पे । सु.कल्प. ४अ. । See सर्प. । कफजकृमिभेदे । च वि ७अ ।

**दर्भमूलम्** । क्ली । कुशमूले । कुशमूले । च द कटी वि. ।

**दर्भरः** । पु । नावपदिघ । वै निघ. ।

**दर्भवटम्** । क्ली । अन्तर्गृहे । त्रिका. ।

**दर्भाह्वयः** । पुं । मुञ्जतृणे । मूञ्ज । रा.नि.व८

**दर्व्विः (र्व्वी) (कः)** । स्त्री । सर्पफणायाम् । दर्व्विकायाम् । হাতা । अम. । श र ।

**दर्व्विका** । स्त्री । दर्व्याम् । হাতা । श टी. रा । कज्जलभेदे । काजल । तत्र सौवीराञ्जनतुल्यमयूरश्रीकरदर्विकासेव्यनीलमेदेन षट भवति । तल्लक्षणम् अञ्जनशब्दे द्रष्टव्यम् । पुराणम् । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

**दर्व्विपत्रिका** । स्त्री । गोजिह्वाया । দাডিয়া শাক । ज द १२अ. ।

**दर्वीकरः** । पु । सर्पजातिविशेषे । फणधर सर्प । लक्षण यथा—"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिण । फणिन. शीघ्रगतय, सर्पा दर्वीकरा मता ॥" वा उ.३६अ. । दर्वीकरोदा—कृष्णसर्पमहाकृष्णकृष्णोदरश्वेतकपोतवलाहकमहासर्पशङ्खपाललोहिताक्षगवेधुकपरिसर्पखण्डफणककुदपद्ममहापद्मदर्भपुष्पदधिमुखपुण्डरीकभ्रुकुटीमुखविष्किरपुष्पाभिकीर्णगिरिसर्पकृशसर्पश्वेतोदरमहाशिरालगर्दाशीविषाश्चेति । दर्वीकरस्य प्रथमे विषवेगे श्यावत्वं दुष्टस्य रक्त स्यात् । तथा मुखादौ श्यावता स्यात् । द्वितीये ग्रन्थय, तृतीये शिरोगुरुत्वादय, चतुर्थे ष्ठीवनादय, पञ्चमे सन्धिवेदना तन्द्रा पर्व्वभेद दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्पीडा, सप्तमे च मृत्युं प्राप्य स्कन्धादिभङ्ग. सर्व्वचेष्टानिवृत्तिश्च स्यात् । वा.टी.भरण ।

**दर्श.** । पु । अवलोकने । मे ।

**दर्शतः** । पु । सूर्य्ये । चन्द्रे । उणा. ।

**दर्शनम्** । क्ली । नेत्रे । रा नि व१८ । दर्पणे । स्वप्ने । मे. ।

**दर्शनी** । स्त्री । तैलकीटके । वै.निघ. ।

**दर्शनीयः** । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेतार्के । वै निघ.

**दर्शनोज्ज्वला** । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । वै. निघ ।

**दर्शविपत्** । पुं । चन्द्रे । छाया ।

**दलम्** । क्ली । तमालपत्रे । रा नि.व ६ । वाग्भ. । च.द.नि.गो.गुरुमर्व्वरभूर्णे । "पूर्व्वेद्दपा-

मरिचनागदलत्वगेला ।" पत्रे । পাতা । त्रिका. ।

**दलकोमलम्** । क्ली । पद्मे । वै निघ ।

**दलकोषः** । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । श.मा. ।

**दलनिर्म्मोकः** । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा ।

**दलपः** । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

**दलपुष्पा** । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा नि व १० । श्वेतकेतक्याम् । শ্বেত কেয়া । वै. निघ. ।

**दल(अर्द्ध)लाङ्गलकः** । पु । तदाकारच्छेद विशेषे । य एकस्मिन् पार्श्वे छेद स दललाङ्गल काख्य. । वा.उ.२८अ । "ज्हस्वमेकतर यच्च सो ऽर्द्धलाङ्गक स्मृतः ॥" सु चि.८अ ।

**दलशालिनी** । स्त्री । कञ्चुकशाके । কচু শাক । वै.निघ. ।

**दलसायसी** । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.निघ ।

**दलसारिणी** । स्त्री । केमुकवृक्षे । কেউ গাছ । र.मा. । [कण्टके । কাঁটা । हारा ।

**दलसूचिः** । पुं । कण्टकवृक्षे । কাঁটা গাছ ।

**दलस्नसा** । स्त्री । पत्रशिरायाम् । পাতার শিরা । है.ध. । [भा. ।

**दलहीनफला** । स्त्री । सुलेमानीखर्ज्जूर्य्याम् ।

**दला** । स्त्री । नगवल्लयाम् । নালিতা । प सु । अजमोदायाम् । शाकुनी, वनयमानी । रा.नि व.६ ।

**दलाग्रलोहिता** । स्त्री । चिल्लीनामपत्रशाके । रा.नि,व ७ । पलाग्रलोहितापि पठ्यते ।

**दलाढ़कः** । पुं । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । गैरिके । গেরিমাটী । समुद्रफेने । वार ण्यतिलकवृक्षे । বন তিল । काके । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলে । चक्रवाके । मे. । करिकर्णे । कुन्दवृक्षे । शिरीषवृक्षे । है.च. ।

**दलाढ़की** । स्त्री । फणिज्झकवृक्षे । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । मे. ।

**दलाढ्यः (क.)** । पु । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । पङ्ककर्द्दमे । मन्दनिम्नाद्भूपा । त्रिका. ।

**दलामलम्** । क्ली । मूर्व्वायाम् । মুর্গা । मरु- वकवृक्षे । मरुआ । दमनकवृक्षे । দনা । मे । म- दनवृक्षे । ময়না গাছ । श.र. ।

**दलाम्लम्** । क्ली । चुक्रनामपत्रशाके । চুকা শাক । रा नि व ७ । [श.३ ?

**दलाह्वम्** । क्ली । तमालपत्रे । তেজপত্র । मद.

**दलिकम्** । क्ली । काष्ठे । है.च. । [त्रिका. ।

**दलेगन्धः** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ ।

**दवः** । पु । अग्नौ । अ.टी.नी. । उपतापे । ह वथौ, मुखताल्वोष्ठानां दाहे । वै निघ. ।

**दवदग्धकम्** । क्ली । कत्तृणे । गन्धतृण वा नागकर्पूरे । रा.नि व ८ ।

**दवथुः** । पुं । दवे, चक्षुरादिभ्यस्तीव्रोष्मप्रवर्त्ती । मा ज्व चि.१अ । "उद्रिक्तपित्ते दवथु ।"

**दशजटा** । स्त्री । दशमूले । वै.निघ.२भ वा. व्या चि.रास्नादिचूर्णे ।

**दशनः** । पु । दन्ते । अ टी.भ. ।

**दशनवासः** । क्ली । ओष्ठे । अम. ।

**दशनवीजः** । पु । दाडिम्ववृक्षे । वै निघ. ।

**दशनाढ्या** । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । चुक्रशाके । চুকাপালং । श च. ।

**दशनोच्छिष्टः** । पुं । नि श्वासे । मे. ।

**दशपु(पू)रम्** । क्ली । जलमुस्तायाम्, कैवर्त्तमु स्तके । अम. । अ टी भ. ।

**दशमूत्रकम्** । क्ली । दशविधमूत्रे । हस्तिम हिषोष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्दभनरनारीणां मूत्रे । रा. नि व २२ ।

**दशमूलम्** । क्ली । विल्वादिदशविधवृक्षमूले, पञ्चमूलीद्वये वा । "विल्वश्योनाकगाम्भारीपाटला गणिकारिका । शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वय- गोक्षुरम् ॥" रा नि.व.२२ । वर्गोऽयं वातघ्न. । वा.सू.१५अ,भद्रदार्व्वादौ । गुणा.—दशमूल त्रि दोषघ्न श्वासकासशिरोरुज. । तन्द्राशोथज्वरानाह पार्श्वपीड़ारुचीर्हरेत् ॥" भा. । सूतिकारोगहरम् । चर्क. ।

**दशमूलघृतम्** । क्ली । घृभे घृतम् । गव्यघृतं

४ श । क्वाथार्थे—दशमूलं ६४ प. वारि ६४ श शे. १६ श. । कल्कार्थे—शुण्ठी पिप्पली मरिचं यवक्षारः सैन्धवलवणम्, एषां प्र. २ प. । च. चि.५म. ।

**दशमूलतैलम्** । क्ली । कर्णरोगे तैलम् । पाठः—"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं प्रदायैव बाधिर्ये परमौषधम् ॥" तिलतैलं ४ श. दशमूलं ४ श वारि १६ श. शे. ४ श. । क्वाथार्थे—दशमूलं १ श. । च.द. । शा.कौ. । अन्यत् शिरोरोगे—दशमूल प्र. ६ प. करञ्जनिर्गुण्डी जयन्ती धुस्तूराणां प्र. ६ प जलं ६४ श. शे १६ श. । कटुतैल ४ श. । कल्कार्थे—दशमूलधुस्तूरकरञ्जनिर्गुण्डीजयन्तीनां प्र. ६ तो । अपामार्गपत्रस्वरसमपि ददति हठा. । शा.कौ. ।

**दशरथः** । पुं । शरीरे । वै.निघ. ।

**दशशतकरदुग्धम्** । क्ली । अर्कक्षीरे । अर्कस्य पाठे । वै निघ.२भ वर्णक.अ.पि. ।

**दशशताङ्घ्रिः** । स्त्री । शतावर्याम् । शतमूली । वै निघ. । [अश्वपिचकशूपर्पटककुमारीषु ।

**दशशाकः** । पुं । [illegible]

**दशसारवटी** । स्त्री । वातव्याधौ वटी । "शुद्धि धात्री [illegible] द्राक्षा एला चन्दनचूर्णं । मधूकपुष्पं खर्जूरं दाडिमं देवदारु । मुस्तगुडूचीसिता बीजा [illegible] । दशसारवटी ख्याता ....." र.सा.स. ।

**दशा** । स्त्री । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] ॥" अ.ह.१अ. ।

**दशाङ्गगुग्गुलुः** । पुं । [illegible] । [illegible] १ तो. गुग्गुलु ८ तो. । का. ।

**दशाङ्गधूपः** । पुं । [illegible] । यथा—"[illegible] ॥ [illegible] एकभागी प्रकीर्तितौ ॥" अन्य—"वचा हिङ्गु [illegible] अङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः कश्यपोदितः ॥" अर्क.धूप. सर्वग्रहजित् । का.उ.१अ. । [शाङ्ग । भा ।

**दशाङ्गुलः** । पुं, क्ली । खर्बूजायाम् । खर्बूजा

**दशाङ्घ्रिः** । पुं । दशमूले । बा.घा.महारास्नादौ ।

**दशानिकः** । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

**दशारुहा** । स्त्री । कैवर्तमुस्तायाम् । रा नि व ६ ।

**दष्टपीडितम्** । क्ली । दंशनविशेषे । "दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दष्टनिपीडितम् ।" सु.क.११ अ. । [गुडिषि । छदा ।

**दस्रः** । पुं । अश्विनीकुमारे । गर्दभे । [illegible]

**दस्रौ** । पुं (द्वि.) । अश्विनीकुमारौ । अम. ।

**दहनः** । पुं । चित्रकवृक्षे । रा नि व.६ [illegible] भल्लातकवृक्षे । रा नि व.११ । [illegible] । "[illegible] दहने ।" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । रा.नि.व ११ । [illegible] । रा.नि.व.१८ । क्ली । [illegible] । वै.निघ. ।

**दहनकेतनः** । पुं । धूमे । [illegible]

**दहनागु(रु)रु** । क्ली । [illegible]

**दहनारातिः** । पुं । [illegible] । रा नि व ११ ।

**दहनी** । स्त्री । [illegible]

**दहनोपलः** । पुं । [illegible]

**दहरः** । पुं । [illegible]

**दधः** । पुं । [illegible]

**दधाण्डलकम्** । क्ली । [illegible]

**दधाख्यः** । पुं । [illegible]

**दधिपद्देशजा** । स्त्री । [illegible]

**दक्षिणवायुः** । पुं । मलयमारुते । दक्षिणवा यु । गुणा —"मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघु । दक्षिणो मारुत श्रेष्ठ चक्षुष्यो बलवर्द्धन । रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपन ॥" सु सू ।

**दक्षिणायनम्** । क्ली । रवेर्दक्षिणतो गतौ । यदा रवि कर्कटराश्यवस्थितो भवति तदा तदा रभते । तच्च श्रावणादिमासषट्के भवति । "कर्क टावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।" सु सू ।

**दक्षिणावर्त्तकी** । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । वि छाति गाछ । रा नि व ९ । मेषशृङ्गी । वै निघ ।

**दक्षिणावर्त्तफला** । स्त्री । वृद्धौषधे । वै निघ. ।

**दक्षिणावर्त्ता** । स्त्री । मेषशृङ्गी । रा नि व,६।

**दक्षेयः** । पु । वृषे । वै निघ ।

**दाडकः** । पु । दन्ते । शब्दार्थकल्पतरु ।

**दाड़िमः** । पुं । एलायाम् । मे । (Punica Granatum) The Pomegranate. स्व नामख्यातफलवृक्षे । दाडिम गाछ । हि आनार । म दाडिम । क दाडिम्ब । तें डानिम्मचेट्टु । उत् दालिम्ब । ता. मादलइचेड्डि । गुर्ज. डालम । फलगुणा —मधुराम्लकषाय कासवातकफपित्तघ्न ग्राहि दीपन लघूष्ण शीतल श्रमघ्न रुचिकरम् । दाड़िमम् अम्लमधुरभेदेन द्विविध, तयो प्रथम वातकफहारि, द्वितीय तापहारि लघु पथ्यञ्च । रा नि व ११ । स्वादुस्वाद्वम्लकेवलाम्लभेदेन त्रिभेद मिच्छति भावप्रकाश —स्वादु त्रिदोषहर तृष्णा दाहज्वरघ्न हृत्कण्ठमुखदुर्गन्धघ्न तर्पण शुक्रल लघु कषायानुरस ग्राहि स्निग्धं मेधावलाहरम् । स्वाद म्लं —दीपनं रुच्य लघु किञ्चित्पित्तकरञ्च । अम्लन्तु —पित्तजनक वातकफघ्नञ्च । तन्मूलञ्च क्रिमिहरम्। भा १ प्रथम् अम्ल श्वासरुचिहराद्द कण्ठशोधनं पित्तकफविरोधकम् । राज. । "श्रेष्ठ वातादिकरु जहरे दाड़िमश्चामघ्नम् ।' अत्रि १०अ. । क्ली । दाड़िमफले । सि यौ हृद्दाहज्व चि ।

**दाड़िमत्वक्** । स्त्री । दाड़िमफलवल्कले । दा ड़िमेर थोसा । सि,यौ च सा चि उपप्लवादि ।

**दाड़िमपत्र(पुष्प)क.** । पुं । रोहितकवृक्षे । रोहा, बग्नी गाछ । रा.नि.व.८ ।

**दाडिमप्रियः** । पु । कीरे । शुक पक्षी । श्र र. ।

**दाडिमभक्षणः** । पु । शुकपक्षिणि । श्र.च. ।

**दाडिमाष्टकम्** । क्ली । ग्रहण्यां हितम् । "क र्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जात द्विकार्षिकम् । य मानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योष पलांशिकं । पला नि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकत कृतम्॥" च.द ।

**दाडिमी** । स्त्री । दाडिमवृक्षे , वै निघ. ।

**दाडिमीरसः** । पु । दाडिमाम्बुनि । च द. ।

**दाडिमीविषम्** । क्ली । दारुमीचनामकविष- भेदे । दार्व्बुक । प सु । [११]

**दाडिमीसार.** । पु । दाडिमवृक्षे । रा नि व.

**दाडि(डी)म्बः** । पुं । दाडिमवृक्षे । प सु. ।

**दाढ़ा** । स्त्री । दन्तभेदे । दाड़ । द्दे.च. ।

**दाढ़िका** । स्त्री । दाडी इति ख्याते मुखाव यवे । द्दे च ।

**दात्यूह** । पु । शुकपक्षिणि । प्र सु । डहुक पक्षिणि । डाक पाखी । गुणा —वातघ्न हृष्य बलद शुक्रद श्रमघ्न । अत्रि.२१अ. । चातक- पक्षिणि । त्रिका ।

**दात्यौहः** । पु । जलकाके, दातूहे । श्र र. ।

**दात्रम्** । क्ली । अस्त्रविशेषे । दा ।

**दाधिकः** । त्रि । दधिसम्बन्धिनि । क्ली । दधि- संस्कृतभक्ते । भा म १भ अग्निद्र यू चि ।

**दानम्** । क्ली । कुडुमे । च.द वा व्या चि १८म प्रती प्रसारणीतैले । गजमदे । मे । तरुकोटरजम धुनि । कुट्टेर मधु । गुणा.—कष दीपनं कफ च्छर्दिमेहघ्नञ्च । राज. । [निघ ।

**दानवप्रिया** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

**दान्तः** । पु । दमनकवृक्षे । दना गाछ । रा. नि व १० ।

**दामनः** । पु । दमनकवृक्षे । वै निघ. ।

**दामबन्ध. (न.)** । क्ली । व्रणबन्धनविशेषे । लक्षण—"दामाकृतिपनुपादो बन्ध स्याद्दामस- ज्ञित ।" इति । सु सू १८म. । दाम अनेकगोष- श्वानोरज्जु । दोडा । तदाकार चतुष्पादयुक्त. दामबन्ध । च.द. ।

**दामाञ्चलम्** । क्ली। अश्वादेः पादबन्धनरज्जौ। हे.च.।

**दामोदरः** । पुं । व्याख्यबलाख्यवैद्यकग्रन्थप्रणेतरि। [नि व.१८।

**दाम्भिकः** । त्रि। वाचाले। पुं । वके। रा.

**दायकः** । पुं। बालके। मे.। पुत्रे। हे च.।

**दारकः** । पुं। ग्राम्यशूकरे। रा नि.व १८। त्रि। विदारके।-वै.निघ.। हरिद्वर्णस्थावरविषभेदे। -चरि.श्लान ५६श.।

**दारकर्म्म** । क्ली। विवाहे। त्रिका.।

**दारणम्** । क्ली। कतकफले। निर्मली। अ.प्र.। व्रणविदारणद्रव्ये। ফোড়া গলান দ্রব্য। यथा—"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारक.। कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्। क्षारद्रव्याणि यानीह क्षारो वा दारणम्परम्॥" सु। पु। कतकवृक्षे। वै.निघ.।

**दारदः** । पुं। हिङ्गुले। त्रिका.। पारदे। मे.। दरददेशीयविषे। विषमात्रे। अम.। [१८।

**दारबलिभुक्** । पुं। वकपक्षिणि। रा.नि.व.

**दारी** । स्त्री। पाददारिनामक्षुद्ररोगे। "परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम्॥" सु नि १३ष.।

**दारु** । पुं,क्ली। काष्ठे। अम। क्ली। दार्व्याम्। দারুহরিদ্রা। र सा स मेहमुद्गररसे। च द.पाण्डु चि। वै.निघ.२भ.च.सा चि पाठादिकषाये। वा.व्या.स्वल्पनारायणतैले। देवदारुणि। प सु.। सि.यो.सा.ज्व चि.अष्टादशाङ्गे। "भूनिम्बदारुदशमूल..।" च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे। चा ज्व.राद्यादि। "रास्नाश्वादनीदारु।" दारुमूले। मार्मुल। रसा स.। पित्तले। मे.।

**दारुकम्** । क्ली। देवदारुणि। रा नि व.१२। वा.व्या,चि.। तैलदेवदारुणि। श्रीपर्णिवृक्षे। वै निघ.। [কদা। रा.नि व.११।

**दारुकदली** । स्त्री। काष्ठकदल्याम्। वन

**दारुगन्धा** । स्त्री। चीडानामकदेवदारुभेदे। रा.नि व १२। [दारुचकरोगे।

**दारुणः** । पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६।१२।

**दारुणकः** । पुं। क्षुद्रीभेदे। वरुणवृक्षे। वै.निघ.२भ.मूर्च्छा चि। क्ली। तन्नामकक्षुद्ररोगे। রুসী খুসকী। लक्षणं यथा—"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते। कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तम्॥" सु.नि.१३ष। [सु.।

**दारुणकर्म्म** । क्ली। मृदुव्रणानां कठिनीकरणे।

**दारुनिशा** । स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। দারুহরিদ্রা। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.मध्यमलाक्षातैले। च द वा.र.चि,मेह.चि,। "वत्सादनीदारुनिशा।"

**दारुपत्री** । स्त्री। हिङ्गुपत्राम्। रा.नि व.६।

**दारुपीता** । स्त्री। दारुहरिद्रायां। रा नि व ६।

**दारुफलम्** । क्ली। पेस्ता इति ख्याते फले। वै.निघ.। [গোনাপ। रा.नि.व.१८।

**दारुमत्स्या (ह्वया,ह्वा)** । स्त्री। गोधायाम्।

**दारुमूषा** । स्त्री। दार्मुज इति प्रसिद्धे स्थावरविषभेदे। दार्मुज। भा.म.१भ.ज्व.चि.।

**दारुमोचः** । पुं। स्वनामख्यातविषभेदे। मार्मुज। प.सु.।

**दारुविषम्** । क्ली। दारुमोचविषे। "सवेदा खुविष दारुविष पाषाणसंभकम्। सवेदा मझ मोदन्तदाडिमीस्फटिकादयः॥" प.सु।

**दारुसिता** । स्त्री। (Cinnamomum zeylanicum) दारुचिनीतिख्यातायां मधुरत्वचि। দারুচিনি। हिं दालचिनि। तें सन्नलिङ्गवा करुवा। गुणा.—"उक्ता दारुसिता स्वादी तिक्ता चानिलपित्तहृत्। सुरभि. शुक्ला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा॥" भा.पू.वाजी.चि.।

**दारुहरिद्रा** । स्त्री। (Coscinium fenestratum. [Berberideae] Berberis Asiatica and other species.) स्वनामख्यातपीतकाष्ठविशेषे। দারুহরিদ্রা। हिं दारुहलदि, सारकेहलदि। कं मरदरिसिन। तें मनिपसुपु। ता. मरमञ्जिल। गुणा.—तिक्ता कटूष्णा व्रणमेहकण्डूविसर्पत्वग्दोषविषघ्नी कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी च। रा नि.व ६। "दार्व्वीनिशागुणा. किञ्चित्कर्णाक्षिरोगनुत्।" भा। कफपित्तशोषघ्नी विशेषेण कफाभिष्यन्दहरी च। राज.।

**दारुहस्तकः** । पु । दर्व्व्याम् । काठेर हाता । सु.सू.७अ. । [जले । शब्दार्थकल्पतरुः ।

**दार्दुरः** । पु । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । लाक्षायाम् ।

**दार्व्वण्डः** । पुं । मयूरे । वै निघ. ।

**दार्व्वाघाटः (तः)** । पुं । काष्ठकुट्टपक्षिणि । काठ्ठोकरा पाखी । अम. । श.र. ।

**दार्व्विका** । स्त्री । खर्परधातौ । शापरा । प सु. । गोजिह्वाक्षुपे । रा.नि.व.४ । रसाञ्जने । वै. निघ. । [जिवा शाक । र.मा. ।

**दार्व्विपत्रिका** । स्त्री । दार्व्वीशाके । गो

**दार्व्वी** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प सु. ।

**दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम्** । क्ली । क्वचिमरसा ञ्जने । रा नि.व.१३ ।

**दार्व्वीक्वाथोद्भवम्** । क्ली । क्वचिमाञ्जने । र सोत् इति पारस्यभाषा । प.सु. ।

**दार्व्वीत्वक्** । स्त्री । दारुहरिद्रात्वचि । चि यो. काम चि.मण्डुरवटके । "दार्व्वीत्वक्त्रिफलाव्योष ।" त्वच एव प्राशस्त्यम् । अभावे काष्ठम् । श्रीकण्ठ. ।

**दार्व्यम्** । क्ली । रसाञ्जने । वै निघ. ।

**दार्व्यादिः** । पुं । कषायविशेषे । "दार्व्वीरसाञ्जनकिरातवृषाब्दबिल्वभल्लातचन्दनदिनेशभवप्रसूनैः । क्वाथ. कृतो मधुयुतो विधिना विनीत. रक्तं सि तञ्च सरुजं प्रदर निहन्ति ।" भा. । "दार्व्वी र साञ्जनवृषाब्दकिरातबिल्वभल्लातकैरवकृतो मधुना कषाय. ।" च.द ।

**दालम्** । क्ली । अष्टविधमध्यन्यतममधुविशेषे । कुट्टरे मधु । एतदापीतवर्णे सूक्ष्ममक्षिकाभि रु- न्द्रनीलवर्णाभि वृक्षकोटरादौ सम्पाद्यते । "इन्द्र नीलदलाकारा सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिका । वृक्ष कोटराम स्थं मधु दालमिद स्मृतम् ।" गुणा — कटु कषायमम्ल मधुरं पित्तकरञ्च । रा नि.व १४ । पु । कोद्रवे । हे च. ।

**दालकशर्करा** । स्त्री । दालकमधुकृतशर्करा याम् । दानमधुर चिनि । सा तन्मधुतुल्यगुणा । रा नि.व.१४ ।

**दालनः** । पु । वायुजन्यदन्तगतमुखरोगे । "दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते । दाल नो नाम स व्याधि सदागतिनिमित्तजः ॥" मा. नि. । तथा "दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् तीव्र- रुजान्विता । दालन स इति ज्ञेयः सदागतिनि- मित्तजः ॥" सु.सू.४५अ. ।

**दालवः** । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

**दाला** । स्त्री । आरिखदिरे । रा.नि.व.८ । इ- न्द्रवारुण्याम् । वै.निघ. । महाकाले । माकाल । भा. ।

**दालिः** । स्त्री । द्विदले । दाल । "स्फोटस्तु चण- कादीनां दालिस्तु परिकीर्त्तिता ।" रा.नि.व.१६ ।

**दालिका** । स्त्री । दाल्याम् । डाल । महा- काले । माकाल । भा. ।

**दालिमः** । पुं । दाडिमवृक्षे । अ.टी.भ. ।

**दाली** । स्त्री । देवदालीलतायाम् । पीत घो- षालता । हि घघरबेल । रा.नि व २ । See अ मरी । द्विदले । दाल । "दलितस्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।" तत्पाकविधि —"दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता सू- पनाम्ना स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । सूपो विष्टम्भकी रूच शीतस्तु स विशेषत । निस्तुषो भृष्टसिद्धो लाघव सुतरां व्रजेत् ॥" भा । विट्खदिरवृक्षे । गुयेबावला । रा.नि व.८ ।

**दासः** । पुं । नीलझिण्ट्याम् । उष्ट्रे । वै निघ. ।

**दासपु(पू)रम्** । क्ली । जलमुस्तके, परिपेल- वर्षे । नागरमूता । श.र. । रा नि व.८ ।

**दासिका** । स्त्री । दासीकुरण्टके । नीलपुष्प झाँटी । श.चि ।

**दासी** । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे । पीतझाँटी । नीलझिण्ट्यां । कुलकूटे, नीलझाँटी । रा.नि व. १० । काकजङ्घायाम् । केउयाटा । रा नि व.४ । See नीलाम्लान ।

**दासीकुरण्टकः** । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नीलझाँटी । सु.सू.३८अ. । See नीलाम्लान । "नीलपुष्प. स एव दासीकुरण्टक ।" डल्हण ।

**दासेरः (कः)** । पु । उष्ट्रे । मे ।

**दास्यादिः** । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "दासीदारुकलिङ्गसोमिसतताश्यामाकपाठाशटीश-

"…गौरकिरातकुसुरकणावायनिकापद्मके । व चीधान्यकनागरार्द्धसरसैः शिग्रुम्सुमिद्दोमिवाथाग्नी भर्पटदर्भमूलकटुकानलामृतापुष्करैः । धातुस्य विषमं त्रिदोषजनितं……।" भैष. ।

**दाहः** । पुं । भस्मीकरणे । "सर्वाङ्गीणस्तीव्र उग्रो दाहः ।" चरणः । वा.ज्व चि.१च.। तन्नामक पित्तजरोगे । जनुनि रोग । "स्वचं प्राप्य समानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छित. । दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥" दाह तृष्णारोधजरक्तपूर्णकोष्ठजधातुक्षयजपित्तजमज्जजरक्तभेदेन षड्विधः, मर्माभिघातजश्चैक इति सप्तविधः। [नि.व ६ ।

**दाहकः** । पुं । चित्रके । रक्तचित्रकवृक्षे । रा

**दाहकम्पितः** । त्रि । दाहपीडिते ।

**दाहकाष्ठम्** । क्ली । दाहागुरुणि । वै.निघ.।

**दाहग(गु)रु** । क्ली । अगुरुविशेषे गुर्जरदेशप्रसिद्धे । अगुरुविशेष । गुणाः—दाहागुरु कटुकोष्णं केशवर्द्धनं वर्णकरं केशदोषघ्नं सौगन्ध्यप्रदं च । रा.नि.व,१२ ।

**दाहज्वरः** । पुं । दाहपूर्वके ज्वरे । दाहपूर्वक ज्वर । "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुत, शीतमन्ततः ॥" मा नि. ।

**दाहदा** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ ।

**दाहनिःश्वासः** । पुं । सुगन्धार्जकवृक्षे । वै. निघ. ।

**दाहसरः** । क्ली । श्मशाने । त्रिका. ।

**दाहहरणम्** । क्ली । उशीरे । श च. ।

**दाचायणम्** । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ ।

**दाचाय(या)णी** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रमा ।

**दाचिणात्यः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि व, ११ ।

**दिक्** । स्त्री । रीतौ । नियम । सु सू.४२च. ।

**दिकः** । पु । करिशावके । श.र. ।

**दिक्पालसङ्ख्या** । स्त्री । षट्संख्यायाम् । काठ । भा.ज्व.कम्पतरौ । [विष.चि. ।

**दिग्धविद्धः** । त्रि । विषाक्तबाणविद्धे । च.द. ।

**दिङ्कः** । पुं । लिख्यायां । ४ वा ८ उसवेरुं । शब्दार्थकल्पतरुः ।

**दितः** । त्रि । छिन्ने । चम. ।

**दिनम्** । क्ली । दिवसे । रा.नि.व.२१ ।

**दिनकरः** । पुं । सूर्ये । हे.च. ।

**दिनकेशान्तकः** । पुं । वटपत्रपाषाणभेदे । बड़ पाथरकुचा । वै.निघ ।

**दिनचर्या** । स्त्री । दिवसे यौविधि स्तस्य करणाचरणे । तत्र ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानाभीष्टदेवस्मरणम्, दध्याज्यादर्शबिल्वगोरोचनादिदर्शनस्पर्शनादि, इति स्वमुखदर्शनम्, उषसि मलादि विसर्जनम्, दन्तधावनजिह्वानिर्लेखनमुखप्रक्षालनतैलाभ्यङ्गस्नानभोजनादि च । भा.च.द. ।

**दिनदुःखितः** । पुं । चक्रवाके । क्ली । तत्पत्राम् । श.र. ।

**दिनमणिः** । पुं । सूर्ये । त्रिका. ।

**दिनादिः** । पुं । प्रभाते । रा नि व २१ ।

**दिनान्तः** । पुं । सायंकाले । चम. ।

**दिनान्धः** । पुं । पेचके । वै.निघ ।

**दिनेशः** । पुं । सूर्ये । अर्कवृक्षे । वै.निघ.।अ. वा.ध्या चि.अतपुष्पादिपे ।

**दिनेशपुष्पम्** । क्ली । कैरवपुष्पे । नीलपद्मपुष्प । चि क.क मदरचि. ।

**दिलीरम्** । क्ली । शिलीन्ध्रे । कोंड़क छाता ।

**दिवसः** । पुं, क्ली । दिने ।

**दिवसमुखम्** । क्ली । प्रभाते । हला. ।

**दिवा** । अ, पुं (न) । दिवसे । चम ।

**दिवाकरः** । पुं । काके । सूर्यपर्ण्यां । श.च. । अर्कवृक्षे । चम ।

**दिवाकीर्त्तिः** । पुं । पेचके । नापिते । हे च ।

**दिवाटनः** । पुं । काके । शब्दार्थकल्प. ।

**दिवान्धः** । पुं । पेचके । रा नि.व २१ । त्रि । दृष्टिरोगयुक्ते । दिनकाणा । लक्षणं—"प्राप्ते तृतीय पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येत् निशि वीक्षते

म:। रात्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टि. पित्ताल्पभावा दपि तानि पश्येत् ॥" भा.नि । (सा) स्त्री । व- ल्गुलापक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

**दिवान्धकी (न्धिका)** । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् । छुँ‌‌ँचो । वै.निघ. ।

**दिवाभीतः (तिः)** । पुं । पेचके । त्रिका । श.र. । क्ली । श्वेतपद्मे । वै.निघ. ।

**दिवामध्यम्** । क्ली । मध्याह्ने । हे.च. ।

**दिवास्वापः** । पुं । दिवानिद्रायाम् । दिनेर घुमान । तस्य विधि.—"सर्व्वर्तुषु दिवास्वाप. प्र- तिषिद्ध: अन्यत्र ग्रीष्मात् ।" सु.शा.४अ. । "दिवा स्वाम्यन्तरं येषु रात्रौ वा यदि वा दिवा । न ते षा स्वपतां दोषो जायते वा विधीयते ॥" "दि वास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्री ष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यति ॥" भा. ।

**दिवास्वापा** । स्त्री । पक्षिविशेषे, वल्गुला इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

**दिविः** । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा ।

**दिविजम्** । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ ।

**दिवी** । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । हारा. ।

**दिवौकाः** । पुं । चातके । मे । हरिणे । वै. निघ. ।

**दिवोदासः** । पुं । काशीराजधन्वन्तरौ । यः चन्द्रवंशीयभीमरथनरपतेः पुत्र आसीत् । त्रिका. ।

**दिवोद्भवा** । स्त्री । एलायां । शब्दार्थकल्पतरुः ।

**दिव्यः** । गुग्गुलौ । रा नि.व.१२ । यवे । रा. नि.व.१६ । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कान्त लौहे । प.सु. । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । चन्दने । वै.निघ । बालके । वाला । अ द.१२अ. । [४अ. ।

**दिव्यकः** । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.

**दिव्यगन्धः** । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

**दिव्यगन्धा** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । वड़ ए- लाइच । रा.नि.व.६ । महाचुञ्चुपे । रा.नि.व. ७ । लवङ्गलतायाम् । श चि. । [वै.निघ. ।

**दिव्यचन्दनम्** । क्ली । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

**दिव्यचक्षुः** । पुं । वानरे । श.मा. । उपचक्षु षि । चश्मा । सुगन्धभेदे । मे. ।

**दिव्यतुम्बी** । स्त्री । अलाबूभेदे । वै.निघ ।,

**दिव्यतेजाः** । स्त्री । ब्राह्मीनाममहाक्षुपे । रा. नि.व.५ ।

**दिव्यपञ्चामृतम्** । क्ली । समभागगव्यघृत- दधिदुग्धमधुशर्करासु । "गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितम् ।" रा.नि.व.२२ । [व.१० ।

**दिव्यपुष्पः** । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा नि.

**दिव्यपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री । देवद्रोण्याम् । वड घलघसा । रा.नि.व ५ ।

**दिव्यपुष्पिका** । स्त्री । देवद्रोणक्षुपे, महाद्रो- ण्याम् । वड घलघसा । वै.निघ. । रक्तार्कवृक्षे । र.मा ।

**दिव्यरसः** । पुं । पारदे रा.नि.व.१३ ।

**दिव्यलता** । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

**दिव्यसारः** । पुं । सर्जवृक्षे । शाल वा धूना- र गाछ । रा.नि.व ८ ।

**दिव्या** । स्त्री । महामेदायाम् । वन्ध्याम् । वि- ष्णी शाक । वन्ध्याकर्कोटक्यां । शतावर्य्यां । स्थूल- जीरके । वड़ जीरा । रा.नि व ५ । श्वेतदूर्व्वा- यां । रा.नि.व.८ आमलक्यां । मे. । हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

**दिव्याम्रम्** । क्ली । उत्तमाम्रे । वै.निघ. ।

**दिव्यैलकः** । पुं । राजिलवद्वैकराजसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

**दिव्यौषधिः (धी)** । स्त्री । मनःशिलायां । च.द. । मतलौहे । भा. । च.द सि.यो.र.चि.चि. खण्डखाद्यलौहे । "दिव्यौषधिहतस्यापि ।" शमी- मूले ।

**दिष्टम्** । क्ली । दारुहरिद्रायाम् । श.मा. ।

**दिष्टान्तः** । पुं । मृत्यौ । अम. ।

**दिष्टिः** । स्त्री । परिमाणे । मे. ।

**दीर्घिका** । स्त्री । विगतधनु.परिमितजलाश- ये । दिघि । "पल्वलं दीर्घिका वापी यष्टिका सौ- गन्धिका ।" त्रिका ।

**दीदिवि** । क्ली । अन्ने । प.मु. ।

**दीनम्** । क्ली । तगरपादिके । रा.नि.व२० ।

**दीना** । स्त्री । कुछुन्दर्य्याम् । वै निघ. । मूषिकायां । विका. ।

**दीनार:** । पुं । माषचतुष्टयमाने । ४ मासा थम । स्वर्णमुद्रायां । মোহর । स्वर्णकर्षद्वये । श.टी.सा. ।

**दीपक:** । पुं । कासमर्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि व.४ । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.२भ.वा.व्या । यमान्यां । र मा. । अजमोदायाम् । जीरके । वै. निघ । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । द्वि.च । क्ली । कुङ्कुमे । शर. ।

**दीपकर्पूरज:** । पु । कर्पूरे । वै.निघ. ।

**दीपकिट्टम्** । क्ली । दीपकज्जले । श मा ।

**दीपकूपी (खोरी)** । स्त्री । दीपवर्त्याम् । শলতে । श.मा । [रा.नि.व.१२ ।

**दीपतरु:** । पु । सरलतरौ, सरलदेवदारौ

**दीपध्वज:** । पुं । कज्जले । जटा. ।

**दीपनम्** । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । तन्नामकरससाधनकार्य्यविशेषे । तद्यथा—"काशीशं पञ्चलवण राजिका मरिचानि च । भूशिग्रुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वित । आलोड्य काञ्जिके दीलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभि: । दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे ॥" अथवा चित्रकद्रावे, काञ्जिके त्रिदिनं पचेत् । र सा.सं । मण्डोदके । विका । See पारद: । कुङ्कुमे । विका. । तगरमूले । र.मा. । पुं । पलाण्डौ । रा नि.व.१० । शालिश्चशाके । সাঞ্চে শাক । श.च. । पश्चाशाकविशेषे । "दीपनस्तु पञ्चशय ।" रा.नि.व.२० । चक्रमर्दवृक्षे । कासमर्दवृक्षे । रा नि.व.४ । अग्निगुणभूयिष्ठे द्रव्यमात्रे । "पचेन्नामं वह्निकृद्दीपनं तद्यथा मिसि: ।" भा. । त्रि । पाचने । अग्निगुणभूयिष्ठे । सु.सू.४१च. ।

**दीपनी** । स्त्री । मेथिकायां । মেথি । पाठायां । আকনাদি । यमान्याम् । रा नि.व.६ । कण्टिकायाम् । কাঁটুড়ী । वै.निघ. ।

**दीपनीय:** । पु । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । हरितपलाण्डौ । वै.निघ. । त्रि । अग्निदीप्तिकरे ।

**दीपनीयवर्ग:** । पुं । तन्नामकाग्नेयमद्वाकषायवर्गे । यथा—"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ।" পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতা, শুঁট, অম্লবেতস বা তৈশকল, মরিচ, যমানী,ভেলার মুটি, হিঙ্গু । च सू ४अ. । "द्विविधचित्रकोषान्यजमोदा च जीरकम् । चतुर्था चतुर्धा ईषा गणोऽयं दीपन. स्मृत: ॥" चर्क.चि. ।

**दीपनीया** । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

**दीपनीयौषधम्** । क्ली । आग्नेयौषधे, पञ्चकोलादौ । सि यो.मदा.चि । च.द. ।

**दीपपुष्प:** । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व १० ।

**दीपवृक्ष: (क:)** । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

**दीपशिखा** । स्त्री । कज्जले । शब्दार्थकल्प. ।

**दीपसंज्ञ:** । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

**दीपास्यभस्म** । क्ली । दग्धदीपशिखायाम् । প্রদীপের পোড়া শীষ । रस.र.लहरी.चि. ।

**दीपिका** । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

**दीप्त(क)म्** । क्ली । हिङ्गुनि । হিং । रा.नि. व ६ । कांस्यधातौ । কাঁসা । सुवर्णे । रा नि.व.१३ । जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि व.१९ । नासारोगविशेषे । নাকজ্বালা । लक्षणं यथा—"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनि:सरेद्धूम इवेह वायु. । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥" सु. । निम्बुकवृक्षे । रा नि. व १३ । [কাঁসা । रा.नि.व १३ ।

**दीप्तकंसम्** । क्ली । शुद्धकांस्यधातौ । কাঁসা

**दीप्तजिह्वा** । स्त्री । उल्कामुखीशृगाल्यां । विका. ।

**दीप्तपिङ्गल:** । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

**दीप्तपुष्पा** । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । বিষলাঙ্গলি । वै.निघ ।

**दीप्तरस:** । पुं । किञ्चुलुके । কেঁচো । श.च. ।

**दीप्तलोचन:** । पु । विडाले । रा नि.व.१९ ।

**दीप्तलोहम्** । क्ली । कांस्यधातौ । प मु ।

**दीप्ता (प्तिः)** । स्त्री । लाङ्गलिकाचुपे । विष लाङ्गलिया । रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा नि.व ३ । लाक्षायाम् । रा नि व.६ । मन.शिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यधातौ । रा.नि व १३ । दीप्तनामनासारोगभेदे । वा.उ १९अ. । See दीप्त: ।

**दीप्ताग्निः** । त्रि । दीप्तजठराग्नौ । मा.नि. ।

**दीप्ताङ्गः (ङ्ग:)** । पुं । मयूरे । श.र. । विडाले । श.र ।

**दीप्तानलम्** । क्ली । सुवर्णे । रा नि.व.१३ ।

**दीप्ताक्षः** । पुं । विडाले । विका. । मयूरे । वै निघ. । [निघ. ।

**दीप्तिकः** । पुं । दुग्धपाषाणे । दूध खड़ि । वै

**दीप्तोपलः** । पुं । सूर्यकान्तमणौ । प मु ।

**दीप्यः (कः)** । पुं,क्ली । मयूरशिखायां । रुद्र जटायाम् । भ्रम । रक्तचित्रके । कुङ्कुमे । तगरे । निम्बूकवृक्षे । श्येनपक्षिणि । भ. । । जीरके । रा. नि.व.६ । रस र.मृतिका.चि पञ्चजीरकगुडे । भैष. कुष्ठ चि. । च.द.पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलौ । छन्मा.चि. सुगन्धाघृते । अजमोदायाम् । त्राकूनि । भा.पु. १भ. । यमान्यां । च.द.सि यो.कास.चि,दशमूल षट्पलकघृते । "तालीशवङ्गिदीप्यकम् ।"

**दीप्यका** । स्त्री । यमान्याम् । अजमीदायाम् । त्राकूनि । भा.पु.१भ ।

**दीप्यवल्ली** । स्त्री । अजमीदायाम् । वै.निघ. ।

**दीप्या** । स्त्री । कृष्णजीरकभेदे । मोटा कृष्ण जीरे । रा.नि.व.६ । यमान्याम् । भा ।

**दीर्घः** । पुं । रामशरे । रा.नि व.८। सताशाले । र.मा. । कोद्रवदीर्घपत्रसिद्धे माडवृक्षे । रा.नि.व. ८ । रक्तकमाली । रा नि.व.११। रक्तकटे । र.मा.। । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रि । आयते ।

**दीर्घकम्** । क्ली, पुं । कृष्णजीरके । मद.व.२ । शराघे । नेत्रजीरके । छत्रीरे । उष्ट्रे । शाकवृक्षे । सेगुन गाछ । वै.निघ. ।

**दीर्घकणा** । स्त्री । गौरजीरके । भाग्य जी रा । रा.नि.व.६ ।

**दीर्घकण्टः (कः)** । पु । वर्बूरवृक्षे । बाबला गाछ । रा.नि.व.८ ।

**दीर्घकण्ठः (कः)** । पुं । वकपक्षिणि । श.च ।

**दीर्घकन्दः (कः)** । पुं । मालाकन्दे । वै. निघ. । मुखालो । गो आलू । (कम्) क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ ।

**दीर्घकन्दिका** । स्त्री । तालमूल्याम् रा.नि. व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

**दीर्घकन्धरः** । पु । वकपक्षिणि । रा.नि.व. १९ । स्त्री । वकस्त्रियाम् । वै निघ. ।

**दीर्घकाण्डः** । पु । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ ।

**दीर्घकाण्डा** । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । पाताल गरुड़ी । रा.नि.व.३ ।

**दीर्घकीलः (कः)** । पु । अङ्कोल्लवृक्षे । धल आँकोड़ आँकोड गाछ । रा नि.व.९ । जटा । "अङ्कोले दीर्घकीलक ।" रा.नि.व.२३ ।

**दीर्घकूरकम्** । क्ली । नृपान्ननामकशालिधान्यभेदे । राज अन्न । रा.नि.व.१६ । [नि व.१६ ।

**दीर्घकृष्णा** । स्त्री । तिलवासिनीशालौ । रा.

**दीर्घकेशः (शी)** । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९।

**दीर्घकोशा (षा)** । स्त्री। पदन्द्रकौ । शुक्ति, झिनुक । हारा.। गण्डूपद्याम् । केंचो । वै.निघ.।

**दीर्घकोशि(षि)का (शी)** । स्त्री । पदन्द्र कौ । हारा. । गण्डूपद्यां । वै.निघ. । प मु ।

**दीर्घखरच्छदः** । पुं । रक्तकटे । ईकड़ ।

**दीर्घगतिः** । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व १९ ।

**दीर्घगोधूमः** । पुं । महागोधूमे । वै.निघ. ।

**दीर्घग्रन्थिः** । पुं । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व ६।

**दीर्घग्रीवः** । पु । उष्ट्रे । हे.च. । नीलक्रौञ्च पक्षिणि । रा.नि.व.९ ।

**दीर्घघाटिकः** । पुं । उष्ट्रे । वके । वै.निघ. ।

**दीर्घचञ्चुः** । पुं । पक्षिविशेषे । बम्. बर्छीड़ा । वै.निघ. । [ख्यौ । भा. ।

**दीर्घच्छदः** । पुं । शाकवृक्षे । सेगुन गाछ ।

**दीर्घजङ्घः** । पुं । मत्स्यविशेषे । ठाङ्गन मा- छ । प.मा. ।

**दीर्घजङ्घः** । पुं । उष्ट्रे । जटा. । वकपक्षिणि । त्रिका. ।

**दीर्घजिह्वः** । पुं । सर्पे । हे.च. ।

**दीर्घजीरकः** । पुं । स्थूलजीरके । भा पू.१भ. ।

**दीर्घतन्वी** । स्त्री । आलुकभेदे । वै.निघ. ।

**दीर्घतरुः** । पुं । तालवृक्षे । शब्दार्थकल्प. ।

**दीर्घतिमिषा** । स्त्री । कर्कटिकायाम् । क्षुद्र তেতো কাঁকুড । श मा । [छूंচো । वै निघ. ।

**दीर्घतुण्डा (ण्डी)** । स्त्री । कुकुन्दर्याम् ।

**दीर्घतृणः** । पु । पल्लिवाहतृणे । वम्. पीकल तृण । रा.नि.व ८ ।

**दीर्घदण्डः (कः)** । पुं । श्वेतैरण्डे । रा नि.व. ८। जटा. । तालवृक्षे । रोहीतकविशेषे । वै.निघ. ।

**दीर्घदण्डी** । स्त्री । गोरक्ष्यां । গোরক্ষ চা কূলে । रा.नि व.५ । [निघ. ।

**दीर्घदलः** । पुं । मालाकन्दे । श्यामाके । वै.

**दीर्घदर्शी (दृष्टिः)** । पु । गृध्रे । श.र । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

**दीर्घद्रुः** । पुं । तालवृक्षे । श.च. ।

**दीर्घद्रुमः** । पुं । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ । रा.नि.व.८ । [१९ ।

**दीर्घनादः** । पुं । शङ्खे । শাঁক । रा.नि.व.

**दीर्घनालः** । पुं । दीर्घरोहिषे । বড গন্ধ- তৃণ । गुण्डतृणे । रा नि.व.८ । आलुके । शालि धान्यभेदे । वै.निघ. । यावनालनामशिम्बीधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

**दीर्घनिस्वनः** । पुं । शङ्खे । वै निघ. ।

**दीर्घपटोलिका** । स्त्री । पटोलाकारदीर्घफ लशाकविशेषे । धुन्दुल । वम्. गोडपरवल । गु- णा.—गुरु स्निग्धं विष्टम्भि कटुकं मधुरं शीतलं वातपित्तश्लेष्मविकारघ्न । राज.२प. ।

**दीर्घपत्रः (कः)** । पुं । पुनर्नवायाम् । শ্বেত পুঁণ্যা । रा नि.व ५ । राजपलाण्डौ । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । शरपत्रदर्भे । कुन्दुरुतृणे । रा नि.व. ८ । तालवृक्षे । रा.नि व.९ । हरितकुशे । रक्तपु नर्नवायाम् । सर्जवृक्षे । मिश्रयष्टी । हिं बड़ी या । गुणाः—सुकठिनः सचारश्च । भा । वातक रः कफपित्तघ्नः कषाय, विदाही च । सु.सू.४५ ष. । कुपीलौ । কুঁচিলা । भा. । मधूकवृक्षे । वै. निघ. । (कः) वेतसवृक्षे । मद.व.५ । रक्तरसोने । লাল রশুন । रा.नि व.७ । एरण्डवृक्षे । हिज्जल वृक्षे । रा नि.व ८ । शुक्लरसोने । শ্বেত রশুন । हे.च. । जलमधूके । जटा. । करीरवृक्षे । श.च. ।

**दीर्घपत्रा** । स्त्री । डहतीचुपे । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসা । रा.नि व ४।५ । शालपर्ण्याम् । भा. । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र मा. । केतकी- वृक्षे । रा.नि व १० । घृतकुमार्य्याम् । श्वेतपुनर्न वायाम् । आम्रहरिद्रायां । कदलीवृक्षे । क्षीरा- कवृक्षे । कुम्भतुम्ब्यां । গোল লাউ । वै.निघ. । चिञ्चायां । চেঁচড়া । भा.पू १भ शा.व. ।

**दीर्घपत्रिका** । स्त्री । श्वेतवचायाम् । শ্বেত বচ । रा.नि.व.६ । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५।२२ । शालपर्ण्याम् । শালপানি । रा. नि व ४ । भा. । केतक्यां । रा.नि.व.२२ । आट- रूषके । বাসক । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবু । कृष्णतालमूल्याम् । कदलीवृक्षे । वै.निघ ।

**दीर्घपत्री** । स्त्री । पलाशीलतायाम् । হাপর- মালী । रा.नि.व.२ । महाचुचुक्षुपे । চুঞ্চু শাক । रा.नि व ४ ।

**दीर्घपर्णः** । पुं । अश्वकर्णनामकशाले । লতা- শাল । रा.नि.व.९ । 'तीपचिनी'इतिख्याते द्रव्ये । वै निघ. ।

**दीर्घपर्णी** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । शालपर्ण्याम् । শালপানি । वै.निघ. ।

**दीर्घपर्व्वा** । पुं । इक्षौ । वै निघ ।

**दीर्घपलाण्डुः** । पुं । विष्णुकन्दे । राजपला- ण्डौ । तालवृक्षे । रा.नि.व.७।९ । हरितकुशवृक्षे । कुपेलवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । भा. । [नि.व.? ।

**दीर्घपल्लवः** । पुं । शणक्षुपे । শণ গাছ । रा.

**दीर्घपक्षः** । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

**दीर्घपात् (दः)** । पुं । क्रौञ्चके । কোঁচ ব- ক । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । त्रिका । हे.च. ।

**दीर्घपादपः** । पुं । तालवृक्षे । रा नि.व.९ । गुवाकवृक्षे । रा.नि.व.११ । See सर्कोट. ।

**दीर्घपुष्प.** । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । मुचकुन्द । प. मु. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० ।

**दीर्घपृष्ठः** । पुं । सर्पे । श्रम. ।

**दीर्घफलः (कः)** । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । बड सोणालू । रा नि.व.९ । पलाशवृक्षे । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । (क) अगस्तिपुष्पवृक्षे । बासना फूलेर गाछ । रा.नि.व.१० ।

**दीर्घफला** । स्त्री । कोषातक्याम् । झिङे प्रभृति । रा नि व.७। जम्बुकालतायाम् । रा नि. व.३ । कपिलद्राक्षायाम् । रा नि.व.११ । मेषशृङ्ग्याम् । तिक्तालाब्वाम् । वै.निघ. ।

**दीर्घबाला** । स्त्री । चमरीमृगे । वै निघ. ।

**दीर्घबालुकः** । पुं । वृद्धदारकलतायाम् । बीजताड़क । रा नि.व.३ ।

**दीर्घमारुतः** । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

**दीर्घमूलः** । पुं । मोरटलतायाम् । रा.नि. व ३ । यासवृक्षे । दुरालभा । रा.नि व.४।२२ । बेलन्तरवृक्षे । रा.नि व.८।२३ । बिल्ववृक्षे । लज्जालुकायाम् । लामज्जके । रा.नि.व.१२। २३ । बिभीतकवृक्षे । देवसर्षपे । इन्द्रयवे । क्ली । मूलके । वै.निघ ।

**दीर्घमूलकम्** । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि. व.७ । पुं । स्थूलशरे । रा.नि.व.८ ।

**दीर्घमूला (लिका)** । स्त्री । शालपर्णीक्षुपे । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । प.मु. । (ला) दुरालभायाम् । सु मू.३८अ । शरवणे । शर गाछ । क्षीरमूर्व्वायां । मेषशृङ्गयां । बेलन्तरवृक्षे । वै.निघ.।

**दीर्घमूली** । स्त्री । दुरालभायाम् । श मा. । काकमाच्याम् । काकजङ्घायाम् । वै.निघ ।

**दीर्घरङ्गा** । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ ।

**दीर्घरतः (दः)** । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

**दीर्घरसनः** । पुं । सर्पे । श.च. ।

**दीर्घरागा** । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि व.६ ।

**दीर्घरोमा** । पुं । भल्लूके । वै.निघ. ।

**दीर्घरोहिष(क)म्** । क्ली । रोहिषभेदे । बड़ गन्धतृण । गुणाः—तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् ,प्रथ्यतरीपथ्य । रा नि.व.८ ।

**दीर्घलता** । स्त्री । व्याघ्रघण्टायाम् । शिखण्डिलता । वै निघ । [वै.निघ.।

**दीर्घलोहितयष्टिका** । स्त्री । रक्तैरण्डे ।

**दीर्घवंशः** । पुं । नले । नल । रा.नि व.८ ।

**दीर्घवक्त्रः** । पुं । हस्तिनि । श मा. ।

**दीर्घवच्छिका** । स्त्री । कुम्भीरे । शब्दार्थकल्प.।

**दीर्घवर्षाभूः** । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायां । वै.निघ ।

**दीर्घवल्ली** । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । बड माकाल । वत्सादनीलतायां । पाताल गरुड़ी । पलाशीलतायाः । हापरमाली । रा.नि.व.३ । [प.मु ।

**दीर्घवीजा** । स्त्री । अलाब्वाम् । शिम्बीभेदे ।

**दीर्घवृन्तः (कः)** । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । प मु. । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

**दीर्घवृन्तफला** । स्त्री । दुग्धालाब्वां । वै.निघ ।

**दीर्घवृन्ता (न्तिका)** । स्त्री । इन्दीवरालतायां । ईश्वरचिर्भटी । रा.नि व ३ । कपर्दकभेदे । र.सा म. । एलापर्ण्यां । श.च. । [वै.निघ. ।

**दीर्घवृन्तः** । पुं । तालवृक्षे । लताशालवृक्षे ।

**दीर्घशरः** । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । जनार गाछ । रा नि.व १६ ।

**दीर्घशाखः** । पु । शणवृक्षे । शण गाछ । रा. नि व ४ । शाकतरौ । शेगुन गाछ । वै निघ. । शालवृक्षे । श.च । [लाक्षावृक्षे । रा नि व.४।

**दीर्घशाखिका** । स्त्री । कृष्णपीठीजीवृक्षे, भौ-

**दीर्घशिम्बा** । स्त्री । शिम्बीविशेषे । प मु ।

**दीर्घशिम्बिकः** । पुं । राजमाषे । बबुरटी । रा.नि व.१६ ।

**दीर्घशूकः (कः)** । पुं,क्ली । शूकाकारशालिधान्यविशेषे । स सारासुखाढीनगुण स्वादुपाकरसत्वादियुक्त. । च.सू २७अ. । राजान्ने । रा.नि व. २२ ।

**दीर्घसमुच्चयः** । पुं । मलवृषे । प.मु ।

**दीर्घसस्यः** । पुं । तिन्दुकवृक्षे । टेँद गाछ । वै.निघ ।

**दीर्घसुरतः** । पुं । कुक्कुरे । शूकरे । त्रिका. ।

**दीर्घस्कन्धः** । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व ९ ।

**दीर्घा** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व ४ ।

**दीर्घाङ्कुरः** । पुं । राजशाली । बांश अन्न । वै.निघ. ।

**दीर्घाङ्गी** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा पू.१भ ।

**दीर्घाङ्घ्रिः** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै निघ. ।

**दीर्घाध्वगः** । पुं । उष्ट्रे । त्रिका ।

**दीर्घायुः** । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ । रा.नि.व ८ । जीवकौषधौ । काके । मे. । रा.नि व ५ । त्रिका. ।

**दीर्घायुधः** । पु । वनशूकरे । श मा. ।

**दीर्घायुष्यः** । पु । जीवके । मे । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि व.१० । [१० ।

**दीर्घालर्कः** । पुं । महाश्वेतार्कवृक्षे । रा.नि.व

**दीर्घिका** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि व ६ । गोजिह्वायाम् । वै निघ । विशतधनुःपरिमितजलाशये । तज्जलं गुरु कटु क्षारं पित्तकरं कफवातघ्नं । रा.नि.व.१४ ।

**दीर्घवारुः** । पु । महालाव्याम् । दीर्घकर्कटिकायाम् । रा नि व ७ ।

**दीविः** । पु । चाषपक्षिणि । श मा. । [१२ ।

**दुकूलः** । पु । चोरनामकगन्धद्रव्ये । रा नि.व

**दुःखम्** । क्ली । रोगे । मानसधर्मभेदे । दुःख । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपततीति । सु.सू.२४अ । See व्याधिः ।

**दुःखकोद्भवा** । स्त्री । मसूरिकाभेदे । "कि ञ्चिदुष्णनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः । एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ॥" भा ।

**दुःखत्रयम्** । क्ली । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति त्रिविधदुःखे । सु सू २४अ. ।

**दुःखदमनः** । पु । गृध्रपक्षिणि । शकुनि । वै निघ. ।

**दुःखदिरः** । पुं । विटखदिरे । रा.नि.व ८ ।

**दुःखवर्द्धनः** । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम् —"वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुजान्वितः । शोफो भवति पाकश्च लक्ष्योऽसौ दुःखवर्द्धनः ॥" सु.चि.२५अ. ।

**दुःसहा** । स्त्री । नागदमन्याम् । रा नि व ५ ।

**दुकू(गू)लम्** । क्ली । सूक्ष्मवस्त्रे । त्रिका. । हे.चं ।

**दुग्धम्** । क्ली । कतृणे । रामकर्पूरे । र.मा । क्षीरे । दुध । रा.नि.व.१५ । तदुत्पादि—"क्षीरं स्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतं । रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् । क्षीरनाडी कुमारीणां वन्ध्यानाञ्च कथं भवेत् । अल्पधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते । वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः । क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात् आर्त्तवञ्चाधिकं यतः । प्रसूतासु च नारीषु बालेन सह सूयते । तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमार्गं प्रवर्त्तते । तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः । तेन कठिनतां याति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् । स्रोतोविशुद्धिकरञ्च बलवह्निदीपनाशन । पयस्त्रिदोषशमनं हृद्यत्वाग्निप्रवर्द्धनम् ॥" तत्र श्वेतादुग्धं श्लेष्मकरं, रक्तायाः वातघ्नं, पीतायाः पित्तप्रशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तलम् । चक्र. द्र.। दुग्धं बहुविधं गव्यादिभेदात् यथा—गावस्तु दशधा काली त्रिधाजा त्रिविधा मता । महिष्य एकस्त्रिधा मेषी त्रिधोष्ट्री दशधा हथी । पञ्चधा करिणी नारी दशधा शूकरी त्रिधा । व्याघ्री गनी अश्वी च रासभी पञ्चधा पृथक् । त्रिधा च कटधा भल्ली गवयी खड्गिनी वडवी । दुग्धं घृतञ्च तक्रञ्च दधि ताभ्यः प्रजायते । चक्रं. । गवादिदुग्धगुणाः स्वस्वपर्यायेषु द्रष्टव्याः । दुग्धमात्रगुणाः —आमं गुरु कासश्वासप्रकोपकं रोगजनकञ्च । तस्मादवर्जितञ्च तत् पथ्यम् । नारीक्षीरन्तु आममेव रोगघ्नं भवति । धारोष्णं गव्यादिदुग्धम् अमृतोपमं सर्वरोगघ्नं । चिरस्थं दोषदञ्च । यथा— "केऽप्याविकं पथ्यतमं प्रतीर्णं क्षीरं लवणानां प्रत शीतमाहुः । दीर्घाग्निपीतं महिषीभवञ्च गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥" पूर्व्वाह्णपीतं दुग्धं वृष्यं बृंहणमग्निदीपनञ्च, मध्याह्नपीतं बलदं कफघ्नं पित्तघ्नञ्च । बाल्ये अग्निकरं यौवने बल्यं वीर्य्यदञ्च वार्द्धके भवति । रात्रौ नानादोषप्रशमनं अतः क्षीरं सदा सेव्यम् । सुहृत्संचयपर्य्युषितमतनं न सेवेत । पक्वोषितं दोषकरं तद्वर्ज्जञ्च विषोपमं ज्ञेयम् । ज्वरे तद्गुणा —"जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमं

घमम्। तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्। चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्त्तितमुत्तमं तत्। सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं क्षीरम तिप्रशस्तम्।" इति दुग्धक्राथ। "गव्यम्पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम्। क्षीरं सम्यकंर पथ्ययदा छागोः च सर्व्वदा। पित्तघ्नं शतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेच्छीतं यत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदं। धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्॥" शतशीतादिक्षीरगुणाः—"क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तं न चैतल्लवणेन सार्द्धम्। पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च।" तथाच "मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः। शाकजाम्ववरसैस्तु सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्॥" इति क्षीरवर्ज्जनस्थानम्। "स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत्। दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च। नित्यं क्षीणाग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः। पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम्॥ इति क्षीरसेवन स्थानम्। "क्षीरं गवाजकादीनां मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम्। रूक्षं न पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते॥ मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम्। लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम्॥ गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानां। मेध्यञ्च श्रमशमनमुक्तमिदं दुर्ब्बलन्तु वृद्धानाम्॥ तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत्पयः। यद्वापि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत्। गवादीनां वर्णभेदाद्गुणा दुग्धादिके पृथक्। केचिदूचुर्विशेषाञ्च विशेषो देशभेदतः॥" तथा चोक्तञ्च। देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणाम्बुनी यादृशदोषयुक्ते। तत्सेवनादेव गवादिकानां गुणा हि दुग्धादिषु तादृशास्तम्। शीतं स्निग्धं गुरु गौल्यं वृष्यं पित्तापहं परं। श्रयथैवा भिषीतस्य कोलाटन्तु पयस्करं॥" रा नि.व १५। प्रभातदुग्ध—"निशाशीतांशुसम्भूतं निद्रालस्यश्रमा तुरं। सघनं शीतकफकृत् क्षीरं प्राभातिकं भवेत्॥" अत्रि ८५।

**दुग्धकन्दगणः** । पु। दुग्धप्रधाने अश्वगन्धादिद्रव्यगणे। यथा—"अश्वगन्धा च मुषली विदारी च शतावरी। क्षीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम्॥" गुणाः—"बालकी वर्द्धते वीर्य्यैरिद्रं

पूर्णेलया सह। एतदर्कस्य पानेन कन्या षोडश वार्षिकी॥" अर्क।

**दुग्धकूपिका** । स्त्री। घृतदुग्धमिश्रिततण्डुलचूर्णकृतपिष्टकविशेषे। तन्निर्माणविधि यथा—"तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टक्षीरेण सान्द्रशिष्टेन। दृढकूपिका विदध्यात्ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक्। अथ तां क्षीरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च। सृष्टकमुद्रितवदना सर्पिषि सपक्ववदनाञ्च। अथ पाण्डुखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः॥" गुणाः—"अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा। श्लेष्मा शीता गुर्व्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या। विदधाति कायपुष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम्॥" भा।

[ग्धाख्ये। क्षीरफेने। मे।

**दुग्धतालीयम्** । क्ली। दुग्धसारे। हे च.। दु-

**दुग्धतुम्बी** । स्त्री। क्षीरालाब्वाम्। वै निघ.।

**दुग्धत्रयम्** । क्ली। गोमहिषच्छागदुग्धेषु। रसा स।

**दुग्धदा** । स्त्री। अश्विकाटये। रा नि व ८।

**दुग्धनिका** । स्त्री। रक्तापामार्गे। अर्कवृक्षे। वै निघ।

[ग्धपाकपात्रे। हारा.।

**दुग्धपाचन** । त्रि। दुग्धपाककरे। क्ली। दु

**दुग्धपाषाण. (क.)** । पु। खटिकाविशेषे। कूलथडि थडिमाटी। हि खिरगोला। गुणाः—रूक्ष ईषदुष्ण ज्वरपित्तहृद्रोगकासशूलाध्मानहरं च। रा नि व १३।

[नथडि। रा नि व २।

**दुग्धपाषाणिका** । स्त्री। दुग्धपाषाणे। कू

**दुग्धपुच्छी** । स्त्री। वृक्षविशेषे। दुधपेग्रा। श च।

**दुग्धफेन' (क.)** । पु,क्ली। क्षीरफेने। दुधेर फेना। रा नि व १५। गुणाः—"छागगोऽश्वपयः फेनमजानां वेति शस्यते। मन्दाग्नीनाञ्च शानाञ्च विशेषादतिसारिणाम्। वृष्याहृदीपनं बल्यं मधुरं वातनाशनं। सद्यो बलकरञ्चैव तत्र क्षीरविलोडितं। क्षीणज्वरातिसारे च सामे च विषमज्वरे। मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयः फेनम्प्रशस्यते। क्षीरं गवाद्यौरफेनं तक्रं वा छितमेव च। पक्वाशयभवस्यापि यद्दोषो नश्यति। ताम्बूलं नैव सेवेत क्षीरम्पीत्वा तु मानवः। यावत्तत्र द्रवैः क्षीरम्भुक्त्वा मात्रापि गम्यते॥" अत्रि।

*hagi*.) स्वनामख्यातक्षुपे । छिङ्गुया इति ख्याता। दुराल(ला)भा । स्त्रि वम्. जवासा दुराला, धमासा । मं वेलिकामूली । क वलिदुरुवे । ते पिलरैगटि टुलगोंडि । सा द्विधा स्थूलसूक्ष्मभेदात् । गुणाः - कटुः तिक्ता उष्णा चाराम्लिका मधुरा वातपित्तघ्नी ज्वरगुल्मप्रमेहघ्नी च । रा.नि.व.४। "यवासस्य गुणैरुक्ता बुधैस्तुल्या दुरालभा।" भा. । धा वि.१भ.। सि.यो.कास.चि. । "दुरालभामलवेत सैः।" कार्पासक्षुपे । सुकाया । पिड़िङ् शाक । ग्र.चि. ।

**दुरालभादिः** । पुं । दुरालभामृतामुस्तानागरकृतः कषायः वातज्वरे हितः । दुरालभादिरयं पितज्वरक्षारकपित्तदाहघ्न. । वा.चि.१अ.। "दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम्। जलं पिवेत् शर्करयावगाढम् ।" च द.पि.ज्व चि.।

**दुरितद(घ्न)मनी** । स्त्री। शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**दुरिष्टकृत्** । पुं । अभिचारकर्त्तरि ।

**दुरुराहः** । पुं । पुण्ड्रकयुक्तदध्कुलाहाख्ये । "दुष्कुलाहा दुरुराह. पुण्ड्रकेणैव कीर्त्तितः ।" ज द. २प. ।

**दुरोहः** । पुं । नागकेशरवृक्षे । वै.निघ. ।

**दुर्गः** । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व १२ ।

**दुर्गकारकः** । पुं । वृक्षभेदे । श.मा. ।

**दुर्गन्धम्** । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.च. ।

**दुर्गन्धः** । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. । पलाण्डौ । भा. । त्रि । पूतिगन्धयुक्ते । [निघ. ।

**दुर्गन्धा** । स्त्री । वाकुच्याम् । सोमराजौ । वै.

**दुर्गन्धास्यः** । पुं । मुखरोगभेदे । मुखे दुर्गन्धत्वम्। [सौवर्चललवणे । वै.निघ. ।

**दुर्गन्धिः** । पुं । आम्रवृक्षे । दुर्गन्धे । क्ली । सौव

**दुर्गपुष्पी** (स्त्र) । पुं । वनस्पतिभेदे । विषपुष्पा इति लोके । श.च. ।

**दुर्गलङ्घनः** । पुं । उष्ट्रे । वै.च. ।

**दुर्गा** । स्त्री । श्यामपक्षिणि । नीलवर्णाशि । रा नि.व.१९ । इन्द्रवल्ल्याम् । अपराजितायाम् । उदला। गता । नील्यां । मे. । कोकिलायाम् । वै.निघ. । अपराजितायां । श.च. ।

**दुर्गाह्लादः** । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । वै निघ. ।

**दुर्गाह्वः** । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । रा नि.व.१२ ।

**दुर्ग्रहः** । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४।१२ ।

**दुर्ग्रहा** । स्त्री । मुसलायाम् । रा.नि.व.२२ । अपामार्गे । भा.पू १भ. ।

**दुर्घटा** । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । वै.निघ. ।

**दुर्घोषः** । पुं । भल्लूके । रा नि.व.१८ ।

**दुर्जरः** । त्रि । दुष्पचे । वै.निघ ।

**दुर्जरफलम्** । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै.निघ ।

**दुर्जरा** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । महाराष्ट्री । रा.नि व.३ । घोली । वै.निघ. ।

**दुर्जलजेता (रसः)** । पुं । ज्वरे रसः । पाठः—"विषं भागद्वयं दग्ध कपर्द पञ्चभागकं । मरिचं नागरश्चैव चूर्णं यत्नेन शोधयेत् । आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीं । वारिया वटिकायुग्मं प्रात. सायञ्च भक्षयेत् ॥" विषं १ भ. वराटकभस्म मरिचचूर्णं शुण्ठीचूर्णं प्र. ५ भ.। भा. म.१भ. ।

**दुर्दग्धम्** । क्ली । अग्निदग्धरोगे ।

**दुर्दर्पः** । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै निघ. ।

**दुर्द्रिता** । स्त्री । लताभेदे । जटा. ।

**दुर्द्रुमः** । पुं । हरितपलाण्डौ । रा.नि.व ७ ।

**दुर्धरः** । पुं । ऋषभकौषधौ । मे. । भल्लातकवृक्षे । धनदुहि । रा नि.व ११ । पारदे । वै.निघ.

**दुर्धर्षा** । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदमनी । रा नि व.५। कन्थारीवृक्षे । रुग्णितनशां । रा.नि व.८।

**दुर्नाम(क)म् (मा)** । क्ली,स्त्री । अर्शोरोगे । रा.नि.व.२०। स्त्री । पदशङ्खे । दिद्रुद । हारा.। नखपुटे । वै.निघ. ।

**दुर्नामारिः** । पुं। सूरणे । ग्रन्थ। रा.नि.व.७।

**दुर्नाम्नी** । स्त्री । अर्शोरोगे । श.र. ।

**दुर्न्यासः** । पुं । असम्यक्न्यासने । भा.म.१भ.।

**दुर्म्मना** । स्त्री । अङ्गदिरोगे । भा. ।

**दुर्भरा** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै निघ ।

**दुर्भिचा** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै निघ ।

**दुर्मना.** । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा नि व ४ ।

**दुर्मर** । पु । पिप्पलवृत्ते । अश्वत्थ गाछ । वै निघ ।

**दुर्मरा** । स्त्री । शतमूल्याम् । रा नि व ४ । श्वेतदूर्व्वायां । रा नि व ८ । दूर्व्वायां । अम ।

**दुर्मापा** । स्त्री । गुलगुञ्जायाम् । मद व १

**दुर्मुख** । पुं । वानरे । घोटके । सर्पे । त्रिका ।

**दुर्मुखा** । स्त्री । गुलगुञ्जायाम् । वै निघ

**दुर्मोचा** । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै निघ ।

**दुर्मोहा** । स्त्री । काकादनीलतायाम् । (दैड दुँड । रा नि व ३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै निघ ।

**दुर्लभ** । पु । कचूरे । कर्चूरे । वम् कचारा । रा नि व ६ । वै निघ । द्राक्षा रा नि श्वासकाश्मर्य्ये ।

म्रियते पुनर्नाशा पुनश्च परिच्युच्यति । पुनश्चागच्छते चापि पुनर्विम्रियते तथा । निश्वासो यदि दुर्गन्धो मरी यस्य न यति च । एवं दुष्टप्रतिश्याय जानीयात् कष्टसाधनम् ।" मा नि । [पि चि ।

**दुष्टाम्** । क्ली । विषादिदुष्टे चर्म्मे । भा प

**दुष्टाम्बु** । क्ली । दुष्टजले । शै ।

**दुष्पत्र.** । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । चोरा इति भाषया । रा नि व १२।२१ । चण्डालकन्दे । थ मानीभद्रे । वै निघ ।

**दुष्प्रधर्ष(र्षि)णी** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा नि व ४ । वार्ताक्याम् । प मु । कुष्माण्डी भा ।

**दुष्प्रधर्षा** । स्त्री दुरालभायाम् । रा नि व ४ । खर्जूरीभेदे । (चेड्डूर गाछ । रा नि व ११ ।

**दुष्प्रवेशा** । स्त्री । कन्थारिकायाम् । कण्टकिकन्थारी । रा नि व ८ । शूकशिम्बायां । वै निघ ।

**दुस्पर्श** । पु । दुरालभायाम् । कण्टकारि

**दूरगः (मः)** । पुं । उष्ट्रे । गर्द्दभे । रा.नि.व. १८ । वै.निघ. ।

**दूरजम्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । भा. ।

**दूरदर्शी (दृक्)** । पुं । गृध्रे । त्रिका. । पण्डिते । हे.च. । [वै.निघ ।

**दूरमूला** । स्त्री । मुञ्जे । मूञ्ज । दुरालभायाम् ।

**दूरेरितेक्षणः** । त्रि । केकरे । ट्टेरा, गक्षा । अ.मा ।

**दूर्य्यम्** । क्ली । विष्ठायाम् । अ.र. ।

**दूर्व्वा** । स्त्री । (Cynodon dactylon. *Syn.* Agrostis cynosurioides, or Panicum dactylon.) स्वनामख्यातघासविशेषे । दूर्व्वा । हिं उत्. दुब् । तें गरिकेगड्डि, गरिककसुवु । ता. अरुगम् पुल्लु । दूर्व्वा बहुधा श्वेतनीलमालागण्डभेदेन । तासां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । सा. गुणाः—कषायाः मधुराः शीतपित्ततृष्णारोचकवमिघ्नः दाहमूर्च्छाग्रहभूतश्रान्तिश्लेष्मश्रमध्वंसिन्यश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५ अ. । "दूर्व्वानन्तानिम्ववासा: ।" श्वेतदूर्व्वाया । भा.४भ.बालरो.चि. । "श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु ।" गव्याम् । रा.नि.व.६ ।

**दूर्व्वादिवर्गः** । पुं । दूर्व्वानन्तानिम्ववासात्मगुप्तागुन्द्राभीरुशीतपाकीप्रियङ्गवश्चेति वर्गे । गुन्द्रः शरः, अभीरुः शतावरी सुलक्षणा वा, शीतपाकी गुञ्जा । अयञ्च वर्गः पित्तघ्न. न्यग्रोधपद्मकादिवत् । वा.सू.१५अ. ।

**दूर्व्वाद्यघृतम्** । क्ली । रक्तपित्ते घृतम् । छागघृतं ४ श. । कल्कार्थे—दूर्व्वामूलं उत्पलमूलं कुङ्कुमं मञ्जिष्ठा एलवालुकम् उशीरं मुस्ता रक्तचन्दनम् एषां प्र. २ तो. । पाकार्थे—चालपतण्डुलजलं १६ श. छागदुग्धं १६ श । (तण्डुलोदकार्थे तण्डुलं जलं १६ श.) । भैष. । भा. । [च. ।

**दूर्व्वासोमः** । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२८

**दूलकम्** । क्ली । तूलके । तूला । रस.र.वासचि । [श.र. ।

**दूलि(ली)का** । स्त्री । नील्यां । नील गाछ ।

**दूषकः** । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू ४६अ. । भा.पू १भ.धा.व. ।

**दूषिः (षि[षी]का)** । स्त्री । नेत्रमले । चक्षुष्केत पिचुटी । रा.नि.व.१८ । अ.टी.भ. । अ.र. । मुखदूषिकारोगे । वा.उ.३१अ. । तूलिकायां । मे. ।

**दूषीविषम्** । क्ली । औषधादिकृतावीर्य्यविषे । भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूषितं क्षीणविषं धातूनपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते । "दूषितदेशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः । यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥" तस्य चि.अजेयघृतादौ । सु.कल्प.२अ. । तच्च विषं प्राणहरम् । यथा—दूषीविषं प्राणहरमिति सङ्क्षेपतो मतम् । लक्षणं —"गात्रं रक्तं सित रक्तं श्यावं वा पिडकान्वितं । सकण्डूदाहशीमर्पपाकि स्यात् कोथनं तथा ॥" च । गुणाः—"उदरगुल्मकुष्ठप्रमेहघ्नम् ।" राज. ।

**दूषीविषारिः** । पुं । दूषीविषविपन्ने अगदविशेषे । "पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका । कुटन्नट नत कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् । दूषीविषारिनाम्नाय न चान्यत्रापि वार्य्यते ।" वा.उ.३५अ । सु.कल्प.१अ. । [च. । वस्ते । मे. ।

**दूष्यम्** । क्ली । रक्ते । वा.सू ३५अ. । पूये । हे.

**दूष्यजलम्** । क्ली । विण्मूत्रादिदुष्टवारिणि । विष्ठादिदुष्ट जल । यथा—"विण्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनस्फेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं सलवणं शैवालकैः संवृतम् । जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिवेत् नीर जड दूषितम् ॥" रा.नि.व.१४ ।

**दूष्युदरम्** । क्ली । त्रिदोषजोदररोगे । निदानलक्षणं यथा—"स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ता. । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा । तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्व्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् । ..प्रकीर्तितं दूष्युदरन्तु घोरम् ॥" सु.नि.७अ. ।

**दृक्** । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

**दृकम्** । क्ली । छिद्रे । उणा ।

**दृक्कटः** । पुं । ह्रत्कटे । त्रिका. ।

**दृक्कर्णः** । पुं । सर्पे । हे.च. ।

**दृक्प्रदम्** । क्ली । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

**दृक्प्रसादा** । पु,स्त्री । कुलत्थायाम् । वनवों प्रज्ञा । रा.नि.व ५ । कुलत्थाञ्जने । रा.नि व.१३ ।

**दृक्श्रुतिः** । पुं । सर्पे । हला ।

**दृक्क्षेपः** । पु । भायसीतने । वै निघ ।

**दृग्योनिः** । पु । सूर्यकान्तौ । निदा. ।

**दृग्विषः** । पुं । सर्पे । है.च. ।

**दृग्वाराधिहतम्** । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ ।

**दृढः** । पुं,क्ली । एलवालुके । रा नि व ४ । गा अस्थौहचे । धवहचे । लौहे । श.च. । हीरके । वै निघ ।

**दृढकण्टकः (का)** । पु, स्त्री । खर्जूरवृक्षे । वै निघ । चटीटवृक्षे । एन आंकड़ गाछ । श च ।

**दृढकाण्डम्** । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्ध तृण । रा नि.व ८ । पुं । वंशे । बांश । रा नि.व.७ । [डाल गकड़ी । रा नि व.१ ।

**दृढकाण्डा** । स्त्री । बकादनीलतायाम् । गा

**दृढगर्भम्** । क्ली । हीरके । प सु ।

**दृढग्रन्थिः** । पु । वंशे । वांश । रा नि व ७ ।

**दृढच्छदः** । पु,क्ली । तालवृक्षे । रा नि.व.९ । दीर्घरोहिषे । बड़ गन्धतृण । रा.नि व.८ ।

**दृढतरुः** । पु । धवहचे । गोडा गाछ । रा. नि व ८ । [लज्जायां । ऊँटू । रा नि.व.८ ।

**दृढत्वचः** । पुं,स्त्री । मुञ्जवृक्षे । मुञ्ज । (चा) व

**दृढत्वक्** । पु । यावनालशरे । रा.नि.व ८ । मुञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

**दृढदण्डकः** । पु । जलवेतसविशेषे । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [नि व.११ ।

**दृढनीरः (ल)** । पु । नारिकेलवृक्षे । रा.

**दृढपत्रः** । पु । वंशे । वांश गाछ । रा.नि.व. ७ । मुञ्जवृक्षे । वै निघ. ।

**दृढपत्री** । स्त्री । बल्वजतृणे । [illegible] । रा नि.व ८ ।

**दृढपुष्पा** । स्त्री । गुलुच्छकन्दे । वै.निघ. ।

**दृढपृष्ठकः** । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ ।

**दृढप्ररोहः** । पु । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । रा नि व.११ ।

**दृढफलः** । पु । नारिकेलवृक्षे । गुवाकवृक्षे । रा नि.व.११ । कतकवृक्षे । निर्मली । वै निघ ।

**दृढबन्धिनी** । स्त्री । श्यामालतायाम् । श च. ।

**दृढबालुकम्** । क्ली । एलवालुके । रा नि व ४ । वै निघ. । [See बधम् ।

**दृढभार्गवकम्** । क्ली । हीरके । रा नि.व.१३ ।

**दृढमाला** । स्त्री । भूधात्री । वै निघ । भा ।

**दृढमूलः** । पुं । मुञ्जवृक्षे । मुञ्ज । मन्थानक [illegible] रा नि व.८ । नारिकेलवृक्षे । शब्दार्थकल्पतरु ।

**दृढरङ्गदा (ङ्गा)** । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा । रा नि व १३ ।

**दृढरजाः** । स्त्री । भौद्रमिकायाम् । वै निघ. ।

**दृढलता** । स्त्री । बकादनीलतायाम् । गा[illegible] [illegible] । रा नि व १ ।

**दृढलोमा (न्)** । पु, स्त्री । शूकरे । श च ।

**दृढवल्कः (ल)** । पु । क्रमुकवृक्षे । रा नि. व.११ । लकुचवृक्षे । डहुआ गाछ । रा.नि व.९ । (ल्का) स्त्री । अम्बष्ठायां रा.नि.व ६ ।

**दृढवृक्षः** । पुं । मुञ्जवृक्षे । वै निघ. ।

**दृढवीजः** । पु । वर्बूरवृक्षे । बबुई । रा नि. व ८ । नारिकेलवृक्षे । बदरवृक्षे । रा नि व ११ ।

**दृढस्कन्धः (न्ध)** । पु । नारिकेलवृक्षे । वै निघ. । [च ।

**दृढसूत्रिका** । स्त्री । मूर्वायाम् । मूर्वा । श

**दृढस्कन्ध. (न्धा)** । पुं, स्त्री । [illegible] [illegible] । [illegible] । रा.नि.व ११ । [११ ।

**दृढाङ्गिकः** । पु । नारिकेलवृक्षे । [illegible]

**दृढा(ढि)मुद्रा** । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा नि व ८ ।

**दृढाङ्गम्** । क्ली । हीरके । रा नि.व.१३ ।

**दृढारङ्गा** । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. ।

**दृतम् (ता)** । क्ली, स्त्री । जीरके । वै.निघ. । श.च. । [मत्स्यविशेषे । मे. ।

**दृतिः** । पुं । भस्त्रायां, चर्म्मपुटके । सु सू.१४ ।

**दृतिधारकः** । पुं । तरुभेदे । আকনপাতা গাছ । श.च. ।

**दृतिहरिः** । पुं । कुक्कुरे । व्याक. । [हे.च ।

**दृन्भूः (म्फूः)** । स्त्री । सर्पे । मे. । वज्रे । सूर्य्ये ।

**दृष(ष)त्** । स्त्री । प्रस्तरे । अम । पेषणशिलायां । शिल । मे ।

**दृशा** । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

**दृशाकाङ्क्षम्** । क्ली । पद्मे । श.च. ।

**दृशिः (शी)** । स्त्री । लोचने । श.र. ।

**दृशोपमम्** । क्ली । श्वेतपद्मे । श.च. ।

**दृश्या** । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलकुशी । वै. निघ । [शिगुडति । रा.नि.व ४ ।

**दृषत्पत्री** । स्त्री । शिल(पु)शाम् । बम्. सेगुडी,

**दृषत्सारम्** । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

**दृष(शे)दः** । पु । कर्ज्ज्यौडियापाषाणभेदे । হাড়জোড়া । हि हाथाजोडी । वै.निघ. ।

**दृष्टरजाः** । स्त्री । प्राप्तरजस्कायां, मध्यमायां स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

**दृष्टान्तः** । पुं । दृष्टान्तोनाम "मूर्खविदुषाम्बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति—यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति । यथावा दित्यः प्रकाशकः, तथा साङ्ख्यवचनं प्रकाशकमिति ।" च वि.८ अ. । मरणे । मे । [शने । मे. ।

**दृष्टिः** । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने । द-

**दृष्टिकृत् (तम्)** । क्ली । स्थलपद्मे । श.च । श.र । [पश्यपूतनायाम् । वा.उ १४ ।

**दृष्टिपूतना** । स्त्री । बालानां ग्रहविशेषे,

**दृष्टिप्रदा (वर्त्तिः)** । स्त्री । नेत्ररोगे वर्त्तिः । पिप्पली, कुक्कुटाण्डत्वक् (মুরগীর ডিমের খোলা) कासीसं (হিরাকস) लौहं शौलोपलं विद्रुम समुद्रफेनं प्र. समं पेषयित्वा ताम्रपात्रे छागदुग्धेन सप्ताहं भावयेत् । अथ पुनश्छागदुग्धेन सम्मिश्र वर्त्तिः कार्य्या । भा. ।

**दृष्टिबन्धुः** । पुं । खद्योते । श.र ।

**दृष्टिमण्डलम्** । क्ली । दर्शने । वै.निघ. ।

**दृष्टियोनिः** । पुं । ईर्ष्यकक्लीवे । सु. ।

**दृष्टिरोगः** । पुं । नेत्ररोगे ।

**दृष्टिवर्त्म** । क्ली । नेत्रवर्त्मनि ।

**दृष्टिविषः** । पुं । सर्पे । वै.निघ ।

**दृष्टिसन्धिः** । पुं । नेत्रकोणे । वै निघ. । [मे ।

**देवः** । पुं । पारदे । रा.नि.व १३ । क्ली । इन्द्रिये ।

**देवकर्द्दमः** । पुं । पञ्चसुगन्धी । समभागश्रीखण्डचन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमेषु । रा नि.व २२ ।

**देवकाष्ठम्** । क्ली । देवदारुणि । प.मु. । काष्ठदारुणि । सि यो काम.चि.मण्डूरवटके । गुणाः —तीक्ष्णोष्ण रुच्यं श्लेष्मवातघ्नञ्च । रा नि.व.१२ ।

**देवकुक्कुटकः** । पुं । सुनिषण्णकशाकभेदे । शुषनि शाक । बम्. कुरडु । गुणा —शीतो ग्राही मूत्ररोगहर. अश्मरीनाशक. । वै.निघ. ।

**देवकुतुम्बकः** । पु । महाद्रोणपुष्पाम् । बड़ घलघसिया । वै निघ. ।

**देवकुम्भः (म्भा) (म्भी)** । पु, स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । हि गुम्बा, दण्डकला । गन्धप्रसारणी कुम्बेति कीर्त्यते । बम्.शेतवड़ । गुणा.—कटु' तिक्त' भेद्यः पारदशोधकः पिशाचबाधाकफघ्न वाताग्निमान्द्यघ्न. द्रोणपुष्पीगुणश्च । वै निघ. ।

**देवकुरुम्बा** । स्त्री । महाद्रोणपुष्पाम् । रा.नि. व ५ ।

**देवकुसुमम्** । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

**देवगन्धकम्** । क्ली । रोहिषतृणे । गन्धतृण । वै निघ । [धाराकदम्बायाम् । वै.निघ ।

**देवगन्धा** । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व ५ ।

**देवग्रहः** । पुं । भूतग्रहविशेषे । उन्मत्तोऽपि । तल्लक्षण यथा—"हृष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धी निस्तन्द्री ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजु-

ष्टः। संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्वाणो वि गतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो न भवति चान्न पानजाते, दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः॥" निदा.।

**देवचिकित्सकौ** । पु। अश्विनीकुमारौ। इला.।

**देवजग्ध(क)म्** । क्ली। रोहिषतृणे, कत्तृणे। सुगन्धतृण। चम.। [हारा.।

**देवट्टी** । स्त्री। चिल्लपक्षिविशेषे। शा:श्चिल।

**देवतरणी** । स्त्री। राजतरणीपुष्पवृक्षे। वै. निघ.।

**देवतरुः** । पु। अश्वत्थवृक्षे, चैत्यवृक्षे। त्रिका.। विकङ्कतवृक्षे। वै निघ। मन्दारवृक्षे। पारिजात वृक्षे। हरिचन्दने। चम.।

**देवता** । स्त्री। धुस्तूरवृक्षे। वै.निघ.।

**देवताकुसुमम्** । क्ली। लवङ्गे। देवकुसी इति ख्याते गन्धद्रव्ये। च द.।

**देवताड (क)** । पु। देवदालीवृक्षे। দেয়া তাড়া। घाषालतायाम्। प मु.। विश्व.।

**देवताण्ड:** । पु। देवदालीवृक्षे। मद.व १।

**देवतामणिः** । पु। महामेदे। वै निघ.।

**देवदग्धम्** । क्ली। रोहिषतृणे। श चि.। रो हीतकभेदे। वै निघ.।

**देवदण्डा** । स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

**देवदण्डोत्पला** । स्त्री। नागबलायाम्। वै निघ। [हस्तिघोषा। र.मा.।

**देवदानी** । स्त्री। देवदाल्यां। पीतघोषायां।

**देवदारु** । क्ली। (Cedrus deodara, Syn. Pinus deodara) स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठवि शेषे। দেবদারু। हि देवदार। तच्च द्विविध स्निग्धदारुकाष्ठदारुभेदेन। तयो स्निग्धदारु ति क्त स्निग्धोष्ण वातश्लेष्मघ्नम् आमदोषविबन्धार्श्च प्रमे हज्वरघ्नञ्च। काष्ठदारु तिक्तोष्ण श्लेष्मवातघ्न भूत दोषघ्नञ्च। रा नि.व.१२। "सुगन्धि लघु रूक्षञ्च सुरदारु प्रकीर्त्तितम्।" भैष।

**देवदालिका (ली)** । स्त्री। (Andropogon serratus.) मूषिकविषप्रपीतदेवताड़ाख्य लताविशेषे। अस्याः खुडासदृक् फलपुष्पत्वक्,

फलञ्च कर्कोटकोवत्। পীত ঘোষা, দেয়াতা- ড়া। हि घघरबेल सनैया। भा.पू १भ। म देवदाली। क देवडंगरी। तै डानरगडि, लताबि शेषम्। देवलि इति। सु.टी ३८अ ड.। गुणा— तिक्तोष्णा कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्श श्वासकासका मलाभूतघ्नी च। रा.नि.व ३। तत्फल मलसवर्ण स्वस्थानात् ऊर्द्धम् अधो वा वहिनयेत्। र.सा.सं.। वा.सू.१५अ.। त्रायमाणायाम्। वै निघ.।

**देवदासी** । स्त्री। वनबीजपूरवृक्षे। रा नि व.११।

**देवदीपः** । पु। नेत्रे। वै.निघ.।

**देवदुन्दुभिः** । पु। रक्ततुलस्याम्। र.मा.। कृ ष्णतुलस्याम्। वै निघ.। [नि.व ११।

**देवदूता (ती)** । स्त्री। वनबीजपूरवृक्षे। रा.

**देवद्रुमः** । पु। देवदारुवृक्षे। भा.म.१भ.हा त्रिशत्क्वाथे। [व ५।

**देवद्रोणी** । स्त्री। महाद्रोणपुष्पीक्षुपे। रा नि.

**देवधान्यम्** । क्ली। धवलयावनालाख्यशिम्बी धान्ये। দেধান। हि पौनरी, जुइल। रा नि व. १६। गुणा—हिम स्वादु श्लेष्मपित्तघ्नम् अरुच्य तुवर रूक्ष क्लेदन लघु च। भा.। [निघ.।

**देवधूपः** । पु। गुग्गुलौ। प मु.। राजे। वै.

**देवनम्** । क्ली। पद्मे। श.च.। तेजसि। वै निघ।

**देवन(ना)लः** । पु। महानले। বড় নল গা छ। हि नर्कट। म थोरदेवनल, हिरियदेदना ल। गुणा—अतिमधुर ष्य द्रुवल्कषाय रस कार्ये मल सन्नादधिकगुणश्च। रा नि.व.८।

**देवनिर्मिता** । स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

**देवपत्नी** । स्त्री। रक्तालौ। मध्वालौ। त्रिका।

**देवप(पु)त्रिका (ची)** । स्त्री। सृक्कायां। वै. निघ.।

**देवपर्णम्** । क्ली, पुं। सुरपर्णाभिधपत्रशाके। सृक्कायाम्। পিড়িং শাক। रा नि.व.१०।

**देवपुष्पम्** । क्ली। लवङ्गे। वै.निघ.औषध.वि. लवङ्गादिकषाये।

**देवपुष्पी** । स्त्री। इक्षुविशेषे। देवकुसी इति लोके। च.द.वा व्या.वि। "देवपुष्पी बीजपवम्।"

**देवप्रियः** । पु । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । ऋषि । विका.। पीतीमीरे । चम स्तिडवे । (या) स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ ।

**देवबला** । स्त्री । महाबलायाम् । चायमाणान् तायाम् । रा.नि.व.४।६ ।

**देवभवनम्** । क्ली । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

**देवमणिः** । पुं । महामेदायाम् । म.सु. । रा. नि.व.५ । मेदायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य निगाला वर्त्ते । धारा. ।

**देवमर्च्या** । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

**देवमातृकः** । पुं । वृष्ट्यम्बुपालित देशे । रा. नि व.२ ।

**देवमानकः** । पु । कौस्तुभमणौ । श र.।

**देवमासः (कः)** । पु । गर्भाष्टमे मासि । विका. ।

**देवमित्रः** । पु । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

**देवरालायननाख्यः** । पुं । सविदायां । सिद्धि । रस र. ।

**देवरातः** । पुं । सारसपक्षिभेदे । शब्दार्थकल्प. ।

**देवलता** । स्त्री । वटपत्रमल्लिकायां । नवमल्लिका । श.च. ।

**देवलाङ्गुलिका** । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । बिछाति गाछ । रा.नि.व ८ । वृक्षभेदप्रभेदः । छोटि मेडाशिङे । वै.निघ. ।

**देववल्लभः** । पु । पुन्नागवृक्षे । अम. ।

**देववृक्षः** । पु । गुग्गुलुवृक्षे । मे. । गोपघोण्टायां । मेश्राकुन । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । मिश्रा । मन्दारवृक्षे । मन्दार गाछ । मे. ।

**देवशालिः** । पु । शालिधान्यविशेषे । वै.निघ.।

**देवशेखरः** । पु । दमनकक्षुपे । मना । रा.नि. व.१० ।

**देवश्रेणी** । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि.व ३ ।

**देवसर्षपः** । पुं । कटुकपायां । मद्रिवाविशेष । मं देवसिरष । क देवसिरसभेद । गुणा — कटुश्च कफघ्न कृमिदोषघ्न वश्च मधुरोगघ्नश्च । रा नि व.८ । वचके । मातुलुङ्गवृक्षे । विभीतके । अविङ्गके । देवसर्षप । रा.नि व २३ ।

**देवसहा** । स्त्री । सहदेवायाम्, महाबलायां । रा.नि.व ४ । दर्ण्डोत्पलायां । विश्व. । त्रायमाणायां । रा.नि.व ५ ।

**देवसृष्टा** । स्त्री । मदिरायां । हे.च. ।

**देवा** । स्त्री । अमलपर्णी । पद्मचारिण्यां । श.च.।

**देवाश्वः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श च. ।

**देवाद्वयम्** । क्ली । एका सहदेवा (महाबला) द्वितीया विश्वेदेवा (नागबला) । वा.सू.१५अ.विदार्यादौ । देवाद्वयमिति पाठदर्शनात् । अरुण. ।

**देवानांप्रियः** । पुं । छागे । विका. ।

**देवाभीष्टा** । स्त्री । पूगवृक्षे । वै निघ. । ताम्बूल्यां । पान । श.च. । [व.१० ।

**देवार्हम्** । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि.

**देवार्हा** । स्त्री । महाबलायाम् । पीत वेलेड़ा । रा.नि.व.४ ।

**देवावांसः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । विका. ।

**देवाह्वः (यः)** । पु,क्ली । देवदारुवृक्षे । वा.सू. १५अ.वचादि,विदार्यादिः । वै निघ.२भ.क्षय चि. सूर्यप्रभागुड्याम् । च.द उ.स.चि । वा.उ.२अ. ।

**देविता** । पुं । धुस्तूरवृक्षे । भा. ।

**देवी** । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । वन्ध्याकर्कोटक्यां । मूर्वायां । रा.नि.व.३ । श्वेताद्रयतिकायां । गण्डपर्णी । र.सा स. । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे । पृक्कायां । पिडिंङ् शाक । रा.नि.व.१२ । शालपर्ण्याम् । पाठायाम् । रा.नि व ४।६ । आदित्यभक्तायां । हुड़हुड़िया । बचायां । वेलेड़ा । महाद्रोणायां । बड़ द्रोणपुष्पी । नागरमुस्तायां । रा.नि व.२३ । अतसीवृक्षे । हरीतक्यां । पक्षिविशेषे । श्यामा पाखी । रा.नि.व.११।१६।१८ ।

**देवीलता** । स्त्री । धनतमूले । ज द १४अ. ।

**देवीबीजम्** । क्ली । गन्धके । भैष.ज्व.चि.चक्रोदये ।

**देवेष्टः (ष्टा)** । पुं, स्त्री । गुग्गुलौ । रा.नि. व.१२ । मरुमवृक्षे । वै.निघ. । महामेदायां । रा. नि व ५ । वनबीजपूरवृक्षे । रा.नि व ११ ।

**देवोन्मादः** । पु । देवग्रहोन्मादरोगे । लक्षणं —"अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टको ज्ञानादिविज्ञान

बलादियुक्त । प्रकोपकाली नियतश्च यस्य देवा दिजको मनसो विकारः ॥" भा. ।

**देश्या** । स्त्री। सुरामांसी । ब्राह्मीक्षुपे । वै निघ.।

**देशः** । पुं । स्थाने । स त्रिविध , आनूपजाङ्गल मिश्रभेदेन । विशेषा पर्याये द्रष्टव्या । [निघ.।

**देशसमाख्यबीजम्** । क्ली । इन्द्रयवे । वै.

**देशिनी** । स्त्री । तर्जन्याम् । श.र ।

**देहः (कः)** । पुं क्ली । लेपने । शरीरे । रा नि. व.१८। स स्थूलकृशमध्य इति त्रिविध —' कर्षये द्बृंहयेश्चापि सदा स्थूलकृशौ नरं। रक्षणश्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक्। यस्माद्बलवत सर्वक्रियाप्रव तिस्तस्माद्बलमग्रधानमधिकरणानाम् । केचित्कृशा मांसवन्त स्थूलाश्चाल्पबला नरा । तस्मात् स्थिरत्वं व्यायामैर्बलं वैद्य प्रतर्कयेत् ॥" सु.सू.३५अ. ।

**देहकोषः (चर्म)** । पु । त्वचि । चामडा, त्वक् । वै.निघ । पक्षे । पाखा । श्र.च. ।

**देहत्वक्** । स्त्री । चर्मणि । वै निघ. ।

**देहदः** । पु । पारदे । रा नि व १३ ।

**देहदुर्गन्धता** । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये । गात्रे दुर्गन्ध । तन्नाशकौषधं यथा—चर्जुनपुष्प जम्बूपत्र लोध्रचेति समभागं लिपेत् । पुराणम् ।

**देहधारक(ण)म्** । क्ली । चस्थनि । हे च. । चाहारे । वै निघ ।

**देहधिः** । पु । पक्षे । पाखा । श च.।

**देहधृक्** । पु । वायौ । वै.निघ ।

**देहभृत्** । पु । जीवे, प्राणिनि । वै.निघ ।

**देहयात्रा** । स्त्री । गमने । मृत्यौ । भोजने । त्रिका. ।

**देहला** । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

**देहवल्कलम्** । क्ली । वचायाम् । टक्ति । रा नि व १८ ।

**देहसारः** । पुं । मज्जायाम् । रा.नि व.१८ ।

**देहक्षयः** । पु । रोगे । श्र.च. ।

**देहिका** । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । पोका । त्रिका. ।

**देही (न्)** । त्रि । शरीरिणि । त्रिका. ।

**दैत्यः** । पुं । लौहे । रस र त्रणगणाङ्गुणे । -

**दैत्यग्रहः (त्वोन्माद)** । असुरग्रहे । तल्लक्षणं यथा—"जिह्मदृष्टि दुरात्मान गुरुदेवद्विजद्विषं। निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनं। रुद्र स्कन्दौ विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनं । सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥" वा उ.३ अ.चि । दैत्यावेशजन्योन्मादरोगे । तल्लक्षण— "सस्वेदो द्विजगुरुदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टि । सन्तुष्टो भवति नचान्नपानजाते दुष्टात्मा भवति स दैत्यजुष्ट. ॥" भा ।

**दैत्यमेदजः** । पु । भूमिजगुग्गुलौ । महिषा च गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

**दैत्यरक्तकम्** । क्ली । हिङ्गुले । र.सा सं ।

**दैत्या** । स्त्री । सुरामांस्याम्। रा नि व.१२ । म द्ये । त्रिका । यमानीभेदे । वै निघ. ।

**दैत्येन्द्रः** । पु । गन्धके । भैष पञ्चाननरसे ।

**दैत्येन्द्ररक्तम्** । क्ली । हिङ्गुले । सा कौ.वि दीपनीदाररसे ।

**दैन्यम्** । क्ली । क्लीबचित्ततायाम् । भा ।

**दैर्घरात्रिकः** । त्रि । मारात्मके । च चि ६अ।

**दैवम्** । क्ली । पूर्वकृतकर्मणि । "दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तु ।" च.शा.२अ. ।

**दैवच्छिद्रम्** । क्ली। कर्मच्छिद्रे । वा उ.१४अ।

**दैवदारु** । क्ली । देवदारुणि । र.मा. ।

**दैवदीपः** । पु । लोचने । त्रिका. ।

**दैवबलप्रवृत्तः** । पुं । व्याधिदैविकरोगेषु । वै दैवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृता । तेऽपि द्विधा,विद्युदशनिकृता. पिशाचादिकृताश्च । सु सू.२४अ. ।

**दैवव्यपाश्रयः** । त्रि । मणिमन्त्रौषधधूपे? कारकपौषधबाधके । च.वि ८अ. ।

**दैवी** । स्त्री । बलिपूजादिकृते चिकित्सिते। यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।" वैद्यकम् ।

**दैवोदासिः** । पुं । दिवोदासात्मजे । श कि. ।

**दोः** । पुं । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

**दोःशिखरम्** । पुं । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ ।

**दोण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । तरदीलतायाम् कोषातक्याम् । वै.निघ. ।

**दोधः** । पुं । गोवत्से । (छन्दःशास्त्रम्) ।

**दोर्गड्डुः** । त्रि । बाहुकुण्ठे । नूलो । त्रिका. ।

**दोर्दण्डः** । पुं । बाहौ । भूरिप्र. ।

**दोर्मध्यम्** । क्ली । बाहुमध्यभागे । हातेर बा हु । शब्दार्थकल्प ।

**दोर्मूलम्** । क्ली । बाहुमूले । बगल । वै.निघ. ।

**दोला (लिका)** । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । क्रीडार्थं काष्ठादिमये हिन्दोलके । हिंदना । तद्गमनगुणाः—"वातकोपनत्वम् भङ्गस्थैर्यबलाग्निकारित्वञ्च । राज. ।

**दोलायन्त्रम्** । क्ली । रसस्वेदनार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम्—"निबद्धमौषधं सूतं भूर्जे तन्त्रिगुणे वटे । रसपोटलिका काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि । सन्धानपूर्णकुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् । अधस्तात् ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥" भा. । "द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्द्धोदरस्य च । मुखे तिर्य्यक्कृते दण्डे द्रव्यं सूत्रेण लम्बयेत् । स्वेदयेदान्तरगत दोलायन्त्र मुदीरितम् ॥" अचि. ।

**दोषः (कः)** । पुं । वातपित्तकफरजस्तमोरूपेषु । श.च । तत्र आद्यास्त्रयः शारीरदोषाः । द्वितीयौ मानसौ तत्र त एव धातुमलपदवाच्याः । "तेषु क्रमादमी दोषा. कफपित्तानिलाः स्थिताः ।" रा.नि. व २१ । "मानस. पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ।" च सू १अ. । तन्निरुक्तिः—"धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृता. । ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् । मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥" भा. । उक्तञ्च यथा—"दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्··· । तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा विभक्तम् अग्निकर्म्मणानुग्रहं करोतीति । एषां विधिवत् परिरक्षणं कुर्व्वीत । एषां त्रयो मन्दचेष्टता मन्दोष्मता-रूक्षतादिदेहहानिरायाति । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः । एषां वृद्धौ त्वक्पारुष्यादिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च चयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत ॥" सु सू. १५अ. । गोवत्से । श. र । [प.मु. ।

**दोषकरः** । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार गाछ ।

**दोषघ्नः** । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । हे.च । त्रि । दोषवैतरि । [कफे] । रा.नि.व.२२ ।

**दोषत्र(त्रित)यम्** । क्ली । मिलितवातपित्त-

**दोषपाचनः** । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । त्रि । दोषपाचके ।

**दोषप्रकृतिः** । स्त्री । दोषाणां स्वमार्गसञ्चारे । भा.ज्व.चि । वातादीनां यथाक्रमं वर्षाशरद्वसन्तप्रकोपे वसन्तशरत्कोपे वा । "यथर्त्तुकुपितो दोषो दोषप्रकृतिरुच्यते ।" वि.र. ।

**दोषबलप्रवृत्तः** । पुं । रोगविशेषे । ते च ते रोगा ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च । तेऽपि पुन. द्विधा आमाशयोत्थाः पक्वाशयोत्थाश्च । एतएवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु.सू २४अ. ।

**दोषलः** । त्रि । दोषयुक्ते ।

**दोषशमनवस्तिः** । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा—"प्रियङ्गु मधुक मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीरं शस्यते बस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥" भा. ।

**दोषहरवस्तिः** । पुं । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च । सकाञ्जिकः सगोमूत्रो बस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥" भा. ।

**दोषा** । स्त्री । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

**दोषा(षोत्)क्लेशी** । स्त्री । वनवर्व्वरिकायाम् । बन बाबुई । रा नि.व.१० ।

**दोषातिलकः** । पुं । दीपे । त्रिका. ।

**दोषान्धः** । पुं । दृष्टिरोगभेदे । लक्षणं—"अर्कोऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ लयमागताः । स्थगयन्ति दृशं दोषाः दोषान्धः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः । विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राक्षि दर्शनम् ॥" अत्र रोगिणो दिवारूपं पश्यन्ति । मा.उ.१२अ. ।

दौपिकः । पुं । रोगी । श.च. । [निघ ।
दोहः । पुं । दोहने । दोहनपात्रे । दुग्धे । वै.
दोहजम् । क्ली । दुग्धे । शब्दार्थकल्पतरु. ।
दोहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदोहदे । सा४ । ! हे.च. । गर्भचिह्ने । भरतकृतकोषान्तरम् ।
दोहदलक्षणम् । क्ली । गर्भधारणे । गर्भे । वय.सन्धौ । मे ।
दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । हे च.।
दोहनम् । क्ली । स्तनाद्दुग्धनिःसारणे । (दे ग्रा । [नभाख्ये । चिका. ।
दोहनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ । दोह
दोहलवती । स्त्री। दोहदवत्यां। शब्दार्थकल्प.।
दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे । रा.नि.व १० ।
दोहापनयः (पयनम्) । पुं,क्ली । गव्यदुग्धे । चिका. । वै निघ. । [न । वा.उ.१३७ ।
दौग्धिकम् । क्ली । दुग्धिकामूले । विश्वे ईमू
दौण्डिका । स्त्री । कोषातक्यां । वै निघ. ।
दौर्गन्ध्यम् । क्ली । दुर्गन्धताऽपरपित्तजरोगविशेषे । दुर्गन्धता । तन्नाशकतैलं — "चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरं जातिपत्रिका ; जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । अगुरुगौरकाश्मर्यं कुष्ठं तगरमालिका । गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखं । सरलं सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा । कर्चूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥" गारुडे प्रसिद्धम् ।
दौर्बल्यम् । क्ली । दुर्बलतायाम् । वै निघ ।
दौर्बीणम् । क्ली । दर्भपत्रे । दुर्वारसे । मे ।
दौर्हृदम् । क्ली । गर्भे । दोहदे । हे.च ।
दौलेयः । पु । कच्छपे । हे.च । [निघ. ।
दौष्कुलेयः । पुं । वनिपर्णमूले । (भंटेला । वै.
द्युकः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।
द्युकारिः । पुं । काके । वै निघ ।
द्युगः । पुं । पक्षिणि । रा नि व १८ ।
द्युतरुः । पुं । कल्पतरौ । मे निघ. ।
द्यु(ति)मणिः । पु । अर्कवृक्षे । अग. । र.सा, स विद्याधररसे । मारितताम्रे । भा म.१भ.ज्व.चि. त्रिपुरभैरवरसे । "द्युमणिरक्तकमार्दकमर्दितम् ।"
द्युम्नम् । क्ली । बले । मे. ।
द्यूतबीजम् । क्ली । कपर्दके । चिका. ।
द्योतनम् । क्ली । दर्शने । हे च ।
द्योभूमिः । पुं । पक्षिणि । श च. ।
द्योवम् । क्ली । बीजे । उणा. ।
द्रङ्क्षणम् । क्ली,पुं । टङ्कद्वयमाने । (इति कालिङ्गमानम्) । "सुवर्णैरटकश्चापि द्रङ्क्षणः स निगद्यते । माषौ द्वौ द्रङ्क्षण ।" (इति मागधमानम् । प.प्र १ख. । तोलके । श मा ।
द्र(द्रा)प्स[प्सा]म् । क्ली । तरलदधनि । वप्रा दहे । अम । अ.टी.भ. ।
द्रवः । पुं । तक्रे । रा नि.व १५ । तरले । पार ला । गुणा —भेदकर, व्यापकत्व, शुष्क, विपरीत गुण । भा. । रसे । विश्व. । क्ली । जले । सि.यो. उन्मा चि मद्यपैशाचघृते ।
द्रवजः । पु । शर्करायाम् । गुडे । रा नि.व.१४
द्रवत्पत्री । स्त्री । गिरिवृक्षे । रा नि.व.४ ।
द्रवद्रव्यम् । क्ली । तरलद्रव्ये ।
द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री (Anthericum tuberosum ) स्वनामख्यातक्षुपे । मुशली लता, बुड़िशुग्रापान, मूषाकाणी । मं मौपसी । कं बलिहर्दे, तें एलुकचेविचेट्टु । गुणा.—मधुरा शीता रसबन्धकरी ज्वरकृमिशूलघ्नी च । रा.नि. व ५ । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । र.मा । बृहद्दन्त्याम् । भी रितपत्रदन्तीभेदे । च सू १भ. । सु सू.३८भ. । सुतश्रेणीनामसद्द्रवक्षुपे । इन्दुरमार्गे । रा नि व ४ । क्षुद्राखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.१ । वा.सू हेमा. टी.१५भ.प्रमादि । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" क्षुद्रदन्त्याम् । च सू.२भ. ।
द्रवरसा । क्ली । लाक्षायाम् । रा.नि व.६ ।
द्रवशूलः । पुं । अग्रद्रवगुल्मे ।
द्रवस्वेदः । पु । वातहरस्वेदविशेषे । स च द्रव्यद्रावपूर्णे कटाहे, दरूबिल्वकुम्भायामीक्ष्यायुक्ते चतुष्कोणे सौवर्णादिकोष्ठके वा अवगाह्योपविश्य च गृह्यते । "द्रवस्वेदस्तु वातघ्नो द्रव्यक्वाथेन पूरि-

ते । कटाहे, कोष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् । कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलं । आयामे वा तदेव स्यात्चतुष्कोणन्तु चिक्कणम् ॥" भा. ।

**द्रवा** । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

**द्रविड़ी** । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ.२भ,वा.व्या.चि.शतावरीतैले । [मि. ।

**द्रविणम्** । क्ली । सुवर्णे । रवे । बले । धन. ।

**द्रविणनाशनः** । पुं । शिग्रुवृक्षे । सजिनागाछ । श.र. ।

**द्रवीकरणम्** । क्ली । तरलतापादने ।

**द्रव्यम्** । क्ली । वस्तुनि । पित्तले । मद्ये । जले । विलेपने । जतुके । लां । मे. । औषधोपकरणे । औषधे । विका. । तत्र द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूतसमुदायादुत्पद्यते । तदुत्कर्षस्याभिव्यञ्जकत्वात्, तत्पञ्चविधं—पार्थिवम् आप्य तैजसं वायव्यमाकाशीयञ्च । तत्र "स्थूलसारसान्द्रमन्दखरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायम्प्रायशो मधुरम्पार्थिवम्, तच्च स्थैर्य्यबलादिकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावम् । यत्तु द्रव्य शीतस्निग्धगुरुसरसान्द्रं पिच्छिलं सकषायाम्ललवणमधुररसप्राय तदाप्यम्, तच्च स्नेहनाह्लादनादिकरम् । यद्रूपगुणबहुलम् ईषदम्ललवणं कटुरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावं तत्तैजसं, तच्च दहनपचनदारणादिकरम् । सूक्ष्मरूक्षखरविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्, तच्चैव वैशद्यलाघवादिकरम् । श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तच्च मार्द्दवलाघवादिकरम् । अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूत जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति, कृत्वा त तं युक्तिविशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कार्म्मकराणि भवन्ति । तानि यदा कुर्व्वन्ति स 'कालः', यत्कुर्व्वन्ति तत्कर्म्म, येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं, यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्व्वन्ति स उपायः, यन्निष्पादयन्ति तत्फलमिति । तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्व्यो गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्मादवमनमप्यूर्द्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागं । आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं । संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्टं । लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं । बृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं । एवमौषधकर्म्माण्यनुमानात्साधयेत् । भवन्ति चात्र—भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः । भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिं ॥ खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणां । वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥ आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्य्यते । वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्द्धते ॥ एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं । द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषे विचारयेत् ॥" सु.सू.४१अ । दोषशमनधातुदूषणस्वस्थहितत्वात् द्रव्यं त्रिविधमाह चरकः ॥ तच्च पुनस्त्रिविधं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवभेदात् । तत्र जाङ्गममूलमिश्रविः, भौम विंशतिः, उद्भिदन्तु । तच्च चतुर्विधं वनस्पतिवीरुद्वानस्पत्यौषधय' । इति । च.सू.१अ. । द्रव्यं पुन. द्विविधं शुष्कमार्द्रञ्चेति । तयोः शुष्कद्रव्यापेक्षयार्द्रस्य द्विगुणा मात्रा ग्राह्या । "शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा आर्द्रस्य द्विगुणा हि सा ।" तदपवादमाह—"वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी वर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिताः ता. पूतिगन्धामृता : । मांसीनागबलाकुरुण्टकपुरोहिङ्ग्वार्द्रकं चैवयं चाश्चाङ्गनस्वपणीव न द्विगुणिता ये, चेक्षुजाता गणाः ॥" इन्दीवरी शतावरी । पूतिगन्धा प्रसारणी । कुरुण्टक' पीतझिण्टी । इक्षुजाता गुडादय. । यथा. द्रमूलादय' । "वासाकुटजकुष्माण्डशतपुष्पासहाश्वता. । प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाह्वातिबलाबला. । नित्यमार्द्रा. प्रयोक्तव्या. न तासां द्विगुणो भवेत् ।" शार्ङ्ग. । "शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्म्मसु । आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः । द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते घृत गुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत. ॥" प भ.१ख. ।

**द्रव्यकल्कः** । पुं । दृषदि पेषितद्रव्ये ।

**द्रव्यगुणाकरः**, **द्रव्यरत्नावली** । पुं,स्त्री । द्रव्यगुणसंग्रहविशेषे ।

**द्रव्यसङ्ग्रहः** । पुं । करचरणहरीतक्यादिद्रव्यसङ्क्षेपे । च.सू.१अ. । [द्रव्ये ।

**द्रव्याभिधानम्** । क्ली । औषधादीनां नामसं-

**द्राचिष्ठम्** । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्ध-तृण । रा.नि.व ८ ।

**द्राघिष्ठास्य:** । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१६ ।

**द्राण:** । त्रि । सुप्ते ।

**द्राप:** । पुं । पङ्के । शब्दार्थकल्प. ।

**द्राव:** । पुं । उष्णतायाम् वै.निघ. ।

**द्रावकम्** । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व १३ । लौहद्रावके । वै.निघ. । मौक्तिकौषधविशेषे । महाद्रावकादौ । पुं । प्रस्तरविशेषे । चन्द्रकान्तमणि । मि. रसविशेषे । श.र. ।

**द्रावककन्द:** । पुं । तैलकन्दे । रा.नि व.७ ।

**द्रावकरम्** । क्ली । श्वेतटङ्कणे । सोहागा । रा. नि.व ६ ।

**द्रावकवर्ग:** । पुं । द्रवकरद्रव्यपञ्चके । यथा— "गुञ्जाटङ्कणमध्वाज्यगुडा द्रावकपञ्चका. ।" र. सा.सं. । [ला । २ भा. ।

**द्रावण(फल)म्** । क्ली । कतकफले । निर्म्मली

**द्रावणक:** । पुं । टङ्कणक्षारे । वै.निघ. ।

**द्राविका** । स्त्री । लालायाम् । लाल, थूतू । श.र. ।

**द्राविड़: (क:)** । पुं । वेधमुख्ये । शियरूपश्ची । कचूर । मि. । गन्धमल्याम् । प.मु. । आमहरिद्रायाम् । कैंचा हलुद । श.र. । क्ली । विड़लवणे । रा.नि.व.६ ।

**द्राविड़भूतिक: (मिज:)** । पुं । आमहरिद्रायाम् । कैंचा हरिद्रा । श.र. ।

**द्राविड़ी** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । प.मु. । भा.म. ४भ.सौभाग्यशुण्ठीमोदके । "द्राविड़ीनां पलम् ।" सु.सु.३८ष. ।

**द्राविड़ोद्भव:** । पुं । सुगन्धद्रव्ये । सुगन्धप्रियङ्गौ । (वा) स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

**द्राविण:** । पुं । टङ्कणे । सोहागा । र.सा.सं. ।

**द्राविणी** । स्त्री । काकजङ्घायां, काकमाच्यां । वै.निघ. ।

**द्रावी (वन्)** । पुं । टङ्कणक्षारे । र.सा.स टङ्कणशोधने । मुस्तवेतसे । वै.निघ. । . . . .

**द्राचा** । स्त्री । (*Vitis vinifera.*) Dried fruits called Kismis स्वनामख्यातलेतायाम् । किस्मिस, मनेका । हिं दाख, बाङ्गुर । मं द्राक्षा । तैं द्राक्षपोण्डु, द्राक्षचेट्टु । ता.कोडिमुन्दिरिप्पभाम् । गुणा:—पक्वा सा सरा शीता चक्षुष्या वृंहणी । अपक्वा स्वल्पगुणा गुर्व्वी च । पक्वा सा रक्तपित्तकृत् । "द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या वृंहणी गुरु: । स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् । कोष्ठमारुतकृद्‌वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातासकामला: । कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान् । तथा स्याद्गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत् । अपरा जात्या स्वल्पतरा शीतलनीलदृशी गुणै । द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत् । द्राक्षा पर्व्वतजा यादृक्तादृशी करमर्द्दिका ।" भा. द्राक्षाव. । "द्राक्षाफलं मधुरमम्लकषाययुक्तं चारोच पित्तमरुतौ कफहारि शीघ्रम् । शेषं निहन्ति रुधिरामयदाहशोषमूर्च्छाज्वरश्वसनकासविनाशकारि । कषायाम्ला विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता ।" अत्रि. १७अ. । एतदभावे गाम्भारीफलं ग्राह्यम् । शि.यो. ज्व.चि.पिप्पल्यादौ । वा.सू.१५अ.परूषकादि: । "परूषकं वरा द्राक्षा" । च.द.वा.ज्व.चि. पिप्पल्यादि: । वा.ज्व.चि. द्राक्षादि: । रसालायां । रा नि.व २२ ।

**द्राक्षादि:** । पुं । वातज्वरे कषाय: । "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणा: सशारिवा: । निष्क्वाथ्य सगुड क्वाथम् ...।" च.द.वा.ज्व.चि. । अन्य:— द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताकृत: कषाय: पैत्तिकज्वरे भ्रमप्रमूर्च्छाशमन' । च.द.पि.ज्व.चि. ।

**द्राक्षाफल:** । पुं । पियालवृक्षे । वै.निघ. ।

**द्राक्षायणी** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । प.मु. ।

**द्राक्षारिष्ट:** । पुं । यक्ष्माधिकारे अरिष्टविशेषे । पाठ:—"द्राक्षातुलार्द्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधी: । पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् । गुडस्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेसरं । प्रियङ्गुमरिचकृष्णा विडङ्गेति विचूर्णयेत् । पृथक् पलोन्मितैर्भागैर्घृतभाण्डे निधापयेत् । समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं तत. ।" भैष. ।

**द्राक्षासम्भूत:** । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

**द्राचासवः** । पुं । द्राचाकृतासवे । गुणाः—रोचनो दीपनो हृद्यः बल्यः पित्ताविरोधी विबन्धघ्नः कफघ्नः लघुः स्वल्पमारुतश्च । च.मू.२७अ. ।

**द्राचासुरा** । स्त्री । द्राचाकृतमद्ये । পোর্ট । च.मू.२७अ ।

**द्राचोत्थः** । पुं । द्राचासवे । वै.निघ. ।

**द्रुकिलिमम्** । क्ली । देवदारुणि । प.मु. । ×

**द्रु(द्रू)घनः** । पुं । भूमिचम्पकवृत्ते । ভুঁই চাঁপা । श.च ।

**द्रु(द्रू)णः** । पुं । भ्रमरे । वृश्चिके । भूम्याटपचिषि । ফিঙে । हे.च. । मधुमक्षिकायां । वै.निघ. ।

**द्रुणी** । स्त्री । कर्णजलायुकायाम् । কানকোটারি । कच्छपिकायाम् । अम.अ. ।

**द्रुतः** । पुं । हरिणे । शशके । वृत्ते । धरणि ।

**द्रुतमांसम्** । क्ली । शशादिहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनात् द्रुतसंज्ञकाः स्मृताः, तेषां मांसे । गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्यकारि च । रा.नि. व.१७ ।

**द्रुनखः** । पुं । कण्टके । কাঁটা । त्रिका. ।

**द्रुपदी** । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । वै निघ. ।

**द्रुमः** । पुं । वृत्ते । त्रिका. । कुटजवृत्ते । आरग्वधवृत्ते । च.द.कुष्ठ-चि.गण्डीराद्यतैले । पारिजात वृत्ते । मे. ।

**द्रुमकिलः** । पुं । देवदारुवृत्ते । वै निघ. ।

**द्रुमगः** । पुं । स्वल्पगलदेशे । वै निघ. ।

**द्रुमत्वक्** । स्त्री । कुटजवल्कले । च द कुष्ठ चि. ।

**द्रुमध्वजः** । पुं । तालवृत्ते । वै.निघ. ।

**द्रुमनखः** । पुं । कण्टके । सारा. । पारिजातवृत्ते । मे. । [কাঁটা । वै.निघ. ।

**द्रुमनिर्यासः** । पुं । वृत्तनिर्यासे । গাছের

**द्रुमरः** । पुं । कण्टके । सारा. ।

**द्रुमव्याधिः** । पुं । लाचायाम् । रा.नि.व.६ ।

**द्रुमाश्रयः** । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

**द्रुमश्रेष्ठः** । पुं । तालवृत्ते । वै.निघ. ।

**द्रुमामयः** । पुं । लाचायाम् । प.मु. ।

**द्रुमारिः** । पुं । हस्तिनि । वै.निघ. ।

**द्रुमारुहा** । स्त्री । कैवर्तमुस्तायां । रा.नि.व.६.

**द्रुमाश्रयः** । पुं । सरटे । গিরগিটে । रा.नि. व.१९ ।

**द्रुमेश्वरः** । पुं । तालवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

**द्रुमोत्पलः** । पुं । (Abroma augusta) कर्णिकारवृत्ते । ওলট্ কম্বল । अम. । ऋतुसंस्थितः ।

**द्रुवयम्** । क्ली । परिमाणे । वै.निघ. । [र. ।

**द्रुसल्लकः** । पुं । पियालवृत्ते । পেয়াশাল । श.

**द्रूः** । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

**द्रेकः (का)** । पुं,स्त्री । निम्बविशेषे । ঘোড়ানিম্ । हिं बकायनिम्ब । भा.म.४अ.महामल्लातके । ओकडा इति ख्याते चुपे । च.द.दार्व्यादिकषाये । "सरलाद्रेकामृतायामकैः ।"

**द्रोणः** । पुं । ४०० धनु परिमितजलाशये । काकविशेषे । দাঁড় কাক, ডোম কাক । मे. । द्रोणपुष्पवृत्ते । घनरसे । वृश्चिके । रा.नि.व.१९ । पुं,क्ली । आढकमाने । ৮ সের । खारीषोडशांशे । नीलावत्यां । आढकचतुष्टये (३२ श.) । "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः ।" प.म.१ख. । क्ली । हरिचन्दने । द्रोणीलवणे । वै.निघ. । [কাক । अम. ।

**द्रोणकाकः** । पुं । वन्यामककाके । ডোম

**द्रोणकुम्बिका** । स्त्री । देवकुम्बायाम् । देवद्रोण्यां । বড় ঘলঘসাবিশেষ । वै निघ. ।

**द्रोणगन्धिका** । स्त्री । रास्नायाम् । जटा. ।

**द्रोणपर्णी** । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ।

**द्रोणपुष्पिका** । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । वै.निघ. ।

**द्रोणपुष्पी** । स्त्री । घलघसा घलकसा द्रोणकलस इति ख्याते पेषजकवृत्ते । द्रोणपुष्पीति भाषा । र.मा. । मं कुंबा । कं तुंबे । हिं गुम्मा, गूमा । तें तुम्मिचेट्टु । गुणाः—कटूष्णा रुच्या वातकफघ्नी अग्निमान्द्यकरी पथ्या च । रा.नि.व.४ । च द.वि यो.काम.चि.पञ्चमे । "अत्यर्थं कामिनां द्रोणपुष्पीरसः प्रभः । द्रोणपुष्पीरसोष्णं निहन्ति विषमज्वरान् ।" शार्ङ्ग.म.ख.१४ । ज-

पार्श्व.कामलाश्मसिध्मीयघ्नी। राज.। द्रोणपुष्पी गुरु. स्वादुपाका कट्वी-मेदिनी कफामकामलाशोथ-तमकश्वासक्रमिघ्नी च। भा.।

**द्रोणपुष्पीदलम्** । क्ली। द्रोणपुष्पीपत्रे। घलवमेव पाता। गुणाः—स्वादु रुच्यं गुरु पित्त कर्त्त भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु च। भा. पू.१भ.शा.व.।

**द्रोणा** । स्त्री। द्रोणपुष्प्याम्। घलवला। भा. वा.उ२६च.। इन्दीवरालतायाम्। वै.निघ.।

**द्रोणिः** । स्त्री। सूर्पदग्धमाने। १२८ श.। प.प्र. १ख.।

**द्रोणिका** । स्त्री। नील्याम्। श.र.। [व.६।

**द्रोणि(णी)जम्** । क्ली। द्रोणीलवणे। रा.नि.

**द्रोणिनी** । स्त्री। उत्तरिण्याम्। वै.निघ २भ. मञ्जिष्ठायहते।

**द्रोणी** । स्त्री। इन्दीवर्य्याम्, इन्दीवरायाम्। रा.नि.व.३। द्रोणीलवणे। श.र.। नील्याम्। सूर्पदग्धमाने। १२८ श.। "सूर्पाश्चाथ भवेद्द्रोणी।" प.प्र.१ख.। [छ कारा.।

**द्रोणीदलः** । पुं। केतकीपुष्पवृक्षे। (केया गा-

**द्रोणीलः** । पुं। केतकवृक्षे। वै.निघ.।

**द्रोणीलवणम्** । क्ली। वारिजलवणे। भं दो-चीयेमौट। क दोबीय छपु। गुणाः—भेदनं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलं पाके नात्युष्णञ्च। रा.नि.व.६।

**द्रौणेयम्**
**द्रौणम्** } क्ली। वारिजलवणे। रा.नि.व.६।

**द्वन्द्व(न्द)म्** । क्ली। मिथुने। युगले। सुखदुःखादौ। पुं। रोगभेदे। श.र.।

**द्वन्द्वगः** । पुं। चक्रवाके। वै.निघ.।

**द्वन्द्वगदः** । पुं। द्वन्द्वजरोगे।

**द्वन्द्वचरः (चारी)** । पुं। चक्रवाकपक्षिणि। वै.च। त्रिका.। [वै.निघ.।

**द्वन्द्वचरीसहायः** । पुं। चक्रवाकपक्षिणि।

**द्वन्द्वजः (दोषोत्थः)** । पुं। विषमज्वरे। रा.नि.व.२०। द्विदोषरोगे। त्रि। द्विदोषोत्थे। मा. भ.नि.।

**द्वयाग्निः** । पुं। चित्रकवृक्षे। चिता। श.च.।

**द्वादशपत्रिका** । स्त्री। भंतामाख्यचुपे। गुल्फा गाछ, मडरी।

**द्वादशाङ्गक्वाथः** । पुं। सन्निपातज्वरे कषायः। दशमूलीकषायस्तु पिप्पलीपौष्करान्वितः। सन्निपातज्वरे देय. श्वासकासमन्विते॥ भा.म.१भ.।

**द्वादशाङ्गुलः** । पुं। वितस्तौ। विगत्। धर्म.।

**द्वादशात्मा** । पुं। सूर्य्ये। अर्कवृक्षे। धर्म.।

**द्वादशायसकः** । पुं। ऊर्ध्वसत्वाधिकारे रसः। त्रिनेत्राख्यरस एव। रस.र.। See त्रिनेत्ररसः वातरक्ते।

**द्वादशायुः** । पुं। कुक्कुरे। श.मा.।

**द्वारम्** । क्ली। उपाये। निर्गमे। त्रिका.।

**द्वारका** । स्त्री। कार्पासाम्। वै.निघ.।

**द्वारदारुः** । पुं। शाकवृक्षे। वै.निघ.। भूर्जीवृक्षे। भा.।

**द्वारवलिभुक्** । पुं। काकविशेषे। त्रिका.।

**द्विकः** । पुं। काके। त्रिका.। चक्रवाके। मे.।

**द्विककारः** । पुं। काके। श.र.।

**द्विककुत्,द्विकपृष्ठः** । पुं। उष्ट्रे। शे.च.।

**द्विकाकोली** । स्त्री। काकोलीक्षीरकाकोल्योः। वा.उ.१४.।

**द्विखुरी (रन्)** । पुं। गोखुरवत् द्विधाविभक्तखुरमात्रे। "द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्द्विधाद्विखुरः। अथवा छौवनीपुसौर्मिथमथैतु निर्द्दिशेत्॥" अ.द.१च.। [गो.चाद्विमा.चि.।

**द्विचित्रकम्** । क्ली। श्वेतरक्तचित्रकयोः। शि.

**द्विजः** । पुं। दन्ते। रा.नि.व.१८।१९। तुम्बुरुवृक्षे। रा.नि.व.११। ब्राह्मणे। क्षत्रिये। वैश्ये। मे.। सर्पे। अण्डजे। धर्म.।

**द्विजकुत्सितः** । पुं। वहुवारवृक्षे। चालिता गाछ। रा.नि.व.११।

**द्विजकेतुः** । पुं। अश्वोटविशेषे। वै.निघ.।

**द्विजन्मा (न्मन्)** । पुं। पक्षिणि। दन्ते। श.र.। आर्द्रकार्य्ये। मौक्तिके। अण्डजे। वै.निघ.।

द्विजप्रिया। स्त्री। सोमलतायां। रा.नि.व ३।
द्विजभक्त.। त्रि। वैद्ये भक्तिमति (रोगिणि)। वै निघ.।
द्विजयष्टिः (ष्टिका)। स्त्री। भार्ग्याम्। बामुनहाटी। वै निघ २भ.वा.व्या.चि.।
द्विजश्रम.। पुं। राजमाषे। वर्वटी। श च।
द्विजस्नेहः। पु। पलाशवृक्षे। वै निघ।
द्विजा। स्त्री। रेणुकायां। (रेणुक)। रा.नि व. ६। भार्ग्याम्। मे। ओषधि इति ख्याति मम्बद्र. वै निघ.। पालक्यशाके। श च.।
द्विजाङ्गिका (ङ्गी)। स्त्री। कटुकाम्। कटकी। रा.नि व.६। [मे.]
द्विजाति'। पु। दन्ते। अण्डजी। पक्षिणि।
द्विजायनी। स्त्री। यज्ञोपवीते। त्रिका.।
द्विजालय.। पु। तरुकोटरे। श च.।
द्विजिह्वः। पु। सर्पे। भग। अधिजिह्वनामक कफरोगे। आलजिह्वेर रोग। सु नि १६श।
द्विजेन्द्रक.। पु। निम्बूवृक्षे। लेबुर गाछ। वै निघ.। [टी हेमा मुलकादि।
द्वितिक्ता। स्त्री। कटुक्या, कारवेल्लिकायाञ्च। वा
द्वितीयत्रिफला। स्त्री। द्राक्षाखर्जूरगाम्भा रीफलेषु। किसमिस, खेजूर, गांभार फल। वै निघ।
द्वितीयाभा। स्त्री। (Curcuma zanthorrhiza.) हरिद्राविशेषे। दारुहरिद्रायाम्। श च।
द्विदलः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। आपटा इति ख्याति। आबुटा। वै निघ.। क्ली। द्विदलमात्रे। वयुवगुणा —"मूष क्ली द्विदलानामष्टादशगुणे द्रव्यादि। स एव सविकटुक सर्पि सैन्धवसंयुत। भवेद्गुरुतरश्चैव कृतमित्येव तं विदु। चिपिटमोद्यैर्वि नाशिद्यमकृतन्तु लघु वदेत्। फलाम्लधान्यसकैव कृता गुरुतरा मता। वातघ्ना रुचिदा मीला पूर्वपाकविशारदै।" द्रव्यगुण।
द्विधागतिः। पु। शिशुमारे। शुशोक। वै निघ.। कुम्भीरे। कुमीर। वै.च।
द्विधातुः। त्रि। द्विप्रकृतिके।
द्विधात्मकम्। क्ली। जातीफले। वै निघ.।
द्विधालेख्यः। पु। हिन्तालवृक्षे। हेंताल गाछ। रा नि व ९। [र.मा.]
द्विपः। पु। हस्तिनि। प मु। नागकेसरवृक्षे।
द्विपत्रक.। पु। वण्डालकन्दे। रा.नि व.७।
द्विपद.। पु। मनुष्ये। पक्षिणि। प्रश्नसार।
द्विपबला। स्त्री। नागबलायां। वै निघ.वा. व्या.चि. शतावरीवृते।
द्विपमदः। पु। करिमदजले।
द्विपर्णी। स्त्री। शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति द्वये। शालपाणि, चाकुलिया। च.द ग्रह चि.।
द्विपाख्यः। पुं। नागकेशरवृक्षे। प मु.।
द्विपादिकः। पु। नागकेशरवृक्षे। प मु.।
द्विपायी (इन्)। पुं। करिणि। धारा.।
द्विपिनखः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। रा नि व.१२।
द्विपी (इन्)। पुं। चित्रकभेदे। च वि.८च।
द्विपुटः। पु। (Impotiens Balsamina.) पुष्पवृक्षविशेषे। दोपाटी। श चि.।
द्विपुटी। स्त्री। मल्लिकायां। मे.।
द्विपुनर्नवम्। क्ली। शुक्लरक्तलताभेदेन पुनर्नवाद्वये। श्वेतपुष्पा, गांदापुष्पा। सियों. काम चि श्लीपायघृते। "त्रिफला द्विपुनर्नवम्।"
द्विब्राह्मी। स्त्री। ह्रस्वदीर्घब्राह्मीद्वये। छोट्ट ओ बड ब्राह्मी। सु मा १०च।
द्विमाषम्। क्ली। मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ। मुगानी ओ माषाणी। च द उन्मा चि महाकल्याणघृते।
द्विमुख' (खाहि.)। पु। द्विमुखसर्पविशेषे, राजसर्पे। ब्राह्मसाप, दुमुखो साप, शांखिनी साप। वम् दुदुल। इसा। रस र विष.चि.। त्रि। मुखद्वययुक्ते।
द्विमुखा। स्त्री। मारिकायां। गाड़। जलौकायाम्। जोंक। इसा।
द्विमुखोरगः। पु। द्विमुखसर्पे। शठा।
द्विरजनी। स्त्री। हरिद्रायां दारुहरिद्रायाञ्च।

द्विप्र, गारुड़द्विप्र। वि.यौ.काम वि.ध्योवा यात्रते।

**द्विरदः** । पुं। हस्तिनि। प सु.।

**द्विरदपिप्पली** । स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.द्वात्रिंशकगुग्गुलौ।

**द्विरदान्तः (कः)** । पुं। सिंहे। रा.नि.व २८। [व। वै.निघ.।

**द्विरदारातिः** । पुं। शरभे। सिंह विशे

**द्विरदाशनः** । पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै निघ.।

**द्विरर्व्वुदम्** । क्ली। अर्व्वुदभेदे। तस्य लक्षण —"यद्दृष्टजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्व्वुदं तच्च म वेदसाध्यम्।" सु.नि.११अ.।

**द्विरसनः** । पुं। सर्पे। विका.।

**द्विरापः** । पुं। हस्तिनि। अ.मा.।

**द्विरेताः** । पुं। गर्द्दभे। वै निघ। स्त्रीपुंचिह्न पुरुषे। "वीजात्समांशादुपतप्तवीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेता।" च.शा २अ.।

**द्विरेफगणसम्म(म्मि)ता** । स्त्री। पुष्पवृक्ष भेदे। वन शेँउती। वै निघ.।

**द्विलग्नकः** । पुं। दुग्धफेनि। वै.प.।

**द्विवर्णा (र्णिका)** । स्त्री। द्विवर्णा नदि। अम.। वै प.।

**द्विवार्त्ताकी** । स्त्री। बृहतीद्वये। बृहती, कण्टिकारी। भा.म.४अ.वात चि। "द्विवार्त्ताकी फलरसम्।"

**द्विविषम्** । क्ली। पाण्डुकृष्णातिविषायां। श्वेत ओ कृष्ण आतइच। वै निघ २भ.वा व्या चि.।

**द्विवृन्तः** । पुं। नखरञ्जकवृक्षे। मेंदी गाछ। प सु.।

**द्विवृहती** । स्त्री। कण्टकारिकाबृहत्यौ। कण्टिकारी ओ बृहती। वा सू.१५अ.। "द्विबृहत्यौ विकारघ्नमयादयम्।"

**द्विशफः** । त्रि। द्विखुरपशुमात्रे। "गौरजो म हिष लाय शुकरो गवयो रुरु। द्विशफा पस-वश्चैते अविरुष्ट्र...।" भागवतम्।

**द्विशृङ्गिका** । स्त्री। मेषशृङ्ग्याम्। भेड़ाशिङी। वै.निघ.।

**द्विशृङ्गी (इन्)** । पुं। मत्स्यविशेषे। शिङी माछ। वै.निघ।

**द्विषा** । स्त्री। एलायाम्। वै निघ.।

**द्विष्टम्** । क्ली। ताम्रे। अ.टी.सा.।

**द्विस्विन्नान्नम्** । क्ली। सिद्धतण्डुले। सिद्ध चाँउल। पुराणम्।

**द्विहृदया** । स्त्री। गर्भवत्यां स्त्रियां। वै.निघ.।

**द्विक्षारम्** । क्ली। यवसर्जिक्षारयोः। वि यौ. अग्निमा चि।

**द्विक्षीरम्** । क्ली। गव्याजदुग्धयोः। गाईदुग्ध ओ छागदुग्ध। च.द यक्ष्म चि सर्पिर्गुडे।

**द्वीपः** । पुं। काकोलवृक्षे। वै निघ। क्ली। व्याघ्रचर्म्मणि। अ.। [नि.व १२।

**द्वीपकर्पूरः (जः)** । पुं। चीनकर्पूरे। रा.

**द्वीपखर्ज्जूरम्** / **द्वीपजम्** । क्ली। महापारेवते, द्वीपान्तर-खर्ज्जूरे। रा.नि.व.११।

**द्वीप(पि)शत्रुः** । पुं। शतावर्य्याम्। रा नि व.४। जटा।

**द्वीपसम्भवः** । पुं। काकोलवृक्षे। वैंच्ना। जीरके। (वा) स्त्री। महाखर्ज्जूरवृक्षे। वै.निघ.।

**द्वीपान्तरवचा** । स्त्री। चोपचिनीति ख्याते मूले। यथा—"द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्ता वह्निदीप्तिकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी। वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम्। व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी।" भा.।

**द्वीपिका** । स्त्री। अजमूल्याम्। रा.नि.व ४।

**द्वीपिनखः** । पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

**द्वीपिनी** । स्त्री। वटपत्रपाषाणभेदे। वै.निघ.।

**द्वीपिपलाशः** । पुं। हस्तिकर्णपलाशे। वा. सू १५अ मुष्ककादि.। "मुष्ककस्नुक्पलाशद्वीपिपलाशधवशिंशपा।" [रा नि.व ११२८।

**द्वीपी (इन्)** । पुं। व्याघ्रविशेषे। चित्रकवृक्षे।

**द्वीप्यः** । पुं। काके। क्ली। काकोली। वै.निघ.।

**द्वीप्या** । स्त्री। शतावर्य्याम्। रा नि.व.४। पिण्डखर्ज्जूरवृक्षे। रा नि.व ११।

**हैयः** । पुं । चक्रलाविशेषे । रत्न,र स्त्रीरी चि ।

**हैय्यम्** । क्ली । कद्दोले रा नि व १२ ।

**हैमातृक** । पु । नदीवृष्यनुपालिते देशे । रा नि व २ ।

**हैयणीया** । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । द्दोसयली इति धीरसमुद्रदेशे ख्याता । हैसमीया इति पुस्तकान्तरे पाठ । रा नि व ११ ।

**हान्तर** । पुं । जातिद्वयसम्भूते सर्पे । दो आँमला साप । सु कल्प टी ।

**हाष्टम्** । क्ली । ताम्रे । अम । [दे । मा नि. ।

**हाह्निक. (हीन.)** । पु । एकदिनान्तरज्वे

---

# ध

**धटः (का)** । पु । धववृत्ते । धाउया गाछ । वै निघ । तुलामाने । उवाजू । धाड़ा । अम । १४ वल्लमाने । ४२ वति । लीलावती ।

**धटी** । स्त्री । वल्कले । वै निघ । जीर्णवस्त्रखण्डे । धडि । मे ।

**धत्तूरः** । पु । धुस्तूरवृत्ते । रा नि व १० ।

**धनम्** । पु, क्ली । मरिचे । अर्थे । वै निघ. । स्नेहपाने । अ र ।

**धनकम्** । क्ली धान्यके । धनिया । वै निघ. २भ सन्न्यज्व.चि गुडूच्यादि ।

**धनच्छ. (च्छू)** । पु, स्त्री । पक्षिविशेषे । धानस पाखी, कर्कटिया पाखी । त्रिका. ।

**धनञ्जयः** । पुं । अर्जुनवृत्ते । रा नि व.८ । वै निघ २भ अजी चि पञ्चाग्निचूर्णे । अग्नौ । अम । चित्रकवृत्ते । र मा. । [ठालरात् ।

**धनद** । पुं । हिज्जलवृत्ते । रा नि व ८ । मा

**धनद्राची** । स्त्री । पाटलवृत्ते । रा नि व १० । स्वताकरञ्जे । रा नि व ८ । [त्रिका । हारा ।

**धनपिशाची (चिका)** । स्त्री । लज्जायां ।

**धनप्रिया** । स्त्री । काकजम्बूवृत्ते । वन जाम । रा नि व ११ । [वै निघ ।

**धनसुः** । पु । धूम्राटपक्षिणि । फिङे पाखि ।

**धनस्य(स्व)क.** । पुं । गोक्षुरकवृत्ते । अ.च ।

**धनहर.** । पुं । ग्रन्थिपर्णवृत्ते । गेँठेला । मा रकौकयमात्याम् । वै निघ. ।

**धनह(हा)री** । स्त्री । पारसीकयमान्याम् । ग्रन्थिपर्णभेदे । अम. ।

**धनद्दत्** । पु । वन्ध्याककन्दे । वै निघ. ।

**धना (नी)** । स्त्री । आर्द्रधान्यके । वै निघ. । धान्यके । वै निघ.२भ.वा व्या चि षडशीतिगुग्गुलौ । अत्रि २स्थान २अ ।

**धनिक** । पु । धान्यकवृक्षे । धने गाछ । रा नि व ६ । क्ली । धान्यके । धने । च द शि र्यो. सन्निपातज्व मष्टाङ्गकषाये । "तिक्तेन्द्रबीजधनिके" ।

**धनिका** । स्त्री । धान्यके । धने । अत्रि २स्थान । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च । [धनिया । श र ।

**धनीयकम्** । क्ली । आर्द्रधान्यके । धान्यके ।

**धनु (नू)** । पु । भल्लातकवृक्षे । चारवृक्षे । पियाशाल । मे. । [११ । अम. ।

**धनु प(ष्य)ट.** । पु । प्रियालवृक्षे । रा नि.व

**धनु शाखा** । स्त्री । मूर्वायां । मूर्वी । श च ।

**धनु श्रेणी** । स्त्री । मूर्वायाम् । प सु । महेन्द्र वारुण्यां । बड माकाल, वाघालशसा । रा नि. व ३ ।

**धनुर्गुणा** । स्त्री । मूर्वायाम् । श च. ।

**धनुर्द्रुमः** । पु । वंशे । वाँश । रा नि व ७ ।

**धनुर्माला** । स्त्री । मूर्वायाम् । श.च ।

**धनुर्न्यासः** । पु । दुरालभायाम् । प सु. ।

**धनुर्लता** । स्त्री । सोमवल्लयाम् । सोमलता । रा नि व ३ ।

**धनुर्वातः** । पुं । वातव्याधिविशेषे यत्र सर्व्व सन्धिषु वेदनारुधिर भवति । "अनिच्छन्त्यगता यस्तु उपभुङ्क्ते परस्त्रियं । बलादाक्रम्य स नर सर्व्वसन्धिषु वेदना । तीव्रामाप्नोत्यसन्धिमान् धनुर्वातयुतो भवेत् ।" इति कर्म्मविपाक ।

**धनुर्वीज.** । पु । भल्लातकवृक्षे । रा नि व ११ ।

**धनुर्द्रुमः** । पुं । धर्मनवृक्षे । धामनि गाछ । र मा. । रा नि.व ८ । वंशे । भल्लातकवृक्षे । अञ्ज त्वक्षे । रा.नि.व ११ ।

**धनुष.** । पु । कुकुरे । वै निघ ।

**धनुष्यः** । पु । वंशे । बाँश । रा.नि व.७ ।

**धनुस्तम्भः** । पुं । वातव्याधिविशेषे । धनुष्टङ्कार । स वाह्याभ्यन्तरायामभेदाद्द्विविध । लक्षणं —"धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसञ्ज्ञित । विवर्णदशनवदन स्रस्ताङ्गो नष्टचेतन । प्रस्विद्यंश्च धनुष्मी दशरात्र न जीवति ॥" मा.नि. । [भ ।

**धनेयकम्** । क्ली । धन्याके । धनिया । अ टी

**धनैषणा** । स्त्री । एषणासु नरस्य द्वितीयैषणायाम् । धनप्रार्थना । 'प्राणेभ्यो ह्यनन्तर धनमेव पर्य्येष्टव्यं भवति । तदुपकरणानि च कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्म्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् ।' च सू ११च ।

**धन्यः** । पुं । अश्वकर्णशाले । लता शाल । रा नि.व ९ । क्ली । द्रव्ये । वै निघ । कैवर्त्तमुस्तायां । च द १२च. ।

**धन्ययष्टिः** । पु । अश्वत्थवृक्षे । वै निघ. ।

**धन्या** । स्त्री । धन्याके । धने । हि च । उपमातरि । वै निघ. । आमलक्याम् । क्ली । निर्जल प्रदेशे । वै निघ ।

**धन्याकम्** । क्ली । (Coriandrum sativum) Coriander plant. स्वनामख्यातद्रव्ये । प स । धने । हि धनिया । ते कोत्तिमिरवित्तु, धनियालु । ता कोत्तमल्लि । च द मल्लिपात्त्व चि नागरादिः । "धन्याकं बृहतीद्वयम् ।" पि ज्व.चि. । "वुषित धन्याकजलम् ।" पि ग्रेष्मव्य चि गुडूच्यादि । गुणा — तुवर स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रल लघु तिक्त कटूष्णवीर्य्यं दीपनं पाचनं ज्वरघ्न रोचक ग्राहि स्वादुपाकं त्रिदोषघ्न तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यक्रिमिघ्न । आर्द्रं तत् तद्गुणसम्पन्न स्वादु विशेषत पित्तघ्न । भा पु १भ. । मद व.१ ।

**धन्य.** । पु । दुरालभायाम् । वै निघ ।

**धन्वकः** । पु । धामनवृक्षे । च.द मेह चि "पाठार्ज्जुनधन्वकानां"

**धन्वङ्ग** । पु । धामनवृक्षे । धामना गाछ । गुणा —"धन्वङ्ग कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघु । बृहणो बलकृद्रूक्ष सन्धिकृद्वातकोपन. ॥" भा म.१ भ प्रमे चि. । वंशे । वै निघ ।

**धन्वचारी** । त्रि । निर्जलदेशवासिनि । वा. चि ७च. ।

**धन्वतरु.** । पु । सोमवल्लाम् । वै निघ. ।

**धन्वदुर्गम्** । क्ली । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

**धन्वन.** । पु । धामनवृक्षे । धामना गाछ । र. मा । हिं धामिनी । म धमानु । क चदुवे । गुणा — कटु उष्ण कषाय कफघ्न दाहशोषकर संग्राही कण्ठदोषघ्न । रा नि व.९ । एतत्फलं कषाय हिम स्वादु वातकफघ्न सु सू ४६च. ।

**धन्वन्तरि** । पु । वैद्ये । त्रिदशी आयुर्वेदप्रवर्त्तरि देवतावैद्ये । तस्य प्रादुर्भाव —"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभि परिपीडिता ॥ तान् दृष्ट्वा हृदय तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदय शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतम्पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥ तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदप्रकाशय ॥ इत्युक्त्वा सुरशार्दूल सर्वभूतहितप्सया । त्रयक्रमायुर्वेद धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥ अधीत्य चायुर्वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरि पुरा । आगत्य पृथिवी काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु धीरसवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तप ॥ यत्नेन महता ब्रह्मा तं काशीनगरीनृपम् । तत्रो धन्वन्तरिर्लोके काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय देहिना भीषा ब्रह्मणा विहितात्मना । चत्र विद्यार्थिनो लोकान् सहिता-न्नाम्नाध्यापयत् ॥" भा. । चिकित्सादीपकनिदाननिघण्ट्वादिप्रणेतरि । [प्र ष. ।

**धन्वन्तरिग्रस्ता** । स्त्री । कटुकायां । कट्की ।

**धन्वन्तरिपञ्चकम्** । क्ली । धन्वन्तरिकृतग्रन्थविशेषे ।

**धन्वन्तरिभाग** । पुं । औषधकरणार्थे वैद्यलभ्यौषधादिभागे । सिद्धरसानां १० भ तैलघृतलोहानां ८ भ लेहवटिकानां ७ भ । वै निघ ।

**धन्वमांसम्** । क्ली । निर्जलदेशपशुमांसे । वा चि १२ अ । See जाङ्गलमांसम् ।

**धन्वयवासः (क)** / **धन्वयासः** । पुं । दुरालभायाम् । रा नि व ४ । सि यो रक्तार्शे चि । "धन्वयवासो सनागरो क्वथितो ।" च सू ४ अ । सि यो सन्निपात ज्व चि अष्टादशाङ्गकषाये । [चि १ अ ।

**धन्वा (न्)** । पु । मरुभूमौ । रा नि व २ । च

**धन्वामिषम्** । क्ली । जाङ्गलपशुमांसे ।

**धन्वी (इन्)** । पु । दुरालभायाम् । रा नि व ४ । अर्जुनवृक्षे । रा नि व ९ । बकुलवृक्षे । रा नि व १० ।

**धमनः** । पु । नलवृक्षे । नल गाछ । रा.नि व ८ । निम्बवृक्षे । निम गाछ । रा नि व ९ ।

**धमनि (नी)** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । ठाकुरले । रा नि व.४ । उत्तरापथप्रसिद्धनलिकानामगन्धद्रव्ये । भा । हे च । नखीनामगन्धद्रव्ये । हरिद्रायाम् । शिरायाम् । रा नि व १८ । शिराविकार एव धमनी । धमन्यश्च नाभिजाः तत् संख्या च २४ । तेषु दशोर्द्ध्वगा, शेषास्तिर्य्यग्गाश्च । तेषूर्द्ध्वगा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भक्षुतहासभाषणरोदनगानादिकर्म्म सम्पादयन्तो देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं शाखात्रयं विस्तारयन्त्य ३०संख्या भवन्ति । तासु प्रत्येकं द्वे द्वे कृत्वा दश धमन्यो वातपित्तकफशोणितरसान् वहन्ति । अष्टौ च रूपादीनि गृह्णन्ति । शिष्टासु द्वादशसु द्वाभ्यां वाङ्निष्पत्ति, द्वाभ्यां घोषणं, द्वाभ्यां निद्रा, द्वाभ्यां जागरणं, द्वाभ्याञ्च रक्तवहन भवति । शिष्टेन स्तनसंश्रितेन द्वयेन च स्त्रियाः स्तन्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं स्तनाभ्यां भवति । अधोगास्तु दश पित्ताशयमधिगम्य विभक्तास्त्रिंशत्संख्या । तासु द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान् वहतः । शिष्टाश्च द्वे अन्नमाश्रित्यान्नं वहतः । द्वे जलं वहतः, द्वे वस्तिमाश्रित्य मूत्रं वहतः । द्वाभ्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रियश्चार्त्तवञ्च प्रादुर्भवति, द्वे च तद्द्वयं निःसारयतः । द्वे स्थूलान्त्रनिबद्धे मूत्रपुरीषं निःसारयतः । अवशिष्टाश्चाष्टौ तिर्य्यग्गामिन्यो स्वेदं निःसारयन्ति । एताश्चाधोगा धमन्यः पक्वाशयकटिमूत्रपुरीषगुह्यवस्तिमेढ्रपादप्रभृतीन्याश्रित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति । तिर्य्यग्गाश्च धमनीचतुष्टयं प्रत्येकमसंख्यशाखाविभक्तं देहं रन्ध्रमयिवत् करोति । एतासाञ्च मुखानि प्रतिलोमकूपसलग्नानि । तेभ्यश्च मुखेभ्यः स्वेदा निर्गच्छन्ति, देहरसो वहिरन्तश्च सन्तर्पयति । अभ्यङ्गादिना च तैलादिवीर्य्यमन्तः शरीरं प्रविश्य त्वकपाकादिकं करोति तेनैव च शुभाशुभस्पर्शज्ञानं भवति ।" सु. शा ९ अ । भा ।

**धम्मिः** । स्त्री । अन्त्रे । धमन्याम् । हारा ।

**धयनम्** । क्ली । पाने । रा नि व २० ।

**धर** । पु । कार्पासतूलके । मे ।

**धरणः** । पु । तुलायां । स्तने । धान्ये । हे च । तण्डुले । वै निघ । क्ली । कालिङ्गचतुर्माषमिते माने । प प्र १ख । पलदशमांशे । २४ रक्तिकामाने । रौप्यषोडशमाषे । वै निघ ।

**धरणी** । धारणीकन्दे । रा नि व ७ । शिरायां । रा नि व १८ । खदिरवृक्षे । रा नि व २२ । पुनर्नवायाम् । मेदायाम् । वै निघ । शाल्मलिवृक्षे । श च ।

**धरणीकन्द** । पु । धारणीकन्दे । रा नि व.७ ।

**धरणीधरः** । पु । पर्व्वते । कच्छपे । रा.नि. व.१८ ।

**धरणीवन्धः** । पु । अरिष्टबन्धने । सर्पविषोक्त वन्धनविशेष । स शाखादष्टस्य दशदेशाच्चतुरङ्गुले न्याय्य । यदाह वाभट —"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥" अ.हृ विष.चि. ।

**धरा** । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् । रा नि.व. १८ । वसायाम् । गर्भाशये । मे ।

**धराकदम्बः (क)** । पु । कदम्बवृक्षे । हारा ।

**धराङ्कुर** । पु । भूच्छत्राके । वै निघ. ।

धराजकुष्माण्ड: । पुं । भूमिकुष्माण्डे । भुँइ कुमड़ा । चि.क्र.क.खीरी.चि. ।

धरिमा (न्) । पुं । तुलायाम् । तराजू । मा करे । वै.निघ. ।

धरुण: । पुं । जले । मे. ।

धर्त्तूर: । पुं । श्वेतधुस्तूरे । वै.निघ. ।

धर्म्म: । पुं । स्वभावे । आचारे । गुणे । मे. ।

धर्म्मघ्न: । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मण: । पुं । धमनवृक्षे । धामना गाछ । र. मा. । सर्पभेदे । ढेमना साप । मे. ।

धर्म्मद्वेषी (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे वै.निघ. ।

धर्म्मपत्तनम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

धर्म्मपत्र: । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

धर्म्मवृक्ष: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

धर्म्मसू: । पुं । धूम्याटपक्षिणि । श.र. ।

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणूक । रा. नि.व.६ । [आँकोड । श.च. ।

धलण्ड: (ण्ड:) । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । धला

धर्ष: (र्षितम्) । पुं, क्ली । मैथुने । त्रिका. । जायी ।

धव: । पुं (Anogeissus latifolia Syn. Conocarpus latifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. । मं धामोडा । कं दिंडि वृक्ष । तैं तारिवचेट्टु । गुणा.—कटु: कषाय: कफघ्न: वातघ्न: पित्तकोपन: रुच्य: दीपनश्च । राज. । "धव: शीत: प्रमेहार्श: पाण्डुपित्तकफापह: । मधुर स्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥" भा. । अन्यच्च —"धव: कषाय: कटुक: कफवातविनाशन: । पित्तप्रकोपनो रुच्यो निर्दिष्टो दीपन: पर: ॥" क खमीकम्मधुरम् । रा.नि.व.८ । काके । त्रिका । मनुष्ये । श्रम । खदिरे । र.मा.सं मधुमयलीवृ ।

धवनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । वै. निघ. ।

धवल: । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि. व.८ । यवे । श्वेतकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । धातकी वृक्षे । वै.निघ । क्ली । मेतमरिचे । रा.नि.व.६ । त्रि । श्वेते । सुन्दरे । त्रिका. ।

धवलपत्र: (त्री (त्र)) । पुं । हंसे । रा. नि.व.१९ । [पाँकन । रा.नि.व १० ।

धवलपाटली । स्त्री । शुक्लपाटल्याम् । श्वेत

धवलमृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् । कुल खड़ि । रा.नि.व.१३ ।

धवलयावनाल: । पुं । श्वेतवर्णयावनालवृक्षे । शादा जनार । मं श्वेतजुवारी । कं बिलि यजोल । थयं शिर्म्मीधान्ये वर्त्तते । गुणा:—शै- त्य: बल्य. त्रिदोषघ्न उष्ण. रुचिप्रद. पर्श्नोघ्न: पथ्य. गुल्मव्रणघ्न । रा.नि.व.१६ ।

धवलशारिवा । स्त्री । शुक्लशारिवायाम् । अनन्तमूल । वै.निघ. ।

धवला । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । See धवला श्वेतशारिवा च । भा.पू.१भ. । गवि । शादा गरू । त्रिका. । वचायाम् । श्वेतापराजितायाम् । र.चि. पापरोगाणकरत्से ।

धवली । स्त्री । शुक्लगवि । श्रम. ।

धवलेक्षु: । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

धवलोत्पलम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । नीलफूल, हाला फूल । रा.नि.व.१० ।

धवित्रम् । क्ली । मृगचर्म्मनिर्म्मितव्यजने । श्रम. ।

धाक: । पुं । वृषे । क्ली । अन्ने । स्तम्भे ।

धातकी । स्त्री (Woodfordia floribunda. Grislea tomentosa.) स्वनामख्यात पुष्पवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । हिं धावइ, धा वोड़ा । मं धायटी । तैं धारिपुष्पु, जाजि । उत्. ज्ञातिकी । गुणा:—कटु: उष्णा मदकारिणी प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पव्रणघ्नी च । रा.नि. व.६। "धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघु: । तृष्णातिसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥" भा. । शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । क्ली । धातकीपुष्पे । धाइ फुल । सु.सू.३८श.कषायादि: । च.सू. ४श. ।

धातक्यभिषुतम् । क्ली । धातकीपुष्पकृतसुराभेदे । गुणा.—हृद्यं रुच्यं दीपनं दीपनञ्च । च. सू.२७श. ।

**धातक्यादिचूर्णम्** । क्ली । बालरोगाधिकारे औषधम् । पाठः—"धातकीबिल्वधन्याकलोध्रेन्द्रयववालकम् । लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥" धाइफुल, বেলশুঁটা, ধনে, লোধ, ইন্দ্রযব, বালা প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ মধু দ্বারা লেহন । सा कौ. ।

**धाता** । पुं । स्रष्टरि । शरीरादिसंयोगस्य धारणहेतौ । सु.शा.१म. ।

**धातुः** । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिसप्तविधाष्टविधनवविधपदार्थेषु । धाउ । यथा—काञ्चनं रजतं ताम्रं कांस्यं पित्तलं नाग वङ्गं लौहञ्चेत्यष्टौ । रा.नि.व.१८ । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गयशदसीसलौहानीति सप्त । भा. । तथा—"हेमताराऽऽरनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकङ्कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिता. ॥" सुखबोधः । "त्रिविधन्तु सुवर्णं स्यादष्टधा रजतं भवेत् । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु द्विविधं स्मृतम् । यशदं त्रिविधं प्रोक्तं भवेन्नागस्तु षड्विधः । अष्टधा लौहमुद्दिष्टमेते सप्तैव धातवः ॥" भर्क.चि. । गुणाः—"बलीपलितखालित्यकार्श्याबल्यज्वरामयान् । निवार्य देहं दधति नृणां ते धातवो मताः ॥" भा.पू.१म.धातुव. । देहधारकवस्तुविशेषे । स च वातपित्तकफरूपः देहस्य धारणात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—"धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ।" वैद्यकम् । गैरिकमनःशिलाद्यश्मविकारे । प.मु. । शरीरस्यसप्तधातुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । "रसादक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि तद्भवं । अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रमित्यमेषां विनिष्क्रम ॥" रा.नि.व.१८। धातूनाञ्च कर्म्माणि प्रीणनजीवनलेपस्नेहधारणपूरणगर्भोत्पादनानि । गिरिमृत्तिकायां । रा.नि.व.१३।

**धातुक(ज)म्** । क्ली । शिलाजतुनि । वै.निघ ।

**धातुकाशीष(सीस)म्** । क्ली । कासीसे । हिरेक्रम् । रा.नि.व.१३ ।

**धातुकी** । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै निघ. ।

**धातुग्राही (इन्)** । पु । खर्परे । वै.निघ. ।

**धातुघ्नम्** । क्ली । काञ्जिके । है.च. ।

**धातुचेतनकरम्** । क्ली । दुग्धे । आमलके । हिदलौ । वै.निघ. ।

**धातुद्रावकम्** । क्ली । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै.निघ. ।

**धातुनाशनम्** । क्ली । काञ्जिके । चिका. ।

**धातुपः** । पुं । शुक्रे । रसे । श.च. ।

**धातुपाकः** । पुं । रसादिधातुह्रासे । तल्लक्षणम्—"निद्रानाशो हृदिस्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची । अरतिर्बलहानिश्च धातूनाम्पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् । [प.मु । भा. ।

**धातुपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । धातकीवृक्षे ।

**धातुमलः** । पुं । शीसके । रसादिमलेषु । द्रावकादिव मल । "मलिनीकरणान्मलाः ॥" वैद्यकम् । "कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥" भा ।

**धातुमारिणी** । स्त्री । टङ्कणक्षारे । श.च ।

**धातुमारी (इन्)** । पुं । गन्धके । वै निघ. ।

**धातुमाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । धातुकाशीषे । हिरेकम् । वै.निघ. ।

**धातुराजः (कम्)** । पुं, क्ली । वीर्य्ये । शुक्र । वै.निघ. । श च. । [प मु. ।

**धातुवल्लभम्** । क्ली । टङ्कणे । সোহাগা ।

**धातुवादी (इन्)** । पुं । खनिजविद्याभिज्ञः ।

**धातुविट्** । स्त्री । शीसके । वै निघ ।

**धातुविषम्** । क्ली । हरितालादौ । र.सा.सं. ।

**धातुवृद्धिः** । स्त्री । रसादिवृद्धौ, रसादिधातुसाम्ये । च.सू १२म । [आम्रपलाशवर्य्यादौ ।

**धातुवृद्धिकरः** । पुं । धातुवर्द्धकद्रव्ये, अष्टवर्ग-

**धातुवैरी (इन्)** । पुं । गन्धके । श च. ।

**धातुवैषम्यम्** । क्ली । विकारागमरूपकार्य्ययोनौ । च वि ८म. ।

**धातुशेखरम्** । क्ली । Green sulphate of Iron. धातुकाशीषे । हिरेकम् । है.च. ।

**धातुशोधनम्** । क्ली । शीसके । वै.निघ. ।

**धातुशोधनकरी** । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

**धातुसम्भवम्** । क्ली । सीसके । वै निघ ।

**धातुसाम्यम्** । क्ली । विकारोपशमरूपकार्य्ये । चवि न्छ । चारोग्ये । चसू १च । [निघ ।

**धातुस्तम्भनकरम्** । क्ली । चालीकल । वै

**धातुहा** (न्) । पु । गन्धके । वै निघ ।

**धातुक्षयकास** । पु । धातुक्षयकरकासरोगे । क्षयकास । निदा । [निघ ।

**धातूपल** । पु । खड़िकायाम् । खड़ि वै

**धात्रिका** । स्त्री । आमलक्याम् । रा नि व.११ ।

**धात्री** । स्त्री । आमलक्याम् आमला । रा नि व ११ । भा पू १भ । See अकरा । उपमातरि । दाई । तल्लक्षण—"पीनाय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदिहैमीम् । सवर्णां मध्यवयसां स कौला मुदिता सदा । गुहदुग्धां बहुक्षीरां सब स्वामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । केतवेन परित्यक्तां निजपुत्रदर्ध मियां ॥" भा । धात्रीकर्म । यथा—"धात्री तु यदा स्वादु बहुलग्रहदुग्धा स्यात्, तदा स्नातानु लिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधाय ब्राह्मणादीषध धारयन्ती कुमारं प्राङ्मुखं प्रथम दक्षिण स्तन पाययन् ।" इत्यादि । च शा ८च. । [आमलकीपत्र ।

**धात्रीपत्रम्** । क्ली । तालीशपत्रे । रा नि,व ६ ।

**धात्रीफलम्** । क्ली । आमलकफल । आमला । मद व १ । (धा) स्त्री । आमलक्याम् । आमला गाछ । रा नि व ११ ।

**धात्रीलौहम्** । क्ली । शूलाधिकारे । प्रथम पाठ—मुद्गमसुर ६ प यव ४ प पाकार्थजल २ श शे ॥०म । शतावरीरस ८ प आमलकी स्वरस ८ प दधि ८प दुग्ध ८प भूमिकुष्माण्ड स्वरस ४ प घृतं ४ प इक्षुरस ४ प । एकत्र पक्वा पाके सिद्धे प्रक्षेप —जीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं त्वक्चूर्णं तेजपत्रचूर्णम् एलाचूर्णं गजपिप्पलीचूर्णं मुस्ताचूर्णं हरीतकीचूर्णम् अभ्रक लौहभस्म रेणुकचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तालीशचूर्णं नागकेशरचूर्णं प्र त्येकं । तन्मतान्तर ६प यव ४प पाकार्थ जल २श शेष ॥० म । शतमूलीरस ८प आमलकीरस ८ प. दधि ८ प दुग्ध ८ प. ভূমিকুষ্মাণ্ডের রস ৪ প. ঘৃত ৪ প ইক্ষুরস ৪প । একত্র পাক সিদ্ধ হইলে প্রক্ষেপ—জীরা, ধনে, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, গজপিপুল, মুতা হরীতকী, অভ্র, লৌহ, রেণুক, ত্রিফলা, তালীশপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেক চূর্ণ ২তো. । র সা স । শা কৌ । দ্বিতীয় —धात्रीचूर्णं ८ प. मण्डूरचूर्णं ४ प यष्टिमधुचूर्णं २ प गुडूचीक्वाथे समवारं भावयेत् । भावनाक्वाथार्थं क्वाथ्यद्रव्यम् औषधतुल्यमादाय च्युषे वारिणि साधयेत् । আমলকীচূর্ণ ৮ প. মণ্ডুরলৌহচূর্ণ ৪প যষ্টিমধুচূর্ণ ২ প । গুলঞ্চকাথে সপ্তাহ ভাবনা দিয়া শুষ্ক করিয়া ঘৃতভাণ্ডে রাখিবে । ভাবনার কাথ ঔষধের তুল্য লইয়া ৮ গুণ জলে প্রস্তুত করিবে । তৃতীয় पाठी—आमलकलौहत्रिकटुमन शिलाचूर्णं मधु घृतं शर्करा प्र. समम् । আমলাচূর্ণ, লৌহ ত্রিকটু, মনছাল, মধু, ঘৃত চিনি প্রত্যেকে সমান । चतुर्थ वाजीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प त्रिफलाक्वाथेन २१ भावयित्वा अथ मलनौहमधुघृतशर्करा प्र. २ प मिश्रयेत् । আমলাচূর্ণ ৮ প ত্রিফলাকাথে ২১ ভাবনা দিবে । মৃতলৌহ ২ প মধু ২ প ঘৃত ২ প শর্করা ২ প একত্র মিশ্রিত করিবে । रस र. । अन्य पित्तरोगे—"धात्रीचूर्णं स्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य । यष्टीमधुक रजश्च द्विपलं दद्यात् दृष्टे घृतम् । धावयाद क्वथित तच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताह । अच्छातपेन संशुष्कं भूयः पिष्टं घटे स्थितं । घृतेन मधुना युक्तं भोजनादौ मध्यत । त्रीन् वारान् भक्षयेन्नित्यं ।" र. सा स ।

**धात्रीषट्पलकघृतम्** । क्ली । गुल्म घृतम् । "धात्रीफलानां स्वरसे षट्पलं विपचेद्घृतम् । शर्करा सैन्धवोपेत तद्धितं सर्व्वगुल्मिनाम् ॥" धात्री रस घृतम । रस र । भैष. ।

**धात्रेयि(यी)का** । स्त्री । आमलक्याम् । रा. नि व ११ । उपमातरि ।

**धान्यारिष्टम्** । क्ली । पाण्डुरोगे । "धात्रीफल सहस्रे द्वे पीड़यित्वा रसन्तु तं । क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्द्धकुड़वेन च । शर्कराईतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धे घटे स्थितं । प्रपिबेत्पाण्डुरोगार्त्त ।" च चि १०च ।

**धात्र्यादि** । पु । चातुर्थिकज्वरघ्ने धात्रीमुस्ता-मृतचीद्रकृते कषाये । वा चि १५ ।

**धानक** । पु । माषपरिमाणे । च कल.१२ञ । क्ली । धन्याके । मद व २ ।

**धाना (ना)** । स्त्री । चिपीटके । चिडे । प मु । भ्रष्टयवादौ । भाजा यवादि । हि बहुडा । गुणा —विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुश्च । चर । 'यवादयश्च ये भ्रष्टा धानास्ते परिकीर्त्तिता । रा नि व ६ । "धाना सुदुर्जरा रूक्षास्तृप्रदा गुरवश्च ता । तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशन्य सम्प्रकीर्त्तिता ॥" धन्याके । धनियाँ । भा । अ ङ्कुरभ्रष्टयवे । सु चि १०ञ ।

**धानाकाः** । स्त्री । धान्याके । धने । वा सू. १५ञ गुडच्यादि । "धानाकारक्तचन्दनम् ।" (ब हुवचनान्तो) । [दिव छातु । हृ च ।

**धानाचूर्णम्** । क्ली । भृष्टयवादिचूर्णे । यवा

**धानिका** । स्त्री । धान्यके । धने । वै निघ ञ सा चि यवान्यादौ । [लुडचे । रा नि व ११ ।

**धानी** । स्त्री । धान्यके । धने । मद व २ । पी

**धानुष्का** । स्त्री । अपामार्गवृक्षे । आपा° गा छ । श.च ।

**धानुष्यः** । पु । वंशे । रा नि व ८ ।

**धानेय(क)म्** । क्ली । धन्याके । रा.नि व ६ । आर्द्रधान्यके । काँचा धनियाँ । वै निघ ।

**धान्धा** । स्त्री । एलायाम् । श च. ।

**धान्यम्** । क्ली । ४ तिलमाने । ६ गुञ्जामाने । धान्याके । धने । रा नि व ६।२३ । भूम्यामलक्याः । रा नि व २३ । (Oryza sativa.) ( ommou rice plant. शाल्यादिवृक्षे । सतुषतण्डुले । धा । धान्य त्रिधा शालिषष्टिकव्रीहिभेदत । यथा—"शालयो हैमनास्तत्र षष्टिका ग्रैष्मका अपि । व्रीहयस्त्वाशव ख्याता प्रावृट्कालसमुद्भवा ॥" राज १प । शूकशिम्बीतृणधान्यभेदेन त्रिधा । रा नि.व १६ । शालिव्रीहिशूकशिम्बीक्षुद्रधान्यभेदेन पञ्चविधम् । "शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहय षष्टिकादय । यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम् । कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यञ्च तत्स्मृतमिति ।" भा पू १भ धा.व. । अष्टादशविधम् । यथा —"रक्तशालिर्महाशालि कलमा षष्टिकापरा । खञ्जरीटीपताक्षी च नीरजान्या कपिञ्जला । सौगन्धी शूकला चान्या तिलवासी कचोरका । गरुडा वक्रवल्ली च काल मान्या तथापरा । विलज्जा मागधी मौता ता अष्टादश शालय ॥ कङ्गुश्चतुर्विधं प्रोक्तं श्यामाकं श्चीनक कट । कोद्रवो द्विविध प्रोक्तो वंशबीज शरोद्भव । कुसुम्भबीजं तीली च योनरी च गवेधुक । द्विजाङ्गला राजनी च क्षुद्रधान्यगणस्त्वयम् ॥" क्षुद्रधान्यम् । त्रिधा यवश्च गोधूमो मुद्ग षड्विध ईरित । द्विविध प्रोच्यते माषो राजमाषस्त्रिधा मत । मकुष्ठस्तुवरी त्रेधा निष्पावकमसूरकौ । त्रिधा चणक उद्दिष्ट कलायश्च त्रिपुण्ड्रक ॥"अत्रि । एषां गुणा स्वस्वपर्य्याये ज्ञेया । शरद्ग्रीष्मोद्भवधान्यगुणा — धान्यं शरद्ग्रीष्मभवं पाकेऽम्लं पित्तकृद्गुरु ।" ऋतुसन्धिजधान्यगुणा —"ऋतुसन्धिभवं स्तोकं पित्तलं कफनाशनम् ॥" राज १प. । स्थलजधान्यगुणा —"स्थलजं कफपित्तघ्नं कषायं कटुपाकि च । किञ्चित्तु तिक्तमधुरं पवनानलवर्द्धनम् ॥" वापितावापितधान्यगुणा — "वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्धीनमवापितम् ।" रोप्यातिरोप्यधान्यगुणा —"रोप्यातिरोप्ये लघुनी शीघ्रपाके गुणोत्तरे । अदाहिनी दोषहरे बल्ये मूत्रविवर्द्धने ॥" यच्छूकसमन्वितं व्रीह्यादिकं तच्छूकधान्यम्, शिम्बीनिगूढं मुद्गमकुष्ठकादि शिम्बीधान्यम् । तृणोद्भवतया तृणधान्यम् । इति । "पक्वं हरितलूनञ्च धान्यं सम्यग्गुणावहम् । शुष्कं लूनन्तु निःसारं रूक्षं तन्मत्वनाशनम् ॥" इति हरितलूनान्नशुष्कलूनान्नगुणा । "कोमधान्यं नवम्वल्यं मधुरं वत्सरोषितं । निर्द्दोषं लघु पथ्यञ्च तद्वर्षाद् चिरस्थवेत् । नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितं । हाब्दोषितं लघु पथ्यं त्रिवर्षाद्बलभृद्भवेत् ॥" इति नवधान्यजीर्णधान्यगुणा । धान्यं वापितम् उत्तम, तदेव छिन्नोद्भवं मध्यमम् । दग्धभूमौ वने वा वापितं छिन्नोद्भवं धान्यं विष्टम्भकरम् । चारोदकसमुत्पन्नं श्वभ्ररोगघ्नम् । सुचिक्कणभूमिजम् चाजीबलकरम् । बालुकाभूमिजञ्च लघुरिष्टहरञ्च । रा नि व १६ ।

**धान्यकम्** । क्ली । स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । धने । हि कोथुम्बुरि । धनिया । मद व १ । गु

धा. —मधुरं शीतलं कषायं पित्तघ्नं ज्वरकासद्वश्वासच्छर्दिकफघ्नं दीपनञ्च । रा.नि व ६ । च.मू ४ अ. । च द.ज्वरादि चि. । "विल्वधान्यकनागरै. ।" सुं । माषमितमाने । ७ कुँठ । प.प्र.१ख. ।

**धान्यकचुकी (इन्)** । पु । धान्यत्वचि । धानेर खोसा । गुणा.—धान्यगुणयुक्त । रा नि. व.१६ ।

**धान्यकतण्डुलः** । पुं । कण्डितधन्याकतण्डुले । धनेर चाल । भा.म १भ अम्लकाञ्जि चि.धान्यकक्वाथे । "प्रातर्धान्यकतण्डुलक्वाथ ।"

**धान्यकल्कः** । पु । तुषे ।

**धान्यचतुष्कम्** । क्ली । अतीसारे धान्यसुण्ठकबालकविल्वक्रतकषायविशेषे । वैद्यकम. । क्लि. ।

**धान्यचमसः** । पुं । चिपीटके । चिंडे । चि

**धान्यजम्** । क्ली । धान्ये । रा नि व ६ ।

**धान्यतुषोदम्** । क्ली । धान्यतुषक्रतसन्धानविशेषे । एतदभावे काञ्जिकम् । सि.यो अजी.चि. ।

**धान्यतैलम्** । क्ली । गोधूमयावनालव्रीहियवादिजतैले । गुणा. — त्रिदोषशमनं कण्डूकुष्ठादिहरं चक्षुष्यञ्च । रा.नि व १५ ।

**धान्यपञ्चकम्** । क्ली । आमशूलादौ कषाये । "धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव वा । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥" वैद्यकम.। पञ्चविधधान्येषु शालिव्रीहिशूकशिम्बीक्षुद्राख्येषु । "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकं । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥" भा. ।

**धान्यपटोलः** । पु, क्ली । पित्तश्लेष्मज्वरे योगविशेषे । अत्र धान्यस्य १० माषा. पटोलस्य च ६ माषा' । सि यो.ज्व.चि. ।

**धान्यपानकम्** । क्ली । धान्यक्रतपानकविशेषे । धनेर पाना। तस्य साधनविधि —"शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितं । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतं । नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥" भा. ।

**धान्यपिप्पली** । स्त्री । आमज्वरे । ज्वरे दीपनी पाचनी च । धान्यादीनां प्रत्येकं ६ माषा ४ रात । यो रत्ना ।

**धान्यमण्डः** । पुं,क्ली । धान्यक्रतमण्डे । धानेर मण्ड । गुणाः—"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमघ्नञ्चाऽस्रदोषहृत् । वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनम्परम् ॥" अत्रि.१२अ. ।

**धान्यमद्यम्** । क्ली । धान्यक्रतमद्ये । धेनो मद । गुणा' – गुरु विष्टम्भि च । रा नि व.१४ ।

**धान्यमाषः** । पुं । कलाये, माषे । वै निघ । षोडशसर्षपपरिमाणे । च.कल्प.१२अ. ।

**धान्यराजः** । पु । यवे । रा.नि.व १६।२३ ।

**धान्यवीजम्** । क्ली । धन्याके । रा नि व ६ ।

**धान्यवीरः** । पु । माषे । माष कलाय वा विवि कलाय । रा.नि.व.१६ ।

**धान्यशाकम्** । क्ली । धन्याकशाके । धनेर शाक । र चि ८अ. । [ऊड वा शीष । लटा ।

**धान्यशीर्षकम्** । क्ली। धान्यकणिशे । धानेर

**धान्यश्रेष्ठम्** । क्ली । हैमन्तशालिधान्यभेदे, वृधान्ये । हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि व.१५ ।

**धान्यस्वेदः** । पु । धान्याम्ले स्वेदे । माषादिकोषधान्ये स्वेदे । सु.चि ३२अ ।

**धान्या** । स्त्री । धान्यके । अत्रि २स्थान १अ ।

**धान्याकम्** । क्ली । धान्यके । मद.२व. । वै. निघ.१भ.छर्दि.चि. ।

**धान्याग्रम्** । क्ली। धान्यकणिशे ।

**धान्याभ्र(क)म्** । क्ली । अभ्रकविशेषे । कृत्रिम अभ्रविशेष । तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे— "पादांश शालिसंयुक्तमभ्रं बद्धा च कम्बले । त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत्करै. । कम्बला द्गलितं सूक्ष्मं वालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥" इति । तद्ग्रहणप्रकरणम्—"कृत्वाभ्रं धमितं तत. क्षीरे विनिक्षिपेत् । भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्बयोद्रवै । भावयेदष्टयामन्तदेव शुध्यति चाभ्रकम् । कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वा तु मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यमर्कमूलद्रवेण वा । वेष्टयेदर्कपत्रेण सम्यग्गजपुटे पचेत् । पुनर्मर्द्यं पुन पाच्य सप्तवारं प्रयत्नत. । ततो वटजटाक्वाथैस्तद्देयं पुटत्रयम् ॥" र.चि,४अ ।

**धान्याम्ववम्** । क्ली । मधुरम्लीरक्रतसन्धान-

विशेषे । লেবুর আরক । मधुभाण्डे जम्बीररसैरापूर्य धान्यराशौ मास स्थापयेत् । वै निघ ।

**धान्याम्बु** । क्ली । धान्योदके । वा चि ६ष. ।

**धान्याम्ल(क)म्** । क्ली । रसस्वेदनकाञ्जिकविशेषे । यथालब्धनिस्तुषधान्यानि जलेन भाण्डमध्ये तावद्रक्षेत् यावदम्लत्वं नायान्ति । ततश्च तन्मध्ये भृङ्गराजमुण्ड्यपराजितामत्स्याक्षीसर्पाक्षीसहदेवीत्रिफलानीलापराजिताहंसपादीचित्रक समूलं यथालाभं कुट्टयित्वा देयम् । "नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तु षन्नैर्जलान्वितैः । मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेत् यावदम्लत्वमाप्नुयात् । तन्मध्ये भृङ्गरा मुण्डी विष्णुकान्ता पुनर्नवा । मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकं । समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् । पूर्वोक्तभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकामिदं स्मृतम् । स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥" भा २भ । च द दध्या चि । काञ्जिके । काञ्जि । रा नि व १५ । तत्साधनप्रणाली यथा—"धान्याम्लं शालिचूर्णञ्च कोद्रवादिकृतं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनं । अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापनेषु च ॥" भा पू २भ. ।

**धान्यारि** । पु. । वनमूषके । रा नि व १९ ।

**धान्यासव** । पु । धान्यकृतासवे । सुडधान्यधातकीसुरासौवीरकसैरेयमेदकधान्याम्लेषु षट्सु । च सू २५अ । [व.१६ ।

**धान्योत्तमम्** । क्ली, पु । शालिधान्ये । रा नि.

**धान्वः** । त्रि । जाङ्गले । वा चि २भ. ।

**धान्वन्तरघृतम्** । क्ली । प्रमेहाधिकारे घृतम् । गव्यघृत १६ श । क्वाथार्थ—दन्तीमूल चित्रकमूलम् एषां प्र ८ प हरीतकी २० प देवदारु कदम्ब केलिकदम्बत्वक् वरुणत्वक् आरग्वधत्वक आम्रत्वक् पुनर्नवा करञ्जत्वक प्र ६ प दशमूल मिलित्वा ६४ प वारि चतुर्गुण शे. चतुर्थांश । "कल्क"—पञ्चलवण पञ्चकोल प्र २ तो. । इति धन्वन्तरम् । सा को । घৃত ১৬ শ । কাথার্থ—দন্তীমূল, চিতামূল প্রত্যেকে ৮ প হরীতকী ২০ প. দেবদারু ৬ প. কদম্ব, কেলিকদম্ব, বরুণ, সোঁদাল, আম্র, পুনর্নবা, করঞ্জ প্রত্যেকের ছাল ৬ প দশমূল মিলিতে ৬৪ প জল চতুর্গুণ শে চতুর্থাংশ। কল্কার্থ—পঞ্চলবণ, পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতামূল শুঁট প্রত্যেকে ২ তো । द्वितीयम्—गव्यघृत ४ श । क्वाथार्थ—दशमूल करञ्जद्वयस्य फल (तदभावे त्वक) देवदारु हरीतकी शुक्लपुनर्नवा वरुणमूल दन्तीमूल चित्रकमूल पुनर्नवा कदम्बत्वक् केलिकदम्बत्वक स्नुहीत्वक् बिल्वत्वक् भल्लातक शटी पुष्करमूल कणामूलम् एषां प्र १० प. यवकोलकुलत्थानां प्र १६ प वारि २१० श, शे ५४ श ४ प । कल्कार्थ—हिज्जलमूल त्रिफला भार्गी रोहितकमूलं गजपिप्पली शुण्ठी वचा विडङ्ग गुञ्जारोचनी एषां प्र ५॥० तो । च द । ঘৃত ৪ শ. । ক্বাথার্থ—দশমূল করঞ্জ, রক্ত করঞ্জ দেবদারু, হরীতকী, শ্বেতপুনর্নবা, বরুণ দন্তী, চিতা, পুনর্নবা, কদম্ব, কেলি কদম্ব, সিজু, বিল্ব, ভেলা, শঠী, পুষ্করমূল, পিপুলমূল প্রত্যেকে ১০ প যব, কুল, কুলথ প্রত্যেকে ১৬ প. জল ২১০ শ শেষ ৫৪ শ ৪ প. । কল্কার্থ—হিজলমূল, ত্রিফলা, বামুনহাটী বহনামূল, গজপিপুল, শুঁট, বচ, বিড়ঙ্গ, কমলাগুঁড়ি প্রত্যেকে ৫॥০ তো. । रस र. । [मि.।

**धाम** (न्) । क्ली । शरीरे । श्रम । जन्मनि ।

**धामकम्** । क्ली । कर्षे । गन्धद्रव्य वा ग्राम कर्पूर । रा नि व ८ । पु । माषपरिमाणे । "द्वे मध धामकश्चैव ।" च म ।

**धामनी** । स्त्री । शोणितवाहिशिरायां । श च ।

**धामार्गवः** । पु । पीतघोषायाम् । পীত ঘোষা । धुन्धुल । हि नेनुआ । च सु । सु सू २८अ. । च सू १।२अ । अपामार्गे । रक्तापामार्गे । भा पू १ भ । महाकोषातक्याम् । ঝিঙ্গা । हि तारई । ते छतरीयि, चैतिपीर । रा नि.व.७ । राजकोषातक्याम् । वा टी हेमा ।

**धार** । पु । पापाणविशेषे । सन्तती । द्रवद्रव्यमात्रे । क्ली । वृष्ट्युदके । वृष्टির জল । तच्च द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । "धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा । शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् । सौवर्णे राजते ताम्रे स्फटिके काच

निर्मिते। भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारसं स्मृतं ॥" गुणाः जलशब्दे ज्ञेयाः। भा.।

**धारकः (का:)** । त्रि। उपादिद्रव्यमाने। सु. सू.४५अ.।

**धारणी (या)** । स्त्री। स्वनामख्यातमहाकन्द शाकविशेषे। धारणीकन्द, मैलगडे इति च भाषापदेशे ख्याता। धरणीकन्द। गुणा:—मधुर, कफपित्तघ्न मुखदोषघ्न कण्डूकुष्ठघ्न। रा.नि.व.७। आम्रयाम्। शरीरान्तर्नाडीविशेषे। मे.।

**धारा** । स्त्री। द्रवद्रव्यस्य सन्ततक्षरणे। गुडूच्यां। वै.निघ.१अ जीर्णज्वर चि मैत्रेयीपाके। हरिद्रायां। त्रिका.। आमलक्याम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै. निघ.। शस्त्राणां शाणतीक्ष्णतायाम्। धार। छि तेज। सा च शस्त्रधारा सामुर्य्येंशासुरी कैशिका कैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्मविशेषेषु भिन्नप्रकृतिका। तत्र भिदनानामन्यानां मासुरी (मसूरधारातन्वी) मण्डलाग्रादिभिन्नानाम् अर्द्धमासुरी (मसूरदलधारार्द्धतन्वी), सूचीकुशपत्रादिच्छेदनानां विधावधानाय कैशिकी (केशसमानतन्वी), वृहिपत्रादिच्छेदनानामर्द्धकैशिकी (अर्द्धकेशसमानतन्वी) चेति। सु.स.८अ.।

**धाराकदम्बः** । पुं। (Adina cordifolia, Syn. Nauclea cordifolia.) स्वनामख्यात वृक्षविशेषे। देवनिरस्। हि हल्दु। म धारा कदंबु। क धारेकडव। ते [illegible]। गुणाः—कटु वर्णं हिम कषाय तिक्त विषघ्न शोथहारक विषदोषहरश्च। रा.नि.व.८।

**धाराङ्कुरः** । पुं। [illegible]। [illegible]। पर्याय श.।

**धाराटः** । पुं। [illegible]। चातके। श.च.।

**धाराफलः** । पुं। मदनवृक्षे। [illegible]। रा.नि.व.८। (ला) स्त्री। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.७।

**धारायन्त्रम्** । क्ली। [illegible]। [illegible] ।

**धारावरम्** । क्ली। [illegible]। [illegible]।

**धारास्नुही** । स्त्री। त्रिधारस्नुहीभेदे। तेकाँटा सिज्। रा.नि.व.८।

**धारि** । क्ली। आयुषि। (धारयति शरीरं पुलिता गर्न्तुं न ददातीति)। च.सू.१अ।

**धारिणी** । स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। श.च.।

**धारी (इन्)** । पुं। पीलुवृक्षे। आद्रोट। जटा.।

**धारुः** । त्रि। स्तन्यपायिनि। जटा.।

**धारोष्णम्** । क्ली। दोहनेनोष्णधारया पतिते दुग्धे। धारोष्ण दुध। गुणाः —"धारोष्णम् अमृतमयी भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्।" रा.नि.व.१५। त्रि। धारया उष्णं, यस्य सुसमेव पाचम्। "धारोष्णमयतीपमम्।" वा.टी.ईमा।

**धार्त्तराष्ट्रः** । पुं। हंसभुक्तराजहंसे। कृष्णचञ्चुचरणहंसे। (ढौड़ि हांस। अम.। सर्पभेदे। मे।

**धार्त्तराष्ट्रपदी** । स्त्री। हंसपादीलतायाम्। रा.नि.व.५। [illegible]। वै.निघ।

**धाव(वि)निः (नी)** । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। [illegible]। च.सू.। वा.चि.१अ "धाविनीफले हन्ताम्।" कण्टकार्याम्। धानकीवृक्षे। रा.नि.व.५।[illegible]। [illegible]। [illegible]। च.द.नि.धी.यस्य चि.। मदवृक्षे। वै.निघ.।

**धावनिका** । स्त्री। कण्टकार्याम्। च.सू.। वै.निघ.४अ मूत्रदोषबालनिपात(?).चि.। {वा.।

**धीः** । स्त्री। बुद्धौ। अम। [illegible]

**धीतिः** । स्त्री। [illegible]। हे.च.।

**धीन्द्रियम्** । क्ली। ज्ञानेन्द्रिये। [illegible]। अम.।

**धीमोटिनी** । स्त्री। [illegible]। रा.नि.व.१५।

**धीरः** । पुं। [illegible]। रा.नि.व.५। [illegible]। [illegible]। वै.निघ।

**धीरस्कन्धः** । पुं। [illegible]। वै.निघ.। [illegible]।

**धीरा** । स्त्री। [illegible]।

क्षीललतायाम्। বড লতাফটকী। काकोल्यां। रा नि व ३। क्षीरकाकोल्याम्। वै निघ। शिग्रु पाठचे। শিশু গাছ। प मु। कृष्णशिग्रुपायां, কালশিশু বা কাল অগুরু। रा नि व ९। शुक्लवचायाम्। काण्टकसेवत्याम्। वै निघ.। मद्य विशेषे। रा.नि व १४।

**धीरावी।** स्त्री। पीतशिग्रुपायाम्। वै निघ।

**धीवरी।** स्त्री। शतमूल्याम्। रा नि व ४।

**धीहरा।** स्त्री। कुन्दुरौ। वै निघ.।

**धुकः (का)।** पु, स्त्री। भूमिवदरवृक्षे। वै निघ.।

**धुकन्धुकम्।** क्ली। वदरीफले। मद व ६।

**धुकी।** स्त्री। भूवदरे, हस्तिकोल्याम्। আম-কোলী। मद व.६। [गृहधूमे। ঝুল। मे.।

**धुन्धुमारः।** पुं। इन्द्रगोपनामकीटविशेषे।

**धुरणीफलः।** पु। शुन्नवृक्षे। प मु।

**धुरन्धरः।** पु। धववृक्षे। प मु। र मा।

**धुर्दर, धुर्य्य.।** पु। ऋषभके। रा नि.व.५।

**धुस्तु(स्तू)रः।** पु। (Datura fastuosa) कृष्णधुस्तूरे। (Datura elba) श्वेतधुस्तूरे। (Datura metel.) उपविषपर्य्यायस्तनामख्या तकस्तच्चुपे। ধুতুরাগাছ। र मा। हि धातुरा। मं धत्तूर। क मदकुणिगे। तें उम्मेत्तचेट्टु तम उन्मेत्त। ता. কারুউমতে। गुणा —कटुत्वं कान्तिकारी व्रणघ्न. त्वग्दोषखर्जूकण्डूज्वरघ्न भ्रम जनकश्च। रा.नि व १०। मूर्च्छाजनक अग्निघ्न पित्तघ्नश्च। राज.। 'धुस्तूरादिव यद्गोजमन्यच्चापि विषञ्च यत्। चीरेण पाचयेद्दोलायन्त्रेण शुद्धिमाप्नुयात्।" इति शोधनम्। सा.कौ.। घण्टाकर्णक्षुपे। ঘেঁটু গাছ। रुद्रतैले। सा.कौ।

**धुस्तूरतैलम्।** क्ली। कर्णरोगाधिकारे पक्वतैलम्। 'निशागन्धपलैः पक्वं कटु तैलं पलाष्टकं। धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीनिषूदनम्।" कटुतैलं ८ प धुस्तूरपत्ररस १६ प। कल्कार्थे—हरिद्रा गन्धकयो प्रत्येक १ प.। सा कौ.। इदमेव रसरत्नाकरे गन्धकतैलम्। [निघ।

**धूक.।** पु। वायौ। वकुलवृक्षे। विडाले। वै.

**धूनकः (नः)।** पु। शालनिर्यासे। धूना। त्रिका। क्ली। कम्पने।

**धूनराजः।** पु। वृक्षविशेषे। क्रमिमत्तुबीति प श्चिमदेशे। गुणा मूत्रल ग्राही कफघ्न दन्तरोगघ्नो बल्य मेहाद्युग्दरघ्नश्च। श्चि.।

**धूनिः।** स्त्री। कम्पने। व्याक।

**धूप.।** पु। उष्णखेदे। ভাপরা। सुगन्धीकरणे गन्धद्रव्यादिधूमे तद्वर्त्तौ च। हि च। माहेश्वरादौ। धूपार्थे द्रव्यगणो यथा—'द्विधागुर्देवदारुश्च गन्धपाषाणकस्त्रिधा। गुग्गुलु पञ्चधा सर्जो निर्यासः सरलस्य च। पद्मकाष्ठं भोचरसो निर्यास सल्लकस्य च। राल नेपालकश्चेति गणोऽयं धूपसञ्ज्ञक॥" अर्क.चि.।

**धूपकम्।** क्ली। तूलकाष्ठे। रा नि व.९।

**धूपद्रुम.।** पु। रक्तखदिरे। रा नि व.८॥

**धूपनम्।** क्ली। धूपाधिवासने। धूपेन घर्षाक र्षणे। ভাপরা। Lumigation व्रणादीनां क्रियाविशेषे। শুকো গনম্। स च व्रणशोधना-नन्तर विधेय। तद्द्रव्य यथा—"श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि। सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् व्रणधूपनम्॥" सु।

**धूपनः।** पु। धूनके। धूना। श.मा.।

**धूपवृक्ष. (क.)।** पु। रक्तखदिरवृक्षे। रा नि. व ८। देवदारुवृक्षे। सरलवृक्षे। त्रिका। श.र।

**धूपसरला।** स्त्री। धूपाङ्गसरलवृक्षविशेषे। वै निघ.। [१२।

**धूपाग(गु)रु।** क्ली। दाहागुरुणि। रा नि व

**धूपाङ्गः।** पु। श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे। টার্পেন্টাইন্ গাছ। रा.नि व.१२।

**धूपार्हम्।** क्ली। कृष्णागुरुणि। रा नि व १२।

**धूप्यः।** पु। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा नि व १२।

**धूमः।** पु। शिलारसे। गृहधूमे। ঝুল। मेघके। ধোঁওয়া। गुणा —"स च श्लेष्मकरो धूमो नेत्रयोरहितो भ्रमम्। शिरोगौरवकश्चापि वातपित्तञ्च कोपयेत्॥" भा। वातपित्तवर्द्धक। राज १५। अस्य पानार्थे पञ्चविध—प्रायोगिकः स्नेहन रेचन कासघ्न वामनोयपति। पञ्चविधा एव धू

मवर्त्तयः। सतैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्जेन श्लक्ष्णपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं परिवेष्ट्यालेपयेत्। एषा प्रायोगिकधूमवर्त्तिः। स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहने। शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने। कासघ्ने कासहरैर्बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्दहिङ्गुङ्गुदीत्वक्मन शिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः। वामनीये वामनीयैः स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्द्रव्यैश्च वर्त्तिः कार्य्या। तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रं स्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेश स्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत्। द्वात्रिंशत् स्नेहने। चतुर्व्विंशतिर्वैरेचने। षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च। एते चापि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवन्ति। व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोतः इति। सु.चि ४० अ.। See धूमपानम्।
[पूं त्र। भा।

**धूमगन्धिकम्।** क्ली। रोहिषतृणं। राजनि

**धूमजाङ्गजम्।** क्ली। नवक्षारे। रा.नि व.६।

**धूमदर्शी।** पुं। नेत्ररोगविशेषः। "शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः। धूमांस्तथा पश्यति सर्व्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः॥" भा.नि.।

**धूमनाड़ी।** स्त्री। प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं नलाकारयन्त्रं। धूमपानस्य नल। यथा —"धूमनाड़ी भवेत्तत्र त्रिपर्व्वा च त्रिखण्डिका। कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा॥" भा.।

**धूमपानम्।** क्ली। धूमपिबानम्। [illegible] म। द। धूमपान। तत्र षड्विधं प्रयोगस्नेहवैरेचन कासहरवामनव्रणधूपनानीति। एषां विशेषा स्वपर्य्याये द्रष्टव्याः। तद्विधि —तत्र [illegible] धूमनाडीना [illegible] द्वादशाङ्गुल [illegible] मान्यधूमस्नेहवैरेचन [illegible] [illegible] कारयेत्। तत [illegible] कृत्वा [illegible] कृत्वा च [illegible] धूमं पिबन् [illegible]। [illegible] [illegible] वर्त्तिम्। [illegible] [illegible] कृत्वा छिद्रे [illegible] [illegible] धूमं [illegible]। भा.। तद् [illegible]

सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाक्तां प्रदीप्ताग्रां वर्त्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत्। "मुखेन तं पिबेत्पूर्व्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत्। मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया। मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत्। तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिश्च विहन्यते।" विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणाभ्यामाददीत स्नेहनं मुखनासाभ्यां। नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरे। तत्र प्रायोगिकीं वर्त्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्कां अङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेदिति ब्रूयात्। एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति। इतरयोस्त्वपगतधूमेऽङ्गारेष्वरि समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत। प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धेः। एष धूमपानोपायविधिः। गुणाः —दन्तदार्ढ्यमनस्थानभोजनश्रवणकर्म्मसु प्रायोगिक इति। तत्र स्नेहनो वातं शमयति, स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्या-दौष्ण्याद्वैशद्याच्च प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति। भवति चात्र—"नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः। दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः॥" कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखस्रावक्षवथु तन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षि शूलवातकफनिमित्ताश्च मुखरोगा न भवन्ति। प्रायोगिकं [illegible] माददीत मुखनासिकाभ्याम् [illegible] इति [illegible]। वैरेचनिकमादोषदर्शनात्। [illegible] पानार्थं वामनीयं। [illegible] सु.चि ४० अ.।
[illegible]

**धूममहिषी।** स्त्री। नीहारः। कुज्झटिका।

**धूमलिका।** स्त्री [illegible] [illegible]। श ब।

**धूमयोनिः।** पुं। मुस्तके। रत्न.।

**धूमरः।** पुं। [illegible] [illegible] यथा —"[illegible]" [illegible] भा.प्र ६० अ.।

**धूमरजः** । क्ली । गृहधूमे । झूल । भैष.कर्णरोग.चि. ।

**धूमसः** । पुं । माकन्दी । वै.निघ. ।

**धूमसारः** । पुं । गृहधूमे । झूल । र.सा.सं. ।

**धूमसी** । स्त्री । मुद्गविदलादिकृतवटिकायाम् । पापड, दालवड़ि, चुकुनि । प्रणाली यथा— "माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपे शोषिता पश्चात् पिष्टास्ता धूमसी स्मृता । धूमसीरुचिरा सैव प्रोक्ता सुभुंरिका बुधैः । सुभुंरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ।" भा ।

**धूमा(म्र:)** । स्त्री, पुं । कृष्णशिंशपायाम् । वै.निघ. । [सहजातीयपक्षिणि । च.

**धूमिका** । स्त्री । कुज्झटिकायां । त्रिका. । अ

**धूमोत्थम्** । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व ६ ।

**धूमोद्गारः** । पुं । पित्तजरोगभेदे । भा. ।

**धूम्या(म्रा)टः** । पुं । कुलिङ्गपक्षिणि । फिङे । अम. । [नि.व.१२ । उष्ट्रे । घटा. ।

**धूम्रः (कः)** । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.

**धूम्रपत्रा** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । तामाक । मं गांधाली । कं कन्नगिरि । धत्. धूयापतर । गुणाः—तिक्ता शोफघ्नी क्रमिघ्नी उष्णा कासघ्नी रुक्षा दीपनी च । रा.नि.व.५ ।

**धूम्रपत्रिका** । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.१३ । गन्धतृणे । गन्धतृणभेदे । वै.निघ. ।

**धूम्रमूलिका** । स्त्री । यूलीतृणे । रा.नि.व.८ ।

**धूम्रलोचनः** । पुं । कपोते । रा नि.व.१८ ।

**धूम्रवर्णः (कः)** । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ । कीकड़नामविशेषवृक्षे । रा.नि.व.१८ ।

**धूम्रवर्णा** । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि.व.१३ ।

**धूम्रशूलः** । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

**धूम्रा** । स्त्री । मत्स्याक्ष्यां । रा.नि.व.७ ।

**धूम्राह्वा** । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.५ ।

**धूम्रार्चिः** । स्त्री । धूमस्तम्भायाम् । वै.निघ. ।

**धूम्रिका** । स्त्री । कर्णमिश्रणाघे । दालमिछ वा पणुई । रा.नि.व.८ ।

**धूर्त्तः** । पुं । श्वेतकृष्णधुस्तूरवृक्षे । प.मु । धत्तुरवृक्षे । कूष्माण्डे । वै.निघ. । चोरक नामगन्धद्रव्ये । गेंटेला । रा नि.व.१२ । क्ली । लौहकिट्टे । हेच । विड्लवणे । रा नि.व.६ । [श.र. ।

**धूर्त्तकः** । पुं । कीलिकदम्बे । प.मु । शृगाले ।

**धूर्त्तकृत्** । पुं । धुस्तूरवृक्षे । श मा. ।

**धूर्त्तजन्तुः** । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

**धूर्त्तमानुषा** । स्त्री । रास्नायाम् । श.च. ।

**धूर्त्तरः** । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

**धूर्त्ता** । स्त्री । शुक्लकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

**धूर्व्वरः, धूर्य्यः** । पुं । ऋषभके । वै.निघ. ।

**धूलकम्** । क्ली । विषे । श च. । [अम. ।

**धूलिः** । पुं । परागे । गर्द्दभे । पार्थिवरजसि ।

**धूलिका** । स्त्री । धूली । पुष्पपरागे । वै.निघ. । कुज्झटिकायाम् । श र. । [र । त्रिका. ।

**धूलिगुच्छः (कः)** । पुं । पिष्टातके । आबी-

**धूलिजङ्घः** । पुं । काके । काक । वै.निघ. ।

**धूलिपुष्पिका** । स्त्री । केतकीवृक्षे । केया गाछ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतके । वै.निघ. ।

**धूलीकदम्बः (कः)** । पुं । कदम्बवृक्षविशेषे । धाराकदम्ब । मं धूलिकदंबु । कं धूलिगडव । गुणैः धाराकदम्बतुल्यः । रा.नि.व.१० । तिनिशवृक्षे । वरुणवृक्षे । मे. ।

**धूसरः** । पुं । गर्द्दभे । उष्ट्रे । वनपटके । कपोते । रा.नि व.१८ । मुद्रे । वै.निघ. । त्रि । पाण्डुवर्णे । मे. । [शुक्लपुष्पराम्नायाम् । वै.निघ. ।

**धूसरच्छदा** । स्त्री । श्वेतपुङ्खायाम् । प.मु. ।

**धूसरपत्रिका (त्री)** । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । बिछाति । शिवमल्लीशाके । प.मु. । हस्तिशुण्डीनामक्षुपे । हातिशुँड़ । रा.नि.व.५ ।

**धूसरमुद्गः** । पुं । धूसरवर्णमुद्गविशेषे । मं धूसरमूग का पीवरमूग । गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु हरिन्मुद्गसमः कषायः मधुरः रुक्षः पित्तकृत् वातविबन्धकृच्च । रा नि व.१६ ।

**धूसरा** । स्त्री । पाण्डुरफल्लीनामक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

धूसराह्वयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।
धूसरी । स्त्री । गर्दभ्यां ।
धूस्तूरः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । प.मु. । [हि.च. ।
धृतराष्ट्रः । पुं । हंसभेदे । हंसजातीयपक्षिणि ।
धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसविशेषपत्न्याम् । मे. ।
धृतिः । स्त्री । धैर्य्ये । वेगविघाते । भा.म ३भ. उदा.चि. ।
धृष्णुः । स्त्री । कञ्चिकायां । कञ्चि । श.च ।
धेनिका । स्त्री । धान्याके । धने । भा ।
धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्या गवि । अम. ।
धेनुका । स्त्री । धान्यके । धने । मद.व.२ । हस्तिन्या । गवि । मे. ।
धेनुकारिः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै निघ ।
धेनुजिह्वा । स्त्री । गोजिह्वानामक्षुपे । रा.नि व ४ । [गोदुग्धे ।
धेनु(का)दुग्धम् । क्ली । चिर्भट्याम् । भा ।
धेनुदुग्धकरः । पुं । मज्जरवृक्षे । रा.नि.व.८।
धेनुमक्षिका । स्त्री । गोमक्षिकायाम् । डाँश माछि । वै निघ. ।
धोड़ः । पुं । डुण्डुभे । ঢোড়াসাপ । श.र. ।
धौतम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि व.१३ । नीलकाशीसे । नील हिराकस् । वै.निघ. ।
धौतकौशेयम् । क्ली । धौतकौषजे । पट्टोर्णे । श.र. ।
धौतखण्डी । स्त्री । खण्डशर्करायां । वै.निघ. ।
धौतशिलम् । क्ली । स्फटिके । त्रिका. ।
धौमतम् । क्ली । रक्तपीलौ । धूम्रथराशि । वै. निघ. ।
धौरः । पुं । धवहक्षे । धाওয়া गाछ । भा. ।
ध्माङ्क्षः । पुं । काके । बके । जलकाके । पान- কৌড়ী । अम । जलपक्षिभावे । तक्षके । वै निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व ४ । [मदन्मू । रा.नि.व.११ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजम्बूः । पुं । काकजम्बूवृक्षे । भ-
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतण्डुलफला । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायां । कूँच गाछ । रा.नि.व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षदन्ती (नखी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायाम् । रा.नि.व.३।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनामा (नाम्नी) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा नि.व.११ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हवुषाभेदे हवुष फल । रा.नि व.४ । भा. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनासा (सिका) । स्त्री । काकनासालतायाम् । कूँच गाछ । रा.नि.व ३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले । धारा ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । रा.नि.व ४ । [रा नि.व.४ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षवल्ली । स्त्री । काकजङ्घायाम् ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षादनी । स्त्री । काकादनीलतायाम् । रा.नि व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । हला. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षी । स्त्री । काकोल्याम् । काँदनी । मे. । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् । काँद्नी । प.मु. । रा.नि.व.३ ।
ध्मापनम् । क्ली । अग्निसन्धुक्षणे ।
ध्यामम् । क्ली । दमनकवृक्षे । मे. । कत्तृणे । ग्रामकर्पूरे । प.मु । सु.चि.१९अ. । च.द.ग्रन्थि पातज्व.चि.अपराजिताधूपे । च.द.वा.व्या.१८अ तौ प्रसारणीतैले । वै निघ १भ.गुग्गुल्वादिधूपे । मूलके । सु सू.२५अ. ।
ध्यामकम् । क्ली । कत्तृणे । ग्रामकर्पूरे । च सू । प.मु.५अ. । सु सू.१८अ.एलादि: । रोहिषे वा.सू १५अ.हिमा (अभावे तयोर्) । भा.म.३४ विष.चि. । "पिप्पली ध्यामकं मांसी ।" भा.म म.ज्व.चि । [वटवृक्षे । मद.व.५ । त्रिका.
ध्रुवः । पुं । धववृक्षे । धाওয়া गाछ । र.मा.

ध्रुवा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा नि व.४ । मूर्व्वायाम् । मे ।

ध्वंस: । पुं । मद्यविकाररोगे । लक्षण यथा—"श्लेष्मप्रसेक कण्ठास्यशोष शब्दासहिष्णुता । तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेय ध्वंसकलक्षणम् ॥" च.।

ध्वंसी । स्त्री । मानविशेषे, त्रसरेणुपरपर्य्याये मागधमाने । "त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना ध्वंसी निगद्यते ।" य म १ख । पु (इन्) । गिरिसपीलौ । श र. ।

ध्वज: । पु क्ली । शिश्ने । भा म उ. १ "ध्वजपतत्वती नृणां क्लैब्यं समुपजायते ।" "ध्वज चिह्ने पताकायां मेढ्रे ।" विश्व । तालवृक्षे । रा नि व ८।

ध्वजद्रुम: । पु । तालवृक्षे । रा.नि व ८ ।

ध्वजप्रहरण: । पु । वायौ । श र ।

ध्वजभङ्ग: । पु । छिन्नपातक्षतक्लैब्यरोगविशेषे । ध्वजभङ्ग रोग । निदानलक्षणे यथा—"अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारत । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुक । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धासात्म्यभोजनात् । अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात । कन्यागमनाच्चापि वियोनिगमनादपि । दीर्घरोमां चिररोत्सृष्टां तथैव च रज स्वलां । दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुतां । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यो गच्छेत् कामहर्षित । चतुष्पदादिगमनाच्छेफसश्चाभिघातत । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् । रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥" च । See क्लैब्यम् ।

ध्वजवृक्ष: । पुं । माड इति कोङ्कणदेशख्यातवृक्षे । रा.नि.व.६ । [पिं । मे ।

ध्वजी (इन्) । पुं । मयूरे । रा नि.व.१८ । स-

ध्वनिग्रह: । पुं । कर्णे । त्रिका ।

ध्वनिबोधक(न)म् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै निघ. । [श्रम । अलपक्षिमात्रे ।

ध्वाङ्क्ष: । पु । काके । वके । मत्स्यादपक्षिणि ।

ध्वान्तवित्त: । पुं । खद्योते । श र. ।

ध्वान्तशात्रव: । पु । शोणाकवृक्षे । श.च. ।

ध्वान्तोन्मेष. । पु । खद्योते । जनाकि पोका । त्रिका ।

---

# न

न: । पुं । रवे । ए.को. ।

न:क्षुद्र: । त्रि । ह्रस्वनासिके । शब्दा । हे.च. ।

नकुटम् । क्ली । नासिकायाम् । श मा. ।

नकुल: । पु । (The bengal mungoose, Viverra ichneumon.) स्वनामख्यातजन्तौ । नेउल । हिं नेवली । म नेउरा । क मगुस । लक्षण—य स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुदेह स नकुल । शालिहोत्र । नकुलमांसगुणा —पिच्छिलं वातघ्नं श्लेष्मपित्तघ्नं । रा नि व १७ । 'गुरूष्णस्निग्धमधुरस्वल्पोपचयवर्द्धनम् । ह्रष्य पर वातहरम् . . ॥" च मृ.२७अ. । [ष्टा । रा नि.व.७ ।

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्ध ना

नकुलान्ध्यम् । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षण—"विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत् स वै विकारी नकुलान्ध्यसंज्ञ ॥" भा म.४भ. । नकुलान्धो दिवा चित्र पश्यति न तु निशि । चक्र. ।

नकुलारि: । पु । बिडाले । वै निघ. ।

नकुली । स्त्री । शङ्खिनीवृक्षे । वै निघ । शङ्खिन्याम् । चरक । कुङ्कुमे । हे च । नकुलपत्न्याम् । मांस्यां । जटामांस्यां । कुकुट्याम् । मुर्गी । मे. ।

नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । रास्नायाम् । चम ।

नक्तक: । पु । नेत्रपटले । वै निघ. । कर्पटे । लेकडा । अ टी भ । [त्रिका. ।

नक्तचारी (इन्) । पु । पेचके । विडाले ।

नक्तञ्चर: । पु । गुग्गुलौ । गुग्गुल । पेचके । जगा । कौमराजां । दुष्कुमे । रा.नि.व २३ ।

नक्तमाल । पु । करञ्जवृक्षे । डहरकरञ्ज । रा.नि व ८ । सु मृ ३८अ करञ्जमरिचाक्षपीले । मि.यो उक्ता चि ।

**नक्तमूलकम्** । क्ली । करञ्जमूले । पुं । महा करञ्जे । वै.निघ. ।

**नक्ता** । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । विषलाङ्गलिया । रा नि व.४ । तृणविशेषे । गुलवास इति लोके । गुणा.—"नक्तला शीता गलगण्डहरी च । अपक्वा स्या पर्यायौ । वै.निघ. ।

**नक्तान्धः** । त्रि । रात्र्यन्धे । रातकाणा । रात्र्यान्ध्यस्य लक्षण यथा—"दिवा पश्यति य स्वच्छ रात्रौ नैव च पश्यति । नक्तान्ध इति तं विद्यात् विकारं पञ्चमीऽद्भवम् ॥" च द.२०च. ।

**नक्तान्ध्यम्** । क्ली । रात्र्यन्धतारोगे । निदा. ।

**नक्ताह्वः** । पुं । करञ्जवृक्षे । भैष ने.रो.चि. । "नक्ताह्वबीजवर्त्ति ।" च.द अ.शो चि । भा वा र.चि.त्रिफलागुग्गुली ।

**नक्रम्** । क्ली । नासिकायाम् । मे. ।

**नक्रः** । पु । याहे । वै.निघ । कुम्भीरे । अम. ।

**नक्रराजः (ट्)** । पु । महाग्राहमारे, याहे । हांगर । त्रिका. । [याम् । श.र. ।

**नक्रा** । स्त्री । मक्षिकादशमूल्याम् । नासिका

**नक्राण्डम्** । क्ली । कुम्भीराण्डे । च चि.२च ।

**नखम्** । क्ली, पु । शरीरोपधातुविशेषे, करजे । नख । रा.नि व.१८ । तत् गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । सुखबोध । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । तें नखमुच्चिप्य । च.द.चन्दनाद्यतैले । नखीभेदे । प सु. । च सू ५च. । चुद्रनिष्पावे । वरवटी, छोट शिम् । वै निघ ।

**नखकुट्टः** । पुं । नापिते । त्रिका. ।

**नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला** । स्त्री । श्वेतनिष्पाविकायाम् । श्वेत शिम्, श्वेत वरवटी । रा नि.व.० ।

**नखच्छेदनम्** । क्ली । नखस्य कर्त्तने । नख काटा । गुणा.—"पौष्टिक बल्यमायुष्यं शौचरूप विराजनम् । केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसाधनम् ॥" राज.१प ।

**नखच्छेदा** । स्त्री । मेदायाम् । रा नि.व ५ ।

**नखनामा** । पु । नीलवृक्षे । वै निघ. ।

**नखनिकृन्तनम्** । क्ली । नखच्छेदनार्थे । नरुन । श चि. ।

**नखनिष्पावः (विका)** । पुं,स्त्री । शिम्बीभेदे । छोट शिम्, श्वेत वरवटी । रा.नि.व.० । See निष्पावी । [रा नि व ५ ।

**नखपर्णी** । स्त्री । वृश्चिकालीक्षुपे । विछाति

**नखपुड़ी (ष्पी)** । स्त्री । स्पृक्कायां । पिड़ि । रा.नि व १२ ।

**नखपूर्व्विका** । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । श्वेत वरवटी । रा नि व.० । [च सू.२०च ।

**नखभेदः** । पुं । बालरोगभेदे । कुनख्यादौ ।

**नखरः** । पुं । नखे । अम. ।

**नखरञ्जकः** । पु । नखरञ्जिनीवृक्षे । मेहेदी गाछ । "तिमिर कोकदन्ता च दिव्यली नखरञ्जक ।" वै द्रव्याभि. ।

**नखरञ्ज(ञ्जि)नी** । स्त्री (Myrtus communis.) वृक्षविशेषे । मेहेदी गाछ । वै.द्रव्याभि. । नखकृन्तन्यां । नरुन । उङ्कटः ।

**नखरायुधः** **नखायुधः** } पु । नखशस्त्रजन्तुमात्रे । सिंहे । ताम्रचूडे । व्याघ्रे । रा नि व १८ "शशकशल्लकीगोधामार्जाराद्या ।" चचि २०च. ।

**नखराह्वः** । पु । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**नखरी** । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श मा । लघुशिम्ब्याम् । वै.निघ. । [चि. ।

**नखविष्किरः** । पु । नखायुधपक्षिमात्रे । श. ।

**नखवृक्षः** । पु । नीलवृक्षे । रा नि.व.९ ।

**नखशङ्खः** । पु । चुद्रशङ्खे । श र. ।

**नखशस्त्रम्** । क्ली । नखच्छेदनार्थम् पर्व्वैकत्रिकोधारायुक्ताष्टाङ्गुलशस्त्रविशेषे । नरुन प्रभृति । "वडिशनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च ।" सु सू.८च. । तस्य फल द्वाङ्गुलायामम् एकाङ्गुलविस्तृतम् । सु टी.ड. । तच्छेदनभेदनयो. प्रशस्त नवाङ्गुलम् । तथाहि । "वक्रर्जधार द्विमुख नखशस्त्र नवाङ्गुल । सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छादलेखने ॥" इति ।

**नखाङ्कम्** । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.र. । नखपत्रे ।

**नखाङ्कुरः** । पुं । नखे ।-वै.निघ. ।

**नखाङ्गम्** । क्ली । नलीनामगन्धद्रव्ये । र.मा. ।

**नखाभ्यङ्गः** । पुं । नखे तैलमर्दने । "तद्विधो नखाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षि(चि)तापजित् ।" प्रयोगपारिजातः ।

**नखालिः** । पुं । क्षुद्रशङ्खे । श.च ।

**नखालुः** । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि व.६ ।

**नखाशी** (इन्) । पुं । पेचके । त्रिका. ।

**नखी** । स्त्री । स्वल्पनखाख्यगन्धद्रव्ये । ছোট নখী। "नख स्वल्पं नखी प्रोक्ता ।" भा. । सा रघोषीति राजवल्लभः । नखीमात्रे । "नखी पञ्चविधा प्रोक्ता गन्धाढ्या गन्धवत् परैः । काचिदुत्पलपत्राभा तथोत्पलदलोपमा । काचिदश्वखुराभा च गजकर्णसमा तथा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्तिता ॥" च.द टी. । तत्र वराहकर्णाभा न ग्राह्या । सा द्विधा एका शङ्खनखा अन्या शुक्त्याख्या वदरीच्छदा । र.मा. । सा. गुणा. – शङ्खीपचा तासज्वरकुष्ठघ्नी लघुः उष्णा वर्ण्या शुक्रला स्वादुः व्रणविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहरी पाके रसे च कटुः । भा. । उष्णा कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूव्रणघ्नी भूतविद्रावणी च । रा.नि.व.१२ । शुद्धिः यथा—गोविट्क्वाथकचित्तसुखिन्ना मधुपाचिता नखी शुध्यति । तदभावात् यथालाभं गोमयादिषु गोमयजले वा पक्तव्या । तद्दोपदेशेन घृतेन भर्जयित्वा चर्णो कर्त्तव्या । तत-कुडुमादिगन्धद्रव्येण भावना कार्या । सर्वेषां गन्धद्रव्याणां गन्धतोयेन प्रक्षालनमावने कृत्वा रौद्रशुष्क कर्त्तव्यम् । सा.कौ. । च.द. ।

**नखीद्वयम्** । क्ली । द्विविधनख्यां । नखी, उत्पलपत्राभा, अश्वखुराभा चेति । च.द वा व्या.चि. महाराजप्रसारणीतैले ।

**नखीदयम्** । क्ली । कामाणड, कुरकराख्यो, इति द्वये । च.द.वा.व्य.चि । "विमद्यनखीद्वयम् ।"

**नगः** । पुं । वृक्षे । पर्व्वते । अम. ।

**नगकर्णी** । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.निघ. ।

**नगगन्धा** । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

**नगजः** । पुं । हस्तिनि । च.टी,भा. ।

**नगजा** । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा नि व.५ ।

**नगजित्** । पुं । पाषाणभेदके । रा.नि.व.५ ।-

**नगणा** । स्त्री । पारावतपद्याम् । वनउच्छे-वा-मताफटकी । र.मा. ।

**नगपतिः** । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

**नगपर्य्यायकर्णी** । स्त्री । अपराजितायाम् । वै निघ. ।

**नगभित्** । पुं । पाषाणभेदे । पाथरकुचि । रा.नि.व.५ । करञ्जोडिपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

**नगभूः** । पुं । पाषाणभेदे । रा.नि.व ५ ।

**नगभेदनः** । पुं । करञ्जोडिपाषाणभेदे । वै. निघ. । [लिङ्गत् । अर्क वि: ।

**नगमालः** । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणा. शा-

**नगरघातः** । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

**नगराह्वम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁট । रा नि. व.६ ।

**नगरीवकः** । पुं । काके । त्रिका. ।

**नगरोत्था** । स्त्री । नागरमुस्तायां । रा.नि.व ६ ।

**नगरौषधिः** । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. ।

**नगवृत्तिकः** । पुं । गुड़मल्लिकाया वृद्धिः काल्या वा । सु चि.२०अ ।

**नगवृत्तिका** । स्त्री । सन्नकीवृक्षे । सु चि.१५ अ. । कल्प.५अ ।

**नगाटनः** । पुं । वानरे । त्रिका. ।

**नगाश्रयः** । पुं.। हस्तिकन्दनामके महाकन्दशाके । रा.नि.व ७ । [पचिचि । अम. ।

**नगौकाः** । पुं । सिंहे । मे. । काके । श.च. ।

**नग्नहूः** । पुं । स्कोतौ । नानाद्रव्यकृतसुरावीजे । वाखुर इति लोके । भ. । [नि.व १८ ।

**नग्निका** । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । रा:

**नटः** । पुं । श्योनाकवृक्षे । रा.नि.व.१०।१२। स्त्री । शाकवृक्षे । अम. । लोध्रवृक्षे । देवनाले । जटा. । क्ली । परिपेलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**नटपत्रिका** । स्त्री । वार्त्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

**नटपर्णम्** । क्ली । लघि । চাঁদড়া । वै.निघ. ।

**नटभूषणम्** । क्ली । हरिताले । र.मा. ।

**नटमण्डनम्** । क्ली । हरितालविशेषे । गोदन्ती । प.मु. । हरिताले । रा.नि.व १३ ।

**नटसंज्ञकः** । पु । हरिताले । त्रिका. ।

**नटी** । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा नि.व. ।१२ । अशोकवृक्षे । वै.निघ ।

**नड़ः** । पु । नले । नलखागडा । रा नि.व ८ ।

**नड़ीयः(प्राय.)** । त्रि। नलमयदेशे । हे च.।

**नड़मीनः** । पुं । चिलिचिमत्स्ये । श्रम ।

**नतम्** । क्ली । तगरपादिके । तगरपाडुका । प मु.। रा नि व.१०। वा.सू.१५अ भद्रदार्व्यादि । 'भद्रदारु नतं कुष्ठ ।" च द.सि.यो.यश चि शत पुष्पादिलेपे । "शतपुष्पं नतं कुष्टम् ।" सि यो पानीयकल्याणघृते । "स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे ।" .भा.म.४भ । "नतवार्ताकिनीकुष्ठ .....।"

**नतद्रुमः** । पु । लताशाले । र.मा. ।

**नतनाड़िका** । स्त्री । प्रहरद्वयात् मध्यरात्रि पर्यन्त काले । वै.निघ. । [श्रम. ।

**नतनासिकः** । त्रि । चन्द्रमासायुक्ते । थौदा ।

**नताङ्गी** । स्त्री । कर्कटशृङ्गयाम् । मद.व.१ ।

**नद्नुः** । पुं । सिंहे । श.मा. ।

**नदीकदम्बः (म्बा)** । पु, स्त्री । गोरखमुण्डी, महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

**नदीकान्तः** । पुं । हिज्जलवृक्षे । हिज्जल गाछ । रा नि व.८ । जलवेतसे । वै.निघ । सिन्धुवारवृक्षे । मे. ।

**नदीकान्ता** । स्त्री । काकजङ्घाक्षुपे । रा.नि.व. ।४ । इक्षुकारवेल्लके । छोट उच्छे । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । मे. ।

**नदीकुठेरकः** । पु । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.११।

**नदीकूलप्रियः** । पु । जलवेतसे । अटा. ।

**नदीजम्** । क्ली । सौवीराञ्जने । पुं । अर्जुनवृक्षे । प मु. । यावनाले । हिज्जलवृक्षे । रा नि.व ८ । नदीनिष्पावे । रा.नि.व १६ । खर्जूरीवृक्षे । वै. निघ. ।

**नदीजलम्** । क्ली । नद्या जले । नदीर जल । सर्व्वाएव नद्यः प्राङ्मुखगा गुरुजला पश्चिममुखगा लघुसलिला., देशविशेषगुणानुसारेण गुरुलघुजलाश्च भवन्ति । तथा विन्ध्यान्निर्गत्य पूर्व्वमुखगा वातादोपं पश्चिममुखगा पित्तश्लेष्मानश्च दक्षिणमुखगा पित्तोद्रेकम् उत्तरमुखगा. पथ्यपाकाश्च कुर्व्वन्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसह्यादिप्रभवा नद्य शिरोरोगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् नाशयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणा । सामान्यनदीजलगुणा —स्वच्छ लघु पावन दीपनं वर्ण्य तृष्णाघ्न पथ्य मधुरम् दोषदुष्णञ्च । कालभेदान्नदीजलगुणा —यथा प्रावृटकालीननदीजलसेवनात् पीनसकफश्वासकासा जायन्ते, शारदीयनदीजलपानं पथ्य वातकफघ्नञ्च, हैमन्तनदीजलपानं बुद्धिप्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजल सन्तापशमनं तृष्णादाहवमिश्रमप्रशमनं, तथा ग्रीष्मनदीजलं च दुष्णमेव करोति । रा नि व १४ । "तया प्राच्यप्रतीच्या. पश्चिमानुगमात्स्थया । ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी । एव चतुर्विधा नद्यो वा तपित्तकफात्मिका ॥" अथ पाषाणनदीगुणा.— 'घनविमलशिलानां स्खलनाज्जातफेन बहलसलशीघ्रोक्षणसङ्क्षोभदत्तम् । ननु लघु च सुशीतं नाति चीणं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्महारि सम्यक् ॥" सवालुकनदीगुणा.—"न घनविमल तोयं सैकताया. प्रवाहो न च भवति लघुत्वं श्लेष्महन्ति पित्तम् । भवति मधुरमेव किञ्चिदुष्णं कषाय भवति पवनकारी शोषमूर्च्छां निहन्ति ॥ गङ्गा सरस्वती शोणो यमुना सरयू सखी । वेत्रवती नीला उत्तरा पूर्व्ववाहिनी । हिमवत्प्रभवास्रोता हिमसम्भवशीतला' । समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥ चासां नवशतैर्युक्ता गङ्गा मोक्षा मनीषिभि । तथा चर्म्मण्वती वेत्रावती पारावती तथा । चिप्रा महानदी पीता पूर्वकन्या समन्विता । शैवती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ता समुद्रगा । वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्न मतं परम् । प्रसन्नानिहरं रसमुनराशानुगामि च ।" इति मध्य उत्तरानुगा । "तापी तापा च गोमती गोमती सलिला मही । सरस्वतीयुता नद्यो मध्यदाशात्रिमानुगा । आसा जलं घनं पीतं पित्तघ्न कफकारया । वातदोषहरं हृद्य वण्यकुष्ठविनाशनम् ।-८-

हिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना। आसां शीतं जलं वापि कफवातविकारनुत्। पित्तद शमनं वल्यं मूत्रदोषविकारनुत्। पूर्णा पयस्विनी वेला प्रणीता च वरानना। द्राणा गोवर्द्धनी याम्या शीतम्यनुगता इमा। कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयस्विनी। विभावरी विशाला च गोविन्दी मदनस्वसा। पार्श्वल्ययापरा नद्यो दक्षिणो दिग्गमा इमा॥'' अत्रि.७अ।

**नदीजा**। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। खिरूक। वै.निघ.। अग्निमन्थवृक्षे। रा.नि व.६।

**नदीनिष्पावः**। पु। शिम्बीधान्यविशेषे, कटुशिम्ब्याम्। म नदीचेवर्ये। क तीरे आवरे। गुणाः—तिक्तः कटु गुरु रक्तकर, वातकफद, रुच कषाय, विषदोषहरश्च। रा.नि.व.१६।

**नदीवल्लः**। पुं। मेषशृङ्ग्याम्। वै.निघ.।

**नदीभल्लातकः**। पु। भल्लातकविशेषे, पानीयभल्लातके। प सु.।

**नदीभवः**। पु। चुद्रशङ्खे। वै.निघ.।

**नदीमातृकः**। पु। देशभेदे। यो नद्यम्बुभिः पाल्यते। "नद्यम्बुभिर्धृतोधान्यै नदीमातृक उच्यते।'' रा नि.व २।

**नदीमापकम्**। क्ली। शाकभेदे। गुणा —"विषद गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोच्यते।'' च.सू.२७अ.। [व ६।

**नदीया**। स्त्री। अग्निमन्थे। गणिकारि। रा.नि.

**नदीवटः**। पुं। वटीवृक्षे, क्षुद्रपत्रवटवृक्षविशेषे। नदीवट। म दुशावड,। क गालिआल। गुणा —कषाय मधुर शीतल पित्तघ्न तृष्णादाहश्रमश्वासच्छर्दिहरश्च। रा.नि व ११।

**नदीसर्ज्जः**। पु। अर्ज्जुनवृक्षे। रा.नि.व ८।

**नदेयी**। स्त्री। जलवेतसे। वै निघ.। भूमिजम्बाम्। श.च.।

**नद्यम्**। क्ली। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

**नद्याम्रः**। पु। समष्ठीलवृक्षे। मं कोतुम्बा। रा.नि.व.४।१२१। गुणा —कटु.उष्ण रुच्य सुखशोधन। दाही दीपन कफवातघ्न। वै निघ.।

**नद्यावर्त्तः**। पु। मत्स्यभेदे। वै निघ.।

**नध्री**। स्त्री। चर्म्मवरत्रायां, चर्म्मरज्ज्वां। श.च.।

**नन्दकः**। पुं। नन्दीवृक्षे। कुन्दुरी। मेके। त्रिका.।

**नन्दकिः**। स्त्री। पिप्पल्याम्। श.च.।

**नन्दगोपिता**। स्त्री। रास्नायाम्। श.च.।

**नन्दनः**। पुं। मधुनिष्पावे। भूकुटशिम्। प.सु.। मेके। श र.। क्ली। सरलदेवदारौ। रक्ताञ्जने। वै.निघ.।

**नन्दनजम्**। क्ली। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२।

**नन्दनविषम्**। क्ली। तन्नामकवृक्षस्य लक्षारनिर्यासविषे। सु कल्प,२अ.। See लक्षारनिर्यासविषम्।

**नन्दा**। स्त्री। सुरसायाम्। वावुईतुलसी। प.सु। योनिरोगविशेषे। बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहे। तया च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल आक्रान्तो भवति। तेन च ज्वरादिर्भवति। च.द।

**नन्दा(न्द्या)वर्त्तः**। पु। तगरपुष्पवृक्षे। तगर फुलेर गाछ। र मा.। मत्स्यविशेषे। गुणा —नन्द्यावर्त्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः। राज १प.।

**नन्दिकः**। पुं। नन्दिवृक्षे। श.र.।

**नन्दितरुः (रु)**। पु। धववृक्षे। भा।

**नन्दिनकः**। पु। धववृक्षे। वै.निघ.।

**नन्दिनी**। स्त्री। जटामांस्याम्। रेणुकायाम्। रेणुक। रा नि व ६। हरीतक्याम्। मद.व १। नन्दिवृक्षे। प्रियङ्गौ। गुच्छकरञ्जे। ग्रन्थिपामार्गे। वै.निघ। चन्द्रशूरे। तोकमारी। भा.।

**नन्दिपादपः**। पु। नन्दिवृक्षे। वै.निघ.।

**नन्दिवृक्षः**। पु। कलाये। वै.निघ.।

**नन्दिवृक्षः**। पु। नन्दिके। मेषशृङ्ग्या। प.सु.।

**नन्दी (इन्)**। पुं, स्त्री (न्दी)। नन्दिवृक्षे। वटवृक्षे। तुणवृक्षे। मे.। गुच्छकरञ्जे। रा.नि व ९। ग्रन्थिपामार्गे। रा.नि व.४।

**नन्दीकामुकः**। पुं। पानीयामलकी। वै.निघ।

**नन्दीमुखः**। पुं। धान्यधान्यविशेषे। दीर्घशोभूमे। वै.निघ.। सवजातीयपक्षिविशेषे। ब्रीहिजातिभेदे। सु सू ४६अ.। गुणा.—"निन्दी दीर्घगाधूम. कविन्नन्दीमुखामध.।''

**नन्दीमुखा (खी)**। स्त्री। शूकशून्ययवे। निद्रायाम्। गोधूमे। वै निघ। जलचरपक्षिविशेषे। च.सू २७अ। नि शूकगोधूमे। "शुक्ला लंहणी पथ्या तद्वत् नन्दीमुखा स्मृता।" भा.।

**नन्दीवरलः**। पु। सागरसङ्कमत्स्ये। वै निघ।

**नन्दीवर्त्तः**। पुं। तगरे। वै निघ.।

**नन्दीवृक्षः**। पु। अधोमुखपत्रशाखे अश्वत्थविशेषे। गया अश्वथ। प.मु.। काष्ठचदेशप्रसिद्धे सुगन्धवृक्षविशेषे। तुण गाछ। हि वेलियापिपर। तें वह्निचेट्टु। वा.सू ३५अ.अम्बष्ठादिव। "नन्दीवृक्षपलाशकच्छुरा।" सु सू ३८अ न्यग्रोधादिव.। गुणा —"नन्दीवृक्षो लघु स्वादु तिक्तस्तुवर उष्णक। कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजित्॥" भा। कटुतिक्त शीत पित्तास्रदाहघ्न शिर:पीडाघ्न कुष्ठघ्न सुगन्धि पुष्टिवीर्य्यकरश्च। रा नि व.१२। गान्धार्य्याम्, गर्द्दभाण्डे वा। सु सू ३८अ.अम्बष्ठादिव.। मेषशृङ्गयाम्। र मा।

**नपुंसकम्**। क्ली, पु। षण्डपुरुषे। क्लीवे। हिजड़े। तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री। साम्यादुभयो नपुंसकमिति कारणम्। नपुंसके जाते गर्भचिह्न यथा—यस्या पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदर प्रागभिहितलक्षणश्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। नपुंसकं चतुर्विधम्। यथा—आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्र षण्डसंज्ञित। सु शा.२अ। तेषां लक्षणादिक तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्।

**नमूका**। स्त्री। क्षुद्ररोगविशेषे। सु नि ५३अ.। जुभ्रूविकाशाम्। वै निघ.।

**नभम्**। क्ली। कमले। रा नि व १०।

**नभः**। पु। श्रावणमासे। श.र.। अम.। (स्) क्ली। आकाशे। पद्मे। अभ्रधातौ। वै निघ।

**नभःक्रान्ती (इन्)**। पुं। सिंहे। श मा।

**नभःसङ्गमः**। पुं। पक्षिणि। अम.।

**नभश्चमसः**। पु। चित्रापूपे। मे.।

**नभस्यः**। पु। भाद्रपदे मासि। अम।

**नभा**। पु। श्रावणमासि। घ्राणे। विसतन्तौ। मे। पक्षितीर्थे। धरणि.।

**नभोऽम्बुपः**। पुं। चातकपक्षिणि। हे.च।

**नभोरेणु**। पु। नीहारे। त्रिका.।

**नभोलयः**। पु। धूमे। श.र.।

**नमस्कारी**। स्त्री। खदिरिकाशाके, वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। प.मु। शुक्लखञ्जालुकायाम्। रा नि व ५। वा सू ३५अ.अम्बष्ठादिव। "अम्बष्ठामधुक नमस्कारी।" नीलदूर्व्वायाम्। वै निघ.।

**नमेरुः**। पुं। सुरपुन्नागवृक्षे। सुरपुन्नाग। छुलना। रा नि.व १०। सरलदेवदारौ। वै.निघ.। रुद्राक्षे। भूरिप.। [भा.।

**नम्रः (क)**। पु। वेतसवृक्षे। मद व ५।

**नयनम्**। क्ली। नेत्रे। रा.नि व.१८।

**नयनचन्द्रलौहः**। पु। नेत्ररोगे लौह। त्रिकटु त्रिफला शृङ्गी शटी रास्ना शुण्ठी द्राक्षा नीलोत्पल काकोली यष्टिमधुक वला नागकेशर वृहती कण्टिकारी एषां प्र २ प. कान्तलौह १ प अभ्रं १ प। आदौ त्रिफलाक्वाथेन तदनु तिलतैलेन अन्त भृङ्गराजरसेन भावयेत्। वटी वदराम्थिवत्। ত্রিকটু, ত্রিফলা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, শটী, রাস্না, শুঠী, দ্রাক্ষা, নীলোৎপল, কাঁকলা, যষ্টিমধু, বেলেডা, নাগেশ্বর, বৃহতী, কণ্টিকারী প্রত্যেকে ২ প কান্তলৌহ ১ প অভ্র ১ প। অগ্রে ত্রিফলাক্বাথ তৎপরে তিলতৈল এবং ভীমরাজরস ভাবনা দিবে। বটী কুল আঁটীর ন্যায়। মৈব.।

**नयनचिन्तकः**। त्रि। दृष्टिविज्ञानकुशले। भा नेत्र चि.।

**नयनप्रसादः**। पु। कतकवृक्षे। वै निघ.।

**नयनप्लवः**। पुं। नेत्रयोरश्रुपूर्णत्वे। मा नि।

**नयनबुद्बुदः**। पु। नेत्रबुद्बुदे। "विद्याद्द्रुत बाहुल्यं स्याद्बुद्बुदरसन्निभं। बाह्यस्थ सम्यक् शांतं भिषङ्नयनबुद्बुदम्॥" सु उ.१अ.।

**नयनशोणाञ्जनम्**। क्ली। नेत्ररोगे अञ्जनम्। पिप्पलीतण्डुल सैन्धवलवण मरिच रसाञ्जन कृष्णाञ्जन समुद्रफेन शङ्ख पुनर्नवा हरिद्रा रक्तचन्दन यष्टिमधु तुल्य हरीतकी मन शिला वि

श्वपत्रं रीप्यं फटिकारी मृगनाभिः कर्पूरं एषां चूर्णं प्र. समं लौहपात्रे ताम्रखण्डेन मधुना मर्द्दयेत्। পিপুলদানা, সৈন্ধব, মরিচ, রসাঞ্জন, শুর্মা, সমুদ্রফেনা, চিনি, শ্বেতগুঞ্জা, হরিদ্রা, রক্তচন্দন, যষ্টিমধু, ভুঁতে, হরীতকী, মনছাল, নিমপাতা, লোধ, ফট্‌কিরি, শঙ্খনাভি, কর্পূর—সমভাগ সূক্ষ্মচূর্ণ করিয়া লৌহপাত্রে তাম্র খণ্ড দ্বারা মধুর সহিত মর্দ্দন করিবে। भा.।

**नयनापाङ्गः** । पुं । नेत्रप्रान्ते । श्रम.।

**नयनी** । स्त्री । कनीनिकायां । श.च.।

**नयनोपान्तः** । पुं । अपाङ्गे । रा.नि.व.१८।

**नयनोर्द्ध्वगरोमराजिः** । स्त्री । भ्रुवि । भ्रूक्रु । रा नि.व.१८।

**नयनौषधम्** । क्ली। श्वेतधातुकासीसे । हे.च ।

**नरः** । पुं । मनुष्ये । नीलवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । गन्धद्रव्ये । रामकर्पूर । मे.।

**नरङ्गम्** । क्ली । शिश्ने । पुं । वरण्डके । नारिङ्गा । उत्था.। [याम् । श.र. । त्रिका. ।

**नरनामिका (नी)** । स्त्री । स्नगुमत्यां स्त्रि-

**नरप्रियः** । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.८ । पारावते । वै.निघ । [याम् । हे च ।

**नरमालि(नि)नी** । स्त्री । स्नगुमत्यां स्त्रि-

**नरमूत्रम्** । क्ली। मानुषमूत्रे । मानुষের মূত।
गुणाः—आमघ्नं कृमिविषघ्नं तिक्तोष्णं लवणं रूक्षं भूतघ्नं लम्दोषहरं वातहरञ्च । रा.नि.व.१५। "मानुषं चारकटुकं तिक्तोष्णं लघु चोच्यते। चक्षूरोगहरं बल्यं दीपनं कफनाशनम् ॥" "अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रव लघु । न किं गुणविशेषस्स्यात् समता पाकवीर्य्ययोः ॥" अत्रि ८अ.।

**नरवल्लभः** । पुं । कपोते । वै.निघ.।

**नरवृक्षः** । पुं । नीलीवृक्षे । रा नि व.८ ।

**नरषण्डः** । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । পুং নপুংসক । यथा—"मन्दाल्पवीजाव्यवलाबहर्षी क्लीवे च हेतुर्विकृतवयस ।" च.शा.२अ. ।

**नरसादरः** । पुं । नरसारे । নিষাদল । भैष. महामरुद्रावके ।

**नरसारः** । पुं । निशादल इति ख्याते द्रव्ये । हिं नौसादर। तत्करणविधिः—"शौद्रं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतं । चारपाकविधानेन नृसारसिद्धिरुच्यते ॥" गुणाः—"पटुमत्रशिशीलानां स्रावणः शीघ्रद्रावणः । यकृद्दोषे ज्वरे प्लीह्नि शिरःशूलेऽर्बुदादिषु । स्तनरोगे रक्तपित्ते कासे भग्नामये तथा । योनिव्यापत्सु च श्रेयो नरसारः सुखावहः ॥" र.सा सं. । तच्छुद्धिः—"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः । दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥" अत्रि.। सा.कौ.।

**नरसिंहरूपज्वरः** । पुं । विषमज्वरभेदे । "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥" निदा.।

**नरहरिः** । पुं । राजनिघण्टुकारे ।

**नराधिपः** । पुं। महारग्वधवृक्षे । सु.चि.२०अ.।

**नरी** । स्त्री । मानुष्याम् । जटा.। त्वचायाम् । চামড়া । वै.निघ ।

**नरेन्द्रः** । पुं । आरग्वधे । काष्टागुरुवृक्षे । सु. चि १६अ. । विषवैद्ये । मे. । राजिके । त्रिका. ।

**नरेन्द्रद्रुमः** । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । भैष कुष्ठ-चि. । "पूतीकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणाम् ।" च.द.कुष्ठ चि. ।

**नरेन्द्राह्वः** । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ.।

**नर्कुटकम्** । क्ली । नासिकायाम् । हे.च. ।

**नर्त्तकः** । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च. । देवनले । श र. । [रा.नि.व.१२ ।

**नर्त्तका (की)** । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये।

**नर्त्तनप्रियः** । पुं । मयूरे । वै निघ. ।

**नर्त्तोपहारकः** । पुं। धूलीकदम्बे । वै.निघ.।

**नर्म्मटः** । पुं । खर्परे । খাপরা । हारा. ।

**नर्म्मठः** । पुं। कुचाग्रे । श.र.। मैथुने । वै.निघ.।

**नर्म्मदा** । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा विन्ध्यपादवाहिनी । तज्जलगुणाः—लघु शीतलं पथ्यं कफपित्तमरुत्कोपहरं सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं मधुरञ्च । रा.नि व.१४ । सक्कायाम् । हे.च. ।

**नर्म्मरा** । स्त्री । सरलायाम् । निष्फलायाम् । भस्त्रायाम् । मे ।

**नलः** । पुं । (Phragmites karka. Syn. Arundo karka) स्वनामख्यातवृक्षे । दूर्व्वाकाराङ्कुरोऽस्य शुषिरः स्वनामख्यातः । सु.सू. ३८अ ड । नल । मं देवनलु । कं देवनाल । तैं किरैशगडि । अयं द्विविधः सूक्ष्मदीर्घभेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषाय. मधुरः रुचिकरः रक्तपित्तघ्नः दीपन. बलदश्च । देवनलः मधुरः तथः ईषत्कषायः वीर्य्याधिक. रसवर्द्धकोऽपि प्रशस्तश्च । रा.नि.व.८ । वा सू.१५अ वीरतरादि । "हचा दनीनलकुशद्वयगुण्ड्रगुन्द्रा" । खगगड़े । थागड़ा । सु.सू.३८अ.तृणपञ्चमूले । नालीशपत्रे । वै.निघ. वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । देवधान्ये । सुगन्धे । वै.निघ. । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० ।

**नलकम्** । क्ली । शाखास्थनि । हे.च. । दृष्टास्थनि । पिठेर हाड । रा.नि.व.१८ । पद्माचे । पद्मबीज । वै.निघ. । [भा.म.३भ. ।

**नलकास्थि** । क्ली । नाडीवत्सरन्ध्रास्थिपर्व्वसु ।

**नलकिनी** । स्त्री । वालुदेशे । जान्वस्थनि । अङ्घायाम् । हे.च ।

**नलकीलः** । पुं । वालुदेशे । हे.च. ।

**नलदम्** । क्ली । उशीरवल्लीतत्त्वविलामञ्चके । उशीरभेदे । भा.रैवतीय चि. । "पचेद्वार्य्यं नलदे ।" मलापकर्ष.चि. । "नलदतुरगगन्धा ।" पुष्परसे । उशीरे । मे. । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगुग्ग्याम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामांसा । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ.वर्ण्यादिः । वै. निघ.र पि चि चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष.चि खदङ्गादिचूर्णे । वा.व्या.एलादितैले ।

**नलदम्बुः** । पुं । निम्बवृक्षे । भूरिप्र. ।

**नलदा** । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । पयसि । वै.निघ. ।

**नलदाम्बु** । क्ली । उशीरजले । वै.निघ. ।

**नलपट्टिका** । स्त्री । नलनिर्म्मितपट्टिकायाम् । नलेर पाटी, চেটা, মাদুর । द्वारा. ।

**नलमीनः** । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. । गुणः—कफकरत्वम् । अत्रि २२अ. ।

**नलमूलम्** । क्ली । वीरणमूले । বেণার মূল । सु.सू.३८अ. ।

**नलिकः** । पुं । नली । वै.निघ. ।

**नलिका** । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा.नि. व.३ । सि.यो.यक्ष.चि.चन्दनादितैले । नाडीशाके । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उत्तरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृति प्रवाली इति क्वचित् प्रसिद्धा, पवारी इति च क्वचित् ख्याता । নালুকো । मं नलिकाजाई । क वेतलविकि । तैं पक्षिमुक, सुगन्धिद्रव्यमु । लक्षणम्—"मध्ये सारविहीना या सरसा कीटवर्ज्जिता । नलिका सा भवेद्रद्रा··· ॥" भैष. । गुणाः —तिक्ता कटुका तीक्ष्णा मधुरा हिमा क्रमिघ्नी वातोदरघ्नी चर्मशूलघ्नी मलशोधनी च । रा नि. व ११ । "नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मवातदृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ।" भा. । तन्नामके उदररोगशमनार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"छिद्रा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे ।" अत्रि. ।

**नलितः** । पुं । तिक्तपट्टशाके । তেতো পাট वा নালিতা পাতা । तत्पत्रं तिक्तं पित्तघ्नं प्रक लघु । राज. ।

**नलिनः** । पुं । सारसपक्षिणि । अम. । पानीयामलके । श.च. । क्ली । कमले । रा.नि.व १० । श्वेतसौगन्धिके । শ্বেত শুন্দি । च.सू.४अ. । नीलयाम् । नले । हे.च. । पद्मकिञ्जल्के । च.सू ३अ ।

**नलिनकेशरम्** । क्ली । पद्मकेशरे । सु.सू ३८अ वर्ण्यादि. ।

**नलिनी** । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় । रा नि व.१० । नलिकायाम् । নালুকো । वै. निघ १भ.चर्म -चि.विडङ्गादिचूर्णलेहे । नारिकेलासवे । तिका. । [टी । रा.नि.व.१० ।

**नलिनीरुहम्** । क्ली । मृणाले । পদ্মের ডাঁটী ।

**नली** । स्त्री । नलिकानामके गन्धद्रव्ये । रा.नि. व.११ । मन.शिलायां । त्रिक. ।

**नलुका** । स्त्री । नलिकायाम् । নালুকো । जातीवृक्षे । वै.निघ ।

**नलोत्तमः** । पु । देवनले । रा.नि.व.८ ।

**नल्वकी** (इन्)। पुं। नंनी। नल। भैष.गी. ब्या.चि। [१ख.। वा.उ.२८अ.।

**नल्वणः** । पुं। द्रोणपरिमाणे। १६ श्री। प प्र.

**नल्ववर्म्मगा** । स्त्री। काकनासायां। श्र च.।

**नवः** । त्रि। नूतने। पुं। रक्तपुनर्नवायाम्। रा. नि.व.५।

**नवकार्षिकगुग्गुलुः** । पुं। भगन्दरे हितः। "त्रिफलापुरकणाभिस्त्रिपञ्चैकांशयोजिता। गुडिका प्रोथगुल्माम्भगन्दरवता हिता।" रस र.। भा.।

**नवज्वरहरी(वटी)** । स्त्री। नवज्वरे रसः। पारद-गन्धक विष त्रिकटु त्रिफला शुद्धदन्तीबीजानि प्र. समानि। द्रोणपुष्पीरसे मर्द्दनं गजपुटे पाकश्च। पारा, गन्धक, विष, शुंट, पिप्पुल, मरिच, हरितकी, वहेड़ा, आमला, शुद्ध दन्तीदाना प्रत्येके समांश, हलकषाय रसे मर्दन ओ गजपुटे पाक करिवे। मात्रा माषवत्। भा.।

**नवज्वरेभसिंहः** । पुं। नवज्वरे रसः। "रसमूतं तथा गन्धं लौहं ताम्रञ्च सीसकम्। मरिचं पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत्। अर्द्धभागं विषं दद्यात् मर्द्दयेद्वासरद्वयम्।" पारा, गन्धक, लौह, तामा, सीष, मरिच, पिप्पुल, शुंट प्रत्येके १ तो. विष ।० तो. जल दिया २ दिन माड़िवे। र.सा.स.।

**नवदलम्** । क्ली। कोमलपत्रे। इड्डचन्द्रः। पद्मकेशरसमीपस्थदले। श्रम.।

**नवधान्यम्** । क्ली। नवयधान्ये। नूतन धान्य। गुणाः—तच्च मालिन्यात् सीतया स्नुतिकृत्प्रीणायां करोति गुरु च। वा.सू.६अ.। चरकः। "यवास्तु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः।" रा नि.व.१६।

**नवनी(तम्)** । स्त्री,क्ली। दुग्धजसारे। टाट्का ननि, माखन। तत्प्रागादुग्धजलात् द्विविधं। गव्यं माहिषमाजमाविकं गार्द्दभजमीदृम् एकं हास्तिकं मानुष्यमनौजचेति। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये, अन्याः। सा. गुणाः—सीतं वर्णदं बलदं मधुरं हृद्यं संग्राहकं वातघ्नं कफघ्नं वृष्यं सर्व्वाङ्गयक्ष्मघ्नं कासघ्नं श्रमघ्नं मुखजमघ्नं कान्तिप्रदं पुष्टिकरं च पुष्य च। गव्यं नवनीतं—सर्व्वदोषघ्नम्। गवोद्भूतं—शीतलं रुच्यं मधुरं हृद्यं वातघ्नं कासघ्नं क्रिमिहरं कफजनकं संग्राहि शूलघ्नं। दधिजं नवनीतं—बलपुष्टिकरं तथासन्तापहरं चक्षुष्यं श्रमघ्नं तर्पणं पित्तघ्नञ्च। तथा—"एकाहावुषितं मोक्षमुक्तक्षीरगन्धकम्। अहृद्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्द्युतं समस्मिति॥" रा नि.व.१५। (नीतम्) कुन्दुरुखोटी। भैष.ग्रह चि.वृहज्जीरकाद्यमोदके।

**नवनीतकम्** । क्ली, पु। गन्धके। आमलासार गन्धक। र.सा सं।

**नवनीतजम्** । क्ली। घृते। रा.नि व ११।

**नवनीताह्वयगन्धः** । पुं। आमलासार, वा लाउया गन्धक इति लोके ख्याते गन्धके। र.सा. स.नैवाशनिरसे। [निघ।

**नवनीतोद्भवम्** । क्ली। दधनि। घृते। वै.

**नवपल्लवः** । पुं। कोमलपल्लवे। भूरिप्र.।

**नवफलिका** । स्त्री। अचिरजातरजस्कायां स्त्रियि। मे.।

**नवमल्लिका (स्त्री) (मालिका)** । स्त्री। (J. Zambac floribus multiplicatis.) स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। सा ग्रीष्मोद्भवा। वासन्ती नेपाली सेउती नेवारी इति लोके। वासुन्ती गाछ। मं रीमाली। कं विरवन्निमेद। वम्. मोगरा। गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्व्वरोगघ्नी च। रा.नि.व.१०।

**नवयौवना** । स्त्री। युवत्याम्। हारा.।

**नवरत्नम्** । क्ली। वज्र-मौक्तिक-माणिक्य नील-मरकत-गोमेद-पद्मराग वैदूर्य्य प्रवालेषु नवमणिषु। प.सु.। तद्देवतानि सूर्य्यादयः। तद्धारणविधिः—"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने। आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे। गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥" दीपिका। सच्छुहिः—"विद्रुमं चारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतस्तथा। पुष्परागञ्च सन्धाने: कुलत्थक्वाथमंयुतेः। तण्डुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन वा। रौचमाभिञ्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलैः॥" मारणं यथा—"लकुचक्षारसम्पिष्टे, शिलागन्धकतालकैः। वज्रं विनान्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु॥" र.चि.७अ.। [हदेवते। See नवरत्नम्।

**नवरत्नदेवता** । त्रि। वज्रादिरत्नानामधिष्ठा-

**नववल्लभम्।** क्ली। दारुागुरुणि। रा.नि.व. १२।

**नवविधानम्।** क्ली। सूपशाकाद्यन्नमिश्रौ दनोपदर्शितदिग्नसन्धानरोचनेषु। वै.निघ.।

**नवशस्यम्।** क्ली। नवीनधान्ये। वै.निघ.।

**नवसागरम्।** क्ली। वत्सचारे। वै.निघ. २भ ध्य चि.चयकेसरिरसे। [घ.।

**नवसूतिका।** त्रि। नवप्रसूतायां। वा.उ. १२

**नवाङ्गम्।** क्ली। वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्य जकषाये। "विश्वामृताब्दभूनिम्बै पञ्चमूलीसमन्वि तै। कृत कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भव ज्वरम्॥" शुंठ, गुलञ्च, मुता, चिरता, शालपाणि, चाकुलिया, बृहती, कण्टिकारी, गोक्षुर। सा.कौ.। अन्यत्—त्रिकटुत्रिफलाचित्रकमुस्तवि डङ्गकृतकषाये। च.द. हन्.स्व.चि.।

**नवान्नम्।** क्ली। नूतनान्ने। See अन्नम्।

**नवाम्बरम्।** क्ली। नूतनवस्त्रे। अम.।

**नवायसचूर्णम् (लौहम्)।** क्ली। पाण्डु रोगे। चूर्षणत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रका समा। नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा। भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्श कामलापहम्। शुंठ, पिपुल, मरिच, त्रिफला, मुता, विडङ्ग, चिता प्र त्येके १ तो. जारितलौह ९ तो. मात्रा १ मा.। सा.कौ.।

**नवोद्धृतम्।** क्ली। सद्योजातनवनीते। अम।

**नव्यः।** पुं। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

**नश्याकः।** पुं। काकसदृशपक्षिविशेषे। वै.निघ.। काकभेदे। उत्पा.। [घ।

**नष्टप्रसूतिका।** स्त्री। मृतवत्सायाम्। वै.

**नष्टचेष्टता।** स्त्री। मूर्च्छायाम्। [त्रिका.।

**नस् (सा)।** स्त्री। नासिकायाम्। नासायाम्।

**नसवलकः।** पुं। मत्स्यजातिस्वरे। गजवे।

**नस्तः।** पुं। नासिकायाम्। भा.म.४भ भि.री चि। "सर्पिर्भ्यां नस्ततस्तयो।" क्ली। नस्ये। र. मा.।

**नस्तःकर्म।** क्ली। प्रतिमर्शावपीडनस्यप्रधमन शिरोविरेचनेषु पञ्चसु। 'नावनञ्चावपीडश्च ध्मानं धूम एव च। प्रतिमर्शश्च विज्ञेय नस्तकर्म च प ञ्चधा॥" च.सिद्धिस्था.। [निघु। च.सू.१५.।

**नस्तप्रच्छर्दनम्।** क्ली। पञ्चशिरोविरेच

**नस्तो(स्यो)तः।** पुं। सनासारज्जुवृषे। ना कफेंडा बलद। च टी.र.।

**नस्यम्।** क्ली। नासायाह्यौषधे। नाम, नश्य। नासायोर्नस्य आक्रम्यते यत्। "नस्य तत्कथ्यते धीरै नासाग्राह्य यदौषधम्॥" नस्यं रेचनस्नेहन भेदेन द्विविधम्। तयो रेचन कर्षण, स्नेहन वृं हण। तस्य काल —'कफपित्तानिलध्वंसी पूर्वे मध्येऽपराह्णिके। दिनस्य गृह्यते नस्य रात्रौ वा- त्युत्कटे गदे॥' तच्च नस्य प्रतिमर्शावपीडनस्यप्रध मनशिरोविरेचनभेदेन पञ्चधा। ऊर्द्धजत्र्वादिरोगे मरीचकादौ च वैरेचनिकं नस्य हितम्। भीरु स्त्रीकृशबालाना स्नेहननस्यं देयम्। वातरोगादौ अवपीडनम् अत्युत्कटदोषादौ प्रधमनम्। स्नेहिक नस्यमानम् अष्टबिन्दव। निषेधकाल —"नस्य स्त्रजिह्रीभमान्ते दुर्दिने चावसर्पित। तथा नवप्रति- श्यायी गर्भिणी गरदूषित। अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासव। क्रुद्ध शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ। वेगावधारी श्रान्तश्च स्नातुकामश्च व र्जयेत्॥" अष्टवर्षात् पूर्व्वं अशीतेरूर्द्ध च न दे यम्। भा.। [सर्वे। वै.निघ.।

**नहुषम्।** क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१०। पुं।

**नहुषाख्यम्।** क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१०।

**नक्षत्रम्।** क्ली। अश्विन्यादिसप्तविंशतितारका सु। सु.सू.३ष। मौक्तिके। रा.नि.व.१३।

**नक्षत्रकान्तिविस्तार.।** पुं। धवलयावना लाख्यशिम्बीधान्यभेदे। रा.नि.व.१६। [निघ.।

**नक्षत्रमालिनी।** स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। वै.

**नक्षत्रेशः।** पुं। कर्पूरे। अम.। यक्ष्मी। त्रिका.। खङ्गे। हे च.।

**नाकनः।** पुं। वनधान्यविशेषे। प स.।

**नाकुः।** पुं। वल्मीकमृत्तिकायाम्। उईमाटि। भेद.का.वा.चि.स्वेदे।

**नाकुली।** स्त्री। (Vanda roxburghii.) A variety of rásná. सनामख्यातमहाकन्दे

शाकविशेषे, राखादये । वाशि,गन्धनाशी । प मु । नाकुली नाथि विषमुगरीत च लोके। हि चन्द्रा। तें सर्पचिविद् पञ्चवेद्। नाकुली द्विधा – नाकुली गन्धनाकुली च। गुणा —नाकुलीयुगल तिक्त कटूष्ण त्रिदोषघ्न नानाविषघ्न । द्वितीया तु कि चिच्छ्रता । रा नि व.७ । यवतिक्तालतायाम् । श्वेतकण्टकार्याम् । रा नि व ४ । चव्ये । प मु । मरिचे । शाखलिङ्गचे । मे० ।

**नाकुलीद्वयम्** । क्ली । गन्धरास्नाया रास्नाया च । सि यो उन्मा चि महापैशाचघृते । "वयस्था नाकुलीद्वयम् ।"

**नाग** । पु क्ली (ग) । शीषधातौ । वत्सनाभे । काटविषे । नागकेशरवृक्षे । प मु । वङ्गे । कर्ई वायौ । नागवलायाम् । मेदायाम् । करिदन्ते । मुस्तके । सुरपुन्नागवृक्षे। रक्ताभके । मे । हस्तिनि । नागवल्लीलतायाम् । च टी भ । सि यो समशर्कर चूर्णे । भैष च पि चि पिप्पलीखण्डे। सर्पे । निका। वीजद्रुमे । अगन वृक्ष । रा नि व २१ ।

**नागकन्द** । पुं । हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दशाके । रा नि व ७

**नागकर्ण** । पुं । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ ।

**नागकर्णी** । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा. नि व ३ । श्वेतापराजितायाम् । श चि ।

**नागकिञ्जल्कम्** । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा. नि व.८ ।

**नागकुमारिका (री)** । स्त्री । गुडूच्याम् । रा नि.व ३ । मञ्जिष्ठायाम् । रा नि व ६ ।

**नागकुसुमम्** । क्ली। नागकेशरपुष्पे । वै.निघ १४ ज्व चि चन्दनवलातैले ।

**नागकृष्णा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै निघ ।

**नागकेश(स)र (क)** । पु । (Mesua ferrea) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । नागेश्वर चाँपा फूलेर गाछ । हि कावावचिनी । तें नागकेश राल् । ता नागल । बम् नागचम्प । गुणा — दीपन पाचन आमपाचन अग्निमान्द्यकरच । तत्कुसुमं वस्तिवातघ्नं कफशिरोरुजापहञ्च । रा. नि व ६ । "नागपुष्पकषायोष्ण रूक्षं लघ्वामपाचनम् । ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम् । दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥" भा.। "कीटादिकैन रहितमभिनवमिह केवलं ग्राह्यम् ।" भैष । [नागदमन्या । नागदन्ती । वै निघ ।

**नागगन्धा** । स्त्री । नाकुलीकन्दे । रा नि व ७।

**नागगर्भम्** । क्ली । सिन्दूरे रा नि व १३ ।

**नागचम्पक** । पु । वनचम्पकवृक्षे । नागेश्वर चाँपा, वुनो चाँपार गाछ । रा नि व १० ।

**नागच्छत्र (त्रा)** । पु, स्त्री । नागदन्त्याम् । रा नि व ५ । (त्रा) नागवल्याम् । वै निघ ।

**नागजम्** । क्ली। सिन्दूरे । प मु । वङ्गे । हे च ।

**नागजिह्वा** । स्त्री । अनन्तायां । अनन्तमूल । भैष वा व्या चि । र.सा । मन शिलायाम् । रा नि व १३ ।

**नागजिह्विका** । स्त्री। मन शिलाया । प मु.।

**नागजीवनम्** । क्ली । वङ्गे । हे च. ।

**नागजीवनशत्रु:** । पु। हरिताले । वै निघ।

**नागतुम्बी** । स्त्री । तुम्बाम् । वै निघ ।

**नागदन्त (क)** । पुं । हस्तिदन्ते । मे. ।

**नागदन्तिका (न्ती)** । स्त्री । महाराष्ट्रक ख्यातायां स्वनामख्यातमहाक्षुपे । हातिशुँड़े । गुणा —कटु तिक्ता रूक्षा वातकफघ्नी विषघ्नी मेधाकरी पाचनी गुल्मशूलोदरघ्नी च । रा नि व. ५ । स्थूलमूलदन्त्याम् । च द । भैष ना त्र चि । सु चि १७श । च वि ८म. । (का) वृश्चिकाल्यां । विशति । र सा. ।

**नागदमनी** । स्त्री । (Artemisia vulgaris, Syn. A. Indica) Indian worm wood. स्वनामख्यातक्षुपे । नागदना । हिं नागदुनी, नागदवन । तें इश्वरिचेट्ट दवणम । ता मासिपची । बम् दवणा । नेपाली तितापात । गुणा —"बलामोटा कटुस्तिक्ता लघु पित्त कफापहा । मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्दभम् । सर्व्वग्रहप्रशमनी विशपविषनाशिनी । जय सञ्च कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥" भा । त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटु तिक्ता उदराध्मानघ्नी दाहशोधनी च । रा नि व ५। वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै निघ । [भैष तमराजतैले । पर्णे । पाण ।

**नागदलम्** । क्ली । नागदमन्यां । नागदना ।

**नागदलोपमः** । पु । पञ्चपत्रवृक्षे । পঞ্চপত্র বা ফণসা গাছ । প সু. । [भैरवरसे ।

**नागदा** । स्त्री । हरीतक्याम् । र सा सं सकन्द

**नागद्रुः** । पु । वृक्षविशेषे । তেকাঁটা সিজু গাছ । বন্ গৈরচিকাডা । श.च ।

**नागनामकम्** । क्ली । सीसके । भा ।

**नागनामा** (न) । पु । श्वेततुलसीवृक्षे । कृष्ण तुलसीवृक्षे । वै निघ । [रा नि व ७ ।

**नागपल्ली** । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । লক্ষ্মণামূল ।

**नागपत्रम्** । क्ली । ताम्बूलदले । পাণ । वै निघ श्वास चि त्रिकटुवटी ।

**नागपत्रा** । स्त्री । नागदमन्याम् । भा ।

**नागपत्री** । स्त्री । नागदमन्याम् । वै निघ ।

**नागपर्णी** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ ।

**नागपर्य्यायकर्णी** । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । रा नि व ३ । [नायाम् । वै निघ ।

**नागपुटभावना** । स्त्री । षोडशपलन भाव

**नागपुरगम्** । क्ली । सीसधातौ । रा नि व १३ ।

**नागपुरीपच्छन्नम्** । क्ली । गजपुरीषजाते छत्राके । वा उ ३७अ ।

**नागपुष्प** । पु । पुन्नागवृक्षे । मे । नागकेशर वृक्षे । प सु । नागकेसरपुष्पसमपुष्पे महावृक्षे । सु सू ३८अ एलादि । क्ली । नागकेसरपुष्पे । च द र पि चि कामदेवघृते । सु कल्प ५अ । भा प्र रक्तरोगे । च चि २अ । नागचम्पके । मे ।

**नागपुष्पक.** । पु । कपित्थवृक्षे । स्वर्णयूथिकायाम् । कुष्माण्ड । रा नि व २३ । पुन्नागवृक्ष । नाग केसरवृक्षे । वै निघ । [रा नि व.७ ।

**नागपुष्पफला** । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् ।

**नागपुष्पा** । स्त्री । नागदमन्याम् । मन शिलायाम् । वै निघ । [नि व १० ।

**नागपुष्पिका** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा

**नागपुष्पी** । स्त्री । नागदमन्याम् । भा । स्वर्णयूथिकायाम् । रा नि व १० । पुष्पवृक्षविशेष । गुणा —"नागिनी रचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफ पित्तनुत् । विनिहन्ति विष शूलं योनिदोषवमि क्रिमीन् ॥" भा अर्श चि ।

**नागफणः** । पु । (Opuntia Dillenii. Syn. Cactus Indicus ) वृक्षविशेषे । फणिमनसा । ते ता नागदलि ।

**नागफलः** । पु । पटोले । रा नि व ३ । कटु पटोले । वै निघ । [अ सा चि कुङ्कुमवटी ।

**नागफेनम्** । क्ली । अहिफेने । वै निघ २अ

**नागवधूप्रिय** । पु । सल्लकीनिर्यासे । धूना । वै निघ । [त्यवृक्षे । श च ।

**नागबन्धु** । पु । उदुम्बरवृक्षे । श चि । अश्व

**नागबला** । स्त्री । (Sida spinosa. Syn. Sida alba ) गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষ চাকুলিয়া । हि गुलशकरी ककही । च द यक्ष्म चि महाद्यचूर्णे । च चि १अ नागररसायने । सा कौ महाकामेश्वरमोदके । नागानामिव बल यस्या सा । सि यो यक्ष्म चि बलाद्यघृते । भा मू क्र चि नागबलातैले । योगरत्न उ ख । गुणा — मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरु कण्डूकुष्ठवातव्रणपित्तघ्नी च । स्निग्धा आयुष्या ग्राहिणी हृद्या मूत्रकृच्छ्रक्षीणक्षयरोगेषु हिता च । भा । मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरु कण्डूकुष्ठवातव्रणपित्तघ्नी वाजीकरणी च । रा नि व ४ ।

**नागबलातैलम्** । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं १६ श । क्वाथार्थं—गोरक्षतण्डुलामूल १२॥० श वारि ६४ श शे १६ श छागदुग्ध १६ श । कल्कार्थं—तगर यष्टिमधु प्र. ५ प वा २ श । तुलाद्र्ध्यं जलद्रोण्या इति । प प्र । তিলতৈল ১৬ শ । কাথার্থ—গোরক্ষচাকুলিয়া ১২॥০ শ জল ৬৪ শ শে ১৬ শ ছাগদুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ—তগরপাদুকা, যষ্টিমধু প্রত্যেকে ৫ প বা ২ শ. । च द ।

**नागभू** । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোট পাথরকুচা । रा नि व ५ ।

**नागभृत्** । पु । डुण्डुभसर्पे । त्रिका ।

**नागमती** । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै निघ. ।

**नागमाता** । स्त्री । शारिवायाम् । वै निघ । मन शिलायाम् । हे.च. । मनसादेव्याम् । श.र. ।

**नागमार:** । पुं । भृङ्गराजे केशराजे । (केशुते। चिका । चि । हस्तिमारके ।

**नागरम्** । क्ली । मुस्तायां । मे । च.सू.२अ. । शुण्ठ्याम् । रा नि.व.६ । भा. । वा सू १५अ.वचादिव. । "नागरातिविषाभया. ।" वा चि १अ दुरालभादि' । शुण्ठ्यां । हरीतक्या । च द.सन्निपातज्व.चि.षडङ्गपानीये । च.सू ४अ । पु । नागरङ्गवृक्षे । अ र. ।

**नागरक:** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै निघ. ।

**नागरक्तम्** । क्ली । सिन्दूरे । हे.च. ।

**नागरघन:** । पुं । नागरमुस्तायाम् । नागरमूता । रा नि.व ६ ।

**नागरङ्ग:** । पुं । (Citrus aurantium.) Orange. जम्बीरविशेषे । कमला लेबू । हि नारङ्गी, सन्तरा । मं नारङ्ग । तें गंजनिम्म, नारजिचेट्टु । ता. किचिलिचेट्टु । उत्. नारिङ्गी । गुणा.—तत्फलम् अम्लम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सरञ्च । पक्व स्वाद्वम्ल हृद्यं दुर्जरं वातघ्नञ्च । मद व.६। मधुरमम्ल गुरु उष्ण रोचनम् आमवातक्रिमिशूलघ्नं श्रमघ्न बलकर रुच्यञ्च । रा नि व.११ । सुरभि पाकि गुरु दुर्जरम् अत्यम्ल मधुरकल्पं हृद्य वातघ्नञ्च । तत्केशर रुच्य वातहरञ्च । राज. । वातघ्नं दुर्जरं गुरु च । सु.सू.४६अ ।

**नागरमुस्तकम् (स्ता)** । क्ली,स्त्री । (Cyperus pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धमुस्तायाम् । नागरमुथा । हि नागरमोथा । तें तुङ्गगड्डलाविभ्' । ता: मुहक्काच । दा, गरमोटा । गुणा.—तिक्ता कटु कषाया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसारारुचितृषादाहघ्नी श्रमघ्नी च । रा.नि व.६ ।

**नागरा** । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

**नागरादि:** । पुं । कषायभेदे । "नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै. । सर्व्वज्वरहर: क्वाथ सर्व्वातीसारनाशन. ॥" च.द.अ.सा चि. । अन्य —"नागर देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम् ।" च.द.सामान्यज्व चि. । शुण्ठ्यादीनां प्रत्येक रत्तिद्वयाधिकमाषकत्रय चतुष्पलजलेन पक्व पलमवशेषयेत् । शा,को, । अपर.—"नागरं सुरतरुञ्च धान्यक कुण्डली बृहतिकायुग निशि ।" अचि.ज्व.चि. । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

**नागराह्वम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

**नागरी** । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श.च. । [निघ. ।

**नागरीकन्या** । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.

**नागरुक:** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कमला लेबुर गाछ । श.र. ।

**नागरूपप्रभम्** । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

**नागरेणु: (क:)** । पु । सिन्दूरे । रा.नि.व. १३ । (क') नागकेसरवृक्षे । वै निघ. ।

**नागरोत्था** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । "नागरोत्था कफहृत्या ।" रा नि व.६ ।

**नागलता** । स्त्री । शिश्ने । चिका ।

**नागवल्लरी** । स्त्री । नागवल्ल्याम् । भा. ।

**नागवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । नागिता गाछ । ताम्बूलीलतायाम् । पाण गाछ । गुणा —कटुतीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातघ्नी कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी च । सा स्थानविशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा । तत्र श्रीवाट्यम्लवाटीमालसीसदागिराम्लसरादय प्रसिद्धा. । तत्र अम्लसरा मालवे अगरापर्णं इति ख्याता, आन्ध्रे पीटकुलिपर्णं हेसनीया च, घोरसमुद्रदेशे घोरसमुद्रदेशपर्णं इति प्रसिद्धा । श्रीवाटीगुणा.—मधुरा तीक्ष्णा रसाढ्या सरसा रुच्या च। अम्लवाटी—कटुकाम्लतीक्ष्णतिक्ता उष्णा विष्टम्भकरी वातघ्नी च। मालसी—मधुरा तीक्ष्णा कटूष्णा पाचनी रुच्या दीपनी च। सदागिरा—अतिरसा सुगन्धि रुच्या तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुस्तकरी अतिवल्या विरेचनी सुखसौगन्ध्यकारी च । अम्लसरा—तीक्ष्णा मधुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्या मुखामोदिनी गुल्माध्मानादिजित् । पटुलिका—कषाया उष्णा कटु: मलकर्षिणी पित्तकृत् वातघ्नी च । हेसनीया —कटुतीक्ष्णा उष्णा दीर्घपत्रा रुच्या दीपनी पाचनी च । ताम्बूलं सद्यस्त्रोटितं मुखरोगादिजनकं दाहारोचकरक्तदं मलकर विष्टम्भि वाग्निजननम्। चिरत्रोटित ताम्बूलदलं जलपोषितं गुणकर रुच्य बल्यञ्च । तत्र पर्णं तिक्तमूलं कषायं दाहमक

सुखजाड्यकर मलजननञ्च । गुर्भ पर्णं वातश्लेष्मरो गघ्न रुच्य पथ्य दीपन पाचनञ्च । शिरापर्णं रक्त-हृत् शैथिल्यजनकञ्च । रा नि व.११ । नागवल्लीफल हृद्य सुगन्धि कफवातजिच्च । भवि.१७भ. ।

**नागवारिकः** । पु । मयूरे । करीन्द्रे । मे. ।

**नागविन्ना** । स्त्री । नागवृकायाम् । नागद न्त्यां । वा च ६भ. ।

**नागवीजम्** । क्ली । शीसकृतरसवेधकवीजवि शेषे । यथा—"माक्षिकेण हतं नाम नागञ्च रञ्ज येन्मुहु । तं नाग वाहयेद्वीजे द्विपीडशगुणानि ह । वीजन्विद वरं श्रेष्ठं नागवीजमकीर्त्तितम् ॥" र चि.३भ । [क्षुपे । पद्म ।

**नागहन्ता (न्तिका)** । स्त्री । वृश्चिकाली

**नागशुण्डी** । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । वै निघ । तालमाखान्याम्, डम्बरीफले । रा नि व ७। [निघ.।

**नागश्रीवल्लभः** । पुं । सल्लकीनिर्यासे । वै

**नागसत्त्वः** । पुं । सीसकयाम् । वै निघ. ।

**नागसम्भवम्** । क्ली । सिन्दूरे । अम. ।

**नागसिन्दूरम्** । क्ली । सीसकृतसिन्दूरे । त त्प्रकारश्च यथा—"भुजङ्गमभगन्धञ्च पिष्टा पञ्चमलं पयेत् । तत्र सविद्रुते नागे वासामार्गसमुद्भवम् । चार वा निधयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्षितं । मर्दरे पाचयेद्युक्त्या वासादण्डावघट्टितं । ततः उद्धृत्य त चूर्णं वासाम्भोरैर्विमर्दयेत् । पुटेत् पुनः समुद्धृत्य तै मैव परिमर्दयेत् । एवं सप्तपुटैर्नाग सिन्दूरं जा यते ध्रुवम् । तारस्य वक्ष्यमाणो नाग वातपित्तकफा पह । वहवीकुष्ठगुल्मार्श शीपत्रचविषापह ॥" र स वि ९भ. । [च टी भ ख्या. ।

**नागसुगन्धा** । स्त्री । रास्नायाम्, सर्पगन्धायां ।

**नागस्फोता** । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा नि.व ६ । नागदन्तीक्षुपे । रा नि व ५ । [व ११ ।

**नागहनुः** । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा नि.

**नागहन्त्री** । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा. नि.व.७ । [हस्तीक्षुपे । वै निघ. ।

**नागा** । स्त्री । नाकुल्याम् । पुत्रदात्र्याम् । ना

**नागाख्यः** । पु । नागकेशरे । निघ. । चवि ९अध्या,४भ. ।

**नागान्तकः** । पुं । मयूरे । गरुडे । अम. ।

**नागारातिः** । पुं । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । रा नि.व ७ ।

**नागारिः** । पु । देवदालीलतायाम् । वै निघ । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा नि.व ३ ।

**नागार्जुनयोगः** । पु ज्वरं प्रभृतिरोगेषु यो गविशेषे । त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठ कटुकी देवदा रु विडङ्ग निम्बफल बला गोरक्षतण्डुला हरिद्रा दारुहरिद्रा सौवर्चललवण प्र. समम् । करञ्जत्व सेन पिष्टा वदरास्थिप्रमाणा गुडी कार्या । छाग जलेनापि च तक्रेणापि काञ्जिकेन गुडघृतादिरस सेन लवणेन जलेन मूत्रकेण तैलेन ज्वरोगं निगु-ण्ड्या सर्व्वज्वरञ्च हन्ति । ত্রিফলা, পঞ্চলবণ, কুড়, কটুকী দেবদারু, বিড়ঙ্গ, নিমফল, বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলি, হরিদ্রা, দারুহরি দ্রা, সচললবণ প্রত্যেকে সমভাগ। করঞ্জ ছালের রসে মর্দন। কুলপ্রমাণ গুলী হইবে। च द. ।

**नागार्जुनवटिका** । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । "त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जन । प्रपौण्ड रीक जन्तुघ्न लोध्र ताम्रं चतुर्दश । द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्ण्य वर्त्ति कार्या नभोऽम्बुना ॥" रस र. । न ताम्बु नगरवारि ।

**नागार्जुनाभ्रम्** । क्ली । हृद्रोगे औषधम् । "सहस्रपुटने शुद्ध वज्राभ्रमर्जुनत्वच । सत्त्वैर्विम र्दितं सप्तदिन खल्ल विशोषित । छायाशुष्का वटी कार्या नागार्जुनाभ्रम् ॥" रसा म ।

**नागार्जुनी** । स्त्री । दुग्धिकायाम् । *विकृते* । वै निघ. । [व.७ ।

**नागालावु** । स्त्री,क्ली । कुष्माण्ड्याम् । रा.नि.

**नागाह्वः** । पु । वनचम्पकवृक्षे । रा नि.व.१० क्ली । नागकेशरपुष्पे । वा सु.१५भ चन्दनादि । "हैमामधुकनागाह्वम् ।" नि.धा वाजीकरणेषु । "नागाह्वयापि चन्दनम् ।" च.द मू कृ चि ।

**नागाह्वयम्** । क्ली । नागकेशरपुष्पं । वा.सू. १५भ एलादि । "पुन्नागनागाह्वयम् ।"

**नागाह्वा** । स्त्री । हस्तिकन्दे । रा नि.व ७ । नागवल्लीलतायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

**नागिनी** । स्त्री । नागदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६। सचणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

**नागी** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै निघ.२भ. जीर्णज्व चि.कल्याणघृते ।

**नागीयः** । पु । नागकेशरे । रा नि.व ६ ।

**नागेश्वररसः** । पु । गुल्मे रसः । पारदः गन्धकः सीष, रङ्गं मन.शिला रसाञ्जनः यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः टङ्कणं लौहं ताम्रम् अभ्र म. समम् । वचीचीरेण मर्द्दन । पश्चात् वासाचित्रकदन्तीमूलक्वाथेन दिवसं मर्द्दयेत् । मात्रा माषप्रमाणा । पारा, गन्धक, सीष, वङ्ग, मनछाल, निशादल, यवक्षार, साचिक्षार, सोहागा, लौह, ताम्र, अभ्र समभाग। सिजुर आठाय मर्दन। परे वासक, चिता ओ दन्तीर मूल समभाग लइया एकत्र क्वाथ करिया १ दिन मर्दन करिबे। मात्रा १ माष कलाय । भैष. ।

**नागोद(र)म्** । क्ली । गर्भजरोगविशेषे । "शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरम्, तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते। तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः ।" सु.शा.१०अ. ।

**नाटाम्रः** । पुं । कालिङ्गकलतायाम् । उरस्स । त्रिका. ।

**नाड़ः** । पु । नले । नल गाछ । रा.नि.व.८। नाडीवल्लतायाम् । च सू.१अ. ।

**नाड़िः** । स्त्री । शरीरान्तर्नाडिकायाम् । च.टी भ. । सिंहपिप्पल्याम् । कालशाके । दूर्वाभेदे । नाडीव्रणे । नालि घा । वै.निघ. ।

**नाड़िकम्** । क्ली । कालशाके । कालन्द। शाक । भा.पू.१भ.शा.व. । [वै निघ. ।

**नाड़िका** । स्त्री । कालशाके । घटपरिमाणे ।

**नाड़िकायन्त्रम्** । क्ली । यन्त्रविशेषे । वकयंत्र, भाटीयंत्र । तस्य लक्षणं यथा—"विनिधाय घटे द्रव्यं कनीयासमधोमुखम् । घटमन्यमुखे तस्य स्थापयित्वोभयोर्मुखं । मृदुधिः समालिप्य नाड़िकां विनिवेशयेत् । यन्त्रात् कुण्डलिताड़िला जलद्रोण्यां महीयसां । आधारभाण्डपर्यन्तं ततश्च तां विधारयेत् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावदाधो विगेदधः । ततीयादाधारगतं निर्मलं रसमुत्तमम् । नाडिकायन्त्रमेतद्धि मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥" इति । अत्रि. । [टी.भ. ।

**नाड़िकेरः (लः)** । पुं । नालिकेरवृक्षे । श

**नाड़िचीरम्** । क्ली । निर्वेष्टने । नली । हारा.।

**नाड़िन्धमः** । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

**नाड़िपत्रम्** । क्ली । नाड़ीचशाके । श.मा. ।

**नाड़ी** । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । नासाशाम् । नक्षत्रे । रा.नि.व २३ । नालि । गण्डदूर्व्वायां । मे. । नाडीव्रणे । रा.नि.व २० । ६० पलात्मककाले ।

**नाड़ीकः** । पुं । पट्टशाके । पाटशाक । कोष्ठैर शाक । हिं पटुया । भा.पू.१भ.शा व. । तत्पत्रं तिक्तमधुरभेदेन द्विविधं, तयोस्तिक्तं कृमिकुष्ठहरं, मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातलम् । ग्रन्थपत्रं—नलितमित्युच्यते । नालिता । ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नं । तज्जलघ्नं पित्तघ्नं रोचनं व्यञ्जने हितञ्च । राज. । क्ली । कालशाके । हिं कालशाक । गुणाः—"कालशाकं सरं रूच्यं वातकृत्कफशोथहृत् । बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥" भा. ।

**नाड़ीकलापकः** । पुं । सर्पाक्ष्यां । भा. ।

**नाड़ीकल्पनविधिः** । पुं । भूमिष्ठस्य नाडीच्छेदनविधौ । "नाभिबन्धनात् प्रभृति हि अष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौप्यराजतायसानां छेदनानामन्यतमेन ऊर्द्ध्वधारेण छिन्द्यात् । तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवसक्तेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्येत लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यञ्ज्यात् एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदिति ।" च.शा.८अ. ।

**नाड़ीकेरः(लः)** । पुं । नारिकेलवृक्षे । श र.।

**नाड़ीचः** । पुं । तिक्तपट्टशाके । नालिता पाता। "नाड़ीचबीजकल्कः ।" भैष.क्षुद्री.चि. । पेचुकि । कटू । त्रिका. ।

**नाड़ीचक्रम्** । क्ली । नाड़ीनिर्णयकग्रन्थे ।

**नाड़ीचरणः** । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

**नाडीचवीजम्** । क्ली । नालितावीजे । भैष पृथ्वीसारतैले ।

**नाडीजङ्घ** । पु । काक । चिका ।

**नाडीतरङ्ग** । पु । काकोलविषे । मे ।

**नाडीतिक्त** । पु । नेपालनिम्ब चिरेता । रा नि व ८ ।

**नाडीनक्षत्रम्** । क्ली । जन्मनक्षत्र । वै निघ ।

**नाडीनिदानम्** । क्ली नाडीज्ञानसम्बन्धग्रन्थभेदे ।

**नाडीपरीक्षा** । स्त्री । शङ्करसेनकृतनाडीज्ञानशास्त्रे नाडीप्रकाशे ।

**नाडीयन्त्रम्** । क्ली तन्नामकविंशतिविधयन्त्रेषु । यथा —एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्र द्वे । अर्शोयन्त्रे अपि द्वे । व्रणयन्त्रमेकं । वस्तिनेत्रयन्त्र चत्वारि । उत्तरवस्तिनेत्र द्विविध । मूत्रवृद्धियन्त्रमेकं । दकोदरयन्त्रमेकं । धूमनेत्राणि चोणि वैरेचनिकस्नैहिकप्रायोगिकभेदेन । निरुद्धप्रकशमेकं । सन्निरुद्धगुदयन्त्रमेकं । अलाबूयन्त्रमेकं । शृङ्गयन्त्रमेकम् इति । तानि चानेकप्रकाराणि अनेकप्रयोजनानि, एकतोमुखानि, उभयतोमुखानि स्रोतोगतशल्याहरणार्थं रोगदर्शनार्थम् आचूषणाय क्रियासौकर्यार्थं च । तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । सु सू ७ अ । "यस्य नाडी प्रथमेन भागेन वस्तुमात्रा । व ...नाकृतिर्मूलमुखे ...कलायवत् । अयत ... क्षिके मूले निबद्धबद्धवस्त्रम् । अत्रि ।

**नाडीव्रण** । पु । तन्नामकरोगे । नालीघा । तस्य निदानं यथा—"य शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्त । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि तत सपूय । तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ।" मा नि । "दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।" सु नि १० अ । अस्यार्थः पक्वशोथस्य व्रणे स्थापयत्येव । अनुपविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति । गति सा दूरगमनात् नाडी नाडीव संस्रवेत् । माधवकारस्तु... सा दोषैः पृथगेकशश्च सन्निपातैश्च पञ्चमी । वातात् सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्वमा । स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् । पीतोष्णपूतिपूयास्त्र दिवा चातिनिषिश्चति । घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डूला कठिना कफात् निशि चाभ्यधिकं तदा सर्वैः स ... व्यजेत् ॥" वा उ २९ अ ।

**नाडीशाक** । पु क्ली (कम्) । पट्टशाके । पाटशाक । नालिता । गुण —"कोठक्रिमिविनाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् । तच्छाकं जलदोषघ्नं पित्तघ्नमामवातकृत् ॥" राज २ प कृष्माण्डादौ ।

**नाडीस्वेद** । पु । स्वेदविशेषे । वा उ १८ अ । "स्वेदनद्रव्याणां पुष्पमूलफलपत्रशाखादीनां मृगमत्स्यपिशितशिर पादादीनामुष्णस्वभावानां यथार्हम् अम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनमितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य वाष्पमुपहरेत् । वाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेद । च सू १४ अ ।

**नाडीहिङ्गु** । पु क्ली । हिङ्गुभेदे । हिङ्गुविशेष । हिं काल पातिहिङ्गु । बं भाडाहिङ्गु । कर्कन इति । गुणा —कटुत्व कफवातशान्तिकृत् विबन्धघ्न आनाहघ्न । रा नि व ६ हिङ्गुपत्री । प ह ।

**नायहरि** । पुं । पक्षी । श्याम ।

**नादेय** । पु । जलवेतसे । मन्व व १ । काम ... । रा नि व ८ । नद्यातीरानूपप्रादिलवाणादिसैन्धवे । तद्गुणा —मधुरं स्वादु बालघ्नं सुख रक्तपित्तकर इत्य विष्टम्भ । क्ली । सैन्धवलवणे । रा नि व ६ । समुद्रलवणं । काशर्यं । रा नि व ११ । सैन्धवलवण । र,मा । कुशादौ । नदीजातादौ । भा ।

**नादेयिका (यी)** । स्त्री । भागद्रुमादाम् । रा नि व ६ । नादेयिकादाम् । भा । भूमिजम्बु । र,मा । नागरङ्गवर्षे । अवद्धदाम् । प मु । जम्बूवतम । काशद्वयी । नागदेवकम् । मधुफि । रा,

नि.व.२३। भूम्यामलक्याम्। एरण्डवृक्षे। वै.निघ।

**नानाकान्दः** । पुं। पिण्डाली। रा नि.व.७।

**नान्दीमुखी** । स्त्री। क्षुधान्यभेदे। यव। सा स्निग्धा। सु.सू.४६अ। "नान्दीमुखी मधूली च मधुरा स्निग्धशीतला।" च.र.।

**नापाकम्** । क्ली। पद्मबीजे। वै.निघ.।

**नापितशाला (लिका)** । स्त्री। नापित भवने। त्रिका.।

**नाभकः** । पुं। हरीतकीवृक्षे। वै.निघ।

**नाभिः** । पुं, स्त्री। उदरावर्त्ते। নাই। रा. नि.व १८। तन्नामकमर्म्मस्थाने। सु.शा.६अ। स्त्री। कस्तूरिकामदे। मे.। [श.र.।

**नाभिकण्टकः** पुं। नाभिरोगे। গোঁড়।

**नाभिका** । स्त्री। क्षुद्रकटभीवृक्षे। रा.नि.व.८।

**नाभिगुड़कः** । पुं। नाभौ गुडकवदुन्नतौ। নাইয়ের গোঁড়। त्रिका.।

**नाभिगोलकः** । पु। नाभिगुडके। जटा.।

**नाभिच्छेदनम्** । क्ली। नाड़िकाच्छेदने। च.।

**नाभिनाड़ी** । स्त्री। अमलानामनाभिनाड्यां। নাভিনাড়ী। च.।

**नाभिपाकः** । पुं नाभिशोथे। নাই পাকা।

**नाभिनाला** । स्त्री। नाभिनाड्यां। त्रिका.।

**नाभिलापः** । पु। अनिच्छायाम्। वै.निघ.।

**नाभी** । स्त्री। नाभौ। श.र.।

**नाभीलम्** । क्ली। स्त्रीकटिसन्धौ। नाभिगुडके। मे.। पीडायाम्। नाभिकूपे। हे.च.। अण्डसन्धौ। वै.निघ।

**नाभ्यभ्यङ्गः** । पु। नाभौ तैलमर्दने।

**नायिका** । स्त्री। पिण्डिकाल. किञ्चित्स्थूले कस्तूरीभेदे। মৃগনাভিবিশেষ। यथा—"चूर्णा कृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या। स्थूला ततः किमपि यं किल पिण्डिका स्यात् तस्माच्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा॥" रा.नि.व.१२। [त्रिका.।

**नारः** । पु। गोवत्से। जले। मे.। शुण्ठ्यां।

**नारकीटः** । पुं। भग्नकीटविशेषे। मे.।

**नारकेरः** । पुं। नारिकेलवृक्षे। जटा।

**नारङ्गम्** । क्ली। गर्ज्जरमूलके। গাজরমূলা। रा.नि.व.७।

**नारङ्गः** । पुं। नागरङ्गवृक्षे। কমলা লেবুর গাছ। फलगुणाः—मधुराम्लं गुरु उष्णं रोचनं वातामकृमिशूलश्रमघ्नं बल्यं हृद्यञ्च। रा.नि व.११। मद.व ६। "नारङ्गञ्च स्वादुगुणोपपन्नं सन्दीपनं रोचकमम्लसाद्य। त्रिदोषहृत् शूलकृमीन्निहन्ति मन्दाग्निकायश्वसनापहारि॥" अत्रि.१०अ। मरिचयूषे। पिप्पलीरसे। मे.।

**नारङ्गवर्णकम्** । क्ली। गञ्जने। শালগম। भा.पु.१भ.शा.व.।

**नारदा** । स्त्री। इक्षुमूले। मूर्व्वायां। वै.निघ.।

**नारा** । स्त्री। जले। श.र.।

**नाराचचूर्णम्** । क्ली। उदावर्त्ताधिकारे चूर्णम्। पाठः—"त्रिवृत्कणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः। गुडिका गुडतुल्या सा विड्बन्धगदापहा॥" তেউড়ী ২ তো পিপুল ৪ তো. হরীতকী ৫ তো. সর্ব্বসম গুড। अन्यत्—त्रिवृच्चूर्णं पिप्पलीचूर्णं प्र. २ तो. शर्करा १ प.। तोलकद्वयं मधुना लिह्यात्। एतद्गाढपुरीषे पित्तकफे देयम्। তেউড়ীচূর্ণ, পিপুলচূর্ণ প্রত্যেকে ২ তো. চিনি ১ প.। ২ তো. মধুর সহিত সেব্য। शा.कौ.। [क्ति। श.र.।

**नाराचिका** । स्त्री। स्वर्णतोलनयन्त्रे। नि-

**नारायणः** । पु। वैद्यवृन्दनामवैद्यकग्रन्थकारे, वैद्यामृतकारे।

**नारायणतैलम्** । क्ली। वातव्याधौ तैलविशेषे। पाठः—"बिल्वोऽग्निमन्थ. श्योनाक. पाटला पारिभद्रकः। प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका। बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा। एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भस' पचेत्। पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत्। शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयक वचा। चन्दनं तगरं कुष्ठं एला पर्णिचतुष्टयं। रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवं। एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत्। शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापये-

त्। आज वा यदि वा गव्य चीरं दद्यात्तुग यम्॥" इति स्वल्पम्। शौनि गन्धद्रव्य देयम्। বেল, গণিরি, শ্যোণা, পারুল নিমছাল, গন্ধভাদুলিয়া, অশ্বগন্ধা, বৃহতী, কণ্টিকারী, বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া বা (গোবক্ষচাকুলিয়া) গোক্ষুর, পুনর্নবা প্রত্যেকে ১০ প। কাথার্থ—জল ২৫৬ শ শে ৬৪ শ তিল তৈল ১৬ শ.। কল্কার্থ—শুলফা, দেবদারু, জটামাংসী শৈলজ, বচ রক্তচন্দন, তগর পাদ্হকা, কুড, এলাইচ, শালপাণি, চাকুলি, মুগানী, মাষাণী, রাস্না, অশ্বগন্ধা সৈন্ধব, শ্বেতপুনা৷ প্রত্যেকে ২ প শতমূলীরস ১৬ শ ছাগ বা গব্য দুগ্ধ ৬৪ শ.। শীতল হইলে গন্ধদ্রব্য দিবে। রস র।

**नारायणप्रियम्**। क्ली। पीतचन्दने। मद।

**नारायणी**। स्त्री। शतमूल्याम्। रा नि व ४। सा कौ लक्ष्मीविलासे। भैष।

**नारिकेर (ल)**। पु। (Cocos nucifera) The cocoanut tree स्वनामख्याततरौ। নারিকেল গাছ। म ह.। प ह। हि नेरिएल्। म क नारियल। तैं नारिकादम। उत् नड़िया। वम् मारली। मा टैन्ना, टैन्ना। अस्य गुणा — गुरु स्निग्ध शीतत्व पित्तघ्नत्व। अर्द्धपक्वफल त्व ग्गोषघ्न दुर्ज्जरत्व। तदाम्भसलिलं लघु बल्य शीतल रसपाके मधुर पित्तशमन पीनसशमनं तृषाघ्न दाहघ्न शोषशमन सुखदत्व। तत्पक्वजल किञ्चित्पित्तकारि मधुर रुचिकर दीपन बलकर गुरु हृद्य बलवर्द्धनत्व। नारिकेलखर्ज्जूर स्निग्ध गुरु दुर्ज्जरं दाहविष्टम्भकरं हृद्यं बलवीर्य्यवर्द्धनत्व। रा नि व ११। "दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्य हृद्य गुरु स्मृतम्। पाके स्वादु समुद्दिष्ट स्निग्ध हृष्यत्व दाहकम्। किञ्चिदुष्णं वातकफगुल्मकासविनाशकम्॥ नारिकेलघृतं नाम हृद्य बलवर्द्धनम्। केश्य रसे च पाके च मधुरत्व रुचिप्रदम्। हृद्यत्व वात पित्तघ्न तज्जीर्णं गुरु वातहम्॥ नारिकेलस्य पुष्पन्तु शीतं रक्तातिसारहम्। रक्तपित्तप्रमेहघ्न सोमरोगञ्च नाशयेत्। मलस्तम्भकरञ्चापि शीतलम् ॥ नारिकेलशिरोमज्जा रसे पाके मधु स्मृता। नारिकेलपुष्पजल गुरु हृष्यकोष्णिलम्॥" वै निघ। "बालस्य नारिकेलस्य जलम्मायो विरेचनम्।" राज। "स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपन वस्तिशोधनम्। वृष्य पित्तपिपासाघ्न नारिकेलोदकं गुरु॥" सु। तन्मस्तकगुणा —"नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जूरस्य शिरांसि तु। कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च॥ नारिकेलफल शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम्। विष्टम्भि बृंहणम्बल्य वातपित्तास्रदाहनुत्। विशेषत कोमलनारिकेल निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान्। तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मत भिषग्भि॥ तस्याम्बु (तदम्बु) शीतलं हृद्य दीपन शुक्रल लघु। पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरम्परम्॥' भा। तस्य तैल गुरु वाजीकर चीणधातुपोषण वातपित्तघ्न मूत्राघातप्रमेहश्वासकासयक्ष्महितं मेधाकरं चतनाशनञ्च। "नारिकेल सुमधुर गुरु स्निग्धञ्च शीतलम्। हृद्य मलहर्षं वस्तिशोधन रक्तपित्तनुत्॥ विष्टम्भि पक्व मतिमन्दपक्व कफवातलम्। बृंहण शीतलं पथ्य नारिकेलफलं विदु॥' अत्रि १७अ। [ष्योम्।

**नारिकेरचीरिका**। स्त्री। नारिकेलचीरिका॥

**नारिकेलखण्डम्**। क्ली। शूलाधिकारे औषधम्। पाठ —"कुडवमितमिह स्यान्नारिकेल सुपिष्ट पलपरिमितसर्पिं पाचित खण्डतुल्यम्। निजपयसि तदेतत् प्रस्थमाने विपक्व गुडवदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च। धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान् श्याम त्रिजातकमथापि च केसरञ्च। हन्त्यम्लपित्तमरुचि क्षयमस्रपित्त शूल वमिं सकलपौरुषकारि हारि।" सुपिष्टनारिकेलशस्य ४ प भर्ज्जनाथघृतं १ प शर्करा ४ प नारिकेलजल ४ श। पाकसिद्धौ प्रक्षेप —धन्याक पिप्पली मुस्ता वंशरोचना जीरक कृष्णजीरक गुडत्वक तेजपत्रम् एला नागकेसरपुष्पम् एषां प्र चूर्ण ४ मा। इदं पित्तशूले। मा कौ। रस र.। भैष। अपरम्—कोमलनारिकेलशस्य ८ प शर्करा १ प्र नारिकेलजल ८ श घृत ५ प शुण्ठीचूर्ण १ प दुग्ध १ श एकत्र पचेत्। पाकसिद्धौ वंशलोचना कटुकी मुस्ता गुडत्वक् एला तेजपत्र नागकेशर धान्यक पिप्पली गजपिप्पली प्र चूर्ण ४ तो. प्रक्षेप्यम्। रस र.। इदमम्लपित्ते।

**नारिकेलजलम्**। क्ली। प्रसिद्ध, रक्तपित्ते हितम्। शि धी रक्तपि.चि.।

**नारिकेलतैलम्** । क्ली । तत्फलोत्थतैले ।

**नारिकेललवणम्** । क्ली । सजलनारिकेलमध्ये सैन्धवलवणं पूरयित्वा तन्नारिकेलं मृदावेष्ट्य शोषयेत् । अथ दग्ध्वा तन्मध्याल्लवणं ग्राह्यं । मात्रा ४ माषाः । भैष. ।

**नारिकेलक्षीरी** । स्त्री । नारिकेलदुग्धशर्करादिकृतमिष्टान्ने । *यथा*—"नारिकेलं तनूकृत्य छिन्नम्पयसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥" गुणाः—"नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा पित्तातिपुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥" भा ।

**नारिकेलामृतम्** । क्ली । अम्लपित्ताधिकारे औषधम् । "नारिकेलफलप्रस्थं सुपिष्टं घृतभर्जितं । प्रस्थं प्रस्थं समादाय गव्यक्षीरपूर्णस्य तद्युतं । द्विपात्रं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च । धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां न्यसेत् । एकीकृत्य पचेत्सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् । सिद्धशीते प्रदातव्य चूर्णं तत्र सुगुण्डित । त्रिकटी. सचतुर्जातं प्रत्येकन्तु पलोन्मित । धात्रीजीरकयुग्मञ्च धन्याकं ग्रन्थिपर्णक । तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् । मधुनः पलचत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥" रस.र. । भैष. ।

**नारिकेलिः (ली)** । स्त्री, पु (इन्) । नारिकेलवृक्षे । भा. । श.र. ।

**नारिकेलोदकम्** । क्ली । नारिकेलजले ।

**नारी** । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या अश्वबलेति कथ्यते । यस्याः पत्रम् अश्वसदृशञ्च । च.चि.२७. । रमण्यां । মেয়ে মানুষ । सा मातृशोणितोत्तरा विषमतिथौ जाता च । सुखबोधः ।

**नारीघृतम्** । क्ली । नारीदुग्धोत्थघृते । মেয়ে মানুষের দুধের ঘি । गुणाः—"कफेऽनिले योनिदोषे रोगेष्वन्येषु शस्यतम् । अश्वदुग्धमाले स्त्रीणाञ्च सर्पिः स्याद्मृतोपमम् ॥" अत्रि.८७. । चक्षुष्यं पथ्यं सर्व्वरोगघ्नं मन्दाग्निदीपनं रूच्यं पाके लघु विषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

**नारीचम्** । क्ली । शाकविशेषे । নালিতা । तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च । तिक्तं रक्तपित्तघ्नं क्रिमिकुष्ठहरञ्च । मधुरं पिच्छिलं शीतलं विष्टम्भि कफवातकरञ्च । राज. ।

**नारीदुग्धम्** । क्ली । मानुषीदुग्धे । See मानुषीक्षीरम् ।

**नारीपयः** । क्ली । नारीदुग्धे ।

**नारीवल्लभा** । स्त्री । गन्धप्रियङ्गौ । वै निघ. ।

**नारीषण्डः** । पुं । स्त्रीनपुंसके । च.शा.२५. ।

**नारीष्टा** । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা ফুলের গাছ । रा नि व.१० ।

**नारीक्षीरम्** । क्ली । मानुषीक्षीरे ।

**नार्य्यङ्गः** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । কমলা লেবুর গাছ । श.र. । [वै.निघ. ।

**नार्य्यतिक्तः** । पुं । किराततिक्तके । চিরাতা ।

**नालः** । पुं,क्ली । पद्मदण्डे । अम. । हरिताले । स्वामी । मेद्रे । पिचकिरि । पुं । नले । रा.नि व.८ । मेढ्रे । भा म.३भ.मूत्रोत्सङ्गे ।

**नालकः** । पु । कलाये । মটর । रा.नि.व.१६ । नलक इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरे दृश्यते । [८ ।

**नालवंशः** । पुं । नले । নল গাছ । रा नि.व.

**नाला** । स्त्री । नले । स्तम्बे । ডাঁটা, নাড়া । अम.भ ।

**नालावती** । स्त्री । नागवल्लीलतायां । प सु. ।

**नालिः** । स्त्री । नलकास्थनि । নলি । नाड्यां, शिरायां । हि.वी. ।

**नालिकः** । पुं । खड्गके । গণ্ডার । महिषे । चिका. । रक्तगन्धबोले । नाडीशाके । चर्म्मकषायाम् । वै निघ. । क्ली । पद्मे । श.र. ।

**नालिका** । स्त्री । नाडायाम् । श र. । नाड्यां । अ.टी. । चर्म्मकषायाम् । जटा. । करिकर्णवेधशस्त्रे । हारा. । नलाकारतक्षमात्रे । नलिकानामगन्धद्रव्ये । शेफुण्डे । वै.निघ. । मिटपत्रमालितायाम् । श.मा । [ঝাড় । वै.निघ. ।

**नालिकिनी** । स्त्री । कमलिन्याम् । পদ্মের

**नालिकेरः (कः)** । पुं । नारिकेलवृक्षे । अ.टी.र. ।

**नालिजङ्घः** । पुं । द्रोणकाके । हारा. ।

**नालिता** । क्ली । (Arum colocasia)

स्वनामख्यातपत्रशाके। नालिता गाछ। प.सु.। गुणाः—नाडीचवत्।

**नाली**। स्त्री। मन.शिलायाम्। नलिकायाम्। वै.निघ। शाककडम्बके। डाँटा। मे.। नाड्या, शिरायाम्। भ.टी.भ.। पद्मे। श.र.।

**नालीकः**। पुं। पद्मे। मृणाले। शरे। क्ली। पद्मखण्डे। मे.।

**नालीकिनी**। स्त्री। पद्मसमूहे। श.र.।

**नालीव्रणः**। पु। नाडीव्रणे। श.र.।

**नाल्पपुष्पी**। स्त्री। महाशणक्षुपे। प.सु.।

**नावनम्**। क्ली। नस्ये। सु.।

**नासत्यौ**। पुं। अश्विनीकुमारौ। अम.।

**नासा**। स्त्री। नासिकायाम्। वासकवृक्षे। रा.नि.व.११। [षे। निका.।

**नासाच्छिन्नी**। स्त्री। पूर्णिकानामपक्षिविशे

**नासा(प्रती)नाहः**। पुं। नासारोगविशेषे। लक्षणं यथा—"कफावृतो वायुरुदानसञ्ज्ञो यदा स्वमार्गे विगुण स्थितः स्यात्। घ्राणं वृणोतीव यदा स रोगी नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्ट॥" सु.उ.२२ब.।

**नासापरिशोषः**। पुं। नासारोगविशेषे। लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च। समुच्छ्वसित्यूर्ध्वमधश्च कृच्छ्रात्तस्य नासापरिशोष उक्तः॥ सु.उ.२२ब.।

**नासा(सिका)पाकः**। पु। नासारोगविशेषे। लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्य्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः। तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत् विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ॥" सु.उ.२२ब.।

**नासायन्त्रम्**। क्ली। घ्राणार्बुदादिदर्शनार्थे यन्त्रविशेषे। लक्षणं यथा—"घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया। प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत्॥" अत्रि.।

**नासारोगः**। पु। नासागतैकत्रिंशद्रोगेषु। यथा—"अपीनसं पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च। तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च। क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः। नासाशोषेण स

हिता दशैकार्येरिता गदा। चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च। प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः। एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्त्तिताः॥" सु.उ.२२ब। विशेषः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यः।

**नासार्शः**। क्ली। घ्राणेन्द्रियजातार्शसि। नाके अर्श। तत्र लक्षणम्—प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवथुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्चेति। सु.नि.२ब.।

**नासालुः**। पु। जातीफलवृक्षे। वै.निघ। कट्फलवृक्षे। श.च.। [सु.सू.३२ब.।

**नासावंशः**। पु। नासादण्डे। नाक बाँड़ि।

**नासा(सिका)शोषः**। पुं। नासापरिशोषरोगे। सु.उ.२२ब.।

**नासासंवेदनः**। पु। काण्डीरलतायाम्। करना। रा.नि.व.३। छिक्किन्याम्। (हँचेंछता)। क्षुद्रकारवेल्ले। वै.निघ. [ड। च.शा.७ब।

**नासास्थि**। क्ली। घ्राणास्थनि। नाकेर हा-

**नासा(परि)स्रावः**। पु। नासास्रावरोगे। लक्षणं—"घनसमच्छ सलिलप्रकाशं यस्या विवर्णं स्रवतीह नासा। रात्रौ विशेषेण हितं विकारं नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत्॥" सु.उ.२२ब।

**नासिकन्धमः**। त्रि। नासिकया निःश्वासधारिणि। व्याक.। [व्याक।

**नासिकन्धयः**। त्रि। नासापथेन पानशीले।

**नासिका**। स्त्री। घ्राणेन्द्रिये। रा.नि.व.१८। या गर्भस्थस्य पञ्चभिर्मासै भवति। सुखबोध.।

**नासिकामलम्**। क्ली। सिंघाणे। शिङ्घाणि। रा.नि.व.१८। [का।

**नासिकाशब्दः**। पु। नासाशब्दे। नाक डा-

**नासिक्यम्**। क्ली। नासायाम्। त्रिका.।

**नासिक्यौ**। पु। अश्विनीकुमारद्वये। हे.च.।

**नास्तितः (टः)**। पुं। छागवृषे। श.च.।

**नःछः**। पु। चानाहे, मलावष्टम्भे। वै.निघ.।

**निःशल्या**। स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। रा.नि.व.६।

**निःशूकः**। पु। शुकशालिधान्ये। रा.नि.व.१६।

**निःश्रेणिः** । स्त्री । वनखर्जूरिकायाम् । मे. ।
**निःश्रेणिका** । स्त्री । कोद्रवाद्रसिद्धे तृणविशेषे । घासविशेष । गुणाः—नीरसा तथा पशूनामबलप्रदा । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.११ ।
**निःश्रेणी** । स्त्री। खर्जूरीवृक्षे । খেজুর গাছ ।
**निःश्वसन(सित)म्** । क्ली । निश्वासे ।
**निःश्वासः** । पुं । नासावायौ, प्रश्वासे । हे.च. ।
**निःसरणम्** । क्ली । निर्गमने । हे.च. ।
**निःसारः** । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড সোঁটা শ্যোণা গাছ । रा.नि.व.९ । खदिरीवृक्षिकायाम् । वै.निघ. । शाखोटवृक्षे । श.च. ।
**निःसारकः** । त्रि । रेचके ।
**निःसारा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
**निःस्नेहा** । स्त्री । अतसीवृक्षे । मशिना । चिका. ।
**निःस्यन्दः** । पुं । स्रावे । क्षरणे ।
**निःस्रावः** । पुं । भक्तप्रसुतद्रवमण्डे । ভাতের মাড, ফেন । हे.च. ।
**निकषः** । पुं । स्वर्णमणौ । च.टी.भ. ।
**निकारणम्** । क्ली । मारणे । अम. ।
**निकुचः** । पुं । डहुके । ডেলো । च.सू.४अ. ।
**निकुञ्चकः** । पुं । मुष्टिपरिमाणे । स च कुडवपादः । भरतद्वयसर्वस्वे । वानीरवृक्षे । भा. ।
**निकुञ्जः** । पुं,क्ली । जलवेतसे । मद.व.५ । वै.निघ.२भ पाण्डु-चि.मण्डूरादरिष्टे ।
**निकुञ्चिकाम्ला** । स्त्री । निकुञ्चिकानामश्रीवल्लीतुल्यगुणकण्टकवृक्षे । निकुञ्चिके । निरोषवल्लीति भाषा । रा.नि.व.८ ।
**निकुम्भः** । पु । दन्तीवृक्षे । र.मा. । वा.सू.१५अ.शोधनव. । "निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी ।" भा.म.४भ.जलोदरे चि । "त्रिवृन्निकुम्भानाम् ।" च.सू.२अ.यत्प्रदेहे । जलवेतसे । सु.चि.१०अ ।
**निकुम्भवीजम्** । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।
**निकुम्भा (म्भी)** । स्त्री । कट्फले । वै.निघ. २भ.कर्णकान्त.चि. । दन्तीवृक्षे । प.मु. । चन्द्रप्रभागुड्याम् । [रा.नि.व.६ ।
**निकुम्भाख्यवीजम्** । क्ली । जयपालवीजे ।
**निकृतनः** । पुं । गम्भके । वै.निघ. ।
**निकेतनः** । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पलाण्डौ । श.च. ।
**निकोचः (टः,ठः) (कः)** । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড গাছ । रा.नि.व.९ । च.टी भ । च.सू.२०अ. । (टक.) वृक्षभेदे । পেস্তা গাছ । वै.निघ. । [कन्द ।
**निखण्डिका** । स्त्री । गुडूचीकन्दे । गुडूचीकन्द ।
**निखर्वः** । पु । वामने । हे.च. ।
**निगडः** । पुं । धातुमारणवीजविशेषे । यथा—सुधार्कक्षीरं पलाशवीजं गुग्गुलुः प्रत्येकं समं सैन्धवद्विगुणेन सह मर्दयित्वा विधेयः । र.चि.२अ. ।
**निगदः** । त्रि । पुरातने । वा चि ७अ. ।
**निगन्धिकः** । पुं । सुवर्णचम्पके । वै.निघ. ।
**निगरः** । पुं । भोजने । रा.नि.व.२० ।
**निगरणम्** । क्ली । भोजने । रा नि.व २० । पुं । गले । मे. ।
**निगारः** । पुं । भक्षणे । अम. ।
**निगालः** । पुं । गले । গলা । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य घण्टाबन्धसमीपस्थदेशे । ज.द.२अ. ।
**निगालवान्** । पुं । अश्वे । अम. । [वर्णा. ।
**निगुः** । पु । मनसि । त्रिका. । मले । मूले ।
**निगूढः** । वनमुद्गे । हे.च. । त्रि । गुप्ते ।
**निग्रहः** । पु । चिकित्सायाम् । रा नि.व २० ।
**निग्रहस्थानम्** । क्ली । भिषजां वादमार्गप्रनार्थमधिगन्तव्यपदविशेषे । "त्रिरभिहितस्य वाक्यस्याज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः ।" च.वि ८अ. ।
**निघण्टुः** । पु । अभिधाने, नामसंग्रहे । हे.च. ।
**निघण्टुराजः** । पु । नरहरिकृतराजनिघण्टौ ।
**निघ्नः** । पु । खरे । वराहे । उष्णा ।
**निचयात्मकः** । त्रि । सान्निपातिके ।

**निचिकी** । स्त्री । उत्तमायां गवि । प्रधान गाइ । श.टी.भ. ।

**निचितः** । त्रि । सञ्चिते । व्याप्ते । हे.च. ।

**निचुलः** । पुं, क्ली । हिज्जलवृक्षे । प.मु । वेतसवृक्षे । रा.नि.व ८ । च.सू.२७ । जलवेतसे । मद.व.५ । निचोलि । पाछुड़ी । अम. । निम्बवृक्षे । वै निघ. ।

**निचुलकम्** । क्ली । हिज्जलफले । च द. । सि यो.अप.चि.व पथ्यगव्यघृते । "त्रिवृतानिचुलानि च ।" निचोलके । हे.च । [विलायरले ।

**निचुलवीजम्** । क्ली । हिज्जलवीजे । लक्ष्मी

**निचोलकः** । पुं । कञ्चुलिकायाम् कांचुली । हे.च. । [कलायभेदे । ट्‌ेउड़ । श च ।

**निगिडला(का)** । स्त्री । निश्चलायां । वै.निघ ।

**नितम्बः** । पुं । श्रोण्याम् । पाछा । रा.नि.व. १८ । तटकुले । रा.नि.व.२ । स्कन्धे । मे ।

**नित्यगः** । पुं । वायुवि । "नित्य शरीरं व्याप्य कालेन गच्छतीति ।" च.सू.१७. ।

**नित्यनाथः** । पुं । रसरत्नाकरग्रन्थकारे ।

**नित्ययुक्** । त्रि । चामोष विनानुसरणे, पदार्थानुसारिणि । च.शा.१७ ।

**नित्या** । स्त्री । मनसादेव्याम् । तन्त्रम् ।

**निदम्** । क्ली । विषे । श.च. ।

**निदग्धः** । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

**निदर्शनम्** । क्ली । दृष्टान्तेनार्थे प्रसाधने यत्तत् । सु उ.६५अ. ।

**निदाघः (कालः)** । पुं । ग्रीष्मकाले । श च ज्येष्ठाषाढौ, वैशाखज्येष्ठौ वा । अम. ।

**निदानम्** । क्ली । रोगनिर्णये । विश्व । रोगलक्षणे । रा नि व.१० । रोगहेतौ, कारणे । तद

व ४ । च.द सन्निपातज्व.चि पिप्पल्याद्यघृते । "वायमाणा निदिग्धिका ।" एलायाम् । श.च ।

**निदिग्धिकागणः** । पु । स्वल्पपञ्चमूले । चक्र.चि ।

**निदिग्धिकादिः** । पु । निदिग्धिकादिशिडकषाये । कण्टकारी शुण्ठी गुडूची चेति । चन्य —"निदिग्धिकाबलारास्नात्रायमाणामृतायुतैः । समूरविदलैः क्वाथैः ।" च.द.वा पि.श्व.चि. ।

**निदेशः** । पु । भाजने । वरुचि. ।

**निद्रा** । स्त्री । स्वापे । घुमान । तत्कारणम्—"तम कफाभ्यां निद्रा स्यात् ।" शार्ङ्ग. । सा च वैष्णवी मायेत्युच्यते । यदा चेतश्चवहा सिरा प्रति तमोगुणप्रधान कफ सिरा रुणद्धि, तदा घोरनिद्रा जायते । तदा च ज्ञानाभावो भवति । सा च प्रलयकालिकी मूर्च्छा । निद्रा त्रिधा तामसी स्वाभाविकी वैकारिकी चेति । सु.शा ४अ । निद्राया विधिनिषेधौ —"दिवा स्वापं न कुर्वीत य तोऽसौ स्यात्कफावह । ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते । रूक्षाणां हि दिवास्वापो नित्यं दिवा शरीरिणाम् । बालाद्य प्रकुप्यन्ति सेवामस्वपतां दिवा । व्यायामप्रमदाध्वयाहनरतान् क्षामान्तनोमारिण, शूलश्वासवतस्तथापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिन रात्रौ जागरिताम्ररात्रिरसनान् काम दिवा स्वापयेत् ।" भा. । "दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्मीहिता गुणे । न निद्रा स्वपतां दोषा जायन्ते वापजायते ॥" सु शा ४अ. । तपशुनकार्थे निद्रागुणा.—"निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रिताम् । पुष्टिवर्णबलोत्साहान्ग्निदीप्ति करोति च ।" वाभ.७प. ।

**निद्राकरम्** । क्ली । कुसिदचन्दने । प.मु ।

**निद्रागौरवम्** । क्ली । निद्राधिक्ये । मा.नि.

**निधनम्** । क्ली । मरणे । अम । पुं । वधतारायाम् । [नि व.९ ।

**निधमन:** । पुं । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा.

**निधि:** । पुं । नलिकायाम् । नालुका । रा नि.व १२ । जीवकौषधौ । श.च ।

**निधुवनम्** । क्ली । सुरते । अम. ।

**निध्यानम्** । क्ली । दर्शने । अम ।

**निनन्दु:** । स्त्री । मृतवत्सायाम् । हे.च. ।

**निन्द(न्द्य)तल:** । त्रि । निन्दितहस्ते । श.र. ।

**निप:** । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च. । कलसे । अम. ।

**निपाक:** । पुं । रन्धने, पाके । श.र. ।

**निपानम्** । क्ली । दोहनभाण्डे । त्रिका. । कूपसमीपे शिलादिबद्धे कूपोद्धृताम्बुस्थाने । भ. ।

**निपुण:** । पुं । चिकित्सके । सु.नि १६अ. ।

**निफला** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्‌की । भा. ।

**निफालनम्** । क्ली । दर्शने । वै.निघ. ।

**निफेनम्** । क्ली । अहिफेने । रा.नि.व.६ ।

**निबन्ध:** । पुं । मलमूत्ररोधरोगे, आनाहे । हे.च. । निम्बवृक्षे । जटा. ।

**निबन्धनम्** । क्ली । हेतौ । भा. ।

**निभालनम्** । क्ली । दर्शने । त्रिका. ।

**निमज्जथु:** । पुं । शयने । निद्रायां । वै.निघ ।

**निमज्जनम्** । क्ली । स्नाने, अवगाहने । वै.निघ. । [वा चि.७अ. ।

**निमर्द्दक:** । पुं । मांसस्य विविधव्यञ्जनप्रकारे ।

**निमित्त(क)म्** । क्ली । हेतौ । मा.नि. । चिह्ने । अम. । (कम्) चुम्बने । श.मा ।

**निमित्तकृत्** । पुं । काके । रा.नि.व १९ ।

**निमीलः (नम्)** । पुं, क्ली (नम्) । निमिषे । हे.च. ।

**निमेष:** । पुं । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षणं—"निमेषणी: शिरा वायु: प्रविष्टो वर्त्मसंश्रया: । चालयेदति वर्त्मानि निमेष: स गदो मत: ॥" सु उ३अ. । निमिषे । शब्द । श.र. ।

**निमेषरुक्** । पुं । खद्योते । त्रिका. ।

**निम्नगम्** । क्ली । जले । रा.नि व.१४ ।

**निम्ब: (क:)** । पुं । (Melia azadirachta, Syn. Azadirachta Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । निम् गाछ । हिं निम् । म निंब, लिम्ब । कं बेउ । ते येपचेट्टु । ता. वेपुम्मरम । गुणा: —शीत: तिक्त: व्रणकृमिवमिशोफघ्न: श्लेष्मघ्न: बहुविषपित्तघ्न: विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकरश्च । रा.नि.व ९ । तत्फलगुणा:—रसे तिक्तं पाके कटु भेदनं स्निग्धं लघु उष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्श:कृमिमेहघ्नञ्च । भा. । "दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता. ।" वा.सू.१५अ.आरग्वधादि: । खर्ज्जूरवृक्षे । तालीशपत्रे । मरिचे । पलाण्डौ । क्षतमूलके । रा.नि.व.२१ ।

**निम्बतरु:** । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । निम्बवृक्षे । मन्दारवृक्षे । अम. ।

**निम्बतैलम्** । क्ली । निम्बफलीयतैले । निम् फलेर तैल । गुणा:—कटूष्णकृमिकुष्ठकफघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

**निम्बपञ्चकम्** । क्ली । पञ्चनिम्बे । रा.नि.व.१२ ।

**निम्बपत्रम्** । क्ली । प्रसिद्धं, रक्तपित्ते हितम् । निमपाता । सि.यो र.पि.चि खण्डखाद्ये । गुणा: —"निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्व्वारोचककुष्ठनुत् ॥" भा. । च.द.अष्टाङ्गधूपे ।

**निम्बप्रसव:** । पुं । निम्बपत्रे । वा चि.९अ. ।

**निम्बवीज:** । पुं । राजादनीवृक्षे । खिर्णी गाछ । रा नि.व.११ ।

**निम्बु: (म्बू:) (क:)** । पुं । (Citrus medica. Var, acida.) अम्लजम्बीरवृक्षे । टक लेबुर गाछ, कागजी लेबू । म लिंबे । कं लिम्बू । गुणा:—फलमम्लरसं कटूष्णं गुल्मामवातहरम् दीपनं पाचनं वातकफकण्ठरुग्विहरं । पक्वमतीव रुच्यम् । रा नि.व ११ । निम्बूफलं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु कृमिघ्नं तीक्ष्णमुदररुक्प्रशमि हितं रोचनं मन्दाग्नौ बद्धविट् च हितम् । भा. । "निम्बुकफलमम्लमादनं तीक्ष्णमुष्णमुदररुग्घ्न पचम् । वातपित्तकफशूलिनां हितं नष्टवान्तरुचि

शोधनम्परम् ॥ त्रिदोषमथोज्वरपीडितानां दोषा श्रितानाञ्च सवज्वलानां । मलग्रहे बद्धगुदे हितञ्च विसूचिकायां मुनयो वदन्ति ॥" भवि.१७अ. ।

**निम्बुकपानकम्** । क्ली । निम्बूरसकृतप्रपानके । लेबूव शर्बत । निम्बुरस १ भ. शर्करोदक ६ भ. लवङ्गमरिचचूर्णेन सम्मिश्य कृते पानके । भा । [रसे ।

**नियतः** । पु । गन्धके । र.सा.स.वसन्ततिलक

**नियमनः** । पु । निम्बवृक्षे । वै निघ. । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । See पारद ।

**नियामकगणः** । पु । रसनियामकद्रव्यसमूहे । यथा—"सर्पाक्षीवनकर्कोटी कञ्चुकी यमचिञ्चिका । शतावरी शङ्खपुष्पी शरपुङ्खा पुनर्नवा । मूषापर्णी च मत्स्याक्षी ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी । अनन्ता काकजङ्घा च काकमाची च पोतिका । विष्णुक्रान्ता सहचरा सहदेवी महाबला । बला नागबला मूर्व्वा चक्रमर्द्दकरञ्जकौ । पाठा तामलकी नीली शालिनी पद्मचारिणी । घण्टा विषघ्टा गोजिह्वा कोकिलाक्षी घनध्वनि । माण्डुपर्णी क्षीरिणी च त्रिपुटी सिंहपुच्छिका । कृष्णवर्णा च तुलसी सिंही च गिरिकर्णिका ॥" र सा सं. ।

**नियोगः** । पु । इदमेव कर्त्तव्यमिति अवधारणे । यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यम् । सु उ.२५च ।

**नियोद्धा** । पु । कुक्कुटे । रा नि.व.१८ ।

**निय्या** । स्त्री । सर्पपत्रांशमाने प.प्र. ।

**निरक्ता** । स्त्री । उपशाये ।

**निरशनम्** । क्ली । अनशने । व्याक ।

**निरसनम्** । क्ली । निष्ठीवने । अम ।

**निरसा** । स्त्री । निर्विषिकावृक्षे । रा नि व.८ ।

**निरातङ्कः** । त्रि । रोगमुक्ते । रा नि.व.२० ।

**निरापशालिः** । पु । जलशून्यक्षेत्रे उत्पन्नसम्पातशालिधान्यविशेषे । निर्जल'कलम टेइनशिक धान्य । मं रूपशालि । कं तुरुनेलु । गुणा—मधुर. स्निग्ध शीतल पित्तदाहघ्न त्रिदोषघ्न वृष्य पथ्य सर्व्वरोगघ्नञ्च । रा.नि.व १६ ।

**निरामज्वरः** । पु । पक्वज्वरे । लक्षण—"क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् । दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥" मा नि. ।

**निरामयः** । पु । शूकरे । श मा । वनच्छागे । मे । त्रि । रोगमुक्ते । रा. नि व.२० ।

**निरामालुः** । पु । कपित्थवृक्षे । श च. ।

**निरालम्बा** । स्त्री । आकाशमांसी । इन्द्रजटाधारिणी । रा.नि व १२ ।

**निरिन्द्रियः** । त्रि । इन्द्रियशून्ये । [४च. ।

**निरीहः** । त्रि । निश्चेष्टे । निर्व्यापारे । वा.चि.

**निरुत्थः (स्थित.)** । त्रि । मृते । र सा स. ।

**निरुत्थीकरणम्** । क्ली । मृतलौहस्य मित्रपञ्चकादिभि पाकेन मारणे । "सर्व्वमेतन्मृत लौहं पक्तव्य मित्रपञ्चकैः । यदत्र स्यान्निरुत्थञ्च सेव्य रक्तिचतुष्टयम् ॥" मतान्तरं यथा—"गोघृत ग्रन्थकं लौह समखल्ले विमर्द्दयेत् । दिनैकडम्बकाद्रावे कृत्वा गजपुटे पचेत् । इत्येव सर्व्वलौहानां कर्त्तव्यं स्यान्निरुत्थितम् ॥" र सा.स. ।

**निरुद्धगुदः (पायु.)** । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगे । लक्षणादि यथा—"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रित । निरुणद्धि महत् स्रोत सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुद व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्तरम् ॥" सु नि.१३च. ।

**निरुद्धप्रक(का)शः** । पुं । मेढ्रगतक्षुद्ररोगविशेषे । लक्षण—'वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् । मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च । निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ॥" सु नि. १३च । [च. ।

**निरुद्धमणिः** । पु । निरुद्धप्रकशे । वा.उ ११

**निरुपमः** । पु । गोधिरक्तजातिभेदे । सु कल्प. ८च ।

**निरूहः** । पु । वस्तिविशेषे । "कषायक्षीरतैलैर्यो निरूह स निगद्यते ।" शा को । तत्र परिमाण—क्वाथ ११ तो. पित्ते ८ तो वाते च ६ तो. पातव्यम् । खेहमधुनोश्च ३।४।६ दद्यात् यथाक्रमं कफपित्तवातेषु दातव्यानि । तथा कल्कस्य १ प. सैन्धवस्य १ तो. । एतच्चोपावमस्तान्ताव एकैकपदं दातव्यम् । इति निरूहवस्तिकल्पनाया थे था । वै.निघ ज्व,चि. । स चोत्क्लेशकदोषहरश्म-

नलैवुनवंहणपिच्छिलमधुतैलयापनयुक्तरथसिद्धोत्त रवस्तिभेदेन बहुधा। तेषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये मृग्याणि। भा.। तस्य कालादि—‘अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत्। मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले। अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम्। मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु। पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्चचतुष्टयम्। षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥” च द.।

**निरोधः** । पु । नाशे। रोधे। मे.।

**निरोप्यशालिः** । पु । वापितशालौ। (रोना धान। गुणा —लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तरा विदाहिन दोषघ्ना बल्या मूत्रवर्द्धनाश्च। रा नि व १६।

**निर्ऋतिः** । स्त्री । बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहविशेषे। बालग्रहविशेष। यया दशमे दिने मासि वर्षे वा बालो गृह्यते। तेन तस्य ज्वरगात्रोद्वेजनादि भवति। च.द बालरो चि.।

**निर्गन्धपुष्पी** । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे। श च.।

**निर्गुण्ठी (ण्डी)** । स्त्री। (Vitex negundo) स्वनामख्यातवृक्षे, सिन्धुवारवृक्षे। निशिन्दा गाछ। हि मेउडीसम्भालु, निर्गुण्डी। मं लिङ्गुर। तें नावलिचेट्टु, तेल्लव। वम्. काटरि। ता. नोच्चि। दा. मान्वालि। फा. सिस्वान्। गुर्ज्ज नगोड। कोङ्कणे निगुड सेन्दुवार इति च। भा.। सा चतुर्धा—श्वेता नीला आरण्या कर्त्तरी चेति। श्वेतपुष्पागुणा —‘निर्गुण्डी कटुका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कषायका। स्मृतिप्रदा नेत्रहिता केश्या लघ्वग्निदीपनी। मेध्या वर्ण्या च सम्प्रोक्ता गुदवातक्षयापहा। सन्धिवातञ्च वातञ्च शोफश्वासमरुन्मी(?) तथा। कुष्ठकफ व्रणं प्लीहां गुल्मकण्डूरुज तथा। विष शूलञ्चारुचिञ्च ज्वर मेदो रुज तथा। गृध्रसीञ्च प्रतिश्यायकास श्वासञ्च नाशयेत्। पित्तनाशकरी प्रोक्ता पर्णमस्या लघु स्मृतम्। कृमिनाशकर प्रोक्त ..... ॥” नीलपुष्पागुणा —“नीला निर्गुण्डिका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कटु स्मृता। आध्मवातमदरक्तार्श श्वासकफं हरेत्। वातनाशकरी प्रोक्ता . .... ॥” वै द्रव्यगुण। रा.नि व,४। कर्त्तरीगुणा.—निर्गुण्डी कर्त्तरीयुक्ता कट्वी तिक्ता कफापहा। वातक्षयञ्च शूलञ्च कण्डूकुष्ठञ्च नाशयेत् ॥ आरण्ययो श्वेतकृष्णयो. गुणाः —प्रोक्ता चारण्यनिर्गुण्डी पथ्या पित्तज्वर हरेत्। विषञ्च गृध्रसीवात नाशयेद्वर्णकारिणी। पर्णञ्चास्यास्तु कटुकञ्चाग्निदीप्तिकर लघु। कृमीन् कफञ्च वातञ्च नाशयेत् ... ॥ पुष्पञ्चास्या कटु चोष्ण तिक्तकृमिकफापहम्। प्लीहा गुल्मञ्च वातञ्च कुष्ठ शोथञ्च नाशयेत्। अरुचेर्नाशकम्प्रोक्तङ्कण्डूञ्चैव विनाशयेत् ॥” वै द्रव्यगुण.। See सिन्दुवार.। नीलनिर्गुण्ड्याम्। रा.नि,व.४। सु सू ३७अ.। नीलशेफालिकायाम्। श र.।

**निर्घातनम्** । क्ली। हतश्वेतञ्च विचाल्य शल्योद्धरणरूपे कर्म्मणि। सु सू.७अ। [श.र.।

**निर्जरः** । त्रि। जरारहिते। क्ली। सुधायाम्।

**निर्जरसर्षपः** । पु । देवसर्षपे। रा नि व.८।

**निर्जरा** । स्त्री। गुडूच्याम्। तालपर्ण्याम्। मूर्ग्याम्। मे। नले। मे.।

**निर्झरः** । पु’। गजे। शाती। श र.। तुषा-

**निर्यायनम्** । क्ली। गजापाङ्गे। श.र।

**निर्णेजकः** । पुं। रजके। अम.।

**निर्णेजनम्** । क्ली। क्षालने। धावने।

**निर्दरम्** । क्ली। तरुसारे, वृक्षनिर्यासे। मे.।

**निर्दहनः** । पुं। भल्लातकवृक्षे। क्ली। तद्बीजे। रा.नि.व.११।

**निर्दहनी** । स्त्री। मूर्व्वायाम्। मूर्ग्याम्। र. मा.। च.द.शूल.चि.। “तथाभया निर्दहनीच।”

**निर्दिग्धः** । त्रि। बलवति, मांसले। हे.च.।

**निर्दंशः** । पु। विषरक्षणे। यथा—“शारीरमागन्तु चेति।” सु.उ.६५अ.।

**निर्भर्त्सनम् (ना)** । क्ली, स्त्री। अलक्तके, लाक्षायाम्। रा नि व.६।

**निर्भिन्नचिर्भिटः** । पुं। फुटिकायां। श.चि.।

**निर्भुग्नः** । त्रि। विस्फारिते। मा.नि।

**निर्म्म(र्म्मो)ध्या** । स्त्री। नलिकानामगन्धद्रव्ये। रा नि व १२। [धर्के। म। त्रि। पवित्रे।

**निर्म्मलम्** । क्ली। कतकफले। निर्माल्ये। च-

**निर्म्मलोपलः** । पुं । स्फटिके । रा नि व १३।

**निर्म्माल्यम्** । क्ली । शिवनिर्माल्ये । च.द उ न्मा.चि. । देवोच्छिष्टद्रव्ये । पुराणम् । [व.१२ ।

**निर्म्माल्या** । स्त्री। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा नि.

**निर्म्मुटः** । पु । वनस्पतिविशेषे । चिका । ख र्यैरे । थापर । द्दारा. ।

**निर्म्मोकः** । पु । सर्पकञ्चुके । সাপের খোলশ । भा.म.४भ गर्भ चि. ।

**निर्याणम्** । क्ली । गजापाङ्गदेशे । हे च ।

**निर्यातनम्** । क्ली । मारणे । हे.च. ।

**निर्यास. (क)** । पु । तरुक्षीरे । গাছের আঠা । वल्कले । छाल । र.मा.। कषाये, क्काथे । श मा. । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

**निर्यासी** (इन्) । पु । आखोटकवृक्षे । प.मु ।

**निर्य्यूपः** । पुं । निर्यासे । श मा. ।

**निर्य्यूहः** । पुं । शिम्बीधान्यकृतक्काथे । क्काथविशेष । र मा. । प.प्र १ख । 'शिम्बीधान्यकृत तोयं निर्य्यूह इति संज्ञित ।" इइ मु.। निर्यासे । चम ।

**निर्लोहम्** । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । थूनथावाणी । रा नि.व ६। व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ।

**निर्ल्व(र्व)यनी** । स्त्री। अहिनिर्मोके । हे च. वै.निघ. ।

**निर्व्वचनम्** । क्ली । निश्चितवचने । यथा— "आयुर्विद्यतेऽस्मिन्निति आयुर्वेद ।" सु.उ ६५अ।

**निर्व्वाणपथः** । त्रि । रोपणे । भाग्रने । वा चि. ६अ. ।

**निर्व्विषः** । पुं । जलसर्पे । वै निघ ।

**निर्व्विषा (षी)** । स्त्री । (Curcuma zedoaria.) केदारदेशोत्पन्नौषधविशेषे । निर्विषा घास । निर्विषा इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धा । गुणा.— "कटु शीता कफवातरक्तघ्नी बहुविषघ्नी व्रणरोपणी च । रा नि व ६ । [म् । रा नि व.११ ।

**निर्व्वीजा** । स्त्री । काकस्पीद्राक्षायां । किशमि

**निर्वृत्ति.** । स्त्री । उपनी । निवाटि । "नि- निरामयस्यासौ ।" का पत्रनि. ।

**निर्वेधिमः** । पुं । तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ । "स च पीठीपमपालि उभयतः चीणपुत्रिकाश्रित ।" सु.सू १६अ. ।

**निर्वेष्टनम्** । क्ली । नाडीचीरे । द्दारा. ।

**निर्व्यथनम्** । क्ली । छिद्रे । चम. ।

**निर्हारः** । पु । मलमूत्रत्यागभवने । पाङ्किक सत्वम् । निर्हरणे, शल्याद्युत्पाटने । भ. ।

**निर्हारगृह(स्थान)म्** । क्ली । निर्हारभवने । পায়খানা । शल्योत्पाटनगृहे । स्मृति ।

**निर्हारी** (इन्) । त्रि । दूरगामिगन्धे । चम. ।

**निलिम्पा** । स्त्री । दोहनभाण्डे । स्त्रीगवि । त्रिका । [च. ।

**निवन्धः** । पु । चक्षुष कक्रुदसभागे । अ द ९

**निवातम्** । क्ली। वाताभावे। गुणा —"निवाते त्वायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्व्वदा ।" सु चि २४अ.

**निवृत्तसंग्रम्** । क्ली । गुह्यरोगभेदे । निदानादि यथा —"विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म्म मेढ्रज । निवर्त्तते सरुग्दाह क्वचित्पाकञ्च गच्छति । पिण्डितं ग्रथित चर्म्म तत्प्रलम्बमधोमणे । निवृत्तसंज्ञ सकफकण्डुकाठिन्यवत् तत् ।" वा उ ३३अ ।

**निशग्न्या** । स्त्री । कृष्णदन्तोरुपे । रा.नि.व.६।

**निशा** । स्त्री । हरिद्रायाम् । प मु. । रा.नि व. ६ । आम्रहरिद्रायाम् । भा सपद्मीतालीशादि चूर्णे ।

**निशाकरः** । पु । कुक्कुटे । श र. ।

**निशाख्या** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि व.६ ।

**निशाचरः** । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । अयं ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे प्रसिद्ध । रा.नि व.१२ । पेचके । सृगाले । सर्पे । मि । चक्रवाके । श र । [जटा ।

**निशाचरी** । स्त्री । केशिनीनामगन्धवृक्षे ।

**निशाटः** । पुं । पेचके । हे च. ।

**निशाटकः** । पु । गुग्गुलौ । रा नि.व.१२ ।

**निशाटनः** । पु । पेचके । द्दारा ।

**निशापशिला (शिका) (पी)** । स्त्री । चनिशिवनुयादिमुनिशापार्थं माषवर्णदृषत्प्रभित-

शिलायाम्। शुवशिलन शिप। सुसू ८च ।

**निशादिः** । पुं । हरिद्रादिगणे । वा उ २अ.।

**निशाद्वयम्** । क्ली । हरिद्रा दारुहरिद्रा च। वा सू १५।४२सुस्तादिव.। 'द्विनिशा द्वितिक्ता ।"

**निशान्धः** । त्रि । रात्र्यन्धे। रातकाणा। स्त्री। जतुकालतायाम् । रा.नि व ३।

**निशापतिः** । पु । कर्पूरे । अम ।

**निशापुष्पम्** । क्ली। उत्पले। शुन्दि फूल। रा नि व १०। [श च ।

**निशाभङ्गा** । स्त्री। दुग्धपुच्छाम्। दुधपेया।

**निशामूषा** । स्त्री। अन्धमूषायां। रस र हि का वि ।

**निशामृगः** । पु । शृगाले । श र.।

**निशालोहम्** । क्ली। पाण्डुरोगे लौहम्। "लौहचूर्ण निशायुग्म त्रिफलारोहिणीयुतं। प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामलापाण्डुशान्तये ॥' र सा सं।

**निशावन.** । पु । शणक्षुपे। रा नि व ४।

**निशावेदी** (इन्) । पु । कुक्कुटे। हे च.।

**निशाहास'** । पु'। शुक्लपद्मे । त्रिका.।

**निशाह्वा** । स्त्री। हरिद्रायाम् । अम ।

**निशिक्रन्द.** । पु। बालाना रात्रिरोदनरोगे। "कुष्कुन्दरुमली मासी हरिद्रा बिल्वपत्रक । सनि र्मुण्डीदल धूमात् निशिक्रन्दोऽस्ति नो शिशो ॥" रस र बाल चि.।

**निशितम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३।

**निशिपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी)** । स्त्री। शेफालिकावृक्षे। त्रिका । श र ।

**निशुम्भनम्** । क्ली। मारणे। हला.।

**निशैतः** । पु । बकपक्षिणि । त्रिका ।

**निशोत्रा** । स्त्री। श्वेतत्रिवृति । त्रिवृति। ८ड उँड़ी। वै.निघ.२भ च चि मण्डूरादिगुटी।

**निश्चला** । स्त्री। शालपर्ण्याम् । रा नि.व ४।

**निश्चलाङ्ग.** । पु । बके। रा नि.व १९।

**निशारकः** । पु । पुरीषक्षयापरपर्याये प्रवाहिकाभेदे मै। नि शो प्रवाहिका चि,श्रीकण्ठ। "प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निशारकस्तु स ।" पराशर, उल्लयश्च। [त्रिका.।

**निस्तुकणम्** । क्ली। दन्तशाणे। मञ्जन।

**निश्वासः** । पु । श्वासनिर्गमे। बहिर्मुखश्वासे। हे च.।

**निषङ्गथिः** । पु। तृणविशेषे। स्कन्धे। उणा.।

**निषण्णकम्** । क्ली। आसने। सुनिषण्णकशाके। श र.।

**निषादग्रहः** । पुं। ग्रहविशेषे। तदाविष्टस्य लक्षण यथा—"गृहीत्वा क ष्ठलोष्ट्रादि भ्रमन्त चीरवासस । नग्न धावन्तमुन्नत्तदृष्टि तृणविभूषण। श्मशानशून्यायतन रथ्यैकद्रुमसेवित। तिलान्नमद्यमासेषु सतत सक्तलोचन। निषादाधिष्ठित विद्यात् वदन्त परुषाणि च ॥" वा.उ ४अ.।

**निषादी** (इन्) । पु । हस्तिपके। अम.।

**निषेक** । पु । सेके। नि ष्यन्दे। गर्भाधानसंस्कारे। भ.।

**निष्क.** । पु, क्ली। स्वर्णे। माषचतुष्टये। प प्र। कर्षपरिमाणे। "चतुर्भिर्माषकै शाण स निष्कोऽष्टकमेव च।" गोविन्दी परिभाषा। स्वर्णदले। स्वर्णकर्षे। साष्टशततोलके। हे च.।

**निष्कण्ठ.** । पु । वरुणवृक्षे। श च.।

**निष्कल:** । त्रि। वीर्यहीने। मे.।

**निष्कला (ली)** । स्त्री। वृद्धायाम्। रा.नि. व १८। निवृत्तरजस्कायाम्। श र.।

**निष्कुटः** । पु । गृहसन्निहितनिकुञ्जे। गृह गृहे। अम.। [रा नि व ६।

**निष्कुटिः** । स्त्री। एलायाम्। सूक्ष्मैलायाम्।

**निष्कुटी** । स्त्री। स्थूलैलायाम्। भ.टी भ.।

**निष्कुम्भः** । पु । दन्तीवृक्षे। भ टी.रा.।

**निष्कुल:** । त्रि। त्वकशिर स्थिरहिते सि यो. यत्र चि यवमध्याशे। पु । तरुकोटरे। अम ।

**निष्क्वाथ'** । पु । मांसादिक्वाथे। हे च ।

**निष्ठा** । स्त्री। चिकित्सायाम्। रा नि व २०।

**निष्ठानम्** । क्ली। व्यञ्जने। अम ।

**निष्ठीवनम्** । क्ली। मुखेन श्लेष्मादीनां वमने।

थूक् फेना। च द.सान्निपातज्व.चि.। "नस्य निष्ठीवनन्तथा।" रा.नि व.६।

**निष्ठीविका** । स्त्री। निष्ठीवने। च शा.२अ।

**निष्ठिवः (नम्)** । पुं,क्ली। निष्ठीवने। अम.।

**निष्पक्वम्** । त्रि। क्वथिते। अम। अतिपक्व व्यञ्जनादौ। भ.।

**निष्पत्रका: (त्रिका)** । पुं, स्त्री। करवीरवृक्षे। कदवी गाछ। गुणाः—आध्मानकर कटू आकषायः कफकर. श्वासवायूरोधकशूलखर्जूव्रण घ्न। रा.नि.व ८। [च.।

**निष्पत्राकृतिः** । स्त्री। अतिपीडायाम्। हे.

**निष्पावः (कः)** । पुं। (Phaseolus radiatus.) A sort of pulse. शिम्बाम्। शीम। प.सु.। श्वेतशिम्बा। शादा शिम्। र मा। च द. ग्रन्थि.चि.। राजशिम्बीवीजे। 'निष्पावस्तु राजशिम्बीवीज भेटरास, भेटवास इति लोके।" भा.मसूरी.नि.। हि भेटरास। तै श्रानपचेट्, राजशिम्बि। हैमा। गुणा —वातादिकार गुरु सर विदाही हृच्छि. शुक्रकफशोफविषापह्न। वा.सू.। "निष्पावकफल मष्ट बहुवर्चस्कर गुरु।" राज ३प.। "निष्पावो मधुरो रुचो विपाकेऽम्लो गुरु सर। कषायः स्तन्यपित्तासृक्मूत्रवातविबन्ध कृत्। विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोयघ्नश्चक्षुकनाशन।" भा.पू १भ.धा व.। गुञ्जादये। राजमाषे। हि लोविया। वर्वटी। यूषगुणा.—"यूषो निष्पावज स्तन्य भ्रमसुत्पादयेत् स्तने। श्लेष्माण हृदिरोगच नाशयेत्सुपासित.॥" भटस्य यूषगुणा —"निष्पावयूप पित्तासमूत्रस्तन्यानिलप्रद। विदाह्युष्णो गुरु शोफकफघ्नश्चक्षुक्रतल श्रुत॥" द्रव्य गु.। तुषे। सूर्पवायौ। मे.।

**निष्पावी** । स्त्री। (Vigna Catiang. Syn. Dolichos sinensis.) शिम्बीधान्यविशेषे। राजमाषे। बोड़ा इति भाषा। वर्वटी। हि लोबिया। म वडुवर्ण। क तट्टवरे। ता हिषा हरिच्छुभमेदेन। गुणा.—हे एव कषाये मधुरे कण्ठशुद्धिकरे दीपने रुच्ये द्वितीया तु ईषच्छ्रेष्ठा। रा.नि व.७।

**निष्प्रत्यनीकम्** । त्रि। उपघातराहित्ये। भा म ४अ.चुद्दरी.बकीक चि.। 'निष्प्रत्यनीक विरजं विशेषात्।" [अ र.।

**निष्फली** । स्त्री। निष्फलायाम्। वन्ध्याकर्कोट्याम्।

**निसारा** । स्त्री। कदलीवृक्षे। रा.नि.व ११।

**निसिन्धु.** । पु। निर्गुण्डीवृक्षे।

**निसुन्धार:** । पु। निर्गुण्डीवृक्षे। भैष ज्व चि. पानीयवर्ष्या। [शाकवृक्षे। वै.निघ।

**निसृता** स्त्री। रक्तनिशृतायाम्। प.सु। स्त्री

**निसृतान्लक:** । पु। कोष्ठगतरोगभेदे, छर्दिरोगे। वै निघ.।

**निस्तनी** । स्त्री। वटके। वडि। श.च.।

**निस्तर्हणम्** । क्ली। मारणे। अम।

**निस्तल: (ली)** । त्रि। वर्त्तुले। अम.। पुं। तलप्रदेशे। हे च.। [व १६।

**निस्तुषः** । पु। गोधूमे। प सु.। गम्। रा.नि.

**निस्तुषरत्नम्** । क्ली। स्फटिके। रा.नि व.१३।

**निस्तुषक्षीर:** । पु। गोधूमे। रा नि.व.१६।

**निस्तुषितः** । त्रि। त्वग्रहिते। मे.।

**निस्तुषोपलम्** । क्ली। स्फटिके। प सु.।

**निस्तोदः** । पु। अतिव्यथायाम्। [व.८।

**निस्त्रिंशपत्रिका** । स्त्री। स्नुहीवृक्षे। रा नि.

**निस्त्रुटी** । स्त्री। एलायाम्। वै निघ.।

**निस्नैणपुष्पिकः** । पुं। राजधुस्तूरके। रा. नि व ११। [का.।

**निस्नेह. (हा)** । पुं, स्त्री। अतसीवृक्षे। त्रि

**निस्नेहफला** । स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा. नि व.४।

**निस्यन्दः** । पु। स्पन्दने। विका.।

**निस्पृहा** । स्त्री। अमूलवनलतौ। वै निघ.। अग्निशिखावृक्षे। श.च.। [क्षातिसारे।

**निस्रावक** । पु। प्रवाहिकारोगे। च.द र.

**निहाका** । स्त्री। गोधिकायां। अम.।

**निहार** । पु। नीहारे। श.र.। [कोष।

**निशा** । स्त्री। हरिद्रायां। निशि। उपादि-

**नीकः** । पु । वृक्षभेदे । उणा. । [रा नि.व १२ ।

**नीच.** । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । ৫ঁ ঠনা ।

**नीचकः** । त्रि । ह्रस्वे । श.र. । स्त्री (का) । उत्तमायां गवि । च टी भ ।

**नीचकदम्बः** । पु । गोरक्षमुण्ड्याम्, महाश्रावणिकायाम् । वै निघ ।

**नीचकुलिशम्** । क्ली । वैक्रान्तरत्ने । प सु. ।

**नीचगम्** । क्ली । जले । वै.निघ. ।

**नीचभोज्यः** । पुं । पलाण्डौ । श.च. ।

**नीचवज्रम्** । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व १३ ।

**नीड़ः** । पुं, क्ली । पक्षिकुलाये । अम. ।

**नीड़जः**
**नीड़ोद्भवः** } पुं । पक्षिसामान्ये । हे.च. । अम. ।

**नीतम्** । क्ली । धान्ये । शस्ये । वै.निघ. ।

**नीथम्** । क्ली । जले । उणा. ।

**नीपः** । पु । कदम्बवृक्षे, धाराकदम्बे । ৫কলি কদম । मं राजकदम्ब । रा नि.व.९ । गुण.—गरदोषहर । सु.सू.४६अ. । अशोकवृक्षे । नीलाशोके । बन्धूकवृक्षे । বাঙ্গুনি গাছ । मे । भूकदम्बे । কুর্দিমা । वै निघ. ।

**नीपराजः** । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ ।

**नीरम्** । क्ली । जले । रा नि.व.१४ । बालके । বালা । वै निघ १भ.ज्व.चि.दाहचि.चन्दनादिकषाये ।

**नीरजः** । पु । काशभेदे । ছোট কেশে । रा. नि व.८ । जलनकुले, जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । श र. । क्ली । उत्पले । पद्मे । नीलोत्पले । कुष्ठौषधौ । मे. । "नीरजगारिवे च ।" सु चि.२५अ. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

**नीरजाः** । स्त्री । अजातरजस्कायां स्त्रियि ।

**नीरदः** । पुं । मुस्तायां । रा नि व.६ । वै.निघ १भ.दाह.चि.चन्दनादिकषाय । त्रि । अदन्ते ।

**नीरप्रियः** । पु । जम्बुवेतसे । वै.निघ. ।

**नीरहषः** । पु । जम्बूमधूकवृक्षे । वै निघ ।

**नीरसः** । पु । दाडिम्बवृक्षे । हारा. । त्रि । रसहीने ।

**नीरसा** । स्त्री । नि श्रेणिकावृक्षे । रा.नि व.८ ।

**नीराखुः** । पुं । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । हारा. । [ওড়া গাছ । श.च. ।

**नीरिन्दुः** । पुं । अश्वशाखोटवृक्षे । আশ্শ্যাওড়া গাছ । श.च. ।

**नीरुक्**
**नीरुजम्** } त्रि । रोगमुक्ते । रा नि व २० । क्ली । कुष्ठभेदे । কুড়বিশেষ । जटा. ।

**नीलन्** । क्ली । (Indigofera Tinctoria.) नील्याम् । नीलपद्मे । मे । सौवर्चललवणे । तालीशपत्रे । विषे । रा.नि व.६ । तुत्थके । नीलोत्पले । रा.नि.व १३ । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।

**नीलः** । पुं । नीलासनवृक्षे । नीलपत्र আসন গাছ । र मा. । नीलवृक्षे । रा.नि.व ६ । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ । नीलकान्तमणौ । रा नि. व १३ । वै.निघ.२भ.चयचि.नवरत्नराजमृगाङ्के । नीलवर्णे । सारिकापक्षिणि । नीलवानरे । मे । कृष्णकुरण्टके । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

**नीलकम्** । क्ली । कृष्णलवणे । कासे । जले । गन्धशोले । वै.निघ. । कान्तलौहे । रा.नि.व १३ ।

**नीलकः** । पुं । नीलभृङ्गराजे । रा.नि व ४ । नीलबीजे, नीलबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृष्णसारमृगे । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

**नीलकणा** । स्त्री । कृष्णजीरके । रा नि व ६ । जीरके । वै निघ. । [मयूरे । अम ।

**नीलकण्टकः** । पु । चातकपक्षिणि । वै.निघ. ।

**नीलकण्ठम्** । क्ली । मूलके । মূলা । प सु. ।

**नीलकण्ठः** । पु । पीतशालवृक्षे । পিয়াশাল् । र मा. । मयूरे । अम. । शिग्रुवृक्षे । चाषपक्षिणि । खञ्जरीटे । दात्यूहे । कपोते । ग्राम्यचटके । हे. च. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । नीलैकदलपुष्पवृक्षे । लक्षण यथा—"लक्षणाया अभावे तु नीलकण्ठशिफा मता ।" सु.टी.मधुमती । [११ ।

**नीलकण्ठाक्षम्** । क्ली । रुद्राक्षे । रा नि.ब्र.

**नीलकन्दः** । पु । महिषीकन्दे । কাল আলু বিশেষ । रा नि व ७ ।

**नीलकपित्थकः** । पुं । महाराजचूते । नील-वर्णकपित्थभेदे । रा.नि.व.११ । See टङ्क ।

**नीलकमलम्** । क्ली । नीलपद्मे । नील पद्म । गुणाः—शीतलं स्वादु पिच्छलं सुगन्धि रुच्यं रसायने श्रेष्ठं देहदार्ढ्यकरं केश्यञ्च । रा.नि.व.१० ।

**नीलकलम्बी** । स्त्री । (Ipomoea hederacea. Syn. I. Coerulea.) स्वनामख्यात लतायाम् । नील कल्मी । हि कालदाना । च स्या बीजचूर्णं विरेचने हितम् । [नि.व.६ ।

**नीलकाचोद्भवम्** । क्ली । काचलवणे । रा.

**नीलकुरण्टकः** । पुं । (Barlaria coerulea.) नीलझिण्टीक्षुपे, नीलाम्लाने । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । भैष.कुष्ठ चि. ।

**नीलकुसुमा** । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लान ।

**नीलकेशी** । स्त्री । नीलीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**नीलक्रान्ता** । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । नील अपराजिता । । रा.नि.व.३ ।

**नीलक्रौञ्चः** । पुं । नीलवर्णक्रौञ्चपक्षिणि । नील बक । वै.निघ ।

**नीलगिरिकर्णिका** । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

**नीलगिरिजा** । स्त्री ।(Clitoria Ternatea.) विष्णुक्रान्तायां । अपराजिता । हि कवथेठी । बम्. गोकर्णी । आस्फोतायाम् । हापरमाली । कोयालरम् । [नाम । भ रिको. ।

**नीलङ्गुः** । पुं । कृमिविशेषे । कीटभागे । म

**नीलचर्म** । क्ली । परूषकफले । रा.नि.व.११।

**नीलच्छदः** । पुं । दैत्यखर्जूरवृक्षे । वै.निघ. ।

**नीलच्छविः** । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

**नीलजम्** । क्ली । नीललोहे । रा.नि.व.१३ ।

**नीलझिण्टी** । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लान ।

**नीलतरुः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११।

**नीलतालः** । पुं । तमालवृक्षे । तमाल गाछ । वै.निघ. । हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**नीलतुत्थम्** । क्ली । तुत्थभेदे । वै.निघ.२भ. चक्ष.चि.ग्रहेश्वररसः ।

**नीलदूर्वा** । स्त्री । हरितदूर्वायां । नील दूर्वा घास । मं नीलीहरियाली । कं हसुगरकी । तें हरितदूर्वालु । गुणाः —मधुरा तिक्ता शीतला रोचनी रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । रा.नि.व.८ । "कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ।" भा. । [व.६ ।

**नीलद्रुमः** । पुं । नीलबीजासनवृक्षे । रा.नि.

**नीलधातुः** । पु । खटिकायां । नील खड़ि माटी । र.मा । [रा.नि.व.६ ।

**नीलध्वजः** । पुं । तमालवृक्षे । तमाल गाछ ।

**नीलनिर्गुण्डी** । स्त्री । (Gendarussa vulgaris. Syn. Justicia gendarussa ) नीलपुष्पसिन्धुवारवृक्षे । नील निसिन्दा । बगस माखन । हिं नरबसिं । बम् कालखड्गलगा । दा कालिसुम्बालि । गुणाः —कटुका तिक्ता रूक्षा कासघ्नी श्वयथुवातप्रदरपामाध्मानहरी । रा.नि.व.४।

**नीलनिर्यासकः** । पु । नीलबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.६ । See नीलबीज । [१० ।

**नीलपङ्कजम्** । क्ली । नीलकमले । रा.नि.व.

**नीलपत्रः** । पुं । गुन्द्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । नीलबीजासनवृक्षे । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.६ । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । नीलपद्मे । अ. च । [वै.निघ. ।

**नीलपत्रा** । स्त्री । भूकदम्बे । दन अजह ।

**नीलपत्रिका** । स्त्री । नीलाम्लानवृक्षे । नील पद्म म्लान शाक । र.मा. । क्षुद्रवार्ताकीमूलायाम् । वै.निघ. । [व ।

**नीलपत्री** । स्त्री । कृष्णनीलीक्षुपे । रा.नि.व.

**नीलपद्मम्** । क्ली । नीलकमले । नील पद्म । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.११ ।

**नीलपर्णम्** । क्ली । परूषकफले । फलसा ।

**नीलपर्णी** । स्त्री । विदारीभेदे । र.मा । क्षीरकाकोल्यां । वै.निघ. ।

**नीलपिच्छः** । पुं । श्येनपक्षिणि । श्येन पाखी । रा.नि.व.१९ ।

**नीलपिष्टोड्डी** । स्त्री । वृक्षविशेषे । पीटीं-डी इति लोके । वै.निघ । [न्य.८म. ।

**नीलपीतः** । पुं । महाविषवृश्चिकभेदे । सु.क

**नीलपुनर्नवा** । स्त्री । नीलदलपुनर्नवायाम् । हि नीलगदहपडीया । मं कालीघेंट । कं करियवेल्लडकिलु, करियगवजिलि । गुणा.–तिक्ता कटूष्णा रसायनी हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातघ्नी । रा.नि व.५ ।

**नीलपुष्पः** । पुं । नीलभृङ्गराजे । नीलभिण्टा । रा.नि व.४ । विलन्तरवृक्षे । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. । स्त्री । ग्रन्थिपर्ण्यां । भा. ।

**नीलपुष्पकः** । पुं । नीलनिर्गुण्डीवृक्षे । वैनिघ.।

**नीलपुष्पा** । स्त्री । अपराजितायाम् । प.मु. । विष्णुक्रान्तायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व ५। नीलभिण्टीक्षुपे । नील झाटी । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लान. । ग्रन्थिपर्ण्याम्। कृष्णनिर्गुण्ड्या । नील्याम् । वै.निघ. ।

**नीलपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । नीलपुष्पापराजितायाम् । नील अपराजिता । रा.नि व.३ । नीलवृक्षायाम्। नील বোণ। । प.मु.। नील्याम् । रा.नि व ४ । अतसीक्षुपे । मशिनाव गाछ । रा. नि.व.१६ । [निघ. ।

**नीलपृष्ठः** । पुं । मत्स्यविशेषे । कुई माछ । वै.

**नीलपृष्ठा** । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा.म.१भ. ।

**नीलपोरः** । पुं । इक्षुभेदे । गुणाः—वातकरः कफपित्तघ्न कषाय. विदाही च । भा.सू.मू ४५भ.।

**नीलफला** । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा नि.व.११ । वार्त्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

**नीलभण्टः** । पुं । पियालवृक्षे । পিয়াশাল । प मु. । See भण्डट. । [वै.निघ. ।

**नीलभूमिमलघातः** । पुं । खर्परधातौ ।

**नीलभृङ्गराजः** । पुं। नीलपुष्पभृङ्गराजे। नील কেশরিয়া । हिं भमेरिया । गुणा.—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जन. कफामयोश्वित्रघ्न रसायनश्च । रा.नि.व.४ । [भ ।

**नीलमकुष्ठः** । पुं । नीलवर्णमुद्गे । नकुल.११

**नीलमञ्जरी** । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. ।

**नीलमणिः** । पुं । स्वनामख्यातमणौ । नील-वर्ण मणि । गुणाः—तिक्तोष्णः कफपित्तवातघ्नः धारणात् शुभदश्च । रा.नि.व.१३ ।

**नीलमण्डलम्** । क्ली । परुषकफले । पुं । तद्वृक्षे । फलसा । रा.नि.व.११ ।

**नीलमयूरः** । पुं । मयूरभेदे । गुणाः—"मेधाढ्यं श्रोतसाच करोत्युत्पाटनं शिखी । स वात-लोऽनिलघ्नश्च, किञ्चिद्रसायनः ।" अत्रि २१भ.।

**नीलमल्लिका** । स्त्री । कपित्थवृक्षे । रा.नि. व.११ । [वै.निघ. ।

**नीलमक्षिका** । स्त्री । पृथुकृष्णमक्षिकायाम् ।

**नीलमाषः** । पुं । राजमाषे । बर्बटी । प.मु.।

**नीलमीलिकः** । पुं । खद्योते । श.मा. ।

**नीलमृत्तिका** । स्त्री । कृष्णमृत्तिकायाम्। पुष्पकासीसे । रा.नि.व.१३ ।

**नीलमेहः** । पुं । पित्तजप्रमेहरोगे । अत्र रोगी सफेन स्वच्छं नीलञ्च मेहति । सु.नि.६भ. ।

**नीलयष्टिका** । स्त्री । इक्षौ। কাজলা ইক্ষু । कृष्णकुटजे वै.निघ. । [व १३ ।

**नीलरत्न(क)म्** । क्ली । नीलमणौ । रा नि.

**नीलराजा** । स्त्री । नीलपुष्पराजायां । र.मा।

**नीलरूपकः** । पुं । मरुवृक्षे । वै.निघ. ।

**नीललोहम्** । क्ली । वर्त्तलोहे, कृष्णलोहे । रा.नि व.१३ । [ज्ञान । श.च. ।

**नीललोहिता** । स्त्री । भूजम्बूवृक्षे । মেটে।

**नीलवटी** । स्त्री । नीलवट्यां । नीलवड़ि । चि.क्र.क केशरञ्जने ।

**नीलवर्णम्** । क्ली । रसाञ्जने । र.मा. । नील-मूलके । परुषकफले । वै.निघ. । [नि.व.५ ।

**नीलवर्षाभूः** । स्त्री । नीलपुनर्नवायाम् । रा.

**नीलवल्ली** । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । र.मा।

**नीलवीजः** । पुं । स्वनामख्याताशनवृक्षे । নীল দোষ आसन वृक्ष । मं सोद्रिवीया । कं

केपिवहीने। गुणा —बीजकणो कटु शीतो कषा यो कुष्ठघ्नौ मारको कण्डूदद्रुघ्नौ। तयोरसित थे ष । रा नि व ८ । [पी । पमु ।

**नीलवुह्ना** । स्त्री । छगलान्त्याम् । नील वो ।

**नीलवृन्तकम्** । क्ली । तूलकाष्ठ । तूले । रा नि व ८ ।

**नीलवृपा** । स्त्री । वार्त्ताकी । रा नि व ७ ।

**नीलवृक्ष** । पु । काडयमालतयो स्वनामप्रसि द्धे वृक्षे । गुणा —"नीलवृक्षस्तु कटुक कषायोष्णो लघुस्तथा । वातामयप्रशमनो नानाश्वयुनाशन रा नि व ६ ।

**नीलशिग्रु** । पु शोभाञ्जनवृक्षे । रा नि व ७

**नीलशिम्बिका** । स्त्री शिम्बीभेदे वै निघ ।

**नीलशुक** । पु । महाविषवृश्चिकजातिभेदे । सु कल्प ८ष । [निघ

**नीलशोधनी** । स्त्री । नील्याम् । नील । वै

**नीलषष्टिक** । पु । षष्टिकशालिविशेषे । नी ल वर्ण ८ष टि धान । गुणै गौरषष्टिकात्किञ्चिद्र न । रा नि व १६ ।

**नीलसस्यम्** । क्ली । बाजरा इति ख्याते शस्य । बाजरा । वै निघ ।

**नीलसहाचर** । पु । नीलपुष्पझिण्ट्याम् । हि नीलपुष्पकटसरैया भा म ४भ सुखर घि. "तुलाघृत नीलसहाचरन्तु । भैष । [व ८ ।

**नीलसार** । पु । नीलवीजासनवृक्षे रा नि

**नीलसिन्दुक (का) (वार)** । पु स्त्री नीलनिगण्ड्याम् । नील ि शन्द । रा नि व ४ ।

**नीलस्पन्दा** । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा नि व ७ ।

**नीला** । स्त्री । नीलीक्षुपे । नकुल १५ष । नील पुनर्नवायाम् । लाक्षायाम् रा नि व ४ ५।६ मक्षिकायाम् । कृष्णजीरके । वै निघ तन्नामकीट जन्यगतमर्मीहवे । तत्स्थान कण्ठनाडीमुभयत । सु शा ६ष । नीलमक्षिकायाम् । षम ।

**नीलाख्य** । पु । नीलमणौ । वै निघ ।

**नीलाङ्ग** । पु । नीलक्रौञ्चपक्षिणि । पारावते । वै निघ । सारसपक्षिणि । चाषपक्षिणि । रा नि व १८ । [क्रिमौ । षम ।

**नीलाङ्गु** । पु स्त्री । शीमचिकायाम् । हि ।

**नीलाञ्जनम्** । क्ली । रसाञ्जने । तुत्थके । रा नि व १३ । सौवीराञ्जने । नर्क्ष्द ७ । । रमा । गुणा —उष्ण रसायन तिक्त कटु शसमसुखनेत्रदो मवणदाहघ्न भेदकञ्च । रा नि व १३ । तच्छोधनं —"नीलाञ्जन चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं । दिनैकमातपे शुद्धं भवेत्कार्य्येषु योजयेत् ॥ रसा स । [कुल । वै निघ ।

**नीलाञ्जनच्छदा** । स्त्री । जम्बूवृक्ष । शाम

**नीलाञ्जना** । स्त्री । बीजवृक्ष । वै निघ ।

**नीलाञ्जनी** । स्त्री । कालाञ्जन्याम् । नील कापास । रा नि व ४ ।

**नीलाण्डक** । पु । रोहितमत्स्य । वै निघ ।

**नीलाद्रिकर्णी** । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा नि व २ ।

**नीलापराजिता** । स्त्री । नीलपुष्पापराजि तायाम् नील अपराजिता । म नीलगूपली । क नीलगिरिकर्णिकी । गुणा —शीतला तिक्ता ज्वरदाहरक्तातिसारघ्नी पित्तछर्दिकोन्मादमदभ्रम श्वासातिकासघ्नी चामाक्षघ्नो च रा नि व २ ।

**नीलाब्जम्** । क्ली । नीलकमले रा नि व १० ।

**नीलाभ्रम्** । क्ली । कृष्णाभ्र । नील अभ्र । रा नि व १३ । See अभ्रकम् । [व ६ ।

**नीलाम्बरम्** । क्ली । तालीशपत्र । रा नि

**नीलाम्बुजम् (न्म)** । क्ली । नीलपद्म । प. मु ।

**नीलाम्लान** । पु । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील आटो म कालाकोरांटा । क करियगोरंटे । गुणा —कटु तिक्त कफवातशूलघ्न कण्डूकुष्ठघ्न व्रणघ्न शोकत्वग्दोषघ्नश्च । रा नि व १० ।

**नीलाम्ली** । स्त्री । स्वनामख्यातफलवृक्षे । हिं नलबुनगुड कालीपिठोलि । म भगगन्धि । क नेलथगिडु । सा श्वेतनीलभेदेन द्विधा । गुणा —मधुरा रुच्या कफवातहरी च । रा नि व ४ ।

**नीलालुः** । पु । नीलवर्णालुकविशेषे । नील आलु । म नीलालु । क करियगेसु । गुणा — मधुर शीत पित्तदाहश्रमघ्न । रा नि व ७ ।

**नीलाशी** । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै निघ ।

**नीलाम्रजम्** । क्ली । तुत्थके । वै निघ. ।

**नीलाश्मा** । पु । नीलमणौ । रा.नि.व १३ ।

**नीलासन.** । पु । नीलबीजासनभेदे । पिया शालविशेष । गुणा — कटु शीत कषाय कुष्ठकण्डूदद्रुघ्न सारकश्च । रा नि व ९ । [निघ. ।

**नीलाह्वा** । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै.

**नीलाश्वः** । पु । हये । वै निघ. ।

**नीलिका** । स्त्री । शकालोहे । विद्रधीतिभाषा । नील्याम् । नील । रा नि व ४ । नीलनिर्गुण्ड्याम् । बनलोध । रा नि व १२ । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षण —"कृष्णमेवगुणं वक्त्रं गात्रे वा नीलिकां विदुः ।" मा नि । "शीककोधादिकुपितादातपित्तान्मुखे त तु । श्यामल मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥" वृ.च ३१च । लिङ्गनाशनामकपैत्तिकदृष्टिरोगे । भा. । See काच । इन्दीवराल्लतायाम् । वट्टे । कालशैले । वै निघ. । वातज्वरे । गजवै ।

**नीलिनी** । स्त्री । नील्याम् । च सू २च । नीलपुष्पायाम् । रा नि.व.४ । सु सू ३९च । शि यो. च्या विपचनम्पने । "नीलिनीं कटुरोहि णीम् ।" च द.ज्व चि. । "नीलिनीमगरवाच ।" नीलपुनर्नवायाम् । रा नि व ५ । वा सू १५च. । "कुकुर्यादौ नीलिनीतिन्वकानि ।" श्वेतमलायां । च द गुल्म चि । "सरला नीलिनी वचा ।" श्याम निशायां । म द. । शिवपिप्पल्याम् । वै.निघ ।

**नीलिनीफलम्** । क्ली । नीलीबीजे । नीलेर बीच । सु.सू १च. ।

**नीली** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । नील गाछ । रा नि व ४ । See चक्रिका । नीलपुष्पायाम् । नील ट्गोना । च.द.सन्निपातज्व चि.चक्रदत्ताङ्के । "नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ।" तन्नामकौषधी, य स्या चीरं नील पुष्पादि नीलम् । या चानेक लतादलानलो भवति । च चि १च । नीलाञ्जनिकायां, शारदकन्या, नित्यपिच्छीति इत्यत्र । सु चि २१च । कालाञ्जन्याम् । काल कार्पास । वा टी.हेमा । शीकल्पिकायाम् । वेल गाछ । द्र दरकी । 'नीलीतुल्य लगेलच ।" "चूर्णं श्यामा हरनीली ।" सु सू.४च. ।

**नीलीफलम्** । क्ली । शीफले । सु चि १०च ।

**नीलीहृद्याकृतिः** । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । श रपुङ्खा, बन नील । वै.निघ ।

**नीलोत्पलम्** । क्ली । (Nymphaea stellata or N. Caerulea) नीलकमले । नील पद्म, नीलोत्पल । नीलकुमुदे । नील शुन्दि । हि नीलोफर । म नीलोत्पल । क नैदलिलु । तैं नल्लकलुव । गुणा — अतिस्वादु शीतल सुरभि रु च्छघ्नत् पाकेऽतितिक्त रक्तपित्तघ्न । रा.नि व.१० । "नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुखकरं मतं । पाके ऽतितिक्तं सुरभि रक्तपित्तस्य नाशकम् ॥" द्रव्यगु ण । च चर्म. चि । तन्मूलगुणा — गुरु विष्टम्भि शीतलच । राज ९च ।

**नीलोत्पलिनी (ली)** । स्त्री । नीलकमलिन्यां । नील पद्मेर झाड़ । कुमुदिन्यां । शुन्दी वा कुमुदफुलेर झाड़ । रा नि.व १० ।

**नीलोदरः** । पुं । महाविषदर्विकजातिभेदे । सु कल्प ८च. । [नि । रा नि.व १३ ।

**नीलोपलः** । पु । नीलमणौ । नीलकान्त म-

**नीवरम्** । क्ली । जले । वै.निघ. ।

**नीवारः** । पुं । Wild variety of Oryza sativa तृणधान्यविशेषे । উড়ি धान । हि तीनी । तें निवरिवड्लु । गुणा — मधुर स्निग्ध, लघु पवित्र पथ्यदश्च । रा.नि.व.१६ । "नीवार शीतलो ग्राही पित्तघ्न कफवातकृत् ।" भा प्रा. व. । तदन्नगुणा — "नीवारभक्तं रुचिदो लघुर्वै पलकृद्भव" । वातकारी यक्ष्मकासश्लीहामनवनाश-न ॥" वै.निघ. । रक्तपित्ते हित । शि.यो र पि. चि खण्डखाद्ये । [धान । र.मा ।

**नीवारतण्डुका** । स्त्री । नीवारे । উড়ি

**नीहारः** । पु । हिमे । शिशिरे । स च कफवातवर्द्धक. । "शीताधिक सनीहार सविदुरस्तम यितुवान् ।" राज १च ।

**नुत्त.** । पु । पद्मपत्रमङ्गचे । लकुचवृक्षे । वै.निघ. ।

**नूतनगुड़:** । पुं । अभिनवगुडे । नूतन गुड । गुणा:—दाहघ्न. तापघ्न रसनेन्द्रियतर्पण: शीत: सुमधुरश्च । रा.नि.व.१४ । [श्वथ । अम. ।

**नूद:** । पुं। ब्रह्मदारुवृक्षे, अश्वत्थभेदे । गया अ-

**नृदन्ता (न्ती)** । स्त्री । महामेदायाम् । वै. निघ ।

**नृप:** । पुं । ऋषभके । ऋषभक । प.मु. । रा जादनवृक्षे । खिर्नी गाछ । वै.निघ.२भ.चन्दनादितैले। "चन्दनाम्बु नृपं वाप्यम् ।" नगरपादुकायाम् । वै.निघ । [अ । रा.नि.व ७ ।

**नृपकन्द:** । पुं । राजपलाण्डौ । लाल पेंयाज

**नृपतरु:** । पुं । आरग्वधवृक्षे । राजादनीवृक्षे । खिर्नी । चि.क.क ४प. ।

**नृपद्रुम: (पादप:)** । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे। बड सोणालू । रा.नि.व ९ । भा.था.र.चि.त्रिफलागुग्गुलौ। राजादनीवृक्षे । खिर्नी। रा.नि.व.११।

**नृपप्रिय:** । पुं । राजपलाण्डौ । रा नि.व.७। रामशरे । रामशर । रा.नि.व.८। आम्रवृक्षे । रा. नि.व ११ । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । वंशभेदे । बेड़् बाँश । प.ध. । [व ७।

**नृपप्रियफला** । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि.

**नृपप्रिया** । स्त्री । केतकीवृक्षे । केया गाछ । रा.नि.व.१० । पिण्डीखर्जूरे । शालिधान्ये । वै. निघ. ।

**नृपबदर:** । पुं। राजबदरवृक्षे । रा नि व.११।

**नृपमाङ्गल्यकम्** । क्ली । आढ्ल्यवृक्षे । रा. नि.व.७ ।

**नृपमाष:** । पुं । राजमाषे । रा.नि.व.१६ ।

**नृपवल्लभ:** । पुं । राजाम्रवृक्षे । राजबदरे । रा.नि.व.११ । महाव्याधौ रसविशेषे । कज्जलि ८ तो जातीफलं (जायफल) लवङ्गं (लवङ्ग) मुस्ता (मुता) गुडत्वक् एला टङ्कणक्षार: (सोहागार खई) जीरकं (जीरा) तेजपत्रं यमानी शुण्ठी के-अभ्रकच लौहम् धर्म तावम् एषां प्र ४ तो. म रिचं ८ तो. छागीदुग्धेन धात्रीरसेन वा मर्द्दयेत्। बटम् यथा—पारद: गन्धक. लौहम् धर्म जीरकं चित्रकमूल त्रिकटुकं टङ्कणक्षार: जातीफलं हि नु गुडत्वक् एला मुस्ता लवङ्गं तेजपत्रं यमानीद्वयं शुण्ठी सैन्धव मरिच रौप्य प्र. १ तो. स्वर्णभस्म १२ रत्तिक। आर्द्रकरसेन आमलकीरसेन वा भावयेत् । मात्रा माषकलायमिता । र.सा.सं. ।

**नृपवल्लभघृतम् (तैलम्)** । क्ली । नेत्ररोगे घृत तैलञ्च । गव्यघृतं, तैलं ३० प्र. दुग्धं २ प्र. । कल्कार्थे—जीवक: (गुलञ्च) ऋषभक:(वंशलोचन) मेदा (अश्वगन्धा) द्राक्षा (किस्मिस्) शालपर्णी कण्टकारी बृहती यष्टिमधु वाप्याशक्कं (बेलेड़ा) विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा (चिनि) रास्ना नीलोत्पल गोक्षुरं पुण्डरीकं (पुण्डरिया) पुनर्नवा सैन्धव पिप्पली (पिपुल) प्रत्येक ॥० तो । तैलनस्यं घृतसेवनञ्च । भैष. । अथवा तैलघृतयो प्र. ४ प्र. दुग्ध १६प्र कल्कद्रव्यं प्र. २ तो । रस.र ।

**नृपवल्लभा** । स्त्री । कैविकापुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० । महाराजचूतवृक्षे । वै.निघ. ।

**नृपात्मज:** । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा नि. व ११ । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (जा)। कटुतुम्ब्याम् । र मा. ।

**नृपान्नम्** । क्ली । शालिधान्यविशेषे, राजान्ने । गुणा.—त्रिदोषघ्न सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं बल्यं पथ्यं कान्तिद वीर्यवर्द्धनञ्च । रा नि.व.१६ ।

**नृपामय:** । पुं । राजयक्ष्मणि, क्षयरोगे । रा. नि.व.२० । [न) । प.मु. ।

**नृपार्हम्** । क्ली । शालिधान्ये । हैमन्तिक धा-

**नृपावर्त्त:** । पुं, क्ली । राजावर्त्तमणौ । रा. नि.व.१३ । [जपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

**नृपाह्वय:** । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.मु । रा-

**नृपेष्ट:** । पुं । राजपलाण्डौ । रा नि.व.७। रा जबदरवृक्षे । रा.नि व ११ । कोशाम्रवृक्षे । वै.निघ.।

**नृपोचित:** । पुं । राजमाषे । वर्वटे । प मु.। रा.नि.व.१६ । (स्त्री । रा.नि.व.१८ ।

**नृमाणम्** । क्ली । पादाम् ऊर्द्धविस्तृतदो.प-

**नृसार:** । पुं । निषादस्य रति ख्याते द्रव्ये । महाद्रावके ।

**नेता** । पुं । निम्बुकवृक्षे । निम्बि। रा.नि. व.७ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व ९ ।

**नेत्रम्** । क्ली । दर्शनेन्द्रिये । चक्षुः । रा.नि.व. १८। नेत्रपरीक्षा यथा—वातेन रूक्ष धूम्रमरुणञ्च । पित्तात् पीतरक्तहरितवर्णं सदाहञ्च । कफेन धव लं ज्योतिर्हीनञ्च । भा. । तदुक्तं—"विद्याद्द्व्यङ्गुल बाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितं । द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ् नयनबुद्बुदं । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगु-णोद्भवम् । पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्र-बुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशार-दः । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृ-ष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्ड-लानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।" सु.उ. १अ. । तत्मूले । गाछेर शिकड़ । रा.नि.व २ । च.द.वि.ज्व चि. । "दीर्घपत्रककर्णाख्यनेत्रम् ।" वस्तिशलाकायाम् । शला इति लोके । यथा—ने त्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरु सारमयानि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकाराणि ऋजूनि गुटिकामुखानि । तदभावे नलवंशास्थिस-म्भवा । नेत्रप्रणिधानदोषाः षट्, पार्श्वावपीडितम-त्युत्क्षिप्तमवसन्नं तिर्य्यक्क्षिप्तं चलितं विवर्त्तित मिति । अतिस्थूलं कर्कशमवनतमणु भिन्नं सन्नि कृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्मातिच्छिद्रमतिदीर्घमतिह्र-स्वमित्येकादशनेत्रदोषाः । सु.चि.३५अ । See अनुवासनवस्तिः ।

**नेत्रकर्म्म (प्रसाधनम्)** । क्ली । नेत्रविधने औषधादिषु । यथा—"सैकवाश्च्योतनस्निग्धौ वि-डालतर्पणस्तथा । पुटपाकोऽञ्जनं नेत्रे यथावस्थं प्रयोजयेत् ।" सौड. । भा. । [अम. ।

**नेत्रच्छदः** । पुं । नेत्रावरणे । চক্ষের পাতা ।

**नेत्रधावनम्** । क्ली । चक्षुर्धावने । तस्य वि-धिः—"दन्तमूर्द्धमधो कृत्वा प्रातः सिञ्चेत लोचने । तोयपूर्णमुखेन दृष्टिरात्र प्रसीदति ।" राज.१म ।

**नेत्रनैर्म्मल्यकारी** । पुं । खर्परघाती । वै.निघ. ।

**नेत्रपर्य्यन्तः** । पुं । अपाङ्गदेशे । रा.नि.व.१८ ।

**नेत्रपाकः** । पुं । चक्षुषः पाके । लक्षणं—"क-ण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः । संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोफजः ।" मा.नि. ।

**नेत्रपापाघः** । पुं । कटुक्षायाम् । र.मा. ।

**नेत्रपिण्डः** । पुं । बिडाले । नेत्रगोलके । हा-रा. । [२ ।

**नेत्रपुष्करा** । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.

**नेत्रबलम्** । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ ।

**नेत्रभूषणम्** । क्ली । कृष्णाञ्जने । কাজল সুর্মা । वै निघ । [वै.निघ. ।

**नेत्रमङ्गलकारी (इन्)** । पुं । खर्परघाती ।

**नेत्रमलम्** । क्ली । पिच्चटे । পিচুটী । वै.निघ. ।

**नेत्रमीला** । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा. नि व.३ ।

**नेत्ररोगः** । पुं । दृष्टिगतरोगे । চক্ষের রোগ । तस्य निदानं—सततदूरेक्षणरोदनकोपशोकाभि-घातादिभिर्वातादयः कुपिता नेत्रविकारान् जनय-न्ति । ते च रोगाः षट्सप्ततिः । यथा—वातजा दश, पित्तजा दश, कफजास्त्रयोदश, रक्तजा षोडश त्रिदोषजाः पञ्चविंशतिः, बाह्यौ द्वौ । ते च पुनः षट्सप्ततिप्रकारा अवयवभेदेन षट्सप्तति-र्भवन्ति । यथा—सन्ध्याश्रया नव, वर्त्मजा एकविं-शति, शुक्लजा एकादश, कृष्णजाश्चत्वारः, सर्व्व-स्थाः सप्तदश, दृष्टिजाः द्वादश, बहिर्जातौ द्वौ चेति । मा.नि. । अपरस्य नेत्ररोगा यथा—"तोय-स्रावः प्रसन्नान्धो नक्तान्धस्तिमिरस्तथा । शुक्रकौ शुक्रजालश्च पटलश्चार्बुदस्तथा ॥ पूयस्रावश्च काचाख्यो रक्तस्रावस्तथैव च । पिपिटी वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्द-स्तथैव च ॥ वातपित्तकफैर्दुष्टैर्नेत्ररोगा भवन्त्यमी । लिङ्ग चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥" अ.द. ।

**नेत्ररोगहा** । पु । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি । रा.नि व.८ ।

**नेत्ररोम** । क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । वै.निघ. ।

**नेत्रवती** । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीय-नद्याम् । एतज्जलगुणाः—सुमधुरं कान्तिजनकं ह र्षं पुष्टिकरं दीपनं पाचनं बल्यञ्च । रा.नि व.१४ ।

**नेत्रवर्त्म** । क्ली । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

**नेत्रवर्त्मबन्धः** । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

**नेत्रवस्तिः** । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणे । "ने-त्रमेवं परित्यज्य साद्धं द्व्यङ्गुलम् । सर्व्वतथापि चर्मणी जलं दत्वा प्रमर्दयेत् ॥ तेन पिष्टेनान्तराले

इव सन्धिविवर्जितम्। क्षतालवाल इवप्रान्ते शुक्लभागे द्रवेण वै। पूरयेद्व यथापक्ष्म पूरितं चैव जायते। नेत्रे पलं प्रकुर्वीत विकासस्तु तथैव च॥ स्नस्थे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशत विदुः। कफे वाते कृष्णरोगे मात्रा सप्तशत मता। दृष्टिरोगेष्वष्टशत मधिमन्थे सहस्रकम्। शुक्रेऽस्ति कुटिले शुक्ले स्यात् शतद्वयमतो मता॥ पित्तरोगे नवशत सहस्रं वातरोगिणाम्। एकाहं वा त्र्यहं वापि पश्चाहं चेष्यतेऽथवा॥ द्रवपापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्य विलोक्य च। सुखं निरीक्षयेत् पश्चात् नेत्रवर्त्मविधिस्त्वयम्॥ निर्वृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च। सम्यक रोगी सुखसुप्तिर्वैशद्य वर्ण्यं पाटवम्॥ शोकाद्युपालगुरुता स्रैग्धैर् स्यादतिसपिते। रुक्षाविल रुक्षत्व नेत्र स्याद्धीनतर्पिते॥ रुचि स्निग्ध क्रमशात प्रयोज्य सम्प्रदायत।' सौड। See सु उ.१८ष।

**नेत्रविभूषणम्**। क्ली। नीलाञ्जने। वै निघ।

**नेत्रवैमल्यकारी** (इन्)। पुं। खर्परधातौ। वै निघ।

**नेत्राभिष्यन्द**। पु। नेत्रसर्व्वगतरोगे। নেত্র শূল বা চক উঠা। स चतुर्विध वाताभिष्यन्द, पित्ताभिष्यन्द, कफाभिष्यन्द रक्तजश्चेति। अय रोग प्रायेणाधिमन्थादिसर्व्वविधनेत्ररोगाणामाकर। लक्षण यथा—"प्रायेण सर्व्वे नयनाम यास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूला। वातात्पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध। प्रायण जायते घोर सर्व्वनेत्रामयाकर॥ निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष सङ्घर्षपारुष्यशिरोभितापा विशुष्कभावा शिशिराशुता च वाताभिपन्न नयने भवन्ति। दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायन वाष्पसमुच्छ्रय। उष्णाशुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्न नयने भवन्ति॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफ कण्डूपदेहा वतिशीतता च। स्रावो मुहु पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्न नयने भवन्ति॥ ताम्राशुता लोहितनेत्रता च राज्य समन्तादतिलोहिताय। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति॥" सु उ ६ष।

**नेत्रामय**। पुं। नेत्ररोगे। रा नि व २०।

**नेत्रामयहर**। पुं क्ली। खर्परे। वै निघ।

**नेत्राम्बु**। क्ली। अश्रुणि। চক্ষের জল। अम।

**नेत्रारि**। पुं। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। रा नि व ८।

**नेत्रार्श**। क्ली। अक्षिजातार्शसि। तच्च वर्त्मावरोध वेदनास्रावौ दर्शननाशश्च। सु नि.१ष।

**नेत्रास्थि**। क्ली। नयनाधिष्ठाने घोणास्थ्यस्थि नये। च शा ७ष।

**नेत्री**। स्त्री। नाड्यां। श र।

**नेत्रोपम**। पु। वातामे। বাদাম। भा।

**नेत्रोपमफल**। पु। वातामवृक्षे। भा।

**नेत्रौषधी**। स्त्री। अजशृङ्ग्याम्। তীত পুষ্পী, কৌঙা। प सु। र मा। क्ली। नेत्रहितौषध मात्रे। पुष्पकासीसे। नीलाञ्जने। नीलशैवाकम्। रा नि व १३।

**नेत्रवर्ग**। पु चक्षुर्हितकरद्रव्यगणे। यथा—"द्विधा रसाञ्जनम्नीक त्रिफला लोध्रकद्वयं। कुमारिका च विमला गणोऽय नेत्रसञ्ज्ञक॥ ष कँ चि।

**नेदिष्ठ**। पु। अङ्कोटवृक्षे। আটা।

**नेपाल**। पु। कृष्णकौ। वै निघ। [नि व ६३।

**नेपालकम्**। क्ली ताम्रधातौ। তামা। रा

**नेपालनिम्ब**। पु किराततिक्तके। চিরাতা। चिरतिक्ता, नपालनिम्ब चिरायते इति च लोके। गुणा—"नेपालनिम्ब शीतोष्णो योगवाही लघुस्तथा तिक्तोऽतिकफपित्तास्रशोफतृष्णाज्वरापह।" रा नि व ८। [क्रिमिहे। भा पू १अ शा व।

**नेपालमूलकम्**। क्ली गजदन्ताकारे मूल

**नेपालशृङ्गी**। स्त्री। नेपालदेशीयशृङ्गीविषे। নেপাল দেশীয় মিঠা বিষ। गुणा—"नेपालशृङ्गी नैपाली हन्ति सा कफजान् गदान्। वातजाञ्छिखिलाद्यापि सन्निपातोद्भव ज्वरम्। आमवातं महाघोरं क्षुद्रोगमपि दारुणम्।" चरि। [निघ।

**नेपालि(ली)का**। स्त्री। सोमलतायां। वै

**नेपा**। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। সেউতী। रा नि व १। कस्तूर्य्याम्। वा उ ३ष। मन शिलायाम्। वै निघ शिवा.वि धुमे।

**नेपालीयम्** । क्ली । ताम्रे । वै निघ ।

**नेपालेक्षुः** । पु । पुण्ड्रकेक्षौ । पूँडि ईक्षु । रा नि व १४ ।

**नेमि (मी)** (इन्) । पु । शुक्लखदिरे । रा नि व ८ । चक्रवाकपक्षिणि । च द १७ । तिनि शवृक्षे । अम । र मा ।

**नेमिवृक्ष.** । पु । श्वेतखदिरवृक्षे । रा नि.व ८।

**नैकुम्भम्** । क्ली । जैपालबीजे । सा.कौ ।

**नैगमेष.** । पु । पितृग्रहसञ्ज्ञके बालरोगे । त दाविष्ट लक्षण यथा— य फेन वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेग विलपति चोर्द्धमीक्षमाण । ज्व र्य्येत भृततमथो वसासगन्धि निं सञ्ज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्ट ॥” नैगमेषस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषान नो ग्रह । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसम स खा । सु उ २७अ. । [२ । सु शा.१०अ ।

**नैगमेषापहृतः** । पु । नागोदरे । নাগোদ

**नैचिकी** । स्त्री । उत्तमायां गवि । अम ।

**नैचुलम्** । क्ली। हिज्जलबीजे। च सू २अ वमन.।

**नैदानिक.** । त्रि । निदानशास्त्रकुशले ।

**नैपाल.** । पु । नेपालनिम्ब । চিরেতা । रा नि व ६।

**नैपालिकम्** । क्ली। ताम्रधातौ। रा नि.व १३।

**नैपाली** । स्त्री । मन शिलाभेदे । নেপালি मन छाल । मे । सु चि २अ । मन शिलायां। र मा । रा नि व १३ । नील्यां । श र । नवम ल्लिकायाम् । সেউতী । वसन्ती नेवारीति लोके । भा । रा नि व.१० । शेफालिकायाम् । मे । इक्षुभेदे, नेपालेक्षौ । गुणा —वातकर कफपि त्तघ्न कषायी विदाही च । सु सू ४५अ । [म ।

**नैयग्रोधम्** । क्ली। वटवृक्षफले । वटफल । भ

**नैर्झरजलम्** । क्ली । निर्झरवारिणि । ঝর্ণার जल । “शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहे निर्झरो झर । स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्य नैर्झरं जलम् ।” भा ।

**नैषधक** । पु । निषधदेशीये शालिधान्यभेदे । गुणा – शालिवत् । च सू २७अ ।

**नोदयन्ती** । स्त्री । नवमल्लिकायां । र मा ।

**न्यक्कारिका** । स्त्री । पतङ्गविशेषे, विष्ठाकीटे । हारा. ।

**न्यग्रोधः** । पु । वटवृक्षे । বট গাছ । रा नि व २३।११ । सु सू ३८अ न्यग्रोधादि । शुतश्रेण्यां, आखुकर्णीलतायाम् । মুষাকাণী । रा नि व २३। शमीवृक्षे । मे । विषपर्ण्यां । मोहननामौषधौ । विश्व । [याम् । श मा ।

**न्यग्रोधपरिमण्डला** । स्त्री । सुन्दरस्त्रि

**न्यग्रोधपुटपाक** । पु । वटकल्कादिसाध्य. पुटपाके । यथा— न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयद्गौ- रतित्तिरे । निरल्लमुदर सम्यक पुटपाकेन तत्प चेत् ॥” अस्य रसो मधुना सर्व्वातिसारे हित । शार्ङ्ग म ख १अ ।

**न्यग्रोधादिगण.** । पु । तदादिद्रव्यवर्गे । य था —“न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्म जम्बुद्वयार्ज्जुनकपीतनसोमवल्क लघाम्रवञ्जुलपियालपलाश नन्दि कोलीकदम्बविरलामधुक मधूकम् ।’ इति द्रव्याणि । अन्य — न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षमधुक कपीतनककुभकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधूकरोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरीतिन्दुकीशल्लकीरोध्र सावरोध्रभल्लातकपलाशनन्दिवृक्षाश्चेति । गुणा — “न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्य सग्राही भग्नसाधक । र क्तपित्तहरो दाहमेदघ्नो योनिदोषहृत् ॥’ वा सू ३५अ । सु सू ३८अ । [रा नि व १ ।

**न्यग्रोधिका** । स्त्री । आखुकर्णलतायाम् ।

**न्यग्रोधी** । स्त्री । द्रवन्त्याम् । বড দন্তী । रा. नि व ५ । आखुकर्णीलतायाम् । शुतश्रेण्याम् । रा नि व ४ । मुसकुडीति कश्चित् । चम भ ।

**न्यङ्कु.** । पु । शम्बरमृगे । शाम्बर इति भाषा । हिं बाराहशिङ्गा । मांसगुणा स्वादु लघु बल्य वृष्य त्रिदोषघ्न । भा मांसव । मणिविशेषे । ॥।

**न्यङ्कुभूरुह.** । पु । आरग्वधवृक्षे । वै निघ । श्योणाकवृक्षे। শোণাপাঠা । भिषा. ।

**न्यच्छम्** । क्ली । क्षुद्ररोगभेदे । तल्लक्षण—“म- ण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितं । स हजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥’ सु नि १३अ । [हिप । क्ली । पार्श्व, दृश्य । मे ।

**न्यच** । पु । गण्डके । [illegible] । वै निघ । म

**न्याक्यम्** । क्ली। भर्जिततण्डुले। मुडि । श च.।

**न्यादः** । पु । भोजने । आहारे । अम ।

**न्युब्ज.** । पु। रोगे । व्यथायाम् । कुशे । वै निघ । हे.च. । त्रि । कुब्जे । कुँजो । मे. । रुजामुखे । अम. । क्ली। कर्म्मरङ्गे । कामवाडा । मे ।

**न्यूनपञ्चाशद्भावः** । पु । जघन्य उन्मादव ति । पागल । का पुराण ।

**न्यूनाङ्गः** । त्रि । हीनाङ्गे । खञ्जे ।

**न्यूनेन्द्रियः** । त्रि । असम्पूर्णेन्द्रिये, खञ्जादौ । श चि. ।

## प

**पक्कटी** । स्त्री। प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । वै निघ. ।

**पक्क(क्का)पौड़** । पु । वर्द्धनवृक्षे । हि पक्वौडा । गुणा —हृद्यग्रहणविधौ श्रस्त कटु जीर्णज्वरघ्नश्च। रा नि.व ८ ।

**पक्ता** । त्रि । स्वय पाककर्त्तरि । पु । अग्नौ ।

**पक्तिः** । स्त्री। गौरवे । पाके । मे । पाकशक्तौ। च.द.शिराव्यधे ।

**पक्तिशूलः** । पु , क्ली । परिणामशूलरोगे । रा नि व २० । See अन्नद्रवशूल ।

**पक्क.** । त्रि । क्वथिते श्रते वा (वस्तुनि) । र.मा. । परिणते । पाका । अम.भ । क्ली । स्विन्नतण्डुलादौ । पुराणम् । [पके । वै निघ. ।

**पक्कक्षत्** । पु । निम्बवृक्षे । श च । त्रि । पा

**पक्कपात्रम्** । क्ली । पक्कशरावे । वा.उ.५च. ।

**पक्कमांसम्** । क्ली । पाकसिद्धमांसे । पाक करा मांस । गुणा —स्थिरं बलवर्द्धन वीर्य्यवर्द्धनञ्च । रा नि व.१७ । तद्वदृते । मद व ६ ।

**पक्करसः (सिक)** । पु । मद्ये । श र. । सीधुनामद्यभेदे, सौधौ । गुणा.—बलवर्णकर सर. शोफघ्न वातघ्न पाके मधुर हृद्य इन्द्रियबोधनश्च। सु सू.४५च । "रोचनो दीपनो हृद्य शोषशोफार्शसा हित । स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्य पक्करसो मत ॥" च सू २७च. ।

**पक्कवारि** । क्ली। उष्णजले । काञ्जिके । श च।

**पक्कगन्धस्समीपतिः** । पु । राजकदम्बे । वै निघ । [दृक्षे ।

**पक्कासम्** । क्ली । पाचितान्ने । घृतादिपक्कभक्ष्य-

**पक्काशयः** । पु । नाभेरधोभागे । पाकाशय । 'पक्काशयौ ह्यधो नाभे ।" रा.नि व १८ । अपिच "नाभिस्तनान्तर जन्तोराहुरामाशयम्बुधा । आमाशयादध पक्काशयात्तूर्द्ध पाकला ॥" भा ।

**पक्केष्टका** । स्त्री । दग्धेष्टकायाम् । वै सपद ।

**पखौण्ड़ (पौड)** । पु । पक्कपौड़वृक्षे । प-खोड । रा नि व.८ ।

**पङ्क.** । पु । कर्द्दमे । कादा । गुणा —पङ्कस्य दाहनाशित्वं भग्नसन्धिहितत्वं हिमत्वञ्च । राज । शोथघ्नत्वं सरत्वञ्च । भा ।

**पङ्ककर्व्वटः** । पु । कोमलकर्द्दमे । थितन प नि । त्रिका । [पाखी । त्रिका. ।

**पङ्ककीरः** । पु । कीयष्टिकपक्षिणि । टिटिभ

**पङ्कक्रीड़ः** । पुं । ग्राम्यशूकरे । वै निघ. ।

**पङ्कगडक** । पुं । (Magrognathus.) पङ्कालमत्स्ये क्षुद्रमत्स्यभेदे । पाँकाल माछ । त्रिका ।

**पङ्कगतिः** । पुं । पङ्कालमत्स्ये । श मा. ।

**पङ्कग्राहः** । पुं । शिशुमारे । वै निघ । मकरे । हारा. ।

**पङ्कजम् (न्म)** । क्ली । पद्मे । प सु. ।

**पङ्कजातः** । पु । भद्रराजकृपे । शौनगाच । वै.निघ. । [पद्मेर झाड़ । वै निघ ।

**पङ्कजिनी** । स्त्री । पद्मालये, कमलिन्याम् ।

**पङ्कपर्पटी** । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र.मा.।

**पङ्कमण्डूकः** । पुं । जलशुक्तौ । वै निघ । शम्बूके । शामुक । हारा. ।

**पङ्कट् (हम्)** । क्ली । पर्णे । रा नि व १० ।

**पङ्कवारि** । क्ली । काञ्जिके । वै निघ. ।

**पङ्कवासः** । पु । कर्कटे । रा.नि.व.१८ ।

**पङ्कशुक्तिः** । स्त्री । शुक्ती । झिनुक । त्रिका. ।

**पङ्कशू(षू,सू)रणः** । पु । पद्मकन्दे । शालुक । त्रिका. ।

**पङ्कारः** । पु । (Vallisneria, or Tropa bispinosa.) जलजवृक्षविशेषे, कण्टकसेवल्यां । मे. ।

**पङ्किलः** । त्रि । पङ्कमये । मलिने ।

**पङ्कीरः** । पुं । टिट्टिभपक्षिणि । टिटिभ पाखी । वै निघ. ।

**पङ्केज(रुह)म्** । क्ली । कमले । रा नि व.१० ।

**पङ्क्तिकण्टकः** । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा नि.व ४ ।

**पङ्क्तिकन्दः** । मालाकन्दे । रा नि.व ७ ।

**पङ्क्तिचरः** । पुं । कुररपक्षिणि । रा नि.व १९ । क्रौञ्चपक्षिणि । श.चि. ।

**पङ्क्तिवीजः (कः)** । पुं । बर्बुरकवृक्षे । बाबला गाछ । रा.नि.व.८ । आरग्वधवृक्षे । कर्णिकारवृक्षे । शोन्दाल, चीनेर करवी गाछ । रा नि.व.९ ।

**पङ्क्तिशूलः** । पुं,क्ली । परिणामशूले । निदानलक्षणे । "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तमम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् । छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्तति. । कटुतिक्तोपशान्ती च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् ॥" इत्यादि । [योर्बधात् ।" सु नि १४ ।

**पङ्गुः** । पु । वातव्याधिविशेषे । "पङ्गु सक्थ्नो-

**पङ्गुल(ल्य)हारिणी** । स्त्री । ग्रिग्टीक्षुपे । रा नि व ४ । [र्यादि' । शुक्लाश्वे ।

**पङ्गुलः** । पु । एरण्डवृक्षे । वा सू १५अ.विद्रा

**पङ्गुल्यम्** । क्ली । पङ्गुभावे । रा.नि.व.४ ।

**पचनम्** । क्ली । पाके । पुं । अग्नौ । श च । स्त्री (नी) । वनबीजपूरे । रा.नि व. ११ ।

**पचम्पचा** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. । भा म १म.तन्द्रिकज्व.चि. । "मरिचकणपचम्पचा वचारुक् ।"

**पचा** । स्त्री । पाके । अम. ।

**पचेलुकः** । पुं । पाचके । त्रिका. ।

**पच्यमानज्वरः** । पुं । ज्वरविशेषे । पच्यमान ज्वर । लक्षणम्—"ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा छर्दनी-सारविड्ग्रहा । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥" मा.नि. ।

**पञ्चः** । पुं । तिक्तपटोले । वै निघ. ।

**पञ्चकट्यम्** । क्ली । जीवनपञ्चमूले ह्रस्वपञ्च-मूले च । वा.सू १५अ. ।

**पञ्चकन्दाः** । पुं । पञ्चसिद्धौषधिविशेषेषु । ते च तैलकन्दक्रौडकन्दसुधाकन्दरुदन्तीसर्पाख्यात्मका । रा नि.व.२२ । *See* सिद्धौषधिः ।

**पञ्चकपित्थम्** । क्ली । कपित्थस्य मूलत्वक्पत्र-फलपुष्पेषु । वा.उ.२८अ. ।

**पञ्चकर्म्म** । क्ली । वमनविरेकनस्यनिरूहानुवास-नेषु । वमनादि पाँचप्रकार क्रिया । "प्रथमं वमनं पश्चात् विरेकश्चानुवासनं । एतानि पञ्चकर्म्माणि निरूहो नावनं तथा ॥" मा. । तेषु न्यून-सप्ताब्दे अतीताशीत्यब्दे च नस्यं, ऊनद्वादशे धूमं, ऊनपञ्चमे कवलं, ऊनदशमे अतिक्रान्तसप्ततौ च शोधनं, न्यूनषोडशे सप्ततिवार्षिके च रक्तमोक्षणं न देयम् । एतानि दोषनिर्हरणार्थं यथाकालं प्र-योज्यानि । प म.४ख. । विशेषास्तत्तच्छब्दे मृग्याः ।

**पञ्चकषायः** । पुं । सप्तापाठापटोलप्रियङ्गुनि-म्बात्मकद्रव्यवर्गे । भा.म.४म यो व्या चि. । "चूर्णं पञ्चकषायजे ।" भैष.कर्णरो.चि. ।

**पञ्चकीरः** । पुं । जलकुक्कुटे । त्रिका. ।

**पञ्चकृत् (त्यः)** । पुं । पर्कटीवृक्षे, पखौड़वृक्षे । रा नि व.८ ।

**पञ्चक्रमाः** । पु । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प,८अ. । See कीट ।

**पञ्चकोलम्** । क्ली । पिप्पल्यादिपञ्चद्रव्यात्मक याये। পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট সমভাগ। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम्। कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलक संज्ञितम्॥" सि.यो.च.द.वा कफज्व.चि.। गुणा:—रसे पाके कटुकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं पाचनं दीपन वातकफघ्न गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्न पित्त कोपनञ्च। भा.पू १भ.।

**पञ्चकोलघृतम्** । क्ली । गुल्मे घृतम्। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः। पलिकैः स यवक्षारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्। क्षीरप्रस्थञ्च तत्र पिंडन्ति गुल्मकफात्मकम्॥" গব্যঘৃত ৪শ.। কল্কার্থ—পঞ্চকোল যবক্ষার প্রত্যেকে ১প.। দুগ্ধ ৪শ। च.चि.५म.।

**पञ्चगण:** । पु। विदारीकन्द. बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा चेति गणविशेषे। ভূঁই কুম্ড়া, বৃহতী, চাকুলে, কণ্টিকারী, গোক্ষুর। रा नि.व.२२।

**पञ्चगव्यम्** । क्ली । समभागगोमूत्रगोमयदधि दुग्धघृतेषु। গোময়, গোমূত্র, দধি, দুগ্ধ, ঘৃত সমান। "गोमूत्रगोमयक्षीर गव्यमाज्यं दधीति च। युक्तमेतद्यथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम्॥" रा.नि.व २२। अत्र दुग्धगोमलघृतानां म. १ प. गोमयं १ तो. दधि २ प.। शाङ्गम्।

**पञ्चगव्यघृतम्** । क्ली। अपस्मारे घृतम्। गव्यघृतं ४ श. गोमयरस. अम्लदधि दुग्धं गोमूत्रं म ४म. यथाविधि पचेत्। प्रकारान्तरम्—गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थे—दशमूलं म.२प. त्रिफला म. २ प हरिद्रा दारुहरिद्रा कुटजत्वक् सप्तपर्णत्वक् अपामार्गमूलं नीलीमूलं कटुकी आरग्वधफलमज्जा काकोदुम्बरिकामूलं कुष्ठं दुरालभा च, एषां म. २प. वारि ६४ म. शे. १६ म। कल्कार्थे—भार्गीमूल पाठामूल त्रिकटु त्रिफला हिङ्गुलबीजं गजपिप्पली मुषलीमूलं (ঘৃতকুমারমূল) मूर्व्वामूलं दन्तीमूल भूनिम्ब चित्रकमूलं श्यामालता अनन्तमूलं मञ्जिष्ठा मन्मथं (রামকর্পূর) मदनफलम्, एषां म. १ तो. गोमयरस गोमूत्रम् अम्लदधि दुग्धम् एषां म ४म यथाविधि पचेत्। च द.। च.चि २१अ.।

**पञ्चगुम:** । पुं । अश्वत्थे । प्र.र.।

**पञ्चगुप्ता (प्ति:, रसा)** । स्त्री । सङ्कायाम्। পিড়িং শাক। रा.नि.व.१२।

**पञ्चजटा** । स्त्री। पञ्चमूली। च द.। "पञ्चजटा फलदुग्धजनस्यम्।"

**पञ्चजन:** । पुं । पुरुषे। वै.निघ.।

**पञ्चतत्त्वम्** । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु पञ्चभूतेषु। मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनेषु। तन्त्रम्।

**पञ्चता (त्वम्)** । स्त्री, क्ली। मृत्यौ। अम.।

**पञ्चतिक्त: (क:)** । पुं। पञ्चविधतिक्तद्रव्यगणे, तत्कषाये वा। तद्विधा—कण्टकारी गुडूची शुण्ठी कुष्ठं किराततिक्तञ्च। च.द.पि श्लेष्म.ज्व.चि.। अन्य:—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्र वासात्वक् कण्टकारी गुडूची चेति। भा.।

**पञ्चतिक्तघृतम्** । क्ली । कुष्ठाधिकारे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थे—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्र कण्टकारी गुडूची वासामूलम्, एषां म. १० प वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थे—त्रिफला १ श यथाविधि पचेत्। भैष.। अन्यत् विस्फोटाधिकारे—गव्यघृत ४ श.। क्वाथार्थे—पटोलपत्र सप्तपर्णमूलत्वक् निम्बमूलत्वक् वासामूलत्वक् गुडूची त्रिफला, एषां म. ६ प. २ तो. वारि ६४ श. शे १६ श.। कल्कार्थे त्रिफला १ श. यथाकल्प्यम्। रस.र.।

**पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलु:** । पुं। कुष्ठाधिकारे। गव्यघृत ४ श.। क्वाथार्थे—निम्बत्वक् (নিমছাল) गुडूची (গুলঞ্চ) वासामूलं (বাসকমূল) पटोलपत्रं कण्टकारी, एषां म १० प जल ६४ श. शे ८श.। कल्कार्थे—पाकनाटीमूलं विडङ्गं देवदारु गजपिप्पली यवक्षार. सर्जिकाक्षार (সাজিমাটি) शुण्ठी हरिद्रा शतपुष्पा चव्यं (চই) कुष्ठं (কুড়) ज्योतिष्मती (লতাকটকী) मरिचम् इन्द्रयव. यमानी चित्रकमूलं (চিতামূল) कटुकी भल्लातकं (ভেলা বুটী) वचा पिप्पलीमूलं मञ्जिष्ठा अतिविषा (আতইচ) त्रिफला वनयमानी, एषां म १ तो. शुद्धगुग्गुलु ५ प.। (गुग्गुलं पोटल बद्धं दोलायन्त्रेण क्वाथे: सह घृतं पचनम्)। पाके कृते कर्षं हात्रिंशत् गुग्गुलुना सह पक्वं प्रयोक्तव्यम्। भा.बौ.।

**पञ्चतृणम्** । क्ली । कुशकाशशरदर्भेक्षुतृणरूपतृण-पञ्चमूले । "कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चैव तृणोद्भवम् । पञ्चतृणमिदं ख्यातं तृणजम्पञ्चमूलकम् ॥" –प प्र.२ख. । अन्यच्च—"शालीक्षुकुशकाशैः स्यात् शरैश्च तृणपञ्चकम् । एषां मूलं तृषादाहपित्तास्र-मूत्रसङ्ग्रहम् ॥' भा. ।

**पञ्चथः** । पुं । कोकिले । वै निघ. ।

**पञ्चनखः** । पुं । व्याघ्रे । रा.नि.व.१८ । कच्छपे । जटा. । गजे । शिका. । व्याघ्रशरभशार्दूलगोधाककच्छपशरटसिंहेषु । भक्ष्यपञ्चनखाः—"शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः ।" स्मृतिः ।

**पञ्चनखरः** । पुं । गोधायाम् । গোসাপ । वै.निघ. ।

**पञ्चनिदानम्** । क्ली । रोगज्ञानस्य पञ्चविधोपायेषु । यथा—"निदानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।" मा.नि. ।

**पञ्चनिम्बम्** । क्ली । समभागत्वक्पत्रफलपुष्प-मूलरूपे निम्बपञ्चके । "निम्बस्य पत्रत्वक्पुष्पफल-मूलैर्विनिश्चितैः । पञ्चनिम्बं समाख्यातं तन्निम्बं निम्बपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

**पञ्चपत्रः** । पुं । वज्राम्लकन्दे । रा.नि.व ७ ।

**पञ्चपर्णिका** । स्त्री । गोरक्ष्याम् । रा.नि.व.५।

**पञ्चपर्णि(र्णी)का** । स्त्री । गोरक्ष्या, गोरक्ष विशायाम् । रा.नि.व.५ ।

**पञ्चपल्लवम्** । क्ली । आम्रजम्बूकपित्थबीजपूर-बिल्वपल्लवेषु । আম, জাম, কয়েৎ, টাবা ও বিল্বপত্র । "आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः । गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥" प.प्र.१ख. ।

**पञ्चपित्तम्** । क्ली । मत्स्यमहिषवराहमयूरच्छागपित्तेषु । মাছ, মহিষ, শূকর, ময়ূর, ছাগ ইহাদের পিত্ত । "वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूर-पित्तकं । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्व्वेषेव हि कर्म्मसु ॥" वै.संग्रहः । तेषां दृष्टिः—मत्स्यादिपित्तं विन्दादेर्विभावितं दृष्टिमायाति । शा.सी. ।

**पञ्चमापाः** । पुं । प्राणापानव्यानोदानसमाना-ख्येषु पञ्चविधदेहानलादिषु । सु. ।

**पञ्चबला** । स्त्री । बलातिबलानागबलाराजबलामहाबलासु । वै.निघ ।

**पञ्चबुद्धीन्द्रियम्** । क्ली । पञ्चज्ञानेन्द्रियेषु । स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रञ्चेति । च. ।

**पञ्चभद्रम्** । क्ली, पुं । गुडूचीपर्पटमुस्तकिरात-विश्वभेषजेषु । গুলঞ্চ, ক্ষেৎপাপড়া, মুতা, চিরাতা ও শুঁট । "गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् । पञ्चभद्रम् ।" सि.यो.च.द.ज्व.चि. ।

**पञ्चभूतम्** । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु । च. ।

**पञ्चभृङ्गम्** । क्ली । देवताड़शमीभङ्गातालीश-निर्गुण्डीषु । দেয়াতাড়া, শাঁই, সিদ্ধি, তালীশপত্র ও নিশিন্দা । वै निघ ।

**पञ्चमम्** । क्ली । मैथुने । तन्त्रम् ।

**पञ्चमकारम्** । क्ली । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुन-रूपे मकारपञ्चके । तन्त्रम् ।

**पञ्चमास्यः** । पुं । कोकिले । श.र. । [व.१५।

**पञ्चमुखः** । पुं । सिंहे । पिङ्गलसिंहे । रा.नि.

**पञ्चमुखी** । स्त्री । वासकक्षुपे । বাসক গাছ । रा.नि.व.४ ।

**पञ्चमुष्टिः (कः) (टी)** । पुं,स्त्री । सान्निपातिकज्वरे यूषविशेषे । আহার দ্রব্যবিশেষ । स च यवबदरीफलकुलत्थमुद्गकाशामलकानामेकैका मुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः । च.द.सन्निपातज्व चि.। "यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः । एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिकइत्येष वातपित्तकफापहः । शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥" ८ दीलके । वै निघ.२ भ.ग्रय.चि.मूर्च्छमायां । लज्जायाम् । वै.निघ. ।

**पञ्चमूत्रम्** । क्ली । मूत्रपञ्चके, तच्च गर्द्दभीगोमेषीच्छागीमहिषीजमिश्रितमूत्रे । "गवामजानां मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्द्दभीनाञ्च सम्मतं मूत्रपञ्चकम् ॥" रा.नि.व २२ । गुणास्तन्मूत्रशब्दे मन्याः ।

**पञ्चमूलम् (ली)** । क्ली,स्त्री। पञ्चानां मूलानां समष्टौ । तानि च शृगालवृन्तादि शतावरी जीवक-ऋषभ-गोक्षुर-गुडूच्यादिकानि बहुविधानि प्रत्येकं पञ्चपञ्चमूलात्मकानि भवन्ति । १ । "बिल्वश्योणा-

कगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।' इति बृहत्पञ्चमूलम् । च द । सु सू ३८ अ । २ । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरश्च । स्वल्पपञ्चमूलम् । गुणा —अश्मरीहरम् अत्यग्निदीपनम् । अर्क चि । See लघुपञ्चमूल । ३ । कुशकाशदर्भशरेक्षुमूलात्मक तृणपञ्चमूल पित्तकासक्षीरपाने ग्राह्यम् । सि यो कास चि श्रीकण्ठ । ४ । शतावरी विदारीकन्द जीवन्ती विषाणी जीवकात्मक शतावर्य्यादिपञ्चमूल । गुणा —स्तन्यकर गुरु वृष्य बल्य शीतल कान्तिदमाप्रेयश्च । ५ । जीवकर्षभकमेदामहामेदाजीवन्तीषु । जीवकादिपञ्चमूल । गुणा – वृष्य चक्षुष्य धातुवर्द्धन बल्य दाहपित्तज्वरतृष्णाघ्नश्च । ६ । बलापुनर्नवैरण्डमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु । बलादिपञ्चमूल । गुणा भेदक शोफघ्न ज्वरघ्नश्च । वै निघ । ७ । गोक्षुरबदरीन्द्रवारुणीकासमर्दसर्षपेषु । गोक्षुरादिपञ्चमूल । ८ । गुडूचीमेषशृङ्गीशारिवाविदारीहरिद्रासु । वल्लीपञ्चमूले । ९ । करमर्दत्रिकण्टकसैरीयक (झाँटी) शतावरीगृध्रनखीषु । इति कण्टकपञ्चमूलं । सु. सू ३८ अ । गुणा तत्तत्पर्य्याये मन्तव्य ।

**पञ्चमूल्यादि** । पु । ज्वरातिसारे कषाय । "पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरै । पाठाभूनिम्बह्रीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥" च द ।

**पञ्चरत्नम्** । क्ली । स्वर्णमौक्तिकमाणिक्यहीरकराजपट्टेषु । अन्यत्र—"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्व्वदर्शिभिः ॥" हेमा ।

**पञ्चरसलोहम्** । क्ली । वर्त्तलौहे । वै निघ ।

**पञ्चरसा** । स्त्री । हरीतक्याम् । मद व १ । आमलक्याम् । हारा. ।

**पञ्चरचक.** । पु । पञ्चोष्णाद्रे । रा नि व ८ ।

**पञ्चराजिफलः** । पु । पटोलकलतायाम् । रा नि व ४ ।

**पञ्चलवणम्** । क्ली । काचसैन्धवसामुद्र (करकच) विड्सौवर्च्चललवणेषु समभागेषु । "काचसैन्धवसामुद्रविड्सौवर्च्चलैर्युतम् । स्यात्पञ्चलवणम् ।' रा नि व २२ । "सौवर्च्चल सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥" प ष १ख. । तद्गुणा — मधुरं सोष्णं विष्टम्भि वृष्यं

सूक्ष्म बलापहम् । वीर्य्योष्ण दीपन तीक्ष्ण कफपित्तविवर्द्धनम् ॥' शार्ङ्ग.म ६अ ।

**पञ्चलक्षण** । त्रि । वातपित्तकफसन्निपातागन्तूनां लक्षणयुक्ते । व्रणस्य गन्धवर्णस्रावावेदनाकृतिरूपलक्षणयुक्ते । सु चि १अ ।

**पञ्चलौह(क)म्** । क्ली । लौहाष्टकलौहे । पञ्च । सुवर्णरजतताम्रवङ्गनागरूपेषु पञ्चसु धातुषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपुसीसाख्यलोहकम् । वङ्गनागसमायुक्तं तन्माहुः पञ्चलोहकम् ।' इति प्रथमम् । समभागस्वर्णरजतताम्रत्रपुकृष्णायसेषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं समम् । यद्यद्गमिति वा द्रव्यं द्वितीयं पञ्चलोहकम् ॥'' इति द्वितीयम् । रा नि व १२ । भा उ २८अ ।

**पञ्चवक्त्र** । प । पञ्चमुखरुद्राक्षे । स्मृति ।

**पञ्चवक्त्ररस** । पु । रसोऽयं सन्निपातज्वरे हितः । "गन्धशटङ्कणमरिचं विष धत्तूरजैर्द्रवैः । दिनमर्द्दितं प्रोक्तं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव दातव्यो रक्तिकामित ॥" भा ।

**पञ्चवटी** । स्त्री । बिल्वाश्वत्थवटाशोकोदुम्बरेषु । वै निघ ।

**पञ्चवर्णक.** । पु । क्षुद्रवालुके । वै निघ ।

**पञ्चवर्द्धन.** । पु । पञ्चोदरदे । रा नि व ८ ।

**पञ्चवल्कलम्** }<br>**पञ्चवेतसम्** } क्ली । वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवेतसवल्कलेषु । वट, अश्वत्थ, यज्ञडुमुर, पाकुड ও বেতস ছাল । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवेतसमुच्यते ।'' रा नि व २२ । शिरीषपिप्पलजम्बूवेतसेषु । भा उ ३६अ । गुणा —"स्तम्भकं हिमं दाहि व्रणयोदविसर्पजित् ।'' भा ।

**पञ्चबीजम्** । क्ली । कर्कटीत्रपुसदाडिमपद्मबीजकुष्माण्डेषु पञ्चबीजेषु । কাঁকুড়, শশা, দাড়িম, পদ্ম ও কুমাড়ের বীজ । शर्ङ्कराजशलाका जीरकत्रिलवङ्गमधुकेषु । ডাইশ্‌ক্রিয়া, বনানী, ... তিন ও পুন ।

**पञ्चशस्यम्** । क्ली । धान्यतिलमुद्गयवनिष्पावेषु

**पञ्चशाख.** । पु । हस्ते । रा नि व १८ ।

**पञ्चशिख.** । पु । सिंहे । त्रिका ।

**पञ्चशुक्लः** । पुं । सौम्यकीटभागी । सु.कल्प.८ अ. । See कीटः ।

**पञ्चशूरणम्** । क्ली । शूरणपञ्चके । अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दशूरणारण्यशूरणात्मके । "अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्ददिशूरणैः । मीलितो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥" रा.नि.व.२२।

**पञ्चशैरीषम्** । क्ली । शिरीषवृक्षस्य फलपत्रत्वङ्मूलपुष्पेषु समभागेषु । "शैरीषं कुसुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययं । कीटारिः कथितो योगः पञ्चशैरीषकाभिधः ॥" रा.नि.व.२२ ।

**पञ्चसर्पिणी** । स्त्री । औषधिविशेषे । लक्षणं— "मण्डले. कपिलैर्युक्तैः सर्पाभा पञ्चसर्पिणी । पञ्चारत्निप्रमाणा ।" सु.चि.३०अ. ।

**पञ्चसार(राख्य)पानकम्** । क्ली, पुं । पानकभेदे । पानादिरसभेद । स चाभिनवमत्स्याक्तरसः कदलीपनसमिश्रोऽम्लरसमिश्रश्च । तदुक्तं—"द्राक्षामधूकखर्ज्जूरकाश्मर्य्यैः सपरूषकैः । तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ।" वा.सू.५अ. । काश्मीरमधुखर्ज्जूरमृद्वीकाफालसाफलं । तेषां जल गृहीत्वा तु एकीकृत्य पिबेदनु । चातुर्जातेन्दुमरिचशर्कराशार्द्रकादिकान् । वस्त्रेण गालयित्वा तत् पञ्चसाराख्यपानकम् । गुरु वृष्यं धातुकरं पित्तकृष्णमदाहनुत् ॥" वै.द्रव्यगुण. ।

**पञ्चसाराम्बु** । क्ली । खर्ज्जूराद्यम्बुनि । "मधुखर्ज्जूरमृद्वीकापरूषकसिताम्भसा ।" वा.चि.२अ. ।

**पञ्चसिद्धौषधी** । स्त्री । पञ्चकन्दात्मकसिद्धौषधिषु । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधी ।

**पञ्चसुगन्धिकम्** । क्ली । कर्पूरकङ्कोललवङ्गजातीफलपूगेषु । "कर्पूरकङ्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्चकेन । समांशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥" रा.नि.व.२२ ।

**पञ्चक्षारम्** । क्ली । यवपलाशसर्ज्जतिलमुष्ककक्षारेषु । "यवमुष्ककसर्ज्जानां पलाशतिलयोस्तथा । क्षारैव पञ्चभिः प्रोक्तं पञ्चक्षाराभिधो न च. ॥" रा.नि.व.२२ । पञ्चलवणे । वै.निघ. ।

**पञ्चक्षीरद्रुमः** । पुं । वटाश्वत्थोदुम्बरपर्कटीप्लक्षाख्येषु । इ., दरकत, दउडुमर, पाकुड़, पइकुत । हि.पं. द्रष्ट.वि.भि.र्इड़ । चम. – ७

दुम्बरवटाश्वत्थवेतसप्लक्षेषु वर्त्तते । "उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो वेतसः प्लक्ष एव च ।" प.प्र.१अ. । वेतसोऽत्र गम्भमुण्ड इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः । प्लक्ष इति वटः । अथवा पर्कटीत्यश्वत्थभेदः । प.प्र.१अ.। See क्षीरवृक्षः ।

**पञ्चाङ्गम्** । क्ली । योगविशेषः । स चैकस्य वृक्षस्य समभागमिलितत्वक्पत्रफलमूलपुष्पात्मकः । "त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितं तस्मिन् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥" रा.नि.व.२२ । पुं । कच्छपे । श मा. ।

**पञ्चाङ्गगुप्तः** । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

**पञ्चाङ्गिकपञ्चगणः** । पुं । स्वल्पमहत्तृणवल्लीकण्टकसंज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । सि यो व्रणा चि ।

**पञ्चाङ्गीबन्धः** । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारव्रणबन्धविशेषे । "चिबुके चापि पञ्चाङ्गी हनुसन्धौ विसन्धिते । स्वेदयित्वा स्थिते सन्धौ कुर्य्यात्पञ्चाङ्गुलाकृतिम् ॥" सु.शा.ड. । सु.चि.२अ. ।

**पञ्चाङ्गुलः** । पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

**पञ्चाङ्गुली** । स्त्री । तक्काक्षुपे । रा.नि.व.४ । ऊर्द्धजत्रुजव्रणस्य बन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. ।

**पञ्चाज्यम्** । क्ली । छागदध्यादिपञ्चके । वै.निघ.२भ जीर्णज्व.चि. ।

**पञ्चात्मा** । पुं । शरीरान्तर्वायौ । यथा—"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।" निदा.।

**पञ्चाननः** । पुं । शिवे । सिंहे । मे. ।

**पञ्चाननरसः** । पुं । हृद्रोगाधिकारे रस. । पाठः—"सूतकस्यो द्विवेधांशा मर्द्दयेद्गोस्तनीद्रवैः । यष्टिखर्ज्जूरसलिलैर्दिनं हृद्रोगजिद्रसः । धात्रीचूर्णं सिताभासु पिबेद्रोगापनुत्तये ॥" रस.चि. ।

**पञ्चामृतम्** । क्ली । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसमाहारे । गुडूचीगोक्षुरतालमूलीमुण्डिकाशतावरीणां मिलितसमभागे । "गुडूची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा । शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः ॥" गुलञ्च, गोखरू, तालमूली, मुण्डी, शतमूली । रा.नि.व.२२ । पञ्चौषधं पञ्चामृतमुच्यते । द्वितीय देवपूजनार्थम् । दुग्धमधुशर्करादधिघृतेषु । दुध, दधि, घृत, चिनि, मधु ॥

**पञ्चामृतपर्पटी** । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । गन्धकं ८ तो. रस ४ तो. लौह १ तो. अभ्र ४ मा. ताम्र ४ मा. पर्पटीवत् पाकः । रस र. ।

**पञ्चामृतपिण्डः** । पुं । पञ्चस्व बलपुष्टिकर पिण्डविशेषे । "कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घन । पञ्चामृतमय पिण्ड. .. .. ॥" नकुल ११५. ।

**पञ्चामृतयूषः** । पुं । कुलत्थादिपञ्चद्रव्यकृत यूषविशेषे । कुलथ, मुग, [illegible], मासकलाय वर्तटी (वा [illegible]) । यथा—"कुलित्थमुद्गाढकमाषकाणां निष्पावयुक्तस्य [illegible] यूष । सन्दीपन पाचनधातुवृद्धिकरो लघु स्वादु [illegible] । [illegible] पञ्चामृतयूषकोऽयम् ॥" वै निघ. ।

**पञ्चाम्र(फल)म्** । क्ली । १ । [illegible] । कुल, दाडिम, तेंतुल, [illegible] । २ । [illegible] । [illegible] । ३ । "[illegible]" [illegible]

**पञ्चोपविषम्** । क्ली । स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलि विषमुष्टिकेषु मनसा, अर्क, करवी, विषलाङ्गलि, विषमुष्टि । "स्नुह्यर्ककरवीराश्च लाङ्गली विषमुष्टिका । एतान्युपविषाण्याहुः ।" रा नि व २२ ।

**पञ्चोषणम्** । क्ली । पञ्चकोले पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीषु । वै निघ [illegible] ।

**पञ्चोष्माणः** । पुं । शरीरस्थ पञ्चविधपाचकाग्निषु । यथा—"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यमी । पार्थिवा पार्थिवानेव [illegible] ॥" भा.प्र. ।

**पञ्जरः (म.)** । पुं । कोलकन्दे । रा नि व.७ । क्ली । शरीरे । शरीरास्थिसमूहे । [illegible] ।

**पञ्जरास्थि** । क्ली । पञ्जरस्य पर्शुकास्थिषु । [illegible] ।

**पटम्** । क्ली [illegible] । [illegible] । पुं । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [illegible] ।

**पटचरम्** । क्ली । जीर्णवस्त्रे । वै निघ. ।

**पटदः** । पुं, स्त्री (वा) । [illegible] ।

**पटरकः** । पुं । [illegible] । रा नि व ८ ।

रा.नि.व.१८। चीनकर्पूरे। चीरकनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। लवणे। मे। क्ली। पटोलपत्रे। विश्व.। पांशुजलवणे। प.मु.। जीरके। वचायां। वच। छिक्किन्याम्। हेँचेतां। वै.निघ.। (क) पटोलविशेषे। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

**पटुतृणकम्** । क्ली। लवणतृणे। रा.नि.व.८।

**पटुत्रयम्** । क्ली। लवणत्रये विट्सैन्धवसौवर्च्चललवणेषु। वै.निघ १भ.सयष्टणोचि.।

**पटुपञ्चकम्** । क्ली। लवणपञ्चके। पञ्चलवण। See पञ्चलवणम्। [रा.नि.व.४।

**पटुपत्रिका** । स्त्री। चीरिकायां। चदचुचुपे।

**पटुपर्णिका** । स्त्री। चीरिणीक्षुपे। थिरुई। रा.नि.व.४। [शेयालकाँटा। चम.।

**पटुपर्णी** । स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। सोणाथिरुई,

**पटुभेदनिका** । स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६।

**पटुलिका** । स्त्री। नागवल्लीभेदे। पीटकलिकेति भाषा। रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

**पटूत्तमम्** । क्ली। सैन्धवलवणे। रा.नि.व.६।

**पटेरकम्** । क्ली। मुस्तकद्वये। वै.स.।

**पटोटजम्** । क्ली। छत्राके। श.र.।

**पटोल:** । पुं। (Trichosanthes dioica Roxb.) स्वनामख्यातफलशाकविशेषे। पलता। हिं परवल। मं कडुपडवल कडुपडोल। ब मीगवल्ली। तै कोम्मुपोटल। गुर्ज. पुर [illegible]। ता. कोम्बुपुडलै। [illegible] मोरइडी। गुणा:—"पटोल: कटुतिक्तोष्ण: रक्तपित्तबलासजित्। [illegible] दाहनाशन:॥" रा.नि.व.३। तन्मूलादिगुणा:—"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्। नालं [illegible] फलं पुन:। दोषत्रयहरं [illegible] पटोलिका॥" भा। पर्णं रक्तपित्तघ्नम्। [illegible]। पर्णं पित्तघ्नं नालं कफघ्नं, फलं त्रिदोषघ्नं मूलं विरेचनम्। रा.नि.व.७। क्ली। पाण्डुफले। पटोल। वा.सू.१६ अ.।

**पटोलपत्रम्** । क्ली। वल्लीशाकभेदे। पलतार्नाड। रा.नि.व.७। See पटोल।

**पटोलादि:** । पुं। पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्व्वागुडूचीपाठाकटुरोहिणीकृते पञ्चद्रव्यकषाये। गुणा.—"पटोलादिर्गण: पित्तकफारोचकनाशन:। ज्वरोपशमनो वल्य: छर्द्दिकण्डूविनाशन:॥" सु.सू.३८ अ.। अन्य.—पटोलसारिवामुस्तपाठाकटुकरोहिणीसाधितकषाये। अथ सततकज्वरशमन:। वा.चि.१ अ.। अन्यश्च—पटोलनिम्बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकपूते कषाये। अथ अन्येद्युष्के हित:। अपर:—पटोलरक्तचन्दनमूर्व्वातिक्तापाठामृतस्वामु। च.द.।

**पटोलिका (ली)** । स्त्री। स्वादुपटोलनामफलशाकविशेषे। चाङ्गपटोल। हि भिडपोडलि। मे.। गुणा:—स्वादु पित्तघ्नी रुचिकृत् ज्वरघ्नी बलकरी दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.७। च.द.ज्वर-चि.।

**पट्ट:** । पुं। पेषणशिलायाम्। व्रणबन्धनद्रव्ये। पटी। सु.सू.१८ अ.। पट्टशाके। पाटशाक। श.मा.।

**पट्टर(ङ्ग)म्(रञ्जक[न,क]म्)(रागम्)।** क्ली, पुं। पत्राङ्गचन्दने। वकम काठ। रा.नि.व.१२।

**पट्टशाक:** । पुं। (Corchorus capsularis or C olitorius.) शाकविशेषे। पाटशाक, नालितापाता। हिं पटुवा। गुणा.—रक्तपित्तहर: विष्टम्भी वातकोपन:। भा.।

**पट्टिक:** । पु। [illegible]। श.टी.स.।

**पट्टिका (ख्य:)** । स्त्री पुं। लोध्रभेदे। [illegible] वर्ण लोध। अम.।

**पट्टिकारो(लो)ध्र:** । पु। स्वनामख्यातलोध्रे, रक्तलोध्रे। पाटिया लोध। गुणा:—ग्राही लघु पित्तरक्तपित्तातिसारशोथप्रद। भा.। कषाय: शीतल: [illegible] चक्षुष्य:। तच वल्कशोथ एव स्मृत। रा.नि.व.६।

**पट्टिम:** । पुं। (Caesalpinia bonducella.) [illegible]। पुटिकरञ्ज। ज्वट.।

**पट्टिलोध्र. (क:)** । पुं। पट्टिकालोध्रे। श.र.।

**पटोमक:** । पुं। दम्भे। श.मा।

**पट्टी** (दन्) । पु, स्त्री । लोध्रवृक्षे । भटीभ । रक्तरोध्रे । रा नि व ६ ।

**पणः** । पु । कपर्दे । वै निघ २भ मधुरत्व चि विषाक्तिकाकषाये । ५गुञ्जामाने प्र प्र ।

**पणदा** । स्त्री । पत्राम्बायाम् । रा नि व २२ ।

**पणश (स)** । पु । (Artocarpus integrifolia) कण्टालुफलवृक्षे । कँटाल गाछ । हि कटहर । म फणस । क हलसिन । तें छत् पणस । ता पिल्ला । गुणा —फल मधुर पिच्छिल गुरु हृद्य बलवीर्यवृद्धिकर श्रमदाहशोषघ्न रुचिकर ग्राहि दुर्जरञ्च । तद्बीजम् ईषत्कषाय मधुर वातल गुरु तत्फलविकारघ्नं त्वग्दोषघ्नञ्च । बालपणसफलन्तु नीरस हृद्यञ्च । मध्यपक्व तत् दीपन रुचिदं लवणादियुक्तञ्च । रा नि व ११ । पक्वफल रक्तवर्द्धक मधुरं शीतल दुर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मवृद्धकबलकरञ्च । तद्बीजं रक्तपित्तघ्न स्वादु फल तुल्यगुणञ्च । तदपक्वफल कषायं स्वादु वातल शीतलञ्च । राज । तन्मज्ज(कुँति)गुणा —शुक्रलं विदोषघ्न विशेषेण गुल्मिनां न हितम् । रा नि व ११ । अस्य क्वाथ मांसग्रन्थ्यशोमि, तन्मज्ज(कुँति) भण्डरी, कोमलपल्लव, चर्मरोगे च हित ।

**पणास्थिकम्** । क्ली । वराटके । कडि । विका । हे च । [See चावर्त्त ।

**पणिकावर्त्तः** । पुं । राजावर्त्तमणौ । प सु ।

**पण्ड (क.)** । पु । नपुंसके । भम ।

**पण्यविलासिनी** । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ । [टिको । वै निघ ।

**पण्या** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । मदार

**पण्यान्ध (न्धा)** । पुं स्त्री । स्वनामख्यातव्रीहि । म पणधे । कं हनजेमूद । सा दीर्घा मध्या ह्रस्वा च इति त्रिधा । एतासु मध्यमा रसवीर्य विपाकेषु गुणाधिका । अपरञ्च समवीर्ये तिक्तं क्षार सारञ्च, तत्कालभग्नघातशरीरोपयञ्च । रा नि व,८ ।

**पतग** । पुं । पक्षिणि । भम ।

**पतङ्ग. (म )** । पु । पक्षिणि । भम । त्वद्भुमि । अलनभूकृक्षे । रा नि व १६ । रक्तशाली । मै, । वा सू ६भ । च सू २७भ । क्ली । पारदे । मै. । पतङ्गचन्दने । रक्तम् काठ । श च ।

**पतङ्गम** । पु । पक्षिणि । व्याकरणम् ।

**पतङ्गिका** । स्त्री । पुत्तिकानाममधुमक्षिकायाम् । भम ।

**पतत्त्रम** । क्ली । पक्षे । भम ।

**पतत्रि (त्री)** । पु । पक्षिणि । भम ।

**पतद्भीरु** । पु । श्येनपक्षिणि । वाज । श र ७ ।

**पतम. (स )** । पु । पक्षिणि । पतङ्गे । छत्रा ।

**पताका** । स्त्री । चिह्ने । जटा ।

**पति** । पु । मूले । गतौ । भम. ।

**पतिम्बरा** । स्त्री । कृष्णजीरके । श च ।

**पतिश्याय.** । पु । प्रतिश्याये हि ।

**पतेर** । पुं । पक्षिणि । भाड़की छत्रा ।

**पत्** । पु । पादे । रा नि व १८ ।

**पत्त(त्र)ङ्गम्** । क्ली । (Caesalpinia sappan) रक्तकाष्ठविशेषे, पत्राङ्गि । वकम् काठ । हि पतङ्ग । तें बौकतुकट्टु । छत् वकमी । गुर्ज पारस ता वट्टी । र मा । भा उ बाजी । गुणा —“पत्तङ्ग मधुर शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् ॥ हरिचन्दनवद्य विशेषाद्दाहनाशनम् । चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभि । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वं श्रेष्ठतमो गुणे । भा । रक्तचन्दने । श र । सु चि ११व । “पत्तङ्ग रक्तचन्दनम् ।” भा मूत्र रा चि कुङ्कुमाद्यतैले । काष्ठक्वाथ रक्तो भाकुल्यकारी, फलक्षयकारी च । पु । भद्रराजी । भीमराज । र मा । भैमराजे । (श्यकराज) ।

**पत्तूर (रा)** । पु,स्त्री । शालिञ्चशाके । र मा । च द सि यो क्लमि चि । सु चि १८भ । जलपिप्पल्याम् । पकटीक्ष । वै निघ । श्रमीवृक्षे । भैमरा चि । क्ली । कुचन्दने । भा । सु मू १८भ वातशमने । पतङ्गे । वै निघ. ।

**पत्त्रम्** । क्ली । दले । पर्णे । भम । तेजपत्रे । रा नि व ६ । सुमू ३८म एम दि । भा चि १भ । “पत्र कटुकरोहिणी ।” परिभाषा । मै ।

**पत्रक,** । पुं । दमनकवृक्षे । रा नि व ११ ।

ज्वरामये रक्तातिसारे च परिणते हितः। रक्तच-न्दने। चम.। भूर्जपत्रे। पत्रकाष्ठे। मे.। See पत्तङ्गम्।

**पत्राढ्यम्**। क्ली। तृणाम्लद्रव्ये। गन्ध तृणवि-शेष। पर्वतद्रव्ये। रा.नि.व.८। पत्राङ्गचन्दने। रा.नि.व.१२। पिप्पलीमूले। रा.नि.व.६। बभ्रु-पत्रहरिताले। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

**पत्राम्ला**। स्त्री। चुक्रिकायाम्। चूका पालङ्। भा.। See चुक्रा। [कासाली। रा.नि.व.७।

**पत्रालुः**। पु। इक्षुदर्भद्रव्ये। रा.नि.व.८।

**पत्रावलिः (ली)**। स्त्री। गैरिके। श.च.। ईश्वरीलतायाम्। वै.निघ.।

**पत्रिकम्**। क्ली। तेजपत्रे।

**पत्रिका (ल्का)**। स्त्री। जातीपत्र्याम्। जावि-त्री। वै.निघ.२भ.क्षमि.चि.सुवर्चिकादिचूर्णे।

**पत्रिकाख्य**। पुं। कर्पूरभेदे। रा.नि.व.१२।

**पत्रिकापत्रम्**। क्ली। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

**पत्रिणी**। स्त्री। नवाङ्कुरे। पल्लवे। श.च.।

**पत्री (इन्)**। पुं। शालवृक्षे। र.मा.। पक्षिवि-शेषे। श्येनपक्षिणि। मे.। स्त्री। दमनकक्षुपे। दना। च.द.महासुगन्धतैले। गङ्गापत्री। रा.नि.व.१०। दुरालभायाम्। खदिरवृक्षे। तालवृक्षे। जातीपत्र्याम्। वै.निघ.। महातेजपत्रे। च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले।

**पत्रैला**। स्त्री। एलायाम्। वै.निघ.।

**पत्रोपस्कर:**। पु। कासमर्दक्षुपे। हारा.।

**पत्रोर्णः**। पु। श्योनाकवृक्षे। अम.। धौतकौशे। वै.निघ.। पत्रोर्णवृक्षे। क्ली। धौतकौशेये। अम।

**पत्रोल्लासः**। पुं। पुष्पकलिकायाम्। वै.निघ.।

**पथिका**। स्त्री। कृष्णद्राक्षायाम्। रा.नि.व.११।

**पथिद्रुमः**। पुं। पक्वखदिरे। रा.नि.व.८। खदिरवृक्षे। जटा.।

**पथ्यम्**। क्ली। पादाहारे। "पादाहारं पथ्यमा-हुः।" रा.नि.व.२०। सैन्धवे। वै.निघ.। सामुद्र-लवणे। हितभोजने। भ.च.। पुं। हरीतकीवृ-क्षे। श.मा.। तण्डुलीयशाके। वै.निघ.।

**पथ्यकारी**। स्त्री। रक्तकशाली। रा.नि.व.१६।

**पथ्यका**। स्त्री। मेथिकायाम्। वै.निघ.।

**पथ्यकारी (इन्)**। पु। षष्टिकधान्ये। रा.नि.व.१६।

**पथ्यभोजनम्**। क्ली। हितभोजने। भा।

**पथ्यशाकः**। पुं। तण्डुलीयशाके। नटिशाक। रा.नि.व.५।

**पथ्या**। स्त्री। हरीतक्याम्। भा.पू.१भ। रा.नि.व.११। च.द.वि.ज्व.चातुर्थके। चिर्भटायाम्। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। मृगादन्याम्। रा.नि.व.२२।

**पथ्यापथ्यम्**। क्ली। रोगाणां हिताहितद्रव्ये।

**पथ्यापथ्यविधिः**। पु। रोगाणां पथ्यापथ्य-निर्णयग्रन्थे। [लुनि। मे.।

**पदम्**। क्ली। पादे। रा.नि.व.१८। वाक्ये। व-

**पदकम्**। क्ली। निष्कमितस्वर्णे। वै.निघ.।

**पदन्यासः**। पुं। गोक्षुरक्षुपे। श.च.।

**पदरथी (इन्)**। पुं। पादुकायाम्। त्रिका.।

**पदरोहिणी**। स्त्री। वन्दाके। मान्दुरा। वै.निघ.। [याम्। वै.निघ.।

**पदवी**। स्त्री। भिण्टीक्षुपे। झाँटी। नागवल्ला

**पदाकः**। पुं। सर्पे। वै.निघ.।

**पदाङ्गी**। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ.। हंसपाद्याम्। रा.नि.व.५।

**पदारोही (इन्)**। पुं। वटवृक्षे। मद.५व.।

**पदार्थः**। पुं। द्रव्यगतरसवीर्यादौ। स पञ्च-विध.—"द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च॥" भा। "योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः।" सु.उ.६५अ.।

**पद्मिका**। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। हंसपा-द्याम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५। [१०च.।

**पदेन्द्राभः**। पुं। विष्किरपक्षिविशेषे। च.सू.

**पद्धिमम्**। क्ली। पादशीतलतायाम्। व्याक.।

**पद्मम्**। पुं, क्ली। (Nelumbium Speciosum, Salvadora Indica.) कमले। नल।

रा.नि व.१० । हि कनेल । तें तम्मिपुष्पु । मा चम्पम । गुणा —शीतं मालिहरं । पद्मपथ्या श्री मला ज्वरे दाहहरं । पुष्प गुदभ्रमहरं । "पद्म गु पदमिश्रनि तत्र माथ पद्मकेसरं याद्यम् ।" मि. श्री वि श्रवस्न चि.श्रीखण्ड । सि.पी सन्निपातज्व. चमत्के । च द.रा.पि ज्व चि । See कमलम् । श्वेतकमले । च मू ४च । श्रीवधाती । रा नि व ११। पुष्करमूले । रा.नि व ६ । मा.नि । वै निघ २ भ ज्व चि गुड्च्यादि । अग्नि । वै निघ । पद्मकाष्ठे । चरचि. । वै निघ.च.मा चि पद्मादिचूर्णं । भेष. कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैलं । भुलूगरुचे । पद्मकेसरे । च द.तमांधिकारे मधुकादि । दर्वीकरसर्पभेदे । सु कल्प ४च. ।

**पद्मकम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । पद्मकाठं । चर चि. । हिं पद्माक । तें एतुगमद्दिवि । गुणा — "पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु । विसर्प दाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तजित् । गर्भसंस्थापनं रुच्यं वामनव्रणनाशनम् ।" भा. । शीतलं तिक्तं रक्तपित्तघ्नं भाक्दाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटनाशनं । रा नि व.१२। तल्लक्षणं यथा—"पद्मकं सरलं भद्र कोटराव वर्जितम् ।" भेष. । कुष्ठे । कृष्ठ । रा. नि व ११ । च सू ४च । तालामलकसुतादिकीटविषनाशके । वा.उ.१०च ।

**पद्मकण्टकः** । पुं । तन्नामकचर्मरोगभेदे । प [illegible] । यथा—"ये पद्मकण्टका चि यां ये पद्मनिव कण्टके । चौदते सौवर्णैवेते कटीरं कफवातजे ।" वा च ११च. ।

**पद्मकन्दः** । पुं । कमलकन्दे । [illegible] वा [illegible] । हिं कमलकन्द । गुणा—कटु तिक्तो [illegible] वातपित्त [illegible] । रा.नि.व १०। [illegible]

[illegible]

**पद्मकर्कटः (टी)** । पुं,स्त्री । [illegible] । [illegible] । वै निघ । रा नि व १० । [निघ. ।

**पद्मकर्णिका** । स्त्री । [illegible] । वै

**पद्मकादिगणः** । पुं । [illegible]

[illegible] गुणा —सन्धकरा वातपित्तघ्ना गायनादिगुणयुक्ताय । चा सु.१४। १५च. । [पद्मकाठं । रा नि व.१२ ।

**पद्मकाष्ठम्** । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धकाष्ठे ।

**पद्मकाह्वयम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । च.द वा व्या. चि एकादशशतीमहाप्रसारणीतैले । "फलिनीहि-लिप्ताचीद्रसर्पिभि पद्मकाह्वयम् ।"

**पद्मकिञ्जल्कः** । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

**पद्मकी (इन्)** । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा ।

**पद्मकीटः** । पुं । चविषप्रकृतिकीटविशेषे । सु कल्प ८च. । See कीट ।

**पद्मकेश(स)रः** । पुं, क्ली । पद्मकिञ्जल्के । पद्मरेणु । रा नि.व.१० । च द वा.चि ज्व चि. । "विकसा पद्मकेसरम् ।" सु स १८च प्रियङ्ग्वादि । च सू ४च । गुणा—मसमंधादि शीतल दाहघ्नम् तर्षघ्न पाचकरस । राज. । [भा. ।

**पद्मगन्धकम् (गन्धि)** । क्ली । पद्मकाष्ठे ।

**पद्मचारटी** । स्त्री । [illegible] । वै निघ । मधुनीतखाद्या । च.द वित चि. ।

**पद्मचारिणी** । स्त्री । भार्ग्या । दामनहाटी । प सु । अग्नीश्वे । हरिद्रायां । [illegible] । [illegible] । रा नि व.२३। (Hibiscus mutabilis) [illegible] । [illegible] । गुणा —"पद्मगुणा [illegible] । [illegible] ।" भा ।

**पद्मतन्तुः** । पुं । [illegible] । रा.नि.व.१० ।

**पद्मतीर्थम्** । क्ली । पुष्करमूले । वै निघ. ।

**पद्मदर्शनः** । पुं । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [illegible] । श.च. ।

**पद्मनालिका** । स्त्री । [illegible] । वै निघ ।

**पद्मनालम्** । क्ली । [illegible] । [illegible] । रा नि व.१० । [१८ ।

**पद्मनेत्रः** । पुं । [illegible] । रा नि व.

**पद्मपत्रम्** । क्ली । [illegible] । रा.नि व.११ । पुष्करमूले । रा नि.व.६ । [illegible] । [illegible] । वै निघ. ।

**पद्मपत्रा** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै निघ. ।

**पद्मपर्णम्** । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. । पुष्कर-मूले । भ.टी ।

**पद्मपुष्करजम्** । क्ली। पुष्करमूले । रा नि व.६।

**पद्मपुष्पः** । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । पिकाङ्गपक्षि-णि । वै.निघ. । (Webera Corymbosa.) कर्णिकारवृक्षे । कनकै फूल । श च. ।

**पद्ममुखी** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै निघ. । दुरालभायाम् । श.च. ।

**पद्ममूलम्** । क्ली । पद्मकन्दे । शालुक । रा. नि.व.१० । चि.क क.गर्भ.चि. ।

**पद्मरजः** । क्ली । पद्मकेसरे । वा.सू.३ अ प्रियङ्गा दिः । "पद्मादृशौ योजनवल्लरनन्ता ।"

**पद्मरागः** । पुं । रक्तवर्णे माणिक्यभेदे । See माणिक्यम् ।

**पद्मरेणुः** । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

**पद्मलाञ्छनः** । पुं । सूर्य्ये । मे. ।

**पद्मवती** । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. । कमलिन्यां । पद्मेर झाड । रा.नि व.५ ।

**पद्मवर्णः** । त्रि । लोहितवर्णे । भा.४भ । "प द्मवर्णो महापद्म. ।" [पुष्करमूले । जटा. ।

**पद्मवर्ण(क)म्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ. ।

**पद्मवीजम्** । क्ली। कमलवीजे । पद्मेर वीचि। हिं कमलगट्टा । पद्माच इति महाराष्ट्रकर्णाटयो. र्ख्यातम् । गुणाः—कटु स्वादु पित्तकर छर्दिकर दाहरक्तप्रमर्न पाचनं रुच्यञ्च । रा नि.व.१० । "विष्टम्भि वृष्यं कफञ्च गर्भसंस्थापक परम् । कफ-वातकरं बल्य ग्राहि पित्तास्रजित् .. ॥" भा. ।

**पद्मवीजाभम्** । क्ली । मखान्नफले । माखना इति भाषा । भा. । [कन्दीवृक्षे । रा.नि व.२१ ।

**पद्मवृक्षः** । पुं । पद्मकाष्ठतरौ । रा.नि.व.१२ ।

**पद्मयायिनी** । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै. निघ. ।

**पद्मा** । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्म । रा. नि व १३। च.चि २अ. । वा म १५अ.। भार्ग्याम् । वामनहाटे । च सू.४अ. । चि ३अ । च द.गर्भ स्रावे । भा.म.४भ गर्भ-चि । सु.चि.१७. । "स-मङ्गा रजनी पद्मा ।" तन्नामकौषधी । या पद्मा-कारा पद्मगन्धा पद्मवद्रक्ता च । "पद्माकारा पद्म रक्ता पद्मगन्धा ।" च.चि.१अ.कन्दर्पसारतैले । म ञ्जिष्ठायाम् । मृणाले । वै.निघ. । लवङ्गे । अम. । मनमादेव्यां । मे. । कञ्जिकायां । श.र. । कुसुम्भ-पुष्पे । र.मा. ।

**पद्माकरः** । पु । तडागे । अम ।

**पद्माटः** । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा । अम । भैष.सु री.चि ह.खदिरवट्यां । क्ली । तद्बीजे । म हाभल्लातकगुडे ।

**पद्मान्तरम्** । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. ।

**पद्मालया** । स्त्री । लवङ्गलतायाम् । अम. ।

**पद्मावती** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । जटा । मनसादेव्यां । श.र ।

**पद्माह्व(य)म्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । भा । वै. निघ.२भ.सर्व्वज्व चि.सुदर्शनचूर्णे । च द सु री.चि. वृहत्खदिरवट्यां । [नि व ५ ।

**पद्माह्वया (ह्वा)** । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.

**पद्माक्षम्** । क्ली । पद्मवीजे । रा.नि व १० ।

**पद्मिनी** । स्त्री । पद्मखण्डे, कमलिन्यां । पद्मेर झाड । गुणाः—मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा पित्तघ्नी कृमिघ्नी शोषवान्तिभ्रान्तितापक्रमिघ्नश्च । रा.नि व १०। "मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुन । पद्मिनी प्रोच्यते ।" भा.पु व. । पद्मे । त्रिक । मृणाले । श मा. । हस्तिन्यां । धरणि. ।

**पद्मिनीकण्टकः** । पुं। क्षुद्ररोगे । पद्मकाँटा। "कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलं पद्मिनी कण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ।" सु.नि.१३अ.।

**पद्मी (द्मिन्)** । पुं । गजे । अम. । [र.मा ।

**पद्मोत्तम(र)विकासः** । पुं। कुसुम्भपुष्पवृक्षे।

**पद्मोत्तरः** । पु, क्ली। कुसुम्भवृक्षे, तत्पुष्पे । रा. नि व.४ । स्त्री । कुसुम्भबीजे । वै.निघ. ।

**पद्मोद्भवा** । स्त्री । मनसादेव्याम् । पुराणम् ।

**पनसः (सः)** । पुं । बहि कण्टकमहाफलवृक्षे, पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । हिं कटहल । भा. । मत्स्यविमर्दविशेषे । द्र.कल्प.१अ. ।

**पनसतालिका** । स्त्री । कण्टकीफलवृक्षे । कँटाल गाछ । श मा ।

**पनसा (सिका)** । स्त्री । कर्णजक्षुद्ररोगभेदे । कानेर फोड़ा । लक्षण —"कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् । स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥" भा. । [मि ।

**पन्नगः** । पुं । सर्पे । पद्मकाष्ठे । ओषधिविशेषे ।

**पन्नगकेशरः** । पुं । नागकेशरवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**पन्नगी** । स्त्री । सर्पिण्याम् । मनसादेव्याम् । सर्पिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [च. । त्रिका. ।

**पन्नद्धा (द्धी)** । स्त्री । चर्मपादुकायाम् । हे.

**पन्नूरः** । पुं । शालिञ्चशाके । रा चि.१च ।

**पपीता** । स्त्री । (Carica Pápaya.) स्वनामख्यातफलविशेषे । पेंपे । हिं पपया । ते बप्पि । ता. पप्पयी । गुण. मीठची ।

**पपुः** । स्त्री । उपमातरि, धात्र्याम् । उणा. ।

**पमरा** । स्त्री । सल्लकीनामगन्धद्रव्ये । राज. ।

**पयः** । क्ली । जले । दुग्धे । मे. । बालके । बाला । भा.म १भ विसमभमञ्चचि. । "पाठा पटोली पयः ।" [डा । रा.नि.व.७।

**पयःकन्दा** । स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । भूँइ कुम-

**पयःपालिनी** । स्त्री । बालके । उशीरे । वै. निघ २भ वि ज्व चि. ।

**पयःपेटी** । स्त्री । नारिकेले । प.मु. ।

**पयःप्रसादम् (दि)** । क्ली । निर्म्मलीबीजे । निर्म्मली । भा. । [नि व ५ ।

**पयःफेना (नी)** । स्त्री । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.

**पयःसात्म्यम्** । क्ली । तक्रे । वै निघ. ।

**पयस्यः** । पुं । विडाले । श.च. । क्ली । पयोविकारे घृतादौ । अम. ।

**पयस्या** । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । रा.नि.व. ११ । सु.सू.१८च.पित्तप्रशमने । भा.कर्णरो चि योनिरो.चि. । क्षीरविदारीकन्दे । शुक्र भूँइ कुमड़ा । च.सू.१च ३६द्धे । सु.चि १०च. । कुटुम्बिन्याम् । भा.२भ.मूत्रा चि. । "वरा पयस्या नो क्षीरो ।" दुग्धिकायाम् । मे. । च चि.६च. । चकंपुष्याम् । र मा. । सु.चि.१७च । दुग्धिकायाम् । मे. । आमिक्षायाम् । हे.च. ।

**पयस्खलः** । पु । छागे । रा नि.व.१९ ।

**पयस्विनी** । स्त्री । रात्रौ । मे. । क्षीरकाकोल्याम् । प.मु. । रा.नि.व.३ । दुग्धफेनीक्षुपे । रा. नि व.५ । क्षीरविदार्य्याम् । रा.नि.व.७ । काकोल्याम् । रा.नि.व.३ । जीवन्त्याम् । भा । ज्योतिष्मतीलतायाम् । शृगालघण्ट्याम् । महिष्याम् । वै निघ. । छाग्याम् । रा.नि व.१९ ।

**पयस्वी** । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

**पया** । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

**पयोदः** । पुं । मुस्तके । भैष ह्वद्दोगचिकित्सायाम् । च.द.शूल चि नारिकेलखण्डे ।

**पयोधरः** । पुं । स्तने । रा.नि.व.१८ । नागरमुस्तके । इक्षौ । वै.निघ. । नारिकेलवृक्षे । कशेरौ । मे. ।

**पयोधि(ब्धि)क[ज]म्** । क्ली । लवणे । "लवणन्तु पयोधिजम् ।" रा.नि.व.२१ । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

**पयोरः** । पु । खदिरवृक्षे । श च. ।

**पयोलता** / **पयोविदारिका (री)** } स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । शुक्ल भूँइ कुमड़ा । रा नि.व.७ ।

**पयोष्णिः** । पुं । पेचके । वै.निघ. ।

**पयोष्णी** । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च विन्ध्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः — सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं पवित्रं लघु बलकान्तिजनकं पापघ्नं सुखदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

**पयोहेतु** । क्ली । दधनि । वै निघ. ।

**परकः** । पुं । कैवर्त्ती । वै.निघ ।

**परग्रन्थिः** । पुं । सर्व्वा, सन्धिस्थाने, अङ्गुलिपर्व्वणि, दर्व्वाधरी । तारा. ।

**परच्छः** । पुं । दिने । तैलनिष्पेषयन्त्रे । रा नि । छुरिकादण्डे । मे. ।

**परदक्** । पुं । काष्ठे । वै.निघ. । [ल्पिच. ।

**परद्रव्यहा** । स्त्री । दधिपर्णे । गोरोचना । वै.

**परपत्रिका** । स्त्री। क्षुद्रचुञ्चुपे । रा.नि.व.४।

**परपुष्टः** । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१८ ।

**परपुष्टमहोत्सवः** । पुं । आम्रवृक्षे । श मा. ।

**परपुष्टा** । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

**परभृतः (त्)** । पु । कोकिले । काके । अम. ।

**परमदः** । पुं । सुरापानजन्यरोगभेदे । लक्षणम् —"श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्र सक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥" मा.नि ।

**परमपूतिकः** । पु । अहिफेने । प.मु ।

**परमा** । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे, गन्धगन्ध्याम् । तदालेपनं ज्वरघ्नं रक्षोघ्नञ्च । राज.। च द.वा व्या. चि.महाराजप्रसारणीतैले ।

**परमाणुः** । पु । रजसस्त्रिंशत्तमे भागे । "जा-लान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमो भागः ।" प प्र.१ख ।

**परमान्नम्** । क्ली । क्षीरिकायाम्, पायसे । पा(य)सम्,पेनमाग्र । तत्साधनप्रणाली यथा—"शुद्धेऽर्द्धे पक्के दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् । ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ॥ गुणा.— क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः । वि ष्टम्भिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥" भा.।

**परमायुः** । क्ली । जीवितकाले । यथा—"शत वर्षाणि विशत्या निशाभि पञ्चभि सह । परमा युरिदम्प्रोक्तं नराणां करिणामिह ।" श.मा. ।

**परमायुधः** । पु । चक्रनड्वे । श च ।

**परमृत्युः** । पु । काके । त्रिका ।

**परमेटः** । पु । महानिम्बवृक्षे । र.मा. ।

**परमेष्ठिनी** । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वामनहाटी । रा.नि.व.४ ।

**परवः** । पु । (Eclipta prostrata) नील भृङ्गराजे । केशराज । त्रिका । [शि ।

**परला** । स्त्री । पटोलवृक्षे । रस र कुष्ठशैलेन्द्र

**परर्गोकैपणा** । स्त्री। परलोकस्य गवेषणायां । च सू ११ष. ।

**परशम्** । क्ली । मणिविशेषे । परश पाथर । पुराणम् ।

**परशुच्छिन्नः** । पुं,स्त्री । कुठारिया इति ख्या-ते वृक्षे । कोदाले, कुडले । सयङ लीहचा लने । कन्दगुडूच्याम् ।

**परशुरामः** । पुं । रसराजशिरोमणिकारे ।

**पराक्पुष्पः (ष्पी)** । पुं । धूलीकदम्बवृक्षे । रा.नि व.६ । श्वेतापामार्गे । रा नि.व ४ ।

**परागः** । पु । पद्मकेसरे । कर्पूररजसि । वै. निघ । पुष्परेणौ । अम. । चन्दने । मे. ।

**परागपुष्पः** । पुं । धूलीकदम्बे । वै निघ ।

**पराचीनः** । त्रि । पराङ्मुखे । श.उ.२८ष. ।

**पराञ्जः** । पुं । तैलनिष्पीडनयन्त्रे । फेने । श.र ।

**पराप्रियः** । उलुपतृणे । ऊशू । श.च । का सतृणे । वै.निघ ।

**परादिगुणाः** । पुं । परापरत्वादौ । यथा— "परापरत्वे युक्तिश्च सङ्ख्या संयोग एव च । विभा गश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेया परादय ॥" च । [श च. ।

**परानसा** । स्त्री । औषधप्रयोगे, चिकित्सायां ।

**परान्नम्** । क्ली । पराने । पाकराज ।

**परापरम्** । क्ली । पदपकफले । भा ।

**पराभिधम्** । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

**परामृतम्** । क्ली । वर्षोपले । त्रिका. ।

**परारुः** । पु । कारवेल्लके । त्रिका. ।

**पराफक.** । पु । पापाथि । त्रिका. । [निघ. ।

**परार्द्धम्** । क्ली । चन्दने । कुङ्कुमे । उशीरे । वै.

**परावतम्** । क्ली । पदपकफले । रा.नि व.११।

**परावरम्** । क्ली । पदपकफले । रा.नि.व.११।

**परावेदी** । स्त्री । वृहत्याम् । दाड्ड । की वारम् । [स्मकारे ।

**पराशरः** । पु । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे । See

**पराश्रया** । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै निघ. । वन्दायां । पद्मगाड़ा । श.च. । [सु म.११ष. ।

**परासङ्गः** । पु । अपतीर्थे । मौक्तिकरोपे ।

**परिकर्त्तनम्** । क्ली । अधश्छेदे । सु.सू.८ अ. । छेदनवद्वेदनाभवे । वा.टी चि.१ अ. ।

**परिकर्त्तिका** । स्त्री । कर्त्तनवत्पीडायां । च. चि.३ अ । वमनविरेचनव्यापद्विशेषे । सु चि ३४ अ.।

**परिकर्म्म** । क्ली । अभ्यङ्गे । परिचर्य्याकरणे । वै.निघ. । कुङ्कुमादिना कायप्रसाधने । अम भ. ।

**परिकर्म्मी** । त्रि । सर्व्वकर्म्मकर्त्तृषु, परिचारकेषु । सु सू.५ अ. ।

**परिक्रमसहः** । पु । छागे । त्रिका. ।

**परिगर्भिकः (भवः)** । पु। बालरोगविशेषे । এড়্যা লাগা । हि चड्डीडीति लोके । "मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्य प्राय पिवन्नपि । कासा ग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्य च तत्र युञ्जीत दीपनम् ॥" भा. । [भ. ।

**परिग्रहः** । पु। स्त्रियाम् । मूले । कन्दे । अम.

**परिघ.** । पु । सञ्जातकमूढगर्भविशेषे, यत्र ग र्भ परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् । यथा— "योनो स्थित. स परिघ परिघेन तुल्य ।" सु. नि.८ अ ।

**परिचरः** । पु । भृत्ये, सेवके । र.मा. ।

**परिचरकर्म्म** । क्ली । सेवाकार्य्ये ।

**परिचर्य्या** । स्त्री । सेवायाम् । अम. । श.र. ।

**परिचारकः** । पु । सेवके । अम. । लक्षण —"स्निग्धो जुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे । वैद्यवाक्यकृदश्रान्तो युज्यते परिचारक ॥" भा ।

**परिच्छदः** । पु । परिधानवस्त्रे, आच्छादने । भागवत । परिवारे । हे.च. ।

**परिणतः** । त्रि । परिपक्के । अम ।

**परिणामः** । पु। परिपाके । विकारे । वै निघ।

**परिणामज(शूल)म्** । क्ली । पक्तिशूले । रा नि.व २० । [विकारे । अम. ।

**परिणाहः** । पु । वर्त्तुलतायाम् । सु सू.७ अ ।

**परितापः** । पु । रोगे । वै निघ. । कम्पे । विश्व । उष्णतायाम् । च. ।

**परितिक्तः** । पु । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**परिदरः** । पु । दन्तमूलगतमुखरोगे । लक्षण —"दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन्ष्ठीवति चाप्यसृक् । पित्तासृक्कफजो व्याधि. ज्ञेय परिदरो हि' स. ।" सु नि १६ अ ।

**परिधूमायनम्** । क्ली । धूमोद्गारे । ঢোঁওয়া ঢেকুর । सु नि ६ अ. । [सु ११अ. ।

**परिपचनम्** । क्ली । *तैलपाचनिकायां* । च।

**परिपाकः** । पु । परिणामे । भा. ।

**परिपाकिनी** । स्त्री । *त्रिवृतायां* । श.च । ।

**परिपिष्ट(क)म्** । क्ली। सीसके । रा नि व.१३।

**परिपुटनम्** । क्ली । पाककरणे । वै निघ. ।

**परिपुष्करा** । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुम्बायां । বাঙ্গেগামুক । श.च । [पवित्रीकृते ।

**परिपूतम्** । क्ली । अपतुषधान्ये । मनु । त्रि ।

**परिपेलम्** । क्ली । कैवर्त्तिमुस्तके । प सू.च.वि. ८ अ. ।

**परिपेलवम्** । क्ली । कुटन्नटे, जलमुस्तायाम् । কেওট মুতা । वा.सू १५ अ रोध्रादि । "शैलवा-लपरिपेलवमोचाः ।" मुस्तायां । अ.द १२ अ. ।

**परिपेल्लम्** । क्ली। जलजातद्रव्यविशेषे, जलमुस्तायाम् । জলের মুতা, কেওট মুতা । म जल-समुद्भवी । फ वलिगड्ड । गुणा —कटूर्ण कफ वातघ्न व्रणघ्न दाहघ्नम् आमशूलघ्न रक्तदोषघ्नम् । रा.नि व ६ ।

**परिपोटः (क')** । पु । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । लक्षण—"सौकुमार्य्यात् चिरोत्सृष्टसहसाभिप्रवर्धिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुज परिपोटवान् ॥" सु चि २५ अ । तद्भेदे । वा.उ १८ अ. ।

**परिपोषणम्** । क्ली । विङ्गुनि । अ.द.१२अ.।

**परिप्लुता** । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षण यथा—"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।" सु. । तथा —"पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् । पित्तसम्मूर्च्छितो वायुर्योनिं दूष यति स्त्रिया । शूना स्पर्शाक्षमा सर्त्तिनीलपी तमसृक् स्रवेत् । श्रोणिवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः

परिसुता ॥" च । वा.उ.२१५ । मदिरायाम् । ६.च. ।

**परिभाषा** । स्त्री। वैद्यकमानादिविषयकग्रन्थे ।

**परिमण्डलः** । पु । मशकजातिभेदे । सु.कल्प ८ष. । See मशक । त्रि । सम्यग्वर्तुले । भा-सुद्गरी.चि. । सु सू ०७ ।

**परिमलः** । पुं । सुगन्धे । मैथुने । विमर्दने । चम.भ. । [मम् ।

**परिमाणम्** । क्ली । माने । चम. । See मा

**परिमार्जनम्** । क्ली । खाद्यभेदे । मधुमस्तकि । भ.च. । परिष्कारे । मधुतैलपाक ।

**परिम्लानः** । पु । रक्तभिण्टीभेदे । वै.निघ. ।

**परिम्लायितिमिरः** । पु । पित्तजन्यापर तिमिररोगे । लक्षण—"पित्त कुर्यात्परिम्लायि मूर्च्छित पित्ततेजसा । पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करोऽपि पश्यति । विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृ वा शिखाभिरिव वा ॥" मा.नि ।

**परिलेही** । पुं । कर्णपाल्यारोगे । लक्षणम्—"कफासृक्कृमिसम्भूत सविसर्पान्वितस्तत लिह्यात् सशष्कुलीं पाल्यौ परिलेहीति स स्मृत ॥" सु नि १६ष. ।

**परिवर्त्तनम्** । क्ली पार्श्वपरिवर्ते । मा.नि. ।

**परिवर्त्तिका** । स्त्री । क्षुद्ररोगे मेढ्रत्वक् रोगे । सूत्र । लक्षणम् । "मर्दनात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघातत । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते स र्वतश्चरम् । तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म परिवर्तते । मणेरध स्ताद्वाथ पाकस्य प्रयाति कदाचित् । सदाहस्त्वाग्रोषस्तु परिवर्त्तिका भण्यते ॥" इत्यादि । सु नि १३ष । [१३ष. ।

**परिवापः (नम्)** । पुं क्ली । मुण्डने । मे ।

**परिवृंहितम्** । क्ली । [illegible] । त्रि परिवर्द्धिते ।

**परिवेषकः** । पु । परिवेषकवर्णने । लक्षणम्—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिवेषकम् [illegible] [illegible] ॥" [illegible] ।

**परिवेषणम्** । क्ली । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादिदाने ।

**परिव्याधः** । पुं । (Pterospermum acerifolium) द्रुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । प.सु. । जलवेतसे । रा नि व.८ । भा । कर्णिका-रद्रुमे । কনকে ফুলের গাছ । रा.नि.व.८ ।

**परिव्राजी** । स्त्री। श्रावणीमहामुण्डी । मुण्डीरी। रा.नि.व.५ ।

**परिशुष्क(मांस)म्** । क्ली । पक्वमांसभेदे । মাংসের ব্যঞ্জন বিশেষ । "मांस बहुघृतेभृष्टं सिक्तं पिशाम्भसा मुहु । जीरकाद्यै समायुक्त परिशुष्कं तदुच्यते । भ.च. । राज । See मांसम् ।

**परिस्रु(स्नु)तम्** । क्ली । सुरायाम् । वै निघ. ।

**परिषत्** । स्त्री । सभायाम् । सा त्रिधा ज्ञानवती मूढपरिषदिति । पुनस्त्रिधा सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषदिति । च वि ८ष ।

**परि(री)षेकः** । पु । धारादौ । शिरसि धारापातने । मूर्द्धतैलविधिभेदे । भा । मस्तकेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] । सु.चि १ष । वा.चि.१ष ।

**परिषेकस्वेदः** । पु । स्वेदविशेषे । यथा—"वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलकल्कसुखादीनामुष्णाद्भि सुखोष्णै कुम्भीर्वर्षुलिका प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हं सिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेत् ॥" च सू १४ष. ।

**परि(री)सर्पः (सर्पणम्)** । क्ली । [illegible] [illegible] [illegible] ; "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥" [illegible] । पु । [illegible] । सु [illegible] ।

**परिसर्प्या** । स्त्री । [illegible] । वै निघ. ।

**परिसिध्मिका** । स्त्री । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [illegible] ।

**परिस्पन्दः** । पु । स्पन्दे, [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

**परिस्यन्दः (नम्)** । पुं,क्ली । [illegible] । [illegible] ।

**परिस्रावः** । पुं । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

**परिस्रावी** (इन्) । पुं । कफजभगन्दरे । लक्षणं यथा—"कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदन । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥" भा.नि. । त्रि । निरन्तरस्रावशीले । मा ।

**परिस्राव्युदरम्** । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षणं यथा—शल्यं यदन्नोपहितं तदन्तं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् गुदान्तात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय. । नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च । एतत्परिस्राव्युदरम् ।" सु.नि.७अ. । [वै.निघ. ।

**परिस्रुतः** । त्रि । विस्रुतः चरिते । क्ली । मद्ये ।

**परिस्रुतदधि** । क्ली । वस्त्रगालितदधनि । छाका दई । गुणाः—वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं पित्तघ्नञ्च । सु.सू.४५अ. । [रुक्ष्या । मै ।

**परिस्रुता** । स्त्री । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । वा-

**परिस्रुत्** । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

**परिहारः** । पुं । तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणे । यथा—"नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवविलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । तस्य पुनरपगमान्नोपलभ्यन्ते । त स्मादन्य. शरीरादात्मा नित्यश्चेति ।" च वि.८अ. ।

**परिहार्य्यम्** । क्ली । कुष्ठौषधे । कूड़ । वै निघ. ।

**परिक्षेपी** (इन्) । पु । वातपित्तजभगन्दरे । "वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गति । जा यते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥"

**परीतिः** । स्त्री । पुष्पाद्यने । वै.निघ. ।

**परीरः** । पुं । कारवेल्ले । क्ली । तत्फले । त्रधा. ।

**परीवर्त्तः** । पु । कच्छपे । वै निघ ।

**परीष्टिः** । स्त्री । परिचर्य्यायाम् । मै ।

**परुः** । पुं । अङ्गुलिसन्धौ । रा.नि.व.१८ । वंश ग्रन्थौ । बाँशेर गाँइट । अयं निर्गुणः । रा.नि व.६ । परुषकवृक्षे । वै.निघ. ।

**परुदारः** । पुं । अश्वे । श मा. ।

**परु(रू)षः** । पुं । परुषकवृक्षे । रा.नि.व.११ । वत्सपन्नौ । धामनवृक्षे । वै.निघ. । नीलझिण्टयाम् । श.च । तदामकवायव्यकोटे । सु कल्प.८अ. । See कीट: । स्त्री (षा) । शतपदीभेदे । सु.कल्प. ८अ. । क्ली । परुषकफले । भा ।

**परु(रू)षकः** । पुं । (Zylocarpus Granatum or Grewia Asiatica.) स्वनामख्यातफलवृक्षे । फलसा फलेर गाछ, फलसा । हिं फल्सहे, शकरी, फलसा । मं पर्पका । कं बेट्टा । तें पुटिकी । स द्विधा ह्रस्वविटपभेदात् । सु. सू ३८अ.परुषकादिः । वा सू १५अ. । गुणाः— अम्लकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम् । इत्यामपरूषगुणाः । पक्वं तत् मधुरं रुचिप्रदं पित्तघ्नं तर्पणं शोफहरञ्च । तत्फलं मेहपित्तश्लेष्मवातघ्नम्। च्चि.१७अ. । "परुषकषायाम्लमामं पित्तकरं लघु । तत्पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम् । हृद्यं हृत्पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत् ॥" भा. । फलं मलसङ्ग्राहि शैत्यकरं । पत्र व्रणपिडकादौ हितम् । त्वक्कषाया शीतला च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

**परुस्** । क्ली । परुषकफले । पर्व फल । रा. नि व.११ । ग्रन्थौ । अम. ।

**परुषकादिः** । पुं । तदादिगणकृतकषाये । स च परुषकवराद्राक्षाकट्फलकतकफलराजाह्वदाडिमशाकात्मकः तृष्णावातमूत्रघ्नः । वा.सू.१५ अ. ।

**परेष्टुका** । स्त्री । बहुवत्सायां गवि । अम. ।

**परैधितः** । पुं । कोकिले । श.मा ।

**परोटः** । पुं । घृतसिद्धरोटिकाभेदे । पराटा । वै.निघ. ।

**परोष्णी** । स्त्री । तैलपायिकायाम् । अम. ।

**पर्कटः** । पुं । पश्चात्तापे । क्रौञ्चपक्षिणि । वै. निघ. ।

**पर्कटिः** (टी) । स्त्री । प्लक्षवृक्षे । भा. ।

**पर्कटी** (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । तें जुव्विचेट्टु । प.मु. । र.मा. ।

**पर्जनी** (न्या) । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प. मु. । रा.नि व ६ । [अम. ।

**पर्णम्** । क्ली । ताम्बूले । रा नि.व.११ । पत्रे ।

**पर्णः** । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**पर्णकः** । पुं । मुनिविशेषाख्ये । भा.पू.१भ.आ.व. ।

**पर्णकार.** । पु । वारजीविनि । बारुई ।

**पर्णखण्ड** । पु । ताम्बूलखण्डे । वनस्पतिविशेषे । अ च । [टैला । रा नि व १२ ।

**पर्णचोरक** । पु । चोरनामकगन्धद्रव्ये । रो

**पर्णपिण्डीत.** । पु । मदनवृक्षे । वै निघ ।

**पर्णभेदिनी** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । रा नि व १२ । [पित्तभीजिकाके ।

**पर्णभोजन** । पु । छागपशौ । त्रिका । त्रि ।

**पर्णमाचल** । पु । ((Averrhoa carambola) कमरङ्गवृक्षे । अ मा ।

**पर्णमूलम्** । क्ली । ताम्बूलमूले । राज व ।

**पर्णमृग** । पु । वृक्षमर्कटिकायां,यदीति लोके । वानरे । वृक्षमार्जारे । ...

**पर्णलता** । स्त्री । ... । रा नि व ११ । [याम् । रा नि व ६ ।

**पर्णवल्ली** । स्त्री । ...

**पर्णशिरा** । स्त्री । ...

**पर्णसि** । पु । ...

**पर्णाक** । पु । मुनिविशेषे । वै निघ ।

**पर्णाश (स) (न.)** । पु । ...

**पर्णासि** । पु । ... । वै निघ ।

**पर्णिका** । स्त्री । ... । रा नि व ... । वै निघ ।

**पर्णिनी** । स्त्री । ...

**पर्णिनीद्वयम्** । क्ली । माषपर्णी मुद्गपर्णी चैतद्द्वये । सि यो रक्तातिसा चि कुटजादौ ।

**पर्णी (इन्)** । पुं । पलाशवृक्षे । ... । वै निघ समपर्णवृक्षे । ... । स्त्री । माषपर्णी पृश्निपर्ण्याम् । चि क्र क ।

**पर्णीचतुष्कम्** । क्ली । शालपर्णीपृश्निपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु । च द वा,व्या चि मध्यनारायणतैले ।

**पर्णीरम्** । क्ली । ... । वै निघ ।

**पर्द (नम्)** । ... । वै निघ । ... ।

**पर्पम्** । क्ली । ... । तृणाङ्कुरे । ...

**पर्पट (क)** । पु । (Oldenlandia Corymbosa Syn Oldenlandia biflora) ...

...

**पर्पट(टी)द्रुम.** । पु । ... । रा नि व ८ ।

**पर्पटादि:** । पुं । ...

म । किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥" च द पि ज्व चि । भा. ।

**पर्पटी** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकापरनामसुगन्धद्रव्ये । पक्कपर्पटी । हे.च.। पद्मावती, पपरी इति च उत्तरदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । गुणा —"पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णलाघवा । विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥" भा. । पलवयमाने । प.प्र. । पिष्टकभेदे । पांपर । उषा. । .

**पर्पटीरसः** । पु । ग्रेभज्जरे रस । रस १ भ गन्धक २ भ. भृङ्गराजरसेन मर्द्य । ताम लौह प्र. रसगन्धयो पादांश दत्त्वा एकत्र सम्मर्द्य पर्पटीवत् पचेत् । अथ सञ्चूर्ण्य निर्गुण्ड्यादिरसेन ७दिनानि मर्दयित्वा भाण्डारे, खेदयेत् । रस.कौ. र.सा स. ।

**पर्य(र्व्व)रीणम्** । क्ली । पर्व्वणि । पाव । श. र । पु । पर्णकृत्तरसे । पर्णशिरायां । मे. । पव-चूर्णरसे । श र. ।

**पर्पिकः** । पु, स्त्री । खञ्जे । व्याक. ।

**पर्य्यगः** । पुं । कटाहे । च सू.१५ष ।

**पर्य्यङ्कः** । पुं । खट्वायाम् । अम. ।

**पर्य्यङ्कपादिका** । स्त्री । कोलशिम्बां । श्वेत आलकुशी । भा १म.शा व ।

**पर्य्ययः** । पु । क्रमोल्लङ्घने, व्यतिक्रमे । अम. ।

**पर्य्यस्तिका (स्ती)** । स्त्री । पल्यङ्के । विका.।

**पर्य्यागतः** । त्रि । पक्के । सु चि.२१ष. ।

**पर्य्याप्तः** । त्रि । यथेष्ट. । क्ली । तृप्तौ । मे. ।

**पर्य्याप्तिः** । स्त्री । तृप्तौ । वै निघ. ।

**पर्य्यायः** । पु । क्रमे । अनुक्रमे । अम. ।

**पर्य्यायमुक्तावलिः** । स्त्री । द्रव्याभिधानविशेषे । [नि । मुद्रि । वाग्नि ।

**पर्य्युषितम्** । क्ली, पु । शिलायाम् । वै.निघ ।

**पर्व्व** । क्ली । ग्रन्थव्यां । वीशेर गिंटि । अम. । चतुर्द्दश्यादिषव्यो । अनुगिर पाव । मे. ।

**पर्व्वकम्** । क्ली । जानुसन्धौ । हाँटु । श्र.च ।

**पर्व्वणिका (णी)** । स्त्री । नेत्रसन्धिजरोगे । लक्षणम्—"ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्या पर्व्वणी वृत्तशोफा ।" सु उ.२ष । शाकविशेषे । सा च हस्तिशुण्डीति लोके । च सू.२७ष. ।

**पर्व्वतः** । पु । वृक्षे । किरातनिक्तके । वै.निघ. । शाकभेदे । मत्स्यभेदे । पाँकाल माछ । मे । राज. ।

**पर्व्वतकाकः** । पु । द्रोणकाके । हे.च. ।

**पर्व्वतजा** । स्त्री । गिरिजाख्यद्राक्षाविशेषे, यद्धारीति लोके । गुणा —"द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्मास्रपित्तकृत् ।" भा. ।

**पर्व्वतलवणम्** । क्ली । पर्व्वतजातलवणाख्यनामलवणविशेषे । हि सड । गुणा.—बलपुष्टिकरं रुच्यमयूनां हितञ्च । रा.नि.व ६ ।

**पर्व्वतनिम्बः** । पुं । महानिम्बे ।

**पर्व्वतभेदः** । पुं । करञ्जोडिपाषाणभेदे । भा म १म.मू कृ चि. ।

**पर्व्वतभेदी (इन्)** । पुं । पाषाणभेदे । पाथर कुचि । च द.मू.र.चि.। "पर्व्वतभेदिपत्र्यायाम् ।"

**पर्व्वतमोचा** । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनकदल्याम् । वीचे कला । रा नि.व.११ ।

**पर्व्वतवासिनी** । स्त्री । आकाशमांस्याम् । सूक्ष्मजटामांसी । रा.नि.व १२ ।

**पर्व्वताश्रयः** । पु । महाशिवे । रा.नि व १८।

**पर्व्वताह्वयः** । पु । धाराकदम्बवृक्षे । वै निघ ।

**पर्व्वतोद्भवम्** । क्ली,पु । हिङ्गुले । पारदे । वै निघ ।

**पर्व्वतोद्भूतम्** । क्ली । अभ्रकधातौ । वै.निघ. ।

**पर्व्वपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । हातिशुँड़े । वा सू १५ष. । तच्छाकगुण — वातपित्तहर. । च.सू २७ष. ।

**पर्व्वभेदः** । पु । सन्धिभङ्गरोगे । तथा सन्धिदनायां यथा चालने भङ्गायवा जायते । च द ज्व चि । [रा नि व ५ ।

**पर्व्वमूला** । स्त्री । श्वेतायाम् । दूपराजिता।

**पर्व्वयोनिः** । पु। इक्षौ । वेतसे । वंशे । हे च।

**पर्व्वरुट्** । पु । दाडिमवृक्षे । विका. ।

**पर्व्ववल्ली** । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम्, मालादूर्व्वायाम् । गाँठदुबा । रा नि.व.८ ।

**पर्व्वसन्धि** । पु । अङ्गुलिसन्धौ । रा नि व १८ ।

**पर्व्वित.** । पु । (Silurus pobda) पर्व्वत मत्स्ये । श र । [श्च । च द १०श्च ।

**पर्शुका** । स्त्री । पञ्जरास्थनि । भम । सु चि

**पलम्** । क्ली । मांसे । रा नि व १७।१८ । च न्द विष चि । "कर्कटपलहरिताल ।" शुक्तिद्वये, द ती ॥ शुक्तिश्चात्र पल ज्ञेयम् ।' प म १ख । कर्षचतुष्टय । भम । पु । पलाल । हे च । ज टामांस्याम् । लाक्षायाम् । वै निघ ।

**पलका** । स्त्री । पालङ्कीशाके । रा नि व ७ ।

**पलङ्क.** । पु । निष्पावे । शिम्, वर्वटी । रा नि व २२ ।

**पलङ्कर** । पु । पित्ते । त्रिका ।

**पलङ्कष** । पुं । कणगुग्गुली । रा नि व १२ । निष्पावे । शिम् । प सु ।

**पलङ्कषा** । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । श्वेत शिम् । रा नि व १६ । गोक्षुरके । मे । च सू ४श्च सञ्ज्ञास्थापने । वै निघ भ ख्या चि वचाद्यघृते । गुग्गुली मे । च द सि यो महापैशाचघृते । वि ज्व अष्टादशाङ्गधूपे पलङ्कषाद्यघृते । पलाशबीजे । वै निघ २भ क्रमि चि माविषवटके । लाक्षायाम् । प सु । वा उ ६श्च महापैशाचघृते । क्षुद्रगोक्षुरके । वै निघ । मक्षिकायाम् । रा नि व १८ । रास्नायाम् । वै निघ २भ भ ख्या चि पलङ्कषातैले । मुण्डीर्याम् । मे ।

**पललम्** । क्ली । तिलकल्क । तिलकुटो । हिं तिलकुटि । रा नि व १६ । सु चि २०श्च । च द हृद्रोग चि । लक्षण—"पललन्तु समाख्यात सैव तिलपिष्टक । पललं मलकृद्वृष्य वातघ्न कफ पित्तकृत् । बृंहण गुरु हृद्यं स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम् भा । मांसे । रा नि व १०।१८ । शुष्कमांसे सु सू ४२श्च । तिलचूर्ण । वै निघ । भ्रष्ट तिलकल्क । वा उ ३८श्च । पङ्क । मे ।

**पललज्वर** । पु । पित्त । हारा ।

**पललाशय** । पु । अजीर्णे । त्रिका । गण्डरोगे । श र ।

**पलाग्नि** । पु । पित्ते । हारा ।

**पलाङ्ग** । पुं । शिशुमारे । शुशोक । हारा ।

**पलाण्डु** । पु । (Allium Cepa) Onion Fr Ognon मूलशाकविशेषे । पेँयाज । हि पियाज पियज । म श्वेतकान्दा । कं उल्लि । तें नीरुल्लिपेट्टु । ता वेङ्गयम् । वम् कान्द । पारस्य बुल्लिगड्डलु । रा नि व ६ । स श्वेत हारिद्रवर्णभेदेन द्विधा । तयोर्हारिद्री रक्तो वा राजपलाण्डुरित्युच्यते । गुणा —कटु बल्य गुरु कफपित्तघ्न हृद्य रोचन स्निग्ध वान्तिप्रद । रा नि व ७ । "पलाण्डुस्तु बुधैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणै । स्वादु पाके रसेऽनुष्ण कफकृन्नातिपित्तल । हरते केवल वात बलवीर्य्यकरो गुरु ।' भा । "वातहर सहभावात् ।" सु सू ४०श्च । "पलाण्डुर्वातकफहा शुक्रल शूलगुल्मनुत् । च चि १६श्च । बल्य, ज्वरे उदरे शूले लघितस्य कारी पामाया कर्णशूले वरटादिदंशे च हित । द्रव्यगुणाकरम् । "पलाण्डुनुपपूर्व स्यात् शिशिर पित्तनाशन । कफहृद्दीपनश्चैव वह्निद्राकरस या ॥" See राजपलाण्डु ।

**पलाशम्** । क्ली । समांसवेसवारादिसिद्धभक्ते । पोलाओ । एतत्साधनविधि यथा—छागमांसस्य शराव तण्डुलस्य शराव, घृतस्य शरावचतुर्थांश लवैलालवङ्गानां प्रत्येक माषत्रय मरिचतैलपत्रयो प्रत्येक तोलकद्वय कुङ्कुमस्य माषक, आर्द्रकधान्ययोश्च प्रत्येक तोलकद्वय लवणस्य पटतोलक द्राक्षायाश्च पलमिति । पाकराजेश्वर ।

**पलाप** । पु । करिगण्डे । श मा ।

**पलापहा** । स्त्री । नैपालिके । वै निघ ।

**पलार्द्धम्** । क्ली । सुवर्णकद्वये । ४तो । च कल्प १२श्च । [भम

**पलाल** । पु । नि शस्यधान्यनाले । पोयाल

**पलालजशाक** । पुं क्ली । पलालजातशाके पोयाल छाटु । गुणा —"स्वादुपाकरसा रुचा दोषघ्नाश्च पलालजा ।" राज २प ।

**पलालदोहद** । पु । आम्रवृक्षे । श मा ।

**पलाशम्** । क्ली । अरुके । टेसपाद । रा नि व ६ । पर्णे । पाता । भम. ।

**पलाश** । पु । किंशुके । शिमूल । सु सू ३८क भ्यष्ठादि । च सू २क यवागूप्रकरणे । (Butea frondosa) Butea gum स्वनामख्यातमश्च तरुवर्गीयवृक्षे । पलाश गाछ । प सु । हिं धा रा । म पलस । क मुत्तलु । तें मोदुग । उत् पराग । वम् खरकरी । ता परसन् । गुणा — कषायोष्ण कृमिघ्न । तद्बीज पामाकण्डूददुरुमन्दी षघ्न कृमिघ्न लघूष्ण कटुपाकि रुचघ्न । भा । तत्पुष्पम् उष्ण कटु कुष्ठघ्नञ्च । "कटुतिक्तकषाय स्वादुपाकि ।" रा नि व १०। भा । स च रक्तपी तश्वेतनीलपुष्पभेदेन चतुर्विध । किंशुकेन गुणसा म्यऽपि सिती विज्ञानदो भवति । तत्तैल गाम्भा रीतैलगुण । भूमिकूष्माण्डे । पारीषवृक्षे । पलाश पिपुन । शय्या । मे । सु चि २ अ-।

**पलाशक** । पु । शय्यां । जटा । लाक्षायाम् । रा नि.व २३ । किंशुके । शिमुल । सु सू ३८क सु ष्वकादि । पलाशवृक्ष । श र. । [निघ ।

**पलाशगन्धजा** । स्त्री । वमलोचनाभेदे । वै

**पलाशच्छदनम्** । क्ली। तमालपत्र । वै निघ।

**पलाशतरुज** । पु । कोमलपलाशपल्लवे । च द पि ज्व लिपे । "पलाशतरुजैर्दद्यात् ।"

**पलाशतरुशोणितम्** | **पलाशनिर्यास** } पु । तद्वृक्षनिर्यासे । पलाशेर आठा । गुणा —"पलाशभवनिर्यासो ग्राही च चपयेद्गु षम् । ग्रहणीं सुखजान् व्याधीन् कासान् स्वेदा तिनियमम् ॥" केचित् । भैष ने री चि ।

**पलाशन:** । पु । शारिकायां । त्रिका ।

**पलाशपर्णी (र्णी) (वल्ली)** । स्त्री । अश्व गन्धायाम् । रा नि व ४ । पलाशीलतायाम् । वै निघ । [नि व ७।

**पलाशलोहिता** । स्त्री । चिञ्चीमाके। रा

**पलाशबीजम्** । क्ली । पलाशबीजे । पलाश पापड़ा । रा नि व १० । गुणा —कृमिहारि मल दुक्‌हरम् । वा चि ८५. । See पलाश ।

**पलाशा** । स्त्री। गन्धशट्याम् । शट्याम् । प सु। कुष्माण्डे । पलाशीलतायाम् । वै निघ ।

**पलाशाख्य (ख्या)** । पुं क्ली । नाड़ीहिङ्गौ। रा नि.व ६ ।

**पलाशाम्भा** । स्त्री । यमानिकायाम् । वै नि घ । (म्बा) गन्धपत्रायां । रा नि व १० ।

**पलाशिका** । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा नि व ३ । भूमिकुष्माण्ड । र मा । शय्यां । ला चायाम् । रा नि व २३। आम्रातके । कदलीवृक्षे । वै निघ ।

**पलाशी** (इन) । पु । चीरीवृक्षे । शिवनि । प. सु । वृक्षसामान्य । त्रिका । स्त्री (शी) । नागरदेशे प्रसिद्धाया स्वनामख्यातलतायाः, काश्मीरे शटीति ख्यातायाम् । लता गुणा —लघु मुखदोषारी चक्रघ्नी पित्तकोपनी पथ्या च । रा नि व ३। ला चायाम् । रा नि व २३ । [शिंखा त्रिका ।

**पलिक्नी** । स्त्री । वृद्धायाम् । अम । बालगर्भ

**पलिघ** । पु । काचकलसे । मे ।

**पलितम** । क्ली । केशशुक्लतायाम् । रा नि व १८।२२ । निदान लक्षणे—"क्रोधश्र कश्रमकृत शरीरोष्मा शिरोगत । पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ सु नि १३अ । शैलजे । रा नि व २२ । मरिचे । वै निघ । पु गुग्गुलौ । कपालरोगे । वैनिघ. । तापे । कर्दमे । मे । केशपाशे । हे च । चि । ३७ । (ता) वृद्धायां । जटा.। [फुलन गाछ । वै निघ ।

**पलितघ्न** । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । तगर

**पलिनी** । स्त्री । कृष्णोदुम्बरे । काट् डुमुर । वै निघ. ।

**पली** । स्त्री । गृहमक्षिकायाम् । वै निघ ।

**पल्यङ्गन** । पु । हरिके । वै निघ. ।

**पल्ल** । पु । पलाल । Poison । च चि १८.च पिप्पल्यादिके ।

**पल्लव** । पु क्ली । किसलये त्रिका । तैजपत्रे । भा म १अ ज्व चि । "सम्पल्लवदारुमगन्ध ।" लाक्षारागे । बले । विटपे त्रिका । वलय । श र.।

**पल्लवक** । पु । मत्स्यविशेष । हेमा ।

**पल्लवद्रु.** । पु । अशोकवृक्षे । रा नि व १० ।

**पल्लवाद** । पु । हरिणगे । वै निघ ।

**पल्लवाधार** । पु । शाखायां । श च ।

**पल्लवाद्यम** । क्ली । तालीशपत्रे ।

**पल्लवितम्** । क्ली । लाचारङ्गे । मे. ।

**पल्लवी (इन्)** । पु । वृक्षे । श.मा. ।

**पल्लिका** । स्त्री । सरटे । गोधायां । वै.निघ. । गृहगोधिकायाम् । रा.नि व १९ ।

**पल्लिवाह:** । पु । तृणविशेषे । वम् पीकलगवत । गुण —पशूनामबलदम् । रा नि. व ८ । [नि व.१९ ।

**पल्ली** । स्त्री । गृहगोधायां । टिकटिकी । रा

**पल्लूरम्** । क्ली । शुष्कमांसे । पथ्यापथ्यम् ।

**पल्व:** । पु । राशौ । गौदा । च.चि १४ भल्ला तकचौरे ।

**पल्वलम्** । पु, क्ली । स्वल्पसरोवरे । अम । लक्षण यथा—"अल्प सर पल्वल स्याच्च चन्द्रर्च गे रवौ । न तिष्ठति जल किञ्चित् तत्तस्य वारि पल्वलम् ॥" भा । See अलम् ।

**पल्वलावास:** । पु । कच्छपे । रा नि व.१९ ।

**पल्वलोदकम्** । क्ली । पल्वलजले ।

**पव:** । पु । वायौ । श च. । निष्पावे, धान्यादीनां निर्तुषीकरणे । बओना, पाछड़ान । अम । क्ली । गोमये । श.च ।

**पवन:** । पु । वायौ । रा नि.व.२१ । पीतमुद्ग राजौ । रा नि.व ४ । See मार्कव । मत्स्यरङ्गे । रा.नि.व.८ । क्ली । जले । श.मा. । आमघटादिपा कस्थाने । पोयान । मे. । [वि । मे. ।

**पवनद्विप:** । पु । गुग्गुलौ । वै निघ. । निष्पा

**पवनरिपु:** । पु । एरण्डवृक्षे । रा.नि व ८ ।

**पवनरिपुजटा** । स्त्री । एरण्डमूले । वै निघ २भ अभिन्यासज्व.चि. ।

**पवनव्याधि:** । पु । वायुरोगे । निका. ।

**पवनाल:** । पु । (Andropogon saccharatus) देवधान्ये । देधान, जनार । द्वि पुने रा । गुणा —हिम स्वादु लोहित श्लेष्मपित्तकृत् गुरुश्च तुवरो वृष्य क्लेदकृच । भा पू.१भ.धान्यव ।

**पवनाश: (न.)** । पु । सर्पे । हला । अम. । मौषके । र.मा म । [गरुडे । हला. ।

**पवनाशनाश:** । पु । मयूरे । वै.निघ. ।

**पवनी** । स्त्री । वनबीजपूरके । रा नि.व.११ ।

**पवनेन्द्रिय:** । पु । गर्भविकारसम्भूतशुक्रहीनपु रुषविशेषे । कदाचिद्दुष्टो वायु गर्भस्थस्य शुक्रस्था न समूल हत्वा तमशुक्र करोति, स पवनेन्द्रिय । यथा—'शुक्राशय गर्भगतस्य हत्वा करोति वायु पवनेन्द्रियत्वम् ।" च शा २भ ।

**पवमिष्ट:** । पु । निम्बूवृक्षे । वाताबीजवृ । वै.निघ । महानिम्बे । र मा. । [लि । श च. ।

**पवनाम्बुज:** । पु । परूषकवृक्षे । क्ली । तत्फ

**पवमान:** । पु । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

**पवाक** । पु । कारवेल्ले । निका ।

**पवि:** । पु । वज्रे । शौटे । रा नि व.११ । स्नु हीवृक्षे । वै.निघ.२भ.षय चि.त्रैलोक्यचिन्तामणि रसे ।

**पवितम्** । क्ली । मरिचे । रा नि व.६ ।

**पवित्रम्** । क्ली । मधुनि । घृते । रा नि,व १४। १५ । ताम्रे । जले । भीमसेनीकर्पूरे । कुशे । मे. । घर्षणे । विश्व ।

**पवित्र: (क)** । पु । तिलवृक्षे । रा नि.व १६। पुत्रजीवकवृक्षे । रा नि व ९ । (क) दमनकवृक्षे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा नि. व.११ । शरपत्रदर्भे । रा नि.व.८ । हिज्जलवृक्षे । हरिद्रायाम् । तिलकवृक्षे । वै निघ. । क्ली । जले । अम । जाले । श.र. ।

**पवित्रधान्यम्** । क्ली । यवे । रा.नि.व.१६ ।

**पवित्रा** । स्त्री । अम्लिकायाम् । गङ्गा अश्वत्थ । रा नि व ११ । तुलसीवृक्षे । श मा. । हरिद्रायाम् । रा.नि व.६ । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

**पशु:** । पु । जन्तुभेदे । अम. । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुरेर गाछ । श.च । छागे । निका. । स ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविध । गौरविरजोऽश्वो ऽश्वतर गर्दभ मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्या. । महिष वानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्या । मांसगुणा —"लघव शीतमधुरा. सकषाया हि ता नृणाम् ।" राज. ।

**पशुक्रिया** । स्त्री । मैथुने । है.च ।

**पशुगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । अजगन्धायाम् ।

वनतुलसी । वा.सू.३५अ.वत्सकादि: । "पशुगन्धा पक्षकोलकं हन्ति ।"

**पशुपल्वलम्** । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । श.च. ।

**पशुमोहनकारिका** । स्त्री। चन्द्रशूरे । भा.।

**पशुमोहनि (नी) का** । स्त्री । कटुकायाम्। रा.नि.व.३ ।

**पशुराज: (ट)** । पुं । सिंहे । श.च. ।

**पशुहरीतकी** ।. स्त्री । आम्रातकफले । आमडा । त्रिका. ।

**पश्चात्कर्म्म** । क्ली । बलवर्णाग्निकार्य्ये । पेयाद्यसंसर्ज्जने । निःशेषातङ्कस्यानुबन्धोपचरणाय यत् क्रियते तस्मिन् कर्म्मणि । सु.सू.५अ. ।

**पश्चाद्रुज:** । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषे । "दुष्टमलादिभिर्मातुः स्तन्यं सम्पिबतः शिशोः । यदा प्रकुपितस्पित्तं गुदं समभिधावति । तदा स जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः । व्रणः सदाहः सारक्तः ज्वरकार्श्यकरः परः । हरितं पीतकं वापि वर्च्चस्तेन भवेद्ध्रुवम् । व्रणः पश्चाद्रुजो नाम व्याधिः परमदारुणः ॥" रस.र.बाल चि. ।

**पश्चिमवात:** । पुं । पश्चिमदिग्भववायौ । पश्चिमे बातास । गुणाः—विषदी रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः । पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदो विशोषणः । सद्यः प्राणचयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥" सु.चि.१अ. ।

**पक्ष:** । पुं, क्ली । विन्दुजाले । पक्ष्मे । त्रिका. ।

**पक्षिका** । स्त्री। वारिपर्ण्याम् । टोकापाना। श.मा. ।

**पक्ष:** । पुं । शरीरे । पिच्छे । हे.च. । पक्षती । डाना । अम. । पार्श्वे । पक्षदशाहीरात्रे । बले । चुल्लीरन्ध्रे । राजहस्तिनि । मे. । पक्षिणि । श.र. । गरुति । पाखा । भ. । केशपाशे । वै.निघ. ।

**पक्षघात:** । पुं । पक्षवधरोगे । निदा. । See पक्षवधः ।

**पक्षचर:** । पुं । हस्तिनि । मे. ।

**पक्षति:** । स्त्री । पक्षमूले । पाखना । अम. ।

**पक्षधर:** । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

**प्रपक्ष:** । पुं । सीमन्तलतायाम् । वै.निघ. ।

**पक्षभाग:** । पुं । पार्श्वभागे । गजपार्श्वभागे । अम. ।

**पक्षमार्ज्जार:** । पुं । पक्षविड़ाले । वै.निघ. ।

**पक्षमूलम्** । क्ली । पक्षती । डानार मूलभाग । अम. ।

**पक्षवध: (वात:)** । पुं । वातव्याधिविशेषे । पक्षाघात । निदा. । "गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोचयन् । कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तद्विदन्ये पक्षवधं विदुः ॥" मा.नि. ।

**पक्षवाहन:** । पुं । पक्षिणि । श च. ।

**पक्षविन्दु:** । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । कोँचबक । वै.निघ. ।

**पक्षसुन्दर:** । पुं । लोध्रत्वचे । हारा. ।

**पक्षालु:** । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

**पक्षिक:** । पुं। पक्षिराजशाली । रा नि.व.१६।

**पक्षिणी** । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वै.निघ. ।

**पक्षिपात:** । पुं । पतङ्गज्वरे । गजवै. ।

**पक्षिराजशालि:** । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । पक्षिराज धान । मं पाखियाशालि । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

**पक्षिलावण्य:** । पुं । पक्षिराजशाली । रा.

**पक्षिशाला** । स्त्री । पक्षिकुलाये । त्रिका. ।.

**पक्षिसिंह:** । पुं । गरुड़े । त्रिका. ।

**पक्षी (इन्)** । पुं । माक्षिकधातौ । स्वर्णमाक्षिके । र.सा.सं. । विहङ्गमे । पाखी । हिं चिड़िया । स चतुर्विधः विष्किरप्रतुदप्रसहप्लवभेदेन । तत्र विष्किरा लावतित्तिरकपिञ्जलादयः । कपोतपारावतादयः प्रतुदाः । काककङ्कुररादयः प्रसहाः । हंससारसक्रौञ्चादयश्च प्लवा इति । एषां गुणादिकं स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम् । आनूपमांसगुणाः— "भान्याः कूलचरा ये तु तेषां मांसं लघूत्तमम् । आनूपश्चलजन्मांसं स्निग्धङ्गुरुतरं स्मृतम् ॥" भा.पू.२भ. । स्थूलकायपक्षिमांसगुणाः—"गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः । एकदेहेऽपि पूर्व्वाङ्गमगाणां पक्षिणां परम् ॥" उत्तरोत्तरं सदङ्गगुरु-

क्ष्मम्। यथा—"सर्वेषाञ्च शिरःसम्भवीन्द्रवर्मण्य कुड्दम्। पादपुच्छाल्लु मस्तिष्कसुप्तक्रीडाः समीह ना। धातवः शोणितादाश्च गुरवः सु, परम्प रम्॥" राज.। [नेत्ररोगे। अम.भ।

**पक्ष्म।** क्ली। पक्ष्मे। अम.माला। पुष्पकेशरे।

**पक्ष्मकोपः।** पुं। नेत्रवर्त्मगतरोगे। (ভোঁয়ার রোগ, কোতো। लक्षणं यथा—"पक्ष्माशयगता दोषा तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्तयन्ति प क्ष्माणि तैर्जुष्टञ्चाक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुनः शा न्तिः पक्ष्मभिर्योपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्म कोपः स उच्यते॥" सु.उ.३अ.।

**पक्ष्मघातः।** पुं। पक्ष्मगतनेत्ररोगभेदे। पक्ष्म वधरोगे। निदा.।

**पक्ष्मयूका।** स्त्री। पक्ष्मगतकीटे। वै.निघ.।

**पक्ष्मरोधः।** पुं। पक्ष्मगतरोगविशेषे। "पक्ष्मो परोधे सङ्कोच वर्त्मनां जायते तथा। खरताम्नमु खलस्य लोम्नामन्यानि वा पुनः। कण्टकैरिव ती क्ष्णाग्रैः घृष्ट तैरक्षि दूयते। उच्यते चानिलादिद्वि ष्ण्याह शान्तिरुद्धृतैः॥" वा.उ.८अ।

**पक्ष्मशातः।** पुं। पक्ष्मकोपरोगे। लक्षणं— "वर्त्म पक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि पातयेत्। कण्डू दाहञ्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत्॥" मा.नि।

**पक्ष्मार्शः।** क्ली। नेत्रवर्त्मार्शोरोगे। निदा।

**पक्ष्मोत्सङ्गः।** पुं। पक्ष्मशोथरोगे। निदा.।

**पांशवः।** पु। पांशुलवणे। পাঙা নবণ। रा. नि.व.६।

**पांशुः।** पु। पर्पटके। रा.नि.व.४। भा.म.१ भ.विषमभग्न.चि.। "पुरपांशिजपांशुभिः।" भीमसेनीकर्पूरे। रा.नि.व.१२। चारभूमिकायां। तालकद्वये। पुन्नागवृक्षे। धूली। अम.। शालिधा न्यविशेषे। गुणाः—शालिवत्। च.सू.२७अ.। श स्यार्थे रचितगोमये। সার। मे.। [व१२।

**पांशुकम्।** क्ली। कासीसे। हिङ्गुलकम्। रा.नि.

**पांशुका।** स्त्री। रजस्वलायाम्। वै.निघ.।

**पांशुकासीसम्।** क्ली। धातुकासीसे। हीरक कम्। भा.।

**पांशुखुरः।** पु। अश्वस्य पादतलस्फुटीरोगे। च

चणम् यथा—"पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्यते यस्य कोटरम्। तस्य तस्य विजानीयात् रोगं पांशुखुरं भिषक्॥" ज.द.३८अ। [म्र.मा.।

**पांशुचत्वरम्।** क्ली। पांशुधाने। পাঁশকুড।

**पांशुचन्दनः।** पु। शिवे। त्रिका.।

**पांशुचामरः।** पुं। क्षुद्रकर्कटिकायाम्। दू र्वामयप्रदेशे। मे.। पटभवने। जटा.।

**पांशुजम्।** क्ली। पांशुलवणे। পাঙা নবণ। रमा। मृत्तिकालवणे। সোরা। [रमं।

**पांशुपट्टु।** क्ली। पांशुलवणे। र.सा.स.रसप्रक

**पांशुपत्त्रम्।** क्ली। वास्तूके। বেতো শাক। श्र.मा.।

**पांशुभवम्।** क्ली। मृत्तिकालवणे। वै.निघ.।

**पांशुभिया।** स्त्री। धातकीवृक्षे। धाईफुलेर गाछ। वै.निघ। [हारा।

**पांशुरः।** पु। खञ्जनपीठके। दंशके। ডাঁশ।

**पांशुरागिणी।** स्त्री। महामेदायां। रा.नि. व.५। [श्र। भ व.।

**पांशुलः।** पु। शिवे। पूतिकरञ्जे। কাঁটাকর

**पांशुलवणम्।** क्ली। औद्भिदलवणे। সুলা ল বণ, পাঙা নবণ। पञ्च। गुणा—"औद्भिदम्पां शुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्॥" भा.पू.१भ.। तीक्ष्णम् अनुष्णं कटु तिक्तं दीपनं दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपनञ्च। रा.नि.व.६। भेदनं पाचनं पित्तकरञ्च। राज।

**पांशुला।** स्त्री। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१०।१८। [वै.निघ।

**पांशुक्षारः।** पु। चारमृत्तिकायां। সোরা।

**पांसवम्।** क्ली। मृत्तिकालवणे। সোরা। वै. निघ.।

**पांसुः।** पुं। धूली। जटा.।

**पांसुक(ज)म्।** क्ली। पांशुलवणे। मृत्तिकाल वणे। च.द.सन्निपातज्व.चि.कर्णमूलशोथे। "…रिचं पांसुजं पश्चो…॥" [वै.निघ.।

**पांसुक्षारः।** पुं। मृत्तिकाक्षारवणे। সোরা।

**पांसुलः** । पुं । केतकद्रुमे । खट्वाङ्गधारिणि । वै. निघ. । [रण ।

**पांसुलवणम्** । क्ली । पांशुलवणे । পাঙা ন

**पांसुला** । स्त्री । श्वेतकेतके । व्यभिचारिण्यां । वै निघ. ।

**पाकः** । पुं । केशश्वेत्ये । पेचके । मे. । चतस्थे परिणामे । "कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः ।" भा.नि. । मासजाते शिशौ । रा.नि.व.१८ । पचने । গচা । अम. । रन्धने । स सप्तविधः—भर्जनतलनस्वेदनपचनक्वथनतान्दूरपुटपाकभेदात् । तत्र भर्जनं केवलपात्रे, तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनमम्बुपाये, पचनं जले, क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे, तान्दूरं द्वारबद्धतप्तयन्त्रे, पुटपाकः अधोर्द्धाग्नितापे च ज्ञेयः । पाकराज. । षष्टिकशालिधान्ये । যেটে ধান । औषधविकारे । द्रव्यपरिणतिजन्यरसे द्विविध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषा लघवः, तस्माद्द्विविध एव पाकः । "द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥" सु.सू. ४०अ । घृतादीनां पचनसाधने । फेणोपशमः घृतस्य पाकसिद्धिः । फेणोत्पत्ती तैलस्य पाकसिद्धिः । तन्तुमत्ता स्नेहस्य पाकसिद्धिः । अप्सु मज्जनं पाकलक्षणम् । पाकस् त्रिविधः, मन्दः, चिक्कणः, खरश्चेति । स्नेहपाकस्याङ्गुलिग्राहिता मन्दपाकः । भा. कल्प.६अ. । [श.च. । करञ्जवृक्षे । वै.निघ ।

**पाककृष्णः (-फलः)** । पुं । पानीयामलके ।

**पाकजम्** । क्ली । परिणामशूले । रा.नि.व.२० । विड्लवणे । रा नि.व.६ । कुष्ठौषधे । वै.निघ. ।

**पाकनाडी** । स्त्री । अन्नपाचननाड्याम् ।

**पाकपात्रम्** । क्ली । स्थालिकादौ ।

**पाकपुटी** । स्त्री । कुम्भशालायां । পোঁয়ান । हे.च. । [स्नकरञ्जे । अम. ।

**पाकफलः** । पुं । पानीयामलके । श च । अ-

**पाकभाण्डम्** । क्ली । पाकपात्रे ।

**पाकमत्स्यः** । पुं । अर्भकैः सह सञ्चरणशीले मत्स्यविशेषे । পেঁকো মাছ, লেঠা, চ্যাং, শউল, মাগুর প্রভৃতি । सु कल्प.३अ. । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प ८अ. । See कीटः । मत्स्यकृतव्यञ्जने । মাছের তরকারি । श.च. ।

**पाकरञ्जनम्** । क्ली । तेजपत्रे । श.च. ।

**पाकलम्** । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । अम. । पुं । हस्तिज्वरे । मे. । प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजसन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणे—"यस्य प्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैर्ज्वरः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युः मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सञ्ज्ञानाशो हृदि व्यथा । स्रोतोभ्यो रक्तं विसृजति संरक्तास्तब्धनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युरर्व्वाक् स्युस्त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ।" भा.म १भ.ज्व.चि. । त्रि । व्रणादिपाककारिणि । [भा. ।

**पाकलिः (ली)** । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.

**पाकशाला** । स्त्री । रन्धनशालायां । রসুই ঘর । जटा. । "प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सजालकं गवाक्षाढ्यम् आप्तवर्गनिषेवितं । विकक्षस्पष्टमसृष्टं सवितानं कृतार्चनं । परीक्षितस्त्रीपुरुष भवेच्चापि महानसम् ॥ तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितं । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसः नीचकेशनखाः स्थिराः । स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञा विधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् । माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये च केचन ॥" सु.कल्प.१अ. ।

**पाकशुक्तः (क्ता)** । पुं,स्त्री । कठिन्याम् । খড়ী । प.मु. ।

**पाकात्ययः** । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । त्रिदोषजनेत्ररोगे । लक्षणं—"सतताश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेत् कृष्णनिभश्च शुक्लं । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यत्र यत्तिमिरपञ्चतुल्यं । संज्ञावती नेत्रनिभेन सर्व्वदोषेण यस्याक्षितमप्यलुम् । तुम-

चिपाकात्ययमचिरोगं समुत्थित तीव्ररुजं वद न्ति।'' सु उ ६ ७ ।

**पाकारिः** । पु । श्वेतकाञ्चने । प सु । र.मा.।

**पाकिमः** । त्रि । पक्के । सु चि.१८७.। "लवण त्वथ पाकिम ।"

**पाकुकः** । पुं । सूपकारे । उणा.१

**पाक्यम्** । क्ली । पांशुलवणे । कृना लवण । र मा.च वि.८७ । सौवर्चललवणे । त्रि । प्रते । वा चि.१७.। [चम ।

**पाक्यः** । पु । यवक्षारे । यवक्षार, (सोरा ।

**पाक्यजम्** । क्ली । काचलवणे । रा नि व.६ ।

**पाक्यचारः** । पु । यवक्षारे । प सु. ।

**पाक्या** । स्त्री । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । (सोरा। सौवर्चललवणे । मृत्तिकालवणे । वै निघ ।

**पाक्यापटु** । क्ली । पाक्यलवणे । वै निघ. ।

**पाक्याह्वः** । पु । यवक्षारे । वै.निघ ।

**पागलः** । पु । वातुले । [सोम ।

**पाङ्क्तः** । पु। सोमलताभेदे । सु चि २९। See

**पाङ्क्त्यम्** । क्ली । पङ्कुतायाम् । वै निघ. ।

**पाचकः** । पु । वह्नौ । पित्ते । सूपकारे । त्रि ले, तन्नामकाग्नौ, यो भुक्तं पचति । तत्र तिलव मार्ष—"पाचक तिलमाषं स्यात् ।" वा । तस्य स्थान पक्वामाशयमध्यस्थम् । सु सू.२१७.। स चाहार पचति, दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक क रोति। भा । "तस्यैव स्नेहक्रमेणाशयानां पित्त स्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रह करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥" सु सू २१ च । See अग्नि ।

**पाचकी** । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै निघ. ।

**पाचनम्** । क्ली । आमपाचके चक्रप्रकृति द्रव्ये, आमदोषपाचकादौ । पाचकद्रव्यवर्ग यथा— "पाचायभेदो मरिच यवानी जलशीर्षकम् । य ष्टी चव्यं रजकचा मधुरादि पाचनी रच ।" चर्क । पाचककषाये । पाटन । "मधुरं पाचनं दाहं यत्पाचनमुच्यते ।" [illegible] लिकमानेन गृहीता [illegible] जय वाह्य पादावशेष [illegible]

तस्य दानकालमाह चक्रपाणि । "ज्वरित षड हितातीते लघ्वन्नप्रतिभोजित । सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥" इति । च.द ज्व वि । व्रणोपक्रमविशेषे । तत्र विरेचनादि । सु. । भ ल्लातकविशिष्टौषधे । "पाचनोऽग्निविशेषस्तु ।" रा नि. व.२० ।

**पाचनः** । पु । अम्लतायाम् । अम्लरस । रे च । चर्म । मे. । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । त्रि । पा चके । मे ।

**पाचनकः** । पु । टङ्कणक्षारे । रे च ।

**पाचनी** । स्त्री । हरीतक्याम् । मे. ।

**पाचलः** । पु । वह्नौ । श र. । पाककर्त्रौ । वायौ । श र । क्ली । पाचने । मे ।

**पाची** । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाके । पाटी, पत्रे इति महाराष्ट्रादौ । गुणा —"पाची कटुति क्तोष्णा सकषाया वातदोषघ्नी च । ग्रहभूतवि कारकरी त्वग्दोषप्रशमनी ग्रहेषु हिता ॥" रा.नि. व १० ।

**पाजः (स)** । क्ली । बले । उणा. । [मे.।

**पाञ्चजन्यः** । पु । शङ्खे । शङ्खभेदे । चह्नौ ।

**पाञ्चप्रसृतिकी** । स्त्री । पेयाविशेषे । "सर्पि स्तैल वसा मज्जा तण्डुलप्रसृते शृता । पाञ्चप्रसृ तिकी पेया पेया स्नेहमिच्छता ॥" च सू १३७. ।

**पाञ्चाल.** । पु । देशविशेषे । "कुरुक्षेत्रात्पश्चिमे तु तथाचोत्तरभागत । इन्द्रप्रस्थान्महशानि दश योजनकरये । पाञ्चालदेश. ।" शक्तिसङ्गमतन्त्रं।

**पाञ्चाली** । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै निघ. ।

**पाटः (क)** । पु । विस्तारे । (क) वितस्ती।

**पाटनम्** । क्ली । छेदने ।

**पाटलः** । पु । मादियमन्यभेदे । See मक्त । श्वेतरक्तवर्णे । चम. । पुन्नागवृक्षे । पाटलव्रीही । त्रिका । सु सू ४६.। क्ली । तन्नामकपुष्पे । ना द्रव पुप । चम. । रोहितवर्णे । वै निघ. ।

**पाटलच्छदः (द्रुम.)** । पु । गुरुपुन्नाग वृ क्षे । रा नि व १० ।

**पाटल(ला)व्रीहि.** । पु । वर्षापाकिव्रीहि भेदे, चावलविशेष । आउस धान । "पाटल पाट

स्तपुष्पवर्णको लोहितच्यते ।" भा.पू.१म.धा.व । गुणा —"श्रत्युष्णो बहुनिष्यन्दी पाटलस्तु त्रिदोष हृत् ।" राज २प. । "बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोष घ्नश्च पाटल ।" च सू.२७अ. ।

**पाटला ([ड़]लिः)** । स्त्री, पुं । (Stereospermum suaveolens or Chelonioides. Syn. Bignonia suaveolens.) स्वनामख्यातवृक्षे । पारुल गाछ । अम. । हि पाढ़ । म पाडली । क हादरि । तैं कलगोरु, कलिगोट्टु चेट्टु । उत्. पाटुलि । ता. पद्रि । पाटला पीतपुष्पश्वेतपुष्पभेदेन द्विधा । सा. गुणा —तिक्ता कटूष्णा कफवातघ्नी शोथाध्मानवमिश्वाससन्निपातघ्नी च । रा.नि व.१० । घण्टापाटलकाष्ठपाटलभेदेन च द्विधा । सा. गुणाः—तुवरा तिक्ता शीतला त्रिदोषहरा तथारुचिशोथरक्तच्छर्दिहिक्कातृष्णाघ्नी । तत्पुष्पं कषाय मधुर हिमं हृद्य कफरक्तघ्नम् । तत्फलं पित्तातिसारघ्न हिक्कारक्तपित्तघ्नश्च । मधुमर्द्दित हिक्काघ्नम् । भा. । सु सू.३८अ । च द.सन्निपातज्व.चि.। "पाटला गणिकारिका. ।" वा सू १५अ.आरग्वधादिः । "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता ।" श्वेतपाटलवृक्षे । वै.निघ. । रक्तलोध्रे । श.च. । मुष्ककवृक्षे । अम. । शालिधान्यभेदे । रा नि.व.१६ ।

**पाटलादिः** । पु । बिल्वादिदशमूलकषाये । अयं शोथहरकषाय' । च सू.४अ. । [वै.निघ. ।

**पाटलापुष्पः** । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । छलन। ।

**पाटलापुष्पवर्णकम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ. । [द्मकाष्ठे । रा नि.व १२ ।

**पटलापुष्पसन्निभम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । प

**पाटलाभः** । पु । रक्तालुके । वै.निघ ।

**पाटलिका** । स्त्री। रक्तकरवीरवृक्षे । वै निघ ।

**पाटालिपिण्डिका** । स्त्री । महाश्वेतकिणिहीवृक्षे । वै निघ. ।

**पाटली** । स्त्री । पाण्डुरफल्याम् । रा.नि.व.५ । पाटलावृक्षे । लघुकटभीवृक्षे । लघुमुष्कके । रा. नि.व ८ । भूमिचम्पकवृक्षे । रक्तपाटलिवृक्षे । रक्तलोध्रे । वै निघ. । [वृक्षे । वै निघ. ।

**पाटलीकुसुमः (पुष्पः)** । पु । पुन्नागपुष्प

**पाटलोपमः** । पु। सर्जरसे । धूना । वै.निघ.।

**पाटलोपलम्** । क्ली । माणिक्ये । वै निघ. ।

**पाटवम्** । क्ली । आरोग्ये । रा नि.व.२० ।

**पाटहिका** । स्त्री । गुञ्जायाम् । हारा ।

**पाटितम्** । क्ली। काण्डभग्नास्थिभेदे । "पाटितमणुबहुविदारितं वेदनावच्च ।" इति लक्षणम् । सु नि १५अ. । [माछ । वै.निघ. ।

**पाटी** (इन्) । पुं । पाठीनमत्स्ये । বোয়াল

**पाटीरः** । पुं,क्ली । वंशलोचने । वङ्गे । चन्दनवृक्षे । वायुरोगभेदे । वै निघ. ।

**पाटेयकम्** । क्ली । लवणविशेषे । च चि.८अ.।

**पाट्यम्** । क्ली । पट्टशाके । পাটশাক । राज. ।

**पाठः** । पुं । पाठायाम् । वै निघ ।

**पाठकः** । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

**पाठमञ्जरी (शालिनी)** । स्त्री। सारिका पक्षिणि । श.मा. ।

**पाठा** । स्त्री । (Stephania hernandifolia. Syn. Cissampelos hernandifolia.) स्वनामख्याताविद्धकर्णिलतायाम् । ईषद्रोमशा श्वेतपुष्पगुच्छा चेति ड. । चक्रपाठा इति देशविशेषे ख्याता । আকনাদি, আর্থাদি । हि निमुका । तैं पाठचेट्टु । उत् अकान्विन्धि । गुणा —तिक्ता गुरूष्णा वातपित्तज्वरघ्नी भग्नसन्धानकरी पित्तदाहातीसारशूलघ्नी च । रा नि.व. ६ । [रा.नि.व.६ ।

**पाठा(ठी)कुटः (ठः)** । पुं । चित्रकवृक्षे ।

**पाठाद्यकम्** । क्ली । स्तन्यशोधकगणभेदे । पाठामहौषधदेवदारुमुस्तामूर्वागुडूचीन्द्रयवकिराततिक्तकटुरोहिणीसारिवा इति स्तन्यशोधनाः । च. सू.४अ. ।

**पाठादिकषायः** । पुं । पाठोशीरबालककृते कषाये । गुणाः—दोषपाचन ज्वररोधक तृष्णाशमनवैरस्यापनिवृत्तय । वा चि.१अ । "पाठोशीरं सवालकम् ।" अन्य —कषायभेदे । "पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृता । जयन्त्याममतीसारम् ।" च.द.अ सा चि. ।

**पाठाद्यचूर्णम्** । क्ली। यद्गण्या चूर्णम्। पाठा (আকনাদি) बिल्वशलाटु (বেলশুঁঠ) चित्रक मूल त्रिकटु जम्बूत्वक (জাম ফলের আঁটির ছাল) (जम्बू जम्बूफलास्थिवल्कलम्। च द.।) दाडिमत्वक् धातकीपुष्प (ধাই ফুল) कटुकी (কট্কী) अतिविषा (আতইচ্) मुस्ता दारुहरिद्रा भूनिम्ब (চিরাতা) इन्द्रयव, म चूर्ण सम समष्टितुल्य कुटजत्वक्चूर्णम्। तण्डुलाम्बुमधुना पिबेत्।

**पाठाद्वयम्** । क्ली। पाठापाटलयो । (আকনাদি ও পাবল)। वै निघ कास चि.चूर्षणाद्य घृते। [गाछ। वै.निघ।

**पाठानः** । पुं। गुग्गुलौ। मत्स्यभेदे। (বোয়াল)

**पाठासप्तक.** । पु। पाठादिसप्तद्रव्यसिद्धक षाये। स च किरातनागरमुस्तगुडूचीपाठोदीच्यो शीरद्रव्यसाधित। च द कफाधिकपि.श्ले.ज्व चि.।

**पाठिका** । स्त्री। पाठायाम्। (আকনাদি)। रा नि व ६।

**पाठी** (इन्) । पु। चित्रकक्षुपे। रा नि व.६। ह्रस्वचित्रके। (বাংচিতা)। श.च.।

**पाठीनः** । पु। मत्स्यविशेषे। (বোয়াল মাছ)। गुणा—श्लेष्मल वृष्य कुष्ठजनकाश्चपित्तकरश्च। सु.सू ४६ अ.। "पाठीन श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालु पिशिताशिनः। दूषयेद्रुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च॥" भा पू २भ मांसव.। गुग्गुलौ। चित्रकवृक्षे। मे।

**पाडिनी** । स्त्री। मृद्भाण्डे। वै निघ.। [प म.।

**पाणिः** । पु। हस्ते। कर्षपरिमाणे। २ तो.।

**पाणिजः** । पु। नखे। नखी। रा नि.व.१२। भा म १भ विषमज्व चि। "पुरपाणिजमाषु भि।" नखे। नख। रा.नि.व.१८। [१ख.।

**पाणितलः** । पुं, क्ली। कर्षपरिमाणे। प.प्र

**पाणिनी** । स्त्री। नीलापराजितायाम्। वै. निघ.।

**पाणिन्धयः** । त्रि। पाणिना पानकर्तरि।

**पाणिपृष्ठम्** । क्ली। करपृष्ठे। च.शा.७अ.।

**पाणिभुक्** । पुं। उदुम्बरवृक्षे। श.च.।

**पाणिमणिका** । स्त्री। मणिबन्धास्थीनि। तानि सङ्ख्यया चत्वारि। च.शा.७अ।

**पाणिमन्थः** । पुं। करमर्दवृक्षे। वै निघ २भ कर्णकसन्निपातज्व.चि.। सु चि ४अ। [व६।

**पाणिमर्दः** (कः) । पु। करमर्दवृक्षे। रा नि

**पाणिमानिक.** (का) । पु। तोलकद्वये, कर्षे वा। प.प्र १ख.।

**पाणियालुः** । पुं। स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे, रक्तालौ। (পানি আলু)। गुणा — त्रिदोषघ्न सन्तर्पणकरश्च। रा नि व.७।

**पाणिरुहः** । पु। नखे। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि व १८।११।

**पाणीतलम्** । क्ली। तोलकद्वये। श मा.।

**पाणीसर्य्या** । स्त्री। वल्लजतृणे। उलू। रा नि.व ८। [पु। कुरुवकवृक्षे। वै,निघ.।

**पाण्डरम्** । क्ली। गैरिके। कुन्दपुष्पे। श च।

**पाण्डरपुष्पिका** । स्त्री। शीतलावृक्षे। श च।

**पाण्डवः** । पु। अर्ज्जुनवृक्षे। वै निघ।

**पाण्डविकः** (का) । पुं, स्त्री। क्षणचटके। च.सू.२०अ.।

**पाण्डिः** । पु। लौहविशेषे। रा.नि व.१३।

**पाण्डुः** । पटोले। रा नि व.३। तन्नामकरोगे। (পাণ্ডুরোগ, পাণ্ডুশোথ)। रा.नि.व.२०। निदानलक्षणे—"पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः। चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः॥ व्यवायमम्ललवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्। निषेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्व्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम्॥" सनिदानसम्प्राप्ति। पूर्व्वरूप त्वक्स्फोटनादिकं भवति। वातजलक्षणं—"त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता। वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः। पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः। भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः। कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः। पाण्डुरोगी कफात्शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः। ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः। पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः, त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः। मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः।

कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥" भा. नि. । शालिधान्यभेदे । च.सू.२७अ. । पारावते । मरुवकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । माषपर्ण्याम् । म च । वनमुद्गे । खल्लीवृक्षे । मा. ।

**पाण्डुकः** । पुं । पाण्डुरोगे । अ.र. । तिक्तप टोले । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. । पाण्डुशालि धान्ये । सु.सू.४६अ. । अर्क.चि. । क्ली । अन्ने । वै.निघ. ।

**पाण्डुकण्टकः** । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४।

**पाण्डुकम्बलः** । पुं । प्रस्तरभेदे । मे. ।

**पाण्डुकर्कटी** । स्त्री । ओषधिविशेषे । वै. निघ । [सु चि.१७.।

**पाण्डुकर्म** । क्ली । क्षतानां पाण्डुवर्णतापादने

**पाण्डुतरुः** । पुं । धवकवृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि.व.९ ।

**पाण्डुनागः** । पुं । पुन्नागवृक्षे । अ र. ।

**पाण्डुपत्री (पत्री) (पुत्री)** । स्त्री । रेणु कायाम् । रेणुक बीज । रा.नि.व.६ ।

**पाण्डुपुत्रा** । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

**पाण्डुप्रहारिणी** । स्त्री । जियुड़ीवृक्षे । वै निघ. । [तिक्तपटोले । भा पू.१भ. शा.व. ।

**पाण्डुफलम्** । क्ली, पु. । पटोले । रा.नि.व ७ ।

**पाण्डुफला** । स्त्री । चिर्भिटायां । फूटी । रा. नि.व.१ । बम्.कडुसेन्दार । [व ५ ।

**पाण्डुफली** । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.

**पाण्डुभूमिः** । स्त्री । पाण्डुवर्णमृदि । रा.नि. व.२ ।

**पाण्डुमत्स्यः** । पुं । शक्लमत्स्ये । See मत्स्यः ।

**पाण्डुमृत् (त्तिका)** । स्त्री । पाण्डुवर्णम् निकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । खड़ी । रा.नि.व.१३ ।

**पाण्डुरः** । पुं । धवकवृक्षे । धाओया गाछ । रा. नि.व.९ । यवक्षयावनाले । रा.नि व.१६ । पाण्डु रोगे । अ र. । श्वेते । शुक्लवर्णे । मरुवकवृक्षे । शुक्लखड़िकायाम् । वक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्वेत कुष्ठरोगे । धवल । दला. ।

**पाण्डुरङ्गः** । पुं । पट्टरङ्गे । পাট বাঙ্গা । गुणाः —क्रमिश्लेष्मविषनाशित्वं तिक्तत्वं लघुत्वञ्च । राज. ।

**पाण्डुरच्छदः** । पुं । केतकवृक्षे । प.मु. ।

**पाण्डुरद्रुमः** । पु । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा नि.व ९ । चिका. ।

**पाण्डुरफली** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । मं पीटरफलमिति प्रसिद्धं । भ.मध्यमखण्डे । वं पाण्डु रफालई । गुणाः—शीतला शौल्या बल्या पित्तघ्नी हृद्या मूत्राघातघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

**पाण्डुरा** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । गायाली । रा नि.व ३ । शुक्लयूथिकावृक्षे । कर्कटिकायाम् । वै निघ. । [नि.व.१०.।

**पाण्डुरागः** । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.

**पाण्डुरागप्रियः** । पु । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**पाण्डुरेणुः** । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

**पाण्डुलोमशा (मा)** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । जटा.र मा. । [वैद्यकम् ।

**पाण्डुशर्करा** । स्त्री । तन्नामकरोगविशेषे ।

**पाण्डुसूदनरसः** । पुं । पाण्डुरोगघ्नरसवि- शेषे । "रस गन्धं मृतं ताम्रं जयपालञ्च गुग्गुलम् । समांशमाज्यसंयुक्तं गुडिकां कारयेन्मिताम् । ए कैकां खादयेद्वैद्यः शोथपाण्डुप्रशान्तये । शीतलञ्च जलं चान्नं वर्जयेत् पाण्डुसूदने ।" पारदः गन्धकः जारिततानं नैपालजीनं गुग्गुलु प्र.समं । घृतेन वटी कार्य्या । रस.स. । भैष. ।

**पातम्** । क्ली । हरिताले । र.सा.सं.रस.प. ।

**पातनम्** । क्ली । ऊर्द्धाधस्तिर्य्यग्रूपे त्रिविधे पा रदनिष्कासनप्रकारे । प्रथमवृते तत्पर्य्यायं पश्य । शेषे पारदशब्दं पश्य ।

**पातयन्त्रम्** । क्ली । पातनयन्त्रे । र.सा.स. ।

**पाता (त्र)** । पुं । गन्धवृक्षे । वावुई । अ.च. ।

**पातालयन्त्रम्** । क्ली । भेषजपाकाय यन्त्र विशेषे । পাতাল যন্ত্র । लक्षणं यथा—ऊर्द्धमाथ स्तनि वह्निर्मध्ये तु रसस्थितः । पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् मूतकादिकम् ।" रसग्रन्थः ।

**पातालगरुड़ाह्वयः** । पुं पातालगरुडीम् तायाम् । वै.निघ ।

**पातालगरुडी** । स्त्री । छिलाम्बाम् । छिरे लाडे । र.सा सं.अमरसे । छिलिहिण्टहचे । शिनिन्दा । हि छिरहटा । तें दूसरतोगे । गुणा.—"छिलिहिण्ट परं हव्य कफघ्नः पवनापह ।" भा पू १भ गु व. । पातालगरुडी हव्या पित्तदाहर क्तदोषविषदोषघ्नी रुच्या सन्तर्पणी च । रा नि.व. ३ । मद. ।

**पातालनृपतिः** । पुं । औषधे । शीम । र स.कौ. । भैष.वा र.चि.द्वादशायसे । रस.र. ।

**पातालवासिनी** । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै निघ. ।

[शिशुमारे । शुशोक । श मा ।

**पातिकः** । पु । (Gangetic porpoise)

**पातितम्** । क्ली । शरीरात्पतितशल्येव्रणे । वा उ २६अ. ।

**पात्रम् (पात्रापात्रम्)** । क्ली । आढकप रिमाणे । ६४ प । प.प्र.१ख. । च चि.१अ. । शरीरे । भाण्डे । वै.निघ ।

[टके । श र ।

**पात्रटः** । त्रि । कृशाङ्गे । वै निघ. । पु । कर्प

**पात्रटीरः** । पु । काके । श.र. । लौहकिट्टे । क्षीरपश्चिपि । वै निघ. । कङ्कपक्षिणि । श.र. ।

**पाथस् (स)** । क्ली । वारिणि । मे. । रा.नि. व ४ । बालके । वाला । भा.म १भ. रक्तछीवी व्व चि । "मधुकमधूकपरूषकपाथ ।"

**पाथिस्** । क्ली । लोचने । उणा. ।

**पाथोजम् (रुहम्)** । क्ली । कमले । पद्म । रा.नि व १० ।

**पादः** । पु । चरणे । रा नि व १८ । तरुमूले । रा.नि व २ । चतुर्थांशे । श्रम. ।

**पादगण्ड(ण्डी)रः** । पु । श्लीपदरोगे । पा येर गोद । त्रिका. ।

[मे । मे. ।

**पादचत्वरः** । पु । छागे । अश्वत्थवृक्षे । सैक-

**पादत्रधारणम्** । क्ली । उपानद्धारणे । जू ता पराः । गुणा —"पादरोगहरं हव्य रचोघ्न प्रीतिवर्द्धन । सुखप्रचारमोजस्य सदा पादत्रधार णम् ॥" सु चि २४अ ।

**पादत्राणम्** । क्ली । उपानहादौ । जटा. ।

**पाददारिका (री)** । स्त्री । पादगतक्षुद्ररो- गे । पाय उका फाटा रोग । लचणं—"परिक्र मणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयो कुरुते दारीं सरुजां तलसश्रिताम् ॥" सु नि १३अ ।

**पाददाहः** । पु । पादरोगविशेषे । पाज्वाला लक्षण—"पादयो कुरुते दाह पित्तासृक्सहितो ऽनिल । विशेषतश्चक्रमणात् पाददाह समादिशे त् ।" मा.नि । सु वा व्या.चि.१अ. । 'वातरक्तक्रम कुर्य्यात् पाददाहे विशेषत । मसूरविदलैं पिष्टै श्शलशीतेन वारिणा । चरणौ लेपयेत् सम्यक् पा ददाहप्रशान्तये । नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना प रितापितौ । मुच्येते चरणौ क्षिप्र परितापात् सु दारुणात् ॥" संग्रह ।

[श्रम. ।

**पादपः** । पु । द्रुमोत्पले । वै निघ. । वृक्षे ।

**पादपरुहा** । स्त्री । वन्दाकक्षुपे । रा नि व ५ ।

**पादपुष्पकः** । पु । भूमिचम्पकवृक्षे । वै निघ ।

**पादपृष्ठम्** । क्ली । पादपृष्ठभागे । ते च हे । च शा ७अ. ।

**पादप्रक्षालनम्** । क्ली । पादधावने । गुणा —"पादप्रक्षालन पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षु प्रसादनं हव्य रचोघ्न प्रीतिवर्द्धनम् ।" सु चि. २४अ ।

**पादमूलम्** । क्ली । चरणाधोभागे । हे च. ।

**पादरोगः** । पुं । पादगतरोगे, चिप्पोपनख- कुनखादौ । सु नि १३अ. ।

**पादरोह(हि)णः** । पु । वटवृक्षे । रा नि. व.११ ।

[वै निघ. ।

**पादरोहिणी** । स्त्री । वन्दायाम् । परगाछा ।

**पादरोही (हिन्)** । पुं । वटवृक्षे । वै निघ ।

**पादवल्मीकम्** । क्ली । श्लीपदरोगे । रा.नि. व.२० ।

**पादविदारिका** । स्त्री । क्षुद्ररोग पादरोग विशेषे । लक्षण—"पार्ष्णिजा पिडिका यस्य दृ श्यते तीव्रवेदना । तस्य विद्याद्विषव्याधि घोरं पा दविदारिकाम् ॥" ज द.१८प. ।

**पादविरजा** । स्त्री । चर्मपादुकायाम् । वै.निघ. ।

**पादवृत्त:** । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

**पादशलाका** । स्त्री । शलाकावत्पादास्थनि । পায়ের নলি । तेच द्वे । च ग्रा.७अ ।

**पादशाखा** । स्त्री । पादाग्रे । পায়ের পাতা। वै.निघ. ।

**पादशिष्टजलम्** । क्ली । चतुर्थांशावशिष्टे पक्वजले । तद्गुण: त्रिदोषनाशित्वम् । रा.नि.व.१४ ।

**पादशृङ्गा** । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

**पादशोथ:** । पुं । पादगतशोथे । পাদশোথ। यथा—"अनन्योपद्रवकृत: शोथ: पादसमुत्थित: । पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥" मा.नि. । [पाड़ फुला । वै.निघ ।

**पादसुप्ति:** । स्त्री । पादस्पर्शशून्यता । पा अ

**पादस्फोट:** । पुं । पादरोगविशेषे । पाद स्फोट । पा फुटिया याओया । रा.नि.व.२० । लक्षणं—"खिन्नस्यात्यन्तमानस्य कण्डूस्तोकफोद्भवा:। कण्डूयनात्तत: क्षिप्रं स्फोट: स्रावश्च जायते ॥" मुनि १३अ. । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणं—"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतैव ।" सु.नि.५अ. ।

**पादहर्ष:** । पुं । तन्नामकपादरोगविशेषे । পায়ের ঝিঁঝিনী। लक्षणं—"हृष्येते चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तकौ । पादहर्ष: स विज्ञेय: कफवातप्रकोपज: । पादहर्षे तु कर्त्तव्य: कफवातहरो विधि: ॥" सु नि.वा.व्या.चि.१अ. ।

**पादहीनजलम्** । क्ली । चतुर्थांशेन हीने पक्वजले । वातज्वरोगमात्रे हितम् । रा.नि.व.१४ ।

**पादहीना** । स्त्री । अकाशलतायाम् । আলোক লতা । वै.निघ. ।

**पादाग्रम्** । क्ली । प्रपदे । "पादाग्रं प्रपदं मतम् ।" रा.नि.व.१८ ।

**पादाभ्यङ्ग:** । पुं । पादयोस्तैलमर्दने । "शीतलो माईवकर: कफवातविनाशन: । धातूनां पुष्टिजननो प्रसादवर्णबलप्रद: ॥ निद्राकरो देहसुख: चक्षुष्य: पादरोगहा । पादलङ्घ्नदुकर्त्ता च पादाभ्यङ्ग: प्रशस्यते ॥" सौश्रु. ।

**पादिन:** । पु । कुम्भीरादिजलजन्तुषु । ते च कुम्भीरकूर्म्मनक्रगोधामकरशङ्करशिशुमारादय: । "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतय: पादिन: ।" सु सू.४६अ. ।

**पादुका** । स्त्री । चर्म्मकृतपादत्राणे । জুতা । तद्धारणगुणा:—उपानद्धारणशब्दे मृग्या: ।

**पादू:** । स्त्री । पादुकायाम् । अम. ।

**पादोत्पल:** । पुं । द्रुमोत्पलवृक्षे । वै.निघ. ।

**पाद्** । पुं । पादे । जटा. ।

**पानम्** । क्ली । पीतौ, द्रवद्रव्यगलाध:करणव्यापारे । रा.नि.व २० । माक्षवल्लमात्रे । भाजने । मे । पु । नि:श्वासे । हे.च. । शौण्डिके । जटा. ।

**पानकम्** । क्ली । मत्स्याण्डिकादिमिष्टद्रव्यकृतपानीये । परिमितशर्कराविम्बूरसयुक्ते अन्यविधाम्लरसयुक्ते वा पकरये । পানা, শরবৎ । गुणा: —"श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु । विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं पित्तघ्नं शीतलं तथा ॥" वा सू. ।

**पानकर्पूर:** । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । পানকর্পূর । वै.निघ. ।

**पानकी** । स्त्री। पाण्डुरोगभेदे । लक्षणं—"सन्तापे भिन्नवर्च्चस्वं बहिरन्तश्च पीतता । पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥" मा नि. ।

**पानगोष्ठिका** । स्त्री। सुरापानालये । अम. ।

**पानपात्रम्** । क्ली । सुरापानपात्रे । अम. ।

**पानभाजनम्** । क्ली। सुरापानपात्रे । त्रिका. ।

**पानवणिक्** । पुं । शौण्डिके । हे च. ।

**पानमात्रा** । स्त्री । सुरापाने प्रशस्तमात्रायां । यथा—"यावन्न चलते दृष्टि: यावन्न क्षोभते मन: । पानमात्रा परा तावत् विपरीता विषोपमा ॥" शौनक: ।

**पानविभ्रम:** । पुं । मदात्ययभेदे । लक्षणं—"हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहा: । द्वेष: सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीरा: ॥" मा नि. ।

**पानसम्** । क्ली । पनसमद्ये । কাঁটালের মদ । जटा. ।

**पानाजीर्ण:** । पु । तन्नामकरोगभेदे । लक्षण

यथा—"पानामवमपयौदिदिरव विदाह पाने लभौर्णमुपगच्छति लघयानि। मैयानि तव भिष का सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपशमितानि च का रयानि॥" मा.नि।

**पानात्ययः** । पु । मदात्ययेरोगे । तस्य निदानम्—मदात्ययशब्दे सम्यम् ।

**पानिलम्** । क्लो । पानपात्रे । श.च ।

**पानीयम्** । क्लो । जले । रा नि.व.४ । See जलम् । पानके । पानी । अम्लिकापानीय पित्तव मिहर । मधुरदाडिमज प्रतिश्यायकासघ्न । अम्ल दाडिमज जठरविकारे धारक चुधावर्द्धकञ्च । निम्बूज छर्दिहृल्लासपित्तज्वरहर सर्व्वाहारपाचकञ्च । नागरङ्गपानीय पित्तकासहरञ्च । पाकराजः ।

**पानीयकुक्कुटः** । पु । जलकुक्कुटे । डाक् । वै निघ. । [निघ ।

**पानीयचूर्णिका** । स्त्री । वालुकायाम् । वै

**पानीयतण्डुलम् (ली)** । क्लो, स्त्री । कच टशाके । कँचड़ा दाम । वै निघ ।

**पानीयनकुलः** । पुं । जलविड़ाले । उद्बिडाल । हे.च. ।

**पानीयपृष्ठजः** । पु, स्त्री । कुम्भिकायाम् । टोका पाना । प.मु. । र.मा ।

**पानीयफलम्** । क्लो । मखान्ने । पानफल । हि मखाना । भा.मि. ।

**पानीयभक्तवटिका** । स्त्री । यकृदधिकारे रस । अभ्रभस्म शुद्धमण्डूरं विडङ्ग म. १ प चव्य त्रिकटु फलत्रय केशराजमूल दन्तीमूलं मुस्ता पिप्पलीमूलं चित्रकमूल घण्टाकर्णमूल (घेटुमूल) मानमूलम् चोक्षमूल गजकहस्तीमूल सूर्य्यावर्त्तमूल त्रिवृण्मूल पुनर्नवामूलं प्र २ तो पारद ॥० तो गन्ध ॥० तो. आर्द्रकरसेन मर्दा । मतान्तरे (पयोदस्थाने यमानी, तथा सूर्य्यावर्त्तपुनर्नवयोरग्रहणम्) एषामेकैकशोमिलितानां प्र २ तो रसगन्धक यो प्र. ८ माषा जलेन (मतान्तरे आर्द्रकरसेन) सम्पिष्य माषमिता वटी कार्य्या । [र च ।

**पानीयमूलकम्** । क्लो । सोमराजबीजे ।

**पानीयवर्णिका** । स्त्री । वालुकायाम् । रा. नि व.४ ।

**पानीयशालुः** । पु । पानीयकन्दभेदे । शौला । कचू । उत्. पाणिसार । प मु. ।

**पानीयशाला (लिका)** । स्त्री । उदकशालायाम् । जल छत्र । अम. । वै निघ. ।

**पानीयशिरीषिका** । स्त्री । जलशिरीषे । वै निघ. । [नृ । रा.नि व ८

**पानीयाभा (श्रा)** । स्त्री । वन्यशाया । उ

**पानीयामलकम्** । क्लो । (Flacourtia cataphracta.) स्वनामख्यातक्षुपे । पानि आमला । र.मा. । हि मानि अम्बरा । तें प्राचीनामलकम् । गुणा—त्रिदोषघ्न ज्वरघ्न । भा. । अस्य स्वादु मलवर्द्धक त्रिदोषज्वरघ्नं मुखशोधनञ्च । राज । [निघ. ।

**पानीयालुः** । पुं । कन्दशाके । वमालो । वै.

**पापः** । पु । माषपर्ण्याम् । माशोनी । वै निघ । पापकर्म्मणि, अदत्तादानादौ । तच्च दशविध यथा—"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं मतम् ॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधं ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनं । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् ॥" च.द.दिनचर्य्या. ।

**पापघ्नः** । पु । तिले । रा.नि.व.१६ ।

**पापघ्नी** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

**पापचेलिकम् (आ) (ली) (चैला)** । क्लो,स्त्री । पाठायाम् । आकनादि मूल । प.मु. । रा नि.व ६ । मेघ. । च.चि.२५. ।

**पापनाशिनी** । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि व.८ कृष्णतुलसीवृक्षे । वै निघ । [त्रिका ।

**पापरोगः** । पु । मसूरिकायाम् । वसन्तरोगे ।

**पापशमनी** । स्त्री । शमीवृक्षे । रा नि व ८ ।

**पापोदकम्** । क्लो । विष्ठाकृमिकीटादियुक्तजले । चनि. । See जलम् । [रोगे । वै निघ ।

**पामा** । पु । ज्वरे । रस.र.ज्व.चि बाड़वरसे ।

**पामघ्नः** । पु । गन्धके । र.मा । [व ६ ।

**पामघ्नी** । स्त्री । कटुकायाम् । कटकी । रा नि.

**पामन** । त्रि । कच्छूरोगिणि । अमरः । भम ।

**पामन्** । स्त्री । पामरोगे । अम, पाँचड़ा । भम ।

**पामरोद्धारा** । स्त्री । गुडूच्याम् । श च ।

**पामा (न्)** । स्त्री । चुद्रकुष्ठरोगविशेषे । अम् रोग पाँचडा । लक्षणम्— सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः ॥" मा नि । सु नि १३श ।

**पामारि** । पु । गन्धके । हे च । रसा स ।

**पाय(य्य)म्** । क्ली । जले । विश्व । परिमाणे । भम । पाने, उणा ।

**पायना** । स्त्री । शस्त्रधाराया मृदुमध्यतीक्ष्णीकरणप्रक्रियायाम् । पेनोना । सा च क्षारोदकतैलनिमज्जनभेदेन त्रिधा । तत्र क्षारपायितं शल्यादिच्छेदने । उदकपायितं मांसादिपाटने । तैलपायितं शिराव्यधनादौ च । सु सू ८श ।

**पायस** । पु, क्ली । पयःसिद्धयवाग्वाम् । परमान्न । प सु । पायसपाकप्रकारगुणा यथा— 'अतप्ततण्डुलो धौतः परिभ्रष्टो घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ' पुराणम् । श्रीवासे । तार्पिण । भम ।

**पायु** । पु । गुदे मलद्वारे । रा नि व १८ । स गर्भस्थशिशो सप्तमे मासि भवति । सुखबोध ।

**पार** । पु । पारदे । भ टी.सा ।

**पारक् (ज्)** । पु । सुवर्णे । उणा ।

**पारटीट** । पु । प्रस्तरे । त्रिका ।

**पारत**: । पारदे । हे च ।

**पारतन्त्र्यम्** । क्ली । पराधीनतायां । मा नि ।

**पारद** । पु । (Hydrargyrum) स्वनामख्याततरलधातुविशेषे । पारा । स च सर्व्वेषां धातूनामौषधयोग्य श्रेष्ठश्च । "अस्माच्चेष्वपि दातव्यो रसोऽत श्रेष्ठ उच्यते ।" र सा सं । केवलं पारदस्त्रिदोषघ्नः प्रधानतो बलदश्च । द्रव्यान्तरमिश्रितश्च स सर्व्वरोगघ्नो बलदायुष्यश्च । रोगमोचकत्वात्पारद उच्यते । तल्लक्षणं—"अन्तः सुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो मध्याह्नसूर्य्यप्रतिमप्रकाशः । शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्म्मसिद्धौ ॥" रसदोष यथा—"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः । असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिता इति । दोषहीनो यदा सूतस्तदा मृत्युज्वरापहः । शुद्धोऽयममृतं साक्षात् दोषयुक्तो रसो विषम् ॥" र सा सं । 'शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ।" पारदभस्म चतुर्धा कृष्णश्वेतपीतरक्तभेदात् । तेषु रक्तभस्म रससिन्दूर, कृष्णभस्म कज्जलिश्च प्रधानतो व्यवहार्य्य, शुभोऽयुड । 'लेशभेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्विधम् । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् । श्वेतं शस्तं रुजां नाशे रक्तं किल रसायनम् । धातुवादे च तत्पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ॥" गुणा —"योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः । सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् । संस्कारहीनं खलु सूतराजं यः सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं विदधाति नूनं कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥" भा पू १भ धा व । धान्याम्लेन एतदभावे अत्यम्लारणालेन वा रसं स्वेदयेत् । द्वितीयं यथा—त्रिकटुलवणराजिकारजनीत्रिफलाद्रकमहाबलानागबलामेघनादपुनर्नवामेषशृङ्गीचित्रकाणि समभागानि, समस्तानि व्यस्तानि वा पूर्व्वाम्लेनैव पिष्ट्वा तेन कल्केनाङ्गुलमात्रं वस्त्रमालिप्य तन्मध्ये सूतं दत्त्वा बद्ध्वा च दिनत्रयं दोलायन्त्रेण काञ्जिके पचेत् । इति स्वेदः । रसमर्दनम्—इष्टकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यः । ततो दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमैर्मर्द्यः । अथवा वृहतीकुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपसाधितैः कषायैर्मर्द्यः । रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णाभस्मतुम्बिकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये । र चि ३श । "त्रिफलाकन्यकातोये त्रिपदी बीजपत्रान्तये ।' अथ मूर्च्छना—"सूर्य्यत्रिफलाब्ध्याकन्दैः घृताद्ययान्विते । चित्रकार्णानिशाक्षारकन्याकनकद्रवैः । सूतं कृतेन यूषेण वारान्सप्ताभिमर्दयेत् इत्थं समूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकम् ॥' इति । "अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सम्पुटे क्षिपेत् सूतमर्कक्षीरदुग्धमिश्रितम् । द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमरिमर्दक । एतन्मूषामध्ययोर्दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते । तद्गोलं स्थापयेत्सम्यक् सम्पूर्णसम्पुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव सूतकं भस्मतां व्रजेत् ॥" इति सूतभस्म । भा ।

एतत्साधकानि अनष्टिशकर्म्माणि भवन्ति तद्यथा—स्वेदनमर्द्दनमूर्च्छनोत्थापनपातनबोधननियमनदीपनानुवासनगगनादिग्रासप्रमाणचारणगर्भद्रुतिबाह्यद्रुतियोगजारणरञ्जनसारणक्रामणवेधभक्षणानि। अर्द्धपातनाध पातने पर्य्याये द्रष्टव्ये। 'घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम्। तिर्य्यङ्मुखं द्वयं कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः। रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूतो जलं विशेत्। तिर्य्यक्पातनमित्युक्तम् ॥" इति तिर्य्यक्पातनम्। "लवणेनाम्लपिष्टेन हण्डिकान्तर्गतं रसम्। आच्छाद्याम्लजलं किञ्चित् क्षिप्त्वा सावेण रोधयेत्। ऊर्द्ध्वं लघुपुटो देयो सम्यग्वासी भवेद्रसः ॥" इति बोधनम्। "सर्पाक्षी चिञ्चिका कन्या भृङ्गारकनकाम्बुभिः। दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥" इति नियमनं। "कासीसं पञ्चलवणं राजिकामरिचानि च। शिग्रुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितम्। आक्षोद्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः। दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे।" इति दीपनम्। "दीपितं रसराजन्तु जम्बीररससंयुतम्। दिनैकं धारयेद्धर्म्मे मृत्पात्रे वासितो भवेत् ॥' इत्यनुवासनम् ॥ रसजारणाद्धि पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्व्वकं पूर्व्वावस्थापन्नत्वम्। जारणा। र चि २ष। जारितरसगुणा —"शुद्धगन्धेषु जीर्णेषु शुद्धाच्छतगुणाधिकः। षड्गुणे गन्धके जीर्णो रसो भवति रोगहा। तस्माच्छतगुणो व्योमसत्त्वे जीर्णेषु तत्समे। ताम्रवर्परतालादिसत्त्वे जीर्णो गुणावहः। हेम्नि जीर्णे सहस्रैकगुणसद्प्रदायकः।" इति। अथ शास्त्रीयरसः—मूर्च्छाध्यायोक्तषड्गुणबलिजीर्णपिष्टिकोत्थितो रसः खल्वेऽत्यन्तसुचितो घनहेमवज्रादि त्वरितमेव ग्रसति ॥ इति। मूर्च्छना यथा—व्यवहारिकतोलकद्वयप्रमाणेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः। मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविधः। तत्र षड्गुणगन्धकजारणप्रक्रिया साधीयसी। रसगुणबलिजारणं विनाय न खलु रुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः। न खलु दकलधौतपाकहीनः सृमति रसायनतामिति प्रसिद्धः। तद्विमितकं सिकतायन्त्रद्वयं कथ्यते। यथा—निरवधिनिपीडितमृत्कराचादिपरिलिप्तामतिकठिनकाचघटीमथ वक्ष्यमाणप्रकाररसगर्भामथ अन्यहस्तप्रमाणिताच्छादायामनुरूपव्यालिकायामारोप्य पारतस्य विनाङ्गुलिमितम् निरन्ध्रालीकरणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य्य वर्द्धमानमारोपणीयम्। क्रमतश्च निघतुराणि मध्य वापि वासराणि ज्वलनज्वालया पचनीयमित्येकं यन्त्रम्। र चि २ष। रसभक्षणमात्रा—"गुञ्जामात्रं रसं देवि हेमजीर्णन्तु भक्षयेत्। द्विगुणं तारजीर्णस्य रविजीर्णस्य च त्रयम्। तीक्ष्णाभ्रकान्तमाषैका प्रायोमात्रेति कीर्त्तिता।" र.चि.। (आभ्यन्तरिक प्रयोगे)—परिवर्त्तक लालानिःसारक स्वेदनिःसारक पित्तनिःसारक घर्म्मकारक मूत्रकारक विरेचक अवसादक शोषक प्रदाहनाशक। (बाह्यप्रयोगे)—परिवर्त्तक लालानिःसारक शोधक पचनविदारक प्रत्युग्रतासाधक दाहकश्च।

**पारदबन्धनम्।** क्ली। सारलौहे। वै.निघ।

**पारभवम्।** क्ली। लौहे। वै निघ.।

**पारश्रयः।** क्ली। सुवर्णे। वै.निघ।

**पारसीकयमानी।** स्त्री। वहिर्देशीययमानीविशेषे, खोरासानीयमान्याम्। किरमानी ओवा इति महाराष्ट्रादौ। सि यो.च द कृमि चि। गुणा —'पारसीकयमानी तु यमानीसदृशी गुणैः। विशेषात्पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः ॥" भा। "पारसीकयमानी तु विज्ञेया कटुपाचना। अग्निदीप्तिकरी रुच्या लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता। त्रिदोषाजीर्णशमनी शूलामस्य च नाशिनी ॥' वै. निघ।

**पारसीकवचा।** स्त्री। श्वेतवचायाम्, खोरासानीवचायाम्। श्वेत बच। गुणा —"हैमवत्युदिता तद्वत् वातं हन्ति विशेषतः।" भा।

**पारसीकाश्व.।** पु। वहिर्देशजघोटके।

**पारापतः।** पु। कपोते। ष टी र.।

**पारारुक.।** पु। प्रस्तरे। श र.।

**पारावतम्।** क्ली। पचपककफले। पञ्जव फल। पेयारा फल। गुणा —"पारावतं सुमधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत्।" सु सू ४६ष.। "द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च। गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥" च सू २७ष।

**पारावत.।** पु। कपोतजातिभेदे। गृहकपोते। पायरा। तं पारावपिरः। तन्मांसगुणाः—स्निग्धं मधुरं गुरु शीतलं रक्तपित्तदाहघ्नं

च । रा.नि.व १७ । विपाके मधुरं गुरु च । सु.सू ४६अ । "तथा पारावती_श्रेयो वातश्लेष्मकरो गुरुः ।" अचि.२१अ.। See कपोतः । मरुपकद्रुमे । च सू.२७अ. । लौहे । नीलाञ्जने । सारान्ले । वै.निघ.। वृक्षविशेषे । পেস্তাদ্রা । सु.सू ४६अ.। तिन्दुके । আবনুষ, কেন্দ । मे.। मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प.४अ । [४६अ. ।

**पारावतकः** । पु । व्रीहिधान्यविशेषे । सु.सू.

**पारावतकलिका** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড লতাকটকী । वै.निघ. ।

**पारावतपदी** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফটকী । र.मा.। काकजङ्घायां । रा.नि.व.४।

**पारावतशकृत्** । क्ली.। कपोतविष्ठायाम् । পায়রার গু । गुणः—पवित्ररक्तदोषघ्नम् । वा चि.२अ. ।

**पारावताङ्घ्रिः** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायां । লতাফটকী । বন উচ্ছে । प.मु. । र.सा.सं. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व.४ ।

**पारावताङ्घ्रिपिच्छः** । पुं । वङ्गदेशीयपारावते । বোগদাদী পায়রা । रा.नि.व.१९ ।

**पारावती** । स्त्री । लवलीफले । मे. ।

**पारावरः** । पुं । भूधामनवृक्षे । वै.निघ. ।

**पारि** । क्ली । सुरापानपात्रे । त्रिका. ।

**पारिगर्भिकः** । पुं । कपोते । परिगर्भिकरोगे । वै निघ. ।

**पारिजातः** । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । পালতে মান্দার । रा.नि.व ८ । र.मा.सु.चि११अ. ।

**पारिजातकः** । पुं । श्वेतजवावृक्षे । শাদা জবা । प मु. । रोहितकवृक्षे । निम्बवृक्षे । सुरतरौ । वै.निघ. । कण्टकपारिजाते । পারিভদ্র গাছ । सु.चि.११अ. ।

**पारिजाता** । स्त्री । तेजोवत्याम् । তেজবল। वै.निघ. । [उ.२६अ. ।

**पारिणामः** । त्रि । वयःपरिणतिजन्ये । वा.

**प्रारि(री)न्द्रः** । पुं । सिंहे । अजगरसर्पे । हे च. । त्रिका. ।

**पारिभद्रः** । पुं । निम्बवृक्षे । रा नि व.९ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. कण्टकनादेयादिकषाये । (Erithrina Indica.) The Indian coral tree. पारिजातवृक्षे । পালতে মান্দার গাছ । हिं फरहद । मं दा. पाङ्गरा, पञ्जीर । कं हरिवाल । ते मोदुगु, बारिदेचेट्टु । ता. मुराक । गुणाः—कटूष्णः कफवातघ्नः अरोचकघ्नः पथ्यः दीपनश्च । रा नि.व.८ । पित्तरोगघ्नः कर्णरोगघ्नश्च भा. । प्रलेपोऽस्य सन्धिवातघ्नः नेत्ररोगे च हितः । कज्जलं चक्षुष्यं । पत्रं बहि.प्रयोगात् सन्धिवेदनाघ्नञ्च । देवदारुणि । मे. । सु.सू.११अ.। सरलदेवदारौ । श.च. ।

**पारिभद्रकः** । पुं । पर्वतनिम्बे । सि.यो.कृमि चि. । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ.वा.व्या.चि.नारायणतैले । पारिभद्रवृक्षे । শ্বেত আকন্দ গাছ । राजार्कवृक्षे । देवदारौ । अम. । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । रा.नि.व.१२ ।

**पारिभद्रकजटा** । स्त्री । पालिधामूले। পালিতামান্দারের শিকড় । च द.गुल्म.चि.। "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटा ॥"

**पारिभद्ररसः** । पुं । दद्रुकुष्ठे हितः । "मूर्च्छितं सूतकं धात्रीफलं निम्बस्य चाहरेत् । तुल्यांशं खदिरक्वाथैः दिनं मर्द्यञ्च भक्षयेत् ॥" मात्रा निष्कमिता । रस.चि. । [सं. ।

**पारिभ(भा)व्यम्** । क्ली । कुष्ठे । কুড । प.

**पारिशः (सः)** । पुं । अश्वत्थविशेषे । পলাশপিপুল । हिं गजहण्ड । भा. । वै.निघ. । See पारीशः । [निघ. ।

**पारिहार्य्यम्** । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । वै.

**पारिषिः** । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

**पारी** । स्त्री । जातीपत्र्याम् । जयित्री । वै. निघ. । दोहन्याम् । पानपात्रे । त्रिका. । पराग । त्रिका. ।

**पारीशः (षः)** । पुं। (Thespesia populneoides, or populnea.) The tulip tree. अश्वत्थवृक्षे । পাকুড় গাছ । गर्दभाण्डवृक्षे । গাফৌভাট্ । कमण्डलुवृक्षे । अश्वत्थविशेषे । গয়া অশ্বত্থ । পলেশপিপুল, পলাশপিপুল । गजद-

कचहोरा इति च लोके । हिं परगपिपुल, पर्भि-पु । तें गजरथ । बम्. भेन्दि । ता. पोरिश । गुणा:—"पारीषो दुर्जर: स्निग्ध: कृमिशुक्रकफप्रद: । फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायस्वादुमज्जक: ॥" भा. ।

**पारुप:** । पुं । नद्ये । वै.निघ. ।

**पारु(रू)पकतैलम्** । क्ली । वातघ्ने तैलम् । तिलतैलं परुषकफलरस. द्राक्षारस गाम्भारीरस. इक्षुरस: भूमिकुष्माण्डरस:, एषां प्र. ४ श. दुग्धं १६ श. । पाच्यम् ।

**पारुष्यम्** । क्ली । अगुरुणि । श च. ।

**पारेवत:** । पुं. क्ली । फलवृक्षभेदे । পেয়ারা । उत्. प्याडा । वृक्षविशेषे, कामरूपे रैवात इति ख्याते, यस्य फलं महाकालफलवद्भवति । तच्च द्विविधं सामान्य महापारेवत स्वर्णपारेवत चेति । सामान्यगुणा:—मधुरं कृमिहरं वातहरं वृष्य तृष्णाज्वरविदाहहरं हृद्य मूर्च्छाभ्रमश्रमशोषहर स्निग्धं रुच्यं बहुवीर्य्यकरञ्च । महापारेवत शैत्य बल्यं पुष्टिवर्द्धनं वृष्यं मूर्च्छाज्वरहरं पूर्व्वोक्तात् गुणाधिकञ्च । रा.नि व.११ । स्वादम्लं शीतलमुष्णञ्च । चा.सू. । दीपान्तरखर्ज्जूरे । वै.निघ. ।

**पार्घटम्** । क्ली । भस्मनि । छाई । श्ला. ।

**पार्थ:** । पु । अर्ज्जुनवृक्षे । प्र.सु. । भा.हृद्रो.चि. ।

**पार्थकी** । स्त्री । चीरपत्रिकायाम् । পাঁড়কুমড়া । भ.चि. । [अर्ज्जुनपत्रे प्रयोज्य: ।

**पार्थवल्क:** । पुं । अर्ज्जुनत्वचि । अर्ज्जुनछाल ।

**पार्था** । स्त्री । सुवर्चलायाम् । हुडहुडिया । वा. सू.१५ अ.वीरतर्वादि: । "अमूकमोरटकुरण्टकरम्भ पार्था. ।" ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

**पार्थिवम्** । क्ली । तगरपुष्पे । তগরপাদুক । कोङ्कणे पिण्डीतगर । रा नि व.१०।२३ । पुं । शरावे । शरा । घटादौ । तिष्फा । अर्ज्जुनवृक्षे । त्रि । महीनिर्म्मिते । पृथ्वीगुणभूयिष्ठे । सु.सू ४१ अ. ।

**पार्थिवजम्** । क्ली । अर्ज्जुनत्वचि । अर्ज्जुनछाल । च.द.हृद्रो.चि. ।

**पार्थिवा (वी)** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पङ्कपर्पटी — शिलायाम् । वै.निघ. । वाजि-देहगतच्छायाविशेषे । "सुस्निग्धा पार्थिवी छाया नानाज्योति:समन्विता ।" ज.द.३ अ. ।

**पार्व्वण:** । पुं । हरिणभेदे । श च ।

**पार्व्वत:** । पुं । निम्बवृक्षे । प.मु. । महानिम्बवृक्षे । ঘোড়ানিম । र.मा. । क्ली । हिङ्गुले । शिलाजतुके । शीसके । वै.निघ. ।

**पार्व्वतपीलु:** । पुं । अक्षोटवृक्षे ।

**पार्व्वती** । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোট পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । পঙ্কপর্পটী, বেঙা মাটী । हे.च. । र.मा. । भैषज्य.चि.व्रणगजाङ्कुशे । पिप्पल्याम् । धातकीवृक्षे । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२२ । अतस्याम् । भा. । शल्लकीवृक्षे । मे. ।

**पार्व्वतीय:** । पु । अक्षोटवृक्षे । আখরোট গাছ । वै निघ. । मत्स्यजातिविशेषे । सु कल्प.८ अ. । शालिधान्यभेदे । चर्क.चि. । क्ली । नीलाञ्जने । वै निघ. । [र्व्वतीरसे ।

**पार्व्वतीसम्भूत:** । पुं । गन्धके । र.सा स.पा

**पार्व्वतेय:** । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । चित्रकक्षुपे । रा नि व.६ । सूर्य्यावर्त्तवृक्षे । हुड़हुड़िया । र.मा. । क्ली । सौवीराञ्जने । सुर्म्मा इति लोके । र मा.श च. । स्त्री । धातकीवृक्षे । जिङ्गिन्याम् । वै निघ ।

**पार्श्व:** । पुं, क्ली । कक्षाया अधोभागे । পাঁশ । रा.नि व.१८ । क्ली । पार्श्वास्थिसमूहे । পাঁজরার হাড় । मे. । [हाड । रा नि.व.१८ ।

**पार्श्वकम्** । क्ली । पार्श्वास्थनि । পাঁজরার

**पार्श्वपिप्पलम्** । क्ली, पुं । हरीतकीभेदे, पारीषवृक्षे । गजदण्ड इति पश्चिमदेशे । भा.म. ४ भ योनिरो चि. । चि.क्र.क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

**पार्श्वशूल:** । पुं, क्ली । शूलरोगभेदे, पार्श्वदेशस्थशूलरोगे । পার্শ্ববেদনা বা পার্শ্বশূল । तस्य निदानलक्षणे—"कफं निगृह्य पवन: सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थ: पार्श्वयो: शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेन उच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च प्राप्नुयान्नैव पार्श्वशूल: प्रकीर्त्तित: ॥" भा.म.३ अ. ।

**पार्श्वसंहतिः** । स्त्री । पार्श्वभागे । भा. ।

**पार्श्वसन्धिः** । स्त्री । जघनात्तिर्य्यगूर्द्धमध पार्श्वान्तरप्रतिबद्धपृष्ठमर्म्मणि । सु शा,६ष. ।

**पार्श्वाकृणः** । पुं । बालरोगभेदे । वै निघ ।

**पार्श्वास्थि (कास्थि)** । क्ली । चतुर्विंशतिपञ्जराण्यनि । रा नि व.१८ । च शा.७ष. ।

**पार्श्वोदरप्रियः** । पुं । कर्कटे । है.च. ।

**पार्षतः** । त्रि । मृगसम्बन्धिनि । श्वेतबिन्दुहरिणसम्बन्धिनि । सु कल्प १ष. ।

**पार्ष्णिः** । पु, स्त्री । गुल्फस्याधोभागे । (गोड मूडा, गोडालि । रा नि.व १८ । स गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । सुखबोध । पृष्ठभागे । हला.।

**पार्ष्ण्यस्थि** । क्ली । गुल्फाधोभागास्थनि । तैच है । च.शा.७ष. । [पार्श्वे । है च. ।

**पालः** । पु । चित्रकवृक्षे । वै निघ. । निष्ठीवन

**पालकः** । पु,क्ली । चित्रकवृक्षे । रा.नि व.६ । गजज्वरे । गलवे । कुष्ठे । कूड़ । र.सा सं,प्रदरारिरसे । हिङ्गुलि । वै निघ. ।

**पालकविषम्** । क्ली । तन्नामकस्थावरकन्द विषे । सु कल्प.२ष. । See कन्दविष ।

**पालकाख्यः** । पुं । गजवैद्यकप्रणेतरि ऋषौ । चिका. । [च. । धन्वन्तरौ । चिका. ।

**पालकाप्यः** । पुं । चरकोक्ते, मुनिविशेषे ।

**पालक्या (क्या)** । पुं । वास्तूकाकारपालङ्गशाके । पालং শাক । प.मु । गुणाः,—वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरु विष्टम्भिनी मदघ्नी श्वासपित्तरक्तकफघ्नी च । भा.पू.१भ.शा.व । कफपित्तवातविषघ्नी रुच्या च । राज. । कुन्दुरुखोटी । चम ।

**पालङ्कः (ङ्क्यः)** । पुं,क्ली । (Beta bengolensis.) A sort of Beet root. स्वनामख्यातपत्रशाके । पालङ्कशाक इति दाक्षिणात्यभाषा । পালং শাক । हिं पालकी । पाल्ं शाक इति चित्रकूटे प्रसिद्धम् । गुणाः,—ईषत् कटुक मधुरं पथ्यं शीतलं रक्तपित्तघ्नं ग्राहि समर्पणम् । रा नि.व ७ । मदकौषधे । शालिपर्णिनि । दारु पालो । च. ।

**पालङ्की** । स्त्री । कुन्दुरौ । কুন্দুরখোটী । च. टी.भ. । उपोदिकायां । पुँई । पालङ्के । पालशाक ।

**पालघ्नः (घ्न.)** । पुं । छत्राके । छाता, কোঁড়ক । चम । जलहर्षी, छत्रातिच्छत्रे । श र ।

**पालनम्** । क्ली । नवप्रसूतायाः गो दुग्धे । गाँजना दूध । श.च. ।

**पालनिका (स[लि]नी)** । स्त्री । नायमाणायाम् । वना लता । रा नि व ५ । वा चि १ष.।

**पालाग्रम्** । क्ली । तेजपत्रे । रा नि व.६ ।

**पालाशी** । स्त्री । चीरीवृक्षे । र मा ।

**पालासः** । पु । पलाशवृक्षे । वै.निघ ।

**पालिहिरः** । पु । मण्डलिसर्पभेदे । सु कल्प, ४ष. ।

**पालिः (ली)** । स्त्री । कर्णलताग्रभागे । मे । जलौकायाम् । कल्पितभोजने । हे च. । कर्णरोगविशेषे । কাণের পাতার রোগ । पाली पञ्चविधा । 'परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दु खवर्द्धन । पञ्चम परिलेही च कर्णपाल्या गदा स्मृता ॥" तेषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्यानि । चिकित्सा —अभ्यङ्गपरिषेकप्रदेहरक्तमोक्षणानि । (ली) श्मश्रुयुक्तस्त्रियाम् । हारा.। पाकपात्रे । चित्रकवृक्षे । वै निघ. । परिमाणभेदे । पालि । त्रिका । प्रस्थपरिमाणे । है.च । आलवालि । श.र. । "शवमाषमयौ पाली ।"

**पालिका** । स्त्री । पाल्याम् । श.च. ।

**पालिधा** । स्त्री। पारिभद्रवृक्षे। (जयमङ्गलरसे)।

**पालिन्दः** । पुं । कुन्दुरुखोटी, सप्तकोणियांसे । वै.निघ. ।

**पालिन्दा (न्दिः,न्दी) (न्धा,न्धिः,न्धी)** । स्त्री । श्यामालतायाम् । प मु । च मु ४च । भ त्रिवृति । चम । सु कल्प.१ष । कुन्दुरुखोटी । रा.नि.व.१२ । चम. । आम्रयाम् । वामनहाटी । श्वेतापराजितायाम् । नायमाणायाम् । मन्डा । वै.निघ । मालविकाविवृतायां । वा.उ १८ष । कारवेल्ली । रुपाली । सु चि.१७ष. ।

**पालि(ली)गोपः** । पुं । कर्णरोगविशेषे ।

लक्षण—"शिरास्थ कुरुते वायु पालीशोष तदा
ह्वयम्।" वा उ १७अ ।

**पालीकुट.** । पु । चित्रकवृक्षे । वै निघ ।

**पालेवत:** । पु । द्वीपान्तरखर्जूरीवृक्षे । वै निघ

**पावक** । पु । रक्तचित्रके । चित्रके । रा नि
व ६ । मे । वै निघ २भ ज्व चि । भल्लातके । सूर्य्य
कान्तमणौ । वै निघ । कुसुम्भवृक्षे । रा नि व ४ ।
अग्निमन्थवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । विडङ्गे । सदाचारे ।
मे । वैद्युताग्नौ ।

**पावकमणि** । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । वै निघ

**पावकमन्थन** । पुं । अग्निमन्थक्षुपे । वै निघ ।

**पावकारणि** । पु । अग्निमन्थक्षुपे । प सु ।

**पावकाद्य** । पु । अग्निमन्थे । वै निघ ।

**पावकोपल (न)** । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । वै
निघ ।

**पावनम्** । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड । रा नि व
१२। रुद्राक्षे । रा नि व ११ । जले । मे । चन्दने ।
वै निघ । गोमये । श च । पु । चित्रके । सिह्लके ।
शिलारस । विश्व । पीतभृङ्गराजे । रा नि व ४ ।
अग्नौ । वै निघ ।

**पावनध्वनि** । पु । शङ्खे । रा नि व ८ ।

**पावनी** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० ।
हरीतक्याम् । विश्व । गोरोचनायाम् । नागव
ल्लीलतायाम् । वै निघ ।

**पावास** । पु । घट्टपर्ण्यां । वै निघ ।

**पाश** । पु । कचे । जाले । शिक्ता ।

**पाशकपालनम्** । क्ली । घार्थे । श च ।

**पाशी (इन्)** । पु । वरुणवृक्षे । यम । रस र.
छद वि वङ्गभस्मातकरसे ।

**पाशुपत (क)** । पुं । बकरकबकपुष्पवृक्षे ।
रा नि व ४ । मे । बसन्तिकपुष्पवृक्षे । प सु । रा नि
व १० । महाबकुन्दर्ये । वै निघ । [र.मा ।

**पाश्चात्याकरसम्भवम्** । क्ली । शाकम्भरीलवणे ।

**पाषाण** । पु । प्रस्तरे । प सु । कल्याणादि
[illegible] । वै निघ १भ क दा चि कल्याणादि
[illegible] । [illegible]

**पाषाणकदली** । स्त्री । कदलीभेदे । काष्ठ
कदली । वै निघ ।

**पाषाणकुट(न्द)क** । पु । पाषाणभेदके ।
पाथरकुचा । वै निघ ।

**पाषाणगर्दभ** । पु । हनुसन्धिजक्षुद्ररोगे ।
गालगण्ड । निदानलक्षणे—"वातश्लेष्मसमुद्भूत श्व
यथुर्हनुसन्धिजः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः
पाषाणगर्दभः ॥" मा नि । भा म ४अ । "हनुसन्धौ
समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरं । पाषाणगर्दभं वि
द्यात् बलासपवनात्मकम् ॥" सु नि १३अ ।

**पाषाणगैरिकम्** । क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् ।
गेरिमाटी । वै निघ । [चि रत्नाभरणरी ।

**पाषाणजतु** । क्ली । शिलाजतुनि । भैषज्य

**पाषाणभित्** । पु । पाषाणभेदे । पाथ कू [illegible]
र.मा । कुलत्थे । (एरण्डसमके) । कार्न्नीरिका
पाषाणभेदे । वै निघ ।

**पाषाणभेद. (क) (न) (दी) (इन्)** ।
पुं । (Coleus amboinicus Syn Coleus
aromaticus) स्वनामख्यातक्षुपे । पाथर
चुनीति ख्याते । च सू ४अ । पाथरकुचा इति
भाषा । हि पाथरचुर । मं कं पाषाणभेदि । ते
पिण्डिचेट्टु । सा द्विधा श्वेतपत्रीशिलावल्कभेदे
न । सा गुणा—मधुर तिक्त शीतल वस्तिशोधक
मूत्रकृच्छ्रघ्न अश्मरीघ्न । रा नि व ५ ।
"अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः । योनि
रोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥" भा पू
१भ ह व । चाउहर. कथितश्चापि वदन्ति
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [श्र चि ।

**पाषाणरोग.** । पुं । अश्मरीरोगे । वदव

**पाषाणवज्रकरस** । पु । अश्मर्य्युक्त
रस । पारद १भ गन्धक १भ [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । रस र ।

**पाषाणविषम्** । क्ली । दारुभाषभेदे । [illegible]
[illegible] । प सु ।

**पाषाणसम्भववल्ली** । स्त्री । प्रवाले । वै. निघ. । [इति लोके । रा.नि.व.९ ।

**पाषाणात्मकः** । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा ।

**पाहाड़ः (तः)** । पुं । मन्दारवृक्षे । श.च ।

**पिकः** । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् । अम. ।

**पिकदेवः** / **पिकप्रियः** } पुं । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

**पिकप्रिया** । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । रा नि.व ११ ।

**पिकबन्धुः** । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

**पिकभक्षका (क्ष्या)** । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन जाम । रा.नि व.११ ।

**पिकमहोत्सवः** । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**पिकरागः** । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**पिकवल्लभः** । पुं । आम्रवृक्षे । भा. ।

**पिकाङ्गः** । पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

**पिकाक्षः** । पु । कोकिलाक्षे । कुलियाखाड़ा । रा.नि.व २२ । रोचनीवनस्पतौ । श.च ।

**पिकुरसः** । पुं । मद्ये । वै.निघ ।

**पिकेक्षणा** । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । रा.नि व.४ ।

**पिक्कः** । पुं । करिपोते । श.मा ।

**पिङ्गम्** । क्ली । मोषपिप्पली । वै निघ. । बालके । बाला । हरिताले । पु । वनमूषिके । रा नि व १०।१३।१८ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

**पिङ्गकपिशा** । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা পোকা । है.च. ।

**पिङ्गचक्षुः** । पुं । कुम्भीरे । है.च. ।

**पिङ्गभासः** । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्प. ८ष. । See कीटः । [रा.नि.व.७ ।

**पिङ्ग(ल)मूलम्** । क्ली । गर्ज्जरे । गाजर ।

**पिङ्गलम्** । क्ली । रीतौ । पितल । रा.नि व. १३ । हरिताले । पु । नकुले । स्थावरविषभेदे । है.च । पेचके । कुटुरे পেঁচা । रा.नि.व.१८ । उशीरे । राजायाम् । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प.४ष. । वानरे । त्रिका ।

**पिङ्गलनामकः** । पुं । शिलारसे । वै.निघ ।

**पिङ्गललोहम्** । क्ली । रीतौ । पितल । रा. नि.व.१३ ।

**पिङ्गला** । स्त्री । शिंशपावृक्षे । शिशु गाछ । र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । नकुल. १४ष. । राजरीतौ । पितलविशेष । रा.नि.व. १३ । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ. । निर्विष जलौकायाम् । सु.सू.१३ष. । पक्षिभेदे । पिङ्गला पाखी । रा.नि.व.१९ । कर्णिकायाम् । नाडीविशेष । है.च. । सा च दक्षिणाङ्गाश्रया धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता । (सारदातिलके)। "पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।" योगार्णवः ।

**पिङ्गलाक्षः** । पुं । पिङ्गलापक्षिणि । वै.निघ. ।

**पिङ्गलिका** । स्त्री । वकपक्षिणि । जटा. । मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८ष. । [वै.निघ. ।

**पिङ्गवर्णकाम्** । क्ली । गर्जरमूले । गाजरमूल ।

**पिङ्गसारः** । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

**पिङ्गस्फटिकः** । पुं । गोमेदमणौ । रा.नि. व.१३ ।

**पिङ्गा** । स्त्री । वंशे । वंशलोचने । रा.नि.व ६ । शमीवृक्षे । र.मा. । हिङ्गुनि । मे. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२। हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३। रक्तवाहिनाड्याम् । वै.निघ. ।

**पिङ्गाक्षः** । पु । काचे । वै निघ. ।

**पिङ्गाशः** । पुं । मत्स्यविशेषे । পাঙ্গাশ মাছ । क्ली । स्वर्णे । পাকা সোনা । मे. ।

**पिङ्गाशी** । स्त्री । नीलीवृक्षे । मे. ।

**पिङ्गास्यः** । पुं । पिङ्गाशमत्स्ये । श.र. ।

**पिङ्गाक्षः** । पुं । पक्षिविशेषे । वम्. कालवटपक्षी । वै.निघ. ।

**पिङ्गाघः** । पुं । विडाले । वै.निघ. ।

**पिङ्गी** । स्त्री । शमीवृक्षे । प.मु. ।

**पिच(चि)ण्डः** । पुं । उदरे । रा.नि.व.१८ । पशुपृष्ठभागे । है.च. ।

लक्षण—"शिरःस्थ कुरुते वायुः पालीशोषं सदा व्ययम्।" मा.उ.१०अ.।

**पालीकुटः** । पु । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.।

**पालेवतः** । पु । द्वीपान्तरखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ

**पावकः** । पुं । रक्तचित्रके । चित्रके । रा नि व.६ । मे । वै.निघ २भ.ज्व चि.। शुक्लाग्नौ । सूर्यकान्तमणौ । वै.निघ. । कुसुम्भवृक्षे । रा नि व.४ । अग्निमन्थवृक्षे । भल्लातकवृक्षे। विडङ्गे । सदाचारे । मे. । वैद्युताग्नौ ।

**पावकमणिः** । पुं। सूर्यकान्तमणौ । वै निघ ।

**पावकमन्थनः** । पु। अग्निमन्थक्षुपे । वै निघ.।

**पावकारणिः** । पु । अग्निमन्थक्षुपे । प मु. ।

**पावकाख्यः** । पु । अग्निमन्थे । वै.निघ. ।

**पावकोष्मा** (न्) । पु । सूर्यकान्तमणौ । वै. निघ. ।

**पावनम्** । क्ली । कुष्ठौषधे । कूड । रा नि.व. १२। रुद्राक्षे । रा नि.व.११ । जले । मे.। चन्दने । वै निघ । गोमये । अ.च. । पु । चित्रके । सिह्लके । शिलारस । विश्व. । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । अग्नौ । वै.निघ. ।

**पावनध्वनिः** । पु । शङ्खे । रा.नि व.८ ।

**पावनी** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । हरीतक्याम् । विश्व. । गोरोचनायाम् । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ ।

**पावासः** । पु । सुद्रपर्णसे । वै निघ ।

**पाशः** । पु । कचे । जाले । विश्व ।

**पाशकपालनम्** । क्ली । घासे । अ.च. ।

**पाशी** (न्) । पु । वरुणवृक्षे । अम. । रस.र. छद वि वज्रिभल्लातकरसे ।

**पाशुपतः** (कः) । पु । श्वेतरक्तवकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व ५ । मे.। अर्कपुष्पवृक्षे । प मु । रा नि व.१० । महावकुलवृक्षे । वै.निघ । [र.मा. ।

**पाषाल्याकरसम्भवम्** । क्ली। शाम्भरलवणे।

**पाषाणकदली** । स्त्री । कदलीभेदे । काष्ठकदली । वै निघ. ।

**पाषाणकुट्ट(न्द)कः** । पुं । पाषाणभेदके । पाथरकुचा । वै निघ. ।

**पाषाणगर्दभः** । पु । हनुसन्धिजक्षुद्ररोगे । गालगँड। निदानलक्षणे—"वातश्लेष्मसमुद्भूत श्वयथुर्हनुसन्धिजः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेय पाषाणगर्दभः ॥" मा.नि । भा.म.४अ । "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरं । पाषाणगर्दभं विद्यात् बलासपवनात्मकम् ॥" सु नि १३अ ।

**पाषाणगैरिकम्** । क्ली। गिरिमृत्तिकायाम् । गेरिमाटी । वै निघ. । [चि,रसाभ्रमण्डूर ।

**पाषाणजतु** । क्ली । शिलाजतुनि । भैष शोथ

**पाषाणभित्** । पु । पाषाणभेदे । पाथरचूर । र.मा. । कुलत्थे । (एरण्डसप्तके) । कर्ण्योडिपा षाणभेदे । वै.निघ ।

**पाषाणभेदः** (क.) (न.) (दी (न्) । पु । (Coleus amboinicus Syn Coleus aromaticus.) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । पाथरचुनीति लोके । च सू ४अ. । पाथरकुचा, हिमसागर । हिं पाथरचुर । म कं पाषाणभेदि । तैं पिंडिचेट्टु । सा त्रिधा वटपत्रीशिलावल्कक्षुद्रभेदेन । सा. गुणा.—मधुर तिक्त शीतल ढङ्कार मूत्रकृच्छ्र शीतल अश्मरीघ्न । रा.नि व ५ । "अश्मभेदो हिमस्तिक्त कषायो वस्तिशोधन । भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुज । योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥" भा.पू. १भ ह.व । शाकहर बस्तिशूलघ्न अश्मरी आविपके हित वातशान्तिकरच । अवशिष्यांगु णा स्वस्वपर्याये मन्तव्या । [शूल चि. ।

**पाषाणरोगः** । पु । अश्मरीरोगे । च द च

**पाषाणवज्रकरसः** । पुं । अश्मर्यधिकारे रस । पारद १भ. गन्धक १भ श्वेतपुनर्नवारसे दिन मर्दयित्वा मूषस्थं पचेत् । तद्रूप्य चूर्णं चूर्णयेत् । तुल्येन पाषाणभेदचूर्णेन ययावत् मा

**पाषाणसम्भववर्ग्गी** । स्त्री । प्रवाले । वै. निघ । [इति लौके । रा.नि व ६

**पाषाणान्तकः** । पुं । भासन्तकवृक्षे । भापटा

**पाहाड़ः (तः)** । पु । ब्रह्मदारुवृक्षे । श च ।

**पिकः** । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् । अम. ।

**पिकदेवः** }
**पिकप्रिय.** } पु । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

**पिकप्रिया** । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । रा नि.व ११ ।

**पिकबन्धुः** । पु । आम्रवृक्षे । विका ।

**पिकभक्षका (क्ष्या)** । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन जाम । रा नि व.११ ।

**पिकमहोत्सवः** । पु । आम्रवृक्षे । वै निघ ।

**पिकरागः** । पु । आम्रवृक्षे । रा नि.व.११ ।

**पिकवल्लभः** । पु । आम्रवृक्षे । भा. ।

**पिकाङ्गः** । पुं । चातकपक्षिणि । श च ।

**पिकाक्षः** । पु । कोकिलाक्षे । कुलियाखाड़ा। रा.नि.व २३ । रोचनीवनस्पतौ । श.च ।

**पिकुरसः** । पु । मद्ये । वै निघ ।

**पिकेक्षणा** । स्त्री । कोकिलाचक्षुषि । कुलेखाडा । रा नि व ४ ।

**पिक्क** । पु । करिपोते । श मा ।

**पिङ्गम्** । क्ली । शोणपित्तले । वै निघ । बालके । वाला, हरिताली, पु, कस्तूरिके, रा नि व १०।१३।१३।१८ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

**पिङ्गकपिशा** । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা পোকা । हे.च. ।

**पिङ्गचक्षुः** । पु । कुम्भीरे । हे.च. ।

**पिङ्गभासः** । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु कल्प, ८ष. । See कीट । [रा नि.व ७ ।

**पिङ्ग(ल)मूलम्** । क्ली । गर्जरे । गाजर ।

**पिङ्गलम्** । क्ली । रोतौ । পিতল । रा नि व. १२ । हरिताले । पु । नकुले । स्थावरविषभेदे । हे.च । पैवके । कुटुंबে পেঁচা । रा.नि.व.१८ । उशीरे । रालायाम् । वै निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प ४ष. । वानरे । विका ।

**पिङ्गलनामकः** । पु । शिलारसे । वै निघ ।

**पिङ्गललोहम्** । क्ली । रीतौ । পিতল । रा. नि व.१३ ।

**पिङ्गला** । स्त्री । शिंशपावृक्षे । শিশু গাছ । र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि व.१२ । नकुल. १४ष. । राजरीतौ । पितलविशेष । रा नि व. १३ । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै निघ. । निर्विष जलौकायाम् । सु सू १३ष. । पक्षिभेदे । পিঙ্গলা পাখী । रा नि.व.१८ । कर्णिकायाम् । নাড়ীবিশেষ । हे.च. । सा च दक्षिणाङ्गाध स्था धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्त गता । (सारदातिलके) । 'पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिण पार्श्वमाश्रिता ।'' योगार्णव ।

**पिङ्गलाक्षः** । पु । पिङ्गलापक्षिणि । वै निघ ।

**पिङ्गलिका** । स्त्री । बकपक्षिणि । লটা । मक्षिकाविशेषे । सु कल्प.८ष. । [वै.निघ. ।

**पिङ्गवर्णकम्** । क्ली । गर्जरमूले । গাজরমূল ।

**पिङ्गसारः** । पु । हरिताले । रा नि.व १३ ।

**पिङ्गस्फटिकः** । पु । गोमेदमणौ । रा.नि. व.१३ ।

**पिङ्गा** । स्त्री । वशे । वंशलोचने । रा नि व ६ । शमीवृक्षे । र मा. । हिङ्गुनि । मे । गोरोचनायाम् । रा.नि.व १२। हरिद्रायाम् । रा नि.व २३। रक्तवाहिनाड्याम् । वै.निघ. ।

**पिङ्गाणः** । पु । काचे । वै निघ. ।

**पिङ्गाशः** । पु । मत्स्यविशेषे । পাঙ্গাশ মাছ । क्ली । स्वर्णे । পাকা সোণা । मे ।

**पिङ्गाशी** । स्त्री । नीलीवृक्षे । मे ।

**पिङ्गास्यः** । पुं । पिङ्गाशमत्स्ये । श र. ।

**पिङ्गाह्वः** । पु । पक्षिविशेषे । वम् कालवट पक्षी । वै निघ. ।

**पिङ्गाक्षः** । पु । विडाले । वै.निघ. ।

**पिङ्गी** । स्त्री । शमीवृक्षे । प सु. ।

**पिच(चि)एड.** । पु । उदरे । रा.नि व १८ । पशुपृष्ठभागे । ह.च. ।

**पिचव्य: (व्या)** । पु,स्त्री । कार्पासे । है.च.।

**पिचिण्डिका** । स्त्री । इन्द्रवल्ली । পায়ের ডিম । है.च. ।

**पिचिण्डिल:** । त्रि । लम्बोदरे । है.च. ।

**पिचु:** । पुं । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ । कार्पासतूलके । अम. । तीलकइये । प.प्र.१ख. । कुष्ठरोगभेदे । मे. । मूईतैलविधिभेदे तैलाक्तपिचुधारणरूपे । तैलाक्तं तूलकाहा इति । भा.म.४भ. योनिरो.चि. । क्ली । तूले । तूल । सु.सू.५भ. ।

**पिचुक:** । पुं । मदनवृक्षे । কাঁটা গয়না । प.मु. । पक्वकरीरजफलकार्पासे । कर्णपुष्पाख्यमहापुष्पे । नीलीवल्ली । सु.चि.७भ. । साकुरुण्डवृक्षे । वै.निघ. ।

**पिचुतु(तू)लम्** । क्ली । कार्पासे । त्रिका. ।

**पिचुमन्द: (मर्द:)** । पुं । निम्बवृक्षे । নিম গাছ । रा.नि.व.९ । सि.यो.सन्निपातज्व.चि. ।

**पिचुल:** । पुं । झाउकवृक्षे । ঝাউ গাছ । अम. । कार्पासवृक्षे । जलकाके । तिलकवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । मे. । तूले । अ.टी.सा. ।

**पिचुवर्त्ति:** । स्त्री । तूलवर्त्याम् । তুলার বাতি । च.द.भाग्नौताधिकारे ।

**पिचक(ट)म्** । क्ली । वङ्गे । বাঙ् । प.मु. । रा.नि.व.१३ । सीसके । मे. । [मे. ।

**पिचटक:** । पुं । नेत्ररोगे । পিচুটী রোগ ।

**पिचिट:** । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प.८भ. । See कीट: ।

**पिचितम्** । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे । হাড় চেপ্‌টে যাওয়া । तत्र पृथुतां गतमल्पशोफम् । सु.नि १५भ. । सद्योव्रणभेदे । "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तत्पिचितं विद्यात् मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥" सु.चि २भ. ।

**पिच्छ: (क:)** । पुं । मोचरसे । अम. । लाङ्गूले । मे. । क्ली । मयूरपुच्छे । अम. ।

**पिच्छनम्** । क्ली । अवयवपीडने । च.सू.१८भ. ।

**पिच्छपादी** । त्रि । तन्नामकपादरोगाक्रान्ते (चर्म) । "रोमान्त. मृदते यस्य सम्भवाग्नैव पच्यते । क्लेदश्च पिच्छिली यस्य पिच्छपादीति तं विदु. ॥" ज.द.३१भ. ।

**पिच्छभार:** । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

**पिच्छल:** । पुं । मोचरसे । आकाशवल्ल्याम् । बहुवारवृक्षे । वै.निघ. ।

**पिच्छलच्छदा (दला)** । स्त्री । उपोदिकाया । পুঁই গাছ । वदरीवृक्षे । त्रिका । [वै निघ. ।

**पिच्छललक्** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । स्त्री । नागरङ्गवल्कले । वै निघ. ।

**पिच्छलवीज:** । पुं । वनपनसे । আনারস ।

**पिच्छला** । स्त्री । शूलीवृक्षे । रा.नि व.८ । शाल्मलीवृक्षे । आकाशवल्ल्याम् । वै निघ. । उपोदिकायां । त्रिका. । [रा नि व.१९ ।

**पिच्छवाण:** । पुं । श्येनपक्षे । শ্যেন পাখী ।

**पिच्छा** । स्त्री । मोचरसे । प.मु. । भैष.स्त्रीरो.चि.मधुकादिलेह: । वा.उ.३४भ.पुष्यानुगचूर्णे । शिंशपावृक्षे । श च. । मण्डे । भक्तमण्डे । कोषे । पूगवृक्षे । कदलीवृक्षे । मे. । सर्पविषे । लालायाम् । शाल्मलीवृक्षे । घोषे । वै.निघ. । अश्वपादरोगे । ज.द. । कतकवृक्षे । आकाशलतायाम् । वै.निघ. ।

**पिच्छावस्ति:** । स्त्री । पिच्छिलवस्तौ । वा. चि.१९भ. । [गाछ । श.च. ।

**पिच्छितिका** । स्त्री । शिंशपावृक्षे । শিশু

**पिच्छिल:** । पुं । पिण्डालुके । प.मु. । बहुवारवृक्षे । भा. । क्ली । ससूपदधनि । वै.निघ. । सरसव्यञ्जनादौ । भ. । स्निग्धसूपादौ । भावदत्त: । समण्डभक्ते । सजलव्यञ्जने । नीलकण्ठ: । त्रि । भक्तमण्डयुक्ते । अम.रा. ।

**पिच्छिलक:** । पुं । धन्वनवृक्षे । ধামনা গাছ । रा.नि.व.९ । शाल्मलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**पिच्छिलगुणकर्म्म** । क्ली । पिच्छिलद्रव्यस्य गुणकर्म्मणि । तत्र बल्यं सन्धानं श्लेष्मलं गुरु । सु. ।

**पिच्छिलच्छदा** । स्त्री । उपोदकायाम् । পুঁই শাক । प.मु. ।

**पिच्छिललक्** । पुं । धन्वनवृक्षे । ধামনা গাছ । प.मु. । र.मा. । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका. ।

**पिच्छिलवस्ति:** । स्त्री । निरूहवस्तिभेदे ।

"बदरैरावतीशेलुशाल्मलीपुष्पजाङ्कुराः । क्षीरसिद्धा क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसञ्ज्ञिता । अङ्गीर भैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणै । मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥" भा. ।

**पिच्छिलसारः** । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८।

**पिच्छिला** । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाती। रा.नि.व.५ । पोतमिश्रदारुके । शिशु गाछ । र. मा । कच्वां । कचु । श.च. । अतस्याम् । मशिना । रा.नि.व.१६ । शाल्मलीवृक्षे । उपोदिकायाम् । मे. । शूलीतृणे । रा.नि.व.४ । वृक्षभेदे । विच्छि दाना इति केचित् । कोकिलाक्षे । कुलेखाडा । रा.नि.व.४ ।

**पिञ्जः** । पुं । कर्पूरे । भीमसेनी कर्पूर । रा.नि.व.१२ । क्ली । बले । मे. ।

**पिञ्जकम्** । क्ली । हरिताले । र.सा.स ।

**पिञ्जटः** । पु । पिचटरोगे । पिचुटी । श.र. ।

**पिञ्जनम्** । क्ली । तूलधनुषि । तुलो धोना चिका. ।

**पिञ्जरम्** । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.६ । अश्विपञ्जरे । च.टी । श्यामाके । हरिताले । अम. । स्वर्णे । मे. । त्रि । पीतवर्णे ।

**पिञ्जरकम्** । क्ली । अतस्याम् । मशिना । प.मु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

**पिञ्जलम्** । क्ली । हरिताले । प.मु. । कुशपत्रे । धरणी. । पु । जलवेतसे । वै.निघ ।

**पिञ्जा** । स्त्री । हरिद्रायाम् । तूलके । मे ।

**पिञ्जानम्** । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

**पिञ्जिका** । स्त्री । तूलनालिकायां । पाँइज चिका ।

**पिञ्जूलम्** । क्ली । तूलवर्त्तिकायाम् । वै.निघ ।

**पिञ्जूषः** । पु । कर्णगूथे । हे च. ।

**पिञ्जेटः** । पुं । नेत्रमले । पिचुटी । श.र. ।

**पिटकः** । पुं । विस्फोटके । मे. ।

**पिट(टि)का** । स्त्री । पिडकायाम् । रा.नि.व २० । मसूरिकायाम् । वैद्यकम् ।

**पिटङ्काकी** । स्त्री । कटुतुम्बावने । वै.निघ. ।

**पिटङ्काशः** । पुं । मत्स्यभेदे, पर्व्वतोर्म्मिमत्स्ये । श.कल्प. ।

**पिटङ्कोटिः (की)** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । प.मु. । [र. ।

**पिट्टकम् (का)** । क्ली, स्त्री । दन्तकिट्टके । श.

**पिठः** । पु । पीडायाम् । देवनले । वै.निघ. ।

**पिठरम्** । क्ली । नागरमुस्तके । मन्थनदण्डे । मे । पु । स्थाल्याम् । अम. । च.सू.२५अ. ।

**पिड़कः (का)** । पु, स्त्री । व्रणविशेषे । फुषकुणि । लक्षण—"उत्पद्यतेऽल्पकरुग्शोफा चिप्रश्चाप्युपशाम्यति । पायुन्तदेशे पिडका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥ भगन्दरा तु विज्ञेया पिडकातो विपर्य्ययात् । पायौ स्याद्व्यङ्गुले देशे गूढमूला सरुज्वरा ॥" सु.नि.४अ. । प्रमेहजन्यविस्फोटकभेदे प्रमेहपिडकायां शराविकादौ । सा दशधा । See प्रमेहपिडका । कुष्ठपिडकायाम्, यवप्रख्यादौ । ता षोडश । मा.नि. । तासां लक्षणानि पर्य्याये मृग्याणि ।

**पिड़कालिका** । स्त्री । नेत्रमले । ष.र.पि.नि. ।

**पिण्डः** । पु । गोपके । निशादन । प.मु. । गर्भे । करिगण्डमूले । अम. । शरीरैकदेशे । त्रिका. । देहे । जवावृक्षे । सिह्लके । बले । मे. । मदनवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । लौहे । प.मु. । बोलनामगन्धद्रव्ये । गन्धबोल । रा.नि.व.६ । शरीरे । रा.नि.व.८ ।

**पिण्डकः** । पु । पिण्डमूलके । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ । गुणा —'पिण्डको वातल श्लेष्मी या ही रुच्यो महागुरु. ।" अत्रि.१६अ. । शिलारसे । अम. । क्ली । गन्धबोले । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.६।१३ । नवनीते । अत्रे ।

**पिण्डकन्दः** । पु । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

**पिण्डका** । स्त्री । मसूरिकायाम् । वै.निघ. ।

**पिण्डखर्ज्जूरः** । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । पिण्डखेजुर गाछ । प.मु. ।

**पिण्डखर्ज्जूरिका (री)** । स्त्री । दोपादिविदेशजातमधुमिष्टफलखर्ज्जूरीभेदे । पिण्डिखेजुर । मे. । सा द्विधा पिण्डी राजपिण्डी चेति । दे-

वीर्य्या —फल शीत हिम स्वादु गुरु दाहपि त्तश्रमघ्नं श्रमघ्न वीर्य्यवृद्धिकरम् अग्निमान्द्यकरं विषघ्न। रा.नि.व.११। See खर्ज्जूरी।

**पिण्डगुडचिका (ची)**। स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। रा नि व.३। [टीर।

**पिण्डगो(ड)स**। पु। गन्धबोले। भा। च

**पिण्डतगरः**। पु। तगरपुष्प। वै निघ।

**पिण्डतैलम्**। क्ली। वातरक्ताधिकारे तैलम्। "समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठ ससर्ज्जरसशारिवम्। पिण्ड तैल तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम्॥" कटुतैल ४ श मम, मञ्जिष्ठा, धुना, अनन्तमूल प्रत्येके ४ छटाक्। रत्र र। [रा नि व १२।

**पिण्डतैलक**। पु। सिह्लके। शिलारस।

**पिण्डपाद (द्य)**। पु। हस्तिनि। विका।

**पिण्डपुष्पम्**। क्ली। अशोकपुष्पे। जवापुष्पे। वै निघ। पद्मपुष्पे। मे। तगरपुष्पे। श र। पु। दाडिमवृक्षे। विका। [श मा।

**पिण्डपुष्पकः**। पु। शाकविशेषे वास्तूके।

**पिण्डफला**। स्त्री। कलाल्वाम्। प मु। सुचि १८८ "कालिपत्रपिण्डफलार्कमार्गी।" कटुतुम्ब्याम्। तिक्‌लाउ। लटा।

**पिण्डमुस्तकः (का)**। पु, स्त्री। नागरमुस्तायाम्। रा नि व ६।

**पिण्डमूल(क)म्**। क्ली। पञ्चविधमूलकान्तर्गतमूलके। गर्ज्जरमूलके। वातुला मूला। गुणा —कटूष्णं गुल्मवातघ्न। रा नि व ७।

**पिण्डयोनि**। स्त्री। योनिरोगभेदे। च द योनिरो चि। [ढि गाछ। रा नि व ८।

**पिण्डरोहिणकः**। पु। विकङ्कतवृक्षे। वैं

**पिण्डवीजः**। पु। (Oleander odorum.) कर्णिकारवृक्षे। रा नि व.६। [डि। वै निघ.।

**पिण्डशर्करा**। स्त्री। खटीशर्करायां। फूलद

**पिण्डस्वेद**। पु। पिण्डेन स्वेदे। वा उ २८अ।

**पिण्डहरिद्रा**। स्त्री। वनहरिद्रायाम्। शिंठी हरिद्रा। वै निघ।

**पिण्डा**। स्त्री। अस्तूरीभेदे। ऋगनाभिविशेष। मा कुलत्थिकाया किञ्चित् स्थूला। रा नि व १२। हरिद्रायाम्। वंशपत्रीवृक्षे। भा। खर्ज्जूरीवृक्षे। पिण्डायसे। पिण्डलोह। रा नि व १३।

**पिण्डाञ्जनम्**। क्ली। अञ्जनविशेषे। वा उ. १६अ।

**पिण्डात**। पु। सिह्लके। शिलारस। र.मा। गन्धरसे। रसर विप्पल्याद्यलौहे।

**पिण्डापा**। स्त्री। नाडीहिङ्गौ।

**पिण्डाभा**। स्त्री। शर्करामेदे। वै निघ।

**पिण्डाभ्रम्**। क्ली। करकायाम्। श मा।

**पिण्डामृता**। स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। वै निघ।

**पिण्डाम्लम्**। क्ली। धाइरीलिकुचाम्लवेतसजम्बीरकर्पूरनारङ्गफलवाडवसमभागमिश्रिते। "धाईरीलिकुचाम्लवेतसयुतं जम्बीरकर्पूरक नारङ्ग फलवाडवेस्त्विति तु पिण्डाम्लञ्च वीजाम्लकम्।" रा नि व २१। [१३।

**पिण्डायसम्**। क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा नि व.

**पिण्डार.**। पु। विकङ्कतवृक्षे। वैंइचि गाछ। वै निघ २भ ज्व। हवविशेषे। पिटुलि गाछ। मे। क्षपमदनवृक्षे। क्ली। (Trewia nudiflora) फलशाकविशेषे। हि पिण्डारा। फलगुणा —"पिण्डार शीतल बल्यं पित्तघ्नं कफकारक। पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं लघु॥" भा पू १भ शा व ज्योतिष्मतीनस्य।

**पिण्डाल. (लु)**। पुं। स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे। चुवडि आलु, गोल आलु, हाटिखोला आलु। मं पेंडालु। कं किलियगेरस। उन् घरा आलु। गुणा —मधुर शीत मूत्रकृच्छ्र दाहशोषविनाशन श्रम गुरु सन्तर्पण। रा. नि व ७। "पिण्डालुक श्लेष्मकर. सन्तर्पिकरो मदु।" चनि १६अ। कन्दगुडूच्यां। रा नि व ३।

**पिण्डालु(लू)कम्**। क्ली। हस्तालुके। गोल आलु। मे। आलु। हि सुथनी। गुणा —गुरु कफघ्न वातकोपनञ्च। राज। शाकं सर्षपशाकवत्। च सू २७अ।

**पिण्डासव.**। पु। मद्यत्यागसाधकविशेषे। स साधनविधि —"माक्षिकं पिप्पली पिप्पा गुड

मध्ये विभीतकाम् । उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपले नि-धापयेत् । तस्मात्पलं सुजातात्तु सलिलाञ्जलिसंयुतं। पिबेत्पिण्डासवो ह्येष:...... ।" च.चि.१९ष. । पिप्पलीकल्क: २ श. गुड़: २ श. मधु २श. वारि ४ श. एकत्र कलसस्थं कृत्वा त्रि:सप्तकं मासं वा यवपल्लमध्ये स्थाप्यम् ।

**पिण्डाह्वम्** । क्ली । तगरपादुके । र.सा.सं. ।

**पिण्डाह्वा** । स्त्री । नाडीहिङ्गौ । रा.नि.व ६।

**पिण्डि:** । स्त्री । पिण्डिकायाम् । पायेर डिम । श.टी.र. ।

**पिण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । श्वेतात्रिकायाम् । रा.नि.व.४ । इन्द्रवल्यां । "तन्मध्ये पिण्डिका तथा ।" रा नि व.१८ । तालवृक्षे । वै.निघ. । श्लाव्याम् । पिण्डीतगरे । पिण्डीखर्जूरे । मे. । नेत्राभिष्यन्दरोगे नेत्रकर्मभेदे । तदुक्तं—"युक्तमेव-नकल्कस्य पिण्डी कवलमात्रया । वस्त्रखण्डेन सन्बद्धा नेत्राभिष्यन्दनाशिनी । स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता । रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिवज्ज्ञो बुधैरयमिति ॥" भा. । पिण्डे । सा.कौ अश्मदारणे ।

**पिण्डिकोद्वेष्टनम्** । क्ली । जान्वधो जङ्घायां सपिण्डस्य दण्डादिपीड़नेनेव वेदनायां । पायेर डिम ओठा । मा.नि. ।

**पिण्डित: (कल्क:)** । पुं । शिलारसे । प म.। See सिह्लक: । रा.नि.व.१२ । क्ली । कांस्यधातौ । वै.निघ. ।

**पिण्डितैलम्** । क्ली । शिलारसे । वै निघ. ।

**पिण्डिनी** । स्त्री । गिरिकर्णिकायाम् । अपराजिता । रा.नि.व.२२ । [यके । वै.निघ. ।

**पिण्डिरिका** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । तण्डुली-

**पिण्डिला** । स्त्री । कर्कटीभेदे, गौड़ुम्बायां । गोमूक । प्र.च. ।

**पिण्डीतक:** । पुं । तगमदने । कान मयना । सु चि १४२५ष. । मदनवृक्षे । रा नि.व.८ । सि. यो छर्दि.चि. । भा.म.श्म कर्मचि । फणिज्झकवृक्षे । विश्व. क्ली । पिण्डीतगरे । उगरपाइका । विश्व. ।

**पिण्डीतकफलम्** । क्ली । क्षयमदनफले । पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि २५ष. । मदवकफले । वै.निघ. ।

**पिण्डीतगर: (क:)** । पुं, क्ली । तगरपुष्पविशेषे । उगरपाइका । कोङ्कणे पिण्डीतगरनाम्ना प्रसिद्ध: । त्रिका. । रा.नि.व.१० । रस.र.विष.चि. । [६।

**पिण्डीतरु:** । पुं । महापिण्डीवृक्षे । रा.नि.व.

**पिण्डीपुष्प:** । पुं। अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।

**पिण्डीर:** । पुं । दाडिमवृक्षे । त्रिका. । समुद्रफेने । श.टी.रा. । नकुल.१३ष. ।

**पिण्डोद्भवा** । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

**पिण्डोलि:** । पुं । चट्टे । वै.निघ. । त्रि° भुक्तसमुज्झिते । हे.च. ।

**पिण्या (का)** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लता फट्की । बन उच्छे । प.मु. । वै.निघ. ।

**पिण्याक:** । पुं, क्ली । तिलकल्के । थलि । तैलकिट्टे । तिलकूटा । रा.नि.व.१६ । "तिलादीना निष्पीडित. कल्क उद्धृततैलस्तिलादिपिण्ड: ।" हेमाद्रि: । च सू.२ष.तैलव्यापदपवाग्याम् । गुणा: —ग्लानिकरो रुक्ष: विष्टम्भी दृष्टिविकारकृच्च । भा.मू.६ष. । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व १२। हिङ्गौ । कुङ्कुमे । तैलपर्ण्याम् । नवणथोटी । चोलकन्दे । च.द.ग्रन्थि चि. ।

**पितामह:** । पुं । मुञ्जवृक्षे । मूंज । पितु: पितरि । वै.निघ. ।

**पितृग्रह:** । पुं । बालरोगभेदे । कृतोन्मादग्रहविशेष । तल्लक्षणं—"प्रेतानां स दिशति सस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्र: । मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्ट: ॥" मा.नि. । "रोमहर्षो मुहुर्भमि: ।" बा.उ ३ष. ।

**पितृज:** । त्रि । शरीरे पितृभागेतु केशश्मश्रुनखदन्तास्थिलोमशिरास्नायुधमनीषु । च.शा ३ष. ।

**पितृतर्पणम्** । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

**पितृप्रसू:** । स्त्री । सायङ्काले । चम. ।

**पितृप्रिय:** । पुं । मार्कवे । डोनराव । रा.

, नि व.४ । स्त्री । भगलक्ष्मी । भृङ्गराजे । "काल शाके । रा.नि.व २३ । [रा नि.व १६ ।

**पितृभोजनः** । पुं । माषे । माष कलाय ।

**पित्तम्** । क्ली । गोरोचनायां । च द.उन्मा चि । "सपित्त क्षितमञ्जन ।" (Fel.) Gall or bile पाचकाग्न्यपरनामकशरीरस्थतेजोधातौ । पित्त । हि पीत् मफ्रा । तत्स्वरूप यथा—"पित्तमुष्ण द्रव पीत नील सत्त्वगुणोत्तमम् । सर कटु लघु स्निग्ध तीक्ष्णमम्लन्तु पाकत ॥" भा. । प्रकोपगुणः —'पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारक चोष्ण द्रव ती क्ष्णमिदं मधौ बहु । वर्षान्तकाले भ्रमशर्वरावके मध्यन्दिनेऽन्नस्य जरे च कुप्यति ॥" रा.नि.व २१ । 'पित्त तीक्ष्णं द्रव पूति नील पीत तथैव च । उ ष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चाम्लमेव च । तद्गुणैस्त काले च मेघान्ते च विशेषत । मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्यत्यन्ने च कुप्यति ॥" सु सू २१अ. । "सर्व्व पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टव्रणापहम् । चक्षुष्य कटुती क्ष्णोष्णमुन्मादकृमिनाशनम् ॥" राज. । तच्च पाच करञ्जकसाधकलोचकभ्राजकभेदेन पञ्चविधमधि ष्ठानभेदत यथाक्रमं पक्वाशययकृत्प्लीहहृदय लोचनसर्व्वशरीरेषु तिष्ठति । एतेषाञ्च कर्म्माणि— "पाचकं पचते भुक्त शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रसमूत्र पुरीषाणि विरेचयति नित्यश । रञ्जक नाम य त्पित्त तद्रस शोणित नयेत् । यत्तु शोधकसञ्च तत् कुर्य्याद्बुद्धिं धृति स्मृतिम् । यदा लोचकसञ्च तत् रूपग्रहणकारणम् । भ्राजक कान्तिकारि स्यात्लेपा भ्यङ्गादिपाचकम् ॥" भा. । "पित्त पञ्चात्मक तत्र पक्वामाशयमध्यगं । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजस गुणोदयात् । त्यक्तं द्रवत्व पाकादिकर्म्मणानलम ब्दित । पचत्यन्न विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा । तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रह । करोति बलदानेन पाचक नामत स्मृतम् । आमाशया श्रित पित्त रञ्जक रसरञ्जनात् । बुद्धिमेधाभिमा नाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् । साधक हृद्गत पित्त रू पालोचनत स्मृतम् । दृक्स्थमालोचक त्वक्स्थं भ्रा जक भ्राजनात्त्वचम् ॥" वा. । See च्वि । पित्तप्रकृतिलक्षणम्—अकाले केशपक्वतागौरवर्ण तापम्लादिषु । यथा—"गौराकृतिर्द्वि सुकुमार मूर्त्ति शीत प्रयोगी मधुपिङ्गनेत्र । तीव्रोऽपि कोऽपि क्षणभङ्गरूक्षकामी मद्गुर्णवमलोमक स्या त् । गौल्यप्रियस्तिक्तरसानुभोजी द्वेषी च तीक्ष्णे च मनोभावेषी । स्तुतिप्रियो दन्तविशुद्धवर्णो ज्ञात स पित्तप्रकृतिर्मनुष्य ॥" अपि च्व । "पित्तप्रकृतिको लोको यादृशोऽय निगद्यते । अकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् । बहुभुक् तास्रनेत्रश्च स्व प्ने ज्योतींषि पश्यति । एवविधो भवेद्यस्तु पित्तप्र कृतिको नर ॥" भा पू १भ ।

**पित्तकफज्वरः** । पु । पित्तश्लेष्मज्वरे ।

**पित्तकरः (रत)** । त्रि । पित्तजनकद्रव्ये, वग्नकरीरादौ ।

**पित्तकासः** । पु । पित्तजन्यकासरोगे । लक्षण —"उरो विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुख स्तृषार्त्तः । पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् स पाण्डु परिदह्यमानः ॥" मा.नि. ।

**पित्तघ्नम्** । क्ली । घृते । मधुरतिक्तकषायद्रव्य-मात्रे । त्रि । पित्तनाशके शीतमृदुपिच्छिलगुणला त् । हृ.सू ४२अ ।

**पित्तघ्नी** । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

**पित्तज्वरः** । पुं । पित्तजन्यज्वरे । लक्षण— "वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व तथा वमि । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाक स्वेदश्च जायते । प्र लापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहौ मदस्तृषा । पीतवि ण्मूत्रनेत्रत्व पैत्तिके भ्रम एव च ॥" निदा. ।

**पित्तद्रावी (इन्)** । पु । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा.नि व.११ । त्रि । पित्तद्रवकारिणि ।

**पित्तधरा** । स्त्री । षष्ठ्यां शारीरकलायां, ग्रह ण्याम् । ग्रहणी । "या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमा माशयात् प्रच्युत पक्वाशयोपस्थित धारयति । सु. शा ४अ. । एवैव ग्रहण्युच्यते । "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी परिकीर्त्तिता ॥" सु उ.४०अ. ।

**पित्तनाड़ी** । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । पित्त जनकनाडीव्रणे । तल्लक्षणम्—"पित्तात्तु वाक्तर करो परिदाहयुक्ता पीतं सवत्यधिकमुष्णमह"श्च चापि ।" मा नि. ।

**पित्तपाण्डुः** । पुं । पित्तजन्यपाण्डुरोगे । लक्ष णं—"पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वित ।

मित्रविश्कोऽतिपित्ताभ पित्तपाण्डुामयी नर ॥ मा नि ।

**पित्तप्रकोपी ।** त्रि । पित्तवर्द्धके पानेऽन्ने च, यथाक्रम तक्रसुरादिके मांसादिके चेति। भा अस्त्र पि चि । "क्रोधशोकभयकामायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकटुम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्‌वरकप्रभृतिभि पित्तप्रकोपमापद्यते।" सु सू २१अ । [निगमे ।

**पित्तप्रवर्त्तनम् ।** क्ली । ऊर्द्धाधोमार्गेण पित्त

**पित्तभेषजम् ।** क्ली । मसूरे । वै निघ ।

**पित्तरक्तम् (शोणितम्) (त्तास्रम) ।** क्ली । रक्तपित्तरोगे । रा नि व २० । [चा चि

**पित्तरेता ।** त्रि। पित्तभूयिष्ठशुक्र । रस र सू

**पित्तरोग ।** पुं। पित्तकोपरोगे ।

**पित्तरोहिणी ।** स्त्री । पित्तजन्यगलरोगे । लक्षणम्—"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्त स्यात् ।" सु नि १६अ ।

**पित्तलम् ।** क्ली । हरिताले । प सु । भूर्ज्जपत्रे । श मा । स्वनामख्यातधातुविशेषे ... पीतलधातौ। पितल, कांचा पितल । हि पीतरी काँसीपीतरी । "राजरीति ब्रह्मरीति कपिला पिङ्गलापि च । रीतिरप्युपधातु स्यात् ताम्रस्य यशदस्य च ॥ पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैं । संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणा स्मृता ॥" गुणा —"रीतिकायुगल रूक्ष तिक्तञ्च लवण रसे । शोधन पाण्डुरोगघ्न क्रिमिघ्नं नातिलेखनम् ॥" भा पू १भ धा व । अस्य मारण शोधनञ्च ताम्रवत् ज्ञेयम् र सा स । त्रि । पित्तयुक्ते । स्त्री । जालपर्ण्याम् । रा नि व ४ । जलपिप्पल्याम् । मे ।

**पित्तवर्ग ।** पु। पञ्चविधपित्ते । तानि च मत्स्यगवाश्ववराहबर्हिजानि । मतान्तरे वाराहच्छागमाहिषमत्स्यमायूरजानि । "पित्तं पञ्चविध मत्स्यवराहबर्हिजम् ।" इति । र मा स । "वाराहच्छागमाहिषमत्स्यमायूरपित्तकमिति ।" मतान्तरम् । [निघ ।

**पित्तवल्लभा ।** स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै

**पित्तविदग्धदृष्टि ।** पु । दृष्टिरोगविशेषे । लक्षण यथा—"पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टि पीता भवत्यस्य नरस्य दृष्टि । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नर पित्तविदग्धदृष्टि ॥ प्राप्ते तृतीय पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टि पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥" मा नि ।

**पित्तवि(वी)सर्प ।** पु । पित्तजन्यविसर्परोगे । भा । लक्षण—"पित्ताद्द्रुतगति पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहित ।" मा नि ।

**पित्तव्याधिः ।** पु । पित्तजन्यरोगे । भा ।

**पित्तशूलम् ।** क्ली । पित्तजन्यशूलरोगे । लक्षण—"तृष्णादाहारतिक्षदङ्गूतलवणोत्तरम् । शूलं शीतसमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुध ।" मा नि । "पैत्ते तु शूले वमन पयोऽम्बु रसैस्तथेक्षो सपटोलनिम्बै । शीतावगाहा पुलिना सवाता कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि ॥ गुड शालियवा घृत र सर्पि पान विरेचन । जाङ्गलानि च मांसानि भेषज पित्तशूलिनाम् ॥" च द ।

**पित्तश्लेष्मज्वरः ।** पु । पित्तकफाधिकज्वररोगे । लक्षण—"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोह कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहु शीत पित्तश्लेष्मज्वराकृति ॥" मा नि ।

**पित्तसंशमनवर्ग ।** पु । पित्तशान्तिकरद्रव्यगणे । यथा—चन्दनकुचन्दनोशीरह्रीवेरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्वामूर्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिन्यग्रोधादिवर्गपद्ममूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्ग । सु सू ३८अ ।

**पित्तस्रावः ।** पु । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षण यथा—"पीतभासं नीलमुष्णं जलाभ पित्तस्राव स धरेत् सन्धिमध्यात् ।" सु उ २अ । [निघ ।

**पित्तहा ।** पु । पर्पटके । त्रि । पित्तघ्ने । वै

**पित्तहरः ।** पु । काकोल्यादिगणे । पित्तघ्ने ... । उशीरे । वै निघ ।

**पित्तातिसार ।** पुं। पित्तजन्यातिसाररोगे। See अतीसार । [च ।

**पित्तानुबन्ध ।** पु । दिनानुबन्ध । का चि ।

**पित्ताण्ड:** । पुं । अयस्य अण्डकन्दरोगे । ज. ८५.०क. ।

**पित्ताभिष्यन्द:** । पु । सर्व्वगताचिरोगभेदे । पित्तजन्य चोक् उठा । यथा—"दाहो धूमायन शोफ श्यावता वर्म्मनो बहि । अन्त श्वेदोऽयु पी तोष्ण राग पीताभदर्शनम् । चारीचितचताचिल पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ॥" वा उ.१५क. ।

**पित्तारि:** । पु । पर्पटे । क्षेत्पापडा । रा. नि.व ५ । लाचायाम् । लाहा । रा नि व ६ । व वेरचन्दने । रा नि व १२ ।

**पित्तिका** । स्त्री । शतपदीभेदे । केन्नुईवि शेष । सु कल्प ८ष. ।

**पित्तोत्क्लिष्टम्** । क्ली । नेत्रवर्म्मायरोगे । लक्षण यथा—'सदाहक्लेदनिस्तोद रक्ताभ स्पर्श नाचम । पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥" वा उ.८ष. ।

**पित्तोदरम्** । क्ली । पित्तजन्योदररोगे । तस्य लक्षण यथा—"यचोषदाहज्वरदाहयुक्त पीतं शि रा यत्र भवन्ति पीता । पीताचिविण्मूत्रनखानन स्य पित्तोदरं तत्त्वविराभिवृद्धि ॥" सु नि ७ष । पु । मध्यविपक्षयिकशाली । सु कल्प ८ष. ।

**पित्तोल्वण:** । त्रि । पित्ताधिके । वा चि.७अ ।

**पित्तोल्वणसन्निपात:** । पु । श्लायकारिस न्निपातज्वरे । तस्य लक्षण—"अतीसारो भ्रमो मू र्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते । पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि स न्निपातस्य लक्षयेत् ॥" भा म १भ ।

**पित्र्यर्ह:** । पु । माषकलाये । मे. ।

**पित्र्यम्** । क्ली । मधुनि । रा.नि व.१४ । पुं । माषे । माषकलाय । रा नि व १६ ।

**पिनस.** । पु । नासारोगे, अपीनसे । शिदा. ।

**पिनाक.** । पुं, क्ली । तन्नामकनीलाभ्रभेदे । वै निघ । See अभ्रम् ।

**पिन्याम.** । पुं । हिङ्गुनि । जटा. ।

**पिपासा** । स्त्री । तृष्णायाम् । रा नि.व २० । अत्र यवागू मरीकादिसिद्धा प्रशस्ता । च मू १४ ।

**पिपासु** । त्रि । तृष्णातुरे ।

**पिपिली** । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै निघ. ।

**पिपीलक:** । पु । कृष्णवर्णमहापिपीलिका याम् । वड डेयो पिंपडे । इ च. ।

**पिपीलिका (ली)** । स्त्री । पिपिल्याम् । पिंपडा । ता षडविधा —स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिका अङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति । ताभिर्दष्टे दशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवत । सु कल्प.८ष [शर्करायां । त्रिका. ।

**पिप्पटा** । स्त्री । शर्करायाम् । वै.निघ. । गुड

**पिप्पल.** । पु । अश्वत्थवृक्षे । र मा. । वा सू १५ष न्यग्रोधादि । पक्षिविशेषे । मे । क्ली । ज ले । त्रिका. । [८ष. । वीवनसूत्रे । मे. ।

**पिप्पलक** । पु, क्ली । स्तनाग्रे । मे । च शा.

**पिप्पलपर्णी** । स्त्री । मेदशृङ्ग्याम् । वै निघ ।

**पिप्पलि: (ली)** । स्त्री (Piper longum. Syn. Chavica Roxburghii) Long pepper. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । पिपूल आ- छ । हि पीपर । म पिप्पली । क हिप्पली । तै पिप्पलिचेट्टु । बम् बहालिपिपरि । ता. पिप्पि लि । पिप्पली वनपिप्पली गजपिप्पली सिंहपि प्पली चेति बहुधा । गुणा स्वस्वपर्याये स्पष्टा । सा गुणा —ज्वरघ्नी वृष्या तिक्तोष्णा कटु तिक्ता दीपनी मारुतश्वासकासश्लेष्मक्षयघ्नी च । रा.नि व ६ । आर्द्रपिप्पली कफकरी स्निग्धा शीतला मधुरा गुरु पित्तघ्नी च । शुष्का सा पित्तकोपनी । मधुना सा मेदोऽदिकफश्वासकासज्वरघ्नी मेधाग्निदिक री च । गुडेन सा जीर्णज्वराग्निमान्द्यहरी । तत्र भागैक पिप्पल्या भागद्वयञ्च गुडस्येति वृद्धा । भा पू १भ । कटुका पित्त शमयति मदुशीतवीर्य्यत्वा त् । सु सू ४०।४६ष । मद्यद्वे । मदव ५ । च व्यिकायाम् । शब्दच । रा नि.व ११ । क र्णगतरोगे । लक्षण—"एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुर. स्थिर । पिप्पली पिप्पलीमान .... ॥" वा.उ.१७ष. ।

**पिप्पलीखण्ड:** । पु । See खण्डपिप्पली ।

**पिप्पलीद्वयम्** । क्ली । पिप्पली गजपिप्पली चेति द्वये । च द.कफज्व चि निम्बादि. ।

**पिप्पलीमूलम्** । क्ली । स्वनामख्यातद्रव्ये

मूले। पिपूलमूल। म पिपलीमूल। क हिप्पलि येवेर। तें पिप्पलीदुम्। गुणाः—कटूष्ण श्लेमघ्न मिच दीपन वातरोगघ्नं रोचन पित्तकोपनच। रा नि व ६। रोचन कटूष्णं लघु भेदि कफवातो दरघ्नम् आनाहप्लीहगुल्मघ्न श्वासक्षयहरच। भा। च द। "नदीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरै।"

**पिप्पलीरसायनम्**। क्ली। मेधाकररसाय नविशेषे। "तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्व्वाह्णे भुक्काग्रे भोजनस्य च। पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिता। प्रयोज्या मधुसंयुक्ता रसायनगुणैषिणा॥" च चि १अ।

**पिप्पलीवर्द्धमानम्**। क्ली। रसायनविशेषे। यथा—प्रथमदिने दश पिप्पलीतण्डुल दुग्धेनारभ्य प्रतिदिन दश दश दशाहपर्यन्त वर्द्धयेत्। अथ क्रमेण प्रत्यह दश दश ह्रासयित्वा पुनर्नवाह्निक यावत् पूर्व्ववत् दुग्धेन सेवेत, प्रतिदिनञ्च औषध पाके सति सघृतदुग्धं षष्टिकान्न भक्षयेत्। इति उत्तमस्य मात्रा। मध्यस्य षट्, हीनस्य त्रीणि च मात्रा। च चि १अ।

**पिप्पल्यादिकषायः**। पु। पिप्पल्यादिगण सिद्धे कफपाचनकषाये। सु। १। पिप्पलीमूल गुडूचीविश्वभेषजसिद्धे कषाये वातज्वरे हिते। वा चि.१अ। २। पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाह्वरे णुभि कृते कषाये वातज्वरे हिते। च द।

**पिप्पल्यादिगण.**। पु। गणोऽयं वातकफह र, दीपनश्च। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकश्र ङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपा ठाजीरकसर्षपमहानिम्बमदनफलहिङ्गुभार्गीमूर्व्वा तिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति।" सु सू ३८अ।

**पिप्पल्याद्यघृतम्**। क्ली। शूले घृतम्। गव्य घृतं ४ श। क्वाथार्थे—पिप्पली ४ श वारि ६४ श शे १६ श। कल्कार्थे—पिप्पली १ श.। भ न्यत्रसन्निपातज्वरे—गव्यघृतं ४ श,। कल्कार्थे— पिप्पली रक्तचन्दनं मुस्तम् उशीरं कटुकी इन्द्रयव भूम्यामलकी अनन्तमूलम् अतिविषा शालपर्णी द्राक्षा आमलकं बिल्वमूलत्वक त्रायमाणा (वना द्रुयूद) कण्टकारी, एषां प्रति २ तो, वारि १६ श.। रस,र।

**पिप्पल्याद्यलेह**। पु। हिक्कायाम् कासे च लेह। "पिप्पल्यामलकद्राक्षाकोलास्थिमधुशर्क रा—विडङ्गपुष्करैर्य्यक्तो लेहो हन्ति सुदुर्ज्जयम्॥" रस चि। रस र। अन्य छदौँ—"पिप्पलीमूल पिण्डाभविकङ्कतयन्दुभैरवैः। योजितो नियत ह न्ति लेह सर्व्वदिरामयम्॥" पिण्डाभ गन्धरस। इन्दु कर्पूर। सर्व्वसम लौहचूर्णं ग्राह्यम्। रस र।

**पिप्पिका**। स्त्री। दन्तमले। चिका।

**पिप्लु.**। पु। जतुमणौ। जडूल। च द १अ।

**पिम्परि**। पु। प्लक्षमवे। रा नि व ११।

**पियारकम्**। क्ली। खनामख्यातफले। (पि यार) फल। अर्क।

**पियाल.**। पु। (Buchanania latifolia) खनामख्यातमहातरौ। अस्य बीज चिरौञ्जीति लोके। पियाशाल। हि नियवेर। म चारोली। पञ्जा चिरोञ्जी। उत् चक। ता काटमरा। सु सू ३८अ। वा सू १५अ न्यग्रोधादि। बीजगु णा—गुरु सर दाहज्वरत्यघ्न। रा नि व ११। मधुर स्निग्धं बृहण वातपित्तघ्न। राज। च सू. २४अ। तैल विभीतकतैलगुण। पियालमज्जा मधुरी वृष्य वातपित्तघ्न। सु सू ४६अ। अस्य निर्यास उदरामयघ्न ग्रीवामासयन्त्रिप्रोपि च हित। See चखढ़।

**पियालाख्यज.**। पु। पियालफलमज्जायां। पियाल आंटीर गुठ। भैष शूलचि पूगखण्डे।

**पिलिपिच्छिका**। स्त्री। शिशोर्मातृकायह भेदे। या एकादशे दिने मासि वर्षे वा गृह्णाति। तेन बालस्य ज्वरगात्रभङ्गादिर्भवति। च द बाल चि।

**पिलुकः**। पु। पीलुवृक्षे। श र।

**पिलुनी (पर्णी)**। स्त्री। मूर्व्वायां। र मा.।

**पिल्लः**। पु। क्लिन्ननेत्ररोगे। अम। वा उ १६अ।

**पिल्लका**। स्त्री। करेणुकायाम्। श मा।

**पिशाच. (ग्रह)**। पु। भूतग्रहविशेषे। पि शाचग्रहलक्षणं यथा—"उद्धस्त कृशपरुषोऽचिर प्रलापी दुर्गन्धी भृशमशुचिस्तथातिलोल। बह्व शी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्ट॥" मा नि,।

**पिशाचघ्नः** । पुं । श्वेतसर्षपे । प.मु. ।

**पिशाचद्रुः (वृक्षः)** । पुं । शाखोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । त्रिका. । र.मा. ।

**पिशाचिका (ची)** । स्त्री । सूक्ष्मजटामांस्याम् । See आकाशमांसी ।

**पिशितम्** । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१८ । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

**पिशितरोहिणी** । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

**पिशितोदकम्** । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

**पिशिनी, पिशी** । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।

**पिशीतकः** । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

**पिशुः (ना)** । स्त्री । स्पृक्कायाम् । गन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । (ना) पृश्निपर्ण्यां । চাকুলে । वै.निघ. ।

**पिशुनम्** । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । मे. । पु । तगरे । काके । कार्पासे । वै.निघ ।

**पिष्ट(क)म्** । क्ली । सीसके । सीस । अस्थिभक्षविशेषे । सु. । पु । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. । तिलकल्के । তিলকুটো । रा.नि.व.१६ । पु क्ली । शुक्लगताक्षिरोगभेदे । लक्षणम्—"उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः ।" सु.उ.४अ. । "श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतं । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥" भा.म.४भ. । तण्डुलचूर्णादिकृतभक्ष्यद्रव्यविशेषे । পিঠে । सा. गुणा.—"पिष्टं प्राप्यकर कफं विदाहि गुरु दुर्जरम् ।" शालितण्डुलपिष्टकगुणा. — "शालिपिष्टमया भक्ष्या कफपित्तविनाशना ।" वैदलजपिष्टगुणा.—"वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिष्टमारुताः ।" गुडादिकृतपिष्टगुणा.—"सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः । भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणाः पराः ॥" खेटसिद्धगोधूमकृतभक्ष्यगुणाः—"सखेटाः खेटसिद्धाश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा हृद्या बल्योपचयवर्द्धनाः ॥" राज.१प. ।

**पिष्टपचनम्** } क्ली । पिष्टकपचनपात्रे । চে-
**पिष्टपाकभृत्** } नाली । अम १ दि.प. ।

**पिष्टपाचकः** । त्रि । पिष्टकपाककारिणि ।

**पिष्टपायसः** । पुं, क्ली । क्षसरायाम् । খিচুড়ী । प.मु. ।

**पिष्टपूरः** । पुं । घृतभर्जितगोधूमकृतखाद्यद्रव्ये । पूरपिठে । वटके । वड़া । त्रिका. ।

**पिष्टमेहः** । पुं । प्रमेहरोगविशेषे । অত্র নরঃ सपुलकं पिष्टरसतुल्यं मेहति । लक्षणं—"सहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं स्मृतम् ।" मा.नि ।

**पिष्टयोनिः** । स्त्री । खर्परपीलिकायाम् । वै.निघ. । [सी, वटी । इं.न. ।

**पिष्टवर्त्तिः** । पु । मुद्गादिकृतपिष्टकभेदे । চাপ

**पिष्टवान्** । त्रि । शुक्ले । भा.नै.री.चि ।

**पिष्टवैकृतम्** । क्ली । पिष्टान्ने । वै.निघ. ।

**पिष्टसौरभम्** । क्ली । चन्दने । हारा. ।

**पिष्टातः** । पु किङ्किराते । আবীর । त्रिका. ।

**पिष्टिकम्** । क्ली । तण्डुलजतण्डुलीरे । আস্কে । रा.नि.व.१६ ।

**पिष्टिका** । स्त्री । पिष्टकभेदे । ডালপিঠে । इड्डरी । तत्करणविधि.—"दालि सन्धापिता तोये ततो पक्वकचुका । शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥" भा.पू.२भ.कृतान्न.व. ।

**पिष्टो(ष्टौ)ड़ी (पड़ी)** । स्त्री । श्वेताद्रीपुष्प । रा.नि.व.४ ।

**पिस्तम्** । क्ली । (Pistacia vera.) The pistachio nut tree. पेस्ता इति प्रसिद्धे कावेलदेशीयफले । পেস্তা । गुणा —उष्णं दीर्घस्थ्ण्णकर । अस्य वेष्ठनं फल्लोर्णं हितम् ।

**पीचः** । पु । अधरचिबुके । চোয়াল । वै.निघ. ।

**पीठः** । पु, क्ली । चित्रकवृक्षे । भा. । देवस्नाने । यावकालादिचूर्णे । वै.निघ. । आसने । পিঁড়ি, চৌকী, কুশাসন । श.र. ।

**पीठसर्पी** (न्) । पुं । पङ्गौ । खञ्जे । হাপু ।

**पीड़नम्** । क्ली । पीड़ायाम् । চাপন; টিপন । मा.नि. । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.स.११अ. । व्रणस्य पूयनिर्हरणार्थम् अङ्गुष्ठादिना पीडायाम् । টিপা । सु.

**पीड़ा** । स्त्री । पीडने । अम. । शारीरादिवइ विषरोगे । सु. ।

**पीड़ाभञ्जीरसः** । पुं । शूलाधिकारे रस. । अभ्रभस्म १ भ पारद १ भ. गन्धकः १ भ. जै पालवीज २ भ टङ्कणचार १ भ. । जम्बीररसेन मर्दयम् । मात्रा कोलमिता । अनु. गुडकाञ्जिके । रस.चि. ।

**पीतः** । पुं। वेतसलतायां। বেত গাছ। र.मा.। अङ्कोलवृक्षे। আকোড গাছ। रा.नि.व.९। आखोटवृक्षे। আখড়া গাছ। रा.नि.व ९। पुष्परागमणौ । रा नि व.१३ । शालिधान्यविशेषे । नन्दिवृक्षे । सोमलताभेदे । पीतझिण्ट्यां । वै.निघ.। हरिद्रावर्णे। अम.। क्ली। पद्मकाष्ठे। रा.नि.व १२ । हरिताले । रा.नि.व.१३ । पीतोशीरे । कुङ्कुमे । कुसुम्भे । मशाले । पद्मकेसरे । पीतचन्दने । वै निघ । पाने । मे. ।

**पीतकम्** । क्ली । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । काष्ठा गुरुणि । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । वर्व्वूरभेदे । मधुनि । गर्व्वरमूले । पीतजीरके । पीतलोध्रे । किराततिक्ते । চিরাতা । वै.निघ. । सुवर्णे । रीतौ । পিতল। स्वर्णमाक्षिके । रा.नि व.१३ । हरिताले । अम । पु । पीतशालवृक्षे । पियाशाल। र.मा.। पृथुशिम्बश्यामाकवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । रा. नि व.९ । चिरविल्वे । सु मृ.३८ । नन्दिवृक्षे । रा नि व १२ ।

**पीतकचूर्णम्** । क्ली । मुखरोगे चूर्णम् । "मन शिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धव । दार्वीत्वक् चेति सञ्चूर्ण माक्षिकेण समायुत । मूर्च्छित घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।" च.चि २६अ. ।

**पीतकटुकी** । स्त्री । पीतरोहिण्याम् । পীত বর্ণ কটকী । प.मु. । [कन्या । वै निघ. ।

**पीतकदली** । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা

**पीतकद्रुः (मः)** । पु । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि व.९ । [रा नि.व ७ ।

**पीतकन्दम्** । क्ली,पु। गर्ज्जरमूलके । গাজর।

**पीतकरवीरः** । पुं । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । পীতপুষ্প করবীরবৃক্ষ। गुर्ण. साधारणकरवीर तुल्य. । रा.नि.व.१० । See करवीर ।

**पीत(ति)का** । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व ६। मेष सुम री.चि. । स्वर्णयूथिकायाम् । रा नि.व.१० । कुष्माण्डे । घोषालतायाम् । वै.निघ । सङ्काया । পিড়িংশাক । वा.व्या.चि हिमसागरतैले । शतपदीनामकीटभेदे । सु कल्प.८अ । कृच्छ्रसाध्यलूताविशेषे ।

**पीतकाञ्चनः** । पुं । पीतपुष्पकाञ्चनभेदे । गुणाः—"पीतस्तु काञ्चनो ग्राही दीपनो व्रणरोपणः । तुवरो मूत्रकृच्छ्रस्य कफवायोश्च नाशनः ।" वै.निघ. ।

**पीतकायता** । स्त्री । पित्तजरोगे ।

**पीतकावेरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । पित्तले । मे. ।

**पीतकाष्ठम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । পদ্মকাষ্ঠ। पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । पु । हरिद्रुवृक्षे । रा नि व ९ । [लायाम् । रा.नि.व ३ ।

**पीतकीलका (ला)** । स्त्री । आवर्त्तकीलायाम् ।

**पीतकुरवः (कः)** । पु । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See किडिरात ।

**पीतकुष्माण्डम्** । क्ली । वैदेशिककुष्माण्डे। বিলাতি কুমড়া । गुणा —"अपर पीतकुष्माण्डं गुरु पित्तकर परं । अग्निमान्द्यकर स्वादु शैत्यघ्नं वातकोपनम् ।" आत्रेय. ।

**पीतकुसुमः** । पु । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । रा.नि.व १० । See किडिरातः ।

**पीतगन्धम्** । क्ली। पीतचन्दने । रा नि.व.१२।

**पीतगन्धकः** । पु । गन्धके । वै.निघ. ।

**पीतघोषा** । स्त्री । पीतपुष्पघोषालतायाम् । ঝিঙে । পীত ঘোষা । प मु ।

**पीतचन्दनम्** । क्ली । कलम्बक इति द्राविड़देशप्रसिद्धे पीतवर्णचन्दनकाष्ठे । कलीन्दीति मद. । गुणा —रक्तचन्दनतुल्यगुण व्यङ्गनाशनम् । भा । वातघ्न । मद. । शीतल तिक्त कुष्ठकण्डूविषविकादद्रुभित्दरं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व १२ । कुङ्कुमे । दारुहरिद्रायाम् । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

**पीतचम्पकः** । पुं । स्वर्णचम्पके । जटा. ।

**पीतजातिः** । स्त्री । स्वर्णजातिवृक्षे । वै.निघ.।

**पीतझिण्टी** । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे।

पीत सोंठी। घटिकाग्रहयाम्। रा.नि.व.५।

**पीततण्डुलः।** पुं। कङ्गुणीधान्ये। काउनी धान। रा.नि.व.१६। सर्जतरौ। शाल गाछ। वै.निघ.। स्त्री। घटिकाग्रहयाम्। रा.नि.व ४।

**पीततण्डुलिका।** स्त्री। सर्जवृक्षे। शाल गाछ। वै.निघ.। [पि। त्रिका।

**पीततुण्डः।** पुं। पक्षिविशेषे, कारण्डवपक्षि

**पीततैला।** स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। ल ताफटकी। रा.नि.व ३। वा.सू.१५अ.अर्कादि।
"प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्य्या।"

**पीतदन्तता।** स्त्री। पित्तजन्यदन्तरोगे।

**पीतदारु:।** पुं, क्ली। दारुहरिद्रायाम्। रा नि.व.६। सु चि.१८अ.। सरलायाम्। सरल काष्ठ। र.मा। हरिद्रायाम्। वै.निघ.। देवदारुणि। र.मा.। हरिद्रुवृक्षे। रा.नि.व ८। किरा ततिक्तके। पूतिकरञ्जे। वै निघ.।

**पीतदुग्धा।** स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। शेयाल काँटा। हि चोक। चोरिण्याम्। थिकई। रा नि व ५। सातलायाम्। वै.निघ.।

**पीतद्रुः।** पु। देवदारुभेदे, सरले। प.मु। दारुहरिद्रायाम्। रा.नि.व.६।

**पीतद्रुमः।** पु। हरिद्रावृक्षे। वा.चि ६अ.। सरलदेवदारुणि। दारुहरिद्रायाम्। अम.।

**पीतनः (कः)।** पुं। आम्रातकवृक्षे। आमड़ा गाछ। प्लक्षवृक्षे। रा.नि.व.११।२३। क्ली। कुङ्कुमे। हरिताले। पीतदारुणि। आम्रातकफले। वै.निघ.। [निघ.।

**पीतनखता।** स्त्री। पित्तजन्यनखरोगे। वै.

**पीतनागः।** पुं। चन्द्रपणसे। आनारस। वै निघ.।

**पीतनी।** स्त्री। शालपर्ण्याम्। मद.।

**पीतनेत्रता।** स्त्री। पित्तजनेत्ररोगे। भा.।

**पीतपरागः।** पुं। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

**पीतपर्णी।** स्त्री। वृश्चिकाल्यां। विछाती। प च.। [चि.८अ.।

ी (न्) । पुं। वाप्यालकभेदे। च.

**पीतपाठी (न्)।** पुं। चित्रकवृक्षे। निघ.।

**पीतपादपः।** पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे बड़ शोणा गाछ। रा.नि.व.६। पीतलोध्रवृक्षे वै.निघ.। [पाथी। हिं.व

**पीतपादा।** स्त्री। सारिकायाम्। शालि

**पीतपिष्टम्।** क्ली। सीसके। वै.निघ.।

**पीतपुष्पः।** पुं। पीतभिण्ट्याम्। कण्टाभेया इति लोके। कर्णिकारे। मदनविशेषे। प मु। इङ्गुदीवृक्षे। र मा.। कर्णिकारवृक्षे। च.। काञ्चनारवृक्षे। रक्त काञ्चन वृक्ष च क्षवृक्षे। रा नि.व १०। क्ली। आड्हल्यपुष्पे। नि.व.४। कुष्माण्डे। भा.पू.१भ.। पीतवर्णपुष्पमा

**पीतपुष्पकः।** पुं। वर्बूरवृक्षे। वै निघ.।

**पीतपुष्पका।** स्त्री। कर्कटीभेदे। वन काँकुडी। वै.निघ।

**पीतपुष्पा।** स्त्री। श्वेतवाप्यालके। प.मु। इन्द्रवारुणीलतायाम्। रा.नि.व ३। कोषातकीलतायाम्। झिङ्गा। प मु.। पीतपुष्पवाप्यालकेपीत वेडला। पीतभिण्ट्याम्। पीत सौंटी र.मा। झिञ्झिरीटायां। रा.नि.व ४। आ…कायाम्। रा.नि.व.१६। पीतकरवीरे। स्वर्णयूथिकायाम्। गणिकारिकायाम्। वै.निघ।

**पीतपुष्पिका (ष्पी)।** स्त्री। महाबलायाम् रा.नि.व.४। त्रपुष्यां। शशा। रा.नि.व.७। इन्द्रवारुणीलतायाम्।…। श्वेत अपराजिता। महाकोषातकाम्। नि व ३। पीतयूथिकायाम्। अतिबलायाम्। हाशपवृक्षे। वै.निघ.।

**पीतपृष्ठा।** स्त्री। वराटिकाभेदे। रा.नि १३। [करवी। रा.नि.व.१

**पीतप्रसवः।** पुं। पीतकरवीरवृक्षे। पी

**पीतफलः (कः)।** पुं। शाखोटवृक्षे। शेओड़ा गाछ। त्रिका.। धवतृक्षे। धाओड़ा गाछ। विष कर्मरङ्गवृक्षे। कामराङा गाछ। रा.नि.व ११

**पीतफेनः।** पुं। अरिष्टकवृक्षे। रीठा गाछ वै निघ.।

**पीतबलिः** । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

**पीतवालुका** । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

**पीतभद्रकः** । पुं । देववर्व्वूरवृक्षे । वै.निघ. ।

**पीतभस्म** । क्ली । भस्मीकरणेन पारदस्य पीतीकरणे । यत् सर्व्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः प्राह । तत्प्रकरणं—“मर्द्दयेत् रसगन्धौ च हस्तिशुण्डीरसैर्दृढं । मूषाचीकरणैः पिष्टा पर्य्यन्तं दिनसप्तक. । विशुष्य वालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत् । दिनमेकं ददेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि । एवं निष्पद्यते पीतः शीतः सूतस्तु गृह्यते । पर्णखण्डेन तद्गुञ्जां भक्षयेत् सूयतां मया । धृतोयं कुरुते पूर्व्वमुदराणि विनाशयेत् । ज्वराणां नाशनः श्रेष्ठः तद्वत् श्रीसुखकारकः । बलप्रदः सदा देहे जरानाशनतत्परः । चङ्क्रमाद्दादिक दोषं सर्व्वं नाशयति यत्नात् । एतच्चाग्रपरः सूतो रसात् सर्व्वाङ्गसुन्दरात् ।” र.सा.सं. ।

**पीतभृङ्गराजः** । पुं । पीतपुष्पभृङ्गराजवृक्षे । हलुद भीमराज । ( केशुटे । गुणाः—तिक्तोष्ण. चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोफघ्नः नीलपुष्पश्च रसायनः । रा.नि.व.४ ।

**पीतमणिः** । पुं । पुष्परागमणौ । रा नि व.१३ ।

**पीतमण्डलदर्शनः** । पुं । पित्तजज्वरदोषे । निदा. । [वाङ् । वै.निघ. ।

**पीतमण्डूकः** । पुं । स्वर्णमण्डूके । सोणा ।

**पीतमस्तकः** । पुं । हद्ग्रीमपक्षिणि । वै.निघ. ।

**पीतमाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा नि.व.१३ ।

**पीतमुण्डः** । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ । [मा. ।

**पीतमुद्गः** । पुं । सुवर्णमुद्गे । सोना मूग । र.

**पीतमूत्रता (त्वम्)** । स्त्री, क्ली । पित्तजमूत्ररोगे । भा. । [मूत । रा.नि व.७ ।

**पीतमूल(क)म्** । क्ली । गर्ज्जरमूलके । गाजर

**पीतमूली** । स्त्री । रेवतमूलविशेषे । रेउचिनि इति लोके । यथा—“मञ्जिष्ठा पीतमूली च भव्या वा मदुरेचनी । दन्ताकोषनतोवारं रक्तमान्यमरोचकम् । विट्मार्ग्गे शीतपित्तञ्च दुष्टप्रवृत्तिरोधनी ।” (चक्रदत्ता) ।

**पीतयूथी (थिका)** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । स्वर्ण जूई । रा.नि व.१० ।

**पीतरक्तः (कः)** । क्ली । पुष्परागमणौ । रा नि. व.१३ । पद्मकाष्ठे । वै.निघ ।

**पीतरत्न(क)म्** । क्ली । मणिविशेषे । पोखराज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व ।

**पीतरम्भा** । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपाकलार गाछ । रा.नि.व.११ ।

**पीतरसः** । पुं । कशेरौ । केशुर । प.मु. ।

**पीतरागम्** । क्ली । सिक्थके । मम । पद्मकेसरे । रा नि.व.१२ । पुं । पीतवर्णे । वै निघ ।

**पीतरोहिणी** । स्त्री । पीतकटुकायाम् । पीतकट्की । प मु. । काश्मर्य्याम् । गाम्भार । भा. ।

**पीतल(क)म्** । क्ली । रीतौ । पितल । रा. नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

**पीतलोहम्** । क्ली । पित्तले । हे.च. ।

**पीतवर्णः (कः)** । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काञ्चनवृक्षे । वै. निघ. । क्ली । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । [लता । वै.निघ. ।

**पीतवल्ली** । स्त्री । आकाशवल्लयाम् । आलोक्

**पीतविट्कता** । स्त्री । पित्तविकारजरोगे ।

**पीतवीजा** । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

**पीतवृक्षः** । पुं । पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे । बड़ सोना गाछ । रा.नि.व.९ । पीतशोभवृक्षे । सदसदृशदारौ । रा.नि व १२ ।

**पीतशा(सा)लः (कः)** । पुं । असनवृक्षे । पियालवृक्षे । पियाशाल । हिं असन, असना । मं बिवळा । तें मद्दि । बम्. अरन् । अम. । अस्य त्वक्काथः उदरामयघ्नः, प्रमेह, नाडीव्रणे हितः ।

**पीतशालिः** । पुं । सुगन्धशाली । सरु धान । रा.नि.व.१६ ।

**पीतसहाचरः** । पुं । पीतझिण्टाम् । च.द. वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

**पीतसारः** । पुं । चन्दनवृक्षे । श्वेतचोड़ गाछ । रा नि.व.९ । सिह्लके । शिलारस । रा.

पीत झाँटी । धुरिकाह्वयाम् । रा.नि.व.५ ।

**पीततण्डुलः** । पुं । कङ्गुनीधान्ये । काङ्नी धान । रा.नि.व.१६ । सर्जतरौ । शाल गाछ । वै.निघ. । स्त्री । धुरिकाह्वयाम् । रा.नि.व.४ ।

**पीततण्डुलिका** । स्त्री । सर्ज्जवृक्षे । शाल गाछ । वै.निघ. । [पि । त्रिका ।

**पीततुण्डः** । पुं । पक्षिविशेषे, कारण्डवपक्षि

**पीततैला** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । रा.नि.व.३ । वा.म.१५अ.अर्कादि । "प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्य्या ।"

**पीतदन्तता** । स्त्री । पित्तजदन्तरोगे ।

**पीतदारुः** । पुं, क्ली । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु.चि.१९अ. । सरलायाम् । सरल काष्ठे । र.मा. । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । देवदारुणि । र.मा. । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि.व.८ । किरातत्तिक्ते । पूतिकरञ्जे । वै.निघ. ।

**पीतदुग्धा** । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् । शेयाल काँटा । हि चोक । चोरिण्याम् । चिकई । रा.नि.व.५ । सातलायाम् । वै.निघ. ।

**पीतद्रुः** । पुं । देवदारुभेदे, सरले । प.मु. । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

**पीतद्रुमः** । पुं । हरिद्रावृक्षे । वा.चि.६अ. । सरलदेवदारुणि । दारुहरिद्रायाम् । भम ।

**पीतनः (कः)** । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११।२३ । क्ली । कुङ्कुमे । हरिताले । पीतदारुणि । आम्रातकफले । वै.निघ. । [निघ. ।

**पीतनखता** । स्त्री । पित्तजनखरोगे । वै.

**पीतनागः** । पुं । चन्द्रपर्ण्यां । आनारस । वै.निघ. ।

**पीतनी** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । मद. ।

**पीतनेत्रता** । स्त्री । पित्तजनेत्ररोगे । भा. ।

**पीतपरागः** । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

**पीतपर्णी** । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । बिछाती । अ.च. । [चि.८अ. ।

**पीतपाकी (इन्)** । पुं । ...

**पीतपाठी (इन्)** । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

**पीतपादपः** । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड़ शोणा गाछ । रा.नि.व.८। पीतलोध्रवृक्षे । वै.निघ. । [पाश्री । हे.च. ।

**पीतपादा** । स्त्री । सारिकायाम् । शालिक

**पीतपिष्टम्** । क्ली । सीसके । वै.निघ. ।

**पीतपुष्पः** । पुं । पीतझिण्ट्याम् । कर्णगेलुया इति लोके । लक्ष्मणबिन्दारी । गन्धर्वाविशेष । प.मु. । इङ्गुदीवृक्षे । र.मा. । कर्णिकारवृक्षे । श.च. । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन वृक्ष चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्ली । आहुल्यक्षुपे । रा.नि.व.४। कुष्माण्डे । भा.पू.१भ.। पीतवर्णपुष्पमात्रे ।

***पीतपुष्पकः*** *। पुं । वब्बूरवृक्षे । वै.निघ. ।*

**पीतपुष्पका** । स्त्री । कर्कटीभेदे । वन काँकुड़ी । वै.निघ. ।

**पीतपुष्पा** । स्त्री । श्वेतवाह्यालके । प.मु. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व.३ । कोपातकीलतायाम् । त्रि.श. । प.मु. । पीतपुष्पवाह्यालके । पीत वेडेला । पीतझिण्ट्याम् । पीत झाँटी । र.मा. । झिञ्झिरीटायां । रा.नि.व.४ । आढक्याम् । रा.नि.व.१६ । पीतकरवीरे । स्वर्णयूथिकायाम् । गणिकारिकायाम् । वै.निघ. ।

**पीतपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । महाबलायाम् । रा.नि.व.४ । त्रपुष्यां । शशां । रा.नि.व.७ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । *बाबानशशा । शङ्खपुष्पी ।* श्वेत अपराजिता । महाकोषातक्याम् । रा.नि.व.१ । पीतयूथिकायाम् । अतिबलायाम् । महाशणवृक्षे । वै.निघ. ।

**पीतपृष्ठा** । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि.व.१३ । [कन्दवी । रा.नि.व.१० ।

**पीतप्रसवः** । पुं । पीतकरवीरवृक्षे । पीत

**पीतफलः (कः)** । पुं । शाखोटवृक्षे । शेओड़ा गाछ । त्रिका. । धववृक्षे । धाओया गाछ । त्रिका. । कर्मरङ्गवृक्षे । कामराङा गाछ । रा.नि.व.११ ।

**पीतफेनः** । पुं । अरिष्टकवृक्षे । रीठा गाछ । वै.निघ. ।

**पीतबलिः** । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

**पीतवालुका** । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

**पीतभद्रकः** । पुं । देववर्वूरवृक्षे । वै.निघ. ।

**पीतभस्म** । क्ली । भस्मीकरणेन पारदस्य पीतीकरणे । यत् सर्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः आह । तत्प्रकरणं —"मर्दयेत् रसगन्धौ च हस्तिशुण्डीरसैर्द्दढं । मूषायां करसैः, दिन पर्यन्तं दिनमनन. । विद्ध्य बालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत् । दिनमेकं दहेदग्निं मन्दं मन्दं त्रियावधि । एवं निपात्यते पीतः भीतः सूतस्तु गृह्यते । पर्णखण्डेन सहन्त्रा भक्षयेत् श्रूयतां मया । त्रुद्दोर्घं कुरुते पूर्ब्बमुदराणि विनाशयेत् । ज्वरार्त्ता नाशन. श्रेष्ठः तद्वत् श्रीसुखकारकः । बलप्रदः सदा देहे जरानाशनतत्परः । भङ्गभङ्गादिकं दोषं सर्ब्बं नाशयति चयात् । एतस्मात्परः सूतो रसात् सर्ब्बाङ्गसुन्दरात् ।" र.सा.स. ।

**पीतभृङ्गराजः** । पुं । पीतपुष्पभृङ्गराजवृक्षे । हलुद भीमराज । কেশুতে । गुणाः —तिक्तोष्णः चक्षुष्य. केशरञ्जनः कफामयशोफघ्नः नीलपुष्पवत् रसायनः । रा.नि.व.४ ।

**पीतमणिः** । पुं । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ ।

**पीतमण्डलदर्शनः** । पुं । पित्तज्वररोगे । निदा. । [व्याङ् । वै.निघ. ।

**पीतमण्डूकः** । पुं । स्वर्णमण्डूके । সোণা ।

**पीतमस्तकः** । पुं । हरितशेनपक्षिणि । वै.निघ. ।

**पीतमाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा. नि.व.१३ ।

**पीतमुण्डः** । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ । [मा. ।

**पीतमुद्गः** । पुं । सुवर्णमुद्गे । সোনা মুগ । र.

**पीतमूत्रता (त्वम्)** । स्त्री, क्ली । पित्तजमूत्ररोगे । भा. । [मूत । रा.नि.व.७ ।

**पीतमूल(क)म्** । क्ली । गर्ज्जरमूलके । গাজর

**पीतमूली** । स्त्री । रेवतमूलविशेषे । रैवचिनि इति लोके । यथा—"अश्विनी पीतमूली च वन्ध्या या मदुरेचनी । तन्मध्यमं मतीसारं वह्निमान्द्यमरोचकम् । विट्मङ्गं शोतपित्तञ्च हृद्दमर्वविरीहणी ।" (वर्वाचीना) ।

**पीतयूथी (थिका)** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । स्वर्ण जुई । रा.नि.व.१० ।

**पीतरक्तः (कः)** । क्ली । पुष्परागमणौ । रा.नि. व.१३ । पद्मकाष्ठे । वै.निघ ।

**पीतरत्न(क)म्** । क्ली । मणिविशेषे । पोखराज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व ।

**पीतरम्भा** । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা-কলার গাছ । रा.नि.व.११ ।

**पीतरसः** । पुं । कशेरौ । কেশুর । प.मु. ।

**पीतरागम्** । क्ली । सिक्थके । मम । पद्मकेशरे । रा.नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ ।

**पीतरोहिणी** । स्त्री । पीतकटुकायाम् । पीतकट्की । प.मु. । काश्मर्य्याम् । গাম্ভার । भा. ।

**पीतल(का)म्** । क्ली । रीती । পিতল । रा. नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

**पीतलोहम्** । क्ली । पित्तले । हे.च. ।

**पीतवर्णः (कः)** । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काञ्चनवृक्षे । वै. निघ. । क्ली । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । [লতা । वै.निघ. ।

**पीतवल्ली** । स्त्री । आकाशवल्लयाम् । আলোক্

**पीतविट्कता** । स्त्री । पित्तविकारजरोगे ।

**पीतबीजा** । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

**पीतवृक्षः** । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় সোনা গাছ । रा.नि.व.८ । पीतशोणवृक्षे । सरलदेवदारौ । रा.नि.व १२ ।

**पीतशा(सा)लः (कः)** । पुं । असनवृक्षे । पियासालवृक्षे । পিয়াশাল । हिं असन, असना । मं बिवला । तें मद्दि । कर्. मत्तरु । तम. । अस्य लक्षणादिः उदरामयघ्नः, प्रमेहः नाडीत्रणे हितः ।

**पीतशालिः** । पुं । सुगन्धशाली । সরু ধান । रा.नि.व.१६ ।

**पीतसध्याचरः** । पुं । पीतभिट्टाम् । च.द. वा.व्या.मदाराखमवारचौलेमे ।

**पीतसारः** । पुं । अङ्कोठवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.८ । सिद्धके । সিলারস । रा.

नि.व.१२। वै निघ.ञ्च.वि.चन्दनप्रभातैले। गो मेदमणौ। मे.। क्ली। हरिचन्दने। प मु.।

**पीतसारकः** । पु। निम्बवृक्षे। निमगाछ। रा नि.व.९। अङ्कोलवृक्षे। रा.नि.व.९। असनवृक्षे। वै.निघ.। [च.।

**पीतसारि** । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। सुर्मा। म.

**पीतस्कन्धः** । पुं। शूकरे। वै.निघ.।

**पीतस्फटिकः** । पु। पुष्परागमणौ। प मु.।

**पीतस्फोटः (टा)** । पुं, स्त्री। पीतवर्णस्फोटके। वै.निघ.। पामायाम्। रा नि.व.२०।

**पीता** । स्त्री। हरिद्रायाम्। प.मु.। वै.निघ. अथ.वि.सूर्यप्रभायाम्। दारुहरिद्रायाम्। रा. नि.व.६। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। बड़ लता फटकी। रा.नि.व.३। गोरोचनायाम्। प्रियङ्गौ। रा नि व.१२। वनबीजपूरके। बन मातुलुङ्ग। रा.नि व.११। कपिलशिंशपायाम्। रा.नि.व.९। अतिविषायां। आतइच। अ च.। स्वर्णकदल्यां। चाँपा कला। हरिताले। पीतशाल्यां। पीत शालि फुलेर गाछ। धूनके। देवदारुणि। शालपर्ण्याम्। अश्वगन्धायां। आकाशमल्लतायां। वै.निघ।

**पीताङ्गः** । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ श्योणागाछ। रा.नि व ९। पीतलोध्रवृक्षे। पीत मण्डूके। सोणाबेङ्। नागरङ्गवृक्षे। स्त्री। हरिद्रायाम्। वै निघ।

**पीताभः** । पुं,क्ली। पीतचन्दने। वै.निघ.।

**पीताभ्रम्** । क्ली। पीतवर्णाभ्रभेदे। रा.नि. व.१३। See अभ्रकम्।

**पीताम्लानः** । पु। पीतझिण्टीक्षुपे। पीत-झाँटि। रा.नि.व.१०। See किङ्किरातः।

**पीतावलोकनः** । पुं। पित्तजन्यदृष्टिरोगे।

**पीताश्मा (न्)** । पुं। पुष्परागमणौ। रा.नि. व.१३।

**पीताह्वः** । पुं। सर्ज्जरसे। धूना। वै.निघ।

**पीतिः** । स्त्री। पाने। रा.नि.व.२०। पुं। अश्वे। अम.। करियष्कायाम्। अ.च.।

**पीतिनी** । स्त्री। शालपर्णीक्षुपे। रा.नि.व ४।

**पीती (न्)** । पुं। अश्वे। अम.। [illegible]

**पीथम्** । क्ली। घृते। उणा.। जले। हे.च.।

**पीथिः (थी(इन्))** । पुं। अश्वे। अ.टी स्वा.।

**पीनद्रुः** । पु। सरलवृक्षे। रा.नि.व १२।

**पीनसः** । पु। अपीनसनामनासारोगे। पीनास रोग। रा.नि.व.२०। See अपीनसः। [व.७।

**पीनसा** । स्त्री। कर्कट्यां। काँकुड़। रा.नि.

**पीनसी (इन्)** । त्रि। पीनसरोगिणि। निदा.।

**पीनस्कन्धः** । पु। वनशूकरे। महिषे। वै.निघ.।

**पीपरिः** । पुं। क्षुद्रप्लक्षवृक्षे। छोटि पाकुड़। रा. नि.व.११। [स्वर्णे।

**पीयुः** । पुं। काके। पेचके। त्रिका। क्ली।

**पीयूषम्** । क्ली। दुग्धे। रा.नि.व.१५। चि.क. क.सामरी.चि। अमृते। अम.। नवप्रसूतायाः गो. सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धे। गाँजला दुध। यथा— "आसप्तरात्रप्रसवं क्षीरं पीयूषमुच्यते।" गुणाः —मधुरं रुच्यं हृद्यं। सु सू ४५अ.द.व.। ध.मृ. २०अ.।

**पीयूषसिन्धुरसः** । पुं। अर्शोऽधिकारे रसः। षड्गुणगन्धकैर्बालुकायन्त्रे भस्मीकृतपारदः, स्वर्णं लौहभस्म अभ्रभस्म गन्धकम् एषां प्र. समभागः, प्र रणं (ओल) दन्तीमूलं शुण्ठी (शुँठौ) काकमाची भृङ्गराज (भीमराज) अर्क. (आकन्द) विषकम् एषां रसेन ज्धा मर्द्यं.। रस चि.।

**पीयूषोत्था** । स्त्री। (Eulophia campestris.) शालुम्मिश्रि इति ख्याते द्रव्ये। इयं वल्या

**पीलकः** । पुं। पिपीलिकायाम्। हे.च.।

**पीला** । स्त्री। पिपीलिकायाम्। वै निघ।

**पीलुः** । पुं। (Salvadora persica; S. Olesides, Syn. S. Indica.) Tooth brush tree. कोइवदेशे स्वनामख्यातवृक्षे। पीलु गाछ। हिं झल। मं पिलु। तें गी लुगचेट्ट, पिन्नवरगोड। अम्. ककइन्। ता. कुकु। भूमिजशमि आखुरोट इति लोके। च द. अ.शिरोविरेचने। फलगुणाः—"पीलु श्लेष्मसमीरघ्न पित्तल भेदि गुल्मनुत्। स्वादु तिक्तञ्च यत्पी

तत्रागुणं त्रिदोषहृत् ।" भा.पू.म.वै. । मेदपित्तश्लेष्मवातघ्नम् । अत्रि १७अ. । स्वादुतिक्तकटूष्णं कफवातहरञ्च । "तिक्तं पित्तकरं तैलं सरं कटुविपाकि च । तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ।" सु.सू.४६।२८अ.शिरोविरेचने । अस्य तैलं मूलकतैलगुणं । कञ्चुकशाके । शरवण पर्णे । किङ्किरातवृक्षे । अक्षोटवृक्षे । करतले । वै निघ. अस्थिखण्डविशेषे । हस्तिनि । पुष्पे । मे । परमाणौ । त्रिका. । पियालवृक्षे । च.सू.४अ. । क्ली । पीलुफले । च.सू.२अ वमने । काश्चनदेशोद्भवगिरिजाक्षोडफले । च.सू.३अ.कुष्ठादिप्रलेपे ।

**पीलुनी** । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि.व.२ । च.द.परिणामशूले । "पीलुनी त्रिवृता तथा ।" कञ्चुकशाके । वै.निघ. ।

**पीलुपत्रः** । पुं । आम्रातकवृक्षे । चालिता गाछ । रा.नि.व.८ । मोरटायाम् । लताकराड़ । रा.नि.व.२ ।

**पीलुपत्रा** । स्त्री । चीरमोरटायाम् । वै.निघ. ।

**पीलुपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । ओषधिविशेषे । मे. । मूर्वायां । मूरगा । र.मा. । वै.निघ.२भ अ.आ.चि. । तुण्डिकायाम् । तेलाकुचा । रा.नि.व.११ । मोरटे । लताकराड़ । तस्याः गुणाः —गुरु रुच्यं विष्टम्भशीर्णकरं मधुरं शीतं मलभेदनञ्च । च.सू.२७अ. ।

**पीलूपर्णा** । स्त्री । पीलुफले । वै.निघ. ।

**पीवरः** । पुं । कच्छपे । जटा । त्रि । स्थूले ।

**पीवरा (री)** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपाणि । भा.पू.१भ. । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । रस.र.शृङ्गत्वच्यादिघृते । शतावर्य्याम् । र.मा.

**पीवा** । स्त्री । जले । उणा. । [हारा ।

**पुंशातुकः** । पुं । कोवनवृक्षे । कोदन गाछ ।

**पुंध्वजः** । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।

**पुंनलपा** । स्त्री । पुरुषलक्षणायाम् नपुंसकस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

**पुंलिङ्गम्** । क्ली । शिश्ने । वै.श. ।

**पुंवत्सा** । स्त्री । पुत्रवत्सविन्दाम् । अ.आ.८अ. ।

**पुंरूपः** । पुं । मत्स्यमूषिके । छुँचो । त्रिका. ।

**पुंश्चलः** । त्रि । कस्तूरीगन्धि । धर्मो । मे. ।

**पुंश्चिह्नम्** । क्ली । शिश्ने । [का. ।

**पुंसवनम्** । क्ली । दुग्धे । संस्कारविशेषे । त्रि-

**पुंस्त्वम्** । क्ली । शुक्रे । हे.च. । पुं । भूतृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ ।

**पुंस्त्वदा** । स्त्री । लवणाकन्दे । वै.निघ. ।

**पुंस्त्वनाशनः** । पुं । लवणभेदे । वै.निघ. ।

**पुंस्त्वविग्रहः** । पुं । भूतृणे । सुगन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८ । [कायाम् । मे. ।

**पुक्कसी** । स्त्री । नील्याम् । श.र. । पुष्पकलि

**पुङ्खः (कः)** । पुं । शरमूले । (कः) शरपुङ्खामूले । वन नीलेर मूल । रस.चि. ।

**पुङ्खिका** । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । वै.निघ. ।

**पुङ्गवः** । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ । [वृषा ।

**पुच्छः** । पुं, क्ली । लाङ्गूले । अम. । पिच्छे ।

**पुच्छटी** । स्त्री । अङ्गुलिमोटने । त्रिका. ।

**पुच्छदा** । स्त्री । लवणाकन्दे । रा.नि.व.८ ।

**पुच्छफलः** । पुं । बदरीवृक्षे । प.मु. ।

**पुच्छमूलम्** । क्ली । पुच्छमूलतो मांसलभागे । अ.द.१५. । [यानि । वै.निघ. ।

**पुच्छा (च्छिका)** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । गो-

**पुच्छाधोभागलोहितः** । पुं । पेचके । वै.निघ. । [रा.नि.व.१० । कुक्कुटे । श.च. ।

**पुच्छी (च्छिन्)** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

**पुञ्जदलम्** । क्ली । सुनिषण्णकशाके । प.मु. ।

**पुटम्** । क्ली । परिवेष्टवर्णे । रा.नि.व.८ । जातीफले । रा.नि.व.१२ । कैवर्त्तमुस्तके । मेघपर्णि । पात्रे । छादने । अ.टी.भ. । पत्रपुटके । पात्रयोरुभयसम्पुटसंयोगभेदे । पुं । अश्वखुरे । श.र. । मुण्डने । त्रिका. । औषधपाकयन्त्रभेदे । तद्भेदाः —महापुटगजपुटवराहपुटकौक्कुटपुटकपोतपुटगोवरपुटभाण्डपुटभेदेन । एवां विधिः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । "हड्डाग्नेः सुधे पूर्वं मध्ये सूतं विधाय च । विदधिं हृदयाग्नं तदाग्नं पुटमुच्यते ।" भा. ।

**पुटकम्** । क्ली। पद्मे । श र । नासारोगविशेषे । लक्षण —"पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्म रुत् । कफ स्तग्धपुटता प्राप्नोति पुटकन्तु तत ॥' वा उ १९अ ।

**पुटकन्द:** । पु । कोलकन्दे । रा नि व ७ ।

**पुटकिनी** । स्त्री । पद्मिन्याम् । हे च ।

**पुटग्रीव** । पु । ताम्रकुण्ड । मे ।

**पुटपत्री** । स्त्री । पत्रशाकभेदे। भैष उपदश चि

**पुटपाक** । पु। पत्रपुटेन स्वरसद्रव्यकल्कपाके। जम्ब्वादिपत्रे कुडवमितद्रव्यकल्क वेष्टयित्वा रज्ज्वा दिना बद्धा द्व्यङ्गुलम् एकाङ्गुल वा द्व्यङ्गुष्ठपर्यन्त वा मृल्लेप कृत्वा अग्नौ दहेत् लेपस्य रक्ततादर्शन पर्यन्तम् । शाङ्ग म १अ । 'पुटपाकस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यत । अतोऽयं पुटपाक स्यात् विधान तस्य कथ्यते । द्रव्यमापोथित जम्बूवटप त्रादिसम्पुटे । वेष्टयित्वा ततो बद्धा दृढ रज्ज्वा दिना तथा । मृल्लेप द्व्यङ्गुल कुर्यादथवाङ्गुलिमा त्रकम् । दहेत् पुटान्तरादग्नौ यावल्लेपस्य रक्तता।" म प्र १ख । मात्रा—पलमितो रस कर्षमितमधु ना पेय । "पुटेन पच्यते यस्मात् पुटपाकस्ततो म त । सुपिष्ट कुडव द्रव्यं वारिणा काञ्जिकेन च । पुटकान्तर्गतं बद्ध सान्द्रपङ्केन लेपित । अङ्गुष्ठमान स पचाङ्गोमयेनाग्निना बुध ॥ सिन्दूरवर्णता प्राप्त गाढयत्तद्रस शुभम् । शीतलेन रसावाभिर्भवेदिति विनिश्चितम् ॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तव र्णता । पलमात्रो रसो ग्राह्य कर्षमात्र मधु क्षिपे त् । कल्कचूर्णद्रवाद्याश्च देया स्वरसवद् बुधै ॥ नेत्रप्रसाधनभेदे । "द्वे बिल्व स्निग्धमांसस्य परद्र व्यपल मतम् । द्रव्यस्य कुडवोन्मान सम्मेलन पे षयेत् । तदेकत्र समालोड्य पत्रे सुपरिवेष्टितम् । पुटपाकविधानेन तत्स्यात्तद्रस बुध । सर्वतोक्त विधिना यथावदवधारयेत् ॥" भा. ।

**पुटरागम्** । क्ली। पत्राङ्गचन्दने । नकम् काष्ठे। रा नि व १२ । [पि सु ।

**पुटलोहम्** । क्ली । कचकलोहे । (विदरी) ।

**पुटस्राव** । पु । नासास्रावरोगे । वै निघ ।

**पुटस्वेद** । पु । वालुकापुटकैः स्वेद । शूढ़ २८ग । "वालुकापुटकैः स्वेद ।' स द १८ख ।

**पुटा (टिका)** । स्त्री । एलायाम् । द्वारा । कौपीने । ड ।

**पुटालु:** । पु । कोलकन्दे । रा नि व ७ ।

**पुटोदक** । पु । नारिकेलवृक्षे । द्वारा. ।

**पुण्ड: (का)** । पु । तिलकवृक्षे । जटा. ।

**पुण्डराह्व:** । पु । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्ड्रिया । वै निघ । [वै निघ ।

**पुण्डरी (इन्)** । पु । पुण्डरीके । पुण्ड्रिया ।

**पुण्डरीकम्** । क्ली । A white lotus श्वेत कमले । श्वेतपद्म । म पाण्डरे कमल । क बि लियतावरे । तें तेल्लतामर । गुणा —हिम तिक्त मधुरं पित्तघ्न दाहघ्न श्रमघ्नं रक्तघ्नं पिपासाघ्नञ्च । रा नि.व १० । ' पुण्डरीक स्वादु शीत तिक्त रक्त कफापहम् । कफ दाह श्रम पित्त नाशयत् । द्रव्य गु. भा.म.१म ज्व चि सुदर्शनचूर्णे । सु सू ३८ अ उत्पलादि । सहस्रदलश्वेतकमले । च.सू ४अ. । शालितण्डुले। श्वेतच्छत्रे । मे. । पु । दमनकवृक्षे । दना । रा नि व १० । दर्वीकरसर्पभेदे । दाग्नि मन्दाग्नौ च रोगविशेषे । सु कल ४अ । व्याघ्र । रा नि व १८ । शर्करायां । आम्रे । रा नि व ११ । श्वेत कुष्ठरोगे, विषे । "सकृत रक्तपर्यन्त पुण्डरीकद लोपम । सरागश्चैव बोध्य पुण्डरीक कफोल्व णम् ॥" मा.नि. । गजज्वरे । शालपर्णीपत्रवत्पत्रे स्थलजस्थलवृक्षे । पुण्ड्रिया गाछ । गुण — ने त्रहितलम् । आम्रवृक्षे । हे च । दशौ । वैनिघ । शालिधान्यभेदे । गुणा —शालिवत्। सु सू ४६अ । व्याघ्र । कोशकारे । मे. ।

**पुण्डरीकमुखी** । स्त्री । निर्विषजलौकाभेदे । २ज्लोक । सु सू १३अ । See जलायुका ।

**पुण्डरीकाक्ष** । पु । प्लवजातीयजलपक्षिभेदे । मांसगुणा: प्लवशब्दे द्रष्टव्या । सु सू ४६अ ।

**पुण्डरीयकम्** । क्ली । स्थलपद्मे । श मा । प्र पौण्डरीकवृक्षे । पुण्ड्रिया । रा नि व.११ ।

**पुण्डर्यम्** । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुण्ड्रिया । रा नि व १२ ।

**पुण्ड्र (क)** । पु । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा नि व.१० । अतिमुक्तके । माधवी लता । इक्ष

नि.व.२१। इक्षुप्रभेदवृक्षे। रा.नि.व.८। प्रपौण्डरीके। पुण्डरिया। क्रमिभेदे। मे.। चित्रवर्णे इक्षुविशेषे। पूँड़ो आक्, छाँचि इक्षु। मं पुण्ड्राकस्। कं बासरकबु। गुणा.—अतिमधुरः शीतल: कफकरः पित्तघ्न: दाहहरः श्रमहरः रुच्यः अतिसन्तर्पणश्च। रा.नि.व.१४।

**पुण्ड्रका**। स्त्री। माधवीलतायाम्। तिलकवृक्षे, शुक्लजातीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

**पुण्ड्रशर्करा**। स्त्री। पुण्ड्रकेक्षुभवशर्करायाम्। पूँड़ि आकेर चिनि। गुणाः—स्निग्धा शीता चक्षुःशीतले च हिता। रा.नि.व.१४। पञ्चविधेक्षुशर्करायाम्। वै.निघ.। [वै.निघ.।

**पुण्ड्रसाह्वः**। पुं। पुण्डरीकवृक्षे। पुण्डरिया।

**पुण्यगन्धः**। पुं। महानागकेशरचम्पकवृक्षे। त्रिका.। स्त्री। स्वर्णयूथिकायाम्। वै.निघ.।

**पुण्यतृणम्**। क्ली। सितदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.१८।

**पुण्यदर्शनः**। पुं। चापपक्षिणि। नीलकण्ठे।

**पुण्यफलः**। पुं। उद्याने। श.मा.।

**पुण्यसागरः**। पुं। पुष्करमूले। वै.निघ.।

**पुण्या**। स्त्री। अजगन्धायां. वै.निघ.। तुलसीवृक्षे। श.मा.।

**पुत्ति(त्रि)का**। स्त्री। पिङ्गलवर्णप्रचुरमधुमक्षिकाविशेषे। पिङ्गलवर्ण मौमाछि। अम.। यथा—"अजगा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्तिताः।" रा.नि.व.१४।

**पुत्रः (क.)**। पुं। दमनकवृक्षे। पुत्रे। शिल्पभेदे। मे.। मूषिकभेदे। तद्यथा—"पुत्रकैश्चाऽऽदष्टस्य पाण्डुवर्णश्च जायते। चीयते ग्रन्थिभिश्चाऽङ्गं मायुशावकसन्निभैः। शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिप्यात् च भ्रमापेक्षम्।" सु.कल्प.६ष.।

**पुत्रकन्दा**। स्त्री। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व.७।

**पुत्रघ्नी**। स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"जातं जातं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात्।" मा.नि.। "रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत्। दुष्टशोणितजं नाम्ना पुत्रघ्नी नाम सा मता।" च।

**पुत्रजननी**। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.निघ.।

**पुत्रजी(ञ्जी)वः (कः)**। पुं। (Putranjiva Roxburghii. Syn. Nageia putranjiva.) कोलाप्रदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशेषे। जियापुता, पुत्रजिया। हिं पितौंजिया, जियापुतज, पुत्रजीव। मं जिवनपुतर। तैं कदरजुवि। बम्. जीवनपुतर। गुणाः—हिम. वृष्यः गर्भजीवदः चक्षुष्य. पित्तशमन: दाहतृष्णाघ्नश्च। रा.नि.व.९। रूक्षः स्वादु गुरुः कटुः पटुः वातश्लेष्मघ्नः सृष्टमलमूत्रश्च। भा.। तत्फलगुणाः—"पुत्रजीवफलमज्जा शीततोयेन पेषयेत्। भोजने चाञ्जने पाने लेपः सर्वविषापहः॥" रस.र विष.चि.।

**पुत्रदा**। स्त्री। वन्ध्याकर्कोट्यां। लक्ष्मणामूले, पुत्रदात्रीलतायां। रा.नि.व.२३। श्वेतकण्टकारिकायाम्। जीवन्त्याम्। वै.निघ.।

**पुत्रदात्री**। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। मालवदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे। पुत्रदात्री, पुत्रदात्री लता। गुणा:—कटूष्णा वातकफघ्नी सुरभिः सदा पथ्या वन्ध्यादोषहरी च। रा नि व.३।

**पुत्रपिचटम्**। क्ली। रङ्गे। राङ्। र मा.।

**पुत्रप्रदा**। स्त्री। चुरिकाकृत्याम्। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। वै निघ.। [नि व.३।

**पुत्रभद्रा**। स्त्री। बृहज्जीवन्तीलतायाम्। रा.

**पुत्रमञ्जरिः (री)**। स्त्री। पुत्रदात्र्याम्। भा.म ४भ.योनि रो.चि.। "पुत्रमञ्जरिमूलम्।"

**पुत्रशृङ्गी**। स्त्री। अजशृङ्ग्याम्। भेड़ाशिङी। रा नि.व.९। [निघ.।

**पुत्रश्रेणिका**। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै

**पुत्रश्रेणी**। स्त्री। आखुकर्णीक्षुपे। काल नशो। र.मा.। अजशृङ्ग्याम्। ऊँन्दुराकानी। रा.नि.व.९। मूषिकपर्ण्याम्। इन्दुरकानि। रा.नि.व.१। सु.कल्प.७ष।

**पुत्रिणी**। स्त्री। वन्द्यायाम्। वान्दा। चरक.११व.। कर्णिकापिडकाविशेषे। तत्र लक्षणं—"अपत्यवतः ... पिडका सा तु पुत्रिणी।" सु.नि.१३व.।

**पुद्गलम्** । क्ली । गन्धद्रव्ये । गन्धद्रव्यं नागकर्पूरं । रा.नि.व ८ ॥ पुं । शरीरे । आत्मनि । त्रिका.।

**पुनःखुरी** (रिन्) । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । तल्लक्षणं —"प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादकोपमाः । पुनःखुरीति तं विद्यादश्वं विह्वलगामिनं ॥" ज.द.२९श. ।

**पुनर्नव:** । पुं । नखे । नखे । रा.नि.व.१८ ।

**पुनर्नवा** । स्त्री । (Boerhaavia diffusa, Syn. Procumbens andereeta, or B. Diandra) स्वनामख्यातपत्रशाकभेदे । (श्वेत पुर्णा, गादापुर्णा । हिं शाठन । म पाण्डरीवे .घटुली, रक्तघेटुली । कं बिलियदुवेलुडकिलु, कं पिनवेलुडकिलु । तैं भतिकममिदि । ता. मुकरनै .किरै । वम्. पुनर्नरा । च सू.२८अ. । सा त्रिधा श्वेता रक्ता नीला चेति । तत्र श्वेतागुणाः —"श्वेता पुनर्नवा शोथा तिक्ता कफविषापहा । कासहृद्रोगशूलास्रपाण्डुशोफानिलार्तिनुत् ॥ रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी ॥" रा.नि.व.५ । "पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायी ऽत्युष्णा पाण्डुहृद्दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नोदरप्रणुत् । पुनर्नवाऽपरा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥" भा.पू. । तच्छाकगुणाः—"पुनर्नवा तु वीर्याख्या भेदिनी च रसायनी ।" राज.२ प. । मूलकाथ: भेदक: उदरामयघ्न: शीतल वि शैशव श्वासे हित अधिकमात्रया वान्तिकर: । प चमदेह व्रणनाशा हितश्च ।

**पुनर्नवागुग्गुलुः** । पुं । वातरक्ते गुग्गुली । यथा पुनर्नवामूलं १०० प. एरण्डमूलं १०० प. शुण्ठी १६ प. गुग्गुलु: ८ प. एकत्र कुट्टयेत् । क्वाथार्थं—जलं ३२ वा ६४ श. शे. ८ श. । गालयित्वा तत्र एरण्डतैलं ॥० श. दत्वा पुनः पचन् पाकसिद्धे अवतार्य "त्रिवृच्चूर्णं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं १ प. गुडूचीचूर्णं २ प. त्रिफला त्रिकटु चित्रकसैन्धवभल्लातकविडङ्गानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्णमाक्षिकं २तो. पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रक्षेप्यम् । श्वेत पुर्णार मूल १०० प. एरण्डमूल १००प. शुँठ १६प. गुग्गुलु ८प. एकत्र कुटिबे । क्वाथार्थ —जल ३२ श. शे ८ श. । छाँकिया एरण्डतैल ॥० श. दिया पुनः पाककरत पाकशेष हइले नामाइया तेउडीचूर्ण ५ प. दन्तीमूलचूर्ण १ प. गुलञ्चचूर्ण २ प. त्रिफला १॥० प. त्रिकटुचूर्ण, १॥० प. चितामूलचूर्ण १॥० प. सैन्धव, भेला, विड़ङ्गचूर्ण प्रत्येके १॥० प. स्वर्णमाक्षिक २ तो. पुनर्नवामूलचूर्ण १ प. प्रक्षेप दिबे । भा. ।

**पुनर्नवाद्यघृतम्** । क्ली । शोथाधिकारीय घृतम् । पाठ.—"पुनर्नवाचित्रकदेवदारुपञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम् । कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च ॥" दशमूलं मिलित्वा ६० प. जलं ५१२ प. शे. १२८ प घृतं ३२ प.। कल्कार्थं—पुनर्नवामूल चित्रकमूलं देवदारु पञ्च कोल यवक्षार: हरीतकी प्र. ८ तो. । रस र. ।

**पुनर्नवाष्टक:** । पुं । शोथे कषाय: । पाठ. —"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः । सर्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥" भैष.शोथ.चि. ।

**पुनर्भव:** । पुं । नखे । रा.नि व.१८ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व ५ ।

**पुनर्भूः** । स्त्री । पुनर्नवायाम् । घोली । वै.निघं ।

**पुन्नागम्** । क्ली । पुन्नागपुष्पे । देववल्लभ राजचम्पकमिति लोके । सु.सू.३८अ.एलादि: । क. ।

**पुन्नाग:** । पुं । (Calophyllum inophyllum,) Alexandrian Laurel. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । दक्षिणापथे सुरपतिनाम्ना प्रतीत.। सु.सू.३८अ.एलादि:। पुना' गाछ, वाजचम्पक । हिं सुल्तानचम्पक । मं पुन्नाग । कं सुरहोन्नेभेद । तैं सुरपोन्नचेट्टु । उत्. पुर्णा । वम्. ऊदि । ता. पिन्नय । गुणा:—कषाय: कफरक्तघ्न: । राज.। मधुर शीत: सुगन्धि: पित्तघ्न: भूतविद्रावण । रा.नि.व.१० । वा सू.१५अ. । जातीफले । यथा पर्ये । श्वेतहस्तिनि । मे. । [सु.सू.३८अ.एलादि.।

**पुन्नागकेशरम्** । क्ली । पुन्नागपुष्पकिञ्जल्के ।

**पुन्नागपुष्पम्** । क्ली । पुन्नागकुसुमे । वै.निघ. ।

**पुन्नाट:** (ड:) । पुं । चक्रमर्दे । रा.नि.व.४ ।

**पुन्नामा** (न्) । पुं । पुन्नागवृक्षे । रा नि व १०।

**पुप्पुटः** । पुं । दन्तपुटगतरोगे । तालुरोगे । निदा. ।

**पुप्फुलः** । पुं । जठरवाते । निदा. ।

**पुप्फुसः** । पुं । वामपार्श्वस्थमलाशये, कोष्ठे । फुस्फुस, फोंफड़ा, फुल घड़ा । श.च. ।

**पुमान्** । पुं । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुरुषे । च. ।

**पुरम्** । क्ली । दारुागुरुणि । रा.नि.व.१२ । शरीरे । रा.नि.व.१८ । नागरमुस्तायाम् । र.मा. । चर्म्मणि । श.र. । पुं । गुग्गुलौ । गुग्गुल । रा.नि.व.१२ । च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे, चन्द्रप्रभागुड्याम् । मलकीनिर्यासे । वै.निघ. । पीतझिण्ट्याम् । श.च. । [वै.निघ. ।

**पुरच्छदः** । पुं । छलपे । ऊनु थड़ । स्तनाग्रे ।

**पुरटम्** । क्ली । सुवर्णे । विदग्धमाधवः ।

**पुरन्दरम्** । क्ली । चविकायाम् । श.च. । मरिचे । वै.निघ. ।

**पुरमथनवल्लभः** । पुं । दारुागुरुणि । रा.नि.व.१२ । [व.१२ ।

**पुरा** । स्त्री । सुगन्धद्रव्ये, मुरामांसाम् । रा.नि.

**पुराणः (तनः)** । त्रि । प्राचीने ।

**पुराणकिट्टम्** । क्ली । लौहमले । मण्डूरे । वै.निघ. । पाण्डु चि. मर्दमसिद्धमूते ।

**पुराणघृतम्** । क्ली । दशाब्दिककौम्भघृते । र.मा. । गुणाः—"मदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णाक्षिगदहृत. । सर्पिः पुराणं जयति व्रणशोधनरोपणम् ॥" रा.नि.व.१ । "दशवर्षं पुराणं स्याद् प्रवर्षस्थितं घृतम् ।" अन्ये पुनर्वर्षातीत पुराणमुच्यते । 'अन्याभिष्यन्दि मधुरं वल्य सकसरोचित । अन्नक्लेदय दोषाणां पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ॥" सि.यो.ज.चि. ।

**पुरातनगुडः** । पुं । प्राचीनगुडे । पुराण गुड़ । गुणाः—विलघु वातरोगघ्न. त्रिदोषघ्नः पथ्यः हृद्यः संयोगेन व्यरहरः तापघ्न. विस्फूर्त्तीयन वर्द्धकः पाण्डुप्रमेहघ्नः स्निग्ध स्वादुतरः लघु मलघ्नः पथ्यः । रा.नि.व.१४ ।

**पुरातनधान्यम्** । क्ली । संवत्सरापुषिते धान्ये । पुराण धान । तच्च लघु अनभिष्यन्दि । उक्तञ्च "वर्षातीत सर्व्वमन्नं परित्यजति गौरवम् ।" वा.सू.६अ.हेमाद्रिः शिम्बीधान्यवर्गे । [नि.व.४ ।

**पुरासं(सि)णी** । स्त्री । महाबलायाम् । रा.

**पुरीतत्** । क्ली । अन्त्रे । रा.नि.व.१८ ।

**पुरीमोहः** । धुस्तूरवृक्षे । श.मा. ।

**पुरीषम्** । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ । यथा—"शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये । मूत्रस्रोपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गत । अपानवायुना क्षिप्रं वहिर्याति शरीरतः ॥" भा. ।

**पुरीषकृमिः** । पुं । विष्ठाजातकृमौ । मा.नि. ।

**पुरीषणः** । पुं । विष्ठायां । त्रिका. ।

**पुरीषधरा** । स्त्री । तन्नामकपञ्चमकलायाम् । यान्त.कोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था । सु.शा.४अ. ।

**पुरीषधानम् (षाधारः)** । क्ली, पुं । मलाधारनाड्याम् । मलाधाररूपकोष्ठाङ्गे । उण्डुके । च.शा.७अ. ।

**पुरीषमः** । पुं । माषे । माष कलाय । त्रिका. ।

**पुरीषवहस्रोतः** । क्ली । मलवहनाड्याम् । तस्य मूल पक्वाशयः स्थूलगुदश्च । च.वि.५अ. ।

**पुरीषसङ्गः** । पुं । मलरोधे । च.सि.२अ. ।

**पुरीषोत्पाता** । स्त्री । पित्तजज्वररोगे । भा. ।

**पुरुदम्** । क्ली । स्वर्णे । भैष.मन.चि.प्रथमस्कन्धे ।

**पुरुदंशकः** । पुं । हंसे । त्रिका. ।

**पुरुषः** । पुं । चेतनाधातौ । आकाशादिपञ्चकं चेतनाधातुश्चेति समुदायः पुरुषसंज्ञः । क्षित्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मकं पुरुषसंज्ञं । च.शा.१अ । "अत्र कर्म्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितं । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।" च. । "चेतनावान् निर्गुणः अप्रमयश्चौ बीजवर्जी मध्यस्थवर्त्ती इति ।" भा.पू.१अ. । पुन्नागवृक्षे । पुन्नाग । रा.नि.व.१० । पारदे । रस.र.७म चि. एकादशाङ्गे । गुग्गुलौ । रस र.प्रथमखण्डे । त्रिकाण्डे ।

क्षीरमोरटभेदे । वै.निघ. । "पञ्चमहाभूतशरीरिस मवाये । सु.सू १अ. । चेतनाधुक्तात्मनि । सु.शा १ .अ. ।

**पुरुपदन्तिका** । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि व.४।

**पुरुषव्याधिः** । पुं । छपदशी । भा ।

**पुरुषक्षीरमोरटः** । पुं । मोरटायाम् । वै. निघ. ।

**पुरुहूतः** । पुं । इन्द्रयवे । वै निघ. ।

**पुरोगतिः** । पु । कुकुरे । धरणि ।

**पुरोडास् (डाशः)** । पुं । घृते । त्रिका. । पिष्टकपमस्या । मांसमतारमे । ई.व. ।

**पुरोद्भवा** । स्त्री । महामेदायाम् । र.मा ।

**पुलकः** । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका । मणिदोषे । शिलाभेदे । हरिताले । मे । सर्पभेदे । वै.निघ.। क्ली । कट्फले । गिरिमाटीगन्धस्य । रा.नि.व.११।

**पुलकी (इन्)** । पुं । धाराकदम्बे । (केलि क-दम । रा.नि.व ८ ।

**पुलाकः** । पुं । तुषे । र.मा. । तुच्छधान्ये । ग्वालड़ा । चर्मलिङ्कड़के । चमक. ।

**पुलाकी (इन्)** । पुं । वृक्षे । है च. ।

**पुलिकिरः** । पु । गर्दे । वै.निघ. ।

**पुलोमा** । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।

**पुलोमजी** । स्त्री । चाङ्गेर्यौ । वै निघ ।

**पुषा** । स्त्री । माङ्गल्यौषधे । श.च. ।

**पुष्करपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि व ५ ।

**पुष्करमूल(क)म्** । क्ली । The root of Alpotaxis auriculata. कुष्ठभेदे । कुड़-विशेष । स.सू ४अ. । पुष्करद्वीपे स्वनाम प्रसिद्धे मूले । पातालपद्मिनीति ख्याते काश्मीरदेशप्रसि-द्धे कन्दविशेषे । पुष्करमूल । हिं पोहकरमूल । मे पुष्करदेशप्रसिद्धमेव ओषधिविशेषम् । गुणा. —कटुतिक्तोष्ण कफवातज्वरापह श्वासकासारो चकघ्न शोफपाण्डुहरश्च । रा.नि व ६ । "पुष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शोथा रु.श्वासकासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् । पद्मपत्र काश्मीर कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥" भा.पू १भ ह व. । शोधनगुणा —रसपाकयोर्मधुरम् । च.सू.१०अ. । पद्ममूले । च.द.अश्मरी । च.द.मूत्र.चि.चिकि त्सा ।

**पुष्करबीजम्** । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि व.६।

**पुष्करव्याघ्रः** । पु । नक्रे । मे.निघ. ।

**पुष्करशायिका** । स्त्री । जलचारीपक्षि विशेषभेदे । वै.निघ. ।

**पुष्करशिफा** । स्त्री । पुष्करमूले । रा नि.व.६।

**पुष्करसागरः** । पुं । पुष्करमूले । वै निघ. ।

**पुष्करस्रजौ** । पु । अश्विनीकुमारौ । श च.।

**पुष्कराह्व(क)म्** । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ ।

रा.नि.व.५ । पुष्करमूले । स्वल्पजलाशये । अम. । हस्तिन्यां । पद्मिन्यां । मे. ।

**पुष्करह्वम्** । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ ।

**पुष्कलकः** । पुं । गन्धमृगे । कस्तूरी मृग । ग-न्ध (गोकुल । मे. ।

**पुष्टिः (टा)** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि. व.४ । ऋद्धौ । वृद्धिनाशक ओषधि । मे. । रा.नि. व.५ । [व.१२ । र.सा.सं.रसकर्पूरे ।

**पुष्टिका** । स्त्री । शुक्तायाम् कस्तूरी । रा.नि.

**पुष्प(क)म्** । क्ली । कुसुमे । फूल । नरशरीरे पुष्पगन्धरूपारिष्टचिह्ने । च.इ.२अ. । तिलकपुष्पे । पुष्परेणौ । पुष्पमधुनि । मदनकुसुमे । नयनारोगे । पूगफले । वै.निघ. । नेत्ररोगभेदे । फूलो । हे च. । स्त्रीरजसि । तच्च शुद्धाशुद्धत्वाद्द्विविध—तयोः शुद्ध फलति अशुद्धञ्च न फलति । तयोर्लक्षणे—"शशा सृक् प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दर विजानीयादतोऽन्यद्रक्त-लक्षणात् ।" "तथार्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणित चतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वसमस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति तदेव दोषवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम् ।" सु.शा.२अ. । "यस्या वातहत पुष्प फलं तस्या न विद्यते । अत. शुष्कञ्च कुसुम भेदादकसमन्वित । कटीशूल योनिशूल च इरकञ्च दृश्यते । यस्या पित्तहत पुष्प फल तस्या न विद्यते । जम्बूफलसमञ्चोष तस्या भवति शो णित । कटीशूल महच्चैव उदरे शूलमेव च । य स्या श्लेष्महतं पुष्प फलं तस्या न विद्यते । बहुलं पिच्छिलं स्निग्धं घनं स्रवति शोणितं । योनौ ना भौ तु शूलानि करोति परमदारुणम् ॥" इति । रस र. । पुष्पाञ्जने । भैष.भग.चि.व्रणगजाङ्कुशे । रसाञ्जने । हे.च. । सु.मू.२६अ. । रस.र.व्रणगजा ङ्कुशे । पुष्करमूले । वै.निघ.द्विकाचि. । खपरे । वै.निघ.१भ.च.च.चि पुष्करादिचूर्णे । (कम्) स्त्री कर्पासे । मे. । काशीसे । हिरवेकम् । हे च. । पुं (क) । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

**पुष्पकासीश(स)म्** । क्ली । किञ्चित्पीतका शीसे । हिरवेकमदिशेष, जैसर पीतवर्ण हिरवे कम् । "द्वितीयं पुष्पकाशीसमसितञ्च सितञ्च त त् ।" र.भा. । "काशीसं धातुकाशीसं पांशुकाशी-समित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीसमुच्य-ते ॥" गुणा —"काशीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मू-त्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥" भा.पू. १भ धा.व.४भ.उपदंशचि. । "पुष्पकाशीसकं तिक्तं शीत नेत्रामयापहं । लेपेनात्यामकुष्ठादिनानात्व-ग्दोषनाशनम् ॥" रा नि.व.१३ ।

**पुष्पकीटः** । पु । भ्रमरे । त्रिका. ।

**पुष्पकेतुः** । पुं । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

**पुष्पगणः** । पु । पुष्पवर्गे । यथा—"चतुर्धा स्थ-लपद्मानि सेवती गुलदावती । नेपाली च गुलाव-श्च गुलावासश्च दण्डिनी । जाती यूथी राजवल्ली चन्द्रयूथी त्रिधा मता । चम्पको नागचम्पश्च बकुल-श्च कदम्बकः । कुन्दश्च शिवमल्ली च द्विकुल केत-की द्विधा । किङ्किरातः कर्णिकारी दामोकी वा-सपुष्पकम् । कुरण्टकश्चतुर्धा च तिलको मुचुकु-न्दकः । बन्धूकश्च चतुर्धा स्यात्सपा द्वेधा वसुन्धरी । अगस्तिर्दमनो मारु पपरी बहुवर्णिका । द्वि.पा-टल सूर्यमुखी चाश्च पुष्पगणस्त्वयम् ॥" भर्क.चि.१

**पुष्पगन्धः** । पु । यवनालक्षुपे । वेतसवृक्षे । वै निघ. ।

**पुष्पगन्धा** । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । वै निघ. ।

**पुष्पगवेधुका** । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ ।

**पुष्पघातकः** । पु । वंशे । श मा. ।

**पुष्पचामरः** । पु । दमनवृक्षे । त्रिका. । के-तकवृक्षे । श मा. ।

**पुष्पजः** । पुं । पुष्पद्रवे । फूलेर रस, गोलाप जल आदि । रा नि.व.१० । पुष्पमधुनि । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ. । [च.सू.२५अ. ।

**पुष्पजासवः** । पुं । पद्माद्येकादशपुष्पोत्थासवेषु । "पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रम-धूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमा पुष्पासवा भवन्ति ।"

**पुष्पदः** । पु । वृक्षे । हे.च. ।

**पुष्पदर्शनम्** । क्ली । रजोदर्शने । च.शा.८अ. ।

**पुष्पद्रवः** । पुं । पुष्पनिर्यासे । फूलेर रस, गोलाप जल प्रभृति वा मधु । गुणाः—सु-रभि शीतः कषायः सौख्यः दाहश्रमशमिशोषमु-खरोगघ्न । रा.नि.व.१० ।

**पुष्पनिर्यासः (कः)** । पुं । पुष्पोत्थद्रवे । फुलेर रस, गोलाप जल प्रभृति वा मधु। रा नि.व १० ।

**पुष्पनि(लि)हः** । पुं। भ्रमरे । भ्रमर। श.च.।

**पुष्पन्धयः** । पुं । भ्रमरे । रा नि.व.१९ ।

**पुष्पपथः** । पु । योनौ, भगे । त्रिका. । [च. ।

**पुष्पपाण्डु.** । पु । मण्डलिसर्पभेदे । सु कल्प.४

**पुष्पपिण्डः** । पु । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

**पुष्पफल.** । पु । कपित्थवृक्षे । भा । स्त्री । चर्म्मुनवृक्षे । कुष्माण्डादौ । भा पू श.व. ।

**पुष्पफलशाक.** । पु । पुष्पशाकफलशाकभावे बलात्वादौ । गुणा.—'पित्तघ्नान्यनिल कुर्य्युस्तथा, मन्दकफानि च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकर सानि च ॥''

**पुष्पफला** । स्त्री। कुष्माण्डलतायाम् । वै निघ.।

**पुष्पमञ्जरिका** । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । नीलपद्मिन्याम् । वै.निघ. । [वै निघ ।

**पुष्पमञ्जरी** । स्त्री। पृतकरञ्जे । घोडाकरञ्ज।

**पुष्पमासः** । पु । वसन्तसमये । रा नि व.२१ ।

**पुष्पमृत्युः** । पु । दैवनलवृक्षे । वै निघ. ।

**पुष्परक्तः** । पु । सूर्य्यमणिवृक्षे । श च. ।

**पुष्परज.** । क्ली। मकरन्दे । पुष्पपरागे। वै निघ ।

**पुष्परसः** । पुं । मधुनि । मउ । रा.नि व.१०। च.द.कास चि. अगस्त्यहरीतक्याम् । मकरन्दे । चम. । [१४ ।

**पुष्परसाह्व(य)म्** । क्ली । मधुनि । रा.नि.व.

**पुष्परसोद्भवम्** । क्ली। मधुनि । वै.निघ. ।

**पुष्परागः** । पु । पीतवर्णस्फटिकविशेषे । पोखराज इति लोके । वै.निघ.१भ.पथ.पि मवरत्न राजवगाहे । गुणा —चक्षु शीतल वातघ्नो दीपन । धारणात् आयु' श्रिय प्रज्ञाश्च करोति । रा.नि व १३ । रसाह्वने । रस.र.एकादशाध्याये ।

**पुष्परेणुः** । पु । पुष्पपरागे । श.र. ।

**पुष्परोचनः** । पु । नागकेसरवृक्षे । त्रिका. ।

**पुष्पवती** । स्त्री । रजस्वलायाम् । चम. ।

**पुष्पवर्षिणी** । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । वै निघ ।

**पुष्पवल्लभः** । पु' । मल्लिकापुष्पवृक्षे । प सु ।

**पुष्पविषम्** । क्ली । वैवादिपदसु । "वैवकादि-स्ववल्लिनकरभमञ्चकारस्थानीति पञ्च ।" सु.कल्प. २अ । गुणा — छर्दिराध्मानं मूर्च्छनञ्च । "भवेत्तु पुष्पविषैश्छर्दिराध्मान मूर्च्छन तथा ।" भा म ४भ. विष चि । [कल्प.४अ ।

**पुष्पशकली** । पु । निर्विषसर्पविशेषे । सु.

**पुष्पशर्करा** । स्त्री । पुष्पोद्भूतशर्करायाम् । फुलेर चिनि । गुणा —स्वादु हृद्या शीतला गुरु. पित्तरक्तघ्नी च । वै.निघ ।

**पुष्पशून्यः** । पु । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि व ११ ।

**पुष्पसमयः** । पु । वसन्तकाले । चम. ।

**पुष्पसारः** । पु । पुष्पद्रवे । फुलेर रस, गोलाप जल आदि वा मधु । रा नि व.१० ।

**पुष्पसिता** । स्त्री । सितशर्करायाम् । वै निघ ।

**पुष्पसौरभा** । स्त्री । कलिकारिक्षुपे । विषला-ङ्गुलिया । रा.नि व.४ ।

**पुष्पस्वेदः** । पु । पुष्पद्रवे । फुलेर रस, वा मधु । रा.नि.व.१० ।

**पुष्पहासा** । स्त्री। ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । श.च ।

**पुष्पहीना** । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श च. । र-जःशून्यायाम् । हे च ।

**पुष्पा (ष्ठा)** । स्त्री । इक्ष्वाकपुष्पायाम् । ज्युन्का । वै.निघ । रा.नि.व.४ ।

**पुष्पाञ्जनम्** । क्ली । कुसुमाञ्जने । गुणा — "पुष्पाञ्जन हिम शीत पित्तहिक्काप्रदाहनुत् । सा श्येहिक्काक्षासार्त्ति सर्व्वनेत्रामयापहम् ॥" रा.नि.व. १३ ।,भा.पू.१अ.मिश्रद्र्वादि.व. ।

**पुष्पाण्डकम्** । क्ली । चने । तण्डुले । पु । पुष्पसुकुमारतण्डुले, शालिधान्यभेदे । भा.पु १भ. धा व. ।

**पुष्पाम्ला** । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै निघ. ।

**पुष्पाभिकीर्णः** । पु । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. ।

**पुष्पाम्बुजः** । पु । पुष्पद्रवे । मेघ, फुलेर रस

বা সার, গোলাপ জল আদি। रा.नि.व.१०।

**पुष्पाम्ब (म्बु)** । क्ली, पु । सेवत्यादिपुष्पोत्यार्के। সেউতী আদি ফুলের আরক। যথা—"सेवन्ती शतपत्री च वासन्ती गुलदावदी। चामेला यूथिका चम्पा वकुलश्च कदम्बकः। कादयेत् केतकीपत्रैः ग्राह्योऽर्कों गुरुमार्गतः। पुष्पार्कं इति विख्यातो मरिचैः सहितं पिबेत्। गुणाः—मण्डलैकप्रयोगेण क्लीवोऽपि पुरुषायते। रोगानीकान्‌ यत्नात्‌ हन्यात्।" अर्क.चि.। [व.१४।

**पुष्पासवम्** । क्ली। मधुनि। पुष्पमद्ये। रा.नि.

**पुष्पिका** । स्त्री। दन्तमले। हारा.। मूत्रमार्गे। रत्नाकोषे। र मा.। लिङ्गमले हे.च.।

**पुष्पिणी** । स्त्री। धातकीवृक्षे। नूलके। स्वर्णकेतक्याम्। वै.निघ.। [च द.२प।

**पुष्पितः** । त्रि। पुष्पगन्धरूपादिरसलक्षणयुक्ते।

**पुष्पिता** । स्त्री। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१८।

**पुष्पी** । स्त्री। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व.१८।

**पुष्पेन्द्रा** । स्त्री। माधवीलतायाम्। वै निघ.।

**पुष्पेभः** । पुं। नागकेसरवृक्षे। वै.निघ.।

**पुष्पोद्भवा** । स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

**पुष्पलकः** । पु। कस्तूरीमृगे। शि.।

**पुष्यानगचूर्णम्** । क्ली। प्रदराधिकारे चूर्णौषधम्। पाठ.—"पाठा जम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम्। अम्बष्ठकं मोचरसं समङ्गा पद्मकेशरम्। वाह्लीकातिविषामुस्तं बिल्वं रोध्रं सगैरिकम्। कट्फलं मरिचं शुण्ठी मार्द्वीकं रक्तचन्दनम्। कट्वङ्गवत्सकानन्ता(श्योनाकवत्सकानन्ता,भेद.)धातकीमधुकार्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना। चूर्णं पुष्यानगं नाम हितमात्रेयभाषितम्।" शिलोद्भेदः पाषाणभेद.। পাথরকুচি। অন্য মতে দারুহরিদ্রা, তদভাবে পাঠা দিবে। মার্দ্বীক কিসমিস। মার্দ্বীক দেবদারু। রস. র.। অম্বষ্ঠকী লবক। চ.দ। চ চি.৩০অ। আকনাদি, জামের আঁটির শস্য, আমের আঁটির শস্য, পাথরকুচি, রসাঞ্জন, মোচরস, বরাহক্রান্তা, পদ্মকেসর, কুঙ্কুম, আতইচ, মুতা, বেলশুঁটা, লোধকাষ্ঠ, গেরিমাটী, কট্‌ফল, মরিচ, শুঁট, দেবদারু বা কিস্‌মিস্‌, রক্তচন্দন, শ্যোণাছাল, ইন্দ্রযব, অনন্তমূল, ধাইফুল, যষ্টিমধু, অর্জ্জুনছাল, প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ। মধুযোগে চেলুনিদ্বারা পাক করিবে।

**पुस्तकशिम्बिका**, **पुस्तकाख्या** } स्त्री। पुस्तशिम्ब्याम्। वै.निघ.।

**पुस्तमयः** । त्रि। वस्त्ररचिते। सु.सू ८अ.।

**पुस्तशिम्बी** । स्त्री। शिम्बीलताभेदे। See शिम्बि।

**पुस्फुसः** । पुं। फुम्फुसरोगे।

**पूग(फल)म्** । क्ली। गुवाकफले। रा.नि व.११। गुणाः—"कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्। कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम्॥" सु सू.४६अ। "कषायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं।" अनि.१७अ.। "पक्वन्तु वातलं रूक्षं भेदनं कफनाशनम्। गुर्वभिष्यन्दि मधुरं तीयरुक्षं वह्निनाशनम्। आद्यं पूगं विषं घोरं द्वितीयं भेदि दुर्जरं। तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्।" इति पूगस्य बालमध्यादिभेदगुणाः। राज व.।

**पूगः** । पु। क्रमुकवृक्षे। रा नि.व ११। See अक्षोट.। पनसवृक्षे। श.र.। सुपारी। গুবাক গাছ। भा.।

**पूगपीठम्** । क्ली। निष्ठीवनपात्रे। त्रिका।

**पूगपुष्पिका** । स्त्री। विवाहपुष्पे। त्रिका.।

**पूगमण्डः** । पुं। मधवृक्षे। পাহুড় গাছ। वै निघ।

**पूगरोटः (कः)** । पुं। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। त्रिका.। खर्जूरविशेषे। একজাতি খেজুর। वै निघ.। "-रोट" इत्यपि पाठो दृश्यते।

**पूगवृक्षः** । पुं। क्रमुकवृक्षे। সুপারি গাছ। रा नि.व.११। [स्त्री। गुवाके।

**पूगी (ग्न्)** । पुं। गुवाकवृक्षे। मद.व १। (स्त्री)

**पूगीफलम्** । क्ली। गुवाके। वै निघ.।

**पूजनी** । स्त्री। चटकायाम्। চড়াই। श।

**पूज्यमानम्** । क्ली। श्वेतजीरके। वै.निघ।

**पूतः ।** पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि.व ८ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । मधवृक्षे । तिलकवृक्षे । शङ्खे । रा.नि.व.११।१३। १६ । क्ली । निर्तुषधान्ये । अम. ।

**पूतगन्धः ।** पु । वर्वरके । কাল বাবুই শাক। रा.नि.व १० । [कुश । रा नि.व ८ ।

**पूततृण. (दर्भः)** । पुं । सितदर्भे । শ্বেত

**पूतद्रुः ।** पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व १० ।

**पूतधान्यन् ।** क्ली । तिले । रा नि व.१६ ।

**पूतनः ।** पुं । गुदकुन्दरोगे । वा.उ २४ । See गुदकुन्द. ।

**पूतना ।** स्त्री । गन्धमांसा । सुगन्धजटामांसी। रा.नि.व.१२ । स्वल्पत्वचि हरीतक्याम् । रा.नि व. ११ । भा.पू. । च.द । शि.श्री.च.आ.चि.महाबै शाचघृते । इयं सिन्धुदेशजा लिपे शस्ता च । राज.। बालग्रहविशेषे । [तकीमीति लोके । च द. ।

**पूतनाकेशी ।** स्त्री । सुगन्धजटामांसाम् । भू-

**पूतनी ।** स्त्री । (Metha arvensis. Syn. M. Sativa.) Marshmint. स्वनामख्यातगन्धशाके । पुदिना इति सर्वत्र । পুদিনা শাক । प.मु । गुणा —कामलाहरी अरोचकघ्नी मूर्च्छाघ्नी वमिघ्नी । गृध्रसीच विश्वताकर' षाग्निय. उत्तेजकाय । बालरोगविशेषे । পুতনাগ্রহ । लक्षणं यथा—"स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुह कुमारः तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीत ॥" सु.उ.२७अ. । तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तया गृहीत मात्रेण प्रथमं भवति ज्वर. । गात्रमुद्वेजयति स्तन्य न गृह्णाति दृष्टि बध्नाति क्रन्दति ऊर्द्धं निरीक्षते च । च.द. ।

**पूतपत्री ।** स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व.१० ।

**पूतफलः ।** पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । रा.नि व.११ । [निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**पूता ।** स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । दु

**पूतिः ।** स्त्री । गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী । मैष बाजी, पौगीपाण्डुतैले । सि.यो.यक्ष.चि.चन्दना चतैले । क्ली । कुत्वचे । গন্ধ তৃণ । रा.नि.व.८ । दुर्गन्धे । अ.टी.रा. ।

**पूतिकाम् ।** क्ली । पुरीषे । रा.नि.व.१८ ।

**पूति(ती)कः ।** पुं । करञ्जविशेषे । নাটা করঞ্জ । रा.नि.व.९ । च.द.वा.व्या.चि.विष्णुतैले । हि.श्वास चि.हिंसाद्यघृते । वै निघ.२म.अ.सा.चि. पूतिकादिकल्के, कन्दर्पसारतैले । सु.कुष्ठ.चि.९ अ. । भा ४भ.कर्णकम्प.चि. । नैगमेषग्रहचि. । प्रसारण्या । शा.कौ.शालासारादिः । घृतकरञ्जे । वै.निघ. । गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী । रा नि.व. १९ । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ ।

**पूतिकजा ।** स्त्री । गन्धमार्ज्जाराण्डे । খাটাশী । वै.निघ. ।

**पूतिकण्टकः ।** पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै निघ ।

**पूतिकन्या ।** स्त्री । पूतिकायां । পুদিনা শাক । प.मु. ।

**पूति(ती)करजः (ञ्जः)** । पुं (Guilandina Bonduc or Caesalpinia bonducella.) करञ्जवृक्षविशेषे । নাটাকরঞ্জ গাছ । हि कंटकरेजा । बम्. सागरगोटा । ता. पेवाककाय । गुणा —"करञ्ज. कटुतिक्तोष्णः विषवातार्तिकृन्तन. । कण्डूविचर्चिकाकुष्ठसर्पस्यन्दीपनाशन ॥" रा नि.व.९ । तत्पत्रगुणाः—"शोफघ्नमुष्णवीर्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजम् ।" सु.सू. । अस्य बीजं —बल्यम् । तन्मज्ज—ज्वरघ्नं बल्यं क्षिपनेन अन्त्रवृद्धौ हितं शोथहर रक्तस्रावरोधकम् उष्णं वीरसं कुष्ठघ्न । पत्रमपि तद्गुणं । केचित् । कण्टकीकरञ्जे । নাটাকরঞ্জা । च.द.श्री.चि. ।

**पूतिकर्णः (क.) (र्णिक.)** । पुं. पूतिकरञ्जे । নাটা করঞ্জ । रा.नि.व.९ । कर्णरोगविशेषे, कर्णपाकज पूतिगन्धकर्णरोगे । কাণ পাকা বা পচা । लक्षण—"अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णक. ।" सु.उ.२०अ. । "कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात् । पूयं स्रवति यत् पूति स ज्ञेय पूतिकर्णक ।" भा. ४भ । [वै.निघ. ।

**पूतिकर्णी ।** स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ ।

**पूति(ती)का ।** स्त्री । करञ्जभेदे । নাটা ক-

वक्षा। वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि महापट्पलकघृते। भैष महारुद्रतैले। उपोदिकायाम्। पूँइगाछ। अ टी.भ.। जवादिकस्तूरिकायाम्। थाटाशी। भैष.वा.व्या.चि.हिमसागरतैले।

**पूतिकामक्षिका** । स्त्री। पृथुमधुमक्षिकाविशेषे। डाँश माछि। वै निघ.।

**पूतिकामुखः** । पुं। शम्बूके। श मा.।

**पूतिकाष्ठ(क)म्** । क्ली। देवदारुणि। देवदारु। रा.नि.व.१२। सरलकाष्ठे। श.च.।

**पूतिकाह्वः** । पुं। पूतिकरञ्जे। वै निघ.।

**पूतिकीटः** पुं। कीटविशेषे। পেদো পোকা। भैष.कुष्ठ.चि.। "पूतिकीटविलेपनात्।"

**पूतिकेसरः** । पुं। गन्धमार्जारे। खाटाशीति लोके। थाटाशी। चन्दनादितैले प्रयोज्य.।

**पूतिगन्धः** । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८। गन्धके। क्ली। रङ्गधातौ। रा.नि.व.१३। सुगन्ध द्रव्ये। वै.निघ.।

**पूतिगन्धा** । स्त्री। सोमराज्याम्। प्रसारण्या। भाद्रालयेति प्रयोगामृते मानकथने। "सा: पूतिगन्धामल:।" [रा.नि.व.४।

**पूतिगन्धिका** । स्त्री। पूतिकायाम्। वाकुच्यां।

**पूतिघसः** । सुगन्धमार्जारे। गन्ध গোকুল। सुम् ४६प.। धर्य पर्णमृगगुणः। See पर्णमृग.।

**पूतितैला** । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। वन উচ্ছে। লতা ফট্কী। र.मा स। See पारावतपदी। भैष.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे।

**पूतिदः** । पुं। नकुविडाले। গেচো বিড়াল, কাঠ বিড়াল। वै.निघ.।

**पूतिदला** । स्त्री। तेजपत्रे। তেজপাত। च.द.वा.व्या चि.एलातैले।

**पूतिनस्यम् (नासः)** । क्ली, पुं। नासारोगभेदे। लक्षण यथा —"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु। निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तत् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्।" सु.उ. २२प.। "तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात्। श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति -तम्।" मा.उ.१८प.।

**पूतिपत्रः** । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোণা গাছ। रा.नि.व.९। पीतलोध्रे। वै निघ.।

**पूतिपर्णः** । पुं। करञ्जवृक्षे। ডহরকরঞ্জ গাছ। रा.नि.व.९। इङ्गुदीवृक्षे। वै.निघ।

**पूतिपल्लवा** । स्त्री। राजक्षुवव्याम्। গয়াকবল। प सु.। [प.सु.।

**पूतिपुष्पः** । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। কিশাপূত।

**पूतिपुष्पिका** । स्त्री। मधुमातुलुङ्गवृक्षे। গোঁটাব। प.सु.। [ज्याम्। प सु। श्रम.।

**पूतिफलः (ला) (ली)** । पुं,स्त्री। सोमरा-

**पूतिमज्जा** । स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। वै.निघ.।

**पूतिमयूर(रि)का** । स्त्री। अजगन्धायाम्। रा.नि.व.४। वन्यतुलस्याम्। वै.निघ.।

**पूतिमारुतः** । पुं। कर्कन्धौ। रा.नि.व.२३। बिल्ववृक्षे। वै.निघ.।

**पूतिमांसम्** । क्ली। दुर्गन्धमांसे, पर्य्युषितमांसे। गुणाः — सद्य. प्राणहरम्। राज.४प.।

**पूतिमूषिका** । स्त्री। कुकुन्दर्य्यां। वै.निघ.।

**पूतिमेदः** । पुं। अरिमेदे। বিট্খদির। रा.नि.व.८। [वै.निघ.।

**पूतियुग्दला** । स्त्री। गन्धद्रव्ये, चोरकद्रव्ये।

**पूतियोनिः** । पुं। उपप्लुतानामके योनिरोगे। च द.।

**पूतिरक्तः** । पु। नासारोगभेदे। निदा.।

**पूतिवर्वरी** । स्त्री। वनतुलस्याम्। वै.निघ.।

**पूतिवातः** । पुं। बिल्ववृक्षे। र.मा.।

**पूतिवृक्षः** । पुं। श्योणाकवृक्षे। प सु.।

**पूतिशाकः** । पु। बकवृक्षे। प सु.। [निका.।

**पूतिशारिजा** । स्त्री। गन्धखट्टाशे। খাটাশী।

**पूती** । स्त्री। पूतीकरञ्जे। भा.प्र.१प.।

**पूतीकदयम्** । क्ली। करञ्जद्वये। ডহরা, নাটাকরঞ্জা। भैष.शोथ चि हरिद्राद्यसूमाद्यतैले।

**पूतीकपत्रम्** । क्ली। करञ्जपत्रे। च.द.गुल्म.चि.। [करञ्जपल्लवे। सु सू ११प.।

**पूतीकपवालः** । पुं। करञ्जपल्लवे। कल्पि-

**पूत्यगड:** । पुं । कस्तूरीमृगे । मे. । गन्धकीटे । गं.दा:पोका । मे. । [नम । वै.निघ. ।

**पूप:** । पु । पिष्टके । अम. । चन्द्रमसे । आनां

**पूपला** । स्त्री । पिष्टकविशेषे । बड़ा । हे.च ।

**पूपलिका** । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पुली विशेष । सा गुरु, पुष्टिकरी च । च.चि,२५. । च सू. २७अ. ।

**पूपालिका (ली) (पि[लि]का)** । स्त्री । पिष्टकविशेषे । विका. । हे.च. । सु.चि २६अ. रावणकृतकुमारतन्त्रे ।

**पूय(न)म्** । क्ली । पुंजइतिख्याते क्लेदे । पूँज । म.च. । पूयकरगण यथा— "तत्रान्नैर्नवधान्यादि र्योऽय वर्ग उदाहृत । दोषसंजननो ह्येषो विज्ञेय पूयवर्द्धन. ॥" सु. ।

**पूयरक्त:** । पु, क्ली । नासारोगविशेषे । तल्लक्षण यथा—"दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्र त पूयरक्त प्रवदन्ति रोगम् ।" सु उ.२२अ. । "निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् । तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥" वा.उ १९अ ।

**पूय(या)स्राव:** । पु । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । চক্ষে পূঁজ পড়া । तल्लक्षण—"पाक सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूप प्रदिष्ट ।" सु. उ २अ. । चक्षुस नेत्ररोगविशेषे । ज द.१०अ. ।

**पूयारि:** । पु । निम्बवृक्षे । श.च ।

**पूयालस:** । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षण यथा—"पक्व शोफ सन्धिज संस्रवेद्य सान्द्र पूय पूति पूयालस स ।" सु उ.२अ ।

**पूयासम्** । क्ली । पूये । वै निघ ।

**पूर:** । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे, बीजपूरवृक्षे । টাবা লেবুর গাছ । प.मु. । खाद्यद्रव्यभेदे । पूर । विका. । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।

**पूरक: (काह्न:)** । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । "मातुलुङ्गे तु पूरक ।" रा.नि.व.११।१२ । वै.निघ. । क्ली । बीजपूरकफले । शि.यो.मदा.चि. ।

**पूरणम्** । क्ली । वस्तिनेत्रप्रभृतिभिर्यन्त्रै कर्णादौ तैलादिपूरणकर्मणि । स स.७अ. । मस्तकी ।

नागरमुस्तायाम् । अ.मा. । पूरणार्थं पक्वतैले । वक्ष्यमाणव्रणवेदनाविशेषे । सु सू.२२अ. । पुं । पुनर्नवायाम् । रस चि.८अ सिद्धिसारलौहे । विष्णुतैले । धरणि. ।

**पूर(रि)णी** । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । अम. ।

**पूराम्लम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा.नि. व ६ ।

**पूरि(लि)का** । स्त्री । पूरभरितापूपे । বড়া, কচুরী প্রভৃতি । तत्साधनं यथा—"माषाणा पिष्टिकां युञ्ज्यात् लवणार्द्रकहिङ्गुभि. । तया पिष्टिकया पूर्णा समिता क्षतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधै ॥" गुणा —"रुच्या स्वादी गुरु स्निग्धा बल्या पित्तासदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । सर्वैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥" भा.पू १अ. ।

**पूरितम्** । क्ली । चर्मे । वै.निघ. ।

**पूरुष:** । पु । मनुष्ये, पुरुषे । वै निघ ।

**पूर्णक:** । पु । ताम्रचूडे । মোরগ । मे. ।

**पूर्णकोषा** । स्त्री । यवपिष्टमयभक्ष्यद्रव्ये । पूरणपुलि । सु.चि.१०अ. । [रा नि.व.६ ।

**पूर्णकोष्टा (ष्ठा)** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ।

**पूर्णगर्भा** । स्त्री । पूरणपोलिकायाम् । পুর-পিঠে । वै.निघ. ।

**पूर्णचन्द्र(र्णाभ्र)रस:** । पुं । यक्ष्माणां रस । पाठ —"सूतस्य स्वायगर्भा गुडर्धौ यष्टीतोयैर्मर्दयेदेकधस्रम् । चन्द्र शङ्ख मौक्तिकं लौहकिट्टं भस्मीभूतं सूततुल्यञ्च दद्यात् । भृङ्गराजैर्वासर तद्विमर्द्यादौलहृत्वा भूधरे त पुटेत्तु । चूर्णहृत्वा नागवल्लीरसेन दद्यादेव मर्दयित्वैकमाषम् । सम्वाप्यां यथा पूर्णचन्द्र रसेन्द्रम् · · · ॥" रस चि । चक्र: पूर्णचन्द्ररसायने —कज्जलि. लौह अभ्र प्र. ८ तो. रौप्यभस्म २ तो. वङ्ग ४ तो. स्वर्ण ताम्रं कांस्य प्र. १ तो. जातीफल लवङ्ग लवङ्ग एला जीरक कर्पूर प्रियङ्गु मुस्तक प्र. २ तो. । कुमारीफलैस्तत्रसैर्भावयित्वा एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ ३ दिन स्थाप्यम् । वटी चणाभा । भैष. ।

**पूर्णबीज:** । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । रा नि व.११ ।

**पूर्णिका** । स्त्री । [illegible] । विका. ।

पूर्व्य: (र्व्व:) । पुं । गूलरवृक्षे । वै.निघ. ।

पूर्व्वकर्म्म । क्ली । रोगोत्पत्ते: प्राक् तत्तद्व्याधिं प्रति यदादौ क्रियते कर्म तस्मिन् । त्रिविधकर्म्मा-द्यकर्म्मणि । तानि च पूर्व्वप्रधानपश्चात्प्रधानरूपाणि त्री णि । तत्र शल्यतन्त्रे शस्त्रकर्म्म, कार्ये लङ्घनादिवि रेकान्तं कर्म, संशोध्यस्य पाचनं स्नेहनं स्वेदनञ्चे ति । सु.सू.५अ. ।

पूर्व्वरूपम् । क्ली । भाव्यामयसूचके न तु दोष विशेषसूचके चिह्ने । तच्च द्विविधं सामान्यविशेषभे देन । "पूर्व्वरूपन्तु तदयेन विद्याद्वाविनमामयम् । सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं । विशिष्ट मीषद्व्यक्तं स्यात् विशेषैव समन्वितम् । पूर्व्वरूपं विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।" भा. । "प्रागुत्पद्येत लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषे णानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद् यथायथम् ॥" मा.नि. ।

पूर्व्ववायु: । पुं । पूर्व्वदिग्भवमारुते । पूबे हाओया । गुणा:—"पूर्व्व: सुमधुर: स्निग्धो लव णश्चैव मारुत: । गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभि-वर्द्धन: । क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनां श्लेष्मलाय ये । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धन: । वात लानां प्रशस्तश्च शस्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धन: ॥" सु.सू.२०अ. ।

पूर्व्वसन्ध्या । क्ली । प्रात:काले ।

पूर्व्वाग्र: । पुं । सामशाखायाम् । थई । श.चि ।

पूर्व्वार्द्ध: । पुं, क्ली । चक्र: पूर्व्वभागे, चरम भाग: वसन्तलक्षणसूचक: । सु.सू.६अ. । [स्नसः ।

पूलक: । पुं । कटिप्रोथे । পৌদের পেলো ।

पूष: । पुं । पौषे मासि । मदनदारुवृक्षे । तूँत गाछ । चम. । [पूग । रा.नि.व.८ ।

पूषक: । पुं । पारिशवृक्षे । तूँत, पलाश नि-

पूषा । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६ ।

पूक्का । स्त्री । पिपिट्टिकानामकखाद्ये । पिड़िंग भा-ष । प.मु. । हिं पुरी । वम्. पिरिंगिज्ञात । गुणा:—"इदा सारी हिमा हृद्या तिक्ता निर्मिता दीपनम् । ..." भा.पू.१भ. । ए ह.हृद्य.पद्मादि: । बृहणीये । च. द.रा.भा.दि मरातामरतालौ, ...

तिक्तप्रसारणीतैले । लताकस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

पृथक्छद: । पुं । पचौटवृक्षे । वै.निघ ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । मूर्व्वायां । र.मा. ।

पृथक्पच: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्पर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृश्निपर्णीक्षुपे । रा.नि.व.४ वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.। मूर्व्वायाम् । मूर्गा । रा.नि व.३ ।

पृथगालु: । पुं । पिण्डालौ । চুবড়ি আলু । হাতি থোকা আলু । प.मु. ।

पृथग्बीज: । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११।

पृथाज: । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

पृथिका । स्त्री । शतपद्याम् । श.मा. ।

पृथिवीकन्द: । पुं । भूकन्दे । वै निघ. ।

पृथिवीगुणा: । पुं । अस्थिचर्म्मनखमांसरोम-सु । रस.र.ज्व.चि. ।

पृथिवीपति: । पुं । ऋषभकौषधे । मे. ।

पृथिवीभयम् । क्ली । मृत्तिकाधारे । সোরা । वै.निघ. ।

पृथु: । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । रा नि व.६ । कृष्ण-जीरके । प.मु.भा. । स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণ জীরে । गुणा:—कटुतिक्ता वातगुल्मघ्नी चाध्मानहरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । मेदायां । धारिण्याम् । रा.नि.व १६ । तवक्षीरे । रा नि.व. २ । अहिफेने । श.र. ।

पृथुक: । पुं, क्ली । चिपिटके । চিড়ে । हिं चूड़ा । प.मु । "हरितधान्यानि निस्तुषकृतान्यम्ब-ष्ठृतानि पृथुकाश्चिपिटसंज्ञा: ।" चरक । "ब्रीह्यो-ऽप्यार्द्रपक्वाद्य तथापि पृथुका: स्मृता: ।" रा.नि.व. १६ । गुणा:—वल्या, कफविष्टम्भकराः । भा.पू. ६भ. । स्वादव स्निग्धा हृद्या वामकर्द्धनाच । रा. नि.व.१६ । मधुप्लक्षस्य गुणा:—"पृथुकौरा र्द-" इत्या हृद्या वल्या भिन्नमलाच ते ।" भा. । एकद-शीय शिशौ । चार्द्धदशीय शिशौ । ७ मासের শি-শু । रा.नि.व.१८ । [वै.निघ. । शिव. ।

पृथुकन्दकम् । क्ली । शल्यकोष्ठे । वर्द्धतृण ।

पृथुका । स्त्री । चाक्विदाला । हिङ्गुपत्राम् । द.भ. । मदनमुद्रायाम् । চিড়ে । वै.निघ. ।

**पृथुकालुकी** । स्त्री । रक्तालुभेदे । माने आलू । भा पू १भ ।

**पृथुकील** । पु । राजबदरे । रा नि व ११ ।

**पृथुकृष्ण** । पु । जीरके । वै निघ ।

**पृथुगन्धा** । स्त्री । गन्धभद्यायाम् । वै निघ ।

**पृथुच्छद.** । पु । शरपत्रकुशे । रा नि व ८ । चचीटकन्द । वै निघ ।

**पृथुपत्र (क.)** । पु । रक्तरसोने । रा,नि व ७

**पृथुपलाशिका** । स्त्री शष्याम् । रा नि व ६ ।

**पृथुरोमा (न्)** । पु । मत्स्यभेदे । चर्क चि ।

**पृथुल** । पु । दर्भे । गुन्द्रातृणे । वै निघ ।

**पृथुला** । स्त्री । गुच्छाग्निमीतृणे । रा नि व ८ । हिङ्गुपत्र्याम् । जटा ।

**पृथुवीज. (क)** । पु मसूरे । मूलुविकलाग्र। प सु । रा नि व १६ । विकङ्कतवृक्षे । वै निघ ।

**पृथुशिम्ब (म्बा) (म्बी)** । स्त्री । श्लीणा कभेदे । रा नि व ८। पीतलोध्रे । असिशिम्ब्याम् वै निघ । [भ.।

**पृथुशिरा** । स्त्री। कृष्णजलौकायाम् । सु सू १२

**पृथुशृङ्गकः** । पु । मेषविशेषे । इशा । वै निघ ।

**पृथुस्कन्ध.** । पु । वनशूकरे रा नि व १९ ।

**पृथूदर** । पु । मेषे । हारा ।

**पृथ्वि(थ्वी)का** । स्त्री । जीरके । मद व २ । हिङ्गुपत्र्याम् । सु चि २५ । स्थूलैलायाम् । रा नि व २२ । कृष्णजीरकभेदे । शुक्लपुनर्नवायाम् । रा नि व ६ । कृष्णजीरके । च म १५. । च द र. वि चि. । चर्क चि । एलायाम् । चम । चादित्य भक्तायाम् । हुड़हुड़िग्रा । वै निघ. । [वि १०।

**पृथ्वीकुरवकः** । पु । श्वेतमन्दाराके । रा नि

**पृथ्वीजम्** । क्ली । गडलवणे । रा नि व ६ ।

**पृदाकु.** । पु । हस्तिनि । वृक्षे । व्याघ्र. । सर्पे । चम । वृश्चिके । व्याघ्रे । मे ।

**पृश्निः (श्नी)** । क्ली पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया। च र. । सु चि १०७ । [मा.।

**पृश्निका** । स्त्री । जलकच्छविशेषे । पाना । म,

**पृश्निपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । (Hemionites cordifolia. Uraria lagopodes Syn. Doodia lagopodioides) स्वनाम ख्यातलिङ्गशाकक्षुपे । चाकुलिया। हि पीठवन, पीतवन, पठौनी । म सेवरा । क भवियलबीन । तें कोलाकुपोन्ना। उत् कष्टपर्णि । सु चि ८ म । गुणा —" त्रिदोषघ्नी वृष्योष्णा मधुरा सरा। हन्ति दाहज्वरश्वासरक्तातिसारतृड्वमी । भा पू १भ गु व. । कटु उष्णा कासातीसारघ्नी वातरोगज्वरदाहव्रणोन्मादघ्नी च । रा नि व ४ । च द ज्व चि । एतद्रसमनेकाहिकज्वरे हितम् । च द ज्व चि । सु सू ३८ म ।

**पृषत** । पु । श्वेतविन्दुहरिणविशेषे । एतन्मांस गुणा —"स्वादु शीतल धारकं लघु दीपनं रुच्यं श्वासज्वरत्रिदोषघ्नम् ।" भा । रोहितमत्स्ये । म गर्लिमपविशेषे । सु कल्प ४ भ । स्त्री । हरिणी भेदे । मे ।

**पृषन्तिः** । पु । जलविन्दौ । [द वि ।

**पृष्टिपर्णी** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चि क क म

**पृष्ठम्** । क्ली। तनुपश्चाद्भागे । रा नि व.मा [१०।

**पृष्ठग्रन्थि.** । पु । गड्डरोगे । वृं ग्र । रा नि व.

**पृष्ठग्रह** । पु । ग्रथम्य वातव्याधौ । लक्षणं यथा—"यस्य पृष्ठीगतश्चैव रश्मौ विततं यस्य च । तस्य पृष्ठग्रहं रोगमूर्द्ध्वगतस्य निर्दिशेत् ।" ज द ३४म ।

**पृष्ठचक्षु.** । पु । कर्कटे । वै निघ ।

**पृष्ठदृष्टि.** । पु । भल्लूके । रा नि व १८ ।

**पृष्ठमर्म्म** । क्ली । पृष्ठवंशगतचतुर्दशमर्म्मसु । तद्यथा—कटीकतरुण, कुकुन्दरे, नितम्बौ, पार्श्वसन्धौ, बृहती, अंसफलके, असौ । सु शा ६ म ।

**पृष्ठमांसम्** । क्ली । मरिचे । वै निघ ।

**पृष्ठवंशः** । पु । मेरुदण्डे, पृष्ठास्थनि । पीर्ठेर निरुत्रीड़ा । हेच । स द्विधो माससमाविव भवति । मुग्धबोध ।

**पृष्ठशृङ्ग.** । पु । वारकचांगे । हेच. ।

**पृष्ठशृङ्गी (ङ्गिन्)** । पु । महिषे । अ.र. । भर्ग्गुकके । मे, । मेषे । वै निघ ।

**पृष्ठचितिः** । पु । नन्दिवृत्ते । वै निघ. ।

**पृष्ठास्थि** । क्ली । कशेरौ । মেরুদণ্ড । रा नि व १८ । तानि च ३५ । च.शा ७ष ।

**पृष्ठ्यः** । पु । अश्वे । अम. । क्ली । पृष्ठास्थिसमूहे । वै निघ. ।

**पृष्णिः** । स्त्री । पार्ष्णिभागे । उणा. ।

**पेच. (क)** । पु । उलूकपक्षिणि । পেঁচা । श र । अम. ।

**पेचकी** (इन्) । पु । करिणि श र. ।

**पेचिलः** । पु । द्विरदे । হাতী । त्रिका ।

**पेचु (क)** । पु । सुचुकन्दवृक्षे । মুচুকুন্দ গাছ । केमुकवृक्षे । কেঁউ গাছ । र मा । शाकीय शाके । पेचुके । कचु । त्रिका ।

**पेचुका** । स्त्री । पेचुके । কচুর শাক । केमुके । কেঁউ । र मा. ।

**पेचुनी (न्नी)** । स्त्री । पेचुकशाके । কচুর শাক । त्रिका. । केमुके । কেঁউ । र.मा. ।

**पेटकः (टिका, टी)** । पु, स्त्री । (Abutilon Indicum.) कुवेराक्ष्याम् । পেটারি । र.मा. । हिं कुङ्घी । पारस्य.दरखते खेरा । चार. मधुलघौर । ता टही । भैष.वाल चि. । च द. । "पेटी पाठामूलात् ।"

**पेड़म्** । क्ली । पूर्वे । अपते । उणा. ।

**पेड़ा** । स्त्री । पेटिकायाम् । পেটারি । बला सुकं । वै निघ. ।

**पेयम्** । क्ली । षड्विधाशनमध्ये । रा नि व. २० । जले । शि. । दुग्धे । अ.च. ।

**पेया** । स्त्री । अल्पसिक्थयवागूद्रव्ये । सा च षष्ट मगुणेऽम्भसि सिध्यति । নতরিনের । "सोधं षड् गुणे सिद्धा पेयाल्पसिक्थका ।" प सु । सिक्थसमन्विता पेया । "पेया सिक्थसमन्विता ।" च म १४. । तण्डुलापेक्षया एकादशगुण वारिणि सिद्धा । च द.ज्व चि. । "निर्द्रवा प्राक्‌ना पेया [illegible] ।" इति च वचनम् । पेया हि । यथा—[illegible] [illegible]

वा सू १५ष. । "द्रवाधिका घना सिक्था चतुर्दशगुणे जले । सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया... ।" "पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।" प प.२ख. । आर्द्रके । आम्र । प सु. । शतपुष्पायाम् । अ.च. । खच्छमण्डे । मै । कषाये । वै.निघ ।

**पेयु(यू)षः** । पुं, क्ली । नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धे । গাঁজলা দুধ । "आसप्ताहप्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।" र.मा । प्रत्यग्रघृते । वै निघ ।

**पेर(रो)जम्** । क्ली । स्वनामख्यातप्रस्तरविशेषे । पेरोजा इति पारस्ये । तच्च भस्माङ्गहरितभेदेन त्रिविधम् । यथा —अतिकषाय मधुरम् अतिदीपनं शूलादिहर तत्संयोगेन स्थावरजङ्गमोभयविध विषं हन्यात् । रा नि.व.१३ ।

**पेलम्** । क्ली । अण्डकोषे । হোল । हे.च. । सूक्ष्मांशे । वै निघ. ।

**पेली** (इन्) । पुं । घोटके । वै निघ ।

**पेलुवासः** । पुं । कासमर्दे । वै.निघ. ।

**पेशकृत्** । पु । कीटविशेषे । কুমীরে পোকা । वै निघ. । पेशस्कृत् इति शब्दकल्पद्रुम ।

**पेशिः** । स्त्री । डिम्बे । अम. । पाककादिरिदले । वै निघ. । आम्रादिस्थाटी । आमचुर आदि । शुष्कीकृतार्द्रकखण्डी । "हरितार्द्रकस्य शकलानां दीर्घाकाराश्चपला पेशय उच्यन्ते ।" भा चि ७ष. ।

**पेशी (षी)** । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि व. १२ । मांसपिण्ड्याम् । মাংসপেশী । शरीरेण पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टि, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशदेति । तत्र पादाङ्गुलिषु १५ । पदे १० । पादोपरिकूर्चसन्निविष्टा १० । गुल्फयोः १० । [illegible] १० । जानुनि ५ । ऊरौ २० । वङ्क्षणे १० । [illegible] [illegible] भवन्ति । एतेनेतरसक्थि व्याख्यातम् । पायौ ३ । मेढ्रे १ । सेवन्यां १ । वृषणयोः २ । स्फिचोः १० । वस्तिशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टा ५+५ । पार्श्वयोः ६ । वक्षसि १० । अक्षकांसौ इति [illegible] ७ । हृदयामाशययोः

-रे । यकृत्प्लीहोण्डुकेषु ६ । ग्रीवायां ४ । हन्वो-
-र्म । काकलक गलयोः २ । तालुनि २ । जिह्वा-
यां १ । ओष्ठयोः २ । घोणायां २ । नेत्रयोः २ ।
कर्णयोः २ । गण्डयोः ४ । ललाटे ४ । शिरसि
१ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । "शिरा-
स्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां । पेशीभिः
संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यत ॥" स्त्रीणाञ्च
विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्
पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्य
पथे चतस्रः तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते
बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शु
कार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । सु.शा.५अ । "यथा
थैमुण्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्र
विश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । स्त्रीणामपि
भवन्त्येता किञ्चिद्विंशतिरुत्तरा । गर्भाशये गर्भ
मार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥" भा. । पक्षिडिम्बे ।
अम. ।

**पेशीकोषः** । पुं । अण्डे । ডিম । अ.टी ।

**पेश्यण्डम्** । क्ली । मांसगोलके । वै निघ. ।

**पेषणः** । पुं, क्ली । निघारखुरीवृक्षे । তের্কাটা
সিজ্ । खले । क्ली । पीडने । चूर्णने । श.च. ।

**पेहिता** । स्त्री । महारण्या । गरुडाङ्गिनिश्चा ।
वै.निघ. ।

**पैङ्गिः** । पु । ऋषिविशेषे । च. ।

**पैज(ञ्ज)षः** । पु । कर्णे । श.च. ।

**पैठरम्** । क्ली । स्थालीपक्वमांसादौ । अम. ।

**पैत्तः (त्तिकः)** । पुं । तिलकृपे । তিল গাছ ।
प.मु. । पित्तसम्भवे रोगे । रा.नि.व.२० ।

**पैत्तिकी** । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणं
यथा—"यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् । भ
शोणभूरिकृष्णनीलपीतासितार्त्तवाम् । सा व्यापत्
पैत्तिकी ॥" मा.उ.१२अ. ।

**पैष्टी** । स्त्री । विविधधान्यविकारजाते मद्यभे
दे । পেষ্টো মদ । एषा मादकत्वे हीनतमा ।
"पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता ख्याता मदा
धिकतयात्र च पूर्व्वपूर्व्वा ।" गुणा —कटूष्णा ती
क्ष्णा मधुरा अग्निदीपनी च । रा.नि.व.१४ । "पै-
ष्टी सन्दीपनी रुच्याकफस्रवातनाशिनी । पित्तला
पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा मता ॥" अत्रि.
१८अ ।

**पैष्टिकम्** । क्ली । पैष्टीमद्ये । वि.र. ।

**पोगण्डः** । पुं । अपोगण्डे । दशवर्षीय बा-
लक । हला. ।

**पोटगलः** । पुं । नले । नल । रा.नि.व.८ ।
खागडे । খাগড়া । र.मा । वदरवृक्षे । मत्स्यभेदे ।
मी । वैकरञ्जजातीयसर्पविशेषे । अयं राजिलेन
गोनसां वैपरीत्येन वा जातः । सु.कल्प ४अ. ।
काशवृक्षे । चिका. ।

**पोटा** । स्त्री । स्त्रीपुंसलक्षणायां नार्याम् । दा-
सा । चुक्रिकायाम् । भा. ।

**पोटाहिका** । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

**पोटिकः** । पु । विस्फोटके । कश्चित् ।

**पोडुः** । पुं । कपालास्थितले । रा.नि व.१८ ।

**पोतः (कः)** । पुं । शिशौ । षैमासिकशिशौ ।
रा.नि व.१८ । दशवार्षिककरिणि । श.च. ।

**पोतकी** । स्त्री । उपोदिकायाम् । পুঁই, পুঁ-
ই । भा.मि,४भ.गर्भ.चि. । श्यामाकपक्षिणि । रा.
नि.व.१९ ।

**पोताण्डः** । पुं । अश्वस्य मुष्करोगभेदे । लक्षणं
—"शूनौ पक्वौ गुरुक्रस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ ।
चिकत्सनेन युक्तस्य तस्य पोताण्डमादिशेत् ॥" ज.
द.५०प. ।

**पोताधानम्** । पुं । मिथमीनपुञ्जे । মাছের
পোনার ঝাঁক্ । गुणा.—"पोताधानन्तु सर्व्वदा
सुस्निग्धं लघुरोचनम् ।" राज १प. ।

**पोतासः** । पुं । कर्पूरविशेषे । ভীমসেনী ।
रा.नि.व.१२ ।

**पोतिका** । स्त्री । शतावरीक्षुपे । रा.नि व.४ ।
मलवारदेशीयोपोदिकाविशेषे । मूलपोतिकायां ।
रा नि व.७ ।

**पोत्रम्** । क्ली । वज्रे । शूकरमुखाग्रभागे । পোঁ-
পনা । मे.त्र

**पोत्रायुधः** । पुं । शूकरे । रा नि व.१९ ।

**पौत्रिदंष्ट्राजम्** । क्ली । शूकरदन्तजरवे । वै निघ ।

**पोत्री** (इन्) । पु । शूकरे । श्रम ।

**पोथकी** । स्त्री बालानां नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे । लक्षण —"कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यौ रक्तसर्षपसन्नि भा । पिडकाश्च रुजावत्य पोथक्य इति संज्ञि ता ॥" सु उ ३ष्म. ।

**पोदिका** । स्त्री । कलम्बीशाके । पमु ।

**पोल (क)** । पु । कटिप्रोथे । पाश्चात्य ८पे ल्लो । षटीभ ।

**पोलिका (स्त्री)** । स्त्री। पिष्टकभेदे । पाव्ला रूटी । निका । यथा—"कुर्यात् समितयातीव सम्यौ पर्पटिका तत । स्वदयेतमके तान्तु पोलि कां ता जगुबुधा ।" गुणा —मण्डकवत् । भा ।

**पोषयित्नु** । पु । कोकिले । उणा ।

**पौट्टा (ट्टि)** । पु । पूतिकरञ्जे । श च. ।

**पौगण्डम्** । क्ली । पौगण्डावस्थायाम् । तच्च प ञ्चाब्दात् दशमाब्दपर्यन्तम् । रा नि व १८ ।

**पौण्डरीय. (क.)** । पु क्ली । प्रपौण्डरीकद्र व्ये । पुण्डरिया गाछ । रा नि व १२ ।

**पौण्डर्य्यम्** । क्ली। प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा नि व १२ । स्थलपद्मे । वै निघ ।

**पौण्ड्र(ण्ड्रि)क** । पु । पुण्ड्रके । पूँड़ि आ थ । र मा । श.मा । लावपत्रिपि । वै निघ ।

**पौतवम्** । क्ली । परिमाणे । च टी.भ.।

**पौतिनासिक्यम्** । क्ली । नासिकारोगे । पी नसे । पीनस रोग । निदा ।

**पौत्तिकम्** । क्ली । पुत्तिकानाममक्षिकाभिरा योजिते घृतवर्णमधुनि । पौत्तिक मधु । अटा । "कृष्णा मक्षिका पिङ्गा पुत्तिका इति कीर्त्ति ता । तस्मात मधु धीमद्भि पौत्तिकं समुदाहृ तम् ॥' गुणा —रूक्षम् उष्णं रक्तपित्तदाहघ्न ए तद्वणद । रा नि व १४ ।

**पौत्तिकशर्करा** । स्त्री । पौत्तिकमधुकृतशर्क रायाम् । गुणा —तन्मधुतुल्या । रा नि व १४ ।

**पौनर्णव.** । पु । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षण —"उत्क्षिप्य य स्वमङ्ग क्षिपत्यधस्तात् नितान्त सुष्क्रसिति । तं पौनर्णवकुष्ट विचित्रकष्ट विजा नीयात् ॥' भक्तुकौतन्तम् । [१श.।

**पौपिक.** । त्रि । अपूपनिर्म्माणदक्षे । सु कल्प.

**पौरम्** । क्ली । सुगन्धतृणे । रामकर्पूर । श्रम । पु । खोलि । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै निघ ।

**पौरस:** । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै निघ. ।

**पौरुषम्** । क्ली । शुक्रधातौ । रा नि व १८ । मे हने । सु नि ३श । ऊर्द्धविस्तृतदो पाणपुरुषप रिमाणे । निका । इह जगति कृते कर्म्मणि । तत् पौरुष यदिह कर्म्म दृष्टम् । च शा २श ।

**पौरुष** । पु । नरे । पुन्नागवृक्षे । निका ।

**पौरोगव.** । पु । पाकशालाध्यक्ष । श्रम ।

**पौलि.** । स्त्री । पोलिकायाम् । पाकावस्थागत यवादौ । श्रम.।

**पौष.** । पु । वर्षस्य नवमे मासे । श्रम. ।

**पौष्करम्** । क्ली । पुष्करमूले । पुष्करमूल । कुष्ठभेदे । कुडविशेष । रा नि.व ६ । मद व १ । सि यो यक्ष्म चि वचौदशाङ्गगुग्गुलौ । "पौष्करातिविषे ।" सि यो कफज्वरावलेहे । 'कटफल पौष्कर शृङ्गी ।' च द कफज्व चि निम्बादि । "श टीभूनिम्बपौष्करम् । पद्ममूल । ब्रह्मनीरकायमी दके । एरण्डमूले । वै निघ श्वास चि दशमूलयवा ग्वाम् । स्थलपद्मे । वै निघ. ।

**पौष्करमूलम्** } क्ली । पुष्करमूले । मद.व १ ।
**पौष्कराह्वयम्** }

**पौष्टिकम्** । क्ली । पुष्टिकरौषध । पुष्टिकरद्र व्याणि । यथा—"चतुर्जा तु तुगाक्षीरी चन्दनुरा ऽष्टवर्गक । दीप्यालरवचा विल्व त्वक् पत्र नागके शरम् । तालीशपत्र लक्ष्मीरी लवा गोक्षुरबीज श्री । कपिकच्छूतोयबलीभूकल पौष्टिको गण ॥' चर्क वि.। चौरकाले शावाञ्छादनवस्त्रभेदे । क - वाटे । गुणा —आयुष्य धनविकल शचिल ह पविराजमलघ । राज.।

**पौष्पम्** । क्ली । पुष्परेणौ । वै निघ. ।

**पौष्प(ष्पि)कम्** । क्ली। पुष्पाञ्जने । रा नि.व. १२ । वै निघ. ।

**प्रकरम्** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे ।

**प्रकशी** । स्त्री । मूत्ररोगे । निदानम् ।

**प्रकाण्डः** । पु । तरो स्कन्धपर्य्यन्तभागे 'गुँड़ि । रा नि,व २ ।

**प्रकाण्डर** । पु । वृक्षे । श च ।

**प्रकाश(क)म्** । क्ली । कांस्ये । काँसा । हे च ।

**प्रकाश(क)ज्ञाता** । पुं । कुक्कुटे । श च ।

**प्रकीर्णः** । पु,क्ली । पूतिकरञ्जे । नाटि । करञ्जा । रा नि व ६ । चामरे । त्रिका । [मे ।

**प्रकीर्णकम्** । क्ली । चामरे । अम । पु । अश्व ।

**प्रकीर्य्यः (का)** । पु, स्त्री । पूतिकरञ्ज । नाटा करञ्जा । र.मा । वा सू १५अ । 'श्वेत वाहप्रकीर्य्या ।' दीठाकरञ्जे । त्रिटो । रा.नि व ६।२२ । कण्टकीकरञ्जे । 'कण्टकीविटपकरञ्जे ।'' सु सू ३६अ कफशमने । ड. । च सू १अ फलिनीव. ।

**प्रकुञ्च.** । पु । पले । ८ तो । प प्र १ख ।

**प्रकुलम्** । क्ली । सुन्दरदेहे । त्रिका ।

**प्रकृतिः** । स्त्री । प्रतौ । शिश्ने । योनौ । त्रिका । आहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविके गुर्व्वादिगुणयोगे । च वि १अ । आकाशादिपञ्चतन्मात्र बुद्धि मूलप्रकृतिरहङ्कारश्चेत्यष्टमहाभूतसमुदायरूपे कारणे । च शा १अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्त नाम । महत्त्वादयः सप्त महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेति । प्रकृतिर्महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतयः । प्रकृतिपुरुषसाधर्म्यम्—अनादित्वम् अनन्तत्वम् अलिङ्गत्वं नित्यत्वं सर्व्वगतत्वञ्च । वैधर्म्यं यथा—सा च अचेतना त्रिगुणा बीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिणी अमध्यस्थधर्म्मिणी चेति । पुरुषस्तु तद्विपरीतधर्म्मेति । तस्या गुणा —सत्त्वरजस्तमांसीति । भा पू १अ । स्वभावे । वातादिभेदेन प्रकृतयः सप्त । "शुक्रशोणितसंयोगे यो दोषमुत्कटो भवेत् । प्रकृतिर्जायते तेन ॥' सु शा ४अ. । "शुक्राशयगर्भयोनी न्यथवेदाभ्यामयान्तरे । यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृति सम्प्रोदिता ॥' तद्—ज्ञानवतामन्वेषणस्य वातप्रकृति. । अकालपलितादि, पित्तप्रकृति । श्यामकेशादि श्लेष्मप्रकृति । एव द्विरूपादिदर्शने द्विप्रकृति । वा । [च.सू १५अ ।

**प्रकृतिभोजनम्** । क्ली । स्वाभाविकाहारे ।

**प्रकृतिवर्ण.** । त्रि । गात्रसवर्णे । च सू.१८अ ।

**प्रकृतिविघात** । पु । प्रकृतेर्विकृतिजनको पयोगे । स च कटुतिक्तकषायवीर्य्याणां द्रव्याणामुपयोगरूप । यस्मादपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषमत्यनीकभूतं तस्मादिति । च वि ७अ ।

**प्रकोथः** । त्रि । पूतिभावापन्ने । पचा । "प्रकोथोदकावगाहनात् ।" सु चि २२अ ।

**प्रकोप (नम्)** । पु, क्ली । क्षोभे चाञ्चल्ये । वैषिध्य । वातादीनां सङ्क्षोभहेतौ । ते च बहुधा तत्र वातस्य प्रकोपनं बलवद्विग्रहादि । पित्तस्य क्रोधशोकभयादि । कफस्य दिवास्वप्नादि । पित्त प्रकोपनमेव पित्तस्यति । ऋतुभेदे वातादिप्रकोप यथा—"वर्षासु कुप्यतेऽनिल शरत्सु सौम्ये वायु कुप्यते पित्तरागे । क्षीयेत् पित्त शैशिरे श्लेष्म कुप्ये हिमन्ते वा श्रेष्ममार्गस्तथापि ।" कोप याति श्लेष्मरोगो वसन्ते तस्मात्कालाञ्च श्लेष्मरोगस्य चोक्ते । पित्त याति कोपितां ग्रीष्मकाल इष्टा शान्ति पैत्तिकी वार्षिकी च ॥" अथ वायुप्रकोप —"तथा वातमूत्रपुरीषस्य रोधात् कषायातिशीतादिप्राशनेषु । व्यवायऽथ वाहयमानातिभुक्त्वाध्वनि प्रायशो भाषणेनातिभीत्या । सुरुक्षैरतिचारतिश्च कटुभिस्तथा हालाहकोद्रकैर्धाम्नमाने । रथे वा खरे कुञ्जरे मन्दिरे वा भवेन्मारुतस्य प्रकोपो नरस्य । सुशीते दिने दुर्दिने स्नानपीते पराह्णे निशाजागरे वासरे च । वर्षासु वै केवलं याति कोपं-श्लेष्म विनौ याति वै भुक्तजीर्णे । मसूरा कलायाश्च निष्पावकाश महामाषमुद्गा यवायामला श्च । सत्का श्यामका कृष्णकाद्या प्रदिष्टा हिमा कङ्गुनीवारकाश्च शाल्या । तथा कारटूषक श्यामाङ्क एते हुत चोदनञ्च यवागूयुतं वा । कषिन्नानि वासकषिन्नीकपूय पद्मान्तुलसी गद्गुन कन्दशाकम् । इमान् सर्वितान्यर्थेति प्रकोपं प्रकोपस्य चोक्त सुराभ्रमस्तु । अतो यत्नतो रक्षणीय मनुष्ये सुर्भं वहस्त्व सदा रोगमाग्निम् ॥" अथ पित्तप्रकोप —"अम्लकटूष्णविदाहि द्रव्ये समिमधुरानिवनम् । धर्म्मेषु क्रोधन वा मद्यमद्यपानवा

यांति कोपञ्च पित्तम्। कुलत्थाढकीयूषमूलार्कशि ग्रुगडीसर्षपाराजिकाशाकमेव। निशाजागरेणापि युद्धे श्रमे वा घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः। ग्रष्मे वा ग्रीष्मकाले शरत्सु मध्य वासरे मध्यमे वा निशीथे। जीर्णे रसे मुक्तमात्रे प्रकोपः प्रदिष्टः कोविदैः स्यात्पित्तकोपः॥" अथ कफप्रकोपः— "निशाजागरे वासरे वातिनिद्रासुशीतोदकासेवने शीतले वा। पय पानपीयूषैर्घृभिस्तिलैस्तु तथा गद्वनैः कन्दशाकैरथापि। अतिस्निग्धसंसेवने भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो वसन्ते। दिनान्ते प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽप मुक्ते न जीर्णे। प्रदिष्टो बुधैः कोविदैरेव रोगः कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रयुक्तः। सशीतेऽथवा शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि भुक्तेः। न जीर्णे प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदानं कफस्येति प्रोक्तं सुधीभिः॥" अथ द्वन्द्वप्रकोपः —"यदा विपर्य्यासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य यथा प्रदिष्टं। तत्संवमानस्य नरस्य रोगः स्याद् द्वन्द्वजो नाम विकारकारी। यस्मिन् ऋतौ वात-विकार उक्तस्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि। संसेवते वा मनुजस्तदास्य भवेत् प्रकोपः कफपित्तयोश्च॥ यस्मिन् मरुत्कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकराणि यानि। विपर्य्ययो वा ऋतुधान्ययोश्च स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात्॥" अथ सन्निपातोत्पत्तिः—"विपर्य्यासगते काले रसे विपरिसेविते। तदा स्यात् सन्निपातो हि रोगोपद्रवकारकः॥" इति। भनि,५घ.। [१८।

**प्रकोष्ठः** । पुं । कूर्परपाणिमध्यभागे । रा.नि.व.

**प्रक्रिया** । स्त्री । औषधादिक्रियायाम् । चिकित्सायाम् ।

**प्रक्लिन्नः** । त्रि । अतिक्लेदयुक्ते । रोगे । भा. ।

**प्रक्लिन्नवर्त्मा** । पुं । नेत्ररोगविशेषे, क्लिन्नवर्त्म

**प्रक्लेदः** । पुं। आर्द्रतायाम् । भा४भ.ना.रो.चि.। "प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च।" वा चि ८५.।

**प्रक्वथितः** । त्रि । श्रते । प्रमथ्याक्पेन श्रते ।

**प्रखरः** । पुं । अश्वादे । विका. । कुकुरे । अश्वतरे । मे. ।

**प्रगण्डः** । पुं । कूर्परांसमध्यभागे । दधूदे ह-... इटेट दींग पर्य्याय । रा.नि.व.१८।

**प्रगतजानुः (कः)** । त्रि । दूरगतजानौ ।

**प्रगन्धः** । पु । पर्पटके । रा नि व.५ ।

**प्रग्रहः** । पुं । स्वर्णारग्वधवृक्षे । मे. । सु कल्प.५ अ. । तुलासूत्रे । अम. । हस्ते । सुवर्णे । वै.निघ.। कर्णिकारवृक्षे । रा.नि.व ९ ।

**प्रग्राहः** । पुं । तुलासूत्रे । मे ।

**प्रघणः** । पुं । ताम्रपात्रे । लौहमुद्गरे । मे. ।

**प्रघनः** । पुं । मुद्गजातिभेदे । वै.निघ ।

**प्रचण्डः** । पुं । शुक्लकरवीरे । मे. । त्रि । असह्ये ।

**प्रचण्डमूर्त्तिः** । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

**प्रचण्डा** । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

**प्रचयः** । पुं । उच्छ्रये । भा. ।

**प्रचलः** । पुं । मयूरे । वै निघ । (कः) । सौम्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८ष. ।

**प्रचला** । स्त्री । सरटे । गिरगिटि । वै निघ. ।

**प्रचलाकः** । पुं । सर्पे । मयूरपुच्छे । मे. । सु. चि १८ष. ।

**प्रचलाकी (इन्)** । पुं । सर्पे । मयूरे । विका. ।

**प्रचलाङ्गः** । पुं । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

**प्रचलितः** । पुं । सद्योव्रणविशेषे । वै.निघ. ।

**प्रचारः** । पुं । अश्वस्य श्लैष्मिकाचिरोगे । लक्षणं —"प्रच्छादयति यद्दृष्टिं मांसं पर्य्यन्तवर्द्धितम् । प्रचारकाख्य त विद्याच्चिद्रोगं कफान्वितम् ।" ज. द.३० ष. ।

**प्रचेतसी** । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**प्रचेलम्** । क्ली । पीतचन्दने । श.च. । पीतमुद्गे । वै.निघ. ।

**प्रचेलकः** । पुं । अश्वे । श मा. ।

**प्रचेलुकः** । पुं । मानभेदे । पाणि । विका. ।

**प्रचोद(दि)नी** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । अम. । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

**प्रच्छर्द्दनम्** । क्ली । वमने । मेष. ।

**प्रच्छर्द्दिका** । स्त्री । वान्तौ । हे.च. ।

**प्रच्छादनम्** । क्ली । नेत्रच्छदे । ज.द.१५ष. । उत्तरीयवस्त्रे । हे.च. ।

**प्रच्छानम्** । क्ली । छेदने, रक्तस्रावे । सु.कल्प १४ । सु चि चूद्रो.चि 'प्रच्छानैर्वा जलौकाभि ।"

**प्रजननम्** । क्ली । गर्भधारणे । योनौ । मे ।

**प्रजल्प** । पु । अतिभाषणे । वै निघ ।

**प्रजाता** । स्त्री । प्रसूतायाम् । अम ।

**प्रजादा** । स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। रा नि व.४।

**प्रजादानम्** । क्ली । रौप्ये । श च ।

**प्रजाहितम्** । क्ली । जले । श मा । [१६ ।

**प्रज्ञविप्रिय** । पुं । पाइकधान्ये । रा नि व

**प्रज्ञापराध** । पु । अहितसेवनातित्र्यवाया दौ । तदुक्त —"धीधृतिस्मृतिविभ्रष्ट कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं त विद्यात् सर्वदोष प्रकोपनम् । कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् । आत्मना स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।" च । [प शु ।

**प्रणा(ना)लस** । पुं । जीवशाके । वाल्मूके ।

**प्रणालिका (ली)** । स्त्री । जलनिर्गममार्गे । धारा । नलमालिकायां । नला दिवाव नलि । च द नस्याधिकारे ।

**प्रतना (नी)** । स्त्री। गोजिह्वायाम् । गोजिया शाक । रा नि व ४ । मास्यालकै । वै निघ, ।

**प्रतमक.** । पु । श्वासरोगभेदे तमकश्वास । लक्षण—"ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् । उदावर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधज । तमसा वर्द्धतेऽर्थ शीतैश्चाशु प्रशाम्यति । मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमक तु तम् ।" मा नि ।

**प्रतर (सन्धि)** । पु । ग्रीवोर्ध्वगतसन्धौ । स च ग्रीवापृष्ठवंशयो सन्धि. । भा । सु शा ५ष. ।

**प्रतल** । पुं । सहतविस्तताङ्गुलिकरे रा नि व १८ । [ष । See सोम ।

**प्रतानवान्** । पु । सोमलताभेदे । सु.चि २९

**प्रतानिका (निनी)** । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धाडानेत्रि । शारिवायाम् । अनन्तमूल । रा नि व ४।१२ । [रा.नि.व १० ।

**प्रताप. (वान्)** । पु । चक्रमर्दे । श्वेतार्के ।

**प्रतापतपन: (रस)** । पु । सन्निपातज्वरा धिकारे रस । "गन्धक हिङ्गुल सूत तालकं लौह-टङ्कणे । स्वर्णं माक्षिकाश्चार मञ्जिष्ठा हिंगुलं सम । रसेन मर्दितन्पिण्ड निरुच्छीद्धस्तिशुण्डयो । यामयामस्पचेत्कूप्या निरुध्य सिकताह्वये । तत सिद्ध समादाय रक्तिकामार्द्रकेण च । सर्वेत ।" रस कौ । [अम ।

**प्रतापस** । पु । श्वेतार्के । श्वेत आकन्द ।

**प्रतिकर्म** । क्ली । प्रतिक्रियायाम् । उपाये । सु कल्प ५ष । प्रसाधने । अम ।

**प्रतिकीर्ण.** । त्रि । मलादिव्याप्ते । च द ।

**प्रतिखुर** । पु । मूढगर्भभेदे । "नि सृतहस्तपादशिरा कायसङ्गी प्रतिखुर ।" सु शा ८ष ।

**प्रतिगन्धा** । स्त्री । सोमराज्याम् । रा नि व ४।

**प्रतिघ** । पु । मूर्च्छायाम् । श र. ।

**प्रतिघम्** । क्ली । चह्ने । श च ।

**प्रतिच्छाया** । स्त्री । जलादर्शातपादिषु प्रतिफलितशरीरच्छायायाम् प्रतिविम्बित शरीर व्र छाया । "प्रतिप्रमाणसम्पन्ना जलादर्शातपादिषु । छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्रया ।" च इ.७ष ।

**प्रतिजिह्वा (ह्विका)** । स्त्री । मूलजिह्वायाम् । आल जिह्वा । रा.नि व १८ । विका ।

**प्रतिज्ञा** । स्त्री । साध्यवचने । 'प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनम् यथा नित्य पुरुष इति ।" च वि ८ष ।

**प्रतिज्ञाहानि** । पु । पूर्वं प्रतिगृहीताया प्रतिज्ञाया पर्यनुयोगे परित्यागे । च वि ८ष ।

**प्रतितन्त्रसिद्धान्त** । पु । सिद्धान्तविशेषे । See सिद्धान्त ।

**प्रतितूणी** । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षण —"गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोम विधाविता । वेगै पक्वाशय याति प्रतूणी चह सोच्यते ।" मा नि । "तुन्याच प्रतितुन्याच प्रबला अष्टरसद । पिबता हिङ्गुवच विप्पल्यादिमदान्नुगा । खदन यामठचारप्राग्नटमथवा घृतम् ।" सु नि. १ष । [रा नि व ०।

**प्रतिपत्रफला** । स्त्री । इन्द्रवारुणिकायाम् ।

**प्रतिपर्णशिफा** । स्त्री। द्रवन्त्यां । रा.नि व.५।

**प्रतिपिष्टः** । त्रि । अस्थिरायपिष्टे, उत्पिष्टे । भा म.२भ. । [प्रद चि. ।

**प्रतिबला** । स्त्री । अतिबलायाम् । चि.क्र क.

**प्रतिमर्षः** । पुं । शिरोवस्तिविशेषे । स चा बाले प्रयोज्यः । "जन्मप्रभृति बालस्य प्रतिमर्षो विधीयते ।" रत्नमालासंग्रहः । "ईषदुच्छिङ्घनात् स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते । नस्ये निषिक्तन्तं विद्यात्प्रतिमर्षं प्रमाणतः । प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषभाक् ॥" प.म.४ख. । तत्र चत्वारः षट् अष्टौ वा बिन्दवः यथाबलं शिरोविरेकस्य ह्रस्व मात्रा । सु.चि.४०अ.वा.उ.२अ. । स चतुर्दशसु कालेषूपादेयः । तद्यथा—"तल्पोत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता छर्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति । तल्पोत्थितादौ यथाक्रमं गुणाः—तल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्षः रात्रावुपचितनासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति । प्रक्षालितदन्तेना सेवितः दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यञ्चापादयति । गृहान्निर्गच्छता सेवितः नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजोधूमो वा न बाधते । व्यायाममैथुनाध्वपरिश्रान्तेन सेवितः श्रममुपहन्ति । मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितः दृष्टिगुरुत्वमपनयति । कवलाञ्जनान्ते दृष्टिं प्रसादयति । भुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुताञ्चापादयति । वान्तेनासेवितः स्रोतो विलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति । दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितः निद्राशेषं गुरुत्वं मलञ्चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति । सायञ्चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधञ्चेति ।" सु चि.४०अ. ।

**प्रतिमा (नम्)** । स्त्री, क्ली । करिणो दन्तद्वयमध्यवर्त्तिमुखभागे । गजदन्तबन्धे । त्रिका ।

**प्रतिमूषिका** । स्त्री । छुछुन्दर्यां । वै निघ. ।

**प्रतियत्नः** । पुं । रचनायाम् । त्रिका. ।

**प्रतिरम्भः** । पुं । सन्तापे । निदा. ।

**प्रतिलोमः** । पुं । विलोमे ।

**प्रति(ती)वापः** । पुं । कषाये चूर्णादिक्षेपे । र.चि.३अ. । कल्के । सु चि.३१अ. । धातुमध्ये करणे । गलितस्य धातौ. द्रव्यान्तरौषधचूर्णने । अ टी खा. । पानीयौषधविशेषे । च.द विद्र.चि. ।

**प्रतिबिम्बदर्शकः** । पुं । दर्पणे । वै.निघ ।

**प्रतिविषा** । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइच । च.द.अ सा चि. । "हिङ्गुप्रतिविषाभया. ।"

**प्रतिविष्णुकः** । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा नि. व १० । चौरिकोभेदे । वै निघ. ।

**प्रतिबीजम्** । क्ली । तारनागाभ्रहेमजातपारदनिबन्धनद्रव्ये । "नागार्कं वाहयेत्तारे हेम्नि च द्वादशे गुणे । प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं पारदस्य निबन्धनं ॥" र.चि ३अ. ।

**प्रतिश्या (श्या) (यः)** । स्त्री,पुं । नासारोगविशेषे । तस्य निदानम्—"अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः । नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा । अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ॥ क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः । जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् । तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशक्षवः । घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः । कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ । स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः । पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः । नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः । कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् । माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः । सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् । दुष्टं नासाशिरो प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् । उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता । सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टता यान्त्युपेक्षिताः ।" वा.उ.१९अ. । रस.र.कास.चि. । "प्रतिश्यायश्वासकासके ।" भा म.१भ.श्लेष्म.ज्व.चि. । "प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः ।" शोषरोगे । निदा. ।

**प्रतिष्ठा** । स्त्री । जलोपादेयत्वयापस्थाने । च. सू.१अ. ।

**प्रतिष्ठापना** । स्त्री । परप्रतिज्ञायाः प्रतिविपरीतार्थायाः स्थापनायाम् । यथा—अनित्यः पुरुष इति । च.वि.८अ. । [वै.निघ. ।

**प्रतिसमाधानम्** । क्ली । रोगमुक्तकरणे ।

**प्रतिसर.** । पु । नवगुड्डी । प्रभातकाले । वै निघ ।

**प्रतिसारः (णम्)** । पु, क्ली । लवणे कटु चूर्णेश्च व्रणघर्षणे । "लवणे कटुचूर्णैश्च घर्षणे यह च बुधैः । प्रतिसारस्तत प्रोक्त ॥" ज द १२अ । घर्षणे । सु चि २२अ । दन्तजिह्वामुखा ना चूर्णकल्कावलेहैर्मृदुल्या मने घर्षणे । "वैरस्य मुखदौर्गन्ध्य मुखशोष तथा तृषाम् अरुचि द न्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥" भा ।

**प्रतिसारी** (इन्) । त्रि सारकद्रव्यमात्रे । वै निघ ।

**प्रतिसूर्य (क)** । पु । सरटे । त्रिका । विश्व । तन्नामकगौधरकजातौ । सु कल्प ८अ ।

**प्रतिसोमा** । स्त्री । महिषवल्लीलतायाम् । रा नि व ३ । लघुसोमलतायाम् । वै निघ ।

**प्रति(ती)हास.** । पु । करवीरवृक्षे । करवी श्वेतवृक्षे । रा नि.व १० । अम । शुक्लकरवीरे । वै निघ ।

**प्रतिक्षुत्** । स्त्री । छिक्कायां । हिंचि । वै निघ ।

**प्रतीक.** । पु । शरीरावयवे । रा नि व १८ । पटोले । भा पू १भ गा.व । विश्व मे । मे ।

**प्रतीकार** । पु । चिकित्सायाम् । श मा ।

**प्रतीनाह** । पु । कर्णरोगे । लक्षणम्—"वा तेन शोषित श्लेष्मा स्रोतो लिम्पनतो भवेत् । त दगौरव पिधानञ्च स प्रतीनाहसञ्ज्ञक ॥" वा उ १७अ ।

**प्रतुण्डक.** । पु । जीवकसाके । वै निघ ।

**प्रतुद.** । पु । श्येनश्वेनकाकादिपक्षिजातौ ते प्रतुद्य निष्कृष्य भक्षयन्तीति प्रतुदसञ्ज्ञा मता । तन्मांसगुणा—सय स्वादु गुरुश्च स्निग्ध बल्यं पित्तदाहरक्तकरश्च । रा नि व १७ । एतदङ्गगुणा —"कफपित्तहरो ग्राही बद्धविण्मूत्रको भवत् ।" चर्क चि ।

**प्रतूणी** । स्त्री । See प्रतितूणी।

**प्रतोली** । स्त्री । शीवामित्रयोत्रयवसनभेदे । सु द १८अ । लक्षणम्—"सुनोन्दो पुटिका प्रोक्ता जा लवद्धद्रम्बुका ।" इति भानुमती,टी, । "कौपी नाकारा मध्यधारणजलयन्त्रवत् बहुच्छिद्रा सुक्ती ली प्रतोली वा ।" वा ।

**प्रत्यक्पर्णी** । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा पू १ भ । द्रवन्त्याम् । रा नि व ५ ।

**प्रत्यक्पुष्पी** । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । रा नि व ४ । सु सू ४३अ । च सू १३अ । वा सू १५अ. अकादि । 'प्रत्यकपुष्पी पीततलोदकीर्या ।"

**प्रत्यक्श्रेणी** । स्त्री । दन्त्याम् । अम । च सू १ अ । शुनश्रेणीक्षुपे । रा नि व ४ । द्रवन्तीक्षुपे । रा नि व ५ । आखुकर्ण्याम् । मूषककर्णी । हि मूषाकाणी रा नि व ३ । क्षवदन्तीक्षुपे । र मा ।

**प्रत्यग्गन्धा** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै, निघ ।

**प्रत्यङ्गम्** । क्ली । अङ्गावयवेषु । तानि मस्तको दरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैका । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृष णपार्श्वस्फिजानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गुल य । एव प्रत्यङ्गविभाग । तस्य पुन सञ्ज्ञा नम् । यथा—त्वच कला धातव मला दोषा यकृत् प्लीहा फुसफुस उण्डुक हृदयम् आशया अन्त्राणि वृक्कय स्रोतांसि कण्डरा जा लानि कूर्चा रज्जव सेवन्य सङ्घाता सीमन्ता अस्थीनि सन्धय स्नायव पेश्य मर्माणि शिरा धमन्य योगवहानि च । विशेषा पर्यायेषु म न्या । सु शा ५अ ।

**प्रत्यङ्गिरा** । स्त्री । करञ्जकशिरीषवृक्षे । "पिप- लि य मत्यङ्गिरासमवम् ।" च द भेष विष चि ।

**प्रत्यञ्जनम्** । क्ली । अञ्जनेन नेत्रप्रसाधने । च, द । [निघ ।

**प्रत्यनीक** । त्रि । प्रतिकूले । असाध्ये । वै

**प्रत्यनुयोग.** । पु । अनुयोगस्यानुयोगे । यथा —"अनुयोगस्य पुन कौ हेतु इति" च वि ८अ.

**प्रत्यय.** । पु । हेतौ । भा । दर्श । श्रद्धा । अम । त्रि । ख्याते । हे च. । [नि व १० ।

**प्रत्यवसानम्** । क्ली । भोजने । र.मा. । वा

**प्रत्यश्मा (न्)** । पु । गिरिमृत्तिकायाम् । ... शिलाजौ । त्रिका । ...

**प्रत्यष्ठीला** । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा —"एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् । प्रत्यष्ठीलामिति वदेत् जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥" मा नि । सु नि १म । "प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयो गुल्मेऽभ्यन्तरविद्रधौ । क्रियाद्विद्रधिवृन्दवच्च प्रसति ऽत्र विशेषत ॥"

**प्रत्यक्षम्** । क्ली । इन्द्रियग्राह्ये । ज्ञान । तच्च षड्विध चाक्षुषादिभेदेन । 'प्रत्यक्ष नाम तद्यदात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षा सुखदुःखेच्छाद्वेषादय । शब्दादयस्तु इन्द्रियप्रत्यक्षा ।" च.वि ८ष. ।

**प्रत्याध्मान.** । पु । वातव्याधिविशेषे । लक्षणम् —"विमुक्तपार्श्वहृदय तदेवामाशयोत्थितम् । प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥" मा.नि । तच्चिकित्सा—"प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्य्याद्वमन लङ्घने । दीपनादि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्बस्तिकर्म्म च ॥"

**प्रत्यानाहः** । पुं । आनाहवाते । निदा ।

**प्रत्युद्गार** । पु । वायुजन्यरोगभेदे । वै.निघ. ।

**प्रत्यु(त्यू)षः** । पु क्ली । प्रभाते । च टी भ. ।

**प्रथमकुसुम.** । पु । गुल्ममरुवकवृक्षे । वै निघ ।

**प्रथमनवनीतम्** । क्ली । प्रसवात् शतदिनाभ्यन्तरजातनवनीते । वै निघ ।

**प्रथितालुकी** । स्त्री । रक्तालुभेदे । भा. ।

**प्रदरः** । पु । (Fluor albus) स्त्रीणामरक्तो रक्तादिस्रावरोगे । প্রদর, পত্রনন । निदानादि —"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च । तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ।" इति । लक्षणं यथा — "असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । ...दुर्गन्धं चोष्णं रक्ताभं नामसाध्यं विवर्जयेत् ॥" ... पाण्डु ... भवति । ... सर्वं रक्तं भवति । ... भवति । ... वैद्यः ... स्यात् । मा नि. ।

**प्रदरान्तकलौहम्** । क्ली । प्रदराधिकारे औषधे । "लौह ताम्र हरीताल वङ्गमभ्र वराटिका । त्रिकटु त्रिफला चित्र विडङ्ग पटुपञ्चकम् । चविका पिप्पली मूल बचाहबुषपाकलम् । शटी पाठा देवदारु एला च इन्द्रदारकम् । एतानि समभागानि सचूर्ण्य वटिकां कुरु । शर्करामधुसयुक्तं घृतेन भावयेत् पुन । रक्त श्वेत तथा नीलं पीत प्रदरदुस्तरम् ।" लौह, তামা, হরিতাল,বঙ্গ, অভ্র কড়িভস্ম ত্রিকটু, ত্রিফলা, চিত্রমূল, বিডঙ্গ পঞ্চলবণ, চই,পিপুল, শঙ্খভস্ম, বচ, হবুষফল, কুড, শটী, আকনাদি, দেবদারু, এলাইচ, বীজতাড়কের বীজ, প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ মধু ও চিনি সংযোগে ঘৃতের সহিত ভাবনা দিয়া বটী করিবে। রস র ।

**प्रदिग्धमांसम्** । क्ली। पक्कमांसव्यञ्जनविशेषे । See मांसम् ।

**प्रदीपनः** । पु। विषकन्दे । वै निघ २म वर्ग घि राजवल्लभरसे । स्थावरविषभेदे । लक्षणं यथा —"वर्णतो लोहितो य स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभ । महादाहकर. पूर्व्वै कथित स प्रदीपन ॥" भा ।

**प्रदीप्ता** । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिकायाम् । वै निघ ।

**प्रदेशः** । पु । आरम्भयातीतेन सम्पादने । "प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधन प्रदेश । यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृत तथायज्ञदत्तस्याप्ययमेव उद्धरिष्यतीति ।" सु उ ६५म. ।

**प्रदेश(शि)नी** । स्त्री । तर्जन्यङ्गुली । रा नि. व १८ । शस्त्रविशेषे । सा च अग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका दशाङ्गुला च कर्त्तरीति कथ्यते । सु सू. ८म ।

**प्रदेहः** । पु । अनुलेपनाख्यप्रलेपे । च सू १८म ।

**प्रधमनम्** । क्ली । नस्यविशेषे । "षडङ्गुला द्विमुखा या नाडी चूर्णं तया धमेत् । ... प्रधमनं हितम् ॥' भा । "... प्रधमनं तदिष्यते ।" ... सु उ ७म ... ।

**प्रधानकर्म्म** । क्ली । ... ।

**प्रनाल(श)क.** । पु । वास्तुकशाके । जीवशाके । वै निघ ।

**प्रपथ्या** । स्त्री । हरीतक्याम् । रा.नि व.११ ।

**प्रपदम्** । क्ली । पादाग्रभागे । "पादाग्र प्रपदमतम् ।" रा नि.व १८ । [अम. ।

**प्रपा** । स्त्री । पानीयशालायाम् । जलेर घर ।

**प्रपाणम्** । क्ली । उत्तरौष्ठे । "उत्तरौष्ठ प्रपाण स्यात् ।" ज द ३अ. ।

**प्रपाणिः (क)** । पु । करस्याधोभागे, पाणितले । হাতের তেলো । "करस्याध प्रपाणि स्यात् ।" रा नि व.१८ । च वि ८अ । (क) मणिबन्धात्कर्णोष्ठपर्य्यन्ते करभागे । च द ८अ. ।

**प्रपातः** । पु । भृगौ, प्रपतनस्थाने । सु.कल्प. ५अ. ।

**प्रपादिकः** । पु । मयूरे । वै.निघ. ।

**प्रपानकम** । क्ली । पाना इति प्रख्यत् इति च ख्याते नानारसपेयद्रव्ये । यथाम्रपानकादि । পানা, शरबत् । भा ।

**प्रपुण्डरीकम्** । क्ली । प्रपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । च चि ४अ. ।

**प्रपुना(न्न,न्ना)ट. (ड)** । पु । (Cassia Tora) चक्रमर्द्दवृक्षे । চাকন্দা । हिं तगरियाचीहु । ता उषितगवधी । दा टरोट । रा नि.व.४ ।

**प्रपुन्नाटच्छदः** । पु । चणकवृक्षे । वै.निघ. । चक्रमर्द्दपत्रे ।

**प्रपुराणघृतम्** । क्ली । अतिपुरातनघृते । খুব পুরাণ ঘৃত । "लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमत परम् ।" सि यो उन्माद.चि. ।

**प्रपुराणधान्यम्** । क्ली । पुराणधान्यके । অতি পুরাতন ধান । च चि.५अ. ।

**प्रपूरिका** । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श च. ।

**प्रपोटकः** । पु । अन्दस्य पादरोगभेदे । लक्षण यथा—"प्रपोटकं विजानीयात् ग्रन्थिभि कूर्चसम्भवे । मांसरक्तास्थिसङ्काशै ग्रन्थिभिर्यातिकण्टकै ।" ग द ३९अ ।

**प्रपौण्डरी(ण्ड्र)कम्** । क्ली । (Root stock of nymphaea lotus) शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे क्षुद्रविटपिनि । পুণ্ডরিয়া । हिं पुण्डेरी । म पुण्डरीक । तै पुड़रीकमनुमैविध्यानमु । गुणा —मधुर कटिनरचक्षुष्यं तिक्त शीतल रक्तपित्तव्रणघ्न ज्वरदाहतृष्णाघ्न । रा.नि व.१२ । च.द.छागाद्य घृते । तन्नामककन्दविशे । सु.कल्प.२अ । See कन्दविषम् ।

**प्रबलः** । त्रि । बलवति । पुं । पल्लवे । श मा. । स्त्री । प्रसारणीलतायाम् । वै.निघ ।

**प्रबला** । स्त्री । प्रसारण्याम् । रा नि.व ५ ।

**प्रबलाकी (इन्)** । पु । सर्पे । विश्व ।

**प्रबालः** । पु क्ली । स्वनामख्याते रत्नभेदे । পলা, মুঙ্গা । अम । गुणा —मधुर. अम्ल कफपित्तादिदोषघ्न स्त्रीवीर्य्यकान्तिकर धारणात् माङ्गल्यश्च । सुक्ष्म घन शिराहीन हस —शुभकर । गौर. लघुकृष्ण श्वेत वक्रसूक्ष्म.—अशुभकर । रा नि व.१३ । सारक शीतल कषाय स्वादु कान्तिकर चक्षुष्यश्च । राज । किसलये । मे ।

**प्रबालफलम्** । क्ली । रक्तचन्दने । भा. ।

**प्रबालिकः** । पु । जीवशाके । रा नि व.७ ।

**प्रबोधनी** । स्त्री । दुरालभायाम् । रा नि व ४ ।

**प्रबोधिका** । स्त्री । कुकुभ्याम् । कूबड़ा । वै. निघ. ।

**प्रभद्रः (क)** । पु । निम्बवृक्षे । নিম গাছ । रा.नि व.९ । पारिभद्रवृक्षे । পালিদা মান্দার গাছ । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा नि व ५ ।

**प्रभवः** । पुं । कारणे । जन्महेतौ । अम. । जन्मनि । म र. । [अम. ।

**प्रभाकरः** । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

**प्रभाकरक्षीरम्** । क्ली । अर्कक्षीरे । আকন্দ আঠা । वै निघ.२भ कर्णकल्प.चि. ।

**प्रभाकीट.** । पुं । खद्योते । रा नि.व.१९ ।

**प्रभाञ्जनः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । शिका ।

**प्रभातम्** । क्ली । प्रात काले । तत्र द्रष्टव्यं यथा —"वैद्य पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थक" ।

प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं क्षत्रियमिच्छता॥" राज.१प.।

**प्रभाभासः** । पुं । काकविशेषे । वै.निघ.।

**प्रभावः** । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये। "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्तीरसाद्युल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधुकस्य च मृद्वीकाघृत चौरस्य दीपनम् ॥" इत्यादि । "क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥" भा.।

**प्रभुः** । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

**प्रभूततीक्ष्णगन्धा** । स्त्री । राजिकायाम् । मरिचा । वै.निघ.।

**प्रभृतिः** । स्त्री । प्रहृष्टायोजने । च.सू.१६ष.।

**प्रभेपजा** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

**प्रमत्तः** । पुं। भाषपर्वणि । कार्यविशेषे । स्त्री। लाक्षणीकवे । विस्तारशिग्रौ । वै.निघ.।

**प्रमथः** । पुं । घोटके । श.र. । स्त्री (था) । हरीतक्याम् । मद व.१ । पीडायाम् ।

**प्रमथितम्** । क्ली। नवनीते । निर्जलतक्रे । रा.नि.व.१५ ।

**प्रमथ्या** । स्त्री। मलभेदे । "मत: कषायो निर्यूहः क्वाथो यूषः शृतश्च यः । शृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतात् मता॥" इति प्रमथ्यालक्षणम् । वा.चि ८ष. । चक्र. । "प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यं पुनमार्थं सुखच्छितम् । किञ्चिदर्धेन संयुक्तमपाम्बविवर्जितम् । सोये चाटगुणे साध्यं पानमाष्. पञ्चयम् ।" ईर्वं मन्यवम् । तोङ्गलानन्दे । चारीनः । सुषाः—"प्रमथ्या मध्यदीर्घ्मो दधारीपन्पाचनम् ।" वा.।

**प्रमदः** । पुं, क्ली । धत्तूरके, नारके च । श.च.। त्रि । मत्ते । स्त्री । त्रिवृति । वि.ब.च.१७ वचः ।

**प्रमद्विनी** । स्त्री । भानवैरके । वै.निघ.।

**प्रमाणम्** । क्ली । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

**प्रमाथी** (न्) । त्रि । मृष्णतीक्ष्णभावात् आर्वकर्षन्मिणि। "सोतांसि दीपलिप्तानि प्रमथ्य विहणोति यत् । प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तैक्ष्ण्याच्च तत्प्रमाथीति संज्ञितम् ॥" खरनादः ।

**प्रमार्जनम्** । क्ली । प्रोञ्छने । मालाहुलिश्ले: अचिरजग्रह्यादिषु प्रोञ्छने । सु.सू.०ष. ।

**प्रमितः** । त्रि । अप्रमाणातिरिक्ते । वै.निघ ।

**प्रमिताशनम्** । क्ली। अल्पप्रमाणभोजने। अत्याप्र भोजन । च.शा.८ष. ।

**प्रमीलकः** । पुं । तन्द्रायाम् । शरीरालस्ये । शरीरेर आवरण । भा.म.१म.।

**प्रमीला** । स्त्री । तन्द्रायाम् । रा.नि.व.२० ।

**प्रमीलिका** । स्त्री । तन्द्रायां । विमूर्च्छा शिरोरोगादौ । सि.यो.विमूचि.श्रीकण्ठः ।

**प्रमुखः** । पुं । पुन्नागवृक्षे । श.च. ।

**प्रमेहः** । पुं । स्वनामख्यातरोगे । মেহরোগ। निदानं यथा—"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च । साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्यः पवनाच्चतुष्कः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जा रसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते ॥ [illegible] ......। [illegible]

प्रमेही हन्ति मानवम् ॥" इत्यादि । मा.नि ।

**प्रमेहपिड(पीटि)का** । स्त्री । प्रमेहोपेक्षाजन्यस्फोटके । ता दश, यथा—"शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिश्चेति पिडका, प्रमेहोपेक्षया दश ॥" सु नि.६अ । भाषा विशेषा स्वस्वपर्य्याये मन्त्या ।

**प्रमेही** (इन) । पु । नन्दिवृक्षे । त्रि । प्रमेहरोगिणि । "किञ्चिदाप्यधिक मूत्रं त प्रमेहिणमादिशेत् ।" सु.नि ६अ. । [जटा. ।

**प्रमोचनी** । स्त्री । गोडुम्बायाम् । (गोमक ।

**प्रमोदः (क)** । पु । षष्टिकधान्ये । वै निघ. । शालिधान्यविशेषे । (षेटे धान । च.सू.२०अ. ।

**प्रमोदसट्टकम्** । क्ली । कृतान्नभेदे । यथा—"सान्द्रे दध्नि मरीच पिप्पलिशुण्ठीलवङ्गकर्पूरम् । एषा चूर्णं साकं शर्करयामर्द्य गृहवस्त्रेण । गालयित्वा क्षिपेत्तस्मिन् पक्वदाडिमबीजकं । प्रमोदसट्टक शीतहर्षमानगुणे समम् ॥" वै.निघ द्रव्यगुण ।

**प्रमोदिनी** । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । भा. ।

**प्रमोहः (क)** । पु । मूर्च्छायाम् । इन्द्रियापटुत्वे । च.सू.२४. ।

**प्रयत्नः** । पु । गुणविशेषे । सचात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिश्च । च सू १अ. ।

**प्रयस्तः** । त्रि । सुसस्कृते । त्रिका ।

**प्रयोगवस्तिः** । पुं । रसायने वाजीकर्मणि च प्रयोज्ये वस्ती । स षड्विध । तद्विधि. यथा—आदावेक स्नेहवस्ति, तत त्रयो निरूहवस्तय, ततश्च पश्चात् स्नेहवस्तय कार्याः । च सिद्धि.१४ ।

**प्रयोजनम्** । क्ली । कार्य्ये । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भा । यथा—"यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनातुरो परिहरिष्यामि कथ न मामकालमृत्यु प्रसहेतेति ।" च.वि ८अ । हेतौ । मे. ।

**प्ररूढः** । पु । ज्वरे । मे. । त्रि । बद्धमूले । जाते । श.र. ।

**प्ररोहः** । पु । अङ्कुरे । रा नि व २ । स्त्री । शिङ्ग्याम् । निर्देशि (हे. प । प.इ. ।

**प्ररोही** (इन्) । पुं । नन्दिवृक्षे । भा. ।

**प्रलम्बः** । पु । नारीस्तने । अङ्कुरे । तरुशाखायाम् । वङ्गे । वै निघ. । लताङ्कुरे । मे. । तालाङ्कुरे । र.चि.८अ । तालखण्डे । (तालेर शौटा । च द.हृद्याधिकारे । क्ली । त्रपुषबीजे । शशाब बीज । मे. । भैष वाजी.गुडकूष्माण्डे । [निघ ।

**प्रलम्बकः** । पुं । सुगन्धतृणे । गन्ध घड़ । वै.

**प्रलम्बाण्डः** । त्रि । लम्बमानकोषे । हे.च. ।

**प्रलयः** । इन्द्रियसादे । रा.नि.व.२० । धत्ते ।

**प्रलापः** । पुं । अनर्थकवचसि । मा.नि. । भा. म.१भ.ज्व चि. । "प्रलापोऽल्पकटुता ।" "स्वेदपित्तादाताद्दमत्त निरर्थक । वचनं यदुक्तं दूते च प्रलाप प्रकीर्त्तित ॥" वै निघ. ।

**प्रलापकः (पी (इन्))** । पु । सन्निपातज्वरे । लक्षणम्—"कम्पप्रलापपरितापनशीर्षपीडाः प्रौढप्रभावपवमानपरीतचित्ता । प्रलापकाभिधानप्रचुरप्रवाद' विप्र प्रयाति विलयावर्द प्रलापी ॥" वै.निघ. । "स्वेदभ्रमातिमदो. कम्पो दवथुर्भीमविद्या कण्ठे । गात्रस्य गुर्वतीव प्रलापिनुष्टस्य जायते लिङ्गम् ।" भा. । वातिकज्वरे ।

**प्रलापहा (न्)** । पुं । कुलत्थाञ्जने । रा.नि. व ११ । [नि.व २० ।

**प्रलीनता** । स्त्री । प्रलये । इन्द्रियसादे । रा

**प्रलेपः (क)** । पु । शीतज्वरभेदे । लक्षण—"प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च । मन्दज्वरविलेपी च सशीत: स्यात् प्रलेपक ॥"

**प्रलेहः** । पु । व्यञ्जनविशेषे । (कोड्मा । मा कलाप ।

**प्रलोभनी** । स्त्री । वालुकायाम् । वै निघ. । द्रव्ये । कोरमा, दर्व्यापक्ता । पाकराजः ।

**प्रवटः** । पुं । गोधूमे । वै निघ. ।

**प्रवणः** । पुं । उदरे । मे. ।

**प्रवयाः** । पु, स्त्री । वृद्धे । रा.नि.व.१८ ।

**प्रवरम्** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । भा. । पु । कुलीन । कृष्णमुद्गे । वै निघ. ।

**प्रवरसत्त्वः** । त्रि । उत्कृष्टसत्त्वयुक्ते । "सत्त्व-

श्वासोऽपि यो निजामनुनिमित्तासु महतीष्वपि पौडासु भ्यग्रो द्दश्यते ।" च.वि.८भ. ।

प्रवरा । स्त्री । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रवातः । पुं क्ली। प्रबलवायौ । गुणा —प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भदाहपिनुत् । सु चि २४भ ।

प्रवातस्थापनम् । क्ली । प्रवातरक्षणेन जलस्य शीतीकरणोपाये । सु.सू.४५भ. । प्रवातरक्षणे ।

प्रवालः । पु. क्ली । See प्रवालः ।

प्रवालफलम् । क्ली । See प्रवालफलम् ।

प्रवासिनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा. नि व.१६ । [सु शा.१०भ ।

प्रवाहनम् । क्ली । कुन्थने । কোঁথ দেওয়া ।

प्रवाहिका । स्त्री । ग्रहणीरोगे । रा.नि.व. २० । अतीसारभेदे । আমাশা রোগ । निदान लक्षणे —"वायु प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य । प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञः। प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच । सशोणिता शोणितसम्भवा च ता. स्नेहरक्षप्रभवा मतास्तु । तासामतीसारवदादिशेद्व लिङ्गं क्रमशो मविपक्कताच ॥" मा.नि. । "सुते रक्ते पुरीषे च वायुना विड्विवर्जितं। प्रवाहिकेति विख्यातं यत् फेनाभं प्रवर्त्तते ॥" इत्यपि लक्षणम् । वा.चि. ९भ. ।

प्रवाही । स्त्री । वालुकायाम् । रा नि.व.१२ ।

प्रवाहुः (कः) । पुं । कूर्परस्योर्द्ध्वभागे । प्रवाहिकायाम् । वै.निघ. ।

प्रवाहोत्था । स्त्री । वालुकायाम् । वै.निघ. ।

प्रविचारः । त्रि । प्रकृष्टसञ्चरणयोग्ये । च. सू.१२भ. ।

प्रविरम् । क्ली । पीतचन्दने । म.च. ।

प्रविलम्बि । क्ली । सन्धौबन्धभेदे । "प्रविलम्बि सन्धिषेष्विदं ।" वा.उ.२९भ. ।

प्रविलयनम् । क्ली । द्रवीभावे । च.सू.१२भ ।

प्रविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अम. ।

प्रवृत्तिः । स्त्री । प्रवर्त्तने । च.सू.१७ । "प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था सैव क्रिया कर्म्मयत्नः कार्य्यसमारम्भश्च ।" च वि.८भ. ।

प्रवेटः । पु । यवे । त्रिका. ।

प्रवेणी । स्त्री । आस्तरणे । अम. ।

प्रवेलः । पुं । पीतमुद्गे । সোণা মুগ । हे च. ।

प्रवेष्टः । पु । वाहौ । रा नि.व १८ । वाहुनिम्नभागे । म.च । करिदन्तमांसे । हारा. ।

प्रव्रजिता । स्त्री । श्रावण्याम् । मुण्डीरी । रा. नि.व.५ । जटामांस्याम् । मे. ।

प्रशमः । पु । शान्तौ, विरामे । मा.ज्व.नि. ।

प्रशमनः । त्रि । शान्तिकरे । सु. ।

प्रशस्तः । पु । करञ्जोडिपाषाणभेदे । वै निघ. ।

प्रशस्या । स्त्री । आढक्याम् । বহর । वै.निघ. ।

प्रशा(षा,सा)ति[धि]कः । पु, स्त्री(का) । रक्तनीवारे । प.द.र.पि.चि । स्थलजतृणधान्यभेदे । সর্‌ড়া । गुणा —श्यामाकवत् । च.सू.२७भ. । क्षुद्रव्रीहिधान्ये । সরু ধান । र.मा. । दैवधान्ये । नीवारे । উড়ি ধান । भा.पू १भ.धा व. । "कोरदूषप्रसाधिका ।"

प्रश्निः (श्नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া। इिकोष. । कुम्भिकायाम् । त्रिका. ।

प्रष्टा(ष्ठा)रुः । पु । गुदकन्दरोगे । वा उ.१भ.।

प्रष्ठौही । स्त्री । प्रथमगर्भिण्यां गवि । भ. ।

प्रसक्तम् । क्ली । नूतनधान्ये । वै.निघ. ।

प्रसङ्गः । पुं । प्रस्तावे । प्रकरणान्तरेण समापने। सु.उ.६५भ । सततसेवायां । मैथुने । भा.म.कुष्ठ. चि. ।

प्रसन्ना । स्त्री । मद्यविशेषे, सुरामण्डे । सा च सुरामण्डोपर्य्यच्छो भाग । रा.नि.व.१४। "सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात् " प.प्र.१ख. । शा.कौ.उदाहृतं । गुणाः —"प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रुक्षा वर्धेर्वातप्रकोपणी ॥" सु.सू.४६भ । -"प्रसन्ना स्यात्सुरामण्ड" तथास्याद्धवरी घना । मधुरास्वविभागोऽसौ प्रसन्ना मीयते बुधैः ।" तोड.३३ सु. ।

प्रसमान्यः । पु । चरक नेत्ररोगविशेषे । म च यथा—' गृहस्तु प्रधुना वय नैव पश्यति यो

ष्ट्य:। प्रसन्नान्ध: स विज्ञेयो नैव शक्यश्चिकित्सितुम्।" स द.२०प.।

**प्रसन्नेरा**। स्त्री। मद्यविशेषे। भ टी.भ.।

**प्रसरः**। पुं, क्ली। एलवालुके। रा.नि.व.४। विसर्पे। भ.टी भ.। वेगे। मे.।

**प्रसवः**। पुं। रक्तास्रातहृचे। वकुलोटी। रा. नि.व.१०। सर्ज्जतरौ। वै.निघ.। गर्भत्यागे। खालाद हओया। अम.। तस्य मास —नवमदशमैकादशान्यतम। ततोऽन्यत्र विकारः। भा.। सुखप्रसवमन्त्रो यथा—"अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्या स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्॥" अपत्ये। फले। पुष्पे। मे.।

**प्रसवकः**। पुं। पियालवृक्षे। श.मा.।

**प्रसवबन्धनम्**। क्ली। पुष्पवृन्ते। अम.।

**प्रसवस्थली**। स्त्री। मातरि। नाटकम्।

**प्रसहः**। पुं। प्रसह्यभक्षणशीलमृगपक्षिषु। "गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः। वृकोव्याघ्रस्तरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिकाः। लोपाकी जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चाषवायसौ॥ शशघ्नी मधुहा भासो गृध्रोलूककुलिङ्गकाः। धूमिको कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः॥" च.सू.२७अ। ते च प्रसह्य विनिहत्य भक्षयन्तीति तथोक्ताः। तन्मांसगुणा —अर्शः प्रमेहोदरामयजाड्यहरम्। रा.नि.व.१७। एतज्जातीयाश्च गुहाशयसिंहादिभिस्तुल्यगुणाः; विशेषेण शोषरोगे हिताः। सु.सू.४६अ। "गुरूष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्ना शुक्रवर्द्धनाः।" राज.१प.।

**प्रसहनः**। पुं। प्रसहपक्षौ। रा.नि.व.१८।

**प्रसहा**। स्त्री। ललाटवृहतिकायाः। र.मा.।

**प्रसादः**। पुं। प्रसन्नतायां। अम.। स्वास्थ्ये। शुक्ता। मे.। [বেতো শাক। वै.निघ.।

**प्रसादकः**। पुं। देवधान्ये। দেধান। वास्तुके।

**प्रसादधातुः**। पुं। गुर्व्वादिद्रवान्तगुणसमुदायेषु, रसादिशुक्रान्तद्रवधातुसमुदायेषु च। च. मा.६अ।

**प्रसादनम्**। क्ली। अन्ने,भक्ते। विका.। स्त्री। (ना) सेवायां, परिचर्य्यायाम्। हे.च.। (नी) मावसायाम्। वै.निघ.।

**प्रसादनाञ्जनम्**। क्ली। नेत्राञ्जनविशेषे। "मधुरस्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम्।" तीड।

**प्रसाधनी**। स्त्री। कङ्कतिकायाम्। अम.। भङ्गायाम्। सिद्धि। मे.।

**प्रसादमन्त्रः**। पुं। माहेश्वरमन्त्रे। यथा—ओँ हा हौँ हँ हौँ शिवाय स्वाहा। रस र विपरीतमन्त्रसैले।

**प्रसारः (णम्)**। पुं, क्ली। विसर्पणे। हे च.। आकुञ्चनादिपञ्चविधकर्म्मान्यतमे, करपादादिविस्तारे। सु सू.।

**प्रसार(रि)णी**। स्त्री। (*Poederia foetida*) स्वनामख्यातलतायाम्। गन्ध भादूलिया। हिं गान्धालि, गन्धालि गन्धप्रसारणी। मं चाँदवेलि। क हेसरणे। तें गोन्तेमगोरुचेट्टु, सविरेलचेट्टु। गुणा.—गुरुणा तिक्ता वातघ्नी अर्शः श्वयथुघ्नी मलविष्टम्भहरी च। रा.नि.व.५। 'प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा। वीर्य्योष्णा वातहृत् तिक्ता वातरक्तकफापहा॥" भा। देवधान्ये। वै निघ.। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

**प्रसितम्**। क्ली। पूये। श.च.।

**प्रसुप्तिः**। स्त्री। प्रगाढनिद्रायाम्। नेत्रादीनां स्पर्शज्ञानासक्ततायाम्। "सुप्तौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यात्"। मा.ज्व नि.। क्षुद्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा —'वायुर्नीहैरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति। ततस्तत्रगतायते पाण्डु क्रमेण च विचेतना। अल्पकण्डुरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः॥" वा.छ. २१अ। [घोटक्याम्। अम.।

**प्रसूः**। स्त्री। कदलीवृक्षे। लतायाम्। मे.।

**प्रसूका**। स्त्री। अश्वायाम्। रा.नि.व.१८।

**प्रसूतम्**। क्ली। पुष्पे। मे.। [अम.।

**प्रसूता**। स्त्री। घोटकाम्। जातप्रसवायाम्।

**प्रसूतिः (का)**। स्त्री। जननी। अपत्ये। (का) प्रसवकारिण्याम्। अम.।

**प्रसूनम्**। क्ली। पुष्पे। फले। अम.। पुं। अङ्कोटवृक्षे। अश्वस्य मुखरोगभेदे। ज.द.२८अ.।

**प्रसूनरससम्भवा**। स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

**प्रसूतम्** । क्ली । पलद्वये । प.प्र १ख । पुं । अ ञ्जलौ । अम. । त्रि । वेगिते । मे. । प्रवृद्धे । प्रसारिते । अम । स्त्री । जङ्घायाम् । 'जङ्घा तु प्रसृता ज्ञेया ।" रा.नि व १८ ।

**प्रसृतिः** । स्त्री पलद्वये । १६तो. । "पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया ।" प.प्र.१ख. । त्रुटौ । त्रुटे । रा. नि.व.१८ । [अ. । सेके । मे ।

**प्रसेकः** । पुं । कफजन्यलालादिस्रावे । च.शा.८

**प्रसेवकः** । पुं । चर्म्मखलपुटे । सु.सू.८अ. ।

**प्रस्कन्दनम्** । क्ली । विरेचने । जोलाप । र. मा. । पुं । अतीसारे । वै.निघ. ।

**प्रस्कन्दिका** । स्त्री । संग्रहग्रहणीरोगे । निदा. ।

**प्रस्कन्नः** । पुं । अश्वस्य रोगविशेषे । लक्षणं— "गुरु यस्य भवेद्वच, स्तब्धगात्रपरिक्रम । कुब्जीभूतेन पृष्ठेन यो वाजी याति वड्डवत् ॥" ज.द ४५अ. ।

**प्रस्तरः** । पुं । पाषाणे । मणौ । मे. । पल्लवादिशय्यायाम् । अ र. ।

**प्रस्तर(रि)णी** । स्त्री । गोलोमिकायाम् । श्वेत दूर्वा ॥ रा.नि.व ५ । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

**प्रस्तरभेदः** । पु । पाषाणभेदे । पाथर कुचा । भैष.मु क चि. त्रिकण्टकादिचूर्णे ।

**प्रस्तरस्वेदः** । पुं । वातादौ स्वेदविशेषे । शूकशमीधान्यपुलकानां वेशवारपायसोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदने । च सू.१४अ. ।

**प्रस्तरोद्भूतम्** । क्ली । प्रस्तरजले । वै.निघ. ।

**प्रस्तरोपलः** । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । प.मु. ।

**प्रस्तर्य्यम्** । क्ली । प्रस्तरोदके । वै.निघ ।

**प्रस्तावम्** । क्ली । पुरातनतण्डुले । वै.निघ. ।

**प्रस्तारः** । पुं । अध्यायाम् । तृणवने । हे.च. ।

**प्रस्तार्य्य(र्य्य)म्** । क्ली । शुक्लभागगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"प्रस्तारि प्रथितमिहार्म्मं शुक्लभागे विज्ञेयं तनु रुधिरप्रभं सनीलम् ।" सु. उ.४अ । "

**प्रस्थः** । पुं । द्वात्रिंशत्पलपरिमाणे । १६. । ११० तो. । "शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थ. ।" वमनादौ सार्द्धत्रयोदशपलपरिमाणे । "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण ॥" प प्र १ख. । पाल्यां । त्रिका. ।

**प्रस्थकुसुमः** । पु । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी । रा.नि.व.१० ।

**प्रस्थपुष्पः** । पु । श्वेतमरुवकवृक्षे । छुद्रपत्रतुलसी मरुवके । अम. । जम्बीरवृक्षे । अ.टी.भ. ।

**प्रस्थवान्** । पुं । पर्व्वते । रा नि.व २ ।

**प्रस्थिका** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ । माचिकायां । पूदिना । भा. । [अम. ।

**प्रस्फोटनम्** । क्ली । पवने । हे. च. । सूर्पे ।

**प्रस्नवः** । पुं । दुग्धे । वै.निघ. ।

**प्रस्नवणम्** । क्ली । मूत्रे । दुग्धे । प्रकर्षेण स्रावे । वै.निघ. । पुं । घर्म्मे । त्रिका. ।

**प्रस्नवणजलम्** । क्ली । निर्झरसलिले । गुणाः —स्वच्छ मधुर लघु रोचन दीपनकृत । रा नि. व.१४ ।

**प्रस्रावः** । पुं । मूत्रे । रा.नि.व.१८ । [निघ. ।

**प्रस्रुतदधि** । क्ली । वस्त्रगालितदधनि । वै.

**प्रस्वेदः** । पुं । अतिघर्म्मे । वै.निघ. । ॰

**प्रहरः** । पुं । दिवसाष्टमभागे । प्रहर । अम. ।

**प्रहरकुटुम्बी** । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि. व.५ ।

**प्रहर्ष(र्षि)णी** । स्त्री । हरिद्रायाम् । शब्दा. ।

**प्रहसन्तिका (न्ती)** । स्त्री । यूथिकायाम् । त्रिका. । वासन्तीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**प्रहस्तः** । पुं । संहतविस्तृताङ्गुलिकरे । चपेटे । रा.नि.व.१८ ।

**प्रहारवल्ली** । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । भा. ।

**प्रहिता** । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । वै.निघ. ।

**प्रहीरला** । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व ५ ।

**प्रहृष्टकः** । पुं । काके । वै.निघ. ।

**प्रहेण(न)कम्** । क्ली । पिष्टकभेदे । शब्दा. ।

**प्रह्लादः** । पु । कामक्रतहर्षे । भा म १भ.ज्वर कल्प चि. । "प्रह्लाद चास विज्ञाय ।"

**प्रह्लादिनी (दी)** । स्त्री । रक्तवन्ध्यालुकायां । वै निघ. । रा नि.व ५ । [स्त्रने ।

**प्रचालनम्** । क्ली । धावने । सु मू ७ष. । मा

**प्रक्षेप.** । पु । कषायादौ चूर्णादिक्षेपणे । कल्के तस्य माचा कर्षमिता । "प्रक्षेप पादिक क्काथात् स्नेहे कल्कसमी मत । षोडशाष्टचतुर्भाग वात पित्तकफार्त्तिषु । चौद्रद्रवाये दातव्य विपरीता तु शर्करा । माचा चौद्रघृतादीना स्नेहे क्काथे च चूर्ण वत् । *माषिक हिङ्गु सिन्धूत्थ जरणाद्यास्तु शाणि* का । परिभाषामिमामन्य प्रक्षेपेऽप्यचिरे परम्।" पातव्यघृततैलादिषु प्रक्षेप कल्कसमी मत । प. प्र १ख.। प्रक्षेपकालय —"कवतार्थे यदा दर्व्या परिघट्य पुन पुन । यदा पाणितली भूतौ नि क्षिपेदौषधन्तदा ॥" योगरत्नाकरसमुच्चये।

**प्राकृत.** । त्रि । प्रकृतिसम्पन्ने । सुखसाध्ये । मा ज्व नि. ।

**प्राकृतज्वर.** । पुं। वसन्तशरदृष्टवे ज्वरे। 'का *लप्रकृतिमुद्दिश्य नीच्यते प्राकृतज्वर ।*" च चि ३ ष. "वर्षाशरद्धमन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात् ।" ' प्राकृतवानिलोद्भव ।" मा नि. ।

**प्राकृतदोषः** । पु प्रकृतिसम्भववातादौ । य था—वर्षाशिशिरयोर्वायुकोप , ग्रीष्मशरदो पि त्तकोप , हेमन्तवसन्तयो कफकोप । इति। च सू १०ष ।

**प्राक्चरणा** । स्त्री । योनिरोगविशेषे ।

**प्राक्फल.** । पु । पनसवृक्षे । जटा. ।

**प्राग्भागः** । पु । कायपूर्व्वभागे । वै.निघ. ।

**प्राग्राटम्** । क्ली। घनदधनि । पातला दई। त्रिका । [वायु ।

**प्राग्वातः** । पु । पूर्व्वदिग्भववायौ । See पूर्व्व

**प्राचिका** । स्त्री । श्येनपक्षिण्याम् । वै निघ. । वनमक्षिकायाम् । डाँश । चम.भ. ।

**प्राची** । स्त्री । मानौयामलके । वै.निघ. ।

**प्राचीनपनसः** । पुं । बिल्ववृक्षे । त्रिका. ।

**प्राचीना** । स्त्री । पाठायाम् । रा नि व ६ । राखायां । प्र.च । [नि व ११ ।

**प्राचीनाकरक.** । पु । मधुरजम्बीरवृक्षे। रा

**प्राचीनामलकम्** । क्ली । पानीयामलके । पानि आमला । प.सु. । गुण.—गरदोषहरा । सु मू ४६ष. ।

**प्राचीबल** । पु । काकतुण्डाम् । কেউটুঁটী। काकजङ्घाया । मदीपिप्पल्या । गण्डदूर्व्वाया । सु. सू.३८ष सुरसादि । [ग चि ।

**प्राच्यकशेरुः (का )** । पु। कशेरौ। কেশুর ।

**प्राणः** । पु । *तन्नामकदेहस्थवायौ ।* "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणोनाम देहधृक । सोऽन्न प्रवेश यत्यन्त प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायश कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान्।" सु नि.१ष । जीवने । "अपि सोमी वायु सत्व रजस्तम पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा इति प्राणा ।" सु मू शा.३ष. । बोले । मा ।

**प्राणकः** । जीवकौषधौ । मे. ।

**प्राणथः** । पु । बलवति पुरुषे। वायौ । उणा.।

**प्राणदः** । पुं । जीवकवृक्षे । रा.नि व ५। क्ली । रक्तधातौ । अलौ । हे.च ।

**प्राणदा (प्रदा)** स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि व ५। महाराष्ट्रीवृक्षे । जलपिप्पल्याम् । रा.नि व ४ । वै.निघ २ सन्निकज्व चि। हरीतक्याम् । रा.नि व. ११ । वा चि १ष । "प्राणदामधुकै क्वता ।"

**प्राणदा (गुड़िका)**। स्त्री। अर्शसि गुड़िकायां। पाठ —"त्रिपल शृङ्गवेरस्य चतुर्थे मरिचस्य च । पिप्पल्या कुड़वार्द्धच चव्याया पलमेव च । ता लीशपत्रस्य पल पलार्द्ध केशरस्य च । द्वे पले पि प्पलीमूलादर्द्धकर्षच पत्रकात् । सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्ष त्वगम्बुनालयोः । गुडात् पलानि त्रिंशच्च चू र्णमेकत्र कारयेत् । अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता । पूर्व्वं भक्ताच पश्चाच भोजनस्य यथाबलं । मद्य मांसरस यूष चीर तोयं पिबेदनु। केशर नागकेशरं, चतुर्थे पलमेकमित्यर्थः ।" च द.। শুঁট ৩প মরিচ ৪প. পিপুল ২প. চই ১প. তালীশপত্র ১প নাগেশ্বর ৪তো. পিপুলমূল ২প. তেজপত্র ১তো. ছোট এলাচ ২তো.

গুড়ত্বক্ ২তো. বেনার মূল ২তো. পুরা তন গুড় ১০প. । এই সমস্ত চূর্ণ ও গুড় একত্র মাড়িয়া গুড়িকা বান্ধিবে। মা. ॥० তো. । অনুপান দুগ্ধ বা জল । বদ্ধকোষ্ঠতায় শুণ্ঠ না দিয়া হরীতকী। পিত্তার্শে গুড়ের পরিবর্ত্তে চূর্ণ। সমষ্টির ৪গুণ চিনি দিবে।

**प्राणनम्** । क्ली । जीवने । जटा. । पु । गत्ते । श.च. ।

**प्राणना** । स्त्री । हरीतक्याम् । रुद्री । वै.निघ ।

**प्राणन्तः** । पु । रसाञ्जने । तथा. ।

**प्राणन्ती** । स्त्री । हिक्कायाम् । चवथी । तथा. ।

**प्राणपिण्डः** । पुं । सुगन्धमौले । वै.निघ. ।

**प्राणप्रिया** । स्त्री । रुद्री । प.मु. ।

**प्राणवहस्रोतः** । क्ली । प्राणवायुनेतरि स्रोतसि । ते च द्वे तयोर्मूल हृदय । सु शा ९अ. । "हृदय महास्रोतश् ।" च वि ५अ. ।

**प्राणवायुः** । पुं । हृदयस्थवायौ । वै.निघ. ।

**प्राणसयमः** । पुं । श्वासनिरोधे । वै.निघ. ।

**प्राणसद्म** । क्ली । शरीरे । वै निघ ।

**प्राणहारकम्** । क्ली । वत्सनाभे । रा नि.व.६।

**प्राणाचार्य्यः** । पु । चिकित्सके । वै.निघ. ।

**प्राणापानौ** । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारयोः ।

**प्राणाभिसरः** । त्रि । प्राणायतनेन्द्रियरोग निदानादयभिज्ञे । च.सू.२९अ ।

**प्राणायतनम्** । क्ली । शाख्यादिषु मर्मस्थान धातुषु । तच्च दश— 'नाभिरोजो गुद शुक्र शोणित मज्जको तथा । मूर्द्धाशकण्ठहृदय प्राणस्यायतन दश ॥" रस.र. ज्व.चि. ।

**प्राणायामः** । पुं । प्राणवायुरोधे । [व ४ ।

**प्राणिमाता** । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे । रा.नि.

**प्राणिहिता** । स्त्री । पादुकायां । त्रिका. ।

**प्राणी (इन्)** । पुं । जन्तौ । त्रि । प्राणविशिष्टे । अम. ।

**प्राणेश्वररसः** । पुं । सन्निपातज्वरे रस । पाड.—"शुद्धसूत तथा गन्धं मेलाद्धे विषसंयुतम् । समम मर्द्दयेत्सात्वमूलीनीरैस्त्र्यहं बुध । पूरयेत् कूपिकान्ते च सन्निरुध्य विशोषयेत् । सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैर्वेष्टयित्वा तु शोषयेत् । पुटेत् कुम्भीप्रमाणेन स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । गृहीत्वा कूपिकामध्यान्मर्द्दयेच्च दिनत्रयः । अजाजी जीरक हिङ्गु सर्ज्जिकाटङ्कणैर्युतम् । गुग्गुलु पञ्चलवण यवक्षारो यमानिका । मरिच पिप्पली चैव प्रत्येकञ्च समाशत. । एषां कषायेण पुन भावयेत् सप्तधातपे । नामत क्षौद्रयुक्तं पञ्चगुञ्ज रसेश्वरम् । दद्यात्तवज्वरे तीव्रे कोष्णं वारि पिबेदनु ·····॥" পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ১ তো. মিঠা ॥० তো. তালমূলীর রসে ৩ দিন মাড়িয়া কাচকূপীর মধ্যে ভরিয়া কূপীর মুখ রুদ্ধ করিয়া শুকাইবে। পরে সেই কূপী মৃত্তিকার সহিত সাতপুরু নেকড়া দ্বারা লিপ্ত ও শুষ্ক করিবে। পরে ঐ কূপী কুম্ভীপুটে পাক করিয়া শীতল হইলে কূপী হইতে ঔষধ বাহির করিয়া ১ দিন মাড়িবে। পরে ঔষধ যত হইবে কৃষ্ণজীরাদি সমভাগে তত লইয়া দশগুণ জলে অষ্টমাংশ ক্বাথ করিয়া তদ্দ্বারা ৭ বার ভাবনা দিবে। *ক্বাথের দ্রব্য—কৃষ্ণজীরা, জীরা, হিং, সাজিমাটী*, সোহাগা, গুগ্গুল, পঞ্চলবণ, যবক্ষার, যমানী, মরিচ, পিপুল । र.सा स. ।

**प्राणैषणा** । स्त्री । जीवनरक्षणोपायगवेषणायाम् । सा च स्वस्थस्य स्वास्थ्यवृत्तिरूपा आतुरस्य च विकारप्रशमनेऽनवधानतारूपा प्राणानुपालनस्य दीर्घायुष्यावासे । च सू.११अ. ।

**प्राण्यङ्गम्** । क्ली । प्राणिनो भङ्गमात्रे मांसास्थ्यादौ । स्त्रियो.यद्द.चि. ।

**प्रातः** । क्ली । प्रभाते । अम. ।

**प्रातःकृत्यम्** । क्ली । प्रातरनुष्ठेयकर्म्मणि । च. ।

**प्रातःस्नानम्** । क्ली । प्राभातिकावगाहने ।

**प्रातरशनम्** }
**प्रातराशः** } क्ली, पु । प्रातर्भोजने । त्रिका. ।

**प्रातर्भोक्ता** । पु । काके । श.च. ।

**प्रातर्भोजनम्** । क्ली । प्रात कालीनभोजने । जटा. । त्रिका ।

**प्रातर्विकस्वरा** । स्त्री । मल्लिकाभेदे, या प्रा-

तविकमति, गुणैर्वोर्धिकागुण्या। रा.नि.व.१०।

**प्रातिका** । स्त्री । वार्द्धक्ये । जपापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०। [नि.व.१८।

**प्रादेशः** । पुं । तर्जन्यङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । रा.

**प्राधान्यम्** । क्ली । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याख्ये स्वग्नौपाधिकनाममेदे। यथा—दोषत्रयेषु यः कोऽपि दोषः स्वहेतुभिः कुपितो रोगमुत्पादयेत् तस्यैव प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकुपितयो र्दोषयोरप्राधान्यं पारतन्त्र्यमिति ज्ञेयम्। "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्।" मा.पधनि।

**प्राप्तिः** । स्त्री । प्रवृत्तौ। "प्राप्तिश्च विटपित्तकफानिलानाम्।" च.द. विरेके। [१६च.।

**प्राभृतम्** । क्ली । उपढौकने । अम.। च.सू.

**प्रामाद्यः** । पुं । वासकवृक्षे । श.च।

**प्रायः** । क्ली । वयसि । हे.च.।

**प्रायोगिकः** । पुं । मसनधूमपाने । भा.। चे छिकधूमे । वा.चि.५च.।

**प्रालेयम्** । क्ली । हिमे । अम.।

**प्रावटः** । पुं । यवे । जटा.। [हे.च।

**प्रावरणम्** । क्ली । उत्तवस्त्रे । उत्तरीयवस्त्रे ।

**प्रावारः** । पुं । उत्तरीयवस्त्रे । अम।

**प्रावारकीटः** । पुं । कीटविशेषे । जटा.।

**प्रावृज्जः** । पुं । पुनर्नवायां । र.चि.६च.।

**प्रावृट्** । स्त्री । वर्षाकाले । पुनर्नवायां । च.द. अग्रतसारलौहे ।

**प्रावृडत्ययः** । पुं । शरत्समये । रा.नि.व.२१।

**प्रावृतम्** । क्ली । प्रकृष्टावरणे । भ.।

**प्रावृषा** । स्त्री । वर्षाकाले । त्रिका.।

**प्रावृषायणी** । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम् । प.मु.। कपिकच्छ्वां । आलकुशी । अम.।

**प्रावृषिकः** । पुं । मयूरे । धरणिः ।

**प्रावृषेण्यः** । पुं । कदम्बवृक्षे । र.मा.। कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.८। स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि.व. ३। रक्तपुनर्नवायाम् । गोदापुष्पी । रा.नि.व.३।

**प्रावृष्यः** । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.८। विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.११। क्ली । वैदूर्यमणौ । रा.नि.व.१३।

**प्राशः** । पुं । भक्षणे । प.प्र.१ख.।

**प्राशनम्** । क्ली । भक्षणे । लेहने । भक्षे । रा. नि.व.२०।

**प्राशितः** । त्रि । भक्षिते । जटा.।

**प्रासादकुक्कुटः** । पुं । कपोते । त्रिका.।

**प्रासादमण्डना** । स्त्री। हरिताले । वै.निघ.।

**प्राह्णः** । पुं । प्रातःकाले, पूर्वाह्णे । अम.।

**प्रियंवदा** । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ.।

**प्रिय.** । पुं । जीवके (अभावे गुडूची) । रा.नि. व.५। वेतसलतायां । र.मा.। धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.८। ऋषभके (अभावे वंशलोचनम्) । हरिताले । प्रियङ्गौ । कदम्बवृक्षे । असनवृक्षे । दारुचिन्यां । वै.निघ.। मृगविशेषे । जटा । ऋद्धौ (अभावे बला) । सि.।

**प्रियकः** । पुं । कैलिकदम्बे, महाकदम्बे । प.मु.। तिन्दुकवृक्षे । टैंष गाछ । र.मा.। पीतशालवृक्षे । पियाशाल । र.मा.। च.सू.२५च.। विशिष्टमृगविशेषे । सि.। सु.चि.१च.। अथ वाते पथ्य.। प्रियङ्गौ । भ्रमरे । कुङ्कुमे । सि.। असनवृक्षे । रा.नि.व.८।

**प्रियकाम्यः** । पुं । पीतशालवृक्षे । वै.निघ।

**प्रियकोमलः** । पुं । पियालवृक्षे, अक्तिकावृक्षे । प.मु.।

**प्रियङ्करी** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.१। अश्वगन्धायां । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.४।

**प्रियङ्गुः (ङ्गू.) (कः)** । स्त्री, पुं । (Aglaia Roxburghiana.) स्वनामख्यातसुगन्धलतायां। प्रियङ्गु, गन्धप्रियङ्गु । हिं प्रियंग, गन्धप्रियंग, प्रियङ्गु। बं मेदिलगु। बम्.गड्‌डा। तै प्रेंकणपुचेट्टु गुणाः—शीतला तिक्ता दाहपित्तविषघ्नी वान्तिभ्रान्तिज्वरघ्नी मुखजाड्यहरी च। रा.नि.व.१२। तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मतृष्णा-

विषमीहघ्नी च। भा.। "या किञ्चित्पाण्डुरा श्यामा कीटदोषविवर्ज्जिता। सा प्रियङ्गुर्मता भद्रा विपरीता तु निन्दिता॥" भैष.। च.सू.४ष.। च.द.पि.ज्व.दुरालभादिः। "पर्मटकप्रियङ्गुश्यामा।" वा.सू.१५श.। भा.म.४भ.गर्भ चि.। "प्रियङ्गूत्पलसारिवा.।" धातक्याम्। वै.निघ.उन्मा. चि.कल्याणघृते। कटुका। कट्की। धरषि.। वै निघ २भ.र पि.चि.म्हीकादिचूर्णे। कृष्णसर्षपे। मे.। श्यामायाम्। वै.निघ.र.पि.चि.आसादिक षाये। राले। वै.निघ.र.पि.चि.उशीरादिचूर्णे। (कः) स्वनामख्याततृणधान्ये। कामिनी धान। हि कुंयाधान, प्रियङ्गु। मं वरगु। गुणाः—मधुरः कषायः रूक्षः वातपित्तकृत्। रा.नि.व.१६। प्रियङ्गुकः चतुर्धा स्यात् कृष्णरक्तपीतश्वेतभेदेन। ते च यथोत्तरं गुणाधिकाः रूक्षा. कफघ्नाश्च। सु.सू. ४५ष.। वै.निघ २भ छर्दि.चि.एलादिचूर्णे। See कङ्गुः।

**प्रियङ्ग्वम्बष्ठादिवर्गः**। पुं.। प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्मरजोयोजनवल्यनन्तामानद्रुममोचरससमङ्गापुन्नागशीतपाक्य.। अम्बष्ठामधुकनमस्कारीनन्दिवृक्षपलाशकच्छुरालोध्रधातकिबिल्वपेशिकाकट्वङ्गकमलोद्भवरजांसि च। गुणाः—पक्वातीसारघ्नः सन्धानीयः पित्ते हितो व्रणरोपणश्च। वा.सू. १५ष.।

**प्रियजीवः (कः)**। पुं.। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। रा नि व ९। लोध्रवृक्षे। वै.निघ.।

**प्रियतमः**। पुं.। मयूरशिखायाम्। श.च.।

**प्रियदर्शनः**। पुं.। क्षीरिकावृक्षे। क्षीरी। शुकपक्षिणि। जटा.। पीतशाले। পিয়াশাল। वै.निघं।

**प्रियदर्शनी**। स्त्री। शारिकापक्षिणि। वै.निघ.।

**प्रियदा**। स्त्री। स्वर्णजात्याम्। वै.निघ.।

**प्रियवर्णा (र्णी)**। स्त्री। प्रियङ्गुलतायाम्। जटा।

**प्रियवल्ली**। स्त्री। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.१२।

**प्रियवादिनी**। स्त्री। शारिकायाम्। वै निघ।

**प्रियवादी (इन्)**। पुं.। शारिकानायके। चातके। च.इ.१२ष.।

**प्रियशा(सा)लः**। पुं.। निम्बवृक्षे। प.मु.। असनवृक्षे। পিয়াশাল। रा नि.व.९।

**प्रियशा(सा)लकः**। पुं.। असनवृक्षे। रा.नि व.९।

**प्रियसखः**। पुं.। खदिरवृक्षे। श.च.।

**प्रियसन्देशः**। पु.। चम्पकवृक्षे। श च.।

**प्रिया**। स्त्री। भार्य्यायाम्। हे च.। ऋद्धिनाम्नी पर्ण्याम्। वृद्धि। र.मा.। मल्लिकापुष्पवृक्षे। মল্লিকা ফুলের.গাছ। रा.नि.व.१०। वार्षिकीमल्लिकाभेदे। रा.नि.व १०। प्रियङ्गौ। रा नि व.२२। एलायाम्। श.च.। मदिरायाम्। रा.नि.व.१४।

**प्रियात्मजः**। पुं.। स्वनामख्याते प्रसहजातीयपक्षिभेदे। च सू.२७ष.।

**प्रियाम्बुः**। पुं.। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

**प्रियालः**। पु.। प्रियङ्गौ। प मु.। चारवृक्षे। পিয়াল গাছ। रा.नि व.११। क्ली। पक्वप्रियालफले। भा.म १भ.ज्व.चि.। "द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः।"

**प्रियाला**। स्त्री। द्राक्षायाम्। रा.नि.व.११।

**प्रियाह्वा**। स्त्री। कङ्गुणिकायाम्। का.नि। वा.उ.५ष.।

**प्रीणनम्**। क्ली। तृप्तिकरणे। अम.। [१९।

**प्रीणनः**। पुं.। खञ्जिमगी। গওার। रा.नि.व.

**प्रीतिः**। स्त्री। तृप्तौ। अम.।

**प्रीहा (न्)**। पुं., स्त्री। प्लीहायां। द्वि.कोषः।

**प्रुष्टम्**। क्ली। दुग्धे। वै.निघ.।

**प्रेङ्खितम्**। क्ली। कम्पिते। अम.।

**प्रेतग्रहः**। पुं.। भूतग्रहविशेषे। लक्षणं—"प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम्। तथाच्छिद्रञ्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत्॥" मा ष.।

**प्रेतजिह्वा**। स्त्री। सभ्यतादिलक्षणयुक्तायां जिह्वायाम्, अरिष्टलक्षणभेदे। यथा—"स्तब्धा निश्चेतना गुर्व्वी कण्टकोपचिता भृशं। श्यावा शुष्काथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी" च.इ.८ष.।

**प्रेतराक्षसी**। स्त्री। सुरसायां। বাবুই তুলসী। प मु.।

प्रेतलक्षणम् । क्ली । चरिष्टलक्षणे । च.इ.१च.।
प्रेमपातनम् । क्ली । नेत्रजले । श च.।
प्रेयोपत्यः । पु । क्रौञ्चपक्षिणि । वै निघ ।
प्रेङ्खा । स्त्री । नडायाम् । श च ।
प्रेक्षणम् । क्ली । चक्षुषि । श र । [ण्डी ।
प्रेक्षणकूट । पु । चक्षुर्गोलके । मा नि पा
प्रेचा । स्त्री । तरुशाखायाम् । श र ।
प्रोज्जासनम् । क्ली । मारणे । हे च ।
प्रोञ्छनम् । क्ली । लोपने । ( पोंछा । सलम् ।
प्रोत्प(फ)ल । पु । तालवृक्षभेदे । श मा ।
प्रोथ । पु । प्रपाणीर्डभागे । ( थोथना । ज द २श्र । कव्या । मे । स्फिचि । उणा ।
प्रोर्णुनाव । पु । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण यथा—"उत्थितिश्च य स्वमङ्ग चिपत्यधस्तान्निता न्तसुक्ष्मसिति । त प्रोर्णनावज्जुष्ट विचित्रकष्ट वि जानीयात् ।" भा म १भ ।
प्रोक्षाधितः । त्रि । रोगमुक्ते । वै निघ. ।
प्रोष । पु । सन्तापे । रा नि व २० ।
प्रोषितप्रिया । स्त्री । कुक्कुरुवृत्ते । पीतकाँटी। रा नि व २३ । फलिन्यां, प्रियङ्गौ । वाषिकमल्लि कायाम् । रा.नि व २३।
प्रोष्ठ. । पु । प्रोष्ठीमत्स्ये । अ टी रा. ।
प्रो(प्रौ)ष्ठपदः । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।
प्रोष्ठी । स्त्री । (Cyprinus sophore ) चु द्रशफरीमत्स्य । पूँटिमाछ । गुणा —"प्रोष्ठी ति क्ता कटु स्वादु शुक्रला कफवातजित्।"राज २प।
प्रोह. । पु । गजचरणपर्वणि । त्रिका ।
प्रौढा । स्त्री । हृष्टार्त्तवस्त्रियि । रा नि व १८ ।
प्लव । पु । सङ्घातचारिपक्षिमात्रे । ते च हंससा रसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवक बकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारिमुखनन्दिमुखमद्गु कोयष्टिकाचामल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोना लकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतय सवा सङ्घातचारिणश्च । गुणा —"रक्तपित्तहरा शी ता स्निग्धा वृष्या मरुज्जित । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयो ।" सु सू ४६अ । कैवर्त्तमुस्ता याम् । हि केवटीमोथा, गुडतजी । भा म ४भ सु रो चि । च चि १अ ब्रह्मरसायने । र मर. प्रमेह चि. । च द छर्दिचि विष चि । प्लक्षवृक्षे । मद.व ५ । गन्धतृणे । मे । इसिन्या । विकङ्कत वृक्षे । वै निघ । सारसपक्षिणि । मे । च सू २० अ । वकवृक्षे । च । क्रौञ्च । चुद्रशाकविशेषे । भेके । गजे । अग्नौ । कपौ । शिवा । जलकाके । मे । गोपालकरछ्रे । सु चि ११अ ।
प्लवक. (ग ) । पु । प्लवङ्ग । रा नि व ११ । भेके । मे । (ग ) । वानरे । मे । प्लवपक्षिणि । श च । शिरीषवृक्षे । रा नि व ८ ।
प्लवगति. । पु । भेके । श च ।
प्लवङ्ग । पु । वानरे । अम । प्लक्षवृक्षे । रा नि व ११ । मृगे । श च ।
प्लवङ्गम. । पु । वानरे । प सु । भेके । अम ।
प्लवधान्यम् । क्ली । परिपेलवृक्षे । रा नि.व ८ ।
प्लवनम् । क्ली । सन्तरणे । सु नि १अ ।
प्लक्ष । पु । (Thespesia populnea Syn Hibiscus populues, or Ficus infectoria ) Waved leaf fig tree पर्क टीवृक्षे । पाकुडगाछ । गाजीभाँट र मा । हि पाकडि,पखर गजदण्डसहीरा । में गङ्गरयञ्जुम्बि । ता पोरिसराचि । सु सू ३८अ.न्यग्रोधादि । महा- प्लक्षभेदेन द्वौ भेदौ । सा गुणा —कटु कषाय शीतल रक्तदोषजित् मूर्च्छाभ्रमप्रलापहरश्च । क्ष स्वोऽपि महतीगुण लभते । रा नि व ११। वयप., व्रणपित्तशोषशोथविसर्पघ्न । मद.व ५ । अश्वत्थ वृक्षे । मे ।
प्लावगः । पु । मर्कटे । वै निघ. ।
प्लावी (इन्) । पु । पक्षिणि । वै निघ. ।
प्लाक्षम् । क्ली । प्लक्षफले । अम. ।
प्लि(प्ली)ह. (हा) । पु, स्त्री । जाठररोगविशे षे । पिलै । निदानलक्षणे—"वाम प्लीहानमुद्धृत्य कुपितो यत्र तिष्ठति । शनै परिवृद्ध पार्श्वे प्लीहा तस्माभिवर्द्धते ।" च मृ १८अ । स चतुर्विध । "विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धि कुरुत प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेत-

जठरं वदन्ति । तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषत: सीदति चातुरोऽस्य । मन्दज्वराग्नि: कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुत: क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।" मा.नि. । "श्रमोभ्रमीविदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम् ॥ सज्वर: सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुत: । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ प्लीहा मन्दव्यथ: स्थूल: कठिनो गौरवान्वित: । अरोचकयुत: शीत: प्लीहा कफज उच्यते ॥ नित्यमानद्धकोष्ठ: स्यान्नित्योदावर्तपीडित: । वेदनाभि: परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥" भा. । [प्र.च. ।

**प्लीहघ्न:** । पुं । रक्तरोहितकवृक्षे । वङ्गरोहाण्ड ।

**प्लीहशत्रु:** । पुं । रोहितकवृक्षे । प.मु. । इत्थु षावचभेदे । रा.नि.व.४ । [ड्राशाम् । वै.निघ. ।

**प्लीहारि:** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. । अरपु

**प्लीहोदरम्** । क्ली । उदररोगविशेषे । लक्षणम्—"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो: प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्लीहोदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञा: ॥" सु.नि.७अ । अन्यच्च यथा—"वर्णाबलं महत्त्वञ्च काठिन्यञ्च विशेषत: । प्लीहोदरे विजानीयाद्वृद्धिं च क्रमतो तथा ॥" ज द ५२अ.।

**प्लुतगति:** । पुं । शशके । शशगोश । वै.निघ.।

**प्लुष:** । पुं । अग्निदाहे । व्याकरणम् ।

**प्लुष्ट:** । पुं । अग्निदग्धे । अम. ।

**प्लोत:** । पुं । कर्पटे । सु.सू.५अ. ।

**प्लोष:** । पुं । दाहे । अम. ।

**प्सा** । स्त्री । भक्षणे । त्रिका. ।

**प्सानम्** । क्ली । भक्षणे । भक्ते । हे.च. ।

---

# फ

**फ:** । पुं । जृम्भानिस्कारे । विश्व. । झञ्झावाते । मे. ।

**फञ्जिका** । स्त्री । भार्ग्याम् । ब्राह्मणयष्टी । प.मु. । सु.सू.३८अ. । दन्तिवृक्षे । वै निघ. । देवताडवृक्षे । दुरालभायां । श.च. ।

**फञ्जिप(पु)त्रिका** । स्त्री । आखुपर्ण्याम् । प.मु. । (पुत्रिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

**फञ्जी** । स्त्री । भार्ग्याम् । ब्राह्मणयष्टी । रा.नि.व.६ । च.द.सि यो.हिक्काश्वास.चि. । एतत्पर्यं कफघ्नम् । अत्रि. । वृद्धदारकविशेषे । रा.नि.व.३ । दन्तिवृक्षे । योजनवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

**फञ्जीकर:** । पुं । कफघ्नम् । वै निघ. ।

**फञ्ज्यादिपञ्चकम्** । क्ली । फञ्जिका जीवनी पद्मा तर्कारी चुचुक इति वनजपञ्चशाकवर्गे । गुणा:—वातहारित्वं ग्राहित्वं दीपनत्वं रुच्यत्वञ्च । भेदश्च कुष्ठघ्न: त्रिपुटश्च इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यते । वर्गोऽयं दीपन: पाचन: रुच्य: बलवर्णकरश्च त्रिदोषशमन: पथ्य: ग्राही हृद्यश्च । रा.नि.व.७ ।

**फट:** (टा) । पुं,स्त्री । अहिफणायाम् । अम. । जटा. ।

**फटकी** । स्त्री । स्फटिकायाम् । फटकिरि । वै निघ.२भ.चय.चि. चयकेशरिरसे ।

**फटिकारी** । स्त्री । (Alumen.) Alum. खनामख्यातक्षारविशेषे । फटकिरि । हि फिटकरी । ते पतिकुराम । ता. पतिकारम । दा. फटकी । गुर्ज. फर्करी । वम्. फटिकी । गुणा:—संग्राहिणी सङ्कोचकरी अपूतिकरी बालविसूच्याम् उदरामये नासारक्तस्रावे च हिता । "फटी च कटुका स्निग्धा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रवमीशोषदोषघ्नी हृदरुजदा ॥" रा.नि.व.२२ ।

**फड़िङ्गा** । स्त्री । झिल्लीकीटे । फड़िङ् । श.च.।

**फण:** (णा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायाम् । अम. भ. । प्रावमार्गमुभयत: स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे मर्मद्वये । सु.शा.६अ. ।

**फण(णा)क[ध]र:** । पुं । सर्पे । श.र. ।

**फणभृत्** । पुं । सर्पे । हे.च. । [ट ।

**फणाभर:** (वान्) । पुं । सर्पे । हारा. । अ.

**फणि:** । पु । विषे । र.सा.सं.गदमुरारिरसे ।

**फणिका** । स्त्री । कणोत्पत्तिका । वै निघ. ।

**फणिके(श)सरम्** । क्ली । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६ । ।

**फणिखेलः** । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. । भारतीपक्षिणि । भारुई पाखी । विका. ।

**फणिचम्पकः** । पुं । वनचम्पकवृक्षे । वनज चाँपा गाछ । रा.नि.व.१० ।

**फणिजिह्वा** । स्त्री । महासमङ्गाया । महाश तावर्य्याम् । रा.नि.व ४ ।

**फणिजिह्विका** । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

**फणिज्ज(ज्झ)कः** । पु । क्षुद्रपत्रतुलसीभेदे, गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा सू.१५अ. । म धुरजम्बीरे । मरुङ्गा इति लोके । च सू.२७अ.वि.८ अ । पलाशवृक्षे । भैष.ने.रो.चि. ।

**फणिप्रियः** । पु । वायौ । श.र. ।

**फणिफेनः** । पुं । अहिफेने । आफिम् । रवा. ।

**फणिभारिका** । स्त्री । कणीदुम्बरवृक्षे । काकडुमुर । वै.निघ. । [गाछ । रा.नि व ११ ।

**फणिलता** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पान

**फणिवल्ली** । स्त्री । नागवल्लयाम् । पान गाछ । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ वय चि.नवरत्नराजम गाङ्के । [वै.निघ. ।

**फणिसम्भारा** । स्त्री । कणीदुम्बरिकायाम् ।

**फणिहन्त्री** । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्ध ना- ना । रा.नि व.७ । [निघ ।

**फणिहारी** (इन्) । पुं । कपिकच्छ्वां । वै.

**फणिहृत्** । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि. व.४ ।

**फणी** (इन्) । पुं । मरुवकवृक्षे, क्षुद्रपत्रतुलस्यां । श्वेतचन्दने । च द वा व्या.चि.महासुगन्धतैले । स- र्पे । स्त्री (नी) । सर्पिण्याम् । सर्पगन्धा । सर्पस्त्रि- याम् । रा.नि.व.५ ।

**फणीयम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

**फत्कारी** (इन्) । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

**फम्फणः** । पुं । सन्निपाते । वै.निघ ।

**फरङ्गरोगः** । पुं । See फिरङ्गरोगः ।

**फरेन्द्रः** । पुं । जम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

**फर्फरी** । स्त्री । करायै । पाञ्जी । वै.निघ. ।

**फलम्** । क्ली । आम्रादौ प्रसिद्धम् । फल । "फ- लेषु परिपक्वं यत् गुणवत्तदुदाहृतम् । विल्वादन्य- त्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सरसं यत् स्यात् गुणवत्तदुदाहृतम् । द्राक्षाविल्वशिवा दीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुण सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् । ' भा. । इन्द्रयवे । रा.नि. व.६ । वै.निघ.क्रमि.चि.मुस्तादिः । वा.सू १५अ व चकादिव. । त्रिफलायाम् । मै । सा कौ.दूर्व्याद्य. तैले । भैष.अरिमेदा.तैले । च.द.अर्शो.चि । जय पत्र्याम् । अम. । स्त्रीरजसि । श.र. । जातीफले । विका. । र.सा.स.सर्व्वतोभद्ररसे । भैष.वा.व्या.चि. गन्धद्रव्यकथने । च.द योनिरो.चि । भैष.मु रो.चि खन्यखदिरवट्यां । शस्ये । अम. । कक्कोलके । दौं कना । मे. । फाले । हे.च. । मदनफले । प.सू. । च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहा- प्रसारणीतैले । पुं । कुटजवृक्षे । श र. ।

**फलकः** । पु । अस्थिखण्डे । जटा. । नागकेश रवृक्षे । श.च. । नितम्बे । क्ली । मलाधनार्थं लव रचणाधारविशेषे । कलमी वगाईवाव धवाक्ष्ये । सु.सू.४५अ ।

**फलकण्टकः** । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्दीवरायाम् । वै निघ. ।

**फलककर्कशा** । स्त्री वनमदरवृक्षे । सयक्ष. ।

**फलकी** (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । चितल, फलुई माछ । विका. । [नीयामलके । श.च. ।

**फलकृष्णः** । पुं । करमर्दवृक्षे । वै.निघ. । पा-

**फलकेशरः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

**फलकोशः** (षः) (कः) । पुं । वृषणे । शिश्ने । विका. । [नि व.५ ।

**फलकृपा** । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । रा.

**फलग्रहिः** । पु । फलितवृक्षे । च.टी.भ. ।

**फलग्राही** (इन्) । पुं । वृक्षे । धरणि. ।

**फलघृतम्** । क्ली । घृतविशेषे । तत् योनि- रोगमात्रे हितम् । यथ मेदामहामेदयोरभावे शतावरी द्विगुणा, काकोलीक्षीरकाकोल्यभावे अ-

श्वगन्धा द्विगुणा। काकोल्यौ इति द्वैगुण्यार्थप्रयोगः। जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः। भा.म.४भ.यो.रो.चि.। पाठः—"मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी। उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरसः क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्।" च.द.योनि.व्या.चि.। अन्यच्च—"स-हाचरी द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम्। शुकनासा हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम्। कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम्।" च.द.योनि.व्या.चि.। जीवद्वत्सैकवर्णाया गोः घृत ४ श.। शतमूलीरस. १६ श. दुग्ध १६ श.। कल्कार्थे मेदा अभावे (गुडूची) मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कुष्ठ त्रिफला शर्करा बला (ৎবেলেড়া) शुक्लभूमिकुष्माण्डः काकोली अश्वगन्धामूलं यमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु कटुकी उत्पल (নীলশুন্দী) द्राक्षा क्षीरकाकोली चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.२तो.। अन्यत्—कल्कार्थे—श्वेतपीतझिण्टीमूल त्रिफला गडूची पुनर्नवा (শ্বেতপুনা) चर्मचटकः (চামচিকে)। हरिद्रा दारुहरिद्रा रास्ना मेदा शतावरी, एषां मिलित्वा १ श.। जीवद्वत्साघृत ४ श.। दुग्धं १६ श.।

**फलचमसम्** । क्ली । वटशुङ्गवल्कले । वै निघ.।

**फलचोरकः** । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ । [श.र.।

**फलज्ञातिः (ती)** । स्त्री । जातीफलवृक्षे ।

**फलत्रय(त्रिक)म्** । क्ली । त्रिफलायाम् । रा नि.व.२१ ।

**फलत्रिकादिः** । पुं । पाण्डौ कषाये । फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बज.। क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ रस.र.।

**फलदः** । पुं । वृक्षे । धरणिः ।

**फलद्रुमः** । पुं । फलितवृक्षे । वै.निघ.।

**फलपञ्चाम्लम्** । क्ली । अम्लफलपञ्चके । रा. नि.व.२२ ।

**फलपाकः** । पुं । करमर्दवृक्षे । प.टी.म.। प्राचीनामलके । श.च.।

**फलपाकान्ता** । स्त्री । ओषध्याम्, धान्यादौ । अम ।

**फलपाकी (इन्)** । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । र.मा.।

**फलपिप्पली** । स्त्री फलबीजे । सु.सू.४१अ.।

**फलपुच्छः** । पुं । कन्दशाकविशेषे, वरण्डालुका.। [रा नि.व ११ ।

**फलपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री । पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे ।

**फलपूरः (क.)** । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । प.मु.। मद.व.६ । वै.निघ.२भ.आकल्लकादिचूर्णे। च.द. र.पि.चि.।

**फलप्रियः** । पुं । द्रोणकाके । रा.नि.व.१८ ।

**फलप्रिया** । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि.व १२ ।

**फलमत्स्या** । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमार्यो । वै.निघ. । [व.६ ।

**फलमुख्या** । स्त्री । अजमोदायाम् । रा.नि.

**फलमुण्डः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । श र.। [मा.।

**फलमुद्गरिका** । स्त्री । खर्ज्जूरवृक्षविशेषे । श.

**फलयुग्मा** । स्त्री । इन्दीवरायाम् । वै.निघ.।

**फलराजः** । पुं । खर्म्मूजेति ख्याते फलशाके । खर्मूजा। वै.निघ.।

**फलवर्गः** । पुं । फलगणे । दाडिमामलकमदरकोलकर्कन्धुसौवीरशिम्बितिकाफलकपित्थमातुलुङ्गाम्रातककरमर्दपियाललकुचभव्यपारावतवेत्रफलप्राचीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्रामलीकानारङ्गजम्बीरप्रभृतिषु। एषां गुणा.—स्वस्वपर्य्याये स्तष्व्या ।

**फलवर्त्तिः (र्त्ती)** । स्त्री । मलशोधिन्यां वर्त्तौ । भैष.र.शूल.चि.। "घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता यच्छ्या स्वाङ्गुष्ठसन्निभा। मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता॥" भा.।

**फलवर्त्तुलः** । पुं । तरम्बुजवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

**फलवान्** । त्रि । फलिते । अम.।

**फलविरेचनम्** । क्ली । हरीतक्यादौ । तदुक्तं—"महीकाय विरूढानि खर्ज्जूराणि परूषकम्। आरग्वधोऽथामलकं हरीतकी विभीतकम्। कम्पिल्लकोपचित्रे च मधुकञ्च शुक्लकम्। जीवका

यकुर्न पीलु भवेत् फलविरेचनम् ॥'' वा चि.६ अ. वचन.।

**फलविषम्**। क्ली। यस्य फले विष वर्त्तते। त च द्वादशविधम् —कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति। तद्यथा—''सुश्रुतोक्त फल्गुविषे. दाहोऽन्नद्वेष एव च।'' सु कल्प २अ.।

**फलद्रुमः (कः)**। पुं। पनसवृक्षे। कॉंटाल गाछ। रा.नि.व.११।

**फलशाकम्**। क्ली। फलप्रधानशाकवर्गे। यथा —''कुष्माण्डकालिङ्गकलिङ्गचिर्भट पटोलयुग्मञ्च तथाच तुण्डी। वीजाब्ध्यकर्कोटककारवेल्ल कोषातकी वालुफलानि चैव॥'' भ.चि.१६अ.। एषां गुणादिक पर्य्याये द्रष्टव्यम्। [त्रिका.।

**फलशाड्वः**। पु। दाडिमवृक्षे। रा नि.व.११।

**फलशैशिरः**। पु। बदरवृक्षे। रा नि.व.११।

**फलश्रेष्ठः**। पु। आम्रवृक्षे। श.च.।

**फलश्रेष्ठा**। स्त्री। त्रिफलायाम्। वै निघ.।

**फलसः**। पु। पनसवृक्षे। अ.टी.भ.।

**फलसम्बद्धः**। पु। उदुम्बरवृक्षे। वै निघ.।

**फलसम्भारा**। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। वै. निघ.।

**फलस्नेहः**। पुं। अक्षोटवृक्षे। रा नि.व.११।

**फला**। स्त्री। इन्दीवरायाम्। झिञ्झिरीटावृक्षे। रा.नि.व.४। [रा नि.व.११।

**फलाढ्या**। स्त्री। काष्ठकदल्यां। वन कला।

**फलाम्लिका**। स्त्री। कारवेल्लाम्। करला, उच्छे। वै.निघ.।

**फलादनः**। पुं। लकुचवृक्षे। मान्दार गाछ। प.मु.। शुकपक्षिणि। ह च.। त्रि। फलभक्षके।

**फलाध्यक्षः (क्षा)**। त्रि। राजादनवृक्षे। खिर्नी। भा.।

**फलानालुः**। पुं। पानआब इति प्रसिद्धे क-न्दशाके'। पत्र। द्रव्यार्थे। रा.नि.व.६।

**फलान्तः**। पुं। वंशे। श.मा.।

**फलाम्लम्**। क्ली। फलोपकरणकृताम्ले। गुणा —''फलाम्लं स्वादुविकरं गुरु फलसमं गुणे।'' वै निघ.। द्रवार्थे। रा.नि.व.११। [२अ.।

**फलाम्बु**। क्ली। द्राक्षादिसिद्धजले। वा चि.

**फलाम्लः**। पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६। च. चि.२अ.तथ्यरसे। क्ली। अम्लरसविशिष्टफलमात्रे। च.चि २अ. मातुलुङ्गरसदाडिमरसादौ, मद्यवद् कटुतैले।

**फलाम्लपञ्चकम्**। क्ली। जम्बीरनागरङ्गाम्लवेतसचिञ्चामातुलुङ्गेषु। গোঁড়া, নারাঙ্গা, অম্লবেতস, তেঁতুল, টাবা।

**फलारिष्टः**। पुं। अर्शोऽधिकारे अरिष्टभेदे। —''हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च। विशालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयो। द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपां। पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत्। गुडस्यैकां तुलां वैद्य. संस्थाप्य घृतभाजने। पक्षस्थित पिबेदेनं ग्रहण्यर्शोविकारवान् ...।'' च.चि.८अ.।

**फलासवः**। पुं। द्राक्षाखर्जूरादिफलोद्भव द्रविणत्यासवेषु। च.सू.२५अ।

**फलास्थिः**। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

**फलाची**। स्त्री। चीरिणीवृक्षे। वै.निघ.।

**फलिः (ली)** (इन्)। पुं। मत्स्यविशेषे। फ-लुई माछ। गुणा.—''फलि. स्वादुर्गुरु स्निग्ध. बलकृच्छुक्रवर्द्धन.।'' राज.१प.।

**फलिका**। स्त्री। पारिजातवल्ले। निष्पावे। व र्वटी। रा.नि व १६। [खलायाम्।

**फलितः**। पु। वृक्षे। धरणि.। स्त्री। रज

**फलिनः**। पुं। क्षीराकवृक्षे। पनसवृक्षे। रा. नि.व.११। अरिष्टकवृक्षे। ग्रोठी। वै.निघ.।

**फलिनी**। स्त्री। प्रयोगे प्रशस्तसमफलायाम् द्विदि। च.सू.१अ.। सुवल्याम्। তালমূলী। प्रियङ्गौ। रा.नि.व १२। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व ०। वै.निघ.कल्याणघृते। गन्धप्रियङ्गौ। वा.सू.१५अ. एलादि। आयमाणायां। वै.निघ.१अ यवचि द्राक्षावते। नक्तमालकवृक्षे। মেহেদী। वै.निघ.१अ दाह.चि.प्रलेपे। लाङ्गलीवृक्षे। विदलाङ्गुलिद्रा। चम.। वै निघ.१अ.वा.व्या.चि.विषघ्नतैले। क्षीराकवृक्षे। दुग्धिकायां। विकङ्कते। र.मा.।

**फली** । स्त्री । सुषल्याम् । तालमूली । प्रियङ्गु वृक्षे । प.मु.। गुञ्जाखायां । चर्मकषा । वै.निघ.। आम्रातकवृक्षे । फलिमत्स्य । श मा. ।

**फलीश:** । पुं। पारिशपिप्पले । अश्वत्थविशेष, पलाशपिपुल । वै.निघ. ।

**फलूष:** । पुं । लताविशेषे । उणा. । [श.र. ।

**फलेग्राहि:** (**ही**(इन)) । पुं । फलितवृक्षे ।

**फलेन्द्र:** । पुं,स्त्री । राजजम्बूवृक्षे । बड़ जाम । भा । [विशेष । प मु. ।

**फलेपाकी** । स्त्री । गर्भमुण्डे । गङ्गडाङुलिया-

**फलेपुष्पा** । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । भा. । [प मु. ।

**फलेरुहा** । स्त्री । पाटलवृक्षे । पारुल गाछ ।

**फलेलाङ्गु** । पुं । जीवनवृक्षे । हारा ।

**फलोत्तमा** । स्त्री । दुग्धिकायां । क्षीरुई । र.मा. । कपिलद्राक्षायाम् । त्रिफलायां । रा.नि. व.११ ।

**फलोत्पत्तिः** । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

**फलोनि:** । स्त्री । क्षौयोनी । वै.निघ. ।

**फल्गु:** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । काक डुमुर । र.मा. । "तर्पण हृदय फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।" च.सू २०अ. । यज्ञडुम्बुरे । च.सू ४ अ. । पुं । वसन्ततौं । पित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरे । भा. । त्रि । अनर्थके । त्रिका. । [टी.भ. ।

**फल्गुन:** (**नाल:**) । पुं । फाल्गुनमासे । अ.

**फल्गुनी** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि. व.११ । च.चि.२अ. ।

**फल्गुफलम्** । क्ली । काकोदुम्बरिकाफले । सि. यो.र.पि.चि.सिद्दलमयोगे ।

**फल्गुमूलम्** । क्ली । काकोदुम्बरिकामूले । च. द.सि.यो.मूर्च्छा.चि.हृदयपचगन्धघृते ।

**फल्गुवाटिका** (**टी**) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

**फल्गुवृन्त:** (**न्ता**) (**क:**) । पुं, स्त्री । पीतशोणवृक्षे । श्योनाकविशेषे । रा.नि.व.८ ।

**फल्यम्** । पुष्पे । पुष्पकलिकायाम् । श.च. ।

**फल्लकिन्** । पुं । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । श.मा. । [व.१३ ।

**फाटकी** । स्त्री । स्फट्यां । फट्किरि । रा नि.

**फाणि:** । स्त्री । गुडे । उणा. ।

**फाणितम्** । क्ली । अर्द्धावर्तितेक्षुरसे । गुडविशेषे । ঝোলাগুড । सु.सू.४५अ. । लक्षणम्— "इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥" गुणाः— "फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि हृद्यं कफपित्तकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् ॥" भा. ।

**फाण्ट:** । पु । कषायभेदे । कल्कितद्रव्यपलं चतुष्पले उष्णतोये चिप्त्वा चषकाले शरावावृतं संस्थाप्य अथ मर्दित वस्त्रपूतश्च फाण्ट उच्यते । কুট্টিত দ্রব্য ১ প. ৪ পল উষ্ণ জলে মৃৎপাত্রে বা প্রস্তরপাত্রে ক্ষিপ্ত করিয়া ক্ষণকাল ঢাকিয়া পরে মর্দিত ও বস্ত্রপূত করিবে। क्षुण्णद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमितसुष्णोदकञ्च एकत्र स्रावयेत् । "क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमष्टगुणक्षिपेत् । पात्रे चतुष्पलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम् । सोऽयं पूतो द्रव्यफाण्ट: ……॥" प प्र.१ख । शार्ङ्ग. ३अ. । "फाण्टः सद्यो धृतो ज्ञेयः स्वल्पदोषबलाग्निषु । अष्टावशेषितेऽम्बुजले क्षाय्य पलं चिपेत् । विमृद्य पटपूतं तज्जलं फाण्ट इति स्मृतः । क्वुड़वश्च जलस्योक्तं क्वथितं वह्निसन्निभम् ॥" चरि. ।

**फाल:** । पुं । कार्पासवस्त्रे । मे. ।

**फालखला** । स्त्री । भारतीपक्षिणि । त्रिका ।

**फाल्गुन:** । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । तन्नामकमासे । मे. ।

**फाल्गुनप्रिय:** । पुं । शङ्के । भीक । वै.निघ. ।

**फाल्गुनानुज:** । पुं । वसन्तर्तौ । हारा. ।

**फाल्गुनिक:** । पुं । फाल्गुनमासे । अम. ।

**फिङ्गक:** । पुं । मङ्गे । पक्षिविशेषे । फिङ्गा । श.मा ।

**फिरङ्ग:** । पुं । स्वनामकरोगे । भा. ।

**फिरङ्गरोग:** । पुं । आगन्तुजसंक्रामकरोगविशेषे, गर्भरोगे । स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्ये-

न जायते। "फिरङ्गसञ्ज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत्। तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तः ॥" निदान यथा —"गन्धरोग फिरङ्गोऽय जायते देहिनां ध्रुव। फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिण्या प्रसङ्गत। व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामस्य सक्रम। भवेत्त लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वर ॥" रूप यथा— "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा। ब हिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे। तत्र बाह्य फिरङ्ग स्यात् विस्फोटसदृशोऽल्परुक्। स्फुटितो व्रणवद्वैद्य सुखसाध्योऽपि स स्मृत। सन्धिष्वाभ्यन्तर स स्यात् आमवात इव व्यथां। शोथञ्च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधै स्मृत ॥" भा.म.४भ।

**फिरङ्गरोटी**। स्त्री। रोटिकाभेदे। পাঁউরুটী। सा तु तालक्षायवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिकाजलेन वा मिश्रिता गोधूमकणिका अधिककालमुत्तम सम्मर्दिता स्थूलगोलाकारेण निर्म्मिता तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति। पाकराज।

**फिरङ्गिणी**। स्त्री। तद्देशीयस्त्रियां। फिरिङ्गि মেয়ে। भा.।

**फुक्कः**। पु। पक्षिणि। श च.।

**फुटः**। पु। सर्पफणायाम्। हे.च.।

**फुप्फु(स्फु)सः**। पु। रोगविशेषे। शोणितफेनप्रभवे वामतो हृदयनाडिकालग्ने स्वनामख्याते। ফুসফুস, ফুকা, কাবাসে। सु शा ४भ.। "हृदुण्डुक फुप्फुसश्च ॥" मा.मि। [निघ.।

**फुल्लतुवरी**। स्त्री। स्फटिकारिकायाम्। वै

**फुल्लफालः**। पु। सूर्पवाते। त्रिका।

**फुल्लरीकः**। पु। सर्पे। जटा.।

**फुल्ललोचनः**। पु। हरिणविशेषे। श.च.।

**फेणः (न.) (कः)**। पुं। फेने। समुद्रफेने। प सु.। त्रिका.। भेव वा र वि ह्रादशायसे। अहिफेने। वाष्पे। वै निघ। (क) गोधूमचूर्णकृतपिष्टकविशेषे। খাজা। यथा —"फेणका स घबो क्षता क्षया पित्तानिलापहा.।" राज ३प।

**फेण(न)का**। स्त्री। अरिष्टकवृक्षे। রীঠা গাছ। वै निघ। जलपक्वतण्डुलचूर्णे। পিটে। श च.। [नि.व.५।

**फेण(न)दुग्धा**। स्त्री। दुग्धफेनीक्षुपे। रा.

**फेण(न)मेहः**। पुं। प्रमेहभेदे। तत्र रोगी स्तोक स्तोक सफेन मेहति। सु.नि.६भ।

**फेण(न)वाही (इन्)**। पुं। वस्त्रे। श मा।

**फेणा (ना)**। स्त्री। सातलावृक्षे। চর্মকষা। रा नि व.४। शेहुण्डभेदे। भा.।

**फेणा(ना)ग्रम्**। क्ली। बुद्बुदे। हारा.।

**फेणा(ना)श्मभस्म**। क्ली। तन्नामकधातुविषे, शङ्खविषे। সেঁকো বিষ। सु.कल्प.२भ।

**फेणि(नि)का (णी,नी)**। स्त्री। पक्वान्नविशेषे। খাজা। तत्करणविधि —"समिताया घृताढ्याया वर्त्तीर्दीर्घा समाचरेत्। तान्तु सम्मिलिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्। वेल्लयेदेवमेनैता यथैका पर्पटी भवेत्। ततस्कुरिकया तान्तु सलग्रा एव कर्त्तयेत्। ततस्तु वेल्लयेद्भूय सङ्केन च लेपयेत्। शालिचूर्णं घृत तोय मिश्रित सङ्क भवेत्। तत सङ्कल्य तां लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक्। पुनस्तां वेल्लयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृति। ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुस्तु पुटा. स्फुटा। सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत्। सिद्धैषा फेणिका नाम्ना मण्डकेन समा गुणे। तत किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृत ॥" भा.।

**फेणि(नि)लः**। पुं। (Sapindus trifoliatus, or S Trifoliatus or S. Detergens. Rox) Soapnut tree. রীঠা করঞ্জ। रा.नि. व.९। রীঠা। हि रिठा। तैं कुङ्कुदकयलु। बदरवृक्षे। रा.नि व.११। क्ली। बदरीफले। भा.म १भ.ज्व चि.मदनादिगणे। "फेनिल मधुक वला।" रीठाफले। त्रिका.। मदनफले। मे।

**फेणि(नि)ला**। स्त्री। सोमराज्याम्। वै.निघ।

**फेरः (रुः)**। पु। शृगाले। শেয়াল। रा. नि व.१९।

**फेरवः**। पु। शृगाले। रा.नि.व.१९।

**फेरुः**। पुं। शृगाले। रा.नि.व.१९।

**फेलः (कः)**। त्रि। उच्छिष्टे। श.र.।

**फेला (लिः,ली)**। स्त्री। भुक्तावशिष्टे। ए म। जटा.। श.र.।

**फोग:** । पुं । शाकविशेषे । वै.निघ. ।

**फोण्डालु:** । पुं । श्रालुकविशेषे । फोण्डालुकी इति कोङ्कणदेशे प्रसिद्धा । गुणा:—वातश्लेष्मघ्न कटूष्ण: दीपनश्च । रा.नि.व ७ ।

---

## व

**वक:** । पुं । सवजातीयपक्षिणि । वक पाखी । अगस्तिवृक्षे । वकफुलेर गाछ । रा.नि.व.१८ ।

**वकदर्शी** (इन्) । पुं । पारावते । पायरा । वै.निघ. ।

**वकपुष्पा** । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

**वकुल:** । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । वकुल गाछ । हिं बौलसरी । गुणा:—"वकुलस्तुवरोऽनुष्ण. कटु. पाकरसो गुरु. । कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापह: ॥" भा. । स्त्री । कटुकायाम् । रा नि.व ६ ।

**वकेरुका** । स्त्री । वलाकायाम् । त्रिका. ।

**वकोट:** । पुं । वकपक्षिणि त्रिका. ।

**वटु:** । पुं । त्रिवर्षशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

**वड़वा** । स्त्री । घोटक्याम् । अम. ।

**वड़वासुतौ** । पुं । अश्विनीकुमारौ । श.च. ।

**वड़िश:** । पुं । मत्स्यवेधनयन्त्रे । वड़िश इवाहरणार्थशस्त्रविशेषे । अचानताग्र. तीक्ष्णकण्टकाग्रमयवपत्रमुखश्च । सु.सू.८अ । "वडिशौ चापि कर्त्तव्यौ प्रमाणेन षडङ्गुलौ । स्थानतस्तु तयोरेक. एको नात्यानतो भवेत् । अर्द्धपञ्चाङ्गुलं वर्त्म शेषं कार्य्यं मुखं तयो: । अर्द्धचन्द्राकृतिमुखं कार्य्यं नात्यानतस्य तु । स्थानतस्यानतं तस्मात् वड़िशस्य भिषग्वरै: । छत्त्राग्र्योरन्तरं स्यात् यावदर्द्धाङ्गुलं यत: ॥" तन्त्रान्तरम् । सु.टी.ड. ।

**वणिग्वन्धु:** । पुं । नीलीवृक्षे । श च. ।

**वणिग्वह:** । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

**वदर:** (**क:**) । पुं,क्ली । Fruit of the jujube. वृहत्कोलीवृक्षे, राजवदरे । वड़ कुल गाछ । हिं बैरी, बेर, बयेर । तें रेगुचेट्टु, रेंघ । उत्. कुड़ि । अम्. बोर । ता रेयन्ति । च.द पित्त.चि.शिरोलेपे । क्षुद्रकोल्याम् । छोटि कुल । द्र.च. । च सू ४अ.विरेचने । देवसर्षपवृक्षे । रा नि.व.८ । कोलिमाभारवे । कुलगाछ । मं साधारणबोर । कं येरड़ । वदरञ्च सौवीरकोलकर्कन्धुभेदेन त्रिविधम् । तस्यगुणा:—"पच्यमानं सुमधुर सौवीरवदरं महत् । सौवीर वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । वृंहण पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ॥" इति । सौवीर लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु वदर ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥" इति । "कर्कन्धु: क्षुद्रवदरम् .. । अम्लं स्यात् क्षुद्रवदर कषायं मधुर मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥" भा. । सा। गुणा —वदर मधुरं कषायमम्ल परिपक्वं मधुराम्लम् उष्ण रुच्य कफकारम् अतीसाररक्तश्रमशोषघ्नम् अपाचकञ्च । वदरस्य-पत्रलिप. ज्वरदाहघ्न: । त्वक् विस्फोटशमन. । वीजं नेत्ररोगे हितम् । रा. नि व.११ । अम्लं मधुरं श्लेष्मलं ग्राहि प्रशस्तञ्च । अत्रि १०अ. । लघु सपाहि- रुच्यमुष्णञ्च । शुष्कं भेदि अग्निकृत् लघु तृष्णावातघ्नञ्च । मद व.६ । "पुराणं तृट्प्रशमन श्रमघ्नं दीपनं लघु ।" राज. ३प. । सेवफले । कश्चिद्राजनिघण्टु: । शृगालकोल्याम् । শেয়াকুল । अम । कुक्कुटीपादपे । कार्पासवीजे । मे. । म्रियमाणमाने । वा कल्प.६अ. ।

**वदरत्रयम्** । क्ली । बृहद्वदरक्षुद्रवदरशृगालकोलिकासु । च.सू ४अ.विरेचने । सौवीरकोलककर्कन्धुषु । भा. । [ठो कुल । रा.नि.व.११ ।

**वदरफली** (**वली**) । स्त्री । भूवदर्याम् । मे-

**वदरबीजम्** । क्ली । वदरास्थनि । कुलेर अांटि । च.सू.४अ. ।

**वदरा** । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हड़हड़िया । रा.नि.व.४ । कार्पास्याम् । प सु. । वराहक्रान्तायाम् । वराहक्रान्ता । एलापर्ण्यां । मे । वाराहीकन्दे । श्वेतविदार्य्याम् । শ্বেত ভুঁইকুমড়া । वै.निघ. । विष्णुक्रान्तायां । विश्व. ।

**वदरामलकम्** । क्ली । (*Flacourtia cataphracta.*) पानीयामलके । हारा. ।

**बदरास्थि** । क्ली । बदरबीजे । कुलेर आँटि । सग्रह ।

**बदरास्थिमज्जा** । पु, स्त्री । तन्मज्जायाम् । कुल आँटिर शस्य । गुणा —तृष्ण वीर्यवलमद-श । मद.व.६ ।

**बदरिः** । स्त्री । बदरीवृक्षे । श.च. ।

**बदरिका** । स्त्री । घोण्टायाम् । शेयाकुल । रा नि व.८ ।

**बदरि(री)पत्र[क]म्** । क्ली, पु । नखीनाम गन्धद्रव्ये । रा नि.व १२ । जटा । बदरपत्रे ।

**बदरी** । स्त्री । बदरवृक्षे । वड कुल गाछ । म द.व.६ । कपिकच्छ्वां । घोण्टावदरे । रा.नि व. ११ । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

**बदरीच्छदः** । पु क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

**बदरीच्छदा** । स्त्री । इलिकीलिवृक्षे । शेया कुल । शृङ्गनख्यां । र.मा ।

**बदरीपल्लवः** । पु, क्ली । कोलिकोमलपल्लवे । कुलेर कचि पाता । च द पि.ज्व.शिरोलेपे ।

**बदरीफला** । स्त्री । नीलशेफालिकायां । श.मा ।

**बद्रगुद.** । पु । उदररोगविशेषे । लक्षणम्— "यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा वालाश्मभिर्वा सहितै पृथग्वा । सञ्चीयते तत्र मल सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करो हि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीष निरेति क्रच्छ्रादपि चाल्पमल्प । हृन्नाभिमध्ये परि वृद्धिमेति यच्चोदर विट्समगन्धिकञ्च । प्रच्छर्दयन् बद्धगुदी विभाव्य ‥ ‥ ।।" सु.नि.७अ. । अश्वस्य यथा—"अल्पमल्प पुरीषन्तु क्रच्छ्राद्यस्य प्रमुञ्चति । आध्मातकुक्षिर्यो वाजी तस्य बद्धगुद वदेत् ।।" ज. द ५२अ. ।

**बद्रमूलकः** । पु । चीरमूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

**बद्ररसाम्र.** (लः) । पु । राजाम्रवृक्षविशेषे । कोमलफलगुणा.—अम्ल कटु पित्तदाहकरञ्च । पक्वस्य गुणा —स्वादु मधुर पुष्टिवीर्यबलप्रदञ्च । रा.नि व ११ । [ख्रे । वै.निघ. ।

**बद्रवल्कः** । पु । दारुचिनीति ख्याते मधुरद्र

**बद्रविट्कता** । स्त्री वायुभग्नरोग । मलर फता । वै निघ. ।

**बद्रशिखा** । स्त्री । लघुने । वै.निघ. । उच्चटा यां । पुं । शिशौ । मे ।

**बद्धामयपतिः** । पु । ऋषभकौषधौ । वै निघ ।

**बद्धोदरः** । पु । बद्धगुदे उदररोगे । च.सिद्धि. २अ. ।

**बधिरः** । पु । हवे । सुगन्धतृणे । वाधकपूर्व । वै निघ । त्रि । श्रवणेन्द्रियरहिते । काला । ब धिरत्वनिदानलक्षणे यथा—"यदा शब्दवह वायु' स्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्ध श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते ।।" मा.नि. । असाध्यता— "बाधिर्य्यमान्द्यजडांश्च चिरोत्थश्च विवर्ज्जयेत् ।" भा. । 'श्लेष्मणानुगतो वायु नादो वा समुपेक्षि त । उच्चै क्रच्छ्रात् श्रुति कुर्यात् बधिरत्व क्रमेण च ।।' वा.उ.१७अ ।

**बधूः** । स्त्री । भार्य्यां । पृक्कायां । कर्पूरशाक, पिडि° । अम । शारिवायाम् । अनन्तमूल । शट्यां । शटी । मे. । [नि.व.१० ।

**बधूत्सवप्रसवः** । पु । रक्तभिण्टाम् । रा.

**बध्रम्** । क्ली । शीषके । अम. ।

**बन्दफलः** । पु । करञ्जवृक्षे । श.चि. ।

**बन्धूकम्** । क्ली । बन्धुजीवपुष्पे । गुणा.—ब न्धूक श्लेष्मल ग्राहि च । राज.५प. ।

**बन्धः** । पुं । शरीरे । हे.प्र. । बाधौ । मनो-वाधा । मे. । [मे. ।

**बन्धकी** । स्त्री । पुंश्चल्याम् । अम. । करिण्यां ।

**बन्धनम्** । क्ली । संयमने । बाँधा । अम. ।

**बन्धुः** (न्धूः) (कः) । पुं, स्त्री । बन्धुजीववृक्षे । बान्धुलि फुलेर गाछ । र.मा । रा नि.व. १० । भा म.४भ छ.चि. । (क) पीतशालौ । पि याशाल । मे. ।

**बन्धुकपुष्पः** (कः) । पु बीजकवृक्षे । पियाशाल । रा.नि.व.९ । श्योणाकवृक्षे । शोणा गा छ । च द.कफकासे ।

**बन्धुजीव.** (कः) । पुं । (Pentapetes Phoenicea Will) पुष्पवृक्षविशेषे । यस्य पुष्प मध्याह्ने विकसति, पराह्णे च मर्द्दादौ शुष्यति । बान्धुलि फुलेर गाछ । र.मा. । हि दुपह

रिया, गैशुलिया। मं वांदुजा। क वंदुरे। तै मकिनचेट्टु वेगसिनचेट्टु। वम् दुपारि। पञ्जा. गुलदुफरिया। सोऽसितसितपीतलोहितपुष्पविशे षाच्चतुर्विधः। गुणा —ज्वरघ्न. ग्रहपिशाचघ्न सू र्य्यप्रसादनश्च। रा.नि.व.१०। कफन्नत् ग्राही ल घु वातपित्तप्रद। भा.। सु.सू.३८अ.सप्तमुले।

**बन्धुरः** । पु। ऋषभके। रा.नि.व५। स्त्रीचि ह्ने। हसी। तिलकल्के। बन्धूकवृक्षे। बधिरे। मे.। विडङ्गे। हे च.। बकपक्षिणि। श.र.। सा रसपक्षिणि। वै निघ.। त्रि। उन्नतानते। अम.।

**बन्धुरा.** । पु बङ्ग.। शकुपु। छातू। मे.।

**बन्धुलः** । पुं। बन्धुजीवबृक्षे। श.र.। .

**बन्धुवेतसः** । पुं। जलवेतसे। वै.निघ.।

**बन्धूकपुष्पः** । पु। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। वै निघ। पीतशाले। अम.। असनवृक्षे। आसन गाछ। रा नि व ८। क्ली। तत्पुष्पे। [र.।

**बन्धूलिः** । पुं। बन्धुजीववृक्षे। बान्धुलि। श

**बन्ध्या** । स्त्री। बन्ध्याकर्कोटिकायाम्। रा.नि.व.३। अप्रजस्त्रियाम्। बांझा। मे.। वायुजन्ये स्त्रीयोनि रोगविशेषे। तया नारी नष्टार्त्तवा भवति। "ब न्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया।" भा.म.४भ.। क्लीवेरे। वाला। श च.।

**बन्ध्याकर्कोटकी** । स्त्री। तिक्तकर्कोटक्याम्। तिऽकैांकुडी, तिऽकाकृबोल। हिं वांझख खासा, बाझुखसा, बांझककोरील। मं वझा कण्टोली। क बजेमडुवागलु। वम्. वझाक टोली। रा.नि.व ३। सा.कौ.विषाधिकारे। गु णा —लघ्वी कफनुत् व्रणशोधिनी सर्पदमनी ती क्ष्णा विसर्पविषघ्नी च। भा.पू गु.व.। तिक्ता कटु श्चया कफघ्नी स्थावरादिविषहरी च। रा नि व ३।

**बन्ध्याकार्पासी** । स्त्री। वनकार्पासाम्। वै. निघ.। [बावुला गाछ। छत् गुड्डा।

**बब्बु(ब्बू)रः (ल.) (कः)** । पु। बर्व्वरवृक्षे।

**बब्बु(ब्बू)र[ल]निर्य्यासः** । पु। बर्व्वूरनि र्य्यासे। बावुलाव आटा। वै.निघ.।

**बभ्रः (भ्रुः)** । पुं। नकुले। नेउल। मे. च.सू.२७अ.। राघायाम्। वै.निघ.। वातपित्त लघसन्निपातज्वरे। निदानलक्षणे —"वातपित्ताः धिको यत्र सन्निपातः प्रकुप्यति। तस्य ज्वरो म दुस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः॥ आध्मानारुचित न्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः। मुनिभिर्बभ्रुनामाऽय सन्निपातः उदाहृतः॥" भा.म.१भ.। घातकप श्चिणि। त्रिका.। मुनिविशेषकश्यपे। रा.नि.व.४। त्रि। खलतौ। हे.च.।

**बभ्रुधातुः** । पु। स्वर्णगैरिके। रा.नि.व १३।

**बभ्रराली** । स्त्री। मक्षिकायाम्। भ्रमर। वै. निघ.।

**बरम्** । क्ली, पुं। कुङ्कुमे। बालके। वाला। त्वचि। गुडत्वक्। आर्द्रके। रा नि.व.६।१२।

**बर्व्वु(र्व्वू)र. (ल.) (क.)** । पु। वर्व्वरवृक्षे। बाबला गाछ। बाबुर इति भाषा। गुणा —"ब र्व्वुरस्तु कषायोष्ण. कफकासामयापहः। आमर क्तातिसारघ्न. पित्तार्शोदाहनाशनः॥" .रा.नि. व.८। [र्य्यासे। बावलार आटा।

**बर्व्वु(र्व्वू)र[ल]निर्य्यासः** । पु। वर्व्वूरनि

**बर्हिशिखा** । स्त्री। मयूरशिखायाम्। वै. निघ.अर्श. चि.गोजिह्वादिकषाये। लघुधातक्यां। भा.।

**बर्हिष्ट(ष्ठ)म्** । क्ली। बालके। वाला। वै. निघ.श.सा चि पञ्चमूलीबलादिकषाये। उशीरे।

**बलम्** । क्ली। स्थौल्ये। अम। जटामास्याम्। लाक्षायाम्। रा.नि.व.२३। सामर्थ्ये। लक्षण— "रसादिशुक्रपर्य्यन्तं पुष्टधातुनिमित्तकम्। चेष्टासु पाटवं यत्तु बल तदभिधीयते॥" सुश्रुतम्। "तत्तु गर्भस्थस्य षष्ठे मासि जायते।" सुखबोध.। बलं त्रिविधं सहजं कालजं युक्तिकृतञ्चेति। तत्र सहजं यच्छरीरसत्वयो. प्राकृतं। कालजम् ऋतुविभागज वयस्कृतम्। युक्तिकृतम् आहारचेष्टायोगजम्। च. सू.११अ.। शरीरे। रूपे। काले। बोले। त्रिका.। बधिरे। श.च.। शुक्रे। हे.च.। पल्लवे। श.र.। सप्तमिरौपाधिकनामभेदे। "ईलादिकार्थावयवैर्बलकालविशेषैर्यामिति।" भा.नि.।

**बलः** । पु। काके। अम.। वरुणवृक्षे। श.च.। इस्तिनि। धातौ। वै.निघ.। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

**बलकन्दः** । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.७।

**बलकरम्** । क्ली । भस्मनि । वै.निघ.। त्रि । बलजनके । [वै निघ.।

**बलजम्** । क्ली । क्षेत्रे । मे.। पुं । शस्यराशौ ।

**बलजा** । स्त्री । Arabian Jasmine. आरवीयमल्लिकायाम् । यूथिकायाम् । यूँई । मे.।

**बलदः** । पुं । वृषभके । (কেৎপাপড়া । रा.नि.व.४ । जीवके । वै.निघ.। स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

**बलदेवः** । पुं । वायौ । मे ।

**बलदेवा (वी)** । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । बला लता । मे । [रा.नि.व १२ ।

**बलनखः** । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष ।

**बलपाण्डुकरः** । पुं । कुन्दवृक्षे । वै निघ.।

**बलपुच्छकः** । पुं । काके । वै.निघ.।

**बलपृष्ठकः** । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ.।

**बलभद्रः** । पुं । क्षुद्रकदम्बवृक्षे । रा नि.व.२३। लोध्रवृक्षे । श.च.। गवयमृगे । रा.नि.व.१९ । त्रि । बलवति । [श.र.।

**बलभद्रसंज्ञकः** । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.

**बलभद्रा (द्रिका)** । स्त्री । त्रायमाणायाम् । बला लता । रा.नि.व.५ । वनजातायां गवि । वै निघ.। कुमार्य्याम् । मे.।

**बलमोटा** । स्त्री । वृक्षविशेषे, बलामोटायाम् । जयन्ती गाछ । जैवरीति लोके । गुणाः—कटुतिक्ता शीता जयदा कण्ठशोधनी लघुः कफघ्नी मदगन्धि. मूत्रकृच्छ्रविषपित्तवातभूतघ्नी च । रा. नि.व.४ । वै.निघ.।

**बलवती** । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ.।

**बलवर्द्धिनी** । स्त्री । जीवके । जटा.।

**बलवल्लभा** । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ.।

**बलवसा** । स्त्री । गन्धके । भा.।

**बलवान्** । पुं । चाहारे । कफे । क्ली । अष्टमी जी । त्रि । बलिष्ठे ।

**बलव्यापत् (त्तिः)** । स्त्री । बलक्षये । लक्षणं—"गौरवं स्तब्धता गात्रे सुखग्लानिर्विवर्णता । तन्द्रा निद्रा वातशोथौ बलव्यापत्तिलक्षणम् ॥" भा.म.१भ.ज्व.चि.।

**बलसम्भवः** । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.व.१६।

**बलहा (न्)** । पुं । कफे । श.र.।

**बलहेयः** । पुं । वायौ । वै.निघ.।

**बला** । स्त्री । (Sida cordifolia.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । বেরেলা । हि बिजबन्द । मं वम्. चिकणा । क बेणगरग वखियारा । तें पाचितीगे, सुत्तुवयुलगम्, करिवेपचेट्टु । सा चतुर्धा बलामहाबलातिबलानागबलाभेदेन । गुणाः —कटुतिक्ता मधुरा पित्तातिसारघ्नी बलवीर्यदा पुष्टिदा कफरोधशोधनी च । रा.नि.व ४ । "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥" भा म.१भ.। विडङ्गायाम् । जयन्त्याम् । रा नि.व.२३ । महासमङ्गायाम् । वनजशणवृक्षे । वै.निघ.। स्थूलवाध्यालके । त्रिका.।

**बलाका** । स्त्री । बकपङ्क्तौ । त्रिका.। बकजातीयसङ्घातचारिपक्षिविशेषे । बकविशेष । एतद्गुणा अवमांसवत् । सु सू.४६अ.।

**बलाटः** । पुं । मुद्गविशेषे । হারি মুগ । हे.च.।

**बलाढ्यः** । पुं । माषे । माष कलाय । रा नि. व.१६ । स्त्री । बलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**बलात्मिका** । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे । হাতিশুঁড়ে । श.र.। सूर्य्यकमले । राधापद्म । वै.निघ.।

**बलाद्यघृतम्** । क्ली । स्वनामख्यातं घृतम् । "घृतं बलानागबलार्ज्जुनानां क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः । सिद्ध ...... ।" भा.।

**बलाधिष्ठानम्** । क्ली । बलाधाने । "बलाधिष्ठानमारोग्यम् ।" च.सू.२अ.।

**बलापञ्चकम्** । क्ली । बलातिबलानागबलामहाबलाराजबलासु । वै.निघ.।

**बलामोटा** । स्त्री । जयन्त्याम् । रा.नि.व.४ । नाग्न्याम् । वै.निघ.। नागदमन्याम् । भा.।

**बलायः** । पुं । वरुणवृक्षे । श.च.।

**बलालकः** । पुं । पानीयामलके । श.च.।

**बलाग्र:** । पुं । कफे । वै.प. ।

**बलास:** । पुं। कफे। तन्नामककण्ठगतमुखरोगे। निदानलक्षणे—"गले च शोफं कुरुत: प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्माच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम्॥"सु.नि.१६ष.।

**बलासक:** । पुं । शुक्लगतनेत्ररोगे । तल्लक्षण यथा—"कांस्याभो भवति शिराश्रित: सितो यो बिन्दुर्वा स तु गीरुक्तो बलासकाख्य. ।" सु.उ.४ ष. । [वै.निघ. ।

**बलासघ्नी** । स्त्री । तेजोवत्याम् । তেজবল ।

**बलाहम्** । क्ली । जले । वै.निघ. । [ज्वरे।

**बलाहक:** । पु । मुस्तके । र.सा.स.पिपासा

**बलाह्वया** । स्त्री । बाट्यालके । बा.उ.२ष. ।

**बलि:** । पुं । गन्धके । र.सा.स.गदमुरारिरसे । स्त्री । त्रिवल्याम् । रा.नि.व.१८ । मलद्वारान्तर्वल्याम् । গোগল । सा त्रिविधा अर्धाङ्गुलान्तरभूता, यथाक्रमं प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति कथ्यते । चतुरङ्गुलायता: सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिता: । "शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिता: । गजतालुनिभाश्चापि वर्णत. संप्रकीर्त्तिता:॥" सु.नि.२ष ।

**बलिका** । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि व ४।

**बलिचन्दनम्** । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ ।

**बलिनी** । स्त्री । वाट्यालके । श.च. ।

**बलिपुष्ट:** । पुं । काके । अम. ।

**बलिप्रिय:** । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. । कदम्ब वृक्षे । वै.निघ. ।

**बलिभ:** । पुं । वृद्धपुरुषे । अम. ।

**बलिभुक्** । पुं। चटके । काके । बके । त्रिका.।

**बलिमान्** । त्रि। जराजन्यवलियुक्ते। अ.टी.भ ।

**बलिमुख:** । पुं । वानरे । अ.टी.र. ।

**बलिवक्ष:** (सा) । पुं,स्त्री। गन्धके। वै.निघ.।

**बलिष्ठ:** । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ ।

**बली** (इन्) । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ । उष्ट्रे । मेषे । वनशूकरे । कफे । महिषे । कुन्दपुष्पवृक्षे । जटा. । माषे । माष कलाय । वै.प. । पारिभाषवृक्षे । शल्लकीनिर्यासे । गन्धके । वै.निघ.। स्त्री (ली) । बली, मांसाङ्कुरे । अ.टी.भ. ।

**बलीन:** । पुं । वृश्चिके । वै.निघ. ।

**बलीमुख:** । पुं । मर्कटे । अम. ।

**बलीयान् (स्)** । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. ।

**बलीवर्द्द:** । पुं । वृषे । अम. ।

**बलीशक:** । पुं । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ ।

**बलोत्तमा (त्तरा)** । स्त्री । बलायाम् । रा. नि.व.४ । वै निघ. ।

**बल्य:** । त्रि । बलकरे । मे. । क्ली । हृदये । पार्श्वास्थनि । पार्श्वभागे । वै.निघ. । शुक्रे, प्रधानधातौ । मे. ।

**बल्यवर्ग:** । पुं । बलकरमहाकषायवर्गे । स चतुष्कस्य प्रथमो दशक. । यथा—"ऐन्द्र्यर्षभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति ।" রাখালশসা, আলাকুশী, শতমূলী, মাষাণী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, অশ্বগন্ধা, শালপাণি, কট্‌কী, পীত বেলেডা, শ্বেত বেলেডা । च.सू.४अ. ।

**बल्या** । स्त्री । शियुडीक्षुपे । अतिबलायाम् । रा.नि व.४ । अश्वगन्धायाम् । प.मु । बलायाम् । वै.निघ.२भ.सप्तह.त्रि.तालीशादिचूर्णे । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলি । रा.नि.व.५ । पाषाणभेदे । পাথরকুচা । वै.निघ. ।

**बल्याख्यपञ्चमूलम्** । क्ली । बलाश्वगन्धाशियुडीपाषाणभेदातिबलासु । अन्या—हरिद्रागुडूचीविदारीशारिवामेषशृङ्गीषु । वै.निघ. ।

**बल्लव:** । पुं । पाचके । त्रिका. ।

**बल्वजा** । स्त्री । तृणविशेषे । উলু । मं वम्. मोलु । कं मोदे । गुणा:—मधुरा शीता पित्तदाहतृष्णाघ्नी वातला रुच्या कफशोधनी च । रा. नि व ८ ।

**बष्कय:** । पुं । एकवर्षदेशीयवत्से । वै निघ. ।

**बष्कय(यि)नी** । स्त्री। बहुदिनप्रसूतायां गवि । अम.टी.भ. ।

**बस्त:** । पुं । छागे । त्रिका. ।

**बस्तकम्** । क्ली । शाकम्भरलवणे । वै.निघ. ।

बस्तकर्णः (र्णी(इन्)) । पुं । अजकर्णशालवृक्षे । धूनोर गाछ । रा नि.व.९.२१ ।

बस्तगन्धकः । पु । बरबरतुलसीवृक्षे । रा नि व ४ । वै निघ २भ वा व्या चि. ।

बस्तगन्धा । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा नि व. ४ । सु चि ३०अ. । वै निघ २भ वा.व्या चि षड शीतिगुग्गुलौ । चेवयमान्याम् । वाकुनी । च द ग्रहणी.चि कल्याणगुडे । [वै निघ. ।

बस्तगन्धाकृतिः । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायां ।

बस्तमोदा । स्त्री । अजगन्धायाम्, वनयमान्याम् । रा नि व ६ ।

बस्ताण्डम् । क्ली । छागाण्डे ।

बस्तान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । रा नि व ३ । सु चि २६अ । च द हृद्य चि. ।

बस्ताम्बु । क्ली छागमूत्रे । भा.म चित्तविभ्रम चि. । बस्ताम्बुविमिश्रिता नि ।"

बहल. । पु । इक्षौ । वै निघ. । त्रि । स्थूले । भा म कुष्ठ चि. ।

बहलगन्धकृत् । पुं । पविराजमालिधान्ये । पविराज धान । रा नि व.१६ । [निघ ।

बहलत्वक् । पु । भूर्जवृक्षे । श्वेतलोध्रे । वै

बहलदल. । पु । कृष्णशोभाञ्जने । काल सजिना । वै निघ ।

बहलवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षण— "वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभि समन्तत । सवर्णाभि समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥" सु उ. ३अ. ।

बहलाङ्गः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । वै निघ ।

बहिः । अ. । बहिर्भागे । बाहिरे । वै निघ ।

बहि.कुटीचरः । पुं । कुलीरके । त्रिका. ।

बहिर्गलगण्डः । पु । गलरोगभेदे । स त्रिविध वातकफजमेदोजभेदात् । लक्षण यथा— "पवनश्लेष्ममेदोभि गलगण्डो भवेद्बहि । वर्द्धमान स कालेन मुष्कवल्लम्बते निरुक् । कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्य स वातात् कृष्णराजिमान् । वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ इति । स्थिर. सवर्ण कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरु कफात् । वृद्धस्तालुगले लिप कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ इति । मेदस श्लेष्मवद्धानि ह्रासौ वृद्धावनुविधीयते । देह वह्निश्च कुरुते गले शब्द स्वरोऽल्पताम् ॥" भा.उ.२१अ. ।

बहिर्मृजा । स्त्री । स्नानादिना बहि शुद्धौ । वा.चि ५अ. । [वै निघ. ।

बहु । त्रि । अधिके । अधिक । पुष्कले । पुष्टे ।

बहुकः । पु । हरिद्राविशेषे । वै निघ. । अर्के । दात्यूहे । जलखातके । कर्कटे । मे ।

बहुकण्टकः । पु । क्षुद्रगोक्षुरे । यवासक्षुपे । हुन्नानडा । शियुडीक्षुपे । रा नि व ४ । कुलपुष्पक्षुपे । रमा । हिन्तालवृक्षे । रा नि व ८ । कण्टकतालवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । पाटलावृक्षविशेषे । श्वेत पारुल । खर्जूरीवृक्षे । वै निघ ।

बहुकण्ट(ण्टि)का । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । रा नि व ४ ।

बहुकण्टा । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा नि.व ४ । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ गाछ । वै निघ ।

बहुकन्द. । पु । शूरणे । ओल । कटुशूरणे । बुनो ओल । स्त्री । कर्कट्यां । रा.नि.व ७ ।

बहुकन्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा नि व ५ ।

बहुकरः । पु । उष्ट्रे । त्रिका । त्रि । सम्मार्जके । अम । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । हे.च. ।

बहुकर्णिका । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । मूषाकाणी लता । रा नि व.३ । [११ ।

बहुकूर्चः । पु । मधुनारिकेलवृक्षे । रा नि व.

बहुगन्धः । पु । कुन्दुरौ । कुन्दुरुकखोटी । रा. नि व ११ । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा नि व ६। पीतचन्दने । वै निघ. । [रा नि व ११ ।

बहुगन्धदा । स्त्री । कस्तूर्याम् । मृगनाभि ।

बहुगन्धा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा नि.व ६ । चम्पककलिकायाम् । चाँपार कलि । यवयूथिकायाम् । रा नि व.१० ।

बहुगुण्डा (ण्डा) । स्त्री । कण्टकार्याम् । (ण्डा) भूम्यामलक्याम् । वै निघ. ।

**बहुग्रन्थिः** । पुं । झावुकवृक्षे । श.च. ।

**बहुच्छदः** । पुं। सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । वै.निघ. ।

**बहुच्छिन्ना** । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३।

**बहुतरकणिशः** । पुं। रागिधान्ये । तृणधान्य विशेष । रा.नि.व.१६ ।

**बहुतिक्ता** । स्त्री । काकमाच्यां । रा.नि व.४ ।

**बहुतृणः** । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । वै.निघ. ।

**बहुत्वक्** । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

**बहुत्वक्कः** । पुं । भूर्जवृक्षे । अ.मा. । हे.च. ।

**बहुदलः** । पुं । रागिनामकधान्ये । रा.नि.व. १६। स्त्री (ला) । चिञ्चोटकक्षुपे । চেঁচকো, চেকুর । वै.निघ. । [रा.नि.व.१६ ।

**बहुदुग्धः** । पुं । तपगोधूमे । प.मु. । गोधूमे ।

**बहुदुग्धिका** । स्त्री। स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श.च. ।

**बहुधार(क)म्** । क्ली। हीरके । रा.नि व.१३।

**बहुधूपः** । पु । सर्जवृक्षे । शाल गाछ । वै निघ ।

**बहुध्वजः** । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

**बहुनाडिकः** । पुं । देहे । व्याक. ।

**बहुनादः** । पुं । शङ्खे । शाँख । रा.नि.व १३ ।

**बहुप(पु)टः** । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ. । वा. मु.१५श. ।

**बहुपत्रम्** । क्ली । अभ्रधातौ । प मु. । वंशपत्र हरिताले । वै निघ । पुं । पलाण्डौ । रा नि व. ७ । मुचुकुन्दवृक्षे । रा नि.व.१०। पलाशवृक्षे । वै. निघ. ।

**बहुपत्रा** । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । शिवलिङ्गिनी लता । जतुकायां । रा.नि.व ३ । गोरक्षदुग्धायां । तरुणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.५।१० । भूम्यामलकां । घृतकुमार्याम् । बृहत्याम् । वै.निघ. ।

**बहुपत्रिका** । स्त्री । महाशतावर्याम् । भूम्यामलक्याम् । मेथिकायाम् । रा.नि.व.४।५।६ । वचायां । वै निघ. ।

**बहुपत्री** । स्त्री । बृहत्यां । तालमूली । डोड़ी क्षुपे । बृहती । रा.नि व.४ । तुलसीवृक्षे । रा नि. व १० । तरुणीपुष्पवृक्षे । वै.निघ २भ.चयरी चिकलादिकषाये । गरुडवल्ल्याम् । घृतकुमारी । लिङ्गिनीलतायां । जतुकायां । गोरक्षदुग्धायां । रा.नि.व ३।५ । [पलाशवृक्षे । वै निघ. ।

**बहुपर्णः** । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

**बहुपर्णिका** । स्त्री । आखुकर्ण्यां । रा.नि.व ३।

**बहुपर्णी** । स्त्री । मेथिकायां । रा नि व ६ ।

**बहुपर्वा** (न्) ।पुं । वंशे । বাঁশ । वै निघ. ।

**बहुपात् (द्)** । पुं । वटवृक्षे । प मु । रा. नि.व ११ । भा म.४भ.मसू चि. ।

**बहुपादिका** । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । मूषाकानी । रा नि.व ३ ।

**बहुपुत्रः** । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

**बहुपुत्रा** । स्त्री । बृहत्यां । बृहती । रा.नि.व. ४ । भूम्यामलक्यां । भूँई आमला । प.मु. । शतावर्याम् । र.मा. ।

**बहुपुत्रिका** । स्त्री । क्षुद्रशतावर्याम् । भूम्यामलक्याम् । शतमूली । मेघ स्वल्पविष्णुतैले । च द.वा व्या.चि.विष्णुतैले । भूम्यामलक्याम् । प.मु. ।

**बहुपुत्री** । स्त्री। शतावर्याम् । भूम्यामलक्याम् । प मु । बृहत्यां । रा.नि.व.४ । च द.यक्ष्मा.चि. बलाद्यघृते । [निम्बविशेषे ।

**बहुपुष्पः** । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

**बहुपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**बहुप्रजः (जा)** । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । रा. नि.व.४ । वनशूकरे । हे.च. । कुक्कुटे । वनशूकरे । वै.निघ. ।

**बहुप्रियः** । पुं । यवतृणे । प.मु. ।

**बहुफलः** । पुं । वंशधान्ये । प.मु. । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি गाछ । रा.नि.व.८ । तेज.फलवृक्षे । रा.नि.व.११ । वटवृक्षे । कदम्बवृक्षे । मे । कङ्कोलि । मदनवृक्षे । वै निघ. ।

**बहुफला (ली)** । स्त्री । माषपर्ण्यां । माषाणी । रा.नि.व.३ । काकमाच्यां । গুড়ুচীউনী । चविकायाम् । बृहतीविशेष । रा.नि.व.४ ।

काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । आमलक्यां । मी । गुञ्जायां । शशाण्डुल्याम्, चन्द्रकारवेल्लायाम् । উচ্ছে গাছ । वालुक्याम् । বাঁদুড় । वपुष्याम् । শশা গাছ । मर्कटी । रा.नि व.७ । भूधात्र्यां । ভুঁই আমলা । भा. । पारिभाषत्वे । वै निघ. ।

**बहुफलिका** । स्त्री । भूबदर्याम् । ডেমা কুল, মেটে কুল । रा.नि व ११ ।

**बहुफे(ष)नका (णा,ना)** । स्त्री । सप्तलायां । পীত দুগ্ধ সেহুণ্ড । रा नि.व.४ । शङ्खिन्याम् । শঙ্খহুলী । वै.निघ. ।

**बहुमल.** । पु । सीस । रा नि व.१८ ।

**बहुमस्तकः** । पु । [illegible] । [illegible] । रा.नि व.११ ।

**बहुबीजः** । पु । बीजपूरवृक्षे । [illegible] গাছ । वै.निघ । [illegible] । [illegible] গাছ । [illegible] । स्त्री (जा) । [illegible] । [illegible] । रा नि व ११ ।

**बहुरेणुः** । पु । [illegible] । वै निघ. ।

**बहुरोमा (न्)** । पुं । मेषे । [illegible] । [illegible] मे । वानरे । वै निघ । [illegible] । मे. ।

**बहुलम्** । क्ली । [illegible] । रा.नि व ६ । [illegible]

**बहुलगन्धा** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ । रा नि व.६ ।

**बहुलच्छदः** । पु । [illegible] । [illegible] सिना । मद व ० । [illegible] । [illegible] । रा नि.व ० ।

**बहुलवणम्** । क्ली । [illegible] । रा.नि व ६ ।

**बहुलवल्कलः** । पु । [illegible] । পিয়াল গাছ । रा नि व.११ । [illegible] । श.चि. ।

**बहुला** । स्त्री । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

**बहुविषाण:** । पुं । शम्बरमृगे । शम्बद । वै निघ । [श च ।

**बहुविस्तीर्णा** । स्त्री । कुचिकावृक्षे । कुचई ।

**बहुवीज:** । पुं । सिताफले । आता । श.च.।

**बहुवीर्य्य:** । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । काँटा नटे । माच्यलिङ्गवृक्षे । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । रा नि व.५।८।१० । विभीतकवृक्षे । जटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

**बहुशत्रु:** । पुं । चटकपक्षिणि । श.च. ।

**बहुशल्य:** । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**बहुशाख:** । पुं । सुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा नि व.८ ।

**बहुशिखा** । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । काँचडा-दाम । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व १६ ।

**बहुशूका** । स्त्री । जम्पाशाली । धान्यविशेष ।

**बहुसन्तति:** । पु । वंशभेदे । बेउड़ बाँश । श.च. । [कि । विष्णुकन्द । रा.नि.व.७।

**बहुसम्पुट:** । पु । विष्णुकन्दनाम महाकन्दमा

[ब]**हुसार:** । पुं । विट्खदिरवृक्षे, खदिरवृक्षे । [रा].नि.व.८ ।

[ब]**हुसिक्थ:** । त्रि । बहुसरविशिष्टे ।

[बहु]**सुता** । स्त्री । शतमूल्यां । शतमूली । प.मु.।

[बहुस्र]**ू:** । स्त्री । वराहपत्न्याम् । शूकरी । श.र.। सवाधा स्त्रियाम् । विका. ।

[बहुसू]**ति:** । स्त्री । बह्वपत्यां गवि । अम.। [ब]हुप्रसविन्यां स्त्रियाम् ।

[...]**ा** । स्त्री । मल्लकीवृक्षे । श.च ।.लज्जा [...] । लज्जावती । वै.निघ. । [वै निघ. ।

[...]**:** । पुं । सुहीवृक्षे । मनसा गाछ ।

[...] । पुं । शङ्के । पेचके । वै.निघ.।

[...] । पुं । सावान् इति ख्याते द्रव्ये । वै. [वै.निघ. ।

**बहेड़क:** । पुं । विभीतकवृक्षे । बहेड़ा गाछ ।

**बह्वपत्य:** । पुं । कुक्कुटे । मूषिके । शूकरे । रा. नि.व,१९ । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ. ।

**बाक्षी** । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । हिंचा वा ब्राह्मी शाक । वै.निघ. ।

**बाकुची** । स्त्री । सोमराज्याम् । सोमराज, शाकुच् । गुणा—वृष्या वातला मधुरा गुरु स-रा कफकरी अग्निदीपनी पित्तघ्नी च । वै.निघ. ।

**बाड़स:** । पुं । मत्स्ये । वै.निघ. ।

**बाड़वेयौ** । पुं । अश्विनीकुमारौ । श मा. ।

**बाण:** । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँ-टी । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ.आरग्वधादि. । वै निघ.२भ.सन्निकल्प.चि. । वा उ.बाणादितैलं । रामशरे । रा नि व.८ । मुञ्जतृणे । पीतझिण्ट्यां । प मु. । शरपुङ्खायां । वन नील । भैष.कुष्ठ.चि.ध-ह्वविन्दुतैले । [पार्थी । वै निघ. ।

**बाणपत्रा (त्री)** । स्त्री । वाड़पक्षिणि । दाँक

**बाणपुङ्खा** । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । वन नील । रा.नि व.४ । वै.निघ.२भ सग्रहणी.चि पुनर्नवादि कषाये ।

**बाणपुष्प:** । पुं । नीलझिण्ट्याम् । भा. ।

**बाणलवणम्** । क्ली । पञ्चलवणे । वै.निघ.शी-तज्व चि ।

**बाणा** । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँ-टी । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लान. । बाणमूलं । मै. । [नील पद्म । रा.नि.व.१० ।

**बाणाह्वा** । स्त्री । मुञ्जतृणे । क्ली । नीलकमले ।

**बाणी** । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

**बाणीरजम्** । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा. नि व १२ । [र.मा. ।

**बातिङ्गन:** । पुं ।.वार्त्ताकौ । बेगुन गाछ ।

**बादर:** । पु । कार्पासीक्षुपे । रा.नि.व.४ । ध धूँरे । वै निघ. ।

**बादरङ्ग:** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**बादरा (री)** । स्त्री । कार्पास्याम् । प.मु.। श.र. । मेषशृङ्ग्याम् । भेड़ाशिङी । वै.निघ. ।

**बाधक:** । पुं । स्त्रीरोगभेदे । रस.र. । [...]

**बाधा** । स्त्री । पीड़ायाम् । अम. । [...]

**बाधिर्य्यम्** । क्ली । बधिरतायाम् । निदानम्.[...]

काकोदुम्बरिकायाम्। काकडुमुर। आमलक्यां। मि.। गुञ्जायां। भण्टाक्याम्, घट्टकारवेल्लाम्। उच्छे गाछ। वालुक्याम्। काँकुड़। मधुयाम्। शशा गाछ। कर्कोटी। रा.नि.व.७। भूधात्र्यां। भुँइ आमला। भा.। पारिभाषयां। वै.निघ.।

**बहुफलिका।** स्त्री। भूबदर्याम्। डेमा कुल, नेटे कुल। रा.नि.व.११।

**बहुफे(प)नका (णा,ना)।** स्त्री। सप्तलायां। शीत छाप [illegible]। रा.नि.व.४। शङ्खिन्याम्। शङ्खहुली। वै.निघ.।

**बहुरसः।** पुं। [illegible]। रा.नि.व.१८।

**बहुवल्कः।** पुं। प्रियालवृक्षे। [illegible]। रा.नि.व.११।

**बहुबीजः।** पुं। बीजपूरवृक्षे। [illegible] गाछ। वै.निघ.। आम्रवृक्षे। आमा गाछ। श.च.। स्त्री (जा)। [illegible]। [illegible] कला। रा.नि.व.११।

**बहुमञ्जरी।** स्त्री। तुलस्याम्। रा.नि.व.११।

**बहुमलः।** पुं। सीसके। सीसा। [illegible]।

**बहुमूत्रता।** स्त्री। बहुमूत्ररोगे। [illegible]।

**बहुमूर्तिः।** स्त्री। वनकार्पास्याम्। श.च.।

**बहुमूलः (क.)।** पुं। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.७। [illegible]।

**बहुमूलकम्।** क्ली। उशीरमूले। [illegible]।

**बहुमूला।** स्त्री। [illegible]। [illegible]। रा.।

**बहुरेणुः।** पुं। शेतकिण्बिहीवृक्षे। वै.निघ.।

**बहुरोमा (न्)।** पुं। मेषे। भेड़। बनमानुषी। वानरे। वै.निघ.। [क्राशे। मि.।

**बहुलम्।** क्ली। श्वेतमरिचे। रा.नि.व.६। आ[illegible]

**बहुलगन्धा।** स्त्री। चुईलायाम्। छोट एलाच। रा.नि.व.६।

**बहुलच्छदः।** पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। लाल सजिना। मद ब०। रक्तशिग्रौ। लाल सजिना। रा.नि.व.७।

**बहुलवणम्।** क्ली। औषरलवणे। रा.नि.व.६।

**बहुलवल्कलः।** पुं। प्रियालवृक्षे। पियाल गाछ। रा.नि.व.११। [illegible]। [illegible]।

**बहुला।** स्त्री। एलायां। [illegible]। [illegible] नीलिकायाम्। [illegible]। [illegible]। गवि। [illegible]। कटुक्याम्। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। मि.।

**बहुलाङ्कुरः।** पुं। [illegible]। वै.निघ.।

**बहुलिङ्गा।** स्त्री। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

**बहुलोहमलभवम्।** क्ली। [illegible]। वै.निघ.।

**बहुवर्णः।** पुं। [illegible]। वै.निघ.।

**बहुवल्कलः।** पुं। [illegible]। रा.नि.व.११।

—नातिस्थूलो हत्तमुख गन्धहीन दण्डवान् रसगुणयुक्त. दीर्घकाय सन्ध्यायां रात्रिशेषे च सञ्चरणशील । गुणा,—पथ्य बल्य हृद्यश्च । रा.नि. व.१७ ।

**बालमूलकम्** । क्ली । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूलो, बाला मूल । गुणा —कोष्ण तिक्त तीक्ष्ण मधुर कटुरस जीर्णे तत् मूत्रदोषघ्न श्वासार्श कासगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्न कण्ठ्य बल्य रुच्य मलविबन्धनघ्नम् उष्ण शोषप्रद । आमं तत्सग्राहि रुच्य वातकफघ्नम् । पक्व तत् कटूष्ण पित्तदाहप्रकोपकरञ्च । वेशवारेण युक्त तत् बलकृत् हृद्रोगशूलप्रशमनञ्च । रा.नि व.७ ।

**बालमूलिका** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । वै निघ. ।

**बालमूषिका** । स्त्री । छुछुन्दर्य्याम् । क्षुद्रमूषिकायां । छोट इन्दुर । अम. ।

**बालमृगः** । पु । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणेणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा । राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या बालसञ्ज्ञका ॥" अर्क.चि ।

**बालरसः** । पु बालज्वराधिकारे रस । "भागं शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्सम । सुवर्णमाक्षिकस्यापि अर्द्धभाग प्रयोजयेत् । तत: कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढ़ नवे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्या पत्रसम्भव । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्दयेत् । शुष्कमातपसयोगाद्गुडिका कारयेत्तत । प्रमाण सर्षपाकार बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारार्द्धभाग । कज्जलि करिया केशुरे, भीमराज ও निशिन्दा पातार रसे प्रस्तरमय पात्रे लौहदण्ड द्वारा मर्दन करिया सर्षप प्रमाण वटी करिबे । रस र. ।

**बालराजम्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

**बालरोग.** । पु । शिशूना रोगे । तस्य निदान लक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यै. विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति तत. स्तन्य प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रिया । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधय' शिशो ॥" सु शा.१०अ. । "वातदुष्ट शिशु स्तन्य पिबन् वातगदातुर. । क्षामस्वर: कृशाङ्ग. स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान । तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्ग पित्तदुष्ट पय पिबन ॥ कफदुष्ट पिबन् क्षीर लालालु श्लेष्मरोगवान्। निद्रार्दितो जड शूनो वक्राक्षश्छर्दन शिशु ॥ द्वन्द्वजे द्वन्द्वज रूप सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधय सर्व्वे वर्त्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमै । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महता न च । तालुकण्टकमुख्यास्तानवधार्य यत्नत ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मकक्कूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादय । एषा लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । निदा. ।

**बालवत्सः** । पु । कपोते । वै.निघ. ।

**बालवर्त्तिः** । स्त्री । बालनिर्म्मितवर्त्त्याम् । सु. चि.२अ. ।

**बालवाय(ज)म्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

**बालवाह्यः** । पु । वन्यच्छागे । हारा. ।

**बालविल्वम्** । क्ली । कोमलविल्वफले । कचि बेल । वै निघ.२भ अ सा चि.पथ्यादिकषाये ।

**बालवैद्य.** । पु । बालचिकित्सके । निदा. ।

**बालव्यजनम्** । क्ली । चामरे । चामर । गुणा —"बालव्यजनमोजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज २प । 'शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिल ।" सु चि २४अ. । [वै निघ' ।

**बालसूर्य्यः** । पु । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

**बालसूर्य्य(क)म्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

**बाला** । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । रा.नि व ६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । यूं इ । वै.निघ. । पाठायां । नीलझिण्ट्यां । रा नि व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श र. । क्षीवेरे । बाला । श च । भैष शोथ.चि हस्तुम्बुरू लाद्यतैले । षोड़शवर्षीयस्त्रियाम् । सा योषिदर्कत्कालयो. प्रशस्ता हर्षदा च । राज. ।

**बालाह्विः** । पु । सरपुङ्खायाम् । वन नीलरस र.विपरीतमल्लतैले । [ऊदर.।

**बालाश्म (न्)** । क्ली । वालुकायां । भा ६ ।

**बालाघ्नी** । स्त्री । केशपुष्पवनस्पतौ । नी. ।

**बावली** । स्त्री । मर्कूरवृक्षे । वै निघ,१भ.भ सा. चि. ।

**बारकीरः** । पु । यूकायां । जोंक । मे. ।

**बार्वटीरः** । पु । यशदे । दस्ता । आमास्थि नि । अङ्कुरे । हे च. । वज्रे । वै.निघ. ।

**बार्हत(फल)म्** । क्ली । कण्टकारीफले । इ ह्रतीफले । वै.निघ ।

**बालः** । पु । मिश्री । पञ्चदशवर्षीये बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेले । मे । मत्स्यभेदे । श च. । पुच्छे । श.र. । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । प.मु । वै निघ,१भ जीर्ण. ज्व,चि,कल्याणघृते ।

**बालकम्** । क्ली । ह्रीवेरे । वाला। रा.नि व.१०। च द.ज्वराति.चि गुडूच्यादि । श्वेतमरिचे । रा. नि व ६ । उशीरे । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । लवणविशेषे । च.वि ८ अ ।

**बालकप्रिया** । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्रवारुणीलतायाम् । वाथालम्भा । रा.नि.व.२ ।

**बालकुटजावलेहः** । पु । बालरोगाधिकारे अवलेहे । "मूलत्वच वत्सकस्य पलमेक सुकुट्टितम् । अष्टभाग जल दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम्। पाठां चातिविषां चैव जीरक विश्वमेव च । आमास्थि शतपुष्पा च धातकीं मुस्तक तथा । आ मोकलश संचूर्ण्य निक्षिपेत्तत्र यत्नत । बालानामा मयूलघ्नं रक्तस्राव सुदारुणम् । ... ।" रस र. ।

**बालकृमिः** । पु। उत्कुणे, केशकीटे । ऊकुन। जटा. ।

**बालकेशी** । स्त्री । तृणविशेषे । वै निघ ।

**बालक्रीडनः (क.)** । पु । कपर्दके । कडि । रा.नि व.१३ । [धन पूराति । जटा. ।

**बालगर्भिणी** । स्त्री । प्रथमगर्भिण्याम् । प्र

**बालग्रहः** । पुं । बालपीडाकरस्कन्दादिनवग्रहेषु । यथा—स्कन्द स्कन्दापस्मार शकुनिरेवतीपूतना-अन्धपूतनाशीतपूतनामुखमण्डिकानैगमेषा इति नव ग्रहा नियमिता । एत एव पूजार्हते कुमारान् हिंसु । सु उ.२७अ. । एते च ग्रहवत्यत्र स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निभि सृष्टा । "पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिता शूलपाणिना । मनुष्यविग्रहा पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहा । स्कन्दो विशाखो मेषास्य श्वग्रह पितृसंज्ञित । शकुनि पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना । मुखमण्डिका तद्वत् रेवती शुष्करेवती । तेषा ग्रहीष्यता रूप प्रतत रोदन ज्वर ॥" वा उ.२अ. ।

**बालच(चा)तुर्भद्रिका** । स्त्री । बालरोगे अवलेहविशेषे । च.द. । 'घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥" रस र. । घन मुस्तक । See चातुर्भद्रावलेहिका ।

**बालचिकित्सा** । स्त्री । कौमारभृत्यायाम् । "गर्भोपक्रमविज्ञान सूतिकोपक्रमस्तथा । बालानां रोगशमन क्रिया बालचिकित्सितम् ॥" वैद्य.श.२ अ. ।

**बालजीवनम्** । क्ली । दुग्धे । वै.निघ ।

**बालतनयः** } पु । खदिरवृक्षे । अम. । क
**बालदलक** } कपुखे । अ टी भ ।

**बालतन्त्रम्** । क्ली । कुमारभृत्यायां, धात्रीविद्यायाम् । त्रिका ।

**बालतृणम्** । क्ली । नवतृणे । अम. ।

**बालधिः** । पु । सकेशलाङ्गूले । अम. ।

**बालनखः** । पु । व्याघ्रनखे । नखी । वै नि

**बालपत्रः (त्र.)** । पु । खदिरवृक्षे । रा.। व ८ । त्रिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

**बालपत्रा (त्री)** । स्त्री । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । वै निघ. । [निघ

**बालपर्णी** । स्त्री । मेथिकायाम् । मेथि ।

**बालपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । यूथिकायां यूंई । रा.नि व.१०। जटा. ।

**बालभः** । पु । मुद्गपर्णे । रा नि व.१६ ।

**बालभद्रकः** । पुं । खनिजविषभेदे । श च.

**बालभेषजम्** } क्ली । रसाञ्जने । रा नि.व १।
**बालभैषज्यम्** }

**बालभोज्यः** । पुं । चणकवृक्षे । रा नि व १६

**बालमत्स्यः** । पु । मत्स्यविशेषे । लघुच घर

—नातिस्थूलो हृत्तसुख. शब्दहीन. दण्डवान् श्मश्रुयुक्त. दीर्घकाय सन्ध्याया रात्रिशेषे च सञ्चरणशील । गुणा:—पथ्य: बल्य हृद्यश्च । रा.नि. व.१७ ।

**बालमूलकम्** । क्ली । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूलो, बाला मूल । गुणा.—कोष्ण तिक्त तीक्ष्ण मधुरं कटुरस जीर्णे तत् मूत्रदोषघ्न श्वासार्श कासगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्न कण्ठ्यं बल्यं रुच्यं मलविकृतिघ्नम् रुच्यं शोषप्रद । आमं तत्सयाहि रुच्य वातकफघ्नम् । पक्व तत् कटूष्ण पित्तदाहघ्न कोपकरश्च । वैश्वानरेण भुक्तं तत् बलकृत् हृद्रोग शूलप्रशमनञ्च । रा.नि.व.७ ।

**बालमूलिका** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । वै.निघ. ।

**बालमूषिका** । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । क्षुद्रमूषिकाया । छोट इंदुर । अम. ।

**बालमृग:** । पु । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणे चक्ररडश्चर्षपृषतन्यङ्कुशम्बरा । राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या बालसञ्ज्ञका. ॥" अर्क.चि ।

**बालरस:** । पु बालज्वराधिकारे रस:। "भागं गुडस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्सम । सुवर्णमाक्षिकस्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । तत: कज्जलिका कृत्वा लौहपात्रे दृढ नरे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्या: पत्रसम्भव । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्दयेत् । शुष्कमातपसंयोगाद्वटिका कारयेत्तत: । प्रमाण सर्षपाकारं बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारदार्द्धभाग। कज्जलि करिया केशुरे, भीमराज ओ निशिन्दा पाताय रसे प्रस्तरमय पात्रे लौहदण्ड द्वारा मर्दन करिया सर्षपप्रमाण वटी करिबे। रस.र. ।

**बालराजम्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

**बालरोग:** । पुं। शिशूनां रोगे। तस्य निदानलक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यै. विषमैर्दोषलैस्तथा। दोषा देहे प्रकुप्यन्ति तत: स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रिया। दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधय: शिशो: ॥" सु.शा.१०अ. । "वातदुष्टं शिशु: स्तन्यं पिबन् वातगदातुर: । क्षामस्वर: कृशाङ्ग: स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान्। तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्ग: पित्तदुष्टं पय: पिबन् ॥ कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालु श्लेष्मरोगवान्। निद्रार्दितो जड शूनो वक्राक्षश्छर्दन: शिशु: ॥ द्वन्द्वजे द्वन्द्वज रूपं सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधय. सर्व्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमै । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महता न च । तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नत: ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मककुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादय: । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । निदा. ।

**बालवत्स:** । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

**बालवर्त्ति:** । स्त्री । बालनिर्म्मितवर्त्त्याम् । सु. चि.२७. ।

**बालवाय(ज)म्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

**बालवाह्य:** । पुं । वन्यच्छागे । हारा. ।

**बालबिल्वम्** । क्ली । कोमलबिल्वफले । कचि बेल । वै.निघ.२भ अ.सा चि.चक्र्यादिकषाये । ·

**बालवैद्य.** । पु । बालचिकित्सके । निदा. ।

**बालव्यजनम्** । क्ली । चामरे । चामर । गुणा.—"बालव्यजनमोजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज.२प. । "शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिल. ।" सु चि.२४अ. । [वै निघ ।

**बालसूर्य्य:** । पु । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

**बालसूर्य्य(क)म्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

**बाला** । स्त्री । मूर्व्वालतायां । रा.नि.व.६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । यूँइ । वै.निघ. । पाठायां । नीलझिण्ट्याम् । रा.नि व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श.र. । ह्रीवेरे । बाला । श.च.। भैष.शोथ.चि.हृङ्कुर्कट लाद्यतैले । षोडशवर्षीयस्त्रियाम् । सा शीतोष्णकालयो: प्रशस्ता.हर्षदा च । राज. ।

**बालाङ्घ्रि:** । पुं । मयूरशिखायाम् । वन नी रस र.विपरीतमल्लतैले । [ध्रदर.[

**बालाश्म (न्)** । क्ली । बालुकायां । भा ।

**बालाची** । स्त्री ।.केशपुच्छवनस्पतौ

**बावली** । स्त्री । बर्ब्बूरवृक्षे । वै निघ,२भ.च सा. चि. ।

**बारकीर:** । पुं । यूकायां । जोंक । मे. ।

**बार्वंटीर:** । पुं । यशदे । दस्ता । आमाष्य मि । अङ्कुरे । हे च. । वह्नौ । वै.निघ. ।

**बार्हत(फल)म्** । क्ली । कण्टकारीफले । बृहतीफले । वै.निघ ।

**बाल:** । पु । शिशौ । पञ्चदशवर्षीये बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेले । मे. । मत्स्यभेदे । श.च. । पुच्छे । श.र. । क्ली । क्लीवेरे । बाला । प.मु । वै निघ,२भ जीर्ण. ज्व.चि.कल्याणघृते ।

**बालकम्** । क्ली । क्लीवेरे । बाला । रा.नि व.१० । च.द.ज्वराति.चि.गुडूच्यादि । श्वेतमरिचे । रा. नि व.६ । उशीरे । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । लवणविशेषे । च.वि ८अ. ।

**बालकप्रिया** । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्रवारुणीलतायाम् । बाथालशशा । रा.नि.व.२ ।

**बालकुटजावलेह:** । पुं । बालरोगाधिकारे अवलेहे । "मूलत्वच वत्सकस्य पलमेकं सुकुट्टितम् । अष्टभागं जलं दत्वा चतुर्भागावशेषितम् । पाठा चातिविषा चैव जीरकं विश्वमेव च । धात्र्यम्बु शतपुष्पा च धातकीं मुस्तकं तथा । ला जीकलच सचूर्ण निक्षिपेत्तत्र यवत । बालानामामयूलघ्नं रक्तस्राव सुदारुणम् । ... ।" रस.र. ।

**बालकृमि:** । पु । उत्कुणे, केशकीटे । उकुन । जटा. ।

**बालकेशी** । स्त्री । तृणविशेषे । वै.निघ ।

**बालक्रीड़न: (क.)** । पु । कपर्दके । कडि । रा.नि व.१३ । [थम पूर्वाति । जटा. ।

**बालगर्भिणी** । स्त्री । प्रथमगर्भिणयाम् । प्र

**बालग्रह:** । पुं । बालपीडाकरस्कन्दादिनवग्रहे । यथा—स्कन्द स्कन्दापस्मार शकुनिरेवतीपूतनाऽन्धपूतनाशीतपूतनामुखमण्डिकानैगमेषा इति नव ग्रहा बालपीडाकरा इति उक्ता । एत एव पूजार्हतो. कुमारान् हिन्सु । सु उ.२७अ. । एते च आरक्षनव्यस्य स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निभि. सृष्टा. । "पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिता शूलपाणिना । मनुष्यविग्रहा पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहा । स्कन्दो विशाखो मेषाख्य श्वग्रह पितृसञ्ज्ञित: । शकुनि पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना । मुखमण्डिका तद्वत् रेवती शुष्करेवती । तेषां ग्रहीष्यता रूप प्रतत रोदन ज्वर ।" वा उ.३अ. ।

**बालच(चा)तुर्भद्रिका** । स्त्री । बालरोगे अवलेहविशेषे । च.द. । 'घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्ण क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्न कासश्वासवमीहरम् ।' रस.र. । घन मुस्तक. । See चातुर्भद्रावलेहिका ।

**बालचिकित्सा** । स्त्री । कौमारभृत्यायाम् । "गर्भोपक्रमविज्ञान सूतिकोपक्रमस्तथा । बालाना रोगशमन क्रिया बालचिकित्सितम् ।" वैद्य.स.२अ ।

**बालजीवनम्** । क्ली । दुग्धे । वै.निघ ।

**बालतनय:** } पु । खदिरवृक्षे । अम. । बाल
**बालदलक** } कपुते । अ.टी.भ. ।

**बालतन्त्रम्** । क्ली । कुमारभृत्यायां, धात्रीविद्यायाम् । शिका ।

**बालतृणम्** । क्ली । नवतृणे । अम. ।

**बालधि:** । पु । सकेशलाङ्गूले । अम. ।

**बालनख:** । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै निघ. ।

**बालपत्र: (त्रा:)** । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि व ८ । शिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

**बालपत्रा (त्री)** । स्त्री । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । वै निघ. । [निघ ।

**बालपर्णी** । स्त्री । मेथिकायाम् । मेथि । वै.

**बालपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । यूथिकायां । यूंई । रा.नि व.१० । जटा. ।

**बालभ:** । पुं । मदकलगजे । रा नि व.१९ ।

**बालभद्रक:** । पु । स्थावरविषभेदे । श च. ।

**बालभैषजम्** } क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व १३ ।
**बालभैषज्यम्** }

**बालभोज्य:** । पु । चणकवृक्षे । रा.नि.व १६ ।

**बालमत्स्य:** । पु । मत्स्यविशेषे । सुश्रुत यथा

—नातिस्थूली हृष्टमुख. शब्दहीन. दण्डवान् श्मश्रुयुक्तः दीर्घकाय सन्ध्यायां रात्रिशेषे च सञ्चरणशील । गुणाः—पथ्य. बल्य वृष्यश्च । रा.नि. व.१७ ।

**बालमूलकम्** । क्ली । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूला, बाला मूल । गुणाः—कोष्ण तिक्त तीक्ष्णं मधुरं कटुरस जीर्णं तत् मूत्रदोषघ्न श्वासार्श कामगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्न कण्ठ्यं बल्य वर्ण्यं मलविक्लान्तिघ्नम् उष्णं शोषप्रद । आम तस्याग्राहि वर्च्य वातकफघ्नम् । पक्वं तत् कटूष्ण पित्तदाहघ्न कोपकरञ्च । बिल्ववारिणा सुक्तं तत् बलकृत् हृद्रोग शूलप्रशमनञ्च । रा.नि.व.७ ।

**बालमूलिका** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । वै.निघ. ।

**बालमूषिका** । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । चुद्रमूषिकायाः । छोट इन्दूर । अम. ।

**बालमृगः** । पु । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणे चाकुरङ्गश्चपृषतन्यङ्कुशम्बरा' । राजीवोऽपि च मुण्डी च दत्याद्या बालसञ्ज्ञका ॥" अर्क.चि ।

**बालरसः** । पु. बालज्वराधिकारे रसः। "भागं शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समम । सुवर्णमाक्षिक स्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । ततः कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढे नवे । केशराजस्य भङ्गस्य निर्गुण्ड्याः पत्रसम्भव । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्दयेत् । गुप्तमातपसंयोगाद्गुडिकां कारयेत्ततः । प्रमाणं सर्षपाकारं बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारार्द्धभाग । कज्जलि करिया केशुते, भीमराज ओ निशिन्दा पाताव रसे प्रस्तरमय पात्रे लौहदण्ड द्वारा मर्दन करिया सर्षपप्रमाण बटी करिबे । रस र. ।

**बालराजम्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

**बालरोगः** । पु । शिशूनां रोगे । तस्य निदानलक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैः विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रियाः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥" सु.शा.१०अ. । "वातदुष्ट शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ कफदुष्टं पिबन् चीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः शूनो वक्त्राक्षिश्छर्दनः शिशुः ॥ द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधयः सर्व्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमैः । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महता न च । तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नत. ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मकुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादयः । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याणि । निदा. ।

**बालवत्सः** । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

**बालवर्त्तिः** । स्त्री । बालनिर्म्मितवर्त्त्याम् । सु. चि.२७. ।

**बालवाय(ज)म्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

**बालवाह्यः** । पुं । वन्यच्छागे । हारा. ।

**बालविल्वम्** । क्ली । कोमलविल्वफले । कचि बेल । वै.निघ.२भ अ.सा चि.पच्यादिकषाये ।

**बालवैद्यः** । पुं । बालचिकित्सके । निदा. ।

**बालव्यजनम्** । क्ली । चामरे । चामर । गुणा —"बालव्यजनमोजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज.२प. । "श्रीपदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ।" सु.चि.२४अ. । [वै निघ ।

**बालसूर्य्यः** । पुं । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

**बालसूर्य्य(क)म्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

**बाला** । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । यूंई । वै.निघ. । पाठायां । नीलझिण्ट्यां । रा.नि व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श.र. । ह्रीबेरे । बाला । श.च । भैष.श्रोथ.चि.बृहच्छुष्काम्लादितैले । षोडशवर्षीयस्त्रियाम् । सा शीघ्रकालयोः प्रशस्ता हर्षदा च । राज. ।

**बालाद्रिः** । पुं । शरपुङ्खायाम् । वन नील रस र.विपरीतमल्लतैले । [छदर.[illegible]

**बालाभ्र (न)** । क्ली । बालुकायां । भा

**बालाची** । स्त्री । केशपुष्पवनस्

**बालिका** । स्त्री । एलायां । श.र । भ्रमरा याम् । पाठा । रा.नि.व.५ । कुमार्य्याम् । घृत-कुमारी । सुवल्याम् । कन्यायां । कर्णभूषणे । शर्करायाम् ।

**बा.लि(ली)शः** । पुं । शिशौ । मे । मूत्रकृच्छ्र रोगे । श.र । क्ली । उपाधाने । श.मा ।

**बालुः (का)** । पुं, स्त्री । कर्पूरे । श च. । वै. निघ.२भ.श्वास.चि शुण्ठ्यादिचूर्णे । चिर्भटिकायां । फुटी । जटा. । सिकतायाम् । वालि । गुणा — सिकता शीता शरीर.पतनाशिनी । भा. । तन्त्रा मकयन्त्रे । वालुकायन्त्र । (का) एलवालुके । उ था । श च. ।

**बालुकम्** । क्ली । एलवालुके । श्रम । शाक विशेषे । वै.निघ.२भ.श्वर्श.चि.। आलुकफले । पा षीयालुके । वै.निघ श्वर्श .चि.पथ्यागुडे ।

**बालुकागड.** । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে গু-ড্ গুড়ি মাছ । हारा. । [श ध. ।

**बालुकात्मिका** । स्त्री। शर्करायाम् । চিনি ।

**बालुकायन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रे । वालूकायन्त्र । यथा—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे म ध्ये निहितकूपके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुका-भिश्च पूरिते । भेषजङ्कूपिकासस्थं वह्निना यत्र प च्यते । बालुकायन्त्रम्…… ॥" भा. ।

**बालुकास्वेदः** । पु । तप्तबालुकाभि. स्वेदे । পুঁড়িস্বেদ । यथा—"वातश्लेष्महते स्वेदान् कार-येद्बुधनिर्म्मितान् । स्निग्ध स्वेदो निषिद्धोऽत्र वि-ना केवलवातजान् । खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकस-सिक्तवालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तक शूलाङ्गभङ्गादीन् ॥" भा. ।

**बालुकिनम्** । क्ली । हिङ्गुले । श चि. ।

**वालुकी (ङ्की)** । स्त्री । चैत्रकर्कटिकायाम् । विका. । बालुकर्कटिकायां । गुणाः—"बालुकी मधुरा शीता श्वाथामहच्छमापहा । पित्तास्रशमनी रुच्या कुरुते कासपीनसौ ॥" प्ररुढ़वंशा सा दी-र्घरी, हैमनजा पित्तहरा रुच्या । अर्द्धपक्वा पी वरी, पक्वा अतिमधुरा । रा.नि व ७ ।

**ब**…**शैलम्** । क्ली । ह्लायां भूम्यां बालुका म…दुर्व्वणे । च.वि,८च, ।

**बालुङ्किका (ङ्की)** । चि । कर्कट्यां । श र. ।

**बालकः** । पुं । विषभेदे । वै.च. ।

**बालेयः** । पुं । गर्दभे । त्रिका । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । मूलके । ज द.१२श्व. । श्रङ्गारक-श्री । मशककदंशा । विश्व । [श्रम. ।

**बालेयशाकः** । पुं । भार्ग्याम् । दामनशटी ।

**बालेष्टः (फलः)** । पुं । बदरवृक्षे । कुल गा-छ । रा.नि.व.११ ।

**बालैला** । स्त्री । एलायाम् । वै निघ. ।

**बाल्वङ्गिरा** । स्त्री । इर्वारुलतायां । কাঁকুড় গাছ । हारा. ।

**बाष्कलम्** । क्ली । रौप्ये । वै निघ. ।

**बाष्पः** । पु । अश्रुणि । श्रम । [वै निघ ।

**बाष्पकः** । पुं । मारिषशाके । নটে শাক ।

**बाष्पिका** । स्त्री । जीरकभेदे । वै.निघ ।

**बाहः (हा)** । पुं, स्त्री । बाहौ । च.टी.र. ।

**बाहुः** । पुं । स्कन्धे । त्रिका. ।

**बाहुकुण्ठः** । पु । दीर्घस्कन्धे । কোপা । त्रिका.।

**बाहुलः** । पुं । स्वयंजाततिले । वै. ।

**बाहुपिण्डिका** । स्त्री । प्रत्यङ्गभेदे । হাতের গুলি । च.शा.७श्व. ।

**बाहुमूलम्** । क्ली । कक्षे । বগল । श्रम. ।

**बाहुलः** । पुं । कार्त्तिके मासि । श्रम ।

**बाहुल्यम्** । क्ली । पुष्टौ । भा.म.कुष्ठ.चि. ।

**बाहुशोषः** । पुं । तन्नामकवातव्याधौ । निदा नलक्षणे—"अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्ध नम् । अंसबन्धनशोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ॥" मा.नि ।

**बाह्यायामः** । पुं । धनुस्तम्भभेदे । निदानल-क्षणे—"महाहेतुर्बली वायुः शिराः सन्नायुक-ण्डराः । मन्याष्ठाश्रिता बाह्याः संगीय्यानमयेद्-हिः । यत्र तं बहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः । तमसाध्यं बुधाः प्राहुः वक्ष.कट्यूरुभञ्जनम् । बा-ह्यायामेऽन्तरायामे विधेयार्दितवत्क्रिया ॥" च. ।

**बाह्वस्थि** । क्ली । बाहुनलके । হাতের নলি । च.शा.७श्व. ।

**विंबिशिः** । स्त्री । प्रवाहिकायाम् । आम । शय । वा चि ६अ. ।

**बिड़म्** । क्ली । विडलवणे । विट् लवण । वै. निघ शीतज्व.चि आरोग्यराशिरसे ।

**बिम्बिका (म्बी)** । स्त्री । (Coccinia Indica. Syn Momordica monodelpha.) तुण्डिकेर्य्यां । তেলাকুচা । हि कुन्दुरी । "बिम्बीफल स्वादु शीत गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भन लेखन रुच्य विबन्धाध्मानकारकम् ॥" भा. पू.१भ.शा.व. ।

**बीभत्सः (त्सुः)** । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

**बुकः** । पु । एरण्डवृक्षे । प.मु. । ईश्वरमल्लिकायाम् । वा.सू.१५अ ।

**बुक्कः** । पु । छागे । विका. । क्ली । अग्रमांसे । अम. । स्त्री (क्का,क्की) । अग्रमांसे । अ.टी.भ स्वा. । रक्ते । कल्पद्रुमे रमस ।

**बुक्का (न्)** । पुं । अग्रमांसे । अ टी भ. । स्त्री । वक्षोध.पार्श्वभागे । च.सू.१७अ ।

**बुद्धिः** । स्त्री । अन्त करणे । "शुश्रूषा श्रवणचैव ग्रहण धारण तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानश्च धीगुणा ॥" राज. ।

**बुद्धिदात्री** । स्त्री । ब्रह्मीषधी । वै.निघ. ।

**बुद्धीन्द्रियम्** । क्ली । ज्ञानेन्द्रिये । यथा—"मन. कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके । बुद्धीन्द्रियम् .... ॥" श र ।

**बुद्बुदः** । पु । वारिबिम्बुकायाम् । ভুড ভুড়ি । अम. । अक्ष्य नेत्ररोगभेदे । ज.द ।

**बुधः** । पु । कुक्कुरे । वै निघ. ।

**बुधरत्नम्** । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि व १३।

**बुधा** । स्त्री । जटामांसाम् । श.च. ।

**बुध्नः** । पुं । मूलशिफायाम् । मूलशिकड़ । रा. नि व १ । गुदे । वै.निघ. ।

**बुलिः** । स्त्री । स्त्रीगुह्याङ्गे । हे.च. ।

**बुषम्** । क्ली । तुषे । তুষ । नकुल.१२अ. ।

**बुस्तम्** । क्ली । कण्टाफलशासारभागे । ভুঁতি । अम. ।

**बूकम्** । क्ली । बुक्के । हृदये । भ.टी र ।

**बृक (न्)** । क्ली । मूत्राशये । तत्र हय रक्तभेद:- प्रसादजम् । सु शा ४अ. । नाडीव्रणे । रा.नि.व.२० ।

**बृहत्फलः** । पु । चचेण्डायां । চিচিঙ্গা । मद.व.१ ।

**बेटकः** । पु । मत्स्यविशेषे । श.र. ।

**बेट्टचन्दनम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्यतरे । "मलयाद्रिसमीपस्था पर्व्वता वेट्टसञ्ज्ञिता: । तस्माज्जात चन्दन यत्तु वेट्टवाच्य क्वचिन्मते ॥" तच्चातिशीत दाहपित्तज्वरघ्न तिक्त कर्दिमोहतृष्णाकुष्ठ तिमिरोल्कासघ्नञ्च । रा नि.व.१२ ।

**बोकड़ी** । क्ली । अजान्त्रीलतायां । रा.नि.व.३।

**बोटः** । पुं । अलम्बुषायां । वा चि.२अ. ।

**बोटह्वा** } 
**बोटस्था** } स्त्री । गोरक्षमुण्डाम् । वै.निघ. ।

**बोधनम्** । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । See पारद । [मि. ।

**बोधनी** । स्त्री । ब्रह्मौषधौ । र मा । पिप्पल्यां।

**बोधिः** । पु । अश्वत्थवृक्षे । र मा. । कुक्कुटे । वै. निघ । [त्थवृक्षे । मद व.५ । अम. ।

**बोधितरुः (द्रुमः,पादपः)** । पु । अश्व-

**बोधिवृक्षः** । पु । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व १२ ।

**ब्रध्नः** । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. । तन्नामकरोगे । वाग्भ । निदानादि—"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वामसेवनान्निचयङ्गत. । करोति ग्रथिवच्छोथ दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥ ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं त ब्रध्नमिति निर्द्दिशेत् ॥" वि.व तन्त्रान्तरम् । "यस्य वायु प्रकुपित. शोफशूलकरश्चरन् । वङ्क्षणाद्वृषणौ याति ब्रध्नस्तस्योपजायते ॥" च सू.१८ अ. । शोथके । भा. । वृषमूले । अम. ।

**ब्रह्मकन्यका** । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । ब्राह्मी । रा.नि व.५ ।

**ब्रह्मकाष्ठम्** । क्ली । तूलकाष्ठे । रा नि.व.८ ।

**ब्रह्मकुशा** । स्त्री । अजमोदायाम् । ब्राक्कुनी । भा. । [रा.नि.व.६ ।

**ब्रह्मकोषी** । स्त्री । अजमोदायां । ब्राक्कुनी ।

**ब्रह्मगर्भा** । स्त्री । अजगन्धायां । वनयमानी । आदित्यभक्तायां । हुडहुडिया रा.नि.व.४ ।

**ब्रह्मघ्नी** । स्त्री । गृहकन्यायां । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । "ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यात् ।" रा नि.व.२३ । [उपस्थनिग्रहादौ । च सू १अ. ।

**ब्रह्मचर्य्यम्** । क्ली । अमैथुने । भा.उ.वाजी. ।

**ब्रह्मचारिणी** । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प सु. । कोङ्कणदेशे करवीरुणीनाम्ना प्रसिद्धवृक्षे । रा नि व.१०। ब्रह्मयष्टिकायाम् । वामनहाटी । र मा । वा.सू २६अ । [वै.निघ. ।

**ब्रह्मचारी** (इन्) । पु। परिशाम्बल्ये । पिपले।

**ब्रह्मजटा** । स्त्री । दमनकक्षुपे । दना । रा नि व.१० ।

**ब्रह्मजा** । स्त्री । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व २१ ।

**ब्रह्मणिका** । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु. कल्प.८अ. । See कीट. ।

**ब्रह्मण्यः** । पु । मुञ्जवृक्षे । मूञ्ज । रा.नि.व.८। पारिशाम्बल्ये । गन्धी अश्वत्थ । अम. ।

**ब्रह्मतीर्थम्** । क्ली । पुष्करमूले । कुडविशेष । प.मु । रा.नि व.६ ।

**ब्रह्मत्वक्** । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । ब्रह्मयष्टिकायाम् । वामनहाटी । श.च. ।

**ब्रह्मदण्डः** । पुं । यमान्यां । वै.निघ. ।

**ब्रह्मदण्डी** । स्त्री । (Lampracuoemum microcephalum.) स्वनामख्यातक्षुपे । ब्रह्मदण्डी । [illegible] कटुरुष्णा कफशोथवातघ्नी च । रा.नि व ५ । अ.द. । च द ज्व.चि । "ब्रह्मदण्डी कलत्रिले ।"

**ब्रह्मदर्भः** (र्भा) । पु,स्त्री । यमान्याम् । भा. । भैष.अग्निसन्दीपनरसे ।

**ब्रह्मदारु** । क्ली । तूलकाष्ठे । पलाशपिप्पल । रा.नि.व ८ । पुं । फञ्जीनामक्षुपे । रा.नि.व.१२ । तूतफले । भा. । [पूत । वै.निघ. ।

**ब्रह्मनिष्ठः** । पुं । पारिशपिप्पले । पलाशपि-

**ब्रह्मन्** । क्ली । मोचे । च.सू १अ. । वेदे । अम ।

**ब्रह्मपत्रम्** । क्ली । पलाशपत्रे । शब्दकल्पद्रुम. ।

**ब्रह्मपत्नी** । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके । उपान आलू । रा.नि.व ७ ।

**ब्रह्मपर्णी** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व.१३।

**ब्रह्मपवित्रः** । पु. स्त्री । सितदर्भे । कुश । रा.नि व ८ । [पलाशवृक्षे । है च. ।

**ब्रह्मपादपः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि व.६।

**ब्रह्मपुत्रः** । पुं । विषभेदे । प मु. । तत्स्वरूप —"वर्णेन कपिलो य स्यात्तथा भवति सारत । ब्रह्मपुत्र स विज्ञेय जायते मलयाचले । ब्राह्मण पाण्डरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभ । वैश्य पीत सित शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विध ॥" भा ।

**ब्रह्मपुत्री** । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । रा. नि व.१२ । वाराहीकन्दे । रा नि व ७ ।

**ब्रह्मपुष्प.** । पु । फणिज्झकक्षुपे । अ द. ।

**ब्रह्मभद्रा** । स्त्री । त्रायमाणायां । वै निघ. ।

**ब्रह्मभूमिजा** । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा. नि व ६ ।

**ब्रह्ममण्डूकी** । स्त्री । ब्राह्म्यां । वै निघ. ।

**ब्रह्ममेखलः** (ला) । पु, स्त्री । मुञ्जवृक्षे । वै. निघ. ।

**ब्रह्मयष्टिः** । स्त्री । भार्ग्यां । प मु. । [नम् ।

**ब्रह्मरन्ध्रम्** । क्ली । उपमाड्गे । ब्रह्मतालू । स

**ब्रह्मरसः** । पुं । वातरक्ताधिकारे रस । "प-लाशबीजचूर्णञ्च गोघृतेन समन्वितं । तुल्यं तुल्यं मृतं ग्रन्थ क्षिप्ते भाण्डे निधापयेत् । वर्द्धयेत् य-थाशक्ति पय ब्रह्मरसो महान् ॥" रस को. ।

**ब्रह्मरीतिः** । स्त्री । राजरीती। छाल पितल। रा नि.व १३ । [वै.निघ. ।

**ब्रह्मरूपिणी** । स्त्री । वन्दायां । बान्दड़ा।

**ब्रह्मवटी** । स्त्री। उदराधिकारे औषधम्। "विडङ्ग दाडिम कुष्ठं निम्बत्वग्दहनो वचा । शूर्ण पाठा देवदारु निशा व्याघ्रनखोऽभया । देवदारु रो-हिणी चैला त्रिफलाऽक्कार्षिकम् । अपामार्गबीजचू-र्णञ्च दर्भीमूल पत्रं पलम् । ब्रह्मदण्डीरसभाव्य प-लमाज्यं पुरातनं । पूर्वकल्कद्रुत पाच्य खरद्रिगा सुपाचितम् ।" माषा बदरमात्रा । रस.र. ।

**ब्रह्मवर्द्धनम्** । क्ली । ताम्रे । हे च. ।

**ब्रह्मबीजम्** । क्ली । पलाशबीजे । वै निघ.कृमि.चि.निम्बादिचूर्णे । ब्रह्मीशाकबीजे । र सा सं. कृमि.चि. ।

**ब्रह्मवृक्षः** । पुं । पलाशवृक्षे । रा नि.व.१० । वै.निघ.वि.ज्व चि. । अगस्तिवृक्षे । वै.निघ. । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । र.मा. ।

**ब्रह्मशल्यः** । पु । बर्बूरवृक्षे । बाबला गाछ । कदरे । श्वेत खयेर । र.मा. ।

**ब्रह्मसुवर्चला** । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या हिरण्यक्षीरेति कथ्यते पत्रच यस्याः पद्मपत्रसदृशम् । च.चि १अ. । सु.चि.३०अ.। See ओषधि । आदित्यभक्ताभेदे । हुड़हुड़िया । गुणा —"अथ तिक्ता कषायोष्णा सरा रुक्षा लघु क टुः । निहन्ति कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः ॥" भा. । ब्राह्मयाम् । वै.निघ २भ.संग्रहणी.चि.तालिसादि चूर्णे । [वै.निघ ।

**ब्रह्मसोमा** । स्त्री । ब्राह्म्या । श्वेतकुन्दरके ।

**ब्रह्मस्थानम्** । क्ली । तूलकाष्ठे । वै.निघ. ।

**ब्रह्माग्रभूः** । पुं । घोटके । श.मा. ।

**ब्रह्माणी** । स्त्री । रेणुके । र.मा. । राजरीतौ । ৫বেडापिতল । रा.नि.व १३ ।

**ब्रह्माण्डः** । पुं । क्षयपिण्डारुभेदे । प.मु. ।

**ब्रह्मादनी** । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । रा. नि.व ५ ।

**ब्रह्माम्भः** । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

**ब्रह्मी** । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । मे. । च.सू. ४अ. । फञ्जिकायां । वामनहाटी । मे. । पद्माल मत्स्ये । विका. ।

**ब्रह्मीघृतम्** । क्ली । स्वरभङ्गाधिकारे पक्वघृतम् । 'समूलपत्रमुत्पाट्य ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा । उदूखले चोदयित्वा रस वस्त्रेण गालयेत् । रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् । हरिद्रा मालती कुष्ठं वृहती सहरीतकी । एतेषां पलिकैर्भागैः शेषाणि कार्षिकाणि तु । पिप्पल्येलाविडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा । सर्व्वमेतत् समावाय शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते । सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ।" च द रस.र. । पाठान्तरे वृहतीस्थाने त्रिवृतामाह । भैष. । पिप्पल्येलास्थाने पिप्पल्योऽय । गव्यघृतं ४ श. ब्रह्मीरस १६ श । कल्कार्थं —हरिद्रा मालतीपुष्प कुष्ठं वृहती हरीतकी एषां प्र. १ प. पिप्पली एला विडङ्गं सैन्धवं शर्करा वचा एषां प्र. २ तो. । अन्यत् अपस्माराधिकारे —"ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च । पुराणं सैव्यमुन्मादग्रहापस्मारनुद्घृतम् ॥" पुरातनघृत ४ श ब्रह्मीरस १६ श.। कल्कार्थं—वचा कुष्ठं शङ्खपुष्पी कम् (ऊद्धादेशात्) एषां प्र. २ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । सा.कौ । रस.र । च द. । [व.१० ।

**ब्रह्मोपमेता (ट)** । पु । पलाशवृक्षे । रा.नि.

**ब्राह्मम्** । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । अम. । [वै निघ ।

**ब्राह्मणः** । पुं पारिशपवृक्षे । पलाशपिप्पल ।

**ब्राह्मणयष्टिः (का)** । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । रा नि.व.६ ।

**ब्राह्मणिका** । स्त्री । सृक्कायां । रा नि.व.१२। पिपीलिकाविशेषे । বোলতা । सु.कल्प,८अ. ।

**ब्राह्मणी** । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । प.मु। देवताडे । दुरालभायां । सृक्कायां । विश्व । राजरीतौ । रा नि व.१२ । वरट्यां । বোলতা । त्रिका. । हे.च ।

**ब्राह्मणीयष्टिः** । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषे । वामनहाटी । रस र.बाल चि. ।

**ब्राह्मणेष्टम्** । क्ली । तूलकाष्ठे । वै.निघ ।

**ब्राह्मपिङ्गा** । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. [र ।

**ब्राह्मिका** । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । श.

**ब्राह्मी** । स्त्री । (Siphonanthus Indica. Herpestis monnieria.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । ब्रह्मीशाक,अधविर्णी । हिं बरंभी, ब्रह्मी, श्वेतचमनी । ते संबूनीचेट्टु । अधविर्णी वम्.वाम ता.वीमी । मं ब्रह्ममाण्डूकी । गुणाः—"ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला । कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी । स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् । विषशोथज्वरहरी......॥" भा. पू.व. । हिमा कषाया तिक्ता रक्तपित्तघ्नी बुद्धिप्र-

ग्निमेधाकरी आयुष्करी च । रा.नि व.१ । महा ज्योतिष्मतीलतायां । रा.नि व.३। मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुडि । वा.उ १ष. । भार्ग्यां । वामनहाटी । रा.नि व ६। च.शा ८ष। अजगन्धायां,वनयमान्यां रा.नि व.४। च द कफज्व चि. । पङ्गडकमत्स्ये। पांकालमाछ । त्रिका हिलमोचिकायां । भा पु.

१भ.गा व । प्रसारिण्यां । गन्धभादालियां । वाराहीकन्दे । सृक्कायां । चटकायां । शिक्याम् । ब पांत्याम् । वै.निघ. ।

**ब्राह्मीकन्दः** । पु । वाराहीनाममहाकन्दशाके । शुयार आलू । रा नि व.७ । [वै निघ. ।

**भुवङ्गावी** । पुं । पक्षिविशेषे । पिङ्गला पाखी ।

# भ

**भः** । पु । भ्रमरे । एकाक्षरकोष ।

**भक्किका** । स्त्री। झिल्लीकीटे । झिं झिं পোকা। वै.निघ. ।

**भक्तम्** । क्ली । अन्ने । ভাত । अम । "सुधौतां स्तण्डुलान् क्षीताक्षीधे पञ्चगुणे पचेत् ।" See अन्नम् । त्रि । सेवके ।

**भक्तकरः** । पु। दशाङ्गादिकृत्रिमधूपे । কৃত্রিম ধূপ । श्र.च. । (कार ) त्रि । पाचके । हे.च ।

**भक्तच्छन्दः** । पु । क्षुधायाम् । आकाङ्क्षायां । च द.चर्म .चि.नागार्जुनयोगे ।

**भक्तजा** । स्त्री । अमृते । वै निघ. । [अम ।

**भक्तमण्डः** । पु । अन्नमण्डे । ভাতের ফ্যান।

**भक्तविपाकवटी** । स्त्री। अग्निमान्द्यादौ । "माक्षिक रसगन्धौ च हरिताल मन शिला । ब्रहत्ती वारिवाहा चित्रकश्च महौषध । पिप्पली मरिच पथ्या यमानी कृष्णजीरक। रामठ कटुका पाली सैन्धव साजमोदक। जातीफल यवक्षारः समभागं विचूर्णयेत्। आर्द्रकस्य रसेनैव निर्गुण्ड्या स्वरसेन च। सूर्य्यावर्त्तरसेनैव ज्योतिष्मत्या रसेन तु। चित्रकस्य रसेनापि प्रत्येक त्रिर्विभावयेत् । पेष यित्वा वटी कार्य्या मुक्ताफलसमप्रभा । भक्षयेच्छा अमात्रेण लवङ्गेन सुयोजिता ॥" कज्जलि २ ভ. अमाক্ষিক, হরিতাল, মনছাল, তেউড়ী-মূল, দন্তীমূল, মুতা, চিতার মূল, শুঁট, পিপুল, মরিচ, হরীতকী, যমানী, কৃষ্ণজীরা, হিঙ্গু, গুড়কাউলি, সৈন্ধব, বনযমানী, জায়ফল, যবক্ষার,ইহাদের প্রত্যেকে ১ ভ.। আ-দার রস, নিশিন্দাপত্ররস, হড়হড়ে পাতার রস, নডাফট্কী পাতার রস, চিতারসে তি-ন তিন ভাবনা দিয়া বটী করিবে। অনুপান লবঙ্গচূর্ণ ৪ মাষা। रस.को. ।

**भक्तिः** । स्त्री । सेवायाम् । मे ।

**भक्तिका** । स्त्री। आरामशीतलायां । वै.निघ.।

**भक्तोद्भवम्** । क्ली। गालितान्नमण्डे । ভাতের ফ্যান । वै.निघ.।

**भगम्** । क्ली । योनौ । तत् च गुदमुष्कद्वयमध्य वर्त्तिस्थाने । "गुदमुष्कयोर्मध्ये यो भाग स भग स्मृत ।" रा नि.व.१८ । त्रिका.। वीर्य्ये । मे. । उ पस्थे । वैराग्ये । ज्ञाने । इच्छायां । त्रिका. ।

**भगन्दरः** । पु । तन्नामकगुदजरोगे । भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाद्भगन्दरा इत्युच्यन्ते । ভগন্দর রোগ । তত্ ভরপুর । अपक्का पिडका., पक्कास्तु भगन्दरा इति भगन्दरपिडकयोर्भेद । सु। "अपक्वं पिडकामाहु. पाकप्राप्त भगन्दरम् ।" वा उ २८ अ. । निदानादि—"गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्त्तिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्च-विधो मत: ॥" मा.नि.। शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिण इति पञ्च यथाक्रमं ते वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ता भवन्ति । सु. नि.४अ.। "यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डूरुग्दाहशोफवान् । पायुर्भवेद्रुज कट्याः पूर्वरूप भगन्दरे । घोरा. साधयितु दु खाः सर्व एव भगन्दराः । तेष्व साध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दर: ।" सु । "स्वयपङ्कगमनकठिनोत्कटकासने. । सर्वैर्निदानाभिहितैरपरैश्च निषेविते.। अनिष्टाहस्पाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः । प्रायेण पिटिकापूर्व्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा । पायोर्व्रणोऽन्तर्वाह्यो वा दुष्टासृग्मांसको भवेत् । वस्तिमूत्राशयाभ्यासगत्वात् स्यन्दमानस्य । भगन्दर. स सर्वोऽपि दारणक्रियापरः ।

भगवल्लिगुदाक्षेषु दीर्घमायेषु सूरिभि । वातमूत्र शकृच्छुक्रं सूचीवमति क्रमात् । दोषैः प्रथमयुतैः सर्वैरागन्तु सोऽष्टम स्मृत ॥" क्रिया—"पाके पुनरुपस्निग्ध स्वेदितश्चावगाहत । यन्त्रयित्वाग्रेषु मिव प्रश्लेत्सम्यग्भगन्दरम् । अर्वाचीन पराचीनम न्तर्मुखवहिर्मुखम् । अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक शस्त्रेण पाटयेत । वहिर्मुखञ्च नि शेष तत क्षारे ण साधयेत् । अग्निनैव भिषक्प्राज्ञ धारयेद्वीर्ष्ट्रकम्स रम् ॥" वा उ.२८ अ । [व्या चि. ।

**भगफलम्** । क्ली । योनिकन्दरोगे । प द योनि

**भगालम्** । क्ली । नरमस्तके, मनुष्यकरोट्या । जटा ।

**भगास्थि** । क्ली । योन्यस्थनि । च शा ७ अ ।

**भग्नम्** । क्ली । तन्नामकरोगे । भग्न रोग । पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभि रभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति तत् भङ्गजातमनुसार्य्यमाण द्विविधमेवोत्पद्यते स न्धिमुक्त काण्डभग्नञ्चेति " सु नि १५ अ । तस्य भे दा —"भग्न समासाद्द्विविध हुताशकाण्ड च स न्धावपि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितानि ति र्य्यगत क्षिप्तमधश्च षष्ठमिति ॥" सन्धिभग्नस्य सा मान्यलिङ्ग यथा —"प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् । सामान्यत सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धे श्वयथो समन्तात् । विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टके तौ च रुजा च नि त्यम् । विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यगते तीव्र रुजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूल विषम रुजश्च क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेरिति ।" काण्डभग्नलक्षणं य था—'भग्नन्तु काण्ड बहुधा प्रयाति विशेषतो ना मभिरेव तुल्यम् । काण्ड त्वत कर्कटकाश्वकर्णं विचूर्णित पिच्चितमस्थिछल्लितम् । काण्डेषु भग्न ह्यतिपातितश्च मज्जागतं विस्फुटितं च वक्रम् । छिन्न द्विधा द्वादशधापि काण्डे सामान्यतो किल भग्न लिङ्गम् ॥" कर्कटादिकाण्डभग्नलक्षण यथा —"श्वयथुर्बहुल शोथरुजानिरुद्धिलया व्यथा अहि रसेव नित्यम् । सर्वाश्वमाने भवतीह शब्द स्प र्शासह स्पन्दनतोदशूला । सर्वास्ववस्थासु न श र्म्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥" मा नि. । तस्य यथास्थानस्थापन यथा "आञ्छनो त्पीडनोन्नामचर्म्मसङ्क्षेपबन्धनै । सन्धीन् शरीरगा न्सर्व्वान् चलानप्यचलानपि । इत्येतै स्थापनोपा यै सम्यक्संस्थाप्य निश्चलम् । पट्टै प्रभूतसर्पिर्भि र्वेष्टयित्वा सुखैस्तत । कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जार्जु नपलाशजै । वंशोद्भवै स पृथुभि तनुभि सुशि श्लितै । सुप्रसी सुमतिसमै वल्कलै शकलैरपि । कुशाद्यैः सम यश्च पट्टस्योपरि योजयेत् ॥" इ त्यादि । वा.उ २७अ । [क्ली । घोलि । श च ।

**भग्नसन्धिक** । पु । सन्धिभङ्गरोगविशेषे ।

**भग्नास्थिसन्धानकर:** । पु । लशुने । द शुन । वै निघ. । [डॉंश । चिका ।

**भङ्गारी** । स्त्री । गोधायाम् । वै निघ । दंश ।

**भङ्ग**. । पु । छेदभेदादिके भा म १भ भागन्तु ज्व चि । पक्षाघातरोगे । रा नि व २० ।

**भङ्गवासा** । स्त्री । हरिद्रायाम् । श र.।

**भङ्गा** । स्त्री । विजयायाम् । सिद्धि । हि भाड् । तें जनपरिकुलु । गुणा —"भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघु । तीक्ष्णोष्णा पित्तला मो हमदवाग्वह्निवर्द्धिनी ॥" भा । शणबीजे । चित्र तायाम् । श च । उन्नविशेषे । अम । [निघ ।

**भङ्गान**. । पु । मत्स्यविशेषे । भाङनमाछ । वै.

**भङ्गारी** । स्त्री । गोधायाम् । वै निघ. । दंश । डाँश । चिका ।

**भङ्गि**. (**ङ्गी**) । स्त्री । आशिषे । वै निघ. ।

**भङ्गिका** । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ् । वै निघ. ।

**भङ्गिनी** । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै निघ. ।

**भङ्गीलम्** । क्ली । भङ्गाबीज । रा नि व.२ ।

**भङ्गुरा** । स्त्री । अतिविषायां । आतइच । प्रि यङ्गौ । रा नि व ६।११ । भा म १भ सन्निकल्प. चि. । भाग्याम् । भङ्गायाम् । सिद्धि । वै.निघ ।

**भङ्ग्यम्** । क्ली । भङ्गाबीज । रा.नि व.२ ।

**भञ्जन** । पु । वर्क्करे । आकन्द गाछ । रा. नि व.१० । क्ली । शिर कर्णादेरामर्द्दने । सु सू. २७अ । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु सू २२अ । विभञ्जकत्वे । लगरीकरणे । च सू १८अ ।

**भञ्जनक**. । पुं । दन्तगतमुखरोगविशेषे । ल क्षण यथा—"वक्त्र वक्रं भवेद् यस्मिन् दन्तभङ्गश्च

सौम्रवक् । कफवातकृती व्याधि स भञ्जनकसञ्ज्ञित ॥" सु नि १६ष ।

**भञ्जरु:** । पु । देवकुलीड़वद्रुमे । त्रिका ।

**भटा** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । वाताम श शा । र मा । [श्रम ।

**भटित्रम्** । क्ली । शूलपक्वमांसादौ । कादाव ।

**भण्टक:** । पु । मारिषचुपे । वै निघ ।

**भण्टा** । स्त्री । चिर्भीटके । वार्त्ताकौ । वै निघ ।

**भण्टाकी** । स्त्री । वृहत्याम् । वृहती । तें ग्रा कुडुवेटु । रा नि व ४ । र मा । कण्टकार्य्याम् । वार्त्ताकी । श्रम । [श र ।

**भण्टि:** (**ण्डि**) (**का**) । स्त्री । मञ्जिष्ठाया ।

**भण्टुक:** । पु । श्योणाकवृक्षे । र.मा ।

**भण्डक.** । पु । खञ्जरीटपक्षिणि । थञ्जन पा, थी । जटा । [श्रम ।

**भण्डिर** (**ल**) । पु । शिरीषवृक्षे । भ ।

**भण्डिरा** (**री**)। स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै निघ ।

**भण्डी** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा नि व ६थी रुद्रतैले । च सू.२७श । खादरकदरभण्डी ।' शिरीषवृक्षे । वा.सू १५श असनादिव । श्वेतत्रिवृतायाम् । শ্বেত তেউড়া । वै निघ.क्रमि चि भण्ड्यादियोगे । तगरपादुके । वै निघ ।

**भण्डीक:** । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

**भण्डीतक.** । पु । मिण्डायाम् । वै निघ ।

**भण्डीतकी** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । भा ।

**भण्डीर:** । पुं । तण्डुलीयशाकरूपे । भा पू १भ शा व । समष्ठिलचुपे । शिरीषवृक्षे । रा नि य ४।

**भण्डीरतिलका** (**लतिका**)। स्त्री । मञ्जिष्ठाया । रा नि व ६ ।

**भण्डीरा** (**रिका,री**) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा नि व ६ । वै.निघ. ।

**भण्डील:** । पु । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । श र ।

**भण्डूक.** । पु । मत्स्यभेदे । ভাকুন মাছ । गुणा —मधुर शीत हृद्य श्लेष्मकर गुरु विष्टम्भी रक्तपित्तहरश्च । भा. । श्योणाकवृक्षे । र.मा. ।

**भद्रम्** । क्ली । स्वर्णे । म । लौहे । नीलोत्पले । नील पद्म । चन्दने वै निघ । मुस्तके । मे. । पु । कुटीवृक्षे । रा नि व ८। महागजे । खञ्जरीटपक्षिणि । कदम्बवृक्षे । मे ।

**भद्रकम्** । क्ली । नागरमुस्तायां । श मा । वै निघ.२भ चय चि मूर्ध्यप्रभागुग्ग्यां । इन्द्रयवे । सरलदेवदारुकाष्ठे । पद्मे । वै निघ । पु । देवदारुवृक्षे । श.र. । [व श ।

**भद्रकण्ट.** (**क.**) । पु । गोक्षुरचुपे । रा नि.

**भद्रका** । स्त्री । इन्द्रयवे । रा नि व ८ ।

**भद्रकार्पासिका** । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । वै निघ ।

**भद्रकाली** । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । प सु. । नागरमुस्तायाम् । वै निघ ।

**भद्रकाष्ठम्** । क्ली । काष्ठदेवदारुणि । रा नि. व १२ । तैलदेवदारुणि । মলয়া দেবদারু । वै. निघ । [नि व ६ ।

**भद्रकाशी** (**सी**) । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । रा

**भद्रकाह्वया** । स्त्री । भद्रमुस्तायां । उशि नि ग्राव मूता । च द श सा चि. । त्रिवृत्तिभद्रकाह्वया ।'

**भद्रगन्धिका** । स्त्री। प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । वै निघ । मुस्तायां । र मा ।

**भद्रघन:** । पु । भद्रमुस्ते । विम् चि पिपासायाम् । नागरमुस्तायाम् । वै निघ २भ.श्वजी चि ।

**भद्रचन्दनसारिवा** । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । वै निघ । [वै निघ ।

**भद्रचूड.** । पु । 'लङ्काशिभु' इति ख्याते वृक्ष ।

**भद्रज:** । पु । इन्द्रयवे । रा नि.व.८ ।

**भद्रतरुणी** । स्त्री। कुब्जकवृक्षे। কোদিগ দেশের ফুল । रा नि व.१० ।

**भद्रदन्तिका** (**न्ती**) । स्त्री । स्वनामख्यात दन्त्यां । দন্তী বনেগ । स्थूलदन्त्या । বড় দন্তী । गुणा —कटु उष्णा विरेचिका क्रमिघ्नी कुष्ठघ्नी शूलामदोषसुसरोगघ्नी च । रा नि व ६ ।

**भद्रदारु.** । पु, क्ली । देवदारुणि । द.मा. ।

रा.नि व.१२ । सरलायां । सरल काष्ठ । र.मा। वा.सू.१५अ भद्रदार्व्वादिः ।

**भद्रदार्व्वादिः** । पुं । वातघ्नकषायभेदे । "भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वय । वायु वीरतरादिश्च विदार्य्यादिश्च नाशयेत् ॥" वा.सू.१५अ. ।

**भद्रनामा** । पुं । पक्षिविशेषे । छातारिया पाखी । वै.निघ. । काष्ठकुट्टपक्षिणि । त्रिका.।

**भद्रनामिका** । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वृश्रात्रा, वहला । प.मु. ।

**भद्रपर्णा (र्णी)** । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । र.मा. । रा.नि व.५ । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा.नि.व.६ ।

**भद्रबचा** । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि व.६ ।

**भद्रब(व)ला** । स्त्री । बलानामक्षुपे । रा.नि. व.४ । काकोदुम्बरिकायाम् । प्रसारिण्यां । रा.नि.व ५ । गाम्भारीवृक्षे । वै. निघ. ।

**भद्रमल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । काष्ठमल्लिकायां । काठमल्लिका । प मु । गवाक्ष्यां । गोमुक, फुटी । श.मा. । [गड । See मुञ्ज. ।

**भद्रमुञ्जः** । पुं । शरतृणभेदे (वाणशर, शर-

**भद्रमुस्तः (कः)** । पुं । नागरमुस्तायां । नागरमुता । प.मु. । च.द.भा.म.कर्पूरी चि.भद्रमुस्ते । स्त्री । भद्रमुस्तके । नागरमुता । रा.नि.व.६ ।

**भद्रयवम्** । क्ली । इन्द्रयवे । अम. ।

**भद्रयोगदिवसः** । पुं । पुष्यानक्षत्रयुक्तदिने । च.द विष चि ।

**भद्रलता** । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व. १० । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

**भद्रवती** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.निघ । भद्रपर्णी । जटा. ।

**भद्रवत्** । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

**भद्रवर्म्मा (न्)** । पुं । नवमल्लिकायां । श.च. ।

**भद्रवल्लिका** । स्त्री । अनन्तायां । अनन्तमूल । र.मा. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

**भद्रवल्ली** । स्त्री । (Vallaris Heynei. Syn. V. Dichotoma.) आरदमल्लिकायां । हापरमाली, मदनमाली । र.मा. । मल्लिकायां । काठमल्लिका । माधवीलतायाम् । यस्या निर्यासः पुराणवलक्ष. । रा.नि.व.१० ।

**भद्रशिफा** । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

**भद्र(द्रा)श्रियम्** । क्ली । श्वेतचन्दने । र.मा. । श.च. । च.द.वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले । च.चि २।४अ. ।

**भद्रश्रीः** । पुं । चन्दनवृक्षे । अम । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ ।

**भद्रसरम्** । क्ली । चन्दनसामान्ये । प.मु ।

**भद्रहसः** । पुं । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

**भद्रा** स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । प.मु. । जीवन्तीशाके । रा.नि.व ७ । दन्त्यां । रा.नि.व.६।२३। शमीवृक्षे । शमीभेदे । रा नि व ८ । कट्फले । गाम्भारीवृक्षे । रा नि.व.६ । अनन्तायां । अनन्तमूल । नील्यां । नील गाछ । रा.नि.व.४।२३ । बलानामक्षुपे । बेरेला । रा नि.व.४ । वचायां । रा.नि.व.६ । श्वेतदूर्व्वायां । रा नि व ८ । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि व.३ । कृष्णसारिवायाम् । रा नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । वै.निघ.अर्व.षि.सहदेवादिधूपे । प्रसारण्याम् । रास्नायाम् । मे. । नागवल्लीलतायाम् । मुस्तायाम् । वै.निघ. । चन्द्रशूर । भा. । [हि.प. ।

**भद्राकरणम्** । क्ली । चौरकर्मणि । मुण्डन ।

**भद्राख्यः** । पुं । देवदारुवृक्षे । च.द.छ.र्द.चि ।

**भद्राणी** । स्त्री । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । रा.नि व.६ ।

**भद्रालपत्रिका** । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । श.मा. ।

**भद्राली** । स्त्री । प्रसारण्याम् । श.मा. ।

**भद्रावती** । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**भद्राश्वः** । पुं । मुस्तके । भा म.२भ.धान्य.चि. ।

**भद्रिका** । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

**भद्रैला** । स्त्री । स्थूलैलायां । मोटा एलाच । र.मा. ।

**भद्रोत्कटः** । पुं । भद्रमुस्तायां । डाना निमार मूल । "कुडाइ निर" । र.मा. । नागीकन्याये ।

भष । सु.सू.४५अ । रक्तचन्दने । च.द.कुष्ठप्रशा रथौतैले । भा. ।

**भल्लातकगुड़ः** । पुं । अर्शोरोगे पक्वगुडः । "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पाद शेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भल्लातक सहस्राद्धं छिन्न तत्र प्रदापयेत् सिद्धेऽस्मिन् त्रिफला व्योषयमानीमुस्तसैन्धवं । कर्षांशचूर्णितं दद्यात् लवंगैलापत्रकेसरम् ।" (भेला २००० जल ७४ श. शे. १७ श. । गुड १२॥० शं. छिन्न भल्लातक ५०० शत । त्रिफला, त्रिकटु, यमानी, मुता, सैन्धव प्रत्येके २ तो.। च.द. ।

**भल्लातकघृतम्** । क्ली । गुल्माधिकारे । "भल्लातकात्कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिबेत् शर्करया विमिश्रम् । तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं विलासगुल्मं मधुना समेतम् ।" सिद्धशीते शर्करा देया । रस.र. । अन्यत् यथा—"भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं च स्त्रोन्मितं । साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके । पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचां । विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकविड शटीं । चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्टा कर्षसमं भिषक् । प्रस्थं च पयसः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतत् भल्लातक घृतं कफगुल्महरं परम् ।" च चि ५अ. ।

**भल्लातकतैलम्** । क्ली । रसायनतैलविशेषे । भल्लातकतैलं ८ श. । यष्टिमधुकल्क. २ तो । दुग्ध ६२ श । च.चि.१अ. । [च.चि.१अ. ।

**भल्लातकपललम्** । क्ली । रसायनविशेषे ।

**भल्लातकफलमज्जा** । स्त्री । गोडुम्बायाम् । (गोमक, फूटी । वै.निघ. । [चि.१अ. ।

**भल्लातकयूषः** । पुं । रसायने यूषविशेषे । च.

**भल्लातकसर्पिः** । क्ली । रसायनघृतविशेषे । च चि.१अ. । [चि.१अ. ।

**भल्लातकक्षीरम्** । क्ली । रसायनविशेषे । च.

**भल्लातकास्थि** । क्ली । तद्वामकफलास्थनि । (भेलार मुटि । रा.नि.व.११ । च.सू.४अ.दीपनीयगणे । गुणाः—कालिङ्गसिकरं गुरु द्रव्यम् च-पिदीपिकरं दाहकफघ्नं शोषवातक्रमिपित्ताद्यविघ्न । वै.निघ ।

**भल्लातकी** । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । धम. ।

**भल्लिः** (ल्लिका, ल्ली) । स्त्री । भल्लातकवृक्षे रा.नि व.२३ । श.र. । च. ।

**भल्लुः** । पुं । पित्तश्लेष्मोल्बणसन्निपातज्वरविशेषे । भालुक ज्वर । लक्षण –"पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रह । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सम्मीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृत ।" भा. । अफलगुरिति तन्त्रान्तरे नाम ।

**भल्लु(ल्लू)कः** । पुं । श्योणाकवृक्षे । (शोणा गाछ । च द.अ.सा चि कुष्ठादिगणे । सु.सू.३८अ. । वा.सू. १५अ.वीरतरादिः । ऋचे । रा.नि.व १९ । कोषम्लमध्याकपर्दे । See अक्ष. । कुकुरे । रा.नि व. १९ ।

**भवः** । पुं । कारणे । जन्मनि । शिवे । वै.निघ. । संसारे । सत्तायां त्रिका. । क्ली । भव्ये । (चालता । रा.नि.व.११ ।

**भवदारु** । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

**भवबीजम्** । क्ली । पारदे । भैष.गृहणीकवाटरसे ।

**भवलिङ्गी** । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायां । पञ्चगुरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.म.४भ.योनि.रो.चि. । "पौलायी भवलिङ्गीबीजम् ।"

**भवात्मजा** । स्त्री । मनसादेव्यां । श.मा. ।

**भवाभीष्टः** । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै निघ ।

**भविलः** । पुं । षण्डे । वै.निघ. ।

**भव्यः** । पुं । पुष्पोदरकलवृक्षे । (चालता गाछ । क्ली । तत्फले । प.मु. । पुं । कर्मरङ्गवृक्षे । निम्बवृक्षे । क्ली । तत्फले । मे. । पुं । कारवेल्ले । रसविशेषे । श.र. । क्ली । अस्थनि । मे. ।

**भव्यफलम्** । क्ली । बहुवारफले । (चालता । वै.निघ.र.पि चि. ।

**भव्या** । स्त्री । गजपिप्पल्यां । मे. ।

**भषः** (कः) । पुं । कुकुरे । (का) । कुक्कुर्याम् । र.मा,धम. ।

भपरम् । क्ली । चम.कर्षे । वै.निघ. ।

भपा (पी) । स्त्री । मर्कवीर्याम् । ( गोगा पि गृहे । ८मा. । (पी) कटुर्व्याम् । ग.र. ।

भमरम् । क्ली । काष्ठे । जघने । चपमासि प था. । पु (द) । कारण्डवपक्षिणि । भ्रवे । छवा. । योनौ । मे. । [वै निघ. ।

भमरा । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । मालतियोगि ।

भमरालः । पुं । हरम्यक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

भसितम् । क्ली । भस्मनि । हे.च. ।

भस्त्र(स्त्रा)का (स्त्रा, स्त्री) । स्त्री । चर्मदृती । आगुनेर वैठा । ग.र. ।

भस्म (न्) । क्ली । कपिलशिंशपायाम् । भूती । छाइ । वै.निघ. ।

भस्मकाम् । क्ली । विड़ङ्गे । प.मु. । भस्मकारीगे । चतिक्षुधायां । स्वर्णे । मे. । भाग्यम् । वै.निघ. ।

भस्मकाग्निः । पु । तन्नामकरोगविशेषे । भस्मकोटिरोग । निदानं यथा—"नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगं । स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति । तदा लब्धबलो देहे दधवेत् सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः । पक्त्वान्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपनयेत् परम् । भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रं प्रताम्यति ।" मा नि । [भा. । जटा. ।

भस्मगन्धा (न्धिका) । स्त्री । रेणुकबीजे ।

भस्मगन्धिनी । स्त्री । रेणुकबीजे । चम. ।

भस्मगर्भः । पुं । तिनिशवृक्षे । मादनवृक्ष । रा.नि.व.८ । शिंशपावृक्षे । वै.निघ. ।

भस्मगर्भा । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा नि व.८ । रेणुकबीजे । जटा. । तिनिशवृक्षे । रा.नि. व.२१ ।

भस्मतूलम् । क्ली । हिमे । चूर्णगुडिवर्षा । मे. ।

भस्ममेहः । पुं । शर्करामेहे । निदा. ।

भस्मरोहा । स्त्री । दग्धारुहे । कोडयो कुकचोतिल्लाते । रा.नि.व.८ ।

भस्मसर्पः । पुं । भीमसर्पविषि । वै.निघ. ।

भस्मवेधः (कः) । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

भस्मशर्करा । स्त्री । चारद्रव्यैः सह दग्धचूर्णपाषाणे । "दग्धमाषाढ़काष्ठदग्धात् शर्करैवान्यैव सहृत्तं भस्मशर्करेत्युच्यते ।" सु.सू.२१ष. ।

भस्मसूतः । पुं । रससिन्दूरे । र.सा.सं इत्यचूड़ामणिरसे ।

भस्माङ्गः । पु । कपोते । वै निघ. ।

भस्माह्वयः । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

भक्षकः । पु । गोक्षुरवृक्षे । वै.निघ. । [४ ।

भक्षकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व.

भक्षटक. । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि व.४ ।

भक्षणम् । क्ली । भोजने । त्रिका. ।

भक्षणीयम् । वि । भक्ष्यद्रव्यमात्रे । वै निघ. ।

भक्षपत्रा (त्री) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.११ ।

भक्षबीजः । पुं । चारवृक्षे । पियालगाछ । रा.नि व.११ । See चमट । [७ ।

भक्षालावुः । स्त्री । ग्रन्थालाव्वाम् । रा.नि व.

भक्ष्यम् । क्ली । षड्विधान्नान्यतमे अन्ने । रा. नि.व.२० ।

भाकु(कू)टः । पुं । मत्स्यविशेषे । (भेटकी माछ । मे. । गुणा:—"भाकुटो मधुर. शीत. हृद्य. श्लेष्मकरो गुरु. । आमवातकरो ग्राही वातपित्तहरो मतः ॥" राज.२प.ष्ट

भाक्तम् । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

भागः । पुं । कालपरिमाणविशेषे । अंशे । चम. ।

भाजनम् । क्ली । चाढके । ६४प. । प.प्र.१ख. ।

भाण्टिका । स्त्री । वार्त्ताकाम् । श.चि. ।

भाण्डम् । क्ली । पात्रे । गर्दभाण्डफले । श.च. । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । श च. । [भाला । त्रिका. ।

भाण्डकमुष्टिका । स्त्री । भ्रष्टश्लाधारे ।

भाण्डकारी । स्त्री । मक्षिकायाम् । वै.निघ ।

भाण्डपुटः । पुं । नापिते । जटा. । [त्रिका. ।

भाण्डपुष्पः । पुं । सर्पविशेषे । (दोड़ा साप ।

भाण्डरञ्जनमृत्तिका । स्त्री । रञ्जनमृदि ।

काववि माटी, नाडामाटी। स.रसकर्पूरप्रकरणे।

**भाण्ड.** । पु। नापितस्य क्षुराद्याधारे। भाँड। शब्दकल्पद्रुम।

**भाण्डिल:** । पु। नापिते। श.मा।

**भाण्डीर:** । पु (Clerodendron infortunata, Syn Volkameria infortunata.) क्षुपविशेषे। भाण्डीर फुलुव गाछ। हि भाण्ट्। वटवृक्षे। जटा। [नि व ६।

**भाण्डीरलतिका** । स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रा

**भाद्र (पद,पदा)** । पु, स्त्री। भाद्रमासे। चम। सु सू ६प.। [प सु।

**भाद्रविक:** । पु। चीनधान्ये। चीना धान।

**भानु** । पु। चक्रौषधे। चम। वै निघ २भ। शीतज्व चि। [र सा स.।

**भानुपाक** । पु। सूर्यरश्मिभि लौहस्य पाके।

**भानुफला** । स्त्री। कदलीवृक्षे। रा नि व ११

**भार.** । पु विंशतितुलायाम्। चम। विसह सपले। १०० प। "पलानां द्विसहस्रञ्च भार एक प्रकीर्तित।" प प्र १ख.।

**भारङ्गिका (ङ्गी)** । स्त्री। भार्ग्यां। वामन हाटि। रा नि व ६। मकुल १२ष.।

**भारटी** । स्त्री। भीलीवृक्षे। वै निघ।

**भारती** । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। ब्राह्मी शाक। रा नि व ५। भा म १म प्रस्तावकज्व चि.। "भारती द्वारहरा।" वि म क स्तो.टी चि। भारद्वाजपक्षिणि। शिका.। [ह्रड्डे पक्षी। श च.।

**भारथ (थ)** । पु। भारद्वाजपक्षिणि। डा

**भारद्वाज.** । पु। पक्षिविशेषे। डाँकड़े पक्षी। हे च.। स्त्री। चर्मनि। हे च।

**भारद्वाजी** । स्त्री। वनकार्पासा। वनकापास। र.मा। मं राजसाम्प्रदी। क काकस्ति। च सू ४च ४र्थे। वि.न्च.। गुणा —हिमा वष्या ग्रबद्वस्रवपरी च। रा नि व ४। चतिवलायां। महावलायाम्। घटकायाम्। चड़ाई। वै निघ।

**भारवाट.** । पुं। गर्दभे। वै निघ।

**भारवाहिनी (ही)** । स्त्री। मौषौवृक्षे। रा.नि.व.४। वा सू १२प।

**भारवी** । स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै निघ।

**भारमृच.** । पुं। प्राचीनामलकवृक्षे। गोपीचन्दन। सौराष्ट्रमृत्तिका। श च।

**भारशृङ्ग:** । पु। मृगविशेषे। शम्बर मृग। मांसगुणा —कफजनक गुरु स्निग्ध बल्य वर्ण पुष्टिकर किञ्चिद्दाहकर सरस। रा नि व १७।

**भारि:** । पु। सिंहे। हे.च।

**भारिक.** । पु। गर्दभे। वै.निघ.।

**भारिट.** । पु। श्यामचटके। रा नि व १८।

**भार्गव.** । पुं। नीलभृङ्गराजे। हस्तिनि। त्रिका। हीरके। वै निघ.।

**भार्गवप्रिय:** । पुं। हीरके। शब्दकल्पद्रुम।

**भार्गवाग्रणी** । स्त्री। भार्गाम्। वै निघ।

**भार्गवी** । स्त्री। दूर्वायां। र मा। श्वेतदूर्वायां। रा नि व ८। नीलदूर्वायाम्। श र.।

**भार्गी (र्ङ्गी)** । स्त्री। (Clerodendron siphonanthus or C. serratum) म नामख्यातक्षुपे। वामनहाटि। प सु। हि बरङ्गी। म भारङ्गी। तें भण्टमारङ्गि। नेपा चूया। एषा श्वेतनीलपुष्पा इति द्विधा। गुणा —"भार्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशिनी। गोफवह्निघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी।" रा.नि व ६। ईषत्कटु सर्वाङ्गिणी उपदंशे वाते च हिता। च।

**भार्गीगुड** । पु श्वासाधिकारे औषधम्। भार्गीमूल १०० प.। दशमूल म १० प प्रत्येक। सीवर्त्ता पुष्करीतकी १०० संख्या। क्वाथार्थं — वारि ११६ श. शे २८ श। पुरातनगुड़ (अभावे नूतनगुड़) १०० प। प्रक्षेपार्थं चूर्ण—त्रिकटु गुडत्वक् तेजपत्रम् एला म. १४ (स्त्री) यवक्षार ४तो. मधु ६ प.। वामनहाटीर मूल १०० प. दशमूल प्रत्येक १० प. पुटोगीर्द हरीतकी १०० टि। क्वाथार्थ—जल ११६ श. शे. २६ श गुड़ाम्न गुड़ १०० प। प्रक्षेप— त्रिकटु, गुड़त्वक्, तेजपत्र, एलाइच प्रत्येक चूर्ण १ प यवक्षार ४ तो मधु ७ प.। भा। मैष।

**भार्ग्यादि** । पुं। त्रिफलादि कषायादि।

"भार्ग्यब्दपर्पटकपुष्करयष्टवेरपथ्याकणाह्वदशमूल-फल. कषाय । सद्यो निहन्ति विषमज्वर · ।" भैष.ज्व चि. ।

**भार्द्वाजी** । स्त्री । वनकार्पासां । श.र. ।

**भार्य्या** । स्त्री । पत्न्याम् । श र. ।

**भार्य्याटिकः** । पुं । हरिणविशेषे । मे ।

**भार्य्यारुः** । पुं । मृगभेदे । मे । [व १२ ।

**भार्य्यावृक्षः** । पुं । पत्राङ्गचन्दनवृक्षे । रा.नि.

**भालम्** । क्ली । गण्डस्थले । रा नि.व.१८ । तेजसि । मे. ।

**भालदर्शनम्** । क्ली । सिन्दूरे । श.च. ।

**भालविभूषणसंज्ञः** । पु । तिलकक्षुपे । तिलगाछ । रा.नि.व १० ।

**भालाङ्कः** । पुं । रोहितमत्स्ये । चिका । शाकविशेषे । कच्छपे । मे । [प्रगाले । वै.निघ. ।

**भालु(लू,लु,लू)कः** पु । भल्लुके । भ.टी.भ. ।

**भावः** । पुं । सत्तायां । भवति सत्तामनुभावयतीति भाव · गुणद्रव्यकर्मणि । च.सू.१ष च द. टी.। पदार्थे॰ चिका. । योनौ । धरणि. । जन्मी । मे. ।

**भावनः** । पुं क्ली । आस्रातकवृक्षे । औषधस्य परिसम्मर्दनादिसंस्कारे । वै.निघ । भव्यफले । चालता । रा.नि.व ११ । क्ली । भावनायाम् । मे.।

**भावना** । स्त्री । द्रवपदार्थेन पुन पुन औषध मारणे शोषणे च । परिमाणं —"द्रवेण यावता स म्यक चूर्णं सर्वं प्लुत भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तम् ·· ॥" शार्ङ्ग.म.ख.१ष. । "द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ । भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्य मष्टमांशन्तु तेन हि । आर्द्रं यावद्धि तद्भाव्यं सम्यक् भावनाविधौ ॥" तोड़ ।

**भासः** । पु । कुक्कुटे · गृध्रे । विश्व. । गोकुल धारिपक्षिविशेषे । सु सू.४७. । पानीयकाके । पानकौड़ि । वै.च । प्रसहजातीयपक्षिविशेषे । ·नीलकण्ठगुण. काकसदृश · । सु सू.४६च. ।

**भासन्तः** । पुं । काकभेदे, भासपक्षिणि । मे ।

**भासा** । स्त्री । क्रमाध्यांम् । वै.निघ. ।

**भासुरम्** । क्ली । कुष्ठे । कुड । जटा, । वैद्यक चहरिताले । वै.निघ. । पुंसि स्फटिके । चिका. ।

**भास(स्क)रपुष्पा (ष्पिका)** । स्त्री । दृश्चिकाली-लतायां । बिछाति गाछ । रा.नि.व.८ ।

**भास्करः** । पु । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा. नि व.१० । उदयभास्करनामकर्पूरविशेषे । वै.निघ. । क्ली । स्वर्णे । रा नि.व.१३ । ताम्रे । धरणि. । प्रयोगे ज्वरान्तकरसे ।

**भास्करप्रियः** । पुं । माणिक्यविशेषे । पद्म-रागमणि, चूनि । रस.चि. ।

**भास्करलवणम्** । क्ली । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकं सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्र तालीशकेशरम् । एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च । मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पल । त्वगेलाका-ईभागेन सामुद्रात् कुडवद्वयं । दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् । एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्म गन्धाढ्यममृतोपम । लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितं ॥". रस.र. । भा. ।

**भास्करशिफा** । स्त्री । अर्कमूले । वै निघ. । वा व्या चि.विषगर्भतैले । [डिड्रा । रा.नि.व.४ ।

**भास्करेष्टा** । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हुड्ह-

**भास्वन्मूलम्** । क्ली । अर्कमूले । भा,म,१म. शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. ।

**भास्वान्** । पु । ताम्रे । र.चि.१ष.। "तथा प्रकृत भास्वतः ।" अर्कवृक्षे । भम. ।

**भिण्डः (कः)** / **भिण्डातिका** } पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**भिण्डा (ण्डी)**। स्त्री। भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व ४।

**भिण्डीतकः** । पु । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व ४ ।

**भित्तिखा(पा)तनः** । पुं । महामूषिके ।रा. नि.व.१९ ।

**भिद्रा** । स्त्री । धान्यकविशेषे । श.च. ।

**भिद्रिः (रम्) (दुः,द्रुः)** । पुं, क्ली । वज्रे । च टी भ. । चिका. । रा.नि.व.१३ । चदरी.शि. वैशीकर्षिनामविरमे ।

भिदुरः । पु । कृष्णखदिरे । रा.नि.व ११ । स्त्री । पिप्पल्याम् । छोटे पिपुल । वै.निघ.।

भिन्नम् । क्ली । सन्धिभग्नविशेषे । "कुलत्थकोपु खड्गावविपाणादिभिराशयः । इत किञ्चित्स्रवेत् यदि भिन्नसञ्चयमुच्यते ।" सु.चि २ष । वा.उ. २६ष. । त्रि । भेदविशिष्टे । चम. ।

भिन्नखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा— "विस्थान्निन्नखुरश्चैव यस्याश्वो जायते खुरे ।" ज.द.२६ष. । [कूड । श.च. ।

भिन्नगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै ।

भिन्नदला । स्त्री । मूर्व्वालतायां । रा.नि.व.३।

भिन्नभिन्नात्मा (न्) । पु । चणकवृक्षे । श.च.

भिन्नयोजनी । स्त्री । पाषाणभेदकवृक्षे । पाथरकूड़ा । भा ।

भिन्नवर्च्चिः । पु । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लक्षणं यथा—"धतौसारेण संयुक्त शूलं यस्योपजायते । भिन्नवर्च्चिन्तु तं विद्यात्तुरङ्गं दोषवेष्टितम् ।" ज द.३२ष । (ख्याते कन्दशाके । प.मु. ।

भिन्नवल्कलः । पु । गुच्छकन्दे, तैलमाड इति

भिन्नविट्कता । स्त्री । पित्तजज्वरलक्षणभेदे रोगे निदानम् ।

भिरिटिक । पु । हेडम्बवादी । वै.निघ ।

भिरिण्टि(ण्डि)का । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ ।

भिल्लः (ल्लकः) । पु । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व ६। "भिल्लादिककषायेण" सु.चि.१८ष ।

भिल्लगवी । स्त्री । गव्यायां गवि । वनगाई । गवयीगवि । रा.नि.व.१९ । [व २ ।

भिल्लभूषणा । स्त्री । गुञ्जालतायां । रा.नि

भिल्ली । स्त्री । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । व ६ ।

भिल्लीगाचरकः । पु । श्वेतलोध्रे । रा.नि.

भिषक् । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।

भिषक्प्रिया । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

भिषग्जितम् । क्ली । औषधे । चिका. । च. ।

भिषग्जिता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ ।

भिषग्भद्रा । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् । रा.नि. व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । हरीतक्यां । रा.नि.व ११ ।

भिषङ्माता । स्त्री । आटरूषके । वासक । रा.नि.व.१३ । [टी.सा. ।

भिषिका (टा) (ष्टा) । स्त्री । दग्धान्ने । च

भिस्सटः । पु । पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

भिस्स(स्सि)टा । स्त्री । भिषिकायाम् । चम च टी सा. ।

भिस्सा । स्त्री । अन्ने । चम. ।

भिस्साण्डम् । क्ली । आलुके । पद्मगेंड़ो । भा पू १ भ आ.व. ।

भिक्षुः । पुं । शालगोधूमे । रुयोगी । रा.नि. व ५। गोक्षुरे । वै निघ । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलिखाखाड़ा । भा. । भक्षविशिष्टे । च सू.१ष. ।

भिक्षुकः । पु गोक्षुरे । रा.नि.व.१३ । "भिक्षुको गोक्षुरे ।"

भीम. । पु । अम्लवेतसे । प.मु ।

भीमनादः । पु । सिंहे । श.च ।

भीमरथी । स्त्री । कल्पसप्तत्या कालविशेषे । तच्च सप्तसप्ततितमवर्षे सप्तममासि सप्तमरात्रौ भवति ... भीमरथी । यथा—"सप्तमसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ।" अ.सा. ।

भीमविक्रान्तम् । क्ली । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । पु । सिंहे । चिका ।

भीमसेनः । पु । (*Dryobalanops camphora.*) Borneo camphor. भीमसेनी कर्पूर । यथा—"भैमसेनी कर्पूर" ... भा । रा.नि.व.१२ ।

भीमा । स्त्री । रोचनाख्यसुगन्धद्रव्ये । श च. ।

भीरु. । स्त्री । शतावर्य्यां । प मु । भा.म.१अ ... च द.काम चि. । कण्टकारी

क्षुपे। मल्लिका फूलेर गाछ। रा.नि.व १०। कण्टकार्य्यां। श.च। छागयाम्। रा.नि.व.१८। शतपद्यां। श.र.। पुं। व्याघ्रे। रा.नि व.१९। शृगाले। श.मा.। इक्षुभेदे। र.मा। मत्स्यविशेषे। सं भहिर। क हिमलग। तस्य लक्षणम्—"पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चैव सर्पाभ स्यात् सर्वतो वृत्ततुण्ड"। चैय शल्की मत्स्यकी भीरुकत: स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वातकारी॥" रा.नि.व.१७।

**भीरुकः** । पुं। भल्लुके। शुक्रेची। वै.निघ.। पेचके। श.र.। मत्स्यविशेषे। क्लणेची। अय पुण्ड्रकगुण.। भा.। त्रि। भयशीले।

**भीरुचेताः** (स्) । पु। हरिणे। वै.निघ.।

**भीरुपत्रिका (त्री)** । स्त्री। शतावर्य्यां। शतमूली। प.मु.।

**भीरुहृदयः** । पुं। मृगे। जटा.।

**भीलभूषणा** । स्त्री। गुञ्जायाम्। रा.नि.व.७।

**भीलुकः** । पु। भल्लुके। श.र.।

**भीषणः (णा)** । पुं, स्त्री। कपोते। रा.नि.व.१९। स्त्री। सल्लक्यां। मे.। कुन्दुरो। कुन्दुक थोटि। रा.नि.व.१२। हिन्ताले। रा.नि.व ९।

**भीषम्** । क्ली। भये। प.मु.। [निघ.।

**भीषगन्धकः** । पु। माधवीलतायाम्। वै.

**भुक्तम्** । क्ली। भक्षणे। त्रिका। त्रि। भक्षिते। अम.।

**भुक्तशेषः** । त्रि। उच्छिष्टे। वै निघ.।

**भुक्ता** । स्त्री। भूखर्जूरीवृक्षे। छोटि खेजुर। रा.नि व.११। जने। श.र.।

**भुक्तिः** । स्त्री। उपभोगे। नखे। वै.निघ.। भो-

**भुक्तिप्रदः** । पुं। मुद्गे। मुग। रा.नि.व.१६।

[illegible]: । त्रि। रोगादिना वक्रीकृते। अम.।

**भुजः** । पु। बाहौ। रा.नि.व.१८। भूर्जपत्र वृक्षे। वै.निघ.।

**भुजकोटरः** । पुं। कक्षदेशे। हे.च.।

**भुजगः** । पु। शीसके। सीसा। भैष.ध्वजभङ्ग चि.पुष्पधन्वरसे। र.सा.सं.वसन्तकुसुमाकरे। सर्पे। ढोड़ा साप। त्रिका.। [नि व.११।

**भुजगलता** । स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। रा.

**भुजगी** । स्त्री। सर्पिण्याम्। रा.नि.व.५।

**भुजगोपभोजी** (इन्) । पु। मयूरे। रा.नि व.१९।

**भुजङ्गः** । पुं। शीसके सर्पे। अम.।

**भुजङ्गघातिनी** । स्त्री। सर्पकङ्कालिकायाम्। रा.नि व.७। [नि.वं.४।

**भुजङ्गजिह्वा** । स्त्री। महासमङ्गाक्षुपे। रा.

**भुजङ्गदमनी** । स्त्री। नाकुलीकन्दे। नागदमन्याम्। वै.निघ.। [दमनी। वै.निघ.।

**भुजङ्गदर्शिनी** । स्त्री। नागदमन्याम्। नाइ-

**भुजङ्गदारणः** । पुं। मयूरे। राखायाम्। वै निघ।

**भुजङ्गभुक् (ज)** । पुं। मयूरे। अम.।

**भुजङ्गभोजी** (इन्) । पुं। राजसर्पे। हे च.।

**भुजङ्गमः** । पुं। सर्पे। अम.। क्ली। शीसके। रा.नि.व १२। [११।

**भुजङ्गलता** । स्त्री। नागवृक्षाम्। रा.नि व.

**भुजङ्गवल्ली** । स्त्री। नागवल्लीलतायां। पान गाछ। र.सा.स.। भैष चिन्तामणिरसे।

**भुजङ्गाख्यः** । पुं। नागकेशरवृक्षे। श.मा.।

**भुजङ्गान्तकः (शनः)** । पु। मयूरे। गरुडे।

ी । स्त्री । वाह्री । रा नि व १८ । त्रिका ।
ाकण्ट । पु । हस्तनखे । ह च ।
ागम । पु । वृक्ष व निघ ।
ाढकी । स्त्री । कलायविशेषे । टोडंन गाछ । रमा । नीलनिगण्ड्यां । शेफालिकायां । नि व ४ । [त्रिका ।
ादल । पुं । करे । हातेर पाता ।
जान्तरम् । क्ली । वचसि । रा नि व १८ ।
ड़ । षम ।
जिघ्र पु । रोगे उखा ।
र्ज । पु । भूजपत्रवृक्षे । भूर्जवृक्ष । रा नि व ८
वनम् । क्ली । जले । रा नि व १४ । जने ।
रे ।
रुक् । पु, क्ली । छिद्रे । मस्तके रे । मे । श मा
नूकदम्ब । पु । भूमिकदम्बक्षुपे । कुकु शिमा । हि कोटिमुण्डी भू इकदम्ब । मद व २ । पसु महाश्रावणिकायां । रा नि व ५ । मैत्र चुद्दरी चि । यमान्याम् । रा नि व ६ । [मद व २ ।
भूकदम्बक । पु यवानीक्षुपे । रा नि व ६ ।
भूकदम्बा (म्बिका) । स्त्री गोरक्षमुण्ड्यां वै नघ ।
भूकन्द । पुं । महाश्रावणिकायाम् । रा नि व ५ । शूरणे । ओल । मैत्र कुष्ठ चि महाभल्लातकगुड़ ।
भूकर्बुदार (क) । पु । श्वतभूकाघर्ने । हि कोंटालघोडा । गुणा – संग्राही रक्तपित्तहर मधुर क्रमियुलघ्न वातकोपन दृषघ्नीत खण मारकश्च । रा नि व ५ । [कोरण्ण्को । ग र ।
भूकाक । पु । नीलकपोते । चुद्रकङ्क ।
भूकुम्बक । पु । कुलहले । कुकुशिमा । वा सू १५श सुरसादि ।
भूकुम्भी । स्त्री । भूपाटल्याम् । रा नि व ५ ।
भूकुष्माण्डम् । क्ली । भूमिकुष्माण्ड । भूँई कुमडा । मैत्र ग्रजभङ्ग चि ।
भूकुष्माण्डी । क्ली । विदारीकन्द । भूँई कुमड़ । रा नि व ७ ।

भूकेश । पु । वटवृक्षे । शैवाल । मे ।
भूकेशी । स्त्री । श्वेतगुञ्जनामके वृक्षविशेषे । सोमवल्क । मे ।
भूखर्जु(र्जू)रिका (री) । स्त्री । क्षुद्रखर्जूरीवृक्ष । छोट खेजुरेर गाछ म लघुखिर्जी । क खिरिईखुलि । गुणा – मधुरा शीतला दाहपित्तघ्नी च । रा नि व ११ । See खर्जूरी ।
भूगन्धा । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । मूर्गा मो ग चि ।
भूगरम् । क्ली । विषे । रा नि व ६ ।
भूघ्नी । स्त्री । फटिकारिकायां वै निघ ।
भूचणक । पु (Arachis hypogaea) वृक्षभेदे । चीनार बादाम माटि कलाय । हि मुफली । तैं वरणसनमकाय । ता वार्कदलइ । एतत्तैल काष्ठातैलगुणम् ।
भूचम्पक । पु । भूमिचम्पकक्षुपे । भूँइ चाँप । वै निघ ।
भूच्छत्रम । क्षत्राके । पोयाल छातु भुइँकु ओ छातु । वै निघ ।
भूजन्तु । पु । भूनागे । शीसे । रा नि व १३ ।
भूजम्बु (म्बू) । स्त्री । गोधूमे । ग्रा । कि कहतनङच देहतिगाछ । मे । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । रा नि व ११ ।
भूत । पु । सुस्तायाम् । रा नि व २३ । देवयोनिविशेषे । बालग्रहे । च टी भ । लोध्रे । वै निघ । जन्तौ । मे प्राणिमात्र । च टी भ । क्ली । चित्तादिपञ्चके । च टी भ ।
भूतकेश (शी) । पु स्त्री । (Corydalis govoniana) स्वनामख्यातक्षुद्रवर्षविशेषे । गोलोम्यां । श्वेतदूर्वा । हि भूतकेश । तैं बाविरिचेट्टु । प मु र मा । नीलनिगण्ड्यां । वै निघ २ग, ज्व चि । शेफालिकायां । रा नि व ४ । पुत्रजीवायाम् । वा सू १५श सुरसादि । जटामांस्याम् । भा म १भ मस्तादिज्व चि माहेश्वरधूपे । गन्धमांस्यां । सुगन्ध बेना मो । रा नि व १२ । रुद्रवन्त्याम् । पाषाण भेदा । श्वतनुलसोवृक्षे । वै निघ ।

**भूतकेसरा** । स्त्री । गन्धिकायाम् । মেতি । वै निघ. । [কুঠারেঘশ্] । रा नि व २० ।

**भूतक्रान्तिः** । स्त्री । भूतोन्मादे । भूतसञ्चारे ।

**भूतगन्धा** । स्त्री । मुरामांसाम् । जटा ।

**भूतगुण.** । पु । शब्दादौ । च सू १८ ।

**भूतग्रामः** । पु । प्राणिसमूहे । स चतुर्विध स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजभेदत । सु सू १८ ।

**भूतघ्न.** । पु । उष्ट्रयोनौ । উষ্ট্র । रा नि व ७ । भूर्जवृक्षे । ভূর্জপত্র । रा नि व ८ । सर्षप वृक्षे । सर्ष । देव ।

**भूतघ्नी** । स्त्री । मुण्डीतुण्डरीके । মুণ্ডিরী । प सु । मुण्डोरीभेदे । प सु । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० । मकुष्ठकाम् । वै निघ ।

**भूतजटा** । स्त्री । जटामांसी । गन्धमांसी । सुगन्ध जटामांसी । रा नि व ११ ।

**भूतत्वणः** । पु । विषभेदे । छाडावियां विष । र मा. गन्धतृणविशेषे । रा नि व ८ ।

**भूतद्रावी** (द्रु) । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । रा नि व १० । चवकवृक्षे । হরচাঁপা । रा नि व ६ ।

**भूतद्रुमः** । पु । श्लेष्मातकवृक्षे । रा नि व ११ ।

**भूतनाशन.** । पु,क्ली । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । रा नि व १६ । पु । भल्लातकवृक्षे । र मा । हिङ्गुवृक्ष । वै निघ । रुद्राक्षवृक्षे । রুদ্রাক্ষ । रा नि व ११ ।

**भूतपति** । पु । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै निघ ।

**भूतपत्री** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० ।

**भूतपादपः** । पु । भव्यफलवृक्ष । চালতা গাছ । वै निघ ।

**भूत(ति)पुष्प.** । पु । श्योनाकवृक्षे । र मा ।

**भूत(ति)प्रिया** । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै. निघ ।

**भूतबन्ध** । पु । पिशाचबन्धने । वै निघ ।

**भूतभैरवरस.** । पु । अपस्माराधिकारे रस । पाठ —"सूतमृताभ्रलौहञ्च शिलागन्धञ्च तालकं । रसाञ्जनञ्च ... सुवेन मर्दयेत्। तद्गोलवि गुञ्ज गत्र ... भक्ष्यम् । व्योष मौवर्चल हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पिषा । पिबेत् कर्षमितम् ।" भा म ४८ ।

**भूतमारी** । स्त्री । चौडानामगन्धद्रव्ये, देवदारुभेदे । रा नि व १२ ।

**भूतयज्ञ** । पु । भूतेभ्यो बलिहरणे । कातीत ।

**भूतलिका** । स्त्री । सुक्कानामगन्धद्रव्ये । रा. नि व १२ ।

**भूतवास.** । पु । विभीतकवृक्षे । रा नि व.११।

**भूतविक्रिया** । स्त्री । अपस्माररोगे । रा नि व २० ।

**भूतविद्या** । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्यतमतन्त्रे । सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् सु सू १८ । अपि च —"यक्षभूतपिशाचाश्च शाकिनीडाकिनीग्रहा । एतेषां निग्रह सम्यक भूतविद्या निगद्यते ॥ वैद्य म १८ । "स वदेद्बुद्ध ग्रामविज्ञानवाक्यचेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् । भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितै । यस्यानुकारं कुरुते तं तेनाविष्ट तमादिशेत् । सोऽष्टादशविधो देवदानवादिकभेदत । ग्रहान्त शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्या सुरानरम् । शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहा । गन्धर्वास्तु चतुर्दश्या द्वादश्यां चारगा पुन । पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वरा । शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसा । कृष्णे रक्ष पिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु । दर्शमावास्ययोरष्टमर्यौ पितरोऽपरे । गुरुवृद्धादय प्राय कालं स न्यास्तु लक्षयत् ।' वा उ ४८ ।

**भूतवृक्ष** । पु । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा नि व ८ । श्योनाकवृक्ष । मे । अक्षोटवृक्षे । (क) श्लेष्मातकवृक्षे । চালতা গাছ । भा ।

**भूतवेशी** (स्त्री) । स्त्री । श्वेतशेफालिकावृक्षे । प सु । निर्गुण्ड्याम् । वै निघ । [वै निघ. ।

**भूतशिखाग्रणी** । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

**भूतशिखी** । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै निघ । [निघ. ।

**भूतशिफा** । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

**भूतसञ्चारः** । पुं । ग्रहावेशे । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

**भूतसारः** । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**भूतहन्त्री** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । नीलदूर्वायां । रा.नि.व ११८ ।

**भूतहरः** । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

**भूतहा (न्)** । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ ।

**भूतहारि (न्)** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा नि.व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ ।

**भूतहासः** । पु । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण—"शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदीन्द्रियग्रामैः । हसति प्रलपति पतश्च स ज्ञेयो भूतहासार्त्तः ॥" भा.म.१भ. ।

**भूताङ्कुशः** । पुं । (Anisomelis malabarica.) क्षुपविशेषे । हिं मखोजुवान । तैं मभेरी किनरणगिरि । चवकाचे । ঘেঁটেচোঁ । रा.नि.व.९ । वै निघ.२भ कास.चि.भूताङ्कुशरसे । अपामार्गे । सुकुमारेश्वी । পুঁটো ইক্ষু । राजिकायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकक्षुपे ।

**भूताङ्कुशरसः** । पुं । कासाधिकारे रसः । शुद्धपारदः १ भ. गन्धः २ भ. ताम्र ३ भ. मरिचं १० भ. अभ्रभस्म ४ भ. विष १ भ. श्वेतसर्षपं १ भ. । अम्लरसेन भावयेत् । ग्रन्थ उन्मादे—पारद. लौहभस्म रौप्यभस्म ताम्रभस्म मुक्ताभस्म प्र. सम । शोरं हरितालं गन्धक मनःशिला तुत्थं शिलाजतु रसाञ्जन अहिफेनं टङ्कणक्षारः प्र पारदचतुर्थांश, पञ्चलवणं प्र. पारदसमभाग । भृङ्गराजदन्तीवज्री रसैः मर्द्दयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनान्ते गजपुटे पचेत् । रस.को. ।

**भूतात्मा** । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे ।

**भूताभिषङ्गः** । पुं । पिशाचग्रहपराभवे । भूतावेशजश्वरे । "कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्त त्रया मला । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥" च । मा.नि. ।

**भूतारि** । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि व.६ ।

**भूताली** । स्त्री । भूपाटल्याम् । रा नि व.५ । सुमल्यां । তালমূলী । रा नि.व ७ ।

**भूतावासः** । पु । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व. ११ । शरीरे । वै.निघ. ।

**भूताविष्टः** । त्रि । पिशाचग्रस्ते ।

**भूतावेशः** । पु । भूतसञ्चारे ।

**भूतावेशा (शी)** । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

**भूतावेशालता** स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.

**भूतिः** । स्त्री हड्डी । रा.नि.व.५ । रोहिषतृणे । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८ । पक्वमांसे । वै.निघ. ।

**भूति(ती)कः** । पुं, क्ली । यमान्याम् । वै.प. । च.द अ.सा.चि, धान्यपञ्चके । सु.चि.२७अ. । भूनिम्बे । চিরেতা । अम. । कट्फले । वै.प. । मालवणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ । च.द हिक्काश्वास. चि.तेजोवत्याद्यघृते । कर्पूरे । वै.प. । [प. ।

**भूतिपुष्पिका** । स्त्री । शुक्लकेतकवृक्षे । वै.नि.

**भूतिसितम्** । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व. १३ ।

**भूतुम्बी** । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । अलाबुभेदे । মেটে লাউ । हि भूतुम्बी. तैलसार । गुणाः—कटुरुष्णा सन्निपातघ्नी दन्तार्गलदन्तरोधघ्नुवातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।

**भूतृणम्** । क्ली, पुं । अन्धदेशप्रसिद्धगन्धतृणे । गन्धतृण, रामकর্পूर । मं सुगन्धिरोहिष । कें परिमलदमजाति । तैं थिप्पगडि । गुणाः—कटुतिक्तं वातमलापहं भूतग्रहाविघ्नं विषदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । च.सू.२७अ. । सुरसादिगणे । सु.सू.३८अ. ।

**भूतेष्टा** । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

**भूतोदनम्** । क्ली । ओदनविशेषे । यथा—"तिलमाषादिभिर्वर्हरिद्रादुग्धमोदनं । भूतोदनम् संप्रोक्त गुणाः सर्व्वं पदार्थवत् ॥" वै.निघ. ।

**भूतोन्मादः** । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे । निदानम् ।

**भूतकेसरा ।** स्त्री । मधिकायाम् । मेंदि । मै निघ. । [कूठादेश । रा नि व २० ।

**भूतक्रान्ति ।** स्त्री । भूतोन्मादे । भूतसञ्चारे ।

**भूतगन्धा ।** स्त्री । मुरामांसाम् । अटा ।

**भूतगुण.** । पु । शब्दादौ । च मू १अ ।

**भूतग्रामः ।** पु । प्राणिसमूहे । स चतुर्विध स्वदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजभेदत । सु सू १अ ।

**भूतघ्न** । पु । ग्वतरसौने । उष्ट्रं । रा नि व ७ । भूजवृक्षे । भूर्जपत्र । रा नि व ८ । सर्षप वृक्षे । सर्ष । हेष ।

**भूतघ्नी ।** स्त्री । मपोण्डरीके । पुण्डरिया । प मु । मुण्डोरीभेदे । प मु । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० । मद्रुपयाम् । वै निघ ।

**भूतजटा** । स्त्री । जटामांसी । गन्धमांसी । सुगन्ध जटामांसी । रा नि व १२ । "

**भूतद्रावण: ।** पु । विषभेदे । छातातिया विष । र मा गन्धद्रव्यविशेषे । रा नि व ८ ।

**भूतद्रावी** (इन्) । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । रा नि व१० स्वर्णवृक्षे । (हरेडा । रा नि व ८

**भूतद्रुम.** । पु । श्लेष्मातकवृक्ष । रा नि व ११।

**भूतनाशन** । पु स्त्री । सिद्धार्थे । श्वेत स र्षपा । रा नि व १६ । पु । भल्लातकवृक्षे । र मा । हिङ्गुनी । वै निघ । रुद्राक्षवृक्षे । रुद्राक्ष । रा नि व ११ ।

**भूतपति** । पुं । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै निघ ।

**भूतपत्री** । स्त्री । तुलसीवृक्ष । रा नि व १० ।

**भूतपादप.** । पु । भव्यफलवृक्ष । चालृत गाछ । वै निघ ।

**भूत(ति)पुष्प.** । पु । श्योणाकवृक्षे । र मा ।

**भूत(ति)प्रिया** । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै. निघ ।

**भूतबन्ध** । पु । पिशाचबन्धने । वै निघ ।

**भूतभैरवरस.** । पु । अपस्माराधिकारे रस । पाठ —"मृतसूतामृतलोहञ्च शिलागन्धव तालकं। रसाञ्जनच तुल्यांश नरमूत्रेण मर्द्दयेत्। तद्गोलन्दि गुण गन्ध लोहपात्रे च पचेत्। पञ्चगुञ्जोन्मितं भक्ष्यम् । व्योष सौवर्चल हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पि षा । पिबेत् कर्षमितम् ।" भा म २अ. ।

**भूतमारी** । स्त्री । चोडानामगन्धद्रव्ये, देवदा रुभेदे । रा नि व १२ ।

**भूतयज्ञ** । पुं । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत ।

**भूतलिका** । स्त्री । सृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा. नि व १२ ।

**भूतवास** । पु । विभीतकवृक्षे । रा नि व ११।

**भूतविक्रिया** । स्त्री । अपस्माररोगे । रा नि व २० ।

**भूतविद्या** । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्यतमतन्त्रे । सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचनागग्रहाद्यु पसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशम नार्थम् । सु सू १अ । अपि च —"यक्षभूतपिशा चाश्च शाकिनीडाकिनीग्रहा एतेषा निग्रह सम्यक् भूतविद्या निगद्यते ॥ वैद्य स १अ । "स र्वमिदं ज्ञानविज्ञानवाकचेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषे ऽपौरुष यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् । भूतस्य रूपमल क्षितमाचारमत्यादिचिह्नैरितै । यस्याकार कुरुते तं नाविष्ट तमादिशेत् । सोऽष्टादशविधो देवदानवा दिविभेदत । गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपच्चयोदश्यो सुरा नरम् । शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा यक्षा । गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगा पुन । प ञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्यास्तु धनेश्वरा । शुक्लाष्टम ञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसा । कृष्णे रक्ष पिशा चाद्या नवद्वादशपर्वसु । दशमावास्ययोरष्टम्यां पितरोऽपरे । गुरुवृद्धादय प्राय कालं स न्ध्यासु लक्षयेत् ।" वा उ ४अ ।

**भूतवृक्ष** । पु शाखोटवृक्षे । श्याओडा गाछ। रा नि व ८ । श्योणाकवृक्ष । मे । अचोटवृक्षे । (क) श्लेष्मातकवृक्षे । चालृता गाछ । भा ।

**भूतवेशी (र्शा)** । स्त्री । श्वेतशेफालिकावृक्षे। प मु । निर्गुण्ड्याम् । वै निघ । [वै निघ. ।

**भूतशिखाग्रणी** । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

**भूतशिखी** । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै निघ । [निघ. ।

**भूतशिफा** । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

**भूतसञ्चारः** । पुं । ग्रहावेशे । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

**भूतसारः** । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**भूतहन्त्री** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । नीलदूर्वायां । रा.नि.व ३।८ ।

**भूतहरः** । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

**भूतहा (न्)** । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ ।

**भूतहारि (न्)** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा नि.व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ ।

**भूतहासः** । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण —"शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदीन्द्रियग्रामैः । हसति प्रलपति परुष स ज्ञेयो भूतहासार्तः ॥" भा.म.१भ. ।

**भूताङ्कुशः** । पुं । (Anisomelis malabarica.) वृक्षविशेषे । हिं गबोजुवान । तैं मभीरी, किनरपशेरि । चक्रकवृक्षे । (इंदेता । रा.नि.व ९ । वै निघ.२भ कास.चि.भूताङ्कुशरसे । अपामार्गे । सुकुमारेवौ । पुंडो ईक्षु । राजिकायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकवृक्षे ।

**भूताङ्कुशरसः** । पुं । कासाधिकारे रस. । शुद्धपारदः १ भ. गन्धः २ भ. ताम्रं ३ भ. मरिचं १० भ. अभ्रभस्म ४ भ. विष १ भ. श्वेतसर्षपं १ भ. । भृङ्गरसेन भावयेत् । अन्य च्चाह—पारद. लोहभस्म रौप्यभस्म ताम्रभस्म मुक्ताभस्म प्र. सम । हीरं हरितालं गन्धक मनःशिला तुल्यं शिलाजतु रसाञ्जनं अहिफेन टङ्कणक्षार' प्र पारदचतुर्थांश', पञ्चलवणं प्र. पारदसमभाग । भृङ्गराजदन्तीवह्नी रसैः मर्दयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनान्ते गजपुटे पचेत् । रस.को. ।

**भूतात्मा** । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे. ।

**भूताभिषङ्गः** । पुं । पिशाचकृतपराभवे । भूतावेशजज्वरे । "काममोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥" च । मा.नि. ।

**भूतारि** । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

**भूताली** । स्त्री । भूपाटल्यां । रा नि व.५ । मुशल्यां । तालमूली । रा नि.व ७ ।

**भूतावासः** । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व. ११ । शरीरे । वै.निघ. ।

**भूताविष्टः** । त्रि । पिशाचग्रस्ते ।

**भूतावेशः** । पुं । भूतसञ्चारे ।

**भूतावेशा (शी)** । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

**भूतावेशालता** स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.

**भूतिः** । स्त्री हद्दी । रा.नि.व.५ । रोहिषतृणे । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८ । मकमांसे । वै.निघ. ।

**भूति(ती)कः** । पुं, क्ली । यमान्यां । वै.च. । च.द.अ.सा.चि. धान्यपञ्चके । सु.चि.३७अ. । भूनिम्बे । चिरेता । अम. । कट्फले । वै.च. । कात्तृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ । च.द हिक्काश्वास. चि.तेजोवतीघृते । कर्पूरे । वै.च. । [घ. ।

**भूतिपुष्पिका** । स्त्री । शुक्लकेतकवृक्षे । वै.नि-

**भूतिसितम्** । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व. १३ ।

**भूतुम्बी** । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । अलाबुभेदे । (बेटे) लाउ । हि भूतुम्बी, तेलसार । गुणाः—कटुकषा सन्निपातघ्नी दन्तार्गलदन्तरोधधनुर्वातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।

**भूतृणम्** । क्ली, पुं । अम्बुदेशप्रसिद्धगन्धतृणे । गन्धतृण, रामकर्पूर । मं सुगन्धिरोहिस । कं परिमलदगजाथि । तैं चिप्पगडि । गुणाः—कटुतिक्तं वातकफापहं भूतग्रहावेशघ्नं विषदोषघ्न । रा.नि.व.८ । च.सू.२०अ. । सुरसादिगण । सु. सू.३८अ. ।

**भूतेष्टा** । स्त्री । कृष्णचतुर्दश्याम् । वै.निघ. ।

**भूतोदनम्** । क्ली । ओदनविशेषे । यथा— "तिलमाषादधियवहरिद्रायुक्तमोदनं । भूतोदनमु संप्रोक्त गुणा. सर्वे यदार्थकम् ॥" वै.निघ. ।

**भूतोन्मादः** । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे । निदानम् ।

**भूत्तमम्** । क्ली । स्वर्णे । हे.च. । [घ. ।

**भूदराश्रया** । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । वै.नि

**भूदरी(रोद्)भवा** । स्त्री । वालुकर्कटिलतायाम् । भा. ।

**भूदर्या** । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । वै.निघ. ।

**भूदारः (कः)** । पुं । शूकरे । अम. । पशु । वनशूकरे ।

**भूधरयन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । तल्लक्षणम्—"वालुकाभिः समन्तात् गर्भे मूषां च सान्निताम् । दीप्तोपलैः पचनयात् यन्त्रं भूधरनामकम् ।" भा । "वसक्तव्यपापालाभ्रेऽभ्राभूधर वालुका. । मकाया यन्त्रभिदा स्तु मदाम्बुयाम मूषकाः ।" ग.च. ।

**भूधात्री** । स्त्री भूम्यामलक्याम् । हिं भुंई आंवला । मं भुयावली । क नेलनेल्लि । दि भद्राचारी । तै नेलउसिरिकचेट्टु । गुणा —कषाया कटुका शीता मूत्ररोगहारिणी पित्तहारिणी च रा.नि.व ५ ।

**भूपलाशः** । पुं । वाप्तीतगुल्मे । रा.नि.व ।

**भूपाटली** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । (टौ का पाना । मं भूयपाडलि । कं नेलपादरि । गुणा —कटुका पारदे मयीस्या च । रा नि.व ५ ।

**भूपाला (ली)** । स्त्री । गोधायाम् । वै निघ. ।

**भूपिठरिका (री)** । स्त्री । सोमाम्बुलीविशालतायाम् । वै निघ. ।

**भूपुषी** स्त्री । भूपिठर्याम् । वै.निघ. ।

**भूपुष्पा** । स्त्री । भूमिचम्पकवृक्षे । वै निघ. ।

**भूपेष्टः** । पुं । राजादनीवृक्षे । हिं खिरनी । रा नि व.११ ।

**भूफलः** । पुं । क्षुप । रा.नि.व.११ ।

**भूबदरी** । स्त्री । क्षुद्रबदरीविशेषे । भुवनीति क आयुवनाम प्रसिद्धा । (बंग) झड़ । हिं झड़बेर । गुणा मधुराम्ला कफवातहरी रुच्या पथ्या

उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतो भागान् आददीत। भूमि गन्धवर्णरसोपेतत्वात षड्विधा। षड्रसयुक्तत्वाच्च स्वभावतएव सर्व्वबीजवती च। सु सू २७अ।

**भूमि(मी)कदम्बः** । पु । कदम्बविशेषे, भूकदम्बे। म भूंमकदम्बु। क नेलगडवु। गुणा —कटूष्ण हृष्य दोषघ्नः हिम कषायतिक्त पित्तघ्न वीर्य्यवर्द्धकश्च। रा नि व ६।

**भूमिकदम्बिका** । स्त्री। मुण्डीर्य्याम्, गोरक्षमुण्डाम्। मूंडीवी। रा नि व ५। [निघ।

**भूमिकालिका** । स्त्री। गोधूमिकाशाके। वै.

**भूमिकुष्माण्ड.** । पु। विदारीकन्दे। भूँइ कुमडा। प सु।

**भूमिखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री)** । स्त्री। क्षुद्रखर्ज्जूरीवृक्षे, भूखर्ज्जूरिकायाम्। ছোট খেজুর। रा नि व ११। See खर्ज्जूरी।

**भूमिगमः** । पुं। उष्ट्रे। वै.निघ।

**भूमिचम्पकः** । पु। (Koemferia rotunda) भूचम्पके। भूँइचাঁপা। हि चम्पमूल। भ च। अस्य मूल व्रणपाचककरम्।

**भूमिच(चा)री** । स्त्री। आखुकर्णीलतायां। मूषाकাণী। रा नि व ३।

**भूमिच्छच(त्र)म्** । क्ली। भूमितच्छत्राके, स्वेदजशाके। ভূঁইও ছাতা। वै निघ.। भा पू १भ शा व।

**भूमिजः** । पु। भूमिकदम्बे। रा नि व ६। भूमिजगुग्गुलौ। भूनिम्बे। सीसे। रा.नि.व.१३। १२। यवक्षारे। সোরা। वै निघ। क्ली। स्वर्णे। गौरसुवर्णशाके। रा.नि.व ७।१२।

**भूमिजगुग्गुलु.** । पु। दाशपुरगुग्गुलौ। म हिवाकगुग्गुल। भूमिजगुग्गुलु काशीदेशे प्रसिद्ध। गुणा —सौरभ्यद तिक्तकटूष्ण कफवातघ्न भूतघ्न मेध्य सुगन्धिश्च। रा नि व.१२।

**भूमिजम्बुः (म्बूः)** । स्त्री। क्षुद्रजम्बूविशेषे। बनजाम, भूँइजाम। र मा.। म क्षुद्रजम्बू। क किरुनेरिलु। गुणा —कषाया मधुरा श्लेषपित्तघ्नी हृद्या संग्राहिणी कण्ठदोषघ्नी वीर्य्यपुष्टिदा च। रा.नि व.११।

**भूमिजम्बूका** । स्त्री। नागरङ्गवृक्षे। नারঙ্গ লেবু গাছ। क्षुद्रजम्बूवृक्षे। श्म।

**भूमिदण्डा** । स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। वै निघ।

**भूमिपिशाचः** । पु। तालवृक्षे। हारा।

**भूमिपुत्रः** । पु। श्योणाके। वै निघ.।

**भूमिमण्ड** । पु। आस्फोतकलतायां। अष्टपादिकाइति लोके। मदनमালী, হাপরমালী। र मा.। [याम्। रा नि व.१०।

**भूमिमण्डपभूषणा** । स्त्री। माधवीलता-

**भूमिमण्डा** । स्त्री। शारदमल्लिकायां। र मा।

**भूमिलग्ना** । स्त्री। गुक्रगोकर्ण्याम्। শুক্লাপরাজিতা। वै.निघ.।

**भूमिलता** । स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायां। वै.निघ। किञ्चुलुकायाम्। কেঁচো। मैथ.वीर्य्यस्तम्भे। च.द. हृष्य.चि.। [वै निघ.।

**भूमिलवणम्** । क्ली। मृत्तिकालवणे। সোরা।

**भूमिलेपनम्** । क्ली। गोमये। हे.च.।

**भूमिवल्ली** । स्त्री। मार्कण्डिकालतायाम्। ভূঁই আমলা, কাঁকরোলবিশেষ। भा। See मार्कण्डिका। [व.१६।

**भूमिशय** । पु। वनचटके। ছাতার। रा नि.

**भूमिसम्पुट.** । पु। शरावादौ। वै निघ. कास चि।

**भूमिसरः** । पु। श्यामाकवृक्षे। वै निघ.।

**भूमि(मी)सहः** । पु। शाकवृक्षे। हि भूरसह। गुणौ —शीतल रक्तपित्तघ्न। भा।

**भूमिस्पृक्** । पु। मानुषे। मे। अन्धे। खञ्जे। श र.। [वै निघ।

**भूमिस्फोटः** । पु। भूच्छत्राके। ভূঁইছাতু।

**भूमिषण्डः** । पु। शारदमल्लिकायाम्। দাঠমালকা। रत्ना।

**भूम्याह्(ह्व)यम्** । क्ली। स्वनामख्यातद्रव्ये। हिं भूँइतखड। कासवदा, एलङ्गुड़ि इति देश-विशेषे ख्यातम्। गुणा —तिक्तरस ज्वरकुष्ठामयघ्नत्वश्च। रा नि.व ४।

**भूम्यामलकी (ली)** । स्त्री । भूधात्र्याम् । भूँई आमला । रा.नि.व ५ । सुषल्यां । ताल मूली । प.मु । [वि.२१ ।

**भूम्याहुली** । स्त्री । अपराजितायाम् । रा.नि

**भूम्युदराश्रया** । स्त्री । मूषिककर्णीलता याम् । मूषाकाणीलता । वै निघ. ।

**भूरि** । क्ली । सुवर्णे । अम ।

**भूरिगन्धा** । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । मुरा मांसी । रा नि.व.१२ ।

**भूरिग: (म.)** । पु । गर्द्दभे । रा नि.व.१६ ।

**भूरिचन्द्र: (तेजा:)** । पु । सुवर्णे । रा नि व १३ । [गाछ । रा नि व ६ ।

**भूरिदुग्धा** । स्त्री । वृश्चिकालीवृक्षे । विछाति

**भूरिधर:** । पु । गर्द्दभे । रा नि व १६ ।

**भूरिनिष्कम्** । क्ली । स्वर्णे । रा नि व.१२ ।

**भूरिपत्र:** । पु । जषरवृक्षे । उँखरतृण । रा नि व.८ । [नि व ४ ।

**भूरिपुष्पा** । स्त्री । शताह्वाक्षुपे । शुल्फा । रा

**भूरिप्रेमा (न्)** । पु । चक्रवाकपक्षिणि । रा. नि व १६ ।

**भूरिफली** । स्त्री । पाण्डुरफल्या । रा नि व ५।

**भूरिफेना** । स्त्री । चर्मकषायां । र.मा । सा गुडचे । वै निघ ।

**भूरिबला** । स्त्री । अतिबलायाम् । रा नि व.४।

**भूरिमञ्जरी** । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । रा.नि. व १०।

**भूरिमल्ली** । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व ४ ।

**भूरिमाय: (यु.)** । पु । शृगाले । अम । स्त्री (या,यु) । शृगाल्याम् । रा.नि.व.१६ ।

**भूरिमूलिका** । स्त्री । अम्बष्ठायां । वै निघ ।

**भूरुह:** । पुं । वृक्षे । श मा. । अर्जुनवृक्षे । शा लवृक्षे । वै.निघ । [वै निघ. ।

**भूरुहा** । स्त्री । मासरोहिण्याम् । दूर्वायाम् ।

**भूरोह:** । पु । किञ्चुलुके । केँचो । भैष.भग. चि ।

**भूर्ज्ज. (पत्र ,वृक्ष:)** । पुं।(Betula bhojpattra) The birch. स्वनामख्यातवृक्षे । शा कपाद फटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्ध । भू र्ज्जिपत्र, भोजपत्र । हि भूजपत्र । बम् भूर्ज्ज पत्र । र मा । गुणा —कटुकषायोष्ण भूतरक्षा कर त्रिदोषघ्न पथ्यश्च । रा नि व.९ । कर्णरुक् पित्तरक्तघ्न मेदोविषहरश्च । भा ।

**भूर्ज्जग्रन्थि:** । पु । भूर्जग्रन्थौ । च सू.३ प २ प्रदेह । "ग्रन्थिश्च भौर्ज्ज ।"

**भूर्ज्जपत्रक:** । पु । शाखोटवृक्षे । शाओडा गाछ । रा.नि व ६ ।

**भूलग्ना** । स्त्री । भद्रपुष्पा । रा नि.व ३ ।

**भूलता** । स्त्री । किञ्चुलुके । दे.च ।

**भूशमी** । स्त्री । क्षुद्रशमीवृक्षे । वै निघ ।

**भूशय:** । पु । बिलवासिशशलुमादि, गोधानकु लादी । गुणा —गुरु उष्ण मधुर स्निग्ध वा तघ्न शुक्रलश्च । राज । [नि,व ११ ।

**भूशेलु:** । पु । भूकर्बुदारे । भूँइचालता । रा.

**भूषणार्हम्** । क्ली । स्वर्णे । मौक्तिके । प्रवाले । वै.निघ. । [गाछ । वै.निघ. ।

*भूसि(सु)तेरं* । स्त्री । भद्रोलवृक्षे । *आँटकोड़*

**भूस्तृण:** । पु, क्ली । गन्धतृणे । गन्धमात्रिति ख्याते । गन्धतृण । "सौगन्धिकं भूस्तृणक ।" गुणा —"भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु । विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्यं मुखशोधनम् । कफघ्नं बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ।" भा.प्र. १म प धा चि ।

यो शिलां । तापयित्वा मारुतन्ने दारुभिः समदी पिते । व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् मीरुय चैवोष्णवा रिणा । ता शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसंस्त रान् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ ।

**भृचित्** । पु । शूकरे । त्रिका. ।

**भृकुटी** । स्त्री । मण्डूकजातीयकीटे । सु.कल्प. ८अ. । See कीट ।

**भृगु(ङ्ग)जा** । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि व ६ । वै निघ जीर्णज्व चि.लवङ्गादिकषाये, श्वास.चि सिंह्यादिकषाये ।

**भृगुभवा** । स्त्री । भार्ग्याम् रा.नि.व.६ ।

**भृगूद्भवा** । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

**भृङ्गम्** । क्ली । त्वचि । गुड्त्वक् । प सू. । चि यो.चर्म चि. । भैम वाल चि । "मुस्तीभृङ्गनिशा कर. ।" चमके । रा.नि.व.१२ । च.द.रा य.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे ।

**भृङ्गः** । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । रा.नि.व.४। च द.बाल रो.चि. । र.सा.स सुधावतीगुटिकां । भ मरे । र.मा. । पक्षिविशेषे । फिङा वा भीमराज पाखी । रा.नि.व.१९ । मांसगुणा —मधुर स्नि ग्ध कफशुक्रवर्द्धनश्च । रा नि.व १७ । भृङ्गरीटे । भीमराज । श.र. ।

**भृङ्गकः** । पु । धूम्याटपक्षिणि । भृङ्गराजपक्षि णि । फिङा वा भीमराज पाखी । श.र. ।

**भृङ्गचुल्ली** । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । स भ्रमरमा- लि । कं छ्युसके । गुणा.—कटूष्णा तिक्ता दीप मरोचनी च । रा.नि.व.७।

**भृङ्गजम्** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र.मा. ।

**भृङ्गजा** । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व ६ ।

**भृङ्गपर्णिका** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

**भृङ्गप्रियः** । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.८ ।

**भृङ्गप्रिया** । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व. १० । [निघ. ।

**भृङ्गबन्धुः** । पु । कुन्दवृक्षे । कदम्बवृक्षे । वै.

**भृङ्गमारि (री)** । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । ५८८ केविका ।

**भृङ्गमूलिका** । स्त्री । भृङ्गाह्वायां । भ्रमरमा- ली । रा.नि व ७ ।

**भृङ्गमोही (हिन्)** । पु । चम्पकवृक्षे । रा.नि. व.१० । स्वर्णचम्पके । वै निघ. ।

**भृङ्गरजः (जाः)** । पु । भृङ्गराजे । भा.म.४ भ कर्णरो.चि. । "प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।" च.टी.भ. ।

**भृङ्गरा** । स्त्री । भृङ्गराजे । केशराजे । हि भां रा । भा.२म. ।

**भृङ्गराजः** । पु । (*Wedelia calendulacea. Syn C. Verbesina.*) स्वनामख्यातः पत्रशाकविशेषे । भीमराज । हि भाङ्गरा, भंग रिया । मं पिवलभांगरा । तैं गुन्टकलगरचेट्टु । वम्, पिवलभांगरा । गुणा.—कटुस्तिक्त रूक्ष उ ष्ण वातकफघ्न केश्य त्वच्य क्रमिश्वासकासशो थामपाण्डुघ्न, रसायनो दन्त्यः बल्य कुष्ठनेत्रशि रोरोगघ्न । भा. । भ्रमरे । भीमराजपक्षिणि । मं । भय प्रतुद कषायः मधुर रूचो वातजनक श्च । सु.सू.४६अ. । केशराजे । केशराज । नी लभृङ्गराजे । धूम्याटपक्षिणि । फिङे । दारुचि- नीति ख्याते सुगन्धद्रव्ये । वै निघ. ।

**भृङ्गरि(री)टः** । पु । लौहे । रसर रसायने ।

**भृङ्गरोलः** । पु । कीटविशेषे । भीमरुल । त्रिका. ।

**भृङ्गवल्लभः** । पुं । धाराकदम्बे । केलिकदम्ब । भूकदम्बे । कुकशिमा । रा नि व.८ ।

**भृङ्गवल्लभा** । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । रा नि व.११ । तरणीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**भृङ्गाह्वः** । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । भीमराज । भा म.४म.मुखमुद्रिका चि । "स्वरसैर्भृङ्गाह्वा नाम् ।"

**भृङ्गसुहृत्** । पुं । कुन्दवृक्षे । वै.निघ. ।

**भृङ्गसोदरः** । पु । केशराजे । केशुरिया । त्रिका. । [वै निघ. ।

**भृङ्गा** । स्त्री । भृङ्गराजे । त्वचि । गाछ्छिनि ।

**भृङ्गानन्दा** । स्त्री । यूथिकायां । स्वर्णयूई । रा.नि व.१० । [सि । चामकर्ण । रा.नि व.११ ।

**भृङ्गाभीटः** । पु । चमसे । क्ली । चामसक

**भृङ्गारम्** । क्ली । लवङ्गे । स्वर्णे । रा.नि.व.१२। १३ । पुं । भृङ्गराजे । जटा. । नालमुखजलपात्र-विशेषे । গাড় । च.सू.१५अ ।

**भृङ्गारकः** । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

**भृङ्गारिः** । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । भ्रमरमारिवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजे । क्ली । लवङ्गे । [हे च. ।

**भृङ्गारिका (री)** । स्त्री । झिल्लीकीटे । अम. ।

**भृङ्गार्कः** । पु । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

**भृङ्गाह्वः** । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । জীবশাক । जीवके । रा.नि.व.४।५ । लवङ्गे । वै.निघ ।

**भृङ्गाह्वा** । स्त्री । मूलशाकविशेषे । स भ्रमरमारी । क उप्पुशक्के । अडवीश्रील इति कौङ्कणे । गुणा.— कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च । रा.नि.व.७ । [महाराष्ट्रे ।

**भृङ्गिः** । पु । भृङ्गराजे । वै.निघ.२भ.अ.मा चि.

**भृङ्गिका** । स्त्री । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

**भृङ्गिणी** । स्त्री । वटीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**भृङ्गि(ङ्गे)रिटिः** । स्त्री । भृङ्ग्याम् । त्रिका ।

**भृङ्गी** । स्त्री । अतिविषायां । আতইচ । वटीवृक्षे । रा.नि.व.११। भङ्गायाम् । ভাঙ্ । वै.निघ २भ.अन्नकल्प.चि गुल्मादि । तन्नामकमक्षिकायां । কুমিরে পোকা। इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ.। पु (इन्) । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

**भृङ्गीगृहम्** । क्ली । भृङ्गीमक्षिकागृहे । কুমিরে চাক । वै निघ.२भ.र.पि.चि नस्ये । [११ ।

**भृङ्गीफलः** । पु । आम्रातकवृक्षे । रा.नि व.

**भृङ्गेटः** । पु । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**भृङ्गेष्टा** । स्त्री । घृतकुमार्यां । रा.नि.व.५ । भार्ग्यां । रा नि व ६। काकजम्बूवृक्षे । रा.नि व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [त्वचा ।

**भृज्जनः** । पु । भर्ज्जनपात्रे । ভাজনা খোলা ।

**भृशद्रवः** । पु । नासारोगभेदे । लक्षणम्— "तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः । वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि । विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्ध शृङ्गाटकं व्रजेत् । निहत्य कुरुतेऽत्यर्थं च्यवथुं स भृशद्रवः ॥" वा उ.१९अ. ।

**भृशपत्रिका** । स्त्री । महानील्या । रा.नि.व.४।

**भृपत्** । पु, स्त्री । पाषाणे । शब्द र. ।

**भृष्टः** । त्रि । भर्ज्जिते । ভাজা । हे.च. ।

**भृष्टकुलत्थः** । पु । भर्ज्जितकुलत्थके । ভাজা কুবতি কলায়। स ज्वरे स्वेदोद्गमहरः । सा.कौ.ज्व चि. ।

**भृष्टचणकः** । पुं । भर्ज्जितचणके । ছোলা ভাজা । म फुटाणुजा । क हुरकडली । गुणा — रुच्य. वातघ्न रक्तदोषकृत् वीर्य्योष्ण लघु. कफघ्न शैत्यापहारकश्च । रा नि.व १६ ।

**भृष्टतण्डुलः** । पु । भर्ज्जिततण्डुले । সিদ্ধ চাউল । गुणा —"सुगन्धि कफहा रुच पित्तलो भृष्टतण्डुलः ।" राज २प. ।

**भृष्टतण्डुलान्नम्** । क्ली । भर्ज्जिततण्डुलस्यान्ने । সিদ্ধ চাউলের ভাত। চালভাজা । মুড়ি । गुणा —"भृष्टतण्डुलजश्चान्न लघु वह्निप्रदीपनम् ।" राज.२प. । [गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्या. ।

**भृष्टमत्स्यः** । पु । भर्ज्जितमत्स्ये । ভাজা মাছ ।

**भृष्टमांसम्** । क्ली । घृतादिभर्ज्जितमांसे । ভাজা মাংস । गुणा —विदाहि रक्तवातादिदोषकृच्च । रा नि.व.१७ ।

**भृष्टमृत्** । स्त्री । अग्निभर्ज्जनेन दग्धमृत्तिकायाम् । পোড়া মাটী । च.सू.४अ. ।

**भृष्टयवः** । पु । भर्ज्जितयवे, धानायाम् । ভাজা যব, ছাতু । चिपिटके । চিঁড়ে । प सु. ।

**भृष्टान्नम्** । क्ली । भृष्टतण्डुले । মুড়ি । श च ।

**भेक.** । पुं । कृष्णाभ्रे । रस चि.२अ । मण्डूके । ব্যাঙ্ । तन्मांसगुणा —बलवीर्यकर शमनपादाहमेहक्षयकुष्ठघ्नदीप्तिकृत् । राज. । [वि. ।

**भेकटः** । पुं । मत्स्यभेदे । ভেটকী মাছ । म.

**भेकनिः (नी)** । स्त्री । मत्स्यभेदे । হাউন মাছ । मांसगुणा —मधुर शीतल हृद्य श्लेष्मकर गुरु च । राज ।

**भेकपर्णी** । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । থুলকুড়ি । ভেদ্ থালকুড়ি । शा.कौ राजयादिनीडे । मञ्जिष्ठेति केचित् ।

भेकभुक् । पु । सर्पे । त्रिका ।

भेकमूत्रम् । क्ली । मण्डूकमूत्रे । ব্যাঙের মূত্র । र.सा स.वज्रशोधने । [घ. ।

भेकराजः । पुं । महाभेके । भृङ्गराजे । वै नि

भेकी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्यां । থুলকুড়ি । र.मा.। भेकपत्रा । अम. ।

भेटुलि । पु । वाममले । सु.सू.७अ. ।

भेड्रः । पु । मेषे । त्रिका. ।

भेड़ (कः) । पु । मेषे । है.च. । पद्मबीजे । तन्त्रायकतन्त्रकारे । See तन्त्रकार ।

भेड़ा (एडा) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । म भेड । क वेंडे । गुणा —अम्लरसा उष्णा ग्राहिणी अरुचिकारिणी च । रा.नि व.४ । पद्मबीजे । रा नि.व.१० ।

भेड़ी । स्त्री । मेष्यां । ভেড়ী ।

भेदः । पुं । भञ्जने । भञ्जनवत्पीडायाम् । विदारणेनेव व्यथायां । मा.नि. । विरेके । ভেদাপ । [?]

भेदकः । त्रि । विरेचके । पु । अम्लवेतसे । वै.निघ ।

भेदनम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वायु जन्यव्रणवेदनायाम् । सु सू.२२अ. । त्रि । भेदके, अबद्धं बद्ध वा मलादिक पिण्डितम् भित्वाध. पातयति,यथा कटुक्यादि । आमयावदारणे । च.सू. १८ अ । पु । अम्लवेतसे । प सु. । रा.नि व.६ । शूकरे । रा.नि.व.१८ । भल्लातके ।

भेदन(नि)कः । पुं । जीरके । वै.निघ ।

भेदनीयवर्गः । पुं । भेदकमहाकषायवर्गे । यथा —"सुवहार्कोरुबुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ।" তেউড়ী, শ্বেতার্ক বা রক্তার্ক, এরণ্ড, বিষলাঙ্গলি, দন্তী, চিত্রক, করঞ্জ, শ্বেতদূর্বা, কটুকী, সোণাথি ক্রই । च.सू.४अ. ।

भेदायी (इन्) । पुं । मनुदर्पविशेषे । गुणा —"सर्वदोषकरस्तेषां भेदायी मलदूषक ।" सु. सू ४६अ ।

भेदिज्वराङ्कुशः । पु । ज्वराधिकारे रसः । ' रसस्य द्विगुण गन्ध गन्धतुल्यञ्च टङ्कण । रसतुल्य विष योज्य मरिच पञ्चधा विषात् । कट्फलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं मरिचान्वित । ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष चूर्णयेदाममात्रक । वटिका कारयेद्धीमान् एकगुञ्जाप्रमाणिकाम् ।" रस कौ. ।

भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि व.६ ।

भेदी (इन्) । पुं । अम्लवेतसे । रा नि.व.६ । त्रि । भेदकारके । [रोगी) । सु सू.५अ. ।

भेद्यम् । क्ली । भेदार्हे, भेदनीये (विद्रध्यादौ

भेरुण्डम् । क्ली । गर्भधारणे । श र. । त्रि । भयानके ।

भेषजम् । क्ली । औषधे । रा नि व.२० । तच्च द्विविध —"स्वस्थस्योजस्कर किंचित् किंचिदार्तस्य रोगनुत् ।" च.सू.१अ । कृष्णजीरके । लावपक्षिणि । जटा. ।

भेषजकल्पः । पु । औषधयोजनायां । ते च कल्पा मदनादय. । वा.कल्प.६अ ।

भेषजाङ्गम् । क्ली । औषधानुपाने । श.च ।

भैरवीवचा । स्त्री। स्वनामख्यातवचायां । গুড়বচ । प.मु. ।

भैषजम् । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० ।

भैषज्यसारः । पु । उपेन्द्रमिश्रकृतसंग्रहे ।

भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.मु. । सम्पूर्णाहारे। रा नि व.२० । फणायाम् । सर्पशरीरे । पालने । त्रिका. । क्रोड़े । रा.नि.व.१८ । सर्पे । देहे । माने । श.र. ।

भोगगृहम् । क्ली । वासगृहे । है.च. ।

भोगधरः । पुं । सर्पे । वै निघ. ।

भोगपिशाचिका । स्त्री। क्षुधायाम् । हारा.।

भोगवती । स्त्री । गजवचायाम् । वै निघ. ।

भोगवान् । पु । सर्पे । मे ।

भोगावासः । पुं । वासगृहे । हारा. ।

भोगिगन्धिका । स्त्री। सर्पगन्धायां । वै.निघ. ।

भोगिभुक् । पु । गरुड़े । मयूरे । वै.निघ. ।

**भोगिवल्लभम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । प मु.।

**भोगी** । स्त्री । सर्पिण्यां । सर्पकङ्कालिका । रा नि व.५ । गी (इन) पु । सर्पे । अम. ।

**भोजनम्** । क्ली । कठिनद्रव्यस्य गलाध करणे । अम. । पादोनाहारे । "पादोन स्याद्भोजनम् ।" रा नि.व २० । भोजनान्तकर्त्तव्यता —"भुक्त्वा पा णितल घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव त द्वारि तिमिराणि व्यपोहति । भुक्त्वाचम्य कर वाम दत्त्वा कुक्षौ तत पठेत् । मुक्त माहेन्द्रदृष्टेन वैश्वा नरमुखेन च । गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च व- ड्निना । वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोद धि । यन्मया खादित पीत तदगस्त्यो जरियते । सुखासीन च्या तिष्ठेत् यावन्न लभते सुख । भुक्त्वा पादशत गत्वा वामपार्श्वेन सविशेत् । एवमाधीगत चान्न सुख तिष्ठति जीर्य्यति ॥" राज २प. । See आहार , अन्नच ।

**भोजनकः** । पु । भदीभल्लातके । प मु. ।

**भोजनपात्रम्** । क्ली । स्वर्णादिनिर्म्मिताहार पात्रे । पाकराज. ।

**भोजनार्हम्** । क्ली । शालिधान्ये । प मु. ।

**भोजनीयम्** । क्ली । भोज्यद्रव्यमात्रे ।

**भोजराज.** । पु । ग्रन्थमालकारे ।

**भोजराजमल्ल.** । पुं । रससुधानिधिकारे ।

**भोज्यम्** । क्ली । षट्विधान्नान्यतमे अन्ने । रा नि व.२० ।

**भोज्यसम्भवः** । पु । शरीरस्थरसधातौ । श.च. ।

**भोग्यम्** । क्ली । धान्ये । रा.नि व १६ ।

**भोग्यार्हम्** । क्ली । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६।

**भौलि.** । पुं । उष्ट्रे । चिका. ।

**भौतिकम्** । क्ली । मुक्तायां । रा.नि व.१३ ।

**भौमजलम्** । क्ली । पृथ्वीजले । जाङ्गलानूपसा धारणभेदेन तेषां गुणा जलशब्दे मृग्या ।

**भौमरत्नम्** । क्ली । प्रवाले । पला । रा.नि. व.१३ । [सु.कल्प ३य ।

**भौमसर्पः** । पु । पृथ्वीजातसर्पे, दशविधे ।

**भौमौषधम्** । क्ली । पार्थिवौषधे । "सुवर्ण स मला पञ्च लौहा ससिकता सुधा । मन शिलाले मणयो लवण गैरिकाञ्जने ॥" च.मू.१म ।

**भौर्जग्रन्थिः** । पु । भूर्जग्रन्थौ । "ग्रन्थिय भौ र्ज ।" च.सू.३म. । [ज्व.चि ।

**भ्रंशः** । पु । वृक्षादिभ्य पतने । भा.भागनृ.

**भ्रमः** । पु । चक्राकदम्बैव ज्ञाने । भा म १म. ज्व चि. । "रज पित्तानिलाद्भ्रम" ।" वै निघ मू र्च्छा चि. । मूर्च्छायाम् । भाली । कुन्दयन्त्रे । कुं- द । चिका. ।

**भ्रमणम्** । क्ली । पर्य्यटने । इत्यादिभ्रमणगुणा. —वातकोपनत्वम् अङ्गस्थैर्य्यकरत्व बलाग्निवर्द्धनत्व च । राज ।

**भ्रमणी** । स्त्री । जलौकायाम् । वै निघ. ।

**भ्रमत्कुटी** । स्त्री । तृणादिच्छत्रे । चिका ।

**भ्रमर (क:)** । पु । भृङ्गे । अम. । बालमूषि के । मी ।

**भ्रमरकीटः** । पु । कुम्भीरकीटे, अग्निप्रकृति कीटे । सु कल्प ८म । [रा.नि.व.७ ।

**भ्रमरच्छल्ली** । स्त्री । भृङ्गच्छल्लीलतायाम् ।

**भ्रमरत्वचा** । स्त्री । भ्रमरच्छल्लाम् । वम् भ वरमाली । वै.निघ ।

**भ्रमरप्रियः** । पु । धाराकदम्बे । र मा. ।

**भ्रमरबान्धवा** । स्त्री । यूथजातीवृक्षे । वै. निघ. । [नि व.१० ।

**भ्रमरमारी** । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.

**भ्रमरा** । स्त्री । भृङ्गच्छल्लीलतायां । रा.नि.व ७।

**भ्रमरातिथिः** । पु । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व १० ।

**भ्रमरानन्दः** । पु । बकुलवृक्षे । रक्ताम्लान वृक्षे । ब्रह्मयष्टि । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे । रा. नि व १० ।

**भ्रमरारिः** । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । भ्रमरमारी इति मालवे प्रसिद्ध । गुणा —तिक्त वात(पित्त)- श्लेष्मज्वरापह शोथकण्डूकुष्ठव्रणविदोषघ्न च । रा नि.व.१० । [नि व.८ ।

**भ्रमराख्यः** । पु । मूत्रक । गकरणं । र.

**भ्रमरी** । स्त्री । जतुकायाम् । पुत्रदात्र्याम् । भ्रमर्थाम् । गुडत्वचायाम् । रा.नि.व.१३ । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**भ्रमरेष्टः** । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड़ मोटा श्योणा गाछ । रा.नि.व.९ । स्त्री । भार्ग्यां । रा.नि.व ११ । [भि.व.१० ।

**भ्रमरोत्सवा** । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.

**भ्रमिः** । स्त्री । मूर्च्छायाम् ।

**भ्रमिका** । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

**भ्रष्टगुदः** । त्रि । गुदभ्रंशरोगिणि । च.द. ।

**भ्रस्थुः** । पु । नासारोगभेदे । निदा. ।

**भ्राजकः** । पुं, क्ली । तन्नामकपित्ते । पित्तविशेष । भ.च. । तस्य स्थानं त्वक् । तस्य कर्म छायाप्रकाशकत्वम् अभ्यङ्गादिक्रियाणाञ्च पाचकत्वम् । सु.सू.२१अ. ।

**भ्रान्तः** । पुं । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**भ्रान्तिः** । स्त्री । भ्रमे । सा च रज पित्तानिलजा भवति । "रज पित्तानिलैर्भ्रान्तिः ।" शार्ङ्ग. पू.६अ. ।

**भ्राम(मि)कः** । पुं । सूर्य्यावर्त्ते । शृगाले । धुस्तूरकप्रसरे । मे. । कान्तलौहविशेषे । रा.नि. व.१३ ।

**भ्रामरम्** । क्ली । भ्रमराहृतमधुनि । नकुल.१२ अ. । क्ष्वलताम्रलौहे । तदुक्तं ये स्निग्धाञ्जनगोलाभा. पुष्पासवपरायणा. । भ्रमरैर्जनित तैस्तु भ्रामर मधु भण्यते ॥ गुणा —मधुरं पिच्छिलं रुच सुख जाड्यहरं श्वेतवर्णञ्च । रा.नि व.१४ । "शीत कषाय मधुरं लघु स्यात् सन्दीपनं लेहनमेव शस्तं । संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च संरोपणं ह्यग्तमञ्च बल्यं । त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टि कासे क्षये वा चतजे च छर्दौ । हिक्काश्रमे शोषणपीनसाना रक्तप्रमेहे सरक्तातिसारे । रक्तातिसारे च सपित्तरक्ते व्रन्मो च्छ्रुपार्श्वगदेऽपि शस्तम् । नेत्रामये वा पङ्णीगदे वा विषे प्रशस्तं भ्रमरैश्चित यत् । भ्रामर सघनं जाड्यभूयिष्ठ मधुरञ्च यत् । चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेहनम् । भ्रामर वृचसस्थाने विटपे सारघं भवेत् । रन्ध्रे तु कोटरे वापि चौद्रं तत्र प्रशस्यते ॥" अत्रि.१८अ.। पु । प्रस्तरभेदे । चुम्बुक पाथर । मे. ।

**भ्रामरशर्करा** । स्त्री । भ्रामरमधुकृतशर्करायाम् । गुणाः—भ्रामरमधुतुल्या. । रा.नि.व.१४ ।

**भ्रामरी** । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायां रा.नि.व.३। नकुल.१२अ । .

**भ्रामितः** । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

**भ्रामिताच्चः** । पुं । अश्वस्य वातव्याधिविशेषे। लचण यथा—"वक्र. पश्चिमकायेन मण्डलैर्यो विचेष्टते । मन्दश्वासश्च दीनश्च भ्रामिताची रजोहतः ॥" ज.द.५५अ. । [भ्रम. ।

**भ्राष्टः** । पुं,क्ली । भर्ज्जनपात्रे । भाजनाखोला।

**भ्राष्ट्रजा** । स्त्री । खर्परपोलिकायां । वै.निघ.।

**भ्रुकुटिः** । स्त्री । भ्रुवि । वै.निघ. ।

**भ्रुकुटीमुखः** । पु । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु. कल्प ४अ. । See सर्पः ।

**भ्रूः** । स्त्री । भूदेशे । भुरु । वै.निघ. ।

**भ्रूणः (कः)** । पुं । बालके । गर्भे । भ्रम. । ह्रीवेरे । वाला । रस.रं.तिक्तकष्टते ।

---

## म

**मः** । पुं । ब्रह्मणि । एका.कोषः । विधे । मे ।

**मकरः** । पुं । मत्स्यविशेषे । मकर । "मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः । रुचिप्रदः शुक्रकरश्चाश्मरीदोषनाशन. ॥" अत्रि.२२अ । तन्नामकाग्निप्रकृतिकीटे । सु.कल्प.८अ. ।

**मकरध्वजः** । पुं । रसायनाधिकारे औषधविशेषे । "स्वर्णस्य भागो वङ्गञ्च मौक्तिकं कान्तलौहकं । जातीकोषफले रूप्य कांस्यकं रससिन्दुरम् । प्रवालं कस्तुरी चन्द्रमभकञ्चैकभागिकम् । स्वर्णसिन्दूरतो भागाश्चत्वारः कल्पयेद्बुधः ॥" स्वर्ण २ भ. वङ्ग १ भ. मुक्ता १ भ लोह १ भ. जायफल १भ. जयित्री १भ. रूपा १भ काँसा १भ. रससिन्दुर १ भ. प्रवाल १ भ. मृगनाभि १ भ.

कर्पूर १ ७. अभ्र १ ७. स्वर्णसिन्दूर ४ ७.। र.सा.सं.।

**मकरन्दः** । पुं । मधुनि । प.मु. । कुन्दपुष्पे । कुन्दफुलेर गाछ । पद्मकेसरे । रा.नि.व.१०। क्ली। किञ्जल्के । रा.नि.व.१० । आम्रभेदे । कोकिले । वै.निघ. । पुष्परसे । भा. ।

**मकरन्दजम्** । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । प.मु.।

**मकरन्दवती** । स्त्री । पाटलपुष्पवृक्षे । श्र.च.।

**मकरन्दवासः** । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि. व.८ ।

**मकराकरः** । पुं । कण्टककरञ्जे । श्र च. ।

**मकरी** । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे ।

**मकुरः (लः)** । पुं । बकुलवृक्षे । कोरके । इ च. । श्र.र. । [च.सू.२७अ. ।

**मकु(कू)लकः** । पुं । दन्तीवृक्षे । च.टी.र ।

**मकुष्टः (ष्ठः) (कः)** । पुं । (Phaseolus aconitifolius) वनमुद्गे । वनमुग । हिं मुकुट, मोट, मुगानी । तें वनमुद्गचेट्। मकुष्ठक इति मालवदेशे प्रसिद्धः। गुणाः – कषायः मधुरः रक्तपित्तघ्नः ज्वरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् त्रिदोषहरश्च। रा.नि.व १६ । "सरक्तपित्तकफवातहन्ता शीतः कषायो मधुरः प्रदिष्टः। ग्राही सुशीतो गुदकील गुल्म मकुष्ठकः सर्वगदान् निहन्ति ॥" अत्रि.१५ अ. । वनमुद्गगुणाः—"मकुष्टसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः। चक्षुष्यो ङ्कणो रुच्यः पित्तश्लेष्मास्रदोषनुत् ॥" द्रव्यगुणः। [च.वि.७अ. ।

मकोत्कृत्यः । पुं । कृमिरोगे, पुरीषजकृमिविशेषे ।

**मक्कलः (ल्लः)** । पुं । वातजशूलरोगे । गर्भमोचनान्ते वातशोणितजशूलातिविशेषे । हेंताल दाधा । लक्षणं—"वायुः प्रकुपितः कुर्यात्संरुध्य रुधिरं सुतम् । सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञकम् ॥" मा नि. ।

**मकुलम्** । क्ली । शिलाजतुनि । श्र.र. ।

**मक्कोलः** । पुं । खटिकायाम् । खड़ि । त्रिका.।

**मखप्रभुः** । पुं । हस्तीमकलतायाम् । वै.निघ.।

**मखान्नम्** । क्ली । पद्मबीजसदृशबीजे । हिं मखाना । "मखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि ।" गुणाः—"मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ।" भा. । [चि.मुक्तादिगुण्यां ।

**मगधम्** । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ चरी.

**मगधजा** । स्त्री । पिप्पल्याम् । पिपुल गाछ । वै.निघ.वि.ज्व.चि. ।

**मगधजाफलम्** । क्ली । पिप्पल्यां । पिपुल । च.द.गुल्म.चि.भार्गीषट्पलकघृते ।

**मगधा** । स्त्री । पिप्पल्या । प.मु. । वै.निघ.२ भ कर्णकल्प चि. । [शि.यो अग्निमान्द्यचि. ।

**मगधोद्भवा** । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

**मघम्** । क्ली । औषधे । पुष्पविशेषे । श्र.र. ।

**मघा (घी)** । स्त्री । औषधविशेषे । धरणिः । धान्यविशेषे । मे. ।

**मङ्गलच्छदा (च्छायः)** । स्त्री, पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । रा.नि.व.११ । [निघ।

**मङ्गलप्रदा** । स्त्री । हरिद्रायां । शमीवृक्षे । वै.

**मङ्गला** । स्त्री । शुक्लदूर्वायां । श्र.र. । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.८ । करञ्जभेदे । श्र.च.। मङ्गल्यागुरुणि । रा नि.व.१२। ऋद्धौ । वृद्धौ । त्रायमाणायाम् । वै.निघ.। [१२।

**मङ्गलागुरु** । क्ली । मङ्गल्यागुरुणि । रा.नि.व.

**मङ्गल्यम्** । क्ली । दधनि । अम्लदधनि । मे. । स्वर्णे । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । अग्न्यागुरुकाष्ठे । प.मु. । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि व.१२ । पुं । बिल्ववृक्षे । र.मा. । मसूरके । रा.नि.व.१६ । जीवकर्चूपे । रा.नि.व.५ । नारिकेलवृक्षे । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । रीठाकरञ्जे । रा.नि.व.९ । अश्वत्थवृक्षे । मे. । अलमधूकवृक्षे । वै निघ. । [धा.व. ।

**मङ्गल्यकः** । पुं । मसूरकलाये । भा.पू.१भ.

**मङ्गल्यकुसुमा** । स्त्री। शङ्खपुष्प्यां । भा । [टा।

**मङ्गल्यनामधेया** । स्त्री । जीवन्तीवृक्षे । ज-

**मङ्गल्यपुष्पी** । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै निघ. ।

**मङ्गल्या** । स्त्री । चौडानामदेवदारुभेदे । प्रियङ्गौ । मङ्गल्यागुरुणि । रा.नि.व.१२। शङ्खपुष्प्यां । मसूरे । मूर्वायां । दूर्वा । र.मा. । ऋद्धौ । रा.नि.

व.५।२३। अमीरवे। रा.नि.व.८।२३। अथ पु ष्पां। ... गोरोचनायां। हरिद्रा यां दूर्वायां। प.मु.। शुक्लवचायां। रा.नि.व ८। मासपर्ण्यां। रा.नि.व ३।२३। जीवन्तीलता यां। वचायां। ... रा.नि.व.३।५।६।२३। म हाबलायां रा.नि.व २३। मल्लिकापुष्पवृक्षे। मु द्गपर्ण्याम्। वै.निघ.।

**मङ्गल्यागुरु**। क्ली। स्वनामा केदारदेशे प्रसि द्धागुरुणि। गुणाः—शीतलं गन्धाढ्यं योगवाहि कञ्च। रा.नि.व १२। [नि.व ५।

**मङ्गल्याह्वा**। स्त्री। त्रायमाणालतायां। रा.

**मङ्गुरः**। पु। मत्स्यविशेषे। मागुर माछ। वै. निघ.। [हारा।

**मङ्ग(ङ्घ)णम्**। क्ली। अङ्गनायां। ...।

**मच्छः**। पुं। मत्स्यसामान्ये। श.र.।

**मज्जकृत्**। क्ली। अस्थनि। है.च।

**मज्जगतज्वरः**। पु। तदाश्रितज्वरविशेषे। मज्जागतज्वर। लक्षणं यथा—"तम प्रवेशन हि क्का कास. शैत्य वमिस्तथा। अन्तर्दाहो महाश्वास ।मर्मच्छेदश्च मज्जगे। मज्जगते क्रिया नोक्ता मरण तच भाषितम्॥" वै.निघ.। [निघ.।

**मज्जदमनी**। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। वै.

**मज्जनम्**। क्ली। स्नाने। जटा। मज्जायां। श च.। [मिर्दूध्वे। भैष.माश्ची।

**मज्जफलम्**। क्ली। माजूफलमिति प्रसिद्धे व

**मज्जरः**। पु। तृणविशेषे। माजुर तृण। मं पवना। क तृषि। गुणाः—मधुरः पित्तदुग्धकरश्च। रा नि व.८।

**मज्जसमुद्भवम्**। क्ली। शुक्रे। है च.।

**मज्जा** (न्)। पु, स्त्री। दृषादेरन्त.सारभागे। सार। यम। अस्थ्नः मध्यस्थितभागे। स च जा न्वस्थिमध्यग तस्य कर्म पूरणम्। "स्नेहोऽस्थ्नः प्र विरेव स्यात् स मज्जा कथितो बुधै.।" भा.पाद दारोपि.। "यस्थि यत् स्वाग्नित पक्व तस्य सारो भवेन्न। यः स्नेहवत् प्रयन्भूत. स मज्जेत्यभिधी यते॥" इति स्वरूपम्। मज्जस्थानं यथा—"स्थ 'लास्थिषु विशेषेण मज्जा लभ्यन्तरे स्थितः।" अपि तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्वभूतानामुद रस्थमण्वस्थिषु महत्सु मज्जा भवति। सु शा.४अ। अस्थिसारे। आँटिर शाँस। रा नि व.१८ गुणाः —"यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं। त स्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्॥" सु.सू. ४६अ। मज्जगुणाः—"बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्ज विवर्द्धन.। मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हितः॥" च। वातघ्नौ पित्तकफबलकरी मास तुल्यगन्धरूपा च। कूर्मीरमहिषमज्जगुणाः—म धुरा बृंहणी बल्या च। मज्जसत्वगुणौ—शैत्यमुष्ण त्वञ्च। राज.।

**मज्जा(नु)गतम्**। क्ली। काण्डभग्ननामास्थि भङ्गरोगे। "अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जा नमुन्नह्यति।" सु नि.१५अ।

**मज्जाजः**। पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

**मज्जामेहः**। पु। मज्जगतप्रमेहे। निदा.।

**मज्जारजाः**। पुं। गुग्गुलौ। वै.निघ.।

**मज्जावहस्रोतः**। पुं। मज्जधातुवाहकना ड्याम्। तस्य मूलम् अस्थीनि सन्धयश्च। च.वि. ५अ.।

**मज्जारसः (सारः)**। पुं। शुक्रे। रा.नि.व. १८। सप्तलायाम्। ...विशेष। वै निघ.।

**मज्जासारम्**। क्ली। जातीफले। रा.नि व.१२।

**मज्जिका**। स्त्री। लवणाकन्दे। वकस्त्रियाम्। वै निघ.।

**मञ्चकपत्री** / **मञ्चिपत्रम् (त्री)** स्त्री, क्ली। मुरपत्राम्। रा.नि.व १० गुणाः— तिक्ता उष्णा पित्तला विषघ्नी कफवातज्वरकास क्रमिघ्नी। वै.निघ.। [रा.नि.व.१८।

**मञ्चकाश्रयः**। पुं। मत्कुणे। मत्कुणे।

**मञ्जरम्**। क्ली। मुक्तायां। श.र.। तिलकवृक्षे। श.र.। मञ्जर्यां। त्रिका.।

**मञ्जरिः**। पु। वल्लर्यां। अम.।

**मञ्जरी (काः)**। स्त्री,पुं। गन्धतुलस्यां। प.मु.। मुक्तायां। तिलकवृक्षे। श.र.। तुलस्यां। रा.नि. व.१०। वेत्रलतायाम्। यमीकवृक्षे। वै.निघ.।

**मञ्जरीनम्रः**। पुं। वेतसे। वेत। रा.नि. व.९।

**मञ्जा ।** स्त्री । हले । छायाम् । वै.श ।

**मञ्जिः (ञ्जी)** । स्त्री । मञ्जर्य्याम् । त्रिका. ।

**मञ्जिफला ।** स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

**मञ्जिष्ठः (ष्ठा, ष्ठिका)** । पु, स्त्री । (Rubia cordifolia. Syn. R. Munjishtha) Indian madder, स्वनामख्यातलतायां । म ञ्जिष्ठा । प सु. । हि वम्. मजीठ, त्रिञ्जिनि । मे मञ्जिष्ठतोडी, तामवल्ली । ता मञ्जिट्टी । फा. रमास । गुणा — मधुरा कषाया उष्णा गुरु व र्णप्रदज्वरदमविषनेत्ररोगघ्नी च । शोथयोजमो .कोघ्नी सिद्धनी पीति तद्वेदा । एता सर्व्वा वि शेषेण गुणोत्तरा प्रोक्ता । रा नि व ६ । सु चि.१० च । च द वि.ज्व चि लाचादितैले । "मञ्जिष्ठा से न्द्रारवणी ।" पचाघातकामलासु हिता मूत्रस्रोतो विशोधनी च । फल यकृद्दोषहर मूलं वर्ण्यविवर्ण नाशर तिलकालकघ्न । कफपित्तघ्नगुण ।

**मञ्जिष्ठमेहः ।** क्ली । पित्तजन्यप्रमेहरोगे । य च रोगी मञ्जिष्ठोदकप्रकाश मेहति । सु नि.६ च ।

**मञ्जिष्ठाद्यघृतम् ।** क्ली । शारीरव्रणाधिका रे घृत । "मञ्जिष्ठा चन्दनं मूर्व्वां पिष्टा सर्पिर्विपा चयेत् । सर्व्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥" रस र. ।

**मञ्जिष्ठाद्यतैलम् ।** क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । 'मञ्जिष्ठा मधुक लाचा मातुलुङ्ग यष्टि क । कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडव पचेत् । आज पयसह्रिगुण शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । नीलिकापिड काव्यङ्गानन्यङ्गादेव नाशयेत् ॥" तिलतैलं ॥० श. । कल्कार्थे — मञ्जिष्ठा मधुकपुष्पं (मउल फूल) ला चा (लाह) मातुलुङ्गमूल (टाबामूल) यष्टिमधु प्र. २ तो. छागदुग्धं १ श. । रस.र. ।

**मञ्जुगमना ।** स्त्री । हंसाम् । रा नि व १८ ।

**मञ्जुघोषः ।** पु । कपोते । वै.निघ. । [१८ ।

**मञ्जुपाठकः ।** पु । शुकपक्षिणि । रा नि.व.

**मञ्जुलः ।** पु । जलरङ्कपक्षिणि । मे. । लिलि रपक्षिणि । हरिणभेदे । अञ्जीरवृक्षे । वै निघ । क्ली । अञ्जीरे । आँजीर । राज. । स्त्री । मञ्जि ष्ठायाम् ।

**मञ्जूषा ।** स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

**मट्(ड्)कः ।** पु । मशकविशेषे । माड् ग्रा मटा ।

**मणिः (णी)** । पुं, स्त्री । स्फटिकादिरत्ने, स ञ्जादौ । त्रिका । गुणा — "मणिरत्नं सर मौलं कषायं स्वादु लेखन । चक्षुष्यञ्च . . . ।" रात्र । पुञ्जानमस्तके । मे । शिश्नाग्रवर्त्ती । शि णी मूर्च्छा. चि । श्मश्रु, भागी । मा म १भ.मूत्रोत्सङ्ग.चि । म णिबन्धे । हे.च. । योन्यग्रभागे । श.र ।

**मणिकण्ठः ।** पु । चाषपक्षिणि । वै.निघ. ।

**मणिकाननम् ।** क्ली । याने । कण्ठे । श र. ।

**मणिच्छिद्रा ।** स्त्री । मेदायां । प सु । रा. नि व ५ । महामेदायाम् । मत्स्याक्षीम् । वै निघ । ऋषभकौषधे । मे. । [वै.१८ ।

**मणितारकः ।** पु । सारसपक्षिणि । रानि.

**मणितुण्डः ।** पुं । ठकायाम् । वै निघ. ।

**मणिपूरम् ।** क्ली । आमाशयकुण्डे ।

**मणिबन्धः ।** पु । करमूले । हातेर कब्जि । रा नि व.१८ । भा.मसूरी.चि ।

**मणिभावरः ।** पु । सारसपक्षिणि । वै निघ. ।

**मणिमन्थम् ।** क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६ । वै निघ श्वास चि.शिलाद्यवलेहे । [वै.निघ. ।

**मणिमन्दिरम् ।** क्ली । मुक्तागृहे । झिनुक ।

**मणिरत्नम् ।** क्ली । हीरके । वै निघ. । [१३

**मणिराग(ज)म् ।** क्ली । हिङ्गुले । रा नि व.

**मणिरामः ।** पु । ग्रथरत्नमालाकर्त्तरि ।

**मणिवरः ।** पु । हीरकमणौ । हीरे । भा. ।

**मणिवीजः ।** पु । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.११ । जीरके । वै निघ. ।

**मणीचकम् ।** क्ली । चन्द्रकान्तमणौ । चानि व ११ । त्रिका. । पु । चन्द्रकान्तमणौ । वै निघ । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछराङा पाखी । हारा. ।

**मणीयकम् ।** क्ली । पुष्पे । वै.श. ।

**मण्टपी ।** स्त्री । क्षुद्रोपोदिकायां । रा.नि.व ७

**मण्टूरम् ।** क्ली । मण्डूरे । मण्डूर । वै निघ. ।

**मण्डः (क)** । पुं । वटकाकारपिष्टकविशेषे । हि माँडा । यथा — "समिता मर्द्दयेदाज्यैर्जलेनापि

च सन्नयेत् । अस्मात्तु वटकङ्कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरिचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत् । अयमप्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥" गुणा.—"मण्डस्तु बृंहणो हृद्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो वृष्यो दीप्ताग्नीना सुपूजितः ॥" रा नि व १७ ।

**मण्डम्** । क्ली, पुं । सारे । पिच्छे । दध्याद्यग्रसरे । माड, भातेर माड़ । क्ली । मस्तुनि । मे ।

**मण्डः** । पुं । एरण्डवृक्षे । प मु. । यवादिसाधितसिक्थकरहितद्रव्यविशेषे । मण्ड, माड़ । "सिक्थकैरहितो मण्डः ।" स च चतुर्दशगुणाम्बुसाधितः सिद्धः अर्थात् तण्डुलपरिमाणापेक्षया जलं विभगुणजले सिद्धः । "मण्डश्चतुर्दशगुणे ।" च.द. ज्व चि. । "जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलं । विपचेत्स्रावयेन्मण्ड. सभक्तो मधुरो लघु. । नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः ॥" प प्र.२ ख. । गुणाः—"तण्डुलाना सिक्थहीना पेया चाग्निप्रदीपनी । ग्राहिणी लघुशीता च पाचनी वातलोमनी । धातूनाञ्चैव नाडीनां मृदुत्वस्वेदकृन्मता । तृषाश्रमाश्मरीपित्तातीसारकफदोषहा ॥" वै.निघ. । अष्टगुणवारिसिद्धे मण्डे । स चाग्निमान्द्ये हितः । सि.या.अग्निमा चि. । गुणा —"क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायु नयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥" राज.३प. । भेके । धूमके । शाकभेदे । मे. । मस्तुनि । सारे । पिच्छे । हे.च. ।

**मण्डकः** । पुं । मण्डे । जातीपुष्पवृक्षे । पिष्टकविशेषे । हिं माँड़ा । "वारिणा कोमलाङ्कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् । हस्ताभ्यामथा तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् । अधोमुखघटस्यैतां विस्तीर्णां न्निक्षिपेद्बुधः । मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥ दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमांसेन घर्तकवटकेन वा ... ॥" गुणाः—"मण्डकौ बृंहणो हृद्यो वृष्यो रुचिकरो भृश । पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥" भा. । लाँमी = लैपो ।

**मण्डनः** । पुं । मधुमाधवीलतायाम् । वै.निघ. अभ.गेरुवादिचूर्णे ।

**मण्डपः** । पुं । माधवीलतायाम् । वै निघ. ।

**मण्डपा** । स्त्री । निष्पाव्यां । रा.नि.व.१६ ।

**मण्डपारोहः** । पुं । सुखालौ । रा.नि.व.७ ।

**मण्डपी** । स्त्री । क्षुद्रपत्रोपोदक्यां । क्षुद्रपत्रपूई । रा.नि.व.७ ।

**मण्डयन्त्रः** । पुं । अन्ने । उणा. ।

**मण्डरी** । स्त्री । घुर्घुरिकायाम् । हारा ।

**मण्डल(क)म्** । क्ली । पिटकवन्मण्डलयुक्तचर्मरोगे । चाका दाग । कोठरोगे । शीतपित्तरोगे । रा.नि.व.२० । मा नि. । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. । पुं । उदर्दरोगे । सर्पभेदे । वर्त्तोऽङ्गे व्रणबन्धभेदे । "मण्डलं वेष्टनाकार विदध्यादिति लक्षण ।" सु.सू.१८अ. । कुकुरे । त्रिका । अष्टचत्वारिंशद्दिवसेषु । ४८ दिन । "सस्नाप्य मण्डलं पश्चादर्कं निष्काशयेत्ततः ।" अर्क.चि. ।

**मण्डलच्छदा** । स्त्री । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै. निघ. । [रा.नि.व.५ ।

**मण्डलपत्रिका** । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

**मण्डलपुच्छकः** । पुं । तन्नामकप्राणहरकीटे । सु.कल्प.८अ. । [ते वृक्षे । वै.निघ. ।

**मण्डलशुक्लभाक्** । पुं । आनारम इति ख्या-

**मण्डलसन्धिः** । पुं । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाकारसन्धौ । सु.शा.५अ. ।

**मण्डला** । स्त्री । कुमार्याम् । घृतकुमारी । दूर्वायाम् । वै.निघ. ।

**मण्डलाग्रम्** । क्ली । मण्डलमिवाग्रं यस्येति । स्वनामख्यातषडङ्गुलशस्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"प्रभागे मण्डलं यस्तु रसंस्थानमेव वा । मण्डलाग्रञ्च जानीयात्प्रमाणन्तु षडङ्गुलम् ॥" सु.सू.८अ. ड. ।

**मण्डली (न्)** । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । सर्पे । त्रिका. । गोनससर्पे । रा.नि.व.१९ । कृकलासे । हे.च. । बिडाले । श.मा. । कर्कटे । भीमसर्पजातौ । "प्रिया मण्डलिनो भोगाः मण्डलैर्विविधैश्चिता. । प्रांशवो मन्दगमनाः·· ॥" वा. उ.३६अ. । वै.निघ । तद्भेदा.—आदर्शमण्डलश्वेतमण्डलरक्तमण्डलचित्रमण्डलपृषतरोध्रपुष्पमिलिन्द

कगोनसद्वइगोनसर्पनसमह्वापनसवेणपनकशिगुक बभुकषायकलुषपारावतहस्ताभरणचित्रकैणीपदा येति। तद्दष्टलक्षणमाह — मण्डलिदष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति। तेन च पीताङ्गता दाहश्च। द्वितीये श्वयथुः। तृतीये दंशमरिक्लेदादश्च। चतुर्थे ज्वरो दाहश्च। पञ्चमे सर्व्वशरीरदाहश्च भवति। वा.उ.३६अ.। स्त्री (ली)। दूर्व्वायाम्। हारा.। घृतकुमार्य्याम्। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

**मण्डा** । स्त्री। मेथिकायाम्। प.मु.। मद्ये। हारा.। आमलक्याम्। मे.।

**मण्डूकः** । पु। भेके। व्याङ्। स अष्टविध.— कृष्ण-सार कुहक हरित रक्त यववर्णाभ भृकुटी कोटिका इति। तद्दंशे दंशकण्डू पीतफेणागमश्च। सु.कल्प.८अ.। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। वड शोणागाछ। रा.नि.व.६। पुण्डरीकवृक्षे। भूण्डविशा। वै.निघ.। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि। भैष.अ.पि.चि.सुधावतीगुड़िका। अश्वस्य खुरतलप्रदेशे। ज.द.।

**मण्डूकता (तापः)** । स्त्री, पुं। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षण यथा—"मण्डूकतापो मण्डूक्या व्रणेनाश्वस्य जायते। अभिघातसमुत्थेन दुष्टकर्दमकेन च॥" ज.द २६अ.।

**मण्डूकपर्णः** । पु। श्योणाकवृक्षे। अम.। पाटलावृक्षे। वै.निघ। शोणके। मे।

**मण्डूकपर्णी** । स्त्री। (Hydrocotyle Asiatica) Asiatic Penny wort. स्वनामख्यातशाके। थुलकुड़ि, थालकुनि। हि ब्रह्ममण्डूकी। ते मण्डूकब्रम्ही। ता. वल्लरैकेरै। वम्, ब्राह्मी। रा नि.व.१२। गुणैर्ब्राह्मीसदृशी। गुणाः—कासघ्नी स्वादुपाकरसा हिमा च। राज.३प.। भैष.। महाभैषज्या। अस्य पत्र कुष्ठे उपदंशे च परमहित। चर्म्मरोगे नाडीव्रणे च हितम्। हरफलम्। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व ६। २१। च.सू ४अ। आदित्यभक्तायाम्। रा.नि.व.४।२२। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। वड़ शोणागाछ। रा.नि.व.८। शालपर्ण्याम्। पाटलायाम्। वै.निघ.। ब्राह्म्याम्। ब्रह्मी शाक। भा.प्र.रसायने। "मण्डूकपर्ण्याः स्वरस। तदभावे

**मण्डूकमाता** । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। रा नि वं. ५।

**मण्डूका** । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। श.मा.। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुडि। प मु.। आदित्यभक्तायाम्। हुडहुडिया। रा.नि.व.४।

**मण्डूकी** । स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुडि। र.मा.। आदित्यभक्तायाम्। रा.नि.व.४। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व ५। जलगुल्की। सु.चि.१अ.। अश्वस्य खुरतलभागे। ज द २अ भेकपत्न्याम्।

**मण्डूरम्** । क्ली, पु। लौहमले। मडुर। प मु। अस्य करणविधि —"अक्षाङ्गारैर्धमेत् किट्टं लौहजं तद्गवां जले। सेचयेत्तप्ततप्तञ्च सप्तवार पुनः पुनः। चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्द्विगुणैस्त्रिफलोद्भवैः। आलोड्य भर्जयेद्वह्नौ मण्डूरं जायते वरम्। यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणम्। शतोर्द्धमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्। अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम्॥" रस.चि ७अ.।

**मण्डूरवटकः** । पु। पाण्डुरोगे औषधम्। "त्रिफलाचूर्ण मुस्त विडङ्ग चव्यचित्रकौ। दार्व्वी त्वक् माक्षिका धातु ग्रन्थिको देवदारु च। एतान्द्विपलिकान् भागान् चूर्णान् कुर्यात् पृथक् तथा। मण्डूरं द्विगुणं चूर्णात् शुद्धमञ्जनसन्निभं। गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत्प्रक्षिपेत्ततः। उदुम्बरसमान् कृत्वा वटकास्तान् यथाग्निना। उपयुञ्जीत तक्रेण ·।" च.चि २०अ.।

**मतङ्ग(गा)जः** । पु। हस्तिनि। अम.।

**मति.** । स्त्री। बुद्धौ। अम.। इच्छायाम्। मे। शाकविशेषे। शब्दकल्प चन्द्रप्रकाशः।

**मतिदा** । स्त्री। शिगुडीक्षुपे। रा.नि व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३।

**मतिविभ्रंशः** । पुं। बुद्धिवैपरीत्ये। श.र.।

**मतिविभ्रान्तिः** । पुं। उन्मादरोगे। रा. नि व १०।

**मत्कः** । पु। मत्कुणे। छारपोका। श.मा.।

**मत्कुणः** । पु। कीटभेदे। छारपोका। रा. । मे.। अ

ह्रिषे । वै निघ । स्त्री । केशरहितस्त्रीयोनौ । श
र । [श मा ।

**मत्कुणारि** । पु । शणवृक्षे । भङ्गायां । शिक्षि ।

**मत्त** । पु । धुस्तूरवृक्षे । रा नि व १० । को
किले । महिषे रा नि व १९ । त्रि । उन्मत्ते ।

**मत्तकाशिनी** । स्त्री । उन्मत्तस्त्रियां । अम ।

**मत्तकीश** । पु । हस्तिनि । श मा ।

**मत्तवारणम्** । क्ली । पूगफलचूर्णे । श मा. ।
कुन्दरघट्टतौ । कुँदरु'ष । (बड़ा । मे । पु ।
मतङ्गजे नि । [याम् । शिक्षि । वै निघ ।

**मत्ता** । स्त्री । मद्ये । रा नि व १४ । विजया

**मत्ताख्य** । पु । कोकिले । वै निघ ।

**मत्स (त्स्य)** । पु । जलचरजन्तौ । माछ । ते
बहुविधा नानाजातीयाश्च । यथा—"रोहितो म
द्गुरो भीरुचालको बवरस्तथा । कागलो रक्तमत्स्यो
ऽथ महिषश्च चिलीचिम । वातूक खल्लमीसा च
तथा गर्भविषादय । तेषां विशेषा पर्याये स
ग्या । साधारणत मत्स्यमांसगुणा स्निग्धम्
उष्ण गुरु रक्तपित्तजनक वातहरश्च । "निःशल्का
निन्दिता मत्स्याः सर्व्वे शल्कयुता हिता । वपु
स्थैर्य्यकरा वीर्य्यबलपुष्टिविवर्द्धना ॥ ह्रदकूल्या
जलनिधिनिर्झरतडागवापीजलेषु च ये मत्स्याः । ते
तु जडा, नादेया यथोत्तरलघुतरास्तु नादेयाः ॥
धाराम्बुमत्स्या गुरवोऽस्रदाहदा विष्टम्भदाश्च लव
णाम्बुजाता । तेनान्यजा स्वादुजलस्थिता अपि
ज्ञेया जडास्तेऽपि यथागुणानिमान् ॥" रा नि व,
१७ ।" नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहा ।
रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्या स्निग्धाल्पवर्च्चस । कषायानुरसास्तेषां शष्पशैवालभोजना ।
सरस्तडागसम्भूता स्निग्धा स्वादुरसा स्मृता । म
हाह्रदेषु बलिन स्वल्पेऽम्भस्यबला स्मृता ।" तेषा
मप्यनिलघ्नत्वाच्चौष्ट्राकौप्यौ गुणान्तरौ । स्निग्ध
त्वात् स्वादुपाकत्वात्तयोर्वाप्या गुणोत्तरा । नादेया
गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिण । सरस्तडा
गजानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोचरा य
स्मात्तस्मादुत्सोदपानजा । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेश
मधर्धे गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्या
सरसिजा स्मृता । उरोविचरणात्तेषां पूर्व्वमङ्ग
लघु स्मृतम् ।' सु सू ४६ अ । महामत्स्यगुणा —
"महाप्रमाणा गुरव गुरला बद्धवर्च्चस ।" क्षुद्र
मत्स्यगुणा —"क्षुद्रमत्स्यास्तु लघव ग्राहिणो ग्रह
णीहिता । क्षणमत्स्या लघुस्निग्धा वातघ्ना वह्नि
वर्द्धना ।" पाण्डुवर्णमत्स्यगुणा —"पाण्डुरा दीप
ना स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्च्चस । छिन्नशुष्कमत्स्य
गुणा —कथिता दोषला मत्स्या शुष्का विष्ट
म्भिदुर्ज्जरा ।" लवणयुक्तमत्स्यगुणा —"लवणे
साधिता मत्स्या कफपित्तकरा मता ॥" सा
मुद्रमीनगुणा —"सामुद्रा गुरवो वृष्या स्निग्धोष्णा
वातनाशना । पित्तलास्तु विशेषेण मांसाशिलाद
लावहा ।" जम्बीररसयुक्तमत्स्यगुणा —'दग्धम
त्स्यास्तु जम्बीररसाक्तो वातनाशन । मधुरो रोच
नो हृद्यो बृंहणो बलवर्द्धन ।" सन्तोलितमत्स्य
गुणा —"आर्द्रकै कटुतैलेन सद्य सन्तोलितो भ
वेत् । स स्वादु कफवातघ्न शुक्रलो बलवर्द्धन ।"
मत्स्यव्यञ्जनगुणा "व्यञ्जन शाकमत्स्याद्य हृद्य
वृष्यञ्च पुष्टिकृत् ।" मत्स्यघण्टगुणा —"मत्स्यघ
ण्टौ बलकरी वातघ्नी रोचनी परा ॥' राज १प ।

**मत्सग(घ)ण्ट** । पु । मत्स्यशल्के । समत्स्य
व्यञ्जनभेदे । माछेर घण्ट । श च । See मत्स्य ।

**मत्सर'** । पु । मक्षिकायां धिका ।

**मत्स्यकाली (ण्डी)** । स्त्री । उपोदिकायाम् ।
वै निघ । [४ । क्ष्मा. ।

**मत्स्यगन्धा** । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा नि व;

**मत्स्यगन्धि** । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । उत्को
शाक । (का) । शुक्रनामायाम् वै निघ ।

**मत्स्यघण्ट** । पु । व्यञ्जनविशेषे । माछेर
घण्ट । श च । See मत्स्य ।

**मत्स्यण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । शुक्लतमिष्ट
द्रव्यभेदे । मिछरि, नवात । शर्करायां । रा नि,
व १४ । मात्स्यगुड़ । "इक्षो रसो य सघनो
घन किञ्चिद्द्रवान्वित । मन्द यत् स्यन्दते तस्मात्
तस्मात् मत्स्यण्डी निगद्यते ।' गुणा —"मत्स्यण्डी भेदि
नी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा बृंहणी
वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ।" भा । मत्स्यण्डि
काखण्डशर्करादिरुक्ताता उत्तरोत्तर शीतस्निग्ध
गुरुमधुरतरा भवन्ति । सु सू ४५ अ ।

**মৎস্যণ্ডীফলিতম্** । ক্লী । খণ্ডীশর্করায়াম্। বৈ.নিঘ.।

**মৎস্যনাশকঃ (নাশনঃ)** । পুং । মৎস্যার ক্ষুপক্ষিণি । মাছরাঙা পাখী । কুররপক্ষিণি । বিকা. । হৈ.চ. ।

**মৎস্যপিত্তম্** । ক্লী। মীনপিত্তে । মাছের পিত্ত । তচ্ছুদ্ধিঃ—"মৎস্যাদিপিত্তং সম্যক্ নিম্বদ্রবৈর্বিভাবিতং । দিনান্তে শুদ্ধিমায়াতি সর্বং গুরুবচো যথা ॥" সা.কৌ. । [রা.নি.ব.৬ ।

**মৎস্যপিত্তা** । স্ত্রী । কটুরোহিণ্যাং। কট্‌কী ।

**মৎস্যপুটপাকঃ** । পু । পুটেন মৎস্যপাকভেদে । তৎসাধনং দগ্ধমৎস্যতুল্যমেব । [রা নি ব.৬ ।

**মৎস্যভি(বি)দা** । স্ত্রী। কটুকায়াম্ । কট্‌কী।

**মৎস্যভেদিনী** । স্ত্রী । কটুকায়া। রা.নি ব.৬।

**মৎস্যরঙ্কঃ (ঙ্কঃ, কঃ)** । পু । জলকাকে । মাছরাঙা । দ্বারা. ।

**মৎস্যরাজঃ** । পুং । রোহিতমৎস্যে । বিকা. । —"সুন্দরী রোহিতঃ শ্রেষ্ঠ শকুলস্য বিশেষতঃ । মৎস্যরাজ ইতি প্রোক্ত ।" রস.চি.৫অ. ।

**মৎস্যর্কী** । পুং । শফরীমৎস্যে। চ.শা ৮অ. ।

**মৎস্যবেধনী** । স্ত্রী । মীনবেধ্যাং। মাছরাঙা । জটা. । বড়িশী । শ.র. ।

**মৎস্যশকলম্** । ক্লী । মীনখণ্ডে । মৎস্যচর্মণি । ভা.ম.কুষ্ঠ.চি । স্ত্রী । কটুকা। ভা ম ১ভ. চিত্রমম.জ্ব.চি.। "মহীকামরদারুমৎস্যশকলা ।"

**মৎস্যসন্তানিকঃ** । পুং । মৎস্যব্যঞ্জনভেদে । যথা—"দগ্ধেঙ্গারে শল্যবর্ণো বেসবারৈকপক্কতঃ । সার্দ্রকঃ কটুতৈলেন মৎস্যসন্তানিকো ভবেৎ ॥" শ. ষ ।

**মৎস্যা** । স্ত্রী । কটুকাম্ । বৈ.নিঘ. ।

**মৎস্যাক্ষী** । স্ত্রী । গণ্ডদূর্ব্বায়াম্। রা নি ব.৮। হিলমোচিকায়াং । হিঞ্চে । বিকা ।

**মৎস্যাণ্ডম্** । ক্লী । মীনাণ্ডে । মাছের ডিম । গুণাঃ—"মৎস্যকূর্ম্মখগাণ্ডানি স্বাদুবাজীকরাণি চ । কটুপাকানি রূক্ষাণি বাতশ্লেষ্মকরাণি চ ॥" রাজ.৫প. ।

**মৎস্যাদনী** । স্ত্রী । জলপিপ্পল্যাং । রা.নি.ব. ৪ । মৎস্যাক্ষায়াম্ । মৎস্যাক্ষ্যাম্ । হিঞ্চে । কাকমাচ্যাম্ । গণ্ডদূর্ব্বায়াম্। মণ্ডূক্যাম্ । রা.নি.ব. ২২ । [বিকা. ।

**মৎস্যাশনঃ** । পুং । মৎস্যরঙ্কে । মাছরাঙা ।

**মৎস্যাক্ষকম্** । ক্লী । ব্রাহ্ম্যাম্ । পঞ্চাঙ্গচন্দনে । ভা.ম.৪ভ.বাল চি. । "মৎস্যাক্ষক শঙ্খপুষ্পী ।" সু শা.১০অ. । পঞ্চূরে । বা.উ ২৫অ. ।

**মৎস্যাক্ষিকা** । স্ত্রী । গণ্ডদূর্ব্বায়াম্ । বৈ. নিঘ. ।

**মৎস্যাক্ষী** । স্ত্রী । হিলমোচিকায়াং । হিঞ্চেশাক । হি মছেচ্ছী, মছরিয়া । মং জলব্রাহ্মী । র.মা. । বিকা । সোমলতাবিশেষে.। গুণাঃ—শীতলা রূক্ষা ব্রণঘ্নী চ । রা.নি.ব.৫ । "মৎস্যাক্ষী গ্রাহিণী শীতা কুষ্ঠপিত্তকফাস্রজিৎ । লঘুতিক্তা কষায়া চ স্বাদ্বী কটুবিপাকিনী ॥" ভা গু.ব. । কাকমাচ্যাং । রা.নি.ব.৪ । গণ্ডদূর্ব্বায়াং । রা.নি.ব.৮ ।

**মৎস্যী** । স্ত্রী । জটামাংস্যাং । বৈ নিঘ.১ম.বা ব্যা চি.শতাবরীতৈলে . স্ত্রীমৎস্যজাতৌ । ব্যাক. ।

**মৎস্যোদনম্** । ক্লী । মীনপক্কভক্তে । মাছের পোলাও । গুণা.—"মৎস্যোদন কফকরং ত্রিদোষকরণ তথা । শ্লেষ্মাধ্যকরং প্রোক্তং চতুর্ভেষজ্যসম্ভবং কেঃ ॥" বৈ নিঘ. । [মদ. । র.মা. ।

**মথঃ (ন.)** । পুং । অগ্নিমন্থবৃক্ষে । গণিরি ।

**মথিতম্** । ক্লী । বস্ত্রপূতনির্জ্জলদধি । অম. । ভা.ম । ১ভ.অ সা চি.গঙ্গাধরচূর্ণে । "চূর্ণং মথিতসমেতম্ ।" কেবল মথিতদধি । "তৎ কৈর লস্যু মথিতং মুনয়ো বদন্তি ।" প.প্র.৩খ. । গুণাঃ — শ্লেষ্মবাতঘ্ন । রা.নি ব.১৫ । কফপিত্তঘ্ন রোচন ধাতুপুষ্টিকরঞ্চ । রাজ.২প. । [হুকারি ।

**মথুরানাথঃ** । পুং । বৈদ্যামৃতলহরীনামগ্রন্থ-

**মদঃ** । পুং । মৃগনাভৌ । মৃগনাভি । রা.নি.ব. ১২ । See কস্তূরী । ব.দ.বা.ব্যা.চি.মহাদশমূলতিকমহাপ্রসারণীতৈলে । মত্ততায়াম্ । "মৃগকীটবৎ ধুস্তূরমদ্যাদিব মত্ততা ।" ভা.ম ১ভ.জ্ব.চি । "মূর্চ্ছাদয়ো মদক্ষয়া ।" মা.নি । মদ্যে । হৈ.চ.।

**मदकरः** । पु । धुस्तूरवृक्षे । स्त्री (रा) । धातकीवृक्षे । (री) सुरायाम् । वै निघ. ।

**मदकद्रुमः** । पु । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

**मदगन्धः** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । छातिमगाछ । रा.नि.व.१२ । स्त्री । अतसीक्षुपे । मशिनागाछ । प मु. । मद्ये । रा नि व.१४ ।

**मदगमनः** । पु । महिषे । वै.निघ ।

**मदघ्नी** । स्त्री । उपोदिकायाम् । पूँइगाछ । प.मु । नागदमन्याम् । रा नि व ५ ।

**मदद्रुः** । पु । माड इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे वृक्षे । रा.नि व ६ ।

**मदनः (क)** । पु,क्ली । (Randia dumetorum Syn. Posoqueria dumetorum or R. longispina) मुचुकुन्दवृक्षे । स्वनामख्यातफलोनगन्धवर्गीयवृक्षे । मयनागाछ । हिं मदनफल करहर । तै मनलकडिमिचेट्टु मण्ड चेट्टु, मङ्गचेट्टु, उम्मेत्तचेट्टु । वन्. पातर । ता. मडुककाय । मैंवा मैदल । पञ्जा मिण्ढकोल । म मेणफल । कं मेल । गुणाः —कटुतिक्तोष्ण कफवातव्रणघ्न शोफघ्न वामनश्च । रा.नि व.८ । एतत्फलं वामनम् अर्थात् अपक्वपित्तश्लेष्माणौ ऊर्द्ध्वं नयेत् । भ्रमरे । जटा. । अङ्कोलवृक्षे । आकोड गाछ । रा नि व ६ । वकुलवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । रा. नि व.१०।२२। भा.४ख.शाल्यादितैले । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । काके । मत्स्ये । कीपाशे । मानके । कुटजवृक्षे । रा नि.व २२ । कोशातक्याम् । सरलकाष्ठे । वै.निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । (क) दमनकवृक्षे । शोभा । रमा । च द.वा.व्या.चि. "मासी सुरामदन ।" धीरिणीवृक्षे । कपोते । वै.निघ । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । वसन्ते । मे. । माषे । ईच. । खदिरवृक्षे । श.च । [११ ।

**मदनकाकुरवः** । पुं । पारावते । रा.नि व.

**मदनकोद्रवः** । पु । क्षुद्रधान्यविशेषे । मदन धान । च.द.पाना वि । "मदनकोद्रवम्" ।

**मदनपाठकः** । पुं । कोकिले । रा.नि.व १९।

**मदनफलम्** । क्ली । मदनवृक्षफले । मयनाफल ।

**मदनमञ्जरी** । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै निघ ।

**मदनमृगः** । पु । कस्तूरीमृगे । वै निघ ।

**मदनमोदकः** । पु । वाजीकरणाधिकारे मोदक । पाठ —"त्रैलोक्यविजयापत्र सवीज घृतभर्ज्जितं । त्रिकटु त्रिफला कुष्ठ शटी सैन्धवधान्यकं । शृङ्गी तालीशपत्रञ्च कट्फलं नागकेशरं । यमानी चाजमोदा च यष्टीमधुकमेव च । मेथी जीरकयुग्मञ्च गृहीत्वा भर्ज्जितं कियत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव तदौषधं । तावत्येव सिता देया यावत्या याति बन्धनम् । घृतेन मधुना मिश्रं मोदकं परिकल्पयेत् । त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरेणाधिवासयेत् । स्थापयेद्घृतभाण्डे तु श्रीमन्मदनमोदकम् ॥" त्रिकटु त्रिफला, कुड़, शटी, सैन्धवलवण, धनिया, काँकड़ाशृङ्गी, तालीशपत्र, कट्फल नागेश्वर, यमानी, वनयमानी, यष्टिमधु, मेथि, जीरा, कृष्णजीरा, प्रत्येक चूर्ण समभाग । ईषद् भर्ज्जित सबीज सिद्धिचूर्ण ऐ समष्टचूर्ण समान । समस्तसमष्टि-समान चिनि । घृत ओ मधु तत दिबे याहाते मोदक बान्धा याय । अन्यो महामदनमोदक —त्रैलोक्यविजयापत्रं सवीजं घृतभर्ज्जितं । सम भिन्नातन्त्रे पश्चात् चूर्णयेदतिचिक्कणम् । शतावरीरजश्चैव विदारीकन्दजं रजः । वानरिबलयोश्चैव मूलवल्कलजं रजः । गोक्षुरक्षुरवीजाद्रजो वानरीवीजजं । एतदेकीकृतं यावत् तावन्मात्रा अज रज । तस्मात्तद्गुणं कार्यं त्रैलोक्यविजयारजः । स्वरसैः शतावर्या विदार्याः स्वरसैः तथा । पयसापि समं तस्मिन् गोमयेचूर्णमयम् । गोलयित्वा सितादेव शक्रचूर्णाच्चतुर्गुणाम् । पचेदवह्निना वैद्यो मन्दमन्देन वह्निना । तत पाकक्रम दृष्ट्वा श्रद्धा चैवामितं तिप । बुद्धावतारित दद्यान्मोदकार्थे भिषग्वरः । त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च सैन्धव सधनीयकं । जातीकोषफलञ्चैव वालकं जीरकद्वयं । शटी कुष्ठकञ्चैव मुस्ता मधुरिका मुरा । मांसी तालीशपत्रञ्च पत्रं वारिदमेव च । यमिपत्रं मिश्रा चैव तथैव शतपुष्पिका । चविका देवदारुश्च यमियष्टि अवङ्गकं । सरलः शैलजश्चैव सर्वमेतद्विचूर्णयेत् । अत्र यदुम्मं तु चूर्णं द्रव्यं तद्भागं द्वयं । भर्ज्जयित्वा तत चूर्णं शक्रचूर्णस्य पादिकं । सैन्धव स्वादुतायोग्यं देयं कटुकमेव च । तत. पुनर्मिलितं कृत्वा मोदकं परिकल्पयेत् । भूय-

লিয়াবই ঘূর্ণ ঘূর্ণ গুরবলি মদা। ধীটধীমী হক্তাদনান্ মিত্রাধানীমিহয়।" শতাবরীচূর্ণ, ভূমিকুষ্মাণ্ডচূর্ণ, গোক্ষুরের বৃণচূর্ণ, গোর ক্ষচাকুলিয়ার ছালচূর্ণ, গোক্ষুরবীজ চূর্ণ, কুলেখাড়ার বীজচূর্ণ, আলাকুশীবীজ চূর্ণ, প্রত্যেকে সমভাগ মিলিত ২ প.। ঘৃতভর্জ্জিত সবীজ সি দ্ধচূর্ণ ৮প. শর্করা ৩২ প. পাকার্থ—শতমূলীরস, ভূমিকুষ্মাণ্ডরস এবং দুগ্ধ প্রত্যেকে ৮প (মত স্থলে দুগ্ধ ১৬প) একত্র গুলিয়া পাক করিবে। পাকসিদ্ধ হইলে নামাইয়া, তাহাতে ঘৃতভর্জিত চূর্ণ ২ প. প্রক্ষেপার্থ ত্রিকটু গুড়ত্বক্ তেজপত্র এলাইচ, সৈন্ধব. ধনিয়া. জায়ফল, জয়িত্রী, বালা জীরা, কৃষ্ণজীরা, শটী, কুন্দুরখোটী, মুতা, মউরী, মুগানী, ভটামাংসী, তালীশপত্র, তেজপত্র, পচাপাতা, গেঁঠেলা, হরীতকী, শুলুফা, চই, দেবদারু, প্রিয়ঙ্গু, লবঙ্গ, সরল কাষ্ঠ, শৈলজ। ইহাদের মধ্যে যে যে দ্রব্য ভর্জনোচিত, গন্ধবৃদ্ধির জন্য তাহা ভাজিয়া চূর্ণ করিবে। এই সকল দ্রব্য চূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ মিলিয়া ২ প. সৈন্ধব ও ত্রিকটুচূর্ণ যে পরিমাণে দিলে স্বাদু হয়, সেই পরিমাণ বিবেচনা করিয়া দিতে হইবে। মোদক প্রস্তুত হইলে সেই মোদক ত্রিকটু ও ত্রিজাতকচূর্ণে আলোড়িত করিয়া ভাণ্ডে তুলিয়া রাখিবে। বৃহ.র। [वै.निघ।

**मदनमोदनी** । स्त्री । गणिकारिकायाम् ।

**मदनरिपुः** । पुं । मदनफले । वै.निघ. ।

**मदनशलाका** । स्त्री । सारिकायाम् । कामोन्मादकौषधे । त्रिका । कोकिलायां । श.र. ।

**मदनसारिका** । स्त्री । सारिकायाम् । शालिक পাখী । जटा । [याम् । हे.च. ।

**मदना** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । धातक्याम् । सुरा

**मदनाङ्कुशः** । पु । शिश्ने । त्रिका. । नखे । वै.निघ । [प.सु. ।

**मदनाग्रजः** । पु । कोद्रवधान्ये । কদোধান ।

**मदनायुधम्** । क्ली । योनौ । श.च । कामवृक्षिकायां । रा.नि व.४ ।

**मदनालयः** । पु। स्त्रीयोनौ पद्मे । वै.निघ ।

**मदनाह्वः** । पु । मदनवृक्षे । रा.नि.व ८ । स्त्री ह्वा । यष्टीटवृक्षे । वै.निघ. ।

**मदनी** । स्त्री । मल्लिकायां । মেতি । प.मु. । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । रा.नि व.१२ । मद्ये । रा.नि व १४ । धातकीवृक्षे । अतिमुक्तके । रा.नि.व. १० ।

**मदनीयहेतुः** । पु । धातकीवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । धा म १५ष प्रियङ्ग्वादिव. । "पुन्नागश्रीन मदनीयहेतु ।"

**मदनीया** । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । वै निघ. ।

**मदनेच्छाफलः** । पु । आम्रवृक्षे । रा.नि.व. ११ ।

**मदभञ्जिनी** । स्त्री । शतमूल्याम् । श.च. ।

**मदमत्तः** । पु । महाकरञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

**मदमादिनी** । स्त्री । कोङ्कणदेशे गणिकारी नामप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० ।

**मदयन्तिका (न्ती)** । स्त्री । नवमल्लिकायां । কাঠমল্লিকা । र मा । त्रिपुरमल्लिकायां । प मु. भैष चुद्रगो चि महानीलतैले । च.द.र.पि.चि । श चि २अ।

**मदयित्नु** । क्ली । मद्ये । मे. ।

**मदरोगः** । पु । मदात्ययरोगे । रा.नि व.२०।

**मदव्याधिः** । पु । पानात्ययरोगे । रा.नि व. २० । [ও]

**मदशाकः** । पु । उपोदिकायाम् । रा नि व.

**मदशौण्डः** । पु । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. ।

**मदसारः** । पु । तूलवृक्षे । रा नि.व ८ ।

**मदस्थानम्** । क्ली । सुरापानस्थाने । त्रिका ।

**मदहस्तिनिकः (नी)** । महाकरञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा नि.व ८ ।

**मदहेतुः** । पु । धातकीवृक्षे । वैद्यकं ।

**मदा** । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै निघ भ.सा चि षष्ठीचूर्णे, कुटजचूर्णे । ग्रहणी.चि.पाठादिचूर्णे । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । चि क्र.क.मदर.चि ।

**मदाढ्यः** । पुं । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । रा.

नि व.१ । आमरुचे । रा नि व ११ । स्त्री । लोहि-तभिण्टाम् । वकुर्वांटी । श च. ।

**मदातङ्क. (त्यय)** । पुं । पानात्ययरोगे । तस्य निदानादिक यथा—"ये विषस्य गुणा प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिता । तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्यय । किन्तु मद्य स्वभावेन यथैवान्न तथा स्मृतम् । अयुक्तियुक्त रोगाय युक्तियुक्त यथामृतम् । प्राणा प्राणभृतामन्न तदयुक्त्या निहन्त्यसून् । विष प्राणहर तच्च युक्तियुक्त रसायनम् । विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलं । प्रहृष्टो य पिबेन्मद्य तस्य स्यादमृतोपमम् । स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेविता । भवेदायु प्रकर्षाय बलायोपचयाय च । काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च । विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणा ॥ बुद्धिस्मृतिप्रीतिकर सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च । सपाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्य प्रथमो मदो हि ॥ अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्ट सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्त । आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्त पुरुषो मदेन ॥ गच्छेदगम्यांश्च गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसञ्ज्ञ । ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्र ॥ चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रिय । कार्याकार्यविभागज्ञ मृतादप्यपरो मत । को मद तादृश गच्छेदुन्मादमिव चापरम् । बहुदोषमिवामूढ कान्तारं स्ववश सती ॥ निर्भक्तमेकान्तत एव मद्य निषेव्यमाण मनुजेन नित्य । आपादयेत् कष्टतमान् विकारान् आपादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि । अत्यम्लभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथा बलेन । उष्णाभितप्तेन च सेव्यमान करोति मद्य विविधान् विकारान् । पानात्यय परमद पानाजीर्णमथापि वा । पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । हिक्काश्वासशिर कम्पपार्श्वशूलप्रजागरे । विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्राय मदात्ययम् । तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातिसारविभ्रमे । विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्राय मदात्ययम् । वर्दीरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवै । विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्राय मदात्ययम् । ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्यय ॥" भा.नि. । तत्र सन्निपातजमदात्ययो दशभेद । यथा—"उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा हिम । उत्कर्षेण यदा द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयक । एको मध्येन दोष स्यात् द्वावल्पेन तृतीयक । उत्कर्षेणैक एव स्यात् अल्पेन द्वौ चतुर्थक । उत्कर्षेण यदा द्वौ तु अल्पेनैकश्च पञ्चम । एकोऽल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठक । उत्कर्षेण समस्ता स्युरेव भवति सप्तम । मध्येन सर्व्वेऽपि यदा तदा भवति चाष्टम । अल्पेन सर्व्वेऽपि यदा तदा तु नवम स्मृत । अल्पेनैकस्तथान्यौ मध्येनैका इति स्फुटा । सन्निपातस्य मुनिना दश भेदा प्रकीर्त्तिता ॥" वा. चि ७भ. । [गजे । विश्व. ।

**मदारः** । पु । शूकरे । मृगनाभौ । वै निघ ।

**मदार्भदः** । पु । फलिकमत्स्ये, राजग्रीवमत्स्य । फनूई माछ । त्रिका ।

**मदालापी (इन्)** । पु । कोकिले । श मा ।

**मदाढ्यः** । पु । कस्तूर्यां । मृगनाभि । त्रिका. ।

**मदिरः** । पु । रक्तखदिरे । श च. । मत्तखञ्जने । श र. ।

**मदिरा** । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा नि व १४ । गुणा —"हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्च्चोविबद्धारुचौ । वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ।" च सू २७अ । See मद्यम् ।

**मदिरासख. (खः)** । पु । आम्रवृक्षे । जटा. ।

**मदिष्ठा** । स्त्री । मद्ये । हे.च ।

**मदोत्कटः** । पु । मत्तगजे । कपोते । वै.निघ ।

**मदोत्कटा** । स्त्री । मद्ये । रा नि.व.१४ । माषपर्ण्याम् । वै.निघ. । अतसीक्षुपे । ठिल गाछ । रा.नि.व १६ । इक्ष्वां । ब्याकुड़ । मद. ।

**मदोद्रेकः** । पु । महानिम्ब । घोड़ा निम । रा नि ५८ ।

**मद्गुः** । पुं । जलकाकौ । पानकौड़ी । च सू २७अ । प्लवजातीयपक्षिविशेषे, गव्यरहे । माड्-ड'ड' । गुणा —वातघ्न स्निग्ध कृष्णतम इत्यल्पपित्तहर हिमश्च । राज ३४ ।

**मद्गुरशूयिका:** । पु । इक्षुकण्टे, पञ्चशरे । सु सू ४६अ. ।

**मद्गुरः (क.)** । पु । मत्स्यभेदे । मागुर माछ । तन्मांसगुणाः —मधुरं स्निग्धं सग्राहि गन्न कर गुरु च । राज. । शर । [शर ।

**मद्गुरसी** । स्त्री । शृङ्गीमत्स्ये । शिङ्गी माछ ।

**मद्यम्** । क्ली । तरलमादकद्रव्यविशेषे । मद । हिं दारु । मद्यसामान्यगुणाः – मधुराम्लं कफघ्नं लघु बलकरं कान्तिकरञ्च । मद्य त्रिविधं गौडी माध्वी पैष्टी चेति, तानि अम्लमद्यानि । अन्यच्च सौगन्धिकादिद्रव्यान्तरयोगेन विविधं भवति । अन्ये तु तेषां द्वादश भेदानाहुः । तानि सर्व्वाणि गौड्यादिष्वेवान्तर्भवन्तीति न पृथगुक्तम् । रा नि व १४ । विशेषा स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः । "गौडी माध्वी तथा पैष्टी निर्य्यासा कथितापरा । इति चातुर्विधा ज्ञेया सुराख्यासा प्रभेदका । भेदेन द्वादश प्रोक्ता सुरा सौवीरका रसे । शीधुर्गौडी च स इक्षुणो गुडेन प्रभवास्तथ । माध्वीकं माधुकं माध्वं मधुना संयुता सुरा । पैष्टीष्वरिष्टजातन्तु तण्डुलप्रभवास्तथ । मृद्वीकारससम्भूतः तालमाडसमुद्भवा । निर्य्यासा सा तु विज्ञेया तासां वच्मि गुणागुणान् ॥" अत्रि २९ अ. । नवं मद्यं अजातरसप्रसादमनतिक्रान्तसंवत्सरं सत्त्वविकारजनकं वातादिजनकञ्च । 'द्विजस्त्रीभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ।' रा नि व १४ । 'नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।" इति नवं मद्यम् । "चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ।" इति पुराणम् । 'तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः । सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वह्निना । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम् । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात् ।" चतुरशीतिरिति चरकः । तदीमयो नव, धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयः शर्करा चेति । ताभ्यश्चतुरशीतिविधा हितकरा आसवा जायन्ते, यथा—फलजाः षड्विंशतिः, मूलजा एकादश, सारजा विंशतिः, पुष्पजा दश, काण्डजाश्चत्वारः, त्वग्जाश्चत्वारः, शर्कराजातश्चैकः, धान्यजाश्च षट् । इति । च सू २५ अ. । तत्साधने क्वाथादिदानविचारः —"आसवादिषु साध्येषु द्वात्रिंशद्गुणसम्मतम् । खदिरादेः प्रतिपलं जलमाहुश्चिकित्सकाः । चत्वारिंशत्कृत्वा गुडं क्वाथसमं क्षिपेत् । मधुराणां गुडं दद्यात् कफघ्नाभिरतोऽन्यथा ॥' इति । "क्वाथ्यद्रव्यस्य वा तुल्यादुदकं स्वल्पमेव च । सम्यक्पाको न हुयन्ति हीनवीर्य्यन्तु केवलम् ॥ क्वाथ्यद्रव्यं घटसमं अर्द्धं दशघटं क्षिपेत् । निष्क्वाथ्य पादशेषन्तु गुडं सार्द्धं घटं न्यसेत् । विस्रष्य सन्धितं यत्र तदासवमितीरितम् ।" वृद्धसुश्रुत. । "विना क्वाथेन सन्धानमासव प्रोच्यते किल । गुडं क्वाथौषधसमं कल्कं चापि चतुर्गुणम् ॥ आसवारिष्टमद्येषु द्राक्षापथ्यं दशांशकम् । क्षौद्रञ्च गुडपादेन प्रयोक्तव्यं भिषक्तमैः । अरिष्टेषु च सर्व्वेषु द्रोणे पलशतं गुडम् । चिरस्थायिष्वरिष्टेषु द्विगुणं गुडमावपेत् ॥ अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवे द्रोणे गुडात्तुला । क्षौद्रं क्षिपेद्गुडस्यार्द्धं प्रक्षेपन्तु दशांशिकः । तद्विदेषु च द्रष्टव्या मद्यकर्त्तव्यता बुधैः । आसवारिष्टयोर्येन न गुणो लभ्यते तदा । एकाहन्निम्नतां कृत्वा दापयेद्गुणवृद्धये ॥" इति गौपुरः । "यथा यथा जलस्यान्तं विरसं पललं भवेत् । तथा तथा गुडं देयं ह्यधिकं सम्प्रदायतः ॥ यथा तथा भवेदत्र आवी बहुतरं शुभं । अनुक्ते दशमूलादौ वब्बूलबदरादिकम् ॥ आवपार्थं प्रदातव्यं नासवादौ कदाचन । अनुक्तेऽपि च प्रस्थार्द्धं धातकीकुसुमं क्षिपेत् । आवपार्थेषु सर्व्वेषं मधुकुष्ठविवर्ज्जितं । कुर्य्यन्न शिरसः पीडां छर्द्दिं पुष्परसाद्भवेत् ॥ अरिष्टासवयोर्मात्रा प्रोक्तमाकुडवान्विता । यथा यथा शुतं मद्यं मात्रा चाल्पा तथा तथा ॥' भद्रशौनकः । [चि । वै निघ ।

**मद्यगन्धः** । पु । बकुलवृक्षे । स्त्री । कदम्बे ।

**मद्यदोहदः** । पु । बकुलवृक्षे । वै निघ ।

**मद्यद्रुमः** । पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे माड़वृक्षे । रा नि. व ९ ।

**मद्यनित्यः** । त्रि । नित्य मद्यपानशीले । च ।

**मद्यपङ्कः** । पु । मेदके । मदेर. (मेथी) । हे. च ।

**मद्यपाशनम्** । क्ली । पिपासाजनकद्रव्ये । वै निघ । पानकचकभक्ष्यद्रव्ये । चाट् । हे च. ।

**मद्यपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा. नि व ६ ।

**मद्यमण्डः** । पु । मद्यफेने, सुरामण्डे । मदेर (मेथी) । अम ।

**मद्ययोनि** । स्त्री । सर्ज्जवृक्षे । शालगाछ । वै निघ । [गाछ । र मा. ।

**मद्यवासिनी** । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइफुल

**मद्यवीजम्** । क्ली । बहुद्रव्यकृतसुरावीजे । वाकर इति लोके । हे च ।

**मद्यस्रेहम्** । क्ली । द्राक्षासुरायाम् । वै निघ ।

**मद्यसन्धानम्** । क्ली । सुरानिष्काशनार्थं फलवस्त्राङ्गारादीनां सुचिरसंस्थापने । हे च ।

**मद्यहेतु** । पु । धातकीवृक्षे वै निघ ।

**मद्यामोद** । पु । वकुलवृक्षे । रा नि व १० ।

**मद्योत्तमम्** । क्ली । माध्वीसुरायां । वै निघ ।

**मधु** । क्ली । (Mel) Honey पुष्परसे । मधु । गउ । प सु । हि ता सहद मध । ते तेल । गुणा —मधुर कषायानुरस रुक्ष शीतमग्निदीपन वर्ण्य वल्य लघु सुकुमार लेखन हृद्य सन्धान शोधन रोपण वाजीकरण संग्राहि चक्षुःप्रसादन सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासकासातिसारच्छर्दितृष्णाक्रिमिविषप्रशमन ह्लादि त्रिदोषघ्न च । तत्तु लघुत्वात् कफघ्न पैच्छिल्यान्माधुर्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । सु सू ४५अ । अष्टविधा मधुजाति तद्यथा—माक्षिक भ्रामर क्षौद्र पौत्तिक छात्रकम् आर्घ्य औद्दालक दालक चेति । रा नि व १४ । एषा विशेषा पर्य्यायेषु द्रष्टव्या । तच्च नव पुरातनञ्चेति द्विधा । तयोर्नवं मधु स्थौल्यकर नातिश्लेष्मलम् पुराणञ्च तत् स्थौल्यघ्न ग्राहि च । पक्व तत् त्रिदोषघ्न विविधरोगजाड्यजिह्वारोगघ्न बलदं वह्निधैर्य्यवर्द्धन वीर्य्यवर्द्धनञ्च । आम तत् आमगुल्मवातरोगपित्तदाहनाशन वातजननं शोषजनन श्लेष्मद्रावरायस भवति । तथा मधु सन्धानव्रणरोपणादिषु साधारणेन हितम् । अपिच आम मधु उष्णद्रव्यैः सह उष्णकाले वा स्वयमुष्णं बहुकालस्थित विषवत् तापजनक भवति । यन्मधु कीटादियुतमक्ष पर्य्युषित तदप्य त्याज्यम् । यत्तु सद्योपात्त तद्रसायनयोगयोग्य निर्दोषञ्च । रा नि व १४ । मद्ये मधुयष्ट्यां । यष्टिमधु । रा नि व २१ । च सू ४ अ । वै निघ सुदर्शनचूर्णे । जले । दुग्धे । विश्व । मिष्टरसे । श र ।

**मधु** । पु । मधुकवृक्षे मउल गाछ । वसन्तकाले । चैत्रमासे । मे । अशोकवृक्षे । हे च । । यष्टिमधुनि । रा नि व ६ । स्त्री । जीवन्तीवृक्ष । अम ।

**मधुकम्** । क्ली । यष्टिमधुनि । तच्च द्विविध स्थलजानूपभेदेन वमनादिप्रतिकर्म्मविशेषेण च । च सू. २ अ । वल्लीयष्टिमधुके । रा नि व ६ । च सू ४ अ । वै निघ ज्व चि महालाक्षादितैले । वा सू १५ अ शोधनव अञ्जनादिव, अम्बष्ठादिव न्यग्रोधादिव । चद पि ज्व चि त्रायमाणादिव सा ज्व चि सुस्तादिगणे । च सू ४ अ सन्धानीये कण्ठ्यगणे । वै निघ ज्व चि चन्दनवलातैले । यशदे । त्रपु । हे च । पु । मधुकवृक्षे । मउल गाछ । र मा सु सू ३८ अ न्यग्रोधादौ । जीवके । रा नि व ५ । पक्षिविशेषे । यष्टिमधुवृक्षे । विश्व । [निघ ।

**मधुकच्छदा** । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै

**मधुकण्ठ** । पु । कोकिल चिका ।

**मधुकन्द** । पु । आलुकभेदे । वै निघ ।

**मधुकर** । पु । मधुरजम्बीरे । अपामार्गे । वै निघ । भृङ्गराजवृक्षे । श मा । भ्रमरे । अम ।

**मधुकरप्रिय** । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व ११ ।

**मधुकर्कटिका (टी)** । स्त्री । (Citrus acida) मधुरबीजपूरवृक्ष । मिठलेबू । हि मधुकाकडी मउफुटी । गुणा — शीतला रक्तपित्तहरा गुरुश्च तन्मूल विसूचिकाघ्न कर्णशोषघ्नञ्च । मद. व ६ । "मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरु । रक्तपित्तक्षयश्वासकास हृल्लासभ्रमापहा ॥" भा पू १ भ आम व । मधुखर्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ ।

**मधुकसार** । पु । गडपुष्पवृक्षसारे । मउलेर आठी । वै निघं सुप्तनेवज्व चि.।

**मधु(धू)कसुरा** । स्त्री । मधुकमद्ये । मउयेर मद । गुणा —"वातपित्तकरं रुक्षं कषाय विशद गुरु । ईषच्च भेदन ग्राहि मूत्रकृच्छ्रशिरोऽर्त्तिनुत ॥" भवि १८ अ ।

**मधुका** । स्त्री । यष्टिमधुनि । प सु । लताभेदे । गुडूच्याम् । मे । मधुरनिम्बवृक्षे । वै निघ । क्षुद्रकटुक्याम् । हे च. ।

**मधुकादि** । पु । विषमज्वरे कषायभेदे । "मधुकं चन्दन मुस्त धात्री धान्यमुशीरक । छिन्नोद्भव

पटोलिघ क्वाथ. समधुशर्करं । ज्वरमष्टविधं हन्ति ...॥" भैष.ज्व चि. ।

**मधुकादिघृतम्** । क्ली । काशाधिकारे घृतम् । गव्यघृत ४ श. । क्वाथार्थे —यष्टिमधु ८ प. द्राक्षा १६ प. । पाकार्थे– जल १६ श. शे. श. । कल्कार्थे –पिप्पली ८ प. । पाकसिद्धौ अवतार्य्य शीते मधुन शर्करायाश्च प्र. ८ प. प्रक्षेप्यम् । घृत ४श । क्वाथार्थ—यष्टिमधु ৮প. দ্রাক্ষা ১৬ প.। পাকার্থ—জল ১৬ শ শে. ৪ শ । কল্কার্থ—পিপুল ৮ প । পাক হইলে মধু ৮ প শর্করা ৮ প. প্রক্ষেপ দিবে। [निघ ।

**मधुकाश्रयः** । पु । मधूच्छिष्टे । मम । वै

**मधुकाष्ठ.** । पु । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै निघ ।

**मधुकुक्कुटिका (टी)** । स्त्री । मातुलुङ्गवृक्षे, जम्बीरभेदे । महर इति भाषा । गुणा —"मधुकुक्कुटिका शीता श्रमलास्यप्रसादनी । कृष्या श्वा दुर्जरः स्निग्धा वातपित्तविनाशिनी ।" राज ३प.।

**मधुकृत्** । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । हे.च. ।

**मधुकेशट'** । पु । भ्रमरे । त्रिका. ।

**मधुकोदकम्** । क्ली । यष्टिमधुकसिद्धजले । कद व्रणादरम् । सि यो व्र.चि. ।

**मधुकोषः** । पु । चौद्रपटले । মৌচাক । श. च. । कागसुक्तौ । श कल्पद्रुम ।

**मधुक्रमः** । पु । मध्वाशये । মৌচাক । श.च ।

**मधुक्रीडा** । स्त्री । घृततैलभर्ज्जिते समधुपिष्टकभेदे । भा. कृत. पुष्टिकारी. च. । च. म. ९७अ. ।

**मधुखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री)** । स्त्री । मिष्टफलखर्जूरीवृक्षे । মিষ্টে খেজুরগাছ । म मिष्टसेन्धी । क सीहरबिलु । गुणा —मधुरा श्वधा शीतलासन्तापपित्तघ्नी क्रमिजननी वीर्य्यवर्द्धनी च । रा नि व.११ ।

**मधुगन्धः** । पु । वकुलवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । वै. निघ ।

**मधुगन्धप्रसूनकः** । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै निघ ।

**मधुगायनः** । पु । कोकिले । रा नि व.१९।

**मधुगुञ्जनः** । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । श.मा. ।

**मधुघातकः** । पु । पक्षिविशेषे । वै निघ ।

**मधुघोषः** । पु । कोकिले । श मा. ।

**मधुच्छदा** । स्त्री । मयूरशिखायाम् । भा ।

**मधुजः** । पु, क्ली । मधूच्छिष्टे । रा.नि.व १४।

**मधुजम्बीरः** । पु । (Citrus limetta) Sweet lime of India मधुरजम्बीरवृक्षे । মিষ্টি লেবুগাছ । हिं मिठानिम्बु । रा नि व.११ ।

**मधुजम्भः** । पु । मधुरजम्बीरे । रा.नि व ११।

**मधुजा** । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा नि.व १४। सितायां । চিনি । त्रिका. ।

**मधुजीरकः** । पु।(Pimpinella anisum.) Common anise जीरकभेदे । মিঠাজীরা । हि सौंफ । तें पेद्दजिलकर । ता. सोम्बु । वम्. आनिसून् । पुलकालरम् ।

**मधुजीवन.** । पु । बिभीतकवृक्षे । वै निघ. ।

**मधुतालः** । पु । शीतालवृक्षे । रा नि व ८। नकुल १०म । [व.१४ । त्रिका. ।

**मधुतृणः** । पु, क्ली । इक्षौ । पत्तु । रा नि.

**मधुतैलवस्तिः** । पु । निरूहवस्तिभेदे । यथा —"एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् । शत पुष्पापलार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् । मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दोषविवर्जितः । मेदोगुल्मक्रिमिप्लीहमलोदावर्त्तनाशन । बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहण ।" भा. ।

**मधुत्रयम्** । क्ली । मधुरत्रये, घृतमधुशर्करासु। रा नि व.२२ । भा म ४म कुष्ठ.चि. ।

**मधुदला** । स्त्री । मूर्व्वायां । মূর্ব্বা। रा.नि व ३।

**मधुदूतः** । पुं । आम्रवृक्षे । भा. । कोकिले । वै. निघ. ।

**मधुदूती** । स्त्री । पाटलवृक्षे । भा. ।

**मधुद्रः** । पु । भ्रमरे । त्रिका. ।

**मधुद्रवः** । पु । मधुशिग्रौ रक्तशिग्रुवृक्षे । রাঙ্গা সজিনা গাছ । श च. । भा.नि ह्व ।

**मधुद्रुमः** । पु । मधूकवृक्षे । মউল গাছ

पुष्पवृक्ष । र.मा. । आम्रातकवृचे अम्बष्ठायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.१०।

**मधुधातुः** । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रूप्यमाक्षिके।

**मधुधूलिः** । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । थाँड़ । हे.च. ।

**मधुनालिकेरकः** । पुं । नारिकेलवृक्षवि शेषे। एरनारिकेर इति कोङ्कणे प्रसिद्ध. । बम् मीहानारल । वामननारिकेल । फलगुणा:— मधुरं शीतलं तृष्णादाहपित्तघ्नं बलपुष्टिकरं का न्तिजनकं वीर्य्यवर्द्धनं रुच्यञ्च । दुर्जरं क्रमिकर स्निग्धं वातातिसारश्रमशमनम् अग्निदीप्तिनाशनम् आमदोषप्रकोपजनकञ्च । रा.नि.व.११ ।

**मधुनिष्पावः** । पुं. मुकुटशिम्ब्या । मुकुटम् शीम । प.मु । गुणाः—रुच्यः मधुरः ईषत्कषाय शीतलः वातली बल्य. आध्मानकर. गुरुः पुष्टि करश्च । रा नि व.१६ ।

**मधुनी** । स्त्री । क्षुपविशेषे । माकड चाउलि, माकड हाता । र.मा.ऋषि: स्थान २ख. ।

**मधुपञ्जरः** । पुं । वकुलवृचे । प.मु ।

**मधुपर्णिका** । स्त्री । गाम्भारीवृचे । भा.म ४ भ.गर्भ.चि. । नीलीवृचे । भा. । सुदर्शनायाम् । पद्म गुलञ्च । गुडूच्या । रा.नि.व.३ । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया । वराहक्रान्तायाम् । बराक्रान्ता । श.च. ।

**मधुपर्णी** । स्त्री । विकङ्कतक्षुपे । बइचिगाछ । र.मा. । गुडूच्यां । र.मा. । रा.नि.व.३ । च.सू.४ अ. । भा.जीवकादिमिश्रके, अ.पि.च. । वराह क्रान्तायां । बराक्रान्ता । च.द.शूल.चि. रामम सूरे । गाम्भारीवृचे । रा.नि.व.९ । यष्टिमधुनि । भा.मे.४भ.कर्णरो.चि,त्रिफलाद्यघृते । मधुरबीज पूरके । मिठे लेबू । रा.नि.व.११ । नीलीवृचे । मे. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

**मधुपाका** । स्त्री । षड्भुजायां, खर्मूजा इति ख्यातायां फलशाकलतायाम् । रा.नि व.७ ।

**मधुपालिका** । स्त्री । गाम्भारीवृचे । श.मा. ।

**मधुपीलुः** । पुं । महापीलुवृचे । आकरोट । रा.नि.व.११ ।

**मधुपुष्पः** । पुं । मधूकवृचे । मउलगाछ । हि मडुया । र.मा । रा.नि.व.२३ । अशोकवृचे । रा. नि.व.१० । शिरीषवृचे । रा.नि व.९।२३ । वकुल वृचे । रा.नि.व.१० । दन्तिवृचे । रा.नि.व.२३ ।

**मधुपुष्पा** । स्त्री । दन्तिवृचे । रा नि.व.६. धा तकीवृचे । वै.निघ । नागदन्तिवृचे । रा.नि व.५।

**मधुपुष्पी** । स्त्री । अग्राकपुष्पां । चोरहुली । दन्तिवृचे । पुत्रजीववृचे । वै.निघ. ।

**मधुप्रियः** । पुं । भूमिजम्बूवृचे । जटा. ।

**मधुफलः** । पुं । मधुनारिकेलवृचे । रा.नि.व. ११ । विकङ्कतक्षुपे । श.च । राजादनीवृचे । थी- र्णी । रा.नि व.११ । मधुखर्जूरीवृचे । वै निघ. ।

**मधुफला** । स्त्री । मधुपाकायाम् । खर्बूजा । मातुलुङ्गवृचे । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. । वा. सू १२अ. । [नि.व ११ ।

**मधुफलिका** । स्त्री । मधुखर्जूरिकायां । रा.

**मधुबहुला** । स्त्री । वासन्तीलतायाम् । वासन्ती गाछ । रा.नि.व.१० । यूथयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

**मधुबिम्बी** । स्त्री । कुन्दरुलतायाम् । कुँदरु- की । वै निघ. ।

**मधुबीजः** । पुं । दाडिमवृचे । वै निघ. ।

**मधुभवा** । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै निघ ।

**मधुमज्जा** । पुं । अचोटवृचे । आखरोट गाछ । रा नि.व.११ ।

**मधुमती** । स्त्री । गाम्भारीवृचे । मूर्व्वायां । रा नि.व.३।९ । काश्मीरदेशीयनद्यां । तज्जलगुणाः —अग्निदीपनं तथा- चन्द्रभागाजलसदृशगुणम् । रा नि.व १४ । [रा.नि.व.९ ।

**मधुमत्तः (त्ता)** । पुं, स्त्री । महाकरञ्जवृचे।

**मधुमल्ली** । स्त्री । मालतीलतायाम् । श.मा. ।

**मधुमस्तकम्** । क्ली । पिष्टान्नविशेषे । लक्षणं —"समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्वा पचेत् घृते । मधुमस्तकमुद्दिष्ट तद्धयं गुरु दुर्जरम् ।" राज.२ प. । चि । मधुना रूपलिप्ते । भा.म.४भ. ।

**मधुमक्षिका** । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । मौ- माछि । अम. ।

**मधुमाधवकः** । पुं । पलाशवृचे । वै निघ. ।

**मधुमाध्वीकम्** । क्ली । मधूकपुष्पमद्ये । वै निघ । मद्ये । चटीम ।

**मधुमानी** । स्त्री । मधन चटपटिषु । स्त्रियो श्वास चि वामाक्षभाले । "पिप्पलीकुड़वचैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।" [क्रम ।

**मधुमालती** । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । वैद

**मधुमाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । भा. ।

**मधुमूलम्** । क्ली । रक्तालुके । মৌ আলু । श च ।

**मधुमेहः** । पु । प्रमेहरोगविशेषे । मधुमेह । निदानादि "सर्व्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिण । मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि। गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्र समश्नतां । नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च । त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्व्वतां । श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्चातिप्रवर्द्धते । तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा वस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेह प्रवर्त्तते ।' च सू १७ । [यष्टिमधुनि । वै निघ ।

**मधुयष्टि** । स्त्री । रत्नौ । श च । मधूकवृक्षे ।

**मधुयष्टिका (यष्टी)** । स्त्री । यष्टिमधुनि । प सु । चि क क सोमरो चि । मधूकवृक्षे । रत्नौ । वै निघ । [घ ।

**मधुयोनि** । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै नि

**मधुरम** । क्ली । वङ्गे । रा नि व १३ । मधुकायां । मउँवो । (शीतकषायपाने) । वल्लीयष्टिमधुनि । रा नि व ६ । सिकथके । म न । रा नि व १३ । विषे । त्रिका । ·

**मधुर** । पु । षड्रसान्यतमे रसे । মিষ্টরস । स च भूम्यम्बुगुणभूयिष्ठ परितोषाह्लादाभिमुखाव लेपजनक रसरक्तमांसमेदोऽस्थिवर्द्धनश्च । "य परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेप जनयति स मधुर , स च स्निग्धगुरु शीतधातुवर्द्धनायुर्बलवर्णकृमिकृत् कण्ठ्य सन्धानकृ च । तद्विपाक मधुर । तद्विपाकगुणश्च श्लेष्मकृत् वातपित्तहरश्च ।" सु सू ४२श्च । केशवर्द्धक , च तिसेवनात् प्रमेहजडतादिकञ्च करोति । रा नि व २० । रक्तमिषौ । रा नि व ७ । मल्लरत्नौ । रा.नि व ८ यवासवृक्षे । रा.नि व ११। रक्तेक्षौ । गुडे । रा नि व १४ आम्रवृक्षे । वातामवृक्षे । काकोल्याम् । वै निघ २भ ज्व चि. । श्वेतनिपावे । वत्रवटी । राजमाषे । नटेश्वे । रा नि व १६ । जीवके । मेदायाम् । रा नि व २१ । वन्यवदरे । मधूकवृक्षे । वै निघ । काकोल्यादिगणे । च.द. स्व भे चि । त्रि । मधुररसयुक्ते ।

**मधुरकः** । पुं । जीवकवृक्षे । श्रम ।

**मधुरकण्टक. (का)** । पु, स्त्री । मत्स्यविशेषे । श र । [লেবু । रा नि.व ११ ।

**मधुरकर्कटी** । स्त्री । मधुरवीजपूरे । মিষ্ট

**मधुरकुष्माण्डम्** । क्ली । कुष्माण्डे । ছাঁচি কুমড়া । हि मिठाकद्दु । संग्रह ।

**मधुरखर्ज्जूरी** । स्त्री । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ ।

**मधुरगण** । पु । काकोल्यादिदशद्रव्येषु । See काकोल्यादिगण । च द मि यो स्व मे, भ चि चि तृष्णा चि । "शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरै सह । सु चि ३म ।

**मधुरजम्बीर** । पु । जम्बीरविशेषे । মিঠা জামীর । मं साखरनिम्बु क किचिले । गुणा —मधुर शीतल कफपित्तघ्न शोफघ्न , तर्पण वृष्य श्रमघ्न पुष्टिकारकश्च । रा नि व ११ ।

**मधुरजम्भल** । पु । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा नि व ११ ।

**मधुरजीवकादिः** । पु । जीवन्तीमधूकयुक्तजीवकादिगणे । "जीव्यामधूकयुतया मधुराख्योऽय योगो महानिह विराजति जीवकादि ।" रा नि व २२ । See जीवकादि ।

**मधुरजीवनीय** । पु । जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मधुकं सह जीवन्ती चेति द्रव्यगणे । च ।

**मधुरज्वरः** । पु । मन्थरापरनामकज्वरविशेषे । लक्षणं यथा— ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु जिह्वा च शुष्यति । ग्रीवायां परिदृश्यन्त स्फोटका सर्षपोपमा । इत्याशमान् स्वेदरोधात् मधुरो जायते नृणाम् । ' वै निघ. ।

**मधुरत्वक् (च:)** । पुं । धवाहचे । धाओया गाछ । रा नि व.८ ।

**मधुरत्रयम्** । क्ली । समभागघृतमधुशर्करासु । "सितामाचिकसर्पींषि मिलितानि यदा तदा । मधुरत्रयम् ....।" रा.नि.व.२२ ।

**मधुरत्रिफला** । स्त्री । समभागद्राक्षागाम्भारीखर्ज्जूरेषु । किस्मिस्, गामारफल, खेजुर सम। न । श्रम. । "द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरीफलानि मिलितानि तु । मधुरा त्रिफला ज्ञेया ।" रा नि.व. २२ ।

**मधुरफल:** । पुं । राजबदरहचे । नारकुले कुलेर गाछ । रा.नि.व.११ । तरम्बुजे । वै.निघ. ।

**मधुरफला** । स्त्री । मधुरवीजपूरकहचे । मिठा लेबू । रा.नि.व ११ । चिर्भटिकायां । वै.निघ. ।

**मधुरबिम्बी** । स्त्री । कुन्दुरुलतायाम् । कुन्दूरुकी । वै.निघ ।

**मधुरलता** । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै निघ ।

**मधुरवर्ग:** । पुं । दुग्धादिकुमाण्डान्तद्रव्यगणे । दुग्धघृतवसामज्जशालिषष्टिकयवगोधूममाषमुड्गाटककसेरुकैर्वारुक(गोनुक)कर्कारुका कांकुड़) त्रापुकाब्दिन्द(उननुल)कतक निर्म्मली गिस्तोय (गिले)पियालपुष्करवीजकाश्मर्य्यमधूकद्राक्षाराजादन(खीर्नी) तालनारिकेलेक्षुविकारवलातिबलात्मगुप्ताविदारीपयस्यागोक्षुरकक्षीरमोरटमधूलिकाकुष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्ग. । सु सू ४२ष. ।

**मधुरवल्ली** । स्त्री । मधुवीजपूरद्रुमे । रा.नि.व. ११ । [तामे । मिठाबादाम । सयद्द. ।

**मधुरवाताम:** । पुं । (Dulcis.) मिष्टवा

**मधुरवीजपूर:** । पुं । मिष्टमातुलुङ्गहचे । मिठेलेबू गाछ । मं मधुकाकड़ी । क मधुरमादल । गुणा:—मधुर. शीतल: दाहघ्न: त्रिदोषघ्न: रुच्य: ग्राह्य: गुरु: दुर्जर च । रा.नि.व.११ ।

**मधुरस:** । पुं । तालहचे । रा नि.व.८ । सु.सू. ४६ष.विपक्वादि: ।

**मधुरसा** । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा.नि व.१ । र.मा. । चा सू.११ष.वात्स्यधादि, "म-श्री सिमाक्षतमधुरसा ।" भा.म.१म.स्रुततादि ज्व.चि महापट्लकतैले । "मधुरमादिवाहरोहीतकै: ।" यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राक्षायाम् । मे. । गाम्भारीहचे । भा. । प्रसारण्याम् । शतपुष्पायाम् । शुलफा । वै.निघ. । दुग्धिकायां । थिरूइ । मे. ।

**मधुरस्कन्ध:** । पुं । षडविधास्थापनमध्ये मधुरवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च विमा.८ष ।

**मधुरस्रवा** । स्त्री । मूर्व्वायाम् । पिण्डीखर्ज्जूरिकायाम् । रा.नि.व ११ ।

**मधुरा** । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । काकोल्यां । इक्षुजीवन्त्याम् । रा नि.व.३ । शतावर्य्यां । रा.नि व ४ । महाशिम्वायां । कदलीहचे । प.मु । शतपुष्पायां । शुलफा । भा. । पालङ्गशाके । रा. नि.व.७ । मधुखर्ज्जूरीहचे । रा.नि.व.११ । मिश्रेयायां । सम्पाशाली । रा.नि व.१६ । मूर्व्वायां । च.चि.२ष. । मातुलुङ्गहचे । यष्टिमधुनि । मधुरिकायां । मउरी । मे. । काञ्जिके । चिका. । ऋषभके । मयूरे । महामेदायाम् । वै.

**मधुराकर:** । पुं । इक्षौ । प.मु. ।

**मधुराजालुकम्** । क्ली । मिष्टमालुकभेदे । मेो आलू । गुणा:—"मधुराजालुकं शीतं मधुरं वायुकारकं । पाके कटु च विज्ञेयं रुचिदं दाहपित्तनुत् । शोषतृट्कफद्नं मीक्ष्मस्य कान्दं शीतलं । अग्निमान्द्यमलस्तम्भकफकृत् पित्तनुत्पर: ।" वै.निघ. । [याम् । रा.नि व.२१ ।

**मधुरादिफलत्रयम्** । क्ली । मधुरत्रिफला-

**मधुराम्रफल:** । पुं । पियालहचे । र.मा. ।

**मधुराम्ल: (क:)** । पुं । आम्रातकहचे । म. च. । दाडिमहचे । नागरङ्गहचे । वै.निघ. ।

**मधुराम्लरस:** । पुं । नागरङ्गहचे । नारङ्गी लेबुर गाछ । वै.निघ. । [१८ ।

**मधुरालापा** । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.

**मधुरालाबु: (नी)** । स्त्री । मिष्टालाब्बाम् । मिठा लाउ । रा.नि.व.७ ।

**मधुरासिका** । स्त्री । चुद्रमसूरविशेषे । मउरगानाछ । चर्मविषयापथ्यम् ।

**मधुरासव:** । पुं । आसवे । वै निघ. ।

**मधुराम्लता** । स्त्री । मुखक्लिन्नतायाम्, मुख स्य मिष्टतायाम् । मा ज्व नि ।

**मधुरिका** । स्त्री । मिश्रयाख्यक्षुपे । মৌরী । प मु । रा नि व ४ । रक्तसर्षपे । रा नि व १६ । शताह्वायाम् । শুলফা । वै निघ ।

**मधुरी** । स्त्री । आम्रवृक्षे वै निघ । मधुरिकायां । মৌরী । च द वा व्या चि प्रसारणीतैल ।

**मधुरेणु** । पु । लघुकण्टकीवृक्षे । रा नि व ८ । See कटभी । शुक्लपुष्पपाटलायाम् । वै निघ ।

**मधुरौषधम** । क्ली । मधुरगण । भा म ३भ ।

**मधुल** । पु । मधूकविशेषे । र मा । क्ली । मद्ये । श च ।

**मधुलग्न** । पु । रक्तशिग्रुवृक्ष । र मा ।

**मधुलता** । स्त्री । मूलीवृक्षे । रा नि व ८ । वल्लीयष्टिमधुनि । वै निघ ।

**मधुलिका (ली)** । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । मधूली । र मा । च वि ८भ । कपिलद्राक्षायाम् । पुष्परागे । वै निघ । शमीधान्यभेदे । च सू २७ भ । (लिका) । राजिकायाम् । रा नि व १६ ।

**मधुवल** । पु । कोकिले श च ।

**मधुवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । मिष्टमातुलुङ्गवृक्षे । रा नि व ११ कारवेल्लके करला । र मा वल्लीयष्टिमधुनि । रा नि व ६। कपिलद्राक्षायाम् । वै निघ । निघ ।

**मधुवासिनी** । स्त्री । लघुधातकीवृक्षे । वै

**मधुविट्** । स्त्री । मधूच्छिष्टे । मम । वै निघ ।

**मधुवीज** । पु । दाडिम्ववृक्ष । रा नि व ११ ।

**मधुवीजपूर** । पु । मधुरमातुलुङ्गवृक्षे । रा नि व ११ । [निघ ।

**मधुवृक्ष** । पु । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै

**मधुशर्करा** । स्त्री। मालवखण्डीति भाषा शर्करा जातखाद्यद्रव्ये। सिताखण्ड पाटाली तिलुया। गुणा —"अतिमधुरा चक्षुष्या छर्द्दिघ्नी कुष्ठव्रणकफ श्वासहिक्कारक्तपित्तघ्नी च । रा नि व १४ । अष्टविधमधुप्रभवशर्करास्तु । तत्र मधुनामष्टविध्यादष्टविधा भवन्ति । तच्छर्करागुणा अपि तत्तन्मधुगुणतुल्या ज्ञेया । "यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।" रा नि व १४। श्वेतनिष्पावे । रा नि व १६ । [श च ।

**मधुशाख** । पु । मधूकवृक्षे । মউল গাছ ।

**मधुशिग्रु** । पु । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । লাল সজিনাগাছ । गुणा —"मधुशिग्रु सरस्तिक्त शोफघ्नो दीपन कटु ।" सु सू ४६भ । (क) श्वत शिग्रौ । रा नि व ७ ।

**मधुशिता** । स्त्री । श्वतनिष्पावे । रा नि व १६।

**मधुशेष** । पु क्ली । सिक्थके । मम । रा नि व १० च सू २भ ।

**मधुश्रेणी** । स्त्री । मूर्व्वायां । रा नि व ३ ।

**मधुश्वासा** । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा नि व ३ ।

**मधुष्ठील** । पु मधूकवृक्षे । भा ।

**मधुसन्धानम्** । क्ली । मद्य । वै निघ ।

**मधुसम्भवम्** । क्ली । सिक्थके । मम । रा नि व १७ । [निघ ।

**मधुसम्भवा** । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै

**मधुसिक्थक** । पु । मधूच्छिष्ट । मम । भा म ४भ पादस्फोट चि "मधुसिक्थकगैरिकघृत ।" स्थावरविषभेदे । हे च ।

**मधुशु(सु)क्तम्** । क्ली । पिप्पलीमूलजम्बीररस क्रतसन्धानविशेषे । "जम्बीरस्य फलरसं पिप्पली मूलसयुत । मधुभाण्ड विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् । चारण तज्जातरस मधुशुक्तमुदाहृतम् ।" शार्ङ्ग ।

**मधुसूदन** । पुं । भमरे । त्रिका ।

**मधुसूदनी** । स्त्री । पालङ्कीशाके । পালংশাক । ४ च ।

**मधुस्नेह** । पु । मधूच्छिष्टे । मम । वै निघ । स्त्री । क्षीर(सोप)चीनीतिख्याते पुष्टिकरौषधे । वै निघ ।

**मधुस्रव** । पु । मधुकवृक्षे । মউল গাছ । भा। मोरटलतायाम् । ক্ষীর কড়ার । रा नि व ३ । स्त्री । मूर्व्वायां । रा नि व ३। क्षीरमूर्व्वायाम् । ऋ सपर्यां । গোয়ালিয়া লতা । र मा । रा नि व

५.। पिण्डखर्जूरवृक्षे। পিণ্ডী খেজুর। रा.नि.व.११। जीवन्त्याम्। श.च.। यष्टिमधुनि। जटा.। रक्तमत्स्यालुकायाम्। वै.निघ.।

**मधुस्रवा: (स)** । पुं। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। जटा। वा.सू.१५।१०५.पटोलादि:। "मधुस्रवोगुडूचीपाठान्वितम्।"

**मधुस्राव:** । पुं। क्षीरलतायाम्। रा.नि.व.३। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। भा.।

**मधुस्वर:** । पुं। कोकिले। श.र.।

**मधुहा (न्)** । पुं, स्त्री. (हा)। प्रसहजातीयप क्षिभेदे। च.सू.२७५.।

**मधुहरा** । स्त्री। गिल्मीभेदे। प.मु.। [रा।

**मधूचोर: (री)** । पु, स्त्री। खर्जूरवृक्षे। रा।

**मधूकम्** । क्ली। गुडपुष्पे, मधूकपुष्पे। মউল ফুল। वा.सू.१५५.न्यग्रोधादि:। "काश्मीकदम्बविरलामधुकं मधूकम्।" च.द.वा.चि.ज्व.चि.मधूकादि.। "मधूकं चन्दनोत्पलम्।" वा.चि.३५.। यष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। सु.सू.३८५.उत्पलादि.। वै.निघ.चप.चि.मधूकघृते।

**मधूक:** । पुं। (Bassia latifolia.) स्वनाम ख्यातवृक्षे। মউল গাছ। हिं महुया,वनमहुया। ता. कटइलुपि। तें पिप्पा। बम्. मोहा। वा.सू.१५५.सारिवादि.। सु.सू.३८५.न्यग्रोधादि.। स द्विविध: स्थलजजलजभेदेन। गुणा:—मधुरो शीतल: स्निग्ध उष्ण: श्लेष्मकर: बल्य: धातुपोषकश्च। पुष्पं क्षाय: वातहित:। तैलं शिर:शूले हितम्। तत् सुरा मधुरा पाचिका च। कथितं। "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं। बलशुक्रकरं प्रोक्तं वा तपित्तविनाशनम्। फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्। अहृद्यं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षतक्षयान्।" भा.। एतत्तैलं आधारोतैलगुणम् अथ च तुवरं बृंहणं च। तद्गुणा.—"मधूकं रक्तपित्त घ्न श्लेष्मानलघ्नम्।" तन्मज्जा तत्फलगुणम्। पक्वफलं वातपित्तघ्नम्। राज.। [वै.निघ.।

**मधूकपर्णसाहस्री** । स्त्री। गुलमीवृक्षे।

**मधूकपर्णी** । स्त्री। चमचाद्याम्। মালঢ়া नाङ। वै.निघ.।

**मधूकफाणितम्** । क्ली। मधूकपुष्पोद्भवं याम्। মউল ফুলের চিনি। गुणा.—वृष्यं वा तपित्तघ्नं कफघ्नं मधुरं वस्तिदोषकरञ्च। सु.सू. ४५५.।

**मधूकशर्करा** । स्त्री। मधूकफाणिते।

**मधूकसार:** । पुं। मधूकरसे। মউলের সার আটা। च.द.ज्व.चि.मधूकसारादि.। "मधूकसारसिन्धूत्थ।"

**मधूच्छिष्टम्** । क्ली। (Cera, Alba, Flava.) Wax. मधुसिक्थके। মম্। र.मा.। हिं मम। तें मैनम। ता. मघुघु। सु.सू.३८५.। स्निग्ध घृते हितम। द्रव्यगुणान्तरम्।

**मधूत्थ(त्थित)म्** । क्ली। सिक्थके। মম্। रा.नि.व.१३।

**मधूत्थरा** । स्त्री। मधुकृतशर्करायाम्। रा.नि.व.१४। [रा.नि.व.१०.।

**मधूलव:** । पुं। रक्ताम्लानवृक्षे। লাল ঝাঁটী।

**मधूल:** । पुं। वारिजे गिरिजे च मधूकवृक्षे। জলমহুয়া, গিরিমহুয়া। प.मु.। जटा.।

**मधूलक:** । पुं। जलजमधूकवृक्षे। भा.। स्थलजमधूकवृक्षे। श.र.। क्ली। मद्ये।

**मधूलि:** । स्त्री। मालवकाकड़ी इति ख्याती पथी। মালবৈকাড়ী। प.मु.।

**मधूलिक:** । पुं। दधी। धान्यविशेषे। गुणा.—"श्लेष्मलस्तु मधूलिक:।" च.सू.२७५.।

**मधूलिका** । स्त्री। मूर्वायां। प.मु.। रा.नि.व.३। भा.पू.१भ.। यष्टिमधुनि। जलयष्ट्यां। भा.पू.१भ। वा.टी.हेमा वमनकल्पे। क्षुद्रादिभेदे, स्वर्णगोधूमे। मध्यदेशजगोधूमे इति भावमिश्र.। स्वर्णगोधूमोऽसुरायाम्। गुणा:—मधुमूत्रशोधिनी गुरु: श्लेष्मला च। सु.सू.४६५.। मधिकाविशेषे। सु.कल्प.८५.। मर्कटहस्तिवृक्षे। মাকড়হাতা। च.द.अप.चि.।

**मधूली** । स्त्री। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। मूर्वायाम्। मधुकर्कटिकायाम्। रा.नि.व.११। सु.चि.१५.। मधूकवृक्षे। जलजमधुयष्ट्यां। मध्यदेशजगोधूमे। भा.। गुणा—मधुरा स्निग्धा शीतला च। च.सू.२७५.। वा.चि.८५.।

**मधूवकम् (पितम्)** । क्ली । मधूच्छिष्टे । वै निघ. ।

**मध्यः** । पुं । कटिदेशे । मा.श । अवमधूमपानविशेषे । भा. । क्ली । मधुनि । "गुड मध्य विभीतकात् ।" च.चि.१८च. । वा.उ.२७श । विरामे । त्रिका. ।

**मध्यगन्धः** । पु । आम्रवृक्षे । श.च. ।

**मध्यजम्बूः** । स्त्री । मधुजम्बूवृक्षे ।

**मध्यदेशभवा** । स्त्री । वक्रकशाली । शालिधान्यविशेष । रा.नि.व १६ ।

**मध्यन्दिनः** । पु । बन्धुजीवपुष्पवृक्षे । वान्धुलि वृक्ष । रा.नि.व.१० । क्ली । मध्याह्ने ।

**मध्यपञ्चमूलकम्** । क्ली । बलापुनर्नवैरण्ड शालपर्णीपृश्निपर्णीषु । "बलापुनर्नवैरण्डै. सू(र्प) पर्णीद्वयेन च । एकत्र योजितैर्नैतत् मध्यमपञ्चमूलकम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

**मध्यपाकः** । पु । तैलादीना नातिमृदुखर पाकविशेषे । च.द. ।

**मध्यपुष्पः** । पुं । जलवेतसे । मद.व ५ ।

**मध्यमम्** । क्ली । देहमध्यभागे । अम. ।

**मध्यमकादलम्** । क्ली । अर्द्धपुष्टकदलीफले । गुणाः—ईषत्कटु मधुरं गुर्वग्निमान्द्यकरञ्च । वै. निघ. ।

**मध्यमनारायणतैलम्** । क्ली । वातव्याध्यधिकारे तैलम् । पाठ—"बिल्वाश्वगन्धाबृहतीश्वदंष्ट्राश्योणाकवाट्यालकपारिभद्रं । क्षुद्राकठिल्लातिबलाग्निमन्थं मूलानि चैषां सरणीयुतानां । मूलं विदध्यादथ पादलीनां प्रस्थ सपाद विधिनोद्धृतानां । द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्त्वा पादावशेषेण रसेन तेन । तैलाढकानां सममेव दुग्धमाजं निदध्यादथवापि गव्य । एकत्र सम्यग्विपचेत् मुहुर्विदध्याद्रसमेव शतावरीयां । तैलेन तुल्य पुनरेव तत्र रास्नाश्वगन्धामिषिदारुकुष्ठै । पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्च । शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एलाद्यष्टीतगराब्दपत्रं । भद्राष्टवर्गाम्बुरचापमाषं स्यौणेयश्योरकचोरकाख्य । एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैरालोड्य सर्वं विधिना विपक्वे । कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम् । प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणाय दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ॥" भैष । पुस्तकान्तरे महानारायणतैलमुक्तं । क्षुद्रा कण्टकारी । कठिल्ला पुनर्नवा । अतिबला श्वेतबला । सरणी भद्रलिका । प्रत्येकः मेषां सपादशत्यविंशतिपलानि । जलस्याष्टौ द्रोणा. (५१२ श) । शे १२८ श. । तैलस्याढकद्वयं (३२ श.) । मिषि शतपुष्पा । अब्द मुस्तक । पलाश' शटी । उशीर. श्वेतपुनर्नवा । स्थौणेयक ग्रन्थिपर्णी । चोरक: चोरहुली । सिद्धे पूतीणे कर्पूरकुङ्कुमकस्तूरीणां प्र. १ प. चूर्णयित्वा प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ৩২ শ. । ক্বাথার্থ—বেলছাল অশ্বগন্ধা, বৃহতী গোক্ষুর, শ্যোণা, শ্বেতবেলেড়া, পারিভদ্র, কণ্টিকারী, পুনর্নবা, গোরক্ষচাকুলি, গণিরি, গন্ধভাদুলিয়া, পারুল, ইহাদের মূল প্রত্যেকে ২০ প. । পাকার্থ—জল (৫১২ শ.) শে. ১২৮ শ. । ছাগ দুগ্ধ বা গব্যদুগ্ধ ৩২ শ । শতমূলীরস ৩২ শ. । কল্কার্থ—রাস্না, অশ্বগন্ধা, মউরী, দেবদারু, কুড়, শুগানী, মাষাণী, শালপাণি, চাকুলিয়া, অগুরু, নাগেশ্বর বা কুঙ্কুম, সৈন্ধব, জটামাংসী, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শৈলজ, রক্তচন্দন, পুষ্করমূল, এলা, মঞ্জিষ্ঠা, যষ্টিমধু, তগরপাদুকা, মুতা, তেজপত্র, গুড়ত্বক্, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, মেদ, (অভাবে অশ্বগন্ধা) মহামেদা, (অভাবে অনন্তমূল) জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ ও বংশলোচন) ঋদ্ধি, বৃদ্ধি (অভাবে বেলেড়া ও গোরক্ষচাকুলিয়া) বালা, বচ, শটী, গেঁটেলা, শ্বেতপুনর্নবা, চোরহুলী, প্রত্যেকে ২প. । গন্ধ দ্রব্য—কর্পূর, কুঙ্কুম, মৃগনাভি, প্রত্যেকে চূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে । র.র. ।

**मध्यमनिष्पावा** । स्त्री । एकोनविंशतिधरणे । सु.चि.२१च. ।

**मध्यमा (मिका)** । स्त्री । क्षुद्रजम्ब्वां । ছোট জামগাছ । र.मा. । हृदावर्तायां स्त्रियाम् रा.नि.व.१८ । म.र. । काकोल्याम् । कर्णिकायाम् । मी. । अङ्गुष्ठानुतीयाङ्गुल्यां । रा.नि.व १८ ।

**मध्यमाग्निः** । पुं । चकार्थमग्नितापविशिष्टे ।

*मुष्टिमियकाथचतुरमेन यीऽपि तद्दिगुणेन काष्ठेन* मध्यमाग्निरुच्यते। 'ऊर्ध्वीकृताभ्यां धूम्यान् मध्य माग्नि। चर्क चि।

**मध्ययव** । पु। षट्श्वतसर्षपपरिमाणे। शब्द कल्पद्रुम। [फूलेर गाछ। र मा।

**मध्यवासिनी** । स्त्री। धातकीवृक्षे। श्रा

**मध्यसत्त्व** । त्रि। पुरुषभेदे य परानात्मनि उपनिधाय सत्त्वश्यति आत्मनात्मान,परैरापि स साध्यते। 'च वि ८च।

**मध्यस्थलम्** । क्ली। कटिदेशे। उद्दट'।

**मध्या** । स्त्री। नाभौ। वै निघ.। मध्यमाङ्गुली। ड च। [सिचयसूचक।

**मध्याङ्ग** । पु। दिनमध्यभागे। चयच गीम

**मध्वम्भ** । क्ली। मधुयुक्तजले। वा चि १ष

**मध्वरिष्टम्** । क्ली। ग्रहण्यामरिष्टभेदे। —"नवे पिप्पलिमध्वाक्त कलसेऽगुरुधूपिते। मध्वाढक ज लसम चूर्णाभीमानि दापयेत् कुडवार्द्ध विडङ्गाना पिप्पल्या कुडवस्तथा। चतुर्थकामान् लकचौर्य्या कशर मारवानि च। त्वगेलापत्रकशटीक्रमुकाति विषाशिफा हरेणुकतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्र कान्। कार्षिकाखान् स्थित मासमत ऊर्द्ध प्रयो जयेत् । च चि.१८च।

**मध्वल** । पुं। अतिपाने। मधुवारे। पू. पुन पुनःपान अविपाटौ श च। [निघ।

**मध्वाधार** । पु। मधुकमे। মোচাক। वै

**मध्वालु(लू)कम** । क्ली। स्वनामख्यातकन्द शाके। मउ आलू प मु। गुणा —रक्तपित्तघ्न गुरु स्वादु शीतल स्तन्यशुक्रकरञ्च राज।

**मध्वावास** । पु। आम्रवृक्षे। रा नि व.११।

**मध्वासव** । पु धातकीपुष्पमधुसहिते मधूकपुष्पासवे। आसवविशेषः। ' मध्वासव स विज्ञेयो धातकीकाथमाचिकात्। वहशीन क.। गुणा —लघुर्मेदोघ्न मेहकुष्ठविषघ्न तिक्त कषाय शोकघ्न तीक्ष्ण स्वादु श्रवातकृञ्च। मु सू ४५घ। पुष्पसर्गे। विका। चन्य प्रमेहाधि कारे—"लोध्र शर्टी पुष्करमूलमेला मूर्वा विडङ्ग त्रिफला यमानी। चव्य प्रियङ्गु क्रमुकं विशाला किराततिक्त कटुरोहिणीक्षे। भार्गी नत चित्र कपिप्पलीना मूल सकुष्ठातिविष सपाठ। क ल ङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वाह्नख सपत्र मरिच प्लव च। द्रोणेऽम्भस कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भाग जलावशेषे'। रसेऽर्द्धभाग मधुन प्रदाय पक्ष विधेयो घृतभाजनस्थ। मध्वासवोऽयं कफपित्त मेहान् चिप्र विहन्यात् द्विपलप्रयोगात्॥" च चि. १ष। चन्य ग्रहण्यां द्रोण मधूकपुष्पाणा विड ङ्गानां ततोऽर्द्धत'। चित्रकस्य ततोऽङ्ग स्तावधा मल्लातकाढक। मञ्जिष्ठा त्रिपल चैव विद्राणयां विपाचयत्। द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्द्धाढकसं युतम्। एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते। *कुम्भे मासस्थित ख्यातमासव त प्रयोजयेत्॥"* च.चि १८च।

**मध्विजा** । स्त्री। मद्य। श च।

**मन** । पु। अटामांस्यां श च। क्ली (स)। अन्त करणे। रजस्तमोऽतिनिकृष्टसत्त्वगुणबहुला त्मक परमसूक्ष्म वस्तु तत्र सात्त्विक राजस तामस इति त्रिधा च सू १घ। सात्त्विकादिगुणयुक्त सात्त्विक, क्रोधताडनादियुक्त राजस,क्रोधान्धतादि युक्त तामसमिति। भा।

**मन शि(सि)ल (ला)** । पु स्त्री। Real gar स्वनामख्यातखनिजोपरसभेदे। মনছাল। सा च रमावीर्य्याख्याता। भा। गुणा —"म न शिला गुरुवर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटु। तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत्। मन शिला मन्दबल करोति जन्तु ध्रुव शोधनमन्तरेण'। मला नुबन्ध किल मूत्ररोध सशर्कर कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात्।" भा पू १भ धा व। "जयन्तिकाद्रवे दोलायन्त्र ग्र ध्नन्मन शिला। दिनमेक लजामूत्र भङ्गराजरसैः पिबा। अगस्त्यपत्रतोयेन भावता सप्तवासरम्। शृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मन शिला॥" इति शुद्धि। शा को।

**मनसा** । स्त्री। सर्पदुहितरि देव्याम्। "कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी। तेनैव मन सा देवी मनसा या च दीव्यति॥ पुराणम्।

**मनस्तालम्** । क्ली। हरिताल। र मा।

**मनस्वी** (इद्) । पुं। मेढ़ासिंहे। शरभे। रा नि व १८।

**मनका** । स्त्री । हस्तिन्यां । चणा ।

**मनु.** । स्त्री । स्पृक्कायां । रा नि.व.१२ ।

**मनुजः (भू) (ष्य )** । पु । मानुषे । अम. ।

**मनोगुप्ता** । स्त्री । मन शिलायां । प सु. ।

**मनोजवा** । स्त्री । अग्निजिह्वाभेदे । जटा ।

**मनोजवृद्धि.** । पुं । कामवृद्धिक्षुपे । रा नि व ४ ।

**मनोज्ञम्** । क्ली । सरलकाष्ठे । सवणकाष्ठे । र.मा. । प सु । पु । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा नि व.१० ।

**मनोज्ञा** । स्त्री । मन शिलायां । र मा । आ वर्तकीलतायां । रा नि व.३ । सूक्ष्मजीरके । रा नि.व.६ । जातीपुष्पक्षुपे । रा.नि व.१० । मद्य । रा.नि व.१४ । वन्ध्याकर्कोटिका । रा नि व ७ ।

दीपि कादृष्टवशि विवेदृष । भा । शार्ङ्ग म १४ । मन्थो बहुविध —घृतसक्तुदाडिमगुडकृत एकः । घृतसक्तुगलकृत इति द्वितीय । द्राक्षाखर्जूर सक्तवयेति तृतीय । मन्थमदण्डे । कम्पने । मर्दने । चिका । नेत्रमले । धरणि । नेत्ररोग । रिर । क्षुभ्यने । व्याक. ।

**मन्थजम्** । क्ली । नवनीते । र मा ।

**मन्थन:** । पुं । मन्थमदण्डे । अ र. । अग्निमन्थे । क्ली । क्षुभ्यने । विलोडने । व्याक ।

**मन्थनोद्भवम्** । क्ली । नवनीते । वै निघ ।

**मन्थर:** । पुं । वैशाखमासे । हरिषे क्ली । न वनीते । वै निघ । कुसुम । मी । फली । वि

सुटिमेयकाष्ठचतुरंशेन योऽग्नि तद्द्विगुणेन काष्ठेन मध्यमाग्निरुच्यते । 'जर्मीकृतामां ह्युभयान्तु मध्य माग्निः ।" चर्क.चि. ।

मध्यश्वेतः । पु । षट्श्वेतसर्षपपरिमाणे । शब्द कल्पद्रुम । [फुलेर गाछ । र.मा. ।

मध्यवासिनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइ-

मध्यसत्त्व. । त्रि । पुरुषभेदे । "य परानात्मनि उपनिधाय ससत्वमति चात्मनात्मान, परैरपि स लभते ।" च.वि.८च. ।

मध्यस्थलम् । क्ली । कटिदेशे । उदट । .

मध्या । स्त्री । नाभौ । वै.निघ. । मध्यमाङ्गुल्यौ । है.च । [लिचयसूचक ।

मध्याह्नः । पुं । दिनमध्यभागे । चयच यौच ।

मध्वम्भः । क्ली । मधुयुक्तजले । वा चि.१च. ।

मध्वरिष्टम् । क्ली । यहण्यामरिष्टभेदे ।—"बरे पिप्पलिमध्याक्तं कलसेऽगुरुधूपिते । मध्वाढकं अ-

अमन्म चने...

प्रिमान्यम् । सुटिमेयकाष्ठचतुरमक्षते चर्काग्नि मग्निविशेषे । "चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्त्तितः ।" चर्क.चि ।

मन्दारः । पु । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । श्वेतार्के राजार्कवृक्षे । श्वेत आकन्द । प.मु । रा.नि.व.१० । निम्बवृक्षे । हस्तिनि । मे. ।

मन्दारफलिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । काकडुमुर । वै.निघ । [वि.१८च. ।

मन्दारी । स्त्री । रक्तार्के । लाल आकन्द । मु.

मन्दारुः । पु । धातकीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

मन्दालकाम् । क्ली । खटिकायाम् । खड़ी । वै.निघ. ।

मन्दिकुक्कुरः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

मन्दिरः । पुं । जानुपश्चाद्भागे । है.च. ।

मन्दिरपशुः । पुं । विडाले । श.च । [त्रि । मे. ।

मन्दि(न्दु)रा । स्त्री । मत्स्यावमर्दविशेषे । माइ-

मन्दोष्णः । त्रि । ईषदुष्णे । चम. ।

मन्द्रपुष्पः । पु । अतादृशे । वै निघ. ।

मन्मथः । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु । कामदेवे ।

किरातत्तिक्तं कटुरोहिणीशं । भार्गी नतं चित्र-कपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठं । कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वानख सपत्रं मरिच प्लव- ख । द्रोणेऽम्भस. कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भाग-जलावशेषे । रसेऽर्द्धभाग मधुन, प्रदाय पक्ष विधेयो घृतभाजनस्थ. । मध्वासवोऽयं कफपित्त मेहान् क्षिप्र निहन्यात् द्विपलप्रयोगात् ।" च.चि. ६च.। चन्य. यहण्या । "द्रोण मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्द्धत । चित्रकस्य ततोऽर्द्धं स्यात्तथा भल्लातकाढक । मञ्जिष्ठा विपला चैव विडङ्गैर्पां विपाचयेत् । द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्द्धाढकसं-युतम् । एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते । कुम्भे मासस्थितं जातमासवं त प्रयोजयेत् ।" च.चि १८च, ।

मध्विजा । स्त्री । मद्ये । है.च. ।

मनः । पुं । जटामांस्यां । श.च. । क्ली (स) । अन्त करणे । "रजस्तमोऽतिनिकृष्टसत्वगुणबहुला ...तस्य सात्त्विक स्मृतं विदामम् । "दशमूलीकृत क्वाथ पञ्चमूल्यापि कल्पित । इच च्छिद तथा नस्य मन्यानथ प्रयोजयेत् ।" इति चि किस्ता । अन्यत्रापि वातव्याधौ । लक्षणम् "मन्यु- न्नमति यौवा लभ्या च यस्य वाजिन । मन्यास्तम्भ विजानीयात्तं रोग तस्य सुदारुणम् ।" म द ५१च. ।

मन्युः । पुं । शोके । चम । अहङ्कारे । श.र. ।

मन्युमणी । स्त्री । भेकपर्ण्यी । थुलकुडि । भेद. विद्याधरामे । "मिश्रासमु मन्युमणीदमष्व ।"

मन्वायम् । क्ली । धान्ये । वै निघ. ।

मप(पु)टः (क.) । पु । वनमुद्गे । मुगानी । च.टी.अ. ।

मयः । पु । उष्ट्रे । विश्वा । अश्वतरे । मे । स्त्री । उद्दाम् । चिकित्सायाम् । श च. ।

मयटः । पुं । पर्णकुटीरे । तारा. । [च्छिष्टे ।

मयनः । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । मधू-

मय(यु)ष्टकः । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । च. टी.अ ।

मयुः । पु । अश्वे । विश्वा. । मर्गे । मे ।

मयूरः । पुं । पदाकारे.दे । मे. । अजमोदा-

याम्। नाकुली। भा.। सु.चि.२३अ.। रुद्रजटायाम्। अम.। सारसपक्षिणि। चटकपक्षिणि। फञ्जीद्रवे। वै.निघ.। स्थलचरपक्षिविशेषे। मयूर। गुणाः—"सुस्निग्धः श्रेष्मली वृष्यो घन शुक्रविवर्द्धनः। मांसवृद्धिकरो बल्यो द्वितीयश्च मयूरक.॥" अत्रि. २१अ.। तन्मांसभक्षणकाल —'हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्य हि मायूरमुशन्ति मांसम्। क्षणी हि वर्हीं विषभोजनाश्च वपांशरद्धोष्मसुखेव पथ्यः।" राज.३प.। तस्याण्डगुणः –'रैत क्षीणेषु कालेषु हृद्रोगेषु-क्षतेषु च। मधुराण्यविपाकीनि सद्योबलकराणि च॥" च.सू.२७अ.।

मयूरकः। पु। अपामार्गक्षुपे। आपाङ्। प.मु। रा.नि.व.४। च.द.अ.पि.चि। सु.सू.२०अ. वकादिः, "चव्यचित्रकमयूरकवर्षाभूमिहम्।" सु.चि.२१अ.। तुत्थके। ऊ टे। विश्व.। अजमोदायां। मद १व.। भैष.स्त्रीरो.चि.। मयूरे। विशखा। See मयूर। मयूरशिखायाम्।-जटा.। क्ली। तुत्थाञ्जने। ऊ टे। अम.। गन्धके। च.द.शूल. चि.रामसमण्डुरे। विषभेदे। प मु।

मयूरका। स्त्री। अम्बष्ठायाम्। वै.निघ.।

मयूरग्रीवकम्। क्ली। तुत्थे। ऊ टे। रा. नि.व.१३।

मयूरा। स्त्री। कृष्णतुलस्याम्। अजमोदायाम्। वै.निघ। [काल। रा.नि.व.२१।

मयूरालासकः। पुं। माहट्कालि। वर्षा-

मयूरापिपियन्त्रम्। क्ली। सुगन्धितैलपाकयन्त्र विशेषे। डाटी। भैष.महसञ्जीवनीसुरा.।

मयूरिका। स्त्री। अम्बष्ठायां। रा.नि.व.४। तन्नामकवायव्यकीटे। सु.कल्प ८अ। See कीटः। अजमोदायाम्। वै.निघ.। [वै.निघ.।

मयूरी। स्त्री। अजमोदायाम्। मयूरस्त्रियाम्।

मरः। पु। विषे। मिठा। वै.निघ.।

मरकः। पुं। महामारीरोगे। मड्क। ह.च.।

मरकतम्। क्ली। पञ्चविधमहारत्नान्यतमे रत्ने। हरिन्मणिविशेषे। प मु.। गुणा.—विषघ्नं शीतलं मधुर चामपित्तहरं रुच्य पुष्टिकर भूतघ्न। रा. नि व १३। [नि व.१०।

मरकतपत्री। स्त्री। पाचीनामपत्रशाके। रा.

मरक्तम्। क्ली। मरकतमणौ। श.र.।

मरटः पु खदिरविशेषे। वै.निघ।

मरणम्। क्ली। वत्सनाभविषे। रा.नि.व.६। मण्डौ। श.र.। [श.र.।

प्रतीकि कफपित्तलञ्च । भा । 'मरिचं कटुतिक्तोष्णं लघुश्लेष्मविनाशनं । समीरकृमिहृद्रोगहरञ्च रुचिकारकम् । कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाशनम् अवृष्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या चैव रसायनम् ॥" रा नि व ६ ॥' कटूष्ण लघु तत्तुक्ष्मद्रव्यं कफवातजित् । नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं सितम् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषत ।" सु सू ४६अ । कक्कोल रा नि व १२ । वासूवस्कादिव । कतकफल क्रमांशिचे । नक्रामविच । वै निघ. । शिग्रुशमी । रा नि व १० ।

**मरि(री)च (क)** । पु । मरुवकवृक्षे । ग

**मरि(री)चपत्रक** । पु देवदारुवृक्षे । स रलवृक्षे । रा नि व १२ ।

**मरिचसट्टय** । पु । कक्कोलवृक्षे । वै निघ ।

**मरिचाद्यतैलम्** । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । "मरिचालशिलाम्बुदकपयोऽश्वारिजटाविवृत् । श कृद्रसविशालाकङ्क्षिशायुगदारुचन्दनैः । कटुतैलात् पचेत् प्रस्थ द्वाद्विर्विषपलान्वितैः । सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गात् दद्रु श्वत्रविनाशनम् । सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥' कटुतैलं ४ श । कल्कार्थं— মরিচ হরিতাল মন শিলা মুথা অকন্দের কর বীরমূল । তেউড়ীমূল গোময়রস ইন্দ্রবারুণীমূল কুড় হারদ্রাদ্বয় দেবদারু রক্তচন্দন প্র ৪ তো বিষ ৮ তো গোমূত্র ১৬ শ । মরিচাদ্য তৈল ৪ শ । কল্ক—মরিচ, হরিতাল, মনছাল মুথা, আকন্দের আঠ, করবীর মূল, তেউড়ীমূল, গোময়রস, রাখালশশার মূল, কুড় হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, দেবদারু, রক্তচন্দন প্রত্যেকে ৪ তো বিষ ৮ তো গোমূত্র ১৬ শ । বৃহৎ যথা—' মরিচ বিবৃতা দন্তী ক্ষীরমার্কং শকৃদ্রস । দেবদারু হরিদ্রে দ্বে মাংসী কুষ্ঠং সচন্দনং । বিশালাকরবীরঞ্চ হরিতাল মন শিলা । চিত্রকো লাঙ্গলাখ্যা চ বিড়ঙ্গ চক্রমর্দ্দকং । শিরীষং কুটজো নিম্ব সপ্তপর্ণ সুহাম্রতা । শম্পাকো নক্ত মালাহ্বো খদিরং পিপ্পলী বচা । জ্যোতিষ্মতী চ পলিকা বিষস্য দ্বিপল ভবেৎ । আঢ়কং কটুতৈলস্য । গোমূত্রঞ্চ চতুর্গুণং । মৃৎপাত্রে লৌহপাত্রে বা শনৈর্মৃদ্বগ্নিনা পচেৎ । পক্কা তৈলবরং স্রীতম্ভ্যঙ্গয়েৎ কুষ্ঠকান্ প্রবাদ্ ॥" কটুতৈল ৮ শ. । কল্কার্থ—

মরিচ, তেউড়ীমূল, দন্তীমূল আকন্দের আঠা, গোময়রস দেবদারু, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা জটামাংসী কুড, রক্তচন্দন রাখালশশার মূল, শ্বেতকরবীর মূল হরিতাল, মনছাল, চিতার মূল বিষলাঙ্গুলিয়ার মূল, বিড়ঙ্গ, চাকন্দার বীজ শিরীষছাল কুড়চির ছাল নিমছাল ছাতিমছাল মনসার আঠা, গুলঞ্চ সোন্দালপত্র, ডহরকরঞ্জবীজ, মুথা, খদির, পিপুল বচ, লতাফটকী প্রত্যেকে ১ প. বিষ ২ প গোমূত্র ৬৪ শ । ভৈষ । [নাগা অম ।

**मरीचिका** । स्त्री मृगतृष्णिकायाम् । त्रिका

**मरीचि (ची)** । पु स्त्री । षड्भ्रासकात्मके माने । 'षड्भ्रसीभिर्मरीची स्यात् ।' प प । ता लीशपत्रे । श्वेतमरुवके । वै निघ ।

**मरु** । पु अनुत्वरभूमौ । रा नि व १ । निर्जलभूमौ । अम । मरुवकश्च । भा । च द महासुगन्धतैले ।

**मरुज** । पु । विटखदिरे । रा नि व ८ नखी नामगन्धद्रव्य । श च । स्त्री । कर्कोटी । रा नि व ० वि । मरुजाते । [नखी । वै निघ ।

**मरुजाता** । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आ

**मरुटा (ण्डा)** । स्त्री । उच्चललाटस्त्रियां । श र । हारा ।

**मरुत** । पु । घण्टापाटलायाम् । श च ।

**मरुत्** । पु । वायौ । रा नि व २१ । मरुवकवृक्षे । भा । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গঁটেলা । मि । स्त्री । पृक्कायाम् । श र ।

**मरुत्कर** । पु । राजमाषे । वर्वटी । श च ।

**मरुत्कार (क्रिया)** । पु ;स्त्री । अपानवायौ । शब्दकल्पद्रुमे ।

**मरुत्तक** । पु । श्वेतमरुवकवृक्षे । भा म र्भ, विषविषमज्वचि । देवदारुवृक्ष ।

**मरुत्पुत्री** । स्त्री । वननिगुण्ड्याम् । वै निघ ।

**मरुत्प्रिय** । पु । प्रष्टे । देच ।

**मरुत्प्लव.** । पु । सिंहे । त्रिका. । [व १२

**मरुद्दिष्टः (ष्ट.)** । पु । गुग्गुलौ । रा नि

**मरुदूर्व्वा** । स्त्री । कार्पास्याम् । रा.नि.व ४ ।

**मरुद्भवः** । पु । वनकार्पासे । शुकशिम्ब्याम् । कृष्णखदिरे । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । वै निघ । [र.मा. ।

**मरुद्भ(भ)वा** । स्त्री । चीरिकायाम् । खिराई ।

**मरुद्रथः** । पु । अश्वे । त्रिका. ।

**मरुद्रुमः** । पु. । विटखदिरे । र.मा. ।

**मरुद्विपः** । पु । उष्ट्रे । त्रिका. । [भम ।

**मरुन्माला** । स्त्री । स्पृक्कायाम् । पिड़िंशाक ।

**मरुपुष्पी** । स्त्री । हेमपुष्पा । र.मा. ।

**मरुप्रियः** । पु । उष्ट्रे । हे च. । [नि व.२ ।

**मरुभू (भूमि)** । स्त्री । निर्जलदेशे । रा

**मरुभूरुह.** । पु । करीरवृक्षे । भा. ।

**मरुलः** । पु । हंसविशेषे । पाति हाँस । कारण्डवे । हे च. ।

**मरुवः (कः)** पु । स्वनामख्यातगुल्मीजातीयसुगन्धक्षुपे । मरुवा इति भाषा । मरुयाफुलेर गाछ । गन्धतुलसी । मरुवो द्विभेद श्वेतकृष्णभेदेन । तयो श्वेतो भेषजकार्य्ये कृष्णश्च शिवपूजायां प्रयुज्यते । गुणा —कटु तिक्त उष्ण कृमिकुष्ठघ्न विडम्बाध्मानशूलघ्न अग्निमान्द्यत्वग्दोषघ्नश्च । रा नि.व १० । "मरुदग्निदो हृद्यस्तीक्ष्ण पित्तलो लघु । वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् । कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रुक्ष सुगन्धिक ॥" भा. । मदनवृक्षे । मयना गाछ । र मा. । जम्बीरभेदे । अ टी भ । नागदमनीक्षुपे । नागदना । र.मा । व्याघ्रे । जटा. । [कि । रा नि.व ७ ।

**मरुसम्भवम्** । क्ली । स्थूलमूलके चाणक्यमूल

**मरुसम्भवा** । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । माकाल फल । रा नि.व ३ । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि.व ४ । कृष्णखदिरे । कार्पासे । रा नि व २१ ।

**मूर्वादल** । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । माकाल गाछ । ... [illegible]

वाकी । दुरालभा । रा नि व.४ । [श र ।

**मरीलिः (क)** । पु । मकरमत्स्ये । त्रिका ।

**मर्क** । पु । शरीरे वायौ । मर्कटे । श र. ।

**मर्ककः** । पु । ऊर्णनाभौ । माकडशा । वै. निघ. । गलगण्डपक्षिणि । हाँडगिले । श र. ।

**मर्कट (क.)** । पु । वानरे । पशु । मे. । अजमोदायाम् । राजूनी । मद व.२ । विषभेदे । हे.च । मर्कटहस्ततृणे । माकरा इति लोके । माकडहाता घास । सु चि ७अ । गलगण्डपक्षिणि । हाडगिले । ऊर्णनाभौ । त्रिका. । (क) शस्यविशेषे । मे. । मत्स्यभेदे । श र. ।

**मर्कटतिन्दुकः** । पु । कारस्करवृक्षे, कुपीलौ । कुँचिला गाछ । भा । [व ४ ।

**मर्कटपिप्पली** । स्त्री । अपामार्गे । रा नि.

**मर्कटप्रिय.** । पु । A kind of Mimosa. क्षीरवृक्षे । श मा ।

**मर्कटवास.** । पु । ऊर्णनाभिजाले । माकड़शार जाल । श.र ।

**मर्कटशीर्षम्** । क्ली । हिङ्गुले । र.मा । .

**मर्कटाख्यम्** । क्ली । कपिकच्छूबीजे । आलकुशीर बीज । वै निघ.रम.क्षय चि गुडूच्यादिमोदके ।

**मर्कटाम्रः** । पु । राजाम्रे । आमड़ा । भा. ।

**मर्कटास्यम्** । क्ली । ताम्रे । हे.च. ।

**मर्कटिकाफलम्** । क्ली । कपिकच्छूफले । आलाकुशीर बीज । योग.र.उ.कैशरपाके ।

**मर्कटी** । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । श्वेत आपाङ । रा नि व.४ । अजमोदायाम् । वनयवानी । रा नि. व ६ । मर्कटकरञ्जे । माकड़ाकरञ्ज । अ टी भ. । कपिकच्छ्वाम् । रा नि व ३ । र मा.सं.भीमरुद्ररसे । सि.यो.उन्मा चि.महापैशाचघृते । "जटिला मर्कटी वचा ।" वा.उ.६अ.महापैशाचघृते । [श. ।

**मर्कटेन्दु** । ... [illegible]

**मर्त्त्येन्द्रमाता** । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । रा नि.व ४ ।

**मर्द्दकः** । पुं । कासमर्द्दे । चक्रमर्द्दे । वै.निघ. ।

**मर्द्दनम्** । क्ली । पेषणे । पारदस्य संस्कारविशेषे । See पारद. । गात्रमर्द्दने । गा टेपा । गुणाः— श्रमहरं निद्राकरं शुक्रकरं रक्तमांसत्वक्प्रसादकरं वातकफघ्नञ्च । राज. ।

**मर्द्दनकम्** । क्ली । तैले । वै.निघ. । [मा.नि ।

**मर्म्मच्छेदः** । पु । मर्म्मव्यथायां । हृदयभेदने ।

**मर्म्मधाम** । क्ली । मर्म्मस्थाने । भा.म.४भ । मसूरि.चि. ।

**मर्म्मरी** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । मे. । सरलकाष्ठे । वै.निघ. । कर्णस्थशिराविशेषे । वा.उ.१७. ।

**मर्म्मव्रणः** । पु । नाड़ीव्रणे । रा.नि.व.२० ।

**मर्म्मसरोधः** । पुं । मर्म्मव्यथायाम् । भा.म.४भ.विस्फोट.चि. ।

**मर्म्मस्थानम्** । क्ली । जीवस्थाने । यत्राघातेन प्राणसंशयो भवेत् । तानि च स्थानानि शरीरे बहूनि—"जीवस्थानन्तु मर्म्म स्याज्जीवागारं तदुच्यते । मर्म्मस्थानन्तु प्रोक्तं स्यात् भ्रूमध्यादिष्वनेकधा । भ्रूमध्यकण्ठगलशङ्खकटीकपृष्ठग्रीवागुदाण्डपदपाणियुगास्थिसन्धीन् । वैद्याः शरैकप्रमितानि वदन्ति मर्म्मस्थानानि चाङ्गनिलाशकराणि ।" रा.नि.व.१८ । एवञ्च सप्तोत्तरं मर्म्मशतमुक्तम् । तेषामेकादश मांसे, अस्थिषु ८, सन्धिषु २०, स्नायुषु २७, शिरासु च ४१, इति । तत्र सक्थियुगले २२, भुजद्वये २२, उरसि १२, कुक्षौ १२, पृष्ठे १४, ग्रीवोर्द्ध्वभागे ३७ । तानि च मर्म्माणि पञ्चधा भवन्ति । तेषु सद्यःप्राणहराणि १९, कालान्तरप्राणहराणि ३३, विशल्यघ्नानि ३, वैकल्यजनकानि ४४, पीडाकरमर्म्माणि च ८ भवन्ति । सद्यःप्राणहराणि शृङ्गाटकाधिपतिशङ्ख कण्ठ शिरा गुद हृदयवस्तिनाभयो भवन्ति । एषां स्थानानि पर्य्यायेषु मर्म्माणि । कालान्तरप्राणहराणि—वक्षो-मर्म्म सीमन्त तल क्षिप्रेन्द्रवस्ति-कटी पार्श्वसन्धि कटीकतरुणनितम्बद्वयानि । एषां स्थानानि पर्य्यायेषु मर्म्माणि । वैकल्यकरमर्म्माणि—लोहिताक्षाणि आणूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्परकुन्दरयुगल-कक्षधरद्वयविधुरद्वय-कृकाटिकाद्वयांशफलकापाङ्ग-नीलद्वयमन्याद्वयफणद्वयावर्त्तद्वयानि । रुजाकराणि—गुल्फद्वयमणिबन्धद्वयकूर्च्चशिरांसि भवन्ति । विशल्यानि च—उत्क्षेपौ स्थापनी चेति त्रीणि भवन्ति । भा. ।

**मर्म्मिकः** । त्रि । मर्म्मविदि । जटा. ।

**मर्य्यादा** । स्त्री । सीमायां । मा ज्व.नि. ।

**मलम्** । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि व.१८ । मयला, मैलि इति च लोके । भा म.४भ. । तदाहारकिट्टभागः । तदाधारश्च पक्वाशयः । "तत्किट्टञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् । बलिभिस्त्रयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ।" शार्ङ्ग.६ष । कर्पूरे । श च. । समुद्रफेने । नखे । वै.निघ. । वातादौ । मूत्रे । स्वेदे । माधवः ।

**मलघ्नः** । पु । शाल्मलीकन्दे । रा नि.व ७ । स्त्री (घ्नी) । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ । कटुकाम् । वै.निघ. ।

**मलङ्गी** । स्त्री । मत्स्यभेदे । गोरुमा । गुणाः— "मलङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुरुः ।" राज.३प ।

**मलजम्** । क्ली । पूये । श.च. ।

**मलद्रावी** (इन्) । पुं । जैपालवृक्षे । जयपालगाछ । वै.निघ. ।

**मलधातुः** । पुं । शरीराबाधकरभावेषु । यथा—"शरीरच्छिद्रेषु उपदेहा. पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः, प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते …… ।" च. शा ६ष. ।

**मलपाकः** । पुं । दोषपाके, वातादीनां पाकावस्थायां पूर्णावस्थायां वा । तल्लक्षणं—"दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् ।

**मलपूः** (यूः) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । काकडूमुर । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । मेद. । च.द.भग चि. । (यू) वाकुच्याम् । सोमराज । वै.निघ. ।

**मलभुक्** । पुं । काके । श.र. ।

**मलभेदि(न्)** । क्ली । रौप्ये । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी रा नि व ६ ।

**मलय** । प शाल्मलीकन्दे रा नि व ७ ।

**मलयजम्** । क्ली पु । चन्दनसामान्ये । वै निघ १म तथा चि । रक्तचन्दने । श्रीखण्डचन्दने । रा नि व १२ ।

**मलयतपना** । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

**मलयद्रुम** । पु । मदनवृक्ष । हि कोष । [मे ।

**मलया** । स्त्री सोमराज्याम् । त्रिवृतायाम् ।

**मलयोत्थ(द्भव)म्** । क्ली । श्वेतचन्दने । श्वेत चन्दन । रा नि व १२ [मूढ़े । रा नि व २० ।

**मलरोधनम्** । क्ली । विष्टम्भे । आनाहरोगे

**मलवेग** । पु । अतीसाररोगे । रा नि व २ ।

**मलशैल्यम्** । क्ली । तन्नामगुदभगरोगे । भा ।

**मलहन्ता (न्तृ)** । पु । शाल्मलीकन्द रा नि व ७ [सैन्धवाद्यतैले

**मलहर** । पु । जैपालवृक्षे भैष वा वा चि

**मला** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् श च याम हरिद्रायाम् । वै निघ । नाभिनालायाम् । त्रिका ।

**मलाकर्षी (र्षिन्)** । पु । हड्डिके । हाड़ि मेथर । श मा ।

**मलाख्यकिट्टम्** । क्ली । भुक्ताहारस्यान्तर भागे यत् मूत्रपुरीषाद्युत्पत्तिभवति । पञ्च सू २८ष । [कूल । वै निघ ।

**मलाज्ञातक** । पु । गन्धमार्ज्जारे । गन्धगो

**मलाधिक्यम्** । क्ली । मलवाहुल्यरूपगुदभगरो गे । भा ।

**मलापहा** । स्त्री । कुलत्थाञ्जने रा नि व १३। दाक्षिणात्यनदीविशेषे । तज्जल गुणे जलाजलतु ल्यं विशेषेण पथ्य स्वादुतर कान्तिदश्च । रा नि व १४ । वनकुलत्थ । वै निघ ।

**मलायनम्** । क्ली । मलद्वारे, गुदोपस्थादौ । च = स्वस्थवृत्ते । [नि व ६ ।

गोलगाछ । रा नि व ६ । कृष्णागुरुकाष्ठे । रा नि व १२ । स्य ममतायां गौ दुग्धे । वह्नि । य शर्ङ्गे । दण्ड । पु । हरौ वै निघ ।

**मलिना (नी)** । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा नि व १८ । शर्करायाम् ह्रस्वयाम् । वै निघ ।

**मलिनाम्बु** । क्ली । मसी । कालि । हे च ।

**मलिष्ठा** स्त्री सद्यातरजस्कायां । त्रिका ।

**मलीमसम्** । क्ली पुष्पकासीसे । रा नि व १३ । लौहे । मे । त्रि । मलयुक्त ।

**मलूक** । पु कीटविशेषे । उकुण । त्रया ।

**मल्ल** । पु । पात्र । मल्लविशेषे त्रि । बलि ष्ठे । त्रिका । कपोले मे । [इच । अम ।

**मल्लक** । पु । दन्त । हे च । स्त्री । मल्लिका

**मल्लखण्ड** । पु गुड़शर्करायाम् । वै निघ ।

**मल्लजम्** । क्ली मरिचे । जटा ।

**मल्लतरु** । पु पियालवृक्षे । रा नि व ११ ।

**मल्लवाह** । पु । नामवणतृणविशेषे, मल्लिका वृक्षे रा नि व ८ ।

**मल्ला** स्त्री मल्लिकापुष्पवृक्षे । श र ।

**मल्लारिष्टा** । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रशाके । रा नि व १० ।

**मल्लि (ल्ली)** । पुं, स्त्री । मल्लिकावृक्षे । श र ।

**मल्लिक** । पु । मलिनचञ्चचरणहंसभेदे । अम ।

**मल्लिका (ल्य)** । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। बेल मल्लिकाफुलेर गाछ । पञ्ज । मं बलि मोगरा । क बल्लिमल्लिग । तैं मल्लचेट्टु । गुणा — कट तिक्ता चक्षुष्या मुखपाकघ्नी कुष्ठविस्फोटक त्रुविषव्रणघ्नी च । रा नि व १० । तथा मधुर् त्या वातपित्तास्रहृत्त्याधिकुष्ठार्शविषव्रणघ्नी च । भा । महन्यागुरुणि । रा नि व १२ । लयघाक न्दे । वचायाम् । यूथिकायाम् । वै निघ । मत्स्य भेदे । मे । [मा । See वनमल्लिका ।

**मल्लिकाख्या** । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । रा

**मल्लिकापुष्पः** । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. । कुटजवृक्षे । কুডচি গাছ । रा.नि.व.९ । करुणनिम्बूवृक्षे । করুণা লেবুর গাছ । हे.च. ।

**मल्लिकाक्षः** । पुं । अश्वविशेषे । यस्य नेत्रपरित' शुक्ला रेखा वर्त्तते । ताम्रपदपुच्छके हंसे । गुणाः—भ्रववत् । सु सू.४६अ. ।

**मल्लिगन्धि** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । श च. ।

**मल्लिनाथः** । पुं । कल्पतरुनामसर्वङ्कारे ।

**मल्लिनी** । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे । रा नि.व.१० ।

**मल्लिपत्रम्** । क्ली । छत्राके । त्रिका. ।

**मल्लुः** । पुं । भल्लुके । श.च. ।

**मश(स)कः** । पु । तन्नामकक्षुद्ररोगे । আঁ চিল । हिं मशा । लक्षणं—"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशक दिशेत् ॥" सु.नि.१३अ । तन्नामककीटे । মশা, ডাঁশ । हिं मच्छर । तद्दंशलक्षण—"कण्डूमान् मशकैरीषत् शोथ, स्यान्मन्दवेदनः ।" स पक्षभेदः सामुद्रपरिमण्डलहस्तिमशककृष्णपार्वतीयभेदेन । सु.कल्प.८अ. । [যজ্ঞডুমুর গাছ ।

**मशकी (इन्)** । पु । उदुम्बरवृक्षे । हे.च ।

**मशखः** । पुं । मशकनामक्षुद्ररोगभेदे । भा. ।

**मशच्छदः** । पुं । व्रणविशेषे । वै.निघ. ।

**मशहरी** । स्त्री । मशकवारणार्थे वस्त्रगृहे । মশারি । जटा. ।

**मषी(षी)लेख्यदलः** । पु । कोङ्कणे प्रसिद्धे श्रीतालवृक्षे । তেড়েং । रा.नि.व.९ ।

**मष्टनः** । पुं । कुक्कुरे । श.मा ।

**मषो** । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । एलायाम् । तिलकवृक्षे । वै निघ ।

**मसनम्** । क्ली । सोमराज्याम् । श.च. ।

**मसरा** । स्त्री । मसूरे । মুশুরি । जटा. ।

**मसारः (कः)** । पुं । मरकतमणौ । श.र ।

**मसि(सी)का** । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. । शेफालिकायाम् । श.र. ।

**मसिवर्द्धनम्** । क्ली । गन्धरसे, बोले । त्रिका. ।

**मसी** । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. । कज्जले । वै.निघ । [গাছ । श.च. ।

**मसीना** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । মশনে

**मसीनिका** । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. ।

**मसु(सू)रः** । पुं । (Vicialens or Ervum lens. Syn. Cicer lens. Lentil.) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । মুশুরি কলায় । मं चयाइ । कं चणगि । तें चिरिशनगलु । मिसूरपप्पु । हि मसूर । ता मिसुरपरपुर । गुणा —मधुरः शीतल. सग्राही कफपित्तघ्न' वातरोगकरः मूत्रकृच्छ्रहर. लघुश्च । रा.नि व.१६ । "रुक्षो विशोषी मधुर' प्रदिष्ट शूलार्त्तिगुल्मग्रहणीविकारान् । करोति वातामयवर्द्धनश्च पित्तास्रसकृच्छ्रहरो मसूर ।" अत्रि.१५अ. । मसूरिकायाम् अस्य प्रलेपो हितः । ताम्बूलरागे । हारा. ।

**मसुरा** । स्त्री । मसूरे । মুশুরি । मे ।

**मसूरकः** । पुं । मसूरकलाये । रा.नि.व.१६ । गण्डोपधाने । গাল বালিশ । श.र ।

**मसूरघृतम्** । क्ली । ग्रहण्या घृतम् । "मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद्घृतं । हन्ति कुच्छ्यामयान् ... ।" च.द. । घृत ४श. मुसूरकाथ ४श. বেলশুঁট কল্ক ১ শ. ।

**मसूरयूषः** । पुं, क्ली । मसूरकृतकाथे । মুশুরির ঝোল । गुणाः —"मसूरयूष. सग्राही रुक्षो स्वादु' प्रमेहजित् ।" द्रव्यगुण ।

**मसूरविदला** । स्त्री । श्यामत्रिवृति । কাল তেউড়ী । च वि.८अ. । श्यामालतायाम् । र.मा. फि.यो.च.द वा.पि.ज्व.चि.निदिग्धिकादिः । "मसूरविदलाक्राथः ।" वा.चि.६अ । आमातकवृक्षे । मेषशृङ्गी । वै.निघ. ।

**मसूरसूपः** । पुं । भर्ज्जितमसूरकृतयूषे ।—गुणाः—"मसूरसूपः सग्राही शीतलो मधुरो लघुः । कफपित्तास्त्रजिद्रुक्षो विषमज्वरनाशनः ।" द्रव्यगुणः ।

**मसूरा (री)** । वेश्यायाम् । त्रिवृति । रा.नि.व.६ । मसूरिकारोगे । বসন্ত রোগ । मे. । [२०]

**मसूराभा** । स्त्री । मसूरिकारोगे । रा नि ।

**मसूरिका** । स्त्री । प्रमेहपिटकाभेदे । तल्लक्षणं यथा—"मसूरमसमस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका।" सु नि ६ष । वसन्तरोगे । वसन्त इति । तस्य निदानादि । "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः । क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषसमुद्भवाः । जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः । मसूराकृतिसंस्थाना पिडकास्ता मसूरिकाः । तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः । त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ।' इति पूर्वरूपम् । सा वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोधातुजा भवति । भा । "गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विता । मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ।" मा उ ११ ष । वातजा यथा—"स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ।' पित्तजा यथा—"सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः । शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता । रक्तपीतासिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः । भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।" रक्तजा यथा—विड्भेदाङ्गमर्द्दाहतृष्णारुचिमुखपाकनेत्रपाकतीव्रज्वरा भवन्ति । कफजा यथा—श्वेतस्निग्धातिस्थूलकण्डूमन्दवेदनाः चिरपाकाश्च भवन्ति । सन्निपातजा यथा—नीलाः चिपिटविस्तीर्णनिम्नमध्या महारुजः पूतिस्रावाः चिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति । रसस्था यथा—त्वचमाश्रित्य जलबुद्बुदतुल्याः स्वल्पदोषाः स्फोटा भिन्ना जलं स्रवन्ति । रक्तस्था मसूरिका रक्तमाश्रित्य रक्तवर्णा शीघ्रपाका तनुत्वचः भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च । मांसस्था मसूरिका मांसमाश्रित्य कठिनाः स्निग्धाः चिरपाकाः तनुत्वचः सत्यः गात्रशूलनिशाकण्डूमूर्च्छादाहतृषाः कुर्व्वन्ति । मेदस्था—मेदः समाश्रित्य मण्डलाकाराः मृदवः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाश्च भवन्ति । याभ्यः कश्चिदेव जीवति । अस्थिगाः तदाश्रित्य क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति । मज्जस्थास्तदाश्रित्य भ्रमसमोहवेदनारतियुक्ताः सत्वरं अस्थीनि भ्रमरैरिव विद्धानि कुर्व्वन्ति प्राणाश्चाशु हरन्ति । शुक्रस्थाः पिडकाः पक्वाभाः स्निग्धसूक्ष्मा अतिवेदनाः स्तैमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादयुक्ता भवन्ति । अस्थियिर्स केवलं दृश्यते जीवनन्तु न दृश्यते । परिहरणमाह ।' मसूरिकाभिभूतो यो भ्रम प्राणनि व्रजेत् । स भ्रमं त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः ।" मसूरिकाहेतुक शोथमाह—"मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके । तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ।" मसूरिकोत्पादनक्रियामाह—या टीकादानमिति लोके उच्यते—यथोक्तं धन्वन्तरिकृतशाक्तेयग्रन्थे । "सा तु गोस्तनजनरगात्रजमसूरिकापूयन भवति—"धेनास्तन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका । तज्जलं बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् । बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च । तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ।" इति शब्दकल्पद्रुमः । मुशहर्यी । म॰ ।वि ।

**मसूरीहररस** । पु । मसूर्य्यधिकारे रसः । "अथ शुद्धस्य मृतस्य मूर्च्छितस्य रसस्य च । ध ला पिप्पलीधात्रीमृद्वीकाघृतमाक्षिके । पापरोगान्तको योगः पृथिव्यामेव दुर्लभः ॥" रस र ।

**मसृणा** । स्त्री । अतसाम् । मसिना । मे ।

**मस्कर** । पु । रक्तैरण्डे । रा नि व ८ । वंशे । रन्ध्रवंशे रा नि व ७ ।

**मस्करी** । स्त्री । देवकुरुण्टके । वै निघ ।

**मस्त (क)** । पु, क्ली । शिरसि । गोंथा । रा नि व १८ । [ष ।

**मस्तकस्नेह** । पु । मस्तिष्के । नाथोव वि । ष

**मस्ताकाख्य** । पु । हृचावे । श ध ।

**मस्ताक्षी** । स्त्री । गुहावदरीफले । रुमिहुक चीति लोके । भैष बाजी चि ।

**मस्तकोद्भवम** । क्ली मस्तिष्के । रा नि व १८ ।

**मस्तदारु** । पु । देवदारुवृक्षे । भा ।

**मस्तमूलकम्** । क्ली । ग्रीवायाम् । घाड । श॰ च । मस्तकमज्जे । मस्तिष्क । वै निघ ।

**मस्तिष्कम्** । क्ली । मस्तकमज्जे । मगज । रा॰ नि व १८ ।

**मस्तु** । क्ली । दधिमस्तुनि । दधेर माठ । र॰ मा । रा नि व १५ । भा म १भ ज्व चि लाक्षादितैल । "मैलात्मस्तु चतुर्गुणम् ।" द्विगुणवारियुत

दधिकृते तक्रे। "उक्तं दधि द्विगुणवारियुतन्तु मस्तु।" रा नि व १५। गुणा — उष्णाम्ल रुचिप त्रिद क्रमिहर बल्य कषाय मद भुक्तिच्छेदकर तृषोदरगदप्लीहार्शसां नाशन। शीत गुडिकर कफानिलहर विष्टम्भशूलापह पाण्डुश्वासविकारगुल्म शमन मधु प्रशस्त लघु॥" रा नि व १५। [व।

**मस्तुलुङ्ग** । पु। मस्तिष्क। चिका। सु शा १०

**मह** । क्ली। तेजसि। मे। [४।

**महतिक्रान्ता** । स्त्री। झझ्याम्। रा नि व

**महती** । स्त्री। बृहतीक्षुपे। व्याकुड। रा नि व ४। वार्ताकी। तन्नामकहिक्कायां—"मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी" मा नि।

**महत्** । क्ली। हृदये। यत्र शरीरधारकदशधमन्य स्थापिता। च सू ३ अ।

**महत्तत्त्वम्** । क्ली। बुद्धितत्त्वापरनामधेये प्रकृतेरुत्पन्न तत्त्व। भा।

**महत्तेजा** । पुं। पारदे। वै निघ।

**महत्पत्र** । प। मालाकन्द। वै निघ।

**महत्फला** । स्त्री। राजकोषातक्या। वै निघ। महेन्द्रवारुण्याम्। गाकाल। रा नि व ३।

**महद्दल** । पु। मधुरवालुके। गिठा বে ত।। वै निघ। [ल। रा नि व ३।

**महद्वारुणी** । स्त्री। महेन्द्रवारुण्यां। गाका

**महद्वृक्ष** । पु। वटवृक्षे। वै निघ।

**महर्षभी** । स्त्री। कपिकच्छ्वां। आलकुशी। रा नि व ३। [लकुशी।

**महर्षि** । पु। कपिकच्छ्वां। वै निघ। आ

**महर्षिका** । स्त्री। शूककटकाख्याम्। वै निघ। [घ।

**महा** । स्त्री। गोरक्ष्याम्। গোরক্ষচাকুলিয়া।

**महाकटभी** । स्त्री। श्वतकटभीवृक्षे। रा नि व ८। See कटभी। [गिमनमा। भ,च।

**महाकण्टकिनी** । स्त्री। विदुसारके। ८

**महाकण्टा** । स्त्री। शिवनीवृक्षे। গোনাগ। वै निघ।

**महाकदम्ब** । पु। केलिकदम्ब। কেলিকদম। प मु।

**महाकन्द** । पु। पलाण्डौ। रक्तरसोनकन्दे, राजपलाण्डौ। मुखालौ। चाणकामूल। मालाकन्द। रा नि व ७२३।

**महाकपित्थ** । पु। बिल्ववृक्ष। प मु।

**महाकपोत** । पु। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु कल्प ४अ। See सर्प।

**महाकरञ्ज** । पु। करञ्जविशेषे। ডহর করঞ্জ। सु सू ३८अ। गुणा —महाकरञ्जकस्तीक्ष्ण कटूष्णश्च तिक्तकः। कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्विषव्रणापहः॥" रा नि व ९।

**महाकरम्भकम्** । क्ली। तन्नामकपत्रविषभेदे। सु कल्प २अ। [नि व ९।

**महाकर्णिकार** । पु। आरग्वधवृक्षे। रा

**महाकल्याणगुड** । पु। See कल्याणगुड। भा।

**महाकषाय** । पु। कटफलवृक्षे वै निघ।

**महाकाल** । पु। (Citrullus colocynthis or Trichosanes Palmata) स्वनामख्यातलतायां। प मु। মাকাল বা রক্ত মাকাল ফলের গাছ। हि लालइन्द्रायण, ते चव्यगुडपण्डु एटिपुच्च। ता पेयकोमति। बम्कौडल। एतत्फलगुर्दे नारिकेलतैलयुक्तं नासाचत कणवतश्च रोपयति। एतद्धूमपान श्वासहरम्। स्त्री (स्त्री)। इयिकाल्या। विছাতি গাছ। वै निघ।

**महाकिराततिक्तक** । पु। (Exacum bicolor) इहत्किराततिक्त। বড় চিরাতা, দেশী চিরাতা। कथित् निघण्टु।

**महाकुमारिका (री)** । स्त्री। महाशैवलीवृक्षे। বড় গোনাপ। वै निघ।

**महाकुमुदा (दिका)** । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। रा नि व ९। [नि व ९।

**महाकु(भा)भी** । स्त्री। कट्फलवृक्षे। रा.

**महाकुष्ठम्** । क्ली। इहत्कुष्ठरोगे, महाव्याधौ। महाव्याधि। तत्—चक्रम्,औडुम्बरम्,ऋष्यजि

हलम्, कपालकं, काकणकं, पुण्डरीकं, दद्रुकुष्ठ श्चेति सप्तविधम्। तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बर मृश्यजिह्वकपालकाकणानि श्लेष्मणा पुण्डरीकं दद्रु कुष्ठचेति। एवा लक्षणानि पर्य्यायेण स्युरिति। ध्वद्रकुष्ठभेदे। तल्लक्षण —लक्ष्मीचर्मैदाहवदादि कम्। सु.नि.५अ.।

**महाकर्णः** । पुं। दर्व्वीकरसर्पभेदे। सु.कल्प. ४ अ.। See सर्प.। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे — पित्तं भवति। सु.कल्प.६अ.। [निघ।

**महाकर्णा** । स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। वै.

**महाकोषफला** । स्त्री। देवदालीलतायाम्। দেয়াতাড়া। रा.नि व.७।

**महाकोषातकी** । स्त्री। (Luffa aegyptiaca. Syn. L. Pentandra.) घृत कोषातक्या। रा.नि व.७। হস্তিঘোষা। धुन्दुल। हि नेनुआ। तै एनुगवीर। उत्. तरंड। "म- हाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा।" गुणा. —स्नि ग्धा रक्तपित्तानिलघ्नी च। भा.पू.१भ.शा.व.।

**महाक्षीतनः (निका)** । पुं, स्त्री। शाल पर्ण्याम्। शालपाणि। वै.निघ.।

**महाखदिरघृतम्** । क्ली। कुष्ठाधिकारे घृ तम्। पाठ.—"खदिरस्य तुला. पञ्च शिंशपास नयोस्तुले। तुलार्द्धा. सर्व्वएवैते करञ्जारिष्टवेत साः। पर्पटः कुटजश्चैव वृष. क्रमिहरस्तथा। ह रिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् सप्त पर्णश्च सङ्क्षुण्णा दशद्रोणे च वारिणः। अष्टभागाव शेषन्तु कषायमवतारयेत्। धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत्। महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः पलसम्मितैः....।" कल्कद्रव्याणि तिक्तकघृतादा दीयानि। गव्यघृत १৬ শ.। কাথার্থ—খদির- ছাল ৫০০ প. শিশুগাছের ছাল ১০০ প. আসনছাল ১০০ প.। করঞ্জছাল, নিমছাল, পলতা, নিমছাল, ক্ষেৎপাপড়া, কুড়চিছাল, রক্তচন্দন, পিপুল, গজপিপুল, পদ্মকাষ্ঠ, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বচ, বাখালশশা, শত- মূলী, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব বাস- কছাল, মূর্ব্বামূল শুলঞ্চ, চিরেতা, যষ্টিমধু, বলাডুমুর প্রত্যেকে ১ পল। চ.চি.৭অ.।

**महागदः** । पुं। महारोगे। तन्नामकविषघ्न योगे। "त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणञ्च वर्गं। कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि।" सु.कल्प.५अ.। ज्वर- रोगे। रा.नि.व.२०। [ख्याते द्रुमे। वै.नि.।

**महागदमहीरुहः** । पुं। धालमुग्धा इति

**महागन्ध(क)म्** । क्ली। बोले। निशादल। रा.नि.व.६। कुङ्कुमागुरुचन्दने। रा नि व.१२। अतिसारोदरामयग्रहणीप्लीहरसविशेषे। पारदगन्ध- कयोः प्र. २ तो। कज्जलीकृत्य जलेन समर्द्य च पर्पटीवत् पाच्यम्। अथ जातीफलजातीकोषल- वङ्गशुष्कविल्वपत्राणां प्र. २ तो तया पर्प्यया एकत्र जलेन मर्द्दयित्वा गोलकं कृत्वा शुक्तिद्वयमध्ये संस्थाप्य कदलीपत्रेणावेष्ट्य कर्द्दमेनालिप्य च रौद्रे शोषयेत्। पश्चात् करीषाग्नौ भागस्यानुभव पक्त्वा उ- द्धरेत्। পারা ২ তো, গন্ধক ২ তো, কজ্জলি করিয়া জলে গুলিয়া পর্পটীবৎ পাক করি- বে। তাহার সঙ্গে জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শুষ্কবিল্বপাতা প্রত্যেকে ২ তো. দিয়া মর্দ্দন- পূর্ব্বক ২ খানি ঝিনুকের মধ্যে ভরিয়া কদ- লীপত্র বেষ্টনপূর্ব্বক কাদায় লেপিয়া শুকা- ইবে। পরে ৮।১০খানি ঘুটেন আগুনে পা- ক করিবে, পুড়িয়া যখন গন্ধকের গন্ধ অ- নুভব হইবে অমনি তুলিয়া লইবে, শীতল হইলে খল করিয়া লইবে। রা.কৌ.মৈব.।

**महागन्धः** । पुं। कुटजवृक्षे। শ্বেত কুড়চি

**महागुल्मः (ल्मा)** । पु, स्त्री । सोमवल्लील तायाम् । रा.नि.व २ ।

**महागुह्यकः** । पु । क्रमौ । वै.निघ. ।

**महागुहा** । स्त्री । पृश्निपर्णीवृक्षे । চাকুলি য়া । রা.নি.व.৪ । [See गोधूम ।

**महागोधूमः** । पु' । वृहद्गोधूमे । भा.धा.व. ।

**महागोपा** । स्त्री । शारिवायाम् । অনন্তমূল । वै निघ. । [नि व.१९ ।

**महाग्रीवः (वी)** (इन्) । पु । उष्ट्रे । रा.

**महाघूर्णा** । स्त्री । द्राक्षामद्ये । सुरायाम् । श.च. ।

**महाघृतम्** । क्ली । एकादशोत्तरशताधिकवा र्षिकघृते । नकुल.१२श । गुणा —"पेय महाघृत भूतै कफघ्न पवनाधिके । बल्य पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापह । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्र शस्यते ॥" सु सू ४५श. ।

**महाघोषा** । स्त्री । कर्कटशृङ्गी । प सु । रा नि.व ६ । मद व १ । कुन्दुरी । श.च. ।

**महाङ्गः** । पु । गोक्षुरवृक्षे । रा.नि.व.४ । र क्तचित्रकवृक्षे । रा नि.व.६ । उष्ट्रे । प.सु ।

**महाचुञ्चुः** । स्त्री । वृहच्चुञ्चुवृक्षे । বড চেঁচ কো । रा नि.व ४ । See चुञ्चु । [११ ।

**महाचूतः** । पु । महाराजाम्रवृक्षे । रा नि.व.

**महाच्छदः** । पु । देवताडवृक्षे । र मा. ।

**महाच्छायः** । पु । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

**महाच्छिद्रा** । स्त्री । महाशिरायां । रा नि.व. ५ । क्ली । कायपृष्ठस्थपञ्चद्वारेषु । तेषां सम मि रसि द्वे चाथ । च.शा.७श. ।

**महाजः** । पुं । महाछागे । रा नि.व.१८ ।

**महाजटा** । स्त्री । रुद्रजटायां । रा नि व.२ ।

**महाजम्बीरः** । पुं । वृहज्जम्बीरवृक्षे । বড়গা লেবু । हिं बड़निम्बु । फल त्वक् दीपनी वातघ्नी च । तैल वातघ्न । यूष उदरामयघ्न रक्तातिसारे पामादौ च हित ।

**महाजम्बुः (म्बू)** । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्ष फलजम्ब्वां । বড় জাম গাছ । र.मा. । सं म हाफलजम्बू । गुणा —उष्णा मधुरकषाया श्रमघ्नी मुखजाड्यहरी स्वरकरी विष्टम्भकरी शोषघ्नी च- तीसारश्रमकरी श्वासकासकफघ्नी च । रा नि.व. ११ । [व.१९ ।

**महाजवः** । पु । गवये । गवय मृग । रा.नि.

**महाजातिः** । स्त्री । वासन्तीपुष्पलतायाम् । জাতি ফুলের গাছ । রা.নি.व.१० । See वा- सन्ती ।

**महाजालिः (लिका, ली)** । स्त्री । पीत- घोषायां । प सु. । हैमा । आवर्तकीलतायां । रा.नि.व.३ । राजकोशातक्यां । रा.नि.व.७ ।

**महाज्योतिष्मती** । स्त्री । स्वनामख्यातल- तायाम् । বড লতা কটকী । हि बडीमालकां- गनी । गुणा —तिक्ततरा रूक्षा किञ्चित्कटु वात- कफघ्नी दाहकरी दीपनी मेधाप्रज्ञाकरी च. । रा.नि व.३ ।

**महाज्वराङ्कुशः** । पुं । विषमज्वराधिकारे रस । (१)"सूत गन्ध विष तुल्य धूर्त्तबीजं त्रिभिः सम । चतुर्णां द्विगुण व्योषचूर्णं गुञ्जाद्वय हितम् । जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । महा ज्वराङ्कुश । " व्योषचूर्णं मिलितसर्व्वचूर्णा- पेक्षया द्विगुणम् । रस र । रस.चि. । भा. । (२) —"पारद हिङ्गुल ताम्र माक्षिक तुत्थमेव च । वङ्ग सूतञ्च गन्धञ्च खर्परञ्च मन शिला । तालकं घनपाषाण गैरिक टङ्कण सम । दन्तीबीजञ्च स- र्व्वाणि चूर्णयित्वा विभावयेत् । जयन्ती विजया चित्रा तुलसी मत्स्यपर्णिका । प्रत्येकञ्च रस दत्त्वा निर्मल वासभूरहै । चणमात्रां वटीं कृत्वा छाया- शुष्कान्तु कारयेत् ।" घनपाषाणमभ्रकम् । जीर्णज्व रे । (১) পারা ১ তো গন্ধক ১ তো অর্থাৎ কজ্জলী ২ তো. বিষচূর্ণ ১ তো. ধুতুরাবী- জচূর্ণ ৩ তো. ত্রিকটুচূর্ণ মিলিত ১২ তো. । মাত্রা ২ রতি । অনু জম্বীরমজ্জা ও আদার রস । (২) পারা, হিঙ্গুল, তামা, স্বর্ণমাক্ষী, তুঁতে, বঙ্গ, লোহ, গন্ধক, খাপর, মনছাল, হরিতাল, অভ্র, গেরিমাটী, সোহাগার খই ও দন্তীবীজ প্রত্যেকে সমভাগ । টাবা, সি দ্ধি, চৈতুন ও তুলসীপত্র রসে মর্দ্দন । মধী গা. । শুকাইয়ার তুঁতিয়া নাই । (৩) পারা

১৺তো. গন্ধক ১ তো. বিষ ১ তো. ধুতুরার বীজ ৩ তো. শেয়ালকাঁটার মূল (চোক) ১০ তো. চূর্ণ একত্র মিশাইবে। অনুপান আদার রস। (৪) দারুচিনি, শুঁটে, থাপর প্রত্যেকে ৩ তো. ধুতুরাপাতার রসে ৩ দিন মর্দন। ভা.।

**মহাঢ্য.** । পুং। কদম্বরক্ষে। রা.নি.ব.১০।

**মহাতঙ্ক:** । পুং। মহাভয়ে। রা.নি ব.২০। মহাব্যাধৌ।

**মহাতরু:** । পুং। স্নুহীবৃক্ষে। মনসা গাছ। হে.ম.। [নি ব ২।

**মহাতালী** । স্ত্রী। আবর্ত্তকীলতায়াম্। রা

**মহাতিক্ত.** । পুং। মহানিম্বে। ঘোড়ানিম। রা.নি ব.৯। কিরাততিক্তকে। চিরেতা। বৈ নিঘ । স্ত্রী। যবতিক্তালতায়াং। তিৎপলত। রা.নি.ব ২। মৈষ.কন্দর্পসারতৈলি। পাঠায়াম্। শ ম।

**মহাতিক্তকঘৃতম্** । ক্লী। কুষ্ঠাধিকারে ঘৃতম্। See তিক্তকঘৃতম্। চ চি ৭অ.।

**মহাতীক্ষ্ণা** । স্ত্রী। ভল্লাতকবৃক্ষে। রা নি ব.১১।

**মহাতুম্বী** । স্ত্রী। মহালাম্বাম্। বৈ.নিঘ.।

**মহাতেজা:** । পুং। পারদে। রা নি.ব.১৩।

**মহাত্রিফলা** স্ত্রী। পথ্যাবিভীতকধাত্রীষু। "পথ্যা বিভীতকং ধাত্রী মহতী ত্রিফলা মতা।" শ ম.১৩.।

**মহাদন্তা** । স্ত্রী। নাগবল্লাযাং। রা নি ব.৪।

**মহাদারু** । ক্লী। দেবদারুকাষ্ঠে। মহৎশ্রে দবদারু। কটা.।

**মহাদীর্ঘ:** । পুং। মহেন্দ্রদেবদারৌ। বৈ নিঘ।

**মহাদুগ্ধা** । স্ত্রী। বনমল্লিকায়ে। বৈ নিঘ.।

**মহাদূষক.** । পুং। মাদকদ্রাব্যভিধান্যবিশেষে। যথা:—শালিধান্য। সু.সূ.৪৬অ। [চ.।

**মহাদেবমণি:** । পুং। মহানীলায়াম্। বৈ নি

**মহাদ্রাবক:** । পুং,ক্লী। যকৃৎপ্লীহাধিকারে ঔষধবিশেষে।—টঙ্কং স্বর্জ্জক্ষারং,কাসীসাম্বিক,সৈন্ধব রসাঞ্জনং, সমুদ্রফেনং, সর্জ্জিক্ষারং, সম্বলক্ষার, এষা স. ১ তো.। টঙ্কনক্ষার: ৩ তো.। নমার দর ২।০ তো.। ফটিকারী ২।।০ তো.। যবক্ষার ১৪ তো.। কাসীসং পুষ্পকাসীস, ধাতুকাসীস, ইতি দ্রব্যত্রয় মিলিত্বা ১৪তো.। অভাবে কাসীস ১৪ তো। একত্র চূর্ণয়িত্বা বকযন্ত্রেণ দ্রাবকং নিষ্কাষয়েৎ। শুদ্ধ স্বর্ণমাক্ষিক, কাংস্যমাক্ষিক, সৈন্ধব, রসাঞ্জন, সমুদ্রফেন, সাজিমাটি, সম্বল ক্ষার প্রত্যেকে ১ তো.। সোহাগা ৭ তো. নিশাদল, ফটকিরী প্র. ৩।০ তো.। যবক্ষার ১৪ তো.। কাশীষ, পুষ্পকাশীষ, ধাতুকাশীষ মিলিয়া ১৪ তো। (অভাবে হিরাকস ১৪ তো.)। একত্র চূর্ণ করিয়া বকযন্ত্রে চোয়াইয়া লইবে। রসমালাসংগ্রহ।

**মহার্দ্র** । পুং। মৃকমিক্তা। আনারুণী, শুয়ালিশম্। র মা.।

**মহাদ্রুম:** । পুং। অশ্বত্থরক্ষে। শ ম.। তাল রক্ষ মধুকরক্ষে। বৈ.নিঘ।

**মহাদ্রোণা (ণী)** । স্ত্রী। দ্রোণপুষ্পীবিশেষে। বড় দণ্ড সিয়া। সং দেবকুরা। কং দেবকুবে। গুণা. কটু তিক্তা উষ্ণা বাতশ্লেষ্মাপহা পারদশোধনী চ। রা.নি.ব ৫। বা.স.৩৫অ.।

**মহাধনম্** । ক্লী। সুবর্ণে। সিল্কে। শিলারস। হে.।

**মহাধাতু:** । পুং। সুবর্ণে। শ.ম.।

**মহাধাত্রী** । স্ত্রী। আমলকীরক্ষে। বৈ নিঘ, বা.চা.বি. বাতবিধ্বংসনরসে।

**মহানন্দা** । স্ত্রী। আরামশীতলায়াং। পর্ণশাকবিশেষে। রা নি.ব.১০। মদ্যে। রা নি.ব. ১৪।

**মহানয:** । পুং। অর্ক্কে। বৈ নিঘ।

**মহানল:** । পুং। দেবনলে। বড় নলগাছ। হি নর্কট। রা.নি ব ৮। পারদে। বৈ.নিঘ।

**মহানস:** । পুং। পাকশালায়াং। রন্ধনগৃহে। "রসপ্রভেদকুশলঃ গুণবিভাজ্য মহাকুলে চ। মহানসে স্মার্ত্তাধ্যক্ষাকর্মণ্যধিকারিণম্। বিষঘ্নাগদমন্ত্রজ্ঞং কারয়েৎ ক্ষিপ্রকারিণম্। বহুবিধজ্ঞানবিজ্ঞাং ভিষজাং চাধিদৃশ্যেৎ। মহানসম্।" সু কল্প. ১ অ.।

**महानसाध्यक्षः** । पुं । रसवत्यधिकारिपुरुषे । রন্ধনশালার অধ্যক্ষ । 'तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्राज्ञं वैद्यगुणान्वितम् ॥' तत्परिकर्म्मिणश्च शुचयो दक्षा दक्षिणा नीचकेशनखादयश्च स्युः ॥ सु कल्प. १अ । [धिकृतपुरुषे । सु कल्प.१अ. ।

**महानसिकवोढ़ा** । त्रि । राजपाकशाला

**महानाग.** । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । वै निघ ।

**महानाड़ी** । स्त्री । कण्डरायाम् । रा नि व. १८ । [गजे । मे । कर्णे । सिंहे । ऋ.प. ।

**महानादः** । पु । शङ्खे । उष्ट्रे । रा.नि व.१८।

**महानारायणतैलम्** । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठ —"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि बृहत्या पूतिकस्य च । गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादावशेषे पूते च गर्भस्थेन विधापयेत् । पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु । शैलेय तगर कुष्ठैला मांसी स्थिरा बला । अश्वाह्वा सैन्धव रास्ना पलार्द्धानि च योजयेत् । गव्याजपयस प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥" तिलतैल ४ श. । क्वाथार्थे—शतावरी शालपर्णी पृश्निपर्णी (पीठवन) शटी वचा एरण्डमूल बृहतीमूल करञ्जमूल गवेधुकमूल झिण्टीमूलं प्र १० प. पाकार्थजल ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थे —पुनर्नवा वचा देवदारु शलुफा रक्तचन्दन अगुरु शैलेय तगरमूल कुष्ठम् एला जटामांसी शालपर्णी बला अश्वगन्धा सैन्धव रास्ना च प्र. ४ तो. । गव्यदुग्ध छागदुग्ध शतावरीरस प्र ४ श. । তিলতৈল ৪ শ । কাথার্থ—শতমূলী, শালপাণি, চাকুলিয়া, শটী, বচ, এরণ্ডমূল, বৃহতীমূল, করঞ্জমূল, গডগডমূল এবং ঝাঁটীমূল প্রত্যেকে ১০ প. বারি ৬৪ শ. শে. ১৬ শ । কল্কার্থ—পুনর্নবা, বচ, দেবদারু, শুলফা, রক্তচন্দন, অগুরু, শৈলজ, তগর পাদুকা, কুড়, এলাইচ, জটামাংসী, শালপাণি, শ্বেত বেড়েলা, অশ্বগন্ধা, সৈন্ধব, রাস্না প্রত্যেকে ৪ তো. । গব্যদুগ্ধ, ছাগদুগ্ধ, শতমূলীরস প্রত্যেকে ৪ শ. । भैष । भा. ।

**महानिम्बः** । पुं । (Melia azendarach. Syn. Melia sempervirens or Melia azendarach.) The Persian Lilac. स्वनामख्यातनिम्बभेदे । ঘোড়ানিম্, মহানিম, বননিম্ । हि बकाइन् । म डोंराचा निम्बाचाफाँड । तैं गड्डराविचेट्टु, पेद्दवेपचेट्टु, तुरकवेप, कण्डवेप । दा. हि गौरिनिम् । ता. मलाइवेतु वा वेप्पम् । कन्दर्पसारतैले, पिप्पल्यादिवर्गे च । गुणा —शीतल कषाय कटु तिक्त रक्तदाहव्रणासघ्न विषमज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.८ । त्वक् अतितिक्ता अतिसेविता मादकगुणा, पुष्प शिरःशूले हित, फलं पक्वञ्च विषवत् कुष्ठघ्नञ्च । द्रव्यगुण ।

**महानीलः** । पु । नीलभृङ्गराजे । रा.नि व. ४ । नीलकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । सर्पभेदे । वै निघ ।

**महानीला (ली)** । स्त्री । नीलापराजितायां । रा.नि.व.३ । महानीलीक्षुपे । गुणे नीलीसमा । रा नि व ४ । महाजम्बूवृक्षे । रा.नि.व.११।

**महानेमिः** । पु । काके । वै.निघ ।

**महान्** । पुं । मारोहमदनवृक्षे । कालमदनवृक्षे। रा.नि व.८ । उष्ट्रे । रा.नि.व १९ । महाषष्टिकशालौ । वै.निघ. ।

**महापञ्चमूलम्** । क्ली । विल्वाग्निमन्थश्योणाकपाटलीगणिकारिकासु । "विल्वोऽग्निमन्थः श्योणाकः पाटली टुण्टुकस्तथा । सर्व्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥" रा नि.व २२ । एतत्कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् । सु. सू ४०अ. ।

**महापञ्चविषम्** । क्ली । शृङ्गीविषकालकूटमुस्तकवत्सनाभसक्तुकविषे समभागिकयोगे । "शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः । सक्तुकश्चेति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥" रा.नि.व. १३ । [व.१८ ।

**महापञ्चाङ्गुलः** । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा नि.

**महापत्रः (कः)** । पु । मालाकन्दे । वै.निघ । (क) शाकवृक्षे । সেগুন গাছ । प.मु ।

**महापत्रा** । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । বড জাম গাছ । र.मा । माषपर्ण्यां । रा नि व.४ ।

**महापद्मम्** । क्ली । श्वेतपद्मे, पुण्डरीके । पु ।

दशविन्दुशिरोदर्वीकरसर्पभेदे। सु कल्प ४ऋ। See सर्प।

**महापद्मकघृतम्।** क्ली विस्फोटकाधिकारे घृतम्। 'पद्मकं हिमिशीरञ्चिबुटिशैलुमक्षामये। शिरीषक्रिमिजिद्राचासिकथतुल्यकपित्थके। पच नागाह्वलीमैव कल्के सिद्ध जलं घृत॥' घृत ४ श पद्मकाष्ठादिकल्क १ श वारि १६ श एवच पचेत्। रस र। [निदा।

**महापद्मविसर्पः।** पु। बालविसर्परोगे।

**महापनस।** पु। मण्डलिसर्पविशेषे। सु क ल्प ४ऋ। [शाल। वै निघ।

**महापर्णः।** पु। ब्रह्मराचसरोहीतके। भूमि

**महापारे(ले)वत।** पुं। द्वीपान्तरमहाख र्जूरीवृचे। गुणा —पुष्टिकृत् बल्यो हृद्यो मधर शीतल कफकरी गुरुरग्निमान्द्यकरी महावातघ्न रक्तघ्न। पक्व स रुच्यो बल्य घातीयच। वै निघ।

**महापाशुपत।** पु। बकुलवृचे। वै निघ।

**महापिचुमन्द (न्दः)।** पु। पर्वतनिम्बे। निम्बसदृशवृहत्पत्रवृक्ष महाडनि इति लोके। म हानिम। ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्युच्यते इति केचित्। एतस्य त्वगेव ग्राह्या। शि यो मत्र चि लवणोत्तमादयचूर्णं, श्रीकण्ठ। "लव णोत्तमवह्निकलिङ्गयवान् चिरविल्वमहापिचुमन्द युतान्।"

**महापिण्डीतक।** पु। महामदनवृचे। व ङ मयना गाछ, काल मयना। मं धोरमेनाहल। वम् गेल। गुणा —कटुतिक्तरस छर्द्दन कफक रोगपक्वाशयशोधनच। रा नि व ८।

**महापिण्डीतरु।** पु। हस्तिपिण्डीतरु। पिण्डीतरी। मं पेंडिरा। क चोंदयमारवमरनु। गुणा —कषायोष्ण त्रिदोषघ्न चर्मरोगघ्न रक्त दोषघ्नच। रा नि व ८।

**महापीलु।** पु। वृहत्पीलुवृचे। पीलुर्न्यग्रोध ग छ। तत्फलगुणा —मधुर हृद्य विषघ्न पित्तघ्न वृष्यम् आमघ्न दीपनीयच। रा नि व ११।

**महापुटम्।** क्ली। औषधपाकार्थे पुटविशेषे। लक्षणम्—"गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्त चतुरस्र के। वनोपलसहस्रेण पूरित पुनरौषधम्। कोष्ठ रुद्धे प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत्। वनोपलसह स्रार्द्धं कोष्टिकोपरि नि चिपेत्। वह्नि विनिचिपे त्तत्र महापुटमिति स्मृतम्॥" भा।

**महापुरुष।** पु। महामेदायाम्। वै निघ।

**महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्ती)।** स्त्री। महाशतावर्य्यां। रा नि व ४। वा उ ६ऋ। विष्णु क्रान्तायां शतावर्य्यां वा। च द मि यो उन्मा चि, महापैशाचघृते। महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकु लीद्वयम्। मेदायां। रा नि व ५।

**महापुष्प।** पुं। कुन्दवृचे। कुन्द गाछ। कृ ष्णमुद्गे। काल मुग। रक्तकाञ्चने। लवङ्गवृचे। वै निघ। स्त्री (ष्पा)। अपराजितायाम्। श च। महाकोशातक्याम्। धुन्दूल। वै निघ।

**महापृष्ठ।** पु। उष्ट्रे। प मु।

**महापैशाचिकघृतम्।** क्ली। उन्मादाधि कारे दृष्टफलघृतम्। पाठ —"जटिला पूतना के शी चारटी मर्कटी वचा। त्रायमाणा जया वीरा चोरक कटुरोहिणी। कायस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा। महापुरुषदन्ती च वयस्था नाकुलीद्वय। कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम्। सिद्ध चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाश नम्॥" जटिला (जटामांसी), पूतना (ह रीतकी), केशी (भूतकेश), चारटी (स्थलपद्म कुष्माण्ड ब्राह्मी वा), मर्कटी (शूकशिम्बी), जया (जयन्ती), वीरा (चीरकाकोली पृश्निपर्णी वा), चोरक (चोरहुली), कायस्था (सिन्धुवार, शूक री (वाराहीकन्द तदभावे चर्मकारालक), छत्रा (मधुरिका), न तु चोरक। सितौति (अतुकर्षा न), अतिच्छत्रा (शतपुष्पा), पलङ्कषा (गुग्गुलु), महापुरुषदन्ती (शतावरी), वयस्था (ब्राह्मी गुडूची वा), नाकुलीद्वय (रास्नाद्वय) (तयो एका गन्धरा स्या तदभावे भागद्वय), कटम्भरा (भद्रालिका क टभी वा), वृश्चिकाली (विछाति), स्थिरा (शालप र्णी)। घृतप्रस्थे प्रत्येकद्रव्य १ तो ६ मा १ र। जल घृतचतुर्गुण। अत्र महत्वम् पूर्वावचन मभ्यन्तरभावात्। चक्रदत्त ४ मं। द द र्द— घटीम मी, हरीतकी, भूतकेश, स्थलपद्म कुष्माण्ड ब्राह्मी काल शूकशिम्बी, जयन्ती, चोरहुली, सिन्धुवार, हरड़ी, चीरकाकोली द्व क।

কোনী কিংবা চাকুলিয়া, চোরহুলী, কট্‌কী, জয়িত্রী বা নিশিন্দা বা ছোট এলাচ, বাবাইকন্দ (চামরকষায়ক্‌), মউরী, শুল্‌ফা, গুগ্‌গুল, শতাবরী বা অপরাজিতা বা শুলুক, রাস্না, গন্ধরাস্না (অভাবে রাস্না ২ ভ), গন্ধভাদুলিয়া, বিছাতী, শালপানি নি-লিত ১ প. জল ১৬ শ। রস.র.। মিযী ব. পি.১৪ম.। [বৈ.নিঘ.।

**মহাপ্রহারবল্লী** । স্ত্রী । মাংসরোহিণ্যাম্‌ ।

**মহাপ্রাণঃ (সঃ)** । পুং । দ্রোণকাকে । দাঁড়কাক । রা.নি.ব.১০ ।

**মহাফলঃ** । পুং । বিল্ববৃক্ষে । রমা । নারিকেলবৃক্ষে । তালবৃক্ষে । পীলুবৃক্ষে । বৈ.নিঘ. । স্ত্রী । বৃহৎফলি ।

**মহাফলা** । স্ত্রী । নীল্যা । নাগবল্লায়াং । রা.নি.ব.৪ । মহেন্দ্রবারুণীলতায়াং । বড় মাকাল । রা.নি.ব.২ । রাজজম্বুবৃক্ষে । বনবীজপূরকে । মধুরমাতুলুঙ্গে । মিষ্ট লেবু, কমলা লেবু । রা.নি.ব.১১ । মহাকোষাতক্যাম্‌ । ভা.পু.১ম.ভা.ব । কটুতুম্ব্যাম্‌ । তিৎলাউ । বৈ.নিঘ. ।

**মহাফেণা** । স্ত্রী । সমুদ্রফেনে । শ.চ. ।

**মহাবভুঃ** । পুং । বিষমজ্বরবিশেষে । সু.উ. ৪৫অ. ।

**মহাবর্বরিকা** । স্ত্রী । ভার্গ্যাং । বৈ.নিঘ. ।

**মহাবলম্‌** । ক্লী । সীসধাতৌ । রমা. । পুং । বায়ৌ । রা.নি.ব.৩ । তমালবৃক্ষে । ধন্বনবৃক্ষে । ধামনা গাছ । রা.নি.ব.৮ ।

**মহাবলা** । স্ত্রী । অতিবলায়াং, পীতবাট্যালকে । পীতপুষ্প বেড়েলা । রা.নি.ব.৪ । শ্বেতবাট্যালকে । প.মু. । পেটকায়াম্‌ । পেটারি । পিপ্পল্যাম্‌ । নীলীবৃক্ষে । ধামনবৃক্ষে । ধাওড়া গাছ । বৈ.নিঘ. ।

**মহাবীজঃ** । পুং । পারদে । বৈ.নিঘ. ।

**মহাভদ্রা** । স্ত্রী । গাম্ভারীবৃক্ষে । রা.নি.ব.৮ ।

**মহাভরী** । স্ত্রী । (Cuscuta reflexa) ঔষধিবিশেষে । যথা শীতে কুলিঙ্গন রতি শ্যামা-লয়ে । মহাভরী হর । যথা রিপা । যথা— "দুষ্কম্পদ্রমা চ বিরেকাদবামদ্রু শুল রক্তকরী কথা হৃৎকণ্ঠমুখশোধনী ॥" যথা মুক্তকঃ সুগন্ধা হীনগুণা চ । ভা. ।

**মহাভল্লাতকঃ (গুড়ঃ)** । পুং । কুষ্ঠাধিকারে ঔষধম্‌ । পাঠঃ—"নিম্ব নীপাহ্বয়া কটী বায়-শ্রী ত্রিফলা ঘনম্‌ । পর্পটা বৎসুকাবাসকা বচা খদিরশ্চন্দনম্‌ । পাঠা গুলঞ্চী শঠী ভার্গী বাসা ভূনিম্ববৎসকম্‌ । যমানিন্দ্রবারুণী মূর্বা বিড়ঙ্গেন্দ্র-বিষানলম্‌ । হস্তিকর্ণামলাদ্বৈকা পটোলং রজনী-দ্বয়ম্‌ । কষায়েষ্বেষমাঙ্গপর্বচীরাটাঙ্কলম্‌ । মূকন্দং ত্রপর্পর্পচ জিঙ্গী পয়াটমূষলী । বিষ কলিনা চ কেরব্যা মরপুত্রাণ কঞ্চকী । এষাং দ্বিপলিকান্‌ ভাগান্‌ জলদ্রোণে বিপাচয়েৎ । অষ্টভাগাবশিষ্টন্তু কষায়মবতারয়েৎ । মল্লাতকসহস্রাণি দ্বৌদ্বি ছিন্নানিমৈডম্ভসি । চতুর্ভাগাবশিষ্টন্তু কষায়মবতারয়েৎ । তৌ কষায়ৌ সমাদায় বস্ত্রপূতৌ চ কারয়েৎ । গুড়স্য তু তুলাং তাভ্যাং কষায়াভ্যাং পচেদ্‌ভিষক্‌ । মল্লাতকসহস্রাণাং মজ্জানং তত্র দাপয়েৎ । ত্রিকটুত্রিফলামুস্তবিষবালাম্লবেতসম্‌ । দীপ্যকঞ্চ যমানীঞ্চ চাতুর্জাতং পলাংশিকম্‌ । সু-চূর্ণং প্রক্ষিপেত্তত্র গন্ধকঞ্চ চতুষ্পলম্‌ । ॥" নিশ্বঙ্গ, শ্বেত গুলা, অতিবিষা, কটুকী, বনাঙ্কুর, ত্রিফলা, মুথা, ক্ষেত্রপর্পটী, সোমরাজী, দুরালভা, বচ, খদিরকাষ্ঠ, শ্বেতচন্দন, আকনাদি, গুঁটি, শঠী, বামনহাটী বা কণ্টকারীমূল, বাসকছাল, চিরেতা, কুড়চি-মূলের ছাল, শ্যামালতা, রাখালশসার মূল, মূর্বামূল, বিড়ঙ্গ, ইন্দ্রযব, বিষ, চিতামূল, হস্তিকর্ণ, পলাশছাল, গুলুক, ঘোড়ানিম্‌ ছাল, পলতা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, পিপুল, সোনালের আটা, হাতিশুঁড় ছাল, মরদেবম বা ভেলেলতা, শ্বেত কুঁচ, ওল, চীনাঘাস, মঞ্জিষ্ঠা, চাকুন্দবীজ, আমরুল, ত্রিবৃৎ, কটফল, মহূযা, গিলাছাল প্রত্যেকে ২প. । কাথার্থ—জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ. । ভেলা ৩০০০, জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । পুরাতন গুড় ১২৫০ প. ভল্লাতকবীজমজ্জা (ভেলার মুটি) ১০০০ একত্র পাক করিবে । প্রক্ষেপ—ত্রিকটু, ত্রিফলা, মুথা, বিড়ঙ্গ, চিতার মূল, অম্লবেতস, কুড়, সৈন্ধব, বনযমানী প্রত্যেকে ১ প । গুড়ত্বক্‌, তেজপত্র, এ-

লাইচ, নাগেশ্বর প্রত্যেকে ১ প গন্ধক ৪ প। অনু গুলুঞ্চকাথ দুগ্ধ। ভাবপ্রকাশ মতে গুল হইতে এই দ্রব্যগুলি দেওয়া হয়। যথা—বিষলাঙ্গুলিয়ামূল, বাসা ডহরকরঞ্জ, পুনর্নবা দন্তীমূল, পিয়ালবীজ, ভীমরাজ শ্বেত ঝাঁটী আকড়মূল ও শ্যাওড়াবীজ। ভৈষ। ভা।

**মহাভীতা**। স্ত্রী। লজ্জালুকায়াম্। শ ব।

**মহাভীরু**। পু। গোপালিকাখ্যকীটে। হে চ।

**মহাভূতম্**। ক্লী। ক্ষিত্যপ্তেজোমরুদ্ব্যোমসু তদ্গুণা — শব্দ শ্রোত্রেন্দ্রিয় বাপি ছিদ্রাণি চ বিবিক্ততা। বিয়ত কথিতা এতে গুণা ।স্প র্শস্তগিন্দ্রিয়ঞ্চাপি লঘুতা স্পন্দন তথা। চেষ্টা সর্ব্বশরীরস্য বায়োরেতে গুণা । রূপ নেত্রেন্দ্রিয় পাক সন্তাপস্তীক্ষ্ণতা তথা। বর্ণো ভাস্বিষ্ণুতামর্ষ শৌর্য্যে বহ্নিগুণা । রসো রসেন্দ্রিয় শৈত্য স্নেহশ্চ গুরুতা তথা। সর্ব্বদ্রবসমূহশ্চ শুক্রং বারিগুণা । গন্ধো ঘ্রাণেন্দ্রিয়ঞ্চাপি কাঠিন্য গৌরব তথা। ব সুন্ধরাগুণা এতে ।" ভা পু ১ ভ।

**মহাভৃঙ্গ**। পুং। নীলভৃঙ্গরাজে। নীল ভীম রাজ। রা নি ব ৪।

**মহাভ্রবটিকা**। স্ত্রী। রাজযক্ষ্মাধিকার রস। পাঠ —"অভ্রক পুটিতং তাম্রং লৌহগন্ধক পারদ। কুলটা টঙ্কণক্ষার ত্রিফলা চ পলং প লম্। গরলঞ্চ তথা মাষচতুষ্কং চৈব চূর্ণিত। হ ংপাদাম্বপাত্র চ ভূয়োভূয় সুচূর্ণিত তস্মন্ ভাবয়েদেভিঃ রসৈ প্রত্যেকশ পলৈ। দেবরাজাম্ভসা দ্রাক্ষ কেশরাজাম্বুকস্য চ। মামরাজস্য ভৃঙ্গ। স্বরাজস্য ত্রিফলস্য চ। পারিভদ্রাগ্নিমন্থস্য হ ষদারকগুণ্ডুরী। মণ্ডূকপর্ণী নির্গুণ্ডীপুনির্কোষ্ঠ তকস্য চ। দাড়িম্বুলরকম্পাটরকস্য ক্রমশ তু। রসৈর্তাম্রপক্কাশ্চ দর্বীলৈর্ভাবিতং ভিষক। দ্রবে কিঞ্চিৎ স্থিতে চূর্ণ মরিচস্য পলং ক্ষিপেৎ। ততশ্চৈব বটীং কুর্য্যাৎ চতুর্মাষ্যকরস্তিকা॥' রস র।

**মহামণ্ডূক**। পুং। মণ্ডূকবিশেষে, পীতমণ্ডূকে। সোনাব্যাঙ। রা নি ব ১৯।

**মহামধুফলা**। স্ত্রী। পীতবর্ণালাবুবিশেষে। বৈ নিঘ। [ব ১৯।

**মহামনস (না)**। পু। মহাসিংহে। রা নি

**মহামাসম**। ক্লী। নরাদিমাংসে।

**মহামাসী**। স্ত্রী। রুদ্রন্তীবৃক্ষে। বৈ নিঘ।

**মহামার্জারগন্ধিকা**। স্ত্রী। বনমুদ্গ। মুগানী। বৈ নিঘ।

**মহামাষ**। পু রাজমাষে। ভা পু ১ ভ ধা ব।

**মহামুখ**। পু। কুম্ভীরে। হে চ।

**মহামুণ্ডম্**। ক্লী। বোলনামগন্ধদ্রব্যে। রা নি ব ১৬।

**মহামুণ্ডিতি(নি)কা (ণ্ডী)**। স্ত্রী। মহাশ্রাবণিকায়াং। গোরক্ষমুণ্ডী। রা নি ব ৫। রস র বাল চি।

**মহামুনি**। পু। তুম্বরুবৃক্ষে। রা নি ব ১১। ক্লী। ঔষধে শ র। ধন্যাকে। শটে। জটা।

**মহামূর্দ্ধা (র্দ্ধন্)**। স্ত্রী। ষড়ী। ঝড়ী। বৈ নিঘ।

**মহামূল**। পু রাজপলাণ্ডৌ। রা নি ব ৭

**মহামূষিক**। পু। বৃহন্মূষিকে। রা নি ব ১৯। [গজ। হে চ।

**মহামৃগ**। পু। মহাসিংহে। রা নি ব ১৯।

**মহামৃগাঙ্ক**। পুং যক্ষ্মাধিকারে রস। পাঠ —"যদ্ভস্মং মৃতং স্বর্ণ জম্বীরৈর্মর্দয়েদ্দিন। তৈর্বা দ্বিগুণিত শুদ্ধ নিম্বকল্যয়শ্চ গন্ধক। টঙ্কণ গন্ধ কাঞ্চ সর্ব্ব জম্বীরভৈরবৈ। মর্দ্দং যামদ্বয় তদ্বান্ বন্ধৈস্তা বিপাচয়ৎ। তাম্রায়স্য সারঞ্চ যামা দুগ্ধস্য শময়েৎ। ততোঽপি মণ্ডয় পাত্রে কিঞ্চিদ্ব ষপুরিতে। তস্যেঃ কাষকূপ্যন্ত গাম্ভীর্য্য বস্ত্রবর্তি। স্থিতে তু লবণৈভাণ্ড পূরয়িত্বা তু বন্ধয়ৎ। চু ল্ল্যা দিন পচেৎ সিদ্ধ রসো মহামৃগাঙ্কক। মাত্রা ২ রতি, অনুপানং মধুপিপ্পলী। রস কৌ।

**মহামেদ**। পু। মহামেদায়াম্। র মা। নিম্বচ। বৈ নিঘ।

लताजाता सुपाण्डुरा च। "महामेदाभिधः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः।" इति। एतदभावे शारिवा ग्राह्या। गुणा.—हिमा वृष्या कफशुक्रवृद्धिकृत् दाहपित्तघ्नी च। रा नि व.५। महामेदा सुनामेदेति च द्विधा। मेदाद्वयलक्षणम्—"महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते। महामेदा सुनामेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः। शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः। महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते। शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव स्रवेत्। यः स मेदेति विज्ञेयः .. । मेदायुगं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफावहम्। बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत्॥" भा पू.१भ।

**महामोदः।** पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। कन्द गाछ। रा.नि.व.१०। [श्वेतभुस्तूरके। वै.निघ.।

**महामोहः।** पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। (हो इन्)।

**महाम्लम्।** क्ली। तिन्तिडीके। जटा.।

**महायमलपत्रकः।** पुं। काञ्चनवृक्षे। वै. निघ। [निघ।

**महायावनालः।** पुं। देवधान्यवृक्षे। वै.

**महायोगेश्वरी।** स्त्री। नागदमन्याम्। नागदमना। भा.।

**महायोनिः।** स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं—"दुष्टो विटप्य योन्यास्य गर्भकोष्ठस्य मारुतः। कुरुते विवृतां स्वनां वातिकीमिव दुःखिताम्। उत्सन्नमांसां तामाहुः महायोनिं महारुजाम्॥" वा.उ.३१प.।

**महारक्तम्।** क्ली। प्रवाले। वै निघ.।

**महारजतम्।** क्ली। धुस्तूरफले। चम.। सुवर्णे। रा.नि,व,१३। [वर्णे। मे.।

**महारजनम्।** क्ली। कुसुम्भपुष्पे। चम। सु

**महारतिवल्लभमोदकः।** पुं। वाजीकराधिकारे औषधम्। अथावीजचूर्णे ४ प. एवं ४ प. शर्करा १६ प. मतावरीरस. ११ पै. दुग्धं ११ प. विमदारमलतृणादौ वा ११ प. वास्दुग्धं ११ प.। प्रदेयः—वामंशतं जीरकं कृष्णजीरकं शुण्ठं लवङ्ग एला तेजपत्रं नागकेसरं वानरीबीजं (कामादूर्मिर बीज) मीरपल्लवपुष्पा तालाङ्कुरः शिवराजः महाटङ्कं त्रिकटु धान्यकम् चव्यं हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डीखर्जूरं कोकिलाक्षबीजं कटुकी यष्टिमधु कुष्ठं लवङ्गं सैन्धवं यमानी वनयमानी जीवन्ती गजपिप्पली एषां चूर्णं प्र. २ तो.। मधु २ प. मृगमद-कर्पूरचूर्णेन वासयेत्। भैष.।

**महारत्नम्।** क्ली। मुक्तादिनवरत्नेषु। मौक्तिकहीरकवैदूर्यपद्मरागगोमेदपुष्परागमरकतप्रवालनीलरत्नेषु।

**महारम्भम्।** क्ली। गाढलवणे। रा.नि.व.६।

**महारवः।** पु। भेके। वै निघ.।

**महारसम्।** क्ली। काञ्जिके। जटा.। कान्तलौहे। हिङ्गुले। स्वर्णमाक्षिके। अभ्रके। रौप्यमाक्षिके। पु। पारदे। रा नि.व.१२। इक्षौ। प., मु. खर्जूरवृक्षे। कशेरौ। मे.। स्त्री। जम्बूवृक्षे। वै.निघ.।

**महारसाष्टकम्।** क्ली। पारदाभ्रकहिङ्गुलवैक्रान्तस्वर्णमाक्षिकरौप्यमाक्षिकगन्धककान्तलौहेषु। "दरदः पारदः गन्धः वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्। माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः॥" रा. नि व.१२।

**महाराजः।** पुं। नखे। है.च.।

**महाराजचूतः।** पु। आम्रवृक्षविशेषे। सं महाराजाम्र। कं महाराजमावु। रा नि व ११। See राजाम्र.। [सोपालू। रा.नि.व.८।

**महाराजद्रुमः।** पुं। आरग्वधवृक्षे। बड़

**महाराजफलः।** पु। महाराजचूतवृक्षे। रा. नि व.११। [रा.नि.व.११।

**महाराजाम्रकः।** पुं। महाराजचूतवृक्षे।

**महाराष्ट्री।** स्त्री। जलपिप्पल्याम्। मारटीति राष्ट्रभाषा। दैउड़ा, पानिश्या। दियन्ब। चीनुनसु। पविर्मणा। इति मं च। भैष मु री. चि.मुखरोगहरवटी। अपिदष्य.चि.। गुणाः—कटुः तीक्ष्णा कषाया दुष्पर्शोघ्नी मुखकौटादिदोषघ्नी रक्तदोषघ्नी च। रा.नि.व.४। शालपर्णी। राज.। [रा.नि.व ८।

**महारिष्टः।** पुं। महानिम्बे। घोड़ानिम्।

**महारूपः।** पुं। सर्जे। ध्वन,धूना। वै निघ.।

**महारोगः।** पुं। महापापी। वैद्यकम्।

ज्वरादिरोगेषु । यथा—उन्माद' लन्दोष राज यच्मा श्वास मधुमेह भगन्दर उदर अश्मरी चेति । नारदस्मृति । [लावयचिषि । विश्व ।

**महार्घ.** । पु । महामोसलतायाम् । वै निघ ।

**महार्द्र.** । पु' । महार्द्रके । मश आदा । श्र.च.

**महार्द्र(क)म्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । वै निघ.१भ. दुर्जलज्व.चि. । स्थूलार्द्रके, वनार्द्रके । वन आदा । गुणा —"महार्द्रं दीपन ग्राहि कच वातकफाप हम् ।" राज १प. ।

**महार्हम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्द न । रा.नि.व.१२ । [रा.नि व.१८ ।

**महालिकटभी** । स्त्री । श्वेतकिनिहीवचे ।

**महालोध्रः** । पु । श्रवरलोध्रे । पाटिया लो ध । र मा. । [१८ ।

**महालोभः (ल)** । पु । काके । रा.नि व.

**महालोहम्** । क्ली । कान्तलौहे । रा नि व.१३ ।

**महावपः** । पु । महामेदे । श्र च. । [र ।

**महावरा** । स्त्री । दूर्व्वायाम् । दूर्व्वायाम् । श

**महावरोहः** । पु । प्लक्षवृक्षे, प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । रा नि.व ११ । [निघ ।

**महावर्षाभूः** । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.

**महावल्क.** । पु । जातीफलवृक्षे । वै निघ ।

**महावल्ली** । स्त्री । माधवीलतायाम् । श च. । श्वेतालाम्बाम् । कटुवल्लिकायाम् । कट्की । रा नि व.३ ।

**महावसः** । पु । शिशुमारे । हे.च. ।

**महावसु** । क्ली । रौप्ये । वै निघ. ।

**महावातव्याधिः** । पु । वातरक्ते । स एक एव । मतान्तरे उत्तानावगाढभेदेन द्विविध । सु. चि ५ष. । [वन वेगुन । वै.निघ. ।

**महावार्त्ताकिनी** । स्त्री । महावार्त्ताकुवृक्षे ।

**महावास्तु** । क्ली । महायतने । भा.म.कुष्ठचि ।

**महावास्तुपरिग्रहः** । त्रि । व्यापकतया म महास्थानपाहिचि । भा गुरु चि. ।

**महाविलम्** । क्ली । नभ.वरचे । वै.निघ. । आकाशे । जटा. ।

**महाविष** । पु । तन्नामककन्दविषे । सु कल्प. २ष । कालसर्पे । त्रिका. ।

**महाविहङ्गः** । पु । गरुडे । च.द ।

**महावीजः** । पु । पियालवृक्षे । पेयाशाल । क्ली । विटपे । तत्तु मुष्कवङ्क्षणयोरन्तरम् । हे.च. ।

**महावीरः** । पु । एकवीरवृक्षे । रा नि व ८ । करवीरपुष्पवृक्षे । कनवी गाछ । रा नि.व.१० । सिंहे । शुक्राम्ने । मे. । कोकिले । हे.च. । स्त्री (रा) । क्षीरकाकोल्याम् । र.मा. ।

**महावीर्यः** । पु । वाराहीकन्दे । एकवीरव चे । रा नि व.७ष । स्त्री (र्या) । महाशतावर्य्या। रा नि.व ४ । शुक्लदूर्व्वायाम् । वनकार्पासाम् । श र. । संज्ञायाम् । त्रिका. ।

**महावृषा (ष्या)** । स्त्री । मुशलीभेदे । काल तालमूली । वै निघ. । [वेगुन । त्रिका. ।

**महावृहती** । स्त्री । महावार्त्ताक्याम् । वन

**महावृक्षः** । पु । स्नुहीवृक्षे । सिजु गाछ । र. मा । क्षुद्रवृक्षभेदे । करञ्जवृक्षे । सु.सू ३८ष. । ता लवृक्षे । महापीलुवृक्षे । वै.निघ ।

**महावेगवती** । स्त्री । तन्नामकमहौषधी । सु चि ३०ष । See ओषधि । [दा. ।

**महाव्याधिः** । पु । कुष्ठादिमहारोगेषु । त्रि

**महाशणम्** । क्ली । दुष्कटे । नालो पा । श ब्दकल्पे वाराहीतन्त्रम् ।

**महाशालिः** । पु । व्रीहिविशेषे । षष्टिकधा न्ये । मेटे धान । वै निघ. ।

**महाशङ्खः** । पु । नरकपाले, ललाटे । मे । कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थनि । वल्लभ ।

**महाशठः** । पु । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि व.१० ।

**महाशणः** । पु । तन्नामख्यातशणविशेषे । प. सु. । शणबीजे । वै निघ. ।

**महाशणपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । शणपु ष्पीनामक्षुपविशेषे । आकुडी सुन्दर शाक, श्वेत चन्दन लल । सं तार्क्ष्येकिल्किला । ब पादरी किलिकिला । हि घुघुरुआ । गुणा —कषाया उष्णा रसनियामिका नाइवस्यमनादौ प्रशस्ता । रा. नि व.४ ।

**महाशणा** । स्त्री । भारयश्रये । वै.निघ. ।

**महाशतावरी (वरी)** । स्त्री । वहच्छतावर्य्याम्, सहस्रमूलीशतावर्य्याम् । हिं बड़ीसून । गुणाः —"महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी । शीतवीर्य्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥" भा. । हिमा वृष्या मधुरा तिक्ता रसायनी पित्तघ्नी वातकफघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

**महाशफर:** । पुं । पार्श्वतमीने । पाब्दा मा छ । तैं भीकानीपैमसास । [नि.व.८ ।

**महाशर.** । पुं । स्थूलशरे । वामशव । रा

**महाशल्कः** । पुं । महाचिङ्गटमत्स्ये । মোটা-চিংড়ি । हारा. ।

**महाशाखा** । स्त्री। नागवलायां । रा.नि.व ४।

**महाशालि:** । पु, स्त्री । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । शालिधान्यविशेषे । মোটা ধান । प सु. । वा.मू ६ष. । गुणाः —"महाशालिर्गुरुर्वृष्या चक्षुष्या बलवर्द्धनी ।" चवि.१५ष. ।

**महाशिम्बी** । स्त्री । कालायविशेषे । उष्टाकलाइ । रा.नि व.७ ।

**महाशिराः** । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ । दर्व्वीकरसर्पभेदे । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्प.४।८ ष. । [नक्षतिविशेषे । वै.निघ. ।

**महाशीता** । स्त्री । शतावर्य्याम् । श.च. । व-

**महाशुक्तिः** । स्त्री । मुक्तास्फटे । झिनूक । रा.नि.व.१२ ।

**महाशुण्डी** । स्त्री । हस्तिशुण्डीनाममहाक्षुपे । हातिशुँड़े । रा.नि व.५ । [व.१२ ।

**महाशुद्ध(भ्र)म्** । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.

**महाशृङ्गः** । पुं । सम्बरमृगे । वै.निघ. ।

**महाश्वेतौण्डी** । स्त्री । श्वेतकिणिहीक्षुपे । कटभीक्षुपे । रा.नि.व ८ ।

**महाश्यामा** । स्त्री । वृद्धदारके । सु.सू.३८ष. श्यामादि. । श्यामालतायाम् । प.सु. । कृष्णभिसपाक्षुपे । श्याम लिउ गाछ । रा.नि.व.८ ।

**महाश्रयः** । पु । चषोटक्षुपे । दादृतोटि गाछ । वै.निघ. ।

**महाश्रावणिका (णी)** । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । বড থুলকুড়ি । গোরক্ষমুণ্ডী । गुणाः —उष्णा तिक्ता रोचनी मेदघ्नी रसायनी च । रा.नि.व.५ । चर्द्दी । वा.सू.१४।१५ष. । श्वेतमुण्डीर्य्याम् । च चि.३ष ।

**महाश्वासः** । पुं । श्वासरोगभेदे । হাঁপানি রোগ । तस्य लक्षणम् —"उद्धूयमानवातो य. शब्दवद् दुःखितो नर. । उच्चैः श्वसिति सक्रुद्धमत्तर्षभवन्निवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानः सम्भ्रो विभ्रान्तलोचनः । विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् । दीर्घमश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥" मा नि ।

**महाश्वेतघण्टी** । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे । वै.निघ. ।

**महाश्वेता** । स्त्री । कुष्माककर्कोटकाम् । सु सू. ३०ष । क्षीरविदार्य्याम् । प सु. । कृष्णभूमिकुष्माण्डे । धम. । आस्फोतायाम् । হাপরমালী । श्वेतकटभीक्षुपे । रा नि.व.८ । श्वेतापराजितायां । र.मा. । नीलापराजितायाम् । च सू.४ष. । शुक्लारण्यशमी । शर्करायाम् । मधुशर्करायाम् । त्रिका. ।

**महाषष्टिकः** । पुं । षष्टिकधान्यभेदे । सु.सू. ४६ष । [शीघ्रसेवफले । वै निघ. ।

**महासर्वतिकाफलम्** । क्ली । कारेलदे-

**महासफरः** । पुं । पार्श्वतमत्स्ये । पाब्दा माछ । बड़प्रोष्ठीमत्स्ये । गुणाः—तिक्त. पित्तकफघ्न. शीतल: मधुरः रुच्यः वातभूयिष्ठ । भा. ।

**महासमंङ्गा** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे, वाय्यालकभेदे । हिं कमाहिया, खिरिंहिटिरा । वम. धोरचिकणाभेद । गुणा —मधुराम्ला त्रिदोषघ्नी ज्वरदाहघ्नी च । रा.नि व.५ ।

**महासर्ज्जः** । पुं । असनवृक्षे । र.मा । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । रा.नि.व.११ । [४ष. ।

**महासर्पः** । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.

**महासहः** । पुं । कुब्जकवृक्षे, कौडण्डदेशख्याते पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । मुद्रभिस्ट्याम्, कुरण्टके । भा. । स्त्री (हा) । माषपर्णी । মাষাণী । प.मु. । सु.चि.८ष. । वा.छ.२ष । अम्लानक्षुपे । दांजि । रा.नि.व.६ । च.वि.८ष. । महाराजतरु

ষ্টীপুষ্পবৃক্ষে। বেঁটাগেউতী। রা নি ব ১০। ম হাবলায়াম্। অতিবলায়াম্। বৈ নিঘ।

**মহাসার** । পু। বিটখদিরবৃক্ষে। রা নি ব ৮।

**মহাসিংহ.** । পু। শরভাপরনামসিংহে। রা নি ব ১৯। [বন শব্দ। রা নি ব ৪।

**মহাসিতা** । স্ত্রী। মহাশণপুষ্পীবৃক্ষে। শ্বেত

**মহাসিদ্ধিকর** । পু। ক্রমুকবনালুকে। বৈ নিঘ।

**মহাসুখম্** । ক্লী মৈথুন। বিশ্ব।

**মহাসুগন্ধপটকাম** । ক্লী। চন্দনকর্পূরৈক পুঁরক্ষাগুরুমুস্তাকুঙ্কুমেষু বৈ নিঘ।

**মহাসুগন্ধা (ন্ধি)** । স্ত্রী। গন্ধনাকুল্যাং রা নি ব ৭।

**মহাসুগন্ধিতৈলম্** । ক্লী মেদীরোগে তৈলম্। তিলতৈল ৪ শ। কল্কার্থ—চন্দন কুঙ্কুম বীর ণমূল প্রিয়ঙ্গু এলা গোরোচনা কপিতৈলম্ অগুরু মৃগনাভি কর্পূর জাতিচী জাতীফল কক্কোল পূগ ফল লবঙ্গ নলুকা জটামাংসী কুষ্ঠ রেণুক নগর মুস্ত নখী শৃঙ্কা গন্ধপোল নাগদমনী গ্রন্থিপর্ণী চোরক শৈলজম্ এলবালুক সরলকাষ্ঠ মমপর্ণ ত্বক লাক্ষা ভূধাত্রী গন্ধবচ ধাতকীপুষ্প প্রপৌণ্ড রীক প্রত্যেক ব তো। পাকার্থজল ১৬ শ। তিলতৈল ৪ শ। কল্কার্থ—রক্তচন্দন কুঙ্কুম, বেণার মূল প্রিয়ঙ্গু এলাইচ গোরোচনা, শিলারস, অগুরু, মৃগনাভি কর্পূর, জয়িত্রী, জায়ফল কক্কোল গুপারি, লবঙ্গ নলুকা, জটামাংসী, কুড় রেণুক তগর নাগরমুস্তা, নখী, পিড়িং শঙ্ক বাল নাগদনা, গেঁঠেলা, চোরা, শৈলজ এলবালুক, স রলকাষ্ঠ, ছাতিমছাল, লাহা, ভুঁই আমলা, গন্ধতৃণ ধাইফুল পুণ্ডরিয়া, প্রতি প্রত্যেকে ২ তোলা। জল ১৬ শ। ভা। [১২।

**মহাসূক্ষ্মা** । স্ত্রী বালুকায়াম্। রা নি ব

**মহাসোম** । পু। সোমলতাভেদে। সু চি ২৯ অ।

**মহাস(সৌ)ষির** । পু। দন্তবেষ্টগতরোগবি শেষে। তত্র দন্তচালনতালুদারণদন্তমাংসপূতিত্ব খদীর্ণস্বাদিক ভবতি। লক্ষণ যথা—"দন্তাশ্চ লন্তি বেষ্টেভ্যস্তালু চাপ্যবদীর্য্যতে। দন্তমাংসানি পচ্যন্ত মুখঞ্চ পরিপাচ্যতে॥" ভা ম ৪র্থ মুখরো গি। অত্র সম্বন্ধাবারণে ভবতীতি ভীজ। "মহাসৌষির ইত্যেব সন্নিপাতাদিত্যন্যসূনূ। সন্নিপাতজ্বরবান্ সপূযরক্তক্ষরতি। মহাসুষির ইত্যুক্তো বিশীর্ণদ্বিজবন্ধন॥" বা উ ২১অ।

**মহাস্কন্ধা** । স্ত্রী। জম্বূবৃক্ষে। জাম গাছ। রা নি ব ১১। [চি।

**মহাস্নায়ু** । স্ত্রী। রক্তবহমহানাড্যাম্। হৈ

**মহাস্নেহ** । পু। ছাগচিকিৎসায়াং স্নেহ। ঘৃত ৪৮। কল্কার্থ—রাস্না, জীবক (শুনুক) জী বন্তী, বেলেডা কণ্টকারী পুনর্নবা, বালা মহাতী শালপানি বচ, শুঁট, পিপুল প্রতিচ প্রত্যেকে ৫।০ তে দধিগাত ১ শ অম্লবর্গ যথালাভ গ্রহণ করিবে। বা চি ৩অ। ভূরি স্নেহত্বাৎ ঘৃততৈলবসামজ্জসু। চ সু ১অ।

**মহাহবি.** । ক্লী। গব্যঘৃতে। শ চি।

**মহাহিক্কা** । স্ত্রী। তন্নামকহিক্কারোগবিশেষে। লক্ষণ যথা— মর্মাণ্যুৎপীড়য়ন্তীব সতত যা প্র বর্ততে। মহাহিক্কেতি সা প্রোক্তা সর্বগাত্রপ্রকম্পি নী॥" নিদা। [নি ব ৬।

**মহাহিগন্ধা** । স্ত্রী। গন্ধনাকুল্যাম্। রা

**মহাহ্বস্বা** । স্ত্রী। মুক্তাশিম্ব্যাম্। আলকু শী। প মু। [বৈ নিঘ.।

**মহাচার:** । পু। সাবান ইতি খ্যাতি দ্রব্যে।

**মহাচীরা** । স্ত্রী। মহিষ্যাম্। বৈ নিঘ।

**মহিকা** । স্ত্রী। হিমে। অম।

**মহিল্লক** । পু। মুষিকে। বৈ নিঘ।

**মহিলা** । স্ত্রী। রেণুকায়াম্। রেণুকবীজ। রা নি ব ৬। প্রিয়ঙ্গৌ। অম।

**মহিলাহ্বয়া** । স্ত্রী। প্রিয়ঙ্গুলতায়াং। অম।

**মহিষ** । পু। স্বনামখ্যাতমহামৃগজাতীয়পশু বিশেষে। মহিষ। হি ভৈম। তৈঁ দুরপীড় ছ অ যায়ারণ্যভেদেন দ্বিবিধ। প্রযোর্দমাংসম্ ঈষদুষ্ণ দীপন বলদঞ্চ। গ্রাম্যমাংস স্নিগ্ধ নিদ্রাকরং পি ত্তদঞ্চ। রা নি ব ১৭।

**মহিষকন্দ** । পু। কুনালুকে। রা,নি ব,৭।

**महिष(षी)प्रिया ।** स्त्री । गुण्डीतृणे रा नि व ८ ।

**महिषमत्स्य ।** पु । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षण गुणा —कृष्ण दीर्घकाय बलवान् महाशल्कश्च । तन्मांसं दीपन बलवीर्य्यकरञ्च । रा नि व १७ ।

**महिषमस्तक ।** पु । शालिधान्यविशेषे । शालिधान । भा पू १भा धा व । गुणा —शालिवत्

**महिषवल्ली ।** स्त्री । स्वनामख्यातसोमवल्लीसम लताविशेषे । हि छिरहिटी । म महिषवेल । कं पाम्यवल्लि । गुणा —रसवीर्य्यविपाकेषु सोमव ल्लीसमा । रा नि व ३ । [रा नि व १२ ।

**महिषासुरसम्भव ।** पु । भूमिजगुग्गुलौ ।

**महिषाक्ष (क) ।** पु । स्वनामख्यातगुग्गुलु विशेषे । महिषाक्ष गुगगुल । गुग्गुलौ । प मु रा नि व १२ । भा म ४भ । भगन्दरे । च द कुष्ठ चि । [नि ।

**महिषी ।** स्त्री । महिषस्त्रियाम् । औषधद्रव्ये ।

**महिषीकन्द ।** पु । स्वनामख्यातमहाकन्द विशेषे । महिषीकन्द । यम्मगड्ड इति मध्यदेशे प्रसिद्ध । गुणा —कटूष्ण कफवातरोगघ्न रोच न मुखजाड्यघ्नश्च । रा नि व ७ ।

**महिषीघृतम् ।** क्ली । महिषदुग्धोत्थघृते । टैष्य घि । गुणा —"सवातपित्तशमनं सुशीत माहिषं घृतम् । मधुर गुरु विष्टम्भि बल्य पक्वगु ल्मकम् ॥" अत्रि ८ष ।

**महिषीतक्रम् ।** क्ली । महिषीघोले । महिषेर घोल । गुणा —"माहिषं कफकृत् किञ्चित् शोफकर तथा । मध्य क्षीणामपि च शोफ़शोषा दिनामपि ॥" अत्रि ८ष ।

**महिषीदधि ।** क्ली । महिषीदुग्धोत्थदधनि । महिषेर दइ । गुणा —"घन माहिषमुद्दिष्टं मधुर रक्तदोषहृत् । कफवातहरं स्वर्य्यं पित्तश्वासकरो पनम् ॥ अत्रि ८ष ।

**महिषीदुग्धम् ।** क्ली । महिषीक्षीरे । महिषेर दुध । भैंसीदूध । कं पाम्यहालु । गुणा —शी त्य विपाके गुरु शीतलं बल्यं पुष्टिदं हृद्यं पित्त दाहापहञ्च । रा नि व १५ । "पित्तं मधुरशीत कर च तन्द्रानिद्राकरं ह्यतम श्रमघ्न । बलप्रदं पुष्टिकर कफस्य सञ्जीवन माहिषमुच्यते पय ॥" अत्रि ८ष ।

**महिषीमूत्रम् ।** क्ली । महिषीजले । महिषेर मूत्र । गुणा —"सर सतिक्त कटुक कषाय प्र भेदि वातस्य शम करोति । पित्तप्रकोप कुरुते स दा च कुष्ठार्शपाण्डूदरशूलनाशम् ॥" अत्रि ८ष ।

**मही ।** स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । कटुम्बा । त्रिका । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । त्रिका । शवि । जटा ।

**महीकदम्ब ।** पु । भूकदम्बे । सु चि १०ष ।

**महीजम् ।** क्ली । आर्द्रके । रा नि व ६ । पु । वृक्ष । वै निघ ।

**महीपद ।** पु । किञ्चुलुके । केँचो । वै निघ ।

**महीलता ।** स्त्री । गण्डूपदाम् । केँचो । यम । [रा नि व ८ ।

**महीसह ।** पु । शाकवृक्ष । शेगुन गाछ ।

**महेन्द्रकदली ।** स्त्री । कदलीवृक्षविशेषे । वुना कला । गुणा —उष्णा वाताग्नेन्द्रपित्तघ्नी च । रा नि व ११ ।

**महेन्द्रलोहम् ।** क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै निघ ।

**महेन्द्रवारुणी ।** स्त्री । महाकाललतायाम् । बड़ माकाल । मं वहिन्दइन्द्रवारुणी । कं हिरि यहामिक । गुणा —गुणैरिन्द्रवारुणीसमा । "रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्दीपगुणाधिका । रा नि व ३ । इन्द्रवारुण्याम् । माकाल गाछ । वै निघ ।

**महेन्द्राणी ।** स्त्री । इन्द्रविभञ्ज्याम् । य ८ ।

**महेन्द्री ।** स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड़ माकाल । रा नि व ३ । [चम च टी भ ।

**महेर(रु)णा (रुहा) ।** स्त्री । महाकोषा ।

**महेलिका (ला) ।** स्त्री । स्थूलैलायाम् । वै. निघ । [इ च ।

**महेशबन्धु ।** पु । बिल्ववृक्षे । बेल गाछ ।

**महेश्वर ।** पु । अमरमारे । विष्णोरावर्त्त . रि । क्ली । स्वर्णे । रस को अग्न्यात्मकर्त्ति ।

**महेश्वरी ।** स्त्री । दारुनिशायाम्दा । रा नि,

व ३। राजरीती। पिजल निर्जम। रा नि व ११। अपराजितायां। म च। कांसि इति च।

**महैरण्ड** । पु। स्थूलैरण्डे। रा नि व ८।

**महैला** । स्त्री। स्थूलैलायां। रा नि व ६।

**महोटिका (टी)** । स्त्री। बृहतीक्षुपे। बा कुड गाछ। रा नि व ४। वार्त्ताकी। वै निघ।

**महोत्पलम** । क्ली। कमले। रक्तपद्मे। पु। सारसपक्षिणि। अम।

**महोदधिवटी** । स्त्री। अजीर्णाधिकारे औषधम्। पाठ —"एकैक विषसूतञ्च जातीटङ्क द्विक द्विक। क्षयाचिक विश्वषटकं तथा दग्ध कप र्दकं। देवपुष्प वाणमितं सर्व्वं सम्मर्द्य यत्नत। म होदधिवटी नाम्ना नष्टमग्नि प्रदीपयत्। रस र।

**महो(हौ)दनी** । स्त्री शतावर्य्याम्। शतमू ली वै निघ।

**महोदय** । स्त्री। नागबलायाम्। रा नि व,४

**महोदरम्** । क्ली। पिण्डीतगरे। वै निघ। स्त्री (री)। महाशतावर्य्यां। भा।

**महोद्रिक** । पु। महानिम्ब। वै निघ।

**महोन्नत** । पु। तालवृक्षे। भा। नारिकेल वृक्षे। धाराकदम्ब। वै निघ।

**महोम्मद** । पु। मत्स्यविशेषे। फलुई माछ। श्र र। मदे। [महासर्पे।

**महोरगम्** । क्ली। तगरपादिके। मसु। पु।

**महोघ** । पु महावृक्षे। अम। [वै निघ।

चिकायां। डिंके। चिका। नीलदूर्व्वायां। रा नि व ८। अपराजितायाम्। आदित्यभक्तायाम्। हुडहुडिया। लशुने। वै निघ।

**मचवीर्य्य** । पु। प्रियालवृक्षे। रा नि व ११।

**मचिका (ची)** । स्त्री। मधुमक्षिकायाम्। मौमाछि। कीटविशेषे। माछि। डि मक्षी। चिका। भा। सा षड्विधा "कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिका चेति। ताभिदष्ट दाहशोफौ भवत। स्थालिकाकाषायी भ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। सु कल्प ८ अ। [नि व १२।

**मचिकामलम्** । क्ली। सिक्थके। मम। रा.

**मचिकाविट्** । स्त्री। मचिकामले। माछिर विष्ठे। वै निघ।

**मांसम** । क्ली शरीरे रक्तजततीयधातौ। मां स। रा नि व १८। तत्तु गर्भस्थस्याष्टमिमासे भवति। सुखबोध। तत्स्वरूप यथा—"शोणित स्वाग्निना पक्व वायुना च घनीकृत। तदेव मांस प्राणीयात्।" वैद्यक तत्कर्म्म। भा। गुणा — "सर्व्व मांसं वातविध्वंसि वृष्यं बल्यं रुच्यं वृंहण तच्च मामं देशभ्यानाद्याकसर्व्वं स्वभावे भूयो लाघवपरतां याति नूनम्।" इति साधारणदेश- मांसगुणा। रा नि व १०। मांसरसशास्त्रं यथा —घने मांसरसे कर्त्तव्य प्रस्थे जले मांसस्य द्वादश पल दत्त्वा पक्तव्यम्। तदनु तनुके रसे कर्त्तव्ये मांसस्य षटपल पानीय प्रस्थमात्रमेव दातव्यम्। अच्छतरे रसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पल दत्त्वा

ग्रहं वार्ल विषैर्हतम्। चमीचरहतं व्याडं मदितं मांसमुत्सृजेत् ॥" राज.२प.। उपादेयमांसं य था —"स्थिषघतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गमेषु महा- शरीरेषु चल्पशरीराः चल्पशरीरेषु महाशरीरा. प्रधानतमाः। एतमेकजातीयानां महाशरीरेभ्य क्तमशरीरा प्रधानतमाः ॥" सु.सू.४६च.। पुन पूर्व्वभागो योषितोऽधोभागश्च गुरु। पक्षिण उ रौर्घं विशेषेण गुरु। सु.सू.४६च। "गुरुभत्या बहुसुरो ये चोपचितमेदसः। एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धं मृगाणां पक्षिणां परम् ॥" तैलसिद्धमांसगुणाः — "मांसं यत्तैलसंसिद्धं वीर्य्योष्णं पित्तलं कटु। च पिसन्दीपनं हृद्यं दृष्टितुत् पुष्टिकृद्गुरु ॥" घृतसि द्धमांसगुणाः—"मांसन्तु घृतसंसिद्धं हृद्यं पुष्टिक लघु। प्रोचनं सर्व्वधातूनां विशेषाद्दृष्टिपोषिणम् ॥" पक्वमांसगुणलक्षणे—"परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं ह र्षणं प्रीणनं गुरु। पित्तघ्नं वलमेधाग्निमांसौजःशु क्रवर्द्धनम्। मांसं यद्दृष्टते पक्वं सिद्धतोयाम्बुना सु ह.। सौरकार्य्यः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥" प्रदिग्धमांसलक्षणगुणाः —"तदेव घनतक्राद्यं प्र दिग्धं स विज्ञातकम्। प्रदिग्धं वलमांसाग्निवर्द्धन कफपित्तजित् ॥" राज.२प.। पुं'। कीटे। श.र.।

**मांसकच्छपः** । पुं'। तालुगतमुखरोगे। See कच्छप.। [हुन। वा.उ.।

**मांसकर्णी** । स्त्री। वरुण्यादिकीटे। जकपडे।

**मांसकारि** । क्ली। रक्ते। है.च.।

**मांसकीलकः** । पुं'। तन्नामकगुह्यरोगभेदे। चर्शोभेदे वा। लक्षणं यथा —"चनर्वाह्निर्वा मेदस्य कष्टुला मांसकीलका। पिच्छिलास्रवा योनी तद्वद् दृश्यतिमाः। तैर्मांसुदेषया घ्नन्ति मेदुर्युं स्मभगार्त्तवम् ॥" वा.उ.३३च.।

**मांसकेशी** (श्न्) । पुं'। पादरोगभेदयुक्ते च न्ते। "केशाकाराणि मांसानि यस्य स्तुतलजानि च। मांसकेशीति तं विद्यात् .. ॥" आ.द.१८च.।

**मांसकोथः** । पुं'। मांसगलने। वा.उ.२८च.।

**मांसखुरः** । पुं'। पादरोगविशेषयुक्ते चश्वे। ल क्षणं यथा—"बहुमांसखुरखेदैः प्रोक्तो मांसखुरो ध्यः ॥" ज.द.१८च.।

**मांसगन्धरः** । पुं'। चर्तुविशेषे। तल्लक्षणम् —"पिच्छिलोदेष्टनं तथा सदमूत्रपुरीषता। उ च्चान्यद्दोषविशेषी व्याधिः स्यान्मांसगन्धरे ॥" चि कित्सा तीक्ष्णविरेचनादि। निदा.।

**मांसग्रन्थिः** । पुं'। मांसजग्रन्थिरोगे। लक्ष णम्—"मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत्। स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ॥" वा.उ.२६च.। [नि.च.११।

**मांसच्छदा** । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.

**मांसजम्** । क्ली। मेदोधातौ। है.च.।

**मांसजातिः** । स्त्री। मृगविष्किरप्रतुदप्रसह विलेशयमहामृगजलचरमत्स्याख्यासु मांसजातिषु भ्रष्टविधासु। प.सु.।

**मांसजालम्** । क्ली। भ्रान्तस्नायौ। मांस- क्लिन्नि वा स्नायौ। "चत्वारि मांसजालानि, तानि नसिरस्नायुगुल्फसंयिताानि परस्परमविबद्धानि पर- स्परमश्रितानि पर्यस्परगवाक्षितानि चेति येषैरा- वितमिदं शरीरम् .. ॥" सु.शा.५च.।

**मांसतानः** । पुं'। कण्ठगतमुखरोगभेदे। ल क्षणं यथा—"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलो- परोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतानः कथितोऽवल- म्बी प्राणप्रणुत्सर्व्वकृतो विकारः ॥" सु.नि.१६च.।

**मांसतेजः** । क्ली। मेदोधातौ। है.च.।

**मांसदलनः** । पुं'। श्वेताम्लवृक्षे, रक्तरोहितक- वृक्षे। श.च.। [वि.६।

**मांसद्रावी** (श्न्) । पुं'। चम्लवेतसे। रा.नि.

**मांसधरा** । स्त्री। तन्नामकप्रथमकलायाम्। "यथा मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भ- वन्ति ।" सुश्रुतापरनाममन्तरव्विते। या प्रीहरेव प्रमाणा भवति। सु.शा.४च.।

**मांसपचनम्** । क्ली। मांसपाके। सु.।

**मांसपाकः** । पुं'। मुखरोगविशेषे। लक्षणं यथा— "शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यत्र सर्वाच वेदनाः। विद्यात् मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ॥" सु. नि.१६च.।

**मांसपुटिका** । स्त्री। धमरारिपुष्पवृक्षे। बम- धमारी इति भाषया प्रसिद्धा। रा.नि.च.१०।

**मांसपेशी** । स्त्री। मांसखण्डे। मांसपेश इ

व ३ । राजरीती । पित्तल विशेष । रा नि.व १२ । अपराजितायां । ग्र च. । कांस्ये हे च. ।

**महैरण्ड.** । पु । स्थूलैरण्डे । रा.नि व.८ ।

**महैला** । स्त्री । स्थूलैलायां । रा.नि.व ६ ।

**महोटिका (टी)** । स्त्री । वृहतीक्षुपे । व्याकुड़ गाछ । रा.नि व ४ । वार्त्ताकी । वै निघ ।

**महोत्पलम** । क्ली । कमले । रक्तपद्मे । पु । सारसपक्षिणि । अम ।

**महोदधिवटी** । स्त्री । अजीर्णाधिकारे औषधम् । पाठ —"एकैक विषसूतञ्च जातीटङ्क दिक द्विक । लघ्वादिक विश्वटक तथा दन्ध कपर्दक । देवपुष्प वाच्यमित मर्व्वं समर्द्य यवत । महोदधिवटी नाम्ना नष्टमग्नि प्रदीपयेत् ॥" रस र ।

**महो(हौ)दनी** । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । वै निघ. ।

**महोदय.** । स्त्री । नागवलायाम् । रा नि व,४ ।

**महोदरम्** । क्ली । पिण्डीतगरे । वै निघ । स्त्रा (री) । महाशतावर्य्यां । भा. ।

**महोद्रिक.** । पु । महाबिल्वे । वै निघ. ।

**महोन्नत.** । पु । तालवृक्षे । भा. । नारिकेल वृक्षे । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

**महोम्मद.** । पु । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । अ र । मदे । [महासर्पे ।

**महोरगम्** । क्ली । तगरपादिके । प स । पु ।

**महोक्ष.** । पु महावृषे । अम. । [वै.निघ. ।

**महौजसी** । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजवल ।

**महौषधम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा.त्रिपुरभैरवरसे । च.द.ज्व.चि.षट्पाद्यष्टक याथे । "भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द .. ।" भूम्याढ्यो । रा नि व ४ । वत्सनाभविषे । श्वेतरसोने । वाराहीकन्दे । लशुने । रा नि.व,७ । अतिविषायां । अम. । पिप्पल्याम् । ग्र.च. ।

**महौषधि: (धी)** । स्त्री । लज्जालुकाक्षुपे । ग्र च.। श्वेतकण्टकार्य्यां । रा.नि.व.८ । ब्राह्मीक्षुपे । रा नि व.५ । अतिविषायां । कटुक्यां । रा नि व. ६ । शिवा.। वाराहीकन्दे । रा नि व.७। हिलमोचिकायां । छिक्के । चिका । नीलदूर्व्वायां । रा. नि.व ८ । अपराजितायाम् । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । लशुने । वै.निघ. ।

**मक्षवीर्य्य:** । पु । प्रियालवृक्षे । रा.नि व ११ ।

**मक्षिका (क्षी)** । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । मौमाछि । कीटविशेषे । माछि । हि मक्खी । शिवा. । भा । सा षड्विधा "कान्तारिका तथा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिका चेति । ताभिर्दष्टे दाहशोफौ भवत । स्थालिकाकाषायी भ्याभेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति । सु कल्प. ८अ. । [नि व.१३ ।

**मक्षिकामलम्** । क्ली । सिक्थके । मम । रा.

**मक्षिकाविट्** । स्त्री । मक्षिकामले । माछिर विष्ठा । वै निघ ।

**मांसम्** । क्ली । शरीरे रक्तजन्यतृतीयधातौ । मांस । रा नि व १८ । तत्तु गर्भस्थस्याऽभिमांसे भवति । सुश्रुत । तत्स्वरूप यथा—"शोणित स्वापिना पक्व वायुना च घनीकृतं । तदेव मांस जानीयात् ।" मेतस्य तत्कर्म । भा. । गुणा — "सर्व्व मांसं वातविध्वंसि वृष्य बल्य रुच्यं वृहण तत्र मांस देशसात्म्यासमीर्ष्य भावे भूयो नानारूपतां याति नूनम् ॥" इति साधारणदेशमांसगुणा । रा.नि व.१७ । मांसरसलक्षणं यथा —घने मांसरसे कर्त्तव्य प्रस्थे जले मांसस्य द्वादशपलं दत्वा पक्तव्यम् । तदनु तनुके रसे कर्त्तव्ये मांसस्य षट्पलं पानीय प्रस्थमात्रमेव दातव्यम् । अच्छतरे रसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पल दत्वा एतन्मांस पिष्ट प्रस्थार्द्धशेषव्यितजले पक्व चतुर्थ व्याप वस्त्रेण छानयित्वा यूष कार्य्य । "द्रव्यतो द्विगुण मांस सर्व्वतो द्विगुणं पय । पादशेष संस्त स्रेण घट्टो यूष उच्यते । पलानि द्वादशस्ये घनेऽस्य तनुके तु षट् । मांसस्य वटक कुर्य्यात् प्रसमच्छतरे रसे ॥" च म.१२३ । व्याप्यमांसं यदा— तत्र पुतिपूयक्षयर्धितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्ण अवालानामसात्म्यचारिणां मांसानि अभक्ष्याणि दोषकराणि च भवन्ति । "बालस्य हृदयस्य हृद्यस्य रोगिणो विषापीडितस्य मृतस्य चाल्पतु । कार्श्य मृगादि पिडितस्तु तस्य विशेष इत्यत्र विशेष तत्र ।" रा.नि.व १७ । "वातल आर्द्रितं शुष्क

मद्दं बाल्यं विपेर्द्दतम्। सगीवरद्दतं व्याडं शद्दितं मासमुत्सृजेत् ॥" राज.३प.। उपादेयमांसं यथा -"स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गमेषु महाशरीरेषु अल्पशरीरा: अल्पशरीरेषु महाशरीरा. प्रधानतमा:। एवमेकजातीयाना महाशरीरेभ्य अल्पशरीरा प्रधानतमा: ॥" सु.सू.४६अ.। पुनः पूर्व्वभागो योषितोऽधोभागश्च गुरु:। पक्षिणश्च रीरोव विशेषेण गुरु। सु.सू.४६अ। "गुरुभक्ष्या बहुभुजो ये चोपचितमेदस:। एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धं मृगाणां पक्षिणां परम्।" तैलसिद्धमांसगुणा: — "मांसं यत्तैलसंसिद्धं वीर्य्योष्णं पित्तलं कटु। अग्निसन्दीपनं हृद्यं हृष्टितुन् पुष्टिकृद्गुरु ॥" घृतसिद्धमांसगुणा:—"मांसन्तु घृतसंसिद्धं हृष्टिदं पुष्टिकृल्लघु। प्रीणनं सर्व्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणा ॥" शुष्कमांसगुणलक्षणे—"परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु। पित्तघ्नं बलमेधाग्निमांसौज गुक्रवर्द्धनम्। मांसं बहुघृते पक्वं सिद्धञ्चोष्णाम्बुना मुहु:। नीरकार्थं समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते।" प्रदिग्धमांसलक्षणगुणा: —"तदेव घनतक्राद्यं प्रदिग्ध स्त्रिजातकम्। प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धनं कफपित्तजित् ॥" राज.३प.। पुं। कीटे। ग.र.।

मांसकच्छप: । पुं। तालुगतमुखरोगे। See कच्छप:। [हस। वा.उ.।

मांसकर्णी । स्त्री। वरव्यादिकीटे। वकरवे।

मांसकारि । क्ली। रक्ते। वै.प।

मांसकीलक: । पुं। तन्नामकगुह्यरोगभेदे। अर्शोभेदे वा। लक्षण यथा—"अनार्वेदिषां मेढ्रस्य बद्धूला मांसकीलका। पिच्छिलास्रवा योनौ तद्वत् छत्रसन्निभा:। तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वभगार्त्तवम् ॥" वा.उ.३३अ.।

मांसकेशी (इन्) । पुं। पादरोगभेदयुक्ते अश्वे। "केशाकाराणि मांसानि यस्य स्युस्खुरशाणिषु। मांसकेशीति तं विद्यात् .. ॥" ज.द.१८अ.।

मांसक्रोध: । पुं। मांसमदने। वा.उ.२८अ.।

मांसखुर: । पुं। पादरोगविशेषयुक्ते अश्वे। लक्षण यथा—"बहुमांसखुरश्चैव स्रैणी मांसखुरो हय:।" ज.द.१८अ.।

मांसगञ्जर: । पुं। अर्शोभेदे। तल्लक्षणम् —"पिच्छिकोद्वेष्टनं तथा हृष्टमूत्रपुरीषता। छर्द्यान्तर्दोषविक्षेपौ ग्लानि: स्यान्मांसगञ्जरे ॥" चिकित्सा शीतविरेचनादि। निघ.।

मांसग्रन्थि: । पुं। मांसजग्रन्थिरोगे। लक्षणम्—"मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत्। स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ॥" वा.उ.२९अ। [नि.व ११।

मांसच्छदा । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.

मांसजम् । क्ली। मेदोधातौ। वै.प.।

मांसजाति: । स्त्री। मृगविष्किरप्रतुदप्रसहविलेशयमहामृगजलचरमत्स्याख्यासु मांसजातिषु षट्विधासु। प.सु.।

मांसजालम् । क्ली। जालवन्मांसे। मांसस्थिति वा ज्ञान। "चत्वारि मांसजालानि, तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परमभिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिद शरीरम् .. ।" सु.शा.५अ.।

मांसतान: । पुं। कण्ठगतमुखरोगभेदे। लक्षण यथा—"प्रतानवान् य: श्वयथु: सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतान: कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्व्वकृतो विकार: ॥" सु.नि.१६अ.।

मांसतेज: । क्ली। मेदोधातौ। वै.प।

मांसदलन: । पुं। श्रीफलवृक्षे, रक्तरोहितकवृक्षे। श.च.। [र.६।

मांसद्रावी (इन्) । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.

मांसधरा । स्त्री। तन्नामकप्रथमकलायाम्। "यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति।" स्थूलापरनामसमतथि। या व्रीहिद्वय प्रमाणा भवति। सु.शा.४अ.।

मांसपचनम् । क्ली। मांसपाके। सु.।

मांसपाक: । एकरोगविशेषे। लक्षणं यथा— "शीर्य्यन्ते यत्र मांसानि यत्र स्युश्च वेदना:। विद्यात् मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ॥" सु.नि.१७अ.।

मांसपुष्टिका । स्त्री। चमरपुष्पवृक्षे। कमरोटी इति भाषायां प्रसिद्धा। रा.नि.व १०।

मांसपेशी । स्त्री। मांसवर्णी। मांसखण्ड वि

द । सु सू ८४ । "दृढद समरावेव मांसपेशी भवेत्तत । स्विमाहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा । बीजस्येवाङ्कुरा पेश्य पञ्चविंशतिराचल ॥" सुग्धबोध । मांसपेशीरोह—"यथार्थसुमणा युक्ती वायु स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशित पेशीर्विभजते तथा ॥" मांसपेश्य शरीरे पञ्चशतस ङ्ख्यका । तासां चतु शतानि शाखासु । कोष्ठे षट षष्टि । ग्रीवाया ऊर्द्ध्वायतुस्त्रिंशत् । स्त्रीणान्तु विंशत्यधिकपञ्चशतानि । ताश्च गर्भाशयगर्भमार्ग योनिस्तनेषु तिष्ठन्ति । पेशीनाञ्च कर्म्माणि—देहि नां शिरास्नायुस्थिपर्व्वसन्धय पेश्याभृता सबला भवन्ति । शाखासु तत्सङ्ख्या यथा—पादाङ्गुलीषु १५। पादाग्रे १०। पादोपरिकूर्च्चसन्निविष्टा १०। गुल्फतलयो १०। गुल्फजानुनोरन्तरे २०। जानुनि ५। ऊरौ २०। वङ्क्षणे १०। एवमेकस्य सक्थिनि १००। एतेनेतरसक्थिबाहू व्याख्यातौ । कोष्ठेषु यथा गुदे ३। शेफसि १। सेवन्यां १। वृषणयो २। स्फिचो १०। वस्तिमूर्द्धनि २। उदरे ५। नाभौ १। पृष्ठोर्द्ध्वमायत पञ्च पञ्च दीर्घा १०। पार्श्वयो ६। वक्षसि १०। अक्षकांसौ प्रति सम न्तात् ७। हृदि २। यकृति २। प्लीह्नि २। उण्डुके २। ग्रीवोर्द्ध्वं यथा—ग्रीवायां ४। हन्वो ८। कण्ठमण्यो १। गले १। तालुनि २। जिह्वाया १। ओष्ठयो २। नासाया २। नेत्रयो २। गण्डयो ४। कर्णयो २। ललाटे ४। शिरसि १। स्त्रीणां अधिका विंशति यथा—गर्भाशये ३। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्या ३। योनावभ्यन्तरे सुखाश्रिते प्रसृते २। योनिकर्णिके २। स्तनयो १०। इति । भा.। सु शा ५ अ । [गोछ । रा नि व ७।

**मांसफल.** । पु । तरम्बुजवल्ल्याम् । तरमुज

**मांसफला** । स्त्री । वार्त्ताक्याम् । रा नि व.७।

**मांसरक्ता** । स्त्री । रोहिण्याम् । मांसरोहिणी । वै निघ ।

**मांसरज्जु** । स्त्री । मांसनिबन्धनस्नायौ । ताश्चतस्र । "सहस्थो मांसरज्जवश्चतस्र पृष्ठवंशमुभयत पेशीनिबन्धनार्थे द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ।" सु शा ५ अ ।

**मांसरस.** । पु । मांसयूषे । मांसस्य क्वाथ । यथा —"रसो मांसस्य पथ्यो श्वय मायवद्दन । श्वयो वातविकारश्च स्मृतीज स्वरवर्द्धन । भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानां शुक्रिणां हित ॥" राजवल्लभ । तत्पाकविधि मांस १ प जल १६ प शे ४ प । यवागूकर्म्मणि मांस ४ प जल ६४ प शे १६ प । "प्रस्थेऽम्भसि पल सार्द्धं मांसपादस्थिते रस । कसाभ कुडव मांस पक्त्वा पादावशेषिते । तेन क्वाथेन विपचेत् यवागूमेकक र्म्मसु ॥" नल । [व ११।

**मांसरुहा** । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा नि

**मांसरोहा (ही)** । स्त्री । मांसरोहिण्या । रा नि व १२। [रा नि व १२।

**मांसरोहिका** । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे ।

**मांसरोहिणी** । स्त्री । स्वनामख्यातसुगन्धद्रव्ये । गा मत्स्याहणी । सा द्विधा पर तुल्यगुणा । गुणा —शीता कषाया कृमिघ्नी कण्ठशोधनी हृद्या वातदोषहरी च । रा नि व १२।

**मांसल** । पु । माषनामशिम्बीधान्ये । माषकलाई । रा नि व १६।

**मांसलफला** । स्त्री । वार्त्ताकी । रा नि व ७। तरम्बुजे । वै निघ ।

**मांसलिप्तम्** । क्ली । अस्थनि । वै निघ ।

**मांसवर्ग** । पु । जलशयानूपग्राम्यक्रव्यभुगेकशफजाङ्गलेषु । विशेषास्तत्पर्य्यायेषु मृग्या । सु सू ४६ अ ।

**मांसवहस्रोत:** । क्ली । मांसनायकनाड्यां । तस्य मूल स्नायु त्वक्च । च वि ५ अ ।

**मांसवारुणी** । स्त्री । हरिणादिमांसकृतवारुणीमद्ये । तत्करणविधि —एषां मांसन्तु कण्डशः कृत्वा पूर्व्वद्रवे न्यसेत् । सन्धाय मण्डलं पश्चादर्के निष्काशयेत्तत । एव सर्व्वत्र मांसस्य वारुणीकरणक्रिया । पूर्व्वद्रव्य तक्रादि । मण्डलं ४८ दिनानि । रावण ।

**मांससङ्कोच** । पु । मांसस्य शठितभावे । भा म ४अ विस्फोट चि । "तटश्वासमांससङ्कोच ।"

**मांससङ्घात:** । पु । तालुरोगविशेषे । तत्र तालुमध्ये श्लेष्मणा दुष्ट अर्व्वुदमो मांससङ्घातो जायते । "दुष्ट मांस श्लेष्मणा नीरुजञ्च तालन्यं मांससङ्घातमाहु ।" भा म ४अ मु.रो चि. ।

**मांससमुद्भवा** । स्त्री । वसायाम् । वै निघ ।

**मांससर्पिः** । पु । राजयक्ष्मणि घृतम् । विले ग्रथमसहमास १९॥० श जल १२८ श शे १६ श । घृत ४ श । कल्कार्थं जीवनीयगण प्रत्येक १ प । एकत्र पाच्यम् । वा चि ५अ ।

**मांससार** । पु । मेदोधातौ । रा नि व १८ ।

**मांसस्नेह.** । पु । मेदोधातौ । रा नि व १८ । वसायाम् वै निघ ।

**मांसहासा** । स्त्री चर्म्मणि । श र ।

**मांसाङ्कुर** । पु । अङ्कुरजन्मांसेषु, अर्शावली । मा नि ।

**मांसारि** । पु । अम्लवेतसे । वै निघ ।.

**मांसार्व्वुदम्** । क्ली शूकरोगविशेषे । "मांस दोषेण जानीयादर्व्वुदं मांससम्भवम् ।' सु नि १४ अ । अर्व्वुदविशेषे । मां'मद्ब्रू ज्वार । लक्षण —"अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्र चाल्यम् । प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वाढमेतद्भवेन्मांसप रायणस्य । मांसार्व्वुदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ।" सु नि ११अ. । [वा उ ३०अ ।

**मांसावद(दा)रणम्** । क्ली । मांसभेदने ।

**मांसिका** । स्त्री । जटामांस्यां । चि क्र क स्त्री रो चि. ।

**मांसिनी** । स्त्री । जटामांस्यां । रा नि व १२ ।

**मांसी** । स्त्री । मुरामांस्याम् । च द यक्ष्म चि चन्दनादितैले । वाप्यालके । वेंगड़ा । र मा । जटामांस्यां । रा नि व ११ । सु सू ३८अ । च द अ चि षड्धारकतैले । वा सू १५अ एलादि । मां सरोहिणीभेदे । रा नि व १९ । कदल्याम् । का कोल्याम् । शे. ।

**मांसेटा** । स्त्री । वल्गुलायाम् । रा नि व॰ ।

**मांसौदनम्** । क्ली । मांसमिश्रौदने । गुणा —"मांसौदनं धातुप्रविकरं स्निग्धं गुरु स्थूलम् ।" वै निघ. । च. ।

**मांस्यादिया** । स्त्री । जटामांस्यां । सु चि १अ ।

**माकन्दः** । पु । च ज्ञ्च । भा. ।

**माकन्दी** । स्त्री । दामामलकावयवशाकबीजे । म माथिनी । क माहिनी गुणा — कटु तिक्ता म धुरा किञ्चिदातला शोधनी रुच्या पथ्या वपाम् न शिताधिका च । रा नि व ७ । आमलकीफले । मी । पीतचन्दने । श मा । [र मा । ॰

**माकरा** । स्त्री । मरुवककच्छे । गन्धद्रावल शाङ्ग ।

**माकुलि** । पु । कृष्णसर्पेण गोनसां वैपरीत्येन वा जाते सर्पे । सु कल्प ४अ ।

**मागधम्** । क्ली पिप्पलीमूले । सौवर्चललवणे । वै निघ । पु । स्थूलजीरके । प सु । जीरके । रा नि व ६ । शुक्लजीरके । शे । [व्या चि ।

**मागधिका** । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै निघ वा

**मागधिमूलम्** । क्ली । पिप्पलीमूले । प्र. वा कुमालगुडे द्रव्यम् ।

**मागधी** । स्त्री । पिप्पल्यां । प सु । रा नि व. ६।२२ । भैष सतमङ्गीवन्यां । शर्करायां । भग्ना । सूक्ष्मैलायां । यूथिकायां । श्वेत युँई । रा नि व. १०अ जीरके । रा नि व २२ । शतपुष्पाविशेषे । वै निघ । शालिधान्यविशेषे । सा च कफवातघ्ना । च वि १५अ ।

**मागधीजटा** । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै निघ. ।

**मागधीशिफा** । स्त्री । पिप्पलीमूले । सर्व्व ज्व चि त्रिभुवनकीर्त्तिरसे ।

**मागधेया** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै निघ ।

**माघमा** । स्त्री । कर्कटे । वै निघ. ।

**माघवती** }
**माघोनी** } स्त्री । पूर्व्वदिशि । रा नि व २१ ।

**माघ्यम्** । क्ली । कुन्दपुष्पे । कुँद फूल । र मा. ।

**माङ्गल्यम्** । क्ली । स्वर्णे । कपित्थफले । दध नि । नारिकेले । जीवके । व्याघ्रनखे । मयूरके । मधूके । रा नि व. २३ । पिप्पलीमूले । रोठाकरञ्जे । ऋषभके । हरिद्रायां । वै निघ ।

**माङ्गल्यः** । पु । बिल्ववृक्षे । र मा ।

**माङ्गल्यकाया** । स्त्री । दूर्व्वायाम् । हरिद्रा याम् । शठी । मासरम्भाम् । गोरोचनायां । ह रीतक्याम् । वै निघ. । [निघ ।

**माङ्गल्यकुसुमा** । स्त्री । मरुपुष्पाम् । वै.

**माङ्गल्यप्रवरा** । स्त्री । वचायाम् । वै निघ. ।

**माङ्गल्या** । स्त्री । गौरीचनायाम् । ऋषभौषधे । जीवन्त्याम् वै निघ. ।

**माङ्गल्यागुरु.** । पु । अगुरुभेदे । केदारदेशे प्रसिद्ध । गुणाः — शीतगुण स सुगन्धिर्योगवाह श्चैव रा नि व.१२ । [व.५ ।

**माङ्गल्यार्हा** । स्त्री । त्रायमाणायाम् । रा.नि.

**माचिका** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे, मोइचा इ ति पश्चिमदेशप्रसिद्धवृक्षे । गुणाः —" अम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघु । पक्वातीसारपित्तास्र कफकण्ठामयापहा ।' भा । पाठायां । आक् नादि । च चि ८४ । मक्षिकायाम् । त्रिका ।

**माची** । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । गुडकाडली । वै निघ. ।

**माचीकम्** । क्ली । देवदारुणि । रस र प्रद चि पुष्यानगचूर्णे । [रा नि व १० ।

**माचीपत्रम्** । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके ।

**माजल.** । पु । घासनामकपक्षिविशेषे । अ च ।

**माञ्जरिक.** । पु । अपामार्गक्षुपे । रा नि व ४।

**माटी** । स्त्री । पर्यन्तस्थशिरायाम् । पाटनेन शिव । वै निघ. । [वै निघ ।

**माठ** । पु । सुनिषण्णकशाके । शुउनि शाक ।

**माड.** (**द्रुम**) । पु । स्वनाम्ना कौङ्कणदेशप्र सिद्ध इर्वाकृष्पे । वम् मेलीमाड । मं माड । कं बैनो । कौङ्कणे निर्कुतुड । गुणाः—शिशिर कषा य रुक्ष पित्तदाहकर. वचाघ्न वातघ्न श्रमघ्न श्रमघ्न । रा नि व ८ । नारिकेलवृक्षे । वै निघ ।

**माढ़ि.** (**ढी**) । स्त्री । पत्राङ्कुरे । दन्तवेष्ट भागे । च टी भ. । पत्रशिरायाम् । ह.च । दन्त शिरायां । अ ह. ।

**माण.** (**क**) । पु । (Arum Indicum.) स्वनामख्याते कन्दविशेषे । माणकचू । प ह । हि वम् मानकन्द । गुणाः —"माणक स्वाद्वादापघ. कथ्यते तद्गुणा अथ । माणक शोथहृच्छीत पित्त रक्तहरो लघु ।" भा पू १भ.शा व. ।

**माणकघृतम्** । क्ली । शोथे घृतम् । "माणक क्वाथकल्काभ्यां घृतमस्य विपाचयेत् ।" घृत ॥ ऋ । क्वाथार्थं — माण १२॥० श जल ६४ श घृ. १६ श माणकल्क १ श. । भा ।

**माणतुण्डिका.** । पु । जलचरपक्षिविशेषे । च सू २७ष. ।

**माणवक** । पु । सप्तवर्षीयबालके । रा नि व. १८ । षोडशलरखर्जूरिकायाम् । वै निघ । मनुष्ये । हारभेदे । त्रिका । कुत्सितपुरुषे । मे । वटी । हे च । शोचके । च सू १५ष । [ग्र सा ।

**माणिका** । स्त्री । पलाष्टकमाने । प प्र १ख ।

**माणिक्यम्** । क्ली । रक्तवर्णरत्नविशेषे । माणि क्य गुणाः. मधुर स्निग्ध वातपित्तघ्न रसायनञ्च । रा नि व १३ । "शुध्येद्धस्तन माणिक्यं जयन्त्या मौ क्तिकन्तथा । विद्रुम क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतस्त था । पद्मरागन्तु सन्धाने कुलत्थक्वाथमयुतो । त ण्डुलीयरसैर्वज्र नील नीलीरसेन च । रोचनाभिश्च गोमेद वैदूर्यं त्रिफलाजलै । स्वेदयद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च । मणिमुक्ताप्रवालादि यामै के शोधित भवेत् । चूर्णादिके तथा तैल काञ्जिके यामभावकम् । दोलायन्त्रेण मतिमान् स्वेदयेत्त त्क्षक वरम् । अनेन शुद्धिमायाति मत्य गुरु वचो यथा ।' इति शोधनमारण । सा कौ । [भा ।

**माणिक्यकदली** । स्त्री । कदलीविशेषे ।

**माणिबन्ध(मन्थ)म्** । क्ली । सैन्धवलवणे । च टी स्वा । रा नि व ६ । वै निघ १भ अभिन्यासघ्न. चि. । सामुद्रलवणे । वै निघ ।

**माण्डविक** । पु । तद्देशजमध्यमाने । "कैश माकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको इय ।" ल द ६घ ।

**माण्डव्य** । पु । पीतमण्डूके । वै निघ ।

**माण्डूकम्** । क्ली । वङ्गधातौ । रा नि व १३ । अहिफेन । भैष अभयनृसिंहरसे ।

**माण्डूकी** । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै निघ. ।

**मातङ्ग.** । पु । अश्वत्थवृक्षे । च टी. । हस्तिनि श्वम । उदुम्बरवृक्षे । वै निघ ।

**मातङ्गकृष्णा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै. निघ.१भ.वा व्या पञ्चवक्त्र-चि. ।

**मातङ्गमकर:** । पु । महामत्स्यविशेषे । ह स्तिमकर । रा नि.व.१८ ।

**मातर** । पु । ब्रह्मी । वै निघ ।

**माता** । स्त्री । जनन्याम् । अम । आखुकर्णीलतायां । मूषाकाणी लत । इन्द्रवारुणीलतायां । राखालशशा । रा नि व २ । जटामांस्याम् रा नि व १२ । महाश्रावणिकायाम् । रा नि व ५ । घृतकुमार्याम् । वै निघ । गवि । मे ।

**माताङ्गा** । स्त्री । नागबलायाम् । वै निघ ।

**मातुल (क)** । पु । धुस्तूरवृक्षे । धुतुरा गाछ । मदनवृक्ष । कलायविशेषे मे रा नि व १० । त्रिका । [शिमुल गाछ । वै निघ ।

**मातुलद्रुम** । पु । धुस्तूरवृक्षे शाल्मलीवृक्षे ।

**मातुलपुत्रक** । पु । धुस्तूरफले । श्वेत धुतुरार फल अम ।

**मातुलपुष्पम** । क्ली । धुस्तूरपुष्पे । वै निघ ।

**मातुलानी** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अ च । शणवीजे । हे च । भङ्गायाम् । सिद्धि । कलायै । मे । [केडटिया साप । अम ।

**मातुलाहि** । पु । सर्पविशेषे । मालुया साप

**मातुली** । स्त्री । शणवीजे । भङ्गायां । अ च ।

**मातुलुङ्ग (क)** । पु । (Citrus medic ) बीजपूरवृक्षे । टाबा लेबुर गाछ । हि बीजोरा । म माइलिङ्ग । क मादला । तै मादीफलचेट्टु । धत् कल्वा प सु । सु सू,४६ च । च द ज्व चि । "मधुकी मातुलुङ्गस्य केशरम् ।" च सू ४ च । गुणा —"स्यान्मातुलुङ्ग कफवातहन्ता ह्रस्वा कृमीन्वा जठरामयघ्न । स दूषितरक्तविकारपित्तसन्दीपन ग्रन्थविकारहारी ।" तत्फलगुणा —"श्वासकासारुचिहर तृष्णाघ्न कण्ठशोधन । दीपन लघु कृष्णघ्न मातुलुङ्गमुदाहृतम् ।" अम्लकटूष्ण श्वासकासघ्न पाचक कण्ठशोधन दीपन लघु हृद्य रुचिकृत् । तत्र फल बाल्य वातपित्तकफास्रकर । मध्य फल तादृगमेव । पक्व फल वर्णकर हृद्य पुष्टिकर बलकर शूलहरम् अर्शोघ्न नाशन विबन्धवातकफश्वासाग्निमान्द्यहर कासारी वमनोपघ्न । त्वक तिक्ता दुर्जरा कृमिकफवातघ्नी च । तत्केसर स्वादु शीत गुरु स्निग्ध वातपित्तहरश्च । तन्मध्यस्थ शूलपित्तहरमरोचकघ्नश्च । तत्केसर दीपन लघु ग्राहि गुल्मार्शोघ्नश्च । मधुकेसर पित्तमारुतघ्न हृद्य वर्णकर रुच्य रक्तमांसबलदश्च । स्वरस अरुची श्वासकासयोश्च हित । तथा शूल अजीर्णे मन्दाग्नौ वातकफे च हित । तत्कटाह कफहर दुर्जरश्च । तत्पुष्प तिक्तम् । बीज गुल्मघ्नम् । अत्रि १७ च । तत्केसर वातघ्नम् उदररोगघ्न दीप्यमश्लघ्न । बीजम् तिक्त कफार्श शोथहरश्च । रा नि व ११ । तन्मांस हृद्य शीतल गुरु वातपित्तजिच्च । केसर लघु ग्राही शूलगुल्मोदरघ्नश्च । च द पि ज्व चि कण्ठतालुशोषभेदे । "केसर मातुलुङ्गस्य ।" च द वातश्लेष्म चि । "मातुलुङ्गफलकेसरो घृत ।" बीजम् उष्ण कृमिश्लेष्मवातघ्न गर्भद गुरु च । पुष्प वातघ्न ग्राहि लघु रक्तपित्तहर शूलाजीर्णविबन्धाग्निमान्द्ये हितम् । तद्रस अरुचिश्वासकासेषु हित अतिमधुर हृद्यश्च । मद व ६ ।

**मातुलुङ्गशिफा** । स्त्री । मातुलुङ्गमूले । छोलङ्ग लेबुर मूल । च द कफज्व चि । "मातुलुङ्गशिफाविश्व ।

**मातुलुङ्गा (ङ्गिका,ङ्गी)** । स्त्री । जम्बीरभेदे । मनवती लेबु । हि शम्भारा । रा नि व ११ । भा म ७ म मू घा चि । हि यो विमृ चि म मौलिकादावपि ।

**मातृक** । पुं । चन्द्रमकी । प मु । स्त्री (का) । चन्द्रमकी । चाटकपक्षे । वै निघ ।

**मातृकाकुन्द** । पुं । शिशोगन्दनकपविशेषे । वा उ २ च । See गुदकुन्द ।

**मातृकावह** } पुं । पदकीटे । পদেমা পো-
**मातृवाहक** } का । "मातृकावहकीटज ।" प्रयोगा । च द ग ग चि ।

**मातृनन्दन (न्दी(इन्))** । पु । महाकरञ्ज । वै निघ । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा नि व ८ ।

**मातृनिन्दक** । पु । मनुदन्तीयपत्रविधि । सु सू ४६ च ।

**मातृमण्डलम्** । क्ली । भैरवीमंत्रभागी । तत्र यामद्वयग्रहणो न पश्यति प्रतिं । [नि व १८ ।

**मातृवाहिनी** । स्त्री । वल्गुलापक्षिविधि । प.

**मातृषिद्दी** । स्त्री । वाणवृक्षे । प्र.८ ।

**मात्रा** । स्त्री । अनपायिपरिमाणे । च.सू १म । भोजनादिपरिमाणे । कालपरिमाणे । अम. । द्रव्यविशेषे मात्रामाह पुष्कलावत. —"आर्द्रस्याष्ट-पला मात्रा कुडवस्य प्रमाणत । मधुतैलघृतादेश्च शुष्कद्रव्ये चतुष्पलम् ॥" विश्वामित्र: —"शुद्धगुग्गुलुवाह्लीकत्रिफलारिष्टनागरै. । कुष्माण्डार्द्रकनिम्बानां कुडवश्चाष्टभि: पलै ॥" "सर्पि: खण्डजलक्षौद्रतैलक्षीरासवादिषु । अष्टौ पलानि कुडवो नारिकेले च शस्यते ॥" सा.कौ. । तथाच भेद । "गुडरामठशुण्ठीना मांसकुष्माण्डयोरपि । गुड्च्या गुग्गुलोश्चैव प्रस्थ. षोडशभि पलै ॥" भोज — "चूर्णे गुटिकायाश्च कर्त्तव्या गुल्मरोगिणाम् क्षीरहिङ्गुजमोदाम्लवेतसैस्ता न केवला ॥ कोष्ठशोषादिरोगेषु जटायुर्द्विगुणो मत । प्रमेहादिषु रोगेषु मात्रातोऽर्द्ध प्रशस्यते ॥"

**मादक:** । पु । अहिफेणे । आफिम । प सु. । हरिणभेदे । वै.निघ. । दात्यूहपक्षिणि । श.मा. । स्त्री (का) । भङ्गायाम् । सिद्धि, भाङ् । वै निघ. ।

**मादनम्** । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.२२ । पु । मदनवृक्षे । त्रि । मदजनके ।

**मादनी** । स्त्री । माकन्याम् । रा.नि.व ७ । विजयायाम् । सिद्धि । भा. ।

**मादिनी** । स्त्री । शक्राशने । सिद्धि । वै.निघ. ।

**माद्री** । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । काल आतइच । रा नि व.६ । वा.चि.८।१२म. । वा.उ.२म. ।

**माधव:** । पु । कृष्णमुद्गे । प.सु. । रा.नि.व.१६ । वैशाखमासे । त्रिका. । मधूकवृक्षे । वसन्तकाले । क्षीरकावृक्षे । क्ली । मधूकभेदे । वै.निघ. । च.द. साम्प्र.चि. । [चकौमुदीकारे च ।

**माधवकर:** । पु । रुग्विनिश्चयग्रन्थकारे । र

**माधवद्रुम:** । पुं । चासवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**माधवप्रियम्** । क्ली । पीतचन्दने । रा.नि.व. १२ । [भ. ।

**माधविका** । स्त्री । माधवीलतायां । च.टी.

**माधवी** । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व.१० । शताह्वायवे । रा.नि व.४ । वासन्तीपुष्पवृक्षे । रा. नि.व १०।१२ । शतपत्रे । रा.नि.व.११ । मधुश-र्करायाम् । रा नि.व.१४।२१ । तुलसीवृक्षे । वाराहीकन्दे । माध्वीशुरायाम् । वै.निघ. । मद्ये । त्रिका. ।

**माधवीमूलम्** । क्ली । माधवीलतामूले । र स र समरी.चि. । "घोलेन माधवीमूलं पीतं स्त्री-मध्यकार्श्यकृत् ।"

**माधवीलता** । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । माधवी फूलेर गाछ । गुलविन्द, माधवी, इन्द्रगोचे, इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशयो: प्रसिद्धा । तैं माधवतोगे, पुन्नुलगुरिविन्द । गुणा:—कटुका तिक्ता कषाया मदगन्धयुक्ता पित्तकासव्रणघ्नी दाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयघ्नी च । भा. । [वै.निघ. ।

**माधवेष्टा** । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके ।

**माधवोचितम्** । क्ली । कक्कोले । रा नि व. १२ । [गाछ । रा.नि.व.११ ।

**माधवोद्भव:** । पुं । राजादनीवृक्षे । क्षीर्णी

**माधुतैलिक:** । पु । तन्नामकवस्तिविधौ । सु. चि.३८म ।

**माधुरम्** । क्ली । मल्लिकापुष्पे । त्रिका. ।

**माधुरी** । स्त्री । अजमोदायां । रा.नि.व ६ । द्राक्षासवे । मधुरतायाम् । वै.निघ. ।

**माधूकसार:** । पु । मधूकपुष्परसे मधुनि वा । मउलफुलेर रस वा मधु । वा.सू.१५म शिरोविरेचने ।

**माध्वकम्** । क्ली । माध्वीके । वै.निघ ।

**माध्वाम्र:** । पुं । बहुरसालाम्रवृक्षे । थाम आमेर गाछ् । रा.नि व ११ ।

**माध्वी** । स्त्री । मधुखर्जूरीवृक्षे । रा.नि.व ११ । मधुरकण्टकमत्स्ये । श.र. । पुष्परसादिमधुकृते मद्ये । "पुष्पद्रवादिमधुसारमया तु माध्वी ।" गुणा —मधुरा हृद्या वातपित्तहृत् मालुष्या पाण्डुकामलागुल्मार्शोमेहघ्नी च । रा नि.व.१४ । पुष्परसे । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. । मद्ये । त्रिका. ।

**माध्वीकम्** । क्ली । मध्वासवे । च.द.साम्प्र चि. । मधूकपुष्पजातमद्ये । अम । मद्ये । रा.नि व.१४ । द्राक्षाजातमद्ये । द्राक्षारिष्ट, पोर्ट । इ

णा:—"माध्वीक मीतलाम्लं मधुरमपि तथा संक षायीणकञ्च ह्यात् पित्तामयाऽऽश्वसनमपि तथा चातिसारं प्रमेहान्। शूलाशाहोपमर्हं जरयति सकल दीपयत्यग्निमान्द्यम् तस्माद्दातामवातं व-मनमपि तथा हन्ति सर्व्वांश रोगान्॥" भवि.-१८भ.। पु। निम्बावे। निम्। प सु.। विका.।

**माध्वीकफलः**। पु। मधुनारिकेलवृचे। रा.नि.व.११। [रा.नि.व.१६।

**माध्वीका**। स्त्री। श्वेतनिम्बावे। श्वेत निम्।

**माध्वीमधुरा**। स्त्री। मधुखर्ज्जूरिकायां। रा.नि.व ११।

**माध्वीशर्करा**। स्त्री। मधशर्करायाम्। म धु। चिनि। ता ऋष्टविधा मधूनामष्टविधत्वात्। गुणा अपि तत्तन्मधुतुल्या भवन्ति। रा.नि.व १४।

**माध्वीसिता**। स्त्री। मधुशर्करायाम्। रा.नि.व.१४।

**मानम्**। क्ली। परिमाणे। परिमाण, ओजन। "मानापेचितमाचार्य्यै भेषजानां प्रकल्पनम्। नि-निरे यत्ततो मानमुच्यते परिभाषिकम्॥" तच द्विविधं कालिङ्गमागधभेदेन। तयोर्द्वितीयं मे छम्। "कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठम्।" इति। "तुला पलशतज्ञेया सर्व्वत्रैव विनिश्चय.। मापटङ्काचवि-ल्वानि कुडवः प्रस्थ आढकः। राशिर्द्रोणी खारि रिति यथोत्तरचतुर्गुणा.। गुञ्जादिमानमारभ्य या वत् स्यात् कुडवस्थिति.। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां ताव न्मानं सम मतम्। प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयो:। मान तथा तुलायाञ्च द्विगुणं न क्व चित् स्मृतम्॥" प.प्र.१ख.।

**मानकम्**। क्ली। शरावे। १ सेर। वै.निघ. ज्व.चि.चन्दनाद्यतैले। पुं। माणके। मानकचु। र.मा.। मालाकन्दे। वै.निघ.। [भैष.।

**मानकचारः**। पुं। माणकदलप्रचारे।

**मानतः**। पुं। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। वै.निघ.।

**मानद्रुमः**। पुं। शाल्मलीवृचे। वा सू.१५अ. प्रियङ्ग्वादिव.। "मानद्रुमो मोचरस.।"

**मानधानिका**। स्त्री। चपुष्याम्। भना, दौंडुड़। भ.मा.।

**मानभाण्डम्**। क्ली। परिमाणभाण्डे। माप-भाँड। च सू.१५अ.।

**मानमुक्ताफलः**। पुं। पटोलवृचे। वै.निघ.।

**मानवः**। पुं। मनुष्ये। अम.।

**मानवकोत्तमः**। पुं। शिखी। रा.नि.व.१८।

**मानसम्**। क्ली। मनसि। विका.।

**मानससौख्यम्**। क्ली। चित्तसमूतसौख्ये। म-नःस्फुर्त्ता। सु.वि २६अ.।

**मानसज्वरः**। पुं। य आदौ मनसि जायते, वैचित्त्यादौ। लक्षणम्—"वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मन-स्तापलक्षणम्।" च.चि.३अ। [नि.व.१६।

**मानसालयः (सौका:)**। पुं। हंसे। रा.

**मानिकम् (का)**। क्ली, स्त्री। अष्टपलमिते माने। ६४ तो.। १ सेर। सि.यो.हृद्ग्रहकल्या-णे। "कुडवाभ्याच मानिका।" प प्र.१ख.। मद्ये। श.र.। (क्ली) वमनविरेचनयो. शोधनायतने। च. द.वमनाधिकारे।

**मानिनी**। स्त्री। लवणाकन्दे। रा नि.व.७।

**मानिमन्थम्**। क्ली। सैन्धवलवणे। भैष कुष्ठ-चि.। "मानिमन्थच तुल्यांशम्।"

**मानी** (इन्)। पुं। सिंहे। रा.नि व.१८। स्त्री (नी)। शरावमिते। २ श.। भैष.।

**मानुषी**। स्त्री। औषधनिर्माणकार्य्ये। चिकि त्साभेदे। श.च.। नार्य्याम्। स्त्रीलोक। अम.।

**मानुषीदधि**। क्ली। मानुषीदुग्धजातदधि। मानुषेर दुधेर दै। गुणा:—विपाके मधुरं बल्यम् अम्ल गुरु सन्तर्पण चक्षुष्यं वह्नदीपनञ्च। रा नि.व.१५।

**मानुषीचीरम्**। क्ली। मानुषीस्तनदुग्धे। मा-नुषेर दुध। मधुरं कषायं हिमं लघु चक्षुष्यं दी-पनं पथ्य पाचनं रोचनञ्च। रा.नि.व.१५। "स-ञ्जीवनं बृंहणमेव सात्म्यं सन्तर्पणं नेत्ररुजापहञ्च। पित्तस्य रक्तस्य च नाशनञ्च नारीपय: स्नेहनमेव नस्यम्॥" भवि.८भ। [नि। ह्व.व।

**मान्यम्**। क्ली। आलस्ये। रा नि.व.२०। रो-

**माक्षिका**। स्त्री। अम्लवृचायाम्। रा.नि.व.४।

**मायाद:** । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

**माया(यि)फलम्** } **मायिकम्** } क्ली । फलविशेषे । मा जूफल, मायाफल । गुणा —कटूष्ण वातहर कैशकृष्णताकर शैथिल्यस ङ्कोचकरञ्च । रा नि.व ६ । [र मा. ।

**मायी** । स्त्री । छिलमोचिकायां । हिंचेशाक ।

**मायु:** । पुं । पित्ते । रा नि व.२१ । त्रिका । प्र.रविसुन्दररसे । 'स मीनमायु ।" भा ज्व.चि. ।

**मायूरा** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै निघ. ।

**मायूरादिपक्षव्यजनम्** । क्ली । मयूरपक्ष वस्त्रवेत्रादिव्यजने । गुणा —"मायूरा वस्त्रजा वै त्रा वाता दोषत्रयापहा ।' राज २प. । [भा. ।

**मायूरी** । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

**मार:** । पु । मन्मथे । मे । धुस्तूरवृक्षे । श.च. ।

**मारक.** । पु । श्येनपक्षिणि । बाजबोड़ी । चि । हिंसके । वै.निघ. । क्ली । हिङ्गुले । रा नि. व.१३ ।

**मारकवर्ग:** । पु । रसमर्द्दकद्रव्यगणे । यथा— "घनवधाचित्रकगोक्षुरा. कटुतुम्बी दन्तिका जा ति. ।सर्पाक्षी शरपुङ्खा कन्या चाण्डालिनीकन्दम् । विषमुष्टिश्चन्द्रवल्ली लज्जा देवदाली लाक्षा । स हदेवानीपकणानिर्गुण्डीधवलालाङ्गलिका । माना कंचन्द्ररेखा रविभक्ता काकमाचिका चार्क. । वि ष्णुक्रान्ता वायसतुण्डी वचा बला शुण्ठी चैव । कोषातकी जयन्ती वाराही हस्तिशुण्डिका रम्भा । मत्स्याक्षी यमचिञ्चा हरिद्रे द्वे पुनर्नवात्रितयम् । धुस्तूरकाकजङ्घे शतावरी कञ्चुकी चैव वन्ध्या । तिलमेकपर्णीके दूर्वा मूर्वा हरीतकी तुलसी । गोकण्टकाखुपर्णी कर्कटीकन्दवर्गलता च । सुद र्शी हिङ्गु गुडूची शिग्रु गिरिकर्णिका महाराष्ट्री । भार्कवसैन्धवशरपोसोमलता श्वेतसर्षपोऽश्मनच । हंसपदी व्याघ्रपदी किंशुकभल्लातकेन्द्रवारुणिका । सर्व्वेषामेषां वा अष्टादशाधिका वापि द्रव्यम् । समारणमूर्च्छादौ च युक्तिभैर्विधिवदुपयोज्यम् ॥" र.सा.स. ।

**मारङ्गा** । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

**मारजातक:** । पु । मार्ज्जारे । वे.निघ. ।

**मारटम्** । क्ली । इक्षुमूले । वै निघ. ।

**मारणम्** । क्ली । अभिचारभेदे ।

**माराशिनारीरज:** । क्ली । गन्धके । भा. ज्व.चि कल्पतरौ ।

**मारिष (ष.)** । पुं । पत्रशाकविशेषे । कैं। टानटेन शाक । हि मरसा। उत् नेउटा शाग । स द्विविध श्वेतरक्तभेदेन । गुणा.—"मारिषो मधुर शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरु । वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ॥ रक्तमार्षो गुरुर्नाति सचारो मधुर सर. । श्लेष्मल कटुक पाके स्व ल्पदोष उदीरित ॥" भा.पू १भ.शा.व. ।

**मारीच.** । पु । काकोलवृक्षे । रा नि व.१२ ।

**मारीचपत्रक:** । पुं । सरलवृक्षे । रा.नि.व. १२ । [अंतरी । वै.निघ ।

**मारीचपत्रका** । स्त्री । सरलदेवदारौ । छ-

**मारीचवल्ली** । स्त्री । मरिचवृक्षे । वै.निघ. ।

**मारी(रु)ष:** । पु । मारिषशाके । दि. ।

**मारुण्ड:** । पु । सर्पाण्डे । मे ।

**मारुत:** । पु । वायौ । रा नि.व.२१ ।

**मारुता** । स्त्री । स्पृक्कायां । पिडिं: । वै निघ. ।

**मारुतापह:** । पु । वरुणवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**मार्क:** । पुं । भृङ्गराजे । र.मा. ।

**मार्कटपिप्पली** । स्त्री । कपिपिप्पल्याम् । आपाः । रा.नि व.४ ।

**मार्कण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । भूम्याहुल्ये । कांकरोल । हि भूइखखसावल्ली भूमिप्रसरच शोला । बम्. भुंइतरवड । गुणा —"मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वाध कायशोधनी । विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी ॥" भा.पू । वै.निघ.१भ.च सा.चि.प्रलापादिचूर्णे । [अ ।

**मार्कण्डीयम्** । क्ली । भूम्याहुल्ये । रा.नि.व.

**मार्कव:** । पु । भृङ्गराजे । केशराज । र मा. । हि भंगरा । सं गहनमूर । कं भंगरैया । बम्. माका । मार्कव श्वेतपीतमहाभेदेन त्रिधा । गु णा —कषाय तिक्त उष्ण केशरञ्जन कफशोथ विषघ्न रसायनच । रा.नि व.४ । च.द.ज्वराति-

सा चि धीषाद्यचूर्णे। "निम्बभूनिम्बमार्कवम्।" च द श्या वा चि सिमलाया।

**मार्ग** । पु। गृहे। मन्द्वार। त्रिका। कस्तूर्य्याम्। मृगनाভি। मे। रक्तापामार्गे। रस चि नागासन्दूरे। भैष कणरो चि अपामार्गचारतैल। (क) मार्गशीर्षमासे। श मा।

**मार्गवाहिनी** । स्त्री। चन्द्रनाड्याम्। वै निघ।

**मार्गविशोधनम्** । क्ली। मूत्रपुरीषसङ्ग सति तन्मार्गशोधनकर्म्मणि। सु सू ७ष।

**मार्जनम्** । क्ली। शुद्धकरणे। श र पु। लो ध्रद्रव। प सु.। श्वतलोध्रे। सुभूति। रक्तरोध। स्तामी। स्त्री (नी)। सम्मार्जन्याम्। झाँटा।

**मार्जार** । पु। रक्तचित्रकवृपे। रा नि व ६। पूतिसारिवायाम्। वै निघ। विडाले। श्वम गन्धाशे थटाश। ह च (क) मयूरे। त्रिका।

**मार्जारकण्ठ** । पु। मयूरे। श र।

**मार्जारगन्धा (न्धिका)** । स्त्री। मुद्गपर्णां। मुगनी। प सु। रा नि व २।

**मार्जारपाद** । पु। अश्वभेदे। यस्याश्वस्य पादे कूर्चे च स्ववर्ण भन्नवर्णा रेखा भवेत्। स च अशुभमङ्गलकर। न द ३ष।

**मार्जारिका** । स्त्री। कस्तूर्य्याम्। वै निघ।

**मार्ज्जारी (ली)** । स्त्री। गन्धमार्ज्जारे। खाटाशी। गुणा —वामनी चक्षुष्यां वातघ्नी च। मदनपाल.। कस्तूर्यां। मृगनाভि। रा नि व १२ २३।

**मार्जारीय** । पु। विडाले। मे।

**मार्जाल** । पु। विडाले। द्वि कोष।

**मार्जिता** । स्त्री। दधिशक्तौ। प सु। शिखरिण्याम्। वै निघ।

**मार्त्तण्ड** । पु। अर्कवृक्षे। श्वम। शूकरे। मे। स्वर्णमाक्षिके। वै निघ।

**मार्त्तण्डमूलम्** । क्ली। अर्कमूले। वै निघ २भ ज्व चि निगुण्डीधूपे।

**मार्त्तण्डवल्लभा** । स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हुड़िया। रा नि व ४।

**मार्त्तिक** । त्रि। मृण्मये। च चि। ध मामल कष्ठते। पु। शरावे। त्रिका।

**मार्द्वीकम्** । क्ली। द्राक्षारसजातमद्ये। "मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुराम्लयतस्तथा। रक्तपित्तेऽपि सतत बुधैन प्रतिषिध्यते। मधुर तद्धि कषाय कषायानुरस लघु लघुपाकि सर शोषविषमज्वर नाशनम्॥" सु सू ४५ष मद्यव.।

**मार्द्वीकमद्यम** । क्ली। द्राक्षाकृतमद्ये। "मृद्वीकाभि कृत मद्य मार्द्वीकमिति चोच्यते। मृद्वीकाना सुपक्वानां य स्वयं गालित पटात्॥ रसस्तेन हि तन्मद्य कषायरहितेन यत्। मार्द्वीकमादिम भौमविकाराणां नाशनम्॥" तोड हृद्धशौनक।

**मार्द्वीकशुक्तम्** । क्ली। मार्द्वीकरसेन सतैलेन कन्दशाकफलैर्यत्ते अम्ल। प भ ३ख।

**मार्ष** । पु मारिषशाके। नटे शाक। भा. पू १भ शा व।

**मार्षक** । पु। मधुरवास्तूके। मिठা বেতো। मारिषशाके। नटे शाक। रा नि व ७।

**मार्ष्टि** । स्त्री। तैलमर्द्दने। वै निघ.।

**मालकम** । क्ली। स्थलपद्मे। जटा।

**मालक** । पु। निम्बवृक्षे। महानिम्ब। श्वम।

**माल(ला)कन्द** । पु। स्वनामख्यातमहाकन्दशाके। म दात्रणियगड्डु। कं करियगोलि। गुणा —सुतीक्ष्ण गण्डमालाघ्न दीपन गुल्महर वातश्लेष्मघ्न। रा नि व ७।

**मालती** । स्त्री। (Aganosma calicina Syn Echites caryophyllata) स्वनामख्याति पुष्पशाके। मालतीलता, गन्धमालती। र.मा। सु सू ३६ष। गुणा —"मालती कफपित्तास्यरुग्व्रणक्रिमिकुष्ठजित्। चक्षुष्य कुसुम तस्याः पच तत्कफपित्तजित्॥" राज ५प। पीतजातीवृक्षे। पीत জাতীফুলের গাছ। श्वतजात्याम्। जातीकुसुमवृक्षे। रा नि व १०। पाठायाम्। भाद्रपदे। वै निघ.। युवत्यां। ज्योत्स्नायां। भारतीयनदीविशेषे। ह च।

**मालतीजात** । पु। टङ्कणचारे। र.सा म।

**मालतीतीरजः** । पुं । टङ्कणे । सोहागा । वै.घ. । [हागा । रा.नि.व.१०।

**मालतीतीरसम्भवम्** । क्ली। टङ्कणे । सो-

**मालतीपत्रिका** । स्त्री । जातीकोशे । ज-त्रित्री । रा नि व १२ ।

**मालतीपुष्पम्** । क्ली । जातीपुष्पे । सि.यो. पानीयकल्याणघृते । स्वनामकपुष्पे । वै.निघ. ।

**मालतीफलम्** । क्ली। जातीफले । जायफल। रा.नि.व.१२ ।

**मालतीमूलम्** । क्ली । मालतीशिफायाम् । मालतीशिकड । इद जङ्गमविषहर । नकुल १६श. । [मालतृण । वै.निघ. ।

**मालतृणम्** । क्ली। तृणसामान्ये । तृणविशेषे ।

**मालयः** । पुं । चन्दनवृत्ते । वै.निघ. । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । त्रिका । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्मकाठ । रा नि व.१२ ।

**मालवा** । स्त्री । उपोदक्याम् । वड पूँई । भा.पू १भ शा.व ।

**मालवि(वी)का** । स्त्री । त्रिवृति । तेउडी । रा.नि व.६ । वा.चि.२त्र. । [निघ. ।

**मालविटपी** (इन्) । पुं । कुम्भीवृत्ते । वै.

**मालवी** । स्त्री । पाठायां । आकनादि । रा. नि.व.६ ।

**मालसी** । स्त्री । केशपुष्पवृत्ते । श.र. ।

**माला** । स्त्री । वल्लीदूर्वायां । रा नि व.८ । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ । [रा.नि.व ४ ।

**मालाकण्टः (कः)** । पुं । अपामार्गक्षुपे ।

**मालागुणा** । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु कल्प.८च. । [र्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

**मालाग्रन्थिः** । स्त्री । मालादूर्व्वायां, वल्लीदू-

**मालाढ्य(क)म्** । पुं, क्ली । मूलके । गञ्ज थड़ । रा.नि.व ८ । चाम्बुदेशप्रसिद्धसगन्धरोहिष-वृणे । वै.निघ. ।

**मालादूर्व्वा** । स्त्री । मालाकारदूर्व्वाविशेषे । मालदूर्वा, गाँठियादूर्वा । म वेलिइरियाली । कं बल्लिगरुके । वम्. वेल्लिदूर्व्वा । गुणा—मधुरा तिक्ता शिशिरा पित्तघ्नी कफवान्तिदाहहरी च । रा.नि.व.८ ।

**मालाफलम्** } **मालामणिः** } क्ली, पुं । रुद्राक्षे । वै.निघ. ।

**मालारिष्टा** । स्त्री। पाचीनामसुगन्धपत्रे । रा. नि.व.१० । [द्रव्ये । रा नि.व १२ ।

**मालालिका (ली)** । स्त्री । स्पृक्कानामगन्ध-

**मालाश्रेष्ठतमा** । स्त्री। तुलसीवृत्ते । वै निघ.

**मालिकः** । पुं । पक्षिविशेषे । मे. । रञ्जके । श.र. । स्त्री (का) । द्राक्षामद्ये । वै निघ. । मल्लिकाविशेषे । चन्द्रमल्लिका । मद्ये । हारा. । सप्तलायाम् । मे. । अतसाम् । मेदिनी । श.च. ।

**मालिनी** । स्त्री । अग्निशिखावृत्ते । दुरालभायाम् । श.च. ।

**मालुकः** । पुं । कृष्णार्ज्जके । काल वावुई । दूर्व्वापक्केत्तराजवृत्ते । वै.निघ. । [वे । वै.निघ ।

**मालुकाच्छदः (पत्रः)** । पु । अश्मन्तक

**मालुधानः** । पु । मातुलाहिसर्पे । मालुयासाप । अम. । स्त्री (नी) । लताभेदे । वै निघ. ।

**मालूकः** । पुं । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र कृष्णतुलसी । रा.नि.व १० ।

**मालूरः** । पुं । बिल्ववृत्ते । प.मु. । कपित्थवृत्ते । कयेत् गाछ । रा.नि.व.११ ।

**मालूरमूलम्** । क्ली । बिल्वमूले । भा म.१भ. त्रिदोषकज्व चि । "मालूरमूलामयमधुना ।"

**मालेया** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । प मु. ।

**माल्यम्** । क्ली । पुष्पे । पुष्पमालायाम् । मे ।

**माल्यकः** । पुं । मदनवृत्ते । वै निघ. ।

**माल्यपुष्पः** । पुं । शणवृत्ते । शण गाछ । रा. नि व.४ । [ण । रा.नि.व.४ ।

**माल्यपुष्पिका** । स्त्री । शणपुष्पी । वन श-

**मान्या** । स्त्री । वृत्तभेदे । वै.निघ. ।

**मापः (कः)** । पुं । चुद्ररोगविशेषे । तिल । तिलकान् कृष्णतान्मापानाह । "मापांस्तानिव सौ प्रतान् ।" वा.उ.३१च. । A sort of Lidney

bean. (Phaseolus radiatus or P Roxburghii,) स्वनामख्यातव्रीहिभेदे । माष कलाय । पशु.। हि उरीद ते मिनुमलु, वण धान्यविशेषम् । गुणा —स्निग्ध मलकर शोषण श्लेष्मकर वीर्योष्ण रक्तपित्तप्रकोपकर वातघ्न गुरु बलकर रोचन स्वादु श्रमशुक्रता नित्य सेवनीयश्च । रा.नि व.१६ । "माषो गुरु स्वादु पाक स्निग्धो रुच्योऽनिलापह । उष्ण सन्तर्पणो बल्य शुक्रला बृंहण पर । भिन्नमूत्रमलस्तन्यमे द पित्तकफप्रद । गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूला नि नाशयेत् । कफपित्तकरा माषा ॥' भा पू १भ.धा व. । "स्निग्धोऽथ उष्णो मधुरश्च बल्यो मरुत्प्रशान्तौ परिबृंहणश्च । पाकेऽम्लकोष्णो विदितो हिमश्च माषोऽथ हृद्य कथितो नरैश्च ॥" अ त्रि १५अ । माषयूषगुणा —"घन सवात कफ कृन्माषयूषश्च पित्तहृत् अम्लमभ्युषित तश्च तैल पाने च शस्यते ॥" अत्रि १२अ । "माषयूषो गुरुश्चैव ईषत्पवनपित्तकृत् । अनल्पक कफ कुर्वन् मलद्वौष्ठे विवर्द्धयेत् ॥" द्रव्यगु । परिमाणभेदे । माष । स मागधमाने सुश्रुतमते च ५ रक्तिकात्मक । चरकमते ६।८ गुञ्जात्मक । कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५।७।८ गुञ्जापरिमाणम् । मा. । चरके वैद्यकान्तरे च १० गुञ्जात्मकमानम् । १२ गुञ्जात्मकोऽप्यस्ति । १२ धान्यात्मक १८ माषात्मकोऽपि दृश्यते । अतएव स ह्यधिक षड्विध पञ्चगुञ्जात्मक षड्गुञ्जात्मक सप्तगुञ्जात्मक अष्टगुञ्जात्मक दशगुञ्जात्मक द्वादशगुञ्जात्मकश्चेति । तत्र पञ्च गुञ्जात्मको य स नाम्ना कालिङ्ग श्रीगुप्तश्च षड्गुञ्जात्मकोऽपि कालिङ्ग इति केचित् । दश रक्तिकमाष चरकसम्मतो गौडमाषक इत्युच्यते । स एव सर्व्वैव व्यवहार्य्य । यथा —"माषस्तु पञ्चभिस्तस्य सप्तभिरष्टभि । दशभिर्द्वादशभिश्च रक्तीभि षड्विधो मत । तत्र कालिङ्गमाषस्य पञ्चगुञ्ज स श्रीगुप्त । दशगुञ्जस्तु माष स्यात् माषका सु च चारक । सप्तगुञ्जस्तु केऽप्याहु माषक मानकोविदा । दशरक्तिकमानस्तु गौडमाषमतेऽत्र तु । दशरक्तिकमाषेण व्यवहारो भिषग्विदाम् ॥" प्रयोगा.मानकथने । "दशगुञ्जात्मक माष प्रवदन्ति चिकित्सका ।" तत्र श्वसमध्यादिभेदात् माषकादिप्रतिपत्तौ समाधानमूह्यम् । "माषैर्द्वादश भिर्धान्यैर्माषश्च परिकीर्त्तित । कषायादिनिष्ठेषु द्रव्यमानविधावपि ॥ ततोऽष्टादशभिर्माषैर्माषक परिकीर्त्तित । वस्त्यादिरक्तमोक्षेषु माने मूत्रवसादिषु ॥ वमनादिषु योज्यश्च माषकश्चाष्टरक्तिक । लौहरसादिविषये दशरक्तिकमाषक ॥ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥" माषो माषकलाय । कृष्णाचैव । [च टी भ. ।

**माषकलाय:** । पु। माषव्रीहि। माषकलाय।

**माषतैलम्** । क्ली। वातव्याधौ तैल । "माष क्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे यवकोलकुलत्थानां छागमांस भवेत् पृथक् । प्रत्येकं च तिल तैलस्य क्षीर दत्त्वा चतुर्गुणम् । रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थशताह्वैरण्डमुस्तकै । जीवनीयबलाव्योषै पचेद्दक्षसमैर्भिषक् । क्वाथसम्या पडेवात्र विभक्त्यन्तेन कीर्त्तिता ॥" তিলতৈল ৪ শ । কাথার্থ —মাষকলায় বেলেড়া, রাস্না, দশমূল, যব, কুল কুলথ, ছাগমাংস প্রত্যেকে ১৬ প. জল ১৬ শ শে. ৪ শ । কল্কার্থ—রাস্না, আলাকুশীমূল, সৈন্ধব, শুলফা, এরণ্ডমূল, মুতা, জীবক, ঋষভক, মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী বেলেড়া, ত্রিকটু প্রত্যেকে ২ তো.। হস্তীপদেশান্নখীপমতি যথামাধ্য দাতব্যম্। इद सप्तमस्थमाषतैलम् । सा कौ । भैष बृहन्माषतैलम् । स्वल्प यथा— "माषप्रस्थ समावाप्य पचेत्सम्यक् जलाढके। पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम्। प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्क दत्त्वाक्षसम्मितं । जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पा ससैन्धवा। रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टक। जड़ेत्तु गदापह ॥" মাষকলায় ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. । তিলতৈল ৪ শ. দুগ্ধ ১৬ শ । কল্কার্থ—জীবক, ঋষভক. মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি বৃদ্ধি, কাকোলী ক্ষীরকাকোলী, শুলফা, সৈন্ধব, রাস্না, আলকুশীবীজ, যষ্টিমধু, বেলেড়া, ত্রিকটু, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ২ তো. । सा. कौ । भैष. । महामाषतैल यथा—"माषस्याढकं दत्त्वा तुलार्द्ध दशमूलत । पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भस पचेत् । पूते शीते कषाये च चतुर्भागावशेषिते । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् । आत्मगुप्तोरुबूकश्च शताह्वा लवणत्रयम् । जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फ

षम्। सर्वौषधिपिप्पलीमूल रास्ना मधुकसैन्धवम्। दिवदारुमसलाकर्ष वाजिगन्धा वचा शठी। एतैर षसमै कल्कै साधयेन्मृदुनाग्निना॥" तिलतैल ४ श। काथार्थ—माषकलाय ४ श दशमूल ७।० श छागमांस १० प एकत्र ७४ श जले पाक करिया शेष १७ श नामाइवे। दुग्ध १७ श.। कल्कार्थ—आलाकुशीमूल एरण्डमूल शुलफा, सैन्धव विट, साम्भवलवण, जीवनीयगण, मञ्जिष्ठा, चई, चितार मूल, कट्फल त्रिकटु, पिपुलमूल रास्ना, यष्टिमधु सैन्धव, देवदारु, शुलुफ, कुड, अश्वगन्धा, वच, शटी प्रत्येके २ तो। रस र। भैष।

**माषपर्णिका।** स्त्री। माषपर्णी। रा नि व ३।

**माषप(व)र्णी (र्णि)।** स्त्री। (Teramnus labialis Syn Glysine debilis Rox) स्वनामख्यातलतायाम्। नाषाणी। हि माषाणी मासवणी। म रानउडदी। क कालीडिडु काडढ्। वा सू १५श। गुणा — माषपर्णी रसे तिक्ता रुक्षा दाहज्वरापहा। शुक्रवृद्धिकरी बल्या शीतला पुष्टिवर्द्धनी॥' रा नि व ३। "माषपर्णी हिमा तिक्ता रुक्षा शुक्रबलासकृत् मधुरा ग्राहि णी शोथवातपित्तज्वरास्रजित्॥ भा।

**माषयोनि.।** पु। पापड इति ख्यातखाद्यद्रव्ये। पाँपर। वै निघ।

**माषरा।** स्त्री। अन्नमण्डः। प सु।

**माषसूप।** पु। मटमाषकृतयूषे। कुटिमाष यूष। गुणा —"माषसूपस्तु वृष्यः स्निग्धो रुच्यो ऽनिलापह। उष्ण सन्तर्पणो बल्य सुस्वादु रु चिकारक॥' द्रव्यगु।

**माषाद।** पु। कच्छपे। श र।

**माषान्नम्।** क्ली। माषकृतान्ने। गुणा — "माषान्न दुर्जरश्चोक्त मांसवृद्धिकर गुरु। वातना शकर वृष्यम् ॥' वै निघ।

**माषिक।** पु। जीवशाके। वै निघ।

**माषेण्डरी।** स्त्री। माषपिष्टविकृतौ। च द शूल चि। [दिमाषि। माषा। च टी म।

**मास (क)।** पु पक्षद्वये। भम। माषम

**मासक.।** पु, क्ली। नयनकृष्णरोगविशेषे। आदिश। उत्तर —"अवेदन स्थिरश्चैव यश्चि गाये महयती। माषवत् कृष्णमुन्नतमनिलाभत् कन्तु तत्॥ मा नि। [हृदयचिकित्सा। श र।

**मासघ्न।** पु। हरितविशेषे। वै निघ। दाबू

**मासद्वयोद्भव (वा)।** पु, स्त्री। षष्टिक शालिधान्ये। गौरषष्टिके। रा नि व १६।

**मासनम्।** क्ली। सोमविरीजविशेषे। सोम राज। श च।

**मासमानम्।** क्ली। माषपरिमाणे। १ मासा।

**मासर।** पु। काञ्जिके। वै निघ। भक्तमण्ड द्रवमण्ड। श्रम। [भ्र मा।

**मासवर्त्तिका।** स्त्री षट्पदीनामपक्षिविशेषे।

**मासु(सू)री।** स्त्री। मैदनशीघ्रतहीपवनस्थ शस्त्रादीनां तनुधाराविशेषे। सु मू ८श। शस्त्री। ह च। [नारम्।

**माहिष (षी)।** पु, स्त्री। महिषे। कोषा

**माहिषघृतम्।** क्ली। महिषीक्षीरजातघृते। ভইসাঘৃত। घृतमिद शीतकफमधुरकादिरोगेषु हितम्। सि यो पश्चिमा चि। बालग्रहघ्न बल कर वर्णकरम् भग्नसन्धिनीहर दीपन पावक। रा नि व १५।

**माहिषदधि** क्ली। महिषीदुग्धकृतदधनि। মহিষের দই। गुणा —मधुर स्निग्ध रक्तपित्तघ्न श्लेष्मल बलशोणितवर्द्धन हृद्य श्रमघ्न शीघ्रनघ्न। रा नि व १५।

**माहिषनवनीतम्।** क्ली। महिषीदुग्धजा तनवनीते। মহিষের ননি। गुणा —कषाय मधु र शीत हृद्य बल्य ग्राहि पित्तघ्न पुष्टिदश्च। रा नि व १५। "माहिषीनवनीतेन सप्तपीडाक्रियेः भवत्" रस र समरी चि।

**माहिषमूत्रम्।** क्ली। महिषमूत्रे। মহিষের মূত্র। गुणा —कटु उष्णम् भालाढ्यवातगुल्मरोगघ्न कुष्ठकण्डूतिशूलोदररोगघ्नश्च। रा नि व १५।

**माहिषवल्लरी (ल्लिका)।** स्त्री। रुक्षाङ्ग दारके। (ल्लिका) कारुहृदयाकरे। वै निघ।

**माहिषवल्ली।** स्त्री। अजुमान्यलतायाम्। वै. निघ।

**माहिषाक्ष** । पु । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै. निघ । [लशुना । रा नि व २ ।

**माहेन्द्री** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । ब्राह्मा

**माहेयः** । पु । प्रवाले । वै.निघ. ।

**माहेश्वरधूपः** । पु । ज्वरे हिते धूपे । ज्वरभापवादिनाशक । "हिङ्गुल देवकाष्ठञ्च ग्रोबेट घृतमेव च । गव्यास्थीनि तथा ध्याम निर्म्माल्यङ्कटुरोहिणी । सर्षपं निम्बपत्राणि पिच्छाञ्चिकञ्चुकन्तथा । मार्ज्जारविष्ठा गोशृङ्गं मदनस्य फलानि च । हे हरिद्रे वचा चैव कार्पासास्थि तुषास्तथा । छाग गोमायुविट् चैव हस्तिदन्तस्तथैव च । एतत्सर्व्वं समाहृत्य छागमूत्रेण भावयेत् । तदुद्वर्त्ति तु मनुष्य स्थापयेन्मृण्मये घटे ॥" हिङ्गुल देवदारु, सरल কার্ঠ, গব্যঘৃত, গোহাড, গন্ধতৃণ, শিবনির্মাল্য, কটুকী, শ্বেত সরিষা, নিমপাতা, ময়ূরপুচ্ছ, সাপের খোলোস, বিড়ালবিষ্ঠা, গোশৃঙ্গ, ময়নাফল, বৃহতী, কন্টিকারী, বচ, পাকাটী, তুষ, ছাগবিষ্ঠা, শৃগালবিষ্ঠা, হস্তি দন্ত প্রত্যেকে সমভাগ । ছাগমূত্রে ভাবনা দিবে । ভৈষ. । জটামাংসী, গোশৃঙ্গ, বিড়াল বিষ্ঠা, সাপের খোলোস, ময়নাফল, জটা মাংসী, মুরামাংসী, বংশত্বক্, শিবনির্ম্মাল্য (পুষ্পাদি), ঘৃত, যব, ময়ূরপুচ্ছ, ছাগরোম, সরিষা, বচ, হিং, গোহাড়, মরিচ প্রত্যেকে সমভাগ, ছাগমূত্রে পেষণ করিয়া ধূপ দিবে । ভা. । [লতা । রা নি ব.২ ।

**माहेश्वरी** । स्त्री । महिषीगन्धे । मुवतिक्ता

**माषम्** । क्ली । सौवर्च्चललवणे । प.मु ।

**माक्षि(क्षी)कम्** । क्ली । धातुमाक्षिके । সৌপ্য ও স্বর্ণমাক্ষিক । र.मा. । तत्र द्विविधं स्वर्णमाक्षिकं रौप्यमाक्षिकञ्चेति । "माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाद्यं तारमाक्षिकम् । भिन्नवर्णविशेषत्वात् द्रव्यवीर्य्यादिकं पृथक् ॥" र.सा.स. । च द र.पि. चि. । "माक्षिकेन हलस्य च ।" मैलवर्णमधुविशेषे । तत्र कपिलवर्णोतिसूक्ष्मरन्ध्रमक्षिकाभि माक्षिकेण समाहृतोव्यादितम् । "नानापुष्परसाहारा कपिला वनमाक्षिका । या. सूक्ष्माभि दत्तन्न ,मधु माक्षिकमुच्यते ॥" गुणा — तैलवर्णे मधुर रूक्षं लघु श्वासहरञ्च । रा नि व.१४ । मासुद्रव्यमधे । [रा.नि व १२ ।

**माक्षि(क्षी)कजम्** । क्ली । सिक्थके । मन ।

**माक्षिकधातुः** । पु । धातुमाक्षिके । सि यो. पाण्डु चि. । काम चि मण्डूरवटके । "समैर्माक्षिकधातुना ।" स्वर्णमाक्षिके । रा.नि व.१२ ।

**माक्षिकपाकः (फल.)** । पु । मधुनारिकेले लकुचे । रा नि व.११ ।

**माक्षि(क्षी)कशर्करा** । स्त्री । मधुशर्करायाम्, माक्षिकमधुजनितशर्करायां । गुणा — माक्षिकमधुतुल्या । रा नि.व.१४ ।

**माक्षिकश्रेष्ठा** । स्त्री । रूप्यमाक्षिके । प मु ।

**माक्षिकान्तम्** । क्ली । माधवीमद्ये । वै निघ.।

**माक्षिकाश्रयम्** । क्ली । सिक्थके । रा नि. व १२ । [ध. ।

**माक्षिकी** । स्त्री । सुवर्णमाक्षिके । नकुल.१८

**मिताशनः** । त्रि । परिमिताहारे, परिमितभोजिनि । च. ।

**मित्रम्** । क्ली । अतिविषायाम् । वै निघ. ।

**मित्रपञ्चकम्** । क्ली । घृत मधु गुञ्जा टङ्कण गुग्गुलौ । तथाच—"मधु सर्पिस्तथा गुञ्जा टङ्कणं गुग्गुलुस्तथा । मित्रपञ्चकमेतत्तु गदितं धातुमेलने ॥" र सा स. । [सु.नि ५च ।

**मिथ्याचारः** । पुं । शास्त्रोक्तविधिभ्रष्टाचारे ।

**मिथ्यायुक्तः** । त्रि । अविधियुक्ते । भा.म.च का.चि. ।

**मिथ्यायोगः** । पु । रूपादीनां विरुद्धयोगेषु । विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादिरूपविरुद्धयोगेषु । यथा—वेगधारणादि शारीरमिथ्यायोगः, परुषवचनादि वाङ्मिथ्यायोगः, दुर्भाषादि प्राणादि प्राक्मिथ्यायोगः, ललितादिशब्दानामतिश्रवणं शब्दमिथ्यायोगः । इत्यादि । च सू ११ च. । [नि ।

**मिथ्याविहारः** । पुं । अन्यथाविहारादौ । मा.

**मिथ्याहारः** । पु । अनुचिताहारे, मात्राविपरीताहारे, दुष्टभोजनादौ । सु नि १८. ।

**मिथ्योपचारः** । पुं । प्रवातादिसेवनरूपातुचिताचरणे । "मिथ्योपचारात्सङ्गेशात् ।" भा. ।

**मिन्मिनः** । पु । वातव्याधिविशेषे । (खोंना । निदानम् यथा—"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥" सु.नि १ अ. ।

**मिरा** । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

**मिलपचः** । पुं । अम्लतक्रवृक्षे । वै.निघ ।

**मिशिः (शी)** । स्त्री । मधुरिकायाम् । (मौरी । च.द.वा.व्या.चि.। शतपुष्पायाम् । शुलफ. । च.टी भ. । वा.सू.१५ अ. । जटामांस्याम् । श र. । वै.निघ.महाशाल्वणस्वेदे । कासमर्दे, महादर्भे । (केसेविशेष । गुणाः—मधुरशीतः पित्तदाहक्षयप्रद । रा.नि व.८ । मेथिकायाम् । वै निघ ।

**मिश्रः** । पुं । सन्निपाते । क्ली । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । रक्ते । वै.निघ. ।

**मिश्रकम्** । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ । यशदे । मूलके । वै.निघ । वङ्गभेदे । भा. ।

**मिश्रकस्नेहः** । पुं । गुल्मे औषधम् । पाठ — "त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितं । जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसं । सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरश्चैकत्र साधयेत् । स सिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् । कफवातविबन्धेषु कुष्ठ्यां प्लीहोदरेषु च । प्रयोज्यो मिश्रकस्नेहः योनिशूलेषु चाधिकम् ॥" (तेउड़ी, त्रिफला, दन्तीमूल, दशमूल प्रत्येके १ प. जल १६ श (श. ४ श.। घृत २ श. एरण्डतैल २ श. दुग्ध ४ श. । च.चि.५ अ. ।

**मिश्रजः** । पुं । खेसरे । रा.नि.व.१८ ।

**मिश्रपुष्पा** । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।

**मिश्रवनफला** । स्त्री । वार्त्ताक्यां । (बेगुन । रा.नि.व.७ ।

**मिश्रवर्णः** । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ । शूंडि इक्षु । रा नि.व १४। क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि व.१२।

**मिश्रीतुत्थम्** । क्ली । खर्परे । खापर । वै. निघ ।

**मिश्रेया** । स्त्री । मधुरिकानामक्षुपे । (मौरी गाछ । (Foeniculum valgare F Panmorium.) वनशुलुफायाम् । वन शुलफ । हि सौंफ, बरिसौंफ । म वनसउफ । क कासल्वसिगे । तें पेद्दजिलकुर्र । ता. सोहिकिरै । गुणाः —मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरी वातपित्तोत्थदीपघ्नी लीहक्रमिघ्नी च । रा.नि व.३ । मधुद्रकेन तत्फुज्झिः । [सग्रह. ।

**मिश्रोदनम्** । क्ली । खेचरिकायां । खिचुडि ।

**मिषिः (सिः) (षी,सी)** । स्त्री । मधुरिकायां । श.च । शताह्वायां । शुलफ. । रा.नि. व.४ । जटामांस्यां । श.र. । अजमोदायां । राक्नी । मे. । उशीर्याम् । उशीरी । रा नि.व.८ ।

**मिषिका** । स्त्री । मधुरिकायां । शताह्वायाम् । श.र. ।

**मिष्टः** । त्रि । मधुररसे । भा. । [वै निघ. ।

**मिष्टनिम्बः** । पुं । निम्बवृक्षभेदे । मिठे निम ।

**मिष्टनिम्बूः** । स्त्री । मधुरजम्बीरे । मधुनिम्बुके । मिठे लेवु । गुणाः—"मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गरदोषविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तकृत् । शोषारुचितृषाच्छर्द्दिहरं बलवृंहणम् ॥" भा. ।

**मिष्टपाकः** । पुं । मिष्टान्ने । मधुररसविपक्वफलादौ । मोरब्बा । पाकराज. ।

**मिष्टरसः** । पुं । स्वादुपाकरसे द्रव्ये । तद्गुणौ —श्लेष्मकृद् वातपित्तहरौ । सु. ।

**मिष्टान्नम्** । क्ली । मधुरान्ने, परमान्नादौ । हला. ।

**मिह्रिका** । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । नीहारे । श.र. ।

**मिहिरः** । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । वै.निघ.१ भ.अय.चि.चैलोक्यचिन्तामणिरसे । क्ली । ताम्रे । वै निघ. ।

**मीनः** । पु । मत्स्यसामान्ये । अम. ।

**मीनकम्** । क्ली । नयनाञ्जनविशेषे । इला ।

**मीनकाक्षः (नाक्षः)** । पुं । शूकरवीरे । वै.निघ. । [नि.व.१८ ।

**मीनघाती (तिन्)** । पुं । बकपक्षिणि । रा.

**मीननेत्रा** । स्त्री । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८.

**मीनपित्तम्** । क्ली । कटुकायाम् । वै.निघ. ।

**मीनरः** । पुं । हारके । হাঙ্গর । त्रिका. ।

**मीनरङ्कः (ङ्गः)** । पुं । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । মাছরাঙা পাখী । त्रिका. । जलकाके । वै.निघ. ।

**मीनाण्डी** । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

**मीनाम्बोधः** । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । वै.निघ. । दर्दुरामे । मे. ।

**मीनाक्षी** । स्त्री । ब्राह्मीशाकक्षुपे । रा.नि.व.५ । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । शर्करायाम् । वै.निघ । ०.

**मीलकः** । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

**मीलनम्** । क्ली । नेत्रमुद्रणे । निदा. । व्याक. ।

**मीरः** । पु । पानीये । उणा. । [उणा. ।

**मीवा(न)** । स्त्री । उदरकृमौ । शीकरे । सारे ।

**मीशानः** । पुं । महारम्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

**मुकन्दः (कः)** । पुं । पलाण्डौ । अ.टी.भ. । षष्टिकव्रीहिविशेषे । कुधान्यभेदे । भा. । सु.सू.४६अ. । गुणा. कङ्गुवत् । च.सू.२७अ ।

**मुकालः** । पुं । आरग्वधे । वै.निघ ।

**मुकुन्दः (न्दुः)** । पुं । कुन्दुरौ । কুন্দুরুখোটি । अम. अ.टी.भ । श्वेतकरवीरे । उपोदिकायाम् । पारदे । हे.च. । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । গামার গাছ । रा.नि.व.९ ।

**मुकुरः** । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । विश्व. । वकुलवृक्षे । आदर्शे । मे. । बदरवृक्षे । श.र ।

**मुकुलः** । पुं, क्ली । ईषद्विकसितकलिकायाम् । स्थूलकलिकायाम् । अम. । जैपालवृक्षे । 'पिस्ता' इति ख्याते फलवृक्षे । आत्मनि । शरीरे, भरथि. ।

**मुकुष्टः (कः)** । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । र.मा. । च.द.ज्व.चि. । "कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।" गुणा.—शीतलः वातो कफपित्तज्वरघ्नय । राज. ।

**मुकूलकः** । पुं । दन्तीक्षुपे । দন্তী গাছ । र.मा. । वा.चि ६अ. । [निघ. ।

**मुक्तचण्डा** । स्त्री । चिञ्चायाम् । তেতুল । वै.

**मुक्तचक्षुः** । पुं । सिंहे । श.मा. ।

**मुक्तपालेवतः** । पु । दैर्घ्यखर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

**मुक्तबन्धना (न्धा)** । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० । See वार्षिका । [वै निघ. ।

**मुक्त(क्ता)माता** । स्त्री । शुक्तौ । ঝিনুক ।

**मुक्तरसा** । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. । [च. ।

**मुक्त(क्ता)वासः** । पु । शुक्तौ । ঝিনুক । श.

**मुक्तशृङ्गः** । पुं । रोहीतकमत्स्ये । वै.निघ. ।

**मुक्तसारः** । पुं । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**मुक्ता** । स्त्री । मौक्तिके । प.मु. । रास्नायां । र.मा. । च.सू.४अ.वय स्थापने । तद्योनि यथा—"शुक्तिः शङ्खो गजक्रोड फणी मत्स्यश्च दर्दुरः । वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनय ॥" भा.पू.१भ. । गुणा —धारका शीतला कषाया स्वादुः लेखनी चक्षुष्या च । राज ।

**मुक्तागारम्** । क्ली । शुक्तौ । ঝিনুক । श.च. ।

**मुक्तापुष्पः** । पु । कुन्दपुष्पक्षुपे । কুন্দ গাছ । रा.नि.व.१० ।

**मुक्ताप्रसूः** । पुं । शुक्तौ । प.मु ।

**मुक्ताफलम्** । क्ली । कर्पूरे । लवलीफले । मे । मौक्तिके । भा ।

**मुक्ताभा** । स्त्री । वृत्तमल्लिकायां । रा.नि.व.१० ।

**मुक्ताशुक्तिः** । स्त्री । मुक्तायोनिशुक्तौ, मुक्तास्फोटे । মুক্তার ঝিনুক । ম মোতীসীপ । क सुक्तिनसिपु । गुणाः—"कटु स्निग्धा श्वासहृद्रोगहारिणी । शूलप्रशमनी रुच्या मधुरा दीपनी परा ।" रा.नि.व.१२ । [ঝিনুক° अम. ।

**मुक्तास्फोटः (टा)** । पु, स्त्री । मुक्तास्फोटे ।

**मुक्तिमदः** । पुं । हारिद्रमुद्गे । হারি মুগ । वै.निघ. ।

**मुक्तिमुक्तः** । पुं । शिलारसे । र.मा. ।

**मुखम्** । क्ली । वदनविवरे । भा. । वदने । মুখ । रा.नि.व.१८ । तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चभि मासैर्भवति । सुखबोध. । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ।" भा. । नीरन्ध्रे । पक्षिचञ्चौ । वै.निघ. । पु । उडुके । উড়ো । श.च. ।

**मुखगन्धकः** । पुं । पलाण्डौ । रा नि व.७।

**मुखचीरी** । स्त्री, पु (इन्) । पलाण्डौ । श चि. । जिह्वायाम् । श मा ।

**मुखजः** । पु । दन्ते । वै.निघ ।

**मुखदूषः (ण)** । पुं । पलाण्डौ । रा नि व ७।

**मुखदूषिका** । स्त्री । मुखगतक्षुद्ररोगभेदे । वयस् ফোড়া । लक्षण यथा— शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिडका यूना वक्त्रे या मुखदूषिका ।" सु नि १३ष ।

**मुखदूषी (इन्)** । पु । लशुने । रशुन । वै निघ ।

**मुखधावनम्** । क्ली । मुखस्य प्रक्षालने । মুখ ধোওয়া । वा चि ५ष. । [च ।

**मुखधौता** । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । श

**मुखपाकः** । पु । वक्त्रस्य मुखरोगे । च द. १८ष । मुखरोगभेदे । निदानलक्षणे यथा— "करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्व्वसरोऽनिलः । सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षान् औष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ । जिह्वा शीतासहा गुर्व्वी स्फुटिता कण्टकाचिता । विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च । अथ प्रतिहतो वायुः श्लेष्मगुल्मकफादिभिः । यात्यूर्द्ध्वं वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्व्वन्नूर्द्ध्वं गदस्तु सः । मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषौ तिक्तवक्त्रता । क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणा । अन्त कपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्व्वुदम् । कुर्य्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितञ्च विवर्द्धते । मुखपाके भवेत्ताभ्यं सर्व्वं सर्व्वाकृति मले ।" वा उ ११ष. ।

**मुखपूरणम्** । क्ली । गण्डूषे । च. ।

**मुखप्रसेक** । पु । श्लेष्मजमुखव्याधौ । भा. ।

**मुखप्रक्षालनम्** । क्ली । शीतोदकेन मुखधावने । गुणा —"नीलिकां मुखशोषञ्च पिडकां व्यङ्गमेव च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयत् ।" सु चि २४ष ।

**मुखप्रियः** । पु । नागरङ्गवृक्षे । भा. । स्त्री । कर्कटिकायां । কাঁকুড় । वै निघ. ।

**मुखभूषणम्** । क्ली । ताम्बूले । निदा ।

**मुखमण्डलकः** । पु । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा नि व.१० । [निष्टि । भा ।

**मुखमाधुर्य्यम्** । क्ली । श्लेष्मजमुखरोगे । मूत्र

**मुखमुण्डि(ति)का** । स्त्री । बालरोगभेदे । लक्षण यथा—'प्रसन्नः सुरुचिरपाणिपादवक्त्र बह्वाशी कलुषशिरानृतोदरो य । सौद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धि स ज्ञेय शिशुरिह वक्त्रमुण्डिका र्त ।" सु.उ २७ष । [छ । रा नि व ७ ।

**मुखमोदः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गा-

**मुखर.** । पु । शङ्खे । काके । रा नि व १९ ।

**मुखरोगः** । पु । ओष्ठादिरोगे । ओष्ठद्वयदन्तमूलदन्तजिह्वातालुगलरूप समाङ्ग मुखम्, तदस्थो यो रोग स मुखरोग इत्युच्यते । मुखरोगसंख्या —ओष्ठयोरष्टौ, एकादशेति वाभट. । दन्तमूले षोडश, दन्तेषु अष्टौ, जिह्वाया पञ्च, तालुनि नव, कण्ठे अष्टादश, सर्व्वेषु त्रय इति सप्तषष्टिमुखरोगा साकल्येन भवन्ति । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखानि सकल सप्ताङ्ग मुखमुच्यते । स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि । कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रय सर्व्वेषु च स्मृता । एवं मुखामया सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधै ।" भा म ४भ,मु रो.चि. । निदान—आनूपमांसादिसेवनात् कुपिता दोषा मुखरोगानुत्पादयन्ति । तदुक्तं—"आनूपपिशितक्षीरदधिमाषनिसेवनात् । मुखमध्ये गदान् कुर्य्यु क्रुद्धा दोषा कफोत्तरा ।" इति । मा नि. । "मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलक । माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम् । अवाक् शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् । धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितञ्च शिराव्यधम् । क्रुद्धा श्लेष्मोल्बणा दोषा कुर्व्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् । ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ । दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्क्कशौ । पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ । पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ कफात्पुन । शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ । सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ । अकस्मात् म्लानसम्लानौ विषमपाकिनौ । रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवत शोणितप्रभौ । खर्ज्जूरसदृश चात्र क्षीणे रक्तेऽर्व्वुदं भ

वेत् ॥ मांसपिण्डोपमो मांसात् जातो मूर्द्धकृमी क्रमात् । तैलाभश्वयथुश्चैदो सकण्डू मेदसा मृदु ॥ चतजावक्दौष्यैते पाद्येते चायतः पुनः ॥" वा.उ.२१अ. । अश्वस्य यथा,—"उपकुशस्तथा शीतो जिह्वास्तम्भस्तथैव च । चलशुकः प्रसूनश्च दन्तरोगो गलग्रहः ॥ मुखपाकोऽधिदन्तश्च रोहिणी चोपजिह्विका । गण्डरोगौष्ठरोगौ च गलशालूक एव च ॥ इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकीर्त्तिताः । एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्साञ्च यथाक्रमम् ॥ समेभ्यो दन्तमांसेभ्यो यस्य निर्य्याति शोणितम् । चलदन्तस्य वाहस्य विद्यादुपकुशं भिषक् ॥ हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः । शालिम इति तं विद्यात् शेषरक्तसमुद्भवम् ॥ येनाश्वो दुर्म्मनात्यर्थं मन्दं पिबति खादति । कर्व्वरं कासते चैव बलाच्च परिहीयते ॥ स्तब्धा यस्य भवेज्जिह्वा वाजिनः स्फोटकैर्युता । मन्दिन्ना वापि यस्यैव जिह्वा स्तम्भोऽयं विदुः ॥ मुखं दुर्गन्धिकञ्चैव तालुकः शूनको भवेत् । शालिहोत्रोऽस्य रोगं विद्यात्तालुकम् ॥ श्यावौष्ठतालुवक्त्रो वा मन्दाहारी तथैव च । सशोथे दन्तमांसे च प्रसून व्याधिमादिशेत् ॥ ष्ठीवेत्तथा गण्डे श्वयथुर्यस्य जायते । जिह्वामूले गले चापि तस्य विन्द्याद्गलग्रहम् ॥ सकौष्ठतालुदेशेषु व्रणं यस्योपजायते । विवर्णन्तु मुखं दुष्टं मुखपाकं तमादिशेत् ॥ दन्तानामुपरिष्टात्तु यदा दन्तस्य सम्भवः । अधिदन्तः स विख्यातो मन्दाहारस्य वाजिनः ॥ यस्य स्तनाचिकूटस्य गले शोथः प्रलम्बते । यवसद्वेषिणोऽश्वस्य रोहिणीरोगमादिशेत् ॥ अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते । तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥ अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्दिशेत् । गण्डाभ्यन्तरगो गण्डो गण्डरोग इति स्मृतः ॥ श्वयथुः पिडकाकीर्णः ओष्ठ उच्छून एव च । स्फुटितः काठिनश्चैव ओष्ठरोगोऽभिधीयते ॥ गलाभ्यन्तरशोथेन श्वासमुद्गिरते हयः । गलशालूकिनं विन्द्यात् कामार्त्तञ्च तुरङ्गमम् ॥ सर्व्वेषां मुखरोगाणां सम्भवः श्लेष्मशोणितम् ॥" ज.द.२८अ. ।

**मुखलाङ्गलः** । पुं । शूकरे । जटा. ।

**मुखलिप्तता (लेपः)** । पुं । मुखरोगे । मुख चट्चटे करा । भा. ।

**मुखवल्लभः** । पुं । दाडिम्बवृक्षे । श.मा. ।

**मुखवाचिका** । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । रा.नि.व.४ ।

**मुखवासः** । पुं । तरम्बजलतायाम् । তরমুজ গাছ । र.मा. । फुटी इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे । *गन्धतृणे । आम्बुदेशस्थाने सुगन्धतृणे* । रा.नि.व.८ । [त्रि । अम. ।

**मुखवासनः** । त्रि । मुखसुरभीकरणद्रव्यमा-

**मुखविलुण्ठिका** । स्त्री । छाग्याम् । श.र. ।

**मुखविष्ठा** । स्त्री । तैलपायिकायाम् । (তেলাপোকা) । हे.च. ।

**मुखवैदलः** । पुं । तन्नामकवायव्यकीटे । सु.कल्प ८अ. । [निदा. ।

**मुखव्यङ्गः** । पुं । गण्डगतक्षुद्ररोगे । মেছেতা ।

**मुखशुद्धिः** । स्त्री । मुखशोधने ।

**मुखशोधनम्** । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্, দারুচিনি । रा.नि.व.६ । [कटुरसे । हे.च. ।

**मुखशोधनः** । त्रि । मुखशोधकद्रव्यमात्रे । पुं ।

**मुखशोधी (इन्)** । पुं । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**मुखशोषः** । पुं । शुष्कास्यतायाम् । निदा. ।

**मुखसम्भवम्** । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

**मुखसिञ्चनमन्त्रः** । पुं । शीतविषस्य मुखसिञ्चनार्थजलस्य मन्त्रपूतकरणमन्त्रे । জলপড়া । "ओं हर हर नीलकण्ठ अमृतं स्रावय स्रावय हुङ्कारेण विष ग्रस ग्रस क्षौंकारेण हर हर ह्रींकारेण अमृतं स्रावय स्रावय हर हर नास्ति विषम् उच्छिरे ।" अग्नि.२स्थान.५६अ. ।

**मुखसुरम्** । क्ली । तालसुरायाम् । তাড়ী । त्रिका. । अधरामृते ।

**मुखसूची** । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. ।

**मुखस्रावः** । पुं । लालायाम् । रा.नि.व.१८ । बालकरोगभेदे । निदा. ।

**मुखामयः** । पुं । मुखरोगे । भा. ।

**मुखामोदः (दा)** । पुं, स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । कृष्णशिग्रौ । वै.निघ. ।

**मुखार्जकः** । पुं । अर्जकवृक्षे । কৃষ্ণতুলসী গাছ । रा.नि.व.१० ।

**मुखालुः** । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । मिठे आलू । गुणा —मिष्ट. शीत पित्तघ्न रुच्य वातल दाहशोषव्रणापहश्च । रा नि व.७ ।

**मुखास्त्रः** । पु । कर्कटे । काँकडा । त्रिका.।

**मुखिकः** । पु । मुष्ककवृक्षे । वै निघ. ।

**मुगूहः** । पु । हरिणविशेषे । वै निघ । दात्यूहपक्षिणि । भूरि.प्र ।

**मुचकः** । पु । लाक्षायाम् । वै निघ ।

**मुच(चु)कुन्दः** । पु । (Pterospermum suber folium) स्वनामख्यातवृक्षे । मूचकुन्द फूलेर गाछ । र मा । कोङ्कणेऽपि मुचुकुन्द इति ख्यात । हि मेकचन्द । ते लोलगु । उत् वड लो । ता टड्डी । गुणा —कटु तिक्त कफकासघ्न कण्ठदोषहर त्वग्दोषशोफघ्न व्रणपामाघ्नश्च रा नि व १० । पुष्पगुणा —'मुचुकुन्द शिरोऽर्त्तिजित् ।" राज ५प.। कण्टकमर्दने । सु चि १८श्च

**मुचिलिन्द (क)** । पु । मुचुकुन्दवृक्षे । तिलकवृक्षे । (क) राजादनवृक्षे । वै निघ. ।

**मुचुकः** । पु । पिचुके, मदनवृक्षभेदे । काँटा मयना । प सु ।

**मुचुटी** । स्त्री । अङ्गुलिमोटने । आङ्गुल मट्कान । श र. । मुष्टौ । मूठा । हे च । [पर्णे ।

**मुच्चकः** । प । मुष्ककवृक्षे । रा.नि.व.११ । व

**मुञ्जः** । पु । (Saccharum munga) स्वनामख्यातवृणविशेषे । मुञ्जवृणमिति भागीरथीतीरे प्रसिद्ध । मूञ्ज । त मुञ्जगडि्ड, अभिम्पुलिङ्ग । स द्विविध भद्रमुञ्जमुञ्जभेदेन । गुणा —शीतवीर्य्यो मधुररस कफपित्तघ्न बहुरवादी चास्रु पावन भूतघ्नश्च । रा नि.व.८ । "मुञ्जद्वयन्तु मधुर तुवर शिशिर तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित् । दोषत्रयहर वृष्य मेखलासूपयुज्यते ॥" भा. । शरतृणे । प सु ।

**मुञ्जकः (जालम्)** । पु,क्ली । चक्षुर कृमिजन्याक्षिरोगे । "एतेन मुञ्जमाख्यात बहुभिर्मुञ्जालक । कृमिभि पक्ष्मजात स्यैविधाभिरुजाह यमिति । प्रथम तैलवर्णाभ द्वितीय स्फटिकप्रभ । रक्ताभश्च तृतीयश्च चतुर्थे तैलमुच्यत । प्रथम पटल साध्यं द्वितीयश्च तथा भवेत् । तृतीय कृच्छ्रसाध्य स्याच्चतुर्थे नैव सिध्यति ॥" न.द २०श.।

**मुञ्जतृणम्** । क्ली । मुञ्जे । मूञ्ज । रा नि.व ८ ।

**मुञ्जनकः** । पुं । मुञ्जे । मूञ्ज । रा नि व.८ ।

**मुञ्जमणिः** । पु । पुष्परागमणौ । भा. ।

**मुञ्ज(ञ्जा)रम्** । क्ली । शालूककन्दे । श मा. । मृणाले । वै.निघ. ।

**मुञ्जवलयः** । पुं । प्रसाधनार्थं नलरचिताधारविशेषे । सु सू.४५श्च. ।

**मुञ्जवान्** । पु । सोमलताभेदे । सु चि.२८श्च.।

**मुञ्जातः (क)** । पु । स्वनामप्रसिद्धे श्वेतरापधिककन्दविशेषे । ह्रस्वमुञ्जतृणे । एतदभावे तालमज्जा ग्राह्या । वम. मुञ्जाराकन्द । गुणा —अतिस्वादु वृष्य पित्तानिलघ्नश्च । राज.। मुञ्जातपुष्पगुणा —"मुञ्जातक पर स्वादु वृष्य पित्तानिलापह ।" राज २प । सि.यो अपस्मा.चि महाचैतसघृते । अश्वगन्धाघृते । सु.सू.२८श्च कफशमने वनपूरणे ।

**मुञ्जातकफलम्** । क्ली । मुञ्जातकबीजे । च द वृष्य चि.गोधूमाद्यघृते । अभावे तालमस्तक देयम् ।

**मुण्डः** । पु । स्थाणुवृक्षे । मस्तके । रा.नि व. १८ । क्ली । मुण्डलोहे । रा नि व १३ । बोले । रा.नि व ६ ।

**मुण्डक(ज)म्** । क्ली । मुण्डलोहे । रा नि.व. १३ । पु (क) । नापिते । हे च. ।

**मुण्डकिट्टः** । पु,क्ली । मुण्डलोहभेदे । मण्डूर लोहे । र सा.स. ।

**मुण्डचणकः** । पु । हरिमन्थके । बड छोला । प.मु । कलाये । रा नि.व.१६ । [हे.च ।

**मुण्डनम्** । स्त्री । वपने, केशच्छेदने । मूड़ान ।

**मुण्डनकः** । पुं । श्वेतवटवृक्षे । वै निघ ।

**मुण्डन(नि)का** । स्त्री । (नका) निःशूकाम्लशालिधान्ये, मुण्डशाली । रोद्रो धान । रा नि व १६ । (निका) मुण्डितिकायां । मूडौरी । रा.नि व.५ ।

**मुण्डफल.** । पु । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

**मुण्डलौहम्** । क्ली । लौहविशेषे । तत्र यद्‌ किट्टकठोरमिति शिवा । रा.नि.व १३ ।

**मुण्डशालिः** । पुं । स्वनामख्यातनि शूकशालिधान्ये । शूकशून्य धान, ठोरो धान । म नि शूकशालि । कर्ं वोलनल्लु । वम् वोडके भात । गुणा —त्रिदोषघ्न मधुरत्वं बलप्रदश्च । रा.नि.व १६ ।

**मुण्डा (ण्ड्या)** । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । वड थुलकुडि । मूंडी । रा नि व.५ । मै. । शार्ङ्गधरे महानीलकल्करसे ।

**मुण्डायसम्** । क्ली। मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३।

**मुण्डिका** । स्त्री । गोरचमुण्ड्याम् । मूंडी । रा नि व.२३ ।

**मुण्डितम्** । क्ली । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

**मुण्डितिका (निका, नी)** । स्त्री । (Sphaeranthus Indicus Syn. S. Hirtus.) मुण्डीर्याम् । मूंडी, वड थुलकुडि । हि मुण्डी, गोरखमुण्डी । तें बोडसरपुवेद्‌ । वम् ता. कौटक । च.द सि यो.र.पि.चि खण्डखाद्यलौहे । "वृषमुण्डितिकाबला ।" गुणा —"मुण्डितिका कटु पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघु । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रक्रिमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महामुण्डी तु तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभि ॥" भा. ।

**मुण्डिनी** । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

**मुण्डी** । स्त्री । मुण्डितिकायां । मूंडी । हि गोरखमुण्डी । प सु. । जटा. । (पर्पटीरसे । वै. निघ २भ.चय चि नवज्वरराजमृगाङ्के । रस र.चक्री चि.) । "मुण्डीमूल दशपर्ण्यां"

**मुण्डीरिका (री)** । स्त्री मुण्डितिकायां । मूंडी । चलम्बुषायाम् । प सु. । [प सु ।

**मुण्डीहस्तानुकारकः** । पु । मुचुकुन्दवृक्षे ।

**मुत् (दा)** । स्त्री । हर्षोषधी । रा.नि.व.५ ।

**मुत्तोली** । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१च.।

**मुदिर.** । पु । मेघे । वजा । [११ ।

**मुदिरफलः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि व

**मुदी** । स्त्री । कृष्णगाथारीवृक्षे । ज्योत्स्नायाम् । वै निघ. ।

**मुद्गः** । पु । (Phaseolus mungo) स्वनामख्यातशमीधान्यभेदे । मुग इति लोके । मुग । हि हारिमु । म मुग । क हेसरु । तें पेसलु । पञ्जा. मूजि । तद्भेदा यथा—"कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतका । श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघव पूर्व्वपूर्व्वत । प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गाश्च मुद्गवत् ॥" राज.२प. । सु. गुणा —"कषायमधुरो रुक्ष शीत पाके कटुर्लघु । विशद श्लेष्मपित्तघ्न मुद्ग सूप्योत्तमो मत ॥" च सू. २७अ. । "मुद्गो रुक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । कृष्णमुद्गो महामुद्गो हरित पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्व पूर्व्वो लघु स्मृत । सुश्रुतेन पुन प्रोक्तो हरित प्रवरो गुणै । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिक ॥" भा पू.१भ. धा व । "शीत कषायो मधुरो लघु स्यात् पैत्तास्रभूदोषहर सरश्च । विपाकतोऽसौ कटुकप्रधानो मुद्गस्तथान्य कथितोऽतिरम्य ॥" ऋचि.१५ च । रक्तपित्ते पथ्य. । सि.यो र.पि चि खण्डखाद्यलौहे । जलवायसे । हे.च. । [क क मद.वि. ।

**मुद्गदला** । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मूगानी । चि.

**मुद्गपर्णी** । स्त्री । (Phaseolus Trilobus or P. Aconitifolius.) वनमुद्गे । मुगानी । हि माठमुगानी । म रानमुग । क काडेंधद । तें पिल्लपेसरचेद्‌ । सु.सू.३८अ काकोल्यादि: । वा सू १५अ जीवन्त्यादि. । "मैदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च" सा द्विधा सामान्या मार्जारगन्धा चेति । प सु. । गुणा —'मुद्गपर्णी हिमा रुक्षा तिक्ता स्वादु शुक्रला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दीपनयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥" भा. । तद्यूषगुणा —' वारयत्युद्गयूषस्तु वृष्यो धातुविवर्द्धन । रक्तपित्तज्वरतापपित्तकृच्छ्रविनाशन ।" द्रव्यगु. । [रा.नि.व.१६ ।

**मुद्गभुक् (भोजी)** । पु । घोटके । त्रिका. ।

**मुद्गमोदकः** । पु । पक्वान्नभेदे । मडिछुर । मूगेर नाडू । गुणा —लघु ग्राही त्रिदोषघ्न: चक्षुष्य स्वादु ज्वरघ्न बल्य. शीतल. रुच्यश्च ।

तत्साधनविधि यथा— मुद्गानां धूमसीं सम्यक गोलयेन्निर्म्मलाम्बुना। कटाहस्थघृतस्यार्द्धं भर्ज्जं स्थापयेत्ततः। धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् भर्ज्जं स्योपरि। पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्कान् समुद्धरेत्। सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् मुक्तानमोदकान् भा।

**मुद्गयूष** । पु क्ली। चतुर्भागाम्बुसाधितमुद्गरसे। मुगेर ঝোল। प मु। स च पित्तपानात्यये वातपित्तज्वरे च हित। सि यो पाना चि। च द ज्व चि। गुणा —पित्तज्वरघ्न लघु सन्तापहर अरोचकघ्न रक्तप्रसादन सैन्धवयुत सज्वरीगघ्न। रा नि व १६। शीतल मधुर मौद्गयूष पित्तविकारजित्। तच्च वातहर मौक्त ज्वराणां *शमन परम्॥’ चचि १३च। मुद्गयूषो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम। स्वादुर्नेत्र्योऽनिलहर कुत्साघ शुक्रवर्द्धन। रक्तपित्तज्वरहरस्तुवरस्तृप्तिकारक। सन्निपातज्वरहरो ग्लानिनाशकर स्मृत॥ द्रव्य गु।

**मुद्गर** । पु। स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। गन्धराज। गुणा मधुर शीत सुरभि सुखद पित्तप्रकोपघ्नश्च। रा नि व १०। मल्लिकाभेदे। मत्स्यविशेषे। মাগুর মাছ। कर्म्मारवृक्षे। कामरাঙা। रा नि व ११। क्ली। मल्लिकापुष्पभेदे मे।

**मुद्गरक** । पु। कर्म्मरङ्गवृक्षे। কামরাঙা গাছ। रा नि व ११। [श। वै निघ।

**मुद्गरफल** । पु। कर्म्मरङ्गवृक्षे। क्ली। तत्फ

**मुद्गलम्** । क्ली। रोहिषतृणे। रा नि व ८।

**मुद्गवटक** । पु। मुद्गकृतवटके। মুগের বড়া। गुणा — मौद्गी वटा गुरू रुच्यो वातपित्तास्रदोमल। शमला पुष्टिबलकृत् शुक्रलो बलदोऽन्य ष्ट॥ वै निघ। [र। चम।

**मुद्गष्ट(क)** । पु। वनमुद्गे। মুগানী। श।

**मुद्गार्द्रवटक** । पु। वटकविशेषे। আদার বড়া। ‘मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान्। तक्रेण चूर्णयेत् सम्यक तस्मिन्नूर्द्धं विनिक्षिपेत्। भृष्ट हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा। निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत्। मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक स्थाल्यामङ्गारकोपरि। तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात् तन्मध्ये पूरयद्विपेत्। तैरिताान् गोलकान् पक्का क्वथितायां निमज्जयेत्॥’ गुणा — मुद्गार्द्रकवटी रुच्या लघवो बलकारका। दीपनास्तपथ्या पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिता। भा। [च।

**मुद्गोलुम्ब** । पु। किञ्चिद्दृष्टमुद्ग। सु चि २१।

**मुद्र(द्रि)णी** । स्त्री। लाक्षायाम्। रा नि व ६।

**मुद्राशङ्खम्** । क्ली स्वनामख्यातखनिजपदार्थे। মুর্দাশঙ্খ। गुणौ—सङ्कोचनम् आवरकञ्च।

**मुद्रिका** । स्त्री। छेदनाय भेदनार्थञ्च दत्ताङ्गुलत्रविशेषे। सा च प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा कर्त्तरीति कथ्यते। सु सू ८म।

**मुनि** । पु। दमनकक्षुपे। দনা। रा नि व १०। वकवृक्ष भव कुष्ठ चि। मुनिगुच्छासुष्टीपथ।

**मुनिका** । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै निघ।

**मुनिखर्जु(र्जू)रिका** । स्त्री। यष्टिपण्डीखर्ज्जूरे। रा नि व ११।

**मुनिच्छद** । पु। सप्तपर्णवृक्षे। रा नि व १२।

**मुनितरु** । पु रक्तवकवृक्षे। লাল বকফুলের গাছ। र मा।

**मुनिद्रु (म)** । पु। श्योणाकवृक्षे। प मु। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোণাগাছ। रा नि व ९। अगस्त्यवृक्षे। বক ফুলের গাছ। रा नि व १०। [न। रा नि व १६।

**मुनिधान्यम्** । क्ली। नीवारधान्ये। উড়িধা

**मुनिनिर्म्मित** । पु। डिण्डिशफलवृक्षे। ঢ্যাঁড়শ গাছ। गुणा — डिण्डिशो रुचिकृद्दीपित्तश्लेष्मापह स्मृत। सुशीतो वातलो रुक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहर। भा पू १भ शा व।

**मुनिपत्र** । पु। दमनकवृक्षे। দনা। वै निघ।

**मुनिपादप** । पु। वकवृक्षे। प मु।

**मुनिपित्तलम्** । क्ली। ताम्र। त्रिका।

**मुनिपुत्र (क)** । दमनकवृक्ष। দনা। भा। (क) खञ्जनपक्षिणि। त्रिका। [शब्द कल्प।

**मुनिपुष्पम्** । पु, क्ली। वकपुष्प। বকফুল।

**मुनिपूगः** । पुं । पूगवृक्षभेदे । वांसगुआ । विका ।

**मुनिप्रियः** । पुं । पञ्चिराजशालौ । रा.नि व. १६ । पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघः । स्त्री (या) । तिलवासिनीशालौ । रा नि व.१६ ।

**मुनिफलः** । पुं । अगस्तिफलकोषे । वक फुलेर शुँटि । वै.निघ. ।

**मुनिभक्त(क्त्य)म्** । क्ली । देवधान्ये, नीवारधान्ये । उडिधान । वै.निघ. । [वकवृक्षे । मे. ।

**मुनिभेषजम्** । क्ली । हरीतक्याम् । लङ्घने ।

**मुनिभोजनम्** । क्ली । श्यामाकधान्ये । श्यामा धान । नीवारे । वै.निघ. ।

**मुनिवरः** । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिय । वै.निघ कास.चि पर्पटीरसे । [वै.निघ ।

**मुनिवल्लभः** । पुं । प्रियालवृक्षे । पेयाशाल ।

**मुनिवृक्षः** । पुं । अगस्तिवृक्षे । प मु. ।

**मुनिशस्त्रम्** । क्ली । श्वेतदर्भे । वै.निघ. ।

**मुनिसुतः** । पुं । दमनकवृक्षे । भा. ।

**मुनिह्वयः** । पुं । समष्ठिलक्षुपे । रा.नि.व ४ ।

**मुनीन्द्रः** । पुं । अगस्तिवृक्षे । लोध्रवृक्षे । वै. निघ. । [सु. ।

**मुनीष्टम्** । क्ली । नीवारधान्ये । उडिधान । प.

**मुमूर्षा** । स्त्री । मरणेच्छायां । त्रि (पुं) । मरणोन्मुखे ।

**मुरगण्डः** । पुं । गरण्डे । रर्फक । कटर. ।

**मुरङ्गिका** । स्त्री । मूर्व्वायाम् । वै.निघ ।

**मुर(क)ङ्गी** । स्त्री । कृष्णशिग्री । वै.निघ. । रक्तपुष्पशोभाञ्जनवृक्षे । सु.सू.३८ष शिरोवि.चि. । अत्र सुरङ्गीति डल्लणपाठः, तेन स एवार्थः । सु. चि.२२ष. । "महौषधसुरङ्गीमूलसिद्धं वा ।" सु. चि.३ष. ।

**मुरजफलः** । पुं । पनसवृक्षे । त्रिका. ।

**मुरलः** । पुं । मत्स्यविशेषे । मडेरला माछ । गुणाः—हृद्यो वृष्य स्तन्यश्लेष्मकरश्च । सु.सू.४६ष. ।

**मुरा (मांसी)** । स्त्री । गुर्ज्जरदेशे स्वनामख्यागन्धद्रव्ये । मुरामांसी । मं मुरा । कं मुरे । सि.यो व.र.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । भा.म.१भ. चित्तविभ्रमज्व चि । गुणाः—कटु तिक्ता शीता कषाया कफपित्तहृत् श्वासरक्तविषदाहभ्रमदद्रुघ्नी च । रा.नि व १२ । "मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ॥" भा.पू १भ । "किञ्चित् पीता मुरा शस्ता मांसी पिङ्गजटालति. ।" शेष. ।

**मुर्भिणी** । स्त्री । अङ्गारधानिकायाम् । श च. ।

**मुर्म्मुरः** । पु । तुषाग्नौ । तुषेर आगुन । मे. ।

**मुशटी** । स्त्री । श्वेतकङ्गौ । श्वेत कङ्गु धान । हे.च. ।

**मुश(ष)लिका (ली)** । स्त्री । (Curculigo orchioides or hypoxis orchioides) तालमूलीनामकन्दशाके । तालमूली । हिं मुषली, कालीमुषली, सिया । तें निलतलि गडडलि, नेलताडि । रा.नि.व.७ । र.सा सं. । शाअर्क्या । शा.उ.२२ष. । गुणाः—ध्वजभङ्गे श्रमंछि प्रमेहे च हिता । See तालमूली । गृहगोधिकायाम् । श.र. । [निघ. ।

**मुश(ष)लीकन्दः** । पुं । तालमूल्याम् । वै.

**मुषकः** । पुं । मूषिके । वै.निघ । [टी.रा. ।

**मुषा** । स्त्री । स्वर्णादिगालनपात्रे । मूचि । अ.

**मुष्कः** । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । मुष्कवृक्षे । घण्टापारुल । मे । मांसले । हे.च. ।

**मुष्ककः** । पुं । (Schrebera swietenioides.) घण्टापाटलवृक्षे । पलाशवत् पर्ण्णवृक्षे । घण्टापारुल । हिं मोषा । मं मोखे । कं मोखदलाद । तें मोकपुचेट्टु, मुष्कतुन्डुचेट्टु । भा. । वा.सू.१५ष. । गुणाः—"मुष्ककः कटुकोऽस्य रोचनः पाचनः परः । मेहगुल्मोदराशोघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥" रा.नि.व.११ ।

**मुष्ककादिवर्गः** । पुं । मुष्ककस्नुक्वरादीपित्राशशपवर्णिंशपा इति गणे । गुणाः—गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्श.कफशुक्रघ्नः । वा सू.१५ष. ।

**मुष्करः** । पुं । महाण्डकोषमनुष्ये । कुचण्ड । हे.च. ।

**मुष्कशून्यः** । पुं । षण्ढे । खोजा । श.मा. ।

**मुट्टः** । त्र । मर्द्दिते । मर्दोनि (मेउग्रो)। "असन्तंखमुष्टिमुष्टे यद्गोमधककषाये ।" सु सू.४३ ष. ।

**मुष्टिः** । पु,स्त्री । असन्तंखमुष्टी । मूठी । भा म ४भ कर्यरो.चि । सहतपिण्डिताङ्गुलिकरे । "मुष्टिर्भवेत् सहतपिण्डिताङ्गुलावाकुञ्चितोऽस्य प्रसृति प्रकीर्त्तित ।" रा नि.व १८ । पले । ८ तो । प म १ख । चट्टौ । घण्टापाटलवृक्षे । र.मा. । र. सा स.शूलचि वाग्निमुखरसे ।

**मुष्टिकः** । पु । बलिदानयोग्योपकरणविशेषे । या कुमारतन्त्रम् ।

**मुष्टिन्धयः** । पु । बालके । त्रिका ।

**मुष्टिप्रमाणबदरम्** । क्ली । सेवफले । सेउ फल । भा ।

**मुष्टियोग.** । पु । "उद्धृत्य मुष्टिनाच्छाद्य सगुप्तयन्निधापयेत् । त मुष्टियोगमित्याहुर्विबुधा भिषगीश्वरा ॥" इति परिभाषान्तरम् ।

**मुष्ठक.** पु । राजसर्षपे । र मा. ।

**मुसली** । स्त्री । तालमूल्याम् । प मु महाभल्लातकगुडे । गृहगोधाया । टिकटिकि । अम. ।

**मुस्त.** । पु क्ली । मुस्तके । हारा । सु कल्प २ ष । च द पित्त ज्व चि कलिङ्गादि । "कलिङ्ग कटफल मुस्तम् ।" च सू ४ अ । कन्दविषभेदे । प मु ।

**मुस्तक.** । पु,क्ली । (Cyperus rotundus Syn. Hexastachyos Roxb ) स्वनाम ख्यातगन्धद्रव्ये । मुता । हि मोथा । तें तुगमुस्त । सक हलुमुविर । ता कोरय । गुणा —तिक्तकषाय शीत पाचन पित्तज्वरघ्न ग्राहि च । रा नि. व ६। "अनूपदेशे यज्जात मुस्तक तत् प्रशस्यते ।" तथापि तु नागरमुस्त वरम् । भा । 'हिमुस्तं नूतनं पुष्ट गन्धाढ्य परम विदु ।' भैष । (C Pertenuis Syn Mariscus cyperus ) नागरमुस्तके । तच्छुद्धिर्यथा—'मुस्तकन्तु मनाक् क्षुष्ण काञ्जिके विदिनोषितं । पश्चपलवतोयेन स्विन्नमातपशोषितं । गुडाम्बुना सिच्यमान भर्जये चूर्णयेत्तत' । भाजनीभाजनजैर्भावयेदिति शुध्यति ॥" भैष वा व्या चि. । पु । स्थावरविषभेदे । र मा ।

**मुस्तकादिः** । पु । विषमज्वरे कषायभेदे । "मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्काथ । पीत सकणाचूर्ण समधुर्विषमज्वर हन्ति ।' भैष ज्व चि. ।

**मुस्तद्वयम्** । क्ली । नागरमुस्तकैवर्त्तिमुस्तयो । च द वा.व्या चि महामषारयोतैले ।

**मुस्ता** । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । अम । दा सू.१५ अ । "मुस्तावचाग्नि ।"

**मुस्ताकृति.** । स्त्री । शय्यां । वै निघ. ।

**मुस्ताद.** । पु । शूकरे । जटा ।

**मुस्तादयगण** । पु । मुस्ताद्यष्टादशद्रव्यगणे । तत्कृतकषाय सन्निपातज्वरे पित्तोत्तरसन्निपाते च हित । मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥ किरातत्तिक्तक पाठा बला कटुकरोहिणी । मधुकपिप्पलीमूल मुस्ताद्योगण उच्यते ॥" च द सा ज्व चि । अथ मुस्ताद्यष्टादशाङ्ग इति सग्रहान्तरे ।

**मुस्ताभम्** । क्ली । नागरमुस्तायाम् । र.मा ।

**मुहूर्त्तः** । पु । घटिकाद्वये । सु सू ५ष. ।

**मुचक.** । पु । मुष्ककवृक्षे । शब्द ।

**मूकः** । पु । तन्नामकवातरोगविशेषे । (बोवा । निदानलक्षणे —'आवृत्य वायु सकफो धमनी शब्दवाहिनी । नरान् करोत्यवचनान् मूकमिन्मिणगद्गदान् ॥' सु नि १ ष ।

**मूढम्** । क्ली । मूर्च्छायाम् । त्रि । जड़े । है.च ।

**मूढगर्भः** । पु । गर्भजरोगे । गर्भस्रावादि रोग । तमेव कदाचिदिहडमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यसम्पीडित गर्भ मूढगर्भमित्याचक्षते ।" सु चतुर्विध —कील प्रतिखुर बीजक परिघ इति केचित् । सुश्रुतस्तु अष्टविधमाह । सु नि ८ष. । सु शा । एषां विशेषा स्वस्वपर्याये द्रष्टव्या । तस्य निदान यथा—"भयाभिघातातीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूल दर्शन भवेत् ॥ गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडितार्थे पक्व द्रुमादिव फल पतति क्षणेन । मूढ करोति पवन खलु मूढगर्भं शमथयानिजठरादिषु मूढसङ्गम् ॥" मा नि ।

**मूढ़ि.** । स्त्री । मूर्च्छायाम् । रा.नि.व.१० ।

**मूत्रम् ।** क्ली । आहारस्य सारहीनमलद्रवे । प्रस्रावे । प्रस्राव, मूत् । रा.नि.व.१८ । "शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ।" शार्ङ्ग ६अ । सा. मूत्रगुणाः—"मूत्रम् आलेपने प्रलेपे आस्थापने निरूहणे विरेचनेऽधोभागहरणे च ।" च.सू.१अ. । "मूत्रं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत्कटुकं लघु । रुच क्रिमुदरानाहशोथार्शोविषकुष्ठनुत् ॥" राज. १अ । तत्र दश—गोच्छागमेषमहिषगजाश्वोष्ट्रगर्द्दभनरनारीमूत्रभेदेन । विशेषा तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः । "शूलगुल्मोदरानाहवातविच्छर्द्दनादिषु । मूत्रप्रयोगसाध्येषु गोमूत्रं कल्पयेद्बुधः ॥" रा.नि.व.१५ । "अजागवीगतं मूत्रं पाने शस्तं भिषग्वर । आविकमाहिषवाश्वं तैलपाके विधीयते ॥" अत्रि.८अ. । अप्रसूतायाः प्रसूतायाश्च मूत्रगुणाः—"अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु । न कि गुणविशेषस्त्वासमता पाकवीर्य्ययोः ॥" अत्रि ८अ. । सु.सू ४५अ शिरो वि. । मूत्रपरीक्षा—"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलङ्कफात् ॥" भा ।

**मूत्रकृच्छ्रम् ।** क्ली । मूत्ररोधरोगे । मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तौ । वि.र. । तच्चाष्टविध—वातादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजलाश्च चत्वारीति । तस्य निदानं—"व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् । आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥" लक्षणं—"पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ । मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥" मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोरयं विशेषः—तत्र प्रथमे कृच्छ्रत्वमतिशयितम् ईषद्विबन्धश्च । द्वितीये विबन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । वि.र ।

**मूत्रकोशः ।** पुं । मूत्राशये । अ.द.२अ. ।

**मूत्रग्रन्थिः ।** पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् । अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥" मा.नि. । अश्मर्य्यां पित्तादि कुप्यति अत्र तु रक्तमेवेति भेदः । वि.र. ।

**मूत्रग्रहः ।** पुं । अश्वस्य मूत्रमङ्गरोगे । लक्षणं यथा—"क्षोभं क्षोभं मुहुश्चैव कृच्छ्रान्मूत्रं करोति यः । तस्य वातसमुत्थन्तु विद्यान्मूत्रग्रहं बुधः । दाहोच्छ्वासयुतः पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते । वाजिन पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः । कफजे मूत्ररोगे तु सान्द्रमूत्र सपिच्छिलम् ॥" अ.द.४७अ. ।

**मूत्रजठरः ।** पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं—"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः । अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् । नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् । तन्मूत्रजठरं विद्याधोवस्तिनिरोधजम् ॥" मा.नि. ।

**मूत्रदशकम् ।** क्ली । दशविधमूत्रेषु हस्त्युष्ट्रगवाजमहिषघोटकगर्द्दभमानुषीमानुषजातेषु । "मूत्राणि हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजकानां मेषाश्वरासभकमानुषमानुषीणाम् । यत्नेन यत्र मिलितानि भवन्ति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकाह्वम् ……॥" रा.नि.व २२ ।

**मूत्रदोषः ।** पुं । प्रमेहरोगे । उदकमेहादौ प्रस्रावेर दोष । रा.नि व.२० ।

**मूत्रनिरोधः ।** पुं । मूत्ररोधरोगे । निदा. ।

**मूत्रपञ्चकम् ।** क्ली । पञ्चविधमूत्रेषु । "गवमजाना मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रैर्गर्द्दभीनाञ्च तन्मत मूत्रपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२

**मूत्रपतनः ।** पुं । गन्धमार्जारे । गन्ध:गोकुल रा.नि.व.१९ ।

**मूत्रपथः ।** पुं । योनौ । वै.निघ. ।

**मूत्रपुटम् ।** क्ली । वस्तौ, नाभेरधोभागे । हे.च

**मूत्रफला ।** स्त्री । कर्कट्याम् । दाँकुड़ । रा.नि.व.७ ।

**मूत्रबीजकः ।** पुं । असनवृक्षे । वै निघ. ।

**मूत्ररोधः ।** पुं । मूत्रकृच्छ्ररोगे, मूत्रग्रहे । रा.नि.व.२० ।

**मूत्रलम् ।** क्ली । अपुपे । भेषा । त्रि । वस्तिशोधने । अ.च. । स्त्री । चिर्भटिकायाम् । फूटी । रा.नि.व.७ । कर्कटिकायां । त्रिका. ।

**मूत्रवहनाड़ी ।** स्त्री । या आमाशयात्मूत्रं नयति । "पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्र सरितः सागर यथा । सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥" सु.नि ३अ.

**मूत्रवृद्धिः** । स्त्री । मूत्ररोगे । लक्षणं— मूत्रसञ्चारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतो ऽम्बुपूर्णो दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां प्रयत्नं कोषयोः शोफं करोति च । मा.नि. ।

**मूत्रशुक्रम्** । क्ली । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं —"मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् । स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते । भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥" मा.नि. ।

**मूत्रशोधनिका** । स्त्री । चिर्भटिकायाम् । वनकर्कटीविशेषे वै निघ. ।

**मूत्रशुक्रम्** । क्ली । शोषजन्यमूत्ररोगे । भा. ।

**मूत्र(ओत्)सङ्गः** । पु । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं—'वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः । स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम् । विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥" मा.नि. ।

**मूत्रसादः** । पु । मूत्राघातभेदे । लक्षणं— "पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् । कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत् । सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् । शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥" मा.नि. ।

**मूत्रक्षयः** । पु । मूत्राघातभेदे । "रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ । मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥" मा.नि. ।

**मूत्राघातः** । पु । त्रयोदशविधमूत्ररोधरोगे । निदानादि—"जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश । प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥" यथा—वातकुण्डलिका अष्ठीला वातवस्तिः मूत्रातीतः मूत्रजठरं मूत्रोत्सङ्गः मूत्रक्षयः मूत्रग्रन्थिः मूत्रशुक्रम् उष्णवातः मूत्रसादः विड्विघातः वस्तिकुण्डल इति । मा.नि. । सुश्रुते द्वादश उक्ताः । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्याये द्रष्टव्यानि ।

**मूत्रातीतः** । पु । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं —'चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते । मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥" मा.नि. ।

**मूत्राधिक्यम्** । क्ली । शोषजन्यमूत्राद्याधिक्यरोगे । भा. । {लिर्मूत्राशय. मूत्र । रा.नि.व.१८ ।

**मूत्राशयः** । पु । नाभेरधो वस्तिस्थाने । "व

**मूत्राट(क)म्** । क्ली । "गोऽजाविमहिषीणां तु स्त्रीणां खरोष्ट्रकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥" प.प्र.२ख. । भा.म.४भ. वाल.चि. ।

**मूत्रिका** । स्त्री । सलकीवृक्षे । वै निघ. ।

**मूत्रौकसादः** । स्त्री । पित्तजन्यमूत्ररोगे । भा. ।

**मूर्खः** । पु । वनमुद्गे । माषे । मोषकलाय । चिकाः । स्त्री (र्खा) । मूर्खायाम् । वै निघ ।

**मूर्च्छनम् (ना)** । क्ली, स्त्री । पारदस्य संस्कारविशेषे । रस.चि.१भ । See पारद' ।

**मूर्च्छा** । स्त्री । सर्वथा ज्ञानशून्यतायां, रूपादिरज्ञाने । सा पित्ततमोजाता । भा.म.१भ.ज्व चि. । "मूर्च्छा दाहो मदस्तथा ।" रोगविशेषे । मूर्च्छा रोग । निदान—"क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः । वेगघातादभीघातात् हीनसत्वस्य वा पुनः । करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च । निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः । संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभिः । तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् । सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता । वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते । हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञानाशो बलक्षयः । सर्वासां पूर्वरूपाणि यथा स्वं तं विभावयेत् ..॥" मा.नि. ।

**मूर्च्छालः** } **मूर्च्छितः** } त्रि । मूर्च्छायुक्ते । अम. ।

**मूर्त्तिः (मत)** । स्त्री, क्ली । शरीरे । रा.नि.व. १८ । त्वचायाम् । वै निघ. ।

**मूर्द्धकर्णी (र्परी)** । स्त्री । छत्रे । हारा. ।

**मूर्द्धखोलः** । पु । अलवाणायाम् । टोका, পেকে । त्रिका ।

**मूर्द्धजः** । पु, क्ली । केशे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (जा) । बालके । दांला । भा.म १भ.विषमज्व चि. । "सरामूर्द्धजमीयाह ।"

**मूर्द्धपुष्पः** । पु । शिरीषवृक्षे । श.मा. । श.च. ।

**मूर्द्धरसः** । पु । भक्तफेने । ভাতের ফেন ।

**मूर्द्धवेष्टनम्** । क्ली । उष्णीषे । पागड़ी । है. च. ।

**मूर्द्धा (न्)** । पुं । मस्तके । रा.नि.व.१८ ।

**मूर्व्वा** । स्त्री । (Sansevieria zeylanica Syn. S. Roxburghiana.) Bow string hemp. स्वनामख्यातलतायाम् । धनुर्गुणोपयोग्या इ षउड, कदलीसदृशलताविटपा इर्धीड इति च लोके । सु सू ३८।२८ष.पित्तशमने । मूर्ला, मूर्गा, मुरहर, गोचमूर्वी, ८वोड़ाठक्क । हि चूर्णहार । मं मोरसफण । तें घागचेट्टु, सग, चग । बम्. सीरवेल, मुहरचि । ता. मरुल । गुणाः—"... स रा गुरुः स्वादुतिक्ता पित्तासमेहनुत् । त्रिदोषव्न चान्द्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ॥" भा. । मूलं रा जयक्ष्मरम् । मूर्व्वाभावे पिप्पलीमूलं । सि.यो कफजसमने ।

**मूलम्** । क्ली । पिप्पलीमूले । पुष्करमूले । कुड विशेष । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.व्या प्रलम्बीका. चि. । वा.उ.३५ष. । तरुमूले । रा.नि.व.२ । है- ती । भा. । कारणे । च.सू.१ष. ।

**मूलकम्** । क्ली, पुं । (Raphanus sativus,) Radish. स्वनामख्यातमूलशाकविशेषे । मूला । हिं दा. मूली । मं कं ता. मूलंगि । तें मूलंगिचेट्टु । मूलक पञ्चविध—चाणक्य-नेपाल-पिण्ड-बाल-गर्ज्जरभेदेन । विभिन्नास्तत्पर्याये द्र ष्टव्याः । भावमिश्रेण मूलकस्य द्विभेदः कृतः बालं महच्चेति । कचि मूला ও পাকা মূলা । . सा गुणाः—"मूलक कटुकं तीक्ष्णं सततवैति चि- त्ववीर्य्यत्वात् ।" सु.सू.४०ष. । तीक्ष्णम् उष्णं क टूष्णं ग्राहि दीपनम् कर्णरोगशुलहृद्रोगहर गुरु रुच्य वातप्रद । रा नि.व.७ । रुच्यं श्वासादिवीनसघ्न- च । गुरुं तत् शोथघ्न लघुत्रिदोषघ्नञ्च । तत्पुष्पं पित्तश्लेष्मघ्न । फलं वातकफघ्नञ्च । मद व ७ । लघु तत—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं त्रिदोषघ्न स्वर्य्यं ज्वरश्वासघ्नं नासारोगघ्नं कण्ठरोगघ्न नेत्रा मयहरश्च । महत्तत्—रूक्षोष्णं गुरु त्रिदोषकृत च । घ्वेहसिद्ध तत् त्रिदोषघ्नम् । तत्तैलगुणाः तीक्ष्णं लघु तथोष्णं कटु कटुविपाकं सरं वात कफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहरश्च । सु सू.४५ष. । तत्पत्रगुणाः—"पाचन लघु रूक्ष्योष्णम् ।" "पत्र मूलकजं नवम् । स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥" भा.पू १म भा व. । "मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमाम त्रिदोषकृत् । तदेव स्नेहपक्वं- श्वेतकफकृद्दातपित्तजित् ॥" "बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी ।" राज.३प. । तत्कृतयूषगु- णाः—"मूलकयूषो हरति तालासावं गलग्रहं जृम्भि । मेदाशोधकफश्वासकासाचाम्यावधिनाशन- यापि ॥" द्रव्यगु. । उशीरे । रा.नि.व.१२ । सि- गुमूले । विषभेदे । है.च. । [ना । वै.निघ. ।

**मूलकच्छदः** । पु । कृष्णशिग्री । लाल सजि-

**मूलकपर्णी** । स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । रत्ना । [ना । वा.चि.१३ष. ।

**मूलकपोता** । स्त्री । बालमूलके । कचि मू-

**मूलकपोतिका** । स्त्री । अतिबालमूलके । অতি কচি মুলা । योग र.मध्यज्वरे । गुणाः— कटुतिक्तरसा उष्णवीर्य्या लघुपाका । प्रभावश्च सर्व्वदोषघ्नता रुचिजनकता च । "सर्व्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।" सु सू ४६ष । चाणक्यमूलके । वै.निघ. । [चि । भा ।

**मूलकबीजम्** । क्ली । मूलकफले । मुलार

**मूलकमूला** । स्त्री । चीरीवृक्षे । प.मु. । चोरकाकीत्याख्या । वै.निघ. ।

**मूलककर्कटी** । स्त्री । कर्कोटुम्बरे । वै.निघ. ।

**मूलकविषम्** । क्ली । कन्दविषभेदे । सु.कल्प २ष. ।

**मूलकशाकः** । पुं । मूलकपत्रे ।

**मूलकक्षारः** । पुं । शुष्कमूलकक्षारे । च.द. ग्रन्थि.चि. । [व.८ ।

**मूलग्रन्थिः** । स्त्री । वस्तिदूर्व्वायाम् । रा.नि.

**मूलजः** । त्रि । यो मूलादुत्पद्यते । यथा पद्मा- दिकम् । है.च. । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा. नि.व.६ । [मूले । रा.नि.व १८ ।

**मूलजिह्वा** । स्त्री । मुख्यजिह्वाधोवर्त्तिजिह्वा

**मूलपर्णी** । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि । प मु. । [रा नि.व.६ ।

**मूलपुष्करम्** । क्ली । पुष्करमूले । कुड़भेद ।

**मूलपोती** । स्त्री । मालवे प्रसिद्धायां पोतिका

या। मं मालविरलि। कां तीटदवसर्नि। गुणाः —त्रिदोषघ्नी हृद्या बल्या लघुः बलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी च। रा.नि.व.७। आराम वल्लिकायां। रा.नि.व.२३। [निघं.।

**मूलफलः (ला)**। पुं, स्त्री। पनसवृक्षे। वै.

**मूलफलदः**। पुं। पनसवृक्षे। कँाठाल गाछ। रा.नि.व.११।

**मूलरसः**। पुं। मोरटलतायां। र.मा.।

**मूलविरेचनम्**। क्ली। त्रिवृतादिषिफाडपर्श्वविरेचने। तदुक्तं—"श्यामला शङ्खिनी दन्ती द्रवन्ती गिरिकर्णिका। त्रिवृच्चामोदकीर्ण्या च मक्षीर्ण्या चीरिणी तथा। छगलाण्डी गवाची च कुषाची गिरिकर्णिका। मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनम्॥" वा.चि ६ष.।

**मूलविषम्**। क्ली। स्थावरविषाश्रयकरवीरादौ। गुणाः—उद्वेष्टन मोहकरं प्रलापजनकञ्च। भा.म.४भ विष.चि। क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीति अष्टौ मूलविषाणि। "उद्वेष्टन मूलविषैः प्रलापो मोह एव च।" सु.कल्प.२ष.। [व.१।

**मूलवीरम्**। क्ली। पुष्करमूले। कुड। मद

**मूलत्वचः**। पुं। शाल्मलिवृक्षे। शिमुल गाछ। रा.नि.व.८।

**मूलशाकः**। पुं। मूलप्रधानशाके। शूरणादौ। ते च शूरणगुणाः। राज २प।

**मूलश्रा(सा)धनः**। पुं। पुण्डरीकवृक्षे। पूण्डविद्या। वै.निघ.।

**मूला (ली)**। स्त्री। गण्डगोधिकायां। त्रिका.। शतावर्य्यां। रा.नि.व.४। [यमितस्थाने। तन्त्रम्।

**मूलाधारः**। पुं। गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये षड्दलिङ्ग

**मूलाह्वम्**। क्ली। मूलके। मुला। रा.नि.व ७।

**मूलिका**। स्त्री। मूलके। मूलसमूहे। मूलौषधौ। रस र.रसशोधने। चीरिकायाम्। वै.निघ.।

**मूलिकामूलम्**। क्ली। चीरिकामूले। वै.निघ २भ सर्व्वज्व.चि.।

**मूलिनीवर्गः**। पुं। प्रयोगे प्रशस्तमूलानामुद्भिदां षोडशगणे। "हस्तिदन्ती (नागदन्ती) हैमवती (श्वेतवचा) श्यामा त्रिवृदधोगुडा। सप्तला श्वेतश्यामा च प्रत्यकश्रेणी गवाक्ष्यपि। ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका। अजगन्धा द्रवन्ती च चीरिणी चाथ षोडश॥" एषु शणपुष्पी हैमवती बिम्बी च छर्दने। श्वेता ज्योतिष्मती च शीर्षविरेचने। शिष्टा ११ विरेचने योज्या.। च. सू.१ष.। श्यामा श्यामात्रिवृत्। अधोगुडा वृद्धदारके। श्वेतनामा श्वेतापराजिता। प्रत्यक्श्रेणी मूषकपर्णी। गवाची गोडुम्बा। ज्योतिष्मती लताफटकी। शणपुष्पी घण्टरवा। विषाणिका मेषशृङ्गी।

**मूलेरम्**। क्ली, पुं। जटामांस्यां। उणा.।

**मूश(ष)ली**। स्त्री। तालमूल्यां। वै.निघ.।

**मूषकः**। पुं। तन्मूषिके। तैजसावर्त्तन्यां। श.र।

**मूष(षि)ककर्णी (पर्णिका)**। स्त्री। आखुकर्णीलतायां। मूषाकाणी। द्रवन्त्यां। रा.नि.व.२५। [नि.व.४।

**मूषकमारी**। स्त्री। गुतश्रेणीलतायाम्। रा.

**मूषकयुग्मम्**। क्ली। ह्रस्वदीर्घमूषाकर्णीद्वये। वै निघ.शीतज्व.चि.तालकादिशीतारिरसे।

**मूषकशत्रुः**। पुं। विडाले। वै.निघ.।

**मूषकश्र(श्रा)वणी**। स्त्री। मूषिककर्ण्याम्। मूषाकाणी। वै निघ.।

**मूष(षि)का**। स्त्री। आखुकर्ण्याम्। इन्दूरकाणी। र मा.। मूषिकायाम्। श.र.।

**मूषकाह्वया (ह्वा)**। स्त्री। मूषिकमाय्याम्। इन्दूरमारी। आखुकर्ण्याम्। मूषाकाणी। दन्तीवृक्षे। वै.निघ.।

**मूषा**। स्त्री। नीलुरवृक्षे। वै.निघ.।

**मूषाक(प)र्णी**। स्त्री। (Salvinia cucullata.) आखुकर्णी। मूषाकाणी। श.र.।

**मूषातुत्थम्**। क्ली। नीलतुत्थके। नील तुँतिय। द्रे.प.।

**मूषिकः**। पुं। विलेशयप्राणिविशेषे। इन्दूर। तन्मांसगुणाः—शर्दन सान्ध्यकर गुरु दुर्ज्जरत्व। रा.नि.व १७। "खिन्नी बलकरः शुक्रवर्द्धनो मधुरो लघुः दुर्नामकृमिदोषघ्नो वातहारी च मूषिकः।"

भवि २०म । ते अष्टादशधा यथा—लालन पु त्रक कृष्ण हसिर चिक्किरस्तथा । छुछुन्दरीऽलस श्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलिङ्गश्चाजितश्चैव च पल कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणमश्चैव महाकृ ष्णस्तथोन्दुर । श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा । मूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृता ॥ सु कल्प.६ष्ठ । "लालनश्चपल पुत्री हसिरश्चिक्कि रोऽजिर. । कषायदन्त' कुलक कोकिल कपि लोऽसित । अरुण शबल श्वेत कपोत पलि तोन्दुर । छुछुन्दरी रसालाख्य दशाष्टौ चेति मूषिका ॥" वा.भ.,३८अ. ।

**मूषिकक(प)र्णी** । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । इन्दूरकाणी लता । अम. ।

**मूषिकतैलम्** । क्ली । योनिकन्दे तैलम् । ति लतैल ४ श. मूषिकमांस १ श खण्डश' कृत्वा तैले पक्तव्य, मांसे द्रवीभूते तैलसिद्धि भवति । श्या कौ. । [१श. ।

**मूषिकरुहा** । स्त्री । मूषिकलोम्नि । सु कल्प

**मूषिका** । स्त्री । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । काल मञ्जी । र मा. । आखुपर्ण्यां । इन्दूरकाणी पाना । प. सु । गोक्षुरक । वै निघ. । निर्विषजलौकायाम् । निर्विष जोंक । सु सू.१३अ. ।

**मूषिकाद्यतैलम्** । क्ली । गुदभ्रंशे तैलम् । पाठ —"मूषिकामांसकुड्व दशमूल पलोन्मित । चित्रकं पिप्पलीचात्र क्वाथयाष्टगुणेऽम्भसि । पादाव शेषशेषं च तैल पाच्य पय सम । जीवनीयैर्यु तत्पादै पचेन्मृद्वग्निना भिषक् । अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ॥" क्वाथ—मूषिकमांस ८ प. दशमूल प्रत्येके ১ প. চিতামূল ২ প. । কল্ক—জীবনীয়গণ মিলিত তৈলের সিকি ।

**मूषिकारातिः** । पुं । विडाले । रा.नि.व. १९ ।

**मूषिकारिः** । पुं । मूषिकदोषघविशेषे । छ न्दिरमारी इति पश्चिमदेशे ख्यात. । गुणा — "मूषिकारिस्तु कटुको मेधाशुविषापहा । व्रण दोष निवर्हात नाशयदिति च स्मृतम् ॥" वै.निघ ।

**मूषिकाह्वयः** । पु । आखुकर्ण्यां । इन्दूःकाणी पाना । द्रवन्त्यां । रा नि.व.४ ५ ।

**मूषी (का)** । स्त्री । मूषिके । छछुन्दरी । গন্ধেশ্বর ইন্দুর । रा नि.व.१९ ।

**मूषीकः** । पुं । मूषिके । श्र.र. ।

**मूषीककर्णी** । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । इन्दूर- काणी । श र. ।

**मृगः** । पु । पशुमात्रे । ते च हरिणादय । ते तु द्रुतविलम्बितमन्दगतिभेदेन त्रिधा, तथाश्रयस्था नभेदेनापि विलस्थलजलाश्रयत्वेन त्रिविधा. भव न्ति । पुनश्च ते मसहमृतदर्विष्किरभेदेन त्रिभेदा , स्वभावतोऽपि त्रयो भेदास्तेषामुक्ता । एव मृगजा तयो नवधा । तेषां लक्षणादिक स्वस्वपर्याये स ग्यम् । शशहरिणादय स्वय द्रुतगमनाद्द्रुतसंज्ञ का । तथा तदुदितमांसञ्च पथ्य बल्यं लघु वीर्यं मदमदञ्च । तथा गजखड्गमृगादय स्वभावतो वि लम्बितगतय इति तन्मांसञ्च । तद्रुल्य मांसञ्च पिच्छिल कफकासवातघ्न गुरु च । सारसहंसब लाकाचक्रक्रौञ्चादयो जलमज्जनात् मन्दसञ्चका: । तन्मांस गुरुक बलदञ्च । "यत्र स्थिता ये गति तोऽपि देशादन्यत्र याता मृगपक्षिमुख्या । स्वस्थो चितस्थानविवर्तनेन मांसेऽपि तेषां गुणपर्यया' स्यु ॥" रा नि.व १७ । मृगनाभौ । मार्गशीर्षे मा सि । श टी भ. ।

**मृगखुरी** । स्त्री । हरिणखुरे । वै.निघ ।

**मृगगन्धा** । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । वै.निघ. ।

**मृगगामिनी** । स्त्री । विडङ्गायां । रा.नि व. ६ । [राजे । रा.नि.व.१२ ।

**मृगघर्मजम्** । क्ली । जवादिगन्धद्रव्ये, गन्ध

**मृगचिर्भिटा** । स्त्री । मधुचिर्भटिकायां । मधु फूटी । वै.निघ. । [भ्र.मा ।

**मृगचेटकः** । पु । गन्धमार्जारे । खाटाश ।

**मृगजरसः** । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रस । "मृत सूतं मृत तीक्ष्णं तुल्यं वासाद्रवैर्दिनं । मर्द्दितं माषमात्रन्तु भक्षयेन्मृगजं रस ॥" रस.र. ।

**मृगजङ्घः** । पु । हरिणपादके । वै निघ. ।

**मृगजा** । स्त्री । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । वै निघ. ।

**मृगजृम्भः** । पु । चरक वातव्याधिविशेषे । लक्षण यथा 'दशरोगी यदा वायी क्षुधावान्

जायते मुहुः । मृगजृम्भ तदा तस्य व्याधिं समुप लक्षयेत् ॥" ज.द.५५ख ।

**मृगदंशकः** । पुं । कुक्कुरे । अम. ।

**मृगधूर्त्तकः** । पु । शृगाले । रा नि.व.१८ ।

**मृगनाभिः (जा)** । पु, स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि व.१२ । See कस्तूरी ।

**मृगनाभ्याद्यवलेहः** । पुं । स्वरभेदे हितः । मृगनाभि सूक्ष्मैला लवङ्ग वंशलोचना समा घृतम धुभ्यां लिह्य । মৃগনাভি ছোট এলাচ, লবঙ্গ, বংশলোচন সমভাগে ঘৃত ও মধুর সহিত অবলেহ করিবে । भा. ।

**मृगपतिः** । पु । सिंहे । रा.नि.व.१८ ।

**मृगपालिका** । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ ।

**मृगप्रियम्** । क्ली । भूतृणाख्यतृणे, पर्व्वतज ले । गुणा —बल्य वृष्यं पुष्टिकर पशुहितञ्च । रा.नि व.८ । स्त्री (या) । जलकदल्यां । प मु. ।

**मृगभक्षा** । स्त्री । जटामांस्यां । रा नि.व.१२। इन्द्रवारुण्यां । রাখালশসা । वै.निघ. ।

**मृगभोजनी** । स्त्री । विशालायां । রাখাল শসা । मु चि.१०ख ।

**मृगमदः (दा)** । पुं, स्त्री । कस्तूर्य्यां । মৃগ নাভি । रा नि.व.१२ । [रा नि व.१० ।

**मृगमदवासा** । स्त्री । कस्तूरीमल्लिकायाम् ।

**मृगमातृकः (का)** । पुं, स्त्री । कस्तूरीम गी । लम्बोदरमृगे । च सू २७ख. । गुणा.—"सो मातृकापित्तमनी विशेषा मृगमातृका ।" सु.सू. ४६ख. ।

**मृगमालारसः** । पुं । प्रमेहाधिकारे रस । "माक्षिक चपुष लौहं सुवर्णं सम्भवं । कासीस मौक्तिकच्चा च तुल्यमष्टौ कलौ च । देवदिकादि चौलके दिनैकं खटकोत्तत । माषकञ्च कृता खादे न्मुद्गमाषादमिहजित् । यवपाठाभक्षादार्व्वीकषाय मनुपानकम् ॥" रस र. ।

**मृगयुः** । पुं । व्याधे । कि. ।

**मृगरसा** । स्त्री । [illegible]

**मृगराजः (ट)** । [illegible]

**मृगराटिका** । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि व.४

**मृगरिपुः** । पु । सिंहे । रा नि.व १८ ।

**मृगरोगः** । पुं । मृगीज्वरे । गज.वै. । मूर्च्छ्योपद्रवजनके साद्यातिकाश्वरोगविशेषे । लक्षण —'नासास्यास्रसंयुक्ता आयन्ते मूर्च्छ्योपद्रवा । नित्यं ग्रासाभिलाषो च हीयते बलमांसयो ॥ मृग रोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टचिकित्सित । श्वासाश्वासान्तरे वाथ परश्लोकम्पयाति च ॥ बहु खो भवेदश्वो मृगरोगप्रपीडित. । यावदुच्छ्वसते जन्तुस्तावत् कुर्य्यात्प्रतिक्रियाम् ॥" ज द.११ख. । 'सन्नाशो चैव य पूर्व्वे पुन स्वस्थो भवत्यपि । प्रत्याख्याय तस्याशु मृगरोग समादिशेत् ॥" ज. द.५५ख. । [ख. ।

**मृगलण्डिका** । स्त्री । फलविशेषे । च.सू.२७

**मृगलोमजम्** । क्ली । राङ्कवे । পশমের কাপড় । अम ।

**मृगवल्लभः** । पुं । कुन्दुरुकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**मृगशृङ्गम्** । क्ली । Hart's horn. হরিণ শৃঙ্গ । হরিণের শিং । एतच्च छर्दीति विषघ्नादो प्रशस्तम् ।

**मृगक्षीरम्** । क्ली । मृगीदुग्धे । व्याक. ।

**मृगा** । स्त्री । सहदेव्यां । रा.नि व.४ ।

**मृगाङ्कः** । पुं । कर्पूरे । अम ।

**मृगाङ्क(ङ्ग)जः** । पुं । कस्तूर्य्याम् । र सा सं. रसपुस्तकार्भविशेषे । [व.११ ।

**मृगाङ्कमुकुटाश्चः** । पुं । ... । र.नि.

**मृगाङ्करसः** । पु । राजयक्ष्माधिकारे रस । "स्वर्णभस्म सुवर्णं हेम मौक्तिकं विद्रुमवम् । ... रसस्य समभागेन ... टङ्कण । सर्व्वं रस लकुचस्य ... विमर्दयेत् । ... ... ॥" [illegible]

शिडে পেষণ করিয়া গোলক করিবে। শুষ্ক হইলে মূর্ষাভ্যন্তরে পুরিয়া লবণযন্ত্রে পাক করিবে। মৈব.। स्वल्पं यथा—"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वय द्वयं। पूर्ववदनपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः। छागदुग्धानुपानेन दमरक्तादिमात्रया॥" रस.चि.८ष.।

**मृगाङ्कजा** । स्त्री। मृगनाभी। र.सा.सं.क्षय ज्वरचूडामणिरसे। मधुचिर्भटिकायाम्। इन्द्रवारुणीलतायाम्। वै.निघ.। [निघ.।

**मृगाजिनम्** । क्ली। कृष्णमृगचर्म्मणि। वै.

**मृगाण्डजः (जा)** । पुं. स्त्री। कस्तूर्याम्। मृगनाभि। रा.नि.व.१२।

**मृगात् (दनः)** । पुं। सिंहे। तरक्षौ। তেন্দো, নেকড়ে, চীতা বাঘ। रा.नि.व.१८।

**मृगादनी** । स्त्री। सहदेवलतायाम्। গোবক্ষচাকুলিয়া। रा.नि.व.४। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। रा.नि.व.३। सु.चि.२ष.। भा.म.४भ.स्वल्प.व.चि.। "मृगादन्याश्च मूलानि।" गोरक्षीमूले। গোবক্ষচাকুলিয়ার মূল। कुष्ठ चि. कन्दर्पसारतैले।

**मृगान्तकः** । पुं। चित्रकव्याघ्रे। रा.नि.व.१८।

**मृगारातिः** । पु। कुकुरे। श.मा.।

**मृगारिः** । पुं। रक्तशिग्रौ। रा.नि.व.७। सिंहे। व्याघ्रे। कुकुरे। रा.नि.व.१८।

**मृगाक्षी** । स्त्री। महाकाल्याम्। রাখালশসা। प.मु। महेन्द्रवारुणीलतायां। माकाल। चिर्भटलतायां। वै.निघ.।

**मृगी** । स्त्री। कस्तूरिकायाम्। वै.निघ.। पीतवर्णसितोदरवराटकभेदे। रा.नि.व.१३। मृगस्त्रियां। दुग्धगुणाः—छागीदुग्धगुणतुल्यम्। भा.। अपस्माररोगे।

**मृगेन्द्रः** । पुं। सिंहे। अम.।

**मृगेन्द्रकुटिलोद्भूतम्** । क्ली। सिंहदंष्ट्रमज्जनि। र.सा.सं.रसप्रयोगे।

**मृगेन्द्रचटकः** । पुं। श्येनपक्षिणि। বাজ পাখী। শব্দ.।

**मृगेन्द्राणी** । स्त्री। वासके। रा.नि.व.४।

**मृगे(गे)र्व्वारुः** । स्त्री। श्वेतेन्द्रवारुणीलतायां। শ্বেত রাখালশশা। प.मु.। सु.सू.४६ष.। गुणाः—फलं दुर्जरं गुरु मन्दाग्निकरं रक्तपित्तहरञ्च। रा.नि.व.७। श्वेतहरिणभेदे, गुञ्जाप्रयजातीयमृगे। सु.सू.४६ष.। महेन्द्रवारुणीलतायां। বড় রাখালশশা। हिं बड़ीइन्द्रवारुणी। भा.म.४भ.मकुनिघण्टु. [गाछ। रा.नि.व.१०।

**मृगेष्टः** । पुं। मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের

**मृगेक्षणा** । स्त्री। मधुचिर्भटिकायाम्। मधुकूटी। रा.नि.व.७।

**मृड्डणम्** । क्ली। दुग्धशरे। तैले। व्याक.।

**मृड्डणः** । पुं। बालके। शब्दा.।

**मृड़ीकः** । पुं। हरिणे। व्याक.।

**मृणालम्** । क्ली,पुं। कशेरे। গন্ধবেণা। रा.नि.व.१२। च.द.मधुकादौ। चरि २म्या.२ष। मैष.। वीरणमूले। বেণার মূল। प.मु.। घनचन्दनादिपाचने। सि.यो.वा पि.ज्व चि.। "पाठोदीच्यमृणालैः।" च.द.वा.पि.ज्व.चि.। "पद्मक मृणालञ्च।" च.द वा.व्या.एलादितैले। कमलदण्डे। পদ্মের ডাঁটা। सं कमलतन्तु। तें तामरतुड, तामरतीगे। सु.चि.१८ष.। गुणाः—शीतलं तिक्तं कषाय पित्तदाहघ्नं मूत्रकृच्छ्रघ्न रक्तवान्तिघ्नम्। च.द.वा.व्या.पद्मकाद्यतैले।

**मृणालकण्ठः** । पुं। जलचरपक्षिविशेषे। च.सू.२७ष.। [पु.१भ.।

**मृणालमूलम्** । क्ली। पद्मकन्दे। प्र.र.। भा.

**मृणालाद्यतैलम्** । क्ली। वातरक्ते तैलम्। तिलतैलं ४ श.। कल्कः—मृणालम् उत्पलं पद्मकिञ्जल्कं चन्दनं ह्रीवेरं कुङ्कुमं चन्दनद्वयं किरातचन्दनं पद्मबीजं कशेरुकं पटोलपत्रं कटुकी दुरालभा मूलम् उशीरं चैनपत्रं शालमूलं प्र. ४तो. दुग्धं ८श.। [मृणाल, উৎপল, শালুক, চন্দন, বালা, কুঙ্কুম, চন্দনদ্বয়, চিরেতা, পদ্মবীজ, কেশুর, পটোলপত্র, কটকী, দুরালভা, শরমূল, শেতপাপড়া, দারুহরিদ্রা প্র. তোলা ৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ.। भा.।]

**मृणालिनी** । स्त्री। कमलदले। पद्मिनी। रा.नि.व.१०। पद्मिनी। शब्दा.।

**मृणाली** । स्त्री । मृणालि । पु (इन) । लामज्जके वीरणमूले । रा नि व १० ।

**मृणमरु** । पु । पाषाणे । त्रिका ।

**मृतकम्** । क्ली । मरे । हे च ।

**मृतकान्तक** । पु । मृगाले । हारा ।

**मृतजीव** । पु । तिलकचुपे । তিল গাছ । रा नि व १० ।

**मृतजीवनी** । स्त्री । } दुग्धिकायाम् । थि
**मृतजीवी** (इन) । पु । } ग्रहे । वै निघ. ।

**मृतमत्त** । पु । मृगाले । त्रिका ।

**मृतवत्सा** । स्त्री । मृतवत्सिकायाम् । लक्षणं यथा— गर्भसन्धानमात्रे वा पञ्चाब्दमात्र वत्सरात् । म्रियते द्विविधोऽपि यस्याः सा मृतवत्सका ॥' प्रयोगा मृतवत्सा चि ।

**मृतसञ्जीवनरस** । पु । अतीसाराधिकारे रस । पाठ —"शुद्धसूतं समगन्धं मृतपादं विषं क्षिपेत् । सन्ततुल्यं मृतताम्रं सर्वं धुस्तूरजद्रवैः । सर्पाक्ष्याश्च द्रवैर्याम कषायेणाथ भावयेत् । धात्री चातिविषामुस्ताशुण्ठीबालकजीरकं । यमानीधातकी शुण्ठी पाठा पथ्या कथान्विता । कुटजस्य त्वचा बीजद्दपित्थ दाडिम तिला । प्रत्येकं कर्षमात्रं स्यात् कल्कितं क्वथितं जले । कल्कावशेषं तीर्यं क्वाथ्य पादविशेषितं । अनेन त्रिदिन भाव्यं पूर्वोक्तं मर्दितं रसं । रसा सहानुकाधर्मं चण्ड म ह्वपिना पचेत् । मृतसञ्जीवनी नाम्ना रसो गुञ्जाचतुष्टय । दात्तव्यमनुपानेन चासाध्यमपि साधयेत् । नागरातिविषा मुस्ता देवदारुवचाकथा । यमानी बालकं धान्यं कुटजस्य त्वचाभया । धातकीन्द्रयवा बिल्वपाठामोचरसः समं । चूर्णितं मधुना सिद्धमनुपानं सुखावहम् ।" रस र । रस चि ।

**मृतसञ्जीवनी (सुरा)** । स्त्री । वाजीकराधिकारे । नूतनगुड १०० प बब्बूलत्वक् बदरत्वक् पूगफलं प्र १६ प लोध्रं ४ प आर्द्रकं २ प वारि १५४ श । हण्डिकायां प्रथम गुड गलयित्वा अथ आर्द्रकं बब्बूलत्वच यथाक्रमं अभ्यं तदनु पूग लोध्रं च प्रक्षिप्य हण्डिकामुखमवरुध्य च २० दिनं स्थाप्यम् । तत् हण्डिकाया आसीतनयन्त्रे संस्थाप्य मन्दतापेन यदा ईषत्तप्तं भवेत् तदा तत्र पूगम् एलवालुक देवदारु लवङ्ग पद्मकाष्ठ वीरणमूल रक्तचन्दन शतपुष्पा यमानी मरिच जीरकद्वय जटामांसी शटी त्वक् जातीफलम् एला मुस्ता मेथिका चन्दन मिश्रेया च प्र ४ तो एकत्र कुट्टयित्वा यन्त्रमध्ये प्रक्षिप्य तन्मुखमवरुध्य च यथाविधि सुरामासीतयेत् । নূতন গুড় ১০০ প বাবলাছাল, কুলছাল, গুপারি প্র তোকে ১৬ প. লোধকাষ্ঠ ৪ প আদা ২ প বারি ১৫৪ শ.। হাঁড়িতে অগ্রে গুড় গুলিয়া তাহার পর আদা, বাবলাছাল যথাক্রমে মিশাইয়া গুপারি ও লোধ দিয়া পাত্রের মুখ বদ্ধ করিয়া ২০ দিন রাখিবে। ২০ দিনের পর চোয়াই যন্ত্রে ভরিয়া মন্দ মন্দ তাপে তপ্ত হইলে, তাহাতে গুপারি, এলবালুক, দেবদারু, লবঙ্গ, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, রক্তচন্দন গুলফা, যমানী, মরিচ, জীরা, কৃষ্ণজীরা, জটামাংসী শটী গুড়ত্বক্, জায়ফল, এলাইচ, মুতা, মেতি, চন্দন, মেড়াশিঙে প্রত্যেকে ৪ তো একত্র কুটিয়া প্রক্ষিপ্ত করত যন্ত্রমুখ বদ্ধ করিয়া সুরা নিঃসারণ করিবে। भैष । [क्रमिश:]

**मृतसूत.** । पु । रससिन्दूरे । মোরা পারা ।

**मृतामदम्** । क्ली । तुत्थके । श च ।

**मृता(त्ता)ल[क]म्** । क्ली । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । अम. । रा नि व १३ । भा । आढ्की । अरहर कलाय । अटी म ।

**मृतोत्थापनरस.** । पु । सन्निपातज्वरे रस । पाठ —"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं शिला च विषटङ्कणं । मृतकाम्रक तात्रायसात्मक माक्षिक सर्वं । समवितमजम्बीरधाकीर्य्यां मर्दनं च । निर्गुण्डी हस्तिशुण्डीच द्रवैर्मद्यं दिनत्रयम् । रसा गु ध्रुपरि पात्र्यं दिनान्त ग समुद्धरेत् । त्रिफलाकषायेण भावयेत् प्रहरद्वयम् । माषमात्र प्रदातव्यं हिङ्गु आर्द्रकद्रवे ॥' रस को ।

**मृत् (दा, दू)** । स्त्री । मृत्तिकामात्रे । रा नि व १ । अम । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । रा नि. व १३ । मि दी र पि चि । श म च ।

**मृत्कपालम्** । क्ली । मृत्पात्रे । মেটে খোলা, ভা ৩ । द पर । अ न र त्रिकाण्ड ।

**मृत्कांस्यम्** । क्ली । शरावे । त्रिका ।

**मृत्किरा** । स्त्री । घुर्घुरिकायां । घुरघुरिया । त्रिका. ।

**मृत्खलिनी** । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.च. ।

**मृत्तिका** । स्त्री । मृदि । माटी । रा.नि.व.२ । सा पञ्चधा—"वल्मीकमृत्तिकाधूमगैरिक पेष्टक प टु।" इति । र.सा.सं.स्वर्णशोधने । सौराष्ट्रमृदि । अभावे कृष्णपङ्कपर्पटी । च.द.चि.पी.र.पि.चि.म्त अनयोगे । "प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।"

**मृत्तिकालवणम्** । क्ली । चारमृत्तिकायाम् । সোরা, খারীমাটী । वै निघ. । [निदा ।

**मृत्पाण्डुः** । पुं । मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुरोगे ।

**मृत्पिण्डः** । पु, क्ली । लोष्टे । ঢেলা । रस.र. वालचि. ।

**मृत्फली** । स्त्री । कुठौषधे । কুঁড় । हारा. ।

**मृत्या** । स्त्री । व्याधौ रा.नि.व.२० ।

**मृत्युः** । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ज्वरे । मरणे । स च एकोत्तरशतं शरीरे निवसति । तत्रै. कः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तव । आगन्तव औषधजपहोमादिभिः साध्याः । कालकृतस्तु असाध्य एव । "एकोत्तर शत मृत्युरस्मिन् काये प्रतिष्ठित.। तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तव. स्मृता ।" भैष. ।

**मृत्युञ्जयरसः** । पु । रसोऽयं नवज्वरे हितः । पाठः यथा—"रसं गन्धं विषं ताल मार्क्षिकं ता म्रमेव च । समभागन्तु सम्पाद्य रसार्द्रविपदलि- लैः । चित्रकस्य रसेनैव मर्दयत्ताम्रसंपुटे । निधि- प्य वह्निना दग्ध्वा यावद्भस्मी भविष्यति । लिप्तमथ विपचेव भागार्द्र तत्र निक्षिपेत् । मर्दयेत् छत्याकी ताभि . ... ॥" रस.को. ।

**मृत्युपुष्पः** । पुं । इक्षौ । प.मु । देवनले । स्त्री (ष्पा) । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**मृत्युफलः** । पुं । महाकालमतायां । माकाल फल । स्त्री (ला) । कदलीवृक्षे । मे ।

**मृत्युबीजः** । पुं । वंशे । বাঁশ । त्रिका. ।

**मृत्युभृत्यः** । पुं । रोगे । रा.नि.व.२०।

**मृत्युवञ्चनः** । पुं । दग्धकाके । बिल्ववृक्षे । मे. ।

**मृत्युसूतिः** । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । মাদি কাঁকড়া । वै.निघ. ।

**मृत्स्नः** । त्रि । पिच्छिले । सु नि.१५. ।

**मृत्सा (त्स्ना)** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र. मा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

**मृत्स्नः** । त्रि । सर्वेन्द्रियसुखे । सु सू ११५. ।

**मृत्सारम्** । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७।

**मृदङ्गुरः** । पुं । हरितकपोते । হারীত পা- খী । ह.च. ।

**मृदङ्गः** । पुं । वंशे । श.मा. । [१५. ।

**मृदङ्गफलः** । पु । पनसवृक्षे । श.र.। च.कल्प.

**मृदङ्गफलिनी** । स्त्री । कोशातक्याम् । ঘো- ষা । रा.नि.व.२ । [र.मा. ।

**मृदङ्गी** । स्त्री । कोषातक्यां । ঘেঁড় ঘোঁষা ।

**मृदाकरः** । पु । वीजे । वज्रे । श.मा. ।

**मृदाह्वया** । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । वै च ।

**मृदितम्** । क्ली । मूत्ररोगे । "मृदितं पीडितं यत्तु सरक्तं वायुकोपतः ।" सु.नि १४प. ।

**मृदिनी** । स्त्री । मृत्तायाम् । পোড়ামাটি । वै निघ. ।

**मृदुः** । स्त्री । गृहकन्यायाम् । ঘৃতকুমারী । रा.नि.व.५ । शुभ्रजातिपुष्पवृक्षे । শ্বেত জাতি ফুলের গাছ । त्रि । कोमले । तीव्राकालादुपक्र- मिते । पु । हद्धधूमपानविधौ । तत्र धूमनाडी १२ अङ्गुलि, धूमद्रव्यस्य तत्कषांशो देय । भा. ।

**मृदुकण्टकः** । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । শ্বেত ঝাঁটী । वै निघ. । [কাঁটুড় গাছ । प.मु. ।

**मृदुकण्टफला** । स्त्री । कर्कटीलतायाम् ।

**मृदुकर्म** । क्ली । कठिनस्य मृदुकरणे । सु.चि. १५ । [अ.११ ।

**मृदुकृष्णायसम्** । क्ली । कोमललौहे । रा नि.

**मृदुकोष्ठः** । त्रि । कोमलकोष्ठे ।

**मृदुखुरः** । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । स यथा—"मृदुखुरश्च विज्ञेयो मृदुदम्भ खुरो भवे- त् ।" ज द २८प. ।

**मृदुगमना** । स्त्री । हंस्यां । रा.नि.व.१८ ।

**मृदुग्रन्थि.** । पु । मञ्जरदर्भे । रा नि व ८ ।

**मृदुचर्म्मी (इन्)** । पु । भूर्ज्जवृक्षे । रा नि व ९ ।

**मृदुच्छद:** । पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे फोण्डा ली । रा नि व ७ । नले । नल गाछ । रा नि व ८ । शीतालवृक्षे । रा नि व ९ । रक्तलज्जालुके । वै निघ । भूर्ज्जवृक्ष । हे च । भारण्याघाटे । जटा । कुक्कुरद्रुमे । कुकुशिमा । रा नि व ४ । झिन्टिनीदल पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे । रा नि व ८ ।

**मृदुताल** । पु । शीताल । रा नि व ९ ।

**मृदुत्वक (च)** । पु । भूर्ज्जवृक्षे । अम ।

**मृदुदर्भ** । पु । श्वेतकुशे । वै निघ ।

**मृदुनकम्** । क्ली । स्वर्णे । श च ।

**मृदुपत्र** । पु । नले । नल गाछ । रा नि व ८ । भूर्ज्जवृक्षे । रा नि व ९ । शाकविशेषे । ब्रक्‌ चिल्ली । वै निघ । क्ली । कोमलपर्णे ।

**मृदुपत्रा (त्री)** । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचि ल्लीशाके । रा नि व ७ ।

**मृदुपर्व्वक (र्व्वा)** । पुं । वेतसे । वेनवृक्षे । বেউড় বাঁশ । रा नि व ७ ।

**मृदुपुष्प (क)** । पु । शिरीषवृक्षे । शिरीष गाछ । र मा । रा नि व ९ ।

**मृदुफलम्** । क्ली । पनसफले । का टी फल ।

**मृदुफल.** । पु । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । रा नि व ९ । विकण्टकवृक्षे । मधुनारिकेलवृक्षे । रा नि व ११ । पनसवृक्षे । वै निघ ।

**मृदुबीज.** । पु । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । वै निघ ।

**मृदुलम्** । क्ली । जलीरफले । जले । श च । त्रि । कोमल । स्त्री (ला) । सुलमानीखर्ज्जूरीवृक्षे । मा ।

**मृदुलता** । स्त्री । शम्बीवृक्षे । रा नि व ८ ।

**मृद्वङ्गम्** । क्ली । वङ्गधातौ । र मा । त्रिका । पु । वनवास्तुके । वै निघ ।

**मृद्वी (का)** । स्त्री । द्राक्षालतायाम । अम । वा चि १म पटोलादौ । "मृद्वीकामुस्तकटुका ।" च द ज्व चि । मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यविश्व नागरै ।' च द पि ज्व चि । "मृद्वीका मधुक नि म्बम् ।"

**मृद्वीकादि** । पु । द्राक्षादिसिद्धकषाये । "मृद्वीका मधुक निम्ब कटुकारोहिणी समा । अवश्यायस्थित पाक्यमेतत्पित्तज्वरापहम् ।" च द पि ज्व चि ।

**मृद्वीकादिकषाय** । पु । स्नेहोपगकषाय । "मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य ।" च सू ४ ।

**मृद्वीकासव** । पु । द्राक्षासवे ।

**मृपाध्यायी (इन्)** । पु । बके । रा नि व १९ ।

**मृपालक:** । पु । आम्रवृक्षे । श च ।

**मृष्टम्** । क्ली । मरिचे । रा नि व ६ ।

**मृष्टेरुक.** । त्रि । मिष्टान्नभक्षके ।

**मेक** । पु । छागे । रा नि व १९ ।

**मेखला** । स्त्री । श्रीपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा नि व ४ । नितम्ब । त्रिका ।

**मेघ.** । पु । मुस्तके । मुता । पम । रा नि व ६ । वै निघ १म प, वा चि पाठादि । तण्डुलीय शाके । কাঁটানটিয়া শাক । र मा । अमरे । अम ।

**मेघकफ** । पु । करकायाम् । हारा ।

**मेघचिन्तक,** } पु । चातकपक्षिणि । श च ।
**मेघजीवक** }

**मेघजीवन.** । पु । चातके । रा नि व । ला

**मेघनादानुलासकः (लासी)।** पुं। मयूरे। रा.नि.व.१९। अम.।

**मेघनामा।** पुं। मुस्तके। अम.। तण्डुलीय शाके। वै.निघ.।

**मेघनीलकः।** पुं। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

**मेघपुष्पः।** पुं,क्ली। अजशृङ्गे। रा.नि.व.२३। मुस्तके। अभ्रे। नदीजले। मे.। जले। अम.।

**मेघपुष्पी।** स्त्री। वेतसे। जले। अम.। कर-कायाम्।

**मेघप्रसवः।** पुं। जले। रा.नि.व.१४।

**मेघफलः।** पुं। विकङ्कतफलवृक्षे। रा.नि.व. ११।

**मेघभूतिः।** पुं। वज्रे। श.र.।

**मेघर(रा)वः।** पुं। सदातपरजलपक्षिणि। गुणाः—मववत्। च.सू.२७अ.। चि.प्र.क.बाल चि.। [चि। वै.निघ.। नीलीवृक्षे। श.च.।

**मेघवर्णा।** स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। नदीजम्बू-

**मेघसारः।** पुं। चीनकर्पूरे। रा.नि.व.१२।

**मेघसुहृत्।** पुं। मयूरे। हे.च.। [व १९।

**मेघस्कन्दी (न्द)।** पुं। महासिंहे। रा.नि.

**मेघस्तनितोद्भवः।** पुं। विकण्टकवृक्षे। रा. नि.व.११।

**मेघस्वनाङ्कुरः।** पुं। वैदूर्यमणौ। प.मु.।

**मेघाख्यम्।** क्ली। मुस्तके। र.मा.।

**मेघागमः।** पुं। धाराकदम्बे। কেলিকদম্। रा.नि.व.९। वर्षाकाले। श.र.।

**मेघागमप्रियः।** पुं। धाराकदम्बे। वै.निघ.।

**मेघानन्द (न्दा)।** पुं, स्त्री। मयूरे। बला-कायाम्। रा.नि.व.१९।२२।

**मेघानन्दी (न्द)।** पुं। मयूरे। रा.नि.व.१९।

**मेघान्तः।** पुं। शरत्काले। रा.नि.व.२१।

**मेघाभा।** स्त्री। भूजम्ब्वां। ভুমি জাম। वै.निघ.।

**मेघास्थि।** क्ली। करकायां। শিলা। [illegible]

**मेघाह्वः।** पुं। अभ्रके। उशीरे। वै.निघ.१भ. चित्तभ्रमसन्निपातचि.।

**मेचकः।** पुं। मुष्ककवृक्षे। पीतशाले। कुन्दु-रुखोटी। वै.निघ.। पिच्छचन्द्रके। मे.। विचित्र-वर्णे। कृष्णपीतरक्तवर्णे। सा.नि.अतिसा.चि.। मन्दविषवृश्चिकजातौ। सु.कल्प.८अ.। धूमे। स्रो-तोऽञ्जने। श.र.। कृष्णवर्णे। भा.। क्ली। सौवी-राञ्जने। शुर्मा। प.मु.। शीतोऽञ्जने। मे.। सौ-वर्चललवणे। विड्लवणे। वै.निघ.।

**मेचका।** स्त्री। वनकार्पासाम्। वन कापा-स। वै.निघ.। [ञ्जन। वै निघ.।

**मेचकाञ्जनम्।** क्ली। कृष्णाञ्जने। কাল অ-

**मेचकाभिधा।** स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। পাতালগারুড়ী। रा.नि.व.३।

**मेटुला।** स्त्री। आमलक्याम्। श.च.।

**मेठः।** पुं। मेषे। মেড়া। प.मु.।

**मेढ़िका।** स्त्री। क्षुद्रमेषशृङ्ग्याम्। ক্ষুদ্র মে-ড়াশিঙে। वै निघ.।

**मेढ्रः।** पुं। शिश्ने। रा.नि.व.१८। यः गर्भस्य सप्तभिर्मासैर्भवति। सुखबोधः।

**मेढ्रशृङ्गी।** स्त्री। मेषशृङ्गी। प.मु.।

**मेढ्रास्थि।** क्ली। लिङ्गास्थनि। च.शा.७अ.।

**मेण्ढः।** पुं। मेषे। श.र.।

**मेथा।** स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व.६।

**मेथिः (का, थी)।** स्त्री। (*Trigonella Foenum graecum.*) *Fenugreek.* स्व-नामख्यातगन्धद्रव्ये। মেথি। हिं म मेथी। क मेन्थ्य। तै मेन्तुलु। ता. वेन्दयम्। सा द्विधा मेथी वनमेथीति। गुणाः—कटुः उष्णा रक्तपित्त-करी अरोचकघ्नी वातघ्नी दीपनी च। रा.नि.व. ६। अन्यच्च—"ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता।" भा.। "मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी।" भा.। "मेथिका वातशमनी श्लि- ष्मा वातला मता।" ध्वनि.१९अ.। [नि.व.६।

**मेथिनी।** स्त्री। मेथिकायाम्। মেথি। रा.

**मेथीमोदकः।** पुं। वाजीकरणाद्यर्थे। पा ठ.—"त्रिकटुत्रिफलाचातुर्जातमजमोदकं। स-

**मृदुग्रन्थिः** । पुं । मत्स्यरण्डे । रा.नि.व.८ ।

**मृदुचर्म्मी (इन्)** । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**मृदुच्छदः** । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पीलु-

शौ । रा.नि.व.७ । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ । शीतालवृक्षे । रा.नि.व.९ । रक्तलज्जालुके । वै.निघ. । भूर्ज्जवृक्षे । हे.च. । ध्वारण्याचोटि । जटा. । कुक्कुरद्रुमे । कुक्कुरशिम्बा । रा.नि.व.४ । पिप्पिनीवृक्षे । पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**मृदुतालः** । पुं । शीताले । रा.नि.व.९ ।

**मृदुलक् (चः)** । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । अम ।

**मृदुदर्भः** । पुं । श्वेतकुशे । वै.निघ. ।

**मृदुन्नकम्** । क्ली । स्वर्णे । श.च ।

**मृदुपत्रः** । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । शाकविशेषे । श्रक-चिल्ली । वै.निघ. । क्ली । कोमलपर्णे ।

**मृदुपत्रा (त्री)** । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचि-ल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

**मृदुपर्व्वकः (र्व्वा)** । पुं । वेतसे । वेत्रवंशे । বেউড় বাঁশ । रा.नि.व.७ ।

**मृदुपुष्पः (का.)** । पुं । शिरीषवृक्षे । शिरीष गाछ । र.मा. । रा.नि.व.९ ।

**मृदुफलम्** । क्ली । पटपक्कफले । वा.टी.भरत ।

**मृदुफलः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइचि गाछ । रा.नि.व.९ । विकण्टकवृक्षे । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । पटपकवृक्षे । वै.निघ. ।

**मृदुबीजः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइचि गाछ । वै.निघ ।

**मृदुलम्** । क्ली । प्रक्षीरफले । जले । श.च. । त्रि । कोमले । स्त्री(ला) । सुलेमानीखर्ज्जूरीवृक्षे ।

**मृद्वङ्गम्** । क्ली । वङ्गधातौ । र.मा. । त्रिका. । पुं । वनवालुके । वै.निघ. ।

**मृद्वी (का)** । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । अम. । वा.चि.१अ.पटोलादौ । "मृद्वीकामुस्तकटुका ।" च.द.ज्व.चि । "मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यविश्व नागरैः ।" च.द.पि.ज्व.चि. । "मृद्वीका मधुकं नि म्बम् ।"

**मृद्वीकादिः** । पुं । द्राक्षादिसिद्धकषाये । "मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा । अवश्यायस्थितं पाक्यमेतन्पित्तज्वरापहम् ।" च. द.पि.ज्व.चि. ।

**मृद्वीकादिकषायः** । पुं । सैन्नीपगकषाये । "मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्यः ।" च.सू.४अ. ।

**मृद्वीकासवः** । पुं । द्राक्षासवे ।

**मृपाध्यायी (इन्)** । पुं । बके । रा.नि.व.१९ ।

**मृपालकः** । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

**मृष्टम्** । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

**मृष्टेरकः** । त्रि । मिष्टान्नभक्षके ।

**मेकः** । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ ।

**मेखला** । स्त्री । शृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । गिरिनितम्बे । त्रिका. ।

**मेघः** । पुं । मुस्तके । मूता । प.मु. । रा.नि.व. ६ । वै.निघ.१अ.च.सा.चि पाठादि. । तण्डुलीय-शाके । কাঁটানটিয়া শাক । र.मा. । अभ्रके । अम. ।

**मेघकफः** । पुं । करकायाम् । हारा ।

**मेघचिन्तकः**
**मेघजीवकः** } पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

मेधा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । धारणाव त्या बुद्धौ । अम. । सल्लकीवृचे । वै.निघ. ।
मेधाकरी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै निघ. । ब्राह्मीक्षुपे । वै.सयह ।
मेधाकृत् । क्ली । गिलावरीक्षुपे । शुशुनि शा- क । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।
मेधाजननम् । क्ली । कृष्णवर्चपे । वै.निघ. ।
मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ ।
मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिष्मती- लतायां । रा नि व.३ । शारिकायां । शालिक पाखी । वै.निघ. ।
मेधावी (इन्) । पुं । शुकपक्षिणि । शारिका यां । पिका. । क्ली । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।
मेधिः । पुं । धान्यमर्दनस्थाने पशुबन्धनार्थन्यस्त दारुणि । भ. । [वै.निघ. ।
मेधिका । स्त्री । तन्नामकवृचे । मेदी गाछ ।
मेध्यः । पुं । खदिरवृचे । वर्करे । छागल । रा. नि.व.८।१९ । यवे । प.सु. । स्त्री (ध्या) । रजव धायां, श्वेतवचायाम् । प सु. । रा.नि.व.६।२३ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । शङ्खपुष्प्याम् । रा नि. व.३।२३ । ब्राह्मयाम् । रा.नि.व.५।७२ । मणीक चे । रा नि.व.८ । केतकीवृचे । केया गाछ । रा.नि व १० । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ । च पराजितायाम् । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व.२३। मण्डूक्याम् । रा नि.व.५ ।
मेन्धिका (न्धी) । स्त्री । मेन्दोति ख्याते वृ- चे । मेन्दी गाछ । कीपालरम् ।
मेरुकः । पुं । मूषिके । वै.निघ । यचधूपे । धूना । श च. ।
मेरुपादजम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ ।
मेलकलवणम् । क्ली । मणिकालवणे । रा. नि.व ६। [व्याधने । हि च. ।
मेला । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि.व.४ । ह
मेनान्धुः । स्त्री । मसाधारे । जटा. ।
मेषः (कः) । पुं । पशुविशेषे । भेड़ा । प सु. । एरके । मेषमेदे दद्रे । भा.म,३म,मेदमेषवि. ।

"कौमारभृत्ये मेषाय मचमूलौ निवेदयेत् ।" मांस- गुणा.—मधुर शीतल गुरु विष्टम्भि बृंहणच । रा. नि.व.१७। पित्तश्लेष्मकर कुसुम्भशाकेन सह तत्र्य- च। राज. । जीवशाके । रा.नि.व ७। मेषशृङ्गी ।
मेषकम्बलः । पुं । मेषलोमकृतकम्बले । अम.।
मेषकुसुमः । पुं । चक्रमर्दे । चाकन्दा । वै. निघ । [वै.निघ. ।
मेषपुष्पा । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङे ।
मेषलोचनः । पुं । चक्रमर्दवृचे । भा. ।
मेषवल्ली । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । भा. ।
मेषविषाणिका । स्त्री । मेषशृङ्गी । मेड़ा- शिङे । र.मा. । वै निघ.२भ,क्षय चि,शिवगुटी।
मेषशृङ्गम् । क्ली । मेषस्य शृङ्गे । भेड़ार शिङ् । रावणकृतकुमारतन्त्र ।
मेषशृङ्गः । पुं । स्वनामख्याततिक्तशाकवर्गीयौ- षधविशेषे । मेडाशिङे । प सु. । कर्कटशृङ्गे । स च पुत्रञ्जीवसदृशतरुविशेष । काँकड़ाशृङ्गी । सु सू ३८च । पुत्रञ्जीवभेदे । सु चि.२च. ।
मेषशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्गी । मेड़ाशिङे । काँकडाशृङ्गी । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८।२६च. । See अजशृङ्गी ।
मेषा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श च. ।
मेषाख्यः । पुं । धान्यहविशेषे, मेन्‌मेषे । वा. उ.३च. । [वेंटे । रा.नि.व.३ ।
मेषान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । छागल-
मेषालुः । पुं । वर्वरावनस्पतौ । श.च. ।
मेषाह्वयः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । रा.नि.व ४ ।
मेषाचिकुसुमः । पु । चक्रमर्दक्षुपे । र.मा. ।
मेषिका । स्त्री । मेषपर्ण्याम् । श.र. ।
मेषी (इन्) । पुं । तिमिशवृचे । डिनिश, गा- छन । रा नि व ८ । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । मेषपर्ण्याम् । पिका. । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङे । मेष.वाजी. ।
मेहः । पुं । प्रमेहरोगे । रा.नि.व.२० । चमौ- रे । मूत्रे । हे च. । मेदे । श.च. ।
मेहकुलान्तकरसः । पुं । वक्ष्यमाणे औष

टफलं पौष्करं मञ्जी यमानी सैन्धवं विडं। तालीशकेशरं पत्र लवङ्गेला च फल तथा। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव च मेथिका। सचूर्णं गुग्गुलद्वार्थं पुरातनगुडेन तु। घृतेन मधुना मिश्रं खादेदग्नि बलं प्रति ॥" रस.र.।

**मेदः** । क्ली। शरीरस्थचतुर्थधातौ। मांसजत्वे ऽपि। मांससारभूतधातौ। (मेदधातु)। तत्स्वरूपादि—"यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते।" गुणा—"तदतीव गुरु स्निग्धमबलकार्य्य तिहंह्नणम्। मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थि सस्थितम्। अतएवोदरे हृद्धि प्रायो मेदस्विनो भवेत्॥" भा.। पु। अलम्बुषायाम्। रा.नि.व.५।

**मेदःसारः** । त्रि। मेदस्विनि। बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषत स्नेह मेद सारता। सा सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्ज्जव सुकुमारोपचारतामाचष्टे। च.वि.८अ.। स्त्री (रा)। मेदायाम्। (मेदा)। रा.नि.व५।

**मेदकः** । पु। जगलसुरायां घनतरसुरायां। "मेदको जगलाह्वन ।" प.प्र १ख.। च शा ८अ.।

**मेदकोद्भवा** । स्त्री। मेदायां। र.मा.।

**मेदगज्वरः** । पु। तदाश्रितज्वरे। लक्षणम् —"भृश स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च। दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता॥" मा.नि.।

**मेदजः** । पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व १२।

**मेदपुच्छः** । पुं। एडके। दुम्बा (मेष)। तन्मांसगुणा—"मेदपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं गुरु॥" सु.सू.४६अ.।

**मेदभवः** । पु। मेदधातौ। वै.निघ.।

**मेदसमुद्भवम्** । क्ली। अस्थनि। स्त्री (वा)। वसायां। वै.निघ।

**मेदसमुद्भूता** । स्त्री। मेदधातौ। वै निघ.।

**मेदस्कृत्** । क्ली। मांसे। है.च.।

**मेदा** । स्त्री। स्वनामख्यातलताजातशक्ककन्दविशेषे। सा च मधादेशजाता लघुमेदा इति गौड़देशे प्रसिद्धा। ते ज्योतिषतीचैद्, मदपुष्पचैद्। गुणा.—मधुरा शीता पित्तदाहकासघ्नी राजयक्ष्महरी वातला च। "मेदापि शुक्लकन्द स्यात् मेदोधातुमिव स्रवेत्।" रा नि व.५। See महामेदा।

**मेदाद्वयम्** । क्ली। मेदाया महामेदायाश्च। वा.सू.१५अ जीवन्त्यादि। 'जीवन्ती, काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च।"

**मेदिनी** । स्त्री। मेदायां। अजमोदायां। गान्धारीवृक्षे। रा नि.व.५।८।८।

**मेदुरः** । पु। सल्लकीनिर्यासे। वै निघ.। त्रि। अतिस्निग्धे। अम.। स्त्री (रा)। काकोल्याम्। कोंद्ला। रा.नि व ७।

**मेदोगण्डः** । पु। गलरोगभेदे। निदा।

**मेदोगतज्वरः** । पुं। तद्धातुगज्वरे। मा नि.। See मेदगज्वर।

**मेदोगला** । स्त्री। लज्जालुकाभेदे। वै निघ।

**मेदोग्रन्थिः** । स्त्री। मेदस ग्रन्थौ। लक्षणं—"प्रवृद्ध मेदुरैर्मेदो नीत मांसेऽथवा त्वचि। वायुना कुरुते ग्रन्थि भृशं स्निग्धं मृदुंचलम्। श्लेष्मतुल्यां कृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम्। स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्राभासितं स्रवेत्॥" वा.उ.२९अ.।

**मेदोजम्** । क्ली। अस्थिधातौ। हाड़। रा.नि. व १८।

**मेदोदाहः** । पुं। पुरलाक्षादिभिर्व्विनिर्गमदाहुलाह्वता तया दाहे। न द.१४अ.।

**मेदोद्भवा** । स्त्री। मेदायां। रा नि.व.५।

**मेदोधरा** । स्त्री। देहे तृतीयकलायां। "मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति।" सु.शा ४अ.।

**मेदोरोगः** । पु। तद्वृद्धिरोगे। निदा.। [दा.]

**मेदोरोहिणी** । स्त्री। गलरोगविशेषे। नि

**मेदोऽर्ब्बुदः** । पुं। ओष्ठरोगभेदे। क्ली। मेदोजार्ब्बुदे। निदा। See मेदोग्रन्थिः।

**मेदोवती** । स्त्री। मेदायां। रा.नि.व ५।

**मेदोवृद्धिः** । स्त्री। देहस्थौल्ये। अण्डवृद्धौ। निदा.।

**मेद्यः** । त्रि। मेदोजन्ये। सु.नि.९अ.।

**मोचसारः** । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

**मोचस्रवः (स्रावः,वी(इन),स्रुत्)** । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. ।

**मोचा** । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ । रा.नि.व.८ । कदलीवृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे । নীল গাছ । रा.नि.व.४ । मल्लकीवृक्षे । वा सू.१५ श.रोध्रादिः । "शैलवालुपरिपेलवमोचाः ।"

**मोचाटः** । पुं । कृष्णजीरके । भम. । कदलीवृक्षे । कदल्यस्थनि । থোড় । मे. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ । [संग्रहः ।

**मोचाफलम्** । क्ली । कदल्याम् । কলা । वै.

**मोचारसः** । पुं । कदलीस्तम्भजले । "मोचारसेन सहितं ।" भा म.४ भ.मसूरि.चि.शीतला-धिकारे ।

**मोचास्रावः** । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।

**मोचाह्वः** । पुं । शाल्मलीवेष्टके । মোচরস । वि.यो.रक्तार्शः चि. । "समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।" वै.निघ. ।

**मोचिका** । स्त्री । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

**मोचिनी** । स्त्री । कण्टकार्याम् । वै.निघ. ।

**मोचिलिन्दा** । स्त्री । राजादनवृक्षे । वै.निघ. ।

**मोची** । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । र.मा. । See मोचा ।

**मोक्षिकायन्त्रम्** । क्ली । सुराचोतनयन्त्रे । মদের ভাটি । भैष.मृतसञ्जीवनीसुरा. ।

**मोटनम्** । क्ली । वायौ । निदा. ।

**मोटा** । स्त्री । कृष्णबलायाम् । ছোট বেলেড়া । रा.नि व.४ । जयन्त्याम् । चुकी । চুকা পালঙ । वै.निघ. ।

**मोणः** । पुं । शुष्कफले । वै.निघ. । नक्रे । मक्षिकायां । सर्पकरण्डे । मे. ।

**मोथः** । पुं । मुस्तके । कोषान्तरम् ।

**मोदः** । पुं । आम्रवृक्षे । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।

**मोदकः** । पुं । गुडः । यवासशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । लड्डुके । লাড়ু । मे. । गुडशर्करादि-पाकेन भस्य पूर्णवीर्यं षण्मासं तिष्ठति । सुखबोधः । मोदकाद्यौषधमानादि यथा— "मोदको वटकः पिण्डी तन्मात्रा चूर्णवन्मता । मोदकेषु द्विगुणितो गुडः सिता चतुर्गुणा । पक्केन वटकाः कार्या गुडेन सितयाथवा । परं हि वह्निसम्पर्कान्निधिमानं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुडिकाकल्कानामनुपानकम् । वातपित्तकफातङ्के द्वित्रिकपलमाहरेत् ॥" गोपुरः ।

**मोदकी** । स्त्री । मूर्वायाम् । वै.निघ.२ भ. वा.व्या.चि.षडशीतिगुग्गुलौ । जिङ्गिन्याम् ।

**मोददायिनी** । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । प. मु. ।

**मोदनम्** । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । (सौभाग्यशुण्ठीमोदके ।)

**मोदनी** । स्त्री । यूथिकायां । শ্বেত জুঁই । वनमल्लिकायाम् । रा.नि व.१० । चपीदिकायाम् । জুঁই গাছ । प.मु. ।

**मोदमोदिनी** । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि व.११ ।

**मोदयन्ती** । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । নব মল্লিকা, কাঠমল্লিকা । प.मु. । सु.चि.२५ च. । "पिष्टा च सर्वं सह मोदयन्त्या ।"

**मोदा** । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ । र मा. । अजमोदायां । वनयवानी । मद.व.२ । रा.नि व.६ ।

**मोदाख्यः** । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**मोदाढ्या** । स्त्री । अजमोदायाम्, वनयमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

**मोदिनी** । स्त्री । यूथिकायाम् । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা গাছ । वनमल्लिकायां । रा.नि. व.१० । कस्तूर्याम् । মৃগনাভি । वै.निघ. । अजमोदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४ ।

**मोरट(क)म्** । क्ली । प्रसवात् सप्तरात्रादनन्तरं यत्क्षीरं तन्मोरटमुच्यते । र.मा. । रा.नि.व.१४ । (कम्) इक्षुमूले । भा.म.ख.४ भ मसूरि.चि. । अङ्कोटपुष्पे । আঁকোড় ফুল । मे. ।

विकर्णपलाशे । सु.सू.३८ अ. । अ.द क्षीरतरादी. ।

थम्। पाठ —"मृतं वङ्गं मृतघाभ्रं शुद्धपारदगन्धक। भूनिम्ब पिप्पलीमूल त्रिकटु त्रिफला त्रिवृत्। रसाञ्जन विडङ्गाब्द बिल्वगोक्षुरदाडिमम्। प्रत्येक तोलकं ग्राह्यं शुद्धमम्लजतो पलम्। गोपालकर्कटीमूलस्वरसैर्वटिका कुरु। ... अनुपानमथोक्तव्य छागीदुग्धम्पयोऽथवा ॥" भैष.।

**मेहघ्नी** । स्त्री। हरिद्रायाम्। प सु.।

**मेहनम्** । क्ली। लिङ्गे। रा.नि व.१८। मूत्रणे। वा उ.६५। पु। मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। रा नि व.११। [वै.निघ.।

**मेहनाग्निनी** । स्त्री। श्वेतापराजितायाम्।

**मेहहररसः** । पु। प्रमेहाधिकारे रस। पाठ —'गन्धेन सूत द्विगुण प्रगृह्य विमर्दयेत् गोक्षुरनीरयुक्त। शुष्कञ्च कृत्वाय सुतप्ततास्रचक्रञ्च तस्योपरि विन्यसेच ॥ चक्रे विलग्नञ्च तत प्रगृह्य मूषोदरे भापय टङ्कणेन। समृह्य चक्रे च निधाय गोलं त्रि सप्तकान्मेहविमुक्तिरेति ॥" रस चि.८अ।

**मैत्रम्** । क्ली। स्नेहे। मलमूत्रत्यागे। राज.।

**मैत्री** । स्त्री। मित्रतायाम्। अनुराधायाम्। सर्व्वप्राणिष्वात्मबुद्धौ। च.सू १अ.।

**मैत्रीपरः** । त्रि। मैत्रीप्रधाने। च सू चक्रद टी।

**मैथुनम्** । क्ली। स्त्रीपुरुषसङ्गमे। विवाहे। स्त्रीविशेषमैथुने तत्कालनिर्णयो यथा—"निदाघ शरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयो। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥" मैथुननिषेधो यथा—"नर्त्तो च षोडशाद्वर्षात् सप्तत्या परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोग कर्त्तुमर्हति ॥" सामान्यतो मैथुनकालनिर्णय —"त्रिभि स्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नर.। सर्व्वेष्वृतुषु धर्मेषु पक्षात्पक्षात् व्रजेद्बुध ॥" मैथुनगुणा — "व्यवायी धातपचय कुरुते रक्तपत्तद.। ग्लानि कम्पोरुदौर्ब्बल्य धात्विन्द्रियबलक्षय'। अपथ्यशुपदंशाद्या जायन्तेऽतिव्यवायत.। अतिव्यवायाज्जायन्ते कासश्वासज्वरादय ॥" मैथुनाकरणगुणा — "असेवनान्मेहमेदोवृद्धिस्थैर्य्य मार्दवम्।" परिमितस्य गुणा —"स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलै। अधिकानन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयुता ॥" राज ५प।

**मैरेयः** । पुं, क्ली। सुराविशेषे। तत्र धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसन्धानेन कृतम्। 'मैरेय धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसंहितम्।" प प्र.२ख.। यत्र सुरासवयो प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुन. सन्धानम्। तत्र च मधु देयम्। "आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने। सन्धान तद्विजानीयात् मैरेय मुभयात्मकम् ॥" इडशौनकात् चन्द्रिका। 'मैरेय धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसाधितम्। सचातुर्जातकाजाजीमरिचौषधनागरम् ॥" वाचस्पति। गुणा —"तीक्ष्ण कषायो मदकृत् दुर्नामकफगुल्महृत् क्रिमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरु ॥" सु सू.४५अ.। इक्षवमद्ये। धान्यासवे। आसवे। अम.। [च.द विद्रधि.चि.।

**मैरेयाम्बु** । क्ली। काञ्जिकभेदे। মৈরেয়মদ্য।

**मैला** । स्त्री। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

**मोघा** । स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि.व.६। च. शा.८अ.। वदर्याम्। कुल गाछ। मद.। पाटलवृक्षे। मे.।

**मोचम्** । क्ली। शाल्मलीवेष्टे। মোচরস। च. द.शि यो यहणी चि वालचाङ्गेरीघृते। मोचाफले। মোচা। अम.। भैष पाददारी चि.।

**मोचः (कः)** । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व. ७। मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। रा.नि.व.११। मोचरसे। च.द.बाल.चि। वै निघ.२भ.ग्रहणी. चि.शोघनादिचूर्णे। कदलीवृक्षे। है.च.। [२च.।

**मोचका (की)** । स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। सु.चि.

**मोचनम्** । क्ली। मोक्षणे। विस्रावणे। भा.म. कुष्ठ.चि। स्त्री (नी)। कण्टकार्य्याम्। शुटा.।

**मोचनिर्यासः** । पु। मोचरसे। रा.नि.व.८।

**मोचपुष्पा** । स्त्री। वन्ध्यायां स्त्रियाम्। বাঁজা মেয়ে। रा.नि.व १८। कदलीवृक्षे।

**मोचरसः** । पु। स्वनामख्यातसारजवर्गीयद्रव्यभेदे, शाल्मलिवेष्टे। মোচরস, শিমুলের আটা। र.मा। सु सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि। गुणा —कषाय. कफवातघ्न योगेन रसायन बलपुष्टिवर्णवीर्य्यमायुर्देहसिद्धिकर ग्राही च। रा.नि.व.८। वा. [illegible] "...मोचरस ।"

**म्लेच्छदारुकम्** । क्ली । चोपचीनीति ख्याते द्रव्ये । চোপচিনি । वै.निघ ।

**म्लेच्छभोजनः** । पुं । कृष्णगोधूमे । गोधूमे । गम् । रा.नि.व.१६ । चिका. । क्ली । चईपक्वगोधूमे । यावके । म.र. ।

**म्लेच्छमुखम्** । क्ली । ताम्रधातौ । তামা । रा. नि.व.१२ । [निघ. ।

**म्लेच्छाशः** । पुं । म्लेच्छभोजने । गोधूमे । वै.

**म्लेच्छास्यम्** । क्ली । ताम्रधातौ । তামা । र. मा ।

---

## य

**यकृत्** । क्ली । दक्षिणकुक्षेरधःस्थशरीरावयवविशेषे, कालखण्डाभिधरञ्जकपित्ताधारे । यकृৎ । हिं कलिजा । रा नि.व.१८ । तच्च रक्तजन्यं । "गर्भस्थस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ ।" सु श ४ ष. । तत्स्वरूप यथा—"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतस्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । प्लीहामयस्य इत्यादि समस्तं यकृदामये । किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥" भा. । [মেটেনাপোকা । म.च ।

**यकृदात्मिका** । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।

**यकृद्दाल्युदरम्** । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षण यथा—"वामे च पार्श्वे परिवृद्धिरेति विशेषत. सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतो हीनबलोऽतिपाण्डुः । सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥" सु नि.७ष. ।

**यकृद्वैरी (इन्)** । पुं । रक्तरोहीतकवृक्षे । লাল রোহিতা, বয়না । म.च ।

**यजा** । स्त्री । लक्ष्मतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

**यज्ञज्ञाता (तृ)** । पुं । महासोमलतायाम् । [नि व.६ । वै.निघ ।

**यज्ञधूपः** । पुं । सर्ज्जवृक्षे । धुनार गाछ । रा.

**यज्ञनेता (तृ)** । पुं । महासोमलतायाम् । वै. निघ ।

**यज्ञपशुः** । पुं । घोटके । म.मा. ।

**यज्ञपादपः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. । [रा.नि.व ८ ।

**यज्ञभूषणः** । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ ।

**यज्ञयोग्यः** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा नि.व.११ ।

**यज्ञवल्ली** । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३।

**यज्ञवृक्षः** । पुं । वटवृक्षे । नदीवटे । रा.नि.व. ११ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. ।

**यज्ञश्रेष्ठा** । स्त्री । सोमलतायाम् । रा नि.व.३।

**यज्ञसंस्तरः** । पुं । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

**यज्ञसाधनी** । स्त्री । सोमलतायां । वै निघ ।

**यज्ञसारः** । पु । यज्ञोदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११।

**यज्ञसूत्रम्** । क्ली । यज्ञोपवीते ।

**यज्ञाङ्गः** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । र. मा. । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । भार्ग्यां । বামনহাটী । म च. ।

**यज्ञाङ्गा** । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि व.३।

**यज्ञिकः** । पुं । पलाशवृक्षे । जटा. ।

**यज्ञि(ज्ञी)यः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.६ । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । रा.नि.व.११ ।

**यज्ञियपत्रकः** । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि व.८ । 'घातकपत्रकः' इत्यपि पाठ. पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

**यज्ञीयब्रह्मपादपः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व ६ ।

**यज्ञेष्टम्** । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । रा.नि.व.८।

**यज्ञोदुम्बरः** । पुं । (Fycus glomerata.) उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । हिं गुलार, उमर । तें मयडीचेट्टु । ता. अत्ति । गुणा.—हिमः रूक्षः गुरुः पित्तकफास्रघ्नः मधुरः तुवरः वर्ण्यः व्रणशोधनः रोपणश्च । भा. । See उदुम्बरः ।

मोरट: (क:) । पुं । लताकराड इति प्रसिद्धे क्षुपभेदे । प.मु. । चीरमोरटे वा । लताकराड, कीरकराड । गुणा.—सकषायमधुर: कृष्य: ब ल्य: पित्तदाहज्वरघ्न । रा नि व.३ । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड गाछ । सु.सू.३८अ. । खदिरभेदे । श्वेत खदिर । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । प.मु । रा.नि.व.३ । सु सू.३८अ. । वा.सू.१५अ.वरणादि. । माखीटकवृक्षे । शेओड़ा गाछ । सु.सू.३८ अ. । [दुग्धकूर्चिकायाम् । वै.निघ ।

मोरणम् । क्ली । तक्रनिर्यासे । क्षीरनिर्यासे ।

मोर्वी: । पुं । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मोह: । पु । विपरीतज्ञाने ।-भा.मध्य.अम्ल.पि. चि. । म.ख.४अ विस्फोट.चि. । मूर्च्छायाम् । मा. नि. । [ख्याते वृक्षविशेषे रा.नि.व.९ ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माड इति कीटभेदे

मोहन: । पु । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्ली । कामुष्कवृक्षे । चित्तविभ्रमे । वै.निघ. । क्ली । सुरते । वै.घ. ।

मोहनभोग: । पुं । See लप्सिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्दाके । वा.उ.५५अ. ।

मोहना (नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । रवा. । ब्रह्ममल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

मोहनिका (हिनी) । स्त्री। त्रिपुरमल्लिकायां । र.सा. । सु.चि.२८अ. । ब्रह्ममल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । शतदलमल्लिकायाम् । प.मु. । कट्फली । वटपत्रपाषाणभेदे । भद्रायाम् । सिक्कि । मद्यविशेषे । उपोदिकायाम् । शूंदे । वै.निघ. ।

मोच: (क:) । पु । पाटलवृक्षे । मे. । (क:) मुष्ककवृक्षे, पलाशवल्लीतवृक्षे । घण्टापारुल । भा । [ड काक । वै.निघ. । काके । वै.घ. ।

मौकुलि: (ली(इन्)) । पुं । द्रोणकाके । वै.-

मौक्तिकम् । क्ली । चव्ये । वै.निघ. । मुक्तायाम् । मुक्ता । हि मोती । गुणा.—मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिकृत् । भा.पु.१भ.रत्न वर्ग: । शोधनादिकं माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्य क्षेप, माशादिद्दर: । वा.उ.२०भ. ।

मौक्तिकातण्डुल: । पुं । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि.व.१६ ।

मौक्तिकप्रसवा । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । मुक्ताव झिनुक । रा.नि.व.१३ । [व.१३ ।

मौक्तिकशुक्ति: । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । रा.नि.

मौक्तिकसम्पुट: । पु । मुक्ताशुक्तौ । मुक्ताव झिनुक । प.मु. ।

मौक्तिकसम्भवम् । क्ली। मुक्ताशुक्तौ । वै निघ.।

मौक्तिकस्थानम् । क्ली । शक्तिशूकरशङ्खसर्पभेकमत्स्यवेणुगजेषु । वैद्यकम् ।

मौग्धिक: । पुं । सवत्सवृक्षे । वै.निघ. ।

मौञ्जीपत्राख्य: । पु । मुञ्जवृक्षे । मुञ्ज । रा.नि व ८ । [नि.व.८ । मुञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

मौञ्जीपत्रा । स्त्री । वल्वजायां । उलू । रा.

मौव्यम् । क्ली । मौरे । वै घ ।

मौद्गदलम् । क्ली । मुद्गदाल्याम् । मुगेर दाल । का.चि.६भ. । [सिका ।

मौद्गलि: । पु । द्रोणकाके । वै.निघ । काके ।

मौनम् । क्ली । मूकतायाम् । भम. ।

मौर्व्वी । स्त्री । मेषमृङ्ग्याम् । चमरघ्ना । र. मा.। मौरमुखी इति प्रसिद्धौषधौ । प.मु.। [भ.।

मौलक: । त्रि । मूलाकरजे (लवणे) । च.वि ८

मौलि: । पु, स्त्री । मस्तके । रा.नि.व.१८ । केशपाशे । भम. । पु । कङ्केलिवृक्षे । त्रिका. । चमीकवृक्षे । मे. । [च.१भ.गुडूच्यादिमोदके ।

मौषली । स्त्री । तालमूल्यां । तालमूली । वै.नि

मौहूर्त्तिक: । पुं । ज्योतिर्विदि । भम. ।

म्रक्षणम् । क्ली । तैलष्टताद्यभ्यङ्गे । टैलम इत्यादि माथा । रा.नि.व १५ । तैले । वै.घ ।

म्रातनम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । श.च ।

म्लाना । स्त्री । रक्तम्लायाम् । रा नि व.१८ ।

म्लेच्छम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । भा. की.त्रिपुरभैरवरसे । वै.निघ.१भ.सा.ज्वा.चि.शत सञ्जीवनीरसे । ताम्रे । र.सा.सं.मृतसञ्जीवनीरसे ।

म्लेच्छकन्द: । पुं । श्वेतरसोने । रा.नि.व.७ ।

ष्णा कटुका लघु दीपनी तिक्ता पित्तला शुक्रघ्नी वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिघ्नी च। भा पू १भ। तच्छाकगुणाः—यवानीशाकमीषेय रुच्य वातकफघ्न कटुतिक्तमुष्ण पित्तल लघु शूलकरञ्च। भा पू ४भा व.। "यमानी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मनाशिनी। शूलाध्मानकृमिच्छर्दिमर्द्दनी दीपनी परा॥" रा नि व ६। (Hyoscymus niger) Henbane खोरासानीयमान्या। हि वजबल। तैं कुरासानीवमम्। गुणाः स्वपर्य्याये सन्या।

**यमानीद्वयम्**। क्ली। यमान्यौ वनयमान्याश्च। वै निघ २भ षभिध्यास घि।

**यमिका**। स्त्री हिक्काभेदे, या द्विवारमायाति। यमलाहिका। मा नि।

**यमुना**। स्त्री। भारतवर्षीयनदीविशेषे। तज्जलगुणाः—पित्तदाहवमनश्रमघ्नं स्वादु वातजनन पाचनम् भाग्निदीपिकरं रुचिजनकं बलकरञ्च। रा नि व,१४।

**ययुः**। पु। घोटके। मे।

**यवः (कः)**। पु। (Hordeum hexasti chum) Barley. स्वनामख्यातशूकधान्यभेदे। यव। हि मं यव युज। कं सुड जयवे। तैं गोधुमलु यवलनेडुधान्यमु बार्लिवियम्। ता बार्लिभरिसु। गुणाः—"रूक्ष शीतो गुरु स्वादु कषायो मधुरो यवः। उष्णो वाही कफघ्न स्यात् पित्तश्वासकासनुत्॥" कषायो मधुर सुशीतल प्रमेहजित् तिक्त कफघ्न, तथा चयूकशुक्र य व बलद वृष्य बहुवीर्यपुष्टिकरञ्च। रा नि व १६। वर्षद्वयीपरिस्थिता यवा पुराणा। तद्गुणा—"पुराणा नीरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः। नवा हिता॥" भा। इन्द्रयवे। वै निघ २भ. षम घि भग्निदीपनौषध्याम्। षष्टिकतण्डुल। ष मुं। भा स्व घि। धनुधान्यमाने। ४ ॥ न। षट सर्षपमाने। ६ मद्रिषा। श ष। कालिङ्ग षट्सर्षपमिते मामे। ८ मद्रिषा। "यवाऽष्टमपर्षे।" प प्र १ख। [१ष।

**यवकः**। पु। शूकधान्यविशेषे, यवे। च द।

**यवकण्टकः**। पु। पर्यङ्के। (ক্ষেৎপাপড়া)। वै निघ।

**यवकल्कः**। पु। इन्द्रयवे। वै निघ।

**यवकाञ्जिकम्**। क्ली। यवसहितकाञ्जिके। यवेर काँजि। See यवाम्लम्। [श र।

**यवगण्ड**। पु। मुखव्रणे। वयसफोँडा।

**यवगोधूमसम्भवम्**। क्ली। तन्मिश्रकाञ्जिके। वै निघ। [रुई। रा नि व ५।

**यवचिञ्चा (ञ्चा)**। स्त्री। चीरिण्याम्। थि

**यवज**। पु। यवक्षारे। र मा। च.द ग ग घि। यमानीक्षुपे। रा नि व ६। गोधूमक्षुपे। वै निघ।

**यवतिक्ता**। स्त्री। श्वेतवुह्नायाम्। शङ्खिनी यवेची इति लोके। শ্বেতবোন। गुणा—तिक्ताम्ला रुच्या दीपनी कृमिकुष्ठविषामदोषघ्नी रेचनी च। रा नि व ३। तण्डुलीयशाके। मत्स्याण्डुल्याम्। मा रिषे। रा नि व.२२।

**यवनः**। पु। सिह्लके। शिलारस। रा नि व. १२। गोधूमे। रा नि व १६। गन्धरे। रा नि व.७।

**यवनकः**। पु। गोधूमे। वै निघ।

**यवनद्विष्टः**। पु। गुग्गुलौ। গুগ্গুল। रा. नि व १२।

**यवनप्रियम्**। क्ली। मरिचे। है च।

**यवनभोजन**। पु क्ली। मरिचे। चि क क. मद चि। "यवनभोजनधान्यशताश्वरी।"

**यवनाल**। पु। यावनालधान्ये। दाम्बनाल। प सु। देवधान्ये। (দেধান। है च.। यावनाल सामान्य। जनार। रा नि व १६। यवदण्डे।

**यवनालजः**। पु। यवक्षारे। है च.।

**यवनी**। स्त्री। यमान्याम्। मे।

**यवनेष्टम्**। क्ली। रसूने। ... रा नि व. ७। मरिचे। रा नि व ६। कौमके। ... रा. नि व १२। सामीयपत्रे। वै निघ। पु। रक्तसारे। राजपलाण्डौ। पलाण्डौ। रा नि व ७। निम्बवृक्षे। निम् गाछ। रा नि व ९।

**यवनेष्टा**। स्त्री। वनमूलिकेऽध। रा नि.व ११। खाद्रयवनाम्। (খেজুরী)। वै निघ।

**यवपटोलः**। पु। लघुकषायमहे। ...। गुणा—...

भाव ...। च.द पि स्व. षि। "पटोलदर्भि ..."

**यतिः** । पु । मनस्विहृक्षे । वै.निघ. । जितेन्द्रिये । श्रम. । [কেন ঝাড । श.र. ।

**यतु(तू)का** । स्त्री । वालुकक्षुपे । বেতো শা

**यत्नसाध्यः** । त्रि । यत्नेनारोग्यार्हे ।

**यथेष्टचारी** (इन्) । पु । पक्षिणि । श च. । त्रि. । स्वेच्छाचारिणि ।

**यन्त्रम्** । क्ली । शल्यानामाहरणोपायभूतस्वस्तिकादौ । तच्च एकोनशतम् । तदुक्तं—"हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं यस्माद् हस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म्मणाम् ।" तानि च षट्प्रकाराणि स्वस्तिक सन्दंश ताल नाडी शलाकोपयन्त्रभेदेन इति । तत्र च तुर्विंशति स्वस्तिकानि, द्वे सन्दंशयन्त्रे, द्वे एव तालयन्त्रे, विंशतिर्नाड्य अष्टाविंशति शलाका, पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणीति । यन्त्रकर्म्माणि चतुर्विंशति निर्घातनपूरणादि । सु.सू. ৭অ. । एषां विशेष स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्य । औषधपाकपात्रविशेषे । तत्र साधारणत षड्विध वालुकादोलास्वेदनविद्याधरभूधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षण तत्तत्पर्य्याये मन्यम् । पारदबन्धनोपायविशेषे । तदुक्तं—"यन्त्रारी पारदो यस्मात्तस्माद्यन्त्रमिद स्मृतम् ।" वै निघ. । [शानियन्त्र । हे.च. ।

**यन्त्रगृहम्** । क्ली । तैलनिष्पीडनयन्त्रगृहे ।

**यन्त्रगोलः** । पु । कलायभेदे । मटर । श च. ।

**यन्त्रणम्** । क्ली । बन्धने । रक्षणे । मे ।

**यन्त्रणवासः** । क्ली । क्षतादिबन्धनार्थं शाटके । बाक्षिवाव वस्त्र वा ব্যাটেওজ । भा.चि.৮ম अध्यायसमुद्देशे च । "अथ यन्त्रणवाससा ।"

**यन्त्रणा** । स्त्री । पीडायां । व्याक. ।

**यन्त्रापीडः** । पु । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षण —"येन मुहुर्ज्वरवेगाद् यन्त्रेणेवापीड्यते गात्रम् । रक्तं पीतश्च भवेत् यन्त्रापीड स विज्ञेयः ॥" भा. म १भ ।

**यमः** । पु । इन्द्रियनिग्रहे । काके । छन्दे । कदपक्षिणि । मे । कीनाशे । त्रिका ।

**यमकम्** । क्ली । युगले । घृततैले । च.सू.२৭. । ता चि.৫৭. ।

**यमकबन्धः** । पु । यमलनामव्रणबन्धनभेदे । लक्षणम्—"बध्यते मण्डलाकारो यमलव्रणयोस्तु य । बन्ध यमकनामानं भिषजो वर्णयन्ति तम् ॥" सु.सू. १৮অ. । [त्रिका ।

**यमकीटः** । पु । भूकीटविशेषे । घुवघुरे ।

**यमचिञ्चा** । स्त्री । अत्यम्लचिञ्चायाम् । বাগা টেঁতুল । र.मा.मधम, रसाध्याये ।

**यमजः** । त्रि । युग्मजाते । যমজ সন্তান । पु । काके । मे । दीपान्विते घोटके । "एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः । यमजं वाजिनं विद्यात् ॥" ज द ३৭. ।

**यमदग्निः** । पु । ऋषिविशेषे । च. ।

**यमदूतकः** । पु । काके । श र. ।

**यमदूतिका** । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । श्रम. ।

**यमद्रुमः** । पु । शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.৮।२३।

**यमप्रियः** । पु । वटवृक्षे । श.र. ।

**यमरथः** । पु । महिषे । वै निघ. ।

**यमलम्** । क्ली । युग्मे । हे.च. ।

**यमलच्छदः** । पु । काञ्चनारवृक्षे । রক্ত কাঞ্চন গাছ । रा.नि व १० ।

**यमलपत्रकः** । पु । अश्मन्तकवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रा नि व ৫ ।

**यमला (ली)** । पु । हिक्काभेदे । त्रिका. । लक्षणं—"चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमला सा विनिर्दिशेत् ॥" मा नि ।

**यमवाहकः** । पु । महिषे । त्रिका. ।

**यमवृक्षः** । पु । शाल्मलिवृक्षे । रा नि.व.৮ ।

**यमा(वा)निका (नी)** । स्त्री । (*Ligusticum ajwan or Carum copticum* Syn Ammicopticum) Ajara seeds. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । दग्ध्रान । हि वम् यवानी । म एवा । क न्डू । तें वोमनी । ता ओमम । सा चतुर्धा—यमानीवनयमानीपारसीकयवानीखोरासानीभेदेन । गुणा —भिन्नी (देहस्थधातूनमलान् विभोयेत्रैखयेत्) पाचनी रुच्या तीक्ष्णी-

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥" क्वाथ सिद्धयवाग्वां क्वाथ्यद्रव्यस्याञ्जलिर्ग्राह्य, वारिच प्रस्थ, पादावशेषो ग्राह्य । "क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं चुस्र श्रावयित्वा जल तत । पादावशेषे तेनाथ यवागूमुपकल्पयेत् । यूषांश्च रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ॥" प म १ख । "यवागू षड्गुणे तोये सिद्धा स्यात् कृसरा घना । तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हि सा । यवागूर्ग्राहिणी बल्या त र्पणी वातनाशिनी ॥" प म २ख. । गुणा —'य वागूर्ज्वरतृष्णाघ्नी लघ्वी बस्तिविशोधनी । अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वह्निप्रदीपनी ॥' राज ३प. । "यवागू षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा । यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधनी । पित्तशेष ज्वरे देया मध्याह्ने सा प्रकीर्त्तिता । वातज्वरेऽपराह्ने सा गोधूमजलनिर्म्मिता ॥" द्रव्यगुण । यवागूर्म दात्ययादौ निषिद्धा—"मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके । ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥" च द ज्व चि ।

**यवाग्रम्** । क्ली । यवतुषे । যবের তুষ, আ গুড়া । वै निघ.१भ पाण्डुचि पञ्चकोलघृते ।

**यवाग्रज.** । पु । यवक्षारे । যবক্ষার বা সো রা । च द अ च चि. । यमानीक्षुपे । रा नि व ६ । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ. । -

**यवान(क)म्** । क्ली,पु । यमान्याम् । वै निघ ।

**यवानिका (नी)** । स्त्री । यमानीक्षुपे । रा नि व ६ । यमान्यां । भा.पू १भ । पारसीकयमान्याम् । वै निघ. ।

**यवानीकः** । पुं । यमानीभेदे । चा.चि ६च. ।

**यवानीशाकम्** । क्ली । यमानीदले । যমা নের শাক । हिं जवाइन । [वै.निघ. ।

**यवान्नम्** । क्ली । यवकृतभक्ते । য'বের ভাত ।

**यवापत्यम्** । क्ली । यवक्षारे । रा नि व.६ ।

**यवाम्लम्** । क्ली । यवकाञ्जिके । যবের কাঁজি । गुणा —"आत यवाम्लं कटुकं विपाके वातापह श्लेष्महरं सरञ्च । पित्तप्रकोपं कुरुते शमेदि विद्ध यवं पित्तमदादयञ्च ॥" चर्चि ११च ।

**यवाम्लजम्** । क्ली । यवाम्ले, सौवीरकाञ्जिके । रा.नि व १५ ।

**यवास' (कः)** । पुं । (Alhagi maurorum, Syn Hedysaram Alhagi) The camel's thorn. यासक्षुपे । দুরালভা । तें पिन्नरेगटिटुलगोंडि । रा नि व ४ । सि यो. पित्तातिसारचि कलिङ्गादौ । च द पि श्लेष्मज्व चि. कण्टकार्य्यादि । च द ज्व चि वासादयघृते ।

**यवासशर्करा** । स्त्री । यवासजातशर्करायाम् । तवराज, ख्याना, सीरखस्ता इति लोके । गुणा —अतिमधुरा पित्तघ्नी श्रमघ्नी तृष्णाघ्नी वृष्या सरा मूर्च्छादाहभ्रमघ्नी च । रा.नि व.१४ । मधुरक षाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । सु सू ४५च इक्षुव. । [दुरालभायाम् । वै निघ ।

**यवासा** । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि,व ८ ।

**यवाह्वः** । पु । यवक्षारे । सु.चि २०च अलस चि । यमान्याम् । स्त्री (ह्वा) । दुरालभायाम् वै निघ.२भ.उन्मा.चि. । यमान्याम् । यवक्षारे । वै निघ. । [रा नि.व.१५ ।

**यवोत्थम्** । क्ली । काञ्जिके । सौवीरकाञ्जिके ।

**यवोद्भवः** । पु । यवक्षारे । रा नि व ६ ।

**यवोद्भूता** । स्त्री । यवशर्करायाम् । वै निघ. ।

**यव्यम्** । क्ली । यवक्षेत्रे । रा.नि व.२ ।

**यशदम्** । क्ली । (Zinkum) Zink धातु विशेषे । দস্তা । यशद वङ्गसदृश रीतिहेतुश्च तन्म त । गुणा —"यशद तुवरं तिक्तं शीतलं कफपि त्तहृत् । चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डु श्वासञ्च नाशयेत् ॥" भा.पू १भ.धा व ।

**यशस्करी** । स्त्री । दुग्धजीवन्तीलतायाम् । रा. नि व ३ । मञ्जिष्ठायाम् । वै निघ. ।

**यशस्या** । स्त्री । जन्तौ । ঋদ্ধি ওষধি । रा नि व ५ । जीवन्तीलतायाम् । रा नि व ३ ।

**यशस्विनी** । स्त्री । यवतिक्तालतायां । महाज्योतिष्मतीलतायां । रा नि व.३ । वनकार्पासां । श र. ।

**यशोदः** । पुं । पारदे । रा नि व.१३ ।

**यष्टिः** । पुं, स्त्री । भार्ग्यां । বামনহাটি । रा. नि व.६ । वै निघ,मधुरत्र.चि मधुकादि । यष्टिमधुके । श.।

**यवपल्लः** । पु । यवपलाले । यवभा इति लो-के । যবের পোয়াল । सु चि ६अ. ।

**यवप्रख्या** । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । যবাকার পিডকাবিশেষ । लक्षण—"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यव प्रख्येति सोच्यते ॥" सु नि १३अ ।

**यवफल. (ला)** । पु, स्त्री (ला) । वंशे । रा नि व ७ । भा म ४अ. रेवतीग्रह चि । पलाण्डौ । इन्द्रयवे । वै निघ । ब्रह्मवच्चे । श्र घ । कुटजवच्चे । रा नि व ६ । क्ली । वेणुबीजे । जटामांस्यां । मे ।

**यवफलाङ्कुर.** । पु । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড । रा नि व ७ ।

**यवभस्म** । क्ली । यवक्षारे । যবের ক্ষার । च द श्वि यो मरीच चि । "कृष्णाविडङ्गयवभस्म ।"

**यवभोज्यम्** । क्ली । यवाहारे । नकुल ११अ ।

**यवमण्ड.** । पु । यवकृतमण्डे । वाट्यमण्ड इ त्यप्युच्यते । যবের মণ্ড । गुणा —"वाट्यमण्डो यवैर्भृष्टैर्मुनिभिः परिकीर्त्तितः । वाट्यमण्डो लघु र्ग्राही शूलानाहत्रिदोषहृत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽय पटोलमगधान्वित ॥" वै निघ ।

**यवमद्यम्** । क्ली । यवकृतमद्ये । যবের মদ । गुणा —गुरु विष्टम्भदायकम् । रा नि व १४ ।

**यवयवागुका** । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । য বের যাউ । प.सु. । [বের যাউ । प सु ।

**यवयवागू** । स्त्री । यवसिद्धयवाग्वाम् । य

**यवलकः** । पु । पक्षिविशेषे । अय मधुरलघु शीतकषाय । सु सू ४६अ ।

**यवलासः** । पु । यवक्षारे । श र. ।

**यववर्णाभः** । पु । सविषमण्डूकजातीयकीटे । तद्दष्टे दंशकण्डू पीतफेणागमय । सु कल्प ८अ ।

**यवविकृतिः** । स्त्री । प्रसिद्धहिते यवकृतापूपा दौ । যবের পিঠা, পুলি আদি । वा चि १२अ ।

**यवशक्तु** । पु । भृष्टयवकृतचूर्णे । যবের ছাতু । गुणा —"यवानां शक्तवो रूक्षा लेखना वह्निदी पना । वातला कफरोगघ्ना वातवर्चोऽनुलोम ना ॥" राज ३प ।

**यवशर्करा** । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम् । গ্যাঁনা, মিরথাক্তা । गुणा —पित्तश्रमतृष्णाघ्नी वृष्या रेचनी विदाहमूर्च्छाभ्रान्तिघ्नी च । च ।

**यवशाकः** । पु, क्ली । चिल्लीशाके गौरवास्तु के । "प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ।" भा पू १भ शा व । गुणा —मधुर रूक्ष विरुक्षो शीतवीर्यो मलभेदनश्च । च सू २७अ. ।

**यवशूक** । पु । यवक्षारे । त्रिका. । सियो मरीच चि. । "यवशूकविमिश्रितानि ।" च द. हिक्काश्वास चि. । तृष्णागुरुग्रहणीदोषमोहानाह गलग्रहान् । कास कफजमर्शांसि यवशूको व्यपोह ति ॥" राज ३प ।

**यवशूकाजः** । पु । यवक्षारे । रा.नि व ६ ।

**यवश्वेता** । स्त्री । यवशर्करायाम् । যবের ছা তু । वै निघ. । [११अ ।

**यवसम्** । क्ली । तृणे । घासे । अम. । नकुल.

**यवसाह्व** । पु । यमानीक्षुपे । रा नि व ६ ।

**यवसाह्वया** । स्त्री । यमान्याम् । भा पू । पा रसीकयमान्याम् । वै निघ ।

**यवसुरम् (रा)** । क्ली, स्त्री । यवमद्ये । गुणा —"सुरां समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला । गुर्वी जीर्य्यति विष्टभ्य ॥" च सू २७अ ।

**यवसौवीरम्** । क्ली । यवकाञ्जिके । वै निघ. ।

**यवक्षार** । पु । यवभस्मजक्षारे । যবক্ষার । हि यवखार छाजी, सीरा । तै यवाक्षारमु । गु णा —कटूष्ण कफवातोदरघ्न आमगुल्मारोचि घ्न सरश्च । रा नि व ६ । "यवक्षारो लघु स्नि ग्ध सुसूक्ष्मो वह्निदीपन । निहन्ति शूलवातामश्ले ष्मश्वासगलामयान् । पाण्ड्वर्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीह हृदामयान् ॥" भा ।

**यवक्षोद.** । पु । यवचूर्णे । अमरः । ट च. ।

**यवागू** । स्त्री । षड्गुणाद्रवचतुर्गुणतण्डुलचूर्णक सयुक्तवारिपक्वायां बहुसिक्थायाम् उष्णिकायां । যাউ, পাতলা ভাত । तैल द्रवसिक्थसमन्वितल यवागूलम् । "यवागूर्बहुसिक्था स्यात् ।" सा चि-धा मण्डपेयाविलेपीभेदात् । तत्र सिक्थकरहितो मण्ड , ससिक्था पेया, विरलद्रवा च विलेपीति । तदुक्त—"यवागूर्दुहितश्चतुर्भागस्तस्य वृत्तम् । सिक्थकैरहिता मण्ड पेया सिक्थसमन्विता ।

वीकरणमङ्गाना बल्यं वह्निविवर्द्धनम्।" राज.२प.।

**यापनवस्तिः** । पुं । निरूहवस्तिभेदे । "क्षीद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । हवुषासैन्धवाचाभ्यां वस्ति. स्याद्यापन परः ॥" भा. ।

**याप्यः** । त्रि । दुःखसाध्ये । तल्लक्षणम्—"याप नीयन्तु तं विद्यात् क्रिया धारयते हि यम् । क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥" भा। याप्यत्वमसाध्यत्वञ्च द्विधा प्रकृतित उपेक्षया चेति। "याप्याः केचित् प्रकृत्यैव केचिद्याप्या उपेक्षया ।" सारचन्द्रिका ।

**यामघोषः** । पुं । कुक्कुटे । श.मा.। स्त्री (षा) । घटिकायन्त्रे । घडि । विक्का. ।

**यामनादी** (इन्) । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

**यामिनी** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा नि.व.६ ।

**यामिनीचरः** । पुं । गुग्गुलौ । पेचकि । वै.निघ. । [श.र. ।

**यामिनीपतिः** । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे ।

**यामुन(नेय)म्** । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । तथा । सौवीराञ्जने । रा.नि व.१३।

**यामुनेष्टकम्** । क्ली । शीषधातौ । जटा. ।

**याम्यम्** । क्ली । चन्दने । मे । वै निघ थयरी. चि.चन्दनादितैले ।

**याम्यज्वरः** । पुं । मज्जहीनमध्यशातादिजनितसन्निपातज्वरे । लक्षण—"हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्ध्वञ्च पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तचाप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्रकीर्त्तित ॥" भा.म.१म । [निघ. ।

**याम्यदिग्भवा** । स्त्री । तमालपत्राम् । वै.

**याम्यद्रुमः** । पुं । शाल्मलिवृक्षे । वै निघ ।

**याम्योद्भूतः** । पुं । कोङ्कणे प्रसिद्धे शैवालवृक्षे । रा.नि.व ९ । [वै.निघ. ।

**यावः** । पुं । अलक्तके । अम. । लाक्षायाम् ।

**यावकः** । पुं । कुलत्थे । प.मु. । यवान्नो । यवेर वाउ । हे च. । च.चि १५। माषे । माष कल्प—अम । वीरीधान्यद्वये । मायाकारपचे बा। नुलसीति ख्याते । सुभूतिः । अलक्तके । श.र. । यवान्ने । शिक यव । हे च. । गुणाः—"यावकोऽतिगुरुः स्वादुर्बल्य. स्निग्ध. प्रकीर्त्तितः । गुल्मज्वरप्रतिश्यायकण्ठकासमेहहा ॥" वै निघ. ।

**यावनः** (कल्क.) । पु । शिलारसे । अम. ।

**यावनकः** । पुं । रक्तैरण्डे । वै निघ ।

**यावनालः** । पुं । (Zea mays) स्वनामकशिम्बीधान्ये । काल जनाव जनाव, जुआरा । हि भुट्टा, मक्का । तें मक्का जोन्नलु । बम् मकइ, बुट, वजा । ता. मक्कशोल्लम् । गुणाः—अस्य शरमूलम् ईषन्मधुर रुच्य शीतं पित्तघ्न तृषापहं पथ्यं दौर्बल्यकरञ्च । रा.नि.व.१६ ।

**यावनालनिभः** (भा) । पु । याउनाले । रा.नि व.८।

**यावनालरसजगुडः** । पुं । तद्रसजातगुडे । जनारेर गुड । गुणाः—चारः कटुः सुमधुर कफवातघ्न. पित्तल. नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठजनन. रक्तदाहघ्नश्च । वै निघ ।

**यावनालशरः** । पु । यावनालस्य शरे । जनारेर शर । हि जोहरलो । गुणाः—ईषन्मधुरः रुच्य शीतल. पित्ततृष्णापहर. पथ्यनाशबलप्रदश्च । रा.नि.व.१६ ।

**यावनाली(शर्करा)** । स्त्री । यावनालगुडजातशर्करायां । जनारेर चिनि । गुणाः—शीत्या उष्णा तिक्ता अतिपिच्छिला वातघ्नी सारका रुच्या दाहपित्तास्रदा च । रा.नि व १४ ।

**यावनी** । स्त्री । करडशालिनामिकौ । रा.नि. व.१४ । रसालिको । वै.निघ ।

**यावशूकः** (जः) । पुं । यवक्षारे । च.द.सि. यो काम.चि.कुलत्थाद्यघृते । "दाडिमगुडयावशूकानाम् ।" (लवङ्गादिचूर्णे) ।

**यावि:** (वी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ । (वी) यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । [मु. ।

**याविकः** । पु । यवनाले । काल जनार । प.

**याव्यः** । पु । यवक्षारे । वै.निघ. ।

**यासः** (कः) । पु । रक्तदुरालभायां । गुणाः—मधुरः तिक्तः शीतः पित्तदाहहरः वम्यः तृष्णाकफास्रदिंघ्रश्च । रा.नि.व.४ । सि.यो ज्व चि,दशा-

**यष्टि(ष्टी)कः** । पु, क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि.व ६। च.सू ४अ । टिट्टिभे । तितिर पाखी । श.र. । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । प.मु. । भाञ्जिष्ठायाम् । सि यो.वटकरञ्जतैले । यष्टिमधुनि श.र. । [करणीपार्श्वे । सु.सू.४५अ. ।

**यष्टिकाम्रामणम्** । क्ली । जलस्य शीतलो

**यष्टि(ष्टी)पुष्पः** । पु । पुत्रजीवद्रवे । भा ।

**यष्टि(ष्टी)मधु (कम्)** । क्ली । (Glycyrhiza glabra.) स्वनामख्यातमधुरकाष्ठे । यष्टि मधु । इला । हि जेठीमधु । मुलहटी । तैं मिष्ट मूलविशेषस्य । जलजस्थलजभेदेन द्विधा । "आनूप स्थलजञ्चैव प्रत्येक द्विविध स्मृतम् ।" च सू १अ. । गुणा.—मधुर किञ्चित्तिक्त चक्षुष्य शीतल पित्तघ्न शोषघ्न व्रणापहम् । रा.नि.व ६ । सुश्रुतेऽस्य मूलस्य माधुर्य, किन्तु विरेचन प्रति फलमेव प्रशस्तम् । च सू १अ.टी. । स्निग्ध शिथिलकारकश्च । केचित् ।

**यष्टिमधुका** । स्त्री । यष्टिमधुनि । अम. ।

**यष्टिलता** । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । भ्रमरमारीति मालवदेशे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

**यष्टी** । स्त्री । यष्टिमधुनि । प मु । रा.नि.व.६ । रस र सनरी वि । वा.सू.१५अ सारिवादि । "यष्टी पटुवक हन्ति ।" ध.द.ज्व चि शिरोलेपे । "यष्टीवदरकाञ्जिकम् ।" भैष हृद्रस्वदिरवटी. ।

**यष्टीकर्णः** । पु । तन्नामककर्णवन्धनाकृतौ । "तदाकार यथितमासलम्बिरातत मृत्यपालिश ।" सु.सू १६अ. ।

**यष्ट्याह्वम्** । क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि व.६ । वा सू.हरिद्रादिव. । सि.यो.र पि.चि मुस्तादि । अपस्मा.चि.कुष्माण्डघृते ।

**यक्षकर्दमः** । पु । कर्पूरादिकृतगन्धानुलेपने । स च समभागकर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलात्मक । "कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षधूपक. । चन्दनागुरुकर्पूरनाभिकाचन्द्रचन्दनसमांशसम्भृतम् । यावपूजनपरैकगोचर यक्षकर्दममिम प्रचक्षते ।" रा. नि.व.२२ ।

**यक्षग्रहः** । पु । यक्षोन्मादे । रा.नि व.४५ ।

**यक्षतरुः** । पु । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

**यक्षधूपः** । पु । सर्जरसे । धूना । प मु. । रा.नि व.१२ । सर्जतरौ । सरलनिर्यासे । डाम्रिनि तेल । हे.च । यक्षकर्दमे । रा.नि.व २२ ।

**यक्षरसः** । पु । पुष्पमद्ये । विका. ।

**यक्ष(क्षा)वासः** । पु । वटवृक्षे । मद.व.५ । रा.नि व ११ । [श.भा. ।

**यक्षामलकम्** । क्ली । पिण्डीखर्जूरफले ।

**यक्षोदुम्बरकम्** । क्ली । अश्वत्थफले । विका ।

**यक्षोन्मादः** । पु । यक्षावेशकृते उन्मादविशेषे । लक्षण—"ताम्राक्ष प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णु । तेजस्वी वदति च कि ददासि कस्मै ॥" भा. ।

**यक्षाम्रघ्नी** । स्त्री । द्राक्षायाम् । श.मा. ।

**यक्ष्मा (क्ष्मन्)** । पु । तन्नामकरोगे । यक्ष्मरोगे । यक्ष्यते पूज्यत इति । तन्निदान—"वेगरोधात् च यश्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" तन्निरुक्ति —"वैद्यो व्याधिमता यस्मात् व्याधिर्येनेव यक्ष्यते ।" भा. । See राजयक्ष्म ।

**याचनक.** । पु । रक्तैरण्डवृक्षे । रा नि व ८ ।

**याजः** । पु । अन्ने । सिक्तडण्डुलान्ने । हे च. ।

**याज(ज्ञि)कः** । पु । पलाशवृक्षे । रा नि.व. १० । कुशद्वये । कुश । श.र । रक्तखदिरवृक्षे । रा नि व.८ । अश्वत्थवृक्षे । रा नि.व ११ ।

**याजुष.** । पु । तित्तिरपक्षिणि । वै निघ. ।

**यातना** । स्त्री । अतितीव्रवेदनायाम् । अम. ।

**यातयामः** । पु । हते । रा नि व.१८ । त्रि । जीर्णे । अम. । उच्छिष्टे । मे ।

**यातुक.** । पु । पत्रशाकविशेषे । गुणा –पौलुपर्णवत् । च सू.२७अ. । स्त्री (का) । मयूरशिखायाम् । वै.निघ ।

**यातुघ्नः** । पु । गुग्गुलौ । रा नि व.१२ ।

**यादः** । क्ली । जलजन्तौ । अम. ।

**यादोनिवासः** । पु । जले । हे.च. ।

**यानम्** । क्ली । गमने । हस्त्यादिधर्मभेदे । गुणा —"हस्त्यश्वरथदोलादेर्धर्मश्च वातकोपन । स्थि-

**युवतीष्टा** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि.
व.१० ।　　　　[वयस्के । युवा । रा नि व.१८ ।

**युवन् (न्)** । पुं । षोडशमारभ्य पञ्चाशत्पर्य्यन्त-

**युवानपिडका** । स्त्री । यौवनकृतमुखव्रणे ।
वयसफोड़ा । भैष.चद्रदी.चि. ।

**युवावस्थः** । पुं । यूनि । रा.नि.व.१८ । [कु. ।

**यूः** । स्त्री। मुद्गादिद्विदलधान्यकृतयूषे । यूष । ॰

**यूकः** । पुं । वकवृक्षे । प.मु. । मत्कुणे । श्रटा.।
स्त्री (का) । कृष्णोदुम्बरे । यमान्यां । वै.निघ. ।

**यूकाण्डः** । पुं। लिक्षायां । लिखि । वै.निघ.।

**यूकारी** । स्त्री । शाङ्गलिकायाम् । विंवलाङ्गु-
लिया । वै निघ. ।　　　　[छ । रा.नि.व.६ ।

**यूकावासः** । पुं । आखोटवृक्षे । श्याओड़ा गा

**यूथपः** । पुं । यूथिपत्रकशाके । वै.निघ. ।

**यूथा** । स्त्री । पाठायां । आकनादि । वै.निघ.।

**यूथिका** । स्त्री । (*Jasminum auriculatum.*) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । जूइ। हिं जूही,
स्वर्णयूही । मं पांढरोजूइ । कं विलियमोल्लि । यू
थिका श्वेतवर्णभेदेन द्विधा । गुणाः—यूथिकायु
गलं स्वादु शीतलं शर्करार्द्रं पित्तदाहतृषापहं स
र्व्वतर्द्दोषघ्नञ्च । "सितपीतनीलमेचकनाम्ना कुसु-
मेन यूथिकाः कथिताः । तिक्तहिमपित्तकफामय-
ज्वरघ्नाः श्रमादिदोषहराः । इति साधारणगु
णाः । सर्व्वासां यूथिकानान्तु रक्तवीर्य्यादिसाम्यता,
स्वर्णयूथिकायान्तु सुरूपता सुगन्धता च विशेषतो
वर्त्तते । रा.नि.व.१० । "यूथीयुगं हिमं तिक्तं क-
टुपाकरसं लघु । मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफ-
वातलम् । व्रणास्यमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषाप
हम् ॥" भा. । पाठायां । आकनादि । रा.नि.व.
६ । भद्रातके । मे. ।

**यूथिकापर्णः** । पुं । मालीपत्रे । वै निघ. ।

**यूथी** । स्त्री । यूथिकायां । अ.र. । रक्तयूथिका-
याम् । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

**यूपः (कः)** । पुं । क्रमुकवृक्षे । भद.व. ।

**यूपद्रुः (मः)** । पुं । खदिरवृक्षे । त्रिका. ।
रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।

**यूपलक्ष्यः** । पुं । पक्षिणि । श.मा. ।

**यूषः** । पुं, क्ली । मुद्गादिरसे । डाल, कलाया-
दिर झोल । "अष्टमुद्गदलानान्तु पलेकेन विपा-
चितः । पूतापनीतविदलः तनुर्यूषः प्रताक्रतः ।
तद्ववैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्ति जलाढके । भेषज-
स्यातिबाहुल्यात्कदाचिदुचितभवेत् । पेया मण्डा-
दियोगेषु भेषजं यत्प्रकीर्त्तितम् । तत्तथैव प्रयोक्त-
व्यमरुचिनं भवेत् यथा ॥" तोड़नानन्दोक्तनला-
त् । चतुर्भागाम्बुसाधितनिष्पीडितवैदलादिसम्भूत-
वारि यूष उच्यते । "वैदलान् वितुषान् भृष्टान्
चतुर्भागाम्बुसाधितान् । निष्पीड्य तोयमेतेषां सं-
स्कृतं यूष उच्यते ॥" प.मु । "... यूषः किञ्चिद्घनः
स्मृतः ।" गुणाः—"यूषो बल्यः स्मृतः कण्ठ्यः स्व-
मुपाकः कफापहः ।" प.प्र २ख. । द्विदलादिरस-
नद्रवे । "रसनद्रवो यूष ।" इति । सा.कौ. । मां-
सरसे ।"यूषो बहुविधः वैदलादीनां वैचित्र्यात् ।
विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । पुं । अगस्त्यवृक्ष-
के । श.र. ।

**योकम्** । क्ली । यूकाशब्दे । सि.पी क्रमि चि. ।

**योगः** । पुं । औषधे । द्रव्ये । उपाये । त्रिका.।
येन वाक्यं युज्यते स योगः । सु.उ.६१अ. । "यु-
दौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तन्नाम्नैव स
योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥" प प्र.१ख. ।
वपुस्थैर्य्ये । मे. ।　　　　[विशेषे श्रीहर्षसूरिकृते ।

**योगचिन्तामणिः** । पुं । चिकित्सासंग्रह-

**योगजम्** । क्ली । अगुरुणि । कालागुरुणि ।
भा. ।　　　　[विशेषे चिमनभट्टकृते ।

**योगतरङ्गिनी** । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंग्रह-

**योगनाविकः** । पुं । मत्स्यविशेषे । शब्द. ।

**योगरङ्गः** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । रा.नि व.११ ।

**योगरत्नाकरः** । पुं । चिकित्साग्रन्थविशेषे ।

**योगराजगुग्गुलुः** । पुं । कफवाताधिकारे,
आमवाते च औषधम् । पाठ—"चित्रक पिप्प-
लीमूलं यमानी कारवीतथा । विडङ्गान्यजमोदाच
जीरकं सुरदारु च । चव्यैलाः सैन्धवं रास्ना तथा
गोक्षुरधान्यकं । त्रिफला मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं
यवाग्रजं । तालीसपत्रं पत्रञ्च तुल्यचूर्णानि कारये-
त् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं ।

ष्टावलीहे। "व्योषं यासच कारवी॰" च.द.चभि न्यासज्व.चि.। "यासभार्गीपुनर्नवा।" [निघ।

**यासशर्करा।** स्त्री। यवासशर्करायाम्। वै

**यासा।** स्त्री। मदनशलाकापक्षिणि। श.मा। सि यो.कास चि.। "मूर्वातिक्ता निशा यासा।"

**युक्तरथः।** पुं। निरूहवस्तिभेदे। 'एरण्डमूल निक्वाथो मधुतैल ससैन्धव। एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफल'॥" भा.।

**युक्तरसा।** स्त्री। गन्धरास्नायां। सामान्यरास्नायां। रा.नि.व.६। काँटा चामरुली इति भाषा। चम.भ.।

**युक्तश्रेयसी।** स्त्री। गन्धरास्नायां। रा.नि.व ६।

**युक्ता।** स्त्री। रास्नायां। वा.सू.१५च.रोध्रादिः। द्रव्यभेदे। एलानीति लोके। र.मा.।

**युक्तिव्यपाश्रयः।** त्रि। या चेष्टा प्रत्यक्ष फलति तदौषधवाचके, सम्शोधनसंशमनौषधवाचके च। च वि ८च.।

**युगम्।** क्ली। ऋद्धौ। भेषजे। हस्तचतुष्टये। मी.। "न युगमात्रदृक्।" च.सू.८च।

**युगच्छदः।** पुं। चापटा इति ख्याते वृक्षे। वै.निघ.उन्मा.चि।

**युगन्धरः।** पुं। यावनाले। जनार। वै निघ.

**युगन्धरभक्तम्।** क्ली, पुं। यावनालभक्ते। गुणाः—'श्रमसाधितभक्तो युगन्धराणां भक्तश्च घनो विमदमधुरश्च। कफे त्रिदोषशमने च कथ्यते वा से च श्वासात्मकएव स स्मृत.॥" चभि.२१च.।

**युगन्धराम्लम्।** क्ली। यावनालकृतकाञ्जिक विशेषे। गुणा.—"युगन्धराम्ल कफवातहृत् मूत्रामयानां मरणप्रकर्तुं। तीक्ष्णं तथाम्ल श्रमदोषहृत् मेदाग्नेसो: रक्तहितं मतच॥" चभि ११च.।

**युगप(पा)त्रः (कः)।** पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे। प.मु.। चम.। चम्लनके। लोध्रे। वै.निघ.।

**युगपत्रिका।** स्त्री। शिंशपावृक्षे। सर्जवृक्षे। त्रिका.।

**युगपात्रिका।** स्त्री। शिंशपावृक्षे। त्रिका.।

**युगभृङ्गराजः।** पुं। भृङ्गराजे केशराजे च। संग्रहः।

**युगलाख्यः।** बर्बूरकवृक्षे। बाबला गाछ। रा.नि.व.८।

**युगाक्षिगन्धा।** स्त्री। वृद्धदारकलतायाम्। वीजताडक। प मु। [निघ.।

**युग्बला।** स्त्री। सुगन्धवृषे, रोहिषतृणे। वै

**युग्मम्।** क्ली। युगले। [छ। मद.व.६।

**युग्मकण्टका।** स्त्री। बदरीवृक्षे। कुल गा॰

**युग्मपत्रः (कः)।** पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे। र.मा.। भूर्जवृक्षे। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.।

**युग्मपत्रिका।** स्त्री। शिंशपावृक्षे। श र.।

**युग्मपर्णः।** पुं। रक्तकाञ्चनवृक्षे। रा.नि व. १०। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२। स्त्री (र्णा)। वृश्चिकालीक्षुपे। श चि।

**युग्मफला।** स्त्री। इन्दीवरामलतायाम्। रा.नि व २। वृश्चिकालीलतायां। विछाति गाछ। ध.नि व.६। [प.मु.।

**युग्मफलिनी।** स्त्री। दुग्धिकायां। थिङ्कई।

**युग्माञ्जनम्।** क्ली। अञ्जनद्वये। एकं सौवीराञ्जनम् अपरं सौवीरमिति। अरुण.। वा.सू १५ च.प्रियङ्ग्वादिच.। [वै.निघ.।

**युग्या।** स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धि। वृद्धौ। वृद्धि।

**युजौ।** पुं द्वि.। अश्विनीकुमारौ। त्रिका.।

**युञ्जातकः।** पुं। द्रव्यविशेषे। गुणा.—"बल्यः शीतो गुरु. स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः। वातपित्तहरः स्वादुः वृष्यो युञ्जातकः परं॥" च सू.१०च.।

**युद्धसारः।** पुं। अश्वे। श.च.।

**युधिष्ठिरराजः।** पुं। कदम्बवृक्षे। कौशाम्बो। त्रिका.।

**युयुः।** पुं। घोटके। हला.।

**युयुक्षुरः।** पुं। क्षुद्रव्याघ्रे। श.च.।

**युवगण्डः।** पुं। पीडके। त्रिका.। यूनां गण्डस्थले। वयस्कौड़ा। श.र.।

**युवती।** स्त्री। हरिद्रायां स्त्रियां। रा.नि.व. १८। प्रियङ्गौ। च.चि.१च.ब्राह्मरसायने। स्वर्णयूथिकायाम्। वै.निघ.। हरिद्रायां। श.च.।

**योन्यर्शः** । क्ली । योनिकन्दरोगे । चिका. । See कन्दः ।

**योषित्प्रिया** । स्त्री । हरिद्रायाम् । भा. ।

**यौगन्धरान्नम्** । क्ली । यावनालकृतान्ने । जन दरव ভাত। गुणाः—"यौगन्धर गुरु घन का सभासमद्रतिकृत् ।" वै.निघ ।

**यौतवम्** । क्ली । परिमाणे । अम. ।

**यौवनम्** । क्ली । यौवनावस्थायाम् । तच पञ्चदशाद्वर्षमुच्यते । "कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परम् ।" रा.नि.व.१८ ।

**यौवनः** । पु । यौवनालि । सनाथ । प मु. ।

**यौवनकण्टकः** । पुं, क्ली । युवगण्डरोगे । बयसफोंड़ा । म.मा. ।

**यौवनपिड़का** । स्त्री युवकाले मुखजातपिडकायाम् । बयसफोंडा । लक्षण—"शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ॥" सु नि.१३ष. ।

---

## र

**रकः** । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । वै निघ ।

**रकणः** । पुं. कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়ার গাছ । रा.नि.व.४ ।

**रकसा** । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे, कुष्ठरोगभेदे वा । लक्षण—"कण्डूमिता या पिडका शरीरे संस्रावहीना रकसोच्यते सा ।" सु.नि.५ष. ।

**रक्त(क)म्** । क्ली । हिङ्गुले । रा नि व.१३ । भा म.१भ ज्व.चि.त्रिपुरभैरवरसे । "शुभशिरक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।" साभे । रा नि.व १३ । वङ्गधातौ । र मा. । रक्तचन्दनभेदे । বকম কাঠ । सिन्दूरे । प मु. । कुङ्कुमे । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । पद्मे । रा.नि.व.१० । प्राचीनामलके । मे. । रक्तखदिरे । कौमे । रक्तपर्णे । वै निघ. । शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतद्वितीयधातौ । रक्त । হিং ল্ছ, খুন । रा.नि व.१८ । तत्स्वरूपमाह—"रसस्तु हृदयं याति समानमारुतेरितः । रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम् । रक्तं सर्व्वं शरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् । स्निग्धं गुरु च लं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ।" शार्ङ्ग.पू ६ष. । रक्तस्य लक्षणं यथा—यतः प्रीणन च रक्तस्य मुख्यस्थानम् । तत्र कर्म्म च जीवनम् । भा । तत्स्थमेव शोणितस्यानालानमनुग्रहं करोति । सु सू.११ ष. । तत्र च विधानादवतारानवलनविदुषा इति मूर्च्छादिपञ्चभूतगुणाः सन्ति । यदाहलक्षण—"मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् । लोहितप्रभवः शुद्धं तनोर्धैर्य्यं च जीवितम् ।" सु.सू.१४ष. । तस्मिंश्च दुष्टे सति शोथरक्तमण्डलादिबहवो रोगा जायन्ते । हृष्टे च रक्ताङ्गनेत्रताशिरापूर्णत्वादयो जायन्ते । क्षीणे च तस्मिन् मूर्च्छादयो भवन्ति । रक्तं वातदूषितं फेनिलारुणकृष्णपरुषतनु, पित्तदूषिते पीतहरितनीलश्यावामखादुर्विस्रोष्णं, कफदूषिते शीतलबहलस्निग्धादि च भवति । द्विदोषदुष्टे संसृष्टं त्रिदोषदुष्टस्य पूतिगन्धं भवति । भा । पु । लोध्रवृक्षे । प.मु. । कुसुम्भवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । रा नि. व.१८ । रक्तशिग्रौ । रक्तपुनर्नवायाम् । मयोकवृक्षे । रक्तैरण्डे । रक्तरोहीतके । मत्स्यविशेषे । वै. निघ. । सविषमण्डूकभेदे । महाविषवृश्चिकभेदे । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प.८ष । त्रि । रक्तवर्णे । रञ्जिते ।

**रक्तकः** । पुं । लोहितवर्णे । मे. । बन्धुजीववृक्षे । ডাকুনি গাছ । प.मु. । रक्तझिण्टी । मे. । रक्तशिग्रुवृक्षे । রাঙা সজিনা গাছ । प.मु. । रक्तैरण्डवृक्षे । वै.निघ १भ.जिह्वक.ज्व.चि. । पत्राङ्गचन्दनवृक्षे । वकम् । रा नि.व १२ ।

**रक्तकङ्गुः** । पुं । धूमके । वै.निघ. ।

**रक्तकण्टा** । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । वै निघ. । [कण्टा । वै.निघ. ।

**रक्तकदली** । स्त्री । लोहितकदल्याम् । ठाणा ।

**रक्तकन्दः (कः)** । पु । राजपलाण्डौ । বড় পেঁয়াজ । रक्तपिण्डालुके । রাঙা আলু । रा.नि. व.७ । प्रवाले । वै.प. ।

**रक्तकन्दलः** । पुं । रक्तवर्णद्रुमे । विका. ।

समर्थं सर्पिषा गाढ स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । त
तो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि । योगराज
इति ख्यात · ॥" চিতামূল, পিপুলমূল,
যমানী, কৃষ্ণজীরা, বিড়ঙ্গ, বনযমানী, জীরা,
দেবদারু, চই, এলাইচ, সৈন্ধব, কুড, রাস্না,
গোক্ষুর, ধনিয়া, আমলা, হরীতকী, বহেড়া,
মুতা, শুঁট, পিপুল, মরিচ, গুড়ত্বক্, বেণার
মূল, যবক্ষার, তালীশপত্র তেজপত্র প্রত্যে
কে সমভাগ চূর্ণ সমষ্টি করিবে, সেই চূর্ণ
সমষ্টির সমান শুদ্ধ মহিষাক্ষগুগ্গুল। গুগ্গুল
ঘৃতের সহিত মাড়িয়া পরে তাহার সহিত
চূর্ণ মিশাইবে। মাত্রা ॥• তো.। रसेन्द्र.।
भा.। [रदे। मधुनि। हे.च.। धारे। वै.निघ.।

**योगवाही (हिन्)** । पुं । सर्जिकाक्षारे । पा

**योगशतकम्** । क्ली । चिकित्सासंग्रहग्रन्थे ल
। क्षोदासकृते । • [व.६ ।

**योगसारः (कः)** । पु । नागरङ्गवृक्षे । मद

**योगा(गी)रङ्गः** । पु । नागरङ्गवृक्षे । रा नि.
।व.११ । [रा.नि.व.७ ।

**योगिदण्डः** । पु । वेत्रदण्डे । বেউড় বাঁশ ।

**योगी(गि)ष्टम्** । क्ली । सीसधातौ । र.मा. ।
रा.नि.व.१२ ।

**योगीश्वरी** । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । भा ।
नागदमन्याम् । नागदना । वै निघ ।

**योग्यम्** । क्ली । पुष्पकासीसे । रा.नि.व.१३ ।
ऋद्धौ । वृद्धौ । पम । चन्दने । वै.निघ. । स्त्री
(ग्या) । ऋद्धी । रा.नि.व.५ । वृद्धौ । गोरोचना
याम् । वै.निघ. । [मे. । भजयपाल ।

**योजनगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । कस्तूर्याम् ।

**योजनपर्णी** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । म सु. ।

**योजनमल्लिका** । स्त्री । आस्फोतायाम् । दा-
पत्रमाली । भैष र चि.पानीयवटी ।

**योजनवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । मञ्जिष्ठायां ।
रा.नि.व.६ । वा.सू.१५अ.पियङ्ग्वादिग. । "पमार-
ली योजनवल्ल्यनन्ता ।" सु सू.३८अ पियङ्ग्वादि. ।

**योमलः** । पु । यावनाले । जनारा । हे.च. ।

**योनिः** । पु, स्त्री । स्त्रीचिह्ने । रा.नि.व.१८ ।
सा तु गर्भस्थाया सप्तभिर्मासैर्भवति । सुश्रुतः ।
स्वरूप यथा—"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा
प्रकीर्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रति-
ष्ठिता ॥" उपस्थे । जले । कारणे । हे च. । उत्प-
त्तिस्थाने । सा चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि-
ज्जभेदात् । च शा.३अ ।

**योनिकन्दः** । पु । स्त्रीरोगविशेषे । निदाना-
दिक कन्दशब्दे द्रष्टव्यम् । [निम्यापदि । निदा. ।

**योनिदोषः** । पु । उपदंशे । स्त्रीरोगे । यो

**योनिभ्रंशः** । पु । योनिबहिर्गमने । सु.नि.
८अ. ।

**योनिरञ्जनः** । पु । योनिदोषभेदे । निदा ।

**योनिरोगः (व्यापत्)** । पु, स्त्री । उदाव
र्तादिस्त्रीरोगे । निदान—"प्रदुष्टलिङ्ग पुरुष या
त्यर्थमुपसेवते । रूक्षदुर्बलबालायास्तस्या वायु प्र-
कुप्यति । स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय क-
ल्पते । त्रयाणामपि दोषाणां यथास्व लक्षणेन तु ॥
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे । मिथ्या-
चारेण ता स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च । जायन्ते बी
जदोषाच्च दैवाच्च शृणु ता पृथक् ॥ सर्वलिङ्गसमु
त्थाना सर्वदोषप्रकोपजा । चतसृष्वपि चाद्यासु
सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् । पञ्चसाध्या भवन्तीह यो-
नय सर्वदोषजाः ॥" सु उ.३८अ. । नामानि
यथा—उदावर्ता वन्ध्या विप्लुता परिप्लुता वात-
ला, वातदोषेण । लोहितक्षरा वामिनी वामिनी
पुत्रघ्नी पित्तला, पित्तदोषेण । अत्यानन्दा कर्णिनी
अचरणा (चरणा वा) अतिचरणा श्लेष्मला, श्लेष्म
दोषेण । षण्ढी अण्डिनी (वा फलिनी) महती सू-
चीमुखी त्रिदोषिणी, त्रिदोषदोषेण । मा नि. ।
अतिचरणा उदावर्ता प्रस्रा जातघ्नी अन्तर्मुखी
सूचीमुखी शुष्काख्या वामिनी षण्डसंज्ञा महायो-
नि. रक्तयोनि पैत्तिकी श्लैष्मिकी लोहितक्षया प-
रिप्लुता उपप्लुता विप्लुता कर्णिनी सान्निपातिकी
चेति । वा.उ ३३अ. । आसां लक्षणानि स्वस्व-
शब्दे मन्तव्यानि । [योन्यार्श । निदा. ।

**योनिशूलम्** । क्ली । योनिरोगविशेषे । योनि-

**योनिशूलघ्नी** । स्त्री । शतपुष्पायां । শুলফা ।
वै.निघ । [अर्शोघ्नी । सु.नि.८अ. ।

**योनिसंवरणम्** । क्ली । गर्भकररोगे, गर्भ-

or Coccinea. Syn. P. Rosea) रक्तवर्ण दण्डपत्रचित्रकक्षुपे। रक्तचिता। म रक्तचित्रक। क केंपिनचित्रमूल। ते एर्रचित्र। ता शिवप्पु चित्तिर। गुणा —स्थौल्यकर कृच्छ कुष्ठघ्न रस-नियामक लौहवेधक. रसायनं चिरकालरात्रु याच्य। रा.नि.व.६। [वेटो। वै निघ।

**रक्तचिल्लिका**। स्त्री। मधरवालुके। मिठी

**रक्तचूर्ण(क)म्**। क्ली। सिन्दूरे। लोहितचूर्णमात्रे। पुं। कम्पिल्लके। कमलागुडि। रा.नि.व. १३।

**रक्तजकृमिः**। पु। रक्तजन्यकृमिरोगे। लक्षण —"रक्तवाहिशिराख्यानरक्तजा जन्तवोऽणव। अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शना। केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बरा। षट् ते कुष्ठककर्माणः सहसौरसमातरः॥" मा.नि.।

**रक्तजन्तुकः**। पुं। भूनागे। गीध। रा.नि.व. १३। लोहितप्राणिमात्रे।

**रक्तजिह्वः**। पु। सिंहे। श.मा.।

**रक्तझावुकः**। पुं। (Tamarix dioica.) स्वनामख्यातवृक्षे। लाल झाउ। हि लालभाउ। श.चि.। [See रक्तकुरण्टक।

**रक्तझिण्टी**। स्त्री। रक्तपुष्पझिण्टीक्षुपे। षम।

**रक्ततरम्**। क्ली। स्वर्णगैरिके। वै.निघ.।

**रक्ततुण्ड; (कः)**। पु। सारसपक्षिणि। शुकपक्षिणि। रा नि.व.१८। (क) भूनागे। रा नि व १३। [(पा)। गोमूत्रिकायाम्। रा.नि.व ८।

**रक्तत्वणम्**। क्ली। तृणविशेषे। वै.निघ.। स्त्री

**रक्तचित्रत्**। स्त्री। रक्तमूलत्रिवृति। लाल तेउडी। मं लोहिडी.तियर। क केंपिनेय तिगड़े। गुणा —तिक्ता कटूष्णा रोचनी घर्घरी मलविष्टम्भहरी च। रा नि व ६।

**रक्तदला**। स्त्री। चिचिल्लिकायां। नलिकायां। रा.नि.व.५। नलिकानामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व १२।

**रक्तदृक्**। पु, स्त्री। कपोते। चागपायरा।

**रक्तद्रुमः**। पु। रक्तबीजासनवृक्षे। पिश्रान ना ह। रा नि व.९।

**रक्तधरा**। स्त्री। मांसाभ्यन्तरे द्वितीयायां कलायाम्। "मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति।" सु शा ४अ।

**रक्तधातुः**। पु। गैरिकधातौ। शिलिनाटी-पसु.। ताम्रे। रा.नि व.१३। रक्तवर्णधातुमात्रे।

**रक्तनाड़ी**। स्त्री। दन्तमूलगतरक्तजनाड़ीरोगविशेषे। मा नि।

**रक्तनालः**। पुं। जीवशाकक्षुपे। रा.नि.व.७। जीवन्त्याम्। क्ली। कह्लारे। वै निघ.।

**रक्तनासिकः**। पु। पेचके। श.र.। [व ९।

**रक्तनिर्यासः**। पु। रक्तबीजासनवृक्षे। रा नि.

**रक्तनीलः**। पु। महाविषवृश्चिकविशेषे। सु कल्प ८अ.। [निघ.।

**रक्तनेत्रः**। पुं। सारसपक्षिणि। कपोते। वै.

**रक्तनेत्रत्वम्**। क्ली। रक्तविकारजनेत्ररोगे। निदा.।

**रक्तपत्रः**। पु। पीण्डालौ। रा.नि.व ७।

**रक्तपत्रा (त्रिका)**। स्त्री। रक्तपुनर्नवायां। वै.निघ। नाकुल्यां। रा नि व ७। [जटा।

**रक्तपद्दी**। स्त्री। क्षुद्रक्षुपविशेषे। लज्जावती।

**रक्तपद्मः**। पु, क्ली। रक्तकमले। तत्पुष्पगुणा. —पद्मं कषायमधुरं शीतपित्तकफास्रजित्। रा ज.५प.।

**रक्तप(पा)दी**। स्त्री। लज्जालुकायां। खदिरपत्रपरनामलज्जालुकायां। रा.नि व ५।

**रक्तपर्णः**। पुं। रक्तपुनर्नवायाम्। वै.निघ.।

**रक्तपल्लवः (कः)**। पुं। अशोकवृक्षे। रा. नि व.१०।

**रक्तपा**। स्त्री। जलौकायाम्। जोंक। मं।

**रक्तपाका (की)**। स्त्री। बृहतीक्षुपे। र.मा.।

**रक्तपात्री**। स्त्री। जलौकायाम्। श.र.।

**रक्तपादः**। पुं। शुकपक्षिणि। हे.च। हंसे। वै.निघ.। [व.१८। मत्कुणे। वै निघ.।

**रक्तपायिनी**। स्त्री। जलौकायाम्। रा.नि.

**रक्तपायी (यिन्)**। पुं। मत्कुणे। ह द्रा०।२। व्याक.।

**रक्तकमलम्** । क्ली। रक्तवर्णपद्मे । रा.नि.व.१०।

**रक्तकम्बलम्** । क्ली। कह्लारे। रक्तकम्बल।

**रक्तकरवीरकः** । पुं। रक्तपुष्पकरवीरवृक्षे। लालकरवी गाछ। मं रक्तकरवीर। कं केंगण्णिगे। हि लालकनेल। गुणाः—कटु तीक्ष्ण शोधकः त्वग्दोषव्रणकण्डूकुष्ठघ्नः विषघ्नश्च। रा.नि.व.१०।

**रक्तका** । स्त्री। पानीयामलके। वै.निघ.।

**रक्तकाञ्चनः** । पुं। (Bauhinia variagata or B. Purpurea.) Mountain ebony. काञ्चनारवृक्षे। रक्तकाञ्चन। हिं कच्नार। पम्। [व.५।

**रक्तकाण्डा** । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.

**रक्तकाष्ठम्** । क्ली। पत्राङ्गचन्दने। बकम काष्ठे। रा.नि.व.१२।

**रक्तकुमुदम्** । क्ली। रक्तकैरवे। रक्तशेहला फूल, लालशुन्दि। जटा.।

**रक्तकुरुण्टकः** । पुं। रक्तझिण्ट्याम्। रक्त झाँटी। गुणाः—तिक्तो वर्ण्यश्च कटुः शोधघ्नः ज्वरघ्नः, तथा वातरोगं कफं रक्तरोगं पित्तम् आध्मानं शूलं श्वासं कासञ्च नाशयेत्। वै.निघ.।

**रक्तकुसुमः** । पुं। पारिभद्रवृक्षे। पालुते मान्दार गाछ। रा.नि.व.८। धन्वनवृक्षे। धामन गाछ। रा.नि.व.६। रक्तकाञ्चने। स्त्री (मा)। दाडिम्बवृक्षे। वै.निघ। [वै.निघ.।

**रक्तकृमिजा** । स्त्री। लाक्षायाम्। शब्द।

**रक्तकेशरः** । पु। पारिभद्रवृक्षे। रा.नि.व.८। पुन्नागवृक्षे। र.मा.।

**रक्तकैरवम्** । क्ली। रक्तकुमुदे। जटा.।

**रक्तकोकनदम्** । क्ली। रक्तोत्पले। रक्तपद्म। जटा। [निकुल.१०म.।

**रक्तकोपः** । पु। शोणितप्रकोपे। रक्तविकारे।

**रक्तखदिरः** । पुं। रक्तवर्णखदिरवृक्षे। रक्तवर्ण खदिर गाछ। गुणाः—कटूष्ण तिक्त. कषाय. गुरुः आमवातघ्न वातरक्तहरः प्रणमूत्रघ्नश्च। रा.नि.व.८।

**रक्तखाण्डवः** । पुं। देवकर्म्मूरीवृक्षे। वै.निघ।

**रक्तगतज्वरः** । पु। रक्तधातुगतज्वरे। लक्षणं यथा—"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ। प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम्॥" मा.नि.।

**रक्तगन्ध(न्धि)कम्** । क्ली। बोलनामगन्धद्रव्ये। बोल। खूनखाराबी। रा.नि व.६।

**रक्तगन्धा** । स्त्री। अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

**रक्तगर्भा** । स्त्री। नखरञ्जनीवृक्षे। मेहदी गाछ। वै.निघ.।

**रक्तगुल्मः** । पु। आर्त्तवजन्यगुल्मे। निदानं—"नवप्रसूताहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा। वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहं। पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध। यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः चिरात्सशूलं समगर्भलिङ्गः। स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः॥" भा.।

**रक्तगैरिकम्** । क्ली। स्वर्णगैरिके। वै.निघ.।

**रक्तग्रन्थिः** । पुं। रक्तलम्बाधौ। लाल लज्जावतौ। रक्तजन्यग्रन्थिरोगे। लक्षणं—"नखव्रणर्थ रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात्।" सु.नि ११अ.।

**रक्तग्रीवः** । पुं। कपोते। पायरा। वै.निघ.।

**रक्तघ्नः** । पुं। रोहितकवृक्षे। रोड़ा, ग्रयना गाछ। जटा.। स्त्री (घ्नी)। ग्रन्थिदूर्व्वायां गीटिया दूर्वा। श.च.।

**रक्तचन्दनम्** । क्ली। (Pterocarpus santalinus.) Red sandal wood. स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठे। रक्तचन्दन। दा. हिं लालचन्दन। तें एर्रगन्धपुचेक। ता. शेन्सान्दनम्। फा. सन्दले सुर्ख। आ. सन्दले अहमर्। तद्विधा—"प्राक्चमुत्तमं मूलं रक्तभेदस्य मध्यमम्। चारक्तमधम विद्धि रक्तचन्दनकं त्रिधा॥" भेष.। गुणाः—शीतलं तिक्त कफपित्तकासज्वरभ्रान्तिवमिकृष्णाहरम्। रा.नि.व.१२। पत्रचन्दनं कषायरसमधौ. मधौ। तदा कषायदिपर्याय चाहम्। वा.म.१५अ गुडूच्यादि। "चाम्लारक्तचन्दनम्।"

**रक्तचित्रकः** । पु। (Plumbago rosea

**रक्तप्रतिश्याय:** । पुं । दुष्टरक्तजप्रतिश्यायरोगे । लक्षणम् —"रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्राव. प्रवर्त्तते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तु उरोघातप्रपीडित । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति स ॥" मा. नि. ।

**रक्तप्रवृत्ति:** । पुं । पित्तजरोगे । भा. ।

**रक्तप्रसव:** । पु । रक्तकरवीरे । मुचुकुन्दवृक्षे । मुचुकुन्द गाछ । रक्ताम्लाने । बक फुल गाछ । रा नि. व.१० ।

**रक्तफल:** । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । आम्लनीवृक्षे । रा.नि.व.८ । रक्तापामार्गे । स्त्री (ला)। बिम्बीलतायाम् । तेलाकुचा । पर्य्या । स्वर्णवल्लराम् । शोणाल् । रा.नि व.८ । वार्त्ताकवृक्षे । वटवृक्षे । वै निघ. । [ह्,च. ।

**रक्तफेनज:** । पु । फुप्फुसे, वामपार्श्वस्थक्लोम्नि ।

**रक्तबभ्रु:** । पुं । महाऽश्विकविशेषे । सु कल्प ८च. । [रे । ह्रार. । त्रिका. ।

**रक्तबाल(लु)कम् (का)** । क्ली,स्त्री । सिन्दूरे

**रक्तबिन्दु.** । पु । रक्तापामार्गे । रा.नि व.४ ।

**रक्तबिन्दुच्छदा** । स्त्री । पुनर्दावाम् । धक्त कण्टकार्य्याम् । वै निघ ।

**रक्तबीज:** । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व ११ । रीठाकरञ्जे । रिठा । रक्तबीजासनवृक्षे । आसन गाछ । रक्तकुलत्थे । वै निघ. । *[रा नि.व.८ ।

**रक्तबीजका** । स्त्री । सरटीवृक्षे । ठकरे गाछ ।

**रक्तभस्म** । क्ली । रससिन्दूरादिकरणे । एतस्मा धनमयाणो र.सा संचवे यथा ।

**रक्तमञ्जर:** । पुं । वेतसलतायाम् । त्रिका. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**रक्तमञ्जरी** । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

**रक्तमण्डल:** । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प ४च. । [लाल लज्जावती । वै निघ. ।

**रक्तमण्डलिका** । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्

**रक्तमण्डूक:** । पुं।रक्तवर्णमण्डूकजातीयकीटे । सु कल्प.८च ।

**रक्तमत्स्य:** । पु । रक्तवर्णमत्स्यविशेषे । लाल माछ । तल्लक्षणगुणा:—"यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो नातिस्थूलो रक्तमत्स्य स चोक्त । शीतो रुच्य. पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ नाम धत्ते किञ्च दीपव-यस ॥" रा.नि व.१७ ।

**रक्तमरिचम्** । क्ली । मरिचभेदे । लङ्कामरिच । हि लालमरिच । वै.निघ. ।

**रक्तमातृका** । स्त्री । रसधातौ । वै.निघ. ।

**रक्तमिल्लातक:** । पुं । रक्ताम्लान-पुष्पवृक्षे । बकफुलगाछ । रा नि.व.१० । [वै निघ. ।

**रक्तमुख:** । पुं । रोहितमत्स्ये । पक्षिकभाक्षे ।

**रक्तमूत्रता** । स्त्री । रक्तमूत्रावरोगे । निदा. ।

**रक्तमूर्द्धा (न्)** । पु । सारसपक्षिणि । वै.निघ ।

**रक्तमूलक.** । पुं । देवसर्षपवृक्षे । रा.नि,व ८ ।

**रक्तमूला (ली)** । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा नि.व ५ ।

**रक्तमृत्** । स्त्री । गैरिके । गिरिमाटी । वै.निघ ।

**रक्तमेह:** । पु । रक्तस्राविप्रमेहरोगे । लक्षणं —"विस्रमुष्ण सलवण रक्ताभ रक्तमेहिन: ।" भा ।

**रक्तमोक्षणम्** । क्ली। जलौकावचारणे । जोंक धरान । शोणितबाहुल्यात् बहुविधरोगजनकत्वात् सावधानतया प्रयोजनं भवति प्रयोजने च सम्प्राते जलौकालाबुकाभिरपाये. सिरामोक्षेण तत्सावर्ण्यं क्रियते । परन्तु क्षयातिव्ययादिकौवादीनां न सिरामोक्ष: कार्य्य , जलौकावचारणम्तु शस्तम् । विषदुष्ट वातादिदुष्टं वा शोणितजलौकालाबुभि शस्तम् । भा । [त्रिकायां । पसु ।

**रक्तयष्टि: (ष्टी)** । स्त्री । लज्जालुकायां । म-

**रक्तयष्टिका** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि व. ६ । [धन्वन्त्रि । रा.नि व.१६ ।

**रक्तयावनाल:** । पुं । तुवरयावनाले । लाल

**रक्तयोनि:** । पुं । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणम् —"रक्तयोन्यामसृग्गतिमुते ।" मा.उ.३३च. ।

**रक्तरङ्गा** । स्त्री। मेहदीतिख्याते वृक्षे । वै निघ. ।

**रक्तरज:** । क्ली । सिन्दूरे । वै निघ ।

**रक्तरस:** । पुं । रक्तामलके । वै.निघ ।

**रक्तरसा** । स्त्री । रास्नायाम् । वै निघ. ।

**रक्तपारदम्** । क्ली, पुं । हिङ्गुले । त्रिका । जटा । [वै निघ ।

**रक्तपाषाणः** । पु, क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् ।

**रक्तपिण्डम्** । क्ली । जपापुष्पवृक्षे त्रिका । रक्तालौ वै निघ । चीनदेशीयगुलावपुष्प । श्र चि ।

**रक्तपिण्डक** । पु । रक्तवर्णपिण्डालौ । रा नि व ७ । जपावृक्षे त्रिका ।

**रक्तपिण्डालु** । पुं । रक्तवर्ण पिण्डालौ । ना म चुबड़ि आलु । मं रताालु । कं केंपिनडेरल । गुणा —शीत मधुर श्रम श्रमघ्न दाहपित्तघ्न छर्घ्य गुरु बलपुष्टिकरश्च । रा नि व ७ ।

**रक्तपित्तम्** । क्ली । तन्नामकरोगभेदे । निदान —"घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितै । तौ क्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लै कटुभिरेव च । पित्त विद ग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् । ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वाधो द्विधापि वा । ऊर्द्ध्व नासाक्षिकर्णास्यै र्मेढ्रयोनिगुदैरधः । कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥" इति निदानम् । "सदन शीतकामत्व कण्ठधूमायन वमि । लोहगन्धश्च नि श्वासो भव त्यस्मिन् भविष्यति ॥" पूर्व्वरूपम् । वातिकादिलक्ष ण —"सान्द्र सपाण्डु सस्नेह पिच्छिलञ्च कफान्वि तं । श्यावारुण सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् । रक्तपित्त कषायाभ कृष्ण गोमूत्रसन्निभ । मेचका गारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् । संसृष्टलिङ्ग स सर्गात् त्रिलिङ्ग सान्निपातिकम् । ऊर्द्ध्वग कफस *सृष्टमधोगं पवनानुगम् । द्विमार्गं कफवाताभ्यामु* भाभ्यामनुवर्त्तते । ऊर्द्ध्व साध्यमधो याप्यमसाध्य यु गपद्गत । एकमार्गं बलवतो नातिवेगमनोत्थितं । रक्तपित्त सुखे काले साध्य स्यान्निरुपद्रवम् । एक दोषानुगं साध्यं द्विदोष याप्यमुच्यते । यत्त्रिदोषम साध्यं स्यात् मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥" मा नि । अथ प्रथममपतर्पणम् ऊर्द्ध्वगे रेचन अधोगे च वमन प्रशस्तम् । पु । हारीतप्रथमे । भा ।

**रक्तपित्तहा** । स्त्री । अग्निदूर्व्वायां । गें टे दुर्वा । श्र च ।

**रक्तपित्तान्तकरस** । पु । रक्तपित्ताधिका रे रस । पाठ —"मृताभ मृतलौहञ्च माक्षिक रसतालक । गन्धकञ्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षामृताद्र वै । दिनैक मर्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रसमन्वितं ।" माषा माषमात्र । रसा स । [निदा ।

**रक्तपीटिकादर्शनम** । क्ली । रक्तविकारे ।

**रक्तपीतफला** । स्त्री । मधुरबिम्बिकायाम् । वै निघ ।

**रक्तपुनर्नवा** । स्त्री । स्वनामख्यातपञ्चाङ्गाकसु पे । गादापुण्यो । म रक्तघेंटुलि । क केंपिन वे लडाकल गुणा —तिक्त सारणी शोथघ्नी रक्तम दरघ्नी पाण्डुविषघ्नी च । रा नि व ५ ।

**रक्तपुष्प** । पु । रक्तवकवृक्षे । नाम वकफूलेर गाछ । र मा । रक्तकरवीरवृक्ष । जटा । रोहि तकवृक्षे । श्र मा । दाड़िमवृक्षे । च म्रु । रक्तका चनवृक्ष बन्धूकवृक्षे । पुन्नागवृक्षे । रा नि व १० । पर्पटके । शाल्मलीवृक्षे पलाशवृक्षे । पारिभद्रवृ क्षे । जवावृक्षे । रक्तार्के वै निघ ।

**रक्तपुष्पक** । पु पलाशवृक्षे । रोहितकवृक्षे । जटा । पर्पटके । रा नि व ५ । शाल्मलीवृक्षे । रा नि व ८ ।

**रक्तपुष्पा** । स्त्री । *शाल्मलीवृक्षे । जटा ।* कमक कदलीवृक्ष चाँपाकला गाछ । च म्रु । नागद मन्याम् नागदना । रा नि व ५ ।

**रक्तपुष्पिका** । स्त्री । भूपाटल्यां । रक्तपुनर्नवा यां । रा नि व ५ । लज्जालुकायाम् । श्र च । पाट लीवृक्षे । पारुल गाछ । रा नि व १० । मञ्जि ष्ठायाम् । लाङ्गलिकायाम् । रक्तमरुपुष्पाम् । शा ल्मलीवृक्ष । वै निघ ।

**रक्तपुष्पी** । स्त्री । *धातकीवृक्षे ।* र मा । पाट लीवृक्ष । जटा । जवापुष्पवृक्षे । रा नि व १० । आवर्त्तकीलतायां । रा नि व ३ । नागदमन्यां । रक्तार्के । रक्तपुनर्नवायाम् । वै निघ । काश्मर्दे शोयकदलीपुष्पवृक्ष । रक्तकाण्डीपुष्पञ्च । रा नि व १० । [नि व ६ ।

**रक्तपूरकम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । टैंकुल । रा.

**रक्तपूर्व्वक** । पु । रक्तापामार्गे । वै निघ ।

**रक्तपोस्त** । पु । (Papaver Rhoeas) Red poppy रक्तवर्णपोस्तवृक्षे । नाम पोस्त । हिं लालपुस्ता । मं एररग्गसगसचेट्टु । ता. मि गप्पु पोसकाचड़ि । कापाल्रम् ।

रक्तशिग्रुः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । लाल सजिना गाछ । मं रक्तसेगुया । कं केंपिनेग्गुनि । गुणाः—महावीर्य्यः मधुरः रसायनः शोफाध्मानवातघ्न पित्तश्लेष्मप्रद । रा.नि.व.७ । वै.निघ ।

रक्तशिम्बी । स्त्री । शिम्बीभेदे । लाल शिम् ।

रक्तशीर्षकः । पुं । लवणखोर्या । प.मु. । सारसपक्षिणि । च.सू २७अ ।

रक्तशृङ्गिकम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्तशेखरः । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्तश्रीखण्डकम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादौ ।

रक्तश्वेतः । पुं । तदर्यमहाविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प.८अ. ।

रक्तष्ठीविसन्निपातः । पुं । स्वनामख्यात सन्निपातविशेषे । तस्य लक्षणं—"रक्तष्ठीवी ज्वरवमिविषमोत्थमूलातिसारहिक्काध्मानभ्रमणदवथुश्वासमग्नप्रणाश । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्डलोत्थानवपा रक्तष्ठीवी निगदित इह प्राणहन्ता मनिष्टः ॥" निदा । [चिका. ।

रक्तसंज्ञ(सङ्कोचपिशुन)म् । क्ली । कुङ्कुमे ।

रक्तसंवरणम् । क्ली । क्षयायामे । वै.निघ ।

रक्तसन्दंशिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक । रा.नि.व.१८ ।

रक्तसन्ध्यकम् । क्ली । रक्तकह्लारे । रक्तपद्म । अम. । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

रक्तसरोरुहम् । क्ली । रक्तपद्मे । अम. ।

रक्तसर्षपः । पुं । (Brassica nigra) रक्तवर्णसर्षपे । राई वा रक्तसरिषा । हि लालिरा इ, माकडाराइ । मं मोहरी । कं सासिरार । तें बरनोमा. कडवो । गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः वातघ्नः शोधनः दाहपित्तकरः कफगुल्मकृमिप्रदः । रा नि व.१६ ।

रक्तसहा (स्यः) । स्त्री, पुं । रक्तम्लानपुष्पवृक्षे । रक्तपुष्पझण्टी गाछ । रा.नि.व.१० ।

रक्तसारम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । रा. नि.व.१२ । र.प.र.च.र.मेद.चि.मधोचादिधृते ।

पतङ्गचन्दने । रक्तकाष्ठे । प.मु. । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ सु.चि.१४अ. । रक्तबीजासनवृक्षे । रा.नि व ८ । रक्तशिग्रपायाम् । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ । रसधातुः । रा.नि.व.१८ । [जटा. ।

रक्तसौगन्धिकम् । क्ली । रक्तकह्लारपुष्पे ।

रक्तस्थज्वरः । पुं । रक्तगतज्वरविशेषे । लक्षणं —"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा नि. ।

रक्तस्रावः । पुं । अम्लवेतसे । जटा. । नेत्रसन्धिगतरोगे । निदा. । अदस्य रक्तजन्यनेत्ररोगे । लक्षणं यथा —"रक्ताभिष्यन्दिनोऽस्रस्य नेत्रं भवति लोहितं । सर्वं त्रिभागमहं वा सावकन्दाह्वपीडितम् । रक्तस्रावोऽथवा यस्य वाजिनो लोचनाद्भवेत् । रक्तस्रावाभिधानन्तु नेत्ररोगं समादिशेत् ॥" अ द. १०अ. ।

रक्तस्रुतिः । स्त्री । रक्तस्रावे । व्याक ।

रक्तहरः । पुं । भल्लातके । भाव्रना । वै.निघ. । चि । रक्तदूष्यनाशे ।

रक्ता । स्त्री । गुञ्जायां । कुँच । रा.नि.व.१ । सु. चि १७अ.,सु.कल्प.१अ. । लाक्षायां । मञ्जिष्ठायां । रा.नि व.६।१२ । शिम्बीभेदे । प.मु. । अङ्कोठी-नामपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । मधुपाकन्दे । वचायाम् । वै.निघ. । रक्तवर्णमलपर्णी । लाल टेकड़े । सु.कल्प.८अ. । कनकमृगनामन्दूरविशेषे । कर्णमिरामेदे । वा उ.१अ. ।

रक्ताक(छु)रः । पुं,क्ली । प्रवालद्रुमे । पला-श गाछ । रा.नि.व.११ ।

रक्ताक्तम् । क्ली । रक्तचन्दने । जटा. । [निघ. ।

रक्ताख्यातः (क.) । पुं । रक्तापामार्गे । वै.

रक्ताङ्गम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । कुङ्कुमे । नि. । पुं । कम्पिल्लके । कनकाड़ि । प मु. । प्रवालमणौ । रा.नि.व.१३ । मङ्गले । छाटाना-रा । रा.नि.व.१८ ।

रक्ताङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । कटेरी । रा.नि,

रक्तारसोनः । पुं । लोहितरसोने । लाल र-सुन । सं लोहितवीजरसुन । कं केपिनवेलुलि । गुणाः—मधुर. कटुः बलकरः । पव तिक्तं । क्षि सलवणश्च । रा.नि.व.७। पत्रं मधुरं चार -नाली मधुरपित्तलः कषाय. इति । मद.व.७ ।

रक्ताराजालुकम् । क्ली । रक्तवर्णालुकभेदे । एतच्च किञ्चिदुष्णम् आग्नेयं वातकफहरञ्च । द्रव्य- । गुणः । [व्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

रक्ताराजि: (जी) । स्त्री । सर्षपिकानामवात

रक्तारेणुः । पु सिन्दूरे । भा । पलाशकलि । कायां । मे । पुन्नागवृक्षे । रा नि.व.१० ।

रक्तारेणुका । स्त्री । पलाशकलिकायां । पला- शकुड़ि । श.मा. । [नि.व.११ ।

रक्तारैवतकः । पु । दीपालरखर्जूरीवृक्षे । रा.

रक्तारोहितकः । पुं । (Rheum w.ghtn.) । वक्तरोहा । हिं रक्तरोहिडा ।

रक्तालशुनः । पुं । रक्तरसोने । लाल रसुन । । रा.नि.व.७ । [त्वोलतायां । रा.नि.व.२ ।

रक्ताला । स्त्री । काकादन्यां । कुँच गाछ । मू

रक्तालोचनः । पु । कपोते । हे च. । भा ।

रक्तावटी । स्त्री । मसूरिकायां । वसन्त । विका।

रक्तावरटी । स्त्री । मसूरिकायाम् । वसन्त । . जटा. ।

रक्तावर्गः । पुं । दाड़िमकिंशुकलाक्षाहरिद्रा दारुहरिद्राकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठाबन्धूकेषु । "दाड़िमं किंशुकं लाक्षा बन्धूकञ्च निशाद्वयम् । कुसुम्भपुष्प मञ्जिष्ठा कथ्यते रक्तवर्गकः ॥" रा.नि.व.२२ ।

रक्तावर्णः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । लाल आवा- ड़े पोका । रा.नि.व.१८ । गोमेदमणौ । मवा सि । कम्पिल्लके । वै.निघ । ।

रक्तावर्त्तकः । पुं । विष्किरपक्षिविशेषे । लाल बटेर । च.सू.२७अ. ।

रक्तावर्त्मा । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

रक्तावर्द्धनः । पुं । वार्त्ताकौ । श.च. । [व.२।

रक्तावर्षाभूः । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि,

रक्तावल्ली । स्त्री । पीतपुष्पदन्त्योत्पलि । रमा । मञ्जिष्ठायां । नलुकायाम् । वै.निघ ।

रक्तावातः । पुं । वातरक्तनामरोगविशेषे । यं रोग. रक्तवस्त्रप्रवालहरणादुत्पद्यते । निष्कृतिश्च र स्मात् पद्मरागसहितसवस्त्रमहिषीदानाद्भवति । "र क्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्र महिषीं दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥" कर्मवि पाकः । नारिकेलमूलं छागीदुग्धेन पीतं वातरक्त नाशयति । पुराणम् । [रा.नि.व.१० ।

रक्तावारिजम् । क्ली । कोकनदे । वक्तपद्म ।

रक्तावास्तुक. । पुं । गौरवास्तुकशाके । लाल बेतो शाक । वै.निघ. ।

रक्ताविकारः । पुं । रक्तशरीरे । निद्रा. ।

रक्ताविद्रधिः । पुं । रक्तजन्यविद्रधौ । लक्षणं —"कृष्णस्फोटावृतः श्यावः तीव्रदाहरुजाकरः । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥" मा.नि. ।

रक्ताहून्तकः । पुं । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्ताहुन्ता । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । शिउलि गाछ । म.मु. । [ड़ि । वै निघ. ।

रक्ताशमनम् । क्ली । कम्पिल्लके । कमलागु-

रक्ताशालिः । पुं, स्त्री । (Oriza sativa.) रक्तधान्ये । लालधानि मिहि चाउल । प.मु. (मैं एरंनिवर्गेनलधान्यम् । गुणाः—सुमधुरः लघुः स्निग्ध. बलकरः रुचिकृद्दीपन सुखजननः प- थ्यश्च । सर्वरोगघ्न. हृद्यः पित्तदाहवातरक्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । त्रिदोषघ्नः चक्षुष्यः शुक्रलः मूत्रलः तृष्णाघ्नः बल्यः स्वर्य. हृद्यश्च । राज. । त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या मूत्ररोगहा । अत्रि.१४अ. । वा.सू.६अ. । "रक्तो महान् सकलमः ।" च.द.ज्व.चि. । "मेदो वा रक्तशालीनां पार्श्वशिरोरुजि ।" तन्त्रस्त- गुणाः—रक्तशाल्युद्भव मण्ड मधुर वादि शीतलम् । प्रमेहानाहरो हन्ति वातल पित्तहरम् ।" अत्रि. १२अ. । [न्दे । वरुणपञ्चे गेंड़ । वै.निघ. ।

रक्ताशालुकः (का) । पुं, स्त्री । रक्तकमलकं-

रक्ताशाल्मलिः । पुं । रक्तपुष्पशाल्मलिवृक्षे । वरुणिमुन । वै.निघ. ।

रक्तासनम् । क्ली । सिन्दूरे । शब्द. ।

रक्तिका । स्त्री । गुञ्जायां । कुँच । र.मा. । रा नि व ३ । रक्तिकायाम् । रा.नि व १६ ।

रक्तेक्षु । पुं । रक्तदण्डेक्षौ । दखाई आक् । गुणा:—पाके मधुर शीतल. सद्य: पित्तदाहहर तथ्य तेजोबलवर्द्धनश्च । रा.नि व.१४ ।

रक्तेक्षुशर्करा । स्त्री रक्तेक्षुकृतशर्करायाम् । गुण —पित्तघ्नी । रा नि.व.१४ ।

रक्तैरण्ड: । पु । रक्तवर्णैरण्डवृक्षे । लाल रेड़ी (भेरेण्डा) । अयं प्रायेण श्वेतवद्गुण । विशेषतु शोथ घ्न लघु, अरोचकघ्न, कफश्वासघ्न ज्वरघ्न रक्तपाण्डु आलिनाशनश्च । रा.नि.व ८ । "रक्तैरण्डकलुष री रसे कटुलश्च स्मृत' । तिक्तो वातकफश्वासकासक्षयशर्वापहा । रक्तदोषपाण्डुरशाखाल्परोचकनाशन । प्रायस्त्वन्ये गुणास्वस्य श्वेतवच्च समीरिता. ॥" वै निघ । [व.३ ।

रक्तैर्वारु: । पुं । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.

रक्तोच्चटा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । भा. ।

रक्तोत्पलम् । क्ली । लघुरक्तपद्मे । कोकनदे । प.मु. । रा.नि.व.१० । सु सू.३८अ. । गैरिके । पु, स्त्री (ला) । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

रक्तोदर: । पु । रोहितमत्स्ये । महाविष मध्य विष वृश्चिकविशेषे । सु कल्प.८अ. ।

रक्तोपलम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायां । हारा ।

रक्तौदनम् । क्ली । रक्तशाल्यादिभक्ते । अलक्तकरञ्जितभक्ते । च.द.बाल चि. ।

रघुनाथ: । पु । वैद्यविलासनामग्रन्थकारे ।

रङ्कु: । पुं । 'मल्लरङ्के' । वै.निघ. । प्रबलपृष्ठ रिषविशेषे । रा.नि.व.१९ ।

रङ्गम् । क्ली । बङ्गधातौ । राङ् । प.मु । रा. नि व.१३ । पु । टङ्कणे । सोहागा । रा.नि.व ६ । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । [नि.व १२ ।

रङ्गकाष्ठम् । क्ली । पत्तङ्गे । दकमकाष्ठे । रा

रङ्गजम् । क्ली । सिन्दूरे । र मा. ।

रङ्गद: । पु । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । टङ्कण क्षारे । रा.नि.व.६ । [निघ ।

रङ्गदलिका । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

रङ्गदा । स्त्री । स्फटिकायां । फटकिरि । भा. ।

रङ्गदायकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । रा नि.व.१३ ।

रङ्गदृढा । स्त्री । स्फटिकायाम् । रा.नि व १३ ।

रङ्गपत्री । स्त्री । नीलीवृक्षे । नील गाछ । रा. नि.व.४ । [वाङ्गचे । वै.निघ ।

रङ्गपुष्पी । स्त्री । नीलीवृक्षे. । रा नि.व ४ । ल

रङ्गबीजम् । क्ली । रूप्ये । त्रिका. । [व.१३ ।

रङ्गमाणिक्यम् । क्ली । माणिक्यरत्ने । रा.नि.

रङ्गमाता (तृका) । स्त्री । लाक्षायां । ला- हा । रा.नि.व.६।१२ । त्रिका. ।

रङ्गलता । स्त्री । (Helicteres Isora.) आवर्तकीलताग्राम् । आंटमाड़ा । ऐ मरोर फली मेन्दु कपासी । ते गुवादरर । बम्. मेरा दम्रि, केवान् । गुण —शूलघ्नी । केचित् ।

रङ्गलासिनी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श. च. ।

रङ्गसङ्गम् । क्ली । यमदे । मखो । भा. ।

रङ्गक्षार: । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागार दैश । वै.निघ ।

रङ्गा । स्त्री । जवावृक्षे । जवा गाछ । वै निघ ।

रङ्गाङ्गा । स्त्री । फटिकारिकायां । फटकिरि । रा नि.व.१३ । [र मा ।

रङ्गारि: । पुं । करवीरवृक्षे । करवी गाछ ।

रङ्गिणी । स्त्री । शतमूल्याम् । लटा. । कैवर्त्तिकायाम् । केउटमुता । रा.नि व.६१ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । [राङा आलू । त्रिका ।

रङ्गेष्टालुकम् । क्ली । स्वनामख्याते आलौ ।

रज: । पु । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । भा.म.१ अ.पित्तश्लेष्म ज्व.चि । "पथ्यारिवतरामसेनकरज ।" भा.म.१अ ज्वरे काम चि. । "कलिङ्गद्रुफल रज ।" वै निघ.दुर्जलज्व चि शानीदयरसे । क्ली । स्त्रीकुसुमे । श.र. ।

रज. (स्) । पुं, क्ली । स्त्रीपुष्पे । अमरदल: । श र. । "पाचिता पित्ततापेन रसाख्या धात्व क्रमात् । प्रकल यानि मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥" शार्ङ्ग.६अ. । रूपके । उद्रेके । कालुष्ये ।

व ६। मञ्जिष्ठायां। भा। जीवन्त्यां। मी। "नम्नु क्षाणाम्। वै निघ। [निश्चा। च द चारतैल।

**रक्ताञ्जना।** स्त्री। रक्ताञ्जनिकायां। शब्दार्थ

**रक्ताढकी।** स्त्री। रक्तपुष्पाढकायाम्। लाल व हर। गुणा —रुच्या मन्दा पित्ततापादिहरी च। रा नि व ११। [५०म। See अण्डस्कन्द।

**रक्ताण्ड:।** पु। अण्डस्य अण्डरोगभेदे। ज द

**रक्तातिसार।** पु। सरक्तातिसाररोगे। तस्य सम्प्राप्ति — "पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके। तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बण।" मा नि।

**रक्ताधार:।** पु। चर्म्मणि। रा नि व १८।

**रक्तापराजिता।** स्त्री। रक्तपुष्पापराजितायां।

**रक्तापहम् (हा)।** क्ली स्त्री। बोलनामग न्धद्रव्ये। थुनथारापि। रा नि व ६।

**रक्तापामार्ग।** पु। स्वनामख्यातक्षुपे। लाल आपाङ्। हि लालचिरचिरा। म रक्तअटजीरा। क वडाआघाडा। सं केम्पिगुरुणी। गुणा —शीत कटु कफवातघ्न व्रणकण्डूविषघ्न सग्राही वान्तिघ्नश्च। रा नि व ४। वातविष्टम्भी कफकृत् शीतल। भा पू १भ।

**रक्ताज(क)म।** क्ली। रक्तकमले। वै निघ।

**रक्ताभ (भा)।** पु, स्त्री। रक्तजपायाम्। लाल जवा। इन्द्रगोपकीटे। वै, निघ।

**रक्ताभिष्यन्द।** पु। सर्व्वगतनेत्ररोगभेदे। यथा—"रक्ताश्रुराजीदूषीकघक्तमण्डलदर्शनम्। रक्तस्यन्देन नयने सपित्तस्यन्दलक्षणम्॥" वा उ १५ च। [रा नि व १३।

**रक्ताभ्रम्।** क्ली। रक्तवर्णाभ्रके। लाल अभ्र।

**रक्ताम्भोजम।** क्ली। कोकनदे। रक्तकमल। र नि व १०। [नि व ११।

**रक्ताम्र।** पु। कोषाम्रवृक्षे। कमलापाडे। रा

**रक्ताम्लातक** } **रक्ताम्लान** } पु। रक्तझिण्टीक्षुपे। ग्रकुकरी गाछ। हि लालकटसरैया। म वाणफाड। क केम्पुदगिड। गुणा —उष्ण कटु वातामयशोफघ्न ज्वरघ्न चाध्मानशूल नाशघ्न वर्ण्यश्च। रा नि व १०।

**रक्तारि:।** पु। महाराष्ट्रीक्षुपे। प मु।

**रक्तार्क।** पु। अरुणार्कवृक्षे। लाल आकन्द गाछ। गुणा —"अर्कद्वय शस्त्रवातकुष्ठकण्डूविषव्रणान्। निहन्ति श्लीहगुल्मार्शोयकृच्छ्लेष्मोदरक्रमीन्॥" मद व १। रा नि व १०।

**रक्तार्त्ति:।** स्त्री। शोणितामये। रा नि व २०।

**रक्तार्म (न)।** क्ली। नेत्ररोगभेदे। लक्षण यथा —"पद्माभ मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते।" मा नि। [See अर्बुद।

**रक्तार्बुद।** पु। रक्तरोगे। रक्तजन्यार्बुदरोगे।

**रक्तार्श।** क्ली। रक्तजन्यगुदजरोगे। लक्षण— "तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम्। कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्य यदि चाधिकम्। तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम्। शिथिल श्वेत पीतञ्च विट स्निग्ध गुरु शीतलम्। यदार्शसां घनञ्चासृक तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम्। गुद सपिच्छं स्तिमित गुरु स्निग्धञ्च कारणम्। श्लेष्मानुबन्धौ विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधै॥" मा नि। [च।

**रक्ता(लता)।** स्त्री। मञ्जिष्ठायां। सु कल्प ५

**रक्तालु।** पु। (Dioscorea sativa) Common Yam रक्तपिण्डालुके। लाल पिण्ड आलु। हि रक्तालु, रतआलु, रक्तालु। ता याम स्कीज। गुणा —शीतल मधुर अस्र श्रमपित्त दाहघ्न हृद्य बलपुष्टिकर गुरुश्च। रा नि व ७। शालिधान्यविशेषे। प मु। [२च।

**रक्तावसेचनम्।** क्ली। रक्तमोक्षणे। च चि

**रक्ताश्वमारपुष्पम्।** क्ली। रक्तकरवीरपुष्पे, ग्रकुकरवी फुल। चि यो विषमज्वरे। "रक्ताश्वमारपुष्पञ्च।" [ति शतकै।

**रक्ताश्वारि.।** पु। रक्तकरवीरवृक्षे। रावणक

**रक्तास्राव।** पु। रक्तजनेत्रस्राविरोगे। लक्षण यथा—"रक्तास्राव शोणितोत्थ सरक्त कोष्णमाल्प बहवेमातिसान्द्रम्।" सु उ.२च।

**रक्ताक्ष।** पु। महिषे। पारावते। चकोरे। मे। सारसपक्षिणि। रा नि व १९। [चि।

**रक्ताक्षी।** स्त्री। कुम्भी। वै निघ १भ च सा.

**रक्ति।** पु। अष्टकुर्ष्वमाने। च, कल्प १२च।

**रणपक्षी (इन्)** । पु । रणगृध्रे । श्येन पाखी । वै निघ । [श्येनपक्षिणि । रा नि व १८ ।

**रण्यप्रियम्** । क्ली । उशीरे । रा नि व १२ । पुं ।

**रणमुष्टि.** । पुं । विषमुष्टिवृक्षे । कुचिला इति भाषा । रा नि व ४ । [व ६ ।

**रणमूर्द्धजा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । रा नि

**रणरण** । पु । भ्रमरे । मशके । मशा । त्रिका । (क) उत्कण्ठायाम् । हे च ।

**रणालङ्करण.** । पु । कङ्कपक्षिणि । काँक् पाखी । रा नि १८ । [च ।

**रण्डक** । पु । अफलवृक्षे । डाँड़ा गाछ । श

**रण्डा** । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । अम । शब्दरत् सोमनाथरसे ।

**रतम्** । क्ली । मैथुने । अम । गुह्ये । मे ।

**रतकील:** । पु । कुक्कुरे । हे च ।

**रतज्वर** । पु । काके । त्रिका ।

**रतनारीच** । पु । कुक्कुरे । वै निघ. ।

**रतनिधि.** । पु । खञ्जनपक्षिणि । श र. ।

**रतव्रण** । पु । कुक्कुरे । त्रिका । मे ।

**रतशायी (इन्)** । पु । कुक्कुरे । हे च ।

**रताङ्गी** । स्त्री । कुम्भाटिकायां । त्रिका ।

**रतान्दुक** । पुं । कुक्कुरे । हे च ।

**रतामर्द.** । पु । कुक्कुरे । श.मा ।

**रति** । स्त्री । प्रीत्याम् । सुरते । गुह्यदेशे । मे ।

**रतिकुहरम्** । क्ली । भगे । त्रिका ।

**रतिगृहम्** । क्ली । भगे । त्रिका. ।

**रतिचर्य्या** । स्त्री । स्त्रीसेवायाम् । वा चु.४०च ।

**रतिमन्दिरम्** । क्ली । योनौ । जटा ।

**रतिवल्लभमोदक:** । पु । वाजीकरणाधिकारे औषधम् । पाठ –"शक्राशनस्य बीजानि चूर्णितानि पलाष्टक । कुडवं हविषश्चैव क्षौद्रप्रस्थं प्रस्थश्च च । शतपुष्पीरसप्रस्थं प्रस्थं शक्राशनस्य च । तन्मानार्थं पय प्रस्थं दत्वा प्रच्यवय पचेत् । धात्री त्रिफलाया चूर्ण स्थाप्य व्यायामं परम् । जातीफलसमन्वितम् । त्रिफला तालमूलरसेन च । शृङ्गाटक त्रिकटुकं चव्याक चित्रकं तथा । पथ्या द्राक्षा च काकोल्यौ खर्ज्जूर क्षुरक तथा । कटुका मधुक कुष्ठ लवङ्ग सारसैन्धव । यमानिका चाजमोदा जीवन्ती गज पिप्पली । प्रत्यक कर्षमेकश्च चूर्णितानि शुभानि च । मधुना कुडवाङ्कश्च पाकशेषे तथा क्षिपेत् । मृगाण्डजं सकर्पूर यथालाभ विनिक्षिपेत् । रतिवल्लभनामाय सेव्यमानो रसायन ॥' सिद्धिबीज चूर्ण ८ प (मतान्तरे ५ प) घृत ४ प शर्करा २ श शतावरीरस गव्यदुग्ध छागदुग्ध प ४ श । प्रक्षेप —आमलकी जीरक कृष्णजीरकं मुस्ता त्वक् एला तेजपत्र नागकेशरं कपिकच्छुबीज (आलकुशीर बीज) गोरक्षतण्डुला (गोरक्षचाकुलिया) तालास्थिमज्ज कङ्कोलक शृङ्गाटकं त्रिकटु धान्यकं चित्रक (मतान्तरे अभ्र वङ्गश्च) हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डखर्ज्जूर कोकिलाक्षबीज कटुकी यष्टिमधु कुष्ठ लवङ्ग सैन्धव यमानी अजमोदा जीवन्ती गजपिप्पली प्र २ तो मधु २ प । रस र. । भैष । [श च ।

**रतिसत्वरा** । स्त्री । पृक्कायां । पिडिं शाक ।

**रतिसाधनम्** । क्ली । शिश्ने । वै निघ. ।

**रती** । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । वै निघ ।

**रतोद्वह** । पु । कोकिले । श मा ।

**रत्नम्** । क्ली । हीरके । रा नि व १३ । सुक्तादौ । रत्नानि नव—रत्न माणिक्य (पान्ना) पुष्पराग माणिक्य पद्मराग इन्द्रनील मरकत गोमेद (वैदूर्य्य) मौक्तिक विद्रुमयानि विश्वधर्म्माणिरे । तन्निरुक्ति —"धनार्थिनो जना सर्व्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तम् ।" भा पू १भ रत्न व रत्नसाधारणगुणा –"रत्नानि भक्षितानि स्युर्मधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोष हराणि च ।" इति । माणिक्यं तरणे सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगो, माहेयस्य तु विद्रुमो निगदित सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवज्यस्य च पुष्पराग असुराचार्य्यस्य वज्र शनेर्नीलं निर्म्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्य्यके ।" भा । तस्य धारण प्रीति मङ्गलम् । सु चि २४च । "धन्यं माङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् । हर्षणं काम्यमोजस्य रत्नाभरणधारणम् ।" चरक १५ ।

मतिभ्रमे। "रजोरूपणसुद्रेक कातुर्य मतिविभ्रम ।" रा नि व.२१ । परागे । मे ।

**रज.श्रय.** । पुं । कुक्कुरे । श.मा ।

**रज.सारम्** । क्ली । कर्पूरे । नकुल.१२ष ।

**रजतम्** । क्ली । रौप्ये । अम. । स्वर्णे । वि.ज्व. चि.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे । हस्तिदन्ते । हे.च. ।

**रजतप्रभ:** । पुं । सोमलताभेदे । সোমলতা । सु.चि.२९ष. ।

**रजतोपमम्** । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ ।

**रजनक:** । पु । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । चा.सू १४ष श्यामादि । 'शिखरिरजनकच्छिमरुहा करञ्जा ।' [भटी, ।

**रजनि.** । स्त्री । वालुके । रात्री । हरिद्रायां ।

**रजनिपुष्पम्** । क्ली । हरिद्रापुष्पे । হলুদফুল । रस.र नागार्जुनचूर्णे ।

**रजनी** । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व ६ । शि यो.पाण्डु चि. । सु सू ३८ष वल्लीपञ्चके । यतुका लतायां । रा नि व २ । नीलिन्याम् । नील । मे । दारुहरिद्रायां । वालुके । वै निघ । रात्र्यां । अम. ।

**रजनीगन्धा** । स्त्री । (Polianthes tuberosa.) Tuberose. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । রজনীগন্ধ । हिं गुलशब्बू । भूरिप्र. ।

**रजनीजलम्** । क्ली । नीहारे । हारा. ।

**रजनीद्वयम्** । क्ली । हरिद्राद्वये, हरिद्रादारुद्वये । च.द विषमज्वरे ।

**रजनीपुष्प:** । पु । पूतिकरञ्जे । रा.नि व ९ ।

**रजनीहासा** । स्त्री । शेफालिकापुष्पवृक्षे । श र. ।

**रजसानु:** । पु । मनसि, हृदये । उणा. ।

**रजस्पर्श:** । पु । पीतधत्तूरके । वै निघ. ।

**रजस्वल:** । पु । महिषे । त्रिका. । पारदे । वै.निघ. । स्त्री(ला) । जातरजस्कायां स्त्रियि । रा. नि व, ।८ । तत्स्वरूप यथा—"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध मापञ्चाशत्समा स्त्रिय । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तव स्रवेत् । आर्त्तवस्रावदिवसाहतु षोडशरात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समय ऋत: ॥" रज.स्वलाकृत्य—"आर्त्तवस्रावदिवसादहिंसाब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥" इत्यादि । भा. । ऋतुस्नानानन्तर मादौ पतिमेव पश्येत् ।

**रज्जु:** । पुं । केशवेण्याम् । दामनि । দড়ি । मांसरज्ज्वाम् । "पृष्ठवंशस्योभयत्र महत्यौ मांसरज्जव. । चतस्रो मांसपेशीनां बन्धने तत्प्रयोजनम् ॥" भा. ।

**रञ्जक:** । पु । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । रा नि व १३ । भल्लातकवृक्षे । वै निघ. । तन्नाम कजठराग्नौ । तस्य स्थान यकृत्प्लीहोर्मध्यम् । स रक्तार्थाद्रस रञ्जयति । सु.सू २१ष । क्ली । हिङ्गुलि, हिङ्गुलविशेषे । रा नि व १२ । स्त्री (का) । नखरञ्जिन्यां । মেহদি গাছ । वै निघ. ।

**रञ्जनम्** । क्ली । रक्तचन्दनभेदे । বকম কাঠ । र.मा. । रक्तचन्दने । मद व.१ । हिङ्गुले । रा.नि. व.१२ । स्वर्णे । जातीफले । वै निघ । पारदरञ्जनद्रव्ये । तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते । "केवल निर्मल ताम्र वापित रञ्जनेन तु । कुरुते त्रिगुण जीर्ण लाक्षारसनिभ रसम् ॥" रस चि २ ष. । पु । मुञ्जतृणे । मूञ्ज । रा.नि.व ८ । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । वै निघ. ।

**रञ्जनक.** । पु । कट्फलवृक्षे । रा नि.व.९ ।

**रञ्जनकेशी** । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

**रञ्जनगण:** । पु । रञ्जनद्रव्यवर्गे । "चतुर्विधा हरिद्रा स्यात् पतङ्ग रक्तचन्दन । नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठालाक्षामदिहिंकिंशुकम् ॥" रा नि व.९ ।

**रञ्जनद्रु:** (**म:**) । पु । चञ्चुकवृक्षे । চাঁচ্ড়ের গাছ । श.चि. । धूम्रकवृक्ष । वै निघ ।

**रञ्ज(ञ्जि)नी** । स्त्री । गुण्डारोचनिकायाम् । भा.च. । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ. । नील्यां । रा नि.व.४ । जतुकालतायां । रा नि.व.३ । मञ्जिष्ठायाम् । शेफालिकायां । मे । हरिद्रायां । रा. नि व ६ । पर्पट्यां । रा.नि.व.१३ । रा नि.व.९ ।

**रञ्जनीपुष्प:** । पु । पूतिकरञ्जे । नाटाकरञ्ज ।

**रण्य.** । पु । दुन्दुभौ । हा. । वै निघ. ।

**रणघण्टासमाकृति:** । पुं । मद्यभेदे । वै. निघ. ।

**रन्ध्रम्** । क्ली । दूषणे । छिद्रे मे. । शरीरे र न्ध्राणि नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे भवतः । तथा मुखमेहनपायूनामेकैकमिति नव । दशमञ्च मस्त के । स्त्रीणाञ्च त्रीणि स्तनगर्भमार्गेषु । स च चन्द्रस्य उदरगह्वरे । ज द.२ख. । [रा.नि.व.८ ।

**रन्ध्रकण्टः (कः)** । पुं । ज्वालाबर्वूरकवृक्षे ।

**रन्ध्रपत्रः** । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ ।

**रन्ध्रबभ्रुः** । पुं । उन्दुरौ । इन्दूर । त्रिका. ।

**रन्ध्रवंशः** । पुं । छिद्रवंशे । फोँपरा बाँश, बाँशिनी बाँश । गुणाः—कषायः तिक्त. शीतलः मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः पित्तदाहास्रशोधघ्न. रुच्यः शूलघ्नः गुल्मघ्नश्च. । रा.नि.व.८ ।

**रन्ध्री (न्)** । पुं । देवनले । वै.निघ. ।

**रभसः** । पुं । वेगे । पौर्वापर्यविचारे । हर्षे च ।

**रमः** । पुं । रक्ताशोकवृक्षे । मे. ।

**रमठम्** । क्ली । हिङ्गुनि । हिङ् । उणा. ।

**रमठध्वनिः** । पुं । हिङ्गुनि । हिङ् । श.च ।

**रमणम्** । क्ली । पटोलमूले । मे. । जघने । हे. च. । जघने । श.र. । पुं । गर्दभे । हे च. । वृष णे । श.च. । महारिष्टवृक्षे । घोड़ानिम् । कैटे- र्यनिम्बे । रा.नि व.८ ।

**रमतिः** । पुं । काके । श.र. ।

**रमाप्रियम्** । क्ली । पद्मे । श.च. । पुं । दा रुचीनीतिख्याते मिष्टत्वचि । वै.निघ. ।

**रमावेष्टः** । पुं । श्रीवासचन्दने । रा.नि.व.१२।

**रम्भा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । कला गाछ । रा. नि.व.११ ।

**रम्य(क)म्** । क्ली । पटोलमूले । मे. । त्रिका. । सु.सू.।८च.श्यामादि । प्रधानधातौ । जटा.। पुं । स्वर्णचम्पकवृक्षे । चाँपा गाछ । मे. । बकवृक्षे । बकफुलेर गाछ । श.च.। चि वृक्षकरे । जटा. ।

**रम्यकः** । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

**रम्यकक्षीरः** । पुं । महानिम्बे । घोड़ानिम्। रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.८ ।

**रम्यपुष्पः** । पुं । शाल्मलीवृक्षे । शिमूल गाछ ।

**रम्यफलः** । पुं । कारस्करवृक्षे । कुचिलागाछ। रा.नि.व.९ ।

**रम्या** । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.नि.व.५ । रा- त्रौ । मे. । महेन्द्रवारुणीलतायां । माकाल । रा. नि.व.३ । लवणाकन्दे । वै.निघ. ।

**रम्यामली** । स्त्री । भूम्यामल्यां । भुँइ आम- ला । रा.नि व.५ ।

**रराटी** । स्त्री । ललाटे । पुराणम् ।

**रलकः** । पुं । कम्बले । अम. । मत्स्ये । मृग- विशेषे । भ.टी.रा । पक्ष्मणि । सुभूतिः ।

**रवणम्** । क्ली । कांस्ये । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । कोकिले । उणा. ।

**रवथः** । पुं । कोकिले । उणा. ।

**रविः** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा. नि.व.१० । ताम्रे । पञ्चामृतरसे । अजीर्णचि.नि- र्णीदितरसे ।

**रविकान्तः** । पुं । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि. व.१३ । मूर्च्छावर्णचुपे । हुड़हुड़िया । वै.निघ. ।

**रविकीर्णः** । पुं । अर्कवृक्षे । वै.निघ. ।

**रविग्रहः** । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तदाक्रान्त- लक्षणं यथा—“उद्वर्तितात खिन्नश्च संरक्तोत्तद- नुश्च यः । कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडि- तः ॥” ज.द. ।

**रविजप्रियः** । पुं । नीलकान्तमणौ । वै.निघ. ।

**रविजलम्** । क्ली । अर्कमूलरसे । आकन्दमू- लेर रस । वै.संद.पञ्चामृतरसे ।

**रविदुग्धम्** । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्देर आठा । र,सा.सं.चैलोक्यविजयामण्डिरसे ।

**रविद्रुमः** । पुं । सदापुष्पवृक्षे । आकन्द गाछ। रा.नि.व १० । [क्ली । पद्मे । श.च. ।

**रविनाथः** । पुं । बन्धूकवृक्षे । बान्धुलि गाछ ।

**रविनामकम्** । क्ली । ताम्रे । तामा । वै. निघ. । [गाछ । रा.नि.व.१० ।

**रविमत्रः** । पुं । आदित्यपत्रवृक्षे । आकन्द

**रविप्रियम्** । रक्तकमले । ताम्रे । रा.नि.व. १०।१३ । पुं । आदित्यपत्रे । आकन्द गाछ ।

**रत्नकन्दलः** । पुं । प्रवाले । पला । श.र ।

**रत्नगर्भपोटलीरसः** । पुं । यक्ष्माधिकारे रस । पाठः –"रस वज्रं हेम तार नाग लौहञ्च तामकम् । तुल्यांश मरिच देय मुक्ताविद्रुममाक्षिकै । अत्र तुल्यञ्च तुल्यांश (चार्द्रकद्रवै ) सप्ताह चित्रकद्रवै (अङ्कञ्च तुल्यतुल्यांश भेष ) । मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेन पूर्य्या वराटिका । टङ्कण रविदुग्धेन मुख लिप्त्वा निरोधयेत् । मृद्भाण्डे ता निरुध्याथ सम्यग्गजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत् सर्व्वं निर्गुण्ड्या सप्त भावयेत् । आर्द्रकस्य रसै. सप्त चित्रकस्य च विंशति (चित्रकस्यैकविंशति ) । द्रवै र्भाव्य ततश्चास देय गुञ्जाचतुष्टयम् ।" र.सा.स । भैष. ।

**रत्नगिरिरसः** । पु । ज्वराधिकारे रस । पाठ —"सूताभ्रस्वर्णताम्राणि गन्धश्चार्द्धाश्मलौहक । लौहार्द्धं मतवैक्रान्त मर्द्दयेद्भृङ्गजैर्द्रवै । पर्पटीरसवत् पाच्य चूर्णित भावयेत् पृथक् । शिग्रुवासक निर्गुण्डी गुडूच्युयाग्निभङ्गजै. । मुद्रासुण्डीजयन्ती भिर्मुनिनिम्बाग्निषु सित्रकै । कन्यायाश्च द्रवैर्भाव्य त्रिभिर्वार पृथक् पृथक् । ततो लघुपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीत समुद्धरेत् । माषो द्रुतः कणाधान्ययुक्त याभिनवज्वरे ॥" রস, অভ্র, স্বর্ণ, তাম্র, গন্ধক প্রত্যেকে সমান , লৌহার্দ্ধ বঙ্গ, বৈক্রান্ত, ভীমরাজরসে মাড়িয়া পর্পটীবৎ পাক করিবে। পরে সজিনাদির রসে ভাবনা দিয়া লঘুপুটে পাক করিবে। রস.চি. ।

**रत्नजातिः** । स्त्री । श्वेत रक्त नील पीतवर्णे. ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रेषु ।

**रत्ननायकः** । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

**रत्ननिधिः** । पुं । खञ्जनपक्षिणि । त्रिका. ।

**रत्नमाला** । स्त्री । वैद्यकचिकित्साशास्त्रभेदे ।

**रत्नमुख्यम्** । क्ली । हीरके । हे.च. ।

**रत्नराट्** । पु । माणिक्ये । रा नि.व १२ ।

**रत्नाङ्गः** । पुं । प्रवाले । रा.नि.व.१२ ।

**रत्नावली** । स्त्री । पथ्यापथ्यवद्रव्याभिधाने ।

**रत्नि**. । पुं; स्त्री । बद्धमुष्टिहस्ते । मुट्ठीम हात । अम ।

**रत्यङ्गम्** । क्ली । योनौ । श र. ।

**रथः** । पुं । तिनिशवृक्षे । रा नि.व.९ । वेतसवृक्षे । अम । कांये । विश्व । शकटे । गाড়ি । रथभ्रमणगुणा —वातकोपन शरीरदार्ढ्यकरं बल्यम् अग्निवर्द्धनञ्च । राज. ।

**रथचरणः** । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श र. ।

**रथद्रुः** । पु । तिनिशवृक्षे । वेतसवृक्षे । अम. ।

**रथपर्य्यायः** । पु । वेत्रलतायाम् । श.च । तिनिशवृक्षे । रा.नि व ९ । [तिनिशवृक्षे । अम ।

**रथहयः** । पु । हस्ती । वृद्धि ঔষধি । वै.निघ. ।

**रथाङ्ग**. । पु । चक्रवाकपक्षिणि । अम. ।

**रथाङ्गाह्वयनामक**. । पु । चक्रवाके । अम. ।

**रथाङ्गी** । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।

**रथाभ्र**. । पु । वेतसवृक्षे । अम. ।

**रथाभ्रपुष्पः** । पु । वेतसवृक्षे । अम. ।

**रथावर्त्ता** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै निघ. ।

**रथिकः (का)** । पु, स्त्री । तिनिशवृक्षे । শাসন গাছ । रा.नि व ९ ।

**रथी** (इन्) । पु । चक्रवाके । वै.निघ. ।

**रथ्यः** । पुं । अश्वे । अम ।

**रदः (न.)** । पुं । दन्ते । रा नि व १८ ।

**रदच्छदः** । पु । ओष्ठे । रा नि व १८ ।

**रदनच्छदः** । पुं । ओष्ठे । रा.नि व.१८ ।

**रदनी** (इन्) । पु । हस्तिनि । हला. ।

**रदितम्** । क्ली । सर्पदष्टभेदे । सु.कल्प.४अ. ।

**रन्तिदेवः** । पुं । कुक्कुरे । श र ।

**रन्धनम्** । क्ली । पाककरणे । रान्धा । व्याक. ।

**रन्धित**. । त्रि । पाचिते । क्ली । कृतरन्धनद्रव्ये । রান্ধা জিনিস । तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधि —"भक्तं स्थाप्ये स्थाप्यं न पात्रान्तरे, घृतं कांस्यपात्रे, मास तद्रसञ्च हैमे राजते लौहे कांस्ये वा, पक्वादशाक कांस्याश्मलौहजे पक्वान्न,पिष्टकादि लौह्यजे कांस्ये वा, घृतक्षीर सर्पाये दारुजे वा । पानीय पायस तक्र भक्ष्य एव, काचजे स्फाटिके वा रागषाडवादीन् स्थापयत् । एव सति हि द्रव्य रोगहरे भवत् । पाकराज. ।

पित्तस्य नाशो मधुर सतिक्तः कटुः कषायः शम
नः कफस्य । अन्योन्यमेतत्क्रमनं वदन्ति परस्पर
दोषविरुद्धमित्तः ॥ मधुरकटुकावन्योन्यस्य प्रकर्ष
विधायिनौ, लवणविपुतोऽम्लकः प्रोक्तो विशेषरसा-
नुगः । अविकृतस्तथा तिक्तैर्युतः कषायरसो लघुभ-
वति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठो गुण करोति तथा । कटु
तिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणं । कट्वम्ललवणाः
पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ॥" अथ ये रसा य
द्दोषविरुद्धास्तदाह —"समीरणे तु नो देयाः क
टुतिक्तकषायकाः । पित्ते कट्वम्ललवणाः स्वाद्वम्ल
लवणाः कफे ॥" अथ ये रसा यद्दोषहराः—
"स्वाद्वम्ललवणान् वाते तिक्तस्वादुकषायकान् ।
पित्ते कफे तिक्तकटुकषायान् योजयेद्रसान् ॥ म
धुराम्लौ क्षारकटुकौ तिक्तकषायकौ चेत्येतावन्यो
न्यरसविरोधिनौ भवेताम् ॥" अथ मधुररसवी-
र्य्यम्—"यः स्वादु. श्रमशोषहारिबलकृद्वीर्य्यप्रदः
पुष्टिदः, प्रह्लादो रसने करोति तदनु श्लेष्मप्रवृद्धिं
तत. । पित्तानां दमन श्रमोपशमनो रुच्यो नरा
णां हितः, क्षीणानां क्षितपाण्डुनेत्रजसदृशां भ
वेन्माधुरः ॥" अथ तिक्तरसवीर्य्यं—"यस्तिक्तो म
धुराम्लकोऽमृतसमः कुष्ठादिदोषापहः, श्वासः
सर्व्वज्वरापहो भ्रमहरो रुच्यो न संक्लेदनः । जि
ह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चोष्णचताना हितो,
वक्त्रोल्लासकरः प्रमृष्टकथितो निम्बादिकास्वादक
त् ॥" अथ कटुरसवीर्य्यम्—"नेत्रं स्रावयते मुखं
विदहते यः कण्ठजाड्यं वहन्, बीभत्सं ननुते मुखं
विकुरुते पित्तास्रजः कोपनम् । अग्निं दूषयते
पूर्व्वं विदहते शीर्णो न शमो भवेत्, वातानाह
रते कफाय कटुको दद्येत् सदारोद्रकः ॥" अथा-
म्लरसवीर्य्यम्—"जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनि-
मीलनश्च, बीभत्सं वा जनयति सदा वातरोगाप-
हारी । कण्डुकुष्ठचतहजकरो नो हितः शोषिणः
स्वादम्लः प्रोक्तो मदनशमनोऽस्तकप्रकोपं तनोति ॥"
अथ कषायरसवीर्य्यम्—"जिह्वा कण्ठ ग्रसति नि
तरां वाइकयातिसारे,श्लेष्मव्याधेरुपशमकर श्वास
कासापहर्त्ता । हिक्काशूलं हरति नितरां शो
धनः स्वादनानां, प्रोक्तश्चाय समधिकगुण, श्रेष्ठ-
कषायनामा ॥" अथ क्षाररसवीर्य्यम्—"क्षारः
क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुच्यो विदाही यत्स्रे-
ष्मारुचिकरश्चाममूत्रक्कोपणश्च । आनाहघ्नाज
नयति पुनर्व्विस्रसवथः स्यात्, श्रेष्ठः प्रोक्तो

रसवरमहान् सर्व्वतो योग्यभूतः ॥" अत्रि,६ष्ठ ।

**रसकः** । पुं । निष्क्राथमांसे । हेम । क्ली ।
स्फटिकाख्यां । फटकिरि । र.सा.सं.अञ्जनरसे ।
मांसरसे । च.द.शूल चि.। खर्परीतुत्थके । वै.निघ.
२अ.वर्यचि.नवरत्नराजमृगाङ्के । "खर्परीतुत्थकं तु-
त्यादन्यत् रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्ता-
स्ते गुणा रसके स्मृताः ॥" भा.पू.१अ.उपरसव. ।

**रसकर्पूरम्** । क्ली । (Percloride of mercury.) स्वनामख्यातधातौ । रसकर्पूर ।
पारदस्य श्वेतभस्मीकरणे । चन्द्रिकाकारः । एत-
त्साधनप्रणाली—"पिष्टं पांशुपटु भगाढममलं व-
ज्राम्बुना नैकशः, सूतं धातुगतं खटीकबलितं तं
सपुटे रोधयेत् । अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तले
प्रज्वाल्य वह्निं दृढं, घस्रं ग्राह्यमथेन्दुकुन्दधवलं
भस्मोपरिस्थं शनै. । तदप्रदिश्य लवङ्गसहितं मा-
त्र मयुक्तं भजेत् ॥" र.सा.स. । गुणाः—फिरङ्ग-
रोगघ्न दीपनं पुष्टिकरं बलवीर्य्यकारकं कुष्ठघ्नं
व्रणघ्नश्च । द्रव्यगुणः ।

**रसकल्पलता** । स्त्री । वैद्यकरसग्रन्थे ।

**रसका** । स्त्री । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणम्—"क-
ण्डूवनिता या पिडका शरीरे संस्रावहीना रसको-
च्यते सा ।" सु. ।

**रसकेशरम्** । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

**रसकेसरी** (इन्) । पु । अजीर्णे रसः । पाठः
—"रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्वाथेन मर्दयेत् ।
देवपुष्पं वाणमितं रसपादं तथायतम् । माषमात्र-
न्तु तल्लेह्यं नागरेण गुडेन वा ॥"......रस.कौ. ।

**रसक्रिया** । स्त्री । द्रव्यस्य घनीभूतसारकरणे ।
पाक दोनो उदवोर सारकरण । "क्वाथादीनां
पुन पाकात् घनभावे रसक्रिया । मात्रा रसक्रि-
यायाश्च लिह्यात् पाणितलं बुधः ॥" सु.म.२६ष.।
सु.चि.२१ष. । [विलासी] ।

**रसखर्परः** । पुं । खर्परधातौ । (कौसलकी-

**रसगतज्वरः** । पुं । रसधातुगज्वरे । लक्षणं
—"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्दरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्ग दैन्य चास्योपजायते ।" मा.
नि ।

**रसगन्धः** (क.) । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१२

रक्तकरवीरे रा.नि.व.४।१०। लकुचवृक्षे। श.मा.। नीलभृङ्गराजे। वै.निघ.।

**रविप्रिया (प्रीता)**। स्त्री। सूर्यावर्त्तक्षुपे। हुड़हुड़िया। र.मा.। [र.सा.स.रसमारणे।

**रविभक्ता**। स्त्री। सूर्यावर्त्तक्षुपे हुड़हुड़िया।

**रविमूलम्**। क्ली। अर्कमूले। आकन्दमूल। र.सा.स.ज्वरचूडामणौ। [१२।

**रविरत्न(क)म्**। क्ली। माणिक्ये। रा.नि.व

**रविलोहम्**। क्ली। ताम्रे। ताँबा। रा.नि.व. १३।

**रविवल्लभ**। पुं। भृङ्गराजवृक्षे। वै.निघ।

**रविवल्ली**। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुडहुडिया। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ।

**रविसंज्ञकम्**। क्ली ताम्रे। श.च.।

**रविसुन्दररसः**। पु। सर्व्वज्वराधिकारे.रसः। "द्विभागताल्लिन इतश्च ताम्रं रसश्च गन्धश्च समानमात्रम्। विषञ्च सर्व्व द्विगुणञ्च ताम्र विसम वारञ्च खरातपे हि। विमर्द्य विजस्य रसेन चूर्णं गुञ्जैकदत्त सितया समेतम् . . ॥" रस.कौ.। (समीनमाद्य। विष समञ्च द्विगुणञ्च ताम्र। इति भा. पाठः। [(मेडाशिंङे। वै.निघ.।

**रविसर्गा**। स्त्री। क्षुद्रमेषशृङ्गयाम्। क्षुप

**रवीन्दम्**। क्ली। पद्मे। धरणि।

**रवीष्टः**। पुं। नागरङ्गवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (ष्टा)। आदित्यभक्तायाम्। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४।

**रशः**। पुं। वंशे। यद्यपी.चि.जातीफलावटी।

**रशना**। स्त्री। जिह्वायाम्। श.र.।

**रशील**। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। कामरांगा गाछ। प.मु.।

**रश्मिः**। पुं। पक्ष्माणि। किरणे। मे.।

**रश्मिजातम्**। क्ली। रौप्ये। वै.निघ.।

**रश्मिपतिः**। पुं। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि.व.४।

**रसम्**। क्ली। बोले। निशाम्न। रसाञ्जने। रा.नि.व ६। प.मु.। पुं। हिङ्गुले। र.मा.। पारदे रा.नि.व.१३। शिलारसे। प.मु.। सिन्दूरे। इक्षुरसे। रोगे। वै.निघ.१ विषे। रागे। गुणे। मांसद्रवे। श्रम.। जले। स्वादे। तिक्ता.। शृङ्गे। श्रम.। किराततिक्तके। द्राक्षायां। वै.निघ.। शरीरस्थसप्तधातुषु प्रथमधातौ। वसधातु। रा.नि.व.८। रसस्वरूपं —स चाहारसारभूतः। "आहारस्य रसं सारः।" शार्ङ्ग.पू.६ख.। "सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः।" गुणाः—सितः शीतः स्वादु स्निग्धश्चलश्चेति। तत्कर्म्म—स धमनीर्गता सर्व्वान् धातून् पुष्णाति। तदत्र शीतस्निग्धपीणकत्वादिगुणैः शरीरं व्याप्नोति। तस्य स्थानम्—"सर्व्वदेहचरस्यापि स्थानं हृदयमेव च। रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् विवर्द्धयेत्॥" भा.। स्वरसे क्वाथे वा। द्रवादि सम्मिश्रद्रवद्रव्ये। रा.नि.व.२०। सि.यो.ज्व.चि.। तत्साधन यथा —"कुड़व चूर्णितं द्रव्यत्रिसम्ब द्विगुणे जले। अहोरात्रात् स्थितं तस्माद्भवेद्वा रसउत्तमः॥ आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे। जलेऽष्टगुणिते साध्य पादशेषञ्च गृह्यते। निःशीषितश्चापिसिद्धं पक्षमाप्य रसम्पिबेत्। सितामधुगुड़क्षारान् जीरकं लवणन्तथा। घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत्॥" शार्ङ्ग.१ख.। रसनेन्द्रियग्राह्यवस्तुनि, मधुरादौ। मिष्टेऽपि क्रम। स च कालसहायभूमिवियदम्भिवानलसम्पर्कोण परिणामान्तरं प्राप्य षट्प्रकारो भवति। ते च षड्रसाः द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति—"रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः। षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्व्वं बलावहाः॥" गुणाः—"तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व्वते॥" भा.। तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठो मधुरः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठोऽम्ल, पृथिव्यग्निगुणभूयिष्ठो लवणः, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठः कटुकः, वाय्वाकाशगुणभूयिष्ठः तिक्तः, क्षित्यनिलगुणभूयिष्ठः कषायः। सु.सू.४२ष.। रसभेदविकल्पाश्च त्रिषष्टिः। सु.उ.६२ष। सप्तपञ्चाशदिति। च.द.द्रव्यगुणे शिवदास। "मधुरः कषायस्तिक्ताश्चकश्च क्षारः कटुः षड्रसनामधेयम्। वयं वदू वातककप्रकोपनं इय तथा पित्तकरं वदन्ति॥ क्षारः कषायः पवनप्रकोपी मधुरोऽथ तिक्त कफकोपनञ्च। कटुश्चको पित्तविकारकारिणी कटुश्चको वातघ्नी मदिरी॥

स्निग्धं श्रेष्ठो गन्धकं उच्यते । कृत्वा भद्र गन्धकम तिक्तस्य भद्रतण्डुलाकारं । भृङ्गराजरसैरनल्पैर भावयेत् पात्रे । तदनु च शुष्कं कुर्य्यात् धूलिसमा नम सप्तधा रौद्रे । तदनु च शुष्कं चूर्णं कृत्वा वि न्यस्य लौहिकामध्ये । निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्य विलाप्य तैलसम । पात्रस्थितभृङ्गराजरसमध्ये ढा लयन्निपुण । तस्मिन् प्रविष्टमात्र कठिनत्व याति गन्धकचूर्णं । पुनरपि रौद्रे शुष्क कैलकरजसा स मानतां नीत । शुद्धे सूते शोधितगन्धकचूर्णेन तु ल्यता कार्य्या । तावन्मर्द्दनमनयोर्यावन्न कणोऽपि दृश्यते सूते । पश्चात् कज्जलसदृश चूर्णं लौहीस्थि त यत्नेन । निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्य विलाप्य तैलसम । सद्यो गोमयनिहिते कदलदले ढालये न्मृदुनि । लौहीस्थितमवशिष्टं कठिनं तत्र सृष्टो नवा । पश्चात् पर्पटरूपा पर्पटिका कीर्त्यते लो कै ॥” পারাশোধন—বহ্ন্যাদিদোষবিশুদ্ধ লৌহপাত্রস্থ পারাকে যথাক্রমে ঝন্টীপাতা এরণ্ডপাতা, আদার রস, কাকমাচীর পা তার রস ও চিতাপাতার রসে ডুবাইয়া নি য়ত মাড়িয়া রৌদ্রে শুকাইয়া লইবে। গন্ধ কশুদ্ধি—ঐরূপ শুকপুচ্ছাভ, নবনীতাভ, মসৃণ, কঠিন ও স্নিগ্ধ উত্তম গন্ধককে তণ্ডুলের ন্যায় খণ্ড খণ্ড করিয়া ভীম রাজরসে ৭ ভাবনা দিয়া শুকাইবে, এবং ধূলিবৎ চূর্ণ করিবে। পরে ঐ চূর্ণ লৌহ পাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া গলাইয়া ভীমরাজরসে ঢালিবে। কঠিন হইলে তুলি য়া শুষ্ক ও চূর্ণ করিবে। এইরূপে শুদ্ধপারদ ও শুদ্ধগন্ধক সমভাগ লইয়া যথাবিধি মর্দ্দন করত নিশ্চন্দ্র কজ্জলি করিবে। পরে ঐ কজ্জলি লৌহপাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গ লাইয়া তৈলবৎ হইলে গোময়বেষ্টিত কলা পাতার উপর ঢালিয়া গোময়ভরিত কলা পাতার পুঁটুলি দ্বারা চাপিয়া ধরিয়া পর্পটী প্রস্তুত করিবে। পর্পটীর বর্ণ চক্রকের ন্যায় হইলে ঠিক পাক হইয়াছে জানিবে। মাত্রা ২ রতি হইতে এক এক রতি করিয়া দশ রতি পর্য্যন্ত দিবে। পরে ঐ নিয়মে ক্রমে হ্রাস করিয়া আনিবে। ভৈষ.।

**रसपाकजः ।** पुं । गुडः । रा, नि व १४ ।

**रसपारिजातकः ।** पु । वैद्यकरसग्रन्थभेदे ।

**रसपूर्त्तिका ।** स्त्री । ज्योतिष्मत्याम् । लता कटभी । भैष ज्व चि पानीयवटी ।

**रसप्रदीपः ।** पु । रामचन्द्रकृते वैद्यकरसग्रन्थे ।

**रसफलः ।** पु । नारिकेलवृक्षे । रा नि व ११ । आमलकीवृक्षे । वै निघ । ॰

**रसबन्धकरः ।** पु । सोमलतायाम् । वै निघ.।

**रसभवम् ।** क्ली । रक्ते । रा नि व १८ ।

**रसभस्म ।** क्ली । पारदभस्मनि । পারাভস্ম । तत्प्रकरणम्—“देवदाली हंसपादी यमचिञ्चा पुन र्नवा । एभि सूतो विमृद्दस्य पुटनात् म्रियते ध्रुवम् ॥” र सा सं. ।

**रसभावः ।** पु । रसधर्मे स्निग्धतादौ । यथा— “मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावास्त्रयो रसाः । वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः । कटु तिक्तकषायास्तु रूक्षभावास्त्रयो रसाः । दुःखा वि मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् । मधुर श्लेष्मल प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते । मुद्गाद्गोधूमतः क्षौ द्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् । प्रायोऽम्ल पित्तज ननो दाडिमामलकादृते । अपथ्यो लवण प्राय चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् । तिक्त कटुश्च भूयिष्ठमवृष्यो वातकोपनः । ऋते पटोलशुण्ठ्याभ्यां … रसनामयुता मताः ॥” राज ४प. ।

**रसमञ्जरी ।** स्त्री । शालिनाथकृतरसग्रन्थे ।

**रसमञ्जरीभाष्यम् ।** क्ली । शेषचिन्तामणि कृत रसमञ्जरीभाष्ये ।

**रसमणिः ।** पु । हरिहरकृतरसग्रन्थे ।

**रसमण्डूरम् ।** क्ली । परिणामशूले औषधम् । पाठ—“कुडव पथ्याचूर्णं द्विपल गन्धाश्मलौह किट्टस्य । शुद्धरसस्यार्द्धपल मधुनश्च कुमराज्यस्य । मस्त्यो…निगड दत्त्वा पात्रे लौहे च दण्डसंघट्ट । शु ष्क घृतमधुयुक्त मर्द्दितं स्थाप्य भाजने स्निग्धे ॥” रस र । भृङ्गराजकेशराजयो प्रत्येकं रसप्रस्थम् ।

**रसमर्द्दनम् ।** क्ली । पारदस्य चूर्णीकरणे मा रणे वा । See पारद ।

**रसमाणिक्यम् ।** क्ली । कुष्ठाधिकारे औष धम् । पाठ—“तालक वशपत्राख्यं कुष्माण्डजलि

मधुररसी । योगे । विका. । क्ली । रसाञ्जने । रा नि व ६ । [सं ।

**रसगन्धकसम्भूतम्** । क्ली । हिङ्गुले । र.मा

**रसगर्भम्** । क्ली । रसाञ्जने । भा म.४भ.नेत्ररो चि. । हिङ्गुलविशेषे । रा.नि व १३ ।

**रसगुडिका** । स्त्री । कासाधिकारे रस । पाठ —'रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो भवेत् । त्रिभागा पिप्पली पथ्या चतुर्भागा बिभीतका । पञ्चभागा त्वामला च षड्भागा समभागिका । भार्गी सर्व्वमिदं चूर्णं भाव्य बब्बूलजद्रवे । एकविंशतिवाराश्च मधुना गुडिका कृता । विभीतकप्रमाणेन प्रातरेकान्तु भक्षयेत् ॥" र.सा म ।

**रसघ्न.** । पु । टङ्कणे । सोहागा । रा नि व ६ ।

**रसचन्द्रिकावटी** । स्त्री । शिरोरोगे हिता । पाठ —"त्रैलोक्यविजयाबीजं बीजमुन्मत्तकस्य च । कण्टकारीबीजकञ्च ऐरण्डं बीजमेव च । बीजञ्च इङ्गुदास्य समौ गन्धकपारदौ । चार्द्रकैर्वटिका कार्य्या कलायपरिमाणतः । एषा तोयानुपानेन प्रातः खाद्या हितामिना ॥" र सा स ।

**रसचूडामणि.** । पुं । ज्वराधिकारे रस । पाठ —'मृतभस्म विष ताम्र जयपाल समगन्धक । हेमतैलेन सम्मर्द्दं ततो लघुपुटं ददेत् । भावयेत् वालकद्रावैरत्नामदिवसैनजं । पिते इयवस मित विषधूमेन शोधयेत् । सप्तवार निशार वा पथादार्द्रेण भावयेत् । रसचूडामणि सिद्ध स्याचा त् मौमेरयो महान् ॥" माषा १ र. । चार्द्रकनि स्नुरसाभ्यां सेव्य । रस चि. ।

**रसज:** । पु । गुडे । रा नि व १४ । सुराकिट्टे । हे च । क्ली । रक्ते । श,च. । रसाञ्जने । वै निघ. सपूरणी चि पाठाचूर्णे ।

**रसजातम्** । क्ली । रसाञ्जने । रा नि.व १३ ।

**रसज्ञा.** । स्त्री । जिह्वायाम् । रा नि व.१८ ।

**रसज्येष्ठ.** । पु । मधुररसे । हे च । [सा स. ।

**रसतालेश्वर.** । पुं । कुष्ठाधिकारे रस । र

**रसतेज (स)** । क्ली । रक्ते । हे च. ।

**रसदा** । स्त्री । मतनिर्गुण्डायाम् । श्वेत निर्गुण्ड्यां । वै.निघ. ।

**रसद्रालिका** । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । पुंड़ा आख । कटङ्कालिकानामेक्षौ । रा नि व १४ । [११ ।

**रसद्रावी (वृन्)** । पु । मधुरजम्बीरे । रा नि व

**रसधातु:** । पु । पारदे । रा नि व १३ ।

**रसनम्** । क्ली । आस्वादने । रा नि व २० । खर्परे । पु । कफे । तस्य स्थान कण्ठ कर्म्म च रसनम् । भा. । स्त्री (ना, नी) । जिह्वायां । रा. नि व १८ । रास्नायाम् । रा नि व ६ । वै निघ ज्व. चि चर्कादि । "चर्काम्बुमाकिरातामरतरुरसना।"

**रसनाथ:** । पु । पारदे । रा नि व १३ ।

**रसनापदम्"** । क्ली । निम्बे । रा नि व १८ ।

**रसनाभम्** । क्ली रसाञ्जने । रा नि व १३ ।

**रसनायक.** । पु । पारदे । श र. । [शिवे. ।

**रसनालिट् (ह)** । पुं । कुक्कुरे । हे.च ।

**रसनिगड** । पु । रसनिगडे, रसनियामक मङ्गलकौषधे । पाठ —"कुमार्कसम्भव क्षीरं ब्रह्मबीजञ्च गुग्गुलु । सैन्धव द्विगुण सर्व्व निगडोऽय महोत्तम ॥" ब्रह्मबीज पलाशबीजं, ब्रह्मीशाकबीज वा । द्विगुणमिति रसापेक्षया मिलित सर्व्व द्विगुणम् । र सा स. । [वै निघ. ।

**रसनिर्यास:** । पु । शालवृक्षे । शाल गाछ ।

**रसनेत्रिका** । स्त्री । मन:शिलायां । हे च ।

**रसनेष्ट** । पु । दधौ । प स. ।

**रसनेन्द्रियम्** । क्ली । जिह्वायाम् । च सा ७च. ।

**रसपर्पटिका (टी)** । स्त्री । ग्रहण्याद्यधिकारे औषधम् । पाठ —"यावत्रिदोषे विधातव्या गुडिका च सुधावती । तत्र शोधविधी यद्वी समा मौ रसगन्धकौ । सम्यग् कज्जलाभौ तु कुर्य्यात्पाषे दृढायसे । ततो बादरवह्निस्थलौहपात्रे द्रवीकृत । गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् । कुर्य्यात् पर्पटिकाकारमत्र रक्तिद्वयं क्रमात् । रक्तिद्वादशक यावत् प्रयोग प्रहराद्वत ॥" र. सा स. । "अथ रसो मयन्या पथादिरक्षमनूते । चादरकसे च सूत पञ्चकरसि कादमान्याव । म घमुदिताद्युच्ची मर्दनवर्ग चरेव गन्धौयान् । प्रसरभोजनमध्ये एहिरिदं पारदकोऽय । इसु व्दसमच्चानो नवनीतसमद्युति. । मयाव कठिन:

**रसशेषाजीर्णम्** । क्ली । रसशेषजन्याजीर्ण-रोगभेदे । See अग्निमान्द्य । [निघ. ।

**रसशोणितसम्भवम्** । क्ली । मांसधातौ । वै.

**रसशोधनम्** । क्ली । टङ्कणे । (सोहागा । इ. च. । पारदस्य सीसकादिदोषसंस्करणे । पारा शोधन । तच्च शोधनं बहुविध रसेन्द्रसारसंग्रह कारेण दर्शितम् । तत्र प्रथमतो द्विधा—"व्याधौ रसायने चैव द्विविधा सा प्रकीर्त्तिता । या शुद्धि कथिता व्याधौ सा नेष्टा हि रसायने । रसायने तु या शुद्धि. सा व्याधावपि कीर्त्तिता ॥" इति । रसग्रहणपरिमाणं १०० प ५० प. २५ प. १० प. १ प. ४ वा २ तो. शोधनार्थम् औषधप्रयोगेषु यथालाभ ग्राह्यम् । "कुमारिका चित्रकरक्तसर्षपै. कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥ एवं कदर्थित. सूत. षण्डो भवति निश्चितम् ।.... ॥" "शुद्धसूतस्य शुद्धोयाद्गिसम्भागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् । अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि । तयो कज्जलिकां कुर्य्याद्दिन मेकं विमर्द्दयेत् । मृत्तिका वाससा साद्धं कुर्य्यादङ्गुलिप्रवतः । तथा वारत्रय-सम्यक्काचकूपीमलेपयेत् । मृत्तिका शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् । तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसम्पचेत् · ॥" भा. ।

**रससंरञ्चणम्** । क्ली । रसस्य शोधनमूर्च्छन बन्धनमारणरूपे कर्म्मचतुष्टये । र.सा.सं. ।

**रससंस्कारः** । पुं । वैद्यकरसग्रन्थभेदे ।

**रससङ्केतकलिका** । स्त्री । ग्रन्थद्वयटीकाख्य करसग्रन्थे । [विशेषे ।

**रससङ्करसिद्धान्तः** । पुं । वैद्यकरसग्रन्थ-

**रससम्भवम्** । क्ली । रक्ते । वै.निघ. ।

**रससारः** । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेषे । मधुमि । भकुल.१९च. ।

**रससिन्दूरम्** । क्ली । रसगन्धकयोः सिन्दूरी करणे । रससिन्दूर । र.चि.१ष. । भा. ।

**रससुधाकरः** । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेषे ।

**रससुधानिधिः** । पुं । रसग्रन्थभेदे भोजराजकृते ।

**रससूः** । पुं । रसधातौ । ब्रह्म । वै.निघ. ।

**रसस्थज्वरः** । पुं । रसगतज्वरे ।

**रसस्थानम्** । क्ली । हिङ्गुलि । श.च. । रसस्य आधारे । [चर्वे ।

**रसस्रावः** । पुं अम्लवेतसे । वै.निघ. । रस-

**रसा** । स्त्री । मेदायाम् । पृथु । रास्नायाम् । रा. नि व.६ । भा.म १भ.ज्व चि.लाक्षादिनि । "वासा रसानिशा । कर्णकज्व.चि. । "कटुकारसाभि ।" शिलारसे । द्राक्षायां काकोल्याम् । श.र. । पाठायां । शल्लकीवृक्षे । जिह्वायाम् । कटुधान्ये । मे. । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**रसाखनः** । पुं । कुक्कुटे । श.च. ।

**रसाग्रजम्** । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

**रसाग्र्यम्** । क्ली । रसाञ्जने । पारदे । वै.निघ. ।

**रसाङ्कः** । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा. नि.व.१२ ।

**रसाज्ञानम्** । क्ली आस्वादाज्ञाने । "भुंञ्जानस्य नरस्यान्नं मधुरप्रभृतीन् रसान् । रसना येन जा नाति रसाज्ञान तदुच्यते ।" वै.निघ. ।

**रसाञ्जनम्** । क्ली । चतुर्विधाञ्जनान्यतमे स्वनामख्यातरसाञ्जधातौ । रसाञ्जन । प.मु. । हिं र-सौत् । मतान्तरे तद्द्विविध स्रोतोऽञ्जनं कृष्णपाषाणाकृति धातुद्रव्यम् । अन्यत् दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं पीतलोहितम् । सु सू.३८अ.अञ्जनादि, प्रियङ्ग्वादि । "दार्व्वीक्वाथसम क्षीर पादं पक्त्वा यदा घनं । तदा रसाञ्जनाख्य तत् नेत्रयोः परमं हितम् । गुणा —"रसाञ्जन कटु श्लेष्मविषनेत्रवि कारनुत् । उष्णं रसायनं तिक्तं छेदन व्रणदोषह-त् ॥". भा. । तच्छुद्धिः —'नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं । दिनैकमातपे शुद्ध भवेत् कार्य्येषु योजयेत् ॥" र.सा.स. ।

**रसाञ्जनादिचूर्णम्** । क्ली । ज्वरातिसारे औषधम् । पाठः—"रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचं । धातकी शृङ्गवेरञ्च पिबेत्तण्डुलाम्बुना ।" उक्तरसाञ्जन, आतइच, इन्द्रयव, धाइफूल, शुँठ प्रत्येक चूर्ण समभाग । रस र. ।

**रसाढ्यः** । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

सैंचिपेत्। सप्तधा वा त्रिधा वापि दद्यानैवं च वा पुन। शोषयित्वा पुन ग्रुष्कं चूर्णयेत्तण्डुलाकृति। तत शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक। व दरोपत्रकस्केन सन्धिलेपञ्च कारयेत्। चतुधा स मधं पात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते। खाङ्गशीत समु द्धृत्य माषिकाशो भवेद्रस॥' मात्रा २ र घृतन मामरेष वा मधुना सेव्यम्। र.सा.स।

**रसमारकद्रव्यम्।** क्ली। See मारकवर्ग।

**रसमारणम्।** क्ली। मारणद्रव्ये पारदस्य म र्द्दने। र.सा.स।

**रसमुक्तावलिः।** स्त्री। रसग्रन्थविशेषे।

**रसमूर्च्छनम्।** क्ली। See पारद।

**रसमैत्री।** स्त्री। मधुराम्ल, लवणाम्ल कटुति क्त, कटुलवर्ण, तिक्तलवणचेति साम्यत।

**रसरञ्जनम्।** क्ली। पारदस्य रक्ततापादने। "गन्धकेन हत नाग जारयेत्कमलोदरे। एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षाभो जायते रस॥" रस चि न्तम। [ग्रन्थ

**रसरत्नसमुच्चयः।** पु। अश्विनीकुमारकृते र

**रसरत्नाकर।** पुं। नित्यनाथकृते रसग्रन्थे।

**रसराजः।** पु। पारदे। रसाञ्जने। रा.नि.व. १३।

**रसराजरसः।** पु। वातव्याधौ रस। पाठ —"पलैक शुद्धसूतस्य व्योमसत्वञ्च कार्षिक। तदर्द्ध काञ्चन देयं कन्यारसविमर्दितम्। लौह रूप्यं सत वङ्ग वाजिगन्धा लवङ्गक। जातीकोषं तथा चौ रकाकोलीञ्च तदर्द्धत। काकमाचीरसे पिष्टा माषमात्रामिता वटी। क्षीरञ्च शर्करातोयमनुपान प्रकल्पयेत्॥" रससिन्दूर ৮ তো. অভ্র ২ তো স্বর্ণ ১ তো ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। পরে লৌহ, রৌপ্য, বঙ্গ, অশ্বগন্ধা, লবঙ্গ, জৈত্রী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ॥০ তো. কাক মাচীরসে মাড়িবে। বটী ৫ রতি, অনুপান দুগ্ধ ও চিনির জল। ভৈষ। [रसग्रन्थे।

**रसराजशिरोमणिः।** पु। परशुरामकृते

**रसराजेन्द्र.।** पु। शीताङ्गसन्निपातज्वरे रस। पाठ.—"पल शुद्धस्य सूतस्य पल ताम्रमयस्तथा। अभ्र नाग पल वङ्ग च गन्धकतालक। सर्वं स मविष चूर्णं सत्वमकत्र कारयत्। मर्दयत् काक माच्याय चार्द्रकस्य रसेन च। मात्स्यवाराहमायूर च्छागमाहिषपित्तकै। मर्दयित्वा निष्क विवटी रश्चभिस्तथा। त्रिदोषघ्न रसराजेन्द्र धन्वन्तरिषु सम्मत॥" मात्रा १ र.। अनुपान तुलसीपत्र र स। শুদ্ধপারা, তাম্র, লৌহ, অভ্র, সীস, বঙ্গ, গন্ধক, হরিতাল, বিষ প্রত্যেকে ১ প. কাকমাচীরস, আদার রস, পঞ্চপিত্ত ও ত্রি কটুকাথে পৃথক্ পৃথক্ ভাবনা দিয়া বটী ক রিবে। মাত্রা ১ রতি। অনুপান তুলসীপা তার রস। र.सा.स।

**रसले(लो)हः।** पु। पारदे। रा.नि.व.१३।

**रसवती।** स्त्री। पाकशालायाम्। इक्षनशाला। अम.।

**रसवर्णकः।** पु। दाडिमपुष्पादिद्रव्यगणे। दा डिमपुष्पकिंशुकपुष्पलाक्षाजम्बूकपुष्पहरिद्राकुसुम्भपु ष्पमञ्जिष्ठासु। दाडिम किंशुक लाक्षाजम्बूकञ्च निशाद्वयम्। कुसुम्भपुष्प मञ्जिष्ठा इत्येषो रसवर्ण क॥" रा.नि व २१।

**रसवहस्रोतः।** क्ली। रसनायकधमन्याम्। हृदय मूल। धमन्यश्च दश। च वि ५ष.।

**रसविरोधः।** पुं। तिक्तमधुरो लवणमधुरो कटुमधुरादिलेवकपविरुद्धरसतायाम्। सु उ.।

**रसवीर्य्यलता।** पु। सोमलतायाम्। वै.निघ।

**रसवेधकम्।** क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

**रसशङ्कर.।** रसग्रन्थभेदे। [घण्टुविशेषे।

**रसशब्दसरणिनिघण्टुः।** पु। वैद्यकनि

**रसशार्द्दूल.।** पु। सूतिकोपचारे रस.। पाठ —"अभ्रं ताम्रं तथा लौह राजपट्ट रसस्तथा। स मटङ्कमरीचञ्च यवक्षार समांशकं। तथान तालक चैव त्रिफलायाश्च तोलकं। तोलकद्वयमतश्चैव भ- ङ्ग्या मर्दिता वटी। श्रीसुन्दरकसापि नागवल्ल्या रसेन च। भावयेत् सप्तधा हन्ति ज्वरकासादिकं ग्रहम्॥" र.सा.स।

**रसशेषः।** पु। जीर्णेऽपि चाहारे कदाचिदा हारसारो रसशेष। मि,यौ,चजीर्ण,चि.।

२ श कार्थार्यजल १६ श शे. ४ श.ब जम्बीर रस ( गोंडालेबुर रस) १६ प शर्करा १६ प. पूकत पक्वा घनीभूते तत्र त्रिफला त्रिकटु मुस्ता विडङ्ग जीरक कृष्णजीरक यमानीद्वय भूनिम्ब त्रिवृत् दन्तीमूल निम्बत्वच सैन्धवम् षष्ठ प, चूर्ण २ तो. लौह २ प. घृत ४ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च स्थाप्यम् । भैष ।

**रसायनी** । स्त्री । गुडूचीलतायाम् । काकमाचीक्षुपे । गोरक्षदुग्धायाम् । रा नि.व ३ ४१५ । मांसरोहिणीभेदे । रा नि व.१२ । कटम्भेदे । महाकरञ्ज । रा.नि.व ९ । कर्णस्फोटायां । कान छिंडा । प.मु. । मुक्तमिम्ब्याम् । आनान्नुनी । शर्कराचित्रलताया । शङ्खपुष्पी । माघो । कन्दगुडूच्यां । मञ्जिष्ठायां । वै निघ ।

**रसालम्** । क्ली । बोले । भा । सिह्लके । शिलारस । मे. ।

**रसालः (क)** । पुं । आमवृक्षे । रा.नि.व. ११।२३ । इक्षौ । प.मु । पुण्ड्रकेक्षौ । रा नि.व. १४।२३ । पनसवृक्षे । कँठाल गाछ । श.र. । कुन्दुरौ । कुन्दुरु तृण । रा.नि.व ८ । गोधूमे । रा नि.व.१६।१२ अम्लवेतसे । सिह्लके । शिलारस । वै.निघ. ।

**रसालशर्करा** । स्त्री । रसालेक्षुरसकृतशर्करायां । गुणा - स्निग्धा कान्तिकारी च । रा नि.व १४ । [इक्षौ । माघो । श.च. ।

**रसालसा** । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । गोधूमे । कुन्दुरु

**रसाला** । स्त्री । दधिमिश्रितशर्करा । शिखरिणीति लोके । पर्यु । तत्साधनविधि,—"वस्त्रे सत्राव गलितं दधि विमथ्यमानकम् । तस्मिन् घृतं माक्षिकश्च प्रक्षेप्य चलम्पनम् । निक्षिप्य शर्करां तस्मिन् नागिकादिनय तथा । मालतीशशिसम्प्रोक्तवपम्लानमशसम्भवम् । चार्कपत्रदिमिश्रितमविदिपसे तथा । सर्वमेकीकृत्य तत्तु भाण्डे कर्पूरवासिते । गृहीत्वा चैव वसनं सुघनमाचरेत् । एवं यत्नेन सा रसालाभिधा कृता । कुचेत्त्वथा शमिकाया शिखरिण्या कृता पु बै. ।" वै.निघ. । दूर्वायाम् । विदार्याम् । पुण्ड्रकेक्षौ । रसनायाम् । मे. । द्राक्षायाम् । श र. ।

**रसालाम्रः** । पुं । महाराजाम्रे । रा.नि.व.११ ।

**रसालिका** । स्त्री । सप्तलायाम् । सातला । वै निघ. । [श.च. ।

**रसालिह्वा** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया ।

**रसाली (इन्)** । पु । कृष्णचणकक्षुपे । प मु. । स्त्री (ली) । करञ्जशालिनामैक्षौ । पूँड़ि इक्षु । रा नि व १४ । [व.१४ ।

**रसालेक्षुः** । पु । करञ्जशालिनामेक्षौ । रा.नि.

**रसावेष्टः** । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये । रा. नि व.१२ । [नि.व.३ ।

**रसाश्वासा** । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.

**रसाष्टकम्** । क्ली । महारसाष्टके । पारददरदाभ्रककान्तलौहविमलामाक्षिकवैक्रान्तशङ्खेषु । वै. निघ. ।

**रसाह्वः** । पुं । लवणपर्ण्याम् । र.मा. । स्त्री (ह्वा) । लघुशतावर्य्याम् । रास्नायाम् । वै निघ. ।

**रसिकः** । पु । हस्तिनि । अश्वे । सारस्वतः । सारसपक्षिणि । रा नि व १९ । गोधूमे । वै.निघ । स्त्री (का) । रसालायाम् । इक्षुरसे । मे. । शरीरस्थरसधातौ । रा.नि व १८ । रसनायाम् । विश्व. । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. । त्रि । प्रमत्तसेवति । वा.चि ५प. ।

**रसिकालुः** । पु । नीलालौ । वै.निघ. ।

**रसुनः** । पु । लशुने । श.च. ।

**रसेन्द्रः** । पु । पारदे । त्रि यो क्रमि चि. । रा. अमात्यक्षुपे । वत्सनाभे । प मु. ।

**रसेन्द्रगुडिका** । स्त्री । कासे यक्ष्मणि वा रसविशेष । पाठ —"कुमार्य्या त्रिफलाचूर्णैः चित्रकस्य रसै क्रमात् । शोधयित्वा पुनारसोऽस्य मर्दयेदृढम् । पञ्चकोलकजीवमिताम्लवेतसेन च (शोडावचरसेन च । १य पाठ )। भृङ्गराजरसेनापि (भङ्गवेररसेनापि । २य पाठ ) शोधयित्वा पुनः पुन । यथालाभेन पुन पचात् कारयेद्रसं बधे । कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य भावयेत्तिजयारसे । दिनार्धं पञ्चकेऽपि यावत् पिण्डत्वमागतम् ।" काकमाचीरसाभ्यां भावयेत्तु । शोधयित्वा चूर्णमर्दयेत् खदिरवटकवत् । माक्षिकं त्रिफलादीनम् वर्धं माषकमात्रा । पश्चात् त्रिफलाक्वाथेन् आ-

**रसाख्या** । स्त्री । रास्नायां । रा.नि.व.६ ।

**रसाञ्जनम्** । क्ली । रसगोपणे । ई.च. । रसग्रहणे ।

**रसाधिकः** । पुं । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ ।

**रसाधिका** । स्त्री । काकोलीद्राक्षायां । रा.नि.व.११ ।

**रसाधिकारः** । पु । इरिहरकृते वैद्यकरसग्रन्थे । [भा.नि ।

**रसानुगः** । त्रि । रसदूषके ।.रसानुसारिणि ।

**रसाभुग्नम्** । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ ।

**रसाभ्रगुडिका** । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः —' सहदेवा बला चैव सूर्यावर्त्तोऽथ मारिषः । अपामार्गोऽमृता चेति सम्यक् सम्पादये द्भिषक् । एषां पलानि चत्वारि प्रत्येक कुट्टयेत्ततः । अथ क्वाथं तद्दत्वा मधुरं यत् पुरातनं । गोमूत्रेण पचेतावत् यावत् गोमूत्रशोषणम् । स आदद्यात् तचूर्णं कुर्यात् पलचतुष्टयम् । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता गुडूची चित्रक त्रिवृत् । दन्ती विडङ्गमेकैक कर्षमेषान्तु चूर्णयेत् । एकपदीकृतस्याथ वज्रकाभ्रस्य यत्पलम् । वाय्वग्राभस्त्रिरात्रस्य वारि पर्णीरसाप्लुतम् । आतपे शोषयेत्तोऽपि दिनमेकं सुरसया । सूरणस्य रसैः पिष्ठा तत टङ्कणकस्य च । दत्त्वाटी माषकांस्तथ पुटपाकेन पाचयेत् । भव्रासे हैढदे पात्रे मदुना गोमयाग्निना । रसाढ्ढ दशमासांश कर्षं गन्धकस्य पृथक् । रसे मण्डूकभल्लाथ भूखितौ कज्जलीकृतौ । द्वतस्य मधुनश्चापि पृथक् पलचतुष्टयम् । तेसर्व्वमेकत्र कृत्वा स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । ततोऽष्टौ माषकान् खादेद्वय वा शंदमेव च । कर्मे चापि तथा कुर्यात् यथा दीप्तबलानलम् ॥'' रस.र. ।

**रसाभ्रवटी** । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । पाठः—"शुद्धसूतस्य कर्षैकं कर्षैकं गन्धकस्य च । द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा तुल्य चाभ्र प्रदापयेत् । भृङ्गराजस्य भद्रस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च । चीम सुन्दरमण्डूकीजयन्तीन्द्राशनस्य च । श्वेतापराजिता याश्च स्वरस पर्चसप्त्व । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचोद्भवं । देयं रसार्द्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम् । संमर्द्य वटिकां कुर्यात् कलायसदृशीं बुधः ॥'' र.सा.सं. ।

**रसामृतरसः** । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रस. । पाठ —"रसस्य द्विगुणं गन्धं माक्षिकञ्च शिलाजतु गुडूची चन्दन द्राक्षा मधुपुष्पञ्च धान्यकम् । कुटजस्य त्वच बीज धातकी निम्बपञ्चकम् । यष्टी मधुसमायुक्तं मधुशर्करयान्वित । विधिना मर्दयित्वा तु कर्षमात्रन्तु भक्षयेत् ॥'' र.सा.सं. ।

**रसाम्लन्** । क्ली । वृक्षाम्ले । रा.नि.व ६ । चुक्रनामककाञ्जिके । रा नि.व.१५ । पु । अम्लवेतसे । रा.नि.व ६ । स्त्री (म्ला) । पलाशीलतायां । रा.नि.व.३ ।

**रसाल्लकः** । पुं । तृणविशेषे । श.च. ।

**रसायनम्** । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ । कटिदेशे । रा.नि व.१८ । तक्रे । ई.च. । जराव्याधिनाशकौषधे । मे । "यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।" तेन च दीर्घायुष्ट्वादिलाभ. । च. चि.१अ. । तत्फलं यथा —वय स्थापनमायुर्मेधाबलकर रोगापहरणसमर्थञ्च । सु.म १अ. । लक्षणं —"दिव्यस्त्रीन्द्रियदन्तानां दृढीकरणमेव च । बलीपलितखालित्यवर्जनेऽपि च या क्रिया । पूर्व्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते ॥'' वैद्यकशब्द:२अ. । तच्च द्विविधं कुटीप्रावेशिकम्, वातातपिकञ्च । वा.उ ३९अ । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ. । पु । विडङ्गचूर्णे । मे. ।

**रसायनतन्त्रम्** । क्ली । रसायनाधिकारे । "रसायनतन्त्रं नाम वय.स्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थं ।'' सु.सू.१अ. ।

**रसायनफला** । स्त्री । हरीतकीवृक्षे । त्रिका ।

**रसायनवरः** । पु । गन्धरसीमे । स्त्री (रा) । कटुधान्ये । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

**रसायनश्रेष्ठः** । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

**रसायनामृतलौहम्** । क्ली । ज्वरातिसारे लौहम् । पाठः—"कर्षे गन्धकमर्द्दपारदयुगे कुर्यात् शुभां कज्जलिम्, चार्द्धं भूषणकच पञ्चलवणात् सार्द्ध कर्षे पृथक् । सार्द्धं च द्विपलं त्रिचूर्णं सकलं भक्ताम्भसा भावयेत् ॥" मात्रा माषमितम् । अनु. काञ्जिकम् । रस.र. । पथ्यं तुषे—त्रिफला

२ श. क्वाथार्थजलं १६ श.-शे. ४ श. अम्बीर रसः (गोंडालेबुर रस) १६ प. शर्करा १६ प. एकत्र पक्त्वा घनीभूते तत्र त्रिफला त्रिकटु मुस्तं विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं यमानीद्वयं भूनिम्बं चित्रकं दन्तीमूलं निम्बत्वचं सैन्धवम् अभ्रं प्र. चूर्णं २ तो. लौह २ प. घृत ७ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च स्थाप्यम्। भैष।

**रसायनी।** स्त्री। गुडूचीलतायाम्। काकमाचीक्षुपे। गोरक्षदुग्धायाम्। रा.नि.व.३ ४।५। मांसरोहिणीभेदे। रा.नि.व.१२। करञ्जभेदे। महाकरञ्जे। रा.नि.व.९। कर्णस्फोटायाम्। कानछिंड़ा। प.मु.। शङ्खिन्याम्। आनान्दुमी। शङ्खचिल्लतायां। भद्रदुग्धायां। नाड्या। कन्दगुड़्च्यां। मञ्जिष्ठायां। वै.निघ.।

**रसालम्।** क्ली। बोले। भा। सिह्लके। शिलारसे। मे.।

**रसालः (कः)।** पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व. ११।१२। इक्षौ। प.मु.। पुण्ड्रकेक्षौ। रा.नि.व. १४।२६। पनसवृक्षे। कँठाल गाछ। श.र.। कुन्दुरौ। कुन्दुरु तृण। रा.नि.व.८। गोधूमे। रा. नि.व.१६।१३। अम्लवेतसे। सिह्लके। शिलारसे। वै.निघ.।

**रसालशर्करा।** स्त्री। रसालेक्षुरसकृतशर्करायाम्। गुणाः—स्निग्धा कान्तिकारी च। रा.नि.व. १४। [दूर्वायां। नाड्यां। श.च.।

**रसालसा।** स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। गोधूमे। कुन्दुरु-

**रसाला।** स्त्री। दधिमिश्रितखण्डे। शिखरिणीति लोके। प.मु.। तत्साधनविधिः—"वस्त्रे सुगालितं दधि हिमस्थमाल्पकम्। तस्मिन् दत्ते माक्षिकञ्च पयश्चैव पलमात्रम्। निक्षिप्य शर्करां तस्मिन् माणिकार्द्धमितां तथा। नागकेशरसंयुक्तं बहुपत्रस्थापनकम्। चातुर्जातकचूर्णं च मरिचं विपचेत् तथा। सर्वमेकीकृतं तत्तु भाण्डे कर्पूरवासिते। गव्यक्षीरेण वस्त्रेण सुसम्बद्धं गालयेत्। इत्थमाधीयते येन सा रसालाभिधा कृता। गुणैस्तुल्या भवेत्तस्याः शिखरिण्याः कृता बुधैः।" वै.निघ.। दूर्वायाम्। विदार्याम्। पुण्ड्रकेक्षौ। रसनायाम्। मे.। द्राक्षायाम्। श.र.।

**रसालाम्रः।** पुं। महाराजाम्रे। रा.नि.व.११।

**रसालिका।** स्त्री। सप्तलायाम्। सातला। वै.निघ.। [श.च.।

**रसालिहा।** स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया।

**रसाली (इन्)।** पुं। लवणचणकक्षुपे। प.मु.। स्त्री (ली)। कटङ्गशालिनामकेक्षौ। शूंड़ि ईक्षु। रा.नि.व १४। [व.१४।

**रसालेक्षुः।** पुं। कटङ्गशालिनामकेक्षौ। रा.नि.

**रसावेष्टः।** पुं। श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। [नि.व.३।

**रसाश्वासा।** स्त्री। पलाशीलतायाम्। रा.

**रसाष्टकम्।** क्ली। महारसाष्टके। पारदाभ्रकवैक्रान्तलोहविमलमाक्षिकवैक्रान्तशिलाजतुषु। वै.निघ.।

**रसाह्वः।** पुं। तरुणखोट्याम्। र.मा.। स्त्री (ह्वा)। लघुशतावर्याम्। रास्नायाम्। वै.निघ.।

**रसिकः।** पुं। हस्तिनि। अश्वे। सारस्वतः। सारसपक्षिणि। रा.नि.व १९। गोधूमे। वै.निघ। स्त्री (का)। रसालायाम्। रसवत्यां। मे.। शरीरस्थरसधातौ। रा.नि व.१८। रसनायाम्। विश्व.। शारिकापक्षिणि। वै.निघ.। त्रि। प्रशस्तरसवति। वा.चि.५च.।

**रसिकालुः।** पुं। मोलाक्षौ। वै.निघ.।

**रसुनः।** पुं। लशुने। श.च.।

**रसेन्द्रः।** पुं। पारदे। शि.यो.क्रमि.चि.। राजमाषक्षुपे। वनवटी। प.मु.।

**रसेन्द्रगुडिका।** स्त्री। काशे पथ्यापि वा रसविशेषः। पाठः—"कुमार्याः त्रिफलाक्वाथैः चित्रकस्य रसैः क्रमात्। शोधयित्वा पुनाररोगरसं मर्दयेद्द्वयम्। पञ्चकर्षाद्योऽभिषाद्यभूयकरिण च (शोधयेदनेन च। २य. पाठः)। अङ्कराकुरसेनापि (भृङ्गराजरसेनापि। २यः पाठः) शोधयित्वा पुनः पुनः। मर्दयेत् पुनः पश्चात् कामयेदस्यै चरे। अर्द्धार्द्धं रसेन्द्रस्य भावयेद्विषयादरे। हिताशी भक्षयेच्चापि यावत् पिण्डत्वमागतम्। काकमाचीरसाभ्यां भावयेत्पुनः। शोधयित्वा प्रक्षेप्ये मरिचटङ्कणम्। माक्षिकञ्च त्रिशिरीषसमर्द्धं तावदनन्तरा। एताः पिण्डितागर्भान् मा-

मर्द्दयेदार्द्रकद्रवैः ॥" मात्रा २ रक्तिः। পারা ৪ তো. ঘৃতকুমারীরস, ত্রিফলাচূর্ণ, চিতারস, সর্ষপচূর্ণ, ঝুন, হরিদ্রাচূর্ণ, ইষ্টকচূর্ণ, অলম্বুষারস (বা বোণাপত্ররস), ভীমরাজরস (বা আদার রস) দ্বারা যথাক্রমে পৃথক্ মাড়িয়া কাপড়ে ছাঁকিবে। পরে জন্তীপাতার রস, কাণছিঁড়ের রস ও কাকমাচীর রসে পৃথক্ ভাবনা দিবে ও শুকাইবে। পরে ঐ পারা ৮ তো. ভৃঙ্গরাজরসশুদ্ধগন্ধক ৮ তো. মরিচ, স্বর্ণমাক্ষিক, সোহাগার খৈ, তুঁতে, হরিতাল ও অভ্র প্রত্যেক ৪ তো. আদার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ রতি। ভৈষ.। रस.र.। द्वितीया वृहत्संज्ञा—"कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च। ताम्रस्य हरितालस्य लौहस्य च विषस्य च। मनःशिलायाः क्षारयोः बीजं धुस्तूरकस्य च। मरिचस्य च सर्वेषां समं चूर्णमकल्पयेत्। जयन्ती चित्रकं माषं खण्डकर्णोऽथ मण्डुकी। मकाग्नल भृङ्गराजश्चराजार्द्रमिश्रुकम्। एतेषां स्वरसेनापि कर्षमात्रेण मर्द्दयेत् ॥" मात्रा कलायमिता। अनु. आर्द्रकरस.। পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, হরিতাল, লৌহ, বিষ, মনছাল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগার খৈ, শুদ্ধধুতুরার বীজ, মরিচ প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. জয়ন্তী, চিত্রক, মাষ, ঘেঁটকোল, থুলকুড়ি সিদ্ধি; ভীমরাজ, কেশুড়ে, আদা ও নিশিন্দাপাতা ইহাদের প্রত্যেকের ২ তোলা রসে পৃথক্ ভাবনা দিয়া কলায়পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান আদার রস। র.সা.স.। रस.र.। सा.कौ.। रस.कौ। भैष.। अस्या स्वल्पसंज्ञा यथा—"कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन ज-यार्द्रयोः। शिलायां खल्वयेत्तावत् यावत्पिण्डत्वम् भवेत्। जलकणाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः। सौगन्धिकपलैर्भृङ्गस्वरसेन सुभावितम्। चूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये। खल्वितत्वमपि कुर्यात् ग्रहौ स्विन्नकलायवत् ……॥" শুদ্ধরস ২ তো. জয়ন্তীপত্ররস ও আর্দ্রকরসে মাড়িয়া ঘন ও পিণ্ড করিবে। পরে কাণছিঁড়া ও গুড়কামাইরসে ভাবনা দিবে; তৎপরে ঐ পারাকে ভীমরাজরসে ভাবিত গন্ধক ১ পলের সহিত মাড়িয়া কজ্জলি করিয়া ২ প. ছাগদুগ্ধে মাড়িয়া স্বিন্নকলায়বৎ वटिका करिबे। सा.कौ.। भैष। रस कौ।

**रसेन्द्रचिन्तामणिः**। पुं। रामचन्द्रकृते प्राचीनरसग्रन्थे।

**रसेन्द्रवेधकम्**। क्ली। स्वर्णम्। वै.निघ.।

**रसेक्षुः**। पुं। पुण्ड्रकेक्षौ। रक्तेक्षौ। रा.नि.व. १४।

**रसोत्तमः**। पुं। मुद्गसूपे। रा.नि.व.१६। पारदे। रा.नि.व.१३। च.द.वणशोथ.चि.। रसाञ्जने। क्ली। घृते। रस र.मा.वण.चि.। त्रि। श्रेष्ठरसे।

**रसोदरम्**। क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३।

**रसोद्भवम्**। क्ली। हिङ्गुले, तद्विशेषे। रसाञ्जने रा.नि.व १३।

**रसोद्भूतम्**। क्ली। रसाञ्जने। रा.नि.व.१३।

**रसोन. (कः)**। पुं। (Allium sativum) Garlic. स्वनामख्यातकन्दशाके। रसुन। हिं लसून। मं पाकरायसद्य। कं बिलियबेल्लुल्लि। तै तेल्लवुल्लि। ता. वल्लइपाण्डु। स द्विधा श्वेतलोहित भेदात्। सा. गुणाः—अस्य रसोनः पित्तलो गुरुः उष्णः कफवातघ्नश्च। रा.नि.व ७। श्वेतगुणाः —"रसोन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः। वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः॥ हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तु कफामयान्हन्ति महारसोनः॥" इति रक्तरसोनविशेषगुणाः। रा नि.व.७। तदुत्पत्तिर्यथा—"यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसोनाख्येन कीर्त्तितः। तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः। बीजेषु मधुरः प्रोक्तो रससद्गुणवेदिभिः॥ मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लसुनसेविनाम्। व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम्। रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम्॥" भा.। "शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः। घनोदयेऽपि वातार्त्तः सदा वा यौवनोज्झया॥" वा.।

**रसोनपिण्डः**। पु। ऊरुस्तम्भाधिकारे औषध। पाठ —"रसोनस्य पलशत तिलस्य कुडवन्तथा। हिङ्गु त्रिकटुकक्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च। शत पुष्पा तथा कुष्ठम्पिप्पलीमूलचित्रकौ। अजमोदा यमानी च धान्यकञ्चैव बुद्धिमान। प्रत्येकन्तु पल श्चैषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्। घृतभाण्डे तथाचैतत् स्थापयेद्दिनषोडश। प्रक्षिप्य तैलमाषिञ्च प्रस्थार्द्ध काञ्जिकस्य च। खादेत्कर्षप्रमाणञ्च तोय मद्यम्पि बेदनु॥" इत्यादि। क्षारौ यवक्षारसर्ज्जिक्षारौ। यमान्या भागद्वय। केचिदजमोदा फीफान्दीमेव वदन्ति। माणौ पलाष्टक। रसोन तिलञ्च निस्तुष कृत्वा पिष्टा चूर्णादिना मिश्रयेत्। अथ भाण्डे स्त्वायधान्यराशौ स्थापयेत्। ত্বগ্রহিত রসুন ১০০ প. নিস্তুষতিল ৩২ তো হিং, ত্রিকটু, যব ক্ষার, সাচিক্ষার, পঞ্চলবন, শুল্ফা, পিপুল মূল, চিতামূল, বাকুনী, যমানী, ধনে প্র ত্যেকে চূর্ণ ১ প (কিংবা যমানী ২ প.) তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ৮ প. সমস্ত একত্র করিয়া ঘৃতভাণ্ডে ধানের রাশিতে ১৬ দিন রাখিবে। অনুপান ঈষৎ উষ্ণ জল। ভা. কৌ.। তন্ত্রান্তরে—"রসোনস্য শত চুর্ণ নদর্দ্ধ নিস্তুষাত্ তিলাত্। পাত্রে গব্যস্য তক্রস্য পিষ্টদ্রব্যৈ সমন্বিপেত্। ত্রিকটু ধান্যক অজ চিত্রকাজপি পলৌ। অজমোদা লবণা ত যন্থিকস্য পলাগ্নি কম্। শর্করায়া পলান্যষ্টৌ পলাংশ মরিচস্য চ। কৃষ্ণাজাজ্যাশ্চ চত্বারি মধুনশ্চ গুডস্য চ। আদ্রকস্য চ চত্বারি সর্পিষোऽষ্টৌ পলানি চ। তিলতৈলস্য তাবন্তি তক্রস্যাপি চ বিংশতি। সি দ্ধার্থকস্য চত্বারি রাজিকায়াস্তথৈব চ। কর্ষপ্রমা ণ দাতব্য হিঙ্গু লবণপঞ্চকম্। একীকৃত্য দৃঢে ভাণ্ডে ধান্যমধ্যে নিধাপয়েত্। দ্বাদশাহাৎসমুদ্ধৃত্য মাত্ খাদেদ্যথাবলম্॥" অত্র সুরাসৌবীর কাদীনি। ধাস্য ১৬ ম। রসুন ১০০ প. নি স্তুষতিল ৫০ প. গাওয়া ঘোল ১২৮ প. ত্রি কটু, ধনিয়া, চই, চিতার মূল, গজপিপুল, বনযমানী, গুডত্বক, এলা, পিপুলমূল প্র ত্যেকে ১ প. শর্করা ৮ প. মরিচ ১ প কৃষ্ণজীরা ৪ প. মধু ৪ প. আর্দ্রক ৪ প ঘৃত ৮ প. তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ২০ প শ্বেত সরিষা ৪ প রাইসরিষা ৪ প. হিং ২ তো. পঞ্চলবণ প্রত্যেকে ২ তো. একত্র শুষ্ক করত ঘৃতকুম্ভে রাখিয়া ধানের মধ্যে ১২ দিন রাখিবে। রস র.। বাতব্যাধৌ স্বল্প যথা—শুদ্ধরসোন ১॥০ প. হিঙ্গু জীরক সৈন্ধব লবণ শুণ্ঠী পিপ্পলী মরিচম্ এষাং ম ১ মা. সর্ব্বং বিলোড্য স্থাপয়েত্। ভা কৌ.।

**रसोनाष्टकम्**। क्ली। वातव्याध्यधिकारे औषधम्। "रसोनपक्वकन्दस्य गुलिका निस्तुषीकृता। पाटयित्वा च मध्यस्थ दूरीकुर्य्यात्तदङ्कुरम्। निश्च यगन्धनाशाय दध्ना सन्नीय रक्षयेत्। तत प्रक्षाल्य संशोध्य शिलायाम्परिपेषयेत्। कल्कस्य पञ्चमम्भागं चूर्णमेषां विनिक्षिपेत्। सौवर्च्चल यमानीञ्च भ र्ज्जितं हिङ्गुसैन्धवम्। कटुत्रिकजीरकञ्च समभा गानि चूर्णयेत्। तिलतैलञ्च कल्कस्य तुर्य्यांश तत्र मिश्रयेत्। खादेत्कर्षमितम्प्रातः किंवा दोषाद्यपे क्षया। अनुपानम्प्रकुर्व्वीत वारि च प्रतमन्ततम्॥" भा म २भ.।

**रसोपलम्**। क्ली। मौक्तिके। त्रिका.।

**रसौदनः**। पु। मांसरसेन सहौदने। अ च यमादिज्वरे हित। "यमीपवासानिलजे हितौ निश रसौदन। उपवासश्रमकृते ज्वरे वाताधिके तथा। दीप्ताग्नि भोजयेत्प्रायो नर मांसरसौद- नम्॥" च द ज्व.चि.। [रक्ते। श.च।

**रस्यम्**। क्ली। मांसधात्वौ। घनलदधि। वै निघ।

**रस्या (ह्स्या)**। स्त्री। रास्नायाम्। रा नि. व ६। रा म् १५प.। पाठायाम्। रा नि व ४।

**रस्यगन्धः (क.)**। पुं। श्वेतार्कौ। गुग्गुलौ। वै निघ।

**रस्यणा(णी)रकः**। पु। मूत्रकृच्छ्ररोगे। श.र.।

**रस्यणि (णी)**। स्त्री। नागमाषाख्यलतायाम्। रा नि व ५।

**रस्या**। स्त्री। मतुनि। (स्रो)। मे। भक्षनि। श र.। गोरोचनायाम्। वै निघ.।

**रस्यापत्र**। पुं। भूर्जद्रुम। रा नि व ८। क्ली। भूर्ज्जत्वचि। श्वेतसर्षपे। वै निघ।

**रस्याबीज.**। पु। रीठाकरञ्जे। वै निघ।

**रस्याऽऽरम्भकर.**। पु। एकत्रिंशत्त्वमय्यम्भ्यूर्णमन्चे

पे। भा म ४भ मसूरिका चि शीतलाधिकारे। "र चारिणूत्कारी हित ।'

**रचितफलम** । क्ली । सथपे । वै निघ ।

**रक्षोघ्नम्** । क्ली । काञ्जिके । हे च । हिङ्गुनि। रा नि व ५ । पु । भल्लातकवृक्षे । चिका । श्वेतस र्षपवृक्षे। रा नि व १६ । भैप क्षुद्ररो चि । नाग रङ्गवृक्षे । मद व ६। स्त्री (घ्नी) । वचायां । प सु ।

**रक्षोभूत** । पु । श्वेतसर्षपवृक्षे । प सु । [व १२।

**रक्षोहा** (न्) । पु । महिषाक्षगुग्गुलौ । रा नि

**रा** । पु स्त्री। काञ्चने। श.र. । अम ।

**राका** । स्त्री हठरजस्कायां कन्यायां । हारा। पूर्णिमायां । कच्छूरोगे । मे ।

**राग** । पु मरीचकें योगविशेषे रागषाडवे च सू १८ष । सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरु षकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तोरागोराजिकयान्वित ।" सिद्धो मरीच चि। अलक्तके सिन्दूरे । वै निघ

**रागखा(षा)ड[ण्ड]व** । पु । खाद्यद्रव्य भेदे। আমের মোরব্বা। तत्करणक्रम — "आममाम्र त्वचाहीनं द्विखिर्वा खण्डितं ततः । आज्यमाज्ये मनागक्त खण्डपाकेऽथ युक्तित । सुपक्व च समुत्तार्य मरीचैलेन्दुवासित । स्थापित स्निग्ध भाण्डे रागखाण्डवसंज्ञित । पुष्टिदो बलद पि त्तवातास्रारुचिनाशन । स्निग्धोगुरुस्तर्पणश्च सुखा द्रागखाण्डव । द्रव्यगुण । वा चि १२ष । दाडिमद्राक्षारसयुक्तमुद्गयूषे। "स तु दाडिमद्राक्षा युक्तः स्याद्रागष इत ।" गुणा — रुचिकृल्लघु पाक्य दोषाणामविरोधकृत् ।' राज ३प ।

**रागचूर्ण** । पु खदिरवृक्षे । मे। फल्गुचूर्णे। श र । लाक्षारसे। रा नि व ६ । [क्षारसे।

**रागद** । पु । तैरणीक्षुपे। रा.नि व ४ । खा

**रागदालि** । पु । मसूरे। रा नि व १६ ।

**रागट(ण्ट)क्** । पु । माणिक्ये । रा नि व १३ ।

**रागपुष्प** । पुं। बन्धुजीवपुष्पक्षुपे। বান্ধুলি গাছ । रक्ताम्लाने। रा नि व १०। [रा नि व १०।

**रागपुष्पी** । स्त्री। ओड्रपुष्पवृक्षे । জবা গাছ।

**रागप्रसव** । पु । बन्धुजीववृक्षे । रक्ताम्लानपु ष्पव। रक्तझाटी। रा नि व १० ।

**रागसारा** । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै निघ।

**रागसूत्रम्** । क्ली । पट्टसूत्र । मे । [नि व ६।

**रागाङ्गी (ङ्ग्या)** । स्त्री । मञ्जिष्ठाया । रा

**रागी** (गिन्) । पु । तृणधान्यविशेषे । स माष को क रविगुच्छने। गुणा —तिक्तो मधुर कषा य शीत पित्तापह बलदश्च । रा नि व १६ । अशोकवृक्षे । वै निघ । [१० ।

**रागी (तरु)** । पुं अशोकवृक्षे । रा नि व

**रागीष्टम्** । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै निघ।

**राघव** । पु। तिमिङ्गिलमत्स्ये । मे ।

**राङ्कल** । पु । तरुकण्टके গাছের কাঁটা। हारा । [इव मृगलोमजम् ।" अम ।

**राङ्कवम** । क्ली । पशुलोमजातवस्त्रादौ । "रा

**राङ्गणम्** । क्ली । रङ्गणपुष्प । রঙ্গণ ফুল। गुण रक्तपित्तघ्नम् । राज ५प ।

**राजकम** । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै निघ ।

**राजकदम्ब** । पु । कदम्बविशषे । जटा ।

**राजकन्या** । स्त्री । केतुके । केविकापुष्पवृक्षे । रा नि व १० वै निघ शोणज्व चि कलिङ्गादि ।

**राजकर्कटी** । स्त्री। चीनकर्कट्यां रा नि व ७

**राजकशेरु (क)** । पु । भद्रमुस्तायां । रा नि व ६ । [वै निघ ।

**राजकार्श** । पु । शालवृक्षे । শাল গাছ।

**राजकाष्ठम्** । क्ली । पतङ्गचन्दने । বকম কাঠ। वै निघ । [गाछ। प सु ।

**राजकुलक** । पु । पटोललतायां । পটোল

**राजकुष्माण्ड** । पु । वार्ताकौ । বেগুন গাছ। जटा । [फूल। रा नि व ११ ।

**राजकोल** । पुं । राजबदरवृक्ष । নারিকুলে

**राजकोषातकी** । स्त्री । पीतघोषायाम् । ঝিঙা। प सु । हि घियातरई । तोरई । म० । गुणा —शीतला मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दी पनी श्वासज्वरकासकृमिघ्नी च । भा पू १भ शा व।

**राजखर्जूरी** । स्त्री। पिण्डखर्जूरे। বড় পিণ্ড খেজুর। गुणा —शीता स्वादु स्निग्धा गुरु पित्त दाहघ्नी श्वासश्रमघ्नी वीर्यकरी च । रा.नि व ११।

**राजगिरा (रिः,री)** । स्त्री । शाकविशेषे । राजशाक । लघुस्थूलभेदेन द्विधा । गुणा.—कषाया पित्तघ्नी शीतला च । स्थूला अतिशीतला अतिवाता च । रा.नि.व.७ । रेड्उज्जतुरुचे । वै.निघ ।

**राजग्रीवः** । पु । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । त्रिका । [फूल । सु सू २८ष.एलादि. ।

**राजचम्पकम्** । क्ली । पुन्नागपुष्पे । पूनाङ्

**राजचिक्ककम्** । क्ली । शिग्रौ । श्र.च. ।

**राजजम्बु. (म्बू)** । स्त्री । महाजम्बूवृचे । बड जाम गाछ । र मा. । हिं फलेन्दा । तें रा चनेरेड्डिचेट् । गुणा —'राजजम्बूफल स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ।" भा. । पिण्डीखर्जूरे । मे. ।

**राजयक्ष्मा** । पु । स्वनामख्यातरोगे । यक्ष्मा रोग, क्षय रोग । निदानम्—"वेगरोधात् चयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" अस्य निरुक्ति — "वैदो व्याधिमता यस्माद्राधिपत्येन यस्यते । स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदे. । राज्ञ न्द्रमसो यस्मादभूदेव किलामय । तस्मात्त राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिण । क्रियाचयकरत्वात्तु चय इत्युच्यते बुधे । सशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥" सम्प्राप्ति.— कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु । अतिव्यवायिनो वापि चीणे रेतस्यनन्तरा । चीयन्ते धातवः सर्व्वे तत. शुष्यति मानव. ॥' पूर्व्वरूप—"श्वासाङ्गसादकफसंस्रवता लुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्रा । शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तु शुक्लेचणो भवति मांसपरो रिरसु । स्वप्नेषु काककशल्लकनीलकण्ठगृध्रास्तथैव कपय कृकलासकाय । तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्यत् शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥" इति । त्रिरूपक्षयलक्षण —"अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयो. । ज्वर सर्व्वाङ्गगश्चैव लचणं राजयक्ष्मण. ॥" एकादशरूपस्य यथा—"स्वरभेदोऽनिलाच्छूल सङ्कोचश्चांसपार्श्वयो. । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागम. । शिरस. परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च । कास कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेय कफकोपत. । एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वित । कासातिसारपार्श्वार्त्तिस्वरभेदारुचिज्वरै । त्रिभिर्वा पी डित लिङ्गै ज्वरकासासृगामयै । जह्याच्छोषा र्हित । महाशिन चीयमाणमतीसारनिपीडि त । शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिण परिवर्ज्जयेत् । ज्व रानुबन्धरहित बलवन्त क्रियासह । उपक्रमेदात्म वन्त दीप्ताग्निमकृश नरम् ॥" मा.नि. ।

**राजजीरकम्** । क्ली । (C. Pl.ibocularis) जीरकभेदे । वम् कुरचुण्टज । कोषाम्लरम् ।

**राजतर(रु)णी** । स्त्री । पुष्पविशेषे, महातरुणीपुष्पवृचे । बड शेउती । म राजतरुणी । क हिरियसेवडे । गुणा —कषाया कफकरी च चुष्या हृद्या सुगन्धिश्च । रा नि.व १० ।

**राजतरु** । पु । कर्णिकारवृचे । छोट शो णालु । रा नि व ९ । आरग्वधवृचे । बड शो णालु । वै निघ. ।

**राजताल** । पु । गुवाकवृचे । त्रिका । नारिकेलवृचे । वै निघ ।

**राजतालेश्वर.** । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —'नागस्य भस्म माक्षिक तीक्ष्णक गन्धकस्य च । हिङ्गुल घृततालस्य समुद्धृत गवां जले । विपचेत षोडशगुणे पात्रे तासमये शनै । घर्म्मे दिवस जम्बीरकुमारीवज्रकन्दजै । रसैर्भङ्गस्य चाम्भोभियुत वल्लद्वय भजेत् ॥" र सा म ।

**राजतिमिङ्ग:** } पु । चेलाने, सुखाशे । उदरजतिमिष: } गुज्र । हारा. । त्रिका । See [त्रिका. । कालिन्द ।

**राजदन्तः** । पु । दशनानामग्रस्थदनचतुष्टये ।

**राजद्रुमः** । पु । किरमाले, आरग्वधवृचे । शोन्दाल गाछ । हि धनवहेडा । भैष.सु री.चि. । सि यो.च.द कफारोचक चि. । "राजद्रुमाम्बुमथना ।" भा म.४भ मुख.रो चि. । "यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च ।"

**राजधत्तू(स्तू)रक:** । पु । हड्डधत्तूरके । रा. नि.व १० । पीतधुस्तूरवृचे । कनकधुतुरा । वै निघ ।

**राजधान्यम्** । क्ली । राजान्ननामकशालिधान्ये, नृपान्ने । राजभोग हैमन्तिक धान्यविशेष । श्यामाके । श्यामाधान । रा.नि.व १६ ।

**राजधुस्तूरक.** । पु । हड्डधुस्तूरके । पीतधुस्तूरवृचे । रा नि.व १० ।

**राजधूर्त्तः** । पुं । पीतधुस्तूरे । वै.निघ. । छद-कुतुरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**राजनगः** । पुं । राजगिरिप्राके । वै.निघ. ।

**राजनामा (न्)** । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ ।

**राजनिम्बूकः** । पुं । निम्बूविशेषे । कागजी लेबू । वै.निघ. ।

**राजनीलम्** । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

**राजनीलिका** । स्त्री । महानील्यां । बड़ नील । रा.नि.व ४ ।

**राजन्यः (न्या)** । पुं, स्त्री । राजादनवृक्षे । क्षीरिणी गाछ । जटा. । भा. । [रा.नि.व.१२ ।

**राजन्यावर्त्तः (कः)** । पुं । राजावर्त्तमणौ ।

**राजपटोलः** । पुं । मधुरपटोले । र मा. ।

**राजपटोलिका (ली)** । स्त्री । मधुरपटोल्याम् । रा.नि.व.३ ।

**राजपट्टः** । पुं, क्ली । कान्तपाषाणे । चुम्बक पाथर । त्रिका. । र सा.सं.इन्द्रचूडामणिरसे ।

**राजपट्टिका** । स्त्री । चातकपक्षिणि । हारा. ।

**राजपत्नी** । स्त्री । पित्तले । वै.निघ. ।

**राजपर्णी** । स्त्री । प्रसारण्या लतायां । गन्ध-भादुलिया । रा.नि.व.५ ।

**राजपलाण्डुः** । पुं । रक्तपलाण्डौ । छोट पेयाज । मं कं रक्तकान्दा, लोहितीकन्दि, केंपिनउल्लि, बायउल्लि । गुणाः—शीतलः पित्तघ्नः कफघ्नः दीपनः बहुनिद्राकरश्च । तदाच—"वल्यते नृपपलाण्डुरयं चारुतीक्ष्णमधुरो रुचिमदः । क फघ्नोष्मघ्नमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽतिनिद्रदः ॥" रा.नि.व.७ ।

**राजपीलुः** । पुं । महापीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**राजपुत्रः (कः)** । पुं । चीरिकावृक्षे । महाराजचूतवृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ ।

**राजपुत्रिका** । स्त्री । शरारिपक्षिणि । भराल पाखी । जटा. । पत्रयूथिकायाम् । पित्तले । वै.निघ. ।

**राजपुत्री** । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । तितलाउ । रा.नि.व.३।११ । रेणुकायां । रेणुक बीच । रा.नि.व.६।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । चामेली फुलेर गाछ । रा.नि.व.१०।२३। राजरीतौ । ठेकापितल । रा.नि.व.१३ । कुकुन्दर्य्याम् । छुँचो । रा.नि.व.१८ । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. । मालत्याम् । जटा. । [गाछ । श च. ।

**राजपुष्पः** । पुं । नागकेशरवृक्षे । नागेश्वर

**राजपुष्पी** । स्त्री । कोइणदेशे करवीरवर्णीना-म्ना ख्याते पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । वनमल्लिकायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ ।

**राजपूज्यम्** । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

**राजप्रियः** । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७। करुणीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (या) । कोङ्कणदेशे ख्याते करुणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलवासिनीशालौ । रक्तकमालौ । रा.नि.व.१६ ।

**राजफणिज्झकः** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । श.मा. ।

**राजफलः** । पुं । राजाम्रवृक्षे । राजादनीवृक्षे । खिर्नी गाछ । रा.नि.व.११ । क्ली । पटोले । त्रिका. । स्त्री (ला) । राजजम्बूवृक्षे । बड़ जाम गाछ । रा.नि.व ११ । [गाछ । वै.निघ. ।

**राजफल्गुः** । पुं । कृष्णोदुम्बरवृक्षे । काकडुमुर

**राजबदरम्** । क्ली । इन्द्रामलके । लवणे । मे. । पुं । उत्तमबदरवृक्षे । नारकुले, पाटनाइ प्रभृति बड़ ओ मिष्टकुल । मं राजबोर । कं रायपरलद । गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवातघ्नः क्षयः वीर्य्यवृद्धिकरः शोषश्रमहरश्च । रा.नि.व.११ । [श्रा । रा.नि.व.५ ।

**राजबला** । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलि-

**राजभक्तम्** । क्ली । नृपभोज्याह्नि पानादौ च । द्वाबाद अन्न । तत्परीक्षा—"नृपभक्तादर्शं सर्वं कविविश्वस्यन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकाबायसादयः । हुतभुक् तेन चाहेन भृशं चटचटायते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः । दुष्टाहं विषसंसृष्टं नियमेन कौचलीवराः । ग्रसतो वियज्जन्तु विहा सुरति मर्कटः ॥" सु. कल्प.१च. ।

**राजभद्रिका** । स्त्री । वायुपीपलिजे । जटा ।

**राजभद्रकः** । पुं । पारिभद्रवृक्षे । निम्बवृक्षे ।

कुष्ठे । कुड । कन्दुरुकी । रा नि व २३। राजार्क। श्वेत आकन्द । रा नि व १२ । [नि व १६ ।

**राजभावा** । स्त्री । तिलत्रासिनीशाली । रा.

**राजभोग** । पु । शालिधान्यविशेषे । राज भोग धान । राव्व ।

**राजभोग्यम्** क्ली । जातीकाषे । जायफल। पु । प्रियालवृक्षे । श च । वि । राजभोगार्हे।

**राजमण्डूक** । पुं । महामण्डूके । बड बेङ, सोणाबेङ ।.रा नि व.१९ ।

**राजमान्यम्** । क्ली । पटोलि । वै निघ ।

**राजमाष** । पु । (Vigna catiang Syn Dolichos sinensis ) माषविशेषे । बरबटी । हि लोबिया रैस, बोड़ा । स नील उरीद् । क नीलतण्डु गुणा —कफपित्तहर व ल्य वातल बलकरञ्च । रा नि व १६। "राज माष सरो रुच्य कफशुक्राम्लपित्तकृत् । स्वादु वातिलो रुच कषायो विषदो गुरु ॥" च सू २७ अ । स श्वेतरक्तकृष्णभेदेन त्रिविध । एषु यो म हान् स एव गुणाधिको ज्ञेय । भा पू १म भा ग। तत्सूपगुणा —"राजमाषभव सूप स्वादूरुक कषायक । ग्राही गुरुर्वातकर स्तन्यकृद्रुचिकार क ॥" द्रव्यगुण ।

**राजमुद्ग** । पु । मकुष्ठके । छाल मुग । वै.च।

**राजमृगाङ्कः** । पु । राजयक्ष्माधिकारे रस । पाठ —"रसभस्म त्रयो भागा भागैक हेमभस्मक । मृतताम्रस्य भागैक शिलागन्धकतालक । प्रति भा गद्वय शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् । वराटिका तेन पूर्या आजक्षीरेण टङ्कण । पिष्टा तेन मुखं रुद्धा मृद्भाण्डे त निरोधयेत् । शुष्कं गजपुटे पाच्य चूर्ण येत् स्वाङ्गशीतल । दशपिप्पलिकै क्षौद्रै मरिचै वा घृतान्विते ॥" मात्रा ४ गुञ्जा । रस ७ तो. स्वर्ण १ तो. ताम्र १ तो. शुद्ध मनछाल, ग न्धक, हरिताल प्रत्येके २ तो. एकत्र चूर्ण करिया बड़ बड़ कड़ित भितर पुरिया छाग दुग्धे सोहागा माड़िया तद्द्वारा कड़िर मुख बन्ध करत मृद्भाण्डे रुद्ध करिया गजपुटे पाक करिबे । शीतल हइले तुलिया १०टी पिपुल वा मरिच १०टी, वा १०टीर सहित घृत ओ मधु अनुपाने सेव्य । मात्रा ४रति । रसाम ।

**राजयक्ष्मा** । पु । See राजयक्ष्मा।

**राजयोग्यम्** । क्ली । चन्दने । वै निघ ।

**राजरङ्गम्** । क्ली । रजते । श र ।

**राजराजिका** । स्त्री । राजसर्षपे । काल सरिषा । रा नि व.१६ ।

**राजराजेश्वररस** । पु। कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —"त्रिफला खादिर सारसमता वागुजीक ख । आतपे मर्दयेत् सूतं गन्धकं मृततामक । सु ष्ठमर्दित तावं यावत्तन्न विलीयते । भृङ्गराजद्रव दत्वा दिनमात्रं विमर्दयेत् । भ्रमक मृततुल्य स्या चूर्णितव्य विमर्दयेत् । मध्वाज्याभ्या लौहपात्रे वं पाभ्या भक्षयेत ॥" र.सा स ।

**राजरीति** । स्त्री । पित्तलविशेषे । बेङा पितल । गुणा —तिक्ता शीता लवणरसा शोध नी पाण्डुवातक्रिमिप्लीहपित्तघ्नी च । रा नि व १३ । [१३ ।

**राजलक्ष्मी** । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि व

**राजवर्च्च** । पु । राजावर्त्तमणौ । हि रावटी । भा म कर्पूरी वि. । "लौतक राजवर्त्मं ।"

**राजवल्लभ** । पु राजाम्रे । खाम आम । राजभद्रे । राजादनीवृक्षे । क्षीरी गाछ। रा नि व ११ नारायणदासकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषे । ग्रह ण्यां रस । पाठ —"जातीफललवङ्गाम्लवेलाट ङ्करामठ । जीरक तेजपत्रञ्च यमानीविश्वसैन्धव । लौहभस्म मृताभ्रञ्च रसगन्धकमेव च । मरिच नि ष्ठता क्षय प्रत्येक तोलकोन्मित । धात्रीरसे वटीं कुर्य्यात् त्रिगुञ्जाफलमानत । हन्ति शूल तथा गु ल्ममामवात मुदारुण ॥" रस.र. ।

**राजवल्ली** । स्त्री । कारवेल्लके । उच्छे । हि करेला । र.मा ।

**राजवाह.** । पु । घोटके । श.च. ।

**राजवृक्ष.** । पु । आरग्बधवृक्षे । प सु । च द. भूमि चि परिव्याधवृक्षे । र सा र्च. । सु सू ३८ । सु चि १० । प्रियालवृक्षे । भी । महाप्याधिवृक्षे । नदीतीरजे । श च । भा,धानिरा चि । "यथा

"पर्पटराजश्च कटुका।" ग्योणाकश्चे। सा.कौ.र चि वज्रमण्डूरे। [गाछ। भ.मा।

**राजशणः** । पुं। पाट इति ख्यातश्चे। পাট

**राजशाकः** । पुं। वास्तुकशाके। বেতো শাক। प.मु.। रा.नि व.७।

**राजशाकिनी** । स्त्री। राजगिरिनामपत्र शाके। রাজ শাক, বেতো শাক। गुणा.— कथ्या पित्तघ्नी शीतला च। रा नि व.७।

**राजशालिः** । पुं। राजभोग्यशालिधान्यविशे षे। রাজভোগ হৈমন্তিক ধান্য। प.मु.।

**राजशिम्बी** । स्त्री। श्वेतशिम्ब्याम्। निष्पावे। वै.निघ.। [हि राजमुगा। रा.नि.व.१८।

**राजशुकः** । पु। पक्षिविशेषे। मयना পাখী।

**राजशूकजम्** । क्ली। शालिधान्ये। হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ। प.मु.।

**राजशृङ्गः** । पु। मद्गुरमत्स्ये। है.च।

**राजसफरः** । पुं। इल्लिशमत्स्ये। हारा।

**राजसर्पः** । पुं। सर्पविशेषे। রাজ সাপ। त्रिका.। है च.।

**राजसर्षपः** । पुं। राजिकायां, कृष्णवर्णसर्ष पे। রাইসরিষা, কাল সরিষা। हि राइ। गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः वातगुल्मघ्न, पित्तदा- हशमकः गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.१६।

**राजसारसः** । पुं। मयूरे। भ.मा.।

**राजसी** । स्त्री। श्वेततुलस्याम्। वै.निघ.।

**राजसुपर्वी** । स्त्री। कारवेल्लभेदे। गग्राकरला। प.मु.। [निलाकोरल्ला। वै.निघ.।

**राजसैरेयकः** । पुं। नीलझिण्ट्याम्। वम्

**राजस्कन्धः** । पुं। घोटके। त्रिका.।

**राजस्वर्णः** । पुं। राजधुस्तूरवृक्षे। দনকধুতুরা। रा.नि.व.१०।

**राजहंसः** । पुं। लोहितचञ्चुचरणश्वेतहंसे। রাজহাঁস। चम.। कदम्बवृक्षे। मे।

**राजहर्षणम्** । क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि व.१०।

**राजहासः (कः)** । पुं। मत्स्यविशेषे। রাঘৰ মাছ। ऋ.र.।

**राजक्षवः (कः)** । पुं। राजसर्षपे। রাই বা কাল সরিষা। रा.नि व.१६। तत्क्षारगुणा.— "… विदोषशमनं लघु। ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणां॥" च.सू.२७अ.। छिक्किकायां। হেঁচেতা। वै निघ.। दुग्धिकायाम्। च.सू.४अ. टीकायां। [वै निघ।

**राजा (जे)** । पुं। छिक्किनीवृक्षे। হেঁচেতা।

**राजाग्नः** । पु। राजगिरिशाके। वै.निघ.।

**राजातनः** । पु। पीतशालवृक्षे। পেয়াশাল। रा.नि.व.११।

**राजादनः** । पुं। क्षीरिणीवृक्षे। ক্ষীরিণী। किंशुकवृक्षे। पलाशवृक्षे। प मु। पीतशालवृक्षे। रा नि व.११। क्ली। पीतशालफले। सु.सू.३८ अ.परूषकादि। किंशुकपुष्पे। मे.। क्षीरिकाफले। খির্ণীফল। प.मु.। [गाछ। वै.निघ.।

**राजादनफलः** । पु। क्षीरिणीवृक्षे। খির্ণী

**राजादनी** । स्त्री। (Mimusops hexandra.) स्वनामख्यातस्वादुफलवृक्षविशेषे। खिरणी इति गौर्जरे प्रसिद्धा। খিরণী, ক্ষীরখেজুর। हि खीरी। रायणी, रैयणि इति महाराष्ट्रादौ। वम्. किर्णी। ता. पल। गुणा.—मधुरा पित्तघ्नी गुरुः तर्पणी वृष्या स्थौल्यकरी स्निग्धा मेहघ्नी च। रा नि.व.११। फलं गुरु स्निग्धं स्वादु कषायञ्च। सु.सू.४६अ.। मधुरं स्वादु च। चि. १०अ.। तिलपर्णिकोशाधी। रा.नि.व.१६।

**राजाद्रिः** । पुं। राजगिरिशाकवृक्षे। वै.निघ.।

**राजान्नम्** । क्ली। कर्णाटदेशे प्रसिद्धे शालिधान्यभेदे। রাজভোগ,হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ। गुणाः—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं च लघुन् पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनम्। तच्च त्रिविधं सपुंकश्वेतरक्तवर्णभेदेन, छत्रबीजं रक्ताविकं च। त्रैविध्याच्च तण्डुला हरितपीतलोहिता. आमाम्लता भवन्ति। गुणैश्च पूर्वपूर्वोत्तराः। मु.। रा. नि.व.१६।

**राजाम्रः** । पुं। आम्रविशेषे। बं राजाम्र। कं रायमड्ड। ते राचमामिडिचेट्टु। भा.। गुणा.— कोमला. राजाम्राः— कटुकाः पित्तदाहकराश्च। इषत्पक्वे—स्वादुमाधुर्यां. बलपुष्टिवीर्यप्रदाश्च।

तत्फलं विविधं बालमध्यपक्कभेदेन । त्रिविध रा-जाम्रेषु रसाधिकासाम्यं वर्त्तते । गुणाधिकान्तु उत्त रोत्तरं श्रेयम् । किञ्च एषां बालफलं कफवातरक्त श्वासपित्तजनकम् । मध्य फलं तादृशमेव गुणसम्पन्न दोषबहुलं परं कषायांसञ्च । पक्कफलं मधुरं त्रि दोषघ्न तृष्णादाहश्रमश्वासारोचकहरं गुरु स्निग्ध । रा.नि.व १० । [निघ ।

**राजाम्रातक: ।** पुं । राजाम्रातकवृक्षे । वै.

**राजाम्ल: ।** पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

**राजार्क: ।** पुं । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । र. मा. । मं मन्दार । कं मंदारदवृक्ष । गुणा—कटु तिक्तोष्ण: कफमेदोविषघ्न: वातकुष्ठव्रणघ्न: श थक मूत्रविसर्पघ्न । रा.नि.व १० ।

**राजार्हम् ।** क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे. । कर्पूरे । कृष्णागुरुकाष्ठे । वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे । *राजभोग धान* । रा.नि.व.१६ । स्त्री (र्हा) । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । रा.नि व.११ ।

**राजालाबु: ।** स्त्री । स्वादुतुम्ब्यां । মিঠা লাউ । गुणा:—गुरु. तृष्णा कफपित्तघ्नी च । मद ।

**राजालुक: ।** पुं । महाकन्दे । রশুন । हारा. ।

**राजावर्त्त: ।** पुं । स्वनामख्याते उपरत्नभेदे । स्फटिकजातौ । हिं रेवटी । गुणा.—शीतल क-टु स्निग्ध: पित्तघ्न, सौम्य व्यञ्जनकश्च । लक्षण—"निगरितमसितं मसृणं नीलं गुरु निर्मलं बहु च्छायम् । शिखिकण्ठसमं सौम्यं राजावर्त्तं वदन्ति जात्यमपि ॥" रा.नि.व.१३ । [त्रिका ।

**राजाहि: ।** पुं । द्विमुखसर्पे । নাগ সাপ ।

**राजाह्वम् ।** क्ली । कर्णिकारफले । কনিকা ফল বা চীনের করবী ফল । वा.मू १५थ. । स्त्री (ह्वा) । राजादनीवृक्षे । श्वेतार्कवृक्षे । वै.निघ ।

**राजिका ।** स्त्री । (Brassica juncea, Syn. Sinapis juncea or Brassica nigra.) श्वेतराजिकायाम् । गौरसर्षपे । শ্বেত রাই । राजसर्षपे । কাল সরিষা, রাই, কৃষ্ণ রাই । मे. । रक्तसर्षपे । রাই । रा.नि.व.१६ । गुणा.—"राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्त पित्तकृत् । किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमीन्ह-रेत् । अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजि-का ॥" भा. । राजिकातैलगुणा:- तीक्ष्णं वाता-दिदोषघ्नं शीतलं कटु मूत्रकृच्छ्र कैश्य लग्दोषनाशन च । रा.नि व.१५ । तत्पत्रगुणा:—कटूष्णं कृमि-वातकफघ्नं कण्ठरोगघ्नं स्वादु दीपनञ्च । रा.नि. व.७ । पङ्क्तौ रेखायां च मेदि । "ताभि: श्रेणिषु रा-जिका ।" प.प्र । क्षुद्रोदुम्बरे । केदारे । मे. । क्षु-द्ररोगभेदे । घामाचि । भा.नि. । [१६ ।

**राजिकाफल: ।** पु । गौरसर्षपे । रा.नि.व.

**राजिकाख्या ।** स्त्री । तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे । घामाचि । लक्षणं यथा—"घर्मस्वेदपरीताङ्गे पिटिका: सरुजो घना: । राजिकावर्णसंस्थानप्र-माणा राजिकाख्या: ॥" वा.उ.३१थ. ।

**राजिचित्र: ।** पुं । राजिमच्छर्पविशेषे । सु. कल्प.४थ. । [रा.नि.व.७ ।

**राजिफला ।** स्त्री । चीनककर्कटीलतायाम् ।

**राजिभ: ।** पुं । डुण्डुभसर्पे । ঢোঁড়া সাপ । वै.निघ. । [त्रि'ङ धुन्दुल । भा पू.१भ.शा व. ।

**राजिमत्फला ।** स्त्री । मधुकोशातक्याम् ।

**राजि(जी)मान् ।** पुं । भोगसर्पभेदे । लक्षणं —"राजीमन्तस्तु राजिभि: । स्निग्धा विचित्रव-र्णाभिस्तिर्यगूर्द्ध्वं विचित्रिता: ॥" तेन दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति । द्वितीये अति-गात्रगुरुत्वं । तृतीये दंशविक्लेदादय: । चतुर्थे मू-र्द्धगुरुत्वादय: । पञ्चमे गात्रभङ्गादय: । शेषयो: दर्व्वीकरवत् । वा.उ.३६थ ।

**राजिल: ।** पुं । डुण्डुभसर्पे । ঢোঁড়া সাপ । अम. । पटोले । सर्पजातिविशेषे । तद्भेदा यथा—पुण्डरीकराजिचित्राङ्गुलराजिबिन्दुराजिकर्दमकद-र्भशीषकससर्षपकश्वेतहनुदर्भपुष्पचक्रकगोधूमककि-क्किसादायेति । वा ।

**राजिलफला ।** स्त्री । एर्व्वारुकभेदे । वै.निघ. ।

**राजी ।** स्त्री । रक्तसर्षपे । ?ইসরিষা । रा. नि.व.१६ । वै.निघ.२भ.दुर्जलज.चि.गृध्रसादिक-ल्के । वाकुच्याम् । সোমরাজ । तिक्तपटोले । म-त्स्यविशेषे । वै निघ. ।

**राजीफल: ।** पुं । पटोललतायाम् । भा.म.१ भ त्रिदशम.ज्व चि. । "राजीफलै. संयुता ।" तिक्तपटोले । তিৎপলতা । वै.निघ. ।

**राजीमती** । स्त्री । लिङ्गनाशरोगस्योपद्रवविशेषे । यथा—"राजीमतीदृष्टनिचिता शालिस्कामराजिभिः।" वा.उ.१४च. । [वै.निघ. ।

**राजीलः** । पुं । राजसर्पे । वाइसरिया ।

**राजीवम्** । क्ली । पद्मे । प मु । रा.नि.व.१०। तन्मूलं मकरदंष्ट्रे स्थितम् । पुं । हरिणभेदे । द क्षिणि । विका । सारसपक्षिणि । श्रम. । नादेय मत्स्यविशेषे । मे. ।

**राजेन्द्रः** । पुं । राजगिरिशाके । वै निघ. ।

**राजेयः** । पुं । पटोले । भा.पू.१भ.शा.व ।

**राजेष्टम्** । क्ली । यवान्ने, राजान्ने । वाजभोग हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि.व.१६ । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ । स्त्री (ष्टा) । कदली वृक्षे । रा.नि.व.११ । पिण्डखर्जूरे । वै.निघ. ।

**राजोद्दिजनसंज्ञकः** । पुं । वनके, भूताङ्कुशवृक्षे । ढेँटेड़ा । रा.नि.व.८ ।

**राज्ञी** । स्त्री । नील्यां । नील गाछ । रा.नि.व.४ । कांस्ये । है.च. । जातीपुष्पवृक्षे । पित्तली । राजसर्षपे । कालमरिचे, वाई । रा.नि.व.१६ ।

**राटः (ठः)** । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा.नि.व.८ । र.सा.स.ज्वरादावर्षलिपे । वा.उ.३०च. ।

**राटिः (डिः)** । पुं । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । श्रम. ।

**राठपुष्पम्** । क्ली । मदनपुष्पे । वा.उ.२च ।

**रात्रिः** । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । वै निघ.१भ.गदवी.चि. ।

**रात्रिकः** । पुं । उरुभ्रमकाख्ये उच्चिटिङ्गाख्ये वा वृश्चिकभेदे । "शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमन:शिलाश्च । एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां सकालिकारी कथितो जिनेन ।" वा. उ.३७च ।

**रात्रिजलम्** । क्ली । कुज्झटिकायां । श.मा. ।

**रात्रिजागरः** । पुं । कुक्कुरे । है.च. ।

**रात्रिजागरदः** । पुं । मशके । रा.नि.व.१८।

**रात्रिपुष्पम्** । क्ली । उत्पले । उन्दिफुल, रेत ना फुल । रा नि.व.१० ।

**रात्रिपुष्पिका** । स्त्री । शक्रजातीवृक्षे । श्वेत जाति गाछ । वै निघ । [निघ. ।

**रात्रिवियोगी (इन्)** । पुं । चक्रवाके । वै.

**रात्रिविश्लेषगामी (इन्)** । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

**रात्रिवेदः (दी इन्)** । पुं । कुक्कुटे । विका. ।

**रात्रिहासः** । पुं । श्वेतोत्पले । श र. ।

**रात्र्यन्धः** । त्रि । तद्यामकदृष्टिरोगयुक्ते, काकादौ । राति काणा ।

**रादः** । त्रि । पक्ते है.च । क्ली । बालरक्षके, घान्तरमुक्ते वा । विका. ।

**राधा** । स्त्री । विष्णुक्रान्तायां । आमलक्या । मे ।

**राधामाधवः** । पुं । वैद्यरत्नावलीकारे ।

**रामम्** । क्ली । तमालपत्रे । तेजपत्र । रा. नि.व.६ । कुष्ठे । कुड़ । रा.नि.व.१२ । वास्तूके । मे । पुं । अशोकवृक्षे । पक्षी । विका. । घोटके । मे ।

**रामकः** । पुं । अपामार्गे । वै निघ. ।

**रामकन्दः** । पुं । अशोकवृक्षे । प.मु. ।

**रामकर्पूरकः** । पुं । कतृणे । गन्धतृण, राम कर्पूर । श.र. ।

**रामकाण्डः** । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

**रामकोशा(षा)तकी** । स्त्री । महाफलकोशातक्याम् । वै.निघ. । [स्नायविकारे ।

**रामचन्द्रः** । पुं । रसप्रदीपकारे । रसेन्द्रचि-

**रामच्छर्दनकः** । पुं । मदनवृक्षे । भा. ।

**रामठम्** । क्ली । हिङ्गुनि । हिं । र.मा. । रा. नि.व.६ । मदनफले । च.द.वमनाधिकारे । पुं । अङ्कोटवृक्षे । र.मा. । अपामार्गे । वै.निघ. ।

**रामठी** । स्त्री । नाडीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

**रामणः** । पुं । पर्वतनिम्बवृक्षे, कैटर्यनिम्बे । तिन्दुकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**रामतरुणी** । स्त्री । तरुणीपुष्पवृक्षे । सेउती फूलेर गाछ । रा.नि.व १० ।

**रामदूतिका (ती)** । स्त्री । नागदन्त्याम् ।

नागदन्त । र.मा. । नागपुष्पां । भा. । तुलसी विशेषे । श.च. ।

रामपूगः । पुं । गुवाकवृक्षविशेषे । त्रिका. ।

रामभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. ।

रामलवणम् । क्ली । शाकम्भरिलवणे । शाम्बुरलवण । र.मा. । [नि.व.६ ।

रामवल्लभम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.

रामवाणः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामवाणरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । पाठः —"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं । जातिकाफलमथार्द्धभागिकं तिन्तिड़ीफलरसेन मर्दितं । माषमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ॥" पारा, विष, लवङ्ग, गन्धक प्रत्येके १ तो. मरिच २ तो. जायफल ॥० तो. काँचा तेंतुलेर रसे भावना। वटी माषमात्रा । र.सा.सं. । रस.चि.भा. ।

रामशरः । पुं । स्वनामख्यातशरद्रव्ये, सुक्ष्मे इ । रामशर, सरगोछ इति मालवदेशे प्रसिद्धः । रामशर । हिं रामशर, शरपत । भा. । गुणाः— रसे मधुरकषायः पित्तहृत् वातकफप्रद । एतन्मूलं ईषदुष्णं रुचिदश्च । रा.नि.व.८ ।

रामशीतला । स्त्री । आरामशीतलायां । पत्रशाकविशेष । रा.नि.व.१० ।

रामशे(से)नः (कः) । पुं । भूनिम्बे । चिरेता । रा.नि.व.८ । भा.म.१भ.विषमज्वर.चि. "पथ्यारिवतरामसेनकरजः ।" कटफलवृक्षे । रा.नि.व.८ । कपिकच्छुबीजे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादिः ।

रामा । स्त्री । गृहकन्यायां । घृतकुमारी । रा.नि.व.६ । हिङ्गुनि । मे. । हिङ्गुले । श.र. । अशोकवृक्षे । सातलायां । तमालपत्रे । वायमाणायां । रा.नि.व.२३ । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ । वासायां । गैरिके । श.च. । श्वेतकण्टकार्यां । रा.नि.व.४ । आरामशीतलायां । रा.नि.व.१० ।

रामाटरूषः । पुं । वासाभेदे । भैष.ज्व.चि.दार्व्यादौ । [से । वै.निघ. ।

रामाप्रियः । पुं । दारचीनीति प्रसिद्धे वल्क

रामालिङ्गनकामः । पुं । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । रक्तझाँटी । रा.नि.व.१० । [नि.व.९ ।

रामावर्चोजोपमः । पुं । चक्रवाके । रा.

रामावामाङ्घ्रिघातकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रामेषुः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामोदुम्बरिकाफलम् । क्ली । अञ्जीरफले । वै.निघ. ।

रायणम् । क्ली । पीड़ायाम् । श.र. ।

रालः । पुं । (Mimosa rubicaulis.) सर्ज्जतरौ । धूनोर गाछ । हिं किकि । तैं सर्ज्जरसस्तु, सर्ज्ज । पञ्जा. राल धर्लु । रा.नि.व.९ । सर्ज्जरसे । धुना । गुणाः—शीतलः स्निग्धः कषायः तिक्तः संग्राही वातपित्तघ्नः स्फोटकण्डूतिव्रणघ्न । पानलेपनगुणौ—शीतलः प्रदरघ्न । रा.नि.व.१२ ।

रालकार्य्यः । पुं । शालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रालिका । स्त्री । धूनके । धुना । वै.निघ.२भ.च.सा.पथ्यापथ्ये ।

रावणः । पुं । वृक्षविशेषे । वम्. टेँभुरणी । वै.निघ. । अर्कप्रकाशनामवैद्यकग्रन्थकारे ।

राशिः । पुं । द्रोणपरिमिते माने । प.प्र.१ख. । आढ़ौ । आढ़ी । मात्रायाम् । च.रि.१च. ।

राषभी । स्त्री । कपिकच्छाम् । आलाकुशी । वै.निघ. । गर्द्दभ्यां । श.र. ।

राष्ट्रकम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । प.मु. ।

राष्ट्रिका । स्त्री । कण्टकार्य्यां । प.मु. । वृहत्यां । रा.नि.व.४ । र.मा. ।

राष्ट्री । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायां । हैंचड़ा । प.मु. । रा.नि.व.२३ । [त्रिका. ।

रासः । पुं । शृङ्खलके । शेदा । क्रीडायां ।

रासना । स्त्री । रास्नायां । वै.निघ.कास चि.त्रिकटुकादिचूर्णे ।

रासभः । पुं । गर्द्दभे । गाधा । धम. । (भी) स्त्री । गर्द्दभस्त्रियां । श.र. । [च. ।

रासभवन्दिनी । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । श.

**रास्ना** । स्त्री । (*Vanda Roxburghii.* Syn *Cymbidium tessaloides*) स्वनामख्याततृणजौषधी केदारदेशे प्रसिद्धे । रास्ना । हि रासना । तै किरम्भिपञ्च । अम्बरदामर । सा त्रिधा—"रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलपत्रतृणैस्तथा । श्रेष्ठी मूलदलौ श्रेष्ठौ तृणरास्ना च मध्यमा ॥" रा नि व.९ । सु सू.३७अ चर्कादि । वा सू १५अ निरूहणे अर्कादि । 'भार्गी रास्ना व्रश्चिकाली प्रकीर्या ।" च द ज्व चि । "रास्ना त्वगादनी दारु ।" श्वेतकण्टकाख्या । रा.नि.व ४ ।

**रास्नागुग्गुलु** । पु । वातव्याधौ-औषधम् । पाठ —"रास्नायास्तु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः । सर्पिषा वटकं कृत्वा खादेद्वाम्भिः च गृध्रसीम् ॥" रस र । अन्य कर्णरोगे—'रास्नाघृतैरं ऽदमुराद्यविश्व तुल्य पुरेणाद्य विमर्द्य खादेत् ।" भा ।

**रास्नातैलम्** । क्ली । वातव्याधौ तैलम । पाठ —"रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वगुडूचीसहचरामृता । श्योनाकदारुसम्पाका ह्यगन्धात्रिकण्टका । एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् । तत्क्षीरेण कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्षिके । दध्यारनालमाषाम्बु मूलकेक्षुरसे शुभे । पृथक् प्रस्थोन्मिते सार्द्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।" च चि.२८अ. ।

**रास्नादशमूलम्** । क्ली । वातव्याध्यादौ कषाये । पाठ —"दशमूलामृतैरण्डरास्नानागरदारुभि । क्वाथो रुबुकतैलेन हन्ति वातं हन्त्यनिल गुरुम् ।" रस र. ।

**रास्नादिः** । पु'. । रास्नाअमृतारग्वधदेवदारुसरल शैलवालुकाकृतकषाये । स क्षौद्रशर्करायुक्तो वातज्वरे हितः । च द ज्व चि. । "रास्नात्वगादनीदारु सरल शैलवालुकम् । कषाय शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापह ।' प्रयोगा.वात ज्व.चि । त्वगादनी वन्दाक (मान्दरा) ।

**रास्नादिलोहम्** । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे, श्वासकासे च लोहम् । पाठ —"रास्नाश्वगन्धाकर्पूरभेकपर्णीशिलाह्वयैः । त्रिकत्रयसमायुक्तैर्लौह य आनक मतम् ।" र.सा.स. । (रास्नातालीसकर्पूर) इति रसकौ पाठभेद ।

**रास्नाद्य (घृत तैलञ्च)** । क्ली । वाताधिकारे । पाठ —"रास्नाश्वगन्धाकपिकच्छुभूमिकुष्माण्डगोकण्टकशालपर्णी— किराततैरण्डबलामृताह्वापुनर्नवाना विधिनोद्धृताना । प्रत्येकश पञ्चपलं गृहीत्वा पचेदष्टशेऽपां घृतपादशेषे । शतावरीरसपूर्त दत्वाच पलषोडश । घृतप्रस्थ विपक्तव्य तैलमैरण्डमेव वा । दत्वाष्टवर्गकल्कञ्च गुग्गुलोर्वा पलाष्टक । सिद्ध घृतञ्च तैल वा दद्याद् वातगदातुरे ।' रस र ।

**रास्नापञ्चकः** । पु । ऊरुस्तम्भाधिकारे कषाय । पाठ —'रास्ना गुडूचीमेरण्ड देवदारु महौषधम् । पिबेत् सर्वाङ्गके वाते शामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ।" अत्र भेदार्थमेरण्डतैल प्रतिपत्ति दृष्टा । रस र. ।

**रास्नासप्तकम्** । क्ली । ऊरुस्तम्भाधिकारे पाचनम् । पाठ —"रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवाना । क्वाथ पिबेन्नागरचूर्णमिश्र जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥" रस.र. ।

**रास्निका** । स्त्री । रास्नायाम् । भा चक्रविन्दु तैले । "रास्निकासैन्धवञ्च ।" [४अ. ।

**राहिक.** । पु । निर्विषसर्पविशेषे । सु कल्प.

**राहुच्छत्रम्** । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा. नि व ६ ।

**राहुरत्नम्** । क्ली । गोमेदके रत्ने । रा नि व.१३ ।

**राहूच्छिष्टः** । पु । लशुने । रशुन । चिका. ।

**राहरत्सष्टः** । पुं । रसोने । हारा. ।

**राक्षम्** । क्ली । कर्कटीफले । अम. ।

**राक्षस.** । पु । रक्तिनिकड्वे । (ज्रोड़ा) । वै निघ ।

**राक्षसभोजनम्** । क्ली । मांसे । राघवपाण्डवीय च. ।

**राक्षसी** । स्त्री । चण्डायां । चोरनामगन्धद्रव्ये । भै. । सुरामांस्याम् । रस र.प्रमेह.चि. । दंष्ट्रायाम् । हे.च. ।

**राक्षसीकन्दः** । पु । चक्रालकन्दे । वै.निघ. ।

**राचा** । स्त्री । धावायाम् । गौ । अम. ।

**रिङ्ग(ङ्ख)णम्** । क्ली । स्खलने । अम. ।

**रिङ्ग(ङ्खि)णी** । स्त्री । मुद्गपर्णीलतायाम् । दुगानी । रा.नि व.९ । क्षेत्रसंज्ञकायां । (क्षेत्रेष्टु

था। कण्टकार्य्याम्। वै.निघ.श्वास.चि वासादि कषाये।

**रिठा (करञ्ज.)** । स्त्री, पुं । रीठाकरञ्जे। वौठा गाछ। कों रिठ्ठो। गुर्ज़ं.अरिठा। वै.निघ.।

**रिपुः** । पु। चौरनामगन्धद्रव्ये। गेंटेला। रा. नि.व.१२। मारीररिपुषट्के। [चाइ। श.च.।

**रिपुघातिनी** । स्त्री। गुञ्जाविशेषे। हि कु

**रिखुः** । पुं। रक्तैरण्डे। वै निघ।

**रिमेदः** । पु। अरिमेदे। खदिरविशेष। रा. नि.व.८।

**रिरी** । स्त्री। पित्तले। हे.च.। [श.र.।

**रिश्यः (ष्य.)** । पु। हरिणविशेषे। त्रिका.।

**रिष्टः** । पु। रीठाकरञ्जे। विठा। रक्तशिग्रुवृक्षे। मे.। श्वेतरसोने। रा.नि.व.७। [अ.।

**रिष्टकः** । पुं। रक्तशिग्रुवृक्षे। श.र। अत्रि २

**रिवा** । स्त्री। लिक्षायां। यूकायां। निकि। हे.च.।

**रीठा (करञ्जः)** । स्त्री, पुं। (Sapindus mukorossi or S. Trifoliatus. Syn. S. Setergens or S. Emerginta.) The soapnut tree. स्वनामख्यातोत्तरदेशीयकरञ्ज-वृक्षे। वड़ रिठा। हिं रीठा। तैं रीठाकरञ्ज मनेचेट्। ककुडकायलु। वम्. रिथा। ता. पो न्नान कोट्टइ। गुणा.—तिक्त उष्ण कटु स्निग्ध. वातघ्न कफघ्न कुष्ठकण्डुघ्न. विषविस्फोटघ्न। See अरिष्टक। [हे.च.।

**रीढकः** । पुं। पृष्ठास्थनि। पीठेर डाँड़ा।

**रीतिः (ती)** । स्त्री। पित्तले। रा नि.व.१३। लौहकिट्टे। मयूरे। मे.। दग्धस्वर्णादिमले। धरणि.। [१३।

**रीतिक(ज)म्** । क्ली। पुष्पाञ्जने। रा.नि.व.

**रीतिका** । स्त्री। पित्तले। पुष्पाञ्जने। श.च।

**रीतिकुसुम(पुष्प)म्** । क्ली। पुष्पाञ्जने। रा. नि.व.१०।

**रीतिहेतुः** । पुं। मयूरे। मयूरा। भा.।

**रुक्** । स्त्री। कुष्ठौषधौ। कुड़। मे.। भा म.१भ. तन्त्रिञ्च.चि.। "मरिचकचपचव्यचावचारुक्।" व्याधौ। रा.नि.व.२०। [च।" प म.२ख.।

**रुक्का** । स्त्री। सुराविशेषे। "रुक्का सा हृतसारा

**रुक्प्रतिक्रिया** । स्त्री। रोगोपशमनोपाये, चिकित्सायाम्। रा नि व.२०।

**रुक्मम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे। विदरीति लोके। र मा.। धुस्तूरे। प मु.। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। पु। नागकेशरवृक्षे। रा.नि.व ६।

**रुक्मलौहम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे। विदरी। सि यो.र. पि.चि खण्डखाद्यलौहे। "पलद्वादशकं ज्ञेय रुक्मलौहस्य चूर्णितम्।"

**रुक्मवल्ली** । स्त्री। शालिधान्यविशेषे। हैम न्तिक धान्यभेद। गुणा —"रुक्मवल्ली लघुर्वाच बलपुष्टिकरा मता।" अत्रि.१६अ.।

**रुक्मिणी** । स्त्री। स्वर्णक्षीरिण्या। শেয়াল কাঁটা। रा.नि.व.५।

**रुक्सद्म (न्)** । क्ली। मले। कथित्।

**रुगण.** । त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

**रुग्दाह.** । पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणम्—"प्रलापपरितापनप्रबलमोहमान्द्यश्रम, प्रचलनवेदनाव्यथितकण्ठमन्याहनु। निरन्तर तृषाकर. श्वसनकासहिक्काकुल सकष्टतरसाधनो भवति हन्ति रुग्दाहक॥" वै निघ। भा.।

**रुच(क)म्** । क्ली। सर्जिकाक्षारे। साचिमाटी। सौवर्चललवणे। मचललवण। मे। भा पू २भ अर्श चि विडङ्गादिचूर्णे। वै निघ.यक्ष्मचि रुच कादिचूर्णे। मूलके। मूला। गोरोचनायां। वि डङ्गे। हे.च.। लवणे। धारा.।

**रुचकः** । पु। बीजपूरवृक्षे। मातुलुङ्गवृक्षे। रा.नि.व ११। श्वेतैरण्डे। ज दं.१२ष.। सर्षपे। दन्ते। कपोते। मे.।

**रुचिः (ची)** । स्त्री। स्पृहायाम्। अम.भ। लज्जनेनामपाकात् सुखभोगादिनाशे सुखस्य प्रकाश च। रोठा। गोरोचनायाम्। रा.नि व १२। क्षुधायाम्। हे.च.। [वै निघ.।

**रुचिकरः** । पुं। नागरङ्गवृक्षे। नारङ्ग लेबु।

**रुचितः** । त्रि। मिष्टवस्तुनि। उषा.।

**रुचिप्रदा ।** स्त्री। मधुरबिम्बायाम्। कुन्दरुकी। वै.निघ. । [भा. ।

**रुचिफलम् ।** क्ली । अमृतफले । नाशपाति ।

**रुचिरम् ।** क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । कुङ्कुमे । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । रा.नि. व.१३ । पु । शिशुकवृक्षे । सजिनो गाछ । त्रि । मधुरे । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । पालकाप्य(व्य)नामगजवैद्यकारजनन्याम् ।

**रुचिरफला ।** स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ ।

**रुचिराञ्जनः ।** पु । शोभाञ्जनवृक्षे । रा.नि व.७ । [दाककारे । चिका ।

**रुचिरासुतः ।** पुं । पालकाप्य(व्य)नामगजवै

**रुचिष्यम् ।** क्ली । पियालबीजे । सौवर्चलल वणे । जीरकभेदे । वै.निघ त्रि । मधुरे उणा. ।

**रुच्यम् ।** क्ली । सौवर्चललवणे । सचल लवण । रा.नि.व.६ । पुं । कतकवृक्षे । निर्म्मालो गाछ । रा नि व ११ । शालिधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

**रुच्यकन्दः ।** पु । शूरणे । ओल । रा.नि व.७ । जीरके । शालिधान्ये । वै.निघ. ।

**रुच्या ।** स्त्री । नालितायाम् । नालिताशाक । प.मु. । कृष्णजीरके । रा नि.व.६ ।

**रुजा ।** स्त्री । मेथिकायाम् । मेथि । हे.च. । कुष्ठे । कुड़ । रा नि व.१२ । व्याधौ । रा.नि.व. २० । भङ्गे । मे. ।

**रुजाकरम् ।** क्ली । कर्मरङ्गफले । श.च. । पु । विल्लालवृक्षे । हेंताल गाछ । वा.मू. १५ अ वर्द्धमादिः । "बहुलपल्लवदर्भरुजाकरा ।" रोगे । हे.च. ।

**रुजाप(स)हः ।** पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.८ । [चाउल । रा.नि व.१६ ।

**रुणमालिः ।** पुं । रक्तशाली । मानथानि

**रुणालिः ।** पुं । रक्तशाली । मानशानि । रा. नि.व.१६ ।

**रुण्डकम् ।** क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै निघ. ।

**रुण्डी ।** स्त्री। कुन्दुरी । कुँदरुकि । रा नि.व.८ ।

**रुदथः ।** पुं । कुक्कुरे उणा. ।

**रुदन्तिका (न्ती) ।** स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । रुदन्तीति उत्कलादौ प्रसिद्धा । मं कं अलुगचि, रुदन्ती । लक्षण—"चणपत्रसम पत्र क्षुपश्चैव तथाविध. । शिशिरे जलबिन्दूनास्रवन्तीति रुदन्तिका ॥" गुणाः—कटुतिक्तोष्णा श्वयघ्नी कृमिघ्नी रक्तपित्तघ्नी मेहघ्नी जराव्याधिहरत्वात् रसायनी च । रा.नि.व.५ ।

**रुद्धगुदः ।** पुं । निरुद्धगुदनामक्षुद्ररोगभेदे । लक्षणम्—"वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् । अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य तत. शकृत् । कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मत. ।" वा. उ ३१अ ।

**रुद्रः ।** पु । महादेवे । आदित्यपत्रवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व ४ ।

**रुद्रकः ।** पुं । महावकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**रुद्रजः ।** पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

**रुद्रजटा ।** स्त्री । लताविशेषे, ईश्वरीलतायाम् । जटाधारी । जटालका । भा.म १अ सन्ततादि ज्व. चि.माहेश्वरधूपे । "रुद्रजटा गोमयं ।" गुणा —कटुरसा श्वासकासहृद्रोगहरी भूतविद्रावणी रक्षोनिवर्हणी च । रा नि.व.३ । मधुरिकायाम् । मौरी । श.टी.भ. । [वराङ्ग । वै निघ ।

**रुद्रदारुः ।** पुं । तैलदेवदारौ । मलेञ्ज्ये देवदारु ।

**रुद्रनिर्माल्यम् ।** क्ली। शिवनिर्माल्ये, पुष्पादौ। भा म.१अ.सन्ततादि ज्व.चि माहेश्वरधूपे । "बंशत्वक रुद्रनिर्माल्यम् ।" [र.मा. ।

**रुद्रपत्नी ।** स्त्री । अतसीक्षुपे । मसिना गाछ ।

**रुद्रपर्पटी ।** स्त्री । कासाधिकारे औषधम् । पाठ.—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं द्रवैः पुन पुन मर्दयेत् । वातारिशार्द्रकं भृङ्गी काकमाची विकर्षिका । दिनैकं मर्दयेत् खल्ले पाचयेत् पर्पटी यथा । दयोः पाद सत तालं शुद्धा वह्निना पचेत् । रक्तवर्णे भवेद्यावत् तावद्धाभ्यां प्रभावयेत् । प्रक्षिपेत् कर्दलीपत्रेऽथवा विल्वपुटे पुनः । आच्छाद्य तेन योगेन ततश्चोर्द्ध गोमयं । देयं विचूर्णयेत् पश्चात् चूर्णपाद विषं क्षिपेत्......।" भावा २९. । रस. र. । पाठोऽयं न लभ्यते ।

**रुद्रप्रियः ।** पुं । वकुलवृक्षे । रा नि.व.८ । रा-

वणकृते अष्टमशतके । स्त्री (या । हरीतक्याम् । श.र. ।

**रुद्रभट्टः** । पुं । वैद्यजीवनग्रन्थकारे । सन्निपातकलिकाकारे । [चि. ।

**रुद्रमाल्यः** । पुं । बिल्वहृक्षे । वै.निघ.१म.ज्व.

**रुद्ररेता:** (तस्) । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

**रुद्रलता** । स्त्री । रुद्रजटायां । जटाधारी । रा.नि.व.३ ।

**रुद्रा** । स्त्री । रुद्रजटायां । जटाधारी । रा.नि.व.३ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

**रुद्राणी** । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

**रुद्राक्षः** । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । रुद्राक्ष गाछ । क्ली । तत्फले । गुणाः—अम्लमुष्णं वातघ्नं कफनाशनं शिरोवेदनाशमनं रुच्यं भूतग्रहविनाशनञ्च । रा.नि.व.११ ।

**रुधिरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । च.सू. ४अ । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि.व १८ । रस. क्री.भैष.वातरक्तचि.द्वादशायसे । गैरिके । गिरिमाटी । रा.नि.व.१३ । [पुराणम् ।

**रुधिराख्यम्** । क्ली । इन्द्रनीलतुल्यमणिभेदे ।

**रुपिका** । स्त्री । आदित्यपुष्पिकायां । आकन्द । र.मा. । अरुणार्कवृक्षे । रक्त आकन्द । प.सु. । श्वेतार्के । भैष.नाडीव्रणचि. । सु.चि.१०अ. ।

**रुमा** । स्त्री । तन्नामकारसमुद्रे । मे. ।

**रुमाभवम्** । क्ली । रुमानदीभवलवणे, शाम्भर लवणे । वै.निघ. ।

**रुरुः** । पुं । कृष्णसारमृगविशेषे । मांसगुणाः—गुरु स्निग्धं अग्निमान्द्यनाशनञ्च । रा.नि.व.१७ । "रुरुमांसं सुमधुरं कषायानुरसं स्मृतम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ।" सु.सू.४६अ. । वनरोहीतके । वै.निघ. ।

**रुरुमाणः** । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

**रुबुः** (बूः) । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.रसोनपिण्डे ।

**रुबु(बू)कः** । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.माष बलादि ।

**रुबुकः** । पुं । एरण्डवृक्षे । र.मा. । [क्रिमि. ।

**रुबुबीजम्** । क्ली । एरण्डबीजे । भैष.वातरक्त- ...

**रुष्करः** । पुं । भल्लातकवृक्षे । भेला गाछ । वै.निघ. ।

**रुहकम्** । क्ली । छिद्रे । श.च. ।

**रुहद्दर्भः** । पुं । हरितकुशे । रा.नि.व.८ ।

**रुहा** । स्त्री । दूर्वायां । र.मा । च चि.१७. । मांसरोहिण्यां । मकुल.१९अ. । महासमङ्गायां । लज्जालुकायाम् । रा.नि व.५ । [द्रव्ये । छाया ।

**रूक्षः** । पुं । भामनवृक्षे । वै.निघ । त्रि । शुष्क-

**रूक्षदधि** । क्ली । निःस्नेहदधनि । वै.निघ. ।

**रूक्षपत्रः** । पुं । शाखोटवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**रूढकम्** । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

**रूढमल्लिका** । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । वै.निघ. ।

**रूपम्** । क्ली । लक्षणे । व्यक्तीभूतपूर्वरूपे । "तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।" मा नि. ।

**रूपकम्** । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

**रूपनाशनः** । पुं । पेचके । श.र. ।

**रूपशङ्खः** (शिखः) । पुं । वङ्गे । वै.निघ. ।

**रूपि(पि)का** । स्त्री । महार्कवृक्षे । बड आकन्द । र.मा. । सु.सू.४२अ. । वा.उ.१८अ. । श्वेतार्के । चि.१६अ. । रस.र.च.द. । श्लीपद.चि. ।

**रूप्यमलम्** । क्ली । रौप्यमाक्षिके । च. ।

**रूप्यमाक्षिकम्** । क्ली । तारमाक्षिके । रौप्यमाक्षिक । प.सु. ।

**रूप्योद्भवम्** । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

**रूमीमस्तकी** । स्त्री । (Pistacia lentiscus.) Mastic tree. स्वनामख्यातवृक्षविशेषे, गुडावदरीवृक्षे । गुडावदरी । हिं रूमिमस्तकी । भैष. । वाजी.चि. ।

**रूबुकः** । पुं । एरण्डवृक्षे । श.मा. ।

**रूषकः** । पुं । वासावृक्षे । वासक गाछ । जटा.

**रूषणम्** । क्ली । रजोगुणे । रा.नि.व.२१ ।

**रूषिका** । स्त्री । अर्कवृक्षे । च. ।

**रुचः** । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.८ । प्रियङ्गुनामकधान्ये । रा.नि.व.१६ । वृक्षे । वै.च. ।

**रुचगन्धः (कः)** । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । स्त्री (न्धा) । सर्वगन्धायां । गन्धरास्ना । प.मु. ।

**रुचगुणकर्म** । क्ली । चक्षुर्मार्दवकरत्वे बल वर्धनत्वे च । सु. ।

**रुचणात्मिका** । स्त्री । कृष्णचणकवृक्षे । काल छोला । लङ्कानामशिम्बीधान्ये । ठेओड़ । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.८

**रुचदर्भः** । पु । हरिदर्भे, मरपचदर्भे वा ।

**रुचपत्रः** । पु । आखोटवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**रुचप्रियः** । पुं । ऋषभौषधे । ऋषभक । रा. नि.व.५ ।

**रुचस्वादुफल.** । पु । धन्वनवृक्षे । रा.नि.व.८

**रुचा** । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा नि व.६ ।

**रेकः** । पु । विरेचने । मे. । मा.आमादिच. । शंके । त्रिका. ।

**रेक्णः** । पुं । स्वर्णे । उणा. ।

**रेचकम्** । क्ली । कङ्कुष्ठे, मत्तिकाविशेषे । रा. नि.व.१३ । पु । नेपालवृक्षे । प.मु. । यवक्षारे । त्रिका. । तिलकवृक्षे । ठिलगाछ । रा.नि.व.१० ।

**रेचनः** । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । बड सोणालू गाछ । रा.नि.व.८ । तन्नामकधूमपानौषधे । भा. । त्रि । विरेचकद्रव्ये । क्ली । मलभेदने । र मा. ।

**रेचनकः** । पुं । काम्पिल्लके । रा.नि.व.१३ ।

**रेचना (नी)** । स्त्री । काम्पिल्लके । कमलागुण्डि । श.र. । रा.नि.व.१३ । कालाञ्जन्यां । रा.नि.व.४ । दन्तिवृक्षे । रा.नि व.६ । शुक्लत्रिवृति । श्वेत ठेउड़ा । मे. । तिलकपुष्पे । वै.निघ ।

**रेचनीयः** । त्रि । विरेचके ।

**रेची** । स्त्री । काम्पिल्लके । कमलागुण्डी । रा.नि. व.१३ । अङ्कोलवृक्षे । आकोँड़ गाछ । रा.नि. व.८ ।

**रेणुः (कः)** । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । रा.नि.व.५ । आ.पद्मश्री.चि.द्राक्षावृते । रेणुकायां । रेणुक गाछ । रा.नि.व.६ । सु.चि.१०अ. । चि.क.क. । लवक.१५. । तज्जातिः—"रेणवो सुद्रुमस्थो यो भद्रः स सम्मतः सतां । स्थूलो मरिचसङ्काशः गन्धकर्मणि गर्हितः । आनूपदेशसम्भूतः सुद्रवत्वातिशोभनः । मिश्रितो मध्यमः मौलो मा-लवस्थमो मतः ॥" भेष. ।

**रेणुकम्** । क्ली तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प. २अ. । रेणुकबीजे । च.द.अश्म.चि.चन्दनादितैले ।

**रेणुकदम्बकः** । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.८ ।

**रेणुका** । स्त्री । (Hydnocarpus wightianum. or Piper aurantiacum. Syn. H. Inebrians.) हरिवालुकसिद्धगन्धद्रव्ये । रेणुक । प.मु. । हि सम्भालुकाबीज । बम्. बेणुकबीज, कौलो । ता. येट्टी । गुणाः—कटुः शीता कण्डुतिघ्नी तृषादाहविषघ्नी सुखवैमल्यकरी च । रा.नि.व.६ ।

**रेणुरूषितः** । पु । गर्दभे । त्रिका. ।

**रेणुवासः** । पु । भ्रमरे । त्रिका. । [श.र. ।

**रेणुसारः (कः)** । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

**रेतः** । क्ली । पारदे । मे । शुक्रधातौ । रा नि. व.१८ ।

**रेतजा** । स्त्री । वालुकायाम् । वानि । आ. ।

**रेतनम्** । क्ली । शुक्रे । श.च. ।

**रेतोदीपः** । पुं । शुक्रदीपे ।

**रेत्यम्** । क्ली । पित्तले । च.टी नीलकण्ठः ।

**रेत्रम्** । क्ली । शुक्रे । पारदे । मे. ।

**रेवटम्** । क्ली । दक्षिणावर्तशङ्खे । शिशुतैले । कदलीफले । वनयपाल' । पु । शूकरे । वातुले । विषवैद्ये । चत्रयपाल । रामपूगे । त्रिका. ।

**रेवतः** । पुं । जम्बीरवृक्षे । जामीर । जटा. । आरग्वधवृक्षे । श.र. । (क) होपालरवकूरी । रा. नि.व.११ ।

**रेवतिका (ती)** । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । वड़ पाथरकुचि । वै.निघ । रावय देमशतके । बालरोगभेदे । लक्षणं यथा—"रक्तास्यो हरितमूत्रोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनाशं मृद्नाति ध्रुव-

मन्नियीडितः कुमारः ॥" सु.उ.२७म. । तन्नाम नक्षत्रे । मे ।

रेवतीभवः । पुं । शनैश्चरग्रहे । हे.च. ।

रैवतः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९च. । See सोमः । आरग्वधवृक्षे । मे. । क्ली । दीपा न्तरखर्ज्जूरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

रोकम् । क्ली । छिद्रे । शब्द. ।

रोगः । पुं । भल्लकके । आलुडा । रा.नि.व.६। कुष्ठौषधे । कुड़ । मे. । व्याधौ । रा नि.व.२० ।

रोगकाष्ठम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । रक्तकाठ । रा.नि.व.१२ । [रोगहरे ।

रोगघ्न(ह्न)म् । क्ली । औषधे । श.च. । त्रि ।

रोगघ्नः । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

रोगपतिः । पुं । ज्वरे । वै.निघ. ।

रोगप्रे(श्रे)ष्ठः । पुं । ज्वरे । रा.नि व.२० ।

रोगभू । स्त्री । शरीरे । श.च ।

रोगमार्गः । पुं । शाखादिरोगवर्त्मनि । स त्रिविधः शाखाः, मर्म्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्चेति । तत्र शाखा रक्तादिधातवस्त्वक् च बाह्यरोगमार्गः। मर्म्मास्थिसन्धिस्थानानि मध्यमरोगमार्गः । कोष्ठ आभ्यन्तररोगमार्गः । च.सू.११च. ।

रोगमुरारिः । पुं । नवज्वरे रसः । पाठ.— "रसबलिफणिलौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ रसद लभागी नाग एव प्रदिष्टः । भवति नवमुरारिया स गुञ्जार्द्रवारा ........ ॥" पारा, गन्धक, विष, लोह, त्रिकटु, तामा प्रत्येक सम भाग ; सीस अर्द्धभाग । वटी २ रति । अनु पान आदार बस । रस.को. । [रा.नि व.२०।

रोगराजः । पुं । राजयक्ष्मणि । यक्ष्मा रोग

रोगलक्षणम् । क्ली । रोगव्यञ्जकचिह्ने । रा. नि.व.२० ।

रोगविज्ञानम् । क्ली । येन येन रोगाणां ज्ञा नं भवति । तत्र त्रिविधं—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्न्या- यैर्ज्ञानं त्रिधा मतम् । दर्शनाम्बूक्जिह्वाद्यैः स्पर्शं नाड्यादिकादिभिः । प्रश्नैर्दूतादिवचनादिति त्रेधा समुच्यते ॥" भैष । [वायकयन्त्रे ।

रोगविनिश्चयः । पुं । माधवकृते रुग्विनि

रोगशान्तकः । पुं । चिकित्सके । श.च ।

रोगशिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मन- छाल । रा.नि.व.१३ । [शोणालुगाछ । जटा. ।

रोगशिल्पी (इन्) । पुं । स्वर्णलोहचे ।

रोगहरद्रव्यम् । क्ली । मधुरादिरोगनाशकद्र- व्ये । रोगनाशकद्रव्य । धन्वन्तरिः ।

रोगहारी (इन्) । पु । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

रोगहेतुः । पुं । रोगनिदाने । रा.नि.व.२० ।

रोगाधीशः । पु । राजयक्ष्मणि । रा.नि.व.२० ।

रोगासनः । पुं । ज्वरे । वै.निघ. ।

रोगाह्वयम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड । वै निघ. ।

रोगितकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रोगिवल्लभम् । क्ली । औषधप्रलेपादौ । श.च. ।

रोगी (इन्) । त्रि । रोगयुक्ते । अम. । रोगिपरीक्षा—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेदथ रोगिणम् । आयुरादि इष्टा स्पर्शाच्छीतादि. प्रश्नतो- ऽपरम् ॥" वा. । नेत्रजिह्वामूत्रादिपरीक्षाः स्वस्व- शब्दे द्रष्टव्याः ।

रोगोद्गकम् । क्ली । मलिनद्रव्यगन्धादियुक्ते रो- गुत्पादकजले । See जलम् । [श.च. ।

रोग्यम् । क्ली । रोगहिते । रोगयोग्ये । अपथ्ये ।

रोचकः । पुं । राजपलाण्डौ । छोट पेयाज । रा.नि.व.७ । मातुलुङ्गवृक्षे । क्षुधायाम् । हे.च. । कदल्याम् । श.र. । ग्रन्थिपर्णविशेषे । भटेउर इति नेपाले । भा । त्रि । रुचिकारकद्रव्ये ।

रोचकादयम् । क्ली । लवणद्वयी, बिट्सैन्धवे । वै निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले ।

रोचनः । पुं । पलाण्डौ । श्वेतशिग्रौ । श्वेत स- जिना । रा.नि व.७ । करञ्जवृक्षे । करञ्ज गाछ । अङ्कोठवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.९ । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.११।१२ । निम्बवृक्षे । ज- म्बीरवृक्षे । मातुलुङ्गे । रा.नि.व.११ । माषपर्ण्याम् । रा.नि.व.१० । कूटशाल्मलीवृक्षे । अम. । आरग्व- धवृक्षे । शोन्दाल गाछ । रा.नि.व.११ । स्त्री । नीरोचनायाम् । भा. । वंशरोचनायाम् । सु.चि. कदरचि, कृष्णशाल्मलीवृक्षे । रक्तकह्लारे । मे. ।

**रोचनकः** । पुं । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**रोचनफलः** । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वीजपूरे रा नि व ११ स्त्री (ला) । चिर्भटिकायाम् । फूटि । रा नि.व ७ ।

**रोचनिका** । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा नि व.६ । गुण्डारोचनायाम् । कमलागुंडि । शारा. ।

**रोचनी** । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा.नि व ६ । आमलकीवृक्षे । रा नि व ११ । गोरोचनायाम् । रा. नि व.१२ । श्वेतत्रिवृति । गुण्डारोचन्याम् । अम. । मन शिलायाम् । वै च । चुक्रायाम् । चूकापालं । भा पू १भ भा व । [याम् । हिङ्के । श र. ।

**रोची** । स्त्री । पत्रशाकविशेषे, हिलमोचिका

**रोटिका** । स्त्री । गोधूमभाषादिकृतपिष्टकविशेषे । रुटी । तत्साधनविधि —"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिकां । तमके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारे,पि तां पचेत् । सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्या प्रचक्ष्महे ॥ रोटिका बलकृद्रुच्या वृंहणी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफकृद्गुर्व्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥" भा. ।

**रोदनम्** । क्ली । बालरोगे । क्रन्दने । मे ।

**रोदनिका (नी)** । स्त्री । यासवृक्षे । दुरालभा । रा नि.व ४ । अम. । [कोयालरम् ।

**रोदिका** । स्त्री । लज्जालुकायां । लज्जावती ।

**रोदिनी** । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । वै निघ. ।

**रोधनम्** । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु. मू २१चं । [निघ ।

**रोधिनी** । स्त्री । लज्जालौ । लज्जावती । वै

**रोध्र(क)म्** । क्ली । लोध्रकाष्ठे । লোধকাঠ । वा मू १५च. अम्बष्ठादिव. । "रोध्र धातकिवि ल्वपेशि" । पु । लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । प सु. । वा मू.१५च रोध्रादि । 'रोध्रशावरकरोध्रप लाशा ।'

**रोध्रपुष्पः (क.)** । पु । तन्नामकशालिधान्यभेदे । गुणा शालिवत् । सु मू ४६च । मत्स्यलिसर्पविशेषे । सु कल्प४अ. । मधूकवृक्षे । रा नि व. ११ । [६ ।

**रोध्रपुष्पिणी** । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व

**रोध्रयुग्मम्** । क्ली लोध्रद्वये । एक शावर, अन्य पट्टिकारोध्रञ्च । वा मू १५च । "न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।" [वा मू ६च. ।

**रोध्रशूकः** । पु । रोध्रपुष्पाकारशूकशालौ ।

**रोध्रादिगणः** । पु । रोध्रशावरकरोध्रपलाशमञ्जिष्ठिनीसरलकट्फलयुक्ताकुलिताश्च कदलीगतशोकैलवालुपरिपेलवमोचाश्च । गुणा —मेद कफहर योनिदोषहर स्तम्भी वर्ण्य विषघ्न । वा. सू १५च. ।

**रोपः** । पु । रोपणे । मे । क्ली । छिद्रे । वै.च. ।

**रोपणः** । पु । पारदे । भूधामनवृक्षे । वै निघ. । क्षतादिपूरणे । अञ्जनभेदे भा ।

**रोपणचूर्णम्** । क्ली । नेत्ररोपणाञ्जनविशेषे । यथा —' शिलायां रसकं पिष्ठा सम्यगाप्लाव्य वारिणा । गृह्णीयात् तज्जल शुष्कं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कं तच्च जलं शुष्कं पर्पटीसन्निभ भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक त्रिफला त्रिफलारसे । कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।" भा. ।

**रोपणाञ्जनम्** । क्ली । कषायलेहसयुक्ताञ्जने । लोक । तित्रद्रव्येरञ्जने । च द अञ्जनाधिकारे ।

**रोपणीवर्त्तिः** । पुं । कुसुमाभिधनेत्राञ्जनवर्त्तिभेदे । यथा—"शशीतिलसपुष्पाणि अष्टि पिप्पलितण्डुला । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिराम्ब्रुनशुक्राणां नाशिनी ·· · · ॥" भा. ।

*रोम्यशालिः । पु । क्लिन्ने पुनरपि शाखौ ।* রোওয়াধান । गुणा —रुच मलवद्धकारकञ्च । रा नि व १६ ।

**रोम्यातिरोम्यः** । पु । रोम्यशाली । রোওয়া শালি ধান । गुणा —लघु पाकपाके मधुरो दोषघ्न बल्य' मूत्रवर्द्धनञ्च । राज. ।

**रोमम्** । क्ली । पत्रे । ডেকপাত । मद व ३ । जले । श.च. ।

**रोमः (क)** । पु । मत्स्यभिन्ने । वै निघ. ।

**रोम (श)** । क्ली । *तमालपत्रे । ডেকপাত ।* मद.व ३ । लोमि । রোঁওয়া । रा नि व १८ ।

**रोमकम** । क्ली । शाम्भरलवणे । रूमावतीनदी जलजे इति र सा स टीका । শম্বরলবণ । हि शाकम्भरि । गुणा —तीक्ष्णम् अत्युष्ण कटु तिक्त दीपन दाहशोषकर ग्राहि पित्तकोपनञ्च । रा नि व ६ । कान्तलौहभेदे । रा नि व १३ ।
[व ७ ।

**रोमकन्द** । पु पिण्डालौ । रताली । रा नि

**रोमकर्ण** । पु । शशके । वै निघ ।

**रोमकाख्यम** । क्ली । शाम्भरलवणे, मृत्तिका लवणे । कान्तलौहे । वै निघ ।

**रोमकूप** । पु । रोमविवरे ।

**रोमकेशरम** । क्ली । चामरे । त्रिका ।

**रोमगुच्छ(क)म्** । क्ली । चामरे । हे च । जटा ।
[छद्वरी थि ।

**रोमतचरी** । स्त्री । चरीमस्त्रियाम् । दुष र.

**रोमद्वीप** । पु । क्षमौ । वै निघ ।

**रोमन्थ** । पु । पशूना चर्वितचर्वणे । জাওর কাটা । अम ।
[निघ ।

**रोमफला** । स्त्री । डिण्डिशे । ঢাড়শ । वै

**रामभूमि.** । स्त्री । चर्मणि । रा नि व.१८ ।

**रोमलता** । स्त्री । रोमराज्याम । श च ।

**रोम(क)लवणम्** । क्ली । शाम्भरलवणे । सौ वर्चललवणे । र.मा ।
[रा नि व २ ।

**रामवल्ली** । स्त्री । कपिकच्छौ । আলাকুশী ।

**रोमविकार.** । पु । रोमाञ्चे । हला ।

**रोमशम** । क्ली । पत्रे । তেজপত্র । मद व ३ । पु । पिण्डालुनामकन्दशाके । रा नि व ७ । मेषे । ভেড়া । श च. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कुम्भीवृक्षे । रा नि व ९ । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प ८ष । शूकरे । रा नि व १९ ।
[ड़ा ।

**रोमशपत्रा** । स्त्री । देवताडवृक्षे । দেশাতা

**रोमशफल** । पु । डिण्डिशवृक्षे । ঢাড়শ । भा पू १भ शा व ।
[निघ ।

**रोमशमूलिका** । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै

**रोमशा** । स्त्री । कोङ्कणे कुरुहीति ख्याते द ग्धानामवृक्षे । रा.नि व ९ । कर्कटिकायाम् । दौडू ड़ । त्रिका । अलगर्द्दनामसविषजलौकाभेदे । অলগর্দ্দজোঁক । सु सू १३ष । मासरोहिण्याम् । वै निघ ।

**रोमशातनम्** । क्ली । रोम्णाम् उद्गमने । वै. निघ । तदौषध शुक्तीचौरेथ भल्लातकस्नेह । सु. चि १ष ।
[भा ।

**रोमशुकम्** । क्ली । स्थौणेयके । গেঁটেলা ।

**रोमहरणम्** । क्ली । हरिताले । र सा स. ।

**रोमहर्ष (क)** । पु । रोमाञ्चे । भा नि । "रोमहर्षोऽरुचिस्तम ।" विभीतकवृक्षे । वै निघ ।

**रोमहर्षणम्** । क्ली । रोमाञ्चे । अम । पुं । विभीतकवृक्षे । मे ।

**रोमाख्यम्** । क्ली । शाम्भरलवणे । वै निघ ।

**रोमाञ्च** । पु । रोमहर्षे । अम ।

**रोमाञ्चिका** । स्त्री । रुदन्तीनामक्षुपे । रा नि व ५ ।

**रोमान्तीज्वर** । पु । ज्वरविशेषे । हामज्वर । "रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्य कफपित्तजा । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विका ॥" मा नि । भैष मसूरि चि ।
[र्यौ । श मा ।

**रोमाली** । स्त्री । रोमराजिकायाम् । मद स

**रोमालु** । पु । पिण्डालौ । रा नि व ७ । कपिकच्छौ । আলাকুশী । रा नि व ३ ।

**रोमालुविटपी (इन्)** । पु । कोङ्कणदेशप्र सिद्धकुम्भीवृक्षे । रा नि व ९ ।

**रोमावर्त्त** । पु । तन्नामकमर्म्मस्थाने शिरास न्धिसन्निपातरूपे । सु शा ६ष ।
[हे.च ।

**रोमावली** । स्त्री । नाभेरूर्द्ध्व रोमराज्याम् ।

**रोमाश्रयफला** । स्त्री । झिञ्झिरीटाक्षुपे । रा नि व ४ ।

**रोमेश्वर** । पु । वैद्यामृतग्रन्थकारे ।

**रोल** । पु । आर्द्रगुण्डा । कम्पविशेषे, पानीया मलके । श च । तालीशपत्रे । कश्चित् ।

**रोलम्ब** । पुं । भ्रमरे । त्रिका ।

**रोषण.** । पु । परुषकवृक्षे । फल्सा गाछ । पारदे । निकषोपले । मे । ऊदरभूमौ । हे च ।

**रोहिणी** । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती लता । वै.निघ. ।

**रोहः** । पुं । अङ्कुरे । वै.च. । [व्याक. ।

**रोहणम्** । क्ली । शुक्रे । रा.नि.व.१८ । जन्मनि ।

**रोहणद्रुमः** । पुं । चन्दनवृक्षे । मलयागुरुणि । वै निघ. ।

**रोहत्मव्र्वा** । स्त्री । वलिदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

**रोहन्तः** । पुं । वृक्षे । तरुविशेषे । उणा. ।

**रोहन्ती** । स्त्री । लतामात्रे । लताविशेषे । उणा. ।

**रोहिः** । पुं । वृक्षे । वीजे । उणा. ।

**रोहिकः** । पुं । वनरोहितनामसस्ये । दन रो ह । तस्मात् रोहिको हित वलकर वातात्मक. श्लेष्मकरश्च । चचि.२२ष. ।

**रोहिकाप्रियः** । पुं । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

**रोहिणः** । पुं । कट्फलवृक्षे । र.मा. । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८।२३ । च.चि.३ष. । न्यग्रोधवृक्षे । वट गाछ । रा.नि.व.९ । रक्तरोही सके । वक्तरोहा । रा.नि.व.८ ।

**रोहिणिका (णी)** । स्त्री । शरीरे वल्कलवि । "शोहिणमासा यथ्यग्रपथ्यर्व्वुदशोफगलगण्डाधिकामा ।" सु.शा.४ष. । कण्ठगते जिह्वामूलगते वा रोगविशेषे । रोहिणी रोग । निदान—"वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्तथ । जिह्वाम् लिऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः । जनयन्ति भ श भोथ वेदनाश पृथग्विधाः । तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीकेति निर्दिशेत् । त्रिरात्रं परम तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ॥" च.सू.१८ष. । सा: पञ्च वातपित्तकफसन्निपातरक्तभेदेन । "गलमासाङ्कुराधिजिह्वलयालासैकवृन्दवृन्दमतघ्नीशिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदारिकाश्च । सन्निपातः—"गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांस गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् सारुदरा तु रोहिणी ॥" सु.नि १६ष. । कण्ठस्य मुखरोगभेदे । अ. ह.२१ष. । कण्टकशिरीषे । रीठकिरीष । र. मा । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । च द सि यो. ज्वरातीसार.चि,वत्सकादिः । "रोहिणी सजपित्तली ।" कटुकायां । कट्की । रा.नि.व.२३ । च.सू. ४ष । भेद.कुष्ठ चि.पञ्चतिक्तघृते । भा.ज्व.चि क्वाथादितैले । गाम्भारीवृक्षे । गाभार गाछ । रा. नि.व.८।१३ । कट्फले । सु.सू.३८ष.न्यग्रोधादिः । मांसरोहिणीभेदे । मांसरोहिणी । रा.नि.व.११ । वन्दाके । मान्दरा । हरीतकायाम् । सुवृत्तत्वगस्या लक्षण ज्ञेयम् । प्रसिद्धानदेशोद्भवा च । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३ । स्त्रीगव्याम् । च.चि.२ष. । तन्नामकशिरायां । वा.चि.७ष. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७ष । [फले । सु.चि.१ष. ।

**रोहिणीफलम्** । क्ली । कट्फले । गाम्भारी-

**रोहिणेय.** } पुं मरकतमणौ । रा.नि.व.१३।

**रोहित्** } रोहितमत्स्ये । श्रीखण्डचन्दने ।

चिका. । स्त्री । लताभेदे । मे. ।

**रोहिण्याद्यघृतम्** । क्ली । गुल्मे घृतम् । पाठ —"रोहिणी कटुका निम्बमधुकं त्रिफलात्वच । कार्षिका त्रायमाणा च पटोलत्रिवृते पले । द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि । घृताच्छेषं घृतसम सर्पिषश्च चतुष्पलं । पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥" च.चि.५ष. । [मे. ।

**रोहितम्** । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । रक्ते । कुङ्कुमे ।

**रोहि(ही)तः (कः)** । पुं । (Amoora Rohitaka, Syn Andersonia Rohitaka) दाडिमपुष्पक स्वनामख्यातवृक्षे । रोहिणीति लोके । रोहा, रयना, कड़ाव । तें मुलुमीदुगचेट्टु । र.मा. । भा.ज्व.चि.महाषट्पलकतैले । "मधुरसादिवाहरोहीतके ।" स श्वेतो रक्तश्च । तद्गुणाः—कटुस्निग्धो कषायो शीतलो क्रमिव्रणनेत्रदोषनाशनो च । रा.नि.व.८ । "रोहितको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः स्मृतः ।" राज. । संग्रह, रोहीतकाद्यघृते । हरिणविशेषे । मे. । कुसुमवृक्षे । स्वनामख्यातमत्स्यविशेषे । रुई माछ । तें एरुमी नु । तद्गुणाः यथा—"रुचः मत्स्यो श्वेतकृमि मत्स्यो यः श्रेष्ठो रोहितो मतः ।" तद्गुणाः—ईषद्गुरुं बलकरं वातघ्नं स्निग्धं वीर्यकरञ्च । रा.नि.व.१० । रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । क्रमपदो अस्वतेद रोहित. कथितो बुधैः । रोहित. सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दि-

सार्त्तिजित्। कषायानुरसं स्वादु वातघ्नी नाति पित्तकृत्। अर्शःसत्त्वगतान् रोगान् हन्याद्रोहितकं स्त्रुतम्॥" भा.। "रोहितो ऽद्भुतवीर्य विश्रम्भी दुर्जरो घन। ज्वरिणां विषमार्त्तीनामतीसारे न दाप्यते॥" अत्रि.२७। इति बृहद्रोहितगुणाः।

**रोहिता।** स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। वै निघ.।

**रोहितेयः।** पुं। रोहितकवृक्षे। रत्नकोष।

**रोहिष(स)म्।** क्ली। (Andropogon schoenanthus, Syn. A Martini.) The geranium grass गन्धतृणे, कत्तृणे। वासकर्पूर। हि अगियाघास, सिरचियागन्ध, रूसघास। बम्. रौहिषे। उत्. पाल खरि। रा नि व.८। सि.यो.,च.द भ.धा.चि.पञ्चगव्यघृते। भा ज्व चि.। "रक्तरोहिषधन्वयवासकवासा-।" पु। रोहितकवृक्षे। रक्तचित्रके। ज द.।

**रोही (हिन्)।** पु। रोहितकवृक्षे। (बोटा, व ड्गना गाछ। र.मा.। सु चि.२७अ.। महावटवृक्षे। वै निघ.। अश्वत्थवृक्षे। वटवृक्षे। मे.।

**रोहीतकलौहम्।** क्ली। प्लीहाधिकारे लौहम्। पाठ —"रोहीतकसमायुक्त त्रिकटुयुतन्त्व य। प्लीहानं हन्ति ॥" र.सा.स.।

**रौद्र.।** पु। आतपे। मे। हेमन्तर्त्तौ। हे.च.।

**रौद्ररसः।** पुं। अर्बुदाधिकारे रस। पाठ —"शुद्धसूत समं गन्ध मर्द्यं यामचतुष्टय। नागवल्लीरसैर्युक्त मेघनादपुनर्नवै। गोमूत्रपिप्पलीयुक्त मर्द्यं रुद्ध्वा पुटेल्लघु। रौद्रो ॥" र लिहेत्। र.सा.स.।

**रौद्री।** स्त्री। रुद्रजटालतायां। रा नि.व ३।

**रौप्यम्।** क्ली। रजतधातौ। रूपा। हि चाँदि। गुणा —"रौप्यं शीत कषायाम्ल स्वादुपाक रस सर। वयस स्थापन स्निग्ध लेखन वातपित्तजित्। प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम्। तार शरीरस्य करोति तापं विध्य घन य च्छति शुक्रनाशम्। वीर्य बल हन्ति तनोश्च पुष्टि महागदान पोषयति ध्रुवम्॥" "गुरु स्निग्ध मृदु श्वेत दाहे छेदे घनक्षम। वर्णाढ्य चन्द्रवत् स्वच्छं रौप्य नवगुण शुभम्। कठिन कृत्रिम रूक्ष रक्त पीतदल लघु। दाहच्छेदघनैर्नष्ट रूप्य दुष्ट प्रकीर्त्तितम्॥" भा.पू १भ धा व। भस्म यथा— "हेरकशलिमूतनिर्म्मितकज्जलसमैमल्लिष्ट रूप्यद ल। सिकतायन्त्रे वा गजपुटाद्भस्म भवति गाढ़ाग्नौ। द्विभागगन्धकैकभागरसाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा जम्बीरादिरसैरूप्यपत्रं लिप्त्वा गजपुटे पचेत्॥" भा.कौ.। शोधनञ्चास्य स्वर्णवत्। तथा—"नागेन टङ्कणेनैव द्रावित शुद्धिमिच्छति। रजत दोषनिर्मुक्त कि वा चाराम्लपाचितम॥" येन केनचिदम्लरसेनैकभागेन हरिताल प्रहर सम्मर्द्य त्रिभाग रौप्यपत्राणि विलिप्य मूषापुटे निरुध्य त्रिशत्करीषै चतुर्द्दश पुटानि देयानि। भा। रौप्यधातुमलो।

**रौप्यमलम्।** क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै निघ. २भ पाण्डु चि त्रिफलादिलेह।

**रौप्यमाक्षिकम्।** क्ली। स्वनामख्यातोपधातौ। (रोप्यमाक्षिक। See तारमाक्षिकम्।

**रौम(क)म्।** क्ली। रोमकलवणे, शाम्भरलवणे। भ टी.रत्ना।

**रौमलवणम्।** क्ली। शाम्भरलवण। र.मा।

**रौहिट्।** पु। रोहिषतृणे। भ टी.भ.।

**रौहिण.।** पु। रक्तचन्दने। चन्दनवृक्षे। त्रिका.।

**रौहिणेयम्।** क्ली। मरकतमणौ। रा नि.व १३।

**रौहिष(षि)म्।** क्ली। कत्तृणे, रोहिषतृणे। पु। रोहितमत्स्ये। मृगविशेषे। अम.। स्त्री (षी)। दूर्वायाम्। शम्यां। उणा.।

**रौक्षम्।** क्ली। रूक्षतायां। सु।

**रौच्यम्।** क्ली। वायुगुणभूयिष्ठत्वे। रूक्षता। सु।

## ल

**लक(कु)चः** । पु । डहुकवृक्षे । मान्दार गाछ, ডহুয়া গাছ, ডেলো গাছ । र मा. । हि बड हर। लकुचो डहुक इति । र मा स हिङ्गुलघ्नी धने । गुणा —स्वरसे तिक्त कषायोष्ण लघु कफघ्न दाही मलसंग्राहकश्च । रा नि व ८ । "आम लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा । मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तहृत् । शुक्राग्निनाशनं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् । सुपक्वं लघु मधुरमम्लञ्चानि लपित्तहृत् । कफवह्निकर रुच्यं हृद्यं विष्टम्भकञ्च मत् ॥" भा ।

**लक्तक.** । पु। जीर्णवस्त्रखण्डे । নেকড়া । अम। अलक्तके । আলতা । श र ।

**लक्तकर्म्मा (न्)** । स्त्री । रक्तवर्णलोध्रे । श च

**लगणः** । पु । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षण —"अपाक कठिन स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुज । सकण्डू पिच्छिल कोलप्रमाणो लगणस्तु स ।' सु उ ३ष । [माठी । अम ।

**लगुडः** । पु । करवीरवृक्षे । वै निघ. । दण्डे।

**लग्निका** । स्त्री । नग्निकायां । अ टी. ।

**लघु.** । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि व २० । आका- शगुणभूयिष्ठे वायुग्निगुणबहुले च । सु. । स्त्री। पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । प.मु । च द.बा.व्या चि.एकादशशतिकमहाम तैले । क्ली । लामज्जके । शुक्लदर्भे । रा नि व १२ । कृष्णागुरुणि । मे ।

**लघुकणः** । पु । शुक्लजीरके । वै निघ ।

**लघुकण्टका** । स्त्री । लज्जालौ । লজ্জাবতী । वै निघ. । [মেটো কুল । वै निघ ।

**लघुकर्कन्धुः** । पु, स्त्री (न्धू) । भूमिबदरे ।

**लघुकर्णी** । स्त्री । मूर्व्वायां । মূর্গা । वै.निघ ।

**लघुकामः (य.)** । पुं। छागे । विका.। श र.।

**लघुकाश्मर्य्यः** । पु। कट्फलवृक्षे । रा नि व ८।

**लघुगर्गः** । पु । गर्गरमत्स्ये, त्रिकण्टकमत्स्ये । গাগর মাছ । विका. ।

**लघुगोधूमः** । पुं । क्षुद्रगोधूमे । ছোট গম। स छोटागोहूं । गुणा —स्निग्ध गुरु हृद्य कफ घ्न आमदोषकर बलकर मधुर वीर्य्यपुष्टिदश्च । रा.नि व १६ ।

**लघुचन्दनम्** । क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ।

**लघुचिर्भटी (भिटा,टिका)** । स्त्री। चि भंटीविशेषे । मगेर्वारी । ছোট কাঁকুড । रा नि व.७ । [रभ रक्तातिसा चि. ।

**लघुचेतकी** । स्त्री । बालहरीतक्यां । वै निघ.

**लघुच्छदा** । स्त्री। महाशतावर्य्याम् । वै निघ।

**लघुज(ङ्ग)ल.** । पु । लावपक्षिणि । विका.।

**लघुदन्ती** । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । ছোট দন্তী । क्षुद्रदन्तीबीजगुणा —रसपाकयोर्मधुरं शीतलं वि ष्टम्भशोधकं गलशोधककफघ्नम् । "जयपालो दन्ति- बीजं विख्यातं तिन्तिडीफलम् । जयपालो गुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः ॥" भा. ।

**लघुद्राक्षा** । स्त्री । काकोलीद्राक्षायाम् । वि- मृगिम् । रा.नि.व ११ ।

**लघुनाम (न्)** । क्ली । अगुरुणि । श च. ।

**लघुनिदानम्** । क्ली । सुरजितकृतसंक्षिप्तनि दाने ।

**लघुपञ्चमूलम् (ली)** । क्ली, स्त्री (ली) । स्वल्पपञ्चमूल्याम् । शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्ट कारीगोक्षुरत्मकयारि । रा नि व.१२ । च.द ज्व चि । गुणा —"पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहं । नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरी प्रणुत् ॥" भा. । [च. । शिग्रुवृक्षे । वै निघ. ।

**लघुपत्रः (कः)** । पु । गुन्द्रारोचन्याम् । श

**लघुपत्रफला** । स्त्री । लघुदुम्बरिकायाम् । रा नि व ११ । [रा नि व.११ ।

**लघुपत्री** । स्त्री । अश्वत्थवृक्षे । গয়া অশ্বথ ।

**लघुपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा. नि व २ । शतमूल्याम् । रा.नि व ४ । [वै.निघ।

**लघुपर्व्वा (न्)** । पुं। उदुम्बरवृक्षे । दक्षकूर्र ।

**लघुपाकः** । त्रि । पाकलघौ । स च बहविरुद्धतया मारतकोपेन च ज्ञेय । इ.द.।।च'।

**लघुपाकी (इन्)** । पु । चीनधान्ये । চিনে ধান । प मु ।

**लघुपाण्डुरपुष्पकः** । पु । दीपानरखर्ज्जूरि [कायाम् । वै निघ. ।

**लघुपिच्छिलः** । पु । भूकर्वुदारवृक्षे । का ञ्चन गाछ । रा नि.व.१० ।

**लघुपुष्पः** । पु । भूमिकदम्बे । कुद्‌शिमे । रा नि व ८। स्त्री(ष्पा) । स्वर्णकेतकयाम् । वै निघ ।

**लघुफलः** । पु । लघूदुम्बरे । ছোট ডুমুর । वै निघ. ।

**लघुबदरः** । पु । क्षुद्रफलबदरवृक्षे । ডেমা কুল, মেটো কুল । मं चुद्रबोरि । कं किरवर तरु । गुणा —पक्व मधुराम्ल कच्य कफवातघ्न स्निग्ध क्रमिकरम् ईषत्पित्तदाहघ्नश्च । रा नि व.११।

**लघुबदरी** । स्त्री । भूबदर्य्याम् । মেটো কুল। रा नि व.११ ।

**लघुब्राह्मी** । स्त्री। क्षुद्रब्राह्मीक्षुपे । ছোট ব্রাহ্মী শাক । म वावि, किर्ब्राह्मी । गुणा —बि क्तरसा उष्णा मलिवातामशोफघ्नी च रा नि व ५।

**लघुभण्टी** । स्त्री । चिर्चीटके । চেঁচকা । वै निघ. । [गिरि । रा नि व ८।

**लघुमन्थः** । पु । क्षुद्राग्निमन्थक्षुपे । ছোট গ

**लघुमांसः** । पु । तित्तिरिपक्षिणि । তিতির পাখী । त्रिका. ।

**लघुमांसी** । स्त्री । सूक्ष्मजटामांस्याम् । गन्ध- मांसी । रा नि व ११ ।

**लघुमूलकम्** । क्ली । क्षुद्रमूलके । নেপালমূ লকে । भा. ।

**लघुलता** । स्त्री । कारवेल्लके । উচ্ছে গাছ । चनलायां । অনন্তমূল । वै निघ । ज द. ।

**लघुलयम्** । क्ली । वीरणमूले । বেণার মূল । षस । पीतोशीरे । वै निघ.वा.व्या चि.एलादितैले ।

**लघुशङ्खः** । पु । क्षुद्रशङ्खे । ছোট শাঁখ । वै. निघ. ।

**लघुशीतः** । पु । शेलुवृक्षे । वै निघ. ।

**लघुशेलुः** । पु । शेलुवृक्षे । वै.निघ. ।

**लघुश्लेष्मातकः** । पु । शेलुवृक्षे । वै.निघ. ।

**लघुसदाफला** । स्त्री । लघूदुम्बरिकायाम् । ছোট ডুমুর । रा नि व ११ ।

**लघुसोमवल्ली** । स्त्री । लवसोमलतायाम् । वम् रानसेरासङ्गो । वै निघ ।

**लघुहस्त** । त्रि । चित्रकारिणि ।

**लघुहेमदुग्धा** । स्त्री। लघूदुम्बरिकायां । ছোট ডুমুর । रा नि व.११ ।

**लघूदुम्बरिका** । स्त्री । क्षुद्रोदुम्बरवृक्षे । ছোট ডুমুর । गुण —रसवीर्य्यविपाकेषु उदुम्ब रादीषद्धीनगुणा । रा नि व.११ ।

**लघ्वानन्दरसः** । पु । पाण्ड्वधिकारे रस । पाठ —"पारद गन्धक लौह विषमभ्रकमेव च । समाश मरिचस्याष्टौ टङ्कणञ्च चतुर्गुण भृङ्गरा जरसै सप्त भावनायाम्लवेतसे ॥" गुञ्जाद्वय मा- षा, पर्णेन सह देय । र सा सं. । वातव्याध्युक्ते अग्निं रसे भृङ्गरसे पञ्च भावनां दाडिमरसेन च वटीकरणमिति विशेष ।

**लघ्वी** । स्त्री । द्रुमिकोल्याम् । ক্ষামকোলী । मद व ६ । पृक्कायाम् । पिडि॰ । रा नि व १२ ।

**लङ्का** । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । তেওড়া । म मटुराचपटा । क लाक । गुणा —रूच्या हि मा गौल्या गुरु पित्तघ्नी वातकरी च । रा.नि व. १६ । सक्कायाम् । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । वै निघ । शाखायां । मे. । लवणचणके । प मु. ।

**लङ्काधिपेश्वररसः** । पु। कुष्ठाधिकारे रस. । पाठ —"सूताभ्रगन्धभस्मानि गन्ध ताल शिलाज तु । अम्लवेतसतुल्यांशं चाम्लेन मर्दयेत्तत । माषा ज्याख्या वटी कार्य्या द्विगुञ्ज भक्षयेत् सदा । त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठापटोलमूलकं वचा । कटुकी रजनी तुल्य क्वाथोऽयमनुपानत ॥" रस.र. ।

**लङ्का(ङ्को)पि[यि,रि]का** । स्त्री । पृक्का- याम् । पिडिং শাক । म र । [म च. ।

**लङ्कास्थायी** । पुं । क्षुद्रीभेदे । লঙ্কাসিজ্ ।

**लङ्केश्वररसः** । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पा- ठ —"भस्म सूतार्कलौहानां कणागन्धकटङ्कणं । कुष्ठतुल्यकतुल्यांश मर्द्य धुस्तूरजैर्द्रवै । दिनैक त वटीं कुर्य्यात् माषमात्रञ्च भक्षयेत् । ऐषो लङ्केश्वरो नाम्ना ममृतमञ्चलमण्डलम् ॥" रस र ।

**लङ्घितम्।** क्ली। अश्वस्य रोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"लङ्घितं द्विविधं प्रोक्तं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः। एकं वातादिभिर्दोषैः द्वितीयञ्चाभिघातजम्। जरसा बाहुना चाश्वो जानुजङ्घाविकेण च। कूर्द्दनेन च खुरायेण यस्तया चापि लङ्घति॥" ज. द.२२ष। •

**लङ्घूलम्।** क्ली। लाङ्गूले उणा.।

**लङ्घिष्ठालुकम्।** क्ली। रक्तेष्टालौ। लाल आलू। त्रिका.।

**लङ्घनम्।** क्ली। लघुभोजने उपवासे वा। उपोषण। मे। शरीरलाघवकरे द्रव्ये कर्म्मणि वा। सु.। कर्म्मणि यथाह—"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्॥" लाघवकरे विधौ। सि. यो.अजीर्ण.चि.श्रीकण्ठ। [म.भा.।

**लजकारिका।** स्त्री। लज्जालुकालतायाम्।

**लज्जका।** स्त्री। वनकार्पास्याम्। वै.निघ.।

**लज्जरी।** स्त्री। लज्जालुकायाम्। वै.निघ।

**लज्जा।** स्त्री। श्वेतलज्जालुकायां। (श्वेत लज्जावती लता। रा.नि.व ५। वराहक्रान्तायां। वराहक्रान्ता। च.द.व्रणशोथ.चि.। मेष शृङ्गखदि-रवटी।

**लज्जालुः।** पु,स्त्री। (Mimosa pudica.) *The sensitive plant.* स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। लज्जावती, लाजुक। म लाजालु। र.सा. स.रसायने। गुणाः—कटुः शीता पित्तातिसारघ्नी शोफदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठकफास्रघ्नी च। "लज्जालुर्विपरीतान्या स्वल्पक्षुपश्चहस्तला। वैपरीत्या तु लज्जालुर्विमिधाने प्रयोजयेत्॥" "लज्जालुर्वैपरीत्या तु कटुश्चकफापहा। रसे नियामकश्चैव नाना-विज्ञानकारकः॥" रा.नि.व.५।

**लज्जिका (नी)।** स्त्री। लज्जालुकालतायां। लाजुका। रा.नि.व.५। र.सा.सं.।

**लज्जिरी।** स्त्री। लज्जालुकायां। रा.नि.व.५।

**लञ्जः।** पुं। पादशाखायाम्। कच्छे। है.च.।

**लटपर्णम्।** क्ली। त्वचि। गुड़त्वक्। रा.नि व.११। •

**लटपकः।** पुं। मतुदपक्षिविशेषे। च.सू.२७ अ.।

**लट्वः।** पुं। अश्वे। उणा.। स्त्री (ट्वा)। करञ्जभेदे। नाटाकरञ्ज। त्रिका.। कुसुम्भवृक्षे। है.च.। ग्राम्यचटके। मे.। च.सू.२७अ.।

**लड्डुकः।** पु। मिष्टान्नभेदे। लाडू। गुणः—"लड्डुको दुर्जरः परः।" राज.३प.। "तैलेन हविषा पक्व भवेत् चूर्णश्च लड्डुकः।" श.च.।

**लण्डम्।** क्ली,स्त्री(ण्डा)। पुरीषे। ल्याद्। भूरिप्र.।

**लता।** स्त्री। वल्ल्याम् गुडूच्यादौ। लता। लतापत्रगुणा—कटूष्णं कफवातहरम्। तद्बीजं दीपनं पथ्यं शूलगुल्मविषघ्नञ्च। रा नि.व.८। लताकस्तूरिकायाम्। लताकस्तूरी। हि मुषकदाना। • भा.उ वाजी.चि। "लताकस्तूरिकापि च।" च. द वा.व्या.चि.महासुगन्धतैले। "कक्कोलकागुरुलता।" काष्ठसारिवायाम्। रा.नि.व.१२। मञ्जिष्ठायां। च सू.३अ.। च.द.गर्भाधिकारे। दूर्व्वायां। च सू.४अ.। सुश्रुत.शा व्रण चि.। "कालीयकलतालाक्षा।" प्रियङ्गौ। अम.। वा उ.५अ.। च.द.गर्भाधिकारे। च.द.व्रणशोथचि.। • श्वेतसारिवायां। भा.पू १म.। See अनन्ता। ज्योतिष्मतीलतायां। लताफटकी। वा.व्या.दशमूलादितैल। स्पृक्कायां। अम.। श्वेतयूथिकायां। जातीपुष्पवृक्षे। रक्तपाटलवृक्षे। वै.निघ.। माधवीलतायां। मे। कैवर्त्तमुस्तायां। रा.नि व.६।

**लताकरञ्जः।** पु। वल्लीकरञ्जे। लताकरञ्जः। बम्.,सागरगोटी। गुणाः—"लताकरञ्जपत्रं कटूष्णं कफवातनुत्। तद्बीजं दीपनं पथ्यं शूलगुल्मव्यथापहम्॥" रा.नि.व.८।

**लताकस्तूरिका (री)।** स्त्री। (Hibiscus Abelmoschus. Syn. Abelmoschus moschatus.) *Musk mallow* स्वनामख्यातवृक्षे। लताकस्तूरी,काल कस्तूरी। हि मुषकदाना। तें तक्कोलकमस्, कर्पूरवेण्ड। ता. कस्तूरी। दा. कस्तूरवेण्ड। गुणाः—"लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः। चक्षुष्या छेदनी श्लेष्मतृष्णावस्त्यामयरोगहृत्।" भा.। शीतला वस्तिशोधनी च। सु सू.४६अ.। [वै.निघ.।

**लताङ्गी।** स्त्री। कर्कटशृङ्ग्यां। काँकड़ाशृङ्गी।

**लतानिम्बः।** पुं। वृक्षे। श.मा.।

**लतातरुः** । पुं । तालवृक्षे । निम्बवृक्षे । श.मा। लतामालवृक्षे । त्रिका. । [গাছ । रा.नि.व.९.।

**लताताल:** । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল

**लताद्रुमः** । पुं । सलशाले । र मा ।

**लतापनसः** । पुं । तरम्बुजलतायाम् । তরমুজ গাছ । त्रिका । [মউনী । वै.निघ. ।

**लतापर्णी** । स्त्री । तालमूल्यां । मधुरिकायां ।

**लताप्रक्का** । स्त्री । सृक्कायाम् । পিঁড়িং । श. र. । [याम् । अम. ।

**लताप्रतानिनी** । स्त्री । प्रसृताप्रचयवल्लरा

**लताफलम्** । क्ली । पटोले । পটোল । भप्रवे. पु. । [सु ।

**लताबृहतिका** । स्त्री । बृहतीलतायां । प.

**लताभद्रा** । स्त्री । भद्रालीलतायां । গন্ধভা-দুলিয়া । श मा. ।

**लतामणिः** । पुं । प्रवाले । रा नि व १३ ।

**लतामरुत्** । स्त्री । सृक्कायां । পিড়িং । श र. ।

**लतामाधवी** । स्त्री । माधवीलतायां । श.र. ।

**लतायष्टिः(ष्टी)** । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । श मा ।

**लतायावकम्** । क्ली । तरुप्रवाले । हारा. ।

**लतारसनः** । पुं । सर्पे । हारा. ।

**लतार्कः** । पुं । हरितपलाण्डौ । अम. ।

**लतालकः** । पुं । गजे । त्रिका. ।

**लतावृक्षः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

**लताशङ्कुतरुः** । पुं । शालशालवृक्षे । त्रिका. ।

**लताशङ्कः** । पुं । शालवृक्षे । श.र. ।

**लताशिरीषः** । पुं । वल्लीशिरीषे । प मु. ।

**लतिका** । स्त्री । स्वल्पलतायाम् । व्याक. ।

**लत्तिका** । स्त्री । गोधायाम् । টিকটিকি । गो धायां । उणा. ।

**लपनम्** । क्ली । मुखे । रा नि व.१८ ।

**लप्सिका** । स्त्री । खाद्यविशेषे । মোহনভোগ । करणविधि.—"गोधूमपिष्टं छागेन घृतं भ्रष्ट सु-भर्जयेत् । शर्करां पिष्टमात्रेण समां समवधिं गुडि-त् । लोडयित्वा ततो वस्त्रपूतां पिष्टे विनिक्षिपेत् । मन्दाग्नौ विपचेत्तावज्जलप्रीता घनं हरेत् । शुष्क-श्रीफलचूर्णमेलागुग्गुलीमरीचनिर्वीजा । केतकीफ-लखण्डाश्च क्षिप्त्वा द्रव्यान् विघालयेत् क्रमात् ॥ पक्वा च रसना याति सिद्धेऽय भोगमोहन । शीतकाले तु भोक्तव्या परं प्रोक्ता सुखावहः ॥" वै.निघ. ।

**लम्फः** । पुं । उल्लम्फने ।

**लम्बः** । पुं । श्ले । उणा. ।

**लम्बकर्णः** । पुं । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि व ९ । गजके । अजगोत्र । भा । छागे । त्रिका । श्येनपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

**लम्बदन्ता** } **लम्बबीजा** } स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि. व.६ ।

**लम्बनः** । पुं । कफे । श.च. ।

**लम्बा** । स्त्री । तिक्ततुम्ब्यां । তিতলাউ । दीर्घतिक्तालाबुसज्ञा । वा सू.१५अ.धा व । "लम्बा शुकनसा तथा ।" सु.चि.१८अ. । स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे । सु कल्प २अ. ।

**लम्बिका** । स्त्री । मूलजिह्वायां । আলজিবী । रा नि व.१८ । श र. । [निघ ।

**लम्बितम्** । क्ली । मांसधात्री । মাংস । वै.

**लम्बो(म्बौ)ष्ठः** । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रिका ।

**लयम्** । क्ली । उशीरे । वै निघ. ।

**ललज्जिह्वः** । पुं । उष्ट्रे । कुक्कुरे । मे । स्त्री (ह्वा) । महासमङ्गायाम् । रा.नि व ४ ।

**ललदम्बुः** । पुं । पुष्पभेदे । जिम्बाके । जटा. । क्ली । उदकविशेषे । वै.निघ.डिक्का चि. ।

**ललनः (ना)** । पुं, स्त्री । सर्जवृक्षे । ধূনো গাছের গাছ । रा.नि.व.८।११ । धारवृक्षे । পিয়াল গাছ । रा.नि व.११।११ । राले । ধূনো । रा.नि व.१२ । चातके । रा नि व १९ । स्त्री । जिह्वायां । श्री. ।

**ललनाप्रियम्** । क्ली । ह्रीबेरे । বালা । रा. नि व १० । पु । कदम्बवृक्षे । रा.नि व.९ ।

**ललाकः** । पुं । शिश्ने । श.च. ।

**ललाट(क)म्** । क्ली । भाले । গণ্ডদেশ, ক-

पाल। रा.नि.व १८। प्रशस्तललाटे। श.र.।

**ललाटरेखा** । स्त्री। दीर्घजीवनसूचककपाल-स्थरेखायाम्। [ऊष.।

**ललाटास्थि** । क्ली। कपालास्थिद्वये। च शा.

**ललामम्** । क्ली। श्वे। शृङ्गे। चिह्ने। वाल-धौ। मे.।

**ललितः** । पुं। तन्नाम्ना ख्याते अर्शोऽङ्कुरविशेषे। लक्षणं—"गुदद्वारात् पृष्ठदेशे जायन्ते पाण्डुराङ्-राः। ललितास्ते · · ॥" निदा.।

**ललिता** । स्त्री। कस्तूर्यां। मृगनाभि। रा. नि व.११। लताकस्तूर्यां।

**लवम्** । क्ली। जातीफले। श.च.। लामज्जके। रा.नि.व.१२। पु। लावपक्षिणि। चतुर्थभागे। भिकि। भेद.रसा.वसन्तकुसुमाकररसे। छेदने। लेशे। त्रिका.।

**लवङ्ग(क)म्** । क्ली। (*Caryophyllus aromaticus*) Cloves स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। मलकसद्वीपजवृक्षस्य पुष्पकल्ये। लवङ्। हि लौ ङ्। म क लवङ्गकलिका। फा. लौंग, मेखक्। ता. किरम्बेर। तें लवङ्गम्। द्रा लवङ्। गुणा.—शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनं त्रिदोषघ्नं तीक्ष्णं शिरोरोगहरञ्च। रा.नि व.१२। कटुतिक्तं कफघ्नं लघु वक्त्रे सुखदौर्गन्ध्यघ्नञ्च। सु सू.४६अ. "आध्मानानाहशूलघ्नं लवङ्गं पाचनं लघु।" राज. ३प.। [निघ।

**लवङ्गकन्दपत्रा** । स्त्री। लघुतालीशपत्रे। वै.

**लवङ्गकलिका** । स्त्री। लवङ्गे। रा.नि.व १२।

**लवङ्गचतुस्समः** । पुं। अतीसाराधिकारे योगः। पाठः—"जातीफलं विदग्धपुष्पसमन्वितञ्च जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकैः प्रयुक्तं। चूर्णानि माक्षिकसिताधृतानि लीढ़ा सामातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम्॥" रस.र.। [गाछ। जयदेवः।

**लवङ्गलता** । स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। लवङ्ग

**लवङ्गादिचूर्णम्** । क्ली। राजयक्ष्माधिकारे चूर्णौषधे। पाठ.—"लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समं। त्रुटिः सकृष्णागुरुभ-ङ्कैशरं कणा अविश्वासदं सहाम्बुदं। सहीन्द्र जातीफलवंशलोचनामिताष्टभागं समदन्त्यचूर्णितं। अरोचकं तमकमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रि-दोषनुत्॥" त्रुटि. एलाबीजं। सहीन्द्रम् अनल-मूलं। सहाम्बुदं मुस्तक। भृङ्ग गुडलक्। नलदं जटामांसी। वातपित्ताधिके वह्निबले सर्व्वचूर्णा-र्धेचया शर्कराद्युणा। कफाधिके चाग्निमान्द्ये च एकभागापेक्षयाष्टगुणेति। अन्यत् ग्रहण्यधिकारे —"लवङ्गातिविषामुस्तं बिल्वं पाठाय शाल्मली। जीरकं धातकीपुष्पं लोध्रेन्द्रयववालकं। धान्यकं सर्ज्जकं शृङ्गी पिप्पली विश्वभेषजम्। समङ्गायाव-शूकञ्च सैन्धवं सरसाञ्जनं। समभागानि चैतानि भक्षयेत्प्रातरुत्थितः॥" रस.र.।

**लवणम्** । क्ली। क्षाररसद्रव्यविशेषे। नुन। हिं निमक्। तत् पञ्चविधं - सौवर्चलसैन्धवविडौद्भि-दसामुद्रभेदेन। क्रम.। सैन्धवसौवर्चलकाचविड्गा-ढसामुद्रद्रोद्भिदरोमकभेदेन नवधा। रा.नि व २०। तद्दर्ग.—सामुद्रसैन्धवविडरोमकसौवर्चलचु-ल्लिकाभेदेन षट्। "लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विड़। सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणन्त-था॥" र.सा.स.। तत्र सैन्धवं श्वेतरक्तभेदेन द्वि-विधं। गाढलवणं शाकम्भरदेशे प्रसिद्धं। एवां गुणाः स्वस्वपर्य्याये संज्ञाः। सैन्धवलवणे। वा.सू. १५अ.। "कपलवणवचैला।" चारविशेषे। লোণার ক্ষার। च.द गुल्म चि.। "सलवणा दग्धा जले पाचितं।" पुं। षड्रसान्यतमरसे। स च सैन्धवादौ दृश्यते। गुण:—"लवणो रुचिकृद्-सोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च। अति-सेवनतो जराञ्च पित्तं मिलिमानञ्च ददाति कुष्ठ-कारी॥" रा.नि.व.२०। अपिच—"लवणः सं-दनशोधः पाचनो दीपनः सरः। स्निग्धो रुचि-करः सन्दो हृदिग्रकरहरो लघुः॥ अपिच—लव-णः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्व-वातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। सोऽतियुक्तो-ऽक्षिपाकास्रपित्तकोष्ठक्षयापकृत्॥" राज। यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दवं-चापादयति स लवणः। सु.सू.४२अ.। त्रि। लवणरसयुक्ते। मे.।

**लवणकिंशुका** । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। वड नताकट्की। रा.नि.व.१।

**लवणख(खा)निः** । पु। लवणाकरे। मद्रदेश दनि। हे.च.।

लवणत्वम् । क्ली। स्वनामप्रसिद्धे द्रव्यविशेषे। নোনাথাস। यथा —भारात्व कषायम् घसन्नम् भवद्भडिकरञ्च। रा.नि.व.८।

लवणत्रयम् । क्ली। विट्सैन्धवरुचकेषु। সৈন্ধব, বিট্, রুচক। "सैन्धवञ्च विड्ञ्चैव रुचकञ्चे ति मिश्रित। लवणत्रयमाख्यातम् ...... ॥" रा.नि व.२२। च.द.ग्रहणीचि.।

लवणद्वयम् । क्ली। सौवर्चलसैन्धवलवणे। রুচক ও সৈন্ধব। च.सू.२७.। [श्रीलि। च.।

लवणनित्य. । त्रि। नित्य लवणरसास्वादन

लवणभेदः । पु। लवणक्षारे। নোনার ক্ষার। वै.निघ.। [रा.नि व.६।

लवणमदः । पु। लवणक्षारे। নোনার ক্ষার।

लवणमेहः । पु। मेहविशेषे। यत्र रोगी वि शद लवणतुल्य मेहति। सु.नि.६ष.।

लवणयन्त्रम् । क्ली। औषधपाकार्थलवणपूर्णं यन्त्रविशेषे। "लवं तन्त्रलहीन चेत् यन्त्रं उमरु कादयम्। तदन्त लवणैः पूर्णे लवणाख्यमितीरि तम् ॥"

लवणव्यापत् । स्त्री। भक्ष्य अतिमात्रत्व षभवषकन्यव्यापदि। "प्रभूत लवण यस्य भोजने वाजिनो भवेत्। केवल वाततरास्य व्यापत्कुमहतो भवेत् ॥" ज द.६०ष.।

लवणस्कन्ध. । पु। पञ्चविधास्वादनेषु लवण वर्गीयद्रव्यकतास्वादनविशेषे। च वि.८ष.।

लवणक्षारः । पु। लीचारक्षारे। रा नि.व.६।

लवणा । स्त्री। पुत्रिकायां। চুকাপালং। वै. निघ.२अ.वा.व्या.चि.। चाङ्गेर्या। আমরুল। लवणशाके। ज्योतिष्मतीलतायां। লতাফটকী। रा नि.व.३। लवणक्षारे।

लवणाब्धिजम् । क्ली। सामुद्रलवणे। रा.नि. व ६। [क्षार। रा.नि व ६।

लवणारम् । क्ली। लवणक्षारे। নোনার

लवणारजम् । क्ली। लोचारक्षारे। रा.नि.व ६

लवणोत्तमम् । क्ली। सैन्धवलवणे। र.मा.। शि यो.भ.चि।

लवणोत्तमाद्यचूर्णम् । क्ली। चूर्णभि प् र्णम्। सैन्धवचित्रकेन्द्रयवकरञ्जमूलमहापिचुमर्दद्र क्षार्ता चूर्णं प्रत्येक १तो.। मात्रा ८ माषा। अनु. तक। च.द.।

लवणोत्थम् । क्ली। लोचारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणोत्था । स्त्री। क्षुद्रज्योतिष्मतीलतायाम्। ছোট লতাফটকী। वै निघ।

लवणोदः । पु। लवणसमुद्रे। अम.।

लवनी । स्त्री। छेदने। अम.। औषधफलभेदे। নোনা। श.च.।

लवली । स्त्री। फलवृक्षविशेषे। নোয়াড় গাছ। হি হরফরী। फलगुणा —"लवलीफलम ग्रास्रं कफपित्तहर गुरु। विशद रोचन वर्च स्तम्भं तुवरं रसे ॥" भा.भावम। "कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदं। हृद्य सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥" सु.सू.४६ष.।

लशु(शू)नम् । क्ली,पु। रसोने। রসুন। अम। रा.नि व.७। [द्रायाम्। वै.निघ.।

लसा । स्त्री। हरिद्रायाम्। हारा.। आमहरि-

लसान्द्रः । पु। राजमाषे। বরবটী। र.मा.।

लसि(सी)का । स्त्री। इक्षुरसे। लालायां। श.च। वा.उ.२६ष। भा.म.४भ.विसर्प.चि.। शर्कराविशेषे। ফেণীগুড়। गुणा —"लसीका फाणितगुड खण्डमत्स्यण्डिका सिता। निर्मला लघवी ज्ञेया शीतवीर्या यथोत्तरम्। यथायथैषां नैर्मल्यं गुणवत् स्यात् तथा तथा ॥" राज.२प.।

लशु(शू)नम् । क्ली। चिह्ने। मे.। श.र.। "लशुन विज्ञमालति।" मा.नि.प्रथमनिदाने। रोगस्य यानि विशिष्टपूर्वरूपे। "पूर्वरूपं वि शिष्ट यदास तल्लक्षण स्मृतम्।" मा.। रूपे। पु। सारसपक्षिणि। श.र.। सुपुकन्दाख्ये। रा. नि व.१०। प्रथमे। পাকুড় গাছ। प.मु.। लक्षणोत्तमनामकयन्त्रकारे।

लक्ष्म(क्ष्म)णा । स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा. नि व ४। वै निघ कण्टकादि व पारम्भतपते। मा रसपला। मे.। स्वनामख्यातकन्दे। লক্ষণামূল। सम् कन्दविकन्द। वा उ ३।१२७ष। लक्षण— "पुत्रकारकन्दोऽन्यबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा। पत्र-

स्या पुंसवनी वत्सगन्धाल्लिर्भवेत् ॥" भा । गुणा:—मधुरा शीतला वन्ध्यादोषघ्नी रसायनी च स्या त्रिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ । जवाहचे । मुचुकुन्दवृक्षे । वै.निघ । [क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

**लक्ष्मणाजटा** । स्त्री । लक्ष्मणामूले । चि.सं.

**लक्ष्मी:** । स्त्री । श्वेततुलस्यां । रा.नि.व.१० । स्थूलानामगन्धद्रव्ये । পিড়িং । रा.नि.व.१२ । प्रियङ्गौ । ऋद्धौ । वृद्धौ । श्री । पद्मचारिण्याम् । शुक्लपद्मे । रा.नि.व.१० । भा.पू.२८ष । पद्मे । चिका. । शमीवृक्षे । हरिद्रायाम् । मुक्तायां । रा.नि.व.६।८।१३ । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

**लक्ष्मीगृहम्** । क्ली । रक्तोत्पले । चिका. ।

**लक्ष्मीताल:** । पुं । श्रीतालवृक्षे । कोङ्कणे मलयादेशे च प्रसिद्ध । रा.नि.व.९ ।

**लक्ष्मीदास:** । पुं । योगशतकग्रन्थप्रणेतरि ।

**लक्ष्मीपति:** । पुं । लवङ्गवृक्षे । पूगवृक्षे । विश्व. ।

**लक्ष्मीपुत्र:** । पुं । घोटके । मे. ।

**लक्ष्मीपुष्प:** । पुं । पद्मरागमणौ । हे च. ।

**लक्ष्मीफल:** । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**लक्ष्मीवान्** । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.मा. । श्वेतरोहितके । শ্বেত রোড়া । रा.नि.व.८ । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**लक्ष्मीविलासरस:** । पुं । ज्वरे वातव्याधौ च रस: । पाठ:—"पलं कृष्णाभ्रचूर्णस्य तदर्द्धं रसगन्धकौ । बलानागबलाभीरुविदारीकन्दमेव च । कृष्णधुस्तूरनिर्गुण्डी गोक्षीरवृद्धदारयो: । बीजं च कामनस्यापि जातीकोषफले तथा । कर्पूरश्चैव कर्षांशं प्रत्यक्चूर्णं पृथक् पृथक् । गृहीत्वा चाटमाशेन खल्वे मर्द्दयेत च ॥" वटिका त्रिगुञ्जप्रमाणा । কৃষ্ণাভ্রচূর্ণ ৮ তো. পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ৪ তো. (মতান্তরে রস ২ তো. গন্ধক ২ তো.) শ্বেত বেড়েলা, গোরক্ষচাকুলিয়ামূল, শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, কাল ধুতুরার বীজ, হিজলবীজ,গোক্ষুরবীজ, বিজতাড়কের বীজ, সিদ্ধিবীজ, জায়ফল, জৈত্রী,কর্পূর ইহাদের চূর্ণ প্রত্যেক ২তো. ইহাদিগকে পাণের রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা সিদ্ধচণকবৎ। মতান্তরে জায়ফল, জৈত্রী এক এক তো. বীজতাড়ক প্রভৃতির বীজ মিলিত ২ তো.। অন্যো মহালক্ষ্মীবিলাস. त्रिदोषघ्ने । पाठ:—"लौहस्य विषं सूतं फलत्रयकटुत्रयं । धुस्तूर वृद्धदारस्य बीजमिन्द्राशनस्य च । गोक्षुरकद्वयञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च । एतत्सर्वं समं ग्राह्यं रसे धुस्तूरकस्य च । भावयित्वा वटी कार्या द्विगुञ्जाफलमानत: ॥" লৌহ, অভ্র, বিষ, সূতা, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ধুতুরাবীজ, বীজতাড়কবীজ, সিদ্ধিবীজ, ছোট গোখুরীবীজ, বড় গোখুরীবীজ, পিপুলমূল সমভাগ। ধুতুরাবীজের রসে ভাবনা দিয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ কুঁচ। र.सा.स । अन्य. क्वाथे— वङ्गं लौहम् अभ्रं ताम्रं कांस्यं पारद: हरितालं मन: शिला खर्परं प्र. १ प. । कैशराजस्य कुलत्थस्य च क्वाथे प्र. दिनत्रयं भावयेत् । एला जातीफलं तेजपत्र लवङ्गं यमानी जीरकं त्रिफला त्रिकटु नगर गुड़त्वक् वंशलोचना प्र. २ तो. तेन सह मिश्रयित्वा पूर्व्ववत् भावना देया । मात्रा चणकमिता । भैष. । [लक्षियोग्ये । रा.नि.व.११ ।

**लक्ष्मीवेष्ट:** । पुं । श्रीवेष्टनामसुगन्धद्रव्ये, सर-

**लक्ष्मीश्रेष्ठा** । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. ।

**लागजीर: (क:)** । पुं । अजमोदके । वै.निघ. ।

**लाघरक:** । पुं । श्लीपदरोगे । सुउ ४६ष. ।

**लाघवम्** । क्ली । लघुत्वे । आरोग्ये । रा.नि.व. २० । [सिद्धि । चिका ।

**लाङ्गलम्** । क्ली । पुष्पभेदे । तालवृक्षे । मे. ।

**लाङ्गलक:** । पुं । लाङ्गलाकारे भगन्दरभेदे । "कुटाखहितलाङ्गलाकार: पार्श्वयो: घर्षद: स मन्यू र्ध्वङ्गलाकार: ।" मा.उ.१८ष. । "हाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदो लाङ्गलको मत: ।" सु.चि.८ष. । भा.म.४म.भगन्दरचि. ।

**लाङ्गलकी** । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । বিষলাঙ্গলিয়া । च.सू. । र.र.सं.चि. ।

**लाङ्गलाख्या (ह्वया)** । स्त्री । लाङ्गलिकायां । বিষলাঙ্গলিয়া । भैष.कुष्ठ.चि. । सु.द.१८ष. ।

**लाङ्गलि: (लिका,ली)** । स्त्री । कलिहारी-

, वृचे । विषलाङ्गलिया । भ.र. । मैव,खोरोग.चि. । गजपिप्पल्या, । रा.नि.व.२३ । च द.वा.व्या.चल ज्वरातैलै । चव्ये । चई । भा.पू.१भ. । महाराष्ट्री लतायाम् । कांचड़ादाम भ.च. । रा.नि.व.४ । सु.सू.३३अ. । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । भल्लिकायाम् । ऋषभके । कपिकच्छाम् । आलाकुशी । वै.निघ ।

**लाङ्गलिकः** । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

**लाङ्गलिकी (नी)** । स्त्री । कलिकारिकायां विषलाङ्गलिया । अम. । सु.सू.३८अ.कफशोधने ।

**लाङ्गली (इन्)** । पुं । नारिकेलवृचे । रा.नि.व.११ । सर्पे । म.च. ।

**लाङ्गलीशाकः** । पुं । जलजशाकविशेषे । कांचड़ा शाक । गुणा.—"लाङ्गली कफपित्तघ्नी रुचा वातविड्डिशत् ।" राज.२प. ।

**लाङ्गु(ङ्गू)लम्** । क्ली । पुच्छे । लेज । भ.टी. । शिश्ने । म. ।

**लाङ्गु(ङ्गू)ला (लिका,ली)** । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । रा.नि.व ३ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा नि.व.४ । पुं (ली [इन्]) । ऋषभके । रा नि.व.५ ।

**लाजम्** । क्ली । उशीरे । वेणा । मे. । पुं । आर्द्रतण्डुले । मे. । पुबहु, स्त्री(जा) । अचते । मे. ।

**लाजचूर्णम्** । क्ली । खधिचूर्णे । वैद्यत्र गुंड़ा ।

**लाजतर्पणम्** । क्ली । लाजसक्तुकृततर्पणविशेषे । भा म.१भ ज्व.चि. । "दाहवम्यर्दितं चामं निरन्नं हृष्णयान्वितं । शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"

**लाजपेया** । स्त्री । खधिकृतपेयायां । वैद्यत्र मण्ड । वा चि.१च । "लाजपेया सुखजरा ।" च.द. । गुणा —"पूर्ववद्य कृता लाजपेया लघुः कृता यतः । गुणैः प्रवरा विज्ञेया पूर्वोक्तायाः गुणाधिका । विड्दुष्टैश्वर्यताभिर्युक्तातिगुणदा मता ॥" वै.निघ. । "लाजपेया श्रमघ्नी तु चामकण्ठस्य देहिनः । तृट्चाम्लातिदाहोमल्यक्रुद्विरोगहिमादिनी ॥" राज.३प. ।

**लाजभक्तः** । पु । खधिभक्ते । गुणा:—"लाज भक्तो लघु शीतश्चाग्निदीप्तिकरो मधुः । तृष्णातिसाररुचिकरः कफपित्तविनाशकः । व्रणशोधनकारी स्याद्दधिभि. परिकीर्तितः ॥" वै.निघ. ।

**लाजमण्डः** । पुं । खधिमण्डे । वैद्येव मण्ड । गुणा.—अग्निजननो दाहहृष्णानिवारण ज्वरातिसारशमनश्च । श्लेष्म आमपाचन. मन्दाग्निविषमाग्निबालस्थिरयोषिता देयश्च । राज.३प. ।

**लाजवर्णा** । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

**लाजश(स)क्तुः** । स्त्री । खधिचूर्णे । वैद्यत्र छातु । शीतवीर्या अत. सान्निपातिके न हिता । सि.यो.ज्व चि. ।

**लाजाः** । पुं बहु । खधिकायां । लाज्या,खै । भृष्टव्रीहिमात्रे । 'ये केचिद्व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा ।" रा.नि.व.१६ । सतुषधान्यानि भृष्टस्फुटितानि लाजानाहुः । भा. । भृष्टधान्येषु । सि.यो.र.पि.चि. मिहतमयोगे । च.सू ४भ.कर्याम् । गुणा:—"लाजास्तृट्च्छर्दतीसारमेहमेदःकफच्छिदः । कासपित्तापशमना दीपना लघवो हिमाः ॥" राज.३प. ।

**लाघुलम्** । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

**लाञ्छनम्** । क्ली । राजिमामकधान्ये । रा नि.व.१६ । तन्नामकचुद्ररोगे । लक्षण—"कृष्णं सितं वा सहज मण्डलं लाञ्छनं समम् ।" वा.उ.३१ । अ । चिह्ने । मे. । [नी । वै निघ ]

**लांटपत्रः (र्णः)** । पुं । त्वचायाम् । दारुचि-

**लामज्ज(क)म्** । क्ली । उशीरभेदे । गन्ध वेणा । सु.म.३८अ । च.द.सि.यो.दाह.चि. । "लामज्जेनाथ शुक्लेन चन्दनेनानुलेपयेत् ।" (Andropogon laniger,) The Juncus odoratus उशीरवत्पीतच्छविटपविशेषे, सुगन्धवीरुवे । हिं लामज्जक । सें तेहवदिवेर । अभावे च शोरं देयम् । भा.म.१भ.ज्व चि.महाखाद्यादिषेऽ । "लामज्जकं चन्दनञ्च ।" च.सू.२५भ । "लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ।" गुणाः—"हिमं तिक्तं मधुरं वातपित्तघ्नं हृष्णादाहश्रमसृक्पित्तरक्तपित्तज्वरघ्नच । रा नि व.१२ । "दीर्घमूलं दृढं सूक्ष्ममुत्तमं गन्धसंयुतं । देशे साधारणे जातं लामज्ज भद्रकं भवेत् ॥" भैष. ।

**लालनम्** । क्ली । पियालवीजे । वै निघ. । पुं ।

मूषिकविशेषे। तद्दष्टे लालास्राव हिक्का छर्दिश्च जायते। सुकल्प.६अ । वा उ ३८अ ।

**लालसा** । स्त्री। गर्भिणीदोहदे। साध। इ.च।

**लालसीकम्** । क्ली। पिच्छिले। श र.।

**लाला** । स्त्री। मुखस्रावे। लाल। रा नि व १८।

**लालामेहः** । पुं। प्रमेहभेदे। लक्षण—"लालातन्तुयुत मूत्र लालाभेहेन पिच्छिल। प्रमेहति ॥" निदा.।

**लालाविषः** । पुं। लूतादौ। इ.च.।

**लालास्रावः** । पु। लालाचरणे। लालपड'। ऊर्णनाभौ। माकड़शा॰ इ च.।

**लालिकः** । पु। महिषे। इ च.।

**लावः (का)** । पुं। स्वनामख्यातस्थलचरपक्षिविशेषे। बटेर पाखी। तित्का। भ लावुगी, लावुकपिट्ट। तन्मांसगुणा—पथ्य ग्राहि लघु च। रा नि व ७। "पथिणाच महाश्रेष्ठो लावको लाघुलात्मक। समाग्नी दीपन प्रोक्त कषायो मधुरो लघु। तथा विपाके मधुर सन्निपातोऽतिपूजित ॥" चवि.२१अ। लवङ्गे। च.द वा.व्या. मद्दासुगन्धिनैले।

**लावणः (णिकः)** । त्रि। लवणसस्कृते। इ च.। क्ली। नखे। ८सा.स.। [मावाभितीय च.।

**लावणिकतैलम्** । क्ली। तैलविशेषे। च.सू.

**लावण्यम्** । क्ली। लवणत्वे। लोणता। कान्तौ।

**लावण्या** । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

**लावा** । स्त्री। लावपक्षिणि। रा नि व १८।

**लावाचकः** । पु। व्रीहिधान्यभेदे। व्रीहवर्गे गुण। सु सू.४६अ.। [श र.।

**लावुः (वूः)** । पु, स्त्री। अलाबाम्। लाउ।

**लासः** । पु। यूषे। ज्योन। श.च.।

**लासकः** । पु। मयूरे। मे।

**लास्फोटनी** । स्त्री। आस्फोटयां। वैद्यनिका यां। च टी.रा.।

**लाह्रा** । स्त्री। पेयके। वै निघ.।

**लाचा** । स्त्री। (Coccus lacca) Lac. स्वनामप्रसिद्धरक्तद्रव्ये। लाहा, गाला। हिं ला ही। मं लाख। कं अरगु। ते लक्षुक, लक्क। श्च.द वि.श्र.वि पट्कतैले। "लाचानिशानीलीभिरस्तिकाभि।" गुणा—तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी विषघ्नी रक्तघ्नी विषमज्वरघ्नी च। रा नि व.६। "लाचा च नूतना ग्राह्या मृत्तिकादिविवर्जिता।" भैष.।

**लाचातरुः** । पुं। पलाशवृक्षे। श मा.।

**लाचादितैलम्** । क्ली। ज्वररोगाधिकारे तैलम्। पाठ—"लाचारससम सिद्ध तैल मस्तु चतुर्गुण। रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुतै। शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः। सा लानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गात् बलवर्णकृत्॥" महालाचादितैल यथा—'लाचारसाढके प्रस्थ तैलस्य विपचेद्भिषक। मस्त्वाढकसमायुक्त पिष्टा चात्र समावपेत्। शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठ हरेणुकां। कटुकां मधुक रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च। मुस्तकं चन्दनञ्चैव पृथगचसमानकं। दद्यात्तैल तत्सिद्धम् अभ्यङ्गात्प्रशमयेत्पदम्। विषमाख्यान् ज्वरान्सर्वान् मार्गेव प्रशम नयेत् ॥" अत्र दोलायन्त्रविधानात् पटुयन्त्रजलेन लाचाष्टैकविंशतिवारान् परिसाव्य लाचारसो ग्राह्य'। कुट्टितलाचा ४ श. वारि १८ श. २१ वारान् दोलायन्त्रे परिसाव्य १६ श. ग्राह्यम्। अथवा लाचा ८ श. वारि ६४ श. पक्वाशे. १६ श. ग्राह्यम्। तिलतैलं ४ श. लाचारसः क्वाथो वा १६ श. दधिमस्तु १६ श.। कल्कार्थे—शतपुष्पा हरिद्रा मूर्वामूल कुष्ठ रेणुकं कटुकी यष्टिमधु रास्ना अश्वगन्धा देवदारु मुस्त रक्तचन्दन प्र. २ तो. पाके सिद्धे कर्पूर शिलारस. मृगो प्र. १ तो. तैले मिश्रयेत्। रस र.।

**लाचादिवर्गः** । पुं। लाचारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्य त्रायमाणा चेति। सु सू ३८अ।

**लाचापुष्पा** । स्त्री। शतपत्राम्, गुलाब इति ख्यातपुष्पवृक्षे। भा.। [लाच। चम.।

**लाचाप्रसादः** । पु। पट्टिकारोध्रे। टेङ

**लाचाप्रसादनः** । पुं। रक्तलोध्रे। चम.।

**लाचारसः** । पुं। लाचाजले क्वाथे वा। गांधार द्रस। सि.घो यच्च.वि चन्दनादितैले। तथा धन्वविधि.—"चतुर्गुणाम्बना लाचा दोलायन्त्रे तु

घर्षिता। त्रिसप्तधा परिस्राव्य लाक्षारसमिमं विदुः॥" प.प्र.२ख।

**लाक्षाप्रघः**। पुं। कोशाम्रवृक्षे। कुसुमगाछ। रा.नि.व.११। पलाशवृक्षे। हारा।

**लिकुचम्**। क्ली। चुक्रे। चुकापालङ्। रा.नि.व.७। क्षुद्रपनसे। डेलो। वै.निघ.। पुं। लकुचवृक्षे। डेलो गाछ, मान्दार गाछ। र.मा.। रा.नि.व.६।

**लिक्षा (ख्या)**। स्त्री। केशकीटभेदे। निकि। अ.र.। सूर्यकिरणान्तर्गतत्रसरेणुचतुष्टयमाने। प.प्र.।

**लिङ्गम्**। क्ली। शिश्ने। रा.नि.व.१८। चिह्ने। अम.। लक्षणे। रोगव्यापकहेतौ। "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः।" मा.नि.।

**लिङ्गकः**। पुं। कपित्थवृक्षे। श.च.। [व२।

**लिङ्गजा**। स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.

**लिङ्गनाशः**। पुं। लिङ्गम् इन्द्रियशक्तिं दृष्टिं नाशयति। मौक्तिकाकाचापरनामके नेत्ररोगविशेषे। काचे उपेक्षिते तृतीयं चतुर्थं पटलं वा गते लिङ्गनाशो जायते। तिमिर, छानि। इति भाषा। स वातजादिभेदेन षट्। ते च पुनर्वर्णभेदेन षड्विंशति वादमयधा। लक्षणं—"स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः। वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति। आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः॥" मा.नि.। "स चाप्युपेक्ष्यमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः। लिङ्गनाशं मतः कुर्य्यात् छादयेद्दृष्टिमण्डलम्॥" तत्र वातेन यथा—"रूपाण्यरुणाभानि विलोलानि मूर्च्छा वा तत्तदर्शनी। स लिङ्गनाशः...... ॥" पित्तजे यथा—"भङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः।" कफजे यथा—"लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ......॥ मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः। बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः। उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति। शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा॥" रक्तजे यथा—"लिङ्गनाशेन तादृग्दृक् निष्प्रभा हतदर्शना।" सन्निपातजे यथा—"संसर्गे सन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान्।" कफजं विना लिङ्गनाशान् असाध्यान् विदुः। वा.उ.११ष.।

**लिङ्गरोगः**। पुं। उपदंशे। भा.।

**लिङ्गवर्त्तिः**
**लिङ्गार्शः** } स्त्री। शुक्ररोगविशेषे। लक्षणं—"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्युपरि संस्थितैः। क्रमेण जायते वर्त्तिः ताम्रचूडशिखोपमा। मेढ्रमध्ये नृणा केचित् केचित् सर्वाश्रयाः स्मृताः। रुजादाहार्त्तिबहुलास्त्वशाखातीदसमन्विताः। स्त्रीणां पुंसाञ्च जायन्ते ह्युपदंशाः सुदारुणाः॥" मा.नि.।

**लिङ्गवर्द्धनः**। पुं। कपित्थवृक्षे। श.च.।

**लिङ्गवर्द्धिनी**। स्त्री। अपामार्गवृक्षे। आपाङ्। श.च.। [तायां। रा.नि.व.३।

**लिङ्गसम्भवा (भूता)**। स्त्री। लिङ्गिनीलतायां।

**लिङ्गालिका**। स्त्री। क्षुद्रमूषके। हारा.।

**लिङ्गिनी (ङ्गी)**। स्त्री। स्वनामख्यातायां लतायां। पञ्चगुडिया। शिवलिङ्गिनी। गुणाः—कटुः उग्रा दुर्गन्धा रसायनी च। रा.नि.व.३।

**लिप्तः**। त्रि। विषलिप्ते। विषनाशी। मे.।

**लिप्तास्यता**। स्त्री। मुखस्य श्लेष्मलिप्ततायां। मुख चट्चट् करा। मा नि.।

**लिम्पाकः**। पुं। (Citrus acida.) जम्बीरवृक्षविशेषे। पातिलेबुर गाछ। कटुकलिम्पाकगुणाः—"कटुकं कफवातामदोषघ्नं पित्तकोपनम्।" राज.३प.।

**लि(ली)ख्या**। स्त्री। लिक्षायाम्। निकि। अम.भर.। परिमाणभेदे, सर्षपषष्टांशे। श.च.।

**लीका**। स्त्री। क्षुद्रमूषिकमात्रां। छोट इन्दुरमात्र। वै.निघ.।

**लीलाविलासरसः**। पुं। अम्लपित्ताधिकारे रसः। पाठः—"रसो बलिर्बलिं रवि लौहं धात्रीफलमेकैकदिनं विमर्द्य। तदम्लपृष्टं मधुमार्कवेण सम्मर्द्दयेत्तस्य च वल्लयुग्मं। हन्त्यम्लपित्तं मधुनावलीढं... ॥" र.सा.सं.। [गाछ। वै.निघ,।

**लुङ्गः**। पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। छोलङ्ग लेबुर

**लुङ्गमांसम्**। क्ली। मातुलुङ्गमांसे। वै.निघ.।

**लुङ्गाम्लम्**। क्ली। मातुलुङ्गाम्ले। र.सा.सं.पञ्चवर्गे।

**लुङ्गुपः** । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । छोलङ्ग लेबुर गाछ । र मा. । [शब्द.च. ।

**लुण्टकः** । पु° । शाकविशेषे । नटिया शाक ।

**लुण्ठनम्** । क्ली । लुठने । लोटा । भ र. ।

**लुण्ठाकः** । पु । काके । त्रिका. ।

**लुण्डिका** । स्त्री । लोमादिगोलके । नुटी । "मेचलीमलुण्डिकया ।" मेघ. । [वै निघ ।

**लुब्धकः** । पु । चौरनामगन्धद्रव्ये । गेंठेला ।

**लुलापः (यः)** । पु । महिषे । प सु. ।

**लुलाप(य)कन्दः** । पु । महिषकन्दे । मुक्ता खी । रा नि व ७ । [नि.व १६ ।

**लुलाप(य)कान्ता** । स्त्री । महिष्याम् । रा.

**लूता** । स्त्री । माडीव्रणरोगे । रा नि व २० । ऊर्णनाभी । माकडसा । हि माकडी । एषा विषात्मिका भवति कीटश्च घोरा । "कीटेभ्यो दारुणतरा लूता योडश ता लगृ ।" निरुक्ति —"यस्मात् तृणम्नाना मुने प्रस्वेदबिन्दव । तस्मात्तूता प्रभाषन्ते संख्यया तास्तु षोडश ॥" सु.कल्प.८ष. । "यद्याविर्मतिरस्त्रीके लूताऽन्यत् तु भूयसी । सहसरमानुसरा यदन्यच्च सहसम् । महदेवरूपा तु लूतैव विषात्मिका । यथा विनाममन्ता दुर्विज्ञेयातिमहसान् । कृच्छ्रसाध्या प्रदेशदोषैरसाध्या निचयम ता ॥" दशमवच— "लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभ । सितोऽसितोऽथवा पीत श्यावो वा मृदुरुन्नत । मध्ये कृष्णोऽथवा श्याव पर्यन्ते जालकावृत । विसर्पवान् शोथयुतस्तप्यते बहुवेदन । ज्वराद्यालो विक्लेदकोदाव्रदरणान्वित । क्लेदेन यस्य श्रसद्दे तथापि कुरुते ह्यसम् । [illegible] [illegible] । यदामिरदनस्य विषं [illegible] । लूता नामिदंशकृत् [illegible] कीटकाः ॥" लूतादंशः दिनाहे नैव लक्ष्यते । प्रथमे दिने सूच्यग्रवत्, द्वितीये उद्दर्द्दं विस्फारिते, तृतीये पुष्पकरत्नमण्डलनिर्देशपीतकुरवायत, चतुर्थे महद्विपत्तात, पञ्चमे विषकोपदर्शनात, षष्ठे मर्मघ्नात्, सप्तमे च दिने नाशः । चिकित्सा—दंशोपरदरसार्दिक कार्यम् । [illegible]

वा.उ.३७ष. । तदुत्पत्त्यादि —"विश्वामित्रो नृपवर कदाचिद्दषिसत्तमम् । वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल । कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दव । अपतन् दर्शनादेवमपतस्तीवलवर्ष्म । लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषा । अपकाराय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने । कृच्छ्रसाध्या तथाऽसाध्या लूतास्तु द्विविधा स्मृता । तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता । ताभिर्दष्टे शिरोदु ख च कण्डूदंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदा श्लैष्मिकवातिका । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिनी एणीपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता । ताभिर्दष्टे दशकोथ मांसि च तशश्च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदा स्युश्च त्रिदोषजा । पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोफा महान्तो मृदव रक्ता श्यावा चलास्तथा ।" सु कल्प.८ष. । [च.३ ।

**लूतारिः** पु । वृश्चिकाल्यां । बिछुटी । रा.नि.

**लूतिका** । स्त्री । लूतायां । माकडसा । श.र. ।

**लून** । त्रि । छिन्ने । अम ।

**लूमम्** । क्ली । लाङ्गूल । अम. ।

**लूमविष** । पुं । पुच्छदंशकशाखिनादि, वृश्चिकादौ । ३ च ।

**लेख** । पुं । लामज्जक । प सु. ।

**लेखनम्** । क्ली । [illegible] । छिद्रेदनम् । [illegible] । सु. । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] ।" [illegible] । पुं । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] ।" भा । त्रि । [illegible] ।

**लेखनाञ्जनम्** । क्ली । [illegible] । च द. ।

**लेखनात्मकम्** । क्ली । [illegible] ।

**लेखनी** । स्त्री । [illegible] । [illegible] ।

काशटथे। वै निघ.। वर्त्तिविशेषे चन्द्रोदयवर्त्ती। शङ्खनाभिमनःशिलापथ्याविभीतकमज्जापिप्पलीमरिचवचाकुष्ठश्चेति द्रवैः छागदुग्धेन वर्त्तिः। स्रा. कौ.।

**लेखनीयवर्गः।** पुं। चरकोक्ततृतीयदशके। यथा—"मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैमवत्य।" इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति। चिरविल्व करञ्ज। हैमवती शुक्लवचा। च सू ४अ.। [भा.।

**लेख(ख्य)पत्त्रः।** पु। तालवृक्षे। भूर्जवृक्षे।

**लेखशा(सा)टः (क)।** पु। शेलुवृक्षे। वै. निघ।

**लेखार्ह.।** पुं। तालवृक्षभेदे, श्रीताल इति कोङ्कणे प्रसिद्धे। श्रीताल, তেডেট্। रा नि व ८।

**लेख्यः।** पु। श्रीतालवृक्षे। रोहिण्यादिरोगे। सु सू ५अ.। त्रि। लेखनीये, लेखनार्हे।

**लेण्डम्।** क्ली। लण्डायां। ল্যাড। भूरिम।

**लैनीतक.।** पु। चौभरापथिकपाषाणभेदे। सियी कहिं चि.।

**लेपः (नम्)।** पुं, क्ली। सुधायां। चूर्ण। विश्व। भोजने। चन्दनादिद्रव्यमर्द्दने। गाटग्लेपा। लेपस्त्रिविध —दोषघ्नो विषहा वर्ण्यश्चेति। पुनश्च तस्य द्वौ भेदौ आलेप प्रदेहश्चेति। तयोरालेप पित्तघ्न आर्द्रमाहिषचर्म्मवच्छीतल तनुर्विशोषी च। द्वितीय वातश्लेष्मघ्नश्चार्द्र घन उष्णश्चेति। प्रलेपनिषेधो रात्रौ केवल व्रणे पथ्य। शुष्यमाणश्च तं न धारयेदिति। तदुक्त—"दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो लेपस्त्रिविधा मत। द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ॥ तमसा पिहितो ह्युष्मा रोमकूपेषु संस्थित। विना लेपेन निर्यांति रात्रौ नालेपयेदत॥" गुणा—"सुशीतो लेपनश्च स्यादुष्ण शीत प्रदेहक। प्रलेप शीतल प्रोक्त रक्तपित्तहर. पर॥ प्रदेह कफवातघ्न पाचन परिकीर्त्तित। यदार्द्र माहिषचर्म तस्योत्सेधेन लेपन॥ लोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ। अङ्गुष्ठस्य चतुर्भागो मुखलेपो विधीयते॥ न रात्रौ लेपन दद्यात् दत्त निपतितं तथा। न च पर्युषित चापि शुष्यमाण न धारयेत्। न चापि मुखमालिम्पेत् तेन दोष प्रसिध्यत॥ च.। "अपाकि शोथे विषमे गभीरे कफवायुना। सदुष्करके विहितो रात्रौ लेपश्च निन्दितम्॥ षड्भागः पैत्तिके स्नेहा. चतुर्भागश्च वातिके। अष्टभागस्तु कफजे स्नेहमात्रा प्रदापयेत्॥" सुश्रुत। अथ लेपानेय.। "षोडशांशं पडंशञ्च चतुरंशमथापि वा प्रदापयेत्। लेपप्रदेहयो चौद्र विपरीत [इयेष्यते]। विकारतत्त्वप्रकृतिप्रमाणे सैन्धवादिके। ठपनाहो मतस्तस्मात् यस्मादुपरि बध्यते॥ स्नेहाम्ललवणं तत्र व्यक्त कृत्वा विनिक्षिपेत्। विषदोषहरावाद्यौ तयोरर्थे विधिस्त्वयम्॥ यस्तु मध्यो न तस्यैषा शोथहृद्परम्परा॥" अथ शिरोलेपविधि —"कृताशुक्तेषु लेपेषु सवेष्टैरण्डपत्रकै। अर्द्धाद्रात्रौ दिवास्नान युक्तिरेषा प्रशस्यते॥" इति लेपविधि। चन्दनलेपगुणा —"चन्दनं शीतलं तिक्त तृष्णादाहास्रपित्तजित्।" अगुरुलेपगुणा —"अगुरु व्रणजित्तिक्तकटूष्ण कफवातजित्।" कुङ्कुमलेपगुणाः —'कुङ्कुममेदि वैवर्ण्यकण्डूवातकफापहम्।" कस्तूरीलेपगुणा —'कस्तूरी छर्द्दिदौर्गन्ध्यरक्तपित्तज्वरापहा।" लताकस्तूरीलेपगुणा —'लताकस्तूरिका हृद्या शीता तिक्तास्यरोगनुत्।" तेजपत्रलेपगुणा —'पत्रकङ्कफवातार्शोहृल्लासारोचकापहम्।" कक्कोलादिलेपगुणा – "कक्कोल कटुकोष्णं च सुगन्धि कफवातजित्।" शट्यादिलेपगुणा.—"शटी वातकफश्वासकासज्वरविनाशिनी।" "उशीर स्वेददौर्गन्ध्यदाहपित्तास्ररोगजित्। रक्तपित्तहृत् वर्ण्य चक्षुष्यं रक्तचन्दनम्। श्रीवास: सरल पूति कुन्दुरुर्ग्रन्थिपर्णिक। सिह्लक. परमा मांसीदेवदारुसुरानख। सर्व्वेऽमी परमा लक्षी रक्षोघ्ना ज्वरनाशना॥" राज.२प.। [१२।

**लेपनः।** पुं। सिह्लके। शिलारस। रा.नि.व.

**लेलिहः।** पु। कमौ। पुरीषजक्रिमिविशेषे। च.वि.७अ.।

**लेलीनः (कः)।** पुं। गन्धके। वै.निघ.।

**लेहः (नम्)।** पुं, क्ली। आस्वादने। চাটা। रा नि.व २०। ह.च.। भोजने। अवलेहे। च.प्र. १अ.। लेहपाकविधि —'लेहे यत्रास्ति यो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयो। तत्रापि पादिक कल्क द्रवात् कार्यो विजानता॥ गुडादवा शर्करायो

द्रोणे द्रवो तु सा मता । देवी गुडः सिता वापि इति सर्व्वत्र निश्चितम् । अवलेह्य लेह्य तस्य मानं पलद्वयम् ॥ सुखमयं सुखस्पर्शो गन्धवर्णर सान्वित । पीडितो भजते लेह लेहः पाकमुपा गतः ॥'' वा । [देच.।

**लेहिनः** । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগার থৈ ।

**लेही** । स्त्री । कर्णपालीरोगे । निदा. ।

**लेह्यम्** । क्ली । षड्विधान्नान्यतमान्ने । रा.नि.व. २० । अमृते । श.मा. । त्रि । लेहनयोग्ये ।

**लैङ्गिकी** । स्त्री । वमनविरेचनयो. शोधनवि शेषे । च.द.वमनाधिकारे ।

**लैङ्गी** । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

**लोकः** । पुं । प्रसिद्ध, स द्विविध स्थावरो ज ङ्गमश्च । "द्विविधात्मक एवायं लोकस्य यथात्म को वा'' इति । सु.सू.१४. । [व.४ ।

**लोककान्ता** । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे । रा.नि

**लोकतुषारः** । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

**लोकनाथः** । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

**लोकसंज्ञा (ज्ञिका)** । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

**लोकस्कन्दः** । पुं । तमालवृक्षे । वै.निघ ।

**लोकहिता** । स्त्री । कुलत्थिकायाम् । कुलत्थायाम् । वननान्दर्था । रा.नि.व.४ ।

**लोकेशः** । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

**लोचकः** । पुं । नेत्रकनीनिकायां । कज्जले । भ्रूलतायां । भ्रू. [illegible] । ई. । मांसपिण्ड । के । कदलीवृक्षे । नीलवस्त्रे । निर्व्विर्ती । त्रिका. । . चर्म्मकिर्मीके । श.र. ।

**लोचकर्कटः** । पुं । लोचमस्तके । अ.टी.स्वा. ।

**लोचनम्** । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । चक्षु के । वै.निघ. । स्पर्शे । भा.प्र.१६८. ।

**लोचनहिता** । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । रा.नि व.१३ ।

**लोच(भ)ना (नी,या)** । स्त्री । स्पृक्काया विकारे । तूर्ठौते । रा.नि.व.३ ।

**लोचनामयः** । पुं । नेत्ररोगे । त्रिका. ।

**लोचमर्कटः** । पुं । मयूरशिखायाम् । कुक्कुट । अ.टी.स्वा. । [मयूरशिखायां । अम. ।

**लोचमस्तकः** । पुं । अजमोदायां । भा. ।

**लोचशिरः** । क्ली । अजमोदायां । वै.निघ ।

**लोचिका** । स्त्री । लुचीति ख्याते खाद्यद्रव्ये । लुचि । पाकराजेश्वरः । [नरः । वै.निघ ।

**लोटा (टिका)** । स्त्री । चुक्रायां । চুকাপা

**लोठनम्** । क्ली । स्वस्तनपालने । চাপা । (লোটা) । मा नि. ।

**लोड़ा (या)** । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল শাক । लोणिकायां । ছোট লুনী বড় লুনী শাক । रा.नि.व.४ । बृहल्लोणिकायाम् । भा ।

**लोणकम्** । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

**लोणष्टयम्** । क्ली । लवणत्रये । रा.नि.व.८ ।

**लोणाम्ला** । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् । क्षुद्र लु नी । रा.नि.व.४ ।

**लोणारम्** । क्ली । लवणक्षारे । लोणार क्षार इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् । লোণার ক্ষার । रा.नि.व.— अकृष्णं तीक्ष्णं पित्तकृद्भिदं वातगुल्मघ्नं दू लघ्नम् ईषल्लवणञ्च । रा.नि.व.६ ।

**लोणिका** । स्त्री । लोणीशाके । क्षुद्र लुनी, वन लुनी । पद्म । चाङ्गेर्यां । आमरुल । भा.पू. १भ. । चुक्रायां । চুকাপালং । वै.निघ. ।

**लोणी** । स्त्री । (Portulaca quadrifida. Syn. Meridiana or P. Oleracea.) Indian Purslane. [illegible] । बड़ दा वन लुनी, क्षुद्र लुनी । [illegible] [illegible] लुनिया, लुणका । [illegible] । बम्. [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । भा.पू १म भा.व. ।

**लोतः (त्रम्)** । पुं, क्ली । [illegible] । [illegible] । त्रिका. । चिह्ने । [illegible] ।

**लोधः (ध्र.,कः)** । पुं । (Symplocos

racemosa.) स्वनामख्याततरौ । লোধ গাছ, লোধ কাষ্ঠ। हिं लोध । तें तेल्ललोद्दुगचेट्टु । गुर्ज. लोदर । सु.सू.३८अ.लोध्रादिः । च.द.ज्व.चि.लोध्रादिः । "लोध्रोत्पलामृतापद्म ।" स द्विविधः वल्कसामान्यभेदात् । तत्र विशिष्टो वल्करोध्र इति । रा.नि.व ६ । अस्य गुणाः—रोध्रद्वयं कषायं शीतलं वातकफास्रनाशनं चक्षुष्यं विषघ्नञ्च । "रोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् । कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत् ।" भा.।

**लोध्रपुष्पः** । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. । [१भ,श्रा,व ।

**लोध्रपुष्पकः** । पुं । शालिधान्यविशेषे । भा.पू.

**लोध्रपुष्पिणी** । स्त्री । क्षुद्रधातक्याम् । ক্ষুদ্র ধাই ফুল । वै.निघ. ।

**लोध्रवलम्** । क्ली । तन्नामके चक्रपाणिदत्तस्य कृतौ । त्रि (स्त्री) । तत्कुलसम्भूते । च.द. ।

**लोध्रवृक्षः** । पुं । मधूकवृक्षे । रोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**लोध्रादिः** । पुं । पित्तज्वरघ्नकषाये । च.द.पि.ज्व.चि । "लोध्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां समं कृतः । क्वाथः पित्तज्वरं हन्यात् ।"

**लोपाकः** । पुं । शृगालभेदे । स खाङ्गलकमृगश्च्युच्यते । लोपाक इति लोके । খ্যাঁক্‌শিয়াল । सु.चि ८अ. । अयं विलेशयगुणः ।

**लोपाकि(शि)का** । स्त्री । धूर्त्तशृगालिकायाम् । খ্যাঁকশিয়ালী । भ.मा. । हारा. ।

**लोपाशकः** । पुं । शृगाले । খ্যাঁক্‌শিয়াল । हारा. ।

**लोभनम्** । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

**लोभ्यः** । पुं । हरिताले । वै.निघ. । शिम्बीधान्यभेदे, मुद्गे । মুগ । शै.च. ।

**लोमम्** । क्ली । लाङ्गूले । লেজ । जटा. ।

**लोम (न्)** । क्ली । केशे । रोम्णि । ८३१९ अम. । तदुक्तं—"यत्रो तथानि लोमानि यथं-स्थानि भवन्ति हि ।" भा. । [नि व.१२ ।

**लोमकरणी** । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा

**लोमकर्कटी** । स्त्री । अजमोदायां । वै.निघ. ।

**लोमकर्णः** । पुं । शशके । খরগোস । शै.च. ।

**लोमकूपः** । पुं । त्वग्रन्ध्रे । "सन्ति यावन्ति रोमाणि तावन्तो लोमकूपकाः ।" भा. ।

**लोमघ्नम्** । क्ली । इन्द्रलुप्तरोगे । টাকপোকা । त्रि । लोमपातने । निदा. ।

**लोमद्वीपः** । पुं । शोणितजकृमिभेदे । वस्त्रकृमि । च.वि,७अ. । [नि.व.११ ।

**लोमफलम्** । क्ली । भव्यफले । চালতা । रा.

**लोमविध्वंसः** । पुं । कृमौ । कृमि । वै.निघ. ।

**लोमविषः** । पुं । व्याघ्रादौ । शै.च. ।

**लोमशः** । पुं । मष्वाली । मेड़े आलू । धातुकाशीषे । "काशीषे तमालपत्रे वा ।" च.द. । मेषे । त्रिका. । कोकड़नामविलेशयपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

**लोमशकर्णः** । पुं । शशके । শশক । सु.सू.४६अ. । [কুড় গাছ । रा.नि.व.७ ।

**लोमशकाण्डा** । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कां-

**लोमशच्छदः** । पुं । देवताड़वृक्षे । দেয়াতাড় । प सु. । पीतदेवदाल्याम् । त्रिका ।

**लोमशपत्रा (त्रिका)** । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । वै.निघ. । [णी । प.सु. ।

**लोमशपर्णिनी** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषा-

**लोमशपुष्पकः** । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९

**लोमशमार्जारः** । पुं । गन्धमार्जारे । गन्धगकुल । तद्गुणगुणाः—कफवातघ्नः चक्षुष्यः सुगन्धिः शौर्य्यंकरः कण्डूकोठघ्नश्च । रा.नि.व.१९ ।

**लोमशा** । स्त्री । गन्धमांस्यां, सुगन्धजटामांस्यां । গন্ধমাংসী, সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ । वचायाम् । বচ । काकोल्याम् । কাঁকলা । रा.नि.व.२१ । मिश्यां । মউরী । च.सू.१अ. । काकजङ्घायां । शूकशिम्ब्यां । महामेदायां । मे. । मधुपर्ण्याम् । एर्वारौ । দীকুড় গাছ । रा.नि.व.४।७ । अतिबलायां । विश्वः । [दो । तन्त्रम् ।

**लोमशातनम्** । त्रि । लोमनाशके हरितालाः-

**लोमशी** । स्त्री । कर्कटीविशेषे । वै निघ. ।

**लोमहृत्** । पुं । हरिताले । शै.च. ।

**लोमा** । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ ।

**लोमादः** । पु । मलजकृमिभेदे । च.वि ७च ।

**लोमालिका** । स्त्री । ग्रमालिकायां । आले शा । थ्याकृशियाली । त्रिका. ।

**लोलजिह्वा** । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

**लोला** । स्त्री । जिह्वायां । त्रिका. ।

**लोलान्धः** । पु । अपस्माररोगे । रा नि व.२० ।

**लोलिका** । स्त्री । क्षुपविशेषे । पाटिहाम । चाङ्गेर्या । आमरुल । लटा ।

**लोलिनी** । स्त्री । नीलवृक्षायाम् । (बिन्दुपत्रे) ।

**लोलिम्बराज** । पु । वैद्यजीवनग्रन्थकारे ।

**लोष्टम्** । क्ली पुं । गुडे । लोहे । ढेला । अम । लोहरजसि । लोह चूर, मण्डूर । रा.नि.व.१४ ।

**लोष्टराज.** । पुं । रौप्ये । वै.निघ. ।

**लोहम्** । क्ली, पु । अगुरुणि । कालागुरुणि । रा.नि.व.१२ । च.सू.२५. । सि यो यक्ष्म चि. । "लोहामतामया ।" भा पू.१भ चित्तभ्रमज्व चि. । "लोहलामज्जलैलाभि ।" कासधातौ । काँसा । रा नि.व.१३ । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि व.१८ । स्वर्णे । मुण्डलोहे । काललोहे । ताम्रे । पित्तले । रौप्ये । ग्रोपके । वङ्गे । चक्षे । मि. ।

**लोहकण्टकः** । पुं । मदनवृक्षे । भ च. ।

**लोहकर्षः (का.)** । पु । लोहचुम्बके । चुम्बक पाथर । भा. ।

**लोहकान्तम्** । क्ली । कान्तलौहे । हेमाः ९ । प सु. । लोहचुम्बके । वै.निघ. ।

**लोहकिट्टम्** । क्ली । लोहमले । मण्डूर । रा. नि.व.१३ । प्रयोगे तद्य पुराण ग्राह्यम् । सि यो. ग्रहदपिसुखचूर्णे ।

**लोहकीटः** पुं । मण्डूरे । वै निघ ।

**लोहचूर्णम्** । क्ली । लोहमले । मण्डूर । रा. निघ १३ ।

**लोहजम्** । क्ली । रक्तलौहे । वर्त्तलौहे । लो हमले । मण्डूर । रा.नि व.१३ । कांस्ये । वै च. ।

**लोहद्रावी (रन्)** । पु । टङ्कणक्षारे । सोहा गा । रा नि.व.६ । अम्लवेतसे । प मु. ।

**लोहनिर्यासः** । पु । लोहकिट्टे । मण्डूर ।

**लोहपञ्चकम्** । क्ली । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गसीसे-षु, स्वर्णरौप्यताम्रपृकालोहेषु वा ।

**लोहपृष्ठः** । पु । कङ्कपक्षिणि । काँक पाखी । अम. । च सू.२७च ।

**लोहबालः** । पु । शालिधान्यविशेषे । लोह-ताम्र धान । प.सू.२७च. । [निघ ।

**लोहमलम्** । क्ली । लोहकिट्टे । मण्डूर । वै.

**लोहमारः (का)** । पु। शालिपर्ण्याम् । प.मु। त्रिका । लोहमर्दकद्रव्ये । लोहमर्दकद्रव्यवर्गो य था—"त्रिफला त्रिवृता दन्ती कटुकी तालमूलि का । हहदारक०ग्नीरसप्रभकचित्रका । मण्डूर त्रिकटौ च भल्लातकौषधम् । दाडिमस्य च पत्राणि शतपुष्पी पुनर्नवा । कुठारकामकी कन्द लवो भेकस्य पर्णिका । हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिश कैवर्त्तक । मान खर्जूरकर्णश्च गीलिता सी ह्मारक । गिरिमालनक प्रीत त्रिफलादिद्वयं गण ।" र.सा.च. ।

**लोहरण्डक.** । पु । मदनवृक्षे । वै निघ. ।

**लोहलः** । त्रि । अस्फुटभाषिणि । अम. ।

**लोहवरम्** । क्ली । स्वर्णे । त्रिका । [वै.निघ.।

**लोहविट् (ठा)** । पु । लोहमले । मण्डूर ।

**लोहश्लेषणः** । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा । वै.च. । [रा.नि.व १३ ।

**लोहसङ्करम्** । क्ली । वर्त्तलौहे, रक्तलौहे ।

**लोहसारः** । पु । सारलौहे । वै.निघ. ।

**लोहसिंहानम् (निका)** । क्ली, स्त्री । लोहकिट्टे । भा. ।

**लोहहृत्** । पु । वरितालि । वै निघ ।

**लोहास्यम्** । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र भा. ।

**लोहि** । क्ली । टङ्कणक्षारे । श्वेत सोहागा । रा.नि.व ६ । [ड़ि । त्रिका ।

**लोहिका** । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । लोहा-

**लोहितम्** । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि व.१२ । सि.यो चटकमदरतैले । पत्राङ्गचन्दने । वकम का ठ । हरिद्रुमौ । हरिचन्दन । रा.नि.व.१३ । ग

हुमे मे स्वर्णगैरिके क्षयागुरुणि । वै निघ ।
पु । माणिक्ये । पद्मराग । भा । रक्तपिण्डालौ ।
लाल आलु । रा नि व.७ । रक्तोचौ । रक्तशालौ ।
रा नि व १४।१६ । पल खौ । प.मु । रोहितम
त्स्ये । मृगविशेषे । म र । मयूरे श ष । सर्वे ।
धरणि । नदभेदे । मे । रक्तलशुने । नेत्ररोगभे
दे । चि । रक्तवर्ण ।

**लोहितकम** । क्लौ । पित्तलधातौ । पितल ।
रा नि व १२ । पु । माणिक्यभेदे । पद्मराग ।
हे च । शालिधान्यभेदे । सु सू.४६च ।

**लोहितचन्दनम्** । क्लौ । रक्तचन्दने । कुङ्कु
मे । चम ।

**लोहितपुष्पक.** । पु । दाड़िमवृक्षे । भा ।

**लोहितपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । छद्रका
षौपुष्पवृक्षे । वम् उटकटारा । रा नि व १० ।

**लोहितमृत्तिका** । स्त्री । गैरिकमृत्तिकायां ।
गेरिमाटी । रक्तमृत्तिकायां । लालमाटी । प सु ।

**लोहितयष्टिका** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । चि
या च द ज्व.चि षटकभरतैले । "लाक्षानिशालो
हितयष्टिकाभि ।"

**लोहितलता** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । संग्रह ।

**लोहितशालि** । पु । रक्तशालौ । मानधानि
धान वाडा धान । रा नि व १६ ।

**लोहितशिग्रु** । पु । रक्तशिग्रौ । लाल स
जिना । वै निघ. ।

**लोहितक्षया** । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । ल
क्षण यथा "वातपित्ताभ्यां क्षीयते रज । स
दाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ।" वा.उ.
३३च ।

**लोहिता** । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रा
न्ता । म च. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि व ५ ।
सिन्धौभेदे । मञ्जिष्ठायाम् । लाक्षायाम् । लज्जालु
कायां । वै निघ । शरीरे तन्नामिका द्वितीया त्व
क् । "या मांसे बीजभागमभाषा तिलकालका
धिष्ठाना ।" सु शा ४च ।

**लोहिताक्ष.** । पु । कम्पिल्लके । कमलाउंडि
। रा.नि.व.१३ ।

**लोहितानन.** । पु । नकुले । नेउल । रा
नि व १९ । [विशये । सु कल्प ८च ।

**लोहिताभ** । पु । रक्ताभमण्डलिविषविशेषे

**लोहिताय. (यसम्)** । क्लौ । ताम्रे । ता
मा । विकारे । व्याक. । —

**लोहितार्म (न)** । क्लौ । शुक्लभागगतनेत्ररो
गे । लक्षण —"यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे
पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म ।" सु उ ४च ।

**लोहितालु:** । पु । रक्तपिण्डालौ । लाल
आलु । कोड़िये मतिहे पौडालौ । रा नि व ७ ।

**लोहिताशम्** । क्लौ । तन्नामकसकर्णिमर्म
भेदे । "ऊर्ध्वमधीवङ्क्षणस्य ऊरुमूल ।" सु शा ६
च । पु । दर्वीकरजातीयसर्पे । सु कल्प ४च । कौ
शिकि । म.च. । [ख्या । सु चि ११च ।

**लोहितिका** । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रामतरु

**लोहितक्षु.** । पु । रक्तेक्षौ । कालि ईक्षु ।
रा नि व १४ ।

**लोहित्याज.** । पु । लवधान्यभेदे । लोहित
श्यामा । गुणा —श्यामाकवत् । च सू २७च ।

**लोहिनी** । स्त्री । श्वेतकिणिह्याम् । वै निघ ।

**लोहोच्छिष्टम्** । क्लौ । लौहकिट्टे । वै निघ. ।

**लोहोत्तमम्** । क्लौ । स्वर्णे । हे च. ।

**लोहोलम्** । क्लौ । मण्डूरे । वै निघ ।

**लोह** । पु,क्लौ । (Ferrum) Iron. स्वनाम-
ख्यातधातौ । लोहा । हिं लौंषोया । मं इनुम ।
लोहस्य गुणा —"लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं
तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं ज
येत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्श प्लीहपाण्डुता. ।
मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि ।" इति ।
लोहमष्टधा क्रौञ्च(काञ्चि)कालिङ्गकलिभद्रवज्रपा
ण्डिनिरटकान्तभेदेन गुणा —"सामान्यादिगुण
क्रौञ्च कालिङ्गोऽष्टगुणस्तत । कले शतगुणं भद्र
भद्राद्वज्र सहस्रधा । वज्रात् शतगुणं पाण्डि निरट
दशभिर्गुणै । तत.कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौह म-
हागुणम् ॥ रस चि.६च । दोषा —"गुरुता
हृद्रोगकृद् कष्टल दाहकारिता । चयदोष
मुदुगन्धी दोषा सप्तायसस्य तु ॥ इति । अन्य

कान्तलौहदोषाः—"षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूली कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलौहम् ।" तत्सेवने निषेधः । "कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लौहस्य सेवकः ॥" लौहशोधनादिपरिभाषा—"शुद्ध्यर्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा । चतुर्गुणं फलात्तोयमर्द्धभागावशेषितम् । एष एव विधिर्नित्य चालनेऽपि प्रशस्यते । वधार्थे त्रिफला ग्राह्या लौहान्नित्यं चतुर्गुणाः । तोयमष्टगुणन्तत्र चतुर्भागावशेषितम् । भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलामयसा समाम् ॥" प.प्र. । लौहमारणम्—"शुद्ध लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः । मर्द्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् । पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः । पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥" अन्यच्च—"क्षिपेच्च द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः । मर्द्दयेत् कन्यकाद्राविर्यामयुग्मं ततः पुटेत् । एवं सप्तपुटैर्मृत्यु लौहचूर्णमवाप्नुयात् ॥" इत्यादि । 'लौहवत् सप्तधा तप्ता लौहपत्री तलापिता । गोमूत्रे शुद्धिमायाति निषिक्ता स्वविधानतः ॥" शा.कौ. । मृतलौहलक्षणम्—"लौहमूषसमाकारः स्पर्शग्राह्यः प्रतीयते । यदा लौहस्तदा ज्ञेयः सुमृतो वैद्यसत्तमैः ॥" संग्रह. । लौहोत्पत्तिः—'पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लौहानि विविधानि च ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । लौहसंस्कार. । स चयोदशविधः । यथा,—शोधनम् उद्वर्त्तनम् भस्मभावनम् आतपशोष. निषेक. मारणं दलनं चालनं सूर्य्यपाक स्थालीपाकः चूर्णन पुटपाकः पाकनिष्पत्तिश्च । "स्यात् षोड़शगुणं तोयमष्टभागावशेषितम् । अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु । तानि लौहसमान्याहुर्जलं प्रागेव कीर्त्तितम् । लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथोऽत्र नेष्यते ॥ त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत् पतञ्जलेः । एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते ॥ लौहवत् त्रिफला व्योम्नि त्रिफलावत् पयो मतम् । प्राक्कीर्त्तितं जलञ्चात्र मृदुमध्यादिभेदतः ॥ मृदुमध्यकठोरत्वात् क्वाथ्यद्रव्यं त्रिधा मतम् । क्वाथ्यद्रव्यानुसारेण देयं स्यात्त्र्यं जलं त्रिधा ॥" पतञ्जलिप्राह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् । "द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलात् षोडशिकं जलम् । अष्टभागावशिष्टन्तु मारणे जलमिष्यते ॥ समा च त्रिफला ग्राह्या जलञ्चाष्टगुण यां । वधार्थे स्थापयेत्तोयं तस्यार्द्धं वस्त्रशोधितम् ॥ वधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्थञ्च समं फलम् । अष्टभागावशिष्टञ्च पाकार्थं जलमिष्यते ॥ एवं जलं फलं प्रोक्तं यथासङ्ख्येन योजयेत् ॥" अथ लौहपाकलक्षणमाह । तदुक्तं पतञ्जलिना । "तावल्लौहं पचेद्वैद्यो यावद्दर्व्या न गालितम् । समुद्रं जायते यावन्न निःसरति स्वन्दिभिः ॥" अन्यच्च—"अङ्गुलिभ्यां दृढं घृष्टं यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानीयाल्लौहं लौहविदां वरः ॥ अञ्जनाभं घनं स्निग्धं श्लक्ष्णमूलमलेपनम् । मक्षिकमन्धास चिरं सम्यक्पक्वस्य लक्षणम् ॥ मन्दमाहुरथो लौहमलम्बाखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेय खरमुज्झितलक्षणम् ॥" अमोघतन्त्रे चोक्तं । "पाकास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता मृदुमध्यमतीक्ष्णकाः । त्रैविध्यात् सर्व्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम् ॥ दर्व्वीमाश्लिष्यते यत्तु स्वैरं स्खलति वा नवा मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्विद्य योजयेत् ॥ सिकतापुञ्जोपमं यत्तु सुपिकेषु समन्वितम् । तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मन्येव प्रकीर्त्तितः ॥ एकैकगुणयोगित्वात् न तदिच्छन्ति तद्विदः । सर्व्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहु पूजितम् । गुडादिः प्रविशेद्यत्र तत्र पाकोऽस्य सुद्रया ॥" कान्तलौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १३।२१ । मण्डूरे । कांस्ये । अगुरुणि । रा.नि.व. १२ । [व.१२ ।

**लौहकान्तकम्** । क्ली । कान्तलौहे । रा.नि.

**लौहकिट्टम्** । क्ली । मण्डूरे । प.सु. ।

**लौहजम्** । क्ली । वर्त्तलौहे । विमलौ । रा.नि.व.१२ । मण्डूरे । र.मा. ।

**लौहदाहः** । पुं । अश्मरस वायुप्रकोपादौ दग्धलौहशलाकया दाहकरणे । ग.द.१४अ. ।

**लौहपत्री** । स्त्री । लौहघटकायां । ८लोहार ठटा । शा.कौ.लौहमारणे ।

**लौहभाण्डः** । पुं । अश्मभाण्डे । हामानृदिस्ता । म.च. । क्ली । लौहनिर्म्मितभाण्डे ।

**लौहभूः** । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । म.च. ।

**लौहभेकीवीजम्** । क्ली । रसमारणबीजभेदे । रस चि.३अ. ।

लोहमलम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । रा. निव १३ । सुश्रुत २८अ.यशादि ।

लोहविशुद्धिद । पु । टङ्कणक्षारे । সোহা-গা । रसा स टङ्कणस्थली ।

# व

वंशः । पु । (Bambusa arundinacea) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । বাঁশ । हि বাঁস । म वेलू । ते वेदुरु, वेन्नेमुक वेदुर्मौधि वेणु । वम् माल्ङगय । ता. मूङ्गिल । स द्विधा सामान्यो रम्भवंशश्च । गुणा —उभावेव कषायौ ईषत्तिक्तौ शीतलौ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शोदाहपित्तास्रघ्नौ च । रम्भवंशस्तु विशेषेण दीपनोऽजीर्णघ्न रुच्य पाचन हृद्य शूलघ्नश्च । रा नि व ७ । तत्करीरगुणा — "करीरो वंशजो रुच्य वातपित्तकरः कटु । स कषायो विदाही च श्लेष्मघ्न पाकत कटुः ॥" राजनिघ । सर्जवृक्षे । শাল গাছ । रा नि व ८। इक्षौ । रा नि व १४ । पृष्ठास्थि । পিঠের দাঁড়া । त्रिका ।

वंशक । पु । इक्षुविशेषे । শামশাঁড়া আখ । गुणा —शीतल, मधुर स्निग्ध पुष्टिकर श्लेष्मल सारक अविदाही गुरु वृष्य बलवर्धन । सुश्रुत ४५अ । क्षुद्रमत्स्ये । বাঁশপাতা মাছ । क्ली । अगुरुकाष्ठे । हारा ।

वंशकठिनम् क्ली । कृष्णागुरुकाष्ठे । वै निघ ।

वंशकफम । क्ली । शाल्मलीतूलके, वंशतूले वा । यत्तत्रादेव वायुना नीत नभसि उड्डीयते । हारा.।

वंशकरीरः । पु । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । गुणा — तत्करीर कटु पाके रसे रूक्षो गुरु सर । कषाय कफकृत् स्वादुर्विदाही वात पित्तल ॥" भा. ।

वंशकर्पूर (रोचना) । पुं स्त्री । वंशरोचनायाम् । বংশলোচন । रा नि व ६ ।

वंशकार. । पु । गन्धके । वै निघ ।

वंशकुटजा । स्त्री । लघुकुटजे । वै.निघ. ।

वंशज. । पु, क्ली । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा.नि.व १६ । अगुरुकाष्ठे । स्त्री (जा) । वंशरोचनायाम् । বংশলোচন । श र. । "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला । तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामला । हरेत्कुष्ठ व्रणम्पाण्डु कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥" भा । [रा नि व ६ ।

वंशतण्डुल. । पु । वेणुयवे । বাঁশের চাউল ।

वंशतैलम् । क्ली । चक्रपिकाग्रोगे तैलम् । "वं शतैलमक्ष सिद्ध मूत्रे वंशफलै घृतम् ।" रस र. ।

वंशदला । स्त्री । वंशपत्रतृणे । বাঁশপাতাঘাস । रा नि व ८ ।

वंशदूर्वा । स्त्री । कटुकायाम् । कटकी । गण्ड पर्व्वायाम् । दूर्व्वाविशेष । किणुकायाम् । रा. नि व २२ ।

वंशधान्यम । क्ली । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । तच्च देशभेदाद्बहुविध । रा नि व १६ ।

वंशनेत्रम् । क्ली । इक्षुमूले । আখের চক্ষু । रा नि व १४ ।

वंशपत्रः । पु । नले । नल । रा नि व ७ ।

वंशपत्रक. । पु । श्वेतेक्षौ । रा नि व १४ । वंशकमत्स्ये । বাঁশপাতা মাছ । श मा । देशज ली । वै निघ. । क्ली । वंशपत्रहरिताले । द्वि च. ।

वंशपत्रिका (त्री) । स्त्री । वेणुदले । বাঁশের পাতা । सा क्ली.सर्व्वज्वरहरलौहे । वंशपत्राकार तृणे । বাঁশপাত ঘাস । सं वेणुपत्री । वं विदि रपेर्शि । गुणा —मधुरा शीतला पित्तघ्नी रक्तदोषहरी रुच्या पयदुग्धवर्द्धिनी च । रा नि व ८ ।

वंशपीतः । पु । कणगुग्गुली । रा नि व.१२ ।

वंशपुष्पा । स्त्री । सहदेवायां । रा नि व.४ ।

वंशपूरकम्
वंशमूलम् } क्ली । इक्षुमूले । रा.नि व.१४ ।

वंशबीज. । पु । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा नि व.१६ ।

वंशयव. । पु । वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा नि व १६ ।

वंशरोचना । स्त्री । The manna of the

bambu. वंशपर्व्वमध्यजातनीलाभधवलपदार्थे । বংশলোচন । त तवषीरि । गुणा. — रुक्षा कषाया मधुरा हिमा श्वासकासघ्नी रक्तशुद्धिकरी तापघ्नी पित्तोद्रेकशमनी च । रा नि व.६। [निघ. ।

**वंशवर्द्धिनी** । स्त्री। वंशलोचनायाम् । वै

**वंशविदलः** । पुं । वंशकृतसन्दंशिकायां । বাঁশের চিমটা । सु.चि.२७ष. ।

**वंशव्यजनवायुः** । पु । वंशकृततालवृन्तवायौ । বাঁশের পাখার বাতাস । गुणा --"वंशव्यजनजो वात रूक्षोष्णो वातपित्तद ।" राज.२प.।

**वंशशर्करा** । स्त्री। वंशोद्भवशर्करायाम् । শাশ শাঁড়ার চিনি । गुणा.—चक्षुष्या बल्या सुमधुरा रुचा च । रा.नि.व.१४ । वंशरोचनायाम् । रा नि.व ६ ।

**वंशशलाका** । स्त्री । वीरणमूले । বেণার মূল । वंशनिर्म्मितशलाकायां । ई.च. ।

**वंशक्षीरी** । स्त्री। वंशलोचनाया । रा.नि.व.६।

**वंशाङ्कुरः** । पुं । वंशकरीरे । বাঁশের কোঁড় । रा.नि.व.७ । [वै.निघ. ।

**वंशाग्रम्** । क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোড ।

**वंशान्तरः** । पुं । नदी । नल, थागड़ा । रा नि.व.८ । [द् । सु चि १८ष. ।

**वंशावलेखः** । पुं । वंशलचि । বাঁশের ছ

**वंशास्थि** । क्ली । मर्कटास्थनि । वै.निघ. ।

**वंशाह्वः** । पुं । वेलयवे । रा.नि.व.१६ ।

**वंशिकः** । पुं,क्ली । कृष्णेक्षौ । কাজলি ইক্ষু । वै.निघ. । अगुरुकाष्ठे । च.स. । स्त्री (का) । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

**वंशी** । स्त्री । वंशलोचनायां । वै.निघ १म.सं व कुष्ठ.चि.जातीफलादिचूर्णे । वंशे । कर्षचतुष्टये । ८ तो. । रा.नि.व.२१ । [पि चि,वासाखण्डे ।

**वंशोद्भवा** । स्त्री । वंशरोचनायाम् । वै.निघ.र.

**वंशाम्** । क्ली । वंशलोचने । वै निघ.२म च्य. चि.सूर्य्यप्रभावट्याम् ।

**वकः** । पु । वकवृक्षे । বকফুলের গাছ । हिं वासना । मं वगला । तें वकिचि । ता. चर्म-ति । अवजातीयजलचरपक्षिविशेषे । বক পাখী । तस्य मांसं भक्षणात् गुरु । रा.नि.व १७। वातघ्नं स्निग्ध सृष्टमलं वृष्यं रक्तपित्तहरं हिमच । राज. १प. । See अवः ।

**वकचिञ्चिका** । स्त्री । मत्स्यविशेषे । हारा. ।

**वकपुष्पः (ष्पा,ष्पी)** । पु,स्त्री । अगस्तिवृक्षे । বগফুল গাছ । श.र. । क्ली । वकपुष्पे ।

**वकाची** । स्त्री । वकचिञ्चिकामत्स्ये । हारा.।

**वकु(कू)लः** । पुं । (Memusops Elegni.) स्वनामख्यातवृक्षे । বকুল গাছ । हि वकुल, मौलसरी । तें पोगडचेट्टु । उत्. बउड़कुडि । वम्. वकुली । दा. घोलसरी । ता मौगदम् । गुणा. —शीतल: हृद्य विषदोषहर, मधुरः कषाय. मदाढ्यः इत्यर । रुच्य घोराङ्घ्र सुरभि शीतल मधुरं स्निग्धकषाय मलसग्राहि च । इति लक्षण पुष्पगुणा. । रा.नि.व.१० । "वकुलस्तुवरोऽनुष्ण: कटुम्राकरसो गुरु. । कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्त- गदापह. ॥" भा. । ' मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलं । स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥" सु.सू.४६ष. ।

**वकुलपुष्पम्** । क्ली । वकुलकुसुमे । च.स. ।

**वकुला** । स्त्री । कटुक्यां । कट्की । रा.नि.व.६।

**वकुली** । स्त्री । काकोल्यां । কাঁকলা । प्र.च.।

**वकेरुका** । स्त्री । वलाकायां । मे. ।

**वकोटः** । पुं । वके । त्रिका. ।

**वक्कसः** । पु । मद्यविशेषे । अयं जगल एव । गुणा:—"हृद्य, प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोफ हृत् । वक्कसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातकोपन । दीपन: सृष्टविण्मूत्रो विषदोऽल्पमदो गुरु ॥" सु.सू.४५ष.मद्यव. ।

**वक्र(क)शालिः** । पुं । स्वनामख्यातनव्यदेश- सम्भूतशालिधान्ये । শালিধান্যবিশেষ, যাহা নব্য- দেশে জন্মে । मं धकोरधान । गुणाः—लघुः सुखपाककरश्च । रा.नि.व.१६ ।

**वक्रम्** । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ । तगरमूले । वै निघ. । तगरपुष्पे । টগর মূল । रा.नि,व.१०।

**वक्रकट्टुता** । स्त्री । मुखस्य कटुतायाम् । ह- ग्रहेरद्ध । आ.नि. ।

वक्रखुरः । पुं । दन्ती । त्रिका. ।

वक्रपट्टः । पु । अश्वस्य चणकभोजनपात्रे । তোবড়া । हे.च. ।

वक्रभेदी (इन्) । पुं । तित्तिरखगे । हे.च. ।

वक्रवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । रा.नि.व.११ ।

वक्रशल्या स्त्री । काकादनीलतायाम्, श्वेतगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै निघ. ।

वक्रशोधनम् । क्ली । निम्बूफले । লেবু । वै. निघ. । अम्लफले । চালতা । रा.नि.व.११ । त्रि । मुखशोधने । [टा । त्रि । मुखशोधके ।

वक्रशोधी (इन्) । पुं । जम्बीरे । লেবু । ज

वक्राधिवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

वक्रालुः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

वक्रम् । क्ली । तगरे । তগরপাদুকা । वा उ. २०ध. । सि यो.ज्व द.श्व आ.चि. । पर्पटके । ক্ষেতপাপড়া । रा.नि.व.५ । स्थानं त्यक्त्वा वक्रीभूते अस्थिभङ्गविशेषे । "तत्राभुग्नमविमुक्तास्थि" इति लक्षणम् । सु नि.१५अ. । भा. । त्रि । असरले ।

वक्रकण्टः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । খয়ের গাছ । रा.नि.व.८ । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ ।

वक्रगः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

वक्रगुल्फः । पु । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वक्रग्रीवः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । [अ र. ।

वक्रचञ्चुः । पुं । शुकपक्षिणि । টিয়া পাখী ।

वक्रतुण्डः । पुं । शुकपक्षिणि । अ र. ।

वक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

वक्रदन्ती । स्त्री । जलदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वक्रनक्रः । पुं । शुकपक्षिणि । টিয়াপাখী । श.र. ।

वक्रनासिकः । पुं । पेचके । त्रिका. ।

वक्रपुच्छः । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. ।

वक्रपुष्पः । पुं । बकवृक्षे । बकफूलेर गाछ । रा.नि.व.१० । पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । वै. निघ ।

वक्रपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै निघ ।

वक्रवालधिः } वक्रलाङ्गूलः } पुं । कुक्कुरे । हे च. । रा.नि. व.१९ । त्रि । वक्रपुच्छयुक्ते ।

वक्रवक्त्रः । पुं । शूकरे । श.र. ।

वक्रशल्या । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व. ५ । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । रक्तलाङ्गलिकायाम् । লাল বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । मद.व.३ । लङ्कायाम् । পিড়িং শাক । वै.निघ ।

वक्राग्रम् । क्ली । कवाटवक्रकाष्ठे । र.मा. ।

वक्राङ्गः । पु । हंसे । हे.च. । त्रि । कुटिलाङ्गे ।

वक्री (इन्) । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । यथा—"मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्यादीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।" च.शा.२अ. । [का. ।

वङ्कसेनः । पु । अगस्तिवृक्षे । বক.বৃক্ষ । त्रि-

वङ्क्षिः (ङ्क्षि) । पुं, क्ली (क्षि,ङ्क्षि) । पर्शुके, पार्श्वास्थनि । उणा. । हे.च. ।

वङ्क्षिलः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

वङ्गम् । क्ली । श्वेतधातौ । সীসা । रक्तधातौ । রাং, টিন্ । रा.नि.व.१३ । वङ्गं द्विविधं खुरकमिश्रभेदेन । यदुक्तं—'श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् । मूत्रपथकरं कान्तं वपुश्चेतसुदाहृतम् । खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते । उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्ववरं मतम् ॥" गुणा.—"वङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफक्रिमीन् । निहन्ति पाण्डु सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ॥" भा.पू.१भ.धा.व । तिक्तं मधुरं मेदि पाण्डुक्रिमिघ्नं वातघ्नं किञ्चिदीषत्पित्तलञ्च । राज. । "वपु वङ्गमयसि इष्ट सयश्चारसैश्चवं वक्री । अयसि पटगन्धितमधो गतममृत पुनर्भवम् ।" अन्यमतं यथा—"वङ्गं सतालमर्कस्य दुग्धे. पिष्टा च तं पुटेत् । अश्वत्थचिञ्चयोर्धूलैः समधा भस्मतां व्रजेत् ॥" समभागवङ्गतालकम् अर्कक्षीरेण पिष्ट्वा अश्वत्थवल्कचूर्णेन सप्तधा गजपुटे पचेत् । "मृण्मयी हटतरी पात्रे चोदकत्वेन बुद्धिमान् । वङ्ग तन्त्रगर्दभमूत्रैः शोधयेत्तदनन्तरम् । प्रथमं रजनीचूर्णैर्द्वितीये कौट-

-कस्य च । तृतीये त्रिफलाचूर्णं चतुर्थेऽश्वत्थचिञ्च-
योः । एवं यामद्वयं मर्द्यं सुतप्तश्च हठाग्निना । च
लेन जायते भस्म वङ्गस्य नात्र संशयः ॥" सा.कौ. ।
अमृतीकरणं सीसशब्दे द्रष्टव्यम् । पुं । कार्पासे ।
वार्त्ताकौ । मे. ।

**वङ्गजम्** । क्ली । सिन्दूरे । र.मा. । [श.र. ।

**वङ्गनः** । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । বেগুন গাছ ।

**वङ्गमलः** । पुं, क्ली । सीसधातौ । वै.निघ ।

**वङ्गशुल्वजम्** । क्ली । कांस्यधातौ । কাঁসা ।
हे च. ।

**वङ्गसंहयम्** । क्ली । यशदे । দস্তা । वै.निघ ।

**वङ्गसेनः (कः)** । पुं । वकवृक्षे । বকফুলের
গাছ । त्रिका. । रक्तवकवृक्षे । र.मा. । तत्पुष्प
गुणाः—"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव
हि । कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयहराणि
च ॥" राज.१प. । चिकित्सासारसंग्रहकारे ।

**वङ्गारिः** । पुं । हरिताले । हे च. ।

**वङ्गावलेहः** । पुं । मेहे अवलेहः । "वङ्गभस्म
द्विवल्लञ्च लेहयेन्मधुना सह । ततो गुडसमं गव्यं
भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ...... ॥" रस.चि. ।

**वङ्गेश्वरः** । पुं । मेहघ्नरसविशेषे । अत्र रससि
न्दूरं वङ्गभस्मसमभागम् । अन्यः यथा—"रसेन व
ङ्गं द्विगुणं प्रशस्तं विद्राव्य निःक्षिप्य समुद्रजे तत् ।
विमर्दयेदम्लजलेन गोलं कृत्वा सुसंवेष्ट्य पुटेत ती-
व्रम् । ततः क्षिपेत् जलपात्रमध्ये नीरन्तु सन्त्यज्य
गृहाण सूतम् ॥" मात्रा वल्लमिता । अत्र लवणस्य
१० भागाः । रस.चि. । [व.१८ ।

**वङ्घ्रणः** । पुं । सक्थिसन्धौ । कूचकि । रा.नि.

**वङ्क्षणानाहः** । पुं । वङ्क्षणयोराकर्षणपीड़ा
याम् । भा.म.३भ. ।

**वचः** । पुं । कीरपक्षिणि । টিয়া । मे. ।

**वचण्डा (ण्डी)** । स्त्री । शारिकायाम् । শা-
লিক পাখী । त्रिका. । वर्णौ । वाटि । श.र. ।

**वचनम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁঠ । श.च. ।

**वचरः** । पुं । कुक्कुटे । কুঁকড়া । मे. ।

**वचा** । स्त्री । (Acorus calamus.) The
sweet flag. स्वनामख्यातपत्रद्रव्ये । वच । हिं ।
वच, घोरवच । तै वडज, नल्लवस । तम्. वैसंडे
ता. वशम्बु । वा.सू.१५अ.शोधनव.,वत्सकादिव. ।
सु.सू.३८अ.मुस्तादिः । "भाकणबचा ।" गुणा —
तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफामग्रन्थिशोफघ्नी वातज्व
रातिसारघ्नी वान्तिकृत् उन्मादभूतघ्नी च । रा.नि.
व.६ । "अन्युग्रापि सरागापि यद्यपि परा भ
वेत् । अन्तःशिथिलभावेन वचा कर्मणि गर्हि-
ता ॥" गोमूत्रे पञ्चपल्लवोदके पक्वा पश्चात् सुगन्ध
जलेन स्वेदनात् वचा हरिद्रा च शुद्धा भवति ।
भैष. । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गुलिया । वै.निघ ।

**वचादिवर्गः** । पुं । वचामुस्तदेवदारुशुण्ठ्यति-
विषासु । "वचाजलददेवाह्वनागराऽतिविषाभया ।"
गुणा —आमातीसारघ्न. मेदःकफवातस्तन्यदोषघ्न-
श्च । वा.सू.१५अ.वचादिव. ।

**वचाद्यघृतम्** । क्ली । गण्डमालाद्यधिकारे घृ
तम् । पाठः —"वचा शटी हरिद्रे द्वे दार्वीन्द्रयव-
सुककम् । पथ्या चातिविषा शुण्ठी सर्व्वं द्रम्मयुग्मं
पृथक् । चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्वा पादशेषे विपाचये
त् । सर्पिःप्रस्थपलोन्मानैः क्वाथ्यद्रव्यैः सुपेषितैः ।
प्रक्षिप्य त्रिगुणं चौद्रं गोपयस्तत् पचानि षट्...
... ॥" रस र. ।

**वर्चोग्रहम् (ग्रहः)** । क्ली,पुं । मलवेगावरोधे ।
काण । वै.निघ. । रां.नि.व.१८ ।

**वज्रम्** । क्ली । महार्घरत्नतमे रत्ने । হীরে ।
तच्च श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन चतुर्धा चतुर्जातिकञ्च
तस्य पुंस्त्रीनपुंसकत्वमप्यस्ति । तत्र पुरुषः अष्टाक-
फलसम्पूर्णं रेखाबिन्दुयुक्तं भ्रष्टवरञ्च । रेखाबिन्दु-
मत् षट्कोणञ्च स्त्रीजातिकम् । तथा त्रिकोणं
दीर्घं पत्रलञ्च नपुंसकमिति । तत्र पुंवज्रं श्रेष्ठं
वेधकं रसबन्धकञ्च, स्त्रीवज्रं देहसिद्ध्यर्थं, नपुंसकं
कामघ्नं च ज्ञेयम् । किञ्च रसायने अत्र रोगभञ्जने
वैश्यो वारि शूद्रो वयस्तम्भने योज्यः । तथा स्त्री
स्त्रियै पुरुषः पुरुषे नपुंसको नपुंसके च योज्यम् ।
रस.चि.७अ । गुणाः—षड्रसोपेतं सर्व्वरोगघ्नं
सर्व्वपापहरं सुखदं शरीरदार्ढ्यकरं रसायनञ्च ।
रा.नि.व.१३ । अशुद्धस्य दोषाः—"पार्श्वपीड़ां
पाण्डुरोगं कुष्ठासं दाहमथापि । रोगानीक गु-
रुत्वञ्च धत्ते वज्रमशोधितम् ।" तच्छोधनम्—
"व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रे विपाचितं । स-
प्ताहं कोद्रवक्वाथे कौलत्थे विमलं भवेत् ॥" द-

मा.सं. । See माणिक्यम् । क्लीवे । शाला । रा.नि.व.१० । काञ्जिके । काँजि । धरणिः । लौह विशेषे । कान्तलौह । पुष्पविशेषे । वज्रपुष्प । श.र. । अस्थिसंहारी । भावप्रा । मै. । विड्ङ्गे । च मर्यादी । भा. । भैष.महालक्ष्मीविलासे ।

वज्रः । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाड़ा । रा.नि.व.४ । सितदर्भे । श्वेत कुश । रा.नि.व.८ । शालवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । भा. ।

वज्रकम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ ।

वज्रकण्टकः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा.नि.व ८ कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाड़ा गाछ । रा.नि.व.४ ।

वज्रकन्दः । पुं । शर्करकन्दालुके । शंकरकन्द आलु । र.मा. । तालवृक्षस्य शिरोमज्जायां । ताले त माती । वै.निघ. । (कः) पुं, क्ली । कटुशूरणे । वनशूरणे । गुणाः—कफघ्न. पित्तलकर च । वै.निघ. ।

वज्रक्षारः । पुं,क्ली । वज्रक्षारे । वै.निघ. ।

वज्रकाञ्जिकम् । क्ली । प्रसूतिचिकित्साधिकारे औषधम् । पाठ —"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका । जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड सौवर्चलं तथा । एतैरौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ...... । क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम् ॥" काञ्जिक ८ प. पानीयं ३२ प. पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं ४ मा. काञ्जिकमेव कार्यः । रस.र. । [निघ. ।

वज्रकारकः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

वज्रगोपः । पु । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ ।

वज्रचर्मा (न्) । पु । गण्डके । गण्डार । रा.नि.व.१९ ।

वज्रतुण्डः । पुं । गृध्रपक्षिणि । वै.निघ. ।

वज्रतुण्डः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । गरुडे । वै.निघ. । मशके । रा.नि.व.१९ ।

वज्रदण्डकः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । वै.निघ. ।

वज्रदन्तः । पुं । शूकरे । त्रिका. । मूषिके । श.मा. । अस्थिसंहारे । हाड़ड़ाङ्गा । र.मा. ।

वज्रदशनः । पुं । उन्दुरे । है.च. ।

वज्रद्रुः (मः) । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । अम. । श.र. ।

वज्रपाषाणम् । क्ली । दुग्धपाषाणे । कुलथड़ि । बम्. शिरगोला । वै निघ. ।

वज्रपुष्पम् । क्ली । तिलपुष्पे । तिलफुल । अन्तपुष्पायाम् । शुलफा । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । शताह्वायाम् । शुलफा । रा.नि व ४ ।

वज्रबीजः (कः) । पुं । लताकरञ्जे । वै. निघ. । रा.नि.व.९ ।

वज्रभूमिरजः । क्ली । वैक्रान्तमणौ । वै.निघ. ।

वज्रभृङ्गी । स्त्री । मधुरत्वणविशेषे । गुडाखु । गुणाः—कटु. उष्णा आमघ्नी हिक्काकम्पकफहरोगवातगुल्मपीनसप्लीहक्षयामशूलोदरघ्नी च । वै.निघ. ।

वज्रमण्डूरम् । क्ली । पाण्डुरोगे औषधम् । पाठः—"पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकं । विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिता. । यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणन्ततः । पक्त्वा चाष्टगुणे तोये घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽस्यमात्रान् वटकान् पिबेत्तक्रेण तक्रभुक् ॥" रस.र. ।

वज्रमुष्टिः । पुं । आरण्यशूरणकन्दे, शूरणहस्यकन्दभेदे । वै.निघ.२भ.कर्णकज्व.चि.वज्रमुष्ट्यादिलेपे ।

वज्रमूली । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी । रा.नि व.३ । [मूष । मयद ।

वज्रमूषा । स्त्री । वज्रमूषायाम् । वज्रमूषा

वज्ररदः । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

वज्रलौहकम् । क्ली । कान्तलौहे । वै.निघ ।

वज्रवल्लरी (वल्ली) । अस्थिसंहारलतायाम् । हाड़जोड़ा, हाड्क । वाधा । र.मा.सं. । भैष. सुन्दरी.चि.वक्षुलादतैले ।

वज्रवृक्षः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा.नि.व.८ । सु.सू.३८अ. । [नि.व.१९ ।

वज्रशल्यः । पु । शल्लकपशौ । भजारु । रा.

वज्रशृङ्खलिका । स्त्री । वज्राख्यनि । कुलेखाड़ा । हि तालमखाना । कौ कौलिसा । बम्. विधरा ।

श्वासविषच्छर्दिघ्नी च। रा नि व.१६। वै.निघ.२ भ.वा.व्या.चि.रसोनपाके। मुद्गवटीगुणा—पथ्या रुच्या लघु. मुद्गसूपगुणा च। कुष्माण्डवटीगुणाः —रक्तघ्नी लघुश्च। भा.। नदीवटे। रा.नि.व.११। ग्लक्षवृक्षे। मद.व.५।

**वटुः (कः)**। पुं। कुटन्नटवृक्षे। শোণা গাছ। बालके। श.र.।

**वट्टलोहकम्**। क्ली। वर्त्तलोहे। वम्. पखर-सलोह। रा.नि.व.१२। [वै.निघ।

**वड़वानलः**। पुं। वाराहीकन्दे। सागरायी।

**वड़ा**। स्त्री। पिष्टकविशेषे। বড়া। यथा— "कदलेनाथवा तालेर्युक्त यवाण्डुलं पिष्टं। पिण्ड चूर्णं वटी वडा ..... ॥" श.च.।

**वड़िशम् (शा)**। क्ली,स्त्री। मत्स्यधारणयन्त्रे। বড়শী। अम.। श.र। पुं। ऋषिविशेषे। च.।

**वण्ठः**। पुं। खर्व्वे। বেঁটে। मे.। [मे।

**वण्ठरः**। पु। नूतनतालाङ्कुरे। कुकुरलाङ्गूले।

**वण्डः**। पुं। षण्डपुरुषे। अनाच्छन्नमेढ्रे। हे.च.। त्रि। लाङ्गूलादिरहिते। বেঁড়ে। मे.।

**वतूः**। पुं। नेत्ररोगे। उणा.।

**वत्सम्**। क्ली। वक्षसि। अम.। पुष्पकाशीषे। गुणा.—शीतमैत्यकषायलघुपाकत्वात् वासहृत् च क्षनश्च। पुं। गोवत्से। पुत्रे। वर्षे। त्रिका.। इ-न्द्रयवे। च.द.कामला.चि.व्योषाद्यघृते।

**वत्सकम्**। क्ली। पुष्पकाशीषे। নীল হিরেক-স্। रा.नि.व २३। कुटजवल्कले। কুড়চির ছাল। स.उदरवङ्गाद्यचूर्णे। पु। कुटजवृक्षे। प.मु.। रा.नि.व.९। इन्द्रयवे। सा.कौ.सर्व्वज्वरहरलोहे। च.द.अञ्जनगुडिकाया। वा.मू.१५अ.वत्सकादिव.। "वत्सकमूर्व्वाभार्गी।" च.द.अर्शोगुल्मज्व.चि.। "मृद्वीकामुस्तवत्सके।" निर्गुण्ड्याम्। নিশিন্দা। वै.निघ.। [कोषान्तरम्।

**वत्सकण्टकः**। पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া।

**वत्सकफलम्**। क्ली। इन्द्रयवे। च.मू.४अ.। च.द.ज्वरातिसा चि.वत्सकादौ। कटफलमिति केचित्। [नि व ९।

**वत्सकबीज(फल)म्**। क्ली। इन्द्रयवे। रा.

**वत्सनागः (भ.)**। पुं। (Aconitum ferox.) Indian Aconite Root of the Aconite ferox brought from Nepál. स्थावरविषभेदे, कन्दविषभेदे। স্থাবর কন্দবিষ, কাঠবিষ, মিঠেবিষ। हि मिठा। वम्. वचना ग। ता. वसनवी। गुणा. - अतिमधुर उष्णः वातकफघ्न. कण्ठरोगसन्निपातघ्न पित्तसन्तापका-रकश्च। रा नि व ६। सु कल्प २अ.। वा.व्या.चि. लघुवातविध्वंसरसे। लक्षणं यथा—"सिन्धुवारस-दृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा। किन्तु किञ्चित्ततो हीनो विशेषोऽयमुदाहृत. ॥" भा.पू.१भ.विषव.।

**वत्सभक्षकः**। पुं। ईहामृगे। হাঁড়োল, গো-বাগা। वै.निघ.।

**वत्सरः**। पु'। द्वादशमासात्मके काले। বছর। अम.। [२१।

**वत्सरान्तकः**। पुं। फाल्गुनमासे। रा.नि व.

**वत्सा**। स्त्री। वसायाम्। रा नि.व.१८।

**वत्सादनः**। पुं। ईहामृगे। वृके। গোবাগা। रा.नि.व.१९।

**वत्सादनी**। स्त्री। गडूच्याम्। प.मु.। सु.सू. ३९अ.संशोधनी। गजपिप्पल्याम्। रा.नि.व.१२। वनकार्पास्यां। स्वनामख्यातलतायां। गुणा.— म-धुरा पित्तदाहरक्तदोषहरी हृद्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषघ्नी च। रा.नि.व.२।

**वत्साक्ष. (यः)**। पुं। कुटजवृक्षे। भैष.उपद-श.चि.। सु.चि.२८अ.। अत्रि.२स्थान.५६अ.।

**वत्साक्षी**। स्त्री। गोडुम्बायाम्। গোমুক ঝটা.। [ড়া গাছ। अत्रि.।

**वदद्दुः**। पु'। आस्यशाखोटवृक्षे। আস্‌শ্যাওড়া।

**वदनम्**। क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८।

**वदनाम्लता**। स्त्री। पित्तज्वरोगे। भा.।

**वदामम्**। क्ली। वातामफले। বাদাম। रा.नि.व.११।

**वदालः (कः)**। पुं। मत्स्यविशेषे। বোয়াল মাছ। पाठीनमत्स्ये। চিতল মাছ। त्रिका.।

**वधकः**। पुं। व्याधे। मृत्यौ। उणा.।

**वधाङ्गकम्**। क्ली। विषे। वै.निघ.।

**वधूः** । स्त्री । सक्कायां । पिडिं । रा.नि.व.१२। शय्या । शारिवायाम् । मे. । [त्रिका. ।

**वधूटशयनम्** । क्ली । वातायने । जानाला ।

**वनम्** । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । रक्ताम्रनी । वै.निघ । [थित् ।

**वनकचु** । पु । कचुविशेषे । बुनो कचू । क

**वनकणा** । स्त्री । वनपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

**वनकण्डूलः** । पुं । मधुरसूरणे । वै.निघ. ।

**वनकदली** । स्त्री । काष्ठकदल्यां । बुनो क ला । रा.नि.व ११ । [नि व.७ ।

**वनकन्दः** । पुं । श्वेतसूरणे । धरणीकन्दे । रा.

**वनकर्कटी** । स्त्री । आरण्यककर्कट्यां । वन काँकडो । र.सा स ।

**वनकर्कोटम्** । क्ली । अरण्यकर्कटिकायाम् । काँकरोल । मेव विषाधिकारे ।

**वनकर्णिका** । स्त्री । सप्तकौरवे । वै.निघ. ।

**वनकार्पासी** । स्त्री । भारद्वाज्यां । वन का पासी । र.मा. ।

**वनकुक्कुटः** । पुं । वनताम्रचूडे । बुनो कुक् डा । तें श्डविकोडि । रा.नि.व.१९ ।

**वनकुण्डली (न्)** । पुं । वनसूरणे । वै.निघ. २भ,कर्णकव्य.चि. । [निशिन्दा । वै.निघ. ।

**वनकेन्द्राणी** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । श्वेत

**वनकोद्रवः** । पुं । वनजकोद्रवधान्ये । बुनो कोदो धान । भा. । [कुन गाछ ।

**वनकोलिः** । स्त्री । वनजबदरीवृक्षे । बुनो

**वनगजः** । पुं । वन्यकरिणि । बुनो हाती ।

**वनगौः** । स्त्री । The Gayal, अरण्यभवायां गवि । गवये । रा.नि.व.१९ । [विष ।

**वनचन्दनम्** । क्ली । अगुरुणि । देवदारुणि ।

**वनचन्द्रिका** । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । रा. नि व.१० ।

**वनचम्पकः** । पुं । वनजचम्पकवृक्षे । वन चँ- पाव गाछ, नागेश्वर चाँपा । गुणाः—कटुकत्वः वातकफघ्न वर्धकर चक्षुष्यः व्रणरोपण, अग्निमा न्द्यकरच । रा.नि.व.१० ।

**वनचिचिण्डा** । स्त्री । (Tricosanthes Cucumerina) आरण्यचिचिण्डायां । वन चिचिङ्गा, वन पटोल । हि जलि चिचोडा । तें श्डविपोटल । [त्रिका. । शूकरे । श.मा. ।

**वनच्छागः** । पुं । वानरे । आरण्यच्छागे ।

**वनजम्** । क्ली । पद्मे । मे. । पु । मुस्तके । मे. । वनवीजपूरके । बुनो लेबु । रा.नि.व.११ । वनजसूरणे । बुनो ओल । रा.नि.व.७ । वनतिल के । वनकुलत्थे । वै.निघ । स्त्री (जा) । मुद्गप- र्ण्याम् । मुगानी । रा नि.व.३ । अश्वगन्धायाम् । मिश्रेयायाम् । मउरि । वनकार्पासे । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व ४। वन तुलस्यां । रा.नि.व.१० । वनार्द्रके, आमहरिद्रा- यां । रा.नि.व.६। वनोपोदिकायाम् । वनमूर्द्दे । रा.नि व.७ ।

**वनजताम्रचूडः** । पुं । वन्यकुक्कुटे ।

**वनजमूर्द्धजा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँक- ड़ा शृङ्गी । वै.निघ. । [निघ ।

**वनजवृत्तिका** । स्त्री । कम्बलिशम्याम् । वै.

**वनजीरः** । पुं । वनजातजीरके, कटुजीरके । वन जीरे । मं वनजीरे । क काजीरगे । गुणाः —पाके कटुका: कृमिघ्ना दीपना, जीर्णज्वरहरा रुच्याः व्रणहराष । सर्वजीरकगुणाः । रा.नि. व.६ ।

**वनतण्डुली** । स्त्री । (Amblogina polygonoides.) तण्डुलीयभेदे । वनतण्डुलीयशाके ।

**वनतरुः** । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ.२भ.ग्र. चि. । [वृक्षे । वै.निघ. ।

**वनतिक्तः** । पुं । हरीतक्यां । श.मा. । लोध्र-

**वनतिक्तका** । स्त्री । पाठायां । धनलताके । गुणा.—तिक्तं शीतलं पाके कटु कफपित्तघ्न । च.सू.२७अ. ।

**वनतिक्ता (क्तिका)** । स्त्री । वनतिक्तका- यां । पाठायां । आकनादि । र.मा. । अम. ।

**वनत्रपुषः (कः)** । पुं । आरण्यत्रपुषे । इ- न्द्रवारुण्यां । वै.निघ. । [तना । रा.नि व १० ।

**वनदमनः** । पुं । आरण्यदमनकवृक्षे । दन

**वनदीपः** । पुं । वनचम्पके । সোণা চাঁপা । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व १० । [नि.व.११ ।

**वनद्रु.** । पुं । चारवृक्षे । পিয়াল গাছ । रा. [नि.व.११ ।

**वनद्रुमः** । पुं । अर्जुनवृक्षे । काष्ठागुरौ । वै. निघ. । [गरु, गवय । रा.नि.व.१९ ।

**वनधेनुः** । पुं । अरण्यभवायां गवि । বুনো

**वनपलाण्डुः** । पुं । (Urginea Indica. Syn. Scilla Indica.) Indian Squill. वनजपलाण्डौ । वन पियाज । हि जंगलिपियाज । तें नक्कवुल्लिगड्ड । वम्. राणकान्दा । दा. कन्द । रा.नि.व.७ । [গাছ । जटा. ।

**वनपल्लवः** । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना

**वनपिप्पली** । स्त्री । वनोद्भवपिप्पल्याम् । वनपिपूल, ছোট পিপুল । म रानपिपुल । कं काडिपिप्पलि । गुणा —उष्णा तीक्ष्णा रूक्षा दीपनी । "आमा भवेद्गुणाढ्यास्तु शुष्काः स्वल्पगुणा स्मृता. ।" रा.नि.व.६ । [वै निघ. ।

**वनपीतः** । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । कणगुग्गुलौ ।

**वनपुष्पा** । स्त्री । शताह्वायां । रा.नि.व.४ ।

**वनपुष्पोत्सवः** । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**वनपूतिका** । स्त्री । आरण्यपूतिकायां । বন পুঁই । गुणा.—कटुतिक्तोष्णा रूक्षा च ।

**वनपूरः (कः)** । पुं । वनबीजपूरके । বুনো লেবু । रा.नि.व.११ ।

**वनप्रियम्** । क्ली । त्वचि । गुडत्वक् । रा.नि व.६ । पुं । विभीतकवृक्षे । शट्याम् । शटी । अ स्वरभङ्गे । वै निघ. । कोकिले । अम. ।

**वनब(व)र्व्वरः** । पु । कृष्णार्जके । কৃষ্ণপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व १० ।

**वनब(व)र्व्वरिका** । स्त्री । वनजातार्जकाख्यौषधशाके । বনবাবুই তুলসী । म आजवला भेद । कं सुगन्धि अजरा । गुणा.—सुगन्धा उष्णा कटुः वमिघ्नी पिशाचभूतघ्नी घ्राणसन्तर्पणी च । रा.नि व.१० । [नि व.११ ।

**वनबीजः (पूरः)** । पुं । वनमातुलुङ्गे । रा.

**वनभद्रिका** । स्त्री । भद्रबलायां । शब्दकल्पद्रुम. ।

**वनभुक्** । पुं । ऋषभके । श.च. ।

**वनभूषणा** । स्त्री । कोकिलायां । वै.निघ. ।

**वनमञ्जरी** । स्त्री । वननिर्गुण्ड्यां । वै निघ. ।

**वनमल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । सेवतीति लोके । সেউতী ফুলের গাছ । र.मा. । श.र. । [अम. ।

**वनमक्षिका** । स्त्री । चुद्रदंशे । दंशे । ডাঁশ ।

**वनमार्जारः** । पु । वनबिडाले । वै.निघ. ।

**वनमालिका (लिनी)** । स्त्री । आस्फोतायां । হাপরমালী । ज.द । वनमल्लिकायाम् । শেউতী । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

**वनमुद्गः** । पुं । मकुष्ठके । বন মুগ । रा.नि. व.१६ । स्त्री (द्गा) । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा. नि.व.३ । सु सू.४६अ. । [शृङ्गी । रा.नि व.६ ।

**वनमूर्द्धजा** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া-

**वनमेथिका** । स्त्री । आरण्यमेथिकायाम् । বনমেথি । [ली । रा.नि व ११ ।

**वनमोचा** । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । বনকদ-

**वनयमानी** । स्त्री । (Seseli Indicum. Syn. Ligusticum diffusum.) स्वनामख्यातक्षुपे । বন যমান । उत्. विलयमानी । प सु. । See अजगन्धा ।

**वनरम्भा** । स्त्री । काष्ठकदल्याम् ।

**वनराजः** । पु । अश्मन्तकवृक्षे । আবুটা । मं आपटा । वै.निघ । सिंहे । श.मा ।

**वनराट्** । पु । वटवृक्षे । বট গাছ । वै.निघ. ।

**वनलक्ष्मीः** । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.८ ।

**वनवल्लभा (री)** । स्त्री । निःश्रेणिकातृणे ।

**वनवातामः** । पुं । वातामभेदे । বনবাদাম

**वनवासः** । पु । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. ।

**वनवासकः** । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि व.७ ।

**वनवासनः** । पु । खट्टाशे । খাটাশি । त्रिका. ।

**वनवासी (इन्)** । पुं । महिषीकन्दे । शाल्मलीकन्दे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । ऋषभके ।

रा.नि.व.५ । सुष्ककन्दवे । घण्टापारुल । रा.नि. व.११। द्रोणकाके । द्वीपान्तरखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ।

**वनविड़ालः** । पुं । वनमार्जारे । वै.निघ. ।

**वनविलासिनी** । स्त्री । गन्धपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.१ । [टाबा लेबु । रा.नि व.११ ।

**वनवीजः (कः)** । पुं । वनवीजपूरके । लेबु,

**वनवीजपूरकः** पुं । वनजातमातुलुङ्गवृक्षे । बुनो लेबुर गाछ, टाबा । मं वनमाहुलिङ्ग । कं कामाधवल । गुणा —अम्ल. कटुरुष्ण: रुचिप्रदः वातघ्न. अम्लदोषकृमिनाशकः कफघ्न. श्वासघ्न । रा.नि.व.११ । [व.४ ।

**वनवृन्ताकी** । स्त्री। महावृहत्याम् । रा.नि.

**वनव्रीहिः** । पु । देवधान्ये, नीवारे । উড়ি धान । हे.च. ।

**वनशिम्बिका** । स्त्री । अरण्यशिम्ब्याम् । भै.ष.शिरारो चि.वृहद्गन्धमूलतैले ।

**वनशू(सू)करी** । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । रा.नि.व.३ । वनवाराह्यां । बुनो वाराहीकन्द । रा.नि.व.७ ।

**वनशू(सू)रणः** । पुं । आरण्यसूरणे । बुनो ओल । गुणा.—रुचिकरः कटुरुष्ण. क्रिमिगुल्मशूलघ्न । रा.नि व.७ ।

**वनशृङ्गाटः (कः)** । पुं । गोक्षुरे, क्षुद्रगोक्षुरे । গোখুরী, ছোট গোখুরী । रा.नि.व.४ ।

**वनशोभनम्** । क्ली । पद्मे । श.च. ।

**वनश्वा (न्)** । पुं । गन्धमार्जारे । गन्धगकुल । व्याघ्रे । मे. । शृगाले । त्रिका. । [वै.निघ. ।

**वनषण्डी** । स्त्री । पद्मिन्यां । পদ্মের ঝাড় ।

**वनसङ्कटः** । पुं । मसूरे । मसूरा । श च ।

**वनसरोजिनी** । स्त्री। वनकार्पासां । श.र.।

**वनस्थः** । पु । मृगे । श.च.। स्त्री (स्था) । अश्वत्थीवृक्षे । গয়া অশ্বত্থ । रा.नि.व.११ । अत्यम्लपर्ण्याम् । रा.नि.व.२ । [व्याकूड़ । वै.निघ. ।

**वनस्नेहफला** । स्त्री । क्षुद्रवृहत्याम् । कृष्ण

**वनस्पतिः** । पुं । विनापुष्पफलद्रुमे । तरुमात्रे । रा नि.व.२ । नन्दीवृक्षे । वटवृक्षे । रा.नि व.११।

**वनहरिद्रा** । स्त्री । (Curcuma aromatica. Syn. Curcuma zedoaria.) Wild Turmeric. स्वनामख्यातहरिद्रायाम् । वन हलुद । हि जंली हलदी । मं सालो । अडिविषका, अरिसिन इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तें कस्तुरिपसुपु, अड़विपसुपु । वम्. राणहलद, कचोरा । ता कस्तुरिमञ्जल । गुणा:—कटु रुच्या गौल्या तिक्ता दीपनी च । रा नि.व.७ ।

**वनहासः (कः)** । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व १० । काशतृणे । त्रिका ।

**वनाखुः (कः)** । पुं । शशके । খরগোষ । मुद्गे । मुग । त्रिका । [हे.च. ।

**वनाजः** । पुं । वनच्छागले । बुनो छागल ।

**वनाटुः** । पुं । नीलमक्षिकायाम् । नील माछि । श मा. । [व.१० ।

**वनार्द्दमनः** । पुं । वन्यदमनके । रा.नि.

**वनाम्लः** । पुं । लघुपाकफलद्रुमे, करमर्द्दके । श.मा. । [कोषाम्रे । रा.नि.व.११ ।

**वनाम्रः** । पुं । (Mangifera sylvatica.)

**वनायुः** । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

**वनायुजः** । पु । तद्देशोद्भवाश्वमात्रे । ज.द. ।

**वनारिष्टा** । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । रा.नि.व.७ ।

**वनार्द्रकः (का)** । पुं, स्त्री । (Zingiber cassumunar.) वनशार्द्रके । वन आदा । हि वन आद्रक । तें करपुसुपु । रा.नि.व.७ ।

**वनालक्तम्** । क्ली । गैरिके । গেরিমাটী । वै निघ. । [ढेंढ़ । हारा. ।

**वनालिका** । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । हाति-

**वनालुकम्** । क्ली । वनालो । गुणा—सर्वविदोषघ्न । [जटा. ।

**वनाश्रयः** । पु । द्रोणकाके । দাঁড় কাক ।

**वनाहिरः** । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

**वनिता** । स्त्री । प्रियङ्गौ । ह.सा.म.पूर्वखण्डे । कस्तूरीमोदके । च.द.शफ.चि.चन्दनादितैले ।

**वनितावल्लभा** । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

**वने(न्ये)ज्यः** । पुं । बहुरसालाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । पर्पटके । (क्षेत्पापड़ा) । वै.निघ. ।

**वनेभवा** । स्त्री । शाकविशेषे । लोणी शाक । वै.निघ ।

**वनेरुहा** । स्त्री । विपर्णीकन्दे । तिलकन्द । वै निघ. । [पिग्राल गाछ । प.मु ।

**वनेसर्ज्जः** । पुं । अमनवृक्षे । अमन गाछ,

**वनेक्षुद्रा** । स्त्री । करञ्जवृक्षे । प.मु. । पानीयामलके । पानि आमला । र.मा. ।

**वनोत्सवः** । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**वनोद्भवः (वा)** । पुं, स्त्री । वन्यनिम्बे । रा.नि.व.२६ । वनमातुलुङ्गे । टावा लेवू । सदाल कोल्याम् । शेयाकुल । प.मु. । रा.नि.व.४ । वनशूरणे । वै निघ । स्त्री (वा) । वनकार्पासाम् । वन कापासी । र.मा. । काष्ठमल्लिकायाम् । काठमल्लिका । प मु. । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व.३ । वनबीजपूरके । रा नि.व ११ ।

**वनौका:(स)** । स्त्री । अजमोदायां । राक्षुनी । शूकशिम्ब्यां । आलाकुशी । वै.निघ. । पुं । वानरे । अम. ।

**वन्दका** । स्त्री । वन्दायाम् । परगाछा । भ. ।

**वन्दनम्** । क्ली । कुष्ठे । प्र च. । वै.निघ ।

**वन्दनी** । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

**वन्दनीयः** । पुं । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । स्त्री (या) । गोरोचनायाम् । रा नि.व.१२ ।

**वन्दा (कः)** । स्त्री, पुं । (Epidendrum tessellatum &c.) A parasite plant. वृक्षोपरिजातवृक्षे । मान्दडा, परगाछा, बाँदू । हिं तें वन्दा । अम्. वादांगुल । गुणाः—तिक्तशिशिरः कफपित्तशमन्न श्च: कषाय: रसायन: वश्यादिसिद्धिदश्च । रा.नि.व.३। वातहर । सु.सू. ४६अ. । [हृडुचन्द्र. ।

**वन्दाका (की)** । स्त्री । वन्दायां । मान्दड़ा ।

**वन्दाकः** । पु । वन्दाके । परगाछा । वै.निघ. ।

**वन्धफला** । स्त्री । रक्तकार्पास्यां । लाल कापास । वै.निघ. ।

**वन्य्या** । स्त्री । गोरोचनायां । गोरोचना । भा. । वन्दायां । परगाछा । प्र.च. ।

**वन्यम्** । क्ली । कुटन्नटे । वा.सू.१५अ । शबरचन्दने । रा नि.व.१२ । कैवर्त्तमुस्तके । च.सू.३अ. । च.द कुष्ठ.चि. । त्वचि । गुडत्वक् । रा.नि.व १२ । पुं । लताशाली । र.मा । श्वेतशूरणे । वन ओल । वाराहीकन्दे । शुयाव आलू । रा.नि व ७ । इवर्णे । मन । रा.नि.व.८ । अङ्के । शाँक । च.द.सदा.चि । [वै निघ. ।

**वन्यजा** । स्त्री । वनोपोदकाम् । वन पुँइ ।

**वन्यजीरकम्** । क्ली । वनजकटुजीरके । वञ्जोरा । वै.निघ. ।

**वन्यदमनः** । पुं । वनजदमनकपे । वन दना । म दाधदवना । कं कादवना । गुणाः—वीर्यस्तम्भन' बलदः कामदीपकश्च । रा.नि.व.१० ।

**वन्यधान्यम्** । क्ली । नीवारे । उड़ि धान । प मु. ।

**वन्यवृद्धः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**वन्यसहचरी** । स्त्री । पीतझिण्ट्याम् । पीत झाँटी । रा.नि.व.१०

**वन्या** । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । गोपालकर्कट्यां । राखाल काँकुडी । गुञ्जायां । कूँच । रा.नि.व.३ । मिश्रेयायां । मउरी । रा.नि.व.४ । मुस्तके । रा.नि.व.६ । नागपत्रायाम् । रा.नि.व. १० । पिण्डखर्जूरे । वनहरिद्रायां । मेथिकायां । मेथि । वै.निघ. । [पुँइ । रा.नि.व.७ ।

**वन्योपोदकी** । स्त्री । वनजोपोदकी । वन

**वपरः** । पुं । केशराजे । केशुत्ते । त्रिका ।

**वपा** । स्त्री । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ ।

**वपाटिका** । स्त्री । अवपाटिकायां । सु.चि. २०अ. । [शा.७अ. ।

**वपावहम्** । क्ली । मेदस्थानकपकोशाङ्गे । च.

**वपुः** । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । [व.१८ ।

**वपु.स्रवः** । पुं । शरीरस्थरसधातौ । रा.नि.

**वपुर्वीर्य्यम्** । क्ली । शुक्रधातौ । वै.निघ. ।

**वपुषा** । स्त्री । हवुषायां । हवूष फल । भा. ।

**वपुष्टमा** । स्त्री । (Hibiscus mutabilis) स्थलपद्मिन्याम । स्थलपद्म गाछ । जटा ।

**वम(विष्टक)म्** । क्ली, पुं । मीषधाती । ईच ।

**वमा** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा नि व ६ ।

**वम्री** । स्त्री । वल्मीके । उईटिपि । हला. ।

**वम्भुः** । पु । मण्डलिसर्पभेदे । सु कल्प ४ष ।

**वम्भुधातु** । पु । सुवर्णगैरिके । स्वर्णगेरि माटी । रा नि व १३ ।

**वम' (थु)** । पु । वमिरोगे । रा नि व २० । करिशुण्डाम्बुशीकरे । मा नि ।

**वमनम्** । क्ली । वान्ती, ऊर्द्धमुखेन दोषहरणे । वमि । वमनस्य काल —पूर्व्वाह्ण, तथा शरद्वसन्त प्रावृट्कालाश्च । तस्य स्थानम्—मन्दाम्न्यादिपी ड़ित गुल्मिन वमनसात्म्यं धीरचित्तञ्च वामयेत् । तत्र श्लेष्माधिकाज्वरे श्लेषपित्तविग्रहार्थे कार्य्यम् । हारीत । वमनार्हस्य सद्योभुक्तस्य सन्तर्पणोत्थे ज्वरे कफज्वरे क्लिष्मज्वरेषु शस्तम् । च द । विष दोष स्तन्यरोग श्लीपदार्बुद विसर्प कुष्ठ हृद्रोग मे हाजीर्णभ्रमकास श्वासादिवत्स अतिहृद्गर्भिणीश खकादयश न वाम्या । वमनद्रव्याणि च अग्निवा युगुणभूयिष्ठानि मदनफलादीनि । सु सू ४१ष । वमनद्रव्यमात्रामाह—कल्कचूर्णावलेहानां पलत्रय पलद्वय पलञ्च यथाक्रमसुत्तमादिषु मात्रा । तथा क्वाथपाने नवप्रस्था श्रेष्ठा । षट्प्रस्था मध्यमा । त्रिप्रस्थाश्च कनीयसी मात्रा । प प्र ४ख । वमनीय क्वाथादिमात्रामाह—'नव प्रस्था भवज्ज्येष्ठा मध्य मा षट प्रकीर्त्तिता । नि क्वाथस्य चय पञ्च मगधा तु कनीयसी ॥ त्रिपल श्रेष्ठमाख्यात द्विपल मध्य मभवेत् । कनीयस्तु पल विद्यादिति मे निश्चिता मति ॥ कल्कचूर्णादिषु सदा यथासंख्य विनिर्दि शेत् । पित्तेन स्वान्मृदु कोष्ठ क्रूरो वातकफाश्र्य क ॥" सिद्धसार । पु । मदनवृक्षे । मदन गाछ । रा नि व ४ ।

**वमनकल्प.** । पु । वमनार्थे मदनादिनामाधो गयोगमविधौ । तत्र मदनकल्प एव शस्त । सु. सू ४३ष ।

**वमनद्रव्यम्** । क्ली । ऊर्द्धगुणभूयिष्ठे अग्निवा युगुणभूयिष्ठे च वान्तिकरद्रव्ये । वमिकर द्रव्य । तानि चाग्निवायुगुणभूयिष्ठानि अग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तानि ऊर्द्धमुत्तिष्ठन्ति । तानि यथा—म दनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविड ङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्व्वुदारारिष्टाश्व गन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीबिम्बीवचामृगे र्वारुचित्रायेति ऊर्द्धभागहराणि द्रव्याणि । कोवि दारपूर्व्वाणां फलानि कोविदारादीनां मूलानि मयनाफल, कुड़चिफल, देवताड़ापुष्प, ति क्तलाउपुष्प, घोषाफल, श्वेत घोषा, श्वेत सर्षप, विडङ्ग, पिपुल, करञ्ज, नागेश्वर, शङ्क काञ्चन, श्वेत काञ्चन, निम, अश्वगन्धा, बे तस वान्धुलि, अपराजिता आतुमी, तेला कुचा, बच, बाथालशशा, श्वेत बाथालशशा प्रभृति । सु सू ३९ष. ।

**वमनव्यापत्** । स्त्री । वान्त्यविद्धौ आध्माना दिविकारे । तद्वैद्यातुरनिमित्त वमन विरेचनश पञ्चदशधा व्यापद्यते सावशेषौषधत्व जीर्णौषधत्व हीनापहृतदोषापहृतत्व वातशूलमयोगातियोगी जीवादानमाध्मान परिकर्त्तिका परिस्राव प्रवाहि का हृदयोपसरण विबन्ध इति । सु चि ३४ष ।

**वमनी** । स्त्री । जलौकायां । जोंक । रा नि व १९ । [नि व १९ ।

**वमनीया** । स्त्री । मक्षिकायां । माछि । रा

**वमि'** । स्त्री । वान्ती । रा नि व २० ।

**वम्भ** । पु । वंशे । श र. ।

**वयः (स्)** । क्ली । बाल्यादौ । तच्च त्रिविध बा ल्यमध्यवार्द्धकानि । तेषूनषोडशवर्षो बाल । बा लश्च त्रिविध दुग्धाशी दुग्धान्नाशी अन्नभुक् चेति । तत्र एकवर्षी दुग्धाशी द्विवर्षो दुग्धान्नाशी, तदु त्तरमन्नाशी च । तथा षोडशसप्तत्योर्मध्ये मध्यम, मध्यमयुर्द्धा यौवनादि । तत सप्ततेरूर्द्ध वार्द्धक मिति । तत्र धातुरसादिकम् इन्द्रियबलरेतांसि च दिने दिने क्षीणता यान्ति । भा । अपिच—"व यश्चतुर्विधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यम । क्षीण चातुर्विधं प्रोक्तम् । बाल युवानं हृद्धञ्च मध्यमञ्च तथैव च। चतुर्विधं वय सम्यक् तत्समासेन वक्ष्यते । यथि श्मान्तं यमक्षीणं बालस्त्रीसुकुमारक । एतेषां मध्य मा सज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे । आषोडशाब्दाद्बाल पञ्चविंशो युवा नर । मध्यम सप्ततिर्यावत्परतो

ष्ट उच्यते । तथाच सुकुमारश्चेत्येते मध्यमसंज्ञका । प्रथम, षोडशाधिकः समयः स्यान्तेन यः । आविंशतिसमाः प्राप्तो यथा च तरुणेऽङ्गनाम् । पूर्णे वयसि यः प्राप्तो मध्यमे चाधमं वयः । पञ्चविंशत्समादूर्द्धम् आपञ्चाशत्तत. पुमान् । कर्म्मकठोरा वनिता दृश्यते चोत्तमं वयः । पञ्चविंशत्समादूर्द्धं पञ्चाशत् संयुत. समाः । बालो वृद्धस्तथा मध्य इत्येतदुत्तमं वयः । पञ्चवर्षा भवेत् बाला मुग्धा च षटसमावधि । द्वादशाब्द भवेत् बाला मुग्धा स्यात् सप्तमावधि । प्रौढा च भवेद्वर्षाणि प्रगल्भा च च योदशा । चतुर्विंशद्वर्षमूर्द्धं सप्तविंशति मध्यमा । पूर्णे वय: स्त्रिय. प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वय: ॥" भवि. ५स. । यौवने । मे. । पक्षिणि । अम ।

**वय:संस्थापनी** । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी -शाक । वै.निघ. ।

**वयस्थ:** । पुं । आमलकवृक्षे । वै.निघ. ।

**वयस्था** । स्त्री । दृष्टार्त्तवायां स्त्रियां । रा.नि. व.१८ । हरीतक्याम् । प.मु । भा.पू.१भ. । काकोल्यां, क्षीरकाकोल्यां । दारुहरिद्रायाम् । सोमवल्ल्याम् । সোমলতা । रा.नि.व.२२ । ब्राह्मीशाके । रा.नि.व.५ । च.सू.४अ.संज्ञास्थापने । सि. यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । आमलक्याम् । रा. नि.व.११ । वै निघ उन्मा चि.सारस्वतघृते । वा. चि ६अ. । गुडूच्याम् । रा नि.व ३ । च.द.उन्मा. चि.महापैशाचघृते । सूक्ष्मैलायाम् । प मु । आम्ल वृक्षे । दे.च । अत्यम्लपर्ण्यां । मत्स्याक्ष्यां । युवत्याम् । रा.नि व २२ ।

**वयस्या** । स्त्री । आमलक्याम् । गुडूच्याम् । अ. ३भ.नैगमेय.चि. । "वचां वयस्यां जटिलाम् ।" क्षीरकाकोल्याम् । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

**वयोवृद्धम्** । क्ली । औषधातौ । कश्चित् । रा. नि व २ ।

**वरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । आर्द्रके । त्वचि । दारुचिनि । रा नि.व.६ । सैन्धवलवणे । सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. । पुं । पियालवृक्षे । वकुलवृक्षे । विकङ्कतवृक्षे । हरिद्रावृक्षे । वै निघ. । गुग्गुलौ । श.र. ।

**वरक:** । पुं । प्रियङ्गुकनामकधान्ये । চীনাধান, কাঙ্নী ধান । वीजगुणा:—मधुर रूक्षं कषायं वातपित्तकरं षष्टिकादीनगुणञ्च । रा.नि.व १६ । च सू.२७अ । वनमुद्गे । মুগানী । दे.च. । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । रा.नि.व.५ । च चि.८अ. । क्ली । क्षुद्रवदरीफले । मद.व ६ ।

**वरकान्ता** । स्त्री । चोरीशवृक्षे । प.मु. ।

**वरकोद्भव:** । पुं । कोविदारवृक्षे । र मा. ।

**वरचन्दनम्** । क्ली । कालीयचन्दने । देवदारुणि । मे. ।

**वरट:** । पुं । हंसे । मे । वेदिकायाम् । বোলতা । अम. । क्ली । कुन्दपुष्पे । কুঁদফুল । श.र. ।

**वरटा (टी)** । स्त्री । हंस्याम् । अम । मे. । कुसुम्भवीजे । भा.पू.१भ धा.व. । अग्निमुखितिकीटभेदे, वरटायाम् । বোলতা । वह्नि । त्रिका. । सु. कल्प.८अ. । [भा.पु १भ.धा व. ।

**वरट्टिका** । स्त्री । कुसुम्भवीजे । योग र उ. ।

**वरण:** । पुं । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । अम । उष्ट्रे । हारा. ।

**वरणा** । स्त्री । (Caplaris trifoliata) गुवर्ण्याम् । रहव । नकुल.१२श ।

**वरण्ड: (क:)** । पुं । यौवनकण्टके । व्रण, ব্রণফোঁড়া । मे. । श.र. । [श्रौ । मे. ।

**वरण्डा** । स्त्री । शारिकायाम् । শালিক পাখী ।

**वरण्डालु:** । पुं । एरण्डवृक्षे । कन्दशाकविशेषे । त्रिका. ।

**वरतिक्त: (क:)** । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । भा.म.१भ.प्रलापकज्व.चि. । रोहितकवृक्षे । বহুনা গাছ । प.मु. ।

**वरतिक्त(क्ति)का (क्ता)** । स्त्री । पाठायां । আকনাদি । रा.नि व.६ । [श.च ।

**वरल्करी** । स्त्री । रेणुकनामगन्धद्रव्ये । রেণুক ।

**वरत्ना** । स्त्री । करिबन्धनरज्ज्वाम् । কাছিদড়ি । अ.टी.भ. ।

**वरत्वच:** । पुं । निम्बवृक्षे । নিম্ গাছ । र.मा ।

**वरदा** । स्त्री । अश्वगन्धायां । मद व.१ । सुवर्चलायां । হুড়হুড়ে । रा नि.व ४ । वाराहीकन्दे । गीट इति ख्याते । वै निघ. । कन्यायां । मे ।

**वरदारु: (रु.)** । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । हिं सेंहसड । गुणा:—शिशिर: रक्तपित्तमादनश्च । भा. । [वै.निघ ।

**वरदायिनी** । स्त्री । सुवर्णलतायां । হুডহুডে ।

**वरपर्णाख्य:** । पुं । चीरकञ्चुकीवृक्षे । ক্ষীরকড়াই । र.मा. । [चि. ।

**वरस्वरा** । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । श.

**वरल:** । पु । वरटे । বোলতা । श मा. ।

**वरलब्ध.** । पुं । चम्पकवृक्षे । प मु. । रक्तकाञ्चने, नागकेसरचम्पके । चिका. ।

**वरला (ली)** । स्त्री । हंसाम् । वरटायाम् । বোলতা । चिका. । मे. ।

**वरवर्णिनी** । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व ६ । लाक्षायाम् । प्रियङ्गुलतायां । गोरोचनायां । मे ।

**वरवारण:** । पु । लाङ्गलजीवविशेषे । चवि. १०च. ।

**वरवाह्लीकम्** । क्ली । श्रेष्ठकुङ्कुमे । च टी ।

**वरवेल:** । पुं । वीरतरौ । स चतुर्विध श्वेतकृष्णनीलरक्तभेदेन । वै निघ । [निघ ।

**वरशीतम्** । क्ली । त्वचि । দারচিনি । वै

**वरश्रेणी** । स्त्री । कृष्णमूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

**वरसक:** । पुं । श्यामाके । वै निघ. ।

**वरा** । स्त्री । त्रपुष्याम् । त्रिफलायां । प मु. । भा.उ.रतिवल्लभपूगपाके । "त्रिसावीरचवारिवारिदवरा ।" वै.निघ,१म.वा.व्या.चि,महाराजादौ । वालिङ्गने । বেগুন । पाठायाम् । আকনাদি । श्रीड्रपुष्पे । जवा फूल । र.मा । हरिद्रायां । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । मेदे । वाराहीकन्दे । श्वेतापराजितायाम् । सोमराज्यां । वै निघ. । शतमूल्या । रा.नि व.४ । गुडूच्यां । रा नि.व.३ । मेदायां । ब्राह्म्याम् । ब्राह्मी शाक । रा.नि.व.५ । विडङ्गायां । रा.नि.व.६ । रेणुकायां । রেণুক । श.च ।

**वराक:** । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া वै. निघ. ।

**वराङ्गम्** । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व. ६ । वैद्य.मु टी.चि. । च.द.च च.वि. । पाठायां । आकनादि । हरिद्रायां । रा.नि.व ६ । मेदायां । रा.नि.व.५ । योनौ । चिका. । रस.र.क्षीरी चि. मस्तके । रा.नि.व.१८ । उपस्थे । कुङ्कुमे । वै. निघ. । गुह्ये । चम. ।

**वराङ्ग. (ङ्गी(ङ्गन्))** । पुं । चमवेतसे । प मु. । गजे । चिका. । चि । श्रेष्ठावयवे । स्त्री (ङ्गी) । हरिद्रायां । नागदन्त्याम् । वड़ दन्ती । मञ्जिष्ठायां । रा नि व ६ ।

**वराङ्गकम्** । क्ली । त्वचि । দারচিনি । चम.

**वराङ्गदलम्** । क्ली । प्रियङ्गुपत्रे । च.चि २च ।

**वराङ्गवल्कलम्** । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र सा सं ज्वरान्तकलौहे ।

**वराट: (क:) (टी)** । पुं, स्त्री । कपर्दके । কড়ি । स श्रेष्ठमध्यकनिष्ठभेदेन त्रिधा । यथा—"सार्द्धनिष्कभवा श्रेष्ठा निष्कभावा च मध्यमा । पादोननिष्कभावा च कनिष्ठा परिकीर्तिता । रसवैद्यकनिर्द्दिष्टा सा वराटकसंज्ञका ॥" तद्गुणा. —"वराटी कारिके स्निग्धा यामांङ्कुङ्कमवीर्य्या त । परिणामादिशूलघ्नी चयघ्ना चक्षुषोहिता । कटूष्णा दीपनी वृष्या तिक्तावातकफापहा ॥" र.सा. सं. । पद्मवीजे । मे. । भेष.क्षीरी चि.सौभाग्यक्षीमोदके । [वै । নাগেশ্বর গাছ । श मा. ।

**वराटकरजा: (स्)** । पु, स्त्री । नागकेशरवृ-

**वराटकविषम्** । क्ली । तन्नामकतत्पर्यायलक्ष्मीविषे । सु.कल्प २च. ।

**वराटिका** । स्त्री । कपर्दके । ঘেঁচিকড়ি । च.टी.श. । "पीताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।" इति भेदा । र.सा.सं । पद्मवीजको-षे । नागकेशरवृक्षे । वै निघ । शालूककन्दे । भा. उ.शाली. । "वराटिका मासी मिषि ।"

**वराण:** । पु । वरुणवृक्षे । श.र. ।

**वरादनम्** । क्ली । राजादनफले । পিয়াল ফল । श च. ।

**वरान्नम्** । क्ली । मर्जितधान्यदिदघ्नक्वतमेहान्ने । यथा—"प्रमीधान्यस्य भक्तस्य दाडिमहृत्वा सुमिश्रिता । पक्वौदके सुसिद्धा सा वरान्नमिति चक्षते । कुरुते मलसंस्तम्भ सगुर्वं कुरुते करम् ।" द्रव्यगु.

**वराभिध:** । पुं । चमवेतसे । रा.नि.व ६ ।

**वराम्ल:** । पु । करमर्द्दवृक्षे । र.मा. ।

**वराङ्ग.** । पुं, क्ली । भवविशेषे । प.मु ।

**वराटकम्** । क्ली । हीरके । हीरे । वै.श.।

**वरारोहः** । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. । व रोहे । त्रिय. । स्त्री (हा) । कन्याम् । वै.श. ।

**वराईकम्** । क्ली । मालेककुङ्कुमं मालेकचन्दनं मालेकह्रीवेरं वराईकमुच्यते । "चन्दनं कुङ्कुम वारि चयसितवराईकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

**वराल(आ)क्** । क्ली, पुं । लवङ्गे । अष्टाङ्गसा रसवर्ग । वै.निघ.२भ.वा.व्या,चि. ।

**वराशिः (सिः)** । पुं । स्थूलवस्त्रे । मोटा कापड़ । म.र. । लटा । धरणि. । [म.मा. ।

**वरासनम्** । क्ली । औड्रपुष्पे । जवा फूल ।

**वरासी** स्त्री । मलिनवस्त्रे । म.मा ।

**वराहः** । पुं । शूकरे । क्षत्रपिप्पल्यां, क्षणमद ने । र.मा.। मुस्तायां । शिशुमारे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.२३ । मानभेदे । मे. । हीरके । वै.निघ.।

**वराहकः** । पुं । हीरके । हीरे । शिशुमारे । शुशुक । वै.निघ ।

**वराहकन्दः** । पुं । वाराहीकन्दे । चामर आलू । वम्. शुकरकन्द । रा.नि.व.७ ।

**वराहकर्णी** । स्त्री। अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४।

**वराहकाली** (इन्) । पुं । सूर्यमणिपुष्पवृक्षे । सूर्य्यमणि फुलेर गाछ । धारा. । स्त्री (स्त्री) । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै.निघ ।

**वराहक्रान्ता** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । वराहक्रान्ता । प.मु. । म.मा. । वाराहीकन्दे । भ. टी.भ. । [थाड़ । मा.नि. ।

**वराहदंष्ट्रा** । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वराह

**वराहनामा** (न्) । पुं । वाराहीकन्दे । म. मा. । [मु.२ष. ।

**वराहनिर्य्यूहः** । पुं । वराहमांसरसे । च.

**वराहपत्री** । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व ४।

**वराहपित्तम्** । क्ली । शूकरपित्ते । चक्र शोधनं मत्स्यपित्तमन्दे टङ्कम् । शा.को. ।

**वराहमांसम्** । क्ली । शूकरमांसे । गुणा.— "वराहमांसं गुरु वातहारि हृद्यं बलक्लेदकरं च शीतम् । तथाह्नि श्रमवराहमांसं तनोति मेदो बलवीर्य्यवृद्धिम् ।" रा.नि.व.१० ।

**वराहशिम्बी** । स्त्री । शूकरभोज्यशिम्बाम् । चि.क.क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

**वराहाङ्गी** । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । वै.निघ ।

**वराहिका** । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४। कपिकच्छ्वाँ । आलाकुशी । रा.नि व.३ ।

**वराही** । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । मुस्तायां । रा नि.व.६ । अश्वगन्धायाम् । क्षणघटकायाम् । वै.निघ. ।

**वरिवस्या** । स्त्री । शुश्रूषायाम् । अम. ।

**वरिशी** । स्त्री । वडिशे । श र. ।

**वरियाप्रियः** । पुं । चातकपक्षिणि । श.र. ।

**वरिष्ठम्** । क्ली । ताम्रे । तामा । र मा. । उशीरे । वै निघ. । मरिचे । मे । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारांगा लेबुर गाछ । रा.नि.व ११ । तित्तिरपक्षिणि । तित्तिर पाखी । मे. । स्त्री (ष्ठा) । हरिद्रायां । वै.निघ. । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़े । रा नि.व.४ । [सु चि १८ष. ।

**वरिष्टिम्** । क्ली । उशीरे । वालके । वाला ।

**वरिष्टिमूलम्** । क्ली । उशीरमूले । सु.चि. १८ष. ।

**वरी** । स्त्री । शतावर्य्याम् । प.मु. । भा.प्र मे.प. वाजी.कामाग्निसन्दीपनरसे । "वांशी वरी वानरी ।" लघुशतावर्य्यां । महाशतावर्य्याम् । वै निघ ।

**वरीयसी** । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि व.४ ।

**वरुकः** । पुं । कुधान्यभेदे । वरके । चीनाधान्य । सु.सू ४६ष. । गुणा —कुधान्यवत् ।

**वरुणः** । पुं । (Crataeva religiosa. Syn Capparis trifoliata.) स्वनामख्यातनिक्तशाकवृक्षे । वरुन गाछ । हिं बिलि । मं वरुण । कं मदवसले । तैं उरुमदि, ऊलिमेट्टु, उलिमिरिचेट्टु । वम्. वायवरणा । ता. मरलिङ्गम् । गुणा —कटुः उष्णः रक्तदोषघ्नः शिरोवातहरः स्निग्ध आग्नेय विद्रधिवातघ्न । रा नि व ९ । अ पुष्पगुणा.—"पुष्पं वरुणज ग्राहि पित्तघ्नमामवातजित् ।" राज ९प. । सु.सू.३८ष. । वा.सू १५

च । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि लघुनारायणतैले । जले । मे ।

**वरुणग्रहः** । पुं । तन्नामके चग्रस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं —"तालुजिह्वे च नेत्रे च हृषणौ मेढ्रमेव च । ग्रावं रूपञ्च यस्य साक्षाद्वगौरवमेव च । तस्य स्विदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः । क्षत दोषं मन्त्रधीरं स्नाडस्य विनिर्दिशेत् ॥" अ.८ ५०घ. ।

**वरुणात्मजा** । स्त्री । मद्ये । अम ।

**वरुणादिगणः** । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । वरुणसहचरद्वयशतावरीदहनमोरटविल्वविषाणिकाद्विबृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयबहुलपल्लवदर्भरुजाकरेषु । गुणाः – कफमेदोमन्दाग्निहरः अधोवातशिरःशूल गुल्मान्तर्विद्रधिघ्नश्च । वा.सू.१५ष । "वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारण । विनिहन्ति शिरःशूल गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥" सु.सू.३८ष. । "वरुणार्त गलो शिग्रुतर्कारी मधुशिग्रुक. । मेषशृङ्गी करञ्जौ च बिम्बाग्निमन्थमोरटा । मैरेयी वसिरी दर्भौ वरीवसुकचित्रकौ । विल्वचैवाजशृङ्गी च बृहतीद्वयमेव च । वरुणादिर्गण ..॥" सु.सू.३८ष. । च. द.अग्मरीचि. ।

**वरुथम्** । क्ली । चर्मणि । मे. ।

**वरेण्यम्** । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

**वरोटम्** । मरुवकपुष्पे । अमा ।

**वरोत्पलम्** । क्ली । श्वेतरक्तपद्मे । वै.निघ. ।

**वरोल**: । पुं । वरटे । भद्गरोले । भीमरुल । चिका. । [गाछ । रा.नि.व.११ ।

**वरोहशाखी (इन्)** । पुं । लक्षवृक्षे । पाकुड़

**वरौषधी** । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुडहुडिया । ब्राह्मीशाके । वै.निघ ।

**वर्करा** । स्त्री । तरुणच्छाग्याम् । सु.चि.१ष. ।

**वर्करः** । पुं । पशुजातीयतरुणे । युवा पशु । अम.। छागे । चिका. । मेषशावके । भ.टी भ. ।

**वर्गः** । पुं । पक्षे । सु.कल्प.५ष. । [वै.निघ. ।

**वर्गचरः** । पुं । नाडोमत्स्ये । चिङल माछ ।

**वर्चः (स्)** । क्ली । रूपे । विष्ठायां। तेजसि । मे.।

**वर्चस्कः** । पुं, क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

**वर्चस्कीटः** । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । मलमत्री - विष्ठाय कीट । सु.कल्प.८ष. ।

**वर्जनम्** । क्ली । मारणे । हे.च. ।

**वर्णम्** । क्ली । कुङ्कुमे । हे.च. । स्वर्णे । मे. । र.सा.स.ज्व.चि.रत्नगिरिरसे । पुं, क्ली । गुणादिरङ्गे । रङ । स बहुविधः श्वेतपाण्डुधूम्ररक्तपीतहरितरक्तमोणारुणपाटलश्यावधूम्रपिङ्गलकबुरेषु । चामर. । स गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । कृष्ण मोध. । अङ्गलेपने । स्वर्णे । मे. । स्वर्णे । अङ्गरागे । हे.च ।

**वर्णकम्** । क्ली । हरिताले । रमा. । सुगन्धचूर्णलेपने । अम. । पुं, क्ली । चन्दने । विलेपने । मे. । श.र. । हिङ्गुलादौ । अम.भ. । काचे । अम. ।

**वर्णकण्टम्** । क्ली । तुत्थे । तूंतिया । वै.निघ. ।

**वर्णकृत्** । क्ली । पीतवर्णचन्दने । वै.निघ. ।

**वर्णदम्** । क्ली । कालीयकचन्दने । जटा. ।

**वर्णदा (त्री)** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा नि. व.६ ।

**वर्णपुष्पः (कः)** । पुं । राजतरुणीपुष्पवृक्षे । उरु सेंति । वम. रक्तकोरंटा । रा नि.व १० ।

**वर्णपुष्पी** । स्त्री । उड्काडीपुष्पवृक्षे । रा.नि. व.१० । [षि । रा.नि.व.१२ ।

**वर्णप्रसादनम्** । क्ली । अगुरुणि । काष्ठागुरु

**वर्णभूः** । स्त्री । स्थौणेयके । গেঁঠেলা। वै.निघ. ।

**वर्णभेदिनी** । स्त्री । सुगन्धप्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

**वर्णमातृका** । स्त्री । वाग्देवतायाम् ।

**वर्णमृत्तिका** । मृत्तिकाविशेषे । लालमाटी वा आलामाटी । रस.चि.८ष. । [चिका. ।

**वर्णरे(ले)खा** । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ि ।

**वर्णलेखिका** । स्त्री । कठिन्याम् । र.मा. ।

**वर्णलोहकम्** । क्ली । राजपित्तले । वै.निघ. ।

**वर्णवती** । स्त्री । हरिद्रायां । जटा. ।

**वर्णविलासिनी** । स्त्री । हरिद्रायां । वै.निघ. ।

**वर्णशाकः** । पुं,क्ली। गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. ।

**वर्णसिः** । पुं । जले । उणा. ।

**वर्ण्या** । स्त्री । आढक्याम् । वडव । वै.श.।

**वर्णार्हः** । पुं । हरितमुद्गे । शालिमुग । रा.नि. व.१६ ।

**वर्णि** । क्ली । स्वर्णे । सिद्धान्तकौमुदी ।

**वर्णिका** । स्त्री । कठिन्याम् खड़ि । हारा. ।

**वर्णिनी** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा नि व.६ ।

**वर्ण्यम्** । त्रि । वर्णकरे । क्ली । कुङ्कुमे । वै निघ.। पु । श्वेतार्जके । वै निघ.। वर्णकरमहाकषायगणे । यथा—"चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापयस्याषितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति।" रक्तचन्दन, पुन्नाग वा वकम, पद्मकाष्ठ, वेणार मूल, यष्टिमधु, मञ्जिष्ठा, अनन्तमूल, भूँइकुमड़ा, चिनि, दूर्वा । च.सू.४अ ।

**वर्त्तः** । पुं । गन्धके । वै निघ ।

**वर्त्तकम्** । क्ली । वर्त्तलोहे । विदरी । रा.नि. व.१३ । पु । पक्षिविशेषे । भारुइ पाखी । हि बटेरी गुड़गुड़े । योग र.ज्व चि. । तन्मांसगुणाः —निर्दोष वीर्यकर पुष्टिकरश्च । रा.नि व.१७ । "वर्त्तको विशदो रुच्यो यथा लावस्तथैव च ।" अत्रि,२१अ । अश्वखुरे । अम. ।

**वर्त्तका** । स्त्री। वर्त्तकपक्षिणि । भारुइ, बटेर विशेष । भ टी.रा. ।

**वर्त्तकी** । स्त्री । समलायाम् । मातला । वै निघ.।

**वर्त्ततीक्ष्णम्** । क्ली । कृष्णलौहे । विद्रो । रा.नि व.१२ ।

**वर्त्तनम्** । क्ली । परिवर्त्तने । भा.म.१भ भग्न चि. । विक्षतस्य वर्त्तुलीकरणकर्म्मणि । शल्यकम्पनकर्म्मणि । सु.सू.७अ. । जीवने । मे । पुं । वामने । मे. । [पेषणे । श र. ।

**वर्त्तनी** । स्त्री । तर्कुपीठिकायाम् । त्रिका. ।

**वर्त्तलो(लौ)हम्** । क्ली । लोहविशेषे, वक्रलोहे । विद्रो । वम्. पञ्चरसलोह । गुणा.—कटु तिक्तं शीतलं कफदाहपित्तघ्नं मधुरं पित्तदाहशमनञ्च । रा.नि.व.१३ ।

**वर्त्तिः** । स्त्री । दशायाम् । बाति, सलते । प म । भैषज्यसलाकायाम् । शि टी.अ चा.चि. । गात्रानुलेपने । मे. ।

**वर्त्ति(र्त्ती)कः** । पुं । वन्यचटके, वर्त्तिकपक्षिणि । हि बटेर गुडगुड़े । अम. । च.सू.२७अ । वातचटके नानुड़े । हिं बगेरि । भा. ।

**वर्त्तिका** } **वर्त्तिनी** } स्त्री । पिष्टकविशेषे । च.चि.१अ । तित्तिरपक्षिणि । वै निघ. । वर्त्तकपक्षिणि । बटेर पाखी । अम. । पक्षिविशेषे, वनचटकायाम् । बाबुइ पाखी, कालचटा । त्रिका । च.सू.१७अ. । गुणा —"वर्त्तिका मधुरा रुच्या कफमारुतनाशिनी ।" राज १प. । मेषशृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्याम् । तौरपुश्री । प मु. । रा नि.व ८ ।

**वर्त्ति(र्त्ती)रः** । पु । कपिञ्जलसदृशपक्षिणि, तित्तिरपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

**वर्त्ती** स्त्री । वर्त्तिकायाम् । बाति । प म. । लेपनचूर्णे । पु (रन्) । वनचटके । वै.निघ. ।

**वर्त्तुलम्** । क्ली । गृञ्जने । गाजर इति भाषा । रा नि.व.७ । गुञ्जटवी । वै निघ. । पु । कलायभेदे । वाँटुल कलाय, मटर । हि केराव । मु मा. । टङ्गणक्षारे । मणिभेदे । वै निघ. ।

**वर्त्तुलफलम्** । क्ली । कालिङ्गकफले । तरमुज । वै.निघ. ।

**वर्त्तुली** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

**वर्त्म (न्)** । क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । मे ।

**वर्त्मकर्द्दमम्** । क्ली । नेत्रवर्त्मगरोगविशेषे, । लक्षण—"क्लिन्न पुन पित्तयुक्त विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्द्दमम् ।" सु उ ३अ. ।

**वर्त्मकुन्दः** । पुं । अश्वनेत्ररोगे । लक्षणं—"चक्षुषो यस्य वाह्यस्य पूयस्रावो विजायते । वर्त्मकुन्द इति ख्यातस्तत्र कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।" ज द ।

**वर्त्मबन्धः (कः)** । पुं । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । लक्षण यथा—"कण्डूमतान्यतोदेन वर्त्मशोफेन यो नर । न समं छादयेदक्षि भवेदस्य स वर्त्मनः ।" सु उ.३अ. । [निघ. ।

**वर्त्ममाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.

**वर्त्मरोगः** । पु । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । शिराजादि —"पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । वि

वर्त्म मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु ······ ॥" ते च बहुविधा, यथा —उत्सङ्गिनी कुम्भीका पोथकाः वर्त्मशर्करा च अर्शोवर्त्म शुष्कार्शः अञ्जनिका बहलवर्त्म वर्त्मबन्धकः क्लिष्टवर्त्म कर्दमवर्त्म श्याववर्त्म प्रक्लिन्नवर्त्म अक्लिन्नवर्त्म वाताहतवर्त्म वर्त्मार्बुद निमिषश्च शोणितार्शः लगणः विषवर्त्म पक्ष्मकोपश्चेति। सु.उ.३अ। "सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः। अध ऊर्द्धः शिराभिस्तु नेत्रावयवमाश्रिताः। वर्त्मसन्धि सित कृष्ण दृष्टिं वा सर्व्वमक्षि वा। रोगान् कुर्य्य.. ······ ॥" वर्त्मरोगाः चतुर्विंशतिः —कृच्छ्रोन्मील, निमेषः वाताहत कुम्भीकाः पित्तोत्क्लिष्टं पक्ष्मशातः पोथकी कफोत्क्लिष्टं लगणः उत्सङ्गाख्या रक्तोत्क्लिष्टम् अधिमांसम् अञ्जननामिका विषवर्त्म उत्क्लिष्टवर्त्म श्याववर्त्म क्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमवर्त्म बहलवर्त्म अलजी कुकूणकः पक्ष्मरोध अर्बुदश्चेति। एषु कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः। निमेषवाताहते अर्शश्च वर्ज्यम्। पक्षरोधो याप्यः। शेषानेकोनविंशतिविधान् शस्त्रेणोपाचरेत्। तेषु पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेन अर्बुदं छेदयेत् लगणादीनि त्रीहिमुखेन पोथक्यादयः कुकूणकान्ताः एकादश विलेख्याः। उत्क्लिष्टत्रयं यथा,—पित्तोत्क्लिष्ट कफोत्क्लिष्ट रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म चेति। वा.उ.८अ.। एषां लक्षणानि पर्य्यायेषु द्रष्टव्यानि। अपरञ्च नेत्रवर्त्मगतरोगे। अ.द.२०अ.।

**वर्त्मशर्करा** । स्त्री। नेत्रवर्त्मगतरोगे। लक्षणं —"पिड़काभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंहता। पिड़का या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥" सु.उ.३अ.।

**वर्त्मार्व्वुदम्** । क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगे। लक्षणं —"वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्। विज्ञेयमर्बुदं पुंसा सरक्तमवलम्बितम् ॥" सु.उ.३अ.।

**वर्द्दम्** । क्ली। सीसके। वै.च.।

**वर्द्धः (कः)** । पुं। शुक्लयष्टिकायां। वर्द्धनहानि। जटा.। अम.।

**वर्द्धनम्** । क्ली। छेदने। मे.। पुं। पत्तीरुहच्चे। अम्. पत्तोरो। क्लीं पावदद। दन्तमूलगतमुख रोगे। लक्षणं यथा—"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः। वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक्च प्रशाम्यति ॥" सु.नि.१६अ.। स्त्री (नी)। सम्मार्जन्यां। अ.ड़न। है.च.।

**वर्द्धमानः** । पुं। एरण्डवृक्षे। अम.। वै.निघ १अ.ज्व.चि.रसपर्पटी। श्वेतैरण्डे। रा.नि.व.८। सु.कल्प ७अ.। मधुरमातुलुङ्गे। पशुभेदे। शरावे। मे.। [स्त्री। वै.निघ.। शरावे।.अम.।

**वर्द्धमानकः** । पुं। एरण्डवृक्षे। मधुरमातुलु·

**वर्द्धमानपिप्पली** । स्त्री। योगविशेषे। "त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवापि वा। सव्यमीरेण सपिष्टा पिवेद्दशदिनानि च। तथैवापनयेद्देता एव विमतिवासरान्। पिवतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति··· ॥" रस.र.।

**वर्द्धमानसट्टकम्** । क्ली। सट्टकभेदे। यथा— "सान्द्रं दधि गृहीत्वा तु किञ्चिन्मृदु च मन्थयेत्। शर्करामरिचं शुण्ठीपिप्पलीजीरचूर्णकं। निक्षिप्य च यथा योग्यं हस्तेनालोड्य यत्नतः। चलेत्र नालपैलजिन् पक्वदाड़िमबीजकं। निक्षिप्य सिद्धमेतत्तु सट्टकं वर्द्धमानकम्। गुरु दीपनकरं बल्यं बलदं तृप्तिकारकं। कफवातञ्च पित्तञ्च श्रमं ग्लानिं तथा जयेत् ॥" वै.निघ.द्रव्य.गु.। [११।

**वर्द्धमाना** । स्त्री। मधुरवीजपूरके। रा.नि.व.

**वर्द्धम्** । क्ली। चर्म्मणि। चाभूड़ा। उणा.। स्त्री (र्द्धी)। चर्म्मरज्ज्वाम्। अम.।

**वर्पः** । पुं। रूपे। उणा.।

**वर्म्मः** । पुं। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। भा.म.१ भ.ज्व.चि.त्रिवादियोगे। "त्रिवार्व्वर्ममिभावरीयुवरा।" [रा नि.व.५।

**वर्म्मकण्टकः** । पुं। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा

**वर्म्मपः** । पुं। नागरङ्गवृक्षे। त्रिका.।

**वर्म्मिः (र्म्मी(न्))** । पुं। आदियमत्स्यविशेषे। वानि माछ। गुणाः—"वर्म्मिमत्स्यो गुरुर्वृष्यः कवायी रक्तपित्तहा।" राज.१प.।

**वर्म्मूपः** । पुं। मत्स्यविशेषे। दामिन्द माछ। गुणाः—"वर्म्मूपो वातहा स्निग्धो वाही दीर्घविमाम।" राज.१प.।

**वर्व्या** । स्त्री । भुजाटक्या । टौंडुर कलाय । प.मु. । आढकाम् । उड्द । रा.नि.व.१६ ।

**वर्व्याञ्जनम्** । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

**वर्व्वट: (टी)** । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातकलाये । वर्वटी । उत्. वरगुडि । त्रिका. ।

**वर्व्वणा** । स्त्री । नीलमक्षिकायां । चम. ।

**वर्व्वर:** । पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं यथा— "पृष्ठे कुचौ कण्टकी दीर्घतुण्ड: सर्पाभो य: सो ऽप्ययं वर्व्वराख्य: ।" गुणा:—वाताटोपकर: जड: वल्य: स्निग्ध: दुर्जर: वीर्यवर्द्धनय । रा.नि.व.१० । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । बावला गाछ । हिं बाबुल । गुणा:—कषायोष्ण: कफकासघ्न: आमरक्तातिसारघ्न: पित्तार्शोघ्न । रा.नि.व.८ । कृष्णार्जके । काल बाबुई । हिं कालीबावरी । गुणा: —कटु: उष्ण: सुगन्धि: वान्तिविसर्पविषघ्न: लघ्वीपनश्च । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीतुलसीभेदे । नखीनामगन्धद्रव्ये । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. । क्ली । पीतनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । सिन्दूरे । वै.निघ. । पीतचन्दने । गुणा:—शीतलं तिक्तं कफपित्तवातघ्नं कण्डूकुष्ठव्रणघ्नं रक्तशोधकञ्च । रा.नि.व.१२ ।

**वर्व्वरक:** । पुं । विन्ध्याचलप्रसिद्धे नदे । तज्जलं शीतलस्वस्थमगुणम् । रा.नि.व.१४ । क्ली । वर्व्वरचन्दने । स्त्री (का) । भार्ग्याम् । वामनहाटी । वै.निघ. ।

**वर्व्वरगन्ध:** । पुं । श्वेतरक्तमिश्रचन्दनविशेषे । वर्व्वरगन्धेति भाषा । वर्वर चन्दन । वै.निघ. ।

**वर्व्वरा (री)** । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । कर्कोटायाम् । कांकड़ा । वै.निघ. । वनतुलस्यां । बाबुई तुलसी । सा त्रिधा कृष्णशुक्लवटपत्रभेदेन । सा. गुणा:—"वर्व्वरीचितयं रुच्यं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातास्रदद्रुकृमिविषापहम् ।" भा. । शाकविशेषे । पुष्पविशेषे । मि. । मक्षिकाभेदे । श.र. ।

**वर्व्वराह्वयम्** । क्ली । वर्व्वरचन्दने । वै.निघ. ।

**वर्व्वरीक:** । पुं । कौशे । वै.निघ. । भार्ग्याम् । वामनहाटी । उत्. । तुलसीभेदे । बाबुई तुलसी । श.च. । महाकाले । माकाल । ई.चन्द्र.

**वर्व्वरीगन्धा** । स्त्री । कर्कोटायाम् । वनतुलस्याम् । वै.निघ. । [चन्दन । वै.निघ. ।

**वर्व्वरीत्यम्** । क्ली । वर्व्वरचन्दने । श्वेत रक्त

**वर्व्वी** । स्त्री । वर्व्वरिकायां । बाबुई तुलसी । श.च. ।

**वर्व्वूर: (क:)** । पुं । (Acacia arabica.) The Babbul tree. वर्व्वूलवृक्षे । बावला गाछ । हिं बाबुल । तें नल्लतुम्म । तम. करुवेलम् । कन. करि जाली । मल. करुवेलकम् । गुज. बावल । मरा. बाभूल । उत्. गुहड़ा । दा. कलिकिकर । गुणा:—कषाय उष्ण: कफकासघ्न: आमरक्तातिसारपित्तदाहार्शोघ्न । रा.नि.व.८ ।

**वर्ष:** । पुं, क्ली । वृष्टौ । वत्सरे । चम. ।

**वर्षकरी** । स्त्री । झिल्लयां । ई.च. ।

**वर्षकाली** । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

**वर्षकेतु:** । पुं । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [श.र. ।

**वर्षणम्** । क्ली । वर्षोपले । त्रिका. । वृष्टौ ।

**वर्षपाकी (न्)** । पुं । आम्रातकवृक्षे । ई.च. ।

**वर्षपुष्पा** । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

**वर्षवर:** । पुं । नपुंसके, षण्डे । खोजा । चम. ।

**वर्षा** । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मद.व. २ । स्वनामख्याते ऋतौ (नित्यबहु.) । वर्षाकाल । सिंहकन्ये वर्षा: । "सिंहकन्ये स्मृता वर्षा: ।" व-र्षागुणा:—"शीता विदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदा: ।" भा. । [नि.व.१८ ।

**वर्षाघोष:** । पुं । महाभेके । वड़ ब्याङ । रा.

**वर्षाङ्गी** । स्त्री । पुनर्नवायां । श.र. ।

**वर्षाप्रिय:** । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

**वर्षाभव:** । पुं । पुनर्नवायां । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ ।

**वर्षाभू:** । पुं । भेके । चम. । भूलतायां । केंचो । मि. । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । रा.नि.व.१६ । स्त्री । पुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । भेकपर्ण्यां । रक्तपुनर्नवायां । प.मु. । श्वेतपुनर्नवायां । च.द.ज्व.चि.शीघ्रद्रतैले । "द्वौ रहैव वर्षाभू:"

**वर्षाभूशाकः** । पुं । पुनर्नवाशाके । श्वेतपु-न्या शाक । म वेिष्टुष्प । क वेल्लडकिलु । गुणाः —कफाग्निमान्द्यवातघ्न रुचतरः गुल्मश्रीहश्लघ्न -य । रा.नि.व.७।

**वर्षामदः** । पुं । मयूरे । शब्दकल्प ।

**वर्षाश्र.पारणव्रतः** । पुं । चातकपक्षिणि । शब्दकल्प. ।

**वर्षालः** । पुं । सक्रायाम् । पिडिः । वै.निघ ।

**वर्षालङ्कायिका** । स्त्री । सङ्कायाः । पिडिः शाक । च.टी.भ. ।

**वर्षावती** । स्त्री । भूकीटविशेषे । इन्द्रगोप कीटे । भेकपत्न्याम् । चम । पुनर्नवायाम् । च मरमोला ।

**वर्षावसानः** । पुं । शरत्काले । रा.नि.व २१

**वर्षाहिकः** । पुं । निर्विषसर्पभेदे । सु.कल्प. ४अ. । [ममत्तूरे ।

**वर्षाह्वा** । स्त्री । पुनर्नवायां । च.द.शूल चि.रा

**वर्षोपलः** । पुं । मेघोद्भवशिलायां । चम. ।

**वर्ष्म** । क्ली । शरीरे । विश्वप्रकाश' । चम. ।

**वर्ष्म (न)** । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । प्रमाणे ।

**वर्हः** । पुं,क्ली । मयूरपुच्छे । चम. । ग्रन्थिपर्णभे दे । गেঁঠেলা । भरत: । पत्रे । श.र. ।

**वर्हणम्** । क्ली । तगरपुष्पे । तगरपादुका । पिण्डीतगरे । रा.नि.व.१० । पत्रे । श.र. ।

**वर्हनेत्रम्** । क्ली । मयूरपुच्छचन्द्रके । मयूरपु च्छेर चाँद । वै.निघ. ।

**वर्हपुष्पः** । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.८ । नीलझिण्ट्यां । नीलझाँटि । रा.नि.व.१० । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । वै.निघ. ।

**वर्हभारः** । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

**वर्हिः** । पुं । चित्रकवृक्षे । चम. । चर्मी । मे. । -मयूरे । वै.निघ. । पुं, क्ली (स्) । दर्भे । कुशे । विका. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । श.र. । [श.च ।

**वर्हिकुसुमम्** । क्ली । ग्रन्थिपर्णपुष्पे । গেঁঠেলা ।

**वर्हिचूड. (डा)** । पुं,स्त्री । ग्रन्थिपर्णभेदे । वै. निघ. । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व.६ ।

**वर्हिजङ्घः** । पुं । पृश्निपर्णीशाके । শোণা গাছ रा.नि.व.८ । स्त्री (घा) । पीतदर्भे । वै. निघ । [पिण्डीतगरे । वै.निघ. ।

**वर्हिणः** । पुं । मयूरे । चम. । क्ली । तगरे ।

**वर्हिपित्तम्** । क्ली । मयूरपित्ते ।

**वर्हि(र्हिः)पुष्पः** । पुं । शिरीषवृक्षे । रा नि. व ८ । नीलझिण्ट्यां । रा.नि.व.१० । क्ली । ग्रन्थिपर्णविशेषे । भ.टी.भ. ।

**वर्हिशिखः** । पुं । स्थौणेयके । गाँठियाला । रा नि व.१२ । स्त्री (खा) । लघुधातक्यां । छোট धाইফুল । भा.म ३भ.सू.घा.चि. । मयूरशिखा-याम् । वै निघ । [भ.सा.चि.गङ्गाधरकृते ।

**वर्हिष्ठम्** । क्ली । वालके । वाला । प मु. । भा.

**वर्ही (इन्)** । पुं । कुक्कुटे । प.मु. । मयूरे । चम. ।

**वलम्** । क्ली । व्यायामसम्पत्तौ । सु मू.१०अ. ।

**वलभः** । पुं । कीटकोटभेदे । सु कल्प.८अ ।

**वलयम्** । क्ली पुं । करभूषणे । वाला । चम । पु । तन्नामककण्ठगतरोगे, गलगण्डरोगे । लक्षणं —"वलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य । त सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलय वदन्ति ।" सु.नि.१६अ. ।

**वलवती** । स्त्री । मूर्वालतायां । रा नि.व.६ ।

**वला** । स्त्री । (Sida cordifolia.) वाट्याल के । वाड़ियाला । हिं खिरिहिटा, बरियारि, सहदेवी, ककहिया, गुल्शकरी । बला चतुर्वा— बला चातिबला महाबला नागबला चेति । सा. गुणाः—"बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् । बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् । मूत्राति-सारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः । हन्ति हन्ति बला ह- न्त्रं भवेद्वातानुलोमनी । हन्यादतिबला मेहं पय-सा सितया समम् ।" भा. । [सितवाट्यालके । र.सा सं.। सु.सू.३८अ.संशोधने । च.सू.४अ.बल्य, गे. । च.द.अ.चि. । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" वा.चि.अ.चि. । "निर्दिग्धिका बला राखा ।" कौ-देल्याम् । গোরক্ষতাণ্ডুলিয়া । च.सू.४अ.१६२ ।

**वलाकः** । पुं । वकजातौ । भ. । स्त्री (का) । धुद्रवकपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

**वलात्रयम्** । क्ली । श्वेतवला पीतवला नागवलाख्यं । গোরক্ষচাকুলিয়া, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেড়া । च द वा व्या.चि. । "वालिगन्धा वलाक्षिस. ।" वै.निघ.२भ.वा व्या.चि महाराष्ट्रादौ ।

**वलाद्वयम्** । क्ली । वलातिवलयोः । শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়া । च.द.यक्ष्म.चि.वि स्वबासियोगेन वातघ्नतैलम् । "दशमूलं वलाद्वयम् ।" वा सू.१५अ भद्रदार्व्वादिः । सु.सू.३९अ. संशोधने । [वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प,४अ. ।

**वलाहकः** । पुं । मेघे । मुस्तके । अम. । द

**वलिः** । पुं । गन्धके । प.मु. । स्त्री । वलये । मा.नि.अर्श.,चि. । मांसलोलतायाम् । वै.निघ. ।

**वलिग्रहः** । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"स्तम्भाची मुञ्चति केशैस्तथा वालैः खुरैरपि । वलिग्रहगृहीतोऽसौ कम्पकर्णशिरोधरः ॥" अ.द.५७अ. ।

**वलित्रयम्** । क्ली । प्रवाहिणी संवरणी विसर्जनी चेति त्रिविधगुदस्थवली । मा.नि.अर्श:चि. । "विद्याद्गुदवलित्रये ।"

**वलिरः** । त्रि । केकरे । अम. ।

**वली** (इन्) । पुं । कपौ । रा.नि.व.२१ ।

**वली** । स्त्री । मांसलोलतायाम् । रा.नि.व.१८ ।

**वलूकम्** । क्ली । पद्ममूले । पु । पक्षिभेदे । उणा. ।

**वल्कम्** । क्ली । वृक्षत्वचि । গাছের ছাল । मे. । शल्के । আঁইষ । श.र. । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि व.६ । [रा.नि व.११ ।

**वल्क(ल)तरुः** । पुं । पूगवृक्षे । গুপারিগাছ ।

**वल्क(ल)द्रुमः** । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**वल्कपत्रः** । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতালগাছ । रा.नि.व.९ ।

**वल्कलम्** । क्ली । दारुचिनीति ख्याते गन्धद्रव्ये । দারুচিনি । रा.नि.व.६ । च.द.खदिरवल्ली । वै.निघ.२भ.मधुरत्न चि.मधुकादिकषायौ । चीरे । अ.सा.चि.अम्बादिचूर्णे । पुं । दाडिमवृक्षे । रा नि.व.४ । लोध्रवृक्षे । तरुत्वचि । বাকল । अम. ।

**वल्कला**<br>**वल्का** } स्त्री । शुक्लपाषाणभेदे । শ্বেত পাথরকুচা । रा नि व.५ । तेजोवत्याम् । তেজবল । वै.निघ. ।

**वल्कली** (इन्) । पुं । श्वेतरोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

**वल्कलोध्रः** । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

**वल्कवान्** । पुं । मत्स्ये । त्रिका. ।

**वल्किलः** । पुं । कण्टके । श.र. ।

**वल्की** (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै निघ. ।

**वल्कुतम्** । क्ली । वल्कले । श.च. ।

**वल्गुः** । पुं । छागे । मे. ।

**वल्गुकम्** । क्ली । चन्दने । शब्दकल्पे भरतः ।

**वल्गुजम् (जा)** । क्ली, स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । चि.क्र.वा.१अ. ।

**वल्गुपत्रः** । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । श.च. ।

**वल्गुपोदकी** । स्त्री । राजगिरशाके । वै.निघ. ।

**वल्गुला (ली)** । स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.११ । प्रतुदपक्षिविशेषे । रा.नि. व.१९ । सु.सू.४६अ. । [পোকা । दे.प. ।

**वल्गुलिका** । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলা-

**वल्मि(ल्मी)कः** । पुं, क्ली । कृमिशैलके । উইঢিপি । अ.टी.भ. । श.र. । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणम्—"पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते । तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिः व्रणैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ।" सु.नि.१३अ. ।

**वल्मीकमृत्तिका** । स्त्री । कृमिशैलकमृदि । উই মাটি । र.सा.स रसकर्पूरे ।

**वल्मीकशीर्षम्** । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । सुरमा । रा.नि.व.१३ ।

**वल्मीकसम्भवा** । स्त्री । अलाबूविशेषे । नागरतुम्बी । मदनपाल. ।

**वल्मीकिः** । पुं । वल्मीके । श.मा. ।

**वल्मीकूटम्** । क्ली । वल्मीके । हे च. ।

**वल्य:** । पुं । तार्क्ष्ये । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ । स्त्री (ल्या) । पातालगरुड़ीलतायाम् । वि । बलकरे ।

**वल्ल:** । पुं । रक्तिकात्रयमाने । लीलावती । गुञ्जाद्वयमाने । प.प्र. । सार्द्धगुञ्जायां । राजनिघण्टु । धान्यविशेषे । सल्लकीवृक्षे । माध्यालके । বেলেড়া। वै.निघ.२भ.चयरी.चि.लक्ष्मीविलासतैले । [११ ।

**वल्लकि: (की)** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.

**वल्लगुणपूगम्** । क्ली । कोङ्कणदेशीयपूगफलविशेषे । সুপারিবিশেষ । रा.नि.व.११ ।

**वल्लभ:** । पुं । सुलक्षणाश्वे । कृष्णागुरुणि । राजनिघण्टाम् । भा.पू.१भ.धा.व. । वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे ।

**वल्लभी** । स्त्री । मेथिकायां । वै.निघ. ।

**वल्लभेन्द्र:** । पुं । वैद्यचिन्तामणिग्रन्थकारे ।

**वल्लरम्** । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । मञ्जर्य्यां । म.र. ।

**वल्लरि: (री)** । स्त्री । चित्रकमूले । रा.नि.व. ६ । मञ्जर्य्यां । अम. । मेथिकायां । মেথি । म.म्र । रा.नि.व.६ । वचायां । वै.निघ. ।

**वल्लव:** । पुं । पाचके । त्रिका. ।

**वल्लि:** । स्त्री । लतायां । च.टी भ. ।

**वल्लिकण्टकारिका** } स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । **वल्लिकण्टारिका** } শোনা । रा.नि.व ४।

**वल्लिका** । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । বেলফুল । रा नि.व १० । उपोदकायाम् । পুঁই । वै.निघ ।

**वल्लि(ल्ली)जम्** । क्ली । मरीचे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.ज्व.चि. । सपट्टे पुनर्नवादि: । चय.चि. । च्यवकेशरीरसे । [श्प. ।

**वल्लिजविषम्** । क्ली । पुष्पविषभेदे । सु.कल्प.

**वल्लि(ल्ली)दूर्व्वा** । स्त्री । मालादूर्व्वायां । বেঙ দূর্বা । म पांढरीहरियाली । कं बिलियकरके । गुणा:—मधुरा तिक्ता शीता पित्तघ्नी कफवातिदृष्णाघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

**वल्लिशाकटपोतिका** । स्त्री । भूम्यपोतिकायाम् । कुटि.मुणा । रा.नि.व.७ ।

**वल्लि(ल्ली)शू[सू]रण: (णा)** । पुं, स्त्री । अत्यम्लपर्ण्यां । रा नि.व.२ ।

**वल्ली** । स्त्री । कैवर्त्तिमुस्तायां । কেওটমুতা । रा.नि.व.२ । अजमोदायां । রাঁধুনী । मद.व.१ । चव्ये । চই । रा.नि.व ६ । अग्निदमन्याम् । শোনা । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कुष्माण्डलतायां । मे. । [सु १६अ. ।

**वल्लीकर्ण:** । पुं । समविषमाल्पपालिकर्णे । सु.

**वल्लीखदिर:** । पुं । बाबकनामखदिरभेदे । गुणा:—तिक्त. कटु उष्ण: कषाय अम्लरस वातकासघ्न पित्तरक्तत्रिदोषघ्नश्च । वै.निघ. ।

**वल्लीगड़:** । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে মাছ । বেলে গুড়গুড়ি । गुणा: —"वल्लीगडो लघुर्वृष्योऽनभिष्यन्दी मलास्रकर: ।" राज १प. ।

**वल्लीपञ्चमूलम्** । क्ली । लतापञ्चमूली । विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति । सु.सू. ३८अ. । एतत्तु कफनाशनं प्रशस्तम् । प.प्र.१ख । सु.चि.१७अ. । [निघ. ।

**वल्लीपलाशकान्दा** । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.

**वल्लीफलम्** । क्ली । कर्कटिकादौ । सु.चि १४ अ. । [रा.नि.व.११ ।

**वल्लीबदरी** । स्त्री । भूवदर्य्याम् । মেটোকুল।

**वल्लीमुद्ग:** । पुं । मकुष्ठके । মুগানী । रा.नि. व.१६ । महाशालिभेदे । वै.निघ. । [रा नि.व ८ ।

**वल्लीवृक्ष:** । पुं । महासर्जवृक्षे । শাল গাছ ।

**वल्लुर:** । पुं । शूकभक्ते । प.मु. । क्ली । मञ्जर्य्यां । निर्ज्जलस्थाने । हेम ।

**वल्लूरम्** । क्ली । आतपादिना शुष्कमांसे । वन्यमांसे । भैष.बाल.चि. । च.मू.४अ. । शूकरमांसे । मे. । पुं । क्रम्ब्रहलसमोभवपालिकर्णवर्ध्मनि । सु.सू.१६अ. । ऊषरभूमौ । हे.च. । स्त्री (रा) । वन्यमांसे । शूकरमांसे । त्रिका. ।

**वल्लरा** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद व.१। माषीवृक्षे । আনিলাগাছ । शारा. । ब्रह्मादिष्टाम् । गरुडाऽदनिशा । रा.नि.व.५ ।

**वल्वकम्** । क्ली । तालूकभेदे । प.प्र ।

**वल्वज:** । पुं । तृणे । উলু । হৈ.চ. । অ.চি. ४४ । অম ।

**वल्वजा** । स्त्री । तृणविशेषे । উলুবিশেষ । হিংসাবে বাশি । गुणा: —मधुरा शीतला पित्तदाहह्न्त्री वातकोपना त्वच्या कण्ठशोधनी च । रा. नि व.८ ।  [मि. ।

**वशा** । स्त्री । वन्ध्यायाम् । বাঁজা । करिण्याम् ।

**वशाढ्यक:** । पुं । शिशुमारे । শুশোক । श. र. ।

**वशा(सा)पायी** (इन्) । पुं । कुक्कुरे । श मा ।

**वशाचार:** । पु । चारे । र.मा. ।

**वशिका** । स्त्री । अगुरुणि । श.च. । [निघ. ।

**वशिजाता** । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.

**वशिनी** । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । वन्दायां । পরগাছা । श.च. ।

**वशिरम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । भा म १भ. । चव्ये । চই । रा.नि व.६ । च.द.अम्लपि.तथकादौ । मर्कटसंज्ञकतृणजातौ । अपामार्गे । আপাঙ । रा. नि.व.४। सु.चि.७अ । रक्तापामार्गे । भा पु.१भ.। सूर्य्यावर्त्तभेदे । শ্বেত হুড়হুড়ে । উল্লণ । भैष. अम्लपि.चि.हृदयत्वगुधावतीगुड्यां । च.द.शूल.चि. रामसप्तूरे । अपायां । বচ । श च. ।

**वशिष्ठ:** । पुं । वशिष्ठीनामयन्यप्रवर्तकादि ।

**वशीकरणम्** । क्ली । मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणे ।

**वशीर:** । पुं । गजपिप्पल्यां । कटा. । चविकायां । চই । अपामार्गे । আপাঙ । वै.निघ. ।

**वश्यम्** । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

**वश्या** । स्त्री । नीलापराजितायाम् । मद.व.१ । गोरोचनायाम् । वै.निघ । [सू ८५. ।

**वश्यात्मा** (न्) । त्रि । वशीकृतचित्तेन्द्रिये । च.

**वषट्फलम्** । क्ली । कङ्कोले । रा.नि.व.१२ ।

**वसनम्** । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । स्त्री (नी) । पीतकार्पासे । वै निघ. ।

**वसन्त:** । पुं । ऋतुभेदे । বসন্তকাল । स च फाल्गुनचैत्रात्मक: । "वसन्त. कुम्भमीनयो: ।" मधुमाधवौ वसन्त इति केचित् । गुणा: —"वसन्तो मधुर: स्निग्ध' श्लेष्मवृद्धिकरश्च स: ।" भा । अतिसारे । श र. । [व.६ ।

**वसन्तक:** । पु । पृथुशिम्बश्योणाकभेदे । रा नि

**वसन्तकुसुम:** । पुं । वृक्षविशेषे । বসন্তফুলের গাছ । श.मा. ।

**वसन्तकुसुमाकर:** । पु । वाजीकरणे प्रमेहाधिकारे च रस: । पाठ' —"पृथक् द्वौ हाटके चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकम् । चत्वार: शुद्धमभ्रञ्च प्रवालमौक्तिकन्तथा । भावना गव्यदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च । वासालाक्षारसादोच्चरम्भाकन्दप्रसूनकै. । शतपत्ररसेनैव मालत्या: कुसुमोदकै । पश्चान्मृगमदैर्भाव्य सुगन्धिरससम्भवे । गुञ्जाद्वयमिदं सेव्य सितामध्वाज्यसंयुतम् .. ।" कुङ्कुमोदकै. इति द्वितीय. पाठ. । रस.र.। द्विभागं हाटकं चन्द्रम् इति र.सा.सं.पाठ । हाटक स्वर्णे । अहि शीषकं । रम्भाकन्दप्रसूनकै. रम्भामूलरसै पुष्परसैश्च । शतपत्ररसेन पद्मपुष्परसेन । সোণা ২ ভ. রূপা ২ ভ. (মতান্তরে কর্পূর) বঙ্গ, শীসা এবং লৌহ প্রত্যেকে ৩ ভ. অভ্র, প্রবাল, মুক্তা প্রত্যেকে ৪ ভ. একত্র করিয়া দুগ্ধ, ইক্ষুরস, বাসকছালের রস, লাহার কাথ বালার কাথ, কলার এঁটের ও মোচার রস, পদ্মের রস, মালতীফুলের রস বা কাথ ও মৃগনাভির কাথে যথাক্রমে ভাবনা দিবে । মাত্রা ২ র. ।

**वसन्तघोषी** (इन्) । पुं । कोकिले । वै.निघ. ।

**वसन्तजा** । स्त्री । वासन्तीलतायां । शङ्कयूथिकायाम् । वनमल्लीवृक्षे । ছোট দামক । रा.नि.व. १० ।

**वसन्ततिलक:** । पुं । वाजीकरणाधिकारे रस: । पाठ:—"हेमो भस्मकतोलकं घनयुगं लौहत्रय पारदात्वारि नियतास् वङ्गयुगलं चैकीकृतं मर्दयेत् । मुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं बन्धकरोचकेन सुहृदातनं पचेत् सप्तधा । कस्तूरीघनसारमर्दितरस: पश्चात् सुमिष्टो भवेत् ..... ।" रस.र.। रसा.सं. । স্বর্ণ ১ তো. অভ্র ২ তো. লৌহ ৩ তো. পারা ৪ তো. বঙ্গ ২ তো. মুক্তা ২ তো. প্রবাল ২ তো. ।

**वसन्तदूतः** । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व ११ । कोकिले । रा नि व १९ । स्त्री (ती) । पाटलवृक्षे । পারুল গাছ । रा नि व १० २३ । "पाटला वसन्तदूती ।" जलप । पुष्पवृक्षविशेषे, गणिकारीति नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । रा नि व १० । क्षौ किलायाम् । रा नि व.१९ । माधवीलतायां । रा. नि व २३ ।

**वसन्तद्रु.** । पु । आम्रवृक्षे । त्रिका ।

**वसन्तपुष्प.** । पु । धूलीकदम्बे । रा नि व ९ ।

**वसन्तमण्डनम्** । क्ली । सिन्दूरे । रक्तपद्मे । वै निघ । [यूंई । वै निघ ।

**वसन्तललना** । स्त्री । शुक्लयूथ्याम् । শ্বেত

**वसन्तव्रत** । पु । मयूरके । वै निघ ।

**वसन्तार्त्त.** । पु । विभीतकवृक्षे । वै निघ ।

**वसन्तोत्सवमण्डलम्** । क्ली । हरिताले वै निघ ।

**वसा** । स्त्री । मेदायां । रा नि व ५ । मांसरोहिण्यां । मेदोधातौ । रा नि व १८ । शुद्धमांसस्य स्नेहे । চর্বি । भा ४भ दारीचि. । सु शा ४भ. । "शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ।" गुणा —"वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदा । भौकरी माहिषी वा सा वातला श्लेष्मवर्द्धिनी । सार्पनाकुलगौधेया लेपने व्रणकुष्ठहा ॥" मत्स्यशिशुमारमकरग्राहादीनां वसाप्यत्र । सा विसर्पहरा हृद्या कुष्ठरोगविनाशिनी च । अत्रि १४ अ ।

**वसाढ्यः** । पु । शिशुमारे । শুশুক । त्रिका ।

**वसादनी** । स्त्री । पीतशिंशपायाम् । वै निघ ।

**वसामेहः** । पु । वातजन्यप्रमेहरोगे । तत्र रोगी वसातुल्यं मेहति । सु नि ६अ ।

**वसारोहम्** । क्ली । छत्रिकायां । বেঁাড়ক ছাতা । हारा. ।

**वसिरम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । धरणि । गजपिप्पल्यां । चटी । सु सू ३८अ. ।

**वसिरः** । पु । सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । হুড়হুড়ে । अपामार्गे । सु सू ३८अ वीरतर्व्वादिगणे । च सू ४अ । रक्तापामार्गे । भा । मर्कटपिप्पलीनामकवन्यजातौ अपामार्ग इति प्रसिद्धे । जल्हण । वारिनिम्बे । जलनिम्ब् । कोपान्तरम् ।

**वसु** । क्ली । रत्ने । धने । अम्ल । हाटके । स्वर्णे । विषे । धात्रमल्लिकायाम् । মোরা । औषधे । वै निघ. । वृद्धौषधे । मे । जले । छवा । पु । वकवृक्षे । अम्ल । श्वेतरक्तवसुके । শ্বেত রক্ত বাসনা । रा नि व ५ । श्वेतार्के । वै निघ । पीतमुद्गे । हे.च । चि । मधुरे । शुष्के । हे च. । स्त्री । चटी । वृद्धौ । अ र ।

**वसुकम** । क्ली । शाम्भरलवणे । अम । पांशुलवणे । रा नि व ६ । कृष्णागुरुणि । रा नि व १२ । क्षारलवणे । भा पू २भ ।

**वसुकः** । पु । स्वनामख्यातक्षुपे । বাসনা গাছ । स च श्वेतरक्तपुष्पभेदात् द्विविध । स गुणा —कटु तिक्त उष्ण पाके शीतल अजीर्णगुल्मघ्न । तयो श्वेतो रसायन । रा नि व ५ । तच्छाकगुणा —कफाग्निमान्द्यवातहर रुच्यतर गुल्मप्लीहशूलघ्न । रा नि व ७ । च द उपकादौ । सु चि ०अ । अर्कवृक्षे । सु सू १८अ । च सू ४अ । रक्तार्के, मन्दारार्के । रा नि व १० । पीतमुद्गे । वै. निघ ।

**वसुकोटरम** । क्ली तालीशपत्रे । रा नि व ६ ।

**वसुचारकम्** । क्ली । स्वर्णे । वै निघ. ।

**वसुच्छिद्रा** । स्त्री । महामेदायां । रा नि व ५ ।

**वसुद्रुमः** । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर । वै. निघ ।

**वसुधा (खर्जूरिका)** । स्त्री । भूखर्जूरिकायां, खर्जूरीभेदे । ছোট খেজুর গাছ । रा. नि व ११ ।

**वसुश्रेष्ठम्** । क्ली । रूप्यधातौ । रा नि व १३ ।

**वसुस्थिति** । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । वै निघ ।

**वसुहट्ट.(क.)** । पु । वकवृक्षे । प सु. । भ.मा. ।

**वसुधारः** । पु । हस्तिकालवणे । वै निघ ।

**वसूकम्** । क्ली । वकपुष्पे । द्वि.यी । साम्भरलवण । हे च. ।

**वसूत्तमम्** । क्ली । रौप्ये । वै निघ. ।

**वस्कयनीक्षीरम्** । क्ली । मध्यवयस्काया: क्षीरे ।

सु.चि.१८.। दुग्धगुणाः—त्रिदोषघ्नं तर्पणं बल कृत्। भा.।

**वस्करटिका** । स्त्री । वृश्चिके । हारा.।

**वस्तिः** । पुं । वस्तिचर्म्मपुटक. ततकृतत्वादास्थापनानुवासने उच्यते। नाभेरधोभागस्थमूत्राशये, मूत्राशयपुटके । रा.नि.व.१८। मूत्राशय । सु.सू. ३८.। वस्तिकर्म्मेऽपि वस्तिद्वारैव दानादन्तिरिति संज्ञा। स द्विविधः—अनुवासनो निरूहश्च। तयोः स्नेहद्रव्यैर्वस्तिरनुवासनः, मात्रावस्तिरेव नामभेदः। See अनुवासनम्। कषायक्षीरतैलैर्निरूहः नि रूह एवास्थापनमुच्यते। दोषाणां स्वस्थानस्थापनादास्थापनसंज्ञा। निरूहवस्तिः कारणान्तरैर्बहुप्रकारः। वस्तिर्हि नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति। यथा क्षीणशुक्रं वाजीकरोति कृशं बृंहयति स्थूलं कर्षति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः स्थापयति शरीरोपचयं वर्णबलमारोग्यम् आयुष परिवृद्धिं करोति वस्तिः सम्यगुपासितः। तथा ज्वराद्यौसारवातव्याधिमात्रशर्करार्बुदादिविविधरोगेषु प्रयुज्यते। तत्र सांवत्सरिकाष्टवर्षवर्षाणां षड्द्वादशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिणाहानि अग्रेऽर्द्धाङ्गुलार्द्धतृतीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि मडग्रीनवाईपचनाडीतुल्यप्रवेशानि सुद्गमाषकलायमात्रस्रोतांसि विदध्यान्नेत्राणि इत्यादि। सु.चि.३५श.। वस्तिदोषाः यथा—बहुलता अल्पता सच्छिद्रता प्रक्लीर्णता दुर्बद्धतेति षष्ठ। पुन. स वस्तिः त्रिविध.—कर्म्मवस्तिकालवस्तियोगवस्तिभेदेन। तत्र कर्म्मवस्तिः ३०, कालवस्तिः १५, योगवस्तिश्च ८। एषां विशेषा. पर्य्याये मृग्याः। च.सि.द.१म.। वस्त्यावगाढकालमात्रा यथा—"दक्षजानुकृतावर्तं कुर्य्यात्कौटिकया युतम्। निमेषोन्मेषकालो वा एषा मात्रा मता बुधैः। वस्त्यावगाढमात्रन्तु कार्य्यं योग्यतमा मता॥" अप्रावगाढे यथा—"रोमान्तेष्वङ्कुरेषु स्थित्वा मात्राशतत्रयम्। ततः प्रविशति स्नेहस्तुर्भिर्गच्छति स्वयं। पञ्चभिश्च प्रभेदस्तं षड्भिर्मांसमपद्यते। मेद स्थाने सप्तमैरष्टभिरस्थिषु व्रजेत्। नवभिर्याति मज्जानं ततो मात्रा न कारयेत्। ततस्तु हरते रोगान् वातपित्तकफोद्भवान्॥"

**वस्तिकर्म्म (न्)** । क्ली । वस्तिदानकार्य्ये।

**वस्तिकर्म्माढ्यः** । पुं। अरिष्टकवृक्षे। वृक्षि॰। श च।

**वस्तिकुण्डलिका** स्त्री मूत्राघातरोगभेदे। तन्निदानादि—"द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीडनात्। स्वस्थानात् वस्तिरुद्धृत्य स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्। शूलस्पन्दनदाहार्त्तो बिन्दु बिन्दु स्रवत्यपि। पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान्। वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम्। पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः॥" मा नि।

**वस्तिमलम्** । क्ली। मूत्रे। हे च.।

**वस्तिवातः** । पु। स्वनामख्यातवातव्याधौ। लक्षण—"मारुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्र सम्यक प्रवर्त्तते। विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि॥" मा नि.। सा. चिकित्सा—"एलामूलस्य चूर्णं समितं कर्षसम्मितं। पिबेत् कुडवदुग्धेन हृङ्मूत्रघातान्तये॥" [উপস্থিভাগ। च.शा ८म.।

**वस्तिशीर्षम्** । क्ली। देहप्रत्यङ्गविशेषे। वङ्क्षणे

**वस्तिशूलम्** । क्ली। वस्तिवेदनायाम्। निदा.।

**वस्तिशोधनम्** । क्ली। मदनफले। वस्तिशोधके द्रव्यमात्रे। वै.निघ.। पु। मदनवृक्षे। रा नि व ८।

**वस्तु** । क्ली। द्रव्ये। त्रिका.।

**वस्तुकम्** । क्ली। वास्तुकशाके। श.र.।

**वस्तूकी** । स्त्री। श्वेतचिल्लीशाके। रा.नि.व.७।

**वस्त्रम्** । क्ली। तेजपत्रे। रा.नि व.६। वाससि। कापड। अम.।

**वस्त्रधारणम्** । क्ली। वस्त्रपरिधाने। गुणाः—"काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्न प्रहर्षणम्। श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बरधारणम्॥" राज. २प.। [व.७।

**वस्त्रपञ्जरः (लः)** । पुं। कोलकन्दे। रा.नि.

**वस्त्रभूषणः** । पु। पटवासे। रक्तार्जने। वै. निघ.। साकुरुण्डवृक्षे। रा.नि.व.६। स्त्री (णा)। मञ्जिष्ठायां। रा.नि.व.६।

**वस्त्ररङ्गा** । स्त्री। कैवर्त्तिकायां। रा.नि.व.३।

**वस्त्ररञ्जकः (नः)** । पुं। कुसुम्भवृक्षे। रा. नि.व.१०।

**वस्तरञ्जिनी** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ.।

**वस्तरागघ्नम्** । पुं । नीलकाम्बोजे । नील शौ ड्रोकम् । वै.निघ. ।

**वस्तोदरणम्** । क्ली । सुखे वस्त्रबन्धनेन जलस्याय शीतलकरणार्थं घटस्याधोमुखरचणकपोपाये । सु.सू.-४५श. ।

**वस्नम्** । क्ली। वसायाम् । চর্ব্বি । रा.नि.व.१८। चर्म्मणि । भ टी.रा. । वसने । विश्व ।

**वस्न(स्न)सा** । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८ शरीरान्त.शिरादौ । स्नायौ । त्रिका. । अम. ।

**वहः** । पुं । घोटके । मे. । वृषस्कन्धे । अम. ।

**वहगन्धम्** । क्ली सब्बरचन्दने । रा नि व.१२।

**वहलचक्षुः** । पु । मेषशृङ्गाम् । মেড়াশিঙে । प.मु. ।

**वहलत्वचः** । पुं । श्वेतलोध्रे । रा.नि.व.६ ।

**वहलपल्लवः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । वा.सू १५अ.वरुणादौ । "वहलपल्लवदर्भ कृताकरा: ।"

**वहला** । स्त्री । शताह्वायां । শুল্‌ফা । रा.नि. व.४ । स्थूलैलायां । ছোট এলাচ । भा सितोपलादिलेहे ।

**वहा** । स्त्री । गन्धरास्नायां । प.मु. ।

**वहिःकुटीचरः** । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

**वहिःपरिमार्ज्जनः** । त्रि । वहि. स्पर्शमाश्रित्य तैलाभ्यङ्गादिभि यः देह मार्जयति । च.सू. ११अ. ।

**वहिरङ्गः** । पु । शरीरावयवे ।

**वहिरिन्द्रियम्** । क्ली । चक्षु कर्णादिवाह्येन्द्रियेषु—चक्षुःकर्णनासाजिह्वात्वक्, वाक्पाणिपादोपस्थेषु च ।

**वहिर्वेगज्वरः** । पुं । ज्वरभेदे । लक्षणं—"सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् । वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।" च. चि ३अ. ।

**वहुलवहुरसः** । पुं । इक्षौ । वा सू.-१५अ.श्यामादिवर्गे । "वहुलवहुरसक्षीरस्वादुवातफलानि ।"

**वहेडुकः** । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**वह्निः** । पुं । चित्रकवृक्षे । रा नि.व.६ । र.चि. ३अ. । "वह्निरेकः शम्भुरेकः ।" भल्लातकवृक्षे । निम्बुकवृक्षे । रा.नि.व.११। शुक्रदर्भे। रा.नि व.८।

**वह्निकरी** । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइफुल । श.र. । [१२ ।

**वह्निकाष्ठम्** । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.

**वह्निगन्धः** । पुं । राले । धूनो,रञ्जन । श.र.।

**वह्निगर्भः** । पुं । वंशे । श च ।

**वह्निगर्भा** । स्त्री । शमीवृक्षे । श.च. ।

**वह्निजिह्वा** । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । र.मा. । भा. ।

**वह्निज्वाला** । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व. ६ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । वै.निघ.।

**वह्निदग्धम्** । क्ली । अग्निदग्धरोगे । निदा ।

**वह्निदमनी** । स्त्री । अग्निदमनौषधे । শোনা। रा.नि.व.४ ।

**वह्निदीपकः** । पुं । कुसुम्भवृक्षे । श.र. ।

**वह्निदीपिका** । स्त्री । अजमोदायां । वनयमानी । रा नि व.६ ।

**वह्निनामा (न्)** । पुं । चित्रकवृक्षे । र.मा. । भल्लातकवृक्षे । प.मु. । [णगाछ । वै.निघ. ।

**वह्निनिर्मथना** । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । आ-

**वह्निनी** । स्त्री । जटामांस्यां । र.मा. ।

**वह्निपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा. नि व ६ ।

**वह्निभूतिकम्** । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

**वह्निभोग्यम्** । क्ली । घृते । श.च. ।

**वह्निमथनः (ना)** । पुं,स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे। গণিরি । वै.निघ. । [प.मु. ।

**वह्निमुखी** । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

**वह्निरुचि:** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । বড লতাফটকী । वै.निघ । [नि.व.१२ ।

**वह्निलोह(क)म्** । क्ली। कांस्ये । কাঁসা । रा.

**वह्निवल्ला** । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । भा. ।

**वह्निवर्णम्** । क्ली । रक्तोत्पले । श.च. ।

**वह्निवल्लभ:** । पु । सर्ज्जरसे, धूनके । ধুনো । त्रिका. ।

**वह्निवीज:** । पु । निम्बूकवृक्षे । লেবুর গাছ । रा.नि.व.११ । क्ली । स्वर्णे । हे.च । निम्बूफले । रा.नि.व.११ ।

**वह्निशिखम्** । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । अम । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (खा) । कलिकारीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया । धातक्याम् । रा.नि.व.४।६। फलिन्यां । प्रियङ्गू । धरणि । जलपिप्पल्याम् । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [रुद्रजटायां । श र ।

**वह्निशिखर:** । पु । लोचमस्तके । বনযমানী।

**वह्निसंज्ञक:** । पु।। चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । अम. ।

**वह्निसख:** । पु।। जीरकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**वह्निसम्भूतम्** । क्ली । स्वर्णे । वै निघ. ।

**वक्ष:** (स्) । क्ली । वक्षःस्थले । तच्च हृदयोपरिकण्ठाधोभागे । বুক । रा नि व.१८ । क्रोड़े । কোল । अम. ।

**वक्षणम्** । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

**वक्षोजम्** । क्ली । स्तने । रा नि व.१८ । [ध. ।

**वक्षोजीपम:** । पु । चक्रवाके । চকা । वै.नि-

**वक्षोरुह:** । पु । स्तने । त्रिका. ।

**वांशी** । स्त्री । वंशलोचनायां । বংশলোচন । प.मु । भा.पू.वांशी । "वांशी वरी वानरी ।" च द.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुडे ।

**वा:** (र्) । क्ली । जले । अम. ।

**वा:किटि:** । पु। शिशुमारे । শুশুক । शब्द.।

**वाकुचिका** । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ, সোমরাজ । वै.निघ २भ.चर्मिन्यासज्ञ चि. ।

**वाकुची** । स्त्री । (Psoratea corylifolia) The plant serratula anthelmintika. सोमराजीवृक्षे । হাকুচ, সোমরাজ । हि बावची, बुकची । म बावची । क बाउचिगे । बम् बावची । ता. कोगिविट्टुलु । गुणा: —कटुतिक्तोष्णा क्रमिकुष्ठकफघ्नी त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्ज्जूघ्नी च । रा नि.व ४ । वातकफकुष्ठत्वग्दोषघ्नी । राज । मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी विष्टम्भघ्नी हिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् । तत्फलं पित्तलं कटु कुष्ठकफानिलघ्न केश्यं त्वच्यं क्रमिश्वासकासशोथपाण्डुहृच्च । भा. । गच्छा कागुया – तिक्त शीतल कटुपाकरस कफपित्तघ्न रस । ध मू २७श. ।

**वाकुलम्** । क्ली । वकुलफले । राज ।

**वाक्का** । स्त्री । प्रत्युदप्रश्नविशेषे । च.सू.२०श ।

**वाक्यदोष:** । पु । न्यूनाधिक्यादौ । वाक्यदोषो नाम –"यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकमविरुद्धञ्चेति ।" च.वि.८श. ।

**वाक्यप्रशंसा** । स्त्री । अन्यूनतादौ । वाक्यप्रशंसानाम यथा—"यद्वाक्यम् अन्यूनमनधिकमनपार्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्च तद्वाक्यमनुग्राह्यमिति प्रशस्यते ।" च वि ८श. ।

**वाक्यशेष:** । पुं । "येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते ।" सु उ.६५श. ।

**वाक्शल्या** । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । वै.निघ. ।

**वागर:** । पु । वृके । हे.च ।

**वागुजारल:** } पुं। मादेयमत्स्यभेदे । बम्. वागुसमत्स्य । सु.स्.४६श. ।
**वागुञ्जाल:** }

**वागुजी** । स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । प मु । र.सा.सं.महामृत्युञ्जयरसे ।

**वागुण:** । पु । कर्म्मरङ्गवृक्षे । কামরাঙা গাছ । भ.मा. । क्ली । कर्म्मरङ्गे । [रि । डापा.]

**वागु(गु)लिक:** । त्रि । राज्ञां ताम्बूलदाता

**वागुरा:** । पुं । वागुराख्यमत्स्ये । वै.निघ. ।

**वागुद:** । पु । पक्षिविशेषे । त्रिका. ।

**वागुलिः** । पुं । ताम्बूल्यां । বারা ।

**वाग्दलम्** । क्ली । ओष्ठाधरे । त्रिका. ।

**वाग्विलासी** (इन्) । पुं । कपोते । পায়রা। वै निघ. ।

**वाचः (चा)** । पुं, स्त्री । मत्स्यविशेषे । বাচা মাছ । गुणाः—"वाचः स्वादुर्गुरुः स्निग्धः श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।" राज.२प । [থুবাজ । भा. ।

**वाचस्पतिवल्लभः** । पुं । पुष्परागमणौ । পো[भा. ।

**वाजम्** । क्ली । घृते । यज्ञे । जले । युक्ते । मेष । पु । पक्षतौ । मे. ।

**वाजगलः** । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श.

**वाजिः** । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

**वाजिकरी** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै निघ ।

**वाजिकर्णः** । पुं । अश्वकर्णशाले । भैष.सु.रो. चि. । [অপরাজিতা । वै.निघ. ।

**वाजिखुरा** । स्त्री । कृष्णापराजितायां । কাল

**वाजिगन्धा** । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व. ४ । सु.चि.२७अ. ।

**वाजिदन्तः (कः)** / **वाजिदन्ता** } पु, स्त्री । वासकवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.४ । अम । [त्रिका. ।

**वाजिनम्** । क्ली । आमिक्षायां । ছানার জল ।

**वाजिनामा** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै निघ. ।

**वाजिनी** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा नि व ४ । घोटक्याम् । भा. ।

**वाजिपुत्री** । स्त्री । सप्तकोष्ठचे । वै.निघ. ।

**वाजिपृष्ठः** । पुं । अश्वामवृक्षे । उरु संটি । म प. । [कूष्माण्डे । वै.निघ. ।

**वाजिप्रियः (या)** । पुं, स्त्री । यवे । भूमि

**वाजिभक्षः (क्ष्यः)** । पुं । चणके । ছোলা । रा.नि.व.१६ । मुद्गे । वै.निघ. ।

**वाजिभोजनः** । पुं । मुद्गवृक्षे । মুগকলায়ের গাছ । रा.नि.व.१६ ।

**वाजिमन्यः** । पुं । चणकवृक्षे । मुद्गवृक्षे । वै. निघ. ।

**वाजिविष्ठा** । स्त्री । अश्वविष्ठायाम् । तद्रस नस्य हिक्काहरम् ।

**वाजी (इन्)** । पुं । वासायाम् । বাসক । श. र. । पक्षिणि । अश्वे । अम. । त्रि । गुणयुक्ते । मेद. ।

**वाजीकर(ण)म्** । क्ली । वीर्य्यवर्द्धनद्रव्ये । तल्लक्षणं यद्द्रव्यं पुरुषं वाजिवत् सुरतक्षमं करोति तद्वाजीकरणमुच्यते । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्याद्वाजिवत्सुरतक्षमं । तद्वाजीकरमाख्यातम् ॥" भा.पू. १ख । "सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् । नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥" सु. चि.२६अ. "तस्माद्वाजीनान्वेष्टव्यं पुरुषेण धर्म्मार्थ प्रीतियशोऽधीनत्वात् ।" तदुक्तं—"वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् । तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च । पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः । वाजीकरणमग्र्यञ्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥" च.चि १अ. । तन्नामकाष्टमतन्त्रे । तत्राल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च । सु सू.१अ. । अपिच—"क्षीणानाञ्चाल्पवीर्य्याणां बृंहणं बलवर्द्धनं । तर्पणं समधातूनां वाजीकरणमुच्यते ।" वैद्य. सं.२ख. ।

**वाजीकरी** । स्त्री । अश्वगन्धायां । मद व.१ ।

**वाटिका** । स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । श. र. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

**वाटी (इन्)** । पुं । हस्तिकटावृक्षे । হেংকড় । प मु. । पुं, स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । रा.नि. व.४ । श र. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.१०अ. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. । [भा ।

**वाटीदीर्घः** । पुं । हस्तिकटावृक्षे । হেংকড় । प

**वाट्यम् (ट्या)** । क्ली, स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । र.मा. । वै.निघ.१भ.चन्दनादितैले ।

**वाट्यकम्** । क्ली । भ्रष्टयवे । श.च. ।

**वाट्यपुष्पम्** । क्ली । चन्दने । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

**वाट्यपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । र.मा. । बलायाम् । च सू.४अ. । पीतबलायां । পীত বেলেড়া । च.शा.८अ. ।

**वाट्यमण्डः** । पुं । निस्तुषदरदलितयवे । चतुर्गुणवारिसिद्धे यवमण्डे । च.द.ग्रहणीचि.भा.

वामकाञ्चिके । घृत चि । गुणा —"वाटामण्डो विशदश्च शूलानाहविनाशन । रोचनो दीपनो हृद्य पित्तश्लेष्मानिलापह ॥" राज २म ।

**वाट्यायनी ।** स्त्री । श्वेतवाट्यालके । শ্বেত বেলেড়া । च सू ४ श । [र० ।

**वाट्याल ।** पु । वाट्यालके । বেলেড়া । श

**वाट्यालकः ।** पु । पीतपुष्पबलायां । পীত বেলেড় । भा । बलायां । বেলেডা । र.मा. । च द वा व्या चि ।

**वाट्याल(लि)का ।** स्त्री । लघुवाट्यालके । ছোট বেলেড়া । महाबलायाम् । বড বেলেডা । वै निघ । [र. । महाबलायाम् । वै निघ ।

**वाट्याला (ली) ।** स्त्री । लघुवाट्यालके । श

**वाट्याह्वम ।** क्ली । पुष्करमूले । वै निघ ।

**वाडवाग्निरस ।** पु । स्थौल्याधिकारे रस । पाठ —"शुद्धसूत समभ्रश्च ताम्र ताल समं समं । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्य क्षौद्रैर्लेह्य द्विगुञ्जकम् ॥" रस र. ।

**वाण ।** पु । भद्रमुञ्जे । श्रम । शरतृणे । শব গাছ । रा नि व ८ । गोस्तने । नी । पीतझिण्ट्यां । प सु । शरपुङ्खायाम् । বননীল । भैष कुष्ठ चि षड्बिन्दुतैले । [रा नि व ४ ।

**वाणपुष्पा ।** स्त्री । शरपुङ्खायां । বননীল ।

**वाणा (णी) ।** स्त्री । नीलझिण्ट्यां । प सु । शरपुङ्खायां । বননীল । च द मष शी चि ।

**वाणाह्वम् ।** क्ली । नीलकमले । उत्पले । रा नि व १० । स्त्री । (ह्वा) क्षुद्रश्वेतपुष्पिकायां । क्षुद्र अतनौ । रा नि व ४ । मुञ्जतृणे । वै निघ. ।

**वात ।** पु पञ्चभूतान्तर्गतचतुर्थभूते । বাতাস্ । रा नि व २१ । पूर्व्वादिदिग्भववायौ । प्राचीवातादिप्रकृतिगुणा "शीतोऽतिमाधुर्य्यगुण प्रयुक्तो वातप्रकोपी बलकृद्विशेषात् वाताधिकानां व्रणशोषिणाञ्च प्राचीप्रवृत्त पवनो न शस्त ॥ किञ्चित् सतिक्तो मधुरान्वित स्यात् कफ समीरोद्भवरोगकारी । सुशीतल शोषवतां व्रणानां शस्तो न चापेयसमीरणश्च ॥ तिक्त कषायो मधुरातिमन्द सुगन्धशीतगुणै प्रकृष्ट । वदन्ति सर्वा मलयानिलेति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥ मनोभवस्य प्रकृतीमहत्त्वात् कफोद्गम सम्भवति प्रचार । न चातिशीतो न तथोष्णको वा प्रभञ्जनो याम्यप्रभव समीर ॥ रुक्षोष्णवातप्रशम समीर कटुस्वपित्तास्रविदोषकारी । प्रशोषणो देहबलस्य वायु कफान्वितो नैर्ऋतिक समीर ॥ यथातिसूक्ष्मो मरुत प्रशस्त करोत्यवाच्यासु दिश प्रवृत्त । वायुस्तथोदीरति रक्तपित्त शस्तो व्रणानां कफशोषिणां वा ॥" "वायव्यजातो मरुत प्रशस्त कषायसंयुक्तगुणप्रसन्न । करोति वातस्य बलं नराणां शस्तो न निन्द्यो व्रणशोषिणाञ्च ॥ स्वादु कषायश्च कफप्रकोपी वायु कुबेरस्य दिश प्रवृत्त । करोति मेघागमनञ्च स्यात् शीतो न चोष्णो न च निन्द्य एव ॥ शीतोऽतिसौख्य कफवातकोपम् करोति चैशानदिश प्रवृत्त । प्रशस्तनाशी क्षयशोषकासक्षये तथा श्वासविकारिणाञ्च ॥" अथ व्यजनादिवातगुणा —"वस्त्र नानाविध चर्म्मवैणव तालवृन्तकं । उशीरं शिखिपिच्छन्तु प्रत्येकेन गुणोत्तमा ॥ वस्त्रप्रवृत्ता मरुतो न शस्ता व्रणशोषिणां । रक्तवासस्य उत्पन्न विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ करोति कफरक्तस्य कोपनं बहुरोगकृत् । श्रमग्लानिपिपासासु तन्द्रानिद्राकरो भ्रमम् ॥ वैणव व्यजनं तन्द्रानिद्राकरणमेव च । रुक्षोऽतिकषायरस स च वातप्रकोपन ॥ कांस्यपात्रमरुद्वच शोषी वातस्य शान्तिकृत् । दाहघ्नश्च स्वदघ्नो निद्रासौख्यकरो नृणाम् ॥ तालपत्रस्य रम्भाया दलस्य व्यजनं हिमम् । मधुरातिश्रमघ्नं स्यादार्द्रत्वात् कफकोपनं । निद्राकरं प्रीतिकरं शोकरोगविकारहृत् । दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनं श्रमशान्तिकृत् ॥ उशीरमूलरचितं व्यजनं शिखिपिच्छकैः । व्यजनेन सुगन्धं स्यात् मन्दशीतगुणात्मकं । ग्लानिमूर्च्छाश्रमशोषविसर्पविषदर्पहा । इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो नृणाम् ॥" इति पर्य्योदभवातगुणा —"हेमन्ते पूर्व्वकस्त्वायुरापेयं शिशिरे मरुत् । वसन्ते दक्षिणो वायुर्ग्रीष्मे नैर्ऋतकस्तथा ॥ वर्षासु पश्चिमो वायुर्वायव्य शरदि स्मृत । हेमन्ते शिशिरे चैव कथितश्चोत्तरोऽनिल ॥ वर्षाऽऽह परतो वदन्ति निपुणामन्त्रिद्रिग्रीष्मे शरत् । पौष गैरिरिकस्ततो हिमऋतु सर्व्वोदयादयन ॥ मध्याह्ने च तथा वदन्ति निपुणा ग्रीष्म ऋतु व्यागतो वायुना कथिता ऋतुऋतु सुनिभि पूर्व्वापराह्ने सदा । कार्त्तिके मार्गशीर्षे वा

मासे चाषाढसंज्ञके । ऋतुसन्धौ च हेमन्ते सविष स्यात्तु मारुत ॥" चरित्र्य । वायुरोगे, वात व्याधौ । ते च शिरोग्रहादयोऽशीति । प्रस्पन्दनी द्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणशरीरस्थसञ्चालनक धातौ ॥ स "दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्र समीरण । रजोगुणमय सूक्ष्मो रूच शीतो लघु चल ॥" भा । देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे । दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्ति विषयेषु च । क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिल । यद्यपि पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्मभि । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामये । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था मारुता पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥" सु नि १अ० । स मतान्तरे दशविध । तन्मते नाग कूर्म्मककलदेवदत्तधनञ्जया इति अधिका पञ्च प्राणादयश्च पञ्च इति दश वायव । नागादय प्राणादीनां सञ्चारान्तरमिति सुखबोध । तेषु प्राण हृदयान्तरस्थ ऊर्द्धं गमनशील, रूच, अन्नप्रवेश कश्च । अपानो गुदादिमध्यस्थ अधोगमनशील, मलमूत्रात्सारक, लघुश्च । समानो नाभिमण्डल स्थ, रसधातुसञ्चालक, अन्नस्य पाचक, शीतल श्च । उदान कण्ठस्थान, ऊर्द्ध्वक्रमणशील, वाक्प्रवर्त्तक, खरश्च । व्यान. सर्व्वशरीरव्यापी, निमेषादिप्रवर्त्तक, सूक्ष्मश्च । नाग उद्गारप्रवर्त्त्क । कूर्म्म नेत्रोन्मीलनक । क्रकल क्षुधाजन क । देवदत्तो जृम्भाप्रवर्त्तक । धनञ्जय सर्व्वश रीरव्यापी । भा । शिष्ट वातप्रकोपादि प्रकोप शब्दे द्रष्टव्यम् ।

**वातक** । पु । अश्मन्तपर्णीवृचे । विजसार । गोकर्णाम् । अपराजिता । अम ।

**वातकण्टक** । पु । वातव्याधिविशेषे । लक्षण—"रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥" मा नि । "रक्तावसेचन कुर्यादभीक्ष्ण वातकण्टके । पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव च ॥" सु नि १५ ।

**वातकफज्वर.** । पु । वायुश्लेष्मजन्यज्वरे । लक्षण—"स्तैमित्यं पर्व्वणां भेद निद्रागौरवमेव च । शिरोग्रह प्रतिश्याय कास स्वदाप्रवर्त्तन । स न्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृति ॥' मा नि ।

**वातकर्म्म (न्)** । क्ली । अपानवायुनि सरणे । पर्द्दने । मराइपु ।

**वातकास:** । पु । वायुजन्यकासरोगे ।

**वातकी** । स्त्री । शेफालिकावृचे । रा नि व ४। पु (न्) । वातरोगिणि । अम ।

**वातकुण्डलिका** । स्त्री। मूत्राघातरोगे । निदानादि—"रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदन । मूत्रमाविश्य चरति विगुण कुण्डलीकृत । मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सम्प्रवर्त्तते । वातकुण्डलिका तां तु व्याधि विद्यात्सुदारुणम् ॥" मा नि।

**वातकुम्भ:** । पु । करिगण्डाधोभागे । हेच ।

**वातकेतु:** । पु । धूल्यां । धूलौ । त्रिका ।

**वातगजाङ्कुश** । पु । वातव्याधौ रस० । पाठ —"मृताभ्रतीक्ष्णताम्रञ्च सूततालकगन्धकम् । भार्गी शुण्ठी बला धान्यं कट्फल चाभया वि षम् । मर्दयं चपलाद्रावै निष्कैकां भक्षयेद्वटीम् ॥' रस र । अन्यच्च—"मृताभ्रतीक्ष्णकान्तञ्च तामतालकगन्धकम् ।" अन्यच्च यथा—"मृत सूत मृत लौह गन्धं तालकमाचिकं । पथ्या शृङ्गी विष व्योषमग्निमन्थञ्च टङ्कण । तुल्यं खल्ले दिनमेकं मुण्डीनिर्गुण्डिकाद्रवै: । त्रिगुञ्जां वटिकां खादेत् ॥" रस कौ ।

**वातगण्ड** । पु। वातजगलगण्डरोगे । निदा ।

**वातगुल्म.** । पु । वातुले । त्रिका । वायुजन्य गुल्मरोगे । निदा. । See वायुगुल्म ।

**वातघ्न.** । त्रि । वातहरे मधुराम्ललवणद्रव्य मात्रे उष्णस्निग्धत्वात् । सु सू ४२अ ।

**वातघ्नी** । स्त्री । शालपर्ण्यां । अश्वगन्धायां । शिगुडीक्षुपे । रा नि व ४ । [स्वादिर्गे ।

**वातङ्गिनी** । स्त्री । वार्त्ताकाम् । सु भद्रदा

**वातचटक** । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

**वातज** । त्रि । वातिके । रा नि व १० ।

**वातनाडी** । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणम् —"वचानिलात् प्रकुपयन्नमुखो मयूला भिनात्तुवि दमधिक भवति प्रपाक ।" मा नि ।

**वातपर्य्यय:** । पु । सन्धगताक्षिरोगविशेषे । लक्षण—"वारंवारञ्च पर्य्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारु

त'। रक्तञ्च विविधाक्तीत्रा. स ज्ञेय' .. .. ॥" [वृ।
मा.नि.।

**वातपाण्डुः** । पुं। वायुजन्यपाण्डौ। वातपा-

**वातपित्तघ्नः** । त्रि। वातपित्तनाशके गुरुपा
कट्यमाने। सु.सू.४१श.।

**वातपित्तजशूलम्** । क्लौ। वातपित्तजन्यशू
लरोगे। तत्सौषध मातुलुङ्गरस गुडाल्ययुक्त.।
वै.जीवनम्।

**वातपित्तज्वरः** । पुं। वातपित्तप्रधाने ज्वरे।
लक्षणं—"तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाह स्वप्ननाश
शिरोरुजा। कण्ठास्यशोषो वमथु रोमहर्षोऽरु
चिस्तम। पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराक्ट-
ति' ॥" मा.नि.। [व.१०। श्रम.।

**वातपोतः (थः)** । पुं। पलाशवृक्षे। रा नि

**वातप्रकृतिः** । त्रि। वायुप्रकृतौ। लक्षण—
"अ. क्षणवर्ण्यपलोऽतिसूक्ष्म केशाल्परुक्षो चपला
न् चपल: स्यात्। मूढ्यातिदक्षो नखवृद्धिमेति दौ
र्घस्वनश्चक्रमणे चमौऽसौ। दौर्घाक्रमौ लौलुपहौ
नसत्त्वस्तथैव चाम्लरसभोजनेच्छ। सखेदनेनाति-
विमर्द्दनेन सौख्य समागच्छति वातलो ना॥"
भचि.५श.।

**वातप्रमीः** । पुं। द्रुतगामिहरिणे। वाओट
हरिण। श्रम.। घोटके। नकुले.। उणा.।

**वातप्रशमनी** । स्त्री। आरुके। आनुबो-
खारा। वै.निघ.। [नि। फुस्फुसे। भूरिम.।

**वातफुल्लान्त्रम्** । क्लौ। वातरोगे। उदराध्मा

**वातमृगः** । पु। द्रुतगामिहरिणे। जटा.।

**वातरक्तम्** । क्लौ। रोगविशेषे। तस्य निदानं
—"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजने। क्लि-
न्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकै.। कुलत्थमा-
षनिष्पावशाकादिपललेक्षुभि.। दध्यारनालसौवी
रशुक्ततक्रसुरासवै.। विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्न
प्रजागरै.। प्रायश सुकुमाराणां मिथ्याहारविहा-
रिणां। स्थूलानां सुखिनाञ्चापि कुप्यते वातशो
णितम्॥ हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्न स
विदाहोऽशनस्य॥" सम्प्राप्ति—"कृत्स्न रक्त वि
दहत्याशु तच्च दुष्ट स्रुत पादयोश्चीयते तु। तत्स
म्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातर
क्तम्॥" भा.। [श.च।

**वातरक्तघ्नः** । पुं। कुक्कुरद्रुमे। कुकुरमुता।

**वातरक्तान्तकरसः** । पु। वातरक्ताधिकारे
रस। पाठ – "गन्धक पारद लौह घनतालमन.
शिला। शिलाजतु पुर शुद्ध समभाग विचूर्णये
त्। विडङ्गत्रिफलाव्योषमग्निकेन पुनर्नवा। देव-
दारु चित्रकञ्च दार्व्वौ श्वेतापराजिता। चूर्णमेषां
पृथक् तुल्य सर्व्वमेकत्र कारयेत्। त्रिफला भृङ्ग-
राजस्य रसेनैव त्रिधा त्रिधा। भावना खलु दात-
व्या सत' तच्चूर्णं भक्षयेत्। मधुना माषमात्रञ्च
प्रात काले दिने दिने॥' रस र। रस कौ.।

**वातरक्तारिः** । पुं। गुडूच्याम्। श च.।

**वात(द)रङ्गः** । पुं। अश्वत्थवृक्षे। श र.।
त्रिका.। [पात्रे। काण्डे। उत्प्लवे। मे.।

**वातरायणः** । पु। सरलवृक्षे। श र। कर

**वातरेताः (तस्)** । त्रि। यस्य शुक्र वातभूयि
ष्ठम्। रस.र सू चा.चि.चित्रकाद्यघृते।

**वातरोगः** । पुं। वातव्याधौ। रा.नि.श.२०।

**वातरोगी (इन्)** । त्रि। वातरोगयुक्ते। श्रम.।

**वातरोहिणी** । स्त्री। गलरोगभेदे। लक्षण
—"जिह्वा समन्तात् भृशवेदना ये मांसाङ्कुरा कण्ठ-
निरोधका स्यु"। तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम्॥" सु.नि.१६श.।

**वातलः** । पुं। चणके। छोला। श.च। स्त्री
(ला)। समङ्गायाम्। वराक्रान्ता। ज द।

**वातवलासकः** । पुं। सन्नामकज्वरे। वाउ-
बलासक ज्वर। लक्षण—"नित्यं मन्दज्वरो रुक्ष
शूनकस्तेन सीदति। स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो नरो
वातबलासकी॥" मा नि। अपरञ्च तन्नामकरो
गे। "कफमारुतसम्भूर: स्फुरोऽसमिस्समाश्रित।
शोथो वातवलासाख्यो मृदुरेव सवेदन.॥ तेना-
भिषज्यतोऽस्य सर्व्व पर्व्व च जायते। स्रोतक्ता
वेधयेत् सम्यक् वसातैलञ्च सर्पिषा॥" ज.द.।

**वातबस्तिः** । पुं। मूत्राघातरोगविशेषे। नि
दानादि—"वेग विधारयेद्यस्तु मूत्रस्यात्युशलो न
र। निरुणद्धि मुख तस्य बस्तैर्बस्तिगतोऽनिलः॥

मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः। वातवस्ति स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥" इत्यादि। मा नि.।

**वातविध्वंसन (रस)**। पुं। वातव्याधौ रसः। पाठ —"सूतमभ्रकसत्वञ्च कांस्यं ताम्रञ्च माक्षिकं। गन्धकं तालकं सर्व्वं भागैकं रविवर्द्धितं। कज्जलीकृत्य तत्सर्व्वं वातारिश्रेष्ठसंयुतं। सप्ताहं मर्दयित्वा तु गोलकीकृत्य यत्नतः। निम्बुद्रावेण सम्पीड्य तिलकल्केन लेपयेत्। अङ्गुलदलेनैव परिशोष्य प्रयत्नतः। प्रपचेद्वालुकायन्त्रे द्वादशप्रहरन्तत ॥" र सर। [वातपर्य्यय।

**वातविपर्य्यय**। पु। सर्व्वगताक्षिरोगे। See

**वातविसर्प**। पुं। वायुजन्यविसर्पे। लक्षण —'तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्षवान् ॥' मा नि। [भा। रक्तैरण्डे। वै निघ।

**वातवैरि**। पु। वातादवृक्षे। वादाम गाछ।

**वातव्याधि**। पु। वायुरोगे। बाई रोग। स चाशीतिविधः। च। तस्य निदान—"रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः। विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि। लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टनैः। धातूनां सङ्क्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात्। वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात्। मर्म्मबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानादिसेवनात्। देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली। करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥' इत्यादि। 'अभ्यङ्गः स्वेदनं वस्तिर्नस्यं सेको विरेचनम्। स्निग्धाम्ललवणस्वादु हृद्यं वातामयापहम्। स्वाद्वम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः। अभ्यङ्गस्वेदवस्त्याद्यैः सर्व्वानेवोपपादयेत्। पित्ते सावरणे वातरोगे शीतोष्णभेषजम्। कफसावरणे वायौ रूक्षोष्णं भव्यभेषजम्। केवले पवनव्याधौ स्निग्धं च भव्यभेषजम्। स्निग्धोष्णरूक्षशीताद्यैर्वातजो यो न शाम्यति। विकारास्तत्र विज्ञेया दुष्टशोणितसम्भवाः ॥" निदा।

**वातशीर्षम्**। क्ली। वस्तिस्थाने। स्त्रियो गर्भस्थाने। "गर्भस्थानञ्च तत् स्त्रियः। रा नि व १८

**वातशोणितम्**। क्ली। वातरक्तरोगे। मा।

**वातसङ्गः** पुं। वायुरोधे। च सिद्धि १अ।

**वातसार**। पु। बिल्वद्रुमे। वै निघ।

**वातस्तम्भनिका**। स्त्री। चिञ्चायाम्। तेंतुल। वै निघ।

**वात(ता)हतवर्त्म (न्)**। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे। लक्षणं यथा—"विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते। एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वारुजम् ॥' सु उ ३अ।

**वातहर**। त्रि। वातनाशके।

**वातहरवर्ग**। पु। वातघ्नद्रव्यगणे। यथा—"महानिम्बश्च कार्पासः हिङ्गुरेरण्डः वचा द्विधा। निर्गुण्डी च द्विधा हिङ्गु गणोऽयं वातनाशनः ॥" रा नि व २। भद्रदार्व्वादिगणे। सु.सू ३८अ।

**वाताट**। पु। आकाशगमविशेषे, वातमृगे। श र.। चषि २ प.।

**वाताण्ड**। पु। अण्डस्य वायुजन्यमुष्करोगविशेषे। यथा— "वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संयुतः। तस्य मुष्कवल्लस्थौ रोगो वाताण्डसंज्ञकः ॥ श द ५०अ। [दि। वा.उ ३८अ।

**वातातपिकम्**। क्ली। रसायनानां प्रकारभे

**वातातिसार**। पु। वायुजन्यातिसारे। लक्षण—"अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः। शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्य्यते।" निदा।

**वातात्मक**। त्रि। वातप्रकृतौ।

**वाताद (मः)**। पु। (Prunus amygdalus Syn Amygdalus communis. Terminalia catappa.) The Almond, Bitter Almond Sweet Almond वा तामवृक्षे। वादाम गाछ। हिं बम् कश्मिवादाम। तें वेदम। ता नट्वदम। स कटुमिष्टस्वादुतामभेदेन द्विधा। गुणा —"वाताद उष्ण सुस्निग्धः वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः। वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः। स्निग्धोष्णः कफकृदिष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥" भा।

**वाताभिष्यन्द**। पु। सर्व्वगताक्षिरोगभेदे। वातजन्य चक्षु उठा। लक्षण —' वातेन भेदभि

स्पन्दे नासानाहोऽन्यशीफता । शङ्खाक्षिभ्रूललाटा- स्तीोदस्फुरणभेदनम् ॥" वा उ.१५म । [भ.मा. ।

**वातामोदा** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि ।

**वातायनः** । पुं । घोटके । त्रिका. ।

**वातायुः** । पुं । हरिणे, वातमृगे । चम ।

**वातारिः** । पुं । एरण्डवृक्षे । मदु. । जन्तुका लतायाम् । विडङ्गे । रा.नि.व.२३। पुत्रदात्र्याम् । क्षिप्रापुता । रा.नि.व.३ । शतावर्य्याम् । भ च. । शेफालिकायाम् । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । रा.नि.व.१०। शीतलीभे । शूकरशीने । वै निघ. । यवान्याम् । रा.नि व ६ । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६।२२ । तिल- काष्ठे । स्नुह्याम् । रा.नि.व.८ । सूरणे । ओल । रा.नि.व.७।२३ । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व ११। २३ । पृथुशिम्बिशीधाके । श्वेतैरण्डे । नीलवृक्षे । रा.नि व.८।२१ ।

**वातारिगुग्गुलुः** । पु । वातव्याधौ औषधम् । पाठः—'वातारितैलसंयुक्त गुग्गुलु परिपेषयेत् । गन्धकत्रिफलाचूर्णं सूक्ष्णोर्मिश्रयेत्तत । भक्षयेत् मल्वष्ण्यातवत्तोयानुपानत. ॥" रस.र. ।

**वातारितण्डुला** । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा. नि.व.६ ।

**वाताष्ठीला** । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । वायू जन्य अष्ठीला । लक्षणं —"नाभेरधस्तात्सञ्जातः स चारी यदिवाचल. । अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्ध्वमाय त उन्नत: । वाताष्ठीलां विजानीयात् बहिर्मार्गा वरोधिनीम् ॥" मा.नि. ।

**वातासहः** । पुं । वातुले । अ.र. ।

**वातास्रम्** । क्ली । वातरक्ते । निदा. ।

**वातिकः** । त्रि । वातजव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

**वातिकप्रियः** । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

**वातिकरक्तपित्तम्** । क्ली । वायुजन्यरक्तपि- त्ते । See रक्तपित्तम् ।

**वातिकषण्डः** । पुं । गर्भविकारजन्यनष्टद्वय- षड्भेदे । यथा—"वायुग्निदोषाद्वृषणौ तु यस्य नाश गतौ वातिकषण्डक: स: ।" च.शा.२ष. ।

**वातिगमः** । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । अ र. ।

**वातिङ्गनः** । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । र.मा. ।

**वातीकः** । पुं । पक्षिविशेषे । अयं विष्किरो लघुः शीतमधुरकषायश्च । सु.सू.४६अ. ।

**वातीयम्** । क्ली । । काञ्जिके । अ.ध. ।

**वातु(तू)लः** । पु । कडुनोनामकधान्ये । काङ- नि धान । रा.नि.व १६ । वात्यायाम् । भ.टी.भ । त्रि । उन्मत्ते । [हारा. ।

**वातुलिः** । पुं । तक्तूलिकायाम् । बादुड़ ।

**वातूकः** । पुं । मत्स्यविशेषे । रा.नि.व.१७ ।

**वातोदरम्** । क्ली । वातजनितोदररोगे । ल क्षण यथा —"सरुक्च पार्श्वोदरपृष्ठनाभीयद्वर्धते कृष्णसिरावनद्धं । सशूलमानाहवदुग्रशब्द सतोद- भेदं पवनात्मकं तदिति ॥" सु.नि ७अ. ।

**वातोल्वणः** । त्रि । वाताधिके ।

**वात्सीपुत्रः** । पु । नापिते । त्रिका. ।

**वादः** पुं । शास्त्रीयविवादे । "वादो नाम य परस्परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति । स वादो द्विविध सङ्ग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचन जल्प । जल्पविपर्य्ययो वित- ण्डा ।" च.वि ८अ. ।

**वादमर्य्यादा** । स्त्री । वादस्य मर्य्यादायाम् । लक्षणं —' इद वाच्यमिदमवाच्य एवं सति परा- जितो भवति इतीमानि खलु पदानि ।" च.वि. ८अ. ।

**वादरम्** । क्ली । कार्पासजवस्त्रादौ । सूतीय कापड़ आदि । स्त्री (रा) । कार्पास्याम् । का- पास । अ.र. । [प्र.च. ।

**वादलम्** । क्ली । मधुयष्टिकायाम् । यष्टिमधु ।

**वादशीयः** । पुं । रम्भवशे । रा.नि.व.७ ।

**वादामम्** । क्ली । स्वनामख्यातफले । बादाम । गुणा —उष्णं स्निग्धं वातहरं बल्यं शुक्रकरञ्च । राज. । [द्रै.च. ।

**वादालः** । पुं । मत्स्यविशेषे । बोयाल माछ ।

**वादिरम्** । क्ली. । मृणालकोषी । शेयाकुल । श र. । [योगिरी.चि. ।

**वादुलिः** । पु । चर्म्मचट्याम् । बादुड़ । च.दे.

**वाद्यमण्डः** । पुं । चतुर्दशगुणजलेन साध्ये भर्ज्जितयवमण्डे ।

**वाधनः** । त्रि। बाधाजनके । सद्यःप्राणहरे । च. चि.१अ. ।

**वाधपुष्पी** । स्त्री । प्रियङ्गौ । ज.द. ।

**वाधा** । स्त्री । भङ्गबन्धपीड़ायाम् । भा.नि. ।

**वाधिर्य्यम्** । क्ली । वातव्याधिविशेषे । काला । तत्कारणम्—"यदा शब्दवहं स्रोतः वायुरावृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्य्यं तेन जायते ॥" सु.नि.१अ. ।

**वाध्रीनसः** । पुं । गण्डके । गण्डार । हारा ।

**वानः** । त्रि । शुष्के । क्ली । शुष्कफले । शुक्ना फल । मे. । गोदुग्धजततवचौरे । रा.नि.व.६ ।

**वानप्रस्थः** । पुं । पलाशवृक्षे । प सु. । मधुक वृक्षे । भा. । [सु सू.४६अ. ।

**वानरः** । पुं । कपौ । अय पर्णमृगजातीय । 

**वानरप्रियः (या)** । पुं, स्त्री । क्षीरीवृक्षे । क्षीर्णी । र मा. । वै निघ. । [छ । र.मा. ।

**वानराघातः** । पुं । लोध्रवृक्षे । लोध गा-

**वानराचः** । पुं । अश्वभावविशेषे । ज.द २ अ. । वन्यच्छागे । हारा. ।

**वानरी** । स्त्री । शूकशिम्व्याम् । आलाकुशी । ग्र र. । च.द.यश.चि.सर्पिर्गुडे ।

**वानरीवीजम्** । क्ली । शूकशिम्बीवीजे । आलाकुशीर वीज । यो.रत्ना ज.रतिवृद्धिकरपाके । "रजो वानरीवीजतः ।" सा.कौ शतावरीमोदके ।

**वानलः** । पुं । कृष्णबर्व्वरके । काल वावूइ तुलसी । श.च. । [लवृचे आमादौ । अम. ।

**वानस्पत्यः** । पुं । फलपुष्पवति वृक्षे । पुष्पजफ

**वाना** । स्त्री । वर्त्तिकपक्षिणि । बटेर । जटा. ।

**वानी(ने)यम्** । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । केओट-मुता । अम. ।

**वानीरः** । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.९ । च. चि.२अ. । वेतसवृक्षे । र.मा. । मद. । अश्वत्थवृक्षे । वै निघ. । [८ ।

**वानीरकः** । पुं । मुञ्जतृणे । मुँज । रा.नि.व.

**वानीरजः** । पुं । मुञ्जाख्ये । मुँज । रा.नि. व.८ दर्भे । क्ली कुष्ठौषधे । कुड़ । रा.नि.व.२२ ।

**वान्तादः** । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. । [भा ।

**वान्तिः** । स्त्री । छर्द्याम् । नेकाव, वींत । ह

**वान्तिका (दा)** । स्त्री । कटुक्यां । कटकी । श.च. । वै.निघ । [श.च. ।

**वान्तिकृत** । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ ।

**वान्तिशोधनी** । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

**वापः (कः)** । पुं । मुण्डने । पीतचन्दने । वै. निघ. ।

**वापिः (पी)** । स्त्री । सरोवरे । दिघी । अ. द्विरूपकोषः । लक्षण—"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्ध. कूपो बृहत्तरः । ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥" गुणाः—सन्तापकर गुरु वातश्लेष्मकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

**वापीहः** । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

**वाप्यम्** । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड़ । भ.टी. । वै. निघ.चन्दनादितैले । वापीजले । रा.नि.व.१४ । पुं । शालिधान्यभेदे । बोना धान । गुणा.— शालिवत् । च.सू.२७अ. ।

**वाप्यक्षीरम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व ६ ।

**वाभटः** । पुं । वैद्यकसंहिताप्रणेतरि । शालग्रामदर्पणनिघण्टुकारे ।

**वाभटनिघण्टुः** । पुं । तत्कृतनिघण्टुग्रन्थे ।

**वामम्** । क्ली । वास्तूकशाके । जटा. । पुं । पयोधरे । मे । स्त्री (मा) । लघ्वचटकायाम् । वै. निघ. ।

**वामनः** । पुं । अङ्कोटवृक्षे । आँकोड गाछ । मे । महाश्रावणपुष्प्याम् । बड़ आकुनो गाछ । तन्नामकधूमपानभेदे । तत्र धूमनाड़ी १० अङ्गुला कलायमण्डलस्थूला, वायुघ्नाद्य द्रव्यं भाव्यम् । भा. । इक्कटे । ओकड़ा । र.मा. । स्त्री (नी) । महाश्रवणे । श.मु. । त्रि । ह्रस्वे । अम. ।

**वामलूरः** । पुं । वल्मीके । उइटिपि । अम. ।

**वामसंघः** । पुं । कर्पूरभेदे । भीमसेनीकर्पूरः । वै निघ. ।

**वामस्कन्धः** । पुं । शूकरे । वै निघ. ।

**वामापीड़नः** । पुं । पीलुवृक्षे । श.च. ।

**वामावर्त्तफला** । स्त्री । रुद्रौ । वै निघ. ।

**वामावर्त्ता** । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि. व.३ ।

**वामिनी** । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षण— "षड्हात् सप्तराचाद्वा शुक्र गर्भाशयाद्भवेत् । वमेत् सरुजनीरुजी वा यस्याः सा वामिनी मता ॥" वा उ ३३अ. ।

**वामी** । स्त्री । शृगाल्यां । जलवाद्यायाम् । वड वायाम् । वै.निघ. । गर्द्दभ्यां । मे. ।

**वायनम्** । क्ली । पिष्टान्नविशेषे । त्रिका ।

**वायवालम्** । क्ली । मरकतमणौ । रा नि.व. १३ । [स्नायुभदक्षायाविशेषे, अ.द.३अ. ।

**वायव्या** । स्त्री । वल्लीकरञ्जे । वै.निघ. । अम

**वायसः** । पुं । काके । अगुरुवृक्षे । सरलनि र्यासे । मे. ।

**वायसजङ्घा** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै नि घ.२भ.जीर्णज्व.चि. । भैष.क्षुद्ररी.चि. । गुञ्जाम् खि । च.द राजयक्ष.चि. ।

**वायसतुण्डः** । पुं । तन्नामके छन्दोरूभयत' सन्धौ । सु शा.५अ. । स्त्री (ण्डी) । काकतुण्डि कायाम् । कूँच । केउया ठूँटी । र.सा.स.रस मारणे ।

**वायसा (सी)** । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै. निघ. । काकोदुम्बरिकायाम् । मे. । महाज्योति ष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । (सी) काकविक्रा यां । कूँच गाछ । केउयाठूँटी । रा.नि.व.३ । काकविक्रा चिरविल्लपीटिकेति । सु चि.८अ.। च द कास.चि । वा.उ.२८अ. । काकमाच्यां । का कमाची, गुडकाँउनी । रा नि.व.४ । काद्यश्च, र.सा.सं.रसशोधने । सु.चि ८अ. । भैष.कुष्ठ.चि.। "वायसीङ्गळा ।" च.द कुष्ठ चि.च पि चि. । का कजङ्घायां । रा.नि.व.४ । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

**वायसादनी** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां। वड लताफट्की । काकादनीलतायाम् । श्वेत कूँच । रा.नि व.३ ।

**वायसारातिः** । पुं । पेचके । अम ।

**वायसाह्वा** । स्त्री । काकमाच्यां । श्वेत गु- ञ्जा कूँच । रा.नि व.३ । काकमाचीक्षुपे । काक- माची । रा.नि.व.४ । [द्रञ्ज । वै.निघ. ।

**वायसीवल्ली** । स्त्री । करञ्जवल्ल्याम् । लताक-

**वायसीशाकम्** । क्ली । शाकविशेषे, काक- माचीशाके । वा.चि.१४. । [र मा. । प मु. ।

**वायसेक्षुः** । पु । काशतृणे, काशभेदे । केशे ।

**वायसोलिका (ली)** । स्त्री । काकोल्यां । काँकला । रा.नि व.३ । अम. । मधूली । मान- काँकडी । र मा. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । पत्रशाकभेदे । काणछिड़ा । प.मु. ।

**वायु.** । पुं । वाते । रा नि.व.२१ ।

**वायुकेतुः** । पु । धूल्यां । हारा ।

**वायुगण्डः** । पु । अजीर्णे । त्रिका. ।

**वायुगुल्मः** । पुं । वायुदोषजन्यगुल्मरोगे । "य. स्थानसंस्थानरुजाविकल्प विड्वातसङ्गं गलव- क्त्रशोषं। श्यावारुणत्व शिशिरज्वरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वां- सशिरोरुजश्च ॥ करोति जीर्णे त्वधिकम्प्रकोपं भुक्ते मृदुत्व समुपैति यश्च । वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्ष कषायतिक्त कटु चोपशेते ॥" मा.नि. ।

**वायुफलम्** । क्ली । करकायां । आकाशेर शील । मे. ।

**वायुभक्ष्यः** । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१७ ।

**वायुवाहः** । पु । धूमे । हे.च. । [याम् । सु ।

**वायुवाहिनी** । स्त्री । वातसञ्चारिणीशिरा-

**वायुव्यवस्था** । स्त्री । ऋतुविशेषे वायोरव- स्थायाम् । यथा—वसन्ते दक्षिण., वर्षायां पश्चिमः शरद्युत्तर, हैमन्ते शिशिरे च पूर्व्व इति ।

**वायुषः** । पु । मत्स्यविशेषे । कालिबस् मत्स्य। गुणा —वायुषो मधुरो वृष्यो हंहणो धातुवर्द्धनः । राज.१५. ।

**वारम्** । क्ली । जले । पित्ते । मदिरापात्रे । हे.च. । पुं । कुब्जकवृक्षे । त्रिका. । [हारा ।

**वारकम्** । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । कष्टस्थाने ।

**वारकीरः** । पुं । यूकायां । जोँक । मे. ।

**वारङ्कः** । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

**वारङ्गः** । पुं । खड्गादिमुष्टौ । बाँट । सुम.

१०४ । अङ्कुशवदानतचक्रे । अङ्कुशेव नाग्र
পোল বাঁটি । सु.सू.७४ ।

**वारटा** । स्त्री । हंसाम् । हे च. ।

**वारणः** । पुं । हस्तिनि । अम. । क्रमपिप्पल्याम् । पारिभद्रवृक्षे । পালতে মান্দার । श्वेत कुटजवृक्षे । वै.निघ ।

**वारणकणा** } स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.
**वारणपिप्पली** } निघ २भ.धातु.ज्व.दार्व्यादि, मैव औषधि विकट्वादिलौहे । च द.कुलमसार घोतैले ।

**वारणवल्लभा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

**वारणवुषा (सा)** । स्त्री । कदलीवृक्षे । अम. ।

**वारणा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । भा. ।

**वारला** । स्त्री । वरटायाम् । বোলতা । हे च । कदलीवृक्षे । भा. । हंस्यां । हे.च. ।

**वारलीकः** । पु । वल्वजाख्ये । বাবুই । श.र. ।

**वारवु(ब)षा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.र. ।

**वारय.** । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

**वारा** । स्त्री । काकमाच्यां । গুড়কাঁউলী । रा. नि.व.४ ।

**वारासनम्** } क्ली । भाण्डभेदे । জালা ।
**वासदनम्** } त्रिका. ।

**वाराहः** । पुं । क्षणमदनवृक्षे । কাল মঙনা গাছ । गुणा —वमने प्रशस्त. कटु तिक्त रसाय न कफहृद्रोगामाशयपक्वाशयशोधनश्च । रा नि.व. ८ । जलवेतसे । वै.निघ. । [८ब. ।

**वाराहकः** । पु । मण्डलकीटभेदे । सु.कल्प.

**वाराहकर्णी** । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि. व.४ । [क्षुद्ररोगे । भा म ४भ. ।

**वाराहदशनाह्वयः** । पु । शूकरदंष्ट्रकनाम

**वाराहपत्री** । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि व.४ ।

**वाराहपुटम्** । क्ली । पुटविशेषे । "अरत्निमात्रे कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ।" भा. । प्रयोगा. ।

**वाराहपुटभावना** । स्त्री । अरत्निमात्रकृतभावनायाम् । वै.निघ. ।

**वाराहाङ्गी** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । भा. ।

**वाराही (कन्द)** । स्त्री,पुं । (Dioscorea.) An esculent root, or a yam. स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे । চুবড়ি আলু । हिं गैंठी । म वाराहीकन्द । ते ब्राह्मदडिचेट्टु, पा चितोके, नेलताडिचेट्टु । वम्. शुकरकन्द । अस्या उत्पत्ति समस्तस्थूलपर्व्वते । "अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् ।" भा. । गुणा.—तिक्ता कटुका विषपित्तकफघ्नी कुष्ठमेहक्रिमिघ्नी वृष्या बल्या रसायनी च । रा.नि व.७ । "वराहकन्द यार्श्मोघ्नी वातगुल्मनिवारण ।" चरि. १९ष । वाराहीकन्द श्लेष्म पित्तहृद्बलवर्द्धन ।" राज. ३प. । महौषधिविशेषे । See औषधि । सृक्ष्मकुष्माण्डे । वै निघ । वृद्धदारके । वा उ १८ ष । प्रियङ्गौ । मे । वराहक्रान्तायां । वराक्रान्ता । भा. । सु चि ३०ष. । श्यामाकपचिषि । श्यामा पाथी । रा.नि.व.१८ । पवर्गीयापि मे दिन्याम् ।

**वारि** । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । ह्रीवेरे । বালা, গন্ধ বালা । रा नि.व.१० । भा.ख.वाजी. रतिवल्लभपूगपाके । "विश्वाशीरकवारिवारिद ।" भा म १भ.ज्वर चि लाचादितैले । "लवङ्गकं वारि सुरा समुस्ता ।" [त्रिका ।

**वारिकण्टक.** । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া ।

**वारिकफ.** । पु । समुद्रफेने । वै निघ. ।

**वारिकर्णिका** । स्त्री । कुम्भीकायां । গুঁড়নী, পানা । श.र. ।

**वारिकर्पूरः** । पु । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका ।

**वारिकुब्जः (क)** । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । श र । त्रिका. । [त्रिका. ।

**वारिक्रिमिः** । पु । जलौकायां । জোঁক ।

**वारिचत्वरः** । पुं । कुम्भीकायां । পানা । त्रिका. । [रस.र.नेत्र.चि.विकट्वादिवर्त्ती ।

**वारिचरः** । पु । मत्स्ये । शङ्खे । शङ्खनाभौ ।

**वारिचामरम्** । क्ली । शैवाले । শেয়ালা । त्रिका. ।

**वारिजम्** । क्ली । द्रोणीलवणे । रा नि व.६ । पद्मे । गौरसुवर्णे । শাকসোণা । लवङ्गे । रा

-नि.व.१०।११।१२। पुं। शङ्खे। शाँक। दे च। शम्बूके। शामुक। श.मा.। द्विजलिङ्गचे। ज.द.।

**वारितरम्।** क्ली। उशीरे। रा.नि.व.१२।

**वारित्रा।** स्त्री। जलत्राणायां। टोका, पेटके। चिका। [च.द.कास चि.।

**वारिदम्।** क्ली। ह्रीवेरे। वाला। श.र.।

**वारिदः।** पुं। सुस्तायां। रा.नि.व.६। भा.म. वाजी रतिवल्लभपुगपाके। "विशावीरणवारिवारिद ।" मधे। मे.। [निघ।

**वारिधरः।** पुं। भद्रमुस्तायाम्। मुता। वै

**वारिपर्णी।** स्त्री। शैवाले। कुम्भिकायाम्। पाना। वें तुटिकूर। बम्. जलकुम्भी। गुणा— "..हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा पटु। दोषघ्नकरी रुक्षा शोषितज्वरशोथहृत्॥" राज.।

**वारिपालिका।** स्त्री। आकाशमूलिकायाम्। पाना। श.मा.।

**वारिप्रवाहः।** पुं। वारिनिर्झरे। श.मा.।

**वारिप्रश्नी।** स्त्री। वारिपर्ण्या। पाना। श.मा.।

**वारिप्रसादनम्।** क्ली। कतकफले। निर्मली। वै.निघ.।

**वारिबदरः (रा)।** स्त्री। प्राचीनामलके। पानि आमला। त्रिका.। [हारा.।

**वारिबालकम्।** क्ली। ह्रीवेरे। वाला।

**वारिब्राह्मी।** स्त्री। जलब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

**वारिभक्तवटिका।** स्त्री। अजीर्णाधिकारे वटी। "रसगन्धकमभ्र गुडवीसत्त्वमेव च। विडङ्ग मरिचञ्चैव सर्वमेकत्र कारयेत्। आर्द्रकस्य रसेनापि गुडिकां कारयेद्बुध। भक्तमध्यमासमात्रन्तु भक्तवीयानुपानतः ..॥" कज्जलि—अभ्र, गुलुञ्च पाल, विड़ङ्ग, मरिच प्रत्येके सम भाग। आदार रसे माडिबे। मात्रा ১माष। रस.र.। [नि.व.१३।

**वारिभवम्।** क्ली। स्रोतोञ्जने। सुर्मा। रा.

**वारिमानम्।** क्ली। पाचनादौ जलदानपरिमाणे। तत्र मदनादिद्रव्यपुरुषापेक्षया क्वाथद्रव्यस्य पल ग्राह्यम्। तत्साधनार्थे प्रस्थार्द्धं जल दत्त्वा पादावशिष्ट क्वाथ्यम्। प्रस्थार्द्धेलात् जलमष्टगुणं शरावद्वय पादशेषेण पलचतुष्टय ग्राह्यम्। आर्द्रकठिनातिकठिनाना मिलितानां द्रव्याणां पाचनादिसाधनविधौ द्रवपरिमाणे अनुक्ते जलपरिमाणमष्टगुण दत्त्वा पाच्यम्। तदुक्तं—"कर्षादौ तु पल यावत् दद्यात् षोडशिक जलम्। ततस्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुण भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्धं यावत् प्रस्थादिक भवेत्। क्वाथद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम्। मृदौ चतुर्गुण देयं कठिने ऽष्टगुण भवेत्। कठिनात् कठिन यत्र दद्यात् षोडशिक जलम्। मृदादिद्रव्यसंघाते मानानुक्तौ चिकित्सकः। मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छत्यष्टगुण जलमिति।" प.प्र.१ख.। [वारिपर्णी। श.र.।

**वारिमूली।** स्त्री। कुम्भिकायां। पाना।

**वारिरुहम्।** क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

**वारिवदरम्।** क्ली। करमर्द्दके। हि करौदा। लटा.। [डा। रा.नि.व.७।

**वारिवल्लभा।** स्त्री। विदार्य्यां। भूँई कुम-

**वारिवल्ली।** स्त्री। कारवल्ल्याम्। मद.।

**वारिवाहः।** पुं। सुस्तायां। मुता। भम.। अग्निमा चि भक्तविपाकवर्य्यां। [वै.निघ.।

**वारिशिरीषिका।** स्त्री। जलशिरीषे।

**वारिशुक्तिः।** स्त्री। जलशुक्तौ। झिनुक। वै.निघ।

**वारिसम्भवम्।** क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.६ श्ल २३। लवणे। वै.निघ.। सौवीराञ्जने। रा.नि.व. १३। कृमिशङ्खे। श्वेतग्रन्थचन्दने। उशीरे। रा.नि.व.१२। पुं। यावनालशरे। जनार गाछ। रा.नि.व.८। रामशरे। शर।

**वारिसात्म्यम्।** क्ली। दुग्धे। वै.निघ.।

**वारुकः।** पुं। गौरसुवर्णशाके। वै.निघ.।

**वारुणम्।** क्ली। जले। रा.नि.व.१४। हरिताले। वै.निघ।

**वारुणः।** पुं। वृक्षभेदे। वाजवरुण। वै.निघ. २भ सर्वेभ्य भाषादितैले। वरुणवृक्षे। वै.निघ.।

**वारुणात्मजा।** स्त्री। मद्ये। वै.निघ।

**वार्द्देयम्** । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि व ६ ।

**वार्द्धीणसः** । पुं । गण्डके । गণ্ডার । नीलग्रीवरक्तशीर्षपक्षिविशेषे । का.पुराणं । [वै.निघ. ।

**वार्भटः** । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. । शिशुमारे ।

**वार्य्युद्भवम्** । क्ली । कमले । धनञ्जयः ।

**वार्य्योकः** । पुं । जलौकायां । জোঁক । सु.कल्प.५ष. ।

**वार्व्वोणा** । स्त्री । नीलमक्षिकायां । श.र. ।

**वार्षिकम्** । क्ली । त्रायमाणायाम् । मे. । रा-त्रि । धूना । वै.निघ. ।

**वार्षिका (की)** । स्त्री । (Jasminum sambac.) वर्षाभवमल्लिकाभेदे । বেল ফুল, मल्लिका फुल । तँ कुन्दवकान्तचेद् । सा च दीर्घ-वर्त्तुलपुष्पविशेषादनेकनिर्द्दिष्टा । गुणाः—शीतला हृद्या सुगन्धा पित्तघ्नी कफवातविस्फोटक्रमिदोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी च । तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् । भा. । वासन्ती । हि चम्पा, सु-गरा, वेल । वम्. मोगरी । ता. [illegible] । त्राय-माणाख्यलतायां । [illegible] । रा.नि.व.१ । [स.च. ।

**वार्षिला** । स्त्री । करकायां । [illegible] ।

**वार्हतम्** । क्ली । वृहतीफले । धम. । वा.सू. १२ष. । वै.निघ.२म.[illegible] । घृतपाताकोषले । [illegible] । धम. ।

**वार्ह्मिः** । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

**वाल(क)म्** । क्ली । मालूरे । राजा । श.र. । वै.निघ २म ज्व.चि. । [१८।

**वालधिप्रियः** । पुं । चमरीमृगे । रा.नि.व.

**वालुकायन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकार्थे यन्त्रविशेषे । तल्लक्षणं—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकामध्ये वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्र तत्र बुधैः स्मृतम् ॥" भा. । [त्रिका. ।

**वास्कली** । स्त्री । मदिरायां । गौडीमद्ये ।

**वावयः** । पु । तुलसीभेदे । बाबुई । श.र. ।

**वावरी** । स्त्री । वर्व्वुरवृक्षे । बाबला गाछ । मेच मृतसञ्जीवनीसुरायां । [न गाछ । श.र. ।

**वाशा (शिका)** । स्त्री । वासकवृक्षे । वास-

**वाशुरा** । स्त्री । रात्री । त्रिका. ।

**वाष्पः** । पुं । अश्रुणि । [illegible] । अम. । ऊष्मणि । मे. ।

**वाष्पकः** । पुं । मारिषे । [illegible] शाक । भा. ।

**वाष्प(ष्पि)का** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श्रीहु-नो । श.र. । वा.चि.३ष. । कृष्णजीरके । म.द. व.१ । सुदर्शनिकायां । रस.र. । मूत्रिका.चि. । वर्व्वुरवृक्षे । वै.निघ.२म,वा.व्या.चि. ।

**वाष्पी (का)** । स्त्री । हिङ्गुपत्री । श्रीहुनी । श.र. । गुणाः—"वाष्पीका कटुतिक्तोष्णा क्रिमिशोधापहा मता ।" राज १५ ।

**वासः** । पुं । वासस्थाने । र.मा. । वासकवृक्षे । श.र. । गृहे । अम. । वस्त्रे । क.टी. । क्ली (म्) । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वस्त्रे । अम. ।

**वासकः (का)** । पुं । (Justicia adhatoda adhatoda vasaca.) [illegible] । ছোট বাসক, বাসকের गाछ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ता. [illegible] । गुणाः—तिक्तः कटुः शीतः कासघ्नः [illegible] । रा.नि.व.४ । "वासकः [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥" [illegible] । "वास-कस्य च पुष्पाणि [illegible] । [illegible] च ॥" [illegible] ।

**वासगृहम्** । क्ली । अन्तःपुरे । अम. । वा. मध्ये ।

**वासतः** । पुं । गर्दभे । श.र. ।

**वासतेयी** । स्त्री । रात्री । त्रिका. ।

**वासनम्** । क्ली । धूपने । वस्त्रे । मे. । [त्रिका ।

**वासनाख्यः** । पुं । [illegible] ।

**वासन्ती ।** स्त्री। मल्लादनीलतायां । रा.नि.व ३।

**वासन्तः ।** पुं । कृष्णमुद्गे । प.मु । रा.नि.व. १६ । मुद्गे । मूंग । त्रिका । कोकिले । रा.नि.व. १९ । तिलकपुष्पे । रा.नि.व.१० । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । जातीपुष्पवृक्षे । काके । उष्ट्रे । मलयसमीरे । त्रिका. । मदनवृक्षे । श.मा. । क्ली । सिन्दूरे । वै निघ. ।

**वासन्ती ।** स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे, नवमल्लिकायां । বাসন্তীফুলের গাছ । বেনফুলের গাছ । हिं बसतीनेवारि । म विरवन्ति । क विरवन्तिगे । गुणाः—शीता हृद्या सुरभिः श्रमघ्नी च । रा.नि.व १२ । शीतला लघ्वी तिक्ता त्रिदोषघ्नी च । भा. । माधवीलतायां । प.मु. । रा नि. व १० । यूथिकायां । জুঁই । प.मु. । जातीवृक्षे । कोड्रणे गणिकारिकेति प्रसिद्धे वृक्षे । पाटलायां । পারুল গাছ । रा.नि.व.१० । कोकिलायाम् । दन्तीपुष्पे । रा.नि.व.१२ ।

**वासपुष्पा ।** स्त्री । चन्द्रशूरे । भा. ।

**वासयोगः ।** पुं । चूर्णे । আবীর । अम. ।

**वासरः ।** पु । दिवसे । अम. ।

**वासवः ।** पु । कृष्णमुद्गे । वै.निघ. ।

**वासा ।** स्त्री । स्वनामख्याततिक्तशाकवृक्षे । বাসকফুলের গাছ, মধুবাসক । वासन्ती । रा. नि.व.४ । वा.सू १५श दूर्व्वादौ । "दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता ।" च.द.पि.ज्व.चि.दुरालभादि । "भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।"

**वासाकुष्माण्डखण्ड. ।** पुं । रक्तपित्तकासे औषधम् । पाठ.—"पञ्चाशत् पल ग्राह्य कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यत. । ग्राह्य पलशतं खण्ड वासा क्वाथाढके पचेत् । मुस्ता धात्री शुभा भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिके. । द्विवियविश्वधन्याकमरिचैश्च प लांशिके. । पिप्पलीकुडवश्चैव मधुमानी प्रदापयेत् ॥" ক্বাথার্থ—বাসাছাল ৬৪প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. কুষ্মাণ্ডকুড়ি ৫০প. ঘৃত ১৬ প.। প্রক্ষেপ—মুতা, আমলা, বংশলোচন, বামুনহাটী, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ প্রত্যেকে ২ তো. এলবালুক, শুঁট, ধনে এবং মরিচ প্রত্যেকে ৮ তো. পিপুলচূর্ণ ৩২ তো. মধু ১ শ. ।

**वासास्रवा ।** स्त्री । हस्तमूर्व्वायां । वै.निघ. ।

**वासिः ।** पुं । कुठारभेदे । বাইস । त्रिका. ।

**वासिका ।** स्त्री । वासकवृक्षे । श.र. ।

**वासिनी ।** स्त्री । शुक्लझिण्ट्याम् । श.च. ।

**वासिष्टम् ।** क्ली । रुधिरे । हे.च. ।

**वासिष्ठलेह. ।** पु । कासाधिकारे औषधम् । अथ दशमूलादिपरिकाल्पं प्र. १ प. । हरीतकी ११००शत यव १६ श. वारि १२८ श. शे. १६ श. पुरातनगुड १२।० श. तैलं ४ श. घृत ४ श. आमलकीक्वाथ ४ श. । पाकसिद्धौ मधु २ श. पिप्पलीचूर्णं ४ प त्रिजातक प्र. ३ श. कलसे पूरयित्वा मास स्थापयेत् । दशमूलादि प्र. १ प. । হরীতকী ১১০০, যব ১৬ শ. জল ১২৮ শ. শে. ১৬ শ. পুরাতনগুড় ১২।০ শ. তৈল ৪ শ. ঘৃত ৪ শ. আমলাবস ৪ শ. । পাকসিদ্ধে মধু ২ শ পিপুলচূর্ণ ৪ প. ত্রিজাতক প্রত্যেকে ৩ প. কলসে ভরিয়া ধান্যরাশিতে ১ মাস রাখিবে । वा चि.३अ. ।

**वासिष्ठी ।** स्त्री । वसिष्ठकृतवैद्यके ।

**वासी ।** क्ली । तक्षण्या । রেন্দা, ঘিসকাপ । वै.निघ । त्रिका. ।

**वासुकी ।** स्त्री । विल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

**वासुदेवप्रियङ्करी ।** स्त्री । शतावर्य्यां । शतमूली । रा.नि.व.४ ।

**वासुदेवी ।** स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

**वास्तिका ।** स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै.निघ. ।

**वास्तु ।** क्ली । वास्तुकशाके । रा.नि.व,७ ।

**वास्तुकम् ।** पु, क्ली । (Chenopodium album) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । বেতুয়া বা বেতোশাক । म चकवत । क चक्रवर्त । तच्च क्षुद्रवृहत्पत्रभेदेन द्विविध । भा.पू.१भ. शा.व. । अस्य रस. पाके लघु. । प्रभावश्च क्रिमिनाशित्वं मेधाग्निबलकरत्वञ्च । सक्षारमिदं क्रिमिघ्नं मेध्यं रुच्यं अग्निबलवर्द्धनञ्च । च.द.द्र.गु. । गुणाः—मधुरं शीतं क्षारम् ईषदम्लं त्रिदोषघ्नं रोचनं ज्वरघ्नम् अर्शोघ्नं मलमूत्रशुद्धिकृच्च । रा.नि.व.७ । "वास्तुकं मधुरं हृद्यं वासविमार्थं हितम्" ऋक्.१९स. ।

"कटुर्विपाकि क्रमिहा मेधाग्निवलवर्द्धनं । सक्षार सर्व्वदोषघ्न वास्तुको रोचनं सर. ॥" सु.सू.४६ अ। "तद्वेव तु ह्रस्वच रक्त स्यात् गौरवास्तुक।" भा। जीवशाके। पुनर्नवायाम्। वै.निघ.।

**वास्तुकशाकटम्**। क्ली। वास्तुकशाकक्षेत्रे। रा.नि व.२।

**वास्तुकाकारा**। स्त्री। महाशाके। पाटशाक। वै.निघ.। [उरमुज। प.मु.।

**वास्तुकालिङ्गः**। पु। तरम्बुजलतायाम्।

**वास्तुकी**। स्त्री। चिल्लीशाके। रा.नि.व.७। वास्तुके। वै.निघ.।

**वास्तुपरिग्रहः**। पु। सर्व्वत स्थानग्रहणे। आयतन लओया, स्थल लओया। च.सू.१७अ.।

**वास्तुपुष्पा**। स्त्री। चन्द्रशूरे। भा.।

**वास्तुरुजा**। स्त्री। स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदना याम्। टाड़न। भा म.४अ.। [व.७।

**वास्तुवस्तूकम्**। क्ली। वास्तुकशाके। रा.नि.

**वास्तूकम्**। वास्तुकशाके। रा.नि.व.७।

**वास्तूकी**। स्त्री। श्वतचिल्लीशाके। रा.नि.व.७।

**वास्पः**। पु। लौहे। उष्मणि। कथित्। [गै।

**वास्पसेकः**। पु। स्वदने। भा.म.४अ,नासारो

**वास्पस्वेदः**। पु। गुह्ये स्वेदविशेषे। वातहरै क्वाथे कुम्भीं पूरयित्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां कृत्वा वाष्पस्वेदो विधेय.। रस.र।

**वासेयः**। पु। नागकेशरवृक्षे। र.मा.।

**वाहः**। पु। घोटके। अम.। च द.कामाग्निसन्दीपने। वृषे। गर्दभे। परिमाणभेदे। मायत्री परिमाणे। वाही। मे.। पीवाल्सथयान्तभागे। जय.द २अ.।

**वाहद्विषन्**। पु। महिषे। प.मु.।

**वाहश्रेष्ठः**। पु। घोटके। रा नि.व.१८।

**वाहरः**। पुं। सुनिषण्णकशाके। शुशुनि शा क। मे.।

**वाहा**। स्त्री। बाहौ। रा.नि.व १८।

**वाहित्थम्**। क्ली। करिगण्डाधोभागे। अम.।

**वाहुवारः**। पु। श्लेष्मातकवृक्षे। रा नि व। २।

**वाह्लीकी**। स्त्री। अग्निप्रकृतिकीटे। सु.कल्पे ८अ.। [चि.२अ.।

**वाह्यद्रुतिः**। पु। रसस्य संस्कारविशेषे। रस.

**वाह्यायामः**। पु। धनुस्तम्भभेदे। लक्षण—"वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायाम करोति च। तमसाध्य बुधा प्राहुर्वक्ष कट्यूरुभञ्जनम्।" सु.वि. १अ।

**वाह्येन्द्रियम्**। क्ली। वहिरिन्द्रिये चक्षुरादौ।

**वाह्लि(ह्ली)कम्**। कुङ्कुमे। रा.नि व.१२। वै निघ क्रमि चि सुवर्चिकचूर्णे। हिङ्गुनि। रा. नि व ६। भा.। सौतोऽञ्जने। प मु।

**विकम्**। क्ली। सद्यःप्रसूताया गो चीरे। गौं-'जला। श.च।

**विकङ्कः**। पु। विकङ्कतवृक्षे। वै निघ.।

**विकङ्कटः**। पु। गोक्षुरक्षुपे। श.मा.।

**विकङ्कतः**। पु। (Flacourtia Ramontchi. Var sapida.) सुवावृक्षे। वँइचि गाछ। दा, हि कटाइ, वृक्ष। म गुलघोगटी। कं हुल्लानिका। तैं कानवेगुचेट्टु। छत. ब्रह्मवृक्षकुडिपञ्जा, कुकोशा। गुणा —अम्ल मधुर मधुरपाक लघु दीपन पाचन कामलासंघ्न पित्तघ्न च। रा नि.व.९। 'विकङ्कतफल पक्क मधुरं सर्व्वदोषनुत्।" भा.।

**विकङ्कता**। स्त्री। अतिवलायां। रा नि.व.४।

**विकचा**। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्। गोरक्षमुण्डी। रा नि.व ५।

**विकटः**। पु। साकुरुण्डवृक्षे। रा नि.व.६। सोमलतायाम्। वै.निघ.। विस्फोटके। श.र.।

**विकटविषाणः**, **विकटशृङ्गः** } पु। सम्बरमृगे। वै.निघ.।

**विकण्टकः**। पु। यवासे। दुरालभा। जटा। स्वनामख्यातवृक्षे। गुणा —कषाय कटु उष्ण रुक्ष दीपन कफघ्न वस्त्रग्राहक। रा.नि.व.११।

**विकरः**। पु। रोगे। श.च। [वै.निघ.।

**विकरणी**। स्त्री। विन्दुकवृक्षे। उँद गाछ।

**विकर्णक:** / **विकर्णरोमा (न्)** / **विकर्णसंज्ञ:** । पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे । ८८। ग्रा। वसु. भटीरा। [चम.।

**विकर्त्तन:** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

**विकर्त्तिका** । स्त्री। हृदयस्यावर्त्तच्छेदनके इव कृमिविशेषे । वा चि.६अ. ।

**विकर्षणम्** । क्ली । विरुद्धाकर्षणे । मांसादि प्रतिबद्धशल्यस्य मोचने । सु.सू.७अ. ।

**विकलपाणिक:** । त्रि । विकलहस्ते । हाउ भाङ्गा । हला. ।

**विकलाङ्ग:** । त्रि । पङ्गुकाये ।

**विकल्प:** । पुं । सम्प्राप्तेरौपाधिकभेदे । "दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना।" मा. पञ्चनि. । इदमेवेति विकल्प: । यथा रसौदन स घृता यवागूर्वा । सु.उ.६५अ. ।

**विकषा (सा)** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । प.मु । भैष.हृद्गलङ्खदिरवटी । मांसरोहिण्याम् । रा.नि व.१२ । भैष.वातरक्तचि. । च.द वा.व्या एलादि तैले । रक्तपुनर्नवायां । वै.निघ. । [व.५ ।

**विकस्वरा** । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.

**विकार:** । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । विकृते रोगे । विका. । प्रकृतेरन्यथाभावे । चम. । धातुवैषम्ये । च.सू १अ. ।

**विकाल:** । पुं । सायाह्ने । दैकाल । श.र. ।

**विकालिका** । स्त्री । मानरम्भायां । ठाँवो, घड़ी । त्रिका. ।

**विकिर:** । पुं । पक्षिणि । चम. । हृत्तकूपे । विका. । सु.सू.४५अ. । लक्षणं—"नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी । उद्धाव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥" अलन्तु—शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु स्वादु पित्तघ्नं धारद । क्ली । धरणौ । ।भा. । सु.नि.३अ. । [विपयी ।

**विकीरण:** । पुं । रक्तार्के । प.मु. । क्ली । वि-

**विकीर्ण(क)म् (का)** । क्ली, स्त्री । ग्रन्थिपर्णभेदे । वै.निघ. । त्रि । विक्षिप्ते ।

**विकीर्णफल: (क:)** । पुं । रक्तार्के । वै.निघ. ।

**विकीर्णरोम (न्)** / **विकीर्णसंज्ञम्** । क्ली । स्थौणेयके । गाँठि-याला । रा.नि.व.१२ ।

**विकुम्भ:** । पुं कनकवृक्षे । रस.कौ.ज्वरारिरसे।

**विकूणिका** । स्त्री । नासिकायाम् । है.च. ।

**विकूणनम्** । क्ली । वक्रोक्षणे । वा.उ.१५अ. ।

**विकृत:** । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । असकृते । मे. । क्ली । विकारे । [हे.च. ।

**विकृति:** । स्त्री । विकारे । रोगे । डिम्बे ।

**विकेशिका** । स्त्री । वर्त्तौ । पलते । सु.सू. १८अ. ।

**विक्रम:** । पादे । रा.नि.व.१८ ।

**विक्रमी (इन्)** । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

**विक्रान्तम्** । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व. १३ । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

**विक्रान्ता** । स्त्री । वस्रादनीलतायाम् । रा. नि.व.३ । अग्निमन्थवृक्षे । वै.निघ. । जयन्त्यां । रा नि.व.४ । मूषिककर्ण्याम् । वराहक्रान्तायां । च.द वा.रक्त.हृह.गुडूचीतैले । *आदित्यभक्तायां ।* रा.नि.व.४ । हुडहुडिया । अपराजितायाम् । हंसपादीलतायां। रक्तलज्जालुकायाम्। रा.नि.व ५।

**विक्रिया** । स्त्री । विकारे । चम. ।

**विक्लव:** । त्रि । जडे । विह्वले । चम. ।

**विक्लेद:** । पुं । आर्द्रतायाम् । भा.नासारोगे ।

**विखु: (खु:) (ख्य:)** । त्रि । अनासिके । थाँदा । है.च. ।

**विख्र: (खु:)** । त्रि । अनासिके । नाककाटा। है.च. । श.र. । [प्रसूयाम् । सु.शा.१०अ. ।

**विगतसूतिका** । स्त्री। पुनरार्त्तवदर्शनपर्यन्त

**विगतार्त्तवा** । स्त्री। निवृत्तरजस्कायां। श.र. ।

**विगन्ध(न्धि)क:** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा. नि.व.८ । [रा.नि.व.४ ।

**विगन्धिका** । स्त्री। हपुषायां । अजगन्धायाम्।

**विगिर:** । पुं । विष्किरपक्षिभेदे । चर्क.र.चि. ४र्थ.शतके ।

**विग्र:** । त्रि । अनासिके । थाँदा । है.च. ।"

**विग्रहः** । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । विभागे । मे. ।

**विग्रहावरम्** । क्ली । पृष्ठे । श.च. ।

**विघट्टम्** । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

**विघट्टिकाकन्दः** । पुं । गुल्मकन्दरोगे ।

**विघण्टा (ण्टिका)** । स्त्री । गुलञ्चकन्दे । रा.नि.व.७ ।

**विघसम्** । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । सिक्थके । पुं । भोजनशेषे । अम. ।

**विघ्नप्रियम्** । क्ली । यवक्षारयवान्याम् । यवेर शाउ । प.मु. । [व.१९ ।

**विघ्नेशवाहनः** । पुं । महामूषिके । रा.नि.

**विघ्नेशानकान्ता** । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

**विङ्कः** । पुं । खुरे । त्रिका. ।

**विचकिलः** । पुं । दमनकवृक्षे । भा.म.४भ मेद.चि. । मल्लिकावृक्षे । वै.निघ. ।

**विचण्डिका** । स्त्री । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

**विचर्च्चिका** । स्त्री । सूक्ष्मस्फोटके । रा.नि.व. २० । क्षुद्रकुष्ठभेदे । খস, চুলকুণি । तल्लक्षणम् —राज्योऽतिकण्डूर्त्तिरुजः सुरूक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्च्चिकायाम् । सु.नि.५अ.१२ ।

**विचक्षणा** । स्त्री । नागदन्त्याम् । হাতি-শুঁড় । रा.नि.व.५ ।

**विचक्षुः** । त्रि । विमनसि । त्रिका. ।

**विचित्रः (कः)** । पु । अशोकवृक्षे । रा.नि व.१० । तिलकवृक्षे । वै.निघ. । भूर्जवृक्षे । रा. नि व.९ । [लोकायाम् । सु.सू.११अ. ।

**विचित्रकर्व्वुरा (वर्णा)** । स्त्री । सविषज

**विचित्रा** । स्त्री । मृगेर्वारुके । রাখালকাঁকুড়। रा.नि.व.८ । [श.च. ।

**विचित्राङ्गः** । पुं । मयूरे । श.र. । व्याघ्रे ।

**विचित्रान्नम्** । क्ली । उत्करिकायाम् । খিচড়ি

**विचिलकः** । पुं । माषहरकीटभेदे । सु.कल्प. ८अ. ।

**विचूर्णनम्** । क्ली । अवधूलने । भा.म.४भा ।

**विचेष्टनम्** । क्ली । विरुद्धचेष्टायां, बलवद्विग्रहादौ । निदा. ।

**विच्छत्रकः** । पु । सुनिषण्णकशाके । ज.द. ।

**विच्छर्दिका** । स्त्री । वमने । रा.नि.व.२० ।

**विच्छुलः** । पु । वेतसलतायाम् । र.मा. ।

**विच्छित्तिः** । पु । कषाये । त्रिका ।

**विच्छिन्नः** । पुं । वातरोगे । क्ली । कषायद्रवादौ सर्व्वौषधे । वा उ.१९अ. ।

**विजपिलम्** । क्ली । पङ्के । हला. ।

**विजयचूर्णम्** । क्ली । अर्शसि औषधम् । त्रिकटु, ত্রিফলা, ত্রিমদ, বচ, হিঙ্গু, আকনাদি, যবক্ষার, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চই, চিরেতা, ইন্দ্রযব, চিতামূল, বেলেড়া, শুল্‌ফা, পঞ্চলবণ, পিপুলমূল, বেলশুট ও যমানী সমভাগ । च.द. ।

**विजयन्ती** । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

**विजया** । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गतमूलविषे । सु.कल्प२अ. । शेफालिकायाम् । रा.नि.व ४ । हरीतकीभेदे । भा.म.१भ. । रा नि.व.११ । सा विन्ध्यगिरिजा । वा.चि.१अ. । जयन्त्यां । रा नि. व ४ आनन्दभैरवौषध्याम् । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. । निर्गुण्ड्याम् । वचायां । श्वेतवचायां । रा.नि.व.६ । नीलीवृक्षे । मल्लायां । प.मु । शमीभेदे । मञ्जिष्ठायाम् । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । अग्निमन्थे । रा नि व ९ । भङ्गायां । হিং ভাঙ, সিদ্ধি । श. च. । गुणा.— कटुः कषाया उष्णा तिक्ता वातकफघ्नी संग्राहिणी वाक्प्रदा बल्या मेधाकारिणी सुष्ठु दीपनी च । रा.नि.व.६ ।

**विजयाबन्धः** । पुं । अपराजिताबन्धने । यथा—"सायंकालेऽभिमन्त्र्यैव विजयां प्रातरुद्धरेत् । बद्धा शिरसि तन्मूलं भूतज्वरहरं परम् ॥" वै.निघ. ।

**विजयावहः** । पु । सर्षपे । वै.निघ. ।

**विजयिनी** । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

**विजला** । स्त्री । चञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**विजिलम्** । क्ली । दधिप्रकारे । ईषत्तुरस्याम्ल-

भादौ । अम. । "पाकरूपरसासक्तो व्यञ्जने तु भवेत्त्रयम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रायश्चमुपसक्तम् । विच्छिलं सालसीकच विजिलं विच्छिलच तत् ॥" शु.र. । [श र ।

**विजिविलम्** । क्ली । विजिले । भ.टी.रा. ।

**विजुलः** पु । शाल्मलीकन्दे । रा नि.व.७ ।

**विजृम्भनम्** । क्ली । जृम्भणे । हाइतोला ।

**विजृम्भितम्** क्ली । चेष्टायां । मे. ।

**विज्ज(ज्जि)लम्** । क्ली । विजिले । अम. ।

**विज्जलः** । पु । वाय्यालुके । वेलेड़ा । वै. निघ. ।

**विज्जुलम् (ला)** । क्ली, स्त्री । गुडत्वचि । रा.नि व ६ । वि । पिच्छिले । च.वि.८ष. ।

**विज्जुलि(ल्लि)का** । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा.नि व ३ ।

**विज्ञबुद्धिः** । स्त्री । जटामांसाम् । श च ।

**विज्ञानतैलगर्भः** । पु' । अङ्कोल्लवृक्षे । रा नि व.६ ।

**विज्ञामरम्** । क्ली । चक्षुष शुक्लरोगे । कश्चित् ।

**विटः** । पु । खदिरे । मूषिके । वै निघ । [मा । लवणभेदे । विट् लवण । मे । नागरङ्गवृक्षे । श.

**विटपः** । पु । आदित्यपत्रे । रा नि व.४ । क्ली । तन्नामकसक्थिमर्म्मणि । तस्य च स्थानं वङ्क्षणवृषणयोर्म्मध्यभाग. । सु.शा.६ष. । [वृक्षे । अम. ।

**विटपी (न्)** । पु । वटवृक्षे । रा नि.व ११ ।

**विटप्रियः** । पु । मुद्गरवृक्षे । गन्धराजफूलेर गाछ । रा नि.व.११ । [निक । वै.च. ।

**विटमाचिकः** । पु' । धातुमाक्षिके । स्वर्णमा-

**विटलवणम्** । क्ली । विड़लवणे । विट्नून । रा.नि.व.६ । [१० ।

**विटवल्लभा** । स्त्री । पाटलीवृक्षे । रा.नि.व.

**विटिः** । स्त्री । पीतचन्दने । श.मा. । [मा.नि. ।

**विट् (ड़)** । स्त्री । विष्ठायाम् । रा.नि व.१८ ।

**विट्कता** । स्त्री । विष्ठायाम् । मा.ज्व नि. ।

**विट्खदिरः** । पु । अरिमेदखदिरवृक्षे, वि ड्गन्धखदिरे । गुयेबाबला । गुणा —कटु उष्णः तिक्त रक्तव्रणदोषहर कण्डूविषविसर्पघ्नः ज्वरकुष्ठोन्मादहरश्च । रा.नि व.८ ।

**विट्घातः** । पु । मूत्राघाते । विड्विघात ।

**विट्चरः** । पु' । ग्राम्यशूकरे । अम. । [निघ ।

**विट्प्रियः** । पु । शिशुमारे । शुशुक । वै.

**विट्सङ्गः** । पु । पुरीषाप्रवृत्तौ । मा.भ.सा. चि. । 'विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाक ।"

**विट्सारिका** । स्त्री । सारिकाभेदे । गुये शालिक । जटा. ।

**विड्.** । पु । रसजारणे क्षारबहुलद्रव्यसमष्टौ । यथा—"वालुकैरण्डकदलीदेवदालीपुनर्नवा । वासापलाशनिचुलतिलकाञ्चनमोचका । खण्डाङ्ग खण्ड सच्छिद्र नातिशुष्कं शिलातले । दग्धं काण्ड तिलानाञ्च पश्चाद् मूलकस्य च । स्रावयेन्मूत्रवर्गेण जल तस्मात् परिस्रुतम् । लौहपात्रे पचेद् यत्नै हसपाकाभिमानवित् । वाष्पाणां बुद्बुदानाञ्च दृश्य नाशुक्रमे यथा । तदा काशीसकासीसक्षारत्रयक टुत्रयम् । गन्धकञ्च सिता हिङ्गुर्लवणानि च षट् तथा । एषां चूर्णं विपेद्दिवि लौहसपुटमध्यत । सप्ताह भुगत पश्चाद्रार्थस्तु प्रचुरो विड ॥" सिन्ध काण्डक्षार सर्वक्षारसम इति निघण्टाद् । "ट ङ्कण शतधा भाव्यं द्रावे' पालाशवत्कले । विडो वह्निमुखो नाम द्वितीय सर्वजारणे ॥" र.चि. १ष. ।

**विड़म्** । क्ली । लवणविशेषे । विट् लवण । चिक्कक केशरपाके । हि विडि, काशीलवर । प म. । गुणा'—दीपनम् उष्ण वातघ्न रुच्यम् अजीर्णशूल घ गुल्मभेदघ्न । रा.नि व.६ । विड़ट । वै.निघ. २भ.अष्टयधीचि.विड़ङ्गादियोगे । पाकाखत्री । अम ।

**विड़ङ्गः** । त्रि । (Embelia ribes.) Seeds of Embelia ribes क्रमिघ्नपण्यद्रव्यविशेषे । विडङ्ग । हिं वायविड़ङ्ग वायविडं । तें वायुविड़ङ्गचेट्टु । बम. वर्वद्दि, कम्बट कार्कच्यौ । मा वायविडं । गुणा'—कटु उष्ण लघु कफवातघ्नम् अग्निमान्द्यघ्नम् अरुचिक्रमिघ्नच । रा.नि.व.६ । ईषत्तिक्त विषघ्न क्रमिघ्नश्च । सु सू ४६ष. । वा टू. १५ष सुरसादि । "कालमालाविडङ्गम् ।"

**विड्ङ्गसारः** । पुं । विडङ्गतण्डुले । चारगुडिकायाम् । (हेमाद्रिविरेचनाध्याये) ।

**विड्ङ्गादिचूर्णम्** । क्ली । कामाधिकारे । पाठः —"विडङ्ग नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् । भार्गी चारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥" वा.चि.१४. ।

**विड़ारः (लः)** । पुं । मार्जारे । विडाल । सुगन्धमार्जारे । गन्धगकुल । क्ली । हरिताले । है च. । [१ख. ।

**विड़ालपदकम्** । क्ली । कर्षे, २तो. । प.प्र

**विड़ालास्थि** । क्ली । मार्जारास्थनि । विडालेर हाड । वा उ २८५. । इदं भगन्दरे हितं ।

**विड़ालिका (ली)** । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भूँइकुमड़ा । रा.नि.व.७ ।

**विड़ुलः** । पुं । वेतसवृक्षे । है.च. ।

**विड्गन्धम् (न्धि)** । क्ली । विड्लवणे । प.मु ।

**विड्ग्रहः** । पुं । बद्धकोष्ठतायाम् । निदा. ।

**विड्भेदः** । पुं । पित्तज्वररोगे । भा. ।

**विड्लवणम्** । क्ली । विडलवणे । र.मा. ।

**विड्वराहः** । पुं । ग्राम्यशूकरे । जटा. ।

**विड्वलः** । पुं । गोपके । निशादन । प.मु. ।

**विड्विघातः** । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं —"रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद्यदा । मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः । विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥" मा.नि. ।

**विड्विभेदः** । पुं । विड्विघातरोगे । मा.नि. ।

**विण्मार्गः** । पुं । गुह्ये । वा.चि.१४ ।

**वितण्डा** । स्त्री । करवीरवृक्षे । मे. । कच्छुनामकन्दशाके । कचु । जटा. । दर्व्याम् । हाता । हाता ।

**वितस्ता** । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु चिदोषघ्नं लघु प्रज्ञाबुद्धिप्रदं तापहरं दाहहरं पथ्यं च । रा.नि.व.१४ ।

**वितस्तिः** । स्त्री । कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । १२ अङ्गुलि । रा नि व १८ ।

**वितानः (वन्ध.)** । पुं । शिरोव्रणबन्धनभेदे । "ज्ञेयो वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः ।" इति लक्षणं । सु.सू.१८. ।

**वितानकम्** । क्ली । धान्यके । धनिया । प.मु । पुं । माडवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

**वितानमूलकम्** । क्ली । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे वीरणमूले । वेणारमूल । रा.नि.व.६ ।

**वितुन्नम्** । क्ली । सुनिषण्णके । शुशुनि शाक । अम. । शैवाले । मे. ।

**वितुन्नकम्** । क्ली । धान्ये । धने । रा.नि.व.६ । म.द.व.२ । तुत्थके । कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनाम्नी वृक्षस्य त्वक् तुत्थाकृतिः । कोसकी गोथा गुड्तजी इति च ख्यातम् । कैवर्त्तमुता, केओटमुता । भा. । पुं । आमलकीवृक्षे । अम. । स्त्री (का) । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । वै.निघ । [आमला । वै.निघ. ।

**वितुन्नभूता** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ

**वितुन्ना (न्निका)** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । रा.नि.व.५ ।

**वित्सनः** । पुं । वृषभे । श.च. । [श.च. ।

**विथ्या** । स्त्री । गोजिह्वायाम् । गजिया शाक ।

**विदंशः** । पुं । व्यञ्जने । चाट । रा.नि.व.१० ।

**विदः** । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

**विदग्धम्** । क्ली । मधुरोष्णिपक्वे । वै.निघ. ।

**विदग्धाजीर्णम्** । क्ली । दग्धाजीर्णभेदे । See अग्निमान्द्यम् ।

**विदग्धाम्लदृष्टिः** । स्त्री । दृष्टिगतरोगभेदे । लक्षणं —"भ्रममधागमाद्वीये: श्यामेर्या दृष्टिराचिता । सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाख्येन सा स्मृता ॥" वा.उ १२. ।

**विदन्ता** । स्त्री । वराटकभेदे । रा.नि.व.१३ ।

**विदरम्** । क्ली । विषखादके । मनसिज्ञा । म.च. । पुं । स्फोटके । फोडा फाटा । अम. ।

**विदरणम्** । क्ली । विद्रधौ । रा.नि.व.२० ।

**विदर्भः** । पुं । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणं—"घट्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् । यस्मिन्श्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥" वा.उ.२१. ।

**विदलम्** । क्ली । विदले । दालि । दाडिम्बबीजे । डालिमेर दाना । चम.भ.लिङ्गसंग्रहे । पुं । वक्रकाञ्चने । श.र. । पिष्टके । पिठा । प्र च. । स्त्री (ला) । त्रिवृति । तेउड़ी । रा.नि. व.६ । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।

**विदलान्नम्** । क्ली । दाल्याम् । दाल । यथा —"यवगोधूमचणका माषो मुद्गाढकी तथा । म कुष्ठक. कुलत्थश्च मसूरस्त्रिपुटस्तथा । निष्पावक. कलायश्च विदलान्नं प्रकीर्त्तितम् ॥" अत्रि.१५ष.। गुणाः— स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्या. । [वा.उ.२६ष. ।

**विदलितम्** । क्ली । मज्जरक्तपरिप्लुतसद्योव्रणे ।

**विदारकम्** । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि व.६ । जलमध्यस्थलक शिलादौ । अम. ।

**विदारणः** । पुं । कर्णिकारवृक्षे । श.र. । खर्परे । थापर । वै.निघ । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु सू.२२ष. । त्रि । विदीर्णकरणे ।

**विदारिका** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । प सु. । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. । प्रमेहपिडकाविशेषे । लक्षणं—"विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।" सु.नि.६ष. । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"विदारीकन्दवद्वृत्ता कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । रक्ता विदारिका विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम् ॥" सु नि.१३ष. । कर्णरोगभेदे । "........सन्निपाताद्विदारिका । सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः । कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥" वा.उ.१७ष. ।

**विदारि(री)गन्धा** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । सु सू.३८ष. । तिक्ततुम्ब्यां । तित्लाउ । च.द मू.क्ष.चि.सुकुमारकुमारके घृते । च. सू.४ष । [८ ।

**विदारिणी** । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा नि व.

**विदारी** । स्त्री । गलरोगभेदे । लक्षणं यथा —"सदाहतोदं श्वयथु सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसं । पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥" सु.नि.१६ष. । क्षुद्ररोगभेदे । काँकविड़ाली । लक्षणं—"विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ।" वा.उ.३१ष. । (Ipomoea digitata. Syn. Paniculata.) महाकन्दशाकविशेषे । भुँइकुमड़ा । हिं बिलाइकन्द, क्षीरविदारी गेठी च । कं नेलकुम्ब । तें नेलगुम्मडि । उत्. भुइँकखारु । बम्. भूमिकोहले । गुणाः—मधुरा शीता गुरु. स्निग्धा रक्तपित्तघ्नी कफकरी बल्या वीर्य्यवर्द्धनी च । रा. नि.व.७ । कोहलाकारो लोहितकुसुमः, स च द्विधा दीर्घकन्दो बहुक्षीरः, हस्तिपादको महाक्षीरश्च । सु.सू.३८ष । च.चि.८अ. । सुवर्चलायाम् । वाराहीकन्दे । क्षीरकाकोल्यां । वै.निघ. । *विदार्य्यादिगणः यथा—पञ्चाङ्गुलवृश्चिकालीवृश्चीरदेवाह्वयशूर्पपर्णीकण्डूकरीजीवनह्रस्वपञ्चमूलगोपसुताभिमाद्याह्वके वर्गे* । गुणा —हृद्यो बृंहणः वातपित्तहा शोषगुल्माङ्गमर्द्दोर्द्ध्वश्वासकासहरश्च । वा. सू १५ष । [ड़ा । रा.नि.व.७ ।

**विदारीकन्दः** । पुं । विदार्य्यां । भुँइकुम-

**विदारीद्वयम्** । पुं । कुष्माण्डभूमिकुष्माण्डयोः । कुमड़ा ओ भुँइकुमड़ा । वै.निघ चय.चि. शिवगुटिकायाम् ।

**विदालः** । पुं । कृकलासे । काँकलास । त्रिका. ।

**विदाहः** । पुं । पित्तजन्यरोगे, पित्तजन्यज्वालायाम्, करपादादिदाहे । भा. ।

**विदाहकः** । त्रि । दाहजनके ।

**विदाहि** । त्रि । अतिदाहजनकवस्तुनि । तल्लक्षणं—"विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्य्यात्तथा तृषाम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकं गच्छति चिरात् ॥" राज. ।

**विदिक्चक्रः** । पुं हरिद्राङ्गपक्षिणि । हरिद्रान वा कुकगोकुल । श च. ।

**विदुः (दूः)** । पुं । करिकुम्भमध्यावकाशे । च. टी. । चक्रस कपाल. ब्रह्मकुण्डे भागे । ज.द २ष. ।

**विदुलः** । पुं । वेतसलतायाम् । जलवेतसे । प.मु. । वा.सू.१५ष. । गन्धरसे । र.मा. ।

**विदुला** । स्त्री । सातलायाम् । रा.नि व.४ । विट्खदिरे । गुयेबाबुला । "विदुलायाश्च मूलं च ।" प्रयोगा.बन्ध्याधिकारे ।

**विदूरजम्** । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.व.१३ ।

**विद्धः** । पुं । सन्निपाते । क्ली । शल्यौपघविशेषे । लक्षणं—"दुष्टाश्रयस्याभिहतं यदक्ष लाघवात्- विना । उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दि- शेत् ॥" सु.चि.२अ. । [नि । भ.हिकपकोष. ।

**विद्धकर्ण.** । पुं । अविद्धकर्णायां । आकनादि

**विद्धकर्णा (र्णिका, र्णी)** । स्त्री । पाठा- याम् । आकनादि । भ.हिकपकोष. । अम. । रा.नि.व.६ ।

**विद्धमाक्षिकम्** । क्ली । मद्ये । वै.निघ. ।

**विद्धा** । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं यथा— "या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता । सा विद्धा वातपित्ताभ्याम् ..... ॥" मा.क्षु.२१अ. ।

**विद्या** । स्त्री । गणिकारिकायाम् । गणिरि । श.च. । माने । नटा ।

**विद्यादलः** । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. ।

**विद्याधरयन्त्रम्** । क्ली । ऊर्ध्वपातनाख्ये औ- षधपाकार्थे यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम्—"अथ स्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि । स्थाली- मूर्ध्वमुखीं सम्यङ्निरुध्य मृदुमृत्स्नया । ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः । अधस्तात्ज्वाल- येदग्निं यावत्प्रहरपञ्चकम् । स्वाङ्गशीतं ततो य- न्त्रादूर्ध्वस्थाद्रसमुद्धरेत् । विद्याधराभिधं यन्त्रम् .. ...उदाहृतम् ॥" भा. ।

**विद्याधररसः** । पुं । गुल्मे रस. । पाठः— "गन्धकं तालकं ताम्रं मृततार्क्ष्यं मनःशिला । एत- द्रसेन गुल्मानां मर्दयेद्वासरद्वयम् । पिप्पल्याः च कषायेण वक्षीक्षीरेण भावयेत् । निष्कार्धं भक्षयेत् क्षौद्रै. .... ॥" गन्धक, हरिताल, तांमाक्षि- क, तामा, मनछाल, पारद प्रत्येके २ तो. पिपुलेर काथ ও मनसाসীজের ভাবনা দিবে । सा.कौ. ।

**विद्याधराभ्रम्** । क्ली । मूत्राधिकारे औष- धम् । पाठः—"विकङ्कतमथिकटा गुडूची दन्ती- चित्रकत्रिकटुत्रिफलम् । प्रत्येकमेषां विपुभागचूर्ण भस्मानि चाभ्रस्यैतानि मण्डलस्य । मोमूत्रशिलाहस्त पुरा तनस्य विभाग ईशानि च पाटिकायाः । एतत्त्वाम्र- चूर्णं पञ्च निष्कं निदध्याद्विशुद्धमतीव सुताम् । मार्दभकसे सरसेन सूक्ष्मे विलाड्य मधुमत्ते(ऽ) दत्तस्य । संशोध्य यत्नादपि गन्धकं पाषाणचूर्णेन विचूर्णितेन । कृत्वा ततः पूर्वरजांसि दत्त्वा च विमर्दयेद्यामवसूर्यं यवात् । निधापयेत् स्निग्धवि- शुभाण्डे ..॥" इत्यादि । विडङ्ग, मुতা, ত্রিফলা, গুলুঞ্চ, দন্তীমূল, তেউড়ীমূল, চিতামূল, ত্রি- কটু প্রত্যেকে ২ তো. শুদ্ধপারদ অথবা শু- দ্ধলোহচটকা ৪ প. জারিতাভ্র ১ প. ; ধুস- কুড়িবরসে শোধিত পারা ১॥• তো. শুদ্ধ- গন্ধক ২তো. কজ্জলী করিয়া, সেই কজ্জলী ও পূর্বোক্ত দ্রব্যসমূহ ঘৃত ও মধু দ্বারা মর্দ- ন করিয়া স্নিগ্ধভাণ্ডে রাখিবে । মা. ১।২।৩ রতি পর্যন্ত । सा.कौ. ।

**विद्यापतिः** । पु । चिकित्सामन्त्रप्रणेतरि ।

**विद्युज्जिह्वा** । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गतमूल- विषभेदे । सु.कल्प.२अ. ।

**विद्युज्ज्वाला** । स्त्री । कलिकारीवृक्षे । विष- লাঙ্গুলিয়া । रा.नि.व.४ ।

**विद्युत्** । स्त्री । सन्ध्यायाम् । मे. ।

**विद्युत्प्रियम्** । क्ली । कांस्यधातौ । वै.च. ।

**विद्रम्** । क्ली । छिद्रे । म.च. ।

**विद्रधिः (धी)** । पु, स्त्री । रक्तदोषभेदे । अथातो विद्रधिलक्षण. । सु.नि १अ. । रोग- भेदे । পেটে ফোঁড়া, রাজগাঁড় । स षड्विधः वातपित्तकफशोणितक्षतत्रिदोषजभेदैरिति । निदाने —"त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् । महा- मूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवायतम् । स विद्रधिरि- ति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥" मा.नि. । "दुष्टदोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा । च तामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते । कृष्णो- ऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः । चित्रोत्थानप्र- पाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः । पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च वि- द्रधिः पित्तसम्भवः । शरावसदृशः पाण्डुः शीतकः स्निग्धोऽल्पवेदनः । चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डूश्च क- फोत्थितः । तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः । नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो म- हान् । विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपाति- कः । तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वापथ्यसेविनः । क्ष-

तीक्षा वायुविस्तृत सरक्तं पित्तमीरयेत्। ज्वरस्त-ष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिन । एष विद्रधि रागन्तु पित्तविद्रधिलक्षण । आभ्यन्तरानत ऊर्द्धं विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्व्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्क सङ्क्लिष्टभोजनात्। अतिव्यवायव्यायामवेगाघात विदाहिभि । पृथक्सम्भूय वा दोषा कुपिता गु ल्मरूपिणम्। वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्त कुर्व्वन्ति विद्र धिम्। गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा। वृक्कयो प्लीह्नि यकृति हृदय क्लोम्नि वा तथा। ते-षा लिङ्गानि जानीयात् वाह्यविद्रधिलक्षणै । आ मपक्वैषणीयेन पक्वापक्व विनिर्दिशेत्। गुदे वात निरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता। नाभ्यां हिक्का तथाटोप कुक्षौ मारुतकोपनम्। कटीपृष्ठग्रह स्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ। वृक्कयो पार्श्वसङ्कोच च प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधन। सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृ दि शूलश्च दारुण। श्वासो यकृति तृष्णा च पि पासा क्लोमजेऽधिका। आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि चेतर। सर्व्वो मर्म्मस्थितश्चा प विद्रधि कष्ट उच्यते। स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजा तानां तथाऽहितै। दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधि। अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायाद नि रुद्धतः। रक्तज विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मक्कल्ल सञ्ज्ञितम्।" समासाद्गौपशान्त्यन्तस्तोऽसौ सम्यक्पच्य ते। सु.नि.८५.। गुल्मादस्य विशेष गुल्मशब्दे ज्ञेय।

**विद्रधिका**। स्त्री। प्रमेहपिटकायाम्। लक्षण —"विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधै।" सु.नि.६ष.।

**विद्रधिघ्नः (नाशन)**। पुं। शिग्रुवृक्षे। शोभाञ्जनवृक्षे। मधिना शाक। विका। [वै॥।

**विद्राविणी**। स्त्री। काकमाच्याम्। रा.नि.

**विद्रुम.** । पु। प्रवाले। पद्म। रा.नि.व.१३।

**विद्रुमफल.(ला)**। पु.स्त्री। मधुरकन्दुरी। वै.निघ। [विद्रुमे। चम। रा.नि.व.१३।

**विद्रुमलता (तिका)**। स्त्री। नलीनामग

**विद्रुमयाक्**। स्त्री। मधुरकन्दुरी। वै.निघ.।

**विद्रुलः**। पु। वेतसवृक्ष। वै.निघ।

**विद्वान्**। पु। देवे। रा.नि.व.२०।

**विद्येयम्**। क्ली। कङ्कोलि। कक्कोल। रा.नि व.१२। [धने। भ.रसस। मे। त्रिका।

**विध. (धा)**। पु.स्त्री। ऋद्धौ। हस्तिभक्ष्ये। वै

**विधवनम्**। क्ली। कम्पने। व्याक।

**विधसम्**। क्ली। मधूच्छिष्टे। मम। वै.निघ।

**विधाता (तृ)**। पु। मद्ये। रा.नि.व.१४।

**विधात्री**। स्त्री। पिप्पल्यां। श.च.।

**विधानम्**। क्ली। व्यवस्थायाम्। जटा। (क म्)। व्यथायां श.र.। [वै.निघ।

**विधानिका**। स्त्री। वृश्चाम्। विकृतौ।

**विधिः**। पु। कल्पने। भेदे सु.। वैद्ये। रा.नि.व.२०।

**विधु**। पु। कर्पूरे। मे।

**विधुफल्गुज्वर**। पु। सन्निपातज्वरभेदे। लक्षण —"विधुफल्गु च तो नाम्ना सन्निपाताद् दारुणो। श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपात.प्रकु-प्यति।" भा.।

**विधुरा**। स्त्री। कर्णपृष्ठाश्रये लग्नेऽनुगमर्म-दये। तत्र च वाधिर्य्यम्। सु.शा.६ष। रसाला याम्। मे.।

**विधुवन(ल)म्**। क्ली। कम्पने। जटा.। चम.।

**विनता**। स्त्री। प्रमेहपिडकाभेदे। लक्षण— "महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता।" सु.नि.६ष.।

**विनटः**। पु। स्मप्तपर्णवृक्षे। श.च.।

**विनमनम्**। क्ली। नम्रीकरणे। सु.सू.७ष.।

**विनम्र(क)म्**। क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१।

**विनया**। स्त्री। वाट्यालके। टेलेन्ड़ा। मे.।

**विनसः**। त्रि। नासाहीने। जटा.।

**विनाम**। पु। व्यथया शरीरनमने। भा.म. ३म.।

**विनारुहा**। स्त्री। विषपर्णिकाकन्दे। रा.नि. व.७। [हस्तिमद्दे। जटा.।

**विनागः**। पु। नाशे। चम। (क) त्रि। म

**विनागोन्मुखम्**। क्ली। दृष्टे। चम।

**विनासिका** । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु.कल्प ८अ. ।

**विनिपातः** । पुं । दैवादिव्यसने । मे. ।

**विनीतः** । पुं । दमनकवृक्षे । दना । रा नि. व १० ।

**विनीयः** । पुं । कल्के । र.मा. ।

**विन्दुः** । पु । परिमाणभेदे । जलकणायां । अम. । भ्रुवोर्मध्यभागे । मे. ।

**विन्दुचित्रकः** । पुं । मृगविशेषे । श.र. ।

**विन्दुपत्रः** । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**विन्दुराजिः** । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु कल्प.४अ. ।

**विन्दुरेखकः** । पुं । पक्षिविशेषे । श च. ।

**विन्दुलः** । पु । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु क-ल्प.८अ. । See कीट. ।

**विन्दुवासरः** । पु । गर्भे सन्तानोत्पत्तिकरशुक्रपातदिने । ज्योतिषम् । [श.च. ।

**विन्ध्यपत्री** । स्त्री । विलम्बलाटी । বেনগুঁটা।

**विन्ध्यजातः** । पु । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

**विन्ध्यवासियोगः** । पु । राजयक्ष्माधिकारे योग. । पाठ.—"व्योषं शतावरी चैव फलानि द्वे पले तथा । सर्व्वामयहरो योग. सोऽयं लौहरजोऽन्वित. ..... ।" अत्र सर्व्वचूर्णसमं लौहम् । ত্রিকটু, শতমূলী, ত্রিফলা, বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া প্রত্যেকে ১ তো. লৌহ ৯ তো. একত্র মাড়িবে । रस.र. ।

**विन्ध्या** । स्त्री । लवलीवृक्षे । নোয়াড় গাছ । मे । एलायाम् । वै च. ।

**विन्याकः** । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

**विपत्तिः** । स्त्री । विपदि । अम ।

**विपदापहा** । स्त्री । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।

**विपथः** । पुं । सर्पे । मे. ।

**विपरीतमल्लतैलम्** । क्ली । शरीरव्रणाय-विकारे तैलम् । पाठ.—"सिन्दूरहिङ्गुलविषकुष्ठकर-ञ्जनिम्बपाठाद्विशाम्लिकाकल्क.कटुकतैलम् । म-ञ्जादमन्त्यतसुतक्रतलूनपीत' क्षिप्रव्रणप्रशमनो वि-परीतमल्ल. .. ।" चित्रको रक्तचित्रक: । वा पाड्रु शरपुङ्खामूल । जलं चतुर्गुणम् । तैल ४ श. । कल्क. श. १ प. ।

**विपर्णकः** । पु । पलाशवृक्षे । श.च. ।

**विपर्य्ययः** । पु । "यद्यत्राभिहित तस्य प्रातिलोम्यम् ।" सु.उ.६५अ. । व्यतिक्रमे । अम ।

**विपाकः** । पुं । स्वेदे । पाचने । मे. । द्रव्यभक्षणानन्तर पाके सति माधुर्य्यादिपरिणामे । "जाठरेणाग्निना योगादयदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृत. । मिष्ट. पटुश्च मधुरमम्लोऽम्ल पच्यते रस. । कटुतिक्तकषायाणां पाक. स्यात् प्रायश कटु' ।" इति । तेषु मधुरविपाकस्य श्लेष्मकारिता, अम्लपाकस्य पित्तकारिता वातश्लेष्मरोगघ्नता, कटुपाकस्य वातकफपित्तनाशिता च । भा. ।

**विपाण्डुः** । पुं । वनजकर्कव्याम् । वै.निघ. ।

**विपाण्डुरा** । स्त्री । महामेदायाम् । प मु. ।

**विपादिका** । स्त्री । पादस्फोटरोगे । रा.नि. व.२० । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षण—"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना, विपादिका पादगतैयमेव ।" सु नि.५अ. । See पादस्फोट. । [व.५ ।

**विपादी** । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा नि.

**विपाशा** । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । रा.नि. व.४ ।

**विपिनद्रुः** । पुं । कालशाके । वै.निघ. ।

**विपिनस्थः** । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোঁদাল গাছ । "विपिनस्थपदखोल्ये. ।" रस.र.ज्व.चि. ।

**विपुलरसः** । पुं । इक्षौ । कोषाम्रम् ।

**विपुल(ला)स्रवा** । स्त्री । गहकन्यायाम् । घृतकुमार्याम् । रा नि व.५ । [नि.व.४ ।

**विप्रुषा** । स्त्री । हबुषायाम् । हबुष फल । रा.

**विपूयः** । पुं । बहुपूयतायाम् । भा.म कुष्ठचि. । हृतवधे । व्याक. ।

**विमः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । शिरीषवृक्षे । वै निघ. । रेचौ । त्रिका. ।

**विप्रकाठम्** । क्ली । मूलकाठे । रा.नि.व.८ ।

**विप्रकृष्टः** । त्रि । दूरे । इला. ।

**विप्रतिपत्तिः** । स्त्री । अन्यभाविले । सु.सू. ३२भ. । विरोधे ।

**विप्रत्ययः** । पुं । कार्याकार्यहिताहितशुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशे । च.शा ५भ. ।

**विप्रद्रुहः** । पुं । फलमूलादिगन्धद्रव्ये । भ भ. ।

**विप्रप्रियः** । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि व.११ ।

**विप्रलम्बी (लोभी)** (इन्) । पुं । दैवबृंहके, किङ्किरातवृक्षे । सोंदी । रा.नि.व.१० ।

**विप्लुता** । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा —"......योनिः विप्लुताख्या लक्षावमात् । सशालकण्डुः कण्डूला कण्डूः चातिरतिप्रिया ॥" वा.उ. ३३भ. ।

**विफलः** । पुं । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

**विफला** । स्त्री । केतकाम् । रा.नि.व.१० ।

**विबद्धः** । पुं । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

**विबन्धः** । पुं । आनाहरोगे । रा.नि.व.२० ।

**विबन्धबन्धः** । पुं । वक्षोदरोरःस्रवणबन्धनविशेषे । "विबन्धो विविधो बन्ध इति लक्षणम् ।" सु. । उ. ।

**विबन्धवर्त्तिः** । स्त्री । बन्धस्य शूलरोगभेदे । "मोनूत्रभेदयः पुरीषन्तु सानाहः शूलपीड़ितः... ...।" ग.द.४३भ. ।

**विभाकरः** । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতাগাছ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. ।

**विभाण्डिका** । स्त्री । आढ्यवृक्षे । अक्षाण्डी । वै.निघ. ।

**विभाण्डी** । स्त्री । आवर्तकीलतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलापराजितायाम् । वै.निघ. ।

**विभावरी** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । मेदायां । र.मा. । रात्री । अम. ।

**विभावरीयुगम्** । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्रयोः । भा.१भ.ज्व.चि. । "विभावरींविभावरीयुगवरा ।"

**विभावसुः** । पुं । चित्रकवृक्षे । अर्कवृक्षे । के. । अग्नौ । सूर्ये । अम. । चन्द्रे । हे.च. ।

**विभीतकः (की)** । पु, स्त्री । (Terminalia belerica.) Beleric myrobalan. वृक्षविशेषे । বহেড়া গাছ । हिं बहेड़े, तिनास । मेरा, बहेड़ा । मं बेहाड़ा । कं तांड़े । तें ताड़ेचेट्टु । ता. तनि तण्डि, तोन्डि । गुणाः—कटुः तिक्तः कषाय उष्णः कफघ्नः चक्षुष्यः पलितघ्नः विपाके मधुरः लघुश्च । बैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः । सु.सू.४६भ. । विभीतकफलं—स्वादुपाकं कषायं कफपित्तघ्नम् उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासघ्नं रूक्षं नेत्रकेशप्रसादनं क्रिमिस्वरनाशहरञ्च । तन्मज्जा—तृष्णाच्छर्दिकफवातघ्नानिलकरं लघु कषायं मदकारि च । भा.पू १भ. । विभीतकफलोत्थतैलगुणाः—स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलपीडाघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । मधुरं मधुरवीर्यविपाकं वातपित्तशमनं शीतवीर्यम् अभिष्यन्दि स्रुद्विरूक्षम् अप्रिमादनमेति । सु.सू.४५भ. ।

**विभीषणः** । पुं । नलवृक्षे । নলগাছ । रा.नि व.८ ।

**विभ्रंशः** । पुं । शरीरस्रंसे । च.सू.१६ भ. ।

**विभ्रमः** । पुं । भ्रान्तौ । मा नि. ।

**विमर्द्दः** । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा. नि.व.४ । कालकासक्षुपे । কালকাসন্দা । र.मा. ।

**विमर्द्दकः** । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ । घृतगुडकाञ्जिकद्रव्ये । वा.उ.२८ भ. ।

**विमलम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । रौप्ये । सैन्धवलवणे । वै.निघ. । रौप्यमाक्षिके । रा.नि.व १३ । त्रि । निर्मले । वै.निघ. ।

**विमलजाता** । स्त्री । सावित्रिन द्रवीहनख्यादौ । पञ्चाग्नि द्रव । इयं मध्यशिखादिषु ढुता । सु.सू.४५भ. । [रा.नि.व.१३ ।

**विमलमणिः** । पुं । कर्पूरमणौ । স্ফটিক ।

**विमला** । स्त्री । रौप्यमाक्षिके । प.मु. । See तारमाक्षिकम् । सातलायाम् । वै.निघ. । विमलमणौ । वै निघ.२भ अध.चि. । नीदन्नादौ । Сোপখলি দিব । दारमीष इति यस्य प्रसिद्धिः । तच्छुद्धिः—"जम्बीरस्य रसे स्विन्ना दशान्तीयेन वा पचेत् ।" विमला हठिमायाति दोषाद सेव निश्चितम् । वा.क्षी. ।

**विमलाग्रन:** । पुं । क्षिरीपक्षे । र.मा. ।

**विमान:** । पु । घोटके । मे. ।

**विम्बम्** । क्ली । विम्बीफले । তেলাকুচার ফল। र.मा । पुं । कृकलासे । কাঁকলাস । मे ।

**विम्बकम्** । क्ली । विम्बीफले । তেলাকুচা । अ र. । [अ र. ।

**विम्बजा** । स्त्री । विम्बीलतायां । তেলাকুচা ।

**विम्बट:** । पुं । सर्षपवृक्षे । म.च. ।

**विम्बा (म्बि[म्बी]का)** । स्त्री । विम्बराम् । তেলাকুচা । रा.नि व.३ । वा.सू.१५च. । सु.सू ४६च. । [रा.नि.व.१८ ।

**विम्बिनी** । स्त्री । नेत्रकनीनिकायाम् । तारा।।

**विम्बी** । स्त्री । शाखिधान्यविशेषे रा.नि व.१६। विम्बिकायाम् । তেলাকুচা । च.सू वमन. । सु. सू.३८च. । कुन्दुरिकायाम् । सु.सू.३८ च. ।

**विम्बु:** । स्त्री । गुवाके । कश्चित् ।

**विम्लापनम्** । अङ्गुल्यादिविमर्दनेन शोथवि लायने । सु चि.१च. ।

**वियच्चारी (इन्)** । पु । चिल्लपक्षिणि । চীল পাখী । श.मा. ।

**वियोगी (इन्)** । पु । चक्रवाकपक्षिणि । श च ।

**वियोनि:** । त्रि । विकृतयोनौ । सु.नि.१२च. ।

**विरङ्गम्** । क्ली । कङ्गुष्ठे । रा.नि व.१३ । वि ज्ञे । प सु. ।

**विरजा:** । त्रि । विगतार्त्तवायाम् । जटा. ।

**विरला** । स्त्री । दूर्वायाम् । तारा. । गन्धविर लायाम् । भेष.वाजी पञ्चवमारतैले । कपित्थाक्षी ग्रन्थे । र.मा. ।

**विरट:** । पु । निश्वक्काथे । वै.निघ. ।

**विरणम्** । क्ली । वीरणमूले । বেণারমূল। प. मु. । रस.र.वा.व्या.चि गन्धराजतैले ।

**विरदा** । स्त्री । चन्द्रमस्थायाम् । कश्चित् ।

**विरलम्** । क्ली । पायसदधनि । रा.नि.व.१३।

**विरलद्रवा** । स्त्री । विरलद्रवयवाग्वाम् । अम।

**विरसा** । स्त्री । विन्दुलाम् । "कांचीकदम्बवि रला ।" भा.सू १५च.न्यग्रोधादौ । क्षयनिहृति । वै.निघ. ।

**विरा** । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व १४ ।

**विराटकम्** । क्ली । कान्तपाषाणे । চুম্বক । र.सा.स. ।

**विराटज:** । पुं । राजपट्टमणौ । त्रिका. ।

**विरान्तक:** । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

**विराध(धा)नम्** । क्ली । पीडायाम् । श.र.।

**विराल:** । पु । विडाले । अ.टी. ।

**विरुक्** । पुं । ईशानशौ । रा.नि व.१९ ।

**विरुद्धम्** । त्रि । देशकालप्रकृतिसंयोगविपरीते ।

**विरुद्धता** । स्त्री । विरुद्ध नाम यत् दृष्टान्तसि-द्धान्तसमयैर्विपरीतम् । च.वि.८च. ।

**विरुद्धा(ध्य)शनम्** । क्ली । विरुद्धभोजने । "क्षीरमत्स्यादि यद्भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।" योगर.च सा चि.। "विरुद्धाध्यशनाजीर्णं ।" विरु द्धभोजनजरोगा यथा—"नक्तान्ध्यवीसर्पदकोदरा-णां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयव्यालविषस्य चैव । किला-सकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजनितरोगान् हन्ति विरेच-नम् । वमनं शमनं वापि ..... ।" राज.३प. ।

**विरूढ:** । त्रि । अङ्कुरिते । मे. । च.सू.१८च. ।

**विरूढकम्** । क्ली । अङ्कुरितधान्ये । वै.निघ. ।

**विरूढधाना** । स्त्री । अङ्कुरितयवे । दरबत्र अङ्कुर । गुणौ—गुरु. पुष्टिकरी च । च सू.२७च.।

**विरूपम्** । क्ली । पिप्पलीमूले । रा नि.व ६ । स्त्री (पा) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।पञ्चशि-खायाम् । श्यामादूर्वै । कृष्णातिविषायाम् । रा. नि.व ६ ।

**विरूपाक्ष:** । पुं । बालस्य दुष्टग्रहभेदे । "वि-रूपाक्षगृहीते तु बाल. स्वेदश्च जायते ।" ज.द. १०च. । [टी । रा.नि.व १९ ।

**विरूपी (इन्)** । पुं । जाहके । গান [" ও গি-

**विरूक्षणम्** । क्ली । रूक्षीकरणे । वा सू २१च.।

**विरेकः** । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. । विरेचने । জোলাপ । मा.नि. । मलभेदे । श.र. ।

**विरेकी (इन्)** । पु । कम्पिल्लके । वै निघ. ।

**विरेचकः** । त्रि । विरेककारिणि ।

**विरेचनम्** । क्ली । विरेके, मलभेदे । জোলাপ । तत्राग्नेय विरेचनद्रव्याणि भूवारिगुणभूयिष्ठानि भूवारिणां गुरुत्वादधोगच्छन्ति । तानि च द्रव्याणि त्रिवृताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविषाणिकागवाक्षीच्छगलान्त्रीस्नुकसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीकुशकाशतिल्वककाम्पिल्लकरम्यकपाटलापूगहरीतक्यामलकबिभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहावृक्षसप्तच्छदार्कज्योतिष्मत्यश्चेति । सु सू. ३९अ. । तानि च षट् भवन्ति क्षीररसकल्ककषायशृतशीतचूर्णभेदेन । तानि यथोत्तर लघूनि । सु.सू ४४अ । "विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्यः गुरुत्वादधो गच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् ।' सु सू. ४१अ. । तत्पात्र स्निग्धस्विन्नवान्ता । तद्गुणा — 'बुद्धेः प्रसाद बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्व ज्वलनातिदीप्तिम् । चिराच्च पाक वयुष करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥" सु. । तस्य मात्रा यथा—"मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगे कफान्तक । वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः । द्विपल श्रेष्ठमाख्यात मध्यमश्च पल भवेत् । पलार्द्धश्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥" अन्यत्र —"पलन्तु श्रेष्ठमाख्यात मध्यन्त्वर्द्धपल भवेत् । कर्षमानं कनीय स्यात् ज्ञेय श्रेष्ठाद्यपेक्षया ॥" चामस्कसेन । "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपल प्रस्थमाहुर्मनीषिण ॥" इति । तन्निषेध —"बालवृद्धनवज्वरितप्रसूतादयो न विरेच्या जीर्णज्वरिणभक्तयो विरेच्याः । शरदि वसन्ते च पाचनैरामवलासं स्निग्धस्य स्वेदने स्निग्धस्य च स्वेदैर्विरेक कार्यः ॥" प.प्र.४ख. ।

**विरेचनः** । पु । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

**विरेचनफलः** । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

**विरेचनोपयोगि** । त्रि । विरेचके । च. ।

**विरोचनः** । पु । पद्मुश्निम्बश्योणाकवृक्ष । শোণাপাঠা । घृतकरञ्जे । रा नि.व ९ । रोहितकवृक्षे । রোহা গাছ । रा.नि.व.८ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । केचित् ।

**विलः** । पु । वेतसवृक्षे । श.च. ।

**विलकारी (इन्)** । पुं । मूषिके । रा.नि.व १९ ।

**विलम्बिका** । स्त्री । तन्नामकविषूचिकाभेदे । लक्षण—"दुष्टन्तु भुक्त कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिका तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविद. पुराणा ॥" मा.नि. ।

**विलम्बी (इन्)** । पु । सद्योऽग्ये । मत्स्यविशेषे । गुणा —वातकर पित्तकर कफकरश्च । चरि. २२अ. ।

**विलयः** । पु । विद्रापणे । वा उ.२१अ. ।

**विलया** । स्त्री । बलायाम् । र.मा. ।

**विलवास.** । पुं । आहकशन्नी । কাল গিরগিটি । रा नि.व.१९ ।

**विलवासी (इन्)** । पु । सर्पे । श र. ।

**विलाल.** । पु । विडाले । च टी. ।

**विलासिनी** । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व. ६ । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. । [पित् । वै.निघ. ।

**विलिखा** । स्त्री । मत्स्यभेदे । इल्लीश इति ख्या

**विलेपः (नम्)** । पु, क्ली । सुगन्धिलेपनद्रव्ये । अम. ।

**विलेपनी** । स्त्री । यवाग्वाम् । শাউ । मे. ।

**विलेपी** । स्त्री । यवागूविशेषे । মাউবিশেষ । अम. । सं गिलद्रवो । चतुर्गुणवारिसिद्धविरलद्रवयवाग्वाम् । "विलेपीमुचिताहाराच्चतुर्थीमल्लकां वदेत् ।" सु चि ३९अ । "चतुर्गुणजले सिद्धा विलेपी विरलद्रवा ।" प सू. । तण्डुलाविद्रवा भवेच्चतुर्वारिसाध्या यवागू ज्ञेया । "विलेपी विरलद्रवा ।" च.द.ज्व.चि. । "बहुभक्ता विलेपी ।" रा. नि.व.२० । "विलपी तु चतुर्गुण । ' "विलेपी च घना सिक्थे मिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।" गुणा. —"विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ।" प प्र १ख. । "विलेपी दीपनी हृद्या ह्रद्या रूचा हिता मधु । व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी हृद् ज्वरापहा । चामदश्चरहरा ग्राहि दीपनी दोषपु-

हिक्क् ।” वै.निघ. । “विलेपी तर्पणी लघ्वी या हिणी ग्रहणापहा ।” राज.३प. । अन्या यथा — “कला च षड्गुणे तोये विलेपी भाष्टतण्डुलैः । सा चाग्निदीपनी लघ्वी हिना मूर्च्छाज्वरापहा ॥” वै. निघ. ।

**विलेप्यः** । पुं । यवाग्वाम् । अ.र. । स्त्री । *विलेप्याम् । "पेयां विलेप्यामकृतम्"।* च.द.वमने।

**विलेशयामी** (इन्) । पुं । सर्पे । अ.र ।

**विलेशयः** । पुं । विलवासिनि अधिनकुलशल्यगोधादिपशौ । गुणा —“विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णा अपि कीर्तिता ॥” भा. । तन्मांसं श्वासवातकासहरं पित्तदाहकरञ्च । रा.नि.व.१७ । कोकड़नामकविलेशयमृगे । रा.नि.व.१८ । अन्ये विलेशया ये तु कोकडोन्दुरिकादयः । तेषाञ्च गर्हितं मांसं मान्द्यगौरवदुर्जरम् ॥ प.सु. ।

**विलोचनम्** । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

**विलोटकः** । पुं । वल्लीमद्गुमत्स्ये । (वेलेमाछ । अ.च । [श्वविदनाविशेषे । सु.सू.२१च. ।

**विलोड़नम्** । क्ली । आलोडने । वायुकम्पन ।

**विलोड़ितम्** । क्ली । पादजलेन विभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ ।

**विलोमः** । पुं । कुक्कुरे । सर्पे । मे. ।

**विलोमी** । स्त्री । आमलक्याम् । मे. । [श.र. ।

**विल्लम्** । क्ली । विडङ्गे । प.मु. । हिङ्गौ । हिः ।

**विल्लकम्** । क्ली । विषे । प.मु. ।

**विल्लमूला** । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

**विल्वम्** । क्ली । विल्वफले । मे. । विल्वशलाटौ । (वेलशुँ ट । च.द.अरोचका.चि.कलिङ्गाद्यगुटिका. । ४र्थ । ८ तो । श्र.मा । प.प. ।

**विल्वः** । पुं । (Ægle marmelos.) अस्य सस्कृतपर्यायाः (वेल गाछ । हिं बेल । मं बेल. बिल, बिन । कं बेलदल । ते मारेडु । ता. विल्व । गुणाः—मधुरः कषायः तिक्तः गुरुः कषायः कफज्वरातिसारघ्नः रुचिकृत् दीपनश्च । विल्वमूलं — त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातघ्नञ्च । कोमलं पक्वं — स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनञ्च । पक्वं फलं — गुरु मधुरं कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि त्रिदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । “फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् । विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥” भा.श्रामव ।

**विल्वजा** । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा च मागधीगुणैस्तुल्या । “विल्वजा मागधी पीता सा मान्याता गुणागुणैः । कफिकहलकमूत्रदोषघ्नी च श्रमापहा ॥” अत्रि १५अ. ।

**विल्वतैलम्** । क्ली । कर्णरोगाधिकारे तैलम् । “फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । एतत्कर्णस्यदायैव वाधिर्ये परमौषधम् ॥” रस.र. ।

**विल्वपत्रम्** । क्ली । विल्वदले । (वेलपाता । रस.र.वद्दणीकवाटरसे । [सु.२०अ ।

**विल्वपर्णी** । स्त्री । वातघ्नपत्रशाकविशेषे । च.

**विल्वपेशि(षि)का (शी)** । स्त्री । विल्वमज्जायां, विल्वशलाटौ । (वेलशुँ ठ । वा.सू.१५ अ. । चि.४अ. । गुणाः —“कफवातामशूलघ्नी ग्राहिणी विल्वपेशिका ।” राज.३प. ।

**विल्वमध्यम्** । क्ली । विल्वमध्ये । (वेलशुँ ठ । सु.चि.१८अ. ।

**विल्वा** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ ।

**विल्वादिकषायः** । पु । विल्वादिपञ्चमूलैः गुडूच्यामलकधान्यकैश्च कृते कषाये । स वातज्वरे हितः । च.द वा.ज्व चि. । “विल्वादिपञ्चमूलैश्च गुडूच्यामलकैस्तथा ।”

**विल्वान्तरः** । पुं । कण्टकिवृक्षविशेषे, क्षीरोराल्यशीरतरौ । तैलङ्गदेशे । आङ्गलदेशे नर्मदातटे पर्वतसन्निकटे च । तद्गुणसूचने —“विल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासिताढ्यकविल्वोदितवीतपुष्पः । स्याञ्चातितुल्यकुसुमः सविमूत्रपत्रः स्यात् कटुकी विकट्टईगज एव इतः ॥” इति कनयः । सु.सू.३८।३८अ. । सु.चि.१५अ. । “वीरतरुः शरीरारूयः ।” वा.सू. १५अ. । गुणाः —कटुरुष्ण आग्नेयः पथ्य, वातरोगघ्न, अश्मरिघ्नश्च । रा.नि.व.८ । “विल्वान्तरो रसे पाके तिक्तश्च कफापहः । मूत्राघातारमजित् ग्राही यो वनपुष्पानिलजवहृत् ॥” भा. ।

**विवर्णत्वम्** । क्ली । म्लानगात्रत्वे । मा.नि. ।

**विवर्त्तनम्** । क्ली । कर्णशष्पी. निष्काशयितु मिष्टस्य कर्णलग्नस्य पुनर्विवर्त्तनरूपयन्त्रकर्म्मणि । यन्त्रस्य कर्णान्तरेव भ्रमणकर्म्मणि । सु सू ७अ. ।

**विवर्त्तित:** । त्रि । परिवर्त्तिते । भा. ।

**विवर्त्तितसन्धि:** । पुं । सन्धिमुक्तभग्नरोगविशेषे । "विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च ।" सु.नि १५अ ।

**विवर्द्धनम्** । क्ली । घृते । वै.निघ. । [श्रम ।

**विवस्वान्** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

**विविधविषापहा** । स्त्री । निर्विषीवृक्षे । वै निघ ।

**विवृता (त्ता)** । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षण —"विवृतास्या महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् । विवृतामिव तां विद्यात्पित्तोत्था परिमण्डलाम् ॥" सु नि १३अ ।

**विवृताक्ष:** । पुं । स्थलचरपक्षिविशेषे । कुक्ड़ा । विका. । गुणा:—"विवृताक्षस्त्रिदोषघ्नो वृष्य: शुक्रविवर्द्धन' ।" चचि.२१अ. ।

**विशम्** । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. । मृणाले । च टी.रा । सु.चि.११अ. । पु । मनुष्ये ।

**विशदम्** । क्ली । कासीसे । शिवेकम् । वै. निघ । स्त्री (दा) । वृहत्याम् । मद- ।

**विशर्द्धनम्** । क्ली । गुदे कुत्सितशब्दकरणे । वायुत्याग । सु नि ३अ. ।

**विशल्यकरणी** । क्ली । औषधिविशेषे । त्रिविषी, आग्रपान । रामायणम् ।

**विशस्यकृत** । पुं । भूपलाशे, धात्कीतके । हापरमाली । र मा. ।

**विशल्या** । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिया । रा.नि.व.४ । वा.सू १५ अ.अर्कादिव. । उ.६अ । शाकभेदे । दन्तिवृक्षे । अम. । च.द.विषाधिकारे । त्रिवृतायाम् । तेउड़ी । पाटलायाम् । पारुल । सु चि.१८अ. । च द. विषाधिकारे । नागदन्त्यां । हातिशुँड़े । र.मा. । त्रिपुटायाम् । मे. । अजमोदायां । रा.नि.व ६ ।

**विशाकर:** । पुं । हस्तिदन्त्याम् । रा.नि.व ६ । हस्तिशुण्डाम् । हातिशुँड़े । प.मु । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । भा.म.४भ गर्भ चि. । भद्रचूड़वृक्षे । लङ्कासिजू । श्र ध. ।

**विशाख:** । पुं । पुनर्नवायाम् । श्वेत पुणर्या । रा.नि.व.५ । स्कन्दापस्मारे । सु.उ.२७अ. ।

**विशाखग्रह:** । पुं । बिल्ववृक्षे । बेल गाछ । वै.निघ. । [गाछ । म.ध. ।

**विशाखज:** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । टाबा लेबु

**विशाखपत्र:** । पुं । बालरोगभेदे । निदा. ।

**विशाखा (खिका)** । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.२भ.रा.व्या.चि.षड्शीतिगुग्गुलौ । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कठिल्लकवृक्षे । मे । तन्नामनक्षत्रे । अम. ।

**विशारद:** । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । स्त्री (दा) । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि व.४ । कपिकच्छ्वां । वै.निघ. । [मृगविशेषे । श्र.र. ।

**विशाल:** । पुं । वृक्षविशेषे । पक्षिभेदे । मे ।

**विशालतैलगर्भ:** । पुं । चाङ्कोटवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.८ ।

**विशालत्वक्** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु. ।

**विशालपत्र:** । पुं । श्रीतालवृक्षे । रा.नि.व. ८ । माथि । मानकचू । प मु. । [नि.व.७ ।

**विशालफलिका** । स्त्री । निष्पाव्यां । रा.

**विशाला** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा, मामानड़ी । रा.नि.व.३ । भा.म.४भ. ज्वरे.चि, अर्श चि.पथ्यादिगुड़े । वै.निघ.ज्व. चि.त्रार्त्तिंशाड़े । इन्द्रवारुणीफले । वा.सू.१५अ । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । माकाल गाछ । वै नि. घ.जीर्ण.ज्व.चि.कल्याणघृते । उपोदकाम् । पूँई गाछ । रा.नि.व.१ । मुरामांस्याम् । शाकभेदे । ब्राह्मगिरा । वै.निघ. । गोरक्षकर्कट्याम् । रांखालकाँकड़ी । च.द.पाण्डु.चि. । उन्मा चि. ।

**विशालाक्षी** । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा.नि. व.५ । [रा.नि.व ६ ।

**विशाली** । स्त्री । अजमोदायाम् । ज्ञाङ्गी ।

**विशिखः** । पुं । शरवृक्षे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (खा) । शस्त्रमार्गे । सु.सू.१०अ । कर्ममार्गे । सु.सू.१०अ. ।

**विशिखपुङ्खा** । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । भा.म. ४भ. । "सैतया विशिखपुङ्खया सह ।" चि.क.क बन्ध्याप्रतीकारे ।

**विशिष्टः** । पु । श्रीवके । वै.निघ. । [द्वारा. ।

**विशिष्टपत्रः** । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गेंटेला ।

**विशीर्णपत्रः (र्णः)** । पुं । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा.नि.व.८ ।

**विशेषः** । पुं । भावयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च असामान्यदर्शने । च.शा.५अ. । पृथक्त्वकृत्त्वे । व्यावृत्तबुद्धिकृत्त्वे । च.सू.१अ ।

**विशेषकः** । पुं । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा. नि.व १० ।

**विशोकः** । पुं । अशोकवृक्षे । रा नि व.१० ।

**विशोध(धि)नी** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्त्या । हातिशुंडे । रा नि.व.५ । दन्तिवृक्षे । जयपाल । रा नि व.६ ।

**विशोधनीवीजम्** । क्ली । जैपालवीजे । वैद्यकम् ।

**विश्रामः** । पुं । आयासापहृत्यै । गुणाः— "विश्रामो बलकृत् खेदश्रमनुत् स्वास्थ्यदः शुभः ।" राज.१प ।

**विश्लिष्टसन्धिः** । पु । अस्थिभङ्गविशेषे, सन्धिमुक्तभग्नरोगविशेषे । यथा —"विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च ।" सु.नि.१५अ । See भङ्गम् । [सु.सू.२२अ. । पृथक्करणे ।

**विश्लेषणम्** । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् ।

**विश्वम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुंठ् । बोलनामगन्धद्रव्ये । निश्यादल । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ. ज्व.चि विश्वादिकषाये । परिमाणभेदे । "विश्वं विश्वपलं मतम् ।" शब्दकल्प ज्योतिषमती ।

**विश्वकद्रुः** । पुं । मृगयानिपुणकुक्कुरे । अम. ।

**विश्वका** । स्त्री । गङ्गाचिल्लायाम् । गां चिल । द्वारा. । [म :

**विश्वकुसैना** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । कथि

**विश्वगन्धम्** । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । निश्यादल । रा.नि.व.६ । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व. ७ । स्त्री (न्धा) । पृथिव्याम् । श.च. ।

**विश्वग्रन्थिः** । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

**विश्ववायुः** । पुं । सर्वतोगामिवायौ । एलोमेलो बातास । गुणाः—"विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तुलिङ्गकी हन्ता जलोत्पातपर सरः ॥" राज ।

**विश्वजा** । स्त्री । शुण्ठ्याम् सा.कौ.वा ज्व.चि. ।

**विश्वतुलसी** । स्त्री । (Ocymum basilicum. Syn. Pilosum.) Common sweet basil तुलसीभेदे, मधुरतुलसी । बाबुई तुलसी । दा हि सब्जा । ते वद्रजेड । ता तिरुनिकु । पञ्जा बहरि । बम्. वाराइतुलसी ।-गुणाः—वीजं शीतल । क्वाथ. मेहघ्न उदरामयघ्न. रक्तातिसारघ्न । पत्ररस. क्रमिघ्नः सर्पदंशे हितः । कथित् ।

**विश्व(श्वे)देवा** । स्त्री । गौरखतण्डुलायाम् । गोरक्षचाकुलिया । अटा । रा.नि.व.४ । सु.सू. ३८अ । गाङ्गेरुकीति पूर्व्वदेशे, अन्ये सितकुसुमां बलाम् । सु.चि.८अ. । नागबलायाम् । र.मा. । रक्तकुसुमदण्डोत्पलायाम् । र मा. । च वि.८अ. ।

**विश्वपर्णी** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भुंई आमला । रा.नि.व.५ ।

**विश्वभेषजम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुंट । भा.म.१भ. । रा.नि व.६ । च.द.वातपित्त.ज्व.चि.पथ्यभद्रे । "किरात विश्वभेषजम् ।"

**विश्वम्भरः** । पुं । कीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । स्त्री (रा) । भूनिम्बे । चिरेता । भा.म.१भ.ज्वरातिसा.चि. । "विश्वम्भरा निम्बविषाः ।"

**विश्वरूपकम्** । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व. १२ । पुं । राजादनवृक्षे । क्षीरिणी गाछ । वै. निघ. ।

**विश्वरोचनः** । पुं । पेचुके । कचू । चिका. ।

**विश्ववर्णा** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भुंई आमला । वै.निघ. ।

**विश्वसारकम्** । क्ली । विदरद्वचे । फणिमनसा । श.च । [नि.व ४ ।

**विश्वस्था** । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । रा.

**विश्वा** । स्त्री । शतावर्य्याम । शतमूली शुण्ठ्याम् । शुंठि अतिविषायाम् । रा.नि.व.६।२३। शक्तिन्या वै निघ ।

**विश्वाख्या** । स्त्री । शतावर्य्यां । रा.नि व ४ ।

**विश्वाची** । स्त्री । तन्नामकवात याधी । लक्षण — तल प्रत्यङ्गुलीना या कण्डरा बाहुपृष्ठत । बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति सोच्यते ॥" भा नि । सु नि.१४ । 'दशमूली बला माषक्काथ तैलाज्यमिश्रित । साय भुक्ता चरन्नस्य विश्वाचीम रवाहुक ॥"

**विश्वादि** । पु । कषायविशेषे । "विश्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् । दद्यात सुशीतल वारि तृटच्छर्दिज्वरदाहनुत ॥" च द पि ज्व चि ।

**विश्वामित्रप्रिय.** । पु । नारिकेलवृचे । श.र ।

**विश्वाह्वा** । स्त्री । शुण्ठ्यां । वै स बाहुशालगुडे।

**विश्वोरः** । पु । रक्तार्के । र.मा. ।

**विश्वोपधम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

**विषम्** । क्ली । जले । रा.नि व १४ । पु, क्ली । वत्सनाभे । काष्ठविष । रा नि व,२२ । बोले । रा.नि व.६ । पद्मकेशरे । भ.टी. । स्वनामख्याते जीवितप्रद्व्यसाने । विष, तच्च द्विविध – स्थावर जङ्गमञ्चकृत्रिम विषम् । गरसञ्ज्ञक कृत्रिम नाम । तत्र स्थावर पञ्चपञ्चाशद्विध, । जङ्गमसख्य मिति । विशेषा. स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्या । सामान्यत. तस्योत्पत्त्यादि—"प्रजामिमामामसृयीनिर्म्मद्वाण स्वजन किल । चकार दसुरो विघ्न कैटभो नाम दर्पित । तत क्रुद्धस्य वै ब्रह्मादब्रह्मणस्तेजसो निधे: । क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपाताथ दारुण । स्र्व्व दहाद्ग गर्जन्तमन्तकाभ महाबलम् । ततोऽसुर घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताद्भुत । ततो विषाद देवानामभवत्त निरीक्ष्य वै । विषादजनन त्वाच्च विषमित्यभिधीयते । तत स्रष्टा प्रजा: शेष तदा त क्रोधमीश्वर । विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥' सु.कल्प.३ध. । सा. गुणा.— विषं हि नाम निखिलरसायनानामग्रेसरमखिल व्याधिविध्वसविधायकतामासादयति । रस चि । "विष प्राणहर प्रोक्त व्यवाय च विकाशि च । आग्नेय वातकफहृत् योगवाहि मदावहम् । तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदाय रसायनम् । योगवाहि विदोषघ्न बृहण वीर्य्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषम्प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥" भा. । तीक्ष्णोष्णरूक्षव्यवायि व्यवायकर लघु । विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरस विषमपाकि च ओजसो विपरीत तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वित गुणै । वातापत्तोत्तर नृणा सद्यो हरति जीवितम् । विष हि देह सम्प्राप्य प्रागदूषयति शोणितम् । कफपित्तानिलाश्चाम् सम दोषान् सहाशयान । ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ।' वा उ.३५ष । तच्छोधन यथा— 'गोमूत्रे त्रिदिन स्थाप्य विष तेन विशुध्यति । तद्भेदा यथा— कालकूट हालाहल ब्रह्मपुत्र वत्सनाभ हारिद्रक सक्तुक प्रदीपन सौराष्ट्रिक शृङ्गिकेषु । 'वत्सनाभ हारिद्रक सक्तुक प्रदीपन सौराष्ट्रिक शृङ्गिकेषु । 'महाकूट मुस्ता सात्त्विक याशगन्ध मध्याभ दुग्धर्मोतीति षट । महान्ति अष्टौ कालकूट मुस्तक वत्सनाभ शङ्खकर्णीति पञ्च महाविषाणि । सुहीकरवीरार्कलाङ्गली विषमुष्टीनीति उपविषाणि ।

**विषकङ्का(ङ्को)लिका (ली)** । स्त्री । क्षुपविशेषे । दिवर्दाकना । नकुल,१६५. ।

**विषकण्टः** । पु । इङ्गुदीवृचे । रा.नि.व.८ ।

**विषकण्टकः** । पु । यासक्षुपे । इङ्गुदी । रा.नि.व.४। [व्याघ्रकण्टिकायाम् । रा.नि.व ।

**विषकण्टका (किनी, की)** । स्त्री । भ-

**विषकण्टालिका (ली)** । स्त्री । विषकण्टालीति प्रसिद्धवृचे । र.सा.स.स्वच्छन्दभैरवरसे ।

**विषकण्ठी** । स्त्री । बलाकायां । रा नि व,१८।

**विषकन्दः** । पु । महिषकन्दे । नीलकन्दे । रा.नि.व.७ । इङ्गुदीवृचे । वै.निघ. ।

**विषगन्धकः** । पु । स्वल्पसुगन्धवृचे । वै.निघ.।

**विषगन्धा** । स्त्री । क्षपगोकर्णाम् । काल वृपशाकिते । वै.निघ. । [व्य.वि.बलाचतुर्ते।

**विषग्रन्थिः** । पु । दयालपर्व्वचि । च.द.च-

**विषघ्ना** । स्त्री । गुडूच्याम् : श.च. ।

**विषघाती (इन्)** । पु । शिरीषवृचे । श मा ।

विषघ्नः। पुं। यवासक्षुपे। दुरालभा वि'शव। रा.नि व.४। चम्पकवृक्षे। जटा.। भूकदम्बे। कुकसिमा। रा नि व.८। सुगन्धार्जके। वै निघ। तण्डुलीयक्षुपे। भा पु.१भ भा व.। शिरीषवृक्षे। रा.नि व ९। [वा उ ६श।

विषघ्ना। स्त्री। अतिविषायाम्। आतईच।

विषघ्निका। स्त्री। श्वेतकिणिहीवृक्षे। श्वेता पामार्गे। वै निघ.।

विषघ्नी। स्त्री। हिलमोचिकायाम्। हिञ्चे। कटुकाया। चिका.। रास्नायाम्। इवुष भेदे। इवुष गाछ। रा नि.व.४। इन्द्रवारुणीलतायां। वाथालशश। रा.नि व ३। वनबर्वरिकायाम्। वनवावुइ। रा.नि.व.१०। भूम्यामलक्यां। भूँइ आमला। रक्तपुनर्नवायाम्। रा नि.व.५। हरि द्रायाम्। रा नि.व ६। वृश्चिकाल्याम्। विछाती। प सु। महाकरञ्जे। रा.नि व ८ दवदाल्यां। देयाताड। प सु.। रा नि.व.३। पीतदेवदा ल्याम्। भा.। काष्ठकदल्याम्। श्वेतापामार्गे। वै. निघ। [निघ।

विषचक्रः (क)। पुं। चकोरपक्षिणि। वै

विषजिह्वः। पु। देवताडवृक्षे। देयाताड़ा र.मा.।

विषज्वरः। पु तन्नामकागन्तुज्वरे। लक्षणम् — 'श्यावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च। भक्तारुचि पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया॥' निदानम्। महिषे। श र।

विषण्डम्। क्ली। मृणाले। श र.।

विषतन्त्रम्। क्ली। तन्नामसर्पादिविषोपशम नतन्त्रभेदे। यथा—' सर्ववृश्चिकलूताना विषोप शमनी तु या। सा क्रिया विषतन्त्रञ्च नाम प्रोक्त मनीषिभि॥" वैद्य स.१श.।

विषतरुः। पु। कुचेलकवृक्षे। कुँचिला गाछ। भेव वातरक्तेषि विषतिन्दुकतैले।

विषतिन्दुः (कः)। पु। (Diospyros montana.) विषद्रुमे। कुँचिला गाछ। हिं विषतेन्द। तें मचितन्की, माकडटेंडि। रा. नि.व.२१। भा.। वै.निघ लवङ्ग,चि.विषतापह रसरसे। See कारस्कर.।

विषतिन्दुकजम्। क्ली। मधुरतिन्दुकफले। रसा स.वैलाक्यडम्बररसे। कारस्करफले। कुँचि- ला फल। गलत्कुष्ठारिरसे।

विषदम्। क्ली। पुष्पकासीसे। रा.नि.व.१३।

विषदंशः (कः)। पु। मार्जारे। वै.निघ।

विषदंष्ट्रा। स्त्री सर्पकङ्कालिकायाम्। प. सु.। र.सा.स.। नागदमन्याम्। वै.निघ।

विषदन्तः (क')। पुं। विड़ाले। वै.निघ.। (क) सर्पे। श.च.। [नि.व.७।

विषदमूला। स्त्री बहुमूलसाकल्याम्। रा.

विषदर्शनमृत्युकः। पुं। चातकपक्षिणि। हे च।

विषदाता (तृ)। पुं। विषप्रयोक्तृपुरुषे। ल क्षण –'न ददात्युदर पृष्टो विवचन् मोहमेति च। अपार्थं बहुमहीणं भाषते चापि मूढवत्। स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत्। वेपथु- र्जायते तस्य चस्तयान्योन्यमीक्षते॥'' इत्यादि। सु कल्प.१श। [डा गाव। रा.नि.व.९।

विषद्रुमः। पुं। विषतिन्दुके। कुँचिला, मक्-

विषधरः। पु। सर्पे। अम.। [श.च.।

विषधर्मा। स्त्री। शूकशिम्ब्या। आलकुशी।

विषध्वंसी (इन्)। पु। नागरमुस्तायाम्। वै. निघ। [माणके। मानकचु। प सु।

विषनाशनः। पुं। शिरीषवृक्षे। प.सु.।

विषनाशिनी। स्त्री। सर्पकङ्काल्याम्। श. च.। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। वै.निघ.।

विषनुत्। श्योणाकवृक्षे। श.च.।

विषपञ्चिका। स्त्री। पञ्चविषभेदे। तत्तु जै- पालादिवीजमध्यस्थपत्रम्। सु कल्प.२श.।

विषपुष्पम्। क्ली। अतसीपुष्पे। रा.नि.व.२३। नीलपद्मे। श.मा.। [व,८।

विषपुष्पः (कः)। पुं। मदनवृक्षे। रा.नि.

विषप्रशमनी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकाम्। वै. निघ.। [दस्ती गाछ। रा.नि.व.६।

विषभद्रा (द्रिका)। स्त्री। भद्रदन्त्याम्।

विषभिषक्। पु। विषवैद्ये। हे च.।

**विषभुजङ्गः ।** विषधरसर्पे । वैद्यकम् ।

**विषमः ।** त्रि । बन्धुरे । असमान । अनियत-कालस्थायिनि । "वेपथुर्विषमो वेगः ।" मा.नि.।

**विषमग्राहि ।** त्रि । एकदेशग्राहिणि । सु.सू. ७अ. ।

**विषमच्छदः ।** पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम [गाछ । प.मु. ।

**विषमज्वरः ।** पुं । ज्वरविशेषे । "यः स्याद नियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगत श्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृत. ॥" र.सा. सं. । रसरक्ताश्रितज्वरे । एकाहिकचातुर्थकज्वरे-षु । निदानादि—"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्व रोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतु र्थकौ । सन्ततो रसधातुस्थ. सततो रक्तधातुगः । भिषजा म च विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रय । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागत पुन । कुर्यात् चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् । त्रिदन्धेऽस्थये द्वे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनाहं शीतल देहम संभूतं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्व शरीरस्य शीतल ह स्तपादयोः । काये श्लेष्मा यदा दुष्ट पित्तं चान्ते व्यवस्थितं । शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपा दयो: ॥" इत्यादि । मा नि. ।

**विषमज्वराङ्कुशलौहम् ।** क्ली । विषमज्व रे औषधम् । पाठः— रक्तचन्दनह्रीवेरपाठोशीर कणाभिया । नागरोत्पलधान्याभिर्विषमर्दैन सम न्वितम् । लौह निहन्ति विविधान् समस्तान् वि षमज्वरान् .. ॥" पुस्तकान्तरे,एव नाम चन्दना-दिलौहम् । र.सा.चि. ।

**विषमज्वरान्तकरसः ।** पु । विषमज्वरे पु टपक्कम् औषधम् । पाठ—"हिङ्गुलसम्भव सूतं गन्धकेन मुक्तस्वचम् । पर्पटीरसवच्चाथ सूतादि द्विगुणगन्धकम् । लौहं ताम्रमभ्रकञ्च रसस्य द्विगुणं तदा । वङ्गं गैरिकञ्चैव प्रवालञ्च रसार्धकम् । मुक्ता शङ्ख शुक्तिभस्म तदर्धं रसपादिकम् । मुक्ता गर्भे च संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥" इत्यादि । হিঙ্গুলোথ পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. এ কত্র কজ্জলি করত পর্পটীর পাক করিবে। পর্পটীর ।০ আনা। লৌহ, তাম্র, অভ্র প্র-

ত্যেকে ২ তোলা। বঙ্গ, গেরিমাটী এবং প্রবাল প্রত্যেকে ।০ তোলা। মুক্তা, শঙ্খ-ভস্ম, শুক্তিভস্ম প্রত্যেকে ।০ আনা। সমস্ত একত্র জলে মাড়িয়া উহা ঝিনুকের ভিতর ভরিয়া উহাতে গোময়মৃত্তিকার লেপ দিবে। শুকাইলে ১৫।২০ খানি ঘুঁটের পুট দিয়া লক্ষ্য রাখিবে, যেমন গন্ধকের গন্ধ বাহির হইবে অমনি তুলিয়া লইবে। ভৈষ ।

**विषमभोजनम् ।** क्ली । विषमाशने । मा.नि.।

**विषमर्द्द(र्द्दि)निका (नी) ।** स्त्री । गन्ध-नाकुल्याम् । गन्धरास्ना । रा.नि.व ७ ।

**विषमवल्कलः ।** पुं । कर्कटनिम्बुके । नारङ्गलेवु । प.मु. ।

**विषमवेगः ।** पुं । न्यूनाधिकवेगे । मा नि. ।

**विषमा ।** स्त्री । क्षीरीरक्षदरे । भा ।

**विषमाग्निः ।** पुं । न समानाग्नौ । येन कदा चित् सम्यक् पच्यते कदाचिन्न न पच्यते । निदा.।

**विषमाधुरम् ।** क्ली । मद्यविधे । भैष.ज्व.चि. पानीयवस्थाम् ।

**विषमाधूकम् ।** क्ली । द्रव्यविशेषे । त्रिफला इति लोके । भैष.शिरो,रो.चि त्रिदिवोल्लेखि ।

**विषमाशनम् ।** क्ली । अकाले बहुभि स्तोक वा भोजने । "बहुस्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विष माशनम् ।" सुश्रु — 'आलस्यगौरवाटोपसम्भार कुरुते:धिक । हीनमात्रं तथा काल्यं करोति च बलक्षयम् ॥" भा. । [नि । भै निघ. ।

**विषमाङ्कुरः ।** पुं । अस्थिसंहारवृक्षे । হাড়ভাঙ্গা

**विषमुष्कः ।** पु । मदनवृक्षे । মদনা গাছ । वै.निघ. ।

**विषमुष्टिः ।** पुं । महानिम्बे । মহানিম্ব । म-दनवृक्षे । रा.नि.व ९।१२ । रामनिम्ब, गुड्डप-विद्वेषे । [illegible] । हि [illegible], [illegible] । गुणा —तिक्तः कटुः दीपनं [illegible], कफ [illegible] । रा नि.व.९ । र.मा.स.[illegible] । [illegible] । वै निघ. [illegible] दाम् । वै.निघ. ।

**विषमुष्टिकः (का)** । पुं, स्त्री । विषमुष्टी । रा.नि.व.२३ । सु.सू.३८अ.सुरसादिः । "तथाच विषमुष्टिका ।" इन्द्रदलमुष्टीति केचित् । कर्कोटी वा ।

**विषमूला** । स्त्री । गिरामलकी । प.मु. ।

**विषमृत्युः** । पुं । जीवञ्जीवकपक्षिणि । चटकाच । त्रिका. । [भेग्राकुल । वै.निघ. ।

**विषमोभयकण्टकः** । पुं । घण्टावदरी ।

**विषयः** । पुं । इन्द्रियभोग्येषु रूपरसस्पर्शगन्धशब्देषु । रा.नि.व.१८ । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ. ।

**विषयि** । क्ली । इन्द्रिये । [रा.नि.व.१८ ।

**विषयेन्द्रियम्** । क्ली । शब्दादिग्राहकेन्द्रियेषु ।

**विषरूपा** । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइच । रा.नि.व.६ । महानिम्बके । इन्द्रदलमुष्टायाम् । कर्कोट्या । वा.सू.१५अ.सुरसादिः । चरकः ।

**विषरोगः** । विषजन्यरोगमात्रे ।

**विषलम्** । क्ली । विषे । श.च. ।

**विषलता** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । द्राक्षालक्ष्मा । रा.नि.व.३ ।

**विषलिप्तकम्** । क्ली । विषयुक्ते । विषदग्धे । वा.उ.३६.अ. ।

**विषवज्रपातः** । पुं । रसे । रस.र.विष.चि. ।

**विषवल्ली** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । द्राक्षालक्ष्मा । रा.नि.व.३ । [वामरालि ।

**विषविदार** । स्त्री । विषनाशकमेदे । विषवि-

**विषवृक्षः** । पुं । कदम्बवृक्षे । वक्रकुम्बुर । प.मु. । [चम. ।

**विषवैद्यः** । पुं । विषमध्याभिज्ञे वैद्ये । ओझा ।

**विषवैरिणी** । स्त्री । निर्विषायाम् । निर्विषी घास । रा.नि.व.६ ।

**विषशालूकः** । पुं । पद्मकन्दे । पद्मेर गेंड़ । गुणाः—गुरुः विष्टम्भी शीतलश्च । राज. ।

**विषशूकः** । पुं । भ्रमरोवि । भीमरुल । भ्रिम. ।

**विषशृङ्गी (ङ्गिन्)** । पुं । भ्रमरोवि । हारा. ।

**विषशोकापहः** । पुं । तण्डुलीयकद्वे । नटिया । वै.निघ. ।

**विषसंयोगः** । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ ।

**विषसूचकः** । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.श. ।

**विषसृक्का (क्व)** । पुं । भ्रमरोवि । भीमरुल । त्रिका । [भा. ।

**विषस्फोटः** । पुं । स्फोटकमेदे । विषफोड़ा ।

**विषहन्ता (न्तृ)** । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि. व.६ । [राजितायाम् । रा.नि.व.७ ।

**विषहन्त्री** । स्त्री । अपराजितायाम् । वैद्यप-

**विषहरः** । पुं । मणिपर्णभेदे । त्रि । विषनाशकोषधादौ ।

**विषहरा (हा)** । स्त्री । देवदालीलतायाम् । देयाताड़ा । रा.नि.व.३ । निर्विषायाम् । रा. नि.व.६ ।

**विषहरी** । स्त्री । मनसादेव्यां । श.र. ।

**विषहरी(वर्त्तिः)** । स्त्री । विषे हिता । पाठः —"नयपालमसौ मल्ला भावयेन्निम्बुकद्रवैः । एकविंशतिवारन्तु ततो वर्त्तिं प्रकल्पयेत् । मनुष्यलालया घृष्टा ततोनेत्रे तयाञ्जयेत्... ॥" रस.चि. ।

**विषहारकः** । पुं । भूकदम्बे । वै.निघ. ।

**विषहारिणी** । स्त्री । निर्विषायां । वै.निघ ।

**विषा** । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइच । रा. नि.व.६ । चि.क.क.प्रदर.चि. । "स्वोर्ण विषा मैरिकम् ।" वै.निघ.१४.कण्ठकुब्ज.ज्व.चि. "विषामलकपुष्कराः ।" आरग्वधायाम् । विषनाशिनी । वै.निघ. । कटुतुम्ब्या । कटुतराइ । रा.नि. व.३ । काकोल्याः । वा.उ.३५ ।

**विषाख्या** । स्त्री । शुक्लकन्दातिविषायाम् । श्वेत आतइच । वा.सू.१५अ.मुस्तादिः । "भद्रामुस्तात्रिकलाविषाख्या ।" वा.उ.३५. ।

**विषाङ्कुरः** । पुं । शल्याख्ये । त्रिका. ।

**विषापहम्** । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड़ । हरिद्राले । पद्मकाष्ठे । मि. ।

**विषाणिका** । स्त्री । आवर्तकीलतायाम् । रा.नि.व.३ । च.सू.१अ. । सु.चि.१८अ. । मर्कट-

मयाम् । रा.नि.व.६ । वै निघ.२भ.वा.व्या चि. षडशीतिगुग्गुली । मेषमयाम । (मेडाशिंङे) । र मा. । रा.नि.व.८ । सु.सू.३८भ.भध समशमने । वा सू.१५भ.वरुणादिः । ऋषभके । मङ्गाटके । मातलायाम् । रा.नि.व.४ ५ ७ । काकोल्याम् । वै.निघ. ।

**विषाणी** । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । मे. । च .श्मेकषायाम् वृश्चिकाल्याम । रा.नि.व.६ । भज मयाम् । भम.। आवर्तकीलतायाम । रा.नि व.३। क दलीवृचे रा नि व.११ तिन्तिड्याम् । श.च. । पु (इन) । कुञ्जरे । वृषे । रा.नि व.२३ । मङ्गा टके । रा नि.व ७ । तिन्तिड्याम् । ऋषभके । रा. नि व.५ ।

**विषादनी** । स्त्री । पलाशीलतायाम् । ज्ञाप वमाली । रा.नि व.३ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । नाथानशशा । वै.निघ. ।

**विषाननः** । पु । सर्पे । श मा ।

**विषान्नम्** । क्ली । सर्पादी ।

**विषापह.** । पु । कृष्णमुष्ककवृचे । घण्टापा टल । रा.नि.व.११ ।

**विषापहा** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । वाथालशशा । रा नि व.३ । निर्विषायाम् । रा. नि व.६ । नागदमन्या । नागदना । भा. । भर्कप त्राम् । ऐरावत्र मूल । सर्पकङ्कालिकायाम् । र. मा । विषर्णनाममहाकन्दे । रा नि व.७ ।

**विषाभावा** । स्त्री । निर्विषाया । रा.नि.व.६।

**विषायुध.** । पुं । सर्पे । श.र. ।

**विषारः** । पु । सर्पे । श.च । [१०।

**विषारातिः** । पु । कृष्णधुस्तूरवृचे । रा.नि.व.

**विषारिः** । पु । महाचुञ्चुशाके । रा.नि व ४ । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।

**विषाला** । स्त्री । मत्स्यविशेषे । गुणा —"शकु ली च विषाला च श्रेयौ वातकफात्मकौ।" चनि. २२च. ।

**विषास्यः** । पुं । सर्पे । श.र. ।

**विषास्या** । स्त्री । भल्लातकवृचे । श च. ।

**विषूचिका** । स्त्री। रोगविशेषे, विषूचीरोगे ।

**विषौषधी** । स्त्री । नागदन्त्याम्, हस्तशुण्डा। र.मा ।

**विष्कलः** । पुं । ग्रामवराहे । रा नि.व.१८ ।

**विष्कलनम्** । क्ली । भोजने । त्रिका. ।

**विष्किर** । पुं पक्षिणि । पाखी। कपोतकुक्कुट तित्तिरादिषु । भम । ते भूमिं विलिख्य नखरैर्वं संयन्तीति विष्किरसंज्ञका । तन्मांसगुणा —क षाय मधुर लघ्व शीतल रुचिकरश्च । एव यथा क्रम पक्षिणामपि गुणो ज्ञेय रा.नि व.१७ । द र्वीकरसर्पभेदे । सु कल्प.४भ. ।

**विष्टब्धाजीर्णम** । क्ली । वातविष्टब्धाजीर्णे ।

**विष्टम्भः** । पु । विबन्धरोगे [illegible] । रा.नि.व २० । [ष्टब्धाजीर्णकरपदार्थे ।

**विष्टम्भी** (इन्) । त्रि । मलरोधकद्रव्ये । त्रि

**विष्टरः** । पु वकवृक्ष । भाकन्द गाछ । रा नि.व १० । वृचे । त्रिका. ।

**विष्टरा** । स्त्री । गुल्फाशिनीवृचे । रा.नि व ८ ।

**विष्टिका** । स्त्री । चुद्रशणपुष्पिकायाम् । रा नि व.४ ।

**विष्ठा** । क्ली । पुरीषे । रा.नि.व १८ ।

**विष्ठाभुक् (ग्)** । पु। ग्राम्यशूकरे । वै निघ.।

**विष्ठारुहा** । स्त्री । सुवर्णकेतक्याम् । रा.नि.व. १० ।

**विष्टिटा** । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

**विष्णुकन्दः** । पु । कोङगी स्वनामख्यातमहा कन्दे । गुणा. —मधुर. शीतल पित्तदाहशोषघ्न. रुच्य सन्तर्पणश्च । रा नि व.७ ।

**विष्णुक्रान्ता** । स्त्री । नीलापराजितायाम् । नील अपराजिता । म विष्णुकान्ता । क विष्णु कान्ते गुणा —कटु तिक्ता कफवातघ्नी च । रा. नि.व.५ । कटु मध्या कृमिव्रणकफघ्नी च । मद. व १ । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

**विष्णुगुप्तः** । पु । महामूलके । विष्णुकन्दे । रा.नि.व ७ । क्ली । चाणक्यमूले । रा.नि व.११ ।

**विष्णुगुप्तकम्** । क्ली । चाणक्यमूले । रा.नि.व. ११ ।

**विष्णुतैलम्** । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठ —"शालपर्णी पृश्निपर्णी बला गोरक्षतण्डुला । एरण्डस्य च मूलानि वृहत्यौ पूतिकस्य च । श तावरी सहचर पचेदेते पलोन्मिते । तैलप्रस्थ पयो दत्त्वा गव्य वाज चतुर्गुणम् ॥" इत्यादि । र स र. । तिलतैल ४ श गव्य छाग वा दुग्ध १६ श । कल्कार्थ — शालपर्णी, पृश्निपर्णी (চাকুলিয়া) वाट्यालकं, गोरक्षतण्डुली (গোরক্ষচাকুলিয়া) एरण्डमूल, वृहती, कण्टकारी, पूतिकरञ्जमूल (নাটাব মূল) शतमूली, झिण्टीमूल प्र. १ प । क्वाथान्तराभात् कश्चित् क्षीरचतुर्गुण वारि ददाति। "स्वरसक्षीरमाङ्गल्यै पाको यत्रेरित क्वचित् । जल चतुर्गुण तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत् ॥" प प्र. इति स्मृतम् । वृहद्विष्णुतैल यथा—"जलधरोऽश्वगन्धा च जीवकर्षभकौ शटी । काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका । देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् । मासी चैला त्वच कुष्ठं वचा शैलजचन्दन । मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुम (रेणुक) । पर्णिन्यश्च कुन्दरुखोटिश्च ग्रन्थिकञ्च नखी तथा । एतेषां पलिकैर्भागै तैलञ्चापि तथाढक । शतावरीरससमं दुग्धञ्चापि सम भवेत् । विष्णुतैलवर श्रेष्ठ सर्व्ववातविकारनुत् ॥" इत्यादि । तिलतैल १६ श. । शतमूलीरस १६ श दुग्ध १६ श. वारि ३२ श । कल्कार्थे—मुस्ता अश्वगन्धा जीवक ऋषभक (अभावे गुडूची वश वीयना) शटी काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठ सैन्धव जटामासी एला गुडत्वक् कुष्ठ वचा शैलज रक्तचन्दनं मञ्जिष्ठा मृगनाभि. श्वेतचन्दन कुङ्कुम शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी कुन्दुरुखोटि ग्रन्थिपर्ण नखी च प्र. १ प. । रस र. ।

**विष्णुपदम्** । क्ली । आकाशे । अम । पद्मे । हे.च. । [निय। । वै.निघ ।

**विष्णुपर्णिका** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকু

**विष्णुपर्णी** । स्त्री । भूम्यामलकाम् । वै निघ ।

**विष्णुप्रिया (हिता)** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै निघ. । [পাথী । त्रिका. ।

**विष्णुलिङ्गी** । स्त्री। वर्त्तिकापक्षिणि । বটের

**विष्णुवल्लभा** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० । अग्निशिखायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । श.च. ।

**विष्वक्पर्णी** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

**विष्वक्सेनकान्ता (प्रिया)** । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा नि.व ७ । अम. । च.शा.८अ ।

**विष्वक्सेना** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अम. । भैष कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुडे ।

**विष्वग्वायुः** । पु । घूर्णितवाते । এলোমেলো বাতাস। गुणा.—"विष्वग्वायुरनायुष्य प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्व्वर्त्तुलिङ्गकौ हन्ता हृद्योत्पातपुर सर ॥" राज.२प. ।

**विसम्** । क्ली । मृणाले । रा.नि.व.१० । च.द. क्षुद्री.चि स्वदंष्ट्राद्यघृते । [व.१० ।

**विसकुसुमम्** । क्ली । कमले, पद्मे । रा नि.

**विसग्रन्थिः** । पु । पद्ममूले । পদ্মের মূল । जलप्रसाधनद्रव्यमिदम् । सु मू.४५अ. ।

**विसङ्कटः** । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि व.८ । सिंहे । श.च. ।

**विसजम्** । क्ली । पद्मे । श कल्प. । [त्रिका. ।

**विसनाभिः** । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড়।

**विसप्रसूनम्** । क्ली । पद्मे । अम. ।

**विसर्गः** । पु । मोक्षे । त्यागे । वर्षाशरद्धेमन्तकालेषु । मा ज्व.नि.वि.र. । मलनिर्गमे । वै. ।

**विसर्पः** । पु । पाण्डुरोगे । रा.नि.व.२० । स्वनामकक्षुद्रकुष्ठे । तन्निदानादि—"लवणाम्लकटूष्णादिससेवाद्दोषकोपत । विसर्प सप्तधा ज्ञेयः सर्व्वत परिसर्पणात् । पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रय । वातिक. पैत्तिकश्चैव कफज. सान्निपातिक । चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रय । आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्य. कफवातज । यस्तु कर्द्दमको घोर स पित्तकफसम्भव । रक्तं लसीका त्वङ्मास दूष्य दोषास्त्रयो मला. । विसर्पाणा समुत्पत्तौ विज्ञेया. सप्त धातव ॥" मा नि । अन्यच्च—"त्वङ्मांसशोणितगता कुपितास्तु दोषा सर्व्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गम् । कुर्व्वन्ति य विस्तृतमुन्नतमायशोफ त सर्व्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहु ॥" तत्र वातात्मकोऽसितसमदुपरुषलादिलक्षण. नवञ्च । पित्तात्म-

को द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाकस्फोटप्रभेदबहुल:, श्लेष्मात्मक मन्दरुक् मन्दपाक. स्निग्ध सित, अल्पवेदन उग्रकण्डू सर्व्वात्मक सर्व्वलक्षणयुक्तोऽयमष्टम पक्वश्च मांसशिरानाशनात् न सिध्यति । इत्यादि । सु.नि.१०अ. । [सर्पि पानादिकं प्रशस्तम् ।

**विसर्पज्वर:** । पुं । तज्जन्यागन्तुज्वरे । तत्र

**विसर्पणम्** । क्ली । कार्ये प्रसरणे । तन्तुवत् विटपादे विसर्पणे । भ. ।

**विसर्पि:** । पु । विसर्परोगे । रा.नि.व.२० ।

**विसर्पिणी** । स्त्री । चित्रकुलायाम्, यवतिक्तालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

**विसलम्** । क्ली । पल्लवे । त्रिका. ।

**विसवर्त्म** (न्) । क्ली । वर्त्मगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षण—"यत् वर्त्म बहुभि सूक्ष्मैश्छिद्रै समन्वितम् । विसमन्तर्जलस्थमिव विसवर्त्मेति तत्स्मृतम् ॥" सु.उ.३अ. ।

**विसशालूकम्** । क्ली । पद्मकन्दे । [illegible] । यथा —[illegible] । चर. सू.२७. ।

**विसार:** । पुं । मत्स्ये । अम. । रा.नि.व.१ ।

**विसारिणी** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । [illegible] । रा.नि.व.३ । [पद्मिन्यां । अम. ।

**विसिनी** । स्त्री । पद्मिन्याम् । रा.नि.व.१० ।

**विसृत:** । त्रि । निर्गते । वा.उ.२६अ. ।

**विस्तारी** (इन्) । पु । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

**विस्तीर्णपर्णम्** । क्ली । मानकन्दे । मानकचु । श.च. ।

**विस्फा(स्फु)रक:** । पु । वातोल्बणसन्निपातज्वरे । लक्षण "श्वास कासो भ्रमो मूर्छा प्रलापो मोहवेपथू । पार्श्वयोः वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च । वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥" भा.म.१भ ।

**विस्फुरणी** / **विस्फूर्जनी** } स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । [illegible] । वै.निघ. ।

**विस्फुरितम्** । क्ली । [illegible] । [illegible] । भा.म.१भ. ।

**विस्फुलिङ्ग:** । पु । विषभेदे । हे.च. ।

**विस्फोट:** । पु । स्फोटके । [illegible] । रा.नि.व.२० । तत्र निदानपूर्व्वकं लक्षणम् — "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च । तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरस्सरान् ॥" इत्यादि । भा. ।

**विस्फोटज्वर:** । पु । स्फोटकागन्तुज्वरे ।

**विस्राव्यः** । त्रि । विद्रधिकुष्ठादिविस्रावणार्हे । स्रावयोग्ये । सु.सू.५अ. ।

**विहगः (ङ्गमः)** । पुं । पक्षिणि । अम. ।

**विहङ्गम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रस.कौ ज्वरालकारसे ।

**विहङ्गमा** । स्त्री । भारयष्ट्यां । वाँक् । अ र. ।

**विहायसः** । पुं । पक्षिणि । अ.टी.भ. ।

**विहायाः (स्)** । पुं । पक्षिणि । क्ली । आकाशे । त्रिका. ।

**विहारः** । पुं । चेष्टायाम् । श्रमणे । मे । बिन्दुरेखकपक्षिविशेषे । अ.च. ।

**विह्वावः** । पुं । छिक्कायाम् । हेँचि । वै.निघ. । काशे । भा. । [गाछ । रा.नि.व.१० ।

**विक्षीरः** । पुं । रक्तार्के । अर्कवृक्षे । आकन्द

**विक्षेपः (णम्)** । पु, क्ली । वायुजन्यव्रणवेदना विशेषे । सु.सू.२२अ. । हस्तादिचालने । मा.नि. । अवधूनने । वा.चि.४अ. ।

**वीडा** । स्त्री शुकशिम्ब्यां । आलाकुशी । वै.श.।

**वीजम्** । क्ली । अङ्कुरे । मे. । मज्जायाम् । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ । वीजसारे । पद्मवीजे । भा.म.१भ.अश्मरी.चि. । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । कारणे । अम. । ब्रह्मे । विचि । वीजानां शोधनं यथा—"वीजमादौ समादाय रौद्रयन्त्रे विशोधयेत् । ईषत्सैन्धवयुक्तेन द्रवेण यवतः सुधी. । अपामार्गकषायेण निम्बवीजं विशोधयेत् । शिग्रुकार्पासवीजानि अपामार्गस्य वीजकम् । धर्म्मेण शोधनं तेषां न दद्यात् सैन्धवं तत. । तिक्तां कोषातकीं दन्तीं पटोलीं चेन्द्रवारुणीम् । कटुतुम्बीं देवदालीं काकतुण्डीञ्च शोधयेत् । धात्रीफलरसेनैव महाकालस्य शोधनम् । करञ्जयुग्मयोर्वीजं भृङ्गराजेन शोधयेत् । गुञ्जादिसर्व्ववीजानां नरमूत्रैः पट्टं विना । नारिकेलाम्बुना शोध्य विल्वं भल्लातकीद्वयम् । गुडूचीं विफलाकार्यं क्षीरे चैव विशेषत. । पक्वा च रसवत् यन्त्र गृह्णीयान्मृदुग्गुलुम् । इङ्गुदारग्वधवीजन्तु पक्व दोलायन्त्रे पचेत् । दुग्धपूर्वेषु पात्रेषु इत. शुध्यति निश्चितम् ।' इत्यादि । र.सा.स. ।

**वीजकः** । पुं । प्रियालवृक्षे । पियाशाल । हिं विजयसार । प.मु. । See अक्षिका । रस.र.शिरोरो.चि. । "विकटु पुष्करवीजक. ।" मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.१भ.क्षय.चि दशमूलासवे । मूढगर्भभेदे । "यस्तु निर्गच्छति शिरोभुज' स वीजक' ।" सु.नि.८अ । श्वेतशिग्रौ । वै.निघ. । क्ली । वीजे । [वै.निघ. ।

**वीजकरः** । पुं । माषवीहौ । माषकलाय ।

**वीजकर्कटिका (टी)** । स्त्री । दीर्घकर्कटिकायां । लम्बा काँकुड । वै.निघ. ।

**वीजकसारः** । पुं । प्रियालवीजे । सु चि.२० अ. । भा.कुष्ठचि.महाभल्लातके । मातुलुङ्गसारे । रा.नि.व.११ ।

**वीजका** । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ ।

**वीजकाढ्यः** । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वै निघ ।

**वीजकृत्** । क्ली । वाजीकरणे । रा.नि.व.२० ।

**वीजकोशः (षः)** । पुं । पद्मकर्णिकायाम् । पद्मेर चाकि वा फोँपल । भा. ।

**वीजकोशकम्** । क्ली । द्रवणे । वै.निघ. ।

**वीजगर्भः** । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । भा.।

**वीजगुप्तिः** । स्त्री । धान्यादिकषुकाम् । धान्यादिर खोसा । शिम्ब्यां । शीम् । रा.नि.व १६।

**वीजद्रुमः** । पुं । असनवृक्षे । पियाशाल । रा.नि व १२ । [नि व.६ ।

**वीजधान्यम्** । क्ली । धान्यके । धनिया । रा.

**वीजनः** । पुं । पीतलोध्रे । वै.निघ. । जीवञ्जीवपक्षिणि । सारस्वतः ।

**वीजपादपः** । पुं । असनवृक्षे । पियाशाल । वै.निघ । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।.

**वीजपुष्पः (कः)** । पुं, क्ली । यवनालवृक्षे । जनार गाछ । रा.नि.व.१६ । मदनवृक्षे । मरुवकवृक्षे । मे. ।

**वीजपूरः (कः)** । पुं । (Citrus medica.) The citron. छोलङ्गवृक्षे । टावा लेबुर गाछ । हि वीजौरा । प.मु. । सा.कौ पि.ज्व.चि. । गुणा.—'वीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं

पचनञ्च। कण्ठशोधनपरं लघु हृद्यं दीपनञ्च रुचिकृत् पवनञ्च॥" तथाच—माल पित्तमद्रक्तमासकरम् मध्यञ्च तादृग्विध पक्व वर्णकरञ्च हृद्य मय तत् पुष्णाति पुष्टि वलम्। मुनाजीर्णविवन्धमारुतकफश्वासार्त्तिमन्दाग्निजित् कासारोचकशोकशान्तिदमिद ••। अन्यच—"त्वक् तिक्ता दुर्जरा स्यात् कृमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं मध्यं शार्त्तिपित्तप्रशमनमखिलारोचकघ्नञ्च गौल्यं। वातार्त्तिघ्नं कटाहं जठरगदहरं केसर दीप्यमञ्च बीजं तिक्त कफार्शःश्वयथुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम्॥" रा.नि.व.११। तन्मन्नगुणा—स्वादु पाक आग्नेय बलकृत् स्निग्ध पित्तघ्नञ्च। सु म् ४६अ। फलगुणा—हृद्य रोचक लघु दीपन रक्तपित्तकरं कण्ठ जिह्वाहृदयशोधनम्। मद व ६। मधुरकर्कट्या। अन्यच्च गुणा—बीजपूरोऽपर प्रोक्तो मधुरी मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वादी रोचनी शीतला गुरु। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा।" भा.।

**बीजपूरमज्जा (न्)** । पु। मातुलुङ्गमज्जनि। टावा लेवुर वीचिर शास। रा.नि.व.११।

**बीजपूरफलम्** । क्ली। मातुलुङ्गफले। टावा लेवु। हिं बीजौरा। मद.व.६।

**बीजपूर्णः** । पु। बीजपूरवृक्षे। प.मु। मधुरमातुलुङ्गे। अङ्गदरी लेवु। वै.निघ.।

**बीजपेशिका** । स्त्री। वृषणे। अण्डकोष। रा.नि.व.१८।

**बीजफलकः** । पु। मातुलुङ्गवृक्षे। मधुबीजपूरे। टावा लेवु, गडदरी लेवु। रा.नि.व.११।

**बीजमातृका** । स्त्री। पद्मबीजे। [illegible]।

**बीजरत्नः (बरम्)** । पु, क्ली। माषकलाये। वै.श.। [illegible] " वै.श.।

**बीजरुहः** । पु। धान्यादौ। "शम्भाद [illegible]

**बीजरेचक(न)म्** । क्ली। जयपालवीजे। रा.नि.व.६।

**बीजवृक्षः** । पु। असनवृक्षे। पियाशाल। "असनो बीजवृक्षः।" रा.नि.व.११ इ। अस्थ्यन्तकवृक्षे। वै.निघ.।

**बीजस्नेहः** । पु। पलाशवृक्षे। वै.निघ.।

**बीजाख्यः** । पु। जैपालवृक्षे। क्ली। तद्बीजे। जयपाल गाछ वा उहार फल। वै.निघ.।

**बीजाम्लम्** । क्ली। वृक्षाम्ले। रा.नि.व.११। चिञ्चायां। रा.नि.व.२२।

**बीजाविका** । पु। उष्ट्रे। वै.निघ.।

**बीजाह्वः** । पु। मातुलुङ्गवृक्षे। वा.चि.१६७।

**बीजी (इन्)** । पु। तन्दुलीयकवृक्षे। वै.निघ.।

**बीजोदकम्** । क्ली। करकायां। मे.।

**बीटिः (टिका, टी)** । स्त्री। ताम्बूलवल्ल्यां। पान गाछ। सज्जितताम्बूले। पानेर बीड़ा। शब्दकल्पद्रुम।

**बीतनः** । पु। लकपार्श्वयोः। कण्ठास्थिपार्श्वदेशेर नाम। "लकनु कण्ठपार्श्वे लकपार्श्वौ तु बीतनी।" वै.श.।

**बीतग्रीवा** । पु। कण्ठकल्ली। श.मा.।

**बीति** । पु। घोटके। वै.श.। [illegible] वै.निघ.।

**बीतिका** । स्त्री। अग्निभुजि। गौलिकायां।

**बीभत्सः** । पु। विकृते। विका.।

**बीरम्** । क्ली। (पर्याय [illegible])। उशीरे। बीरण मूल। [illegible]। रा.नि.व.१३। सिन्दूरे। प.मु.। कलिंवे। रा.नि.व.६। शालपर्ण्याम्। च.चि.अ.हृदरोगचिकित्सायां। पुष्करमूले। पुष्करमूल। [illegible]। वै.निघ.। काञ्जिके। रा.नि.व.१५। [illegible]। रा.नि.व.११। पु। अर्जुनवृक्षे। वै.श.। अश्वत्थवृक्षे। रत्न.। [illegible] कार्कोल्याम्। वै.निघ.। [illegible] पद्मवीजवृक्षे। श्वसने। च.मा.। [illegible] रा.नि.व.१०। [illegible] रा.नि.व.८। [illegible] वैद्यकनिघण्टौ।

**बीरकः** । पु। [illegible] रा.नि.व.१०।

**बीरणम् (मूलं, लिका)** । क्ली, स्त्री। [illegible] वीरण मूल। हिं खस। [illegible] रा.नि.व.१३। [illegible]

मं ज्वरनुत् वातिमदजित् कफपित्तहृत्। तथा सविषवीसर्पकृच्छ्रदाहव्रणापहम् ॥" भा.। कुश दित्वगणे। यथा—"कुशः काशश्च दर्भश्च कृत्या मूलं तथा। श्वेतदूर्वा नीलदूर्वा गण्डदूर्वेति वीरणम् ॥" अर्कगुणा—एतदर्कां हरिच्छूल समुच्चयति चानलम्। चतसन्धानकृद्यं बलं कु व्यादनेकधा ॥" अर्क.चि.। [कचपे। कश्चित्।

**वीरतण्डुलनामा** (न्) । पुं। तण्डुलीयशा

**वीरतरम्** । क्ली। वीरणमूले। বেণার মূল। प.मु.।

**वीरतरः** । पुं। शरवृक्षे। শর গাছ। विल्वान्तरवृक्षे। रा.नि.व.८। महाशाली। भल्लातकवृक्षे। प.मु.। श्वेतकीकिलाक्षे। শ্বেত কুলিয়াখাড়া। र.मा.।

**वीरतरुः** । पुं। भल्लातकवृक्षे। विल्वान्तरवृक्षे। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.११ ८।९। शरवृक्षे। শর গাছ। "अन्ये तु वीरतरुर्विल्वान्तर इति वदन्ति।" सु.सू.३८अ.। श्वेतकीकिलाक्षे। प.मु.। प्रियालवृक्षे। वै.निघ.।

**वीरतर्व्वादिगणः** । पुं। तदादिद्रव्यवर्गे। यथा—वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृचादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति। गणोऽयं वातघ्नः अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरश्च। सु.सू.३८अ.। अन्यः—'वीरतरु सहचरी दर्भौ वृक्षादनी नलः। गुन्द्राकाशकुशावश्मभेदमोरटटुण्टुकाः। कुरुण्टको,थ वशिरी वसुक साग्निमन्थकः। इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवक्रकः। वीरतर्व्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥" শর বা বিরাশুর, পীত নীল ঝাঁটীবয়, উলু, রামা বা মান্দবা,নল, গুন্দ্র বা মুতা, কাশ, কুশ, পাষাণভেদমূল, ইক্ষুমূল, শোণাছাল, শ্রীহস্তিনী, ওনিঠা বা গঙ্গপিপুল, বকবৃক্ষ বা জাম আঁটী, আগস্ত, চুক্রামূল, গোক্ষুরী, কাউ আঁটী। च.द.मू.घा.चि.,अश्मरी.चि.।

**वीरद्रुः** । पुं। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.८। विल्वान्तरवृक्षे। वै.निघ.।

**वीरनायकः** । पुं। उशीरे। বেণা। वै.निघ.।

**वीरपत्रा (त्री)** । स्त्री। विजयायाम्। मिद्धि। रा.नि.व.६। धारणीनाममहाकन्दे। रा.नि.व.०। [नि.व.१०।

**वीरपर्णम्** । क्ली। सुरपर्णाभिधसुगन्धपत्रे। रा.

**वीरपादपः** । पुं। विल्वान्तरवृक्षे। वै.निघ.।

**वीरपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री। वाह्यालकभेदे, मञ्जामलायाम्। वै.निघ.। सिन्दूरपुष्पीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

**वीरभद्रः** । पुं। वीरणे। বেণা। मे.।

**वीरभद्रकम्** । क्ली। वीरणे। বেণা। जटा.।

**वीरभद्ररसः** । पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठ—"चूर्णपर्णं पञ्च लवणं द्विचीरं जीरकद्वयं। चारत्रय समांशेन चूर्णमेषां पलत्रयम्। शुद्धसूतं मृतास्रकं गन्धकञ्च पलं पलम्। आर्द्रकस्य द्रवैः खल्वे दिनमेकं विमर्दयेत्। वीरभद्ररसः ख्यातो भावेक सन्निपातजित्। चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थमनुपान जलेन च ॥" रस.चि.।

**वीररजः (स्)** । क्ली। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३।

**वीरवती** । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। भा.।

**वीरवल्ली** । स्त्री। देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। वै.निघ.।

**वीरवृक्षः** । पुं। भल्लातकवृक्षे। अम.। महाशाली। देवधान्ये। মোটাধান, দেধান। प.मु.। विल्वान्तरवृक्षे। रा.नि.व.८। अर्ज्जुनवृक्षे। वै.च.।

**वीरवेतसः** । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६।

**वीरशाकः** । पुं। वास्तूकशाके। বেতো শাক। वै.निघ.।

**वीरसिंहः** । पुं। वीरसिंहावलोकनप्रणेतरि।

**वीरसिंहावलोकनम्** । क्ली। वीरसिंहकृतवैद्यकग्रन्थे।

**वीरसेनः** । पुं। आरुकवृक्षे। रा.नि.व.११।

**वीरा** । स्त्री। मद्यमांस्यां। रा.नि.व.१३। पृश्निपर्ण्यां। চাকুলিয়া। च.द.उन्मा.चि। इक्षुवल्ल्यायाम्। शतावर्य्याम्। तालमूल्याम्। कटुकायाम्। कृष्णातिविषायाम्। काकोल्याम्। रा.नि.व.२३। वा.उ.६ष.महापैशाचघृते। क्षीरकाकोल्यां। मे.।

रा नि व ३ । च चि ५ अ नायमाणाघृते । प्रयोगा मृत चि सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृते । च द उन्मा चि महाकल्याणघृते । आमलक्याम् । एलबालुके । र म्भायां विदार्य्यां । भूमिकुष्माण्ड । मे वा टी हे मा वमनकल्पे । चीरविदार्य्याम् । शुक्ल भूमिकु ष्माण्ड । सुरामांस्यां । मे । महाशतावर्य्याम् । आ म्राम् । रा नि व ४ । शिशपाहये र मा । घृतकुमार्य्याम् । रा नि व ५ । भूम्यामलक्याम् । रा नि व ५ । वै निघ चय चि शिवगुटी जटा मांसां । च द रसायने । ऋद्धियुग ऋषभवीरा ।'

**वीरान्तक.** पुं । भल्लातके । वै निघ ।

**वीराम्ल** । पुं । अम्लवेतसे । । रा नि व ६ ।

**वीरायतच्छदा** । स्त्री । कदलीवृन्दे वै निघ ।

**वीरारुकम्** । क्ली । आरुके । रा नि व ११ ।

**वीरुत् (धा)** । स्त्री विस्तृतलतायाम् । अम । अर ।

**वीरुपत्रिका** । स्त्री । घुघुस के । रा नि व ७ ।

**वीरेश्वररस** । पु । पित्तशमज्वरे रस पाठ —"मृतसूताभ्रतीक्ष्णञ्च ताम्र गन्धककट्फल । मेषशृङ्गी वचा पृष्ठी भार्गी पथ्या च बालक । धान्यकं मर्दयेत्तुल्यं पर्पटोत्थद्रवे दिन । मद्यं माष लिहेत् चौद्रे । क कमाचीरसधातु सैन्धवेन युतं पिबेत् ॥' रस की ।

**वीर्य्यम्** । क्ली । बले । प्रभावे । अम । शुक्र धातौ । रा नि व १८ । द्रव्यगतशक्तौ । "द्रव्याणि येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यम् ।" सु सू ४१ अ "उष्णशी तगुणोत्कर्षात् तुधैर्वीर्यं द्विधा स्मृतम् । यमश्वम पिशीमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् । भा । चन्द्र— तद्द्विविधं चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्य क्रियाहेतुर्वा द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्म्मणि स्वभाव सिद्धा शक्ति । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावापरप र्य्याय । द्रव्याणां रसादगुरुत्वकार्य्यकरत्वशक्ति । तदुक्तं—"भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थि त । चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम ॥" शिवदास । वीर्य्यगुणा —शीतोष्णस्निग्धरुक्षमृदु तीक्ष्णपिच्छिलविशदा । तत्र शीताख्यौ चाप्यौ । शीतपिच्छिलौ चान्यगुणभूयिष्ठौ । मान्दस्य शैत्या काशभूयिष्ठत्व, रौक्ष्य वायुभूयिष्ठत्व वैशद्यञ्च चितिवायुभूयिष्ठत्वम् । सु सू ४१ अ । तैजसि मै ।

**वीर्य्या** । स्त्री । वीर्य्ये । अ टी भ ।

**वीहा** । स्त्री । वनकुलत्थे वै निघ ।

**वीच** । पु । हस्ती । व्याक ।

**वृंहणम्** । क्ली । बलवर्द्धने । घृततैलादिशीत क्रियायाम् सा कौ ।

**वृंहण.** । त्रि । बलवर्द्धके । पृथिव्यम्बुभूयिष्ठे । सु सू ४१ अ । तन्नामकधूमपाने । भा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् कपिलद्राचायाम् । भूकुष्माण्डे । वै निघ । वराहमांसरसाधितयवाग्वाम् । च सू २ अ ।

**वृंहणवस्ति** । पुं । निरूहवस्तिभेदे । वृंहण द्रव्याणि क्वाथे कल्कीमाधुरकैयत । वस्तिमांसरसौ पेता बस्तयो वृंहणा स्मृता । भा ।

**वृंहणीयवर्ग** । पुं । वृंहणाय हिते कषायव र्गे । यथा—"चीरिणीराजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीर काकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्या ऋ ष्यगन्धा इति दशेमानि वृंहणीयानि । कीरुनी, थिराई, বেলেড়, কাকোলী ক্ষীরকা কো লী, শ্বেত বেলেড়া পীত বেলেড়, বনক পাস ভূমিকুষ্মাণ্ড, শুক্ল ভূমিকুষ্মাণ্ড । च सू ४ अ ।

**वृक** । पुं । ईहामृगे । हिं हुण्डार । धीत इति भाषे । नायो इति महाराष्ट्रादौ रा नि व १९ । काके । क्षत्रे । मृगाले । क्षारा । वकवृक्ष । अ र । मरलनिर्य्यासे अ रभस ।

**वृकदंश** । पुं । कुक्कुरे । हेम । [वै निघ ।

**वृकदन्ती** । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि ।

**वृकधूप (क)** । पुं बहुद्रव्यद्रव्यकृतकृत्रि मधूप । अम । मरन्दव । गान्धिन् । अम ।

**वृकधूर्त्त** । पु । शृगाले । हारा ।

**वृका** । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा नि व ६ । वै निघ २भ स्व चि । सुर्व्वदर्पविनाशे ।

**वृकाराति (रि)** । पुं । कुक्कुरे । रा नि व १९ । म.मा ।

**वृकाम्ली** । स्त्री । चिञ्चिंचि । টেঁড়ী । र मा ।

**वृकि (की)** । स्त्री । पाठायां । आकनादि । वै निघ २अ वा व्य , चि, महाराजछन्दी ।

**वृजनः** । पु । केशे । उणा. ।

**वृजिनः** । पुं, क्ली । केशे । मे. । क्ली । शोणिते । रक्तचर्म्मणि । हे.च. । [अ.र. ।

**वृतिङ्करः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइची गाछ ।

**वृत्तम्** । क्ली । ऋनाये । रा नि.व.१८ । पु । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि व.१६ । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ । कुञ्जीरवृक्षे । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । प मु. । कच्छपे । रा.नि.व.१९ ।

**वृत्तकम्** । क्ली । वैत्रे । वै निघ. ।

**वृत्तकर्कटी** । स्त्री । वर्त्तुलाकारकर्कट्याम् । थर्मुज । रा नि.व.७ ।

**वृत्तका** । स्त्री । उपोदकायां । पुँइ । वै निघ. ।

**वृत्तकोशा** । स्त्री । देवदाल्याम् । रा.नि व ३ ।

**वृत्तकोषः** । पुं । पीतदेवदाल्याम् । देयाताड़ा । भा. ।

**वृत्तगुण्डः** । पुं । गुण्डतृणे । गुणाः—मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः अतीसारदाहहरश्च । रा. नि.व ८ ।

**वृत्ततण्डुलः** । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । जनार, जुओयारि । रा.नि.व.१६ ।

**वृत्ततुम्बी** । स्त्री । वृत्तालाम्बा । गोल लाउ । वै.निघ. ।

**वृत्तत्वचम्** । क्ली । गुण्डतृणे । वै.निघ. ।

**वृत्तनिष्पाविका** । स्त्री । लघुनिष्पाव्यां, क्षुद्रशिम्ब्याम् । छोटो मटर शुँटी । रा नि.व.७ ।

**वृत्तपत्रः** । पुं । उत्तमशाकविशेषे । नटिया शाक । प मु. । स्त्री (त्रा) । पुत्रदात्र्याम् । रा. नि.व.३ । [छागल वेँटे । रा नि.व.३ ।

**वृत्तपर्णिका** । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् ।

**वृत्तपर्णी** । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व ६ । महाश्रवणपुष्पिकायाम् । रा नि.व.४ ।

**वृत्तपद्मः** । पु । शुद्रमर्दे । वै.निघ. ।

**वृत्तपुष्पः** । पु । कदम्बवृक्षे । शिरीषवृक्षे । मल्लिकावृक्षे । मुद्गरवृक्षे । रा.नि.व.२२ । जलवेतसे । भूकदम्बे । रा नि.व.८ । स्त्री (ष्पा) । नागदमन्यां । नागदना । रा.नि.व ५ । कौडण्देशप्रसिद्धकुब्जकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [जीरके । वै.निघ ।

**वृत्तफलम्** । क्ली । मरिचे । रा.नि.व ६ ।

**वृत्तफलः** । पुं दाड़िमवृक्षे । डालिम गाछ । बदरवृक्षे । कुल गाछ । कपित्थवृक्षे । कयेत गाछ । रा.नि.व.११ । रक्तापामार्गे । भा.पू.१भ. । करञ्जवृक्षे । तरमुजे । तरमुज, थर्मुज । वै.निघ. ।

**वृत्तफला** । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । वेगुन गाछ । रा.नि.व.७ । श्वेतकण्टकार्याम् । क्षेत्रकर्कटी । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । [श.च. ।

**वृत्तभोजनः** । पुं । मण्डीरे । मगठ शाक ।

**वृत्तमल्लिका** । स्त्री । श्वेतार्के । वै.निघ । त्रिपुरमल्लिकायाम् । म वाटीगर्व । क दुन्दुभि मल्लिका । वम् वटमोगरो । गुणाः—नेत्ररोगघ्नी कटुः उष्णा व्रणघ्नी बहुगन्धा मुखरोगघ्नी च । रा नि व. १० । [वै.निघ. ।

**वृत्तयुग्मः** । पु । वातामवृक्षे । वादाम गाछ ।

**वृत्तबीजः** । पुं । राजमाषे । बरबटी । रा. नि.व १६ । निष्पावे । रा नि व.४ ।

**वृत्तबीजका (जा)** स्त्री । पण्डुरफल्याम् । रा.नि व ५ । आढक्यां । अड़हर । रा.नि.व १६ ।

**वृत्ता** । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । प्रियङ्गुलतायां । रा.नि.व.१२ । श्वेतनिष्पावे । श्वेत शीम् । रा.नि. व.१६ । झिञ्झिरीटावृषे । रा नि व.४ । नागदमन्याम् । नागदना । रा नि.व.५ । रेणुकायाम् । रेणूक । रा नि.व.६ । वै निघ.१भ.वा.व्या.चि.वातारिरसे । हस्तिकोशातक्याम् । हस्तिघोषा । रा. नि.व ७ ।

**वृत्तिः** । स्त्री । जीवनोपाये । अम. ।

**वृत्तिस्थः** । पुं । कृकलासे । रा.नि.व.१९ ।

**वृत्तेर्व्वारुः** । पुं । खर्म्मुजावृक्षे । थर्मुजा गाछ । रा नि.व ७ । [व.१८ ।

**वृथार्त्तवा** । स्त्री । वन्ध्यायां स्त्रियाम् । रा.नि.

**वृदम्** । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा नि.व १२ । पु । एकपद्याशट्ट्हे वडे, एरविरे । रा.नि.व.१८ । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि. व.२ ।

**वृद्धकण्टः (कः)** । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

**वृद्धकर्णिका** । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

**वृद्धकाकः** । पुं । द्रोणकाके । दाँड़काक । वै.ध. । [कल्प.४ष. ।

**वृद्धगोनसः** । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.

**वृद्धतिक्ता** । स्त्री । पाठायाम् । आवृनादि । वै.निघ ।

**वृद्धत्वम्** । क्ली । वार्द्धक्ये । अम ।

**वृद्धदारकः (रुः, कः)** । पु । (Gmelina asiatica or Rourea santaloides.) स्वनामख्यातलताविशेषे । वीजताड़क । हिं व धार । स द्विविध. श्वेतरक्तभेदेन । गुणा.—"वृद्ध दारकय गौल्य पिच्छिल कफवातहृत् । बल्यङ्का सामदोषघ्नं द्वितीय स्वल्पवीर्यदम् ॥" रा नि व. २ । कृष्णवृद्धदारके । वै.निघ. ।

**वृद्धदारकादिलौहम्** । क्ली । कुष्ठमथाधिकारे औषधम् । पाठः—"वृद्धदारकविडङ्गलोहरिकर्णाग्निमानकैः । त्रिकत्रययुतो लौह आमवातान्तको मत. ॥" इदं योगरत्नाकरस्य । रस.र. ।

**वृद्धधूपः** । पुं । शिरीषवृक्षे । श्रीवासवृक्षे । वै. निघ ।

**वृद्धधूमा** । स्त्री । ग्रीष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

**वृद्धनाभिः** । त्रि । उन्नतनाभौ । ठोंड़ा । अम.

**वृद्ध(द्धि)बला** । स्त्री । महासमङ्गायां । दड़ मञ्जालुक । रा नि व ४ । महाबलायाम् । वै. निघ. ।

**वृद्धराजः** । पुं । अम्लवेतसे । कश्चित् ।

**वृद्धरुहा** । स्त्री । शतावर्य्यां । च मु ४ष. ।

**वृद्धवाहनः** । पुं । आम्रवृक्षे । कश्चित् ।

**वृद्धविभीतकः** । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । श.मा. ।

**वृद्धसूचकम्** । क्ली । कन्दसूचके । शब्द. ।

**वृद्धा** । स्त्री । पक्षाणोर्द्ध प्राचीन्धाम् । वृद्धि । भा. । तत्कालेन मरण भवति । वाज. । महाश्रावणिकायां । रा.नि.व.५ । अङ्गुष्ठे । बुड़ा आङ्गुल । श.र. ।

**वृद्धाङ्गुलिः** । स्त्री । अङ्गुष्ठाङ्गुली । बुड़ा आङ्गुल । श.र. ।

**वृद्धिः** । स्त्री । आधिक्ये । च मु.१८ । स्वनामख्यातौषधी । वृद्धि । एषा दक्षिणावर्त्तफला गौड़े प्रसिद्धा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोश यामले । ऋद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभि. । प्रयोगेष्वनयोरेक यथालाभं प्रयोजयेत् ॥" गुणा.—"वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता । हृद्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥" भा. मधुरा स्निग्धा तिक्ता शीतला कफमेधाकरी श्लेष्मकृत्कृमिघ्नी च । रा.नि.व.५ । भा.मू.११ ष.प्रकारादि । रोगविशेषे । सा सप्तविधा— वात पित्तकफमेदोमूत्रान्त्रजायेति । निदानादि —"कुद्धोऽनुर्द्धगतिर्वायु. शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षण प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः । प्रपीड्य धमनीर्वृद्धि करोति फलकोषयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धि सप्तधा गद ॥" मा.नि. । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते द्वे वातसमुत्थे, केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतम । अथ. प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि बस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रह फलकोशशोफश्चेति । तत्र वातवृद्धिं वातपूर्णदृतिमिव परुषां, पित्तवृद्धि पक्वोदुम्बरसङ्काशां, श्लेष्मवृद्धि कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं, रक्तवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां, मेदोवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनाञ्च जानीयात् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति । सु.नि.१२ च ।

**वृद्धिका** । स्त्री । ऋद्धपुष्पाम् । ढेंड कपूर्दाकिड़ा । अर्कपुष्पाम् । वै निघ. । ऋद्धौ । श मा. ।

**वृद्धिदः** । पुं । जीवकनामकन्दवृक्षे । ठोदर । रा.नि.व.५ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

**वृद्धिदात्री** । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धि । रा नि.व.५ ।

**वृद्धिपत्रम्** । क्ली । शस्त्रभेदः । दैर्घ्ये वृद्धिभेदने च । सु सू.८ष. । इदं. पत्रमिव वृद्धिपत्र । तत् द्विविधं—ऋजु नत च । वृद्धिपत्रम् उत्पाटनार्थं कर्णे तादृशं प्रत्यक्षं भ्रमणं च । पर्श्वतः अर्धं तत्र वनवा । वृ.टी.ष. ।

**वृद्धिभाक्** । स्त्री । वृद्धौषधी । मकुल १०म ।

**वृद्धेला** । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड एलाच । वै निघ. ।

**वृधसान.** । पुं । मनुष्ये । उणा ।

**वृन्तम्** । क्ली । प्रसूनबन्धने । बोंटा । थम । कुचाग्रे । मे. ।

**वृन्ताकः** । पु । शाकश्रेष्ठे । नटिया शाक । रा नि.व.२३ । उपोदिकायाम् । पूँइ । वार्त्ताकीवृक्षे । बेगुन गाछ । रा.नि व ७ । क्ली । तत्फले । बेगुन । भा.नवज्व.चि । "वृन्ताकाद्य पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।" गुणा — "वृन्ताक स्वादु तीक्ष्णोष्ण कटुपाकमपित्तलम् । ज्वरवातबलासघ्न दीपन शुक्रलं लघु । तद्बाल कफपित्तघ्न वृद्ध पित्तकर लघु । वृन्ताक पित्तल किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् । कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् । तदेव हि गुरु स्निग्ध सतैल लवणान्वितम् । अपर श्वेतवृन्ताक कुक्कुटाण्डसम भवेत् । तदर्शःसु विशेषेण हित हीनञ्च पूर्व्ववत् ॥" भा पु.१म भा. व. । [वृहत्याम् । मद. ।

**वृन्ताकी** । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि व.७ ।

**वृन्तिका** । स्त्री। कटुकाया । कटकी । श.च ।

**वृन्दः** । पु । वृन्दाचार्य्यकृतचिकित्सासंग्रहे ।

**वृन्दा** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । श.र. । वृक्षोपरिजातलतायाम् । वै निघ. ।

**वृशः** । पु । वासकवृक्षे । वासक गाछ । अ टी. भ. । उन्दुरौ । श र. । स्त्री । वासायाम् । वासक । उणा. । [चि.कण्टकारीघृते ।

**वृशिः** । पु । रक्तपुनर्नवायाम् । वै निघ.कास

**वृश्चिकः** । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.२भ.वा व्या.चि महाराखादी । त भ्रामककीटविशेषे । विछा । हिं बिच्छू । मं विञ्चू । तद्विषगुणा —"वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् । ऊर्द्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति । दष्ट सद्योऽतिवक्त्रस्त्वागुच्यते स्फुटतीव च ।" वा.उ.३०ष । ते त्रिविधा मन्दमध्यमहाविषभेदेन । तत्र मन्दविषा गोमयजकीटजा द्वादश, मध्यविषा काष्ठेष्टकीयजास्त्रय ,उत्तमास्त महाविषाः सर्पकोथजा विषजाश्च पञ्चदश । एवं त्रिंशद्वृश्चिकजातय । तेषां मन्दविषा यथा—"कृष्ण. श्याव कर्व्वुर पाण्डुवर्णौ गोमूत्राभ कर्कशो मेचकश्च । श्वेतो रक्तो रोमश शाद्वलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्य्या मतास्तु । दष्टलक्षणानि—एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भ कृष्णरक्तागमश्च । शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ।" इति । मध्या यथा—"रक्त पीत कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्रा पर्व्वभिश्च त्रिभिस्तु । एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकाराेरगाणां । जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्य्यैर्दष्टे ।" उत्तमा यथा—"श्वेतश्चित्र श्यामलो लोहिताभो रक्त: श्वेतो रक्तनीलोदरौ च । पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरश्च रक्तो नीलो नीलशुक्लस्तथा च । रक्तो बभ्रु पूर्व्ववच्चैकपर्वा यद्यापर्व्वा पर्व्वणी द्वे च यस्य । नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा ज्ञेयाश्चैते वृश्चिका प्राणचौरा । जन्मैतेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विषेण । एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्ति स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च । खेभ्य: कृष्ट शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव ॥" सु.कल्प ८म. । औषधिविशेषे । मे. । शूककीटे । शुँयापोका । अम. । मदनवृक्षे । कर्कटे । गोमयकीटे । गोबरे पोका । भरत । स्त्री (का) । क्षुद्रक्षुपविशेषे । म चिञ्चुवा । कोंङ्कुली । वम् बिञ्चुवा । गुणा —पिच्छिला अम्ला चान्त्रवृद्धिघ्नी च । रा.नि.व.५ । चि क.क.५प. । पृश्निपर्ण्याम् । ठाकुलिया । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै. निघ. । [शाद । श.मा. ।

**वृश्चिकप्रिया** । स्त्री । पूतिकायाम् । पूँइ

**वृश्चिकपर्णी** । स्त्री । आखुकर्णलतायाम् । मूषाकाणी लता । रा नि व २ ।

**वृश्चिकविषम्** । क्ली । वृश्चिककीटस्य विषे ।

**वृश्चिकविषापहा** । स्त्री । महाराष्ट्रायाम् । नाकुल्याम् । वै निघ. ।

**वृश्चिकाली** । स्त्री । (Fragia involucrata.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । विछाटी । हि बहंटा । मं वृश्चिकाली । ते तेलिगुम् । मैं कुर्वोड़ी । ता, कचुरि । वम् झेंटाशिंगी । गुणा — कटु तिक्त हृदरवक्त्रशोधनी रक्तपित्तघ्नी विष

ष्मारीचकघ्नी वल्या च । रा.नि.व.८ । कासघ्नी वातघ्नी च । राज. । कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकार फला । इति । सु.सू ३८।२८ष.वातशमने । उष्ट्र धूसकमेषशृङ्गी । इति । वा.सू १५ष.अर्कादि । "भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ।" कण्टकित मेषशृङ्गतुल्याकारफला पाठापत्रा दीर्घद्रोमशा श्वेत पुष्पगुच्छा दक्षिणावर्त्तवल्ली मेषशृङ्गीभेद । सु.चि. ८ष । सि.यो.उन्मा.चि. । च.द.वातगुडे ।

**वृश्चिकाक्षिविषापहा** । स्त्री । नाकुल्याम् । गन्धनाकुली । वै.निघ. ।

**वृश्चिपत्री (र्णी)** । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाती । प.मु. । र.मा. । लघुमेषशृङ्गयाम् । क्षुद्र मेड़ाशिङे । वै निघ । [भ. ।

**वृषी** । स्त्री । वृषीरवृषे । पुनर्नवा । वा.चि.२

**वृषीद्वयम्** । क्ली । वृषीरयुगले । श्वेतरक्तपुनर्नवयो । चि.क्र क.१स.२ष ।

**वृषीर: (व:) (क.)** । पु । श्वेतपुनर्नवायाम् । श्वेतपुनर्नवा । प.मु. । च.मू.४ष. । र.मा स.च भावलीगुल्मे नागबलातैले च । च द.वि.ज्व चि । "वृषीरबिल्ववर्षाभू ।" वा.सू १५ष.विदार्यादौ । च.द.कास.चि.हृद्वल्लकारीघृते । च.द.वा.व्या. चि एकादशशतप्रसारणीतैले । वा.र चि.चि.भल्लातकघृते ।

**वृष:** । पु । बलीवर्दे । षाँड । अम. । तन्मूत्रगुणा.—"वृषमूत्रञ्च शोफघ्नं क्रमिदोषविनाशनम् । कामलापाण्डुरोगाणां नाशनम्चाग्निदीपनम् ॥" चि. ८ष. । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.१ । दुरालभायाम् । रा.नि.व.११ । वासकवृक्षे । रा.नि.व.४ । च.चि.२ष. । च.द गुड घृते, कामदेवघृते । न दीभल्लातके । गोधूमे । प.मु । मूषिके । मे. । क्ली । वासामूले । वर्षे । श्र.मा. ।

**वृषकर्णिका (र्णी)** । स्त्री । सुदर्शनालतायाम् । सुदर्शन शुनुक, उड़ति पुड़ति । च.मू. ४ष. । वा.सू.१५ष.सुरसादौ । "खरवृषवृषकर्णी कट्फलं कासमर्द ।"

**वृषगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । छगलान्त्र्याम् । छागलवेंटे । रा.नि.व.३ । अतिबलायाम् । पीत बेड़ेला । वै.निघ. ।

**वृषण:** । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व १८ । तदुत्पत्ति:—मासरुधिरकफमेदसां सारांशात् वायुवीगेन भवति । सु.शा.४ष. ।

**वृषणकच्छू:** । पु । क्षुद्ररोगविशेषे । चषिपोका । निदानादि—"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रित । प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् स कण्डूं जनयेत्तदा । तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोट स्रावश्च जायते । प्राहुर्वृषणकच्छू तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजां ।" सु नि १३ष. । मा नि. ।

**वृषदंश: (क)** । पु । बिडाले । अम. । च. द.वात.ज्व चि. । "पयसा वृषदंशस्य शकृत् ।" वा. उ.३ष. । [रा.नि.व.६ ।

**वृषध्वाङ्क्षा (ङ्क्षी)** । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ।

**वृषनाशन:** । पु । विडङ्गे । श्र.मा ।

**वृषपत्रिका** । स्त्री । वस्तान्त्र्याम् । छागलवेंटे । रा नि व ३ ।

**वृषपर्णिका** । स्त्री । ब्राह्मणयष्टिकायां । वामनहाटी । च.मू.४ष.क्रमिघ्न-गण ।

**वृषपर्णी** । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । पूनाती । प मु । क्षणदन्त्याम् । र.मा. ।

**वृषपर्व्वा (न्)** । पु । कशेरौ । केशुर । विश्व ।

**वृषभ:** । पु । वृषे । मे. । ऋषभके । दृष्या. ।

**वृषभध्वजा** । स्त्री । महादन्तीवृक्षे । बड़ दन्ती । वै निघ ।

**वृषभपक्षय:** । पु । वासावृक्षे । वासकवृक्ष । वै.निघ.२ष चय.चि.वसन्तकुसुमाकररसे ।

**वृषभाक्षी** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा नि व.३ ।

**वृषमूलम्** । क्ली । वासामूले । वासकमूल । वातरक्तचि.रुद्रतैले ।

**वृषल:** । पुं । गृञ्जने । गाजर । घोटके । मे. ।

**वृषलोचन:** । पुं । मूषिके । हे.च. ।

**वृषवीभल्ल:** । पुं । कपिकच्छूभेदे । वै.निघ. ।

**वृषसार:** । पुं । शालवटे । देवकुमायाम् । वै. निघ । [श्र मा ।

**वृषस्कन्धी (न्)** । पुं । भद्रवीले । डीन्द्रश ।

**वृषस्यन्ती** । स्त्री । अतिकामुकायाम् । अम. ।

**वृषा (न्)** । पु । घोटके । वृषे । हे.च. । कर्णे । मे. । स्त्री,(षा) । लघुमूषिकपर्णीलतायां । पूर्वाह्णे । रा.नि.व.२ । द्रवन्ती । वड दन्ती । रा.नि.व.५ । इयम् एरण्डवत्पत्रविटपा, अन्यामि दन्ती देया । भा.सन्निकज्व.चि. । अश्वगन्धायाम् । भा.सन्निकज्व चि वचादि । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । कपिकच्छ्वां । हे.च. । मे. ।

**वृषाकपायी** । स्त्री । शतावर्याम् । जीवन्त्यां ।

**वृषाकर.** । पुं । माषे । माषकलाय । रा.नि.व.१६ । [पण्डे । मे. ।

**वृषाङ्कः** । पुं । पानीयभल्लातके । कनवटेला ।

**वृषायी (इन्)** । पु । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

**वृषादनी** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालश शा । वै निघ. ।

**वृषायणः** । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

**वृषाहारः** । पुं । विडाले । हारा. ।

**वृषी (इन्** । पु । मयूरे । श.मा ।

**वृष्टिः** । स्त्री । जलवर्षणे । गुणा.—"वृष्टिर्निष्प्लिग्धी शीता निद्राश्लेष्मबलप्रदा । मलापहारिणी वायुदाहिनी वह्निहारिणी ॥" राज.१५ । वृष्टिजलं भूमिपतितमष्टविधं भवति । तद्यथा—श्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमवजन्मानीति चतुर्विधं, तथा धारकारतौषारहैमभेदेन च चतुर्विधमित्यष्टविधं वृष्टिजलम् । तत्र पुनर्दिवावृष्टिरात्रिवृष्टिदुर्दिनवृष्टिभवलेन त्रिगुणं भवति । यथा—"निशाजलं कफकरं घनं शीतगुणान्वितं । मारुतकोपनं मम विधिवं वातकोपनम् । दिवा सूर्यांशुतप्ता च वैधा वर्षन्ति यत्पयः । तत्कथं पिपासार्थं लघु वातप्रकोपनम् । दुर्दिने वृष्टिसम्भूतं वातमूत्र प्रवातनम् । कफकरोऽहमर्न तथैव दोषकोपनम् ॥" अथ श्रावणवृष्टिजलगुणा —'तदा श्रावणवृष्टिर्दोषरोगकरी भवेत् । कण्डूविदोषजननं पानीयं न शस्यते ॥" अथ भाद्रवृष्टिजलगुणा —"कथनं नाम भौद्र त्रिदोषवातकोपन । कफन पित्तं कारी मधुरं रसदोषकृत् ॥" अथाश्विनवृष्टिजलगुणा —"इदं पित्तकरं चार्थं कुष्ठरक्तविकारकृत् । विपाककटुमतुं यदि कृतं विदोषकृत् ।' अथ कार्त्तिकवृष्टिजलगुणा —"कार्त्तिकवृष्टिसम्भूतं मातिसन्तापशीतलं । नाशनञ्च त्रिदोषाणां सर्वेषाम् प्रवर्द्धनम् । शीतञ्च बलकार्यं विदाहज्वरनाशनं । क्वचित् पुण्यतरे देशे प्रवर्षति माधवम् । पित्तज्वरविनाशाय मलनिष्पत्तिहेतवे । चन्द्रस्य सदा पथ्यमतं स्वातिसम्भव । गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्र भाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं यत्नापेत्य तत परं । धनार्णव विमुञ्चन्ति जल धाराधरास्तु यत् । पतितं तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनामपि ॥" इति चातुर्मासिकजलम् । चवि.७८ । अन्यच्चतुर्विधं जलमद्य सम्यम् । अकालवृष्टिजात श्रमरोगकरं न प्रशस्तम् [पि ।

**वृष्टिका** । स्त्री । चारण्यश्चपुष्पां । वुनो म-

**वृष्टिघ्नी** । स्त्री । छर्देलायां । गुजराटि एलाछ । श.च ।

**वृष्टिभूः** । पुं । भेके । हारा ।

**वृष्णि. (ष्णी) (इन्)** । मेषे । अम. ।

**वृष्यम्** । क्ली । मनोहर्षणे । "मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ।" यथा—शय्यासाधनेन हर्षणं भवति । "स्वच्छलीलङ्कारं यत्तु ताद्यम् ।" च.चि.१५. । पु । इक्षुदण्डे । रा नि.व.१४ । माषे । माषकलाय । हे.च । आम्रमञ्जर्यां । चि । शुक्रवृद्धिकरे । भा. ।

**वृष्यकन्दका (न्दा)** । स्त्री । विदार्यां । भूमिकुष्माण्ड । रा.नि.व.७ । मूलके । वै.निघ. ।

**वृष्यगन्धा** । स्त्री । वृद्धदारके । श्रीहस्तक । श.र. । अश्वगन्धायाम् । हापर्माली । रा नि.व.१ । अतिबलायाम् । पीतवर्णपुष्प । वै. निघ. । [टकाटिकण्डकी । रा नि व.४ ।

**वृष्यगन्धिका** । स्त्री । अतिबलायां । पेटारी ।

**वृष्यचण्डी** । स्त्री । महामूषिकपर्णी । दण्ड शूकाकांटी । वै.निघ. ।

**वृष्यपर्णी** । स्त्री । भूमिकूष्माण्डे । वै.निघ. ।

**वृष्यफला** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । वै निघ. ।

**वृष्यवल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । भूमिकूष्माण्डे । रा नि व.७ ।

**वृष्या** । स्त्री । ऋद्धौ । ध.मा. । शतावर्यां । भू

म्यामलक्याम्। रा नि.व ५। आमलक्याम्। रा. नि.व ११। भूमिकुष्माण्डे। अतिबलायाम्। बृहद्बलायाम्। वै निघ.।

**बृहच्चित्रः** । पु। फलपूरे। श च.।

**बृहच्चुञ्चुः** । पुं। महाचुञ्चुशाके। रा नि व.४।

**बृहच्छतावरीघृतम्** । क्ली। असृग्दराधिकारे घृतम्। पाठ.—"शतावरीरसप्रस्थं क्षीरद्वित्वावपीडयेत्। घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरद्विगुणितं भिषक्। अत कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्बरसम्मितान्। जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टी चन्दनपद्मकौ। श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा। शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वय। शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च। सम्यक्सिद्ध्य विज्ञाय तद्घृतं चावतारयेत्॥" च. द.असृग्दर.चि.। [ण'छ। वै.निघ

**बृहच्छदः** । पु। अक्षोटवृक्षे। आख्रोट

**बृहच्छफरी** । स्त्री। महाप्रोष्ठीविशेषे। नडलपुटि। गुणा—"स्निग्धास्यकण्ठरोगघ्नी श्रेष्ठा प्रोष्ठी प्रकीर्तिता।" राज.। [माछ। कटा।

**बृहच्छल्कः** । पु। चिङ्गटमत्स्ये। चिंङ्डि

**बृहच्छालपर्णी** । स्त्री। (Flemingia congesta.) महाशालपर्णी। बड़ शालपानि। हि बड़ शालपान्, भालइ कमन्द। बम् तोङ्की-ला। [न्। वै निघ.।

**बृहच्छिम्बी** । स्त्री। महाशिम्व्याम्। बड़ शि

**बृहज्जीरकम्** । क्ली। स्थूलजीरके। मोटा जीरा। भा बाजी.चि.। "बृहज्जीरकमध्वम्।"

**बृहज्जीवन्ती** । स्त्री। स्वनामख्यातौषधिविशेषे। बड़जीवन्ती। रा नि.व ३।

**बृहज्जीवा** । स्त्री। बृहज्जीवन्त्याम्। रा नि व.३।

**बृहतिका (ती)** । स्त्री। वार्ताकी। बृह

[illegible]। ब.मा.। (Solanum Indicum.) वृहत्

काँटी। खाद्दूड। हि व हंटा। बम्. डारली [illegible]। ते [illegible]। ता [illegible]। [illegible]

[illegible]

[illegible]। "बृहती [illegible]।" राज.। "[illegible]-

का बृहती [illegible] कटुकण्टा च [illegible]। [illegible]

व्यविशेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा। विशेषा चैतदत्ती वातश्लेष्मविनाशिनी। कथ्या चाञ्जनयोगेन मानानेत्रामयापहा॥" रा.नि.व ४। तत्फलगुणा—"तथा बृहत्या फलमेव शस्तं सन्दीपनं शाम् कफवातनाशि। कण्डूविसर्पज्वरकासलासां तदाहुर्धो शमनमिदं वदन्ति॥" भनि.१६ष.। कण्टकार्याम्। अम.। च.द.कफज्व.चि निम्बादि। च.द.कास.चि.। वै निघ.ज्व चि.तिक्तादिकषाये। ज्व.चि बलाद्यघृते। पृष्ठमर्मविशेषे। सु शा.६ष।

**बृहतीकल्पः** । पुं। चिकित्साकल्पविशेषे।

**बृहतीद्वयम्** । क्ली। बृहती कण्टकारी चेति द्वय। सु सु ३८ष.। च.द.वा.ज्व.चि.किराताति। "बृहतीद्वयगोक्षुरे।" भा.मि.ज्वर.चि.। क्षुद्रफला स्थूलफला चेति बृहतीद्वये। सु.चि ८ष.।

**बृहतीफलम्** । क्ली। बृहत्या बीजे।

**बृहत्कन्दः** । पु। विष्णुकन्दे। रा.नि.व ७। गृञ्जने। ध.मा.।

**बृहत्कालशाकः** । पु। महाकासमर्दे। वड कालकासुन्दा। चिका.। [ब।

**बृहत्काशः** । पु। इक्ष्वगडवृक्षे। थागडा। प.

**बृहत्कुक्षिः** । त्रि। तुन्दिले। अम।

**बृहत्कोशातकी** । स्त्री। हस्तिकोशातक्याम्। धुन्धुल। रा नि.व ७। [पिण्डोत्थेधुन्धुल। वै निघ।

**बृहत्खर्जूरिका** । स्त्री। राजखर्जूरिकायाम्।

**बृहत्तालः** । पुं। हिन्तालवृक्षे। रा.नि व ९।

**बृहत्तिक्ता** । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। रा नि.व ६।

**बृहत्तृणः** । पु। वंशवृक्षे। श च.।

**बृहत्त्वक्** । पु। सप्तच्छदे। छातिम गाछ। "बृहत्त्वक् सप्तपर्णः स्यात्।" रा.नि व.९।

**बृहत्त्वचः** । पुं। निम्बवृक्षे। प मु।

**बृहत्पञ्चमूलम्** । क्ली। बिल्वादिपञ्चमूलम्। (शोनाक,पाटलाश्चास्यास्य)। सु सु ३८ष। "बिल्व-[illegible] ... [illegible]। [illegible]" च द ज्व.चि.। [illegible]—"[illegible]। [illegible]।" [illegible]।

**बृहत्पत्रः** । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ । श्वे-तलोध्रे । मधुवालुके । मিঠা বেতো । वै निघ. ।

**बृहत्पत्रा** । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् । रा.नि व. ७ । काशमर्दक्षुपे । वै निघ. ।

**बृहत्पर्णः** । पुं । शुक्ररोध्रे । वै निघ ।

**बृहत्पर्णी** । स्त्री । महाशणपुष्पीविशेषे । वन শণ । रा नि.व ४ । [त्रिका. ।

**बृहत्पाटलिः (ली)** । पुं, स्त्री । धुस्तूरवृक्षे

**बृहत्पादः** । पुं । वटवृक्षे । श च. ।

**बृहत्पारे(लि)वतम्** । क्ली । महापारेवतफले । বড় পেয়ারা । रा नि.व.११ ।

**बृहत्पाली (न्)** । पुं । वनजीरकक्षुपे । वन জীরা । रा.नि.व.११ ।

**बृहत्पीलुः** । पुं । महापीलुवृक्षे । পাহাড়ে আকরোট । रा.नि व ११ ।

**बृहत्पुष्पः** । पु । महाकुष्माण्डे । वै निघ. । क्ली । कदलीवृक्षे । वै.निघ ।

**बृहत्पुष्पी** । स्त्री । शणवृक्षे । प सु ।

**बृहत्फलम्** । क्ली । कुष्माण्डे । भा पू १भ.मा. व । पनसफले । কাঁটাল । जम्बूफले । জাম । वै निघ. । स्त्री (ला) । अलाब्वाम् । লাউ । प.सु । कटुतुम्ब्याम् । তিতলাউ । रा.नि.व.३ । महेन्द्र वारुण्याम् । মাকাল । कुष्माण्डयाम् । কুমড়া গাছ । रा.नि.व ७ । राजजम्ब्वाम् । বড় জাম । रा.नि.व.१० । र.मा. ।

**बृहत्यादिः** । पुं । तदादिद्रव्यात्मककषाये । यथा—"बृहती पुष्कर भार्गी शटी शृङ्गी दुराल भा । वत्सकस्य च बीजानि पटोल कटुरोहिणी । ...... सन्निपातज्वरे हित ।" च.द.ज्व चि ।

**बृहदङ्गः** । पु । कर्ममर्दवृक्षे । কামরাঙা গাছ । श च. । [रा.नि व ६ ।

**बृहदेला** । पु । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ ।

**बृहद्गोलम्** । क्ली । तरम्बुजे । তরমুজ । श.च. ।

**बृहद्दन्ती** । स्त्री । एरण्डपत्रविटपदन्तीविशेषे । सैव द्रवन्तीत्युच्यते । गुणाः—"दन्तीयं सर पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलार्म.कण्डू कुष्ठविदाहनुत् ।"

**बृहद्दलः** । पुं । पट्टिकालोध्रे । ওয়ালোধ । रा.नि.व.६ । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । वै. निघ । हिन्तालवृक्षे । হেতাল গাছ । रा.नि. व ६ । रक्तरोध्रे । वै निघ. । स्त्री । लज्जालुका-याम् । ক্ষুদ্র লজ্জাবতী । वै निघ. ।

**बृहद्द्रोणी** । स्त्री । द्रोणीपत्रिकायै । १२८ श. । प म १ख. ।

**बृहद्धान्यः** । पुं । चेचेधौ । ধনার গাছ । महाशालौ । प सु. ।

**बृहद्बदरम्** । क्ली । महाकोलीफले । गुणाः— कफपित्तकर गुरु सरञ्च । मद.व.६ ।

**बृहद्बला** । स्त्री । महाबलायाम् । পীত বে-লেড । "राष्ठैरण्डबृहद्बला ।" चि.यो.ज्वरा चि. चैतसघृते । शुक्ररोध्रे । लज्जालुकायाम् । লজ্জা-বতী । वै.निघ ।

**बृहद्भण्डी** । स्त्री । भायमाणलतायाम् । বড় গোয়ালিয়া । प्रयाग.कनकतैले ।

**बृहद्भानुः** । पु । वह्नौ । चित्रकवृक्षे । श्वम ।

**बृहद्राव (वी)** (इन्) । पु । क्षुद्रपेचके । रा.नि व १९ । [মাণিক । र.सा.स. ।

**बृहद्वर्णः** । पु । माक्षिकनामोपधातौ । স্বর্ণ-

**बृहद्वल्कः (लः)** । पुं । पट्टिकालोध्रे । रा. नि व ६ । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । [मद. ।

**बृहद्वल्ली** । स्त्री । कारवल्लां । করলা,উচ্ছে ।

**बृहद्वातः** । पुं । देवधान्ये । দেধান । श्वर्ण श्वसरोहर । र.मा ।

**बृहद्वारुणी** । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড় মাকাল । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

**बृहद्बीजः** । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । श च. । [গাছ । मी. ।

**बृहन्नलः** । पुं । महापोटगले । বড় নল

**बृहन्निम्बः** । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

**बृहन्मरीचः** । पुं । मरीचे । वै निघ ।

**बृहस्पतिः** । पुं । ...स्य ग्रहभेदे । तद्गुणं श्च. गुणाधिकृत. रक्ताद्यः क्रम. शुद्धशुक्लश्री-लश्च भवेत् । ल.द.५०५. ।

**वृक्षः ।** पुं । तरुः । गाछ । तस्य षड्जातयः—"कुब्जाद्या वनबीजा मूलजास्तूत्पलादयः । पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः । शाल्यादयो बीजरुहाः सम्मूर्च्छनास्तृणादयः । स्युर्व्वनस्पतिकायस्य षड़ेते मूलजातयः ॥" इति च । लोध्रद्रुमे । लोध गाछ । रा.नि.व ६ । धवद्रुमे । धाओड़ा गाछ । र.मा. ।

**वृक्षकः ।** पुं । श्वेतकुटजवृक्षे । कुड़्चि गाछ । र.मा. । च.कल्प ५ अ. । सु.सू.३०अ. । चि २२अ । ३५अ. । नन्दिवृक्षे । तूणगाछ । धन्वन्तरि. ।

**वृक्षचरः ।** पुं । वानरे । धनञ्जय ।

**वृक्षतपनः ।** पुं । कर्णिकारवृक्षे । कणिकार गाछ । वै.निघ. ।

**वृक्षधूपः ।** पुं । श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये । गन्धतृण । रा.नि.व १२ । [निघ ।

**वृक्षधूमकम् ।** क्ली । देवार्थे । वेडला । वै.

**वृक्षनाथः ।** पु । वटवृक्षे । श.र. ।

**वृक्षपाकः ।** पु । वटवृक्षे । श.च. ।

**वृक्षभक्षा ।** स्त्री । वन्दाकायाम् । रा.नि. । भा. ।

**वृक्षभेदी** (न्) । पु । टङ्कवृक्षे । टाङ्गि । श.च. । वक्रकाचे । वटिर ।

**वृक्षमर्कटिका ।** स्त्री । काष्ठविडालिकायाम् । काठविड़ाल । वैद्यक ।

**वृक्षमहुः ।** पुं । कम्बलवृक्षे । श.च. ।

**वृक्षराजः ।** पुं । महामेदायाम् । वैद्यकं । वृक्षायाम् । वेकलि । वै.निघ. ।

**वृक्षरुहा ।** स्त्री । वन्दाकायाम् । परगाछ । र.मा. । रा.नि.व.५ । च.सू.४अ । काकादनकायाम् । काकोलिका, काकमाची । च.सू.४अ । जलद्रोण्याम् । रा.नि.व.३ । विदारिकन्दे । र.मा. । अश्वगन्धायाम् । वृक्षरुहायाम् । रा.नि. व.३ । गुग्गुलुवृक्षे । वै.निघ. ।

**वृक्षवान् ।** पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.१ ।

**वृक्षवीरा ।** स्त्री । मुक्तावल्ल्याम् । पुँइ शाक । वै.निघ. ।

**वृक्षशायिका ।** पुं । वनमल्लिकायाम् । शु. ... । च.सू.२६अ ।

**वृक्षादनः ।** पुं । अश्वत्थवृक्षे । मे. । पियालवृक्षे । चरविः । वन्दायाम् । बान्दड़ा । हिं बिंदा भी । अम. । मधुच्छत्रे । सि । स्त्री (भी) । वन्दायाम् । परगाछा । रा.नि.व ५ । सु.सू.३८अ. । च.द.वा.ज्व.चि.रास्नादिः । "रास्ना वृक्षादनी दारु ।" विदारीकन्दे । भूँइ कुमड़ा । मि. । भैष.मैषरी.चि ।

**वृक्षामयः ।** पुं । लाक्षायाम् । गाला । वै.निघ. ।

**वृक्षाम्लम् ।** क्ली । तिन्तिड्याम् । तेंतुल । च.टी.रा. । महदा इति च.टी.भ । कमरङ्गा इति च.सु । चुका इति भाद्रदीपिक. । हि बिलाबिल । च.द.च.चि. । च.सू.२अ. । तुला. वर्ण्ं कटुकं कषायं कफार्त्तिघ्नं वृक्षाम्लमुष्णं ग्राहि... रा.नि.व.६ । अम्लवेतसे । अम्लफल । हस्ति मुखचूर्णे । च.सू.२७अ. ।

**वृक्षाह्व.** । पु । वायमाणवृक्षे । ... । श.च. । चक्रमेदी । ... । वै.निघ. ।

**वृक्षायुर्वेदः ।** पुं । वृक्षचिकित्साविषयक ... वृक्षायुर्वेदाख्य शास्त्र ।

**वृक्षार्हा ।** स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.१ ।

**वृक्षाश्रयी** (न्) । पु । क्षुद्रोलूके । ... । रा.नि.व.१६ । [वैद्य ।

**वृक्षेशयः ।** पु । ... । श.च.

**वृक्षोत्पलः ।** पुं । कर्णिकारे । ... । श.मा. ।

**वृकटः ।** पुं । ... ।

**वेगः ।** पु । ... ।

**वेगधारणम् ।** क्ली । ... । च.सू.७अ. ।

**वेगनाशनः ।** पु । ... ।

**वेगनिरोधः ।** पु । ... ।

**वेगविधारः ।** पु । ... ।

"ज्वालाभिरमणैर्वेगविघाते ।" भा.भ.सा चि ।

**वेगिहरिणः** । पुं । मीकारिमगे । रा नि व १९ । [राज । रा नि.व.१९ ।

**वेगी (इन)** । पुं । श्येनपक्षिणि । बाजपाखी ।

**वेट्टचन्दनम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्यतरे च न्दने । श्वेत चन्दन । म वेट्टश्रीखण्ड । क वेट्टपवे अम्ब । तत्र सार्द्रविच्छेद मलयाद्रिसमीपस्थवेट्टगि रिजातादिदमित्युच्यते । "मलयाद्रिसमीपस्था पर्व ता वेट्टसंज्ञिता । तज्जात चन्दन यत्तद्वेट्टवाच्य क्व चित्स्मृतम् ॥" गुणा —अतिशीतं दाहपित्तघ्न ज्वर- च्छर्दिवाकुष्ठतमिरीत्वासहर तिक्तञ्च । रा नि व.१२ । [न । रा.नि व १२ ।

**वेट्टम्** । क्ली । सार्द्रविच्छिन्नचन्दने । श्वेत चन्द

**वेटमिका** । स्त्री । रोटिकाविशेषे । यथा— "माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णत । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेटमिका बुधैः । भवेद्वेटमि- का बल्या रुच्या रुच्यादनिलापहा। उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी हृद्या मलकरी परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्य मेद पित्तकफप्रदा । गुदकीलार्दितश्वासयकृच्छू- लानि नाशयेत् ॥" भा. ।

**वेणिः** । स्त्री । देवदाल्याम् । पीत घोषा । वा.कल्प.१ष. । [त्रिका. ।

**वेणिवेधनी** । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक ।

**वेणी** । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देव दाल्याम् । प स. । "घराघरी वा वेणी च देव दाली च जीमूतम् ।" चरक । मिथ्या । भेड़ी । वै.च. । [व.११ ।

**वेणीग(मूलक)म्** । क्ली । धमीरे । रा.नि.

**वेणीफलम्** । क्ली । देवदालीफले । पीत घोषाफल । वै निघ.१म.कासवासरो ।

**वेणीरः** । पुं । अरिष्टे । म.च. ।

**वेणुः** । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.व.७ ।

**वेणुकर्करः** । पु । करीरवृक्षे । त्रिका. ।

**वेणुका** । स्त्री । तन्नामकफलविशेषे । सु कल्प. २ष. ।

**वेणुज(न)म्** । क्ली । मरिचे । रमा. ।

**वेणुजः (जन्मा(न्))** । पुं वेणुयवे । बाँशेर चाउल । रा.नि.व.१६ । वा चि १५श ।

**वेणुनि स्रुतः** । पु । इक्षौ । वै.निघ. ।

**वेणुनिर्लेखनम्** । क्ली । वंशत्वचि । बाँशेर नील । सु.चि १ष. ।

**वेणुपत्रकः** । पु । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प. ४ष. । [र.मा. ।

**वेणुपत्रिका (त्री)** । स्त्री । नाडीहिङ्गौ ।

**वेणुयवः** । पु । वंशजधान्ये । बाँशेर धान । म वेणुजव । क बिदरक्की । तें वेदुरु बियम्‌ । गुणा —शीत कषाय मधुर रुचः सुवमीयविष- घ्न बलपुष्टिवीर्यद पित्तघ्नश्च । रा नि व १६ । 'रुच कषायानुरसो मधुर कफपित्तहा । मेद क्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मत ॥" च.मू.२७ ष. । [रा.नि व.१६ ।

**वेणुबीजम्** । क्ली । वेणुयवे । बाँशेर चाल ।

**वेतः** । पु । वेतसलतायाम् । रा.नि व.७ ।

**वेतनम्** । क्ली । रौप्ये । म.च. ।

**वेतस. (सा)** । पुं, स्त्री । (Calamus ro tong) Common cane. स्वनामख्यातपत्र शाकलतायाम् । बेत गाछ । म वेडिसु । क वेतसु । तें जीतयुरकुली । गुणा —कटु स्वादु शीतल भूतघ्न पित्तकोपन रुच्य दीपन रक्त- पित्तघ्न कृच्छ्रघ्न । रा.नि व ९ । तत्फलगुणाः— "फल वेतस्य वातघ्नमस्रपित्तबलासकृत् ।" राज. ३प. । शाकगुणा —"वातर्घ कटुतिक्ताम्लमधोमा- र्गप्रवर्तकम् ।" च.मू.२७ष. ।

**वेतसपत्रकम्** । क्ली । व्यधनार्थके शस्त्रविशे- षे । सु मू ८ष । तल्लक्षण यथा—"तीक्ष्णमङ्गुल विस्तारं चतुरङ्गुलमायतम् । षडङ्गुलानि तु पलारि कण्ठाद्यं विजानता ।" सु टी ड.भोज ।

**वेतसाम्लः** । पु । अम्लवेतसे । रा नि.व ६ । र.मा स ग्रन्चि अग्निमुखरसे । "वेतसाम्लं दिवं स्यात् ।"

**वेतसी** । स्त्री । वेतसवृक्षे । श र ।

**वेतालग्रहः** । पु । भूतग्रहविशेषे । लक्षण— "गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिन परिवेपिनम् । बहु-

च्छिद्रञ्च जानीयात् वैतालेन वशीकृतम् ॥" वा.उ. ४ष ।

**वेतालरसः** । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —"अभ्रक मतलौहञ्च शुद्धमूत शिलाजतु । ताम्र वाकुचिबीजानि त्रिफला सुपली समम् । मर्दयेत् चूर्णितं लिह्यं मधुना निष्कमात्रकम् । मासैक ना शयेत् सिध्म वेतालोऽयं महारस ॥" अन्य, सन्निपातज्वरे—'रस गन्ध विषञ्चैव मरिचाद्य षमांशिकम् । शिलाया मर्दयेत्तावत् यावज्जायेत कज्जलम् । गुञ्जामात्रमयोक्तव्य हरिद्रादशमसक । साध्यासाध्य निहन्त्याशु सन्निपाते सुदारुणम् ॥" र.सा स ।

**वेत्रः** । पुं । वेतसवृक्षे । रा.नि.व ८ । वंशविशेषे । বেউড বাঁশ । म वैत । क वैत । गुणा — शीतकषाय भूतपित्तघ्न । रा नि.व.७ । च.चि. ३ष. ।

**वेत्रकः** । पु । रामशरे । वै.निघ. ।

**वेत्रमूला** । स्त्री । शल्लिक्याम् । वै निघ ।

**वेत्रविषम्** । क्ली । तन्नामकपुष्पविषभेदे । বেতের ফুল । सु.कल्प,१ष ।

**वेत्राग्रम्** । क्ली । नाडीशाकविशेषे । বেতের ডগি, বেতাগ্ । गुणा —"वेत्राग्र दीपन रुच्य तिक्त पित्तकफापहम् ।" राज,२प. । [व्यायामम् ।

**[वे]दना** । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

**[वे]दनाधिष्ठानम्** । क्ली । मनोदेहेन्द्रियादौ । 'वेदनानामधिष्ठान मनो देहश्च सेन्द्रिय । केश लोमनखाद्यान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥" च.शा.१ष. ।

**[वे]दयिता** । त्रि । मनस प्रवर्त्तके । सु शा.३ष. ।

**[वे]दारः** । पु । क्रकलासे । त्रिका ।

**[वे]दिः** । स्त्री । परिष्कृतभूमौ । अम । क्ली । अ ङ्गुष्ठायाम् । श च. । [निघ ।

**[वे]दिकः (का)** । पुं, स्त्री । श्वेतधुस्तूरके । वै.

**[वे]दिनी** । स्त्री । तन्नामिका पञ्चमी त्वक् या व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना च । सु. शा.४ष. ।

**[वे]धकम्** । क्ली । धान्यके । रा नि व.६ । पु । कर्पूरे । त्रिका । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

**वेधनिका** । स्त्री । छिद्रकरणायोऽस्त्रे । ভোমর । अम. ।

**वेधनी** । स्त्री । मेथिकायाम् । মেতি । रा.नि. व ६ । करिकर्णवेधनास्त्रे । त्रिका. ।

**वेधफलः** । पु । करञ्जवृक्षे । रा.नि व ९ ।

**वेधमुख्यः** । पु । गन्धमुख्याम् । गन्धशठी रा. नि.व.६ । स्त्री (ख्या) । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । रा.नि व.१२ ।

**वेधमुख्यकः** । पु । गन्धमुख्याम् । प सु । ह- रिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ গাছ । अम.भ. ।

**वेधसम्** । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । श.च. ।

**वेधाः (स्)** । पु । श्वेतार्कवृक्षे । श.च. ।

**वेधिनी** । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि व.६ । जलौकायां । জোঁক । श र ।

**वेधी (इन्)** । पु । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

**वेध्यः** । त्रि । वेधनार्हे, शिरादौ । अन्यमुखे शै- स्त्रे व्यधनीये । सु.सू.५ष. ।

**वेपथुः** । पु । कम्पने । रा.नि.व.२० । [२० ।

**वेपनम्** । क्ली । वातव्याधौ । कम्पे । रा नि व.

**वेरम्** । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । वार्त्ताके । त्रि का. । शरीरे । मे. ।

**वेरकम्** । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

**वेलनम्** । क्ली । हिङ्गौ । ज.द. ।

**वेला** । स्त्री । रात्रौ । समयभोजने । समये । भोजने । त्रिका. । दन्तमांसे । हारा. ।

**वेलाजलपानम्** । क्ली । वेलायां वारिपाने । तच्चातीव स्वास्थ्यकरं । तथाहि—"उष्ण क्वापि क्वापि शीत कवोष्ण क्वापि क्वापि क्वाथशीतञ्च पाथ । इत्थं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्त कालावस्थादेहमस्था नुरोधात् ॥" तथा—"अपनयति पवनदोषं दव यति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् । साधयति चान्न- मनल पुष्णाति निशीथपीतसुधाम्भ ॥ रात्रौ पीत मजीर्णदोषशमन संजनि सामान्यत पीत वारि निशावसानसमये सर्वामयध्वंसन । भुक्त्वा तूर्णमिदं च पुष्टिजनन प्राकचैदपुष्टिप्रद कश्च जाड्यवड्- पाटवकर मध्यच भुक्तस्मरे ॥" रा.नि.व १४ ।

**वैलाज्वरः** पुं । ज्वरविशेषे । लक्षण –"शी कात् क्रोधात्तथाजीर्णात् सन्तापाद्दलहानित । श्रतकाले च मत्याना जायन्ते दारुणा ज्वरा ॥" ज्व नि ।

**वैलिभुक्प्रिय.** । पु । सुगन्धाम्रे । श र ।

**वैल्ल(क)म** । क्ली । विडङ्गे । श्रम । च द शि रायधे । वा मृ १५ष मूढविरेके । 'वैल्लापामार्ग त्योष ।" वै निघ.२भ ग्रहणी चि तालिशादौ । वा व्या.चत्रमोदावटी । रस र धातु.चि श्रष्टमङ्ग लघृते । वा च ६८ष ।

**वैल्लगिरिका** । स्त्री । शिखरी । वै निघ. ।

**वैल्लजम्** । क्ली । मरिचे । भा पू १भ. ।

**वैल्लनम्** । क्ली । मरिचे । प मु । लुण्ठने । नि का. । रीटीवेल्लनार्थे वर्त्तुलकाष्ठे । ८वलून । भा ।

**वैल्लनी** । स्त्री । वल्लीदूर्वायाम् । रा नि व ८ ।

**वैल्लन्तरः** । पु । विल्वान्तरवृक्षे ।

**वैल्लन्तरादिगणः** । पु । तदादिद्रव्यवर्गे स वातरोगघ्न. अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरु ग्घ । वा मृ.१५ष. । [त्रिकटुचूर्णे ।

**वैल्लभवम्** । क्ली । मरिचे । वै निघ काम चि

**वैल्लरी** । स्त्री । लघ्वङ्कदारके । काल बीज ताडक । वै निघ.२भ वा व्या चि एरण्डपाके । वल्लीदूर्वायाम् । वै निघ ।

**वैल्लिः** । स्त्री । लतायाम् । श.र. ।

**वैल्लिका** । स्त्री । इन्दूपोदका । पूँ रेविंशस । रा नि व १३ ।

**वैल्लिकाख्या** । स्त्री । विल्वपत्राटी । ८वलशुँ टा । म.व । [ध्य ।

**वैल्लितकः** । पु । वैकरञ्जसर्पविशेषे । सु कल्प.

**वैशन्तः** । पु । क्षुद्रसरोवरे । श्रम. ।

**वैशरः** । पु । श्रश्वतरे । त्रिका ।

**वैशवारः** । पु । रन्धनोपकरणविशेषे । वा टेना, ज्मुना । गुणा —"वेशवारो गुरु स्निग्धो बलोपचयवर्द्धन ।" राज ३प. । वशवारद्रव्यगण यथा —धनाजीमरिचशुण्ठीयम्निकधान्यहारद्रावा बहरिद्रापिप्पलीदाडिमेषु । "धजाजी मरिच शु ण्ठी ग्रन्थिधान्यनिशाद्वयम् । पिप्पली दाडिमश्चेति वेशवारगणो मत ॥" रा नि व २२ । पक्वमांसभे दे । यथा —निरस्थिपिष्ट स्विन्न गुडघृतयुक्त पि प्पलीमरिचयुक्तञ्च मास वेशवार इत्युच्यते । "नि रस्थि पिशित पिष्ट स्विन्न गुडघृतान्वित । कृष्णा मरिचसयुक्त वेशवार इति स्मृत ॥" प प्र.२ष ।

**वैशवारीकृतः** । त्रि । पिष्टे । वा चि ५ष ।

**वैश्मकलिङ्गः** । पुं । चटकपक्षिणि । तन्मांसं सन्निपातहरम् श्रतिशुक्रलञ्च । राज. ।

**वैश्मकूल.** । पुं । चर्चिण्डायाम् । चिचिङ्गा । म द । रा नि.व ७ । [त्रिका ।

**वैश्मनकुल** । पुं । कुकुन्दर्यां । छूँचो ।

**वैश्मरसः** । पु । मीधरसे । वै निघ. ।

**वैश्या** । स्त्री । पाठायाम् । श्राकनादि । श च ।

**वैषणः** । पुं । कासमर्दवृक्षे । हारा ।

**वैषणा** । स्त्री । वितुन्नकवृक्षे । धने । र मा ।

**वैषवार** । पु । वेशवारे । वाटेना । श टी रा. ।

**वैषिका** । स्त्री । मालीपुष्पवृक्षे । वै निघ ।

**वैष्टः** । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । सरल काष्ठे । रा नि.व १२ । निर्यासे । श मा ।

**वैष्टकम्** । क्ली । निर्यासे । श्राटा । श मा । उष्णीषे । श र. । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा नि व १२ । कुष्माण्डे । हारा. । वल्कले । र. मा. ।

**वैष्टनम्** । क्ली । गुग्गुलौ । श.च । उष्णीषे । कर्णशष्कुल्या । मे । स्त्री (नी) । खर्परपोलिका याम् । वै निघ । [८वडेड वाँश । श च. ।

**वैष्टवंशः** । पु । वाद्यकविशेषपरनामवंशे ।

**वैष्टसार** । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । स-रलकाष्ठे । रा नि.व.१२ ।

**वैष्टा** । स्त्री । हरीतक्याम् । वै निघ ।

**वैसनम्** । क्ली । द्विदलचूर्णे । ८वसन । यथा —"दाल्यग्रसककाशात्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिता । तच्चूर्णं वेसन प्रोक्तम् ॥" तद्वटिका कथा विष्टम्भिनी बलपुष्टिकरी च । भा ।

**वैसवारः** । पु । वसवारे । वाटेना । श्रम. ।

**वैकङ्कतः** । पु । गुवाकवृक्षे । नैंइचि गाछ । अ र. ।

**वैकतिकः** । पु । मणिकारे । हे.च. ।

**वैकरञ्जः** । पु । दर्व्वीकरादीनां सर्पाणां व्यतिकरेण जाते सर्पजातिविशेषे । स माकुलि पोटगल स्निग्धराजिश्चेति त्रिविधः । सु कल्प.४थ. ।

**वैकुण्ठः** । पु । अर्ज्जके । कृष्णतुलसी । "वैकुण्ठमर्ज्जके प्राहुः ।" रा नि व.२३ । सितार्ज्जके । श्वेतपत्र कृष्णतुलसी । रा.नि व.१० । See अर्ज्जक ।

**वैकुण्ठाश्रमी** (इन्) । पु । वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे । [नि. ।

**वैकृतः** । त्रि । विकृतिसम्पन्न । दुःसाध्ये । मा.

**वैकृतज्वरः** । पु । अप्रकृतकालजाते वातज्वरे । "प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः । इत्येवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शितः ॥" च. चि ३य. । वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद् यो ज्वरः स प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः, वसन्ते च श्लैष्मिकः, अतोऽन्यो वैकृतः तथा वर्षासु पैत्तिक इत्यादि । मा.नि. ।

**वैक्रान्तम्** । क्ली । स्वनामख्यातमणिविशेषे । चूनीविशेष । तच्च श्वेतनीलरक्तभेदेन त्रिधा । निरुक्ति.—"वज्राकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्व्वरोगाणाम् । यद्विक्रान्ति धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥" गुणा —रसवीर्य्यविपाकेषु वज्रसमं चयकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनञ्च । अपिच— "वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्य्यकम् । तदाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥" रा नि व. १३ । तच्छोधनमपि हीरकवत् । See हीरकम् । "वैक्रान्तं वज्रवत् शोध्यं नील श्वेतञ्च लोहितम् । वज्रवच्चयुक्तं दाहघातासहिष्णु तत् । हयमूत्रे च तत् सिञ्चेत् तप्तं तप्तं त्रिसप्तधा । पश्चादनेनरवारस्त्या लिप्तं मूषागतं पुटे । कुशराख्येर्मृतिं याति वैक्रान्तं सप्तभिस्तथा । भस्मीभूतन्तु वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥" भवि.७म. ।

**वैगन्धिकः** । पु । गन्धके । वा उ १९ष. ।

**वैजननः** । पुं । प्रसवमासे । भम ।

**वैजयन्तिः** । पु । वापायमये । प. ।

**वैजयन्तिका** । स्त्री। जयन्तीवृक्षे। अग्निशिखा भम । अग्निमन्थवृक्षे । गणिरि । रा नि व ८ ।

**वैजयन्ती** स्त्री । जयन्तीवृक्षे । रमा । सु चि.१९श. । अग्निमन्थवृक्षे । गणिरि । हे.च. । सु. चि १८श । वा उ ३श ।

**वैजिकम्** । क्ली । शिग्रुतैले । सजिनाव्र तैल। मे । पुं । सद्योजाताङ्कुरे । मे । आत्मनि । श मा ।

**वैडालशकृत्** । क्ली । विडाल वक्षायाम् । "वैडाल या शकृद् योज्यं वेपमानस्य धूपने ।" च द. ज्व.चि धूपे ।

**वैणवम्** । क्ली । वेणुयवे । वंशधान्य । भम । पु । उपनयने वैणवदण्डे । भम. । स्त्री (वी)। वंशलोचनायाम् । रा.नि व ६ । [भम. ।

**वैतसिकः** । पु । मांसविक्रेतरि । कसाई ।

**वैतरणवस्तिः** । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा —'पलमम्लिकाकर्षकुडवैरम्लीकासगुडसिन्धुगोमूत्रैः। ईषत्तैलयुतो वस्तिः शूलानाहामवातहृत् । वैतरणः क्षारवस्तिः भुक्ते चापि प्रदीयते ॥' च द निरूह वस्ती । गोमूत्र ८ प पक्वतैल १ प मदनफलस्य क व्यवहारात् । एकपुटकस्य मात्रा ।

**वैतसः** । पु । अम्लवेतसे । आटा ।

**वैदर्भः** । पु । दन्तमूलगतमुखरोगे । "घट्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् । भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ।" सु नि १६श ।

**वैदलः** । पु । दालिनिर्म्मितपिष्टकभेदे । पान पूरि । श.च । गुणा —गुरु भक्ष्य विष्टम्भी स एमाकतश्च । राज. ।

**वैदलान्नम्** । क्ली। वैदलयुक्तअन्ने । डालिन्ना। गुणा —"वैदलान्न रुचिकरं गुरु द्रव्यगुणैः सम म् ।" वै.निघ. ।

**वैदलिकशिम्बः** । पु । वैदलिकशिम्बा। गुणा —'रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्व्वे कृता वैदलिकास्तु शिम्बा ।'

**वैदारिकः** । पु । शीतमध्यप्रशस्तवातादिजनितसन्निपातज्वरे । लक्षण—अन्यद्गलकटीतोदादि कं भवति । एतस्मिन् भिन्ने कर्दमुष्टि पिडका दि जायते । भा.म.१म. ।

**वैदिका ।** स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। वनज्ञाम। वैनिघ।

**वैदुलम् ।** क्ली वेतसमूले। सु चि.। च.।

**वैदूर्य्य(रत्न)म् ।** क्ली। विदूरभूमिजमणौ। प्रवालविशेष। रा नि व १३। गुणा —उष्णमक्ल कफवातघ्न गुल्मघ्न शुभावह कतुग्रहणमम्ब। भा.। ७०० माणिक्यम्।

**वैदूर्य्यवर्णः ।** त्रि। कृष्णवर्णे। भा।

**वैदेहिका (ही) ।** स्त्री। पिप्पल्याम्। भा पू. १भ। रा.नि व ६। भैष नेरो चि। "वैदेही श्वेतमरिचम्।" रोचनायाम्। कै.। भूजम्बूवृक्षे। वै निघ.।

**वैद्य ।** पु। चिकित्सकजातौ। चिकित्सके। "त्रिमौ वैद्यकपारज्ञ शुचिरनूचान कुलीन क्षमी धीर कालकलाविदास्तिकमतिर्दक्ष सुधीर्धार्मिक। स्वाचार समहान्दयालुरखलो य सिद्धमन्त्रश्रम शान्तः काममलोलुप कृतयशा वैद्य स विद्यासते॥" इति सद्वैद्यलक्षणम्। "अधीर श्च कंशसश्च सरोगी नूमशिक्षित। पश्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि॥" इति कुवैद्यलक्षणम्। रा नि.व.२०। अपिच—'व्याधेस्तत्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रह। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्य प्रभुरायुष॥" इति वैद्यकर्म। भैष.। वैद्या त्रिधा—छद्मचरा सिद्धसाधिता गुणयुक्ताश्चेति। लक्षणानि यथा—"वैद्यभाण्डौषधै पुस्तै पल्लवैरवलोकनैः। लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपका। श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधा। वैद्यशब्द लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिता। प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदा। जीविताभिहरा ये स्युर्वैद्यत्व तेष्ववस्थितम्॥" च.सू.११ अ। वासकवृक्षे। श च.।

**वैद्यकम् ।** क्ली। वैद्यस्य कर्म्मणि। अष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रे, दशाङ्गवैद्यशास्त्रे च। यथा—सर्व्वशास्त्रार्थं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्या गदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रम्। सु। द्रव्याभिधानं गदनिश्चय कायसौख्यसम्पादनं शल्यविदापश्चात्पौषधावैष भूतनिग्रह विषनिग्रहकार बाल्यक्षार रसायन ज्ञानानि इत्यष्टेति। वै निघ.।

**वैद्यचिन्तामणिः ।** पु। वल्लभेन्द्रकृतवैद्यकग्रन्थे। [न्थे। पदटकृते च।

**वैद्यजीवनम् ।** पु। लोलिम्बराजकृतवैद्यकग्र

**वैद्यतोषसङ्ग्रहः ।** पु। भीमसेनकृतचिकित्सासङ्ग्रहे। [कौटीकाया।

**वैद्यनिघण्टीका ।** स्त्री। चन्द्रटकृतनिघण्टौ

**वैद्यदर्पणम् ।** क्ली। वैद्यकसङ्ग्रहे।

**वैद्यनाथवटी ।** स्त्री। ज्वरातिसारे औषधम्। पाठ —"रसस्य भाग गन्धस्य कार्षिकेण तु शोधयेत्। चित्रकस्य रसे चापि त्रिफलायाश्च बुद्धिमान्। रसार्द्धं गन्धकं शुद्ध भृङ्गराजरसेन वै। दाध्या समूर्च्छन कृत्वा स्वर्णे शाणसम्मिते। स्वर्णमेव शिलाखल्वे क्रमशो मर्द्दयेत्पुनः। निर्गुण्डी श्चक्रकोशिताकुचेलायोमसुन्दरे। भृङ्गराजकेशराजेन जयन्तीन्द्राशनात्काटे। सर्वपाभा वटीं कृत्वा दद्यात्सा शङ्खोदके॥" रस र.। [हि। श च.।

**वैद्यबन्धु ।** पु। आरग्वधवृक्षे। शोन्धाल गा

**वैद्यमनोरमा ।** स्त्री। वैद्यकग्रन्थभेदे।

**वैद्यमाता ।** स्त्री। वासायाम्। वासक गाछ। श च.।

**वैद्यरसायनम् ।** क्ली। रसायनग्रन्थविशेष।

**वैद्यवल्लभ. ।** पु। उदयकविकृतवैद्यकग्रन्थे।

**वैद्यविनोदः ।** पु। शङ्करकृतवैद्यकग्रन्थे।

**वैद्यविलासः ।** पुं। रघुनाथकृतवैद्यकशास्त्रे।

**वैद्यवृन्दः ।** पु। नारायणकृतवैद्यशास्त्रे।

**वैद्यसारः ।** पु। दर्घकीर्त्तिरचितवैद्यके।

**वैद्यसिंही ।** स्त्री। वासायाम्। वासक गाछ। श च.।

**वैद्यहितोपदेशः ।** पुं। श्रीकण्ठकृते तथा त्रिवर्णिकृतकृते च चिकित्साशास्त्रे।

**वैद्या ।** स्त्री। काकोल्याम्। दाँकला। श च.।

**वैद्यामृतम् ।** क्ली। नारायणदासकृते रामेश्वरकृते च वैद्यशास्त्रे। [कल्पे।

**वैद्यामृतलहरी ।** स्त्री। मथुरानाथकृतवैद्य

**वैद्यावतंस. ।** पु। श्रीलोलिम्बराजकृतवैद्यके।

**वैधात्री ।** स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

**वैपरीत्यलज्जालुः ।** पु, स्त्री । लघुलज्जालु कायाम् । "लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पक्षुपवृद्द खा ।" गुणा —कटुरुष्ण. कफघ्न रसनियामकः नानाविज्ञानकारकश्च । रा.नि.व.५ ।

**वैरस्यम् ।** क्ली । मुखविरसतायाम् । "वैरस्यं नयनलव ।" मा.नि. ।

**वैराटः ।** पु । इन्द्रगोपकीटे । हे.च. ।

**वैराटकः ।** पु । तन्नामककन्दविषभेदे । गुणा — वैराटकेनातिदुःख शिरोरोगश्च जायते ।" सु कल्प.२अ. । See कन्दविषम् ।

**वैरातङ्कः ।** पु । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**वैरोचनरसः ।** पु । अजीर्णादौ रस । पाठ —"मृतसूत चतुर्भाग भागैक मृतहेमक । अष्ट भाग शुद्धगन्ध दिनैक चित्रकद्रवे । मर्दितं शो षित चूर्णं वराटोत्तेन पूरयेत् । टङ्कणेन मुख रुद्वा भाण्डमध्ये निरोधयेत् । शुष्कं गजपुटे पश्चात् सा ङ्गशीतं विचूर्णयेत् । चतुर्गुञ्जा कणा क्षौद्र लीढम ग्निप्रदीपनम् ॥" रस र. ।

**वैल्वम् ।** क्ली । विल्वफले । अ टी. । त्रि । विल भवे । विलेशये । वा.चि.३अ. ।

**वैवर्ण्यम् ।** क्ली । विवर्णतायाम् । मा.नि. ।

**वैवस्वतद्रुमः ।** पु । कृष्णवैरिवृक्षे । टानबृगवा। अचि. ।

**वैशाखः ।** पुं । मन्थनदण्डे । वर्षस्य प्रथमे मासि । अम. । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । अथस्य तन्नामकपदे । लक्षण —"स्कन्धेन गुरुणा चैव वे. षमानेन पण्डित । गात्रेण विधाद्वाहन्तु वैशाख महृदेवितम् ॥" ज.द.५०अ. । स्त्री (खी) । रक्त पुनर्नवायाम् । गादापुण्णा । रा नि.व.५ ।

**वैशिकी ।** स्त्री । वमनविरेचनयो चतुर्विधशो धनान्यतमे । च.द.वमनाधिकारे । [नि.व ३ ।

**वैशिजाता ।** स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.

**वैश्या ।** स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ. ।

**वैश्रवणालयः ।** पु । वटवृक्ष । हे च ।

**वैश्रवणावासः ।** पु । वटवृक्षे । जटा. ।

**वैश्रवणोदयः ।** पुं । वटवृक्षे । र.मा. ।

**वैश्वानरः ।** पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । त्रिषु । अग्नौ । अम. ।

**वैश्वानरचूर्णम् ।** स्त्री । अजमस्थे चूर्णम् । पाठ —"सामुद्रमस्य भागौ द्वौ यमान्यास्तदैव तु । भागाश्चयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चक । द्वा द्वौ च हरीतक्या. सूक्ष्मचूर्णीकृता. शुभा । च तु. मस्तुकाञ्जिक तक्रसुखोदकं वा ..।" रस.र. ।

**वैश्वानररसः ।** पुं । उदराधिकारे रस । पाठ. —"रसक गन्धक चाभ्र शिलाजित्कान्तलौहक । त्रिकटुत्रिवृत कुष्ठ निर्गुण्डी मुषली विषम् । अजमोदा च सर्वेषां द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् । चूर्णीकृत्य तत सर्वं निम्बक्वाथेन भावयेत् । भाव येदेकविंशच्च भृङ्गराजेन सप्तधा । मधुना गुडिका शुष्का रजन्यां तां प्रदापयेत् । वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषण ।" रस चि. ।

**वैष्किरः ।** त्रि । विकीर्य्य भक्षणशीले, कुक्कुटादौ । वा.चि ६अ. ।

**वैष्णवी ।** स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । तुलसीवृक्षे । म.मा. ।

**वैसारिणः ।** पु । मत्स्ये । अम. ।

**वोडः ।** पु । गुवाकवृक्षे । श र. । [त्रिषेदे । मे.।

**वोड्रः ।** पु । गोनसस्र्पे । ঢোড়াসাপ । मत्स्य-

**वोढ़ः ।** पु । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**वोढ़ा (ढ)** । पु । कृषभके । रा.नि.व.५ ।

**वोण्टः ।** पु । वृन्ते । বোঁটা । श.र. ।

**वोदालः ।** पु । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ । श.र । [कोपनेतरि ।

**वोपदेव. ।** पु । हृदयदीपकनिघण्टुकर्त्तरि

**वोरटः ।** पु । कुन्दवृक्षे । कुन्द गाछ । विका.।

**वोरवः ।** पु । तन्नामकव्रीहिधान्यभेदे । বোরো धान । गुणा. —"वोरवस्तु बुधै प्रोक्त त्रिदोषघ्न प्रकोपन । मधुरश्चाम्लपाकेन श्रोहि पित्तकरो गुरु ॥" राज ३प. ।

**वोलम् ।** क्ली । (Balsamodendron Myrrh.) Myrrh तन्नामकसारद्रव्ये ।

गमरखे। शङ्करम, बोल, हिराबोल, खून खाराबी। हि दा बोल। म क बील। तें वा लिम्बीपोलम्। ता. वेल्लइपपोलम्। वम्. रक्ता बोल। वै निघ २भ र.पि वि बोलपर्पटीरसे। च. द कुष्ठचि.। गुणा —कटुतिक्तोष्ण कषाय रक्तदोषघ्न कफपित्तरोगघ्न प्रदरघ्नञ्च। रा.नि व ६।

**बोलपत्रम्** । क्ली। तेजपत्रसदृशसुगन्धिपत्रे। च द वा.व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले। "दैवपुष्पी बोलपत्रम्।"

**व्यक्तगन्धा** । स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा. नि.व २। स्वर्णयूथिकायाम्। रा नि व.१०। पिप्पल्याम्। वै निघ ।

**व्यङ्गः** । पु, क्ली। तन्नामकगण्डरोगभेदे। तस्य लक्षणम्—"क्रोधायासप्रकुपितो वायु पित्तेन स युत। मुखमागत्य सहसा मण्डल विसृजत्यत। नीरुजं तनुकं श्याव मुखव्यङ्ग तमादिशेत्॥" मा. नि.। 'परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्ग श्यावञ्च मारुतात्। पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्त कफकात्। रक्तात्ताम्रान्तमाताम्रं सोषचिमचिमान्वितम्॥" वा. उ.३१५।

**व्यजनम्** । क्ली। तालवृन्ते। पाखा। तदायु गुणा.—"मूर्च्छाखेदश्रमदाहघ्नम्ं व्यजनानिलः।" तालव्यजनगुणा —त्रिदोषघ्नं लघु च। वंशव्यजनगुणा.—रूक्षमुष्ण वातपित्तकरञ्च। मयूरपुच्छव्यजनगुणा —त्रिदोषघ्नम्। वालव्यजन तेजस्करं मक्षिकादिनिवारणञ्च। राज.१५।

**व्यञ्जनम्** । क्ली। सूपशाकादिमिष्टान्नेषु। तारकारि। "व्यञ्जन सूपशाकादि मिष्टान्न तेमनं स्मृतम्।" रा नि.व.२०। शाकमध्यगुणा. —"व्यञ्जन शाकमध्यस्थ द्रव्यञ्च पुष्टिदं। द्रव्येषु यत यदेव व्यञ्जन मध्यमास्थितं। तस्य तस्य तथा चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत्॥" राज १५। श्मश्रुणि। शौर्‌। वै.निघ। अवयवे। चिह्ने। व्यक्तीभूतपूर्वरूपे। "सम्यान व्यञ्जन लिङ्गम्।" मा.पञ्चनिदाने।

**व्यञ्जनकेशी** । स्त्री। भौल्याम्। रा.नि व.७।

**व्यड्म्बकः (न.)** । पुं। एरण्डवृक्षे। चम.। [मा। वै निघ।
सं ब्रनवतैले।

**व्यण्डा** । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। हूँ दे आन-

**व्यतिक्रमः** । पुं। क्रमविपर्यये।

**व्यत्यासः** । पु। परस्परवैपरीत्ये। वा.चि १५. "व्यत्यासेन शकृद्भृतम्।"

**व्यथा** । स्त्री। वेदनायाम्। चम।

**व्यन्तरः** । पु। सर्पसङ्करजातौ। वा.उ.३६४।

**व्यवसायः** । पु। निश्चयबुद्धौ। यथा—वातिना एवाय व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति। च.वि.८५।

**व्यवहारिकः (का)** । पुं स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। सम्मार्जन्यां। मे.। [तिन्तिडि। मे.।

**व्यवायः** । पुं। स्त्रीसेवायाम्। चम.। क्ली।

**व्यवायशोष.** । पु। स्त्रीसेवाजन्यशोषरोगे। लक्षण यथा —"व्यवायशोष शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुत। पाण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः॥" सु उ ४१श.। [६१भ.।

**व्याख्यानम्** । क्ली। अतिशयोपवर्णने सु.उ

**व्याघ्र.** । पु। स्वनामख्यातपशुजातीयपशौ। बाघ। मांसगुणा सिंहवत्। रा नि व.१९। करञ्जवृक्षे। मे.। रक्तैरण्डे। रा नि व ८।

**व्याघ्रकरः** । पु। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

**व्याघ्रखङ्गः** । पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेषे। वै.निघ.।

**व्याघ्रघण्टा (ण्टी)** । स्त्री। कोङ्कणे प्रसिद्धलताविशेषे। बम्. लघु वाघाण्टी। मं गोविन्दी। गुणा.—"व्याघ्रघण्टा पित्तलोष्णा रुच्या विषकफापहा। फलं चाम्लानु तिक्तोष्ण विमूत्रीककरा-लतम्। त्रिदोषहारिको भौमा वैद्यमास्त्रविशारदै।" वै.निघ.।

**व्याघ्रतरुः** । पुं। रक्तैरण्डे। वै निघ.।

**व्याघ्रतलः (ला)** । पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै निघ। रक्तैरण्डे। ज.द।

**व्याघ्रदलः (ला)** । पुं। रक्तैरण्डे। व्याघ्रनखे। नखी। रा नि व ८।

**व्याघ्रनखम्** । क्ली, पुं। गन्धद्रव्यविशेषे। नखीति ख्यात। मं वघ्न. वाघनखा। गुणा —तिक्तोष्ण कषाय वातकफघ्न, कण्डूकुष्ठव्रणघ्न वर्ण्य सुगन्धञ्च। रा.नि.व.१२। सु सू ३८श.एभ्यादि। स्नमुद्रव —वा.सू १५श.एभ्यादि.। 'शठिव्याघ्रन

ख'।" मुष्टीरुचे। मनसा गाछ। रा नि व.८।

**व्याघ्रनखी** । स्त्री । व्याघ्रनखे । भा ४भ.मद. चि. । "प्रचिस्थाने व्याघ्रनख्या ।"

**व्याघ्रनायक. (सेवकः)** । पु । शालाहके। फेंडे, शृगाल । रा.नि व.१९ ।

**व्याघ्रपात् (दः)** । पु । विकङ्कतवृचे । बैंडे ची गाछ । भा. । रा.नि व ८। भैष शिरोरो.चि. तगराजतैले । विकण्टकवृचे । रा नि व.११ ।

**व्याघ्रपुच्छ** । पु । एरण्डवृचे । श्रम ।

**व्याघ्रपुष्पः** । पु । व्याघ्रनखे । वै निघ ।

**व्याघ्ररूपा** । स्त्री । वन्ध्याकर्कव्याम् । वै निघ.।

**व्याघ्रहस्तः** । पु । रक्तैरण्डे रा नि.व ८ ।

**व्याघ्राङ्घ्रिज.** । पु। व्याघ्रनखे । नखीविशेष । वै निघ. ।

**व्याघ्राटः** । पु । भरद्वाजपक्षिणि । श्रम. ।

**व्याघ्रादनी** । स्त्री । विद्रुतायाम् । प सु. ।

**व्याघ्रायुधम्** । क्ली। व्याघ्रनखे । नखीविशेष । वै.निघ. ।

**व्याघ्रास्यः** । पु । विडाले । श च. ।

**व्याघ्री** । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। प म । रा. नि व ४ । च द.यच्म चि.जीवन्त्याद्यघृत । "व्या घ्रीगोचुरसाधितां ।" च.द ज्व.चि.' व्याघ्रीदुम्प ग्रंगोचुरे. ।" वराटिकाभेदे । काडविशेष । रा नि व.१२ । व्याघ्रपत्न्याम् । वाघिनी । व्याघ्र नख्यां । नखीविशेष । च.द वा व्या चि. ।

**व्याघ्रीयुक् (युगम)** । स्त्री, क्ली। बृहत्यां, कण्टकार्य्योश्च । चिक क. ।

**व्याडः** । पु । सर्पे । हिंस्रे । श्रम. ।

**व्याडस्वः** । पु । रक्तैरण्डे । वै.निघ. । [श्रम ।

**व्याडायुधम्** । क्ली। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी।

**व्याधिः** । पु । रोगे । रोग । हि बेमारी । पुरुषदु खसयोगा व्याधय । ते चतुर्विधा शारी रागन्तुमानसस्वाभाविकभेदेन । तत्रागन्तवोऽभिघा तजन्या, शारीरास्त्वन्नपानमूला वातादिवैषम्यसू त्थाय। मानसा क्रोधादिका इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविका चुत्पिपासादिकाश्च सु सू.१च । तत्र दु ख त्रिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमा- धिदैविकञ्चेति । तत्तु दु ख सप्तविधे व्याधावुपनि पतति । ते पुन सप्त व्याधय यथा – आदिबल प्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ता सघातबल- प्रवृत्ता कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ताः स्वभाव बलप्रवृत्ताश्चेति । तत्रादिबलप्रवृत्ता, शुक्रशोणित दोषान्वया कुष्ठार्श प्रभृतय । शेषाणां विशेषाः तत्तत्पर्य्याय श्रुत्या । सु सू २४श. । रोग दोषवै षम्यरूप । 'रोगस्तु दोषवैषम्यम्। रोगा दु खस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥" ते च रोगा के चित् स्वाभाविकाः केचिदागन्तव केचिन्मानसा- केचित् कायिका केचित् कर्मजा केचिद्दोषजा केचित् साध्या केचिदसाध्या केचिदसाध्याश्च । तस्य च रोगस्य विज्ञान पञ्चधा "हेतुलक्षण सं प्राप्ति पूर्व्वरूपञ्च लक्षण । तथैवोपशय पञ्च ।" भा. । कुष्ठौषधौ। कुड । श्रम. । रस र. श्मरी चि. । ১০০ रोग । [काली । मा नि ।

**व्याधिकालः** । पु । रोगवृद्धिहानिहेतुभूते

**व्याधिघात. (कः)** । पु । स्वर्णं आरग्वधवृ चे । बड़ शोनाल गाछ । रा.नि व ९। च.द. ज्व चि. । 'गजाह्वा व्याधिघातक ।" [द ।

**व्याधिघ्न. (जित्)** । पु । आरग्वधवृचे श.

**व्याधितः** । पु। रागिणि । रा नि.व.२० ।

**व्याधिनाशनः** । पु । चोपालरववायाम् । तोपचिनि । वै.निघ. । [८ ।

**व्याधिरिपुः** । पुं । कर्णिकारवृचे । रा नि.व.

**व्याधिविपरीत.** । पु । रोगविपरीतौषधा दौ। यथा –अतिसारे मलरोधक पाठादौ , म सूरादिपथ्ये। उदावर्त्ते अधोवायुनि सारके दैव गुरुसेवादौ । मा नि ।

**व्याधिहन्ता (र्त्ता)** । पु । वाराहीनामकन्द- शाके । शूयार आलु । रा नि.व.७ ।

**व्याध्यर्गलः** । पु । दामोदरकृतवैद्यकग्रन्थे ।

**व्यानः (वायु )** । पु । देहस्थवायुविशेषे । व्यानवायु । 'कृत्स्नदेहचरो व्यान ,रसवहनो- द्यत । स्वेदासृकस्रावणा चापि पञ्चधा चेष्टयत्य पि । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायश सर्व्वदेहगा न् ।" सु नि १च ।

**व्यापत्** । पु । मन्त्री । अधिकलवणादिभक्षणजन्यरोगसङ्कटे । वैद्यकम् ।

**व्याप्यम्** । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड । धम ।

**व्यामः** । पुं । तिर्य्यग्विस्तृतबाह्वोर्य्यदन्तरं स व्याम । एक बाँउ । "व्याम सहस्तनु तयोर्निर्य्यं ग्बाह्वोर्य्यदन्तरम् ।" रा नि व.१८ ।

**व्यायामः** । पु । वेगकृद्व्यापारे । च सू.१५अ. । अङ्गादिचालने । कुस्ति, मल्लश्रम । शरीरायासजनककर्म्मणि । भा.म १अ शिरोरो चि. । "शरीरायासजननं कर्म्म व्यायामसञ्ज्ञितम् ।" गुणादि— तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात्समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता । दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥" इत्यादि । सु चि २४अ । "व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनां । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमो मतः । सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि मर्त्त्यैरात्महितैषिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा । कक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते । बलार्द्धं तं विजानीयाद् यावदुच्छ्वासमेव च । लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेशसहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते । वयो बलं शरीरञ्च देशं कालमथापि च । समीक्ष्य कुर्य्याद्व्यायामं भुक्त्वा भुक्त्वा च बुद्धिमान् । रक्तपित्ती चयी शोषी कासी श्वासी क्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो व्यायामं परिवर्ज्जयेत् । वातपित्तामयी बालो वृद्धो ऽजीर्णी च तं त्यजेत् । अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तप्रतानकौ । श्रम क्लमः क्षयस्तृष्णा ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥" राज २प. ।

**व्यायामशोषः** । पु । अतिव्यायामजन्यशोषरोगे । लक्षण— 'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः । लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥"

**व्यायोजिमः** । पु । स्थूलाणुसमविषमपाली । सु सू.१६अ. ।

**व्यालः** । पुं । व्याघ्रे । दुरालभायां । रा नि व.१८ । रक्तचित्रके । रा.नि व ६ । चित्रकाये । भा पू १भ. । सर्पे । श्वापदे । धम. । [वै निघ ।

**व्यालकरजः** । पु । व्याघ्रनखे । नखीविशेष ।

**व्यालखड्गः** । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । रा.नि व.१२ ।

**व्यालगन्धा** । स्त्री । लाङ्गलीनाममहाकन्दशाके । विषलाङ्गलिया । रा.नि व.७ । [नि.व.४ ।

**व्यालजिह्वा** । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.

**व्यालदंष्ट्रः** । पु । गोक्षुरक्षुपे । रा नि.व.४ ।

**व्यालनखः** । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । रा नि व.१२ । क्षुद्रीक्षुपे । रा नि.व.८ ।

**व्यालपत्रः** । पुं । ऐर्व्वारुकलतायाम् । ফেৎ কাঁকুড । कश्चित् ।

**व्यालपत्रा (त्रिका, त्री)** । स्त्री । कर्कटीभेदे । কাঁকুড়বিশেষ । रा.नि व ७ ।

**व्यालपाणिजः** । पु । व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये । नखी । रा.नि व.१२ । [वै.निघ. ।

**व्यालप्रहरणम्** । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी ।

**व्यालबलः** । पु । व्याघ्रनखे । नखी । रा नि.व १२ । [भारतम् ।

**व्यालमृगः** । पुं । चित्रकव्याघ्रे । চিতা বাঘ ।

**व्यालम्बः** । पु । रक्तैरण्डे । वैद्यकम् ।

**व्यालवल्लरी** । स्त्री । नागवल्ल्याम् । পাণ গাছ । वै.निघ. । [श । वै.निघ. ।

**व्यालवेणी** । स्त्री । देवदाल्याम् । পীত ঘো-

**व्यालायुधम्** । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । ध. टी.मथुरा. । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । रा.नि.व.१२ ।

**व्यालीढ(ढक)म्** । क्ली । सर्पदंशभेदे । लक्षण यथा—"एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।" वा सू.३६अ ।

**व्यालुप्त(ष्टक)म्** । क्ली । सर्पदंशभेदे । लक्षण—'दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं ... ।" वा. सू.३६अ ।

**व्यावर्त्तः (कः)** । पु । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা শাক । रा.नि.व.४ । नाभिकण्टके । श.च. ।

**व्यासः** । पु । परिमाणभेदे । বেধ । श र ।

**व्यासदीपप्रजा** । स्त्री । वन्ध्याकर्क्कोट्याम् । वै निघ. । [ध. । दि । उदिते दर्शे । शी. ।

**व्युष्टम्** । क्ली । प्रभाते । पर्य्युषिते फले । दि.

**व्यूह** । पु । देहे । विका ।

**व्योम** । क्ली । जले । मे । आकाशे । अभ्र । अभ्रधातौ । रा नि व.१३ । शूल चि पीडाभञ्जिरसे । वै निघ वा व्या चि वातविध्वंसरसे । भैष स्त्री रो चि प्रदरारिरसे ।

**व्योमचारी** (न्) । पु । पक्षिणि । मे ।

**व्योमनासिका** । स्त्री । भारतीपक्षिणि । विका ।

**व्योमपूरम्** । क्ली । मुस्तकलगे वै निघ ।

**व्योमवल्लिका** (स्त्री) । स्त्री । आकाशवल्लयाम् । आलोकलता । रा नि व ३ । [व १४ ।

**व्योमोदकम्** । क्ली । आकाशसलिले । रा नि

**व्योषम्** । क्ली । त्रिकटुनि । शुंठ पिपुल, मरिच । भा. । एतच्च शिरोविरेचने शस्तम् । वा. सू १५ ।

**व्योषाद्यगुग्गुलु** । पु । स्थौल्ये गुग्गुलु । पाठ —"व्योषाग्निचित्रफलामलकविडङ्ग गुग्गुलु समम् । खादेत् ॥" रस र ।

**व्योषाद्यघृतम्** । क्ली । यक्ष्मणि घृतम् । पाठ — "व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि । साधितं पिबत सर्पि पतल्लावमिषं निहितम् ॥" पलाशक्षारात् षड्गुणपरिस्रावितक्षारवारि ग्राह्यम् ।

**व्योषाद्यचूर्णम्** । क्ली । यक्ष्मणि हितम् । 'व्योषाग्न्यम्लवेतसविडङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुडेन सहितम् मदीपयोग्यम् ।' सर्वं समभागम् । चक्रदत् अतीसारे – त्रिकटु, चैतन्य, सिन्धाल, चितङा, ठँ यवक्षार, चित्र, कटुकी, आकनादि, दारुहरिद्रा, आतइच प्रत्येक सम भाग सर्वसमान कुड़ चछाल चूर्ण । मात्रा ४ माषा । च द. ।

**व्योषाद्यलौहम्** । क्ली । विद्रध्यधिकारे लौहम् । लक्षण—"व्योष त्रिफलात्रिकरादियो च मायोरजस् विफलासैन । पीतं कफाद्य भ्रमयन् मौदं गमयन् मूत्रेण हरीतकी च ॥" रस चि ।

**व्रजभू** । पु । केलिकन्दरे । भ च ।

**व्रण** । पु, क्ली । ततामकरोग व्रत दी । टंदो", दा । स द्विविध आगन्तु श्च । तयो शारीर पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्त । आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशकलकपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्त । तस्य लक्षण द्विविध सामान्य वैशषिक च । तत्र सामान्य रुगव्रणगात्रविचूर्णने ब्रजतीति व्रण । विशेषलक्षण पुनर्वातादिलिङ्गविशेष ।" सु चि १ष । स पुन पञ्चदशविध । पृथग्दोषैस्त्र समस्तस्त्रय सन्निपातेनैक एवमुक्ता रक्तेन द्विते सप्त, एव चतुर्दश, रक्तेन केवलनैक इति पञ्चदश । "स पञ्चदशधा दोषै सरक्तैस्तत्र मारुतात् । श्याव करणोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च । मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसस्रुति । निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते । पित्तेन क्षिप्रज पीतो नील कपिलपिङ्गल । मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुति । दाहोषितक्षमस्त्वथारागोष्मपाकवान् । कफेन पाण्डु कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुति । स्थूलौष्ठ कठिन स्नायुशिराजालततोऽल्पकक । प्रशान्तरुक् रक्तेन सरक्त पूर्व सुद्रिरेत् । वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकै । द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यात्तल्लक्षणद्वरान् ।" इति । जिह्वाप्रभो मृदु श्लक्ष्ण श्यावोऽरुविटिक सम । किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रण शुद्धोऽनुपद्रव । इति । स्वगामिषशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाश्रया । कोष्ठा मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यानुत्तरोत्तरम् । सुसाध्या स्वलमांसाश्रितविनवति व्रण । कृमीदीर्घत्रिपुटकचतुरश्राकृतिश्च य । तथा त्रिकपादुभ्रिपृष्ठललाटवृषणगण्ड । कण्ठास्योदिरक्षनासिकापाद्भनाभिषु । सीवनीश्चङ्कयोश्च पार्श्वकक्षास्तनेषु च ।" इति । वा च १४ । तथा—त्वग्मांसशिरास्नायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीति । तत्राद्यैकस्तुमस्त्रिवर्गो स्वपदो व्रण सुपचार, ऽपरे पा श्वयमबदीर्घमाला दुरुपचारा । तत्रापरतरच ... त्रिपुटक इति मध्यादिनिमान्न यथा विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । इति । अथ दन्ता गु बहुधा तद्यथा—[illegible] [illegible] इति । सु सू २०व । [illegible]

(ङ्गुल्यश्चर्यिकायमकखट्टाचीनविवन्धवितानगोफणा पञ्चाङ्गुलीति चतुर्दश । व्रणायतनविशेषेण तद्बन्धानि त्रिधा गाढसमशिथिलानीति। सु.सू.१८अ.। वाभटस्तु उत्सङ्गं पञ्चाङ्गुलीस्थाने पञ्चाङ्गीति स्वीकरोति । विशेषा. स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः ।

**व्रणकृत्** । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । रमा.। [रा.नि.व.५ ।

**व्रणकेतुः (घ्नी)** । पुं, स्त्री । दुग्धफेन्याम् ।

**व्रणग्रन्थिः** । पुं । रोगभेदे । व्रणेर घेटा । लक्षणं—"षड्ढे रुढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः । सान्द्रे वा वस्त्रदिते गात्रेऽस्याभिहतेऽथवा । वातास्मसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् । कुर्य्यात्सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥" वा.उ. २९अ.। [वै.निघ. ।

**व्रणघ्नी** । स्त्री । लघुकारवेल्लके । ছোট উচ্ছে ।

**व्रणजिता** । स्त्री । सुपर्णाम् । मृगीनी । वै. निघ. । [हाटी । श च ।

**व्रणदिट्** । पुं । आम्रयष्टिकायाम् । वामन

**व्रणधूपनः** । पुं । तन्नामकधूपदानविधौ । यथा—"शरावसम्पुटे छिद्रा कल्कमङ्गारदीपितम् । छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥" अत्र व्रणनाड़िका दशाङ्गुलमिता कार्य्या । भा. ।

**व्रणरोपणरसः** । पुं । क्षुद्ररोगाधिकारे श्री प्रथम् । पाठः—"गन्धिशाद्दिफणातुल्यं चाद्यं ज स्वौरमर्दितं । कुमार्य्या नरमूत्रेण चित्रकेण च सि सुना । सौवर्चलेन च पृथक् युक्ता च विबुधैः क्रमात् ॥" मात्रा ६ र. । अनु. मधु । रस.चि. ।

**व्रणशोथः** । पुं । व्रणनिमित्तश्वयथौ । तस्य पूर्व्वरूपे शोथस्यैकदेशोत्थानम् । स षट् वातपित्तकफसन्निपातरक्तागन्तुभेदेन । यथा—'पृथक्समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा । व्रणशोथा. षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः ॥' मा.नि.। [वै निघ. ।

**व्रणशोधनः** । पुं । कम्पिल्लके । कमलाগুঁড़ि ।

**व्रणशोषः** । पुं । चतजन्यशोषरोगे । निदानं—"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् । व्रणितस्य भवेच्छोषी स चासाध्यतमो मतः ॥" मा.नि. ।

**व्रणस्थानम्** । क्ली । व्रणवस्तुनि । घा'र स्थान ।

तानि च त्वङ्मांससिरास्नायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्माण्यष्ट भवन्ति । सु.सू.२२अ ।

**व्रणहः** । पु । एरण्डवृक्षे । श.च. । स्त्री (हा) । गुडूच्याम् । श.र । [अुलिग्रा । वै निघ. ।

**व्रणहरी** । स्त्री । लाङ्गलिकौषधौ । विषला-

**व्रणहृत्** । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । कलिकारीवृक्षे । विषलाङ्गुलिया । रा.नि.व.४ ।

**व्रणायामः** । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं —"मर्म्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्यः सर्व्वदेहगः । वैगैरानामयेद्देहं व्रणायामस्तु तं त्यजेत् ॥" मा.नि.।

**व्रणारिः** । पुं । बोलनामगन्धद्रव्ये । गन्धबोल । रा.नि.व.६ । अगस्तिवृक्षे । वासना गाछ । रा. नि व १० ।

**व्रणोपक्रमः** । पुं । व्रणचिकित्सायाम् । व्रणोपक्रम षष्टिविधोऽपतर्पणादिभेदेन । यथा—अपतर्पणमालेप परिषेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विम्लापनमुपनाह. पाचनं विस्रावनं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदन भेदन दारण लेखनमेषणमाहरण व्यधनं विस्रावन सीवन सन्धान पीडन शोणितास्थापनं निर्व्वापणमुत्कारिका कषायो वर्त्तिः कल्क सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णन व्रणधूपनमुत्सादनमवगाहन मृदुकर्म्म दारणकर्म्म चारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म प्रतिसारण रोमसञ्जनन लोमापहरणं वस्तिकर्म्मोत्तरवस्तिकर्म्म बन्ध पत्रदानं क्रमिघ्नं बृंहणं विषघ्नं शिरोविरेचन नस्य कवलधारण धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानञ्चेति । सु. चि १अ ।

**व्रतम्** । क्ली । ईप्सिताकामनियमे । च.सू.१४. ।

**व्रततिः (ती)** । स्त्री । लतायाम् । अम. ।

**व्रतादेशः** । पुं । उपनयने । स्मृतिः ।

**व्रश्चनम्** । क्ली । छेदने । पु । स्वर्णादिच्छेदके अस्त्रे । ছেনী । अम. ।

**व्रह्मा (न)** । पु । विधातरि । तत्प्रादुर्भावः यथा —"विधातायर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन् । स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम् ॥" इत्यादि । भा. ।

**व्रीड़ा** । स्त्री । वनकुलत्थिकायाम् । प सु. ।

**व्रीहिः** । पु । प्राट्कालजातधान्ये । आउ

धान्ये। हैमन्तिकशूकधान्यमात्रे च। मे.। तस्य लक्षणम्—"वार्षिकाः कथिता शुक्ला व्रीहयश्चि रपाकिनः।" तद्भेदा—"कृष्णव्रीहि पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः॥" गुणा—"व्रीहयः कथिता पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे॥" भा.पू.१भ.धा.व.। "मधुराम्लपाकश्च व्रीहि पित्तकरो गुरु।" च.सू.२७अ। शीत मधुर शीतल पित्तघ्न कषाय स्निग्ध रुच्य, कृमिकफहर तापरक्तहरश्च। तथा पुष्टिकर श्रमघ्न वीर्यवृद्धिकरो रुच्य आनन्दजनको वातशमनश्च। रा.नि.व १६।

**व्रीहिकाञ्चनः** । पुं । मसूरवृक्षे । त्रिका ।

**व्रीहितुण्डिका** । स्त्री । द्विधान्ये । देधान। वै.निघ.।

**व्रीहिधान्यम्** । क्ली । षष्टिकादिधान्ये । वै. निघ.।

**व्रीहिपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । रा.नि.व.४ । [रमा.।

**व्रीहिभेदः** । पुं । चीनाकधान्ये । का°नीधान

**व्रीहिमुखम्** । क्ली । व्यधनार्थं व्रीहिमुखाकारमुखशस्त्रे । सु.सू.८अ । तत् षडङ्गुलायत दारुमूलं चतुरङ्गुलफलञ्च कार्यम्, तन्मुखञ्च व्रीहि विस्तारं समूहकुण्डलं कार्यम्। इति सुटी क. भीज । [धान्ये। का°नी धान। ह्रि.।

**व्रीहिराजिकः** । पु । चीनाकधान्ये, कङ्

**व्रीहिश्रेष्ठः** । पुं । शालिधान्ये । (८८) राज्ञि। रा.नि.व.१६ ।

**व्रीह्यागम्** । क्ली । व्रीहिपुराणभेदे । च.द.।

---

## श

**शंबः** । पुं । लुषवाद्यमयीकमचारी। लोहार मुगुर। धरणि.।

**शंबरम्** । क्ली । जले । अम । रा.नि.व १४ ।

**शकटः** । पुं, क्ली । धवद्वक्षे । गाओया गाछ । एष ह । शरीरे । वै निघ.। तिनिशवृक्षे । रा.नि. व ८। [गाछ। र.मा.।

**शकटाख्यः (कः)** । पुं । धववृक्षे । धाउरा

**शकलम्** । क्ली । त्वचि । शुड्डकं । रा.नि. व.६ । भागमात्रे । पद्मदले । पद्मेर डाँटा। वै.निघ.। वल्कले । छाल । त्रिका.। खण्डे। खांडेम। पुं, क्ली । खण्डे । षटे । अम.।

**शक(कु)ली (नि)** । स्त्री, पुं । मत्स्यभेदे । चिङ्गाल मांछ । अम.भ. । गुणाः—वातकफ रुचम्। चक्रि ११अ.। सशल्कमत्स्यभेदे। ऊड़ शडोल, शिङ्गलशडोल। गुणा—"शकुली रोहिताकारा मूषी मावलन्द्यर्थी। गुरवी चाति च मधुरा भिदिका दीपनीपनी॥" राज.१प।

**शकुनः** । पुं । पक्षिणि । गृध्रे । शकुनि । मे। चटकायां । ष्यामा पाखी । वै निघ.। क्ली । च अट्टचक्षन्दिनमे । शकुन् । मे.।

**शकुनघ्ना** । स्त्री । क्षुद्रतरुगोधिकायाम्। टू थ टिक्‌टिकि । त्रिका.।

**शकुनाहृतः (त)** । पुं । बालगीरविशेषे । न्यूनिग्रह । मत्स्यविशेषे । वै निघ.। शालिधान्यभेदे । भा पू.१भ धा.व.। गुणा—शालिवत्।

**शकुनिः** । पुं । पक्षिणि । पाखी । अम.। चटके । श्यामा पाखी । गृध्रे । रा नि.व १८। चित्रपक्षिणि । चीन पाखी । हे.च.। [हार.।

**शकुनिप्रपा** । स्त्री । पक्षिपानीयशालायाम्।

**शकुनी** । स्त्री । बालानामकग्रहविशेषे । यथा—'अस्तानो भयचकितो विहङ्गमिव सेव्यविलक्षपरिपीडित, सन्नाङ्गः। स्फोटैश्च समन्तात् महाकुपाके विशेषे भवति शिशु तथा ॥'' सु उ.२७अ.। श्यामाकपक्षिणि। शामा पाखी। रा नि.व १८।

**शकुन्तः (न्तिः)** । पु । पक्षिणि । खग। कालभेदे । कुक्कुटभेदे । वै.निघ । भासपक्षिणि । दस्य.। कीटविशेषे । मे.।

**शकुन्दः** । पु । केतकवृक्षे । रा.नि व.१०।

**शकुलः** । पुं । मत्स्यविशेषे । শল মাছ । गुणाः "शकुली मधुरो ग्राही रुच. पित्तास्रजिद्गुरु. ।" स्वाम.३प । [त्रिका. ।

**शकुलगण्डः** । पुं । मत्स्यविशेषे । শাল মাছ ।

**शकुला** । स्त्री । कटुकायाम् । कट्की । रा.नि. व.६ ।

**शकुलादनी** । स्त्री । कटुका । कट्की । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ.भेदनीये । जलपिप्पल्यां, काष्टस्थाके । কাচড়াদাম । र.मा. । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । गण्डदूर्व्वायाम् । जटामांस्यां । गण्डूपदे । কেঁচো । कट्फली । विश्वः ।

**शकुलार्भकः** । पुं । गडकमत्स्ये । গরুই মাছ । अम. ।

**शकुलाचकः (का)** । पुं, स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । गण्डदूर्व्वायाम् । अम. । [व.८ ।

**शकुलाची** । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । रा.नि.

**शकृत्** । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

**शकृत्करिः (री)** । पुं, स्त्री । गोवत्से । त्रिका. ।

**शकृत्कारः** । पुं । मलत्यागकारके । व्याक. ।

**शकृद्द्वारम्** । क्ली । मलद्वारे । वै.च. ।

**शकृद्द्रवः** । त्रि । द्रवरूपे । भा म.४अ.तालुक स्टकचि. । [सु.सू.२८अ ।

**शकृद्रसः** । पुं । गोमयरसे । গোবরের রস ।

**शक्करः (रिः)** । पु । वृषे । हे च. । त्रिका. ।

**शक्तवः** । पु । भृष्टयवादिचूर्णे । ছাতু ।

**शक्तिकः** । पुं । गन्धके । रस.र. रस.कौ. भैष. बादशायवे । [जटा. ।

**शक्तिपर्णः** । पु । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ ।

**शक्तुः** । पुं, क्ली । भर्जितयवादिचूर्णे । ছাতু । "धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यवे ... ।" रा.नि.व. १६ । "यवपिष्टानि शक्तवः ।" भा. । "धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां प्रभूम्नि शक्तवः ।" जटा. ।

**शक्तुकः** । पुं । स्थावरविषभेदे । सुश्रुतं यथा —"यद्ग्रन्थिः शक्तुकेनेव पूर्णमध्य. स शक्तुकः ।" भा.पू.१भ.विष.व. । क्ली । शक्तौ । ছাতু । शा. कौ. ।

**शक्तुपिण्डी** । स्त्री । शक्तुकृतपिण्डाकारभोज्यद्रव्ये । ছাতুর নাড়ু । गुणाः—"गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।" राज.३पु. ।

**शक्तुफला (ली)** । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । अम. । श.र. ।

**शक्त्ववलेहिका** । स्त्री । शक्तुकृतावलेहिकायाम् । ছাতুর অবলেহ । गुणाः—"शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ।" राज.३प. ।

**शक्रः (कः)** । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । प.मु. । च.द.मेह.चि.न्यग्रोधाद्यचूर्णे । रस.र.कच्छटावलेहे । अर्ज्जुनवृक्षे । मे. । इन्द्रयवे । भैष च. द बालरो.चि. । [পোকা । कटा. ।

**शक्रगोपः** । पुं । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢে

**शक्रचापसमुद्भवा** । स्त्री । बलायाम् । वै. निघ । [श.र. ।

**शक्रजः (जातः)** । पुं । काके । त्रिका. ।

**शक्रजा** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । सु.चि.१८अ. । [वै.निघ. ।

**शक्रदारु** । पुं । शालवृक्षे । तैलदेवदारुवृक्षे ।

**शक्रद्रुमः** । पुं । वकुलवृक्षे । भा म.१भ.ज्वरी पञ्चचि.हालिमक्वाथे । "श्योणाकशक्रद्रुमे ।" तैलदेवदारौ । भा. ।

**शक्रनेमी** । स्त्री । कृष्णनिशोथायाम् । शुक्रकुटजवृक्षे । देवदारुवृक्षे । वै निघ. । [प.मु. ।

**शक्रपर्य्यायः** । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চিগাছ ।

**शक्रपादपः** । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा.नि व.८ । देवदारुवृक्षे । अम. ।

**शक्रपुष्पम्** । क्ली । इन्द्रयवे । वै.निघ जीर्णज्व. चि.लवङ्गादिकषाये ।

**शक्रपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री । नागदमन्यां । नागदमना । र.मा. । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गलिया । अम. । [লাঙ্গলিয়া । र.मा. ।

**शक्रपुष्पिका** । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । विश्व-

**शक्रबीजम्** । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.८ ।

**शक्रभूभवा** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । श.च. ।

**शक्रभूरुहः** । पुं । कुटजवृक्षे । কুডচি গাছ । वै.निघ. । [रा नि.व.९ ।

**शक्रमाता** । स्त्री । भार्ग्याम् । বামনহাটী ।

**शक्रमूर्द्धा** (न्) । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

**शक्रयवः** । पु । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.श.सा चि । भैष.बालरो.चि. ।

**शक्रवल्ली** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

**शक्रशाखी** (इन्) । पु । कुटजवृक्षे । भा ।

**शक्रशिराः** । पु । वल्मीके । रा नि व.१२ ।

**शक्रसुधा** । स्त्री । कुन्दुरुखोटी । সল্লেব আঠা । श च. ।

**शक्रसृष्टा** । स्त्री । हरीतक्याम् त्रिका. ।

**शक्राख्यः** । पु । उलूके, पेचके । त्रिका. ।

**शक्राशनम्** । क्ली भङ्गायाम् । ভাঙ,সিদ্ধি । गुणाः — शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठ नाशनम् । बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसाय नम् ॥" राज. । पु । विजयावृक्षे । সিদ্ধি গাছ । प.मु. । कुटजवृक्षे । কুডচি গাছ । श.च. । इ न्द्रयवे । वै.निघ २भ.दुर्जलज्व.चि.शामोदयरसे ।

**शक्राह्वः** । पु । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ । भा.म. १भ.सन्तादिज्व.चि. । "शक्राह्वत्रिफलाम्बुसम् ।" स्त्री (ह्वा) । इन्द्रयवे । वा.उ.५भ भूतरावघृते ।

**शक्रेन्द्र.** । पु । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢে পো- কা । वै.निघ.२भ.भर्श.चि.त्रिफलागुग्गुलौ ।

**शक्लरी** । स्त्री । चङ्गुल्यां । আঙ্গুল । उणा. ।

**शक्वा** (न्) । पुं । गजे । उणा. ।

**शङ्करः** । पुं । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । भी- मसेनीकर्पूरे । कपोते । वै.निघ. । वैद्यविनोदग्र- न्थकारे । नाडीपरीक्षाकारे ।

**शङ्करप्रियः** । पु । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসা । प.मु. । तित्तिरिपक्षिणि । शब्दकल्पद्रुम. ।

**शङ्करमत(लोह)म्** । क्ली । चर्मसि लोहम् । भा. । रस.चि ६भ । [तरौ ।

**शङ्करशुक्रम्** । क्ली । पारदे । भा.ज्व.चि.कल्प

**शङ्करस्वेदः** । पुं । आमवाते स्वेदविशेषे । "कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमूलातसव र्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् । स्वेद स्यात् · ॥" भैष । 'शकृता महिषाश्वानां गोमयेन तथैव च । अग्नितप्तेन यः स्वेदः शङ्कर- स्वेद उच्यते ॥" व.द.१८भ. ।

**शङ्करा (री)** । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि व.८ । मञ्जिष्ठायाम् । श.र. ।

**शङ्कराद्रिः** । पु । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আক- ন্দ । रा.नि.व.१० । [व.१२ ।

**शङ्करावासः** । पु । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.

**शङ्कराह्वया** । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । वै निघ.।

**शङ्कितः** । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । हिं चो- रा । গেঁটেলা । रा नि.व १२ ।

**शङ्कुः** । पु । मत्स्यविशेषे जलजन्तुविशेषे । शाँ कोच इति भाषा । चर्क चि.४र्थ शतके । चर्क । कीलके । मे. । पत्रशिराजाले । পাতার শির । मद्रे हे.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । जटा. ।

**शङ्कुकर्णः** । पु । गर्दभे । त्रिका. ।

**शङ्कुचिः** । पुं । मत्स्यविशेषे । শঙ্কু মাছ । श.र. ।

**शङ्कुतरुः (वृक्षः)** । पु । शालवृक्षे । श.र. । र.मा. ।

**शङ्कुफलिका (फली)** । स्त्री । ह्रस्वशमी वृक्ष । ছোট শাঁই গাছ । रा.नि.व ८ ।

**शङ्कुमुखी** । स्त्री । निर्विषजलौकायाम् । নি- র্বিষ জোঁক । सु.सू.१३भ. । See जलायुका ।

**शङ्कुला** । स्त्री । यन्त्रिकायाम् । জাঁতি । शब्द कल्प. । उत्पलपत्रायाम् । उणा. ।

**शङ्काचः (चि.)** । पुं । मत्स्यविशेषे । শাঁ- কোচ মাছ । जटा । श.र. ।

**शङ्खः** । पुं, क्ली । तन्नामकस्थावरविषभेदे । स्थ पतिविषासहशः । मणीविषे, दारुशोषभेदे वा । গেঁড়ো, শামুক । चनि.१स्थान.२६भ. । शङ्ख- द्रर्कापस्थजन्तुविशेषे । শাঁক । गुणाः—"शङ्ख- स्मादय. स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीता. स्निग्धा हिता. पित्ते वर्चस्या. श्लेष्मवर्द्धनाः ॥" सु.सू.४६ भ. । कटु शीत. पुष्टिवीर्यबलद. गुरूदमकफ- श्वासविषघ्न । रा.नि.व.१८ । "कटुकं रेचि

शङ्ख कासीसं टङ्कणन्तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदा चुम्बका सवराटिका। जम्बीरवारिणा खिन्ना क्षालिता कोष्णवारिणा। शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये।” इति शङ्खादिशुद्धि। सा कौ। शङ्खनाभी। শঙ্খনাভি। ২ সা স পদগ নকরসে। নখীনামগন্ধদ্রব্যে। নখী। রা নি ব ১২। ৭ দ জ্বরাতিসা চি কলিঙ্গাদ্যগুডিকায়াম্। কর্ণসমীপদেশে। রা নি ব.১৮। মুখ্যঃ পুচ্ছান্ত যোরুপরি কর্ণললাটযোর্মধ্যে মর্ম্মদ্বয়ে। তত্র সদ্যো মারকম্। সু শা ৬ অ।

**শঙ্খকঃ**। পু। শঙ্খ। শাঁক। ২। নীলকা সীসে। নীল হিরাকস। বৈ নিঘ। শিরোরোগভেদে। তস্য লক্ষণ — ‘রক্তপিত্তানিলা দুষ্টা শঙ্খদেশে বিমূর্চ্ছিতা। তীব্রদগ্ধদাহরাগ হি শোথ কুর্ব্বন্তি দারুণ। স শিরা বিষবদ্বেগী নিরুধ্যাশু গল তথা। ত্রিরাত্রাজ্জীবিত হন্তি ।’ মা নি। ৭ ইন্দ্রিয় দগ্ধ। [সু.।

**শঙ্খকন্দ**। পু। শঙ্খালু। শাঁক আলু। প

**শঙ্খকুসুমা**। স্ত্রী। শঙ্খপুষ্প্যাম্। শ্বেত অপরাজিতা। রা নি ব ২। [চিকা.। শ র.।

**শঙ্খচরী (চর্চ্চী)**। স্ত্রী। ললাটকায়া।

**শঙ্খচূর্ণম্**। ক্লী। শঙ্খভস্মকৃতচূর্ণে। শাঁকের চূণ। গুণা —পটু ক্ষারম্ অম্ল পর ক্রমিঘ্ন। রাজ ২৫.। See চূর্ণম্।

**শঙ্খজ**। পু। পারাবতাণ্ডাকারস্থূলমৌক্তিকে। বড শঙ্খমুক্তা। শব্দকল্প।

**শঙ্খদ্রাবক**। পু। শূলচক্রাদধিকারে। শঙ্খ দ্রাবক। শঙ্খাদিদ্রব্যসদ্রবজাতদ্রাবকৌষধ। পাঠ —শঙ্খচূর্ণ যবক্ষার সর্জিক্ষার টঙ্কণ বিট্ সৈন্ধব সৌবর্চ্চল সাম্ভরি কর্কট ফটিকারী নৃসারং সম ভাগ কাচকূপ্যাং নিধায় বারুণীযন্ত্রেণ সাধয়েৎ। ভৈষ.। [রা.নি.ব ৬।

**শঙ্খদ্রাবী (ন্)**। পু। অম্লবেতসে। অম্ল বেতস।

**শঙ্খধরা**। স্ত্রী। হিলমোচিকায়াম্। হিঞ্চে। ভা.পূ ১ভ শা.ব। [জুই। বৈ নিঘ।

**শঙ্খধবলা**। স্ত্রী। শুক্লযূথিকায়াম্। শ্বেত

**শঙ্খনখঃ**। পু। ক্ষুদ্রশঙ্খে। ঘোড়শ্ন। অম ম.। নখীভেদে। শ.র.। হট্টবিলাস্যাং। র.মা।

**শঙ্খনখা (খী)**। স্ত্রী হট্টবিলাস্যাম্। র.মা।

**শঙ্খনাভি**। স্ত্রী। সুগন্ধদ্রব্যবিশেষে। শঙ্খ নাভি। ইয় জম্বীররসেন ভাবিতা শুদ্ধিমায়াতি। সা কৌ। ভা ৩পদ।

**শঙ্খনাম্নী**। স্ত্রী। শঙ্খপুষ্প্যাম্। শ্বেত অপরাজিত। বৈ নিঘ।

**শঙ্খপাল**। পু। স্বনামপ্রসিদ্ধে দর্ব্বীকরসর্পে। সু কল্প ৪ অ।

**শঙ্খপুষ্পিকা**। স্ত্রী। শ্বেতযূথিকায়াম্। শ্বেতাপরাজিতায়াম্। শ্বেত জুই, শ্বেত অপরাজিতা। শি যো কু টী উন্মা চি।

**শঙ্খপুষ্পী**। স্ত্রী। (Andropogon acicularum, or Canscora decussata.) লতাবৃক্ষবিশেষে। শঙ্খাহুলি ডানকুনী। প্রসু- ইতি কেচিৎ স্বর্ণমারয়ী। শ্বেতাপরাজিতায়াম্। শ্বেত অপরাজিতা। বম্ শঙ্খিনী। গুণা — হিমা তিক্তা মেধাস্বরকরী গ্রহভূতাদিদোষঘ্নী চ। রা নি ব ২। “শঙ্খপুষ্পী সরা মেধ্যা বৃষ্যা মানসরোগহৃত্। রসায়না কষায়োষ্ণা স্মৃতিকান্তিবলাগ্নিদা। দোষাপস্মারভূতালক্ষ্মীকুষ্ঠক্রিমিবিষপ্রণুৎ॥” ভা গু.ব। [রা নি ব ২।

**শঙ্খমালিনী**। স্ত্রী। শঙ্খপুষ্পীলতায়াম্।

**শঙ্খমুখ** পু। কুম্ভীরে। হৈ.চ।

**শঙ্খমূলম্**। ক্লী। শ্বেতমূলকে। হাঁসা মূলা। রা.নি.ব ৭। [বৈ নিঘ।

**শঙ্খযূথিকা**। স্ত্রী শুক্লযূথ্যাং। শ্বেত জুই।

**শঙ্খবটী**। স্ত্রী। অগ্নিমান্দ্যে শূলাধিকারে চ হিতা বটী। পাঠ —“চিঞ্চাক্ষারপলং পটুব্রজপলং নিম্বুরসে কল্কিতং তস্মিন্ শঙ্খপলং সুতপ্তমসকৃন্নির্বাপ্য শীর্ণাবধি। হিঙ্গুব্যোষপলং রসামৃতবলীনিক্ষিপ্য নিষ্কাংশিকান্ বদ্ধা শঙ্খবটী ক্ষয়ক্ষয়িকারুকপঙ্ক্তিশূলাদিষু।” যাবৎ চূর্ণ হইয়া না যায়, তাবৎ শঙ্খকে বারংবার পোড়াইয়া লেবুর রসে দেলিব, চূর্ণবৎ হইলে তুলিব। তেঁতুলক্ষার ৮ তো. পঞ্চলবণ মিলিত ৮তো. উক্ত শঙ্খচূর্ণ ৮ তো. হিঙ্গু, শুঠ, পিপুল ও মরিচ মিলিত ৮ তো পারা, বিষ ও গন্ধক প্রত্যেকে অর্দ্ধ তোলা একত্র লেবুর রসে

माड़िया माड़िया अम्ल वस हइले वटी करिवे। रस चि.। भैष.।

**शङ्खविषम्** । क्ली। (Arsenicum album.) White arsenic विषभेदे। सेँको। हि दा साम्बलखार सन्खुलखार, सफेद सनखुल। तैं तेल्लपाषाणम्। ता वेल्लइपाषाणम्। [वै.निघ.।

**शङ्खसङ्काशः** । पु। शङ्खालौ। शाँक आलू।

**शङ्खाख्यः** । पु। बृहन्नखे। वडनखी। र मा.।

**शङ्खालु (क)** । पु। श्वेतालौ। शाँक आलू। वै.निघ.।

**शङ्खावर्त्तः** । पु। शम्बूकावर्त्तनामभगन्दररोगे। See शम्बूकावर्त्त। शीतशृङ्गाटकेषु तन्नामका स्थिसन्धिभेदे। सु शा ५अ.।

**शङ्खास्थि** । क्ली। मस्तकस्थास्थिद्वये। माथार खुलि। च.शा ७अ। पृष्ठास्थनि। रा.नि.व १८।

**शङ्खाह्वली** । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। श्वेत अपराजिता। रा.नि.व २।

**शङ्खाह्वया (ह्वा)** । स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्। श्वेत अपराजिता। रा नि.व २। वै निघ २भ छर्दि चि.धान्यकयूषे। [म.च।

**शङ्खिका** । स्त्री। चोरपुष्प्यां। चोरहूली।

**शङ्खिनः** । पु। शिरीषवृक्षे। वै निघ।

**शङ्खिनिका** । स्त्री। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेँठेला। वै निघ.।

**शङ्खिनी** । स्त्री। चोरपुष्प्यां। चोरहूली, भाँटुई इति पूर्व्ववङ्गे। यवोशीविन्दष्टते। "कसु ककुटकणाशङ्खिनीचर्म्मवाद्या।" यवतिक्तायां। श्वेतगुञ्जायां। रा नि व.३। प सु.। सु म् ३८अ। च. सू ४अ.। वा सू १५अ.। चर्म्मकषायां। चामरक षा। च द.परिणामशूले। "समला शङ्खिनी श्वेता।" श्वेतापराजितायां। वै निघ। मुक्तपुष्पाग वृक्षे। विश्व.। श्वेतगुञ्जायां। श्वेत चुका। श.र.।

**शङ्खिनीफलः** । पु। शिरीषवृक्षे। रा नि व.८।

**शङ्खिनीवासः** । पु। शाखोटवृक्षे। श्याओड़ा गाछ। म.च.।

**शङ्खोदधिमलः** । पुं। समुद्रफेने। वै निघ.।

**शङ्खोदरी** । स्त्री। वृक्षविशेषे। बम्. गुज-तुरा। गुणाः—उष्णा कफवातघ्नी शूलामवातघ्नी च। वै.निघ.।

**शची** । स्त्री। स्पृक्कायाम्। पिडिं। वै.निघ। शतावर्य्यां। शतमूली। मे।

**शट** । त्रि। अम्लरसे। व्याक.।

**शटिः (टी)** । स्त्री। शट्याम्। शठी वन आदा। श र.। च.सू.४अ.।

**शट्टकम्** । क्ली। सघृतजलमिश्रितशालिचूर्णे। सवेदार शटा। "शालिचूर्णं घृत तोय मिश्रित शट्टक भवेत्।" भा.।

**शठम्** । क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा नि व १३। तग रपुष्पे तगरपादिके। तगरपाड़का। रा नि.अ. १०। कुङ्कुमे। रा नि व.१२। पु। धुस्तूरवृक्षे। रा नि.व.२३। चित्रकवृक्षे। तालवृक्षे। स्त्री। आम्रातकवृक्षे। वै निघ.। [नि व.४।

**शठाङ्गा (ह्वा)** । स्त्री। अम्बष्ठायाम्। रा.

**शठिका (ठी)** । स्त्री। (Curcuma gedoaria. Syn Curcuma gerumbet) Long and round gedoary. स्वनाम ख्यातमूले। गन्धशटीति च ख्याते। शटी। हि कचूर। बम्. कचोरा, कापुरकाचरी। तैं कि चलिएगड्डल। गुणाः—वातकफश्वासकासज्वरवि नाशिनी। राज। "सुगन्धि कटुपाका स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत्। उष्णा सतुय । भा। "शठी तिक्ता च कटुका तीक्ष्णा तीव्रा त्रिदीपनी। सुगन्धी रुचिरा लघ्वी मुखस्वच्छकरी मता। कोपनी रक्तपित्तस्य वमनक्ष्मादिनाशनी। कुष्ठार्शोव्रणकासघ्नी श्वासगुल्मकफापहा। त्रिदोष क्रमिवातानां ज्वरश्लेष्मादिनाशकृत्।" वै.निघ.। See कर्प्पूर। आरण्यकार्द्रक। वन आदा। च.द कासज्व चि.निम्बादि। "शठीभूनिम्बपीप्प रम्।" च द ज्व चि.किराततिक्तादौ। भा.म १अ. कण्टकार्य्य.चि। "शठीकलिङ्गकिमिमाभया।"

**शठीरूपा** । स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। वै निघ।

**शठ्यादिः** । पु। त्रिदोषज्वरे कषायविशेष। "शठीपुष्करमूलञ्च भार्गी शटी दुरालभा। गुडूची नागरं पाठा किरात कटुरोहिणी।" च द ज्व.चि।

**शणः** । पुं। (Crotalaria juncea.) In

-dian hemp. स्वनामख्यातक्षुपे। शण गाछ। हिं शण। तै शणमनुवेल्ल, जिनपनर, रेल्लचेट्। ता. जैनपनर्। दा. जनवकनर। प.मु। गुणाः —शणः कषायो मलगर्भास्रपातनः वान्तिकृत् वातकफघ्नश्च। रा.नि.व.४। तत्पुष्पं रक्तपित्ते हितं मलरोधकञ्च। बीजं शोणितशुद्धिकरम्। राज.३य। क्ली। शणे। वै.च.।

**शणकन्दः**। पुं। चर्म्मकषायो। चामर कषा। रस.र.उद.चि.वह्निभस्मादकरसे।

**शणघण्टा (ण्टिका)**। स्त्री। शणपुष्पाम्। वन शणइ। रा.नि.व.४।

**शणपर्णी**। स्त्री। अश्मन्तपर्णाम्। शब्द। श.र.।

**शणपुष्पिका**। स्त्री। शणपुष्पी। आढक्याम्। शब्द। आ.पू.१म.धा.व।

**शणपुष्पी**। स्त्री। शणसदृशविटपे क्षुपे, महाशणे। झनझनिया, वन शण। हिं घागरी, शणइ, वनशणइ। शणहुली। सु.सू.३८अ संशोधने। च. सू.१.४अ.। गुणाः—कषाया कफवातघ्नी अजीर्णज्वरघ्नी वामनी रक्तदोषघ्नी च। रा.नि.व.४। अ वाइचे। र.मा.। [च।

**शणमूलम्**। क्ली। शणभिफायाम्। सु.सू.२६

**शणालः (लुकः)**। पुं। आरग्वधवृक्षे। शो णालु गाछ। श.र.। [रा.नि.व,४।

**शणिका**। स्त्री। शणपुष्प्याम्। वन शण,

**शण्डम्**। क्ली। पद्मिन्याम्। श.र.। पुं। नपुंसके। अम.।

**शण्ढः**। पुं। क्लीबे। हिजड़े। भ.टी.भ.। ब न्ध्यपुरुषे। अटा.। भतमंडलिके। खोजा। अम.।

**शतकुन्दः**। पुं। करवीरे। "शतकुन्द, करवीरे।" रा.नि व.१२।

**शतकुलीरकः**। पुं। मायव्यकीटविशेषे। सु कल्प.८अ.। See कीटः। [च.चिद्वि।

**शतकुसुमा**। स्त्री। शतपुष्पायाम्। शुल्फा।

**शतकोटि**। क्ली। हीरके। रा.नि.व.१३। See वज्रम्।

**शतकौम्भ(क)म्**। क्ली। स्वर्णे। वै निघ।

**शतक्रतुद्रुमः**। पुं। कृष्णकुटजवृक्षे। वै.निघ.।

**शतक्रतुयवः**। पुं। इन्द्रयवे। वै.निघ.।

**शतखण्डम्**। क्ली। सुवर्णे। श.च.।

**शतग्रन्थिः**। स्त्री। दूर्व्वायाम्। नीलदूर्व्वायाम्। रा नि व.८।

**शतघ्नी**। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। बिछाती। करञ्जवृक्षे। भै। गलरोगविशेषे। लक्षणं यथा— "वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः। नानारुजोच्छायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या॥" सु नि.१६अ.।

**शतच्छदः**। पुं। काष्ठकुट्टपक्षिणि। काठठोकरा पाखी। चिका।

**शतजटा**। स्त्री। शतमूल्याम्। चि क.क.।

**शतदन्तिका**। स्त्री। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़। रा.नि.व५।

**शतदलमल्लिका**। स्त्री। स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे। शतदलमल्लिका। प.मु।

**शतदला**। स्त्री। शतपत्रीपुष्पवृक्षे। शेउति, गोलाप। रा.नि.व.१०।

**शतद्रुः**। स्त्री। नदीविशेषे। तज्जलं शीतलं लघु स्वादु सर्व्वरोगहरं निर्मलं दीपनं पाचनं बुद्धिमेधाबलकरञ्च। रा.नि.व.१४।

**शतधा**। स्त्री। दूर्व्वायाम्। श.च.।

**शतधौतघृतम्**। क्ली। यत् पुनः पुनः मन्थ्य शीताम्भसा निर्म्मथ्यते तथाविधघृतमिति। शतधौत घि। ईशानदेवः। "शत वारान् शीततोयेन धौतं किंचित् घृतम्।" डल्वणः। सि.यो.दाहचि। [रा.नि.व६।

**शतनिन्दिका**। स्त्री। शतावर्य्याम्। शतमूली।

**शतपत्रम्**। क्ली। कमले। पुष्पभेदे। रा.नि.व. २३। वा.उ.२२अ.। शतदलकमले। रक्तपद्मे। वा क्ष सू.४अ.।

**शतपत्रः (कः)**। पुं। मयूरे। मे.। राजग्रके। शुको पाखी। वर्य प्रतुदजातीयः। रा.नि. व.१३। छे.च.। सु सू.४६अ.। (कः) काष्ठकुट्टकपक्षिणि। अम.। च.सू.२७अ.। शारदपक्षिणि। मे.।

**शतपत्रा (त्रिका, त्री)** । स्त्री । शतदलम ल्लिकायाम् । শ্বেত বা পাটলবর্ণ গোলাপ । हि सेवती, गुलाब । म सेवती । क सेवतिगे । तें चेमन्तिचेट्टु । गुणा —शीतला तिक्ता कषाया कु ष्ठघ्नी सुखस्फोटहरा रुच्या दाहपित्तघ्नी च । रा. नि व १० । 'शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्र ला लघु । दोषत्रयास्रजिद् वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी ॥' भा । नीलदूर्व्वायाम् । रा नि व ८ ।

**शतपदी** । स्त्री । शतमूल्याम् । শতমূলী । रा नि व ४ । कर्णजलौकायाम् । কাণবিছা, কাণকোটারি । हि खान् खोजारा । द्वि च । सा चाष्टधा—परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पि त्तिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा चेति । ताभि दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये भवति। सु कल्प ८अ ।

**शतपद्मम्** । क्ली । श्वेतकमले । र मा. ।

**शतपर्व्वा(र्व्व)(र्विका)** । पु स्त्री वंशे । বাঁশ। रा नि व ७। त्रि द थाम त्रि.त्रक्रणादष्टते । (र्विका) यवे । श र । शतपोरनाम्नि इक्षुभेदे । हि शत पोरक । गुणा — शतपर्व्वा भवेत्किञ्चित्कोशका रगुणान्वित । विशषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षार पव नापह ॥'' भा । स्त्री (र्व्वा, र्व्विका) । दूर्व्वा याम् । वचायाम् । বচ । मे । श्वेतदूर्व्वायाम् । प्रयो ग । श्वेतदूर्व्वायाम् । प सु । च चि २अ. । कटु कायाम । कट्की । रा नि व.६। नीलदूर्व्वायाम् । रा नि व ८ । कलम्बीशाके । भा पु १भ शा व ।

**शतपात् (द्)** । स्त्री । शतपद्याम् । কাণকো টারী । जटा । [सु कल्प ८अ. ।

**शतपादकः** । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशषे ।

**शतपादिका** । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁঁকুড়া জন। कर्णजलौकायाम् । কাণকোটারী । श र. ।

**शतपादी** । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । रा नि व ९ । See कटभी । नीलापराजितायां । वै निघ ।

**शतपुत्री** । स्त्री । ह्रस्वशतमूल्याम् । শতমূলী । र सा सं । लघुवीथायाम् । সুদ্র ঘোষা । वै निघ ।

**शतपुष्प** । पु । षष्टिकशालिधान्य । ঘেঁউ ধা न । वै निघ । स्त्री (ष्पा, ष्पिका । (Peucedanum Sowa P Graveolens) Drill seed- शताह्वायाम् । শুলফা । श र । रा नि. व ४ । हि सोया । तें पेद्दसदापचेट्टु । गुणा — शतपुष्पा त्रिदोषघ्नी मेध्या पथ्या रुचिप्रदा ।" अत्रि.१६अ । शतपुष्पा तु मधुरा वातपित्तहरा गुरु ।" राज १प । च द वा ज्व चि पिप्पल्यादि । मिश्रेयभेदे । মৌরী । मधुरिकायाम् । रा.नि व ४ । सु मू ३८अ । च मू ४अ ।

**शतपुष्पादल(शाक)म्** । क्ली । शताह्वापत्रे । শুলফা শাক । मं सोउप। क सब्बसिगे । गुणा — मधुरसुष्ण गुल्मशूलघ्न वातघ्न दीपनं पित्तहृत् रुच्यञ्च । रा नि व ७ ।

**शतपोट् (क)** । पु । शतपोनकनामभगन्द रविशेषे । शूकरोगे । कश्चित् ।

**शतपोनक** । पु क्ली । शूकरोगविशेषे । तत्र मेढ्समन्तादणुमुखच्छिद्रव्याप्त वातशोणितज भव ति । सु नि १४अ । वातजन्यभगन्दररोगे । नि दानम् "कषायरुक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडका करोति यां । उपेक्षणात् पाकमुपैति दा रुण रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी । तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकै शतपोनक वदेत् ॥" मा नि । दीर्घेतेऽणुमुखैश्छिद्रै शतपोनकवत् क्रमात् । अच्छ स्रवतिरास्रावमजस्र फेनसंयुतम् । शतपोनकसञ्ज्ञोऽयम् ॥" वा उ २८अ ।

**शतपोरकः (पोर)** । पु । इक्षुविशेषे । गु- णा —वंशकेक्षुवत् ईषदुष्ण वातघ्नात्किरश्च । सु. मू ४५अ ।

**शतप्रसूना** । स्त्री । शताह्वायाम् । শুলফা । रा नि व ४ ।

**शतप्रासः** । पु । करवीरवृक्षे । अम.। [८अ ।

**शतबाहुः** । पु । वायश्चकीटविशषे । सु कल्प.

**शतभीरु** । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्ष । अम ।

**शतभेदक (न)** । पु । अश्मन्तके । मद व. ६ । [चाटकमाने । अम भ ।

**शतमानः** । पुं । कृष्णमणौ । রূপার ওজন ।

**शतमूला** । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा नि व. ८ । महाशतमूल्याम् । শতমূলী । रा नि व ४ । वचायाम् । रा नि व ६ ।

शतमूलिका । स्त्री । द्रवन्त्याम् । दन्तीवि शेष । रा.नि व.५ । महाशुक्तिकायाम् । बड इन्दुरकाणी । वै.निघ । [रा.नि.व ४ ।

शतमूली । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली ।

शतवल्ली । स्त्री । काकोल्याम् । काँकुला । र. मा. ।

शतवीर्य्या । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली । द्राक्षायाम् । किस्‌मिस् । रा.नि व.२१ । महाश तावर्य्याम् । बड शतमूली । रा.नि.व.४ । श्वेतदू र्व्वायां । श्वेत दूर्व्वा । र.मा. । दूर्व्वायां । श.द.।

शतवेधी (इन्) । पुं, स्त्री । अम्लवेतसे । रा नि.व ६ । स्त्री (धी) । चुक्रे । चुकापालङ् । भा. पू १म भा.व. । [द्रव्यगुणे ।

शतश्लोकी । स्त्री। वोपदेवकृते चन्द्रकलानामके

शतश्लोकीटीका । स्त्री । कृष्णदत्तकृतशत श्लोकीटीकायाम् । [रो.चि.वह्णाद्यध्रुते ।

शतसुता । स्त्री । शतावर्य्याम् । रस.र.शिरो-

शता । स्त्री । शतावर्य्याम् । वै.निघ.२भ वा.व्या. चि.एरण्डपाके । [रा.नि.व.८ ।

शताङ्गः । पुं । तिनिशवृक्षे । स्पादन, तिनिश ।

शताङ्गुलः । पुं । तालवृक्षे । कश्चित् ।

शतायुषः । पुं । मनुष्ये । वै निघ. ।

शतारुः(रु) (रुषी) । क्ली, स्त्री । क्षुद्ररोगभे दे । लक्षण—"रक्तश्यावं सदाहार्त्तिं शतारुः स्याद् बहुव्रणम् ।" भा.कुष्ठ.चि. ।

शतावरी । स्त्री । (*Asparagus racemosus*, or *Asparagus sarmentosus*) स्वनामख्यातमधुरवर्गीयमूलविशेषे । शतमूली । हिं सफेदमुसली, शतावर, छोटीशतावरी । मं सा नीकाटेरिक । क किरियखासडि । तें चल्ल, चल्ल गड्डलु । वम्. शतावरी । प.मु. । बा.सू.१५अ. वचयादिः "शतावरीगुडूचीभ्याम् ।" गुणा.— हिमा तथ्या मधुरा पित्तघ्नी कफवातघ्नी तिक्ता मे ध्यघ्नी रसायनी च । चरकमहामेदेन द्विधा । गुणाः —"शतावर्य्यौ हिमे वृष्ये मधुरे पित्तजित्परे । क फवातहरे तिक्ते मेदघ्ने रसायने । शतावरीद्वय वृष्यं मधुरं पित्तजिद्धिमम् । महती कफवातघ्नी तिक्ता मेध्या रसायने ।" रा.नि.व.४ । तथा शुक्र वृद्धिकरत्वात् शुक्रला । च.द. ।

शतावरीमण्डूरम् । क्ली । परिणामशूले मं ण्डूरम् । शुद्धमण्डूर शतावरीरसः दधि दुग्धं प्र. ८ प. घृतं ४ प. एकत्र पचेत् । पिण्डेऽवतारयेत् । शोधितमण्डूर, शतमूलीर रस, दधि, दुग्ध प्र त्येके ८ प. घृत ४ प. पाक करिबे । इदृत् यथा—त्रिफलाक्वाथशुद्धमण्डूरं ८ प. । पा कार्थे—शतावरीरसः दुग्धं दधि आमलकीरसः प्र. ८ प. घृतं ४ प. । पाकसिद्धौ मुस्तकपिप्पली जीरकधान्यकहरीतकीलकृतिजपचैलानां प्र. चूर्णं ४ मा. प्रक्षिप्यालोड्यम् । रस.र ।

शताह्वया । स्त्री । शताह्वायाम् । शुलफा । श तावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व चि. स्वल्पभाद्यादिनिवृत्ते । मधुरिकायां । मौरी । रा. नि.व.२२ ।

शताह्वा । स्त्री । सुगन्धजपविशेषे । शुलफा गाछ । हिं सौफि । मं सोफ् । क सब्बसिगे । वम्. मडी सोप । च.द.भ्गो.चि.चन्दनवलातैलै । गुणाः—कटुः तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारघ्नी ज्वर घ्नी नेत्रव्रणघ्नी वस्तिकर्म्मणि हिता च । रा.नि.व. ४ । लघुतीक्ष्णा पित्तकृत् दीपनी कटुः उष्णा शू लाक्षिरोगघ्नी च । भा.पू.१भ. । शतमूल्यां । रा. नि व.४ । वै निघ.श्वर्म चि लघुसय्यादिघृते, विज याचूर्णे । अजमोदायां । शाकुनी । रा.नि.व.२१।

शताह्वाद्वयम् । क्ली । शतपुष्पामधुरिकयोः । शुलफा ओ मौरी । च.सू.३अ. । [श.र. ।

शताह्वी । स्त्री शताह्वायां । शुलफा । रास्नी ।

शत्रम् । क्ली । मद्ये । चिका. ।

शत्रिः (त्रिः) । पुं । गजे । उणा. ।

शत्रुकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । घोण्टायां । शेयाकुल । रा.नि.व ८ ।

शत्रुद्रुमः । पुं । अम्लवेतसे । कश्चित् ।

शत्रुभङ्गः । पुं । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ ।

शत्रुभूमिजः । पुं । नीलाञ्जने । वै.निघ. ।

शदः । पुं । शाकफलादौ । व्याक. । [च. ।

शनकावलिः । पुं, स्त्री । शणपिप्पल्यां । श.

**शणपर्णी** । स्त्री । कटुकायाम् । कट्की । श.च. ।

**शनिप्रियम्** । क्ली । नीलकान्तमणौ । शब्द कल्प. ।

**शनीरुहः** । पुं । मद्दिषे । वै.निघ. ।

**शनैर्मेहः** । पुं । प्रमेहविशेषे । अत्र शनैः सकफं पिच्छिलं मेहति । सु.नि.६अ. । त्रि (ही) । शनै र्मेहनशीले ।

**शपः** । पु । तृणविशेषे । উলু । श.च. ।

**शफः** । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । रा.नि. व.१२ । क्ली । पशुखुरे । পশুর খুর । तरुमूले । मे. ।

**शफरः** । पुं । मत्स्यविशेषे । পুঁটী মাছ । अम. ।

**शफराधिपः** । पु । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. ।

**शफरी** । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । আমরুল শাক । भा.पू १भ.शा व । प्रोष्ठीमत्स्ये । পুঁটী মাছ । अम. । गुणा.—"श्लेष्मकरी तु शफरी ।" अत्रि.२२अ. ।

**शबलः** । पु । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । सुग न्धणे । गन्धतृण । मूषिकभेदे । ইন্দুরবিশেষ । वा उ.३८अ ।

**शब्दः** । पुं । वर्णसमाम्नाये । यथा—"शब्दोनाम वर्णसमाम्नायः । स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृत श्चेति । तत्र दृष्टार्थः त्रिभिर्हेतुभि दोषाः प्रकुप्य न्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति । श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थं पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्या नाम महर्ष्यायुर्वेदोपदेशाः । स न्त्युपाया, साध्यानां सत्यारम्भफलानीति सत्यवि- पर्ययाच्चानृत ।" च.वि.८अ. ।

**शब्दग्रहः** । पुं । कर्णे । अम ।

**शब्दभेदी** (इन्) । पुं । मलद्वारे । शब्दकल्प ।

**शब्दमालः** । पुं । रन्ध्रवंशे । वै.निघ. ।

**शब्दरोचनम्** । क्ली । दधि । वै.निघ. ।

**शब्दाढ्यम्** । क्ली । शैलकासघाती । ভাল কাঁ- স। । वै निघ. ।

**शब्दाधिष्ठानम्** । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । त्रि का. ।

**शमः** । पुं । इष्टे । मन स्थैर्ये । अम टी. । उप चारे । रा.नि.व.२० । [शेष । वै.निघ. ।

**शमठः** । पु । शाकविशेषे । तूदभेदे । तुंद्वि-

**शमन.** । त्रि । समीकृतविषमदोषाणां समता पादके । वा.चि.१अ । चरक । क्ली । यज्ञे । वै. निघ. । "पित्तादिजिन्निरामस्य यत् स्यात्तत् शमन मतम् ।" चर्व्वणे । धरणि. । हिंसायां । हे च । पु । मृगभेदे । श च. । कलाये । मटर । रा.नि. व १६ । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "प्रियङ्गुर्मधुक मु स्ता तथैव च रसाञ्जनम् । क्षीरे शस्यते वस्ति- दोषाणां शमन स्मृत ॥" धूमपानभेदे । अत्र धूमनाडी रोगिणस्त्वारिंशदङ्गुला तथैलादिकश्च धूमद्रव्य भाव्यम् । भा. । स्त्री (नी) । रात्रौ । क षायभेदे । येन वमनादि विनैव वातादय शान्तिं यान्ति । च.द ज्व.चि. ।

**शमलम्** । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

**शमिः** । स्त्री । शिम्बायाम् । শিমড়া । हे.च. ।

**शमिका** । स्त्री । महाशमीवृक्षे । वै निघ ।

**शमि(मी)जः (जा)** । पु स्त्री । रक्तकुल त्थके । (जा) शिम्बीधान्ये । भा पू.१भ.धा व. ।

**शमि(मी)रः** । पु । ह्रस्वशमीवृक्षे । ক্ষুদ্র শাঁই গাছ । श र. । अम. । [निघ. ।

**शमिला** । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । চামিলী । वै.

**शमी** । स्त्री । (Prosopis spicigera.) स नामख्यातसकण्टकवृक्षे । শাঁই গাছ । हि छिक र । म शमी, खैरी । क वनि, कावनि । तै. शमी । सा द्विधा लघुमहाभेदेन । गुणा—रूक्षा कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च । तत्फलं स्वादु रूक्षम् उष्णं केशघ्नञ्च । रा नि.व.८ । "शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्ण केशनाशनं ।" सु.सू.४६अ । रक्तपलाशशमीवृक्षे । सु.चि १भ. । See अग्निग र्भा । शिम्बायाम् । শিম্ । अम. । सोमराज्याम् । সোমরাজ । मे ।

**शमीधान्यम्** । क्ली । शिम्बीधान्ये, माषादौ, मुद्गराजमाषतिलकुलत्थादौ च । पुरातनादिगुणा —"शूकधान्यं शमीधान्यं समातीत प्रशस्यते । प रसौ वातकृद्रूक्ष प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगोधूम- माषाद्य तिलाश्चापि नवा हिता. । पुराणा विरसा

दस्या न तथार्थकरा मताः। अमासैव व्याधिहत मपर्य्यागतमेव च। अमूसिक्त नवचापि न धान्य गुणवत् स्मृतम् ॥" राज ३प.।

**अमीपचा** । स्त्री। लज्जालुकालतायाम्। ल ज्जावती। रा नि.व.५। [आनू। कोषालकम्।

**अमीरकन्दः** । पुं। वाराहीकन्दे। शुयाव

**अम्मदा** । स्त्री। हड्डी। वृद्धि ओषधि। वै निघ।

**अम्माकः** । पु। महारग्वधवृत्ते। बड शोणालु, शोन्दाल। अम.। मरिचायतैले। रत्नमालासंग्रहे पित्तश्रीयचि, विन्दुघृते च। तन्मज्जगुणा— "स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्ध, पित्तानिलाप-ह।" सु सू ४६अ। यावके। सम्यक्पाके। हे. च.। [छ। अ र.।

**अम्मात** । पुं। आरग्वधवृत्ते। शोन्दाल गा।

**अम्ब(व)रः (लः)** । पुं। लोध्रवृत्ते। लोध गाछ। अञ्जनवृत्ते। रा नि व.८। चित्रकवृत्ते। चिता गाछ। रा.नि.व.६। तालवृत्ते। रा.नि व २३। हस्ते। सुवा। मृगविशेषे। शम्बर मृग। चिका। मत्स्यभेदे। विश्व.। क्ली। जले। त्रिका.।

**अम्ब(व)रकन्दः** । पु। वाराहीकन्दे। शु यार आलु। रा नि.व.७।

**अम्ब(व)रचन्दनम्** । क्ली। बर्बरचन्दने। शबर चन्दन। गुणा – तिक्त शीतल ऊष्ण श्रेष्ठ वातहर श्रमपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठघातापह रश्च। रा.नि.व.१२। [ लाध। वै निघ.।

**अम्ब(व)रदेशजः** । पु। शुक्तरोधे। श्वेत-

**अम्ब(व)रपादपः** । पु। शुक्लरोध्रे। वै.निघ।

**अम्ब(व)राहारः** । पु। वनबदरे। बुनो कुल। वै.निघ.।

**अम्ब(व)री** । स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। मू षाकानी। रा नि.व.२२। सुवर्णक्षीरयाम्। रा.नि. व.४। द्रवन्तीक्षुपे। बड़ दन्ती वा ब्रह्मवडा। रा नि.व ५। [निघ.।

**अम्ब(व)रीगन्धा** । क्ली। वनतुलस्याम्। वै.

**अम्ब(व)रोद्भवः** । पु। शुक्लरोध्रे। वा.च. ।२२च।

**अम्बुः** । पुं। शम्बूके। शामूक। बड़चन्द्र।

**अम्बु(म्बू)काः** । पु। शम्बूके। शामूक। See शङ्ख। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। शङ्खे। शाँक्। हे.च.। क्षुद्रशङ्खे। छोट शाँक्। रा नि व १६।

**अम्बुकः** । पुं। शम्बूके। शामुक। अ र।

**अम्बूकपुष्पी** । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। भा पू १ भ चित्तभमचि.। "शम्बूकपुष्पा घृता।"

**अम्बूका** । स्त्री। जलशुक्तौ। झिणुक। शम्बूके। शामुक। रा.नि.व.१६।

**अम्बूकाद्यतैलम्** । क्ली। कर्णरोगे तैलम्। पाठ —'शम्बूकमांसकल्केन कटुतैलं विपाचयेत्। अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥" द्वितीय वृहत् यथा—"अस्य शम्बूकमांसस्य कटुतैल-स्य तत्समम्। कुष्ठ भङ्गी रजो वासा शर्करपर्य मुस्तो घनः। बिल्वं शालिच पद्मश्च केसरं नागकेस रम्। द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेव च। शटी चैरण्डकार्पासभद्रकेशरजस्य च। एतेषां चा र्यमादाय पचेत्तैलं भिषग्वरः। तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥" रस.र.।

**अम्बूकावर्त्तः** । पुं। सन्निपातजभगन्दररोगे। तस्य लक्षण यथा—"बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्त्तवन्नाडी शम्बूकावर्त्तको मतः ॥" मा.नि.।

**अम्भुः** । पु। श्वेतार्के। सादा आकन्द। श.च.। रस चि ३अ.। "वह्निरेकं अम्भुरेकं।"

**अम्भुकेतनः** । पु। पीतलोध्रे। वै निघ.।

**अम्भुतेजः** । क्ली। पारदे। र सा.स.।

**अम्भुप्रिया** । स्त्री। आमलक्याम्। अ.र.।

**अम्भुबीजम्** । क्ली। पारदे। भैष ध्वजभङ्गचि.।

**अम्भुवल्लभम्** । क्ली। श्वेतकमले। रा नि.व.१०।

**अम्भो.कण्ठविभूषणम्** । क्ली। विधे। क ण्ठविष। भैष.पञ्चाननरसे। [निद्रायां। विश्वः।

**अय.** । पु। हस्ते। रा.नि.व.१८। सर्पे। मे.।

**अयथः** । पु। सर्पविशेषे। वराहे। मौने। मुवा.। त्रि। गाढनिद्रिते। हे च.।

**अयनम्** । क्ली। निद्रायाम्। घुम। मध्यायाम्। विशान। अम.। मैथुने। मे.।

**शनपर्णी** स्त्री। कटुका। कट्की। श च।
**शनिप्रियम्**। क्ली। नीलकान्तमणौ। शब्द कल्प।
**शनीरद**। पु। महिषे। वै निघ.।
**शनैर्मेह.**। पु। प्रमेहविशेषे। यत्र शनै सकफ पिच्छिल मेहति। सु नि ६अ। त्रि (ही)। शनै र्मेहनशील।
**शम.**। पु। द्रव्यविशेषे। उलू। श च।
**शफ**। पु। नखीनामगन्धद्रव्य। नखी। रा नि व १२। क्ली। पशुखुरे। पशुर खुर। तरुमूले। मे।
**शफर**। पु। मत्स्यविशेषे। पूटी माछ। अम।
**शफराधिप**। पुं। इल्लीशमत्स्य। त्रिका।
**शफरी**। स्त्री। अम्ललोणिकायाम्। आमरुल शाक। भा पू १भ शा व। प्रोष्ठीमत्स्य। पूटी माछ। अम। यथा—"शेषकरी तु शफरी।" चचि २२अ।
**शबल'**। पु। चित्रकवृक्षे। चिता गाछ। सुग न्धद्रव्ये। गन्धतृणे। सूषिकभेदे। ईक्षुविशेष। वा उ ३८अ।
**शब्द**। पु। वर्णसमाम्नाये। यथा—"शब्दोनाम वर्णसमाम्नाय। स दृष्टायहष्टार्थश्च सत्यश्चानृत श्चेति। तत्र दृष्टार्थ त्रिभिर्हेतुभि दोषा प्रकुप्य न्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति। श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थ पुनरस्ति प्रत्यभावोऽस्ति मोच इति। सत्या नाम यथायुर्वेदोपदेशा। स न्त्युपाया साध्यानां सत्यारम्भफलानीति सत्यवि पर्ययश्चानृत।" च वि ८अ।
**शब्दग्रह**। पुं। कर्णे। अम।
**शब्दभेदी** (इन्)। पुं। मलद्वारे। शब्दकल्प।
**शब्दमाल**। पु। रक्षुवर्णे। वै निघ।
**शब्दरोचनम्**। क्ली। दधि। वै निघ.।
**शब्दाख्यम्**। क्ली। सैहकाक्षधातौ। छाल कें गा। वै निघ।
**शब्दाधिष्ठानम्**। क्ली। श्रवणेन्द्रिये। त्रिका।

**शम:**। पुं। इले। मन स्थैर्ये। चमटी.। उप चारे। रा नि व २०। [शेष। वै निघ।
**शमठ**। पु। शाकविशेषे। तुदभेदे। पूँथवि
**शमन**। त्रि। शमीकृतविषमदोषाणां समता पादके। वा चि १अ। अनघ। क्ली। यमे। वै निघ। "पित्तादिजित्रितरामस्य यत् स्यात्तत् शमन मतम्।" चर्व्वणे। धरणि। हिंसायां। हे च। पु। मृगभेदे। श च। कलायि। मटर। रा नि. व १६। तन्नामकनिरूहवस्ती "प्रियङ्गुमधुक यु ला तथैव च रसाञ्जनम्। सक्षीर शस्यते वस्ति दोषाणां शमन स्मृत॥" धूमपानभेदे। यत्र धूमनाडी रोगिणश्चलारिंशाङ्गुला तथैलादिकश्च धूमद्रव्य भाव्यम्। भा। स्त्री (नी)। रात्री। क षायभेदे। येन वमनादि विनैव वातादय शानि यान्ति। च द ज्व चि।
**शमलम्**। क्ली विष्ठायाम्। अम।
**शमि**। स्त्री। शिम्वाम्। छिमडो हे च।
**शमिका**। स्त्री। महाशमीवृक्षे। वै निघ।
**शमि(मी)ज (जा)**। पु स्त्री। रक्तकुल त्थके। (जा) शिम्बीधान्ये। भा पू १भ धा व।
**शमि(मी)र**। पु। ह्रस्वशमीवृक्षे। क्षुद्र शाँई गाछ। श र। अम। [निघ।
**शमिला**। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। चामेली। वै
**शमी**। स्त्री। (Prosopis sp cigera) स्व नामख्यातसकण्टकवृक्षे। शाँई गाछ। हि छिक र। म शमी, खैरी। क बनि कावलि। तत् शमी। सा द्विधा लघुमहाभेदन। यथा—रूक्षा कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च। तत्फलं स्वादु रुक्षम् उष्ण केशघ्नञ्च। रा नि व ८। "शमीफल गुरु स्वादु रूक्षोष्ण केशनाशनं।" सु सू ४६अ। रक्तपलाशशमीवृक्षे। सु चि १अ। See च्छिम र्भा। शिम्बायाम्। शिम्। अम। कोमराज्याम्। सोमराज। मे।
**शमीधान्यम्**। क्ली। शिम्बीधान्ये माषादौ, मुद्गराजमाषतिलकुलत्थादौ च। पुरातनादिगुणा —"शूकधान्य शमीधान्य समातीत प्रशस्यते। प रतो मातरद्रुध प्रायेणाभिनव गुरु। यद्यगोयम माषाश्च तिलाश्चापि नवा हिता। पुराणा विरसा

हता न तथाविकरा मता'। अमार्गेण व्यभिहत मपथागतमेव च। अभूमिज नवचापि न धान्य कुथवत् स्मृतम् ॥" राज इप.।

**शमीपत्रा** । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् । ल ज्जावती । रा नि व.५ । [भानु । कीषालरम् ।

**शमीरकन्दः** । पुं । वाराहीकन्दे । शुयार

**शम्पदा** । स्त्री । हड़ी । वृद्धि ओषधि । वै निघ ।

**शम्पाकः** । पु । महारग्वधवृक्षे । बड़ शोणालु, सोन्दाल । यव । मरिचादितैले । रक्तमालामयहे पित्तशोषचि , विन्दुघृते च । तस्यफलगुणा — "स्वादुपाकोऽग्निवलकृत् स्निग्ध पित्तानिलाप- ह ।" सु सू ४६म । यावके । सप्तकृशाके । हे. च । [छ । श.र. ।

**शम्पात'** । पुं । आरग्वधवृक्षे । शोन्दाल गा।

**शम्ब(व)रः (ल')** । पुं । लोध्रवृक्षे । लोध गाछ । अञ्जनवृक्षे । रा नि व.८ । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ । रा.नि.व.६ । तालवृक्षे । रा.नि व २२ । हस्ते । उषा. । मृगविशेषे । शम्बर मृग । त्रिका । मत्स्यभेदे । विश्व. । क्ली । जले । त्रिका. ।

**शम्ब(व)रकन्दः** । पु । वाराहीकन्दे । शु यार आनू । रा नि.व.७ ।

**शम्ब(व)रचन्दनम्** । क्ली । बर्वरचन्दने । शम्बर चन्दन । गुणा – तिक्त शीतल रुच ग्रेष्म वातहर अर्शपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठक्षतापह रक्त । रा.नि.व १२ । [ लाध । वै निघ. ।

**शम्ब(व)रदेशजः** । पु । शुक्ररोध्रे । श्वेत-

**शम्ब(व)रपादपः** । पु । शुक्ररोध्रे । वै निघ ।

**शम्ब(व)राहारः** । पु । पनसदरे । बुनो कृन । वै निघ. ।

**शम्ब(व)री** । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । मू षाकाणी । रा नि व.१२ । मुलश्रेणीवृक्षे । रा.नि व.४ । द्रवन्तीवृक्षे । बड़ दन्ती वा अयःवन्ना । रा नि व ५ । [निघ. ।

**शम्ब(व)रीगन्धा** । स्त्री । वनतुलस्याम् । वै.

**शम्ब(व)रोद्भवः** । पु । शुक्ररोध्रे । वा उ. ३२य ।

**शम्बुः** । पु । शम्बूके । शामुक । घुङघन्द ।

**शम्बु(म्बू)कः** । पुं । शम्बूके । शामुक । See शङ्क । शशनामकक्रीटविशेषे । सु.कल्प.८म. । शङ्खे । शांख । हे.च. । क्षुद्रशङ्खे । छोटे शांख । रा नि व १९ ।

**शम्बुकः** । पुं । शम्बूके । शामुक । श र ।

**शम्बूकपुष्पी** । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । भा.पू १ भ चिमभमवि. । "शम्बूकपुष्पा मता ।"

**शम्बूका** । स्त्री । कम्बनको । झिनुक । शम्बू के । शामुक । रा.नि.व.१९ ।

**शम्बूकाद्यतैलम्** । क्ली । कर्णरोगे तैलम् । पाठ —"शम्बूकमांसकल्केन कटुतैलं विपाचयेत् । अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥" द्वि तीय इहत् यथा—"अथ शम्बूकमांसस्य कटुतैल- स्य तस्समम् । कुष्ठं भङ्गी रजो वासा शर्कपर्ण सुहो घन । बिम्ब शालिच पञ्च कैशरं नागकेश- रम् । द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेव च । शटी चैरण्डकार्पासभृङ्गकेशरजस्य च । एतेषां क र्षमादाय पचेत्तैलं भिषग्वरः । तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥" रस.र. ।

**शम्बूकावर्त्तः** । पुं । सन्निपातजभगन्दररोगे । तस्य लक्षण यथा—"बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा । शम्बूकावर्त्तवन्नाड़ी शम्बूकावर्त्तकी मता ॥" मा.नि. ।

**शम्भुः** । पु । श्वेतार्के । सादा आकन्द । श.च. । रस चि १७ । "वह्निरेक शम्भुरेक ।"

**शम्भुकेतनः** । पु । पीतलोध्रे । वै निघ. ।

**शम्भुतेजः** । क्ली । पारदे । र सा.म. ।

**शम्भुप्रिया** । स्त्री । आमलक्याम् । श.र. ।

**शम्भुबीजम्** । क्ली । पारदे । भैष ध्वजभङ्गचि. ।

**शम्भुवल्लभम्** । क्ली । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० ।

**शम्भो.कण्ठविभूषणम्** । क्ली । विषे । का. ठविष । भैष.पञ्चाननरसे । [निद्रायां । विश्वः ।

**शय.** । पु । हस्ते । रा.नि.व.१८ । सर्पे । म. ।

**शयथः** । पु । सर्पविशेषे । वराहे । मीने । उणा । त्रि । गाढनिद्रिते । हे च. ।

**शयनम्** । क्ली । निद्रायाम् । घुन । शय्यायाम् । विछान । अम. । मैथुने । मे. ।

**शयानकः** । पुं । कृकलासे । गिरगिटी । इ. च. । सर्पे । उणा. ।

**शयामूत्रम्** । क्ली । शय्यामूत्रे । वै.निघ ।

**शयालुः** । पु । कुक्कुरे । त्रिका. । श्रगाले । त्रि । अलसे । [श.मा । त्रि । निद्रिते । अम ।

**शयितः** । पु । अजगरे । शैली । चालता ।

**शयुः** । पु । अजगरनामसर्पजातौ । अम. ।

**शय्या** । स्त्री । आस्तरणे, तल्पे । विछाना । अम. । सुखशय्यागुणा —"सुखशय्यासन सौख्यं निद्रा पुष्टिधृतिप्रदं । श्रमानिलहर वृष्य विपरीतमतोऽन्यथा ॥" भूशय्यागुणा —"भूशय्याऽनिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धनी ।" खट्वापट्टशय्यायोगुणा —"खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रुचोऽतिवातल. ।" राज.५प. ।

**शय्यामूत्रम्** । क्ली । निद्रावस्थायामकरोगे । শে জেমোতা । औषध यथा—"कृतमूत्रार्त्तभूभाग-मृद दग्ध्वा तु खोलके । सचूर्ण मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा स्वप्ने न मूत्रयेत् ॥" रस.र.बाल.चि ।

**शरम्** । क्ली । जले । मे ।

**शरः** । पु, क्ली । (Saccharum sara.) Penreed grass. स्वनामख्यातवृणे । शर गाछ । हि काँड़ा, रामशर, शरपत् । तें रेल्लु, काकिवेदुरु, गुन्द्र । शरण, अवलिनगणे इति मालवे प्रसिद्ध । पञ्जा. कड । स द्विविध. स्थूलसूक्ष्मभेदेन । तद्द्विविधगुणा —मधुर तिक्तम् ईषदुष्ण बलवीर्य्यकर नित्यसेवनात् ईषद्दाहकर कफभ्रान्तिमदघ्न । काशभेदे । रा नि व ८ । वाणे । अम. । स द्विविध कर्णी शल्यश्च । सु सू.२६अ. । दध्न. अग्रभागे । दधिर माथा । मे. । सहापिण्डीतरौ । रा नि.व.९ । [सु ।

**शरखड्गकः** । पुं । खागडवणे । थागूड़ा । प.

**शरजम्** । क्ली । नवनीते । ननि । शब्दकल्प. । हैयङ्गवीनघृते । हे.च. ।

**शरटः** । पु । कुसुम्भशाके । कुसुम गाछेर पाता । र.मा । पूतीकरञ्जे । नाटा । प.मु. । कृकलासे । भ.टी. । स्त्री (टी) । खादिरपर्ण्याम् । लज्जावती । वै निघ.श्रीर्णज्व.चि. ।

**शरणा (णी)** । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । मद.व.१ । श र । जयन्त्याम् । जयन्ती गाछ । श.र ।

**शरण्डः** । पु । पक्षिणि । श.र. । स्टहगोधायाम् । टिक्टिकि । कृकलासे । काँकलास । मे ।

**शरत् (द्) (दा)** । स्त्री । वत्सरे । ऋतुभेदे । शरत्काल । अम. । श र. । तुलाऽश्विकौ शरत् । "तुलाऽश्विकयो शरत् ।" मतान्तरे भाद्राश्विनौ । गुणा —"शरदुष्णा पित्तकर्त्री तृष्णा मध्यबलावहा ।" भा. ।

**शरत्कामी (इन्)** । पुं । कुक्कुरे । श.र. ।

**शरत्पद्मम्** । क्ली । श्वेतकमले । रा नि व.१० ।

**शरत्पुष्पः** । पु । आहुल्यक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

**शरदन्तः** । पुं । शरे । हेमन्तकाले । रा.नि.व. २१ ।

**शरदुदाशयम्** । क्ली । शरत्कालिकसरोवरे । भागवतम् । [शाक । र.मा.न. ।

**शरदुद्भवः** । पुं । जलपत्रशाकविशेषे । नटे

**शरपुङ्खः (ङ्खा)** । पुं, स्त्री । (Tephrosia purpurea.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । शरपुङ्खेति लोके । वननील, शरपुङ्खा । हिं शरफोंका । बम्. दा. कल्लिकुलथि । क येरडुकोगि । मं उन्हलि । तें तेल्लवेंपल्लिचेट्टु । ला कोलुकपवैलयि । सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा । गुणा —कटुरुष्णा कृमिवातघ्नी । श्वेतशरपुङ्खा तु गुणाढ्या रसायने प्रशस्ता च । रा.नि.व.४ । "शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः । तिक्त. कषाय. कासासृक्श्वासज्वरहरो लघु ।" भा. । तद्बीज मूषिकविषहरम् । वा उ.३८अ । विशेषेण प्रमेहघ्न रसायनकरञ्च । अर्वाचीना. । वै.निघ. ।

**शरबीजम्** । क्ली । शरधान्ये । शरेर वीचि ।

**शरभः** । पुं । महाषिडे । रा.नि.व.१९ । काश्मीरदेशीयहरिणविशेषे । स पशी विशालपक्षच । एतन्मांस कषायमधुरादिगुणयुक्तम् । शलभे । फड़िङ्ग । उष्ट्रे । जटा. । करिशावके । वानरभेदे । मे. । [शाणिक । म.च. ।

**शरमल्लः** । पुं । शारिकाभेदे, मयनभेदे । গো-

**शरल** । पु । सरलवृक्षे । सवल गाछ । शब्द कल्प ।

**शरलकम्** । क्ली । जले । श च ।

**शरलोमा** । पु । ऋषिविशेषे ।

**शराटि (डि)(ति)** । पु । आटिनाम कपक्षिणि । शराल पाखी । श र । अ टी र मा ।

**शराटिका** । स्त्री । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । खदिरपर्णीम् । लज्जावती । वै निघ ।

**शरादिपञ्चमूलम्** । क्ली । शरादिपञ्चद्रव्य कृतकषाये । यथा — शरेक्षुदर्भकाशानां शालीना मूलमेव च । च द अश्म चि शरादिघृते ।

**शरादिपञ्चमूलाद्यघृतम्** क्ली । अश्मर्यां घृते । "शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमश्मरीनाशकरम् ॥" च द अश्म चि ।

**शरारि (री)** । पु, स्त्री । स्वनामख्यातजलचारीयपक्षिणि । शराल पाखी । मैथ शिरोरा चि । तन्मांसगुणा — वातघ्न स्निग्ध सृष्टमल ह र्ष रक्तपित्तहरं हिमञ्च । राज ३प ।

**शरारि(री)मुख** । पु । शरारिपक्षिणि । शराल पाखी । मु । क्ली । धवलवक्रशरारिना मा दीर्घवधूपविषघुसदृशमुखे विसावयवास्त्र । कर्तरीति संज्ञा लोके । काचि, काटारि । "तात्र दमाङ्गुलं चलपत्राग्रं कुर्यात् । सु सू ८प ।

**शरालि (का)(ली)** । स्त्री । शरारिप क्षिणि । शराल पाखी । श र ।

**शराव** । पु । पलाष्टके, ६४ तो , १ श । "श रावोऽष्टपलम् ।' प प १ख । मृण्मयपात्रभेदे । सरा । अम । [८प ।

**शरावकुर्द** । पुं वायव्यकीटविशेषे । सु कल्प

**शरावार्द्धम्** । क्ली । अर्द्धशरावपरिमाणे । /१० आध सेर, ३२ तोला । प प ।

**शराविका** । स्त्री । प्रमेहपिडकाभेदे । लक्षणं यथा—"शरावमाना तद्रूपा निम्नमध्या शरावि का । सुनि ६प । [च द प्रमेहाधिकारे ।

**शरी** । स्त्री । गैरीक्ष । मा । शरपुष्पकी ।

**शरीरम्** । क्ली । देहे । देह रा नि व १८ । शीर्यत इति शरीरम् । तत्र चेतनाधिष्ठानभूतम् आत्मभोगायतन पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकञ्च । च शा ६प । 'पञ्चमहाभूतविकारात्मके आत्मनो भोगायतने ।' च सू १प । च द । "गर्भो यदा हस्तपादादिमर्ण्डैरुपपन्नस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते । तच्च शरीर षडङ्ग, शाखाचतस, मध्यं पञ्चम, षष्ठ शिर इति । सु शा ५प । इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । अ तिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्ण श्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । च सू २१प । तस्मिन् शरीरे चीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखे । तद्यथा—द्वात्रिंशद्दन्तो लूखलानि, ३२ दन्ताश्च २० नखा , २० पाणि पादशलाका , ४ शलाकाधिष्ठानानि, ६० अङ्गुल्यस्थीनि, २पार्ष्ण्यस्थिनी, २कूर्चाध ,२पाण्यो म णिका , ४ पादयोर्गुल्फा , ४ अरत्न्योरस्थीनि, ४ जङ्घया , २ जानुनी , २ उर्व्यौ , २ बाह्वो , २ अंसयो , २ अचकौ बाहुसञ्जत्रुसन्धिकीलकौ, २ तालुनि, २ श्रोणिफलके, १ भगास्थि, १ पुंसा मे ढ्रास्थि, १ त्रिकास्थि, १ गुदास्थि, ३५ पृष्ठास्थी नि, १५ ग्रीवायां, २ जत्रुस्थिनी, १हन्वस्थि,२ ह नुवन्धनास्थिनी, २ ललाटे, २ गण्डया , २ नासि कायां, २४ द्वयो पार्श्वयो , २४ पञ्जरास्थीनि, १४ पार्श्वकास्थीनि, २ शङ्खास्थीनि, ४ शिर कपालास्थीनि, १७ वक्षसि इति । अपिच श रीरे—इन्द्रियाधिष्ठानानि त्वगादीनि ५, स्पर्शा दीनि बुद्धीन्द्रियाणि ५, हस्तादिकर्मेन्द्रिय चि ५, चेतनाधिष्ठानं हृदय १, प्राणायतनानि १०, को ष्ठाङ्गानि १५, नाभ्यादीनि जठरादिपिण्डिकादीनि प्रत्यङ्गानि ५६ । नव स्नायुशतानि (९००), सप्त शिराशतानि (७००), द्वे धमनीशते (२००), पञ्च पेशीशतानि (५००), मर्मस्थानानि १०७, सन्धि स्थानानि च २०० । अस्मिन् शरीरे आहारपरि णामजरसपरिमाण ९ अञ्जलय , रक्तस्य ८ अञ्ज लय , पुरीषस्य ७ अञ्जलय श्लेष्मण ६ अञ्जलय , पित्तस्य ५ अञ्जलय , मूत्रस्य ४ अ , वसाया ३ अ , मेदस २ अ , मज्जाया १ अ, मस्तिष्कस्य श्लेष्म श्लेष्मोजसाय ।० अ ।च शा ७प । [त ।

**शरीरसंस्कार** । पु । देहस्य पवित्रीकरण ।

**शरीरावरणम्** । क्ली । त्वचि । চামড়া । रा नि.व.१८ । [रा नि व १८ ।

**शरीरास्थि** । क्ली । कङ्काले । अस्थिपञ्जर ।

**शरीरी** (इन) । पु । जीवे । जटा. ।

**शरीष्टः** । पु । आमड़चे । जटा. ।

**शरीटिका** । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती । वै निघ. ।

**शरीरजः** । पु रोगे । धरणि । वि । देहजे ।

**शरीर(परि)मार्ज्जनम्** । क्ली । देहमार्ज्जने । गात्रमार्ज्जन । गुणा —"दौर्गन्ध्य गौरव कण्डू कच्छू मलमरोचकं । स्वेदवीभत्सतां हन्ति शरीर परिमार्ज्जनम् ॥" राज २प । [६प ।

**शरीरविचयः** । पु शरीरविज्ञाने । च शा.

**शरीरोपस्तम्भः** । पु । शरीरधारकस्तम्भे । स त्रिविध आहारस्वप्नब्रह्मचर्य्यमेदेन । स्तम्भमान धार्य्यमाणम् उप समीप गत्वा स्तम्भयति धारयतीति उपस्तम्भ धारक । च.सू ११अ ।

**शर्करकः** । पु । मधुरजम्बीरे । শরবত্ত্রীলেবু । रा नि.व ११ ।

**शर्करकन्द** । पु । (Ipomoea batatas) आलुकविशेषे । রাঙ্গাআলু শকরকন্দ আলু । हि शकरकन्द । ता. वुल्लिकिजङ्गु । Watts.

**शर्करजा** । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व. १४ ।

**शर्कराचः** । पु । ऋषिविशेषे । श. ।

**शर्करा** । स्त्री । खण्डविकारे । চিনি । सा. गुणा —मधुरा शीता दाहपित्तश्रमघ्नी रक्तदोषघ्नी भमिघ्नी क्रमिघ्नी च । रा नि व १४ । 'सिता सुमधुरा शीता रुच्या शुक्रविवर्द्धनी । तत्पायिनी गुणा —"पित्तघ्नी मधुरा बल्या शर्करापायिनी मृषाम् ।" "शर्करान्या सुशीता च कासश्लेसमुद्वा । सिता पित्तासृजि शोषे मूर्च्छाभ्रममदापहा॥" भनि.१०अ. । "शर्करा ज्वरपित्तास्रङ्मूर्च्छाच्छर्दितृषापहा ।" राज. । "सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥" सा । सा च खण्डोपलाश्वेतोपलाक्षुद्रामीक्षौमखण्डपौण्ड्रकर्कशिक्षुद्रका श्यामीक्षुरक्तेक्षुरसालेक्षुजपुष्पीक्षवमधुजयवासशर्करा-भेदेन बहुधा । आसां विशेषा पर्य्याये मन्या । मद्यविशेषे शर्करामद्ये । गुणा —"हरति मलमिव या दीपनी पाण्डुमेहान लघुमधुरसुशीता रोचनी पित्तहन्त्री । जरयति सकलं वा पीतमन्नादि माध श्वसनरुधिरकासान् हन्ति वा कामलाघ ।" भनि १२अ । विषे । ट सा स शीतारिरसे । वालुकायाम् । रानि । भा म.४भ क्षुद्ररो.चि.कदरलक्षणे । "शर्करोन्मथिते पादे ।" दन्तरोगमेदे, दन्तशर्करायाम् । तल्लक्षण यथा—"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥" सु नि १६अ. । स्वनामकवस्तिरोगे, अश्मरीशर्करायाम् । लक्षणं—"अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषत । सा भिन्नमूर्त्तिवातेन शर्करेत्यभिधीयते ।" सु नि ३अ. ।

**शर्करार्बुदम्** । क्ली, पु । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षण प्राप्य मासशिरास्नायुश्लेष्ममेदास्तथानिल । ग्रन्थि कुर्व्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पर्वसानिभम् । तत्रवृत्ताससमर्थं तत्र वृद्धि गतोऽनिल । मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करा जनयेत् पुन । दुर्गन्ध क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत शिरा । स्रवन्ति सह सा रक्त तद्विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥" सु.नि ११अ. । वा उ ३१अ ।

**शर्करालेह** । पु । रसायनाधिकारे लेह । यथा मेदा महामेदा ऋद्धि वृद्धि जीवक, ऋषभक काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु एषा प्रति ४ तो. ५ माषा. ५ र. । कुशमूल काशमूलम् उलुमूल शरमूल इक्षुमूलम् एषां प्रति ३प जल ३२ श शे ८ श । नारिकेलजलं १२ श. घृत ४ प. । शर्करा १६ प । सिद्धे शीते प्रक्षेपार्थे एला तजपत्रं धान्यक जीरकं गुडत्वक् कृष्णजीरक वंशलोचना नागकेशरम् एषां प्रति चूर्णं १ तो. । १ म र. ।

**शर्करासवः** । पु । शर्करोत्थासवे । गुणा —"सुखप्रिय सुखमद सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् । जरणीय परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करं ॥" च सू. २७अ ।

**शर्करासुरभिः** । पु । शर्करासवे । वै.निघ. ।

**शर्करोदकम्** । क्ली । सिताजले । चिनिर पाना, शरबत । यथा—एलालवङ्गमरिचकर्पूरसुशीतलजलमीलिता शर्करा शर्करोदकमुच्यते । गुणाः—शुक्रलं सरं शीतलं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तहृष्णाघ्नं रक्तदोषहरं वमिमूर्च्छाज्वरदाहघ्नं । भा. । [वायौ । व्याकरणम् ।

**शर्द्धः (नम्)** । पुं, क्ली । मलत्यागे । अपान

**शर्द्धञ्जहः** । पुं । शिम्ब्यादौ, माषे । व्याक. । त्रि । मलद्वारेण वायुत्यागिनि ।

**शर्म्मणी** । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

**शर्म्मरा** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । धरणि. ।

**शर्म्माख्यः** । पुं । मसूरे । मुसुरि । प.मु. ।

**शर्व्वरी** । स्त्री । रात्रौ । अम. । नार्य्यां । मे । सन्ध्यायां । उणा. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । भा. नन्दिश्वर.चि. । "क्रमिहरमागरशर्व्वरी ।" कण्टकुलकज्वर.चि । "कलिङ्गसिंहाननशर्व्वरीभि. ।" [भैष.चन्द्री.चि. ।

**शर्व्वरीद्वयम्** । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्रयोः ।

**शर्व्वाचम्** । क्ली । रुद्राक्षे । रा नि.व ११ ।

**शलः** । पु, क्ली । तालवृक्षे । वै.निघ. । उष्ट्रे । है.च. । शल्लकीकण्टके । शजाङ्ककाँटा । अम. ।

**शलकः** । पुं । तालवृक्षे । शल्लकीकण्टके । वै. निघ. । मर्कटके । माकडसा । त्रिका. ।

**शलङ्गः** । पुं । लवणविशेषे । उणा. । [अम. ।

**शलभः** । पुं । पतङ्गे । फड़िङ्ग, पङ्गपोका ॥

**शलभोलिः** । पुं । उष्ट्रे । है.च. । [अम. ।

**शलली** । स्त्री । शल्लकीकण्टके । शजाङ्ककाँटा ।

**शलाका** । स्त्री । मदनवृक्षे । मयना गाछ । शरे । शर । शारिकायां । शालिक पाखी । शल्लक्यां । सजारु । मे । नलकास्थनि । नलार हाड़ । श.च. । नेत्राञ्जनसाधनकाष्ठिकायां । अञ्जनेर शला । यथा—"दशाङ्गुला तनुर्मध्या शलाका मुकुलानना । अश्मजा धातुजा वापि कलायपरिमण्डला । ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता । सुवर्णरजतोद्भूता शलाका लेखने मता ।" सौश्रु.उ.तं. ।

**शलाकाधिष्ठानास्थि** । स्त्री । पाणिपादयोः शलाकास्थ्याधारभूते अस्थनि । नलकास्थिर आधारास्थि । तानि ४ । च.शा.७अ. ।

**शलाकायन्त्रम्** । क्ली । तदाकाराष्टाविंशति विधयन्त्रेषु । तानि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । यथा—गण्डूपदमुख शरपुङ्खमुख सर्पफणमुख बडिशमुखश्चेति द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थम् । मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थम् । षडेव दृश्यांकृतीनि खल्लमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीणि जाम्बववदनानि, त्रीण्यङ्कुशवदनानि अग्निकर्म्मार्थानि । षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्ज्जनक्रियासु । एकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णौष्ठं नासार्बुदहरणार्थम् । एकमञ्जनार्थं कलायपरिमण्डलम् उभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति । सु.सू.७अ ।

**शलाकास्थि** । क्ली । नलकास्थनि । नलार हाड । तानि ४ । च शा.७अ. ।

**शलाटः** । पुं । शकटपरिमाणे, द्विसहस्रपले । २००० पल । "शकट शाकटीनश्च शलाटः ।" है.च. ।

**शलाटुः** । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.२३ । कोमलफले । फलेर कुँटो । अम. । सु.सू.उ.३५. ।

**शलातु** । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषे । व्याक. ।

**शली** । स्त्री । क्षुद्रशल्लकीमृगे । तन्मांसं गुरु स्निग्धं शीतलं कफपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व १७ ।

**शल्कम्** । क्ली । खण्डे । अम. । मत्स्यत्वचि । माछेर आँइष । कोषान्तरम् । वल्कले । अम. ।

**शल्कलम्** । क्ली । मत्स्यशल्के । माछेर आँइष । तरुवल्कले । गाछेर छाल । व्याक ।

**शल्कली (इन्)** । पुं । मत्स्ये । श.र. ।

**शल्मलिः (ली)** । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुलगाछ । (त्रिक.) । रक्तरोहीतकवृक्षे । लाल रक्तना गाछ । रा.नि व.८ ।

**शल्यः** । पु, क्ली । सर्व्वशरीरदुःखोत्पादकभावमात्रे, विभिन्नलौहकण्टकादौ ।" "तत्शल्यमिति

शानीयाङ्गोष्टकच्छिविभिन्नकम्" वै स २अ । शारीरागन्तुभेदेन शल्यं द्विविध । यत् सर्व्वशरीराबाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत इत्यत शल्यशास्त्रम् । तत्र शारीरं नखरोमादिधातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टा । आगन्तु शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्तीति ते बाधा यथा । सु सू २६अ । विद्धशल्यमपि द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्चेति । अवबद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदशहेतवो भवन्ति । यथा—स्वभाव पाचनभेदनदारणपीडनप्रमार्ज्जननिर्ध्मापन वमन विरेचनप्रक्षालनप्रतिमर्षप्रवाहणाचूषणायस्कान्तहर्षाश्च त । सु सू २७अ । अस्थनि । वंशकन्टिकायाम् । विश्व । बाधे । मे

**शल्य (क)** । पु । शल्लकीधाकारे तन्नामक मृगविशेषे सजारु । तन्मांसगुणा —गुरु स्निग्ध दीपन श्वासकासघ्न । रा नि व १७ । स्वादु पित्तघ्न लघु शीत विषघ्न । सु सू ४६ अ । मदनवृक्षे । मयना गाछ । अम । श्वेतखदिरे । वै निघ । मत्स्यभेदे । शोलमाछ । रा नि व १९ पीतलाभे । वै निघ । बिल्ववृक्षे । रा नि व ११ । रक्तखदिरे । च द मेह चि । "विडङ्गदार्व्वधिव शल्यकानां । शलाकायां । हे च । [श अ ।

**शल्यकण्ठ** । पु । शल्लकीमृगे । सजारु ।

**शल्यकैटर्य्य** । पु । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा नि व ८ ।

**शल्यतन्त्रम्** । क्ली । सौश्रुताद्यविधतन्त्रान्यतमे तन्त्रे । यथा—शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धारार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च । सु सू १अ । [क्ली । रा नि व ५ ।

**शल्यद्रा** । स्त्री । मेदायाम् । अटा द अदम

**शल्यपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । मेदायाम् । रा नि व ५ । [क्रकाटौ । रा नि व १९ ।

**शल्यलोम (न)** । क्ली । शल्लकीरोमणि सजा

**शल्या** । स्त्री । मेदायाम् । रा नि व ५ । विकङ्कतवृक्षे । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ ।

**शल्योद्धरणम्** । क्ली । विद्धशल्यापाकने । वै स १अ ।

**शल्लम्** । क्ली । वृक्षवल्कले । छाल । त्वचि । चामडा । अर ।

**शल्ल** । पु । भेके । अर ।

**शल्लक** । पु । शालतरुविशेषे । शल्लकी वृक्ष । जटा । शल्लकीमृगे । सजारु । हिं साहिल । गुणा —"शल्लको हृदयो बल्य स्निग्धो रुच्यो रुचिप्रद । वातघ्नश्चेहरो हृद्यो मधुरो धातुवर्द्धन ॥" अत्रि २०अ । क्ली । तरुवल्कले । अर ।

**शल्लकी** । स्त्री । ((Boswellia serrata) Indian olibanum शालविशेषे । शलई, शालविशेष । हि शालई शलग । सु शालय धूप । ता कुंदि । गुणा — शल्लकी तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् । रक्तपित्तव्रणहरी पुष्टिकृत् सम्‌ईरिता । भ पू १भ वटादिव । रा नि व ११ । See सल्लकी । शिलारसी । च सू १अ ।

**शल्लकीत्वक्** । स्त्री । शिल्लकीवल्कले । च सू ४अ ।

**शल्लकीद्रव (रस)** पु । सिल्हके । कुन्दुरु खोटी शिलारस । जटा । च द वा व्या चि अष्टादशशतीप्रसारणीतैले । [वै निघ ।

**शल्ली** । स्त्री । शल्लकीवृक्ष । शल्लकीमृगे । सजारु ।

**शवम्** । क्ली । लोहे । जले । मे ।

**शव** । पुं क्ली । मृतशरीरे । अम ।

**शवकाम्य** । पु । कुक्कुरे । अर ।

**शवल** । पु । चित्रकर्बुरे । रा नि व ६ । (ला, ली) स्त्री । शवलवर्णायां गवि । अटो भ ।

**शश (क)** । पु । विशिष्टपशुभेदे । खरगोश । खरहा । तें चेवुलपिल्लि । तन्मांसगुणा—त्रिदोषघ्न दीपन श्वासकासघ्न । रा नि व १७ । शीत लघु धारक रुक्ष स्वादुकफपित्तघ्न वाते साधारण ज्वरातीसारघ्न सम्यक् हितम् । भा पू १६ । "शशको लाजसमस्तु लघुश्चैव दीपन । रुचिकृत्सर्पिषां बल्य स्त्रिदोषघ्नो मत । ज्वरे च पाण्डुरोगे च क्षये कासे गुदामये । पाश्वर्शूलि पाणौ च तथातीसारिणं हित ।" अत्रि २०अ । लोध्रवृक्षे । बोल । निम्बूक । मे ।

**शशघाती (तिन्)** । पु श्येनपक्षिणि । बाज । सु सू ४६अ ।

**शशधरः** । पु । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

**शशभृत्** । पुं । कर्पूरे । शे.च. । भैष.वा व्या. गन्धद्रव्यकथने ।

**शशलोम (न्)** । क्ली । शशकरोमणि । चम. ।

**शशशिम्बिका** । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व.३ ।

**शशाङ्कः** । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

**शशाङ्कलेखा** । स्त्री । सोमराज्यां । च.द कुष्ठ.चि

**शशाण्डुलिः (ली)** । पुं । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । তিৎকাঁকুড় । गुणाः—तिक्ता कटु. कोमला कटुम्लयुक्ता कफापहा जरठा पाके चम्लमधुरा विदाहकृत् शुष्का रुचिकृत् दीपनी च । रा नि.व.७ । [रा.नि.व.१९ । चम. ।

**शशादः (नः)** । पुं । श्येनपक्षिणि । बाज ।

**शशिकान्तः** । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा नि व.१३ । क्ली । कुमुदे । শ্বেত শুন্ধি । रा.नि.व.१० ।

**शशिपर्णी** । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

**शशिपुष्पम्** । क्ली । पद्मे । वै निघ. ।

**शशिप्रभम्** । क्ली । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ । कुमुदपुष्पे । नालफूल । श.मा. । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् । चटा. । [वै.निघ. ।

**शशिप्रियम्** । क्ली । कुमुदपुष्पे । मुक्तायाम् ।

**शशिरे(ले)खा** । स्त्री । गुडूच्याम् । शुनुक्षी. । सोमराज्याम् । হাকুচবীজ । भैष.कुष्ठ.चि. भा.कुष्ठ.चि.स्वायम्भुवगुग्गुलौ । च.द.कुष्ठ.चि. ।

**शशिवाटिका** । स्त्री । पुनर्नवायाम् । प.मु. । रा.नि.व.५ । [चि.लक्ष्मीविलासतैले ।

**शशी (शिन्)** । पुं । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.चयरो.

**शशोर्णम्** । क्ली । शशकलोमनि । चम ।

**शष्कुलः** । पुं । करमर्दे । डहुरकरञ्ज । श.र. ।

**शष्कु(स्कु)ली** । स्त्री । कर्णरन्ध्रे । कर्णकुहरे । श.र. । पिष्टकविशेषे । पूलिपिठे । च चि.२७. तिलपिष्टके । তিলের পিঠে । गुणाः—गुरु पुष्टिकरी । च.सू.२७अ. । मत्स्यभेदे । सोहारीति लोके । हि सौरी । गुणाः—"शष्कुली वाहिली रुच्या मधुरा तुवरा स्मृता ।" भा. । तिलतण्डुलमाषकल्कपन्नाम् । श.च. । "सुधौतानां तण्डुलानां पिष्टं सूक्ष्मं विधाय च । तत्प्रमाणं तत्र जलं स्थाप्यं चुल्ल्यां तु तत् पचेत् । चलमन्यं विकीर्य्याथ मेलयित्वा घनं पचेत् । घनीभूते तु सन्धार्थ्यं तत्पर्प्यां सुयुक्तितः । पूरणञ्च विधायाथ सिताशीफलदं तथा । चित्रमाल्यामर्द्धचन्द्रसमानां कारयेत् सुधीः । एवं शष्कुलयः कार्य्याः पाच्या स्वेदनयन्त्रके । एवञ्च मोदकाः कार्य्यास्ते रुच्या गुरवो मताः । वातपित्तप्रशमना: मलावष्टम्भकारकाः । कफदा गुरवः प्रोक्तास्तथा तृप्तिकरा मताः ॥" वै.निघ. । "पर्पटा लघवो रुच्या शष्कुल्यः कफपित्तलाः । मांसैरिक्षुविकाराद्य काञ्जिकैस्तिलशष्कुलीं । न भक्षयेत् ..... ॥" राज. । [दूर्व्वायाम् । वै.निघ ।

**शष्पम्** । क्ली । बालतृणे । रा.नि व.२३ । नीलदूर्व्वायाम् ।

**शस्तः** । त्रि । प्रशस्ते । क्ली । शरीरे । त्रिका. ।

**शस्त्रम्** । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ । भैष.क्षुद्ररो चि.महानीलतैले । वै.निघ.२भ.भग्न चि. काचनीलिपे । चस्त्रे । অস্ত্র । शस्त्राणि विंशतिः तद्यथा—मण्डलाग्रं करपत्रं वृद्धिपत्रं नखशस्त्रं मुद्रिका उत्पलपत्रम् अर्द्धधारं सूची कुशपत्रम् आटीमुखं शरारीमुखम् अन्तर्मुखं त्रिकूर्चकं कुठारिका व्रीहिमुखम् आरामुखं वेतसपत्रं वडिशो दन्तशङ्कुः एषणीचेति । एतानि छेदाद्यष्टविधकर्म्मणि उपयुज्यन्ते । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे छेदने लेखने च, वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च, सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिका व्रीहिमुखारामुखवेतसपत्राणि सूची च व्यधने । वडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे, आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मणि उपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । सु.सू ८अ. । एषा विशेषास्तत्पर्य्यायेषु मृग्याः । शस्त्रसम्पत् यथा—सुग्रहसुलौहसुधारसुरूपतादीनि । शस्त्रदोषा. वक्रताकुण्ठताखण्डता खरधारतातिस्थूलतातिदीर्घतातिह्रस्वता इति । करपत्रमृते चतो विपरीतगुणमाददीत । शस्त्रधाराभेदा यथा—मासूरी अर्द्धमासूरी कैशिकी अर्द्धकैशिकी चेति । तत्र भेदनानां मासूरी लेखनानामर्द्धमासूरी व्यधनविस्रावणानां कैशिकी छेदनानामर्द्धकैशिकी च । तेषां पायनात्रिविधा चारोदकतैलेषु । तेषां निशानार्थे श्लक्ष्णशि-

सा माधवर्षा धारसंस्थापनार्थे शस्त्रलीफलकम् । सु सू.८ष. ।

**शस्त्रकम्** । क्ली । लौहे । प.मु ।

**शस्त्रकर्म** । क्ली । छेदने । काटा, छेंड़ा । तथाष्टविध छेद्यं भेद्य लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्यं वि स्राव्य सीव्यञ्चेति । शस्त्रपदस्य महत्त्वपि पाकेषु दृश्येत नाङ्गुल वा भवेत् । सु सू ५ष. ।

**शस्त्रकोशतरुः** । पु । महापिण्डीतकवृक्षे । रा नि व ८ ।                    [निघ ।

**शस्त्रचूर्णम्** । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डुर । वै.

**शस्त्रप्रणिधानम्** । त्रि । अस्त्रचालनि, छेद नभेदनादिरूपोपाये । च सू. ११ष ।

**शस्त्राङ्गा** । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । आमरुल शाक । रा नि व ५ ।                    [रा नि व १३ ।

**शस्त्रायसम्** । क्ली । तीक्ष्णलौहे । इस्पात ।

**शस्त्री (इन्)** । त्रि । शस्त्रधारिणि । स्त्री (स्त्री) । छुरिकायां । मे. ।

**शस्य(स्य)म्** । क्ली । कोमलवपे । नवम गाछ । च टी.भ. । वृक्षादिजातफलादौ । धान्यादौ । गौ णियधादौ च । स्मृति ।                    [श च ।

**शस्यध्वंसी (इन्)** । पु । तुम्बवृक्षे । तुँम गाछ ।

**शस्यमञ्जरी** । स्त्री । धान्यादिकशिषे । शष्प्रेर शीष । शम ।                    [गुडा । शम. ।

**शस्यशूकम्** । क्ली । शस्यशूकायाम् । शष्प्रेर

**शस्यसम्बर. (रः)** । पु । अश्वकर्णनाम-लतामाले । नताशाल । रा नि व.१८ ।

**शस्यारु. (वन.)** । पु । रूक्षमीलवृक्षे । श.र ।

**शाकम्** । क्ली पु । पत्रपुष्पादौ । शाग । शम । तत् षड्विधम्—"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजञ्चेति" राज. । तच्चतुर्विधमिति चवि । "शाकचतुर्विधं प्रोक्तं पत्रं पुष्पं फलं तथा । कन्द ञ्चापि समुद्दिष्टं वक्ष्याम्येतत् पृथक् पृथक् ।" च वि १६ष. । तद्गुणा—विष्टम्भि गुरुत रूक्षत मलवर्द्धकत्व पाकलघुत्वञ्च । च द. । दोषा—शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं वर्णं विनाश यति शुक्रमथाशुजस्य । प्रज्ञापयञ्च कुरुते पलितस्य मूलं हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥"

"स्विन्नं निष्पीडितरसं स्निग्ध स्नेहादिसंस्कृत ।" इति व्यवहारविधि । राज ६प । "शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगाः ते हेतवो देहविनाशनाय । तस्माद्बुधः शाकविवर्जनन्तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥" भा पू १भ श्र व. । प्रायः सर्वाणि शा कानि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहु-वर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । पिण्डालुका बला भिण्डी चिञ्चुकाख्या बला • । एत श्लेष्मकरा शाका वातलाम्लिप्रशालका । सर्वे शाका हरिद्रा सौर्यलालवशूलीयक । तथैव शतपुष्पा च जयन्ती कासमर्दक । आनूपकच वैराय गुडूची पापमर्द्दक । किराततिक्तसहिताश्चित्रा पित्तह रा मता ।" चवि १६ष. । पु । वृक्षविशेषे । (শেগুন গাছ । रा.नि.व.९ । "महापत्रकर्कशोदर पृष्ठदलो वृक्षविशेष ।" सु सू ३८ष । शाकफले । शेगुन फल । "राजाम्र दाडिमं शाकम् ।" वा. सू १५ष ।

**शाकचुक्रिका** । स्त्री । चिञ्चायाम्, तिन्ति डयाम् । तेतुँल गाछ । रा नि व.११ ।

**शाकटः** । पु । श्लेष्मातकवृक्षे । चालता गाछ । रा नि व ११ । धववृक्षे । धाउया गाछ । र.मा. ।

**शाकटसुखम्** । क्ली । पटकाष्ठे । गरुड़ । वै निघ. ।

**शाकटाख्यः** । पु । धववृक्षे । र मा. ।

**शाकटीनः** । पु । २० तुलापरिमाणे । २००० पले । वै च प.म ।                    [श.मा. ।

**शाकतरुः** । पु । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ ।

**शाकद्रुमः** । पु । वरुणवृक्षे । वै निघ. ।

**शाकपत्रः** । पु । शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । रा नि.व.७ ।                    [शाक । वै.निघ. ।

**शाकपाकी (इन्)** । पु । सुनिषण्णके । शुषनि

**शाकफलम्** । क्ली । तन्नामकवृक्षफले । শে-গুন ফল । सु.सू.३८ष ।

**शाकमत्स्यम्** । क्ली । मत्स्यव्यञ्जनभेदे । गुणा —मत्स्यकमत्स्ये द्रष्टव्या । राज. ।                    [श.र. ।

**शाकवालेय.** । पु । ब्रह्मयष्ट्याम् । वामुनहाटी ।

**शाकम्भरीभवम्** । क्ली । रोमकलवणे । सं-म्भर नवण । भा. ।

**शाकयोग्यः** । पुं । धान्यके । धनियाँ । रा. नि.व.६ । [ठो शाक । रा.नि.व.७ । मा. ।

**शाकराजः (ट)** । पुं । वास्तूकक्षुपे । वे-

**शाकवरः** । पुं । जीवशाके । प.मु. । वा ख ३७४ । स्त्री (रा) । जीवन्तीशाके । वै.निघ. ।

**शाकवल्ली** । स्त्री । लताकरञ्जके । वै निघ ।

**शाकविन्दः (ल्वः) (कः)** । पुं । वार्त्ताकव चे । जटा । त्रिका. ।

**शाकवीजम्** । क्ली । शाकतरुवीजे । शेगु नेर विचि । "मधुकं शाकवीजञ्च ।" भा ४भ. योनि.रो.गर्भचि. । सदजतरुवीजे । च.द गर्भाधिकारे । शाकवीजे । शाकेर वीचि ।

**शाकवीरः** । पुं । वास्तूकक्षुपे । बेतो शाक । पुनर्नवायाम् । त्रिका । जीवशाके । रा.नि व ७ ।

**शाकवृक्षः** । पुं । (Tectona grandis) Teak tree. स्वनामख्यातवृक्षे । शेगुन गाछ । हिं सगुण । उत्. सिमुन्न । ता. टेक । बम्. स रपत । म सोये । क तेगु । तें टेकुचेट्टु । गुणा —सारक पित्तदाहश्रमघ्न, सर रुक्ष्यश्च । तद्वल्कल कषायम् । रा नि.व.६ ।

**शाकशाकट(किन)म्** । क्ली । शाकक्षेत्रे । शाकेर क्षेत । रा.नि.व.२ । हे.च. ।

**शाकशालः** । पुं । महानिम्बे । महानिम् । हि वकाइन । वै निघ. ।

**शाकश्रेष्ठः** । पुं । वास्तूकक्षुपे । शर. । रा.नि. व.२३ । स्त्री (ष्ठा) । लघुजीवन्तीलतायाम् । जीवन्ती । रा.नि.व.३ । डोडीक्षुपे । लतावृहती । वार्त्ताकी । वेगुन गाछ । रा नि व.४ । कुष्माण्डलतायाम् । कुमड़ा गाछ । तरम्बुजलतायाम् । तरमुज गाछ । वै निघ. ।

**शाका** । स्त्री । हरीतकाम् । शब्दकल्प. ।

**शाकाख्यम्** । क्ली । व्यञ्जनयोग्यफलमूलपत्रपुष्पादौ । व्यञ्जनार्ह फल, मूल, पाता, फुल इत्यादि शाकपदवाच्य । अम. । "मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥" चक्रो म । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । र.मा. ।

**शाकाङ्गम्** । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

**शाकाम्लम्** । क्ली । शाकयुक्तभक्ते । गुणाः— "शाकान्नं लिखनं चोष्णं रूक्षं वै दोषद्रावकम् ।" वै.निघ. ।

**शाकाम्लम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा. नि.व.६ । चिञ्चाम्ले । तेँतुलेर अम्बल । रा.नि. व.११ ।

**शाकाम्लभेदनम्** । क्ली । चुक्रनामकशाकविशेषे । रा.नि.व.१५ । See चुक्रचुक्रम् ।

**शाकालावुः** । स्त्री । राजालावुके । बड़लाउ गाछ । रा.नि.व.७ ।

**शाकुनिकः** । पुं । शकुनमारके । पक्षिमारके । पाखीमारा । अम । [रा.नि व १८ ।

**शाकुनेयः** । पुं । पक्षिभेदे । डुगुल पक्षी ।

**शाखा** । स्त्री । पल्लवे । डाल । अम. ।

**शाखाकण्टः** । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ रा नि.व.८ ।

**शाखापित्तम्** । क्ली । हस्तपादांसमूलदाहे । मुखतालोष्ठादिषु सदाहद्रवथौ । हात पा ओ मुखादि ज्वाला । "सदाहमुखतालोष्ठे द्रवथुश्चक्षुरादिषु । पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते ।" रा.नि व २० ।

**शाखामृगः** । पुं । कपौ । प मु. ।

**शाखाम्ला** । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । रा.नि.व.६।

**शाखारोगः** । पुं । रक्तादिधातुजेषु लग्नेषु च वीसर्पगुल्मादिषु रोगेषु । च.सू.११अ. ।

**शाखालः** । पुं । जलवेतसे । रा नि.व.९ ।

**शाखावातः** । पुं । हस्तपदादिगतवातरोगे । वैद्यकम् । [वटादिर नामान । वै.निघ. ।

**शाखाशिफा** । स्त्री । शाखाजातशिफायाम् ।

**शाखी (न्)** । पुं । वृक्षे । अम ।

**शाखोटः (कः)** । पुं।(Streblus asper.) स्वनामख्यातवृक्षे । शेओड़ागाछ । हिं सहोरा, सा सिंचोड । क श्याखोड़मरनु । मं साहोड । तें भरिणिकेचेट्टु, बरनिकी । बम् साहोड़ा । गुणा —तिक्ताश्च, पित्तघ्न. वातघ्न । रा नि.

व.८। एतद्दीर्ज्ञं विषहरं लेपनेनेति लोके। रक्त पित्ताश्मवातश्लेष्मातिसारजित्। भा.।

**शाङ्करः** । पुं । भीमलतामेदे । सु.चि,२८श.। वृषे। चिका । स्त्री (री)। शमीवृक्षे। वै.निघ.।

**शाङ्किनः** । पुं । ग्रन्थिपर्णभेदे । ঢোবা। वै. निघ.। [माछ। श.च.।

**शाङ्कुची** । स्त्री । मद्गीचमत्स्ये । शाँকোচ

**शाङ्कुष्ठा** । स्त्री । गुञ्जायाम् । र.मा ।

**शाची** । स्त्री । शालिञ्चशाके । रस.चि ८श.।

**शाटिका** । स्त्री । शट्याम् । शठी । भ.टी भ.।

**शाण.** । पुं । माषचतुष्टयमिते मानविशेषे। ४ माष'। "माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात्।" प.प्र.। "विन्दुभिश्चाष्टभि शाणः प्रोक्तश्च भिषगुत्तमैः।" कषणप्रस्तरे। कष्टिपाथर। अम.। लौहादिनि शाणचक्रे। শাণ। मे।

**शाणिः** । पुं। पट्टशाकवृक्षे। পাটশাক। श.मा.।

**शाड्वलः** । पुं । नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

**शाण्डिल्यः** । पुं। विल्ववृक्षे। रा.नि.व ११।

**शातः** । त्रि । शाणिते। पुं। धुस्तूरवृक्षे। अम.।

**शातकुम्भम्** । क्ली । सुवर्णे। रा.नि.व.१३। पु। धुस्तूरवृक्षे। अम.। करवीरवृक्षे। मे.।

**शातकौम्भम्** । क्ली । सुवर्णे। भ दि ।

**शातपत्रकः** । पुं । चन्द्रप्रकाशे। श च.।

**शातभीरुः** । पुं । मदनमालीनाममल्लिकावृक्षे। र मा.।

**शातला** । स्त्री। स्वनामप्रसिद्धसेहुण्डभेदे। पीतसेहुण्डे। चर्मकषा इति लोके। মনসাভেদ। गुणाः—"शातला कटुका पाके वातला शीतला लघु। तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्त्तरक्तजित्।" भा.।

**शादः** । पुं । कर्दमे। कोमलतृणे। अम.।

**शाद्वलः** । पुं । दूर्व्वायाम्। वा.चि २श.।

**शाद्वलाभः** । पुं । मन्दविषवृश्चिकभेदे। सु कल्प.८श.।

**शानः** । पु। ४ माषके। ४ माषा। "माषैश्चतुर्भिः शानः स्यात्।" प.प्र.१ख। २ माषके। ७ माषा। त्रिः। [पिंডী। शाणं।

**शानपादः** । पुं । चन्दनपीठिकायां। চন্দন-

**शानी** । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां। ब्राह्मणयष्ट्यां। श.च.।

**शान्तनुः** । पुं । क्षुधान्वविशेषे। सु सू.४६ श। कर्कटिकायां। কাঁকুড়গাছ। र.मा।

**शान्ता** । स्त्री । आमलक्याम्। रा.नि.व ११। See चकरा। शमीवृक्षभेदे। रा.नि.व.८।

**शापटिकः** । पुं । मयूरे। शब्दकल्प:। [८श।

**शाबरवल्कलम्** । क्ली । लोध्रत्वचि। वा.चि.

**शाबीलम्** । क्ली । मद्यानि। ছাই। शा.को.।

**शाम्बरः (रिक.)** । पु। लोध्रवृक्षे। वै निघ।

**शाम्बरी** । स्त्री । मूषिकमार्य्याम्। ইন্দুরমারী গাছ। वै निघ.।

**शाम्बु(म्बू)कः** । पुं । शम्बूके। श.र.।

**शाम्भवम्** । क्ली । देवदारुणि। रा.नि व १२।

**शाम्भवः** । पुं । गुग्गुलौ। रा.नि व.१२। विषभेदे श.च.। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। श्वेतमल्लिकायां। বক বৃক্ষ। रा.नि.व.१०।

**शाम्भवी** । स्त्री । धान्यादिकचुकाम्। धान्यादिर খোসা। रा.नि.व.१६। नीलदूर्व्वायां। रा.नि व.८।

**शायिका** । स्त्री । निद्रायाम्। [भ.टी भ.।

**शारङ्गः** । पुं । हरिणे। चातके। गजे। मयूरे।

**शारदम्** । क्ली । शुक्लपद्मे। रा.नि.व.१०। पुं। शरत्कालीनशालिधान्यभेदे। अयं षष्टिकाद्रीन गुणः। च.सू.२०श.। हरितमुद्गे, धूसरमुद्गे। বে-লোমুগ। रा.नि.व.१६। र मा.। वकुलवृक्षे। रा.नि.व.२३। कृष्णमुद्गे। কালমুগ। रा नि.व. २३। सप्तपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ। अम.। च. द.शोथ.चि.। "द्वयस्य शारदस्य च"। हरिद्रायां। महाराष्ट्रीलतायाम्। কাঁচড়া। कासवृक्षे। रा. नि.व.१२। रोगे। वत्सरे। मे। [जलम्।

**शारदजलम्** । क्ली । शरत्कालीनजले। See

**शारदमल्लिका** । स्त्री। शरत्कालभवमल्लिकायाम्। শারদমল্লিকা। रवा.।

शारदमुद्गः । पुं । हरितमुद्गे । "कपिथान् शारदान् मुद्गान् ।" सि.पी.च.सा चि. ।

शारद्यावनालः । पुं । शारदीययावनाले। गुणाः—श्लेष्मकरः पिच्छिलः गुरुः शीतलः मधुरः हृद्य, बलपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

शारदा । स्त्री । काठशारिवायाम् । अनन्तमूल । रा.नि.व १२ । ब्रह्मीशाके । रा.नि.व.५ ।

शारदिकः । पुं । शरत्कालीनरोगे । व्याक. ।

शारदी(इन्) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । श्रम. । कच्छशाके । केंचड़ाशाक । र.मा. । अपराजितायां । ज.द. ।

शारिः (का) । स्त्री । स्वनामख्यातपक्षिणि । शालिक, मयना । त्रिका.। शालिधान्यभेदे । च.सू. २७ अ. ।

शारिवा । स्त्री । (Hemidesmus Indicus, Syn asclipias pseudosarsa ) स्वनामप्रसिद्धलतायाम् ।"अम्बुपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स नामख्याता ।" सु.मू.१८अ.। अनन्तमूल । हिन्दी अनन्तमूल,उपलसरी । उत्. गुयापानमूल । कों में ववेल । सा द्विधा श्वेता कृष्णा चेति । भा.पू १भ. काठशारिवा कृष्णशारिवा चेत्युरायणे प्रसिद्धा । गुणाः—शारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासविषविनाशनं त्रिदोषघ्नं रक्तप्रदरज्वरातीसारनाशनञ्च । मद.व १ । मधुरे हिमे भूतघ्नी कुष्ठकण्डूज्वरहरे देहदौर्गन्ध्यहरे च । रा.नि.व.१२ । शुक्रलं स्निग्धं स्वादु अग्निमान्द्यादि हरञ्च । भा.पु.१भ. । वै.निघ.सा.ज्व.चि.चर्कादि. दुरालभायां । पटोलादौ, चाय्यन्त्यादौ । वै.निघ. उन्मा.चि.सारस्वतघृते । रस.र.अश्मरीघृते ।

शारी । स्त्री । कुशे, अरपक्षुशे, शुद्रबधे । रा.नि.व.८ ।

शारीरम् । क्लो । (Anatomy.) सुश्रुतादिवैद्यकसंहितासु शरीरमधिकृत्य कृते शरीरव्याख्याने अध्याये स्थाने । यत्र शुक्रशोणितशुद्धिगर्भावक्रान्तिगर्भशरीरसंख्यामर्मशिराधमन्यस्थिमर्मणोत्पत्तिव्याकरणानि कृतानि । सु.शा.च.शा १अ । पुं । वृषे । मे.। See शरीरम् । [रयाख्य ।

शारीरकपन्थः । पुं । दीघुतविरचितशारी-

शारीरगुणः । पुं । देहिकगुणभेदे । स च विंशतिसंख्यकः यथा लघुगुरुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवा इति । च.सू.१अ. ।

शारीरज्वरः । पुं । देहगतज्वरे । लक्षणं— "शारीरो जायते पूर्व्वं देहे मनसि मानसः । इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहसन्तापलक्षणम् ॥" च.चि. ३अ. ।

शारीरव्रणः । पुं । शरीरसम्बन्धिवातादिदोषजनितव्रणे । स द्विविधः शारीरागन्तुभेदेन । यथा—"द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः । श्यामः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः । तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः । बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः । रक्तो रक्तस्रुतो रक्तात् द्विजिः सान्तदलयैः । त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः । धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्य सुखं व्रणः । गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः । सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ॥" इत्यादि । मा.नि. ।

शार्कः । पुं । शर्करायाम् । चिनि । श.र. ।

शार्करः । पुं । दुग्धफेने । शर्करादिखण्डे । मे ।

शार्करः । पुं । सोमवृक्षे । दुग्धफेने । मे. ।

शार्करमद्यम् (शीधुः) । क्लो, पुं । शर्कराधातकीसिद्धमद्ये । लक्षणं—"शर्कराधातकीतोयकथितैः शार्करी मता ।" इति । द्रव्यगुणमाला । गुणाः—शीतं हृद्यं दीपनं मोहनञ्च । रा.नि.व. १४। अन्यः शर्कराजातशीधुमद्ये । गुणाः—मधुरः हृद्यः दीपनः बस्तिशोधनश्च । सु.सू.४५अ. ।

शार्करिलः । त्रि । शर्करान्वितभूमिजे । शर्करामृष्टे । व्याक. ।

शार्ङ्गम् । क्लो । आर्द्रके । आदा । रा.नि.व.६ ।

शार्ङ्गधरः । पुं । स्वनामख्यातचिकित्साग्रन्थकारे । ज्वरतिमिरभास्करे । [ईश्वरटीकाविशेषे ।

शार्ङ्गधरदीपिका । स्त्री । आढमल्लकृते शा-

**शार्ङ्गवेरिकः** । पु । शृङ्गीसमानवर्णे स्थावरविषभेदे । अ.हि.१स्थान ५६अ. ।

**शार्ङ्गष्टा** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কাঁটা গুড়কাঁউলি । सु चि २१अ । काकमाच्याम् । गुञ्जायां । सु सू ३८अ. ।

**शार्ङ्गी(र्ङ्गि)ष्टा** । स्त्री । महाकरञ्जे । ডহরকরঞ্জ । रा.नि.व ९ । वा उ २अ. । लताकरञ्जे । काकमाच्याम् । वै निघ. ।

**शार्दूलः** । पु । व्याघ्रे । रा नि व १९ । चित्रकवृक्षे । रा नि व ६ । पक्षिविशेषे । शरभे । मे ।

**शार्दूलजम्** । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी । वै निघ. ।

**शार्व्वरी** । स्त्री । रात्रौ । अ.टी भ. । रौद्रिরোধ । वै निघ ।

**शाल** । पुं । राले । ধুনো । रा नि व.१२ । शाखे । मत्स्यभेदे । শাল মাছ, গজাড় । चिका. । वृक्षे । रा नि व २ । लकुचवृक्षे । रा नि व ९ । (Shorea robusta) स्वनामख्यातवृक्षे । শাল গাছ । हिं शाल, शालवा । तें एपचेट्टु । ता कुङ्गिलियम् । गुर्ज. शल । गुणा —"शालः स्यात् व्रणस्वेदकफक्रिमीन् । भग्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत् ॥" भा.पू १भ वटादि । मद्रौ । सु चि ९अ. । अर्ज्जुनवृक्षे । मियालवृक्षे । वै निघ. । [वै निघ ।

**शालकम्** । क्ली । नाडीशाके । পাটশাক ।

**शालकल्याणी** । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणा —"शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति । मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥" च.सू २७अ. । [द. ।

**शालजः** । पु । शालनिर्यासे । শাল গাছ । म

**शालद्वयम्** । क्ली । शालपीतशालयोः । শাল, পেয়াশাল । शा को.त्रिफलाजतुशोधने ।

**शालनम्** । क्ली । हरितकी । শাকশক্তি । वा. चि ७अ. ।

**शालनिर्यासः** । पुं । राले । ধুনো । रा नि. व १२ । भा.म.४भ.पादस्फुटौ । सर्जवृक्षे । रा. नि.व.९ ।

**शालपत्रसमपत्री** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । प सु. । रत्ना. । [सूत्र । वै निघ. ।

**शालपर्णिका** । स्त्री । सुरायाम् । एकाङ्गी,

**शालपर्णी** । स्त्री । (Desmodium gangeticum, Syn. Hedysarum gangeticum) स्वनामख्यातक्षुपे । শালপাণি । रा. नि व.४ । See अंशुमती ।

**शालपर्ण्यादिः** । पु । तदादिद्रव्यगणे । यथा शालपर्णीपृश्निपर्णीवार्त्ताकविल्वगोक्षुरुः । শালপাণি, চাকুলে, বেলেড়া, বেলশুঁট । च द र पि चि शालपर्ण्यादि । "शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता । दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥" [निघ. ।

**शालमर्कटः (कः)** । पु । दाडिमवृक्षे । वै.

**शालरसः** । पु । राले । ধুনো । रा नि.व.१२

**शालव.** । पु । लोध्रवृक्षे । श र. ।

**शालवर्ग.** । पु । शालसारादिवर्गे । भा ।

**शालवेष्ट.** । पु । शालनिर्यासे । ধুনো । चिका ।

**शालशाकम्** । क्ली । नाडीशाके । वै निघ ।

**शालसारः** । पु । शालवृक्षे । सु सू ३८अ. । हिङ्गुवृक्षे । विश्व ।

**शालसारादिः** । पुं । तदादिद्रव्यगणे । यथा —"शालपुष्प करञ्जौ द्वौ खदिरचन्दनद्वयम् । गर्दभाण्डोऽर्ज्जुनो भूर्जो लोध्रयुग्मधवाश्वया । शिरीषागुरुकालीयपूगपूतिककर्कटा । शालसारादिरप्येष गणः प्रमेहदापह ॥" शालपुष्प शाल मियाली । गर्दभाण्डो भাঁটরিতি প. । पूतिको गन्धमादुलि । शा को ।

**शाला** । स्त्री । तरुशाखायां । गृहे । चिका. ।

**शालाकी (इन्)** । पु । शल्यवैद्ये ।

**शालाक्यम्** । क्ली । आयुर्वेदस्य अष्टविधतन्त्रान्यतमे । तत्र ऊर्द्धजत्रुगतरोगाणां श्रवणनयनादिस्थितरोगाणाञ्चोपशमनार्थम् । सु सू १अ । "शिरोरोगा नेत्ररोगाः कर्णरोगा विशेषतः । भूकण्ठमन्यास्थि रोगाः सम्भवन्ति हि । तेषां प्रतीकारकर्म नासावर्त्मान्मसनादिना च । अध्वदाहशूलंहि मा: शालाक्यमाधका. । . मैन.ई,१अ. ।

**शालाङ्गारः** । पु । कर्म्मकारशालाग्नौ । कामार शालेर आगुन । रस.चि.८ म. । शालकाङ्गारे ।

**शालाजिरः** । पुं । शरावे । शब्द । त्रिका. ।

**शालाञ्चिः** । पुं । शाकभेदे । शालिञ्चाशाक । श.र. । [श र. ।

**शालानी** । स्त्री । विदार्य्याम् । शालपाणि ।

**शालामर्कटकम्** । क्ली । चाणक्यमूले । रा. नि.व.७ । बालमूलके । भा.पू १भ शा व. ।

**शालामुखः** । पुं । कृष्णशूकतण्डुलव्रीहिधान्ये । "शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते ।" भा. पू.१भ धा व. ।

**शालामृगः** । पुं । शृगाले । हारा. ।

**शालावृकः** । पुं । शशकजातीयशृगालविशेषे । ফেউ । बिडाले । रा.नि.व.१८ । वानरे । कुक्कुरे । अम. । मृगे । हरिणे । श.र. ।

**शालिः(धान्यम्)** । पु,क्ली । हैमन्तिकधान्ये । আমন ধান্য, হৈমন্তিক ধান । देशभेदेन तस्य नानाभेदा दृश्यन्ते । ते च यथा—शालिर्महाशालिः कलमः तूर्णकः शकुनाहृतः सारामुख. दीर्घशूकः रोध्रशूकः सुगन्धकः पतङ्गः तपनीयश्च । एते निर्द्दोषा. शालयः । गुणाः—बह्वाल्पवर्चसः स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्याः कषायानुरसा लघवः पथ्या मूत्रला हिमाश्च । वा.सू.६ अ. । म मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहाश्च । सु सू.३८ अ. । शालिः कलमः सुगन्धकः शकुनाहृतः महाशालिः शीतभीरुकः रोध्रपुष्पकः महिषमस्तकः कर्द्दमकः पाण्डुकः महादूषकः पुष्पाण्डकः पुण्ड्रीकः काञ्चनकः दीर्घशूकः हायनकः दूषकः महादूषकश्च । सु.सू.४६ अ. । गुणाः—मधुराः शीता लघुपाका बलकराः पित्तघ्नाः वातकराः स्निग्धा बह्वाल्पवर्चसश्च । राज. । शालिसामान्यगुणा.—मधुरा रुच्याः । राजनिघण्टुस्तु शालिधान्यस्य दशभेदानाह, राजान्नषष्टिककृष्णरक्तमुण्डस्थूलसुगन्धनिरापक्षीहय इति दश भेदाः । एषां विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । "राजान्नं दीर्घशूकः खरिपुदिवसजः षष्टिको वर्षतो वो नियूकी सुण्डशालि. स्वगुणविमर्दित. स्वाभिधानाख्ययोऽन्ये । माषैर्वोऽन्यभिः स्यात् स भवति निरपी वापि ह्रस्वस्नुसमूदैष स्याद्व्रीहिसंज्ञस्तदिति दशविधाः शालयस्तु प्रसिद्धाः ॥ रा.नि व.१६ । हारीतस्तु शालीनामष्टादशभेदानाह । भा. । "रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः । खञ्जरीटापसाही च जीरकाख्या कपिञ्जला । सौगन्धी मुकला चान्या विलवासी कचोरका । गुरुडा रक्तवन्ती च कलमाख्या तथापरा । विलजा मागधी पीता ता अष्टादश शालयः । देशे देशे विभिन्नानि नामानि परिलक्षयेत् । समानैः गुणैः सर्व्वांस्तान् भूमिभागोद्भवान् विदुः । शालयश्छिन्नरोहाश्च मूत्रला बद्धवर्चस. । ग्रीष्मकाले सुपथ्याश्च मूत्रला वातला हिमाः ।" अचि.१५ अ । लक्षणं यथा—'कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः शालयः स्मृताः ।" गन्धपरी । गन्धगोकुलचिका. । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । रसालिचौ । वै.निघ. ।

**शालिका** । स्त्री । विदारिकायाम् । भूँइ कुमड़ा । श.र. । [थाटाशी । च.द.वा.व्या.चि. ।

**शालिजः (जाहकः)** । पुं । खट्टाशाखे ।

**शालिञ्चः (ञ्ची)** । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातशाकभेदे । शालिञ्चा शाक, शाञ्चि शाक । गुणाः— "शालिञ्ची दीपनस्तिक्तः शीतार्श.कफपित्तजित् ।" राज २प. । [रा.नि.व.४ ।

**शालिदला** । स्त्री । अंशुमत्याम् । शालपाणि ।

**शालिनाथः** । पुं । रसमञ्जरीकारे ।

**शालिनी** । स्त्री । पद्मकन्दे । रा नि.व.१० । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

**शालिपर्णिका** । स्त्री । सुरामांसी । वै.निघ.।

**शालिपर्णी** । स्त्री । अंशुमत्याम् । शालपाणि । रा.नि.व.४ । च.द.ज्व.चि. । "शालिपर्णीपृश्निपर्णी ।" माषपर्ण्याम् । माषाणी । रा.नि.व.२ । मेदायाम् । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ. ।

**शालिपिष्टम्** । क्ली । स्फटिके । त्रिका. ।

**शालिमूलम्** । क्ली । हैमन्तिकधान्यमूले । च. चि १म. । [शक्त धान । प.मु. ।

**शालिराट्** । पुं । महाशाली, राजशाली ।

**शालिशक्तुः** । पुं । शालिधान्यकृततण्डुके । गुणाः —"मधुरा लघव. शीता. शक्तवः शालिसम्भवा. ।

शालिनी रक्तपित्तघ्ना तृषाच्छर्दिज्वरापहा: ॥" च.सू.२७अ.।

**शालिहोत्र:** । पुं । तन्नामकाश्वशास्त्रप्रणेतरि ऋषिविशेषे । घोटके । त्रिका. ।

**शालिहोत्रम्** । क्ली । नकुलकृते अश्ववैद्यकविशेषे । अपर भोजराजकृतञ्च ।

**शाली** । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मी घिकायां । शालपर्ण्यां । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

**शालीना** । स्त्री । मिश्रेयाख्यक्षुपे । मउरिगाछ । रा.नि.व.४ ।

**शालु** । क्ली । शालूके । शालूक । श.र । पुं । भेके । हे.च. । चौरकनामगन्धद्रव्ये । गेंटेला विशेष । मी ।

**शालु(लू)कम्** । क्ली । पद्मकन्दे । पद्मेर गेंडो, शालूक । रा.नि.व.२२ । अम. । हि कसेरु भिसौंडा । नैं जाजिकाय । गुणा —शीतल वृष्य पित्तदाहास्रघ्न गुरु दुजर स्वादुपाक स्तन्यवातकफकर संग्राहि मधुर रूक्षञ्च । तत् बालम् —अमाल्लेव जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितम् अन्या दिदूषितञ्च वर्ज्यम् । तथातिजीर्णम् अकालोत्थम् अतैलादिसिद्ध कर्कशमतिकोमलं व्यालादिदूषित मूलकं विना शुष्कञ्च शाक नाद्रीयात् । भा.पू. १भ.शा.व । च.द.वा.व्या.चि अश्वगन्धातैले । जातीफले । रा.नि.व.१९ । वै.निघ.२भ.च.च.चि. पिप्पल्यादिचूर्णे । [ादमूले । त्रिका. ।

**शालूक:** । पुं । मण्डूके । रा.नि.व.१८ । पद्म।

**शालूर:** । पुं । भेके । अम. । पद्मकन्दे । वै.निघ.।

**शालूरपर्णी** । स्त्री । मत्स्याक्षीशाके । विर्ञ्चीशाक। 'शालूरपर्णीशालूर ।" भा.म.१भ.शिरःकल्प.चि.।

**शालूरक:** । पुं । पुरीषजक्रिमिभेदे। च.वि.७अ.।

**शालेय:** । पुं । मधुरिकायाम् । रा.नि.व.४ । च.सू.२७अ । क्ली । शालिधान्यक्षेत्रे । रा.नि.व.२। बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. । स्त्री । मिश्रेयायाम् । मेति । रा.नि.व.४ । मधुरिकायाम् । वै. निघ. ।

**शाल्मल: (क:)** । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८। भैष.स्त्रीरो.प्रदरादिरसे । शाल्मलीवृक्ष । शिमूल गाछ । श.र. ।

**शाल्मलि.** । पु, स्त्री । (Bombax malabarica Syn Salmalica malabarica) स्वनामख्यातमहातरौ । शिमुल गाछ । हि सेमल, सेमुर । तत् बोन्री । ता.पुला । म शावरि । प. मु. । गुणा —त्वचो बल्य स्वादु. शीत कषायो लघु: स्निग्ध शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च । तद्रसस्तद्गुणएव, ग्राही कषायश्च । तत्पुष्पफलमपि तत्समगुणमेव । रा.नि.व.८ । तत्पुष्पं घृतसैन्धवसाधित प्रदरघ्न रसे पाके च मधुर कषाय गुरु शीतल ग्राहि वा तलघ्न । भा पू.१भ.व.व. । क्रिमिभेदघ्न ह्यखपुष्पं पाके कटु लघु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । च. द.वन्ध्यत्व.चि त्रिफलादौ । "त्रिफला शाल्मली रास्ना ।"

**शाल्मलिक:** । पुं । रोहितकवृक्षे । रक्त रोडा । रा नि.व.७ । च वि ८अ ।

**शाल्मलिनी** । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । श.र. ।

**शाल्मलिपत्रक.** । पु। सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । रा नि.व १२ ।

**शाल्मली** । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ। अम.। मोचरसे । च सू ४ । शिंशपावृक्षे । त्रिका. ।

**शाल्मलीकण्टक:** । पु । प्रसिद्ध: । शिमुल काँटा । अथ व्यङ्गघ्न. । वा.उ.३२अ. ।

**शाल्मलीकन्द:** । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दे। स भागीरथीतीरे प्रसिद्ध. । शांवरीकन्द इति च महाराष्ट्रादौ ख्यात: । शिमुल गाछेर मूल । गुणा:—मधुर. मलसारक. शीत पित्तदाहशोष सन्तापघ्नञ्च । रा.नि व.७ । [व्याकन्दभेदे । श र. ।

**शाल्मलीकल्प:** । पुं । वैद्यशास्त्रान्तर्गतविधि-

**शाल्मलीफल:** । पुं । तेज फलवृक्षे । रा. नि व.११ ।

**शाल्मलीफलकम्** । क्ली । धारादिमन्नावां धारासम्पादनार्थाककर्कशकाष्ठफलके । सु.सू ८१अ.।

**शाल्मलीवेष्ट: (क:)** । पुं । मोचरसे । शिमुल आटा । रा.नि.व.८ । भा.म १भ.अ.शा वि. समङ्गादिचूर्णे । "शाल्मलीवेष्टको रोध्र: ।"

**शाल्मलीसत्त्वनिर्यास:** । पुं । मोचरसे । भैष.भगन्द.चि. । रस.र.कामदीपकरसे ।

**शाल्वणस्वेद:** । पु । वातव्याधौ स्वेदविधिभेदे ।

यथा –"काकोल्यादि समातघ्न सर्व्वाम्लद्रव्य सयुत । सानूपौदकमांसन्तु सर्व्वस्नेहसमन्वित । सुखोष्णः सपटलवण शाल्वण परिकीर्त्तित । तेनोपनाह कुर्व्वीत सर्व्वदा वातरोगिणाम् " सु चि.४ष. । "वातघ्नी भद्रदार्व्वादि, काकोल्यादि ञ्च सौश्रुत । मासेनाचौषधं तुल्यं यावदम्लेन चा म्लता । पट्वी स्यात् स्वेदनार्थेञ्च काञ्जिकाद्यम्लमिश्रिते । यत्तु स्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुस्निग्धत्व यतो भवेत् । समस्त वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा । मयुञ्जीतेति वचन सर्व्वत्र गणकर्म्मणि ....."

शाल्वणस्वेद. । जीवनीयदशक, गुड़ूची, काँकुडाशृङ्गी, वংশলোচনা, পদ্মকাষ্ঠ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, দেবদারু, কুড, হরিদ্রা, বরুণত্বক্, মেষশৃঙ্গী, বাড়িয়ালা, গোরক্ষচাকুলিয়া, আলকুশী, শণ, ঝাঁটী, শ্বেত আকন্দ, গুলঞ্চ, গোক্ষুর, পাষাণভেদ, রক্ত আকন্দ, শতমূলী, পুনর্নবা, বস্ত্র আটা, ধুতুরা, বামনহাটী, বিছাতি, যব, কুল, কুলথ এবং দশমূল, প্রত্যেকে ৯ মাষা মিলিত ৮ পল । ঘ দ.বা.ব্যা.চি. ।

**शाव: (कः)** । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१८ ।

**शावर:** । पुं । शवरलोध्रे । পাটিয়ালোধ । मे.। भा.म.४भ.नेत्ररोगचि.। "शरिष्टदलशावर ।"

**शावरकरोध्रः** । पु । शबिशेषनामपरसञ्ज्ञे स्वनामख्याततरौ । পাটিয়ালোধ । वा.सू.१५ष. रोध्रादौ ।

**शावरभेदाख्य(च)म्** । क्ली । ताम्रे । हे.च.।

**शावरी** । स्त्री । शूकशिम्बाम् । আলকুশী । मे ।

**शाष्कुलः** । त्रि । मांसाशिनि । हे.च ।

**शिंशपा** । पुं । (Dalbergia sisu.) A Timber tree, स्वनामख्याततरौ । শিশু গা ছ । हि शीसव,शिंश शीशम । तैं शिशुकरर । ता आनुकुकददः धमकेदर् । सा त्रिधा कृष्णश्वेतपीतभेदेन । सा गुणा.—तिक्ता कटुरुष्णा कफवातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च । "श्वेतादिशिंशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत् । कपिला शिंशपा तिक्ता शीतवीर्य्या श्रमापहा । वातपित्तज्वरघ्नी च छर्द्दिहिक्काविनाशिनी । शिंशपान्वितयं वक्ष्ये हिम

शोफविसर्पजित् । पित्तदाहप्रशमनं वर्ण्यं रुचिकरं परम्।" रा.नि.व.९ ।

**शिकतावलम्बनम्** । क्ली । जलस्य शीत सौकर्य्योपायविशेषे । सु.सू ४५ष. ।

**शिक्थ(क)म्** । क्ली । मधूच्छिष्टे । मम । गुणा.—पिच्छिलं स्वादु कुष्ठवातरक्तघ्न कटु मृदु स्निग्ध लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनञ्च। रा नि.व.१३।

**शिक्यम्** । क्ली । द्रव्यरक्षार्थे रज्जुकृताधारे । শিকা । अ र.। जलप्रसादनार्थे पात्ररक्षणाधारविशेषे । सु सू.४५ष. ।

**शिखण्ड: (कः)** । पुं । मयूरपुच्छे । अम. । काकपक्षे । জুলপি । मे. । श.र. ।

**शिखण्डिकः** । पुं । कुक्कुटे । भा. ।

**शिखण्डिनी** । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । प.मु. र.शा स.रसप्रकरणे । यूथिकायाम् । र.मा. ।

**शिखण्डी (इन्)** । मयूरे । मयूरपुच्छे । मे । कुक्कुटे । हे च. । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व ३ । स्वर्णयूथिकायाम् । रा नि व.१० ।

**शिखरम्** । क्ली । पुलके । রোমাঞ্চ । माणिक्यविशेषे । निका. । कक्षे । मे. ।

**शिखरा** । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । श च ।

**शिखरिचरणम्** । क्ली । अपामार्गमूले । वै. निघ २भ.उन्मा.चि. । नेत्ररोगचि.भा.म.४भ ।

**शिखरिजः** । पु । अपामार्गे । আপাং । भैष.

**शिखरिणी** । स्त्री । दधिजले । द्राक्षान्तरे । रोमराज्याम् । मे. । रा.नि.व.२२ । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०।२२ । तन्नामकसुस्वादविशेषे । तत्र द्रव्याणि दधि, २२ पल खण्डस्याष्टपलानि सम्परिमित मरिचचूर्णं लवङ्गचूर्णञ्च, मध्वाज्ययो प्रत्येक पलचतुष्टयम्, एकत्र भाण्डे कृत्वाप्य हिमवासिता शिखरिण्युच्यते । रा.नि व २२ । एष मल्लिकादयो बहुविधशिम्बरिण्योऽपि । मूर्व्वायां । श च. । [পোঁদ] । श च ।

**शिखरिलोहितः** । पुं । भूकदम्बे । रुद्र-

**शिखरी (इन्)** । पुं । कुन्दुरौ । दृम्भुरश्वाटौ । रा.नि.व.११.। सामान्यपर्व्वताने । पर्व्वते । रा.नि व.१६ मार्गविशेषे । तन्माम लघु उष्ण

बलादस । रा नि व १० अपामार्गे । रा नि व ४ । च द.र सा स विमूचीषीगे । वा मू १५ भ रक्षमादि भा म ४भ कर्करी चि । वन्दाके । ना लता । रा नि व ५ । कर्कटशृङ्गयाम् । काँकड़ा शृङ्गी । रा नि व ६ ।

**शिखा** । स्त्री । चूचके रा नि व १८ । मूर्व्वायाम् । शाखायां । चूड़ायां मे मयूरशिखायाम् । विषलाङ्गलिश्रां । रा नि व ५ । शिरोमध्यकेशे टिकि । अम । ज्वरज्वरे । श र । तरु मूले । हे च तुलसीभेदे । जटामांसी। वचायाम् वै निघ । [रा नि व ७ ।

**शिखाकन्दम** । क्ली । गञ्जने शालगम ।

**शिखाच(व)ल** । पु । मयूरे । त्रिका ।

**शिखाधर (धार)** । पु । मयूरे । श र ।

**शिखामूलम्** । क्ली । गञ्जने । गाजर मूला । रा नि व ७ ।

**शिखाल** । पु । मयूरे । वै निघ । [५ ।

**शिखालु** । पु । मयूरशिखायाम् रा नि व

**शिखावती** । स्त्री मूर्व्वायाम् । मूर्गा । श च ।

**शिखावर** । पु । पनसवृक्ष । काँठाल गाछ । श मा । [व ५ ।

**शिखावला** । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा नि

**शिखावान्** । पु । चित्रकवृक्षे । अम । भाव पर्षिषि । वै निघ । [नि व १३ ।

**शिखिकण्ठम्** । क्ली । तुत्थके । तुँते । रा

**शिखिकुन्द** । पु । कुन्दुरुखोन्याम् । कुन्दुरु खोटि । कश्चित् ।

**शिखिग्रीवम् (वा)** । क्ली, स्त्री । तुत्थके । अम । भा म १भ ज्व चि । ज्वराङ्कुशरसे "दारु मूर्वा शिखिग्रीवाम् ।" (वम्) काम्यपायाथे । तु त्थके । र मा म । [वै निघ ।

**शिखिध्वज** । पु । धूमे । त्रिका । मयूरे ।

**शिखिनी** । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा नि व ५ । [च द हिक्का श्वास चि हिंसाद्यघृते ।।

**शिखिपुच्छम्** । क्ली । मयूरपुच्छ । श र ।

**शिखिपुच्छभूति** । स्त्री पुच्छभस्मनि । च द हिक्का श्वास चि ।

**शिखिप्रिय** । पु लघुबदरे । छोटकूल । रा नि व ११ ।

**शिखिमण्डल** । पु । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ श र । [रस र श्लीपदचि ।

**शिखिमन्य** । पु । नखिकारिकाया गणिरि ।

**शिखिमुखी** । स्त्री । मयूरशिखायाम् वै नि घ [ला । रा नि व ७ ।

**शिखिमूलम** । क्ली । गञ्जनमूले । गाजरमू

**शिखिमाटा (दा)** । स्त्री । अजमोदायाम् । वाकुची । रा नि व ६ । [१८ ।

**शिखियूप** । पु । मीकारिमृगे । रा नि व

**शिखिवर्द्धक** । पु । कुष्माण्ड । श र ।

**शिखिवाडवरस** । पु गुल्माधिकारे रस । पाठ — मारित सूततामाभ गन्धकं माक्षिक स मम् । मदयेद्विषकद्राव्ये यवक्षारयुत दिनम् । वि गुञ्ज भक्षयेन्नित्य नागवल्लीदलेन वा । वातगुल्महर ख्यातो रसोऽय शिखिवाडव । रस र ।

**शिखिहिपटी** । स्त्री । महाबलावृषे । वै निघ ।

**शिखी (न्)** । पु । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ। रा नि व ६ । वै निघ कणक ज्व चि बीजपूरवृक्षे । मयूरे । मेथिकायाम् । मेति । रा नि व ११ । विषभेदे प मु । सुनिषण्णशाके । भा पू १भ शा. व । अपामार्गे । आपा । र सा स । घोटके । हे च । कुक्कुटे । वृक्षे । मे । शूकशिम्बाम् । आलकुशी । प मु । वकपर्णिषि । त्रिका । विष । वै निघ । [शाक । रा नि व ४ ।

**शिखीमस्तु** । स्त्री । शितावरीवृषे । शतनि

**शिगूडि** । स्त्री । स्वनामख्यातवृषे । हिं वड़ी मी । गुणा — कटु उष्णा वातघ्नी शूलघ्नी यो नीन रसायनी देहदाढ्यकरी च । रा नि व ४ ।

**शिग्रु** । पु ।(Moringa pterygosperma Syn Hyperau thera Moringa) Horse radish tree स्वनामख्यातपत्रशाके, सौभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । सु स १८ अ । अम् भीतदंशवा । हि कांटिसना दा हि शुङ्का भाड । ता, मारङ्गा । मे मुरुङ्गबदकुन्न । कुषा

—कटुस्तिक्तोष्ण तीक्ष्णः वातकफघ्नः सुखग्राह्य हरः रुच्य दीपनः व्रणनाशनश्च। शिग्रुस्तुभेदः श्वेतपीतनीलरक्तभेदेन । रा.नि.व ८। विशेषास्त तत्पर्य्याये सन्त्या: । शाके । अम.।

**शिग्रुजम्** । क्ली । शिग्रुपत्रे । शिग्रुवीजे यत् श्वेतमरिचमित्युच्यते । अम.।

**शिग्रुतैलम्** । क्ली । शिग्रुवीजोद्भवतैले । सजि-नावीजेर तैल । स सेगुतेल । गुणा:—कटु त्वच्यं कफघ्न वातघ्नं त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफघ्न पिच्छिलञ्च । रा.नि.व.१५ ।

**शिग्रुवीजम्** । क्ली । श्वेतमरिचे । "शोभाञ्जनस्य यद्वीजं तत् श्वेतमरिच स्मृतम् ।" श.च. ।

**शिग्रुशाकम्** । क्ली । प्रशिड । सजिनाशाक । स सेगुपत्र । कं हजियपने । गुणा:—रुच्यं वातकफघ्नं कटूष्णं दीपन पथ्यं क्रिमिघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

**शिग्रूद्भवम्** । क्ली । शिग्रुवीजे । वै.निघ. ।

**शिङ्घाणक:** । पुं । कफे । नासामले । नाकेर पोंटा । छत्रा । वाजिनी नासागतरोगविशेषे । ज द. ।

**शिङ्घाणम् (णिका)** । क्ली,स्त्री । काचपात्रे। त्रिका। लौहमले । मण्डूर । नासामले । शिकुनि। मे.।

**शिङ्घित:** । त्रि । घ्राते । श र ।

**शिण्डाकी** । स्त्री । आसवविशेषे । गुणा:—रोचनी लघुश्च । च.मू.२७अ.। यथा—"शिण्डाकी राजिकायुक्ते. स्यान्मूलकदलद्रवे। सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः । शिण्डाकी रोचनी गुर्व्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ।" रा.नि.व.१४ । भा. ।

**शित:** । पुं । वधे । क्ली । रजते । अने.ध्वनि.। त्रि । कृशे । विश्व: ।

**शितकर:** । पुं । कर्पूरे । रा.नि व.१२ ।

**शितकर्णी** । स्त्री। वासायाम् । वासक गाछ । रा.नि.व.४ ।

**शितच्छदा** । स्त्री । शताह्वायाम् । वै.निघ. ।

**शितद्रु:** । पुं, स्त्री। चोरमोरटे । कोड्रक झाड़ । र.मा. । शतद्रुनद्यां । अम ।

**शितनिर्गुण्डी** । स्त्री। श्वेतनिर्गुण्डयां । रा: लनिर्गुण्डा । रस.र.वाज.चि. ।

**शितपर्णी:** । पुं । चुद्रमुस्तके । वै निघ ।

**शितपुष्प:** । पुं । शिरीषवृक्षे । रा नि व ९ ।

**शितपुष्पकम्** । क्ली । काशतृणे । रा.नि.व.८।

**शितशाक:** । पुं । शालिञ्चशाके । शालिञ्च शाक । प.मु ।

**शितशिवम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । वै.निघ । मिश्रेयायाम् । स्त्री । शताह्वायाम् । वै.निघ. ।

**शितशिंशपा** । स्त्री । श्वेतशिंशपायाम् । शादाशिशु । रा.नि.व ९ । [चिका. ।

**शितशूक:** । पुं । यवे । चिका. । गोधूमे ।

**शितसार:** । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गावगाछ । अम । [रा.नि.व.२२ ।

**शिताद्रिकर्णी** । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

**शितावर: (री)** । पुं, स्त्री । सुनिषण्णके । शुशुनिशाक । सोमराज्या । वै निघ. । रा नि. व.४ । [पो । मे. ।

**शिति:** । पुं । भूर्जवृक्षे । मे. । त्रि । शुभ्रे । कृ-

**शितिकण्ठ:** । पुं । दात्यूहपक्षिणि । डाक-पाखी । चिका. । [जटा. ।

**शितिचार:** । पुं ।सुनिषण्णके । शुशुनि शाक।

**शितिच्छद:**<br>**शितिपक्ष:** } पुं । हंसे । श.र.।

**शितिमूलकम्** । क्ली । उशीरे । वेणा । रा.नि.व.१२ ।

**शितिवर: (वार:)** । पुं । सुनिषण्णकशाके। शुशुनिशाक । भा.पू.१भ.शा.व. ।

**शितिसार: (क:)** । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाब गाछ । अम. ।

**शिथिल:** । त्रि । पीडनाक्षमे । शिथिलवन्ध स्वस्तिकयन्त्रदोषः । सु सू ७अ. ।

**शिफ:** । पुं । मूले । भ.टी.विद्याविनोदः ।

**शिफा** । स्त्री । तरुमूले । शिकड़ । अम. । मं-साह्वायाम् । रा.नि.व ४ । हरिद्रायां । रा.नि.व. ६ । जटा , मांस्याम् । मे । पद्मकन्दे । वैनिघ.।

**शिफाकः (कन्दः)** । पुं । पद्ममूले । श.च. । चम. ।

**शिफाधरः** । पुं । शाखायां । श.च ।

**शिफारुहः** । पु । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**शिम्ड़ी** । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । हि चड्डो मो । गुणा.—कटुत्वषा वातघ्नी पुष्पमूलघ्नी योगी ण रसायनी देहदार्ढ्यकरी च । रा.नि.व.४ ।

**शिमन.** । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा । श.च. ।

**शिमा (म्बि)** । स्त्री । शिम्बीधान्ये । रा.नि व.१६ । कलायादिकोषे । छुँटी । छिमड़ा श. र.। स्वनामख्यातलतायां। शिम गाछ। हि सेवि । वम् सेंगा । शिम्बीपुत्तकशिम्बीभेदेन द्विविधा। गुणा —शिम्बीद्वय रसे मधर पाके हिमं गुरु बलकर दाहकर श्लेष्मकर वातपित्तहरञ्च । भा. पु १भ शा०व. । "शिम्बा तु विविधा रुक्षवातला स्वादुशीतला। विष्टम्भिनी कषायाग्निविटग्रुककफ नाशिनो ॥" राज १प. । शिम्बी रुचा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपनी । न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते । शिम्बीजातिगुणा.—"गुर्व्योऽथ मधुरा शीता बलघ्ना. रुक्षणात्मिकाः । सस्नेहा बलिभिर्भोज्या विविधा शिम्बिजातय. ।" च.सू २७ष । श्वेतकृष्णपीतरक्तभेदेन चतुर्धा । सा पुनर्द्विधा वल्लीजमूलभेदेन । गुणाः—रसपाकयोः कटुका । सु.सू.४६ष.। (म्बि) एरकायां । भा । सुतके । वै.निघ. ।

**शिम्बिकः** । पुं । कृष्णमुद्गे । कालमुग । है.च.।

**शिम्बिका** । स्त्री । शिम्बाम् । श र. ।

**शिम्बिजः** । पुं । शिम्बीधान्ये । रक्तकुलत्थे । स्त्री । शिम्बीधान्य । वै.निघ. । भा ।

**शिम्बिनी** । स्त्री । चसिशिम्बीलतायाम्। वड श्वेतशिम । रा.नि व.७ । कृष्णचटकायाम् । वै. निघ । [मुगानी । पस्त । श.च. ।

**शिम्बिपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । सुद्गपर्ण्याम्।

**शिम्बिरिङ्गणी** । स्त्री । वनमुद्गे । वै निघ. ।

**शिम्बिरीटिका** । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। वै निघ. ।

**शिम्बी** । स्त्री । धान्यादिकक्षुके । धान्यादिन छोला, छुँटी । रा.नि व.१६ । शिम्बीधान्ये। शिम्बा। शिम्। श र. । सुद्गपर्ण्याम् । मुगानी, कपिकच्छौ । आलाकुशी । रा.नि.व.३ ।

**शिम्बीधान्यम्** । क्ली । शिम्बीनिगूढमुद्गमकुष्ठकादौ । गुणा.—अतिगुरु हिम विवन्धकरञ्च । रा.नि.व १६ । "... ..मधुर रुक्षं कषायं कटुपाकि च । वातल कफपित्तघ्न बद्धमूत्रमल हिम। पचेत सुद्गमसूराभ्यामन्यदाध्मानकारि च ।" भा. पू.१२ । See धान्यम् । [व.४ ।

**शिम्बीफलम्** । क्ली । आढ्ल्यक्षुपे । रा.नि

**शिम्बीभवः** । पुं । शिम्बीधान्ये भा.पू.१भ. ।

**शिर** । पु. क्ली । मस्तके । रा.नि.व.१८ । पिप्पलीमूले मी. ।

**शिरःकम्पः** । पुं मस्तककम्पने ।

**शिर खण्डम्** । क्ली। कपालास्थनि । वै.निघ.।

**शिरःफलः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । त्रिका. ।

**शिरःशूलम्** । क्ली । शिरोरोगे । माथाव ग्याम, माथाव्देथा । तदौषध यथा—सुण्ठी पिप्पली श्वेतापराजितामूलञ्च समभागं पिष्ट्वा लेपयत्।

**शिरःस्नानम्** । क्ली । शिरःपर्यन्त सर्वाङ्ग जले मज्जयित्वा स्नाने । च.सू.१५ष. ।

**शिरजः** । पुं । केशे । श.र. ।

**शिरपीड़ा** । स्त्री । शिरोरोगे । माथाव्देथा, माताधरा । मिदा. ।

**शिरसिजः (रोरुह.)** । पुं। केशे । रा.नि. व १८ । श.र. । [शिरोरोगः ।

**शिरस्तापः** । पुं । वातजशिरोरोगे । See

**शिरा** । स्त्री । धमन्याम् । शिर । रा नि व.१८। ता सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहा नाभिनिबद्धा समन्ततो धावन्ति । पुष्णन्ति च शरीरं प्रणालीभिरारामामिव प्रसारणाकुसमादिभिः प्रततम् । ताश्च शिरा. ७०० । ताश्च तदपत्र इव शरीरे वर्तन्ते । तत्रस्थाश्च पवनादयो यदा क्षुभ्यन्ति तदा तस्या विविधा रोगा जायन्ते । तेषु चरन्त्या वातवहा नीलाः पित्तदुष्टा गौरवर्णाश्च कफदुष्टा ज्ञेयाः । तासां मूलशिरा. ४० । तासाञ्च वातादिककफरक्ता दिन्यो दश दश भवन्ति, यदि १०ता

"सान्तु वातवाहिनीना वातस्थानगतानां पञ्च मतिश्रतम् तावन्त एव पित्तवाहिन्य पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीहोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि। सु शा ७अ ।

**शिराजपिडका** । पु। शुक्लगतनेत्ररोगे लक्षणम् यथा—"शुक्लस्था सितपिडका शिराजा याला विद्यादसितसमीपजा शिराजा सु उ ४अ ।

**शिराजाल** । पु । नेत्रशुक्लगतरोगे । लक्षणम्—"जालाभ कठिनशिरोऽरुण शिराणा सन्तानो भवति शिरादिजालमश्च । भा ।

**शिराग्रन्थि** । पु । वातेन शिरासङ्कोचेन य शिरोगभेदे । लक्षण—"पदातिस्तु सहसाम्भोऽव गाहनात् । व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजाल स शाषितम् । वायु सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च । निस्फुरं नीरुज ग्रन्थि कुरु शीघ्र राहय ॥" वा उ २९अ ।

**शिरापत्र**. । पु। हिन्तालवृक्षे । হাতাল গাছ। रा नि व ८। कपित्थवृक्षे । কয়েৎ গাছ । श च ।

**शिराप्रहर्ष** । पु । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षण— मीहाक्षिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रो गस्तु शिराप्रहर्ष ।" मा नि ।

**शिराफल** । पु । नारिकेलवृक्षे । श च ।

**शिरामलक** । पु । स्वनामख्यातवृक्षे । शि व आमला। प मु । [स्नान । नकुल १४अ ।

**शिरामोक्ष** । पु । रक्तमोक्षणे জোঁকধ

**शिरायाम** । पु । शिराया प्रसरणयन्त्रीडा याम् । मा नि ।

**शिरायु** । पु । भल्लूके। रा नि व १९।

**शिराम्लम्** । क्ली। कम्परङ्ग । কামরাঙা । श च । [ঙ্গা গাছ। श च ।

**शिरालक** । पु । অস্থিসঙ্গবৃক্ষে । হাড়ভা

**शिरालपत्र (क)** । पु । तालवृक्षभेदे श्रीताल इति मलियादेशे ख्यात। ডেড্ডে গাছ। रा नि व ८। [नि व १३ ।

**शिरावृत्तम्** । क्ली। सीसके । সীসা। रा

**शिरावेध (व्यध)** । पु। सोधितदुष्टिजन्य रोगेषु शिराया वेधने । रक्तमोक्षणे । वा उ २२ अ । मा नि

**शिरीष** । पु । (Allizza lebbec Syn Acacia lebbec) स्वनामख्यातवृक्षे । শিরীষ গাছ । हि शिरिष लसरीन कलसिस । त दिरसन गुणा शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघु । दोषशोथविसर्पघ्न कासव्रणविषा पह । भा । कण्ठकशिरीषगुणा —विषवि सर्पश्वदलन्दोषशोथघ्न । राज ।

**शिरीषपत्रा (त्रिका)** । स्त्री । श्वेतकटभी-वृक्षे । কাটাশিরীষ । रा नि व ८ ।

**शिरीषबीजम** । क्ली। तन्नामकवृक्षस्य बीजे । वा सू १५अ शिरोविरेचने । च द ज्व चि अञ्जन प्रकरणे ।

**शिर(रो)ग्रह** । पुं । वातव्याधिविशेषे । মা থাধরা । लक्षण— रक्तमाश्रित्य पवन कुर्य्यान्मूर्द्धधरा शिरा । रूक्षा सवेदना कृष्णा सोऽसाध्य स्याच्छिरोग्रह । शिरोग्रहे तु कर्तव्या शिरा गतमरुत्क्रिया । दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च । शीतेन तैलेनाभ्यङ्ग शिरोवस्तिश्च युज्यते ।" सग्रह ।

**शिरोत्पात** । पु । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षण यथा ' अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्रा । मुहु विरज्यन्ति च या स ता दृक् व्याधि शिरोत्पात इति प्रदिष्ट ॥ ' मा नि।

**शिरोधरा** । स्त्री । कन्धरायाम् । গ্রীবা। रा नि व १८ । वा चि ८अ ।

**शिरोधि** । स्त्री । कन्धरायाम् । रा नि व १८।

**शिरोधिजा** । स्त्री शिरायाम् रा नि व १८।

**शिरोभ्यङ्ग** । पुं। मस्तकाभ्यङ्गे। মাথায় তৈল মর্দন। सु चि १४अ । See अभ्यङ्ग ।

**शिरोमर्म्मा (न्)** । पु । शूकरे । हे च ।

**शिरोरुजा** । स्त्री। तन्नपर्णवृक्षे। ছাতিম গাছ । त्रिका । शिरोवेदनायां ।

**शिरोरुट् (ह)** । पु । केशे । श च । अम ।

**शिरोघूर्णनम्** । क्ली। मस्तकघूर्णने । মাথা ঘোরা। निद्रानम् ।

**शिरोरोगः** । पुं । मस्तकरोगे । माथार पीड़ा । निदानादि —"धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः । उत्स्वेदादिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः । अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः । उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाध प्रततेक्षणैः । असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः । जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुतकोपत । निस्तुद्यते भृशं शङ्खौ घाटा संभिद्यते तथा । भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् । बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी । घूर्णतीव शिरः सर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते । स्फुरत्यति शिराजालं कन्धराहनुसंग्रह । प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्मात् व्यथाशमौ । मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।" शिरस्तापोऽयम् । "अर्द्धे तु मूर्द्ध्नः सोऽर्द्धावभेदः ... ।" "शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः । स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् । अरुचिः कफजे मूर्द्ध्नि गुरुस्तिमितशीतता । शिरानिस्पन्दतालस्य रुक् मन्दाऽह्न्यधिका निशि । तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः । रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात् सर्व्वलक्षणः ।" वा.उ.२३अ.। स चैकादशविधः । वातजपित्तजकफजसन्निपातरक्तजक्षयजकृमिजसूर्य्यावर्त्तानन्तवातार्द्धावभेदकशङ्खकभेदेन । वाभटस्तु न क्षयजमाह । तत्र वातशिरोरोगेऽनिमित्तं शिरोवेदना निशि च वर्द्धते, तथा बन्धनादिभिर्विशेषो भवति । पित्तेन यथा अङ्गारचितमिवाचितं शिरो भवति । रात्रौ शीतेन विशेषो भवति च । कफेन, गुरु हिमं शूनाक्षिकूटं मुखञ्च भवति । त्रिदोषे त्रिदोषलिङ्गं भवति । रक्तेन पित्तलिङ्गं शिरसः स्पर्शासहत्वञ्च । क्षयेऽत्यन्तं स्फुरणवदनुभवः, अतिशिरोवेदना चेति । मा.नि ।

**शिरोऽर्त्तिः** । स्त्री । शिरःपीड़ायाम् । मा.नि.।

**शिरोवस्तिः** । पुं । मूर्द्धवस्ती । तस्य प्रकरणं यथा—"शिरोवस्तिश्चर्म्मणः स्यात् द्विमुखो द्वादशाङ्गुलः । शिरःप्रमाणसं बद्धा मस्तके माषपिष्टकैः । सन्धिरोधं विधायाथ स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । तावद्धार्य्यस्तु यावत् स्यान्नासाकर्णमुखस्रुतिः । वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् । स्कन्धादीन् करायतं कुर्य्यात् स्फोटिकया युतम् । एषा मात्रा भवेदेता सर्व्वत्रैव निश्चयः । त्रिना जीमभमिनाघ शिरोवस्तिः प्रशस्यते । प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्च सप्त दिनानि वा । विमोच्य शिरसो वस्तिं स्कन्धायाय समन्ततः । अर्द्धकार्यं ततः कोष्णे नीरे स्नानं समाचरेत् । अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति सङ्क्षयम् । शिरःकम्पादयस्तेन सर्व्वकालेषु युज्यते ।" भा. ।

**शिरोवल्ली** । स्त्री । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

**शिरोविरेचनम्** । क्ली । नस्यद्रव्ये । नस्य । तद्व्याधि । यथा—पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरबिम्बीगिरिकर्णिकादीनि । सु.सू.१८अ.शिरोविरेचने ।

**शिरोवृत्तम्** । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ । शीषके । रा.नि.व.१२ ।

**शिरोवृत्तफलः** । पु । रक्तापामार्गक्षुपे । भा.।

**शिरोऽस्थिखण्डम्** । क्ली । शिरःखर्परे । माथार खापरी । रा.नि.व.१८। [रा नि.व.१८ ।

**शिरोऽस्थि** । क्ली । करोटी । माथार खुलि ।

**शिरोहुण्डनम्** । क्ली । केशभूमिस्फुटने । ललाटशङ्खभेदे । वि.र.जेज्जड' ।

**शिल(ला)गर्भजः** । पुं । पाषाणभेदकक्षुपे । पाथर कुचा । रा नि.व.५ ।

**शिलजम्** । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा नि.व.१२ ।

**शिला** । स्त्री । मनःशिलायाम् । मनछाल । रा.नि व.१३ । र.मा. । वै.स मिश्रकवर्गे । शिलाजतुनि । शिलाजतु । वै.निघ.८.पि चि एलादि गुडिका गैरिके । दीर्घपाषाणे । शिल । भा. । कर्पूरे । रा नि व.१२। नीलिकायाम् । नील । हरीतक्याः । गोरोचनायाम् । दूर्व्वायाम् । वै निघ ।

**शिलाकर्णी** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । श.च. ।

**शिलाजम्** । क्ली । शिलाजतुनि । भा.। शैलेये । शैलज । श.च. । लौहे । रा.नि.व.१२ ।

**शिलाजतु** । क्ली । शिलानिर्गतगिरिजधातुविशेषे । शिलाजतु । शिलाजित् इति लोके । तत्र स्वर्णादीनां मलभेदात् हेमरजतताम्रकृष्णायसमभवाच्चतुर्धा । तेषु हैमं जवापुष्पाभं, राजतं श्वेतवर्णं, ताम्रभवं वर्हिकण्ठाभं, आयसञ्च गुग्गुलुनिभं ... ति यथ क्रमं वातपित्तश्लेष्मक

रं। तदुक्तं यथा—"निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्॥ सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम्। शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम्॥ छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्करा। मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम्॥ अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन्। सौवर्णन्तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्रसात्॥ मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च। राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च॥ ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते। लौहं जटायुपक्षाभं सतिक्तं लवणं भवेत्। विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाहृतम्॥" भा प्र १भ. भा ग। तत्संग्रहणक्रिया यथा—उष्णे लौहपात्रे त्रिफलादशमूलक्वाथे निक्षिप्य प्रचण्डातपे संस्थाप्य च दधिसरवद्दूर्द्ध्वीभूतं यत् तदग्राह्यम्। तत्र सालसारादिगणक्वाथैर्भावनीयम्। इत्येकम्। मतान्तरं यथा—"गोदुग्धत्रिफलाभृङ्गद्रवे पिष्टं शिलाजतु। दिनैकं लौहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयमिति।" खा कौ.। शिलाजतु प्रथमं केवलजलधौतं शुष्कं कारयेत् वह्निर्मसमपाकर्त्तुम्। ततश्च तदन्तःस्थसन्तानिकाकीटपतङ्गदंशदुष्टौषधिदोषनिवारणाय निम्बगुडूचीसर्पिर्यवैर्यथावत् भावनां दद्यात्। ततो रौद्रे चत्वारि कृष्णायसपात्राणि जतुमर्द्दितानि स्थापयित्वा शिलाजत्वर्द्धं वारि तथा उष्णं क्वाथं सदर्द्धं दत्त्वा समर्द्धं शोषयेत्। शोषिते च उपरि सन्तानिकावत् रविरश्मितापात् यत् कृष्णमुपैति तत् द्वितीयपात्रे यत्नतो ग्राह्यम्। तत्र च पुनः कोष्णं जलं दत्त्वा पुनस्तृतीयपात्रे गालयेत् पश्चाच्च चतुर्थे पात्रे गालयेत्। एवं कृते यदा समस्तं मलमधो याति विशुद्धञ्च कृष्णं जतुमूर्द्धमुपैति, तदा तत्सलिलं मलञ्च परित्यजेत्। भा। दशमूलक्वाथेनोष्णेनालोड्य प्रचण्डातपे प्रस्तरभाजने कांस्ये वा स्थापयेत्। ऊर्द्धभूतं दधिसरवत् मलालिकापहरणं कर्त्तव्यं। तदनु शिवागुडिकोक्तकाकोल्याद्यष्टाविंशतिद्रव्यक्वाथे भावनीयं। तदनु सालसारादिगणक्वाथे त्रिफलाक्वाथे तदनु धान्यपटोलादिक्वाथे तदनु गुडूचीक्वाथे तदनु यष्टीमधुक्वाथेन भाव्यम्। रसर। तत्सेविनो निषिद्धमाह "कुलत्थं काकमाचीञ्च कपोतांश्च सदा त्यजेत्।" चा उ ३८प। खरनादे तु काकमाचीकपोतौ न निषिद्धौ। अस्य शिलाजतो सविस्तरवर्णनं सु सू चि प्रमेहचिकित्सायां द्रष्टव्यम्।

**शिलाजा।** स्त्री। श्वेतशिलानामपाषाणभेदे। [रा नि व ५।

**शिलाञ्जनी।** स्त्री। कालाञ्जन्याम्। रा.नि व ४।

**शिलाटकः।** पु। विलेपने। मे।

**शिलाजतुलेहः।** पु। प्रमेहाधिकारे लेहः। यथा—"शिलाजतुपलान्यष्टौ सितायाश्च पलाष्टकं। उत्थास्तु फलं मूलं शृङ्गी धात्री कणा तुगा। एषामेषां पलश्चातुर्जातस्य मिलितं पलम्। सचूर्णं मिलितं कृत्वा निहन्ति मधुना लिहन् ।" रसर।

**शिलाश्मजम्।** क्ली। मुण्डलौहे। रा नि व १३।

**शिलात्मिका।** स्त्री। मूषिकायाम्। श.च.।

**शिलात्वक्।** स्त्री। श्वेतशिलानामपाषाणभेदे। रा नि व ५।

**शिलाददु।** पु, क्ली। शैलेयनामकगन्धद्रव्ये। दैशलज। रा.नि व १२। शिलाजतुके। वै निघ।

**शिलाद्रुम्नम्।** क्ली। शैलेये। दैशलज। हिं पत्थरफुल।

**शिलाधातुः।** पु। सुवर्णगैरिके। स्वर्ण गेरि। रा नि व.१३। कठिन्याम्। खडि। प मु। शर्करायां। चिनि। श र.। [चोकि। रा नि.व.६।

**शिलान्तः।** पु। अश्मन्तकवृक्षे। आपटा इति

**शिलापट्टः।** पु। पेषणशिलायां। शिल। शब्दकल्प।

**शिलापुत्रः।** पु। नोडा इति ख्याते प्रस्तरखण्डे। श र। [पत्थरफुल। रा नि व १२।

**शिलापुष्पम्।** क्ली। शैलेये। दैशलज। हिं

**शिलाप्रसू(त)नम्।** क्ली। शिलापुष्पे। दैशलज। रा नि व १२।

**शिलाभवम्।** क्ली। शैलेये। दैशलज। छड़ा।

**शिलाभिष्यन्दः।** पु। शिलाजतुके। शिलाजतु वै निघ।

**शिलाभेदः (दी) (भित्)।** पु। पाषाणभेदे। पाथर कुचि, पाथरचूर। र मा.। रा. नि.व ५। वै निघ। भ,चय,चि मार्कवादिचूर्णं।

शैव खीरी चि पुष्पानगचूर्ण। करज्योडिपाषाण भदे। भा म कुष्ठ चि।

**शिलामल** । पु । शिलाजतुके । वैनिघ ।

**शिलारम्भा** । स्त्री। काष्ठकदल्याम्। रा नि व ११।

**शिलारस** । पुं। स्वनामख्यातखनिजगन्धद्रव्य विशेषे। शिलारस गुणा कटुक स्वादु स्निग्धाश्च शुक्रकान्तिकृत् वृष्य कण्ठ्य स्वदकुष्ठ ज्वरदाहग्रहापहश्च भा। स सघुना भवित ग्रहा भवति एव कुङ्कुम घृतेन अगुरु कुङ्कुमेन यष्टिपश्च गोमूत्रश्च मधुरिका समधुजलन तत्रपश्च तण्डुलोदकेन भावितश्च शुद्धं भवति। शैव वा व्या चि।

**शिलावल्का** । स्त्री औषधिविशेषे। हि शिलावाक। गुणा —हिमा स्वादु मूत्रकृच्छ्राश्मरीशूलज्वरपित्तघ्नी च। रा नि व ५।

**शिलाव्याधि** । पु। शिलाजतुनि। चिका।

**शिलासनम्** । क्ली। शैलये टैशलज ग्र र।

**शिलासारम्** क्ली। लौहे। हे च।

**शिलाह्वा** । स्त्री शैलये। भा म १भ चरस चि। मन शिलायाम्। मनछाल। र सा सं ३ए चिन्तामणिरसे। कुण्डल्याम्। शुनुक। रा नि व २३। क्ली। शिलाजतुनि।

**शिलास्वेद** । पु। शिलाजतुके वैनिघ।

**शिलाचार** । पु। चूर्णके। चूर्ण। वैनिघ।

**शिलि** । पुं। भूर्जवृक्षे। श भा। [व ५।

**शिलिगर्भजा** । स्त्री। पाषाणभेदके रा नि

**शिलिन्द** । पु। मत्स्यविशेषे। शिलन् माछ गुणा — शिलिन्द श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरु। आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मत॥ राज १५।

**शिली** । स्त्री। गण्डूपदाम्। केँचो। मे।

**शि(लि)लीन्ध्र (क.)** । पुं (Agaricus Compestris) Mushroom भूमच्छत्राकि छत्रिका या। पोयान छाट् कोडक छाता। म। भूमकदलीवृक्षे मे। ह रा वसन्ता मे। चित्रफलकमत्स्य। भा पू १भ शा व जटा। करकायां। मे। त्रिपुटायां विश्व।

**शिलीन्ध्रपुष्पम** । क्ली। कदलीपुष्प। मे।

**शिलीन्ध्री** । स्त्री। किञ्चुलुकायां मृत्तिकायां मे।

**शिलीपद** । पु। श्लीपदरोगे। गोद। श र।

**शिलीमुख** । पु भमरे। बाण। [निघ।

**शिलु** । पु। बहुवारवृक्षे। चालता गाछ वै

**शिलेयम्** । क्ली शैलेये टैशलज। श र

**शिलोत्थम्** । क्ली शैलजनामगन्धद्रव्ये। टैशलज। रा नि व १२ शिलाजतुनि। प मु।

**शिलोद्भवम्** । क्ली। शैलजन मगन्धद्रव्य। टैशलज। रा नि व २। शिल जतुनि वै निघ २भ साकवादिचूर्णे बा सु १४भ पीतचन्दने। श च।

**शिलोद्भिदा** । स्त्री। पाषाणभेदे। पाथरकुचा। भा म १भ।

**शिल्पिका (नी)** । स्त्री। महाराष्ट्रादौ ख्याति तृणविशेषे म लाइनसिपि। कं किरियसिपिगे। गुणौ—मधुरा शीता च। तद्बीज बलवीर्यदम्। रा नि व ८। [रा नि व ११।

**शिल्पी (न्)** । पु। नख। नखी इति भाषा।

**शिवम** क्ली धात्रीफले। आमला। म द। नकुल१२भ। फटिकारिकायाम्। फटकिरि। प मु। सैन्धवे। रा नि व ६। सामुद्रलवणे। सिन्दूरे। प मु जले उषा। मरिचे। तिलपुष्प। कुन्दपुष्पे। चौर्ये। चन्दने। लौहे। वै निघ। शैतटङ्गे। रा नि व ६।

**शिव** । पुं गुग्गुलौ। रा नि व १२। पारदे। रा नि व १२ कैलिकदम्ब। प मु। See महाकदम्ब। धुस्तूरवृक्षे। रा नि व १०। टङ्कणक्षारे। रा नि व ६ पुण्डरीकद्रुमे। मे। बालके। मे। भाषपर्णिपि। काके वकुलवृक्षे। वै निघ।

**शिवजा** । स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। शिवलिङ्गनी लता। रा नि व १।

**शिवतेज** । क्ली। पारदे। र सा सं।

**शिवदारु** । क्ली। देवदारुणि। देवदारु रा नि व १२।

**शिवद्रुम** । पु। बिल्ववृक्षे। रा नि व ११।

**शिवद्विष्टा** । स्त्री। केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ। रा.नि.व.१०। [त्वक्रपः ।

**शिवधातुः** । पुं । पारदे । गोदन्तमणौ । म-

**शिवधूपः** । पुं । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै.निघ.।

**शिवनामा (न्)** । पुं । पारदे । र.सा.सं. ।

**शिवनिर्माल्यम्** । क्ली । पुष्पादौ । रावणकृ-तकुमारतन्त्रम् ।

**शिवपण्डितः** । पुं । वैद्यकहितोपदेशकारे ।

**शिवपत्रः** । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

**शिवपिण्डम्** । क्ली । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**शिवपुत्रः** । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

**शिवपुष्पकः** । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१० ।

**शिवप्रियम्** । क्ली । वकपुष्पे । বকফুলের গাছ। धुस्तूरपुष्पे । रुद्राक्षे । रा.नि.व.११ । पुं । वकवृक्षे । भटा. । धुस्तूरवृक्षे । स्फटिके । रा.नि. व.१०।१३ । स्त्री । भङ्गायाम् । ভাঙ্, সিদ্ধি । वै.निघ. ।

**शिवप्रीतिः** । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

**शिवब्राह्मी** । स्त्री । ब्राह्मीशाकभेदे, शङ्खपु-ष्प्याम् । प.मु. ।

**शिवमतः** । पुं। श्वेतरक्तवसुकवृक्षे। रा.नि.व.५।

**शिवमल्लकः** । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**शिवमल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । श्वेतरक्तार्कवृक्षे। শ্বেত ও রক্ত আকন্দ । रा.नि.व ५ । वकवृक्षे । বাকস্ গাছ । रा.नि.व.१० । (ल्ली) लिङ्गिनील-तायाम् । रा नि.व.३ । श्रीवल्लीनामकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**शिवरसः** । पुं । काञ्जिकापर्युषितान्नोदकजरसे धनाम्ने महाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्याते । गुणाः—दी-पनः मधुरः दाहघ्नः मधुररसश्च। "चर्चितान्नः शिवरसः काञ्जिकपर्युषिते रसे ।" रा.नि.व.१५ ।

**शिवलिङ्गी** । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा. नि.व.३ । चर्वि.मदमदनके । [रा.नि.व.१० ।

**शिववल्लभा** । स्त्री । शतपत्र्याम् । সেঁউতি ।

**शिववल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । शिवलिङ्गि-न्याम् । रा.नि.व.३ ।

**शिववीज(र्य्य)म्** । क्ली । पारदे । रा.नि.व. १३ । भा. । र.सा.सं. त्रैलोक्यडम्बररसे ।

**शिवशितः** । पुं । कफे । वै.निघ ।

**शिवशेखरः** । पुं । वसुकवृक्षे । বকবৃক্ষ । रा.नि.व.५ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । मन्दा-रार्के । শ্বেতাকন্দ । वै.निघ. ।

**शिवसाधनम्** । क्ली । शालिधान्ये । प.मु. ।

**शिवा** । स्त्री । शृगाले । रा.नि.व.१९ । हरीत-क्याम् । अम. । भा.म.४भ कर्णरो.चि.अग्नौ । "च-तज्जमय शिवाक्षीतकम् ।" च.मू.४थ । हरिद्रा-याम् । रा.नि.व.६ । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व. ८।२३ । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२।२२ । बहुपुष्प्याम् । মেতি । रा.नि.व २३ । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । श्यामायां । শ্যামাল-তা । चिका. । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । वै निघ. ।

**शिवाख्या** । स्त्री। वह्निदूर्वायाम् । रा.नि.व.८।

**शिवाघृतम्** । क्ली। उन्मादे घृतविशेषः । गव्य-घृतं ४ श. । क्वाथार्थे पुंशृगालमांसं ६ श. । जलं ६४ श. शे १६ श. । दशमूलं श. ५ प. जलं ६४ श. शे. १६ श. । छागदुग्धं ८ श. । क-ल्कार्थे—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा कुष्ठं रक्तचन्दनं पद्म-काष्ठं विभीतकं हरीतकी आमलकी शटी तग-रपुष्पं विडङ्गं दाडिमबीजं देवदारु दन्तीमूलं रे-णुकं तालीशपत्रं नागकेसरपुष्पं श्यामलता इन्द्र-वारुणीमूलं शालपर्णी प्रियङ्गुः मालतीपुष्पं का-कोली क्षीरकाकोली पद्मपुष्पं नीलपद्मं हरिद्रा दारुहरिद्रा अनन्तमूलं मेदा एला एलवालुकं पृश्निपर्णी प्र. २ तो. । रस.र. । भैष. ।

**शिवाह्वः** । पुं । अगस्तिवृक्षे । ছোট বাসক । रा.नि.व.१० ।

**शिवाटिका** । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् । प.मु.रा.चि.१८. । हिङ्गुपत्र्याम् । प.मु. । वंशप-त्र्याम् । हृन्.दिनेश ६ र.मा. । काकोदुम्बरिका-याम् । কাক ডুমুর । वै.निघ. ।

**शिवात्मकम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि व ६।

**शिवानी** । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जयन्ती गाछ । श.च. । [रा.नि.व.१० ।

**शिवापीड़ः** । पु । अगस्तिवृक्षे । वक वृक्ष ।

**शिवाप्रियः** । पु । छागे । त्रिका ।

**शिवाफला** । स्त्री । शमीवृक्षे । रा नि व १०।

**शिवामूलम्** । क्ली । दूर्वामूले । रत्नमाला.स. वालरामचि. ।

**शिवारातिः** । पु । कुक्कुरे । श मा. ।

**शिवालयः** । पु । रक्ततुलसीवृक्षे । श च । क्ली । श्मशाने न शरा । [व.१८ ।

**शिवालु** । पु । शालावृके । शेयाल । रा नि

**शिवाह्वतिः** । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श च. ।

**शिवाह्लादः** । पु । अगस्तिवृक्षे । वक फुलेर गाछ । रा नि व.१० । [टवृक्षे । वै निघ. ।

**शिवाह्वयः** । पु । पारदे । भा । श्वेतार्के । व

**शिवाह्वा** । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा नि व ७।

**शिवाक्षम्** । क्ली । रुद्राक्षे । रा.नि व ११ । वै.निघ.२भ.वा.व्या चि षडशीतिगुग्गुली ।

**शिविः** । पु । भूर्जवृक्षे । मे ।

**शिविका** । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—"गोधूमचूर्णं निःतुष्कं दुग्धेन सह मर्दयेत् । तत्तुल्यौग्य भवेत्तावद् इषदोपरि कुट्टयेत् । ह्स्तेन तस्या सूत्रेण समा कृत्वा सुतन्तव । शुष्कीकृतासु शिविका यथेष्ट भक्षणे भवेत् । षदके ता विपक्का च दुग्धे शर्करया युते । शिवा सिताख्यशिविकाः बलदा गुरवी यदा । रुचिरास्निग्धसुखस्थानकर्त्री पित्तानिलापहा ।" वै निघ. ।

**शिविरः** । पु । तृणधान्यभेदे । गुणा —श्यामाकवत् । च सू २०श. ।

**शिवेशः** । पु । श्रगाले । वै.निघ. ।

**शिवेष्टः** । पु । अगस्तिवृक्षे । वक वृक्ष । रा. नि.व १० । बिल्ववृक्षे । रा.नि व.११ । स्त्री । दूर्वायाम् । नीलदूर्वायाम् । रा.नि व.८ ।

**शिशिरः** । पु । तन्नामकर्त्ती । गुणा —"शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताभिवर्द्धनः ।" भा । राज १प । हिमे । मे । क्ली । उशीरे । रा नि. व १२ । चन्दने । वै निघ. । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । नागरमुस्तायाम् । पाठायाम् । आर्द्नादि । रा नि.व ६ ।

**शिशिरद्वयम्** । क्ली । श्वेतरक्तचन्दनयो । "एकं सित चन्दनं मलयजसञ्ज्ञकं । अन्यत् रक्तचन्दन सञ्ज्ञकम् ।" वा मू १५श.सारिवादौ । "मधूक शिशिरद्वयम् ।" [नि व १८ ।

**शिशु** । पु । बालके । एकवार्षिकबालके । रा.

**शिशुकः** । पु । शिशुमारे । शुशोक । अम । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प ४श. । बालके । मे । वृक्षभेदे । शिशु गाछ । वै.च । भाङ्गाल इति ख्याते मत्स्यभेदे ।

**शिशुगन्धा** । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । श मा ।

**शिशुप्रियः** । पु । गुडे । रा नि व १४ ।

**शिशुमारः** । पु । सपादजलजन्तुविशेषे । शुशोक । गुणा श्रङ्गवत् । सु मू ४६श. ।

**शिशुवाह(ह्य)कः** । पु । वन्यच्छागे । वै. च. । त्रिका. ।

**शिश्न** । पु, क्ली । लिङ्गे । रा नि व १८ ।

**शिष्ट** । पु । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

**शिष्यः** । पु । काचे ।

**शिह्लः(कः)** । पु । शिलारसे । शिलारस । लोबान् इति च केचित् । श.च र.मा. ।

**शिक्षा** । स्त्री । वेदाङ्गविशेषे । र मा । शीघ्राकवृक्षे । श मा. ।

**शीकरम्** । क्ली । सरलद्रवे । सरल आठा । मे. । पु । तुषारे । अम. । वायौ । मे ।

**शीघ्रम्** । क्ली । लामज्जके, पीतोशीरे । रा. नि व १२ ।

**शीघ्रकारी** (इन्) । पु । सन्निपातज्वरे । आशुकारि सन्निपात । स वातश्लेष्मान्त्य । लक्षण—"वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातं भक्ष्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्छा तृष्णा पार्श्वव्यथा । शूलमल्लियमानस्य तन्द्रा दाहश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।" भा.म १भ. ।

**शीघ्रचेतन**: । पु । कुक्कुरे । श मा ।

**शीघ्रजन्मा (न्)** । पु । कण्टककरञ्जे । नाटा करञ्ज । श र. ।

**शीघ्रजीर्णः** । पु । तण्डुलीयशाके । कैटान-टिया । श.मा । [रा नि व.१० ।

**शीघ्रपुष्प.** । पुं । अगस्तिवृक्षे । छोट वाकस् ।

**शीघ्रप्ररोही (हन्)** । पु । शणवृक्षे । वै निघ ।

**शीघ्रा** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा नि व ६ ।

**शीतम्** । क्ली । अर्धपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा नि व १० । त्वचे । गुड़त्वक् । रा नि व ६ । चन्दने । वा मू.१५अ० "पुन्नागशीतं मदनीयहेतु ।" वर्वरचन्दने । सुगन्धतृण । र मा. । शीतवीर्ये । भा. । "शीतन्तु तत्र जराम् ।" जले । श मा. । चि । शीतमि । श च. ।

**शीत.** । पु । कर्पूरे । रा नि व १२ । निम्बवृक्षे । रा नि व ८ । वेतसवृक्षे । च सु । शैलुवृक्षे । चालता गाछ । र.मा. । रा नि व ११ । भा. । पर्पटके । क्षेत्रपापड़ा । रा नि व ५ । सन्नामकर्ण्ण । शैतकान । असनपर्णीवृक्ष । श र. ।

**शीतक**: । पु । असनपर्णीवृक्षे । श र. । अलसिके । श मा । शीतकाले । मे. । [वै निघ. ।

**शीतकणा** । स्त्री । श्वेतजीरके । शादा जीरा ।

**शीतकषाय**: । पु । यन्नितद्रव्यात् षट्पल मिते साधं निमज्ज निशि रक्षितात् य कषायो भवति स शीतकषाय । तद्यथा—"द्रव्यादापोथि तात्तोय तत्पुनर्निशि संस्थितम् । कषायो योऽभि निर्याति ।" शीतक । अस्यैव । च म.१अ । वा वि १ च । तत्परिमाणं कल्पद्रुम । शाङ्ग म खं च । "यदैवत्रादिकं सप्त क्षाद पेयतत्पल । शीतकषायवर्तोयं विविदेत कषायको ।" इति च ऋषयः । अस्य च । "द्रवात् पुनः स्वरसं परि-स्रावयेत् पुनः । निर्दिष्टं स विपदो हिम शीत वर्त्तक । क्वाथं पूर्व नैव पुरं वहो दर्व्यता । यदर्थं दरार्थं कषाय हिमसं चक्र ।" भैष ।

**शीतकाल**: । पु । हेमन्ते शीतो । ग च च [illegible] । मे । [illegible]

**शीतकुम्भः** । पु । करवीरवृक्षे । र मा ।

**शीतकुम्भिका (कुम्भी)** । स्त्री । कुम्भीरि कालतायां । कुम्भीरे लता । च चि.२अ । (स्त्री) जलजवृक्षे । शिवलीकोप इति लोके । पाताड़ि । र मा. । [निघ. ।

**शीतकूर्चिका** । स्त्री । लघुवाल्यालके । वै.

**शीतकेशरी(रसः)** । पु । रसप्रदीपोक्ते शीत ज्वरे रस । "पारदं गन्धकञ्चैव तुल्यं च दरदं विषम् । विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् । अत्रगन्धा च विजया कासमर्द कटिल्लक । चतु र्णां च रसैरेतैर्भावितानि मर्दयेत् । गुञ्जामात्र दले ताहे भक्षितो रक्तिकामित ॥" भा ।

**शीतगन्धम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दने, श्वेतचन्दने । रा नि.व.१२ ।

**शीतगात्र.** । पु । सन्नामकसन्निपाते । शैताङ्ग सन्निपात । निदा । तस्य लक्षण—"हिमसि शिरःशरीर सन्निपातज्वरो य श्वसनकसनहिक्का मोहकम्पप्रलापे । क्लमबहुकफवाताद्राहवथ्रुप्रदी कान्तरविकृतिभिरार्त शीतगात्र स उक्त ॥"

**शीतगुणकर्म्म (न)** । क्ली । गुणा —ह्लाद-नत मूर्च्छातृष्णास्वेददाहघ्नताय । सु सू. ।

**शीतचम्पक.** । पु । दर्पणे । मे. ।

**शीतच्छाय**: । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

**शीतदन्त**: । पुं । दन्तगतरोगामकदन्तरोगे । लक्षण —"वाताद्युष्णसहा दन्ता शीतस्पर्शाधिक व्यथा । दाल्यन इव सर्वत शीताख्यो दालनस्त ॥" वा उ २१ च. ।

**शीतदन्तिका** । स्त्री । नागदन्त्यां । रा.नि. व २० ।

**शीतदीप्यम्** । क्ली । श्वेतजीरके । वै निघ. ।

**शीतद्रु.** । पुं । चीरमारे । चीड़काठ । प सु ।

**शीतपत्रा** । स्त्री । श्वेतमाषपर्णिकायाम् । श्वेत माषाणी । वै निघ । [र.मा. ।

**शीतपर्णी** । स्त्री । अर्कपुष्पिकायां । अर्कहुली ।

**शीतपाकिनी** । स्त्री । भूमिजम्बुके । [illegible] र.मा. ।

**शीतपाकिनी** । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा नि व ४ । काकोल्याम् । श मा ।

**शीतपाकी** । स्त्री । काकोल्याम् । वैद्यका । प सु । च चि ३ श । गुञ्जायाम् । रा नि व ३ । वाट्यालके । श र ।

**शीतपित्त** । पु । रोगविशेषे । तस्य निदान पूर्व्विका सम्प्राप्ति —“शीतमारुतसम्पर्कात् प्रवृद्धौ कफमारुतौ । पित्तेन सह सम्भूय वहिरन्तर्विस पत । पिपासारुचिहृल्लासदेहमादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्व्वरूपस्य लक्षणं । वरटीद ष्टसंस्थान शोथ सञ्जायते बहि । सकाण्डून्तोद बहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् । वाताधिकातम वि द्याच्छीतपित्तमिम भिषक ।” मा नि ।

**शीतपुष्प(क)म्** । क्ली । परिपेलवणे । रा नि व ८ । शैलये श च । [नि व ४

**शीतपुष्पा (ष्पी)** । स्त्री। अतिबलायाम् । रा

**शीतपूतना** । स्त्री । बालग्रहभेदे तस्यालक्षण यथा— उद्विग्नो भृशमतिवपते प्ररुद्यात् सलीन स्वपिति च यस्य चान्त्रकूज । विस्राङ्गो भृशमति सार्य्यते च यस्तु जानीयाद्दिपगिह शीतपूतनार्त्त म् ।’ सु उ २७ श ।

**शीतपूर्व्वकज्वर** । पु । विषमज्वरभेदे । ल क्षण यथा—“लकश्ली प्रथमाविलौ शीतमादौ ज नयतो ज्वरं । तयो प्रशान्तयो पित्तमन्ते दाह करोति च ॥” मा नि ।

**शीतप्रभ** । पुं । कर्पूरे । रा नि व १२ ।

**शीतप्रिय** । पुं । पर्पटे । ক্ষেৎপাবড়া । रा नि व ५ ।

**शीतफल** । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । रा नि व ११ । पीलुवृक्ष । भा । आमल कवृक्षे । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ । रा नि व ११ । [व ४ ।

**शीतबला** । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा नि

**शीतभीरु (क)** । पुं । मारदमल्लिकायाम् । কাটমল্লিকা । र मा । शालिधान्यभेदे । गुणा —शालिवत् । सु मृ ४६ अ । कृष्णनिगडायाम् । কালনিশিন্দা । वै निघ ।

**शीतमञ्जरी** । स्त्री । शेफालिकायाम् रा नि व ४ ।

**शीतमयूख** । पु । कर्पूरे । मे ।

**शीतमरीचि** । पु । कर्पूरे । श र ।

**शीतमूलकम्** । क्ली । उशीरे । रा नि व ८ । श च ।

**शीतमेह** । पु । शुक्रप्रमेहे । निदा ।

**शीतरश्मि** । पु । कर्पूरे । वै निघ ।

**शीतरसिक.** । पु। शीतलरसकृतासवे । गुणा —“जरणीयो विषमघ्न स्वरवर्णविशोधन । ले खन शीतरसिको हित शोफोदरार्शसाम् ॥” च सू २७ अ ।

**शीतरुहम** । क्ली । श्वेतरक्तपद्मे । वै निघ. ।

**शीतलम** । क्ली । पद्मकाष्ठ । পদ্মকাঠ । श्री खण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा नि व १२ । पु ष्पकाशीषे । হীরাকস বিশেষ । मे । शैलजे । প০াপাতা । मे । मौक्तिके । रा नि व १३ । वी रणमूले । বেণার মূল । श च । पीतचन्दने । वै निघ । पुं । राले । धूনো । भीमसेनीकर्पूरे । रा नि.व १२ । चम्पकवृक्षे । रा नि व १० । सर्ज्जरसे । श्रम । वस्त्रलकलाये । र.मा । बहुवार वृक्ष । চালিতা গাছ । श.च । त्रि । हिमे ।

**शीतलकम्** । कुमुदपुष्पे । শ্বেতশুন্দি । पु । मरुवकवृक्षे । গন্ধতুলসা । रा नि व १० ।

**शीतलच्छद** । पु । स्वर्णचम्पकवृक्षे । रा नि व १० ।

**शीतलजलम्** । क्ली । उत्पले । উদ্দিকুল । रा नि व १० । हिमजले । See जलम् ।

**शीतलता** । स्त्री । हिमत्व । विषकुण्टेश्यो तावतवल्लाम् । শুলুক লতাবিশেষ । वै निघ ।

**शीतलत्वम्** । क्ली । कदलायाम् । हिमत्वे । रा नि व १० । [कुन्कन्य ।

**शीतलप्रद** । पु । चन्दनवृक्षे । চন্দন গাছ ।

**शीतलरजा (स्)** । पुं । कर्पूरे । वै निघ ।

**शीतलवातक** । पुं । भ्रमरपर्य्याम् । দ্ৰাবিড়া । श र ।

**शीतला** । स्त्री । आरामशीतलायाम् । रा नि. व.१० । कुटुम्बिनीलतायाम् । रा.नि व.५ । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. । शीतलीवृक्षे । পাতাডী গাছ । सु.सू.३६ग्र. ।

**शीतलिः (ली)** । स्त्री । पाताडीति प्रसिद्धे जलजवृक्षभेदे । পাতাডো, শিউলিছোপ । र मा. । भा.म ४ग्र.कुलत्थाद्यघृते । च द.ग्रस्र.चि. । शीवल्लाम् । কাঁটা গাছ । रा नि.व ८ ।

**शीतवरः** । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

**शीतवरा** । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा नि व. ४ । [डुमुर । रा.नि व.११ । मद. ।

**शीतवल्कः (लः)** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ

**शीतवल्लभः** । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. । [ग्रनु तैलम् ।

**शीतवल्ली** । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । च.चि.२ग्र.

**शीतवासा** । स्त्री । यूथिकायाम् । জুইগাছ । वै.निघ ।

**शीतवीर्य्यम्** । क्ली । शीतगुणे द्रव्ये । तच्च मधुरद्रव्यमात्रम् । गुणा —गुरु कफमारुतकृत् पित्तघ्नं वातकफजन्यरोगकरञ्च । सु.सू. । पद्मकाष्ठे । सं ग्रहे । वै.निघ. । पु महापाषाणभेदके । বড পাথর কুচা । पर्पटके । ক্ষেৎপাবডা । वै. निघ । प्लक्षवृक्षे । পাকুড গাছ । रा.नि व.११ । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वचायाम् । वै.निघ. ।

**शीतवीर्य्यकः** । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि व. ११ । [वै.निघ ।

**शीतशूचा** । स्त्री । सुवर्चलायाम् । হুড়হুড়ে ।

**शीतशिवम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । रा नि व ६ । शैलेयनामगन्धद्रव्ये । শৈলজ । ग्रम । कर्पूरे । सु.सू.२८ग्र कफशमने । पु । मधुरिकायाम् । মউরী । ग्रम. । कर्पूरे । सु.सू १४ग्र । शमीवृक्षे । मि । र.सा सं. । स्त्री । शमीवृक्षे । र.मा. । मिश्रेयाख्यक्षुपे । শুলফা, মউরিগাছ । रा.नि व.४ ।

**शीतशूकः** । पुं । यवे । "यवस्तु शीतशूकः स्या ,त् ।" भा.पू.१ग्र.धा.व. । [गाछ । वै.निघ. ।

**शीतसंवासा** । स्त्री । यूथिकायाम् । জুই

**शीतसहः** । पुं । पीलुवृक्षे । लटा ।

**शीतसहा** । स्त्री । वासन्तीवृक्षे । বাসন্তী ফুলের গাছ । रा नि व १० । नीलसिन्धुवारवृक्षे । নীলনিশিন্দা । रा नि व ४ । मल्लिकाभेदे । বেলমল্লিকা । जातीवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ ।

**शीतचारम्** । क्ली । श्वेतटङ्कणे । ফট্কিরী । रा नि व ६ ।

**शीतांशुः** । पु । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । [१५ ।

**शीतांशुतैलम्** । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

**शीता** । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । मल्लिकावृक्षे । रा.नि व.१० । ग्रतिबलायाम्, महासमङ्गायाम् । रा नि.व ४ । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा. नि.व ५ । नीलदूर्व्वायाम् । शिल्पिनीवृक्षे । रा नि. व.८ । दूर्व्वायाम् आमलक्याम् । रा नि.व ११ । चोरिखा । थिरुई । तेजीवल्कले । शमीवृक्षे । मिषिकायाम् । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । वै.निघ. ।

**शीताङ्गः** । पु । तन्नामकसन्निपातविशेषे । भा. ।

**शीताङ्गी** । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि. व.५ ।

**शीतादः** । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । तस्य लक्षण—"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ।" सु. नि.१६ग्र. ।

**शीताद्यः** । पुं । विषमज्वरे । रा नि.व.२० ।

**शीताभः** । पुं, क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. ।

**शीताम्बुः** । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिग्राई । वै निघ. ।

**शीतारिरसः** । पु । वातकफज्वराधिकारे रस । पारदभष्टङ्कणं ताम्रं गन्धकं सैन्धवं मरिचचूर्णं तिन्तिडीलकमस्य विषचूर्णं प्र.१भ.निस्तुष जेपालबीजचूर्णं २भ.जम्बीररसेन संमर्द्य गुञ्जाद्वयं वटी कार्य्या । ग्रनु.तप्तजलम् । रस.कौ. । [व.४ ।

**शीतावला** । स्त्री । महासमङ्गायां । रा.नि.

**शीताश्मा (न्)** । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा. नि.व.१२ ।

**शीतीकरणम्** । क्ली । द्रवद्रव्यस्य विशीतलकरणोपायो । तच्च सप्तविधं—प्रवातस्थापनम् उदकप्रक्षेपण यष्टिकाभ्रामण व्यजनं वालुकाप्रक्षेपण शिक्यावलम्बनञ्चेति । सु सू ४५अ. ।

**शीतेच्छा** । स्त्री । पित्तजज्वरादौ । भा ।

**शीतोत्तमम्** । क्ली । जले । प्र च ।

**शीधु** । पु स्त्री । मद्यविशेषे । स द्विधा एका पक्वेक्षुरसकृता श्रेष्ठा । पक्वरस इत्युच्यते । अन्यापक्वौषधाम्बुसृता आमरसकृता चेति स शीतरस इत्युच्यते । शीधुरिक्षुरसैः पक्वैः । प म श्ख । गुणा — शीधु कषायाम्लकमाधुरी वा सन्दीपनी मेदमलापमर्दं आमातिसारानिलपित्तशूलश्वासामयार्शोविहशोथगदघ्न ॥" अत्रि १८ष ।"शीधु पक्वरस श्रेष्ठ स्वराग्निबलवर्णकृत् वातपित्तकरो हृद्य स्नेहनो रोचनो हरेत् । विबन्धमेदशोफार्श शोफोदरकफामयान् । रा नि व १४ ।

**शीधुगन्ध** । पुं । बकुलवृक्षे । चिका [भ ।

**शीफालिका** । स्त्री शेफालिकावृक्षे । श टी

**शीमूल.** । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ । रस चि ८ष । [सर्पे । श र ।

**शीर** । पु । नागरङ्गवृक्षे । वै निघ । अजगर

**शीरिका** । स्त्री । सप्तपत्रीवल्लविशेषे । वै निघ ।

**शीरी** (इन्) । पु । सुञ्जवृक्षे । हरितदर्भ । रा नि व ८ । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गलिया । वै निघ । [भा ।

**शीर्णम्** । क्ली स्थौणेयके । गेंटेला विशेष ।

**शीर्णदल** । पुं । निम्बवृक्षे । रा नि व ११ ।

**शीर्णपत्र.** । पु । कर्णिकारवृक्षे । कनक फुलेर गाछ । श च । पट्टिकालोध्र । वै निघ । निम्बवृक्षे । रा नि व ८ ।

**शीर्णपुष्पिका** । स्त्री । शताह्वापुष्पाम् । उलफा, मौरी । श च । [श च ।

**शीर्णमाला** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् चाकुलिया ।

**शीर्णरोमक** । पु । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेंटेला विशेष । वै.निघ. ।

**शीर्णवृन्तम्** । क्ली । तरम्बुजफले । तरमुज । गुणा — शीर्णवृन्त कफकर सक्षार मधुर लघु ।" राज १प । पु (न्त) । सुखवाही । फुटीति भाषा । प सु ।

**शीर्षम्** । क्ली । कृष्णागुरुणि । काल अगुरु । रा नि व १२ । मस्तके । अम ।

**शीर्षकम्** । क्ली । शरीरावयवे, मस्तके । मस्त काञ्जनि । रा नि व १८ । अगुरुकाष्ठे । शर्षीशे । नारकेली । वै निघ । [अजगरसर्पे । श र ।

**शीलम्** । क्ली । स्वभावे । सद्वृत्त । अम । पु ।

**शीवलम्** । क्ली । शैलेये । शैवाले । मे ।

**शीषम्** क्ली । कासीसे । शिराकस । रा नि व १३ शीषके । शीसा । अम ।

**शीषकाम्** । क्ली । शीषधातौ । शीसा । प सु ।

**शुक** । पु क्ली । शिरीषवृक्षे । मे । लोध्रे । सालोशपत्र । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । गेंटेला । वै निघ । स्वर्णक्षीर्याम् । शियालकाँटा । र.मा । स्थौणेयकवृक्षे । विश्व । पु । पक्षिविशेषे । टिया पाखी । तन्मांसगुणा —"शुकमांस वरं बल्यं विपाके गुरुशीतलम् । कासश्वासक्षयहर संग्राहि लघु दीपनम् ।" राज १ष ।

**शुकाच्छदम्** । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये । गाँठियाला भेद । जटा । तजपत्रे । तूलके । वै निघ ।

**शुकजिह्वा** । स्त्री । तृणभेदे । ग्रयातुँटीति खी के । र मा । [भा । वा उ ६०ष ।

**शुकतरु** । पु । शिरीषवृक्षे । रा नि व ८ । र.

**शुकतुण्ड** । पु । हिङ्गुले । र.सा स ।

**शुकद्रुम** । पु । शिरीषवृक्षे । श मा ।

**शुकनसा** । स्त्री । श्योणाकवृक्षे । चक्रकारकटे । उआठूँटी । सु चि १८ष. ।

**शुकनामा** । स्त्री । शुकतुण्डाम् शुकजिह्वायाँ उआ ठूँटी । र मा । [रा नि व ६ ।

**शुकनायन.** । स्त्री चक्रमर्दवृक्षे चाकुन्दिर ।

**शुकनाशा(सा)** । स्त्री । शुकशिम्बाम् । आलकुशी, उआठूँटी । र.मा । चक्रकारके । क्-

द यीनि व्या फलद्यते । सु चि १।१७श । "यवच शुकनाशाया ।" गान्धारीवच्चे । नलुकायाम् । नालके) । वै निघ ।

**शुकनास** । पु । श्योणाकवृचे । रा नि व ८। (कटुङ्गायगुड़िकायाम्) । चवि २म.१श । चग स्तिवच । वक । चिका ।

**शुकनासिका** । स्त्री श्योणाकवृचे । শোণ গাছ । चामर कथा इति च कैचित् । च द द्रव्य रातिशा चि कलिङ्गायगुडिकायाम् ।

**शुकपत्र (च)** । पु । गन्धके । वै निघ ।

**शुकपिच्छ** । पु । गन्धके । र.सा स । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । वै निघ । [ग्न र ।

**शुकपिण्डि** । पु । शुकशिम्बा । আলাকুশী ।

**शुकपुच्छ** । पु । गन्धके । हे च ।

**शुकपुच्छकम्** । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्य । গেঁঠিয়ালা । रा नि व १२ ।

**शुकपुष्पम्** । क्ली । स्थौणेयके । গেঁঠিয়ালা । भा । पु । शिरीषवृचे । रा नि व ११ । गन्धके । वै निघ ।

**शुकप्रिय** । पु । शिरीषवृचे । भा । दाड़िमवृचे । वै निघ । कमरङ्गवृच । प सु । निम्ब वृचे । वै निघ । स्त्री । जम्बूवृच । জাম গাছ । रा नि व ११ ।

**शुकफल** । पु । अर्कवृचे । আকন্দ গাছ । रा नि व १० । स्त्री । शाल्मलिवृचे । वै निघ ।

**शुकबर्ह(क)म्** । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠিয়ালা । श र । तद्वदे च । च सू ५श ।

**शुकरोग** । पु । शूकरोगे । See शूकदोष ।

**शुकवर्ण** । पु । ग्रन्थिपर्णभेदे । গেঁঠিয়ালা विशेष । वै निघ ।

**शुकवल्लभ** । पु दाड़िमवृचे । रा नि व ११ ।

**शुकवृच** । पु । शिरीषवृचे । वै निघ ।

**शुकशालक** । पु । महानिम्ब । वै निघ ।

**शुकशिम्बा (म्बि) (म्बी)** । स्त्री । शूक शिम्बयाम् । আলাকুশী । श र । च द वा व्या चि माषवलादौ ।

**शुकशीर्षा** । स्त्री । तालीशपत्रे । ग्रन्थिपर्णभेदे, स्थौणेयके । तेजपत्रे । वै निघ ।

**शुकाख्य** । पु । शिरीषवृचे । वा उ ३८श । चर्मघटे । চামর কষা । सु चि १८श । स्त्री । शुकनासायाम् । শুয়াঠুঁটী, আলাকুশী । र. मा । सु चि २श । सु चि १८श । वा उ ३८श ।

**शुकादन** । पु । दाड़िमवृच । श च ।

**शुकानना** । स्त्री । शुकाख्यायाम् । শুয়াঠুঁটী । प सु र मा ।

**शुकाह्व (य)** । पु । शैवलमुस्तायाम् । কেওট মুতা । वै निघ । चर्मकारवट । চামর কষা । सु चि १८श ।

**शुकेष्ट** । पु । शिरीषवृचे । रा नि व ९ । रा जादनवृचे । ক্ষীরী । रा नि व १५ ।

**शुकोदरम्** । क्ली । तालीशपत्र । रा नि व ६ ।

**शुक्तम्** । क्ली । मांसे । श च । गन्धराजतैले । का चिके । द्यारा । चि । अम्ल । विश्व । [चि ।

**शुक्तपाकम्** । चि । अम्लपाके । मा नि ग्रहणी

**शुक्ता** । स्त्री । चुक्रिकायाम् । কাঁজি । श र ।

**शुक्ताम्लम्** । क्ली । अम्लशाके । रा नि व ८ ।

**शुक्ति** । स्त्री । श्रङ्ख । अर्शोरोगे । मे । वदरी वृचे । কুল গাছ । च द व्रणशो चि । शङ्खनखे । नखी । रा नि व १२ । वा सू १५श । "शुक्ति व्याघ्रनखे शङ्ख ।" मुक्तास्फोटे । धिणुक । गुणा —कटु स्निग्धा श्वासहृदयोपरोधहरी शूलघ्नी हृद्या मधुरा दीपनी च । रा नि व १३ । तो लचतुष्टय, १४ तोला । प म १ख । प सु । सु सू ३८श । शुक्लगतनचरोगभेदे । लचण—"श्या वा स्यु पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये शुक्तिर्वा सितनयने स शुक्तिसञ्ज ।" सु उ ४श ।

**शुक्तिक (का)** । पु स्त्री । शुक्तिरोगे । (का) गन्धके । वा र.चि । (का) शुक्तौ । धिणुक । जटा । चुक्रिकायाम् । श र ।

**शुक्तिजम्** । क्ली । मुक्तायाम् । हे च ।

**शुक्तिपत्र (र्ण)** । पु । सप्तपर्णवृचे । रा नि. व १२ । [वै निघ ।

**शुक्तिपुटोपमम्** । क्ली । वाताडे । বাদাম ।

**शुक्तिमणिः** । पुं । मुक्तायाम् । वै.निघ ।

**शुक्तिबीजम्** । क्ली । मुक्तायाम् । चिका ।

**शुक्तिसम्भवम्** । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । वै. निघ. । [शिन्दा । वै निघ ।

**शुक्तयङ्गी** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेतनि

**शुक्रः** । पु । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.८ । नेत्रान्तर्धवलभागे । वै निघ । जैष्ठे मासि । चित्रकवृक्षे । श्रम. ।

**शुक्रम्** । क्ली । मज्जसारभूतधातौ । शुक्र । "अस्थ्नोर्मज्जा ततः शुक्रम्, इति ।" रा नि.व १८ । "पाचिता पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् । शुक्रत्वं यान्ति मासेन ।" शार्ङ्ग पू ६ष. । तस्य कर्म्म गर्भोत्पादः । तदुक्तं "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः । यात्यामाशयमाहारः पूर्व्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः ।" भा. । "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते । स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं सर्व्वसम्मतम् । तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टं करोति च ।" शुक्रस्वरूप—'शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भबीजं वपुः सारो जीवस्याश्रय उत्तमः ।" गर्भजननशुक्रस्य लक्षणम् । 'स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत् ॥' इति । "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा ॥ एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥" इति शुक्रस्थानम् । "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ।" इति शुक्रक्षरणमार्ग. । "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ॥" इति क्षरणकारणम् । "विभक्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते । सर्व्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते । तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणादपि । शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्त्तते । सुप्रसन्नमनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।" सु नि.१० ष. । "यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रम् ।" सु.शा ४ष. । नेत्ररोगविशेषे । चिका. ।

**शुक्रकरः** । त्रि । शुक्रजनने । पुं । मज्जायाम् । हे च. ।

**शुक्रकृच्छ्रम्** । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । निदा ।

**शुक्रगतज्वरः** । पु । तदाश्रितज्वरे—"शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः । मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगतज्वरे ।" मा नि. ।

**शुक्रदः** । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

**शुक्रदोषः** । पु । षण्ढतारोगे । च.सि.२ष. ।

**शुक्रधरा** । स्त्री । सप्तम्यां कलायाम् । या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी । सु.शा.४ष. ।

**शुक्रपुष्प.** । पु । कुरुवकशाके । शब्दच । पश्च । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै निघ ।

**शुक्रभुक्** । पुं । मयूरे । शब्द च ।

**शुक्रभूः** । स्त्री । मज्जायाम् । श च. । अस्थिसारे । [वै निघ ।

**शुक्रमाता** । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी ।

**शुक्रमातृका(वटिका)** । स्त्री । प्रमेहे औषधम् । पाठ —"गोक्षुरबीजं त्रिफला पत्रैला रसाञ्जनम् । धान्यकञ्चविका जीरं तालीशं टङ्कं दाडिमी । प्रत्येकार्द्धपलं दत्त्वा गुग्गुलु कार्षिकस्तथा । रसाभ्रलौहगन्धानां प्रत्येकञ्च पलं क्षिपेत् । सर्व्वमेकीकृतं वैद्यो दण्डयन्त्रैर्विमर्दयेत् । घृतभाण्डे तु संस्थाप्य माषमेकन्तु खादयेत् । दाडिमस्वरसेनैव छागदुग्धेन वाम्भसा ।" रस र. ।

**शुक्रमेहः** । पु । मेहविशेषे । यत्र रोगी शुक्रतुल्यं मेहति । सु नि.६ष ।

**शुक्रला** । स्त्री । छत्रटायाम् । चीकडा इति प्रसिद्धरूपे । प.मु. । आमलकवृक्षे । आमला गाछ । वै निघ. ।

**शुक्रवहस्रोतः(स्)** । क्ली । शुक्रवहनाड्यां । तस्य मूलं वृषणौ शेफश्च । च.वि.७ष ।

**शुक्रसङ्ग.** । पु । शुक्ररोधे । भा. ।

**शुक्रा** । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा नि.व ६ ।

**शुक्राङ्गः** । पु । मयूरे । त्रिका. ।

**शुक्राधिक्यम्** । क्ली । श्लेष्मजरोगे । भा ।

**शुक्राल्पता** । स्त्री । पित्तजरोगे । भा. ।

**शुक्राश्मरी** । स्त्री । शुक्रजन्याश्मरी । शुक्रज नापाथरी । सा शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रचलितमनिर्गच्छद्विमार्गेण मनादनिलोऽभित मग्नस्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति सञ्चय चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ बस्तिवेदना वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् । सु नि ३ष. ।

**शुक्लम्** । क्ली । रजते । रूप्य । मे. । नवनीते । ननि । श.च. । नेत्ररोगभेदे । लक्षण—"सुश्वेतं यद् शुक्लाख्यं शुक्ल वदन्ति चिरात् ।" निदानम् । पुं । धवहृक्षे । धाओग्रा गाछ । रा नि.व ८ । श्वेतरोध्रे । श्वेत लोध । प.मु. । कुन्दवृक्षे । वै. निघ. । श्वेतैरण्डे । वै निघ.२भ ग्लानीदयरसे ।

**शुक्लकः** । पुं । चीरिणीवृक्षे । क्षीरी गाछ । वै.निघ. । [डाक् पाखी । श मा ।

**शुक्लकण्ठः (का.)** । पु । दात्यूहपक्षिणि ।

**शुक्लकन्दः** । पुं । महिषकन्दे । रा.नि व.७ । श्वेतालुके । साँख आलु । वै.निघ. । स्त्री (न्दा) । अतिविषायाम् । श्वेत आतइच । रा नि व. ६ । भूमिकुष्माण्डे । वै निघ. ।

**शुक्लकर्कटः** । पुं । शुक्लवर्णकर्कटे । धला काँकडा । सु मू.४६च. । See कृष्णकर्कटक. ।

**शुक्लकुष्ठम्** । क्ली । श्वित्रे । धवल । तदौषध—सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च । मधुना ब्यादितानि तु शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥ गारुड़े ।

**शुक्लतुलसी** । स्त्री । श्वेततुलसी । श्वेततुलसी । तैं मह्राटितुलसी । सयच. ।

**शुक्लदुग्धः** । पुं । (Trapa bispaniosa.) जलजद्रव्यभेदे, शृङ्गाटके । शिङ्गाड़ा । श.च. । [च.

**शुक्लधातुः** । पु । कठिन्याम् । खड़िमाटी । इ

**शुक्लपुष्पः (ष्पा, ष्पी)** । पुं,स्त्री । कुन्दवृक्षे । दोन गाछ । मरुवृक्षे । श्वेतकोकिलाक्षे । श्वेत कुलेखाड़ा । मरुवकवृक्षे । र.मा. । कृष्णपिण्डरी । पिंडानि दा पेराडा । प मु. । श्वेतपुष्पदमनवृक्षे । र.मा.र्स. । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । हातिशुँड़ । प.मु. । क्ली । कुन्दपुष्पे । राव. कुमारतन्त्रम् ।

**शुक्लपृष्ठकः** । पुं । सिन्धुवारवृक्षे । श च. ।

**शुक्लफला** । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

**शुक्लफेनः** । पु । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

**शुक्लभण्डी** । स्त्री । शुक्लत्रिवृति । श्वेत तेउडी । वै.निघ । [निशिन्दा । वै.निघ. ।

**शुक्लमञ्जरी** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत

**शुक्लमण्डलम्** । क्ली । नेत्रस्य शुक्लभागे । निदा. । (tas) चक्षुषि । शादाभुग । Walts.

**शुक्लमुद्गः** । पुं । (Phaseolus subloba-

**शुक्लमूलम्** । क्ली । श्वेतलशुने । वै.निघ. ।

**शुक्लरोहितः** । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । श्वेत रोड़ा, रक्तना । रा.नि व.८ ।

**शुक्ला** । स्त्री । उच्चटायाम् । उकुडा । र. मा । आमलकी । वै.निघ. ।

**शुक्लवंशः** । पु । श्वेतवंशे । श्वेतबाँश । रा.नि. व.८ । राव.कार्मणाधिक ।

**शुक्लवर्गः** । पुं । खटिन्यादिवर्गे । यथा—"खटिनी श्वेतसयुक्ता शङ्खशुक्तिवराटिका । भस्माश्म शर्करायेति शुक्लवर्ग उदाहृत ॥" रा.नि.व.२२ ।

**शुक्लवायसः** । पुं । वकपक्षिणि । वकपाखी। चिका. ।

**शुक्लहस्ती** । स्त्री । श्वेतहस्त्याम् । भैष.च. पि.चि.पानीयभक्तवध्या । प्रयोगा.वद्यणी.चि.पानीयभक्ते । [वै.निघ. ।

**शुक्लहचः** । पुं । धववृक्षे । धाओग्रा गाछ ।

**शुक्लशालः** । पुं । गिरिनिम्बे । रा.नि.व.८ । श्वेतशाले । मस्तकल्पः ।

**शुक्लसारङ्गः** । पुं । शुक्लघातके । च.मू.२७भ. ।

**शुक्लाचीरा** । स्त्री । काकोल्याम् । काँकुला । रा.नि व २ ।

**शुक्ला** । स्त्री । शर्करायाम् । चिनि । र.मा. । श्वेतवचायां । श्वेतवच । क्षीरकाकोल्यां । वै निघ. । कार्कोल्याम् । काँकुला । रा.नि.व.३ । विदार्याम् । भुँइकुमड़ा । रा.नि.व.७ । शेफालिकायाम् । निशिन्दा । रा.नि.व.४ । सुम्राम् । ननसा गाछ । रा.नि.व.८ ।

**शुक्लाङ्गः** । पुं । धीमानरवचायाम् । তোপচিনি । वै.निघ । [निम्बिन्दा । रा.नि.व ४ ।

**शुक्लाङ्गी** । स्त्री । शेफालिकायाम् । शिउली,

**शुक्लाजाजी** । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

**शुक्लापाङ्गः** । पुं । मयूरे । है.च. ।

**शुक्लाम्लम्** । क्ली । अम्लशाके । रा.नि.व.७ ।

**शुक्लार्कः** । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । .क विलिय पक्षे । म पांढरीकई । गुणा — कटु तिक्तोष्ण मलशोधन मूत्रकृच्छ्रशोथफलघ्नघ्न । रा नि व १० । सारक वातकुष्ठकण्डुविषव्रणप्लीह गुल्मार्शोमलकफोदरक्रमिघ्नश्च । तत् पुष्पं शुक्रजनक लघु दीपनं पाचकम् अरोचकार्श कासश्वासहर च । भा.पू १भ. ।

**शुक्लार्म** (न्) । क्ली । शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षण यथा—"शुक्लाख्य मृदु तु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेत समामिह वर्द्धते चिरेण।" सु उ.४अ. । "स श्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात् ।" मा.नि ।

**शुक्लाहिफेनः** । पुं । (Popaver somniferum.) White poppy, opium. शुक्लपुष्पाहिफेनवृक्षे । শ্বেত পোস্তদানার গাছ । हिपोस्त, खसखसका पेड । तें पुस्तकायचेहु । वम्. खसखसीचे झाड । Watts.

**शुक्लाचः** । पुं । भवजातीयसशालवर्षविधि । सु सू.४६अ । See अव ।

**शुक्लोपला** । स्त्री। शर्करायाम्। চিনি । रमा.।

**शुक्लोदनम्** । क्ली । आतपान्ने । আতপ চাউল । रा.नि व १६ । (रावणकृतकुमारतन्त्रम् ।)

**शुङ्गः** । पुं । वटवृक्षे । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । शूके । शुङ्गा । पर्कटीवृक्षे । পাকুড়গাছ। मी. । नवपल्लवे । है.च । [वटवृक्षे । जटा. ।

**शुङ्गी** (इन्) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । পাকুড় গাছ ।

**शुचिः** । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । आषाढमासे । अम. । ज्येष्ठे मासि । ग्रीष्मकाले । मी । रवे । भल्लातकवृक्षे । वै निघ. ।

**शुचिद्रुमः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि व.११ ।

**शुचिमल्लिका** । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा नि.व.१० ।

**शुचिव्रतः** । पुं । मधौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া। वै निघ । [चिका. । श.र. ।

**शुटीरता (टीर्यम्)** । स्त्री, क्ली । वीर्ये ।

**शुण्टिः (ण्टी)** । पुं,स्त्री । शुष्कार्द्रके । শুঁট । अम. । शौण्डागुण्ठीति च ख्याता । प मु ।

**शुण्ठम्** । क्ली । गुण्डासिनीवृक्षे । वै निघ. ।

**शुण्ठि. (ण्ठी)** । पुं, स्त्री । (Gingiber officinale ) स्वनामख्यातौषधी । शुण्ठीति वंश्वेच भाषा । शुँट । गुणा — कटूष्णा स्निग्धा कफशोफवातघ्नी शूलविबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदघ्नी च । रा नि व ६ । लघु पाचनी रुच्या आमवातहरी मधुरपाका कोष्ठबद्धताशान्तिकरी बलकरी ग्राह्या अर्शोवायुरोगहरी च । अग्निगुणभूयिष्ठत्वात् अन्तरद्रवभाग शोषयित्वा मलबद्ध करोति । भा म.१भ. । "नागरं (शुण्ठी) कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु । हृद्योष्ण रोचन हृद्य सस्नेह लघु दीपनम् ॥" सु.सू.४६अ. ।

**शुण्ठीघृतम्** । क्ली । वक्ष्यमाणम् आमवाते च घृतम् । "विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले घृतम् । घृत निहन्यात् स्वयथु वह्नौ सामतामयम् ॥" च द । भा. ।

**शुण्ठ्याम्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁট । श च. ।

**शुण्डरोहः** । पुं । भूवृक्षे । गन्धतृण । रा नि व.८ ।

**शुण्डा** । स्त्री । गलशुण्डीनामरोगे । रा.नि व. १० । सुरालये । सुरायां । करिशुण्डे । मी ।

**शुण्डारः** । पुं । करिशुण्डाकारे वक्रयन्त्रभेदे । বকযন্ত্র, চোয়াইবার যন্ত্র ।

**शुण्डालः** । पुं । गजे । (धनञ्जय) ।

**शुण्डिका** । स्त्री । स्फोटके । ফোড়া । रा.नि. व.२० । उपजिह्विकायां । আলজিভ । शब्दकल्प ।

**शुण्डिनी** । स्त्री । छुछुन्दर्यां । ছুঁচা । वै.निघ. ।

**शुण्डिमूषिका** । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । ছুঁচা । रा नि व.१९ ।

**शुण्डी** । स्त्री । कौम्भीयाली । रा.नि व १६ । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড় গাছ । रा.नि.व.४ ।

शुदम् । क्ली । सैन्धवे । रा.नि.व ६ । मरिचे । रा.नि.व ६ । रौप्ये । गुण्डवणे । वै निघ. ।

शुद्धजङ्घः । पुं । गर्दभे । त्रिका ।

शुद्धमांसम् । क्ली । मांसव्यञ्जने, पक्वमांसे । मांसेर तरकारि । यथा—"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा तैलं वा तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरं । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खण्डखण्डितम् । धौतनिर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणं च पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्पिष्य वेशवारं परिक्षिपेत् । वेशवारस्य द्रव्याणि नागवल्लीदलानि हि । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समांशतः ..।" गुणाः —"शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।" भा. ।

शुद्धवल्लिका । स्त्री । गुडूच्याम् । शुनूक । श.च. ।

शुद्धा । स्त्री । कुटजबीजे । इन्द्रयवे । वै निघ. ।

शुद्धान्तपालकः । पुं । नपुंसके । हिजड़े । श.च. ।

शुद्धिः । स्त्री । वमनादिभिः शोधने । सा चतुर्विधा दैहिकी दैशिकी मानिकी आत्मिकी चेति । च. ।

शुद्धिकन्दः । पु । लशुने । वै निघ ।

शुनः (कः) । पु । कुक्कुरे । च.टी भ. । रा.नि. । व.१९ । [कुत्ता । रा.नि.व.४ ।

शुनकचञ्चुका । स्त्री । चक्रचञ्चुपे । टैंक्

शुनकचिल्ली । स्त्री । चिल्लीशाके । चिलिशाक । दर्दचिल्ली, कायचिल्लिके, कुत्तचील इति महाराष्ट्री ख्याता । गुणाः—कटुष्णा कफघ्नी च रा.नि.व ७ ।

शुनिः । पु । कुक्कुरे । श.च. । स्त्री (नी) । कुक्कुराम् रा.नि.व.७ ।

शुभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा नि.व.१२। रौप्ये । पु । छागे । च.टी. । [ल ।

शुभक(ङ्क)री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व. ।

शुभगः । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा सं. । र.र.च पि । "शुभगविटमिश्रितानाम् ।"

शुभगन्धकम् । क्ली । बोले । रा.नि व १२ ।

शुभदः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । [ष ।

शुभपत्रिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा नि व.

शुभा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा नि व.६ । र.सा.स. पुष्करलिरे, कुष्माण्डलिरे, वासाखण्डकूष्माण्डे च । सक्कायाम् । पिंडिः । शुक्लवचायाम् । श्वेत वच । वै निघ. । गोरोचनायाम् । रा नि. व १२ । सवचीरे । पाठायाम् । आकनादि । वै.निघ. । शमीविशेषे । रा.नि.व ८ । प्रियङ्गौ । रा नि व.१२ । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व ८ । ग्रा ताम्रायाम् । शुनफा । सा क्ली इक्षुक्षीरकादिक्षीदके ।

शुभाकिनी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ ।

शुभाञ्जनः । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । लाल सजिना । र मा ।

शुभेक्षणः । पु । मसीर । वै निघ ।

शुभ्रम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । उशीरे । बेणा । रा.नि.व.१२ । अभ्रधातौ । अटा । रौप्यधातौ । मेदोधातौ । वै.निघ । काशीसे । शिवेकम् । रा.नि.व.१३ । रौप्यमाक्षिके । वै निघ । गडलवणे । रा.नि.व.६ । सैन्धवलवणे । वै निघ. । त्रि. । शुभ्रवर्णे । पु । चन्दनवृक्षे । श.च. । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा नि.व.६ । स्फटिकायाम् । फटकिरि । भा. । शर्करायाम् । वै निघ २भ सर्व्वज्वरे भार्ग्यादिचूर्णम् । श्वेतकण्टकारके । वै.निघ. ।

शुभ्रतरुः । पु । शिरीषवृक्षे । प.मु. । [व ४ ।

शुभ्रपुङ्खा । स्त्री । श्वेतशरपुङ्खायाम् । रा.नि.

शुभ्रपुष्पम् । क्ली । वीरणवृक्षे । बेणा । वै. निघ. ।

शुभ्रवेष्टः । पुं । श्वेतराजले । वै निघ ।

शुभ्रसर्षपः । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

शुभ्रांशुः । पुं । कर्पूरे । रा नि.व १२ ।

शुभ्रालु. । पुं । महिषकन्दे । श्वेताको । गोराआलू । रा.नि.व.७ ।

शुभ्रिका । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै निघ. ।

शुल्कमायसः । पु । बकपक्षिणि । त्रिका ।

शुल्या । स्त्री । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

शुल्व(ल्ब)म् । क्ली । ताम्रे । तामा । प सु. । रस र एकादशाध्याये । रा.नि व.१३ । वै निघ मूत्रादिशुल्बाम् । [रस चि. ।

शुल्वपत्रम् । क्ली । ताम्रपत्रे । তামার পাত ।

शुल्वरिपुः । पुं । गन्धके । वै.च । र.सा.सं. ।

शुल्वशत्रुः । पु । गन्धके । वै निघ. ।

शुल्वारिः । पु । गन्धके । वै च. ।

शुश्रूपा । स्त्री । सैन्धायाम् । चिका. ।

शुषणी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । শুশুনি শাক । गुणा —"शुषणी कफवातघ्नी मद्यारोष्टी च ताष्टमी ।" राज ३प ।

शुषिरम् । क्ली । लवङ्गे प सु । पु । मूषिके । मे । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । अम ।

शुष्कम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । र मा ।

शुष्कगोमय । पु । वनकरीषे । বিলঘুটে । चिका. ।

शुष्कपत्रम् । क्ली । शुष्कपत्रशाके । নালিতা পাতা, শুক্তপাতা । गुणा —"शुष्कपत्र पथी मिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ तत्शुष्कपत्र ज्वलदोष नाशन विशेषत पित्तकफज्वरापहं। कलत्र स स्यापि च पित्तहारक सुरोचन व्यञ्जनयोगकार कम् ।' राज.३प ।

शुष्कमत्स्यः । पु । सलवणे रौद्रशोषितमत्स्ये । শুটকী মাছ । शब्दकल्प. । See मत्स्य ।

शुष्कमांसम् । क्ली । भौरसमांसे । শুকান মাংস । गुणा —"हृद्यानां दीपनं मांस बालाना बलद लघु । त्रिदोषलवणालुष्ट शुष्क शूलकर गुरु ॥" भा. ।

शुष्कमुखः । त्रि । शुष्कशोषयुक्ते । वा चि ८च ।

शुष्कमूलम् । क्ली । रौद्रशोषितमूलके । শুক্‌নামূলা । वा.चि.७च ।

शुष्कमूलकाद्यतैलम् । क्ली । शोथाधिकारे तैलम् । पाठ —"शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्ना महौषधे । पक्वमभ्यञ्जनात्तैल सशूलं श्वयथु जयेत् इति स्वल्प । वृहद्यथा—क्वाथार्थ—শুষ্কমূল, দশমূল, পিপ্পলীমূল, পুনর্নবামূল প্রত্যেকে ১৬ প. জল ৫ ১২ প. শেষ ৬৪ প । তিল তৈল ৬৪ প. গোমূত্র ৬৪ প. । কল্কার্থ —শুষ্কমূলা শুলুক, শুঁট, পলতা, পিপুল, মূল, বেলেড়া, আকনাদি, পুনর্নবা, বালা, বেণাবমূল, সজিনাবীজ, নিশিন্দা, অনন্তমূল, কবচবীজ, বাসাছাল, পিপুল, হরীতকী, ব চ, কুড়, রাস্না, বিড়ঙ্গ, চই, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, ধনে, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, দেবদারু, পদ্মবীজ, শটী, গজপিপুল, বেল শুঁটা, মঞ্জিষ্ঠা প্র ৪ তো । र.स.र. ।

शुष्कमूलाद्यघृतम् । क्ली । उदावर्ताधिकारे घृतम् । पाठ — 'मूलक शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूर्मूल पञ्चकम् । आरेवतफलञ्चापि पिष्ठा तैल पचेद्घृतम् ॥" रस.र. । भा. ।

शुष्करेवती । स्त्री । बालग्रहविशेषे । लक्षण —"जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसंक्षय ।" वा उ ३च. ।

शुष्कली । स्त्री। शुष्कमांसे । मांसे । शब्दकल्प. ।

शुष्कवृक्षः । धवद्रुमे । ধাওয়া গাছ । रा.नि. व.८ ।

शुष्कव्रणः । पुं । योनिकन्दरोगे । चिका. । See कन्द । किंशुके । ঢ্যাটা । चिका. ।

शुष्का । स्त्री । योनिरोगे । लक्षण यथा—"वै गरीधाहती वायु दुष्टौ विण्मूत्रसंग्रहम् । करोति योनौ शोषञ्च शुष्काख्या सातिवेदना ॥" वा उ. ३३च. । [धवकम् ।

शुष्काङ्गः । पु । धवद्रुमे । ধাওয়া গাছ । वै

शुष्काङ्गी । स्त्री । बलाकायाम् । वै निघ. । गोधिकायाम् । গোশাপ । म.च. ।

शुष्कार्द्रम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । म.च. ।

शुष्कार्शः । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षण— "दीर्घाङ्कुर खर स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भव । व्याधिरेष समाख्यात. शुष्कार्श इति संज्ञित ॥" सु उ ३च. ।

शुष्काशुष्कः । पु । समुद्रफेने । वै.निघ ।

शुष्काक्षिपाकः । पु । सर्वगतादिरोगे । लक्षण यथा—"यत् कूणित दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुण यत् प्रतिबोधने च

शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥" भा नि । "वात पित्तोत्थर्षघर्षतोदभेदोपदेहवत । रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलननिमीलनम् । विकूणन विशुष्कत्व शीतेच्छा शूलपाकवत् । उक्त शुष्काक्षिपाकोऽय म ।" वा.उ १५अ. ।

**शुष्मम्** । क्ली । तेजसि । मे. ।

**शुष्मा (न्)** । पु । चित्रकवृक्षे । अम. ।

**शूकम्** । क्ली । स्वनामख्याततृणे । शुआँधान । गुण —अतिदुर्जरम् । रा नि व ८। ग्रन्थिपर्णभेदे । वै.निघ. । शूकाग्रा । शुंडा । अम । मा.ज्व.नि ।

**शूकः** । पुं । सविषशलभकीडयम्वल्पाङ्कुशाङ्कुमादि जन्तौ । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगे शब्दकल्पे । वात्स्यायन । कर्णादिभक्षककीटविशेषे । शुआँ । कृमिशूके । च.सू.१८अ । शूकरोगे । निदा ।

**शूककः** । पु । रसे । मे ।

**शूककीटः (क)** । पुं । कर्णादिभक्षकशूक दुमकीटविशेषे । शुआँपोका । अम. ।

**शूकजः** । पुं । यवक्षारे । वै निघ. ।

**शूकतृणम्** । क्ली । तृणविशेषे । टोंड्ली । इति शूकडी । गुणा —"दुर्जरश्च पशूनाञ्च शूका भावे हितश्च तत् ।" रा.नि.व.८ ।

**शूकदोषः (रोगः)** । पुं । लिङ्गवर्द्धनौषधलेपजनितव्याधिविशेषे । "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामज्ञमनुजानां शूकदोषनिमित्ता अष्टादश रोगा जायन्ते सर्षपिकादय । यथा—सर्षपिका । अष्ठीलिका । ग्रथितम् । कुम्भीका । अलजी । मृदितम् । सम्मूढपिडका । अवमन्थ । पुष्करिका । स्पर्शहानि । उत्तमा। शतपोनक । त्वक्पाक । शोणितार्बुदम् । मांसार्बुदम् । मांसपाक । विद्रधि. । तिलकालकश्चेति ।" सु नि.१४ अ. । विशेषाः स्वस्वपर्याये द्रष्टव्या ।

**शूकधान्यम्** । क्ली । शूकासमन्वितव्रीह्यादिधान्ये, यवधान्ये । तदुक्त "व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठका दि । शिम्बीविनिर्गतमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तदीदृशमथो तृणधान्यमन्यत् ॥" इमे इमे शूकधान्यानां केचिन्नाम् संज्ञानुसरणतया भेदेष्वेव निघण्टुकारैः उक्तानि । तत्र विशेषतोयवानि शूकतीक्ष्णभेदेन । गुणा —दोषशमनं, लघु तेजोबलवीर्यवृद्धिकरम् । रा.नि व १६ । अपिच । 'शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥" राज. ।

**शूकपत्रः** । पु । निर्विषसर्पे सु.कल्प ४अ. ।

**शूकपाक्यः** । पु । यवक्षारे । सग्रह ।

**शूकपिण्डः (ण्डी)** । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । आलकुशी । ग्र.मा ।

**शूकरः** । पु । पशुविशेषे । शुआँर । सा गुणा. —"तथैव गण्डकगवयमहिषीरुरुरङ्कवः । विबन्धि गुरवः स्निग्धा वातालाः प्रकीर्त्तिताः । मांसगुणा —"श्रावणं रोचनं वृष्यं दुर्जरं श्रमनाशनम् । वातघ्नं पित्तशमनं रुचिदं धातुवर्द्धनम् ॥" अत्रि २०अ. । "स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् । वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।" च । स ग्राम्यवन्यभेदाद्द्विविध । तयोरारण्यस्य मांसं—गुरु वातहरं वृष्यं बलकरं स्वेदकरञ्च । तथा ग्राम्यवराहमांसं—तस्मादगुरु मेदोबलवीर्यवृद्धिञ्च करोति । रा नि.व.१७ ।

**शूकरकन्दः** । पु । वाराहीकन्दे । रा नि व ७ ।

**शूकरदंष्ट्र. (क)** । पु । तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे, गलभञ्जनैव प्रकारभेदे । लक्षणं—"सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदन । कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्यात् शूकरदंष्ट्रक ॥" भा. ।

**शूकरपादिका** । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् । रा नि व.४ ।

**शूकरशिम्बी** । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् । शूकराखेतीति पाश्चात्ये । भा.ग.४अ. । "शूकरशिम्बीमूलम् ।' [वज्रकाण्ड । भ.र. ।

**शूकराक्रान्ता** । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् ।

**शूकरी** । स्त्री । वाराहीकन्दे । विष्णुक्रान्तायाम् । रा.नि.व.११ । वराहक्रान्तायाम् । वज्रक्रान्ता । भ.र । अशदारके । वीरतरुरोऽयम् अभावे चर्मकारालुकम् । वा उ.६४. । "कायस्था शूकरी वचा ।" च.द.ज्व.घी उच्चा.चि अक्षपीडाचार्यः । [८ ।

**शूकरेष्टः** । पु । कसेरी । कसेरु । प.नि.व.

शूकला । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा पित्त-वातघ्नी । चवि १५ष । [शू.च ।

शूकवती । स्त्री। कपिकच्छाम् । आत्मगुप्ता।

शूकदन्तः । पुं । कीटविशेषे । तया दष्टे कण्डू दाहा मवर्द्धन्ते शूकदाष सत्यते । सु.कल्प ८थ।

शूकशिम्बा(म्बि,म्बिका)(म्बी) । स्त्री । (Macuna pruriens) Cowhege plant कपिकच्छाम् । आत्मगुप्ता । शूकाम्बु इति पूर्व देशे । हिं गोचा, किवाच । ता पुनातक, का बि । तें पिल्लि अडुगु । मं कवच् । बम्. पुर्लां । रा नि व ३ । [श

शूका । स्त्री । कपिकच्छूलतायाम् । श

शूकापूटः । पुं । वत्समयी । [illegible]

शूकाभपुष्प । पुं । शिरीषवृक्षे । वै निघ

शूकाख्यः । पुं । शिरीषवृक्षे । आयुर्वेदशास्त्रम् ।

शूकाख्यबीजम् । क्ली । शिरीषबीजे । [illegible] "शूकाख्यबीजमधूकम्" आयुर्वेदशास्त्रम् ।

शूलिपर्णी । पुं । [illegible]

शूदप्रियः । पुं । [illegible] रा नि व ७ ।

शूदार्त्ता । स्त्री । [illegible]

शूनकः । त्रि । [illegible]

शूनकचञ्चुक । पुं । [illegible] । वै निघ

शूना । स्त्री । [illegible]

शून्यम् । क्ली । [illegible]

शून्यमध्यः । पुं । [illegible] । रा नि व ।

शून्या । स्त्री । [illegible]

शूपकारः । पुं । [illegible]

शूरः । पुं । [illegible]

विषकारयति । सर्वत्र ११ । मयूरे । [illegible]

शूरण । पु [illegible]

[illegible]

शूरणपिण्डिका । स्त्री । [illegible]

शूरणमोदक । पुं । [illegible]

शूरणोदकः । पुं । [illegible]

**शूरा** । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

**शूरिमृगः** । पुं । वराहादौ । "शूकराख्य शरिध" इति । चवि.२८च. ।

**शूर्पः** । पुं । द्रोणद्वयपरिमाणे । श.मा. ।

**शूर्पपर्णी** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व ३ । माषपर्ण्याम् । माषाणी । "इन्द्रीरदेवा क्षवशूर्पपर्ण्य ।" वा.सू.१५च.विदार्यादौ ।

**शूर्पश्रुतिः** । पुं । गजे । हाति । हारा. ।

**शूलम्** । क्ली । स्वनामख्यातरोगे । शूल रोग । "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥" निदानादि—"व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढ जान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् । विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं तत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढं । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः । सस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ..... ॥" इत्यादि । मा.नि. । "वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः । क्षारचूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥" च.द. । पक्वशूलरोगे । तत्र पक्वधा । ज.द. ।

**शूलघातनम्** । क्ली । मण्डूरलौहे । मण्डूर । श.च. । [सर्जिकारे । साजिमाटी । र.सा.सं.]

**शूलघ्नः** । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । र.मा. । स्त्री (घ्नी) ।

**शूलद्विट्** । क्ली । हिङ्गुनि । हिং । र.मा. ।

**शूलनाशनम्** । क्ली । सौवर्चललवणे । सचल नवण । उ.च. । हिङ्गुनि । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

**शूलपत्री** । स्त्री । गुल्मीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**शूलवज्रिणी (वटिका)** । स्त्री । शूलाधिकारे औषधम् । पाठ.—"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकेन समन्वितं । टङ्कणं रामठं पथ्या त्रिकटु त्रिफला शटी । एलेलावणतालीसं जातीफललवङ्गकम् । यमानी जीरकं धान्यं प्रत्येकं तोलकं प्रभम् । माषैका वटिका कार्य्या छागीदुग्धमपि पिबेत् ॥" चक्र. शीतजलं छागीदुग्धं च । रस र. ।

**शूलशत्रुः** । पुं । एरण्डवृक्षे । श.र. । [दा.]

**शूलशब्दः** । पु । उदरमध्ये गुडगुडाशब्दे । नि-

**शूलहन्त्री** । स्त्री । यमानीवृक्षे । रा.नि.व ६ ।

**शूलहरम्** । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ ।

**शूलहृत्** । पु । हिङ्गौ । रा.नि.व.६ । त्रिका. ।

**शूलाकृतम्** । क्ली । शूलविद्धदग्धे पक्वमांसे । कावाव । चम. । त्रि । शूलदग्धे । [नि.व.८]

**शूलारिः** । पु । इङ्गुदीवृक्षे । हिङ्गापुता । रा.

**शूलिकः** । पु । शशके । খড গোষ । হে.চ. । क्ली । शूलविद्धपक्वमांसे । कावाव । श.च. ।

**शूलिनः** । पुं । भाण्डीरपुष्पवृक्षे । ভাণ্ডীর গাছ । श.मा. । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । स्त्री (नी) । नागवल्लीलतायां । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.निघ ।

**शूली (इन्)** । त्रि । शूलरोगवति । पुं । शशके । भा. । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । শোনা । चम. शूली, क सोगली । गुणाः —पिच्छिला कषोष्णा गुरुः शील्या बलदा पित्तदाहहरा वृष्या दुग्धवृद्धिकरी च । रा.नि.व.८ ।

**शूलोत्था** । स्त्री । सोमराज्याम् । श र. ।

**शूल्यम्** । क्ली । शूलपक्वमांसे । कावाव । चम. । त्रि । शूलदग्धे । च.द ।

**शूल्यपाकः** । पु । शूलविद्धं कृत्वाङ्गारपक्वमांसादौ । कावाव । पाकराजः ।

**शूल्यमांस(क)म्** । क्ली । शूलिकाशीतपक्वे मांसे । শূলবিদ্ধ মাংসের কাবাব । गुणाः—"मांसन्तु शूलिकाशीतमङ्गारेषु विपाचितं । ज्ञेयं गुरुतरं वृष्यं दोषाग्नीनां सदा हितम् ॥" राज. २५ ।

**शृका(गा)लः** । पुं । स्वनामख्यातपशुजातीयपशौ । দূড়ো শেয়াল । श.च. । रा.नि.व. १९ । गुणाः—"मधुरा मधुरा पाके त्रिदोषशमना हिताः । लघवो बहविण्मूत्राः शीताश्चैताः प्रकीर्त्तिताः ॥" च.सू.२७च. । [दैत्ये । श च. ।

**शृगालकण्टकः** । पुं । क्षुपविशेषे । শেয়াল

**शृगालकोलिः** । पुं । कर्कन्धूवृक्षे । শেয়াকুল । वन् कामकाङ् । मधु. । बदरवृक्षे । र.मा. ।

**शृगालघण्टी** । स्त्री । कोकिलाक्षवृक्षे । कुले थाड । रा.नि.व.४ ।

**शृगालजम्बुः (म्बूः)** । स्त्री । गोडुम्बायाम् । গোমক ফুটী । घोण्टाफले । শেয়াকুল । मे ।

**शृगालविन्ना(न्ना)** । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व ४ । भा म.२भ । वा उ. २ष ।

**शृगालिका** । स्त्री । भूमिकुष्माण्डयाम् । ভূঁইকুমড়া । रा.नि व ७ । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा नि.व.४ । शृगाल्याम् । मे । क्षुद्रशृगाले । খ্যাকশিয়ালি । त्रिका. ।

**शृगाली** । स्त्री । कोकिलाक्षे । কুলেখাড়া । रा नि व.४ । शृगालस्त्रियाम् । रा नि.व.१९ ।

**शृङ्खलकः** । पु । उष्ट्रे । रा नि.व १९ ।

**शृङ्खला(लिका,ली)** । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলেখাড়া । रा नि.व ४ ।

**शृङ्ग(क)म्** । क्ली । शृङ्गवेरे । আদা, শুঁট । वै निघ.२भ र.पि चि.,आर्द्रकनसे । अगुरुकाष्ठे । र.मा. । गोशृङ्गे । च द.विष चि. । पद्मे । श.र. । पु । कूर्चशीर्षकवृक्षे । জীবক । मे । प.मु. ।

**शृङ्गकन्दः** । पुं । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । रा नि व.७ ।

**शृङ्गधूम.** । पु । क्रियापद्धति । वै निघ. ।

**शृङ्गनाभम्** । क्ली । विषभेदे । प मु. ।

**शृङ्गनाम्नी** । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । मद व.१ ।

**शृङ्गभेदी (इन्)** । पु । गुण्डवृक्षे । वै.निघ. ।

**शृङ्गमूलः** । पु । शृङ्गाटके । শিঙ্গাড়া । रा नि व.७ । [व १० ।

**शृङ्गमोही (इन्)** । पु । चम्पकवृक्षे । रा नि.

**शृङ्गरीटका** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

**शृङ्गरुहः** । पु । शृङ्गाटके । रा.नि व ७ ।

**शृङ्गरोहम्** । क्ली । सुगन्धद्रव्ये । रामकर्पूरे । वै निघ. ।

**शृङ्गला** । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । श र. ।

**शृङ्गवेर(क)म्** । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁঠ । रा. नि.व ६ । सु द १८अ.पिप्पल्यादि । आर्द्रके । আদা । प मु । भा पु १भ । च.द अ सा चि । "क्षीरिवरशृङ्गवेराभ्याम् ।" [गडे । भा ।

**शृङ्गवेराभमूलकः** । पुं । गुन्द्रावृक्षे । गड़-

**शृङ्गवेरिका** । स्त्री । गोजिह्वाशाके । वै निघ ।

**शृङ्गाटः (क)** । पु, क्ली । (Trapa bispinosa) भारतसिंहलयो त्रिकोणफलजलजवृक्षे । পানিফল, সিঙ্গাড়া । हि सिंघाड़ा । तै परिकिगड्डु । गुणा —'शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् ॥ भा । रक्तपित्तघ्नं लघु सरं वृष्यं समं त्रिदोषघ्नं वातश्रमशोफघ्नं रुच्यं मेहनदाहहृत्' । रा नि व ७ । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज । तन्नामकशिरामर्म्मविशेषे । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये सन्निपाताः शृङ्गाटकमर्म्माणि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् ।" सु शा ६भ । मांसपूरविशिष्टे घृतपक्वखाद्यद्रव्यभेदे । শিঙ্গাড়া । हि समूसा । यथा "शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं क्षिपेत् । लवङ्गहिङ्गुसहितं लवणार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । इति सगन्धे तद्द्रव्ये पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥" " रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।" भा । गोक्षुर । गोक्षुरदंष्ट्रायाम् । গোক্ষুর । सु.चि १७. । स्वादुकण्टके । বঁইচী গাছ । श.च. ।

**शृङ्गाटी** । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा.नि.व ३ ।

**शृङ्गार(क)म्** । क्ली । सुवर्णे । रा नि.व १३ । लवङ्गे । सिन्दूरे । रा नि.व १३ । चूर्णे । मे । कृष्णागुरुणि । रा.नि व १२ । आर्द्रके । श च ।

**शृङ्गार.** । पुं । सुरते । मे ।

**शृङ्गारभूषणम्** । क्ली । सिन्दूरे । हे.च. । गैरिकाख्ये । वै.निघ. ।

**शृङ्गाराभ्रम्** । क्ली । वाजिरसायनाधिकारोक्तौषधम् । पाठ —"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपलपरिमितं शाल्मलीचूर्णं यदन्यत् कर्पूरं जातिकोषं जलमिभकणात् तपनं लवङ्गम् । मांसी तालीशपत्रं करिकुसुमरजो धातकी पत्रं गुल्मम् एवं धात्री विभीतकं त्रिकटुकञ्च पृथक् तोलमात्रं विभा

दम्‌ । एलाजातीफलाख्य चितितलविधिना शुद्ध-गन्धाश्मकोल. कोलाङ्‌ पारदस्य प्रतिपदनिहित पिटमेकत्र मिश्रम्‌। पानोयेनैव कार्य्याः परिमि तचणकक्लिन्नतुल्याश्च वट्यः प्रातः खाद्यापयस्य दतु च हि कियत्‌ मद्दवर सपयंम्‌ ......॥" अथ ११ तो. कर्पूर जातिकोष: (जयित्री) वालकं (बेन) गजपिप्पली तेजपत्र लवङ्ग जटामांसी तालीशपत्रं त्वक्‌ (दारुचिनि) नागकेसर कुष्ठ (कुड) धातकीपुष्प प्र. ॥० तो.। त्रिफलाचिक टुकश्री. द्रव्य प्रति तोलकाशः। एला १ तो. जातीफल १ तो. गन्धक १ तो. पारद. ॥० तो एकत्र जलेन मर्द्दयेत्‌। रस.र। रस.चि.। सा.कौ.। [पुगे। गुपारि। गजे। मे।

**शृङ्गारी (इन्)** । पु । माणिक्ये। रा.नि व.१३।

**शृङ्गारुहा** । स्त्री। शृङ्गाटके। शिङाडा। वै. निघ.। [पु। शृङ्गाटके। शिङाडा। वै.निघ.।

**शृङ्गाह्व (ह्वा)** । पु,स्त्री। जीवके। रा.नि.व.

**शृङ्गिः (ङ्गी)** । स्त्री। तन्नामप्रसिद्धमत्स्ये। शिङि माछ। गुणा.—'शृङ्गी वातविनाशनी रुचि-करी हृद्या कफघ्नी मता।" अत्रि.२२अ.। "शृङ्गि. स्वादुरसा स्निग्धा हृद्यी कफकोपनी। शोथपा ण्डुमरुत्पित्तनाशिनी .. .. ॥" राज ३प.।

**शृङ्गिकः** । पु। स्थावरविषभेदे। शृङ्गीविष, सेको। इला.। स्वरूप यथा—"यस्मिन्‌ गोस्त नके बद्धे दुग्धमवति लोहितं। स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः॥" भा.पू १भ विषव.। "शृङ्गिक क्षणवर्णं।" अत्रि.५६अ.।

**शृङ्गिका** । स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्‌। काँकुडाशृ ङ्गी। रा.नि.व.६। मेषशृङ्ग्याम्‌। भेडाशिङे। पिप्पल्याम्‌। वै.निघ। अतिविषायाम्‌। आत इच। श.र.। [ऋषभवर्गे। अत्रि.२०अ.।

**शृङ्गियः** । पु। मेषे। भेडा। हे च। मेष

**शृङ्गिणी** । स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। ज्योतिष्म तीलतायाम्‌। लताकस्तूरी। मे.। अतिविषायां। आतइच। रा.नि.व ६। मदीवृक्षे। वै निघ.। गवि। गव। अम.।

**शृङ्गी (इन्)** । पु। वटवृक्षे। प्लक्षवृक्षे। पाकुड गाछ। आम्रातकवृक्षे। आमड़ा गाछ। रा.नि. व.११। ऋषभके। ऋषभक। महिषे। वृषे। जीवके। वै निघ.। इन्लिनि। मे.। विषभेदे। सेंको। र.मा.। कन्दविषभेदे। सु.कल्प.२अ.। कीटभेदे। सु.कल्प.८अ.। स्त्री (ङ्गी)। कर्कटशृ-ङ्ग्याम्‌। काँकडाशृङ्गी। अतस्याम्‌। मशिना। प सु.। "दशमूली शठी शृङ्गी।" च द.ज्व.चि.। च सू.४अ.। आमलक्याम्‌। वा.चि.३अ.। मञ्जि-ष्ठायाम्‌। पूतिकायाम्‌। वै.निघ.। श्वेतातिविषा याम्‌। अतिविषायाम्‌। अम.। वा.उ.५अ.। ऋषभके। रा नि.व.५।

**शृङ्गीकम्‌** । क्ली। कर्कटशृङ्गे। वा.चि.३अ.।

**शृङ्ग्यादिः** । पु। बालरोगे लेह। "शृङ्गी स-मुस्तातिविषा विचूर्ण्य लेह विदध्यान्मधुना शिशू-नाम्‌। कासज्वरच्छर्द्दिभिरर्द्दितानाम्‌।" च.द.।

**शृतः** । पु। तोयमिश्रद्रव्यादग्निपाचितात्‌ निः-सृतकषाये। नि। वह्नौ क्वथिते। "वह्नौ तु क्वथि-त द्रव्य शृतमाहु।" प.प्र.१ख.।

**शृतशीतजलम्‌** । क्ली। पक्वशीतलजले। गु-णा —जीर्णज्वरनाशित्व सन्निपातहरत्वच। एतत्‌ धातुक्षये रक्तविकारे वान्तौ रक्तभेदे विषविभ्रमे च पथ्यम्‌। भा.। पार्श्वशूले प्रतिश्याये वाते नवज्वरे हिक्काध्माने च पथ्यम्‌। रा.नि.व १४।

**शृधुः (धूः)** । स्त्री। पायौ। मलद्वार। विश्व.।

**शेखरम्‌** । क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१२। शिग्रु मूले। मजिनाव शिकड। श.च। [पु।

**शेखरी** । स्त्री। वन्दाके। परगाछ। रा नि.व.

**शेटः** । पु। कुरण्डे। त्रिका.।

**शेपालः** । पु। शैवाले। शेयाला। श र.।

**शेफः** । पु,क्ली। लिङ्गे। अम.। रा.नि.व १८

**शेफालिः (लिका, ली)** । स्त्री। (Nyc tanthes arbortristis) स्वनामख्यातपुष्प वृक्षे। शिउलि गाछ। हि सिहरु, सिफोलि। म पाढरी निर्गुण्डी। क विलियलौकि। बम्‌. हर सिगर। ता. मजूरप। पञ्जा. खुद्दरि। गुणा:-कटुतिक्तोष्णा रुक्षा वातकफापहा भग्नसन्धिगुदव ह्नी। रा नि व.४। "मधुना सर्वज्वरनुत्‌ शेफ लीदलजो रसः।" वै द वि.ज्व चि.। (लिका ह्यपनिर्गुण्डा।) शाल निशिन्दा। भा.।

**शैलकः** । पुं । बहुवारवृक्षे । চাল্তা গাছ । वै.निघ. ।

**शैलुः (कः)** । पुं । बहुवारवृक्षे । চাল্তাগাছ, বোহনী, বুহল । हिं लसोरा, भोकर । ता. वि डि । रा.नि.व.११ । वनमेथिकायाम् । (कः) मीनलोभे । वै.निघ ।

**शैलुत्वक्** । पुं । बहुवारवृक्षत्वचि । চাল্তা গাছের ছাল । भैष.शोथचि.वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले ।

**शैलुषः** । पुं । क्षुद्रशैलौ । वै निघ ।

**शैवः** । पुं । पुंस्त्वे, उपस्थे । उपा. ।

**शैव(वा)लम्** । क्ली । शैवाले । श र. ।

**शैवाली** । स्त्री । आकाशमांस्याम् । সুক্না জটামাংসী । रा.नि व.११ ।

**शैषः** । पुं । गजे । नागे । सर्पे । अजयपाल ।

**शैषचिन्तामणिः** । पुं । रसमञ्जरीटीकाकारे ।

**शैक्ष्यायसम्** । क्ली । तीक्ष्णलौहे । सु सू.५७ ।

**शैखरिकः (का)** । पु, स्त्री । अपामार्गे । আপাং । रा.नि व.४ । मद.व.१ ।

**शैखरेयः** । पुं । अपामार्गे । शब्दकल्पः ।

**शैग्रवम्** । क्ली । शिग्रुबीजे । সজিনাবীজ । "वार्हतं शैग्रवञ्च ।" वा.सू.१५अ शिरोविरेचने ।

**शैथम्** । क्ली । शैथिल्यतायाम् । मा.नि. ।

**शैथिल्यम्** । क्ली । शिथिलतायाम् । विरामे । व्याक. ।

**शैम्बम्** । क्ली । शिम्बीधान्ये । वै.निघ. ।

**शैरीयकः** । पुं । नीलझिण्ट्याम् । र.मा. ।

**शैलम्** । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ । भा.म.३भ.मू.घा चि. । रसाञ्जने । प.मु. । बहुवारफले । চাল্তা । वै.निघ. । शैलजे । मी. । च.द.वा.व्या.चि.नव्यादिशोधने । तच्छुद्धिः— "काञ्जिके क्वथितं शैलं भद्रा मध्या गुडाम्बुना । सिञ्चेदेव ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥" भैष. ।

**शैलकम्** । क्ली ।शैलजनामगन्धद्रव्ये । চৈলজ । रा नि.व.१२ । •[ছিন্ন । रा.नि व.१२ ।

**शैलगन्धम्** । क्ली । शावरचन्दने । দেবদ শীত

**शैलगर्भजा** । स्त्री । करञ्जीड़िपाषाणभेदविशेषे । হাডজোড়া । वै.निघ. ।

**शैलगर्भा (हा)** । स्त्री । शिलावल्के । চৈলজ । रा.नि.व.५ । सिंहपिप्पल्याम् । शुक्लपाषाणभेदे । শাদা পাথরকুচা । वै.निघ ।

**शैलजम्** । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চৈলজ, কলঙ্ক । हि भूरछरिल छरा । ते शैलेयमने द्रव्यम् । गुणाः—सुगन्धि शीतलं तिक्तं कफपित्तघ्नं दाहरक्तानलमिश्रामवरणघ्नम् । रा.नि.व.१२ । वै.स. सुदर्शनचूर्णे ।

**शैलजा** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.११ । सैंहलीपिप्पल्या । रा नि.व.६ । श्वेतपाषाणभेदे । वै.निघ. । [मदनमोदके ।

**शैलजातम्** । क्ली । शैलजे । চৈলজ । च.द.

**शैलधातुजम्** । क्ली । शिलाजतुनि । भा. ।

**शैलनिर्यासः** । पुं । शिलाजतुनि । भा. ।

**शैलपत्रः** । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि व.११ ।

**शैलमल्ली** । स्त्री । कौरैया इति प्रसिद्धे वृक्षे । "शालं शय्या शैलमल्लाश्च बीजम् ।" भा.म.१म-व्य.चि. । श्वास.चि.दशाङ्गे । [मुरवां । अचि. ।

**शैलरोही (इन्)** । पु । कुष्ठवैरिवृक्षे । চান্-

**शैलवल्कला** । स्त्री । शिलावल्कायाम् । চৈলজ । श्वेतपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

**शैलवीजः** । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा नि.व.११ ।

**शैलसुता** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফটকী । रा नि व.३ ।

**शैलाख्यम्** । क्ली । शैलजे । र.मा. ।

**शैलाटः** । पु । सिंहे । त्रिका. ।

**शैलाश्मजतु** । क्ली । शिलाजतुनि । र मा ।

**शैलाह्वम्** । क्ली । शिलाजतुनि । শিলাজতু । रा.नि.व १३ । [গাছ । वै.निघ. ।

**शैलूः (कः)** । पुं, स्त्री । बहुवारवृक्षे । চাল্তা

**शैलूषः** । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि व.११ ।

**शैलूषभूषणम्** । क्ली । हरिताले । र.का.धे रसप्रकरणे ।

**शैलूषमण्डनम्** । क्ली । हरिताले । "शैलूषमण्डनरजः पुरुषानुरूपम् ।" भैष.ज्व.चि. ।

**शैलेन्द्रस्थः** । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

**शैलेयम्** । क्ली, पुं । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । हि भूरछरिल । "शैलेयं भद्रमुस्तकम् ।" वै निघ.वा.व्या चि.लघुनारायणतैले । शिलाजतुनि । वै.निघ २भ.जीर्णज्व.चि.चन्दनादितैले । गुणाः—"शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्रुदरक्तहृत् ॥" "शैलेयं पिप्पली शिवा ।" भा.म.१भ ज्व.चि. ।

**शैलोत्थगरलम्** । क्ली । पाषाणघातजन्यविषे । र.सा.म.रसाध्याये । [व्र । रा.नि.व.५ ।

**शैलोद्भवा** । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । पाथरकू-

**शैल्यमेथिका** । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै. निघ. ।

**शैवम्** । क्ली । शैवाले । শেয়ালা । श.च. ।

**शैवः** । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१०। श्वेतरक्तवर्तुके । रा नि.व.५। अगस्तिवृक्षे । वकवृक्ष । रा. नि.व.१० ।

**शैवपत्रः** । पु । बिल्ववृक्षे । रा.नि व ११ ।

**शैवमल्लिका** । स्त्री । खिङ्गिनीलतायाम् । शिवलिङ्गिनी । रा नि.व.२ ।

**शैवलम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । पुं । शैवाले । रा. नि व.८ । मे. । सु.सू.२९ष पितमश्मने ।

**शैवालम्** । क्ली । जलनील्याम् । শেয়ালা । गुणाः—शीतलं [illegible] सन्तापव्रणघ्रं । रा नि. व.८ । [रा.नि.व २९ । बदरवृक्षे । वै.निघ. ।

**शैशिरः** । पुं । श्यामचटके । श्यामा पाखी ।

**शोकः** । पुं । वधादिवियोगजन्यमनोवेदनायाम् । भा.म.ष.मा.चि. । अर्शोघ्नवृक्षे । वै.निघ. । [१०।

**शोक(दोष)घ्नः** । पु । अर्शोघ्नवृक्षे । रा.नि.व.

**शोकजातिसारः** । पुं । पुत्रादिनाशजन्यातिसारे । See अतीसारः ।

**शोकज्वरः** । पुं । शोकजन्यज्वरे । रुज ज्वर्ज [illegible] । भा.नि. । [नि.व.१० ।

**शोकनाशः (नः)** । पुं । अशोकवृक्षे । रा.

**शोकशोषः** । पुं । शोकजन्यशोषरोगे । लक्षणम्—"प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृश । विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षित. ॥"

**शोकारिः** । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च ।

**शोचिष्केशः** । पु । चित्रकवृक्षे । अम. ।

**शोटीर्य्यम्** । क्ली । वीर्य्ये । श.र. ।

**शोठः** । पु । पारावते । श.र ।

**शोणम्** । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१२ । रक्तधातौ । रा नि.व १८ । पु (ण, क.) । स्वनामख्यातभारतवर्षीयनदविशेषे । শোণ নদ । तज्जलगुणाः—रुच्यं सन्तापहरं शोषघ्नं वह्निदीपनं बलकरं पुष्टिकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१४ । रक्तौघी । श्योणाके । मे. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । (क.) पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । শোণাপাঠা । रा. नि.व.९ । "कामदूती च शोणकः ।" भा.म १भ. ज्व.चि. ।

**शोणझिण्टिका (ण्टी)** । स्त्री । रक्तझिण्टीक्षुपे । लाल झाँटी । रा.नि.व.१० । See रक्ताम्लान. । [१ ।

**शोणपत्रः** । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.

**शोणपद्म(क)म्** । क्ली । रक्तकमले । रा.नि.व. १० । See कोकनदं ।

**शोणपुष्पः (कः)** । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । रा.नि.व.१० ।

**शोणपुष्पी** । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्यां रा.नि.व.१०।

**शोणफलिनी** । स्त्री । पीतपुष्पकाञ्चनवृक्षे । वै.निघ. । [पद्मरागमणौ । अम. ।

**शोणरत्नम्** । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

**शोणशालिः** । पुं । रक्तशाली । লালধানি, [illegible] । रा नि.व.१६ । [व.६ ।

**शोणसम्भवम्** । क्ली । हिमसम्भूमि । रा.नि.

**शोणा** । क्ली । रक्तझिण्टाम् । वै.निघ. ।

**शोणाकः** । पुं । श्योनाकवृक्षे । শোনা গাছ । अम ।

**शोणितम्** । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि. व.१८ । कुङ्कुमे । वनकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । नि

यति । आर्टी । रस र नी रो चि । तामी । मयो गा चयोदमायमी । रस र.मणगजाङ्कुशी । हिङ्गुली । रस की ज्वरान्तकरमी । [व १२ ।

**शोणितचन्दनम्** । क्ली । रक्तचन्दने । रा नि

**शोणितमेह** । पु । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । तल्लक्षणम् । तत्र रोगी शोणिततुल्यं मेहति । सु नि ६ अ ।

**शोणितवहस्रोत (स)** । क्ली । रक्तवहमार्गम् । तस्य मूलं यकृत् प्लीहा च । च वि ५ अ ।

**शोणितसम्भवम्** । क्ली । मांसधातौ । वैद्यकम् ।

**शोणिताभिधम्** । क्ली । कुङ्कुमे । वै निघ ।

**शोणितार्बुदम्** । क्ली । अर्बुदरोगभेदे । लक्षणं यथा — तत्रस्फोटं सततैश्च पिडकाभिश्च पीडितं । यस्य वल्मिकसञ्चाया स्थ तच्छोणितार्बुदम् ।" सु नि १४ अ रक्तजन्याऽर्बुदरोग ... आर । लक्षण —"शिर सं शोणित दोष स... कोल प्रदीप्त च । पापदेत सद सई मांसव मांसपिण्डितं । मांसाङ्कुरैश्चित याति ह्रद्विवाग् सवेगत । असाध्य दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ।" वा उ २९ अ ।

**शोणितार्श (स)** । क्ली । रक्तवर्णार्शरोगविशेषे । लक्षण यथा —'हिङ्गुलाभिया विदर्भ... मांस्या मदकोऽङ्कुरा । दाहकण्डूकलादपतारे... शोणितसम्भवा ।" सु उ.२ अ ।

**शोणिताह्वयम्** । क्ली । कुङ्कुमे । रक्ता ।

**शोणितोत्पलम्** । क्ली । रक्तपद्मे । वै निघ ।

**शोणोपल.** । पु । माणिक्ये । रा नि व १३ ।

**शोथ. (क.)** । पु । शरीरस्फीतरोग ... रा नि व २० । तस्य विप्रकृष्टनिदान य था —"शुद्धासनस्थाभक्तरोगविकारानां ... ...

"रक्तपित्तकफान् वायुदुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् । उत्से ध संहतं शोथं तमाहुर्निचयादत । सगौरव स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्वं । स लोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथो प्रदिष्टम् ।" असाध्यलक्षणमाह —"श्वासपिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचि र्नास्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् ।" मा नि । स षड्विधः —अवयवसमुत्थ शोफोऽभिहित स्तत्र तत्र प्रतीकारस्तथ । सम्पसरस्तु पञ्चविध यथा — वातपित्तकफशोणितसन्निपातविषनिमित्त । तत्र वातजोऽरुण कृष्णो वा, पित्तज पीत, कफज पाण्डुवर्ण, सन्निपातज सर्ववर्ण, शोणितज पीत आगन्तुज विषजो वा लोहिताभासश्च । प थ्य पिष्टाम्लदधिलवणमद्य ... दिवानिद्राक्षीर ... तैलादि त्याज्यम् । सु चि २३ अ । अन्यत्र शोथलक्षणं — वेदनाश्चोत्पत्तियुक्त मृदुस्पर्शं शीतलं शोथ वातात्मकं विद्याद्रात्रिर्दिवसशुष्कम् । रक्तपित्तज शोथ स्यात् तत्पार्श्व उष्ण । विद तोदसमायुक्तं ... कठिनस्तु ... । ... विज्ञा ... । सर्वलिङ्ग त्रिदोषजा सन्निपातसमुद्भवम् ।" भा.प्र ३९ अ ।

**शोथकम्** । क्ली । कडुक । टङ्कण धातु । रा नि व १३ ।

**शोथघ्नी** । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । अम । 'माषघ्न ... शोथघ्ना ...।" भा प्र ... दा ... वि । ताम्रवल्याम् । रा नि.व ४ । [दा ।

**शोथजनितपाक** । पु । शोथादिरोग ... ।

**शोथजित्** । पु । भल्लातकवृक्षे । ... पुनर्नवायां । ... । वि ।

**शोथजिह्व** । पु । पुनर्नवायाम् । विश्व ।

**शोथारि.** । पु । पुनर्नवायां । ... शामणये ।

**शोथोदराग्निमोह.** । पु । ... औषधम् । ... —पुनर्नवा ... ... (... ...) ... (... ...) ... (... ...) ...

वारि ६४ श. शे १६ श.। क्वाथे पुटितलौहं ८ प घृतं ८ प. अर्कक्षीरं २ प स्नुहीक्षीरं ४ प. 'शुद्धगुग्गुलु' २ प. गन्धकपारदयोः यथाक्रमं प चार्द्धपलयोः कज्जलिं। अथ एकत्र सम्मिश्र्य प चेत्। आसन्नपाके जयपालबीजं मृतताम्रं मृताभ्र कदुष्ठ चित्रकमूलचूर्णं वनसूरणचूर्णं शरपुङ्खाचूर्णं घण्टाकर्ण(घेंटु)चूर्णं पलाशबीजचूर्णं क्षीरिकाचूर्णं(खिराइछूं) तालमूलीचूर्णं त्रिफलाचूर्णं विडङ्गचूर्णं त्रिवृच्चूर्णं दन्तीमूलचूर्णं सूर्य्यावर्त्तमूलचूर्णं गोरक्षतण्डुलामूलचूर्णं पुनर्नवाचूर्णं हाडश चूर्णञ्च मिलित्वा ८ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च घृतभाण्डे स्थाप्य.। भैष.। रस.र.।

**शोधकम्** क्ली। कङ्कुष्ठे। रा.नि.व.१२।

**शोधनः**। त्रि। शोधनद्रव्ये निम्बादौ। भा म. ४भ.योनिरो.चि.। शुद्धिकारके मलिपादौ। भा.। क्ली। कासीसे। हिङ्गुलकम्। कङ्कुष्ठे। रा नि व. १२। धातुशुद्धिकरणे। तच्च वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनभेदेन चतुर्द्धा भवति। वा.सू १५ अ.। विष्ठायां। श च.। पु। द्वादशाशावशिष्टकषाये। "शोधनी द्वादशांशकः।" रा.नि.व २०। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (नी)। सम्मार्ज्जन्याम्। अम.। नील्याम्। रा.नि.व.४। चित्रकूटख्याततात्रवल्लीलतायाम्। रा नि.व.३। खड्गी। वै.निघ.।

**शोधनीबीजम्**। क्ली। जैपालबीजे। रा.नि व.६।

**शोफः**। पुं। शोथरोगे। वृत्ता। रा.नि.व.२०। सर्व्वाङ्गरोगे। त्रिका.।

**शोफकरः**। पु। भल्लातके। वै निघ।

**शोफकृत्**। पुं। भल्लातकवृक्षे। भा.।

**शोफघ्नी**। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा.नि.व.४। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

**शोफनाशनः**। पुं। नीलवृक्षे। रा नि व.८। त्रि। शोथनाशके।

**शोफहारी** (इन्)। पुं। वनवर्व्वरिकायाम्। वाबुई छूलसी। रा नि.व.१०।

**शोफारिः**। पुं। हस्तिकन्दे। वै निघ.।

**शोभनम्**। क्ली। पद्मे। श च.। कङ्कुष्ठे। वै. निघ.। त्रि। सुन्दरे। [गाछ। श.च।

**शोभनकः**। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना

**शोभना**। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि व ६। गोरोचनायाम्। रा.नि.व.१२।

**शोभनाननः**। पुं। सुगन्धार्ज्जके। वै.निघ.।

**शोभनीया**। स्त्री। गोरक्षदुग्धाम्। महाशुण्डीयाम्। शुण्डीरी। वै निघ।

**शोभा**। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि व.६। गोरोचनायां। रा.नि व १२। शुक्लजात्यां। চামেলি। वै.निघ.।

**शोभाञ्जनः**। पुं। (Moringa pterygosperma Syn. Hyperanthera moringa.) Horse radish tree नीलशिग्रुवृक्षे। নীল সজিনা গাছ, সেগণা, সজনা। हिं सोहिञ्जन, सञ्जन। म कालासेगुवा। क करियनुगिग। तें मुनगा। ता. मोरुङ्ग। बम्. शेगवं, सेगत। गुणा —तीक्ष्णः कटु स्वादूष्णः पिच्छिलः क्रमिवातशूलघ्नः चक्षुष्य. रोचनश्च। रा.नि.व.७। तत्पुष्पे—कटुतीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथकरं क्रमिघ्नं वातकफघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्महरं। मधुशिग्रुपुष्पं नेत्रहितं रक्तपित्तप्रसाधनञ्च। शोभाञ्जनफलं (तें मुनगपडु) स्वादु कषायं कफपित्तघ्नं शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनञ्च। भा.पू १भ.शा.व.।

**शोलिका (ली)**। स्त्री। वनहरिद्रायाम्। বন হলুদ। সাদি, ক্ষড়িবিষকা, অরিমিনি, इति कोङ्कणे प्रसिद्धा। गुणा.—कटुः गौल्या रुच्या तिक्ता दीपनी च। रा.नि.व ७।

**शोषः**। पुं। राजयक्ष्मणि। सन्तापे। रा.नि.व. २०। धातुक्षये। मा.नि.। यक्ष्मरोगविशेषे। तन्निरुक्तिः यथा—"अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः॥" इति। शोषे क्षयजे प्रतिलोमक्षयो भवति तद्यथा—शुक्रे क्षीणे मज्जा, मज्जनि क्षीणे अस्थि च क्षीयते पूर्व्वे पूर्व्वे क्षीयते। स द्विधा स्थौर.चलभेदेन। See राजयक्ष्म।

**शोषणम्**। क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व ६। पिप्पल्यां। रस र.चन्द्रोदयरसे। "जातीफलं शोष-

,चमिन्द्रपुष्पम् ॥" पु। पीडशांशावशिष्टकषाये। "विशीष पीडशाशय।" रा नि.व.२०। श्योणाकवृक्षे। शोणा गाछ। भा।

**शोफसम्भवम्** । क्ली। पिप्पलीमूले। रा नि.व ६।

**शोफहा (न्)** । पु। अपामार्गे। वै.निघ.।

**शोफापहा** । स्त्री। वल्लीयष्टिमधुके। रा नि व. ६।

**शौकरी** । स्त्री। वाराहीकन्दे। वै.निघ।

**शौक्तिकम्** । क्ली। मौक्तिके। मुक्ता। भा। स्त्री (का)। शुकाग्रकी। शिंडुक। वै.निघ।

**शौक्तिकेयम्**
**शौक्तेयम्** } क्ली। मुक्तायाम्। प मु.।

**शौक्तिकेय.** । पुं। विषे। प मु। सोमलतायाम्। वै.निघ. विषभेदे। अम.। शुक्तिकोदेश विशेषस्तत्र भव शौक्तिकेय। भ।

**शौक्लम्** । क्ली। शुक्लतायाम्। अम।

**शौचम्** । क्ली। शोभाञ्जनबीजे। मज्जिनाबीज। वै.निघ.। [च द दिनचर्या।

**शौचविधिः** । पु। मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकार्ये।

**शौचाधानम्** । क्ली। पवित्रतानुष्ठाने। गुणा —"मेध्य पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशन। पाद यीर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णश॥" राज.२ प.।

**शौटीर्य्यम्** । क्ली। शौण्डीरे। वीर्य्ये। श.र.।

**शौण्डी** । स्त्री। पिप्पल्याम्। रा नि व ११।६। क्षणकटभीवृक्षे। रा.नि.व ६। See कटभी। चव्ये। 5३। विश्व.।

**शौण्ड: (ण्डी)** । पु',स्त्री। देवधान्ये। कुक्कुटे। वै.निघ.। स्त्री (ण्डी)। पिप्पल्याम्। वै निघ.।

**शौण्डिकम्** । क्ली। पिप्पलीमूले। वै निघ.।

**शौण्डिकप्रिय:** । पुं। आम्रवृक्षे। वै निघ.।

**शौधिका** । स्त्री। रक्तकाञ्ची। लाल कांची। वै.च।

**शौभ:** । पु। गुवाकवृक्षे। शे मा.।

**शौभाञ्जन:** । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। भ दि.।

**शौरिप्रियम्** । नीलहीरके। प.मु.। See इन्द्रोपलम्।

**शौरिरत्नम्** । क्ली। नीलमणौ। रा.नि व.१३।

**शौल्फम्** । क्ली। शुलुफाशाके। शब्दकल्प।

**शौल्यशीत:** । पुं। चीनेवौ। कनात। प मु.।

**शौषिर.** पु। दन्तवेष्टगतरोगविशेषे। लक्षण यथा —"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तज। लालास्रावी स विज्ञेय कण्डूमान् शौषिरो गद॥" सु.नि.१६ अ।

**शौष्कल:** । त्रि। मत्स्यमांसभक्षके। अम।

**श्मन्** । क्ली। मुखे। भ.।

**श्मश्रु** । क्ली। पुमुखे दीर्घलोमराजिषु। दाढ़ि। दाडकर्त्तनगुणा —'पौष्टिक बल्यमायुष्य शौच रूपविराजन। केशश्मश्रुनखादीनां कल्तनं सम्प्रसादनम्॥ राज ३प.।

**श्मश्रुमुखी** । स्त्री। श्मश्रुयुक्तभार्य्या। श र.।

**श्मश्रुशेखर:** । पु। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ।

**श्यामम्** । क्ली। मरिचे। डिम्बुलवणे। मे.। पु। श्यामाके। श्यामा घास। रा नि व.१६। ह स्तारके। वीजताड़क। कोकिल। मे.। धूमे रक्तक। रा नि व १०। पीलुवृक्षे। रा नि.व ११। दमनकवृक्षे। मल्लवृक्षे। विश्व। त्रि। कृष्णवर्णे।

**श्यामक** । पु। स्वनामख्याततृणधान्यविशेषे। श्यामाधान। बम् मावा। क सामे। तै सामधान्यम्। गुणा —मधुर स्निग्ध कषाय लघु-शीतल वातकर कफपित्तघ्न सदाही विपदोषप्रद। रा नि व १६। क्ली। रोहिषतृणे। शुक्ल तृण वा श्यामकर्पूर। रा नि व.८।

**श्यामकण्ठ:** । पु। मयूरे। हला.। श्यामकण्ठपक्षिणि। नीलकण्ठ पाखी। शब्दकल्प।

**श्यामकन्दा** । स्त्री। अतिविषायाम्। रा नि. व ६। [नि व.८।

**श्यामकाण्डा** । स्त्री। गण्डदूर्वायाम्। रा०

**श्यामग्रन्थि.** । स्त्री। गण्डदूर्वायाम्।। रा नि व ८। [पाशे। वै निघ.।

**श्यामचूडा** । स्त्री। कृष्णचटकायाम्। श्यामा

**श्यामपत्रः** । पु । तमालवृक्षे । श्याम । स्त्री (वा) । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । वै.निघ. ।

**श्यामपर्णः** । पुं । शिरीषवृक्षे । वै निघ ।

**श्यामभूषणम्** । क्ली । मरिचे ।

**श्याममृगः** । पु । कृष्णवर्णहरिणे च. ।

**श्यामलः** । पुं । पिप्पलवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । रा.नि.व ११ । मद.व ५ । नीलभद्रराजि । नील पुष्प भीमराज । रा नि.व ४ । शिरीषवृक्षे । रा. नि.व.९ । महाविषकृष्णवृश्चिकमेदे । सु कल्प ८अ । See वृश्चिकः । [व ३ ।

**श्यामलचूड़ा** । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.

**श्यामलता** । स्त्री । श्यामानामलतायाम् । श्याम लता । प.मु. ।

**श्यामला (ली)** । स्त्री । गन्धमूलीमाकन्द्यां । रा.नि.व.७ । अश्वगन्धायाम् । रा.नि व.४ । कृष्ण कटभ्याम् । रा.नि व.९ । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । रा.नि.व ११ ।

**श्यामलालः** । पु । सङ्केपरवावलीकारे ।

**श्यामलालुः** । पु । नीलालुकि । नील आलू । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.४ ।

**श्यामलिका** । स्त्री । नील्याम् । नीलगाछ ।

**श्यामलेक्षुः** } पुं । कृष्णेक्षौ । कालि इक्षु ।
**श्यामवंशः** } रा नि व.१४ ।

**श्यामशालिः** । पुं । कृष्णशालिधान्ये । काल धान । रा.नि.व १६ ।

**श्यामसर्पः** । पुं । कृष्णसर्पे । चि.क्र.क.१स. ।

**श्यामा** । स्त्री । षट्तार्णवायां मध्यमस्त्रियि । रा.नि व.१८ । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । च.द वा.व्या.चि,एकादशमतीसहचरप्रसारणीतैले । हिद्रायाम् । गुन्द्र । रा नि व.२ । कृष्णमूलत्रिवृता याम् । काल तेउड़ी । मै. । रा.नि व.६ । सु. मू.३८अ. । पिप्पल्याम् । वै.निघ.ज्व.चि कल्याण घृते । वा.व्या.चिकयलचि. । हरिद्रायाम् । रा. नि.व.६ । वन्दायां । मान्दड़ा । नीलपुनर्नवा यां । रा नि.व.५ । नीलदूर्व्वायां । रा नि.व ८ । तुलसीभेदे । पद्मबीजे । रा.नि.व १० । नीलि

श्याम् । नील । रा.नि.व ४ । पक्षिविशेषे । श्यामा पाखी । रा.नि व.१९ । कस्तूर्यां । मृगनाभि । गोरोचनायाम् । रा नि.व १२ । कृष्णसारिवाया । रा.नि.व.१२ । सोमलतायां । गुन्द्रायां । गड़-गडे । निश. । लताकस्तूर्यां । अनन्तमूला । ति-वृत्पुष्पी । प सु. । वृद्धदारके । भा. । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" च द ज्व चि आ.वा.चि अलम्बु पायाचूर्णे । सु.मू ४४अ. । शिंशपावृक्षे । शिशु गाछ । रा.नि व ९ । वाकुच्यां । सोमराज । गुग्गुली । मे । श्वेतशारिवायाम् । भा पू.१भ. । अनन्तमूले । भैष.खदिरवल्या वृहच्छुष्कमूलाद्यतै-ले । हरीतक्यां । वै.निघ २भ अप.चि चन्दनादि. अवलेहे । वा व्या चि.एरण्डपाके । कोकिलायां । निका. ।

**श्यामाकः** । पुं । स्वनामख्याततृणधान्ये, क्षु-धान्ये वा । श्यामाधान । क्षुद्रधान्ये । अचि. । गुणा —शोषणो रूक्ष वातल कफपित्तजित् । भा पू १भ धा.व. । "श्यामाक शोषणो रूक्षो वा-तल कफवारण ।" अचि.११अ. तदन्नगुणाः— "श्यामाकभक्तो रुचिदो लघुरूक्षश्च दीपन. । बल-वातकरो मेहगलगण्डसुवक्त्रकृद्धा ॥" वै.निघ । "सकोरदूष श्यामाक. कषायमधुरो लघु । वात-ल कफपित्तघ्न. शीतसंग्राहिशोषण ॥" च,मू,२७ अ. ।

**श्यामाङ्गी** । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

**श्यामाढ़की** । स्त्री । कृष्णपुष्पाढकयाम् । का-लअड़र । गुणा.—दीपनी पित्तदाहघ्नी च । रा. नि.व.१६ ।

**श्यामादिवर्गः** । पुं । तदादिद्रव्यगणे । ग-णोऽयं गुल्मविषहर आनाहोदरीदावर्त्तादिघ्न । यथा—श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीमङ्खिनीतिल्वक-काम्पिल्लकरम्यककसुकपुष्पीशोगवाक्षीराजवृक्षकर-ञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधा. सुवर्णक्षीरी चे-ति । भाषा तेउड़ी, बोलडाइक, लाल तेउड़ी, दन्ती, दबतिक्ता, लोध, कमलागुँड़ि, पटोल, गुपारि, हेलुञ्चाणी, गोङ्गा, सोन्दाल, करञ्ज, नाटाकरञ्ज, गुलञ्च, छाति-म, छागलाँट, सिज, स्वर्णक्षीरी । मु मू ३८अ.)

**श्यामास्त्री** । स्त्री । नील श्यामा । रा.नि.व.१ ।

**श्यामालता** । स्त्री। (Ichnocarpus frutescens.) कृष्णशारिवायां । श्यामालता । हिं दुधि । वें नीलतिग । कश्चित् । [सं.महेश्वरस्से ।

**श्यामावीजम्** । क्ली। वृद्धदारकवीजे । र.सा.

**श्यामाह्वा** । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

**श्यामेक्षुः** । पुं । कृष्णेक्षौ । रा नि व.१४ ।

**श्यावः** । पुं । शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णे शाकवर्णे वा । भा.म.१भ आगन्तुज्वरे । "श्यावास्यता विष कृते ।", कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.१६श. । मन्द विषदंशकमेदे । सु.कल्प.८श. ।

**श्यावदन्तः (कः)** । पु । दन्तगतमुखरोगे । लक्षणं—"शोणितमिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशे षतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥" सु.नि.१६श. ।

**श्याववर्त्म (न)** । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणम्—"यद्वर्त्म वाह्यतोऽन्तश्च श्यावशून सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥" सु.उ. ३श. ।

**श्यावास्यता** । स्त्री । मुखकृष्णतायां । निदा.।

**श्येतकोलकः** । पु। (Yprinus saphore) मत्स्यविशेषे । पुँटीमाछ । हारा. ।

**श्येनः** । पुं । मांसहजातीयपक्षिविशेषे । सञ्चाल, शेन, शिकरे वा वाज । काकसमगुणः । सु.सू. ४६श. ।

**श्येनघण्टा** । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

**श्येनाहृतः** । पुं । सोमलतायाम् । वै.निघ ।

**श्येनी** । स्त्री । श्येनस्त्रियाम् । मादि वाज । शब्दकल्प: ।

**श्योणा(ना)कः** । पुं । (Calosanthes Indica, or Oroxylum Indicum. Syn. Bignonia Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । শোণা গাছ । हि सोनापाठा, अर्लु । मं टेंटु: । उत् फणफणा । पञ्जा. मुलिन् । नेपा. कवमकन्द । ता. पन । गुणाः—शीतल, त्रिदोषघ्नः पित्तश्लेष्मातिसारघ्नः सन्निपातज्वरघ्नश्च । एतत् फलगुणाः—कटूष्णं कफवातहरं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिकृत् लवणसारश्च । रा.नि.व.९ ।

"टुण्टुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शः क्रिमिहृत् प्रौढं गुरु वातप्रकोपनम् ॥" भा । च द. ४श.अनुवासने । लोध्रे । वै.निघ. ।

**श्रपितम्** । त्रि । पक्वे । पाचिते । घृतदुग्धजलमिश्रपक्वद्रव्ये । यथा —"अन्यत्तु श्रपितं शाक समुद्दक्षीकृते समे ।" जटा. ।

**श्रपिता** । स्त्री । काञ्जिके । शब्दकल्प: ।

**श्रमः** । पु । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० वितखेदे । सु.शा.३श. । श्रान्तौ । "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वम्" । भा नि. ।

**श्रमणा** । स्त्री । सुदर्शनायाम् । उंद्रतिपुष्पति, पद्मगुलञ्च । मुण्डीर्यां । मुण्डीरी । मांस्याम् । जटामांसी । मे. । [ताम्बूली । वै निघ. ।

**श्रमभञ्जिनी** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् ।

**श्रवः (स्)** । पुं । श्रवणेन्द्रिये । कर्ण । रा नि. व.१८ । अम. ।

**श्रवणम्** । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

**श्रवणविभ्रमः** । पुं । अन्यथाश्रवणे । वैधकम् । [नाममहावयवे । मुण्डीरी । रा.नि.व.४ ।

**श्रवणशीर्षिकः (का)** । पुं, स्त्री । श्रावणी-

**श्रवणा (णी)** । स्त्री । मयूरीकनामगन्धद्रव्ये । पुण्डरियः । रा.नि व.१२ । श्रावण्याम् । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ । मुण्डीरीभेदे । प सु. । See कदम्बपुष्पी ।

**श्रवणाह्वया (ह्वा)** । स्त्री । निर्विषौषधे । घासविशेष । कचटे । काँचड़ा । सु.सू.३६श. ।

**श्राणम्** । क्ली । पक्वे । मे. । घृतजलदुग्धमिश्रपक्वद्रव्ये । जटा. । स्त्री (णा) । यवाग्वां । काँडे । प सु ।

**श्राद्धशाकम्** । क्ली । कालशाके । कालकासन्दा । नाडीशाके । वै.निघ । भा पू.१भ.शा व।

**श्रान्तोपचारः** । पुं । श्रमस्य शान्तौ उपचार विधाने । उन्नाह नलाहे । ख द. । [भा ।

**श्रावः** । पुं । श्रीवासे । तद्रस द्रुगन्ध न्यार्टो ।

**श्रावकः** । पुं । काके । त्रिका. ।

श्रावणी । स्त्री । दध्यालीवृक्षे । मे. । भूमद । म्बे । ८कोकृशिमा । ङ.गुडूचीतैले ।

श्रावणी । स्त्री । मुण्डीर्याम् । क्षुद्रमुण्ड्याम् । मुण्डैरी । स छोटीमुण्डी । गुणाः—कषाया कटु रूक्षा कफपित्तघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषच्छर्दिघ्नी च । रा.नि.व.५ । महामुण्डीक्षुद्रमुण्डीतुल्यगुणा । भा । See अलम्बुषा । रक्तमुण्डीर्याम् । च.चि.१७. । महौषधी । See औषधिवर्ग । सु. चि.३०अ. । हन्नी । वा.मू.१५अ । भूकदम्बे । च.वि.८अ. । क्षुद्री । वै.निघ. । [च वि.२अ ।

श्रावणीद्वयम् । क्ली । श्रावणी महाश्रावणी ।

श्रावा । स्त्री । भक्तमण्डे । प.मु. । [च. ।

श्रावी (इन्) । पुं । सन्निकाचारे । सु.चि.२-

श्रीः । स्त्री । लवङ्गे । विल्ववृक्षे । ८वेल गाछ । रा.नि.व.२२ । वै.निघ.च सा.चि.कुटजचूर्णे । ल वङ्गलतायाम् । नकुल १२अ. । कमले । पद्म । रा.नि.व.१० । सरलवृक्षे । मे. । ऋद्धौ । रा.नि. व.१ । नवनीतखोटी । सु.चि.२२अ. । च द.मा. व्या चि एलादितैले । उपकरणे । मे. ।

श्रीकण्ठः । पुं । वैद्यहितोपदेशकारे । कुसुमावलीटीकाकारे च । [व.३ ।

श्रीकन्दा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.

श्रीकरम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं । शालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीकारी(इन्) । पुं । मृगविशेषे । तन्मांसगुणाः—लघु हृद्यं बलकरञ्च । रा.नि.व.१९ ।

श्रीकुक्कुटः । पुं । तिलसर्षपपिण्याकजे मालवदेशप्रसिद्धे भस्त्रखड्गविशेषे । स च प्रमेहे हितः । वा.चि १२अ. ।

श्रीखण्डः । पुं । हरिचन्दने । प.मु. । वेष्ट काष्ठभेदेन तद्द्विविधम् । तयोः वेष्टं सार्द्रविच्छेद, अन्यत् स्वयग्रन्थमिति । तदुक्तं—"चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेष्टमुकाष्ठमित्रितम् । वेष्टन्तु सार्द्रविच्छेद स्वयंग्रन्थन्तु सुकाष्ठ ।" गुणाः—कटुतिक्तशीतलं कषायं पित्तश्रमविषमिश्वरक्तमेहश्वासमापहरं हृद्यं मुखरोगघ्नं कान्तिकरं गात्रे लिप्त निद्रादिश मकच । रा.नि.व.१२ । See चन्दनम् ।

श्रीगन्धम् । क्ली । श्वेतचन्दने । वै निघ.२भ.दा- रु.चि.पुनर्नवातैले ।

श्रीग्रहः । पुं । पक्षिपानीयशालायां । हारा. ।

श्रीघनम् । क्ली । दधनि । जटा. ।

श्रीचन्दनम् । क्ली । श्वेतचन्दने । वै.निघ.२ब. अप.चि.द्राक्षावलेहे ।

श्रीचमरी । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

श्रीतरुः । पुं । शालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीतालः (ली) । पु, स्त्री । मलियादेशप्रसिद्धे तालसदृशवृक्षे । श्रीताल इति लोके । गुणाः —मधुर. शीतः ईषत्कषायः पित्तघ्न कफकर ईषद्वातप्रकोपनश्च । रा.नि व.११ । नकुल.१६अ ।

श्रीधात्री । स्त्री । शिरामलके । शिवामला । "भपुष्पवल्ली: श्रीधात्र्याः ।" रस.कौ.महाम्लपुत्र यरसे ।

श्रीनिकेतः (नम्) । पुं, क्ली । नवनीतधूपे, सरलनिर्यासे । तार्पिन् । सु.चि.६अ. । रक्तपद्मे । सुवर्णे । वै.निघ. ।

श्रीनिवासकः । पुं । कुरुण्टकवृक्षे । झाँटी गाछ । वै.निघ.वा व्या.चि. ।

श्रीपदी । स्त्री । वार्षिकोमल्लिकायां । ८वेल फूल । भा. ।

श्रीपर्णम् । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० । पुं । गणिकारिकायाम् । गणिरी । अम. । च.वि.८अ ।

श्रीपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा. नि.व.९ । गाम्भारीवृक्षे । प मु. । अम. । च.चि.१ अ. । वा.चि.६अ । "श्रीपर्णीफलशीतकषाय ।" भा.म.१भ.रक्तष्ठीवीज्व.चि । भैष.छर्दी.चि. । गणिकारिकायाम् । गणिनी । रा नि.व.९ । शाल्मलीवृक्षे । ङ.च. । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । शालपर्णी । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । वै.निघ.२भ.संग्रहणीचि नागरादिकषाये ।

श्रीपर्णीतैलम् । क्ली । स्तनरोगाधिकारे तैलम् । पाठ—"श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तमोपरि । तूलकेन घृतं कुर्यात् पतितावुत्थितौ स्तनौ ।" श्रीपर्णी गाम्भारी तस्या त्वचो रसः । अभावे भराशिष्ट. क्वाथः । रस.र. ।

**श्रीपिष्ट** । पु । सरलःघनियासे । तार्पिन् । ष टी रा मा । सवर्णश्लीम्याम् । कथित् ।

**श्रीपुत्र** । पुं । घाटके । त्रिका ।

**श्रीपुष्पम्** । क्ली । लवङ्गे । रा नि व २३ । प्र पौण्डरीके । पुण्डरिया । ज द । पद्मकाष्ठे र मा । श्वेतपद्म । च द सुन्दरी चि इन्दुत्खदिरवल्या ।

**श्रीपुष्पमञ्जरी** । स्त्री । प्रपौण्डरीके । पुण्ड रिय । रा नि व १२ ।

**श्रीप्रसूनकम्** । क्ली । लवङ्गे । वै निघ ।

**श्रीफल** । पु । विल्वहचे । राजादनीहचे । खी ना गाछ । रा नि व ११ । भा म.१भ । 'श्रीफ ल सर्वतोभद्रा ।' क्ली । विल्वफले । र मा । वा वि १थ । 'श्रीफले क्षतम् ।' आमलके । वै निघ । आर्द्रचिक्कणपूगी । काँचा चिक । रा नि व २३ । स्त्री (ला) । नीलीहचे । नाल गाछ । रा नि व ४ । चुद्रकारवेल्लाम् । उच्छे । रा नि व ३ । आमलक्याम् । रा नि व ११ ।

**श्रीफलशलाटु** । पु । विल्वशलाटौ । बेल शुँटो । सा कौ ग्रहणी चि ।

**श्रीफलिका** । स्त्री । चुद्रकारवेल्ले । क्षुद्र क रला । रा नि व ३ । महानीलीहचे । रा नि व ४ ।

**श्रीफली** । स्त्री । आमलक्याम् । आमला गा छ । रा नि व ११ । नील्याम् । नील गाछ । मी । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड लताफट्की । रा नि व ३ ।

**श्रीबाहुशालगुड** । पु । अर्शोऽधिकारे पक्व गुड । तद्यथा—त्रिवृत् दन्ती दन्ती गोक्षुरं चित्र क शटी इन्द्रवारुणी मुस्ता मुस्तक विडङ्गं हरीत की एषां प्र ८ तो भल्लातक ६४ तो. हृद्दारक वीज ४८ तो ओलं १२८ तो जल १२८ प्र शे ३२ प्र । गुड ३८४ तो. १२३ पल वा । प्रक्षे पद्रव्य—त्रिवृच्चूर्णं चविचूर्णम् ओलचूर्णं चित्रक मूलचूर्णम् एषां प्र १६ तो. एला गुडत्वक मरि चं नागकेशरम् एषां चूर्णं प्र. ४८ तो. । तेउड़ी, दन्ती, दन्ती, गोक्षुर, चित्रक, शटी, राखालशशा, मुथा, मुता, विड़ङ्ग, हरीतकी प्रत्येके ८ तो. ओल डक ७१ तो. वृद्ध दारकवीज ४८ तो. ओल १२८ तो. जल १२८ श. शे ३२ श । गुड ३८४ तो वा १२३ प । प्रक्षेपद्रव्य—तेउडीचूर्ण, चईचूर्ण, ओलचूर्ण, चितामूलचूर्ण प्रत्येके १६ तो ए लाइच, गुडत्वक् मरिच ओ नागेश्वरचूर्ण प्र त्येके ४८ तो । च द । भा ।

**श्रीबीज** । पु । तालहचे । वै निघ ।

**श्रीभद्र** । पु । मुस्तायाम् । प्र र ।

**श्रीभ्राता** । पु । घाटके । रा नि व.१६ ।

**श्रीमञ्जरी** । स्त्री । तुलसीहचे । वै निघ ।

**श्रीमत्** । क्ली । तिलपुष्पे । वै निघ । स्त्री (ती) । सुवर्णोम्याम् । मुण्डीरी । वै निघ ।

**श्रीमदनानन्दमोदक** । पु । ध्वजभङ्गे औ षधम् । यथा—पारदस्य १ भ गन्धकस्य १ भ लौहस्य १ भ अभ्रस्य ३ भ कर्पूरस्य जटामांसा सैन्धवस्य आमलक्या एलाया शुण्ठ्या मरिचस्य पिप्पल्या जैव्या जातीफलस्य तेजपत्रस्य लवङ्गस्य जीरकस्य कृष्णजीरकस्य यष्टिमधुन वचाया हरि द्राया कुष्ठस्य देवदारोः हिज्जलवीजस्य टङ्कणस्य भार्ग्या शुण्ठ्या नागकेशरस्य कर्कटशृङ्ग्या तालो शपत्रस्य चित्रकस्य द्राक्षाया दन्तीवीजस्य वाप्या ल्वकस्य शीरचन्दनतण्डुलीयस्य त्वच धान्यकस्य गज कणाया शट्या वालकस्य मुस्तकस्य गोक्षुरवीजस्य ह्रीवेरस्य प्रसारण्या मूकुष्माण्डस्य शतमूल्या अर्क मूलस्य वानरीवीजस्य हृद्दारकवीजस्य शणाशन वीजस्य च चूर्णं प्रत्येकं १ तो एकत्र शतावर्या र सेन मर्दयित्वा सम्यक् शुष्कपूर्णयन् । अथ सर्वेषु र्णचतुर्थांश शाल्मलीचूर्णं मिश्रयन् । एतत् सर्वाङ्गं शणाशनचूर्णं मिश्रयित्वा छागीदुग्धेन मर्दयेत् । अथ सर्वचूर्णद्विगुणा शर्करा गृहीत्वा छागीदुग्धेन पाच्य । पाकसिद्धौ लवङ्गलापत्रकेशरकपूरसैन्धव त्रिकटुचूर्णं यथासम्भव प्रक्षिप्य घृतं मधु च यथाव श्यकं मिश्रयेत् । भैष ध्वजभङ्गे । [क्ष]

**श्रीमलापहा** । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा नि.

**श्रीमस्तक** । पु । रक्तेडालुके । डाल आलु । रसोने । त्रिका ।

**श्रीमान्** । पु । तिलकहचे । तिल गाछ । च म. । अश्वत्थहचे । रा नि व ११ । ध्वजभङ्गे । प्र दडक । ऋष्यमाद्रचे । वै निघ ।

**श्रीमुखः** । पुं । शारीरकग्रन्थकारि ।

**श्रीरसः** । पुं । श्रीवेष्टे । सरलनिर्यास, तार्पि- न् । रा.नि.व.१२ ।

**श्रीलता** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा नि व.३ ।

**श्रीवल्ली** । स्त्री । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । मं सीमेयवल्ली । क श्रीवल्ली । गुणाः—कटुरुष्णा वा तश्लेष्मकफघ्नी । तत्फलं तैलवत् रुचिकरञ्च । रा.नि.व.८ । वार्षिकोमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० ।

**श्रीवाटा (टी)** । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । पान गाछविशेष । म सरिवाडीपान । क सि रिवाडियेले । रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

**श्रीवार(स)कः** । पुं । शितावरशाकवृक्षे । शुशुनी शाक । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ. ।

**श्रीवासः (कः)** । पुं । सरलनिर्यासे, सर लवृक्षरसे । तार्पिन् इति भाषा । गन्धविरजा । रा नि व.१२ । लवणखोटीति । च.द.वा.व्या चि. एकादशशतीकमहाप्रसारणीतैले । वा.सू १५अ एलादिः । गुणाः—"श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्नि ग्धोष्णस्तुवरः सरः । पित्तलो वातमूर्द्धाक्षिस्वरो गकफापहः । रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रण प्रणुत् ॥" भा । "श्रीवास सरलं पूति कुन्दुरुं त्रिपर्णिकं । सिह्लकः परमा माली देवदारु सुरा नखं । सर्व्वैसौ परमा लक्ष्मीः .. ॥" राज. । गु ग्गुलौ । भा.उ.वाजी. "श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ।" देवदारौ । देवदारु गाछ । भैष.नि.रो.चि. । "श्रीवासो भद्रकः प्रोक्तोऽमलकाष्ठविवर्जितः ।" भैष. । धूपे । विका. ।

**श्रीवासाः (स)** । पुं । सरलद्रवे । श.टी. ।

**श्रीवृक्षः (कः)** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । हे.च । बिल्ववृक्षे । शब्दकल्प. ।

**श्रीवेष्टः (कः)** । पुं । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धः स्व नामख्यातसुगन्धवृक्षे । सरल वृक्ष । सु.सू १८अ. एलादौ । सरलनिर्यासे । तार्पिन् । गुणाः—क टुः तिक्तः कषाय. पित्तश्लेष्महरः शिरोदाहाक्षि .. ब्रणाद्यामयहरश्च । रा नि.व.१२ । सु चि ३२अ । नवनीतखोट्याम् । सु.सू.३६अ. । च.द.वा.र.चि. कुष्ठावलेहे , गुग्गुलौ । सु न ३१अ. ।

**श्रीवेष्टफलम्** । क्ली । सरलवृक्षफले । वै.निघ. २अ शीताङ्गसन्निपातञ्च चि. ।

**श्रीसञ्ज्ञम्** । क्ली । लवङ्गे । अम. । भा.उ.वा- जी. । "श्रीसञ्ज्ञपुष्पी. सम् ।"

**श्रीसम्पदा** । स्त्री । ऋद्धौ । रा नि.व.५ ।

**श्रीहर्षसूरिः** । पुं । योगचिन्तामणिकारे ।

**श्रीहस्तिनी** । स्त्री । हस्तिशुण्ड्यां । हाति- शुँडे । जटा । [च.सू.५अ । च द.कुष्ठ चि. ।

**श्याह्वः** । पुं । नवनीतखोटी । सरल-आटा ।

**श्रुवाह्वः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वंइँची गाछ । र मा. ।

**श्रुघ्नि. (घ्नी)** । स्त्री । सर्जिकाक्षारे । सांजि- माटी । "युक्ति श्रुघ्नी यवक्षारः ।" र मा. । सु. चि २०अ.अजगल्लि चि. ।

**श्रुतश्रेणी** । स्त्री । द्रवन्तीवृक्षे । ईन्दूरकाणी । भा. । गुणा.—चक्षुष्या कटु. आखुविषापहा व्र- णनिवामयहिता । रा.नि व ४ ।

**श्रुतिः** । स्त्री । श्रवणेन्द्रिये । कांण । रा.नि.व. १८ । स गर्भस्थ पञ्चमे मासि भवति । सुखबोध. ।

**श्रुतिकटः** । पु । सर्पे । मे ।

**श्रुतिमूलम्** । क्ली । कर्णमूले । संग्रहः ।

**श्रुतिवर्जितः** । त्रि । बधिरे । जटा ।

**श्रुतिवेधः** । पुं । कर्णवेधे । शब्दकल्प. ।

**श्रुतिसारः** । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

**श्रुतिस्फोटा** । स्त्री । कर्णस्फोटालतायाम् । काणछिड़ा । रा.नि.व.३ ।

**श्रुवः** । पुं । अश्वस्य गिरीडवः केशान्तभागे । अ.द.२अ. । स्त्री (वा) । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

**श्रुवावृक्षः** । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वंइँची गाछ । रा.नि.व.११ ।

**श्रेणिका** । स्त्री । निःश्रेणिकातृणे । रा नि.व.८ ।

**श्रेणिः (णी)** । स्त्री । लाञ्छनभक्ते । पैत्तेश्च न ७ । प.मु. । समानशिल्पसंहती । टक्कापानि । मे. । सेकपात्रे । विश्व ।

**श्रेयः** । पुं । श्रीवृक्षे । वै निघ ।

**श्रेयसी** । स्त्री । हरीतकाम् । भा पू १भे । रा नि.व ११ । वै निघ कास चि चित्रकादिलेहे । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ वृहत्तैलमवायतैले । च ग्रिमुपचूर्णे च । सि यो वृहत्पञ्चगव्यघृते । सर्व्वज्वरहरलौहे । भैष ग्रीष्मचि.ग्रीष्मकालानलरसे । पाठायाम । आक्नादि । रा.नि व ६ । रास्नायाम । विश्व । च सू ४च । भा वातश्लेष्मज्व चि वृहत्पिप्पल्यादौ । 'श्रेयसी सदुरालभा ।'' प्रिय क्ली । रा.नि व १२ । [दिरे । च सु ।

**श्रेष्ठम्** क्ली । गोदुग्धे । त्रिका । पु । श्वेतख

**श्रेष्ठकाष्ठः** । पुं । शाकवृक्षे । (शेगुन गाछ । रा नि.व ६ । [च.सु ।

**श्रेष्ठमल्लिका** । स्त्री । शतदलमल्लिकायाम् ।

**श्रेष्ठलवणम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । वै निघ ।

**श्रेष्ठवृक्ष.** । पु । वरुणवृक्षे । रा.नि.व ६ । कृष्णागुरुवृक्षे । वै.निघ. । [वै निघ ।

**श्रेष्ठवेधिका** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् मृगनाभौ

**श्रेष्ठव्रीहिः** । पु । षष्टिकशालौ । (मोटे धान । वै निघ ।

**श्रेष्ठा** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म । रा. नि.व ५ । मेदायाम् । वै निघ २भ.चर्म्म चि मूरण मोदके । त्रिफलायाम् । वा चि.१२च. ।

**श्रेष्ठाम्बु** । क्ली । तण्डुलोदके । (चेलुनि जल । वा.उ.३०च. ।

**श्रेष्ठाम्लम्** । क्ली । वृक्षाम्ले । रा नि व ६ ।

**श्रोण:** । त्रि । खञ्ज । अम. । स्त्री (णा) । काञ्जिके । शब्दकल्प ।

**श्रोणिः (णी)** । स्त्री । नितम्बे । रा नि.व. १८ । सा गर्भस्य मासद्वयेन भवति । सुखबोध । (णी) अग्निमन्थवृक्षे । गणिरी । वै निघ. ।

**श्रोणिफल(का)म्** । क्ली । वरस्त्रीणां प्रशस्तनितम्बे । नितम्बाङ्कोण । रा.नि.व.१८ । अम. ।

**श्रोणिफलकास्थि** । क्ली । नितम्बाभोगास्थि नि । तानि चत्वारि । च शा ७च. ।

**श्रोतः (स)** । क्ली । कर्णे । त्रिका । इन्द्रिये । ह.च. । शिरायाम् । सु ।

**श्रोतोजम्** । क्ली । सौवीराञ्जने । रा नि.व.१३।

**श्रोतोद्भवम्** । क्ली । श्रोतोऽञ्जने । रा.नि व.१३।

**श्रोत्रम्** । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

**श्रौत्रम्** । क्ली । श्रवणेन्द्रिये, कर्णे । अम. ।

**श्यग्राह्यः** । पुं । नवनीतखोट्याम् । च सू १ष. प्रदेहे । क्ली । कमले । शब्दकल्प. ।

**श्लक्ष्णकम् (का)** । क्ली, स्त्री । पूगफले । रा. नि व.११ । (का) कृष्णापराजितायां । वै निघ ।

**श्लक्ष्णत्वक्** । पु । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा । रा नि.व ९ ।

**श्लीपदम्** । क्ली । पादरोगविशेषे । (गोद । निदान यथा —"कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽधः प्रपन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्घास्ववतिष्ठमाना कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं जनयन्ति, तत् श्लीपदमित्याचक्षते ।'' सु नि.१२च । तस्य कारण "पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतला । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषत ॥" लक्षण यथा—"यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगत क्रमेण । तच्छ्लीपदं स्यात्कर कर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥" "वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजं चास्य बहुशो ज्वरएव च । पित्तजम्पीतसङ्काशं दाहज्वरयुत भृशम् । श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरमस्थिरम् । त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् ध्रुवात् । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥'' मा नि । "पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् । श्लीपदं जायते तत्र देशऽनूपे भृशं भृशम् ॥'' वा.उ.२९च । ।

**श्लीपदप्रभवः** । पु । चामवृक्षे । प्र भा ।

**श्लीपदापहः** । पु । पुत्रजीववृक्षे । त्रिका. ।

**श्लीष्टः** । पु । चामवृक्षे । वै.निघ. ।

**श्लेष्मकः** । पुं । कफे । श.च. ।

**श्लेष्मकोष्ठः** । पु । अन्तरीयभेदे । स चाशय मन्दाहारपाकेषु । च.द ५६च. ।

**श्लेष्मघ्नः** । त्रि । श्लेष्महरे, तच्च लघुपाकद्रव्यमात्रम् । तीक्ष्णोष्णविशदरूक्षसूक्ष्मखरतात् कटुतिक्तकषायद्रव्यमात्रम् । मु.सू ४१च. ।

**श्लेष्मघ्न (घ्नी)** । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । त्रि, का. । केतक्याम् । विश्व. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । जटा. । त्रिकटौ । त्रिकटु । श.र. ।

**श्लेष्मज्वरः** । पुं । कफजन्यज्वरे । लक्षणं यथा —"स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता । शुक्लमूत्रपुरीषत्वं भुक्तस्तम्भस्तथापि च । गौरवं शीतमुत्क्लेशः …… ॥" इत्यादि । निदा. ।

**श्लेष्मणः** । पुं । कफे । तस्य च स्थानं सन्धयः । "तस्य स्थानं सन्धय., तत्कर्म्म च सन्धीनां संश्लेषणम् ।" भा. ।

**श्लेष्मधरा** । स्त्री । चतुर्थकलायाम् । या सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति सेत्युच्यते । सु.शा.४घ. ।

**श्लेष्मनाड़ी** । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । दन्तनाली । "श्लेष्मा कफाद्दहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा सकण्डुरुक्जा रजनीप्रदुष्टा ।" [पाण्डुः ।

**श्लेष्मपाण्डुः** । पुं । श्लेष्मजन्यपाण्डुरोगे । ৩৫৫

**श्लेष्मप्रकृतिः** । त्रि । कफप्रकृतौ मनुष्ये । तल्लक्षण —"सुस्निग्धवर्णः स्तिमितेक्षणश्च. श्यामः सुकेशो नखदीर्घरामा । गम्भीरशब्द. श्रुतशास्त्रनिद्रातन्द्राप्रियः तिक्तकटूष्णभोजी । समासवः स्निग्धरसप्रियश्च सशीतवाधोऽतिसहिष्णुशीलः । व्यायामशीली रतलालसोऽसौ भवेत् कफस्य प्रकृतिर्मनुष्यः ॥" चचि.५घ. ।

**श्लेष्मलः** । त्रि । श्लेष्मप्रकृतौ । अम. ।

**श्लेष्मलफलः** । पुं । बहुवारवृक्षे । वै.निघ. ।

**श्लेष्मविसर्पः** । पुं । कफजन्यविसर्पे । निदा. ।

**श्लेष्मसम्भूतः** । त्रि । श्लेष्मजे । रा.नि.व.२० ।

**श्लेष्मस्रावः** । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । लक्षणं—"श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ।" सु.उ.२घ. ।

**श्लेष्महः** । पुं । पनसवृक्षे । कँठाल गाछ । वै. निघ । कट्फलवृक्षे । श.च ।

**श्लेष्महन्त्री** । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড়া । वै.निघ. ।

**श्लेष्मा (न्)** । पुं । शरीरस्थकफे । स च माधुर्य्यस्थैर्यगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः । तस्य समानयोनि. मधुरो रसः स माधुर्य्यादिभ्यः माधुर्य्यादीनि वर्द्धयति । सु.सू.४२अ. । तस्य स्थानमामाशयः । गुणाः—श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवण स्मृत ॥ तत्रामाशय पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्व्विधस्याहारस्याधार. । स च तत्रोदकैर्गुणैराहार प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घात. सुखजरश्च भवति । माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च । आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतल' । स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रह करोति । उरस्थः त्रिकसन्धीनामात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थः जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते । शिर स्थ. स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रह करोतीति ॥ सु.सू.२१अ । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति । "स्नेहाभ्यक्ते यथैवाक्षे चक्र साधु प्रवर्त्तते । सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥" सु.शा.४अ. । "प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते । स चैवोजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥" च.सू.२०अ. ।

**श्लेष्मातः (तः, कः, की)** । पुं, स्त्री । श्लेष्मातकवृक्षे । চালতা গাছ । हिं लसोरा । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । च.सू.४अ । गुणाः—"गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमं ।" सु.सू.४६अ. । च.सू.२०अ. ।

**श्लेष्माणा** । स्त्री । वृक्षविशेषे । श.मा. ।

**श्लेष्मातकसदृशपत्रः** । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । वै.निघ. ।

**श्लेष्मान्तकः** । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । रा.नि व.११ ।

**श्लेष्माभिष्यन्दः** । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगभेदे । लक्षणं —"·· स्यन्दे तु कफसम्भवे । जाड्य शोफो महान् कण्डुर्निद्रान्नानभिनन्दनम् । सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ।" वा.उ.११अ. ।

**श्लेष्मोल्वणः** । त्रि । श्लेष्माधिके । वा.चि.७अ. ।

**श्लेष्मिकः** । त्रि । श्लेष्मसम्भूते । रा.नि व.२० ।

**श्लैष्मिकरक्तपित्तम्** । क्ली । कफजन्यरक्तपित्ते । मा नि । See रक्तपित्तम् ।

**श्लैष्मिकी** । स्त्री । श्लेष्मजन्ययोनिव्यापद्वि । लक्षणम्—"कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिम् वेदनाम् । शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधसुतिम् । सा व्यापत् श्लैष्मिकी ॥" वा.उ ३३अ. ।

**श्वग्रहः** । पु । बालग्रहविशेषे । लक्षण—"कफो हृषितरोमत्व स्वेदचक्षुर्निमीलनं । बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तः कण्ठकूजनं । धावनं विट्सगन्धत्व क्रोशनं श्वानवच्छुनि । वा उ.३अ ।

**श्वचिल्ली** । स्त्री । कुकुरविल्लीशाके । कुकुर शाक । वै निघ । [नि व ४ ।

**श्वदंष्ट्रकः** । पु । गोक्षुरक्षुपे । গোখুরী । रा

**श्वदंष्ट्रा** । स्त्री । गोक्षुरे গোক্ষুর । र मा । सु सू ३८अ । च द.ज्व चि ज्वरातिसारे । "श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां ।" च सू.४अ ।

**श्वधूर्त्तः** । पु । शृगाले । श.र ।

**श्वनकः** । पु । कुकुरे । प मु । [पा । जटा. ।

**श्वनिशम् (शा)** । क्ली स्त्री । मत्तकुकुरनिशा

**श्वपुच्छः** । पु । हस्विके । विछा । स्त्री (च्छा) । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । वै निघ ।

**श्वफलः** । पु । चूर्णे । চূণ । बीजपूरे । লেবু গাছ । र मा ।

**श्वभीरुः** । पु । शृगाले । श मा ।

**श्वभ्रम्** । क्ली । छिद्रे । अम ।

**श्वयथुः** । पु । शोथरोगे । रा नि व २० ।

**श्वयीचि (ची)** । स्त्री । रोगे । पीडायाम् । व्याक । [चि । प मु । वाधौ । अम ।

**श्वसनम्** । क्ली । नि श्वासे । मे । पु । मदनवृ

**श्वसनाशनः** । पु । सर्पे । हारा. ।

**श्वसनेश्वरः** । पु । अर्जुनवृक्षे । श च. ।

**श्वसनोत्सुकः** । पु । सर्पे । श र. ।

**श्वसितम्** । क्ली । नि श्वासे । हे.च. ।

**श्वसुनः** । पु । कासालौ । रा नि व ० । वतष्वृक्षे । कुकुर शौका । श.च. ।

**श्वा (न्)** । पु (स्त्री शुनी) । कुकुरे । श र ।

**श्वादन्तः** । पु । कुकुरदन्ते । व्याक । [श र ।

**श्वानः** । पु । कुकुरे । स्त्री(नी) । सारमेयायां ।

**श्वानचिल्लिका (ल्ली)** । स्त्री । श्वकर्णचिह्ने शाके । वै निघ ।

**श्वावल्लिका** । स्त्री । धन्याके । रा नि व ६ ।

**श्वावित्** । पु । शल्लके । शल्लकीमृगे । सजारु । भा । अथ विलेशयगुण । सु सू ४६अ. । शल्लकीवृक्षे । भिका ।

**श्वासः** । पु । स्वनामख्यातरोगविशेषे । हाँपानि । तस्य निदान—'यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः सम्प्रवर्त्तते । तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां । विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः । श्वासयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥" स पञ्चविधः यथा—"महोर्द्ध्वछिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा । भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ।" पूर्व्वरूप यथा—"प्रागुप तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च । आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ।" यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः । विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति च ॥" चिकित्सा कफवातप्रमुखं वातानुलोमनं भेषजं देयम् । भा । अश्वस्य यथा—'मुखेन नासया चैव यः श्लेष्माणं विमुञ्चति । वातिकः शिशिरे काले तस्य श्वासं विनिर्दिशेत् । शरदि दाघेषेव श्वासः पित्तेन जायते । तृष्णादाहपरीतस्य भिन्नगात्रस्य वाजिनः । मुखेन नासया चैव कफो यस्य प्रवर्त्तते । प्रावृट्काले वसन्ते वा श्वासः स्यात् कफात्मकः ॥" ज द ३५अ ।

**श्वासकासः** । पु । शमिहररोगद्वये । हाँपानि कासि । निदा. । [रा नि व ८ ।

**श्वासभञ्जः** । पु । बर्बूरकवृक्षे । [illegible]

**श्वासहेतिः** । स्त्री । निद्रायां । हे.च ।

**श्वासारिः** । पु । पुष्करमूल, कुष्ठ । कुड़ । रा नि व ६ ।

**श्वित्रम्** । क्ली । किलासे । श्वेतकुष्ठे । धवल রোগ । अम । लक्षण—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवत् । निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवमस्यम् । वातादुक्षारुणं पित्तात्तामं कमलपत्र

त्। सदाह रोमविध्वंसि कफाच्छेत् घन गुरु सकण्डुर क्रमाद्‌क्रमाक्रमेद सु चादिशेत्। वर्णेनै वेद्गुभय कच्छ तच्चोत्तरोत्तर। अगुक्ररोमबहुल मसंश्लिष्ट मिथो नवम्। अनग्निदग्धज साध्य श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा। गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तन। वर्जनीयं विशेषेण किलास सिद्धिमिच्छता॥" मा.नि। [अ.च।

**श्वित्रघ्नी**। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। बिछाती।

**श्वित्री (इन्)**। त्रि। श्वित्ररोगिणि।

**श्वेत(क)म्**। क्ली। रौप्ये। त्रिका.। श्वेतकाले। भाल पितल। वै निघ.। पु। कपर्दके। कड़ि। रा नि व.१३।

**श्वेतः**। पु। शुक्लार्के। श्वेत आकन्द। रा. नि व.१०। महाविषपुत्रवृश्चिके, मन्दविषे च। सु. कल्प.८अ। See वृश्चिक। श्वेतशिग्रौ। श्वेतौ। श्वेतैरण्डे। कर्पूरे। चन्दनवृक्षे। गौ.। श्वेतसर्षपे। श्वेतकाञ्चने। वृक्षे। वै निघ.। शङ्खे। शाक। रा नि व.१। कपर्दके। कड़ि। हे.च.। श्वेताभ्रे। शर। जीवके। जटा.।

**श्वेतकटभी**। स्त्री। शुक्लकटभीवृक्षे। वा उ. ३८अ.। श्वेतगुञ्जायाम्। वा.उ.५अ.। [निघ.।

**श्वेतकण्टकः**। पु। श्वेतजवालुकायाम्। वै.

**श्वेतकण्टकारिका (री)**। स्त्री। शुभ्रपुष्पकण्टकार्याम्। श्वेत कण्टिकारी। रा नि.व ४।

**श्वेतकण्टारिका**। स्त्री। शुक्लपुष्पकण्टकार्याम्। शाद। कण्टिकारी। हि श्वेतरिंगिनी, श्वेतभटकटैया। तैं विलियनेल्लगुलु। गुणा.—कटुष्णा कफवातघ्नी चक्षुष्या दीपनी रसघ्नी च। रा.नि.व.४। [व.६।

**श्वेतकन्दा**। स्त्री। शुक्लातिविषायां। रा नि.

**श्वेतकपोतः**। पुं। दर्वीकरसर्पविशेषे। सु. कल्प.४अ।

**श्वेतकमलम्**। क्ली। श्वेतपद्मे। रा.नि व.१०।

**श्वेतकाकः**। पुं। शुक्लकाके। शाद। काक। रावणकृतकाकचिकित्सके।

**श्वेतकाञ्चनः**। पु। शुक्लपुष्पकाञ्चनवृक्षे। श्वेत काञ्चन। प.मु।

**श्वेतकाण्डा**। स्त्री। श्वेतदूर्वायाम्। रा नि. व८। [सु चि २०अ.।

**श्वेतकापोती**। स्त्री। स्वनामख्यातमहौषधौ।

**श्वेतकाम्भोजी**। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। शाद। कुँच। रा नि व.३। [व्रज। वै निघ।

**श्वेतकाष्ठा**। स्त्री। श्वेतपाटलायां। शाद। पा-

**श्वेतकिणिही**। स्त्री। शुक्लकटभीवृक्षे। रा. नि.व.९।

**श्वेतकुम्भिका (म्भी)**। स्त्री। शुक्लपाटलवृक्षे। वै निघ।

**श्वेतकुकुण्टक**। पु। शुक्लझिण्ट्याम्। शाद। झाँटी। गुणा—तिक्त केश्य स्निग्ध मधुर उष्ण तीक्ष्ण दन्तहित वलीपलितकुष्ठवातरक्तदोषकफकण्डूविषघ्नश्च। वै.निघ।

**श्वेतकुशः**। पुं। शुक्लदर्भे। मूलगुणा—हिमं रुच्य मधुर पित्तरक्तज्वरघ्न तृष्णाश्वासकामलानाशनश्च। रा.नि व.८।

**श्वेतकुष्ठम्**। क्ली। श्वित्रे। धवल। निदा.।

**श्वेतकुसुमा**। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्या। श्वेत निशिन्दा। वै निघ.। [अ.।

**श्वेतक्रम्या**। स्त्री। कीटजातिभेदे। सु.कल्प.८

**श्वेतकेशः**। पु। रक्तशिग्रौ। लाल सजिना। जटा.। [दिका.।

**श्वेतकोलः**। पु। शफरमत्स्ये। पूँटी माछ।

**श्वेतखदिरः**। पु। शुक्लखदिरवृक्षे। पापनी थयेर गाछ। प.मु.। म पाढरा खैर। कं विलियतर्सि, पपरीखवेर। तैं तेल्लचंड। गुणा.—तिक्त कषाय कटु उष्ण कण्डूघ्न कफवातव्रणघ्न। रा.नि.व.८। "... ... वर्त्मी मुखरोगकफास्रजित्।" भा.।

**श्वेतगण्डा**। स्त्री। श्वेतदूर्वायाम्। वै.निघ।

**श्वेतगरुत्**। पु। राजहंसे। अम.।

**श्वेतगुञ्जा**। स्त्री। शुक्लगुञ्जालतायाम्। शाद। कुँच गाछ। गुणा — तीक्ष्णा उष्णा च। बीज वाजीकरणम्। तन्मूल शूलविदघ्नम्। तत्पत्र वश्यकारि शलम्। रा.नि व ३।

**श्वेतघण्टा** । स्त्री। नागदन्त्यां । हातिशुँड़े। दन्त्याम् । रा नि.व ५।६ । [घोषा । वै.निघ.।

**श्वेतघोषा** । स्त्री । श्वेतकोषातक्यां । शाद

**श्वेतचणकः** । पु । शुक्लचणके। शाद। छोला । वै.निघ. ।

**श्वेतचन्दनम्** । क्ली, पुं । (Santalum album) स्वनामख्यातचन्दनवृक्षे । सादचन्दनेर गाछ । प.मु. । [मृ.४६अ. ।

**श्वेतचरणः** । पु । सवर्चरजलपक्षिविशेषे । सु.

**श्वेतचामरः (पुष्प.)** । पु । काशवृक्षे । केसे घास । वै.निघ. ।

**श्वेतचिल्लिः (ल्लिका) (ल्ली)** । स्त्री । शुक्लवास्तुकशाके। श्वेतचिल्लीति भागीरथीतीरे प्रसिद्धा । शाद। वेतो । मं वाथुवा । क बिलियचिल्लिके । बम्. सबुचाकवत । गुणा -मधुरा चारा शिशिरा त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । रा.नि.व. ७ । [श.च. । हसी । हला. ।

**श्वेतच्छदः** । पुं । गन्धपत्रे । बाबुई तुलसी ।

**श्वेतजयन्ती** । स्त्री । शुक्लजयन्तीवृक्षे । श्वेत जयन्ती । भैष.कुष्ठ चि. । [वै.निघ ।

**श्वेतजरणः** । पुं । शुक्लजीरके । शाद। जीरा।

**श्वेतजलजम्** । क्ली। कुमुदे । शेलाफुल । वै.निघ. ।

**श्वेतजीरकः** । पुं । गौरजीरके । शाद। जीरा । मं पांढरे जीरें । क बिलियजिरिगे । गुणाः - हिमो रुच्य. कटु मधुरो दीपन क्रमिघ्न विषघ्न चक्षुष्य. उदराध्मानहरश्च । रा.नि.व ६ ।

**श्वेतटङ्क(ण)म्** । क्ली। फटिकारिकायाम् । फट्किरि । प.मु. । टङ्कणक्षारभेदे । सोहागा, शाद। सोहागा । गुणा.—स्निग्धं कटु रुच्यं कफवातघ्नम् श्वासकासश्वासविषकासमलघ्नञ्च। रा.नि. व.६ ।

**श्वेततण्डुलमण्डम्** । क्ली,पुं । धानतण्डुल सिद्धमण्डे । आलो चालेर मण्ड । गुणा.—"मधुर शीतलं किञ्चित् ग्रहणं च बलावहम् । श्रम दोषश्लेष्महृद्वातलं श्वेततण्डुलम् ॥" पथ्या.१२अ. ।

**श्वेततुलसी** । स्त्री। शुक्लपत्रतुलसीवृक्षे । प मु।

**श्वेतत्रिवृत्** । स्त्री । शुक्लमूलत्रिवृति । शाद। तेउडी । हि श्वेतनिशोथर। गुणा.—"श्वेता त्रिवृद्रेचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरहृत् । रुचा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥" भा. ।

**श्वेतदण्डा (ण्डी)** । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

**श्वेतदन्ता** । स्त्री । नागदन्त्यां । वै निघ. ।

**श्वेतदर्भः** । पुं । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

**श्वेतदूर्वा** । स्त्री । शुक्लदूर्वायाम् । प.मु.। बम्. पाडरोहरियाली। क बिलियकुरके । तैं शुक्लदूर्वालु । गुणा —शीतला मधुरा वान्तिपित्तघ्नी श्वासातीसारकासघ्नी रुच्या दाहतृष्णाघ्नी च । रा नि व.८ । "श्वेता दूर्वा कषाया स्यात् स्वादी तथा च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पास्तृट्पित्तकफ दाहहृत् ॥" भा. । [निघ. ।

**श्वेतद्रुमः** । पु । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । वै.

**श्वेतधातुः** । पुं । दुग्धपाषाणे । फुलखड़ि । रा.नि व.१३ । [नि. ।

**श्वेतधामा (न्)** । पुं । कर्पूरे । समुद्रफेने ।

**श्वेतधूनकम्** । क्ली । शुक्लधूनके । रस.र.ज्व राति.चि.महाशीकपाटरसे ।

**श्वेतनाड़ी** । स्त्री । खटिकायां । खुलखड़ि । वै.निघ. । श्वेतापराजितायां । श्वेत अपराजिता । प.मु २अ. । [निघ. ।

**श्वेतनामा** । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.

**श्वेतनिष्पावा** । स्त्री । श्वेतपुष्पनिष्पावे । श्वेत शिम् । गुणा —सुरूच्या मधुरा चक्षुष्या शीतला वातला बल्याध्मानकरी पुष्टिकरी च । रा नि.व १६ । [र । वै.निघ. ।

**श्वेतपटलम्** । क्ली। यमदधातौ । मण्डादिरे

**श्वेतपद्मम्** । क्ली । श्वेतकमले । रा नि.व.१० । वा.उ १अ । पुं । श्वेततुलस्याम् । प मु. । राजहंसे । कुशदर्भे । कुश शाद। कुश । वै.निघ. । स्त्री (या) । श्वेतशिंशपायाम् । शाद। शिशु गाछ । रा नि.व.९ ।

**श्वेतपद्मम्** । क्ली । शुक्लकमले । रा.नि.व.१० । See पुण्डरीकम् ।

**श्वेतपर्ण.** । पुं । श्वेतार्जके । प.मु.। स्त्री(र्णी)। वारिपर्ण्यां । पाना । र मा ।

**श्वेतपर्यासः** । पुं । श्वेततुलस्याम् । प मु. ।

**श्वेतपाटला** । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवृचे । ज टा. । [पारुला । वै.निघ. ।

**श्वेतपारावतः** । पु । शुभ्रकपोते । शादा

**श्वेतपाषाणः** । पु । शुभ्रप्रस्तरे । शादा पाथर । र.सा.स.रसप्रकरणे । स्फटिके । वै निघ. ।

**श्वेतपिङ्गः (ल.)** । पु । सिंहे । त्रिका. ।

**श्वेतपिण्डीतकः** । पु । महापिण्डीतरौ, शुक्लमदने । শ্বেত মযনা গাছ । रा नि.व ८ ।

**श्वेतपुङ्खा** । स्त्री । शुक्लशरपुङ्खायाम् । रा.नि व.४ ।

**श्वेतपुनर्नवा** । स्त्री । शुभ्रपुनर्नवायां । শ্বেতমূলপুনর্নবা । गुणा —"कटु कषायाणरसा पाण्डुघ्नी दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी व्रणोदरप्रणुत् ॥" भा.गु.र. ।

**श्वेतपुष्प.** । पु । श्वेतसिन्धुवारवृचे । शादा निसिन्दा । जटा. । महाश्वणपुष्पे । शण । रा.नि. व ४ । सेवन्तीपुष्पवृचे । শেউতী । वै.निघ.२म. जीर्णज्वरे चि सेवन्तीपाके । वरुणवृचे । अर्कवृचे । वै निघ. । क्ली । शुक्लपुष्पे ।

**श्वेतपुष्पकः** । पु । करवीरवृचे । रा.नि व. १० । श्वेतकाशे । वै.निघ ।

**श्वेतपुष्पा** । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । शादा घोषा । र.मा. । श्वेतशणे । शादा शण । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । शादा निसिन्दा । श्वेतगोकर्णिकायां । शादा अपराजिता । वै.निघ. । नागदन्त्याम् । कांदड़ी । रा.नि व.५ । बलेभ्यांरी । रा.नि व ७

**श्वेतपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.नि व.११ । महाशणपुष्पिकायाम् । बड़ शादा शण । रा.नि व.४ ।

**श्वेतपूरिका** । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा — "गोधूमसक्ते च घृतं यावत् पिण्डवमाप्नुयात् । तावद्दत्त्वा जलेनाथ मर्दनीय प्रयत्नत' । तस्यैव पूरिका कार्य्या घृते पाच्याश्च ता भृताः । शर्करा सहिता जाड्या दुर्ज्जरा धातुवर्द्धिका । स्निग्धाश्च गुरव पित्तवातनाशकरा मता ॥" वै.निघ ।

**श्वेतप्रसूनकः** । पुं । शाकवृचे । শেওন গাছ । श मा. । [कुड । रा.नि व.४ ।

**श्वेतफला** । स्त्री । शुक्लवृहत्याम् । शादा व्या-

**श्वेतभृङ्गराजः** । पुं । (Heliotropium brevipolium ) शुक्लपुष्पभृङ्गराजे । शादा भीमराज । हि शफेद भारा ।

**श्वेतभण्टिका** । स्त्री। शुक्लवार्त्ताकी । वै.निघ ।

**श्वेतभण्डा** । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । शादा अपराजिता । र.मा. ।

**श्वेतमञ्जरी** । स्त्री । तुचुष्पे । वै निघ ।

**श्वेतमण्डलः** । पु । मण्डलिसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. ।

**श्वेतमन्दारः (कः)** । पुं । श्वेतार्कवृचे । শ্বেত আকন্দ গাছ । वम्. श्वेतमदार । क विलियमन्दारक । गुणा —अत्युष्ण तिक्तः मलशोधनः मूत्रकृच्छ्रकमिघ्नय । रा.नि.व १० ।

**श्वेतमरिचम्** । क्ली । Seeds of *Hyperanthera morunga* शोभाञ्जनवीजे । मजिनाव वीच । र.मा । म पांडरे मिरिये । कं विलियमेणसु । तें तेल्लमिरियालु । गुणा —कटूष्ण विषघ्न भूतघ्न दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या रसायनमपि भवति । रा नि व ६ । "सैन्धव श्वेतमरिचम् ।" च.द.ज्व.चि.नस्ये । पु । श्वेतशिग्रौ । रा.नि.व.७ ।

**श्वेतमूल. (ला)** । पु, स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [दी वृहती । रा.नि व.४ ।

**श्वेतमृत्तोटिका** । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । शा

**श्वेतमृग.** । पु । मृगयमृगविशेषे । च. ।

**श्वेतयूथिका** । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । शादा यूंई । वै निघ ।

**श्वेतरञ्जनम्** । क्ली । सीसके । शब्दकल्प ।

**श्वेतरत्नम्** । क्ली । स्फटिके । प मु. ।

**श्वेतराजिः (जी)** । स्त्री । विचित्रे । চিচিঙ্গা । भा पू १भ.भा.व ।

**श्वेतराजिका** । स्त्री । श्वेतपीतसर्षपे, राजिकायां । ढाई । रा नि.व १६ । [रिग्र. ।

**श्वेतरास्ना** । स्त्री । श्वेतपुष्परास्नाविशेषे । भू

**श्वेतरो(लो)ध्रः** । पु । पट्टिकारोध्रे । शुक्र लोध । वै.निघ २भ.ज्व.चि । रा.नि व ६ ।

**श्वेतरोहितः** । पु । शुक्लपुष्परोहितकवृक्षे । शादा रोडा, नयना । गुणा —कटु स्निग्ध, कषाय, शीतल क्रमिदोषघ्न व्रणघ्न प्लीहरक्तनेत्ररोगघ्नश्च । रा नि.व.८ ।

**श्वेतलक्ष्मणा** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्यां । शादा कण्टिकारी । वै निघ ।

**श्वेतवचा** । स्त्री । शुक्लवचायाम् । शादा वच । पसु । म पाडरें वेखंडा । क बिलियवजे । गुणाः वथ्या मतिमेधायु कफघ्नी भूतवातक्रमिघ्नी दीपनी च । अतिविषायाम् । आतइच । रा.नि व ६ ।

**श्वेतवर्णकम्** । क्ली । श्वेतरक्तचन्दने । वै निघ. ।

**श्वेतवर्णा** । स्त्री । वराटकभेदे । शादावर्ण कड़िविशेष । रा नि.व.१३ । श्वेतपुष्पपाटलवृक्षे । श्वेत पारूल गाछ । वै निघ । [१२ ।

**श्वेतवर्वरकम्** । क्ली । वर्वरचन्दने । रा नि.व

**श्वेतवर्वरिका** । स्त्री । शुभतुलस्याम् । श्वेत तुलसी । रा नि.व १० । रावणकृतखमसप्तके ।

**श्वेतवल्कलः** । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमूर गाछ । जटा. ।

**श्वेतवल्ली** । स्त्री । शुक्लवालुके । वै.निघ ।

**श्वेतवारिजम्** । क्ली । श्वेतपद्मे । रा नि व १० । [रा नि व.४ ।

**श्वेतवार्त्ताकिनी (की)** । स्त्री । श्वेतवृहत्यां ।

**श्वेतवाह. (नः)** । पु । अर्ज्जुनवृक्षे । अर्ज्जुन गाछ । "श्वेतवाह प्रकीर्य ।" वा.सू १६श कस नादि । [दीपतायां । वै निघ. ।

**श्वेतविट्कता** । स्त्री । कफाधिकाजन्यशुक्लपु

**श्वेतवीरः** । पु । श्वेतकुलचे । श्वेत कुरुविक ब्र । रा.नि व १६ । [शादा वोना । पसु ।

**श्वेतवृक्षा** । स्त्री । स्वनामख्यातलताविशेषे ।

**श्वेतवृन्ताकः** । पु । शुक्लवार्त्ताकी । वै निघ ।

**श्वेतवृहती** । स्त्री । शुक्लवर्णक्षुद्रवृहत्या । शादा वृहती । क बिलियगुल्लु । बम् पाडरी डोरली । गुणा वातश्लेष्मघ्नी रुच्या चक्षुष्यागर्भ नानाविध रुजाण्डा । रा नि व ४ । [स ।

**श्वेतवृचः** । पु । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । म.

**श्वेतवेतसः** पु । जलवेतसे । वै निघ ।

**श्वेतशरपुङ्खा** । स्त्री । शुक्लपुष्पशरपुङ्खायां । शरपुङ्खा । हि श्वेतशरफोंका । गुणा —कटुष्णा वातरोगक्रमिघ्नी च । रा नि व ४ ।

**श्वेतशा(सा)रिवा** । स्त्री । शारिवाभेदे । अनन्तमूल । सा च दुग्धगर्भा व्रतति । भा.पू १ भ । गुणौ ऋष्णशारिवासदृशौ । गुणा —"श्वेता तु शारिवा शीता मधुरा शुक्रला गुरु । स्निग्धा तिक्ता सुगन्धिश्च कुष्ठकण्डूज्वरापहा । देहदौर्गन्ध्याग्निमान्द्यश्वासकासामदोषहा । आमत्रिदोषविषहृत् रक्तकफप्रदरापहा । कफातिसारदाहरुक्प्रमेहहरा परा ॥" वै निघ. । See अनन्ता ।

**श्वेतशाल्मलिः** । पु । (Eriodendron anfractuosum.) White cotton tree. शुक्लपुष्पकिंशुकवृक्षे । श्वेत शिमूल गाछ । हि सेमिवल रुतियान । ता. इलवम् । Watts

**श्वेतशिंशपा** । स्त्री । श्वेतपत्रशिंशपावृक्षे । शादा शिश गाछ । मं बम् पांढरा शिंशपा, शिसव । क बिलिय इबीडु । गुणा. —तिक्ता शीतला पित्तदाहहरी च । रा नि व ८ ।

**श्वेतशिग्रुः** पु । श्वेतपत्रपुष्पशिग्रुवृक्षे । श्वेत शजिना गाछ । मं बम् पांढरा शेगवा । क बिलियनुग्गि । गुणा —कटु तीक्ष्ण शोफानिलघ्न अरुच्यपहर रुच्य दीपन मुखजाड्यहरश्च । रा नि व.७ ।

**श्वेतशिम्बा(म्बिः,म्बी)कः** । स्त्री, पुं । राजशिम्बाम् । श्वेत शिम् । रत्मा. । भा पू १ भ.धा व । See निष्पाव ।

**श्वेतशिला** । स्त्री । श्वेतपाषाणभेदे । श्वेत पाथर दुडा । गुणा —स्निग्धा स्वादु पित्तकफघ्नी मूत्रदोषाश्मरीगुल्मक्षयपित्तघ्नी च । रा.नि.व ८ ।

**श्वेतशृङ्गः** । पु । यवे । जटा ।

**श्वेतशूकः** । पु । यवे । रा नि.व २२ ।

**श्वेतशूरणः** । पु । वनशूरणनामकन्दशाके । बुनो ओल । म वम् पाडरा शूरण । क विलिय शूरण । गुणाः —रूच्य, कटूष्ण क्रमिघ्न गुल्मशूल घ्न अरोचकघ्नश्च । रा.नि व.७ । [चि । सग्रह. ।

**श्वेतशेफालिका** । स्त्री । शुक्लशेफालिकाय

**श्वेतश्रेष्ठः** । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

**श्वेतसर्जः** । पु । श्वेतधूनके । श्वेत धूना । स ग्रह । [प सु. ।

**श्वेतसर्षपः** । पु । शुक्लसर्षपे । श्वेत शरिषा ।

**श्वेतसारः** । पु । खदिरे । रा नि.व.८ ।

**श्वेतसिंही** । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । रा.नि.व.४।

**श्वेतसुरसा** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । अम । श्वेतपुष्पतुलसीवृचे । श्वेत तुलसी गाछ । सु मू सुरसादि । "सुरसा श्वेतसुरसा ।" श्वेतशेफालि कायाम् । च.मू.शिरोविरेचने । [ज. ।

**श्वेतसुरा** । स्त्री । सुराभेदे । श्वेत मद । रा

**श्वेत(ता)स्यन्दा** । स्त्री । श्वेतापराजितायां । रा नि.व.३ । [४ष ।

**श्वेतहनु.** । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.

**श्वेतहरः** । पु । महाशालवृक्षे । वै.निघ. ।

**श्वेता** । स्त्री । शरीरे सप्तमकत्वतीयत्वचि । सा व्रीहिद्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधि ष्ठाना । सु शा ४ष. । शर्करायाम् । चिनि । रा.नि.व.१४ । स्फटिकारिकायां । फट्किरि । भा. । इषौ । श्वाश् मत्स्यण्ड्याम् । मिछ्रि । रा.नि व.२२ । श्वेतवचायाम् । श्वेत वच । सु.सू. ३८ष. । श्वेतकाञ्चने इति ठक्रा , वै.निघ उष्मा. चि । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा नि.व ८ । सताशिरीषे । चतिविषायां । काठटैठ । प.सु. । काष्ठपाटला याम् । कोटाशिरीष । र.मा. । वराटिकायां । कड़ि । भै. । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा. नि.व.९ । अपराजितायाम् । भा म.४ष सु.री. चि. । श्वेतवृहत्यां । श्वेतकण्टकार्य्यां । पाषाणभे दे । रा नि.व.४।१ । श्वेतापराजितायां । श्वेता पराजिता । रा.नि.व.३ । च.द.उन्मा चि. । सु सा भेदे । मांसभक्षणविशेष । शर्कराजातसुरायां । सा श्वेतपुनर्नवादिशालिपिष्टकप्रभवा । भा. । गु णाः —"कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥" सु.सू.४६ ष । वंशरोचनायां । रा.नि व ६ । शुक्लचिवृता यां । श्वेत तेउडी । शुक्लगुञ्जायां । शादा कुँ च । श्वेतसारिवायां । अनन्तमूल । वै.निघ. ।

**श्वेताञ्जनम्** । क्ली । शुक्लाञ्जने । शादा आँ जन, शादा सुर्मा । इद सौवीरगुणम् । वै.निघ. ।

**श्वेताढ़की** स्त्री । श्वेतपुष्पाढक्याम् । शादा अड़हर । गुण —दोषदा । रा.नि व.१६ ।

**श्वेतात्रिवृत्** । स्त्री । शुक्लमूलत्रिवृति । श्वेत तेउड़ी । भा. । [या । वा.उ.५ष. ।

**श्वेताद्रिकर्णिका** । स्त्री । शुक्लगिरिकर्णिका

**श्वेतापराजिता** । स्त्री । शुक्लपुष्पापराजिता याम् । शादा अपराजिता । म वम्. पाडरी सु पली । क विलिय गिरिकर्णिके । गुणा —हिमा तिक्ता पित्तोपद्रवहरी चक्षुष्या विषघ्नी च । रा. नि.व.३ । [पराजिता । वै.निघ. ।

**श्वेताभद्रा** । स्त्री । श्वेतगोकर्णी । शादा अ-

**श्वेताभ्रम्** । क्ली । श्वेतवर्णाभ्रे । शादा अभ्र । रा नि व १२ । See अभ्रम् ।

**श्वेताम्लि. (का)** । स्त्री । पौठोंडीति प्रसिद्ध- वृक्षविशेषे, अम्लिकायां । म पौठोंडी । क विलिय हुलि । गुणा —रुच्या मधुरा पित्तघ्नी बलदा च । रा नि व.४ ।

**श्वेतायुग्मम्** । क्ली । अपराजिताद्वये । एका किञ्चिद्विसदृशा, अन्या महाश्वेता पालिन्दीश्च सा च । "श्वेतायुग्मं तापसाजाश्च दृश ।" वा.सू १५ अ अध्याय ।

**श्वेतारिरसः** । पुं । शिरकर्णे रस । पाठ — "शुद्धसूत सम गन्ध त्रिफला भद्रवारुणी । भल्ला तको तिल्ल कृष्णा निम्बबीजं सम समं । मर्दयेद् दृढद्रावे शीर्ष पिष्ट पुन पुन । इत्थं कुर्य्यात्ति- सप्ताह रस श्वेतारिको भवेत् ।" अनु. घृतमधु- नी । रस चि. । [न्ति । See शुक्लार्क ।

**श्वेतार्क** । पु । शुभ्रपुष्पार्कवृक्षे । श्वेत आक-

**श्वेतालु.** । पु । शुक्लवर्णालुके, महिषकन्दे । गु

था — कटु उष्ण कफवातघ्न मुखजाड्यहर रुच्यश्च । रा नि व.७ । [नि व ४ ।

**श्वेताम्ब(व)रः** । पु । सुनिषण्णकशाके । रा.

**श्वेतावलोकन** । पु । कफजरोगविशेषे । निदा. ।

**श्वेताश्व.** । पु । कैटर्य्ये । घोड़ाभोटी । प मु ।

**श्वेताह्वा** । स्त्री । शुक्लगोकर्ण्याम् । वै निघ । सितपाटलायां । श्वेत पारुल । रा नि व १० ।

**श्वेताच** । पु । सोमलताभेदे । सु चि.२८म । See सोम ।

**श्वेताक्षुद्रा** । स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै निघ ।

**श्वेतेक्षु** । पु । श्वेतवर्णेक्षौ । शादा आख । वम् पाडरा उस । क विलिय कबु । गुणा —कठिन कथ्य गुरु कफमूत्रकृत् दीपन पित्तदाहघ्न विपाके च कोष्ण । रा नि व १४ । वातपित्तशमन श्च्य अन्तर्विदाही कफकृत् सितेक्षु । अचि १०च ।

**श्वेतैरण्डः** । पु । शुक्लैरण्डवृक्षे । शादा रेड़ि । हिं सफेद एरण्ड । मं पांढरे एरंडु । गुणा — "कटुक श्वेतएरण्डस्तीक्ष्णोष्णो गुरु स्मृत । मधुरस्तिक्तको रुष्यो गुरु स्वादु सर स्मृत । वातोदावर्त्तकफकृच्छ्वरकासोदरापहः । शोथशूलकटीवस्तिशिरोरुक्नाशन स्मृत । श्वासानाहकुष्ठवर्धगुल्मप्लीहामपित्तहा । प्रमेहोमवातरक्तमेदान्वर्धन मतत् ॥" वै निघ । [४थ ।

**श्वेतोदरः** । पु । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प.

**श्वित्रम्** । क्ली । श्वित्ररोगे । धवल । च टी ।

---

# ष

**षटि** । स्त्री । शय्याम् । शटी । वा चि ६ष ।

**षट्कम् (कटु)** । क्ली । त्रिकटुचव्यचित्रकपिप्पलीमूलेषु । वै निघ २भ वा व्या प्रत्यहीला चि. ।

**षटकनिघण्टु.** । पु । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

**षट्कोणम्** । क्ली । हीरके । वै निघ ।

**षट्चरणः (पद)** । पु । भ्रमरे । इन्दा । यूकायां । रा नि व १९ । [यी वा व्या चि ।

**षट्चरणयोग** । पु । षडक्षरयोगे । सि

**षटपदघाती (इन्)** । पु । स्वर्णचम्पके । वै निघ ।

**षट्पददल (प्रिय)** । पु । सुरपुन्नागे । पुनाङ् गाछ । वै निघ । नागकसरपुष्पवृक्ष । श्मा । स्त्री (या) । वनमल्लिकायां । वै निघ ।

**षटपदमोदिनी** । स्त्री । वर्ब्बूलवृक्षे । बाव्ला गाछ । वै निघ. ।

**षट्प(पा)दा (दी)** । स्त्री । कीटभेदे । गन्ना फड़िः । ३य च । "पापाक्षुद्रजन्तुवर्णां कपिला हरिता च प्रजायते । महोदरा च षटपादी सूक्ष्मक्लोमभादिका । षट्पदी नाम ॥" च द ।

**षट्पदातिथि.** । पु । चाम्रवृक्षे । चिका । स्वर्णचम्पके । वै निघ । [इ । वै निघ ।

**षट्पदाधार** । पु । कदम्बवृक्षे । कदम गा

**षट्पदानन्दवर्द्धनः** । पु । देववृक्षे । वै. निघ । किङ्किरातवृक्षे । अशोक गाछ । रा. नि व १० । [वेनमल्लिका । मा ।

**षट्पदानन्दा** । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायाम् ।

**षट्पदालय** । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । वै निघ ।

**षटपदीभक्ष.** । पु । गङ्गापतङ्गभक्षणजन्यरोगे । लक्षण यथा—"यासमध्यगत यादा ये भक्षन्ति सुदारुणम् । तेषां शोथश्च मूर्च्छा च भ्रमश्वासश्च जायते ॥" च द ।

**षटभद्रिका** । स्त्री । बालरोगे औषधम् । पारसौषधमानिकाचमकणामहौविड़ङ्गारवाणां चूर्णे । वा. ।

**षटलवणम्** । क्ली । लवणषट्के पञ्चलवणे । "काचसैन्धवसामुद्रविड़सौवर्चले श्मी । स्यात् पञ्चलवर्ण तच्च सर्वोपेत षडाह्वयम् ।" रा नि व २१ । [निघ ।

**षट्लौहसम्भवम्** । क्ली । शिलाजतुनि । वै

**षड्गः** । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प ४ ।

**षड्ङ्गः** । पुं । गोक्षुरक्षुपे । গোখুরী । वै.निघ. ।

**षडङ्गघृतम्** । क्ली । अतिसारे घृतम् । पाठः —"वत्सकस्य च बीजानि दार्व्यास्त्वच उत्तमाः । पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी । षड्भि रेभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावतारितम् ॥" च.द. । इदं चतुर्गुणजलैः पाच्यम् ।

**षडङ्गयूषः** । पुं । षडङ्गपानीये । तत्र मुस्तप र्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः समभागैः प्र. २तो. वारि ४ श. शे. २ श. । মুতা, ক্ষেৎপাপড়া, বেণার মূল, রক্তচন্দন, বালা, শুঁট বা হরী- তকী । भैष. ।

**षडूषणम्** । क्ली । समरिचपञ्चकोले । "पञ्च कोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ।" च.द । गुणाः –पञ्चकोलवत् कफघ्नं विषघ्नञ्च । भा.पू. १भ. ।

**षड्ग्रन्थः** । पुं । करञ्जभेदे । কাঁটাকরঞ্জ । अम । स्त्री (न्था) । महाकरञ्जभेदे । ডহরকরঞ্জ । रा. नि.व.९ । शुक्लवचायां । शट्यां । शठी । रा.नि.व. ६ । वचायाम् । বচ । भा. । "ब्राह्मीकुष्माण्डषड्ग्र न्था ।" भा.म.१भ. । वै.निघ.२भ षड्ग्रन्थादि.चन्द नाद्यघृते । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ ज्व.चि.दश- मूलकषाये ।

**षड्ग्रन्थिः** । पुं, स्त्री । पिप्पलीमूले । चि.क्र क. । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि । (न्थी) वचायां । अ र. । [अम ।

**षड्ग्रन्थिका** । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । शठी ।

**षड्धरणः** । पुं । वातव्याधौ योगविशेषे । "चित्रकेन्द्रयवापाठाकटुकातिविषाभयाः । वात- व्याधिप्रशमनो योगः षड्धरण. स्मृत ॥" सु.चि. ४भ. । षण्णां धरणमात्रोऽयं योगः षड्गुणमात्रमेव प- थ्यादिषु ।

**षड्भुजा (रेखा)** । स्त्री । खर्मूज इति ख्या- ते फलशाके । খর্মুজা । फलगुणाः—तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं पाके निष्पन्नं पीत् मदनमदनं तर्पणं पुष्टिदायि । इयं दाहश्रमवि- शमन मूत्रवृद्धिं विधत्ते पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं शैत्यकारि ॥" रा.नि.व.७ ।

**षड्रसः** । पुं । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायेषु । रा नि व.२० । गुणाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

**षड्रसनिघण्टुः** । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

**षड्बिन्दुतैलम** । क्ली । शिरःपीडायां तैलम् । तिलतैलं ४ श. छागदुग्धं ४ श. भृङ्गराजरस. १६ श. । कल्कार्थे– एरण्डमूलं तगरपादुका शुलफा जीवन्ती रास्ना सैन्धवं गुडत्वक् विडङ्ग यष्टिमधु शुण्ठी प्र. ६ तो. २ मा २ र. । भैष. ।

**षण्ढः (कः)** । पुं । योनिरोगविशेषे । लक्षणम् —"योनौ वातोपतप्तायां स्त्री गर्भे बीजदोषतः । नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥" वा.उ.३३अ. । नपुंसके । षण्डो द्विविधः—सरेता अरेताश्च । तयोः सरेतोलक्षणं –"यो भार्य्याया- मृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताका- रो जायते षण्डसंज्ञितः ॥"

**षण्डालः (ला, ली)** । पुं स्त्री । तैलमान- भेदे । ছটাক् । स्त्री । सारसी । कामुका । वि- का. ।

**षण्ढः** । पुं । नपुंसके । हे.च. ।

**षण्मुखा** । स्त्री । खर्मूज इति ख्याते फलशाके । খর্মুজা । वै निघ. ।

**षष्टिः (कः)** । पुं, स्त्री । षष्टिदिनपक्वशालि- धान्यविशेषे । ষেটে ধান । तस्य लक्षणं—"गर्भ- स्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः ।" स द्विधा गौरनीलभेदात् । गुणाः—"गौरो नील: षष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो वरः शीतलो दोष हारी । बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्य्यवृद्धिं दत्ते चा- द्यात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥" षष्टिशालिर्मागधदेशे प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ । च.सू.४भ. । पुनः तद्भे- दाः—"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ । महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥" भा. । षष्टिककङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाक- लकासनपुष्पमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृ- तयः षष्टिकाः । सु सू.४६भ. । गुणाः—"षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः । वातपित्तप्रशम- नाः शालिभिः सदृशा गुणैः ॥" भा.पू.१भ.धा. व । शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नः मधुरश्च । धन्वि.१५ भ. । वैधिकपाटक. त्रिशत्य । राज.१प. । वि- शेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः ।

**षष्टिकान्नम्** । क्ली । षष्टिकभक्ते । गुणाः— "षष्टिकानाञ्च शालीनामादनं दीपनं मतं । बल्यं नेत्र्यं पाचनञ्च त्रिदोषशमनं मतम् । क्षयरोग विषञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. ।

**षष्टिजः** । पु । षष्टिकशाली । रा.नि.व.१६ ।

**षष्टिवासरजः** । पु । षष्टिकशालिधान्ये । रा. नि.व.१६ ।

**षष्टिशालिः (हायनः)** । पुं । षष्टिकशाली । (षाट धान । रा.नि.व.१६ ।

**षष्ठालुकालकम्** । क्ली । हान्तरद्यानरमुक्ते । त्रिका. ।

**षाड़व.** । पुं । रसे । रागे । त्रिका. । मधुराम्ल संयोगविशेषे । च.द.छर्दि.चि । See खाडव' ।

**षाण्डाम्** । क्ली । षण्डतायां । लिङ्गानुत्थाने । च.द.क्षय.चि. ।

**षोड़शिका (शी)** । स्त्री । पलपरिमाणे । ८ तो. । च.कल्प १२अ. । तोलकद्वयमाने । प. प्र.१ख. । [(फला । मा.नि. ।

**ष्ठी(ष्ठे)वनम्** । क्ली । मुखेनोद्गिरणे । (छेप

---

## स

**संज्ञम्** । क्ली । पीतकाष्ठे, कामुकादिसमपीत काष्ठे । श.च. । त्रि । सङ्कुचितजानौ । अ.टी.भ. । स्त्री (ज्ञा) । चैतन्ये । नाम्नि । अ टी भ. ।

**संयः** । पुं । अस्थिकङ्काले । अस्थिपञ्जर । श च. ।

**संयमः** । पुं । भये । भा म.४भ.नेत्ररो.चि ।

**संयमनम्** । क्ली । निरोधे । मे. ।

**संय(या)वः** । पुं । घृतक्षीरादिपक्वगोधूमे । पेराकीति लोके । स च मधुमस्तक मधुलोपलिप्तः । भा.म.४भ.शि.रो.चि । "मधुमस्तकसंयाव घृतपूपो विशेषतः । समितामम्बुदुग्धेन खण्डैलाम- रिचार्द्रकैः । घृतपक्वां क्षिपेत् खण्डे संयावो बृंहणो गुरुः ॥" राज.३प. । करञ्जिकायां । लताकरञ्जे । वै.निघ. ।

**संयुक्ता** । स्त्री । भावसंकोललतायां । रा.नि.व.३ ।

**संयोगः** । पु । द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतौ । च.वि.१भ. ।

**संयोगविरुद्धः** । त्रि । संयोगेन विपरीतफल कारके पयोमत्स्यादौ । तच्च नानारोगहेतुः यथा —"राजयक्ष्मवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभ गन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वाम यस्यामविषस्य चैव । किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्न प्रवदन्ति हेतुम् ॥"

**संरब्धः** । त्रि । विशालमूले । सु चि. १भ. ।

**संरम्भः** । पु । शोके । भा म.४भ.नेत्ररो चि. । आयते । क्रोधे । आटोपे । त्रिका. ।

**संरम्भी (इन्)** । त्रि । आयते । सु नि.४भ. ।

**संलपनम्** । क्ली । प्रलापे । सु.सू १५अ. ।

**संलयः** । पु । निद्रायाम् । हे च. ।

**संवरः** । पुं । सञ्चये । मत्स्यभेदे । हरिणभेदे । शम्बर मृग । क्ली । जले । शब्दकल्प' ।

**संवरणः** । पुं । नपुंसकलतायां । भंशा गाछ । वै निघ । [व.११ । मुस्तके । च.चि ३भ. ।

**संवर्त्तः (कः)** । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.

**संवर्त्तिः (का)** । स्त्री । पद्मस्य केशरसमीप स्थदले । पद्मेर कचि पातड़ा । "संवर्तिका नवदलम् ।" अम. । भा. । [हे च. । व्याक. ।

**संवर्द्धकः (नः)** त्रि । वृद्धिकारके । दीपने ।

**संवहनम्** । क्ली । शरीरमर्दने । वा.चि.०भ ।

**संवाटिका** । स्त्री । शृङ्गाटके । पानिफल । जटा. । [त्रिका. ।

**संवाहः (कः)** । पु । शरीरमार्जके । जटा. ।

**संवाहनम्** । क्ली । अङ्गमार्जने, अङ्गमर्दने । गा टेपा । मे. । वा.चि ६भ. । गुणाः—"संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् । प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥" सु.चि.२४भ. । भारादिवहने । मे. ।

संवाहिका । स्त्री । पिपीलिकाविशेषे । सु कल्प.८ष । [पत्र । वै निघ ।

संवितिकाफलम् । क्ली । बैरफले । मेठ

संवित्ति. । स्त्री । चेतनायाम् । अ र. ।

संविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । श च. ।

संवीत. । पु । श्वेतकिणिह्याम् । वै निघ ।

संवृत. । पु । जलवेतसे । वै निघ. ।

संवृतकोष्ठः । त्रि । बद्धकोष्ठे । च सि २ष. ।

संवेदनः । पु । हिक्किकायाम् । ट्हैंटेठा । वै निघ ।

संवेश. । पु । निद्रायाम् । अम । [च ।

संवेशक. । त्रि । शयनादिकारके । च.सू.१५

संवेशनम् । क्ली । अनियतशयनस्थाने । च.सू १५ष । सुरते । हे च. ।

संव्यूढ । त्रि । घृष्टे । वा छ २१ष ।

संव्यूहिमः । त्रि । पारदस्यादिद्रव्यमध्येन श्वाहृत । सु ए ११ष ।

संशमनम् । क्ली । सम्यक् शमयतीति संशमनम् । आकाशगुणभूयिष्ठद्रव्ये । प्रवृद्धदोषस्य संशमननिर्हरणपूर्वकं शान्तिकरणे, प्रवृद्धस्यानुदीरणे च । व्याधिसंशमन प्रकुतव्याधेः शमनम् । प्रकुतव्याधिरनुदीरणम् । तदुक्तं—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धान् तत्संशमनमुच्यते ।" च. । तद्गण यथा—भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्त्तगलकच्छुरासल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्थवत्सादनीएरण्डाश्मभेदकालर्ककाकशतावरीपुनर्नवावसुकवशिरकाञ्चनकभार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि । सु सू ३८ष ।

संशय. । पु । उभयपक्षीयदर्शने । यथा—तस्य दृष्टाभिघात शारीर प्राणिपादच्छेदनमायुष्मानिति । सु उ ११ष । सन्दिग्धपदेषु वर्णनपदे । यथा—किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति । च वि ८ष ।

संशयसमहेतुः । पु । संशयस्वेदहेतुः । च वि ८ष ।

संशोधनम् । क्ली । दम् वर्णै दोषे कुपक् शोधयति संशोधनवर्गः—मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्मन्तकविदुलबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीबिम्बीवचामर्गेन्द्रवारुणीचित्रकाश्चेत्यूहंभागहराणि । तत्र कोविदारपुन्नागफलानि कोविदारादीनाञ्च मूलानि ग्राह्याणि । सु सू ३९ष ।

संशोषी (इन्) । पु । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण—"मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलीमसगात्र् । संशोषिणि सितपिडकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति ॥" भा म १भ. ।

संश्यानः । त्रि । शीतेन सङ्कुचिते । व्याक. ।

संसर्ग. । पु । सङ्गे । सन्निपाते । मा नि. ।

संसर्गजः । त्रि । सान्निपातिके । मा ज्व नि ।

संसर्जनम् । क्ली । संशोधने । विरेकादि द्वारा शोधन । र मा. । च.चि १ष । विरेकादनन्तरं पेयादिकर्म । वा चि २ष. ।

संसारः । पु । विट्खदिरे । रा नि व ८ ।

संसारमार्गः । पु । भगे । त्रिका. ।

संस्कार. । पु । गुणान्तराधाने । द्रव्यगुणाश्रयीयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालादिभिः क्रा सप्रकर्षभावनादिभिश्चाधीयन्ते । च वि.१ष. ।

संस्कारवाह. । पु । गर्भवायुविकारजातविकारजन्यपुरुषभेदे । यथा—"शुक्राशयद्वारविघट्टने न संस्कारवाहं हि करोति वायु ।" च शा.२ष. ।

संस्काल. । पु । मेषे । त्रिका. ।

संस्था (नम्) । स्त्री,क्ली । व्यक्तीभूतपूर्वरूपे । "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम् ।" मा नि पञ्चनिदाने । आकृतौ । च इ.७ष ।

संस्पर्श. । पु । सम्पर्के । मा नि. । स्त्री (क्ली) । कर्पूरमदने । अम. ।

संस्वेद. । पु । धर्म्मे । [वै निघ. ।

संहतपत्रिका । स्त्री । शतपुष्पायाम् । इन्दु ।

संहननम् । क्ली । देहे । रा नि व १८ ।

संहर्षा । स्त्री । स्पृक्कायाम् । अजमोदायाम् । च.चि ८ष. ।

**संहितपुष्पिका** । स्त्री । मिश्रेयाख्ये । मउरि गाछ । रा.नि.व.४ । [शब्दकल्प: ।
**सकट:** । पुं । शाखोटवृक्षे । श्याओडा गाछ ।
**सकण्टक:** । पुं । शैवाले । श.च. । पूतिक वृक्षे । र.मा. । [१६च. ।
**सकण्डूक:** । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.
**सकलम्** । क्ली । रोहिषतृणे । गन्ध तृण । च स्थिधातौ । त्रि । सम्पूर्णे । वै निघ. ।
**सकलप्रिय:** । पुं । चणकवृक्षे । छोला गाछ ।
**सकललक्षणम्** । क्ली । शालनिर्यासे । धुना, रजन । वै.निघ ।
**सकुरुण्ड:** । पुं । गुर्जरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षे । साकुरुण्ड वृक्ष । वम्. शाखरुंड । गुणा. —कषाय: रुचिकृद्दीपन: श्लेष्मवातघ्न: वस्त्ररञ्जन: लघुश्च । रा.नि.व.६ । [माछ । श.र. । च.म. ।
**सकुल:** (**ली**'**दन्**) । पुं । शोलमत्स्ये । शल
**सकुलादनी** । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । पा:- न शिउली । रा.नि.व.४ । कटुकायां । कटुकी । श.द. । [टी. ।
**सकृत्** । पुं । काके । वै.निघ. । विष्ठायां । च
**सकृत्प्रज:** (**जा**) । पुं, स्त्री । काके । चम । वृश्चिके । स्त्री । काकवन्ध्यायाम् । सिंह्याम् । रा. नि.व २२ । [रा.नि.व.११ ।
**सकृत्फला** । स्त्री । कदल्याम् । कला गाछ ।
**सकृद्गर्भ:** । पुं । अश्वतरे । खच्चार । रा.नि. व.१९ । [व.८ ।
**सकृद्वीर:** (**र्थि:**) । पुं । एकवीरवृक्षे । रा.नि.
**सक्तु:** (**क:**) । पुं । यवतण्डुलादिचूर्णे । छातु इति लोके । "यवतण्डुललाजादिचूर्णे सक्तु: प्रकीर्तित: ।" प.मु. । तन्नामकविषे । छातुविषि । वै.च. ।
**सक्तुपिण्डी** । स्त्री । सक्तुकृतपिण्डाकारभक्ष्यद्रव्ये । छातुर लाडू । See सक्तुपिण्ड । [श.र. ।
**सक्तुफला** (**ली**) । स्त्री । शमीवृक्षे । चम ।
**सक्थि** । क्ली । ऊरुदेशे । ऊरु. रा.नि.व.१८ ।
**सक्थिमर्म्म** । क्ली । ऊरुमर्मणि । तत्र स्था नानि एकादश यथा—क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजानवाण्युर्वीलोहिताक्षाणि विटप ञ्चेति । सु.शा.६ष ।
**सख्यम्** । क्ली । पत्रे । भैष ज.पि.चि. ।
**सगन्धा** । स्त्री । सुगन्धशाल्यौ । रा.नि व.१६ ।
**सग्धि:** । स्त्री । सहभोजने । चम. । [विश्व: ।
**सङ्कटाक्ष:** । पुं । धववृक्षे । धाओरा गाछ ।
**सङ्कटी** । स्त्री । उपोदिकायाम् । पूँई । वै. निघ. ।
**सङ्कर:** । पुं । सन्निपाते । वै निघ. ।
**सङ्काशिग्रह:** । पुं । बालस्य दुष्टग्रहभेदे । य चास्य सहसा क्रुद्ध: स्वगात्रं खादति । ज द.५७ष.।
**सङ्कोचम्** । क्ली । कुङ्कुमे । पुं । आकुञ्चने । मत्स्ये । मत्स्यभेदे । शाँकोठ माछ । मे.। [र.मा.।
**सङ्कोच(चि)नी** । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।
**सङ्कोचपिशुनम्** । क्ली । कुङ्कुमे । भा ।
**सङ्क्रामकरोग:** । पुं । संक्रमणरोगे । छोँयाचे रोग । लक्षणं—"प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् । सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥" मा.नि. ।
**सङ्क्लिन्न:** । त्रि । पूतिनि । पचा । सु नि.१५ ।
**सङ्क्लेद:** । पुं । आर्द्रतायां । व्याक. ।
**सङ्घपुष्पी** । स्त्री । धातकीवृक्षे । सं. ।
**सङ्घिनी** स्त्री । चोरपुष्पी । च.सू.४ष. ।
**सङ्ख्या** । स्त्री । गणनायाम् । येन विशिष्य संमातिर्भेदवती क्रियते । यथा—अष्टौ ज्वरा इति । मा पथ नि. । [नाम टीकायाम् ।
**सङ्ख्यानिदानटीका** । स्त्री । संख्यानिदा-
**सङ्ग:** । पुं । आसक्तौ । मिलिते । निदा. ।
**सङ्गर:** । पुं । विषे । मे. । क्ली । शमीफले । मे. । [च. ।
**सङ्ग्रहण:** । त्रि । भिन्नमलसम्धारके । च.सू.४
**सङ्ग्रहणी** । स्त्री । संग्रहग्रहण्याम् । निदा. । See ग्रहणी ।

**सङ्घाहकः** । त्रि । अनिलगुणभूयिष्ठद्रव्ये । अ निलस्य शोषणात्मकत्वात् । सु सू. ४१अ. ।

**सङ्घाही** (इन्) । पु । कुटजवृक्षे । कुडचि गाछ । रा नि.व ८ । त्रि । धारके । रुग्राहके ।

**सङ्घचारी** (इन्) । पु । मत्स्यमात्रे । हे च. ।

**सङ्घपुष्पी** । स्त्री । शतपुष्पायां । शुलफा । रा. नि व ४ । धातकीवृक्षे । धाइफुलेर गाछ । रा नि व ६ ।

**सङ्घर्षा** । स्त्री अलक्तक । रा नि. व. ६ ।

**सङ्घाटिका** । स्त्री । शृङ्गाटकवृक्षे । पानिफ-लेर गाछ । मे । घ्राणे । विश्व ।

**सङ्घात.** । पु । कफे । रा.नि.व.२१ ।

**सङ्घातपत्रिका** । स्त्री । शताह्वायाम् । शुल् फ। । रा.नि व.४ ।

**सङ्घातबलप्रवृत्तः** । पु । आधिभौतिकाग न्तुकरोगविशेषेषु । दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्वि धा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । सु सू २४अ. ।

**सङ्घिमः** । पु । सन्नामककर्णाकृतिविशेषे । अथ गुच्छगण्डकलिरत्सन्नपालिरितरान्यपालिश्चेति त्रिधा असाध्यः । सु सू १६अ । [अभिधाने ।

**सङ्घेपरत्नावली** । स्त्री । श्यामलालकृतद्रव्या

**सचरः** । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

**सचिक्कणः** । त्रि । कुदर्शने । क्लिन्नचक्षुषि । पेंचुटा चक्षु । श र ।

**सचिवः** । पु । कृष्णधुस्तूरे । रा.नि व.१० ।

**सचिवामयः** । पु । पाण्डुरोगे । विसर्पे । रा.नि.व.२० । [ष्ठानिति ।

**सचेष्टः** । पु । आम्रवृक्षे । श.मा. । त्रि । चे

**सचरा** । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.च ।

**सचर.** । पु । शरीरे । हे.च. । [वै.निघ ।

**सचलम्** । क्ली । सौवर्चललवणे । सचल नुन।

**सचलनम्** । क्ली । कम्पने । शब्दकल्प ।

**सज्ञान.** । पु । श्वेतपर्वाणि । सिद्रनेपाती । शब्दकल्प ।

**सञ्चारिका** । स्त्री । घ्राणे । मे. ।

**सञ्चारिणी** । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । गोयालिया लता । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायां । वै निघ. । [नि व.२० । धूपे । त्रिका. ।

**सञ्चारी** (इन्) । पुं । स्फोटके । फोडा । रा

**सञ्चाली** । स्त्री । गुञ्जायाम् । शब्दकल्प ।

**सञ्चित्रा** । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । मूषाकानी । श र. ।

**सञ्ज्ञा** । स्त्री । छायायाम् । श र ।

**सञ्जीवनम्** । क्ली । दुग्धे । वै निघ. ।

**सञ्जीवनागदः** । पु । सर्पदष्टे अगदविशे षे । 'लाक्षा हरेणुर्नलदं प्रियङ्गु शिग्रुद्वयं यष्टिक पृथ्विकाश्च । चूर्णीकृतोऽयं रजनीविमिश्रो वर्गो निधेयो मधुसर्पिषाक्तः । शृङ्गे गवां पूर्ववदापि धानस्तत प्रयोज्योऽञ्जननस्यपाने । सञ्जीवनो नाम ..॥" सु कल्प ५अ. ।

**सञ्जीवनी** । स्त्री । उत्कलप्रसिद्ध रुदन्तीवृ क्षे । रा नि व ५ ।

**सञ्ज्वरः** । पु । सन्तापे । रा.नि व २० ।

**सटा** । स्त्री । जटायाम् । केशरे । मे । स्त्री । जटायां । श र. ।

**सटिः** । स्त्री । शठ्याम् । शठी । श.र. ।

**सटि(ठि)का (टी, ठी)** । स्त्री । आरण्या र्द्रके । वन आदा । स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । श- ठी । म आविद्धलद । क डुलिमरसिव । वम्. क चोरा । कोडयो प्रसिद्धा । गुणा —तिक्ता अम्लर- सा लघूष्णा कथ्या ज्वरघ्नी कफासकण्डूव्रणघ्नी च । रा नि व.६ । गन्धपलाश्याम् । भा.म १भ ज्व चि. । "कटूष्णालिङ्गिका सटी ।"

**सट्टकम्** । क्ली । त्रिकटुदाडिमजीरकादियुक्तस केहृदधनि । अन्यत्—"शालिचूर्णं घृत तोयं मि श्रित सट्टक भवेत् ।" भा ।

**सण्डः** । पु । नपुंसके । च टी । [च ।

**सण्डिशः** । पु । सन्दंशे । शाँडाशी । शब्दक-

**सततः** । पु । कफे । वै.निघ ।

**सतत(क)ज्वरः** । पु । आमाशयस्थकफकृतज्वरे । स च प्रतिदिन कालद्वयानुवर्तनात् किञ्चिन्न्यूना ।

सु नि । "अहोरात्र सततक द्वौ कालावनुवर्त्तते ।" मा नि ।

**सततसा** । स्त्री । नागवल्लीभेदे । पान गाछ विशेष । यम् सातसीपण । रा नि व ११ । See नागवल्ली । [शा व ।

**सतिक्तका** । स्त्री । पुचुशाके । भा पू १भ

**सती** । स्त्री । सौराष्ट्रमृदि हे च । (अभावे पङ्कपपटी )

**सतीन (क)** । पु । कलायभेदे । मटर । रा नि व १६ गुण —मलरुद्धिकर सु सू ४६ च सु चि २४ । च द तथा चि । माषमौष्ठी । मासकलाय । हरेणौ । वहर । खण्डिके । ( थें शारि च टी भ ।

**सतीन्न (क)** । पु । वश द्वारा सतीनके । रा नि व १६ स्त्री (ला) । विष्णुक्रान्तायां । अपराजिता रा नि व ५ । कलायभेदे । ( ℃ ओडा । "सतीला निष्पिका त्रिपुटी श च ।

**सतुषम्** । क्ली । धान्य धान शब्दकल्प

**सतेर** । पु । तुषे ऊषा ।

**सत्कदम्ब** । पु । कैलिकदम्बवृक्षे । ( केलिक दम । श च । "कैलिकम सत्कदम्ब ।"

**सत्काञ्चनार** । पु । रक्तकाञ्चने "सत्काञ्चनार कामालु । श च [श च ।

**सत्काण्ड** । पु । ग्यनपक्षिणि । वाज्‌** ।

**सचि(चि)जातकम्** । क्ली व्यञ्जनभेदे । यथा—"मांस बहुघृत भृष्ट सिद्धा पीणासुना सुह । क्षीरकाद्यै समायुक्त परिशुष्क तदुच्यते । तदैव घृतकाद्य प्रदिग्धं सचिजातकम् " श च ।

**सत्त्वम्** । क्ली । आयुषि । धरणि । मनसि । 'सत्त्वसञ्ज्ञे मनसि ।" च सू १च । वल । स्वभावे । मी । मनोविकारे । "सत्त्व मनोविकारो स्यात्तदा यथा तथा स्थिति । रा नि व २१ । प्राणिमात्रे । धम । क्रमी । क्रमि । सु चि ८च । सारे । रस । धरणि । "धातव निर्गत सार सत्त्वमित्यभिधीयते ।' गुणभेदे । तत् त्रिविधं सत्त्वराजसतामस भेदेन । च शा ४च ।

**सत्त्व** । पु, क्ली । जन्तौ । धम ।

**सत्त्वशुद्धि** । स्त्री धातुसारस्य निर्मलीकरणे । रस चि ६च ।

**सत्त्वावजय** । त्रि । शरीरस्याहितकरद्रव्यादिभ्य मनोवृत्तिव्यावर्त्तकौ औषध । च सू ११च ।

**सत्त्वादिस्थानम्** । क्ली । हृदये च ।

**सत्पत्त्रम्** । क्ली ।'पद्मस्य कोमलदले । श च ।

**सत्फल** । पु ।'दाडिमवृक्षे । श च ।

**सत्फलद** । पु । विल्ववृक्षे । रा नि व ११ ।

**सत्य** । पु । अश्वत्थवृक्षे । रा नि व ११ ।

**सत्यकर्मा (न्)** । पु । विल्ववृक्षे । ( वेल गाछ वै निघ ।

**सत्यनामा (म्नी)** । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक वै निघ । काकादिधमन्नायाम् । हुड़हुड़िया । वै निघ ।

**सत्यफल** । पु । विल्ववृक्षे । रा नि व ११ ।

**सत्यवती** । स्त्री । शमीवृक्षे । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक । वै निघ ।

**सत्यवाक्** । पु । काके । विका । वै निघ ।

**सत्याह्वा** । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक ।

**सत्वक्** । स्त्री । शिरायाम् । रा नि व १८ ।

**सत्सार** । पु । वृक्षविशेषे । सत्सार गाछ । शब्दकल्प ।

**सत्सुकन्दक** । पु । अष्टविधस्थावरविषान्यतम विषे । स च पीतवर्ण । चनि इत्यान ५६च

**सथुत्कारम्** । क्ली । थुत्कारसहितवचने । हे च [व १८ ।

**सदंशक** । पु । कर्कटे । कांकड़ा । रा नि

**सदंशवदन** । पु । कङ्कपक्षिणि । दीर्घ पार्श्वो । रा नि व १८ ।

**सदञ्जनम्** । क्ली । पुष्पाञ्जने । श च ।

**सदनम्** । क्ली । अवसादे । मा नि । कफ । मी ।

**सदाकुसुमम्** । क्ली । पातकीपुष्पे । वै निघ । चि क्र क च मा चि ।

**सदागति** । पु । वायौ । धम । न्यौं । मी ।

**सदागतिशत्रु** । पु। परण्डवृक्षे। वि क क ब्जी री वि अपरावासने। [आमकली। श थ।

**सदातोया** । स्त्री। एलापर्ण्याम्। कौटी

**सदानर्त्तः** । पु। खञ्जने। श च।

**सदापुर** । पु। कैवर्त्तमुस्तायाम्। केओट मू त्ता। वै निघ।

**सदापुष्प** । पु। नारिकेलवृक्षे। श मा श्वेता र्के। श्वेत आकन्द। मन्दारार्के। लाल आ कन्द। रा नि व १०। See राजार्क। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। कुन्दवृक्षे। कुँद गाछ। रा नि व १०। कपिपिप्पल्याम्। लाल आपाङ। वै निघ। स्त्री (ष्पी)। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। च सू ४अ। सु सू ४३अ। रक्तार्के। पत्नू। च वि ८अ। कार्पासवृक्ष। कापास गाछ। वै निघ।

**सदाप्रसून** । पु। रोहीतकवृक्षे। रोहा। रा नि व ८। रक्तरोहितके। वै निघ। कुन्दवृक्षे। अर्कवृक्षे। रा नि व १०।

**सदाफल** । पु। नारिकेलवृक्षे। भा म भा म। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञाङ्गेदुम्बर मे। रा नि व ११। वा सू १५अ। न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरो प्रयुग्मम्" बिल्ववृक्षे। रा नि व ११। सपुष्पवा र्त्ताकी। कुशवेगुन। स। स्त्री (ला)। त्रि सन्निपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। वार्त्ताकुविशेषे। दा का वेगुन पुलि बगुन। गुणा—विदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी कण्डूकच्छूघ्नी च। राज।

**सदाभद्रा** । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। प मु। भा म श भ सू घा चि। [वै निघ।

**सदामण्डलपत्रक** । पु। श्वतपुनर्नवायाम्।

**सदामांसी** । स्त्री। मांसरोहिणीभेदे। रा नि व १२।

**सदारुह** । पुं। बिल्ववृक्षे। वै निघ।

**सदृग्रसन्दनम्** । क्ली। निष्पन्दे। त्रिका।

**सद्म (न्)** । क्ली। जले। मे। गृहे। श्वम।

**सद्य:प्राणकर** । त्रि सद्योहतमत्स्यादिमांस नवान्नादौ। चाणक्य। See सद्योमांसम्।

**सद्य:प्राणहर** । त्रि। आघातमात्रमेव जी वननाशके। तथाविधदेहमर्म्मस्थान यथा हृते तत्र च्च म्रियते। सु शा ६अ। सद्योमारकद्रव्ये, यु क्तमासतरुणदध्यादौ। सु सू ४६अ।

**सद्य:प्रीणनम्** । क्ली। आहारे। वैद्यकम्।

**सद्य:शोथा** । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। आल कुशी। श च।

**सद्योव्रण** । पु। सद्योजातक्षते। निदान— नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः। भव न्ति नानाकृतयो व्रणा ॥" ते च षड्विधा छिन्न भिन्न विद्ध क्षत पिच्चित घृष्टचेति। मा नि। अपच— सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्य भिघाततः। अनन्तैरपि तैरङ्गमुच्यते सुष्टमष्ट धा॥ घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितं। वि द्ध भिन्न विदलितम्। तत्र घृष्ट लमीकाया। रक्तलग्नन वा युक्त समीप छदनात् स्रवेत्। अवगाढ क्षत क्षत विच्छिन्न स्वात्ततोऽपि च। प्रविलम्ब समयास्थि पातित पतित ततो। सूक्ष्मास्यशल्यविद्धन्तु विद्धं कोष्ठविवर्जित। भिन्न मध्यविदलित मज्जरक्तपरिप्लुतं। प्रहारपीडनात् क्षतात् सहास्थ्ना पृथुता गतम्।" वा उ २६अ।

**सद्योमण्डलपत्रक** । पु। श्वतपुनर्नवाया म्। वै निघ।

**सद्योमांसम्** । क्ली। अभिनवमांसे। टाटका मा स। गुणा—सद्योमांस नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनं। घृतमुष्णोदकचैव सद्य प्राणकराणि षट्॥" चाणक्य। [श च।

**सन** । पु। घण्टापाटलवृक्षे। घण्टापारुल।

**सनपर्णी** । स्त्री। अपराजितायाम्। श र।

**सनाभा** । स्त्री। श्वतपाटले। श्वेत पारुल। वै निघ।

**सनामक** । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। श च।

**सनिग्रह** । पु। द्विविधसन्ध्यन्यतरसन्धौ। स खीडकारसन्धिः इव कालवृन्त। अनिग्रहश्च अनिश्चल सर्व्वकारसव। सु टी ड ७अ।

**सनिष्ठेवम्** । क्ली। अम्बुकृते। श्वम।

**सन्ततज्वर** । पु। निरन्तरज्वरे। लक्षण— "सप्ताह वा दशाह वा द्वादशाहमथापि वा। स न्तत्या यो विसर्गी स्यात् सन्तत स निगद्यते॥" दोषधातुमलमूत्रव्यापि सन्ततमनिरिति चरक।

**सन्तर्पणम्** । क्ली । "द्राक्षादाडिमखर्जूरीकद-लीघृतमधुशर्करायुक्ते लाजचूर्णे । "द्राक्षादाडिम खर्जूरकदलीशर्करान्वितं । लाजाचूर्णं समध्वाज्य सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥" रा नि व.२२ । अतिभोजने । सु सू ४४अ. । अतितृप्तौ, रसादिवर्द्धकनवान्न मद्याद्यतिसेवने । च द व्य चि. ।

**सन्तान.** । पुं । कल्पवृक्षे । अम. । स्त्री (ना) । नीलापराजितायां । वै निघ. । [या । वै निघ.।

**सन्तानच्छेदिका** । स्त्री । नीलापराजिता

**सन्तानिका** । स्त्री । मर्कटजालतयी । माकड जालि वास । रा नि व ८ । फेने । क्षुरिकाफले । क्षारा । चीरसरे । मालाइ । गुणा —गुरु शीता हृद्या पित्तरक्तवातजित् । रा नि व १५ मिष्टान्नविशेषे । सतभाङ्गा । यथा दुग्धस्य शराव चतुष्टय शर्करामर्द्धशरावपरिमित म् घृत शराव पादैकञ्च गृहीत्वा तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनीभूत उष्णे सिते सथानदण्डेन मथनेन बहुतरफेनो भविष्यति, तत्फेनसहितदुग्धस्य तस्मादुपरिपरिरक्षणात् सरो जायते । तं सरमस्त्रेण चतुष्कोणाकृति निर्माय घृतेन भृष्ट्वा एकतारखण्डशर्करारसे मग्न कुर्यात्, किन्तु सताधिकक्षण न तिष्ठेत् ।" पाकराज ।

**सन्तापः** । पु । तापे । रा.नि व २० । दाहरोगे । "खेदावरोध सन्ताप ।" मा नि. ।

**सन्दंशः** । पु । सन्दंशिकायाम् । शांडाशी । इति च । नासारोमापहरणयन्त्रभेदे । नाकृचोना । सु चि १४ । लघ्वास्थिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थं षोडशाङ्गुलयन्त्रे । तस्य सनिग्रहानिग्रहौ द्वौ भेदौ भवत । सु सू.७अ. । [डावि, चिमटो । भी ।

**सन्दंशिका** । स्त्री । सन्दंशे । शांडाशी, का

**सन्दानिका** । स्त्री । चरिखदिरे । विट्खदिर । रा.नि.व.८ । (नी) गोगालायां । गोग्रान । इति च । [इ । रा नि.व २० ।

**सन्दाहः** । पुं । सम्यग्दाहे । तान्नीष्ठसुखदा

**सन्दीप्यः** । पु । मयूरशिखावृक्षे । श च. ।

**सन्दुष्टभोजनम्** । क्ली । संयोगविरुद्धभोजने । मा नि ग्रहणी चि ।

**सन्धानम्** । क्ली । मद्ये । रा नि व.१४ । कौशिकसन्धानिकायाम् । पटपर्ण्टी । सुराभाण्डस्थाने । वै निघ । सुरासन्धीकरणे । यत्र तैलादि क्रियते । शब्दकल्प नयनानन्द । काञ्जिके । इला. । व्यञ्जने । रा नि.व.२० ।

**सन्धानिका** । स्त्री । भोज्यद्रव्यविशेषे । आचार इति लोके । आमसन्धानिकायाम् । आमेर आचार । यथा—सर्षपा १ श आर्द्रक २ तो. लवण ६ तो मेथिका २ तो जीरक २ तो. हरिद्रा १ तो. नागरमुस्तकं १ तो. कृष्णजीरकं १ तो एकत्र चूर्णयेत् । आमफलानि २० निरस्थीनि द्विखण्डानि चतु खण्डानि वा कृत्वा तदभ्यन्तरे पूर्व्वोक्तचूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्ध्वा च तैले क्षिपेत् पाकराज ।

**सन्धानी** । स्त्री । सन्धाने । श र ।

**सन्धानीयवर्गः** । पु । पञ्चदशकाख्यमहाकषायवर्गे, भग्नसंयोजने । यथा—मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति । यष्टिमधु, गुलञ्च, चाकुलिया, आकनादि, बरा क्रान्ता, मोचरस, धाइफुल, लोध, प्रियङ्गु, कट्फल । च. । [सू ४अ. ।

**सन्धारणीयः** । त्रि । सन्धारणे । धारक । च.

**सन्धिः** । पुं । अस्थिसंयोगस्थाने । स द्विविध चेष्टावान् स्थिरश्च । शाखाहनुकटिषु चेष्टावन्त , शेषा स्थिरा इति । ते च सङ्ख्य २१० । तेषां शाखास्वष्टषष्टि , कोष्ठे एकोनषष्टि , ग्रीवोर्द्ध्वं च त्र्यशीति इति । तत्राच शाखासु अशीतिसन्धीनां शीवा चाष्टौ, कक्षे २, हृदयक्लोमफुफ्फुसेषु नाडीषु १८, दन्तमूलेषु ३२, कण्ठमणौ १, नासिकायां १, वर्त्मनि २, गण्डस्थले १, शङ्खे १, कर्णयो सम्बन्धे १, हनुसन्धौ १, भ्रुवौ १, शङ्खोपरि १, मस्तके १, शिर कपालेषु ५ । एते च सन्धयोऽष्टधा कोरादुदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताभिधा । तेषाम् अङ्गुल्यादिषु कोर कक्षावङ्क्षणादौ उदूखला गुदभगादौ सामुद्गा ग्रीवादौ प्रतरा शिर कपालादौ तुन्नसेवन्य हन्वोरुभयत वायसतुण्डा कण्ठहृदयादौ मण्डला श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता इति । सु शा.५अ. ।

**सन्धिकः (ग)** । पु । अनाभ्यातसन्निपातज्वरविशेष । तस्य लक्षणम्—"पूर्वरूपकृतदन्त-

र्व्वं शीषवातबहुवेदनान्वितं। श्लेषतापमलहानि जायत सन्निपातमिति सन्धिक वदेत्॥'' अत्र ७ दिन जीवति। अपिच — व्यथातिशयिता भवे च्छ्वयथुसयुता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगतनि द्रता कासरुक्। समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष यत्र ज्वरे सन्धिग॥'' भा म.१भ।

**सन्धिका (जा)**। स्त्री। विसन्धिपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। मद्यसन्धाने। श र। [निघ।

**सन्धिकुसुमा**। स्त्री। विसन्धिपुष्पवृक्षे। वै

**सन्धिनाल.**। पु। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा नि व १२।

**सन्धिनी**। स्त्री। वृषाक्रान्तिगवि। या वृ षेणाक्रान्ता निषादितमैथुना। भ। अकालदु ग्धाया। मे। [श च।

**सन्धिबन्ध**। पुं। भूमिचम्पके। ভুঁইচাঁপা।

**सन्धिबन्धनम्**। क्ली। स्नायुशिरायाम् ए वमत्र शरीरेऽस्मिन् यावन्त सन्धय स्मृता। स्नायु भिर्बहुभिर्बद्धा॥'' सु शा ५भ।

**सन्धिभङ्गः**। पु। अस्थिभङ्गे। वैद्यकम्।

**सन्धिमुक्तभग्नम्**। क्ली। द्विविधभग्नरोगान्त र्गते भग्ने। तच्च उत्पिष्टादि षड्विधम्। तत्र प्र सारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्रदत्तस्पर्शा सहत्वञ्चेति सामान्यलक्षणम्। सु नि.१५अ.। See भग्नम्।

**सन्धिरुक्**। स्त्री। सन्धिवेदनायां। निदा।

**सन्धिला**। स्त्री। मदिरायां। मे।

**सन्धिवल्ली (वेला)**। स्त्री। विसन्धिपुष्पवृक्षे। रा नि व १०।

**सन्ध्या**। स्त्री। दण्डद्वयरूपे दिवारात्रिसन्धिस मये। पुष्पवृक्षविशेषे। গোলাপ। हे च.।

**सन्ध्यापुष्पा (ष्पी)**। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। रा नि व.१०। [१२।

**सन्ध्याभ्रम्**। क्ली। सुवर्णगैरिके। रा नि व

**सन्ध्याराग.**। पु। सिन्दूरे। रा.नि व १३।

**सन्न. (क)**। पु। पियालवृक्षे। পেয়াশাল। अम। त्रि (क)। खर्व्वे। अम। [अम।

**सन्नकद्रु**। पु। पियालवृक्षे। পেয়াশাল।

**सन्नाहमक्षिका**। स्त्री। विरेचकमक्षिका विशेषे। अर्क चि रावणकृततनवमशतके।

**सन्निकृष्ट.**। त्रि। सन्निकर्षविशिष्टे। मा नि।

**सन्निपात**। पुं। सङ्घाते। वैकारिकवातादि दोषसमुच्चये। स च त्रयोदशविध। च.। See स न्निपातज्वर।

**सन्निपातकलिका**। स्त्री। अश्विनीकृतस न्निपातचिकित्सायाम्। रुद्रटकृता चान्या।

**सन्निपातज्वर**। पु। सामान्यत्रैदोषिकज्व रविशेषे। तस्य लक्षण —"क्षणे दाह क्षणे श त मस्थिमन्धिशिरोरुजा सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठ शूकै रिवावृत। तन्द्रा मोह प्रलापश्च कास श्वासोऽरु चिर्भ्रम। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ष्ठीवन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसा लोठन तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पश। कृशत्व ना ति गात्राणां प्रतत कण्ठकूजनम्। कोठानां श्या वरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाकी गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात् पाकश्च दोषा णा सन्निपातज्वराकृति॥' मा नि. स १३ वि ध सन्धिकादिभेदात् — सन्धिकान्तकरुग्दाहचित्त विभ्रमशीताङ्गतन्द्रिककण्ठकुब्जकर्णकभुग्ननेत्ररक्त ष्ठीविप्रलापकजिह्वकाभिन्यासा। तेषाञ्च ज्वराणां मर्य्यादा यथाक्रमं ७।१०।२०।२४।१५।१५।१३। ८।०।८।१०।१४।१६।१६ दिनानि भवन्ति। तेषां —एकोल्वणद्व्युल्वणत्र्युल्वणभेदेन सप्त। प्रवृद्धमध्य क्षीणैर्वातपित्तकफैश्च षड्विति। तद्यथा—वातो ल्वण पित्तोल्वण कफोल्वण इति त्रिभेद, वा तपित्तोल्वण वातश्लेष्मोल्वण पित्तश्लेष्मोल्वण इति त्रिभेद इति षट् त्र्युल्वण एक इति सप्त। तथा प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफ १। मध्यवात प्रवृद्धपित्तो हीनकफ २। हीनवात प्रवृद्धपित्त मध्यकफ ३। प्रवृद्धवात हीनपित्त. मध्यकफ ४। मध्यवात हीनपित्त प्रवृद्धकफ ५। हीन वातो मध्यपित्त प्रवृद्धकफ इति षट्,—इति त्रयो दश। तेषाञ्च वातोल्वणादीनां नामानि यथाक्रम १ विस्फारक, २ आशुकारी, ३ कम्पन, ४ बभ्रु (भू), ५ शीघ्रकारी, ६ भग्न (फल्गु), ७ कू

पाकल, ८ समीहक, ९ पाकल, १० याम्य (मयाम), ११ क्रकच १२ कर्कोटक १३ (वैदारिक) (शर्कराख्यो) विज्ञाज्ञेयेति १३ भेदा। च। भा म १भ। तत्रान्तरीकनामानि यथा— शीताङ्ग तन्द्रिक चित्तविभ्रम, कर्णिक जि ह्वक, कण्ठकुब्जक रुग्दाह रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्र प्रलापक, अभिन्यास कण्ठग्रह कर्णग्रह चेति। पुनस्तत्रान्तरीकनामानि—कर्णपाक, प्रोणनाद प्रलापी अन्तर्दाह दण्डपात, अन्तक एणीदाह, हारिद्र अजघोष, भूतहास, यन्त्रपीड, सन्यास सम्नोपी चेति चतुर्दश। भा म,१भ। लक्षणादि स्वस्वपर्यायि द्रष्टव्यम्।

**सन्निपातनाडी।** स्त्री। हस्तमूलगतशिरा। लक्षण—"दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनतन्द्रशोषा यस्या भवन्ति विहितानि च लक्षणानि।" मा नि।

**सन्निपातनुत् (हर)।** पु नेपालनिम्बे। चिरेता। वै निघ।

**सन्निपातपट।** पु। वैद्यकग्रन्थभेदे।

**सन्निपातमृत्युञ्जयरस।** पु। सन्निपात ज्वरे रस। पाठ — विषं सूतकगन्धौ च पित्तमत्स्यवराहयोः। आजमायूरपित्तं च माहिष्यापि योजयेत्। हरितालश्च सव्योष वानरीबीजसंयुतम्। अपामार्ग विषमूलं जयपालञ्च कल्कयेत्। एतत् सर्वं समांशेन अजामूत्रेण मर्दयेत्। माषेण सदृशी कार्या वटिका सन्निपातके॥" विष, पारा, गन्धक, माछेर पित्त, शूकरपित्त, छागलपित्त, मायूरपित्त, माहिषपित्त, हरिताल, त्रिकटु, आलकुशीबीज, आपाङ्गमूल चितार मूल जयपालबीज प्रत्येके समभाग। शिलापात्रे छागदुग्ध द्वारा मर्दन करिया कलाय प्रमाण वटी करिवे। भैष।

**सन्निपातसूर्यरसः।** पु। सन्निपातज्वरे रस। पाठ—"रसेन गन्धं द्विगुणं प्रयत्नात् मार्ग रविताण्डैन। भस्मीकृतं योजय मर्दयेत् दिनत्रयं वह्निरसेन घर्मे। विषञ्च दत्त्वाथ कलाप्रमाणमजादिपित्तै परिभावयेच॥" मात्रा १—६ र। रस १ भ गन्धक २ भ ताम्रभस्म, रूपाभस्म, स्वर्णभस्म प्रत्येकं रसेर सिकि भ. विष रसेर अष्टम भाग, एकत्र चितार रसे माडिया वटी करिवे। रस चि। अन्य — "हिङ्गुलं गन्धकं ताम्रं मरिचं पिप्पली विषम्। शुण्ठी कनकबीजञ्च तुल्यचूर्णानि कारयेत् विजयापत्रतोयेन त्रिदिनं भावयेत् सुधी।" मात्रा १ र। अनु पर्णखण्ड, अकरकरा। हिङ्गुल, गन्धक तामा, मरिच, पिपुल विष शुंठ कनकधुतूराबीज, समभाग सिद्धिरसे ७ दिन मर्दन करिवे। भैष। [निङ्गुद।

**सन्निङ्गुद.** । पु। निङ्गुदराशौ। See

**सन्नीदकम।** क्ली। सिन्दूरे। प मु।

**सन्न्यास।** पु। मूर्च्छादिरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वाग्देहमनसां चेष्टा आक्षिप्यातिबला मला। सन्नस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिता। स ना सन्न्याससन्नस्त काष्ठीभूतो मृतोपम। म्रियते विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्य फलां क्रियाम्॥" मा नि। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षण—"अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभि चिरं नर विपतति सन्न्याससन्निपाते प्रलपत्यूर्ध्वमण्डली भवति।" भा म १भ। [प्र य।

**सपत्नारि।** पु। वंशभेदे। वेउड़ वाँश।

**सपत्र(त्रा)कृत.** । वि। पीडिते। दुःख पित। पु। शराहतमृगादौ। अमरकल्प।

**सपत्राकरणम्।** क्ली। अतिपीडने। अतिवदनायाम्। हला.।

**सपत्राकृति।** स्त्री। अतिपीडने। हेम।

**सपादमत्स्यः।** पु। मत्स्यविशेषे। वै निघ।

**सपीतक (तिका)।** पु स्त्री। राजकोशातक्याम्। धुन्धुल। रा नि व ७।

**सपूजका।** स्त्री। तिलयामिनीशाली। श्री निशान्यविशेष। रा नि व १६।

**सप्तच्छद.** । पु। सप्तपर्णवृक्षे। रा नि व १२। सु सू ३८अ। आरग्वधादि। वा म १५अ। आरग्वधादि। [स्त्री। महामुगन्धतैले।

**सप्तदल:।** पु। सप्तपर्णवृक्षे। सुदर्शनामस्मद्र

**सप्तदलपुष्पम्।** क्ली। मुद्गरपुष्पे। सप्तच्छदपुष्पे। रस र,बाल चि।

**सप्तधातु।** पु। शरीरस्थरसादिधातुषु, रस

रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु। "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसमाह्वये……।" रा.नि.व.२२।

**सप्तनाड़िका**। स्त्री। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

**सप्तनामा**। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। रा.नि.व.४। [ज.द.। रा.नि.व.१०।

**सप्तपत्रः**। पुं। सुन्दरपुष्पवृक्षे। सप्तपर्णवृक्षे।

**सप्तप(व)र्णः(र्णाख्यः)**। पुं। (Alstonia scholaris, Syn. Echites scholaris.) स्वनामख्यातवृक्षे। ছাতিমগাছ। हि छातियान्। क एलेलग। म सातवणा। ते ऐडाकुल, अरिटाकु। वम्. छातविथ्। "शाल्मलीसदृशपत्रः गजमदगन्धपुष्पः शरदि विकसनशील उच्चैश्च।" सु.सू.३८अ। गुणाः—तिक्तोष्णो दीपन. त्रिदोषघ्न. व्रणरक्तकृमिघ्नश्च। रा.नि.व.१२। श्वासगुल्महरः स्निग्धोष्ण. तुवरः सरः कृमिघ्नश्च। भा.। क्ली। द्राक्षारसशर्कराघृतमध्वादिकृतमिष्टान्नभेदे। यथा—"द्राक्षादाडिमखर्जूरस्रञ्जितार्थं सशर्करं। लाजचूर्णं समध्वाज्य सप्तपर्णमुदाहृतम्॥" भ.च.। स्त्री (र्णा, र्णी)। लज्जालुकायाम्। लज्जावती। रा.नि.व.५। [माषतैलं वा। रस.र.।

**सप्तप्रस्थमाषतैलम्**। क्ली। वातव्याधौ तैलं

**सप्तभद्रः**। पुं। शिरीषवृक्षे। श.च.।

**सप्तमुष्टिकयूषः**। पुं। यूषविशेषे। स पञ्चमुष्टिकधान्यशुण्ठीनामेकैकमुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः। "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गामलकशुण्ठकैः। धन्याकविश्वसयुक्तैर्यूष स्यात् सप्तमुष्टिकः॥" सं.।

**सप्तरक्तम्**। क्ली। शरीरस्य बहिस्थे रक्तवर्णे सप्तविधावयवे। यथा—अपाङ्गजिह्वोष्ठनखकरतल-तालुपादतलेषु। सामुद्रकम्।

**सप्तला (लिका)**। स्त्री। (Acacia concinna.) चारणशीठाकरञ्जे। वन रीठा। ते चिकय, गीगु। वम्. सिकाकाइ। दा. चिकेकाइ। सुहीभेदे। मनसा। वाणय। सु.सू.३८अ.। नवमल्लिकायाम्। वासन्त्यां। সেউতি। रा.नि.व.१०। भा.। चर्मकषायाम्। চামরকষা, ঘেঁটুকোল। च.सू.१।४अ.। च.द गुल्मचि.। (लिका)। सु चि.१८अ।

**सप्तविंशतिकगुग्गुलुः**। पुं। भगन्दरे पक्वगुग्गुलुविशेषे। "त्रिकटु त्रिफला मुस्तविडङ्गामृत-चित्रकम्। शठ्येला पिप्पलीमूलं हवुषा सुरदारु च। तुम्बुरुं पुष्कर चव्यं विशाला रजनीद्वयम्। विडसौवर्चलं क्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलु॥" ত্রিফলা, ত্রিকটু, মুতা, বিডঙ্গ, গুলুঞ্চ, চিতামূল, শটী, এলাইচ, পিপুলমূল, হবুষফল, দেবদারু, ধনে, ভেলা, চৈ, বাথালশশার মূল, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বিটলবণ, সচল লবণ, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, গজপিপুল, প্রত্যেকে ১ তো. শুদ্ধগুগ্গুল ৫৪ তো.। ১ তোলা পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান জল। शा.कौ। भैष। [गाछ। रा.नि.व.११।

**सप्तशिरा**। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। পাণ

**सप्ताङ्गगुग्गुलुः**। पुं। नाडीव्रणे औषधम्। त्रिफला शुण्ठी पिप्पली मरिचम् एषां प्रति ४ तो. शुद्धगुग्गुलुः २४ तो. घृतेन पिष्ट्वा यथासम्भवं भक्षणीयम्। शा.कौ.।

**सप्तामृतलौहम्**। क्ली। नेत्ररोगे औषधम्। त्रिफला यष्टिमधु म. समभागः सर्वचूर्णसमं लौहं माषमाना वटी घृतमधुभ्यां भोक्तव्या। शा.कौ.।

**सप्तार्चिः**। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতা গাছ। अग्नौ। अम.।

**सप्ताश्वः**। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम.। श्वेतरोहीतकवृक्षे। শ্বেত রোহিড়া গাছ। रा.नि.व.८।

**सप्ताह्वः (ह्वा)**। पुं, स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। भैष कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुडे। वा.चि.१९अ.। वै.निघ.सर्व्वज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते। सु.चि.९अ.।

**सप्तिः**। पुं। अश्वे। अम.।

**सफरः**। पुं। प्रोष्ठीमत्स्ये। भ टी.भ.।

**सफरी**। स्त्री। प्रोष्ठीमत्स्ये। পুঁটি মাছ। भा.।

**समम्**। क्ली। युग्मे। वै.निघ.।

**समकयवक्षः**। पुं। शाकविशेषे। वै.निघ.।

**समकृत्**। पुं। कफे। वै.निघ.।

**समकोलः**। पुं। सर्पे। त्रिका.।

**समक्वाथः**। पुं। अष्टमांशावशिष्टक्वाथे। "समष्टमांशिको मतः।" रा.नि.व.२०।

**समगन्धिकम्** । क्ली उशीरे । বেণার মূল । रा नि व १२।१३ ।

**समङ्गा** । स्त्री मञ्जिष्ठायां । रा नि व ६।२३ । लज्जालुकायाम् । रा नि व ५ २३ । भा म ४भ चावातिसारे; "समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभि । सु सू ३८श प्रियङ्ग्वादि । सु चि २य च सू ४थ सन्धानीये । वराहक्रान्तायां । वराक्रान्ता । च सू ४थ । च द श सा चि पृश्निपर्ण्यादि । बालके । बाला । सा कौ ह स्त्रीवरादौ । बलायां । वै निघ २भ सवङ्गपी चि कुटजावलेह ।

**समङ्गिका** । स्त्री । लज्जालुकायाम् । चि क्र क गर्भाधिकारे । [शश, काकुड । प्र श र ।

**समण्ठ** । पु । फलशाकविशेषे, नपुंसादौ ।

**समत्र(त्रित)यम् (त्रयी)** । क्ली स्त्री ह रीतकीनागरगुडानां समभागे । रा नि व २२ ।

**समदोषत्रयम्** । क्ली वातपित्तकफसाम्यभा व । "वातपित्तकफा यत्र समता यान्ति नित्यश । त्रिदोषसममित्युक्तं । ' रा नि व २२ ।

**समन्तपति** । पु शोभाञ्जनवृक्ष । रस र बा ल चि नागाञ्जनचूर्णे ।

**समन्तदुग्धा** । स्त्री । स्नुहीवृक्षे তেকাটা নসিজ । प सु । रा नि व ८ । [निघ ।

**समन्वितकारी (इन्)** । पु । आम्रवृक्ष । वै

**समप्रकृति** । त्रि । समधातुप्रकृतौ । तल्लक्षण यथा—"सम्मिश्रवर्णोऽतिसुदीर्घगात्रो गम्भीरधीरो ऽतिविदीर्णरोमा । रामप्रियो भारसहोऽतिनिद्र भागेन युक्त समताप्रकृत्या ॥ अचि ५ च ।

**समयोनि** । पु । कपि । वै निघ ।

**समलम्** । क्ली । विष्ठायां । श र । त्रि । म लिने । पु । रक्ततालमत्स्यपुरीषेषु । च सू १च ।

**समवर्णजा** । स्त्री । कुङ्कुमशाली । रा नि व १६ ।

**सम(मा)वाय** । पु । अपृथग्भावे । "समवा यो ऽपृथग्भाव । च सू १च । मा नि । [च ।

**समशनम्** । क्ली । अपथ्यातिभोजने । सु नि १

**समशर्करचूर्णम्** । क्ली । यदष्टादौ कामा धिक र च चूर्णम् । लवङ्ग, जायफल, पिप्पली प्र तोके २ तोः मरिच ४ तो शुण्ठी ४ प सर्वतुल्यमान चिनि । सा कौ । युक्तीकथाम रिचनागदलातुगैल चूर्णीकृत क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वम लात् । खादेदिद ममधित गुदनाग्निमान्द्यकासा रुचिश्वसनकण्ठहृदामयघु ॥ रस र श्वासौ चि । च द श्वासचि ।

**समष्ठिल** । पु । तन्नाम्ना पश्चिमदेशख्यातवृक्ष विशेषे । हि कर्कशा । गुणा —कटुत्व ब च मुखशोधन कफवातप्रशमन दीपन दाहकृच । रा नि व ४ । अपामार्गे वै निघ ।

**समष्ठि(ष्ठी)ला** । स्त्री । कटुपर्णे । मयास । वै निघ । गण्डीरे । श्वम । शमठनामशाकविशे षे । उञ्छिर्षाशाक । सर्व्वानन्द । [डा । वै निघ ।

**समाशा** । स्त्री । क्षुद्रवल्लायाम् । क्षुद्र বেলে

**समानवायु** । पु । तन्नामकदेहस्थवायौ । स मान वायु । तस्य स्थान पक्वामाशय राश्रय । त स्य गुण —"आमपक्वाशयचर समानो वह्निस ङ्गत । सोऽन्न पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि । गुल्माग्निसादातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।" सु नि १च । [शङ्क१ण । रा नि व ८ ।

**समालम्ब (म्बी)** । पु । सुगन्धद्रव्यविशेषे ।

**समालम्भ** । पु कुङ्कुमादिलेपने । श्वम ।

**समालभनम्** । क्ली । कषाये । कुङ्कुम दि विलेपने । त्रिका ।

**समासवान्** । पु । तुम्बरुवृक्षे । श च । [श च ।

**समाह्वा** । स्त्री । गोजिह्वायां । गजिया शाक ।

**समित (ता)** । पु, स्त्री । गोधूमचूर्णे । मय दा । यथा—"गोधूमा धवला धौता कुट्टिता शोषितास्तत । प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिता समिता स्मृता ॥ भा । ह्य च ।

**समिदुत्तम** } पु । पलाशवृक्षे । वै निघ ।
**समिद्वर**

**समीचक** । पु । मैथुने । शब्दकल्प ।

**समीद** । पु । गोधूमचूर्णे । ~दमा । शब्दकल्प ।

**समीनिका** । स्त्री । प्रतिवर्षप्रसवायां गवि । श र ।

**समीर** । पु । शमीवृक्षे । रा नि व ८ ।

**समीरण** । पु । मरुवकवृचे । गन्ध तुलसी । रा नि व १० ।

**समीरसार** । पु । बिल्ववृचे । रा नि व ११

**समुच्चय** । पु । इदचेदचेति समुच्चय । यथा —माघवर्गे एषहरिपलाशनिशिरिशारदा प्रभा भनिति ।

**समुत्क्रोश** । पु । कुररीपक्षिणि । श र ।

**समुत्क्लिष्ट** । त्रि । स्वस्थानात् चलिते, वहि र्गीते । वा चि १४ प्रकरण ।

**समुत्थानम्** । क्ली । व्याधिनिर्णये । मी ।

**समुद** । पु । समुद्रे । हारा ।

**समुद्गिरणम्** । क्ली । वमने । वै निघ ।

**समुद्रकफ** । पु । समुद्रफेने । चिका ।

**समुद्रकान्ता** । स्त्री । स्पृक्कायां । पिडि । रा नि व १२ । [शब्द पद । चिका ।

**समुद्रगृहम्** । क्ली । जलयन्त्रगृहे । (ফোয়া)

**समुद्रजम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । रस चि ।

**समुद्रपुष्पम्** । क्ली । कपित्थपुष्पे । गुणा — तुवर मधुर शीतल रक्तदोषघ्न कफघ्न पित्तघ्न कामलाहर गर्भिणीकष्टहरञ्च । वै निघ ।

**समुद्रफल(क)म्** । क्ली । (Argyria speciosa.) स्वनामख्यातश्चफले, कपित्थफले । दा चिणात्ये समुद्रकापथा इति ख्यातम् । हि कदय फल, समुन्दरकापत् । बम् समुन्दरशोक । तें स मुन्दरपाल । वै निघ २भ वा व्या चि विषस्वर्ई । त दुक —"समुद्रनाम प्रथम पश्चात् फलसुदाहरेत् । समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्य भिषग्वरैः ॥" गु णा —"फल समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापह भूत निरोधकारि । त्रिदोषदावानलदीपहारि कफा मयध्वान्तविरोधकारि ॥" पयमदैह पर्वरोगह र । भूत वातहर याइदोर्मज्जो च हितम् । क थित् । कटूष्ण वातघ्न भूतापहारके त्रिदोषघ्न क फरोगघ्न आग्निमान्द्यकच । भा । "समुद्रस्य फल चोष्ण तिक्तञ्चैव त्रिदोषनुत् । वातघ्न भूतबाधाघ्न कर्ष भ्रान्ति निरोधकम् । दोष दावानलध्वान्त नाशयदिति कीर्त्तितम् । अनेन द्रव्यशीतष्ठ हानि नाशकरं परम् ॥" वै निघ ।

**समुद्रफेन. (न)** । पु, क्ली । घनीभूतसार्वे रौव्यफेनपुञ्जे । समुद्रेर फेना । गुर्जा समुद्रफि ण । गुणा —शीतल कषाय नेत्ररोगघ्न कफकण्ठ रोगहर चक्षुष्य कर्णरोगघ्नञ्च । रा नि व ६ । "च क्षिष्यी रुचिकरी लवणलघुतरी लघु । चक्षुष्य शीतलश्चैव पटलादिरुजाहर । सरय विषदोषघ्न कर्णशूलहर पर । कफघ्न कण्ठरोगघ्न पित्तघ्नैव विनाशयत् । वै निघ । [सु वि १भ ।

**समुद्रमण्डूकी** । स्त्री । जलशुक्तौ । झिनुक ।

**समुद्रलवणम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । करकच लवण । भा । See सामुद्रम् ।

**समुद्रशोष** । पु । हिञ्जुलवृचे । हिञ्जलगाछ । भेष वाजी । रोग र छ केशरपाके । गुणा — "समुद्रशोष सञ्ज्ञोक्तो वातलो ग्राहको मत । च तिपित्तकरश्चैव कफघ्न मतो बुधै ॥" वै निघ ।

**समुद्रा** । स्त्री । शमीवृचे । शाँई गाछ । श ब्दाम् । भट्टि । रा नि व ८।१ ।

**समुद्रान्तम्** । क्ली । जातीफले । जायफल । श च । पु । दुरालभायाम् । रा नि व ४ । जा तीफलवृचे । श र । स्त्री (न्ता) । दुरालभायाम् । श्म । स्पृक्कायाम् । पिड़ि° । मे. । कापासे । कापास गाछ । रा नि व ४ । मैव मिरीची चि इवलिङ्गिन्यीवैषे । [छ । कुमीरै । मी ।

**समुद्रारु** । पु । तिमिङ्गिलमीने । तिमि म

**समुन्न(न)म्** । क्ली । आर्द्रतायां । श्म ।

**समूर (रु)** । पु । मृगभेदे, सम्बरमृगे । हे च । श्म ।

**समूह.** । त्रि । सान्निपातिके । रा नि व १० ।

**समूहगन्धम्** । क्ली । गन्धराजे । गन्धराजे । रा नि व १२ । [च ।

**समूहनी** । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । झाँटा । हे

**समूहसार** । पु । मयसारोषबधारद्रव्ये । नावान । वै निघ ।

**समोदकम्** । क्ली । घोलमथिते । श्म ।

**सम्पदाह्वा** । स्त्री । ऋद्धौ । प मु ।

**सम्पाक** । पु । आरग्वधवृचे । सोन्दाल । इ । प मु । व न पद दि इन्द्रयवादरे ।

**सम्पुटः** । पुं । कुरवकवृक्षे । वक्र ঝাঁটি । भ-
द्रकल्प. । [सु ।

**सम्पुटाङ्गम्** । क्ली । भव्यफले । চালতা । प.

**सम्प्रयोगः** । पुं । मैथुने । त्रिका. । भा.उ.
वाजी. । "देवस्त्रीसम्प्रयोगाच ।"

**सम्प्रसन्नः** । त्रि । सन्ताते । सु.नि ७ष. ।

**सम्प्राप्तिः** । स्त्री । रोगस्य सम्प्रिलष्टकारणे ।
मा.नि. । विशिष्टैव व्याधिजन्मनि । वा. । दोषे
तिकर्मव्यतीपलक्षितव्याधिजन्मनि । রূপবিশিষ্ট
হইয়া রোগের উৎপত্তি । वि.र. । "यथा दु
ष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिरामय
स्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥" मा.पश्चनि ।

**सम्फालः** । पुं । मेषे । ६.प. ।

**सम्ब(र)म्** । क्ली । जले । জল । चम. ।

**सम्बरः** । पुं । मृगभेदे । শম্বর । मत्स्यविशेषे ।
भी. । स्त्री (री) । मतावर्थ्याम् । শতমূলী । म.
र. । मन्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि । चम. ।

**सम्बलम्** । क्ली । जले । म.र. ।

**सम्बाधः (धनम्)** । पुं, क्ली । भगे । भी. ।

**सम्भरीलवणम्** । क्ली । गाउलवर्ण । [illegible]
वण । रा.नि.व.६ ।

**सम्भवः** । पुं । उत्पत्तिकारणे । सम्भवो नाम
यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा—"व
स्यातो गर्भस्य व्याधिरहित हितमारोग्यहे
ति ।" च वि.८ष. । [म.च. ।

**सम्भव्यः** । पुं । कपित्थवृक्षे । কয়েতবেল গাছ ।

**सम्भारम्** । क्ली । लवणविशेषे । [illegible]
वे लिप । पुं । गरदंष्ट्रादिविष्टकल्पद्रव्ये । उ-
पादानद्रव्ये । च.शा.१४ष. ।

**सम्भिन्नः** । त्रि । सम्यग्भेदविशिष्टे । त्रिका. ।

**सम्मार्जकः (नी)** । पुं, क्ली । मार्ज्जनी ।
ঝাড়ন, ঝাঁটা । म र. । चम. ।

**सम्मार्जनम्** । त्रि । शोधने । र.मा. ।

**सम्मिलितद्रुमः** । पुं । [illegible]
रा.नि.व १ ।

**सम्मूढपिटि(ड़)का** । स्त्री । [illegible]
"पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ।" सु.
नि १४ष. ।

**सम्मोहकः** । पुं । प्रवृद्धमध्यहीनवातादिज
सन्निपातज्वरे । लक्षण —"प्रलापायासमोहक
म्पमूर्च्छारतिभ्रमा । एकपक्षाभिघातश्च सम्मोहे
विशेषतः । एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपात उ
दाहृतः ॥" भा.म.१भ.ज्व चि. । [म.१भ. ।

**सम्यक्संहितः** । त्रि । सम्यग्योजिते । भा.

**सम्यक्क्षारः** । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা ।
र.सा.सं. ।

**सम्यग्दग्धम्** । क्ली । अग्निदाहविशेषे । दाह
प्रयोजने यथायोग्यदाहे । सु.सू. ।

**सरम् (स्)** । क्ली । लाक्षि । रा.नि.व.१० ।
जले । त्रिका. । सरोवरे । लक्षणं—"यत्र शैल
बराशाभ्यो यत्र मनुष्य तिष्ठति । तत्सरः .... ।"
भा. । पुं । महापिण्डीतरौ । रा.नि.व ८ । त्रि ।
दध्यग्रभागे । দৈয়ের মাথা । श मा. । र.सा.सं. ।
सारकद्रव्ये । यथा—"विषमी मधरा श्वाधा श्ट
का दीपनी सरा ।" राज. । [illegible] ।

**सर.फाकः** । पुं । हंसे । त्रिका. । स्त्री (की) ।

**सरकः** । पुं, क्ली । मद्यपानपात्रे । रा नि.व.१४ ।
इक्षुमदिरायां । म र. । शीधौ । मद्यपाने । भी. ।
जलमणि । त्रिका. । [चम. ।

**सरघा** । स्त्री । मधुमक्षिकायां । মৌমাছি ।

**सरङ्गः** । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

**सरजम्** । क्ली । [illegible]
नि । [illegible] । र.सा.सं. ।

**सरजाः (स्)** । क्ली । [illegible]

**सरट. (ट)** । पुं । [illegible]
[illegible]

**सरटुः** । पुं । [illegible]

**सरणम्** । क्ली । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

**सरणिः (णी)** । क्ली । [illegible]

ङ्गुलिश्री । रा.नि.व ५ । वा.व्या.वि.मध्यमनारायण तैले । च.द माषतैले ।

**सरडः** । पुं । कृकलासे । गिरगिटी । मे. । कासुके । पक्षिणि । श.र. ।

**सरणुः** । पुं । नले । वायौ । मेघे । श.र. । अग्नौ । वसन्ते । उणा. ।

**सरलिः** । पु । वडसुण्डिले । रा.नि.व.१८ ।

**सरपत्रिका** । स्त्री । पद्मपत्रे । श.र. ।

**सरमा** । स्त्री । कुक्कुर्याम् । मे. ।

**सरयूः** । स्त्री । नदीविशेषे । साचायोध्यायां प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु बलपुष्टिकरत्व । रा.नि.व.१४ ।

**सरलः** । पुं । (Pinus longifolia) तत्र मकदुमी । वा.सू १५अ. । र.मा. । सरल गाछ, देवदारविशेष । हि चिरका पेड, सरल, धूपसरल । मं वम्. सुरूचेभाड । तें सरलदेवदारु, मरिचे, देवदारिचेट्टु । ता. सरलदेवदारी । दा. चिर् । गुणा.—कटुतिक्तोष्ण वातश्लेष्मलदीपक शूलघ्नः कोष्ठशोधकश्च । रा.नि.व.१२ । च.द.वा.ज्व.चि.रासादिः । "सरल शैलवालुकम् ।" चीरमोरटे । कीवकवाड़ । प.सु ।

**सरलद्रवम्** । क्ली । सुगन्धद्रवे । वै.निघ. ।

**सरलद्रवः** } पुं । धूपविशेषे । गन्धरूप ।
**सरलनिर्यासः** } सरलद्रवसारे । तार्पिन् । चम. ।

**सरला** । स्त्री । त्रिपुटायाम् । चम. । त्रिवृतायाम् । तेउडी । ल द. । सु.सू.३६अ.कफगमने । चि.१४।३७अ. । शुक्लत्रिवृति । श्वेत तेउडी । सु.चि.२५अ. । कपिलद्राक्षायां । कृष्णतुलस्यां । वै.निघ. । [थाटि] । रा.नि व.१२ ।

**सरलाङ्गः** । पु । श्रीवेष्टे । तार्पिन् । गन्धर-

**सरसम्** । क्ली । मांसे । कालागुरुणि । वै.निघ. । सरोवरे । श.र. । स्त्री (सा) । शुक्लत्रिवृति । च. टी.रा. । [त्रिवृ । श.च. ।

**सरसमतम्** । क्ली । वक्रोशमि । तेवँटि

**सरसिका** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

**सरसिजम्** । क्ली । कमले । रा.नि व १० ।

**सरसी** । स्त्री । तुम्बरपत्रिकायाम् । वा.सू १५ अ.सुरसादिः । "चक्रकसरसिमार्गीकासुकाकाकमाची ।" सरोवरे । चम. । [शौ । श.र. ।

**सरसीकः** । पु । सारसपक्षिणि । सारस पा.

**सरसीरुहम्** । क्ली । पद्मे । चम. ।

**सरस्वती** । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे तज्जलगुणा —स्वादु रुच्यं दीपन लघु देहकान्तिजनक सर्वरोगघ्न पवित्रञ्च । रा.नि व १४ । गवि । मे. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा.नि.व ३ । ब्राह्मीक्षुपे । ब्राह्मी शाक । रा.नि व.५ । सोमलतायां । श.च. ।

**सरा** । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया । रा.नि व ५ । मद.व.१ । त्रिवृतायां । तेंडुल । संचारिविशेषे । वै.निघ. । निर्झरे । भ.द्विरूपको. ।

**सरावः** । पुं । शरावमाने । एक सेर । भ. द्विरूपको. ।

**सरिका** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

**सरित्पतिकफः** । पुं । समुद्रफेने । भा.म.४भ.ने रो.चि.नयनामृताञ्जने । "सरित्पतिकफ, सिता ।"

**सरिलम्** । क्ली । जले । भ.टी.भ. ।

**सरिषपः** । पुं । सर्षपवृक्षे । त्रिका. ।

**सरीसृपः** । पुं । सर्पादौ । त्रिका. । कृष्णसर्पे । सु.चि.२४अ. ।

**सरोजम्** । क्ली । पद्मे । हे.च. ।

**सरोजन्म** (न्) । क्ली । पद्मे । हे च. ।

**सरोजिनी** । स्त्री । कमलिन्याम् । पद्मेर झाड़ । पद्मे । मे. । [श.र. ।

**सरोत्सवः** । पुं । वकपक्षिणि । सारसपक्षिणि ।

**सरोऽमृतम्** । क्ली । सरोवरजले । वै.निघ. ।

**सरोरुट्** । क्ली । पद्मे । हे.च. ।

**सरोरुहम्** । क्ली । पद्मे । प.सु. । रक्तपद्मे । वै.निघ. । स्त्री (हा) । पद्मिन्याम् । वै.निघ. ।

**सरोवरः** । पुं । सरसि । तज्जलगुणाः लक्ष्म्यन्ते सन्ग्याः ।

**सर्कः** । पुं । मनसि । उणा. ।

**सर्ज.** । पुं । शालनिर्यासे । धूनो । भ.च.द ज्व चि.अपराजिताधूपे । 'पुरध्यामवचासर्ज ।'' शा लवृचे । सर्जरक इति भाषा । शल्लकीवृचे । वै. निघ. । पीतशालि । (पेयाशाल । ग्र र ।

**सर्जक.** । पु । सर्जवृचे । शाल गाछ । कटा । असनवृचे । वै निघ. सर्जरसे । धूनो । रस.र. बाल.चि. । पीतशालि । (पेयाशाल । अम. ।

**सर्जगन्धा** । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. ।

**सर्जनामा (न्)** । पु । सर्जतरौ । सु चि.१५ ।

**सर्जमणिः** । पुं । शाल्मलीवेष्टे । मोचरस । निका. ।

**सर्जरसः** । पु । रासे । धूनो । रा.नि.व १२। सु सू.३८ग्र एलादि । See राल । सर्जवृचे । धूनोर गाछ । रा.नि व ८ । र मा । भा ४भ रैवतीप्रतिषेधचि । "कुष्टे सर्जरसे तथा ।"

**सर्जशालः** । पुं । शालवृचे । र मा. ।

**सर्जाख्यः (ह्व)** । पु । सर्जरसे । धूनो । भैष चुद्ररो चि. । भा.म.४भ ।

**सर्जि: (चार)** । स्त्री, पुं । स्वर्जिकाचारे । साजिमाटी । र.मा । See स्वर्जिचार ।

**सर्जिका (चारः)** । स्त्री, पु । सर्जिचारे । साजिमाटी । र.मा. ।

**सर्जी** । स्त्री। सर्जिचारे । साजिमाटी । प.मु. ।

**सर्ज्य.** । पुं । सर्जरसे । धूनो । र.मा. ।

**सर्प.** । पु । प्रसिद्धसरीसृपे । साप । सर्पा द्विविध —दिव्या भौमश्चेति । तत्र दिव्या सर्पा दृष्टिनि श्वासविषा इति । भौमा दंष्ट्राविषा । "य तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् । तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश । अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुन स्मृता । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा । तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशति षट् च पन्नगा: । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश । निर्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवा सप्त चित्रामण्डलिराजिला ।'' एषु महानेत्रजिह्वास्यशिरस पुमांस:, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरस स्त्रिय , उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । सु कल्प.४ग्र । एषा लक्षणानि स्वस्वपर्यायेषु मन्तव्यानि । तद्गुणा — अर्शोवातदीपहर क्रिमिदूषीविषहर, चक्षुष्य पाकै मधुर मेधाग्निजननश्च । 'दर्वीकरा दीपकाश्च ते युक्ता कटुपाकिन । मधुराश्चातिचक्षुष्या सृष्टविण्मूत्रमारुता ॥' सु सू.४६ग्र । तद्विषगुणा — "विशिष्टाद्रुचकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् । विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् । तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च । विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥' वा उ.३६ग्र ।

**सर्पकङ्कालिका (ली)** । स्त्री । सर्पगन्धा नकुलकन्दायाम् । सर्पकङ्काली, चक्राङ्कविशेष । र.मा । गन्धरास्नायाम् । प.मु. । See रास्ना ।

**सर्पगन्धा (न्धिनी)** । स्त्री । गन्धरास्नायाम् । See रास्ना । नाकुलीनाममहाकन्दशाके । रा.नि. व.७ । वा.उ.३५ग्र । नागदमन्यां । वै.निघ ।

**सर्पघाति** । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु. कल्प २ग्र. । See फलविषम् । [डलि । प मु ।

**सर्पघातिनी** । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । पानशि

**सर्पच्छत्रकः** । पु । शाकविशेषे । सापेर छाता । गुणा —मलभेदन रूक्ष, मधुर, शीत विषघ्नी च । च.सू २७ ग्र. ।

**सर्पतृणः** । पु । नकुले । नेउल । वै.श. ।

**सर्पदंष्ट्रः** । पुं । दन्तीवृचे । म च. ।

**सर्पदंष्ट्रा (ष्ट्री)** । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाटि । प मु. । सिंहपिप्पल्याम् । गुणा —मारकानुष्णा कटु कफघ्नी वातघ्नी च । वै निघं ।

**सर्पदंष्ट्रिका** । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङ । रा.नि व ८ । [रा नि.व ६ ।

**सर्पदण्डा (न्ता)** । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् ।

**सर्पदण्डी** । स्त्री । गोरक्षदुग्धायाम् । गोरक्षचाकुलिया । रा.नि.व.५ । [रा नि व ५ ।

**सर्पदन्ती** । स्त्री । नागदन्त्याम् । हातिशुँड़ ।

**सर्पदमनी** । स्त्री । नागदन्त्याम् । हातिशुँड़ । वन्ध्याकर्कोटिकायां । रा नि व.३ ।

**सर्पदष्टकम्** । स्त्री । सर्पदंशे । तत्र त्रिविधं

सर्पितं रदितं निर्लिप्तचेति । केचित् चतुर्थं सर्पा-ङ्गाभिहतमिच्छन्ति । तेषां लक्षणानि यथा—"प दानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च । निमग्ना न्यरक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि । चञ्चुमात्रक युक्तानि वैकृत्यकरणानि च । सञ्चितानि सशोफा नि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् ॥" इति । "राज्यः स लोहिता यत्र नीला पीताः सितास्तथा । वि ज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ॥" इति । "श्वयोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पद पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥" इति । "सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः । क श्चचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् ॥" सु. कल्प.४अ. । वाभटस्तु तुण्डाहतव्यालीढ्यालुप्तद ष्टनिपीडितदष्टकभेदेन पञ्चधाह । एषु प्रथम द्वयं निर्विषं, निपीडितदष्टकम् असाध्यं व्यालुप्तदष्ट-कञ्च कृच्छ्रसाध्यम् । एषां लक्षणानि खल्लपर्य्याये द्रष्टव्यानि । वा.उ.३६अ. ।

**सर्पनामा** । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । सर्पकङ्काली विशेष, पानशिउली । प.मु. ।

**सर्पनिर्मोकः** । पुं । सर्पत्वचि । सापेर खोलोस । च.शा.८अ. ।

**सर्पनेत्रा** । स्त्री । सुगन्धरास्नायां । सर्पाक्ष्यां । पानशिउली, सर्पकङ्कालीविशेष । रा.नि.व.७ ।

**सर्पपुष्पी** । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । नागदन्त्याम् । शाकिशुँड़े । रा.नि.व.५ ।

**सर्पप्रियः** । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

**सर्पफेण(न)म्** । क्ली । अहिफेने । वै.निघ २ भ.च.मा.चि जातीफलादिपुटपाके । [च. ।

**सर्पभक्षकः** । पुं । नाकुलीकन्दे । मयूरे । वै.

**सर्पभुक्** । पुं । मयूरे । वै.श. । वप्रे । दाड़गिला । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

**सर्पमाला** । स्त्री । सर्पकङ्कालिकाभेदे । र.मा. ।

**सर्पलता** । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पान गाछ । रा.नि.व.३ ।

**सर्पलोचना** । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । पानशिउ-ली । वा.उ.१०अ. । गन्धरास्नायाम् । वै.निघ. ।

**सर्पविषम्** । क्ली । सर्पगरले । सापेर विष । "विषमाहिमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः । रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवत् ॥" वा.उ.३६अ. ।

**सर्पसहा** । स्त्री । सर्पाक्ष्यां । पानशिउली । प.मु. । [वै.निघ. ।

**सर्पसुगन्धा (न्धिका)** । स्त्री । सर्पगन्धायां ।

**सर्पहा (न्)** । पुं । नकुले । वेजि । इति च ।

**सर्पा** । स्त्री । तन्नामकौषधी । या च सर्पाका-रा सर्पकङ्कालिका । च.चि.१अ. ।

**सर्पाख्यः** । पुं । नागकेशरवृक्षे । र.मा. । मद्दिपकन्दे । रा.नि.व.७ । श्वेतालुके । शाँक आलु । वै.निघ. ।

**सर्पाङ्गी** । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् । रा.नि.व. ६ । सर्पकङ्कालीभेदे । पानशिउली । र.मा. ।

**सर्पादनी** । स्त्री । लाङ्गलिकानामकन्दशाके । नाकुल्या । गन्धनाम्ना । रा.नि.व.७ ।

**सर्पारिः** । पुं । नकुले । मयूरे । रा.नि.व.१९ ।

**सर्पावासम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि. व.१२ । श्वेतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

**सर्पाशनः** । पुं । मयूरे । हला. ।

**सर्पाक्षी** । स्त्री । सर्पसहायाम् । पानशिउली । हिं सरहटी गन्धिनी । प.मु. । र.सा.सं । वै. निघ.२भ.एकाहिक.ज्व.चि.मृतसञ्जीवनीरसे । र.र.विष.चि. । गुणाः—"सर्पाक्षी कटुका तिक्ता सोष्णा क्रमिनिकृन्तनी । वृश्चिकोन्दुरसर्पाणां विषघ्नी व्रणरोपणी ॥" भा.पू.व. । श्वेतापराजितायां । रक्तशङ्खिन्याम् । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । रा. नि.व.७ ।

**सर्पिः (स्)** । क्ली । दुग्धसम्भूतस्नेहे । घृते । घि । रा.नि.व.१५ । सृप गतौ संस्कारात् सर्पणात् सर्पिः । "नाम्य. स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पितरं सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥" सि.यो.वा.व्या चि.श्रीकण्ठः ।

**सर्पिका** । स्त्री । गोकर्णीलतायां । वै.निघ. ।

**सर्पिणी** । स्त्री । सर्पाकारवनुपविशेषे । सर्प-कङ्काली । गुणाः—विषघ्नी कुचवर्द्धिनी च । रा. नि.व.५ । सर्पस्त्रियां । श.र. ।

**सर्पिर्गर्भम्** । क्ली । नवनीतके । वै.

**सर्पिर्मेहः** । पुं । वातजन्यप्रमेहरोगे । तत्र घृ तत्तुल्य मेहति । सु.नि ६ष.।

**सर्पिषम्** । क्ली । घृते । वै.निघ. ।

**सर्पी** । स्त्री । भुजग्याम् । श्र.र. । [जटा. ।

**सर्पी(र्पे)ष्टम्** । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । र.मा.

**सर्व्वः** । पुं । पारदे । र.सा.स.मकारान्तरविप-भञ्ज रसे । भैष.वा.र चि. । सा क्ली.ज्वरान्तकर से । रसाञ्जने । सिलाजतुके । वै.निघ. ।

**सर्व्वगः** । पुं । जीवे । आत्मनि । श्र मा. । क्ली । जले । मे. ।

**सर्व्वगन्धम्** । क्ली । चातुर्जातकादिषु द्रव्येषु । "चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुसिह्लकम् । लवङ्ग-सहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥" प.प्र.२ख. । कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनेषु । भा.म.४भ.श्वस. पू.चि. । "सर्व्वगन्धैः प्रदिह्य ।" "चातुर्जातकक र्पूरं ककोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्व गन्धं विनिर्दिशेत् ॥" इति च । भा. । सौगुत एलादिगणे ।

**सर्व्वगा** । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श्र च. ।

**सर्व्वग्रन्थिः (कम्)** । पु, क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । वै.च. । [ना । वै.निघ ।

**सर्व्वग्रहापहा** । स्त्री । मायदमन्यां । नागद

**सर्व्वजगत्प्रिया** }
**सर्व्वजनप्रिया** } स्त्री । वृद्धौ । ऋद्धौ । वै.निघ. ।

**सर्व्वज्वरहरलोहः** । पुं । विषमज्वरे रसवि शेष. । प्रस्तौ—चित्रकमूल त्रिकटु त्रिफला विडङ्ग मुस्तक गजपिप्पली पिप्पलीमूलं वीरणमूल देव दारु किराततिक्त वालक कटुकी कण्टकारी सि गुबीज यष्टिमधु कुटजत्वक् इन्द्रयवाः वा एषां प्रति समभाग. सर्व्वचूर्णसमं लौह । मात्रा १ माषा । अनुपान मधु । सा.कौ. । अथ.—जारितलोह १७ তো. পারা ২ তো. গন্ধক ২ তো. আ-মলা, হরীতকী, বহেড়া, শুণ্ঠ, পিপুল, মরি-চ, বিড়ঙ্গ, মুতা, গজপিপুল, পিপুলমূল, হ-রিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চিতের মূল প্রত্যেকে ১ তো.। আদার রসে মর্দ্দন । মাত্রা ২রতি । ভৈষ.। দ্বিতীয় ৰহৎসর্ব্বজ্বরহর.—পারা, গন্ধক, অভ্র, তাম্র, স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, শুদ্ধ হরিতাল প্রত্যেকে ২ তো কান্তলৌহ ৮ তো.। মর্দ্দনদ্রব্য—উচ্ছেপাতার রস, দশমূলক্কাথ, ক্ষেৎপাপড়ার রস, ত্রিফলাক্কাথ, গুলঞ্চরস, পানের রস, কাকমাচীরস, নির্গুণ্ডীপত্ররস, পুনর্নবারস ও আদার রস। মাত্রা ১ রতি। অনুপান পিপুলচূর্ণ ও পুরাণ গুড । র.সা.সং. । [শ্র च. ।

**सर्व्वतःशुभा** । स्त्री । पिप्पलीमूले । प्रियङ्गौ ।

**सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः** । पुं. । सिद्धान्तविशेषे ।

**सर्व्वतिक्ता** । स्त्री । काकमाचिकायाम् । रा. नि.व.४ ।

**सर्व्वतोभद्रः** । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि व.८ । क्ली । आसनपर्य्यङ्काकारेण श्रमशरीर्ष्वेदने । "जैव-र्नौ वर्ज्जयित्वा तु चतुर्था दापिते गुदे । सर्व्वतोभ-द्रकम् ......॥" सु चि.८ष. । वा उ २८ष. ।

**सर्व्वतोभद्रा (द्रिका)** । स्त्री । गाम्भार्य्याम् । গাম্ভার গাছ । रा नि.व ८ । वा.सू.१५ष सारि-वादौ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "श्रीफल. सर्व्वतोभ-द्रा ।"

**सर्व्वतोमुखम्** । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

**सर्व्वधातुकम्** । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

**सर्व्वपाचकः** । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै निघ. ।

**सर्व्वभक्षा** । स्त्री । छाग्यां । পাঁঠী । वै.च. ।

**सर्व्वभूतप्रमर्द्दिनी** । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्यां वै निघ. । [द्रव्ये । वै.निघ. ।

**सर्व्वभूमिकः** । पुं । दारुविनीति ख्याते द्रव्-

**सर्व्वमूल्यम्** । क्ली । कपर्द्दके । কড়ি । লিকা ।

**सर्व्वयूपः** । पुं । गोमेधादावग्नकार्थीकेष निखिलैर्यो रसो भवति । म गुरुतर. । वै निघ ।

**सर्व्वरसः** । पुं । धनके । श्म. । लवणरसे । वै.च. । स्त्री (सा) । वाकमर्दे । বৈদ্যের মত । प मु. ।

**सर्व्वरसोत्तमः** । पुं । लवणरसे । वै.च. ।

**सर्व्वलवणम्** । क्ली । सौवर्चले । रा.नि.व.

**सर्व्वलोहम्** । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

**सर्व्ववर्च्चसम्** । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

**सर्व्ववर्णिका** । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । जटा. ।

**सर्व्वश्वेता** । स्त्री । सर्पपिकानामप्रायहरकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीट ।

**सर्व्वसंसर्गलवणम्** । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ ।

[छिकधान्ये । श.च ।

**सर्व्वसङ्गतः** । पुं । षिष्ठकाङ्किधान्यविशेषे, ष

**सर्व्वसरः** । पुं । तन्नामकमुखरोगे । स वातपित्तकफशोणितनिमित्तः । तत्र वातजे वदनं सतोदस्फोटैः समन्तादाचितं भवति । पित्तजे मुखं रक्तपीतसदाहतनुस्फोटाचितं भवति । कफेनाल्परुकण्डूयुतैः सवर्णैर्व्याप्तं भवति । रक्तजे च पित्तलक्षणं भवति । सु.नि.१६अ. ।

**सर्व्वसहः** । पुं । गुग्गुलौ । प.मु. ।

**सर्व्वसाधनम्** । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

**सर्व्वसिद्धिः** । पुं । श्रीफले । বেল । श.च. ।

**सर्व्वस्नेहः** । पुं । चतुःस्नेहेषु । चि.यो.वा.व्या.चि.शाल्वणस्नेहे । See स्नेहचतुष्टयम् ।

**सर्व्वहितम्** । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

**सर्व्वक्षारः** । पुं । क्षारविशेषे । সাবান । साबुन इति लोके । सबुखार इति दाक्षिणात्ये । गुणाः—अतिसारः वरुष्यः वस्तिशोधनः गुदावर्त्तकृमिघ्नः मलमूत्रविशोधनश्च । रा.नि.व.६ । मुष्ककवृक्षे । घण्टापाटल । वै.निघ. ।

**सर्व्वाख्यः** । पुं । पारदे । পারা । रस.कौ. । भैष.वा.र.चि.हारदशायसे ।

**सर्व्वाङ्गकम्पारिरसः** । पुं । वातव्याध्यधिकारे रसः । पाठः—"मृत सूतं मृतं ताम्रं मर्दयेत् कटुकद्रवैः । एकविंशतिवारञ्च शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः । चणमात्रा वटी भक्ष्या…… ।" रस र. ।

**सर्व्वाङ्गसुन्दरः** । पुं । रसोऽयं विदेषनाधिकारोक्तः । पाठः—"शुद्धसूतञ्च गन्धञ्च विषञ्च जयपालकम् । कटुत्रयञ्च त्रिफला टङ्कणञ्च समांशकम् ।" मात्रा १ गुञ्जामिता । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ, ত্রিকটু, ত্রিফলা, সো-হাগার খৈ প্রত্যেকে সমভাগ। মাত্রা ১ রতি। र.सा.सं. । अन्य. क्षयाधिकारे यक्ष्माधिकारे च—"रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खं मारणीयं प्रयत्नतः । हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्व्वं खल्वे निधापयेत् । निम्बद्रवस्य योगेन पिण्डिका कारयेद्भिषक् । पश्चाद्गजपुटं दद्यात्स्वाङ्गशीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धं दरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् … ।" নীবসরূপে সোহাগার খৈ করিয়া উত্তমরূপে তাহা চূর্ণ করত সেই খই ২ তো. পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, শঙ্খভস্ম প্রত্যেকে ২ তো. সোণা ॥০ তো. । একত্র নিমছালের রসে মাড়িয়া গোলক প্রস্তুতকরত সেই গোলক বদ্ধমূষায় রাখিয়া গজপুটে তীব্র জ্বালে পাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া লৌহ ॥০ তো. ও হিঙ্গুল ।০ আনা দিয়া একত্র মাড়িয়া রাখিবে। মা০ ২ র। অনু. পিপুলচূর্ণ ও মধু। रस.कौ. । भैष. ।

**सर्व्वाङ्गसुन्दरी** । स्त्री । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

**सर्व्वानुकारिणी** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । रा.नि.व.४ । — [তেউড়ী । अम ।

**सर्व्वानुभूतिः** । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । শ্বেত

**सर्व्वान्नीनः** । त्रि । सर्व्वान्नभक्षके । वा.चि.१अ. । "सर्व्वान्नीनो भवेत्तथा ।"

**सर्व्वायनी** । स्त्री । श्वेतत्रिवृतायां । वै.निघ. ।

**सर्व्वाम्लम्** । क्ली । सर्व्वविधप्रशस्ताम्लद्रव्येषु, काञ्जिकसुरासौवीरकदधिमस्त्वादिषु । चि.यो.शालवणस्नेहे ।

**सर्व्वाघः** । पुं । रुद्राक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

**सर्व्वाक्षिरोगः** । पुं । सर्व्वगतनेत्ररोगे । स षोड़शविधः—वाताभिष्यन्द अधिमन्थः हताधिमन्थः अन्यतोवातः शिक्ताक्षिपाकः पित्ताभिष्यन्दः कफाभिष्यन्द रक्ताभिष्यन्दः शुष्काक्षिपाकः सशोफाक्षिपाकः अक्षिपाकात्ययः अम्लोषितः सन्निपाताभिष्यन्द वातपित्ताभिष्यन्दः वातकफाभिष्यन्दः पित्तश्लेष्माभिष्यन्दश्च । वा.उ.१५अ. । एते विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । See नेत्ररोग. ।

सर्व्वाची । स्त्री । दुम्धिकायां । धिकई । वै निघ. ।

सर्व्वौषध(धि)गणः । पुं । कुष्ठाद्यौषधिवर्गे । कुष्ठजटामांसीवचाहरिद्राशैलेयचन्दनमुरामांसीकर्पूरमुस्तास् । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराकर्पूरमुस्ताभिः सर्व्वौषधमुदाहृतम् ॥" रा.नि.व.२२ । "मुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयं । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥" ज्योतिःशास्त्रम् ।

सर्व्वौषधिः । स्त्री । सर्व्वौषधिगणे ।

सर्षपः । पुं । (Brassica campestris Syn. Dinapis dichotoma.) स्वनामख्यातशस्यविशेषे । सरिषा शाक । हिं सरीसा, सर्षों, जिरिया । गुणाः—रसपाकयोः कटुः स्निग्धः तिक्तः तीक्ष्णोष्णः वातकफघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः रक्षोघ्नः कण्डूकुष्ठकृमिघ्नश्च । गौरस्तु श्रेष्ठः । भा पू. । तीक्ष्णः वातकफघ्नः उष्णः रक्तपित्तकरः कटुः कृमिकुष्ठघ्नश्च । सिद्धार्थोऽपि तद्गुणः । राज. । स सितासितभेदेन द्विधा । (Brassica nigra) The black mustard. कृष्णसर्षपे । काल सरिषा । हिं कालिराइ, माकड़ाराइ, सर्षों, पियरी सरीस । तें चवली । गुणाः—"...कटूष्णो वातगुल्मनुत् । पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥" (Brassica juncea. Syn. Sinapis juncea.) राजिकायाम् । श्वेत सरिषा, राइसरिषा । हिं राजिका । गुणाः—"सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तग्रहापहः । रूक्षो रक्षोघ्नो विषभूतव्रणापहः ॥" सर्षपतैलगुणाः.—तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नं पित्तासृग्दोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यश्च । सर्षपशाकगुणाः.—"सार्षपं भिन्नं स्वादु त्रिदोषरक्तपित्तकृत् ।" राज २प. । "स्तुषं रक्तपित्तप्रकोपकरं विदाहि कटुकं स्वादु त्रिदश । रा.नि.व.७ । "सार्षपञ्च त्रिदोषघ्नं च बदचाग्निवर्द्धनम् ।" चि.१६च. । "विदाहि हविस्तुल्यं हव्यं तीक्ष्णोष्णमेव च । त्रिदोषं सार्षपं शाकम् ..... ।" सु.सू.४६च. । सर्षपनालगुणाः—"तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूघ्नमिदं दद्रुकुष्ठघ्नं दृष्टिविकारकम् ।" भा पू १भ.शा.व. । सर्षपविशेषे । रूपि । हिं गोरि ।

अस्य बीजं दीपनम् । पत्रं वातघ्नम् । Watts पणरीत्यात्मकमाने । "पणरीत्यत्तु सर्षपः ।" मागधमानमिदम् । प.प्र. । राजिकात्रयपरिमिते माने । "त्रिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः ।" कालिङ्गमानमेतत् । [च. । See कन्दविषम् ।

सर्षपकः । पुं । तन्नामकन्दविषे । सु.कल्प.२

सर्षपतैलम् । क्ली । सर्षपबीजोत्थतैले । See सर्षपः । [मिदम् । भा. । See सर्षप ।

सर्षपनालम् । क्ली । सर्षपदण्डे । नालशाक-

सर्षपा । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सर्षपिकः । पुं । प्राणहरकीटविशेषे । सु.कल्प ८च. । See कीट. ।

सर्षपिका । स्त्री । शूकरोगभेदे । लक्षणं—"गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भगहेतुका । पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥" सु नि.१४ च. । तन्नामककीटभेदे । गलगोली श्वेतकृष्णराजिः रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिका चेति । ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृत्पीडातिसारश्च भवति । सु.कल्प ८च. । मसूरिकाभेदे । "चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी । साध्या सर्षपिका ज्ञेयाऽन्यथा विवर्ज्जयेत् ॥" भा ।

सर्षपी । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. । खञ्जरिकायां । शक्लन । विका. ।

सर्षपोद्भूतम् । क्ली । श्वेतसर्षपे । वै.निघ ।

सलम् । क्ली । जले । च.टी.भ. । [प.मु ।

सलटुकः । पुं । शतपत्रशाके । नटिया शाक ।

सल्पपत्रम् । क्ली । दारुशर्करायां । शारदिनि । वै.निघ. ।

सलिलम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

सलिलकुन्तलः । पुं, क्ली । शैवाले । विका ।

सलिलग्रहः । पुं । अश्मरीरोगभेदे । लक्षणं यथा—"हन्ति सततं दमु दृष्टिमानुगत । स्वाभावी कृष्णतैलवर्णं तस्यापि सलिलग्रह ।" च.द.१७च. ।

सलिलजम् । क्ली । कमले । पद्म । भा. ।

**सलिलधरः** । पु । मुस्तायाम् । मूता । वै निघ २भ जिह्वकज्व चि. । [See भरद्वाज ।

**सल्लकट्टुः** । पु । प्रियालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**सल्लकी (ल्ली)** । स्त्री । (Boswellia thurifera.) Gum olibanum tree. स्वनामख्यातफलशाकलतायाम् । कुँदरुकी । शालविशेषे । यस्य निर्यास शिलारस इत्युच्यते । जगभस्या, सालइ इति लोके । म सल्लकि । क तदिकु । मम्. शालइ । गुणा —तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी कुष्ठरक्तकफवातार्शोव्रणदोषघ्नी च । रा नि.व.११ । वै निघ २भ.र.अ सा.चि.सल्लक्यादि स्वरसे । सु सू.२५प. । [कल्प. ।

**सवम्** । क्ली । जले । जटा. । पुष्परसे । शब्द

**सवनम्** । क्ली । प्रसवे । शब्दकल्प ।

**सवरम्** । क्ली । जले । त्रिका. । [प सु. ।

**सवररोध्रम्** । क्ली । श्वेतरोध्रे । পাটিয়ালোধ।

**सवर्णकरणम्** । क्ली । विवर्णचतस्थानस्य देह समानवर्णकरणे । सु चि १प ।

**सवहा** । स्त्री । त्रिवृतायां । भ.टी.भ ।

**सविता (तृ)** । पु । अर्कवृक्षे । আকন্দগাছ । रा.नि.व.१० ।

**सवित्रम्** । क्ली । प्रसवकरणे । व्याक. । स्त्री (त्री) । धात्र्याम् । ধাই । भनि. । [निघ ।

**सविभालम्** । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै

**सवीर्य्या** । स्त्री । शतावर्य्याम् । শতমূলী । रा नि व.४ ।

**सव्यम्** । क्ली । वामकाये । अम. ।

**सव्यभिचारम्** । क्ली । सव्यभिचारं नाम यत् व्यभिचरत्, यथा—"भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ।" च.वि ८अ ।

**सव्यसाची (इन्)** । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि. व ९ ।

**सव्रणशुक्लः** । पु । नेत्रकृष्णगतरोगभेदे । लक्षणं यथा—"निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्राव स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥" सु.उ १अ. ।

**सशल्य. (ल्या)** । पु, स्त्री । भल्लूके । रा.नि व. १९ । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড়ে । र.मा. । [६ ।

**सशाकम्** । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा नि.व.

**ससत्त्वा** । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियाम् । अ र. ।

**ससिद्धः** । पु । सर्जवृक्षे । ধুনোর গাছ । रा. नि व ९ । [धान । हे.च. ।

**सस्यम्** । क्ली । फले । अ.टी.भ । धान्यके ।

**सस्यमारी (इन्)** । पु । महामूषिके । মেটে ইন্দুর । रा नि व १९ ।

**सस्यसंव(स)रः** । पु । लघुशालवृक्षे । अम. । सल्लकीवृक्षे । वै निघ । [६ ।

**सस्यसवरणः** । पुं । अश्वकर्णशाले । रा.नि.व.

**सहम्** । क्ली । बले । मे । मार्गशीर्षमासे । हे च. । पांशुलवणे । रा.नि व.६ ।

**सहकारः** । पु । अतिसौरभयुक्ते आम्रवृक्षे । प सु. । रा.नि व.११ । अम. ।

**सहचरः** । पु । झिण्टीक्षुपे । ঝাঁটি গাছ । मे. । पीतझिण्ट्यां । পীতঝাঁটী । र.मा. । वा सू १५अ. वेल्लन्तरादिव. । "गोकण्टकोल्कटसहाचरवाणका-शा ।" नीलझिण्ट्यां । प सु । सु सू.३८अ सशीधने । [कण्टकशेलुद्वये । सु सू ३८अ डल्लण ।

**सहचरद्वयम्** । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये ।

**सहचरा (री)** । स्त्री । पीतझिण्ट्यां । र मा । वै निघ. सन्धिक.ज्व.चि वचादि । नीलझिण्ट्यां । प सु ।

**सहजक्षति** । क्ली । सुवर्णे । वै निघ. ।

**सहजरस.** । पुं । स्वरसे । रस चि ९अ ।

**सहण्डुकम्** । क्ली । मांसकृतव्यञ्जनविशेषे । यथा—"छागादिमांस सुहृदं कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम् । सहण्डुक गुणमस्ये शुद्धमांसगुण स्मृतम् ॥" भा. ।

**सहदेवा (वी)** । स्त्री । (Sonchus arvensis. Syn. S Orixensis.) बलायाम् । বেড়েলা । बनपाबड़े । बन पालः । हिं सहदेवी बरी । मं सहदेवी । पञ्जा. मांरा । पीतपुष्पबलायाम् । काइसोलि लोके । পীত বেড়েলা । सर्पाक्ष्याम् । शारिवायाम् । मे. । नीलपुष्पबला

याम् । सु सू.३८अ । चि.८अ. । महाश्वेतायाम् । গোবক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । भा सन्ततादि. ज्व.चि. । पीतदण्डोत्पलायां । পীত ডানকুনী । र मा. । भैष ज्व.चि.पानीयभक्तवट्याम् । दण्डोत्पलायाम् । ডানকুনো । হি চিবডী । च द. शूल.चि.एरण्डद्वादशके । च.वि.८अ. । प्रियङ्गौ । महानील्याम् । वै.निघ ।

**सहपानम्** । क्ली । एकत्रपाने । हे.च. ।

**सहभाद्ली** । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলি । भैष आमवातचि.लेपे ।

**सहभोजनम्** । क्ली । एकत्रभोजने । अम. ।

**सहरसा** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । श. र ।

**सहसानुः** । पुं । मयूरे । उणा ।

**सहस्यः** । पुं । पौषे मासि । अम. । [व.८ ।

**सहस्रकाण्डा** । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.

**सहस्रजित्** । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । वै.निघ. ।

**सहस्रदंष्ट्रः** । पुं । महापाठीनमत्स्ये । বোয়াল মাছ, চিতল মাছ । अम. ।

**सहस्रदंष्ट्री** (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ श र. ।

**सहस्रधौतः** । त्रि । सहस्रवार क्षालिते घृतादौ । হাজার বার ধোওয়া ঘৃতাদি । वा चि.१ च. ।

**सहस्रभुत्** । पुं । अम्लवेतसे । भा.पू १भ ।

**सहस्रपत्रम्** । क्ली । कमले । পদ্ম । रा.नि. व.१० । [व.८ ।

**सहस्रपर्व्वा** । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.

**सहस्रपादः** । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারস পাখী । मे ।

**सहस्रभित्** । क्ली । अम्लवेतसे । भा. ।

**सहस्रमूली** । स्त्री । द्रवन्त्यां । रा.नि.व.५ । आखुकर्ण्याम् । মূষাকাণী । वै.निघ. । [श.र. ।

**सहस्ररसा** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী ।

**सहस्रवीर्य्या** । स्त्री । दूर्व्वायां । र.मा. । च. चि.४अ. । नीलदूर्व्वायां । च शा.८अ. । महाशतावर्य्यां । रा.नि व.४ । श्वेतदूर्व्वायां । रा नि.व.८ च सू.४अ. ।

**सहस्रवेध(धि)म्.** । क्ली । चुक्रनामकाम्लिकभेदे । रा नि.व.१५ । हिङ्गुनि । হিঙ্ । वै. भा. । [निघ.२भ मधुरज्व चि. ।

**सहस्रवेधपापाणः** । पु । हिङ्गुमत्तरे । वै.

**सहस्रवेधिका** । स्त्री । मृगनाभौ । वै निघ ।

**सहस्रवेधी** (इन्) । पु । अम्लवेतसे । हिङ्गुनि रा.नि व.६ । मृगमदे । মৃগনাভি । रा.नि व.१२ चुक्रे । টকপালং । प.मु. ।

**सहस्रांघ्री**
**सहस्राङ्घ्री** } स्त्री । ह्रस्वपीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

**सहस्रा (स्त्री)** । स्त्री । अम्बष्ठायां । আম্ডা । भा. । मयूरशिखायां । वै.निघ. ।

**सहाः (स)** । पु । हेमन्तकाले । मे. । मार्गशीर्षमासि । अम. । स्त्री (हा) । घृतकुमार्य्यां । प मु । माषपर्ण्यां । মাষাণী । च.द.बाल.चि.सहादिकाने । मुद्गपर्ण्यां । মুগানী । सु सू.३८अ. । सर्पकङ्कालिकायां । श च. । शुक्लकिण्ट्यां । श.च. । रास्नायां । र.मा. । स्वर्णक्षीर्य्याम् । শেয়ালকাঁটা । प मु. । पीतदण्डोत्पलायाम् । পীত ডানকুনী । र.मा. । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० । देवताडवृक्षे । দেয়াতাডা । रा.नि.व.२ । सेवतीपुष्पजातौ । भा.रैवतीपद्मचि । "सहा विदारी ग्रीतानाम् ।" मलभेदजे । মেইদী । मे. ।

**सहाचरः** । पुं । नीलपीतझिण्ट्याम् । নীল ও পীতঝাঁটি । श.र. । वा.सू १५अ. । "नीलदण्डोत्कटसहाचरबाणकाशा ।" सु.चि.१०अ. ।

**सहाद्वयम्** । क्ली । मुद्गपर्णी माषपर्णी च । सु मधुरजीवनीयगणे ।

**सहारः** । पु । आम्रवृक्षे । उणा. ।

**सह्यम्** । क्ली । स्वास्थ्ये । सहिष्णुतायाम् । सम धुरे । श.र. । [निघ. ।

**सक्षीरा** । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । ক্ষিরাই । वै

**साकु(कु)रुण्डः** । पुं । सन्नामप्रसिद्धे । संकुरुण्ड इति गुर्ज्जरे ख्यात । गुणा —कषाय,

रुचिकरः दीपनः सारकः श्लेष्मवातघ्नः वस्तरोधनः छश्च । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.श्व सा.चि.सा खण्डचूर्णे ।

**साकुकम्** । क्ली । शकुनिमुद्रे । यवे । व्याक. ।

**सागरकम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । वै.निघ. ।

**सागरगामिनी** । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । छोटि एलाच । रा नि.व.६ ।

**सागरजम्** । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

**सागरजमलः** । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

**सागरोत्थम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । रा नि.व. ६ ।

**सागरोद्भूतः** । पुं । शङ्खे । शाँख । वै.निघ. ।

**साङ्ख्यः** । पुं । ऋषिविशेषे च. ।

**साङ्गुष्ठा** । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । र.मा. ।

**साङ्घातिकः** । त्रि । मारात्मके ।

**साचिवाटिका** । स्त्री । पुनर्नवायाम् । र मा ।

**साञ्जनः** । पुं । गृहगोधायाम् । कृकलासे । कांकलास । श.च. ।

**सातला** । स्त्री । पीतदुग्धस्नुहुग्भेदे । मनसा-विशेष । वम्. वडिलसोतुली को छिरियचटक नख । गुणाः- कफपित्तघ्नी लघु तिक्ता कषाया विसर्पकुष्ठविस्फोटव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

**सातीलकः** । पुं । कलायभेदे । मटर । च. टी रा ।

**सात्म्यम्** । क्ली । यद्यस्य हितं सुखाय स-म्पद्यते तत्तस्य सात्म्यम् । तच्च द्विविधं चेष्टाख्यमा हाराख्यञ्च । चेष्टाख्यं कायवाङ्मनोभेदात्त्रिविधं, आहाराख्यञ्च रसभेदात् षड्विधम् । सु.सू १०च ख. । औषधादिजनितसुखानुबन्धे, व्याधिगुणवि-परीते आहारविहारादौ । "हेतुव्याधिविपर्यस्त विपर्यस्तार्थकारिणां । औषधाद्विहाराणामु-पयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतम् ॥" मा.नि. । सात्म्यं नाम तत् यदात्मन्युपशेते । तत्त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन । तत्र सर्वरसं प्रवरम् एकरसमवरं मध्यन्तु प्रवराव रमध्यम् । च वि.१च ।

**सादः** । पुं । अवसादे । उपतायां । वै.निघ. ।

**सादनी** । स्त्री । कटुकायां । कट्की । रा.नि.व. ६ ।

**साद्दश्यः** । पुं । कुरङ्गमृगे । निका. ।

**साधकम्** । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा. । See पित्तम् । पुं । तन्नामकहृदयस्थायी येन मनोऽभि-लाषः सिध्यति । सु.सू.२१श्व । दमनकवृक्षे । वै. निघ. । [जीवकवृक्षे । वै.निघ । द्रव्ये । श्व ।

**साधनम्** । क्ली । शिश्ने । रा.नि.व.१७ । पुत्र-

**साधारणदेशः** । पुं । जाङ्गलानूपोभयदेश-लक्षणयुक्ते प्रदेशे । लक्षणं-यथा—"उभयगुणयुक्तो वा नातिरुच्च न शिशिरं न च खरबहुलश्चेवाभितः कणकाद्य । भवति च जलकीर्णो नाति शीतं न चोष्णं समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥" भचि. ४च. ।

**साधारणमृगः** । पुं । शूकरादौ, यथा— "शूकरा वृगमृङ्गाद्याः सलिलाश्रयमाथिता । म कराद्याश्च गण्डाका गवयाश्च तथापरे । महिषा-द्याश्च ये चैव ते च साधारणा मताः ॥" भचि. २०च. ।

**साधिका** । स्त्री । सुषुम्नौ । हे.च. ।

**साधुः (क.)** । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. । साधुवृक्षे । रा.नि.व.८ । [भा. ।

**साधुपुष्पम्** । क्ली । स्थलपद्मे । स्थलपद्म । श.

**साधुवृत्तः** । त्रि । हिताहारविहारकारिणि ।

**साधुवृक्षः** । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । श.च. । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा.नि.व.९ ।

**साध्वसम्** । क्ली । भये । श्व. ।

**साध्वी** । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । दुग्धपा-षाणे । मूलशक्ति । प.मु. ।

**सानन्दः** । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

**सानसिः** । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

**सानुजः** । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया गाछ । रा.नि.व.१२ ।

**सानुबाधनः** । त्रि । कालान्तरमारके । च. सू.१च. । [गाछ । वै.निघ. ।

**सानुमानकः** । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया

**सान्दृष्टिकम्** । क्ली। तात्कालिकफले । वै निघ.।

**सान्द्रम्** । क्ली। तक्रे । घोल। वै.निघ.।

**सान्द्रपुष्पः** । पु । विभीतकवृक्षे । श.च.।

**सान्द्रप्रसादमेहः (हिन्[इन्])** । पु । कफजमेहविशेषे । लक्षण यथा—"यस्य मेहयति मूत्र किञ्चित्किञ्चित् प्रसीदति । सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहु श्लेष्मकोपत ॥" च.नि.४अ ।

**सान्द्रमेहः** । पुं । मेहरोगभेदे । घनाविल सान्द्रञ्च मेहति । सु.नि.६अ.।

**सान्ध्यकुसुमा** । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । यस्य पुष्प त्रिकालमेव विकसति । रा नि.व १०।

**सान्नाय्यम्** । क्ली । घृते, हविषि । त्रिका.।

**सान्निपातिकः** । पु । त्रिदोषजरोगे । रा. नि.व २१ । त्रि । त्रिदोषसम्बन्धिनि ।

**सान्निपातिकी** । स्त्री । सन्निपातजन्ययोनिरोगे। लक्षणम्—" . विभिर्दोषै योनिगर्भाशयाश्रितैः । यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥" वा उ.३३अ.।

**साब्दी** । स्त्री। द्राक्षाविशेषे । शब्दकल्प: ।

**सामजः (योनिः)** । पुं । गजे । मे ।

**सामत्रयम्** । क्ली। हरीतकी शुण्ठी गुडूचीषु । वै निघ.।

**सामवातः** । पुं । आमयुक्तवातरोगे। लक्षण —"वायु सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनै । वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयत् ॥" भा ।

**सामान्यम्** । क्ली । एकत्वबुद्धिकरजातौ । यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु अयं गौरयं गौरित्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धि' तत् सामान्यम्। च.सू १अ.।

**सामुद्गकः** । पुं । सपुटे । वा.उ.२८अ ।

**सामुद्गसन्धिः** । पु । योनौ ऽङ्गतसन्धिषु । भा. अंसपीठगुदनोऽस्नितम्बेषु सन्धौ । सु.शा ५अ.।

**सामुद्रम्** । क्ली। समुद्रजलवणे। करकच, পাঙা। हि पांगा। गुणा —लघु हृद्यं पलित जनकं पित्तकरं दीपन रुच्यञ्च । रा.नि.व.६। समुद्रफेने । रस.र.ठकुरलवङ्गादिचूर्णे । नारिकेले । द्वीपान्तरवचायां । ८ोपचिनि । वै निघ.। पु । मत्स्यविशेषे । सु.कल्प.८अ.।

**सामुद्रमत्स्यः** । पुं । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यादिषु । तन्मांसगुणा —गुरु स्निग्धं मधुर नातिपित्तल वातहरमुष्णं वृष्य श्लेष्मवर्द्धनञ्च। सु सू.४६अ.।

**सामुद्राद्यचूर्णम्** । क्ली । उदराधिकारे चूर्णम् । সামুদ্রিলবণ, সচললবণ, সৈন্ধবলবণ, যবক্ষার, যমানী, বিড়ঙ্গ, হিঙ্গু, পিপুল, চিতামূল, শুঁট, প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। ঘৃত মিশ্র সেবন করিবে। भा.कौ.।

**सामुद्रिका** । स्त्री । सविषजलायुकायाम्। সবিষ জোঁক । सु.सू १३ । See जलायुका ।

**साम्ब(म्भ,म्भा)रम्** । क्ली । शाटलवणे । শাম্ভরিলবণ । रा नि व.६ ।

**साम्भरी** । स्त्री । रक्तलोध्रवृक्षे । श.च ।

**साम्राणिककर्द्दमम्** । क्ली । अवादिगन्धद्रव्ये । খাটাশী, মৃগনাভি । रा.नि.व १२ ।

**साम्राणिजम्** । क्ली । महापारेवतफले । रा. नि.व ११ ।

**सायकः** । पु । शरे । रा.नि.व ८।

**सायकपुङ्खा** । स्त्री । शरपुङ्खायां । শরপুঙ্খ। रा.नि.व.४ ।

**सायङ्कालः** । पुं । सायाह्ने ।

**सायोन्निद्रा** । स्त्री। मल्लिकाविशेषे। यसाय विकसति । गुणैर्वार्षिकीतुल्या । रा.नि.व १० ।

**सारः** । पु । मज्जायां । মাংস্। मकुल.११अ.। अम. । दाडिम्बवृक्षे । वै.निघ.७भ.। पियालवृक्षे । वङ्गे । सुडे । पुण । क्वाथे । वै.निघ.। वस्थारे । रा.नि.व ६ । रोगे । धरषि । वले । अम. । दधिसरे । দৈত্যের নাশা । श.च. । कर्पूरे । रा. नि व.१२ । मकुल १२अ. । শোলীঅঙ্গে । वै.निघ २ भ वा.व्या.मत्स्यतैलाधि. । काष्ठान्तर्भूतपरिपक्वनिर्यासे । শক্ত শাঁটা। "स्वती निर्यासेषु सारसालसर्जसमोचरसादिकम् ।" च.सू.१अ. । शाल सारे । मु.चि.१८अ। সাঁই । भा । नवनीते । रा. नि.व १५। पानक । পানা, শর্বত । दिग्दर्शन-

स्थिरपदार्थं, स चाष्टविधः—यथा त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसत्वानि। तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक्सारार्णा। सा च सारता सुखसौभाग्यादीनि आचष्टे। कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादादीनि स्निग्धरक्तानि श्रीमन्ति भ्राजिष्णूनि रक्तसाराणां। सा सारता सुखमुद्दधता मेधा मन स्विन्नसौकुमार्य्यादीन्याचष्टे। मांससाराणां शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डादीनि स्थिरगुरुमांसोपचितानि भवन्ति। सा सारता क्षमाधृतिविद्यासुखारोग्यबलप्रभृतीनि आचष्टे। मेदःसाराणां बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः। सा च सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवसुकुमारोपचारताश्चाचष्टे। अस्थिसाराः पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्व्वस्थूला स्थूलास्थिनखदन्ता महोत्साहादयो भवन्ति। मज्जसारा मृदङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वरा स्थूलदीर्घवृत्तसन्धय दीर्घायुषो बलवन्तश्च। श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च सौम्या सौम्यप्रेक्षणाश्च क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुला स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशना प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिजश्च शुक्रसाराः स्त्रीप्रिया स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तश्च। सुखैश्वर्य्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजः स्मृतिमन्त भक्तिमन्त कृतज्ञा प्राज्ञा शुचयो महोत्साहा दक्षा धीरा समरविक्रान्तयोधिनः सत्वसारा।" च वि.८अ.। क्ली। जले। मे.।

**सारकः** । पुं। जैपालवृक्षे। प.मु.। वै.निघ. १अ.चित्रविध्न.चि.। पीतमुद्गे। धान्यके। वै. निघ.। त्रि। विरेचके। [रा.नि.व ८।

**सारखदिरः** । पु। दुःखदिरे 'ग' व वावला।

**सारगन्धः** । पुं। चन्दनवृक्षे। श च.।

**सारघम्** । क्ली। सरघाकृतमधुनि। माक्षिकमधु। जटा.। सुश्रुत—"तस्मात्प्रवरं सर्वं सारघं मातिमोहनं। काले चापि प्रयुक्तं स्यात् कामलार्थं विनाशनम्। नातिशीतं न च दर्वं दीपनं बलकृन्मतं। चतौसारे ग्रहदोषे चले वा पवने हितम्।" चवि. १८अ.।

**सारङ्गः** । पु। मृगविशेषे, चित्रमृगे। हरिणविशेषे। मे। श.र.। तन्मांसगुणा—"आह्लादं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यञ्च। रा.नि.व.१७। विष्किरजातीयवातकपक्षिणि। रा.नि.व.१८। सु.सू. ४६अ.। हस्तिनि। वै.निघ.। कर्बुरवर्णे। "सारङ्गः कबर ख्यातः।" नकुल १अ.। छत्रे। राजहंसे। मे.। सिंहे। केशे। मयूरे। कोकिले। कर्पूरे। क्ली। पुष्पे। चन्दने। शङ्खे। पद्मे। स्वर्णे। भ्रमे। कार्य्यकोष।

**सारजम्** । क्ली। नवनीते। मेदि। श.च.।

**सारजासवः** । पुं। शालचन्दनादिसारोत्थविशतिविधासवेषु। च.सू २५अ.।

**सारणः** । पु। अङ्गवक्षायाम्। गन्धभाडुलि। भरणि। आम्रातकवृक्षे। श च.। अतीसाररोगे। हे च.। नवनीते। क्ली। गन्धभेदे। धरणि।

**सारणा** । स्त्री। रसस्य संस्कारविशेषे। रस. चि.३अ.।

**सारणि (णी)** । स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभाडुलि। त्वचा.। रा नि.व.५। मद.व.१। नकुल.१२अ.। पुनर्नवायां। वै निघ.।

**सारण्ड.** । पु। सर्पाण्डे। सर्पाडिम। जटा.।

**सारतरुः** । पु। कदलीवृक्षे। धनञ्जय। खदिरवृक्षे। वै निघ.।

**सारतैलम्** । क्ली। सुश्रुतोक्तक्षुद्ररोगतैले, शिंशपागुरुसरलदेवदार्व्वादितैले। सु चि.२०अ.।

**सारद्रुमः** । पु। खदिरवृक्षे। रा.नि व.८।

**सारपाकम्** । क्ली। तन्नामकफलविषभेदे। सु. कल्प २अ.। See फलविषम्।

**सारपादपः** । पु। धामनवृक्षे। श र.।

**सारफल.** । पुं। सारामे। वै निघ।

**सारबन्धका** । स्त्री। क्षविकायाम्। वै निघ.।

**सारभाण्डम्** । क्ली। कस्तूरीसमाण्डे। मन्दकम्प। [कम्प ८अ.। See कीटः।

**सारमण्डूकः** । पु। मण्डूकजातीयकीटे। सु.

**सारमूषिका** । क्ली। दिव्यदामीकताया। Sec. सातड़ा। रा.नि.व.१। See वनरो। [श.र.।

**सारमेय.** । पु। कुक्कुरे। यमु। स्त्री। कस्तूर्यां

**सारलोहम्** । क्ली । लौहसारे । इस्पात् । त स लक्षणम् —"यमाभ्रकिखराकाराणद्धान्यत्र लिपिते । लौहे सुर्यस्य सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ॥" गुणाः—"लौह साराढ्य इत्यात् वहणी मतिसारकम् । अर्शसर्वाङ्गजं वात शूलञ्च परिणामजम् । कर्दिञ्च पीनस पित्त श्वासमायुञ्च्यपोहति ॥" भप पू १भ.धा.व.। [इचि.।

**सारवर्गः** । पु । क्षीरवृक्षवर्गे । भा म.३भ.प्रमे

**सारवृक्षः** । पु । धामनवृक्षे । वै.निघ.।

**सारशल्यः** । पु । श्वेतखदिरे । वै.निघ.।

**सारसम्** । क्ली । कमले । रा.नि व १० । स रोजले । वै.।

**सारसः** । पु । सवजातीयोभचरपक्षिविशेषे । सारस पाखी । तन्मांसगुणाः —मधुरसस कषायः महातीसारघ्न पित्तहर ग्रहण्यर्शोघ्नश्च । रा.नि.व १७ । तदक्ष कण्डआद्यग्रकजननी श्रयोऽतिकर्षी गुरुश्च। अत्रि.२१अ.। स्त्री। सारसपत्राम् । चै.च.।

**सारसङ्ग्रहः** । पु । वैद्यकग्रन्थभेदे चक्रपाणिकृते । [भिदे ।

**सारसङ्ग्रहनिघण्टुः** । पुं । वैद्यकनिघण्टु

**सारसजलम्** } **सारसाम्बु** } क्ली । सरोवरजले । वै निघ.।

**सारसैन्धवम्** । क्ली । सैन्धवे । च द.रतिवल्ल भमोदके ।

**सारा** । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायाम् । काल ठेउड़ी । श र.। सातलायाम् । शीतकृष्ण ननमा । वै.निघ.। दूर्व्वायां । श.च.। असृमतृफलायाम् । कला गाछ । रा.नि.व.११ ।

**सारासुखः** । पु । स्वादुपाकरसयुक्ते कृष्णयुक्त धान्ये । वा सू १७म.हेमा ।

**साराम्लम्** । क्ली । निम्बुभेदे । गोंडालेबु । गुणाः—अर्शं पित्तघ्नं गुरु वातघ्न कफकरञ्च । वै निघ ।

**सारालः** । पुं । तिले । श च ।

**सारिका** । स्त्री । पक्षिविशेषे । शालिक पाखी । अम.।

**सारिणी** । स्त्री । कार्पासे । कार्पास गाछ । रा नि व.४ । महाबलायाम् रा नि व ४ । कपिलशिशपायां । कपिलवर्ण शिशु । रा नि.व ६ रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व ५ । दुरालभायां । रा. नि व.४ । प्रसारण्या । गन्धभादुलिया । रा.नि.व ५ । [वै.निघ.।

**सारितम्** । क्ली । कृष्णाञ्जने । काल सुर्म्मा ।

**सारिवा** । स्त्री । अनन्तायां । अनन्तमूल । हिं गौरियासाउ । म वम्. उपलसरी । "अम्बुपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामप्रसिद्धा ।" सु चि.८भ.ड.। वा.सू.१५भ.। सारिवोशीरकाश्मर्येति चक्रदत्त । शाली । शालिशाकृ । वै निघ । कृष्णसारिवायां । सा इन्द्रजम्बूत्वचा सुगन्धा कलम्बकेति ख्याता । श्यामालता । हि करियासाउ । See अनन्ता, सारिवा ।

**सारिवादिगणः** । पुं । सारिवोशीरकाश्मर्यचन्दनद्वयवष्टीमधुपरूषकक्रते कषाये । स दाहपिपासलटज्वरघ्नश्च । वा सू १५अ.।

**सारिवाद्वयम्** । क्ली । श्यामामसखी । शालमालता, अनन्तमूल । अ.ह्र वातपित्तज्व चि.। "मधुकं सारिवे द्राक्षा ।"

**सारी** । स्त्री । सप्तलायाम् । ठेकाँटा मनसा । रा.नि.व.८ । शारिकापक्षिणि । श र. । [एच ।

**सारोदकम्** । क्ली । सालसारोदके । च.चि.

**सारोद्वारः** । पु । वैद्यकग्रन्थविशेषे । [भ ।

**सारोष्ट्रिकः** पु । मौराष्ट्रदेशजविषे । च.टी.

**सार्ङ्गेरम्** । क्ली । गुञ्जायाम् । रा नि.व ६। *

**सार्जः** । पुं । सर्जरसे । धूनो । श.मा ।

**सार्द्रः** । त्रि । आर्द्रे । भिजा । अम ।

**सार्व्वगुणम्** । क्ली । क्षीरलवणे । रा.नि व ६।

**सार्व्वभौमः** । पुं । गजे । हाती । त्रिका ।

**सार्व्वसहम्** । क्ली । यतिकालवणे । सोरा। वै निघ.। [पु । श्वेतसर्षपे । वै निघ.।

**सार्षपः** । त्रि । सर्षपसम्बन्धी, शाकतैलादौ ।

**सार्षपतैलम्** । क्ली । सर्षपतैले । See सर्षप ।

**सार्षपशाकम्** । क्ली । सर्षपशाके । सरिषा शाक । चरि: १६ अ । See सर्षप: ।

**साल:** । पुं । वृक्षे मे । शिंशपावृक्षे । वरुण वृक्षे । त्रिका. । मत्स्यविशेषे । शाल माछ । अ. टी भ. । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । कुणपे । वै. निघ. । रालि । धुनो । रा.नि.व.१२ । सर्जवृक्षे । रा.नि.व ६ । स्वनामख्यातवृक्षे । शाल गाछ । हिं खसुया । मं साजरा । क सज्जर दामर । गुणा: —कटु तिक्त: उष्ण: हिम. स्निग्ध: अतीसारपित्तदोषघ्न. कण्डूकुष्ठविस्फोटकवातघ्नश्च । रा.नि व. ६ ।

**सालज: (क:)** । पुं । सर्जरसे । धुनो । प. मु. । सर्जतरौ । धुनोर गाछ । रा.नि.व.६ ।

**सालनिर्य्यास:** । पुं । सर्जरसे । धुनो । र. मा. । [श.र. ।

**सालपर्णी** । स्त्री । अंशुमत्यां । शालपाणि ।

**सालपुष्पम्** । क्ली । स्थलपद्मे । श.र. ।

**सालरस:** । पुं । शालनिर्य्यासे । धुनो । रा. नि.व.१२ । [ल्प: ।

**सालवेष्ट:** । पुं । सर्जरसे । धुनो । शब्दक-

**साससार:** । पुं । शालभेदे । "शाल: शङ्कु: तस्य सार: ।" इति डल्लण: । सु.सू.३८अ ।

**सालाहक:** । पुं । कुकुरे । शृगाले । शब्दकल्प:

**सालिमकन्द:** । पुं । काबेलदेशीयकन्दभेदे । शालममिछ्रि । गुणा:—उष्णवीर्य्य: मधुर: वृष्य: धातुवर्द्धक: तिक्त: गुरु: रसायन: पुष्टिकर: चयमेहपित्तरक्तविकारघ्नश्च । वै.निघ. ।

**सालूर:** । पुं । भेके । श.र. । [टी भ. ।

**सालेय:** । पुं । मधुरिकायाम् । मउरी । अ-

**साल्विक:** । पुं । पक्षिविशेषे । शालिक । म.च. ।

**सावर:** । पुं । लोध्रविशेषे । श्वेत लोध । श. र. । लोध्रे । रस.र मगरी.चि.कामीमाचघृते ।

**सावररोध्र:** । पुं । श्वेतरोध्रे । "श्वेत: स्थूल त्वक् ।" सु.सू.३८अ. अम्बष्ठादि. ।

**सावरिका** । स्त्री । निर्विषजलौकायाम् । निर्विष जोंक । सु.सू.१३अ । See जलायुका ।

**सावर्णलक्ष्यम्** । क्ली । चर्म्मणि । श.र. ।

**सावित्र:** । पुं । गर्भे । श.र ।

**सावित्री** । स्त्री । आमलकीवृक्षे । वै निघ. ।

**साशयन्दक:** । पुं । गृहगोधायाम् । टिकटिकि । शब्दकल्प: ।

**साशूक:** । पुं । कम्बले । हारा. । [त्रिका. ।

**सास्थिताम्रार्द्धम्** । क्ली । कांस्ये । कौंसा ।

**सास्ना** । स्त्री । गोगलकम्बले । अम. । रास्नायां । वै.निघ. ।

**सास्राव:** । त्रि । अश्रुयुक्ते, स्रावयुक्ते । मा.चि. ।

**साहसम्** । क्ली । बलात्स्त्रियादिग्रहादिके ।

**सिंह:** । पुं । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । रा. नि.व.७ । पशुराजे । अयं बिलेशय: । सिंह । हि शेर । तन्मांसगुणा:—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नम् उष्णवीर्य्यं नेत्ररोगे अर्शसि च हितम् । सु.सू.४६अ. । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**सिंहकेश(स)र:** । पुं । वकुलवृक्षे । सिंहजटायाम् । सिंहेर जटा । त्रिका. । [निघ. ।

**सिंहचिचा** । स्त्री । माषपर्ण्यां । माषाणी । वै.

**सिंहच्छदा** । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

**सिंहतुण्ड:** । पुं । सेहुण्डवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा नि.व ८ ।

**सिंहनादगुग्गुलु:** । पुं । आमवाते औषधम् । क्वाथार्थं—त्रिफला म १ प चतुर्गुणे वारिणि क्वाथयित्वा पादशेष: कार्य्य: । गुग्गुलु: ८ तो. नवनीतसारगन्धकं १ म. एरण्डतैलं १ म. एकत्र पाच्य: । क्वाथार्थ—आमला, हरीतकी, बहेड़ा प्रत्येके ३ प. जल चतुर्गुण (३६ प.), शेष चतुर्थांश (৯ प.) । गुग्गुल ৮ तो. नवनीतसारगन्धक ৬৪ तो. एरण्डतैल ৬৪ तो. सकल एकत्र करिया पाक करिबे । भा.की. । रस.र. ।

**सिंहनादिका** । स्त्री । दुरालभायां । म.च. ।

**सिंहपत्रा** । स्त्री । माषपर्ण्यां । माषाणी । वै. निघ. । [ह । रा नि.व.७ ।

**सिंहपर्णी** । स्त्री । वासकवृक्षे । वाकस् गा-

**सिंहपिप्पली** । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा. नि व.६ ।

**सिंहपुच्छिका (च्छी)** । स्त्री । कदम्बीप वसदृशदीर्घपत्रपृश्निपर्णीविशेषे, काटवाभिहृष ष्कोति ख्याते । छোট চাকুলে । र.मा. । रा नि. व.४ । "सिंहपुच्छी गुहाविका ।" च.द.शूल चि. एरण्डद्वादशके । माषपर्ण्यां । माषाणी । प मु. ।

**सिंहपुष्पी** । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলে । रा. नि.व.४ ।

**सिंहमुखः** । पुं । वासकवृक्षे । वै निघ. ।

**सिंहमुखी (वदना)** । स्त्री । वासकपुष्पवृ पे বাকস গাছ । रा.नि.व.४ । वै.निघ श्वास चि.सिंहादिकषाये । (नवरवराजव्रगाई) । मा षपर्ण्यां । माषाणी । धारस्वतिकायाम् । थावि माটী । वै निघ. ।

**सिंहल(क)म्** । क्ली । राजरीतौ । ভান পি তল । रा.नि.व.१३ । वङ्गे । इ.च. । त्वचि । गु डत्वक् । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

**सिंहलस्था** । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा.नि.

**सिंहलस्थानः** । पु । तालसदृशवृक्षतरौ । छ टো वृक्ष । श मा. । [छ । वै.निघ ।

**सिंहवल्लभा** । पु । शाटरूपवृक्षे । বাকস্ গা

**सिंहविक्रान्तः** । पु । अश्वे । हारा. ।

**सिंहविन्ना (हन्ता)** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी । वै निघ. । रा.नि.व.३ ।

**सिंहा** । स्त्री । बृहत्यां । वै निघ । नाड्यां । रा. नि व.१८ ।

**सिंहाणम्** । क्ली । लौहमले । मण्डूर । प मु. । नासामले । পোঁটা, সিকনী । श र ।

**सिंहाननः** । पु । वासकवृक्षे । বাকসগাছ । भा म.१भ.काण्डकुलज्व.चि. । "कलिङ्गसिंहानन शर्वरीभि ।"

**सिंहास्मृतघृतम्** । क्ली । चर्मसि घृतम् । पा ठ —"पचेद्वारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्य्यमृतामृतम् । वचाग्निफलत्र्यीपपूतिकलकखिङ्गकैः । सकासम र्थविडङ्गैश्च सिद्ध दुर्नामनिद्गृतुत् ॥" कण्टकार्य्यम तयो प्रत्येक प्रस्थ पर्व निलिखा वा । अम १२६ म. श्री. ६४ म. । पूतिकलक् = करञ्जलक् । कां स्मर्थं = गाम्भारीफलम् । च द. ।

**सिंहाली** । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । सिंहपिप्पल । वै निघ. । [निघ ।

**सिंहासनम्** । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । वै.

**सिंहास्यः** । पुं । वासकवृक्षे । বাকস গাছ । र.मा. । वै निघ.२भ.सिंहास्यादिकषाये । भैष. स्त्रीरो.चि कुष्ठ चि. ।

**सिंहास्यादिः** । पु । शोथे कषायविशेष । "सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथ कृत्वा समाचिकम् ।" भैष.शोथ चि । ;

**सिंहिका (ही)** । स्त्री । बृहत्यां । रा नि व. ४ । प मु. । वासकक्षुपे । বাসক । रा नि व ४ । कण्टकार्य्यां । কণ্টিকারী । वै निघ जीर्णज्व.चि लवङ्गादिकषाये । तच्छाकगुणाः—"जरा तु सि हिका प्रोक्ता सातीसारे प्रशस्यते ।" चनि.१६५. । (ही) वार्ताक्यां । नृहत्यौ । त्रिका. । कण्टका र्य्यां । प मु. । वै निघ.जिमक.ज्व चि.कास.चि. सिंहास्यादि । बृहत्कण्टकार्य्यां । छ बड़ीकटैया । भा.म.१भ.ज्व.चि.श्वास.चि. । "सिंही व्याघ्री ता लमूली ।" शिरायाम् । नाड्याम् । रा.नि.व.१८ । स्वर्णक्षराटिकायाम् । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । रा. नि.व ३ । [धिकारे भग्नगव्याहते ।

**सिंहीफलम्** । क्ली । बृहतीफले । च.द ह्यो

**सिंहीलता** । स्त्री । लताबृहत्यां । भा. । मुद्ग पर्ण्यां । रा.नि.व.३ ।

**सिकता** । स्त्री । लोणिकाशाके । वन शनि शाक । प मु. । बालुकायां । रा.नि.व.१३ । श र्करायां । वै.निघ. ।

**सिकतामेहः** । पु । प्रमेहभेदे । यत्र रोगी बालुकानुविद्ध चरन्त मेहति । सु नि.६भ. ।

**सिकतारूपम्** । क्ली । खण्डे । খাঁড় । भा. ।

**सिकतिलः** । पु । सिकतामयभूमौ । रा.नि. व.२ । [श्वास चि. ।

**सिकासिः** । पुं । सत्कासिकायाम् । प्रयोगः

**सिक्ता** । स्त्री । बालुकायाम् । वै निघ. ।

**सिक्थ(क)म्** । क्ली । सिक्थके । मम, सि-

टी। रा नि व.१३। नील्यां। नील। इति च।

**सिघ्न(घ्ना)ण(क)म्।** क्ली। काचपात्रे। द्वारा.। नासिकामले। পোঁটা, সিকনি। रा नि.व.१८। नासारोगभेदे। निदानादि—"कफ प्रवृद्धा नासाया रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम्। कुर्य्यात् सघुर्घुरं श्वास पीनसाधिकवेदनम्। अवेरिव सव त्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका। अजस्र पिच्छिल पीत पक्व सिङ्घाणक घनम्॥" वा उ १८अ.। अपरस्य रोगविशेषे। लक्षण—"वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके। सिङ्घाणके प्रवक्ष्यामि लक्षण मेवञ्च तथा॥ तनुस्राव सफेनञ्च वातिक तन्त्रकीर्त्तितम्। रक्तपीतासिते स्रावैर्विन्द्यात पित्तसमुद्भवम्॥ घनेन दधिवर्णेन कफजश्चैव निर्दिशेत्। नानावर्णेन जानीयादसाध्य सान्निपातिकम्॥" अ.द.। लौहकिट्टे। मधुर। वै.निघ.।

**सिङ्घान:।** पुं। कुरण्डकी। चिका.। [१८।

**सिङ्घिनी।** स्त्री। नासिकायाम्। रा.नि.व.

**सिञ्चिता।** स्त्री। पिप्पल्यां। श प.।

**सिञ्चितिका।** स्त्री। सेव इति प्रसिद्धे फले। সেওফল। सा च द्विधा क्षुद्रक्षुद्रभेदेन। क्षुद्रफल गुणा—हृद्य गुरु धातुवर्द्धकं पाके रसे च शीत कफकरञ्च। महत् शीतं कषाय क्षुद्रसमगुणञ्च। बदरफले। वै.निघ.।

**सित:।** पु। भूर्जवृक्षे। स्थूलजीरके। प सु। धवद्रुमे। ধাওয়া গাছ। रमा। क्ली। रौप्य। दृष्टे। रा नि व १३। मूलके। মূলো। रा.नि.व. ७। चन्दने। रमा। श्वेततिले। वै निघ।

**सितकङ्गु:।** स्त्री। सर्ज्जरसे। ধুনো। वै.निघ.।

**सितकटभी।** स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। रा.नि. व.८। See कटभी।

**सितकण्टकी** / **सितकण्टा(रिका)** } स्त्री। श्वेतपुष्पकण्टकार्य्यां। रा नि व ४।

**सितकण्ठ:।** पु। दात्यूहपक्षिणि। ডাক পাখী। श र.।

**सितकर:।** पुं। भीमसेनीकर्पूरे। ভীমসেনী কর্পূর। रा नि.व १२। स्त्री (रा)। नीलदूर्व्वायाम्। वै निघ।

**सितकर्णी।** स्त्री। वासकवृक्षे। বাসক গাছ। रा.नि.व.१०।

**सितकल्याणघृतम्।** क्ली। स्त्रीरोगाधिकारे घृतम्। घृत ४ श दुग्ध १६ श। कल्कार्थ—कुमुदपुष्प पद्मकाष्ठ गौरचमूल गोधूम रक्तशालि मुद्गपर्णी चीरकाकोली गान्धारीबीज यष्टीमधु वा व्यालक गौरचतण्डुलामूलम् उत्पल तालमञ्जा भूकुष्माण्ड शतावरी शालपर्णी जीरक त्रिफला गोडुम्बाबीजम् आमकदली च प्र. ४तो. जल ८ श. एकत्र पाच्यम्। घृत ४ শ. দুগ্ধ ১৬ শ.। কল্কার্থ—কুমুদফুল, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, গম দাদখানি চাউল, মুগানী, ক্ষীরকাঁকলা, গান্ধারবীজ, যষ্টিমধু, শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়ার মূল, নীলোৎপল, তালমজ্জা, ভূঁইকুমড়া, শতমূলী, শালপাণি, জীরা, ত্রিফলা, গোলকবীজ, কাঁচা কলা প্রত্যেকে ৪ তো জল ৮ শ পাক করিবে। [मा.।

**सितकाञ्चन.।** पु। श्वेतपुष्पकाञ्चनवृक्षे। श.

**सितकारिका।** स्त्री। क्षुद्रवाट्यालके। ক্ষুদ্র বেলেড়া। वै निघ।

**सितकुम्भी।** स्त्री। श्वेतपाटलायां। শ্বেতপুষ্পপারুল। रा नि.व.१०।

**सितगुञ्जा।** स्त्री श्वेतगुञ्जायां। रा.नि व.२३।

**सितचन्दनम्।** क्ली। श्रीखण्डचन्दने। সাদা চন্দন। च द.खदिरवटी। [তো। वै निघ.।

**सितचिल्ली।** स्त्री। श्वेतवास्तुके। ছুদে বে

**सितचिह्न:।** पु। (Lacerta scincus) वल्मीकमत्स्ये। বেলেগুড়গুড়ি মাছ। द्वारा।

**सितच्छत्रा।** स्त्री। शतपुष्पायां। শুল্ফা। श्रम.।

**सितच्छद:।** पु। राजहंसे। হাঁস পক্ষি না। वै निघ.। हंसे। इ.च। स्त्री (दा)। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व ८। [रा.नि व ११।

**सितज:।** पुं। मधुशर्करायाम्। মধুর চিনি।

**सितजफल.।** पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा. नि व ११।

**सितजलजम्।** क्ली। श्वेतपद्मे। वै निघ.।

**सितला** । स्त्री । मधुशर्करायां । रा.नि.व.१४।

**सितजाम्रक:** । पुं । बहुरसालायवृक्षे । रा.नि.व.११ । [कोरा । भैष.बाल.चि. ।

**सितजीरकम्** । क्ली । शुक्लजीरके । श्वेत

**सितदर्भ:** । पुं । श्वेतकुशे । श्वेतकुश । म पादरीकुशी । क बिलियबुद्दकुशि । गुणा — ल न्मूल हिम मधुरं कच्य पित्तघ्न रक्तज्वरतृष्णायास . कामश्वासघ्न । एतदभावे साधारणकुशो याह्य । रा.नि.व.८ । [कै । रा नि.व.६ ।

**सितदीप्य:** । पु । श्वेतयमान्याम् । श्वेतजीर

**सितदूर्वा** । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । प सु ।

**सितद्रु: (म:)** । पुं । मोरटभेदे । नताक , डाव । र.मा. । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ ।

**सितधातु:** । पु । खटिकायाम् । थड़िमाटी। रा.नि.व.१३ ।

**सितपद्मम्** । क्ली । श्वेतपद्मे । वै निघ ।

**सितपर्णी** । स्त्री । अर्कपुष्पिकायां र.मा. ।

**सितपक्ष:** । पुं । शुक्लपक्षे । (शब्दकल्प) । ४वे । श र ।

**सितपाटला (लिका)** । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवृक्षे । श्वेत पारल । म श्वेतपाडलि । कं बिलियहादरि । गुणा:—सिता उष्णा गुरु वा तघ्नी हिक्कावमिकफघ्नी शोथघ्नी च । रा.नि.व.१०।

**सितपुङ्खा** । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा. नि व.४ ।

**सितपुष्पम्** । क्ली । कैवर्तमुस्तके । जटा. । पुं । श्वेतपुण्डरीहितके । श्वेत रोहित । रा.नि.व ८ । काशवृक्षे । केसेधास । तगरवृक्षे । रा.नि. व ८ । श.र. । हीपान्तरखर्जूरीवृक्षे । पिंडीखे जूर गाछ । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । मल्लिकायाम् । मल्लिका फूलेर गाछ । श र. । (ष्पी) श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२ । नागदन्त्याम् । हातिशुंड़ । रा.नि.व.५ । नागवल्ली लतायां । पानलता । वै.निघ. ।

**सितमरिचम्** । क्ली । श्वेतमरिचे, शग्रु बी शाक्षनवीजमिति वृद्धा । रा.नि.व.६ ।

**सितमाष:** । पु । (Dolichos catjang.) राजमाषे । हारा. । [शादा गाछ । वै.निघ ।

**सितमोघा** । स्त्री । श्वेतपाटलवृक्षे । श्वेत

**सितरज:** । क्ली । कर्पूरे । वै निघ. ।

**सितराग:** । पु । रौप्ये । वै.निघ ।

**सितलता** । स्त्री । चित्रकूटे ख्याता अमृतस वालतायाम् । नक्रदन्तिका । रा.नि व.३ ।

**सितलशुन:** । पु । शुक्लरसोने । वै.निघ. ।

**सितवर्णा** । स्त्री । चीरिकावृक्षे । प.सु ।

**सितवर्षाभू:** । पु । श्वेतपुनर्नवायाम् । रा. नि.व.५ । [प सु ।

**सितवल्लरी** । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनवाम।

**सितवल्लि(ल्ली)जम्** । क्ली । श्वेतमरिचे । रा. नि.व ६ । [मा..।

**सितवार: (क:)** । पुं । शालिञ्चशाके । रै

**सितवारिक:** । पुं । सिन्दनीपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ चयचि.लघुशिवगुट्यां ।

**सितशर्करा** । स्त्री धवलशर्करायाम् । चिनि

**सितशा(सा)यका** । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा नि व.४ ।

**सितशिंशपा** । स्त्री । श्वेतपुष्पशाल्मलीवृक्षे । श्वेत शिमुल । श्वेतशिंशपायाम् । श्वेत शिशु । वै.निघ. । रा नि.व ८ ।

**सितशिम्बिक:** । पुं । गोधूमे । गम । वै.च.।

**सितशिम्बी** । स्त्री । श्वेतशिम्ब्याम् । वै.निघ ।

**सितशि(सि)वम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । वै. निघ. । स्त्री । शमीवृक्षे । प.सु. ।

**सितशूक:** । पुं । यवे । प सु. । रा नि व.१६।

**सितशू(सू)रण:** । पुं । श्वेतसूरणे । श्वेत ओल वा वन ओल । रा.नि व.७ । [नि.व १६ ।

**सितसर्षप:** । पुं । गौरसर्षपे, सिद्धार्थे । रा.

**सितसार: (क:)** । पु । शालिञ्चशाके । रा. नि व ८ । च.द सु क.चि. । "तण्डुल युक्त श्वेत सारकस ।" [रा.नि.व.४ ।

**सितसिंहि: (ही)** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ।

**सितसूर्य्या** । स्त्री । शुक्लसूर्य्यावर्त्ते । वै म.मू.क्ल वि । [गी । वै.निघ. ।

**सितचार** । पुं । श्वेतटङ्कयो । শ্বেত সোহা

**सितक्षुद्रा** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा. नि.व.४।२३ ।

**सिताशु.** । पु । कर्पूरे । (शब्दकल्प) ।

**सिताशुतैलम्** । क्ली । कर्पूरतैले । रा नि व १५ ।

**सिता** । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি । गुणा — "सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ।" रा नि व १४ । धात्रीद्राक्षासिताना वा ।" च.द ज्वरचि. । च मू ४अ. । वचायाम् । বচ । सोमराज्याम् । সোমরাজ । सितदूर्व्याम् । শিউলি ছোপ । प.मु. । आमलक्या । আমলা । गोरोचनायाम् । গোরোচনা । वल्ली । सुरामेद्रे । रा. नि.व २३ । यौथि । मुक्तमित्रतायां । শ্বেত তেউড়ী । विसल्लिपुष्पवृक्षे । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै. निघ । आस्फोतके । হাপরমালী । गिरिजापराजितायां । रमा । मल्लिकापुष्पवृक्षे । श्वेतपाटलिकायाम् । শ্বেত পারুল । रा.नि.व.१० । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व.४ । विदार्य्याम् । ভূঁইকুমড়া । रा नि.व ७ । श्वेतदूर्व्वायाम् । प मु. । मु मू २६अ । च मू.५अ । श्वेतनिम्बायाम् । শ্বেত নিম । रा नि व १२ । See श्वेतनिम्ब । कुटुम्बिन्याम् । रा नि व.५ । वायमाणालतायाम् । बला लता । গোরালিয়া । तेजन्याम् । लताफटकी मूसा । रा.नि.व ३ ।

**सिताखण्ड:** । पु । मधुजशर्करायां । मधुर চিনি, মালখণ্ড । गुणा —अतिमधुर चक्षुष्य कृच्छ्रर्दिवमकफपित्तहिक्कापित्तासदोषघ्न । रा. नि व.१४ ।

**सिताख्य. (ख्या)** । पु । श्वेतमरिचे । वै. निघ । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा नि व.८ ।

**सिताग्र.** । पु । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

**सिताङ्क.** । पु । वास्तुशाकभेदे । শ্বেতও ড়ি শাক । हारा । [रा नि व ८ ।

**सिताङ्ग.** । पु । श्वेतरोहितवृक्षे । [illegible]

**सिताजाजि: (जी)** । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদা জীরে । रा नि.व.६ ।

**सिताच्चयम्** । क्ली । त्रिशर्करायाम् । "गुडी सिता हिमोत्था मधुरा चेति मिश्रित । सिताच्चयम् ॥" रा नि.व २२ ।

**सितादि.** । पु । गुडे । रा नि.व.१४ ।

**सितानन:** । पु । बिल्ववृक्षे । वै निघ. ।

**सितापाङ्ग:** । मयूरे । विका. ।

**सिताफलम्** । क्ली । (Anona squamosa) The custard apple. स्वनामख्यातफले । আতা, নোণা । हि सिताफल । मा सिताफल । पक्वफल पाचक । बीज क्रमिघ्नम् । कश्चित् ।

**सिताब्जम्** । क्ली । श्वेतकमले । रा नि व.१० ।

**सिताभ:** । पु । कर्पूरे । श टी.रा. ।

**सिताभा (सा)** । स्त्री । तक्कारायाम् । रा. नि व.४ ।

**सिताभ्र: (क)** । पुं । कर्पूरे । अम. ।

**सिताम्बु(म्भो)जम्** । क्ली । श्वेतकमले । चरा ।

**सितार्क (क)** । पु । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ গাছ । रा नि.व.१० ।

**सितार्ज्जक.** । पु । श्वेतपत्रक्षुद्रतुलस्याम् । ছোট শ্বেত তুলসী । हि श्वेताजबला । म पां डरा आजवला । गुणा —कटूष्ण कफवातनेत्ररोगघ्न रुच्य सुखप्रसवकरश्च । रा.नि व.१० ।

**सितालता** । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा नि व ३ । श्वेतदूर्व्वायाम् । रमा. । च.मू.४अ. ।

**सितालर्क: (र्का)** । पु, स्त्री । श्वेतमन्दारके । শ্বেত ও বক আকন্দ । रा.नि व १० ।

**सितालिकटभी** । स्त्री । श्वेतकिण्टीके । रा नि व ८ । [हारा. ।

**सितालिका** । स्त्री । परपुष्टी । ঝিনুক ।

**सितावर:** । पुं । सुनिषण्णके । শুশুনীশাক । गुणा —समग्राही त्रपाय उष्ण त्रिदोषघ्न मेधा रुचिकर रसायन दाहज्वरहरश्च । रा नि व ४ । See सु-दक्ष । [रा नि व ४ ।

**सितावरी** । स्त्री । शकुल्याम् । সোমরাজ ।

**सिताश्मजम्** । क्ली । पाषाणोदके । शिला-जल । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

**सितासिता** । स्त्री । वाकुच्या । सोमराज ।

**सिताह्वयः** । पु । श्वेतशिग्रौ । श्वेत सजिना । रा नि व.७ । श्वेतरोहितके । श्वेत रोहा । रा नि व.८ । श्यामशाली । काल धान । कश्चित् ।

**सिताह्वया** । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । रा नि व. १० । श्वेतपाटलवृक्षे । वै.निघ ।

**सिताह्वा** । स्त्री । सितपाटलीवृक्षे । शादा पारुल गाछ । रा नि.व.१० ।

**सिति** । पु । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

**सितिवार (कः)** । पु । कुटजवृक्षे । सुनि षण्णकशाके । भा. । श्रम चि ।

**सितिसारकः** । पु । शालिञ्चशाके । च द.

**सितेतरः** । पु । कृष्णशाली । कुलत्थके । रा नि.व १६ ।

**सितेक्षु** । पु । श्वेतेक्षौ । रा नि व १४ ।

**सितैरण्ड.** । पु । श्वेतैरण्डे । रा नि.व ८ ।

**सितोचटा** । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै निघ. ।

**सितोत्पलम्** । क्ली । श्वेतोत्पले । वै निघ ।

**सितोदरा** । स्त्री । वराटिकाभेदे । कडिवि शेष । रा नि व १३ ।

**सितोद्भवम्** । क्ली । श्वेतचन्दने । (शब्दकल्प )।

**सितोपलम्** । क्ली । शुक्लखडिकायाम् । फुल खडि । निका. । पु । स्फटिके । रा नि व १३ । स्त्री (ला) । शर्करायाम् । चिनि । मत्स्यण्डिका याम् । मिछरि । हे.च. । सु.सू ४४अ. ।

**सितोपलादिलेहः** । पु । राजयक्ष्माधि कारे लेह । "सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पली ब हुला त्वच. । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणित लेहयेत् क्षौद्र सर्पिषा ॥" गुडत्वक्चूर्ण १ भ. एलाचूर्ण २ भ पिप्पलचूर्ण ४ भ. वंशलोचन ८ भ. चिनि १६ भ । रस.र. ।

**सिद्धः** । पु । गुडे । रा नि.व.१४ । कृष्णधुस्तू रे । रा.नि व.१० । ढाकर वाजार वा भोजने । निका । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । काल निसिन्दा । श तसर्षपवृक्षे । वै निघ. । क्ली । सैन्धवलवणे । रा. नि व.६ । त्रि । अव्याहतशक्तौ । वा.उ ३९अ ।

**सिद्धक.** । पु । सिन्धुवारवृक्षे । निसिन्दा गाछ। रा नि.व.४ । शालवृक्षे । रा.नि.व.९ । [निबौ ।

**सिद्धजलम्** । क्ली । काञ्जिके । छाश । पक्व

**सिद्धधातु** । पु । पारदे । विका ।

**सिद्धनामकः** । पु । अम्लातकवृक्षे । आबूट॥ वै.निघ ।

**सिद्धपुष्पः** । पु । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा नि व. १० । [१६ । See सिद्धार्थ ।

**सिद्धप्रयोजनः** । पु । श्वेतसर्षपे । रा नि व

**सिद्धप्राणेश्वर.** । पु । ज्वरादीसारे औषधम् । पाठ – गन्धेशाभ्र पृथग्वेदभागमत्यत्र भागिकम् । सर्जिटङ्कयवक्षारा॰ पञ्चैव लवणानि च । वराग्नी पैन्द्रवीजानि हिजीराग्नियमानिका । सहिङ्गु वी जसारश्च शतपुष्पा सुचूर्णिता । सिद्धप्राणेश्वर सू त ॥ मा १ माषा । गन्धक, पारा, अभ्र प्रत्येके ४ तो. साजिमाटी, सोहागार खै, यवक्षार, पञ्चलवण, त्रिफला, त्रिकटु, इन्द्रयव, जीरा, कृष्णजीरा, चितामूल, यमानी, हिङ्गु, विडङ्ग, शुलफा प्रत्येके चूर्ण १ तो जले मर्दन, वटी १ माषा । रस चि.भैष ।

**सिद्धमन्त्रप्रकाशः** । पुं । वोपदेवकृतमन्त्र शास्त्रे । [विशेष । रा नि व.१९ ।

**सिद्धमोदकः** । पुं । तवराजखण्डे । मानवणो

**सिद्धयोगशतकम्** । क्ली । वृन्दकृते प्रसिद्धे चकमयग्रन्थभेदे । [ल. । खनिजधात्वादौ । मौ ।

**सिद्धरसः** । पु । पारदे शब्दकल्प सप्तम्या

**सिद्धवस्तिः** । पु । वस्तिभेदे । "यष्टमूलम नि क्वाथेतैल मागधिका मधु । ससैन्धव सयष्या ह. सिद्धवस्तिरिति स्मृत ॥" भा. ।

**सिद्धसलिलम्** । क्ली । काञ्जिके । छाश ।

**सिद्धसाधनः** । पु । सिद्धार्थे । श्वेत सरिषा। रा नि.व.१६ ।

**सिद्धा** । स्त्री । ऋद्धौ । रा नि व.५ ।

**सिद्धान्तः** । पु । निर्णये, निश्चये । "सिद्धान्तो

नाम य परीचकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभि साध यित्वा स्थाप्यते निर्णय, स सिद्धान्त' स चोक्तश्च तुर्विध — सर्वतन्त्रसिद्धान्त", प्रतितन्त्रसिद्धान्त, "अधिकरणसिद्धान्त", अभ्युपगमसिद्धान्त इति। तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि स न्ति व्याधय सन्ति सिद्धुपाया साध्यानामिति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् तन्त्रे तत्तत्प्र सिद्धं — यथान्यत्राष्टौ रसा षडन्यत्र; पञ्चेन्द्रिया णि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । अधिकरण- सिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकारे संस्तूयमाने सिद्धा न्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति। यथा—'न मुक्तः कर्मानुबन्धिक कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धा कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति। अ भ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितम नुपदिष्टमहेतुक वा वादकाले अभ्युपगच्छन्ति भिषज ॥" च वि.८अ.।

**सिद्धार्थ.(कः)** । पु । (Cruciferae, sinapis.) स्वनामख्यातसर्षपे । श्वेत सरिषा । हि राजिका । तें नल्लसरिषेचेट्टु, तलावाल । सु. सू.३८अ.शिरोविरेचने । वा.सू.१५अ. । गुणा — कटुतिक्तोष्ण वातरक्तघ्न ग्रहदोषघ्न लन्दोषहर. कण्ड्र विषभूतव्रणघ्नश्च । रा.नि व.१६ । नदीवटे । रा.नि.व ११ । [वा.उ.५अ.।

**सिद्धार्थयुग्मम्** । क्ली । पीतकृष्णगौरसर्षपे ।

**सिद्धिः** । पुं । ऋद्धौ । वृद्धि । रा.नि.व ५ । साध्यसाधनज्ञाने । च.सू १अ. । प्रशमनोपाये । यथा — रोगसिद्धि' । वा.कल्प.६अ । हृद्धौ । वृ द्धि । मे. । मेषशृङ्गी । मेडाशिङ्गे । वै निघ.।

**सिद्धिदः** । पु । पुत्रजीववृक्षे । जियापूता । रा.नि व.९ । महाशालवृक्षे । वै निघ. । [कल्प

**सिद्धिली** । स्त्री । चुद्रपिपीलिकायाम् । शब्द

**सिद्धिसाधकः (नः)** । पु । श्वेतसर्षपे । रा. नि.व.१६ । दमनकवृक्षे । वै निघ ।

**सिद्धिस्थानम्** । क्ली । चरकोक्तान्तिमस्थाने ।

**सिद्धोदकम्** । क्ली । काञ्जिके । कॉञ्जि छाटा ।

**सिद्धौषधिः** । पुं । औषधिवर्गभेदे । तैलकन्द सुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तीसर्पाक्षीषु । "तैलकन्द सुधाकन्द क्रोडकन्दो रुदन्तिका । सर्पाक्षीनयुता पञ्च सिद्धौषधिकसञ्ज्ञका" ॥" रा नि.व २२ ।

**सिध्मम** । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । किलासरोगे । छुलि । इ.च । लक्षणं यथा — "कण्डूयुतं श्वेतम पायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्ध्वकाये ।" सु.नि. ५अ ।

**सिध्मपुष्पिका** । स्त्री । सिध्मरोगभेदे । सा लग्नता अलाबुपुष्पवत् शुक्ला च । वि र. ।

**सिध्मलः** । त्रि । किलासरोगिणि । विका. ।

**सिध्मला** । स्त्री । शुष्कमीने । शुटकी माछ । टिका । कुष्ठरोगिण्याम् । वै निघ. । मत्स्यविक्र त्री । मे. ।

**सिध्मवान्** । त्रि । सिध्मरोगिणि । वै.निघ. ।

**सिध्मा** । स्त्री । किलासरोगे । छुलि, ध्योम, कछू, पाचडा । इ च ।

**सिध्रः** । पु । वृक्षे । उत्सा । [अमरभ ।

**सिध्रका** । स्त्री सीध इति ख्याते वृक्षविशेषे ।

**सिन.** । पुं । ग्रामे । (व्याक.) । क्ली । शरीरे । उणा । त्रि (नी) । एकनेत्रे । शब्दकल्प ।

**सिन्दुकः** । पु । क्षुपजातीये सिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

**सिन्दुरम** । क्ली । सिन्दूरे । वै निघ. ।

**सिन्दु(न्धु)वार** । पुं । (Vitex trifolia.) निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्पवृक्षे, श्वेतनिर्गुण्डीक्षुपे । इ शुभ्र गाछ । शादा निशिन्द । हि सम्भालु । म लिङ्गुर । तें वेविलि । वम् निगुण्डी । सा निर्गु चि श्वेतपुष्पा — कटु तिक्त कफवातक्षयापह. कण्डूकुष्ठघ्न शूलकासघ्नश्च । रा नि व.४ । विषघ्नी व्रणकुष्ठक्षयघ्न । राज. । नीलपुष्पा —"सिन्धु वारदल तत्र वातश्लेष्महर लघु ।" "सिन्दुक स्मृ तिदस्तिक्त कषाय कटुको लघु । केश्यो नेत्र हितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् । क्रमिकुष्ठारु चिश्लेष्मज्वरान् ..... ॥" भा. ।

**सिन्दु(न्धु)वारच्छदा** । स्त्री । वननिर्गुण्ड्याम् । वै निघ । [काल निशिन्दा । वै निघ ।

**सिन्दु(न्धु)सहा** । स्त्री । लघुनिर्गुण्ड्याम् ।

**सिन्दूरम्** । क्ली । (Plumbi oxidum rubrum) Red lead, सीसकस्योपधातौ ।

'सिन्दूर । हिं दा सिन्दूर । ते चेन्दुरमु । ता. चेन्दूरम् । पारस. सिरिंज् गुणाः –"सीसोपधातु सिन्दूरं गुणैस्तत्सीससम्मतम् । संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणा स्मृताः । सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् । भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम् । दुग्धाख्ययोगतस्तस्य विगुहिर्गदिता बुधैः ।" भा.पू.१भ.धा.व. । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । मे. ।

**सिन्दूरकारणम्** । क्ली । सीसधातौ । है.च. ।

**सिन्दूरपुष्पी (री)** । स्त्री । खनामख्यातपुष्पवृक्षे । हि सेन्दरिया । म शेंद्री । गुणाः – कटुका तिक्ता कषाया वातश्लेष्मघ्नी शिरोरोगघ्नी भूतघ्नी च । रा.नि.व.१० । 'सिन्दूरी विषपित्तास्रकृष्णावातिहरी हिमा ।" भा (री) रोचन्याम् । घातक्याम् । रक्तचेलिकायाम् । मे ।

**सिन्दूरा** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । भाषा है अूव । वै.निघ. ।

**सिन्धु.** । पु । पाञ्चालदेशीयनदे तज्जल सुरद्रिसलिलतुल्यगुणम् । रा.नि.व १४ । नीलसिन्धुवारवृक्षे । नील निशिन्दा गाछ । सैन्धवलवणे । च द.स्व भेदचि.गर्भाधिकारे । वाल्मी । द म । मी. सिन्धुवारवृक्षे । भाषा निशिन्दा श.च. । श्वेत टङ्कणे । रा.नि.व ६ ।

**सिन्धुकः** । पु । नीलसिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व. ४ । श्वेतसिन्धुवारवृक्षे । श.च ।

**सिन्धुकफ.** । पु । समुद्रफेने । श.र. ।

**सिन्धुकरम्** । क्ली । श्वेतटङ्कणे । भाषा सोहागा । रा.नि.व.६ । [जटा. १४]

**सिन्धुजम् (न्म)** । क्ली । सैन्धवलवणे भम ।

**सिन्धुज.** । पु । पारदे । टङ्कणे । रा.नि.व. ६ । (जा) स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । वै.निघ. ।

**सिन्धुजातम्** । क्ली । मुक्तायाम् । वै.निघ. ।

**सिन्धुपर्णी** । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै निघ ।

**सिन्धुपुची** । स्त्री । मौक्तिकशुक्तौ । वै.निघ. २भ.कामक.स्व.चि. ।

**सिन्धुपुष्पः** । पुं । शङ्खे । शाँख । श च । कदम्बवृक्षे । बकुलवृक्षे । रा.नि व.२२ ।

**सिन्धुमन्थजम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । र.मा. ।

**सिन्धुरः** । पु । हस्तिनि । है.च. । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । र.मा.सं.जातीफलाद्यां ।

**सिन्धुरद्वेषी (इन्)** । पुं । सिंहे । व्याक. ।

**सिन्धुलताग्रम्** / **सिन्धुवक्त्राग्रम्** । क्ली । प्रवाले । पला । वै. निघ. ।

**सिन्धुलवणम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । र.मा. ।

**सिन्धुवारः (कः) (वितः)** । पु । सिन्दुवारवृक्षे, निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्पवृक्षे । श्वेत निशिन्दा गाछ । श.र. । च.द.विषाधिकारे विषतैले । च.सू.४अ. । वा.उ.२६अ. ।

**सिन्धुवारदलम्** । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे । निशिन्दा पाता । च.द कफज्व.चि । "सिन्धुवारदलक्वाथः ।"

**सिन्धुवेषणः** । पुं । गाम्भारीवृक्षे । श च. ।

**सिन्धुसम्भवम्** । क्ली । फटिकारिकायाम् । फटकिरि । प.मु. ।

**सिन्धूत्प्लवः** । पु । कर्पूरजरसे । वै निघ ।

**सिन्धूद्भवम्** / **सिन्धूद्गतम्** । क्ली । सैन्धवलवणे । प.मु. । वै. निघ. । भ वा.ध्या.चि. ।

**सिन्धूपलम्** । क्ली । सैन्धवलवणे खारा ।

**सिप्र. (प्र.)** । पु । घर्मे । स्वेदे । मे. । स्त्री (प्रा) । महिष्याः ।

**सिम्बा (म्बिः)** । स्त्री । शमीधान्ये । भ दि रूपकी । शिम्बा । शुंटी । भ. । मखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व १२ ।

**सिम्बिजा** । स्त्री । शिम्बिधान्ये । भा. ।

**सिम्बितिका** । स्त्री । सेमवृक्षे । सेम गाछ । सु.सू.४६अ. ।

**सिम्बितिकाफलम्** । क्ली । सेमफले । सेम फल । "सेम मधुरविपाक हृद्य कफकृद्गुरु बल्यं पाके च मधुरं शिशिरं रुचिप्रकरम् ।" भा. गुणा –कषायं स्वादु सराहि शीतमुष्ण । सु.सू. ४६अ. ।

**सिम्बी** । स्त्री । निष्पाव्याम् । रा.नि.व.७ । भा दिग्धा सिम्बी पुष्पकसिम्बी चैनि । सिम्बीशर्

-मधुरं रसे पाके हिम गुरु दाहक बल्य श्लेष्मकर वातपित्तहरञ्च । भा. । मुद्गपर्णी । रा नि व ३ । पुस्तकान्तरे सिद्दीपाठ. ।

**सिर:** । पु । पिप्पलीमूले । हे.च ।

**सिरा** । स्त्री । नाड्याम् । हे च. ।

**सिरामातृका** । स्त्री । तन्नामकोर्द्धजत्रुमर्मणि । तत्स्थाने ग्रीवाया उभयपार्श्वे । सु.शा ६अ ।

**सिरावृत्तम्** । क्ली । सीसके । गोप । रा.नि. व.१३ ।

**सिराव्यध:** । पु । See शिराव्यध: ।

**सिरी** । स्त्री । लाङ्गलिकालतायां । विषलाङ्गलिया । वै निघ. । [वै.निघ.

**सिलीन्ध्र:** । पु । मत्स्यविशेषे । छिलिन्दे माछ ।

**सिल्लकी** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । भ.टी म. ।

**सिविका** । स्त्री । शैवफले । सेओ फल । वै. निघ ।

**सिवितिकाफलम्** । क्ली । शैवफले । सेओ फल । भा. । गुणा —कषाय स्वादु संग्राहि शीतञ्च । सु सू.४६अ. । [पातोडि । प सु ।

**सिहली** । स्त्री । सिउलिकोप इति ख्यात द्रव्य ।

**सिहुण्ड:** । पु । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । भम. ।

. **सिह्न: (क:)** । पु । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । शिलारस । स पिण्डतैल । गुणा —सुरभि तिक्त कटु स्निग्ध. कुष्ठघ्न कफपित्ताग्नशरीमूत्राघातभूतज्वरघ्नञ्च । रा नि.व.१२ । "निर्मल कपिञ्ज स्वच्छ. सिह्नकोऽसितरो नव । मध्यामी मल संयुक्त वर्ज्जितो गन्धकर्म्मणि ॥" भैष. । [श.र. ।

**सिह्नकी** । स्त्री । सल्लक्याम् । शालविशेष ।

**सिह्नभूमिका** । स्त्री । सल्लक्याम् । श र ।

**सिह्नसार:** । पु । शिलारसे । वै निघ. ।

**सिह्नहास:** । पु । सिह्नके । शिलारस । रा. नि.व.१२ । [२भ.वा.व्या.वि.विषगर्भतैले ।

**सिह्नार.** । पु । गर्भतैले, शिलारसे । वै.निघ.

**सिध्य:** । पु । स्फटिके । शब्दकल्प ।

१, **सीत:** । पु । वेतसवृक्षे । वै.निघ. ।

**सीतजाम्ल:** । पु । महाम्लवृक्षे । वै निघ. ।

**सीतफेण: (न:)** । पु । रीठाकरञ्जे । वै निघ ।

**सीता** । स्त्री । महाश्रमङ्गायाम् । रा.नि.व.४ ।

**सीताफलम्** क्ली । फलविशेषे । आता । गुणा —मधुर शीतल हृद्य बल्य वातल कफकरं स्वादु पुष्टिकर पित्तघ्नञ्च । वै.निघ ।

**सीतीलक:** । पु । सतीलके, शिम्बीधान्यविशेषे । भ.टी रा ।

**सीतोत्पम्** । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ ।

**सीत्यम्** । क्ली । धान्ये । शस्ये । हे.च ।

**सीधु: (धू:)** । पु स्त्री । पक्वापक्वेक्षुरसकृतमद्ये । रा नि व १४ । च वि ८अ. । गुडासवे । चद सात्म्यविधि । "श्रामेन शीतरसिक सीधु: पक्वरसोद्भव ।" इक्षुशीनकात् । See शीधु ।

**सीधुगन्ध:** । पु । वकुलवृक्षे । रा.नि व १० ।

**सीधुपर्णी** । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा नि.व.६ ।

**सीधुपुष्प:** । पु । वकुलवृक्षे । रा नि.व १० । कदम्बवृक्षे । रा नि व ९ । स्त्री (ष्पी) । धातकीवृक्षे । रा.नि व.६ । [११ ।

**सीधु(धू)रस:** । पु । आम्रवृक्षे । रा.नि.व

**सीधुराच:** । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

**सीधुराचिकम्** । क्ली । काशीषे । हिंग्रेकम । वै निघ. ।

**सीधुवृक्ष.** । पु । स्नुहीवृक्षे । वै.निघ ।

**सीधु(धू)संज्ञ:** । पु । वकुलवृक्षे । रा नि व. १० । [पिते । वै.निघ. ।

**सीधूकषायितम्** । क्ली । मधूकपुष्पोत्थका

**सीधूरसा** । स्त्री । आमलक्यां । वै.निघ ।

**सीध्रम्** । क्ली । पायौ । मलद्वार । शब्दकल्प. ।

**सीमन्त:** । पु । अस्थिसङ्घातविशेषे । ये सङ्घाता शीविनाश एव सीमन्ता उच्यन्ते। ते च चतुर्दश । भा. । केशवमादादिर्भिर्मरणम् । ते चास्थिसङ्घातलक्षणीया यतकैर्युक्ता अस्थिसङ्घाता । सु शा ५अ. ।

**सीमन्तकम्** । क्ली । सिन्दूरे । रा नि.व १२ ।

**सीमा** । स्त्री । षण्डकोषे । जटा ।

**सीमिकः** । पु । सूक्ष्मकृमी । मक कृमि । व ल्मीके । वृक्षविशेषे । उणा. ।

**सीमीक.** । पु । वृक्षविशेषे । शब्दकल्प ।

**सीरः** । पुं । अर्कवृक्षे । अम. ।

**सीरकः** । पुं । शिशुमारके । श.मा. ।

**सीरी** (इन्) । पु । स्थूलदर्भे । स्त्री (री) । लाङ्गलिकायाम् । वै.निघ. ।

**सीलन्धः** । पु । मत्स्यभेदे । शिलिन्द माछ । गुणा —"श्लेष्मल वृष्य. विपाके मधुर गुरु वातपित्तहर हृद्य आमवातकफकरश्च ।" भा ।

**सीवनम्** । क्ली । सूचीकर्म्मणि । सेलाई । अम । स्त्री (नी) । सीवनकर्म्मणि । सेलाई । लिङ्गमण्यध.सूत्रे । हे च । सा चतुर्धा — वेल्लित गोफणिका तुन्नसीवनी ऋजुग्रन्थिरिति । सु सू २५ अ. । [श. ।

**सीव्यः** । त्रि । गोफणिकादिसीवनार्हे । सु सू ५

**सीसपत्रकम्** । क्ली । सीसधातुपत्रे । सीसेर पाड । वै.श. ।

**सीसभस्म** (न्) । क्ली । (Plumbi carbonas.) White lead. सफेदा । हिं दा. सफेदा । तें सीसभस्म ।

**सीस(क)म्** । क्ली । (Plumbum ) Lead, sulphate of lead. बङ्गलाभाषाय सीसे । हिं सीसक, सीसा । तें सिसमु । दा सिस । गुणा —"सीसं रङ्गगुणं ज्ञेय विशेषान्मेहनाशनम् ।" "नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधि विनाशयति जीवितमातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवित. स ।" सदोषक, अपमारक. मृत्युकारक इद नाइट एकोर्द्धिकश्च । तदा —"पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् । पाण्डुप्रमेहानिलशोथदोषभगन्दरादीन् कुरुत प्रभुक्तौ ।" भा पू १म भा.व. । मारणं —"मन शिलादुतो नागो वासारसैर्विमर्द्दित । त्रिभिर्दश पुटैर्भक्ष भवेन्नष्टेहरोविन्म् । नागस्य रजते ना गो वातपित्तकफापह ।" इति । भा.सं. । तथा —"स्वल्पविशालकमूले चतुर्दशांश निःदद्यात् । गत्याचे विद्रुते नागे भीहृदश्याम च चालयेत । या मैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याश्च मन शिलाम् । काञ्जि केन द्वयम्पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च । साङ्गशीत पुन पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च । पुन पुटेच्छरावाभ्या मेव षष्टि पुटैर्मृति । नाग सिन्दूरवर्णाभो भि यते सर्व्वकार्य्यकृत् ॥' मृतस्य गुणा —"सतिक्तो मधुरो नागो मृतो भवति भक्षणात् । आयु कीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात्सदा । रागान्हन्ति मृतो नागो सद्यवहुसुखकारक ॥" र.सा.सं । "जम्बाम्भसा सैन्धवसयुतेन सगन्धक स्थापयेत् ग स्वपत्रम् । पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या वाल्यादिक यावदुपैति शान्तिम् ।" रस.चि ६ष. ।

**सीसोपधातु** । पु । सिन्दूरे । भा. ।

**सीहुण्डः** । पु । सेहुण्डवृक्षे, स्नुहीवृक्षे । अम. ।

**सुकटुः** । पुं । शिरीषवृक्षे । वै निघ. ।

**सुकण्टका** । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा नि व. ४ । पिण्डीखर्जूरवृक्षे । वै निघ. ।

**सुकण्डु.** । पु । कण्डूरोगे । चुलकनि । श.र. ।

**सुकन्द. (कः)** । पु । कशेरौ । केशुर । रा. नि.व.८ । पलाण्डौ । पेंयाज । अम. । वाराहीकन्दे । मुस्ताभेदे । धरणीकन्दे । रा.नि.व.० ।

**सुकन्दकारण:** । पुं । श्वेतपलाण्डौ । वै. निघ ।

**सुक(कु)न्दनः** । पु । वेणुपत्रीगुल्मे । वै. निघ. । बर्बरके । बाबुई । रा.नि व १० ।

**सुकन्दा** । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.० । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ. ।

**सुकन्दी** (इन्) । पुं । सूरणे । रा.नि व.० ।

**सुकर्णकः** । पुं । हस्तिकन्दे । रा नि.व ० ।

**सुकर्णा** । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । दूर्वाकाणि । रा.नि.व.३ ।

**सुकर्णिका** । स्त्री । मूषिकपर्ण्याम् । दूर्वा कर्णि । श.र. । महाबलायां । वै.निघ ।

**सुकर्णी** । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । [illegible] रा.नि व ३ ।

**सुकाण्ड: (कः)** । पुं । काण्डवल्ल्याम् । [illegible] रा.नि व.३ । कारवेल्ले । वै.निघ. ।

**सुक्तविड़का** । स्त्री । कारवेल्लवतायाँ । करला गाछ । रा.नि.व.३ । [लता । रा.नि.व.५ ।

**सुकाभा** । स्त्री । चावमाषालतायाम् । बला

**सुकारः** । पुं । कुङ्कुमशालौ । रा.नि.व.१६ ।

**सुकार्पासः** । पुं । रक्तकार्पासाम् । र.सा.स. चन्द्रोदयरसे ।

**सुकाष्ठकम्** । क्ली । देवदारुणि । काष्ठदारुणि । देवदारुविशेष । रा.नि.व.१२ ।

**सुकाष्ठा** । स्त्री । कटुका । कटुकी । काष्ठकदल्याम् । रा.नि.व.६।११ । [वै.निघ. ।

**सुकुन्दः** । पु । सल्लकीनिर्यासे । सरल आटा ।

**सुकुमारः (कः)** । पु । पुण्ड्रकेक्षौ, रसालेक्षौ । पूँडि आख । मि. । रा.नि.व.१४ । श्यामाके । श्यामा धान । रा.नि.व.१६।२३ । वनचम्पके । स्वर्णचम्पके । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१०।१२ । राजमाषे । कङ्गुनीधान्ये । कावनीधान । रा.नि.व.१६। क्ली । राजरीतौ । व्याडापित्तल । वै.निघ. । तमालपत्रे । तेजपत्र । रा.नि.व.६ ।

**सुकुमारा (री)** । स्त्री । पृक्कानामगन्धद्रव्ये । गेंठेला । रा.नि.व.१२।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । (री) शिम्बीभेदे । प.मु. । रा.नि.व.२३ । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०।२३ । महाकारवेल्लके । बड़ करला । इक्षौ । वै.निघ. । कदलीवृक्षे । तिलपिष्पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०।११ ।

**सुकुमारिका** । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व. ११ । [गाछ । रा.नि.व.११ ।

**सुकेश(स)रः** । पु । वीजपूरवृक्षे । गोंडालेबू

**सुकेशिनी** । स्त्री । मञ्जिष्ठा । वै.निघ. ।

**सुकोली** । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । वदरीवृक्षे । र.मा. । [घोदा । रा.नि.व.७ ।

**सुकोशा (षा)** । स्त्री । कोशातक्याम् । झिङा ।

**सुकोषकः** । पुं । कोषाम्रे । भा. ।

**सुक्तम्** । क्ली । कन्दादिकसन्धानविशेषे । तदुक्तं —"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत् शुक्तमभिधीयते ।" शार्ङ्ग. । चुक्रापरनामके तद्वेदे । चुकपुक । "यन्मस्वादि शुची भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकं । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥" तच्च शुक्तिकुरवमतसाध्वीकभेदेन चतुर्विधम् । नामतश्च गुडशुक्तं इक्षुरसशुक्तं मधुशुक्तं माध्वीकशुक्तञ्चेति यथोत्तरं लघु ज्ञेयम् । तस्य साधारणगुणा —रक्तपित्तकफघ्न वातानुलोमनम् भ्लुष्णतीक्ष्णरुचासृ रुचिकरं दीपनं पाण्डुकृमिघ्नञ्च । वा सू. ।

**सुक्ता (क्तिका)** । स्त्री । तिन्तिड्या । वै.निघ. ।

**सुक्षत्रियचन्दनम्** । क्ली । खनामख्याते श्रीखण्डचन्दनात्यतरचन्दने । गुणा —तिक्तं कटुरक्तपित्तदाहघ्नं शीतलं सुगन्धि आर्द्रगुल्मजित् तदन्यायुप्यच । रा.नि.व.१२ । See श्रीखण्डम् । पत्रकचन्दने । वै.निघ. । [च. । रा.नि.व.५ ।

**सुखम्** । क्ली । कट्फले । धव्निः । जले । आरोग्ये ।

**सुखङ्करी** । स्त्री । जीवन्तीलतायां । जीवन्ती । रा.नि.व.३ । [नि.व.८ ।

**सुखदा** । स्त्री । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । रा.

**सुखदायिनी** । स्त्री । रोहिण्याम् । मांसरोहिणी । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

**सुखभक्षः** । पु । श्वेतशिग्रौ । सादा सजिना ।

**सुखभोजी (इन्)** । पुं । महाशालौ । पङ्क्तिशाल धान्य । रा.नि.व.१६ ।

**सुखमोदः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । लाल सजिना गाछ । रा.नि.व.७ ।

**सुखमोदा** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११

**सुखरः** । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

**सुखवर्च्चक. (वर्च्चा.(र्चा))** । पु । सर्जिक्षारे । साजिमाटी । धन. । रा.नि.व.८ ।

**सुखवासः** । पुं । तरम्बुजे । तरमुज । त्रिका ।

**सुखवासनः** । पु । सुखवासनसुगन्धद्रव्ये । श.र. ।

**सुखा** । स्त्री । इन्द्रिनामीपथी । वै.निघ ।

**सुखात्मकः** । पुं । महामरुवकवृक्षे । मरुया वृक्ष । वै.निघ. ।

**सुखाम्बु** । क्ली । उष्णोदके । उष्णजल । च.द. या.व्या.चि. । [रा.नि.व.६ ।

**सुखार्जिकः** । पु । सर्जिक्षारे । साजिमाटी ।

**सुखालुका** । स्त्री । जीवन्तीभेदे । रा नि व ३।

**सुखाशः (स.) (क.)** । पु । चीलालफलवृक्ष। तरमुज गाछ । विका । (Cucumis sativus) राजतिनिशे । ग्राम्याकर्कटी, शश।। श मा । सुखभोजने । मे ।

**सुखोदकम्** । क्ली । उष्णाम्बुनि । गवगजल। 'उष्णाम्बु च सुखोदकम्।" प म ३ख.।

**सुखोद्भवा** । स्त्री । मूषावर्त्तचुपे । हुडहुडिया । वै निघ ।

**सुखोषिता** । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि व ३।

**सुगम्** । क्ली । विष्ठाया । श च.।

**सुगन्धम्** । क्ली । गन्धतृणविशेषे । गन्धतृण, नागदना, वामकपूर्व । र मा प सु.। एलवालुकी। वै निघ । बृहद्गन्धतृणे। सु सू ३८अ.। नीलोत्पले । नील शुन्दि । रा.नि व १०। श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन। शवरचन्दने । गन्धराजी । रा नि.व १२। कृष्णजीरके । कृष्ण जीरे । श च.। शालिपर्णी। शेंटेला। भा ।

**सुगन्धः** । पु । गन्धके । रा नि व १३ । र मा। कृष्णजीरके । भा । दिवशालिरित्यपरनामशालिधान्यविशेषे । जालन्धरमगधादिषु गन्धशालिरितिख्यात । गुणा —स्वादुपाकरसलादियुक्त । चर्क. चि । षष्टिकाद्रीनगुण । च.सू २७अ । चाम्पेतकी। हापरमाली । र मा.। रक्तशिग्रौ । लालसजिना। रा.नि.व ७। मरुवके। शिलारसी। श्वेतकेतक्यां । अतिमुक्तके। चणके । छोला गाछ। रा.नि व.१६ । श्वेतकरवीरे। वै निघ.। भूतृणे। गंधतृण। रा.नि.व.८। कशेरौ। केशुर। बवयावनालै। श्वेत जनार। रा नि व.१६। तुम्बुरुत्वचि । मं कं तेंदु, तुम्बुरु। रा.नि व.११।

**सुगन्धकः** । पु । गन्धतुलसी। छुलालतुलसी। प सु.। सु सू ३८अ । धरणीकन्दे । वै निघ. । र क्ततुलस्याम्। र मा.। बृहद्गन्धतृणे। बड गन्धतृण। सु.सू ३८अ सुरसादि । गन्धके । र.मा । र.सा.सं.। द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा। नागरङ्गफले। विका । कर्कोटके । वेटुड़ गाछ। देश । शालिधान्यभेदे। गन्ध शालि । गुणा शालिवत् । सु सू ४६अ.।

**सुगन्धकेश(स)र** । पु । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । वै निघ ।

**सुगन्धगन्धकः** । पु । गन्धके । वै.निघ ।

**सुगन्धगन्धा** । स्त्री। दारुहरिद्रायाम् । दारुहरिद्रा। वै निघ. । [वै निघ ।

**सुगन्धचन्द्री** । स्त्री । सुगन्धमध्याम् । शठी।

**सुगन्धतृणम्** । क्ली । तृणभेदे । पूदिना, गन्धतृण रा नि व ८।

**सुगन्धतैलनिर्यासः** । पु । यवादिनामगन्धद्रव्ये । थाटोशि । रा नि व १२।

**सुगन्धत्रयम्** । क्ली । चन्दनवालकनागकेशरेषु। वै.स ।

**सुगन्धत्रिफला** । स्त्री। जातीफललवङ्गैलासु। वै निघ. । पूगजातीफललवङ्गेषु । "जातीफल पूगफल लवङ्गकलिकाफलम्।" रा नि.व.२२।

**सुगन्धनम्** । क्ली । जीरके । वै निघ.।

**सुगन्धपत्रा** । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा नि व. २ । (षी) जातीपत्राम् । जयित्री। वै निघ ।

**सुगन्धफलम्** । क्ली । कक्कोले । वैदना। वै.निघ ।

**सुगन्धमूलम्णम्** । क्ली । गन्धतृणे । पुदिना। गुणा —सुगन्धि ईषत्तिक्त रसायन स्निग्ध मधुर शीतं कफघ्न पित्तघ्नं श्रमहरञ्च । रा.नि व ८।

**सुगन्धमुख्या** । स्त्री । कस्तूरिकायां । मृगनाभि । वै निघ. । [कृगकुल । वै.निघ ।

**सुगन्धमूत्रपतनः** । पु । गन्धमार्जारे । ग

**सुगन्ध(न्धि)मूला (ली)** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म। रा नि व ५ । चामलर्या। वै निघ । रास्नायाम् । रा नि व ६ । खवलीफले। नोग्राड् गाछ । भा । (ली) सुगन्धमध्यां। वै निघ । [वै.निघ ।

**सुगन्धमूषिका** । स्त्री । छुछुन्दर्यां । छुंचो।

**सुगन्धवल्कलम्** । क्ली । त्वचि । गुडत्वक्। वै निघ । [गन्ध तृण । वै निघ ।

**सुगन्धवैरजाल्यम्** । क्ली । रोहिषतृणे । ग

**सुगन्धशालि**. । पुं । गन्धनामकशालिधान्ये

भेदे । गुणाः मधुरा इत्या, कफपित्तज्वरासजित् । रा.नि.व.१६ ।

**सुगन्धपटकम्** । क्ली । जातीफलकङ्कोललवङ्गलघुकर्पूरपूगैः । जायफल, कांकला, लवङ्ग, वाला, कर्पूर सुपारि । वै.निघ. ।

**सुगन्धसारः** । पुं । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । वै.निघ. ।

**सुगन्धा** । स्त्री । रुद्रजटायां । पिड़िं । रा.नि.व.१२। सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६। कृष्णजीरके । रा.नि.व ६ । तिलवासिनीशाली । रा.नि.व.१६ । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । गन्धरास्नायाम् । प.मु. । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.३ । नीलनिर्गुण्ड्यां । नील निसिन्दा । रा.नि.व ४ । मल्ल्यां । भरी । र.र. । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । एलवालुके । एलवालुक । ज.द । शतपुष्पायाम् । शुल्फ. । रा.नि.व.४ । नाकुलीनामकन्दशाके । रा.नि.व ७ । सु.कल्प.५अ. । वा.उ.३६अ. । वनमल्लिकायाम् । सेंउति । र.मा. । स्वर्णयूथिकायाम् । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.१० । अनन्तायाम् । अनन्त मूल । प.मु. । भा.पू.१भ. । मातुलुङ्गायाम् । लेबु गाछ । प.मु. । गङ्गापत्रीवृक्षे । रा.नि.व.८ । तुलस्याम् । र.मा. ।

**सुगन्धाढ्या** । स्त्री । स्वर्णमल्लिकायाम् । वटपत्रमल्लिकायां । रा.नि.व.१० । गन्धशाली । सुगन्धशालिधान्यविशेषे । रा.नि.व १६ ।

**सुगन्धामलकगणः** । पुं । सुगन्धामलकलगयुक्ते सर्वौषधिगणे । "सर्वौषधिगणयुक्ताः सुगन्धामलककल्कः । यदा तदाय योग, स्यात् सुगन्धामलकाभिध. ॥" रा.नि.व.२२ ।

**सुगन्धि** । क्ली । वर्वरचन्दने, रक्तचन्दनभेदे । रा.नि.व ११ । एलवालुके । रा.नि.व.४ । मुरायाम् । रा.नि.व.६ । कशेरौ । केशुर । रा.नि.व.८ । धान्यके । भनिया । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । गन्धतृणे । रा.नि.व ८ ।

**सुगन्धिः** । पु । गन्धशाली । रा.नि.व.१६ । सहकारवृक्षे । आम गाछ । श.च. । गन्धद्रव्ये । अम. । स्त्री । वर्वरिकायाम् । वन वावुई । रा.नि.व १० । विषमुष्टिकायां । वै.निघ. ।

**सुगन्धिकम्** । क्ली । उशीरे । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । धन्याके । रा.नि.व.६ । कह्लारे । रक्तकमले । श.र । पुष्करमूले । मद.व.१ । सुगन्धनामसुगन्धद्रव्ये । रा.नि.व १० । एलवालुके । रा.नि.व.४ । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.व.७ । जीरके । वै.निघ. । कृष्णजीरके । मद.व.२ । मुस्तके । रा.नि.व ६ ।

**सुगन्धिकः** । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ । महाशाली । हे.च. । च.सू.२७अ. । गन्धके । भ.टी.रा. । सुगन्धार्जकवृक्षे । पुन्नागवृक्षे । पुनाग । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**सुगन्धिका** । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । काल निसिन्दा । वै.निघ.२भ.सर्वज्व.चि.चन्दनवलाः तैले । सु.चि.१७अ. । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । वै.निघ. । श्वेतशारिवायाम् । सु.चि.१७अ. । स्वर्णकेतक्यां । सु.कल्प ५अ. ।

**सुगन्धिकुसुमः** । पुं । पीतपुष्पकरवीरे । रा.नि.व.१० । क्ली । सुगन्धपुष्पे । स्त्री । रुद्रजटायाम् । पिडिं० । जटा. ।

**सुगन्धिकृत्** । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

**सुगन्धित्रिफला** । स्त्री । जातीफलं पूगफलं लवङ्गमेति द्रव्यत्रये । "जातीफल पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम् । सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता ।" रा.नि.व.१२ ।

**सुगन्धिनी** । स्त्री । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१० । सुनन्दिनीति २य. पाठ.—स्वर्णकेतक्यां । वै.निघ. ।

**सुगन्धिपुष्पः** । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

**सुगन्धिमूलकम्** । क्ली । उशीरे । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । [illegible] । रा.नि.व.१८ ।

**सुगन्धिमूत्रिका** । क्ली । मूषिकविशेषे । छुं-

**सुगरम्** । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ ।

**सुगर्भकम्** । क्ली । नपुंसे । [illegible] । वै.निघ ।

**सुगुच्छा** । स्त्री । गुच्छाविशेषे । रा.नि.व ८ ।

**सुगुप्ता** । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलकुशी । प.मु. ।

**सुग्टहः (ग्री(हन्))** । पुं । पक्षिविशेषे,

चक्षुर्गुचिकपक्षिणि। हे च। सु मू.४६म.। का रण्डवपक्षिणि। त्रिका।

**सुग्रन्थि** । पु। चोरकनामगन्धद्रव्ये। गेँठेला। रा नि व.१२। स्त्री। पिप्पलीमूले। पिपूलमूल। रा.नि व ६।

**सुग्रीव** । पु राजहंसे। शब्दकल्प।

**सुच(चु)टी** । स्त्री। यन्त्रविशेषे। चिमिटा इति लोके। शब्दकल्प।

**सुच(चु)चुका** । स्त्री। महाचञ्चुशाके। ठेँठ रेका शाक। रा नि व ४।

**सुचन्दनम्** । क्ली। पत्राङ्गचन्दने। वकमकाठ। रा नि व १२। चि म क गर्भ चि।

**सुचर्म्मा(न्)** । पु। भूर्जवृक्षे। रा नि व ९।

**सुचक्षु** । पु। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञ डुमुर गाछ। जटा।

**सुचित्रक** । पु। मत्स्यरङ्कपक्षिणि। माछराङा पाखी। चित्रसर्पे चिति साप। श र।

**सुचित्रबीजा** । स्त्री। विडङ्गायाम्। विडङ्ग। रा नि व ६। [व ७।

**सुचित्रा** । स्त्री। चिर्भटायां। फुटी। रा नि

**सुचुक्रिका** । स्त्री। तिन्तिड्याम्। वै निघ.।

**सुच्छिद्रिका** । स्त्री। महामेदायां। वै निघ.।

**सुजलम्** । क्ली। कमले। रा.नि व.१०। सुन्द रजले।

**सुजातका** । स्त्री। कुङ्कुमशालौ। हैमन्तिक शालिधान्यविशेष। रा.नि व १६। [व ११।

**सुजाता** । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। रा नि

**सुजीवन्ती** । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। रा नि व ३।

**सुतश्री** । स्त्री। महीपोदिकायां। वड पूँई। वै निघ। [व.९।

**सुतजीवक:** । पु। पुत्रञ्जीवकवृक्षे। रा नि

**सुतपादि(दु)का** । स्त्री। धूपसातोदकमधा दोलतायाम्। गोहालिया लता। रा नि व ५।

**सुतकोरी** । स्त्री। देवदालीलतायाम्। देयाताड़ा। रा नि व ३।

**सुतर्दन** । पु। कोकिले। त्रिका।

**सुतवस्करा** । स्त्री। पुत्रसप्तकमातरि। सात बिउनी। त्रिका।

**सुतश्रेणी** । स्त्री। वृहद्दन्तीवृक्षे। वड़ दन्ती। शुतश्रेणीक्षुपे, मूषिककर्ण्यां। इन्दूरमारी। हि उन्दुरविणीवा। गुणा.—चक्षुष्या कटु स्वादुवि षव्रणदीपनेत्ररोगघ्नी च। रा.नि व ४।

**सुता** । स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा नि व.८। दु हितरि। भायायां। श च। [नि व ५।

**सुतिक्त** । पु। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। रा

**सुतिक्तक** । पु। पारिभद्रवृक्षे। पालिधामा दार। जटा। भूनिम्बवृक्षे। चिरता। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। श र।

**सुतिक्ता** । स्त्री। कोशातकीलतायाम्। घोषा लता रा नि व ३। शल्लकीवृक्षे। वै.निघ।

**सुतिन्तिड़** । पु। तिन्तिडीवृक्षे। वै निघ.।

**सुतीक्ष्णक** । पु। श्वेतशिग्रौ। श्वेत सजि ना। रा नि व.७ शोभाञ्जनवृक्ष। वङ्क सजिना। जटा। मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। स्त्री (का)। सर्षपवृक्षे वै निघ। [नि व ११।

**सुतुङ्ग (ङ्गा)** । पु, स्त्री। नारिकेलवृक्षे। रा

**सुतूर्य्य** । पु। उलूके। र.मा.।

**सुतृण** । पु। कुस्तुम्बरुतृणे। वै निघ। मत्सर तृणे। जपरतृणे। रा नि.व ८।

**सुतेजन** । पु। धन्वनवृक्षे। भा.।

**सुतेजा:(स्)** । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हु ड़हुड़िया। रा नि व ४।

**सुतैला** । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। गं गाटुकी। रा नि व ३।

**सुदग्धिका** । स्त्री। दग्धानामक्षुप। 'कहही' इति कण्ठि ख्याता। रा नि व.९। [नि व ७।

**सुदण्ड** । पु। वेत्रवंशे। वेउड़ बाँश। रा.

**सुदण्डिका (ण्डी)** । स्त्री। गोरक्ष्याम्। गोरक्षडाकुलिया। रा नि व ५। मत्स्यदण्ड्याम्। वामनहाटी। वै निघ.।

**सुदधि** । स्त्री। कपित्थफले। वै निघ.।

**सुदन्तिका** । स्त्री। नदि। न्हाई। वै निघ।

**सुदमनः** । पु । आमड़चे । वै.निघ ।

**सुदर्भा** । स्त्री । इक्षुदर्भातृणे । रा नि.व ८ ।

**सुदर्शनः** । पुं । मत्स्यभेदे । रा.नि.व.४ । चर्क. चि.४र्थ शतके । मत्स्ये । भा. ।

**सुदर्शनचूर्णम्** । क्ली । विषमज्वरे औषधविशे ष. । अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठ, भार्ग्यभावे कण्ट कारीमूल, सौराष्ट्रभावे फट्किरी, तगराभावे कुष्ठ, जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दस्य भाग द्वय, काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, तालीशाभावे च कण्टकारीमूल ग्राह्यम् । भा.म १म.ज्व चि. । कृष्णागुरु हरिद्रा वचा देवदारु मुस्तक हरीतकी दुरालभा कर्कटशृङ्गी कण्टकारी शुण्ठी त्रायमाणा पित्तपर्पटक निम्बत्वक् पिप्पलीमूल बालक शटी कुष्ठ पिप्पली मूर्वामूल कुटजत्वक् यष्टीमधु शिग्रु बीज नीलोत्पलम् इन्द्रयव खीराशानीवचा (पा ठान्तरे शतमूली) दारुहरिद्रा रक्तचन्दन पद्मकाष्ठ वात्यालक (বেলেড) (पाठान्तरे सरलकाष्ठ) उ शीर गुड़त्वक् पद्मपर्पटी शालपर्णी यमानी अति विषा बिल्वपेशिका मरिच तेजपत्र (गम्भलत्व वा) आमलकी चित्रकमूल पटोलपत्र धान्यक पृश्नि पर्णी वृहती गुडूची कटुकी चेति द्रव्याणि । एषां द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं १ तो किरातचूर्णं सर्वचू र्णार्द्धम् । अनु. शीतलजलम् । कृष्णागुरु, হরি দ্রা, বচ, দেবদারু, মুতা, হরীতকী, দুরাল ভা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, কণ্টিকারী, শুঁট, বন ভাঙ্গুলিয়া (বনাড়ুত), ক্ষেৎপাবড়া, নিম ছাল, পিপুলমূল, বালা, শটী, কুড়, পিপুল, মূর্বামূল, কুড়চিছাল, যষ্টিমধু, সজিনাছাল বা বীজ, শুন্দীমূল বা ফুল, ইন্দ্রযব, শ্বে তাশানীবচ, দারহরিদ্রা, রক্তচন্দন, পদ্ম কাষ্ঠ, বাট্যালক বা সরলকাষ্ঠ, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, পদ্মপর্পটী, শালপানি, যমানী, আতইচ, বেলশুঁটা, মরিচ, তেজপত্র বা গন্ধতৃণ, আমলকী, চিতামূল, পটোলপত্র, ধনে, চাকুলিয়া, বৃহতী, গুলঞ্চ, কটুকী প্রত্যেকে ১ তো. চিরাতাচূর্ণ সর্বচূর্ণার্দ্ধ। অনুপান শীতল জল। চা কৌ. ।

**सुदर्शना** । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । उ नड़िपुड़ड़ि, পদ্মগুলঞ্চ । भैष.च.वि.वि.पुष्पा कलीगुडी । च द बालवाड़ेरोहते । गुणा —"स्वा दूष्णा कफशोफास्रवातजित् " भा. । रक्तदोषञ्च वातञ्च नाशयेत । वै निघ ।

**सुदलः** । पु । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि व १० । चीरमोरटे । र.मा. । स्त्री (ला) । शालपर्णीक्षुपे । रा नि व ४ । तरुणीपुष्पवृक्षे । वन शेउती । रा. नि व १० । [निघ. ।

**सुदारु** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । सरलकाष्ठे । वै.

**सुदीर्घः** । पु । चिचिण्डके । চিচিঙ্গা । भा पू. १म शा व. । [वाजिता । श.च ।

**सुदीर्घघर्म्मा** । स्त्री । असनपर्ण्याम् । अप.

**सुदीर्घफला** । स्त्री । दृढ़लार्कटिकायाम् । বড় কাঁকুড় । वै.निघ. ।

**सुदीर्घफलिका** । स्त्री । दीर्घफलाकभेदे । শিঙ্গাবেগুন । र.मा. ।

**सुदीर्घा** । स्त्री । चीनकर्कटिकायाम् । रा नि. व ७ । [नि.व.४ ।

**सुदूरमूल** । पु । यासक्षुपे । দুরালভা । रा.

**सुदृढ़त्वचा** । स्त्री गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.ε ।

**सुदृष्टिः (कः)** । पु । गृध्रे । शकुनि । वै. निघ. । [१५ ।

**सुधांशुतैलम्** । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

**सुधांशुरत्नम्** । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । रा. नि व.१३ ।

**सुधा** । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । घ मृते । अम. । मूर्वायां । मुर्गा । इष्टकायां । मौ । स्नुहीवृक्षे । मनसा, তেকাঁটা সিজ্ । रा.नि. व ८ । सु सू.३८श्यामादि. । चि २श । च.द. ना ग्र.चि. । स्नुहीसुलि । च.द वृद्धविधृते । गुड़ू च्याम् । भा.म.१म.ग्रन्थिकज्व.चि. । "समानस्तु धात्रिका ।" वैधकधारे । विषे । रा नि.व.२१ । रसे । जले । धात्र्यां । अनेकार्थध्वनिः । हरी तक्यां । मधुनि । श.च. ।

**सुधानिधिरसः** । पुं । रक्तपित्ते औषधम् । पाठ —"सूतं गन्धं माक्षिकं लौहचूर्णं सर्वं घृष्ट वैफलेनोदकेन । मुख्यांशे मृद्वी तस्युटिता दद्या-दद्युपां नैफलेनोदकेन ।" वाची मौञ्जपायस्य दु

र्ध दैयम्। পারা, গন্ধক, স্বর্ণমাক্ষিক, লৌহ সমভাগ ত্রিফলার জলে মাড়িয়া মূষামধ্যে ভূধরযন্ত্রে পাক করিবে। রাত্রে দুগ্ধ দিবে। रस चि.।

**सुधान्यम्।** क्ली। षष्टिकधान्ये। ষেটে ধান। रा.नि.व.१६। [शब्दकल्प।

**सुधापयः।** क्ली। स्नुहीक्षीरे। সিজুর ক্ষীর।

**सुधापाणिः।** पु। धन्वन्तरौ। शब्दकल्प।

**सुधापाषाणः।** पु। शुक्लखड़िकायाम्। फुल খড়ি। वै निघ.। [नि.व.१४।

**सुधामोदक.।** पु। यवासशर्करायाम्। रा.

**सुधामोदकजः।** पु। नवराजखण्डे। नालखण्डीविशेष। रा.नि.व.१४।

**सुधालता।** स्त्री। गरुडवल्लयाम्, गुडूचीभेदे वै.निघ २भ.ज्व.चि.।

**सुधावासः।** पु। त्रपुषफले। शशा। भा.। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়। वै निघ।

**सुधाशर्करा।** स्त्री। शुक्लपाषाणे। শুক্ল খড়ি। सु.सू.११अ.।

**सुधाश्र(स्र)वा।** स्त्री। कदलीनाममहाक्षुपे। रुदन्ती। रा नि व.५। उपजिह्वायां। আলজিব। चिका.।

**सुधासूतिः।** पु। पद्मे। श.र.।

**सुधाह्वयः।** पु। चूर्णके। চুন। वै निघ.।

**सुधाहारः।** पु। चूर्णहारे। वै निघ.।

**सुधूपकः।** पु। श्रीवेष्टे। गन्धकी आटा। रा.नि.व.१२। [गन्धसारे। रा.नि.व १२।

**सुधूमः (म्य)।** पु। अगुरुसारे। स्वादुनाम

**सुधोद्भव।** पु। धन्वन्तरौ। चिका.। स्त्री (वा)। हरीतक्याम्। चिका.। गुडूच्यां। वै.निघ.।

**सुनख.।** पु। कुक्कुरे। वै.निघ.।

**सुनन्दा।** स्त्री। गोरोचनायाम्। मे। अर्कपत्राम्। ঈশের মূল। र.मा.। मिश्रीमोदका चूर्णविशेषे। यो द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा भार्ग गृह्णाति। तेन चामस्य ज्वरनष्टकसीमना दिक भवति। च द.वातरा.चि.।

**सुनन्दिनी।** स्त्री। भारामशीतलायाम्। वै. निघ।

**सुनयनः।** पु। मृगे। श.च.।

**सुनाकृतः।** पु। कर्पूरे। श च।

**सुनादः।** पु। शङ्खे। শাঁখ। वै.निघ.।

**सुनाभा (मा)।** स्त्री। श्वेतकिण्वियां। (मा) माल्लायाम्। ब्रह्मीशाक। वै निघ।

**सुनामिका।** स्त्री। त्रायमाणालतायाम्। বলানতা। वै.निघ.। [कुक्कुरीलतायां। मे।

**सुनारः।** पु। चटकपक्षिणि। सर्पडिम्बे।

**सुनालम्।** क्ली। लामज्जके। উশীরবিশেষ। रा.नि व १२। [श.च.।

**सुनालक।** पु। वकपुष्पवृक्षे। বক বৃক্ষ।

**सुनासा (मिका)।** स्त्री। काकनासालतायां। কুঁচ গাছ। रा.नि.व.३। [निघ.।

**सुनिर्घोषा।** स्त्री। शिङ्गिण्यां। ঝিঞা। वै.

**सुनिर्यासा।** स्त्री। शिङ्गिनीवृक्षे। भा.।

**सुनिषण्णः (क)।** पु, क्ली। शितावरीक्षुपे, जलान्विते देशे चाङ्गेरीपत्रसदृशचतुष्पत्रशाके। শুষনী শাক। हि चवपती, सिरीयारी। म कुरडाहकी, खडकतिरा। तें सुनिषण्णमनेशाक-सु। उत् कुनकुनिया। रा नि.व.४। इद निद्राकर, रक्तपित्त वर्ज्यम्। भा र पि चि.। गुणा — "सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः। अविदाही लघुः स्वादु कषायी वह्निदीपनः। वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत्।" भा पू १भ. शा व.। मधाही कषायोष्ण त्रिदोषघ्न मेधाह विकर दाहज्वरहर रसायनश्च। रा.नि.व.४। क्ली। शैवाले। र मा।

**सुनिषण्णकच्छदा(पत्रिका)।** स्त्री। चाङ्गेर्याम्। আমরুল শাক। वै.निघ.।

**सुनीलः (क.)।** पुं। नीलकाचमणौ। रा नि.व १३। दाडिमवृक्षे। रा.नि.व.११। नीलभृङ्गराजे। वै निघ.।

**सुनीला।** स्त्री। गर्भाटिकावृक्षे। रा नि व ८। अतसीवृक्ष। মসিনা গাছ। रा नि व १६। च

णिकाहवे। रा नि व ८। विष्णुक्रान्तायाम्। रा नि व ५।

**सुनैपाली**। स्त्री। पिण्डीखर्जूरभेदे। गुणा —"सुनैपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्छाखपित्तहृत्।" भा।

**सुन्दर**'। पु। तिलकपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। ग्रीष्मसुन्दरके। गिमा शाक। मैष ज्व चि अचि न्यग्रन्थिरसे। स्वनामख्यातवृक्षे। सुँदरी गाछ। सुखमोघ। स्त्री (री)। हरिद्रायाम्। अ च। प्रियङ्गौ। ध द वा व्या चि। "चम्पकसुन्दरीक।" वाकमात्याम्। रा नि व ४। सुन्दरवृक्ष। मै.।

**सुपक्षः**। पुं। सुगन्धाम्रे। अ च।

**सुपत्रम्**। क्ली। तेजपत्रे। अ च। पु। पत्नी वाहवृक्षे। रा नि व ८। आदित्यपत्रक्षुपे। हुडहुड़िया विशेष। रा नि व ४। इङ्गुदीवृक्ष। रा नि. व ८। (क) शिग्रुवृक्षे। सजिना गाछ। रा नि व ७।

**सुपत्रा**। स्त्री। रुद्रजटाख्यलतायाम्। रा नि व ३। शतावर्य्याम्। शतमूली। शालपर्ण्याम्। रा नि व ४। शमीवृक्षे। शाँइ गाछ। रा नि व ८। पालङ्क्यशाके। पालंशाक। रा नि व.७।

**सुपत्रिका**। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा नि व ४। जतुकाखलतायाम्। रा नि व ३।

**सुपत्री** (त्रिन्)। पु। पक्षिणि। वै निघ।

**सुपथ्यः**। पु। आम्रवृक्षे। वै निघ। स्त्री। श्वेतचिल्लीशाके। लघुवास्तुके। रा नि व ७।

**सुपद्मा**। स्त्री। वचायाम्। अ च। चि क.क. गर्भ चि।

**सुपर्णः**। पु। नागकेशरवृक्षे। नागेश्वर गाछ। चिका.। कृतमालवृक्षे। सोन्दाल गाछ। स्वर्णचूड़पक्षिणि। मि। स्त्री। पद्मिन्यां। अ.मा।

**सुपर्णक**.। पु। आरग्वधवृक्षे। सोन्दाल गाछ। र मा.। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। रा नि व १२। [गाछ। प सु।

**सुपर्णाख्य**। पु। नागकेशरवृक्षे। नागेश्वर

**सुप(व)र्णिका**। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा नि व ३। वाकुच्यां। सोमराज। रा नि व ४। अतिबलायां। वै निघ। पलाशीलतायां। नागरदेशे ख्याता। रा नि व ३। शालपर्ण्यां। रा नि व ४। रेणुके। रेणुक। रा नि व ६।

**सुपर्णी**। स्त्री। पलाशीलतायां। नागरे ख्याता। रा नि व ३ पद्मिन्यां। पद्मेर झाड़। म। रेणुके रा नि व ६ अपराजितायां वै निघ।

**सुपर्व्वा** (न्)। पु। वंशे। धूमे। पव्वणि। पाव। मे। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा नि व.८।

**सुपाकिनी**। स्त्री। आम्रहरिद्रायाम्। वै. निघ। [रा नि व ६।

**सुपाक्यम्**। क्ली। विडलवणे। विट्लवण।

**सुपार्श्व** (क)। पु। गर्दभाण्डवृक्षे। पलाशपिपुल। प्लक्षवृक्षे। पाकुड़ गाछ। श्रम।

**सुपिङ्गला**। स्त्री। जीवन्तीशाके। रा नि व ७ ज्योतिष्मत्याम्। लता फटकी। रा नि व ३।

**सुपीत**। पु। पीतझिण्टीक्षुपे। पीतझाँटी। रा नि व १०। क्ली। गर्जरमूलके। गाजर। रा. नि व ७।

**सुपुटः**। पु। कोलकन्दे। विष्णुकन्दे। रा. नि व ७ (टा) स्त्री। वनमल्लिकायाम्। वै निघ.।

**सुपुत्र**। पु। जीवकद्रुमे। श्वेतगुड़ची। प सु।

**सुपुत्रिका**। स्त्री। जतुकाखलतायाम्। रा नि. व ३। [रा नि व ५।

**सुपुष्करा**। स्त्री। स्थलपद्मिन्याम्। स्थलपद्म।

**सुपुष्पम्**। क्ली। प्रपौण्डरीके। पुण्डरिया। रा. नि व १२। लवङ्गे। अ च। तूलकाष्ठे। रा नि व ९। आढ्कयक्षुपे। रा.नि व ४। देवदारुणि। वै निघ।

**सुपुष्प** (क)। पु। मुचुकुन्दवृक्षे। मुचुकुन्द गाछ। श्वेतार्कवृक्षे। श्वेत आकन्द। राजतरुवीजपुरवृक्षे। रा नि.व १०। शिरीषवृक्षे। शिरीष गाछ। हरिद्रुमे। रा नि.व ९। पारिषपवृक्षे। पलाशपिपुल। वै निघ.। पारिभद्रवृक्षे। पालिन मान्दार। अ च।

**सुपुष्पा**। स्त्री। कोशातक्याम्। घोषा लता। रा नि व ७। द्रोणपुष्पी। दण्डकलस। शतपुष्पा

षा । शुलुफा । शतपत्रा । বনঃসেউতী वै निघ ।

**सुपुष्पिका** । स्त्री । शताह्वायाम् । শুলফা । रा.नि.व.४ । पाटलावृक्षे । পারুল গাছ । रा.नि व.१० । वृद्धदारकविशेषे । ছাগলবেঁটে । रा.नि.व.२ । कृष्णमहिषवल्ल्याम् । वनशणे । वै.निघ. ।

**सुपुष्पी** । पुं । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि व.३ । मिश्रेयाख्यक्षुपे । মৌরী গাছ । शतपुष्पायाम् । শুলফা । रा.नि.व ४ । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । रा.नि.व.५ । कदल्याम् । श च. ।

**सुपूरः (कः)** । पु । चूर्णकविशेषे । চূণবিশেষ । मातुलुङ्गवृक्षे । টাবা গাছ । हिं बीजौरा । रा.नि व.११ । (कः) बकपुष्पवृक्षे । र.मा. ।

**सुप्तम्** । क्ली । सुषुप्ती । हे.च. ।

**सुप्तजनः** । पुं । अर्द्धरात्रे । जटा. ।

**सुप्तज्ञानम्** । क्ली । स्वप्ने । जटा. । [मे. ।

**सुप्तिः** । स्त्री । निद्रायाम् । शयने । स्पर्शतायाम् ।

**सुप्रतिभा** । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।

**सुप्रतिष्ठः (ष्ठितः)** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडুমুরের গাছ । रा.नि.व.११ ।

**सुप्रतिष्ठा** । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा नि.व.१४ ।

**सुप्रतिष्ठिता** । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

**सुप्रतीका** । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

**सुप्रभम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

**सुप्रभा** । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । [याम् । रा नि.व.१० ।

**सुप्रसन्नकः** । पुं । कृष्णार्जके, वनवर्व्वरिका

**सुप्रसरा** । स्त्री । प्रसारिण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

**सुफलः** । पुं । कर्णिकारवृक्षे । সোঁদাল । रा.नि.व.९ । दाडिमवृक्षे । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ । बदामवृक्षे । वै.निघ । मातुलुङ्गवृक्षे । টাবা । प.मु । मुद्गवृक्षे । रा.नि.व.१६ । कपित्थवृक्षे । কৎবেলের গাছ । श च. । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । श्रीधालनणा । रा नि.व. ३ । कुष्माण्डयाम् । কুমড়া গাছ । रा नि व.७ ।

गाम्भारीवृक्षे । रा.नि व.९ । कदलीवृक्षे । कपित्थद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । महाजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । महाखर्ज्जूरवृक्षे । ছোহারা গাছ । वै निघ. ।

**सुफेनम्** । क्ली । समुद्रफेने । रा.नि.व.६ ।

**सुबन्धः** । पु । तिले । श.च. । अस मूलं स्थावरविषान्तर्गतमूलविषभेदे वर्त्तते । सु कल्प.२ अ । See मूलविषम् । [वै निघ. ।

**सुबीजम्** । क्ली । खसखसबीजे । পোস্তদানা ।

**सुभगम्** । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । শৈলজ । रा.नि.व.१२ । पु । टङ्कणे । সোহাগা । म.मु. । गन्धके । रस.को.ज्वरारिरसे । चम्पकवृक्षे । रक्ताम्लाने । লালঝাঁটী । पीतभिण्टा । পীতঝাঁটী । अशोकवृक्षे । रा नि व.१० ।

**सुभगा** । स्त्री । प्रियङ्गौ । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि व. ८ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । रा नि.व.११ । तुलसीवृक्षे । रा.नि व.१० । हरिद्रायाम् । कैवर्त्तमुस्तके । কেওটমুতা । रा.नि व.६ । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । वनमल्लिकायाम् । श र. ।

**सुभगाह्वया** । स्त्री । कैवर्त्तिकालतायाम् । सुहलीखतेति मालवे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व ६ । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । रा.नि.व ११ । तुलसीवृक्षे । रा नि.व.१० । नीलदूर्व्वायाम् । रा नि.व ८ ।

**सुभङ्गः** । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

**सुभ(भा)ञ्जनः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । भा.हिरूपकौ । [म्लवृक्षे । वै.निघ. ।

**सुभद्रः (कः)** । पुं । बिल्ववृक्षे । श.च. । नि

**सुभद्रा** । स्त्री । श्यामालतायाम् । प मु. । गाम्भारीवृक्षे । रा नि.व.९ । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व ८ । एवमन्त्रायां । श.च. । रक्तापराजितायां । वै निघ. ।

**सुभद्राणी (णि)** । स्त्री । त्रायमाणलतायाम् । ত্রায়ন্তী । इति लोके । र मा. ।

**सुभिद्रा** । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । प.मु. । [छ । धारा. ।

**सुभीरः (कः)** । पुं । पलाशवृक्षे । पलाश गा

**सुभूतिकः** । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**सुभोजकः** । पुं । गरुडमाली । पक्षिविशेष । रा.नि.व.१६ ।

**सुमम्** । क्ली । पुष्पे । च.टी.अ. । [वै.निघ. ।

**सुमकरन्दः** । पुं । कुन्दवृक्षे । कुँद गाछ ।

**सुमङ्गलः** । पुं क्ली । विषभेदे । प.मु. । स्त्री । मधूली । माकड़शिंगाघास, मालकाँकड़ी, माकड़िया । र.मा. ।

**सुमङ्गल्यम्** । क्ली । चिडादेवदारुणि । वै.निघ ।

**सुमञ्जरी** । स्त्री । कृष्णतुलस्यां । कालतुलसी । वै.निघ. । [वै निघ. ।

**सुमतिः** । स्त्री । सारिकायां । सालि शालिक ।

**सुमदनः** । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**सुमधुरः** । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ । गोधूमे । वै.निघ ।

**सुमनः** । पुं । गोधूमे । प.मु. । धुस्तूरवृक्षे । भ.मा. । पूतकरञ्जे । जातीपत्राम् । जातिजी । वै निघ. । क्ली (स) । पुष्पे । अम. ।

**सुमनःपत्रिका** । स्त्री । जातीकोषे । जाति-त्री । रा.नि.व.१२ ।

**सुमनःप्रवालः (पल्लव.)** । पुं । जातीपत्रे । जातीफुलेर शाखा । च.द. । च.सू.१४. कुष्ठभेदे ।

**सुमनःफलः** । पु । कपित्थवृक्षे । कयेत गाछ । म.ध. । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ ।

**सुमनाः (न)** । पुं । पूतिकरञ्जे । नाटा । भ.मा । महाकरञ्जे । डहर करञ्जा । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । गोधूमे । रा नि.व.१६ । स्त्री (नाः) । मालतीपुष्पवृक्षे । मे. । सु.सू.३६ष । पुष्पे । मे. । जातीपुष्पवृक्षे । चामिलि । शतपत्राम् । सेउति । रा.नि.व.१० । (ना) जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । च.वि.८ष । सु.चि. ... । नि.... । आ.भम.चि । -शतपत्री ।

सेउती । रा नि व.१० । मालतीवृक्षे । र.मा ।

**सुमनोमुकुलम्** । क्ली । जातीपुष्पमुकुले । जातीफुलेर कुँड़ि । सु.सू.३६ष ।

**सुमनोरजः (स)** । क्ली । पुष्परजसि । पुष्प परागा । अम. ।

**सुमुखः** । पुं । राजिकायां । राइसरिषार गाछ । गुणा —रोचनः सुगन्ध नातिकटुकश्च । च.सू.२७अ. । वनवर्ब्बर्य्याम् । वनबावुइ । च.वि.८ष. । श्वेतपत्रक्षुद्रतुलस्याम् । श्वेतपत्र क्षुद्र-तुलसी । कृष्णवर्ब्बरे । काल बावुइ । रा.नि.व.१० । सु सू.३८ष सुरसादि । जलचरपक्षिविशेषे । डाकओ पाखी । च सू.२७अ. ।

**सुमूलः (कः)** । पुं । श्वेतशिग्रौ । श्वेत सजिना । क्ली । गर्ज्जरमूले । गाजर । रा.नि.व.७ । स्त्री (ला) । शालपर्ण्याम् । शालपानि । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व.४ ।

**सुमेखलः** । पुं । मुञ्जवृक्षे । मुञ्ज । रा.नि व ८ ।

**सुमेधाः (स)** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्‌की । मे. ।

**सुम्मलुपठः** । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

**सुरः** । पुं । देवदारुणि । वै.निघ.ज्व.चि. । वा व्या.महाराजादौ ।

**सुरकन्दः** । पुं । कटुसूरणे । वै.निघ. ।

**सुरकाष्ठम्** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । वा.चि ३ष.

**सुरक्तता** । स्त्री । गुडूच्याम् । रा नि.व.३ ।

**सुरक्तकः** । पुं । कोषाम्रे । रा.नि.व ११ । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा.नि.व.१३ । रक्तचन्दने । वै. निघ. । [मिदा. ।

**सुरगण्डः** । पुं । विद्रधिविशेषे । राजगाँड़ ।

**सुरगोपः** । पुं । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । च द.खोरी.चि. ।

**सुरद्रुमम्** । क्ली । देवदुमे । रा.नि.व.१२ । पत्र-पुष्पस्तने । वर्क्कमजौठ । रा.नि.व.१२ ।

**सुरङ्गः (क)** । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गी लेबू गाछ । प मु । रा.नि.व ११ । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । प मु. ।

**सुरङ्गदम्** । क्ली । पत्तङ्गचन्दने । वकमकाष्ठ । रा.नि व.१२ । [माटी । रा नि व १३ ।

**सुरङ्गधातुः (युक्)** । पु । गैरिके । गेरि

**सुरङ्गा** । स्त्री । कैवर्तिकालतायां । सुरङ्गीलता इति मालवे ख्याता । वम् भिरीजि । रा.नि व.३।

**सुरङ्गिका** । स्त्री । मूर्व्वालतायाम् । रा नि व ३ । उपोदिका यां । पुँइ गाछ । श्वेतकाकमाच्यां । श्वेत गुडकाँउली । वै निघ. ।

**सुरङ्गी** स्त्री । काकनासायाम् । कूँच गाछ । रा.नि व ३ । काकमाच्याम् । गुड़कामाइ । वै. निघ । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । प मु । सु सू ३८भ शिरोविरेचने । रस र कर्पूरी चि. । [कश्चित् ।

**सुरजम्** । क्ली । लवणक्षारे । लोणाव क्षार ।

**सुरज.फल.** । पु । पनसवृक्षे । काँटालगाछ । शब्दकल्प. ।

**सुरजितः** । पु । लघुनिदाननामग्रन्थकर्त्तरि ।

**सुरञ्जन.** । पु । गुवाकवृक्षे । चिकनी ।

**सुरञ्जी** । स्त्री । श्वेतकाकमाच्यां । वै निघ. ।

**सुरतम्** । क्ली । मैथुने । मै ।

**सुरतरुः** । पु । विकङ्कतवृक्षे । वँइची गाछ । वै.निघ. । देवदारुवृक्षे । रा.नि व १२ ।

**सुरतुङ्ग.** । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । सुरपुनाग गाछ । रा नि व १० ।

**सुरत्नम्** । क्ली । स्वर्णे । माणिक्ये । वै.निघ ।

**सुरथकर्णिका** । स्त्री । पुन्नागवृक्षे । पुनाग गाछ । वै.निघ. ।

**सुरदारु** । क्ली । देवदारुणि । देवदारु । रा. नि व.१२ । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

**सुरदुन्दुभी** । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व.१०।

**सुरद्रुमः** । पुं । देवदारुवृक्षे । स.वा व्या चि. रसोनपाके । देवनाले । बड़ नल गाछ । रा नि व.८ । विकङ्कतवृक्षे । वँइची गाछ । वै.निघ. ।

**सुरधूपः** । पुं । राले । धुना । रा नि व १२ ।

**सुरनाल.** । पु । देवनाले । बड़ नल । रा. नि व.८ ।

**सुरनिर्गन्धम्** । क्ली । पत्रके । तेजपात । रा.नि व ६ ।

**सुरपर्णी (र्णम)** । स्त्री, क्ली । सुगन्धपत्रशाक विशेषे । माटीपत्री इति ख्यातम् । पानमौरी, पुनागतुलसी । म सुरपर्णि । क मश्विपत्रे । गुणा — कटूष्ण क्रमिघ्नासत्वलासघ्न दीपन वातकफ घ्न वर्णकर बालहितश्च । रा.नि व.१० ।

**सुरपर्णिक** । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । रा नि व. १० । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

**सुरपर्णी** । स्त्री । सुरपुन्नागे । रा नि व.१० । पलाशीलतायाम् । रा नि.व.३ । [रिप ।

**सुरपादप.** । पु । कल्पवृक्षे । देवदारौ । भू

**सुरपुन्नाग** । पु । स्वनामख्यातवृक्षे । पुनाग विशेष । मं सुरपन्ना । कं सुरवन्ने । गुणा —पु न्नागसमा । रा नि व १० । सप्तपर्णवृक्षे । छाति म गाछ । प मु. ।

**सुरपुष्पी** । स्त्री । अजगन्धायाम् । ब्राह्मी । रा नि.व ४ । [गाछ । रा नि व १० ।

**सुरप्रियः** । पुं । अगस्तिपुष्पवृक्षे । वक फुलेर

**सुरप्रिया** । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपा कलार गाछ । रा नि व.११ । पीतजात्याम् । पीतपुष्प चामेलि । वै निघ । ।

**सुरभिः** । पु । सुगन्धे । वसन्ते । राले । धुना । रा नि व १२ । वै निघ काम चि कुलत्थादिकषाये । गन्धशाली । सुगन्ध धान्य । रा नि व १६ । चम्पकवृक्षे । चाँपा गाछ । वकुलवृक्षे । वकुल गाछ । रा नि व १० । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । रा.नि व ८ । जातीफलवृक्षे । जायफलेर गाछ । मी । शमीवृक्षे । शाँइ गाछ । सुगन्धतृणे । गन्ध तृण । रा नि व ८ । कङ्कुगुग्गुलौ । रा नि.व ११ । गन्धफली । प्र ८ । वसन्तकाले । [illegible] । क्ली । स्वर्णे । गन्धपाषाणे । गन्धक । प्र.र. । वसन्तच न्दने । रा नि.व ११ । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । मुरामांसी । रा नि व.११ । तुलसीवृक्षे । पा षाणनामगन्धद्रव्ये । म पाचि । कं पचे । सुगन्ध पत्रविशेष । महापत्राम् । सुगन्ध पत्र । रा नि व.१० । शमीवृक्षे । शाँइ गाछ । रा नि व ८। गजकीवृक्षे । यस्य निर्यास [illegible] उच्यते ।

रा.नि.व.११। च द.ख दिरवत्याम्। गवि। मे.। वनमल्लिकायां। एलवालुके। रुद्रजटायाम्। रा.नि व ३। महामरीवधायाम्। भा.म.चुद्ररी.चि. कुङ्कुमाद्यतैले। "सर्षपा. सुरभिर्वचा।"

**सुरभिका**। स्त्री। स्वर्णकदल्याम्। चाँपा क ला। रा.नि व ११।

**सुरभिकान्ता**। स्त्री। वासन्तीपुष्पवृक्षे। वासन्तीफुलेर गाछ। वै निघ्.।

**सुरभिगन्धम्**। क्ली। पत्रे। तेजपत्र। रा.नि.व.६। स्त्री (स्रा)। जातीपुष्पवृक्षे। जाती फुल वा चाँमेलि गाछ। रा.नि व १०।

**सुरभिच्छदः**। पुं। कपित्थवृक्षे। कत्‌वेल। वै.निघ.। [रा नि.व २२।

**सुरभित्रिफला**। स्त्री। सुगन्धित्रिफलायाम्।

**सुरभित्वक्**। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। छोट ए लाच। रा.नि व ६। [रा.नि.व १२।

**सुरभिदारुः (कः)**। पुं। सरलदेवदारुवृक्षे।

**सुरभिनिम्बुः**। पुं। (Murraya koenigii. Syn. Bergera koenigii.) सुगन्धनिम्बुभेदे। वनवृक्ष। हि, दरसि कट्निम्। म काङ्हिनिम्ब। ते. करिवेपचेट्टु। ता. करुवेम्बु। Watts.

**सुरभिपत्रा**। स्त्री। राजजम्बूवृक्षे। बड जाम वा गोलाप जाम। रा.नि.व.११।

**सुरभिमञ्जरी**। स्त्री। श्वेततुलस्यां। वै.निघ.।

**सुरभिवल्कलम्**। क्ली। गुडत्वचि। दारचिनि। श.र.। भैष.मु.रो.चि.वृहत्खदिरवटी।

**सुरभिशाकः**। पुं। सुगन्धशाकभेदे। रा.नि व.१०। [प.मु। रा.नि.व.११।

**सुरभिस्रवा**। स्त्री। शल्लकीवृक्षे, शालभेदे।

**सुरभी**। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। श.च.। सुगन्धे। च.टी.भ। मुरामांसी। आलाकुशी। च.मू. ५ अ अणुतैले। तुलसीभेदे। बाबुइ तुलसी। प मु.। माधिकाशाके। पुदिना शाक। रुद्रजटायां। सुगन्धशालिधान्ये। सुरायां। मुरामांसी। एलवालुके। रास्नायां। वै.निघ.। नवमल्लिकायां। रा.नि.व १०।

**सुरभीजल(मूत्र)म्**। क्ली। गोमूत्रे। गोचिर मूत्र। गुणाः—"सौरभेयकमूत्रन्तु घनं सान्द्रं प्रशस्यते। तत्र तद्दणहीनानां किञ्चिल्लघुतरं मतम्॥" च.चि.१८अ.। भैष शूलचि.शर्करालौहे।

**सुरभीरसा**। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। च.टी.भ.।

**सुरभूरुहः**। पुं। देवदारुवृक्षे। तार्पिन गाछ। भा.। [पीचन्दने। रा नि.व १२।

**सुरमृत्तिका**। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। गो

**सुरमेदसमुद्भवा**। स्त्री। महामेदायां। वै. निघ.।

**सुरमेदा**। स्त्री। महामेदायाम्। रा.नि व.५।

**सुरराजः**। पुं। वेक्रान्तमणौ वै.निघ.।

**सुरराजवर्त्तिः**। पुं। दृव्ववर्त्ती। पारेवत डिम। सु चि.१८अ.।

**सुरलता**। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। लताफट्‌की। रा नि व.३।

**सुरवल्लभा**। स्त्री। श्वेतदूर्वायां। रा.नि.व.८।

**सुरवल्ली**। स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे।

**सुरवारुणी**। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। राखालशशा। वै निघ.।

**सुरवृक्षः**। पुं। देवदारुवृक्षे। वै.निघ।

**सुरशाखी (न्)**। पुं। कल्पवृक्षे। जटा।

**सुरश्रेष्ठः**। पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ। स्त्री (ष्ठा)। ब्राह्मीशाके। रा.नि.व.५।

**सुरसम्**। क्ली। बोले। गन्धबोल। त्वचि। गुड़त्वक्। पत्रे। तेजपत्र। रा.नि.व ६। सुगन्धतृणे। गन्धतृण। रा.नि.व.८। तुलस्याम्। मे। पुं। कणगुग्गुलौ। रा.नि.व १२। पर्णासे। श्वेत पुष्प तुलसीविशेष। मे.। गुणा.—"कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशन। पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरस. ......।" रस.र.वाल.चि.कुमारकल्याण घृते। च.द कास चि.दशमूलाद्यघृते। सुगन्धभूतृणे। भीचरसे। रा.नि व.८। सिन्धुवारवृक्षे। देउ व गाछ। श र.। च.द.श्लाम.वा.चि.।

**सुरसमिध्**। स्त्री। देवकाष्ठे। देवदारु। चि क.क.। लवक।

**सुरसम्भवा** । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড হুডে । रा.नि.व.४ ।

**सुरसयुगम** । क्ली । गौरकृष्णतुलसीद्वये । वा.सू.१५अ. । "सुरसयुगफणिज्झकम् ।"

**सुरसर्षपः (क.)** । पु । देवशिरीषवृक्षे বাঁটাশিরীষ । रा.नि.व.९ ।

**सुरसा** । स्त्री । रक्ततुलस्याम्, पर्णासभेदे । श.र. । च.द.शी.चि । कृष्णपुष्पतुलस्याम् । কাল তুলসী । गुणा —कफघ्नी लघु रुच्या स्निग्धोष्णा पित्तला कटुपाकरसा च । सु.सू.३८।४६अ । "सुरसा श्वेतसुरसा ।" सु सू ३९अ शिरोविरेचने । च सू.४अ. । सू.२अ. । श्वेतयूथिकायाम् । শ্বেত জুই । नाकुलीकन्दे । सर्पगन्धा । श्वेतनिशोत्तायाम् । শ্বেত তেউড়ী । शल्लकीवृक्षे । वै निघ । निर्गुण्ड्याम् । হঙ্গুর । रस.चि.९अ स्वच्छन्दभैरवरसे । रास्नायाम् । रा.नि.व.९ । सु सू.३८अ । ब्राह्मीशाके । र.मा. । प्रयोगः रसराजेन्द्ररसे । मिश्रया स्वरूपे । মৌরী । महाशतावर्य्याम् । रा नि.व ४ । वृहत्याम् । कण्टकारिकायाम् । पुनर्नवायाम् । श च ।

**सुरसाग्रम्** । क्ली । सिन्धुवारमञ्जर्य्याम् । নিশিন্দা মঞ্জরী । च.द.विष.चि ।

**सुरसाग्रणी** । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । वै निघ ।

**सुरसादिवर्गः** । पु । सुरसयुग्म फणिज्झकाख्या समाख्या विडङ्ग खरबुसवृक्षपर्णी कट्फल कासमर्द्द क्षवक सुरसी-भार्गी कार्मुका काकमाची कुलहल विषमुष्टिभूस्तृणभूतकेशीषु । गणोऽयं श्लेष्महरः क्रिमिघ्न. प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्न व्रणशोधन श्च । শ্বেত তুলসী, কৃষ্ণ তুলসী, ক্ষুদ্রপত্র তুলসী, বাবুই তুলসী, বিডঙ্গ, বন বাবুই, ইন্দুরকাণি, কট্‌ফল, কাসমর্দ্দ, হেঁচেতা, শ্বেত নির্গুণ্ডী, বামনহাটী, অতিমুক্তলতা, কোবশিমা, ঘোড়ানিম্‌, গরুড়ফল, নীল নিশিন্দা । वा सू १५अ । अन्य —सुरसा श्वेतसुरसाफणिज्झकार्ज्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमाल कासमर्द्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाची विषमुष्टिश्च । শ্বেত তুলসী, কৃষ্ণ তুলসী, গন্ধপলাশ, বাবুই তুলসী, গরুড়ফল, ক্ষুদ্র পত্র তুলসী, ঢাইনছিটা, বাবুই, বন বাবুই, হাঁচির্দ্দি, হেঁচেতা, বিডঙ্গ, কটফল, শ্বেত নিশিন্দা, নীল নিশিন্দা কুকশিমা, ইন্দুরকাণী, বামনহাটী, কেউটাঠুঁটী, কাকমাচী, ঘোড়া নিম । सु.सू.३८अ. ।

**सुरसाष्टः** । पु । तरुवर्गभेदे । यथा—"निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी वृहती कण्टकारिका । पुनर्नवेति · ॥" अ.ध ।

**सुरसी** । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নিশিন্দা । कपित्थपत्रसदृशपत्रा वित्तनाम्नीति लोके । सु.सू.३८अ.सुरसादि । ^

**सुरसुन्दरीगुड़िका** । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः—"अभ्रक माक्षिक वङ्ग कान्त हेम सर्म समम् । सर्व्वाणि समभागानि सुतप्तानि कारयेत् । गोलकञ्च ततः कृत्वा पक्व निचुलवारिणा । ततश्च पुटपाकेन खल्भयित्वा प्रयत्न । वाट्टे धात्यापि त्रिषा च वज्रीत्या गुड़िकोत्तमा । सम्भयन्यस्तसद्यात विपरीताश्च नाशयेत् । ·· ॥" रस र. ।

**सुरा** । स्त्री । चषके । मे. । मद्यसामान्ये । रा नि व १४ । परिपक्वान्नसन्धानजातसुरायाम् । यथा—"परिपक्वान्नसन्धानसमुद्भूता सुरा मता ।" शोड. । सा पिष्टकिण्वकल्केन क्रियमाणत्वात् लोहितवर्णा बुद्धिलोपकरत्वात् मदकारिणी च । गुणा —"कषाया मधुरा चाम्ला सुरा सन्दीपनी मता । कासार्शोग्रहणीश्वासमूत्ररोगविनाशिनी ।" चचि.१९अ । सामान्यत —"कासार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहरा सुरा च हृद्दीपनी ॥" सु सू.४६अ. । सुराविशेषगुणा —"कृशानां रक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् । सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षये च ॥" श्वेतसुरागुणा —"कासार्शोग्रहणीदोषप्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेतमूत्रकरा स्तन्यरक्तमांसकरी सुरा । छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमार्द्दिनी ॥" राज.१व. ।

**सुराकरः** । पु । नारिकेलवृक्षे । शब्दचन्द्र ।

**सुराकिट्टम्** । क्ली । सुराबीजे । মদের বেট । भा.म ७अ । [निघ ।

**सुरागा** । स्त्री । क्ष्म मिश्राद्री । নবছাগ । वै.

**सुराजः** । पु । गोधूमे । पथ्य । वै निघ ।

**सुराजकः** । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । श. मा. । [र ।

**सुरापानम्** । क्ली । मद्यपाने । मदर्दने । श.

**सुराभागः (मण्डः)** । पुं । सुराया अग्रभागे । मन्दा मेडा । श.च. । अम भेष.शूलं वि.।

**सुरामेहः** । पुं । प्रमेहविशेषे, यत्र रोगी सुरा सदृश मेहति । सु.नि.६अ. ।

**सुराहम्** । क्ली । हरिचन्दने । रा नि.व.१२ । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. । स्वर्णे । शब्दकल्प ।

**सुराह्वः (कः)** । पु । वर्वरके । काल वाबुइ । रा नि.व.१० । वैजयन्तीतुलस्यां । वै निघ. ।

**सुरालः** । पु । श्रेष्ठसर्जरसे ॥- धाल धूना । वा सू.-१५अ.विरेचने । [मनस । वै.निघ. ।

**सुरालिका** । स्त्री । सातलायां । ठेकाटी

**सुरावीजम्** । क्ली । सुराकिण्वे पक्वसारमेदके । मदेर मेडा । शार्ङ्ग । "सुरावीजञ्च किण्वकम्।" बीजाभ्रसि । खगलसूवा ।

**सुराष्ट्रजम्** । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । भा. । पु । कृष्णमुद्गे । कालमुग । रा नि.व.१६ । प.मु. । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । पङ्कपर्पटी । रा.नि. व.१३ । सु.सू.३६अ. । सु चि.१७अ. । च.द. यक्ष्मचि.एलादिमन्थे । चि.क्र.क.१म.स्तवके । ब ङ्गकुलत्थ । नागकुवति कलाई । गोपीचन्दने । तिनकमाटी । वै.निघ ।

**सुरासवः** । पु । आसवविशेषे । गुणा.—"तीक्ष्ण. सुरासवो हृद्यो मूत्रल कफवातनुत् । मुख प्रिय. स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशन ॥" सु.सू. ४५अ. । "सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।" च.सू.२७अ. ।

**सुराह्वः (यः)** । पुं । देवदारुवृक्षे । र मा. । भा.म.१म.सन्निकाञ्ज.चि. । "सुराह्वघननागरा ।" च.सू.३अ.प्रदेहे । च द.व.ग्रो चि. । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । रा.नि.व.१० । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि. व.६ । [श मा. ।

**सुरुङ्गः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ ।

**सुरुद्रिः** । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणा,—शीतलं स्वादु लघु सर्वरोगघ्नं निर्मलं दीपनं पाचनं बलबुद्धिमेधायुष्करञ्च । पिपासाघ्नि-मृत्तलगुणा अपि एव । रा नि.व.१४ ।

**सुरूपम्** । क्ली । तूलकाष्ठे । पु । पारिशाख्यवृक्षे । पलाशपिपुल । रा.नि.व ९ । स्त्री (पा) । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व ४ । भार्ग्याम् । वामनहाटी । रा नि.व.६ । वनमल्लिकायां । काठमल्लिका । वा र्षिकीमल्लिकायाम् । वेल फूल । रा.नि.व.१० । See वार्षिका ।

**सुरूहकः** । पु । गर्दभाश्वे इ च. ।

**सुरेज्या (ष्टा)** स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० । (ष्टा ब्राह्मीशाकवृक्षे । रा.नि.व ५ ।

**सुरेन्द्रः (कः,कन्दः)** । पुं । कटुसूरणविशेषे । बागा ओल । वै.निघ. ।

**सुरेन्द्रगोपः** । पु । इन्द्रगोपकीटे । आषाढे पोका । भा.नि.सद्योव्रणे ।

**सुरेन्द्र(ग्र)लुप्तम्** । क्ली शिर कीटभेदे । टो कपोका । च.द.भग.चि. । च.सू १अ. ।

**सुरेन्द्रा** । स्त्री । इक्षेन्द्रवारुण्यां । । वै.निघ ।

**सुरेभम्** । क्ली । वङ्गे । राङ । धिका. ।

**सुरेवटः** । पु । (Areca glasilis or triauda.) पूगवृक्षविशेषे, रामपूगी । विका. ।

**सुरेश्वरी** । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । च. द.ग्री.चि. ।

**सुरेष्टः (कः)** । पुं । श्वेतरक्तवकवृक्षे । सादा लाल वक वृक्ष । रा.नि.व.५ । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि. व.१० । सर्जवृक्षे । शालगाछ । रा.नि.व. ९ ।

**सुरोत्तरः** । पुं । चन्दनवृक्षे । श.र ।

**सुरोद्भवम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

**सुरोहिषम्** । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । बड़ गन्धतृण । वै निघ. ।

**सुलङ्घनम्** । क्ली । सुष्ठुलङ्घने । सु उपोष । लक्षण—"सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुं प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ॥" सु. ।

**सुलभा** । स्त्री । माषपर्णीलतायाम् । माषाणी । रा.नि.व.३ । धूम्रपत्रायाम् । गधानीति महाराष्ट्रे ।

रा.नि.व ५ । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. । वार्षिकीमल्लिकायाम् । বেল ফুল । रा.नि व.१० ।

**सुलेमानी** । स्त्री । स्वनामख्याते पिण्डीखर्जूरभेदे । गुणाः —श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छारक्तपित्तहृत् । भा. । [मणा । वै.निघ. ।

**सुलोकिनी** । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँई आ ।

**सुलोचनः** । पु । सुरङ्गमृगे । हरिण । रा नि. व.१९ । चकोरे । वै.निघ. ।

**सुलोमनी** । स्त्री । जटामांस्याम् । वै निघ. ।

**सुलोमशा** । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व ४ । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

**सुलोमा (म्या)** । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । वै.निघ. । ताम्रवल्लीलतायाम् । मालवे प्रसिद्धा । रा.नि व.३ ।

**सुलोमी** । स्त्री । भाखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । वै.निघ. ।

**सुलोहकम्** । क्ली । पित्तले । हे.च ।

**सुवंशः** । पुं । श्वेतेक्षौ । শাদা আখ । रा.नि. व.१४ । [वन वाबुई । रा नि.व १० ।

**सुवक्त्रः (क्त्रा)** । पुं, स्त्री । वनबर्बरिकायाम् ।

**सुवदनः** । पुं । बर्बरके । वन वाबुई । रा. नि व.१० । [त्रिवि । रा नि.व.१८ ।

**सुवयाः (स्)** । स्त्री । हंसांसवायां मध्यमायां

**सुवर्चकः** । पुं. । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । जटा. ।

**सुवर्चलम् (ला)** । क्ली, स्त्री । सौवर्चललवणे । সচল লবণ । वै.निघ.१भ.चर्मवि चन्द्रभायां । (ला) आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । रा. नि.व.४ । सु.सू.१०अ. । "सुवर्चला विशल्या च ।" चि.२अ. । भा.म.४भ.गर्भचि. । ब्राह्मीमण्डूके । ब्राह्मी शाक । रा.नि.व ५ । वै.निघ.च. शा.चि.गुल्मादौ । अतसीवृक्षे । আতসী ফুলের गाछ । र.मा. ।

**सुवर्चिः (कः)** । पुं । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । रा.नि.व.६ । स्त्री (का) । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । र.मा. । सौवर्चलवणे । च.सू.२ अ. । च द.वि.ज्व.चि ...

गरकुष्ठमूर्च्छा ।" जतुकालतायाम् । मालवे प्रसिद्धा । रा नि व ३ ।

**सुवर्चा** । स्त्री । सर्जिकाक्षारे । रा नि व ६ ।

**सुवर्णम्** । क्ली । हरिचन्दने । मे. । नागकेसरपुष्पे । रा नि.व.६ । वै.निघ.२भ.उन्मा चि.ब्राह्म्यादिकल्के । स्वर्णधातौ । সোণা । अम । कर्ष । २०तो. । प.प.१ख. । १६ सुवर्णमाषके । ८० र. । सु चि ३१अ. । हरिद्रायां । गौरसर्षपशाके । उशीरे । स्वर्णगैरिके । र.मा. । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । पीतधुस्तूरवृक्षे । वै. निघ ।

**सुवर्णकम्** । क्ली । राजपित्तले । সোণা পিতল । हे.च. । कर्षपरिमाणे । प.प.१ख. । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল गाछ । र.मा. ।

**सुवर्णकदली** । स्त्री । कदलीविशेषे । চাঁপা-কলা । उत्. पाटोया । मानि केळीति कोङ्कणे । गुणाः —मधुरा हिमा स्वल्पभक्ष्ये दीपनी तृष्णाघ्नी दाहघ्नी कफकरी हृद्या गुरुश्च । रा.नि व.११ । अमृतवल्लीति हट्टपसत्रम् ।

**सुवर्णकमलम्** । क्ली । रक्तपद्मे । লাল পদ্ম । गुणः —"सुवर्णकमलं शीतं मधुरं वर्णकारकम् । कफपित्ततृषादाहरक्तदोषविसर्पकान् । विषविस्फोटकादींश्च नाशयेदिति कीर्तितम् ॥" वै.निघ. ।

**सुवर्णकेतकी** । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । স্বর্ণ কেতকী । वै.निघ ।

**सुवर्णगैरिकम्** । क्ली । अत्यन्तलोहितसद्गैरिके । লাল গেরিমাটী, বনকস.টী । हिं पीतगेरु । रा नि.व.१३ । "सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह । लीढ्वा सुखमवाप्नोति चिरं हिक्कार्दितः प्रिय ॥" रस.र.श्वास.चि । च द.श्वास.चि. । गुणाः—मधुरं शीतं कषायं ब्रणरोपणं विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नञ्च । रा.नि.व.१३ ।

**सुवर्णघ्नम्** । क्ली । वङ्गधातौ । রাং । वै.निघ. ।

**सुवर्णजातिः** । स्त्री । भूमिजम्बीरमहारसरसवेधगमहसकविवरनिसरमरमरसिमरधम्लनदेषेषु । वै निघ ।

**सुवर्णतिलका** । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

**सुवर्णदुग्धी।** स्त्री। स्वर्णक्षीरिणीनामक्षुपे। সোণাখিরুই। रा.नि.व.५।

**सुवर्णनकुली।** स्त्री। महाज्योतिष्मतीलता याम्। বড় নতাফটকী। रा.नि.व.३।

**सुवर्णपुष्पः।** पुं। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। रा. नि.व.१०।

**सुवर्णप्रसवम्।** क्ली। एलवालुके। वै.निघ.।

**सुवर्णमापकः।** पुं। मध्यमद्वादशधान्यमाने। सु.चि.३१च। [नि.व.१३।

**सुवर्णमाचिकम्।** क्ली। स्वर्णमाक्षिके। रा

**सुवर्णमिचम्।** क्ली। टङ्कणक्षारे। সোহাগা। वै.निघ.। [কলার গাছ। वै.निघ.।

**सुवर्णमोचा।** स्त्री। सुवर्णकदल्याम्। চাঁপা

**सुवर्णयूथिका (थी)।** स्त्री। स्वर्णयूथिका याम्। পীত যূঁই, স্বর্ণযূঁই। गुणा—स्वादुः शीतला शर्करा—पित्तदाहक्षयघ्नी नानालदोष घ्नी च। रा.नि.व.१०।

**सुवर्णरम्भा।** स्त्री। सुवर्णकदलीवृक्षे। চাঁপা-কলার গাছ। रा.नि.व.११।

**सुवर्णवर्णा (र्णी)।** स्त्री। हरिद्रायाम्। श. च.। कपर्दकभेदे। रा.नि.व.१३। (र्णी) जीव-न्त्याम्। प.मु.।

**सुवर्णसंघम्।** क्ली। सुवर्णकर्षे। (सौराष्ट्रवती)।

**सुवर्णसिन्दूरम्।** क्ली। See स्वर्णसिन्दूर। र.सा.स.।

**सुवर्णक्षीरिणी (री)।** स्त्री। स्वर्णक्षीर्याम्। चन्दनादप्रभवा हिमावलीति लोके। সোণাখি-রুই। ম ধিসীরাভেদ, শিয়ালকাঁটাভেদ। रा.नि. व.५। कटुके। सु.सू.३८च.श्यामादिवर्गः, ४१च. अधः। क्षुपविशेषे। শেয়ালকাঁটা। यस्य क्षीरं सुवर्णवर्णं चतुर्थं प्रथमं। कचित्।

**सुवर्णा (र्णी)।** स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि. व.६। कणगुग्गुलौ। इन्द्रवारुण्याम्। व्राथाल শা। रा.नि.व.२३। लक्षणाकृते। কাল অগু-রু। भै.। वाथ्यालके। বেলেড়া। भ.च.। सु-वर्णक्षीर्यां। শেয়ালকাঁটা। रा.नि.व.५। (र्णी) नागदन्त्याम्। देवदारौ। रा.नि.व.१।

**सुवर्णाख्यः।** पुं। नागकेशरवृक्षे। र.मा.।

**सुवर्णाभः।** पुं। राजावर्त्तमणौ। वै.निघ.।

**सुवर्णारः।** पुं। काञ्चनारवृक्षे। রক্ত কাঞ্চন গাছ। रा.नि.व.१०।

**सुवर्णाह्वा।** स्त्री। स्वर्णयूथिकायां। वै.निघ.।

**सुवर्णिका।** स्त्री स्वर्णजीवन्त्याम्। रा.नि. व.३। [निघ.।

**सुवर्त्तुलम्।** क्ली। तरम्बुजे। তরমুজ। वै.

**सुवर्षा।** स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

**सुवल्लिः (ल्ली)।** स्त्री। सोमराज्याम्। সোম-রাজ। श.टी.भ.। रा.नि.व.४। पुत्रदात्रीलतायां। कटुकवल्ल्याम्। कट्की। रा.नि.व.३।

**सुवल्लिका** स्त्री। जतुकालतायाम्। मालवे ख्याता। रा.नि.व.३। सोमराज्याम्। रा.नि.व.४।

**सुवल्लिजः।** पुं। प्रवाले। পলা। वै.निघ.।

**सुवसन्ता।** स्त्री। माधवीलतायाम्। মাধবী লতা। श्वेतजात्याम्। শুক্ল জাতী। वै.निघ.।

**सुवहा।** स्त्री। शेफालिकावृक्षे। শিউলী গা-ছ। प.मु.। रा.नि.व.४। हंसपादीलतायाम्। গোশালিয়া লতা। रा.नि.व.५। सु.चि.१च.। सल्लकीवृक्षे। শালভেদ। रा.नि.व.११। ओरके। वै.निघ.। गन्धनाकुल्याम्। रास्नाविशेष। रा. नि.व.७। सु.चि.१०च.। रुद्रजटायां। रा.नि. व.३। तालमूल्याम्। रा.नि.व.७। एलापर्ण्यां। भै.। नीलसिन्धुवारे। নীলনিসিন্দা। रा.नि.व. ४। त्रिवृतायाम्। ডেউড়ী। प.मु.। च.सू.४च.। गन्धरास्नायाम्। भा.म.१भ.सन्निकश्च चि.। "सुव-हा गुग्गुलुयुताः।" रास्नायाम्। श्म। च.सू.४च.। चि.७च.। [मे।

**सुवासः।** पुं। कदम्बवृक्षे। वै.निघ.। सुङ्ग-

**सुवासरा।** स्त्री। चन्द्रपुरे। ডোকনাড়ী। भा.। [चिरण्टी। श्म.।

**सुवासिनी।** स्त्री। पितृभवनस्थायां नार्य्यां,

**सुविदः।** पुं। तिलकवृक्षे। वै.निघ.। [८।

**सुविटरा।** स्त्री। गुन्द्रासिनीवृक्षे। रा.नि.व.

**सुवीरः।** पुं। बदरवृक्षे। কুল গাছ। गुणा-

से । বেণা । रा.नि.व ११ । क्ली । सुन्दरबीजे ।

**सुवीरः (क) (र्य्यः)** । पुं । एकवीरवृक्षे । रा नि व.८ । बदरीवृक्षे । वै.निघ । क्ली (कम्) । सौवीराञ्जने । र.मा. । बदरे । कणाञ्जने । वै. निघ । (र्य्यम्) बदरीफले । जटा ।

**सुवीराम्लम्** । क्ली । सौवीराम्ले । কাঁজিবিশেষ । रा नि व.१५ । काञ्जिके । কাঁজি । जटा ।

**सुवीर्य्या** । स्त्री । वनकार्पास्याम् । বন কাপাসী । श.र. । महाशतावर्य्याम् । বড় শতমূলী । वै निघ । भाड़ीहिङ्गी । रा.नि.व.६ ।

**सुवृत्तः** । पु । शूरणकन्दे । ওল । रा नि व.७ । मरिचे । वै निघ । स्त्री (त्ता) । शतपत्र्याम् । সেউতী । काकोलीद्राक्षायां । रा.नि व १०।११ ।

**सुवेगा** । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাপট্কী । रा.नि.व.३ ।

**सुवेशः** । पु । श्वेतेक्षौ । रा नि.व.१४ ।

**सुव्रतः** । पुं । अगस्तिवृक्षे । বকফুলের গাছ । रा नि.व १० । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । वै. निघ. । स्त्री (ता) । गन्धपलाश्याम् । काश्मीरे प्रसिद्धा । গন্ধশটী । भा.म.१म ज्व चि.विश्वादि योगे । "ब्राह्मी वचा सुव्रता ।" सुखदोह्यायां गवि । अम । [प.मु. ।

**सुशक्या** । स्त्री । शुक्लमाषायाम् । উশ্রাঠেটী ।

**सुशल्यः** । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**सुश(ष,स)वी** । स्त्री । [ष टी.भ.(षवी), स. टी रा.(सवी)] कृष्णजीरके । कारवेल्ले, पानीय कल्याम् । उच्छे । अम । च.द योनिरो चि. । सु सू.३८अ. । शा सू.११अ.आरग्वधादि । "सुष वीफलपाषषीष्टा ।" कृष्णजीरके । प मु । कारवी । र.मा.म.ज्वराङ्कुशरसे । स्थूलकृष्णजी रके । रा.नि.व ६ ।

**सुशाकः** । पुं । तण्डुलीयशाकवृक्षे । নটেশাক । रा.नि व ३ । चुञ्चुवृक्षे । চেঁচকো । भिण्डावृक्षे । रा.नि व ४ । क्ली । आर्द्रके । रा नि. व.६ । [रा.नि.व १६ ।

**सुशालुकः** । पुं । रक्तशालौ । রক্তশালি ।

**सुशिखा** । स्त्री मयूरशिखायाम् ...

**सुशीतः** । पु । क्ष्मलक्षवृक्षे । ছোট পাকুড় । रा.नि.व.११ । जलवेतसे । वै निघ. । क्ली । हरिचन्दने । प मु. ।

**सुशीतलता** । स्त्री । क्षुद्रपुष्पलतायां । ছোট শশা গাছ । भा । कर्कटिकायां । কাঁকুড় গাছ । वै.निघ. । क्ली । गन्धतृणे । रामकर्पूर । र मा. । नागदमन्यां । নাকদনা । प मु. । –

**सुशीता** । स्त्री । शतपत्र्याम् । সেউতি গাছ । रा.नि.व.१० । स्थलपद्मिन्यां । স্থলপদ্ম । वै.निघ ।

**सुशी(षी)मः** । पु । शैत्ये । चन्द्रकान्तमणौ । जटा. । हिमे, शीतले । सर्पविशेषे । मे ।

**सुशीविका** । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

**सुशुक्ला** । स्त्री । शुक्लजातीपुष्पवृक्षे । শ্বেত চাঁমিলী । वै.निघ. । [সজিনা গাছ । प मु. ।

**सुशुभञ्जनः** । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । লাল

**सुश्रीका** । क्ली । सल्लकीवृक्षे । रा नि.व.११ ।

**सुश्रुतः** । पुं । विश्वामित्रमुनेः धन्वन्तरिशिष्ये सं- हिताकारकर्षिविशेषे । स गुरुमुखादुपश्रुत्य स्वनाम्ना तन्त्रं सुश्रुतं चकार । तत्प्रादुर्भावः —"विश्वामित्रो मुनिश्रेष्ठः पुत्रं सुश्रुतमायुर्वेदाध्ययनाय काशिराज दिवोदाससमीपं वाराणस्यां प्रेषयामास । स च मुनिसुतपरिवृतस्तमुपस्थाय एवमाभाषत स्म — 'भगवन्नागता वयं इह व्याधिभिः पीडिताम् । ... प्रजाः ... हृदि व्यथा । ... ... आयुर्वेदं ... ... ।' ... ... । ... ... ... । ... ... । ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ।" भा. ।

**सुश्वेतम्** । क्ली । ... । ... । भा. । स्त्री (ता) । ... । वै.निघ. ।

**सुषिरम्** । क्ली । लवङ्गे । शीतलजले । कुष्ठी मधे । कुड़ । वै.निघ. । स्त्री (रा) । नलुकायां । नालुका । रम्बवंशे । वै.निघ ।

**सुषिराख्यः** । पुं । रम्बवंशे । रा.नि.व.७ ।

**सुषुप्तिः** । स्त्री । सत्वप्रधाने अज्ञाने, आनन्दमयकोशे । वेदान्तः ।

**सुषुम्ना** । स्त्री । शरीरान्तर्नाडीविशेषे । सा तु मेरुदण्डवाह्ये ईडापिङ्गलानामनाड्योर्मध्यस्थनाडीभेदः । तन्त्रम् ।

**सुषेणः** । पुं । करमर्दवृक्षे । अम. । वेतसलतायाम् । रा.नि.व ८ । स्वनामख्यातवैद्यकग्रन्थकारविशेषे । [डौ । रा.नि.व.६ ।

**सुषेणा (णी)** । स्त्री । त्रिवृतायाम् । तेउ-

**सुषेणिका** । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायां । अम. ।

**सुष्टुगन्धा** । स्त्री । मदिरायां । वै.निघ. ।

**सुसंस्कृतः** । त्रि । सुपक्वे । अम. ।

**सुसन्धिजा** । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

**सुसर्पणः** । पुं । पारदे । रस कौ. ।

**सुसारः** । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा नि व.८ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. ।

**सुसारवत्** । क्ली । स्फटिके । त्रिका ।

**सुसिकता** । स्त्री । सुशर्करायां । रा.नि.व १४

**सुसिरः** । पुं । दन्तमूलगतरोगविशेषे । लक्षण —"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः । लालास्रावी स सुषिरः दन्तमांसप्रपातनः ॥" वा.उ. १२१.१ [निघ. ।

**सुसीता** । स्त्री । शतपत्र्यां । सेउटी । वै.

**सुस्तनी** । स्त्री । दृढस्तनायां कन्यायाम् । रा. नि.व.१८ । [श.च ।

**सुस्थता** । स्त्री । स्वास्थ्ये । सुखे । आरोग्ये ।

**सुस्थितः** । पुं । चतुस्त्र तप्रामवदृष्टे । लक्षणं —"इष्टते सततं वस्तु यथावाक्तानमीच्यते । सुखं स्थितवानाविष्टः स विमेयो मनीषिभिः ॥" श.द. १३०५.१

**सुस्सा** । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । सेंगाडी ।

गुणा — दुर्जरतला रुच्या कषाया विशदा गुरुश्च । रा.नि.व.१६ ।

**सुस्तनः** । पुं । शङ्खे । शाँक । वै.निघ. ।

**सुस्वरा** । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.मु. ।

**सुहिता** । स्त्री । रुद्रजटायां । रा नि.व.३ ।

**सुहलाया** । स्त्री । त्रायमाणालतायां । वै. निघ. ।

**सूकः** । पुं । उत्पले । वाते । मे. । [जटा. ।

**सूकरः** । पुं । शूकरे । श.र. । हरिणविशेषे ।

**सूकरकन्दः** । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७।

**सूकरपादिका (दी)** । स्त्री । कृष्णशिम्बीलतायाम्, कपिकच्छ्वां । आलाकुनी । वै.निघ. ।

**सूकराह्वयः** । पुं,क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गैंठेला । वै.निघ. ।

**सूकरी** । स्त्री । वराहक्रान्तायां । वराक्रान्ता । श मा. । वाराहीनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वै निघ.२भ.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

**सूक्ष्मा** । स्त्री । शारिकापक्षिण्याम् । त्रिका. ।

**सूचः** । पुं । कुशाङ्कुरे । शब्दकल्प ।

**सूचकः** । पुं । सूचीशाली । मिहि धान । रा. नि.व.१६ । कुक्कुरे । सीवनद्रव्ये । सूँठ । बिडाले । काके । मे. ।

**सूचिः** । स्त्री । सेवन्यां । अम. ।

**सूचिकपुष्पः (ष्पिका)** । पुं, स्त्री । श्वेतकेतकवृक्षे । श्वेत केया गाछ । वै.निघ ।

**सूचिका** । स्त्री । करिशुण्डायाम् । सूच्याम् । शब्दकल्प ।

**सूचिकाभ(व)रणरसः** । पुं । सन्निपातज्वरे रस । पाठ — विषमेकपलं रसस्य चत्वारी माषा दद्यात्, मिलिता चूर्णयित्वा काचमयपात्रे वा । मल्लिकायाः रसेन संस्थाप्य मुद्रिकां कृत्वा यदादिना मर्दयित्वा शोषयित्वा भक्तवर्ष यावत् सन्धाणिना ध्मापयेत् । सेटैदिष ७ ग. पारा ४ म.. एकत्र माडिया काचपात्रे रहिया आर मुद्रिकायरे रहेक, ए मत्तारे नाश ग्रुणानुरूप वेदिया गुड़-

'জালে পাক করিবে। सा.कौ.। अन्य:—रस: गन्धक: सीसं स्थावरविष (मूलविषं) जङ्गमविषम् (क्षणसर्पविषं) एषां प्रत्येक समभाग'। भावना द्रव्यं—मत्स्यपित्तं शूकरपित्तं मयूरपित्त छागपित्तञ्च। परिमाणं सूचिकाग्रमितम्। পারা, গন্ধক, সীস', কাঠবিষ, কেউটে সাপের বিষ একত্র মাড়িয়া রোহিতপিত্ত, শূকরপিত্ত, ময়ূরপিত্ত এবং ছাগপিত্ত ইহা দ্বারা যথাক্রমে ভাবনা দিবে। रसा सं.। "यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम्। तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि। क्षुरेण प्रच्छते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत्। रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति॥" रस र.। रस.कौ। अन्य:—विषं सर्पविषं दारुमोच प्र. १ तो. हिङ्गुल २ तो. पञ्चपित्तेन एकैक दिनं भावयित्वा सर्षपमिता वटी कार्य्या। अनु. उष्णजलम्। भैष.। भय हृष्टफल'।

**सूचिकामुखम्** । क्ली। शङ्खे। শাঁক। हारा.।

**सूचिपत्र: (क:)** । पुं। शितावरक्षुपे। শুশুনি শাক। रा.नि.व.४। आ.पू १भ ग्रा व.। श्वेतेर्वी। वै निघ.। [प.मु.।

**सूचिपुष्प:** । पुं। केतकवृक्षे। কেয়া গাছ।

**सूचिमल्लिका** । स्त्री। नवमल्लिकायाम्। रा नि.व.१०।

**सूचिरोमा (न्)** । पुं। शूकरे। त्रिका.।

**सूचिवदन:** । पुं। मशके। मशा। नकुले। নেউল। रा.नि.व.१९। [रा.नि.व.१९।

**सूचिशालि:** । पुं। सूक्ष्मशाली। সরু ধান।

**सूची** । स्त्री। सीवनास्त्रे। ছুঁচ। हिं सूई। सीवनकार्य्येषु या त्रिधा भवति, तत्रैका वृत्ता द्व्यङ्गुला अपरमार्गे द्वे त्र्यङ्गुली च मेया। तदा मांसले देशे त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा च सूची दाह्या। वक्रा सूची मर्मफलकोषादिषु दाह्या च। सु.सू.२४ष.। प्रकदर्भे। শ্বেত কুশ। वै.निघ.।

**सूचीदल:** । पुं। शितावरशाकक्षुपे। শুশুনি শাক। रा.नि.व.४।

**सूचीपत्र: (क.)** । पुं। इक्षुविशेषे। सुश्रुत:—शालकः कविलश्च क्वाणो विदारी च। सु.सू.४५ष.। सुनिषण्णकशाके। শুশুনি শাক। भा.।

**सूचीपत्रा** । स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा नि व. ८। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रत्नमाला स,मूच्चाद्रव्यनिर्णये।

**सूचीपुष्प:** । पुं। केतकीवृक्षे। र.मा.।

**सूचीमुखम्** । क्ली। हीरके। হীরা। हे.च.। विस्रावणार्थ-शस्त्रविशेषे। सु सू.८ष.। भगन्दरच्छेदविशेषे। सु.चि.८ष.। पुं। सितदर्भे। শ্বেত কুশ। रा.नि.व.८। सौम्यकीटे। सु.कल्प.८ष.।

**सूचीमुखी (वक्त्रा)** । स्त्री। योनिव्यापद्विशेषे। लक्षणम्—"वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिल.। स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्य्यात् सूचीमुखीति सा॥" वा.उ ३३ष.।

**सूचीरोमा (न्)** । पुं। शूकरे। त्रिका.।

**सूचीष्टक:** । पुं। मृगविशेषे। वै.निघ.।

**सूच्य:** । पुं। स्वल्पगोधूमे। वै.निघ.।

**सूच्यग्र: (स्थूलक:)** । पुं। खलुपक्षे। উলু খড়। र.मा.।

**सूच्यास्य:** । पुं। मूषिके। ইন্দুর। हे.च.।

**सूच्याह्व:** । पुं। शितावरीक्षुपे। শুশুনি শাক। रा.नि व.४।

**सूत: (क.)** । पु, क्ली। पारदे। अम.। हे. चि। प्रसूते। [निघ.

**सूतका** । स्त्री। अचिरप्रसूतायां स्त्रियां। वै

**सूतकागृहम्** । क्ली। प्रसवगृहे। আঁতুড় ঘর। च.टी.भ.। अम.। See सूतिकागृहम्।

**सूतगोट:** । पुं। रसजारणार्थ, पारदजारणार्थे विक्रमकवध्ये, रसपिष्टी। रस.चि.३ष।

**सूतमातृका** । स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। शा की.प्रयमारहे।

**सूतराज: (ट्)** । पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

**सूतसूर्य्य:** । पुं। लवणादौ। शैन्धवलवण। वै. निघ.।

**सूति:** । स्त्री। प्रसवे। प्रसवे। ...

सूतिका।

निघ.। शिशौ मातृकाग्रहविशेषे। यथा - नवमे दिने मासि वर्षे वा शिशुं गृह्णाति। तेन तस्य ज्वरच्छर्दिगात्रभङ्गादि शिशोर्भवति। च.द.बाल चि.।

**सूतिकागार(गृ(गे)ह)म्** । क्ली । प्रसव गृहे । আঁতুড় ঘর। "तत्र गृहं ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्व न्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथा सङ्ख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्।" सु.शा.१०अ.।

**सूतिकाभवनम्** । क्ली। सूतिकागारे। हारा.।

**सूतिकारिरसः** । पुं । सूतिकारोगे रस.। पाठ —"रसं गन्धं मृताभ्रञ्च मृततामञ्च तुल्यकम्। चूर्णितं मर्द्दयेदम्लमाक्षिकपर्णीरसेन च। छायाशुष्का गुडी कार्य्या कलायसदृशी तत.॥" পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, সমভাগ; থুলকুড়িরসে মাড়িয়া ছায়াশুষ্ক বটী করিবে। মাত্রা কলায় পরিমাণ। অনুপান আদার রস। रस.कौ.।

**सूतिकारोगः** । स्त्री। प्रसूते प्रसवानन्तर जाते यक्ष्मादिरोगविशेषे। সূতিকা রোগ, গ্রহণী প্রভৃতি। निदान—"मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णसेवनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते॥" लक्षणं —"अङ्गमर्द्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता। शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्॥"

**सूतिकावासः** । पुं । सूतिकागारे। शब्दक ।ः ैे यद्वितत्त्वम्।

**सूतिकाविनोदरसः** । पुं । सूतिकारोगे रसः। पाठ.—"पलद्वा भागो मरिचैको द्वौ भागौ शुद्धिरस च। पिप्पल्याश्च त्रिभाग. स्याद्द्विभागश्च रोमकम्। जातीकोषस्य भागौ द्वौ द्वौ भागौ च लवङ्गस्य च। सिन्धुवारजलेनैव मर्द्दयेद्दिकयामतः। अभुना तस्य भीजायः सूतिकातङ्कनाशन॥" ১ তো. মরিচ ২ তো. পিপুল ৩ তো. সৈন্ধব ২ তো. জৈত্রী ২ তো. লবঙ্গ ২ তো. একত্র নিসিন্দার রসে ১ প্রহর মাড়িবে। ঐব।

**सूतिकाषष्ठी** । स्त्री । सूतिकागारे जातस्य षष्ठदिने पूजनीयदेवीविशेषे। সূতিকা ষষ্ঠী। सूतिकाषष्ठीपूजा विष्णुधर्म्मोत्तरे। "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता। तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता॥"

**सूति(ती)गृहम्** । क्ली। सूतिकाभवने। श.र.।

**सूति(ती)मासः** । पुं । प्रसवमासे, नवमे दशमे वा मासि। जटा.। [च.।

**सूत्करम्** । क्ली । घर्घरशब्दे। सुरासन्धाने। श.

**सूत्या** । स्त्री । सोमलतारसपाने। भ.।

**सूत्रम्** । क्ली । तन्तौ । সূতা। अम.। शास्त्रादिसूचनग्रन्थे। वैद्यके तच्चतुर्विधं यथा - प्रतिसंस्कृतसूत्रम् एकीयसूत्रं शिष्यसूत्रं गुरुसूत्रमिति।

**सूत्रकण्ठः** । पुं । नकुले। वनकपोते, पारावते। পায়রা। खञ्जरीटे। খঞ্জন পাখী। मे।

**सूत्रखण्डमोदकः** । पुं । खण्डलड्डुकविशेषे। वै निघ.।

**सूत्रपुष्पः** । पुं । कार्पासवृक्षे। त्रिका.।

**सूत्रमध्यभूः** । पुं । यवधूपे, कुन्दुरौ। श.च.।

**सूत्रवर्त्तिः** । स्त्री । सूत्रकृतवर्त्त्याम्। সূতার পলতে। भा.म ना.व चि.।

**सूत्राङ्गम्** । क्ली । उत्तमकांस्ये। वै निघ.।

**सूत्री (त्रिन्)** । पुं । काके। त्रिका.।

**सूदः** । पुं । लोध्रवृक्षे। प्रस्थपरिमाणे। এক পালি। त्रिका.। व्यञ्जने। अम.। नि। पाचके। अम.। [वै निघ.।

**सूदजः** । पुं । उपजिह्विकायां। আলজিবি।

**सूदशाला** । स्त्री। पाकशालायां। রাঁধনঘর। श.च.।

**सूदाध्यक्षः** । पुं । पाकशालाध्यक्षे, रसवत्यधिकारिणि। श.च.। See पाकशाला।

**सूनम्** । क्ली । पुष्पे। प्रसवे। मे.।

**सूना** । स्त्री । अधोजिह्विकायाम्। আলজিবি, "गले ऽड़ि। "तस्या सूना भवेदथ." ज द. १अ.। [कन्या पाह। अम।

**सूनुः** । पुं । सूर्य्ये। पुत्रे। मे.। अर्कवृक्षे। त्रि-

**सूपः** । पुं । व्यञ्जने। ডাইলাদি। भाण्डे। सूर्य्ये।

[ड]ाल। विदलमांसमाषादिपक्वा' सूपाभिधाय का:। रा.नि.व.२०। पक्वविदलव्यञ्जनी। नाक्कि डाल। क्रिया यथा—"द्विदलधान्यसूपे कर्त्तव्ये त द्धान्य क्षणसर्षपतैलेन उद्वर्त्तनीय, अथ गुर्व्वीकृत्य त्वचा हीन द्विदलं गृह्णीला सूप पाच्य.। "यस्य द्विदलधान्यस्य सूप कर्त्तव्यता मत । तद्धान्य ह ष्यग्निरमलैर्लिनाद्वर्त्तयेत्तत । तण्डुलाद्विनिष्कास्य लघुधीना मुद्गदालिका। शीतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत् सूप सकाञ्चन । स लघु कफपित्तघ्न का सश्वासनिकृन्तन ॥" द्रव्य गु.। "दाली तु शलिनी सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि.। संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् ॥" भा.।

सूपकार: । पु । पाचके । रांधुनि । तस्य ल क्षण—"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाच क । शूरश्च कठिनश्चैव सूपकार: स उच्यते ।" नीतिशास्त्रम्।

सूपधूपनम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६।

सूपपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा. नि व ३।

सूपश्रेष्ठ: । पु । मुद्गे । मुग । रा नि.व.१६।

सूपाङ्गम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा नि.व.६।

सूप्य: । पु । शिम्बीधान्ये । दाल, कलाय। भा. पू १भ.। स्त्री (प्या)। तुवर्याम् । वरन। मसूरे। वै निघ.।

सूमम् । क्ली । क्षीरे । मे.। जले । श.र.।

सूर: । पुं । सम्परे, सूरवि । रा.नि व.१८। अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । अम.। [व.०।

सूरकन्द: । पुं । सूरणकन्दे । ओल । रा.नि.

सूरण: । पुं । सूरणे । ओल । श.र.।

सूरणवटक: । पुं । सूरणकृतवटके । ओलेर बड़ा। यथा—"सूरण सकलं' कृत्वा स्वेदयित्वा च पेषयेत् । तत्पिष्टं लवण हिङ्गु जीरकं वा म रीचक। मिश्रित्य वटकान् कृत्वा घृते तले च पाचयेत् । वटिका दीपना भोज्या वातदुर्नामना शना ॥" वै निघ.।

सरसाधन: । पु । दर्पणे । प मु.।

सूरसाधनक: । पुं । विस्फुसारवृक्षे । ति नि ज गाछ । रा.नि व.५।

सूरी । स्त्री । राजसर्षपे । र मा.।

सूर्प: । पु । द्रोणद्वयमाने । ६४ श.। "द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च ।" प.प्र.१ख.। शूर्पे । वै.निघ।

सूर्पपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ । मुगा-नी ओ माषाणी। च.चि.१अ.प्राणकामीयरसायने। रस. र.भस्वरगन्धादघृते।

सूर्य्य. । पु । ताम्रे । ताँबा । अर्कवृक्षे । आ-कन्द गाछ । मे.। र.सा.स.अपस्मारे। सुवर्णे। सूर्य्यावर्त्तवृक्षे । हुडहुड़िया। वै.निघ.।

सूर्य्यकान्त: । पु । स्वनामख्यातमणौ, स्फटि-कमणौ । आतस पाथर । फला. । गुणा — ए षो निर्म्मल रसायन, वातश्लेष्मघ्न, पवित्रपूजनात् रवितुष्टिकरश्च । रा.नि.व.१३। पुष्पवृक्षविशेषे। सूर्यमणि फूल । श च.।

सूर्य्यकान्ता (न्ति.) । स्त्री । आदित्यपर्णी-नामौषधौ । See आदित्यपर्णी । पुष्पवृक्षविशेषे । सूर्य्यमणि फुलेर गाछ । श.र.।

सूर्य्यनामका । स्त्री । सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । हुड़-हुड़े । वै.निघ.। पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गा-छ । अ.द.।

सूर्य्यपत्र: । पुं । अर्कपत्रवृक्षे । श्वेतेर मूल । रा.नि.व.४। स.प्रश्वगन्धादतैले। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । वै.निघ.। [रा.नि.व.११।

सूर्य्यपर्णी । स्त्री । अर्कपत्रायाम् । माषाणी।

सूर्य्यपर्य्यायनाम । क्ली । ताम्रे । वै.निघ.।

सूर्य्यपाद: । पुं । सूर्य्यकिरणे । सूर्य्यकान्तमणौ। निम्बवृक्षे । वै.निघ । [वै निघ.।

सूर्य्यपुष्पक: । पु । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ।

सूर्य्यप्रिया । स्त्री । पद्मिन्यां । पद्मेर दाँड़ । वै.निघ.। [फुलेर गाछ । मे । श.र.।

सूर्य्यभक्त: (क:) । पुं । बन्धूकपुष्पवृक्षे । दौ-

सूर्य्यभक्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हुड़हुड़े । भा म.१ख.ज्वर.चि.।

सूर्य्यमणि: । पुं । (Hibiscus phoeniceus.) पुष्पवृक्षविशेषे। सूर्य्यमणि फुलेर गाछ। श र.। सूर्य्यकान्तमणौ । वै.च।

**सूर्यमुखी** । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । सूर्यामुखी -फुलेर गाछ । भूरिप्र. ।

**सूर्यलता** । स्त्री। आदित्यभक्तायां । रा.नि.व ४।

**सूर्यवल्लभा** । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड हुडिआ । रा.नि.व.४ । पद्मिन्यां । वै.निघ. ।

**सूर्यवल्ली** । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । र.मा. ।

**सूर्यवृक्षः** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । वै निघ. । अर्कपुष्पा । ज.द. ।

**सूर्यसद्म** । क्ली । ताम्रे । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

**सूर्या** । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालश शा । रा नि.व.३ ।

**सूर्याख्यः** । पुं । सूर्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

**सूर्या(प)वर्त्तः** । पुं । आदित्यभक्तायाम् । हुडहुडिआ, शुन्टे । वै.निघ.२भ.भूसञ्ज.चि. । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । तन्नामकशिरोरोगे । लक्षण—"सूर्योदयं वा प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च । सर्व्वात्मक कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्त्तं समुदाहरन्ति ॥" मा.नि. ।

**सूर्यावर्त्तरसः** । पुं । ग्रासाधिकारे रसः । रस. २तो. गन्धक. १ तो. घृतकुमारीरसेन प्रहर मर्द्दयेत् । पश्चात्तेन कल्केन मृदुताम्रपत्रं ६ तो. लिपयेत् । ततो वालुकायन्त्रेण तत् ताम्रपत्र दिनैक पचेत् । भक्षण २ र. । अनुपानम्—इन्द्रवारुणीमूल देवदारु त्रिकटु समभागचूर्ण शर्करा सहित पश्चाद्भक्षयेत् । सा.कौ. । [व.४ ।

**सूर्यावर्त्ता** । स्त्री । आदित्यभक्तायां । रा.नि

**सूर्याश्मा (न)** । पुं । सूर्यकान्तमणौ । वै.च. ।

**सूर्याह्वम्** । क्ली । ताम्रे । त्रिका ।

**सूर्याह्वः (य.)** । पुं। अर्कवृक्षे । रा.नि.व १०। स्त्री (ह्वा) । महेन्द्रवारुणीलतायां । माकाल गाछ । वै निघ. ।

**सूर्योदयरसः** । पुं । शिरोरोगाधिकारे रसः । मात्र.—"घृतसूताभ्रकं तीक्ष्ण गन्ध तार्क्ष्य सम सममम् । मुसलीचीरैर्दिनं मर्द्य भक्षयेन्माससमात्रकम् ॥" मधुना मर्द्दितं भक्षयेत् । रस.र. ।

**सूर्व्यः** । पुं । मापे । श.र. ।

**सूषा** । स्त्री । कासमर्द्दभेदे । वै निघ. ।

**सूक्ष्मः (क.)** । पुं । रीठाकरञ्जवृक्षे । रीठां । श.र । जीरकवृक्षे । पूगे । शुपारि । वै.निघ ।

**सूक्ष्मकृष्णफला** । स्त्री । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । वन जामेर गाछ । र.मा. ।

**सूक्ष्मघण्टिका** । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । शण गाछ । रा.नि व.४ ।

**सूक्ष्मजिह्वा** । स्त्री । तालुनकर्द्दमवर्त्तिक्षुद्रजिह्वायाम् । आलजिवि, नल्लि । रा.नि व.१८।

**सूक्ष्मतण्डुलः** । पुं । खसखसवृक्षे । पोस्त गाछ । रा.नि.व.४ । सर्ज्जरसे । धुना । वै.निघ । स्त्री (ला) । पिप्पल्याम् । रा.नि व.६ ।

**सूक्ष्मदलः** । पुं । देवसर्षपे । रा.नि.व.८। स्त्री (ला) । दुरालभायाम् । रा नि.व ४ ।

**सूक्ष्मदारु** । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठफलके । त्रिका. ।

**सूक्ष्मपत्रः** । पुं। रक्तेक्षौ । रक्त इक्षु । रा.नि. व.१४ । वनजीरके । वन जीरा । धान्यके । धनिया । रा.नि व ६ । देवसर्षपे । रा.नि.व.८ । दुरालभायाम् । माषवृक्षे । आदित्यपत्रवृक्षे । रा. नि.व ४ । क्षुद्रबदरे । छोट् कुल । रा.नि.व. ११ । कुकुरद्रुमे । कुकुशिमा । वै.निघ. । बावलवृक्षे । बाबला गाछ । श.च । वनबर्व्वरिकायाम् । वन बाबुई । रा नि व.१० । क्ली । सुरपर्णे । रा. नि.व १० ।

**सूक्ष्मपत्रकः** । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । सुगन्धार्जके । वै.निघ. ।

**सूक्ष्मपत्रा** । स्त्री । ह्रङ्कदारकविशेषे । छागलबेंटे । रा.नि.व.३ । क्षुद्रजम्ब्वाम् । वन जाम । भा. । शतमूल्याम् । शतमूली । जीरकवृक्षे । सूहली । रा.नि.व.४ । सूक्ष्मदुरालभायां । अपराजितायाम् । रक्तसहपुष्पा । रक्तापराजिता । वै.निघ. । जीरकवृक्षे । क्षुद्रोपोदकाम् । वन पूँहे । रा.नि.व.७। बलायां । पेतिगड़ा । ज.द.।

**सूक्ष्मपत्रिका** । स्त्री । क्षुद्रोपोदकायाम् । छोटे पूँहे । रा नि.व.७। शतावर्याम् । शतमूली । रा. नि व ४ । शतावर्यां । शतमूली । आकाशमांसी ।

सूक्ष्मजटामांसी । रा.नि.व.१२ । दुरालभायाम् । लघुमल्लिकायाम् । रा.नि.व.४ ५ ।

**सूक्ष्मपत्री** । स्त्री । आकाशमांस्याम् । सूक्ष्म जटामांसी । रा.नि.व.१२ । शतावर्य्याम् । "सूक्ष्मपत्री शतावर्य्याम् ।" रा.नि.व.२२ ।

**सूक्ष्मपर्णा** । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । शणभेद । रा.नि.व.४ । जीर्णफञ्जा । अहल्या । वृहती । रा.नि.व.४ । (र्णी) रामदूत्याम् । श.च ।

**सूक्ष्मपिण्डीतक** । पु । क्षुद्रमदनवृक्षे । छोट मयना । वै.निघ. । [नि.व.६ ।

**सूक्ष्मपिप्पली** । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा

**सूक्ष्मपुष्पा** । स्त्री । शणपुष्पी । शण । रा.नि.व.४ । (ष्पी) यवतिक्तालतायाम् । रा.नि.व.३ । शङ्खिन्यां । चोरकाँटका । वै.निघ. ।

**सूक्ष्मफल**: । पु । भूम्यबदरे । भूकर्वुदारे । रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । (Flacourtia cataphracta.) तालीशपत्रे, भूम्यामलक्यां । मे । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़ लताकट्की । वै.निघ. ।

**सूक्ष्मबदरी** । स्त्री । भूबदर्य्याम् । मेटोकुल । रा.नि.व.११ । [री । रा.नि.व.१९ ।

**सूक्ष्ममक्षिका** । स्त्री । मशके मशा, डाँश

**सूक्ष्ममूला** । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जयन्ती गाछ । रा.नि.व.४ । आम्रा । वै.निघ ।

**सूक्ष्मवल्ली** । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । ता मा लवे ख्याता । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । लघुकारवेल्लाम् । छोट उच्छे । वै.निघ. ।

**सूक्ष्मवस्त्रम्** । क्ली । सूक्ष्मवसने । मिहिकापड़ । शब्दकल्प: । [नि.व.४ ।

**सूक्ष्मवीज**: । पु । खस्खसे । पोस्ता । रा

**सूक्ष्मशरीरम्** । क्ली । 'ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवा: । वेदान्तसार: । [१४ ।

**सूक्ष्मशर्करा** । स्त्री । वालुकायाम् । रा.नि.व.

**सूक्ष्मशाक**: (ख:) । पु । जालबर्बूरके । रा.नि.व.८ ।

**सूक्ष्मशालि**: । पुं । सूक्ष्माकारशालिधान्यविशेषे, अणुधान्ये । मिहिधान, सरुधान । गुणा — सुमधुर लघु पित्तरक्तदाहहर" दीपन. पावन: किञ्चिद्वातविकारकृच्च । रा.नि.व १६ ।

**सूक्ष्मषट्चरण**: । पुं । पक्ष्मायशीकृमिविशेषे । रा.नि.व १९ । [ना । रा.नि.व.२० ।

**सूक्ष्मस्फोट**: । पुं । विचर्चिकायाम् । चूलक-

**सूक्ष्मा** । स्त्री । मुषल्याम् । तालमूली । प.मु. । सूक्ष्मजटामांसी । वै.निघ. । क्षुद्रैलायाम् । रा.नि.व.६ । वालुकायाम् । रा.नि.व.१४ । (क्ष्मी) करुणीपुष्पवृक्षे । करुणीति कोङ्कणे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० । यूथिकायां । जूई । श.च ।

**सूक्ष्माम्ल** । पु । चुक्राम्ले । "क्लीबसूक्ष्माम्लकम् मौ ।" वा.चि.१म. ।

**सूक्ष्माह्वा** । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

**सूक्ष्मैला** । स्त्री । (Elettaria cardamomum.) क्षुद्रैलायाम् । छोट एलाच, गुजराटि एलाईच । हि छोटीएलाची । तै चिन्नयालकुलु, एलकाय । गुणे स्थूलैलासमा । प.मु. ।

**सूक्ष्मौषधम्** । क्ली । सैलाद्री । वा. ।

**सूक**: । पु । वायौ । पवे । कीरवे । उज्ज्वा ।

**सूकण्डु**: । स्त्री । कण्डूयने । श.र. ।

**सूका(गा)ल**: । पुं । शृगाले । श.च. ।

**सूक्तम्** (क्ती) । क्ली, स्त्री । चोरपार्श्वी । रा.नि.व १८ । श.टी.भ. ।

**सूक्ष्मा** । स्त्री । अवनायां । अनुष्टप्पून । श.र्द ।

**सूज(जि)कालार**: । पुं । सर्जिकाक्षारे । साजिमाटी । श.टी.र. ।

**सूञ्चा** । स्त्री । छाया । शिका. । [१८ ।

**सूपि(पी)का** । स्त्री । लालायाम् । रा.नि.व.

**सूत्वा** । स्त्री । चोरपंलोशी । शटी । उज्ज्वा. ।

**सूदर**: । पुं । सर्पे । उज्ज्वा ।

**सूदाकु**: । पुं । नद्यां । वायौ । मृगे । उज्ज्वा. ।

**सूपाटिका** (टी) । स्त्री । पपिपुष्पी । भा नखिनिय । वै.निघ. । निघ.भ. ।

**सृमरः** । पुं । मस्याकारमहामुकरे ।वै.निघ. । शरदि मङ्गल्यागिमगभेदे। तन्मांस कषायरस वातपित्तघ्न गुरु शुक्रघ्न च । सु.सू.४६अ. ।

**सृष्टः** । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाब गाछ । स्त्री (ष्टा) । ऋद्धौषधे । वै निघ. ।

**सृष्टिः (ष्टी) (ष्टा)** । स्त्री । ऋद्धौषधे । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

**सृष्टिकृत्** । पुं । पर्पटकक्षुपे । क्षेत्पापड़ा ।

**सृष्टिप्रदा** । स्त्री । गर्भदाचीक्षुपे । रा.नि.व ४।

**सेकः** । पु । स्नेहादिभिर्नेत्रपरिषेके । नेत्रे तैलादि सेचन । तल्लक्षण यथा—"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभि सर्व्वस्मिन्नयने हित' । स सर्व्वदो भवेद्वाते पित्ते रक्ते च रोपण । स्निग्धस्तु कफे कार्य्य .... । सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्ययिके गदे ॥" इति । भा. । वृक्षविशेषे । गुणा —शीतल. भयसम्भानक वातकफघ्न । वै.निघ.।

**सेका** । स्त्री । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

**सेकिमम्** । क्ली । मूलके । हे.च. ।

**सेगुड़ी** । स्त्री । चुद्रक्षुपविशेषे । गुणा —कटु रुक्षा पृष्ठशूलगुल्मवातशूलघ्नो दीहदार्ढ्यकरी च । वै.निघ. । See सिगुड़ी ।

**सेटुः** । पुं । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि.व.१६ । माटामे । तरमुज । हारा. ।

**सेतुः (कः)** । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । श.र. ।

**सेतुभेदी** (इन्) । पुं । दन्तीवृक्षे । श च. ।

**सेतुवृक्षः** । पुं । वरुणवृक्षे । अम ।

**सेत्रम्** । क्ली । खायी । मङ्कले । व्याक. ।

**सेनिका** । स्त्री । शतपुष्पायाम् । शुल्फा । वै. निघ. ।

**सेन्दिनी** । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाके । गुणा —कटुका तिक्ता पाकाम्ला वातघ्नो पित्तकृत् पीनसघ्नी दीपनी रुचिकृच्च । रा नि.व.७ ।

**सेन्दुः** । पुं । सतापनसे । तरमुज । त्रिका. ।

**सेन्धा** । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । भा ।

सेफः । ... । ... । ... ।

**सेफाली** । स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे । निशिन्दा गाछ । रा.नि.व २३ । [रदकल्प. ।

**सेमण्डी** । स्त्री । पुष्पवृक्षभेदे । सेउती । श॰

**सेमशः** । पु । मेषे । भेड़ा । त्रिका. ।

**सेरीपूगम्** । क्ली महाराष्ट्रकर्णाटयो सेरीति प्रसिद्धे पूगे । रा नि.व.११ ।

**सेलुः** । पु । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । र.मा. । बहुवारवृक्षे । चालुता गाछ । भ.निघण्टौ. ।

**सेल्लकः** । पु । पीतरोगे । वै.निघ ।

**सेवम् (वि)** । क्ली । काबिलदेशे तन्नामकफलविशेषे । सेव फल । हि सेव । गुणा —वातपित्तघ्न गुरु बृंहण कफकर रसे पाके च मधुरं शीतल रुच्य शुक्रलच । भा श्रा व । वातपित्तहरं गुरु बृंहण कफकार रुच्य पाके स्वादुरस हितच । रा.नि.व.११ ।

**सेवकाल्लः (लु)** । पु । दुग्धपेयावृक्षे । श.च.।

**सेवती (न्तिका, न्ती)** । स्त्री । (Rosa alba or Chrysanthemum coronarium. Syn. C. Roxburghii.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । सेउती गोलाप । गुलदाउदी । हि गुलचिनि । ते चामन्ती । ता सामन्तिपु । गुणाः —हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघु दोषघ्न्या सजिह्वल्या तिक्ता कटी पाचनी च । भा ।

**सेवनी** । स्त्री । शरीरावयवसन्धीविशेषे । शरीरेर सेवनी स्थान । यथा—सेवन्य सप्त ता सां मस्तके पञ्च शीर्षसि एका जिह्वायामिका इति। ता कदाचिदपि न विध्येत् । "सेवन्य सप्त ताःसान्तु भवेयु पञ्च मस्तके । एका शीर्षसि जिह्वायामिका विध्येन्न ता. क्वचित् ।" भा. । सु शा.६अ.।

**सेवाली** । स्त्री । आकाशजटामांस्याम् । शूकरटांगभी । वै.निघ. ।

**सेविका** । स्त्री । मिष्टान्नभेदे । सेवइयाँ । हि सेवइ । यथा—"समितावर्त्तिका लम्बा सूत्राभा यवसन्निभा । पक्वा घोरैव संसाध्या भोज्या घृतसमन्विता ।" गुणा —"सेविका तर्पणी बल्या गुर्व्वी पित्तानिलापहा । ग्राहिणी सन्धिकृत् रुच्या ता खादेद्वातिमात्रया ॥" ।

सेवितम् । क्ली । सेविफले । সেও ফল । रा.
निघ.११ ।

सैव्यम् । क्ली । उशीरे । लामज्जके । गन्धदे
णे । अ.द । प मु । वै.निघ.१भ सर्वेज्वर चि.सु
दर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च द.छर्दि चि. ।
।पु । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । हिज्जलवृक्षे ।
হিজল গাছ । श.र । स्त्री (व्या) । वन्दायां ।
বান্দড়া । श र. ।

सेहुण्डः (ण्डो) । पुं, स्त्री । (Euphorbia
neriifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । মনসা গাছ ।
हि सेहुण्ड, थोकर, सिज् । बम्. निवडुङ्ग,थोर ।
तत्पत्र तीक्ष्ण दीपन लघु पाचनम् आध्मानाष्ठी
लागुल्मशूलशोथोदरघ्नम । भा.पू १भ.गा व. ।

सैंहलम् । क्ली। सुवर्णविशेषे । त्वचि । वै.निघ.

सैंहली । स्त्री । स्वनामख्यातपिप्पलीविशेषे ।
मं रानपिप्पली । क काडिपिप्पली । गुणा —
कटु. उष्णा क्रमिघ्नी दीपनी कफश्वासवातव्याधि
शमनी कोष्ठशोधनी च । रा.नि.व.६ ।

सैकतम् । क्ली । हिङ्गुले । वै निघ । [व.६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा.नि.

सैकयम् । क्ली । शीषपित्तले । वै निघ. ।

सैन्धवः । पुं, क्ली । सिन्धुदेशोत्थे स्वनामख्यात
लवणविशेषे । सैन्धव इति भाषेय सर्वत्र प्रसि
द्धम् । সৈন্ধব লবণ । बम् सेंधे लोण । गुणा
—एतल्लवणरसं मदुशीतवीर्यत्वात् पित्तहरम् ।
सु.सू ४०भ. । हृद्य चक्षुष्य वृष्य दीपन त्रिदोषघ्न
पूर्व अवविबन्धघ्न । श्वेतरक्तभेदेन रसवीर्यं यथा
कैतु गुणाश्च पूतम विरच । रा नि व ६ । वा सू.
१३भ.लवणादि । "काशीसद्वयसैन्धवम् ।" स्त्र
। अविशेषानुक्तौ सैन्धव ग्रहीव्यम् । पु । घोटके ।
. विका. ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे ते
। लम् । पाठ—"सैन्धवं चित्रकं दन्तीं पलाशचन्द्र
वासवौ । गोमूत्रेऽष्टगुणे पश्चात् साधयेत्तावर्प
णम् । कायपाद पिबेत् तैलं कल्क क्वाथस म
। तम् । पचेत्तैलमेतेषव तैल भ्रम भगन्दरम् ।"
তিল তৈল ৮ শ. টেক্কন, চিত, দন্তী, শন্য
মরীচ. ...

২ তো. পাকার্থ—গোমূত্র ১২৮ পা: শে
৩২ প । কল্কার্থ—ভাবিত পুটিত লৌহচূর্ণ
৮ প. । अन्यत् यथा—चक्रमर्दकमूलस्य कल्क
कृत्वा विपाचयेत् । कैशराजरसे तैलं कटुकं स
दुनाग्निना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवता
रयेत् । एततैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणा
म् ।" रस र ।

सैन्धी । स्त्री । मद्यविशेषे । तालरसकृतमद्ये ।
वै निघ. । गुणा —शीता कषाया चक्षा पित्तकृत्
वातदा च । रा नि व.१४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूरे । शब्दकल्प" ।

सैरिभः । पु । महिषे । प मु. । [प मु ।

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलि ।

सैरीयः (क) । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । ঝাঁটী ।
म र । अम. । सु.सू.३८भ. । नीलझिण्ट्याम् ।
प मु. ।

सैरीयकद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये ।
सु सू ३८भ । चि.२५भ. । [श मा ।

सैरेयः । पु । श्वेतपुष्पझिण्ट्याम् । শ্বেতঝাঁটী ।

सैरेयः (क.) । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । শ্বেত
ঝাঁটী । हि कटसरैया । गुणा—"सैरेय कुष्ठ
वातास्रकफकण्डूविषापहः" । तिक्तोष्णो मधुरोः
दन्त्य सुस्निग्ध केशरञ्जन. ।" भा. । सुश्रि १भ.वै
सौम्यकोटि । सु.कल्प.८भ. ।

सैर्य्यः । पु । श्वेतझिण्टीद्वये । वै निघ.१४ वां.
व्या पङ्शीतिगुग्गुलौ ।

सैर्य्यकः । पु । सहचरे । শ্বেত ঝাঁটী । वा.सू.
१५भ आरग्वधादौ । "भूनिम्बसैर्य्यकपटोलकरञ्ज
युग्मम् ।"

सैर्य्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । रक्तपुष्प
कुरुवकाख्य, अन्य पीतपुष्प कुरुवकाख्य
इति । वा सू १५भ.वत्सकादिवर्गे । "वत्सकसैर्य्यक
युग्महरीतकी ।" [अरुणदत्त ।

सैवालम् । क्ली । शैवाले । শেওলা ।

सैहिकः । पु । [illegible] । श ।

सोनहः । पु । लशुने । श र. ।

**सोभाञ्जनः** । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । प.टी.भ. ।

**सोमम्** । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ. । रक्तचन्दने । वै.निघ.२भ.वा.व्या चि.श्वेदलेपे ।

**सोम.** । पु । कर्पूरे । अम. । सोमरसे । जले । वानरे । मे. । अमृते । शङ्खकान्ता. । (Acid Sarcostemma. S. Viminalis or Sarcostemma brevistigma. Syn Asclepias acida.) The moon plant. तन्नामकौषधिराजे । सोम लता । ह्रि सोमलता । वम् सोमवल्ली । तें टिगटमुभुडु, पुल्लतीगे । तस्य पत्राणि पञ्चदश भवन्ति । तानि च शुक्लप्रतिपदयन्द्रकलावत् एकैक जायन्ते, कृष्णप्रतिपदय एकैक चीयन्ते । तदुक्तं— सोमनामौषधिराज पञ्चदशपर्ण , स सोम इव हीयते वर्द्धते च ।" च. चि.१भ. । स चतुर्विंशतिविध , सर्व्वेषामेव प चाणि १५ प्र. भवन्ति । ते अंशुमान् घृतगन्ध ; रजतप्रभ कदलीकन्दवत्कन्द., मुञ्जवान् लशुन पत्र:, चन्द्रमा कनकाभ जले जायते, गरुडाहृत श्वेताक्षश्चाहिनिर्म्मोकवत् वृक्षाये लम्बते । अन्ये सर्व्वे च सोमा विचित्रवर्णमण्डलचित्रिता । सर्व्वे एव पञ्चदशदला क्षीरकन्दलतावन्तश्च । तेषा स र्व्वेषां जन्म महेन्द्रमलयश्रीपर्वतदेवगिरिहिमालयपारियात्रसह्यविन्ध्यादिषु । चन्द्रमा सोमश्च सिन्धुनदे इतश्चेतश्चासते, मुञ्जवानंशुमाश्च तत्राप्यधिगम्यते । तथा काश्मीरे क्षुद्रमानससरसि च स्तेडुभ गांतजागतशाङ्करा अधिगम्यन्ते । सु.चि.२८भ ।

**सोमकः** । पु । सोमरोगे । निदा ।

**सोमखण्डा** । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ ।

**सोमगन्धकम्** । क्ली । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

**सोमगा** । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ ।

**सोमघट्टि(ट्टी)का** । कुष्माण्डलतायां । वै. निघ. ।

**सोमग्रहः** । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तेनाश्व कम्पते चन्द्रपानामन शीतलाद्रव गात्र प्रसार्य शेते । ज द ५भ. ।

**सोमघृतम्** । क्ली । गर्भोत्पादनघृते । औरद स्तैकवर्णाया गो घृत ८ श । क्वाथार्थे —सिद्धार्थक वचा ब्राह्मी शङ्खपुष्पी पुनर्नवा श्वेतभूमिकुष्माण्ड त्रिफला कुष्ठ कटुकी अनन्तमूल श्यामालता यष्टीमधु चोरपुष्पी जातीपुष्प वासापुष्प मञ्जिष्ठा देवदारु शुण्ठी पिप्पली भृङ्गराज हरिद्रा दारु हरिद्रा वृद्धदारक सुवर्चला दशमूलम् अपामार्ग अश्वगन्धा शतमूली प्र. २ प । पाकार्थे— जल ६४ श. शे. १६ श. । अकल्कमिदम् । जीव वत्सा একবৰ্ণা গাভীর ঘৃত ৮ শ. । ক্বাথার্থ —রাইসরিষা, বচ, ব্রাহ্মীশাক, বেলেডা, পুনর্নবা, শুক্লভূমিকুষ্মাণ্ড, ত্রিফলা, কুড, কটুকী, অনন্তমূল, শ্যামালতা, যষ্ঠীমধু, চোরহুলী, জাতীপুষ্প, বাসকপুষ্প, মঞ্জিষ্ঠা, দেবদারু, শুণ্ঠী, পিপুল, ভীমরাজ, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বৃদ্ধদারক, হুডহুডিয়া, দশমূল, আপাঙ্, অশ্বগন্ধা, শতমূলী প্রত্যেকে ২ প. জল ৬৪ শ. শেং ১৬ শ. । सा.कौ । अन्यत्— गव्यघृतं ४ श. । कल्कार्थे—श्वेतसर्षप वचा ब्राह्मी चोरपुष्पी पुनर्नवा क्षीरकाकोली कुष्ठ यष्टीमधु कटुकी द्राक्षा गाम्भारीफल परूषकफल श्यामालता अनन्ता हरिद्रा पाठा गुडत्वक् देवदारु सौवर्चललवण मञ्जिष्ठा त्रिफला प्रियङ्गु वासापुष्प गिरिमृत्तिका मिलितं १ श. । भैष. ।

**सोमजम्** । क्ली । दुग्धे । हे च. । [निघ. ।

**सोमदा** । स्त्री । गन्धमन्याम् । गन्धशटी । वै.

**सोमनाथरसः** । पु । प्रमेहे, सोमरोगादि कारोक्ते च रसविशेषे । अत्र रसगन्धादीनां प्रत्येक रसार्द्दमान याह्यम् । र सा.स. । पालिधारसशोधितहिङ्गुलोत्थपारद भाङ्गकर्कोरसशोधितगन्धक प्र. २ तो. कज्जलि कार्य्या । कन्यारसमर्द्दितलौह ८ तो. अभक वङ्ग रौप्यं खर्पर स्वर्णमाक्षिक सुवर्ण प्र १ तो. कुमारीरसेन मेकपर्णीरसेन च मर्दयेत् भावयेच । वटी गुञ्जाद्वयमिता । পালিধারসে শোধিত পারা ২তো. ইন্দুরকাণীপানার রসে শোধিত গন্ধক ২ তো একত্র কজ্জলি করত লৌহ ৮তো. মহ মিশাইয়া ঘৃতকুমারীর রসে মাড়িতে হইবে । অভ্র, বঙ্গ, রৌপ্য, খাপর, স্বর্ণমাক্ষিক এবং স্বর্ণ প্রত্যেকে ১ তো. সমস্ত একত্র মিশাইয়া ঘৃতকুমারী ও

**सेवितम्** । क्ली । सेविफले । সেও ফল । रा.
निघ.११ ।

**सैव्यम्** । क्ली । उशीरे । लामज्जके । गन्धवे
णा । च.द. । प सु. । वै.निघ.२भ.मर्व्वेन्द्र चि.सु
दर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च.द.कर्दि.चि. ।
पुं । अवल्लकचे । रा.नि.व.११ । हिज्जलवचे ।
হিজল গাছ । श.र. । स्त्री (व्या) । वन्दाया ।
মান্দড়া । श.र. ।

**सेहुण्ड:** (**ण्डी**) । पुं, स्त्री । (Euphorbia
nerrifolia.) स्वनामख्यातवृचे । মনসা গাছ ।
हि सेहुण्ड, थोकर, सिज । वम्. निवडुङ्ग,थोर ।
तत्पय तीक्ष्णं दीपनं लघु पाचनम् आध्मानाष्ठी
लागुल्मशूलशोथोदरप्रणु । भा.पू.१भ.गा.व. ।

**सैंहलम्** । क्ली। सुवर्णपित्तले । लवि। वै.निघ.।

**सैंहली** । स्त्री । स्वनामख्यातपिप्पलीविशेषे ।
मं रानपिप्पली । क काडिपिप्पली । गुणा —
कटुः उष्णा क्रमिघ्नी दीपनी कफश्वासवातव्याधि
शमनी कोष्ठशोधनी च । रा.नि.व.६ ।

**सैकतम्** । क्ली । डिङ्गुले । वै निघ । [व.६ ।

**सैकतेष्टम्** । क्ली । चार्द्रके । আদা । रा.नि.

**सैक्यम्** । क्ली । शीषपित्तले । वै.निघ. ।

**सैन्धवः** । पुं, क्ली । सिन्धुदेशोत्थे स्वनामख्यात
खनिजलवणे । सैन्धव इति प्रायेण सर्व्वत्र प्रसि
द्धम् । সৈন্ধব লবণ । बम् सैन्धे लोण । गुणा.
—एतल्लवणरसं मदुशीतवीर्य्यत्वात् पित्तहरम् ।
सु.सू.४०भ. । हृद्यं चक्षुष्यं वृष्यं दीपनं त्रिदोषघ्नं
पूतं व्रणविरुच्छघ्न । शैतरक्तभेदेन रसवीर्य्यविपा
केषु गुणाढ्यं पूतनं त्रिविध । रा.नि व.६ । वा.सु.
१५भ.जयकादिः । "कालीमस्यसैन्धवम् ।" चव
विशेषानुक्तौ सैन्धवं प्रयोज्यम् । पुं । घोटके ।
रिका. ।

**सैन्धवादितैलम्** । क्ली । भगन्दराधिकारे तै
लम् । पाठः—"सैन्धवं चित्रकं दन्ती पलाशबीज
काथवीं । गोमूत्रेपिष्ठेषु पश्चात् माश्यमष्टावर्जि
कम् । कायपादं पिबेत् तैलं कल्के क्वाथयेत् म
तम् । एतत्तैलमशेषं तैल भगन्दरम् ।"
তিল তৈল ৮ প. সৈন্ধব, চিতা, দন্তী, পলা
শবীজ, রাখালশসার মূল প্রত্যেক ২ প.
২ তো. পাকার্থ—গোমূত্র ১২৮ পঃ শে
৩২ প. । কল্কার্থ—ভাবিত পূতিক লৌহচূর্ণ
৮ প. । अन्यत् यथा—चक्रमर्दकमूलस्य कल्क
कृत्वा विपाचयेत् । वैश्यराजरसे तैलं कटुकं म
दुनाग्निना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवता
रयेत् । एततैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणा
म् ।" रस.र ।

**सैन्धी** । स्त्री । मद्यविशेषे । तालरसकृतमद्ये ।
वै निघ. । गुणा:—शीता कषाया चम्ला पित्तहृत्
वातदा च । रा नि व.१४ ।

**सैमन्तिकम्** । क्ली । सिन्दूरे । शब्दचन्द्र: ।

**सैरिभः** । पु । महिषे । प.मु. । [प.मु ।

**सैरी** । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलि ।

**सैरीयः** (**कः**) । पुं । श्वेतझिण्ट्याम् । ঝাঁটী ।
श र । चम. । सु.सू.३८भ. । नीलझिण्ट्याम् ।
प मु. ।

**सैरीयकद्वयम्** । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये ।
सु सू.३८भ. । चि.२५भ. । [श.मा ।

**सैरेयः** । पुं । श्वेतपुष्पझिण्ट्याम् । শ্বেতঝাঁটী ।

**सैरेयः** (**कः**) । पुं । श्वेतझिण्ट्याम् । শ্বেত
ঝাঁটী । हि कटशरैया । गुणाः—"सैरेयः कुष्ठ
वातास्रकफकण्डूविषापहः" । तिक्तोष्णो मधुरो
नस्यः सुस्निग्धः केशरञ्जन. ।" भा. । सुश्रि १५. ।
मौग्र्यकीटे । सु.कल्प.८भ. ।

**सैर्य्यः** । पुं । श्वेतझिण्टीक्षुपे । वै.निघ.१४ वा.
व्या.षड्शीतिगुग्गुलौ ।

**सैर्य्यकः** । पु । सहचरे । শ্বেত ঝাঁটী । वा.सू.
१५भ चारग्वधादौ । "भूनिम्बसैर्य्यकपटोलकरञ्ज
युग्मम् ।"

**सैर्य्यकयुग्मम्** । क्ली । सहचरद्वये । पर्य्यां र-
क्तपुष्प कुरबकाख्य, चन्य पीतपुष्प कुरण्टकाख्य
इति । वा.सू.१५भ.वरुणादिवर्गे । "वरुणसैर्य्य
युग्मशतावरी ।" [अरुणदत्त ।

**सैवालम्** । क्ली । शैवालम् । শেওলা ।

**सैहिक:** । पुं । सिंहाक्षी । मं ।

**सोनहः** । पुं । लशुने । श.र. ।

**सोन्माद:** । त्रि । क्षिप्ते, उन्मत्ते । श.टीम ।

**सौमाल:** । त्रि । सुकुमारे । हारा. ।

**सौमोद्भव:** । पुं । हस्तिनि । वै.निघ ।

**सौरकम्** । क्ली । मत्स्यारभेदे । सोरा इति ख्यात । भवि. (मन्यद्रावके ।) ।

**सौहरा** । स्त्री । सोरा इति ख्याते पण्यद्रव्ये । भैष.ग्रं.रुचि महाशङ्खद्रावके ।

**सौकरी** । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

**सौख्यम्** । क्ली । आरोग्ये । मुदि । हे.च ।

**सौगन्ध्यम्** । क्ली । कत्तृणे । गन्ध थड़। सुगन्धत्वे । रामकर्पूरे । श.र. । त्रि । शुभगन्धे ।

**सौगन्धकपञ्चक:** । पुं । श्वेतार्जके । श्वेत तुलसीविशेष । वै.निघ. ।

**सौगन्धिकम्** । क्ली । माणिक्यभेदे । रा.नि.व.१३ । पद्मरागे । मे । नीलोत्पले । नीलशुन्धि । रा.नि.व १० । सु.सू.३८अ.ड । रक्तकमले । लाल पद्म । च.सू.४३अ. । त्रिसुगन्धे, त्वगेलापत्रेषु । वै.निघ.२भ सपञ्चमी.चि.दाडिमाद्ये सौवर्चलत्वे वर्ते । सचल लवन । वै निघ.भजो.चि.भल्लातकादि घे । रोहिषतृणे । भीमकर्पूरे । अम । कह्लारे । रक्त कमल । अम । रस र विष चि । गन्धतृणे । अम. । च.सू.३अ. । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । भद्रतरगन्धके । च.द.राजय.चि रसेन्द्रगन्धयाम् । च सू.३अ । कफजक्रिमिविशेषे । च वि ७अ. । स्त्री (का) । पद्मभेदे । शुल्ली । ग्रन्थकाप: । गन्धतृणे । भैष.ना.व्र.चि.कुम्भीकाद्यतैले । चमल सूचि । च.द.ना.व्र चि. । [घ. ।

• **सौगन्धिपत्रक:** । पुं । श्वेतार्जके । वै.नि

**सौपडी** । स्त्री । पिप्पल्याम् । श.च ।

**सौध:** । पुं, क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ । राजभवने । अम. । पुं । दुग्धपाङ्गिकायां । दूधपाड़ि । रा नि.व.१३ । स्त्री (धा) । सुधोद्भवे । स्नगा सिजु । च.द.यक्षिरो.चि. ।

• **सौधभूषणम्** । क्ली । चूर्णके । चून । वै.निघ. ।

**सौपर्णम्** । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ । सुण्ठ्यां । रा.नि.व.६ । स्त्री (र्णी) । बकादनीम । माषाम् । भाङ्गानादङ्गा । रा.नि.व.१ । नकुल १२अ. ।

**सौभद्रेय:** । पुं । विभीतकवृक्षे । बहेडा गाछ । श.र. ।

**सौभाग्यम्** । क्ली । सिन्दूरे । टङ्कणे । सोहागा । रा.नि.व ६।१३ । भैष.ज्व.चि.सौभाग्यवट्यां ।

**सौभाग्यचिन्तामणि:** । पुं । विषमज्वरे औषधम् । रसगन्धकहिङ्गुलनैपालबीजकानि क्रमवृद्धा नेतव्यानि, अथ दन्तीमूलरसेन पिष्टा गुञ्जाप्रमाणा वटी कार्या । अनुपानं शर्करा । सा. कौ. । [निघ. ।

**सौभाग्यमण्डनम्** । क्ली । हरिताले । वै.

**सौभाग्यशुण्ठी** । स्त्री । सूतिकायां मोदकौषधे । কেশুর, পানিফল, পদ্মবীজ, মুথা, জীরা, কৃষ্ণজীরা, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শৈলজ, নাগেশ্বর, তেজপত্র, গুড়ত্বক্, শঠী, ধাইফুল, এলাইচ, শুল্ফা, ধনিয়া, গজপিপুল, মরিচ, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভূমিকুষ্মাণ্ড এবং শতমূলী প্রত্যেকে ৪ তো. লৌহ ৮ তো. অভ্র ৮ তো. শুণ্ঠীচূর্ণ ১ শ. মিছরি ৩০ প ঘৃত ১ শ. গব্যদুগ্ধ ৮ শ. । মাত্রা ১ তোলা পর্য্যন্ত । দ্বিতীয় যথা—ত্রিফলা, ত্রিকটু, কৃষ্ণজীরা, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, নাগেশ্বর, মুথা, জয়িত্রী, জায়ফল, ধনে, লবঙ্গ, শুল্ফা, বালুকা, মরনাফল, যমানী, বনযমানী, ধাইফুল, শতমূলী, তালমূলী, লোধ, গজপিপুল, পিয়ালবীজ, শুনক, কর্পূর, চন্দন, রক্তচন্দন প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. শুণ্ঠচূর্ণ ৪ শ. ঘৃত ১ শ. দুগ্ধ ৮ শ. চিনি ৫ শ. একত্র পাক করিবে । অনুপান ছাগদুগ্ধ । ১ম পাঠ: -"কশেরু शृङ्गाटकराटसुस्तं जिरोकजातिफलं सजीवम् । लवङ्गशैलेयकनागपुष्पं पत्रं वराङ्गं शटिधातकी च । एला शताह्वा धनिकेभपिप्पली तथैव ग्राह्यरूपी विदारी । लौहाभ्र तत् समभागात् प्रत्येकमेषां मिष्ट कर्षयुग्मम् । महौषधात् चूर्णपलानि चाष्टौ विमर्ध्यमाज्येन सिता विधेया । पलानि चाष्टावपि सर्पिषश्च प्रस्थद्वयं क्षीरमिह प्रयुञ्ज्यम् । पचेद्विधिज्ञ: परमादरेण .. ।" भा.कौ. । द्वितीयस्य पाठो —त्रिफला त्रिकटु कृष्णजीरकं गुडत्वक् तेजपत्रम् एला नागकेशरपुष्प मुस्ता जाती जातीफल वा धनं लवङ्ग कुलत्था वालुका मदनफल यमानी ।

थुलकुড়ি। বঙ্গে ঝাৱনা দিয়া २ न. वटी क विवे। सा.कौ। भैष। [च.।

**सोमपत्र**। पु। उलुपतृणे। উলু খড়। श.

**सोमपादपः**। पु। कायफलवृक्षे। वै निघ.।

**सोमप्रियम्**। क्लौ। कुमुदपुष्पे। वै निघ.।

**सोमबन्धुः**। पु। कुमुदे। श र.।

**सोममणिः**। पु। चन्द्रकान्तमणौ। भूरिप्र.।

**सोमयोनिः**। पु। पीतचन्दनवृक्षे। श र.।

**सोमराजिका**। स्त्री। सोमराज्याम्। श र.

**सोमराजी**। स्त्री। (Vernonia anthelmintica, Syn Serratula anthelmintica) स्वनामख्यातक्षुपे। সোমরাজ, হাকুচ। हि बुकची कालिजिरि जिरीरित। म बावची। क बाउचिगे। तै तिपतीगे, नेलवयलिगे। तम् वांरचा, कालीजीरी। रा.नि व ४। गुणा —वा कुचीशब्दे सख्या। [भैष.कन्दर्पसारतैलि।

**सोमराट्**। पुं। सोमराज्याम्। সোমরাজ।

**सोमरोगः**। पुं। स्त्रीणां मूत्रातिसारे। निदानादि —"स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि। अतीसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च। आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च। तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानात् मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि॥" लक्षण—"प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः। स्रवन्ति चातिमात्रं ता सा न शक्नोति दुर्ब्बला। वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित्। शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति॥" इति। भा.।

**सोमलता**। स्त्री। दिव्यौषधिविशेषे। সোমলতা। See सोम। गुडूच्याम्। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५। [च्यां। रा.नि.व.३।

**सोमलतिका**। स्त्री। सोमलतायाम्। गुडू

**सोमवल्कः**। पुं। कट्फलवृक्षे। কট্ফলের গাছ। र.मा। करञ्जवृक्षे। করঞ্জ গাছ। ज टा.। च.चि.८ष.। रीठाकरञ्जे। रा.नि व ९। २१। श्वेतखदिरे। अम.। बर्बूरके। বাবলা গাছ। र मा। रा नि.व.११। [रे। वै निघ।

**सोमवल्कलः**। पुं। ———

**सोमवल्लरी**। स्त्री। सोमलतायाम्। সোমলতা। ब्राह्मीक्षुपे। सोमराज्याम्। वै निघ। मत्स्याक्ष्याम्। अम। सोमलताभेदे। भ.।

**सोमवल्लिका**। स्त्री। सोमलतायाम्। भ। सोमराज्याम्। अम.।

**सोमवल्ली**। स्त्री। सुदर्शनायां। উভতি পুচ্ছি পত্রগুলুক। लताकरञ्जे। ब्राह्म्यां। ব্রাহ্মী শাক। वाकुच्याम्। সোমরাজ। रा नि.व.२३। सु कल्प १अ। श्वेतखदिरे। गजपिप्पल्यां। वनकार्पासे। वै.निघ.। गुडूच्याम्। अम.। पातालगरुडीलतायाम्। পাতাল গরুড়ী। रा. नि व.३। सोमायाम्। সোমলতা। रा.नि.व ३। भ। च चि.८अ.। मण्डूक्यां। থুলকুড়ি। रा. नि.व.१२।

**सोमवृक्षः**। पु। कट्फलवृक्षे। र मा.। श्वेतखदिरे। रा.नि व-८। [०

**सोमशकला**। स्त्री। शशाण्ड्याः। रा नि.व.

**सोमशल्यः**। पु। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

**सोमसद्म**म्। क्लौ। कर्पूरे। र.मा.।

**सोमसट्टकः**। पु। सट्टकभेदे। यथा—"दधिचीर्णं विनिष्काष्य तस्मिन् विश्रामरोचयी। कणादिचकयोश्चूर्णं सिता भाण्डे सुधीलयेत्। तत्पूते तत्तस्मिन् बीजं दाडिमजं क्षिपेत्। सोमसट्टकनाम सौ वर्द्धमानगुणे सम॥" द्रव्य गु.।

**सोमसम्भवा**। स्त्री। गम्भर्य्यां। वै.निघ.।

**सोमसारः**। पुं। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

**सोमस्कन्धः**। पुं। श्वेतखदिरे। वै.निघ.।

**सोमक्षीरा (री)**। स्त्री। महासोमलतायां। रा नि व १।

**सोमा**। स्त्री। क्षुद्रसोमलतायाम्। रा.नि.व.१। ब्राह्म्यां। ব্রাহ্মী শাক। सोमवल्के। কট্ফল। सु.सू.१८ष। गडूच्यां। सोमराज्यां। সোমরাজ। सकाभे। শ্বেত অভ্র। वै.निघ.।

**सोमाख्यम्**। क्लौ। रक्तकैरवे। রক্তকুমুদ। र मा।

**सोमार्हा (र्द्रा)**। स्त्री। महासोमलतायाम्।

**सौरी** । स्त्री । आदित्यभक्ताया । हुडहुडिया । पु (रौ[द्र]) । भल्लातक । वै निघ ।

**सौरीयकम्** । क्ली । तन्नामकत्वक्सारनिर्यास विष सुश्रुत २ख । See त्वक्सारविषम् ।

**सौरेय. (क)** । पु । शुक्लझिण्टाम् । श्वेत झाँटी । हि कटसरैया । गुणा —"सैरेय कुष्ठ वातास्रकफकण्डूविषापह । तिक्तोष्णो मधुरो द न्त सुस्निग्ध केशरञ्जन ॥" भा ।

**सौल्विक** । पु । ताम्रकुट्टके । अमरः ।

**सौवर्चलम्** । क्ली । Sochal salt. तद्रस लवणे । साचल लवण । हि सोंचरनोन । च द श सा चि । सोंचरलवण । भा म ४भ शोन रो चि. । सौवर्चल इति महाराष्ट्रादौ । गुणा — लघु क्षार कटु उष्ण गुल्मक्रिमिघ्नम् ऊर्द्ध्ववातामशूल विबन्धारोचकहरञ्च । रा नि व ६ । अग्निकर क टु उष्ण विशद लघु । मद । विबन्धानाहशूलघ्नम् उद्गारशोधकञ्च । भा । रुचिकर वीर्य्योष्ण हृद्य कटु गुल्मघ्न शूलघ्न किञ्चित्पित्तकर लघुपाकञ्च । राज । सज्जिकाक्षारे । माजिमाटी । अम ।

**सौवर्णभेदिनी** । स्त्री । प्रियङ्गौ । श मा ।

**सौवर्णिका** । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु कल्प ८ख । [अम ।

**सौविद (दल)** । पु । अन्तःपुररक्षके ।

**सौवीरम्** । क्ली । वदरे । वृहद्बदरे । वड कु ल । र मा । काञ्जिके । काँजि । प सु । का ञ्जिकभदे । च द क्रिमि चि. । स्रोतोऽञ्जने । अम । सौवीराञ्जने । नीलाञ्जन, नील सुर्मा । र मा । एतच्छोधन वराटकवत् । र सा.स । रसाञ्जने । रसाञ्जनशोधने सम्यम् ।

**सौवीरकम्** । क्ली । यवगोधूमकृतकाञ्जिके । यव ओ गमेर काँजि । "निस्तुषपक्वयवै सहित मद्य ।" शार्ङ्ग. । निस्तुषयवकाञ्जिके । यवेर काँ जि । च. । गुणा —"सौवीरन्तु यवैरामै पक्वैर्वा निस्तुषै कृत । गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्यै के चिदूचिरे । सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शःकफघ्न भेद दीप नम् । उदावर्त्ताङ्गमर्द्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥" भा । अम्लरस तीक्ष्ण शिरोरोगघ्न ज्वरादहर श्रोषि श्वयशमन बलकर मूत्रपञ्च । रा.नि.व १५ । See तुषाम्बु । "सौवीरक सुवीराख्य ज्ञेय गोधूम साधित । निस्तुषैस्तु यवै केचित् प्राहु सौवीरक बुधा ॥ यवैस्तु निस्तुषे पक्वै सौवीर साधित क्वचित् । यवादष्टगुण तोय दापयन्ति चिकित्स का ॥ घनात्यये तथा ग्रीष्म सन्धान षडदिन भ वेत् । हेमन्त शिशिरे स्थाप्य भिषक द्दशादितेन वै । प्रावृड्वसन्ते सन्धान भवदष्टदिनेन वै ॥" तोड । सौवीराञ्जने । तत्र नीलाभ, नीलसुर्मा इति लो के । प सु । [कुल गाछ । रा नि व ११ ।

**सौवीरक.** । पु । बदरवृक्षे । वड पाटनाइ

**सौवीरजम्** । क्ली । नीलाञ्जने । नील सुर्मा । वै निघ ।

**सौवीरवदरम्** । क्ली । बदरफलविशेषे । ना रकु ल, पाटनाइ मिष्ट वड कुल । गुणा — शी तल भेदन गुरु शुक्रल बृंहण पित्तदाहरक्तक्षतत- ष्णावातघ्नञ्च । मद व ६ । [न । रा नि व १२ ।

**सौवीरसारम्** । क्ली स्रोतोऽञ्जने । वङ्गाश्- -

**सौवीरा** । स्त्री क्षीरकाकोल्याम् । क्षीरकाकु- ला । वै निघ ।

**सौवीराञ्जनम्** । क्ली । स्वनामख्याताञ्जनवि शेषे । सुवीरनामनदीभवाञ्जने । नीलाञ्जन, नी ल सुर्मा । रा नि व १३ । लक्षण —"वल्मीकशि खराकार भङ्गे नीलोत्पलद्युति । सौवीराञ्जनमि त्याहुरायुर्वेदविदो जना ॥" च द स्रुक्स्रवृत्ते । गु णा — शीतल तीक्ष्ण स्वादु लघुनं कटु चक्षुष्य तिक्त ग्राहक मधुर स्निग्ध हिक्काक्षयपित्तविषकफ घ्न नेत्रदोषहर वातघ्न श्वासहर रक्तपित्तघ्नञ्च । वै निघ । शीतल कटु तिक्त कषाय चक्षुष्य रसा यन कफवातविषघ्नञ्च । रा नि व १३ । [६ ।

**सौवीरिका** । स्त्री । क्षुद्रबदरीभेदे । मद व.

**सौसुराद** । पु । सुरीषजन्तमी । च वि ७ष ।

**सौहित्यम्** । क्ली । तृप्ती । अम. । यावता हारेण कुक्षिप्रपीडनादिक भवेत् तावदाहारे । च सू १५ष ।

**स्कन्दः** । पु । शरीरे । त्रिका । पारदे । रा नि व १३ । स्कन्दग्रहे । भा म १भ बालचि. ।

**स्कन्दग्रह.** । पु । तन्नामकबालग्रहविशेषे स दाशिवस्य लक्षण "शूनाक्ष क्षतजसुगन्धिक स

द्य धातकी शतावरी तालमूली रोध्र गजपि पली पियालबीज गुड़ूची कर्पूर चन्दन रक्तच न्दन प्र चूर्ण २ तो गुल्लीचूर्ण ४ प्र घृत १ श दुग्ध ८ श शर्करा ५ श । चतु छागदुग्धम् । भैष । [गाछ षटी भ

**सौभाञ्जन** । पु । शोभाञ्जनवृच । साजना

**सौभिच** । पु । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लक्षण —"गुरुभि खादितैर्नित्य तथा स्नहातियोगत । सौभिची जायतेऽश्वस्य आमविड्व गलचित ॥ ज द ४३श । [निघ

**सौमनस(स्य)फलम्** । क्ली । जातीफले । वै

**सौमनसा (स्या)** । स्त्री । जातीपत्राम् जयित्री । रा नि व १२ ।

**सौमनस्यफला** । स्त्री । महाजातिपुष्पवृच मालती फुलेर गाछ । वै निघ ।

**सौमनस्यायनी** । स्त्री । मालतीपुष्पकलि कायाम् चिका । च वि ८श ।

**सौमित्रम्** । क्ली । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेँ ठेनावि शेष । वै निघ । [व १२

**सौमेरवम् (रुकम्)** । क्ली । सुवर्णे । रा नि

**सौम्य** । पु । उदुम्बरवृचे । यज्ञडुमुरेर गाछ रा नि व ११ । सुगन्धार्जके । सुगन्ध श्वेत तुल सी । शर्करासवे । क्ली । श्वेतरक्तकमले । दुग्ध । वै निघ । [डेउी । रा नि व १० ।

**सौम्यगन्धा (न्धी)** । स्त्री । शतपत्राम् । से

**सौम्यगन्धिकम्** । क्ली । श्वेतरक्तकमल । वै निघ ।

**सौम्यज्वर** । पु । ज्वरभेदे । लक्षण —"वात पित्तात्मक शीतमुष्ण वातककात्मक । द्वन्द्वशुभ यमितन्तु ज्वरो व्यामिश्रलचण ।" च सू १श ।

**सौम्यधातु** । पु । कफे । रा नि व २१ ।

**सौम्या** । स्त्री । ब्राह्मयाम् । शालपर्णि । रा नि व ४ । वै निघ २भ कल्याणघृते । महेन्द्र वारुण्यां । माकाल लता । रा नि व ३ । वै निघ वा व्या चि लघुनारायणतैले । गुञ्जायाम् । कुं० । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफटकी । रुद्रजटायाम् रा नि व ३ । मटिपणाम् नागु सोमलता । स्वर्णजीवन्त्याम् रा नि व १२ । आम्रायाम् । अशोक । रा नि व ४।१२ । शट्यां । शटी । वल्लीयाष्टमधुनि । लताइष्टिमधु । रा नि व ६ । नीलदूर्वायाम् । नागवल्ल्यां । पाण गाछ । गुडूच्यां । वै निघ । मल्लिकायां । मल्लिका गाछ । रा नि व १ ।

**सौर (ज) (भ)** । पु । तुम्बुरुफलवृचे । ताम्बूल फलेर गाछ । रा नि व ११ । क्ली । कु ड़ुमे चिका । धान्यके वै निघ । नीलनाम कगन्धद्रव्य । रा नि व ६ । [रा नि व ११ ।

**सौरवनज** । पु । तुम्बुरुवृचे । ताम्बूल फल ।

**सौरस** । पु । रक्तजकृमिभेदे । च वि ७श । तुम्बुरुवृच । ताम्बल फल । वै निघ ।

**सौराष्ट्र** । पु । कुन्दुरुके । सल्लकीनिर्यासे । स लाइ आठा । रा नि व १२ । क्ली कांस्य । रा नि व १३ । स्त्री (ष्ट्रा) । स्वनामकमृत्तिकायाम् । सोराति माटी । रा नि व १२ ।

**सौराष्ट्रकम्** । क्ली । पञ्चलौहे । हे च । का चधातौ । प मु । [पर्पटी । रा नि व १३ ।

**सौराष्ट्रमृत्तिका** । स्त्री । सौराष्ट्रा । पञ्च

**सौराष्ट्रसम्भृता** । स्त्री । फटिकारिकायाम् । फटकिरि । वै निघ । [स्वधातौ । वै निघ ।

**सौराष्ट्रिकम्** । क्ली । विषभेदे । श र । का

**सौराष्ट्री** । स्त्री । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धायां स्वना मख्यातसुगन्धमृत्तिकायाम् । उ फर्शीय सुगन्ध मृ त्तिका । म तुवरी । क तुवरियमस । वम् सोर टीमाती । गुणा —तिक्ता कटुका कषाया चक्षु लखनी चक्षुष्या शङ्खाक्षिर्हिपित्तसन्तापघ्नी च । रा नि व १२ सा च स्फ टकातुल्यगुणा । भा पू १भ ह रमव । कफपित्तविषव्रणघ्नी । राज । सु चि १८श । तदभावे पङ्कपर्पटी ग्राह्या । भा म ॥ भ उ द चि । वै निघ १भ च्य चि भल्लातकादि भवे । गोपीचन्दने । डि टकमाटी । वै निघ ।

**सौरि** । पु । असनवृच । आसन गाछ । रा० नि व ८ स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िय । रा नि व ४ । [वै निघ ।

**सौरिक** । पु । भल्लातकवृच । भेला गाछ ।

**सौरिरत्नम्** । क्ली । नीलमणौ । रा नि व ११ ।

**स्तनसम्भत्** । स्त्री । प्रशस्तोरस्कस्तने । लक्षणं यथा – नात्यूर्द्ध्वौ नातिलम्बौ नातिकृशौ नातिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति । च.शा.८अ. ।

**स्तनान्तरम्** । क्ली । हृदये । है.च. । भावि वैधव्यसूचकहृदयस्थचिह्नविशेषे । शब्दकल्प ।

**स्तनितफलः**
**स्तनितोद्भवः** } पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । विकण्टकवृक्षे । বৈঁচী গাছ । रा.नि.व.११ ।

**स्तन्यम्** । क्ली । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तदुक्त —"रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥" "आहाररसयोनित्वादेव स्तन्यमपि स्त्रियाः । तदेवापत्यसंस्पर्शात् दर्शनात् स्मरणादपि । ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत् सम्प्रवर्त्तते । स्नेहानिरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते ॥" तत् शुद्धं दुष्टञ्च—तयोः परीक्षा यथा—"नीरे स्तन्य यदेकीस्यात् अविवर्णमतन्तुमत् । पाण्डुरं तनुशीतञ्च तद्दुग्धं शुद्धमादिशेत् । कषाय सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् । पित्तादम्लञ्च कटुकं राज्योऽम्भसि तु पीतिकाः । कफदुष्टन्तु तोये निमज्जति च पिच्छिलम् । द्वन्द्वजन्तु द्विलिङ्गं स्यात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥" भा. ।

**स्तन्यजननः** । त्रि । स्तनदुग्धवर्द्धके । च.सू.४ ।

**स्तन्यशोधनः** । त्रि । स्तन्यदोषहरे । सु ।

**स्तन्यसम्पत्** । क्ली । प्रशस्तस्तन्ये । तच्च प्रकृतिवर्णरसगन्धयुक्तं भवेत् । च.शा ८अ. ।

**स्तन्या** । स्त्री । कलम्बीशाके । प.सु ।

**स्तब्धः** । त्रि । दृढे । स्थिरे । व्याक. ।

**स्तब्धता** । स्त्री । दृढतायां । दार्ढ्ये । मा.नि ।

**स्तब्धरोमा** (न्) । पुं । शूकरे । अम ।

**स्तभः** । पुं । छागे । श र. ।

**स्तम्बः** । पुं । वीहितकवृक्षे । রমনা গাছ । प्रकाण्डहीनतरुमात्रे । अम. । तृणादिगुच्छे । चामर । [निघ ।

**स्तम्बकः** । पुं । अवककवृक्षे । ঢেঁকি । वै.

**स्तम्बकरिः** । पुं । धान्ये । अम. । धान्यमात्रे । श.र. ।

**स्तम्बेरमः** । पुं । हस्तिनि । प सु ।

**स्तम्भः** । पुं । स्तब्धतायां । कायजडतायाम् । अ म.भ. । मा.नि । "निद्रानाश भव. स्तम्भ ।"

**स्तम्भकः** । पु । रक्तबीजे । থুনখারাপী । वै. निघ । [वेदनाविशेषे । सु.सू २२अ ।

**स्तम्भनम्** । क्ली विष्टम्भभावे । वायुजन्यव्रण

**स्तम्भनीक्रिया** । स्त्री । शिराव्यधव्रणमुखावचूर्णनादिना स्रावनिवारणकार्ये । च.द.शिराव्यध चि. । [कन्दे रा.नि व.७ ।

**स्तवक(काह्व)कन्दः (कः)** । पुं । गुलुच्छ-

**स्तवकफलः** । पुं । तेजोवत्याम् । তেজফল, তাম্বূল । वै निघ. ।

**स्तवकमञ्जरी** । स्त्री । अश्मीकवृक्षे । वै.निघ, ।

**स्तवकशालिनी** । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । प सु. ।

**स्तिमितः** । त्रि । स्थिरे । मन्दे । मा.ज्व नि. ।

**स्तीरम्** । क्ली । वज्रे । वै.निघ. ।

**स्तीर्व्विः** । पुं । रुधिरे । तृणजातौ । उणा. ।

**स्तुटिः** । पु । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ । [१२ ।

**स्तुत्या** । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व. [भा. ।

**स्तुनकः** । पुं । छागे । श.च. ।

**स्तुभः** । पुं । छागे । अ.टी.भ । स्त्री । छाग्यां ।

**स्तूपकः** । पुं । वटकादिभक्ष्यद्रव्ये । वै निघ. ।

**स्तेमः** । पुं । आर्द्रीभावे । अम. ।

**स्तेयी** (इन्) । पुं । वनमूषिके । वै निघ. ।

**स्तैमित्यम्** । क्ली । आर्द्रतायां । अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वे इव भावे । "स्तैमित्यं स्तिमितो वेग. ।" मा.नि. । भा.म.१भ.शेषज्व.चि. । मन्दतायाम् । रा.नि व.२० ।

**स्तोकः (कः)** । पुं । चातकपक्षिणि । रा.नि. व.१९ । अम. । रक्तबीजे । খুনখারাপী । (कः) वयस्नाभविषे । वै.निघ. ।

**स्तोमम्** । क्ली । मस्ते । मस्तके । शब्दकल्प: ।

**स्त्यानः** । त्रि । आर्द्रे । भा.कुष्ठचि. । स्निग्धे । क्ली । आलस्ये । विद. । शि. ।

नदिड वकाल्यौ इतचलितैकपक्षानेव । उद्विग्न सुललितचतुरन्पदौ स्कन्दार्तो भवति च गाढ मुष्टिवर्चा ॥" सु उ.२७अ. । तदुत्पत्ति यथा "स्कन्द सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रह ॥" सु उ २७अ. । [वि.११ ।

**स्कन्द(न्ध)तरुः** । पु । नारिकेलवृक्षे । रा नि

**स्कन्दनम्** । क्ली । रेचने । त्रिका । शोषणे । व्याक ।

**स्कन्दसखा** । पु । स्कन्दापस्मारे । सु उ २७अ ।

**स्कन्दांशक** । पु । पारदे । रा नि व.१३ ।

**स्कन्दापस्मार** पु । बालग्रहविशेषे । लक्षणं यथा "निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव । विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनं वा सृजति च तत्सखाभिपन्नः ॥" सु उ.२७अ । "स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निना सिमद्युतिः । स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥" सु उ.२७अ. ।

**स्कन्धः** । पु । शरीरावयवविशेषे । काँध । रा. नि व १८ । तरोर्मूलादिशाखापर्यन्तभागे । गाछेर गुँडि । चम । शरीरे । मे ।

**स्कन्धजः** । पु । शल्लक्यादौ । "पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः ।" है.च । वटवृक्षे । मद.व ५ । [चम ।

**स्कन्धदेशः** । पु । हस्तिस्कन्धे । स्कन्धप्रदेशे ।

**स्कन्धफलः** । पु । नारिकेलवृक्षे । रा नि व.११ । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुम्बुर । श.च. । स्त्री (ला) । खर्जूरवृक्षे । भा । [पाथा । है.ध. ।

**स्कन्धमल्लकः** । पुं । कङ्कपक्षिणि । काँक

**स्कन्धरुहः** । पु । वटवृक्षे । वट गाछ । रा नि. व.११ । [निदानम् ।

**स्कन्धरोगः** । पुं । चक्रशाने चरबाहुकादौ ।

**स्कन्धवन्दना** । स्त्री । मधुरिकायां । मौरी । श.च. ।

**स्कन्धशृङ्गः** । पु । महिषे । शब्दकल्प. ।

**स्कन्धा** । स्त्री । शाखायां । लतायां । शब्दकल्प ।

**स्कन्धी** (इन्) । पुं । वृक्षे । र.मा. ।

**स्खल** । वि । स्खुते । चम । वा.उ ३६अ. ।

**स्फोटिका** । स्त्री । हापुत्रिकायां, खञ्जनिकायाम् । त्रिका ।

**स्तनः** । पु । कुचे । रा.नि.व.१८ । तन्नामक मर्मस्थाने । सु शा ६अ । [चि. ।

**स्तनकील** । पु । स्तनविद्रधौ । च द.स्त्रीरो.

**स्तननम** । क्ली । कुन्थने । मे ।

**स्तनन्धय** । पु स्तनपायिशिशौ । रा.नि व १८ । स्त्री (या, यी) । स्तनपायिबालिकायाम् । रा नि.व १८ । [नि व १८ ।

**स्तनपायिका** । स्त्री । बालिकायाम् । रा

**स्तनपीडा** । स्त्री । स्तनरोगे । निदा ।

**स्तनमुखम्** । क्ली पु । चूचुके । रा.नि व.१८

**स्तनयित्नु** । पु । मुस्तके । चम. । रोगे । है च ।

**स्तनरोग** । पुं । स्त्रीणां स्तनजव्याधौ । स्तनेर रोग । सम्प्राप्ति –"सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोष प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते यावन्तो गलगो यैव का रणैः सम्भवन्ति हि । तावन्त स्तनरोगा स्यु. स्त्री णां तैरेव हेतुभि । धमन्यः संवृतद्वारा कन्यानां स्तनसंश्रिता दोषाविसरणात्तासां न भवन्ति स्तनामयाः तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनाञ्च ता पुनः । स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्ति ते ॥" सु नि १७अ ।

**स्तनरोहित.** । पु । तन्नामकमर्मस्थाने, तस्य स्थानं स्तनचूचकयोरूर्द्ध्वम् उभयतो द्व्यङ्गुल भागे । सु शा. ।

**स्तनविद्रधि** । पु । स्तनोपरिजातस्फोटके । ठूनको वा मेयेर उपर फोड़ा । है च । रस र स्तनरो चि ।

**स्तनहस्तः** } पु, स्त्री । चुचुके । स्तनेर बोंटा । है च. ।
**स्तनशिखा** }

**स्तनव्रणः** । पु । स्तनोपरिजातक्षते । रस.र स्तनरो चि. । [द.स्त्रीरो चि ।

**स्तनशोष.** । पु । स्तनदुग्धतारोगविशेषे । च

**स्थलशृङ्गाटः (कः)** । पुं । चुद्रगोचुरे । छोट गोक्षरी । रा.नि.व.४ । गोचुरे । र.मा. ।

**स्थला (ली)** । स्त्री । जलशून्याकृत्रिमभूमौ । अ टी.म ।

**स्थलेरुहा** । स्त्री । गृहकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । दग्धावृचे । कुरहीति कौङ्कणे ख्याता । रा.नि.व.८ । सितपाटलावृचे । श्वेत पारुल । रा.नि.व.१० ।

**स्थलेशयः** । पु । क्रोडवक्रुरङ्गादौ । तन्मांसं सर्व्वगुणकरम् । रा.नि.व.१० ।

**स्थविका** । स्त्री । मचिकाभेदे । सु.कल्प ८अ. ।

**स्थविरम्** । क्ली । शैलेये । शैलज । रा.नि.व. १२ । वा.चि.३अ. । पुं । वृद्धे । रा.नि.व.१८ । कदम्बवृचे । वै.निघ. । वृद्धदारके । वीश्ताडक । "मूलं स्थविरस्य भिषजा चैभि." भा.म.४भ वृद्दारो व्यञ्जयव्यञ्चि. । स्त्री (रा) । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ । वृद्धायाम् । रा.नि.व.१८ ।

**स्थविरदारु** । क्ली । वृद्धदारुणि । वीश्ताडक । "स्थविरदारुरास्ना. समा. ।" भा.म.१भ स-त्रिकत्र.चि. ।

**स्थाणुः** । पुं । जीवके । शब्दकल्प. ।

**स्थाणुकर्णी** । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड माकाल । रा.नि.व.३ ।

**स्थाणुरोगः** । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षण — "प्राट्काले व्रणो यस्य जङ्घायामुपजायते । स्थाणुरोग, स विज्ञेय, दुष्टशोणितसम्भव. ॥" अ.दे.१८अ. । [शब्दकल्प ।

**स्थानकम्** । क्ली । आलवालै । हे.च फेणे ।

**स्थानचञ्चला** । स्त्री । वर्वरीवृचे । अ.च ।

**स्थानमृगः** । पु । कर्कटे । मत्स्ये । कच्छपे । मकरे । वै.निघ. ।

**स्थापना** । स्त्री । समर्थनायां । "प्रतिज्ञाया एव हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापनायाम् । पूर्व्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना ॥" च.वि.८अ ।

**स्थाप(यि)नी** । स्त्री । पाठायाम् । आद्ना म । रा.नि.व.६ ।

**स्थालम्** । क्ली । मुक्तादिपात्रे । थाल । अम. ।

**स्थालिका** । स्त्री । मचिकाविशेषे । सु.कल्प ८अ. । [तानि हिसप्ततिसङ्ख्यकानि । च.शा. ।

**स्थालिकास्थि** । क्ली । अर्व्वुदाकारास्थनि ।

**स्थालिद्रुमः** । पु । नन्दीवृचे । तूणगाछ । वै.निघ. ।

**स्थालिपर्णी** । स्त्री । आरण्यग्रन्थायां । वै.निघ. ।

**स्थाली** । स्त्री । सङ्कीर्णमुखपात्रविशेषे । थालि । उखिकायाम् । अम. । रक्तपाटलवृचे । रक्त पारुलगाछ । मे. । [शब्दकल्प. ।

**स्थालीपक्वम्** । क्ली । स्थालीपाचितान्नादौ ।

**स्थालीपाकः** । पु । भानुपाकानन्तर लौहस्य स्थाल्यां पाकविधौ । लौहद्विगुणत्रिफलया षोडशगुणेनाष्टावशेषक्काथ कृत्वा लौहमालोड्य स्थाली मध्ये रसशोषणपर्य्यन्त पचेत् । तथा हस्तिकर्णपलाशशतावरीभृङ्गराजकेशराजानाम् एकस्य वा स्वरसेन, अभावे लौहसमानां त्रिफलामष्टगुणतोये नि.क्काथ्य पादशेषक्काथेन स्थालीपाकं कुर्य्यात् । त्रिफलाया पुन स्वरसलाभेऽपि स्वरसो न ग्राह्य इति ज्ञेयम् । र.सा.स. ।

**स्थालीवृचः** । पु । अश्वत्थविशेषे । गया अश्वथ । हि वेलियापीपर । गुणा — स्वादु कटुः तिक्त, तुवर रूच कटुपाकरस याही विषपित्तकफापह. । भा. । [वै.निघ ।

**स्थावरः** । त्रि । स्थितिशीले । पु । नन्दीवृचे ।

**स्थावरविषम्** । क्ली । कन्दमूलखनिजादिविषेषु । तेषु नागोपमङ्गो नाम विषभेदो श्रेष्ठो । "नागो देहकरो श्रेष्ठ, क्षीडे चैवोपमङ्गक. ।" रा.नि.व.६ । दार्विकवत्सनाभसैकवमलुकसक्तुकसर्षपकालकूटदर्दुरहालाहलमर्दकमिषम्, क्षीडारिद्रकर्कटरक्तशृङ्गीप्रदीपनकैःसप्तधेति । र.सा.स. । "विषन्तु गरलं च्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभ सहारिद्र सक्तुकञ्च प्रदीपन. । सौराष्ट्रिक. शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥" भा.पु.१भ. । एतदर्क्कगुणा.—"भेदेन गलगण्डाद्या वातरोगाः प्रशाम्यन्ति च ।" अर्क.चि । अथच स्थावरविषाणि प्रयान्ति समाप्तौ पञ्चपञ्चाशत् । तानि च मूलपत्रफलनिर्यासक्षीरधातुकन्दाख्यभेदभिन्नानि । तत्र मूल-

**स्थेन** । पु । चमते छत्रा. ।

**स्त्री** । स्त्री । नार्य्याम् । मेघ्रेनाम्रव । वयोभेदेन तासां बालादि यथा—'बालेति गीयते नारी यावत् षाडशवत्सरा । तस्मात् परन्तु तरुणी यावत् स्यात् त्रिंशत भवेत् । तत ऊर्द्ध्वं भवेत् प्रौढा यावत् पञ्चाशत पुन । वृद्धा तत पर ज्ञेया सा रतोत्सववर्जिता ॥ 'पञ्चपञ्चाशती नारी सप्तसप्तति पुमान् । द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते व्यतिक्रमात् ॥'' ङ्वैराज ५प । स्त्रीसमर्गगुणा स्त्रीसमर्गशब्दे द्रष्टव्या । [मञ्जिन गाछ । त्रिका ।

**स्त्रीचित्तहारी** (इन्) । पु । श्रीभाञ्जनवृचे ।

**स्त्रीचिह्नम्** । क्ली । योनौ । जटा. ।

**स्त्रीधर्म्मः** । पु । स्त्रीरजसि । हे च. ।

**स्त्रीधर्म्मिणी** । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम ।

**स्त्रीनवनीतम्** । क्ली । मानुषीस्तन्यजातनवनीते । गुणा —बल्य लघुपाकं चक्षुष्य सर्व्वरोगघ्न दीपन विषघ्न । रा.नि.व.१५ ।

**स्त्रीनिरीचणदोहदः** । पुं । तिलकपुष्पवृचे । वै.निघ. । [अम. ।

**स्त्रीपुंसलचणा** । स्त्री । पीठायां स्त्रियि ।

**स्त्रीप्रियः** । पुं । आम्रवृचे । त्रिका. ।

**स्त्रीबीजः** । पुं । श्यामाकवृचे । श्यामा घास । वै निघ । [नि व ५ ।

**स्त्रीमलापहा** । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा

**स्त्रीमुखमधुदोहदः** । पु । वकुलवृचे । रा. नि.व.१० ।

**स्त्रीरञ्जनम्** । क्ली । ताम्बूले । शब्दकल्प ।

**स्त्रीरोगः** । पु । विंशतिविधयोनिरोगे । See योनिव्यापत् ।

**स्त्रीसमर्गः** । पुं । स्त्रीसेवायां । गुणा —"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणधारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥" राज ५प ।

**स्त्रीसुखः** । पु । शिग्रुवृचे । सजिना गाछ । वै निघ ।

**स्थगिका** (सम्ध) । स्त्री । चक्राङ्गुलिनिवेशी बेष्ट बन्धनभेदे । ताम्बूलकरङ्काकारबन्ध इति डल्लन । सु सू.१८ष । लक्षण—"स्थगिकां स्थगिकाकारां मेढ्राङ्गुष्ठाङ्गुलार्पिताम् । यथास्वमौ षधे पूर्णा कल्पयेत सुसमाहित ॥" इति । सु. चि.१८ष ङ. ।

**स्थगु** । क्ली । कुब्जभावे । कूँज । शब्दकल्प ।

**स्थपनी** । स्त्री । भ्रूमध्यस्थमर्म्मणि । सु.शा.६ष्ठ । See उत्क्षेपमर्म्म ।

**स्थपुटम्** । त्रि । विषमोन्नते । हारा. ।

**स्थलकन्दः** । पु । आरण्यशूरणे । वन ओल । र मा. ।

**स्थलकमलम्** । क्ली । स्थलपद्मे । स्थलपद्म । गुणा शीतल कटु तिक्त कषाय कफवातघ्न मूत्रकृच्छ्राश्मशूलश्वासकासविषघ्न । रा.नि व.१० ।

**स्थलकुमुदः** । पु । श्वेतकरवीरवृचे । रा नि व. १० ।

**स्थलजा** । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै निघ ।

**स्थलतण्डुलगन्धः** । पुं । पवित्रशालौ । पक्षिराज धान । रा.नि व.१६ ।

**स्थलपद्म(क)म्** । क्ली । स्वनामख्यातपुष्पविशेषे । स्थलपद्म । हि मेंटतामर । तैं स्थलपद्ममेतु छ्मु । गुणा —"पद्मगुणा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित् । मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा ॥'' भा. ।

**स्थलपद्मः** (क.) । मानके । मानकचू । र मा ।

**स्थलपद्मिनी** (न्नी) । स्त्री । स्थलपद्मवृचे । स्थलपद्म । गुणा —शीता तिक्ता शीता स्तन्या मवाश्मिमेहभूतानीमश्मघ्नी च । रा नि व ५ ।

**स्थलपिण्डा** । स्त्री । पिण्डीतर्जूरिकायाम् । वै.निघ. ।

**स्थलपुष्पा** । स्त्री । भेकपर्णवृचे । रा नि व ५ ।

**स्थ(स्थू)लभण्टा** (की) । स्त्री । हस्तिकायां । त्रिकण्टि । वै निघ । मद ।

**स्थ(स्थू)लमञ्जरी** । स्त्री । अपामार्गे । र मा ।

**स्थलमर्कटः** । पुं । करमर्दकवृचे । वै निघ ।

**स्थ(स्थू)लरुहा** । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा नि.व ५ । वै.निघ. ।

रसुन । रा.नि.व.७। शूरणे । वनशूरणे । वै.
निघ । हस्तिकन्दे । माणकन्दे । मान कचु ।
सुखालो । थाम आलू । रा.नि.व.७ २२ ।

**स्थूलका** । स्त्री । आमहरिद्रायां । वै.निघ. ।

**स्थूलकुमुदः** । पुं । श्वेतकरवीरे । वै निघ. ।

**स्थूलग्रन्थिः** । स्त्री । महामरीचवायाम् । म
हाभरी वच । वै.निघ । [शाक । रा.नि.व.४ ।

**स्थूलचुञ्चुः** । पुं । महाचुञ्चुवृक्षे । চেঁচুকো

**स्थूलचम्पकः** । पुं । श्वेतचम्पके । वै.निघ. ।

**स्थूलजीरकः** । पुं । जीरकभेदे । মোটা কা-
ল জীরা । इ मगरेला । वै.निघ २भ ग्रहणी.चि.
जातीफलादयचूर्णे । गुणाः—कटु तिक्त उष्ण
वातघ्नः गुल्मघ्नः श्लेष्माध्मानहरः अजीर्णक्रिमिघ्नः
दीपनश्च । रा.नि.व ६ ।

**स्थूलतण्डुलः** । पुं । स्थूलशाली । মোটা চৈ
মণ্ডিক ধান । रा.नि व.१६ । प.मु. ।

**स्थूलतालः** । पुं । हिन्ताले । হেঁতাল । रा.
नि व ६ । [वै निघ. ।

**स्थूलतिक्ता** । स्त्री । दार्व्यां । दारुहरिद्रा ।

**स्थूलतिन्दुकः** । पुं । काकतिन्दुके । মাকড়া
গাব । वै.निघ. । [छ । रा.नि.व ६ ।

**स्थूलत्वचा** । स्त्री । काश्मर्याम् । গামার গা

**स्थूलदण्डः** । पुं । देवनाले । महानल । रा
नि.व.८ । [८ ।

**स्थूलदर्भः** । पुं । मुञ्जतृणे । মুঁজ । रा.नि.व

**स्थूलदला** । स्त्री । घृतकुमार्यां । ঘৃতকুমা
রী । रा नि व.५ । [नि.व.८ ।

**स्थूलनालः** । पुं । देवनले । বড় নল । रा.

**स्थूलनासः (सिकः)** । पुं । शूकरे । हे.च. ।
त्रिका. । [वै.निघ. ।

**स्थूलनिम्बुः (कः)** । पुं । महानिम्बुवृक्षे ।

**स्थूलनीलः** । पुं । श्येनपक्षे । বাজ । वै.निघ. ।

**स्थूलपटः** । पुं । कार्पासे । श र. ।

**स्थूलपट्टाकः** । पुं । स्थूलवस्त्रे । श र ।

**स्थूलपत्रः** । पुं । दमनकवृक्षे । দনা । रा.नि.
व १० । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । वै.निघ. ।

**स्थूलपर्णी** । स्त्री । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গা-
ছ । वै.निघ. । [निघ ।

**स्थूलपादः** । पुं । गजे । त्रि । श्लीपदिनि । वै.

**स्थूलपुष्पः** । पुं । बकवृक्षे । বাকস গাছ । र
मा. । प.मु । झुण्टुवृक्षे । रा.नि.व.५ । स्त्री (षा)।
पार्वतीयापराजितायाम्, आस्फोतायाम् । হাপ-
রমালী । र मा. । [नि.व २२ ।

**स्थूलपुष्पी** । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा.

**स्थूलप्रियङ्गुः** । स्त्री । वरकधान्ये । কামিনী
ধান । वै निघ. ।

**स्थूलफलः** । पुं । शाल्मलिवृक्षे । रा नि.व.८ ।
महाजम्बूवृक्षे । বড় লেবুর গাছ । वै.निघ. ।

**स्थूलफला** । स्त्री । शणपुष्प्याम् । शण । रा.
नि.व.४ । शाल्मलीवृक्षे । শিমুল গাছ । रक्तफल-
वृक्षे । वै निघ. । [व १ ।

**स्थूलभण्टाकी** । स्त्री । महाबृहतीवृक्षे । मद.

**स्थूलमरिचम्** । क्ली । कक्कोलके । कङ्कोल ।
रा.नि.व.१२ । [मार आलू । रा.नि व.७ ।

**स्थूलमूल(क)म्** । क्ली । चाणक्यमूलके । চা

**स्थूलवर्त्मकृत्** । स्त्री । माष्याम् । মাষকলাই ।
श.च ।

**स्थूलवर्बु(वू)रिका** । स्त्री । महावर्बूरवृक्षे ।
बड़ बाबला । "स्थूलवर्बूरिकापत्ररसः पानाद्य
पीडति । सर्वातिसारान्......" शार्ङ्ग.म.१म ।

**स्थूलवल्कलः** । पुं । रक्तलोध्रे । जटा. ।

**स्थूलवृक्षः** । पुं । महावकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

**स्थूलवृक्षफलः** । पुं । शिम्बिपिण्डीतकवृक्षे ।
मयना वृक्षविशेष । रा.नि व.८ । [व.६ ।

**स्थूलवैदेही** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.

**स्थूलशरः** । पुं । शरविशेषे । स मालवदेशे स-
मासा ख्यातः । ग्रामशर, মোটা শর । गुणाः—
मधुरः सुतिक्तः कफश्वासनिवारकः बलवीर्यकरः
निवर्हिनोत्ब दुपहातकरश्च । रा.नि.व ८ ।

**स्थूलशालिः** । पुं । शालिधान्यविशेषे महानाम
शालि । মোটা চৈমণ্ডিক ধান । मं बडीशालि ।

विषाणि-अष्ट, पत्रविषाणि पञ्च, फलविषाणि द्वादश, पुष्पविषाणि पञ्च, त्वक्सारनिर्यासविषाणि सप्त, क्षीरविषाणि त्रीणि, धातुविषे द्वे, कन्दविषाणि च त्रयोदशेति पञ्चपञ्चाशत्। गुंणादि स्व स्वपर्य्याये मन्यम्। सु.कल्प २अ.। [६।

**स्थावरादिः** । क्ली । वत्सनाभविषे । रा.नि.व.

**स्फिकः** । पुं । कटिप्रोथे, स्फिचायाम्। फिँक्। श.र.।

**स्थितिः** । स्त्री। आयुर्वेदनिश्चये। च.द.।

**स्थिरः** । पु। धवहृचे। धाओया गाछ। भा.। हृचसामान्ये। त्रिका। त्रि। कठिने। धरणि।

**स्थिरकः** । पु। शाकहृचे। শেগুন গাছ। वै निघ।

**स्थिरकुसुमः** । पु। बकुलहृचे। रा.नि.व १०।

**स्थिरगन्धः** । पु। स्वर्णचम्पकहृचे। रा.नि व. १०। स्त्री (आ)। पाटलहृचे। श्वेतकेतकीहृचे। रा.नि.व.१०। [मा.।

**स्थिरच्छदः (दा)** । पुं, स्त्री। भूर्जहृचे। र.

**स्थिरच्छायः** । पु। वटादौ,छायातरौ। त्रिका.।

**स्थिरजिह्वः** । पुं.। मत्स्ये। हे.च.। [श.मा।

**स्थिरजीविका (ता)** । स्त्री। शाल्मलीहृचे।

**स्थिरदंष्ट्रः** । पुं। सर्पे। मे.।

**स्थिरपत्रः** । पुं हिन्तालहृचे। হেঁতালগাছ। रा नि.व.९। महातालें। वै.निघ.।

**स्थिरपुष्पः** । पुं। चम्पकहृचे। बकुलहृचे। तिलकपुष्पहृचे। रा.नि.व.१०।

**स्थिरपुष्पी (ष्पिन्)** । पुं। तिलकपुष्पहृचे। रा.नि व.१०। [गाछ। वै निघ।

**स्थिरफला** । स्त्री। कुष्माण्डीलतायां। কুমড়া

**स्थिरमुद्रा** । स्त्री। रक्तकुलत्थे। वै निघ.।

**स्थिरयोनिः** । पुं। वाताहृचे। स्कन्दपु०।

**स्थिररङ्गा** । स्त्री। नील्याम्। নীল গাছ। रा नि.व.४।· [व६।

**स्थिररागा** । स्त्री। ... दारुहरिद्रायाम्। रा नि.

**स्थिरसाङ्गः** । पुं। माषपर्ण्यां। মাষাণী। वै. निघ.। [ग। वै.निघ.।

**स्थिरशाल्मली** । स्त्री। शाल्मलीहृचे। শিমু-

**स्थिरसाधनकः** । पुं। सिन्दुवारहृचे। নিশিন্দা গাছ। रा नि.व.४। [रा.नि व.९।

**स्थिरसारः** । पु। शाकहृचे। শেগুন গাছ।

**स्थिरा** । स्त्री। शालपर्ण्याम्। শালপাণি। रा. नि.व.४।२२। "सारिवातिविषे स्थिरा।" च द. ज्व.चि.पिप्पल्याद्यघृते। च सू.४अ वर्ण्यगणे, वयःस्थापने च। काकोल्याम्। কাঁক্লা। "बृहती कलशी स्थिरा।" भा। शाल्मलीहृचे। শিমুল গাছ। श.च.। वनमुद्गे, माषपर्ण्यां। মাষাণী। आखुकर्णीलतायां। মূষাণীলতা। वै.निघ।

**स्थिराङ्घ्रिः (पः)** । पु। तालहृचे। हिन्तालहृचे। वै निघ.। रा.नि व.९। [चामरसे।

**स्थिरादिः** । पु। स्वल्पपञ्चमूल्यां। च.द.परि-

**स्थिराद्वयम्** । क्ली। शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ। শালপাণি ও চাকুলিয়া। "स्थिरे द्वे।" वा.सू. १५अ.पद्मकादौ। [भ्रम.।

**स्थिरायुः** । पुं। शाल्मलिहृचे। শিমুল গাছ।

**स्थूरः** । पुं। हये। उणा.। मनुष्ये। व्याक।

**स्थूलः** । पु। पनसहृचे। কাঁঠাল গাছ। रा. नि व.११। तूदहृचे। তুঁৎ গাছ। भा.। प्रियङ्गुनामकधान्ये। रा.नि.व.१६। हस्ती। वै.निघ.। त्रि। पीने। चन।

**स्थूलकः** । पुं। तृणविशेषे। উলু। र.मा.।

**स्थूलकङ्गुः** । पुं। वरकधान्ये। কামিনীধান্য। रा.नि.व १६। प सु.। See प्रियङ्गुकः, कङ्गुः।

**स्थूलकणा** । स्त्री। स्थूलजीरके। रा.नि.व.६।

**स्थूलकण्टकः** । पुं। जालबर्बूरके। रा.नि.व ८। [च।

**स्थूलकण्टकिका** । स्त्री। शाल्मलिहृचे। र.

**स्थूलकण्टफलः** । पु। पनसहृचे। वै निघ.।

**स्थूलकण्टा (ली) (कटी)** । स्त्री। बृहत्यां। रा नि व ४।

**स्थूलकन्दः (कः)** । पुं। रक्तलशुने। हस्ति-

शरीरे सायश्री नृणाम् ।” सामु शाखासु सास- न्धेनै ६०० । कोष्ठे २३०, ग्रीवोर्द्धशे ७०, पादा ङ्गुलिषु ३०, वलकूर्चगुल्फेषु ३०, जङ्घायां ३०, जानुनि १०, करौ ४०, वङ्क्षणे १०, सक्थिद्वये ।१५० । कट्यां ६०, पृष्ठे ८०, पार्श्वयो. ६०, उर सि १०, ग्रीवायां ३६, मूर्ध्नि ३४ । सु.शा.५श.। शा. ।

**स्नायुकः** । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । नारु रोग । इति महनया । निदान —“शाखासु कुपि तो दोष शोथ कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोमा मांसं विशोष्य च । कुर्यात् तन्तुनिभं जीव इत सितद्युतिर्बहिः । शनै शनै' क्षताद् याति छेदात् कोपमुपैति च । तत्पातात् शोकमा नि स्यात् पुन स्थानान्तरे भवेत् । स स्नायुक- इति ख्यात क्रियोक्ता तु विसर्पवत् । वाह्यायदि प्रमादेन जङ्घयोस्तुद्यते क्वचित् । सङ्कोचं खञ्जता चैव छिन्ने जन्तु करोत्यसौ ।” सु. ।

**स्नायुर्मं (न्)** । क्ली । शुक्रगतनेत्ररोगभेदे । ल क्षण यथा —“शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत् स्नायुर्मेत्यभिपठित खरं प्रपाण्डु ।” सु.उ ४अ. ।

**स्नावः** । पुं । स्नायुशिरायां । शब्दकल्प ।

**स्नावी** । स्त्री । असद्वये । वा शा ४अ. ।

**स्निग्धम्** । क्ली । मधूच्छिष्टे । मोम् । रा नि. व १३ । पु । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ । सरलवृक्षे । रा नि व.६ । दुग्धसरे । सरलनिर्यासे । वै.निघ । नि । चिक्कणे । श.र. ।

**स्निग्धकरञ्जकः** । पुं। गुच्छकरञ्जे । वै.निघ.।

**स्निग्धच्छदः** । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. । (दा) स्त्री । बदरीवृक्षे । वै.निघ. ।

**स्निग्धतण्डुलः (ला)** । पुं, स्त्री । षष्टिक श.लिधान्ये । प.मु. । रा.नि.व १६ । See गौर- षष्टिकः ।

**स्निग्धदलः** । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.६ ।

**स्निग्धदारु** । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । पु (रु,कः) । सरलवृक्षे । गन्धकाष्ठविशे ष । रा नि व.१२। शालवृक्षे । वै.निघ.। [निघ.

**स्निग्धनिर्मलम्** । क्ली । छत्रकादौ । वै.

**स्निग्धपत्रः (कः)** । पुं । घृतकरञ्जे । गुच्छ- करञ्जे । रा.नि.व ६ । आवर्त्तक्यां । ऑवमोडा । वै.निघ. । मल्लरकाये । रा नि व.८ ।

**स्निग्धपत्रा (त्री)** । स्त्री । बदरीवृक्षे । जटा । पालङ्कशाके । रा नि.व ७ । लोणिकायाम् । शूनि शाक । वै.निघ । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा.नि.व.६ ।

**स्निग्धपर्णिका (र्णी)** । स्त्री । मूर्वायाम् । रा नि व ३ । पृश्निपर्ण्यां । चाकुलिया । वै.निघ.।

**स्निग्धपिण्डीतकः** । पु । मदनवृक्षविशेषे । म घोरमैणाहृण । अथ वाराहतुल्यगुण. । रा. नि व.८ ।

**स्निग्धफला** । स्त्री । बालुककर्कटिकायाम् । फूटी । वै निघ. । नाकुल्या । गन्धरास्ना । रा.नि व.७ । [गाछ । वै.निघ. ।

**स्निग्धमज्जकः** । पुं । वाताम्रवृक्षे । बादाम

**स्निग्धराजिः** । पुं । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां जाते सर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. । See सर्पः ।

**स्निग्धा** । स्त्री मेदायाम् । रा नि व.५ । अ- स्थिसारे । मज्जा । विकङ्कतवृक्षे । बैइचो गाछ । अ द. ।

**स्नुक्** । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ, मनसा सिजू । र मा. । सेहुण्ड इति ङ. । सु.सू.३८अ. अध संशमनौ । वा सू.१५अ. । "स्नुक् शङ्खिनी ।"

**स्नुकच्छदः** । पुं । क्षीरीशवृक्षे । खिरिश गा- छ । प.मु । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । र.मा. ।

**स्नुकच्छदोपमः** । पुं । वाराहीकन्दे । शुयार आलू । वै.निघ ।

**स्नुग्दलम्** । क्ली । मनसापत्रे । मनसापाता । रस.र बाल.चि । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ वा टेकाँटा सिजू । श.च. ।

**स्नुपा** । स्त्री । पुत्रभार्य्यायाम् । वा.चि.६अ. । स्नुहीवृक्षे । मनसा सिजू, टेकाँटा सिजू । श. च. ।

**स्नुहा (हिः, ही)** । स्त्री । (Euphorbia neriifolia. Syn. E. Lgularia Eu phorbia antiqu

र्कं दोडुनेलु। गुणा —स्वादु मधुर शीतल पित्तशमन जीर्णज्वरदाहजठररोगघ्न बालहृद्यू नां हित अग्निबलवीर्यकरञ्च। रा नि व,१६।

**स्थूलशिम्ब** । पु। असितशिम्ब्याम्। रा नि व ७। [१६।

**स्थूलशिम्बी** । स्त्री। श्वेतनिष्पावे। रा नि व

**स्थूलशीर्षा (र्षिका)** । स्त्री। महाम्लक पिपीलिकायाम्। क्षुद्रपिपीलिकायाम्। इ च। सु कल्प ८अ। See पिपीलिका। [निघ।

**स्थूलषट्पद** । पु। वरोली। বোলতা। वै

**स्थूलसायकमुखाख्य.** । पु। स्थूलशरे। रा नि व ८।

**स्थूलस्कन्ध** । पु। लकुचवृक्षे। रा नि व ८।

**स्थूलाशा** । स्त्री। गन्धपत्रायाम्। रा नि व १०।

**स्थूला** । स्त्री। बृहदेलायाम्। বড এলাচ। र मा। शतपुष्पायाम्। শুলফা। मधुरिकायाम् মৌরী। कपिलद्राक्षायाम्। वै निघ। कार्पा स्याम्। रा नि व ४। गजपिप्पल्यां श च। ए र्वारुके। কাকুড়। रा नि व ७।

**स्थूलाङ्ग. (ङ्गी)** । पु, स्त्री। स्थूलशाली। মোটা ধান वै निघ। [क्षीरा। मद व २।

**स्थूलाजाजी** । स्त्री। स्थूलजीरके। মোটা

**स्थूलान्त्रम्** । क्ली। तन्नामककोष्ठाङ्गे। মোটা আঁতড়ি। च शा ७अ। [११।

**स्थूलाम्र.** । पु। महाराजचूतवृक्षे। रा नि व

**स्थूलारुष्कम्** । क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। कुष्ठ রোগবিশেষ। अनेन स्थूलानि दारुणशोफा स न्धिषु भवन्ति। सु नि ५अ।

**स्थूलास्य.** । पुं। सर्पे। श च.।

**स्थूली** (इन्)। पु। उष्ट्र। शब्दकल्प।

**स्थूलैरण्ड** । पुं। बृहदेरण्डवृक्षे। বড় ভেরেণ্ডা গাছ। म थोरएरंड। गुणा —रसवीर्य विपाकेषु गुणाढ्य इति। रा.नि व ८।

**स्थूलैला** । स्त्री। (Amomum subulatum) Larger cardamum बृहदेला याम्। বড় এলাচ। हि बड़ एलाइच। मे पेड़ एलाकुल। ता एलम्। म एलदोड़ि। गुणा — शीतला तिक्ता सुगन्ध कफपित्तघ्नी हृद्रोगहरी म लहरी मुखघ्नी च। रा नि व ६। [मि।

**स्थूलोच्चय** । पुं। मुखव्रणे। বয়নফোড়া।

**स्थौणेय(क)म्** । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। গাঠিয়ালা। हि थुनेर। तैं सुगन्धद्रव्यम्। नेपाले भटेउर। गुणा —"स्थौणेयक कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रि दोषनुत्। मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तु जित्। हन्ति कुष्ठास्रतृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकाल कान्॥" भा.। च द वा व्या चि एलादि। सु सू ३८अ। वा सू १५अ एलादि।

**स्थौल्यम्** । क्ली। स्थूलतायां। व्याक।

**स्नपनम्** । क्ली। स्नाने। शब्दकल्प।

**स्नव** पु। क्षरणे। अम।

**स्नसा** । स्त्री। वस्नसायां। स्नायु। इ च।

**स्नानम्** । क्ली अवगाहने। गुणा —"स्नान पवित्रमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरबलस न्धानं कौय्यमोजस्कर परम्॥' राज १प। "र क्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम्। उष्णेन शिरसः स्नानम् अहितञ्चक्षुषः सदा॥ शीतेन शि रसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्। श्लेष्ममारुत कोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम्। काममुष्णं शि रःस्नानं भैषज्यार्थे समाचरेत्। अतिशीताम्बुशीते च श्लेष्ममारुतकोपनम्। अत्युष्णमुष्णकाले च पित्त शोणितवर्द्धनम्। स्नानातिसारज्वरितकर्णशूलानि लार्तिषु। आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हि तम्॥'' इत्यादि। सु चि २४अ।

**स्नानतृणम्** । क्ली। कुशतृणे। श र।

**स्नापक** । त्रि स्नानकारके। च सू १५अ।

**स्नायु** । स्त्री, क्ली। वायुवाहिनायाम्। शरद इति लाके। सा गर्भस्य स्रुतिभिर्निर्भवति। मुग्धबोध। स्नायुश्चतुर्विधा यथा—प्रतानवत्य वृ त्ता पृथ्व्यः सुषिराश्चेति। सु शा.५अ। तत्स्वरूपं यथा—"नेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नु यात्। शिराणां हि मृदु पाक स्नायूनाञ्च ततः खर॥" इति। "यावन्त्यः सन्धयः सन्ति देहिनां तावत्स्नायु निर्मिताम्। सन्धीनामपि यत्नाच्च शिरासु दृढा बद्धाः॥' तदयथा—"प्रतानि मद जाड्ये

पृथक्। जलद्रोणेन चैकैकं साधयेत् पादशेषितम्। काथ्यद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव तु। सुष्ठु पाकं न गच्छेत हीनवीर्य्यन्तु केवलम्॥ कल्काक्षाघान्निर्दिष्टे गणात्तस्मात् समाहरेत्। समस्तवर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित्॥ यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ। तत्रैव कल्कनिर्य्यूहौ विष्येते स्नेहवेदिना॥ गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्व्याधावयौगिकम्। तद्वद्धरेद्यौगिकन्तु प्रक्षिपेदयदकीर्त्तितम्॥" शार्ङ्गधरस्तु—"कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा। चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता॥ द्वादशाहन्तु मूलानां वल्लीनां क्रममेव च। एकाहं व्रीहिमांसानां पाकं कुर्य्याद्विचक्षणः॥ चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम्। तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः॥ अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोड़शिकं मतं। कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम्॥ तदूर्द्ध्वं कुडवं यावत् भवेदष्टगुणं पयः। प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं चीरं यावच्चतुर्गुणम्॥ अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम्। कल्कस्यांश तत्र दद्यात् चतुर्थं षष्ठमष्टमम्॥ द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि। तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्व्वं चतुर्गुणम्॥ द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि। तत्राम्बुपिष्टाः कल्काः स्युर्द्रवस्यात्र चतुर्थकः॥ क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित्। क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते॥" स्नेहपाकनिश्चयमाह—"स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्। वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्॥ शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा। गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत्॥ स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा। ईषत् सरसकल्कन्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत्। मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले॥ ईषत्कठिनकल्कस्य स्नेहपाको भवेत् खरः॥ तदूर्द्ध्वं दग्धपाकः स्यात् दाहकृन्निष्प्रयोजनः। सर्व्वेषामिह द्रव्याणां मध्यपाकः प्रशस्यते। वरं पाको मृदुः कार्य्यः तथापि न खरो मतः॥ घृततैलगुड़ादींश्च नैकाहादवतारयेत्। व्युषितास्तु प्रकुर्व्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः॥ केवलं व्रीहिमांसकषायो ब्रुहस्य दोषकः॥" प.प्र.२ख.। चरकस्य घृतादिस्नेहविधिः [illegible] निरूपणेऽस्ति। स्नेहविधाने।

"तयोः पिण्डो भोजनेषु पेयः पाने च कथ्यते॥" च.द.१८अ.।

**स्नेहकारः।** पुं। शालवृक्षे। वै.निघ.। [सु।

**स्नेहगर्भः।** पुं। तिलक्षुपे। তিল গাছ। प.

**स्नेहचतुष्टयम्।** क्ली। सर्पिस्तैलवसामज्जसु। प.प्र.२ख.। सि.यो.वा.व्या.चि.।

**स्नेहनः।** पु। स्नेहनधूमपानविशेषे। कफे। तस्य स्थानं शिरः। स्नेहदानेनेन्द्रियतर्पणञ्च। भा। व्रणशोषिणां स्नेहपाने। सु.चि.१अ.। क्ली। अभ्यङ्गे। रा.नि.व.१५। दुग्धसारे। ननि। वै.निघ। त्रि। स्निग्धकरे। स्त्री (नी)। स्नेहनस्यां। च.सू.२अ.। तन्नामकनेत्राञ्जनवर्त्तौ। "धान्याश्चपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च। पिष्ट्वा वर्त्तिं जले कुर्य्यादञ्जनं हितरोगकम्॥" भा.।

**स्नेहपाककल्पः।** पुं। स्नेहपाकविधौ। "स्नेहकुडवे भेषजपलं पिष्ट कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विपचेत्।" इत्यादि। सु.चि.३१अ.।

**स्नेहपिण्डीतकः।** पुं। पीतमदनवृक्षे। वै.निघ.।

**स्नेहपूरफलः।** पुं। तिलक्षुपे। वै.निघ.।

**स्नेहभूः।** पुं। कफे। हे.च.।

**स्नेहमुख्यम्।** क्ली। तैले। वै.निघ.।

**स्नेहरङ्गः।** पुं। तिले। श.र.।

**स्नेहवती।** स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५.।

**स्नेहवर्त्तिः।** स्त्री। अश्मरीरोगे। च.द.।

**स्नेहवस्तिः।** पुं। तैलादिना वस्तिदाने। টৈলপিচ্কিরি। "स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नातिशुष्कस्य देहिनः। स्नेहवीर्य्यं तथा दत्तं देहेनानुविसर्पति॥" च.द.। See अनुवासनवस्ति.।

**स्नेहविद्धः (द्रुमः)।** पुं। शैलदेवदारुणि। টৈলদেবদারু। वै.निघ.। जटा.।

**स्नेहबीजः।** पुं। पियालवृक्षे, चारवृक्षे। পিয়াল গাছ। रा.नि.व.११। [सु.।

**स्नेहव्यापत्।** स्त्री। स्नेहातियोगजव्याधिकारे।

**स्नेहसारः।** पुं। मज्जधातौ। मज्जा। वै.निघ.।

**स्नेहा(न) (हः)।** पुं। चन्द्रे। रोगे। हला.।

सारवृक्षे। स्नुहीविशेषे। मनसा गाछ ( घोड़ा सिजु ( तेकाँटा सिजु। हि थोहर, तिधार, ञाकुनिया। ते चेमुडचेट। वम् निवडुग। र मा। स कुष्ठ.चि.मरिचाद्यतैले। गुणा—उष्णा पित्तदाहघ्नी कुष्ठवातप्रमेहघ्नी च। तत्क्षीर वात विषाध्मानगुल्मोदरघ्नश्च। रा नि व ८। 'बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्निवुर्ध्वं सुधापय।' राज। विरेचने च प्रशस्तं। च सू १अ। सु.चि १४अ।

**स्नुह्याद्यतैलम्।** क्ली। खालित्य तैलम्। टाकेर तेल। पाठ—"स्नुहीपय पयोऽर्कस्य मार्कवी लाङ्गलीविषम्। मूत्रमाज सगोमूत्र रक्तिका सैन्धवाह्वयो। सिद्धार्थ तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपश्चिता। वह्निना मृदुना पक्व तैल खालित्यनाशनम्॥" लाङ्गलीविष लाङ्गलीमूल, रक्तिका गुञ्जाफल तीक्ष्णतैल नयाफुटकीतैल। केचित्तु सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति श्वेतसर्षपतैलेन वदन्ति। रस र.। [वीज। स कनकतैल।

**स्नुहीवीजम्।** क्ली। स्नुहीवृक्षवीजे। मनसा

**स्नुह्यम्।** क्ली। त्रपुणि। त्रिका।

**स्नु(ही)क्षीरम्।** क्ली। स्नुहीवृक्षनिर्यासे। सिजूर आटा। सु सू ३८अ। स वाहुशालगुडे।

**स्नेह.।** पु। दुग्धसारे। वै निघ। मस्तिष्के। रा.नि व १८। प्रणये। भा पू १भ भा व। पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठद्रव्ये, घृतादौ। सु सू ४१अ। स चतुर्विध घृततैलवसामज्जान इति। च सू १अ। स्नेह. स्थावरजङ्गमभेदेन द्वियोनि। तयोस्तैल स्थावरयोनि, घृतञ्च जङ्गमयोनि। तत्पानसमयो रवेरुदयात् किञ्चिदनन्तरम्। तत्पानञ्च शीते दिवा, ग्रीष्मे रात्रौ, वातपित्ताधिके रात्रौ वात श्लेष्माधिके च दिवा हितम्। घृते कोष्णजल, तैले यूष, वसामज्ज्ञो मण्डमनुपेयम्। भा। स्नेह प्रयोगविधि—"स्वयमेध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तका। वृद्धबालावलकृशा रूक्षा क्षीणास्रक्षताः। वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिन। स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बला। ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरै। मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिता॥" तस्य सप्तदिनपर्यन्त कालः। स त्रिविध उत्तममध्यमाधमभेदेन। तत्र दिनत्रयपर्यन्तमधम, दिनचतुष्टय पर्यन्त मध्यम, सप्तदिनपर्यन्तमुत्तम। गुणा—

स्नेहोऽनिल हन्ति मृदूकरोति देह मलानां विनिहन्ति सङ्गम्। स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीन ॥" च सि द्वि १अ। स्नेहमात्रा—"उत्तमस्य पल मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे। जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च॥" च द। स्नेहपाकविधि—"क्वाथ्याच्चतुर्गुण वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसम क्षीरं कल्कश्च स्नेहपादिक। चतुर्गुणत्वष्टगुण द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। तत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम्। द्रवान्तरेण योगे हि क्षीर स्नेहसम भवेत्॥" अन्यत्—"जलमष्टगुण क्वाथ्यात् क्वाथञ्च जलपादिक। क्वाथञ्च पादिक' स्नेह स्नेहात् कल्कन्तु पादिक। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्॥" अन्यच्च—"एकद्वित्रिद्रवद्रव्यैः कुर्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणम्। क्षीर स्नेहसम देय चतुर्भिश्च चतुर्गुणम्। कल्को चतुर्गुण स्नेह स्नेहात्तोय चतुर्गुणम्। क्वाथ्याच्चतुर्गुण वारि क्वाथ्य क्वाथसमो भवेत्। तन्नैव पथानाश्च प्रमाण यत्र नेरित। पाद स्यादौषध स्नेहात् स्नेहात्तोय चतुर्गुणम्। द्रवादिकुसुमात् कल्क केवल स्नेहसिद्धये॥ यथोक्त स्नेहपादार्द्धं स्नेहकार्य्यं मनीषिभि। स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनि क्वाथस्वरसे क्रमात्। कल्कस्य योजयेदंश चतुर्थं षष्ठमष्टमम्। स्वरसक्षीरमाङ्गल्यै पाको यत्रेरितः क्वचित्। जल चतुर्गुण तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत्। (माङ्गल्य दधि)। न मुञ्चति रस द्रव्य क्षीरादिभिरुपक्रमम्। समयक पाको न जायते तस्मात्तोयं चतुर्गुणम्। स्नेहपाकविधौ यत्र क्षीरमेकन्तु कथ्यते। तोयादीनामनिर्देशे क्षीरकेऽपि चतुर्गुणम्। चकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो य साध्य केवले द्रवे। स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाण नेरितं क्वचित्। स्नेहस्य कुडव तत्र पचेत् कल्काम्लनागु। नात्रानुक्तौ घृते तैल प्रस्थमाहुर्भिषक्तमा। त्रिगुण त्रिगुण वापि चतुर्मात्राञ्च पादिकाम्। यत्र यदि पचन्मूढो हीनवीर्य्यं भवेत्तदा। तुलाद्रव्ये जल द्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता। चतुर्भिर्द्रवकार्य्येषु एकत्र सलिल मतम्।" चक्रपाणि—"कर्ष्यादृते विंशतिसु मूल भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया। द्रवेऽप्यनुक्ते सलिल देय काले,ऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम्। प्रमाणस्यादिर्निर्दिष्ट द्रव्यमेकं प्रदद्

**स्फुटा** । स्त्री । फणायाम् । श.टी.रा. ।

**स्फुटिः (टी)** । स्त्री । स्फुटितकर्कटिकायाम् । फुटी । पादस्फोटरोगे । हारा. । श.र. ।

**स्फुटिका** । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्‌किरि । वै निघ. ।

**स्फुटितम्** । क्ली । काण्डभग्नास्थिभङ्गरोगे । "शूकपूर्णमिवाभात विपुलं "विस्फुटीकृत"मिति लक्षणम् । सु. ।

**स्फुला(ल्ला)रः** । पुं । अग्नौ । श.च. । फुल्कारे । फूँ देओया । ..

**स्फुरः** । पुं । स्फुरणे । फलके । श.टी. ।

**स्फुरणः** । पु । वायौ । क्ली । ईषत् स्पन्दने । कम्पे । श. ।

**स्फूर्ज्जकः** । पु । तिन्दुकवृक्षे । कुचिला गाछ । प.सु । लकुचाकारपत्रकाण्डे श्लीपाकवृक्षे । सु. सू.३८श. । [नटे शाक । रा.नि.व.५ ।

**स्फूर्ज्जथुः** । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । काटा-

**स्फूर्ज्जनतरुः** । पुं । मन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

**स्फूर्त्तिः** । स्त्री । स्फुरणे । कम्पने । व्याक. ।

**स्फोटः** । पुं । विस्फोटके । फोड़ा । रा.नि व १० । मुक्तायाम् । वै.निघ. ।

**स्फोटकः** । पुं । पक्षिविशेषे । विस्फोटके । फोड़ा । रा.नि.व.२० ।

**स्फोटकरः** । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

**स्फोटनम्** । क्ली । विदारणे । स्फोटनवदायुक्त-श्वयथुवेदनाशाम् । सु.सू.२१श ।

**स्फोटलता** । स्त्री । कर्णस्फोटालतायाम् । कानछिड़ा । रा.नि.व.३ । [व.११ ।

**स्फोटबीजकः** । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा नि.

**स्फोटहेतुः (कः)** । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै. निघ. ।

**स्फोटा** । स्त्री । फणायाम् । शब्दकल्प' ।

**स्फोटिका** । स्त्री । स्फोटके । फोड़ा । हापुषिकापक्षिणि । त्रिका. । [निघ ।

**स्फोटिनी** । स्त्री । कर्कटिकाभेदतायाम् । वै

**स्फोता** । स्त्री । श्वेतोत्पलशारिवायाम् । अनन्तमूल । भा.पू.१भ. । See अनन्ता । [त्रिका. ।

**स्मरकूपकः (पिका)** । पुं, स्त्री । भगे ।

**स्मरगृह(च्छत्र)म्** । क्ली । भगे । योनौ । जटा. । शब्दकल्प' ।

**स्मरणम्** । क्ली । स्मृतौ । हे.च. । [स्पः ।

**स्मरणापत्यतर्पकः** । पुं । कच्छपे । शब्दक

**स्मरध्वजम्** । क्ली । योनौ । श.र. ।

**स्मरमन्दिरम्** । क्ली । भगे । रा.नि.व.१८ ।

**स्मरलेखनी** । स्त्री । सारिकापक्षिणि । श.र. ।

**स्मरवृद्धिः (संज्ञः)** । पु । कामवृद्धिवृक्षे । रा. नि व ४ ।

**स्मरस्तम्भः** । पु । लिङ्गे । त्रिका. ।

**स्मरस्मरा** । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वनमालि । रत्ना. ।

**स्मरस्मर्य्यः** । पु । गर्द्दभे । त्रिका ।

**स्मरागारम्** । क्ली । भगे, योनौ । त्रिका. ।

**स्माराङ्कुशः** । पु । लिङ्गे । त्रिका. । [१० ।

**स्माराधिवासः** । पुं । अशोकवृक्षे । रा नि.व.

**स्मराम्रः** । पुं । राजाम्रे । थाम आम् । रा. नि.व.११ ।

**स्मरासवः** । पुं । तालसुरायाम् । तालेर मद । शब्दकल्प. । लालायाम् । त्रिका. । [निघ ।

**स्मारणी** । स्त्री । ब्राह्मयाम् । विर्मी शाक । वै.

**स्मृतिः** । स्त्री । अनुभूतार्थस्मरणे । च.सू.१ष । सा चाष्टविधकारणेभ्यः सम्भवति—"वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपलभ्यते । निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् । सत्त्वानुबन्धादभ्यासात् ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् । दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ।" च.शा.१ष. ।

**स्मृतिहिता** । स्त्री । मण्डूकपर्णीलतायाम् । थेताप्रराजिता । वै.निघ. ।

**स्मेरविष्किरः** । पुं । मयूरे । शब्दकल्प. ।

**स्यदः** । पुं । वेगे । श्रम. ।

**स्यन्दः** । पुं । स्रवणे । व्याक. ।

**स्यन्दनम्** । क्ली । जल । क्षरणे । मे ।

**स्यन्दन** । पु । तन्नामकवृक्षे । तिनिश, स्यन्दन इति पाश्चात्य । সাদন গাছ । भा म पूतना चि । "स्यन्दनोऽञ्जन एव च ।" च चि ३७ । वि ८५ । तिन्दुकवृक्ष । তেঁদ গাছ । वै निघ ।

**स्यन्दनतैलम्** । क्ली । भगन्दरे तैलम् । पाठ —"चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपू हयमारकम् सुधां वचां लाङ्गलकीं सप्तपर्णं सुवर्चिका । ज्योतिष्मतीञ्च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् । एतद्धि स्यन्दनं तैलं भग्न दद्याद्भगन्दरे ॥" सु चि ८७ ।

**स्यन्दनद्रु (म)** । पु । तिनिशद्रुमे সাদন গাছ । रा नि व ९ ।

**स्यन्दनाह्वय** । पु । तिनिशवृक्षे तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ । वै निघ । [प सु ।

**स्यन्दनि** । पु । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ ।

**स्यन्द(न्दि)नी** । स्त्री । मुखलालायां । लाल । रा नि व १८ । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । रसा स । सूत्रवर्द्धनयां । कश्चित् । [वै निघ ।

**स्यन्दिता** । स्त्री तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ

**स्यमीक** । पु । वल्मीके । উইঢিপি । तरुभेदे । শাই গাছ । मे । स्त्री (का) । नीलिकायाम् । मे ।

**स्युमम्** । क्ली । जले । उषा ।

**स्योनाक** । पु । श्योणाकवृक्षे । শোণা গাছ । वै निघ ।

**स्रंस** । पु । पूगवृक्षे । গুবাক্রিগাছ । वै निघ ।

**स्रंसनम्** । क्ली । विरेचने । "स्निग्धाश्चानीदितेगुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ।" भैष गुल्मचि । ज ठ्वंगदोषस्राध करणे । सु ड ।

**स्रंसिनीफल** । पुं । शिरीषवृक्षे । श मा ।

**स्रंसी (इन्)** । पु । पीलुवृक्ष । আক্রোট । भा । पूगवृक्षे । গুবারি গাছ । वै निघ ।

**स्रक (ज्)** । स्त्री । मालायां । ফুলের মালা । अम ।

**स्रक्तु** । स्त्री । वातकम्पुषि । शब्दकल्प ।

**स्रव** । पु । मूत्र । रा नि व १८ ।

**स्रवणम** । क्ली मूत्र । रा नि व १८ । घर्म्मे । क्षरणे श र व्याक । [लोके । वै निघ ।

**स्रवत्तोया** । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे रुदन्तीति

**स्रवद्गर्भा** । स्त्री । पतितगर्भायां गवि । अम ।

**स्रवन्ती** । स्त्री । ओषधिविशेषे श्रावण्याम् । মুণ্ডীরী । भ [इ चि महाद्रावके ।

**स्रवन्तीपतिफेन** । पु । -समुद्रफेणे । सं मौ

**स्रवा** । स्त्री । जीवन्त्या । वै निघ । मूर्व्वायां । धन्टी रा ।

**स्रष्टा (ष्टृ)** । पु वैद्ये वै निघ ।

**स्रस्ताङ्गता** । स्त्री । शिथिलाङ्गतायां । निस्सहायावयवतायां । मा ज्व नि ।

**स्राव** । पु । क्षरणे निस्यन्दे । रसे । निर्यासे । আঠা । वै निघ ।

**स्रावकम्** । क्ली । मरिचे । श च ।

**स्रावणिका (णी)** । स्त्री । ऋद्धी । अध्वकल । मुण्डीर्य्यां । মুণ্ডীরী । भा म कुष्ठ चि ।

**स्रावी (इन्)** । पु । कर्णपाल्योगतरोगे । सु सू १६ अ [कम् ।

**स्राव्य** । त्रि । स्रावयाहें विद्रध्यादौ । वैद्य

**स्रुग्दारु** । पु । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁইচী গাছ । रमा । [च ।

**स्रुघ्नी** । स्त्री । स्वर्ज्जिकाक्षारे । সাজিমাটি । इ

**स्रुता** । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श च ।

**स्रुवतरु (द्रुम)** । पु । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁইচী গাছ । वै निघ । रा नि व ९ ।

**स्रुव(वा)वृक्ष** । पु । विकङ्कतद्रुमे । বৈঁইচী গাছ । रा नि व ९ । वा सू १५ अ आरग्वधादि । "निम्बाम्रतामधुरसास्रुववृक्षपाठ ।"

**स्रुवा** । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । मे । मूर्व्वायाम् । মুগা । प सु ।

**स्रोत (स)** । क्ली । जलवेगे । मे । छिद्रे । रा नि व १८ देहस्थनवद्वारेषु । "येमानैर्देहस्थमन्नाद य सञ्चरन्ति तानि स्रोतांस्युच्यन्ते ।" भा । तद्यथ —"मूलात् स्वादन्तर देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि य

न्। स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्जितम् ॥" सु.शा.९अ.। तानि नव श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च। सु.शा.५अ। इन्द्रिये। मे.। [मा.नि.।

**स्रोतःपाकः** । पुं। गुह्यनासिकादिपाके।

**स्रोतोजः** । पुं। जलवेतसे। क्ली। स्रोतोऽञ्जने, सौवीराञ्जने। वै.निघ.।

**स्रोतोऽञ्जनम्** । क्ली। सौवीराञ्जने। শ্বেত সুর্মা। भा। सु.सू.३८अ प्रियङ्ग्वादि.ड। स्व नामख्याताञ्जनविशेषे। জণাঞ্জন, কাল সুর্মা। र.सा.। सु.चि.१७अ। तत् श्वेतकृष्णलोहितभेदेन त्रिधा। लक्षणं—"वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलोत्पलप्रभं। घृष्टे च गैरिकाभासं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तत् ॥" गुणा.—शीतलं कटु कषायं कृमिघ्नं रसायनं रसे योज्यं स्तन्यवृद्धिकरञ्च। रा.नि.व.१३। "किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम्।" भा.। [निघ।

**स्रोतोनदीभवम्** । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। वै.

**स्वः** । पुं। आत्मनि। क्ली। धने। त्रिका।

**स्वकुलक्षयः** । पुं। मत्स्ये। हे.च।

**स्वगुप्ता** । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। আলকুশী। म र। वै.निघ.कास चि.भृङ्गराजादिघृते। भा.म. १भ.मू.कृ.चि.। श्वेतलज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५

**स्वगन्धः** । पुं। कलिकारपर्णिनि। जटा.।

**स्वगृहः** । पुं। चावरीपक्षिणि। त्रिका.।

**स्वच्छः** । पुं, क्ली। स्फटिके। रा.नि.व.१३। बदरभेदे। कुल गाछ। रा.नि.व.११। क्ली। रौप्यमाक्षिके। विमलानामोपधातौ। मौक्तिके। रा.नि.व.१३। अभ्रधातौ। वै.निघ.। त्रि। रोगमुक्ते। म.र.। [क्ल। वै.निघ।

**स्वच्छधातुः** । पुं। कर्पूरकमणौ। रौप्यमाक्षि

**स्वच्छन्दभैरवः** । पुं। रसौषधे सन्निपातादिज्वरहरे हितः। पाठः—"तालमभ्रं विषं देवं मरिचं नवसारं रसः.। गुञ्जाद्वे सन्निपातादिज्वरहरं परम् ॥" তাল, বিষ ... দিবস ... মরিচ ... ভাবনা দিবে। দ্বিতীয়—"र-स-गन्धक... कार्याः... वटी... रसेन्द्र...

स्थिकं ग्राह्यं शुद्धमेकत्र कारयेत्। रुद्रजटा निर्गुण्डी च नागदामलकी तथा। विषकण्टालिका चैषां स्वरसं ग्राह्यमात्रकम्। दत्त्वा सशोध्य च मर्दं कार्या मुद्गसमा वटी ॥" आर्द्रकरसेन पेया। र-स, গন্ধক, স্বর্ণমাক্ষিক প্রত্যেকে ৭২ রতি। রুদ্রজটা, নিশিন্দা, হরীতকী আমলা এবং বিষকাটালিয়া প্রত্যেকে ৩২ রতি রসে সংশোধন করিয়া মর্দনপূর্বক মুদ্গপ্রমাণ বটী করিবে। र.सा.स.। अन्य ज्वरे—"समभागं समादाय पारदामृतगन्धकान्। जातीफलस्य भागार्द्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलिम्। सर्वार्द्धं पिप्पलीचूर्णं खल्लयित्वा निधापयेत्। गुञ्जाद्वयं प्रयच्छेत् नागवल्लीदलैः सह ॥" পারা বিষ, গন্ধক প্রত্যেকে ২ তো. জায়ফল ১ তো. পিপুল-চূর্ণ ৩॥০ তো.। भैष.। अथ. वातव्याधौ—"शुद्धसूतं मृतं लौहं ताप्यगन्धकतालकम्। पथ्याग्निमन्थनिर्गुण्डी त्र्यूषणं टङ्कणं विषम्। तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः। मुण्डीद्रावैर्दिनैकन्तु द्विगुञ्जां वटिकीकृताम् ॥" শুদ্ধপারা, গন্ধক, লৌহ, স্বর্ণমাক্ষিক, হরীতকী, অগ্নিমন্থ, নিশিন্দামূল, শুঁট, পিপুল, মরিচ, সোহাগার খৈ, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ নিশিন্দা ও আদার রসে এক দিন মাড়িয়া ২ রতি পরিমাণ বটী করিবে। रस.र.।

**स्वच्छपत्रम्** । क्ली। अभ्रकधातौ। अम। हे. च.। [नि.व.१३।

**स्वच्छवालुकम्** । क्ली। विमलाधातौ। रा.

**स्वच्छमणिः** । पुं। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

**स्वच्छा** । स्त्री। श्वेतदूर्वायाम्। रा.नि.व.८।

**स्वजम्** । क्ली। रुधिरे। मे.। पुं। पुत्रे। स्वेदे। मे। स्त्री (जा)। कन्यायां। त्रि। आत्मजाते।

**स्वधः** । पुं। अभ्रमणौ। शब्दच.।

**स्वदनम्** । क्ली। भोजने। हे च। मोदे। रा.नि.व.११।

**स्वदिः** । स्त्री। मदर्थे। रा.नि.व.१०।

**स्वधाप्रियः** । पुं। कृष्णतिले। श.र.।

**स्वधालता** । स्त्री। ... । वि.श.व.दर. नि.।

**स्वनिताह्वयः** । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । रा नि व.५ । [श र. ।

**स्वनोत्साहः** । पु । खड्गिनि । गाण्ड व ।

**स्वपनम्** । क्ली । निद्रायाम् । श र ।

**स्वपिण्डा** । स्त्री । पिण्डखर्ज्जूरे । रा नि व ११

**स्वप्नः** । पु । निद्रायाम् । अम । निद्रितस्य ज्ञाने । स्वपन । दर्शने । मे. । [श च ।

**स्वप्नकृत्** । क्ली । सुनिषण्णकशाके । सुसुनिशाक ।

**स्वप्नक्** । त्रि । निद्रालौ । अम. ।

**स्वप्नदर्शनम्** । क्ली । निद्रावस्थायां दर्शने । स्वपन (देखा । तल्लक्षण यथा—"पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् । करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते । अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इवोच्यते ॥" सु.शा ४अ ।

**स्वप्नदोषः** । पु । स्वप्ने रेतस्खलने । शब्दकल्प ।

**स्वप्ननाशः** । पु । निद्राविरहे । भा ज्व नि. ।

**स्वप्ननित्यः** । त्रि । नित्य निद्रागमनशील । स्वप्नदर्शनशीले । च.शा ८अ. । [रा.नि व ८ ।

**स्वभद्रा** । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ ।

**स्वभावः** । पु । प्रकृतौ । प्रकृतौ । वै.निघ. ।

**स्वभावबलप्रवृत्ताः** । त्रि । क्षुत्पिपासाजरामृत्युप्रभृतिषु व्याधिवैविकारोगेषु । ते अपि द्विधा कालजाता अकालजाता च । तत्र परिरक्षणकृता कालजाता, अपरिरक्षणकृता अकालजाताश्च । सु. सू.२४ ।

**स्वयङ्गुप्ता** । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आल्कुशी । रा नि.व.१ । सु.चि.१०८ । च द.काम.चि अग्निस्वाद्वीलकाम् । [१८अ. ।

**स्वयम्प्रभः** । पु । तन्नामघोमण्डलाभेदे । सु.चि.

**स्वयम्भुवः** । पुं । ब्रह्मणि । दूर्व्वायाम् । वै निघ. । स्त्री (वा) । भूम्यामलक्याम् । शतावर । रा नि व ४ । शिवलिङ्गिन्याम् । शिव ल,श्वेत लता । माषपर्ण्यां । मासानि । रा नि व.१ ।

**स्वयम्भूः** । पु । कामदेवे । शिवे । नि धाम् । निर्दन्ता लता । रा नि व ४ ।

**स्वरः** । पुं । शब्दे । अम । सुवर्णे । वै.निघ । नासावायौ । मे. ।

**स्वरघ्नः** । पुं । स्वरनाशकगलरोगभेदे । तस्य लक्षण यथा—"योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः । कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥" सु नि. १६अ ।

**स्वरभङ्गः (भेदः)** । पुं । स्वरनाशकरोगविशेषे । निदानादि यथा—"अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु । स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः । वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्च्चा भिन्नस्वरं वदति गर्द्दभवत् खरञ्च । पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्च्चा ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन । ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् । सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत् तद्याप्यमाप्यमथवा स्वरभेदमाहुः । धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेव चापि हतवाक् परिवर्जनीयः । अन्तर्गतस्वरमसक्तपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः ।" मा.नि । "वाते सलवणं तैलं पिबेत् सर्पिः समाक्षिकम् । कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कैरलमिष्यते ॥" ग. ।

**स्वरभङ्गी** (इन्) । पुं । पक्षिविशेषे । श च. ।

**स्वरसः** । पुं । आर्द्रद्रव्यपीडनजरसे । "यन्त्रपीडनाद्द्रव्यात् रसः स्वरसः उच्यते ।" च. । एतदर्थं शुष्कद्रव्यम् अष्टगुणजलेऽपि यथा पादावशेषं क्वाथ । प म.१अ. । तस्य मात्रार्द्धपलम् । "आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्भवः । वस्त्रनिष्पीडितो यः स्यात् रसः स्वरस उच्यते ॥" शार्ङ्ग म.१अ । स्वरस विधि —"कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले । अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेत् स्वरस उच्यते । स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रदापयेत् । यन्निशिद्धं समश्नीयात् पलमात्रं प्रदापयेत् । अग्निमाद्यर्थोऽन्यत्र स्वरस सदा । ग्रुणं तैलं च भूयः कोल्मान कर्षं क्षिपेत् ॥" इत्यादि ।

**स्वरसा** । स्त्री । कटम्भरायाम् । वै निघ. ।

**स्वरसादः** । पुं । स्वरभेदे । शा.नि व.व. ।

**स्वरसादिः** । त्रि । स्वरसैः । वै निघ. ।

**स्वरहा(न्) / स्वरघ्न** । पु । स्वरभङ्गे । रा.नि व २० ।

**स्वरामक** । पु । अक्षोटवृक्षे । आक्रोट गाछ । वै निघ. ।

**स्वरालु** । पु । वचायाम् । श च ।

**स्वरु** । पु । इथिकभेदे । शब्दकल्प ।

**स्वर्गपुष्पम्** । क्ली । लवङ्गे । वै निघ. ।

**स्वर्गलोकेश** । पु । शरीरे । जटा ।

**स्वर्ज्ज (चार)** पु । सर्ज्जिचारे । च द.प रिणामशूले । "हिङ्गुकुश्वचाखर्ज्ज "

**स्वर्ज्जि. (का:)** । पु स्वर्ज्जिचारे । साजिमा टी । रा नि व ६ । यवचारे । सोरा । भा ।

**स्वर्ज्जिकापाक्य.** । पु । स्वर्ज्जिचारे । वै निघ.।

**स्वर्ज्जि(का)चार** । पु । (Coroxylon griffithii) Panjab salt wort or Sajji स्वनामकचारे । साचिक्षार, साजिमाटी । हि साजीखार, कङ्गणखार । गुणा —कटुकष्ण तीक्ष्ण वातकफघ्न गुल्माध्मानकृमिघ्न व्रणादरघ्न च । रा नि व.६ । यवचारा अयेदर्ज्ज श्वासान् वातकफामयान् गुल्महृद्‌द्रहणीपाण्डुमीहानाह मलामयान् । तस्मादल्पान्तरगुण स्वर्ज्जिकाचार उच्यते ॥" राज । [रा.नि.व ६ ।

**स्वर्ज्जी** (न्) । पु । स्वर्ज्जिचारे । साचिक्षार ।

**स्वर्णम्** । क्ली । स्वनामप्रसिद्धधातौ । सोणा । धुस्तूरे । भम । वै निघ.२भ वयाच.कालान्तकर से । नागकेसरपुष्प । नागेश्वर फुल गौरसुवण शाके । सोणानटिया शाक । रा नि व ७।१० । "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिरङ्गिरा अत्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु । व सिष्ठ्यति सप्तैते कीर्तिता परमर्षय ॥ पत्नीर्वि लोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवना । कन्दर्पदर्पवि ध्वस्तचेतसो जातवेदस । पतित यद्धरापृष्ठे रेतस्त द्धेमतामगात् ॥ क्षत्रिमयापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वै धस ॥' इति स्वर्णोत्पत्ति । "दाहे रक्त सित्त छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्वोज्झित स्निग्ध कोमल गुरु हेम सत् ॥' इति परीचा । "स्वर्ण सारादलानां पत्राण्यग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत प्रतप्तानि तैले तक्रे गवा जले । काञ्जिके च कुल त्थानां कषाये सप्तधा पृथक् । एव स्वर्णादिलौ हानां विशुद्धि सप्रजायते ॥' पत्तलीकृतपत्राणि अग्नौ तापयित्वा तप्तानि तैले तक्रे काञ्जिके गोमू त्रे कुलत्थकषाये निषिञ्चेर्निर्वाप्य शोधयत् । एवमे वान्येषां धातूनामपि श धन कार्य्यम् ॥ इति शोध नम् मारण यथा—स्वर्णस्य एक भाग पारदस्य च भागद्वयम् कल्केन मर्दयित्वा गोलकसम गन्धक चूर्ण तदध उपरि च निधाय शरावसपुटे निरुध्य त्रिंशद्वनकरीष चतुर्दश पुटान् दद्यात् । शिला गन्धार्कदुग्धाक्ता स्वर्णाद्या सप्त धातव । म्रियन्ते द्वादशपुटै सत्य गुरुवचो यथा ॥" शिला मन शि ला एषां चूर्णादभि पचाथि लेपयित्वा गज पुटे पचेत् । अथवा रसकज्जलिकया केवलेन वा रसेन स्वर्णपत्र लिप्त्वा हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरमन शि लाभि स्वर्णसमाभिर्मेलयित्वा धुस्तूररसेन घन म र्दयित्वा गोलक कुर्य्यात् । ततो कुप्पिकामध्य स्थाप्य शरावेणाच्छाद्य वह्निलेप दत्त्वा पलाशभस्म ना पूरयेत् । ततो दिनद्वय गाढाग्नि दद्यादिति । र सा स । गुणा —"सुवर्ण शीतल वृष्य बल्य गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्त च तुवर पाके च स्वादु पिच्छलम् । पावन बृहण नेत्र्य मेधास्मृतमतिप्र दम् । हृद्यमायुष्कर कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बल स वीर्य्य हरते नराणां रोगव्रजान् शोषयतीह काये। असौख्यकारच सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणच कु र्य्यात् । असम्यक मारित स्वर्ण बल वीर्य्यञ्च नाश येत् करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्तत । भा.पू धा व । [किङ्किणीबैले ।

**स्वर्णकम्** । क्ली । धुस्तूरफले । भैष शिरोरी.वि.

**स्वर्णकण** । पु । कणगुग्गुलौ । रा नि व.१२।

**स्वर्णकद्रू.** । स्त्री। सर्ज्जरसे । धुनो, धूनम । वै निघ. ।

**स्वर्णकमलम्** । क्ली । रक्तपद्मे । वै निघ. ।

**स्वर्णकेतकी** । स्त्री । रक्तकेतकीवृक्षे । सोणा केया । पुष्पगुणा —वर्णकर केशसौगन्ध्यकर स्व र्णवर्ण मदनोन्मत्ततावाहुल्यकर चीक्ष्णकारि च । केतकीस्तन, अतिशीतल कटु पित्तकफघ्न रसा यन बल्य देहदार्ढ्यकरच । रा नि व.१० ।

**स्वर्णगैरिकम्** । क्ली । रक्तगैरिके । रक्त गेरिमाटी । वै निघ । [मगा ।

**स्वर्णचूड** । पुं । पक्षिविशेषे । चाष पक्षी ।

**स्वर्णजम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै निघ । वङ्ग । हे च ।

**स्वर्णजातिका (ती)** । स्त्री । (Jasminum revolutum) पीतजातीपुष्पवृक्षे । पीत चामिली । वै निघ ।

**स्वर्णजीवन्तिका (न्ती)** । स्त्री । पीतपुष्प जीवन्त्याम् । स्वर्णजीवन्ती । हि सोनाजीवई । गुणा —हृद्या मधुरा चक्षुष्या शिशिरा वातपित्तर क्तदाहघ्नी च । रा नि व ३ ।

**स्वर्णजीवा** । स्त्री स्वर्णजीवन्त्याम् । वै निघ ।

**स्वर्णदी** । स्त्री स्वर्गङ्गायाम् । भम । हरि कान्त्याम् । विशाली रा नि व ५ ।

**स्वर्णदुग्धा** । स्त्री । स्वर्णक्षीरिकायाम् सो णाखिरुई, शेयालकांटा वै निघ ।

**स्वर्णद्रु** । पु महारग्वधवृक्षे बड सोन्दाल । रा नि व ८ ।

**स्वर्णधातु** । पु। स्वर्णगैरिके । स्वर्ण वै निघ ।

**स्वर्णनिभम्** । क्ली । स्वर्णगैरिके । स्वर्णगेरि माटी । वै निघ । [पाठ रस चि

**स्वर्णपत्रम्** । क्ली । पत्राकारसुवर्णपत्र सोणार

**स्वर्णपत्रिका** । स्त्री । सुवर्णमुख्याम् । सो णामुखी । भैष शूल चि हरीतकीखण्ड ।

**स्वर्णपर्णी** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्या वै निघ ।

**स्वर्णपर्पटी** । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे रस यथा —पारदस्य पल स्वर्णस्य तोलकम् एकत्रमिश्रयित्वा मर्दयित्वा तेन सह गन्धकस्य पल मिश्रयित्वा स्त्री हस्तेन मर्दयित्वा कज्जलि कार्य्या । अथ यथावि धि पर्पटी पाच्या । भैष । [र मा ।

**स्वर्णपाटक** । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा ।

**स्वर्णपारे(ले)वतम्** । क्ली । द्वीपान्तरखर्जू रे । महापारेवतफले । रा नि व ११ ।

**स्वर्णपुष्प** । पुं । चाम्पेयवृक्षे । चावना गाछ । अ च स्वधवृक्षे । सोन्दाल गाछ । रा नि व ८ । कपित्थवृक्षे । कुष्माण्डलतायां । वै निघ । मण्डवम्पकवृक्षे । रा नि व ११ । स्त्री (ष्पा । ला ङ्गलिकौषधी । विषलाङ्गुलिय । सातलायाम् । पीतपुष्प तरुणी । रा नि व ४ । सैदमग्रयाम् । मेड शिङ । वै निघ । [गालू । वै निघ ।

**स्वर्णपुष्पध्वजा** । स्त्री । स्वर्णकदलीवृक्षे । से

**स्वर्णपुष्पिका** । स्त्री । लाङ्गलिकौषधी । वि षलाङ्गुलिय । रा नि व ४ । स्वर्णयू थिकायाम् । वै निघ ।

**स्वर्णपुष्पी** । स्त्री स्वर्णकेतक्यां रा नि व १० । सातलायां । रा नि व ४ । आरग्वधवृक्षे । से ण नू श च ।

**स्वर्णफलम्** । क्ली धुस्तूरफले । धुतूराबीज । भैष महालक्ष्मीविलासरसे । स्त्री (ला) । स्वर्ण कदल्याम् रा नि व ११ । [भ सा चि महारसे ।

**स्वर्णबीजम्** । क्ली । धुस्तूरबीज । वै निघ २भ

**स्वर्णभूमि** । स्त्री । मधुरवल्कले । दारचिनि । वै निघ । [रिके । वै निघ ।

**स्वर्णभूषणम्** । क्ली । आरग्वधवृक्षे । स्वर्णगै

**स्वर्णभृङ्गार** । पु। पीतभृङ्गराजे । रा नि व ४।

**स्वर्णमण्डनम्** । स्वर्ण रिके । वै निघ ।

**स्वर्णमाता** । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । बड जाम गाछ वै निघ ।

**स्वर्णमाक्षिकम्** । क्ली, पु । स्वनामख्यातोप धातुविशेषे । स्वर्णमाक्षिक । अस्य स्वर्णसाहित्या त्तथाभिधानम्— किञ्चित् सुवर्णस्य हल्यात् स्वर्ण माक्षिकमुच्यते । "उपधातु सुवर्णस्य किञ्चित्" स्वर्णगुणान्वितम् तथा च काञ्चनाभ वै दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चि द्गुणगुणत्वत । न केवल स्वर्णगुणा वर्तन्त स्वर्ण माक्षिके । द्रव्यान्तरस्य ससर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यत " गुणा —"सुवर्णमाक्षिक स्वादु तिक्त वृष्य रसायनम् । चक्षुष्य वस्तिरुक्कण्ड्वर्शोमेहविषोद रान् । अग्र शोथ विष कण्डू त्रिदोषमपि नाशये त् ॥' अपक्व तत् मन्दाग्निम् बलहानिं विष्टम्भ नेत्ररोग कुष्ठादिकञ्च करोति । भा पू १भ धा व । "सिन्धूद्भवस्य भागैक द्विभाग माक्षिकस्य च । मा तुलुङ्गरसैर्वापि जम्बीरोत्थद्रवेण वा । हत्वा तदा

यमे पात्रे लौहदर्व्या च चालयेत्। सिन्दूराभ अ वेयावत्तावन्मृद्वग्निना पचेत्। सगुड माचिक भोय सर्वरोगेषु योजयेत्॥" इति तच्छुद्धि। परीचा यथा—'भने सुवर्णसङ्काशो मनाकृष्णच्छविर्वहि। छेददर्शे इति ख्याती माचिकोऽत्र प्रशस्यते॥" यो मर।

**स्वर्णयूथिका (थी)**। स्त्री। पीतयूथिकायां। भर। [বেঙা পিতল। वै निघ।

**स्वर्णरीति. (ती)**। पु, स्त्री। राजपित्तले।

**स्वर्णलता**। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। ज्योतिष्म तीलतायाम्। लताफट्की। रा नि व ३।

**स्वर्ण(र्णु)ली**। स्त्री। आरग्वधभेदे। শো।।নু গাছ। हि आमलटास। मं गुडमलवर। तें येयलु पकनिमार। वम् सोणली। गुणा—कटु: शीता कषाया व्रणघ्नी च। रा नि व ४।

**स्वर्णवर्ण.**। पु। कणगुग्गुलौ। रा नि व.१२। वश्यपत्रहरिताले। स्वर्णगैरिके। वै निघ.। स्त्री। हरिद्रायाम्। दारुहरिद्रायां। रा.नि.व.६।

**स्वर्णवल्कल:**। पु। श्योणाकवृक्षे। श.च.।

**स्वर्णवल्ली**। स्त्री। स्वर्णलतायाम्। লতাবি শেষ। तें वेकुडुतीगे। गुणा—शिर पीडा हन्ति विदोष हन्ति दुग्धदा च भवति। भा। रा नि व ३। स्वणुलीवृत्ते। শোন্দাল গাছ। वै निघ.। स्वर्णजीवन्त्या। रा.नि.व ३।

**स्वर्णशेफालिका**। स्त्री। पीतशेफालिकायां। वि क्र.क.स्त्रीरी.वि। आरग्वधवृत्ते। সোন্দাল গাছ। श.मा.।

**स्वर्णसिन्दूरम्**। क्ली। रससिन्दूरविशेषे। प मो—शुद्धरस ८ तो शुद्धगन्धक ८ तो स्वर्ण २ तो वटाङ्कुररसेन प्रहर कुमारीरसेन च प्रहरे मर्दयित्वा काचकूप्यां निधाय वालुकायन्त्रेण पचे त्। शीते कूपीगलस्थपीतरजांसि गृह्णीयात्। भैष.। रस.चि.। [च मू ३५.।

**स्वर्णहालि:**। पुं। चतुरङ्गुली। শোনাল।

**स्वर्णचीरिणी (री)**। स्त्री। (Agremone mexicana) स्वनामख्यातवृक्षे। সোণাখিরুই, শিয়ালকাঁটা। हि शैरवन्द। मं पिवीरामिडु। क चिङ्कणिक्केमेदु। वम् पिवलाधीतुरा। ता म-ञ्चदक्कुविरइ। च मू.४भ। तन्दुल चोक इति हिन्दी। गुणा—" रेचनी तिक्ता मोदनु त्क्लेशकारिणी। क्रमिकण्डुविषानाहकफपित्तास्र कुष्ठनुत॥" भा कुष्ठ चि.। [ल। रा नि.व ८।

**स्वर्णाङ्ग.**। पु। महारग्वधवृत्ते। বড় সোন্দাল

**स्वर्णाभम्**। क्ली। हरिताले। वै निघ.।

**स्वर्णाभा**। स्त्री। पीतपुष्पयूथिकायाम्। वै. निघ। [शब्दकल्प।

**स्वर्णारि.**। पुं। श्रीसके। वै निघ। गन्धके।

**स्वर्णाह्वा**। स्त्री। स्वर्णचीर्याम्। শিয়ালকাঁটা। वै निघ।

**स्वर्णिका**। स्त्री। धन्याके। धनिया। वै निघ.।

**स्वर्भानव**। पु। गोमेदरत्ने। रा.नि व १३।

**स्वर्वैद्यौ**। पु। अश्विनीकुमारयो। अम।

**स्वल्प.**। पु। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी। वै. निघ।

**स्वल्पकन्द:**। पु। कसेरौ। কেশুর। वै.निघ.।

**स्वल्पकाष्ठ:**। पु,क्ली। श्वेतालौ। শাঁক আলু। वै निघ.। [चि। वक्रकाकन। रा नि.व.१०।

**स्वल्पकेशर: (री(इन्))**। पु। कोविदारवृ-

**स्वल्पकेशी**। स्त्री। भूतकेशे। কালদূর্বা। श.च। [ण। वै निघ.।

**स्वल्पघण्टा**। स्त्री। आरण्यशणवृत्ते। वन श-

**स्वल्पचटक:**। पु। चटकचटके। गङ्गुया पाखी। वै निघ। [याल। वै निघ।

**स्वल्पजम्बूक:**। पुं। चुद्रशृगाले। খাঁকশি-

**स्वल्पतरु:**। पु। केसुककन्दे। কেঁউ গাছ। वै निघ.। [मउलदिशेष। र.मा.।

**स्वल्पपत्रक:**। पु। गौरशाके, मधूकविशेषे।

**स्वल्पफला**। स्त्री। हबुषाभेदे। हवुषवृक्षवि-शेष। हबुषासदृशगुणा। रा.नि व.५।

**स्वल्परूपा**। स्त्री। आरण्यशणवृत्ते। वनशण।] वै निघ।

**स्वल्पवर्त्तुल:**। पुं। कलायवृत्ते। वै.निघ.।

**स्वल्पवल्कला** । स्त्री तेजोवत्याम् । তেজবল । वै निघ ।

**स्वल्पविटप** । पुं । कैमुककन्दे । কেউ । वै [निघ

**स्वल्पशब्दा** । स्त्री । ह्रस्वशणपुष्प्याम् । বন শণ[श ।] वै निघ । वै निघ ।

**स्वल्पशृगाल** । पु । रोहितकसदृशे वनवो[ध] ।

**स्वल्पसङ्घातवीर्य्य** । पु । स्वल्पचटके । শস্যশস্ত্র পাখী वै निघ । [ष ।

**स्ववहा** । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ী । च सू ४

**स्वसंज्ञा** । स्त्री । स्वनामाख्यासामान्यसंज्ञायाम् । यथा—मिथुन मति मधुसर्पिषोर्ग्रहणम् सु उ ६५ अ ।

**स्वसा (सृ)** । स्त्री । तेजोवत्याम् । वै निघ ।

**स्वस्ति** । स्त्री । पुण्ये । वै निघ ।

**स्वस्तिक** । पु, स्त्री । सुनिषण्णकशाके । শুষনি শাক । भा पू १ भ शा व । वा चि ८ अ । रसोने लशुन । चिका । पिष्टकविकारे । विश्व । पूर्णकुम्भादौ । सु सू १० अ । तन्नामकयन्त्र तच्चतु र्विंशतिविधम् अष्टादशाङ्गुलपरिमाणञ्च । तेषामाकाराश्च यथाक्रम सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखतुल्या विनष्टशल्योद्धरणार्थम् । सु सू ७ अ । सन्धिकूर्च्चादिषु व्रणबन्धनभेदे सु सू १८ अ । "स्वस्तिकाकृतिमासौस्य पश्चादावेष्ट्य बध्यते ।" इति लक्षणम् तण्डुलचूर्णादिकर्त्तितकोष्ठाकारस्वस्तिक तस्याकृतिर्यस्य स स्वस्तिकाकृति । स्वस्तिकाकारं कृत्वा वेष्टनानन्तरं यद्बन्धन, स बन्धस्वस्तिक । सु सू १८ अ ड । सु चि २ अ । लङ्काशो । चिका । मूलके । स्त्री (का) । जातोद्दर्शे । वै निघ ।

**स्वस्तिकाह्वय** । पु । तण्डुलीयक्षुपे । वै निघ ।

**स्वस्थ** । त्रि । सुस्थे, समदोषधात्वग्नौ । "समदोष समाग्निश्च समधातुमलक्रिय । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥" भा ।

**स्वस्थवृत्तम्** । क्ली । येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति तदाचरणे । यथा—"यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता । वसन्ते शीतसंरोधादमन्दवह्नौ निलः । सवैतानौ हिम स्निग्धा स्वादुम्लवणान् रसान् । गोधूमपिष्ट माषेक्षुक्षीरोत्थविकृतो सुरा । नवमन्न वसा तैल शौचकार्य्ये सुखोदक । युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्व्वदा । प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् । उष्णस्वभावैर्लघुभि प्रावृत शयन भजेत् । अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मनि प्रिया । पीवरोरुस्तनश्रोणीमालिङ्ग्य गुरुवर्त्तिता । अयमेव विधि कार्य्य शिशिरेऽपि विशेषत । तदा हि शीतमधिक रौक्ष्य चादानकालज । कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापित । हत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तं प्रयोजयेत् । तीक्ष्णं वमननस्यादि कवडग्रहमञ्जनम् व्यायामोद्वर्त्तन धूम शौचकार्य्ये सुखोदक । सानुलिप्तश्च कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमे । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् । प्रपिबेदासवारिष्टसीधुमाध्वीकमाधवान् वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् । गुर्व्वम्लस्निग्धमधुर दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् । मयूखैर्जगत सारं ग्रीष्मे पेपीयते रवि । स्वादुशीतं द्रव स्निग्धमन्नपान तदा हितम् । शीतं सशर्करं मन्थ जाङ्गलान् मृगपक्षिण । घृत पय सशाल्यन्न भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्ग स्वप्याद्धारागृहे निशि । निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे । निशाकामौ व्यजने पार्थिवस्पर्शे सचन्दने । सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषित लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामाश्च वर्ज्जयेत् । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादय । भजेत् साधारण सर्व्वमुष्णस्तेजनञ्च यत् । आस्थापन शुद्धतनु जीर्णं धान्य रसान् कृतान् । जाङ्गल पिशित यूषान् मध्वरिष्ट चिरन्तनम् । दिव्यं कौप श्रृतञ्चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने । व्यक्ताम्ललवण स्नेह सशुष्क क्षौद्रवल्लघु । नदीजलोदमन्थाह स्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभि । तप्तानामाचितं पित्त प्राय शरदि कुप्यति । तज्जयाय घृत तिक्त विरेको रक्तमोक्षण । तिक्त स्वादुकषायञ्च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु । शालिमुद्ग सिता धात्री पटोल मधु जाङ्गलम् । तप्तं तप्तांशुकिरणै शीत शीतांशुरश्मिभि । समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् । शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् । इत्थ मासद्वयं सुधा सरो[ऽ]भ क्वथित पय । शरत्कालानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मय । शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च । तुषारक्षारसौ

हिव्यदधितैलवसामपान् । तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरी वातान् परित्यजेत् । शीते वर्षासु चाद्यास्त्रीन् वस न्तेऽन्त्यान् रसान् भजेत् । स्वादु निदाघे शरदि स्वा दुतिक्तकषायकान् । शरदसन्तयो रूक्ष शीत घर्म घनान्तयः । अन्नपान समासेन विपरीतमतोऽन्य दा । नित्य सर्व्वरसाभ्यास स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥" च.द.स्वास्थ्याधिकारे । [२२ष. ।

**स्वस्थारिष्टः** । पु । अश्वस्य मृत्युचिह्ने । ज.द.

**स्वादः (नम्)** । पु, क्ली । आस्वादे । रसग्रह णे । व्याक. ।

**स्वादुः** । पु । मधुररसे । मिष्टत्वम । गुणा — "रसायनीत्तमो वल्यो रोगवारण उत्तम । स्नि ग्ध सर्पणी चापि हृद्यश्च सजीवन ॥" अत्रि. १०ष. । गुडे । चिका । जीवकौषधौ । जीवक । जटा. । मधूकवृक्षे । हे.च । प्रियालवृक्षे । दाड़ि म्बवृक्षे । मातुलुङ्गभेदे । कमला लेबु । काश्मर्य्ये । बदरे । वै.निघ. । अगुरुसारे । अगुरु वृक्ष । गुणा — कटु कषायोष्ण सधूमामोदवातघ्न । रा.नि.व.१२ । स्त्री । द्राक्षायाम् । किसमिस् । चटीभ. । क्ली । सैन्धवलवणे । दुग्धे । वै.निघ । त्रि । मधुरे । मे. ।

**स्वादुकण्टकः** । पु । विकङ्कतवृक्षे । वैंइची गाछ । भा. । क्षुद्रगोक्षुरके । छोट गोखुरी । भा.म.४भ.ज्वरात्यादितैले । विकण्टकवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

**स्वादुकन्दः** । पु । भूमिकुष्माण्डे । श्वेतपिण्डा लौ । (क) केसुकन्दे । केँउ गाछ । वै निघ । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा.नि व.७ ।

**स्वादुका** । स्त्री । नागदन्त्याम् । हातिशुँड़े । रा.नि व ५ । [खिऽआ । वै.निघ. ।

**स्वादुकोषातकी** । स्त्री । मधुरकोशातक्याम् ।

**स्वादुखण्डः** । पु । गुडे । खण्डे । श र. ।

**स्वादुगन्धच्छदा** । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । का ल तुलसी । वै.निघ. ।

**स्वादुगन्धा** । स्त्री । रक्तशोभाञ्जने । लाल स जिना । र.मा. । भूमिकुष्माण्डे । भुँइकुमड़ा । जटा. । [वै निघ. ।

**स्वादुगन्धिः** । पु । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना ।

**स्वादुतिक्तम्** । क्ली । पीलुफले । आकृवोट । वै.निघ. । [गाछ । वै.निघ. ।

**स्वादुतिक्तफलः** । पु । ऐरावतीवृक्षे । लेबु

**स्वादुपटोलिका (ली)** । स्त्री । मधुरपटो ललतायाम् । मिठा पलता । वै.निघ ।

**स्वादुपत्रः** । पु । स्वादुपटोलिकायाम् । वै निघ. । [रा.नि.व.५ ।

**स्वादुपर्णी** । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिरूई ।

**स्वादुपाकफला** ⎫ स्त्री । काकमाचिकायाम् ।
**स्वादुपाका** ⎭ केउयाठुँटी, गुडकाँउ ली । वै.निघ. । रा नि.व.४ । [चि । वै.निघ ।

**स्वादुपारे(ले)वत.** । पु । द्वीपान्तरखर्ज्जूरवृक्ष

**स्वादुपिण्डा** । स्त्री । पिण्डखर्ज्जूरवृक्षे । वै नि.घ. । [रा.नि.व ९ ।

**स्वादुपुष्पः (ष्पी)** । पुं स्त्री । कृष्णकटभीवृक्षे ।

**स्वादुपुष्पिका** । स्त्री । दुग्धिकायाम् । दुधियाँ, थिरुई । वै.निघ. ।

**स्वादुफलम्** । क्ली । बदरीफले । श.र । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि व ९ । स्त्री (ला) । कोशातक्याम् । घोषा । रा.नि.व ७ । कोलिवृक्षे । कुलगाछ । चिका. । खर्ज्जूरीवृक्षे । कदल्याम् । कपिलद्राक्षायाम् । भा. ।

**स्वादुबीजः** । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

**स्वादुमज्जा (न्)** । पुं । पर्व्वतपीलौ । आक् रोट । जटा. । [पेस्तुर गाछ । भा. ।

**स्वादुमस्तका** । स्त्री । खर्ज्जूरीवृक्षे । सूक्ष्म

**स्वादुमांसी** । स्त्री । काकोल्याम् । काँकुली । रा.नि व ३ । [वै.निघ. ।

**स्वादुमाषा** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी ।

**स्वादुमूलम्** । क्ली । गर्ज्जरमूले । गाजरमूल । रा.नि.व.७ ।

**स्वादुरसा** । स्त्री । काकोल्याम् । चम. । मूर्वा याम् । वै निघ । आम्रातकफले । श.र. । शता वर्य्याम् । रा.नि व.४ । द्राक्षायाम् । मदिरायाम् । हे.च. ।

**स्वादुलः** । पु । ग्रीष्मसूर्य्यायाम् । वै निव. ।

**स्वादुलता** । स्त्री । विदार्याम् । भूँईकुमड । रा नि.व ७ ।

**स्वादुलुङ्गी** । स्त्री । मधुकर्कटिकायाम् । शर बती लेबु, शाम्तारा लेबु । मद व ६ । स्वादु मातुलुङ्गः । वै.निघ ।

**स्वादुवीर्यः** । पुं । पियालवृक्षे । वै.निघ ।

**स्वादुशुण्ठी** । स्त्री । श्वेतकिणिह्याम् । वै निघ ।

**स्वादुशुद्ध(स्वच्छ)म्** । क्ली । पार्श्वतलवणे । सैन्धव । शब्दकल्प ।

**स्वादुसिञ्चितिकाफलम्** । क्ली । काबुल देशीयफले । सेवफल । वै निघ ।

**स्वादुगुरुः** । पु । मधुररसगुरुद्रव्यभेदे । गुणा —उष्ण आमवातहर तुवरत्व । राज. ।

**स्वादन्नम्** । क्ली । स्वादुरसान्ने । गुणा —'मी मनस्य बल पुष्टिमुत्साह हर्षमायुष । स्वादु सन्न मयत्यन्नम् ॥'' भा. ।

**स्वादम्लः** । पु । दाडिमवृक्षे । भिक्ता । नागर वृक्षे । नारेङ्गा लेबुर गाछ । राज ।-स्वादम्ल वृक्षे । वै निघ ।

**स्वाद्वी** । स्त्री । द्राक्षायाम्, कपिलद्राक्षायाम् । द्राक्षा, काल द्राक्षा । अम. । चिर्भटिकायाम् । फुटी । वै निघ । क्षुद्रखर्ज्जूरीवृक्षे । भा ।

**स्वाध्यायः** । पु । वेदाभ्यासे । वै.निघ. ।

**स्वान्तम्** । क्ली । मनसि । रा.नि व १८ ।

**स्वापः** । पु । स्पर्शाज्ञाने । असाड़ । सु नि ५ अ । निद्रायाम् । अम ।

**स्वापतेयम्** । क्ली । द्रव्ये । वै.निघ. ।

**स्वापाध्ययम्** । क्ली । शयनमध्याये । च सू १५अ. ।

**स्वामी (न्)** । पु । पारदे । वै निघ ।

**स्वाम्युपकारकः** । पु । अश्वे । शब्दकल्प ।

**स्वायम्भुवगुग्गुलुः** । पु । वातरोगाधिकारे पक्वगुग्गुलौ । पाठः—"भल्लातका चोदनूर्णे त गीरकेपले पृथक् । पलत्रयम् ताम्यस्य वाकुच्याव पलत्रयम् । त्रिफलाजतु तैयौत्वस्य पलानि दश गु-गगुला । सर्व्वाण्येतानि सभुत्य गुडिका कारय द्विपक्व । शाण कर्षार्द्धकर्ष वा तत खादेत् प्रय तत । जालपादैन विख्याती नाम्ना स्वायम्भुवी रस ॥' रस.र. ।

**स्वायम्भुवी** । स्त्री । ब्रह्मीशाके । वै निघ ।

**स्वास्थ्यम्** । क्ली । यथाप्रकृतित्वे । आरोग्ये । श र । मा चि १अ ।

**स्वाच** । पु । शल्लकीनिर्यासे । वै.निघ. ।

**स्विन्नः** । त्रि । कृतस्वेदे । घर्म्मयुक्ते । हला. । पक्वे । व्याक. ।

**स्वेद**. । पु । घर्म्मे । घाम । रा नि व १८ । 'स्वेदावरोध सन्ताप ।'' मा नि । धूपे । ता-पने । भे । स व्याधिविशेषेषु महामध्यमदुर्ब्बल त्रि स तापोष्मणा द्रवेणोपनाहेनेति चतुर्विधो पायेन साध्यते । पुनश्च रोगभेदेषु चयोदश । यथा —सङ्करस्वेद प्रस्तरस्वेदो नाडीस्वेद परिषेक स्वेदोऽवगाहनस्वेदो जेन्ताकस्वेद अश्मघनस्वेद कर्षूस्वेद कुटीस्वेदो भूस्वेद कुम्भीस्वेद कूपस्वेद होलाकास्वेदश्च । च सू १४अ. । ते सर्व्व एव वा महारिष । "स्वेदो तापोष्मणी प्राय श्लेष्मघ्नौ स मुदीरितौ । उपनाहस्तु वातघ्न पित्तसङ्गे द्रवो हित । महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् मत । दुर्ब्बले दुर्ब्बल स्वेदो मध्यमे मध्यमो म त । बलासे रूक्षण स्वेदो रूक्षस्निग्ध कफानि ले । कफमेदोवृते वाते कोष्ण गेह रवे करान् । नियुद्ध मार्गगमन गुरु प्रावरण भुवम् । विना-व्यायाममभावाय सेवेतामयमुक्तये ॥'' भा. । द्रवो पक्वविशेषे, यो रसावहादयकठिनेषु कार्य । सु चि १अ ।

**स्वेदकः** । पु । अयस्कान्तभेदे । कान्तलौह । अय रसायने श्रेष्ठ । रा नि व १ ।

**स्वेदचूषकः** । पुं । शीतमवायौ । शब्दकल्प ।

**स्वेदजः** । त्रि । कृमिकीटपिपीलिकादौ । अम । कालयोनि । वै निघ ।

**स्वेदजशाकम्** । क्ली । शाकभेदे । तत्र भूमी मयकाष्ठवाद्युद्भव छिलीन्ध्रादिकम् । छाता इति लोके । पोयालछाता । गुणा —शीता दोषला पिच्छिला गुरव छर्दीतीसारज्वरश्लेष्मरोगदाश । "शतपुष्पसमुद्भवाऽस्तनमलमवत्या । कारिदी

यकारासे सु शैषास्त्रेभ्यो विगर्हिता ।" भा पू १ भ शा व । "हविकास्तु पलालिक्षुकरीषचितिरीण्णा । सर्वा सस्वेदजा शीता कषाया स्वादु शीतला । गुरवश्छद्यतीसारज्वरश्वासामयापहा । श्वेता शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोवृजसम्भवा । नाति दोषकरा ज्ञेया शेषास्त्रेभ्यो विगर्हिता ।" राज ।

**स्वेदनम्** । क्ली । स्वेदे भी । स्वेदनयन्त्रेण रस संस्कारविशेषे । भा ।

**स्वेदनयन्त्रम्** । क्ली । पारदस्वेदनयन्त्रे । दोलायन्त्र । तल्लक्षणम् —"साम्बुस्थालीमुखे वद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र तदयन्त्रं स्वेदनमुच्यते ॥" भा ।

**स्वेदनाशः** । पु । वायौ । वै निघ ।

**स्वेदनी** । स्त्री । सुरानिर्म्माणार्थपात्रविशेषे । भाटी । वै निघ । लौहपात्रविशेषे । ताओया । भ । [रा नि व १८ ।

**स्वेदमाता (तृ)** । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ ।

**स्वेदवाहिस्रोतः** । क्ली । घर्म्मवाहिनाड्यां । तस्य मूलं मेदः रोमकूपाश्च । च वि ५ अ ।

**स्वेदस्राव** । पु । पित्तजरोगे घाम हओया । निद्रा । [स्वेदनिग्रहे । मा नि ।

**स्वेदाप्रवर्त्तनम्** । क्ली । घर्म्मातिशये । घ

**स्वेदावरोध** । पु । घर्म्मावरोधे । जठराग्नेर वरोधे । मा नि ।

**स्वैरिता** । स्त्री । स्वच्छन्दतायाम् । अम ।

**स्वोरस** । पु । स्वरसे । शिलापिष्टकाल्कं त श च ।

---

## ह्

**हस** । पु । प्लवजातीयजलचरपक्षिवि । हाँस । म वनकि । गुणा —"हस हंसमकरी बलातिरु चिदो हृद्यो गरु शीतल " चवि २२अ । अस्य मांसगुणा —वृष्यतम तिमरघ्न । रा नि व १७ । गुरु उष्ण मधुर स्निग्ध स्वरबलवर्णकर वृहण शुक्रल वातघ्न । सु सू ४६अ । हसडिम्ब गुणा —"रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च । मधुराण्यविपाकीनि सद्योबलकराणि च ॥" च सू २७अ घोटकभेदे । शारीरवायुभेदे । मी । पारदे । वनस्पतिभेदे । रौप्य । वै निघ । मन करणे । विष्णौ । सूर्य्ये । चिका ।

**हसक** । पु । राजहसे । श च ।

**हसकूट** । पु । ककुदि । कूट । शब्दकल्प ।

**हसदाहनम्** । क्ली । अगुरुणि । अगुरु । श च ।

**हसपदम्** । क्ली । कर्षे । २ तो । प भ १ख ।

**हसप(पा)दी** । स्त्री । हंसपदाकारपत्रलतायाम्, गोधापद्याम् । गोआलिआ लता । म ह सपादी । क नविलडि । गुणा – "हंसपादी कटूष्णा शाविषभूतविनाशिनी । भाव्यपस्मारदोषघ्नी विङ्या च रसायनी ॥" रा नि,व ५ । "हंसपादी गुरु शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणी ॥" भा पू १ भ गु व । सु सू ३८अ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ ।

**हसपाकयन्त्रम्** । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्र विशेषे । यथा—"खर्पर सिकतापूर्ण कृत्वा तस्यो परि निक्षिपेत् । तत् सम खर्पर तत्र शनैर्मृदग्निना पचेत् । हसपाक समाख्यात यन्त्रम् ॥" रा चि ३अ । [योगचिन्ता । रस चि ३अ ।

**हसपाकाग्नि** । पु । हंसपाकयन्त्रेण पाक

**हसपाद(क)म्** । क्ली। हिङ्गुले । हस्रा । सिन्दूरे । वै निघ ।

**हसपादिका** । स्त्री । हसपाद्याम् । रा नि व ५ । र मा । मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुडि, शान कुनी । च सू ४अ । र.का स । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ । [रा नि व ५ ।

**हसमाषा** । स्त्री । माषपर्ण्याम् । नाकाणि ।

**हसयोषिता** । स्त्री । राजहसी । वै निघ ।

**हसलोमशम्** । क्ली । कासीसे । हिराकस । रा नि व १३ ।

**हसलोहकम्** । क्ली । पित्तले । श च ।

**हंसवती** । स्त्री । हंसपद्याम् । जटा. ।

**हसवीजम्** । क्ली । हंसडिम्बे । रा.नि.व.१९ । गुणा —"हंसवीजं परं वृष्यं बृंहणं वातकोपनम् । पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्व्वामयविनाशनम् ॥" राज ३५. । [वै.निघ ।

**हंसाङ्घ्रिः** । स्त्री । हिङ्गुले । रक्तलज्जालुकायां ।

**हंसाण्डम्** । क्ली । हंसडिम्बे । हाँसेर डिम्ब गुणा —अतिवृष्यम् अतिबृंहणं वातघ्नं पाके लघुतरं सर्व्वरोगहरञ्च । रा.नि.व.१९ । राज ३५ ।

**हंसाभिमुख्यम्** । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि. व १३ । वै.च. ।

**हंसाह्वया** । स्त्री । हंसपाद्यां । गोहालिया । सु चि.१८अ । च.द.ग्रन्थि चि.अमृतादितैले ।

**हंसिका (सी)** । स्त्री । हंसपद्याम् । श र । सूक्ष्मपर्ण्याम् । वै.निघ. । वराटकभेदे । रा.नि व १३ ।

**हंसिरः** । पु । मूषिकभेदे । तद्दष्टे "हंसिरेणा प्रविदेय भूम्भालीमाघवर्द्धय ।" सु.कल्प.६ष ।

**हंसोदकम्** । क्ली । अमृतके । च.सू १६ष. । See अमृतकम् ।

**हञ्जिः** । स्त्री । क्षुधायां । जटा. । [भा. ।

**हञ्जिका** । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी ।

**हञ्जी** । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

**हटत्वम्** । क्ली । शैवाले । सु.सू.४५ष. ।

**हट(ठ)पर्णि (र्णी)** । क्ली, स्त्री । शैवाले । श.र. । त्रिका. ।

**हट्टविलासिनी** । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्य विशेषे । अम. । हरिद्रायां । भा. ।

**हठः** । पु । शैवाले, जलकुम्भिकायाम् । पाना । सु.चि.११ष. ।

**हठालुः** । स्त्री । कुम्भिकायां । पाना । श.च ।

**हठी** । स्त्री । वारिपर्ण्याम् । पाना । वचविः ।

**हड्डम्** । क्ली । अस्थनि । हाड़ । श च. ।

**हड्डजम्** । क्ली । मज्जायाम् । श.च ।

**हण्डिका (ण्डी)** । स्त्री । पात्रविशेषे । हाँड़ि । शब्दकल्प ।

**हण्डिकासुत** । पुं । क्षुद्रहण्डिकायां । छोटि हाँडि । त्रिका. ।

**हतचूर्णकः** । पु । मौसलतायाम् । कश्चित् ।

**हताधिमन्थ.** । पु । सर्व्वाक्षिगतरोगे । लक्षणं —"उपेक्षणादक्षि यथाधिमन्थो वातात्मक, सा दयति प्रसह्य । रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थ .... ॥" मा.नि ।

**हनु.** । पु । व्याधौ । शार्ङ्ग । उणा. ।

**हदनम्** । क्ली । विष्ठात्यागे । शंगा । व्याक. ।

**हनील.** । पुं । केतक्यां । र.मा. ।

**हनुः (नू.)** । स्त्री । हट्टविलासिन्यां । हरिप्रा। अ टी.भ । रोगे । अस्त्रे । मृत्यौ । जटा. । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व ११ ।

**हनुग्रह.** । पु । तन्नामवातव्याधौ । निदानादि —"जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनु । करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् । हनुग्रह स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥" मा.नि । अयस्य वातव्याधौ अत्र हनू स्रस्तौ निश्चलौ लालास्राव । भ द.४५ष ।

**हनुमूलसन्धनास्थि** । क्ली । हन्वस्थिमूल योर्व्वसम्भूतयोरस्थ्नो । च.शा.७ष. ।

**हनुमोक्षः** । पु । दन्तगतमुखरोगभेदे । निदान यथा —"वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहत । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षण ।" सु नि १६ष ।

**हन्नः** । त्रि । त्यक्तपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

**हन्वस्थि** । क्ली । हनुदेशास्थनि । चोयालेर हाड़ । च शा ७ष. ।

**हपुषा** । स्त्री । वनिजद्रव्यविशेषे । सा च मरी चवत्वद्धीर्घफलवर्णा । हबुषफल इति ख्याता । हि हौवेर । See हबुषा ।

**हमन्तः** । पु । ब्रह्मण्ये । दौदृजास । वै.निघ. ।

**हयः** । पुं । घोटके । अम ।

**हयकातरा (रिका)** । स्त्री । अश्वकातरि-कायाम् । हि घोड़ाचरा । रा.नि.व ४ ।

**हयगन्धम्** । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

हयगन्धा (न्धिका) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् र मा । च द द्रव्याधिकारे । वनयमान्यां । रा नि व ६ ।

हयघ्न । पु । करवीरवृक्षे । वै निघ ।

हयघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजबल । वै निघ. । [मासाणी । अम ।

हयपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । माषपर्ण्याम्

हयप्रिय । पु । यवे । हे च । श्वेतकरवीरे । रा नि व १० । स्त्री (या) । अश्वगन्धाया । रा नि व ४। खर्जूर्याम् । रा नि व ११ । यवे । वै निघ ।

हयभक्ष्या । स्त्री । पिण्डीखर्जूरिकायाम् । वै निघ ।

हयमार (क) । पुं । करवीरवृक्षे । रा नि व १० । अम । वै निघ २भ अ मा चि लमि सागररसे । अथ व्रणदारण । सुसू ३६ष ।

हयमारण । पु । अश्वत्थवृक्षे । श च ।

हयवरप्रिय । पु । कदम्बवृक्ष । वै निघ ।

हयवाहनशङ्कर. । पु । रक्तकाञ्चनवृक्षे । श च. ।

हयवैरि । पु । महिषे । वै निघ ।

हयशाला । स्त्री । अश्वशालायां ।

हया (यी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा नि व ४ । घोटक्यां । जटा । [अ ।

हयागार । पु । अश्वशालायाम् । नकुल १०

हयानन्द । पु । मुद्गे । मुग । रा नि व १६ ।

हयायुर्व्वेद । पु । अश्ववैद्यकशास्त्रे । तच्च शालिहोत्रनकुलजयदत्तभोजादिकृतम् ।

हयारि । पुं । करवीरे । र.मा ।

हयाशना । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श च ।

हयाह्वया (ह्वा) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै. निघ ।

हयेष्ट. । पु । यवे । रा नि व १६ ।

हय्यङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातघृते । वै निघ ।

हर । पुं । गर्दभे । शब्दकल्प ।

हरज' । पु । पारदे । भैष ध्व.भ । 'हरजस्तु जगतीहम् ।'

हरणम । क्ली शुक्रे । स्वर्णे । वराटके । उष्णजले । शब्दकल्प । भुजे । मे ।

हरतेज । क्ली । पारदे । रा नि व १३ ।

हरप्रियः । पु । धुस्तूरकवृक्षे । वै निघ २भ च यचि नवरवराजमृगाङ्के । [वै निघ ।

हरवल्लभ । पु । शुक्लधुस्तूरे । श्वेत धुतूरा ।

हरवीजम् । क्ली । पारदे । त्रिका ।

हरहूरा । स्त्री । हारहूरायाम् । हुडहुड । द्राक्षायां । शब्दकल्प ।

हराक्षम् । क्ली रुद्राक्षे । रा नि व ११ ।

हरिः । पु । विष्णौ भेके । अम । शुकपक्षिणि । टिया पाखी । सिंहे । रा नि व १८।१९ । मर्कटे । अश्वे । त्रिका । वने । मद्र । मृग । वै. निघ । सर्पे । हरी मयूरे कोकिले । श च । त्रि । हरिद्वर्णे । हे च ।

हरिकान्त । पु । घोटके । त्रिका । स्त्री (न्ता) । विष्णुकान्तायाम् । काल अपराजिता । रा नि व ५ ।

हरिगन्ध । पु । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै निघ ।

हरिग्रह । पु । अश्वस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं —"कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिम । पश्चाखड्गी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीडित ॥' ज द ५०ष ।

हरिचन्दनम् । क्ली, पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सप्तविधचन्दनान्यतमे चन्दनविशेषे । मारचन्दन । गुणा —तिक्त हिम पित्तादीपशमन रक्तचन्दनवच्छ्रमादिहरश्च । रा नि व १२ । क्ली । कुङ्कुमे । मे । रक्तचन्दने । रा नि व १२ । पद्मकेसरे । ज्योत्स्ना । [गाछ । वै निघ. ।

हरिजीवकः । पु । चम्पकवृक्षे । छोटगाछ

हरिणः । पु । मृगे, शामवर्णमृगे । एणहरिण । पद्म । गुणा —"मधुरो मधुर पाके दोषघ्नोऽग्निदीपन । शीतलो बद्धविण्मूत्र सुगन्धिर्हरिणो लघु ।" "एणश्चाम उच्यते ।" सु स. ४६ष । लक्षण गुणा —"एण कषायो मधुर

पित्तास्रकफनाशनः।" राज.२५.। "एषस्य मांसं लघुशीतञ्च त्रिदोषहृत् षड्रसदञ्च रुच्यं। कुरङ्ग मांसं मधुरञ्च वदन् कफापहं पित्तहरं मरुद्धृत्॥" रा.नि.व.१७। [द्रव्ये। नद्यां। श.च।

**हरिणाक्षी**। स्त्री। हरिनिलामिनीनामगन्ध

**हरिणी**। स्त्री। मृग्यां। अम.। मञ्जिष्ठायां। रा.नि.व.६। स्वर्णयूथिकायाम्। स्वर्णयूँइ। रा. नि.व.१०। विजयायाम्। सिद्धि। श्वेतयूथिकायाम्। श्वेत यूँइ। वै.निघ.।

**हरितम्**। क्ली। स्थौणेयके। गाँठियाला। रा. नि.व.१२। कालिङ्गे। तरमुज। वै.निघ।

**हरितः**। पुं। मश्यानकवृक्षे। रा.नि.व.८। यवे। प.मु। नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.। सिंहे। शब्दकल्पः। सविषमण्डूके। विषयुक्तब्याङ्। सु.।

**हरितकम्**। क्ली। शाके। आर्द्रकादौ। अम.। "अन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्य।" च.सू.८अ.। [ना। मद.व७।

**हरितच्छदः**। पुं। श्वेतशिग्रौ। श्वेत सजिना

**हरितनेत्रः**। पुं। उलूके। पेंचा। त्रिका.।

**हरितपत्रिका**। स्त्री। पाठ्यां। गन्धपत्रायां। सुगन्धशाकविशेष, कर्पूरशाक। रा.नि.व.१०।

**हरितयवः**। पुं। निस्तुषयवे। वै.निघ.।

**हरितलता**। स्त्री। प्राचीलतायां। वै.निघ.।

**हरितशाकः**। पुं। शिग्रुशाके। सजिनार शाक। रा.नि.व.७। [विशेष। रा.नि.व.१०।

**हरितचैत्रा**। स्त्री। गन्धपत्रा। सुगन्धशाक

**हरिता**। स्त्री। दूर्व्वायां। मे.। जयन्त्याम्। जयन्ती गाछ। रा.नि.व.४। हरिद्रायाम्। रा.नि. व.६। कपिलद्राक्षायां। नीलदूर्व्वायां। रा.नि.व. ८। पाठ्याम्। कर्पूरशाक। रा.नि.व.१०। मार्क्कवे। निर्म्मीशाक। वै.निघ.।

**हरिताल(क)म्**। क्ली। पीतवर्णधातुविशेष विषभेदे। हरिताल। प.मु। तच्च पत्रपिण्डभेदेन द्विविधम्, तयोराद्यं श्रेष्ठम्। गुणाः—"तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रञ्चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकं। हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्॥" भा.पू.१भ.धा.व.। तच्छोधनादि यथा— "तालकं पोट्टलीं बद्ध्वा मंचूर्ण्य काञ्जिके क्षिपेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे रसे। तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रैफले जले॥ दोलायन्त्रे चतुर्यामं भस्मीभूतं न दोषकृत्। तथा लाक्षारसं जीवितला शिग्रुटङ्कण लवण गुडम्। तालकार्द्धेन संमिश्रं छिद्रमूषां निरोधयेत्। पुटेत् पातालयन्त्रेण सत्त्वं पतति निश्चयम्॥" रस.चि.७अ.।

**हरितालः**। पुं। स्वनामख्यातपक्षिविशेषे। हरेउला घुघु। हि हरियाल। गुणाः—"हरितालोऽल्पविटकः स्यात् कषायो विशदो लघुः। रक्तपित्तप्रशमनस्तृष्णाघ्नो वातकोपनः॥" राज.१ प.। दूर्व्वायां। वै.निघ.।

**हरितालिका (ली)**। स्त्री। दूर्व्वायाम्। त्रिका.। मे.। खड्गलतायाम्। विश्व.।

**हरिताश्म (न्)**। क्ली। तुत्थके। तूँते। रा.नि.व.१३।

**हरिताश्वः**। पुं। अयस्त दुष्टव्रणभेदे। तद्धेतौ अकस्मात् चक्षुषो रक्ता विन्दवो भवन्ति। वासदेवस्य जायते। अ.ह.५०अ.।

**हरित्**। स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.६। पुं, क्ली। हये। मे.। पु। मुद्गे। मुग। हे.च.। त्रि। श्यामवर्णे।

**हरित्कान्दः**। स्त्री। कन्दविशेषे। वै.निघ।

**हरित्पर्णम्**। क्ली। मूलके। मूला। प.मु.।

**हरिद(द्र)र्भः**। पुं। हरिद्वर्णकुश, मरपश्चकुशे। श्वेत दूर्व। रा.नि.व८।

**हरिदश्वः**। पु। सूर्य्ये। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। अम.। [See कुशः।

**हरिदर्भः**। पुं। कुशभेदे। श्वेत दूर्व। भा.।

**हरिद्रकः**। पुं। हरिद्रावृक्षे। वै.निघ.।

**हरिद्रवः**। पुं। नागकेशरचूर्णे। त्रिका.।

**हरिद्रा (द्री)**। स्त्री। (Curcuma longa) [illegible] हलुद। हिं हर्दी,

हलदी। मं हलदि। कं अरसिन। ते पसुप। द्रा. गुर्ज. हलद। गुणाः—कफपित्तास्रशोथकण्डू व्रणापहा। राज.। कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठघ्नी मेहकण्डूव्रणघ्नी वर्णकरी च। रा.नि.व.६। च.द.कपञ्ज.चि.। हरिद्रा चतुर्धा हरिद्रा कर्पूरहरिद्रा वनहरिद्रा दारुहरिद्रा चेति। विशेषा. यथास्थे स्पष्या। तच्छुद्धिः वचावद् ज्ञेया। "हरिद्रा क्रियते स्थूला छेदे या कुङ्कुमच्छविः।" भैष.। [घुघु। श.च.।

**हरिद्राङ्गः।** पुं। हरितालपक्षिणि। हरतेल

**हरिद्रादिवर्गः।** पु। हरिद्रादारुहरिद्राय ष्याद्रकक्षयीकुटजीद्रव्यद्रव्येषु। गुणा.—आमातीसारघ्न मेद.कफाम्बवातत्वग्दोषघ्नश्च। वा.सू.१५ अ.।

**हरिद्राद्वयम्।** क्ली। हरिद्रादारुहरिद्रयोः। मिश्रा एका, यथान्यथासंज्ञात्या। भरुणः। वा.सू. १५अ.हरिद्रादि.। "हरिद्राद्वययष्ट्याह्व ......।"

**हरिद्रापञ्चकम्।** क्ली। हरिद्रामहरिद्रादारुहरिद्राशटीविकङ्कतेषु। वै.निघ.।

**हरिद्रापत्रकण्टका।** स्त्री। दार्व्याम्। दा रुहरिद्रा। वै निघ.।

**हरिद्राभः।** पुं। पीतशालवृक्षे। पेयाशाल। कर्पूरे। श.च.। त्रि। पीतवर्णे।

**हरिद्रामेहः।** पुं। पित्तजप्रमेहभेदे। यच रोगी सदाहं हरिद्रावर्णं मेहति। सु.नि.६अ।

**हरिद्रुः।** स्त्री। दारुहरिद्रायां। मारुहरिद्रा। मं हलदिवा। कं विलिमु। गुणाः—शीतल. तिक्तः मद्रल्यः वातपित्तघ्नः देहकान्तिकरः व ल्यः. नानालक्‍दोषघ्नः। रा.नि.व ८। अम.। सा यथा—सैव कालीयकः पीतस्तथा कालीयकोऽपि च। पीतद्रुम हरिद्रुम पीतदारु कपोतकं। दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्।" भा.।

**हरिनामा (न्)।** पुं। मुद्गे। मूग। विका।

**हरिनिम्बम्।** क्ली। मेतवर्णे। रा.नि.व.१०। पुं। पिचके। विका.।

**हरिमणिः।** पुं। मरकतमणौ। दाम्रा रति 'संज्ञ. रा.नि.व ११।

**हरिन्मुद्गः।** पुं। हरिमुद्गे। शानिमुग। रा. नि.व.१६। [वै। हेच.।

**हरिपर्णम्।** क्ली। कृष्णचन्दने। प.मु.। मूल-

**हरिप्रियम्।** क्ली। उशीरनामगन्धद्रव्ये। गन्धवेणा। रा.नि.व १२। कृष्णचन्दने। कालियाकाठ। श.च.। पुं। श्यामाकधान्ये। श्यामाधान। प.मु.। कदम्बवृक्षे। र.मा। पीतभद्रराजे। पीत भीमराज। रा.नि.व.४। See मार्कवः। विष्णुकन्दे। रा नि.व.७। करवीरवृक्षे। बन्धुजीववृक्षे। बाकुली। रा नि.व.१०। शङ्खे। शाँख्। रा.नि व.१८।

**हरिप्रिया।** स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा नि.व.१०। खर्जूरीवृक्षे। खेजुर गाछ। रा.नि.व ११।

**हरिबालुकम्।** क्ली। एलवालुके। एलवालुक। प.मु.। रा.नि.व.४। [श.च.।

**हरिभद्रम्।** क्ली। एलवालुके। एलवालुक।

**हरिभद्रकम्**<br>**हरिभव्यकम्** } क्ली। कुष्ठौषधौ। कुड़। वै. निघ.।

**हरिमन्थः।** पुं। अग्निमन्थे। गणिरि। प मु.। र.सा.स.। चणके। छोला गाछ। रा.नि.व १६।

**हरिमन्थकः (जः)।** पुं। चणके। च.टी. अ। अम.। कृष्णमुद्गे। काल मुग। हे.च.।

**हरिमुद्गः।** पुं। (Phaseolus mungo.) मुद्गविशेषे। शानिमुग, हारिमुग। हिं हरिमुङ्ग। मं हरियमुंग। कं हसरुहेसरु। गुणाः—कषायः मधुरः पित्तकफघ्नः रक्तमूत्ररोगघ्नः शीतलः लघुः दीपनश्च। रा.नि.व.१६।

**हरिमूला।** स्त्री। शालपर्ण्याम्। वै निघ.।

**हरिलोचनः।** पुं। कर्कटे। विका.। पेचके। शब्दकल्प.।

**हरिवल्लभः।** पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। मुचकुन्द गाछ। स्त्री (भा)। जयापुष्पवृक्षे। रा.नि.व १० ११। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

**हरिवासः।** पुं। पीतभद्रराजे। पीतभृङ्गराज। रा नि.व.४। See मार्कवः। अश्वत्थे। मद.व.१।

**हरियीजम्।** क्ली। हरिताले। जटा.।

**हरिहरः ।** पुं । रसाधिकाररसमणिकारे ।

**हरीतकी ।** स्त्री । (Terminalia chebula) Chebulic myrobalan. स्वनामख्यात वृक्षे । हरीतकी गाछ । हि हर । म हिरडा । क अळले । तै करकचेट्टु । उत्. हरिड़ा,करेडा । दा. हिं कलरा । ता. कडक्के । सा गुणा — हरीतकीफलम् अनुलोमन (अर्थात् मलपाक कृत्वा तस्य निस्सारणी नयति), तथा रसायन शोधनञ्च । हरीतक्याः सप्तभेदा— "विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया । जीवन्ती चेतकी चेति पथ्याया सप्त जातयः ॥" तासु विजया अलाबुवृत्ता सर्व्वरोगहिता च । रोहिणी वृत्ता व्रणरोपणी च । पूतना अस्थिमती सूक्ष्मा प्रलेपे हिता च । अमृता मांसला शोधनी च । अभया पञ्चरेखान्विता च चक्षुष्या च । जीवन्ती स्वर्णवर्णा सर्व्वरोगहिता च । चेतकी त्रिरेखा चूर्णार्थे प्रशस्ता च । पुनश्चेतकी वर्णभेदेन चेतकी द्विधा, तयोः शुक्ला षडङ्गुलायता, कृष्णा चैकाङ्गुला । तासु कस्याश्चित् स्वादेन कस्याश्चिद्गन्धेन कस्याश्चिद्दर्शनेन कस्याश्चिच्च स्पर्शनेन भेदोऽनुमीयते । चेतकीतरुमूलस्थस्य यस्य कस्यचित् प्राणिनो विरेचनं भवति । एतस्याश्च चेतक्या धारणेन नरो यावत्तिष्ठति तावदेव तस्य विरेको भवति । एषा दुर्बलसुकुमारकृशानामौषधद्वेषिणामतीव प्रशस्ता । तासु च सप्तजातीयहरीतकीषु विजयैव प्रधाना सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्ता च । हरीतक्याः स्वादुतिक्तकषायरससद्भावेन पित्तहरत्वं, कटुतिक्तकषायरससद्भावेन कफहरत्वं, अम्लरससद्भावेन वातनाशित्वञ्चास्ति । स्वभावत एव प्रभावसिद्धमस्या वातनाशित्वम् । तथास्या मज्जसु स्वादुत्वं स्नायुषु अम्लत्वं वृन्ते तिक्तत्वं त्वचि कटुत्वं अस्थिषु च कषायत्वं यथासंख्यं स्वाद्वम्लतिक्तकटूत्कटरसा व्यवस्थिता एव । या हरीतकी नवीना स्निग्धा घना वृत्ता गुरुश्च, या च जले क्षिप्ता निमज्जति, सैव प्रशस्ता गुणदा च । हरीतकीचर्व्वणेनाग्निवृद्धिः । पिष्टसेवनेन मलशुद्धिः । स्विन्नसेवनेन कोष्ठबद्धता, भर्जितसेवनेन च त्रिदोषनाशित्वं भवति । भोजनेन सह हरीतकीसेवनेन बुद्धीन्द्रियाणामुत्कर्षः बलवातपित्तकफनाशश्च समुत्पद्यते भवति । भोजनोत्तरं सेवनेनान्नपानकृतवातादिदोषनाशो भवत्येव । लवणेन भक्षिता कफनाशं, शर्करया पित्तनाशं, घृतेन वा- तजरोगनाशो गुडेन च सर्व्वरोगनाशो भवति । तथा वर्षादिषु षट्सु ऋतुषु यथाक्रमं सैन्धवशर्कराशुण्ठीपिप्पलीमधुगुडैर्भक्षणीया । केवलमेव पथश्रान्तदुर्बलरूक्षकृशानाहारनिपीडितपित्तस्विन्नशोणितगर्भिणीषु न कदापि हरीतकीं व्यवहरेत् । भा पू १ भ । "हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः । हरयेत् सर्व्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरीतकी ॥" इति निरुक्तिः । "बीजास्थितिक्ता मधुरा तदन्तः त्वग्भागतः सा कटुरुष्णवीर्य्या । मांसागतश्चाम्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा प्रतीयम् ॥" रा नि व ११ । "अजीर्णिनो रूक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्षिताः । सेवेरन्नाभयामेते क्षुधार्त्ताश्चाहिताश्च ये ॥" च चि १ भ । बालहरीतकी । जङ्गीहरीतकी । स चक्री चि मधिमुखधूर्त्तं ।

**हरीतकीतैलम् ।** क्ली । हरीतकीफलोद्भवतैले गुणाः — शीतलं कषायं मधुरं कटु सर्व्वश्याधिहरं पथ्यं नानाविधत्वग्दोषघ्नञ्च । रा.नि व. १५ ।

**हरीतकीबीजम् ।** क्ली । हरीतक्यस्थिनि । हरतुकीर आंटि । गुणाः—चक्षुष्यं गुरु वातघ्नं पित्तघ्नञ्च । वै निघ ।

**हरीन्द्रवैशेषिकः ।** पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे । स्त्री (का) । रेणुकायाम् । रेणुक । च सू २ अ गिरी विरेचने । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । कम्पिल्लके । कमलागुँड़ि । वै निघ हिक्काचिकित्सो ।

**हरेणुः (कः) ।** पुं । हरेणुके । बड़ छोला । पशु । पञ्चके । केरपासड़ा । वै निघ १ भ. कल्याणघृते, खादादितैले । सय चि.गुडूच्यादिमोदके । कलाय । मटर । रा नि व १६ । "मत पुष्पा हरेणुभिः ।" च.द अ च चि. ।

**हरेणुका ।** स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । रा नि व ६ । सु सू ३८ अ पिप्पल्यादि । कलायभेदे । अरहर कलाइ । रा नि व.१६ । सु सू ४६ अ. ।

**हर्म्मं (न्) ।** क्ली । जृम्भायां । श र. ।

**हर्म्मुटः ।** पुं । कच्छपे । शब्दकल्प ।

**हर्य्यः ।** पुं । विभीतकवृक्षे । वै निघ ।

**हर्य्यक्षः ।** पुं । सिंहे । रा नि व १९ । सिंह ।

**हर्पः ।** पुं । मदनवृक्षे । मदना गाछ । रा नि.

**हर्षकीर्त्तिः** । पुं । वैद्यकसारग्रन्थकारे ।

**हर्षणम्** । क्ली । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ । पु । नेत्ररोगभेदे । श र. ।

**हर्ष(र्षि)णी** । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी । वै.निघ. । मद्राया । सिद्धि । शब्दकल्प. ।

**हर्षणीक्रिया** । स्त्री । सुरापानजन्यहर्षोत्पादकक्रियाम् । "नाविचौव्य मनो मद्य शरीरमविहत्य वा । कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिप्यते हर्षणीक्रिया ।" वा.चि.७अ. । [त्रि । हर्षजनके ।

**हर्षयित्नुः** । पुं । पुत्रे । क्ली । स्वर्णे । मे. ।

**हर्षसम्भवम्** । क्ली । शुक्रे । वै.निघ. ।

**हलच्छदः** । पुं । कणगिर्यां । काल भजिना। वै.निघ । [रा.नि.व.६ ।

**हलदी (द्दी) (का)** । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

**हलराजम्** । क्ली । षाडुल्यभुपे । रा.नि.व.४ ।

**हललोमशम्** । क्ली । कासीसे । हिराकस् । रा.नि.व.१३ ।

**हला** । स्त्री । मद्ये । जले । अनेकार्थकोषः । भाङ्गलकोश्ये । विषनाशूनिर्गा । भैष.कुष्ठ.चि. षड्बिन्दुतैले ।

**हलाहलम्** । क्ली, पुं । विषभेदे । प.मु. । ब्रह्मसर्पे । भालनाड़े । चिका. ।

**हलिनकः** । पुं । कैतकवृक्षे । राज ६प ।

**हलिमी** । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषनाशनिघ्रा । प.मु. । [छ । प.मु. ।

**हलिनीप्रियः** । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम ग -

**हलिप्रियः** । पुं । कदम्बवृक्षे । धम । [१४ ।

**हलिप्रिया** । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व.

**हली** । स्त्री । कलिकारीक्षुपे । दिवनाशूनिरा। रा.नि.व.७ । भैष.कर्वरी.चि. । महामाषे । रा.नि.व.२४ । [चि । कैलकवृक्षे । प.मु. ।

**हलीनः** । पुं । शाकवृक्षे । ম্যেগুন গাছ । श. ।

**हलीमकः** । पुं । पाण्डुरोगभेदे । तत्र लक्षण —"यदा तु पाण्डोर्वर्णं स्याद्धरितश्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिर्भ्रमः । हलीमकं तं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥" मा नि ।

**हल्लकम्** । क्ली । रक्तकह्लारे । রক্তশালুক । धम ।

**हविः** । पुं । चग्रिमन्यवृक्षे । অগ্গত । र.मा. ।

**हविः (स)** । क्ली । घृते । रा नि व.१५ । अग्नौ । जले । शब्दकल्प. । [वै निघ. ।

**हविमण्डला** । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् ।

**हविर्गन्धा** । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

**हविर्मन्थः** । पुं । गणिकारिकायाम् । र.मा. ।

**हविष्यम्** । क्ली । घृते । चिका. ।

**हवुषा** । स्त्री । गुच्छाममुकुचे । म.नित्यानन्दरमे । स्वनामख्यातफले । हबुष फल । हि हौबेर । कं हौबेर । म थरडुहले । एतत् फल द्विविधम् । तत्रैकं मत्स्यसदृशं विसगन्धञ्च, द्वितीयम् अश्वत्थफलसदृशं मत्स्यगन्धञ्च । उभयविधमेव फलं गुणैस्तुल्यं केवलमाकारतो भिन्नम् । भा । गुणाः —कटुतिक्तोष्णा गुरु श्लेष्मवातासृग्घ्नी मदरोदरविड्बन्धशूलगुल्मार्शोघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

**हसन्तिका** । स्त्री । वह्निशकटिकायां । वा. चि.१प. ।

**हसन्ती** । स्त्री । मल्लिकायाम् । मे. ।

**हस्तः** । पु । करे । হাত । रा.नि व.१८ ।

**हस्तज्योड़िः (ड़ी)** । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाके । करजोड़ा । हिं मं हातजोड़ी । गुणा —रसबन्धकृत् वश्यकृत् । रा.नि.व.७ ।

**हस्तपर्णः** । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

**हस्तपुच्छम्** । क्ली । करपुच्छे । হাতের পৌঁছা । चिका । [पाणौ । रा नि व.१८ ।

**हस्तमानम्** । क्ली चामध्याङ्गुलिकूर्परं विस्तरे

**हस्तसन्धिः** । क्ली । मणिबन्धे । वै.निघ. ।

**हस्ताङ्गुलिः** । पुं । कराङ्गुलौ । হাতের আঙুল । मुग्ध. ।

**हस्ताञ्जनः** । पुं । दर्वीवृक्षे । वै.निघ. ।

**हस्ताभरणः** । पुं । मत्स्यविशेषे । सु.कल्प.१ अ. । See सं. । [[illegible] ।

**हस्तामलकम्** । क्ली । करस्थामलकौकर्ये ।

**हस्ति** । पुं । कदलीवृक्षे । गजे । अजमोदा-या । वै निघ. ।

**हस्तिकन्दः** । पुं । कोङ्कणे प्रसिद्धे स्वनाम ख्यातमहाकन्दशाके । हिंसा वड मूला । म ह स्तिकन्द । क मल्लिरकसियगड्डे । गुणा —कटु कण कफवातरोगघ्नः लन्दोषहर. महाकुष्ठविस र्पघ्न । रा.नि.व.७ । "हस्तिकन्दो गुरुर्ग्राही शु क्रवृद्धिप्रदो मतः ।" अत्रि.१६अ. ।

**हस्तिकरञ्जः (कः)** । पुं । महाकरञ्जवृक्षे । उडन करञ्ज । रा.नि व ९ ।

**हस्तिकर्णः (पलाशः)** । पुं । एरण्डवृक्षे । सी. । गजकर्णाकारैकपत्रे पलाशभेदे । भूपलाश इति लोके । हस्तिकर्ण पलाश । तें विद्यामुद पुचेट्टु । सु.सू २८अ. कफशोधने । गुणा. —"ह स्तिकर्णं परं हृद्यो मेधायुर्बलवर्द्धन " राज ६प.। रक्तैरण्डे । वै.निघ.चक्री.चि.विलम्बिकाधिके । ह स्तिकन्दे । हिंसा मूला । रा नि व.७ । एतद्बीज तैल मूलकतैलवत् । See विभीतकतैलम् ।

**हस्तिकर्णकः** । पुं । किंशुकवृक्षभेदे । हस्ति कर्णपलाश । श.र. ।

**हस्तिकर्णदलः** । पु । हस्तिकर्णपलाशे । ह स्तिकर्णपलाश । प.मु. ।

**हस्तिकर्णी** । स्त्री । काष्ठालुके । वै.निघ.२भ. पाण्डु चि. । वा.व्या.चि.षडशीतिगुग्गुलौ ।

**हस्तिकच्छः** । पुं । सिंहे । व्याघ्रे । मत्कुण. । कच्छपकीटभेदे । का.नि. ।

**हस्तिकारवी** । स्त्री । अजमोदायां । वनय मानी । रा नि.व ६ ।

**हस्तिकृष्णा** । स्त्री । गजपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

**हस्तिकोलः** । पुं । राजबदरे । वै निघ. ।

**हस्तिकोलिः (ली)** । पुं,स्त्री । बदरीभेदे । डामाडून । जामकोलीति पूर्व्वङ्गे । प मु. । मद.व.६ । [दुन्दुन । वै.निघ. ।

**हस्तिकोशातकी** । स्त्री । महाकोशातक्यां ।

**हस्तिघोषा** । स्त्री । महाकोशातकीनामकफल शाकविशेष । धुन्दुल । हि मैतुषा । म पारिस दोडका । क बरहीरे । गुणा —स्निग्धा मधुरा श्लेष्मानवातकृत् हृद्या क्रमिकारी ज्वरारोचकी च । रा नि व.७ । रक्तपित्तानिलघ्नी च । भा.पू १भ. शा.व. । [र मा. ।

**हस्तिघोषातकी** । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।

**हस्तिचारिणी** । स्त्री । महाकरञ्जे । उड्डव-करञ्ज । रा नि.व.६ ।

**हस्तिदन्त (क)म्** । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि व.७ । श.मा. । [श.र. ।

**हस्तिदन्तः** । पुं । मूलके । मूला । करिदन्ते ।

**हस्तिदन्तफला** । स्त्री । एर्व्वारुके । गोमु-क । रा नि.व.७ ।

**हस्तिदन्ती** । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । इभ दन्त्याम् । वै.निघ । बहरफलगोडुम्बायाम्, नाग दन्त्याम् । वड गोमुक । च.सू.१अ. ।

**हस्तिनी** । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । वड़ रा-खालशशा । महाकरञ्जे । उड्डकरञ्ज । वै निघ.। करिण्याम् । हातिनी । तद्दुग्धगुणाः —"हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकर शीत चक्षुष्य बलवर्द्धनम् ॥" सु.सू.४५अ. ।

**हस्तिनीघृतम्** । क्ली । हस्तिनीनवनीतजघृ-ते । हातिनीच्या छत्रेव घि । गुणाः—कफपित्त-विषक्रिमिघ्न कषाय लघु वह्निकृत् तिक्तम् चविक-रच । रा.नि.व.१५ ।

**हस्तिनीदधि** । क्ली । करिणीदुग्धजातदध-नि । हाठिनीर छत्रेर दैर । म हातिनीदहि । क आनेयमोसरु । गुणा.—कषायलघूष्ण मविय-लघु रुचिरं कान्तिदं वलासरोगघ्न वीर्यवर्द्धनं व-लदंच । रा.नि व.१५ ।

**हस्तिनीदुग्धम्** । क्ली । हस्तिनीजातक्षीरे । हाठिनीर दुध । म हातिनीचे दुध । क आनेय हालु । गुणा —मधुरं वृष्यं गुरु कषायं स्निग्धं स्थैर्य्यकर शीतलं चक्षुष्य बलवर्द्धनं च । रा.नि.व. १५ ।

**हस्तिनीनवनीतम्** । क्ली । हस्तिनीदुग्धज-नवनीते । हाठिनीर छत्रेर माखन । गुणा — कषायं शीतलं लघु तिक्त वह्निदं क्रमिघ्नं कफ-पित्तघ्नं च । रा.नि.व.१५ ।

**हस्तिपत्र.** । पु । हस्तिकन्दे । रा नि.व.७ ।

**हस्तिपर्ण** । पु । महाकोषातक्याम् । धुन्दुल । भा पू १भ शा व । [क्याम् । रा नि व ७ ।

**हस्तिपर्णिका (नी)** । स्त्री । राजकोषात

**हस्तिपर्णी** । स्त्री । मोरटलतायाम् । लता कराड़ । प मु । मूर्व्वायाम् । र मा । ककर्व्या । काँकुड गाछ । रा नि व २३ ।

**हस्तिपात् (द्)** । पु । किण्डाली । कोन वलोग कचु । प मु ।

**हस्तिपिप्पली** । स्त्री । गजपिप्पल्याम् गज पिपुल । प मु । चविकायाम् । रस र चाङ्गेरी घृते ।

**हस्तिबृषा** । स्त्री । कदलीवृक्षे । भा ।

**हस्तिमगधा** । स्त्री । गजपिप्पल्यां । वै निघ ।

**हस्तिमद** । पु । गजमदे । दाविषाख्ये स्व नाम्ना प्रसिद्धे औषधिविशेषे । गुणा —स्निग्धस्ति क्त अपथ्यारघ्न वीर्य्य विषघ्न कण्डूकुष्ठव्रणदद्रु विसर्पघ्न । रा नि व ६ ।

**हस्तिमयूरक (का)** । पु स्त्री । अजमोदायां । मद व २ । इन्द्रवारुण्यां । वै निघ २भ ज्व चि ।

**हस्तिमूत्रम्** । क्ली । करिमूत्र । गुणा —ति क्तोष्णं लवणं वातघ्नं भूतघ्नं कषायं शूलघ्नं हिक्का श्वासघ्न । रा नि व १५ । "गजमूत्रप्रलेपश्च कण्डूदद्रुविसर्पनुत् ।" चचि ८भ ।

**हस्तिमेह** । पु । वातजप्रमेहे । तत्र रोगी मत्तमातङ्गवदजस्रं मेहति । सु नि ६भ ।

• **हस्तिरुचि** । पु । वैद्यकग्रन्थनामग्रन्थकारे ।

**हस्तिरोहणक** । पु । महाकरञ्जे । रा नि व ९ ।

**हस्तिसाधक** । पु लोध्रवृक्षे । रा नि व ६।

**हस्तिवारुणी** । स्त्री । महाकरञ्जे । वै निघ ।

**हस्तिविषाणक (णी)** । पु स्त्री । कद लीवृक्षे । रा नि व ११।११ ।

**हस्तिशुण्डा (ण्डिका, ण्डी)** । स्त्री । स्व नामख्यातमहाक्षुपे । दाक्षिणात्ये । अ वं भिषक् —[illegible] । यथा —वदुमा अधिवालमरङ्ग [illegible]

च । रा नि व ५ । सु चि ३२अ । भूम्यामलक्यां । र सा स । इन्द्रवारुणीलतायाम् । वाथालशशा । गजपुष्पायाम् । वै निघ ।

**हस्तिश्यामक** । पु तृणधान्यविशेषे । श्यामा । गुणा —श्यामाकवत् । च सू २७ अ । धातुशोषणं पित्तश्लेष्मघ्नं वायुवर्द्धनं रूक्षञ्च । राज ।

**हस्ती (स्तिन्)** । पु । स्वनामख्याते विलम्बितजातीयकुलचरपशुविशेषे । हाती । हि हाथी । त स्य चतस्रो जातयः यथा— भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।" इति च । राजनिघण्टुनु विविधमाह भद्रमन्द(न्द्र)मृगभेदेन । तन्मांसगुणा —गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकरं पुष्टिकरं दुर्ज्जरम् अग्निमान्द्यकरञ्च । रा नि व १७।१६ । स्वादम्ल लवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ।" सु सू ४६भ । स्त्री । कदल्यां । अजमोदायाम् । रा नि व २३ ।

**हस्त्यायुर्वेद** । पुं । पालकाप्यगजचिकित्सा शास्त्रे ।

**हहलम्** । क्ली । हलाहलविषे । श च ।

**हाङ्गर** । पु । मत्स्ये, जलजन्तुविशेषे । हाङ्गर । [नूरफलि अम । श च ।

**हाटकम्** । क्ली । सुवर्णे । रा नि व १३ । धु

**हाटकमाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै निघ ।

**हातव्य** । पु । हनुमदर्द्दे । वै निघ ।

**हानु (नू)** । पु । दन्ते । त्रिका ।

**हापुत्रिका (त्री)** । स्त्री । Wagtail स्व नामख्यातपक्षिणि । खञ्जनिकायां । त्रिका ।

**हाफिका** । स्त्री । जृम्भायाम् । हाई । हारा ।

**हाफु** । पु । पक्षिविशेषे । [illegible] । प मु ।

**हायन (क)** । पुं । शालिधान्यविशेषे । भ पू १भ था व । गुणा —शालिवत् । च सू २७अ ।

**हारव** । पुं । [illegible] । [illegible] । श च ।

**हारहा(हू)रा** । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । रा नि व ११ । गुणा । [illegible] वि । "[illegible] ।

**हारहूरः ।** पु । मद्ये । हे.च ।

**हारा ।** स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै निघ. ।

**हारिकण्ठ. ।** पु । कोकिले । मे. ।

**हारितः (कः) ।** पु । हारीतपक्षिणि । হরেল ঘুঘু । जटा. ।

**हारितकम् ।** क्ली । शाके । श र ।

**हारिद्र ।** पु । विषभेदे । হরিদ্রাবর্ণ কাঠ বিষ । लक्षण—"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्र स उदाहृत ।" भा. । कदम्बवृक्षे । मे । हरिद्रा वृक्षे । (क) महिषज्वरे । गजवैद्यकम् ।

**हारिद्रसन्निपातः ।** पु । सन्निपातज्वरभेदे, येन सर्वाङ्गमेव हरिद्रावर्णं भवति । लक्षण—"हारिद्रदेहनखनेत्रकराङ्घ्रितापनिष्ठीवनादिकसनैकमलल्लिसी च । हारिद्रक स कथित . ॥" वै.निघ. ।

**हारिद्रुः ।** पु । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ ।

**हारी** (इन्) । पुं । कदम्बवृक्षे । कोकिले । स्त्री (री) । सुन्दरायाम् । श र. ।

**हारीतः (कः) ।** पु । हरितालपक्षिणि । হরেল ঘুঘু । वम् तिन्तिरिकपक्षी । तन्मांसगुणा—स्वादु कफपित्तरक्तदोषघ्न । रा नि.व.१० । "मल्लो हयो दधिकथ तथा हारीतको मत ।" धात्रेयमिथे । सन्नामकलककारे ।

**हार्य्यम् ।** क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

**हार्य्यः (क्षः) ।** पु । विभीतकवृक्षे । বহেড়া গাছ । रा.नि.व.११ । [विष । श.र. ।

**हालह(हा)लम् ।** क्ली । विषभेदे । हलाहल

**हाला ।** स्त्री । कण्टकपालीलतायाम् । আঁকড় কড়া । प सु. । चि.क.क.गोमरो चि. । मद्यमा माध्वे । रा.नि व.१४ ।

**हालाहलम् ।** क्ली,पु । हलाहल इति ख्याते मूलविषे । सु.कल्प.२ष. । स्वरूपं यथा—"नील तामफलो गन्धमालपवस्तदनदा । शीजमा यस्य दग्धस्य समीपस्था द्रुमादय । असौ हालाहलो ज्ञेय किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ।" भा पृ ख निघ । ८०० मूलविषम् ।

**हालाहलगणा (वली) ।** स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

**हालाहलधर ।** पु । सर्पे । श र ।

**हालाहला ।** स्त्री । क्षुद्रमूषिकायाम् । নেংটে ইঁদুর । जटा. । [हे च ।

**हालिनी ।** स्त्री । कृष्णनिकायाम् । আঞ্জনাই ।

**हाली ।** स्त्री । तालादिमद्ये । তাড়ি । रा नि. व १४ । मद्ये । श्रम. ।

**हासः ।** पु । कद्दुत्थे । वर्णमृत्तिकाविशेष । स्त्री (सा) । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ. ।

**हास्यफल ।** पु । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁচী গাছ । रा.नि.व.११ ।

**हाह(हा)लम् ।** क्ली । हलाहलविषे । श.च. ।

**हिंसाक: (सीर) ।** पुं । व्याघ्रे । त्रिका. । व्याक. । [ठे । हारा ।

**हिंसालुकः ।** पुं । खादुककुक्कुरे । কামড়াদু

**हिंस्रा (स्त्रा) ।** स्त्री । जटामांस्याम् । रा नि व.१२ । कण्टकायाम् । भेद योनिरो.चि., चाम. मा.चि.छेदे । शिरायां । श च. । कण्टकपाली लतायाम् । গুড়ুচী।উলী, কেলেকড়া । प सु । च द.ग्रन्थि चि. । सु.चि १०च । च.द.हिक्कायां श्वचि हिंसाद्यघृते । गवेधुकायाम् । গড়গুণ্ডা । श.च ।

**हिक्का ।** स्त्री । तन्नामकरोगे । तस्या निदानं—"विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्षाभिष्यन्दिभोजनैः शीत पानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः । व्यायामकर्म भाराध्ववेगघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥" स्वरूपं निरुक्तिश्च—"मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवा क्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्ति यस्मात्तस्मात् हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥" तस्याः पूर्वरूपं—"कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥"

त् ॥" अन्नजामाह—"पानान्नैरतिसम्भुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः। हिक्का यात्यूर्द्धगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥" गम्भीरा यथा—"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥" महती यथा—"मर्म्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी ॥" भा.।

**हिङ्गु** । क्ली। (Ferula asafoetida or Ferula alliacea.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्यं। हिंगु। हिं वम्. हिंगु। मं इङ्गु। कं लिमु। तें इंगुर। गुणाः—हृद्यं कटूष्णं क्रमिवातकफघ्नं विबन्धाध्मानशूलघ्नं चक्षुष्यं गुल्मघ्नञ्च। रा.नि.व.६। वा सू.१५अ.ऊपकादौ। "ऊषक तुल्यकं हिङ्गु" च.सू.१अ.। तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धघ्नं लघुउष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातघ्नञ्च। राज.। पाचनं रुच्यं क्रमिशूलोदरापहञ्च। मद.व.२। "लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित्। कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत्॥" सु सू.४६अ.। [ड़ा। रा.नि.व.६।

**हिङ्गुनाड़िका** । स्त्री। नाडीहिङ्गौ। हिंस्र-

**हिङ्गुनिर्यासः** । पुं। निम्बवृक्षे। प.मु.। हिङ्गुरसे। हिं। मे.।

**हिङ्गुपत्रः** । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

**हिङ्गुपत्री (र्णी)** । स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। वंशपत्र तृण। गुणाः—कटुः तिक्ता तीक्ष्णा उष्णा वातकफक्रमिघ्नी रुच्या दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.८।

**हिङ्गुफला** । स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। वै.निघ.।

**हिङ्गु(ङ्गू)लम् (लिः)** । क्ली, पुं। स्वनामख्यातपारदभूयिष्ठद्रव्ये। हिङ्गुल। अम.। जटा.। तस्य विविधः—चर्म्मारशुकतुण्डकहंसपादभेदेन। तत्र चर्म्मारः शुक्लवर्णः, शुकतुण्डकः पीतः, हंसपादो जवाकुसुमसदृशः, स एव महोत्तमश्च। र.सा.सं.टी.। मधुरं तिक्तम् उष्णं वातकफघ्नं विषदोषघ्नदोषज्वरघ्नञ्च। रा नि व.१३। तद्गुणाः—"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यात् नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि। हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति। ऊर्द्धपातनयुक्त्या तु

डमरुयन्त्रपाचितम्। हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥" भा.पू.१भ.ड.रस.व.। शोधनविधिः—"मेषीदुग्धेन दरदं सप्तवारञ्च भावितम्। अम्लवर्गैस्तथा शुद्धिमायात्येवं न संशयः। आर्द्रकस्वरसैः भाव्यं शुद्धम्भवति हिङ्गुलम् ॥" सा.कौ.। तस्मात्पारदबहिष्करणविधिः–हिङ्गुलं निम्बूरसैः प्रहरं यावत् मर्द्दयित्वा अध पिठर्यां दत्वा सूतवद्दूर्द्धं पातयेत्। तेन ऊर्द्धपिठरीलग्नं रसं गृह्णीयात्। भा. मधुमूले। आलु इति लोके। श.च.।

**हिङ्गुलिका** । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। श च।

**हिङ्गुली (इन्)** । पु। हिङ्गुलि। स्त्री वार्त्ताकी। प.मु.। वृहत्याम्। भा.।

**हिङ्गुलुः** । पुं, क्ली। हिङ्गुले। अम। र.सा सं.।

**हिङ्गुलेश्वरः** । पुं। रसोऽयं वातप्रधानज्वरे हितः। हिङ्गुल विषं पिप्पली च समभाग जलेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या। हिगुञ्जामितो मधुना देय.। र.सा.सं.।

**हिङ्गुलोत्थरसः** । पुं। हिङ्गुलनिष्काशितपारदे। तत्प्रकरणम्—"अथवा हिङ्गुलात् सूतं याह्येत्तन्निगद्यते। जम्बीरनिम्बुनीरेण मर्दितो हिङ्गुलो दिनम्। ऊर्द्धपातनयन्त्रेण ग्राह्यः स्यान्निर्म्मलो रस ॥" र सा स.। [र.सा सं.।

**हिङ्गुशिरा(टि)का** । स्त्री। वंशपत्रीवृक्षे।

**हिज्ज (लः)** । पुं। (Barringtonia acutangula. Syn. Eugenia acutangula.) स्वनामख्यातवृक्षे। हिजल गाछ। हिं समुन्दरफल, इजर। मं पर्य्यु। कं सोरिगेणगिडि। उत्. किम्रोली। वम्. समुन्द्रफल, परिंग। गुणाः—कटु उष्ण पवित्रः भूतघ्नः वातरोगघ्नः चक्षुष्यः विषदोषघ्नश्च। श च.। रा नि.व.८। जलवेतसे। भा.।

**हिण्डि(ण्डी)रः** । पुं। समुद्रफेने। प.मु.। वार्त्ताकौ। मे। दाडिमवृक्षे। वै निघ.। रुचके। शब्द.।

**हितम्** । क्ली। पथ्ये। रा.नि.व.२०।

**हितकः** । पुं। शिशौ। रा.नि.व.१८।

**हितम्मोहितः** । पुं। कुक्कुटनकाने। रा.नि.व.१९।

**हितावली।** स्त्री। स्वनामख्यातद्रवे। हिं हियावली। गुणाः—सारका तिक्ता मीहघ्नी गुल्मघ्नी उदरकृमिकुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी च। रा.नि.व.९।

**हितावल्ली।** स्त्री। हितावलीद्रवे। वै.निघ.।

**हिताहितम्।** क्ली। पथ्यापथ्ये। च.सू.१ अ.।

**हिन्तालः।** पु। स्वनामख्यातद्रवे, महाताली। हिन्तालु इति दक्षिणदेशे प्रसिद्ध। हँताल गाछ। गुणाः—मधुराम्ल कफकर पित्तदाहघ्न श्रमघ्न तृष्णाहर. शीतल वातदोषघ्न। रा.नि. व.९। [सु.नि ८अ.।

**हिन्दोलनम्।** क्ली। भेषजेन गर्भपातने

**हिमम्।** क्ली। पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे। पद्मकाष्ठे। रा नि.व १२। उशीरे। वै.निघ.सुदर्शन चूर्णे। वङ्गे। त्रपुः। रा नि व १३। रक्तचन्दने। रा.नि.व.१२। नवनीते। श च.। मौक्तिके। रा. नि.व १३। पुं। चन्दनद्रवे। कर्पूरे। रा.नि व. २१। तुषारे। हिम। गुणाः कफवायुवर्द्धको। रा न.१प। लक्षणं—"हिमवच्छिखरादिभ्य द्रवीभूयाभिवर्षति। यत्तदेव हिम प्रोक्तं जलमाहुर्मनीषिण॥" भा।

**हिमकः।** पुं। विकङ्कतद्रवे। रा नि.व.४८।

**हिमकरः।** पुं। कर्पूरे। रा.नि.व १२।

**हिमकूटः।** पु। शिशिरर्त्तौ। रा नि.व २१।

**हिमजा।** स्त्री। शट्याम्। शठी। मे.। पालङ्क्याके। पालः शाक। प.मु.। क्षीरिण्याम्। थिकुई। रा.नि.व ५।

**हिमतैलम्।** क्ली। कर्पूरतैले। रा नि.व.१५।

**हिमदुग्धा।** स्त्री। क्षीरिण्याम्। थिकुई। रा.नि.व.५।

**हिमद्रुमः।** पुं। महानिम्बे। रा नि.व.९।

**हिमपूतिः।** त्रि। उष्ट्रगन्धे। भा.म.४भ. भग.चि.। [नि.व.१२।२३। चम।

**हिमवालुकः (का)।** पु,स्त्री। कर्पूरे। रा.

**हिमयुतः।** पुं। भीमसेनीकर्पूरे। वै.निघ।

**हिमविधिः।** पु। द्रव्यस्य वट्पत्रकले हिम विशोषितं हिम इत्युच्यते। स एव शीतकषायः। पाने च तस्य मानं पलद्वयम्। भा.।

**हिमशर्करा।** स्त्री। यावनालशर्करायां। रा. नि व.१४। [चम.।

**हिमसंहतिः।** स्त्री। हिमराशौ। वङ्ग।

**हिमहासकः।** पुं। हिन्तालद्रवे। हेंताल गाछ। श र.। [वै निघ.।

**हिमांशुः।** पु। कर्पूरे। रा.नि व.१२। रौप्ये।

**हिमांशुभिख्यम्।** क्ली। रौप्ये। हे.च।

**हिमा।** स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। रेणुके। भद्रमुस्तायाम्। रा.नि व.६। दुक्कायाम्। रा.नि.व.११। चण्डिकायाम्। रा.नि.व.८।

**हिमागमः।** पुं। हेमन्तकाले। रा नि.व.२१।

**हिमाद्रिजा।** स्त्री। क्षीरिण्याम्। थिकुई। रा.नि.व.५। [नि.व.१०।

**हिमाब्जम्।** क्ली। उत्पले। शुनिषुण। रा.

**हिमारातिः।** पुं। चित्रकवृक्षे। चर्क्रंश चम.। [भूम्यामलकाम्। रा.नि व।

**हिमालयः।** पुं। गन्धखदिरे। श.च। स्त्री

**हिमाली।** स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। र नि.व.१४।

**हिमावती (नी)।** स्त्री। स्वनामख्यातौषधे हिमावलीति भाषा। गुणाः—सरा तिक्ता मीह गुल्मोदरघ्नी क्रमिकुष्ठविसर्पकण्डूतिघ्नी च। रा नि व.६। क्षीरिण्याः। स्वर्णक्षीरिण्यां। वै निघ।

**हिमाह्वया।** स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। रा नि, व ५।

**हिमाह्वः (यः)।** पु। कर्पूरे। विका।

**हिमिका।** स्त्री। वर्षोपले। हिमसारे। शिशिरविन्दौ। शब्दकल्प.। [नि.व.११।

**हिमोत्तरा।** स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा

**हिमोत्था (त्पन्ना)** स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। रा.नि.व.१४। [निघ.।

**हिमोदकम्।** क्ली। हिमजले। वङ्ग। वै.

**हिमोद्भवा (द्भूता)।** स्त्री। क्षीरिण्याम्। थिकुई। रा.नि व.५। शट्याम्। वै.निघ.।

हिमोपम. । पुं । प्रवाले । वै.निघ. ।

हिरणम् । क्ली । स्वर्णे । रजते । धुस्तूरे । व राटके । त्रिका. ।

हिरण्यम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । र. सा.स.ज्वरचूडामणौ । कपर्दके । त्रिका. । रेत सि । परिमाणभेदे । त्रिका. ।

हिरण्यकोषः । पुं । स्वर्णे । रौप्ये । हे.च. ।

हिरण्यपुष्पी । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विष लाङ्गुलिया । सु.शा.१०अ. । [गाछ । अम. ।

हिरण्यरेताः (स्) । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता

हिरण्यचीरा । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलानामौष धौ । सु.चि.३०अ । [प.सु. ।

हिलमुची । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिञ्चे ।

हिलमोचिः । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हि ञ्चे । प.सु ।

हिलमोचिका (ची) । स्त्री । स्वनामख्या तोयजशाकविशेषे । हिञ्चे शाक । हिं हरहुच् । बम्. हरहुची । उत्. हिरमिचा । भा.म.४भ.ग- मूरि.चि. । "हिलमीचीभव द्रव्यम् ।" गुणा — शोथकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा.पू.१भ.शा.व. । चुक्रे । रा.नि.व.७ । चुक्रवास्तुके । टक्‌बेटो । रा.नि. व.०१११ ।

हिल्लः । पुं । (Turdus ginirus.) मरा लिनामपक्षिविशेषे । मराल पाखी ।

हीनकर्णः । पुं । तन्नामककर्णबन्धमाकृतौ । ॰पयच पर्य्यन्तयोर्हीनमांस । सु.सू.१६भ. ।

हीनाङ्गः । त्रि । विकलाङ्गे । जटा. ।

हीनाङ्गी । स्त्री । क्षुद्रपिपीलिकायां । हे.च ।

हीन्तालः । पु । हिन्तालवृक्षे । हेंतालगाछ । भ.टी ।

हीर(क)म् । क्ली, पुं । वज्रे । हिरे । रा.नि. व.१३ । स नेतश्वेतहरितपीतलक्षणादिना चतुर्विधः — तत्र यथाक्रमं विप्र क्षत्र वैश्य शूद्र इति । तत्र प्रथमो रसायने, द्वितीयो व्याधिनाशे, तृतीयो च प्रथमो देहदार्ढ्ये, चतुर्थश्च व्याधौ वयःस्तम्भे च [illegible] ष्यम् । बिन्दुरेखादीनो रक्त पुमान्, रेखायुक्तः षडस्रयुक्ता स्त्री च । त्रिकोणो नपुंसकम् । मारि- तस्य हीरकस्य गुणा —"आयुः पुष्टिं बलं वीर्य्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्व्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः । अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्य थातया । पाण्डुतां पङ्गुत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मा- रयेत् ॥" हीरकमारणम् —"व्याघ्रीकन्दोदरे चि- प्त्वा सप्तधा पुटितं पचि । हयमूत्रस्य निर्व्वापात् शुद्ध प्रतिपुटं भवेत् । मण्डूकमूत्रे सप्तम हीरकं मेचयेत् सुधी । सप्तधा म्रियते सत्य नात्र कार्य्या विचारणा । भस्मीभावं गतं युक्त्या वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥" सा.कौ. । स्त्री । गान्धार्य्याम् । रा.नि. व.६ । [नि.व.१८ । स्त्री । मेधां ।

हुडः (ड) । पु । मेषे । हुडा । त्रिका. । रा.

हुड़िका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । वै.निघ ।

हुडुक्कः । पु । दात्यूहपक्षिणि । मे. । [श.मा.।

हुडुम्बः । पु । मष्टपिष्टे । हड् मठावा ।

हुण्डः । पुं । व्याघ्रे । ग्राम्यशूकरे । शब्दकल्प ।

हुण्डनम् । क्ली । मस्तकादीनाम् भग्न प्रवेशे वक्रतायां वा । (धातूनामनेकार्थत्वात्) । वि.र. । पश्ये लाड्. शिरोहुण्डनं कीशभूमिस्फुटनं, मडे ल- लाटे च भङ्गवेदना । नासाहुण्डनं प्राणस्खली- पः । हस्तिहुण्डनं हस्तिमुदाम । जानुहुण्डन ह द- यीपरीय । ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवासक्थ । इति मै- व्यह ।

हुताशः । पुं । अग्नौ । चित्रके । च. । चि- त्रकवृक्षे । भा.म.भग्नाधिकारे । च.द.कुष्ठ चि. ।

हुताशनः । पु । चित्रकवृक्षे । सु.चि.१८भ ।

हुताशनरसः । पुं । अग्निमान्द्ये रसः । यथा क १ भ. पारद १ भ. गन्धक १ भ. शुद्ध- विषं १ भ. मरिचं ८ भ. एकत्र निम्बुरसेन मर्द- यित्वा गुञ्जामाना वटी कार्य्या । अनु. आर्द्रकरस । भा. । भैष. ।

हुताशवेगः । पु । चित्रके । च.च.द.टी ।

हृदयः । पुं । महावृक्षे । त्रिका. ।

हुम्भामम् । क्ली । वध दर्भे । त्रिका. ।

**हृतगन्धा** । स्त्री । कुसुम्बुरी । कौंचाधनिया । वै निघ. ।

**हृत्कम्प.** । पु । हृदयस्य कम्पे । निदा. ।

**हृत्प्रमाथ:** । पु । मन मिलायाम् । भैष.कुष्ठ. चि.षडबिन्दुतैले ।

**हृत्प्राण:** । पुं । श्वासरोगे । रा.नि.व.२० ।

**हृदयम्** । क्ली । मनसि । चित्ता.। चेतनास्थाने । तच्च शोणितकफप्रसादजम् । यदाश्रया हि धमन्य प्राणवहा तस्य च चेतनास्थानत्वात् तस्मिन् तमसा-वृते प्राणिन स्वपन्ति । तत्स्वरूप यथा—"पुण्डरीकेण सदृश हृदयं स्यादधोमुख। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥" सु.शा ४अ. । वक्षसि । रा.नि.व.१८ ।

**हृदयचर:** । पुं । कफजक्रिमिभेदे । च.वि ७अ. ।

**हृदयदीपक.** । पु । दीपदैवकृतवैद्यकग्रन्थे ।

**हृदयस्थानम्** । क्ली । वक्षसि । हे च ।

**हृदयात्मा (न्)** । पुं । कङ्कपक्षिणि । श च. ।

**हृदयादक:** । पु । वाकजक्रमी । निदा. ।

**हृदयोपशरणम्** । क्ली । हृदयोपद्रवणे । च. सू.१५अ. । [षम. ।

**हृद्** । क्ली । वक्षसि । रा.नि.व १८ । मनसि ।

**हृद्गद:** । पु । हृद्रोगे । रा.नि.व.२० ।

**हृद्ग्रन्थ: (न्थि:)** । पुं । विद्रधिरोगे । रा.नि. व.२० ।

**हृद्यांशी** । स्त्री । चित्रावल्लाम् । वै निघ.२भ बा.व्या चि विषगर्भतैले । [कपित्थे । वै निघ. ।

**हृद्यम्** । क्ली । त्वचि । गुडत्वक् । जीरके ।

**हृद्यगन्धम्** । क्ली । सूक्ष्मजीरके । श.च. । स्त्री सर्वलवणे । कावलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री (न्धा) । जातीपुष्पे । रा.नि.व.१० । अजमोदायाम् । रा नि.व. ६ । [र मा. ।

**हृद्यगन्धि** । क्ली । कणजीरके । सूक्ष्म जीरे ।

**हृद्यवर्ग.** । पुं । हृदयहिते महाकषायवर्गे । स चतुष्क स चतुर्दशक । यथा आम्राम्रातलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गेषु । च.सू ४अ. ।

**हृद्या** । स्त्री । सूक्ष्मजीरके । रा नि व ११ । नागवल्लाम् । पान । जीरकद्वये । शतपत्रीपुष्पे । সেউতী ফুল । मुरायाम् । मुरामांसी । वै. निघ. । ऋद्ध्यौषधौ । मे. ।

**हृद्गुक्** } पुं । हृदयरोगे । हृदयेर रोग ।
**हृद्रोग:** } रा नि.व २० । निदाननिरुक्ती यथा —'अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तै श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गै. । सचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामय पञ्चविध. प्रदिष्ट. । दूषयित्वा रसन्दोषा विगुणा हृदय गता । हृदि बाधां प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते ॥ मा. ।

**हृद्रोगवैरी (रिन्)** । पु । अर्ज्जुनवृक्षे । श च. ।

**हृद्दण्टक:** । पु । आमाशये । जठरे । श च ।

**हृद्व्रण.** । पु । विद्रधौ । रा.नि.व २० ।

**हृल्लक्ष्मी:** । स्त्री । चन्द्रलुसरायां । वै.निघ ।

**हृल्लास:** । पु । उपस्थितवमनत्वत् उत्क्लेशे । भा. । हिक्कायाम् । हे.च ।

**हृषीकम्** । क्ली । कर्मेन्द्रिये । अम ।

**हृष्ट:** । पुं । काकविशेषे । कश्चित् ।

**हेका** । स्त्री । हिक्कायाम् । हे.च. ।

**हेतु:** । पु । उपलब्धिकारणे । यत्तु येन विना न स्यात् तत्तस्य हेतु । तत्पर्य्यायश्च निदानं कारण हेतुर्निमित्तं निबन्धनं मूलम्, आयतनं प्रत्ययश्च । भा. । "हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यैर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते सत्तत्त्वम् ।" च वि. ८अ. ।

**हेतुविपरीत:** । त्रि । कारणविपरीते (औषधादौ) । यथा—शीतज्वरे ग्रुण्ठ्यादिकम् । श्रमादौ मांसरसादयः । विहारे रात्रिजागरणादौ । मा नि. । वि र. ।

**हेतुविपर्य्यस्तार्थकारी** । त्रि । हेतुविपरीतार्थकारिणि (औषधादौ) । यथा—पित्तजव्रणशोथे पित्तजनकौषधपिण्डिकाक्रमणादौ । पित्तशोथे दाहप्रयोगादौ । वातजोन्मादे त्रासनादौ

**हेतुव्याधिविपरीतः** । त्रि । हेतुव्याध्युभयविपरीते (औषधादौ) । यथा—वातशोथे तन्नाशकदशमूलादौ । कफग्रहण्या तन्नाशके अन्नादौ । स्निग्धतानाशकरात्रिजागरणादौ च । मा.नि. । वि.र. ।

**हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारी** (इन्) । त्रि. । हेतुविपरीतार्थकारिणि, व्याधिविपरीतार्थकारिणि, हेतुव्याध्युभयविपरीतार्थकारिणि च औषधादौ । यथा—अग्निदाहे अगर्वादिलेपः । मदात्यये मद्यपानदानम् । मा.नि. । वि.र. ।

**हेत्वन्तरम्** । क्ली । प्रकृतहेतौ वाच्ये विकारहेतुकथने । च.वि.८च. ।

**हेत्वर्थः** । पुं । "यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति । यथा—मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते ।" सु.उ. ६५च ।

**हेमम्** । क्ली । सुवर्णे । शब्दकल्प: । पुं । माषमितमाने । ५ माषा । प प्र.१ख. ।

**हेम** (न्) । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ । धुस्तूरे । श्वम । धुस्तूरबीजे । च.द.व.शो.चि. । मेघ. विद्याधररसे । नागकेसरे । रा.नि.व.६ । च.सू.२ च. । रस.र.मा.व.चि. ।

**हेमकन्दलः** । पुं । प्रवाले । हे.च. ।

**हेमकाञ्चनः** । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।

**हेमकान्तिः** । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै. निघ. । [त्रि च । रा.नि.व.६ ।

**हेमकिञ्जल्कः** । पुं,क्ली । नागकेसरवृक्षे तत्पु

**हेमकूटिः** । स्त्री । स्वर्णकर्णपर्यायौ । यथा—"रसदरदताम्रमयकमन.शिलाभिः क्रमेण वृद्धाभिः । पुटदशगन्धं तारे विधूद्ध हेमकूटिरियम् ।" रस.चि.१च. । [व १० ।

**हेमकेतकी** । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.नि.

**हेमगन्धिनी** । स्त्री । रेणुकानामगन्धद्रव्ये । रेणुक । र.मा ।

**हेमगौरः** । पुं । किङ्किरातवृक्षे । रा.नि.व.१०।

**हेमक्षीरी** । स्त्री । पीतक्षीरायाम् । व/. चोकशी । रा.नि.व १ ।

**हेमतार(क)म्** । क्ली । तुत्थे । तूँतिया । हे.च ।

**हेमदुग्धः (कः)** । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमूर । र.मा. । रा.नि.व.११ । मद.व.५ ।

**हेमदुग्धा** । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । সোণাক্ষীরাই, শেয়ালকাঁটা । जटा । वा सू.१५ष विरेचने । कृष्णोदुम्बरे । वै.निघ २भ.वा.व्या.चि विष गर्भतैले ।

**हेमदुग्धी** (न्) । पुं । यज्ञडुमुरवृक्षे । श र. । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । শেয়ালকাঁটা । रा नि.व ५ ।

**हेमधान्यकः** । पुं । तिलवृक्षे । प.मु ।

**हेमनिधिः** । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

**हेमन्तः** । पुं । शीतकाले । अग्रहायणपौषयोः । श र. ।

**हेमन्तनाथः** । पुं । कपित्थवृक्षे । श च. ।

**हेमपत्रम्** । क्ली । धुस्तूरपत्रे । वै.निघ १भ.दा ह चि प्रलेपे । नागकेसरपुष्पे । च.द दाह.चि. । "हेमपत्र कटफलं ।" पद्मकाष्ठे । वै.निघ । स्वर्णपत्रे ।

**हेमपद्मकम्** । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ. ।

**हेमपादी** । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तम्लालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

**हेमपुष्पम्** । क्ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे । स्वर्णचम्पके । वै.निघ । चाम्पेयपुष्पे । रा.नि.व.४ । र.मा. । नागकेसरपुष्पे । च द वा. व्या.चि एलादितैले ।

**हेमपुष्पः** । पुं । चम्पकवृक्षे । श.च. । प मु. । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । प मु. । महाराजचूतवृक्षे । বড় গোলাম् । रा.नि.व.८ । पीतजवावृक्षे । वै.निघ. ।

**हेमपुष्पकः** । पुं । चम्पकवृक्षे । श्वम. । चम्पकशोकयोः । रा.नि व.६ । नागकेसरवृक्षे । वै. निघ. ।

**हेमपुष्पिका (ष्पी)** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. । (ष्पी) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वै.

निघ. । सुपत्नी । तालमूली । रा.नि.व ०। ६ न्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । रा.नि.व ३ ।

**हैमफला** । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां । राखालशशा । सुवर्णकदल्याम् । रा नि व.११ । स्वर्णल्याम् । सोणाल् । रा.नि व.४ । [व.१३ ।

**हैमवलम्** । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । रा.नि

**हैमबीजम्** । क्ली । धुस्तूरबीजे । वै.निघ.२भ. च.सा.चि.आनन्दरसे । [घ ।

**हैममाक्षिकम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.नि

**हैममित्रम्** । क्ली । स्फटिकारिकायाम् । फट्किरि । प मु । [युँई । रा.नि व.१० ।

**हैमयूथिका** । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । स्वर्ण

**हैमरागिणी** । स्त्री । हरिद्रायां । त्रिका ।

**हैमल:** । पु । मधुनिष्पावे । मुकुटमिम् । प मु. । शकलासी । मे ।

**हैमलता** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा नि. व ३। सोमलतायां । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

**हैमवती** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । वचायाम् । स्वर्णक्षीरिण्याम् । रा.नि व.२३ ।

**हैमवर्णवती** । स्त्री। दारुहरिद्रायां । वै निघ.।

**हैमवल्ली** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व ३ ।

**हैमशिखा** । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । शेयाल काँटा । प.मु. । [ट्किरि । वै निघ. ।

**हैमशोधिनी** । स्त्री । फटिकारिकायाम् । फ

**हैमसारम्** । क्ली । तुत्थके । तुँतिया । र. सा.सं.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे । स्वर्णमाक्षिके । म. कस्तूरीभैरवरसे ।

**हैमक्षीरी** । स्त्री । स्वर्णक्षीर्यां । सोणाखिर द, शेयालकाँटा । रा.नि.व ५ । सु.चि.८च ।

**हैमा** । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै निघ ।

**हैमाख्यम्** । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

**हैमाङ्ग:** । पुं । चम्पकवृक्षे । श.र. । सु.चि.२५ च । किङ्कि । मे. । [निघ ।

**हैमाङ्गा (ङ्गी)** । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्यां । वै

**हैमाद्रिजरणा** । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्याम् । सोणाखिरूई । र.मा. ।

**हैमाद्रिजा** । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । प मु. ।

**हैमाभम्** । क्ली । यशदे । दस्ता । नागकेशरे । नागेश्वर । वै निघ. ।

**हैमाह्व:** । पु । वनचम्पके, चम्पकवृक्षे । रा नि व.१० । धुस्तूरे । भा.महानारायणतैले ।

**हैमाह्वा** । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि व ३ । स्वर्णक्षीर्याम् । शेयालकाँटा । असा मूल चोक इति लोके । भा महाज्वराङ्कुशे । स्वर्णचम्पके । वै. निघ. ।

**हेरम्ब:** । पुं । महिषे । मे । [म घ. ।

**हेलञ्ची** । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिंचे ।

**हेषी (इन्)** । पु । अश्वे । त्रिका. ।

**हेसमीया** । स्त्री। नागवल्लीभेदे । रा.नि.व.११। See नागवल्ली । [नि.व.१४ ।

**हैमम्** । क्ली । हिमशिलायाम् । वर्षोदके । रा

**हैम: (क:)** । पुं । भूनिम्बे । चिराता । रा. नि.व ८ । [वै निघ. ।

**हैमकान्ता** । स्त्री । दार्व्यां । दारुहरिद्रा ।

**हैमनम्** । क्ली, पुं । शीतर्तौ । श.र. ।

**हैमन:** । पुं । हैमन्तकालजषष्टिकधान्येषु । हैमन्तिक धेटे धान । यथा:—"हैमनास्तु हिमा तथ्या मधुरा बहुवर्चस: ।" राज.१५. । मार्गशीर्षमासि । रा.नि.व.२१ । पौषे मासि । वै.निघ. ।

**हैमन्तबीजम्** } **हैमान्तबीजम्** } स्त्री । रक्ताव्याद्दिबीजे । वै. निघ.धर्म चि तिलादिचूर्णे ।

**हैमन्तिक:** । पु, क्ली । हैमन्तकालिकशालिधान्ये । आमन धान । अकल्पितयज्ञा हैमन्तिका. । कल्पिता कल्पितहैमन्तिका इति च केचित् ।

**हैमपुष्पी** । स्त्री । सुवर्ण्याम् । तालमूली । वै निघ. ।

**हैमल:** । पुं, क्ली । हिमन्तकाले । केचित् ।

**हैमवत:** । पुं । विषभेदे । हे.च. । सुरायाम् । वै.निघ ।

हैमवती । स्त्री । हरीतक्याम् । प.मु. । भा. । रा.नि.व.११ । वै.निघ.अजी.चि. । स्वर्णक्षीर्याम् । शेयालकाँटा, स्वर्णक्षीरी । रा.नि.व ५ । रेणुके । रेणुक । रा.नि.व.६ कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । अत सी । मसिना । रा.नि.व.१६ । श्वेतवचायाम् । श्वेत वच । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५अ मुस्तादिः । "कुष्ठं हैमवती च ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. । "दारु हैमवतीकुष्ठ ।" च.द.क्रमि.चि. । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ. । पीतदुग्धसेहुण्डे । गनगा गाछ । व र्षायां । प.मु. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.दारुषट्कलेपे । च.सू.१अ. ।

हैमा (मी) । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । रा.नि.व १० । पीतयूथिकायाम् । चौरिख्या । स्वर्णिनी । रा.नि.व.५ । [नि.व.१५ ।

हैयङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । रा.

होगलः । पुं । होगला इति ख्याते तृणे । च. सू.१अ. ।

होतानिका । स्त्री । वरकधान्ये । वै.निघ. ।

होत्रम् । क्ली । हविषि । घृत । त्रिका. ।

होमधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

होमिः । पुं । घृते । मे. । जलम् । श.र. ।

होम्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व १५ ।

होरा । स्त्री । पिपीलिकायां । त्रिका. ।

होलकः । पुं । तृणाग्निदग्धार्द्रशमीधान्ये । हड़ापोड़ा । हिं होरहा । लक्षणं —"अर्धपक्व शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥" भा. ।

होलाकस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । "धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमायां यथावदुपकल्पयेत् । स्वपन्सुखं तत्र धीतीकां ... ... स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. । धीतीका शुष्कगोमयादि. ।

... । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

... । ... । रा.नि.व.१६

ह्रीवाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । "ह्रीवाम्बु तण्डुलाम्बु स्यात् ।" प.प्र.२ख. ।

ह्रदः । पु । देवखातमहाजलाशये । तज्जलगुणाः —अग्निकरं मधुरं कफवातघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व १४ । स्त्री (दा) । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

ह्रदग्रहः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

ह्रस्वम् । क्ली । पुण्डरीकाख्ये । हिदवकम् विशेष । रा.नि.व.१२ । पु । ह्रस्वसवे । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. । [भा. ।

ह्रस्वकः । पुं । पूगवृक्षे । सुपारि गाछ । र.

ह्रस्वकन्दः । पुं । तैलसाकरिति ख्याते कन्दविशेषे । प.मु. ।

ह्रस्वकर्कन्धूः । स्त्री । वनबदरे । वै.निघ. ।

ह्रस्वकुशः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वगर्भः । पुं । कुशे । र.मा. । [मु ।

ह्रस्वगवेधुका । स्त्री । गौरवतण्डुलायां । प.

ह्रस्वजम्बुः (म्बू) । पुं । क्षुद्रजम्बुवृक्षे । र. मा. ।

ह्रस्वजात्यः / ह्रस्वदृष्टिः । पुं । तन्नामकदृष्टिरोगे । लक्षणं यथा —"यो ह्रस्वजात्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्ध्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।" मा.नि. ।

ह्रस्वतण्डुलः । पुं । क्षुद्रतण्डुले, राजान्ने । ताम्रडोगा धान । रा.नि.व.१६ ।

ह्रस्वत्रिफला । क्ली । गाम्भारीफलखर्जूरपरूषकफलेषु । "स्वल्पा काश्मर्यखर्जूरपरूषकफलैर्भवेत् ।" प.प्र.२ख. ।

ह्रस्वदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वदा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

ह्रस्वपञ्चमूलम् । क्ली । बृहती कण्टकारी पृश्निपर्णी शालपर्णी गोक्षुर एतेषु । वा.सू.१५अ.विदारिगन्धादिः । "कनीयः पञ्चमूलं ।" यथा:— "पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् ।" ... ... ... भा. ।

ह्रस्वपत्रकः । पुं । ... । ... ।

ह्रस्वपर्णिका । ... ।

ह्रस्वपर्णः । पुं । ह्रस्वप्रचपत्रे । रा नि.व ११ ।

ह्रस्वपत्रा (न्) । पु । क्षयीची । काञ्जला इ क्ष । वै.निघ ।

ह्रस्वपुष्प । पु । जलमधूके । वै निघ. ।

ह्रस्वप्लक्ष । पु । क्षुद्रप्लचवृक्षे । छोट पाकुड गाछ । गुणै महाप्लिचसहश । रा नि व ११ ।

ह्रस्वफलः । पु। मधुरनारिकेले। वामन नारि केल । रा नि व ११ । स्त्री (ला) । भूमिजम्बू । वनजाम । रा.नि व.११ । [कुल । मद व ६ ।

ह्रस्वबदरम् । पु, क्ली । क्षुद्रबदरे । छोट

ह्रस्वमूलम् । क्ली । बालमूलके । कचि मूला । च.द.ज्व चि ।

ह्रस्वमूलः । पु । क्षयीची । काञ्जला ईक्षु । रा.नि व १४ । रक्तेक्षौ । स्त्री (ला) । चटकाशी क्षुपे । छटकटारा इति लोके । वै निघ. ।

ह्रस्ववृच. । पुं । कुशी । प.मु. ।

ह्रस्वशाखाशिफ. । पु । क्षुपे । चम. ।

ह्रस्वा । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । रा नि व. ३ । मागवलायां । रा नि.व.४ । श्वेतापराजिता यां । वै निघ. । भूमिजम्ब्वां । वनजाम । रा.नि व ११ । [चित्रकवचभेदे । ग्रांचिठे । श च. ।

ह्रस्वाग्निः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

ह्रस्वाङ्ग. (क) । पु । जीवकौषधौ । जीव क । प.मु. । रा.नि.व ५ । ऋषभके । वै निघ. ।

ह्रस्वैरण्ड' । पु । रक्तैरण्डवृक्षे । रा.नि व ८ ।

ह्रस्वोत्पलम् । क्ली । कह्लारपद्मे । वै निघ. ।

ह्रादिनी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श र. ।

ह्रिवेरम् । क्ली । बालके । वाला । श र. ।

ह्रीकुः । पु । जतुके । (त्रो) । त्रपुधातौ । रा° । उणा. ।

ह्रीवेरम् । क्ली,पु । (Pavonia odorata,) सुगन्धद्रव्यविशेषे । गन्ध वाला । हिं सुगन्धवाला । म करवाल । क सुगिबाल । गुणा — शीतल तिक्त पित्तवान्तिहृण्णाहर ज्वरकुष्ठातिसारघ्नं के श्यं चिवघ्न व्रणघ्न । रा.नि.व ११ । सु सू ३८अ. पित्तशमने । च सू ४अ. । "मूत्रमुन्नौ वर केश्यो ऽमृतन सरलस्तथा । मूल: स्थूलमुखस्य वर्जनीय प्रयत्नत ॥" भैष ।

ह्रीवेरादिः । पु । ज्वरातिसारे कषाय । "ह्रीवेरातिविषामुस्तबिल्वधन्याकनागरै । कृत क षाय ॥" च द. । [टी.भ ।

ह्रीवेल(क)म् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । च.

ह्लादिनी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । वै निघ. ।

ह्लीकुः । पु । जतुनि । (त्रो) । त्रपुणि । च.टी. ।

---

# घ

घणः । पु । धुनके । वै.निघ. । विंशत्पलात्मक कालपरिमाणे । १० प. । चम. ।

घणसुः । पुं । घते । धा । दि.च. ।

घणदम् । क्ली । जले । मि ।

घणदा । स्त्री । रात्रौ । चम. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व ६ । वै.निघ २भ चित्तभ्रमज्व.चि. ।

घणदाख्यम् । क्ली । रात्र्यन्तरारीयौ । मा.नि. ।

घणनम् । क्ली । घूर्णने । च सू.१८अ । वधे । चम ।

घणनिश्वासः । पु । मिशमारे । श र. ।

घणरामी (इन्) । पु । पारावते । पायरा । श.मा ।

घतम् । क्ली । मर्यादौ । धा । "नातिसिद्धं नातिसिद्धमुभयोर्मध्यमानि च । विधर्मं प्रथमर्हं घतम् घतन्त्वभिनिर्दिशेत् ॥" सु.चि.२अ. ।

घतकासः । पु । षट्कासान्तर्गतकासरोगवि दे । निदानपूर्व्वं तुम्मानि — "चतिच्छावादभारा व्ययुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥" लक्षणं — "स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवति शोणितं । कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभि न्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन

शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पार्श्वभेदज्वरश्वासकण्ठवैवर्ण्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासरोगात् क्षतोद्भवात् ॥" मा.नि।

**क्षतकृत्**। पुं। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

**क्षतघ्नः**। पु। भूकदम्बे। कुकुन्दरे (?)। श च। स्त्री (घ्नी)। लाक्षायाम्। हे च.।

**क्षतजम्**। क्ली। रुधिरे। रा.नि.व १८। कुङ्कुमे। भा.म.४भ.कर्णरो.चि.अञ्जने। "क्षतजमथ शिवा।" पूये। श.च.।

**क्षततृष्णा**। स्त्री। अभिघातजन्यतृष्णायाम्। सनिदानसम्प्राप्तिमाह—"भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम्। क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥" मा.नि.। [याम्। श च.।

**क्षतविध्वंसी** (इन्)। पुं। हस्तिकर्णलता-

**क्षतव्रणः**। पुं। आघातजन्यव्रणे भा.।

**क्षतशुक्रः**। पुं। नेत्ररोगभेदे। निदा.।

**क्षतहरम्**। क्ली। अगुरुणि। श च.। स्त्री। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

**क्षतक्षमः**। पुं। रक्तखदिरे। वै.निघ.।

**क्षतक्षीणः**। पुं। उरःक्षतरोगे। निदानादि—"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्। युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ...... । विसते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते। स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः। उरो विरुध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते। प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते। क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते। ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि। दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु। कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्तते। स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥" मा.नि.। [अर्कवृक्षे। वै.निघ.।

**क्षतक्षीरी**। स्त्री। तूलके। तृणा। पुं (इन्)।

**क्षतोदरः**। पुं। परिस्राव्युदरे। See परिस्राव्युदरम्। [नि.व १०। शरीरे। छन्दः।

**क्षत्रम्**। क्ली। तगरपुष्पे। तगरपादिका। रा.

**क्षत्रपादपः** (वृक्षः)। पुं। क्षीरिणीवृक्षे। क्षीरिणी गाछ। वै.निघ। मुचुकुन्दवृक्षे। रा.नि.व.१०।

**क्षत्रिणी**। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व ६।

**क्षत्रियः**। पुं। कटुपर्पटे। श.मा.। क्षीरिणीवृक्षे। वै.निघ.। [वै निघ.।

**क्षत्रियवरा**। स्त्री। अलाबूभेदे गिठिलाउ।

**क्षपणम्**। क्ली। क्षयकरणे। दोषहरणे। च.सू.१८अ.। [हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

**क्षपा**। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। दारु

**क्षपाकरः**
**क्षपापतिः** } पु। कर्पूरे। अम.।

**क्षमा**। स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

**क्षमादंशः**। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.७।

**क्षयः**। पुं। राजयक्ष्मणि। रा.नि.व.२०। क्षीयते अनेनेति क्षयः। निदा.। "क्रियाक्षयकरत्वात् तु क्षय इत्युच्यते बुधैः।" भा.। व्याधिविशेषे। स चाष्टादश यथा—वातादि त्रिविधः, रसादिः सप्त मलमूत्रयोर्द्वौ, पञ्चेन्द्रियमलस्य पञ्च, ओजः स एक। च सू.१७अ.।

**क्षयकासः**। पुं। धातुक्षयजकासरोगे। सनिदानसम्प्राप्ति—"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥" लक्षणं—"स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चापि लभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयं। स सर्वलिङ्गो भृशदुश्चिकित्स्यश्चिकित्सितज्ञा क्षयजं वदन्ति। इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्यात् याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥" मा.नि.। [ज्वरे। च.द.ज्व.चि.।

**क्षयज्वरः**। पुं। धातुक्षयजन्यज्वरे, राजयक्ष्म-

**क्षयतरुः**। पुं। नन्दीवृक्षे। भा.।

**क्षयथुः**। पुं। क्षयरोगे, कासादौ। हे.च.।

**क्षयनाशिनी**। स्त्री। जीवन्तीलतायां। प.मु.।

**क्षरम्**। क्ली जले। मे.।

क्षवः (क) (क्षत्) । पुं । (Dieger volubilis Syn. Hoya viridiflora) स्वनाम ख्यातवृक्षे । छिक्किनीति लोके । "हँचटा । छिक्काकछिकुनी । वम्. नाकुचिकनी, इरन्दोड़ी । क्षवकगुणाः—तीक्ष्णगन्ध. कषाय उष्ण कटु भूतग्रहघ्नः कफवातघ्नश्च । रा नि.व ८ । राजमाषनामशिम्बीधान्ये । वर्वटी । मं रमरा, राजमाष, बरवटा । गुणाः—कषाय मधुर शीतल कफपित्तघ्नः रुच्यः वातावानजनकश्च । रा.नि.व.१६ । रक्तसर्षपे । रा नि.व.१६ । च.सू.४अ. । चि.८अ. । छिक्काधाम् । हाँचि । त्रिका. । मा नि. । शिग्रुके । मज्जिना गाछ । वै.निघ. । (क) श्वेतापामार्गे । कृष्णसर्षपे । रा.नि.व ४।१६ । कासे । श.र ।

क्षवका । स्त्री । सर्षपवृक्षे । राई । वै निघ. ।

क्षवतरुः । पुं । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. ।

क्षवथुः । कासरोगे । रा.नि.व.२० । नासारोगविशेषे । हाँचि । लक्षण—"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशोऽतिशब्द स रोगमाहु. क्षवथु विधिज्ञाः ॥" मा.नि ।

क्षवपत्रम् । क्ली । क्षवकपत्रे । "हँचेतार पाता । च.द.परिणामशूलचि. । स्त्री । द्रोणपुष्पा । घण्टघमा । रा.नि.व.४ । [सा.कौ. ।

क्षवरोधः । पुं । क्षवथुनिग्रहे । हाँचिनिग्रह ।

क्षवा । स्त्री । सर्षपवृक्षे । वै निघ. ।

क्षविका । स्त्री । वृहतीक्षुपभेदे । गुणा—तिक्ता कटुरुष्णा रुच्या धारासत्त्वमिच्छिदा । रा. नि.व ४ । [चौधि ।

क्षामः । पुं । अबलवत्पुरुषे । दुर्बल । त्रि ।

क्षामदंशः । पुं । शिग्रौ । सज्जिना गाछ । रा.नि.व ७ ।

क्षामास्यम् । क्ली । चक्षितपथ्यादौ । श च. ।

क्षारम् । क्ली,पुं । यवक्षारे । सि.यो.चर्म्म चि. । "क्षारसुखाम्बुना ।" विड्लवणे । विट्लवण । रा. नि.व.६ ।

क्षारः । पुं । पलाशकाष्ठादिदाहसम्भवे लवणरसभस्मविशेषे । क्षार । क्षरणात् दुष्टमांसादिचालनात् क्षार' । स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्चेति । सु.सू ११अ.। च.सू २अ । च द ग्रन्थि. चि.। च.द पा व्या.चि.शिग्रीतीपमारयोतैलेन। भा. १म खलताद्रि ज्व चि कालक्षारादिचूर्णे । "लवणक्षारसंयुते.।" गुणाः—गुल्मार्शोग्रहणीघ्ना सराः पाचनाः कृमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरीघ्नाश्च । शार्ङ्ग. म.६अ. । "तीक्ष्णोष्णो लघुरूक्षश्च क्लेदी पाकी विदारणः । दाहनो दीपनश्छेत्ता सर्वःक्षारोऽग्निसन्निभः ॥" च.सू.२७अ । "अत्यौष्ण्यमतिपैच्छिल्यमतितैक्ष्ण्य विसर्पिता । अल्पवीर्यमार्दवं शैत्यमल्पवं सान्द्रमेव च । हीनौषध विपक्वश्च क्षारदोषा नव स्मृता ॥" सू.टी.११अ. । "क्षारौषधीशिव क्षत्वा नीलनालेन दीपयेत् । निष्काथ्य यज्ञुर्णं तोये स्राव-येत् कुसुम्भवत् । यावत्तत्र पिच्छिलत्व रक्तमेव प्रजायते चतुर्गुणेन तोयेन स्रावणाथे शतश्चावेत् ॥ पलमात्रञ्च पातव्य चेष्य मद्यायकत्रयम् । सिद्ध' कर्षसम चेष्य यवादीपवन्त प्रति ॥ भक्तादिसाधने साध्य अलेन त्रिगुणेन च । क्षारश्च द्विविधो ज्ञेय. क्षारण प्रतिसारणं । प्रतिसारणके मात्रा श्रेष्ठा शुक्तिसमा मता ।" सुश्रुतम् । "सर्व्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽत्र यत्र सर्व्वो विधीयते ॥ क्षारचूर्णस्य मात्रा च गद्याणप्रमाणता । अथवा क्षारलवणद्वारयैलवण यथा ॥" इति क्षारविधिः । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । लवणे । काचे । भस्मनि । मे. । गुडे । हे च. । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ । [त धारा पोड़ान । सु. ।

क्षारकर्म्म(न्) । क्ली । क्षारदाहकर्म्मणि । क-

क्षारत्र(त्रित)यम् । क्ली । सर्जिक्षारयवक्षारटङ्कणक्षारेषु । "सर्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयम् ..... ॥" गुणा.—छेदनम् अर्थात् श्लिष्टकफादिदोषोन्मूलनम् । रा.नि व २२।

क्षारदला । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

क्षारदशकम् । क्ली । दशविधक्षारेषु । ते च शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकनिम्बबिल्वपामार्गमोचाजाता इति । "शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः । इक्षुमोक्षरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्व्वदशकं प्रकीर्त्तितं ॥" सज्जिना, मुला, पलाश, ठिण्डुड़ी, चिता, आदा, निम, इक्षु, अपामार्ग, कदली । रा नि व २२ ।

**क्षारदाहः** । पु क्षारद्रव्यमयाज्जातरोग दाहे । ज द १४अ । [लि । र मा ।

**क्षारद्रु** । पु । घण्टापाटलवृक्षे । घण्टापारु

**क्षारद्वय(युग्म)म्** । क्ली । सर्ज्जियवक्षारयोः । सर्जिकार ও यवक्षार । "सर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।" भा । "ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ सर्ज्जिका यावशूकजौ ।" शार्ङ्ग म ६अ ।

**क्षारपञ्चकम्** । क्ली । यवमुष्ककसर्ज्जिपलाश तिलनालेषु । रा नि.व २२ ।

**क्षारपत्र(क)म्** । पु, क्ली । वास्तूकशाके । भा पू १भ । दे च । पालङ्कीशाके । वै निघ ।

**क्षारपाणिः** । पु । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे । See तन्त्रकार ।

**क्षारमध्यः** । पु । अपामार्गवृक्षे । पर्य्यु ।

**क्षारमृत्** । पु । ऊषरभूमौ । रा नि व २ ।

**क्षारमेलक.** । पु । सर्व्वक्षारे । मावान । रा. नि व.६ ।

**क्षारमेहः** । पु । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । अत्र सुतक्षारप्रतिम मेहति । सु नि ६अ । [र सा स. ।

**क्षारराजः** । पु । टङ्कणक्षारे । সোহাগা ।

**क्षारवर्गः** । पुं । सर्ज्जिटङ्कणयवक्षारेषु । "सर्ज्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृत ।" र सा स ।

**क्षारवस्तिः** । पु, स्त्री । निरूहवस्तिभेदे । पिच्छकादिविशेष । यथा—"सैन्धवाच समादाय शताह्वाच तथैव च । गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्ली कायाः पलद्वयं । गुडस्य द्वे पले चैव सर्व्वमालोड्य यत्नत । वस्त्रपूत सुखोष्णश्च वस्ति दद्याद्भिषक् च । शूल विट्सङ्गमानाह मूत्रकृच्छ्र दारुणं । क्रिम्युदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवित ॥" च द निरूहवस्ति. । [रा नि व.११ ।

**क्षारवृक्ष.** । पु । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल ।

**क्षारलवणम्** । क्ली । लवणविशेषे । খারীমাটী বা লবণ । (रसकर्पूरप्रकरणे ।)

**क्षारश्रेष्ठम्** । क्ली । यवक्षारे । रा नि व ६ । पु । पलाशवृक्षे । मुष्ककवृक्षे । रा नि व १०।११ ।

**क्षारषट्कम्** । क्ली । यवापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककाकजक्षारेषु । "यवापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्कके । क्षारैस्तैर्मिलिते क्षारषट्कमुदाहृतम् ॥" रा नि व.२२ ।

**क्षारसप्तकम्** । क्ली सप्तक्षारेषु । "सर्ज्जिका री यवक्षारष्टङ्कणश्च सुवर्चिका । पलाशश्चैव शिखरी क्षारसप्तकमीरितम् ॥" रावण ।

**क्षारसर्पि** । क्ली क्षारपक्वघृते । च शा ८अ ।

**क्षारसूत्रम्** । क्ली । मर्म्माश्रितनाडीच्छेदनार्थे क्षारलिप्तसूत्रे । भा म ४भ नाडीव. ।

**क्षाराच्छम्** । क्ली । सामुद्रलवणे । द्रारा. ।

**क्षाराष्टकम्** । क्ली । अष्टविधक्षारे । "पलाश वज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजा यवजः सर्ज्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् । क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम् ॥" भा ।

**क्षारिका** । स्त्री । क्षुधायाम् । द्रारा ।

**क्षारोत्तमः** । पुं । घण्टापाटलिकायाम् । घण्टापारुल । सु सू ३६अ ।

**क्षारोदकम्** । क्ली । क्षारजले । यथा—क्षारात् षड्गुण जल दत्त्वा वस्त्रेण दोलायन्त्र विधाय तदध पात्र पातयित्वा क्षारोदक ग्राह्यम् । एव नैकविंशतिवार पुन पुन स्रावयेत् । मतान्तरे क्षाराच्चतुर्गुण जल दत्त्वा चतुर्थांशविशिष्टे स्रावयित्वा तज्जल ग्राह्यम् । 'पानीयी यत्तु गुल्मादौ तद्वारा नैकविंशति । भावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुस्तत गुणे ॥" प प्र.२ख । [चनायां । प्र च ।

**क्षिति** । स्त्री । खदिरवृक्षे । रा नि व ८ । रो

**क्षितिजः (न्तु)** । पुं । भूनागे । गेंडुआ । रा. नि व १२ । [र.सा सं यज्ञाङ्गरसे ।

**क्षितितलविधिः** । पु । पातालयन्त्रे । प्र.

**क्षितिनाग.** । पुं । भूनागे । गेंडुआ । रा नि. व १२ । [कुन । रा नि.व.११ ।

**क्षितिबदरी** । स्त्री । भूबदर्य्याम् । বেঁটো

**क्षितिरुह.** । पुं । वृक्षे । रा नि व १ ।

**क्षितिक्षमः** । पु । खदिरवृक्षे । रा नि व ८ ।

**क्षिप्त.** । त्रि । परकर्म्मणि स परिगते चक्षुषि । भा म १भ,नेत्राधिकारे ।

**क्षिप्रम्** । क्ली पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागे तन्ना मकसकथिममपि सु शा ६ष ।

**क्षिप्रपाकी** (इन्) पु । गन्धमुण्डकवृक्षे । गर्द्द भाण्डे । र मा । [वि । वा ज्व चि ४ष

**क्षीण** । त्रि । दुर्बले हे च । धालपचयव

**क्षीणकर** । त्रि । क्षयताजनके ।

**क्षीरम्** । क्ली । सरलनिर्यासे । श र । जले । रा नि व १४ । दुग्धे । रा नि व १५ । तद्याष्टवि धम् । 'अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च तन्। उष्ट्रीणां हस्तिनीनाञ्च वडवायाः स्त्रियस्तथा ॥" च प्र २ख ।

**क्षीरवा** । पु । क्षीरमोरटलतायाम् र मा ।

**क्षीरकञ्चुकी** । स्त्री । क्षीरीशवृक्षे । क्षिरोश गाछ । प मु । [त्रिका ।

**क्षीरकण्ठ (क)** । पु । शिशौ । हे च ।

**क्षीरकन्द** । पु । क्षीरविदार्य्याम् भूमिकुष्माण्ड । रा नि व ७ । स्त्री (न्दा) । क्षीरवल्ली, क्षणभूमिकुष्माण्ड । अत्रा ।

**क्षीरकाकोलिका (ली)** । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् स्वनामप्रसिद्ध काकोलीभेदे । क्षीर काकला । हि में दुधकाकुली । कं हसुगड्डवलि गी । रा नि व ३ । अभावे अश्वगन्धामूल । भा म ४भ कर्षरी चि विफलाद्यघृते । 'मधुकं क्षीरकाकोली । सु सू ३८अ काकोल्यादि । See काकोली ।

**क्षीरकाण्ड (क)** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा नि व १० । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा नि व ८ । [वट । रा नि व ११ ।

**क्षीरकाष्ठा** । स्त्री । वटीवृक्ष । मदीवटे । भूम्र

**क्षीरघृतम्** । क्ली । क्षीरोत्थघृते । च द र पि चि । गुणा —सद्याहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमन नेत्ररोगहितञ्च ।

**क्षीरजम्** । क्ली । दधनि । रा नि व १५ ।

**क्षीरजलम्** । क्ली । क्षीरमिश्रजले । त्रि यो वशादि क्षीरकष्ट । ८

**क्षीरतुम्बी** । स्त्री । अलाबुविशेषे । मिठालाउ। म दुधतुम्बी । कं हालुगुम्बलु । गुणा मधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषणी वृष्या वातला बलपुष्टिकरी च । रा नि व ७ । [सु.नि व १० ।

**क्षीरदल** । पु । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

**क्षीरद्रुम** । पु । अश्वत्थवृक्षे । रा नि व ११ ।

**क्षीरपर्ण (र्णी(इन्))** । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा नि व १०।२३ ।

**क्षीरपलाण्डु** । पु । पलाण्डुविशेषे । दुग्ध पलाण्डु । गुणा — स्निग्धो रुचिस्य स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुश्च श्रोणितपित्तहृत् स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुकस्तु । सु सू ४६अ ।

**क्षीरपाक** । पुं घृतादीनां क्षीरावशेषपाके। तत्र क्षीरं द्रव्यादष्टगुणं वारि चतुर्गुणञ्च । एवं पाके जलं बिना न सिद्धत्वं तद्विना सम्यक्पाकसिद्धरभावात् । अयञ्च विधिः क्षीरपक्वपाचनादौ ज्ञेयः न तैलघृतादौ । तत्र चतुर्गुणं क्षीरमेव सि न द्रवान्तरमिति । 'द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणं । क्षीरावशेषः कर्त्तव्य क्षीरपाके त्वयं विधिः ।' क्षीरमत्तारव्याख्यानां पाको नास्ति विनाम्भसा सम्यक् पाकं न गच्छन्ति तस्मात्तोयं चतुर्गुणम् । प प्र २ख । जलघ्नी । सु सू ११अ । [च ।

**क्षीरपुष्पी** । स्त्री । क्षीरकाकोल्यां । च चि १

**क्षीरमधुरा** । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । रा नि व ३ । [इक्षुविशेषे । प सु । सु कल्प ८अ ।

**क्षीरमोरट** । पु । क्षीरकराङ इति ख्याते

**क्षीररस** । पु । क्षीरसारे । क्षीरसा ।

**क्षीरलता (वल्ली)** स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । भूमिकुष्माण्ड । रा नि व ७ । च वि ८अ ।

**क्षीरवान्** । पुं । क्षीरमोरटे । क्षीरकराङ । प सु । [अम ।

**क्षीरविकृति** । स्त्री । कूचिकायां । क्षीरसा।

**क्षीरविदारिका (री)** । स्त्री । स्वनामख्याते महाकन्दशाके । श्वेत भूईकुमड़ा । म श्वेत भु इकोहोला । क्षीरकन्द इति दाक्षिणात्यभाषा । गुणा —क्षीरशुक्ला दीर्घकन्दा अतिमधुरा च ।

च द.। मधुराम्ला कषाया तिक्ता पित्तशूलघ्नी मूत्रमेहघ्नी च। चीरकन्दी द्विधा सनाली विनाला च। तयो सनाल वयस्तघ्नी विनाली रोगघ्न। रा.नि.व ७। कृष्णभूमिकुष्माण्डे। कृष्ण भूमिकुष्माण्ड। च.सु.। सनाल श्वेतभूमिकुष्माण्डे। च.वि ८ष.।

**चीरविषम्।** क्ली। निर्यासविषे। कुमुदघ्नीसुहीजालचीर्याणीति षीषि। गुणा — फेनाग म चीरविषे विड्भेदी विघ्नजिह्वता।" सु.कल्प. २ष।

**चीरविषाणिका (णी)।** स्त्री। ऋषिका लोमतायां। विशाति गाछ। रा.नि व ८। चीरकाकोल्याम्। रा.नि.व.३।

**चीरवृच्:।** पु। उदुम्बरवृचे। यज्ञडुमुव गाछ। जटा। राजादनीवृचे। खिर्णी गाछ। रा.नि व ११। अश्वत्थवृचे। मद.व.५। वै निघ २ष. चीरवृचादितैले। चीरिकायाम्। खिरुई। र मा.। वटादिपञ्चवृचेषु। 'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लचपादपा। पञ्चैते चीरिणो वृचा ॥" केचित्तु पारीषस्थाने "शिरीष वेतस परे" इति वदन्ति। गुणा —' चीर(रि)वृचा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा। रुचा कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशना। शोथपित्तकफास्रघ्ना स्तन्या भग्नास्थियोजना॥" रा.नि.व.११। See चीरिवृच।

**चीरव्यापत्।** स्त्री। अवस्थातिमात्रचीरभोजनजन्यविकारे। लचणं यथा—' चीरव्यापद्ग्रहीतोऽग्नी मन्द पिबति खादति। निद्रालुर्वेदनार्तश्च ध्यायी गुरुशिरा भवेत्॥" ख द ६१ष।

**चीरशर.।** पुं। दुग्धसरे, श्यामिचायां। छाना॥ हि च.। / {८न आठा। रा.नि.व.१२।

**चीरशीर्ष:।** पु। श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये। स

**चीरशुक्ल:।** पु। राजादनवृचे। क्षीर्णी गाछ। रा.नि.व.११। पानीयकफले। पानफल। म. च.। भूमिकुष्माण्डे। र.मा.।

**चीरशुक्ला।** स्त्री। चीरकाकोल्याम्। रा.नि. व ३। भा म ३भ भग्नचि.। चीरविदार्यां। भुँईकुम्ड़ा। रा,नि,व ७। च.चि.१ष,पञ्चहरीतक्याम्। चि ८ष। सु चि.२४ष। 'मधुक चीरशुक्ला च।" सु चि ३ष.। शुक्लकुष्माण्डे। प सु।

**चीरसन्तानिका।** स्त्री। दुग्धविकारे। छाना, नटंभीव। गुणा—वृष्या स्निग्धा पित्तानिलघ्नी च। राज।

**चीरसार:।** पु। नवनीते। हि पालजितु। गुणा —"दृष्यच्क्षुष्यकर शैत्य पित्तघ्न तर्पण गुरु। पुष्टिश्चैवाभिधा तस्य चीरसारनुचीरस ॥" रा नि व १५।

**चीरस्फटिक:।** पु। Cat's eye स्फटिकविशेषे। 'चीरतैलस्फटिकाभ्यामर्घो च स्फटिकाविशो।" इ च। {नि व १३।

**चीरस्रव.।** पु। दुग्धपाषाणे। कूनशडि। रा

**चीरा।** स्त्री। काकोल्याम्। काँकुला। रा नि. व.३। भा म ३भ अमृतप्राशे। {चिका।

**चीराङ्ग:।** पु। सरलद्रवे। मवन आठा।

**चीराब्धिजम्।** क्ली। सामुद्रलवणे। मुक्तायां। मी।

**चीरामय:।** पु। स्तन्यदोषे। रस र.बाल चि.।

**चीरालसक:।** पु। बालरोगविशेषे। निदानादि—"स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम्। विबद्धमच्छ विच्छिन्न फेनिलश्चोपचिग्रते। शक्रन्नानाव्यथावर्णं मूत्र पीत सित घनम्। ज्वरोऽरोचकटट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिका। अङ्गभङ्गोऽङ्गविचेप कूजन वेपथुर्भ्रम। घ्राणाचिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि त गदम्। चीरालसकमित्याहु ॥" "तचाद्य धात्रीं बालच वमनेनोपपादयेत्।" वा.उ.२ष.। {चिरुई। श र।

**चीराविका (वी)।** स्त्री। दुग्धिकायाम्।

**चीराह्व:।** पु। सरलवृचे। विका.।

**चीरिकन्द.।** पु। भूमिकुष्माण्डे। वै.निघ श्वास,चि.राजिकादिगुण्डो।

**चीरिकषाय:।** पु। वटादिचीरिवृचकषाये। चि यो दाहचि शोकस्य। "चीरे चीरिकषायेव।"

**चीरिका।** स्त्री। राजादन्याम्। खिर्णी,क्षीर्ड़(खेजूर)। भा। दुग्धादिकृतपायसे। मा ष द

श्वतारिक्षिरगोधूमादिक्रतलमेदेन बहुधा । अश्वस गवइस्थलानलदमाने । अश्वखुरमारे । ज द २ श ।

**क्षीरिणी** । स्त्री । गान्धारीद्रव्ये । गांगावगाछ । रा.नि व.६ । स्वनामख्यातद्रव्ये । शेयालकाँटा, खिरई । म पिसौराभेद विकण्टिकेयभेद । गुणा —कटु तिक्त रेचनी श्रीमतापघ्नी कृमिदी षघ्नी कफघ्नी पित्तज्वरघ्नी च । रा.नि व.५ । च सू २।४श । क्षीरकाकोल्याम् । श्वेतशारिवायाम् । अनन्तमूल । वै निघ । च सू ४श । कुटुम्बिन्या । रा.नि व ५ । राजादनीद्रव्ये । वै.निघ. ।

**क्षीरिप्ररोह.** । पु । वटाश्वत्थायङ्कुरे । सु सू २६श. ।

**क्षीरिवृक्षः** । पु । क्षीरप्रधानवृक्षवर्गे । ते च वटाश्वत्थोदुम्बरपर्कटीगर्दभाण्डाख्या । वट, अश्वथ, यज्ञडुमुर पाकुड पलाशपिपुल । भि यो सर्पिर्गडे । "अश्वत्थोदुम्बरलक्षवटपिप्पलसंज्ञिता ।" वा च १श । फलगुणा —शीतलानि कफपित्तहराणि सपाहीणि रुचाणि कपायमधुराणि च । मद व.५ । क्षीरवृक्षफलं गुरु विष्टम्भि शीतलं कषाय मधुरं साम्लमीषन्मारुतकोपनम् । सु सू.४६ श. । "क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणाप हा । रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पशोथनाश ना । शोथपित्तकफास्रघ्ना: भग्नसन्धानयोज ना ।" उदुम्बरद्रव्ये । रा नि व.११ ।

**क्षीरिशुक्ला** । स्त्री । क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां सविकाशितप्रवालि । बटो.दर कुँरि । भा.म.४भ गर्भ.चि. । "क्षीरिवृक्षाणां पल्लवो हितम् ।"

**क्षीरी** (इन्) । पुं । अर्कद्रव्ये । आकन्द गाछ । रा.नि व.१० । राजादनीद्रव्ये । खिर्णी गाछ । रा. नि.व.११ । स्नुहीद्रव्ये । टेकाँटा मनसा । रा.नि व ८ । नन्दिद्रव्ये । भा. । दुग्धपापाणे । फूलदड़ि । पायसे । प सु । गोधूमे । रा नि व.१६ । वटद्र व्ये । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । स्त्री । सोमलतायाम् । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ अ चि.वाला दितैले । वसलोचनायां । वै.निघ.१भ.संदह.चि. दाडिमाष्टके ।

**क्षीरीशः** । पु । स्वनामख्यातद्रव्ये । क्षीर-कञ्चकी नि० ... । दू ... । प सु ।

**क्षीरेयी** । स्त्री । पायसे । इला. । [च. ।

**क्षीरोदनम्** । क्ली । क्षीरपक्वान्ने । नकुल.११

**क्षुत्त्रिका** । स्त्री । राजिकायाम् । वाई स र्षिप । भा पु.१भ.भा व. ।

**क्षुपः** । पु । खोटाकरञ्जद्रव्ये । विठाफल । श च ।

**क्षुतम्** । क्ली,पु । प्रतिश्यायरोगे । रा नि.व.२० । क्षिक्कायां । हाँचि । श.र । "उदानप्राणयोर्द्वे सोगाद्यौलिकफसवात । शब्द सञ्जायते तेन क्षुतं तत्क्ष्यते बुधै ।" शार्ङ्ग.पु.६श. । [व.१६ ।

**क्षुतकः** । पु । राजिकायां, रक्तसर्षपे । रा.नि.

**क्षुतकारी** । स्त्री । सर्वकङ्कालिकायां । श.च ।

**क्षुता** । स्त्री । क्षिक्कायाम् । हाँचि । श.र. ।

**क्षुताभिजननम्** (कः) । क्ली, पु । कृष्णसर्षपे । वाइ । भा.पू १भ भा व. ।

**क्षुत्** पु । प्रतिश्यायरोगे । रा.नि व २० । क्षिक्कायाम् । हाँचि । त्रिका. ।

**क्षुद्** (ध्) । स्त्री । क्षुधायाम् । श्रम ।

**क्षुद्र** । पु । कैटर्यै । (पे ड़ाउछी । प सु । र- ... पुनर्नवायाम् । वै.निघ. । तण्डुलावयवे । क्षुद । खण्डा. । डङ्के । ढेलो । श र. । (क) भ्रामरी गभेदे । कृमिमद्रे । वै.निघ. ।

**क्षुद्रकण्टकारी** । स्त्री । क्षुद्रकण्टकार्याम् । अग्निदमनी ख्याला । रा नि.व.४ ।

**क्षुद्रकण्टकी** । स्त्री । बृहत्यां । भा. ।

**क्षुद्रकण्टा** । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा.नि.व ४।

**क्षुद्रकण्टारिका** । स्त्री । अग्निदमनीद्रव्ये । ख्याला । रा नि व ४ । [नि व.४ । बृहत्यां ।

**क्षुद्रकण्टिका** । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा.

**क्षुद्रकन्दः** । पुं । शृङ्गाटके । प सु ।

**क्षुद्रकम्बुः** । पु । क्षुद्रकारवेल्लाम् । वै निघ. । क्षुद्रशङ्खे । कोमड़ा । वै.च ।

**क्षुद्रकारल्लिका** । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले । छोट करला । वै.निघ. ।

**क्षुद्रकारवेल्ली** । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले । छोट करला । गुणा —कटु ... तिक्ता रुच्या दीप नी ... च । क्षुद्रकारवेल्लम् ।

तत्कन्द अर्थात् मलरोधशोधन योनिदोषघ्न गर्भस्रावविषघ्नः। रा नि व.२१। [२३।

**क्षुद्रकुलिश** । पु । वैक्रान्तमणौ । रा नि.व.

**क्षुद्रकुष्ठम्** । क्ली । एकादशविधकुष्ठेषु । यथा —स्थूलारुष्क-महाकुष्ठमेककुष्ठ चर्मदल विसर्प परिसर्प, सिध्म विचर्चिका किटिभ पामा रकसा चेति । भा. । सु नि.५अ. । एषां लक्षणानि स्व-स्वपर्य्याये द्रष्टव्याणि ।

**क्षुद्रखर्जूरी** । स्त्री । भूखर्जूरिकायाम् । ছোট বা দেশী খেজুর । गुण —महतीभ्यामल्पगुणा । See खर्जूरी ।

**क्षुद्रगुड़ः** । पु । स्वल्पमले गुडे । 'क्षुद्रो गुड़श्च तुर्भागविभागार्द्धावशेषित । (गुणा) रसो गुड़ यथापूर्वं धौत स्वल्पमलो गुड़' ॥'' च.सू.२७अ. ।

**क्षुद्रगोधूमः** । पु । सूक्ष्मगोधूमे छোট গম । वै निघ ।

**क्षुद्रगोक्षुरकः** । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । ছোট গোখ্রী । गुणा — शीतलं बल्य मधुर बृंहण रसायनः मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहघ्न । रा.नि.व ४ । [शाक । रा.नि.व ७ ।

**क्षुद्रघोली** । स्त्री । चिचिण्डिकायाम् । चिल्ली

**क्षुद्रचन्दनम्** । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व. १२ । भा. । [চাঁপা । रा.नि.व १० ।

**क्षुद्रचम्पकः** । पुं । नागचम्पके । নাগেশ্বর

**क्षुद्रचिभि(र्भि)टा** । स्त्री । गोपालकर्कटीलतायां । রাখালকাঁকুড়ী । रा नि.व ३ ।

**क्षुद्रचुञ्चुः** । पु । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । ছোট চেঁচ্‌কা । स क्षाइवाचुञ्चु, नाड़ीचुञ्चु । गुणा — मधुर कटु उष्ण, कषाय, दीपन शूलगुल्मार्शो विषघ्नश्च । रा.नि.व.४ । [निक । श.च. ।

**क्षुद्रचूड़ः** । पुं । सचूडपक्षिविशेषे । গোশা

**क्षुद्रजन्तुः** । पु । क्षुद्रप्राणिमात्रे । शतपद्याम् । কেন্নুই । श.मा. ।

**क्षुद्रजम्बूः** । स्त्री । जलजम्ब्बाम् । ছোট জাম, বনজাম् । हि आसुनी नदीजामुनी । गुणा — "जम्बू सदाहिनी रुक्षा कफपित्तास्रदाहजित् ।" भा. ।

**क्षुद्रजातीफलम्** । क्ली । काष्ठामलके । रा. नि व.११ ।

**क्षुद्रजीरः** । पु । सूक्ष्मजीरके । छोटा जीरा । श.च. । [व.३ ।

**क्षुद्रजीवा** । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा नि.

**क्षुद्रतण्डुल** । पुं । विडङ्गायां । विडङ्ग । वै. निघ. । [वे । रा नि व १० ।

**क्षुद्रतुलसी** । स्त्री । पर्णके, क्षुद्रपत्रतुलसीप्र

**क्षुद्रदंशिका (शी)** । स्त्री । क्षुद्रदंशे । ছোট ডাঁশ মাছি । जटा. ।

**क्षुद्रदर्भः** । पु । शुक्लदर्भे । শ্বেতকুশ । वै निघ. ।

**क्षुद्रदुरालभा** । स्त्री । स्वल्पदुरालभायाम् । হুরালভাবিশেষ । स क्षाईनैलिकासुप्ती । कं किङ्कलिदुरुवे । गुणा —तीक्ता कफघ्नी ज्वरघ्नी कुष्ठघ्नी श्वासकासभ्रमघ्नी पारदशोधनी च । रा. नि व ४ । [ন গাছ । रा नि व.४ ।

**क्षुद्रदुस्पर्शा** । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শো

**क्षुद्रद्रुः** । पु । कुमारिकावृक्षे । লঙ্কামরিচের গাছ । पसु । [रा नि व ११ ।

**क्षुद्रधात्री** । स्त्री । कर्कटशृङ्गे । কাঁকড়াশৃঙ্গী ।

**क्षुद्रधान्यम्** क्ली । कुधान्यापरनाम तृणधान्ये । भा. । तानि यथा—"श्यामाक कोद्रव कङ्गु कंटी कपिकच्छुरा । क्षुद्रधान्यमिद प्रोक्तम् ॥" चवि. । See कुधान्यम् ।

**क्षुद्रधान्यमण्डः** । पु क्ली । कुधान्यजातमण्डे । गुणा —"सर्वेषां क्षुद्रधान्यानां मण्ड वातहर मृ तम् ।" चवि ११अ. ।

**क्षुद्रधान्याम्लम्** । क्ली । क्षुद्रधान्यकृतकाञ्जि कविशेषे । ধেনো মদবিশেষ । गुणा —"तरत क्षुद्रधान्याद्यं वातल पित्तकारक । कषीति दीपन गुर्व प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥" चवि.११अ. ।

**क्षुद्रनासिकः** । त्रि । नतनासिके । খ্যাঁদা । हे च. ।

**क्षुद्रपत्रकः** । पु । कान्दरवक्षुपे । "चूर्णं द [illegible] कुसुमान्तम् ।" सु चि १८अ. । [illegible]

**क्षुद्रपत्र** । पु । [illegible]

**क्षुद्रपत्रा ।** स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। आमरुल। द्दारा.। लघुब्राह्म्याम्। रा.नि.व ५। [निघ.।

**क्षुद्रपत्रिका ।** स्त्री। श्वेतपुनर्नवायां। वै.

**क्षुद्रपत्री ।** स्त्री। वचायां। वच। रा.नि.व.६।

**क्षुद्रपनसः ।** पुं। लकुचवृक्षे। ডেয়ো গাছ। भा.। [सी। रा नि.व.१०।

**क्षुद्रपर्णः ।** पुं। अर्जकवृक्षे। क्षुद्रपत्र तुल

**क्षुद्रपाटला ।** स्त्री। मुष्ककवृक्षे। घण्टापाकल। वै निघ।

**क्षुद्रपाषाणभेदः (दा) ।** पु,स्त्री। ह्रस्वपाषाणभेदक्षुपे। ছোট পাথরকুচি, হিমসাগর। गुणा — व्रणकृच्छ्राश्मरीघ्न। रा.नि.व ५।

**क्षुद्रपिप्पली ।** स्त्री। वनपिप्पल्याम्। रा.नि.व.६। [पुंरे। रा नि.व.७।

**क्षुद्रपोतिका ।** स्त्री। क्षुद्रोपोदक्याम्। ছোটি

**क्षुद्रफलकः ।** पु। जीवनवृक्षे। জিওল গাছ। श.च।

**क्षुद्रफला ।** स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। राखालशशा। गोपालकर्कटिकायाम्। বাথালকাঁকড়ী। रा.नि.व.३। कण्टकार्य्याम्। अग्निदमन्याम्। শোলা। रा नि.व.४। भूमिजम्ब्वाम्। वन जाम। श मा।

**क्षुद्रभण्टाकी ।** स्त्री। बृहतीक्षुपे। वै.निघ.।

**क्षुद्रमत्स्यः ।** पु। शफर्य्यादिमत्स्ये। वै निघ.।

**क्षुद्रमाता (ल) ।** स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्। क्षुद्रदुःस्था। वै.निघ.। [रा.नि.व.८।

**क्षुद्रमुस्ता ।** स्त्री। कशेरुकायाम्। কেশুর।

**क्षुद्रमूषिका ।** स्त्री। चर्म्मचटिकायां। आखु नाड। लटा.। [म रत्न.।

**क्षुद्रमोटरकः ।** पुं। टङ्कवृक्षे। र स्ती.। प.

**क्षुद्रमोरटः ।** पुं। क्षुद्रमोरटे। वै.निघ.।

**क्षुद्ररोगः ।** पुं। अजगल्लिकादिचतुश्चत्वारिंशद्रोगेषु तद्यथा—अजगल्लिका यवप्रख्यान्त्रालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभ जालगर्द्दभ कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्प कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसैन्द्रलुप्ती दारुणकी अरुंषिका पलित मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टकः जतुमणिर्मशकश्चर्मकीलतिलकालकौ न्यच्छ व्यङ्गः परिवर्तिकाव पाटिका निरुद्धप्रकश निरुद्धगुदोऽहिपूतन ब वृषणकच्छुर्गुदभ्रंशश्चेति। एषां लक्षणानि यथायथम् अन्यानि। सु.नि.१३श.। [स्रा। मन्दवल।

**क्षुद्रवंशा ।** स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। वराक्रा-

**क्षुद्रवञ्चकम् ।** क्ली। वैक्रान्तमणौ। प.मु।

**क्षुद्रवर्वणा ।** स्त्री। वरटायाम्। বোলতা। रा नि.व.१८। [रा.नि.म७।

**क्षुद्रवल्ली ।** स्त्री। मूलपोत्याम्। কচি মুলা।

**क्षुद्रवारुणी ।** स्त्री। सुरधान्यकृतवारुणीमद्ये। यथा— सर्व्वं सङ्कुच मद्येन विनुषीकृत्य यवतः। तस्मिं वा क्वचिदर्के वा आकीट नहिनि.विपेत्। ततो निष्कामयेदर्कं भवेत् सा क्षुद्रवारुणी॥ गुणा.—क्षुधादिवर्द्धकं वलवर्द्धकञ्च।" अर्क.चि.।

**क्षुद्रवार्त्ताकिनी ।** स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा.नि.व.४। [चस।

**क्षुद्रवार्त्ताकी ।** स्त्री। बृहत्याम्। বিরতি

**क्षुद्रशङ्खः ।** पुं। शङ्खविशेषे। বোঙড়া। गुणाः—कटु. तिक्त शूलघ्न दीपनश्च। रा नि.व १३।

**क्षुद्रशणपुष्पिका ।** स्त्री। ह्रस्वशणपुष्पीविशेषे। ছোট শন। गुणाः—तिक्ता वम्या रक्तनियमका च। रा.नि.व ४।

**क्षुद्रशर्करा (रिका) ।** स्त्री। यावनालोत्थशर्करायाम्। यनारের চিনি। गुणा—शीत्या किंचिदुष्णा अतितिक्ता अतिपिच्छिला स्निग्धा रुच्या सरा दाहघ्नी वातपित्तकफार्त्तीघ्रकरी च। रा. नि.व.१४। [रा.नि.व.१८।

**क्षुद्रशार्दूलः ।** पुं। चित्रकव्याघ्रे। চিতাবাঘ।

**क्षुद्रशीर्षः ।** पुं। मयूरशिखायां। मयूरशिखा गाछ। श च.। [क। रा.नि.व.११।

**क्षुद्रशुक्तिः ।** स्त्री। ह्रस्वशुक्तौ। ছোট ঝিউ

**क्षुद्रश्यामा ।** स्त्री। क्षुपकटभीवृक्षे। रा नि. व.६। See कटभी।

**क्षुद्रश्लेष्मान्तकः** । पुं । क्षुद्रश्लेष्मातकवृक्षे । ছোট চালতা গাছ । रा.नि.व.११ ।

**क्षुद्रश्वासः** । पुं । पञ्चविधश्वासान्यतमश्वासरोगे । निदानं यथा—"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दु खेना ङ्गप्रबाधकः । हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिं । नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्रुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणः । क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।" मा.नि. । चिकित्सा —"श्वासहिक्कातुरं प्रायः स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् । युक्तैर्लवणतैलाभ्याम् ·· ·· ।"

**क्षुद्रश्वेता** । स्त्री । रक्तापामार्गे । सेकन्द इति लोके । सु.सू.३८अ.अर्कादिः । क्षुद्रकिणिह्याम् । ক্ষুদ্র শ্বেতাপরাজিতা । वै.निघ ।

**क्षुद्रसहा** । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि व.३ । सु सू.३८अ. । च.वि.८अ. । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । च.कि.८अ. ।

**क्षुद्रसुवर्णम्** । क्ली । पित्तले । रा.नि.व.१३ ।

**क्षुद्रस्फोटा** । स्त्री। क्षुद्रस्फोटके । ছোট ফেঁড়া । रा.नि.व.२० । [र्याम् । ग.ध. ।

**क्षुद्रहिङ्गुलिका (ली)** । स्त्री । कण्टका

**क्षुद्रक्षुरः** । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व ४ ।

**क्षुद्रा** । स्त्री । कण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ । म. कर्पूरीमोदके । च.द.,सि.यो.मूर्च्छा.चि.योक ए. । "महौषधामृताक्षुद्रा ।" च.द.पित्तश्लेष्मज्व. चि पञ्चतिक्ते । "क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण ।" वनपिप्पल्याम् । रा.नि.व ६ । क्षुद्रौपादिकायाम् । ছোট পুঁই । रा नि.व.७ । चुचुपर्णे । रा.नि व. ४ । यावनालीमर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । हिक्कायाम् । मक्षिकायाम् । गश्रा अश्व । रा.नि. व ११ । चाङ्गेर्य्या । আমরুল । मक्षिकायां । है. च. । नटेभुजायाम् । नटगाछ । र.मा. । सरमायाम् । अम. ।

**क्षुद्राग्निमन्थः** । पुं । क्षुद्रगणिकारिकायां । ছোট গণিরি । रा नि.व.६ ।

**क्षुद्राञ्जनम्** । क्ली । नेत्ररोगे अञ्जनभेदे । यथा—"गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् । क्षुद्राञ्जनं रसे चाम्ल यकृतस्नैलकेऽपि वा । गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् । सैन्धवोपहितं युक्त्याञ्जितं रैणगद्धरे । मेदो यकृद्घृतधात्र्यं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु । रसमामलकस्यापि पक्वं सञ्चाङ्घ्रिधापयेत् ।" सु.सू.१८अ. ।

**क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः** । पुं । मीनाण्डाने । মাছের পোনা । अम. ।

**क्षुद्रादिः** । पुं । कण्टकार्य्यादिद्रव्यचतुष्टयकृतकषाये वातश्लेष्मज्वरे हित । च.द.ज्व.चि. । "क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः कृतः कषाय ।" अन्यः सामान्यज्वरे हित । यथा—"क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करेणैव किराततिक्तम् पिबेत् कषायन्विह पञ्चतिक्त ।" स. । [मा ०अ ।

**क्षुद्राम्लम्** । क्ली । क्षुद्राम्लपर्णे चौहाई । च.

**क्षुद्रापामार्गः** । पुं । रक्तापामार्गे । रा.नि. व.४ । [शम्यकर्य्याम् ।

**क्षुद्राफलम्** । क्ली । बहतीफले । र.मा.अ.

**क्षुद्रामलकम्** । क्ली । काष्ठधात्र्यां । काठि-आमला । रा.नि.व.११ ।

**क्षुद्रामलकसंज्ञः** । पुं । कर्कटवृक्षे । কাঁকরোল । रा.नि.व.११ ।

**क्षुद्राम्बुपनसः** । पुं । लकुचवृक्षे । ডেলোর গাছ । विका. ।

**क्षुद्राम्रः** । पुं । कोशाम्रे । रा.नि.व.११ ।

**क्षुद्राम्लपनसः** । पुं । लकुचवृक्षे । विका. ।

**क्षुद्राम्ला (म्लिका)** । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । सं भावती । कं पुर्णवलिमि । गुणाः —चम्ला उष्णा वायुवह्नौ रक्तिकृत् ग्रहण्यर्शः कफघ्नी च । द्रारा. । क्षुद्राम्लपर्णी । रा.नि.व.४।७ ।

**क्षुद्रिका** । स्त्री । नद्यामक्षिकायाम् । भग्नदंशे —"प्रकटकार्णेषां दैवे मसौ, ममभावने । च- द्रिका नाम सा दिवा अनुमूलान् मदाचति ।" मा.नि. । दंशे । डं.म । रा.नि.व.१४ ।

**क्षुद्रैक्षुदी** । स्त्री । क्षुद्रामलके ... । रा. नि.व.४ ।

**क्षुद्रेर्वारुः** । पुं । गोपालकर्कट्याम् । বাঁধাল কাঁকুড়ি । रा.नि.व.३ । [भूमिप्र. ।

**क्षुद्रैला** । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

**क्षुद्रोदुम्बरिका** । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । रा.नि व.११ ।

**क्षुद्रोपोदकनाम्नी** । स्त्री । क्षुद्रोपोदक्या । ক্ষুদে পুঁই । रा नि.व ७ ।

**क्षुद्रोपोदकी** । स्त्री । क्षुद्रपत्रोपोदक्याम् । [illegible] পুঁই, ছোট পুঁই । सं माह्विवेलि कं करिय मलिनरुले । रा.नि.व ७ See उपोदकी ।

**क्षुद्रोलूकः** । पुं । क्षुद्रपेचके । रा नि व.१९ ।

**क्षुद्विबोधनः** । पु । धवकवृक्षे । मरिच । वा सू.'१५.सुरसादि' ।

**क्षुधा** । स्त्री बुभुक्षायाम् । अम. । [व ८ ।

**क्षुधाकुशलः** । पु । बिल्वान्तरवृक्षे । रा.नि.

**क्षुधातुरः** । त्रि । क्षुधार्ते । शब्दकल्प ।

**क्षुधाभिजननः (क)** । पु । राजिकायाम् । রাইশরিষা । प मु. । राजमाषके । বরবটী । रा.नि.व १६ ।

**क्षुधितः** । त्रि । जातक्षुधे । अम. ।

**क्षुपः** । पुं । क्षुद्रवृक्षे । गुल्मे । ঝোপ । अम. ।

**क्षुपकः** । पुं । क्षुद्रक्षुपे । सु.सू २४अ. ।

**क्षुपडोडुमुष्टिः** । पु । विषमुष्टौ । ঘোড়ানিম । रा नि.व ४ ।

**क्षुपालुः** । पु । पानीयालुके । रा नि.व ७ ।

**क्षुब्धः** । पु । मन्थनदण्डे । हे.च ।

**क्षुमा** । स्त्री । अतसीक्षुपे । মশিনা গাছ । प मु । रा.नि.व.१६ । नीलिन्याम् । मे । शणे । शन । अ.टी.सा. । अतसीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

**क्षुरः** । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলেখাড়া । (अमृताद्यघृते) । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व ४ । गोक्षुरे । र.मा. । शरवृक्षे । रा.नि.व ८ । महापिण्डीतरौ । বড় ময়না গাছ । रा.नि.व ९ । शफे । खुर । अ टी. ।

**क्षुरकः** । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলেখাড়া । भा म.२भ.अम्ल.पि । श्वेतकोकिलाक्षे । শ্বেত কুলেখাড়া । र मा । अश्मकवृक्षे । হেঁচড়া । रा.नि.व ९ । गोक्षुरे । रा नि.व ४ । तिलकवृक्षे । अम । र.मा.स. ।

**क्षुरकबीजम्** । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । भ. भीमनाथरसे । भैष.वाजी.चि रतिवल्लभमोदके ।

**क्षुरपत्रः** । पु स्थूलशरे । রামশর । रा नि. व ८ । [० ।

**क्षुरपत्रिका** । स्त्री । पालङ्कशाके । रा नि व

**क्षुरभाण्डम्** । क्ली । नापितस्य क्षुरस्थापनाधारे । নাপিতের ভাঁড় शब्दकल्प ।

**क्षुरमर्दी** (न्) । पु । नापिते । हे.च. ।

**क्षुरबीजम्** । क्ली । कोकिलाक्षबीजे । কুলেখাড়াবীজ । शतावरीमोदके । "गोक्षुरक्षुरयोरपि ।" च.द.वा.र चि.अमृताद्यघृते ।

**क्षुराङ्गः** । पु । गोक्षुरके । रा.नि व.४ ।

**क्षुरिका** स्त्री । पालङ्कशाके । प मु ।

**क्षुरिकापत्र.** । पुं । शरे । रा नि.व.८ ।

**क्षुरिणी** । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । বরাক্রান্ত । म.च. ।

**क्षुरी** (रिन्) । पुं, स्त्री (णी) । क्षौरकारे, नप बराह । अम. । स्त्री । क्षुरिकायाम् । हे.च. ।

**क्षुमकः** । पुं । क्षुद्रमडे । (ঔমড়া । हे च. ।

**क्ष्वेडकन्दः** । पुं । करवीरकन्दे । प मु ।

**क्षेत्रम्** । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । अथ तीर्थंशविधदशाध्यायभूतदशविधक्षेत्रेषु । तत्र १ अ व अपामादि ललाटस्य । २ अथ ललाटात् मल कपर्दभम् । ३ पीतास्कन्धावधि । ४ स्तनकुदो मकाकमानि । ५ अमर्क ६ कटि., ७ लिङ्ग, ८ म्दुरकौ, ९ जङ्घा १० कूर्चमर्मि मत्सदेति अ. द.१च. । [नाड़, फूटी । रा.नि.व ७ ।

**क्षेत्रकर्कटी** । स्त्री । वालुकायाम् । फूटि-

**क्षेत्रचिर्भिटा** । स्त्री । चिर्भिटाकर्कट्याम् । फुटिकाकुड़ । रा नि.व ७ ।

**क्षेत्रजा** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि व ४ । गोमूत्रिकातृणे । चन्द्रिकातृणे । [illegible] । रा.नि.व ८ । [illegible] । रा.नि व.७ ।

**क्षेत्रज्ञः** । पुं । आत्मनि । अम. ।

**क्षेत्रदूती** । स्त्री । श्वेतकण्टकार्यां । रा.नि.व.४।

**क्षेत्रपर्पटी** । स्त्री । पर्पटके । (क्षेत्रपापड़ा) । अश्वकल्पः । [का. ।

**क्षेत्रयमानिका** । स्त्री । वनयमान्याम् । वि-

**क्षेत्रवित्** । पुं । परमार्थतत्वज्ञानिनि । जीवात्मनि । (भागवतम्) । [रा.नि.व.४ ।

**क्षेत्रसम्भवः** । पुं । चुचुक्षुपे । भेण्डानामक्षुपे ।

**क्षेत्रसम्भूतः** । पुं । कुन्दुरुतृणे । रा.नि.व.८ ।

**क्षेत्रामलकी** । स्त्री । भूम्यामलक्यां । अ.मा. । सुपर्ण्यां । ज्ञानमूर्ती । प.मु. ।

**क्षेत्रियम्** । क्ली । शाके । घासे । परदेहचिकित्सायां । मे. ।

**क्षेत्रियः** । पुं । असाध्यरोगे । मे. ।

**क्षेत्रीकरणम्** । क्ली । रसायनप्रयोगयोग्यकरणार्थे देहस्य पञ्चकर्मादिना विशुद्धीकरणे । रस.चि. । अभ्रादीनां क्षेत्रीकरणम् । यथा—"चूर्णमभ्रकमलस्य कान्तलोहस्य वा ततः । तीक्ष्णस्य वा महादेवि त्रिफलाक्वाथभावितं । यावदञ्जनसङ्काशं वस्त्रपूतं विशोध्य च । भृङ्गामलकसारेण हरिद्राया रसेन च । मूषक कौञ्चजघृतं मधुसंमिश्रितं ततः । लोहसंपुटमध्यस्थं मास धान्ये प्रतिष्ठितं । एवं वर्षप्रयोगेण सहस्रायुर्भवेन्नरः ।" रस.चि.४ष. ।

**क्षेमधुः** । पुं । जनार इति ख्याते शूकधान्ये । जनार गाछ । हिं मकाइ, जुहा । प.मु. । गिरीधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

**क्षेपः** । पुं । गुच्छे । त्रिका. । क्षेपणे । मे. । लङ्घने । वै.च. ।

**क्षेमः (कः)** । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । (गँठेला) । रा.नि.व.१२ । जटा. ।

**क्षेमङ्करी** । स्त्री । चक्रविशेषे । अश्वकल्पः ।

**क्षे(म)माफला** । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

**क्षेमिका** । स्त्री । हरिद्रायाम् । च.चि.१ष. पञ्चवल्कले । [का.चि १ष. ।

**क्षैरेयी** । स्त्री । क्षीरसंस्कृतयवाग्वाम् । मदनादि ।

**क्षोदः** । पुं । चूर्णे । अम. । धूल्यां । पेषणे । मे. । जीर्णतण्डुलनिकुष्टके । च.द.अम्लविधिः ।

**क्षोदितम्** । क्ली । चूर्णे । श.च. । त्रि । चूर्णिते ।

**क्षोमम्** । क्ली । अतसीवस्त्रे । अम. । सु.चि.१ष. ।

**क्षोणीध्रजम्** । क्ली । शैलजे । शैलजम् । भैष. ज्वा.चि.गन्धद्रव्यकथने ।

**क्षौद्रम्** । क्ली । मधुनि । मधु । गुणाः—क्षौद्रं देहस्यधातुमलान् विशोष्यग्निवर्धयेत् । मधुरमपि श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्यत्वात् । सु.सू.४०ष. । कपिलवर्णमधुविशेषे । यत् पिङ्गलवर्णाभिः क्षुद्राभिधानाभिर्मक्षिकाभिरुत्पादितं भवति । "पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः । ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ।" गुणाः:- शीतलं पिच्छिलं चक्षुष्यं वातरिलघु कपिलवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । अन्ये मे ।

**क्षौद्रः** । पुं । चम्पकवृक्षे । अ.द. । श.च. ।

**क्षौद्रजम्** । क्ली । सिक्थके । मम । रा.नि.व. १२ ।

**क्षौद्रजा** । स्त्री । मधुशर्करायाम् । क्षौद्रनाम-मधुजशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । See क्षौद्रशर्करा ।

**क्षौद्रधातुः** । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३।

**क्षौद्रप्रियः** । पुं । जलमधूकवृक्षे रा.नि.व.११।

**क्षौद्रमेहः** । पुं । वातजन्यप्रमेहे । तत्र रोगी मधुनिभं मेहति । सु.नि.६ष. । लक्षणञ्च यथा—"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।" भा. ।

**क्षौद्रशर्करा** । स्त्री । क्षौद्रमधुजशर्करायाम् । एतद्गुणा. क्षौद्रमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

**क्षौद्रसाह्वयम्** । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । भा. पू १ष. । [११ ।

**क्षौद्रियम्** । क्ली । मिष्टद्रवे । मम । रा.नि.व.

**क्षौमम्** । क्ली । अतस्यां । वै.श. । पुं । अट्टालकादौ । अम. । [का । अश्वकल्पः ।

**क्षौमकः** । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । गंठिला-

**क्षौमतैलम्** । क्ली । अतसीतैले । अलसीका तैल । गुणाः—वह्निदं मधुरं अम्लं [illegible] कफवातघ्नं गुरु पित्तलं । सु.सू.४५ष. ।

**क्षौमसी** । स्त्री । दग्धवस्त्रभस्मनि । च द शिराम्यधि ।

**क्षौमी** स्त्री । अतसाम् । मसिना । र मा. ।

**क्षौरम्** । स्त्री । मुण्डनकर्म्मणि । क्षौरीकरा । इ च । गुणा — "केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं स प्रसाधनम् ।" राज । [मि ।

**क्ष्वेडम्** । क्ली लोहितार्कपर्णफले । घोषापुष्पे ।

**क्ष्वेड** । पु । पीतघोषालतायां । प मु । घ कान्य ६ष । कटकोषातक्याम् । हैमा वमनकल्पे । विषे । प मु । जीवकनामौषधौ । प मु ।

**क्ष्वेडनम्** । क्ली । वेणुघोषतुल्यस्वरे । "क्ष्वेडनं वेणुघोषवत् ।" भा म ४म कर्णदी चि ।

**क्ष्वेडा** । स्त्री । कोषातक्याम् । घोषा । रा नि व ३ ।